

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου



Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου



Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

Συντελεστές έκδοσης πρακτικών

Επιστημονική επιμέλεια:

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σελιδοποίηση – ηλεκτρονική επεξεργασία:

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σχεδιασμός εξώφυλλου:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΠΠΟΣ

Εικόνα εξώφυλλου:

Πέλοπας, λεπτομέρεια από παράσταση αττικού ερυθρόμορφου αμοφρέα. Περί το 410 π.Χ. Arezzo, Museo Archeologico Nazionale (πηγή: Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα 1996, εικ. 178, επεξεργασία: Γ. Κάππος).

ISBN 978-960-89611-6-6

2018 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Επιστημονική Επιτροπή

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ (Πρόεδρος)
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Αντιπρόεδρος)
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ
Επιγραφικό Μουσείου

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
(Πρόεδρος)
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Αντιπρόεδρος)
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ
Επιγραφικό Μουσείου

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΣΥΒΑ
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΡΙΤΖΙΛΑΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

Συνεργασθέντες φορείς

Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών
Επιγραφικό Μουσείο

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	ix
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xiv
ΠΡΟΛΟΓΟΙ	
<i>Πρόλογος των επιμελητών</i>	3
<i>Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)</i>	4
A. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Ανδρέας Ι. Ντάρλας <i>Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης</i>	9
Παρασκευή Ελεφάντη – Ελένη Παναγοπούλου <i>Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης</i>	21
Μιχάλης Γκαζής <i>Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων</i>	33
Αιμιλία Μπάνου <i>Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012</i>	47
Κωνσταντίνος Νικολέντζος – Σωτήρης Λαμπρόπουλος <i>Ο ποταμός Αλφειός σαν μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>	59
Ανδρομάχη Βασιλοπούλου – Στέφανος Κεραμίδας – Σοφία Σπυροπούλου <i>Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας</i>	79
Σοφία Βουτσάκη – Ιωάννα Μουτάφη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Δώρα Κονδύλη <i>Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου</i>	91
Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Σταυρούλα Γιαννούλη <i>Χελιδόνη Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή</i>	101
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου</i>	111
Χριστοφίλης Μαγγίδης <i>Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012: Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα</i>	127
Δημήτρης Χατζηαγγέλου <i>Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρευτικότητα</i>	137

Λεωνίδα Σουχλέρης <i>Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας. Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο</i>	145
Λεωνίδα Σουχλέρης – Γαρυφαλλιά Σμέρου <i>Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας</i>	153
Σταμάτης Φριτζίλας – Θεώνη Χριστοφίλου – Αθανάσιος Βρεττός <i>Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία</i>	163
Σωκράτης Σ. Κουρσούμης – Μερκούριος Γεωργιάδης <i>Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου</i>	171
Β. ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	
Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012</i>	183
Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011)</i>	191
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας</i>	199
Γεώργιος Μοστράτος <i>Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση</i>	207
Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος – Ιωάννα Ευσταθίου <i>Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950, όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας</i>	217
Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου <i>Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο</i>	229
Φωτεινή Α. Μπαλλά <i>Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.)</i>	237
Γιάννης Λώλος <i>Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας</i>	249
Κατερίνα Τσάκα <i>Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.)</i>	259
Ελένη Σαρρή <i>Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος</i>	271
Γεωργία Ήβου <i>Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους</i>	285
Γιάννης Καρατζίκος <i>Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι</i>	299
Παναγιώτα Αναστασιάδου – Αφροδίτη Παχύγιαννη <i>Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή</i>	309
Βασίλειος Λαμπρινουδάκης – Ευάγγελος Καζολιάς – Παναγιώτα Αναστασιάδου <i>Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου</i>	319

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Μαρία Τσούλη – Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές</i>	329
Μαρία Τσούλη <i>Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών</i>	353
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο</i>	377
Δημήτριος Βλαχάκος <i>Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης</i>	397
Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική</i>	407
Αθανάσιος Θέμος – Ελένη Ζαββού – Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne <i>Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)</i>	421
Ελένη Ζαββού – Αθανάσιος Θέμος – Χρύσανθος Κανελλόπουλος <i>Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006</i>	425
Γιώργος Δουλφής <i>Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας</i>	435
Γρηγόρης Βαφειάδης <i>Χάλκινο tintinnabulum από την Αρχαία Σπάρτη</i>	453
Άρης Τσαραβόπουλος – Γκέλη Φράγκου – Ευάγγελος Κρουστάλης <i>«Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί</i>	457
Δημήτρης Σ. Σούρλας <i>«Τὰ δὲ Κύθηρα νήσος ἐστίν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού</i>	467
Κυριακός Psaroudakis <i>Fire sacrifices and enagismoi at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene</i>	483
Παναγιώτα Τσιλογιάννη <i>Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή</i>	491
Μαγδαληνή Βασιλειάδου <i>Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση</i>	501
Έλενα Κ. Παρτίδα <i>Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.</i>	511
Χρήστος Ματζάνας <i>Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας</i>	515
Μιχάλης Πετρόπουλος <i>Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας</i>	531
Αθανάσιος Ριζάκης – Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος – Ελένη Σιμώνη <i>Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών</i>	561
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας</i>	571
Christa Schauer <i>Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης</i>	585

Αγγελική Λαμπάκη <i>Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο</i>	595
Κατερίνα Τζαβελουπούλου <i>Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο</i>	607
Έλενα Κόρκα – Joseph L. Rife <i>Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας</i>	617
Έλενα Κόρκα – Αναγνώστης Αγελαράκης <i>Νέα στοιχεία περί της πάρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου</i>	627
Γκιώνη Μαρία <i>Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας</i>	635
Θεοτόκης Θεοδούλου <i>Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης</i>	649
Σταματούλα Μακρυπόδη <i>Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)</i>	655
Άννα Αλεξανδροπούλου <i>Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο</i>	663
Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
Νικόλαος Σιώμκος <i>Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας</i>	677
Susanne Metaxas <i>Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή</i>	689
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος <i>Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας</i>	701
Μιχάλης Κάππας <i>Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας</i>	709
Νικόλαος Ζίας – Μαρία-Χρυσούλα Στάικου – Κωνσταντίνος Πάντος – Κωνσταντίνα-Παρασκευή Δουβόγιαννη <i>Νικόαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι. Ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος</i>	727
Ιωάννα Αγγελοπούλου – Σοφία Κίγκα – Ελένη Ταβουκτσή <i>Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης</i>	737
Αναστασία Κουμούση <i>Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του</i>	747
Αναστασία Λερίου – Ελένη Γ. Μανωλέσσου <i>Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου</i>	761
Αμαλία Ανδρουλιδάκη – Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Αντωνία Μαρδά-Στυψιανού – Αναστασία Τσακμάκη <i>Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού</i>	771
Ιωάννα Καράνη <i>Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου</i>	781
Ελένη Γεωργούλη <i>Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄</i>	791

Αναστασία Λερίου – Νικήτας Πάσσαρης
Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα 801

Έλλη Τζαβέλλα
Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης 811

Alexandra Konstantinidou
Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfofi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia 825

Νικόλαος Βασιλάκης
Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας 835

Δ. ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ: ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ

Αθανάσιος Θέμος – Νικολέττα Κουλογεωργίου
Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης 855

Αθανάσιος Θέμος– Αλέξανδρος Στρατής
Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επισημάνσεις και παρατηρήσεις 861

Σταύρος Δ. Γιαννόπουλος
«Γή και ύδωρ» ως αιτία δικαστικής διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακώνων 869

Γιάννης Χαιρετάκης
«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα 879

Μηλιά Γιαννακούλη
Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος 889

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας 897

Ολυμπία Βικάτου
Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς 905

Yannis Lolos – Cees Passchier – Gül Sürmelihindi
Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis 915

Άννα Σφήκα
Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου 923

Ανδριάννα Κώτση – Παρασκευή Αρμένη
Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας 937

Γιώργος Β. Νικολάου
Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835) 947

Ε. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Το έργο της 26ης ΕΒΑ κατά τα έτη 2011-2012 959

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αγελάρáκης Αναγνώστης
Professor of Anthropology
Adelphi University
agelarakis@adelphi.edu

Αγγελοπούλου Ιωάννα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
ioanna@castello.gr

Ακτύπη Κωνσταντίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Αλεξανδροπούλου Άννα
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
anna.alexandropoulou@hol.gr

Αναστασιάδου Παναγιώτα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου
anast_you@yahoo.com

Ανδρουλιδάκη Αμαλία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης
Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
aandroulidaki@culture.gr

Αρμένη Παρασκευή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
timandra13@hotmail.com

Ασλαματζίδου-Κωστούρου Ζωή
Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
nikos_zoe_k@hotmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Μαγδαληνή
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
magdavasi@yahoo.gr

Βασιλογάμβρου Αδαμαντία
Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Βασιλοπούλου Ανδρομάχη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
avasiloroulou@culture.gr

Βαφειάδης Γρηγόρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
gvafeiadis@culture.gr

Βικάτου Ολυμπία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος
olvikatu@yahoo.gr

Βλαχάκος Δημήτριος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Dvlachakos@hotmail.com

Βουτσάκη Σοφία
Professor of Greek Archaeology
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Βρεττός Αθανάσιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
jahlive1985@hotmail.com

Γεωργιάδης Μερκούριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Honorary Research Fellow
University of Nottingham
merkourisgeorgiadis@hotmail.com

Γεωργούλη Ελένη
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
lneg77@gmail.com

Γιαννακούλη Μηλιά
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
milgiannakouli@gmail.com

Γιαννόπουλος Σταύρος
Δρ. Αρχαίας Ιστορίας
Ειδικός Γραμματέας Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών
gianno75@hotmail.com

Γιαννούλη Σταυρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
efahle@culture.gr

Γκαζής Μιχάλης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Γκιώνη Μαρία
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Δουβόγιαννη Κωνσταντίνα-Παρασκευή
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
cv98188@yahoo.gr

Δουλφής Γεώργιος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ελευθερίου Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Ελεφάντη Παρασκευή
Δρ. Αρχαιολόγος
The Malcolm H. Wiener Laboratory for
Archaeological Science, A.S.C.S.A.
paraskevielefanti@gmail.com

Ευσταθίου Ιωάννα
Αρχαιολόγος-Σπηλαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
gianna_efstathiou@yahoo.gr

Ζαββού Ελένη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Ζίας Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ήβου Γεωργία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
g_inou@yahoo.gr

Θέμος Αθανάσιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Θεοδούλου Θεοτόκης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
t_theotokis@hotmail.com

Καζολιάς Ευάγγελος
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Κανελλόπουλος Χρυσάνθος
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
chrys_kane@arch.uoa.gr

Κάππας Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Καράνη Ιωάννα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Αναστυλωσης Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ikarani@tee.gr

Καραπαναγιώτου Άννα Βασιλική
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagiotou@culture.gr
akarapanagiotou@gmail.com

Καρατζίκος Ιωάννης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ikaratzikos@yahoo.gr

Κεραμίδας Στέφανος
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
efakyk@culture.gr

Κίγκα Σοφία
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
sofiakiga2005@hotmail.com

Κονδύλη Δώρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
dorakondyli@yahoo.gr

Κόρκα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ekorka@culture.gr

Κουλογεωργίου Νίκη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikiklg6@yahoo.gr

Κουμούση Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
anitakoumoussi@yahoo.gr

Κουρσούμης Σωκράτης
Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
skoursoumis@yahoo.gr

Κρουστάλης Ευάγγελος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
e_kroustalis@yahoo.gr

Κώτση Ανδριάνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
andekot@yahoo.gr

Λαμπάκη Αγγελική
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
agelika_l@yahoo.co.uk

Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
labrin@otenet.gr

Λαμπρόπουλος Σωτήρης
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sotiris.lambropoulos@gmail.com

Λεβέντη Ιφιγένεια
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής
Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
levnic@hol.gr

Λεβεντούρη Ζαχαρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
zleventouri@culture.gr

Λερίου Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
nleriou@yahoo.gr

Λώλος Γιάννης
Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
ylos@otenet.gr

Μαγγίδης Χριστοφίλης
Καθηγητής Κλασικών Σπουδών
Dickinson College
maggidic@dickinson.edu

Μακρυπόδη Σταματούλα
Αρχαιολόγος
Νομισματικό Μουσείο
stmakrypodis@yahoo.gr

Μαλαπάνη Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Μαλτέζου Αφροδίτη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afmaltezou@gmail.com

Μανιάκη Άρτεμις
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
artemismaniaki@yahoo.gr

Μανωλέσσου Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
Αρχείου Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
manoleso@otenet.gr

Μαρδά-Στυψιανού Αντωνία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός, MSc
taniamarda@yahoo.com

Ματζάνας Χρήστος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
chmatzanas@culture.gr

Μηλίτση-Κεχαγιά Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
evangeliamilitsi@yahoo.gr

Μοστράτος Γεώργιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
Αρχείου Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
georgios_mostratos@yahoo.co.uk

Μουτάφη Ιωάννα
Δρ. Αρχαιολόγος
University of Cambridge
imoutafi@yahoo.gr

Μπαλλά Φωτεινή
Δρ. Αρχαιολόγος
Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
fbala@uoa.gr

Μπάνου Αιμιλία
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής
Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
eban@otenet.gr

Νικολάου Γεώργιος
Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
Ελληνικής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
g_v_nikolaou@hotmail.com

Νικολέντζος Κωνσταντίνος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knikolentzos@culture.gr

Ντάρλας Ανδρέας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Παναγοπούλου Ελένη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
elenipanaagorouliou@yahoo.com

Πάντος Κωνσταντίνος
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Κάστρων Πυλίας
konstantinos.pantos@gmail.com

Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος
Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός
Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας, Καμενίτσα Αχαΐας
insti.gr@gmail.com

Παρτίδα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών
amazonp207@gmail.com

Πάσσαρης Νικήτας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
nikitas.passaris@hotmail.com

Παχύγιαννη Αφροδίτη
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
efaarg@culture.gr

Πετρόπουλος Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Ραπτόπουλος Σωτήριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@yahoo.com

Ριζάκης Αθανάσιος
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
arizakis@yahoo.com

Σαρρή Ελένη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Σιμώνη Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
hsimoni@upatras.gr

Σιώμκος Νικόλαος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκος Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nekskag@yahoo.gr

Σμέρου Γαρυφαλία
Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
garifalia.smerou@gmail.com

Σούρλας Δημήτρης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Σουχλέρης Λεωνίδας
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsouxleris@gmail.com

Σπυροπούλου Σοφία
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sspiropoulou@culture.gr

Στάικου Μαρία-Χρυσούλα
Αρχαιολόγος
marisa_stk@yahoo.com

Στρατής Αλέξανδρος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
alstratis@yahoo.gr

Σφήκα Άννα
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
annasfika@gmail.com

Ταβουκτσή Ελένη
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
elenitavouktsi@yahoo.gr

Τζαβέλλα Έλλη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
ellitzav@gmail.com

Τζαβελοπούλου Κατερίνα
Δρ. Αρχαιολόγος
katerinatav@hotmail.com

Τσάκα Κατερίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ktsaka@gmail.com

Τσακμάκη Αναστασία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
tasatsakmaki@yahoo.gr

Τσαραβόπουλος Άρης
Αρχαιολόγος
aristsaravopoulos@hotmail.com

Τσιλογιάννη Παναγιώτα
Δρ. Αρχαιολόγος
ptsilogianni@gmail.com

Τσούλη Μαρία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Φράγκου Γκέλυ
Αρχαιολόγος
gelyfragoy11@hotmail.com

Φριτζίλας Σταμάτης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Χαιρετάκης Γιάννης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
yannischairetakis@gmail.com

Χατζηαγγέλου Δημήτρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
hatziangelu@yahoo.com

Χριστοφίλου Θεώνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Konstantinidou Alexandra
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
alexandra.archeo@gmail.com

Metaxas Susanne
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Passchier Cees
Professor
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
cpasschi@uni-mainz.de

Prent Mieke
Δρ. Αρχαιολόγος
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl
Psaroudakis Kyriakos
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
kyrpsar@gmail.com

Rife Joseph L.
Associate Professor
Vanderbilt University
joseph.rife@vanderbilt.edu

Schauer Christa
Δρ. Αρχαιολόγος
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
christa.schauer@oeai.at

Sürmelihindi Gül
Δρ. Γεωλόγος, μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
sürmelih@uni-mainz.de

Thorne Stuart
Αρχαιολόγος
Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών
stuartthorne@cybercom.net

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
ActaPraehistA	<i>Acta praehistorica et archaeologica</i>
AΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
Agora	<i>The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i>
AntDenk	<i>Antike Denkmäler</i>
AntJ	<i>The Antiquaries Journal</i>
AR	<i>Archaeological Reports (Supplement to JHS)</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CArchJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CÉFR	<i>Collection de l'École française de Rome</i>
Corinth	<i>Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CR	<i>Classical Review</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
EEBM	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
EEBS	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
ÉPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i>
Έργον	<i>Τὸ Ἔργον τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
INJ	<i>The Israel Numismatic Journal</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JIAN	<i>Journal international d'archéologie numismatique</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MBHA	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul: Beiheft</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
MMAI	<i>Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensa</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PoDIA	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i>
TAPhA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Πρόλογος των επιμελητών

Το Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1), που διοργάνωσαν από κοινού το Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιγραφικό Μουσείο) και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών – Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α.), πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2012. Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι συμμετείχαν με περισσότερες από 150 προφορικές και αναρτημένες ανακοινώσεις, προσφέροντας ένα πανόραμα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ήδη πραγματοποιήθηκε η Β' Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα (1-4 Νοεμβρίου 2017). Η παρούσα έκδοση, την οποία συντόνισαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (ΕΦ.Α.ΑΡΚ.) και το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, εγκαινιάζει τη σειρά των Πρακτικών των συνεδρίων αυτών.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου ακολουθήθηκε η σειρά του προγράμματος του συνεδρίου, με χρονολογική διαίρεση σε περιόδους (Προϊστορικό Τμήμα, Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα, Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα), γεωγραφική διαίρεση σε νομούς (Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλία, Κορινθία) και, τέλος, το ειδικό θέμα του συνεδρίου με τίτλο «Υδάτινοι Πόροι». Ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την έγκαιρη αποστολή των κειμένων και την κατανόησή τους για την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκδοσης. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Σοφία Ανδρικοπούλου, που ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη για λογαριασμό της ΕΦ.Α.ΑΡΚ., τις κ.κ. Βασιλική Καραγιάννη, Δήμητρα Οικονόμου, Ευτέρπη Ράλλη και Μαρία Σοφικίτου, που εργάστηκαν στη μορφοποίηση των κειμένων, και τον κ. Γιώργο Κάππο, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο του τόμου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να επιβεβαιώσει την πεποίθησή μας ότι το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο αποτελεί θεσμό ζωντανό και αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο. Ευχόμαστε οι συναντήσεις του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να συνεχίσουν να προσελκύουν τη συμμετοχή των επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και το ενδιαφέρον του ευρύτερου επιστημονικού κοινού.

Κλείνοντας, αφιερώνουμε τον τόμο αυτό στη μνήμη της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, που με θέρμη υποστήριξε και προώθησε τον θεσμό του ΑΕΠΕΛ.

Δρ. Ελένη Ζυμή
Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Δρ. Μαρία Ξανθοπούλου
Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

*Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο»
(ΑΕΠΕΛ1)*

Το κουβάρι των μυθικών απαρχών της Πελοποννήσου άρχισε να ξετυλίγεται όταν ο νεαρός Πέλοπας, του οποίου η μορφή, όπως απεικονίζεται σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 410 π.Χ., αποτέλεσε το εμβληματικό μοτίβο του έντυπου υλικού του συνεδρίου, νίκησε στη γνωστή αρματοδρομία τον Οινόμαο, βασιλιά της Πίσσας και κέρδισε ως σύζυγο την Ιπποδάμεια, κόρη του βασιλιά.

Σήμερα, σε αυτό τον χώρο, στην καρδιά του Μοριά, ξεκινά ένα διεθνές συνέδριο που στόχο έχει να δημοσιοποιήσει, όχι μόνο στο ειδικό αλλά και στο ευρύ κοινό, πτυχές από το πολυσχιδές έργο της αρχαιολογικής έρευνας στη γεωγραφική ενότητα της Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που διοργανώνουν από κοινού περιφερειακές και ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού και το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στο συνέδριο θα παρουσιαστούν πάνω από 150 πρωτότυπες ανακοινώσεις που καλύπτουν το ευρύ φάσμα του εντοπισμού, της αποκάλυψης, ανασκαφής, τεκμηρίωσης, προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιοτήτων από τις απαρχές της ανθρώπινης παρουσίας στη γη του Πέλοπα έως και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους. Η εικονική μας πλοήγηση σε ιστορικούς τόπους της Πελοποννήσου θα περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς από την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έως τα παλαιολιθικά κατάλοιπα και την έρευνα σπηλαίων της λακωνικής Μάνης, από το έργο αποκατάστασης των μνημείων του Ασκληπιείου της Επιδαύρου έως τις πρόσφατες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, από τα νέα στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στην Αρκαδία κατά τη βυζαντινή περίοδο έως τις αναστηλώσεις στις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μεθώνης. Στους σταθμούς της περιήγησής μας περιλαμβάνονται και οι νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στις Περιφερειακές Ενότητες Αρκαδίας, Κορινθίας και Λακωνίας με αφορμή το τεχνικό έργο της κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού της Πελοποννήσου καθώς και τα σημαντικά μουσειακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Όλο αυτό το πολυσχιδές ερευνητικό έργο στηρίζεται στην επίμονη προσπάθεια διαφόρων φορέων του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Κατ' αρχήν και κατά κύριο λόγο στο στελεχιακό δυναμικό των Περιφερειακών Υπηρεσιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, των Εφορειών, δηλαδή, Προϊστορικών - Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σημαντική, εξάλλου, είναι η πολύχρονη ερευνητική δουλειά που επιτελούν αρχαιολογικά τμήματα Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της χώρας μας, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο αλλά και επιστημονικές επιτροπές του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Η καταγραφή, τεκμηρίωση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της χώρας μας δεν αποτελεί μοναδικό προνόμιο των αρχαιολόγων αλλά βασίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία που δένει αρμονικά παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους με τις νέες τεχνολογίες αποδεικνύοντας ότι η αρχαιολογία, η έρευνα δηλαδή του παρελθόντος είναι μία ζωντανή δραστήρια επιστήμη με μέλλον. Συντηρητές, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι μηχανολόγοι, σχεδιαστές, τοπογράφοι, διοικητικοί υπάλληλοι, φύλακες και εργάτες είναι πολύτιμοι συνεργάτες μας σε αυτήν την προσπάθεια. Θα επιτρέψετε σε εμάς τους αρχαιολόγους να διατηρήσουμε το μοναδικό προνόμιο να συνιστούμε το διάυλο επικοινωνίας ανάμεσα στα κατάλοιπα του παρελθόντος και στην κοινωνία του παρόντος. Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ ειδικά σε μία ομάδα συνέδρων, στους νέους επιστήμονες με ειδικές σπουδές και γλωσσομάθεια, πολίτες της Ελλάδας και της Ευρώπης, που παραμένουν και

δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια και όχι στην πρωτεύουσα και υποστηρίζουν το έργο μας.

Το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της πολιτείας όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ευχαριστούμε θερμά το Υπουργείο μας και ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνο Τζαβάρα για την οικονομική υποστήριξη του εγχειρήματος, από την οποία καλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έντυπου υλικού στους φακέλλους που μοιράστηκαν στους συνέδρους, η ενίσχυση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων των αιθουσών και η μεταφορά των συνέδρων στην αρχαιολογική εκδρομή της Κυριακής. Ως σημαντικότερο θεσμό για τις πολιτιστικές δράσεις της Περιφέρειας Πελοποννήσου χαρακτήρισε τη διεθνή αυτή συνάντηση ο κ. Πέτρος Τατούλης, Περιφερειάρχης Πελοποννήσου, ο οποίος υποστηρίζει με θέρμη και δημοσίως το έργο που επιτελούν οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες. Εκ μέρους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Πελοποννήσου και στον Πρόεδρο της κ. Παναγιώτη Νίκα, Δήμαρχο Καλαμάτας, για τη χορηγία των αναψυκτικών καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου. Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό και αγάπη ανέλαβε ένα μέρος της διοργάνωσης του Συνεδρίου ο Δήμος Τρίπολης παραχωρώντας αφιλοκερδώς το σύνολο των χώρων του Πνευματικού Κέντρου για τέσσερις ημέρες και προσφέροντας τη δεξίωση και τη μουσική βραδιά με το Δώρο Δημοσθένους το Σάββατο βράδυ, μετά από τη λήξη των εργασιών. Θα ήθελα προσωπικά να ευχαριστήσω για τις ενέργειές τους το Δήμαρχο Τρίπολης κ. Γιάννη Σμυρνιώτη, την Αντιδήμαρχο και Πρόεδρο του Νομικού Προσώπου του Δήμου κα Χριστίνα Ζαμπαθά και τον υπάλληλο του Δήμου κ. Θόδωρο Τσιάμη. Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχάσουμε να αναφέρουμε και επαγγελματίες της πόλης μας που υποστήριξαν οικονομικά το εγχείρημά μας και συγκεκριμένα το τουριστικό γραφείο Παναγιώτης Καπόγιαννης, τα Λατομεία Λαρσινός, το Ράδιο Ταξί Άγιος Χριστόφορος, την εταιρεία πληροφοριακών συστημάτων Βράτιμος – Δούλος, το μεζεδοπωλείο Χοές, το βιβλιοπωλείο Πάπυρος, το φωτοτυπείο Φανής Παπαντωνίου και το οινοποιείο Σπυρόπουλου.

Το Συνέδριο διαρθρώνεται σε τρία ξεχωριστά τμήματα που λαμβάνουν χώρα παράλληλα σε τρεις αίθουσες: στο Προϊστορικό Τμήμα, στο Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα και στο Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα. Οι συνεδρίες των τμημάτων αυτών συντονίζονται από Προεδρεία που απαρτίζονται από Εφόρους Αρχαιοτήτων, εν ενεργεία και επίτιμους, πανεπιστημιακούς δασκάλους και διευθυντές ξένων αρχαιολογικών σχολών, έγκριτους επιστήμονες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρότασή μας για να συμβάλλουν με το κύρος τους στην επιτυχή έκβαση του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για αυτό.

Όταν πριν από δύο μήνες εισηγήθηκα στους συναδέλφους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής να αναλάβει η ΛΘ' Εφορεία Αρχαιοτήτων το μεγάλο βάρος της τελικής προετοιμασίας του συνεδρίου γνώριζα πολύ καλά ότι το στελεχιακό δυναμικό της Υπηρεσίας μπορεί να τα φέρει άψογα εις πέρας με το δύσκολο έργο του τελικού σταδίου της διοργάνωσης. Στην Ελένη Χαλκίδη, στη Γεωργία Παπαδοπούλου, στη Βίκυ Καραγιάννη και στο Γιώργο Κάππο οφείλω πολλά ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Η έναρξη του συνεδρίου για το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» συμπίπτει με μία σημαντική ημέρα για το μέλλον της χώρας. Από αυτήν εδώ την αίθουσα, από την καρδιά της Πελοποννήσου στέλνεται στο ελληνικό και στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ένα ηχηρό μήνυμα αισιοδοξίας. Είναι το μήνυμα της επιστημονικής συνεργασίας, της ομαδικής δουλειάς, της αφοσίωσης στο καθήκον και της προσήλωσης στους υψηλούς στόχους που υπηρετεί η αρχαιολογική επιστήμη.

*Δρ. Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του ΑΕΠΕΛΙ*

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

*Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης**

Η χερσόνησος της Μάνης είναι η περιοχή της Ελλάδας που έχει διασώσει ίσως τα περισσότερα κατάλοιπα της παλαιολιθικής εποχής, προφανώς χάρη στην ύπαρξη μεγάλου αριθμού σπηλαίων που περιέχουν επιχώσεις αυτής της εποχής. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σημαντικό σύνολο παλαιολιθικών θέσεων, συγκεντρωμένων σε τόσο μικρή έκταση.

Πράγματι, στους κατακόρυφους ψηλούς γκρεμούς που δεσπόζουν πάνω από τη θάλασσα, σε όλο το μήκος της δυτικής ακτής της χερσονήσου, ανοίγονται πολυάριθμα σπήλαια¹. Κάποια είναι πολύ μεγάλα, με εντυπωσιακό λιθωματικό διάκοσμο, όπως τα ονομαστά σπήλαια του Διρού, ενώ τα περισσότερα είναι μικρά, βάθους λίγων δεκάδων μέτρων. Τα σπήλαια αυτά είχαν κατοικηθεί σε όλες τις περιόδους του παρελθόντος, από την παλαιολιθική εποχή ως το πρόσφατο παρελθόν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει το γεγονός ότι όλα σχεδόν περιέχουν ίχνη παλαιολιθικής χρήσης. Η μεγάλη πυκνότητα αυτών των καταλοίπων καθιστά τη χερσόνησο της Μάνης ένα εξαιρετικά σημαντικό πεδίο έρευνας, πρόσφορο για τη μελέτη της παλαιολιθικής εποχής και συγχρόνως για την ανάπτυξη της παλαιολιθικής αρχαιολογίας στη χώρα μας.

Η αρχαιολογική έρευνα

Παλαιότερη σύντομη έρευνα στη θέση Απήδημα είχε φέρει στο φως δύο ανθρώπινα κρανία που ανήκουν σε μορφές προγενέστερες του *Homo sapiens*, καθώς και μία γυναικεία ταφή που περιείχε έναν ακέφαλο σκελετό, πιθανόν της Ανώτερης Παλαιολιθικής².

Η αρχαιολογική διερεύνηση της παλαιολιθικής εποχής στη Μάνη ξεκίνησε το 1993. Πιο συγκεκριμένα, από το 1993 ως το 2006 διενεργήθηκε η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια, η οποία έφερε στο φως πολλά στοιχεία για τη Μέση Παλαιολιθική³. Από το 1999 ως το 2005 επιχειρήθηκε η καταγραφή και μελέτη των σπηλαίων της Μάνης, κυρίως αυτών που διασώζουν αρχαία κατάλοιπα. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας εξερευνήθηκαν και μελετήθηκαν πολλές δεκάδες σπήλαια, από τα οποία τουλάχιστον 50 περιέχουν πλειστοκαινικές επιχώσεις με παλαιολιθικά κατάλοιπα⁴. Σε 6 από αυτά, στον όρμο του Οιτύλου και λίγο βορειότερα, έγιναν μικρές δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέδωσαν ευρήματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Πιο συγκεκριμένα, δοκιμαστικές τομές έγιναν στα σπήλαια Κολομίνιτσα, Καστάνης, Σκοινί 3 και 4, Τριψάνα και Μελιτζιά (εικ. 1).

Οι πρόδρομες αυτές έρευνες κατέδειξαν τη μεγάλη πυκνότητα των παλαιολιθικών σπηλαίων, ενώ συγχρόνως έδωσαν πολύτιμα προκαταρκτικά στοιχεία για την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μάνη. Η λογική τους συνέχεια ήταν ένα καλά οργανωμένο ερευνητικό πρόγραμμα για τη συστηματική διερεύνηση της εν λόγω περιόδου, δεδομένου ότι για τη Μέση Παλαιολιθική υπήρχαν ήδη στοιχεία από την ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκαν τρία σπήλαια, οι επιχώσεις των οποίων, συνολικά, έχουν διασώσει κατάλοιπα από όλες τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τα σπήλαια αυτά είναι η

* Οι πολύχρονες έρευνες στα σπήλαια της Μάνης υποστηρίχτηκαν γενναιόδωρα από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, το Institute for Aegean Prehistory και το Ίδρυμα Ψύχα, προς τα οποία απευθύνονται θερμές ευχαριστίες.

¹ Μπασιάκος 1993.

² Πίτσιος 2000. Harvati κ.ά. 2011.

³ Ντάρλας 1999. Darlas – De Lumley 2004.

⁴ Ντάρλας 2007.

Μελιτζιά, η Κολομίνιτσα και το Σκοινί 2. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχτηκε το σπήλαιο Μελιτζιά για τη διενέργεια της κύριας συστηματικής ανασκαφής, ενώ τα άλλα δύο προορίζονται για συμπληρωματικές έρευνες: η Κολομίνιτσα για τη διερεύνηση των αρχαιότερων φάσεων, οι οποίες δεν είναι βέβαιο ότι αντιπροσωπεύονται στη Μελιτζιά, και το Σκοινί 2 για τη διενέργεια δειγματοληψίας για εργαστηριακές αναλύσεις, με σκοπό να αντληθούν στοιχεία για το παλαιοπεριβάλλον.

Πράγματι, το 2009 άρχισε η συστηματική ανασκαφή του σπηλαίου Μελιτζιά, ενώ το 2011 ξανανοίχτηκε η παλαιότερη δοκιμαστική τομή στο σπήλαιο Κολομίνιτσα, προκειμένου να συνεχιστεί σε μεγαλύτερο βάθος. Μολονότι οι ανασκαφές αυτές βρίσκονται ακόμη στα πρώτα τους στάδια, έχουν ήδη αρχίσει να αποδίδουν πολύτιμα στοιχεία για την υπό διερεύνηση εποχή.

Στη Μελιτζιά, μετά την αφαίρεση των ανώτερων αναμοχλευμένων αποθέσεων, άρχισαν να ανασκάπτονται στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, τα οποία χρονολογούνται από το 21.000 έως το 9000 π.Χ. περίπου⁵. Η οριζόντια λεπτομερής ανασκαφή αποκαλύπτει επάλληλα δάπεδα κατοίκησης και φέρνει στο φως αξιόλογα στοιχεία γι' αυτή την εποχή.

Στην Κολομίνιτσα συνεχίζεται η παλαιότερη δοκιμαστική τομή. Το σπήλαιο αυτό περιέχει μεγάλου πάχους στρωματογραφική ακολουθία που ξεκινά από τη Μέση Παλαιολιθική και φτάνει ως την ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική. Η πλέον ενδιαφέρουσα ως τώρα διαπίστωση είναι ότι περιέχει στρώματα που αντιστοιχούν στη μετάβαση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική. Η διαπίστωση αυτή προσδίδει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στο εν λόγω σπήλαιο και ανοίγει νέες προοπτικές για τη συστηματική ανασκαφική του διερεύνηση, η οποία αναμένεται να δώσει πολύτιμα στοιχεία για τη μετάβαση από τη μια περίοδο στην άλλη, καθώς και για τη διαδοχή του Ανθρώπου του Νεάντερταλ από τον *Homo sapiens* στη Μάνη και την Ελλάδα γενικότερα, συμβάλλοντας στη διερεύνηση αυτού του εξαιρετικά ενδιαφέροντος και πολυσυζητημένου θέματος.

Παράλληλα με αυτές τις έρευνες που γίνονται στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Μάνης, λίγο μακρύτερα, στο ΒΑ άκρο της, η ανασκαφή του σπηλαίου Λακωνίς απέδωσε κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής⁶.

Συνολικά, οι πολύχρονες αυτές έρευνες έχουν αποφέρει ως τώρα στοιχεία για τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική, μια περίοδο σχεδόν 100.000 ετών, κατά την οποία έζησαν δύο είδη Ανθρώπου: οι Άνθρωποι του Νεάντερταλ και οι Ανατομικά Σύγχρονοι Άνθρωποι (*Homo sapiens*), οι οποίοι είδαν την έκταση και το τοπίο της Μάνης να αλλάζουν δραματικά, ακολουθώντας τις διαδοχικές εναλλαγές παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων.

Μέση Παλαιολιθική

Τα στοιχεία για τη Μέση Παλαιολιθική προέρχονται από την ανασκαφή στα Καλαμάκια, ένα σχετικά μικρό σπήλαιο στην είσοδο του όρμου του Οιτύλου, το οποίο διασώζει επίχωση πάχους πάνω από 7 μέτρα, από τα οποία περίπου 4 μέτρα περιέχουν αρχαιολογικά στρώματα (εικ. 2). Το σπήλαιο κατοικήθηκε κατά την περίοδο πριν από 100.000 – >39.000 χρόνια και οι αποθέσεις του καλύπτουν όλη σχεδόν τη Μέση Παλαιολιθική⁷.

Περιβαλλοντικά στοιχεία

Τα δεδομένα από τη μελέτη της πανίδας και οι παλυνολογικές αναλύσεις μαρτυρούν ότι κατά τη Μέση Παλαιολιθική, δηλαδή στο πρώτο μισό της τελευταίας παγετώδους περιόδου, το κλίμα της Μάνης παρέμενε ήπιο χάρη στη νότια γεωγραφική θέση της και στην άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα, ενώ όλη σχεδόν η χερσόνησος είχε αρκετή φυτική κάλυψη (κυρίως

⁵ Ωστόσο, στη στρωματογραφία υπάρχει ένα κενό μεταξύ 19.000 και 11.500 π.Χ. περίπου.

⁶ Panagoroulou κ.ά. 2004. Harvati κ.ά. 2003.

⁷ De Lumley – Darlas 1994.

θαμνώδη), συντηρώντας έτσι σημαντικό αριθμό ζωικών ειδών, με ποικίλες οικολογικές απαιτήσεις.

Η ανασκαφή έφερε στο φως πολυάριθμα κατάλοιπα μεγάλων θηλαστικών που ανήκουν σε 17 είδη, ενώ το κοσκίνισμα των χωμάτων απέδωσε, επίσης, πολλά κατάλοιπα μικρών σπονδυλωτών που αντιπροσωπεύουν 60 είδη (Πίν. 1). Τα ευρήματα αυτά συμβάλλουν στη γνώση των περιβαλλοντικών συνθηκών⁸.

Σαρκοβόρα	Τρωκτικά	Ερπετά	Πτηνά
<i>Ursus arctos</i>	<i>Sciurus vulgaris</i>	<i>Testudomarginata</i>	<i>Puffinus puffinus</i>
<i>Panthera pardus</i>	<i>Myoxus glis</i>	<i>Testudo hermani</i>	<i>Accipiter nisus</i>
<i>Lynx lynx</i>	<i>Apodemus sp.</i>	<i>Scincidae indet.</i>	<i>Falco cf. vespertinus</i>
<i>Felis silvestris</i>	<i>Apodemus mystacinus</i>	<i>cf. Tarentola sp.</i>	<i>Alectoris graeca</i>
<i>Canis lupus</i>	<i>Cricetulus migratorius</i>	<i>Lacertidae indet.</i>	<i>Coturnix coturnix</i>
<i>Vulpes vulpes</i>	<i>Microtus arvalis</i>	<i>Lacerta sp.</i>	<i>Eudromias morinellus</i>
<i>Martes sp.</i>	<i>Microtus guentheri</i>	<i>Anguis fragilis</i>	<i>Chlidonias sp.</i>
<i>Mustela sp.</i>	<i>Microtus thomasi</i>	<i>Pseudopus cf. apodus</i>	<i>Columba livia/oenas</i>
	<i>Chionomys nivalis</i>	<i>Pseudopus sp.</i>	<i>Otus scops</i>
Προβοσκιδωτά		<i>Eryx jaculus</i>	<i>Athene noctua</i>
<i>Palaeoloxodon antiquus</i>	Εντομοφάγα	<i>Hierophis gemonensis</i>	<i>Strix aluco</i>
	<i>Erinaceus sp.</i>	<i>cf. Dolichophis caspius</i>	<i>Apus apus</i>
Περισσοδάκτυλα	<i>Talpa sp.</i>	<i>Malpolon monspessulanus</i>	<i>Apus cf. pallidus</i>
<i>Stephanorhinus sp.</i>	<i>Crocidura suaveolens</i>	<i>Malpolon sp.</i>	<i>Hirundo rustica</i>
		<i>Coronella sp.</i>	<i>Certhia sp.</i>
Αρτιοδάκτυλα	Χειρόπτερα	<i>Coronella cf. austriaca</i>	<i>Turdus cf. philomenos</i>
<i>Sus scrofa</i>	<i>Myotis sp.</i>	<i>Elaphe quatuorlineata</i>	<i>Corvus corone</i>
<i>Cervus elaphus</i>	<i>Myotis blythii</i>	<i>Zamenis longissima</i>	<i>cf. Corvus monedula</i>
<i>Dama dama</i>	<i>Rhinolophus hipposideros</i>	<i>Zamenis cf. situla</i>	<i>cf. Pica pica</i>
<i>Capreolus capreolus</i>		<i>cf. Telescopus sp.</i>	<i>Pyrrhocorax</i>
<i>Bos primigenius</i>	Αμφίβια	<i>Natrix natrix</i>	<i>pyrrhocorax</i>
<i>Capra ibex</i>	<i>Bufo bufo</i>	<i>Vipera sp.</i>	<i>Emberiza citrinella</i>
	<i>Rana sp.</i>		
Λαγόμορφα			
<i>Lepus europaeus</i>			

Πίνακας 1. Κατάλογος πανίδας από το σπήλαιο Καλαμάκια.

Τα μεγάλα θηλαστικά μαρτυρούν ένα περιβάλλον αποτελούμενο από ποικίλους βιότοπους, εκτεταμένες περιοχές με έντονο ανάγλυφο κι ένα κλίμα σχετικά ήπιο. Τα μικρά σπονδυλωτά από την πλευρά τους μαρτυρούν ένα ανοικτό περιβάλλον γύρω από το σπήλαιο, την ύπαρξη μικρών δασικών εκτάσεων και ένα κλίμα μεσογειακό, θερμό και ξηρό. Η παλυνολογική ανάλυση, τέλος, μαρτυρεί τη θαμνώδη κάλυψη της χερσονήσου της Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, ενώ κατά τόπους και κατά περιόδους αναπτυσσόταν μεσογειακό δάσος, αποτελούμενο κυρίως από πλατάνια, αγριελιές, φυλίκια και θάμνους⁹.

Ανθρώπινα κατάλοιπα

Εκτός όλων των άλλων, η ανασκαφή έφερε στο φως και 14 ανθρώπινα κατάλοιπα που ανήκουν σε ανθρώπους του Νεάντερταλ, τους βιολογικούς δηλαδή φορείς της Μέσης Παλαιολιθικής. Πρόκειται για ένα σπόνδυλο, ένα θραύσμα κρανίου, ένα τμήμα περόνης, ένα σκαφοειδές οστό και 10 δόντια, ευρήματα που συνθέτουν το μεγαλύτερο σύνολο νεαντερτάλιων καταλοίπων στην Ελλάδα σήμερα¹⁰.

⁸ Roger – Darlas 2008.

⁹ Lebreton κ.ά. 2008.

¹⁰ Harvati κ.ά. 2013.

Πολιτισμικά στοιχεία

α) Τρόπος ζωής

Το σπήλαιο κατοικούνταν περιοδικά από νεαντερτάλιους κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες. Οι ένοικοί του κυνηγούσαν συστηματικά πλατόνια και αιγάγρους, πολύ πιο σπάνια αγριόχοιρους και περιστασιακά άλλα μεγάλα θηλαστικά. Η μελέτη των οστέινων καταλοίπων έδειξε ότι τα θηράματα μεταφέρονταν ολόκληρα στον χώρο του σπηλαίου για να καταναλωθούν, ενώ τα ίχνη από τα λίθινα εργαλεία πάνω στα οστά μαρτυρούν όλη τη σχετική διαδικασία προετοιμασίας των θηραμάτων: γδάρισμα, τεμαχισμό σε μεγάλα κομμάτια, ξεκοκάλισμα, καθώς και σπάσιμο των οστών που περιέχουν μεδούλι για την αφαίρεσή του.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι κατά καιρούς οι ένοικοί του σπηλαίου είχαν ως κύρια πηγή τροφής τις χελώνες (*Testudo marginata* και *Testudo hermanni*), τα χέλυα των οποίων πιθανόν να χρησιμοποιούσαν στη συνέχεια ως δοχεία.

β) Κατοίκηση του σπηλαίου

Η ανασκαφή αποκάλυψε 17 επάλληλα δάπεδα κατοίκησης, από τα κατάλοιπα των οποίων προκύπτει ότι το σπήλαιο χρησίμευε τις περισσότερες φορές ως χώρος σύντομης παραμονής και σπανιότερα για εγκαταστάσεις μεγαλύτερης διάρκειας.

Αποκαλύφθηκαν, επίσης, πολλές συγκεντρώσεις καταλοίπων φωτιάς («εστίες»), διαφόρων τύπων, λίθινες κατασκευές, με κυριότερες μια κυκλωτερή κατασκευή από λίθους μετρίου μεγέθους, καθώς και δύο λιθόστρωτα δάπεδα.

γ) Λιθοτεχνία

Τα λίθινα τέχνηρα ανήκουν σε μουστέρια σύνολα με αρκετά έντονη την παρουσία της μεθόδου Λεβαλλουά (εικ. 3). Τα συχνότερα εργαλεία είναι τα ξέστρα, ενώ χαρακτηριστικές είναι και οι μουστέριες αιχμές, δίχως βέβαια να απουσιάζουν οι υπόλοιποι γνωστοί τύποι εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής.

Σε όλα τα δάπεδα κατοίκησης η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από το μικρό μέγεθος των τέχνηρων, τον πολύ μικρό αριθμό πυρήνων, τον μικρό αριθμό των υποπροϊόντων της κατάτμησης και το υψηλό ποσοστό διαμορφωμένων εργαλείων. Τα χαρακτηριστικά αυτά οφείλονται αναμφίβολα στη μακρινή προέλευση και την ανεπάρκεια των διαθέσιμων πρώτων υλών. Οι τελευταίες έφθαναν στο σπήλαιο σε προχωρημένο βαθμό κατεργασίας ή ακόμη και με τη μορφή έτοιμων τέχνηρων.

Το ανώτερο δάπεδο κατοίκησης (και μόνο αυτό) απέδωσε κοχύλια του είδους *Callista chione* (γυαλιστερές) που έχουν υποστεί κατεργασία και έχουν διαμορφωθεί σε εργαλεία, αντίστοιχα με τα λίθινα, προσφέροντας ένα καλό παράδειγμα προσαρμογής του ανθρώπου στο περιβάλλον του και εκμετάλλευσης όλων των δυνατοτήτων που αυτό του προσφέρει.

Ανώτερη Παλαιολιθική

Για την Ανώτερη Παλαιολιθική διαθέτουμε στοιχεία τόσο από τις παλαιότερες δοκιμαστικές τομές στα σπήλαια Κολομίνιτσα, Καστάνης, Σκοινί 4 και 3, Τριψάνα και Μελιτζιά, όσο και από το ανασκαφικό πρόγραμμα που βρίσκεται σε εξέλιξη στα σπήλαια Κολομίνιτσα και Μελιτζιά. Συνολικά, οι ανασκαφές αυτές έχουν δώσει στοιχεία για όλες τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής¹¹.

Όπως είναι γνωστό, οι βιολογικοί φορείς της Ανώτερης Παλαιολιθικής, οι Ανατομικά Σύγχρονοι Άνθρωποι (*Homo sapiens*), έφτασαν στην Ευρώπη πριν από 40.000 χρόνια περίπου, προερχόμενοι από την Αφρική, όπου είχαν εμφανιστεί πολύ νωρίτερα. Ο ακριβής χρόνος

¹¹ Darlas – Psathi 2008.

άφιξης τους στην Ευρώπη, ο ρυθμός εξάπλωσής τους και η διαδικασία αντικατάστασης των προηγούμενων κατοίκων, των νεαντερτάλιων, αποτελούν καίρια ζητήματα της έρευνας¹².

Στη Μάνη η μετάβαση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική αντιπροσωπεύεται στα αντίστοιχα στρώματα της Κολομίνιτσας. Βέβαια τα στοιχεία είναι ακόμη λίγα, δεδομένης της πολύ μικρής έκτασης της ανασκαφής, αλλά είναι πολύ περισσότερες οι ελπιδοφόρες υποσχέσεις για τα αποτελέσματα μιας μελλοντικής εκτεταμένης ανασκαφής, η οποία αναμφίβολα θα έχει πολλά στοιχεία να συνεισφέρει στην προαναφερθείσα επιστημονική συζήτηση. Προς το παρόν, τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι τα λιθοτεχνικά σύνολα των στρωμάτων αυτών, τα οποία περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά τέχνηρα τόσο της Μέσης, όσο και της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τα στρώματα που αντιστοιχούν στη μεταβατική φάση χρονολογούνται στο διάστημα 39.000-37.000 π.Χ.

Περιβαλλοντικά στοιχεία

Τα περιβαλλοντικά στοιχεία γι' αυτήν την περίοδο είναι λιγοστά σε σύγκριση με εκείνα της Μέσης Παλαιολιθικής, καθώς δε διαθέτουμε ακόμη αποτελέσματα εργαστηριακών αναλύσεων. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική επιδεινώθηκαν προοδευτικά οι κλιματικές συνθήκες ως το 18.000 π.Χ., οπότε περίπου κορυφώθηκε η τελευταία παγετώδης περίοδος. Η μεταβολή αυτή αποτυπώνεται στη σύνθεση της πανίδας της Μάνης με την προοδευτική μείωση της συχνότητας του πλατονιού, κατ' εξοχήν μεσογειακού είδους, για να κυριαρχήσει, αντίστροφα, το ελάφι, ζώο που ζει σε ψυχρότερο και πιο δασωμένο περιβάλλον.

Πολιτισμικά στοιχεία

α) Τρόπος ζωής

Πολύ περισσότερα είναι τα πολιτισμικά στοιχεία που έχουν προκύψει ως τώρα από την έρευνα. Οι *Homo sapiens* της Ανώτερης Παλαιολιθικής ζούσαν και αυτοί νομαδικά, ως κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες, και συνέχιζαν την εναλλάξ κατοίκηση των σπηλαιών, χρησιμοποιώντας αυτά άλλοτε ως χώρους κύριας εγκατάστασης και άλλοτε ως χώρους σύντομης παραμονής.

Η έντονη κυνηγετική δραστηριότητα μαρτυρείται όχι μόνο από τα πυκνά οστέινα κατάλοιπα των θηραμάτων, αλλά και από το γεγονός ότι τα πιο χαρακτηριστικά λίθινα τέχνηρα, κυρίως οι αιχμές και οι μικρολεπίδες με ράχη, που βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες, αποτελούσαν στοιχεία όπλων, κυρίως ακοντίων και βελών.

Στο τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής, κατά τη μετάβαση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική, καθώς και στις πρώτες φάσεις αυτής, το κυριότερο θήραμα ήταν το πλατόνι. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, τα κατάλοιπά του γίνονται όλο και πιο σπάνια ανάμεσα στα διατροφικά κατάλοιπα των παλαιολιθικών κατοίκων προς όφελος εκείνων του ελαφιού. Η κυριαρχία των καταλοίπων ελαφιού στις ύστερες φάσεις μαρτυρεί αναμφίβολα ότι οι κάτοικοι της Μάνης επιδίδονταν πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο κυνήγι ελαφιών. Τα άλλα θηλαστικά, κυρίως οι αίγαγροι και οι αγριόχοιροι, έπαιζαν πολύ μικρότερο ρόλο. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η έντονη παρουσία καταλοίπων λαγού και κυρίως πτηνών, ένδειξη ότι αποτελούσαν σημαντική πηγή διατροφής, ιδιαίτερα κατά τις ύστερες φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τέλος, από τις παραθαλάσσιες αυτές εγκαταστάσεις δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν τα κοχύλια.

β) Τεχνολογικές καινοτομίες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τεχνολογικές καινοτομίες, επινοήσεις των *Homo sapiens*, οι οποίες χαρακτηρίζουν την Ανώτερη Παλαιολιθική. Από τις πολλές καινοτομίες αυτής της περιόδου, που έχουν διαπιστωθεί σε διάφορα μέρη του κόσμου, στα ανασκαφικά

¹² Hoffecker 2009.

ευρήματα της Μάνης έχουν αποτυπωθεί κατά βάση εκείνες που σχετίζονται με την κατασκευή εργαλείων και όπλων.

Λιθοτεχνία. Στη νέα αυτή εποχή (και ειδικότερα μετά την Ωρινιάκια φάση) η κατεργασία του λίθου αποσκοπεί πρωτίστως στην παραγωγή στενόμακρων λεπίδων, οι οποίες διαμορφώνονται στη συνέχεια σε εξειδικευμένα εργαλεία και εξαρτήματα όπλων. Πράγματι, με εξαίρεση την ωρινιάκια λιθοτεχνία της Κολομίνιτσας, όλα τα άλλα λιθοτεχνικά σύνολα των μεταγενέστερων φάσεων χαρακτηρίζονται από την παρουσία μικρολεπίδων με ράχη και αιχμών (εικ. 4). Τα τέχνηρα αυτά αποτελούν στοιχεία βλημάτων, δηλαδή ακοντίων και βελών, με κατασκευαστικές λεπτομέρειες που διευκολύνουν την αποτελεσματική στείλιέωσή τους.

Ειδικότερα, κατά τη Γραβέττια φάση τα κυριότερα εργαλεία είναι οι μικρολεπίδες με ράχη και οι αιχμές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν εκείνες με μονόπλευρο μίσχο, από τους πιο χαρακτηριστικούς εργαλειακούς τύπους. Στις επόμενες φάσεις (Επιγραβέττια, Τελική Παλαιολιθική) συνεχίζουν να κυριαρχούν οι ίδιοι εργαλειακοί τύποι, αλλά τα τέχνηρα είναι πολύ μικρότερων διαστάσεων. Τα εξαιρετικά μικρά τέχνηρα της Τελικής Παλαιολιθικής αποτελούσαν αναμφίβολα εξαρτήματα βελών, μια έμμεση μαρτυρία ότι είχε ήδη επινοηθεί το τόξο.

Βέβαια, παράλληλα με αυτά τα χαρακτηριστικά τέχνηρα, εξαρτήματα βλημάτων, συνεχίζεται και η παραγωγή μεταποιητικών εργαλείων (ξέστρων, οπέων, σφηνίσκων, γλυφίδων κ.λπ.), που συναντώνται σε όλες τις περιόδους και φάσεις.

Κατεργασία οστού. Άλλη σημαντική καινοτομία της νέας εποχής είναι η χρήση του οστού για την κατασκευή εργαλείων και όπλων, κυρίως αιχμών. Το ζωικό αυτό υλικό προσφέρεται καλύτερα για κατεργασία, ενώ οι αιχμές είναι πιο αποτελεσματικές, καθότι πιο ελαστικές και πιο ανθεκτικές από τις λίθινες. Βέβαια οι τελευταίες εξακολουθούν να είναι πολύ περισσότερες, αφού η κατασκευή τους είναι πολύ ευκολότερη.

Η κατεργασία των οστών έδωσε και άλλους τύπους εργαλείων, κυρίως μεταποιητικών, όπως σουβλιά, «σπάτουλες» κ.ά. Μια άλλη, πιο όψιμη, καινοτομία στον τομέα της κατεργασίας του οστού είναι η επινόηση της βελόνας με τρύπα στο πίσω μέρος, ακριβώς όπως τη γνωρίζουμε και σήμερα, μαρτυρία ότι το εργαλείο αυτό είχε αποκτήσει από τότε την οριστική του μορφή (εικ. 5).

γ) Πνευματικές εκδηλώσεις

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι μεταξύ των ανασκαφικών ευρημάτων περιλαμβάνονται και κάποια που μας παρέχουν τις αρχαιότερες σαφείς μαρτυρίες για τις πνευματικές και μεταφυσικές ανησυχίες των κατοίκων της Μάνης. Είναι και αυτή μια κορυφαία κατάκτηση του πνεύματος των *Homo sapiens*, σε αντίθεση με τους Ανθρώπους του Νεάντερταλ, οι οποίοι δεν μας έχουν αφήσει παρόμοιες μαρτυρίες. Τα ευρήματα αυτά είναι η συστηματική χρήση χρωστικών υλών και η κατασκευή περιάπτων και κοσμημάτων.

Χρωστικές ύλες. Όλα τα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, σε όλα τα σπήλαια της Μάνης, απέδωσαν μαζί με τα άλλα ευρήματα και κομμάτια σιδηρομεταλλεύματος (αιματίτη), το οποίο χρησίμευε δίχως αμφιβολία ως χρωστική ύλη (ώχρα). Αξίζει να επισημανθεί ότι το σιδηρούχο αυτό ορυκτό, το οποίο ανευρίσκεται (σε φυσική μορφή) σε πολλά σημεία της ευρύτερης περιοχής, απουσιάζει παντελώς από τα στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής.

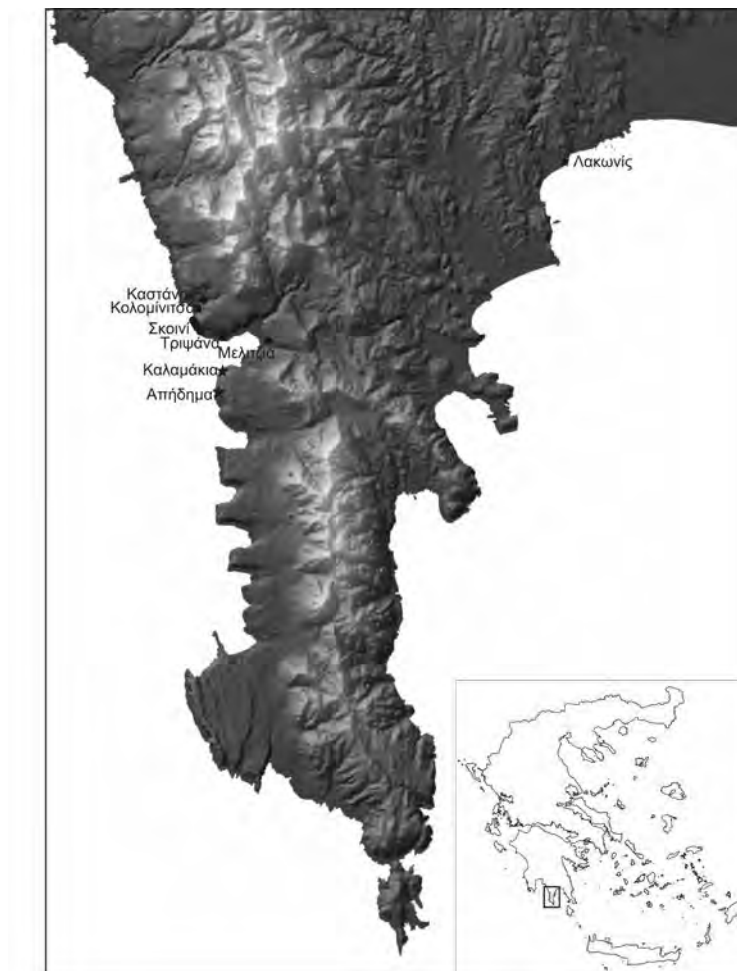
Περίαπτα-κοσμήματα. Η ανασκαφή της Μελιτζιάς έδωσε, ανάμεσα στα άλλα ευρήματα, και δύο περιάπτα, δύο κυνόδοντες ελαφιού, που φέρουν οπή για ανάρτηση στη ρίζα τους (εικ. 5). Από την ίδια ανασκαφή προέρχεται και ένα τμήμα από κοχύλι του είδους *Dentalium*, το οποίο αποτελούσε προφανώς στοιχείο περιδεραιού, χρήση που μαρτυρείται και σε πολλές άλλες ανασκαφές αυτής της περιόδου.

Επίλογος

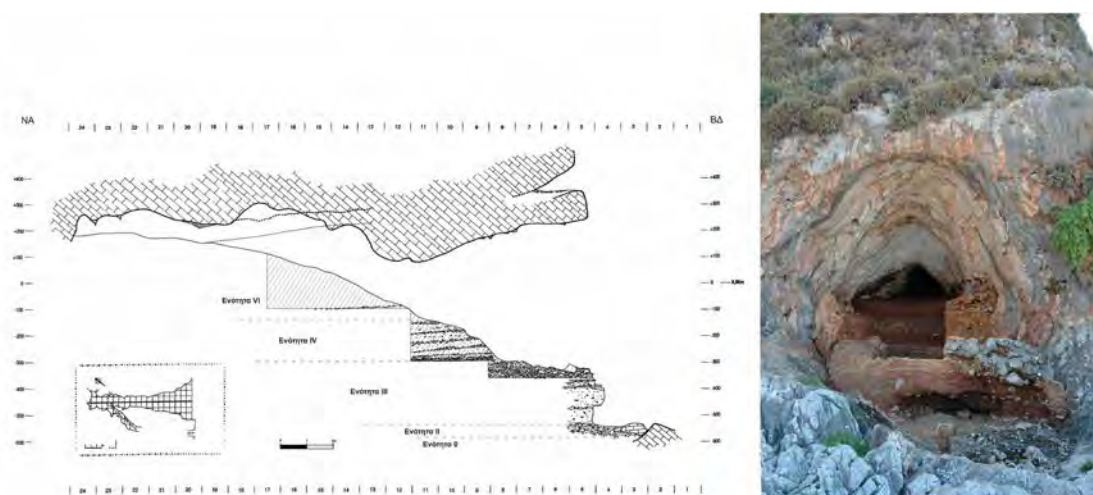
Συμπερασματικά, είκοσι χρόνια συνεχούς έρευνας μας έχουν προσφέρει σημαντικά στοιχεία και γνώσεις για τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μάνη, μια περίοδο σχεδόν 100.000 ετών. Τα στοιχεία που αντλούνται αφορούν όχι μόνο τη Μάνη, αλλά γενικότερα τη νότια Πελοπόννησο και κατ' επέκταση ολόκληρη την Ελλάδα, αν ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για μια από τις ελάχιστες παλαιολιθικές έρευνες στη χώρα μας, η οποία αποτελούσε, ως πολύ πρόσφατα, *terra incognita* για την παλαιολιθική αρχαιολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

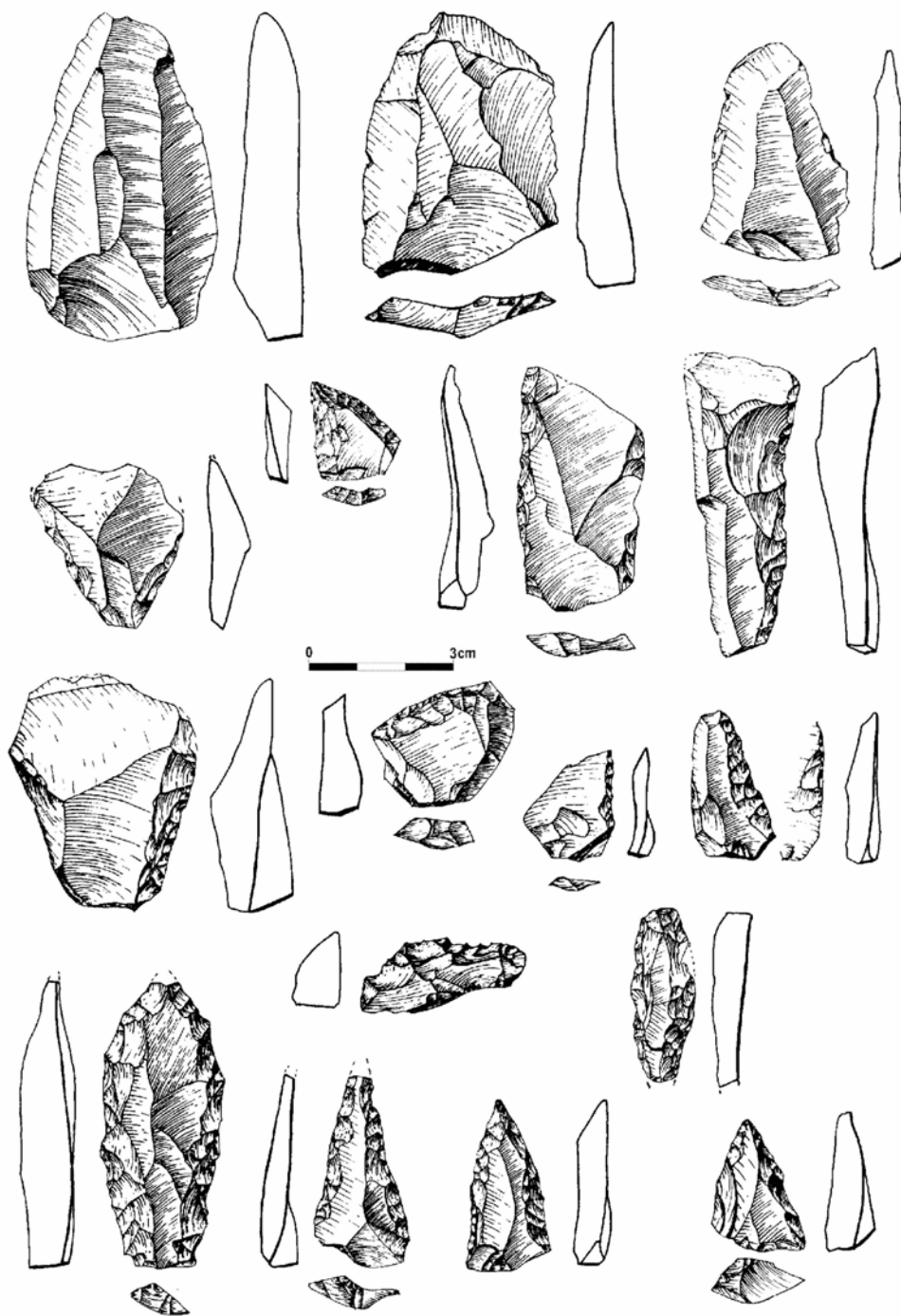
- Darlas – de Lumley 2004: A. Darlas – H. de Lumley, La grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce). Sa contribution à la connaissance du Paléolithique moyen de Grèce, στο: *XIVème Congrès UISPP. 5ème Section: Le Paléolithique moyen*, BAR International Series 1239, Oxford 2004, 225-233.
- Darlas – Psathi 2008: A. Darlas – E. Psathi, Le Paléolithique supérieur dans la péninsule du Mani (Péloponnèse, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 51-59.
- De Lumley – Darlas 1994: H. de Lumley – A. Darlas, Grotte de Kalamakia (Aréopolis, Péloponnèse), *BCH* 118, 1994, 535-559.
- Harvati κ.ά. 2003: K. Harvati – E. Panagopoulou – P. Karkanas, First Neanderthal remains from Greece: the evidence from Lakonis, *Journal of Human Evolution* 45, 2003, 465-473.
- Harvati κ.ά. 2011: K. Harvati – C. Stringer, P. Karkanas, Multivariate analysis and classification of the Apidima 2 cranium from Mani, Southern Greece, *Journal of Human Evolution* 60, 2011, 246-250.
- Harvati κ.ά. 2013: K. Harvati – A. Darlas – S. E. Bailey – T. R. Rein – S. El Zaatari – L. Fiorenza – O. Kullmer – E. Psathi, New Neanderthal remains from Mani peninsula, S. Greece: The Kalamakia Middle Palaeolithic cave site, *Journal of Human Evolution* 64, 2013, 486-99 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.jhe>).
- Hoffecker 2009: J. F. Hoffecker, Out of Africa: Modern human origins special feature: The spread of modern humans in Europe, στο: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 106 (38), 2009, 16040-16045.
- Lebreton κ.ά. 2008: V. Lebreton – E. Psathi – A. Darlas, Environnement végétal des néandertaliens de la grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 61-68.
- Μπασιάκος 1993: Ι. Μπασιάκος, *Χρονολόγηση απολιθωμάτων και σπηλαιοαποθεμάτων με τη μέθοδο του Συντονισμού της Ηλεκτρονικής Στροφορμής και μελέτη μορφολογίας υπόγειου καρστ και των σχετικών ραδιομετρικών και γεωλογικών συνθηκών σε σπηλαιοπεριβάλλοντα της περιοχής Διρού Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Ντάρλας 1999: Α. Ντάρλας, *Η παλαιολιθική Μάνη. Η ανασκαφή στα Καλαμάκια*, Αθήνα 1999.
- Ντάρλας 2007: Α. Ντάρλας, Παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης, στο: Ε. Κονσολάκη (επιμ.), *Έπαθλον, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουλίου 2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2007, 23-48.
- Ντάρλας 2012: Α. Ντάρλας, Γεωμορφολογική εξέλιξη και κατοίκηση των σπηλαίων της δυτικής ακτής της Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και το Ολόκαινο, στο: Ν. Ζαχαριάς – Μ. Γεωργακοπούλου – Κ. Πολυκρέτη – Γ. Φακορέλλης – Θ. Βακούλης (επιμ.), *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, Αθήνα 2012, 237-253.
- Panagoroulou κ.ά. 2004: E. Panagoroulou – P. Karkanas – G. Tsartsidou – E. Kotjabopoulou – K. Harvati – M. Ntinou, Late pleistocene archaeological and fossil human evidence from Laconis Cave, Southern Greece, *Journal of Field Archaeology* 29, 2004, 323-349.
- Πίτσιος 2000: Θ. Κ. Πίτσιος, *Ο Ταινάριος Άνθρωπος*, Αθήνα 2000.
- Roger – Darlas 2008: T. Roger – A. Darlas, Microvertébrés, paléo-environnement et paléoclimat de la grotte de Kalamakia (Péloponnèse, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 77-84.



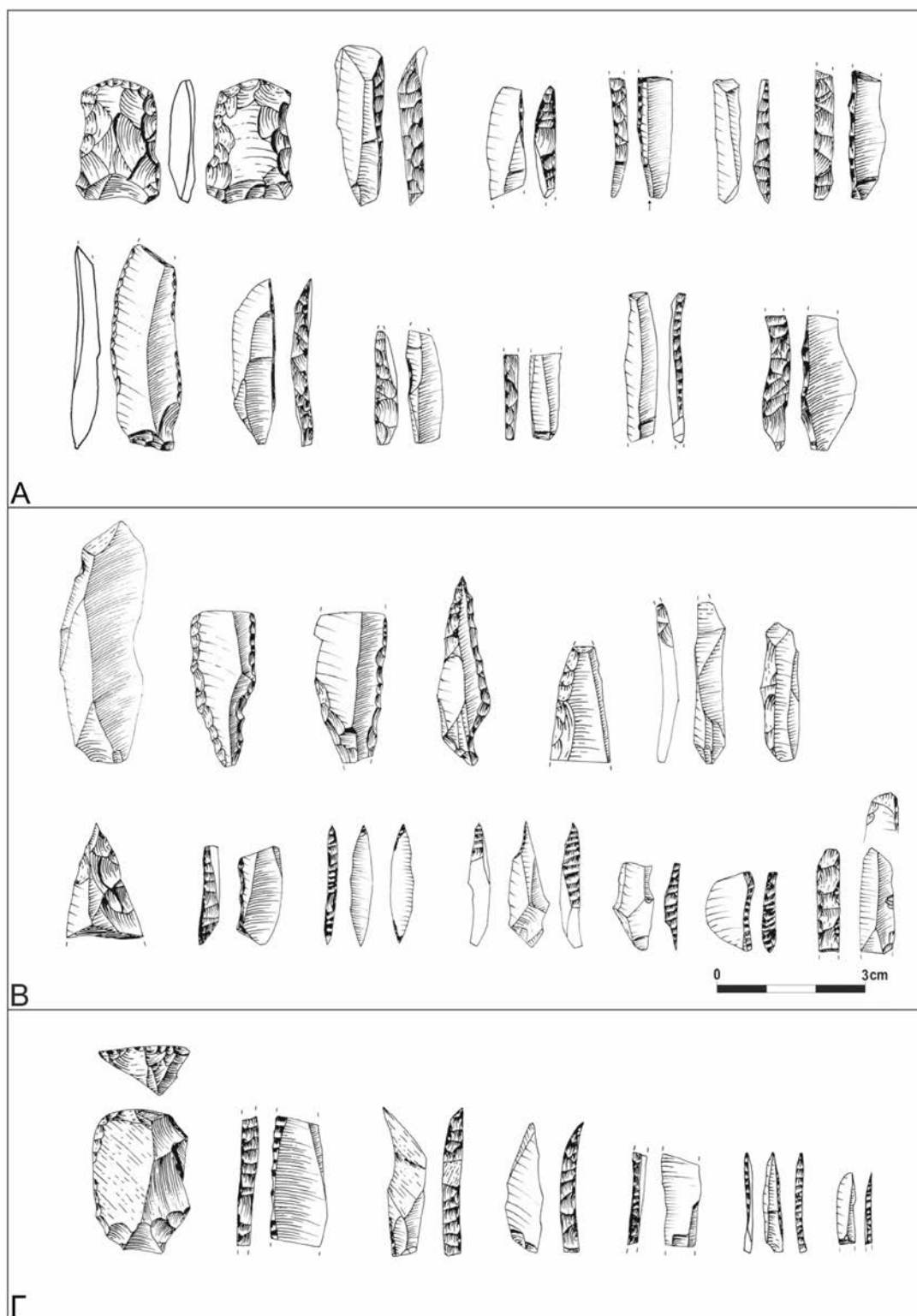
Εικ. 1. Οι ανασκαμμένες παλαιολιθικές θέσεις της Μάνης (με αστερίσκο σημειώνονται οι θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, με κύκλο εκείνες της Ανώτερης Παλαιολιθικής) (Α. Ντάρλας).



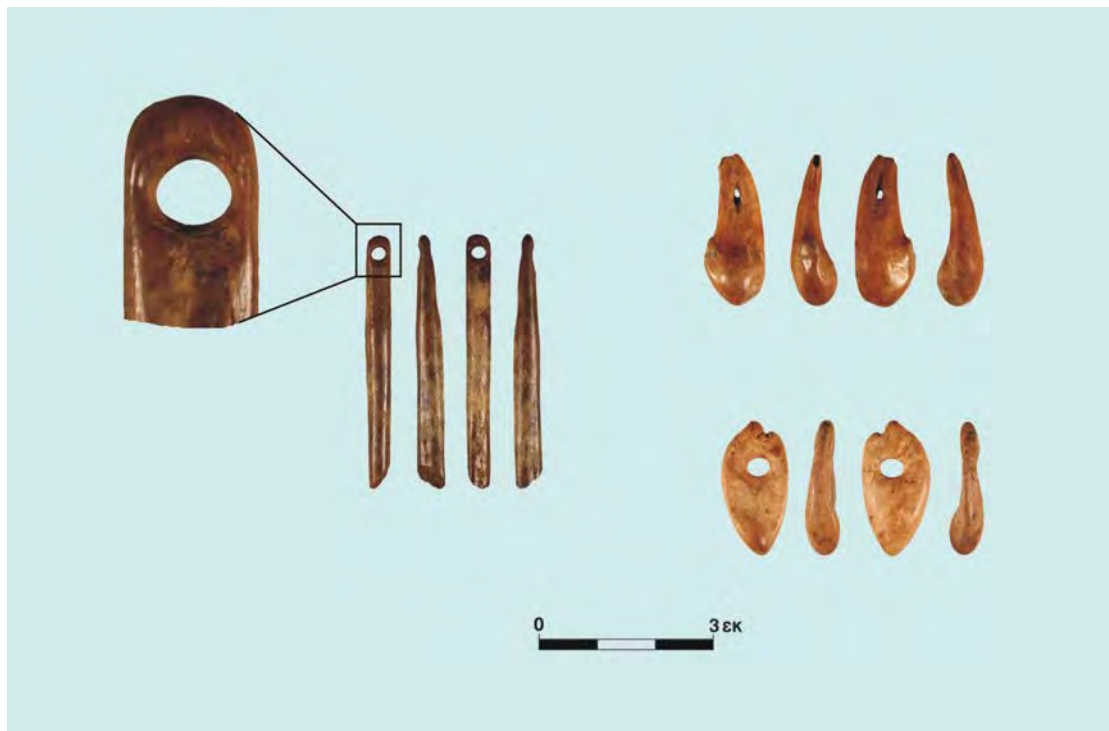
Εικ. 2. Σπήλαιο Καλαμάκια. Τομή και σχηματική στρωματογραφία (αριστερά). Γενική άποψη του στομίου και των επιχώσεών του (δεξιά) (σχεδ./φωτ. Α. Ντάρλας).



Εικ. 3. Λίθινα τέχνηρα της Μέσης Παλαιολιθικής από το σπήλαιο Καλαμάκια (σχεδ. Α. Ντάρλας).



Εικ. 4. Λίθινα τέχνηρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από τα σπήλαια Μελιτζιά (Α), Σκοινί 4 (Β) και Τριπάνα (Γ) (σχεδ. Α. Ντάρλας).



Εικ. 5. Τμήμα οστέινης βελόνας και κυνόδοντες ελαφιού με σπή ανάρτησης (περίαπτα) από το σπήλαιο Μελιτζιά (φωτ. Α. Ντάρλας).

Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης*

Από τα μέσα της Μέσης και για το μεγαλύτερο μέρος της Ανώτερης Πλειστοκαίνου Εποχής, δηλαδή από τα 300.000 έως τα 40.000 χρόνια περίπου από σήμερα (ΑΣ στο εξής), η Δυτική Ευρασία, κατοικήθηκε από τους Νεάντερταλ (*Homo Neanderthalensis*)¹. Οι τελευταίοι, αν και συχνά παρουσιάζονται ως είδος προσαρμοσμένο σε ψυχρά κλίματα, έζησαν σε μια περίοδο κατά την οποία οι παγετώδεις (Ιστοτοπικά Στάδια 8, 6, 5δ-4) εναλλάσσονταν με μεσοπαγετώδεις φάσεις (Ιστοτοπικά Στάδια 7 και 5ε), στη διάρκεια των οποίων το κλίμα ήταν ήπιο και θερμό σχεδόν όπως σήμερα². Με όρους πολιτισμικής ταξινόμησης, οι Νεάντερταλ ταυτίζονται με τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο και είναι οι φυσικοί φορείς μιας σειράς τεχνολογικών στρατηγικών με προεξέχουσα τη Λεβαλλουά τεχνική (*Levallois technique*)³.

Οι κοινωνίες τους δομήθηκαν σε μικρής κλίμακας δίκτυα, η λειτουργία των οποίων απαιτούσε τη συστηματική φυσική παρουσία των μελών τους⁴. Το γεγονός αυτό πιθανώς να λειτούργησε αποτρεπτικά στο να αναπτύξουν οι Νεάντερταλ πληθυσμοί συμβολικούς και αφηρημένους τρόπους σκέψης, όπως η τέχνη, μέσω των οποίων οι κοινωνίες τους θα μπορούσαν να εξωτερικεύσουν και να διευρύνουν *in absentia* των βιολογικών τους φορέων τις όποιες δομές και συμβάσεις συμβίωσης είχαν θεσπίσει. Κάτι τέτοιο συνέβη αργότερα στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο από τους Ανατομικά Σύγχρονους Ανθρώπους (στο εξής Σύγχρονοι). Ωστόσο, η παρουσία πολιτισμικών στοιχείων όπως οι πολύπλοκες τεχνολογικές στρατηγικές για την παραγωγή εργαλειακού εξοπλισμού⁵, οι οργανωμένες στρατηγικές επιβίωσης⁶, η χωρική διαμόρφωση του κατοικήσιμου χώρου τους ακόμα και με την υιοθέτηση συμβολικών παραμέτρων⁷, αλλά και οι περιορισμένης έκτασης ενταφιασμοί⁸, είναι δηλωτικά στοιχεία πρώιμου συμπεριφορικού μοντερνισμού που παραδοσιακά αποδιδόταν στους Σύγχρονους⁹.

Ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορική διαδρομή των Νεάντερταλ αποτελεί το ενδοβαθυπαγετώδες Ιστοτοπικό Στάδιο 3, το οποίο τοποθετείται περίπου στα 60-30.000 χρόνια ΑΣ¹⁰ και το οποίο συμπίπτει με το βιολογικό αφανισμό τους και την πλήρη επικράτηση στην Ευρώπη των επήλυδων Σύγχρονων. Οι λόγοι που οδήγησαν στην εξαφάνιση των Νεάντερταλ γύρω στα 37-35.000 χρόνια ΑΣ¹¹ αποτελούν πεδίο αδιάλειπτης επιχειρηματολογίας μεταξύ των επιστημόνων¹². Φαίνεται, ωστόσο, ότι κατά τη διάρκεια μιας ισχυρής επιδείνωσης του κλίματος, η οποία έλαβε χώρα γύρω στα 48.000 χρόνια ΑΣ (Heinrich Event 5), προκλήθηκε δημογραφικό κενό στην Ευρώπη, το οποίο επέτρεψε στους Σύγχρονους, που

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη βοήθειά τους στην εκπόνηση του ερευνητικού προγράμματος στο Λακωνίς Ι οφείλονται στους: Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας, Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), The Wenner-Gren Foundation, The Leaky Foundation, Ίδρυμα Ψύχα (ΕΠ), The Malcolm H. Wiener Laboratory for Archaeological Science (ASCSA), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και M. Aylin Cotton Foundation for Mediterranean Archaeology (ΠΕ). Τα σχέδια των λίθινων τεχνέργων έγιναν από τη Δήμητρα Μπακογιαννάκη.

¹ Klein 1999, 372.

² Lowe – Walker 1997, 330-334.

³ Mellars 1986, 95-140.

⁴ Gamble 1998, 426-449.

⁵ Boëda 1995, 41-68.

⁶ El Zaatari κ.ά. 2011, 411-424. Hardy 2010, 662-679. Patou-Mathis 2000, 379-395.

⁷ Jaubert κ.ά. 2016.

⁸ Pettitt 2011.

⁹ McBearty – Brooks 2000, 453-463.

¹⁰ van Andel – Davies 2003.

¹¹ Jöris κ.ά. 2011, 287.

¹² Rigaud 2010, 161-162.

βρίσκονταν ήδη στις πύλες της Ευρώπης, να επεκταθούν σε αυτή και τελικά να επικρατήσουν πλήρως έναντι των ιθαγενών πληθυσμών¹³.

Στην Ελλάδα, η Μέση Παλαιολιθική είναι η πιο καλά τεκμηριωμένη χρονικοπολιτισμική ενότητα της Πλειστοκαίνου Εποχής, καθώς αρχαιολογικές θέσεις αυτής της περιόδου έχουν εντοπισθεί στο μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και σε πολλά νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους¹⁴. Όλες οι χρονολογημένες θέσεις τοποθετούνται μεταξύ των Ισοτοπικών Σταδίων 5ε (130-75.000) και 3 (60-40.000), ενώ σε κάποιες από αυτές, όπως για παράδειγμα στα σπήλαια Απήδημα, Λακωνίς I και Καλαμάκια της νότιας Πελοποννήσου, έχουν αποκαλυφθεί και σπάνια –για τον ελλαδικό χώρο– σκελετικά κατάλοιπα Νεάντερταλ¹⁵.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η παλαιολιθική θέση Λακωνίς I, μία από τις πιο πρόσφατα συστηματικά ανασκαμμένες θέσεις της Ύστερης Πλειστοκαίνου Εποχής στην Ελλάδα¹⁶. Η χρήση της θέσης συμπίπτει με την παρουσία των «όψιμων» Νεάντερταλ στον ευρωπαϊκό χώρο¹⁷ και, υπό το πρίσμα αυτό, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την κατανόηση των στρατηγικών επιβίωσης που οι εν λόγω πληθυσμοί στην Ελλάδα και στη νότια Βαλκανική χερσόνησο εν γένει, εφάρμοσαν στο πλαίσιο των εκάστοτε περιβαλλοντικών συνθηκών και των κοινωνικών και τεχνολογικών δομών τους.

Η θέση

Η θέση Λακωνίς βρίσκεται 3 χλμ. βορειοανατολικά του Γυθείου, στο ανατολικό παράκτιο άκρο της κοιλάδας Σελινίτσα (εικ. 1). Αποτελεί σύμπλεγμα πέντε καρστικών εγκοίλων τα οποία αναπτύσσονται σε μήκος 200 μ. περίπου επί της σημερινής ακτογραμμής. Τα έγκοιλα αυτά διασώζουν ισχυρά λιθοποιημένες αποθέσεις της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου και χρονολογούνται στα 120.000-20.000 χρόνια ΑΣ. Το Λακωνίς I αποτελεί σπήλαιο, η κατακρημνισθείσα οροφή του οποίου εντοπίζεται υπό τη μορφή αποκολλημένων βράχων στις αποθέσεις της θέσης. Είναι το μόνο έγκοιλο του συμπλέγματος που διασώζει στρωματογραφική ακολουθία ύψους 7 μ. (εικ. 2), αν και είναι βέβαιο ότι τμήμα της βρίσκεται κάτω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας, ως αποτέλεσμα των περιοδικών επικλύσεων που έλαβαν χώρα στο τέλος της Ανώτερης Πλειστοκαίνου και εφεξής¹⁸.

Όπως έχει συζητηθεί διεξοδικότερα αλλού¹⁹, η στρωματογραφική ακολουθία του σπηλαίου υποδιαιρείται σε πέντε λιθοστρωματογραφικές ενότητες (I-V), οι οποίες αριθμήθηκαν από πάνω προς τα κάτω (εικ. 3). Η λιθοστρωματογραφική Ενότητα I εντοπίζεται στο μεσαίο τμήμα της ακολουθίας, στον κεντρικό δηλαδή χώρο του σπηλαίου, και έχει πάχος 1,75 μ. Αποτελείται από δύο συμπλέγματα εστιών *in situ*: το Σύμπλεγμα Ia με χρονολογήσεις 38.240 ±1160, 42.800±1700 και 44.500 ±2330 και το Σύμπλεγμα Ib με χρονολογήσεις 39.640 ±1000, 43.150 ±1790 και 43.335 ±1800 χρόνια ΠΣ. Επιπλέον, στην ίδια ενότητα ανήκει και ένας αδιατάρακτος ορίζοντας συμπαγοποιημένης αργιλοϊλύος με επάλληλα, διακριτά στρωματίδια καύσεων (Ορίζοντας Iγ). Ο αδιατάρακτος χαρακτήρας της Ενότητας I τεκμαίρεται από τη συνάφεια των πολιτισμικών συνόλων και τις ιζηματολογικές και μικρομορφολογικές αναλύσεις²⁰.

Η μετάβαση από την Ενότητα I στην Ενότητα II ορίζεται από επεισόδιο βραχόπτωσης σε υψόμετρο 4,50 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Η υποκείμενη λιθοστρωματογραφική Ενότητα II έχει πάχος 2,30 μ. και εντοπίζεται στο μεσαίο και νότιο τμήμα της ακολουθίας. Χαρακτηρίζεται από διάσπαρτες βραχοπτώσεις εναλλασσόμενες με λιθοποιημένες επιχώσεις

¹³ Müller κ.ά. 2011, 273-279.

¹⁴ Harvati κ.ά. 2009. Elefanti – Marshall 2015. Papoulia 2017.

¹⁵ Harvati κ.ά. 2009, 132. Harvati κ.ά. 2011. Bartsiokas κ.ά. 2017.

¹⁶ Panagoroulou κ.ά. 2002-2004

¹⁷ Papagianni – Morse 2013

¹⁸ Panagoroulou κ.ά. 2002-2004.

¹⁹ Panagoroulou κ.ά. 2002-2004, 327-331. Παναγοπούλου κ.ά. 2001-2004. Παναγοπούλου κ.ά. 2006.

²⁰ Elefanti κ.ά. 2008, 87-89.

αργιλοϊλύος και υψηλή πυκνότητα πολιτισμικών καταλοίπων της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου.

Η επαφή των Ενοτήτων ΙΙ και ΙΙΙ σημαίνεται από άλλο ένα επεισόδιο βραχόπτωσης σε υψόμετρο 2,20 μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Η Ενότητα ΙΙΙ έχει πάχος ενός περίπου μέτρου και διασώζει κατάλοιπα καύσης σε μικρής έκτασης επαναπόθεση και οριζόντες με λατύπες με πυκνότητα υλικού εξαιρετικά υψηλή. Σε υψόμετρο 1,20 μ., η λιθostrωματογραφική Ενότητα ΙV εμφανίζεται υποκείμενη της Ενότητας ΙΙΙ σε ομαλή μετάβαση. Έχει πάχος 1 μ. περίπου και αποτελείται από εξαιρετική πυκνότητα θραυσμάτων οστών (για το λόγο αυτό ονομάστηκε Κάτω Οστεοπαγές) με διάσπαρτα θραύσματα οστρέων, λίθινα τέχνηρα και τμήματα ξυλάνθρακα. Πρόκειται για την πρώτη φάση χρήσης της θέσης σε επαφή με την υποκείμενη λιθostrωματογραφική Ενότητα V (κροκαλοπαγές), η οποία δεν περιέχει πολιτισμικά κατάλοιπα. Η χρονολόγηση των σπηλαιοθεμάτων που καλύπτουν το κροκαλοπαγές κατέδειξε ότι η συγκεκριμένη ενότητα αντιπροσωπεύει παλαιοακτή της τελευταίας μεταπαγετώδους περιόδου με χρονολογικό εύρος στα 130-120.000 χρόνια ΑΣ²¹.

Στο βόρειο και νότιο τμήμα της ακολουθίας, πριν από την κατακρήμνιση του στεγάστρου υπήρχαν χωριστά έγκοιλα/αίθουσες του σπηλαίου, τα οποία πιθανώς διαφοροποιούνταν ως προς τη χρήση τους από το κεντρικό του τμήμα, από το οποίο προέρχεται μία ακόμη χρονολόγηση AMS (43.010±350 χρόνια ΠΣ) σε όστρεο (*Pecten jacobaeus sp.*)²². Μία τέτοια ενότητα αντιπροσωπεύει το Άνω Οστεοπαγές (εικ. 3), το οποίο περιέχει εξαιρετικά υψηλή περιεκτικότητα θρυμματισμένων οστών και τμημάτων ξυλάνθρακα. Επίσης εντοπίστηκαν κάποια θαλάσσια όστρεα και ένας θυρεός χελώνας. Ισχυρή είναι και η παρουσία των λίθινων τεχνέργων, τμήμα των οποίων φαίνεται να ανήκει σε εξαντλημένους πυρήνες ή τμήματα προερχόμενα από τη διαδικασία διαμόρφωσης και ανανέωσης των εργαλείων. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την υψηλή πυκνότητα και καλή διατήρηση των οστών καθώς και την απουσία καύσεων, μας οδήγησε στην υπόθεση ότι η συγκεκριμένη περιοχή πιθανώς να λειτούργησε ως χώρος κατεργασίας σφαγίων και εν γένει απόρριψης καταλοίπων συνδεδεμένων με τις καθημερινές εργασίες στο σπήλαιο. Σύντομα θα είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα τον χαρακτήρα χρήσης του συγκεκριμένου χώρου, καθώς αποτελεί αντικείμενο τρέχουσας διεπιστημονικής συνεργασίας στην οποία θα συμβάλλουν με τα αποτελέσματά τους η μελέτη της παλαιοπανίδας, των λιθοτεχνιών και της γεωμορφολογίας²³.

Συμπερασματικά, η στρωματογραφική μελέτη κατέδειξε ότι η ιζηματογενής ακολουθία του Λακωνίς Ι είναι κατά βάση αδιατάρακτη με περιορισμένης έκτασης μετα-αποθετικές μετακινήσεις εντός των επί μέρους λιθostrωματογραφικών ενοτήτων. Οι ανωτέρω μετακινήσεις οφείλονται στη σταδιακή υποχώρηση του στεγάστρου και τις συνεπαγόμενες βραχοπτώσεις.

Τεχνολογικές στρατηγικές

Η παραγωγή εργαλειακού εξοπλισμού στο Λακωνίς Ι βασίστηκε κυρίως στη χρήση πυριτιωμένου ανδεσίτη. Ο τελευταίος είναι ευρύτερα γνωστός ως κροκεάτης λίθος (*Lapis Lacedaemonius*), καθώς οι πρωτογενείς αποθέσεις του εντοπίζονται στην περιοχή των Κροκεών, λίγα χιλιόμετρα βόρεια της αρχαιολογικής θέσης. Πρόκειται για ηφαιστεικό σκουροπράσινο, ενίοτε βαθύ πορφυρό πέτρωμα, διάστικτο από ανοιχτόχρωμους ορθογώνιους κρυστάλλους ποικίλου μεγέθους. Εκτός από τον ανδεσίτη απαντούν διάφοροι τύποι πυριτιωμένων τόφων, χαλαζίας διαφόρων χρωμάτων (γκρι, ροζ), πυριτόλιθος στους τόνους του μαύρου-γκρι και γκριζωπός σχιστόλιθος με σκουρόχρωμες ραβδώσεις.

Με εξαίρεση την ομάδα των ηφαιστειακών πετρωμάτων και του χαλαζία, ο οποίος αφθονεί υπό τη μορφή χαλικιών ακόμα και σήμερα στα γειτονικά ρέματα και στα εναπομείναντα τμήματα της Πλειστοκαινικής ακτογραμμής, η προέλευση των υπόλοιπων πετρωμάτων

²¹ Panagopoulou κ.ά. 2002-2004.

²² Panagopoulou κ.ά. 2002-2004.

²³ Starkovitch κ.ά. (υπό έκδοση).

παραμένει προς διερεύνηση. Πηγές του μαύρου πυριτόλιθου έχουν αναφερθεί κάποια χιλιόμετρα δυτικά της θέσης²⁴ χωρίς ωστόσο να έχουν πιστοποιηθεί πλήρως. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση ελαχίστων σπαραγμάτων κοκκινοκάστανου ραδιολαρίτη που εντοπίστηκαν στο εργαλειικό σύνολο και τα οποία δεν φαίνεται μέχρι στιγμής να εντάσσονται σε κάποια τεχνολογική αλυσίδα εκμετάλλευσης του συγκεκριμένου πετρώματος.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι τεχνολογικές πρακτικές στο Λακωνίς Ι στηρίχθηκαν στη χρήση άμεσα προσβάσιμων πρώτων υλών, στοιχείο που αποτελεί κοινή πρακτική στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο και στις κοινωνίες Νεάντερταλ²⁵. Όπως έχει προταθεί, η πρόσκτησή τους θα γινόταν πιθανότατα κατά τη διάρκεια καθημερινών εργασιών, όπως η αναζήτηση τροφής²⁶, και λιγότερο ή καθόλου σε κάποιο διευρυμένο πλαίσιο ανταλλαγής αγαθών το οποίο θα προϋπόθετε την ύπαρξη κοινωνικών δικτύων και την εμπλοκή πλυθυσμιακών ομάδων διαφορετικών σε μέγεθος και χαρακτήρα.

Οι παρατηρήσεις που παρατίθενται στις επόμενες παραγράφους αφορούν το εργαλειικό σύνολο που καταγράφηκε και μελετήθηκε κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2001-2004 και 2005-2009 και το οποίο περιλαμβάνει 58.844 τέχνηρα. Από αυτά, 8500 κομμάτια είναι άνω των 2 εκ. και έχουν καταγραφεί αναλυτικά βάσει ποιοτικών (για παράδειγμα, πρώτη ύλη, πατίνα, τύπος αποκρούσματος, κατηγορία δευτερογενούς επεξεργασίας κτλ.) και ποσοτικών χαρακτηριστικών (μήκος, πλάτος, πάχος αποκρουσμάτων και επιπέδων απόκρουσης). Τέχνηρα κάτω των 2 εκ. καταγράφηκαν μόνο ως προς τον τύπο της πρώτης ύλης και χωρίστηκαν σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: φολίδες μεταξύ 1 και 2 εκ., φολίδες κάτω του 1 εκ. και άμορφα απορρίμματα επεξεργασίας²⁷.

Όλα τα στάδια παραγωγής και χρήσης εργαλειικού εξοπλισμού (*chaîne opératoire*) είναι παρόντα στη θέση. Περιλαμβάνουν ακατέργαστες πρώτες ύλες, πυρήνες και πρωτοπυρήνες, αποκρούσματα χωρίς δευτερογενή επεξεργασία (*débitage*), τεχνικά κομμάτια, δηλαδή αποκρούσματα που συνδέονται με τη διαμόρφωση και ανανέωση του πυρήνα, καθώς και ευρύ φάσμα εργαλειικών τύπων. Η πλήρης παρουσία της τεχνολογικής αλυσίδας χαρακτηρίζει θέσεις, στις οποίες ο μεγαλύτερος όγκος του εργαλειικού εξοπλισμού παράγεται και καταναλώνεται επί τόπου. Όπως έχει ήδη προταθεί²⁸, το στοιχείο αυτό κατατάσσει το Λακωνίς Ι στους τύπους των «γενικευμένων» θέσεων (*generalised sites*), τόπων δηλαδή που χρησιμοποιούνταν επανειλημμένως και πιθανώς για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τουλάχιστον για τα δεδομένα της παλαιολιθικής αρχαιολογίας²⁹.

Με βάση τη μορφολογία των πυρήνων και των παραχθέντων αποκρουσμάτων, γνωρίζουμε ότι στον χώρο αναπτύχθηκαν παράλληλες τεχνικές παραγωγής εργαλειικού εξοπλισμού (εικ. 4). Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τη Λεβαλλουά τεχνική, η οποία εκπροσωπείται από τους τύπους της παλίνδρομης μονοπολικής (*Levallois recurrent unipolar*), διπολικής (*Levallois recurrent bipolar*) και κεντροφερούς (*Levallois recurrent centripetal*) παραγωγής. Οι πυρήνες υφίστανται συνεχείς ανανεώσεις, όπως μαρτυρούν τα σχετικά τεχνικά κομμάτια ανανέωσης των επιφανειών επίκρουσης (*éclats débordants*), αλλά και η παρουσία μικρών οβάλ φολίδων που προκύπτουν από την επαναδιαμόρφωση των κυρτοτήτων του πυρήνα. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται η μεταβολή της τεχνικής από μονοπολική-διπολική σε κεντροφερή που συνήθως ταυτίζεται με το τελικό στάδιο κατεργασίας των πυρήνων.

Οι Λεβαλλουά πυρήνες και τα αντίστοιχα αποκρούσματα (Λεβαλλουά φολίδες, λεπίδες και αιχμές) αντιπροσωπεύονται σε ποσοστό 30% σε όλη την ακολουθία. Το γεγονός ότι δεν κυριαρχούν στο εργαλειικό σύνολο δεν σχετίζεται με τη σημασία της τεχνικής αυτής, αλλά με

²⁴ Panagopoulou κ.ά. 2002-2004.

²⁵ Geneste 1988, 61-70. Féblot-Augustins 1999.

²⁶ Binford 1979, 269.

²⁷ Elefanti 2003.

²⁸ Panagopoulou κ.ά. 2002-2004, 343.

²⁹ Elefanti 2003.

το γεγονός ότι η Λεβαλλουά μέθοδος αποτελεί μια σύνθετη και ιεραρχικά δομημένη στρατηγική παραγωγής εργαλειακού εξοπλισμού³⁰, κατά την οποία η απότμηση λίγων Λεβαλλουά φολίδων απαιτεί την παραγωγή αρκετών μη διαγνωστικών αποκρουσμάτων. Σε αυτό προστίθεται και το γεγονός ότι αρκετοί πυρήνες βρίσκονται στα τελευταία στάδια επεξεργασίας τους και επομένως είναι δυνατόν να έχουν υποστεί πολλές μορφολογικές αλλαγές. Τέλος, η παρουσία ικανού αριθμού Pseudo-Levallois αιχμών (σε ρόλο *débordants limités*)³¹, κάποιες από τις οποίες έχουν μετατραπεί σε εργαλεία, αλλά και τα περιορισμένα παραδείγματα δισκοειδών πυρήνων, παραπέμπουν στη χρήση δισκοειδούς μεθόδου παραγωγής τεχνέργων. Διεξοδικότερη μελέτη θα μας διαφωτίσει πληρέστερα σχετικά με το κατά πόσο οι δύο αυτές μέθοδοι αναπτύσσονταν ανεξάρτητα ή εντάσσονταν στο ευρύτερο σύστημα της Λεβαλλουά προσέγγισης.

Παράλληλα με το Λεβαλλουά φάσμα, αναπτύσσονται και τεχνικές που απαιτούν λιγότερη ή ελάχιστη προετοιμασία της πρώτης ύλης και στοχεύουν στην παραγωγή αποκρουσμάτων μη προκαθορισμένης μορφολογίας. Τέτοιοι είναι οι πυρήνες με μονή ή διπλή επιφάνεια επίκρουσης, πυρήνες σε φολίδες, πυρήνες σε ακατέργαστη πρώτη ύλη, πυρήνες με αρνητικά κάθετα στον άξονα επίκρουσης (*core direction change*), πρισματικοί και άμορφοι πυρήνες, καθώς και σφηνίσκοι (*splintered pieces*). Οι τελευταίοι χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία ή/και αποτελούσαν τα τελευταία στάδια κατεργασίας διπολικών πυρήνων. Δεν είναι λίγες οι φορές, ωστόσο, όπου μία τεχνική εμπεριέχεται ή μετεξελίσσεται σε κάποια άλλη, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση των Λεβαλλουά φολίδων και των τεχνικών αποκρουσμάτων *éclats débordants* που μετατρέπονται σε πυρήνες ή εργαλεία, στοιχείο που υπογραμμίζει τη συνεχή «ροή» της τεχνικής χειρονομίας και τη διαρκή αναπροσαρμογή της στις καθημερινές ανάγκες.

Αν και η μελέτη της λιθοτεχνίας είναι ακόμα υπό εξέλιξη, μπορούμε να προτείνουμε ότι οι τεχνολογικές στρατηγικές που συζητήθηκαν παραπάνω επαναλαμβάνονται με τους ίδιους ρυθμούς σε όλη την ακολουθία³². Ωστόσο, κάποιες επιμέρους αλλαγές έχουν παρατηρηθεί προς τα ανώτερα στρώματα της στρωματογραφικής αλληλουχίας (Ενότητα Ια) και αφορούν την ενίσχυση των μεθόδων παραγωγής μικρολεπίδων. Η τεχνολογική αυτή μεταβολή είναι δυνατόν να αντιπροσωπεύει πολιτισμικές αλλαγές και υπό αυτήν την έννοια άπτεται της συζήτησης περί της μετάβασης από τις τεχνολογικές παραδόσεις της Μέσης σε αυτές της Ανώτερης Παλαιολιθικής³³. Επιπλέον, αποτελεί ένα από τα κεντρικά ερωτήματα του ερευνητικού προγράμματος στο Λακωνίς Ι και συνεπώς αντικείμενο εκτεταμένης δημοσίευσης στο μέλλον.

Παρά τη συνολική τεχνοτυπολογική συνέχεια των στρατηγικών παραγωγής εργαλειακού εξοπλισμού στο Λακωνίς Ι, σημαντικές διαφορές υπάρχουν και αφορούν πρωτίστως τη χρήση των πρώτων υλών. Για παράδειγμα, η Λεβαλλουά τεχνική εφαρμόστηκε κατεξοχήν σε ανδεσίτη και σχεδόν ποτέ σε κάποιο άλλο πέτρωμα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες, λιγότερο περίπλοκες, τεχνικές στις οποίες χρησιμοποιούνται αδιακρίτως όλοι οι τύποι των πρώτων υλών. Παρομοίως, οι σφηνίσκοι (*splintered pieces*) απαντούν σχεδόν αποκλειστικά σε χαλαζία. Όπως έχει συζητηθεί αλλού³⁴, οι διαφορές αυτές αποτυπώνουν την ενσώματη και βιωματική γνώση των Νεάντερταλ ως προς την οργάνωση και εκτέλεση της τεχνολογικής διαδικασίας, καθώς λαμβάνουν υπ' όψη τους το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα σε συνάρτηση με τις ιδιότητες των πρώτων υλών.

Το εργαλειακό φάσμα παραμένει το ίδιο σε τύπους και ποσότητες σε όλη την ακολουθία και αποτελείται κυρίως από διάφορους τύπους ξέστρων (μονά, διπλά, πλαγιοσυγκλίνοντα, με *Quina* χαρακτηριστικά) και φολίδες με ακανόνιστη επεξεργασία. Λιγότερο συχνά αλλά το

³⁰ Boëda 1995.

³¹ Meignen 1996.

³² Elefanti 2012.

³³ Panagopoulou κ.ά. 2002-2004. Elefanti κ.ά. 2008.

³⁴ Elefanti – Panagopoulou 2016.

ίδιο σταθερά απαντώνται άλλες κατηγορίες όπως, εγκοπές και οδοντωτά, γλυφίδες, κολοβώσεις, Λεβαλλουά και Μουστέριες αιχμές και αμφιπρόσωπα εργαλεία.

Πανίδα

Η μελέτη της πανίδας βρίσκεται ακόμα σε προκαταρκτικό στάδιο, ωστόσο η μέχρι στιγμής εικόνα είναι ότι αποτελείται κυρίως από φυτοφάγα θηλαστικά, κυρίως ελαφίδες (*Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*), αλλά και βοοειδή, χοίρους, καθώς και μικρότερα θηράματα όπως χελώνες, πουλιά και ψάρια³⁵. Επίσης φαίνεται ότι υπήρχε κάποια προτίμηση στα ενήλικα, αλλά όχι ηλικιωμένα ζώα³⁶, στοιχείο που χαρακτηρίζει εν γένει τις στρατηγικές κυνηγιού των Νεάντερταλ³⁷. Πάντως, η σχεδόν παντελής έλλειψη σαρκοβόρων ζώων, ο καταθρυμματισμένος χαρακτήρας των οστών ως αποτέλεσμα τόσο των μετα-αποθετικών συνθηκών που ίσχυαν στη θέση όσο και των εργασιών προετοιμασίας και κατανάλωσης της τροφής, καθώς και η –σποραδική– παρουσία ιχνών κοπής σε οστά ζώων, καταδεικνύει ότι το σύνολο της πανίδας στο Λακωνίς Ι είναι ανθρωπογενούς προέλευσης. Με άλλα λόγια τα διάφορα είδη θηραμάτων μεταφέρθηκαν στον χώρο για κατανάλωση και επεξεργασία από τον άνθρωπο και όχι από σαρκοβόρα ζώα.

Σκελετικά κατάλοιπα

Ένα ανθρώπινο δόντι εντοπίστηκε σε βάθος περίπου 10 εκ. από την επιφάνεια της στρωματογραφικής Ενότητας Ια. Πρόκειται για αριστερό τρίτο κάτω γομφίο. Η ύπαρξη ελαφρού ταυροδοντισμού, οι διαστάσεις και η μορφολογία του και κυρίως η παρουσία συνεχούς ράχης αδαμαντίνης που συνδέει το πρωτοκονίδιο με το μετακονίδιο (mid-trigonal crest) συνηγορούν στην άποψη ότι πρόκειται για σκελετικό κατάλοιπο ανθρώπου Νεάντερταλ³⁸. Εξειδικευμένες αναλύσεις με ισότομα στροντίου στο δόντι έδωσαν επίσης την πρώτη άμεση μαρτυρία για τις νομαδικές κινήσεις των Νεάντερταλ στον Ελλαδικό χώρο, καθώς αποδείχθηκε ότι ανήκει σε άτομο που μεγάλωσε στην ενδοχώρα, αλλά μετακινήθηκε και πέθανε σε παράκτιο οικοσύστημα³⁹.

Συζήτηση

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες χρονολογικές εκτιμήσεις, η χρήση του Λακωνίς Ι ξεκινά μετά το τέλος της τελευταίας μεταπαγετώδους περιόδου, δηλαδή μετά τα 115.000 χρόνια ΑΣ (Ισοτοπικό Στάδιο 5ε) και αναπτύσσεται μέσα στην τελευταία παγετώδη, που καλύπτει την περίοδο από τα 100-40.000 χρόνια ΑΣ (Ισοτοπικά Στάδια 5δ-α, 4 και 3). Παρόλο το γενικό χαρακτηρισμό της ως παγετώδη, η μακρά αυτή περίοδος διακρίνεται από εναλλαγή παγετωδών και πιο θερμών σταδίων και κατά συνέπεια από έντονες περιβαλλοντικές διακυμάνσεις. Για παράδειγμα, το ΙΣ 4 (75-60.000 ΠΣ) είναι μια βαθυπαγετώδης περίοδος, η οποία χαρακτηρίζεται από την εξαφάνιση της δασικής βλάστησης και την επικράτηση των στεππών. Αντίθετα, το ΙΣ 3 (60-25.000 ΠΣ) αποτελεί μια ενδο-βαθυπαγετώδη φάση, που αν και γενικά θεωρείται θερμή, χαρακτηρίζεται από συχνές και μικρής διάρκειας εναλλαγές θερμών και ψυχρών επεισοδίων⁴⁰. Κατά τη διάρκεια των ψυχρών επεισοδίων, η θαλάσσια στάθμη ήταν χαμηλότερη κατά πολλές δεκάδες μέτρα ελευθερώνοντας μεγάλες παράκτιες εκτάσεις.

³⁵ Βλ. παραπάνω υποσημ. 23.

³⁶ Panagoroulou κ.ά. 2002-2004, 341.

³⁷ Gamble 1999, 265-67.

³⁸ Harvati κ.ά. 2003, 465-473.

³⁹ Richards κ.ά. 2008, 1253-1254. El Zaatari κ.ά. 2013.

⁴⁰ Lower κ.ά. 1997, 330-334.

Το Λακωνίς βρισκόταν στην άκρη μιας τέτοιας πεδιάδας, η οποία σήμερα έχει κατακλυσθεί από τη θάλασσα και αποτελεί τον κόλπο του Γυθείου. Οι παράκτιες ζώνες στις οποίες εκβάλλουν ποτάμιες κοιλάδες, όπως στο Λακωνίς, ήταν οικοσυστήματα πρωταρχικής σημασίας για τους παλαιολιθικούς πληθυσμούς και τους Νεάντερταλ ειδικότερα, καθώς λειτουργούσαν ως σημείο συνάντησης γεωπροσόδων που σχετίζονταν με τη χέρσο, τη θάλασσα και τους ενδιάμεσους υδροβιότοπους⁴¹. Η σημαντική βιοποικιλότητα της παράκτιας πεδιάδας που ανοιγόταν μπροστά από το σύμπλεγμα των συγκεκριμένων σπηλαίων και η οποία αποτυπώνεται στο ζωοαρχαιολογικό της σύνολο και στα διατροφικά στοιχεία του Νεάντερταλ δοντιού⁴² αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των κριτηρίων που πρυτάνευσαν στην επιλογή εγκατάστασης στη συγκεκριμένη θέση. Η έμφαση σε τέτοια οικοσυστήματα δηλώνει τη στοχευμένη επιδίωξη των Νεάντερταλ να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους επιβίωσης που συνεπάγονταν οι περιβαλλοντικές διακυμάνσεις. Η κατανόηση των στρατηγικών αυτών έχει ιδιαίτερη σημασία εάν αναλογισθεί κανείς τη μικρή κλίμακα των κοινωνικών δικτύων μέσα στα οποία αναπτυσσόταν η καθημερινή ζωή τους⁴³, στοιχείο που δεν τους επέτρεπε να χρησιμοποιήσουν το ευρύτερο κοινωνικό απόθεμα σε περιόδους κατά τις οποίες η βιωσιμότητα των πληθυσμών ετίθετο σε κίνδυνο.

Με βάση τα παλαιοανθρωπολογικά και αρχαιολογικά δεδομένα που παραθέσαμε πιο πάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το Λακωνίς Ι υπήρξε μια τυπική θέση Νεάντερταλ. Το εύρος και η ποσότητα των πολιτισμικών καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν, η παρουσία πολύπλοκων και πολυεπίπεδων τεχνολογικών αλυσίδων, αλλά και η διάταξη της οικιστικής επιφάνειας σε διακριτές ζώνες καθημερινών δραστηριοτήτων, συνηγορούν στο χαρακτηρισμό της θέσης ως χώρου επαναλαμβανόμενης χρήσης (*persistence place*)⁴⁴. Υπό αυτήν την έννοια, μπορεί να προταθεί ότι το συγκεκριμένο σπήλαιο σε συνδυασμό με τα γειτονικά έγκοιλα θα υπήρξε ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου⁴⁵, δηλαδή ένα σημείο αναφοράς των οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών σχέσεων που δομήθηκαν στο συγκεκριμένο τοπικό ή ευρύτερο δίκτυο. Η παρουσία άλλων Νεάντερταλ θέσεων στην ευρύτερη παράκτια περιοχή της χερσονήσου της Μάνης⁴⁶ αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της ύπαρξης αυτών των δικτύων στην Πελοπόννησο, για τα οποία μόνο κατακερματισμένη γνώση μπορούμε να έχουμε πιά⁴⁷. Ωστόσο, στοιχεία όπως η ταυτοποίηση κροκεάτη λίθου στο Λακωνίς Ι, στα Καλαμάκια⁴⁸ και στα εργαλειακά σύνολα της Μαύρης Σπηλιάς⁴⁹, αποτελούν ένδειξη των εφαιπτόμενων ορίων που κάποια από αυτά τα δίκτυα ενδεχομένως να είχαν. Η συνέχιση της παλαιολιθικής έρευνας στην περιοχή θα συμβάλει σημαντικά στην καλύτερη κατανόηση και αποκατάσταση των σημείων συνάντησης αλλά και διαφοροποίησης αυτών των δικτύων, και εν τέλει στην καλύτερη κατανόηση των ατομικών και κοινωνικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν μέσα σε αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bartsiokas κ.ά. 2017: A. Bartsiokas – J.-L. Arsuaga – M. Aubert – R. Grün, U-series dating and classification of the Apidima 2 hominin from Mani Peninsula, Southern Greece, *Journal of Human Evolution* 109, 2017, 22-29.
- Binford 1979: L. R. Binford, Organisation and formation processes: looking at curated technologies, *Journal of Anthropological Research* 35, 1979, 255-273.

⁴¹ Panagopoulou κ.ά. 2002-2004, 343. Finlayson 2008, 2249-2257.

⁴² Richards κ.ά. 2008, 1253-1254. El Zaatari κ.ά. 2013.

⁴³ Gamble 1999, 265.

⁴⁴ Shaw κ.ά. 2016.

⁴⁵ Gamble 1999, 87-88.

⁴⁶ Darlas 2007. Tourloukis κ.ά. 2016.

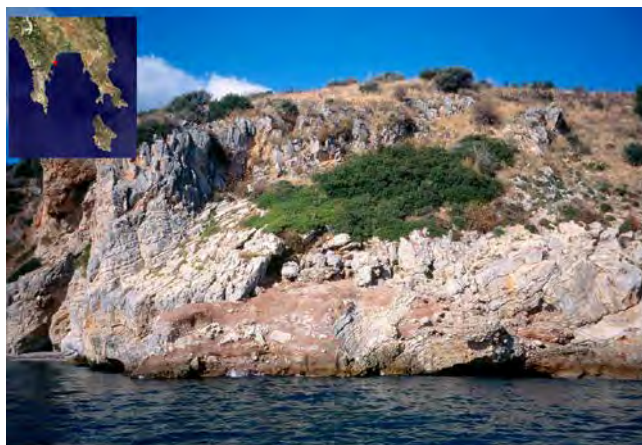
⁴⁷ Elefanti – Marshall 2015.

⁴⁸ Darlas 2007, 358.

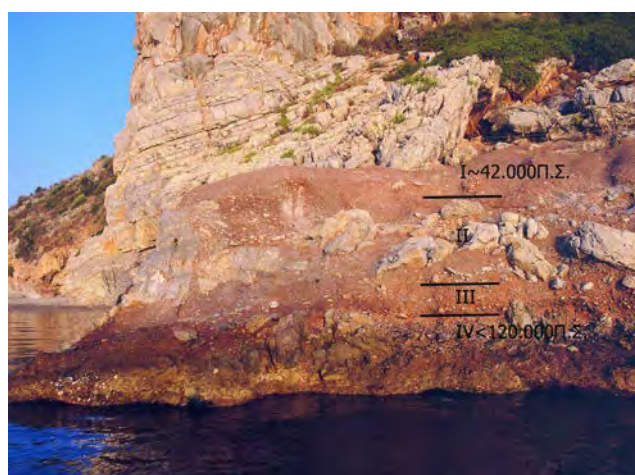
⁴⁹ Garefalakis κ.ά. (υπό έκδοση).

- Boëda 1995: E. Boëda, Levallois: A volumetric construction, methods, a technique, στο: H. L. Dibble – O. Bar-Yosef (επιμ.), *The Definition and Interpretation of Levallois Technology*, Monographs in World Prehistory 23, Madison 1995, 41-68.
- Darlas 2007: A. Darlas, Le Moustérien de Grèce à la lumière des récentes recherches, *L'Anthropologie* 111, 2007, 346-366.
- Ελεφάντη 2012: Π. Ελεφάντη, *Τα εργαλεία σύνολα του σπηλαιίου Λακωνίας και η συμβολή τους στη συζήτηση για τη μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο στην Ελλάδα*, αδημοσίευτη πρόοδος ερευνών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2012.
- Elefanti 2003: P. Elefanti, *Hunter-Gatherer Specialised Subsistence Strategies in Greece during the Upper Palaeolithic from the Perspective of Lithic Technology*, BAR International Series 1130, Oxford 2003.
- Elefanti κ.ά. 2008: P. Elefanti – E. Panagopoulou – P. Karkanas, The transition from the Middle to the Upper Paleolithic in the Southern Balkans: the evidence from the Lakonis I cave, Greece, *Eurasian Prehistory* 5.2, 85-95, 2008.
- Elefanti – Panagopoulou, 2016: P. Elefanti – E. Panagopoulou, Lithics and identities at the Middle Palaeolithic Lakonis I cave, southern Peloponnese, Greece, στο: M. Mina – G. Papadatos – S. Triantafyllou (επιμ.), *Embodied Identities in the Eastern Mediterranean. Convergence of Theory and Practice, Proceedings of the International Conference, April 10-12 2013, Nicosia, Cyprus*, Oxford 2016, 113-119.
- Elefanti – Marshall, 2015: P. Elefanti – G. Marshall, Late Pleistocene hominin adaptations in Greece, στο: F. Wenbam-Smith – F. Coward – R. Hosfield – M. Pope (επιμ.), *Settlement, Society and Cognition in Human Evolution*, Cambridge 2015, 189-213.
- El Zaatari κ.ά. 2011: S. El Zaatari – F. E. Grine – P. S. Ungar – J.-J. Hublin, Ecogeographic variation in Neandertal dietary habits: Evidence from occlusal molar microwear texture analysis, *Journal of Human Evolution* 61, 2011, 411-424.
- El Zaatari κ.ά. 2013: S. El Zaatari – K. Harvati – E. Panagopoulou, Occlusal molar microwear texture analysis: the method and its application for the dietary reconstruction of the Lakonis Neandertal, στο: S. Voutsaki – S.-M. Valamoti (επιμ.), *Subsistence, Economy and Society in the Greek World*, Louvain 2013, 55-63.
- Féblot-Augustins 1999: J. Féblot-Augustins, Raw material transport patterns and settlement systems in the European Lower and Middle Palaeolithic: Continuity, change and variability, στο: W. Roebroeks – C. Gamble (επιμ.), *The Middle Palaeolithic Occupation of Europe*, Leiden 1999, 193-214.
- Finlayson 2008: C. Finlayson, On the importance of coastal areas in the survival of Neandertal populations during the Late Pleistocene, *Quaternary Science Reviews* 27, 2008, 2246-2252.
- Gamble 1998: C. Gamble, Palaeolithic society and the release from the proximity: a network approach to intimate relations, *World Archaeology* 29, 1998, 426-49.
- Gamble 1999: C. Gamble, *The Palaeolithic Societies of Europe*, Cambridge 1999.
- Garefalakis κ.ά. (υπό έκδοση): Ch. Garefalakis – E. Panagopoulou – K. Harvati, Late Pleistocene Neandertal adaptability, mobility and site function: The Middle Palaeolithic assemblage from Mavri Spilia, *Quaternary International* (υπό έκδοση).
- Geneste 1988: J. Geneste, Systèmes d'approvisionnement en matières premières au Paléolithique moyen et au Paléolithique supérieur en Aquitaine, στο: M. Otte (επιμ.), *L'Homme de Néandertal, vol. 8, La mutation*, Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège 35, Liège 1988, 61-70.
- Hardy 2010: B. L. Hardy, Climatic variability and plant food distribution in Pleistocene Europe. Implications for Neandertal diet and subsistence, *Quaternary Science Reviews* 29, 2010, 662-679.
- Harvati κ.ά. 2009: K. Harvati – E. Panagopoulou – C. Runnels, The paleoanthropology of Greece, *Evolutionary Anthropology* 18, 2009, 131-143.
- Harvati κ.ά. 2013: K. Harvati – A. Darlas – S. E. Bailey – T. R. Rein – S. El Zaatari – L. Fiorenza – O. Kullmer – E. Psathi, New Neandertal remains from Mani peninsula, Southern Greece: The Kalamakia Middle Paleolithic cave site, *Journal of Human Evolution* 64:6, 2013, 486-499.
- Jaubert κ.ά. 2016: J. Jaubert – S. Verheyden – D. Genty – M. Soulier – H. Cheng – D. Blamart – C. Burlet – H. Camus – S. Delaby – D. Deldicque – R. L. Edwards – C. Ferrier – F. Lacrampe-Cuyaubère – F. Lévêque – F. Maksud – P. Mora – X. Muth – É. Régner – J. N. Rouzaud – F. Santos, Early Neandertal construction deep in Bruniquel Cave in Southwestern Europe, *Nature* 534, 2016, 111-114.
- Jöris κ.ά. 2011: O. Jöris – M. Street – T. Terberger – B. Weninger, Radiocarbon dating the Middle to Upper Palaeolithic transition: The demise of the last Neandertals and the first appearance of Anatomically Modern Humans in Europe, στο: S. Condemi – G.-C. Weninger (επιμ.), *Continuity*

- and Discontinuity in the Peopling of Europe: One Hundred Fifty Years of Neanderthal Study*, Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology, Dordrecht 2011, 239-298.
- Klein 1999: R. G. Klein, *The Human Career. Human Biological and Cultural Origins*, Chicago – London 1999².
- Lowe – Walker 1997: J. J. Lowe – M. J. C. Walker, *Reconstructing Quaternary Environments*, Upper Saddle River 1997².
- McBearty – Brooks 2000: S. McBearty – A. S. Brooks, The revolution that wasn't: A new interpretation of the origin of Modern Human behaviour, *Journal of Human Evolution* 39, 2000, 453-463.
- Meignen 1996: L. Meignen, Persistence des traditions techniques dans l'abri des Canalettes (Nant-Aveyron), στο: A. Bietti – S. Grimaldi (επιμ.), *Reduction Processes (chaînes opératoires) in the European Mousterian*, Quaternaria Nova VI, Rome 1996, 449-464.
- Mellars 1996: P. Mellars, *The Neanderthal Legacy. An Archaeological Perspective from Western Europe*, Princeton 1996.
- Müller 2011: U. C. Müller – J. Pross – P. C. Tzedakis – C. Gamble – U. Kotthoff – G. Schmiedl – S. Wulf – K. Christanis, The role of climate in the spread of modern humans into Europe, *Quaternary Science Review* 30, 2011, 273-279.
- Παναγοπούλου κ.ά. 2001-2004: Ε. Παναγοπούλου – Π. Καρκάνας – Γ. Τσαρτσίδου – Μ. Ντίνου, Το πρόγραμμα παλαιολιθικών ερευνών στη θέση «Λακωνίς» Γυθείου: Ερευνητικές Περιόδους 2001-04, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'6, 473-479.
- Παναγοπούλου κ.ά. 2006: Ε. Παναγοπούλου – Π. Καρκάνας – Γ. Τσαρτσίδου – Μ. Ντίνου, Το πρόγραμμα παλαιολιθικών ερευνών στη θέση «Λακωνίς» Γυθείου: Ερευνητική Περίοδος 2006, ΑΔ 61, 2006, Χρονικά Β'2, 1368-1373.
- Panagoroulou κ.ά. 2002-2004: Ε. Panagoroulou – P. Karkanias – G. Tsartsidou – E. Kotjabopoulou – K. Harvati – M. Ntinou, Late Pleistocene archaeological and fossil human evidence from Lakonis Cave, southern Greece, *JFA* 29, 2002-2004, 323-349.
- Papagianni – Morse 2013: D. Papagianni – M. Morse, *The Neanderthals Rediscovered. How Modern Science is Rewriting Their Story*, London 2013.
- Papoulia 2017: C. Papoulia, Seaward dispersals to the NE Mediterranean islands in the Pleistocene. The lithic evidence in retrospect, *Quaternary International* 431, 2017, 64-87.
- Patou-Mathis 2000: M. Patou-Mathis, Neanderthal subsistence behaviours in Europe, *International Journal of Osteoarchaeology* 10, 2000, 379-395.
- Pettitt 2011: P. Pettitt, *The Palaeolithic Origins of Human Burial*, London – New York 2011.
- Richards κ.ά. 2008: M. Richards – K. Harvati – V. Grimes – C. Smith – T. Smith – J.-J. Hublin – P. Karkanias – E. Panagoroulou, Strontium isotope evidence of Neanderthal mobility at the site of Lakonis, Greece using laser-ablation PIMMS, *JAS* 35, 2008, 1251-1256.
- Rigaud 2010: J. R. Rigaud, The demise of the Neanderthals and the collapse of the Mousterian world, στο: K. V. Boyle – C. Gamble – O. Bar-Yosef (επιμ.), *The Upper Palaeolithic Revolution in Global Perspective, Papers in Honour of Sir Paul Mellars*, Cambridge 2010, 161-167.
- Tourloukis κ.ά. 2016: V. Tourloukis – N. Thompson – Ch. Garefalakis – P. Karkanias – G. Konidaris – E. Panagoroulou – K. Harvati, New Middle Palaeolithic sites from the Mani Peninsula, southern Greece, *JFA* 41, 2016, 1-16.
- Starkovitch κ.ά. (υπό δημοσίευση): B. M. Starkovitch – P. Elefanti – P. Karkanias – E. Panagoroulou, Site use and maintenance in the Middle Paleolithic at Lakonis I (Peloponnese, Greece), *Journal of Paleolithic Archaeology* (υπό έκδοση).
- van Andel – Davies 2003: T. H. van Andel – W. Davies (επιμ.), *Neanderthals and Modern Humans in the European Landscape During the Last Glaciation*, Cambridge 2003.



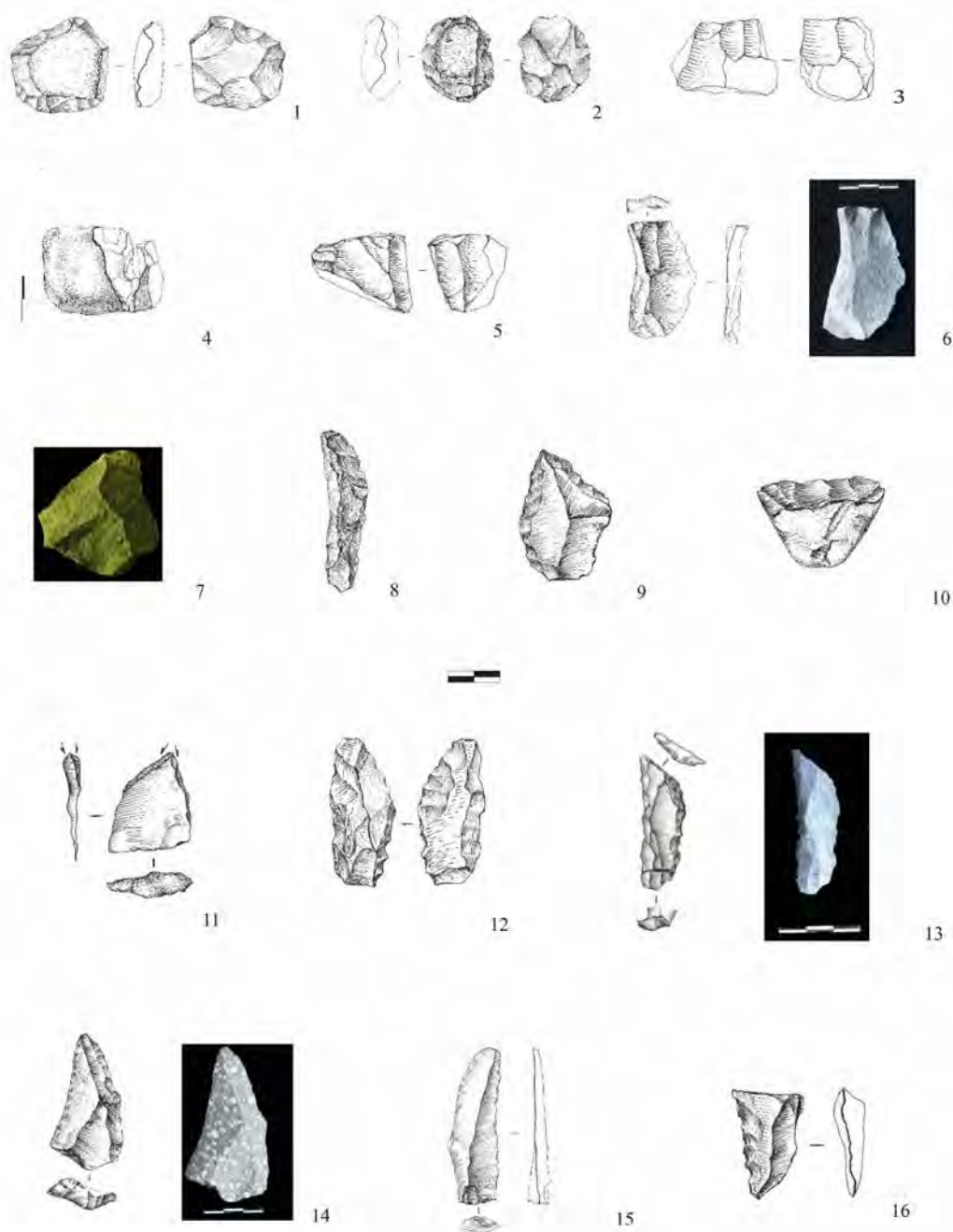
Εικ. 1. Η θέση Λακωνίς 1 (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).



Εικ. 2. Η στρωματογραφία της θέσης (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).



Εικ. 3. Η περιοχή των εστιών (Λιθοστρωματογραφική Ενότητα Ia και Ib) και του Άνω Οστεοπαγούς. Ένθετη φωτογραφία: λεπτομέρεια συγκέντρωσης οστών στο Άνω Οστεοπαγές (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).



Εικ. 4. Λίθινα τέχνεργα από το Λακωνίς Ι: 1-2: Λεβαλλουά πυρήνες, 3: μονοπολικός πυρήνας με αφαιρέσεις φολίδων, 4: πυρήνας σε χαλίκι χαλαζία και ανασύσταση αποκρούσματος λεπίδας, 5: πρωτο-πρισματικός πυρήνας, 6: πυρήνας λεπίδων σε Λεβαλλουά φολίδα, 7: Λεβαλλουά φολίδα σε κροκεάτη λίθο, 8: λεπίδα débordant, 9: συγκλίνον ξέστρο, 10: ξέστρο Quina, 11: διεδρη γλυφίδα, 12: αμφιπρόσωπο εργαλείο, 13: Ωρισιάκια λεπίδα με κολόβωση, 14: Λεβαλλουά αιχμή με δευτερογενή επεξεργασία, 15: Λεβαλλουά λεπίδα με δευτερογενή επεξεργασία, 15: οδοντωτό εργαλείο (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).



1



2



3

Εικ 5. Αντιπροσωπευτικά είδη πανίδας από τη θέση. 1-2: ελαφοειδή, 3: βοοειδές (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).



Εικ. 6. Δόντι Νεάντερταλ (Αρχείο ανασκαφών «Λακωνίς»).

Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων*

Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο των υψωμάτων με την ονομασία Μαύρα Βουνά στον Άραξο Αχαΐας. Καταλαμβάνει την κορυφή ενός χαμηλού βραχώδους λόφου (ύψ. 60 μ.) και αποτελεί την πιο σημαντική οχυρωμένη προϊστορική ακρόπολη στη Δυτική Ελλάδα¹.

Η μακραιώνη κατοίκηση στον χώρο οφείλεται στα πλεονεκτήματα που προσέφερε στους κατοίκους η στρατηγική του τοποθεσία μεταξύ των δύο μεγάλων λιμνοθαλασσών της περιοχής (του Πάππα και του Πρόκοπου). Προσφέρει ανεμπόδιστη πρόσβαση σε όλη την πεδινή Δυμαία χώρα, μέχρι τους ορεινούς όγκους του Παναχαϊκού στα ανατολικά και του Ερύμανθου στα νοτιοανατολικά, καθώς και στην παράλια ζώνη του Πατραϊκού κόλπου προς τα βόρεια και του Ιονίου πελάγους προς τα δυτικά. Ο συνδυασμός του χερσαίου με το θαλάσσιο στοιχείο, στο σημείο τομής των οποίων βρίσκεται η θέση², διευκολύνει την εκμετάλλευση των εκτεταμένων πεδινών εκτάσεων της χερσονήσου του Αράξου, πάνω απ' όλα, όμως, επιτρέπει τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών από και προς το Ιόνιο και την κεντρική Μεσόγειο.

Με βάση τα στοιχεία των πρώτων ανασκαφών του Ευθυμίου Μαστροκώστα³ (1962-1967) η πρώτη κατοίκηση στον χώρο χρονολογείται στο τέλος της νεολιθικής περιόδου (τέλη 4ης χιλιετίας π.Χ.), χωρίς να έχουν ταυτιστεί οικιστικά λείψανα. Οι γνώσεις μας για τις πρωιμότερες φάσεις της Χαλκοκρατίας στο Τείχος Δυμαίων προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την κεραμική των ανασκαφών του Μαστροκώστα. Ωστόσο, η κεραμική αυτή δε συσχετίζεται με κάποιο οικοδόμημα, ενώ σχεδόν ποτέ δεν ήταν στρωματογραφημένη, είτε λόγω των διαταραγμένων στρωμάτων είτε λόγω των ερευνητικών προτεραιοτήτων του ανασκαφέα, οι οποίες σαφώς δεν αφορούσαν την ΠΕΧ. Έστω κι έτσι, το υλικό αυτό επιβεβαιώνει την ύπαρξη ΠΕ κατοίκησης στον χώρο, η οποία μάλιστα κάλυπτε όλες τις φάσεις της περιόδου.

Οι έρευνες της τελευταίας δεκαετίας⁴ ήταν αυτές που έφεραν στο φως τα πρώτα τεκμηριωμένα οικιστικά λείψανα της ΠΕ (καθώς και της ΜΕ) περιόδου (εικ. 1) στο δυτικό τμήμα της τειχισμένης έκτασης και, κυρίως, στη βόρεια πλαγιά εξωτερικά του τείχους. Εκτός της οχυρωμένης έκτασης, στη βόρεια πλαγιά του λόφου, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές για την τεκμηρίωση των οικιστικών λειψάνων κτηρίων που σώζονται επιφανειακά. Τα σωζόμενα θεμέλιά τους ήταν ανέκαθεν ορατά στην επιφάνεια του εδάφους, κατασκευασμένα από ογκολίθους προερχόμενους από το κυκλώπειο τείχος, γεγονός που αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της κατασκευής τους. Σε δύο εξ αυτών ήρθαν στο φως στοιχεία κατοίκησης της ΠΕ περιόδου. Συγκεκριμένα:

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Δρα Λάζαρο Κολώνα για την άδεια μελέτης του υλικού του Τείχους Δυμαίων και για την πολύπλευρη βοήθεια και στήριξη του. Επίσης, στις συναδέλφους αρχαιολόγους Σοφία Κασκαντίρη, Κωνσταντίνα Σούρα και Κωνσταντίνα Καραϊνδρου που ήταν διαδοχικά υπεύθυνες για τις εργασίες πεδίου και για την ανασκαφική έρευνα της περιόδου 2000-2008, καθώς και σε όλο το προσωπικό που συμμετείχε με ζήλο και ενθουσιασμό στις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου κατά την δεκαετία 1998-2008.

¹ Η αρχαία ονομασία της θέσης δεν έχει διασωθεί, το δε παγιωμένο «Τείχος των Δυμαίων» οφείλεται στον Πολύβιο (IV, 59.4, 83.4-5).

² Βλ. και τις παρατηρήσεις της Παπάζογλου (Papazoglou-Manioudaki 2010) σχετικά με την θέση του ΠΕ οικισμού του Αιγίου, καθώς και θέσεων της Αργολίδας (Ασίνη, Λέρνα) κοντά σε λιμνοθάλασσες.

³ Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών βλ. τις αναφορές στα ΠΑΕ, το Έργον και τα χρονικά του ΑΔ (Μαστροκώστας 1963. Μαστροκώστας 1964. Μαστροκώστας 1965. Μαστροκώστας 1966).

⁴ Κολώνας 1998. Κολώνας – Γκαζής 1999. Κολώνας 2006. Γκαζής (υπό έκδοση).

Κτήριο 8

Πρόκειται για ένα ορθογώνιο δίκωρο κτήριο διαστάσεων 6,60 × 4,70 μ. σε απόσταση 15 μ. βόρεια από τη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης. Δοκιμαστική τομή (Τομή Ι) στο εσωτερικό του κτηρίου αποκάλυψε σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα θεμελίου (μήκους 2,20 μ. και πάχους 0,57 μ.) από μικρές πλακαρές πέτρες, εγκάρσιου προς τον διαμήκη άξονα του υπερκείμενου κτηρίου (εικ. 2). Η διερεύνηση συνεχίστηκε με άλλες δύο τομές εξωτερικά του κτηρίου (Τομές ΙΙ και ΙΙΙ). Η Τομή ΙΙ (στα ανατολικά του κτηρίου) έφερε στο φως τη συνέχεια του προαναφερθέντος τοίχου για μήκος 1,20 μ., σημείο στο οποίο ο τοίχος γωνιάζει προς Βορρά για άλλα 1,70 μ. Στην Τομή ΙΙΙ (στα δυτικά) και σε ελαφρώς μεγαλύτερο βάθος (0,40 μ.) αποκαλύφθηκε ένας ακόμα τοίχος που μάλλον δεν σχετίζεται με αυτόν των Τομών ΙΙ και ΙΙΙ. Πρόκειται για τοίχο σωζόμενου μήκους 3,40 μ., κατασκευασμένου από μικρότερου μεγέθους πέτρες και με πιο αμελή κατασκευή, ενώ και το πάχος του είναι μικρότερο (0,49 μ.). Η εικόνα από την κεραμική ήταν όμοια σε όλες τις τομές: ήδη από το επιφανειακό στρώμα εμφανίστηκαν ΠΕ όστρακα, ανάμεικτα με μεταγενέστερα στις πρώτες πάσες, κυρίως χειροποίητη από ανοικτά ως επί το πλείστον αγγεία, ενώ το ποσοστό των οστράκων από πίθους φαίνεται να είναι αρκετά αυξημένο. Η γενική εικόνα της κεραμικής δείχνει να εντάσσεται στην ΠΕ ΙΙ.

Κτήριο 11

Το κτήριο, διαστάσεων 10,20 × 4,95 μ., βρίσκεται σε απόσταση 30μ. ανατολικά του προηγούμενου και 17 μ. βορειοδυτικά της «μέσης πύλης». Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο αποκαλύφθηκε από την έρευνα στα δυτικά του κτηρίου. Σε ανασκαφική τομή (Τομή V) διαστάσεων 6 × 8 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων σε απόσταση 1,10 μ. μεταξύ τους (εικ. 3). Ο βορειότερος τοίχος (TX15) έχει πάχος 0,95 μ. και σώζεται σε ύψος 1,52 μ., έχει δε αποκαλυφθεί σε μήκος 5,50 μ. Αντίστοιχα, ο νοτιότερος (TX12) έχει πάχος 1,05 μ., 0,70 μ. ύψος. και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 5,35 μ. Οι τοίχοι έχουν προσανατολισμό βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, δηλαδή κάθετο προς την κατωφέρια της πλαγιάς και παράλληλο με την πορεία της μακράς πλευράς του κυκλώπειου τείχους (που βρίσκεται 18 μ. ψηλότερα) και είναι χτισμένοι με μικρού-μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους. Οι διαστάσεις τους δεν παραπέμπουν σε οικιστική αρχιτεκτονική, αφού δείχνουν πολύ «ογκώδεις» για να αποτελούν θεμέλια οικιών, τουλάχιστον σε σύγκριση με οτιδήποτε αντίστοιχο ξέρουμε από το Τείχος Δυμαίων. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για άνδρα ή, αν κάνουμε μια πιο τολμηρή υπόθεση, για μια κατασκευή με οχυρωματικό χαρακτήρα. Η κεραμική στα βαθύτερα στρώματα περιελάμβανε ορισμένα όστρακα με γραπτή διακόσμηση (dark on light) πιθανώς της ΠΕ ΙΙΙ, καθώς και της ΜΕ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μικρή ομάδα οστράκων με γκρίζα έως σχεδόν μελανή επιφάνεια με χαρακτηριστική διακόσμηση εγχάρακτων γραμμών και εμπιέστων γεωμετρικών μοτίβων (τριγώνων) (εικ. 4)⁵. Πρόκειται για κεραμική που έχει τα χαρακτηριστικά της παράδοσης του «πολιτισμού Cetina»⁶, με κοιτίδα του την περιοχή του ομώνυμου ποταμού στις ακτές της σημερινής Κροατίας. Η εμφάνισή του χρονολογείται στους τελευταίους αιώνες της 3ης χιλιετίας (2200-2000 π.Χ.), στο τέλος δηλαδή της ΠΕ ΙΙΙ⁷. Η

⁵ Τα εμπιέστα τρίγωνα (αναφέρονται και ως *Kerbschnitt*, αν και ο όρος χρησιμοποιείται κατά κανόνα για προγενέστερες φάσεις) είναι μοτίβο με ιδιαίτερη διάδοση στον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής, των Βαλκανίων και του Αιγαίου κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Παράλληλα για το μοτίβο από το Τείχος Δυμαίων βρίσκουμε στην Ιταλία (Rodi Garganico: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 39:4), στα δυτικά Βαλκάνια (Škarin Samograd: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 35:5. Rudine: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 36:2. Čituk: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 36:3) και στον ελλαδικό χώρο [Σιταγροί: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 5:2-6. Renfrew κ.ά. 1986, 459 πίν.13.13:1-4. Λευκάδα (Τάφοι R): Maran 1998, ΙΙ, πίν. 19:7-11. Kilian-Dirlmeir 2005, πίν. 39:38-42. Λέρνα: Maran 1998, ΙΙ, πίν. 32:8].

⁶ Για την εξάπλωση του πολιτισμού Cetina βλ. Maran 1998.

⁷ Rambach 2004. Maran 2007. Γιαννόπουλος 2012.

διάδοση του «φαινομένου Cetina»⁸ κάλυψε ολόκληρη τη λεκάνη της Αδριατικής έως τη Μάλτα⁹ και την Δ-ΒΔ Πελοπόννησο, γεγονός που αντανάκλα ευρείας κλίμακας επαφές, άμεσες και έμμεσες, προφανώς δε και μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων¹⁰. Χαρακτηριστικός είναι ο προσδιορισμός «Αργοναύτες των δυτικών Βαλκανίων» που ο Joseph Maran αποδίδει στους πληθυσμούς αυτούς –φορείς της παράδοσης Cetina– θέλοντας να καταδείξει τον χαρακτήρα των πληθυσμιακών μετακινήσεων και των παράλληλων πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων¹¹. Κατά τον Maran, η κατάρρευση του ΠΕΠ πολιτισμού είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κενού εξουσίας που έδωσε την ευκαιρία για την εμφάνιση στη νότια Ελλάδα πληθυσμιακών ομάδων προερχόμενων από τα δυτικά Βαλκάνια, οι οποίες είχαν εδραιωθεί στην Λευκάδα (Στενό, Τάφοι R) ήδη από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.¹².

Αν και το δείγμα είναι πολύ μικρό (μόλις τρία όστρακα), πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρον νέο στοιχείο που δείχνει να εντάσσει το Τείχος Δυμαίων σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό επεισόδιο του τέλους της ΠΕΧ. Ιδιαίτερη σημασία έχει η γειτνίαση του Τείχους Δυμαίων με τις δύο σημαντικότερες θέσεις με τέτοιου τύπου κεραμική στη δυτική Πελοπόννησο, την Ολυμπία (Πελόπιο, Άλτις και Νέο Μουσείο¹³) και την περιοχή Ανδραβίδας-Λεχαινών¹⁴. Φαίνεται ότι ο γεωγραφικός αυτός χώρος ήταν το βασικό σημείο «εισόδου» της κεραμικής και των φορέων της στον Αιγαϊακό χώρο. Δείγματα κεραμικής Cetina, αν και κατά πολύ λιγότερα, είναι γνωστά από αρκετές θέσεις της Αργολιδο-Κορινθίας (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πρόσυμα, Ζυγουριές, Τσουνγκίτζα, Κοράκου¹⁵, Λέρνα¹⁶), της Μεσσηνίας (Νιχώρια¹⁷), της κεντρικής Ελλάδας (Αργίσις¹⁸, Πευκάκια) και της Αίγινας (Κολώνα).

Κτήριο 9

Το πλέον ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά νέο στοιχείο σε σχέση με την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων αποκαλύφθηκε το 2001 κατά τις εργασίες απομάκρυνσης των συσσωρευμένων επιχώσεων που κάλυπταν τη βορειοδυτική γωνία του τείχους. Κατά τις εργασίες αυτές ήλθαν στο φως τα αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια ενός άγνωστου μέχρι τότε ΠΕ κτιρίου, το νοτιοανατολικό τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί από την κατασκευή του κυκλώπειου τείχους που είχε «πατήσει» εν μέρει πάνω στα ΠΕ θεμέλια.

Το κτήριο (εικ. 5) έχει, όπως φαίνεται, ορθογώνια κάτοψη και είναι προσανατολισμένο στον άξονα Ανατολή-Δύση. Ο βόρειος μακρὺς τοίχος (TX1) διατηρείται σε όλο του το μήκος (10,25 μ.), ενώ το σωζόμενο μήκος του δυτικού τοίχου (TX2) είναι 5,5 μ. Το κτήριο χωρίζεται εσωτερικά από έναν εγκάρσιο τοίχο (TX3) που δημιουργεί ένα κύριο δωμάτιο (Δωμάτιο 1), σωζόμενων διαστάσεων 4,5 × 4,00 μ. Στην ανατολική στενή πλευρά δεν σώζεται κανένα ίχνος τοίχου. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι αυτή ήταν η πρόσοψη του κτηρίου που παρέμενε ανοιχτή, διαμορφωμένη ως ημιπαιθριος χώρος σωζόμενων διαστάσεων 2,80 × 2,30 μ., κατά τρόπο που

⁸ Maran 2007, 14.

⁹ Με χαρακτηριστικότερη θέση το νεκροταφείο Tarxien, όπου τα στοιχεία του νέου πολιτισμού αντικαθιστούν πλήρως τον προγενέστερο πολιτισμό των μεγαλιθικών ναών για μια περίοδο δύο αιώνων (Rambach 2004, 1211-1212. Maran 2007, 16. Γιαννόπουλος 2012, 235-236).

¹⁰ Όχι πάντως με την έννοια της «εισβολής» ή της «καθόδου», όπως αυτές αντανάκλωνται μεταξύ άλλων και στην διαδεδομένη ιδέα της «έλευσης των Ελλήνων» στα τέλη της ΠΕΧ (Γιαννόπουλος 2012, 257-258). Όπως εύστοχα συνοψίζουν οι Weiberg – Finné (2013, 26): «any new population elements probably did not supplant the indigenous population but were added to it, while local traditions were continued by the local peoples themselves». Για πιο εκτενή πραγμάτευση του θέματος και σχετική βιβλιογραφία βλ. Γιαννόπουλος 2012, ιδίως κεφ. V.6.

¹¹ Maran 2007, 17.

¹² Maran 2007, 19.

¹³ Koumouzelis 1980. Rambach 2004.

¹⁴ Rambach 2007, 2010.

¹⁵ Rutter 1982.

¹⁶ Rutter 1982. Rutter 1995, 627-639. Maran 1998, II, πίν. 32:8.

¹⁷ McDonald – Wilkie 1992, 792 πίν. 3-4 P2088. Rambach 2001.

¹⁸ Hanschmann – Milojsic 1976, 41-42 πίν. 2 πίν. X,1,2,4.

να προκύπτει μια δρομική κάτοψη με αναλογίες στενής προς μακρά πλευρά 1:2¹⁹. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,65-0,70 μ., γεγονός που υποδηλώνει ότι πιθανότατα δεν υπήρχε επιπλέον όροφος. Τα θεμέλια είναι χτισμένα με πλακαρές πέτρες από τον γκρίζο τοπικό ασβεστόλιθο και σώζονται σε ύψος δύο σειρών, προφανώς χαμηλότερα από το αρχικό τους ύψος. Αυτό μπορούμε να το συνάγουμε και από το γεγονός ότι στον εγκάρσιο τοίχο (ΓΧ3) δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη θυραίου ανοίγματος προς το Δωμάτιο 1²⁰. Το χαρακτηριστικό αυτό πρέπει να αποδοθεί στο ότι δεν έχουν σωθεί οι ανώτερες σειρές των θεμελίων. Με βάση τις σωζόμενες εσωτερικές διαστάσεις του κτηρίου και υποθέτοντας ότι η κάτοψή του ήταν όντως ορθογώνια, το συνολικό εμβαδόν του φτάνει στα 40,50 τ.μ.²¹.

Αν και η κάτοψη του κτηρίου, στο βαθμό που σώζεται, διακρίνεται με σαφήνεια, η γενικότερη κατάσταση διατήρησης του εσωτερικού του δεν είναι καθόλου καλή. Η κεραμική έχει έντονα σημάδια φθοράς, ενώ, όπως είδαμε, τα θεμέλια σώζονται αρκετά χαμηλότερα από το μέγιστο αρχικό ύψος τους. Η εξήγηση γι' αυτήν την εικόνα μπορεί να αναζητηθεί, τουλάχιστον εν μέρει, στο στρώμα μικρού μεγέθους λίθων που σώζεται αποσπασματικά στη νοτιοδυτική γωνία του Δωματίου 1 και που περιείχε κυρίως ΥΕ κεραμική και λίγα ΠΕ όστρακα. Πρόκειται, προφανώς, για μεταγενέστερη διαμόρφωση του χώρου κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, που θα πρέπει να συσχετιστεί με την κατασκευή του τείχους ή ίσως αποτελούσε τμήμα μιας οδού που οδηγούσε προς τη δυτική πύλη, λίγα μέτρα νοτιότερα του Κτηρίου 9.

Η κεραμική, στο σύνολό της χειροποίητη, αποτελείται από όστρακα γενικά μικρού μεγέθους, ένδειξη έντονου θρυμματισμού, με διαβρωμένη επιφάνεια, έτσι ώστε να μην διακρίνονται ίχνη χρώματος, στίλβωσης, γανώματος ή άλλης επεξεργασίας της επιφάνειας. Ο πηλός είναι όλων των ειδών (λεπτόκοκκος, μέτριας και χονδροειδούς σύστασης), κατά κανόνα με πολλές προσμίξεις. Διαγνωστικά όστρακα προέρχονται κατά βάση από ανοιχτά αγγεία (φιάλες, σκύφους) και αρκετά θραύσματα πίθων. Χρονολογικούς δείκτες αποτελούν οι δισκοειδείς βάσεις, τα χείλη Τ²² και ορισμένα παραδείγματα με εμπίεστη σχοινοειδή ταινία²³ που παραπέμπουν στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Επίσης, το μοναδικό ακέραιο αγγείο, μια φιάλη (εικ. 6), μπορεί να χρονολογηθεί στην προχωρημένη ΠΕ ΙΙ²⁴. Εκτός της κεραμικής άλλα ευρήματα περιλαμβάνουν δύο οστέινους οπείς (Ε 387), μια σειρά λεπίδων από πυριτόλιθο και δύο πήλινα σφονδύλια. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν δύο λίθινα πηνία²⁵, με αμφίβολη όμως στρωματογραφική ταύτιση.

Τομές στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης

Ενδιαφέροντα νέα στοιχεία έχουν έλθει στο φως και από την ανασκαφή στον χώρο εντός της ακρόπολης. Η κεραμική από τα βαθύτερα στρώματα των τομών δείχνει ότι η κατοίκηση κάλυπτε τουλάχιστον την ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Κεραμική της ΠΕ Ι έχει έλθει στο φως από τις ανασκαφές του Μαστροκώστα²⁶, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να διευκρινίσουμε την ανασκαφική της συνάφεια.

¹⁹ Για συνοπτική αναφορά σε «πρωτοελλαδικά μέγαρα» βλ. Θέμελης 2011. Για τις διαστάσεις και το σχήμα του «Κτηρίου 9» βλ. Πολιόχνη, Μέγαρο 317 (Cultraro 2007, 60-61), όχι όμως για τη χρήση του κτηρίου (το Μέγαρο 317 σχετίζεται με λατρευτική χρήση), καθώς και το House A στην Τσουνγκίτζα (Pullen 2011), το οποίο ο Pullen θεωρεί πρόδρομο των «οικιών με διαδρόμους». Μια ιδέα της μορφής που θα μπορούσε να έχει η πρόσοψη του Κτηρίου 9 βρίσκουμε στο παράδειγμα ενός παραδοσιακού σπιτιού από το Γόρδιο της Τουρκίας (Pullen 2011, 287 εικ. 537).

²⁰ Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται στον Άγιο Δημήτριο (Λέπρεο) (Zachos 1987, 2008).

²¹ Σχετικά με το μέσο εμβαδό των ΠΕ κατοικιών και τον πιθανό αριθμό των κατοίκων τους βλ. Pullen 1985 και Harrison 1995.

²² Λέρνα φάση C ύστερη (Wiencke 2000, εικ. ΙΙ.49 P823-825).

²³ Λέρνα φάση C πρώιμη-μέση (Wiencke 2000, εικ. ΙΙ.38 P692, εικ. ΙΙ.43 P 740, P771).

²⁴ Για το σχήμα βλ. τη φιάλη αριθ. P892 από την Λέρνα «φάση C ύστερη» (Wiencke 2000, εικ. ΙΙ.56) και αριθ. 443 και 444 από την Τσουνγκίτζα «ΕΗΙ developed phase I» (Pullen 2011, 393 εικ. 5.87).

²⁵ Για όμοια από την Τσουνγκίτζα βλ. Pullen 2011, 735.

²⁶ Μαστροκώστας 1965, 126-227.

Συνολικά 11 τομές ανασκάφηκαν κατά το διάστημα 2003-2006 στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης, το οποίο δεν είχε ερευνηθεί κατά το παρελθόν. Οι τομές ήταν ενταγμένες σε κάρναβο με τετράγωνα 5 × 5 μ. και μάρτυρες 1 μ. μεταξύ τους. Σε όλες τις τομές όπου η ανασκαφή προχώρησε βαθύτερα από τα 3,40-3,50 μ. βρέθηκε κεραμική της ΠΕΧ, μέσα όμως σε στρώματα που σχετίζονται με τις μεταγενέστερες ΥΕ φάσεις. Σε δύο από αυτές, τις ΓΓ και ΕΗ, η ανασκαφή έφτασε στο μεγαλύτερο βάθος και έχει δώσει τα πιο ασφαλή στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση. Συγκεκριμένα:

Τομή ΕΗ. Η τομή βρίσκεται σε επαφή με την εσωτερική παρειά του τείχους. Η ανασκαφή εδώ έφτασε μέχρι βάθος 4,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Τα βαθύτερα στρώματα (βάθος 3,80 μ. κ.ε.) απέδωσαν κεραμική της ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ περιόδου, ενώ λίγα όστρακα θα μπορούσαν να ανήκουν και στην ΠΕ Ι. Και εδώ επικρατούν τα ανοικτά σχήματα. Χαρακτηριστικότερα είναι όστρακα με γραπτή διακόσμηση *dark on light*, καθώς και ορισμένα γκρίζα μιννακά με εγχάρκτη διακόσμηση «τύπου *Cetina*» (εικ. 8), που δείχνουν να προέρχονται από την παράδοση του τέλους της ΠΕ ΙΙΙ²⁷. Τέτοια κεραμική είναι ήδη γνωστή στο Τείχος Δυμαίων²⁸. Τμήματα τοίχων που έχουν αποκαλυφθεί πιθανότατα ανήκουν στην ΜΕ-ΠΕ περίοδο, δεν μπορούν όμως προς το παρόν να ταυτιστούν με ασφάλεια, αφού η πληρέστερη στρωματογραφική τους τεκμηρίωση είναι δυσχερής χωρίς την αποδόμηση των υπερκείμενων οικιστικών καταλοίπων της ΥΕΧ.

Τομή ΓΓ. Ανασκάφηκε σε απόσταση 17 μ. ΝΔ της εσωτερικής παρειάς του τείχους. Η τομή αυτή έφτασε μέχρι βάθος 4,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, το βαθύτερο σημείο μέχρι σήμερα, χωρίς να φτάνει στο στέρεο. Στο σημείο αυτό, κάτω από τα κατάλοιπα μεταγενέστερων (ΥΕ ΙΙΙΓ) οικιστικών φάσεων, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου με μήκος 1,65 μ. και ύψος 0,51 μ. (σώζονται 5 σειρές λίθων), θεμελιωμένος μέσα σε στρώμα με αμιγώς ΠΕ κεραμική (ΠΕ ΙΙ φιάλη, όστρακα μελανής στιλβωμένης κεραμικής). Το μικρό σωζόμενο μήκος του τοίχου και το γεγονός ότι βρίσκεται «εγκλωβισμένος» στη γωνία του τετραγώνου, κάτω από επάλληλες οικιστικές φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ, καθιστά επί του παρόντος παρακινδυνευμένη οποιαδήποτε περαιτέρω εξαγωγή συμπερασμάτων.

Περιοχή της «μέσης πύλης»

Κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού της βυζαντινής αποθήκης (ή δεξαμενής) ακριβώς μπροστά από το άνοιγμα της «μέσης» πύλης επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη στη ΒΔ γωνία της τμήματος κυκλικής εστίας από ψημένο πηλό²⁹. Η εστία βρίσκεται σε βάθος 4,35-4,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, έχει διάμετρο 1,05 μ. και φέρει περιχέλιωμα πάχους 0,10-0,15 μ. Στο εσωτερικό της διατηρούνταν στρώμα στάχτης, κομμάτια κάρβουνου, όστρακα και οστά ζώων. Περιμετρικά της εστίας υπάρχει δάπεδο από στρώμα πηλού, παρόμοιας σύστασης με αυτόν της εστίας. Η μικρή ποσότητα κεραμικής περιελάμβανε λίγα χειροποίητα όστρακα, προερχόμενα από ανοικτά αγγεία με χαρακτηριστικότερα αυτά από ΠΕ ΙΙ φιάλες.

Αντίθετα, τα σωζόμενα θεμέλια τοίχων αμέσως δυτικά της αποθήκης που ο Μαστροκώστας χρονολογεί στην ΠΕ³⁰ δεν φαίνεται να ανήκουν στην περίοδο αυτή, αφού από τον καθαρισμό της περιοχής δεν προέκυψε κανένα στοιχείο πρωϊμότερο της ΥΕ ΙΙΙΒ. Επιπλέον, τα εν λόγω θεμέλια βρίσκονται περίπου 1 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της προαναφερθείσας εστίας.

²⁷ Για παράλληλα από την Ολυμπία και την Ανδραβίδα βλ. Rambach 2010, 115-117.

²⁸ Μαστροκώστας 1965, πίν. 160. Maran 1998, 166. Για τις ΠΕ ΙΙΙ καταβολές της γκρίζας μιννακής κεραμικής βλ. Rutter 1982 και Rutter 1983.

²⁹ Μαστροκώστας 1966, 159 εικ. 189.

³⁰ Μαστροκώστας 1965, 128 πίν. 147.

Σύνοψη-συμπεράσματα

Η παραπάνω εικόνα είναι ασφαλώς ακόμα αποσπασματική, ιδίως σε ό,τι αφορά την πληρότητα των αποκαλυφθέντων οικιστικών καταλοίπων και τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες της μορφής του οικισμού. Για πρώτη φορά, όμως, μπορούμε με ασφάλεια να ταυτίσουμε κτήρια (ή τμήματά τους) της ΠΕΧ στο Τείχος Δυμαίων. Με βάση τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι κατά την ΠΕ II-III περίοδο είχε αναπτυχθεί εδώ ένας σημαντικός οικισμός που εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της Β-ΒΔ πλευράς του λόφου, τουλάχιστον από το σημείο της «μέσης πύλης» έως και τη ΒΔ γωνία του τείχους. Με βάση την συνολική επιφάνεια που καταλαμβάνουν τα αποκαλυφθέντα οικιστικά κατάλοιπα της τελευταίας δεκαετίας, η έκταση του οικισμού υπολογίζεται κατά προσέγγιση σε περίπου 8 στρ. Ο αριθμός αυτός αποτελεί μια ελάχιστη εκτίμηση, αφού τα πραγματικά όρια του ήταν πιθανότατα αρκετά ευρύτερα³¹.

Τα δεδομένα για τον ΠΕ οικισμό του Τείχους Δυμαίων έρχονται να προσθέσουν σημαντικές νέες πληροφορίες για την αποσπασματική εικόνα της κατοίκησης κατά την ΠΕΧ στην Αχαΐα, ιδίως δε στο δυτικό τμήμα της. Αν και οι θέσεις στο νομό με ΠΕ κεραμική δεν είναι λίγες³², βεβαιωμένα οικιστικά κατάλοιπα έχουμε σε ελάχιστες από αυτές³³, εξαιρουμένου δε του Τείχους Δυμαίων καμμία τους στην δυτική Αχαΐα³⁴. Αυτό οφείλεται κατά κανόνα στην έλλειψη επαρκούς έρευνας και δεν αντικατοπτρίζει ένα πραγματικό κενό στην κατοίκηση. Σποραδικές ενδείξεις έχουν γίνει γνωστές και από άλλες θέσεις στην περιοχή³⁵, αλλά παραμένει γεγονός ότι στην Αχαΐα η έρευνα για περιόδους παλαιότερες της ΥΕ δεν υπήρξε ποτέ συστηματικού χαρακτήρα, όπως είναι προφανές και στην περίπτωση του Τείχους Δυμαίων, ενώ τα λίγα διαθέσιμα δεδομένα προέρχονται κατά κανόνα από σωστικές ανασκαφές³⁶.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι τα νέα στοιχεία από το Τείχος Δυμαίων είναι σημαντικά για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, πρόκειται για τα πρώτα ασφαλώς ταυτισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποτελούν σημείο εκκίνησης για την ανασύσταση της μορφής και της λειτουργίας του οικισμού της ΠΕ II-III στο Τείχος Δυμαίων³⁷. Δεύτερον, η ταύτιση των λίγων αλλά σημαντικών δειγμάτων κεραμικής *Cetina* καθιστούν πιθανή την ένταξη της θέσης στη σφαίρα ενός πολιτισμικού φαινομένου με τεκμηριωμένη παρουσία στον αιγαιακό χώρο (ιδίως δε στη δυτική Πελοπόννησο) και ευρύτερη εξάπλωση στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.³⁸. Το γεγονός αυτό έρχεται να τονίσει τη διαχρονική σημασία της περιοχής του ακρωτηρίου του Αράξου ως σημείου-κλειδί για τον έλεγχο των οδών επικοινωνίας, ιδίως προς τις περιοχές του Ιονίου, της Αδριατικής και της

³¹ Η εικόνα αυτή μπορεί να αλλάξει με τη συνέχιση της έρευνας στη βόρεια πλαγιά, αφού εντός της ακρόπολης είναι εξαιρετικά δύσκολη η αποκάλυψη των ΠΕ οικιστικών οριζόντων κάτω από τα υπερκείμενα κατάλοιπα των μεταγενέστερων περιόδων.

³² Ενδεικτικά βλ. Μόσχος 2012, 302.

³³ Κυρίως κατά μήκος της βόρειας αχαϊκής ακτογραμής. Σημαντικότερες θέσεις είναι η Αιγείρα (Agram-Stern – Deger-Jalkotzy 2006, Agram-Stern 2011), τα Κασάνεβα (Petrooulos κ.ά. 2004, 2005), το Κράθιο (Μαστροκώστας 1968), ο Ριζόμυλος (Κατσωνοπούλου 2011), το Αίγιο (Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984), η Πάτρα-Παγώνα (Σταυροπούλου-Γάτση 1998). Ιδιαίτερης μνείας αξίζουν δύο σημαντικές νέες θέσεις της ΠΕΧ που ήλθαν στο φως τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών. Στο Κοτρώνι, 4 χλμ. βόρεια του κέντρου της Πάτρας, αποκαλύπτεται ένα ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής και πολύ καλοδιατηρημένο κτίριο της ΠΕ II (Κωνσταντίνα Ακτύπη, προσωπική επικοινωνία). Στην περιοχή της Κερύνηας, 5 χλμ. ΝΑ του Αιγίου, έχει έλθει στο φως τμήμα εκτεταμένου οικισμού της ΠΕ II – ΠΕ III (Κόλλια 2012).

³⁴ Πρόσφατα ήλθαν στο φως θεμέλια ΠΕ οικιών στο χωριό Λάππα, 7 χλμ. νότια του Τείχους Δυμαίων. Πρόκειται για θεμέλια τοίχων της ΠΕ II που αποκαλύφθηκαν το 2005-2006 σε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Βέζου (Βασιλική Τσακνάκη, προσωπική επικοινωνία).

³⁵ Παχουμάς (Μαστροκώστας 1963, 121), Ριόλος (Dalongeville κ.ά. 1992), Σταροχώρι (Πετρόπουλος 1984, Πετριτάκη 1987).

³⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε το σημαντικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου (Βασιλογάμβρου 1995, Βασιλογάμβρου 1998) και τα οικιστικά κατάλοιπα Παγώνα στην Πάτρα (Σταυροπούλου-Γάτση 1998).

³⁷ Πολύ πιο ασαφή παραμένουν τα δεδομένα όσον αφορά την ταύτιση οικοδομικών καταλοίπων της ΠΕ I.

³⁸ Maran 1998, Γιαννόπουλος 2012.

κεντρικής Μεσογείου³⁹. Η γεωγραφική θέση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοποθεσίας την καθιστούν ιδανική για τον ρόλο αυτό, κάτι που φαίνεται να είχε αναγνωριστεί ήδη από τους τελευταίους αιώνες της ΠΕΧ, αν όχι και νωρίτερα. Οι προστατευμένοι όρμοι στα βόρεια της ακρόπολης (προς την πλευρά του Πατραϊκού) προσέφεραν ασφαλές αραξοβόλι και καταφύγιο στους ναυτικούς που είχαν προορισμό ή προέλευση τη Δύση⁴⁰. Ήταν αυτός ακριβώς ο ρόλος ο οποίος οδήγησε, σχεδόν χίλια χρόνια αργότερα, στην κατασκευή της κυκλώπειας οχύρωσης που έδωσε στο Τείχος Δυμαίων τη σημερινή του μορφή και το όνομα με το οποίο μας είναι σήμερα γνωστό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alram-Stern 2011: E. Alram-Stern, The acropolis of Aigeira and the distribution of settlement during Early Helladic I, στο: Κατσωνοπούλου 2011, 199-210.
- Βασιλογάμβρου 1998: Α. Βασιλογάμβρου, Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσιικών Αχαΐας, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Νάυπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 366-399.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Bursian 1868: E. Bursian, *Geographie von Griechenland II*, Leipzig 1868.
- Cultraro 2007: M. Cultraro, Domestic architecture and public space in Early Bronze Age Poliochni (Lemnos), στο: R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley, *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, BSA Studies 15, London 2007, 55-64.
- Curtius 1851: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinseln*, Gotha 1851.
- Γιαννόπουλος 2012: Θ. Γ. Γιαννόπουλος, «Πόθεν και πότε οι Έλληνες;». Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού, Ηράκλειο 2012.
- Γκαζής 2010: Μ. Γκαζής, Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων. Σε αναζήτηση ταυτότητας, στο: Ν. Μερούσης – Λ. Στεφανή – Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *ΙΡΙΣ. Μελέτες στη μνήμη της Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2010, 237-255.
- Γκαζής (υπό έκδοση): Μ. Γκαζής, Τείχος Δυμαίων. Η εμβληματική ακρόπολη της δυτικής Αχαΐας. Παλαιά δεδομένα και νέες προοπτικές, στο: *Ημερίδα-αφιέρωμα στον Καθηγητή Αθανάσιο Ριζάκη «Η προϊστορική και κλασική αρχαιότητα στην δυτική Αχαΐα: οι έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας (1992-2012)»*, *Κάτω Αχαΐα*, 30 Σεπτεμβρίου 2012 (υπό έκδοση).
- Dalongeville κ.ά. 1992: R. Dalongeville – M. Lakakis – A. D. Rizakis, *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992.
- Dietz 2007: S. Dietz, Thermon and the matt painted pottery in Aitolia, στο: *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΟΣ. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, Wien 2007, 83-93.
- Dodwell 1819: E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece II*, London 1819.
- Galanaki κ.ά. 2007: I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, Aegaeum 27, Leuven 2007.
- Hanschmann – Milojsic 1976: E. Hanschmann – V. Milojsic, *Die Deutsche Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III. Die Frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1976.
- Θέμελης 2011: Π. Θέμελης, Μνημειακά πρωτοχαλκά οικοδομήματα: η περίπτωση των Ακοβιτίκων, στο: Κατσωνοπούλου 2011, 295-309.
- Κατσωνοπούλου 2011: Ν. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Ελική και Αιγιάλεια: Πρωτοελλαδικά, Η Νότια και Κεντρική Ελλάδα, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Νικολαΐκα*

³⁹ Ο Rambach (2007, 88) αναφέρει σχετικά: «A third settlement in this region, which may have been open to contacts from the north-west, was presumably Teikhos Dymaion, near Araxos».

⁴⁰ Σχετικά με τις ναυτικές δυνατότητες της εποχής βλ. Maran 2007, 6-7.

- Διακοπτού (1-3 Σεπτεμβρίου 2007) / *Ancient Helike and Aigialeia: Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the Fourth International Conference, Nikolaiika, Diakopton, 1-3 September 2007, Helike IV, Αθήνα 2011.*
- Kilian-Dirlmeier 2005: I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzzeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas: Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*, Mainz 2005.
- Κόλλια 2012: Ε. Κόλλια, Αιγιάλεια, στο: Βλαχόπουλος 2012, 324-331.
- Κολώνας 1998: Α. Κολώνας, Ακρόπολη Τείχους Δυμαίων, *ΑΔ 53, Χρονικά Β'1*, 287-288.
- Κολώνας 2006: Α. Κολώνας, Το έργο της επιτροπής προστασίας, έρευνας και ανάδειξης προϊστορικών εγκαταστάσεων της επαρχίας Πατρών: α) τείχος Δυμαίων, β) μυκηναϊκά νεκροταφεία, στο: Β. Λαμπρινουδάκης (επιμ.), *Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, Αθήνα 2006, 219-221.
- Κολώνας – Γκαζής 1999: Α. Κολώνας – Μ. Γκαζής, Άραξος. Τείχος Δυμαίων, *ΑΔ 54, 1999, Χρονικά Β'1*, 279-280.
- Κουμουζελίς 1980: Μ. Κουμουζελίς, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Brandeis University, Waltham 1980.
- Maran 1998: J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.: Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, Bonn 1998.
- Maran 2007: J. Maran, Sea borne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The Unfolding of the Mediterranean World, στο: Galanaki κ.ά 2007, 3-21.
- Μαστροκώστας 1962: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφάι του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1962*, 127-133.
- Μαστροκώστας 1963: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφάι του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1963*, 93-98.
- Μαστροκώστας 1964: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1964*, 60-67.
- Μαστροκώστας 1965: Ε. Μαστροκώστας, Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1965*, 121-136.
- Μαστροκώστας 1966: Ε. Μαστροκώστας, Αχαΐα. Τείχος Δυμαίων, *Έργον 1966*, 156-165.
- Μαστροκώστας 1968: Ε. Μαστροκώστας, Ειδήσεις εξ Αχαΐας, *ΑΑΑ 1968*, 136-138.
- McDonald – Wilkie 1992: W. McDonald – N. C. Wilkie, *Excavations at Nichoria in Southwestern Greece, vol. II. The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992.
- Μόσχος 2012: Ι. Μόσχος, Αχαΐα: Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα, στο: Βλαχόπουλος 2012, 300-337.
- Papadopoulos 1978 : T. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, Studies in Mediterranean Archaeology LV, Göteborg 1978.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Αίγιο. Οδός Αριστείδου 2 (οικόπεδο Βασ. Τσινούκα) – Οδός Δωδεκανήσων 18, *ΑΔ 39, 1984, Β' Χρονικά*, 94-98.
- Papazoglou-Manioudaki 2010: L. Papazoglou-Manioudaki, The Middle Helladic and Late Helladic I periods at Aigion in Achaia, στο: Philippa-Touchais κ.ά 2010, 173-187.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1980.
- Petropoulos κ.ά. 2004: Μ. Petropoulos – Α. Pontrandolfo – Α. D. Rizakis, Terza campagna di ricognizioni archeologiche in Egialeia (Ottobre 2004), *ASAtene LXXXII*, 2004, serie III.4, tomo II, 783-806.
- Petropoulos κ.ά. 2005: Μ. Petropoulos – Α. Pontrandolfo – Α. D. Rizakis, Quarta campagna di ricognizioni archeologiche in Egialeia (Settembre-Ottobre 2005), *ASAtene LXXXIII*, serie III.5, tomo II, 697-716.
- Πετρόπουλος 1984: Μ. Πετρόπουλος, Σταροχώρι, *ΑΔ 39, 1984, Β' Χρονικά*, 103-104.
- Πετριτάκη 1987: Μ. Πετριτάκη, Σταροχώρι Πατρών. Οικόπεδο Ανδρέα Πιτσή, *ΑΔ 42, 1987, Β'1 Χρονικά*, 163.
- Philippa-Touchais κ.ά. 2010: Α. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010.
- Pullen 2011: D. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*, Princeton 2011.
- Rambach 2001: J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Böhmer – J. Maran, *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie: Studia Honoraria 12, Rahden 2001, 332-333.

- Rambach 2004: J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie: Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band: Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Mykenische Studien 21, Wien 2004, 1199-1254.
- Rambach 2007: J. Rambach, Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the NW Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections, στο: Galanaki κ.ά. 2007, 81-90.
- Rambach 2010: J. Rambach, Πρόσφατες έρευνες σε μεσοελλαδικές θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 107-119.
- Renfrew κ.ά. 1986: C. Renfrew – M. Gimbutas – E. Elster, *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northern Greece, vol. 1*, Monumenta Archaeologica 13, Los Angeles 1986.
- Rutter 1982: J. B. Rutter, A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications, *Hesperia* 51, 1982, 459-488.
- Rutter 1983: J. B. Rutter, Fine gray-burnished pottery of the Early Helladic III period and the ancestry of gray Minyan, *Hesperia* 52, 1983, 327-355.
- Rutter 1995: J. B. Rutter, *The pottery of Lerna IV*, Lerna III, Princeton 1995.
- Sarri 2010: K. Sarri, Minyan and Minyanizing pottery. Myth and reality about a Middle Helladic type fossil, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 603-613.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1998: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 514-533.
- Τριανταφύλλου 1980: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών λεξικόν των Πατρών. Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητος έως σήμερον κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν*, Πάτραι 1980².
- Weiberg – Finné 2013: E. Weiberg – M. Finné, Mind or matter? People-environment interactions and the demise of Early Helladic II society in the Northeastern Peloponnese, *AJA* 117.1, 2013, 1-31.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*, Lerna IV, Princeton 2000.
- Zachos 1987: K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesos: the Neolithic and Early Helladic Periods*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Boston University, 1987.



Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης με επισήμανση των σημείων όπου εντοπίστηκαν ΠΕ οικιστικά κατάλοιπα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



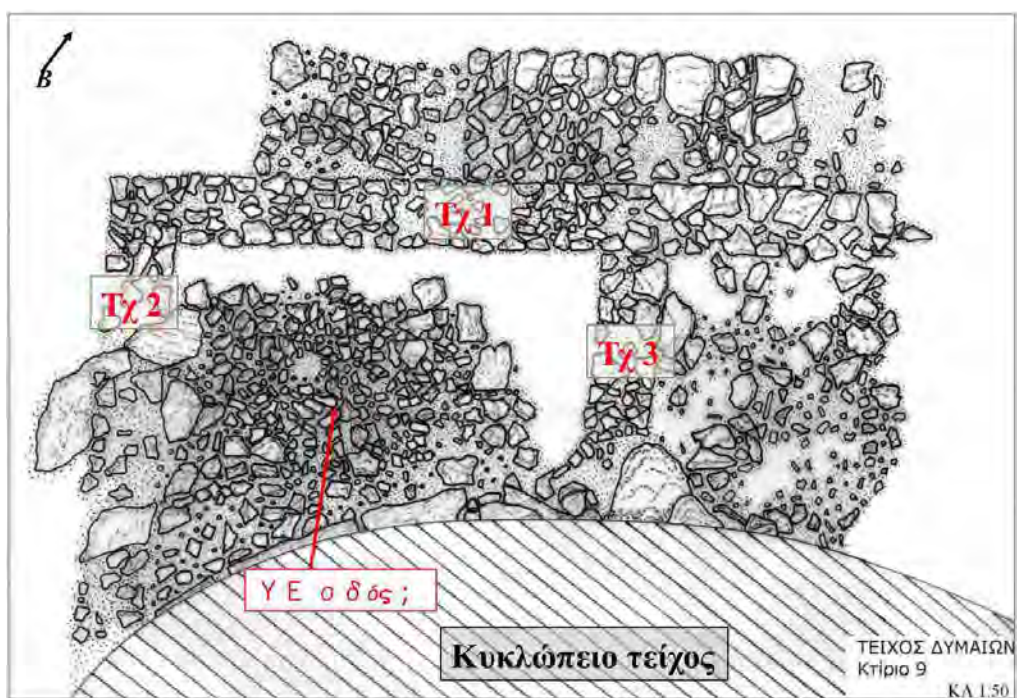
Εικ. 2. Άποψη του Κτηρίου 8 με τις Τομές Ι, ΙΙ και ΙΙΙ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 3. Οι Τομές IV και V στο Κτήριο 11 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 4. Τομή IV. Κεραμική Cetina (φωτ. Μ. Γκαζής, σχεδ. Α. Σοφianoπούλου).



Εικ. 5. Κτήριο 9. Κάτοψη (σχεδ. Χ. Μαρινόπουλος, Β. Πυρρή).



Εικ. 6. Κτήριο 9. ΠΕ ΙΙ φιάλη (φωτ. Μ. Γκαζής, σχεδ. Α. Σοφianoπούλου).



Εικ. 7. Κτήριο 9. Λίθινα πηνία (φωτ. Μ. Γκαζής).



Εικ. 8. Τομή ΕΗ. Όστρακα με εγχάρκτη διακόσμηση (φωτ. Μ. Γκαζής).

Επανεναρξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012

Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων έγινε γνωστό στην επιστημονική κοινότητα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν ο αείμνηστος καθηγητής Γιάννης Σακελλαράκης διενήργησε ανασκαφή στο ομώνυμο ύψωμα, η οποία διήρκεσε τρεις ερευνητικές περιόδους (1992-1994)¹. Το είδος των κινητών ευρημάτων εκείνης της έρευνας οδήγησε αβίαστα στον χαρακτηρισμό της θέσης ως μινωικού ιερού κορυφής², συμπληρώνοντας την εικόνα της ισχυρής μινωικής παρουσίας στο νησί κατά τη Μέση και τις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού³ και, κυρίως, διευρύνοντας το πεδίο συζήτησης για την προέλευση, τη φύση και την επίδρασή της κατά την ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο⁴. Ορισμένες κατηγορίες αναθημάτων ιδιαίτερα, όπως τα πολυπληθή χάλκινα ειδώλια, τα λίθινα σκεύη και τα ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων, τονίζουν τον υπερπόντιο χαρακτήρα του ιερού και των υψηλών επισκεπτών του σε μία περίοδο θρησκευτικού συγκεντρωτισμού και ιδεολογικής κυριαρχίας της Κνωσού, όπως η ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ⁵, και θέτουν το ζήτημα της πολιτικής πρωτοκαθεδρίας της, αλλά και των ΥΜ ΙΒ πιθανών ανακατατάξεων στο κρητικό έδαφος σε ευρύτερο πλαίσιο⁶.

Η έρευνα εκείνων των χρόνων είχε διακοπεί με σκοπό τη μελέτη των αποτελεσμάτων της, τα οποία αφορούν όχι μόνο την προϊστορική αλλά και τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή εποχή, με σποραδικά ευρήματα των κλασικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Το καλοκαίρι του 2011 και αφού πλέον τα αποτελέσματα της πρώτης εκείνης έρευνας είχαν αρχίσει να βλέπουν το φως της δημοσιότητας⁷, με προτροπή του Γιάννη Σακελλαράκη, η έρευνα αναλήφθηκε εκ νέου, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και τη διεύθυνση της γράφουσας και με τη συμμετοχή μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και συναφών τμημάτων άλλων ελληνικών και ξένων πανεπιστημίων.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται συνοπτικά τα προκαταρκτικά αποτελέσματα των ανασκαφικών περιόδων των δύο πρώτων ετών που αφορούν την προϊστορική εποχή⁸.

Η ανασκαφική περίοδος 2011

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος (2011) περιέλαβε δύο στάδια:

α) Στο πρώτο στάδιο διενεργήθηκε εντατική έρευνα επιφανείας, με επίκεντρο την κορυφή του ομώνυμου υψώματος. Η έρευνα αυτή αποσκοπούσε στον εντοπισμό τυχόν αξιόλογων επιφανειακών ευρημάτων που είχαν αποκαλυφθεί κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της

¹ Σακελλαράκης 2011.

² Sakellarakis 1997, 81-99.

³ Coldstream – Huxley 1972. Coldstream – Huxley 1984, 107-112. Broodbank 1999, 191-214.

⁴ Sakellarakis 1997, 92. Μπάνου 2007, 288.

⁵ Banou (υπό έκδοση).

⁶ Adams 2006, 29.

⁷ Sakellarakis 1997. Σακελλαράκης 2012.

⁸ Σημειώνεται ότι τα ειδικά ευρήματα βρίσκονται υπό συντήρηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, ενώ η κεραμική μεταφέρθηκε πρόσφατα στο ίδιο μουσείο, όπου θα ξεκινήσει ο καθαρισμός και η συστηματική μελέτη της. Ευχαριστίες απευθύνονται στο αρμόδιο προσωπικό της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά για τη συνδρομή τους στο ζήτημα της μεταφοράς των ευρημάτων λόγω των εργασιών αποκατάστασης του Μουσείου Κυθήρων.

παλαιότερης και της νεότερης έρευνας της θέσης και πέραν των ορίων της πρώτης⁹, στη διακρίβωση της έκτασης χρήσης της θέσης και του κέντρου της κατά την προϊστορική εποχή, τοποθετούμενου στην κορυφή του υψώματος¹⁰, καθώς και στον εντοπισμό πιθανών σημείων για ανασκαφή κατά προτεραιότητα.

Για την οριοθέτηση του προς έρευνα χώρου ελήφθησαν υπόψη τα εξής: προς Β. η κλίση του εδάφους και η παρατήρηση ικανού αριθμού οστράκων σε γυμνό, ως επί το πλείστον, έδαφος (εικ. 1)· προς Α. η κλίση του εδάφους εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί στα βυζαντινά ναΐδρια που επιστέφουν το ύψωμα, η νοητή συνέχεια του μετώπου που σχηματίζει ο φυσικός βράχος, επί του οποίου στηρίζεται ο νότιος αναλημματικός τοίχος του προαλίου των ναϊδρίων και η παρατήρηση ικανού αριθμού οστράκων στη νοτιοανατολική κλιτύ· προς Ν. η έντονη κλίση του εδάφους πέραν του Ανδήρου 8, όπου είχαν σημειωθεί αρκετά ευρήματα κατά την προγενέστερη έρευνα· τέλος, προς Δ. η φυσική διαμόρφωση επίπεδων χώρων περικλειστων από βράχους, εντός των οποίων μπορεί να είχαν «παγιδευτεί» όστρακα και άλλα αντικείμενα κατά την ηθελημένη ή μη απομάκρυνσή τους από την κορυφή του υψώματος. Εξαιρέθηκε φυσικά ο χώρος της προηγούμενης ανασκαφής, ο οποίος είχε διερευνηθεί συστηματικά στο παρελθόν.

Για την πραγματοποίηση της έρευνας επιφανείας καταρτίστηκε τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που περιέλαβε και τη βόρεια και δυτική κλιτύ του υψώματος και δημιουργήθηκε κάρναβος, συνολικής έκτασης 5650 τ.μ., με τετράγωνα διαστάσεων 5 × 5 μ. Η έρευνα επιφανείας περιέλαβε 226 τετράγωνα. Καταμετρήθηκαν 12.398 όστρακα και 3647 κεραμίδες, εκ των οποίων συνελέγησαν ενδεικτικά κατόπιν επιτόπιας διαλογής 1464 διαγνωστικά όστρακα και περί τα 50 ελάχιστα αποτμήματα πήλινων αντικειμένων ή τμηματικά σωζόμενα αντικείμενα.

Στο Σχεδιάγραμμα 1 αποτυπώνεται η συγκέντρωση των ευρημάτων, κατανεμημένη σε τέσσερις κατηγορίες: 1 έως 25, 26 έως 125, 126 έως 250 οστράκων και περισσότερων των 250 οστράκων ανά τετράγωνο κάρναβου¹¹. Παρατηρείται ότι η διασπορά των οστράκων έχει γενικώς κατεύθυνση Β-ΒΔ, Ν-ΝΑ, την οποία ακολουθεί και η κατασκευή των νεότερων ανδρήρων της νότιας πλευράς, όπου επικεντρώθηκε και η παλαιά ανασκαφή. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει πτώση ή ρίψη των επιφανειακών ευρημάτων από την κορυφή του λόφου.

Η πλειονότητα των οστράκων της έρευνας επιφανείας ανήκει, σύμφωνα με προκαταρκτικές παρατηρήσεις, στην προϊστορική εποχή και περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό μικκύλων νεοανακτορικών κωνικών κυπέλλων, τριποδικών χυτρών και πιθοειδών αγγείων (εικ. 2). Όσον αφορά τον πηλό κατασκευής των αγγείων είναι αξιοσημείωτη η παρουσία πηλού με εγκλείσματα ιλύολιθου (Mudstone-tempered ware), καθώς και ερυθρού πηλού με μίκα (Red Micaceous-tempered ware), οι οποίοι χαρακτηρίζουν την κεραμική της μινωικής ανακτορικής περιόδου στο νησί¹². Αναγνωρίστηκαν, επίσης, λίγα όστρακα με επίθετη πλαστική διακόσμηση. Μεταξύ των λοιπών αντικειμένων αναφέρονται τμήματα πήλινων ανθρώπινων ειδωλίων, αγνύθες, τμήματα ομοιωμάτων αρχιτεκτονημάτων (εικ. 3) και ένα βάρος, ίσως από δίχτυ, με ακριβές παράλληλο από την παλαιά ανασκαφή, αλλά και την ανασκαφή του 2012¹³. Τέλος, συγκριτικά τα περισσότερα όστρακα παρατηρήθηκαν στο νότιο τομέα του κάρναβου, ενώ τα περισσότερα ιδιαίτερα ευρήματα σημειώθηκαν στο βόρειο τομέα, προφανώς λόγω του ότι της προηγούμενης ανασκαφής, η οποία είχε διενεργηθεί κυρίως στον νότιο τομέα, είχε προηγηθεί περισυλλογή.

Στο δεύτερο στάδιο της έρευνας έγινε ανασκαφική τομή (Τομή Ι, τετράγωνα 09-D και -09-C στο Σχεδιάγραμμα 2) στη νότια κλιτύ του λόφου, εντός του ευρύτερου χώρου της παλαιότερης ανασκαφής, και συγκεκριμένα αμέσως νότια της Τομής 4 του Ανδήρου 5 και

⁹ Sakellarakis 1997, 148, 156.

¹⁰ Sakellarakis 1997, 148.

¹¹ Τα κενά τετράγωνα που εμφανίζονται στον κάρναβο δεν ερευνήθηκαν λόγω ελάχιστης ορατότητας ή έκθεσης του φυσικού βράχου. Τα τετράγωνα με ορθογώνια επισήμανση δεν απέδωσαν ευρήματα.

¹² Kiriati 2003, 123-130. Κυριατζή κ.ά. 2012, 290-292.

¹³ Μπάνου 2012, 333.

ανατολικά της Ανατολικής Τομής του Ανδρήρου 6, όπου και είχαν σημειωθεί αξιόλογα ευρήματα¹⁴, και βόρεια του Καννάβου 5 του Ανδρήρου 7 της παλαιότερης ανασκαφής. Ο αρχικός προγραμματισμός προέβλεπε ανασκαφή στα ανατολικά του οικίσκου στο Άνδηρο 3, κατόπιν απομάκρυνσης των χωμάτων που είχαν παραμείνει στο σημείο αυτό μετά την κατάρρευση και την αποκατάσταση του αναλημματικού τοίχου του προαυλίου χώρου των βυζαντινών ναών κατά το 2010. Η απομάκρυνση των χωμάτων αποδείχθηκε έργο δύσκολο και χρονοβόρο λόγω της παρουσίας μεγάλων λίθων μέσα στο σωρό των χωμάτων, αλλά και του όγκου αυτών, ο οποίος υπολογίστηκε σε 15 κυβικά μέτρα. Έτσι, προς εξοικονόμηση χρόνου στο πλαίσιο της προκαθορισμένης διάρκειας της έρευνας επελέγη να διερευνηθεί ο χώρος όπου έγινε η Τομή Ι, και ο οποίος είχε μείνει αδιερεύνητος κατά την προηγούμενη ανασκαφή, ευρισκόμενος, ωστόσο, μεταξύ διερευνημένων χώρων που είχαν αποδώσει σημαντικά ευρήματα.

Η Τομή Ι, διαστάσεων 2 × 2 μ., διερευνήθηκε μέχρι του στερεού εδάφους σε βάθος -1,33 (Β) έως -1,90 μ. (Ν). Σχεδόν σε όλη την έκταση και το βάθος της Τομής Ι το χώμα είχε καστανό χρώμα, ήταν χαλαρό, με πολλούς μικρούς λίθους, καθώς και ορισμένους μεγαλύτερους σε τυχαία θέση. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στην κεραμική περιλαμβάνονταν κυρίως όστρακα από μικκύλα αγγεία, λίγα χονδροειδή αγγεία και αρκετές κεραμίδες. Βρέθηκαν, επίσης, λίγα εφυαλωμένα όστρακα και τμήμα πήλινου λύχνου, καθώς και πολλά τεμάχια κονιαμάτων και λίγα οστά. Μόνο στο ΝΑ άκρο της τομής και από βάθους -1,38 μ. μέχρι το στέρεο έδαφος, το χώμα ήταν σκοτεινότερο και καθαρό, η δε κεραμική περιελάμβανε μεγάλο συγκριτικά αριθμό μικκύλων αγγείων, κυρίως διαφόρους τύπους κυπέλλων, προχοϊσκες και ρυτά. Μεταξύ των ιδιαίτερων ευρημάτων που προήλθαν από το κοσκίνισμα των χωμάτων της Τομής Ι αναφέρονται κεφαλή χάλκινου ανθρώπινου ειδωλίου (εικ. 4, αριστερά), αναθηματικό ξιφίδιο και τμήματα χάλκινων αναθηματικών λεπίδων, καθώς και δύο χάλκινα ελάσματα.

Παράλληλα με την ανασκαφή της Τομής Ι απομακρύνθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, τα χώματα που προέρχονταν από την κατάρρευση του αναλημματικού τοίχου των βυζαντινών ναών κατά το 2010, τα οποία, όπως αποδείχθηκε, έκρυβαν εκπλήξεις. Πέραν της κεραμικής, μεταξύ των ιδιαίτερων αντικειμένων που συνελέγησαν από τον σωρό των χωμάτων προέρχονται τμήμα πέλματος χάλκινου ανθρώπινου ειδώλου, του οποίου το αρχικό ύψος υπολογίζεται μεταξύ 0,70 και 0,80 μ. και ημίσωμο χάλκινο ανθρώπινο ειδώλιο. Το χάλκινο πέλμα αποτελεί μοναδικό δείγμα του είδους από τον μινωικό κόσμο¹⁵ και επιβεβαιώνει με χαρακτηριστικό τρόπο την ιδιαίτερη σχέση του ιερού με τα χάλκινα αναθήματα, ενδεικτικά της ενασχόλησης ή της ευκολίας προσπορισμού του μετάλλου αυτού από σημαντική μερίδα των υπερπόντιων επισκεπτών του (εικ. 4 δεξιά, εικ. 5).

Η ανασκαφική περίοδος 2012

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου ανασκάφηκαν δύο τομές:

α) Μία τομή διαστάσεων 4,0 × 4,0 μ. ανασκάφηκε στο δεύτερο άνδηρο της βόρειας κλιτύος, στην οποία δεν είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα κατά την δεκαετία του 1990 (Τομή ΙΙ, τετράγωνα -01Η και -01Γ στο Σχεδιάγραμμα 2).

Η συγκεκριμένη περιοχή επελέγη βάσει των ευρημάτων της έρευνας επιφανείας που είχε διενεργηθεί κατά το 2011, της θέσης της υπό τη βόρεια είσοδο στην κορυφή του λόφου που είχε διαμορφωθεί κατά τους βυζαντινούς χρόνους –με το σκεπτικό ότι η κατασκευή της πιθανώς να είχε προκαλέσει την πτώση ή ρίψη παλαιότερων καταλοίπων χαμηλότερα στη

¹⁴ Sakellarakis 1997, 285-290, 298-300, 310-319.

¹⁵ Ο χαρακτηρισμός του ευρήματος ως ειδώλου βασίζεται στο υπολογιζόμενο αρχικό του μέγεθος, βλ και Βαπου 2016, 19-22. Για πήλινα ειδώλια εκτιμώμενου αρχικού μεγέθους μεταξύ 0,40 και 0,50 μ. από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό βλ. Μπάνου 2012, 259, 261-262, 263-264, 266-267. Για αναφορές σε αναλόγου μεγέθους πήλινα ειδώλια από το ιερό του Κόφινα, το ύψος των οποίων μπορεί να ξεπερνά και το μισό μέτρο, Πλάτων – Δαβάρας 1961-1962, 281-291. Καρέτσου – Ρεθεμιωτάκης 1991-93, 289-292.

βόρεια πλευρά– και, τέλος, βάσει της σχετικής επιπεδότητας του εδάφους στο συγκεκριμένο σημείο που υποσχόταν μια σχετικά παχύτερη επίχωση.

Η αρχική τομή, διαστάσεων 4,0 × 2,5 μ., επεκτάθηκε στο τέλος της δεύτερης και πάλι στις αρχές της τρίτης εβδομάδας της ανασκαφής, επειδή η κλίση και η σχετική επιπεδότητα του αποκαλυπτόμενου φυσικού βράχου, καθώς και η αποκάλυψη σημαντικών ευρημάτων στη βόρεια παρειά της υπεδείκνυαν την παρουσία περισσότερων ευρημάτων χαμηλότερα βορειότερα. Αυτό επιβεβαιώθηκε κατά τις τελευταίες ημέρες της ανασκαφής, οπότε και σημειώθηκαν τα περισσότερα ειδικά ευρήματα στο βορειότερο και χαμηλότερο όριο της. Ανασκάφηκε δε μέχρι του στερεού εδάφους σε βάθος από -0,286 μ. (N) έως -1,47 μ. (B).

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και καθαρά στρώματα δεν εντοπίστηκαν. Βρέθηκαν συνολικά 13.896 όστρακα, μεταξύ των οποίων διακρίνονται αυτά που ανήκουν σε μικκύλα αγγεία των Νεονακτορικών χρόνων, 7.120 κεραμίδες και πλίνθοι βυζαντινών και νεότερων χρόνων, καθώς και ένας σημαντικός αριθμός οστρέων, οστών, γυάλινων αποτμημάτων και κονιαμάτων.

Στα ειδικά ευρήματα περιλαμβάνονται τμήματα δύο χάλκινων ανθρώπινων ειδωλίων, μία βάση χάλκινου ειδωλίου, ένα μικροσκοπικό χάλκινο πόδι, δεκαέξι χάλκινες αναθηματικές λεπίδες, τέσσερις χάλκινες περόνες, η κεφαλή ενός πήλινου ανθρώπινου ειδωλίου και η κεφαλή ενός πήλινου ειδωλίου βοοειδούς. Βρέθηκαν, επίσης, 68 πήλινα αποτμήματα, προερχόμενα πιθανώς από αναθήματα, όπως ειδώλια, ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων κ.λπ.

β) Μία τομή, διαστάσεων 4,0 × 3,0 μ., ανασκάφηκε στο Άνδηρο 3 της νότιας κλιτύος (Τομή III, ανατολικά του οικίσκου στο Σχεδιάγραμμα 2), αμέσως προς Α. της υφιστάμενης κλίμακας που οδηγεί στον οικίσκο του Ανδέρου 3, σύμφωνα με τον αρχικό προγραμματισμό της έρευνας και ύστερα από την απομάκρυνση και των υπολοίπων χωμάτων που είχαν μείνει στον χώρο μετά την κατάρρευση του αναλημματικού τοίχου των βυζαντινών ναών κατά το 2010. Η κλίμακα που προαναφέρθηκε κτίστηκε το 2010, κατά ένα μέρος τουλάχιστον από τα χώματα που απέμειναν μετά την αποκατάσταση του αναλημματικού τοίχου των βυζαντινών ναών στην κορυφή του λόφου, προς διευκόλυνση της πρόσβασης στον οικίσκο και τα κατώτερα άνδρα και αποτέλεσε το δυτικό όριο της Τομής III, ενώ ο μικρός αναλημματικός τοίχος που κατασκευάστηκε μετά το πέρας της ανασκαφής των ετών 1992-1994¹⁶ αποτέλεσε το βόρειο όριο της. Ανατολικά η τομή ορίστηκε από τον προεξέχοντα φυσικό βράχο και τα όρια απόρριψης των χωμάτων από την κατάρρευση του αναλημματικού τοίχου το 2010, ενώ το νότιο όριο αποτέλεσε προϋπάρχων αναλημματικός τοίχος.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τρεις αναλημματικούς τοίχους (εικ. 6), κανένας από τους οποίους δεν εντάσσεται σε στρωματογραφική αλληλουχία, καθώς η κεραμική που αποκαλύφθηκε κατά τον καθαρισμό τόσο των ίδιων, όσο και των επιφανειών έδρασής τους (Τοίχοι 2 και 3) ήταν ανάμικτη. Ο Τοίχος 1 κατά το μεγαλύτερο αποκαλυπτόμενο μέρος του ακολουθεί την ίδια κατεύθυνση με το σύγχρονο αναλημματικό τοίχο (1992-1994), σε μέσο βάθος -0,95 μ., και συνεχίζεται πέραν του ανατολικού ορίου της τομής. Ο ημικυκλικός Τοίχος 2 κατελάμβανε το κέντρο της τομής σε μέσο βάθος -1,56 μ. Αρχικά συσχετίστηκε με λιθοσωρό που εκτεινόταν εκατέρωθέν του. Κατά την πρόοδο της ανασκαφής, ωστόσο, φάνηκε ότι οι εν λόγω λίθοι είχαν ριφθεί σε αυτό το σημείο μετά την κατασκευή (και καταστροφή) του Τοίχου 2. Τέλος, τρίτος αναλημματικός τοίχος (Τοίχος 3) αποκαλύφθηκε κοντά στη νότια παρειά της τομής, σε μέσο βάθος -1,86 μ., με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και εκτεινόμενος πέραν του νοτιοδυτικού άκρου της τομής, κάτω από το ημικυκλικό τοίχιο της κλίμακας που κατασκευάστηκε το 2010. Αυτός ο τοίχος εδράζεται πιθανότατα κατά ένα μέρος σε επίχωση, αλλά δεν απομακρύνθηκε, αφενός μεν επειδή βρίσκεται κοντά στον φυσικό βράχο αφετέρου δε επειδή η συνέχειά του χρειάζεται να διερευνηθεί σε σχέση με την επέκταση της τομής προς Δ. στο μέλλον. Ο φυσικός βράχος στο νότιο όριο της τομής αποκαλύφθηκε σε μέγιστο βάθος -3,05 μ.

¹⁶ Sakellarakis 1997, 155 εικ. 104, 161.

Τα ειδικά ευρήματα βρέθηκαν κυρίως στο βορειοδυτικό άκρο της τομής και κατά μήκος της δυτικής παρειάς, από το επίπεδο της θεμελίωσης του Τοίχου 1 και μέχρι τον φυσικό βράχο. Σε αυτή την περιοχή αποκαλύφθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός κεραμικής νεοανακτορικών χρόνων, η οποία ανήκει πρωτίστως σε μικκύλα αγγεία, αλλά και μαγειρικά σκεύη, ηθμούς και αμφορείς, με μικρή παρουσία μεταγενέστερων οστράκων. Πιθανώς αυτή η συγκέντρωση να υποδεικνύει την ύπαρξη πρωτογενούς απόθεσης στο συγκεκριμένο σημείο¹⁷.

Συνολικά στην Τομή III βρέθηκαν 11.962 όστρακα, 4456 κεραμίδες και πλίνθοι βυζαντινών και νεωτέρων χρόνων, ένας σημαντικός αριθμός οστρέων και γυάλινων αποτμημάτων και 180 βότσαλα. Στα ειδικά ευρήματα περιλαμβάνονται τμήματα πέντε χάλκινων ανθρώπινων ειδωλίων, δύο βάσεις χάλκινων ειδωλίων και ενδεχομένως αποτμήματα δύο άλλων ακόμα, ένα χάλκινο αναθηματικό χέρι (εικ. 7, αριστερά), ένα μικρό χάλκινο πόδι βοοειδούς, εύρημα μοναδικό από τα ιερά κορυφής εν γένει¹⁸, μία χάλκινη αναθηματική λόγχη, 24 χάλκινες αναθηματικές λεπίδες, ένας πήλινος κιονίσκος με γραπτή διακόσμηση από ομοίωμα αρχιτεκτονήματος (εικ. 7, δεξιά), ένα πήλινο ανθρώπινο χέρι, τμήμα πήλινου ζώομορφου ειδωλίου και τμήμα λίθινου λύχνου. Επιπλέον, βρέθηκαν 51 πήλινα αποτμήματα, πιθανώς προερχόμενα από αναθήματα, όπως ειδώλια, ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων κ.λπ.

Συμπεράσματα

Από τη μέχρι τώρα έρευνα και την ανωτέρω παρουσίαση μπορεί να εξαχθούν τα ακόλουθα προκαταρκτικά συμπεράσματα:

1. Τόσο η διασπορά των ευρημάτων της έρευνας επιφανείας όσο και η εύρεση παρόμοιων ευρημάτων και στις δύο πλευρές του λόφου φαίνεται να επιβεβαιώνουν ότι επίκεντρο της μινωικής λατρείας ήταν η κορυφή του λόφου και συγκεκριμένα ο χώρος κάτω από το ναύσκο της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, ο χώρος μεταξύ αυτού και του γειτονικού ναού του Αγίου Γεωργίου, καθώς και ο χώρος μπροστά από τον δεύτερο, κατά το δυτικό μέρος του τουλάχιστον.

2. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα μπορούσε να συσχετιστούν με τη μινωική εποχή δεν εντοπίστηκαν, κάτι που παρατηρείται στα περισσότερα ιερά κορυφής, αν και φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τα πλούσια ευρήματα, ιδιαίτερα των νεοανακτορικών χρόνων¹⁹. Ανεύρεσή τους στο μέλλον δεν μπορεί βέβαια να αποκλειστεί, αλλά οπωσδήποτε δυσχεραίνεται από τη μεγάλη διατάραξη του χώρου λόγω της μεταγενέστερης μακράς χρήσης του. Αυτό πάντως δε σημαίνει ότι κατά τη διάρκεια χρήσης του μινωικού ιερού δε θα μπορούσε να υπάρχουν κατασκευές από φθαρτά υλικά για τη φύλαξη ή την έκθεση τουλάχιστον των ευρημάτων, όπως υποδεικνύει και η ύπαρξη οπών, προφανώς ανάρτησης, σε ορισμένα από αυτά²⁰.

3. Τα ευρήματα της νέας έρευνας επιβεβαιώνουν και επεκτείνουν τη σημασία του ιερού, καθώς όχι μόνο τονίζουν την ιδιαίτερη θέση των χάλκινων αναθημάτων ανάμεσά τους αλλά εμπλουτίζουν και την εικόνα των αντίστοιχων μινωικών χώρων εν γένει με μοναδικά ευρήματα, όπως η παρουσία χάλκινων ειδωλίων μεγάλου μεγέθους ή χάλκινων αναθηματικών μελών ζώων, ανοίγοντας νέα πεδία περαιτέρω έρευνας.

¹⁷ Σχετικά με «πρωτογενείς αποθέσεις» στον χώρο της προηγούμενης έρευνας, βλ. Tournavitou 2009, 213-221.

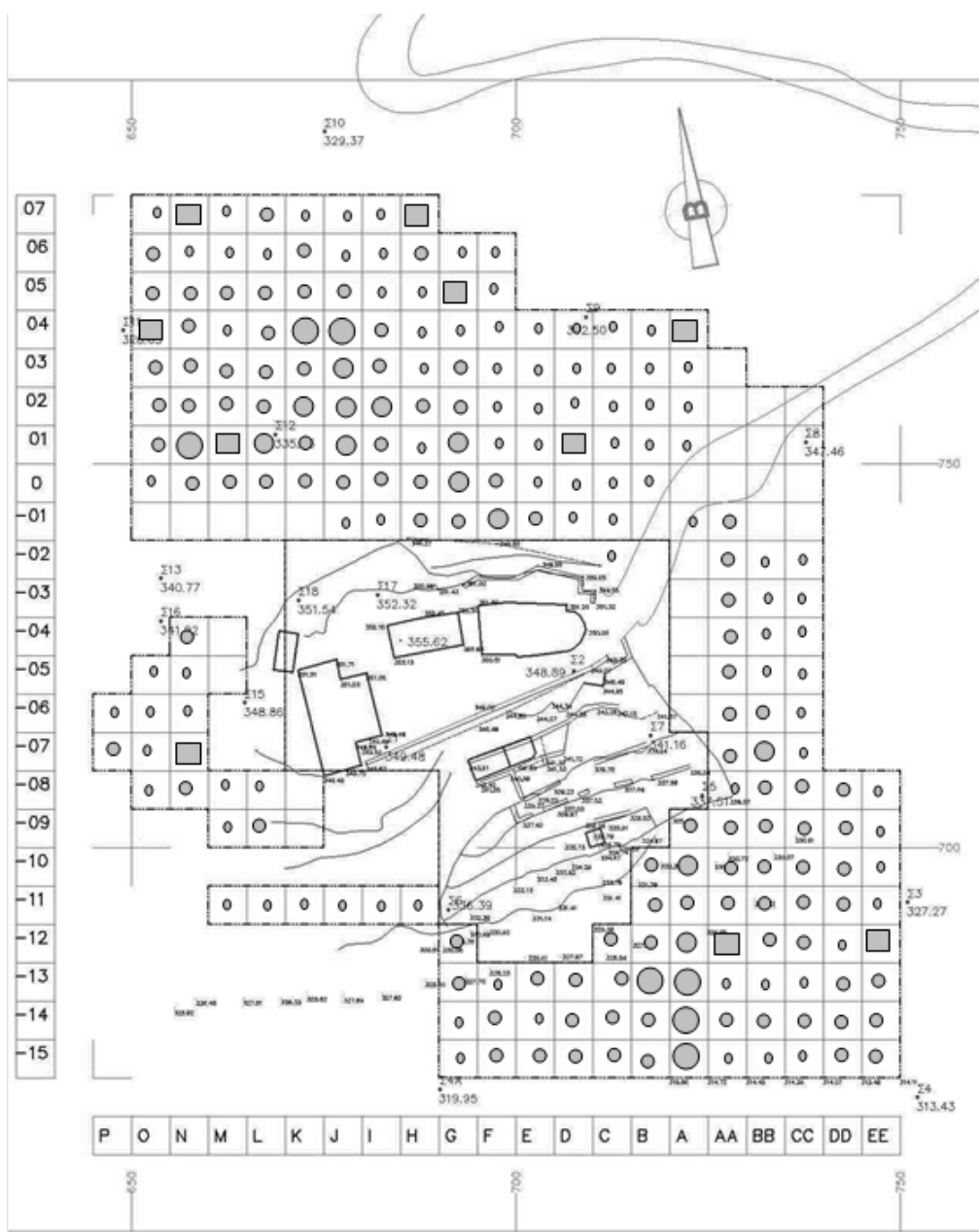
¹⁸ Σαπουνά-Σακελλαράκη 2012.

¹⁹ Για την ανεύρεση καταλοίπων τριών τοίχων στο Άνδηρο 3 κατά την παλαιότερη ανασκαφή (1992-1994) που χρονολογούνται στους μινωικούς χρόνους, αλλά δεν συνδέονται μεταξύ τους, βλ. Sakellarakis 1997, 272 εικ. 259, 273-274 (Τοίχος 16), 274 (Τοίχος 17), 283 (Τοίχος 18), 336. Σχετικά με τον απεικονιζόμενο Τοίχο 18 αναφέρεται ότι είχε πιθανώς αναλημματική χρήση. Σε αυτήν την περίπτωση, τέτοιου είδους έργα διευθέτησης του χώρου κατά τη μινωική εποχή θα μπορούσε να αποτελούν μία ισχυρή έστω ένδειξη για την εξασφάλιση πρόσβασης στον χώρο από τη νότια πλευρά, Βαπου (υπό έκδοση).

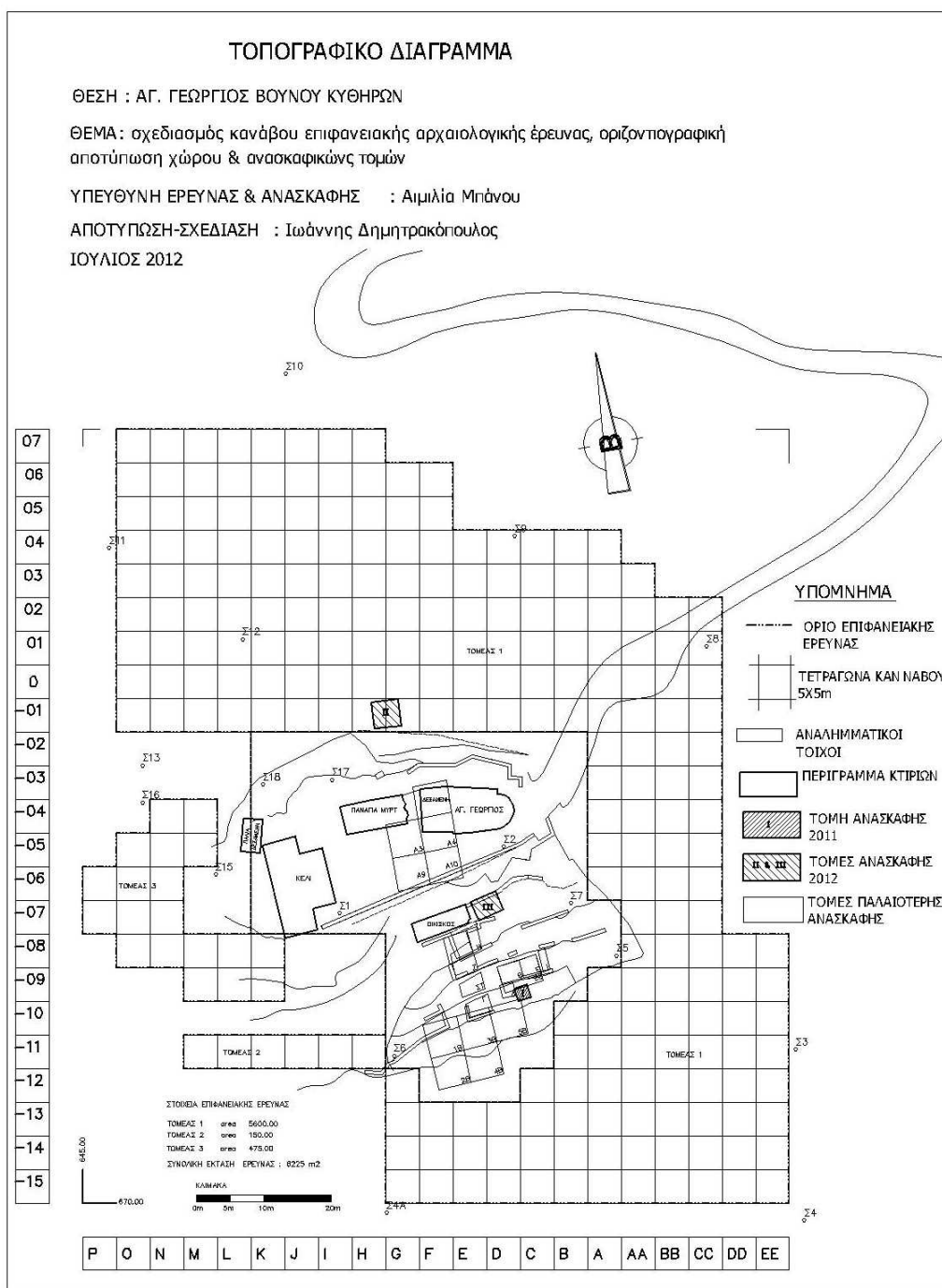
²⁰ Όπως στο χάλκινο αναθηματικό χέρι που βρέθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο 2012 (εικ. 6, αριστερά) και σε μία τράπεζα προσφορών από μάρμαρο που βρέθηκε το 1993, Μπάνου 2012, 345.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams 2006: E. Adams, Social strategies and spatial dynamics in Neopalatial Crete, *AJA* 110, 2006, 1-36.
- Banou 2016: E. Banou, Foot of a bronze figure from the Minoan peak sanctuary at Ayios Yeorygios sto Vouno, Kythera, στο: E. Papadopoulou-Chrysiokopoulou – V. Chrysiokopoulos – G. Christakopoulou (επιμ.), *Achaios. Studies Presented to Professor Thanassis I. Papadopoulos*, Oxford 2016, 19-22.
- Banou (υπό έκδοση): E. Banou, The land- and seascape of Kythera: The Minoan peak sanctuary at Ayios Yeorygios sto Vouno, στο: C. Gallou – J. Roy – P. Davies (επιμ.), *Sacred Landscapes in the Peloponnese, Proceedings of the 3rd CSPS Conference Held at Sparta, 30 March – 1 April 2011* (υπό έκδοση).
- Broodbank 1999: C. Broodbank, Kythera Survey: Preliminary Report on the 1998 Season, *BSA* 94, 1999, 191-214.
- Coldstream – Huxley 1972: J. N. Coldstream – G. L. Huxley, *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania and the British School at Athens*, London 1972.
- Coldstream – Huxley 1984: J. N. Coldstream – G. L. Huxley, The Minoans at Kythera, στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*, Stockholm 1984, 107-112.
- Καρέτσου – Ρεθεμιωτάκης 1991: Α. Καρέτσου – Γ. Ρεθεμιωτάκης, Ιερό κορυφής Κόφινα, *Κρητική Εστία* 4, 1991-93, 289-292.
- Kiriati 2003: E. Kiriati, Sherds, fabrics and clay Sources: Reconstructing the ceramic landscapes of Prehistoric Kythera, στο: P. Laffineur – K. Foster (επιμ.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 24, Liège 2003, 123-130.
- Κυριατζή κ.ά 2008: Ε. Κυριατζή – Μ. Γεωργακοπούλου – C. Broodbank – Α. W. Johnston, Η ιστορία ενός τοπίου μέσα από τη μελέτη και ανάλυση κεραμικών και μεταλλουργικών ευρημάτων: Το παράδειγμα της επιφανειακής έρευνας Κυθήρων, στο: Ν. Ζαχαριάς – Μ. Γεωργακοπούλου – Κ. Πολυκρέτη – Γ. Φακορέλλης – Θ. Βάκουλης (επιμ.), *Πρακτικά 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα 2012, 289-304.
- Μπάνου 2007: Α. Μπάνου, Μινωικά ιερά κορυφής: Η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων, στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα 2007, 285-294.
- Μπάνου 2012: Α. Μπάνου, Μικροαντικείμενα μινωικών χρόνων από πηλό, λίθο και πολύτιμες ύλες, στο: Σακελλαράκης 2012, 249-501.
- Πλάτων – Δαβάρας 1961: Ν. Πλάτων – Κ. Δαβάρας, Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης. Κεντρική και Ανατολική Κρήτη, *ΑΔ* 17, Β' Χρονικά, 1961-1962, 281-291.
- Σακελλαράκης 2011: Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 1: Τα προανασκαφικά και η ανασκαφή*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 271, Αθήνα 2011.
- Σακελλαράκης 2012: Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 2: Τα ευρήματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 276, Αθήνα 2012.
- Sakellarakis 1997: Y. Sakellarakis, Minoan religious influence in the Aegean: The case of Kythera, *BSA* 92, 1997, 81-99.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 2012: Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χάλκινα ειδώλια, στο: Σακελλαράκης 2012, 1-238.
- Tournavitou 2009: I. Tournavitou, Does size matter? Miniature pottery vessels in Minoan peak sanctuaries, στο: Α. L. D' Agata – Α. Van de Moortel (επιμ.), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, *Hesperia Supplement* 42, Princeton 2009, 213-221.



Σχεδιάγραμμα 1. Συγκέντρωση ευρημάτων έρευνας επιφανείας 2011 (σχεδ. Αιμ. Μπάνου).



Σχεδιάγραμμα 2. Ο χώρος της αρχαιολογικής έρευνας με σημειωμένες τις θέσεις των Τομών I (2011), II και III (2012) (σχεδ. Ι. Δημητρακόπουλος).



Εικ. 1. Τα όρια της έρευνας επιφανείας προς ΒΑ (φωτ. Αιμ. Μπάνου).



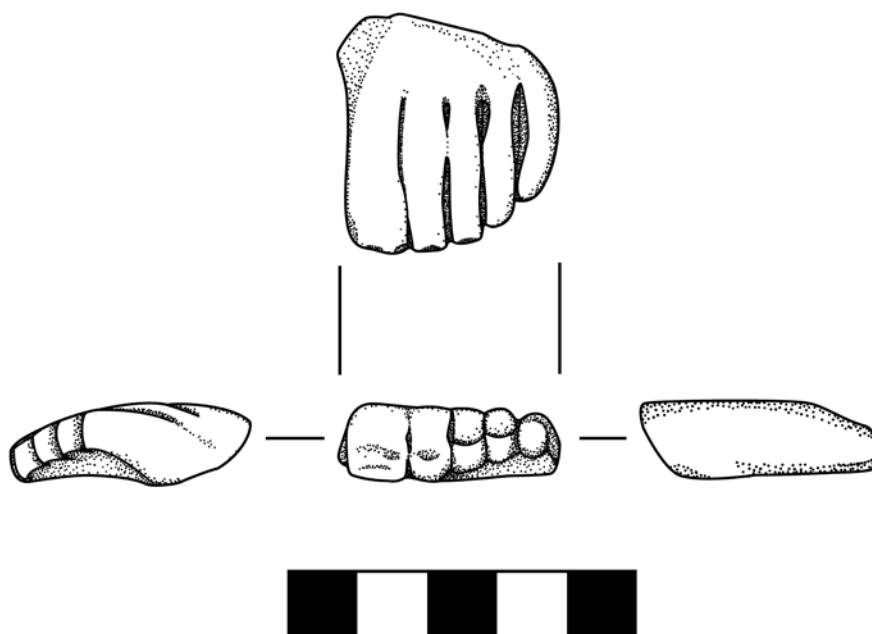
Εικ. 2. Τμήμα χείλους πίθου από πηλό πλούσιο σε εγκλείσματα ιλύλιθου που εντοπίστηκε κατά την έρευνα επιφανείας (Τετράγωνο Α-12) (φωτ. Αιμ. Μπάνου).



Εικ. 3. Τμήμα ομοιώματος αρχιτεκτονήματος που εντοπίστηκε κατά την έρευνα επιφανείας (Τετράγωνο Ο4) (φωτ. Αιμ. Μπάνου).



Εικ. 4. Αριστερά: κεφαλή χάλκινου ανθρώπινου ειδωλίου (Τομή Ι). Δεξιά: πέλμα χάλκινου ανθρώπινου ειδώλου (από την απομάκρυνση των χωμάτων ανατολικά του οικίσκου) (φωτ. Αιμ. Μπάνου).



Εικ. 5. Πέλμα χάλκινου ανθρώπινου ειδώλου (σχεδ. Chr. Kolb).



Εικ. 6. Η Τομή III από Δ, με σημειωμένους τους αναλημματικούς τοίχους 1 και 3 (φωτ. Αιμ. Μπάνου).



Εικ. 7. Αριστερά: Χάλκινο αναθηματικό χέρι (Τομή III). Δεξιά: Πήλινος κιονίσκος από ομοίωμα αρχιτεκτονήματος, με ίχνη βαφής στην πρόσθια πλευρά (Τομή III) (φωτ. Αιμ. Μπάνου).

Ο ποταμός Αλφειός ως μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η Ηλεία είναι ο φυσικός συλλέκτης δύο μεγάλων λεκανών απορροής της Πελοποννήσου, του Αλφειού ή Ρουφιά (Γ) και του Πηνειού, συνολικής έκτασης 6233 τ.χλμ. (χάρτης 1). Εκτός, όμως, από την έκταση των λεκανών ιδιαίτερη βαρύτητα έχει το μεγάλο βροχομετρικό ύψος των ορεινών περιοχών, οι οποίες τροφοδοτούν την Ηλεία. Επιπλέον, το υδρογραφικό δίκτυο προσφέρει και τους φυσικούς δρόμους προσπέλασης προς τους ορεινούς όγκους στα ανατολικά¹.

Ο ποταμός Αλφειός

Ο Αλφειός είναι ο μεγαλύτερος σε μήκος ποταμός της Πελοποννήσου και ένας από τους μεγαλύτερους της Ελλάδας, με συνολικό μήκος περί τα 112 χλμ. Η έκταση της λεκάνης απορροής του υπολογίζεται σε 3600 τ.χλμ. περίπου, έκταση που αντιστοιχεί στο 30% της Πελοποννήσου. Σε όλη τη διαδρομή του ποταμού, από τις πηγές μέχρι τις εκβολές του, εμφανίζεται ποικιλία γεωμορφών και αναγλύφου που περιλαμβάνει απότομες, βραχώδεις πλαγιές, στενές κοιλάδες, ποτάμιες αναβαθμίδες, φαράγγια και μια πλατιά κοιλάδα από το σημείο που συμβάλλει με τον κυριότερο παραπόταμό του, Λάδωνα, μέχρι και τις εκβολές του, νότια της πόλης του Πύργου².

Κατά την αρχαιότητα ο ποταμός από την Ολυμπία και μέχρι τις εκβολές του υπήρξε πλωτός (κατά τον Πλίνιο σε μήκος 6000 ποδών³). Οι όχθες του ήταν κατάφυτες και πλοίαρια μεταφέραν αγαθά και ανθρώπους στην Ολυμπία⁴. Ο ρόλος του ποταμού, ως φυσικής οδού που οδηγεί από τα παράλια στην ενδοχώρα της Πελοποννήσου, φαίνεται ότι είχε γίνει αντιληπτός ήδη από την 3η χιλιετία⁵, καθώς παρατηρούνται αξιοσημείωτες ομοιότητες στην κεραμική⁶ από τα οικιστικά σύνολα της Λέρνας στη ΒΑ Πελοπόννησο με αυτήν της Ολυμπίας⁷. Έχει προταθεί, άλλωστε, ότι η Ολυμπία υπήρξε ένας εμπορικός σταθμός για προϊόντα και άτομα, τα οποία προέρχονταν από τη δυτική Μεσόγειο (π.χ. τη Μάλτα) και τη ΒΔ Βαλκανική (Δαλματικές Ακτές). Η εκβολή του Αλφειού στο Ιόνιο μπορεί να θεωρηθεί η απόληξη ενός θαλασσίου δρόμου, ο οποίος ξεκινούσε από τις δαλματικές ακτές, ακολουθούσε την ανατολική ιταλική ακτογραμμή και δια των νήσων του Ιονίου έφθανε στην Πελοπόννησο⁸. Οι ομοιότητες στην κεραμική της Λέρνας και της Ολυμπίας αποδεικνύουν ότι στην Πελοπόννησο είχε πιθανώς δημιουργηθεί ένα δίκτυο «ποτάμιων» οδών που ξεκινούσαν από το Ιόνιο και κατέληγαν στη Λέρνα της Αργολίδας⁹. Η κοιλάδα του Αλφειού αναδείχθηκε σε πρόσφορο και ασφαλή τρόπο μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών¹⁰.

¹ Φουντούλης 2000, 65-104.

² Christopoulos 1998.

³ Παπανδρέου 1990, 10.

⁴ Rambach 2004, 1233.

⁵ Παπακωνσταντίνου 1992, 52.

⁶ Rambach 2004, 1226-1232. Παρατηρούνται ομοιότητες και με κεραμική από τη Μάλτα ή τη ΒΔ Βαλκανική (Cetina Kultur).

⁷ Η αρχαία Ολυμπία δε χωροθετείται τυχαίως στη συμβολή του Αλφειού και του παραποτάμου του, Κλαδέου. Επισημαίνεται ότι η στρατηγικής σημασίας θέση της αρχαίας Ολυμπίας είχε καταστεί σαφής ήδη από την ΠΕΧ II, όταν δημιουργήθηκε στο Πελόπιο ένας τύμβος με διάμετρο βάσης περί τα 27 μ. (Rambach 2004, 1214).

⁸ Rambach 2004, 1233.

⁹ Rambach 2004, 1234.

¹⁰ Ουσιαστικά ο Αλφειός με το δίκτυο παραποτάμων του συνδέει την Αδριατική με το Αιγαίο (Rambach 2004, 1239, 1240).

Η σημασία του Αλφειού οδήγησε τόσο στην καθιέρωσή του¹¹ και την εισαγωγή του στη μυθολογική¹² και λογοτεχνική παράδοση¹³ όσο και στην εικαστική του απεικόνιση¹⁴. Η θεοποίηση του Αλφειού μαρτυρείται ήδη στα ομηρικά έπη, καθώς ο Νέστωρ θυσιάζει έναν ταύρο προς τιμήν του¹⁵, ενώ στο ακρόπρωρο του πλοίου του ο Αλφειός εικονίζεται με πόδια ταύρου¹⁶. Στην Ολυμπία ο Πausanias περιγράφει την ύπαρξη ενός βωμού προς τιμήν του ποταμού και ενός άλλου για την από κοινού λατρεία του Αλφειού και της Αρτέμιδος¹⁷.

Η εικαστική απόδοσή του εντοπίζεται στην Ηλεία και την Πελοπόννησο, εκτείνεται, όμως, και στην ευρύτερη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Έτσι παρουσιάζεται σε ψηφιδωτά από την Αντιόχεια¹⁸ και τη Λαττάκεια της Συρίας¹⁹, την Αλεξάνδρεια²⁰ (στην περίπτωση αυτή με την Αρέθουσα) και την αποκαλούμενη «Βίλλα του Ηρώδη Αττικού» στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας²¹. σε αρχαία ελληνικά νομίσματα, ως κεκλιμένος, κρατώντας στεφάνι ή με τον Κλαδέο²². ως εναέτιο γλυπτό στο ναό του Διός στην Αρχαία Ολυμπία²³. σε άγαλμα-τιμήμα του συμπλέγματος Δία και Πέλοπος, αφιερωμένο στον Δία από τους κατοίκους της Κνίδου²⁴. σε σαρκοφάγους ρωμαϊκών χρόνων²⁵.

Ο Αλφειός θεωρήθηκε και παραμένει ένα σημαντικό γεωγραφικό ορόσημο²⁶. Στις γραπτές πηγές αντιμετωπίζεται ως σύνορο στη γεωπολιτική θέση της περιοχής και ως φυσικό εμπόδιο στην επικοινωνία της ΒΔ και ΝΔ Πελοποννήσου. Στην *Ιλιάδα*, κατά την περιγραφή της γεωγραφίας του Πυλιακού κράτους και των μεθοριακών του διαμαχών με την κρατική οντότητα των Επειών-Ηλείων, αναφέρεται χαρακτηριστικά:

«Οι επόμενοι ήταν οι άντρες απ' την Πύλο και την αγαπημένη Αρήνη, από το Θρύο κοντά στον Αλφειό και το καλοχτισμένο Αιπύ, τον Κυπαρισσήεντα, την Αμφιγένεια, τον Πτελεό, το Έλος και το Δώριο...» (*Ιλιάδα*, Β, 592-595).

«Υπάρχει δε κάποια πόλη, η Θρυόεσσα, σε απότομο λόφο, κοντά στον Αλφειό, στα έσχατα όρια της αμμώδους Πύλου. Αυτήν την πολιορκούσαν (οι Ηλείοι), επειδή σφοδρά επιθυμούσαν να την καταστρέψουν» (*Ιλιάδα*, Λ, 712-715)²⁷.

Δεκάδες αιώνες αργότερα ο Παπανδρέου περιγράφει τις δυσκολίες των κατοίκων της Ηλείας να «τιθασεύουν» τον ποταμό: «Πολλαχού δ' όμως σήμερον και μάλιστα παρά τας εκβολάς, παρά την Αγουλνίτσαν, παρά την Ολυμπίαν και παρά τα Άσπρα Σπίτια, διαβαίνεται

¹¹ Palagia 1981, 576.

¹² Ποταμός-θεός, παιδί του Ωκεανού και της Τηθύος. Κατ' άλλους απόγονος του Ήλιου, ο οποίος επιχείρησε να φονεύσει τον αδελφό του. Όταν η απόπειρα απέτυχε, έπεσε στα νερά του ποταμού, ο οποίος έλαβε και το όνομα του, δηλ. Αλφειός. Στην ηλειακή μυθολογική παράδοση ο Αλφειός ερωτεύεται την Αρέθουσα ή την Άρτεμη. Αναλυτικότερα πρβλ. και RE 1.2, 1631. Palagia 1981, 576.

¹³ Πρβλ. και Θεογονία Ησιόδου, 338. Ομηρικά έπη (*Ιλιάδα*, Ε, 544-546 και ΙΑ, 727. *Οδύσσεια*, γ, 489). Αναφορές εντοπίζονται σε τραγωδία του Ευριπίδη (*Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, 273-276) και στον Πausanias (4, 30, 2).

¹⁴ Palagia 1981, 576-578. Dennert 2009, 50.

¹⁵ Όμηρος, *Ιλιάδα*, ΙΑ, 727.

¹⁶ Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, 273-276. Πρβλ. και Παπακωνσταντίνου 1992, 51. Την καθιέρωση μαρτυρούν και παρόχθια ιερά στη συμβολή του Αλφειού με τον Κλαδέο (θέση «Βλαχοσπηλιές» στον Φλόκα, θέση «Καμπούλι» Μακρίσια).

¹⁷ Πausanias 5, 14, 6 και 16.

¹⁸ Palagia 1981, 576. Από οικία της Σελευκίας (Μουσείο Αντιοχείας, 2ος ή 3ος αι. μ. Χ).

¹⁹ Dennert 2009, 50.

²⁰ Palagia 1981, 577. Ψηφιδωτό ρωμαϊκών χρόνων στο Ελληνορωμαϊκό Μουσείο Αλεξανδρείας.

²¹ Dennert 2009, 50. Ψηφιδωτό από τη Νότια Στοά, που απεικονίζει ανδρική ποτάμια θεότητα ξαπλωμένη και ημίγυμνη. Από την επιγραφή τεκμαίρεται πως πρόκειται για τον Αλφειό (ύστατα αυτοκρατορικά χρόνια).

²² Palagia 1981, 576-577. Dennert 2009, 50.

²³ Palagia 1981, 577. Παπακωνσταντίνου 1992, 51.

²⁴ Palagia 1981, 576-577.

²⁵ Palagia 1981, 577.

²⁶ Βικάτου 2012α, 365.

²⁷ Αρκετοί μελετητές θεώρησαν τον Αλφειό το απώτατο προς Βορρά εδαφικό όριο της επικράτειας του βασιλείου της Πύλου. Από τις γραπτές πηγές τεκμαίρεται ότι η χώρα των Επειών, η σημερινή περιοχή βορείως του Αλφειού, υπήρξε υποτελής των Πυλίων (Dyczek 1994, 11).

δια λέμβων και έτι ασφαλέστερο με τα λεγόμενες περαταριάς, αίτινες είναι λέμβοι άνευ τρόπιδος, και οι οποίες διευθύνονται ή δια σταλικών (δηλ. μακρών ξύλων κρατουμένων δια της χειρός και στηριζομένων επί του στερεού πυθμένος) ή δια σχοινιών ή δια συρμάτων δανομένων επί στύλων πηγνυμένων στερεώς εν εκατέρα όχθη του ποταμού»²⁸.

Οι πρώιμοι μυκηναϊκοί χρόνοι (ΥΕ I-II)

Κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο ο Αλφειός αποτελεί ένα βασικό γεωγραφικό ορόσημο²⁹, αφού η κατοίκηση φαίνεται πως περιορίζεται στη Βόρεια Τριφυλία³⁰. Ταυτόχρονα παρουσιάζεται έντονη η επίδραση της παρακείμενης Μεσσηνίας σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής.

Ταφική Αρχιτεκτονική

Οι νεκροί θάπτονται σε θολωτούς τάφους ή τύμβους. Οι θολωτοί τάφοι ακολουθούν τις γενικές αρχιτεκτονικές αρχές, παρουσιάζουν, όμως, και κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες που συνδέουν τα μνημεία με αντίστοιχά τους μεσσηνιακά. Τέτοιες ιδιαιτερότητες είναι η ανέγερση των θολωτών τάφων ανά τρεις και μάλιστα πλησίον ή και εντός του οικισμού³¹, η διαμόρφωση ταφικών λάκκων εντός του θαλάμου³², η χρήση ως οικοδομικού υλικού πλακοειδών λίθων μικρών διαστάσεων (Κορυφάσιο, Κακόβατος)³³, η λάξευση παράλληλα προς τις παρειές του στομίου πεταλόσχημων αυλακώσεων³⁴, η πλακόστρωση του δαπέδου (π.χ. Θολωτός Τάφος Β του Κακοβάτου) και η χαλκόστρωση του θολωτού τάφου του Σαμικού³⁵.

Οι ενταφιασμοί σε τύμβους αποτελούν έναν ακόμη συνδυασμό με την παρακείμενη Μεσσηνία, όπου η χρήση τους υπήρξε γενικευμένη κατά τη ΜΕΧ. Στο Σαμικό η ανασκαφείας Ελένη Παπακωνσταντίνου επισημαίνει την ύπαρξη πεταλόσχημων κατασκευών (που αποκαλεί «βωμούς»)³⁶, οι οποίες ομοιάζουν σχεδιαστικώς με αντίστοιχα κτίσματα στο εσωτερικό μεσσηνιακών τύμβων³⁷.

Ταφικά έθιμα

Ομοιότητες μεταξύ των δύο περιοχών (βόρεια Τριφυλία και Μεσσηνία) επισημαίνονται τόσο στην εκτέλεση ταφικών εθίμων-πρακτικών, όσο και στην εναπόθεση κτερισμάτων. Ενδεικτικώς αναφέρονται η κάμψη του ξίφους του νεκρού (Κακόβατος, Θολωτός Τάφος Β), ταφική πρακτική με ευρύτατη χρονική και γεωγραφική διάδοση, η οποία συμβόλιζε παραστατικά τον θάνατο και την «απώλεια» του πολεμιστή, η προαναφερθείσα λάξευση παράλληλα προς τις παρειές του στομίου πεταλόσχημων αυλακώσεων, καθώς και η κτέριση

²⁸ Παπανδρέου 1990, 11.

²⁹ Βικάτου 2012α, 365.

³⁰ Βικάτου 2012α, 365-366. Νικολέντζος 2012, 408-412. Ενδεικτικά αναφέρονται: Μακρύσια (τύμβος ή θολωτός τάφος στη θέση Προφήτη Ηλία), Σαμικό (τύμβοι, θολωτός τάφος και οικιστικά κατάλοιπα), Κακόβατος (τρεις θολωτοί τάφοι και οικιστικά κατάλοιπα), Λέπρεο (κεραμική προερχόμενη μάλλον από οικιστικό σύνολο) και Επιτάλιο (οικιστικό σύνολο). Πρόσφατα (2010) ερευνήθηκαν, στο πλαίσιο κατασκευής Χ.Υ.Τ.Υ. Ν. Ηλείας, εκτεταμένος οικισμός και τρεις μικρών διαστάσεων θολωτοί τάφοι στη θέση Τριανταφυλλιά Κορυφής, ελάχιστη χιλιόμετρα βορείως του Αλφειού. Τα προκαταρκτικά αρχαιολογικά δεδομένα χρονολογούν τη θέση στον 15ο αιώνα π.Χ., πρόκειται δηλαδή για ελαφρώς μεταγενέστερη θέση.

³¹ Πρβ. Κακόβατος (Τάφοι Α-С), Περιστεριά (Τάφοι 1-3). Αναλυτικά Νικολέντζος 2011, 113 υποσημ. 546.

³² Θολωτοί Τάφοι Α και С στον Κακόβατο, στο Σαμικό και στο Μυρσινοχώρι Μεσσηνίας, Νικολέντζος 2011, 115 υποσημ. 562.

³³ Νικολέντζος 2011, 47.

³⁴ Θολωτός Τάφος Α και С του Κακοβάτου, Θολωτός Τάφος 2 στη Μάλη, Θολωτός Τάφος 2 στο Ρούτσι, Θολωτοί Τάφοι 1 και 2 στην Τραγάνα, θολωτοί τάφοι στο Γουβαλάρη, Θολωτός Τάφος 3 στην Περιστεριά. Πρβλ. και Νικολέντζος 2011, 47 υποσημ. 198.

³⁵ Ανάλογη διαμόρφωση επισημαίνεται στον θολωτό τάφο των Νιχωρίων, αλλά και σε πρωτογεωμετρικό θολωτό τάφο στην Καρποφόρα Μεσσηνίας, πρβλ. και Νικολέντζος 2011, 49 υποσημ. 225.

³⁶ Παπακωνσταντίνου 1981. Παπακωνσταντίνου 1982. Παπακωνσταντίνου 1983.

³⁷ Νικολέντζος 2011, 58.

των νεκρών με την εναπόθεση περιάπτων (σε σχήμα γλαυκός και βατράχου), ψήφων και επιρραμμάτων από χρυσό, ψήφων από ημιπολύτιμους λίθους, αναρίθμητων χανδρών και πλακιδίων από ήλεκτρο³⁸, περονών και δίσκων από ελεφαντόδοντο. Οι ενταφιασμοί συνοδεύονταν και από πλήθος αγγείων, όπως ανακτορικοί πιθαμοφορείς, αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, αμφίπροχοι κύλικες, κύπελλα Βαφειού και μόνωτες αλαβαστροειδείς προχοΐσκες³⁹.

Οικονομία

Οι δύο γεωγραφικές ενότητες διαπλέκονται και στον χώρο της οικονομίας, αφού πιθανώς συγκροτούσαν μία κοινή οικονομική ενότητα. Τόσο η παλαιότερη όσο και η πρόσφατη ανασκαφική έρευνα οικιστικών καταλοίπων στον Κακόβατο⁴⁰, αλλά και η αποκάλυψη μυκηναϊκής οικίας στο Επιτάλιο⁴¹ (δίπλα στην κοίτη του ποταμού Αλφειού) καταδεικνύουν ότι η οικονομία βασίζεται στην εισαγωγή και διαμετακόμιση του ηλέκτρου. Η ανεύρεση μεγάλων ποσοτήτων του συγκεκριμένου υλικού στον Κακόβατο, αλλά και στην Περιστεριά Μεσσηνίας μαρτυρούν ότι η ακτή της ΝΔ Πελοποννήσου είχε καταστεί «πύλη εισόδου» του κεχρμπαριού στον μυκηναϊκό κόσμο.

Επιπλέον, ο εντοπισμός δεκάδων πίθων με απανθρακωμένους καρπούς σύκων⁴² στο εσωτερικό δωματίων στον Κακόβατο δηλώνει την ενασχόληση των κατοίκων με την καλλιέργεια της συκιάς και πιθανώς την εμπορία αποξηραμένων καρπών. Ανάλογη κατάσταση παρατηρείται στο πυλιακό βασίλειο, του οποίου ο άνακτας, σύμφωνα με πινακίδα της Γραμμικής Β (ER 800), κατείχε 1000 δένδρα συκιάς⁴³, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Πυλίας καλλιεργούνταν περί τα 1770 δένδρα (πινακίδα Gv 862).

Τέλος, η παραγωγή λιναριού στη ΝΔ Πελοπόννησο είχε ουσιώδη αντίκτυπο στην τοπική οικονομία μέχρι και το α' μισό του 20ου αιώνα⁴⁴. Σε πινακίδες της Γραμμικής Β καταγράφονται τουλάχιστον 62 τοπωνύμια στο πυλιακό κράτος όπου καλλιεργείται το λινάρι⁴⁵. Αλλά και οι κάτοικοι της βόρειας Τριφυλίας καταγίνονται με την παραγωγή λιναριού, αφού οι πρόσφατες ανασκαφές του Κακοβάτου (2011) έφεραν στο φως ένα σπάνιο σχήμα αγγείου, το οποίο ο Μαρινάτος είχε αποκαλέσει «διμιτέα» και του οποίου η χρήση συνδέεται με την υφαντουργία. Μόλις τρία δείγματα έχουν προέλθει από διάφορες θέσεις στη Μεσσηνία⁴⁶. Η ανευρεθείσα ασάμινθος στο εσωτερικό κτηρίου στο Επιτάλιο σχετίζεται πιθανώς με την κατεργασία του λιναριού, ενώ μεγάλος υπήρξε ο αριθμός των υφαντικών βαρών που απέδωσαν και οι δύο θέσεις⁴⁷.

Οι ύστεροι μυκηναϊκοί χρόνοι

Τοπογραφία (Χάρτες 2, 3)

Κατά την ΥΕ IIIA-B η περιοχή της Βόρειας Τριφυλίας παρουσιάζεται αραιοκατοικημένη. Οι θολωτοί τάφοι στον Κακόβατο, ο τύμβος των Μακρυσιών και η πλειονότητα των ταφικών

³⁸ Νικολέντζος 2011, 309-311

³⁹ Νικολέντζος 2011, 115-117.

⁴⁰ Eder 2010, 95-97. Eder 2011, 92-94.

⁴¹ Νικολέντζος 2011, 324-325. Eder 2011, 94.

⁴² Νικολέντζος 2011, 322 υποσημ. 2013.

⁴³ Dyczek 1994, 98.

⁴⁴ Stavrianopoulou 1989, 139.

⁴⁵ Stavrianopoulou 1989, 139-140.

⁴⁶ Lolos 1987, 338. Ο Παναγιώτης Καλπάκος, συντηρητής της Ζ' Ε.Π.Κ.Α., μας ανέφερε πως ανάλογου σχήματος ξύλινα αγγεία χρησιμοποιούνταν ακόμη και πρόσφατα για την παραγωγή κλωστής/νήματος από λινάρι.

⁴⁷ Επιπροσθέτως σημειώνεται και η σύνδεση της Τριφυλίας και της Μεσσηνίας ως προς το θέμα της λατρείας του θεού Ποσειδώνα (λατρεία του Ποσειδώνα στην Πύλο, αλλά και στην Τριφυλία με το ναό του Ποσειδώνα στη Μακιστία), πρβλ. και Schoefield 2007, 160.

μνημείων του Σαμικού δε δέχονται πλέον ταφές. Οι οικισμοί παύουν να κατοικούνται, ο Κακόβατος στο τέλος της ΥΕ ΙΙΑ και το Επιτάλιο στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ.

Αντιθέτως, όπως καταφαίνεται από τα ερευνηθέντα ταφικά σύνολα, κατοικείται πυκνά η περιοχή της κοιλάδας του Αλφειού και των παραποτάμων του (Κλαδέου). Συγκεκριμένα η χωροθέτηση των ταφικών συνόλων μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως εξής⁴⁸: α) νοτίως του Αλφειού (Μακρίσια-θέση Κανιά, Διάσελλα-Μπρουμάζι), β) στην Αρχαία Ολυμπία (Χάρτες 4-7) και την ευρύτερη περιοχή της (Αρχαία Ολυμπία-Νέο Μουσείο, Δρούβα, εικ. 1, Μιράκα: θέσεις Γιδόστανη, Κρυαβρύση, Σικαλίστρα, Χαντάκια, Λιναριά), γ) κατά μήκος ή πλησίον του Κλαδέου (Πεύκες, Στραβοκέφαλο, Τρύπες, Κοσκινά, Μάγειρας, Πλάτανος) και δ) βορείως της Αρχαίας Ολυμπίας στη συμβολή του Αλφειού και Ενιπέα (Στρέφι, Καυκανιά).

Δυστυχώς, η απουσία σημαντικών και προσεκτικά ανασκαμμένων οικιστικών καταλοίπων αποτελεί βασικό ζήτημα αξιολόγησης στην προσπάθεια ένταξης των θέσεων σε ένα συγκεκριμένο μοτίβο κατοίκησης. Η ανάπτυξη των οικιστικών μονάδων σε συνάρτηση με τις παραγωγικές πηγές (Αλφειός, Ενιπέας, Κλαδέος) είναι πάντως δεδομένη.

Τα κριτήρια επιλογής θέσεως σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση του εδάφους. Συνήθως τα λιγοστά οικιστικά κατάλοιπα (Διάσελλα, Άσπρα Σπίτια, Επιτάλιο, Δρούβα) (εικ. 1) εντοπίζονται στην πλευρά του πλατώματος, το οποίο εποπτεύει μια κοιλάδα ή ένα σημαντικό οδικό πέρασμα, παρέχοντας τη μέγιστη ορατότητα σε πλάτος πεδίου και σε βάθος χώρου. Τα κτήρια, ως προς τη διασωθείσα θεμελίωση, φανερώνουν κατασκευαστική ομοιογένεια, συνδυάζοντας ποτάμιες κροκάλες, αργούς λίθους και πλίνθους στην ανωδομή (Διάσελλα, Άσπρα Σπίτια). Δεν αποκλείεται η ύπαρξη αγροτικών οικιστικών συνόλων, αποτελούμενων από κτίσματα μικρότερων διαστάσεων, τα οποία είχαν κατασκευασθεί εξ' ολοκλήρου από οπτοπλίνθους.

Τα πλημμυρικά επεισόδια των ποταμών Κλαδέου⁴⁹ (εικ. 2) και Αλφειού, καταγεγραμμένα ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ., αποτελούσαν σημαντικό πρόβλημα για τους οικισμούς παραπλεύρως του ποταμού και των καλλιεργειών τους⁵⁰, και η πιθανή καταστροφή και κατάχωση θέσεων με εγγύτητα στις ποτάμιες αρτηρίες δε δύναται να αποκλειστεί⁵¹. Η κατοίκηση του Κλαδέου και κατ' επέκταση η συνολική διασπορά των θέσεων κατά μήκος του Αλφειού βασίζεται σε ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά ενός συγκερασμού των περιβαλλοντικών κριτηρίων και των κοινωνικών δεδομένων, τα οποία συνίστανται αποκλειστικά στην έννοια του χώρου επιρροής (catchment area). Η εύρεση πληθυσμιακών ομάδων, της τάξης των 20-80 ατόμων⁵² ανά χρονική περίοδο σε απόσταση μικρότερη των 3 χλμ., καθώς και η παράθεση των γεωμορφολογικών μεταβλητών οδηγεί στο συμπέρασμα της παρουσίας ενός ακαθόριστου ακόμη πλέγματος οικισμών μικρότερου μεγέθους γύρω από έναν κεντρικό οικισμό φυλετικής ιεράρχησης.

Ταφική αρχιτεκτονική – Είδη τάφων

Οι νεκροί ενταφιάζονται σε θαλαμωτούς⁵³, λακκοειδείς⁵⁴, ημιτελείς θαλαμωτούς⁵⁵ και θολωτούς⁵⁶ τάφους, σε πίθους (στον Μάγειρα;) και εντός οικιών (Φιγάλεια, θέση

⁴⁸ Παπακωνσταντίνου 1992, 53, 59-64. Βικάτου 2012α, 365. Βικάτου 2012β, 375.

⁴⁹ Φουντούλης 2008, 809-818.

⁵⁰ Kraft κ.ά. 2005, 20-30. Αντίστοιχα φαινόμενα σημειώθηκαν και το 2011-2012.

⁵¹ Οι αλλουβιακές και κολλουβικές αποθέσεις καθ' όλη τη διάρκεια του Ολοκαίνου, πιθανότατα συνέβαλλαν σε μετάλλαξη των μορφολογικών χαρακτηριστικών των παρόχθιων οικοσυστημάτων, Kraft κ.ά. 2005, 1-39.

⁵² Θεωρητικά ο ελάχιστος αριθμός ατόμων μιας θέσης νεκροταφείου, ο οποίος κατά τη μακροσκοπική μελέτη αποδίδει έναν πληθυσμό 18 έως 58 ατόμων, φαίνεται μικρός, σχεδόν ασήμαντος. Στην ουσία όμως, αποτελεί ένα σημαντικό κύτταρο της κοινωνίας των μυκηναϊκών χρόνων. Είναι ανάγκη να συνυπολογισθεί και ο αριθμός των βρεφών, νηπίων και παιδιών, που τα όξινα εδάφη απόθεσης διαβρώνουν και αποσυνθέτουν σε εξαιρετικά υψηλό βαθμό, για να εκτιμηθεί η δυναμική των θέσεων. Αν συγκριθούν τα ανθρωπολογικά ευρήματα της ΥΕΧ με τα καταγεγραμμένα δημογραφικά δεδομένα της Ηλείας κατά την Ενετοκρατία ή την Τουρκοκρατία θα καταστεί αντιληπτό ότι δεν έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά.

⁵³ Όπου και η πλειονότητα των ενταφιασμών.

⁵⁴ Στο Στρέφι, Κλαδέο (θέση «Τρύπες»), Νέο Μουσείο, Χελιδόνι, Καυκανιά.

⁵⁵ Στο Στρέφι, Νέο Μουσείο, Χελιδόνι, πιθανώς στον Κλαδέο (θέση «Τρύπες») κ.α.

«Κορδομπούλι»). Οι θαλαμωτοί είναι μικρών γενικά διαστάσεων, με βασικό γνώρισμά τους την κατασκευή στον θάλαμο ταφικών λάκκων, προοριζόμενων να δεχθούν τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς ταφές. Η πρακτική αυτή επιχωριάζει στην κεντρική και νότια Ηλεία, ενώ δεν υπήρξε δημοφιλής στην ΒΑ Ηλεία⁵⁷. Η πρακτική αυτή δύναται να ενταχθεί σε μία μακρά παράδοση χρήσης ταφικών λάκκων, αναγόμενη τουλάχιστον στα τέλη της ΜΕΧ και στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο (Κακόβατος, Σαμικό, Μακρύσια)⁵⁸. Μάλιστα ο θολωτός τάφος στη θέση «Τριανταφυλλιά» προσομοιάζει με αντίστοιχους χρονικά (;) θαλαμωτούς τάφους (ΥΕ ΙΙΑ), διαθέτοντας θόλο μικρής διαμέτρου (μόλις 3,8 μ.), ενώ στο εσωτερικό του κατασκευάστηκαν πέντε ταφικοί λάκκοι, καθιστώντας το μνημείο έναν επιτυχημένο συνδυασμό θολωτού και θαλαμωτού «ηλειακού τύπου»⁵⁹.

Ταφικά έθιμα – Κτέριση νεκρών

Τα έθιμα ταφής στα ταφικά σύνολα κατά μήκος του Αλφειού και των παραποτάμων του δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις συγκριτικά με τον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο. Η πλειονότητα των ταφών και ανακομιδών εντοπίστηκε κτερισμένη⁶⁰. Οι νεκροί συνοδεύονταν από τουλάχιστον ένα αγγείο, ενταφιάζονταν ντυμένοι, φέροντας τον οπλισμό ή τα κοσμήματά τους που κατασκευάζονταν είτε από ημιπολύτιμους λίθους (ψήφοι από στεατίτη και κορναλίνη) είτε από υαλόμαζα/φαγεντιανή (ψήφοι και πλακίδια). Η έρευνα δύο θαλαμωτών (Στραβοκέφαλος Τάφος ΙΙΙ και Καυκανιά στη θέση «Καραβάς») απέδωσε δύο κρανία, τα οποία διέσωζαν κατά χώραν διάδημα αποτελούμενο από κοσμημένα πλακίδια κυανής υαλόμαζας⁶¹. Τα λίθινα ή πήλινα σφονδύλια υπήρξαν σύνηθες κτέρισμα, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις επισημάνθηκαν σφραγιδολίθοι. Λιγοστοί υπήρξαν οι τάφοι με χάλκινα εγχειρίδια, μαχαίρια, ξυρούς, αιχμές δοράτων, ξίφη και οδοντόφρακτα κράνη.

Προσφιλής προσφορά υπήρξε η κεραμική. Ποσοτικά κυριαρχούν τα αλάβαστρα, οι ψευδόστομοι και οι απιόσχημοι πιθαμοφορίσκοι⁶². Δημοφιλές σχήμα καθίσταται και το άωτο αλαβαστροειδές⁶³. Στα τέλη της ΥΕ ΙΙΑ εμφανίζονται οι τρίωτοι αμφορείς, σχήμα το οποίο επιχωριάζει στη ΝΔ Πελοπόννησο⁶⁴, ενώ ανευρίσκονται συχνά και μεγάλων διαστάσεων αρτόσχημα αλάβαστρα⁶⁵. Οι βάσεις κυλικών χρησιμοποιούνται σαν πώματα κλειστών αγγείων (αλαβάστρων, αμφορέων και πιθαμοφορέων)⁶⁶. Τέλος, σε απιόσχημους πιθαμοφορίσκους και αλάβαστρα διαφοροποιείται (ενίοτε) το κόσμημα κάτω από τις λαβές (με τη χρήση ενάλληλων γωνιών ή επάλληλων αψιδωμάτων), τεχνική διακόσμησης που εντοπίζεται και στην παρακείμενη Μεσσηνία⁶⁷.

Επιπρόσθετα, ψευδόστομοι αμφορείς (από ταφικά σύνολα στο Στρέφι, στο Νέο Μουσείο Αρχαίας Ολυμπίας, στα Μακρίσια κ.ά.), ένα κωνικό ρυτό και μία ραμφόστομη πρόχους από το Σαμικό, απιόσχημοι ψευδόστομοι αμφορείς (από Ρένια και Ν. Μουσείο) και δύο φλασκιά από το Στραβοκέφαλο βρίσκουν ανάλογα στην παρακείμενη Μεσσηνία, αποτελώντας πιθανώς δημιουργίες ενός κοινού εργαστηρίου⁶⁸.

⁵⁶ Στην πρόσφατα ερευνηθείσα θέση «Τριανταφυλλιά» Κορυφής.

⁵⁷ Νικολέντζος 2011, 126-127.

⁵⁸ Ταφικοί λάκκοι στον θάλαμο συναντώνται και στη Μεσσηνία (π.χ. Βολμιδία), στη Λακωνία (Επίδαυρος Λιμηρά), στην Αρκαδία, στην Αχαΐα (ιδίως στην Αιγιαλεία) και στην Κεφαλονιά.

⁵⁹ Νικολέντζος 2011, 112 υποσημ. 541.

⁶⁰ Νικολέντζος 2011, 128-129.

⁶¹ Νικολέντζος 2011, 291.

⁶² Νικολέντζος 2011, 284.

⁶³ Σπανίτσι, όμως, στην όμορη Μεσσηνία.

⁶⁴ Νικολέντζος 2011, 221

⁶⁵ Νικολέντζος 2011, 239 υποσημ. 1112.

⁶⁶ Νικολέντζος 2011, υποσημ. 1112. Ανάλογα εντοπίζονται και στη Μιδέα (ΒΑ Πελοπόννησος), πρβλ. Demakorouliou κ.ά. 1997, 66, 98. Demakorouliou 2003, 87.

⁶⁷ Νικολέντζος 2011, 234-235.

⁶⁸ Νικολέντζος 2011, 285.

Ανθρωπογεωγραφία – Δημογραφία

Η μακροσκοπική μελέτη οστεολογικού υλικού⁶⁹ από ταφικά σύνολα της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας-Αλφειού-Κλαδέου και παραποτάμων απέδωσε ενδιαφέροντα συμπεράσματα⁷⁰ (πίν. 1). Σύμφωνα με τα πορίσματα της μακροσκοπικής έρευνας και του προσδιορισμού του Ελάχιστου Αριθμού Ατόμου πρόκειται για σκελετικό υλικό εκατόν ογδόντα επτά (187) ατόμων, εκ των οποίων κατά προσέγγιση ταυτίστηκαν εκατόν εννέα (109) ενήλικες, είκοσι πέντε (25) ανήλικα και πενήντα τρία (53) άτομα αδιάγνωστου ηλικίας.

Θέσεις Μελέτης	Άρρεν	Θήλυ	Συνολικός αριθμός εξεταζόμενων μηριαίων οστών
Στρέφι	5	1	6
Αρβανίτης, Θ.Τ.	2	-	2
Νέο Μουσείο, Θ.Τ. Δ'.	1	1	2
Χελιδόνι, Διαμαντάκου	-	1	1
Μακρύσια, Κανιά	1	-	1
Καυκωνία, Καραβάς	1	1	2
Σύνολο			14

Πίνακας 1. Συγκριτικός πίνακας υπολογισμού αναστήματος από θέσεις νεκροταφείων της μυκηναϊκής Ηλείας βάσει μετρήσεων ακέραιων μηριαίων οστών, όπου γίνεται ποσοτικός προσδιορισμός του φύλου.

Είδη	Ένδειξη ανασκαφικής ταξινόμησης	Μέγεθος θραύσματος σε εκατοστόμετρα	Οστό	Μέγεθος ζώου	Παρατηρήσεις
Αδιάγνωστο	α	4.5	Μακρό	-	Ίχνη καύσης
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	β	7	Μακρό	Μέσο	
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	γ	8.2	Μακρό	Μέσο	
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	δ	8	Μακρό	Μέσο	Ίχνη καύσης
Αδιάγνωστο	ε	5.4	-	-	
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	στ	11	Μετα-ταρσικό	Μέσο	Ίχνη καύσης
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	ζ	7.5	Μακρό	Μέσο	
<i>Bos Taurus</i>	η	13	Κάτω επιφάνεια βραχιόνιου	Μεγάλο	2 ευδιάκριτα σημάδια σφαγής
<i>Capra hircus/ Ovisaries</i>	θ	6	Επίφυση κνήμης	Μέσο	

Πίνακας 2. Παρουσίαση των ειδών της πανίδας από τον Θαλαμωτό Τάφο X, του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Στρεφίου, βάσει της ένδειξης ανασκαφικής ταξινόμησης, των μετρικών χαρακτηριστικών, της αναγνώρισης του οστεολογικού υλικού, του πιθανού μεγέθους του ζώου και των μακροσκοπικών παρατηρήσεων.

Όσον αφορά τα ενήλικα άτομα ταυτοποιήθηκαν δεκατρία (13) άτομα μεγάλης ηλικίας άνω των 45 ετών, σαράντα τέσσερις (44) ενήλικες με ηλικία θανάτου μεταξύ 25-45 ετών και τριάντα (30) άτομα στην περίοδο της πρώτης ενηλικίωσης 17-25 ετών. Για περίπου

⁶⁹ Brothwell 1981, 606-607. Μανώλης 2001.

⁷⁰ Πρόκειται για τις θέσεις: Στρέφι, Αρβανίτης, Κανιά Μακρυσίων, Αρχαία Ολυμπία Νέο Μουσείο (συστάδα Καλόσακα, Τάφοι Δ-Ζ), Διάσελλα, Κοσκινάς (Λακκοφώλια), Καυκωνία (Καραβάς) και Χελιδόνι.

εβδομήντα επτά (77) περιπτώσεις δεν κατέστη σαφής, κυρίως λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού, η κατά προσέγγιση ηλικία θανάτου. Τα ανήλικα αριθμούν εικοσιπέντε (25) άτομα⁷¹, εκ των οποίων δέκα (10) έφηβοι, εντασσόμενοι στην ηλικιακή ομάδα των 13-16 ετών, δεκατρία (13) νήπια με ηλικία θανάτου τα 4-12 έτη και οστεολογικό υλικό δύο (2) βρεφών (0 έως 3 ετών)⁷².

Το μέγιστο ποσοστό ατόμων ως προς τον προσδιορισμό του φύλου ανήκει σε ανδρικές ταφές. Η συνήθης στάση ενταφιασμού ήταν η συνεσταλμένη, με ελαφρώς κεκαμμένα σκέλη και η εκτάδην με την κεφαλή στραμμένη προς Β ή Ν.

Από τη μακροσκοπική ανάλυση των οστεολογικών καταλοίπων (πίν. 3) διαγνώστηκαν ασθένειες ανιχνεύσιμες στον κρανιακό και μετακρανιακό σκελετό, όπως:

- Τρυγία: Έξι ενήλικα άτομα έφεραν τρυγία («πέτρα») επί της παρειακής και γλωσσικής επιφάνειας. Θέσεις εντοπισμού: Καυκανιά, Χελιδόνι, Αρχαία Ολυμπία (Νέο Μουσείο), Στρέφι.
- Τερηδόνα: Η νόσος (που συνδέεται με την πλούσια σε υδατάνθρακες διατροφή) προκαλεί μέτρια έως μεγάλη φθορά της παρειακής, μασητικής και ενδιάμεσης επιφάνειας και αφορά κυρίως σε γομφίους. Συνήθως εντοπίζεται σε κάτω γνάθους ατόμων ηλικίας άνω των 25 ετών. Ανευρέθηκε σε οδοντικό υλικό δεκατεσσάρων (14) ατόμων. Θέσεις εντοπισμού: Διάσελλα, Στρέφι, Χελιδόνι, Μακρύσια, Κοσκινάς, Νέο Μουσείο.
- Προθανάτια απώλεια δοντιών: Η προθανάτια απώλεια δοντιών κυρίως σε περιπτώσεις οστεολογικού υλικού της κάτω γνάθου, εμφανίζεται σε δεκατέσσερις (14) περιπτώσεις. Σε πέντε άτομα μεγάλης ηλικίας διατηρούνται μόνο οι τομείς και οι κυνόδοντες. Το φαινόμενο εμφανίζεται σε άτομα ηλικίας άνω των 30-35 ετών και συσχετίζεται με περιοδοντικές νόσους και τερηδόνα. Θέσεις εντοπισμού: Διάσελλα, Καυκωνία, Νέο Μουσείο, Στρέφι, Χελιδόνι.
- Υποπλασία αδαμαντίνης: Τέσσερα (4) άτομα εντοπίζονται με χαρακτηριστικά ελαφριάς έως μέτριας υποπλασίας αδαμαντίνης, η οποία προκαλείται από διατροφικές διαταραχές/υποσιτισμό κατά την παιδική ηλικία. Θέσεις ανεύρεσης: Καυκανιά, Στρέφι, Νέο Μουσείο.
- Περιοδοντικές νόσοι: Αναγνωρίστηκαν τέσσερις περιπτώσεις περιοδοντικών νόσων με χαρακτηριστική υποχώρηση του φατνιακού οστού και με οριζόντια ταπείνωση του φλοιού της απόφυσης. Θέσεις: Καυκωνία, Στρέφι, Νέο Μουσείο.
- Cribra Orbitalia: Σπογγώδους υφής αλλοίωση στο εσωτερικό των οφθαλμικών κογχών, δύο (2) ενηλίκων θηλέων ατόμων. Προκαλείται από την ασθένεια cribra orbitalia, η οποία προφανώς οφείλεται σε αναιμία.⁷³ Θέσεις ανεύρεσης: Στρέφι, Χελιδόνι.
- Οστεοαρθρίτιδα: Η πλειονότητα των περιστατικών οστεοαρθρίτιδας σχετίζεται με την εμφάνιση πορώδους υφής επί των οστών και εκφυλιστικής αλλοίωσης των αρθρικών επιφανειών. Οι αλλοιώσεις απαντούν σε δεκαπέντε (15) περιπτώσεις. Ο αριθμός είναι σημαντικός αν αναλογιστούμε την αποσπασματικότητα του υλικού. Θέσεις εντοπισμού: Διάσελλα, Μακρύσια, Στρέφι, Χελιδόνι, Καυκωνία, Νέο Μουσείο.
- Κατάγματα: Κατά τη μακροσκοπική μελέτη του συνόλου του οστεολογικού υλικού διαγνώστηκαν τρεις (3) περιπτώσεις καταγμάτων, στην κνήμη και στα μακρά οστά των άνω άκρων⁷⁴. Θέσεις εντοπισμού: Νέο Μουσείο, Χελιδόνι.

⁷¹ Δύο νεκροταφεία δεν απέδωσαν ταφές ανήλικων (Μακρύσια/θέση «Κανιά» και Λακκοφώλια). Πιθανώς έχουν χαθεί τα όποια στοιχεία λόγω της παλαιότητας των ανασκαφών και της κακής διατήρησης των τάφων (στην περίπτωση των Λακκοφωλίων).

⁷² Σημαντικός αριθμός ψηγγάτων οστών πιθανώς ανήκε σε παιδικές ταφές. Όπως προαναφέρθηκε, οι εδαφολογικές συνθήκες και οι δευτερογενείς ταφές συνέβαλαν στην πενιχρή διατήρησή τους.

⁷³ Μάλλον μεσογειακή αναιμία ή θαλασσαιμία.

⁷⁴ Τα οποία επουλώθηκαν πλήρως.

Η μελέτη του οδοντικού υλικού μαρτυρεί πληθυσμό με σχετικώς κακή στοματική υγεία, η οποία οφείλεται πιθανότατα στην υπερβολική κατανάλωση τροφών υψηλής περιεκτικότητας σε υδατάνθρακες, όπως τα δημητριακά, οι ελιές, οι αποξηραμένοι καρποί, το λάδι, το μέλι και τα όσπρια. Η μακροσκοπική εξέταση των οστών φανερώνει αρθροπάθειες που σχετίζονται με την ανύψωση βαρών.

<i>Παθολογική κατάσταση</i>	<i>Αριθμός περιστατικών ανά θέση</i>
Οστεοαρθρίτιδα	(1 Διάσella), (1 Μακρύσια), (3 Στρέφι), (2 Χελιδόνι), (4 Καυκωνία), (4 Νέο Μουσείο)
Κατάγματα	(1 Νέο Μουσείο), (3 Χελιδόνι)
Cribra orbitalia	(1 Στρέφι), (1 Χελιδόνι)
Περιοδοντικοί νόσοι	(2 Καυκωνία), (1 Στρέφι), (1 Νέο Μουσείο)
Τερηδόνα	(4 Διάσella και δόντια μεμονωμένα), (2 Στρέφι), (2 Χελιδόνι), (1 Μακρύσια), (2 Κοσκινάς), (3 Νέο Μουσείο)
Τρυγία	(1 Καυκωνία), (1 Χελιδόνι), (2 Νέο Μουσείο), (2 Στρέφι)
Αποτριβή μασητικής επιφανείας	(2 Διάσella), (1 Μακρύσια), (3 Κοσκινάς), (3 Καυκωνία), (3 Νέο Μουσείο), (1 Χελιδόνι), (7 Στρέφι)
Απώλεια δοντιών <i>ante mortem</i>	(1 Διάσella), (4 Καυκωνία), (4 Νέο Μουσείο), (4 Στρέφι), (1 Χελιδόνι)
Υποπλασία αδαμαντίνης	(2 Καυκωνία), (1 Στρέφι), (1 Νέο Μουσείο)

Πίνακας 3. Περιπτώσεις παθολογικών καταστάσεων ανά θέση και αριθμό περιστατικών.

Όσον αφορά το ανάστημα των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Αλφειού, η επιλογή μετρήσεων διενεργήθηκε βάσει συγκεκριμένης μεθοδολογίας⁷⁵, η οποία υπαγορεύτηκε από την αποσπασματικότητα του υλικού που ανήκε κατά βάση σε πρωτογενείς ανδρικές ταφές.

Πραγματοποιήθηκαν μετρήσεις σε 14 ακέραια μηριαία οστά από διάφορα ταφικά σύνολα της περιοχής. Από δέκα (10) μηριαία οστά ανδρών εκτιμήθηκε ανάστημα μέσου όρου περί τα 167,31 εκ. Από μηριαία οστά τεσσάρων (4) γυναικών το ύψος τους υπολογίστηκε στα 157,82 εκ. Όσον αφορά το εύρος των ορίων μεταξύ των δειγμάτων, για τους άρρενες έχουμε ως μέγιστο τα 182,10 εκ. και ελάχιστο τα 153,79 εκ. Τα θήλεα άτομα κυμαίνονται αντιστοίχως μεταξύ 166,87 εκ. και 145,36 εκ.

Το ανάστημα αποτελεί δείκτη επαρκούς/ικανού βιοτικού επιπέδου. Διαφαίνεται ασφαλώς, αν συγκρίνουμε με τα αντίστοιχα δεδομένα των ταφικών κύκλων των Μυκηνών, όπου οι άρρενες έφεραν μέσο ύψος 171,5 εκ. (161-176,4 εκ.) και οι θήλειες τα 160,1 εκ. (158,4-161,2 εκ.)⁷⁶, πως το βιοτικό επίπεδο στην ΥΕ ΙΙΙ Ηλεία ήταν συγκρίσιμο με αυτό των κατοίκων των ανακτορικών κέντρων⁷⁷.

Συμπερασματικά, στην περιοχή του Στρεφίου κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 διαβιούσε πληθυσμός είκοσι πέντε (25) ατόμων και στην ΥΕ ΙΙΙΒ τριάντα τριών (33)⁷⁸. Αντίστοιχα, στη θέση Αρβανίτη η κατάσταση διαμορφώνεται ως εξής: ΥΕ ΙΙΙΑ2 δεκαοχτώ (18) άτομα, στην ΥΕ ΙΙΙΒ επτά (7) άτομα και μόλις δύο (2) άτομα στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Οι κάτοικοι δείχνουν σαφέστατα προτίμηση στην κατανάλωση δημητριακών, ελιάς, λαδιού και αποξηραμένων καρπών με υψηλή περιεκτικότητα σε υδατάνθρακα⁷⁹, ενώ απασχολούνται σε βαριές αγροτικές εργασίες (παρουσία οστεοαρθρίτιδας).

⁷⁵ Trotter – Gleser 1952, 463-514. Trotter 1970, 71-83.

⁷⁶ Angel 1973, 386.

⁷⁷ Επιπλέον, πρβλ. Angel 1971 και Hallager – McGeorge 1992, όπου παρουσιάζονται ανθρωπολογικές μελέτες σε ανακτορικά κέντρα στην Αργολίδα και τα Χανιά.

⁷⁸ Από τον αριθμό αυτό εξαιρείται ο σημαντικός αριθμός των βρεφών και νεαρής ηλικίας ατόμων, το δείγμα των οποίων δεν δύναται να διαγνωσθεί.

⁷⁹ Brothwell – Brothwell 1998, 13-25.

Οικονομία

Η οικονομική βάση των οικιστικών μονάδων της κοιλάδας του Αλφειού, βάσει του συνόλου των δεδομένων, περιοριζόταν στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σημαντικές περιβαλλοντικές συνιστώσες άσκησης της γεωργίας και εν μέρει της εκμετάλλευσης οικόσιτων ζώων υπήρξαν η ευφορία της γης, το πλούσιο γεωλογικό υπόβαθρο, το χερσαίο ανάγλυφο, το υδρογραφικό πλαίσιο και η διάρθρωση των κοινοτήτων με όρους εγγύτητας σε παραγωγικές πηγές (ποτάμιες αρτηρίες, παράκτια λιμνοθαλάσσια συστήματα)⁸⁰, παράγοντες που συνετέλεσαν τα μέγιστα στην προσπόριση στοιχείων σχετικά με τη διαμόρφωση των οικονομικών συνθηκών. Η εκμετάλλευση των πεδινών και ημιορεινών γαιών ή των παρόχθιων εκτεταμένων κοιλάδων κατά μήκος του Αλφειού θα αφορούσε κυρίως σε καλλιέργεια σιτηρών, οσπρίων, αμπέλου και ελιάς κ.ά.

Η ενασχόληση με την κτηνοτροφία για την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων, κρέατος και μαλλιού, καθίσταται σαφής βάσει των πρόσφατων αρχαιοζωολογικών ευρημάτων. Στο Στρέφι, κατά τον καθαρισμό του θαλαμωτού Τάφου X, περισυλλέγη οστεολογικό υλικό ζώων (πίν. 2 και εικ. 3) από την περιοχή πλησίον της εισόδου⁸¹. Η παρουσία οστράκων κεραμικής επί του δρόμου χρονολογεί ασφαλώς το οστεολογικό υλικό στην ΥΕ IIIA2-B περίοδο. Πρόκειται για εννέα (9) οστά (εικ. 3) μικρού έως μεσαίου μεγέθους (μήκους 4,5-13 εκ.) και περί τα δεκαπέντε (15) ψήγματα σκελετικών λειψάνων ζώων (μέγιστου μήκους 2-3 εκ.).

Από τα εννέα (9) οστά ταυτοποιήθηκαν τα επτά (7), εκ των οποίων τα έξι (6) ανήκουν στην οικογένεια Caprinae (*Capra hircus* L. = αιγοειδή και *Ovis aries* L. = πρόβατα), ένα (1) σε βοοειδές (*Bos taurus* L.), ενώ ακόμη δύο παραμένουν αδιάγνωστα (πίν. 2).

Σε τρία δείγματα έχουν παρατηρηθεί ίχνη καύσης, ενώ σε άλλα δύο διακρίνονται σημάδια σφαγής. Τόσο τα εμφανή σημάδια κοπής πλησίον του κονδύλου και τα ίχνη καύσης όσο και η μορφολογία του κάθετου διαμελισμού δηλώνουν τη χρήση χάλκινου εργαλείου στον τεμαχισμό των ζώων⁸². Το μικρό εξετασθέν δείγμα καταδεικνύει σαφώς, πως τα αιγοπρόβατα ήταν ποσοτικά το πλέον σύνηθες είδος κτηνοτροφικής παραγωγής⁸³.

Έμμεση πληροφόρηση για την οικονομία της περιοχής εξάγεται, επίσης, και από το σημαντικό ποσοστό κατεργασμένων οδόντων κάπρων, μέρος οδοντόφρακτων κρανών, προερχόμενων από το νεκροταφείο του Κλαδέου (Στραβοκέφαλος). Πρόκειται για προϊόντα θήρας, μίας οικονομικής συνιστώσας μικρής κλίμακας και με ελάχιστο αντίκτυπο.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, ο Αλφειός αποτελεί την κύρια πρόσβαση προς την ενδοχώρα της Ηλείας και της Πελοποννήσου εν γένει, είτε πλωτός είτε μέσω της ευρείας παρόχθιας κοιλάδας του. Υπήρξε βασική αρτηρία μετακίνησης και ανταλλαγών, αλλά και όριο πολιτιστικών ενοτήτων. Από την εξέταση των δεδομένων προκύπτουν τα εξής:

Κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο παρατηρείται η πληθυσμιακή και οικονομική άνθιση της Βόρειας Τριφυλίας. Η τελευταία αποτελεί τμήμα του μυκηναϊκού κόσμου, ενσωματωμένη στην πολιτιστική, διοικητική και οικονομική ενότητα της Μεσσηνίας. Τα κτερίσματα, η εντυπωσιακή ταφική αρχιτεκτονική, τα έθιμα ταφής και η οικονομική διάρθρωση καταδεικνύουν πως τα οικιστικά κέντρα της Β. Τριφυλίας (Κακόβατος, Σαμικό και Επιτάλιο), παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις, ανήκουν σε μία κοινή πολιτιστική/πολιτική ενότητα, τμήμα του «μεσσηνιακού» κράτους. Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία (εντατική καλλιέργεια σύκων και κατεργασία του λιναριού), αλλά και με το εμπόριο. Ο Κακόβατος,

⁸⁰ Hodder 1978a. Hodder 1978β.

⁸¹ Υπόλοιπα ενός νεκρόδειπνου ή άλλης τελετουργικής δραστηριότητας (:).

⁸² Sloan – Duncan 1978, 60-77.

⁸³ Trandalidou 1990, 392-405.

χωροθετημένος δίπλα στις ακτές του Ιονίου, πιθανώς υπήρξε η απόληξη ενός πολύπλοκου συστήματος εμπορειών, τα οποία μετέφεραν στον μυκηναϊκό κόσμο ήλεκτρο.

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ/Β η Τριφυλία παρουσιάζει σαφή πληθυσμιακή κάμψη. Η μεταβολή των εθίμων ταφής ή πιθανότερα η αντικατάσταση του ήλεκτρου από κάποιο άλλο, πιο προσιτό υλικό (π.χ. υαλόμαζα, η οποία παράγεται μαζικά με τη χρήση μήτρας), προκαλούν την κατάρρευση του εμπορίου κεχριμπαριού και τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία του από τους ενταφιασμούς, παράγοντες που, μαζί με την ανάδειξη του ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους-βασιλείου της Πύλου, οδήγησαν στον οικονομικό μααρασμό των οικιστικών κέντρων της Β. Τριφυλίας.

Η οικονομικο-κοινωνική ζωή της Ηλείας μεταφέρεται βορειότερα, κατά μήκος της κοιλάδας του Αλφειού, όπου συγκροτούνται μικρά νεκροταφεία, συστάδες θαλαμωτών τάφων, εξασφαλίζοντας ορίζοντα διαρκείας στην παροχή πόσιμου νερού, πρόσβαση σε πρώτες ύλες (ξυλεία), αλλά και στο κυνήγι. Οι οικιστικές εγκαταστάσεις στο σύνολό τους έχουν διαμορφωθεί σε λόφους, συνήθως απόκρημνους, με μία πρόσβαση και με εξαιρετική εποπτεία του χώρου. Δεν αναπτύσσονται μεγάλοι οικισμοί, αλλά ολιγάνθρωπες κοινότητες, οι οποίες δεν ξεπερνούν σε μέγεθος τη συγκέντρωση δύο ή τριών γενών⁸⁴. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να αναπτύσσονται οι μικρότερες κοινότητες περιμετρικά μίας «κεντρικής» θέσης, ως δορυφόροι.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της περιοχής της Ολυμπίας (Χάρτες 1-3), όπου οι αλληλεπικαλυπτόμενες ζώνες επιρροής⁸⁵, ακόμη και στο πλαίσιο θεώρησης της μικρότερης δυνατής εμβέλειας, ακτίνας 2 χλμ., μαρτυρούν έναν ιδιότυπο πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτήρα. Πρόκειται για τη μαζικότερη –σε εκτίμηση απόστασης– συγκέντρωση των πλουσιότερων νεκροταφείων της ηλειακής γης κατά την ΥΕ ΙΙΑ-Β κυρίως περίοδο, όπου τα περιβαλλοντικά δεδομένα (εύφορες γαίες, υδρογραφικό δίκτυο, εποπτεία, εγγύτητα σε χερσαίες και θαλάσσιες αρτηρίες διαμετακομιστικού εμπορίου) σε άλλες θέσεις της Ηλείας, παρέχουν καλύτερες προοπτικές διαβίωσης και βασικής παραγωγικής διαδικασίας⁸⁶.

Η περιοχή, αν και περιλαμβάνει γόνιμες εκτάσεις, δεν εξασφαλίζει συνθήκες αυτάρκειας, πόσω δε μάλλον όταν οι ζώνες εκμετάλλευσης είναι ουσιαστικά κοινές. Παράλληλα, η μελέτη των ευρημάτων μικροτεχνίας και των υλικών προέλευσης υποδεικνύει τοπική κυρίως παραγωγή προϊόντων και περιορισμένο δίκτυο εμπορικών συναλλαγών, με εξαίρεση την εύρεση χρυσών τεχνέργων και ξιφών Naue II, προερχόμενων από το πρόσφατα ανεσκαμμένο νεκροταφείο του Μάγειρα (ΥΕ ΙΙΑ2-Γ) στη θέση «Κιούπια»⁸⁷.

Η συγκρότηση μικρών συνοικισμών με άμεσες συνθήκες γειτνίασης στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας και αλληλεπικαλυπτόμενες ζώνες επιρροής δεικνύει πιθανότατα μια οντότητα οργανωμένη κοινωνικοπολιτικά σε φυλετικά πρότυπα με γνώμονα τη διατήρηση των συνθηκών αυτάρκειας μέσω της εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων της παραγωγικής πηγής του Αλφειού ποταμού και των παραποτάμων του.

Τα ταφικά σύνολα του Κλαδέου⁸⁸ και του Μάγειρα⁸⁹ καταδεικνύουν ότι διαμορφώθηκαν οικιστικά κέντρα, των οποίων οι κάτοικοι είχαν αποκτήσει πλεονάσματα, ελέγχοντας πιθανώς και διοικητικά τις εύφορες και στρατηγικής σημασίας κοιλάδες του Αλφειού και του Κλαδέου.⁹⁰

⁸⁴ Η Παπακωνσταντίνου κάνει λόγο για «μεγάλο πληθυσμιακό δυναμικό» (Παπακωνσταντίνου 1992, 53). Πρβλ. και Βικάτου 2012β, 377.

⁸⁵ Wells 2001, 107-141.

⁸⁶ Λυριτζής 2005, 135-256.

⁸⁷ Vikatou 2012, 69-73.

⁸⁸ Vikatou 2012, 69-70.

⁸⁹ Η ανασκαφή διεξήχθη μόλις το 2009 και απέδωσε από έναν μόνο θαλαμωτό εντυπωσιακό χρυσό διάδημα, χρυσά επιρράμματα, χρυσό σφραγιδόλιθο, πλακίδια υαλόμαζας, χάλκινες αιχμές δοράτων. Από τον θαλαμωτό Τάφο 8 προήλθαν ένα χάλκινο ξίφος τύπου Naue II, χάλκινες περικνημίδες και πιθανώς κατάλοιπα χάλκινου κράνους (Βικάτου 2012β, 376. Vikatou 2012, 70, 73).

⁹⁰ Παπακωνσταντίνου 1992, 51, Vikatou 2012, 71.

Η ποιοτική και ποσοτική ποικιλία του οικοσυστήματος, όπου κάθε θέση κατοίκησης παρείχε αφθονία υλικών αγαθών⁹¹, ο πλούτος της γης και η γεωμορφολογία, παράγοντες που εξασφάλιζαν τη βιωσιμότητα μιας κοινότητας, οδήγησαν στον κατακερματισμό των κοινοτήτων σε μικρές κοινωνικές οντότητες με κοινά πολιτισμικά πρότυπα, όπου η εγγύτητα σε άλλες περιοχές, όπως η Αχαΐα, η Αρκαδία ή η Μεσσηνία, επιδρούν στην τοπική βιοτεχνική παραγωγή, και όχι στη σύνθεση με την πολιτική ανάδειξη ενός ανακτορικού κέντρου.

Η πιθανή πολιτική επικυριαρχία του πυλιακού κράτους και η αγροκτηνοτροφικού χαρακτήρα οικονομία καταγράφονται και στις γραπτές πηγές της εποχής, δηλαδή τις πινακίδες της Γραμμικής Β και τα Ομηρικά Έπη, τα οποία απηχούν την εποχή και κατατάσσονται στις έμμεσες πηγές πληροφόρησης. Στο κεφάλαιο Β της Ιλιάδος αναφέρονται τοπωνύμια, τα οποία τοποθετούνται στην κοιλάδα του Αλφειού, καθώς οι στρατιώτες της Πύλου προέρχονταν «...από το Θρύο, κοντά στον Αλφειό και το καλοκτισμένο Αιτύ, τον Κυπαρισσήεντα...». Σε πινακίδες της Γραμμικής Β επισημάνθηκαν τοπωνυμικά που πιθανώς συσχετίζονται με την επίμαχη περιοχή και τα βόρεια σύνορα του πυλιακού κράτους⁹². Εμφανίζονται λέξεις όπως U-tu-ri-ja-jo (Ολυμπιαίοι, οι κάτοικοι της Ολυμπίας), O-tu-ma-to (Ερύμανθος), η πόλη Pi*-82⁹³. Στην πόλη υπάγονται συνολικώς 26 μικρότερα χωριά (πινακίδα Cn 131⁹⁴) και η Ne-da-wa (Νέδα)⁹⁵. Η χωροθέτηση των συγκεκριμένων τοπωνυμίων στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας μοιάζει εύλογη⁹⁶, αφού βρίσκονται βορείως της Πύλου, στην ενδοχώρα και μακριά από τη θάλασσα, και οι κάτοικοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, την εμπορία δερμάτων αιγοπροβάτων και την καλλιέργεια-παραγωγή λιναριού. Συνεπώς, από τα Ομηρικά έπη, αλλά και τα κείμενα της Γραμμικής Β, συμπεραίνεται ότι ο Αλφειός υπήρξε το απώτατο βόρειο σύνορο της επικράτειας του Νέστορος και ότι η παραποτάμια περιοχή, εκατέρωθεν του ποταμού, βρισκόταν υπό τον πολιτικό-οικονομικό έλεγχο του βασιλείου της Πύλου. Οι κάτοικοι της προσφέρουν, βάσει της πινακίδας Cn 3, βόδια και δέρματα σε αξιωματούχο της Πύλου, ως ένδειξη υποτέλειας⁹⁷.

Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ το κράτος της Πύλου ως συγκεντρωτικός γραφειοκρατικός και διοικητικός οργανισμός έχει καταρρεύσει, ενώ μόλις το 10% των οικισμών της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου στη Μεσσηνία επιβιώνει και στη ΥΕ ΙΙΙΓ⁹⁸. Η αποδόμηση του πολιτικο-διοικητικού κατεστημένου προκαλεί αναταράξεις σε ολόκληρη τη δυτική Πελοπόννησο. Η οικονομία νεκρώνει και πολλές κοινότητες που είχαν οικονομικούς και πολιτιστικούς δεσμούς με το μεσσηνιακό κράτος εγκαταλείπονται. Νέες κοινωνικο-οικονομικές δομές αναδύονται στη βορειοανατολική και ορεινή Ηλεία, όπου συγκροτούνται εκτεταμένα νεκροταφεία (Αγία Τριάδα, Πέρσαινα). Αντιθέτως, οι κοινότητες του Αλφειού παρακμάζουν και κάποιες εγκαταλείπονται⁹⁹. Ελάχιστα νεκροταφεία δέχονται ταφές κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ (Νέο Μουσείο, Κλαδέος, Μάγειρας). Από τις ιδιαιτερότητες της κεραμικής (δημοτικότητα δίωτων-τετράωτων αμφορέων, εμφάνιση πτηνόσχημων ασκών και σύνθετων αγγείων, κόσμηση του σώματος πολλών κατηγοριών κλειστών αγγείων, όπως των ψευδόστομων, με ισοπαχείς ταινίες, εκτενή χρήση περιστικτων ή κροσσωτών πολλαπλών ημικυκλίων¹⁰⁰) τεκμαίρεται ότι η Ηλεία έχει ενταχθεί πλέον σε μία άλλη πολιτιστική ενότητα, στην επονομαζόμενη «Κοινή» της ΒΔ Πελοποννήσου. Η πολιτική ενότητα του μυκηναϊκού κόσμου έχει διαταραχθεί και ένα

⁹¹ Πausanias, VI, 26, 6: «ή ές καρπούς αγαθή... δία και εύρύχορος».

⁹² Για τα όρια του πυλιακού κράτους έχουν διατυπωθεί πολλές προτάσεις πρβλ. και Bennet 2011.

⁹³ Ταυτίζεται ενίοτε με την πόλη της Πίσας, άλλοτε με την Φειά στο Κατάκολο και ενίοτε με θέση στο εσωτερικό της Κυπαρισσίας.

⁹⁴ Dyczek 1994, 62.

⁹⁵ Davis 2005, 163.

⁹⁶ Dyczek 1994, 62.

⁹⁷ Davis 2005, 162. Η προσφορά γίνεται σε κάποιον Dimieus, εξέχον μέλος της καθεστηκίας τάξης της Πύλου.

⁹⁸ Eder 1998, 144.

⁹⁹ Νικολέντζος 2011, 333.

¹⁰⁰ Νικολέντζος 2011, 285-286, Βικάτου 2012β, 375, όπου γίνεται λόγος για «οργανωμένα εργαστήρια κεραμικής, αχαϊκά και ηλιακά με κοινές τεχνικές και μεγάλη ακτίνα επιρροής», και 376, όπου προστίθεται η παρατήρηση ότι «η κεραμική από το βόρειο τμήμα της Ηλείας παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιογένεια με αυτήν της Αχαΐας». Vikatou 2012, 71.

αίσθημα ανασφάλειας διακατέχει πλέον τους κατοίκους της περιοχής του Αλφειού, όπως καταφαίνεται από την πρόσφατη ανακάλυψη ταφών πολεμιστών σε θαλαμωτό τάφο του Δ.Δ. Μάγειρα.¹⁰¹

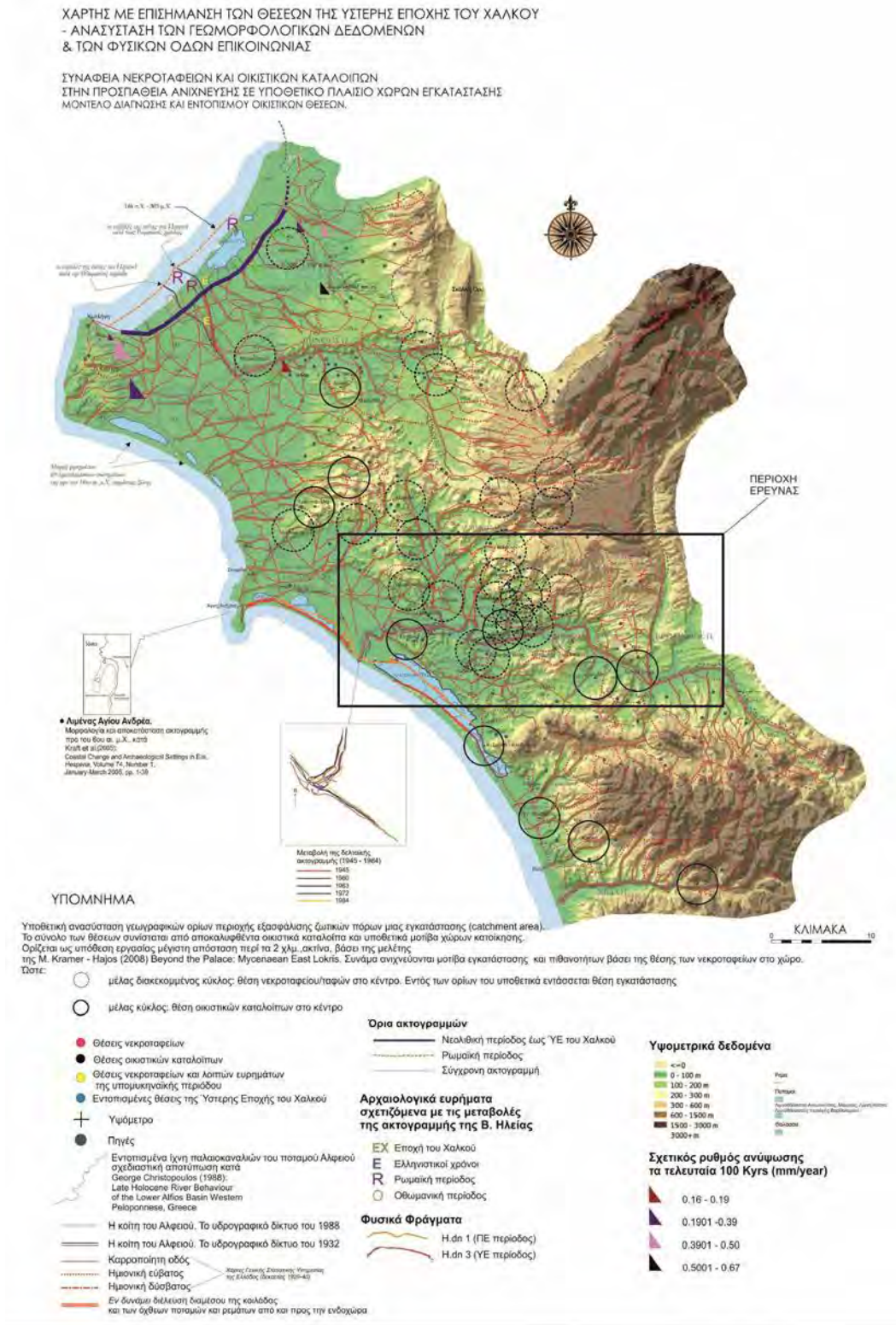
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Angel 1971: J. L. Angel, *The People of Lerna: Analysis of a Prehistoric Aegean Population*, Princeton – Washington, D.C. 1971.
- Angel 1972: J. L. Angel, Ecology and population in the Eastern Mediterranean, *World Archaeology* 4, 1972, 88-105.
- Angel 1973: J. L. Angel, Human skeletons from Grave Circles at Mycenae, στο: Γ. Ε. Μυλωνάς, (επιμ.), *Ο Ταφικός Κύκλος Β' των Μυκηνών*, τόμ. Α', Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73, Αθήνα 1973, 379-397.
- Bennet 2011: J. Bennet, The geography of the Mycenaean kingdoms, στο: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (επιμ.), *A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World*, vol. 2, Leuven 2011, 137-168.
- Βικάτου 2012α: Ο. Βικάτου, Ηλεία: Ιστορικό και αρχαιολογικό περιγράμμα. Προϊστορικοί χρόνοι, στο: Βλαχόπουλος 2012, 362-367.
- Βικάτου 2012β: Ο. Βικάτου, Από τον Πηνεϊό ως τον Αλφειό: Προϊστορικοί χρόνοι, στο: Βλαχόπουλος 2012, 374-377.
- Βλαχόπουλος 2006: Α. Βλαχόπουλος, *Η ΥΕΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, τόμ. Α', Αρχαιογνωσία 4, Αθήνα 2006.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Brothwell 1981: D. R. Brothwell, *Digging up Bones*, Oxford 1981.
- Brothwell – Brothwell 1998: D. R. Brothwell – P. Brothwell, *Food in Antiquity. A Survey of the Diet of Early People*, Baltimore – London 1998.
- Christopoulos 1998: G. Christopoulos, *Late Holocene River Behavior of the Lower Alfios Basin, Western Peloponnese, Greece*, Leeds 1998.
- Davis 2005: J. Davis (επιμ.), *Πύλος η αμμουδερή. Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως την ναυμαχία του Ναυαρίνου*, Αθήνα 2005.
- Demakopoulou κ.ά 1997: K. Demakopoulou – N. Divari-Valakou – P. Astrom – G. Walberg, Excavations in Midea 1995-96, *OpAth*, 22-23, 1997, 57-90.
- Demakopoulou 2003: K. Demakopoulou, The pottery from the destruction layers in Midea: Late Helladic III B2 Late or Transitional Late Helladic III B2/Late Helladic IIIC Early?, στο: S. Deger-Jalkotzy – M. Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7-8 2001*, Vienna 2003, 7-92.
- Dennert 2009: M. Dennert, Alpheios, στο: *LIMC Supplementum 2009*, Düsseldorf 2009, 50.
- Dyczek 1994: P. Dyczek, *Pylos in the Bronze Age: Problems of Culture and Social Life in Messenia*, Warsawa 1994.
- Eder 2006: B. Eder, The world of Telemachus: Western Greece 1200-700 BC, στο: S. Deger-Jalkotzy – I. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece, From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh 2006, 549-580.
- Eder 2010: B. Eder, Kakovatos, *AA* 2010, Beiheft, 104-106.
- Eder 2011: B. Eder, Kakovatos, *AA* 2011, Beiheft, 95-97.
- Eder 2012: B. Eder, Kakovatos, *AA* 2012, Beiheft, 92-94.
- Giannopoulos 2008: Th. Giannopoulos, *Die letzte Elite der Mykenischen Welt, Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12-11 Jhr. V. Chr*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Bnd 152, Bonn 2008.
- Hallager – McGeorge 1992: B. P. Hallager – P. J. P. McGeorge, *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama*, Studies in Mediterranean Archaeology XCIII, Göteborg 1992.
- Hodder 1978α: I. Hodder, Simple correlations between material culture and society (a review), στο: I. Hodder (επιμ.), *The Spatial Organization of Culture*, London 1978, 3-26.

¹⁰¹ Eder 2006, 557. Giannopoulos 2008, 240. Βικάτου 2012β, 376. Vikatou 2012, 70.

- Hodder 1978β: I. Hodder, Social organization and human interaction: The development of some tentative hypotheses in terms of material culture, στο: I. Hodder (επιμ.), *The Spatial Organization of Culture*, London 1978, 99-215.
- Kraft κ.ά. 2005: J. C. Kraft – G. R. Rapp – J. A. Gifford – S. E. Aschenbrenner, Coastal change and archaeological settings in Elis, *Hesperia* 74, 2005, 1-39.
- Λαμπρόπουλος 2009: Σ. Λαμπρόπουλος, Ανθρωπολογική μελέτη του οστεολογικού υλικού του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Στρεφίου. Προκαταρκτική μελέτη, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά*, 2009, 112-123
- Λαμπρόπουλος 2013: Σ. Λαμπρόπουλος, *Η διάδραση του περιβάλλοντος και των κοινωνικών δομών: το παράδειγμα της μυκηναϊκής Ηλείας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2013.
- Lolos 1987: Y. Lolos, *The LHI Pottery of the SW. Peloponnesus and its Local Characteristics*, Göteborg 1987.
- Λυριτζής 2005: I. Λυριτζής, *Αρχαιολογία και περιβάλλον*, Αθήνα 2005, 135-256.
- Μανώλης 2001: Κ. Μανώλης, *Εργαστηριακές ασκήσεις Βιολογικής Ανθρωπολογίας*, Ε.Κ.Π.Α. Τομέας Φυσιολογίας και Ανθρώπου, Αθήνα 2001.
- Μουτζουρίδης 2008: Π. Μουτζουρίδης, Σπηλιά-Αρβανίτη, μία νέα μυκηναϊκή θέση στην Ηλεία, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά* 2001, 96-101.
- Νικολέντζος 2011: Κ. Νικολέντζος, *Μυκηναϊκή Ηλεία. Πολιτιστική και πολιτική εξέλιξη, εθνολογικά δεδομένα και προβλήματα*, Αθήνα 2011.
- Νικολέντζος 2012: Κ. Νικολέντζος, Από τον Αλφειό στη Νέδα. Οι προϊστορικοί χρόνοι, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 408-412.
- Palagia 1981: O. Palagia, Alpheios, στο: *LIMC*, τόμ. I, Zürich 1981, 576-578.
- Παπακωνσταντίνου 1981: Ελ. Παπακωνσταντίνου, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας. Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 36, 1981, Β'1 Χρονικά, 148-149.
- Παπακωνσταντίνου 1982: Ελ. Παπακωνσταντίνου, Νομός Ηλείας. Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 37, 1982, Β'1 Χρονικά, 133-134.
- Παπακωνσταντίνου 1983: Ελ. Παπακωνσταντίνου, Κάτω Σαμικό, *ΑΔ* 38, 1983, Β'1 Χρονικά, 109-110.
- Παπακωνσταντίνου 1992: Ελ. Παπακωνσταντίνου, Ολυμπία: Στάδια εξέλιξης και οργάνωσης του χώρου, στο: W. Coulson – H. Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1988, 51-66.
- Παπανδρέου 1990: Γ. Παπανδρέου (Γ. Γώτης – Δ. Παπακώστας επιμέλεια), *Η Ηλεία διαμέσου των αιώνων*, Αθήνα 1990².
- Rambach 2004: J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindglied zwischen zentralen und östlichen Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Band 21*, Wien 2004, 1199-1243.
- Schofield 2007: L. Schofield, *The Mycenaean*, London 2007.
- Shelmerdine 2008: C. W. Shelmerdine, Mycenaean society, στο: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (επιμ.), *A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World*, vol. 1, Leuven 2008, 115-158.
- Sloan – Duncan 1978: R. E. Sloan – M. A. Duncan, Zooarchaeology in Nichoria, στο: G. Rapp – S. E. Aschenbrenner (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I: Site, Environs and Techniques*, Minneapolis 1978, 60-77.
- Stavrianopoulou 1989: E. Stavrianopoulou, *Untersuchungen zur Struktur des Reiches von Pylos. Die Stellung der Ortschaften im Lichte der Linear B-Texte*, Studies in Mediterranean Archaeology and Literature 77, Göteborg 1989.
- Trandalidou 1990: C. Trandalidou, Animals and human diet in the Prehistoric Aegean, στο: D. A. Hardy (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, International Scientific Congress on the Volcano of Thera, Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, vol. 2, London 1990, 392-405.
- Trotter 1970: Estimation of stature from intact long limb Bones, στο: T. D. Stewart (επιμ.), *Personal Identification in Mass Disasters*, Washington, D.C. 1970, 71-83.
- Trotter – Gleser 1952: M. Trotter – G. Gleser, Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes, *American Journal of Physical Anthropology* 10:4, 1952, 463-514.
- Vikatou 2012: O. Vikatou, Olympia und sein Umfeld während der mykenischen Zeit, στο: W. D. Heilmeyer – N. Kaltsas – H. J. Gehrke – G. Chatzi – S. Bocher (επιμ.), *MYTHOS. Olympia, Kult und Spiele*, Berlin 2012, 69 -73.

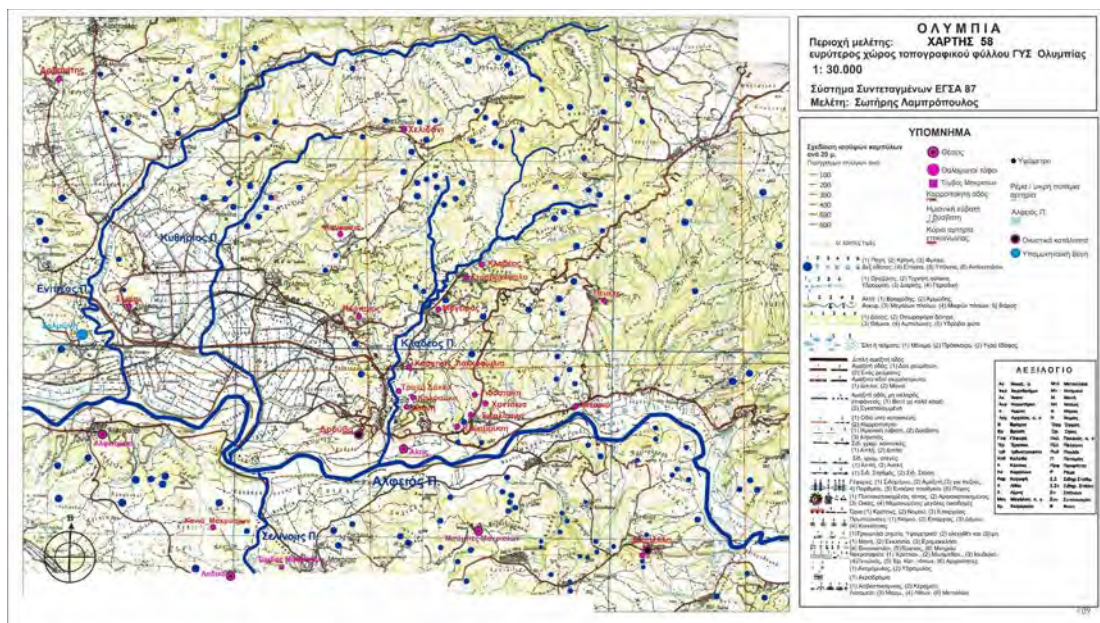
- Wells 2001: L. E. Wells, A geomorphological approach to reconstructing archaeological settlement patterns based on surficial artifact distribution, στο: P. Goldberg – V. T. Holliday – C. R. Ferring (επιμ.), *Earth Sciences and Archaeology*, New York 2001, 107-141.
- Φουντούλης 2000: Ι. Φουντούλης, *Νεοτεκτονική εξέλιξη της Κεντροδυτικής Πελοποννήσου*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Δημοσιεύματα του Τμήματος Γεωλογίας, ΓΑΙΑ 7, Αθήνα 2000, 65-104.
- Φουντούλης κ.ά. 2008: Ι. Φουντούλης – Η. Μαριολάκος – Σ. Μαυρούλης – Ι. Λαδάς, Πλημμυρικές περίοδοι κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους στον ποταμό Κλαδέο – Αρχαία Ολυμπία, στο: G. Migiros – G. Stamatis – G. Stournaras (επιμ.), *8th International Hydrogeological Congress of Greece, 3rd MEM Workshop on Fissured Rocks Hydrology*, Αθήνα 2008, 809-818.



Χάρτης 1. Ηλεία: θέσεις της ΥΕΧ, γεωμορφολογικά δεδομένα και οδοί επικοινωνίας. Αποδίδονται γεωμορφολογικά δεδομένα και οδοί επικοινωνίας (μελέτη και σχεδίαση χαρτογραφικού υποβάθρου Σ. Λαμπρόπουλος).



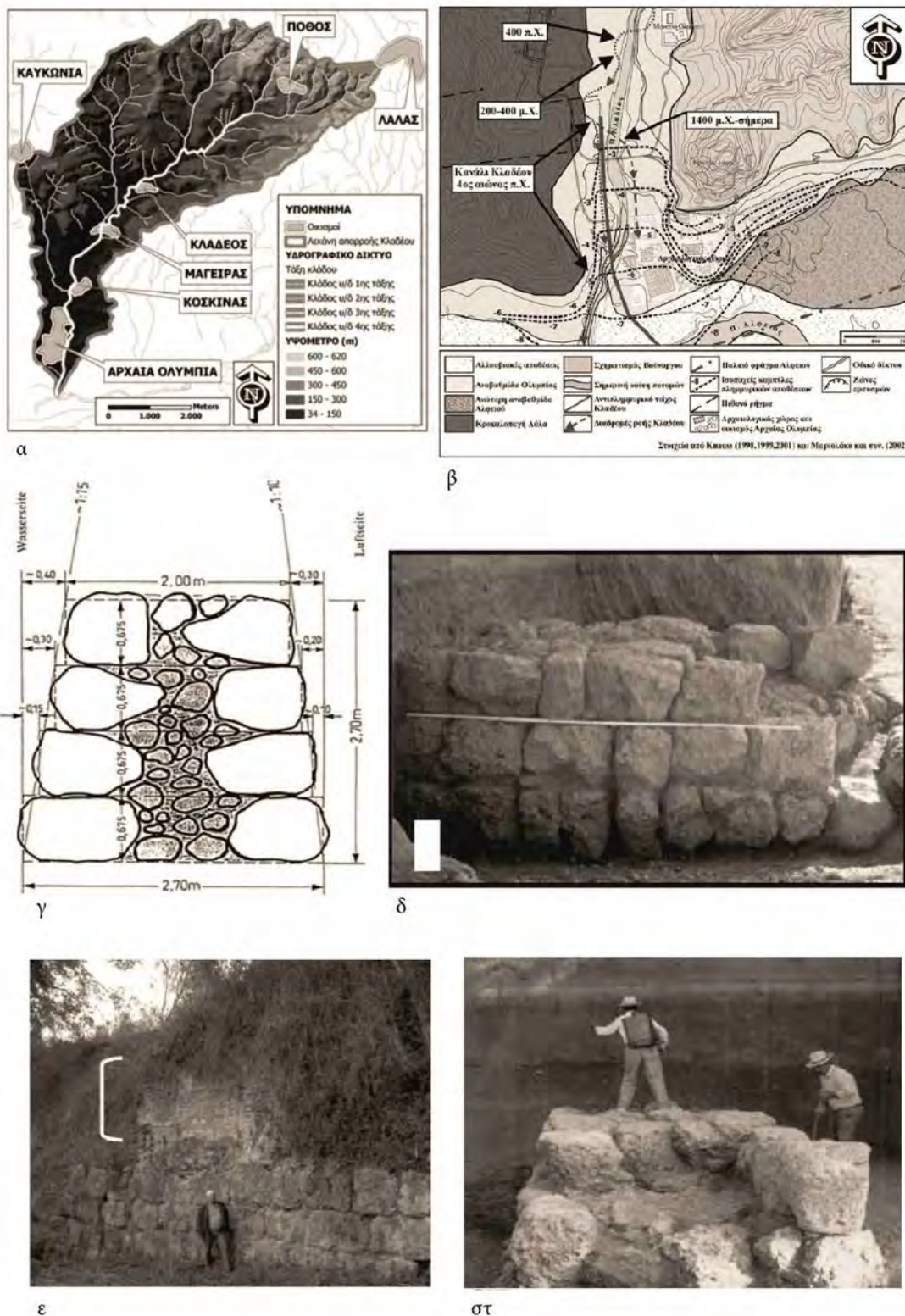
Χάρτης 2. Θέσεις κατά μήκος του ποταμού Αλφειού (μελέτη και σχεδίαση Σ. Λαμπρόπουλος).



Χάρτης 3. Τοπογραφικός χάρτης ΓΥΣ. Ο Αλφειός στην περιοχή της Αρχαίας Ολυμπίας. Επισημαίνεται το σύνολο του υδρογραφικού δικτύου και οι υστεροελλαδικές θέσεις (από Λαμπρόπουλος 2013, χάρτης 58).



Εικ. 1. Ολυμπία. α) Άποψη από ΝΑ, επισημαίνεται η περιοχή των θέσεων εγκατάστασης σε σχέση με το ανάγλυφο της περιοχής έρευνας, τη θέση του Αλφειού ποταμού και του Κλαδέου. Τονίζεται το κριτήριο επιλογής εγκατάστασης, καθώς ελέγχεται η ευρεία κοιλάδα του ποταμού, πέρασμα από και προς το εσωτερικό της Πελοποννήσου. Η θέση της Άλτεως των ιστορικών χρόνων επισημαίνεται με ερυθρωπό τετράπλευρο σχήμα. β-γ) Άποψη της κοιλάδας του Αλφειού και του Κλαδέου από Δ. με τη χρήση Google Earth Pro. Διαπιστώνεται η ευρεία εύφορη κοιλάδα, όπου οι γόνιμες προσχωσιγενείς αποθέσεις σε συνάρτηση με το σημαντικό αριθμό πηγών και λοιπών υδάτινων πόρων παρείχαν πλείστες δυνατότητες οικονομικής ευμάρειας. Επισημαίνεται η υστεροελλαδική θέση εγκατάστασης επί του λόφου Δρούβα. δ) Άποψη από ΝΔ. Επισημαίνεται με μελανό κύκλο η θέση του τύμβου Μακρισίων επί του λόφου Προφήτη Ηλία. Στις λοφώδεις εκτάσεις όπου εγγράφεται διαγραμμισμένος κύκλος, τοποθετείται η θέση ταφικών υστεροελλαδικών συνόλων των Κανιών Μακρισίων (από Λαμπρόπουλος 2013, πίν. 54).



Εικ. 2. Ποταμός Κλαδέος: α) τοπογραφικός χάρτης του Κλαδέου και λεκανών απορροής, β) γεωλογικά στοιχεία, όπου επισημειώνονται οι πλημμυρικές αποθέσεις και οι παλαιοκοίτες της ποτάμιας αρτηρίας, γ-στ) το μυκηναϊκό αντιπλημμυρικό τείχος (από Φουντούλης κ.ά. 2008).

ΗΛΕΙΑ

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΘΑΛΑΜΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΡΕΦΙΟΥ
Θ.Τ. Χ. ΔΡΟΜΟΣ

ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΖΩΩΝ
ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2008

*Μυκηναϊκό Νεκροταφείο
Στρεφίου.
Θ.Τ. Χ. Δρόμος*



*• Σχεδιαστική αποτύπωση:
Λαμπρόπουλος
Σωτήρης*

*• Ψευδώνυμο
Αρχαιολόγος:
Νικολέντζος
Κωνσταντίνος*

Εικ. 3. Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων Στρεφίου. Οστεολογικά ευρήματα (Λαμπρόπουλος 2013, σχέδιο 1).

Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας*

Ο θολωτός τάφος της Καζάρμας εντοπίζεται πλησίον του οικισμού Αρκαδικό Αργολίδας, στα μέσα σχεδόν του οδικού άξονα που ενώνει τη σύγχρονη πόλη του Ναυπλίου με το Ασκληπιείο της Επιδαύρου (εικ. 1). Είναι χτισμένος στις παρυφές του ομώνυμου λόφου, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται ακρόπολη των ιστορικών χρόνων που επισκευάστηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο¹. Άξια προσοχής είναι η θέση του ταφικού μνημείου πλησίον του σποραδικά σωζόμενου μυκηναϊκού οδικού δικτύου, που φαίνεται πως συνέδεε τα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολικής πεδιάδας με το μυκηναϊκό οικισμό της Αρχαίας Επιδαύρου και τη δυτική ακτή του Σαρωνικού κόλπου². Αντιπροσωπευτικά τεκμήρια αυτού του δικτύου αποτελούν οι μυκηναϊκές γέφυρες που εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή του Αρκαδικού και πολύ κοντά στον θολωτό τάφο³. Παράλληλα, θα πρέπει να υπογραμμιστεί η απουσία πρώιμων μυκηναϊκών καταλοίπων στην περιοχή πλησίον του τάφου, καθώς οι μυκηναϊκοί οικισμοί της Ναυπλίας⁴, της Ασίνης⁵, το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, με τη μυκηναϊκή φάση του⁶, αλλά και ο μυκηναϊκός οικισμός της Επιδαύρου⁷ βρίσκονται σε σχετικά μεγάλη απόσταση από το σημείο ανέγερσης του μνημείου.

Η ανασκαφή του 1968

Ο τάφος εντοπίστηκε το καλοκαίρι του 1966 από τον Σεραφείμ Χαριτωνίδη με αφορμή αυθαίρετες εργασίες στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αδελφών Γιαννούλη, οι οποίες και οδήγησαν στην καταστροφή τμήματος της ανωδομής του. Οι δοκιμαστικές τομές που ακολούθησαν, οδήγησαν στην αποκάλυψη κεραμικής που επιβεβαίωσε τη χρονολόγηση του μνημείου στους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους⁸. Η σωστική ανασκαφή του τάφου πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1968 από την τότε έφορο αρχαιοτήτων Ευαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη και κίνησε εξ αρχής το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, καθώς αποτελούσε ένα από τα λίγα παραδείγματα ασύλητων θολωτών τάφων της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής. Μετά την αποκάλυψή του η ανασκαφείας δημοσίευσε προκαταρκτικές εκθέσεις στα Αρχαιολογικά Ανάλεκτα⁹ και στο Αρχαιολογικό Δελτίο¹⁰. Ο κύριος όγκος των ευρημάτων εκτέθηκε στο

* Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον κ. Θ. Μακρή, συντηρητή αρχαιοτήτων, για την ουσιαστική συνεισφορά του στο σχεδιασμό της προβολής παρουσίασης (ppt) της παρούσας ανακοίνωσης αλλά και στην προετοιμασία του σχετικού φωτογραφικού υλικού. Επίσης, ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον κ. Π. Τσάμη, συντηρητή αρχαιοτήτων, για το σχέδιο της κτένας και τη Δρα Olga Krzyszkowska για τις χρήσιμες υποδείξεις της σχετικά με τους σφραγιδολίθους και τα ελεφαντοστέινα ευρήματα του τάφου.

¹ Scanton 1941, 69. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969β, 105, υποσημ. 4-5. Lawrence 1979, 309 κ.ε. Κόντη 1983, 189. Hope Simpson – Hagel, 2006, 44. Πιτερός 2012α, 209.

² Jansen 2002. Hope Simpson – Hagel 2006, 158.

³ Bougia 1996, 212-5, 355 f, 384-387. Hope Simpson 1998. Knauss 2001, 71-75. Παλαιολόγου 2012, 160. Πιτερός 2012α, 208.

⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1973. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1973-74. Πιτερός 2012β.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Frödin – Persson 1938. Dietz 1980. Santillo Frizell 1980.

⁶ Lambrinouidakis 1981. Πέππα-Παπαϊωάνου 1985.

⁷ Φαράκλας 1972, 18 κ.ε. Προσκυνητοπούλου 2011, 70 κ.ε. Πιτερός 2012α, 209 κ.ε.

⁸ Κρυστάλλη 1967, 179 κ.ε.

⁹ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, 1968, 236-238. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969α, 3-6.

¹⁰ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969β, 104 κ.ε.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, ενώ το εκθεσιακό σύνολο της Καζάρμας εμπλουτίστηκε κατά την επανέκθεση του 2007¹¹.

Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς και από την κεραμική της ρωμαϊκής εποχής που βρέθηκε στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης του τάφου, το μεγαλύτερο τμήμα του θαλάμου είχε ήδη καταρρεύσει πριν την ανασκαφή, με αποτέλεσμα να διατηρείται σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση μόνο στη βόρεια πλευρά του (εικ. 2). Το στόμιο και ο δρόμος διατηρούνται στο επίπεδο των κατώτερων δόμων καθώς, σύμφωνα με αναφορές της ανασκαφής, καταστράφηκαν κατά τις αυθαίρετες εργασίες διάνοιξης θεμελίων, οπότε και αφαιρέθηκε και το υπέρθυρο της εισόδου¹².

Ο τάφος έχει προσανατολισμό Βορρά-Νότου, η θεμελίωσή του είναι λαξευμένη στο βράχο, ενώ το αρχικό ύψος της θόλου εκτιμάται ότι έφτανε τα επτά (7) μέτρα. Τα τοιχώματα της θόλου, που διατηρούνται σήμερα σε μέγιστο ύψος τεσσάρων (4) μέτρων, είναι κατασκευασμένα με λίθους ακανόνιστου σχήματος αδρά πελεκημένους μόνο στην όψη. Οι χαμηλότερες στρώσεις διαμορφώνονται με μεγάλους λίθους ενώ στην ανωδομή χρησιμοποιούνται μικρότεροι λίθοι σε ακανόνιστες σειρές, τα κενά των οποίων συμπληρώνονται με μικρότερες πέτρες¹³. Ο συγκεκριμένος τρόπος δόμησης απαντά και σε άλλους πρώιμους θολωτούς τάφους της Αργολίδας, όπως στον Κυκλώπειο τάφο των Μυκηνών¹⁴ και στον Τάφο Ι στη Μαγούλα Γαλατά¹⁵.

Στο εσωτερικό του θαλάμου αποκαλύφθηκαν τρεις ταφικοί λάκκοι λαξευμένοι στον μαλακό βράχο, σε καθέναν από τους οποίους είχε ενταφιαστεί ένας νεκρός. Οι λάκκοι είχαν ορθογώνια διατομή και έφεραν κάλυψη από μεγάλες πλάκες που εδράζονταν σε εσοχές διαμορφωμένες χαμηλότερα από το επιφανειακό περίγραμμα του ορύγματος. Τα κενά μεταξύ των καλυπτηρίων πλακών γεμίζονταν με μικρότερες πέτρες και πηλό. Δυστυχώς, οι γνώσεις μας για τη μορφολογία των λάκκων στηρίζονται αποκλειστικά στο αρχαιολογικό υλικό, καθώς μετά την ανασκαφή τα ορύγματα καταχώθηκαν και η εκ νέου αποκάλυψή τους δεν κατέστη δυνατή για λόγους προστασίας του μνημείου.

Στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις του τάφου η Δειλάκη είχε συνδέσει τους νεκρούς των λάκκων με τις ταφές δύο ανδρών και μιας γυναίκας. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην στο δάπεδο του λάκκου με το κεφάλι προς Βορρά. Στην περίπτωση των ανδρικών ταφών (Λάκκοι ΙΙ, ΙΙΙ) η ανασκαφέας επισημαίνει πως «έκειντο έντος άσκεπούς φορείου ή μεγάλης άσπίδος». Τη γυναικεία ταφή στον Λάκκο Ι συνόδευε χρυσό διάδημα, πολλές χάντρες από αμέθυστο και πιθανώς ασημένιο σκεύος. Η ταφή στον Λάκκο ΙΙ αποδίδεται από τη Δειλάκη σε πολεμιστή καθώς, εκτός από την κεραμική, συνοδευόταν από κράνος με χαύλιους κάπρου, αιχμές βελών, χάλκινα εγχειρίδια και μαχαίρια, μολύβδινα σταθμά, πλήθος χαντρών από ημιπολύτιμους λίθους και γυαλί, σφραγιδόλιθους, και ασημένιο σκεύος με επίχρυσο περιχέλωμα. Η ταφή στον Λάκκο ΙΙΙ αποδόθηκε επίσης σε πολεμιστή και περιλάμβανε μεταξύ άλλων χάλκινα όπλα και εργαλεία, κράνος από χαύλιους κάπρου, χάλκινους δίσκους ζυγού και κτένα από ελεφαντόδοντο.

Εκτός από τα προαναφερθέντα κτερίσματα που επιβεβαιώνουν, παράλληλα με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα, τη χρονολόγηση της κύριας φάσης του τάφου στην Υστεροελλαδική ΙΙ περίοδο, στην επίχωση του θαλάμου αποκαλύφθηκε πληθώρα κεραμικών οστράκων, κυρίως ανακτορικών αμφορέων, καθώς και ποικιλία ευρημάτων όπως σφραγιδόλιθοι, χάντρες και θραύσματα αντικειμένων από μέταλλο και ελεφαντόδοντο¹⁶.

¹¹ Παππή 2009, 104.

¹² Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969β, υποσημ. 7.

¹³ Δειλάκη 1968, 237. Pelon 1976, 182.

¹⁴ Τσούντας 1891, 19. Wace 1920-23, 288-290 εικ. 50.

¹⁵ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 168 κ.ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2009, 506-508.

¹⁶ Βλ. υποσημ. 9, 10.

«Επανασκάπτοντας»

Η αφετηρία του εγχειρήματος της μελέτης του τάφου δεν θα μπορούσε να εντοπισθεί αλλού παρά στην αναζήτηση και ανασύνθεση του αρχείου της ανασκαφής και του σχετικού φωτογραφικού και σχεδιαστικού υλικού που διατηρούσε η ανασκαφείας και η αρμόδια Εφορεία. Στο αρχείο της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εντοπίστηκε το πρωτότυπο Ημερολόγιο της ανασκαφής, το οποίο σαρώθηκε ψηφιακά σε υψηλή ανάλυση. Επιπλέον, για να επιτευχθεί η απρόσκοπτη μελέτη του συχνά δυσανάγνωστου χειρογράφου, το κείμενο του Ημερολογίου αντιγράφηκε σε αρχείο επεξεργασίας κειμένου, παρέχοντας τη δυνατότητα της άμεσης επισήμανσης όρων, ημερομηνιών και ανασκαφικών δεδομένων. Ο δε κατάλογος των ευρημάτων και ανασκαφικών ομάδων, που περιλαμβανόταν στο Ημερολόγιο, μετατράπηκε σε ψηφιακή βάση δεδομένων, η οποία βοήθησε στην κατηγοριοποίησή τους και έδωσε τη δυνατότητα συνδυαστικών αναζητήσεων, αλλά και μελλοντικής συμπλήρωσης του καταλόγου με νέα στοιχεία.

Στην Εφορεία εντοπίστηκαν επίσης λίγα διοικητικά έγγραφα, φωτογραφίες και σχέδια, ενώ ο μεγαλύτερος όγκος του αρχείου της ανασκαφείας, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου της ανασκαφής της Καζάρμας, παραδόθηκε από την οικογένεια της Δεϊλάκη μετά το θάνατό της στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σηπλαιολογίας Νότιας Ελλάδας¹⁷. Σε αυτό το αρχαικό σύνολο βρέθηκαν πολλές φωτογραφίες, πρωτότυπα φιλμ και διαφάνειες που σαρώθηκαν, επεξεργάστηκαν και αρχειοθετήθηκαν ψηφιακά στη διάταξη που βρέθηκαν στα αρχεία της Υπηρεσίας.

Ένα σημαντικό τμήμα της έρευνάς μας έλαβε χώρα στις αποθήκες της Δ' Ε.Π.Κ.Α., όπου φιλοξενείται το υλικό της ανασκαφής. Η προϋπάρχουσα ψηφιακή βάση δεδομένων του μουσείου αποτέλεσε την απαραίτητη και εξαιρετικά χρήσιμη αφετηρία, αλλά γρήγορα μας υπέδειξε την ανάγκη για επικαιροποίησή της και διασταύρωση των ευρημάτων και των ανασκαφικών ομάδων με τα νέα δεδομένα του Ημερολογίου και του ψηφιακού αρχείου που είχαμε διαμορφώσει.

Τα νέα ευρήματα

Στην πορεία της διαχείρισης του ανασκαφικού υλικού πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης των ευρημάτων από τον συντηρητή του προγράμματος Θάνο Μακρή. Η σταθεροποίηση της υπάρχουσας φθοράς του οστεολογικού υλικού αποτέλεσε τον πρωταρχικό στόχο, ιδιαίτερα λόγω των επιδράσεων των παλαιότερων επεμβάσεων συντήρησης. Η δε κατάσταση των οστών ήταν πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί συνολικά λόγω του στερεωτικού μέσου, που είχε χρησιμοποιηθεί κατά την ανασκαφή του 1968, δημιουργώντας ένα παχύ και συμπαγές στρώμα. Εφαρμόστηκαν τεστ καθαρισμού σε διάφορα σημεία για να βρεθεί το κατάλληλο μέσο αφαίρεσης και αποφασίστηκε ως ιδανικότερη λύση η χρήση ήπιου οργανικού διαλύτη σε συνδυασμό με μηχανικό καθαρισμό. Παρ' όλα αυτά, το παλαιότερο στερεωτικό δεν ήταν εφικτό να αφαιρεθεί πλήρως, ενώ μετά την ολοκλήρωση του καθαρισμού δεν πραγματοποιήθηκε στερέωση με νέο υλικό, καθώς περαιτέρω επιβάρυνση των οστών πιθανότατα θα περιόριζε την αποτελεσματικότητα μελλοντικών εργαστηριακών αναλύσεων.

Ο καθαρισμός του σκελετικού υλικού υπήρξε καθοριστικός για την αποκάλυψη νέων, άγνωστων μέχρι σήμερα, ευρημάτων με ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, κατά τη συντήρηση του σκελετού από το Λάκκο ΙΙ βρέθηκε φακοειδής σφραγιδόλιθος (εικ. 3) από αδιαφανή ημιπολύτιμο λίθο με παράσταση οδοντόφρακτου κράνους. Το σημείο εύρεσής του κοντά στον ώμο του νεκρού, καθιστά πολύ πιθανό το συσχετισμό του με το εντυπωσιακό περιδέραιο από σφραγιδοκύλινδρους, χάντρες από γυαλί και ημιπολύτιμους λίθους που είχε

¹⁷ Βλ. τον πρόλογο και το σημείωμα της επιμελήτριας Ε. Μάρου στην επανέκδοση της διδακτορικής διατριβής της Ε. Πρωτονοταρίου Δεϊλάκη (Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 11-14).

αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του 1968¹⁸. Τόσο η εξαιρετική ποιότητα επεξεργασίας του λίθου (πιθανώς ίασπης με κιτρινωπές φλεβώσεις¹⁹), όσο και ο τύπος του εικονιζόμενου κράνους με διπλό λοφίο, είναι εξαιρετικά σπάνια²⁰. Το πλησιέστερο παράλληλο της παράστασης απαντά σε σφραγιδόλιθο από τον θολωτό τάφο στο Βαφειό Λακωνίας²¹. Και στις δύο περιπτώσεις το κράνος απεικονίζεται σε όψη, έχει σχήμα κυψελοειδές με κομβίοσχημη απόληξη, σιγμοειδή διακόσμηση σε τρεις ζώνες και επίστεψη από δύο κερατόμορφα λοφία²².

Στον ίδιο λάκκο βρέθηκε γυάλινη αμφίκυρτη χάντρα με χρυσό στέλεχος κατά τον οριζόντιο άξονα (εικ. 4), τις απολήξεις του οποίου διακοσμούν ρόδακες με έκτυπη τεχνική (geroussé). Το εύρημα αυτό παρουσιάζει ομοιότητες, κυρίως ως προς την τεχνική χρυσόδετης επένδυσης, με το σφραγιδόκλινδρο από σαρδόνυχα που βρέθηκε στο θολωτό τάφο του Μυρσινοχωρίου (Ρούτσι) και χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΑ περίοδο²³.

Κατόπιν μακροσκοπικής και μικροσκοπικής εξέτασης του ευρήματος από τη Δρα Καλλιόπη Νικήτα, ερευνήτρια του Πανεπιστημίου του Nottingham, διαπιστώθηκε ότι το γυαλί της χάντρας από την Καζάρμα είναι διαφανές και άχρωμο, κάτι που απαντά εξαιρετικά σπάνια στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, λόγω της πολύπλοκης τεχνικής που απαιτείται για τον καθαρισμό του υλικού από τις προσμίξεις, οι οποίες καθορίζουν και το τελικό του χρώμα. Δύο χρυσά ελλειψοειδή ελάσματα βρέθηκαν και στον Λάκκο Ι και προφανώς ανήκαν σε ανάλογο τύπο χρυσόδετης χάντρας, από την οποία όμως δεν σώθηκαν ούτε το στέλεχος ούτε το υλικό της επένδυσης.

Η επισταμένη μελέτη ήδη γνωστών ευρημάτων σε συνδυασμό με τις εργασίες συντήρησης οδήγησαν επίσης στην αποκάλυψη νέων εντυπωσιακών στοιχείων. Συγκεκριμένα, σε χάλκινο μαχαίρι από τον Λάκκο ΙΙΙ²⁴ ανακαλύφθηκε η ύπαρξη διακόσμησης που είχε διαφύγει της προσοχής μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ένα μικρό μονόκοπο μαχαίρι με ασημένια καρφιά στη λαβή, η οποία πιθανότατα έφερε και επένδυση από ελεφαντόδοντο. Η λεπίδα, αμέσως μετά τη λαβή, διακοσμείται και στις δύο όψεις της με ανάγλυφη προτομή γρύπα (εικ. 5). Το κεφάλι του γρύπα στρέφεται προς τα κάτω και φέρει περίτεχνο λοφίο με τρεις σπειρόσχημες απολήξεις, ενώ ο ασυνήθιστα λεπτός και μακρύς λαιμός του διακοσμείται με τέσσερις συνεχόμενες σπείρες. Το ράμφος του είναι κλειστό, ενώ η διαγραμμισμένη μηνιοειδής περιοχή ανάμεσα στον αμυγδαλόσχημο οφθαλμό και την αρχή του λαιμού πιθανώς αποδίδει το πτέρωμα. Η διακόσμηση μαχαιριών απαντά σπάνια²⁵, ενώ ειδικά η απεικόνιση του γρύπα καθιστά το ιδιαίτερα επιμελημένο μαχαίρι από την Καζάρμα μοναδικό. Παρότι οι γρύπες απεικονίζονται σε πλήθος τεχνέργων της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής (σφραγιδόλιθους, τοιχογραφίες, κεραμική, ελεφαντοστέινα)²⁶, στη μεταλλοτεχνία μαρτυρούνται μόνο στους

¹⁸ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1968, 2-5. Aguz κ.ά. 2008, 402-403 εικ. 258.

¹⁹ Σχετικά με τον προσδιορισμό του υλικού του σφραγιδόλιθου, η Δρ. Olga Krzyszkowska, στο πλαίσιο μιας πρώτης εξέτασης των σφραγιδόλιθων της Καζάρμας τον Σεπτέμβριο του 2012, διατύπωσε την άποψη ότι πιθανώς πρόκειται για ίασπη με χρωματικές διαβαθμίσεις.

²⁰ Η απόδοση οδοντόφρακτου κράνους με διπλό (κερατόμορφο) λοφίο δεν απαντά συχνά στην πρώιμη μυκηναϊκή σφραγιδολογία. Συνήθως το κράνος παριστάνεται με μονό λοφίο, ενδεικτικά βλ. CMS I (Sakellariou 1964), αριθ. 153. CMS VII (Kenna 1967), αριθ. 195. CMS X (Betts 1980), αριθ. 149.

²¹ Τσούντας 1889, 169 κ.ε. πίν. X, 37. Niemeier 1981, 293 αριθ. 260. Βαρβαρήγος 1981, 104 κ.ε.

²² Ειδικά για τη διπλή κερατόμορφη απόληξη του κράνους στον σφραγιδόλιθο του Βαφειού έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις, ενδεικτικά βλ. Borchhardt 1972, 35-36. Sakellariou-Xenaki 1953, 46-58. Κορρές 1966, 120 κ.ε.

²³ Δημακοπούλου 1988, 218.

²⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969β, πίν. 84ς (το δεύτερο δεξιά από επάνω).

²⁵ Παρότι τα μαχαίρια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία όσον αφορά το σχήμα, ελάχιστα συγκριτικά είναι τα γνωστά αιγαιακά παραδείγματα διακοσμημένων λεπίδων. Ενδεικτικά βλ. Wace 1932, 104 (25) πίν. VII:1. Sandars 1955, 175-177, 185 εικ. I.4. Morricone 1972-1973, 278 εικ. 239. Benzi 1992, 310 πίν. 179g, 359 πίν. 179i. Συνηθέστερα απαντά η απόδοση εγχάρκτων γραμμών κατά το μήκος της λεπίδας, πλησίον της ράχης, βλ. Sandars 1955, 188-195. Foltiny 1980, 272 κ.ε. Tripathi 1988, 191. Σε υστερότερες της πρώιμης ΥΕ περιόδου χρονολογικές φάσεις απαντούν διακοσμημένα μαχαίρια συγκεκριμένων τύπων, κάποια εκ των οποίων θεωρούνται εισαγωγές ή τοπικά προϊόντα ξενικής εμπνεύσεως, βλ. Miložić 1955, 153-8 εικ. I.7, I.13. Βοκοτοπούλου 1969, 185-187 εικ. 2. Ιακωβίδης 1979, τόμ. Α' 313, τόμ. Β' 342-345 εικ. 149 (M53), τόμ. Γ' πίν. 95γ. Harding 1984, 132 κ.ε. εικ. 35.2-3, 35.7.

²⁶ Για μια γενική επισκόπηση των τεχνέργων με γρύπες, βλ. Zouzoula 2007, 1-77.

Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών σε ξίφη, εγχειρίδια, περιτμήτα ελάσματα και επιρράμματα²⁷. Γρύπας διακοσμεί και δύο σφραγιδοκυλίνδρους από τον τάφο της Καζάρμας²⁸.

Στον ίδιο λάκκο είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή μία αποσπασματικά σωζόμενη κτένα από ελεφαντόδοντο²⁹. Στη ράχη της διατηρείται έκτυπη διακόσμηση με τρίλοβους κάλυκες, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με λεπτή ταινία που φέρει στιγμές κατά διαστήματα. Κατά τη συντήρηση των ευρημάτων του λάκκου βρέθηκαν άγνωστα μέχρι τώρα συνανήκοντα τεμάχια από ελεφαντόδοντο, ένα εκ των οποίων αποτελεί τμήμα λαβής (εικ. 6). Φέρει δε τετράγωνο γόμφο για τη στερέωσή του στο κύριο σώμα της κτένας, θυμίζοντας αντίστοιχο παράδειγμα από τον θαλαμωτό Τάφο 529 στις Μυκήνες³⁰. Η ανακάλυψη του τμήματος αυτού της λαβής, η οποία φέρει πανομοιότυπη διακόσμηση με εκείνη στη ράχη της κτένας, κατατάσσουν το αντικείμενο στο σπάνιο πρώιμο μυκηναϊκό τύπο κτένας με χωριστή λαβή³¹ που απαντάται στις Μυκήνες³², στο Μυρσινοχώρι (Ρούτσι)³³, στον Κακόβατο³⁴ και στην Ανάλυση Κυνουρίας³⁵.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής είχαν περισυλλεγεί σπόροι και δείγματα χώματος, τα οποία εξετάζονται από την αρχαιοβοτανολόγο και λέκτορα του Πανεπιστημίου του Nottingham Δρα Αλεξάνδρα Λιβαρδά. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται μεγάλος αριθμός διάτρητων πυρήνων ελιάς. Η προκαταρκτική τους μελέτη έδειξε ότι τα συγκεκριμένα οργανικά ευρήματα, δεν αποτελούν πρωτότυπο αρχαιολογικό υλικό, καθώς η επιβίωση τους θα ήταν λογική μόνο εφόσον αυτά είχαν απανθρακωθεί ή μετατραπεί σε απολίθωμα.

Το ανασκαφικό σύνολο συμπεριλάμβανε και ικανό αριθμό οστών ζώων από μία ποικιλία ειδών που μελετώνται από την αρχαιοζωολόγο, ερευνήτρια του Πανεπιστημίου του Sheffield, Δρα Βαλασία Ισαακίδου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη μιας μοναδικής ομάδας οστών από το στόμιο του τάφου, την οποία η ανασκαφέας αναφέρει ως «θυσία μόσχου» και συνδέει με σκύφο της υπομυκηναϊκής περιόδου³⁶. Η ανάλυση αυτού του συνόλου έδειξε ότι πρόκειται για το εμπρόσθιο δεξί πόδι κόκκινου ελαφιού (*cervus elaphus*) και πιθανώς μέρους του κορμού του. Μερικά από τα οστά έχουν θραυστεί κατά χώραν, ενώ τα οστά του ποδιού φαίνεται να έχουν υποστεί κάυση, πιθανώς κατά χώρα, αποτελώντας μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία των πρακτικών της όψιμης μυκηναϊκής περιόδου³⁷.

Επίλογος

Ο θολωτός τάφος της Καζάρμας, παρά το γεγονός ότι δεν είχε μελετηθεί συστηματικά, αποτελούσε πάντα σημείο αναφοράς για τους μελετητές της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής. Σήμερα, 45 περίπου χρόνια μετά την αποκάλυψή του, επιχειρείται η αναλυτική και συνάμα καθολική προσέγγιση όλων των στοιχείων που τον συνθέτουν. Όπως έγινε προφανές, η

²⁷ Karo 1930-1933, 135-136 αριθ. 747 πίν. XCI-XCII εικ. 50, 101 αριθ. 417 πίν. LXXIII εικ. 34, 51 αριθ. 47 πίν. XXVI εικ. 48 αριθ. 29 πίν. XXVII. Μυλωνάς 1972-1973, 86 αριθ. Δ-277 εικ. 8 πίν. 67-68. Η απόδοση των γρυπών εδώ όμως παρουσιάζει στυλιστικές διαφορές, καθώς π.χ. δεν φέρουν λοφίο, ενώ στα όπλα είναι περισσότερο σχηματοποιημένοι χωρίς τη ζωντάνια του μοτίβου από την Καζάρμα. Γρύπες κοσμούν και χρυσή αμφικωνική κεφαλή περόνης ή σφονδύλι από τον Τάφο IV, βλ. Karo 1930-33, 78 αριθ. 274 πίν. XXXII.

²⁸ Aruz 2008, 167-168. Aruz κ.ά. 2008, 403 εικ. 258.

²⁹ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969α, 4.

³⁰ Wace 1932, 105 εικ. 42. 43.

³¹ Τύπος Β κατά Σακελλαράκη-Κωνσταντινίδη 2010, 168-171, 178 κ.ε., 192. Ο Buccholz (1984-1985, 122), κατατάσσει την κτένα στον τύπο Plattenkamm (IIIa). Ο Poursat (1977β, 23-24 υποσημ. 2) κάνει απλή αναφορά στην κτένα της Καζάρμας, καθώς δεν τη μελέτησε.

³² Τάφος Γ (Ταφικός κύκλος Β): Μυλωνάς 1972, 78-79 πίν. 62β. Τάφος 529: βλ. υποσημ. 26.

³³ Τάφος 2: Poursat 1977α, 138 αριθ. 410 πίν. XLI.

³⁴ Κακόβατος, θολωτός τάφος Α: Müller 1909, 288 πίν. XII.1. Στον ίδιο τύπο πιθανώς ανήκει και θραύσμα κτένας από τον ίδιο τάφο, Müller 1909, 285 πίν. XII.2.

³⁵ Kalogeropoulos 1998, 64-66 πίν. 7 (16-17) πίν. 16a-b (16-17). Κατά την Παπαευθυμίου-Παπανθίμου (1979, 196), τμήμα κτένας από τον Τάφο II της Πρόσυμνας ανήκει μάλλον στον ίδιο τύπο.

³⁶ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1968, 237. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969α, 3. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969β, 105. Mountjoy 1999, 196 αριθ. 469. Παπαδημητρίου 2006, 284 κ.ε.

³⁷ Antonaccio 1995, 28 κ.ε., 245.

συνδρομή κι άλλων επιστημονικών κλάδων είναι καθοριστική για την εξαγωγή συμπερασμάτων που ξεφεύγουν από τις καθιερωμένες μορφολογικές και στυλιστικές συγκρίσεις.

Η ποικιλία των κτερισμάτων και το γεγονός ότι αυτά αντιπροσωπεύουν σχεδόν όλες τις κατηγορίες των αντικειμένων γοήτρου που απαντούν στους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών και στους πρώιμους θολωτούς τάφους της Πελοποννήσου καταδεικνύουν την υψηλή κοινωνική θέση των νεκρών. Τέχνηρα από εισηγμένες πρώτες ύλες τεκμηριώνουν εμπορικές συναλλαγές και σχέσεις με άλλα κέντρα του πρώιμου μυκηναϊκού κόσμου, καθώς και με περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και της βόρειας Ευρώπης. Η τυπολογία και η διακόσμηση συγκεκριμένων κατηγοριών ευρημάτων δηλώνουν έντονες μινωικές επιδράσεις, αν όχι εισαγωγές.

Η ανασύνθεση των ταφικών εθίμων και η ταυτότητα των ενοίκων του τάφου, ο ρόλος τους στην κοινωνική ιεραρχία της εποχής, καθώς και η σχέση τους με τα άλλα σύγχρονα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας παραμένουν μερικά από τα ζητούμενα της έρευνας. Η εκ νέου μελέτη του μνημείου, στηριζόμενη στη θαρραλέα οικονομική υποστήριξη του Institute of Aegean Prehistory (INSTAP), αποτελεί μία διαδικασία δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη και φιλοδοξεί να απαντήσει σε παλιά ερωτήματα, να δημιουργήσει νέες συνδέσεις και ίσως να αναιρέσει υπάρχουσες υποθέσεις. Τα νέα ευρήματα φαίνεται να είναι γεμάτα υποσχέσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antonaccio 1995: C. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Lanham 1995.
- Aruz 2008: J. Aruz, *Marks of Distinction. Seals and Cultural Exchange Between the Aegean and the Orient (ca. 2600-1360 B.C.)*, CMS Beiheft 7, Mainz 2008.
- Aruz κ.ά 2008: J. Aruz – K. Benzel – J. M. Evans, *Beyond Babylon. Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, κατάλογος εκθεσης, New York – New Haven – London 2008.
- Βαρβαρήγος 1981: Α. Π. Βαρβαρήγος, *Το οδοντόφρακτον μυκηναϊκόν κράνος (ως προς την τεχνική της κατασκευής του)*, Αθήνα 1981.
- Benzi 1992: M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea*, Incunabula Graeca 94, Roma 1992.
- Betts 1980: J. H. Betts, *Die Schweizer Sammlungen*, CMS X, Berlin 1980.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Βοκοτοπούλου 1969: Ι. Π. Βοκοτοπούλου, Νέοι κιβωτιόσημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου, *AE* 1969, 179-207.
- Borchhardt 1972: J. Borchhardt, *Homerische Helme*, Mainz 1972.
- Bougia 1996: P. Bougia, *Ancient Bridges in Greece and Coastal Asia Minor*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania, Philadelphia 1996.
- Buccholz 1984-1985: H. G. Buccholz, Ägäische Kämme, *Acta PraehistA* 16-17, 1984-1985, 91-142.
- Dietz 1980: S. Dietz, *Asine II, Results of the Excavations East of the Acropolis, 1970-1974, Fasc. 2: The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4° 24.2, Stockholm 1980.
- Φαράκλας 1972: Ν. Φαράκλας, *Επιδαυρία*, Αθήνα 1972.
- Foltiny 1980: S. Foltiny, Schwert, Dolch und Messer, στο: H.-G. Buchholz (επιμ.), *Kriegswesen, Teil 2. Angriffswaffen: Schwert, Dolch, Lanze, Speer, Keule*, Archaeologia Homerica 4/E2, Göttingen 1980, 231-274.
- Frödin – Persson 1938: O. Frödin – A. W. Persson, *Asine I, Results of the Swedish excavations, 1922-1930*, Stockholm 1938.
- Harding 1984: A. F. Harding, *The Mycenaean Europe*, London 1984.
- Hope-Simpson 1998: R. Hope-Simpson, The Mycenaean highways, *EMC* 42, 17, 1998, 239-260.
- Hope-Simpson – Hagel 2006: R. Hope-Simpson – D. K. Hagel, *Mycenaean Fortifications, Highways, Dams and Canals*, Studies in Mediterranean Archaeology 133, Sävedalen 2006.
- Ιακωβίδης 1969: Σ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείο*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 67, τόμ. Α' - Γ', Αθήνα 1969.

- Jansen 2002: A. Jansen, *A Study of the Remains of Mycenaean Roads and Stations of Bronze-Age Greece*, Mellen Studies in Archaeology 1, Lewiston 2002.
- Kalogeropoulos 1998: K. Kalogeropoulos, *Die Frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (südöstliches Arkadien) mit einem Beitrag zu den Palatialen Amphoren des griechischen Festlandes*, Bibliothek der Antiken in Athenais Archaiologikes Etaireias 175, Athen 1998.
- Karo 1930-1933: G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930.
- Kenna 1967 : V. E. G. Kenna, *Die englischen Museen II. London, British Museum; Cambridge, Fitzwilliam Museum; Manchester, University Museum; Liverpool, City Museum; Birmingham, City Museum*, CMS VII, Berlin 1967.
- Knauss 2001: J. Knaus, *Späthelladische Wasserbauten: Erkundungen zu Wasserwirtschaftlichen Infrastrukturen der Mykenischen Welt*, München 2001.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Η μαγούλα στο Γαλατά της Τροιζηνίας. Ένα νέο ΜΕ-ΥΕ κέντρο στο Σαρωνικό, στο: Ε. Κονσολάκη – Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998, Τόμος Α΄: Η προϊστορική περίοδος*, Αθήνα 2003, 159-228.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2009: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Νέα προϊστορικά ευρήματα από την Τροιζηνία, στο: Β. Βασιλοπούλου – Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003*, Αθήνα 2009, 497-517.
- Κόντη 1983: Β. Κόντη, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του νομού Αργολίδας, *Σύμμεικτα* 5, 169-202.
- Κορρές 1966: Γ. Σ. Κορρές, Οδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη, *ΑΕ* 1966, 119-126.
- Κρυστάλλη 1967: Κ. Κρυστάλλη, Καζάρμα, *ΑΔ* 22, Β΄ Χρονικά, 1967, 179-180.
- Lambrinoudakis 1981: V. Lambrinoudakis, Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollo Maleatas, στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4° 27, Stockholm 1981, 59-65.
- Lawrence 1979: A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford 1979.
- Milojčić 1955: V. Milojčić, Einige „Mitteleuropäische“ Fremdlinge auf Kreta, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 2, 1955, 153-169.
- Morricone 1972-1973: L. Morricone, Coe. Scavi e scoperte nel 'Serraglio' e in località minori (1935-1943), *ASAA* 50-51, 1972-1973, 139-396.
- Mountjoy 1999: P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999.
- Müller 1909: K. Müller, Alt Pylos II. Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos, *MDAI(A)* 34, 1909, 269-328.
- Μυλωνάς 1972-1973 : Γ. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Τόμοι Α΄-Β΄, Αθήνα 1972-73.
- Niemeier 1981: W. D. Niemeier, *Studien zur minoischen und helladischen Glyptik, Beiträge zum 2. Marburger Siegel-Symposium, 26.-30. September 1978*, CMS Beiheft 1, Berlin 1981.
- Παλαιολόγου 2012: Ε. Παλαιολόγου, Μυκηνή ευρυάγρια: Η περιοχή πέριξ των Μυκηνών, στο: Βλαχόπουλος 2012, 158-161.
- Παπαδημητρίου 2006: Α. Παπαδημητρίου, Η υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική κεραμική στο Άργος, στο: Μ. Καζάκου – Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 281-288.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979: Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1979.
- Παππή 2009: Ε. Παππή, Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Η επανέκθεση, *Αρχαιολογία και τέχνες* 113, 2009, 101-106.
- Pelon 1976: O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'Âge du bronze (IIIe-IIe millénaire av. J.-C.)*, BÉFAR 229, Paris 1976.
- Πέππα-Παπαϊωάννου 1985: Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα ειδώλια από το Ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδαυρίας*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1985.
- Πιτερός 2012α: Χ. Πιτερός, Επιδαύρια Χώρα, στο: Βλαχόπουλος 2012, 208-211.
- Πιτερός 2012β: Χ. Πιτερός, Ναυπλία, στο: Βλαχόπουλος 2012, 168-169.
- Poursat 1977α: J. C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée national d'Athènes*, BÉFAR 230/2, Paris 1977.

- Poursat 1977β: J. C. Poursat, *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien*, BÉFAR 230/1, Paris 1977.
- Προσκυνητοπούλου 2011: Ρ. Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων 102, Αθήνα, 2011.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1968: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Θολωτός τάφος Καζάρμας*, AAA 1, 1968, 236-238.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969α: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Θολωτός τάφος Καζάρμας*, AAA 2, 1969, 3-6.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969β: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Καζάρμα*, ΑΔ 24, 1969, Β' Χρονικά, 104-105.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1973: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Ακροναυπλία, ανασκαφικά έρευνα εις περιοχήν Ναυπλίας*, ΑΔ 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 87-93.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1973-1974: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *ΑΔ 29, 1973-1974*, Β'2 Χρονικά, 202-204.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους, Διατριβή επί διδασκαλία*, Άργος I, Αθήνα 2009.
- Σακελλαράκης – Κωνσταντινίδη-Συβρίδη 2010: Γ. Σακελλαράκης – Ε. Κωνσταντινίδη-Συβρίδη, *Ελεφάντινα κτένια από τη Μυκηναϊκή Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, ΑΕ 149, 2010, 145-208.
- Sakellariou 1964: A. Sakellariou, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, CMS I, Berlin 1964.
- Sakellariou-Xenaki 1953: A. Sakellariou-Xenaki, *La représentation du casque en dents de sanglier*, BCH 77, 1953, 46-58.
- Sandars 1955: N. K. Sandars, *The antiquity of the one-edged bronze knife in the Aegean*, *Proceedings of the Prehistoric Society* 21, 1955, 174-197.
- Santillo Frizell 1980: B. Santillo Frizell, *An Early Mycenaean Settlement at Asine. The Late Helladic IIB-III A1 Pottery*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Göteborgs Universitet, 1980.
- Scranton 1941: R. L. Scranton, *Greek Walls*, Cambridge 1941.
- Τσουντας 1889: Χ. Τσουντας, *Έρευνα εν τή Λακωνική και ό τάφος τοῦ Βαφειοῦ*, ΑΕ 1889, 129-172.
- Wace κ.ά 1921-1923: A. J. B. Wace – W. A. Heurtley – W. Lamb – L. B. Holland – C. A. Boethius, *Excavations at Mycenae*, BSA 25, 1921-1923.
- Wace 1932: A. J. B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, Archaeologia 82, Oxford 1932.
- Zouzoula 2007: Ε. Zouzoula, *The Fantastic Creatures of Bronze Age Crete*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Nottingham, 2007.



Εικ.1. Ο θολωτός τάφος της Καζάρμας και τα κυριότερα μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδας.



Εικ. 2. Ο τάφος της Καζάρμας από Νότο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 3. Η εύρεση του σφραγιδόλιθου κατά τον καθαρισμό των οστών, φωτογραφία και σχέδιο του σφραγιδόλιθου (σχεδ. S. Lieberknecht).



Εικ. 4. Η γυάλινη χρυσόδετη χάντρα.



Εικ. 5. Το χάλκινο μαχαίρι με την προτομή γρύπα (σχεδ. Θ. Μακρής – Π. Τσάμης).



Εικ. 6. Η κτένα από ελεφαντόδοντο.

Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου

Οι πρόσφατες έρευνες στον λόφο του Αγίου Βασιλείου¹ και συγκεκριμένα η ανεύρεση πινακίδων Γραμμικής Β, εντυπωσιακών κτηρίων σε πυκνό οικοδομικό ιστό, εκατοντάδων θραυσμάτων τοιχογραφιών και πολλών πολύτιμων αντικειμένων έχουν ήδη αναδείξει τη σημασία του οικισμού που πιθανόν αποτελούσε το πολιτικό και διοικητικό κέντρο της μυκηναϊκής Λακωνίας. Πέραν όμως από τα εντυπωσιακά ευρήματα της Ύστερης Μυκηναϊκής εποχής (ΥΕ IIIA-B), έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι στον Άγιο Βασίλειο έχουν ήδη εντοπισθεί πρωιμότερες φάσεις του οικισμού, αλλά και σύγχρονό τους πρώιμο μυκηναϊκό νεκροταφείο. Η περαιτέρω αποκάλυψη και μελέτη της πρώιμης κατοίκησης του οικισμού και η ολοκλήρωση της ανασκαφής του νεκροταφείου θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε καλλίτερα την εξέλιξη του Αγίου Βασιλείου, αλλά και γενικότερα τη γένεση και διαμόρφωση του μυκηναϊκού βασιλείου στη Λακωνία.

Στην ανακοίνωση αυτή γίνεται μια πρώτη παρουσίαση του νεκροταφείου που ανασκάπτεται σε μικρή απόσταση (περίπου 50-70 μ.) προς Βορρά του μυκηναϊκού Κτηρίου Α (εξ ου και Βόρειο Νεκροταφείο)². Το νεκροταφείο δηλαδή βρίσκεται έξω από τον οικισμό, αλλά σε μικρή απόσταση από τα σπίτια. Η εμφάνιση οργανωμένων νεκροταφείων (στην αρχή σχετικά κοντά στον οικισμό) και η σταδιακή μείωση του αριθμού των εντός των τειχών ταφών³ αποτελούν φαινόμενο χαρακτηριστικό της μετάβασης από τη ΜΕ στη ΥΕ περίοδο στον νότιο ελλαδικό χώρο⁴. Συγχρόνως, όμως, υπάρχουν διαφορές μεταξύ περιοχών: στη μεν Αργολίδα νεκροταφεία εκτός οικισμών εμφανίζονται ήδη στη ΜΕ II (π.χ. τα νεκροταφεία στις υπώρειες της Ασπίδας στο Άργος⁵, το Ανατολικό Νεκροταφείο/Eastern Cemetery της Ασίνης⁶), αλλά χρησιμοποιούνται πιο εντατικά στη ΜΕ III, ενώ στη Μεσσηνία νεκροταφεία εκτός οικισμού υπάρχουν ήδη από την αρχή της ΜΕ εποχής, συνήθως υπό μορφή τύμβων⁷.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων 2010, 2011 και 2012 ανεσκάφη συστάδα έντεκα τάφων (εικ. 1, πίν. 1). Εφτά ή οχτώ ακόμα τάφοι έχουν εντοπισθεί ή εν μέρει αποκαλυφθεί γύρω από την κεντρική τομή, ενώ η γεωφυσική διασκόπηση υποδεικνύει την ύπαρξη περισσότερων τάφων στην περιοχή⁸.

Οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί σε διαφορετικά βάθη και σε πυκνή διάταξη (εικ. 1). Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο χώρος του νεκροταφείου είχε υποστεί κάποια διαμόρφωση. Τρία

¹ Η ανασκαφή του Αγίου Βασιλείου κοντά στο Ξηροκάμπι της Λακωνίας διεξάγεται υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπό τη γενική διεύθυνση της επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου. Για τις ανασκαφές στο ανακτορικό συγκρότημα του Αγίου Βασιλείου βλ. Βασιλογάμβρου 2010α. Βασιλογάμβρου 2010β. Βασιλογάμβρου 2011α. Βασιλογάμβρου 2011β. Βασιλογάμβρου 2012α. Βασιλογάμβρου 2012β και τις ανακοινώσεις των Α. Βασιλογάμβρου – Γ. Τσιαγούρη και Μ. Θεοδόση-Κοντού στο ΑΕΠΕΛ1.

² Η ανασκαφή του Βορείου Νεκροταφείου διευθύνεται από τη Σοφία Βουτσάκη (Πανεπιστήμιο Groningen). Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν το 2010 (υπεύθυνη ανασκαφής: Δώρα Κονδύλη, Πανεπιστήμιο Sheffield) με χρηματοδότηση από το Institute of Aegean Prehistory (INSTAP) και συνεχίζονται τα τελευταία δύο χρόνια χάρη στη γενναιοδωρή χρηματοδότηση από το Groningen Institute of Archaeology και το Ίδρυμα Ammodo Ολλανδίας. Η Ιωάννα Μουτάφη (Πανεπιστήμιο Sheffield) είναι υπεύθυνη για τη μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων.

³ Cavanagh – Mee 1998, 41. Voutsaki 2010, 104.

⁴ Βλ. τον γειτονικό Άγιο Στέφανο, όπου ο αριθμός των τάφων εντός του οικισμού μειώνεται κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου: Taylour – Janko 2008, 142-144.

⁵ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980. Voutsaki κ.ά. 2007. Sarri – Voutsaki 2012.

⁶ Dietz 1980. Voutsaki κ.ά. 2010.

⁷ Korres 2011. Boyd 2002.

⁸ Η γεωφυσική έρευνα γίνεται από τον Δρα Λάζαρο Πολυμενάκο (Γεωτομή).

τοιχία (Τοιχία 1, 2 και 3 στην εικ. 2) φαίνεται να συνενώνουν τάφους: π.χ. το Τοιχίο 3 ενώνει τους Τάφους 3 και 8 που είναι ίδιας κατασκευής και πιθανόν σύγχρονοι (βλ. παρακάτω για τη χρονολόγηση των τάφων), αλλά ίσως και να συγκρατούσε τα χώματα πάνω από τον Τάφο 6 που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο προς Νότον. Πρέπει να σημειωθεί ότι η άνω επιφάνεια του Τοιχίου 2 είναι επικλινή (με κλίση από Β προς Ν), πιθανή ένδειξη ότι συγκρατούσε χώματα ή κάποιο έξαρμα που σκέπαζε τους τάφους⁹.

Στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου οι τάφοι είχαν ανοιχτεί μέσα σε μία στρώση από χαλίκια, της οποίας το πάχος κυμαίνεται από 40-50 εκ. (στην κεντρική τομή, εικ. 3) έως 4-5 εκ. σε άλλα σημεία. Το χαλίκι προέρχεται από τη διάβρωση του φυσικού κροκαλοπαγούς βράχου (που είναι ορατός στα βόρεια της τομής και εξέχει και σε άλλα σημεία στη βόρεια απόληξη του λόφου). Κάποιοι τάφοι είχαν ανοιχτεί και διατρυπήσει τη στρώση, η οποία λογικά προϋπήρχε. Είναι άρα πιθανό να πρόκειται για μία φυσική στρώση, το θέμα όμως περιπλέκεται για δυο λόγους. Πρώτον, η στρώση χαλικιού είχε αφαιρεθεί σε όλο το πλάτος (Α-Δ) της κεντρικής τομής στο ύψος του Τάφου 2 (βλ. το νότιο άκρο της στρωματογραφικής τομής στην εικ. 3). Επίσης, ο φυσικός βράχος (κάτω από τη στρώση του χαλικιού) που έχει αποκαλυφθεί σε αρκετό βάθος στην ίδια περιοχή, στα δυτικά του Τάφου 2, είχε υποστεί κάποια επεξεργασία, καθώς η άνω επιφάνειά του είναι απολύτως επίπεδη και ομαλή. Προσθέτουμε ότι οι Τάφοι 3, 4, 5, 6, 7 και 8 βρίσκονται έξω, δηλαδή νότια της περιοχής με το χαλίκι και ότι σε αυτή την περιοχή έχουμε τα διαχωριστικά ή αναλημματικά τοιχία. Επιπλέον, υπάρχουν στρωματογραφικές ενδείξεις ότι είχαν σωρευτεί χώματα πάνω από τους Τάφους 3, 4, 6 και 7/8· οι επάλληλες στρώσεις, μάλιστα, ίσως υποδεικνύουν ότι αυτό γινόταν όταν ανοίγονταν νέοι τάφοι στην περιοχή¹⁰. Η πιθανότητα να υπήρχε κάποιο έξαρμα πάνω από τους τάφους (βλ. παραπάνω) δεν μπορεί να αποκλειστεί, είναι όμως ακόμη πολύ νωρίς για να μιλήσουμε περί τύμβων κλπ. Υπάρχουν λοιπόν σαφείς ενδείξεις ότι είχαν γίνει κάποιες επεμβάσεις στον χώρο του νεκροταφείου, αλλά δεν είμαστε ακόμη σε θέση να αναπαραστήσουμε την αρχική του μορφή. Ελπίζουμε ότι η πρόοδος της ανασκαφής, καθώς και η μικρομορφολογική ανάλυση του εδάφους θα μας δώσουν μια πιο σαφή εικόνα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η χωρική οργάνωση του νεκροταφείου. Αναφέραμε ήδη ότι οι τάφοι σχηματίζουν μία πυκνή συστάδα. Επιπλέον, ο προσανατολισμός τους μοιάζει να είναι προκαθορισμένος –οι τάφοι είναι προσανατολισμένοι είτε Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ είτε Δ/ΝΔ-Α/ΒΑ– αν και παρατηρούμε κάποιες ελαφρές αποκλίσεις από αυτούς τους δύο άξονες.

Η συστάδα που έχει ανασκαφεί μέχρι τώρα περιλαμβάνει κυρίως κιβωτιόσχημους τάφους¹¹, αλλά και λίγους απλούς λάκκους¹² (βλ. πίν. 1). Οι κιβωτιόσχημοι έχουν σχετικά μεγάλο μέγεθος και είναι όλοι κτιστοί (δεν υπάρχουν δηλαδή μικροί τάφοι κτισμένοι από κάθετα τοποθετημένες πλάκες που χρησιμοποιούνταν κυρίως στις πρώιμες ΜΕ φάσεις). Η χρήση κιβωτιόσχημων τάφων, το μέγεθος και η μέθοδος κατασκευής αποτελούν ήδη ενδείξεις ότι το νεκροταφείο ανήκει στην πρώιμη ΥΕ περίοδο ή –το νωρίτερο– στα τέλη της ΜΕ. Στο σημείο αυτό παρατηρούνται κάποιες διαφορές μεταξύ των διαφόρων περιοχών: π.χ. στη ΜΕ Αργολίδα (Λέρνα, Ασίνη, Άργος κλπ.¹³) χρησιμοποιούνται κατά προτίμηση απλοί λάκκοι, αν και ήδη κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου ο αριθμός των κιβωτιόσχημων τάφων αυξάνεται· στα οργανωμένα (εκτός του οικισμού) νεκροταφεία της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι-ΙΙ οι κιβωτιόσχημοι επικρατούν και βέβαια προστίθενται νέοι τύποι, όπως οι μεγάλοι λακκοειδείς ή οι κτιστοί τάφοι. Αντίθετα, στον γειτονικό Άγιο Στέφανο, οι περισσότεροι εντός του οικισμού τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι ήδη από την πρώιμη ΜΕ εποχή, ενώ κιβωτιόσχημοι μεγαλύτερου

⁹ Παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί για τα τοιχία που έχουν βρεθεί στη θέση Μήτρου, βλ. Tsokas κ.ά. 2012. Θα επανέλθουμε σ'αυτήν την ερμηνεία παρακάτω.

¹⁰ Το ερώτημα αυτό θα διερευνηθεί με ειδική μικρομορφολογική ανάλυση του εδάφους (soil micromorphology analysis), την οποία έχουν αναλάβει οι Π. Καρκάνας (Εφορεία Σπηλαιολογίας – Παλαιοανθρωπολογίας / Wiener Laboratorium, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών) και D. Fallu (Πανεπιστήμιο Βοστώνης).

¹¹ Οι Τάφοι 1, 3, 4, 6, 8, 9 και 10.

¹² Οι Τάφοι 2, 5 και 11.

¹³ Όπως διαπιστώνει στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή της η Ε. Μίλκα (*Mortuary differentiation and social structure in the Middle Helladic Argolid*, Πανεπιστήμιο Groningen).

μεγέθους ή λακκοειδείς εμφανίζονται στην ΥΕ Ι εποχή (π.χ. ο Τάφος Nu¹⁴). Βλέπουμε λοιπόν ότι στη Λακωνία υπάρχει μια κάποια προτίμηση προς τους κιβωτιόσχημους τάφους. Στον Άγιο Βασίλειο ειδικά φαίνεται να έχουμε ένα πιο προχωρημένο στάδιο στην εξέλιξη του τύπου προς τον λακκοειδή ή τον κτιστό: οι Τάφοι 3 και 8 δεν είναι απλώς μεγάλοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, αλλά έχουν και ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή: οι στενές πλευρές αποτελούνται συχνά από μία επεξεργασμένη πλάκα, κάθετα τοποθετημένη, ο άνω δόμος των πλευρικών τοίχων καλύπτεται από λεπτές πλάκες, κομμένες ακριβώς στο πλάτος του τοίχου, και οι αδρά επεξεργασμένες καλυπτήριες πλάκες από φυλλίτη λίθο είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια και παράλληλα η μία προς στην άλλη, με μικρές πέτρες από το ίδιο υλικό να καλύπτουν τα κενά μεταξύ τους. Να προσθέσουμε ότι το δομικό υλικό είναι φερτό: ενώ οι μικρότερες πέτρες προέρχονται από τον χείμαρρο στα ριζά του λόφου, οι μεγαλύτερες πέτρες πρέπει να είχαν μεταφερθεί από τις υπώρειες του Ταυγέτου και ο φυλλίτης για τις καλυπτήριες μάλλον από την περιοχή των Κροκεών¹⁵. Μολονότι η κατασκευή ενός θολωτού τάφου είναι οπωσδήποτε πολύ πιο κοπιαστική και απαιτεί την κινητοποίηση πολύ μεγαλύτερου αριθμού ατόμων (και πιθανόν εξειδικευμένων τεχνιτών), δεν πρέπει να υποτιμούμε την εργασία και τον μόχθο που απαιτούσε η μεταφορά και επεξεργασία του δομικού υλικού για την κατασκευή των πιο απλών αυτών τάφων.

Όλοι οι τάφοι περιέχουν ενταφιασμούς. Έχουν βρεθεί μονές¹⁶, διπλές¹⁷ και πολλαπλές¹⁸ ταφές. Οι περισσότερες μεμονωμένες ταφές ανήκουν σε νήπια ή μικρά παιδιά. Όλοι οι απλοί λάκκοι περιείχαν μονές ταφές. Οι διπλές ή πολλαπλές ταφές αποτελούνται από συνδυασμούς πρωτογενών ταφών ή πρωτογενών ταφών και ανακομιδών, ενώ οι Τάφοι 4 και 10 περιείχαν μόνον ανακομιδές. Να σημειωθεί ότι η Ανακομιδή 7 που βρέθηκε πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του Τάφου 8 και που αποτελείται από λίγα οστά που ανήκουν σε τρία διαφορετικά άτομα (γυναίκα, άνδρα, παιδί) δεν προέρχεται από το εσωτερικό του Τάφου 8. Τα λίγα αυτά οστά επιλέγησαν και μεταφέρθηκαν μαζί με δύο μικρά αγγεία, κτερίσματα των νεκρών, από κάποιο άλλο σημείο. Βλέπουμε λοιπόν ότι η προσεκτική μελέτη του οστεολογικού υλικού μας βοηθάει να ανασυνθέσουμε τις πολύπλοκες τελετουργίες που εκτυλίσσονταν σ' αυτούς τους σχετικά απλούς τάφους.

Από τις ακέραιες ταφές, έξι είχαν τοποθετηθεί εκτάδην, ενώ μόνο δύο ήταν σε συνεσταλμένη θέση. Οι πολλές πολλαπλές ταφές και ανακομιδές, αλλά και η εκτάδην θέση των νεκρών αποτελούν επιπρόσθετες ενδείξεις ότι το νεκροταφείο χρονολογείται στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, καθώς οι πρακτικές αυτές αποτελούν χαρακτηριστικά του νέου, «μυκηναϊκού» τρόπου ταφής που σιγά-σιγά υποκαθιστά τα παραδοσιακά «μεσοελλαδικά» έθιμα, δηλαδή τη μεμονωμένη ταφή σε συνεσταλμένη θέση.

Η κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιούσε το Βόρειο Νεκροταφείο υιοθετεί λοιπόν τα νεωτεριστικά έθιμα που σηματοδοτούν την έναρξη της μυκηναϊκής εποχής, με μία διαφορά: οι περισσότεροι τάφοι είτε είναι ακτέριστοι είτε περιέχουν ένα-δύο μικρά αγγεία (κύπελλο, κάρυκος, ασκός), ενώ απουσιάζουν –μέχρι στιγμής τουλάχιστον– ακόμα και απλά κοσμήματα ή εργαλεία, όπως λίθινες χάντρες, περόνες, χάλκινα δαχτυλίδια. Σε άλλα σύγχρονα νεκροταφεία κιβωτιόσχημων τάφων και λάκκων συναντούμε συχνά τάφους με περισσότερα αγγεία (βλ. Πρόσυμνα, Ασίνη, Άργος) ή, κατά καιρούς, απλά κοσμήματα (π.χ. χάλκινα δαχτυλίδια, λίθινες χάντρες) –τα αντικείμενα από πολύτιμα υλικά είναι φυσικά πολύ σπάνια. Και εδώ, όμως, είναι πιθανό να υπάρχει κάποια διαφοροποίηση μεταξύ περιοχών: ενώ π.χ. στην Αργολίδα και τη Μεσσηνία πλούσια κτερισμένοι τάφοι εμφανίζονται ήδη στη ΜΕ ΙΙΙ εποχή, στη Λακωνία είναι σπάνιοι πριν από τον εντυπωσιακό θολωτό τάφο στο Βαφειό. Οι

¹⁴ Ο Τάφος Nu θεωρείται λακκοειδής (shaft grave) από τους ανασκαφείς διότι οι καλυπτήριες πλάκες του ήταν τοποθετημένες σε χαμηλότερο επίπεδο από περιμετρική σειρά λίθων (stone surround), βλ. Taylour – Janko 2008, 137-140. Η κατασκευή του, όμως, κατά τ' άλλα δεν διαφέρει από έναν (μεγάλο) κιβωτιόσχημο τάφο. Βλ. παρόμοιο τάφο στο Μενελάιο, Catling 2009, 188.

¹⁵ Λ. Πολυμενάκος, αδημοσίευτη έκθεση για τη γεωλογία του Αγίου Βασιλείου.

¹⁶ Τάφοι 2, 5, 6, 8, 9, 11(;).

¹⁷ Τάφος 3.

¹⁸ Τάφοι 1 (3 άτομα), 4 (4+ άτομα), 7 (ανακομιδή, λίγα οστά από 3 άτομα), 10 (6+ άτομα).

τάφοι Αλφα 23 (χάλκινη περόνη, χάνδρες από σάρδιο, χαλκά ενώτια, δαχτυλίδι και βραχιόνιο) και Αλφα 28 (χάλκινο εγχειρίδιο, τριχολαβίδα, λίθινα και οστέινα εργαλεία) στον Άγιο Στέφανο¹⁹ μπορούν να θεωρηθούν πλούσια κτερισμένοι, ενώ οι περισσότεροι τάφοι στις γειτονικές θέσεις (Μενελαίο²⁰, Κουφόβουνο²¹, Σπάρτη²²) περιλαμβάνουν κυρίως πήλινα αγγεία ή είναι ακτέριστοι. Εννοείται ότι η πρόοδος των ανασκαφών στον Άγιο Βασίλειο αλλά και νέες ανακαλύψεις στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας μπορούν ανά πάσα στιγμή να ανατρέψουν αυτή την εικόνα.

Τάφος	Τύπος τάφου	Ταφές	Ηλικία/Φύλο ²³	Θέση	Κτερίσματα	Χρον/ση
1	κιβωτιόσχημος	2 πρώτες ταφές 1 δευτερογενής ταφή	ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, γυναίκα ενήλιξ	εκτάδην εκτάδην -	-	ΥΕ I;
2	λάκκος	ελάχιστα ίχνη, ταφή εμβρύου ή νηπίου;	έμβρυο ή νήπιο;	-	1 κύπελλο	πρώιμη ΥΕ II;
3	κιβωτιόσχημος επιμελημένης κατασκευής	1 πρώτη ταφή 1 δευτερογενής ταφή	παιδί, 6-7 ετών άνδρας, 20 ετών	ελαφρά συνεσταλμένη -	-	ΥΕ I;
4	κιβωτιόσχημος	ανακομιδές, 4+ άτομα	ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, γυναίκα; ενήλιξ, γυναίκα;	-	-	ΥΕ I;
5	λάκκος	1 πρώτη ταφή	νήπιο, 2-3 ετών	συνεσταλμένη	-	ΥΕ II;
6	κιβωτιόσχημος	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ, γυναίκα;	εκτάδην	-	ΜΕ III;
7	ανακομιδή πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του Τάφου 8	ανακομιδές, λίγα επιλεγμένα οστά από 3 άτομα	ενήλιξ ενήλιξ νήπιο, 3 ετών	-	1 μικρό κλειστό αγγείο 1 κάρθαρος	ΜΕ IIIB;
8	κιβωτιόσχημος επιμελημένης κατασκευής	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ	εκτάδην	1 ασκός 1 κάρθαρος	ΥΕ I;
9	λάκκος	1 πρώτη ταφή	νεογέννητο	εκτάδην	-	ΥΕ II;
10	κιβωτιόσχημος	ανακομιδές, 6+ άτομα	ενήλιξ ενήλιξ ενήλιξ παιδί, 6-7 ετών παιδί, 6-7 ετών	-	-	ΥΕ I-II;
11	λάκκος	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ (δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως)	εκτάδην	;	ΜΕ III;
12	κιβωτιόσχημος	(δεν έχει ανασκαφεί ακόμη)				

Πίνακας 1

¹⁹ Tylour 1972, 214-219.²⁰ Catling 2009.²¹ Lagia – Cavanagh 2010.²² Zannou 2010, 89-94.²³ Η οστεολογική μελέτη δεν έχει ολοκληρωθεί, συνεπώς ενδέχεται να επαναπροδιορισθούν το φύλο και η ηλικία των νεκρών.

Εντούτοις, η επιλογή των αγγείων (σχεδόν πάντα ένα μικρό, ανοιχτό αγγείο πόσης, π.χ. κύπελλο, κάρθαρς, σε συνδυασμό με κλειστό μικρό αγγείο, π.χ. ασκός) ακολουθεί πιστά τις νέες τάσεις. Ήδη από τη ΜΕ ΙΙΙ εποχή αποκρυσταλλώνεται αυτός ο συνδυασμός αγγείων ως κτέρισμα/προσφορά στους νεκρούς²⁴, ενώ στη ΜΕ Ι-ΙΙ περίοδο δεν υπήρχαν κανόνες στην επιλογή των κτερισμάτων²⁵. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιεί το Βόρειο Νεκροταφείο ακολουθεί επιλεκτικά τις νέες τάσεις.

Τα λίγα αγγεία που βρέθηκαν (εικ. 4α-δ) μας δίνουν κάποιες χρονολογικές ενδείξεις για τη χρήση του νεκροταφείου. Χρονολογούνται στο τέλος της Μεσοελλαδικής ΙΙΙ (ΜΕ ΙΙΙΒ) και στις πρώιμες φάσεις της Υστεροελλαδικής Εποχής (ΥΕ Ι, ίσως αρχή της ΥΕ ΙΙ). Πρέπει να τονισθεί ότι σ' αυτήν την περίοδο η ακριβής χρονολόγηση μεμονωμένων αγγείων δεν είναι εύκολη για δυο λόγους. Πρώτον, η εξέλιξη της κεραμεικής διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, αλλά και από οικισμό σε οικισμό. Δεύτερον, στη Λακωνία (αλλά και σε άλλες περιοχές), στις πρώιμες μυκηναϊκές φάσεις (ΥΕ Ι, ΥΕ ΙΙ), παράγονται ακόμη αγγεία με διακόσμηση που υφολογικά ανήκει στη ΜΕ παράδοση²⁶. Βλέπουμε, λοιπόν, και πάλι ότι η ομάδα που χρησιμοποιεί το Βόρειο Νεκροταφείο υιοθετεί εν μέρει τα νέα έθιμα: υιοθετείται μεν ο συνδυασμός κλειστού αγγείου και ανοιχτού αγγείου πόσης, όμως τα αγγεία δεν παρουσιάζουν τον τυπικό μυκηναϊκό τρόπο διακόσμησης. Για τον λόγο αυτό μια πρώτη χρονολόγηση των τάφων (βλ. πίν. 1) γίνεται αντιπαραβάλλοντας ενδείξεις από την κεραμική και τη στρωματογραφία και παρατηρήσεις στην κατασκευή των τάφων. Το νεκροταφείο πρέπει να ιδρύθηκε στο τέλος της ΜΕ εποχής, στην οποία μάλλον ανήκουν οι Τάφοι 6, 11(;) και ίσως η ανακομιδή 7. Στην αρχή της ΥΕ περιόδου (ΥΕ Ι) ανήκουν οι Τάφοι 1, 3, 4, 8, ενώ οι ταφές παιδιών και νηπίων 2, 5 και 9 είναι σε σχετικά μικρό βάθος και φαίνεται να ανήκουν στην τελευταία περίοδο χρήσης του νεκροταφείου, πιθανόν στην πρώιμη ΥΕ ΙΙ εποχή. Είναι γνωστό ότι τα οργανωμένα νεκροταφεία λάκκων και κιβωτιόσχημων τάφων (π.χ. τα νεκροταφεία στην Πρόσυμνα, στους Μύλους της Λέρνας, στις υπώρειες της Ασπίδας στο Άργος) εγκαταλείπονται σιγά-σιγά στο τέλος της ΥΕ Ι ή κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙ εποχής, καθώς οι Μυκηναίοι αρχίζουν να χρησιμοποιούν οικογενειακούς, συνήθως θαλαμωτούς τάφους²⁷. Με την πρόοδο των ανασκαφών και της μελέτης του υλικού είναι πιθανόν να αναθεωρήσουμε αυτά τα πρώτα συμπεράσματα. Προγραμματίζουμε επίσης αναλύσεις ραδιάνθρακα²⁸, που θα μας επιτρέψουν να ελέγξουμε την σχετική χρονολόγηση και την ακολουθία των τάφων.

Ποια κοινωνική ομάδα ετάφη στο Βόρειο Νεκροταφείο; Η δημογραφική σύνθεση της ομάδας δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακόμα με βεβαιότητα, καθώς η μελέτη του οστεολογικού υλικού δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν έχει γίνει σε όλους τους σκελετούς ταύτιση φύλου. Το γεγονός ότι στο νεκροταφείο περιλαμβάνονται άντρες, γυναίκες και παιδιά μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από μία (ευρύτερη;) οικογένεια ή ομάδα συνδεδεμένη με κάποιους συγγενικούς δεσμούς –τουλάχιστον αυτό υποδηλώνουν η οργάνωση του νεκροταφείου σε μία πυκνή συστάδα, οι γενικές ομοιότητες μεταξύ των τάφων και του τρόπου ταφής και η πολλαπλή χρήση κάποιων τάφων. Παρατηρούμε, όμως, μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ ηλικιακών ομάδων: το νεκροταφείο περιέχει περισσότερους ενήλικες απ' ό,τι νήπια ή παιδιά, κυρίως στις πρώιμες φάσεις (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι), οπότε υποθέτουμε ότι τα νεογέννητα, νήπια και μικρά παιδιά θάβονταν σε τάφους εντός του οικισμού. Τη διαφοροποίηση μεταξύ ενηλίκων και ανηλίκων παρατηρούμε σε όλα τα οργανωμένα, εκτός οικισμού νεκροταφεία, όπως στο Ανατολικό Νεκροταφείο της Ασίνης, στους Μύλους, στην Πρόσυμνα, στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, ενώ αντίθετα στα εντός του οικισμού νεκροταφεία της Λέρνας, της Ασίνης ή του γειτονικού Αγίου Στεφάνου οι παιδικές ταφές

²⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 183.

²⁵ Βλ. παραπάνω υποσημ. 14.

²⁶ Dietz 1991. Mathioudaki 2014. Dickinson 2014.

²⁷ Ο θαλαμωτός τάφος ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 500 μ. προς ΝΔ του Βόρειου Νεκροταφείου κατασκευάστηκε μάλλον στην ΥΕ ΙΙ εποχή και χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

²⁸ Οι αναλύσεις θα γίνουν στο Centre for Isotope Research του Πανεπιστημίου του Groningen.

υπερτερούν. Επιπλέον, στον Άγιο Βασίλειο οι λίγες παιδικές ταφές, συνήθως μονές, τοποθετούνται σε μικρούς λάκκους, την εποχή κατά την οποία υποθέτουμε ότι ήδη ένα μέρος του πληθυσμού αρχίζει να χρησιμοποιεί θαλαμωτούς τάφους. Από την άλλη, όμως, ο διαχωρισμός παιδιών-ενηλίκων δεν είναι απόλυτος: παιδιά έχουν ταφεί και σε κιβωτιόσημους (είτε ως πρωτογενής ταφή είτε ως ανακομιδή) και δέχονται κτερίσματα (π.χ. κύπελλο στον Λάκκο 2).

Όσο για την κοινωνική θέση των ανθρώπων που ετάφησαν στο νεκροταφείο, είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Οι τάφοι είναι μεγάλοι και καλής κατασκευής και ο τρόπος ταφής δείχνει ότι τα μέλη της ομάδας ακολουθούν τις νέες τάσεις – ωστόσο τα κτερίσματα είναι λιγοστά και φτωχά. Πρόκειται, άραγε, για μια ομάδα χαμηλής κοινωνικής θέσης, που δεν συμμετέχει στα δίκτυα ανταλλαγών και δεν κατέχει πολύτιμα αντικείμενα, ή, αντίθετα, για άτομα με κάποια ευμάρεια και νεωτεριστικές διαθέσεις, που όμως για κάποιο λόγο δεν εκφράζουν τον πλούτο και τις διασυνδέσεις τους μέσω ταφικών προσφορών προς τους νεκρούς τους; Ακόμη δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε μια τελική απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Ίσως στα ταφικά έθιμα του Βόρειου Νεκροταφείου διαβλέπουμε τον πειραματισμό, με νέες μορφές και πρακτικές (οργανωμένα νεκροταφεία εκτός του οικισμού, μεγαλύτεροι τάφοι, πολλαπλή χρήση των τάφων, εκτάδην ταφές, ανακομιδές, σαφέστερος διαχωρισμός μεταξύ ηλικιακών ομάδων) και συγχρόνως μια εμμονή σε παραδοσιακά έθιμα, κυρίως μια πιο συγκρατημένη στάση όσον αφορά την κτέριση των νεκρών. Παρατηρούμε, δηλαδή, κάποιες γενικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των ταφικών εθίμων σε όλον τον νότιο ελλαδικό χώρο, αλλά και κάποιες τοπικές προτιμήσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση την ομοιογένεια της ΜΕ παράδοσης.

Στη ρευστή και μεταβατική αυτή περίοδο σημειώνονται ραγδαίες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, οι οποίες αντικατοπτρίζονται ή μάλλον διαθλώνται στα ταφικά έθιμα της εποχής. Οι μέχρι πρότινος σχετικά εσωστρεφείς και συντηρητικές ΜΕ κοινωνίες δέχονται επιρροές και ερεθίσματα από διαφορετικές κατευθύνσεις (τις πολιτείες του Αιγαίου, τη μινωική Κρήτη, τις άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου), τα οποία προσλαμβάνουν η κάθε μία με διαφορετικό τρόπο και ενσωματώνουν επιλεκτικά στην τοπική παράδοση. Το αποτέλεσμα είναι η πολυμορφία, ο πειραματισμός με νέες πρακτικές και τεχνολογίες και η δημιουργικότητα που χαρακτηρίζουν την Πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή και που σηματοδοτούν την ανάδυση νέων κοινωνικών σχημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλογάμβρου 2010α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2010, 33-40,
 Βασιλογάμβρου 2010β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 165, 2010, 65-80.
 Βασιλογάμβρου 2011α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2011, 29-31.
 Βασιλογάμβρου 2011β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 166, 2011, 59-68.
 Βασιλογάμβρου 2012α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2012, 50-53.
 Βασιλογάμβρου 2012β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 167, 2012, 63-76.
 Borgna – Müller Celka 2011: E. Borgna – S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC)*, Travaux de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée 58, Lyon 2011.
 Boyd 2002: M. J. Boyd, *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*, BAR International Series 1009, Oxford 2002.
 Catling 2009: H. W. Catling, *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*, BSA Supplementary Volume 45, London 2009.
 Cavanagh – Mee 1998: W. Cavanagh – C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, Studies in Mediterranean Archaeology 125, Jonsered 1998.

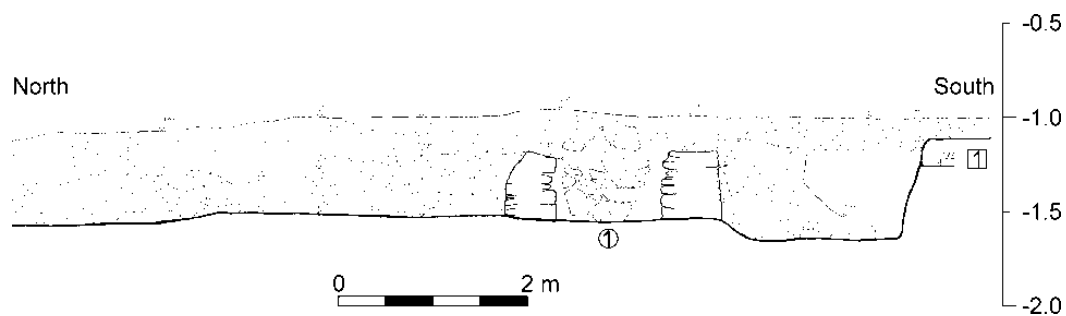
- Dickinson 2014: O. Dickinson, Late Helladic I revisited: the Kytheran connection, στο: D. Nakassis – J. Gulizio – S. A. James (επιμ.), *KE-RA-ME-JA. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Prehistory Monographs 46, Philadelphia 2014, 3-15.
- Dietz 1980: S. Dietz, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 2. The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen 4°, 24:2 Stockholm 1980.
- Dietz 1991: S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age*, Copenhagen 1991.
- Ζαββού 2010: E. Ζαββού, Ευρήματα της μεσοελλαδικής και της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από τη Σπάρτη και τη Λακωνία, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 87-99.
- Korres 2011: G. S. Korres, Middle Helladic tumuli in Messenia: Ethnological conclusions, στο: Borgna – Müller Celka 2011, 585-596.
- Lagia – Cavanagh 2010: A. Lagia – W. Cavanagh, Burials from Kouphovouno, Sparta, Lakonia, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 333-346.
- Mathioudaki 2014: I. Mathioudaki, *Shifting Boundaries: The Transition from the Middle to the Late Bronze Age in the Aegean under a New Light*, Aegean Studies 1, 2014, 1-20.
- Philippa-Touchais κ.ά. 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1980: E. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1980.
- Sarri – Voutsaki 2012: K. Sarri – S. Voutsaki, The Argos 'tumuli'. A re-examination, στο: Borgna – Müller Celka 2011, 433-443.
- Taylor – Janko 2008: W. D. Taylor – R. Janko, *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, BSA Supplementary Volume 44, London 2008.
- Tsokas κ.ά. 2012: G. N. Tsokas – A. Van de Moortel – P. Tsourlos – A. Stampolidis – G. Vargemezis – E. Zachou, Geophysical survey as an aid to excavation at Mitrou. A preliminary report, *Hesperia* 81, 2012, 383-432.
- Voutsaki 2010: S. Voutsaki, The Middle Helladic period, στο: E. Cline (επιμ.), *Oxford Handbook for Aegean Archaeology*, Oxford 2010, 99-112.
- Voutsaki κ.ά. 2007: S. Voutsaki – K. Sarri – O. Dickinson – S. Triantaphyllou – E. Milka, The Argos 'Tumuli' Project: A report on the 2006 and 2007 seasons, *Pharos* XV, 2007, 153-192.
- Voutsaki κ.ά. 2010: S. Voutsaki – S. Dietz – A. J. Nijboer, Radiocarbon analysis and the history of the East Cemetery, *Asine, Opuscula* 2010, 31-52.



Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Βόρειου Νεκροταφείου (φωτ. Β. Γεωργιάδης).



Εικ. 2. Κάτοψη του Βόρειου Νεκροταφείου (σχεδ. Ειρήνη Κουλογεωργίου).



Εικ. 3. Στρωματογραφία κατά μήκος της ανατολικής παρειάς της τομής. Διακρίνεται η στρώση χαλικιού που έχει αφαιρεθεί στη νότια απόληξη (σχεδ. Ειρήνη Κουλογεωργίου, Erwin Bolhuis).



Εικ. 4α-δ. Κτερίσματα από τους τάφους (τα αγγεία είναι υπό συντήρηση)
(φωτ. Δώρα Κονδύλη, Βίκη Καχτίση).

Χελιδόνι Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων που ανασκάφηκε στο χωριό Χελιδόνι Ηλείας, στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή, την άνοιξη του 2005¹. Η κοινότητα Χελιδονίου απέχει δεκατρία χιλιόμετρα από τον αρχαιολογικό χώρο Ολυμπίας. Το χωριό είναι χτισμένο σε υψόμετρο 360 μ., στη βόρεια κλιτύ ενός επιμήκους λόφου, ο οποίος καταλήγει στην κοιλάδα του ποταμού Ενιπέα². Στους μεσαιωνικούς χρόνους το Χελιδόνι αναφέρεται σαν κάστρο. Η παλαιότερη αναφορά του γίνεται το 1364 στο *Tables des fiefs de la Morée*³ ως «Lo castello de Chillidonij». Τον 15ο αιώνα ο ιστορικός Γεώργιος Φραντζής αναφέρει ότι «οί Βενετοί τῷ 1470 ἡττηθέντες ἐν Εὐβοία ὑπὸ τῶν Τούρκων παρέδωσαν εἰς αὐτοὺς πλὴν ἄλλων τόπων καὶ τὴν Ὀλλαιναν, τὸ Βουμερὸν καὶ τὸ Χελιδόνι»⁴.

Η περιοχή του Χελιδονίου είναι αρχαιολογικά γνωστή από το 1961 όταν αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών πιθοειδές αγγείο ελληνιστικών χρόνων⁵. Διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία έχουν κατά καιρούς παραδοθεί στην Υπηρεσία μας, αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη ελληνιστικού κτηρίου. Το Χελιδόνι γειτνιάζει με το δημοτικό διαμέρισμα Κανκανιάς, στο οποίο έχουν αποκαλυφθεί σημαντικές αρχαιότητες από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους⁶.

Η θέση Διαμαντάκου ή Μαργαζή, όπου το μυκηναϊκό νεκροταφείο, βρίσκεται σε απόσταση δύο χιλιομέτρων περίπου ΝΔ του χωριού, με εκπληκτική θέα προς τον κάμπο και τη θάλασσα. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στον χώρο πραγματοποιήθηκε το 1978 και απέδωσε πέντε θαλαμωτούς τάφους ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ εποχής⁷. Η νέα συστάδα τάφων που παρουσιάζεται εδώ χωρίζεται από την προηγούμενη από μικρή χαράδρα. Αφορμή για την έρευνά της, η οποία απέδωσε πέντε ακόμα θαλαμωτούς τάφους, αποτέλεσε λαθρανασκαφική ενέργεια.

Οι τάφοι

Οι τάφοι είναι διατεταγμένοι σε δύο σειρές. Έχουν όλοι προσανατολισμό Β-Ν, με είσοδο στη βόρεια πλευρά, εκτός από τον Τάφο 4, ο οποίος έχει προσανατολισμό Α-Δ (εικ. 1).

Θ.Τ. 1

Ο Τάφος 1 βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του λόφου. Αν και οι λαθρανασκαφείς είχαν εντοπίσει την είσοδό του και είχαν αφαιρέσει τμήμα της ξερολιθιάς, το περιεχόμενο του θαλάμου βρέθηκε ανέπαφο και απέδωσε το μεγαλύτερο αριθμό ευρημάτων.

Ο δρόμος έχει μήκος 5,75 μ. Τα πλευρικά του τοιχώματα συγκλίνουν, ξεκινώντας από 1,56 μ. πλάτος και καταλήγοντας στο 1,48 μ. στην είσοδο. Είναι καλοφτιαγμένος και παρουσιάζει

¹ Ευχαριστούμε θερμά την Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων κα Ξένη Αραπογιάννη, για την παραχώρηση του υλικού. Τους εργάτες μας Λάμπη Κουρνούτο, Ευρυβιάδη Μυλωνά, Δημήτρη Αναστασόπουλο, Δημήτρη Στεφανόπουλο, Δημήτρη Ευθυμίου, Λέανδρο Κοντούλη και Παναγιώτη Κορδονούρη, τους συντηρητές μας Παναγιώτη Καλπάκο και Γεώργιο Δρε και τις σχεδιάστριες Χαραλαμπία Νικολακοπούλου και Ιωάννα Μαρκοπούλου ευχαριστούμε για τη συμβολή τους.

² Βλ. arxaiiaolympia.gov.gr.

³ Βλ. arxaiiaolympia.gov.gr.

⁴ Βλ. arxaiiaolympia.gov.gr.

⁵ Γιαλούρης 1961-1962, 107. Γιαλούρης 1963, 104. Τριάντη 1978, 78.

⁶ Arapogianni κ.ά. 2002.

⁷ Τριάντη 1978, Β' 1 Χρονικά, 78.

έντονη κατωφέρεια που φθάνει μέχρι το βάθος των 2,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το στόμιο έχει μήκος 0,60 μ. Στη δυτική παρειά του δρόμου έχει λαξευθεί κόγχη σχεδόν ελλειψοειδούς κάτοψης, μήκους 1.36 μ. και πλάτους 0,90 μ., η οποία είχε συληθεί από τους λαθρανασκαφείς. Ο θάλαμος έχει ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα με μέγιστες διαστάσεις 2,63 × 2,53 μ. και μέγιστο ύψος 3,34 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Η θόλος του είχε καταπέσει. Περιείχε τέσσερις ταφές και μια ανακομιδή.

Η πρώτη ταφή βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του θαλάμου. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με το αριστερό του χέρι να ακουμπά στο κεφάλι. Πλησίον της κεφαλής βρέθηκαν πλακίδια υαλόμαζας και δύο σφονδύλια. Στη λεκάνη του είχαν τοποθετηθεί αλάβαστρο και τέσσερα ακόμα σφονδύλια.

Η δεύτερη ταφή βρισκόταν δυτικά της προηγούμενης. Ο νεκρός ήταν επίσης τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση με το αριστερό χέρι στην κεφαλή και το δεξί στο στήθος. Γύρω από το κεφάλι βρέθηκαν χάνδρες διαφόρων σχημάτων και υλικών, καθώς και λίθινο πτηνόσχημο περιάπτο. Κοντά στη λεκάνη είχε τοποθετηθεί κύαθος με προχοή και στο δεξί πόδι σφονδύλι.

Η τρίτη ταφή βρισκόταν στο κέντρο περίπου του θαλάμου. Ο νεκρός έφερε τα χέρια στη μέση. Στους καρπούς των χεριών έφερε σφραγιδόλιθους. Στη δυτική πλευρά του κρανίου είχε τοποθετηθεί χάλκινο ξίφος, δυο κυάθια, αλαβαστροειδές, λεβητοκυάθιο, δυο πιθαμοφορίσκοι, καθώς και χάντρες, διαφόρων σχημάτων και υλικών. Η τέταρτη ταφή εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά του θαλάμου. Ο νεκρός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στραμμένο ανατολικά. Στα πόδια του είχε τοποθετηθεί αλαβαστροειδές.

Μία ανακομιδή εντοπίστηκε στη ΝΔ γωνία του θαλάμου, από την οποία συλλέχθηκαν πιθαμοφορίσκος, ένα σφονδύλι, χάνδρες και σφραγιδόλιθος.

Θ.Τ. 2

Βρέθηκε ΝΑ του Τάφου 1 και σε απόσταση 3,50 μ. από αυτόν. Ο δρόμος, μήκους 4,10 μ. έχει συγκλίνοντα πλευρικά τοιχώματα, τα οποία ξεκινούν από 1,12 μ. πλάτος και καταλήγουν στα 0,90 μ. στην είσοδο. Είναι καλοφτιαγμένος και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια, φθάνοντας μπροστά στην είσοδο μέχρι το βάθος των 2,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το μήκος του στομίου είναι 0,59 μ. Η ξερολιθιά είχε διατηρηθεί στη θέση της και ήταν επιμελώς κατασκευασμένη από σχιστολιθικές πλάκες. Ο θάλαμος παρουσιάζει ελλειψοειδή σχεδόν κάτοψη και είναι σχετικά μικρός, με μέγιστο μήκος 1,50 μ. και μέγιστο πλάτος 1,72 μ. Η οροφή είναι θολωτή και έχει ύψος 1,67 μ. Από τη δυτική του πλευρά συλλέχθηκαν δυο αλάβαστρα, τέσσερα σφονδύλια και χάνδρες. Οστά χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, αποσαθρωμένα, βρέθηκαν στη νότια και ανατολική πλευρά.

Θ.Τ. 3

Βρίσκεται σε απόσταση 1,60 μ. ανατολικά του Τάφου 2. Αποτελεί ιδιότυπη κατασκευή, καθώς ο δρόμος οδηγούσε απευθείας σε θάλαμο ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων, μέγιστου μήκους 1,09 μ., πλάτους 0,80 μ. και ύψους 0,69 μ. Δεν υπήρχε στόμιο παρά μόνο ξερολιθιά κατασκευασμένη από σχιστόπλακες, η οποία είχε διατηρηθεί στη θέση της και καταλάμβανε όλο το μέτωπο του τάφου. Ο θάλαμος ήταν κενός.

Θ.Τ. 4

Μια ακόμα ιδιότυπη περίπτωση, ως προς την κατασκευή του, αποτελεί ο Τάφος 4, ΒΑ των προηγούμενων (Τάφων 1, 2 και 3). Είναι ο μοναδικός με προσανατολισμό Α-Δ. Δεν διέθετε θάλαμο, αλλά μόνο δρόμο, μήκους 2,52 μ. και πλάτους 0,94 μ. Στη νότια παρειά του δρόμου είχε διανοιχθεί μεγάλη κόγχη, εν είδει θαλάμου, διαστάσεων 0,55 × 1,08 μ. και ύψους 0,72 μ., η είσοδος της οποίας ήταν κλεισμένη με ξερολιθιά από ακανόνιστου σχήματος σχιστόπλακες. Το εσωτερικό της ήταν επίσης κενό.

Οι Τάφοι 3 και 4 πρέπει να ενταχθούν στην κατηγορία των υβριδικών, καθώς μιμούνται στην κάτοψη τους θαλαμωτούς, αλλά παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες. Υβριδικοί τάφοι έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορες θέσεις της Ηλείας, στο Στρέφι Ολυμπίας, την Αγία Τριάδα Πηνείας, το νεκροταφείο του Νέου Μουσείου Ολυμπίας⁸, τον Κλινδιά Ωλένης⁹. Υβριδικός τάφος έχει εντοπιστεί επίσης και στην πρώτη συστάδα του ίδιου νεκροταφείου¹⁰.

Οι ερμηνείες που έχουν αποδοθεί για την κατασκευή τους ποικίλλουν. Αποδίδονται συνήθως σε έλλειψη χώρου, σε απότομο θάνατο μελών της κοινότητας, σε κατασκευαστικές ατέλειες¹¹. Στην περίπτωση του Χελιδονίου, η ιδιομορφία τους θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη διαθέσιμου χώρου για την κατασκευή των θαλάμων.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις το εσωτερικό των τάφων, το οποίο βρέθηκε απολύτως κενό, είχε σφραγιστεί με ξερολιθιά, η οποία παρέμεινε ανέπαφη. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι προς το παρόν αρκετά για να δώσουν μια ικανοποιητική ερμηνεία ως προς την κατασκευή και τη χρήση τους.

Θ.Τ. 5

Ο Τάφος 5 βρίσκεται στη δυτική πλευρά του λόφου. Όπως οι Τάφοι 1, 2 και 3, έχει προσανατολισμό Β-Ν, με την είσοδο στα βόρεια. Ο δρόμος έχει μήκος 7 μ. Έχει συγκλίνοντα πλευρικά τοιχώματα, τα οποία ξεκινούν από 1,60 μ. και καταλήγουν στα 1,30 μ. Παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια, η οποία φτάνει μέχρι το βάθος των 2,99 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στη δυτική παρειά του εντοπίστηκε κόγχη σχεδόν ελλειψοειδούς κάτοψης, η οποία περιείχε μια ταφή. Ο νεκρός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, με κατεύθυνση Β-Ν, και συνοδευόταν από κνάθιο και αλάβαστρο.

Ο θάλαμος έχει ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα με μέγιστες διαστάσεις 3,10 × 5,26 μ. και μέγιστο ύψος 3,70 μ. Η θόλος είχε υποχωρήσει. Η ξερολιθιά είχε καταστραφεί. Ο θάλαμος βρέθηκε συλημένος, με το εσωτερικό του να έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή. Τα κτερίσματα που διέφυγαν των λαθρανασκαφών βρέθηκαν στη ΒΑ και στη νότια πλευρά του θαλάμου. Πρόκειται για έναν κύαθο με προχολή, εννέα σφονδύλια, χάνδρες και μια χάλκινη τριχολαβίδα. Τέσσερα ακόμα αγγεία, δύο αλάβαστρα, ένας τριποδικός κύαθος και ένα άωτο σφαιρικό πιθάριο προήλθαν από τα όστρακα που συλλέξαμε.

Στο δάπεδο του θαλάμου είχαν ανοιχθεί τρεις λάκκοι. Ο πρώτος λάκκος, μήκους 1,60 μ., πλάτους 0,30 μ. και βάθους 0,60 μ. περιείχε μια ταφή. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση. Στα πόδια του ήταν τοποθετημένο κνάθιο και σφονδύλι. Ο δεύτερος λάκκος, με ελλειψοειδή κάτοψη, μέγιστο μήκος 1,26 μ., πλάτος 0,48 μ. και βάθος 0,15 μ., περιείχε μια ακτέριστη ταφή. Ο νεκρός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι του να κοιτά δυτικά, τα χέρια του στη λεκάνη και τα πόδια του τοποθετημένα σταυρωτά. Ο τρίτος λάκκος είχε μήκος 1,42 μ., πλάτος 0,42 μ. και βάθος 0,22 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διαμελισμένα οστά και ένα σφονδύλι.

Ευρήματα

Κεραμική

Ο συνολικός αριθμός των ανευρεθέντων αγγείων ανέρχεται σε δεκαεννέα, με τα περισσότερα να προέρχονται από τον Τάφο 1. Έχουν ανακαλυφθεί τα εξής πέντε σχήματα αγγείων (κατά σειρά συχνότητας): έξι αλάβαστρα, έξι κνάθια, τρεις πιθαμορφείς, τρία λεβητοκνάθια και τρία άωτα σφαιρικά πιθάρια. Χαρακτηριστική στα ευρήματα της συστάδας είναι η απουσία του ψευδόστομου αμφορέα, ο οποίος αφθονεί σε άλλα νεκροταφεία της

⁸ Νικολέντζος 2011, 103-105, 137.

⁹ Το νεκροταφείο του Κλινδιά ανασκάφηκε πρόσφατα από την αρχαιολόγο Ζαχαρούλα Λεβεντούρη και είναι υπό δημοσίευση.

¹⁰ Νικολέντζος 2011, 103-105, 137.

¹¹ Ιακωβίδης 1969-1970, 21. Νικολέντζος 2011, 103.

Ηλείας. Όλα τα αγγεία είναι μικρού μεγέθους, ενώ σαφής είναι η προτίμηση για τα κλειστά σχήματα (εικ. 2).

Τα αγγεία είναι τροχήλατα¹². Ο πηλός τους είναι αρκετά καθαρός. Το χρώμα τους κυμαίνεται από το καστανό έως το ωχροκάστανο και από το ροδινό έως το υπόλευκο και το φαιό. Όλα τα αγγεία έχουν αλείφωμα ελαφρώς ανοικτότερης απόχρωσης. Η βαφή είναι καστανή, πορτοκαλέρυθρη, καστανομέλανη ή μελανή. Ως προς τη διακόσμηση, διακρίνονται σε δυο ομάδες, τα ολόβαφα, τα οποία κυριαρχούν, και τα διακοσμημένα στο σώμα και στο λαϊμό. Το θεματολόγιο των διακοσμητικών μοτίβων είναι πενιχρό. Απαντούν το βραχάδες κόσμημα, η φυλλοειδής ταινία, το διχτυωτό κόσμημα, οι ενάλληλοι αγκώνες και τα τρίγωνα.

Χάλκινα

Η ανασκαφή απέδωσε δύο χάλκινα αντικείμενα, μία τριχολαβίδα από τον Τάφο 5 και ένα ξίφος από τον Τάφο 1 (εικ. 3). Το ξίφος, τύπου D1¹³, μήκους 37,5 εκ., φέρει κεκαμμένη αιχμή. Η σκόπιμη κάμψη των αιχμών των ξιφών, γνωστή πρακτική, η οποία συναντάται και σε άλλα νεκροταφεία της περιοχής¹⁴, είχε σκοπό να δηλώσει πως το αντικείμενο δεν επρόκειτο να ξαναχρησιμοποιηθεί.

Μικροευρήματα

Παρά τον μικρό αριθμό των ερευνηθέντων τάφων, τα μικροευρήματα του νεκροταφείου είναι ιδιαίτερα σημαντικά και πλούσια. Σε αυτά συγκαταλέγονται πάνω από χίλιες χάντρες διαφόρων τύπων από φαγεντιανή, σάρδιο, υαλόμαζα και ορεία κρύσταλλο, λίθινο πτηνόσχημο περιάπτο (εικ. 4), τρεις σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, ο ένας εκ των οποίων διασώζει παράσταση αιγοειδούς, εξαιρετα δείγματα μικροτεχνίας (εικ. 5), καθώς και 29 πήλινα και λίθινα σφονδύλια.

Σημαντικό εύρημα από τον Τάφο 1 αποτελεί ψήφος με μορφή σκαραβαίου από γκρίτζα φαγεντιανή (εικ. 6). Ο σκαραβαίος έχει μήκος 1,3 εκ., πλάτος 1,1 εκ. και ύψος 0,75 εκ. Φέρει τρήμα κατά τον οριζόντιο άξονα. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του εντόμου είναι ευδιάκριτα. Με οριζόντια εγχάραξη διαχωρίζεται το ρύγχος από το υπόλοιπο σώμα, ενώ κάθετη εγχάραξη δηλώνει τα φτερά (έλυτρα) στη ράχη του. Τα μάτια δηλώνονται με δύο σπές και ήταν πιθανότατα ένθετα. Δυστυχώς, η γλυπτή του επιφάνεια είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της κατεστραμμένη. Οι σκαραβαίοι χρησιμοποιούνταν ως φυλακτά¹⁵, για να παρέχουν προστασία στους κατόχους τους. Αποτελούν σπάνια ευρήματα σε μυκηναϊκούς τάφους¹⁶. Ο συγκεκριμένος είναι, εξ όσων γνωρίζουμε, μοναδικός στην Ηλεία και ένας από τους λίγους που έχουν βρεθεί τόσο στην Πελοπόννησο όσο και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη του υλικού προκύπτει πως οι τάφοι βρίσκονταν σε χρήση κατά την ΥΕ ΠΙΑ1 και ΥΕ ΠΙΑ2 περίοδο¹⁷. Στοιχεία όπως οι μορφολογικές ομοιότητες που παρουσιάζουν οι θάλαμοι μεταξύ τους, με το ακανόνιστο κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα τους, φανερώνουν πως η συστάδα ανήκε στον ίδιο οικισμό. Τα ευρήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερες ομοιότητες με

¹² Η ποιότητα των αγγείων είναι εξαιρετική. Πρόκειται για έργα επαγγελματιών που εργάζονταν για συστηματικές εξαγωγές.

¹³ Kilian-Dirlmeier 1993, 98 πίν. 38.

¹⁴ Στο νεκροταφείο του Νέου Μουσείου Ολυμπίας (Παρλαμά 1973-1974) και της Δάφνης Ήλιδας (Αραπογιάννη 1997).

¹⁵ Ιακωβίδης 1969-1970, 312.

¹⁶ Cline 1994.

¹⁷ Σύμφωνα με τη Mountjoy (1998, 47-48), οι τρεις σφαιρικές πιεσμένες πρόχοι (λεβητοκιάθια) αριθ. Π 10985, Π 10986, Π 10987 χρονολογούνται από το σχήμα τους στην ΥΕ ΠΙΒ περίοδο.

αυτά άλλων μυκηναϊκών νεκροταφείων στην Ηλεία¹⁸ και προφανώς προέρχονται από τα ίδια εργαστήρια.

Συμπερασματικά, οι τάφοι που ήρθαν στο φως αποτελούν ένα μικρό οικογενειακό νεκροταφείο¹⁹, το υλικό του οποίου εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της μυκηναϊκής «κοινής» και παρουσιάζει κοινά στοιχεία με την Αχαΐα, Μεσσηνία, Αργολίδα και Αττική. Η ποιότητα, ωστόσο, της κεραμικής, αλλά και μικροεπρήματα που ήρθαν στο φως, όπως ο σκαραβαίος ή το λίθινο πτηνόσχημο περιάπτο, μας εκπλήσσουν. Η περαιτέρω μελέτη τους ίσως προσφέρει σημαντικά συμπεράσματα για τις εμπορικές σχέσεις και επαφές της περιοχής με την Ανατολή και μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα, αλλά και την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων ενός μικρού, αγροτικού μυκηναϊκού οικισμού²⁰ της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, όπως το Χελιδόνι, στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

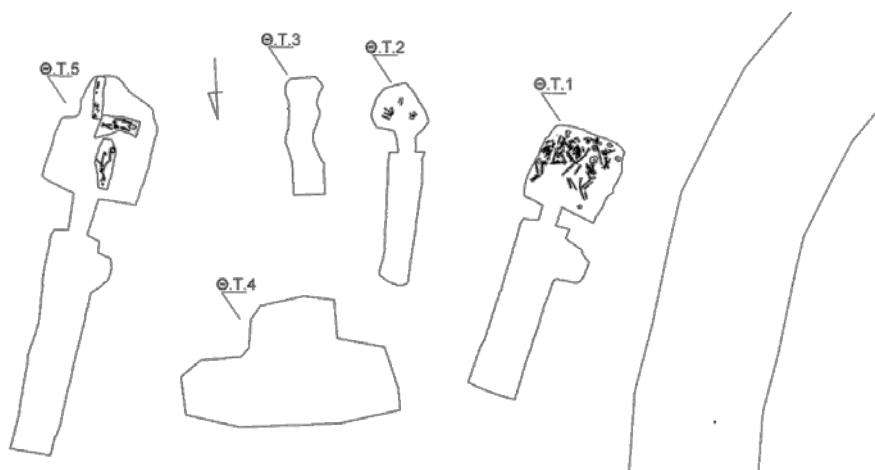
- Αραπογιάννη 1997: Ε. Αραπογιάννη, Δάφνη, ΑΔ 52, 1997, Χρονικά Β'1, 253-255.
- Αραπογιάννη 1998: Ε. Αραπογιάννη, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα, ΑΔ 53, 1998, Χρονικά Β'1, 225-227.
- Αραπογιάννη 1999: Ε. Αραπογιάννη, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας. Καυκανιά. Θέση Γλινάτσες, ΑΔ 54, 1999, Χρονικά Β'1, 231-232.
- Αραροjianni κ.ά. 2002: X. Αραροjianni – J. Rambach – L. Godart, *Kavkania. Die Ergebnisse der Ausgrabung von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses*, Mainz 2002.
- Βασιλικού 1995: Ν. Βασιλικού, *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995.
- Benzi 1975: Μ. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Milano 1975.
- Βικάτου 1994: Ο. Βικάτου, Κοσκινά (θέση Λακκοφώλια), ΑΔ 49, 1994, Χρονικά Β'1, 194-195.
- Βικάτου 1998α: Ο. Βικάτου, Κλαδέος, ΑΔ 53, 1998, Χρονικά Β'1, 230-233.
- Βικάτου 1998β: Ο. Βικάτου, Κοσκινά, ΑΔ 53, 1998, Χρονικά Β'1, 230.
- Βικάτου 2001: Ο. Βικάτου, Συστάδα μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων στις Πεύκες Ηλείας, ΑΔ 56, 2001, Μελέτες Α', 83-126.
- Blegen 1937: C. W. Blegen, *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge, Mass. 1937.
- Cavanagh 1977: W. G. Cavanagh, *Attic Burial Customs ca. 2000-700 B.C.*, London 1977.
- Γιαλούρης 1961-1962: Ν. Γιαλούρης, Αρχαιότητες Αχαΐας-Ηλείας. Περιοχή Ολυμπίας, ΑΔ 17, 1961-1962, Β' Χρονικά, 105-107.
- Γιαλούρης 1963: Ν. Γιαλούρης, Αρχαία Ολυμπία. Περισυλλογή Αρχαιοτήτων, ΑΔ 18, 1963, Β'1 Χρονικά, 102-104.
- Γιαλούρης 1964: Ν. Φ. Γιαλούρης, 1. Ηλεία, Α. Ολυμπία και περιοχή αυτής, ΑΔ 19, 1964, Β'2 Χρονικά, 174-178.
- Cline 1994: E. H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford 1994.
- Effinger 1996: Μ. Effinger, *Minoischer Schmuck*, BAR International Series 646, Oxford 1996.
- Immerwahr 1971: S. A. Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages*, Agora XIII, Princeton 1971.
- Ιακωβίδης 1969-1970: Σ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείο*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα 1969-1970.
- Καράγιωργα 1972: Θ. Καράγιωργα, Τυχαία ευρήματα, περισυλλογαί και επισήμανσις αρχαίων, ΑΔ 27, 1972, Β'1 Χρονικά, 269-270.
- Κασβίκη – Κασσιανού 1989: Σ. Κασβίκη – Ζ. Κασσιανού, Πεύκες, ΑΔ 44, 1989, Β'1 Χρονικά, 103-104.
- Kilian-Dirlmeier 1993: I. Kilian-Dirlmeier, *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, Prähistorische Bronzefunde IV, 12, 1993.
- Mountjoy 1998: P. A. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική: οδηγός ταύτισης*, Αθήνα 1998.

¹⁸ Δάφνη: Αραπογιάννη 1998. Καυκανιά: Αραπογιάννη 1999. Κλαδέος: Γιαλούρης 1963, 103. Γιαλούρης 1964, 177-178. Βικάτου 1998α. Πλάτανος: Γιαλούρης 1964, 177. Κοσκινά: Παπαθανασόπουλος 1970. Βικάτου 1994. Βικάτου 1998β. Αρχαία Ολυμπία: Γιαλούρης 1961-1962, 105-106. Πεύκες: Κασβίκη – Κασσιανού 1989. Βικάτου 2001. Ασπρα Σπίτια: Καράγιωργα 1972, 270.

¹⁹ Σαλαβούρα 2006, 79.

²⁰ Νικολέντζος 2011, 292.

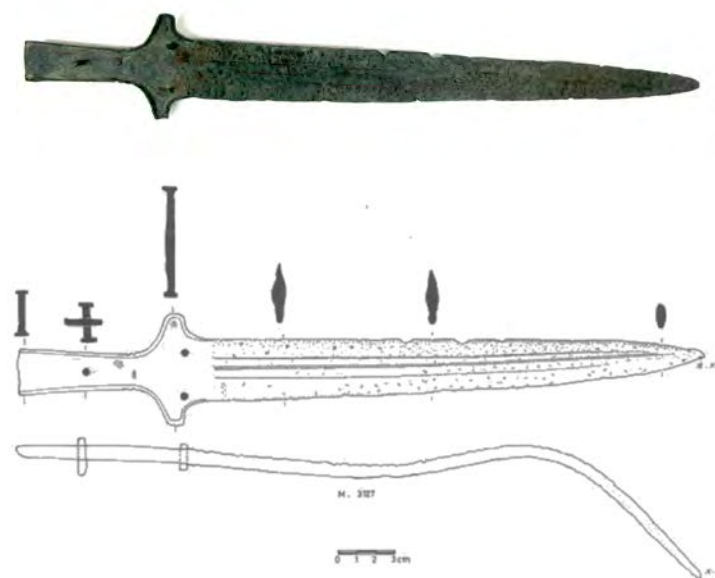
- Mountjoy 1999: P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999.
- Μυλωνάς 1975-1976: Γ. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα 1975-1976.
- Νικολέντζος 2011: Κ. Νικολέντζος, *Μυκηναϊκή Ηλεία. Πολιτιστική και πολιτική εξέλιξη, εθνολογικά δεδομένα και προβλήματα*, Αθήνα 2011.
- Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985: Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών. Ανασκαφής Χρ. Τσούντα (1887-1898)*, Παρίσι 1985.
- Paradopoulos 1978-1979: A. Paradopoulos, *Mycenaean Achaea*, *Studies in Mediterranean Archaeology* 55, Göteborg 1978-1979.
- Παπαθανασόπουλος 1970: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Πίσα (Λακκοφώλια – Καζάνι), *ΑΔ* 25, 1970, Β'1 Χρονικά, 193.
- Παρλαμά 1973-1974: Λ. Παρλαμά, Αρχαιότητες και μνημεία Ηλείας. 1973. Ανασκαφικές έρευνες, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β'2 Χρονικά, 339.
- Παρλαμά 1974: Λ. Παρλαμά, Μυκηναϊκά Ηλείας, *ΑΔ* 29, 1974, Α' Μελέτες, 25-58.
- Σαλαβούρα 2006: Ε. Σαλαβούρα, Συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη Μερέντα Μαρκόπουλου, *ΑΑΑ* 39, 2006, 61-82.
- Τριάντη 1978: Ι. Τριάντη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ηλείας. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 33, 1978, Β'1 Χρονικά, 77-78.



Εικ. 1. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Τοπογραφικό διάγραμμα της νέας συστάδας του μυκηναϊκού νεκροταφείου στο Χελιδόνι Ηλείας (σχεδ. Ζ. Λεβεντούρη).



Εικ. 2. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Πιθαμφορίσκοι, αλάβαστρα (φωτ. Ζ. Λεβεντούρη).



Εικ. 3. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Χάλκινο ξίφος (ΘΤ1, Μ3127) (φωτ./σχεδ. Ζ. Λεβεντούρη).



Εικ. 4. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Ψήφοι από φαγεντιανή, ναλόμαζα, σάρδιο (φωτ. Ζ. Λεβεντούρη).



Εικ. 6. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Σφραγιδόλιθοι (ΘΤ1, Δ1235, Δ1236, Δ1237) (φωτ. Ζ. Λεβεντούρη).



Εικ. 7. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Χελιδονίου. Σκαραβαίος (ΘΤ1, Δ1232) (φωτ. Ζ. Λεβεντούρη).

*Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου**

Η Χαλανδρίτσα βρίσκεται σε απόσταση 20 χλμ. νοτιοανατολικά της Πάτρας, στους πρόποδες του Παναχαϊκού όρους και ανατολικά της εύφορης πεδιάδας των Φαρών, την οποία διασχίζει ο μεγαλύτερος ποταμός της δυτικής Αχαΐας, ο Πείρος (χάρτης 1). Στις περιοχές με τα τοπωνύμια Άγιος Βασίλειος και Σταυρός Χαλανδρίτσας έχουν ερευνηθεί μεγάλα τμήματα ενός σημαντικού μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων και ενός μυκηναϊκού οικισμού αντίστοιχα, ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι στην ευρύτερη περιοχή αναπτύχθηκαν εγκαταστάσεις που χρονολογούνται από την προϊστορική περίοδο έως και τους μεσαιωνικούς χρόνους. Η γεωγραφική θέση της περιοχής, εκεί όπου τελειώνει η πεδιάδα και αρχίζουν να αναπτύσσονται οι ορεινοί όγκοι του Παναχαϊκού και του Ερυμάνθου, συνέβαλε στην ανάδειξή της σε σημαντικό κέντρο, ιδίως κατά τους προϊστορικούς χρόνους¹. Για τη μελέτη του ρόλου που έπαιξε στην περιοχή και για τις σχέσεις της με τους γειτονικούς οικισμούς, κρίθηκε αναγκαία η συγκέντρωση των αρχαιολογικών δεδομένων και η δημιουργία ενός χάρτη, που αποτυπώνει όλες τις αρχαίες θέσεις. Έτσι, στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται ο αρχαιολογικός χάρτης της περιοχής (χάρτης 2) και τονίζονται τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά των αρχαίων θέσεων σε μια πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης των γεωγραφικών και περιβαλλοντικών στοιχείων και απάντησης του ερωτήματος σχετικά με την επιλογή των περιοχών εγκατάστασης στις διάφορες χρονικές περιόδους².

Οι θέσεις γύρω από τη Χαλανδρίτσα

Από το 1919 μέχρι το 1932 ο Νικόλαος Κυπαρίσσης εντόπισε και ερεύνησε τις έξι πρώτες θέσεις στην περιοχή, ενώ κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960 ανασκάφηκαν έντεκα ακόμη θέσεις

* Καθώς το φυσικό τοπίο μεταβάλλεται συνεχώς και κάποτε ραγδαία, αλλά και τα τοπωνύμια αλλάζουν, έγινε προσπάθεια να ταυτιστούν όλες οι μέχρι σήμερα δημοσιευμένες θέσεις της περιοχής με σκοπό αφενός μεν την καταγραφή και την περιγραφή των τοπογραφικών τους χαρακτηριστικών αφετέρου δε την παράδοση του χάρτη στους επόμενους μελετητές. Η μελέτη του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Αγίου Βασιλείου, τμήμα της οποίας αποτελεί η παρούσα εργασία, ολοκληρώνεται χάρη στην οικονομική υποστήριξη του INSTAP. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Δρα Μιχάλη Πετρόπουλο για τις πληροφορίες, τις συζητήσεις και για τις προσωπικές του σημειώσεις που μου εμπιστεύτηκε, αφού η περιοχή ήταν για πολλά χρόνια στην εποπτεία του. Η ταύτιση των θέσεων δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη πολύτιμη βοήθεια του εργατοτεχνίτη Λ. Ρόδη, των αρχαιοφυλάκων Δ. Ευαγγελίου και Ε. Καλυβιώτη, και ιδιαιτέρως του συνταξιούχου σήμερα Γ. Καρπή που διετέλεσε για πολλά χρόνια το «άγρυπνο μάτι» της περιοχής. Χάριτες, επίσης, οφείλω στον καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων-Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών Δρα Β. Παππά για το σχεδιασμό του πρωτότυπου Χάρτη 2. Η συντήρηση των αντικειμένων από το νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου, που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία, έγινε από τον Β. Κύρκο, τη Σ. Τετζερά και την Ο. Γιαννακοπούλου, η φωτογράφιση από τον Π. Κωνσταντόπουλο και τα σχέδια από τη Μ. Φιλιππούλου-Πετροπούλου, τους οποίους, ομοίως, ευχαριστώ για την αγαστή συνεργασία. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι εξής βραχυγραφίες: ΠΕ = Πρωτοελλαδική, ΜΕ = Μεσοελλαδική, ΥΕ = Υστεροελλαδική, ΠΡΓ = Πρωτογεωμετρική, ΠΓ = Πρώιμη Γεωμετρική, ΥΓ = Ύστερη Γεωμετρική.

¹ Ο πρώτος χάρτης και η καταγραφή των προϊστορικών θέσεων έγιναν από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο (Papadopoulos 1978-1979, I, 28-31 εικ. 19). Για βιβλιογραφία και αναφορές στις περισσότερες από τις προϊστορικές θέσεις που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη βλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998. Κολώνας 1998α, 468-496. Moschos 2002, 15-40. Παπαδόπουλος - Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003. Μόσχος 2007, 32-36. Giannopoulos 2008, 39-48.

² Το παρόν άρθρο αποτελεί μια προκαταρκτική μελέτη της τοπογραφίας της περιοχής, που παρουσιάστηκε στο 1ο Α.Ε.ΠΕΛ. στην Τρίπολη το 2012, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν δημοσιεύθηκαν και άλλες μελέτες που αφορούν στην περιοχή και στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου, βλ. Ακτύπη 2013. Ακτύπη 2014. Ακτύπη (υπό έκδοση). Για πληρέστερη βιβλιογραφία και σχόλια για τις θέσεις που παρουσιάζονται εδώ, βλ. Ακτύπη 2017. Οι αρχαιολογικές θέσεις που αποτυπώνονται στον Χάρτη 2 ταυτίστηκαν όλες με αυτοψίες από τη γράφουσα.

από τους Εφόρους Αρχαιοτήτων Νικόλαο Ζαφειρόπουλο, Νικόλαο Γιαλούρη και Ευθύμιο Μαστροκώστα³. Οι υπόλοιπες θέσεις ερευνηθήκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εξής από αρχαιολόγους της πρώην ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁴.

Ο αρχαιολογικός χάρτης (χάρτης 2) διαμορφώθηκε έχοντας ως κέντρο τη Χαλανδρίτσα και με άξονα τον δρόμο, ο οποίος αποτελεί μέχρι και σήμερα την κύρια οδική αρτηρία που ενώνει την παράλια και πεδινή δυτική Αχαΐα με τα Καλάβρυτα⁵. Η διαδρομή, μήκους 12 χιλιομέτρων, έχει νοτιοανατολική κατεύθυνση, ακολουθεί αρχικά τα πρηνή των χαμηλών λόφων που αναπτύσσονται μεταξύ της ομαλής και εύφορης πεδιάδας των Φαρών στα δυτικά και των πρόβουνων του Παναχαϊκού όρους στα ανατολικά, συνεχίζει στο τραχύ ορεινό τοπίο που σχηματίζεται από τον Ερύμανθο και καταλήγει στην αρκαδική Κύναιθα (Καλάβρυτα) περνώντας από το διαχρονικό πέρασμα της κοιλάδας των Νεζερών⁶. Οι 35 αρχαίες θέσεις που σημειώνονται στον Χάρτη 2 εντοπίζονται κατά μήκος και σε μικρή απόσταση εκατέρωθεν της διαδρομής αυτής και χρονολογούνται από τη Μέση Εποχή του Χαλκού έως και τα μεσαιωνικά χρόνια.

Σε χαμηλό λόφο στην Κάτω Πλατανόβρυση (Κάτω Μέτζαινα) έχουν αναφερθεί ίχνη προϊστορικού οικισμού⁷. Στην περιοχή Λυσαριά, 700 μ. νότια της προηγούμενης, και στη θέση Πωρί βρίσκεται το ΥΕ νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων, που είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως «νεκροταφείο στα Μπιθελείκα». Δίπλα ακριβώς από τους τάφους, που είναι λαξευμένοι σε φλέβα κιμιλιάς μικρής έκτασης, ρέει ο Μετζαινέικος χείμαρρος και υπάρχει και πηγή νερού⁸. Ακόμη νοτιότερα, στη θέση Καμίνι⁹, έχει ερευνηθεί ΥΓ κιβωτιόσχημος τάφος και έχουν αναφερθεί μυκηναϊκοί τάφοι¹⁰. Σε μικρή απόσταση νοτιότερα, στον Αϊ-Γιώργη στις Κυδωνιές¹¹, έχουν βρεθεί ίχνη ελληνιστικής ή ρωμαϊκής αγροικίας. Στο δρόμο προς Χαλανδρίτσα και γύρω από το σύγχρονο εκκλησάκι που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Προφήτης Ηλίας, σε υψόμετρο 331 μ. και με πανοραμική θέαση όλης της περιοχής, εντοπίζονται επιφανειακά τεμάχια κεραμίδων, πήθων και μελαμβαφή όστρακα, ενώ πρόσφατες σωστικές ανασκαφές έφεραν στο φως οικιστικά λείψανα των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων σε πολύ μικρή απόσταση από τον λόφο¹². Από την περιοχή αυτή και προς τα δυτικά και νοτιοδυτικά απλώνεται η κυρίως πεδιάδα, με εύφορο έδαφος χάρη στους πλούσιους υδάτινους πόρους, η

³ Aktypi 2017, I, 21-26.

⁴ Τμήμα του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας ερευνήθηκε στα τέλη του 1920 από τον Κυπαρίση και το 1960 από τον Μαστροκώστα. Από το 1989 έως το 2001, οι αρχαιολόγοι της ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. Μ. Πετρόπουλος και Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, ανέσκαψαν ένα μεγάλο τμήμα του νεκροταφείου. Στο διάστημα αυτό τρεις τάφοι ερευνήθηκαν από τον Γ. Μόσχο και την Ο. Χριστακοπούλου. Ο μυκηναϊκός οικισμός στον Σταυρό, που εντοπίστηκε αρχικά από τον φύλακα της περιοχής Γ. Καρπή κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση του Κέντρου Υγείας Χαλανδρίτσας, ερευνήθηκε στη συνέχεια από την Ι. Μέννεγκα, τη Γ. Φλούδα και τον Μ. Γκαζή. Σημαντικά έργα ανάδειξης και στερέωσης στους αρχαιολογικούς χώρους του Σταυρού και του προϊστορικού νεκροταφείου της Ροδιάς έγιναν στο πλαίσιο του Γ' Κ.Π.Σ. κατά τα έτη 2002-2006 υπό την εποπτεία του Λάζαρου Κολώνα.

⁵ Ως όρια του αρχαιολογικού χάρτη (χάρτης 2) τοποθετήθηκαν η Πλατανόβρυση (πρώην Μέτζαινα) και η περιοχή του Καταρράκτη (πρώην Λόπεσι). Ο δρόμος Πάτρα-Καλάβρυτα διατρέχει διαγώνια το χάρτη. Οι προϊστορικές θέσεις (ΠΕ-ΥΕ), οι θέσεις της ΠΡΓ-ΥΓ περιόδου, της κλασικής-ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και τα βυζαντινά-μεσαιωνικά μνημεία σημειώνονται με διαφορετικές ενδείξεις.

⁶ Πετρόπουλος 2007, 199-200.

⁷ Για την προέλευση των τοπωνύμιων βλ. Θωμόπουλος 1950 και Τριανταφύλλου 1980, 235 (π.χ. Μέτζαινα από τη λέξη *mezzo*, ανάμεσα σε δύο βουνά, Πλατανόβρυση από τα άφθονα νερά και τα πλατάνια του χωριού, Χαλανδρίτσα όπως το Χαλάνδρι ή Χαλανδριανή κλπ., από σλαβική λέξη, που σημαίνει επίσης νερά). Για αναφορά στη θέση βλ. Μόσχος 1999, 280. Συλλέχθηκαν κυρίως όστρακα που χρονολογούνται στην ΠΕ(;) και ΥΕ περίοδο. Στο λόφο αυτό με υψόμετρο 289 μ. πηγάζουν μικροί χείμαρροι.

⁸ Σήμερα είναι ορατοί τρεις θαλαμοειδείς τάφοι που χρησιμοποιούνται από τους ιδιοκτήτες ως ποιμισοστάσια. Το υψόμετρο στη θέση αυτή είναι 263 μ. Ο Κυπαρίσης βρήκε το νεκροταφείο «λίαν κατεστραμμένον», βλ. Κυπαρίσης 1930, 88. Κυπαρίσης 1932, 61. Παπαδόπουλος 1978-1979, 28.

⁹ Μαστροκώστας 1961-1962, 129. Μαστροκώστας 1964, 186. Μαστροκώστας 1965, 223. Γκαδόλου 2008, 138, 213. Η θέση Καμίνι βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή με το όνομα «Μπιθελείκα».

¹⁰ Η θέση εντοπίστηκε, αλλά δεν διαπιστώθηκαν ίχνη τάφων.

¹¹ Πετρόπουλος 1991, 156.

¹² Σταυροπούλου-Γάτση 1990, 132.

οποία φαίνεται ότι προσέφερε δυνατότητα τόσο για κατοίκηση όσο και για γεωργική εκμετάλλευση διαχρονικά¹³. Σε πολλά αγροτεμάχια της πεδιάδας από τα Μπιθελεία και τις Κυδωνιές, προς τον Πρέβεδο, το Ίσωμα, τη Δαφνούλα, τις Φαρές (που στην καθημερινή γλώσσα των ντόπιων έχει καθιερωθεί ως «το Φαράι») έως τη Βαλμαντούρα, εντοπίζονται επιφανειακά όστρακα που χρονολογούνται από την προϊστορική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, κατώφλια από μάρμαρο και ασβεστόλιθο, βάσεις αγαλμάτων, επιτύμβιες στήλες κ.ά. Η περιοχή του Πρεβέδου ταυτίζεται, άλλωστε, με το κέντρο του συνοικισμού των Φαρών που αναφέρει ο Πausανίας¹⁴.

Στη συνέχεια της διαδρομής βρίσκεται ο μικρός αλλά επιβλητικός λόφος Τρουμπές¹⁵, σε υψόμετρο 365 μ., που εποπτεύει μεγάλο τμήμα της δυτικής Αχαΐας, αλλά και τον Πατραϊκό κόλπο έως την Κεφαλονιά¹⁶. Στην κορυφή του λόφου Τρουμπέ ο Κυπαρίσσης ερεύνησε θολωτούς τάφους που χρονολογούνται τουλάχιστον στην ΥΕ ΙΙΑ, οι οποίοι φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν πάλι στην ΥΓ εποχή¹⁷. Στο απότομο πρηνές του βουνού που βρίσκεται βόρεια του Τρουμπέ και του μυκηναϊκού νεκροταφείου του Αγίου Βασιλείου, σε θέση με μεγαλύτερο υψόμετρο και με ευρύτερη εποπτεία, αναφέρονται δύο ακόμη μερικώς κατεστραμμένοι και ανεξερεύνητοι μέχρι σήμερα θολωτοί τάφοι¹⁸. Στη χαράδρα Μαρνόλακκα¹⁹ βρέθηκε ακτέριστος ταφικός πίθος και στο Σκόρο²⁰ ΥΓ κιβωτίσχημοι τάφοι. Οι τέσσερις προηγούμενες θέσεις βρίσκονται όλες σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Βασίλειο,

¹³ Τα όστρακα που εντοπίζονται επιφανειακά στα αγροτεμάχια της περιοχής, αλλού διάσπαρτα και αλλού συγκεντρωμένα, είναι πολλά, τις περισσότερες φορές, όμως, αρκετά φθαρμένα λόγω της συνεχούς άροσης για να δώσουν στοιχεία ασφαλούς χρονολόγησης.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Πausανία, η αρχαία πόλη Φαράι είναι μία από τις δώδεκα πόλεις που άφησαν οι Ίωνες στην Αχαΐα και που απετέλεσαν τη μεταγενέστερη Αχαϊκή Δωδεκάπολη. Μετά από τη διάλυση του Κοινού από τους Μακεδόνες, η πόλη των Φαρών ανέλαβε πρωτοβουλία μαζί με την Πάτρα, τη Δύμη και την Τριταΐα και επανίδρυσαν το 281/280 π.Χ. το Β' Αχαϊκό Κοινό (ή Αχαϊκή Συμπολιτεία), συμμετέχοντας έτσι ενεργότερα στα πολιτικά πράγματα. Για την αρχαία πόλη των Φαρών βλ. Παπαχατζής 1980, 130-134. Τριανταφύλλου 1980, 406. Πετρόπουλος 1990, 518, υποσημ. 30. Πετρόπουλος 2012, 309, 312-313. Petropoulos 2012, 205. Εδώ αναφέρονται μερικές παραπομπές για ευρήματα και μελέτες που αφορούν στην περιοχή: Μαστροκώστας 1964, 186. Μαστροκώστας 1965, 224. Παπαποστόλου 1973, 167-174. Πετριτάκη 1988, 164. Πετρόπουλος 1990, 518, υποσημ. 30. Rizakis 1995, 186, 309. Πετρόπουλος 1997, 289-292. Morgan – Hall 2000, 105-112. Rizakis 2008, 107-129. Γκαδόλου 2008, 137, 145. Είναι χαρακτηριστικό ότι διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη υπάρχουν στα αγροκτήματα και στις αυλές των σπιτιών ή είναι εντοιχισμένα στους τοίχους παλιών σπιτιών. Για πληρέστερη βιβλιογραφία και αναφορά στις αρχαίες θέσεις και στα ευρήματα από τις περιοχές Πρέβεδου, Δαφνούλας και Ισώματος βλ. Ακτυρί 2017, 1-6.

¹⁵ Κυπαρίσσης 1929, 89-91 εικ. 4-7. Κυπαρίσσης 1930, 83-86 εικ. 5-10. Ο Κυπαρίσσης επισημαίνει ότι το τοπωνύμιο Τρουμπές είναι παραφθορά της λέξης τύμβος. Κατ' άλλην ερμηνεία (Μ. Πετρόπουλος) η λέξη «Τρουμπές» προέρχεται από τη λέξη «Τρύπες», λόγω των βυθισμάτων που δημιουργούνταν από την κατάρρευση των οροφών των τάφων. Η θέση ονομάζεται σήμερα από τους ντόπιους και «Φυλάκιο» είτε από το φύλακα που, όπως αναφέρει ο Κυπαρίσσης, ήταν εγκατεστημένος εκεί είτε επειδή ο λόφος μπορούσε να λειτουργήσει ως παρατηρητήριο εποπτεύοντας την ευρύτερη περιοχή.

¹⁶ Στην περιοχή εποπτείας της δυτικής Αχαΐας περιλαμβάνεται ο Ερύμανθος, το Κομποβούνι (ή Μιτοπολιάνικο βουνό), όπου το ΥΕ νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων της Μιτόπολης (βλ. Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2010), το Σκόλλις, όπου η σημαντική προϊστορική θέση Πόρτες (βλ. Moschos 2000, 9-49), καθώς και το ακρωτήρι του Άραξου, όπου το Τείχος Δυμαίων (βλ. Γκαζής 2010, 237-255).

¹⁷ Ο Κυπαρίσσης αναφέρει ότι οι τάφοι είναι θολωτοί, ενώ στη φωτογραφία και στο σχέδιο του ενός τάφου που παραθέτει διακρίνεται καθαρά ο δρόμος και το υπέρθυρο, βλ. Κυπαρίσσης 1929, 90 εικ.6. Κυπαρίσσης 1930, 84 εικ. 5. Από άλλους μελετητές οι θολωτοί τάφοι έχουν ερμηνευθεί ως κτιστοί θαλαμοειδείς, βλ. Paradimitriou 2001, 49-51. Μόσχος 2007, 32. Σήμερα, δεν είναι σαφές αν πρόκειται για τον έναν ή τον άλλο τύπο τάφου, καθώς στην κορυφή του λόφου υπάρχει άτακτος λιθοσωρός, ενώ στο πρηνές του υπάρχουν ίχνη κατασκευής από ξηρολιθιά. Για αναφορά στον Τρουμπέ βλ. Papadopoulos 1978-1979, 29. Antonaccio 1995, 66-67. Γκαδόλου 2008, 122-125 αγγεία 97-104 εικ. 94-97. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πλαγιά του λόφου χαμηλότερα από τον Τρουμπέ, όπως και στους γειτονικούς λόφους, εντοπίζονται διάσπαρτα όστρακα. Από τον Κυπαρίσση αναφέρεται δεύτερος λόφος με το ίδιο όνομα (Τρουμπές) λίγο πριν από τη Χαλανδρίτσα, στον οποίο εντόπισε τάφο με μεγάλο περίβολο, βλ. Κυπαρίσσης 1930, 85. Πρόκειται για την ίδια περιοχή όπου η θέση Σκόρος, βλ. παρακάτω υποσημ. 19 και 20.

¹⁸ Μόσχος 2007, 32. Μόσχος 2012, 304.

¹⁹ Γιαλούρης 1960, 138. «Μαρνόλακκα» ονομάζεται η χαράδρα ανάμεσα στους δύο λόφους Τρουμπέ.

²⁰ Γιαλούρης 1960, 138. Μαστροκώστας 1961-1962, 129 πίν.153ε. Γκαδόλου 2008, 125-128 αγγεία 105-106 εικ. 98-99. Η θέση Σκόρος βρίσκεται μετά τον Τρουμπέ και συμπίπτει με τον δεύτερο ομώνυμο λόφο, βλ. υποσημ. 16.

όπου έχει ερευνηθεί το ΥΕ νεκροταφείο των θαλαμοειδών τάφων²¹. Στην περιοχή Καλαμάκι και Μαστορέϊκα έχουν βρεθεί όστρακα και μια επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων²². Επίσης, στη Χαλανδρίτσα έχει ερευνηθεί ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος²³.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. ανατολικά του νεκροταφείου του Αγίου Βασιλείου, στο πλάτωμα λόφου με υψόμετρο 365 μ., βρίσκεται ο μυκηναϊκός οικισμός στη θέση Σταυρός²⁴. Σε μικρή απόσταση ανατολικά του τελευταίου, στα ριζά του όρους Κορακοφωλιά, βρίσκεται το Πωρί²⁵. Στο δρόμο προς Μοίραλι, λίγο μετά το Σταυρό και στην πλαγιά χαμηλού λόφου, βρίσκεται η θέση Αγραπιδιές²⁶. Εκεί ερευνήθηκε ταφικός περίβολος με κτιστούς τετράπλευρους τάφους της ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περιόδου. Στα ανατολικά του Σταυρού δεσπόζει το βουνό Μαλιβαρνός, η κορυφή του οποίου ονομάζεται Κιβούρια, λέξη που σημαίνει «τάφοι», προφανώς αρχαίοι²⁷. Στα ανατολικά και σε μικρή απόσταση, στο πλάτωμα της κορυφής του βουνού Άγιος Ανδρέας, επισημάνθηκαν ίχνη χρήσης του χώρου κατά την προϊστορική περίοδο, ενώ χαμηλότερα βρέθηκαν τμήματα λιθόστρωτου από αργούς λίθους που έσωζαν ίχνη αρματοτροχιών, πιθανότατα από υστερότερη χρήση του λόφου²⁸. Επιστρέφοντας πάλι στο δρόμο Χαλανδρίτσας-Καταρράκτη, στα νοτιοανατολικά του Σταυρού και στη θέση Αϊ-Λιάς ερευνήθηκε λάκκος λαθρανασκαφής απ' όπου συλλέχθηκαν όστρακα, πιθανόν της Γεωμετρικής περιόδου²⁹. Στην πλαγιά που σχηματίζεται νοτίως του Μοίραλι και βόρεια του κεντρικού δρόμου προς Καταρράκτη βρίσκεται η θέση Βίλλες³⁰ και σε μικρή απόσταση στα νότια ερευνήθηκαν οι γνωστοί στη βιβλιογραφία ως οι «τύμβοι του Μοίραλι» που χρονολογούνται στη ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περίοδο³¹. Σε μικρή απόσταση εντοπίζονται οι θέσεις Ρίζες, Σκάλα και Μπακαλάρου, όπου η σωστική ανασκαφική έρευνα έδωσε στοιχεία για οικιστικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής περιόδου, για κεραμοσκεπείς τάφους και για ταφικούς πίθους³². Η ευρύτερη περιοχή είναι γνωστή με το τοπωνύμιο Αριδράκου, όπου κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 ερευνήθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι με πήλινα αγγεία και μεταλλικά κτερίσματα της ΥΓ

²¹ Κυπαρίσσης 1928, 119. Κυπαρίσσης 1929, 86-91. Κυπαρίσσης 1930, 81-87. Hope Simpson 1965, 85. Hope Simpson – Dickinson 1979, 89. Παπαδοπούλου 1978-1979, 29 εικ. 43b-c, 44a. Σταυροπούλου-Γάτση – Πετρόπουλος 1989, 134-136. Σταυροπούλου-Γάτση 1991, 147. Σταυροπούλου-Γάτση 1993, 123. Σταυροπούλου-Γάτση 1994, 234. Σταυροπούλου-Γάτση 1995, 217. Ακτύπη 2013. Ακτύπη 2014. Ακτύπη (υπό έκδοση). Ακτύπη 2017.

²² Η στήλη παραδόθηκε από ιδιώτη, βλ. Πετρόπουλος 1988, 172. Μία ακόμη πιθανή αρχαία θέση είναι ο Άγιος Γεώργιος, περίπου 1,5 χλμ. δυτικά του Αγίου Βασιλείου, όπου είχαν εντοπιστεί κατά το παρελθόν κατάλοιπα αρχαίων, πιθανόν κλασικών-ελληνιστικών κτηρίων.

²³ Αλεξοπούλου 1997, 292. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κέντρο του οικισμού της Χαλανδρίτσας και σε υψόμετρο 360 μ., σώζεται, ερειπωμένος σήμερα, πύργος των αρχών του 13ου αι. μ.Χ. που έκτισαν οι βαρώνοι Dramelay ή Tremolay. Ο μεσαιωνικός πύργος χρησίμευε την ημέρα ως βίγλα και τη νύχτα ως φρουκτωρία και αποτελούσε μέρος οργανωμένου δικτύου για τον έλεγχο της δυτικής Αχαΐας, βλ. Κουμούση 2012, 41-43 εικ.18-19.

²⁴ Κολώνας – Γκαζής 1995, 216-217. Κολώνας 1998α, 477. Κολώνας 2000, 94. Κολώνας – Γκαζής 2006, 25-30. Κολώνας 2008α, 7-13. Moschos 2009, 243. Moschos 2012, 303. Σούρα 2014. Δίπλα στον οικισμό ρέει ο χειμάρρος Χαλαμπρέζα και υπάρχει η πηγή Κεφαλόβρυσο με άφθονα νερά.

²⁵ Από τον Κυπαρίσση αναφέρεται ως πιθανή θέση για νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων λόγω της ύπαρξης κιμιλιάς, βλ. Κυπαρίσσης 1930, 87. Κατά την αυτοψία για τον εντοπισμό της θέσης διαπιστώθηκε ότι πράγματι υπάρχει μικρή φλέβα κιμιλιάς. Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει έρευνα.

²⁶ Κυπαρίσσης 1930, 85 εικ. 10. Παπαδοπούλου 1978-1979, εικ. 155f-g, 247c-d. Moschos 2000, 9 με βιβλιογραφία. Παπαδιμίτριου 2001, 49-50.

²⁷ Σήμερα η πρόσβαση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στην κορυφή, που έχει υψόμετρο 647 μ., σωζόταν μέχρι το 1940 λίθινη κατασκευή σαν πύργος/παρατηρητήριο. Η θέση είναι πολύ κοντά στο Σταυρό και έχει μεγαλύτερη εποπτεία της περιοχής.

²⁸ Πετρόπουλος 1991, 156. Η πρόσβαση στην κορυφή ήταν δύσκολη.

²⁹ Πετρόπουλος 1991, 157.

³⁰ Η ονομασία της θέσης «Βίλλες» υποδηλώνει πιθανώς την παρουσία μιας ρωμαϊκής αγροικίας. Λόγω της χρήσης του χώρου και της άρσης τα λιγοστά και φθαρμένα επιφανειακά όστρακα είναι δύσκολο να χρονολογηθούν.

³¹ Ζαφειρόπουλος 1952, 398-400. Pelon 1976, 79 πίν. XX:2. Moschos 2000, 9 με βιβλιογραφία. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 312-313.

³² Οι τρεις τελευταίες θέσεις εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια του έργου διαπλάτυνσης και βελτίωσης της επαρχιακής οδού προς Καλάβρυτα. Σε έναν πίθο η ταφή ήταν κτερισμένη με πήλινο αγγείο των ΥΓ χρόνων, βλ. Αλεξοπούλου 2000, 306-308.

περιόδου³³. Στη συνέχεια του δρόμου βρίσκεται το χωριό Καταρράκτης. Στον σχεδόν κάθετο βράχο της βαθιάς χαράδρας, όπου πέφτουν ορμητικά τα νερά του παραπόταμου του Πείρου και σχηματίζεται καταρράκτης, ερευνήθηκαν σπήλαια που παρουσίαζαν ίχνη λατρείας³⁴.

Στην κορυφή του βουνού Πυργάκι³⁵, σε υψόμετρο 680 μ. ανεσκάφη οικισμός της ΜΕ περιόδου και στο γειτονικό στα νοτιοανατολικά βουνό Δρακότρυπα³⁶, σε υψόμετρο 710 μ., ερευνήθηκε ένας ακόμη προϊστορικός οικισμός, που διατηρεί στοιχεία χρήσης στη ΜΕ και στη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Σε υψόμετρο 593 μ., σε μικρή απόσταση επάνω από τον οικισμό της Ροδιάς (πρώην Μπούγα)³⁷, βρίσκεται το ομώνυμο προϊστορικό νεκροταφείο, στο οποίο ερευνήθηκαν το 1956 οι δύο γνωστοί θολωτοί τάφοι και συλλέχθηκε θησαυρός πολύτιμων αντικειμένων³⁸. Κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου στο πλαίσιο του Γ' Κ.Π.Σ. (2002-2006) αποκαλύφθηκαν και μερικοί κιβωτιόσχημοι και κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι πλησίον των θολωτών, ενώ οι πρόσφατες σωστικές ανασκαφές έγιναν αφορμή για μια εκ νέου μελέτη του προϊστορικού νεκροταφείου και των ευρημάτων³⁹. Σε μικρή απόσταση στα νότια των θολωτών τάφων και στο επίπεδο πλάτωμα του επιμήκους λόφου Άγιος Αθανάσιος σε υψόμετρο 520 μ. ερευνήθηκε προϊστορικός οικισμός⁴⁰. Από το πλάτωμα αυτό υπάρχει άμεση οπτική επαφή με τους θολωτούς τάφους της Ροδιάς.

Στα νοτιοανατολικά του Καταρράκτη βρίσκεται ο λόφος του Αϊ-Γιώργη⁴¹. Πρόκειται για έναν φύσει οχυρό λόφο, σε υψόμετρο 514 μ., με πρόσβαση από τη νοτιοανατολική του πλευρά. Σήμερα, ανάμεσα στη χαμηλή θαμνώδη βλάστηση, διακρίνονται ακόμη τα θεμέλια αρχαίων κτηρίων κατασκευασμένα από ορθογώνιους λιθόπλινθους από τον ντόπιο γκριζό ασβεστόλιθο⁴². Ο μεγάλος αριθμός των επιφανειακών πήλινων ευρημάτων επιβεβαιώνει τη χρήση του πλατώματος κατά την ΥΕ, τη γεωμετρική και την κλασική περίοδο. Στα ριζά του ίδιου λόφου, στη θέση Διπόταμα, στην όχθη του ίδιου παραπόταμου που κατεβαίνει από τον Καταρράκτη, ερευνήθηκε το 1919 το ΥΕ νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων⁴³. Οι δώδεκα

³³ Ζαφειρόπουλος 1952, 400-412. Ζαφειρόπουλος 1956, 197-198. Ζαφειρόπουλος 1957, 116-117. Το 1957 ο Ζαφειρόπουλος ερεύνησε δύο ακόμη κιβωτιόσχημους τάφους, στον ένα από τους οποίους βρήκε μόνο τα οστά της ταφής και στον άλλο χάλκινο κάτοπτρο και νόμισμα Σικυώνος. Ταυτίζεται με το αναφερόμενο στη βιβλιογραφία, ως «28ο χλμ.», βλ. επίσης και Μαστροκώστας 1964, 186. Μαστροκώστας 1965, 223. Γκαδόλου 2008, 128-135 αγγεία 107-123 εικ. 100-110.

³⁴ Ζαφειρόπουλος 1952, 396-398. Αναφέρεται στη λατρεία του Πανός και των Νυμφών. Η πρόσβαση στα σπήλαια είναι σήμερα δύσκολη, ωστόσο αυτά είναι ορατά από τα νότια, από το δρόμο προς τη Ροδιά. Οι ντόπιοι ονομάζουν το ποτάμι «Μπρεκούκια».

³⁵ Ζαφειρόπουλος 1958α, 172-176. Ζαφειρόπουλος 1958β, 140-142. Παπαδόπουλος 1978-1979, 31.

³⁶ Ζαφειρόπουλος 1957, 115 πίν. 51α. Ζαφειρόπουλος 1958α, 167-170 πίν. 132. Ζαφειρόπουλος 1958β, 139-142. Τμήματα των οικιστικών λειψάνων έχουν καταστραφεί εξαιτίας της κατολίσθησης της βόρειας πλευράς του βουνού. Σε πλάτωμα του γειτονικού προς νότο λόφου Αντρεούσι αναφέρονται επίσης λείψανα προϊστορικού οικισμού.

³⁷ Ζαφειρόπουλος 1956, 193-196 πίν. 87-88. Ζαφειρόπουλος 1957, 114-115 πίν. 50. Hope Simpson 1965, 86. Pelon 1976, 222-223. Hope Simpson – Dickinson 1979, 90. Οι θολωτοί τάφοι αναφέρονται συχνά στη βιβλιογραφία ως «οι τάφοι των Φαρών».

³⁸ Τα πολύτιμα κτερίσματα, «ο θησαυρός των Φαρών», σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, βρέθηκαν έξω από τον περίβολο του Τάφου Β και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία προέρχονται πιθανόν από τη σύληση των τάφων. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν το χρυσόηλο χάλκινο εγχειρίδιο με την παράσταση δελφινιών από χρυσό, άργυρο και νιέλλο, το χάλκινο ξίφος, χάλκινα εργαλεία και η ασημένια φιάλη που διακοσμείται με έκτυπες οκτώσχημες ασπίδες. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ περίοδο και μαρτυρούν τη σπουδαιότητα της θέσης. Για αναφορές στη θέση και τα ευρήματα βλ. και Παπαδόπουλος 1978-1979, Ι, 30-31, ΙΙ, εικ. 302α-β, 303α-β, 304α-β, 317β, 319c, 321α-β, 321c. Κολώνας 2008α, 15-17. Γιαννοπούλου 2008, 41-46. Παπαζογλου-Μανιουδάκη 2009, 514-517 εικ. 19.

³⁹ Ακτύπη – Γκαζής (υπό έκδοση).

⁴⁰ Ζαφειρόπουλος 1958α, 170-172 εικ. 2. Ζαφειρόπουλος 1958β, 139-142. Παπαδόπουλος 1978-1979, 31.

⁴¹ Το 1956 έγινε μικρής έκτασης έρευνα στο πλάτωμα, βλ. Ζαφειρόπουλος 1956, 195-196.

⁴² Οι ιδιοκτήτες της γης στα χρόνια που μεσολάβησαν συγκέντρωσαν μεγάλο τμήμα της ανωδομής των κτηρίων σε λιθοσωρούς (αρμακάδες) διάσπαρτους στον χώρο.

⁴³ Κυπαρίσσης 1919, 98-99. Κυπαρίσσης 1932, 59-61. Από τον Κυπαρίσση ερευνήθηκαν κάποιοι τάφοι που ήταν ήδη κατεστραμμένοι από τον εγκατεστημένο νερομυλωνά. Η θέση αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως «Ροδιά-Μπούγα», ενώ οι ντόπιοι την ονομάζουν «Τρούπες Καρακατσούλα» από τις τρούπες που σχηματίζουν στο βράχο οι θαλαμοειδείς τάφοι και από το όνομα του νερομυλωνά.

τάφοι που είναι σήμερα ορατοί παρουσιάζουν τα ίδια αρχιτεκτονικά στοιχεία, ως προς τα σχήματα και τις διαστάσεις των δρόμων και των θαλάμων, με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά νεκροταφεία της δυτικής Αχαΐας. Είναι λαξευμένοι στη μαλακή κιμλιά της απότομης πλαγιάς, σε τρεις τουλάχιστον επάλληλες σειρές και σε πυκνή διάταξη. Από το νεκροταφείο συλλέχθηκαν πολλά πήλινα αγγεία και αντικείμενα μικροτεχνίας, κυρίως της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Στη θέση Φτέρη, στις δυτικές παρυφές του ίδιου λόφου, βρέθηκε επίσης ταφικός πίθος της ΥΤ περιόδου⁴⁴.

Τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της Χαλανδρίτσας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου

Το Παναχαϊκό όρος που εκτείνεται στο μέσον της Αχαΐας από Βορρά προς Νότο, περιβάλλεται στα ριζά του από μια σειρά λόφων με υψόμετρο από 200 έως 400 μ. περίπου, οι οποίοι είναι φύσει οχυροί από τις τρεις πλευρές τους και έχουν πρόσβαση μόνο από την ομαλότερη τέταρτη, συνήθως τη νότια ή την ανατολική⁴⁵. Οι λόφοι αυτοί οριοθετούνται από βαθιές χαράδρες με ποτάμι ή χείμαρρο και με πηγές νερού, στα δυτικά τους απλώνονται εύφορες πεδιάδες, έχουν άμεση οπτική επαφή με τον Πατραϊκό κόλπο και εύκολη πρόσβαση σ' αυτόν, ενώ ταυτόχρονα είναι ευδιάκριτοι και για τον εισερχόμενο στον Πατραϊκό κόλπο από το Ιόνιο Πέλαγος, λόγω των χαρακτηριστικών στοιχείων της γεωμορφολογίας τους⁴⁶. Στα επίπεδα πλατώματα των λόφων αυτών είχαν αναπτυχθεί οι περισσότερες από τις προϊστορικές εγκαταστάσεις που, ιδιαίτερα στη δυτική Αχαΐα, παρουσιάζουν παρόμοια όλα τα χαρακτηριστικά που επισημάνθηκαν νωρίτερα: ο Ορτός⁴⁷, το Πλατάνι⁴⁸, η Βούντενη⁴⁹, η Πάτρα⁵⁰, η Μυγδαλιά⁵¹, η Κρήνη⁵², η Καλλιθέα⁵³ και η Χαλανδρίτσα⁵⁴. Επιπλέον, κάθε μία από

⁴⁴ Ζαφειρόπουλος 1956, 196-198 πίν. 90β. Γκαδόλου 2008, 135-137 αγγεία 125-128 εικ.111-112.

⁴⁵ Το Παναχαϊκό φαίνεται ότι αποτέλεσε φυσικό όριο και, ιδιαίτερα κατά τους προϊστορικούς χρόνους, «διαίρεσε» τη δυτική από την ανατολική Αχαΐα, βλ. Petropoulos 2012, 190-220. Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται μόνο τα χαρακτηριστικά των γειτονικών στη Χαλανδρίτσα θέσεων της δυτικής Αχαΐας.

⁴⁶ Ο Κολώνας έχει επισημάνει το ζήτημα της ενσυνείδητης επιλογής των πρόβουνων του Παναχαϊκού για κατοίκηση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, βλ. Κολώνας 1998α. Οι λόφοι με τις θέσεις αυτές προβάλλουν αμέσως επάνω από την πεδιάδα. Για το όρος Σκόλλης βλ. παρατηρήσεις στο Moschos 2000, 10. Σημειώνεται δε ότι το βουνό αυτό είναι ορατό ακόμα και από τη Λευκάδα. Για γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τα τοπογραφικά στοιχεία βλ. και Ακτύπη 2011.

⁴⁷ Μόσχος 2007, 18.

⁴⁸ Αλεξοπούλου – Μόσχος 2007, 488-489.

⁴⁹ Κολώνας 1998β. Κολώνας 2008β.

⁵⁰ Οι προϊστορικές εγκαταστάσεις της Πάτρας έχουν αναπτυχθεί κυρίως σε λόφους με υψόμετρο χαμηλότερο από αυτό που αναφέρθηκε για τους οικισμούς της περιοχής Χαλανδρίτσας και Καταρράκτη. Πλησιέστερα στο σημερινό κέντρο της πόλης βρίσκεται το μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων της οδού Γερμανού και ο λόφος του κάστρου, όπου θεωρείται πιθανή μια προϊστορική εγκατάσταση, η Αρόη (Σαμακιά), η Παγώνα και το Γηροκομείο. Για αναφορές στις θέσεις και στα ευρήματα βλ. Paradoyroulos 1978-1979, 25-28. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1993, 209-215. Κολώνας 1998α, 476. Σταυροπούλου-Γάτση 1998, 514-533. Σταυροπούλου-Γάτση 2001, 29-38. Πετρόπουλος 2012, 308-313. Για σύντομη αναφορά στις θέσεις βλ. και Μόσχος 2007, 20-22.

⁵¹ Το μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων του Κλάους βρίσκεται πολύ κοντά και στα βόρεια του λόφου της Μυγδαλιάς, βλ. Κυπαρίσσης 1936, 95-99. Παπαδόπουλος 1988, 32-36. Παπαδόπουλος 1990, 50-55. Παπαδόπουλος 1991, 79-84. Παπαδόπουλος 1992, 53-59. Παπαδόπουλος – Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2006, 19-24. Paschalidis – McGeorge 2009, 79-113. Ο θολωτός τάφος στη θέση Γούπατα Πετρωτού βρίσκεται στα ριζά του λόφου της Μυγδαλιάς, σε μικρή απόσταση και ανάμεσα στα νεκροταφεία του Κλάους και της Κρήνης, βλ. Πετρόπουλος 1989, 132. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2003, 433-453. Parazoglou-Manioudaki 2009, 501-520. Στο ανώτερο πλάτωμα του λόφου της Μυγδαλιάς, σε υψόμετρο 355 μ. ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια από τη Δρα Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη σημαντική μυκηναϊκή εγκατάσταση που χρονολογείται από το τέλος της ΜΕ/αρχές της ΥΕ περιόδου έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, βλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2008, 532-535. Για συνοπτικές αναφορές βλ. και <http://chronique.efa.gr/index.php/fiches/voir/1551/> και <http://chronique.efa.gr/index.php/fiches/voir/2340/>. Το νεκροταφείο του Κλάους, ο θολωτός τάφος στη θέση Γούπατα, όπως και ένα αψιδωτό ταφικό κτίσμα που βρέθηκε πρόσφατα, φαίνεται ότι σχετίζονται άμεσα με την εγκατάσταση στο λόφο της Μυγδαλιάς.

⁵² Parazoglou-Manioudaki 1994, 171-200. Κασσαντίρη 2012.

⁵³ Στην Καλλιθέα έχουν ανασκαφεί δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία: στη θέση Λαγανιδιά, σε υψόμετρο 229 μ., και στη θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες, σε υψόμετρο 366 μ., βλ. Παπαδόπουλος 1987, 69-72. Παπαδόπουλος 1988, 32-

αυτές τις θέσεις έχει οπτική επαφή τουλάχιστον με μία γειτονική της (εικ. 1), ενώ όσον αφορά στη χρονολόγησή τους φαίνεται ότι ιδρύθηκαν στο τέλος της ΜΕ – αρχές ΥΕ περιόδου και είχαν διάρκεια έως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ και της Υπομυκηναϊκής περιόδου⁵⁵.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η επιλογή του λόφου στη θέση Σταυρός της Χαλανδρίτσας για την προϊστορική εγκατάσταση δεν φαίνεται να έγινε τυχαία, αφού συνδυάζει όλα τα παραπάνω γεωμορφολογικά στοιχεία, όπως και οι υπόλοιπες. Τα πρώτα στοιχεία δείχνουν ότι η κατοίκηση στον Σταυρό χρονολογείται τουλάχιστον από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως και την υπομυκηναϊκή περίοδο⁵⁶, η συστηματική μελέτη της κεραμικής, όμως, που είναι σε εξέλιξη, ενδέχεται να επεκτείνει τα χρονολογικά όρια. Η αυτάρκεια και η ευμάρεια των ανθρώπων αποδεικνύεται από το πλήθος και την ποικιλία των ευρημάτων που συλλέχθηκαν από τον οικισμό και αντικατοπτρίζεται στην εικόνα του νεκροταφείου του Αγίου Βασιλείου⁵⁷ που ανήκει σε αυτόν.

Η διαδρομή από τον οικισμό στο νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου ήταν μικρή και πιθανότατα θα ακολουθούσε το ίδιο κατηφορικό μονοπάτι, όπως και σήμερα, κατά μήκος του χειμάρρου που ρέει κάτω ακριβώς από το λόφο. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου θα πρέπει να συμπεριληφθεί στα πιο σημαντικά της δυτικής Αχαΐας, πράγμα που βεβαιώνουν κατ' αρχήν το μέγεθος και η οργάνωσή του. Αν και το γεωλογικό στρώμα της κιμιλιάς είναι εκτεταμένο, οι τάφοι βρίσκονται συγκεντρωμένοι στο κεντρικό τμήμα, εκεί όπου η πλαγιά έχει την κατάλληλη κλίση για τη λάξευσή τους και η φλέβα της κιμιλιάς έχει πιθανότατα την καλύτερη ποιότητα. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί 45 τάφοι σε έκταση περίπου 13 στρεμμάτων, οι οποίοι είναι πυκνά διατεταγμένοι σε τρεις τουλάχιστον σειρές, σχεδόν ακτινωτά και έχουν προσανατολισμό κατά κανόνα Β-Ν ή ΒΑ-ΝΔ, με τους θαλάμους στα Β ή στα ΒΑ⁵⁸. Η χωροταξία του νεκροταφείου, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των τάφων και η παρουσία λάκκων παρουσιάζουν ομοιότητες με τα υπόλοιπα σύγχρονα τους νεκροταφεία της δυτικής Αχαΐας και της Ηλείας, ενώ η συστηματική μελέτη του ανθρώπινου σκελετικού υλικού φέρνει στο φως νέα στοιχεία σχετικά με τις γυναικείες, ανδρικές και παιδικές ταφές, καθώς και με τη μεταχείριση των οστών στις δευτερογενείς ταφές, ιδιαιτέρως στους λάκκους⁵⁹. Η μελέτη των ευρημάτων επιβεβαιώνει τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου από την ΥΕ ΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Τα πήλινα αγγεία, τα χάλκινα όπλα, τα εργαλεία και η μικροτεχνία αντανακλούν την ύπαρξη μιας εύρωστης κοινότητας στη Χαλανδρίτσα, που έθαβε τους νεκρούς της στο νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου, και μας δίνουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή και τις ασχολίες των ανθρώπων: ψευδόστομοι αμφορείς, λήκυθοι, αλάβαστρα, δακτυλιόσχημα αγγεία, κύπελλα, αμφορίσκοι, μεγάλοι

36. Παπαδόπουλος 1990, 50-55. Παπαδόπουλος 1992, 53. Παπαδόπουλος 1993, 44-47. Οικιστική εγκατάσταση ΜΕ/ΥΕ περιόδου αναφέρεται στη φύσει οχυρή θέση Κιβούρι της Άνω Καλλιθέας, βλ. και Μόσχος 2007, 24.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω υποσημ. 24. Για αναφορά στη γεωγραφία των θέσεων, βλ. και Ακτύπη 2011.

⁵⁵ Από τις θέσεις που αναφέρονται εδώ μόνο η Βούντενη και η Χαλανδρίτσα ερευνήθηκαν σχεδόν συστηματικά, αλλά για μικρό χρονικό διάστημα, στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης των χώρων του Γ' Κ.Π.Σ. (βλ. Κολώνας 2008α και Κολώνας 2008β), ενώ η Μυγδαλιά ανασκάπτεται συστηματικά από την Παπάζογλου-Μανιουδάκη από το 2008 και εξής. Τα καλά στρωματογραφημένα σύνολα του οικισμού της Μυγδαλιάς αναμένεται να φέρουν στο φως νέα σημαντικά στοιχεία σχετικά με την περίοδο ίδρυσής του, στο τέλος της ΜΕ περιόδου.

⁵⁶ Βλ. παραπάνω υποσημ. 24.

⁵⁷ Κυπαρίσσης 1928, 110-114. Κυπαρίσσης 1929, 86-91. Κυπαρίσσης 1930, 81-88. Σταυροπούλου-Γάτση – Πετρόπουλος 1989, 134-136. Πετρόπουλος 1990, 504-505. Σταυροπούλου-Γάτση 1991, 147. Σταυροπούλου-Γάτση 1993, 123. Σταυροπούλου-Γάτση 1994, 234. Σταυροπούλου-Γάτση 1995, 217. Πετρόπουλος 1999, 262. Ένα ακόμη (παλαιό) τοπωνύμιο της θέσης είναι «Αλεπότρυπες». Αξίζει να σημειωθεί ότι στο νεκροταφείο έχουν περισυλλεγεί επιφανειακά πολλά λίθινα εργαλεία (πυριτόλιθος-οψιανός, τριπτήρες, εργαλεία λειασμένου λίθου), τα οποία μελετήθηκαν από τη συνάδελφο αρχαιολόγο Βίβιαν Στάκου, βλ. Ακτύπη 2017, 178-188. Οι ιδιοκτησίες στις οποίες βρίσκεται το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας δεν έχουν απαλλοτριωθεί, το νεκροταφείο είναι σήμερα επιχωσμένο και ο χώρος καλύπτεται από ελαιόδεντρα, ενώ τμήμα του έχει καταστραφεί από κτηνοτροφική μονάδα που λειτουργούσε εκεί.

⁵⁸ Ακτύπη 2013. Ακτύπη 2017, 11-17, 277-283.

⁵⁹ Για τη μελέτη του ανθρώπινου σκελετικού υλικού από την Olivia A. Jones (Πανεπιστήμιο Groningen) βλ. Ακτύπη 2017, 189 κ.ε.

τετράωτοι και δίωτοι αμφορείς, πιθαμοφόρισκοι, πτηνόσχημοι ασκοί, κύλικες, οπισθότμητη πρόχους, σύνθετα αγγεία, χάλκινες λόγχες, διπλός πέλεκυς, μαχαίρια, ξυράφια και μαχαιροπέλεκυς, χάντρες από γυαλί και κορναλίνη, πήλινα και λίθινα σφονδύλια και σφραγιδολίθοι (εικ. 2, 3 και 4)⁶⁰. Σημαντική είναι η περίπτωση μιας χάλκινης φυλλόσχημης κυνηγετικής λόγχης με κοντό ολόχυτο αυλό, κτέρισμα ταφής ενός ενήλικα στον Τάφο 44, η χημική ανάλυση της οποίας απέδειξε ότι κατασκευάστηκε με χαλκό εισηγμένο από την Κύπρο⁶¹. Παράλληλα, ο εντοπισμός στον οικισμό του Σταυρού μιας διμερούς μήτρας κλειστού τύπου από σχιστόλιθο που προοριζόταν για την κατασκευή λογχών παρόμοιου τύπου αποτελεί σπάνιο εύρημα⁶². Πολλά από τα πήλινα αγγεία ανήκουν στον λεγόμενο «αχαϊκό ρυθμό» και παρουσιάζουν σαφείς ομοιότητες ως προς τον πηλό και τα διακοσμητικά τους θέματα με τα αντίστοιχα από τα γειτονικά νεκροταφεία του Άι-Γιώργη, της Καλλιθέας, του Κλάους, της Κρήνης, της Μιτόπολης, αλλά και με τα πιο μακρινά της δυτικής Αχαΐας, όπως της Βούντενης, των Σπαλιαραϊκών και του Ελαιοχωρίου. Μερικά δε φαίνεται ότι προέρχονται από το ίδιο κεραμικό εργαστήριο, ενώ σε άλλα αναγνωρίζονται χαρακτηριστικά ακόμη και από τον ίδιο κεραμέα⁶³. Παράλληλα, οι έμμεσες ή άμεσες επαφές με τα άλλα σημαντικά κέντρα της Πελοποννήσου διαπιστώνονται από τα αγγεία που αποδίδονται σε αργολικά ή και ηλειακά εργαστήρια. Σημαντικό στοιχείο επίσης για τη χρήση του νεκροταφείου στους μεταγενέστερους χρόνους είναι η περίπτωση του Τάφου 17, όπου στην επίχωση του δρόμου βρέθηκε ταφή ενήλικα, κτερισμένη με πήλινα αγγεία της ύστερης ΠΡΓ/αρχών ΠΓ περιόδου⁶⁴. Σε κόγχη του θαλάμου του ίδιου τάφου βρέθηκε επίσης τοποθετημένη μια μικρή αρχαϊκή υδρία, ενώ ένα ακόμη αγγείο της ίδιας περιόδου βρέθηκε στην επίχωση γειτονικού τάφου.

Συμπεράσματα

Η ανθρώπινη δραστηριότητα στη Χαλανδρίτσα και τον Καταρράκτη ήταν δυναμικά παρούσα σε όλες σχεδόν τις περιόδους της αρχαιότητας, καθιστώντας τις περιοχές αυτές σημείο αναφοράς στη διαχρονική εξέλιξη της περιοχής. Στις περιοχές αυτές εντοπίζονται συγκεντρωμένες οι περισσότερες εγκαταστάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, που φαίνεται ότι ιδρύονται στο τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Οι περισσότερες θέσεις έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους, αλλά και ορατότητα προς την πεδιάδα και προς την ενδοχώρα και βρίσκονται ως επί το πλείστον σε σταυροδρόμια, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να ελέγχουν περάσματα. Ενδεχομένως, με τα σημερινά κριτήρια, οι οικισμοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν «απομονωμένοι», όμως κατά την προϊστορική περίοδο φαίνεται ότι η επιλογή των θέσεων ήταν συνειδητή και ότι αποτελούσαν μέρος ενός οργανωμένου δικτύου εγκαταστάσεων, κάθε μία από τις οποίες εξυπηρετείτο από το δικό της νεκροταφείο. Τουλάχιστον τρεις μυκηναϊκές «εστίες» με οικισμό και νεκροταφείο εντοπίζονται στη μήκος 12 χιλιομέτρων διαδρομή που εξετάστηκε εδώ: η πρώτη στην Κάτω Πλατανόβρυση, η δεύτερη στη Χαλανδρίτσα και η τρίτη στην περιοχή του Αϊ-Γιώργη και της Ροδιάς. Για τις μεταγενέστερες περιόδους υπάρχουν στοιχεία της ύστερης ΠΡΓ/αρχών ΠΓ, καθώς και της ΥΓ περιόδου, ιδιαιτέρως πλησίον της Χαλανδρίτσας και στην περιοχή του Καταρράκτη. Χαρακτηριστική όμως παραμένει η έλλειψη δεδομένων για οικισμούς της Γεωμετρικής

⁶⁰ Η μελέτη του νεκροταφείου από τις έρευνες του 1989 και εξής βρίσκεται σε εξέλιξη. Στα αντικείμενα που αναφέρονται στο παρόν άρθρο συμπεριλαμβάνονται και τα δημοσιευμένα από τον Παπαδόπουλο και τη Μουντjoy ευρήματα των παλαιών ανασκαφών, βλ. Παπαδοπούλου 1978-1979 σποράδην. Μουντjoy 1999, 399-441. Λείπουν βέβαια άλλα χαρακτηριστικά ευρήματα, όπως ξίφη και ασπίδες, αλλά το νεκροταφείο έχει υποστεί μεγάλες περιόδους θρασείας αρχαιοκαπηλίας, ενώ δεν έχει ανασκαφεί παρά μόνον ένα μικρό τμήμα του. Αναλυτικά στοιχεία για τα πρώτα αποτελέσματα από τη μελέτη του νεκροταφείου παρέχονται στο Ακτύπη 2013 και Ακτύπη 2017.

⁶¹ Ακτύπη (υπό έκδοση). Ακτύπη 2017, 164-165, 252-254 αριθ. 235.

⁶² Πρόκειται για τυχαίο εύρημα σε ένα από τα κτήρια του οικισμού, βλ. Σούρα 2014, 64.

⁶³ Ακτύπη 2017, 210-247.

⁶⁴ Ακτύπη 2014. Η κεραμική εντάσσεται στη «Δυτική Κοινή» των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

περιόδου⁶⁵, ενώ για την αρχαϊκή περίοδο υπάρχουν μόνο μεμονωμένα στοιχεία⁶⁶. Στους κλασικούς, ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους η κατοίκηση αναπτύσσεται κατά κανόνα στην πεδιάδα⁶⁷.

Όσον αφορά στο αρχαίο οδικό δίκτυο, οι άνθρωποι φαίνεται ότι εκμεταλλεύτηκαν τις φυσικά βαθύς διαδρομές που υπαγορεύτηκαν από το ανάγλυφο της περιοχής, οι οποίες δεν φαίνεται να μεταβλήθηκαν σημαντικά στην πορεία των αιώνων⁶⁸. Η ομαλή ανηφορική διαδρομή από την πεδιάδα των Πατρών προς τη Χαλανδρίτσα αλλάζει όσο πλησιάζουμε προς την περιοχή του Καταρράκτη και προς την ενδοχώρα, καθώς το τοπίο γίνεται πιο ορεινό και τραχύ. Οι περιοχές της Χαλανδρίτσας και του Καταρράκτη αποτελούσαν σταθμό για την επικοινωνία της πεδινής και παράλιας δυτικής Αχαΐας με την ημιορεινή-ορεινή ενδοχώρα της Πελοποννήσου, διότι βρίσκονταν στη σύγκλιση των δύο αυτών γεωγραφικών ενοτήτων⁶⁹. Φαίνεται δε πως ήταν ο πυρήνας των προϊστορικών Φαρών, δηλαδή η πρώιμη μορφή των αχαϊκών πόλεων που αναπτύχθηκαν χαμηλότερα στην πεδιάδα κατά τους ιστορικούς χρόνους⁷⁰.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακτύπη 2011: Κ. Ακτύπη, Παρατηρήσεις στα τοπογραφικά δεδομένα της δυτικής Αχαΐας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι επικοινωνίας, «Προ-ιστορήματα». Διαδικτυακό περιοδικό του Ομίλου για τη Μελέτη και Προβολή της Ελληνικής Προϊστορίας 4, 2011 (τελευταία πρόσβαση 2/12/2017, ιστοχώρος <https://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata/>).
- Ακτύπη 2013: Κ. Ακτύπη, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας Αχαΐας. Τα πρώτα αποτελέσματα, «Προ-ιστορήματα». Διαδικτυακό περιοδικό του Ομίλου για τη Μελέτη και Προβολή της Ελληνικής Προϊστορίας 6, 2014 (τελευταία πρόσβαση 2/12/2017, ιστοχώρος <https://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata/>).
- Ακτύπη (υπό έκδοση): Κ. Ακτύπη, Ο Τάφος 44 του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Άγιος Βασίλειος της Χαλανδρίτσας Πατρών, στο: R. Jung – M. Mehofer – I. Moschos (επιμ.), *Krieg und Frieden zwischen Italien und Griechenland. Importe und Einflüsse aus Italien im mykenischen Achaia, in Ätolien und auf Kephallonia*, Vienna (υπό έκδοση).
- Ακτύπη – Γκαζής (υπό έκδοση): Κ. Ακτύπη – Μ. Γκαζής, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ροδιάς στον Καταρράκτη Φαρών Αχαΐας, στο: Α΄ Θεματικός τόμος δημοσίευσης αποτελεσμάτων σωστικών ανασκαφικών ερευνών. Τα Νεκροταφεία, ΥΠ.ΠΟ.Α. – ΔΙ.Π.Κ.Α. (υπό έκδοση).
- Aktypi 2014: K. Aktypi, Finds of the Geometric period in the Mycenaean cemetery at Agios Vasileios, Chalandritsa, Achaia, *BSA* 109, 2014, 129-157.
- Aktypi 2017: K. Aktypi, *The Mycenaean cemetery at Agios Vasileios, Chalandritsa, in Achaia*, Oxford 2017.
- Αλεξοπούλου 1997: Γ. Αλεξοπούλου, Αρδευτικό κανάλι κοινότητας Φαρών/Χαλανδρίτσα. Οικόπεδο Φ. Θεοδωρόπουλου, *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β΄1, 292.
- Αλεξοπούλου 2000: Γ. Αλεξοπούλου, Επαρχία Πατρών. Καταρράκτης: Έργο Διαπλάτυνση-βελτίωση επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, *ΑΔ* 55, 2000, Χρονικά Β΄1, 306-308.
- Αλεξοπούλου – Μόσχος 2007: Γ. Αλεξοπούλου – Ι. Μόσχος, Θέση Άμπουλας, *ΑΔ* 62, 2007, Χρονικά Β΄1, 488-489.
- Antonaccio 1995: C. M. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Lanham – London 1995.

⁶⁵ Γκαδόλου 2008, 253, 324.

⁶⁶ Το ζήτημα της «απουσίας» δεδομένων της αρχαϊκής περιόδου ελπίζουμε να επανεξεταστεί με τις μελλοντικές δημοσιεύσεις των ευρημάτων από την περιοχή. Μέχρι στιγμής μπορεί να εξηγηθεί από την τάση για συντηρητισμό σε συνδυασμό με την ισχυρή πολιτιστική παράδοση του ντόπιου στοιχείου, βλ. Γκαδόλου 2008, 327.

⁶⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 14.

⁶⁸ Γκαδόλου 2008, 233. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κάτοικοι του Καταρράκτη, για να μειώσουν την απόσταση προς τη Βαλμαντούρα και το Φαραί, ακολουθούν τη διαδρομή του ποταμού και το μονοπάτι της ποτιστικής αύλακας που περνάει δίπλα από τους τάφους στη θέση Διπόταμα.

⁶⁹ Κολώνας 2000, 93. Κολώνας 2008α, 7. Μόσχος 2012, 303.

⁷⁰ Πετρόπουλος 1990, 518 υποσημ. 30. Πετρόπουλος 2012, 309.

- Borgna – Càssola-Guida 2009: E. Borgna – P. Càssola-Guida (επιμ.), *Dall'Egeo all'Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e internazionale in età post-palaziale (XII-XI sec. a.C.) / From the Aegean to the Adriatic: Social Organizations, Modes of Exchange, and Interaction in the Post-Palatial Times (12th-11th c. BC)*, Seminario internazionale (Udine 1-2 Dicembre 2006), Studi e Ricerche di Protostoria Mediterranea 8, Roma 2009.
- Γιαλούρης 1960: Ν. Γιαλούρης, Αρχαιότητες Αχαΐας. ΙΙ. Περιοχή Πατρών, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 137-138.
- Γκαδόλου 2008: Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.
- Γκαζής 2010: Μ. Γκαζής, Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων σε αναζήτηση ταυτότητας, στο: Ν. Μερούσης – Ε. Στεφανή – Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *ΙΡΙΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2010, 237-255.
- Giannopoulos 2008: Th. Giannopoulos, *Die letzte Elite der mykenischen Welt, Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr.*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 152, Bonn 2008.
- Hope Simpson 1965: R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, BICS Supplement 16, London 1965.
- Hope Simpson – Dickinson 1979: R. Hope Simpson – O. T. P. K. Dickinson. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I: The Mainland and Islands*, Studies in Mediterranean Archaeology LII, Göteborg 1979.
- Ζαφειρόπουλος 1952: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφικά έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας, ΠΑΕ 1952, 396-412.
- Ζαφειρόπουλος 1956: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφικά έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας, ΠΑΕ 1956, 193-201.
- Ζαφειρόπουλος 1957: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφική Φαρών Αχαΐας, ΠΑΕ 1957, 114-117.
- Ζαφειρόπουλος 1958α: Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή εν Φαραίς, ΠΑΕ 1958, 167-176, πίν.132-136.
- Ζαφειρόπουλος 1958β: Ν. Ζαφειρόπουλος, Αχαΐα. Φαραί, Έργον 1958, 139-142.
- Θωμόπουλος 1950: Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της Πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1950.
- Κασκαντίρη 2012: Σ. Κασκαντίρη, Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζωητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος στην Κρήνη Πατρών, «Προ-ιστορήματα». Διαδικτυακό περιοδικό του Ομίλου για τη Μελέτη και Προβολή της Ελληνικής Προϊστορίας 5, 2012 (τελευταία πρόσβαση 2/12/2017, ιστοχώρος <http://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata/>).
- Κολώνας 1998α: Α. Κολώνας, Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β', Αθήνα 1998, 468-496.
- Κολώνας 1998β: Α. Κολώνας, *Βούντενη, ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1998.
- Κολώνας 2000: Α. Κολώνας, Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία Χώρα, στο: Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο ΙΙ, Δύμη και Δυμαία Χώρα*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 93-98.
- Κολώνας – Γκαζής 1995: Α. Κολώνας – Μ. Γκαζής, Χαλανδρίτσα. Θέση Σταυρός, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β'1, 216-217.
- Κολώνας – Γκαζής 2006: Α. Κολώνας – Μ. Γκαζής, Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: νεότερα στοιχεία, στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 25-30.
- Κολώνας 2008α: Α. Κολώνας, *Δίκτυο επισκέψιμων μυκηναϊκών οικισμών και νεκροταφείων Επαρχίας Πατρών, Χαλανδρίτσα, Καταρράκτης, Μιτόπολη, Σπαλιαρέϊκα, Ελαιοχώρι, Πόρτες*, Αθήνα 2008.
- Κολώνας 2008β: Α. Κολώνας, *Βούντενη, μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*, Αθήνα 2008.
- Κουμούση 2012: Α. Κουμούση, Νέα στοιχεία για το οχυρωματικό δίκτυο των Φράγκων στην Αχαΐα, στο: Ε. Σαράντη (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Δύμη. Φραγγοκρατία – Βενετοκρατία – Α' Τουρκοκρατία»*, 1-2 Οκτωβρίου 2005, Δήμος Δύμης, υπό την αιγίδα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, σε συνεργασία με την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πάτρας και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Πελοποννήσου, Πάτρα 2012, 31-60.
- Κυπαρίσσης 1919: Ν. Κυπαρίσσης, Άγγελια. Αχαΐας: Φαρών (1920), ΑΕ 1919, 98-99.
- Κυπαρίσσης 1928: Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφή Μυκηναϊκού νεκροταφείου έν Άγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσας Αχαΐας, ΠΑΕ 1928, 110-119.

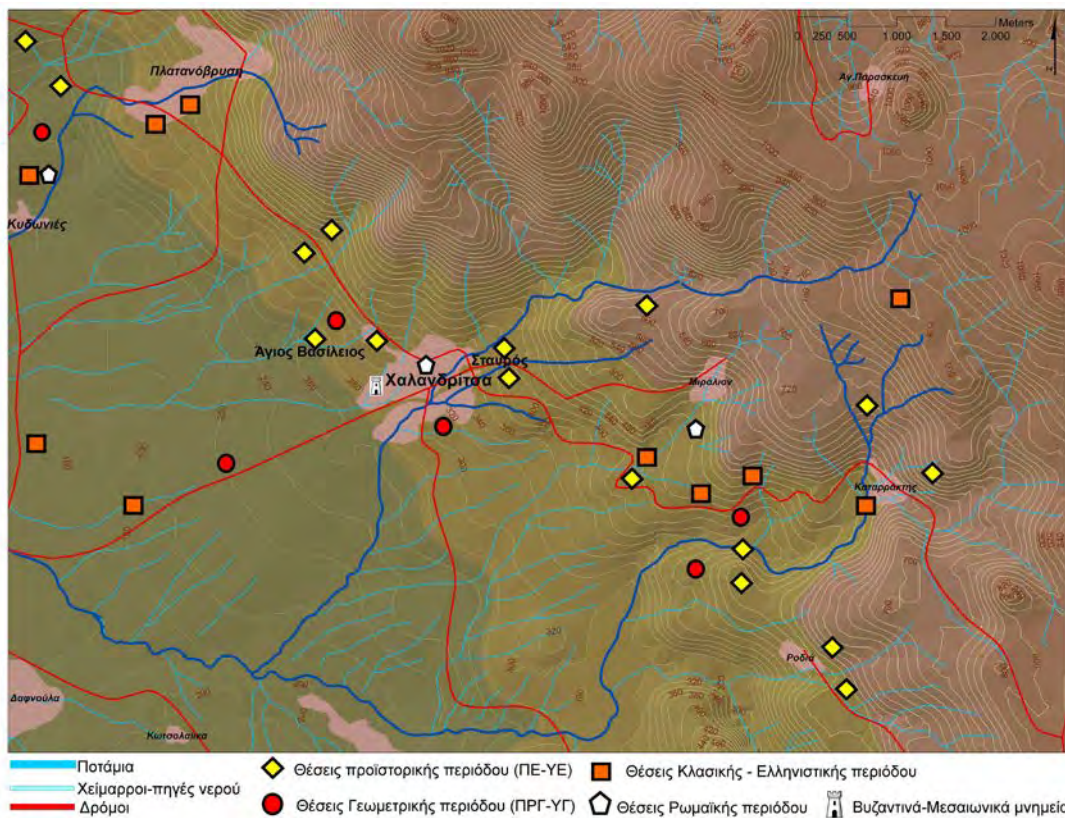
- Κυπαρίσσης 1929: Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφή Μυκηναϊκών νεκροταφείων δήμου Φαρών, Αχαΐας, εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσας και Μητοπόλει, *ΠΑΕ* 1929, 86-91.
- Κυπαρίσσης 1930: Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφαί Μυκηναϊκών νεκροταφείων Αχαΐας, *ΠΑΕ* 1930, 81-88.
- Κυπαρίσσης 1932: Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφαί εν αρχαία Αχαΐα, *ΠΑΕ* 1932, 59-61.
- Κυπαρίσσης 1936: Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφαί εν αρχαία Αχαΐα, *ΠΑΕ* 1936, 95-99.
- Μαστροκώστας 1961-1962: Ε. Μαστροκώστας, Περιοχή Αχαΐας, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Β' Χρονικά, 129-132.
- Μαστροκώστας 1964: Ε. Μαστροκώστας, Περιοχή Αχαΐας, *ΑΔ* 19, 1964, Β'2 Χρονικά, 186-190.
- Μαστροκώστας 1965: Ε. Μαστροκώστας, Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας, *ΑΔ* 20, 1965, Β'2 Χρονικά, 220-227.
- Morgan – Hall 2000: C. Morgan – J. Hall, Αχαϊκές πόλεις και αχαϊκός αποικισμός, στο: Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο ΙΙ, Δύμη και Δυμαία Χώρα*, Μελετήματα 29, Αθήνα 2000, 105-112.
- Moschos 2000: I. Moschos, Prehistoric tumuli at Portes in Achaea. First preliminary report, στο: S. Isager – I. Nielsen (επιμ.), *PoDIA* 3, 2000, 9-49.
- Moschos 2002: I. Moschos, Western Achaea during the LHIIIC period. Approaching the latest excavation evidence, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l' identita etnica degli Achei d'occidente. Atti del Convegno internazionale de studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001*, *Tekmeria* 3, Paestum – Atene 2002, 15-40.
- Moschos 2009: I. Moschos, Evidence of social re-organization and reconstruction in LHIIIC Achaea and modes of contacts and exchange via the Ionian and the Adriatic Sea, στο: Borgna – Cássola-Guida 2009, 235-288.
- Μόσχος 1999: Ι. Μόσχος, Επαρχία Πατρών, Κάτω Μέτζαινα, *ΑΔ* 54, 1999, Χρονικά Β'1, 280.
- Μόσχος 2007: Ι. Μόσχος, *Οι Μυκηναίοι στην Αχαΐα*, Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Φαίδιμος 1, Πάτρα 2007.
- Μόσχος 2012: Ι. Μόσχος, Αχαΐα: Προϊστορικοί χρόνοι, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 300-307.
- Mountjoy 1999: P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden 1999.
- Papadimitriou 2001: N. Papadimitriou, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, BAR International Series 925, 2001.
- Papadopoulos 1978-1979: T. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, Studies in Mediterranean Archaeology LV.I-II, Göteborg 1978-1979.
- Παπαδόπουλος 1987: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών, *ΠΑΕ* 1987, 69-72.
- Παπαδόπουλος 1988: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρών, *ΠΑΕ* 1988, 32-36.
- Παπαδόπουλος 1990: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας και Κλάους Πατρών, *ΠΑΕ* 1990, 50-55.
- Παπαδόπουλος 1991: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Κλάους Πατρών, *ΠΑΕ* 1991, 79-84.
- Παπαδόπουλος 1992: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας και Κλάους Πατρών, *ΠΑΕ* 1992, 53-59.
- Παπαδόπουλος 1993: Θ. Παπαδόπουλος, Ανασκαφή Καλλιθέας και Κλάους Πατρών, *ΠΑΕ* 1993, 22-24.
- Παπαδόπουλος – Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003: Α. Παπαδόπουλος – Α. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδος και Ιονίων Νήσων*, Ιωάννινα 2003.
- Παπαδόπουλος – Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2006: Α. Παπαδόπουλος – Α. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Προϊστορικές ανασκαφές (μυκηναϊκών νεκροταφείων) Πανεπιστημίου Ιωαννίνων / Αρχαιολογικής Εταιρείας στην περιοχή της Αχαΐας, στο: Μ. Καζάκου (επιμ.), *Πρακτικά της Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 19-24.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1993: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Εισηγμένη κεραμική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας, στο: C. W. Zerner – P. Zerner – J. Winder (επιμ.), *Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1998, Proceedings of the International Conference (Athens, December 2-3, 1989)*, Amsterdam 1993, 209-215.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Ο μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου και η πρώιμη μυκηναϊκή εποχή στην Αχαΐα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2003: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ο θολωτός τάφος του Πετρωτού Πατρών. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας, στο: Α. Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου»*, *Λαμία*, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999, Αθήνα 2003, 433-453.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2008: Α. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Ανασκαφή στο λόφο της Μυγδαλιάς Πατρών, *ΑΔ* 63, 2008, Χρονικά Β'1, 532-535.
- Papazoglou-Manioudaki 1994: L. Papazoglou-Manioudaki, A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras, *BSA* 89, 1994, 171-200.

- Papazoglou-Manioudaki 2009: L. Papazoglou-Manioudaki, Dishonouring the dead: The plundering of tholos tombs in the Early Palatial period and the case of the tholos tomb at Mygdalia Hill (Petroto) in Achaea, στο: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 23-25 April 2009*, CSPS on line Publication 2, 501-520
(<http://www.nottingham.ac.uk/csps/documents/honoringthedead/papazoglou.pdf>)
- Παπαποστόλου 1973: I. Α. Παπαποστόλου, Συνίεροι των Φαρών, *ΑΕ* 1973, 167-174.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Paschalidis – McGeorge 2009: C. Paschalidis – P. J. P. McGeorge, Life and death in the periphery of the Mycenaean world at the end of the late Bronze Age: the case of the Achaea Klauss Cemetery, στο: Borgna – Càssola-Guida 2009, 79-113.
- Pelon 1976: O. Pelon, *Tholoi, tumuli et circles funéraires*, Paris 1976.
- Πετριτάκη 1988: Μ. Πετριτάκη, Πρέβεδος. Νέα χάραξη οδού Πατρών–Τρίπολης/Σταροχώρι. Θέση Εηρόκαμπος, *ΑΔ* 43, 1988, Β'1 Χρονικά, 164.
- Πετρόπουλος 1988: Μ. Πετρόπουλος, Παραδόσεις. Μαστορέικα Χαλανδρίτσας, *ΑΔ* 43, 1988, Β'1 Χρονικά, 172.
- Πετρόπουλος 1989: Μ. Πετρόπουλος, Πετρωτό. Θέση Γούπατα, *ΑΔ* 44, 1989, Β'1 Χρονικά, 132.
- Πετρόπουλος 1990: Μ. Πετρόπουλος, Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, στο: *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, 495-537.
- Πετρόπουλος 1991: Μ. Πετρόπουλος, Φαρές, *ΑΔ* 43, 1991, Β'1 Χρονικά, 156-157.
- Πετρόπουλος 1997: Μ. Πετρόπουλος, Ίσωμα Φαρών. Θέση Κάμπος, *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β'1, 289-292.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, Χαλανδρίτσα Φαρών, *ΑΔ* 54, 1999, Χρονικά Β'1, 262.
- Πετρόπουλος 2007: Μ. Πετρόπουλος, Νικόπολις–Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο: Ζάχος – Κ. (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (Πρέβεζα, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, 175-211.
- Πετρόπουλος 2012: Μ. Πετρόπουλος, Ιστορικοί Χρόνοι, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 308-313.
- Petropoulos 2012: M. Petropoulos, Achaia: one or two?, στο: M. Lombardo (επιμ.), *Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, Migrazioni, Fondazioni. Atti del Cinquantésimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia (Taranto, 1-4 Ottobre 2010)*, Taranto 2012, 190-220.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2009: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους, Διατριβή επί διδακτορία*, Άργος I, Αθήνα 2009.
- Rizakis 1995: A. D. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20, Athènes 1995.
- Rizakis 2008: A.D. Rizakis, *Achaie III. Les cités achéennes: Épigraphe et histoire*, Μελετήματα 55, Athènes 2008.
- Σούρα 2014: Κ. Σούρα, Ενδείξεις μεταλλοτεχνικής δραστηριότητας στο μυκηναϊκό οικισμό Χαλανδρίτσας νομού Αχαΐας. Προκαταρκτική ανακοίνωση, στο: Σ. Γ. Ραπτόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας «Μεταλλουργία και Μεταλλευτικές εγκαταστάσεις στην Πελοπόννησο καθ' όλη την Αρχαιότητα και τους Μέσους Χρόνους»*, Τρίπολη, 25 Οκτωβρίου 2014, Η Αρχαιολογία στην Πελοπόννησο 3, Τρίπολη 2014, 60-69
(<https://drive.google.com/file/d/0B80QufOAJDFDYkt2aXRaWHdmNUU/view>).
- Σταυροπούλου-Γάτση 1990: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Χαλανδρίτσα, *ΑΔ* 45, 1990, Β'1 Χρονικά, 132.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1991: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Χαλανδρίτσα, *ΑΔ* 46, 1991, Β'1 Χρονικά, 147.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1993: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Χαλανδρίτσα. Θέση Άγιος Βασίλειος, *ΑΔ* 48, 1993, Β'1 Χρονικά, 123.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1994: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Χαλανδρίτσα, *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β'1, 234.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1995: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Χαλανδρίτσα. Θέση Άγ. Βασίλειος, *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β'1, 217.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1998: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Α', Αθήνα 1998, 514-533.
- Σταυροπούλου-Γάτση 2001: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, στο: V. Mitsoroulos-Leon – C. Schauer – W. Gauß (επιμ.), *Forschungen in der*

- Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“, Athen 5.3.-7.3.1998, Athen 2001, 29-38.*
- Σταυροπούλου-Γάτση – Πετρόπουλος 1989: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Μ. Πετρόπουλος, Χαλανδρίτσα Πατρών, *ΑΔ* 44, 1989, Β'1 Χρονικά, 134-136.
- Τριανταφύλλου 1980: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών. Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητας έως σήμερα κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν*, Πάτρα 1980².
- Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2010: Ο. Χριστακοπούλου-Σωμάκου, *Μυκηναϊκό νεκροταφείο Μιτόπολης Αχαΐας*, Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Φαίδιμος 2, Πάτρα 2010.



Χάρτης 1. Χάρτης της Αχαΐας. Σημειώνονται μερικές από τις σημαντικότερες Μυκηναϊκές θέσεις (χάρτης Google Earth, επεξεργασία Κ. Ακτύπη).



Χάρτης 2. Χάρτης της περιοχής της Χαλανδρίτσας με τις αρχαιολογικές θέσεις (υπόβαθρο χάρτη Β. Παππάς, επεξεργασία Κ. Ακτύπη).



Εικ. 1. Άποψη του λόφου του Αϊ-Γιώργη και των γειτονικών θέσεων από το δρόμο προς τη Ροδιά και τον Άγιο Αθανάσιο (φωτ. Κ. Ακτύπη).



Εικ. 2. Πήλινα αγγεία από το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας (φωτ. Π. Κωνσταντόπουλος, σχεδ. Μ. Φιλιππούλου-Πετροπούλου).



Εικ. 3. Πήλινα αγγεία από το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας (φωτ. Π. Κωνσταντόπουλος, σχεδ. Μ. Φιλιππούλου-Πετροπούλου).



Εικ. 4. Χάλκινα ευρήματα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου Χαλανδρίτσας (φωτ. Π. Κωνσταντόπουλος).

Χριστοφίλης Μαγγίδης

Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012:

Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα

Η γεωφυσική έρευνα στα άνδρα νοτίως της ακροπόλεως (2003-2012) και η συστηματική ανασκαφή του οικισμού εκτός των τειχών (2007-2011) έχουν αλλάξει δραστικά την εικόνα των Μυκηνών την τελευταία δεκαετία (εικ. 1, 2)¹. Η αρχαιολογική έρευνα τελεί υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή και Ακαδημαϊκού Σπύρου Ιακωβίδη και διενεργείται από τον βοηθό και συνεργάτη Καθηγητή Χριστοφίλη Μαγγίδη, επικεφαλής πολυμελούς ομάδος αρχαιολόγων, ειδικών επιστημόνων, μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών αρχαιολογίας (εικ. 3)². Η γεωφυσική έρευνα και η ανασκαφή της Κάτω Πόλης των Μυκηνών τελούν υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, χρηματοδοτούνται δε γενναιόδωρα από το Dickinson College και το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP) που επιπλέον συμμετέχουν με ειδικευμένο προσωπικό και εξασφαλίζουν πλήρως την υλικοτεχνική υποδομή της ανασκαφής³. Η αρχαιολογική έρευνα της Κάτω Πόλης των Μυκηνών κατέστη εφικτή χάρις στην εξαγορά και απαλλοτρίωση 10 στρεμμάτων με την ευγενή δωρεά του Dickinson College.

Γεωφυσική και γεωαρχαιολογική έρευνα (εικ. 4-6)⁴

Η αρχαιολογική έρευνα επικεντρώθηκε στον νότιο τομέα της Κάτω Πόλης, όπου αρχικά η αεροφωτογράφιση (εικ. 4) και κατόπιν η συστηματική γεωφυσική έρευνα (εικ. 5-6) εντόπισαν με ακρίβεια και ευκρίνεια σημαντικά οικοδομικά λείψανα σε δύο διαφορετικά βάθη που πιθανώς ορίζουν δύο επάλληλους ορίζοντες κατοίκησης. Η επιλογή της θέσης στα άνδρα νοτίως της ακροπόλεως βασίστηκε στη μελέτη της μορφολογίας του εδάφους, τη χωροταξική διάταξη και τον προσανατολισμό των ορατών ερειπίων, τον εντοπισμό σε αεροφωτογραφίες υψηλής ανάλυσης χαρακτηριστικών ιχνών τοίχων στην υπερκείμενη βλάστηση (negative crop/soil marks) και τη χρήση ψηφιακού προγράμματος πρόβλεψης αρχαιολογικών θέσεων με βάσεις δεδομένες παραμέτρους (ERDAS software) (εικ. 4)⁵.

Η γεωσκοπική και γεωφυσική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε σε συνεργασία με το INSTAP και το Γεωφυσικό Εργαστήριο του Γεωλογικού Τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, βασίστηκε στη χρήση Total Station, Differential GPS, GIS, ηχοβολιστού εδάφους (GPR), γεωμαγνητομέτρου (Fluxgate Gradiometer), ηλεκτρικής αγωγιμότητας και ηλεκτρικής τομογραφίας (Electrical Resistivity and Tomography) προς εντοπισμό, χαρτογράφηση και τρισδιάστατη ψηφιακή απεικόνιση του θαμμένου οικισμού των Μυκηνών⁶. Διακρίνονται αυτοτελή μικρά κτίσματα (οικίες;), παράλληλα επιμήκη ορθογώνια δωμάτια (αποθήκες;), κτήρια με κτιστές δεξαμενές (εργαστήρια;), κυκλοτερή κτίσματα (σιταποθήκες ή δεξαμενές;), συστάδες τάφων, αναλημματικοί τοίχοι και μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα στα άνδρα εκατέρωθεν του Χάβου σε βάθος έως -2,5 μ., καθώς επίσης εκτενή τμήματα ισχυρού εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου (πάχους περ. 5 μ.) με δύο τουλάχιστον πύλες, η μία εκ των οποίων πλασιώνεται από δύο πυργοειδή κτίσματα και ελέγχει ευρεία οδό πλάτους 3 μ. με

¹ Βλ. <http://mycenaе-excavations.org>.

² Βλ. <http://mycenaе-excavations.org/people.html>.

³ Βλ. <http://mycenaе-excavations.org/institutions.html>.

⁴ Βλ. <http://mycenaе-excavations.org/gis.html> (X. Μαγγίδης). Maggidis – Stamos 2006, 157-166. Maggidis (υπό έκδοση).

⁵ Βλ. <http://mycenaе-excavations.org/gis.html> (X. Μαγγίδης). Maggidis – Stamos 2006, 157-160.

⁶ Βλ. <http://mycenaе-excavations.org/gis.html> (X. Μαγγίδης). Maggidis – Stamos 2006, 159-162.

κατεύθυνση από Νότο προς Βορρά, σχεδόν παράλληλα προς τον σύγχρονο ασφαλτοστρωμένο δρόμο (εικ. 5-6)⁷. Γενικά, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εμφανίζονται σε βάθος μόλις 0,10-0,15 μ. και η χωροταξική τους διάταξη δεικνύει έναν ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό των κτηρίων ιστορικών χρόνων, σε αντίθεση με τον Β-Ν προσανατολισμό πρωιμότερων κτηρίων σε βαθύτερα στρώματα, οργανωμένων παραλλήλως προς τη βασική οδό που οδηγούσε προς την ακρόπολη.

Η γεωαρχειολογική μελέτη της στρωματογραφίας στις τομές της ανασκαφής και της γεωμορφολογίας της ευρύτερης περιοχής του Χάβου νοτίως της ακροπόλεως των Μυκηνών κατέδειξε την ύπαρξη δύο επάλληλων φυσικών επιχώσεων, μιας παχύτατης καστανέρυθρης επίχωσης με άφθονο φερτό υλικό (water flow) και μιας υπερκείμενης λεπτόκοκκης ερυθρωπής επίχωσης (debris flow), οι οποίες δημιουργούν σε μια ευρεία χρονική κλίμακα δύο διακριτούς στρωματογραφικούς ορίζοντες. Η κατώτερη και παχύτερη επίχωση εντοπίστηκε σε βάθος - 2,5 μ., χαρακτηρίζεται από πλήρη απουσία ευρημάτων, εμπεριέχει ογκώδεις βραχόλιθους, ευρεία διασπορά φερτού υλικού και αποθέσεις σκληρού υλικού από συνεχείς υπερχειλίσσεις του Χάβου (water flow) και εμφανίζει σημάδια εδαφογένεσης, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν έκθετη στις καιρικές συνθήκες για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα στη μυκηναϊκή περίοδο πριν καλυφθεί στους μετα-μυκηναϊκούς χρόνους. Κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο κατασκευάστηκε ένας ισχυρός αναλημματικός τοίχος κατά μήκος της δυτικής όχθης του Χάβου με φορά Β-Ν ώστε να περιορίσει την κοίτη του χειμάρρου, να προστατεύσει το πλάτωμα δυτικά του Χάβου από τις συνεχείς υπερχειλίσσεις και να επιτρέψει την προέκταση της Κάτω Πόλης στον νότιο τομέα. Ο περιορισμός του Χάβου μέσω του αναλημματικού μυκηναϊκού τοίχου υπήρξε επιτυχής, καθώς δεν εντοπίζονται πλέον βραχόλιθοι ή κροκάλες στις μεταγενέστερες επιχώσεις παρά μόνο διηθήσεις και αποθέσεις λεπτόκοκκου υλικού, ενώ το προστατευμένο πλέον πλάτωμα και τα άνθηρα εκατέρωθεν του Χάβου καλύφθηκαν σταδιακά από πλήθος οικοδομημάτων. Η ορμητική ροή του χειμάρρου ελέγχθηκε επιτυχώς από διαδοχικά φράγματα που κτίστηκαν στην κοίτη του Χάβου κατά τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους και δημιούργησαν τεχνητή δεξαμενή για ύδρευση του οικισμού και άρδευση των αγροκαλλιεργειών.

Η συρρίκνωση των Μυκηνών και η σταδιακή εγκατάλειψη ή καταστροφή των μυκηναϊκών εγγειοβελτιωτικών έργων (ανδρήρων, αναλημμάτων, φραγμάτων) κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους οδήγησε στη σταδιακή συσσώρευση λεπτόκοκκης ερυθρωπής επίχωσης (debris flow) στο πλάτωμα ως συνέπεια της φυσικής διάβρωσης των κλιτύων των γειτονικών λόφων αλλά και προϊόν συχνής υπερχειλίσσης ενός δεύτερου, μικρότερου χειμάρρου με πορεία ΒΔ-ΝΑ από τη δυτική κλιτύ της ακρόπολης προς την κοίτη του Χάβου, όπως άλλωστε αποτυπώνεται ολοκάρη και στη γεωμαγνητική εικόνα του χώρου (ως μαύρη κηλίδα που διατρέχει διαγωνίως τα άνθηρα). Η ερυθρωπή επίχωση (debris flow) αποτελεί, συνεπώς, έναν φυσικά διαμορφωμένο στρωματογραφικό ορίζοντα που σφραγίζει, προστατεύει και διαχωρίζει τα αδιατάρακτα(;) υποκείμενα μυκηναϊκά στρώματα από τα υπερκείμενα οικοδομικά κατάλοιπα γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων που εδράζονται επ' αυτού, προσδίδοντας έτσι έναν ενιαίο χαρακτήρα στη στρωματογραφική ακολουθία του ανασκαπτόμενου χώρου⁸.

Συστηματική ανασκαφή: υστερομυκηναϊκά ευρήματα (εικ. 1-2, 7-8)

Η ανασκαφή κατά την πρώτη πενταετία επικεντρώθηκε στο βόρειο τμήμα του αγροκτήματος Κοσμοπούλου (Άνδηρο SWB II) όπου διανοίχθηκαν 29 τετράγωνα (διαστάσεων 5 × 5 μ.)⁹. Στο δυτικό τμήμα του χώρου ανασκαφής αποκαλύφθηκε ο ισχυρός Τοίχος Β (εικ. 1-2, 7) που διατρέχει τον χώρο σε μήκος περίπου 20 μ. με κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ, πριν στραφεί στη συνέχεια κατ' ορθή γωνία προς ΝΔ για τουλάχιστον άλλα 12 μ,

⁷ Βλ. <http://mycena-excavations.org/gis.html> (Χ. Μαγγίδης). Maggidis – Stamos 2006, 163-165.

⁸ Βλ. <http://mycena-excavations.org/gis.html> (Χ. Μαγγίδης).

⁹ Βλ. http://mycena-excavations.org/lower_town.html (Χ. Μαγγίδης). Ιακωβίδης 2007. Ιακωβίδης 2008. Ιακωβίδης 2009. Ιακωβίδης 2010. Ιακωβίδης 2011. Maggidis (υπό έκδοση β).

όπως είχε υποδείξει με ακρίβεια η γεωφυσική έρευνα. Το κεντρικό τμήμα του ισχυρού τοίχου σώζει εννέα τουλάχιστον επάλληλες στρώσεις σε ύψος 2,20 μ., το δε πάχος του ποικίλει από 0,60 μ. έως 1 μ. Ο τοίχος σώζει καθ' όλο το αποκαλυφθέν μήκος του καλύτερα τη δυτική του όψη, κτισμένη από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους, έχει δε θεμελιωθεί επί της καστανέρυθρης φυσικής επίχωσης (water flow), αλλά κάτω από τη μεταγενέστερη ερυθρωπή επίχωση (debris flow), την οποία και συγκρατεί στην ανατολική του πλευρά. Στο μέσον περίπου του σωζόμενου μήκους του ο τοίχος σχηματίζει καλοκτισμένη γωνιώδη προεξοχή προς ανατολάς (κατακόρυφη οδόντωση), στην ανατολική παρειά της οποίας είναι προσκτισμένος κτιστός κιβωτιόσχημος γεωμετρικός τάφος G-1 (ύστερου 9ου αιώνα π.Χ.) που περιείχε ταφή ενηλίκου κτερισμένη με αγγεία και σιδερένια κοσμήματα. Η περιοχή δυτικά του Τοίχου Β έχει υποστεί περιορισμένη διείσδυση της ερυθρωπής επίχωσης, την οποία συγκράτησε ο τοίχος, ενώ αντιθέτως περιέχει εκτεταμένες υστερομυκηναϊκές και γεωμετρικές επιχώσεις και αδιατάρακτα στρώματα σφραγισμένα κατά τόπους από λειωμένη πλινθοδομή και τεφρό στρώμα καταστροφής με υπολείμματα καμμένου ξύλου και μισολειωμένα μολύβδινα εξαρτήματα, πιθανώς εξαρτήματα και στροφείς θύρας.

Η αρχική κατασκευή του Τοίχου Β χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ με βάση το βάθος θεμελίωσής του, τα διαγνωστικά όστρακα από τομές στην τάφρο υποθεμελίωσης και από τους αρμούς της δυτικής παρειάς του τοίχου. Ο τοίχος υπέστη διάφορες καταστροφές, μετασκευές και επισκευές κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου έως και τους αρχαίους χρόνους, οπότε εγκαταλείφθηκε και αχρηστεύθηκε οριστικά, όπως μαρτυρούν η κατά τόπους διαφοροποίηση της τοιχοδομίας του και ο εντοπισμός μεταγενέστερης τάφρου. Η τάφρος αυτή διανοίχθηκε στην ανώτερη στρώση της ερυθρωπής επίχωσης, ώστε να καθαριστεί και πιθανώς να επισκευασθεί η ανωδομή της ανατολικής παρειάς του τοίχου, όπου και προσκτίσθηκε κατά την τελευταία φάση της χρήσης του τοίχου ο μεσογεωμετρικός κιβωτιόσχημος τάφος G-1. Η μορφή, το μέγεθος και οι παραμορφώσεις του Τοίχου Β συνιστούν διαγνωστικά χαρακτηριστικά ισχυρού αναλημματικού τοίχου, ο οποίος συγκρατούσε την ερυθρωπή επίχωση στην ανατολική του πλευρά. Η αρχική του, όμως, χρήση δεν ήταν αναλημματική, καθώς, όταν ο τοίχος κτίσθηκε (ΥΕ ΙΙΙΓ), η ερυθρωπή επίχωση δεν είχε ακόμη συσσωρευθεί, όπως μαρτυρά η χαρακτηριστική απουσία τάφρου ή τομής στην επίχωση κατά μήκος της ανατολικής παρειάς της οδόντωσης που τη συγκρατεί. Εκεί ακριβώς η συσσωρευθείσα ερυθρωπή φυσική επίχωση μετρά 1,5 μ. βάθος από το επίπεδο του εδάφους κατά το 800 π.Χ., όπως αυτό ορίζεται από τον προσκτισμένο στον τοίχο κιβωτιόσχημο γεωμετρικό τάφο έως τη βάση του ισχυρού τοίχου και τον ορίζοντα του εδάφους περί το 1100 π.Χ.

Ο ισχυρός τοίχος, συνεπώς, λειτούργησε παρεπιπτόντως ως αναλημματικός (σε δεύτερη χρήση) και επισκευάσθηκε επανειλημμένως, καθώς υπέστη δομικές καταπονήσεις και παραμορφώσεις από τη συσσώρευση της ερυθρωπής επίχωσης στην ανατολική του πλευρά. Η αρχική του χρήση, όμως, παραμένει αινιγματική: ίσως πρόκειται για βοηθητικό προτείχισμα συνδεδεμένο με το περιμετρικό τείχος της Κάτω Πόλης ή οχυρωματικό περίβολο υστερομυκηναϊκού/πρωτογεωμετρικού οικισμού, όπως υποδηλώνει η ισχυρή του κατασκευή, η ύπαρξη οδόντωσης και η ανεύρεση αιχμών από βέλη και σφενδονόλιθων στην περιοχή του τοίχου.

Η συνέχεια του ισχυρού Τοίχου Β νοτίως της οδόντωσης έχει σχεδόν πλήρως καταστραφεί. Το κολοβοθές νότιο πέρας του εφάπτεται μερικώς σε καλοκτισμένη γωνίωση δύο άλλων ισχυρών τοίχων (Δ, Ε) που διαμορφώνουν χώρους και πιθανώς ορίζουν μεγάλο κτήριο υστερομυκηναϊκών χρόνων (Κτήριο VIII), όπως δηλώνουν τα όστρακα που περισυνελέγησαν από τους αρμούς τους, η τοιχοδομία τους με λαξευμένους ογκόλιθους, και το διαφαινόμενο βάθος θεμελίωσής τους επί της καστανέρυθρης επίχωσης. Και οι δύο ισχυροί μυκηναϊκοί τοίχοι (Δ, Ε) υπέστησαν επισκευές και μετασκευές κατά τους γεωμετρικούς και αρχαίους χρόνους.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου ανασκαφής αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. ο ισχυρός Τοίχος Γ, ο οποίος αποτελεί συνέχεια του Τοίχου Β που στρέφεται κατ' ορθή γωνία προς ΝΔ,

όπως είχε υποδείξει με ακρίβεια η γεωφυσική έρευνα. Ο Τοίχος Γ έχει μερικώς αποκαλυφθεί σε βάθος μόνο τριών ή τεσσάρων στρώσεων στην καλύτερα διατηρημένη νότια παρειά του, αλλά το διαφαινόμενο βάθος της επίχωσης, το αυξημένο πάχος της γωνιώσής του και η σποραδική χρήση ογκόλιθων στις κατώτερες στρώσεις του, υποδηλώνουν πως ο τοίχος σώζεται σε ακόμη μεγαλύτερο ύψος. Ο Τοίχος Γ απολήγει σε καλοκτισμένη κυκλική κατασκευή εσωτερικής διαμέτρου 2,5 μ. (Κτήριο V), η οποία προσκτίσθηκε επί του κολοβοθέντος δυτικού του άκρου. Το κυκλικό κτήριο, το οποίο έχει θεμελιωθεί επί προγενεστέρου μυκηναϊκού κτίσματος (Κτήριο VII) και επικαλυφθεί από υπερκείμενο αρχαϊκό δάπεδο, χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους και είναι σύγχρονο με την τελευταία φάση χρήσης του εφαπτόμενου ισχυρού Τοίχου Γ. Το κυκλικό Κτήριο V και η γειτονική κυκλοτερής κατασκευή (Κτήριο VI) χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς ως σιταποθήκες (silos) και χώροι επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, καθώς απέδωσαν θραύσματα τριβείων, λίθινα εργαλεία, αγνύθες και πηνία.

Στο βόρειο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε αψιδωτή κατασκευή διαστάσεων περ. 3,20 x 4 μ. (Κτήριο IV), την οποία είχε εντοπίσει με ακρίβεια η γεωφυσική έρευνα. Ο ισχυρός αψιδωτός τοίχος της (πάχους 0,75 μ.), ο οποίος φέρει αργολιθοδομή με δύο όψεις μεσαίων αργών λίθων και γέμισμα με λιθολόγημα, αποκαλύφθηκε σε βάθος δέκα πέντε επαλλήλων στρώσεων στο εσωτερικό της κατασκευής που στενεύει προοδευτικά προς τα κάτω. Ο αψιδωτός τοίχος και το εφαπτόμενο σε αυτόν τοίχιο αντιστήριξης έχουν θεμελιωθεί απ' ευθείας στον φυσικό βράχο, ο οποίος έχει λαξευθεί προσεκτικά σε πέντε κλιμακωτά επίπεδα με το βαθύτερο σημείο του στα τρία μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Η στρωματογραφία στο εσωτερικό της αψιδωτής κατασκευής, η οριζόντια διαβάθμιση του υλικού της επίχωσης (λίθοι μεσαίου μεγέθους, μικροί λίθοι, χαλίκια, λεπτόκοκκος αργιλώδης πηλός, αμμώδης πηλός) και η υγρή σύσταση της αργιλώδους επίχωσης μαρτυρούν καθιζηματική διήθηση υλικού και την ύπαρξη λιμναζόντων υδάτων στο εσωτερικό της κατασκευής. Το βάθος της κατασκευής, η προοδευτική στένωση του ανοίγματός της προς τα κάτω και η ιζηματογενής επίχωση στο εσωτερικό της ενισχύει την πιθανότητα χρήσης της ως δεξαμενής συλλογής υδάτων ή πηγαδιού. Ο εντοπισμός ελάχιστων μυκηναϊκών οστράκων στους αρμούς της αρχικής οικοδομικής φάσης του αψιδωτού τοίχου και το βάθος θεμελίωσης του κάτω από την μεταμυκηναϊκή ερυθρωπή επίχωση συνηγορούν σε πιθανή χρονολόγηση της αρχικής κατασκευής στους υστερομυκηναϊκούς χρόνους. Οι διαδοχικές επισκευές, μετασκευές και επεκτάσεις της δεξαμενής μαρτυρούν συνέχεια της χρήσης της κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους, οπότε και αχρηστεύθηκε, κατέρρευσε και επιχώθηκε με όγκο απορριμμάτων.

Στο κεντρικό τμήμα του χώρου ανασκαφής αποκαλύφθηκε μεγάλος μυκηναϊκός τοίχος (Τοίχος Α) (εικ. 1-2, 8). Ο τοίχος διατρέχει τους κανάβους σε μήκος 14,10 μ. με κατεύθυνση Β-Ν, όπως είχε υποδείξει η γεωφυσική έρευνα, σώζεται σε ύψος πέντε επάλληλων στρώσεων έως και 1,8 μ. από τη βάση του στο βόρειο τμήμα του, έχει πάχος 0,50-0,70 μ και ισχυρή τοιχοδομία από ογκόλιθους στη δυτική όψη και μικρότερους αργούς λίθους στην ανατολική παρειά του. Ο τοίχος έχει θεμελιωθεί επί της καστανέρυθρης φυσικής επίχωσης του Χάβου (water flow). Το βόρειο τμήμα του εδράζεται επάνω σε στρώμα υποθεμελίωσης από πακτωμένους λίθους και λατύπη προερχόμενη από την αδρή κατεργασία των ογκόλιθων, ενώ το νότιο τμήμα του είναι θεμελιωμένο εν μέρει επί εξαρμάτων του φυσικού βράχου και κατά τόπους επάνω σε ογκώδεις βραχόλιθους και αργολιθοσωρούς φερτού υλικού της καστανέρυθρης φυσικής επίχωσης. Ο καθαρισμός των αρμών του τοίχου απέδωσε διαγνωστικά όστρακα που χρονολογούν την κατασκευή του με ασφάλεια στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Η τοιχοδομία, το δομικό υλικό, το μέγεθος, ο προσανατολισμός και το βάθος της θεμελίωσης του τοίχου κάτω από το στρωματογραφικό ορίζοντα της ερυθρωπής φυσικής επίχωσης (debris flow) συνηγορούν στη χρονολόγησή του στους μυκηναϊκούς χρόνους. Η λειτουργία του ισχυρού Τοίχου Α όμως παραμένει αινιγματική. Ο συσχετισμός της ροής του χειμάρρου με τον μυκηναϊκό τοίχο ως αναλημματικό είναι ελκυστική, παρουσιάζει ωστόσο ορισμένες δυσκολίες: ο τοίχος δεν φαίνεται να ορίζει την κοίτη του χειμάρρου, η πλέον στέρεα και καλοκτισμένη παρειά του (δυτική) είναι προσανατολισμένη αντίθετα προς τη ροή

του χειμάρρου, ενώ η λεπτόκοκκη ερυθρωπή επίχωση (debris flow) που σταδιακά τον κάλυψε δεν είχε ακόμη συσσωρευθεί όταν ο τοίχος κτίσθηκε, όπως μαρτυρά η χαρακτηριστική απουσία τάφρου ή τομής στην επίχωση κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του που τη συγκρατεί. Ο μυκηναϊκός Τοίχος Α είναι παράλληλος, ισομήκης, και όμοιας κατασκευής με τον αναλημματικό τοίχο του τεχνητού ισοπέδου που φέρει την κεντρική πύλη και την ευρεία οδό προς την ακρόπολη, συσχετισμός που ίσως υποδηλώνει παρόμοια χρήση και λειτουργία σε σύνδεση με τον περιμετρικό οχυρωματικό περίβολο της Κάτω Πόλης.

Στο βόρειο πέρας του μυκηναϊκού τοίχου εντοπίστηκαν δύο επάλληλες μεταγενέστερες χαλικοστρώσεις, εκ των οποίων η ανώτερη και εκτενέστερη εδράζεται μερικώς επί των ερειπίων του μυκηναϊκού Τοίχου Α και βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με άλλες αποσπασματικά σωζόμενες και διάσπαρτες χαλικοστρωτες επιφάνειες, οι οποίες ανήκουν πιθανώς σε ενιαίο χρονολογικά στρωματογραφικό ορίζοντα (στρώμα καταστροφής ή διαβρωμένα χαλικοστρωτα δάπεδα). Η ανώτερη χαλικοστρωση που βρίσκεται σε άμεση επαφή και οργανική σύνδεση με τα θεμέλια του κτηριακού συγκροτήματος του κεντρικού τομέα (γεωμετρικές οικίες και εργαστήρια) περιείχε συνανήκοντα όστρακα μελαμβαφούς μεσογεωμετρικού κανθάρου με ταινιωτή λαβή καθώς και όστρακα άλλων γεωμετρικών αγγείων που χρονολογούν τόσο την ίδια χαλικοστρωση όσο και το συνδεδεμένο μ' αυτήν κτήριο στη μέση γεωμετρική περίοδο. Το γεωμετρικό κτηριακό συγκρότημα στον κεντρικό τομέα (Κτήρια Ι και ΙΙ με τις παιδικές ταφές G-2 και G-3), το οποίο είναι θεμελιωμένο επί του πρωτογεωμετρικού ψιδωτού Κτηρίου ΙΙΙ, η χαλικοστρωση και ο κτιστός γεωμετρικός τάφος G-1 στον δυτικό τομέα ανήκουν τόσο στον ίδιο στρωματογραφικό ορίζοντα, καθώς έχουν θεμελιωθεί, επιστρωθεί ή σκαφεί στο ίδιο επίπεδο εντός της μετα-μυκηναϊκής ερυθρωπής φυσικής επίχωσης (debris flow), όσο και στην ίδια οικοδομική φάση με βάση την κεραμεική τους.

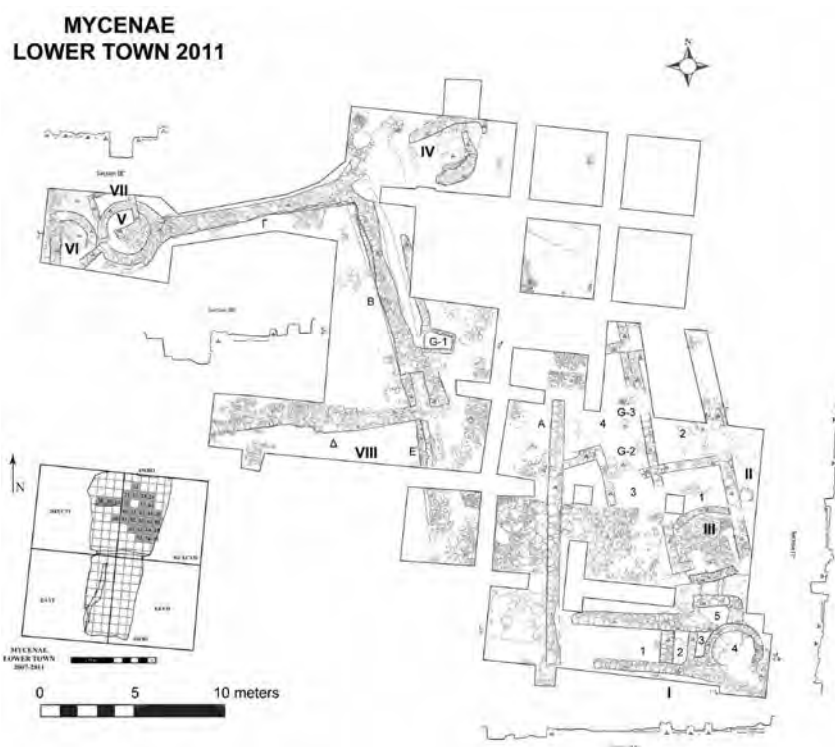
Στα ποικίλα και πολυπληθή μικροευρήματα της ανασκαφής (που ξεπέρασαν τα 5000 σε αριθμό) περιλαμβάνονται τμήματα μυκηναϊκών και αρχαϊκών ειδωλίων, απολεπίσματα, πυρήνες και τμήματα λεπίδων οψιανού και πυριτόλιθου, λίθινα εργαλεία, θραύσματα λίθινων αγγείων και υάλου, μεταλλικά αντικείμενα, κοσμήματα, σφραγιδόλιθοι, μολύβδινα ελάσματα, σιδερένια καρφιά, νομίσματα, αιχμές βελών και σφενδονόλιθοι, πήλινες αγνύθες και πηνία, θραύσματα κονιαμάτων και τοιχογραφιών, διάφορες χρωστικές ουσίες, υπολείμματα απανθρακωμένου ξύλου, οστά ζώων και όστρεα, κέραμοι και άφθονη κεραμική (μυκηναϊκής περιόδου, γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής λαμβάνονται συστηματικά εκτενή δείγματα χώματος προς επίπλευση για περισυλλογή βιολογικού υλικού καθώς και επιλεγμένα δείγματα στρωματογραφημένης επίχωσης υπό τη μορφή ράβδων στερεοποιημένων με ρητίνη προς γεωαρχαιολογική και μικρομορφολογική εργαστηριακή ανάλυση, που συμβάλλουν σημαντικά στην ανασύσταση του χώρου και την κατανόηση της πολύπλοκης χωροταξίας, χρήσης και εξέλιξής του.

Η συστηματική γεωφυσική έρευνα και ανασκαφή της Κάτω Πόλης των Μυκηνών (εικ. 1-3) έχει έως τώρα εντοπίσει εκτεταμένο υστερομυκηναϊκό οικισμό (πιθανώς τειχισμένο)¹⁰, αλλά και σημαντικά οικοδομικά κατάλοιπα της πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, τεκμηριώνοντας για πρώτη φορά συνεχή χρήση και κατοίκηση του χώρου των Μυκηνών σε όλες τις διαδοχικές φάσεις από την ΥΕ ΙΙΒ έως και τον 6ο αιώνα π.Χ. Η διαπίστωση της συνέχειας του χώρου, παρά τη μεγάλη συρρίκνωση των Μυκηνών ως απόρροια της κατάρρευσης της κεντρικής εξουσίας και ανακτορικής οικονομίας, είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς ενισχύει και συμπληρώνει τη μεταμυκηναϊκή μεταβατική εικόνα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Αργολίδα με την ύπαρξη σύγχρονων εκτεταμένων οικισμών στο Άργος, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Ασίνη, καταδεικνύοντας έτσι την πολιτισμική συνέχεια του χώρου.

¹⁰ Βλ. http://mycenae-excavations.org/lower_town.html (Χ. Μαγγίδης). Maggidis – Stamos 2006, 163-165.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιακωβίδης 2007: Σ. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 162, 2007, 15-21.
- Ιακωβίδης 2008: Σ. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 163, 2008, 23-30.
- Ιακωβίδης 2009: Σ. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 164, 2009, 41-46.
- Ιακωβίδης 2010: Σ. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 165, 2010, 19-25.
- Ιακωβίδης 2011: Σ. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνών, *ΠΑΕ* 166, 2011, 25-33.
- Maggidis (υπό έκδοση α): C. Maggidis (επιμ.), *The Lower Town of Mycenae I: Geophysical Survey 2003-2011*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (υπό έκδοση).
- Maggidis (υπό έκδοση β): C. Maggidis (επιμ.), *The Lower Town of Mycenae II: Excavations 2007-2011*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (υπό έκδοση).
- Maggidis – Stamos 2006: C. Maggidis – A. Stamos, Detecting Mycenae. Systematic remote sensing survey in the 'Lower City': Towards the discovery of the Mycenaean settlement outside the citadel, στο: *From Space to Place: 2nd International Conference on Remote Sensing in Archaeology, Proceedings of the 2nd International Workshop, CNR, Rome, Italy, December 2-4, 2006*, BAR International Series 1568, Oxford 2006, 157-166.



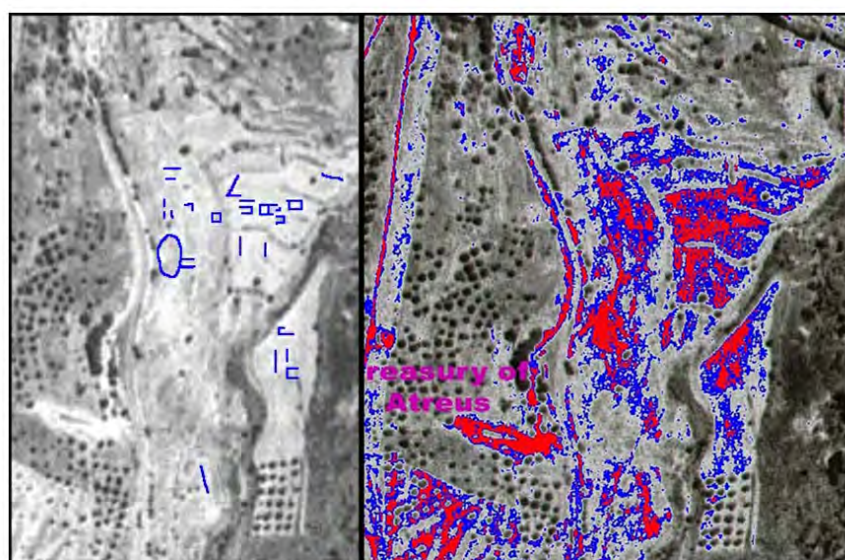
Εικ. 1. Κάτω Πόλη Μυκηνών: κάτοψη και τομές χώρου ανασκαφής (Χρ. Μαγγίδης).



Εικ. 2. Κάτω Πόλη Μυκηνών: γενική άνωθεν άποψη των ανεσκαμμένων τετραγώνων (από ΝΑ) (Χρ. Μαγγίδης).



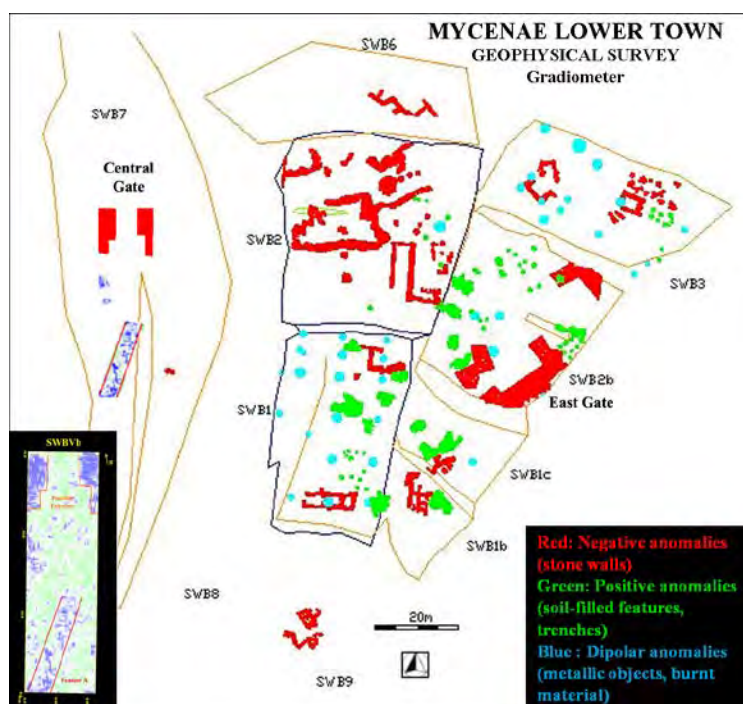
Εικ. 3. Κάτω Πόλη Μυκηνών: γενική άποψη της ανασκαφής (από ΝΔ) (Χρ. Μαγγίδης).



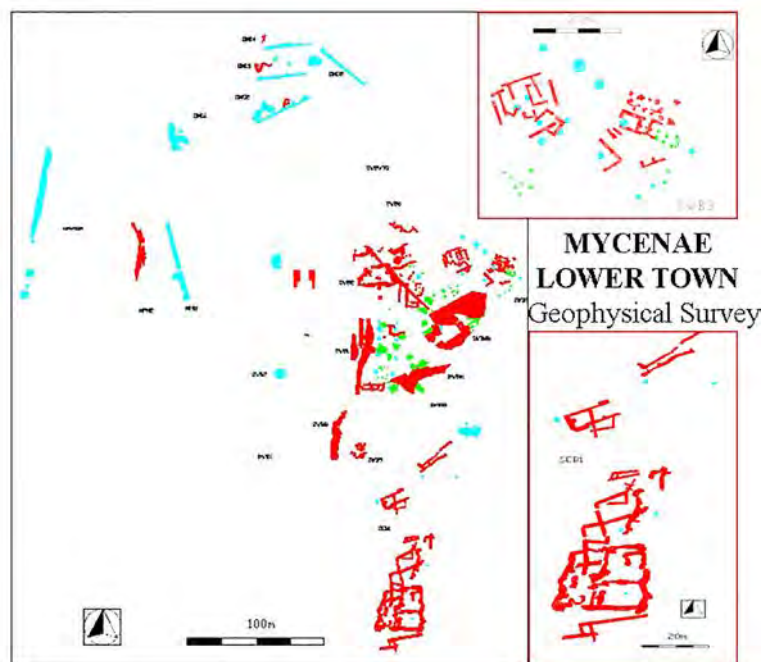
Crop Marks

ERDAS Imagine Software

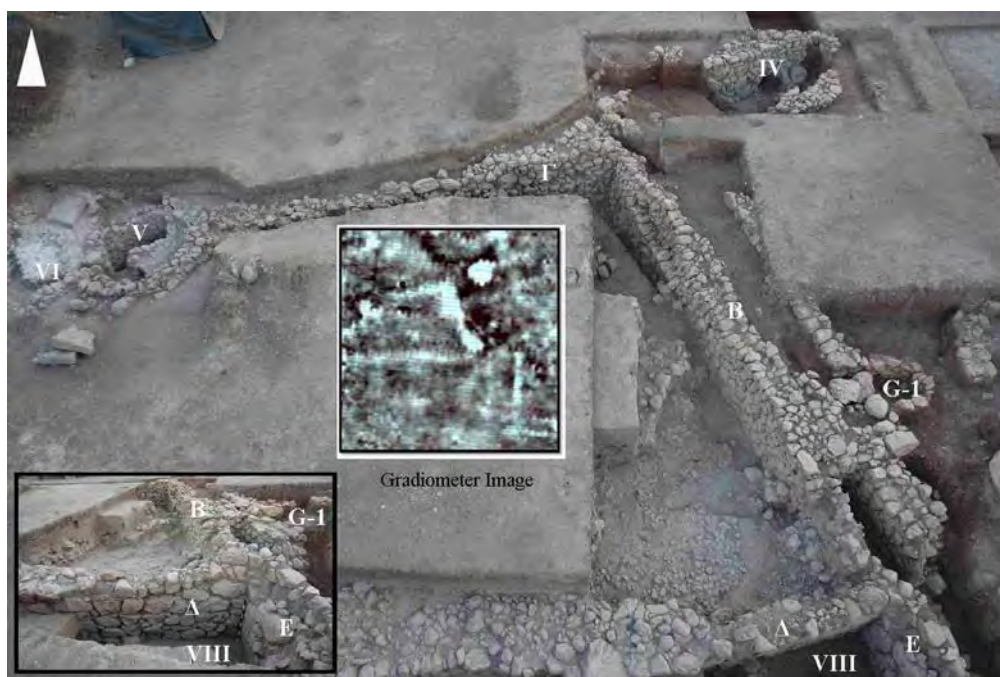
Εικ. 4. Κάτω Πόλη Μυκηνών: αεροφωτογραφίες με crop marks και ERDAS Imagine (Χρ. Μαγγίδης).



Εικ. 5. Κάτω Πόλη Μυκηνών: κάτοψη γεωφυσικής έρευνας στα άνητρα δυτικά του Χάβου (Χρ. Μαγγίδης).



Εικ. 6. Κάτω Πόλη Μυκηνών: κάτοψη γεωφυσικής έρευνας στα άνητρα εκατέρωθεν του Χάβου (Χρ. Μαγγίδης).



Εικ. 7. Κάτω Πόλη Μυκηνών: γενική άνωθεν άποψη των Τοίχων Β, Γ, Δ, Ε, των Κτηρίων ΙV, V, VI, VII, VIII και του Τάφου G-1 (από Ν) (Χρ. Μαγγίδης).



Εικ. 8. Κάτω Πόλη Μυκηνών: γενική άποψη του Τοίχου Α και των Κτηρίων Ι, ΙΙ, ΙΙΙ (από Δ) (Χρ. Μαγγίδης).

Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρεία

Η κατοίκηση και η λατρευτικότητα σε ένα κλειστό αρχαιολογικό περιβάλλον, όπως ένα σπήλαιο, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διαγνωστούν παρά τα αρχαιολογικά τεκμήρια και τις ερμηνείες, οι οποίες έχουν συχνά διαφορούμενο χαρακτήρα. Τι ανήκει στη σφαίρα της λατρευτικότητας και τι σε μία καθημερινή χρηστικότητα είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε, ειδικά όταν τα εμπλεκόμενα στοιχεία δε διαθέτουν απαραίτητα έναν χαρακτήρα αποκλειστικότητας όσον αφορά στη χρήση τους.

Πότε μπορεί ένα καθημερινό εργαλείο να θεωρηθεί αντικείμενο τελετουργικής απόθεσης και πότε εύρημα χωρίς την παραμικρή υπόνοια θρησκευτικότητας¹; Σύμφωνα με ποια ακριβώς κριτήρια η μαρτυρία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μετατρέπεται από ειδικά λειτουργική σε αποκλειστικά ιερή; Υπάρχει πραγματικά τρόπος διαχωρισμού ανάμεσα στις δύο καταστάσεις ή μήπως η ερμηνεία αποτελεί αναπαραγωγή στερεότυπων ιδεών, οι οποίες διαμορφώθηκαν κυρίως με βάση νεότερες συνήθειες και εθνογραφικού χαρακτήρα αναλύσεις;

Το μοντέλο της εποχικής κατοίκησης μετακινούμενων κοινωνικών ομάδων, για παράδειγμα, έχει χρησιμοποιηθεί για να εξηγήσει γιατί κάποιοι πληθυσμοί επιλέγουν τα σπήλαια ως καταφύγια, τυροκομικά εργαστήρια ή χώρους σταυλισμού και έχει υπερισχύσει έναντι του παλαιότερου μοντέλου της μόνιμης κατοίκησης στα σπήλαια, τα οποία ούτως ή άλλως δεν προσφέρονται για διαρκή και σταθερή χρήση λόγω μορφολογικών χαρακτηριστικών και κλιματικών συνθηκών. Εντούτοις, ένα θεωρητικό μοντέλο, το οποίο ανταποκρίνεται, φαινομενικά, στην ιστορική πραγματικότητα, είναι αρκετό για να ερμηνεύσει τη χρήση των σπηλαίων ως χώρων κατοίκησης, σταθερής ή εποχικής; Και κατά πόσο κάτι τέτοιο ανταποκρίνεται σε προκατασκευασμένα στερεότυπα; Τι είναι, τέλος, ο ιερός χώρος και τι ο μη ιερός τόπος και πως μπορούν να διακριθούν πειστικά, εφ' όσον κάτι τέτοιο είναι επιστημονικά δόκιμο;

Είναι γεγονός ότι τα νεολιθικά σπήλαια θεωρούνται συνήθως τόποι κατοίκησης, περιοδικά καταφύγια για αγρότες και βοσκούς². Πρόκειται για ένα μοντέλο σκέψης που δύσκολα μπορεί να αλλάξει³ ή να αναδιαμορφωθεί όσον αφορά στον πραγματικό χαρακτήρα μιας κατοίκησης, η οποία μπορεί να ενέχει εκτός από δραστηριότητες αποθήκευσης, συντήρησης προϊόντων και διαμονής, δραστηριότητες συνδεδεμένες με το υπερβατικό, όπως λατρευτικές αποθέσεις, μικρές προσφορές και αυτοσχέδιες θυσίες, οι οποίες προφανώς δεν αφήνουν πίσω τους εμφανή σημάδια και έντονα διαβαθμισμένα αρχαιολογικά τεκμήρια. Η ανεπάρκεια των παραδοσιακών προσεγγίσεων με τις μονοδιάστατες ερμηνείες χρήσης των σπηλαίων οδηγεί στην περιοριστική αντίληψη των ενίοτε υπό έρευνα σπηλαίων ως χώρων αποθήκευσης, ταφής, κατοίκησης, λατρείας, παραγωγής προϊόντων, όπως ορθά θεωρεί η Γεωργία Στρατούλη⁴.

Πόσο αναλυτική μπορεί να γίνει μια αρχαιολογική έρευνα σε ένα σπήλαιο και κάτω από ποιές συνθήκες είναι δυνατό να γίνουν αναγνωρίσιμα τα παραπάνω «λεπτά» χαρακτηριστικά, προκειμένου να καταστούν αντιληπτά στα μάτια του αρχαιολόγου, ο οποίος δεν προσκολλάται στα μέχρι τώρα ισχύοντα μοντέλα διαχείρισης των ευρημάτων του; Προφανώς τα ερωτήματα είναι πολύ περισσότερα από τις απαντήσεις σε ένα πεδίο που, εφ' όσον το προσεγγίσουμε με μία τέτοια διάθεση ανατρεπτικότητας, δύναται να αλλάξει ριζικά μορφή, δομή και οπτική.

¹ Στρατούλη 1998, 60.

² Tomkins 2009, 1.

³ Nixon – Price 2001, 399.

⁴ Στρατούλη 1998.

Στην περίπτωση του Σπηλαιού της Κλένιας (εικ. 1) έχουμε μια εξαντλητική κεραμική τυπολογία ήδη από τη Μέση Νεολιθική, με αγγεία κατάλληλα για την αποθήκευση και τη συντήρηση τροφίμων, αλλά σε ιδιαίτερα μικρό ποσοστό συγκριτικά με τα αγγεία που προσφέρονται περισσότερο για διανομή ή κατανάλωση. Ακολουθώντας το μοντέλο της κατοίκησης, μόνιμης ή περιοδικής, διαπιστώνουμε ότι θα έπρεπε να είχαν βρεθεί περισσότερα αποθηκευτικού χαρακτήρα αγγεία, ενώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Αγγεία μάλλον εύθραυστα, με λεπτά τοιχώματα και διακόσμηση, αποτελούν το 90% του συνόλου των κεραμικών ευρημάτων, λεπτομέρεια που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε αν επιθυμούμε να δώσουμε μία ερμηνεία «κατοίκησης» στο Σπήλαιο της Κλένιας (εικ. 2). Η ύπαρξη πρόχειρης εστίας δεν μπορεί να αποτελέσει σοβαρό τεκμήριο για κατοίκηση με διάρκεια άνω των δύο χιλιετιών, ενώ η επαναλαμβανόμενη ανεύρεση αγγείων ακατάλληλων για αποθήκευση στο αδρό περιβάλλον ενός σπηλαιού θα πρέπει να μας βάλει σε σκέψεις (εικ. 3).

Ένας άλλος ενδιαφέρων τύπος ευρήματος από τις πρόσφατες ανασκαφές στο Σπήλαιο της Κλένιας είναι τα λίθινα μικροαντικείμενα και πιο συγκεκριμένα οι μικροσκοπικές λίθινες αξίνες (εικ. 4). Οι αξίνες αυτές είναι κατασκευασμένες από σερπεντινίτη, μάρμαρο και αλάβαστρο, υλικά μάλλον δυσεύρετα και κάποιας αισθητικής αξίας. Λόγω του ιδιαίτερα μικρού μεγέθους τους δεν θα μπορούσαν να είναι χρηστικές, ενώ καμία δεν παρουσιάζει ίχνη φθοράς λόγω χρήσης, όπως οδοντωτή κόψη ή αποκρούσεις. Τόσο το μικρό μέγεθός τους όσο και η πρώτη ύλη από την οποία κατασκευάστηκαν συνηγορούν για μια λειτουργία πέραν της χρηστικής. Γιατί, όμως, βρίσκονται στο σπήλαιο και ποιος ο ακριβής χαρακτήρας της παρουσίας τους εκεί; Πρέπει να αποδεχτούμε και σε αυτή την περίπτωση τη θεωρία της κατοίκησης, εποχικής ή μόνιμης;

Ασφαλώς κανείς δε θα αφιέρωνε χρόνο για να αναζητήσει πρώτη ύλη, η οποία στην προκειμένη περίπτωση είναι και σπάνια, εισηγμένη και γι' αυτό πολύτιμη, να της δώσει σχήμα, να την επεξεργαστεί κατάλληλα, να την λειάνει με κόπο, χωρίς συγκεκριμένο σκοπό. Οπωσδήποτε, η παρουσία των μικρών αυτών λίθινων αξινών δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για περίπτωση λατρευτικής προσφοράς ενός τύπου τέχνηργου με εκ πρώτης όψεως καθημερινή χρηστικότητα; Με πόση βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο; Θα ήταν χωρίς αμφιβολία ασφαλέστερη αυτή η λατρευτική ερμηνεία αν οι μικρές αχρησιμοποίητες αξίνες είχαν βρεθεί σε ένα ξεκάθαρο λατρευτικό περιβάλλον, ίσως επάνω ή δίπλα σε έναν βωμό, μαζί με άλλα αντικείμενα, όπως ειδώλια, κατάλοιπα τροφίμων και καρπών. Ωστόσο, τίποτα τέτοιο δε βρέθηκε. Αχρησιμοποίητες μικροσκοπικές αξίνες σε υπό αμφισβήτηση περιβάλλον κατοίκησης, αλλά και με φαινομενικά ανύπαρκτα λατρευτικά συμφραζόμενα.

Είναι, λοιπόν, νόμιμη η ερμηνεία των μικροσκοπικών αξινών του Σπηλαιού της Κλένιας ως «εργαλεία», τα οποία τεκμηριώνουν κατοίκηση και όχι λατρευτική δραστηριότητα; Μπορούμε να απαντήσουμε σε τόσα εύλογα ερωτήματα ακολουθώντας το παραδοσιακό μοντέλο διαχωρισμού μεταξύ κατοίκησης και λατρευτικότητας στα σπήλαια; Ο Peter Tomkins θεωρεί ότι οι μικρογραφίες καθημερινών αντικειμένων, εργαλείων και κατοικιών, αποτελούν ένδειξη συμβολικής απομάκρυνσης από τον καθημερινό χώρο και τεκμήριο συναισθηματικής έκφρασης του ιερού, με υποδήλωση αλλαγής χρήσης του χώρου από κοσμικό σε τελετουργικό⁵. Έτσι, σύμφωνα με τον Tomkins, συνυπάρχουν οι δυο χρήσεις, αυτή της καθημερινότητας με αυτήν της εξειδικευμένης λατρευτικότητας στον ίδιο τόπο και στον ίδιο χρόνο, αναδιπλώνοντας και συγχωνεύοντας τις δραστηριότητες, αλλά ταυτόχρονα διαχωρίζοντάς τες με εντυπωσιακή οικονομία συμβολισμού.

Οι πρόσφατες ανασκαφές στο Σπήλαιο της Κλένιας απέδωσαν και άλλα λίθινα τέχνηργα ή, καλύτερα, υπολείμματα της επεξεργασίας τους και συγκεκριμένα πλήθος αποκρουσμένων τμημάτων οψιανού και πυριτόλιθου⁶. Η ανεύρεσή τους μαρτυρά την επιτόπια παραγωγή τέχνηργων από οψιανό και πυριτόλιθο. Πως πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτήν την αρχαιολογικά τεκμηριωμένη διαδικασία παραγωγής στο εσωτερικό του σπηλαιού; Ως απόδειξη κατοίκησης, έστω και εφήμερης; Ως απόδειξη παραγωγής λίθινων τέχνηργων με σκοπό τη λατρευτική τους

⁵ Tomkins 2009, 133.

⁶ Σάμψων 1997, 484-504.

προσφορά στο εσωτερικό του σπηλαίου; Τι μας καθιστά έτοιμους να αποδεχτούμε, να προτιμήσουμε ή να απορρίψουμε μία από τις παραπάνω ερμηνείες; Τα ολοκληρωμένα τέχνηρα από οψιανό με προέλευση τη Μήλο και από κακής ποιότητας καστανό πυριτόλιθο είναι κυρίως αιχμές βελών, ακολουθούν αριθμητικά λεπίδες και κοπτήρες, ενώ το μεγαλύτερο πλήθος ευρημάτων από αυτά τα υλικά είναι αποκρούσματα και σκάρτα επεξεργασίας. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν την ύπαρξη «εργαστηρίου» παραγωγής λίθινων τέχνηρων (εικ. 5). Ποια, όμως, ανάγκη ωθεί κάποιους να περπατήσουν για περίπου τρεις ώρες από τον κοντινότερο πεδινό καταυλισμό για να επεξεργαστούν οψιανό και πυριτόλιθο, πρώτη ύλη που ούτως ή άλλως δεν προέρχεται από το περιβάλλον του βουνού, αλλά είναι εισηγμένη;

Τα περισσότερα λίθινα τέχνηρα, καθώς και ικανός αριθμός καλής ποιότητας κεραμικής, ενδεικτικής πολλαπλών χρονολογικών οριζόντων, προέρχονται από τις συνεχόμενες φυσικές κόγχες που διαμορφώνονται στον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου, στα αριστερά της εισόδου (εικ. 1). Οι κόγχες αυτές αποτελούν τους κατεξοχήν χώρους απόθεσης στον πρώτο θάλαμο και αυτό από μόνο του αρκεί για να μας βάλει σε σκέψεις όσον αφορά στον χαρακτήρα του σπηλαίου. Οι αποθέσεις γίνονται για να καθαρίσει ο χώρος από σκουπίδια ή μήπως πρόκειται για αποθέσεις με συνειδητό χαρακτήρα προσφοράς;

Ένα καρστικού τύπου σπήλαιο σαν αυτό της Κλένιας διαθέτει πλήθος φυσικών κογχών και οπών κατά μήκος των τοιχωμάτων του (εικ. 6). Τα σημεία αυτά είναι ιδανικά για την απόθεση αντικειμένων, όπως σπασμένων αγγείων, άχρηστων λόγω φθοράς εργαλείων και άλλων μικροαντικειμένων, όπως προϊόντων παραγωγής τέχνηρων και σκουπιδιών. Κι ερχόμαστε για άλλη μια φορά αντιμέτωποι με το κείμενο ερώτημα: τι είναι σκουπίδι στην αρχαιολογία; Η σύγχρονη ερμηνεία που δίνουμε στον όρο αντιστοιχεί αναγκαστικά και στα αρχαιολογικά ευρήματα μιας ανασκαφής; Ως σκουπίδι αντιμετωπίζουμε κάθε αντικείμενο χωρίς λόγο ύπαρξης και επομένως απορρίψιμο ή και όποιο αντικείμενο θεωρήθηκε κάποτε χρήσιμο προς απόθεση, λειτουργικά ικανό, με ή χωρίς φθορές, αλλά κατάλληλο για προσφορά στις υπερβατικές δυνάμεις; Μπορούν προσφορές να προέρχονται από την καθημερινότητα, όπως για παράδειγμα τα εργαλεία, όπλα, κοσμήματα; Μπορεί η καθημερινότητα ενός σπηλαίου να εμπλέκεται και σε επιμέρους δραστηριότητες, όπως στις λατρευτικές ανάγκες όσων το χρησιμοποιούν;

Νομίζω ότι κανείς δεν αμφιβάλλει ότι όλα τα παραπάνω μπορούν να ισχύουν σε ένα καθεστώς αμοιβαίας συνύπαρξης και διαδραστικότητας⁷. Εφ' όσον κάτι τέτοιο δεν αποτελεί παράλογο συστατικό μιας αυθαίρετης σκέψης τότε οι αρχαιολογικές μαρτυρίες που προκύπτουν από την έρευνα στο Σπήλαιο της Κλένιας συνηγορούν για μια διττή χρήση του, η οποία υφίσταται για όλη τη νεολιθική εποχή και τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος της επερχόμενης χιλιετίας, έως τη δημιουργία ενός αποκλειστικού χώρου λατρείας κατά την πρώτη χιλιετία π.Χ. Η αποκλειστικότητα στη λατρεία, τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα δεδομένα, αποτελεί φαινόμενο της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, περιόδων κατά τις οποίες εμφανή ίχνη καθιστούν το σύμπλεγμα των θαλάμων τόπο ιερό και κάθε κατοίκηση, μόνιμη ή εφήμερη, ανήκει πλέον στο παρελθόν.

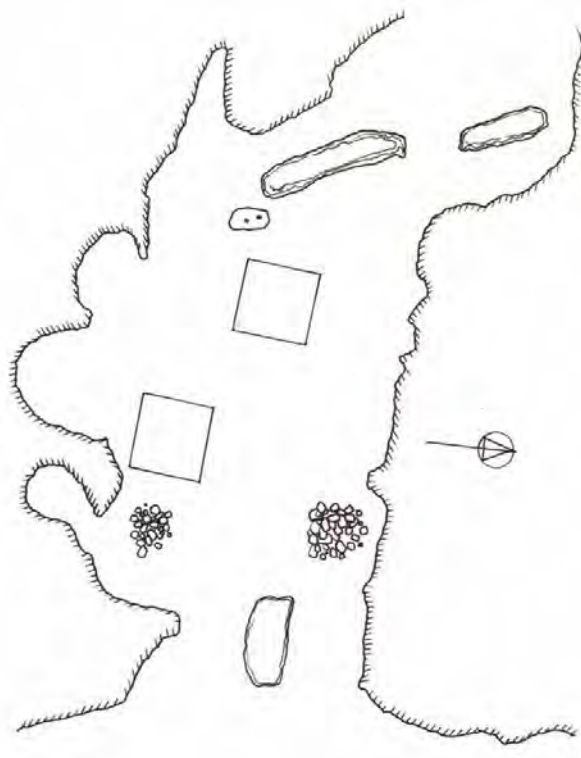
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bradley 2005: R. Bradley, *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*, London 2005.
 Nixon – Price 2001: L. Nixon – S. Price, The diachronic analysis of pastoralism through comparative variables, *BSA* 96, 2001, 395-424.
 Σάμψων 1997: Α. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Κάστρια Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Εταιρία Πελοποννησιακών Σπουδών 7, Αθήνα 1997.
 Στρατούλη 1998: Γ. Στρατούλη, Η ανάγνωση των χρήσεων των σπηλαίων στη νεολιθική Ελλάδα: Εμπειρικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις, στο: *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον. Α'*

⁷ Bradley 2005, 21.

Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου 68, Αθήνα 1998, 59-62.

Tomkins 2009: P. Tomkins, Domesticity by default. Ritual, ritualization and cave-use in the Neolithic Aegean, *Oxford Journal of Archaeology* 28.2, 2009, 125-153.



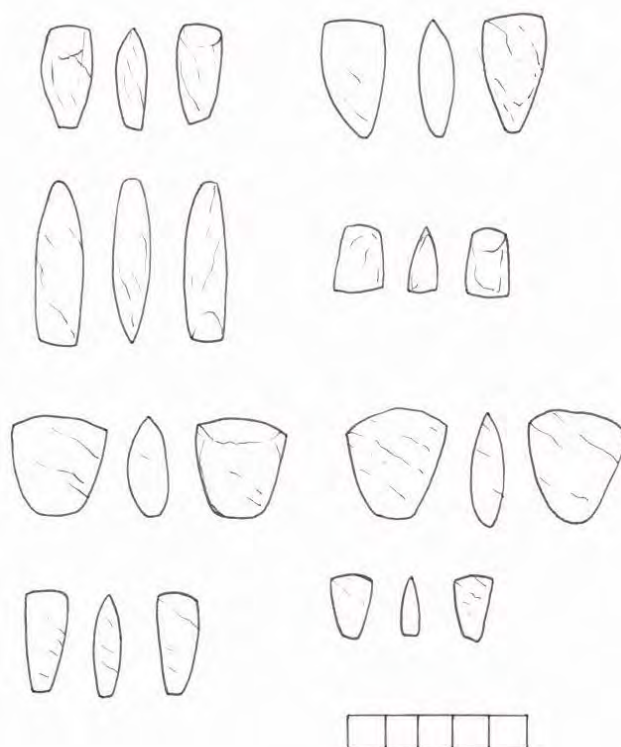
Εικ. 1. Κάτοψη εισόδου και Θαλάμου Α του σπηλαίου της Κλένιας (σχεδ. Δ. Χατζηαγγέλου).



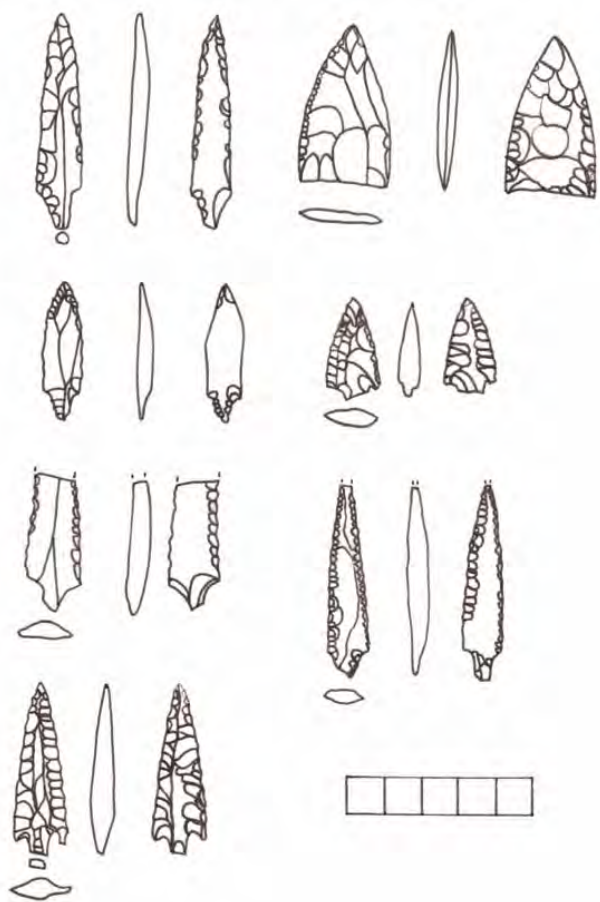
Εικ. 2. Αντιπροσωπευτική κεραμική από το σπήλαιο της Κλένιας (σχεδ. Δ. Χατζηαγγέλου).



Εικ. 3. Εστία (σχεδ. Δ. Χατζηαγγέλου).



Εικ. 4. Μικροσκοπικές αξίνες από το σπήλαιο της Κλένιας (σχεδ. Δ. Χατζηαγγέλου).



Εικ. 5. Οψιανοί από το σπήλαιο της Κλένιας (σχεδ. Δ. Χατζηαγγέλου).



Εικ. 6. Κόγχες και «βωμός» στον Θάλαμο Α (φωτ. Δ. Χατζηαγγέλου).

*Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από
τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι
στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας.
Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο*

Στην κτηματική περιφέρεια της Κοινότητας Αμπελακίου της Δημοτικής Ενότητας Βαλτετσίου του Δήμου Τρίπολης και σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από τον λόφο του Παλιόκαστρου, την ακρόπολη της αρχαίας Ασέας, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή σε τμήμα πρωτοελλαδικού οικισμού (ΠΕ I και II). Η νέα θέση εντοπίστηκε στην κορυφή του λόφου Κλαράκι (εικ. 1) κατά τον έλεγχο των εκσκαφών στο πλαίσιο του έργου του νέου αυτοκινητοδρόμου Τρίπολη – Μεγαλόπολη και συγκεκριμένα στις χιλιομετρικές θέσεις από 17.341 έως 17.650 χλμ.¹

Η νέα θέση συνδυάζει τα κυριότερα χαρακτηριστικά των πρωτοελλαδικών οικισμών: ομαλή απόληξη υψώματος με πηγή νερού, εξαιρετική θέα στη γύρω καλλιεργήσιμη έκταση και δυνατότητα ελέγχου των κύριων σημείων των χερσαίων δρόμων επικοινωνίας. Σε ακτίνα μερικών εκατοντάδων μέτρων γύρω από τον λόφο εντοπίζονται μικρές, διάσπαρτες θέσεις που πρέπει να ανήκουν σε αγροικίες ή άλλου είδους εγκαταστάσεις που εξαρτώνται από τον κεντρικό οικισμό του λόφου².

Στα στενά όρια του ανασκαφέντος χώρου, εντός της απαλλοτρίωσης του νέου οδικού άξονα, στην κορυφή του λόφου Κλαράκι βρέθηκε το βόρειο τμήμα οικισμού των πρωτοελλαδικών χρόνων. Η προϊστορική αυτή θέση, σύμφωνα και με την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε, εντοπίζεται και νότια του εντοπισμένου χώρου. Η έκταση που ανασκάφηκε είναι 10.000 τ.μ. Εντοπίστηκαν λίγα λείψανα τοίχων, λιθοσωροί με άφθονη κεραμική, καύσεις και αρκετοί αποθέτες. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, εκτός από κεραμική (εικ. 2α), πήλινα ειδώλια (εικ. 2β-γ)³, υφαντικά βάρη (εικ. 2δ), αντικείμενα πιθανότατα κλιβάνων (σφήνα, μήτρα, εικ. 2ε-στ) βρέθηκε και αξιόλογη ποσότητα από λίθινα εργαλεία από αποκεκρουμένο λίθο: πυρήνες (εικ. 3), λεπίδες (εικ. 4α) και φολίδες (εικ. 4β), αιχμές, οδοντωτά, θραύσματα και αποκρούσματα από οψιανό και πυριτόλιθο (εικ. 5), καθώς και λίθινα τέχνηρα από χαλαζία, μάρμαρο και ορεία κρύσταλλο. Ο πρωτοελλαδικός οικισμός με βάση την κεραμική αλλά και την χρονολόγηση με C14 από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ινστιτούτου Επιστήμης Υλικών του Ε.ΚΕ.Φ.Ε. «Δημόκριτος» χρονολογείται στην ΠΕ I και II περίοδο (3100-2500 π.Χ.).

Στα λίθινα εργαλεία συγκαταλέγονται δέκα (10) μικρού και μεσαίου μεγέθους τριβεία, λειασμένα λίθινα εργαλεία και χειροπελέκεις (εικ. 6), 450 εργαλεία από αποκεκρουμένο λίθο – λεπίδες, μικρολεπίδες με τεχνητή ράχη, λεπίδες με παράλληλες πλευρές και αμφίπλευρη ράχη, φολίδες, αιχμές με ώμο (εικ. 7α), δρεπάνια, επεξεργασμένες εσοχές και μικροαποκρούσματα (εικ. 7β), οπείς (εικ. 7γ), ξέστρα και μικρολιθικά εργαλεία οψιανού και 16 πυρήνες οψιανού. Επίσης έχουν βρεθεί πυρήνες και 10 λεπίδες, οπέων και φολίδων λευκού, τεφρόχρωμου και καστανέρυθρου πυριτόλιθου.

Η εύρεση πυρήνων πυριτόλιθου και οψιανού, ακόμα και στο υστερότερο στάδιο παραγωγής (προμήθεια προετοιμασμένων πυρήνων), αλλά και πολλών απολεπισμάτων από διάφορα στάδια κατεργασίας, εκτός από το εμπόριο και τη διακίνηση οψιανών στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, τεκμηριώνει επαρκώς την επιτόπια κατεργασία στο τμήμα αυτό του ανασκαφέντος οικισμού ηφαιστειακών πετρωμάτων με έμφαση στην κατασκευή εργαλείων

¹ Σουχλέρης 2009, 337. Σουχλέρης 2012, 126. Σουχλέρης 2017, 671-674.

² Forsén – Forsén 2003, 131, 134, 138-152.

³ Caskey 1956, 147-173, ειδ. 162, πίν. 47j-k.

κοπής ή κρούσης που σχετίζονται με ανταλλακτικές και οικοτεχνικές δραστηριότητες, αλλά και αιχμών που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο κυνήγι⁴.

Οι εργασίες που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου του νέου οδικού άξονα Κορίνθου – Τρίπολης – Μεγαλόπολης – Καλαμάτας και του κλάδου Λεύκτρο – Σπάρτη έδωσαν την δυνατότητα ανασκαφικής έρευνας σε ένα μεγάλο μέρος της ανατολικής και κεντρικής Πελοποννήσου, όπου δεν είχαμε επαρκή ανασκαφικά δεδομένα, και εμπλούτισαν τις γνώσεις μας ιδιαίτερα για την ΝΑ Αρκαδία και την βόρεια Λακωνία. Κατά μήκος των 100 χιλιομέτρων στα οποία ελέγχθηκαν οι εκσκαφές από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Αρκαδίας και Λακωνίας εντοπίστηκαν αρκετές οικιστικές εγκαταστάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ΠΕ I-III) δίνοντας νέα δεδομένα για τους οικισμούς και για το δίκτυο επικοινωνίας και εμπορίου της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου.

Η γεωγραφική θέση του νέου οικισμού βρίσκεται στο μέσο περίπου του υψιπέδου της Ασέας (εικ. 8, Θέση I), εποπτεύει όλη την έκταση του οροπεδίου και έχει άμεση οπτική επαφή με την ακρόπολη της Ασέας, όπου επίσης έχει ανασκαφεί πρωτοελλαδική εγκατάσταση. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο οικισμός βρίσκεται σε κοντινή απόσταση με τον άνω ρου του Ευρώτα, άρα και με τον δίαυλο επικοινωνίας με την βόρεια Λακωνία. Εκτός όμως από το πέρασμα της Λαγκαδάς του Ευρώτα, στην ίδια περιοχή καταλήγουν και οι δρόμοι επικοινωνίας που με αφετηρία τις πηγές του Ευρώτα και δια μέσου των ορεινών όγκων του Χελμού και της Τσεμπερούς καταλήγουν στο νότιο τμήμα της κοιλάδας των πηγών του Αλφειού (περιοχή Ασέας). Από την ίδια περιοχή ξεκινά άλλη οδός, καθώς από το φαράγγι του Μάναρη διέρχεται ο δρόμος για το μικρό οροπέδιο της Βλαχοκερασιάς από όπου αποκτάται η επαφή με την οροσειρά του Πάρνωνα και τα εκεί περάσματα (Φονεμένοι, Ζυγό, Ξεροκάμπι, Άνω Μελιγού, Πραστός, Βέρια-Βασαράς) για την διέξοδο και επικοινωνία με τα αγκυροβόλια του Μυρτώου πελάγους και του Αιγαίου.

Εκτός από τον πυριτόλιθο, που προέρχεται από πρωτογενείς πηγές στην κεντρική Πελοπόννησο, η διακίνηση του οψιανού επιβάλλει τον εντοπισμό των δικτύων μεταφοράς του. Τα δύο μεγάλα ποτάμια, ο Ευρώτας στην Λακωνία και ο Αλφειός στην νότια Αρκαδία, αλλά και οι παραπόταμοί τους, χαράσσουν αυτήν τη διαδρομή. Η επιχειρηματολογία ύπαρξης του δικτύου τεκμηριώνεται και με τους νέους εντοπισμένους οικισμούς στη Βελιγοστή και στην Πετρίνα της νότιας Αρκαδίας και στο Κυπαρίσσι Λογκανίκου⁵, στα Φουνταίικα, στην Πελλάνα, στον Καραβά⁶ και στη Σπάρτη στη Λακωνία⁷. Οι θέσεις των νέων οικισμών σε συνδυασμό με την πυκνότητα των οικισμών νότια της Σπάρτης⁸ έως και το δέλτα του Ευρώτα χαράσσουν με ασφάλεια την διαδρομή αυτού του δικτύου επικοινωνίας.

Η πυκνότητα των οικισμών στις κοιλάδες των δύο ποταμών και το εκεί δίκτυο των χερσαίων δρόμων για την προμήθεια του οψιανού θα πρέπει να συνδεθεί με το Αιγαίο και τις δυτικές Κυκλάδες (Μήλος)⁹ και στη συγκεκριμένη περίπτωση με τους παράλιους οικισμούς της Κυνουρίας και της Επιδαύρου Λιμηράς, όπου θα ελλιμενίζονταν τα πλεούμενα που μετέφεραν το ηφαιστειογενές υλικό. Σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα σημαντικές ποσότητες οψιανού έχουν εντοπισθεί από Βορρά προς Νότο στα Κάτω Βέρβεννα, στο Νησί Παραλίου Άστρους, στο Χερρονήσι Αγίου Ανδρέα, στην Πλάκα Λεωνιδίου και στην Αριάννα Επιδαύρου Λιμηράς. Οι παραλιακές αυτές θέσεις δια μέσου των μεσόγειων και ορεινών πρωτοελλαδικών θέσεων του Πάρνωνα θα μπορούσαν εύκολα να αποκτήσουν επαφή με τις πρωτοελλαδικές θέσεις της κοιλάδας του Ευρώτα και κατ' επέκταση και της κεντρικής Αρκαδίας. Ένας άλλος δρόμος προσέγγισης για το εσωτερικό της Πελοποννήσου θα ήταν και μέσω της Λέρνας, της Νεμέας (Πετρί) και του οροπεδίου της Μαντινείας-Τεγέας και τις εκεί πρωτοελλαδικές εγκαταστάσεις (Άγιος Κωνσταντίνος Σταδίου, Αγιωργίτικα, Παλλάντιο,

⁴ Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1992, 191-201 πίν. 33-34. Μουνδρέα-Αγραφιώτη 2000, 17-27. Μουνδρέα-Αγραφιώτη 2005, 49-57. Σάμψων 1997, 276-294, 327, 335-336, 485-504.

⁵ Σουχλέρης 2009, 340. Σουχλέρης – Μαλτέζου 2012, 99-102.

⁶ Μαλτέζου 2011, 198-199.

⁷ Μαλτέζου 2011, 190. Σουχλέρης 2011, 190-191.

⁸ Ζαββού 2006, 158, 162-165. Ζαννου 2009, 30-42, ειδ. 33-40.

⁹ Τσάλας 1988, 12.

Θάνα, Μανθυρέα).

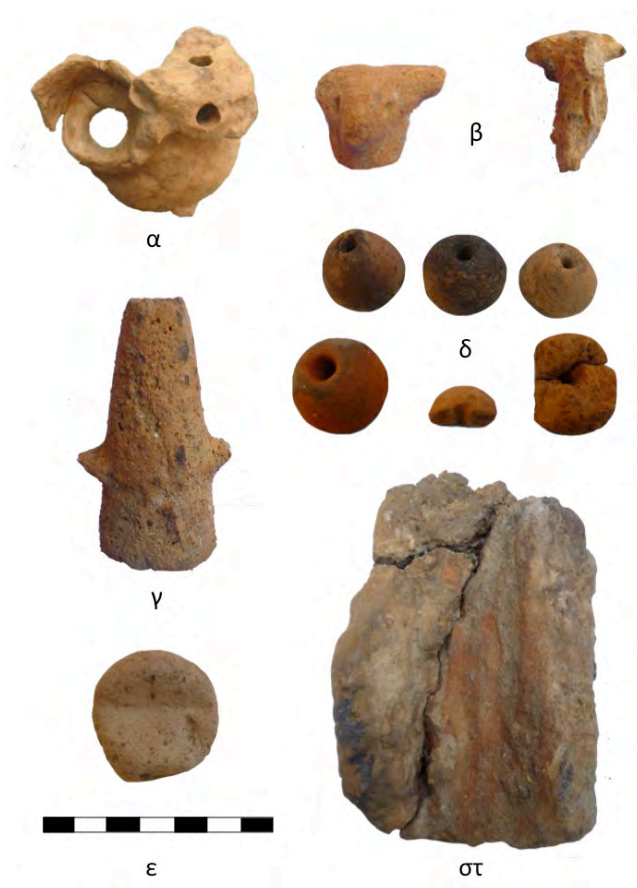
Ο εντοπισμός και η ανασκαφή νέων θέσεων κατά μήκος των ποταμών του Αλφειού και του Ευρώτα, αλλά και των παραποτάμων τους, στο πλαίσιο του έργου του νέου αυτοκινητοδρόμου και συγκεκριμένα οι πρωτοελλαδικοί οικισμοί στις κτηματικές περιφέρειες των Τοπικών Κοινοτήτων Παλλαντίου, Αμπελακίου, Βελιγοστής και Πετρίνας στην Αρκαδία και Κυπαρισσίου Λογκανίκου, Πελλάνας και Καραβά στη Βόρεια Λακωνία, αλλάζουν δραστικά τον οικιστικό χάρτη και τις χερσαίες διαδρομές επικοινωνίας και εμπορίου της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην ανατολική και νότια Πελοπόννησο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Caskey 1956: J. L. Caskey, Excavations at Lerna, *Hesperia* 25.2, 1956, 147-173.
- Ευσταθίου – Κουντούρη 1996: Ι. Ευσταθίου – Ε. Κουντούρη, Εντοπισμοί Αρχαιοτήτων: Σπήλαιο «Τρουπίτσες» Σκορτσινού Αρκαδίας, *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β'1, 150.
- Ευσταθίου-Μανωλάκου 2007: Ι. Ευσταθίου-Μανωλάκου, Το σπήλαιο «Τρουπίτσες» στο Σκορτσινού Αρκαδίας: Η έρευνα του 2005, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27, τόμ. Δ', Αθήνα 2007, 126-140.
- Ζαββού 2006: Ε. Ζαββού, Αρχαιότητες στην περιοχή Ανθοχωρίου, στο: *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Λακωνίας 28 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2004*, Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 13, τόμ. Α', Αθήνα 2006, 157-174.
- Forsén – Forsén 2003: J. Forsén – B. Forsén, *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4° LI, Stockholm 2003.
- Μαλτέζου 2011: Α. Μαλτέζου, Μουχταίικα Καραβά, *ΑΔ* 66, Χρονικά Β'1, 2011, 198-199.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1992: Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Άγιος Πέτρος Κυρά-Παναγιά. Στοιχεία της λιθοτεχνίας του λαξευμένου λίθου, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 191-201.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1996: Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Εργαλεία, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 103-106.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη 2000: Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Οψιανός λίθος. Το ηφαιστειακό γυαλί, στο: Π. Θέμελης (επιμ.), *Το γυαλί από την αρχαιότητα ως σήμερα. Β' Συνέδριο Μαργαριτών Ν. Ρεθύμνης, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα 2000, 17-27.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη 2005: Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Τα εργαλεία από λαξευμένο λίθο κατά την Εποχή του Χαλκού. Το τέλος μιας τεχνολογικής παράδοσης, *Αρχαιολογία* 94, Μάρτιος 2005, 49-57.
- Σάμψων 1997: Αδ. Σάμψων, *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7, Αθήνα 1997.
- Σουχλέρης 2009: Λ. Σουχλέρης, Τοπική Κοινότητα Αμπελακίου, *ΑΔ* 64, 2009, Χρονικά Β'1, 337.
- Σουχλέρης 2012: Λ. Σουχλέρης, Αμπελάκι Μαντινείας, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 126.
- Σουχλέρης 2017: Λ. Σουχλέρης, Νέος Αυτοκινητόδρομος Τρίπολη – Καλαμάτα και Κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη. Αμπελάκι Ασέας. Θέση Κλαράκι, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1β, 671-674.
- Σουχλέρης – Μαλτέζου 2012: Λ. Σουχλέρης – Α. Μαλτέζου, Έργο «Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη». Γεωγραφική Ενότητα 32N (Α/Κ Λογκανίκου – Α/Κ Πελλάνας). Α. Κυπαρίσσι. Ανισόπεδος κόμβος Λογκανίκου *ΑΔ* 67, 2012, Χρονικά Β'1, 99-102.
- Τσάλας 1988: Χ. Τσάλας, Ο δρόμος του οψιδιανού. Μ' ένα παπυρένιο σκάφος στις Κυκλάδες, *Ναυτική Παράδοση* 1.4, Μάιος-Ιούνιος 1988, 8-13.
- Zanvou 2009: E. Zanvou, Archaeological finds from the area of Anthochori, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009, 29-42.



Εικ. 1. Η θέση «Κλαράκι» στην κτηματική περιφέρεια της Τ.Κ. Αμπελακίου Τρίπολης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 2. α) Τμήμα ζωόμορφου ρυτού. β) Τμήματα κεφαλών πήλινων ειδωλίων ζώων. γ) Κωνικό πήλινο αντικείμενο, «ανθρώπινο ειδώλιο». δ) Υφαντικά βάρη. ε) Σφήνα κεραμικού κλιβάνου. στ) Τμήμα μήτρας μεταλλευτικών προϊόντων (η κλίμακα ισχύει μόνο για το ε) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Πυρήνες οψιανού (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Λεπίδες και φολίδες οψιανού (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

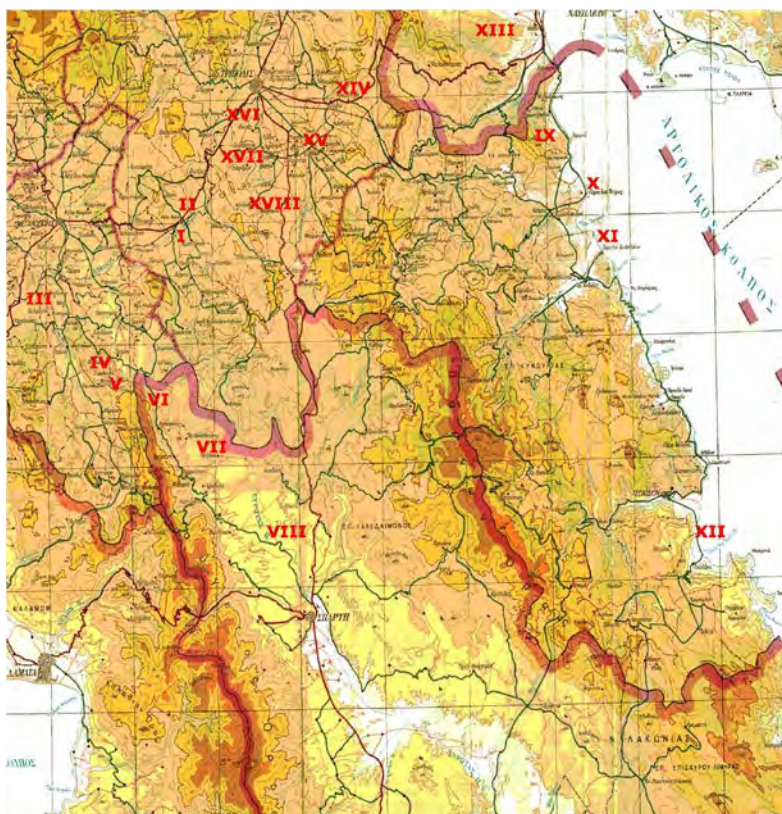


Εικ. 5. Εργαλεία από πυριτόλιθο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Λίθινο εργαλείο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Εικ. 7. Εργαλεία από οψιανό (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 8. Πρωτοελλαδικές θέσεις στη νότια Αρκαδία και τη βόρεια Λακωνία (επεξεραγία χάρτη Λ. Σουχλέρης).

Κεραμεική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας

Τη χρονική περίοδο 2009-2010 κατά τον έλεγχο των εκσκαφών στο πλαίσιο του έργου της κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου Τρίπολης – Καλαμάτας στο νοτιοανατολικό τμήμα του Ασεατικού πεδίου εντοπίστηκε τμήμα πρωτοελλαδικού οικισμού¹ στη θέση «Κλαράκι» της κτηματικής περιφέρειας της Τ.Κ. Αμπελακίου στη δημοτική ενότητα Βαλτετσίου του Δήμου Τρίπολης. Στην περιοχή του Ασεατικού πεδίου² υπάρχει διαρκής κατοίκηση από την Νεολιθική μέχρι και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Μια από τις σημαντικότερες θέσεις βρίσκεται στο λόφο του «Παλαιόκαστρου» της Ασέας. Στο Παλαιόκαστρο εντοπίστηκαν λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κεραμεική από όλες τις φάσεις της νεολιθικής (Ν) περιόδου. Η μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν είναι ξεκάθαρη, ωστόσο εντοπίστηκε στρώμα με ανάμεικτη πρωτοελλαδική Ι (ΠΕ) και τελική νεολιθική κεραμεική. Η κατοίκηση του λόφου, όπου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα από δυο οικίες ή μια εκ των οποίων ανήκει στον τύπο της οικίας με διάδρομο (corridor house), συνεχίστηκε και στην ΠΕ ΙΙ³.

Η θέση «Κλαράκι» βρίσκεται 2,5 χλμ. περίπου νότια του λόφου του Παλαιόκαστρου. Το τμήμα του πρωτοελλαδικού οικισμού που ανασκάφηκε μέσα στα στενά όρια της απαλλοτρίωσης του νέου αυτοκινητοδρόμου οριοθετείται στην κορυφή ομαλού λόφου στη βορειοανατολική πλαγιά του οποίου υπάρχει πηγή. Η ανασκαφείσα έκταση καταλαμβάνει περίπου επτά (7) στρέμματα, ενώ τα αρχιτεκτονικά λείψανα συνεχίζουν και εκτός της απαλλοτριωμένης έκτασης, στα νότια. Κατά την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε ανατολικά και νότια της ανασκαφής εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικής της Πρωτοελλαδικής ΙΙ που αποτελεί ένδειξη ότι ο οικισμός επεκτείνεται και νοτιοανατολικά της ανασκαφείσας θέσης.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού που ανασκάφηκαν και η κεραμεική χρονολογούν με ασφάλεια την θέση στη μεταβατική ΠΕ Ι/ΙΙ και ΠΕ ΙΙ περίοδο. Στις επιφανειακές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην περιοχή⁴ δεν είχαν εντοπιστεί πρωτοελλαδικά ευρήματα (εικ. 1).

¹ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου της κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου Τρίπολης – Καλαμάτας και κλάδου Λεύκτρο – Σπάρτη από τους αρχαιολόγους Λεωνίδα Σουχλέρη, Γαρυφαλλιά Σμέρου και Α. Γεωργακοπούλου. Ευχαριστούμε τον πρώην Προϊστάμενο της ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α. Μιχάλη Πετρόπουλο και την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης της ανασκαφής.

² Το Ασεατικό Πεδίο έχει συμπεριληφθεί στις επιφανειακές έρευνες του Γιάννη Πίκουλα (1988) και του Roger Howell (1970). Επίσης, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης της εκτεταμένης επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από τους Janine και Bjorn Forsén (2003) και της τοπογραφικής μελέτης του Ελευθερίου Δρακόπουλου (Drakopoulos 1992).

³ Στο Παλαιόκαστρο της Ασέας στη Μεσοελλαδική (ΜΕ) χρονολογούνται επτά τετράπλευρα κτίσματα, δυο εκ των οποίων έχουν ανίδα στην στενή πλευρά και 29 ταφές σε λάκκους, πίθους και κιβωτίοσχημους τάφους. Στο τέλος της ΜΕ περιόδου ο οικισμός εγκαταλείπεται χωρίς να καταστραφεί. Μόλις μια ταφή χρονολογείται στην Υστεροελλαδική (ΥΕ) και μόλις ένας κιβωτίοσχημος τάφος στην Πρωτογεωμετρική (ΠΓ). Η θέση μάλλον εγκαταλείφθηκε στην ΠΓ περίοδο και κατοικήθηκε εκ νέου κατά την ελληνοιστική περίοδο, οπότε τειχίστηκε ο λόφος και κατοικήθηκε ως τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. Holmberg 1944, 5-30.

⁴ Πίκουλας 1988, 63-64. Forsén κ.ά. 2003β, 119-120 αριθ. S90.

Η ανασκαφή⁵

Στον χώρο αυτό ανασκάφησαν λιθοσωροί διαφόρων διαστάσεων, στην επιφάνεια των οποίων εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικής. Ειδικότερα, τέσσερις λιθοσωροί διαμορφώνουν ένα μικρό πλάτωμα, πάνω στο οποίο θεμελιώνονται οι λιγοστοί και αποσπασματικά διατηρημένοι τοίχοι, οι οποίοι διαμορφώνουν δυο ορθογώνιους χώρους. Το πλάτωμα αυτό βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου και σε αυτό συναντάμε τις δυο διαδοχικές φάσεις κατά τις οποίες κατοικήθηκε ο οικισμός (ΠΕ I/II και ΠΕ II)⁶. Επιπλέον, πάνω στο εν λόγω πλάτωμα εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός λάκκων. Οι πρωιμότεροι από αυτούς χρονολογούνται στη μεταβατική ΠΕ I/II περίοδο.

Οι λάκκοι του οικισμού περιείχαν ίχνη καύσης, σκούρο καστανό χρώμα, κεραμική, μάζες πηλού, λίθινα εργαλεία, εργαλεία και πυρήνες από οψιανό και πυριτόλιθο και αποσπασμένα οστά ζώων. Οι λάκκοι ήταν κυκλικοί και στην πλειονότητά τους είχαν σφραγιστεί με αργούς λίθους και πηλόχωμα. Είχαν διανοιχθεί επί του φυσικού βράχου (μαργαϊκό) και χρονολογούνται και στις δυο φάσεις κατοίκησης της θέσης (ΠΕ I/II και ΠΕ II). Σε τρεις λάκκους εντοπίστηκαν μόνο τμήματα από καμένες μάζες πηλού, ενώ ίχνη καύσης εντοπίστηκαν και στα τοιχώματα των λάκκων έως και τον πυθμένα. Σε έναν ακόμα λάκκο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα από εργαλεία αποκεκρουσμένου λίθου, πυρήνες, απολεπίσματα και φολίδες οψιανού. Ξεχωρίζουν επίσης εννέα αβαθείς λάκκοι με έντονη καύση και τμήματα μαγειρικών σκευών που πιθανότατα χρησίμευαν ως εστίες⁷.

Τη σημασία της θέσης υποδεικνύει επίσης το τμήμα του περιβόλου που ουσιαστικά την οριοθετεί προς τα νοτιοδυτικά. Εντοπίστηκε σε μήκος 29,8 μ. και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 2,4 μ. Ήταν κατασκευασμένος από μικρούς και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους (φλύσχης) και χρώμα, ενώ στην άνω επιφάνειά του εντοπίστηκε κεραμική αποθηκευτικών και χρηστικών αγγείων⁸.

Εκτός από την κεραμική, που περιγράφεται αναλυτικά πιο κάτω, εντοπίστηκαν ακόμα πήλινα ειδώλια, υφαντικά βάρη και μεγάλη ποσότητα λίθινων εργαλείων αποκεκρουσμένου λίθου: πυρήνες, λεπίδες, φολίδες, αιχμές, οπίες, ξέστρα και απολεπίσματα οψιανού και πυριτόλιθου. Η ύπαρξη αρκετών πυρήνων οψιανού μαρτυρά όχι μόνο τη χρήση εργαλείων από οψιανό αλλά και την κατεργασία του ηφαιστειακού αυτού υλικού στον οικισμό για την κατασκευή εργαλείων. Στα λίθινα εργαλεία συγκαταλέγονται επίσης μικρού και μεσαίου μεγέθους τριβεία, τριπτήρες, πελέκειες, χειροπελέκειες και ιγδία.

Η κεραμική

Η κεραμική από την ανασκαφή χρονολογείται στη μεταβατική ΠΕ I/II και II περίοδο με τα χαρακτηριστικότερα δείγματα της να φέρουν ανάγλυφη, έκκρουστη, εμπέστη ή εγχάρκτη διακόσμηση. Τα περισσότερα αγγεία είναι άβαφα και λιγότερα φέρουν επίχρυσμα ερυθρό ή καστανέρυθρο και είναι στιλβωμένα. Τόσο τα σχήματα όσο και η διακόσμηση των αγγείων είναι η τυπική της πρωτοελλαδικής περιόδου. Παράλληλα συναντάμε σε πολλές πρωτοελλαδικές θέσεις στην Πελοπόννησο (Ασέα στην Αρκαδία, Αλιείς, Μπερμπάτι και Λέρνα στην Αργολίδα, Άγιος Δημήτριος στη Μεσσηνία, Τσούγκιζα, Κορακού και Κόρινθος στην Κορινθία, Παλαιοπύργι, Ανθοχώρι και Γεράκι στην Λακωνία) και στην υπόλοιπη

⁵ Σουχλέρης 2009, 337. Σουχλέρης 2012, 126. Σουχλέρης 2017, 671-674.

⁶ Τέτοιου είδους διαμορφώσεις με λιθοσωρούς συναντάμε στην ΠΕ περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρεται η παρόμοια περίπτωση (Fill 25) δημιουργίας πλατώματος για την έδραση της οικίας στην Τσούγκιζα (Pullen 2011, 276-277) και οι αποθέσεις για τη δημιουργία πλατωμάτων στη Λέρνα (Caskey 1956, 147-173, 170. Rutter 1995, 4).

⁷ Οι λάκκοι ήταν συνήθως αποθηκευτικοί (ίσως στην αρχική τους τουλάχιστον χρήση) ή απορριμματικοί (Pullen 2011, 45-45), μια άλλη παλιότερη υπόθεση ήταν για την απόθεση στάχτης σε λατρευτική τελετουργία (Blegen 1921, 75). Συχνά συνδέονται με εργαστηριακή δραστηριότητα κυρίως μεταλλευτική (Rutter 1995, 7-8. Zachos 2008, 98), ενώ δεν λείπουν και οι αναφορές για τη χρήση τους ως εστίες (Zachos 2008, 65). Για την παρασκευή πηλόμαζας και την όπτηση σε λάκκους βλ. Ζάχου 2009, 69-71 και 76-77.

⁸ Aslanis 2008, 35-44.

Ελλάδα (Λιθαρές στη Βοιωτία, Πολιόχνη στη Λίμνο). Η κεραμική χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες τη χονδροειδή, την ημιχονδροειδή και τη λεπτή κεραμική⁹.

Στη *χονδροειδή κεραμική* ο πηλός είναι ερυθρός, καστανός ή καστανοκίτρινος πορώδης και περιέχει πολλά μεγάλα εγκλείσματα, η όπτηση είναι σε κάποιες περιπτώσεις ανομοιογενής και εντονότερη στον πυρήνα των τοιχωμάτων με αποτέλεσμα τα αγγεία να είναι εύθραυστα (biscuit type). Τα όστρακα αυτά είναι συνήθως άβαφα και λειασμένα, ενώ σπανιότερα συναντάμε κάποια με ερυθρό ή καστανέρυθρο επίχρισμα. Σε γενικές γραμμές, στη χονδροειδή κεραμική εντάσσονται κυρίως χρηστικά αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη μεγάλου μεγέθους, όπως λεκανίδες, χύτρες και πίθοι¹⁰.

Οι πίθοι έχουν συνήθως επίπεδη βάση, χείλος ελαφρώς έξω νεύον ή στρογγυλεμένο ευθύγραμμο και φέρουν πλαστική διακόσμηση συνήθως σε μια ζώνη στο λαιμό και σπανιότερα στο υπόλοιπο σώμα, όπου τα ανάγλυφα μοτίβα είτε διατάσσονται παράλληλα είτε τέμνονται σχηματίζοντας τρίγωνα. Πίθοι με σχοινοειδή σε όλο το σώμα εντοπίστηκαν και στην Τσούγκιζα στην ΠΕ II πρώιμη φάση¹¹. Η διακόσμηση είναι συνήθως σχοινοειδής ανάγλυφη διάφορων τύπων (απλή σχοινοειδής, με κυκλικές εμπιέσεις, με διαγώνιες ή κάθετες χαραξίσεις) ή με ανάγλυφες ταινίες (ribbed ware) που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρο το σώμα¹². Στη γειτονική Ασέα εντοπίστηκαν όστρακα πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση που χρονολογούνται στην ΠΕ I αλλά και στη νεολιθική περίοδο¹³, άλλωστε αποτελεί τυπική διακόσμηση από τη νεολιθική έως την υστεροελλαδική περίοδο¹⁴. Υπάρχουν επίσης και παραδείγματα πίθων που αντί για κυλινδρικές λαβές έχουν μεγάλες κομβιόσχημες, από τις οποίες ξεκινά η σχοινοειδής διακόσμηση. Παράλληλα βρίσκουμε στην ΠΕ II πρώιμη φάση της Τσούγκιζας και στο Μπερμπάτι¹⁵.

Οι λεκανίδες είναι συνήθως μεγάλου μεγέθους με στρογγυλεμένο χείλος ή ελαφρώς έξω νεύον χείλος, δυο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και δακτυλιόσχημη ή σπανιότερα επίπεδη βάση. Στις λεκανίδες επίσης συναντάμε σχοινοειδή διακόσμηση όλων των τύπων, συνήθως στη ζώνη των λαβών, αλλά και κάτω από το χείλος (εικ. 2). Παρόμοιες λαβές εντοπίζονται στην ΠΕ II περίοδο της Λέρνας, αλλά και γενικότερα στη νότια Αργολίδα, ενώ στον Μαστό στο Μπερμπάτι και στον Άγιο Δημήτριο χρονολογούνται ήδη από την ΠΕ I/ΠΕ II¹⁶. Σπανιότερα η σχοινοειδής διακόσμηση διατρέχει όλο το σώμα του αγγείου σε παράλληλες γραμμές¹⁷. Στην Ασέα συναντάμε λεκανίδες (bowls) με πιο σφαιρικό σώμα και παρόμοια διακόσμηση, ενώ δε λείπουν και οι πιο ανοιχτές με τις εγχαραξίσεις στο χείλος, που χρονολογούνται ΠΕ I¹⁸. Στις επίπεδες βάσεις των πίθων και των λεκανίδων διακρίνονται συχνά αποτυπώματα ψάθας (mat prints), όπως ανάλογα έχουν βρεθεί στην Τσούγκιζα και στην Ταλιώτη ήδη από την ΠΕ I περίοδο και στη Λακωνία (Παλαιοπύργι, Ανθοχώρι) την ΠΕ I ή ΠΕ I/II¹⁹ (εικ. 3). Από τις τριποδικές χύτρες εντοπίστηκαν κυρίως στελέχη κυκλικής ή ελλειψοειδούς διατομής σε διάφορα μεγέθη²⁰.

Στην *ημιχονδροειδή κεραμική* τα εγκλείσματα είναι σαφώς λιγότερα και πρόκειται συνήθως για άμμο και άλλες χαλαζιακές προσμίξεις. Από το αποτέλεσμα αυτών των προσμίξεων προκύπτουν πολύ ανθεκτικά αγγεία, ο πηλός των οποίων είναι καστανός, καστανέρυθρος, ερυθρός, υπόλευκος ή γκρι. Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας είναι άβαφα,

⁹ Για τη διάκριση βλ. Zachos 2008, 65.

¹⁰ Για coarse ware από την Ασέα βλ. Holberg 1944, 79-83.

¹¹ Pullen 2011, 190 εικ. 4.36:288.

¹² Για την τυπολογία βλ. Τζαβέλλα-Evjén 1994, 162. Pullen 2011, 170.

¹³ Holberg 1944, 59 εικ. 62c, 76 εικ. 76g. Forsén 1996, 62 εικ. 7:69.

¹⁴ Τζαβέλλα-Evjén 1994, 163.

¹⁵ Pullen 2011, 222 εικ. 4.37:289. Lindblom 2011, 63 εικ. 56:83.

¹⁶ Caskey 1956, 168 πίν. 46g. Lindblom 2011, 53-75, 59 εικ. 52:48-49, 62 εικ. 55:73. Zachos 2008, 69-70 εικ. 45-48. Pullen 1995, 349 εικ. 14.

¹⁷ Pullen 2011, 181.

¹⁸ Holberg 1944, 60-71 εικ. 71c, 73f. Forsén 1996, 60 εικ. 6:54,55,57.

¹⁹ Τζαβέλλα-Evjén 1994, 159 πίν. 54. Pullen 2011, 98 εικ. 3.10:28. Banou 2011-2012, 48 εικ. 7. Zavvou 2009, 37 εικ. 4.24. Weisshaar 1990, 15 πίν. 21.15, 11.5-12.

²⁰ Για παρόμοια σκεύη της ίδιας περιόδου από την Πολιόχνη βλ. Traverso 2001, 62.

λειασμένα και σε κάποιες περιπτώσεις που φέρουν επίχρισμα καστανό ή ερυθρό είναι στιλβωμένα. Δε λείπουν επίσης τα όστρακα που έχουν αλειφτεί με λευκή πάστα. Στην ημιχονδροειδή κεραμική συναντάμε μεγάλη ποικιλία σχημάτων από χρηστικά επιτραπέζια σκεύη, όπως φιάλες με πόδι (fruitstands), πρόχους, υδρίες, σκύφους, ταψιά (baking pans), τηγανόσχημα, ασκούς και φιάλες²¹.

Από τις φιάλες με πόδι (fruitstands) εντοπίστηκαν τα ψηλά στηρίγματα, τα οποία ήταν κυλινδρικά κοίλα και άνοιγαν ελαφρώς προς τα έξω στο κάτω μέρος. Σε μια περίπτωση σώζεται μέρος του κωνικού σώματος. Στην Ασέα οι περισσότερες φρουτιέρες έχουν χρονολογηθεί στην ΠΕ Ι περίοδο²², ενώ και στην Τσούγκιζα σπανίζουν στην ΠΕ ΙΙ φάση. Στον Άγιο Δημήτριο επίσης οι περισσότερες τοποθετούνται στην ΠΕ Ι/ΙΙ²³ και στο Γεράκι εντοπίζονται και στην ΠΕ ΙΙ²⁴.

Οι πρόχοι σχηματίζουν κοντή προχόη και έχουν μια κυλινδρική λαβή που ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Οι υδρίες με κυλινδρικό λαιμό και ελαφρώς έξω νεύον ή ευθύγραμμο χείλος έχουν σφαιρικό σώμα, βάση επίπεδη ή δακτυλιόσχημη και ταινιωτές λαβές στον ώμο. Πρόκειται για συνηθισμένα σχήματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου²⁵. Στην Ασέα υπάρχουν παραδείγματα υδριών από το καθαρό πρωτοελλαδικό στρώμα (purely Early Helladic)²⁶ και ένα ακόμη δείγμα που χρονολογείται στην ΠΕ Ι περίοδο²⁷. Στην ανασκαφή στο Κλαράκι Αμπελακίου μια υδρία φέρει αντί για λαβές μαστοειδείς αποφύσεις, μια παρόμοια από την Τσούγκιζα τοποθετείται στην πρώιμη ΠΕ ΙΙ²⁸. Τα όστρακα των σκύφων ήταν σαφώς λιγότερα από αυτά των άλλων σχήματα. Οι σκύφοι είχαν σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό με ελαφρώς έξω νεύον χείλος²⁹. Στην Ασέα οι σκύφοι είναι εξίσου σπάνιοι, δημοσιεύεται μόλις ένα τμήμα σκύφου με κάθετη υπερυψωμένη λαβή που είχε εντοπιστεί στο μικτό νεολιθικό-πρωτοελλαδικό στρώμα³⁰.

Λιγοστά ήταν και τα όστρακα που ανήκαν σε ταψιά (baking pans) και εστίες (hearth). Από τις εστίες εντοπίζονται οι επίπεδες βάσεις με κατακόρυφα χαμηλά πλάγια τοιχώματα. Στην Τσούγκιζα και στον Άγιο Δημήτριο εντοπίζονται στο μεταβατικό ΠΕ Ι/ΙΙ στρώμα³¹. Σε ταψιά άνηκαν κάποια όστρακα με κατακόρυφες αποφύσεις στο εσωτερικό του σκεύους λίγο κάτω από το χείλος. Στην Ασέα τέτοια όστρακα εντοπίστηκαν στο μικτό ΝΕ- ΠΕ στρώμα και τοποθετούνται στην ΠΕ Ι περίοδο³².

Από τους ασκούς εντοπίστηκαν μόνο οι ταινιωτές λαβές με την εγχάρκτη διακόσμηση (παράλληλες ή ζιγκ-ζαγκ). Παράλληλο έχει εντοπιστεί στο μικτό πρωτοελλαδικό-νεολιθικό στρώμα της Ασέας³³, ενώ και άλλες δυο παρόμοιες λαβές τοποθετούνται επίσης στην ΠΕ Ι³⁴. Παραδείγματα από αντίστοιχες λαβές της ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ εντοπίζονται στην Τσούγκιζα, στην Κορακού, τον Άγιο Δημήτριο, το Ανθοχώρι και τη Λέρνα³⁵.

Εντοπίστηκε επίσης λαβή τηγανόσχημου σκεύους κυκλαδικού τύπου με εγχάρκτη σπείρα και στικτή διακόσμηση³⁶ (εικ. 4). Όστρακα από τηγανόσχημα αγγεία έχουν εντοπιστεί και στη Ασέα κυρίως στο μικτό ΠΕ- Ν στρώμα, δεν λείπουν όμως και αυτά που χρονολογούνται στην

²¹ Στην Ασέα βλ. Unpainted Ware στο Holberg 1944, 76-78. Για τα σχήματα βλ. και Caskey 1968, 315.

²² Holberg 1944, 73 εικ. 67 και 72. Forsén 1996, 59 εικ. 6:59-62.

²³ Pullen 2011, 173 και 227 εικ. 4.41:315. Zachos 2008, 70-71 εικ. 50-52.

²⁴ Crowel κ.ά 2002, 13 εικ. 7.

²⁵ Pullen 2011, 366, 391 εικ. 5.84. Caskey 1956, 168 πίν. 46h-j. Blegen 1921, 8. Zachos 2008, 71-74 εικ. 61-62. Waage 1949, 418-420 πίν. 61-2,3. Pullen 1995, 365-366 εικ. 30-31. Crowel κ.ά 2002, 13 εικ. 6.

²⁶ Holberg 1944, 78-79 εικ. 80-81a.

²⁷ Forsén 1996, 59 εικ. 6:64.

²⁸ Pullen 2011, 216 εικ. 4.32:268.

²⁹ Τζαβέλλα-Evjen 1994, 154 πίν. 35-37.

³⁰ Holberg 1944, 66 εικ. 68l.

³¹ Pullen 2011, 133 εικ. 3.35: 167-169. Zachos 2008, 71-72 εικ. 55.

³² Holberg 1944, 55 εικ. 57a. Forsén 1996, 62 εικ. 7:73.

³³ Holberg 1944, 64 εικ. 66c.

³⁴ Forsén 1996, 59 εικ. 7:67-68.

³⁵ Pullen 2011, 110 εικ. 3.21:69, 128 εικ. 3.32:154. Caskey 1956, 168 πίν. 46e. Blegen 1921, 7. Zachos 2008, 73 εικ. 60-61. Zαννου 2009, 38 εικ. 4.28.

³⁶ Γενικά για τα τηγανόσχημα σκεύη βλ. Coleman 1985, 191-219.

ΠΕ I-II περίοδο. Τα σκεύη αυτά θεωρούνται εισαγωγές ή επιρροές από τις Κυκλάδες³⁷. Σε βάση τηγανόσχημου ανήκει πιθανότατα και όστρακο με τριγωνικές εμπιέσεις στο τύπο του «Kerbschnitt» (εικ. 2)³⁸. Πάντως και στην Τσούγκιζα τα τηγανόσχημα με τις εγχάρακτες σπείρες στη βάση εντοπίστηκαν στο μεταβατικό ΠΕ I/II στρώμα και στη Λέρνα σε ΠΕ II³⁹. Στους Αλιείς, όστρακο τηγανόσχημου αγγείου με σπείρα και εμπιέσεις έχει χρονολογηθεί στην ΠΕ I⁴⁰.

Οι φιάλες που ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία ήταν συνήθως μεγαλύτερες από αυτές που συναντάμε στη λεπτή κεραμική και είχαν συνήθως επίπεδη βάση και κωνικό σώμα. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν και όστρακα από λοβοειδείς λαβές διάφορων τύπων (ημιδισκοειδής, τετράγωνες, τρομπετοειδείς, σχοινοειδείς), που πιθανόν ανήκαν σε φιάλες⁴¹. Να σημειωθεί ότι δυο φιάλες με τετράγωνη λοβοειδή και τρομπετοειδή λαβή αντιστοιχα από την Ασέα χρονολογούνται στην ΠΕ I περίοδο⁴². Στην Τσούγκιζα τρομπετοειδείς λαβές χρονολογούνται στην ΠΕ I/II περίοδο, αλλά και στην ΠΕ II, όπως και η τετράγωνη λοβοειδής⁴³. Δεν λείπουν και οι φιάλες με πεπλατυσμένο χείλος στον τύπο «Ταλιώτη»⁴⁴. Ξεχωρίζει επίσης όστρακο από ρηχή φιάλη με τετραγωνισμένο χείλος με διατρητές τις τέσσερις άκρες, που παρόμοιο του είχε βρεθεί και στην Ασέα στο μικτό ΝΕ-ΠΕ στρώμα, χωρίς να ερμηνεύεται η χρήση του, αν και οι οπές υποδεικνύουν την πιθανή ανάρτησή του⁴⁵.

Στη λεπτή κεραμική ο πηλός είναι καθαρός καστανός, καστανέρυθρος, γκρι, πορτοκαλόχρωμος και σπανιότερα λευκός και καλά ψημένος. Τα αγγεία είναι συνήθως άβαφα στιλβωμένα και σπανιότερα φέρουν επίχρισμα. Σε αυτήν την κατηγορία συναντάμε κυρίως φιάλες, ραμφόστομα αγγεία⁴⁶ και λίγα πινάκια.

Το συνηθέστερο σχήμα αυτής της κατηγορίας είναι οι φιάλες που συναντάμε στο Κλαράκι σε διάφορους τύπους: α) με ημισφαιρικό σώμα, επίπεδη βάση και ευθύγραμμο χείλος (εικ. 5), β) με κωνικό σώμα, ευθύγραμμο ή έντονα έσω νεύον χείλος και βάση δακτυλιόσχημη ή κοίλη υπερυψωμένη, γ) με κωνικό σώμα, ελαφρώς έξω νεύον χείλος και δακτυλιόσχημη βάση και δ) με γωνιώδες περίγραμμα, ελαφρώς έσω νεύον χείλος και δακτυλιόσχημη βάση. Σε κάποια όστρακα από φιάλες υπάρχει σχοινοειδής διακόσμηση στο χείλος ή μικρές λοβοειδείς λαβές στο σώμα. Στην Ασέα απαντούν φιάλες από όλους τους τύπους⁴⁷, ενώ παρατηρείται επίσης ότι φιάλες των τύπων β, γ και δ χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο και κάποιες φέρουν επίχρισμα (dark-painted)⁴⁸, όπως και στην Τσούγκιζα, τη Λέρνα, την Κόρινθο, το Γεράκι, το Ανθοχώρι, τη νότια Αργολίδα και τον Άγιο Δημήτριο⁴⁹. Οι φιάλες με επίπεδη βάση (τύπος α) απαντώνται και στην ΠΕ I περίοδο⁵⁰.

Τα ραμφόστομα αγγεία είναι κατά κύριο λόγο σαλτσιέρες (sauceboat) (εικ. 6) με δακτυλιόσχημες βάσεις και κάθετες κυλινδρικές ή ταινιωτές λαβές. Στην Ασέα παρόμοιες σαλτσιέρες χρονολογούνται στην ΠΕ II⁵¹. Παρόμοιες χαρακτηριστικές ΠΕ II σαλτσιέρες με

³⁷ Holberg 1944, 84-87.

³⁸ Holberg 1944, 84-87 εικ. 86-88 (παράλληλα το 88b και 88f). Forsén 1996, 62 εικ. 8:75-76.

³⁹ Pullen 2011, 131 εικ. 3.34:161. Caskey 1960, 168 πίν. 69e.

⁴⁰ Pullen 2000, 133-187, 153 εικ. 14:40).

⁴¹ Για την τυπολογία βλ. Τζαβέλλα-Ενjen 1994, 160-162. Για παρόμοιες με διακόσμηση από τη νότια Αργολίδα βλ. Pullen 1995, 351-354 εικ. 16-19.

⁴² Holberg 1944, 65 εικ. 68m. Forsén 1996, 59 εικ. 6:56,58.

⁴³ Pullen 2011, 98-99 εικ. 3.37:185, 320 εικ. 4.42:321, 324, 325.

⁴⁴ Weisshaar 1990, 14 πίν. 24.2.

⁴⁵ Holberg 1944, 73-74 εικ. 75c.

⁴⁶ Για τα σχήματα της ΠΕ II βλ. και Caskey 1968, 315 και Caskey 1960, 291, εικ.1.

⁴⁷ Holberg 1944, 63 εικ. 66a-b, 70 εικ. 73d-e, 73 εικ. 75a-b.

⁴⁸ Forsén 1996, 62-64 εικ. 8:77-81 και 85-86.

⁴⁹ Pullen 2011, 353, 387 εικ. 5.81. Caskey 1956, 168 πίν. 46a-b. Zachos 2008, 68 εικ. 39-40, 43. Waage 1949, 418-420 εικ. 61-1. Weinberg 1937, 516 εικ. 35 και 518 εικ. 39. Zavnou 2009, 35 εικ. 4.17, 4.21. Pullen 1995, 348 εικ. 13, Crowel κ.ά 2002, 11-12 εικ. 5-6.

⁵⁰ Pullen 2011, 98-99 εικ. 3.10-11:31-32.

⁵¹ Ξεχωρίζει μια σαλτσιέρα που χρονολογείται στην πρώιμη ΠΕ II περίοδο αλλά αρχικά είχε τοποθετηθεί στην ΠΕ I. Holberg 1944, 71 εικ. 73g-h. Forsén 1996, 62-64 εικ. 8-9:82-84, 89a, 90 (EHII early: εικ. 89a και 46, υποσημ. 99).

ταινιωτή λαβή συναντάμε επίσης στην Τσούγκιζα, τον Άγιο Δημήτριο, την Κόρινθο και την Κορακού⁵². Τα πινάκια αυτής της κατηγορίας είναι μεγάλα, έχουν έσω νεύον λοξό χείλος και δακτυλιόσχημη βάση και παρόμοιά τους εντοπίζονται στην ΠΕ I/II του Αγίου Δημητρίου⁵³.

Τα στρωματογραφικά δεδομένα και η μελέτη της κεραμικής επιβεβαιώνουν την ύπαρξη δυο φάσεων κατοίκησης που χρονολογούνται στην ΠΕ I/II και ΠΕ II περίοδο. Η παραπάνω χρονολόγηση επαληθεύεται και από τα αποτελέσματα των μικροσκοπικών και χημικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ινστιτούτου Επιστήμης Υλικών του Ε.ΚΕ.Φ.Ε. «Δημόκριτος»⁵⁴.

Ο οικισμός στη θέση Κλαράκι της Τοπικής Κοινότητας Αμπελακίου Δήμου Τρίπολης μας δίνει νέα στοιχεία για την κατοίκηση στο Ασεατικό πεδίο κατά την πρωτοελλαδική περίοδο. Ο νέος οικισμός αναπτύσσεται την ίδια περίοδο με τον αντίστοιχο στο λόφο του Παλαιόκαστρου στην Κάτω Ασέα. Από την κεραμική φαίνεται ότι οι δυο θέσεις είχαν άμεση σχέση, όπως είναι λογικό, αφού η απόσταση που τις χωρίζει είναι μόλις 2 χλμ. Ιεραρχική, από άποψη μεγέθους, σχέση ανάμεσα στους δυο οικισμούς δεν μπορεί εύκολα να διαφανεί, καθώς δεν γνωρίζουμε την πλήρη έκταση του οικισμού στο Κλαράκι. Οι οικισμοί θα είχαν πιθανότατα εμπορικές επαφές, αλλά η οχυρή τους θέση και η κατασκευή οχυρωματικού περιβόλου στη θέση Κλαράκι ίσως να υποδηλώνει και προβλήματα ασφάλειας των όμορων οικισμών. Η τυποποίηση της κεραμικής που συναντάμε σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα κατά την πρωτοελλαδική περίοδο έχει συνδεθεί με τη συγκέντρωση της παραγωγής στα μεγάλα κυρίως κέντρα. Το Παλαιόκαστρο της Ασέας αποτελεί σίγουρα ένα μεγάλο κεντρικό οικισμό. Το Κλαράκι από την άλλη είναι επίσης ένας εκτεταμένος οικισμός, η σημασία του οποίου φαίνεται και από την ύπαρξη του περιβόλου. Γύρω τους έχουν εντοπιστεί σε επιφανειακές κυρίως έρευνες άλλες μικρότερες θέσεις της ίδιας περιόδου. Φαίνεται λοιπόν πως και στο Ασεατικό πεδίο υπήρχε έντονη δραστηριότητα την περίοδο αυτή. Η συνύπαρξη, άλλωστε, μεγάλων πρωτοελλαδικών θέσεων, από τις οποίες εξαρτώνται άλλες μικρότερες, είναι ένα μοτίβο που συναντάμε και σε άλλες περιοχές⁵⁵.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aslanis 2008: I. Aslanis, Frühe Fortifikationssysteme in Griechenland, στο: H. Erkanal – H. Hauptmann – V. Sahoglu – R. Tuncel (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium: The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, October 13th–19th 1997, Urla – Izmir (Turkey)*, Ankara University Research Center for Maritime Archaeology 1, Ankara 2008, 35-43.
- Banou 2011-2012: E. Banou, The Eurotas Valley and the Helos Plain in the Early Helladic Period: Addressing some key issues on the basis of topography and pottery, στο: Mee –Prent 2011-2012, 39-52.
- Blegen 1921: C. W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement Near Corinth*, Boston 1921.
- Caskey 1956: J. L. Caskey, Excavations at Lerna 1955, *Hesperia* 26, 1956, 147-173.
- Caskey 1960: J. L. Caskey, The Early Helladic period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, 285-303.
- Caskey 1968: J. L. Caskey, Lerna in the Early Bronze Age, *AJA* 72, 1968, 313-316.
- Coleman 1985: J. E. Coleman, “Frying pans” of the Early Bronze Age, *AJA* 8, 1985, 191-219.
- Crowel κ.ά 2002: J. H. Crowel – M. Prent – S. MacVeagh Thorne – R. T. J. Cappers – S. A. Mulder – T. Carter – E. Langridge-Noti – L. van Dijk-Schram, Geraki. An acropolis site in Lakonia, Preliminary report on the eighth season, *Pharos* 10, 2002, 1-81.
- Drakopoulos 1992: E. Drakopoulos, *Aseatis. The Historical Topography of the Plain of Asea*, *Miscellanea Hellenica* 3, Athens 1992.

⁵² Pullen 2011, 390 εικ. 5.83:420-421 και 430 εικ. 5.115:608. Blegen 1921, 6-7 και πίν. 1. Zachos 2008, 72 εικ. 56-57. Waage 1949, 418-420 πίν. 62-1, 3. Weinberg 1937, 517 εικ. 36 και 518 εικ. 37-38.

⁵³ Zachos 2008, 68 εικ. 39.

⁵⁴ Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν από τον υπεύθυνο του εργαστηρίου αρχαιομετρίας του Δημόκριτου Δρα Γ. Μανιάτη, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά για τη συνεργασία.

⁵⁵ Για τις υπόλοιπες θέσεις στο Ασεατικό βλ. Forsén κ.ά. 2003α, 192-196, και για τις σχέσεις των ΠΕ θέσεων βλ. και το παράδειγμα της Λακωνίας Mee 2012, 141-145.

- Ζάχου 2009: Ε. Ζάχου, *Ο πρωτοελλαδικός οικισμός του Προσκυνά. Η οργάνωση του χώρου, η παραγωγή και η κατανάλωση κεραμικής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.
- Forsén 1996: J. Forsén, Prehistoric Asea revisited, *OpAth* 21.4, 1996, 41-72.
- Forsén – Forsén 2003: J. Forsén – B. Forsén, *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period to Modern Times*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4^o LI, Stockholm 2003.
- Forsén κ.ά. 2003α: J. Forsén – E. Alram-Stern – T. Carter – A.-L. Schallin, The Prehistoric period. Conclusions, στο: Forsén – Forsén 2003, 185-199.
- Forsén κ.ά. 2003β: J. Forsén – B. Forsén – M. Lavento, Catalogue of sites, στο: Forsén – Forsén 2003, 77-126.
- Holmberg 1944: E. J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4^o XI, Lund – Leipzig 1944.
- Howell 1970: R. Howell, A survey of eastern Arcadia in Prehistory, *BSA* 65, 1970, 79-127.
- Lindblom 2011: M. Lindblom, The Early Helladic period, στο: W. Berits – M. Lindblom (επιμ.), *Mastos in the Berbati Valley*, Stockholm 2011.
- Mee 2012: C. Mee, Early Bronze Age Laconia. An Overview, στο: Mee – Prent 2011-2012, 141-145.
- Mee – Prent 2011-2012: C. Mee – M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia, Proceedings of the Round Table Conference Held 16 January 2010 at the Netherlands Institute of Athens*, *Pharos* 18.1, 2011-2012.
- Πίκουλας 1988: Γ. Πίκουλας, *Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, Αθήνα 1988.
- Pullen 1995: D. J. Pullen, The pottery of the Neolithic, Early Helladic I and Early Helladic II periods, στο: C. Runnels – D. J. Pullen – S. Langdom S. (επιμ.), *Artifact and Assemblage. The Finds from a Regional Survey of the Southern Argolid, Greece. I: The Prehistoric and Early Iron Age Pottery and the Lithic Artifacts*, Stanford 1995.
- Pullen 2000: D. J. Pullen, The prehistoric remains at the Acropolis of Halieis: A final report, *Hesperia* 69, 2000, 133-187.
- Pullen 2011: D. J. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*, vol. VI, Princeton 2011.
- Rutter 1955: J. B. Rutter, *The Pottery of Lerna IV*, Lerna III, Princeton 1995.
- Σουχλέρης 2009: Α. Σουχλέρης, Τοπική Κοινότητα Αμπελακίου, *ΑΔ* 64, 2009, Χρονικά Β'1, 337.
- Σουχλέρης 2012: Α. Σουχλέρης, Αμπελάκι Μαντινείας, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 126.
- Σουχλέρης 2017: Α. Σουχλέρης, Νέος Αυτοκινητόδρομος Τρίπολη – Καλαμάτα και Κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη. Αμπελάκι Ασέας. Θέση Κλαράκι, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1β, 671-674.
- Τζαβέλλα-Εντζεν 1984: Χ. Τζαβέλλα-Εντζεν, *Λιθαρές*, Αθήνα 1994.
- Traverso 2001: S. T. A. Traverso, *Πολιόχνη. Η αρχαιότερη πόλη της Ευρώπης*, Αθήνα 2001.
- Waage 1949: F. O. Waage, An Early Helladic well near Old Corinth, στο: *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie*, *Hesperia Supplement* 8, 1949, 415-422.
- Weinberg 1937: S. S. Weinberg, Remains from prehistoric Corinth, *Hesperia* 6, 1937, 489-524.
- Weisshaar 1995: H. J. Weisshaar, Die Keramik von Talioti, στο: *Tiryas XI. Forschungen und Berichte*, Mainz 1995, 1-34.
- Zachos 2008: K. Zachos, *Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770, Oxford 2008.
- Zavvou 2009: E. Zavvou, Archaeological finds from the area of Anthochori, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London 2009, 29-42.



Εικ.1. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής στη θέση Κλαράκι Αρκαδίας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ.2. Λεκανίδα με σχοινοειδή διακόσμηση στο ύψος των λαβών (αριθ. Π.Α.Μ.Τ. 8045)
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Θραύσματα με διακόσμηση: ανάγλυφη σχοινοειδή, λοβοειδής λαβή, κομβίο, ανάγλυφες ραβδώσεις, ίχνος ψάθας και εμπίεστη διακόσμηση τύπου «Kerbschnitt» (αριθ. Π.Α.Μ.Τ. 8028, 8025, 8027α, 8037, 8029) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Λαβή τηγανόσχημου σκεύους με εγχάρκτη σπείρα και στική διακόσμηση (αριθ. Π.Α.Μ.Τ. 8038) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Φιάλη με ημισφαιρικό σώμα, επίπεδη βάση και ευθύγραμμο χείλος (αριθ. Π.Α.Μ.Τ. 7257)
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Τμήμα προχόης ραμφόστομου αγγείου (sauceboat) (αριθ. Π.Α.Μ.Τ. 6810) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία

Το υλικό της παρούσας μελέτης προέκυψε από σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διεξήχθησαν σε δύο θέσεις της ανατολικής Αρκαδίας κατά την εκτέλεση δημοσίου έργου που πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία της τέως ΛΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και αφορούσε στην επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών κατά την κατασκευή των οδικών τμημάτων του νέου αυτοκινητοδρόμου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα (2008-2010)¹. Ο εντοπισμός κινητών και ακινήτων ευρημάτων της Πρωτοελλαδικής περιόδου σε άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις προσθέτει νέα στοιχεία και ρίχνει φως στις γνώσεις μας για την τοπογραφία της προϊστορικής Αρκαδίας και για τις δραστηριότητες του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής, ενώ θίγει και θέματα του οδικού δικτύου και των πολιτισμικών επαφών που αναπτύχθηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Παλλάντιο

Στα δυτικά της επαρχιακής οδού που συνέδεε το παλαιό εθνικό δίκτυο Τρίπολης – Καλαμάτας με το χωριό Παλλάντιο, και πιο συγκεκριμένα βορείως της Ακρόπολης και του αρχαίου οικισμού του Παλλαντίου, εντοπίστηκαν στις χωματοουργικές εργασίες για την κατασκευή του ανισόπεδου κόμβου Παλλαντίου του νέου αυτοκινητοδρόμου κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας της τελικής Πρωτοελλαδικής Ι και της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (εικ. 1)². Τα κινητά ευρήματα συμπληρώνουν ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία, αν και αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά, μαρτυρούν οργανωμένη δραστηριότητα στον χώρο. Χαρακτηριστικά ανασκαφικά ευρήματα της περιόδου αποτέλεσαν οι λίθινες τεχνητές κατασκευές, τα αποδομημένα θεμέλια τοίχων³ και οι λάκκοι με μάζες από τέφρα, πηλό, όστρακα, λίθους και τεμάχια οψιανού. Η μικρή απόσταση της θέσης αυτής του παλλαντικού πεδίου από άλλες σημαντικές θέσεις και οικισμούς στην τεγεατική και ασεατική πεδιάδα καθιστούσε δυνατή την οδική επικοινωνία, καθώς και την πυκνή ανταλλαγή πολιτισμικών αγαθών και πρώτων υλών κατά την περίοδο αυτή.

Η κεραμική της θέσης χρονολογείται γενικά στην Ύστερη Πρωτοελλαδική Ι και ΙΙ περίοδο. Παράλληλα στη διακόσμηση απαντούν σε αντίστοιχα ευρήματα από άλλες σύγχρονες θέσεις της Αρκαδίας, όπως το Παλαιόκαστρο Ασέας, τα περίχωρα της Τεγέας και τον οικισμό στη θέση Κλαράκι Ασέας, καθώς και σε άλλες περιοχές της Αττικής, της Λακωνίας, της Αργολίδας, της Κορινθίας και της Βοιωτίας. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν όστρακα χρηστικών αγγείων, κυρίως φιαλών⁴, πίθων, τηγανόσχημων σκευών⁵ και ασκών. Ο πηλός εμπεριέχει αρκετά εγκλείσματα τριμμένου ασβεστολιθικού χαλικιού και λατύπης διαφόρων χρωμάτων. Παντελής είναι η έλλειψη ραμφόστομων φιαλών, λεκανών, κυπέλλων,

¹ Ευχαριστίες εκφράζονται για το ενδιαφέρον και την αμέριστη συμπαράσταση στον τέως Προϊστάμενο της Εφορείας Δρα Μιχάλη Πετρόπουλο και στη νυν Προϊσταμένη της Εφορείας Δρα Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, καθώς και για την πολύτιμη συνδρομή στους συναδέλφους αρχαιολόγους της Εφορείας Γρηγόρη Γρηγορακάκη και Λεωνίδα Σουχλήρη και στο μόνιμο και εποχικό προσωπικό.

² Για τις ανασκαφές στην ύπαιθρο χώρα του αρχαίου Παλλαντίου στο πλαίσιο του έργου πρόσφατα βλ. Φριτζίλας 2017, 35 κ.ε.

³ Για ανάλογες κατασκευές από το Ανθοχώρι Λακωνίας βλ. Ζαννου 2009, 35-36 εικ. 4.22-4.23.

⁴ Όμοιοι τύποι αγγείων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου εντοπίστηκαν στην Εύτρηση. Βλ. σχετικά Caskey – Caskey 1960, 140 αριθ. III 2-4 εικ. 4.

⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 7213. Πρβλ. Coleman 1985, 194. Ο τύπος απαντά και στην Ασέα.

σκύφων και υδριών. Σε ορισμένα παραδείγματα απαντά η συνήθης πρωτοελλαδική διακόσμηση του σχοινοειδούς μοτίβου που αποδίδεται είτε ως ανάγλυφη ταινία που διατρέχει περιμετρικά το αγγείο είτε ως πλαστική απόφυση κάτω από το χείλος⁶. Χαρακτηριστικά μοτίβα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου είναι: α) οι ημιδισκοειδείς αποφύσεις με κυκλικές εμπιέσεις στην περιφέρεια των λαβών⁷, β) οι διακοσμητικές λαβές με ημιδισκοειδείς απολήξεις⁸ και γ) οι οριζόντιες ανάγλυφες αποφύσεις στις λαβές⁹ (εικ. 2).

Τα λιγοστά εντοπισθέντα λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο¹⁰ και οψιανό (εικ. 3), υποδεικνύουν τις περιορισμένες ανάγκες της εγκατάστασης και μαρτυρούν ενδεχομένως μικρή πληθυσμιακά ομάδα. Τα τέχνηρα αποτελούνται από λεπίδες και λίγα απολεπίσματα. Τα ευρήματα συσχετίστηκαν με αντίστοιχα ευρήματα από την Ασέα, τη Λακωνία, τη Λέρνα (Φάση ΙΙΙ), τους Αλιείς, τις Λιθαρές και την Τσούγκιζα της Νεμέας (ΠΕ Ι και ΙΙ).

Βελιγοστή

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της λεκάνης της Μεγαλόπολης, στην εύφορη παραποτάμια θέση Βελιγοστή, κοντά στη συμβολή των αρχαίων ποταμών Καρνίωνα και Γαθεάτα και του σημερινού ρέματος της Βελιγοστής με τον Ξερίλα, εντοπίστηκε άφθονη κεραμική και μεγάλη ποσότητα προϊστορικών εργαλείων¹¹. Η εγκατάσταση βρίσκεται κοντά στην τωρινή θέση των διοδίων Βελιγοστής του νέου αυτοκινητοδρόμου Τρίπολης – Καλαμάτας. Η προϊστορική εγκατάσταση ήταν κομβικό σημείο της ανατολικής Αρκαδίας και της κεντρικής Πελοποννήσου, καθώς φαίνεται πως είχε επικοινωνία με την Ασέα, τα παράλια της Κυνουρίας, το ανατολικό τμήμα του Πάρνωνα, την κοιλάδα του Ευρώτα και τη Μεσσηνία. Τις εμπορικές συναλλαγές και τις επαφές των κατοίκων του οικισμού της Βελιγοστής με άλλες περιοχές αντανάκλα η αφθονία της πρώτης ύλης μηλιακού οψιανού. Η ποικιλία, ο αριθμός και η επιτόπια λάξευση του εργαλειακού εξοπλισμού μαρτυρούν την ύπαρξη εύρωστης πιθανόν αγροτικής εγκατάστασης.

Η προϊστορική κεραμική (εικ. 4) εντοπίστηκε μονάχα σε δύο σημεία ολόκληρης της έκτασης που ερευνηθήκε στον χώρο μιας αρχαίας αγροικίας και πιο συγκεκριμένα σε μία δοκιμαστική τομή (αριθ. 266) και στο λίθινο κτιστό φρέαρ. Περιλαμβάνει όστρακα από χρηστικά αγγεία που καταλαμβάνουν σημαντική θέση στον καθημερινό βίο των ανθρώπων, όπως φιάλες διαφόρων τύπων, λεκανίδες, κύπελλα, σκύφους, καρποδόχες¹², υδρίες¹³, πρόχοι¹⁴, γεφυρόστομα αγγεία¹⁵, σαλτσιέρες, ασκούς, πίθους και πιθαμφορείς. Επίσης, εντοπίστηκαν λίγες κωνικές βάσεις με διαμπερή οπή στον πυθμένα τους¹⁶. Πιθανόν να προέρχονταν από αγγεία που χρησίμευαν ως γλάστρες ή από αρχαίες επισκευές τους¹⁷. Τα μικρού μεγέθους αγγεία χαρακτηρίζονται από καθαρό πηλό καλής ποιότητας με σημάδια λείανσης και στιλβωσης, ενώ τα αγγεία μεγαλύτερου μεγέθους χαρακτηρίζονται από τραχύ πηλό με γκριζόμαυρο πυρήνα, ανομοιομερή όπτηση και εγκλείσματα ασβεστολιθικού χαλικιού και

⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 7139, 7140, 7141, 7153, 7154, 7157, 7160, 7163. Πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 161-162 πίν. 65 β-ζ.

⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6882 και 7161. Πρβλ. π.χ. Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 161-162 πίν. 64ι.

⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 7122. Πρβλ. Pullen 2011, 170 εικ. 4.16 Type A εικ. 4.42 εικ. 324, 325. Fossey 1969, εικ. 5 σχ. 15-17.

⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 7159. Fossey 1969, εικ. 5 σχ. 14.

¹⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6909, 6910.

¹¹ Για την ανασκαφή στη θέση Βελιγοστή στα περίχωρα της Μεγαλόπολης ενδεικτικά βλ. Φριτζίλας 2008, 376. Φριτζίλας 2009, 331-335. Φριτζίλας 2012, 83-95. Φριτζίλας 2013, 328-343.

¹² Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 962.

¹³ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 648, 665, 684, 813, 827, 830.

¹⁴ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 821. Πρβλ. Forsén 2003, 174 εικ. 121 (93).

¹⁵ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 829.

¹⁶ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 647Α, 655, 675, 803, 804, 822. Πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 160 πίν. 55η-ι.

¹⁷ Βλ. π.χ. Σωτηρακοπούλου 1999, 265.

λατύπης διαφόρων χρωμάτων. Πολλά από αυτά φέρουν συνήθη διακοσμητικά μοτίβα της Πρωτοελλαδικής I και II περιόδου, όπως ανάγλυφες σχοινοειδείς ταινίες και αποφύσεις¹⁸, εφαπτόμενες κυκλικές ή ακανόνιστες εμπιέσεις¹⁹ και διαγώνιες εγχαράξεις συνήθως κάτω από το ύψος του χείλους του αγγείου²⁰. Το μοτίβο του σχοινοειδούς απεικονίζεται ακόμα και επάνω σε λαβές²¹. Πανομοιότυπα διακοσμητικά μοτίβα εντοπίζονται σε διάφορες σύγχρονες θέσεις της Αρκαδίας (όπως στην Ασέα, στο Αμπελάκι-Κλαράκι, στο Λεβίδι, στο Στάδιο, σε Γαρέα-Χαιρολίμνες, στη Νεστάνη, στα Αγιωργίτικα, στο Αρτεμίσιο, στην Ψηλή Βρύση)²² και της Λακωνίας (Παυλοπέτρι, Ανθοχώρι, Κουφόβουνο, Γεράκι). Επίσης απαντούν στην Τσουγκίτσα της Νεμέας, τις Λιθαρές και την Εύτρηση της Βοιωτίας, την αρχαία Ήλιδα και την Ερέτρια. Χαρακτηριστικά είναι τα θραύσματα από τις ραμφόστομες φιάλες που παράλληλά τους εμφανίζονται στη Φάση III της Λέρνας και ταυτίστηκαν με τους Τύπους I και III²³.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα είναι η πρώιμη Πρωτοελλαδική I πήλινη περιαιτη σφραγίδα (εικ. 5) με ελαφρώς καμπύλη σφραγιστική επιφάνεια το αποτύπωμα της οποίας είναι έξεργο και θυμίζει πλέγμα στιγμωτό²⁴. Η συνήθης χρήση τέτοιων σφραγίδων προορίζεται συνήθως για τη διακόσμηση αγγείων αλλά και άλλων υλικών, όπως δέρματα ή άρτο.

Τα τέχνηρα της Βελιγοστής αριθμούνται περίπου στα 1453. Ο εργαλειικός εξοπλισμός συνίσταται σε εργαλεία κατασκευασμένα με τη μέθοδο της απόκρουσης, της έμμεσης απόκρουσης καθώς και την τεχνική της πίεσης. Τα ευρήματα συσχετίζονται με ανάλογα της Πρωτοελλαδικής I και II περιόδου από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως την Τσουγκίτσα, τα Ίσθμια, τη Λέρνα, τους Αλιείς, την Ασέα, τον Άγιο Στέφανο, τους Λοκρούς, τη βόρεια Αργολίδα και τη Λακωνία. Κατασκευάστηκαν από εγχώρια κυρίως πετρώματα, όπως ασβεστόλιθο και ψαμμίτη. Ειδικότερα, αφορούν στην τριπτή λιθοτεχνία²⁵ που αντιπροσωπεύεται από μικρή ποσότητα εργαλείων με πολλαπλή καθημερινή χρήση, όπως ακόνι, ύπερο, αξίνα και διάτρητο πέλεκυ. Από το σύνολο των εργαλείων από πυριτόλιθο²⁶ ξεχωρίζουν κυρίως πυρήνες²⁷ και λεπίδες (εικ. 6). Στην πλειονότητά τους είναι κατασκευασμένα από εισηγμένο οψιανό που αφθονεί στην περιοχή και φανερώνει τα χερσαία δίκτυα ανταλλαγής που είχαν αναπτυχθεί, συμβάλλοντας στην αναγνώριση του αρχαίου εμπορικού οδικού δικτύου στην Αρκαδία. Υπερτερούν τα απορρίμματα κατασκευής των πυρήνων για την απόσπαση των λεπίδων, οι οποίες κυριαρχούν των άλλων εργαλείων και φαίνεται πως αποτελούν τον κύριο στόχο παραγωγής των λιθοξόων²⁸. Κύριες πύλες προς την αρκαδική ενδοχώρα για την προμήθεια της πρώτης ύλης από Βορρά θα μπορούσαν να

¹⁸ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 644, 663, 688, 689, 814.

¹⁹ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 641, 656, 818, 912α-δ. Πρβλ. Holmberg 1944, 76, 80 εικ. 78g, 82g. Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 162-163 πίν. 67γ, δ, θ. Mee 2009, 47-53 εικ. 5.8:8. Pullen 2000, 160 αριθ. 53 εικ. 16.

²⁰ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 612 και 707. Βλ. π.χ. Cavanagh – Crouwel 1996, 10 εικ. 11.3. (11). Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 163-164, σχ. 21.

²¹ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 628 και 629. Πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζεν 1964, 160 πίν. 60ε.

²² Howell 1970, 79 κ.ε.

²³ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 704 και 705. Βλ. Caskey 1960, 290-291 (τύποι: low broad bowl with low spout, semi-cylindrical bowl with high spout).

²⁴ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 685. Παρόμοιο μοτίβο απαντά σε ομάδα σφραγίδων από σπηλιά στη Λυγουρία της Βόρειας Ιταλίας (περιοχή Caverna delle Arene Candide). Πρβλ. Skeates 2007, 187 εικ. 1.

²⁵ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 943, 945-949.

²⁶ Δεν πραγματοποιήθηκε ακόμα πετρογραφική ανάλυση για την προέλευση του πυριτόλιθου. Πιθανόν να τον προμηθεύονταν από περιοχές που εντάσσονταν στο ευρύτερο εμπορικό δίκτυο της εποχής, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση τοπικών πετρωμάτων. Βλ. σχετικά Hartenberger – Runnels 2001, 70, αριθ. 370, 278. Kardulias 2009, 337.

²⁷ Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης, αριθ. ευρ. ΑΣΜ 693, 697, 698, 700, 724, 738, 849, 848.

²⁸ Kardulias 1992, 431.

αποτελούν οι εγκαταστάσεις στην Τσούγκιζα²⁹ και τη Λέρνα στον Αργολικό κόλπο και από νότο η Κυνουρία αλλά και οι περιοχές στην κοιλάδα του Ευρώτα³⁰.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Carter – Ydo 1996: T. Carter – M. Ydo, The chipped and ground stone, στο: Cavanagh κ.ά. 1996, 141-182.
- Caskey – Caskey 1960: J. L. Caskey – E. G. Caskey, The earliest settlements at Eutresis. Supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29, 1960, 126-167.
- Caskey 1960: J. L. Caskey, The Early Helladic period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, 285-303.
- Cavanagh – Crouwel 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel, The Early Helladic pottery, στο: Cavanagh κ.ά. 1996, 5-16.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. G. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey II*, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009.
- Coleman 1985: J. E. Coleman, “Frying pans” of the Early Bronze Age Aegean, *AJA* 89, 1985, 191-219.
- Forsén 2003: J. Forsén, Early and Middle Helladic pottery, στο: J. Forsén – B. Forsén (επιμ.), *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period to Modern Times*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4° LI, Stockholm 2003, 175-176.
- Fossey 1969: J. M. Fossey, The Prehistoric settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora, *BSA* 64, 1969, 53-70.
- Hartenberger – Runnels 2001: B. Hartenberger – C. Runnels, The organization of flaked stone production at Bronze Age Lerna, *Hesperia* 70, 2001, 255-283.
- Holmberg 1944: E. J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae XI, Lund 1944.
- Howell 1970: R. Howell, A survey of Eastern Arcadia in Prehistory, *BSA* 65, 1970, 79-127.
- Kardulias 1992: P. N. Kardulias, The ecology of Bronze Age flaked stone tool production in Southern Greece: Evidence from Agios Stephanos and the Southern Argolid, *AJA* 96, 1992, 421-442.
- Kardulias 2009: P. N. Kardulias, Flaked stone from Isthmia, *Hesperia* 78, 2009, 307-346.
- Mee 2009: C. Mee: Interconnectivity in Early Helladic Laconia, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 43-53.
- Pullen 2000: D. J. Pullen, The Prehistoric remains of the Acropolis at Halieis: A final report, *Hesperia* 69, 2000, 133-187.
- Pullen 2011: D. J. Pullen, *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill – Nemea Valley Archaeological Project I*, Princeton 2011.
- Skeates 2007: R. Skeates, Neolithic stamps: cultural patterns, processes and potencies, *CArchJ* 17, 2007, 183-198.
- Σωτηρακοπούλου 1999: Π. Ι. Σωτηρακοπούλου, *Ακρωτήρι Θήρας. Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη βάση της κεραμεικής*, Αθήνα 1999.
- Τζαβέλλα-Εντζεν 1984: Χ. Τζαβέλλα-Εντζεν, *Λιθαρές*, Αθήνα 1984.
- Φριτζίλας 2008: Σ. Φριτζίλας, Μεγαλοπολίτιδα Χώρα, *ΑΔ* 63, 2008, Χρονικά Β'1, 374-377.
- Φριτζίλας 2009: Σ. Φριτζίλας, Μεγαλοπολίτιδα Χώρα, *ΑΔ* 64, 2009, Χρονικά Β'1, 330-335.
- Φριτζίλας 2012: Σ. Φριτζίλας: Ανασκαφικές έρευνες κοντά στη συμβολή των αρχαίων ποταμών Καρνίωνα και Γαθεάτα στη νότια Αρκαδία, στο: Α. Σουχλέρης – Σ. Ραπτόπουλος (επιμ.), *Διημερίδα εις μνήμην Π. Βελισσαρίου. Ο Παναγιώτης Βελισσαρίου, η βυζαντινή και ρωμαϊκή Πελοπόννησος*, Μεγαλόπολη 2012, 93-98.
- Φριτζίλας 2013: Σ. Φριτζίλας: Αγροικία στη θέση «Βελιγοστή» Αρκαδίας, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Athens 2013, 328-343.

²⁹ Pullen 2000, 133 κ.ε.

³⁰ Carter – Ydo 1996, 169-170.

- Φριτζίλας 2017: Σ. Φριτζίλας, Παλλάντιο. Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία πόλη και την ύπαιθρο χώρα (2008-2012), στο: *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών, Τρίπολις Δημητσάνα, 1-3 Νοεμβρίου 2013*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 2017, 35-64.
- Ζαννου 2009: Ε. Ζαννου, Archaeological finds from the area of Anthochori, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 29-42.



Εικ. 1. Άποψη του νέου κόμβου Παλλαντίου στη φάση κατασκευής και ο χώρος της αρχαιολογικής έρευνας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



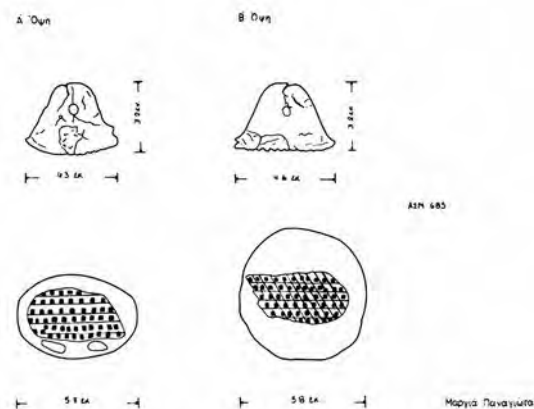
Εικ. 2. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Προϊστορική κεραμική από το Παλλάντιο (αριθ. ευρ. 6882, 7122, 7153, 7213, 7158, 7159) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης. Λίθινα προϊστορικά εργαλεία από το χώρο της ανασκαφής (αριθ. ευρ. 6895α, 6897, 6896, 6883α, 6905, 6900, 6898, 6904, 6906, 6901, 6902, 6899, 6907, 6894α, 6883 β, 6894 β, 6895 β, 6903, 6908, 6909, 6910) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Μεγαλόπολη, Αρχαιολογική Συλλογή. Κεραμική από τη Βελιγοστή (αριθ. ευρ. ΑΣΜ 612, 641, 707, 818, 656, 808, 629, 704, 705) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Μεγαλόπολη, Αρχαιολογική Συλλογή. Πήλινη σφραγίδα (αριθ. ευρ. ΑΣΜ 685) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Μεγαλόπολη, Αρχαιολογική Συλλογή. Πυρήνες από πυριτόλιθο (αριθ. ευρ. ΑΣΜ 679, 675, 724, 700, 848, 680, 681) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου

Η δημοσίευση της προϊστορικής εγκατάστασης στη θέση «Κουτουμάτσα» Αρχαίας Κορίνθου και των κινητών ευρημάτων της φιλοδοξεί να συμβάλει στη συμπλήρωση της εικόνας της Πρωτοελλαδικής Κορινθίας. Παρά τον μεμονωμένο χαρακτήρα της σωστικής ανασκαφής, το εύρημα δύναται να συνδεθεί με τις λοιπές ανασκαμμένες, σύγχρονες του θέσεις στην κορινθιακή πεδιάδα, τη νότια Κορινθία, αλλά και την απέναντι στερεοελλαδική ακτή, συνθέτοντας την εικόνα μίας περιοχής με ισχυρές ενδείξεις κατοίκησης και έντονη δραστηριότητα ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ.

Τα οικοδομικά λείψανα

Στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής για την ανέγερση νέας οικοδομής στο ακίνητο ιδιοκτησίας Γεωργίας Τσατά στη θέση Κουτουμάτσα, σε απόσταση 1,7 χλμ. βορειοανατολικά της Αρχαίας Κορίνθου και μόλις 1,5 χλμ. από τη νότια ακτή του Κορινθιακού Κόλπου, ήλθαν στον φως τα λείψανα ενός προϊστορικού κτίσματος¹. Πρόκειται για κτήριο, κατασκευασμένο με αργούς, διαφόρων μεγεθών, λίθους (κροκάλες) και λάσπη σε μία στρώση, κτισμένους σε πατούρα από σκληρό, πατημένο χώμα, επί του συμπαγούς φυσικού εδάφους. Αποτελείται από έναν κύριο, ορθογώνιο χώρο εξωτερικών διαστάσεων 4,10 (Α-Δ) × 4,30 (Β-Ν) μ. και εσωτερικών 3 × 3 μ. Το πάχος των τοίχων του κυμαίνεται από 0,70 έως 0,35 μ., ενώ ο καλύτερα σωζόμενος βόρειος τοίχος του σώζεται σε ύψος 0,30 μ. περίπου. Η λιθορριπή του νότιου τοίχου πατά απευθείας στο φυσικό έδαφος (εικ. 1).

Στην εσωτερική βορειοανατολική γωνία του ορθογώνιου χώρου και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του σώζεται στρώση από αργούς λίθους που σχηματίζουν ορθογώνια επιφάνεια, διαστάσεων 1,70 × 0,60 μ., η οποία δύναται να ερμηνευτεί ως κατασκευή οικιακής δραστηριότητας, λόγω και της εύρεσης κεραμικής πλησίον της. Μία εγκάρσια «λιθορριπή» που εκκινεί από τη βορειοδυτική γωνία και κατευθύνεται νοτιοανατολικά πιθανώς οριοθετούσε έναν μικρό χώρο στο βόρειο τμήμα. Το δάπεδο είναι από πακτωμένο χώμα που συμπληρώνεται από στρώσεις μικρών, αργών λίθων κατά σημεία. Μολονότι απουσιάζουν σχετικές ανασκαφικές ενδείξεις, πιθανολογείται ότι η ανωδομή αποτελείτο από πλίνθους και κάποιου είδους ξυλοδεσιά.

Ο δυτικός τοίχος του κτίσματος προεκτεινόταν προς νότο, σε μήκος περίπου 6 μ., οριοθετώντας έναν «εξωτερικό» χώρο, και πιθανότατα προς βορρά, σε μήκος τουλάχιστον 1,30 μ. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μίας φιάλης τοποθετημένης σε κοιλότητα του φυσικού εδάφους αμέσως βορείως του κυρίως χώρου, καθώς και η ύπαρξη μιας διαμορφωμένης κοιλότητας επί της προέκτασης του δυτικού τοίχου προς νότο (εικ. 2).

¹ Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου διενεργήθηκε το 2011 από τον Παναγιώτη Ρηγανά, που εργάστηκε υπό την εποπτεία της ΛΖ' Ε.Π.Κ.Α. Η σχεδιαστική αποτύπωση έγινε από τη σχεδιάστρια Μαίρη Σιούτη, ενώ η συντήρηση των ευρημάτων από την Ευφροσύνη Κούμπουλα. Την επιτοίχια παρουσίαση και τις εικόνες του άρθρου επιμελήθηκε η σχεδιάστρια Μαρία Καλλίρη. Αυτονόητες είναι οι ευχαριστίες μας προς όλους για τη συνδρομή τους.

Τα κεραμικά ευρήματα

Τα κεραμικά ευρήματα που ήλθαν στο φως είναι περιορισμένα σε αριθμό, κυρίως λόγω των αλλουβιακών αποθέσεων που σε μεγάλο βαθμό κατέστρεψαν τμήμα του κτίσματος. Τόσο τα αποθηκευτικά σχήματα όσο και τα αγγεία πόσεως υπερτερούν, μαρτυρώντας τον οικιστικό χαρακτήρα του κτηρίου. Οι φιάλες και οι κύμβες αποτελούν τα συνηθέστερα σχήματα πόσεως και ανήκουν, ως προς τον πηλό τους και με βάση δημοσιευμένα δείγματα από την Αρχαία Κόρινθο και τον λόφο Κοράκου, στην ευρύτερη τοπική παραγωγή της κοιλάδας της Κορίνθου². Τα κλειστά αγγεία αποτελούνται από σχετικά λεπτό ή μέτρια καθαρό πηλό, ενώ συχνά έχουν μεγάλη διάμετρο στομίου. Για τη χρονολόγησή τους ενδεικτική είναι η παρουσία ημιχονδροειδούς ΠΕ II βαθιάς φιάλης με παράλληλα από τη Λέρνα III³ (εικ. 3), ενώ απαντάται ακόμη ένας σχετικά σπάνιος αργολικός τύπος πίθου, γνωστός ως bowl rithos, λίγο μικρότερος από τα αργολικά παράλληλά του (Λέρνα III και ΠΕ II Τίρυνθα), με το ίδιο σχήμα και βάση, αλλά χωρίς λαβές και με πιο χαμηλό χείλος⁴. Επίσης, μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνεται ένας ΠΕ III σκύφος με οριζόντιες λαβές σχεδόν τριγωνικής διατομής με παράλληλα από τις τελευταίες φάσεις της Λέρνας IV⁵ (εικ. 4). Στην ίδια φάση ανήκει και η τεφρή κεραμική που βρέθηκε σε αυτή τη θέση, ενισχύοντας τη χρονολόγηση της χρήσης του κατά την ΠΕ III περίοδο.

Η λεπτή κεραμική έχει συνήθως ελάχιστα μικρά εγκλείσματα και σε κάποιες περιπτώσεις λίγη ασημένια μίκκα, και αριθμεί λίγο περισσότερα από τα μισά όστρακα από τη συγκεκριμένη θέση. Εμφανίζεται τόσο σε υπόλευκες όσο και σε ροδόχρωμες και κιτρινέρυθρες αποχρώσεις, όπως και σε άλλες πρωτοελλαδικές θέσεις στην Κορινθία⁶. Τα περισσότερα όστρακα λεπτής κεραμικής φέρουν βαφή, κυρίως μελανή και δευτερευόντως ερυθρή, ενώ υπάρχουν και αρκετά άβαφα. Η βαφή, ανεξαρτήτου χρώματος, είναι ελαφρώς αραιή και συχνά διακρίνονται τα ίχνη του πινέλου που χρησιμοποιήθηκε. Παρόμοια εμφανίζεται η βαφή αγγείων από τον παρακείμενο οικισμό του Κοράκου⁷.

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στη λεπτή, τεφρή κεραμική που βρέθηκε σε σχετικά περιορισμένες ποσότητες και δεν ξεπερνά το 4% της συνολικής κεραμικής – ποσοστό όμοιο με αυτό της λεγόμενης Φάσης 3 της Λέρνας IV⁸. Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς εμφανή εγκλείσματα και περιορισμένη ασημένια μίκκα σε μερικά από αυτά. Ο τύπος αυτής της κεραμικής ουσιαστικά αποτελεί τον πρόδρομο της μεσοελλαδικής τεφρής κεραμικής που εμφανίζεται κατά τις ύστερες φάσεις της ΠΕ III περιόδου, γνωστής κυρίως από τα καλά στρωματογραφημένα σύνολα της Λέρνας⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα από τα διαγνωστικά τεφρόχρωμα όστρακα της Κουτουμάτσας, όπου διασώζεται η γένεση οριζόντιας λαβής τριγωνικής διατομής, ανήκει στον τύπο του σκύφου¹⁰.

Η ημιχονδροειδής και χονδροειδής κεραμική διαθέτει μεγαλύτερη ποικιλία, με τριών ειδών κεραμικούς τύπους: ο κεραμικός «Τύπος Α» απαντάται σε ορισμένες περιπτώσεις και ο πηλός του περιέχει πολλά λευκά, τεφρά και λίγα μελανά εγκλείσματα. Η εξωτερική του επιφάνεια έχει καστανοκίτρινες, κιτρινέρυθρες και τεφρο-ερυθρές αποχρώσεις, και ο πυρήνας του είναι ερυθρωπός έως καστανός.

² Attas κ.ά. 1987, 82-83 πίν. 3.

³ Wiencke 2000, εικ. II.76:b.

⁴ Wiencke 2000, 579-580 εικ. II.90.

⁵ Rutter 1995, εικ. S.17a:1.

⁶ Blegen 1921, 6-7. Lavezzi 1978, 423-424.

⁷ Blegen 1921, 6-7.

⁸ Rutter 1995, 17 πίν. C.2.

⁹ Rutter 1995, 23-24 πίν. C.2.

¹⁰ Rutter 1983, εικ. 4:10. Rutter 1995, 379-381 εικ. S-13:2. Η ΠΕ III τεφρή κεραμική είναι γνωστή σε μικρές ποσότητες από διάφορες θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως τα Πευκάκια Θεσσαλίας, το Λευκαντί Ευβοίας, τα Πηλικάτα της Ιθάκης, την Εύτρηση στη Βοιωτία, την Κολώνα στην Αίγινα, καθώς και από αρκετές θέσεις κυρίως στη βόρεια Πελοπόννησο, όπως τη Γωνιά και τη Νεμέα στην Κορινθία, το Μπερμπάτι, την Τίρυνθα και τη Λέρνα στην Αργολίδα, αλλά και την Ολυμπία (Rutter 1983, 338-343 πίν. 3).

Ο κεραμικός «Τύπος Β», επίσης περιορισμένος σε αριθμό ευρημάτων, χαρακτηρίζεται από αρκετά λευκά και τεφρά εγκλείσματα, ενώ ο πηλός του διαθέτει αρκετά κοιλώματα από υλικά που εξαυλώθηκαν κατά την διαδικασία καύσης εντός του κλιβάνου. Η κεραμική αυτή έχει καστανή, κιτρινέρυθη και ερυθρή επιφάνεια, ενώ ο πυρήνας είναι σκούρος τεφρός.

Ο κεραμικός «Τύπος Γ» είναι ο πιο συχνός ανάμεσα στα ημιχονδροειδή και χονδροειδή αγγεία. Περιέχει μεγάλα λευκά εγκλείσματα, όμως συχνά υπάρχουν παραδείγματα με καθαρότερο πηλό. Ο πηλός τους απαντά σε κιτρινέρυθρο, καθώς και σε ερυθρό χρώμα, συνήθως με ερυθρωπό πυρήνα, ενώ θυμίζει την περιγραφή του Unslipped Ware από του Κοράκου¹¹. Στον τύπο αυτόν παρατηρήθηκαν και δύο ακόμα υποκατηγορίες: ο «Τύπος Γ1», ο οποίος είναι πολύ καλής ποιότητας, σχεδόν λεπτότεχνος, με λευκά και καστανά εγκλείσματα, λειασμένη επιφάνεια και μελανή βαφή. Η επιφάνεια έχει κιτρινέρυθρο και ανοικτό καστανό χρώμα, καθώς και ομοιόμορφο πυρήνα. Ο «Τύπος Γ2» είναι και αυτός πολύ καλής ποιότητας, επίσης σχεδόν λεπτότεχνος, με λίγα αλλά μεγάλου μεγέθους λευκά εγκλείσματα. Η επιφάνεια των οστράκων που ανήκουν σε αυτόν είναι κιτρινέρυθη και ροδόχρωμη, με σκούρο τεφρό πυρήνα.

Σε έναν περιορισμένο αριθμό οστράκων όλων των κεραμικών τύπων έχουν διατηρηθεί ίχνη λείανσης και, σε ακόμη λιγότερες περιπτώσεις, στίλβωσης. Ορισμένα όστρακα του κεραμικού «Τύπου Β» και «Γ» φέρουν βαφή, κατά κύριο λόγο μελανή και σε κάποιες περιπτώσεις ερυθρή.

Επιπροσθέτως, υπάρχει ένας μικρός αριθμός οστράκων που δεν ανήκει στους παραπάνω ημιχονδροειδείς και χονδροειδείς κεραμικούς τύπους, αλλά πιθανότατα πρόκειται για μικρής κλίμακας εισαγωγές. Παρατηρήθηκαν λίγα όστρακα με έντονη ασημένια μίκκα, ένα όστρακο που περιείχε φυλλίτες, ένα με κομμάτια χαλαζία στη σύσταση του, μερικά με κομμάτια πυριτόλιθου και τέλος λίγα με ημιχονδροειδή σύσταση και υπόλευκο πηλό.

Με βάση τα παραπάνω, η χρήση του κτηρίου θα μπορούσε με ασφάλεια να χρονολογηθεί μεταξύ της ΠΕ ΙΙ και της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου.

Τα μικροαντικείμενα

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής περισυλλέχθηκε ένας ικανός αριθμός μικροαντικειμένων¹². Πρόκειται για ορισμένα μικρά, λίθινα τέχνηρα, καθώς και έναν μεγαλύτερο αριθμό οστρέων.

Τα λίθινα τέχνηρα είναι κυρίως τμήματα λεπίδων οψιανού Μήλου, καθώς και πυριτολίθου. Ο οψιανός ήταν ευρέως διαθέσιμος σε μορφή λεπίδων και φολίδων, όπως μαρτυρά ο αριθμός που βρέθηκε στους γειτονικούς πρωτοελλαδικούς οικισμούς του Κοράκου, τον Χελιωτόμυλο, την Αρχαία Κόρινθο και τη λίμνη Βουλιαγμένη στην Περαχώρα¹³. Ωστόσο, μόνο στην περίπτωση της Αρχαίας Κορίνθου αναφέρεται εύρημα από πυριτόλιθο¹⁴. Οι δευτερογενείς και τριτογενείς φολίδες οψιανού και ερυθρού/ερυθροκάστανου πυριτολίθου καταδεικνύουν την επιτόπια κατεργασία για τη δημιουργία λίθινων λεπίδων. Ο ερυθρός/ερυθροκάστανος πυριτόλιθος είναι τοπικός, καθώς απαντάται τόσο στη γεωλογική σύσταση της Κορίνθου όσο και της Τσούγκιζας¹⁵. Στην τελευταία μάλιστα φαίνεται ότι εισάγονταν κατάλληλοι λίθοι για την κατασκευή εργαλείων τόσο σε πρωτόλεια μορφή –πιθανότατα κόνδυλοι– όσο και σε κατεργασμένη, όπως μαρτυρά λεπίδα από μελί πυριτόλιθο¹⁶. Η χρήση υλικών όπως ο οψιανός και ο μελής πυριτόλιθος καταδεικνύουν την επικοινωνία και την ένταξη της θέσης αυτής σε

¹¹ Blegen 1921, 4.

¹² Αξίζει να επισημάνουμε την παντελή έλλειψη οστών ζώων ως μία απρόσμενη εξέλιξη.

¹³ Blegen 1921, 104. Weinberg 1937, 523. Waage 1949, 421 πίν. 63. Fossey 1969, 64. Lavezzi 1978, 424-425.

¹⁴ Weinberg 1937, 523.

¹⁵ Carter – Ydo 1996, 155.

¹⁶ Η περιοχή προέλευσης του μελί πυριτολίθου δεν έχει έως σήμερα ασφαλώς ταυτισθεί, ενώ έχει προταθεί τόσο η δυτική Ελλάδα όσο και η Αλβανία (Karimali 2005, 180-181). Για την οργάνωση της παραγωγής λίθινων εργαλείων στη γειτονική Λέρνα βλ. Hartenberger – Runnels 2001.

ένα εκτεταμένο δίκτυο θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων, μέσω του οποίου διακινούνταν αγαθά σε μεγάλες αποστάσεις¹⁷.

Το μόνο οστέινο εργαλείο που βρέθηκε στον χώρο ίσως βρίσκει παράλληλο σε μία πρωτοελλαδική οστέινη σπάτουλα από την Αρχαία Κόρινθο¹⁸.

Εκτός των παραπάνω, βρέθηκαν αρκετά θαλάσσια και χερσαία όστρεα διαφορετικών τύπων. Ο χαρακτήρας τους διαφέρει, καθώς απαντούν θαλάσσια είδη, όπως τα *Arca noae* (πέντε δείγματα), *Cerithium vulgare Br* (δύο δείγματα) και *Spondylus gaederopus L / Cardium Sp* (ένα δείγμα), αλλά και χερσαία, όπως τα *Orculella* (οκτώ δείγματα) και *Helix* (ένα δείγμα)¹⁹. Η ύπαρξη τόσων οστρέων σε συνδυασμό με την απουσία οστών ζώων προφανώς υποδεικνύουν τις διατροφικές συνήθειες των ενοίκων του κτηρίου. Το δεδομένο αυτό αποτελεί νέο στοιχείο για την πρωτοελλαδική κατοίκηση στην περιοχή, καθώς δεν είναι γνωστές αναφορές για συλλογή και κατανάλωση οστρέων σε άλλες κορινθιακές θέσεις. Το θραύσμα *Spondylus gaederopus L / Cardium Sp* που βρέθηκε *in situ* ενδέχεται να σχετίζεται με την επιτόπια επεξεργασία και παραγωγή χανδρών από όστρεα και, επομένως, την ύπαρξη μιας τοπικής βιοτεχνικής δραστηριότητας²⁰ (εικ. 5).

Όστρεα απαντούν τόσο σε παράκτιους όσο και σε μεσόγειους οικισμούς της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στην ηπειρωτική χώρα και τα νησιά. Η ενασχόληση των ενοίκων της εγκατάστασης της Κουτουμάτσας με τη θάλασσα φαίνεται πως ήταν στενή, αφού τους προσέφερε τόσο τροφή, στη μορφή των οστρέων, όσο και επικοινωνία με τον έξω κόσμο, με την εισαγωγή καλής ποιότητας λίθων για την κατασκευή εργαλείων.

Συμπεράσματα

Η ανεσκαμμένη εγκατάσταση της Κουτουμάτσας λειτούργησε ως χώρος κατοικίας για μεγάλο χρονικό διάστημα από την ΠΕ II και ως το τέλος της ΠΕ III περιόδου. Οι δραστηριότητες εντός της περιελάμβαναν την επεξεργασία και κατανάλωση τροφής, όπως θαλάσσια και επίγεια όστρεα, την αποθήκευση προϊόντων, την κατασκευή λίθινων εργαλείων και την ανταλλακτική σχέση με τους γύρω. Η θέση της στο κέντρο της εύφορης κορινθιακής πεδιάδας, σε σημείο από το οποίο έως πρόσφατα διέρχονταν οι μικροί χείμαρροι που σχηματίζονται από τα ρέοντα ύδατα των πηγών του Ακροκορίνθου, και σε μικρή απόσταση από την ακτογραμμή, διασφάλιζε τη συνεχή τροφοδοσία των ενοίκων της και την αβίαστη επικοινωνία τους με τον λοιπό κόσμο μέσω των χερσαίων και θαλάσσιων οδών στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα.

Η εγκατάσταση της Κουτουμάτσας εντάσσεται σε ένα ευρύ δίκτυο πρωτοελλαδικών θέσεων που έχουν εντοπισθεί και ανασκαφεί τόσο κατά μήκος της νότιας ακτής του Κορινθιακού Κόλπου όσο και στην απέναντι στερεοελλαδίτικη ακτή (εικ. 6). Απαριθμώντας τις, σημειώνουμε ότι στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου ίχνη ΠΕ I-II κατοίκησης έχουν εντοπισθεί εντός του σημερινού οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου, με διασπορά προς βορρά, ως την περιοχή του Ασκληπιείου – Γυμνασίου, γεγονός που καταδεικνύει την ύπαρξη ενός πυκνού οικιστικού δικτύου²¹, ενώ νοτιότερα έχουν ανασκαφεί και ΠΕ II ταφές²². Βορείως του οικισμού, ίχνη κατοίκησης συναντούμε στον λόφο του Χελιωτόμυλου, στα ΝΔ της Κουτουμάτσας²³, στον λόφο Ντοράτι νοτίως του Ζευγολατιού²⁴, αλλά και στην περιοχή του μεταγενέστερου «Κεραμοποιείου», στα βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου, όπου και περιορισμένης έκτασης ΠΕ III ευρήματα²⁵. Πρωτοελλαδική

¹⁷ Perlès 1992, 128.

¹⁸ Weinberg 1937, 523.

¹⁹ Karali 1999, 17.

²⁰ Karali 1999, 30 εικ. 22.

²¹ Blegen 1920, 1-3 εικ. 1:1. Lavezzi 1978. Lavezzi 2003, 72-73, σχέδιο 4.5, 4.6.

²² Heermance – Lord 1897.

²³ Blegen 1920, 3, εικ.1:2. Shear 1930, 404-406 εικ. 1. Waage 1949. Lavezzi 2003, 73, σχέδιο 4.6.

²⁴ Marchand 2002, 125.

²⁵ Lavezzi 2003, 73, σχέδιο 4.6.

κατοίκηση απαντάται και στον παράκτιο λόφο του Κοράκου²⁶, σε απόσταση μόλις 2 χλμ. βορειοανατολικά της Κουτουμάτσας, στον επίσης παράκτιο λόφο του Αγίου Γερασίμου στα δυτικά²⁷, καθώς και στους μεσόγειους λόφους της Γωνιάς²⁸ και της Αετόπετρας²⁹. ΠΕ κεραμική ήλθε στο φως και στο Ιερό του Ποσειδώνα, στην Ισθμία³⁰. Αρκετά δυτικότερα, στην περιοχή του Δερβενίου ανασκάφηκε ακόμη μία ΠΕ II εγκατάσταση³¹. Αλλά και στην απέναντι περιοχή της στερεοελλαδικής Περαχώρας, στη λίμνη της Βουλιαγμένης, έχουν ανασκαφεί οικοδομικά λείψανα των ΠΕ I-II χρόνων³², καθώς και μία ΠΕ II ταφή³³, ενώ στη θέση «Αγία Σωτήρα» Σχοίνου, βρέθηκε μία –ασυνήθιστη για την εποχή– καύση εντός αγγείου που χρονολογείται στην πρώιμη ΠΕ II περίοδο³⁴. Η σύνδεση της περιοχής με την υπόλοιπη Κορινθία δια του Ισθμού, αλλά και του Κορινθιακού Κόλπου, συνηγορεί στην συνεξέταση των αρχαιολογικών της δεδομένων.

Είναι προφανές ότι το ομαλό ανάγλυφο της κορινθιακής πεδιάδας διευκόλυνε τη διασπορά και επικοινωνία ενός σημαντικού αριθμού πρωτοελλαδικών εγκαταστάσεων στη βόρεια Κορινθία, όπου η αφθονία του νερού, το γόνιμο έδαφος, η πρόσβαση στη θάλασσα, αλλά και η διασταύρωση χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων αποτέλεσαν για αιώνες ισχυρό δέλεαρ εγκατάστασης και διαβίωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Attas κ.ά. 1987: M. Attas – J. M. Fossey – L. Yaffe, An archaeometric study of Early Bronze Age pottery production and exchange in Argolis and Corinthia (Corinthia), Greece, *JFA* 14.1, 1987, 77-90.
- Blegen 1920: C. W. Blegen, Corinth in Prehistoric times, *AJA* 24.1, 1920, 1-13.
- Blegen 1921: C. W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement Near Corinth*, Boston 1921.
- Blegen 1930-1931: C. W. Blegen, Gonia, *MMS* 3, 1930-1931, 55-80.
- Carter – Ydo 1996: T. Carter – M. Ydo, The chipped and ground stone, στο: W. Cavanagh – J. Crowell – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *The Laconia Survey*, vol. II, BSA Supplementary Volume 27, London 1996, 141-282.
- Fossey 1969: J. M. Fossey, The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora, *BSA* 64, 1969, 53-69.
- Hartenberger – Runnels 2001: B. Hartenberger – C. Runnels, The organization of flaked stone production at Bronze Age Lerna, *Hesperia* 70, 2001, 255-283.
- Hatzipouliou-Kalliri 1983: E. Hatzipouliou-Kalliri, An Early Helladic II tomb by Lake Vouliagmeni, Perachora, *BSA* 78, 1983, 369-375.
- Heermance – Lord 1897: T. W. Heermance – G. D. Lord, Pre-Mycenaean graves in Corinth, *AJA* 1, 1897, 313-332.
- Karali 1999: L. Karali, *Shells in Aegean Prehistory*, BAR International Series 761, Oxford 1999.
- Karimali 2005: E. Karimali, Lithic technologies and use, στο: E. Blake – A. B. Knapp (επιμ.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford 2005, 180-214.
- Lavezzi 1978: J. C. Lavezzi, Prehistoric investigations at Corinth, *Hesperia* 47.4, 1978, 402-451.
- Lavezzi, 2003: J. C. Lavezzi, Corinth before the Mycenaeans, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 63-74.
- Marchand 2002: J. Marchand, A new Bronze Age site in the Corinthia. The Orneai of Strabo and Homer?, *Hesperia* 71, 2002, 119-148.
- Μπαλωμένου 2013: Ε. Μπαλωμένου, Στα ίχνη ενός πρωτοελλαδικού νεκροταφείου (:) στον Σχοίνο, στο: Κ. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography*

²⁶ Blegen 1920, 4-5 εικ. 1:5, 3. Blegen 1921, 4-14, 75-76, 100, 104.

²⁷ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1974, 68-71.

²⁸ Blegen 1920, 6-7 εικ. 1:8, 6. Blegen 1930-1931.

²⁹ Blegen 1920, 3-4 εικ. 1:3, 2. Χατζηπούλιου-Καλλίρη 1978, 326-327.

³⁰ Smith 1955.

³¹ Σαρρή 2011.

³² Fossey 1969.

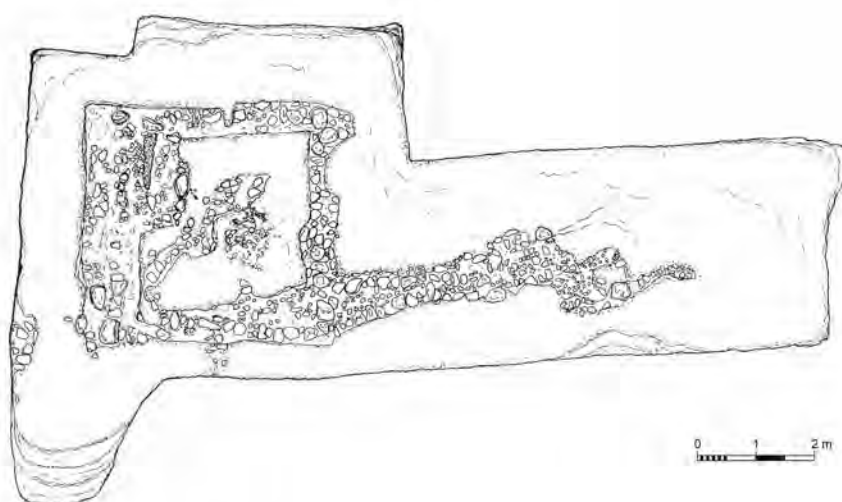
³³ Hatzipouliou-Kalliri 1983.

³⁴ Μπαλωμένου 2013.

- and History from Prehistoric Times Until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009, Athenaia 4, München 2013, 169-173.*
- Perlès 1992: C. Perlès, Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece, *JMA* 5, 1992, 115-164.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1974: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Άγιος Γεράσιμος, *ΑΔ* 26, 1974, Β'1 Χρονικά, 68-71.
- Rutter 1983: J. B. Rutter, Fine gray-burnished pottery of the Early Helladic III period. The ancestry of Grey Minyan, *Hesperia* 52, 1983, 327-355.
- Rutter 1995: J. B. Rutter, *The Pottery of Lerna IV*, Lerna III, Princeton 1995.
- Shear 1930: T. L. Shear, Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, *AJA* 34.4, 1930, 403-431.
- Σαρρή 2011: Δ. Σαρρή, Ανασκαφή οικιστικών καταλοίπων της ΠΕ εποχής στο Δερβένι Κορινθίας, στο: D. Katsonopoulou (επιμ.), *Ancient Helike and Aigialeia. Prohelladika: The Southern and Central Greek Mainland*, Helike IV, Αθήνα 2011, 145-154.
- Smith 1955: E. A. Smith, Prehistoric pottery from the Isthmia, *Hesperia* 24, 1955, 142-146.
- Χατζηπούλιου-Καλλίρη 1984: Ε. Χατζηπούλιου-Καλλίρη, Λείψανα πρωτοελλαδικού και μεσοελλαδικού οικισμού στο λόφο Αετόπετρα. Πρώτα αποτελέσματα δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας, *ΑΔ* 33, 1978, Α' Μελέτες, 325-336.
- Waage 1949: F. O. Waage, An Early Helladic well near Old Corinth, στο: *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie*, *Hesperia Supplement* 8, Princeton 1949, 415-422.
- Weinberg 1937: S. S. Weinberg, Remains from Prehistoric Corinth, *Hesperia* 6.4, 1937, 487-524.
- Wiencke 2000: M. H. Wiencke, *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*, Lerna IV, Princeton 2000.



Εικ. 1. Κουτουμάτσα Αρχαίας Κορίνθου: το πρωτοελλαδικό κτίσμα
(Λήψη από Β. Φωτ. Σ. Κουρσούμης).



Εικ. 2. Κουτουμάτσα Αρχαίας Κορίνθου: Το πρωτοελλαδικό κτίσμα (σχεδ. Μ. Σιούτη).



Εικ. 3. Κουτουμάτσα Αρχαίας Κορίνθου: ΠΕ II βαθιά φιάλη
(Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, αριθ. ευρ. ΜΚ 9060. Φωτ. Μ. Γεωργιάδης).



Εικ. 4. Κουτουμάτσα Αρχαίας Κορίνθου: ΠΕ III σκύφος με οριζόντιες λαβές
(Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, αριθ. ευρ. ΜΚ 9058. Φωτ. Μ. Γεωργιάδης).



Εικ. 5. Κουτουμάτσα Αρχαίας Κορίνθου: θαλάσσια και χερσαία όστρεα
(Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου. Φωτ. Μ. Γεωργιάδης).



Εικ. 6. Χάρτης της Κορινθίας με σημειωμένες θέσεις πρωτοελλαδικών χρόνων (σχεδ. Μ. Καλλίρη).

ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012

Το 2011 ξεκίνησε η υλοποίηση της μελέτης ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού που εκπονήθηκε από τη ΛΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ως έργου ενταγμένου στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (Ε.Σ.Π.Α.) 2007-2013¹. Ειδικότερα, οι γενικές εργασίες του έργου ξεκίνησαν την άνοιξη του 2011 και σχεδόν ταυτόχρονα ξεκίνησαν οι αρχαιολογικές εργασίες εντός του χώρου της Ακρόπολης του Ορχομενού². Στο πλαίσιο της εγκεκριμένης μελέτης έγιναν ανασκαφικές έρευνες και στρωματογραφικές τομές τα έτη 2011-2012 σε μνημεία της Ακρόπολης που είχαν έρθει στο φως για πρώτη φορά κατά τις παλαιές ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής του έτους 1913³. Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών προστασίας και ανάδειξης των μνημείων, αποκαλύφθηκαν με μικρές επιλεκτικές τομές διάφορες αρχαιότητες εντός της Ακρόπολης του Ορχομενού. Κάποιες φορές οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στον Ορχομενό προέκυψαν αναγκαστικά κατά την εκτέλεση διαφόρων τεχνικών εργασιών του έργου⁴. Οι έρευνες αυτές επικεντρώθηκαν στον πύργο της εισόδου στον χώρο της Ακρόπολης, στην περιοχή του κτηρίου εξυπηρέτησης του κοινού – φυλακείου, στον χώρο της Αγοράς –ειδικότερα στη Βόρεια και την Ανατολική Στοά, δηλαδή στο λεγόμενο Βουλευτήριο–, στον Ναό της Αρτέμιδος, στο θέατρο, καθώς και σε διάφορα σημεία των διαδρομών περιήγησης.

Στο χώρο του πύργου με αριθ. 7 των τειχών της Ακρόπολης έγιναν εργασίες διαπλάτυνσης και εξομάλυνσης του ανωferούς εδάφους για την ομαλή πρόσβαση και την ανεμπόδιστη είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο. Σε βάθος από 0,10 μ. έως 0,65 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε η λίθινη υποθεμελίωση της παλαιότερης οχύρωσης της πόλης σε επαφή και κάτω από τη βόρεια πλευρά του πύργου του οχυρωματικού περιβόλου του 4ου αι. π.Χ. Το θεμέλιο του παλαιού τείχους είχε μήκος 5,60 μ. και πλάτος 2,60 μ. Αποτελείτο από δύο στρώσεις λίθων στο ανατολικό μέτωπο και δύο στρώσεις μικρών λίθων στο δυτικό μέτωπο. Το τελευταίο αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. στον άξονα Ν/ΝΔ-Β/ΒΑ (εικ. 1). Στο ενδιάμεσο υπήρχε λατύπη. Ταυτίστηκε με τον παλαιότερο οχυρωματικό περίβολο της Ακρόπολης που μας ήταν γνωστός από τις αρχαίες γραπτές πηγές. Η ανασκαφική αυτή τομή έδειξε ότι ο Ορχομενός είχε οχύρωση στον 5ο αι. π.Χ., η οποία όμως το έτος 418 π.Χ. δεν ήταν αρκετά ισχυρή, ώστε οι Ορχομένιοι αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν. Γνωρίζουμε ότι φοβήθηκαν να προβάλλουν άμυνα πίσω από το ασθενές αυτό τείχος απέναντι σε επιθέσεις πολυάριθμων Αθηναίων, Μαντινέων, Ηλείων και Αργείων. Το τείχος του Ορχομενού αναφέρουν αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Ξενοφών⁵ και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁶. Σύμφωνα

¹ Η μελέτη εγκρίθηκε το 2010 σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/56711/2656/15-6-2010 Υπουργική Απόφαση.

² Ως υπεύθυνος του συγκεκριμένου έργου, εκφράζω θερμές ευχαριστίες στον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δρα Μιχάλη Πετρόπουλο, κατά τη θητεία του οποίου ως προϊσταμένου της Υπηρεσίας εντάχθηκε η μελέτη ανάδειξης του Ορχομενού στα έργα της Περιφέρειας Πελοποννήσου, καθώς και στη νυν Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας Δρα Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου τόσο για τη συμβολή στην εκπόνηση της μελέτης όσο και για την υποστήριξη και καθοδήγηση που παρείχε στο έργο από το 2011. Στην Ακρόπολη του Ορχομενού εργάστηκαν διαδοχικά ως συμβασιούχοι αρχαιολόγοι οι κ.κ. Α. Βουρλιώτου, Γ. Σμέρου και Ι. Σωτηροπούλου που με αδιάκοπο ενδιαφέρον επέβλεπαν τις εργασίες πεδίου του εργατοτεχνικού προσωπικού, παρά τις αντίξοες συνθήκες μιας ανασκαφής σε μεγάλο υψόμετρο αλλά και τις απαιτήσεις της διαχείρισης ενός δημοσίου έργου ενταγμένου σε ευρωπαϊκό πρόγραμμα. Ευχαριστίες εκφράζονται και στους έκτακτους αρχαιολόγους Μ. Σαλούρα και Θ. Βρεττό που συμμετείχαν περιστασιακά στις εργασίες των δύο πρώτων ετών του έργου.

³ Για την ιστορία της έρευνας και την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Φριτζίλας 2012β, 248-250, 574.

⁴ Φριτζίλας 2011, 231-234. Φριτζίλας 2012α, 174-179.

⁵ Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.5.13: «έν δὲ τούτῳ οἱ Μαντινεῖς στρατεύουσιν ἐπὶ τοὺς Ὀρχομενίους, καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ τείχους μάλᾳ χαλεπῶς ἀπήλθον, καὶ ἀπέθανόν τινες αὐτῶν».

με τον Θουκυδίδη (5.61.5), οι Ορχομενίοι, φοβούμενοι την αντοχή των τειχών τους, αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν με τους Σπαρτιάτες⁷. Τα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες των ιστορικών πηγών για την ύπαρξη ενός ασθενούς οχυρωματικού περιβόλου ο οποίος φαίνεται ότι καταργήθηκε από τη νεότερη και ισχυρότερη του φάση.

Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε και σε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου στα βορειοδυτικά του Πύργου 7. Εκεί ερευνήθηκε τμήμα τείχους μήκους 3,90 μ. Στη συνέχεια ερευνήθηκε ένα άλλο τμήμα πλάτους 1,20 μ. που με καμπύλη πορεία προς τα Α-ΒΑ συνεχίζονταν με προβολή σε μήκος 12,50 μ. Η εξωτερική όψη του τείχους ήταν χτισμένη από μεγάλους λαξευμένους λίθους, ενώ στο εσωτερικό υπήρχαν και αργοί λίθοι. Βρέθηκαν όστρακα από αβαφή χρηστικά αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα και χαρακτηριστικός ενεπίγραφος κέραμος της πόλης με τα αρχικά ΔΑ(ΜΟΣΙΟΥ).

Ανασκαφικές έρευνες έγιναν και σε άλλους αναλημματικούς και παρόδιους τοίχους της πόλης. Η Ακρόπολη του Ορχομενού δε διέθετε ένα πολεοδομικό σύστημα με κάθετους και οριζόντιους τεμνόμενους δρόμους, όπως άλλες αρκαδικές και ελληνικές πόλεις που αναπτύχθηκαν την κλασική εποχή σε επίπεδα εδάφη. Οι καθαρισμοί στην Ακρόπολη έδειξαν ότι τα δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα καταλάμβαναν μικρότερα ή μεγαλύτερα φυσικά πλατώματα στις πλαγιές του λόφου λόγω του ορεινού εδαφικού ανάγλυφου. Τα οικοδομήματα της πόλης ήταν προσαρμοσμένα σε τεχνητά πλατώματα που στήριζαν ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι και δεν ακολουθούσαν όλα τον ίδιο αυστηρό προσανατολισμό. Ανάμεσα στα κτίρια σχηματίζονταν δρόμοι που ακολουθούσαν τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους. Κατά τη διάρκεια των προβλεπόμενων εργασιών κατασκευής του νέου κτηρίου φυλακείου αλλά και της χάραξης της νέας διαδρομής περιήγησης, αποκαλύφθηκαν τμήματα μόνο από δημόσια ή ιδιωτικά κτήρια που είχαν προσαρμοστεί στη γεωμορφολογία του εδάφους με τις μεγάλες υψομετρικές διαφορές. Στην αρχική θέση ανέγερσης του κτηρίου εξυπηρέτησης κοινού – φυλακείου εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος με ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας που χρονολογείται την κλασική εποχή (4ος αι. π.Χ.). Ο τοίχος διασώθηκε σε ύψος 3-4 σειρές δόμων μαζί με την υποθεμελίωση. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 15 μ., το πλάτος 0,80 μ. και σώζεται σε ύψος 2,00 μ. περίπου (εικ. 2). Η κεραμική που συλλέχθηκε είναι κυρίως όστρακα από αβαφή χρηστικά αγγεία μεσαίου και μεγάλου μεγέθους.

Λόγω εντοπισμού του μνημειακού και καλά διατηρημένου αρχαίου αναλημματικού τοίχου, έγινε έρευνα του πλησιέστερου ελεύθερου προς οικοδόμηση πλατώματος σε μικρή απόσταση (περίπου 50 μ. στα ΒΔ του χώρου), με σκοπό τον αρχαιολογικό έλεγχο. Σε απόσταση 7,20 μ. εντοπίστηκε άλλος μικρότερος τοίχος με την ίδια κατεύθυνση με τον αναλημματικό. Το μήκος ήταν 12,60 μ και το πλάτος 0,70 μ περίπου. Στη θέση αυτή, όπως διαπιστώθηκε από την ανασκαφή είχε δημιουργηθεί πλάτωμα για την οικοδόμηση κτηρίων της κλασικής και ελληνιστικής πόλης του Ορχομενού. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που σχημάτιζαν ορθογώνιους χώρους δημόσιου οικοδομήματος, ίσως κατάλυμα φρουράς, μέσα στον αίθριο χώρο του οποίου βρέθηκε αρχαίο πηγάδι με διάμετρο στομίου 0,70 μ. Στα βορειοδυτικά αυτού εντοπίστηκαν τμήματα κονιάματος. Η αφαίρεση της επίχωσης έδωσε όστρακα κυρίως από αβαφή αγγεία, αγνύθες και νομίσματα. Αποκαλύφθηκαν τοίχοι που σχημάτιζαν χώρους ενός δωματίου. Αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία του οικοδομήματος θεμελιωμένη στον έντονα επικλινή φυσικό βράχο της περιοχής. Εκεί εντοπίστηκε ο ΤΧ 1, μήκους 7 μ., με τον ΤΧ 4, μήκους 5,80 μ. και πλάτους 0,45 μ. Κάθετα στον ΤΧ 4 βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού,

⁶ Διόδωρος, 12.79.2: «ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς πάντων πρώτων στρατεύειν ἐπ' Ὀρχομενὸν τῆς Ἀρκαδίας, διὸ καὶ παρελθόντες εἰς Ἀρκαδίαν, προσκαθεζόμενοι τῇ πόλει καθ' ἡμέραν ἐποιοῦντο προσβολὰς τοῖς τείχεσι. χειρῶσάμενοι δὲ τὴν πόλιν κατεστρατοπέδευσαν πλησίον Τεγέας, κεκρικότες καὶ ταύτην πολιορκήσαι.»

⁷ Θουκυδίδης, 5.61.4-5: «καὶ προσκαθεζόμενοι τὸν Ὀρχομενὸν πάντες ἐπολιόρκουν καὶ προσβολὰς ἐποιοῦντο, βουλόμενοι ἄλλως τε προσγενέσθαι σφίσι καὶ ὄμηροι ἐκ τῆς Ἀρκαδίας ἦσαν αὐτόθι ὑπὸ Λακεδαιμονίων κείμενοι. οἱδὲ Ὀρχομενίοι δέισαντες τὴν τε τοῦ τείχους ἀσθένειαν καὶ τοῦ στρατοῦ τὸ πλῆθος καί, ὡς οὐδεὶς αὐτοῖς ἐβοήθει, μὴ προαπόλωνται, ξυνέβησαν ὥστε ξυμμαχοῖ τε εἶναι καὶ ὀμήρους σφῶν τε αὐτῶν δοῦναι Μαντινεῦσι καὶ οὐκ κατέθεντο Λακεδαιμόνιοι παραδοῦναι.»

μήκους 7,00 μ. και πλάτους 0,45 μ. με κατεύθυνση Α-Δ. Στον χώρο αυτό βρέθηκαν όστρακα από αβαφή χρηστικά αγγεία και ήλοι από τις ξύλινες δοκούς της στέγης. Χαρακτηριστικά είναι τα όστρακα σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση και διονυσιακά θέματα από το στρώμα καταστροφής της ελληνιστικής εποχής (3ος αι. π.Χ.). Χαρακτηριστικά ευρήματα του χώρου είναι αιχμή βέλους, σιδερένιος σαυρωτήρας, σιδερένιο εξάρτημα χαλινού, το πόδι ενός πήλινου ειδωλίου πολεμιστή και αργυρή δραχμή Κορίνθου του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Στα νοτιοανατολικά του χώρου αποκαλύφθηκαν άλλοι δύο τοίχοι. Ο ΤΧ 3, διαστάσεων 1,5 × 0,60 μ., με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, και ο κάθετος ΤΧ 2, διαστάσεων 0,98 × 0,50 μ. Η έρευνα του χώρου συνεχίστηκε στα βορειοδυτικά με σκοπό τον αρχαιολογικό έλεγχο της θέσης ανέγερσης του νέου κτηρίου φυλακείου του αρχαιολογικού χώρου.

Κινητά ευρήματα προερχόμενα ίσως από αποθήκη βρέθηκαν και στον χώρο θεμελίωσης του ξύλινου εργοταξιακού οικίσκου του έργου. Κατόπιν τούτου, αναζητήθηκε νέα θέση για την ανέγερση του προβλεπόμενου από τη μελέτη κτηρίου φυλακείου σε απόσταση περίπου 120 μ., όπου η θεμελίωση του νέου κτηρίου θα μπορούσε να γίνει σε μεγάλο βαθμό στο φυσικό βράχο. Εκεί βρέθηκαν στην επιφανειακή επίχωση λίγα όστρακα από αβαφή αγγεία, τμήματα κεράμων και ήλοι. Πραγματοποιήθηκαν έξι δοκιμαστικές τομές, διαστάσεων περίπου 2 × 1,50 μ., σε βάθος 0,50 μ., χωρίς εντοπισμό ακίνητων ευρημάτων. Στη συνέχεια, στο σημείο πραγματοποιήθηκαν εκβραχισμοί και έγινε απομάκρυνση των προϊόντων των εκσκαφών ώστε να διαμορφωθεί ο επίπεδος χώρος για την ανέγερση του κτηρίου φυλακείου.

Στο μέσον περίπου της διαδρομής που σήμερα οδηγεί από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου πλησίον της ΝΑ πύλης του οχυρωματικού περιβόλου προς το θέατρο, διερευνήθηκε ανασκαφικά το 2011 –χωρίς να ολοκληρωθεί η έρευνα– τμήμα μιας παρόδιας θεμελίωσης. Εμφανές ήταν ένα τμήμα θεμελίωσης διαστάσεων 11,80 × 0,42 μ., το οποίο αποτελείτο από σειρά λίθων, μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Προφανώς, η κατασκευή ήταν παρόδια, όπως και οι προηγούμενες, όριζε τη μνημειακή οδό που οδηγούσε στο θέατρο και ήταν παράλληλη προς τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης.

Στο θέατρο καθαρίστηκε το σύστημα αποστράγγισης των ομβρίων υδάτων. Στο νότιο τμήμα του κοίλου αποκαλύφθηκε πλήρως ο λίθινος κλιμακωτός αγωγός, που ήταν κατασκευασμένος από κατεργασμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Ο αγωγός είχε μήκος 22,7 μ. και πλάτος 1 μ. Λόγω της ισχυρής κατωφέρειας του εδάφους, ξεκινούσε από το ανώτερο σημείο του κοίλου και κατέληγε χαμηλότερα, στο επίπεδο της ορχήστρας. Το σύστημα απορροής περιελάμβανε μικρότερους λίθινους αγωγούς για τα νερά της βροχής. Καθαρίστηκε ένας αγωγός, πλάτους 0,20 μ. και μήκους 7 μ., με κατεύθυνση παράλληλη προς το ανατολικό ανάλημμα. Στους καθαρισμούς του θεάτρου βρέθηκε ελληνιστική κεραμική με διονυσιακά θέματα. Κοντά στον βόρειο αναλημματικό τοίχο, μεγάλη υπόγεια δεξαμενή (Φρέαρ 3) σκαμμένη στο φυσικό βράχο, με διάμετρο στομίου 1,50-0,70 μ., καλύφθηκε με σιδερένιο κυκλικό κιγκλίδωμα για λόγους ασφαλείας. Το ίδιο έγινε και σε άλλα δύο αρχαία πηγάδια (Φρέατα 4 και 5) στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς και της Βόρειας Στοάς.

Στην Ανατολική Στοά, στο λεγόμενο Βουλευτήριο, όπου βρέθηκε η ομάδα των χάλκινων προξενικών ψηφισμάτων, πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός (εξυγίανση) του εσωτερικού χώρου του μνημείου (εικ. 3).

Στη Βόρεια Στοά ξεκίνησαν οι ανασκαφικές εργασίες που αποκάλυψαν την ορθογώνια υποθεμελίωση του κτηρίου, διαστάσεων περίπου 70 μ. από Ανατολή προς Δύση και 11,40 μ. από Βορρά προς Νότο. Η Βόρεια Στοά ήταν το μεγαλύτερο οικοδόμημα του αρχαιολογικού χώρου. Αποτελούσε συγχρόνως το βόρειο όριο της αγοράς. Το μέγεθος της στοάς απαιτούσε την τεχνητή επέκταση του λόφου στην ανατολική πλευρά πάνω στην οποία θεμελιώθηκε. Ένα στενό πέρασμα τη χώριζε από την Ανατολική Στοά, το λεγόμενο βουλευτήριο. Ο ανασκαφικός καθαρισμός ξεκίνησε στο εσωτερικό από την ανατολική προς τη δυτική πλευρά. Αφαιρέθηκε επίχωση 0,10-0,30 μ. σε όλο το μήκος της στοάς. Ολόκληρο το κτήριο είχε απογυμνωθεί από την ανωδομή του. Στη θεμελίωση του βόρειου τοίχου της στοάς εντοπίστηκε χαμηλά στην εσωτερική πλευρά λευκό κονίαμα. Στην ανατολική πλευρά εντοπίστηκαν πέντε λίθινες υποθεμελιώσεις των βάσεων της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Κατά

χώρα βρέθηκε μόνο μία ορθογώνια ασβεστολιθική πλίνθος για τη βάση του κίονα. Οι υπόλοιπες είχαν προφανώς διαρπαγεί ή καταστραφεί. Αποκαλύφθηκε η ευθυντηρία της στοάς στα νότια σε μήκος 69,50 μ. στον άξονα Ανατολή-Δύση και σε πλάτος 1,20 μ. (εικ. 4). Από το δάπεδο της στοάς προήλθε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, κεραμίδες της στέγης και έντεκα χάλκινα νομίσματα. Χαρακτηριστικές ήταν οι κοπές των πόλεων της Τεγέας και της Σικυώνος, χρονολογούμενες στον 3ο αι. π.Χ.

Στη βορειοδυτική γωνία της στοάς εντοπίστηκε τμήμα πήλινου αγωγού. Σε απόσταση 27,7 μ. από τη ΝΔ γωνία προς τα ανατολικά εντοπίστηκε όρυγμα στο έδαφος. Στα 30 μ. από τη ΝΑ γωνία της ευθυντηρίας και στα 0,90 μ. εντοπίστηκε λιθόπλινθος διαστάσεων 0,67 × 0,46 × 0,23 μ. Πλησίον της λιθοπλίνθου εντοπίστηκε θραύσμα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Για τον εντοπισμό της συνέχειας του αγωγού απορροής των υδάτων, μπροστά από τη στοά, πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές. Η πρώτη τομή (α') ανοίχτηκε 17,10 μ. δυτικά της νοτιοανατολικής γωνίας και 7,50 μ. ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του αναβαθμού της νότιας ευθυντηρίας. Η δεύτερη τομή (β') έγινε σε βάθος 0,89 μ. και 12,20 μ. δυτικά της νοτιοανατολικής γωνίας της Βόρειας Στοάς και 11,60 μ. ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του αναβαθμού της νότιας ευθυντηρίας. Η τρίτη τομή (γ') έγινε ανατολικά του νότιου τοίχου. Είχε διαστάσεις 1,00 × 1,00 μ. και βάθος 0,85 μ. Η αφαίρεση της επίχωσης δεν έδωσε χαρακτηριστικά ευρήματα. Και οι τρεις τομές καταχώθηκαν στη συνέχεια. Στο βορειοδυτικό τμήμα της Βόρειας Στοάς εντοπίστηκε αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής, ενώ στο νότιο τμήμα της ο βράχος θεμελίωσης στο εσωτερικό του μνημείου. Συλλέχθηκαν ομάδες οστράκων από αβαφή αγγεία, πήλινα και μεταλλικά μικροευρήματα και τέσσερα νομίσματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, σκόρπια ευρήματα περισυλλογής από την Ακρόπολη μας έδωσαν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, όπως θραύσμα από μεγάλη πήλινη μήτρα για την κατασκευή βλαστόσπείρας το οποίο προδίδει τη λειτουργία εργαστηρίου κεραμικής στην Ακρόπολη.

Στον ναό της Αρτέμιδος Μεσοπολίτιδος πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης της ξυλώδους βλάστησης από την τοιχοποιία του και ανασκαφικός καθαρισμός της ανώτερης επιφάνειας του ναού, η οποία είχε επιχωθεί σε μεγάλο τμήμα της. Έγινε καθαρισμός περιμετρικά της εξωτερικής πλευράς του ναού, σε πλάτος από 0,60 μ. έως 1,40 μ. και βάθος από 0,40 μ. έως 0,60 μ. Κατά τον ανασκαφικό καθαρισμό, αποκαλύφθηκε χονδρόκοκκο λευκό κονίαμα σε μίμηση ορθομαρμάρωσης σε όλο το εξωτερικό μέτωπο του νότιου τοίχου, το οποίο συνέχιζε κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής μακράς πλευράς του μνημείου. Εντοπίστηκε σε βάθος 0,55 μ., σε μήκος 6 μ. και σε κυμαινόμενο ύψος από 0,17 μ. έως 0,20 μ. (εικ. 5). Η τοιχοδομία καλυπτόταν με λευκό κονίαμα που έδινε την εντύπωση μαρμάρινου οικοδομήματος. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν δύο τομές για τη διερεύνηση παλαιότερης οικοδομικής φάσης. Οι τομές, διαστάσεων 2 × 2 μ., στη ΝΔ γωνία του πρόναου και του σηκού έφθασαν στο φυσικό έδαφος. Διαπιστώθηκε ότι η θεμελίωση εδράζεται πάνω σε λαξευμένο βράχο.

Στον βωμό της Αρτέμιδος Μεσοπολίτιδος έγιναν εργασίες ανασκαφικών καθαρισμών περιμετρικά του μνημείου σε πλάτος από 0,50 μ. έως 1,40 μ. και σε συνολικό βάθος 0,50 μ. Στο εσωτερικό του βωμού της Αρτέμιδος έγινε ανασκαφική τομή στο μέσον περίπου του εσωτερικού του μνημείου για τον εντοπισμό παλαιότερης χρονολογικά φάσης. Εντοπίστηκε σειρά λίθων σε επαφή με το εσωτερικό μέτωπο της ανατολικής μακράς πλευράς (εικ. 6). Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο των ερευνών αυτών υπήρξε η πλήρης αποκάλυψη των αριθμημένων λιθοπλίνθων κυρίως στη βόρεια πλευρά του βωμού. Επρόκειτο για χαραγμένα πάνω στους λίθους γράμματα που αποτελούσαν οδηγό για την οικοδόμηση των υπερκείμενων δόμων. Τα σωζόμενα γράμματα αρίθμησης, τα λεγόμενα σήματα, υποδεικνύουν σαφώς τη σειρά με την οποία έγινε η συναρμολόγηση και η τοποθέτηση των πλακών της υποθεμελίωσης του μνημείου, η οποία προφανώς είχε κατασκευαστεί αλλού. Στη βόρεια μακρά πλευρά της κρηπίδας του βωμού και στην κατώτερη σειρά αποκαλύφθηκαν εγχάρακτα τα τεκτονικά σήματα. Στην ανώτερη βαθμίδα στην άκρη των λίθων υπάρχουν τεκτονικά σήματα από το γράμμα Δ έως το Ρ. Στις πλάκες του βωμού υπάρχει αρίθμηση των περισσότερων γραμμάτων

του ελληνικού αλφαβήτου. Με βάση τη μορφή των γραμμάτων, ο βωμός χρονολογείται μέχρι τον 4ο-3ο αι. π.Χ.

Ο βωμός, με κατεύθυνση Ν/ΝΑ-Β/ΒΔ, είχε θεμελιωθεί στην άκρη του ανδρήρου, πάνω σε βραχώδες υπόστρωμα από ασβεστόλιθο. Πρόκειται για μία ορθογώνια, μακρόστενη κατασκευή, μήκους 17,30 μ. πλάτους και 3,54 μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστες πλάκες από ασβεστόλιθο σε μέγιστο ύψος δύο δόμων, ενώ θα πρέπει να υπήρχαν μαρμάρيني ορθοστάτες. Τα δύο μνημεία, δηλαδή ο βωμός και ο ναός, δεν οικοδομήθηκαν σε αυστηρή αξονική σχέση μεταξύ τους, καθώς σε μικρή απόσταση από το βωμό είχε κατασκευαστεί το άνδρηρο του ιερού, το οποίο στήριζε υψηλό αναλημματικό τοίχος με διαφορετική κατεύθυνση. Η διαφορά στον τρόπο κατασκευής του ανώτερου και κατώτερου τμήματος του αναλήμματος (κατά το πολυγωνικό και ορθογώνιο σύστημα οικοδόμησης αντίστοιχα) υποδεικνύει ότι η κατασκευή είχε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Προφανώς, ο βωμός ακολούθησε την κατασκευή του αναλημματικού τοίχου με τον οποίο βρίσκεται σε παράλληλη σχεδόν θέση.

Τέλος, πριν από την πρόταση ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Ορχομενού στο Ε.Σ.Π.Α., πραγματοποιήθηκαν το 2007 εργασίες περίφραξης και τακτοποίησης αρχιτεκτονικών μελών στο δωρικό αρχαϊκό ναό, ο οποίος βρίσκεται στις υπώρειες της Ακρόπολης δίπλα στην εκκλησία του Άι-Γιάννη στο χωριό του Ορχομενού (πρώην Καλπάκι). Ο μνημειακός αρχαϊκός ναός και τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του κινδύνευαν ανεπανόρθωτα να ρυπανθούν και να καταστραφούν από τη συχνή διέλευση ζώων και οχημάτων και τη στάθμευση αγροτικών μηχανημάτων πάνω στον άξονα των θεμελίων, ήδη από την εποχή των παλαιότερων ερευνών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής⁸. Ο χώρος περιφράχθηκε για λόγους προστασίας του μνημείου αποκλείοντας τον αγροτικό δρόμο που ένωνε τα γειτονικά χωριά του Ορχομενού και του Ρουσίου. Κατά τις εργασίες καθαρισμού και διευθέτησης του περιβάλλοντος χώρου αποκαλύφθηκε ένα δωρικό κιονόκρανο του μεγάλου εκατόμπεδου.

Τέλος, από τις υπώρειες της Ακρόπολης, όπου το χωριό του Ορχομενού, πρώην Καλπάκι, κοντά στη βρύση, έγινε περισυλλογή μιας οινοχόης της Ύστερης Αρχαιότητας⁹, καθώς και τμήμα ενός μαρμάρινου ψηφίσματος της πόλης των Ορχομενίων που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή¹⁰. Διασώθηκαν αποσπασματικά ο πρώτος στίχος του ψηφίσματος με το όνομα της πόλης: "Ἐδο]ξε ταῖ πόλ[ιτῶν] Ὀρχ[ο]μενί[ων]"¹¹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Φριτζίλας 2007: Σ. Φριτζίλας, Ορχομενός. Αρχαϊκός ναός, *ΑΔ* 62, 2007, Χρονικά Β'1, 342.
 Φριτζίλας 2011: Σ. Φριτζίλας, Ορχομενός, *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά Β'1, 231-235.
 Φριτζίλας 2012α: Σ. Φριτζίλας, Ακρόπολη Ορχομενού, *ΑΔ* 67, 2012, Χρονικά Β'1, 174-180.
 Φριτζίλας 2012β: Σ. Φριτζίλας, Ορχομενός, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 248-250, 574.

⁸ Φριτζίλας 2007, 342.

⁹ Φριτζίλας 2012α, 180 εικ. 66.

¹⁰ Ο φύλακας αρχαιοτήτων Π. Τριαντάφυλλος εντόπισε το θραύσμα του ψηφίσματος στα όρια των ιδιοκτησιών Δαμόκα και Ζη, στις υπώρειες της Ακρόπολης, στην περιοχή της βρύσης του Ορχομενού. Το θραύσμα μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης. Το σωζόμενο ύψος μαζί με την αετωματική επίστεψη είναι 0,22 μ., το πλάτος 0,35 μ. και το πάχος του κορμού της στήλης 0,12 μ.

¹¹ Φριτζίλας 2011α, 234-235 εικ. 42.



Εικ. 1. Άποψη της παλαιότερης θεμελίωσης της οχύρωσης στον Πύργο 7 (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 2. Άποψη του αναλημματικού τοίχου στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Άποψη της ανατολικής Στοάς, του λεγόμενου Βουλευτηρίου
(φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Άποψη της θεμελίωσης της Βόρειας Στοάς
(φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Άποψη της θεμελίωσης του ναού της Αρτέμιδος Μεσοπολίτιδος (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Άποψη της θεμελίωσης και της ανασκαφικής τομής του βωμού της Αρτέμιδος (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011)

Στο πλαίσιο κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα, έξω από το χωριό Περιβόλια Μεγαλόπολης, στη θέση Ποτιστικά, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα πόλης αρχαϊκών-κλασικών χρόνων με οργανωμένο πολεοδομικό σύστημα. Η αρχαία πόλη εντοπίστηκε νοτιοανατολικά και σε μικρή απόσταση από την παλαιά εθνική οδό Τρίπολης – Μεγαλόπολης και σε απόσταση περίπου 2,5 χλμ. νοτιοανατολικά της Μεγαλόπολης. Η αρχαία πόλη βρέθηκε σε μικρό βάθος κατά τις εργασίες κατασκευής της συνδετήριας οδού προς τη Μεγαλόπολη¹. Εκτεινόταν σε μία σχετικά πεδινή έκταση στην περιοχή Ποτιστικά, στα βορειοανατολικά του χωριού Περιβόλια, σε υψόμετρο 430-436 μ. Η περιοχή βρίσκεται στο δέλτα της συμβολής δύο ρεμάτων, κλάδων του ρέματος Ζαργάκι (επίσης Ζαρζάκι ή Δίρεμα), σε απόσταση 3,8 χλμ. νοτιοδυτικά του Αλφειού ποταμού (εικ. 1). Ειδικότερα, η περιοχή της ανασκαφής, μήκους περίπου 650 μ., ορίζεται στα βόρεια από το ρέμα (Γ)κουριαλού και νότια από το ρέμα Μεσιανό, το λεγόμενο και «Του Αδάμ η βρύση». Η υδροδότηση της αρχαίας πόλης θα ήταν επαρκής λόγω των ανωτέρω ρεμάτων του Αλφειού ποταμού. Δεν είναι τυχαίο ότι για την ύδρευση της η αρχαία πόλη διέθετε πολλά λιθόκτιστα πηγάδια, μερικά από τα οποία εντοπίστηκαν στην ανασκαφή (εικ. 2).

Τα λείψανα της πόλης εκτεινόταν σε όλο το πλάτος της συνδετήριας οδού. Ο Τομέας 1 της ανασκαφής εκτεινόταν από τη Χ.Θ. 1+750 έως τη Χ.Θ. 1+950, ενώ ο Τομέας 2 της ανασκαφής από τη Χ.Θ. 1+450 έως τη Χ.Θ. 1+750. Ασφαλώς, η έκταση της αρχαίας πόλης ήταν πολύ μεγαλύτερη και εκτεινόταν εκατέρωθεν της νέας οδικής αρτηρίας. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, από την άνοιξη του 2008 έως το καλοκαίρι του 2011, ήρθαν σταδιακά στο φως τμήματα οικοδομικών νησίδων, οι οποίες ορίζονταν από καλοσηματισμένους κάθετους και οριζόντιους δρόμους². Οι παλαιότερες φάσεις κατοίκησης ανάγονται στα γεωμετρικά έως τα αρχαϊκά χρόνια (8ος-6ος αι. π.Χ.) αλλά η πόλη ήκμασε στην κλασική περίοδο (5ος αι. και πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.), όπως υποδεικνύουν τα ανασκαφικά δεδομένα³. Όλα τα οικοδομήματα της τελευταίας φάσης της πόλης είχαν τον ίδιο προσανατολισμό και εντάσσονταν σε συγκροτημένο πολεοδομικό σύστημα. Η πόλη, λόγω του πολεοδομικού της σχεδιασμού, ανήκει στις λεγόμενες «πόλεις λωρίδων»⁴. Είχε σχεδιασθεί κατά στενόμακρες ορθογώνιες νησίδες (*insulae*) που χωρίζονταν ανά τακτές αποστάσεις από μικρότερες οδούς. Το πλάτος των μικρότερων οδών (παρόδων ή στενωπών) στον Τομέα 1 (Δρόμοι 1-3) ήταν περίπου 3,85 μ., δηλαδή 5 βήματα ή 12,5 πόδια. Η απόσταση μεταξύ των μικρότερων οδών ήταν 23,2 μ., δηλαδή 30 βήματα ή 75 πόδια περίπου. Οι παράλληλοι δρόμοι (στενωποί) είχαν κατεύθυνση Α-Δ. Ενδεχομένως, στο κέντρο της πόλης, ανάμεσα στους δύο τομείς, υπήρχε έκταση προορισμένη για τις δημόσιες ή θρησκευτικές λειτουργίες της (δημόσια

¹ Για γόνιμη συζήτηση και χρήσιμες επισημάνσεις κατά την ανασκαφική έρευνα εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στους Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δρα Μ. Πετρόπουλο, στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας Δρα Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου και στους συνάδελφους αρχαιολόγους κ.κ. Γ. Γρηγορακάκη και Λ. Σουχλέρη. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό που συμμετείχε στην ανασκαφή, κ.κ. Αθ. Βρεττό, Μ. Σαλούρα, Σ. Σαραντοπούλου, Γ. Σμέρου, Ε. Συμεωνίδη, Γ. Τσάγκαρη και Θ. Χριστοφίλου. Για τις αποτυπώσεις και τη συντήρηση εκφράζονται ευχαριστίες στους κ.κ. Β. Ζέκιο, Π. Μαργιά, Π. Κούσκουλα, Ν. Κλαδούρη, Ν. Κιρκιλή, Ν. Πλατανίτη, Ε. Καραντούνια και Κ. Μακρή.

² Για τις ανασκαφικές εκθέσεις βλ. Φριτζίλας 2008α, 375. Φριτζίλας 2009, 330-331. Φριτζίλας 2010, 650 κ.ε. Φριτζίλας 2011α, 206 κ.ε.

³ Βλ. Φριτζίλας 2012β, 126-127.

⁴ Βλ. Hoepfner – Schwandner 1994, 1-9.

κτήρια ή οικοδομήματα λατρείας), γεγονός το οποίο φαίνεται να επηρεάζει τις διαστάσεις ορισμένων οικοδομικών νησίδων.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα από δύο κεντρικές κατακόρυφες οδούς (*λεωφόρους*) με κατεύθυνση Βορρά-Νότο. Ένα τμήμα εντοπίστηκε στα νότια (στον Τομέα 1) (εικ. 3), το άλλο στα βόρεια (στον Τομέα 2) (εικ. 4). Οι οδοί απείχαν μεταξύ τους περίπου 163,2 μ., δηλαδή 212 βήματα. Στον ενδιάμεσο χώρο δεν αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα άλλη μεγάλη κεντρική αρτηρία. Πιθανόν να μην υπήρχε στην υπό διερεύνηση έκταση. Και σε άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις με σύστημα ορθογωνίως τεμνόμενων δρόμων υπάρχουν λίγες κεντρικές οδοί, όπως π.χ. στην Κασσώπη⁵. Κατακόρυφοι και οριζόντιοι δρόμοι χώριζαν την πόλη σε οικοδομικές νησίδες. Πλατύτεροι οδοί φαίνεται ότι διέθεταν έναν αγωγό, στον οποίο διοχετεύονταν τα όμβρια ύδατα και τα λύματα από το εσωτερικό των κτηρίων. Ειδικότερα, στη βόρεια λεωφόρο της πόλης (Τομέας 2) υπήρχε λιθόστρωτο πεζοδρόμιο και πλατύς αγωγός για την αποφυγή πλημμύρας. Ωστόσο, δεν αποκαλύφθηκε μία οικοδομική νησίδα ολόκληρη, ώστε να έχουμε πλήρη κάτοψη των οικοδομημάτων της. Η ανασκαφή δεν προχώρησε παντού σε βάθος λόγω περιορισμένου χρόνου, δυσμενών καιρικών συνθηκών και των ασφυκτικών χρονοδιαγραμμάτων περάτωσης του έργου.

Με βάση τα κινητά ευρήματα (κυρίως την κεραμική και τα νομίσματα) τα ανασκαμμένα κτήρια της τελευταίας φάσης της πόλης τοποθετούνται χρονολογικά περί τον 5ο αι. π.Χ. και φαίνεται να εγκαταλείπονται ειρηνικά μέσα στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Ωστόσο, υπάρχει μία παλαιότερη καταστροφή της πόλης, ήδη κατά τον 6ο αι. π.Χ., όπως φάνηκε από επιλεγμένες ανασκαφικές τομές. Γενικά, οι κάτοικοι φαίνεται ότι επέλεξαν για τη νεότερη επέκταση της πόλης την επίπεδη έκταση προς τα νότια, υιοθετώντας ταυτόχρονα το κανονικό σύστημα, πρακτική που απαντά την ίδια εποχή σε πολλές ελληνικές πόλεις. Το βόρειο τμήμα, δηλαδή ο Τομέας 2, ήταν ο αρχαιότερος πυρήνας της πόλης, καθώς φαίνεται από τις βαθιές επιχώσεις ότι κατοικείται συνεχώς από τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια (εικ. 5). Αργότερα η πόλη φαίνεται να αποκτά μια νέα συνοικία προς τα νότια (Τομέας 1) μέσα στον 5ο αι. π.Χ. Στην παλαιότερη φάση της πόλης ανήκουν κάποια βαθύτερα στρώματα κάτω από τις θεμελιώσεις των χώρων του 5ου αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα αυτής της φάσης είναι κυρίως αποσπασματικά τοιχία ή τμήματα αρχαιότερων οδών. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση οστράκων με τυπική υστερογεωμετρική και υπογεωμετρική διακόσμηση. Στον 7ο αι. χρονολογείται και ένα θραύσμα ανάγλυφου πίθου με τμήμα παράστασης κενταυρομαχίας. Η πόλη φαίνεται να επεκτείνεται σταδιακά προς τα νότια, σε χώρο που φαίνεται να αποτελεί τη νεότερη συνοικία της πόλης (Τομέας 1). Ένας από τους ενεπίγραφους κεράμους που βρέθηκε στην Οικοδομική Νησίδα 4 του Τομέα 1, με την επιγραφή ΔΑ(ΜΟΣΙΟΣ), σηματοδοτεί την ύπαρξη ενός δημόσιου οικοδομήματος⁶. Στα πολυάριθμα κινητά ευρήματα συγκαταλλέγονται πηλίνα υφαντικά βάρη που μαρτυρούν την ύπαρξη αργαλειών στην πόλη. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στον Τομέα 2 βρέθηκαν εκατό πενήντα (150) πηλινες αγνύθες, μερικές από τις οποίες ήταν ενσφράγιστες. Σε άλλα δωμάτια τα κινητά ευρήματα υποδεικνύουν την ύπαρξη διαφόρων εργαστηριακών χώρων, όπως αγγειοπλαστεία. Στον Τομέα 1 της Οικοδομικής Νησίδας 2, ένα δωμάτιο οικίας (Χώρος Χ) ταυτίστηκε με βεβαιότητα με τον ανδρώνα, χώρο προοριζόμενο ειδικά για τα ανδρικά συμπόσια, λόγω των συμποσιακών αγγείων πολυτελείας. Ο χώρος αυτός επέτρεπε την τοποθέτηση επτά ανακλίντρων διαστάσεων 1,60 × 0,70 μ. Η είσοδος ήταν έκκεντρα τοποθετημένη. Δίπλα στον ανδρώνα βρέθηκε και ο χώρος διήμερευσης της οικίας που ταυτίζεται λόγω κεντρικής εστίας με τον «οίκο». Σε διάφορα σημεία των οικοδομημάτων σώθηκαν τμήματα αγωγών που κατευθύνονταν έξω από τις στενωπούς οδούς. Αυλές, που ήταν βασικός χώρος γύρω από τον οποίο διαρθρώνονταν τα δωμάτια μιας οικίας, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό των νησίδων.

Τα περισσότερα κινητά ευρήματα είναι αβαφή και μελαμβαφή αγγεία, βασικά σκεύη για την εξυπηρέτηση διαφόρων αναγκών: το σερβίρισμα του φαγητού (άωτα σκυφίδια, κύπελλα,

⁵ Βλ. Δάκαρης 1984, 15 εικ. 2.

⁶ Βλ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6292.

πινάκια και λεκάνες), το φωτισμό (λύχνοι), την πόση του οίνου (οινοχόες, σκύφοι και κύπελλα, κρατήρες για την ανάμειξη του κρασιού), τη μεταφορά ή την αποθήκευση στερεών και υγρών προϊόντων (πιθάρια, αμφορείς) και την προετοιμασία του φαγητού (λεκάνες και χύτρες). Χαρακτηριστικά είναι ορισμένα τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων λακωνικού εργαστηρίου. Διασώζονται θραύσματα από πελικές, σκύφους, γαμικούς λέβητες. Τα περισσότερα αγγεία χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Τα διακοσμημένα αγγεία διακρίνονται από την τυπική εικονογραφία τους, καθώς μιμούνται αττικά πρότυπα και χαρακτηρίζονται από κατώτερη ποιότητα κατασκευής σε σχέση με τα αττικά. Συχνή είναι η διακόσμηση με γλαύκες και κλώνους ελιάς, η οποία θυμίζει τους πολυάριθμους αττικούς σκύφους του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Η παρουσία εισηγμένης κεραμικής πολυτελείας στο στρώμα εγκατάλειψης της πόλης μαρτυρεί τις στενές σχέσεις με τη Σπάρτη κατά τον 5ο αι. και το πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Το στρώμα εγκατάλειψης της πόλης χρονολογείται και από νομισματικά δεδομένα. Αναφέρουμε ενδεικτικά δύο νομίσματα της αρκαδικής πόλης Ηραίας του δεύτερου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκαν σε διαμετρικά αντίθετες οικοδομικές νησίδες, το ένα στον Τομέα 1 και το άλλο στον Τομέα 2⁷. Πρόκειται για κοπές του 370-350 π.Χ. περίπου, περίοδο κατά την οποία οι κόμες της μεγαλοπολιτικής χώρας συμμετείχαν στον συνοικισμό της Μεγαλόπολης⁸. Ένα ξεχωριστό αργυρό νόμισμα του Αρκαδικού κοινού χρονολογείται γύρω στο 450-430 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο φέρει το Λύκαιο Δία καθιστό σε θρόνο κρατώντας σκήπτρο και στον οπισθότυπο τη κεφαλή της Καλλιστούς σε έγκοιλο τετράγωνο και τα γράμματα Α-Ρ-Κ-Α⁹. Άλλο χάλκινο νόμισμα είναι κοπή της μακρινής πόλης Τερίνας από τη χώρα των Βρεττίων στη δυτική Ιταλία, το οποίο χρονολογείται στα έτη 380-356 π.Χ. Φέρει στον οπισθότυπο κάβουρα και στον εμπροσθότυπο την κεφαλή της Νύμφης Τερίνας¹⁰.

Η πόλη πρέπει να ήταν τειχισμένη, όπως άλλες αρκαδικές πόλεις και κόμες της ίδιας εποχής, όπως το Παλλάντιο¹¹, ο Ορχομενός, τα Κυπαρρίσια¹² και η Στύμφαλος¹³. Στο βορειότερο σημείο της ανασκαφής, κοντά στις όχθες του ρέματος Κουριαλού (Τομέας 2), εντοπίστηκε τμήμα άλλης λιθόστρωτης οδού, κατά πάσα πιθανότητα εκτός των τειχών. Οδηγούσε στην πόλη με κατεύθυνση Βορρά -Νότο.

Η αρχαιολογική θέση έξω από το χωριό Περιβόλια, κοντά στη σύγχρονη Μεγαλόπολη, ταυτίστηκε από ορισμένους ερευνητές από επιφανειακές ενδείξεις με εκείνη των Αιμμονίων¹⁴, που σύμφωνα με τον Πausανία (8.44.2) βρίσκονταν πράγματι στην περιοχή. Η ταύτιση της πόλης Όρεσθειον ή Όρεσθάσιον είχε επίσης απασχολήσει την παλαιότερη έρευνα και είχαν διατυπωθεί αρκετά διαφορετικές απόψεις. Ορισμένοι μελετητές τοποθέτησαν την πόλη σε μεγάλη σχετικά απόσταση από την αρχαία Μεγαλόπολη, όπως στο οροπέδιο της Ασέας, κοντά στο χωριό Ρασομμάτη ή κοντά στο χωριό Ανεμοδούρι¹⁵. Άλλοι ερευνητές ταύτισαν τη γνωστή αρχαιολογική θέση έξω από τα Περιβόλια με το αρχαίο Ορέστειο ή Ορεσθάσιο¹⁶. Ωστόσο, μετά από την ανασκαφική μας έρευνα και χάρις στα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, η πόλη έξω από το χωριό Περιβόλια μπορεί πλέον να ταυτιστεί με σχετική ασφάλεια. Τα αρχικά της πόλης ΟΡΕΣ, κοινά για την παλαιότερη ονομασία της πόλης ως Ορεσθάσιον αλλά και για τη νεότερη ονομασία Ορέσθειον, απαντούν σε ενεπίγραφη μαρτυρία. Ειδικότερα, πάνω σε υφαντικό βάρος με σύμβολο την ηλακάτη, δηλαδή το ραβδί που το ένα άκρο του καταλήγει

⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6341 (διάμ. 1,2 εκ., βάρος 0,84 γρ.), αριθ. ευρ. 6319 (διάμ. 1,5 εκ., βάρος 2,47 γρ.).

⁸ Για τη χρονολόγηση βλ. Walker 2006, 326-327 αριθ. 1360-3.

⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6312 (διάμ. 1,5 εκ., βάρος 2,95 γρ.). Φριτζίλας 2010, 660 εικ. 25α-β. Για τις κοπές του αρκαδικού κοινού γενικά βλ. Williams 1965.

¹⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6344 (διάμ. 1,1 εκ., βάρος 1,16 γρ.).

¹¹ Για το τείχος της πόλης βλ. Φριτζίλας 2011β, 129-132.

¹² Karapanagiotou 2010, 127-138, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³ Williams 2005, 397 κ.ε.

¹⁴ Βλ. π.χ. Pritchett 1982, 29-63. Πίκουλας 1988, 90-93, 258-260, όπου η παλαιότερη συζήτηση και βιβλιογραφία.

¹⁵ Βλ. π.χ. Drakopoulos 1992, 16-22.

¹⁶ Βλ. π.χ. Jost 1974, 181 υποσημ. 7.

σε δύο κύκλους (σχήμα Φ) μέσα στους οποίους τοποθετούνταν και συγκρατούνταν οι τουλούπες (μαλλί) για το γνέσιμο, αναγράφονται τα πρώτα τέσσερα γράμματα της πόλης ΟΡΕΣΤΗ¹⁷, τα οποία παραπέμπουν και στο όνομα του μυθικού ιδρυτή της πόλης Ορέστη. Προφανώς το σύμβολο αυτό είναι δηλωτικό της μεγάλης σημασίας της υφαντουργικής και κατ' επέκταση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας της πόλης.

Η πόλη Ορεσθάσιον, σύμφωνα με την παράδοση, πήρε την ονομασία της από τον ιδρυτή της Ορεσθέα, γιο του Λυκάονα. Αργότερα, προφανώς η νέα πόλη των κλασικών χρόνων, που χτίστηκε στην ίδια θέση, μετονομάστηκε σε Ορέστειον, προς τιμήν του γιού του Αγαμέμνονα Ορέστη που περιπλανήθηκε στην Αρκαδία μετά το φόνο της μητέρας του Κλυταιμνήστρας¹⁸. Η πόλη βρισκόταν σαφώς στα περίχωρα της ομοσπονδιακής πρωτεύουσας των Αρκάδων, δηλαδή στη λεκάνη της Μεγαλόπολης. Ολόκληρο το νότιο τμήμα της ομοσπονδιακής πρωτεύουσας των Αρκάδων, δηλαδή η νότια του ποταμού Ελισσόνας περιοχή, αποκαλούνταν Ορεστία από την παρουσία του Ορέστη στην περιοχή. Η πόλη βρισκόταν απέναντι από το Λύκαιο Όρος, κοντά στη Μεγάλη Πόλη ουσιαστικά, στα περίχωρα της ομοσπονδιακής πρωτεύουσας των Αρκάδων (εικ. 6), ανάμεσα σε ρέματα που καταλήγουν στον Αλφειό ποταμό. Σύμφωνα με τον Αθηναίο τραγικό Ευριπίδη, ο ιδρυτής της πόλης Ορέστης την ίδρυσε κοντά στο Λύκαιο Όρος (*Ηλέκτρα*, στ. 1273-1275) και θα δώσει στο Ορέστειον το όνομά του¹⁹. Η ανεσκαμμένη πόλη βρίσκεται πράγματι απέναντι από το Λύκαιο Όρος με το ιερό του Δία, κοντά στη Μεγαλόπολη και ανάμεσα σε ρέματα που καταλήγουν στον Αλφειό ποταμό. Τον Ιούνιο του 362 π.Χ., κατά την αιφνίδια εισβολή του Επαμεινώνδα στη Λακωνία, ο βασιλιάς των Λακεδαιμονίων Αγησίλαος ξεκινώντας από την πόλη πρόλαβε τα αντίπαλα στρατεύματα που ξεκίνησαν από την Τεγέα και επέστρεψε με το σύνολο των δυνάμεων του για να οργανώσει την άμυνα της Σπάρτης. Οι μαρτυρίες των ιστορικών πηγών φαίνεται να συνάδουν με τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς τα κινητά και ακίνητα ευρήματα φαίνεται να σταματούν στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και ως εκ τούτου η πόλη να συμμετέχει στον συνοικισμό της Μεγαλόπολης. Η πόλη αυτή αποτέλεσε πρόδρομο της Μεγάλης Πόλης²⁰. Μετά την ίδρυση της Μεγάλης Πόλης, οι κάτοικοι της πόλης των κλασικών χρόνων, ως μέρος των Μαιναλίων, πήραν μέρος στο συνοικισμό της Μεγαλόπολης, όπως αναφέρει ο Πausanias. Η πόλη φαίνεται ότι εγκαταλείπεται ειρηνικά, τα σπίτια αδειάζουν από τα πολύτιμα αντικείμενα και όπλα. Στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια η παλαιά πόλη δεν υφίσταται. Στα βυζαντινά χρόνια πρέπει να υπήρχε στην περιοχή κάποια εγκατάσταση, όπως μαρτυρούν λιγοστά επιφανειακά ευρήματα²¹.

Λόγω του εντοπισμού της αρχαίας πόλης προτάθηκε να εξεταστεί η δυνατότητα αλλαγής χάραξης ή μικρής μετατόπισης της Συνδετήριας Αρτηρίας του Α. Κ. Μεγαλόπολης με την Περιμετρική Μεγαλόπολης από το Χ.Θ. 1+300 έως το Χ.Θ. 1+950, ώστε αυτή να μη διέρχεται μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο. Ωστόσο, αποφασίστηκε τελικά η όδευση να γίνει με βάση την αρχική χάραξη και να διατηρηθούν σε κατάχωση τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πόλης στο χωριό Περιβόλια της Μεγαλόπολης. Οι εργασίες της αναδόχου κοινοπραξίας συνεχίστηκαν στον χώρο με την κατασκευή τεχνητού επιχώματος επί των στενών ορίων απαλλοτρίωσης του οδικού άξονα, ενώ τα τμήματα της ανεσκαμμένης πόλης βρίσκονται πλέον κάτω από τη συνδετήρια αρτηρία του νέου αυτοκινητοδρόμου²².

¹⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αριθ. ευρ. 6721 (ύψ. 0,074 μ., βάση 0,047 μ.).

¹⁸ Γνωρίζουμε ότι 100 εθελοντές Ορεσθάσιοι βοήθησαν τη Φιγάλεια κατά της Σπάρτης (Pausanias, 8.39.4). Το 479 π.Χ. διήλθαν από την πόλη τα στρατεύματα της Σπάρτης για τις Πλαταιές (Hρόδοτος, IX 11,2. Πλούταρχος, *Αριστ.* Χ7). Το ίδιο συνέβη και με μια μεγάλη στρατιά της Σπάρτης το 418 π.Χ. (Θουκυδίδης V 64.3). Το 472 π.Χ. η περιοχή επέδειξε ολυμπιονίκη.

¹⁹ Ευριπίδης, *Ηλέκτρα*, 1273-1275: «σὲ [ενν. Ορέστη] δ' Ἀρκάδων χρῆ πόλιν ἐπ' Ἄλφειοῦ ῥοαῖς οἰκεῖν Λυκαίου πλησίον σηκώματος· ἐπώνυμος δὲ σοῦ πόλις κεκλήσεται.»

²⁰ Για τη Μεγάλη Πόλη των Αρκάδων βλ. Φριτζίλας 2008β, 29-44. Φριτζίλας 2012α, 270-277, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.

²¹ Για τις μνείες των ιστορικών πηγών συγκεντρωμένες βλ. Nielsen 2004, 525, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.

²² Σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ40/26174/1097/15-03-11 Υπουργική Απόφαση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δάκαρης 1984: Σ. Ι. Δάκαρης, *Κασσώπη, Νεώτερες ανασκαφές 1977-1983*, Ιωάννινα 1984.
- Drakopoulos 1992: E. Drakopoulos, *Aseatis. The Historical Topography of the Plain of Asea*, *Miscelanea Hellenica* 3, Athens 1992.
- Hoepfner – Schwandner 1994: W. Hoepfner – E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Wohnen in der klassischen Polis*, vol. 1, Munich 1994².
- Jost 1974: M. Jost, *Sur les traces de Pausanias en Arcadie*, *RA* 1974, 179-186.
- Karapanagiotou 2010: A. V. Karapanagiotou, *Kyprissia bei Gortynia. Eine Streifenstadt klassischer Zeit im westlichen Arkadien*, στο: H. Frielinghaus – J. Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern, Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag, Beiträge zur Archäologie Griechenlands, 1*, Möhnesee 2010, 127-138.
- Nielsen 2004: T. H. Nielsen, *Arkadia*, στο: M. H. Hansen – T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 505-539.
- Πίκουλας 1988: Γ. Πίκουλας, *Η νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, Αθήνα 1988.
- Pritchett 1982: W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography, IV (Passes)*, *Classical Studies* 28, Berkeley – Los Angeles – London, 1982.
- Φριτζίλας 2008α: Σ. Φριτζίλας, *Μεγαλοπολιτική Χώρα*, *ΑΔ* 63, 2008, *Χρονικά Β'1*, 374-377.
- Φριτζίλας 2008β: Σ. Φριτζίλας, *Αρχαία Μεγαλόπολη*, στο: Σ. Κωσταρίδου – Ι. Λυριτζής (επιμ.), *Πολιτιστικός Τουρισμός στο Λύκαιο Όρος, 1η Διημερίδα 23-24 Μαΐου 2008, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μεγαλόπολης*, Τρίπολη 2008, 29-44.
- Φριτζίλας 2009: Σ. Φριτζίλας, *Μεγαλοπολιτική Χώρα*, *ΑΔ* 64, 2009, *Χρονικά Β'1*, 330-335.
- Φριτζίλας 2010: Σ. Φριτζίλας, *Ορέστειον (Περιβόλια Μεγαλόπολης)*, *ΑΔ* 65, 2010, *Χρονικά Β'1β*, 650-665.
- Φριτζίλας 2011α: Σ. Φριτζίλας, *Περιβόλια Μεγαλόπολης, Ορέστειον*, *ΑΔ* 66, 2011, *Χρονικά Β'1*, 206-220.
- Φριτζίλας 2011β: Σ. Φριτζίλας, *Η αγορά του αρχαίου Παλλαντίου*, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο. Από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 14-17 Απριλίου 2011 / The Agora in the Mediterranean. From Homeric to Roman times, Kos, 14-17 April 2011*, Αθήνα 2011, 125-138.
- Φριτζίλας 2012α: Σ. Φριτζίλας, *Μεγαλόπολη*, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 270-277.
- Φριτζίλας 2012β: Σ. Φριτζίλας, *Μεγαλόπολη – Περιβόλια*, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 126-127.
- Walker 2006: A. S. Walker, *Coins of Peloponnesos, The BCD Collection, Auction LHS 96, May 8-9 2006, LHS Numismatics*, Zürich 2006.
- Williams 1965: H. Williams, *The Confederate Coinage of the Arcadians in the Fifth Century B.C.*, *American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs* 155, New York, 1965.
- Williams 2005: H. Williams, *The exploration of ancient Stymphalos, 1982-2002*, στο: E. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia Held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens, 2005, 397-411.



Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα με το χωριό Περιβόλια και τη θέση των ανασκαφικών τομέων στη συνδετήρια οδική αρτηρία για τη Μεγαλόπολη (σχεδ. Σ. Φριτζίλας/Β. Ζέκιος, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 2. Άποψη της ανασκαφής πηγαδιού στον Τομέα 2 (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Αποψη αρχαίας οδού της νότιας συνοικίας ή Τομέα 1. Οικοδομικές νησίδες 1-5 (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Αποψη αρχαίας οδού της βόρειας συνοικίας ή του Τομέα 2. Οικοδομικές νησίδες 1-3 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Λεπτομέρεια από τη συμβολή δύο δρόμων στον Τομέα 2 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Άποψη της ανασκαφής και στο βάθος η Μεγαλόπολη με το Λύκαιο Όρος (φωτ. Σ. Φριτζίλας, Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας

Η Τεγέα στην ανατολική Αρκαδία υπήρξε κατά την αρχαιότητα μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Πελοποννήσου, γνωστή για το φημισμένο ιερό της Αθηνάς Αλέας. Ένα ακόμη ιερό, έξω από τα τείχη της πόλεως, στη νοτιοδυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Σώστη, έχει ταυτιστεί με το ιερό των καρποφόρων Δήμητρας και Κόρης/Περσεφόνης (Παυσανίας, 8.53.7). Η πρώτη ανασκαφική έρευνα του ιερού έγινε από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία το 1862. Οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν το 1909 και 1910 από τον αρχαιολόγο Κ. Α. Ρωμαιο. Στο φως ήρθαν μεγάλες ποσότητες από πήλινα ειδώλια, καθώς και θραύσματα πήλινων αγαλμάτων αλλά και χάλκινα αγαλμάτια και αγγεία, λύχνοι και κεραμική, καθώς και ορισμένα αναθηματικά ανάγλυφα, τα περισσότερα από τα οποία σήμερα βρίσκονται στα Αρχαιολογικά Μουσεία Τεγέας και Τριπόλεως αλλά και στην Αθήνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα οικοδομικά λείψανα ήταν πενιχρά, και τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από αποθήκη, ενώ χαρακτηριστικοί είναι οι ενεπίγραφοι κέραμοι, ένας από τους οποίους φέρει αναθηματική επιγραφή για την Κόρη, τον Ασκληπιό και την Τύχη. Η θέση του ιερού έξω από την αρχαία πόλη και η έλλειψη μνημειώδους αρχιτεκτονικής αλλά και όσα από τα ευρήματα έχουν δημοσιευθεί σποραδικά, μαρτυρούν το χαρακτήρα του ιερού, που ήταν πιθανότατα ένα Θεσμοφόριο¹.

Το κοροπλαστικό υλικό από τη θέση Άγιος Σώστης καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό ορίζοντα. Κατά την αρχαϊκή περίοδο εμφανίζονται γενικοί και ευρύτατα διαδεδομένοι τύποι ειδωλίων, παρατηρείται μάλιστα επίδραση από άλλα γειτονικά κοροπλαστικά κέντρα στην Πελοπόννησο, όπως της Λακωνίας, και ιδίως της Κορίνθου και του Άργους αλλά και την Αττική. Από τον 5ο αι. π.Χ. ωστόσο ως την πρώιμη ελληνιστική εποχή εμφανίζονται εικονογραφικοί τύποι ειδωλίων που δείχνουν μία μεγαλύτερη σχέση με την ασκούμενη στο ιερό λατρεία, όπως οι υδριαφόροι γυναίκες ή αυτές που μεταφέρουν χοιρίδια, συχνά εδώ συνδυάζοντας τα δύο σύμβολα (εικ. 1). Επιπλέον, η παραγωγή χαρακτηρίζεται από μία εικονογραφική και τυπολογική πολυμορφία, ενώ στην πλειονότητά τους τα ειδώλια απαρτίζονται από γυναικείες μορφές, όπως συμβαίνει συνήθως στα ιερά με τα κοροπλαστικά αναθήματα. Διαπιστώνονται επίσης μυθολογικά θέματα, λίγες ανδρικές μορφές, ειδώλια κουροτρόφων, ομοιώματα ζώων και καρπών, καθώς και μεγάλης κλίμακας αρθρωτές μορφές αλλά και το χαρακτηριστικό για τη λατρεία της Δήμητρας λίκνο το οποίο κρατούσε ένα σχετικά μεγάλο ειδώλιο².

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν οι παρατηρήσεις από την προκαταρκτική μελέτη μέρους του σημαντικού σε αριθμό και άγνωστου μέχρι σήμερα στην ολότητά του κοροπλαστικού υλικού.

Χαρακτηριστικά για τον 7ο ή 6ο αι. π.Χ. είναι τα σανιδόσχημα όρθια ειδώλια με εξέχοντα από το ποδήρες ένδυμα άκρα πόδια και καθηλωμένα στις πλευρές χέρια, που διατηρούνται μόνον κατά το κατώτερο μέρος του σώματος. Στα ειδώλια του Αγίου Σώστη η επιπεδικότητα και η διαμορφωμένη χαμηλή βάση ή η διαπλάτυνση στην κατώτερη απόληξη προσιδιάζουν μάλλον στα κορινθιακά ανάλογα ειδώλια³. Για τα νεότερα από τα ειδώλια της κατηγορίας

¹ Κουπιτώρης κ.ά. 1862. Ρωμαίος 1909, 316-318. Ρωμαίος 1910. Λεβέντη 1994-1995. Karapanagiotou – Leventi 2015. Βλ. επίσης Nagel 2015. Οι συγγραφείς ευχαριστούν θερμά τη V. Mitsopoulos-Leon και την Α. Αλεξανδρίδου για γόνιμες συζητήσεις και πληροφορίες.

² Για τα λίκνα στη λατρεία της Δήμητρας βλ. Brumfield 1997.

³ Βλ. Jenkins 1940, 210-211, αριθ. 56, 60 πίν. 92 (620-570 π.Χ.) 214 αριθ. 81 πίν. 93 (610-530 π.Χ.). Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 108-109 αριθ. 72-73 πίν. 17 (β' μισό 6ου αι. π.Χ.). Ορισμένα προσομοιάζουν και στα αρχαιότερα παραδείγματα του 7ου αι., λ.χ. από το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθρέκα ή την

αυτής διαθέτουμε ειδικότερα ανάλογα παραδείγματα από τις πρόσφατα δημοσιευμένες κόρες της Μαντίνειας του ύστερου βου αι. π.Χ.⁴. Η αποσπασματικότητα των ειδωλίων μας και η έλλειψη της κεφαλής τους δεν μας επιτρέπουν ακριβέστερη χρονολόγηση με βάση τα άλλα στοιχεία της σύνθεσης. Όπως έχει παρατηρηθεί ήδη στην έρευνα, τα ειδώλια αυτού του τύπου που παρουσιάζουν σχέση και με τις πρώτες λίθινες κόρες της μεγάλης πλαστικής, ιδίως την κυρία της Αιχερτε και την Αρτέμιδα της Νικάνδρης, είναι δυνατόν να απεικονίζουν εξίσου θεότητες ή αναθέτριες⁵. Το ανώτερο και κατώτερο μέρος του σώματος από παρόμοιο τύπο πεπλοφόρου, που όμως προέρχονται από δύο διαφορετικά ειδώλια, από το τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ., ανήκει επίσης στη σφαίρα της αρκαδικής παραγωγής (εικ. 2, 3). Παράλληλα συναντάμε και πάλι από τη Μαντίνεια (Γκορτσούλι) και την Ολυμπία⁶.

Οι ένθρονες πεπλοφόροι της Τεγέας, που είναι ιδιαίτερα επιπεδόσχημες και ομοιάζουν με πλακίδια, κατάγονται από τον ύστερο αρχαϊκό αττικό τύπο. Αττικά παραδείγματα έχουμε στον ύστερο 6ο ως και τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., ιδίως από τον Κεραμεικό, την Ελευσίνα και τη Βραυρώνα. Η διάδοσή τους είναι επίσης γνωστή σε πολλά μέρη στην Πελοπόννησο με τοπικές εκδοχές⁷.

Άλλη σειρά ειδωλίων από τον Άγιο Σώστη διατηρεί μόνο τον κορμό με την πολοφόρο κεφαλή από καθιστές μορφές του βου ή 5ου αι. π.Χ. που ανάγονται σε αττικό ή κορινθιακό τύπο, με προβαλλόμενα χέρια και υποδήλωση ή μη του θρόνου⁸. Από καθιστά ειδώλια αττικού τύπου αλλά σε τοπική αρκαδική εκδοχή ως προς τη δομή του προσώπου με τα βαριά και έντονα πλαστικά ανατομικά χαρακτηριστικά, προέρχονται κεφαλές με πόλο και καλύπτρα.

Μία μεγάλη κατηγορία συνιστούν τα αργείου τιρυνθιακού τύπου καθιστά ειδώλια, ιδίως αυτά του λεγόμενου διακοσμητικού ρυθμού, τα οποία απαντούν από το β' μισό του βου αι.⁹. Η ιστάμενη πεπλοφόρος αργείου τύπου, με το εξαιρετικά πλατύ απόπτυγμα (το αναφερόμενο συνήθως στη βιβλιογραφία επίβλημα) που καλύπτει και τα χέρια βρίσκει παράλληλο σε μία αντίστοιχη πεπλοφόρο από την Τίρυνθα¹⁰. Στην Τεγέα τα ειδώλια συνδυάζονται με κεφαλές κορινθιακού τύπου¹¹, υπάρχουν όμως και κεφαλές που μαρτυρούν επίδραση του αργείου εργαστηρίου¹². Μια σειρά από σωζόμενες γυναικείες κεφαλές μαρτυρεί την επιβίωση αυτού του τύπου ειδωλίων στον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 4), με βαριά αυστηρορρυθμικά χαρακτηριστικά αλλά και στοιχεία του τοπικού αρκαδικού εργαστηρίου που εντοπίζονται και σε ορισμένες κεφαλές της Μαντίνειας, του ιερού της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Κοντοβάζαινα και εκείνου της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς¹³.

Ολυμπία της Ηλείας με λακωνική επιρροή αλλά και τους Λουσούς στην Αρκαδία, βλ. Gregarek 1998, 77-78 αριθ. 2-4 πίν. 11.2-5 (660-600 π.Χ.). Alexandropoulou 2009, 193-195, 238-239 αριθ. 2-3 πίν. 17-18 (περί το 600 π.Χ.). Mitsopoulos-Leon 2012, 114 αριθ. 445 πίν. 37. Επίσης, από Αττική, Mitsopoulos-Leon 2009, 65-71 πίν. 13-15.

⁴ Πρβλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 133, 145 αριθ. 8 εικ. 10 (Τύπος Γ, περί το 520 π.Χ.) και 136, 147 αριθ. 16 εικ. 19 (Τύπος ΣΤ, περί το 500 π.Χ.).

⁵ Mitsopoulos-Leon 2009, 65. Πρβλ. Gregarek 1998, υποσημ. 3, 61-64 πίν. 9.

⁶ Πρβλ. Pisani 2006, 319-321 αριθ. 61-64 πίν. 9. Κοντά στον Τύπο ΣΤ στην κατάταξη της Καράγιωργα από τη Μαντίνεια, βλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 136-137, 147 αριθ. 16δ εικ. 21. Alexandropoulou 2009, 193-195, 239-240 αριθ. 4-5 πίν. 18.

⁷ Πρβλ. Breitenstein 1941, 20 αριθ. 179 πίν. 20. Leyenaar-Plaisier 1979, 12-14 αριθ. 7-12 πίν. 2. Vierneisel-Schlörb 1997, 23-39 ιδίως αριθ. 84-85, 88-95 πίν. 19-20 (περί το 480 ή 510-450 π.Χ.). Alexandropoulou 2009, 204-205, 247 αριθ. 24 πίν. 21. Πρβλ. παραδείγματα από τον αποθέτη στο θέατρο του Άργους, 5ου αι. π.Χ.: Guggisberg 1988, 208-209 αριθ. 81 και Μ 12-Μ 13 εικ. 16.

⁸ Πρβλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 235 αριθ. 160-162, 164 πίν. 49. Για κορινθιακά παραδείγματα με πτηνό, Pisani 2006, 316 αριθ. 54 πίν. 8α (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.)

⁹ Πρβλ. πρόσφατα Barfoed 2013.

¹⁰ Frickenhaus 1912, 70 αριθ. 44 πίν. VII.1 (α' μισό του βου αι. π.Χ.). Σύγχρονος τύπος στην Κοπεγχάγη από τη Σικελία: Breitenstein 1941, 24 αριθ. 231 πίν. 23. Ανάλογο παράδειγμα από το ιερό της Αφροδίτης κοντά στο Ωδείο στο Άργος, υστεροδαιδαλικό: Croissant 2009, 159 εικ. 4.

¹¹ Πρόκειται για την Ομάδα F στην κατάταξη του Jenkins 1931-1932, 31-34, ιδίως 34.

¹² Βλ. γενικά για αυτόν τον τύπο Croissant 2009, υποσημ. 10, 161-162 εικ. 29-40. Πρβλ. Barakari-Gleni – Peppara-Papaioannou 1999, 63-64. Για κεφαλές αργείου εργαστηρίου πρβλ. συγκεκριμένα Barakari-Gleni – Peppara-Papaioannou 1999, 63 πίν. 4β.

¹³ Πρβλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 141-142, 148 αριθ. 27-27α εικ. 32. Για κεφαλές από το ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης βλ. Καρδαρά 1988, 49, 51 ιδίως πίν. 22α και 26α-γ. Επίσης, βλ. προτομή από το ιερό της

Τα χαρακτηριστικότερα για τη λατρεία ειδώλια εμφανίζονται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Εδώ συναντάμε τις ένθρονες γυναικείες μορφές με το άνθος στο ένα χέρι ακουμπισμένο στο μέσον του στήθους που απεικονίζουν τις καρποφόρες θεές Δήμητρα και Κόρη και παρουσιάζονται σε ολόκληρες σειρές (εικ. 5)¹⁴. Υπάρχουν επίσης άλλα καθιστά ειδώλια των δύο θεοτήτων που κρατούν καρπό υποδηλώνοντας το λατρευτικό επίθετό τους ή δεν διασώζουν σύμβολο.

Περαιτέρω απαντούν ειδώλια ιστάμενων γυναικείων μορφών από τον ύστερο 6ο και 5ο αι. π.Χ., που μαρτυρούν επιδράσεις από την Αττική και την Κόρινθο. Ο υστεροαρχαϊκός αττικός τύπος της κόρης που κρατεί με το δεξί χέρι στο στήθος άνθος ή καρπό και με το χαμηλωμένο αριστερό χέρι ανασύρει το χιτώνα από την κεντρική παρυφή του στο πλάι αντιπροσωπεύεται και στον Άγιο Σώστη¹⁵. Στον 5ο αιώνα ανήκουν τα δύο πανομοιότυπα ειδώλια γυναικείας μορφής με χιτώνα που κρατεί πτηνό με το δεξί χέρι στο στήθος, ενώ φέρει προς τα εμπρός με ανυψωμένη παλάμη πάνω στο ένδυμα το αριστερό που κανονικά κρατεί ρόδι. Επαναλαμβάνουν ένα πολύ γνωστό κορινθιακό τύπο¹⁶, όπως και το φθαρμένο και ακέφαλο ειδώλιο του τύπου της κόρης Spes με καταγωγή από το ίδιο εργαστήριο¹⁷.

Χαρακτηριστικότερες από την άποψη της λατρευτικής πρακτικής στο τεγεατικό ιερό της Δήμητρας και Κόρης είναι οι υδριαφόροι, ορισμένα δε παραδείγματα με επιμηκυσμένες αναλογίες φτάνουν ως τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Στηρίζουν κατά κανόνα την υδρία με το δεξί χέρι στην κεφαλή, με το αριστερό ανασύρουν προς τα εμπρός το ένδυμα, ή κρατούν προσφορά, συνήθως χοιρίδιο, ή το έχουν χαμηλωμένο στο αντίστοιχο πλευρό.

Πελοποννησιακές επιδράσεις παρουσιάζουν άλλα ειδώλια ιστάμενων πεπλοφόρων με βαρύτερες αναλογίες και συγγένειες στην πτυχολογία με ειδώλια από το Ηραίο της Τίρυνθας αλλά και την Κόρινθο. Συχνά πρόκειται για πεπλοφόρους με χοιρίδιο¹⁸. Ο Guggisberg υποστήριξε ότι μετά το Bitalemi/Gela στη Σικελία οι πεπλοφόροι με χοιρίδιο εμφανίζονται για πρώτη φορά στο αργολικό εργαστήριο στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. σε σχέση με τη λατρεία στο Ηραίο της Τίρυνθας και από εκεί διαδίδονται και στο τοπικό εργαστήριο του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στον Άγιο Σώστη¹⁹. Η υπόθεση αυτή μένει ωστόσο να επιβεβαιωθεί με την ολοκλήρωση της μελέτης του συνόλου του κοροπλαστικού υλικού μας. Το χαρακτηριστικό στις τεγεατικές μορφές είναι η χρήση και της υδρίας και του χοιριδίου ταυτόχρονα στα περισσότερα των παραδειγμάτων (εικ. 1), δεν απαντά όμως ποτέ η δάδα, όπως σε άλλα ιερά Δήμητρας (για παράδειγμα στην Κόρινθο και τη Morgantina με συνδυασμό χοιριδίου και δάδας)²⁰. Παρόμοιο συνδυασμό υδρίας και χοιριδίου γνωρίζουμε από την Αλικαρνασσό, τα Θεάγγελα και την Ιασό στη Μικρά Ασία αλλά και από την Ετρουρία στον 4ο αι. π.Χ. Αντίθετα, ο συνδυασμός αυτών των δύο συμβόλων είναι άγνωστος στη Σικελία²¹.

Ιδιότυπα είναι ορισμένα ειδώλια με γραμμική απόδοση της ελισσόμενης σε ελαφρά λοξή θέση οριζόντιας αναδίπλωσης του ιματίου που συνιστούν τοπική εκδοχή ενός ροδιακού

Αρτέμιδος στους Λουσούς: Mitsopoulos-Leon 2012, 116-117 αριθ. 466 πίν. 40 και κεφαλή ειδωλίου, 113 αριθ. 438 πίν. 36.

¹⁴ Για την εμφάνιση του τύπου της ένθρονης πεπλοφόρου στην Αττική, Vierneisel-Schlörb 1997, 35 αριθ. 113-115 πίν. 23.1-4 (450-425 π.Χ.).

¹⁵ Πρβλ. Mitsopoulos-Leon 2009, 132-135 λ.χ. αριθ. 333-339 και ιδίως αριθ. 371 πίν. 44-45 και 50.

¹⁶ Jenkins 1940, 218-219 αριθ. 97, 101 πίν. 95. Stillwell 1952, 84-88 αριθ. X 1-37 πίν. 15-16, ιδίως αριθ. X 21 πίν. 16. Mitsopoulos-Leon 2012, 119 αριθ. 487, 493-495 πίν. 43.

¹⁷ Jenkins 1940, 218-219 αριθ. 95-96 πίν. 95. Stillwell 1952, 86-88 αριθ. X 4-8 πίν. 15. Alexandropoulou 2009, 198-201, 243-245 αριθ. 14-17 πίν. 20. Mitsopoulos-Leon 2012, 119 αριθ. 485-486 πίν. 43 (γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), με άνθος ή χωρίς στο δεξί που έρχεται στο στήθος.

¹⁸ Πρβλ. Frickenhaus 1912, 77-79, λ.χ. πίν. IX.12, XI.12, XII.1.

¹⁹ Guggisberg 1988, 198-200 και υποσημ. 150-151, 221-222 με υποσημ. 254 για τη διάδοση του τεγεατικού τύπου με το χοιρίδιο και την υδρία στην κεφαλή και στη Λακωνία.

²⁰ Merker 2000, 250-255 και υποσημ. 23, λ.χ. αριθ. H 395, H 397, H 398, H 401, H 402 πίν. 56 (ελληνιστικοί χρόνοι).

²¹ Sguaitamatti 1984, 34, ο οποίος υποστήριξε ότι η παρουσία της υδρίας έχει βέβαια σχέση με την καθαριστική σημασία του νερού σε ιδιαίτερες περιπτώσεις ιερών και δεν αποτελεί καθαυτό σύμβολο μιας μορφής.

προτύπου του δεύτερου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., με διάδοση και στην αττική κοροπλαστική, από όπου δυνατόν να προέρχεται η επιρροή στο αρκαδικό εργαστήριο²².

Η γονιμική ιδιότητα του θεϊκού ζεύγους που λατρεύεται στο ιερό και εκφράζεται με το λατρευτικό επίθετο *καρποφόροι* μεταφέρεται και στους λατρευτές και συγκεκριμένα αποδίδεται με τον τύπο της ιστάμενης πεπλοφόρου, η οποία φέρει στο απόπτυγμα του πέπλου, που εκτείνει με τα δύο χέρια της μπροστά στο σώμα, ένα σύνολο καρπών. Ο τύπος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Αργολίδα²³. Επίσης απαντούν λατρεύτριες με πυξίδες ή φιάλη.

Από το κοροπλαστικό υλικό του Αγίου Σώστη ξεχωρίζουν δύο σειρές ειδωλίων που ανήκουν σε τοπικό εργαστήριο των κλασικών χρόνων. Πρόκειται πρώτον για μια μεγάλη ομάδα γυναικείων μορφών με χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος ή πέπλο και χέρια εκτεινόμενα στα πλευρά. Οι μορφές ανασύρουν τις παρυφές του ενδύματος σαν να παρουσιάζονται στη θεότητα, έφεραν όμως πιθανότατα στην κεφαλή υδρία σε μία κίνηση λατρευτικής προσφοράς αλλά και δεξιοτεχνίας. Σε μία παραλλαγή κρατούν το ένδυμα με το ένα χέρι και με το άλλο στηρίζουν την υδρία στην κεφαλή. Μια δεύτερη ομάδα προβάλλει το άνετο δεξιό σκέλος τεντωμένο προς τα εμπρός, σαν να εκτελεί χορευτική κίνηση (εικ. 6). Πολύ κοντά σε αυτόν τον δεύτερο τύπο βρίσκονται δύο πανομοιότυπα ειδώλια πεπλοφόρου σε ιδιαίτερα χαλαρή στάση, που ανασύρουν τον άζωστο πέπλο με τα δύο χέρια, ακολουθώντας πιστότερα ένα αργείο παράδειγμα του ύστερου 5ου – πρώιμου 4ου αι. π.Χ.²⁴. Μία παραλλαγή συναντάμε επίσης σε πεπλοφόρο με κίνηση βαδίσματος ή χορού που κρατεί με το υψωμένο δεξί υδρία στην κεφαλή.

Απροσδόκητη είναι η παρουσία χειροποίητου ειδωλίου θρηνωδού από το ιερό, που ίσως όμως σχετίζεται με το μυθικό υπόβαθρο της λατρείας, την αρπαγή της Κόρης από τον Άδη και τον θρήνο της πενθούσας μητέρας Δήμητρας. Το συμβάν απηχείται στον Ομηρικό Ύμνο που έχει στενά συνδεθεί στην έρευνα με τα Θεσμοφόρια²⁵. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα του ειδωλίου με αττικό παράδειγμα της τελευταίας δεκαετίας του 6ου αι. π.Χ. από τον αθηναϊκό Κεραμεικό²⁶. Και στα δύο αυτά ειδώλια μήτρα έχει χρησιμοποιηθεί μόνον για το πρόσωπο.

Το επίσης χειροποίητο καθιστό ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής στον τύπο της πλαγγόνας σε περίτεχνο κάθισμα χωρίς ερεισίνωτο, με πόδια που απολήγουν σε κομβία, είναι συμπαγές και ενιαίο, ελλίπες κατά την κεφαλή. Το άκαμπτο πλάσιμο στην απόδοση της ανατομίας, με τα κυλινδρικά άκρα, συνηγορεί σε χρονολόγηση στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. ίσως. Είναι καθαρά λιγότερο εξελιγμένο από το παράδειγμα ενός ζεύγους παρόμοιων ειδωλίων στην Κοπεγγάγη των αρχών του 4ου αι. π.Χ. που αποδίδεται σε αττικό εργαστήριο²⁷. Ο τύπος συνηθίζεται με μορφή αρθρωτής πλαγγόνας ή γυμνής σε μήτρα μορφής ως τα ελληνιστικά χρόνια και παριστάνει πιθανότατα την Αφροδίτη²⁸. Η θεά αυτή είναι εξάλλου γνωστή και ως η εξ Ανατολής Ουρανία που ιππεύει την καμήλα, από δημοσιευμένο ειδώλιο από το ιερό του Αγίου Σώστη²⁹. Μία κεφαλή με φρυγικό κεφαλοκάλυμμα ταιριάζει στην Αρτέμιδα-Βενδίδα αλλά ίσως πρόκειται για Αμαζόνα ή τον Γανυμήδη, με ανάλογο παράδειγμα από την ηλειακή κοροπλαστική³⁰. Η ταναγραϊκή πλαστική στο τεγεατικό ιερό

²² Βλ. τα αττικά παραδείγματα από τον Κεραμεικό, Vierneisel-Schlörb 1997, 17-18 αριθ. 42-43 πίν. 11 (μέσα 5ου αι. π.Χ. ή λίγο μετά).

²³ Guggisberg 1988, 197-198, 222 με συζήτηση για τη διάδοση του εικονογραφικού τύπου από τη Μεγάλη Ελλάδα.

²⁴ Βλ. χαρακτηριστικά το παράδειγμα από τον αποθέτη στο θέατρο του Άργους, Guggisberg 1988, 201 αριθ. 59 εικ. 13.

²⁵ Clinton 1992, 28-37.

²⁶ Vierneisel-Schlörb 1997, 10 αριθ. 26 πίν. 6.

²⁷ Breitenstein 1941, 29 αριθ. 268-269 πίν. 28.

²⁸ Πρβλ. για υστερότερα παραδείγματα με χρήση μήτρας, Αχειλαρά 2005, 241 αριθ. 163 με εικ. (από την Πύρρα, α' μισό 4ου αι.), 321-325 αριθ. 360-374 με εικ. (ελληνιστικά χρόνια). Βλ. και το καθιστό ειδώλιο γυμνής λυρωδού από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. Αχειλαρά 2005, 221 αριθ. 118 και εικ. εξωφύλλου (από την Πύρρα).

²⁹ Αθήνα, ΕΑΜ 4353: Karaghiorga 1969.

³⁰ Froning – Zimmermann-Elseify 2010, 133 αριθ. T 82 πίν. 27 (Γανυμήδης ή Αμαζόνα, ύστερος 5ος ή α' μισό 4ου αι. π.Χ.).

αντιπροσωπεύεται από κεφαλή στο γνωστό τύπο χορεύτριας ή ιστάμενης/καθιστής μορφής, που είναι τυλιγμένη σχεδόν ολόκληρη στο ιμάτιό της, μάλλον από τον 3ο αι. π.Χ.³¹.

Η παραγωγή του τοπικού εργαστηρίου αρχίζει στον 6ο αι. π.Χ. και τελειώνει στον ύστερο 4ο ή την αρχή του 3ου αι. π.Χ., όπως γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις πελοποννησιακών ιερών για αυτού του είδους τα αναθήματα³². Οπωσδήποτε ο βασικός πυρήνας της παραγωγής θα πρέπει να αναγνωρισθεί ως τοπικός με αναφορές και σε άλλα κέντρα κοροπλαστικής τέχνης στην Αρκαδία (Μαντίνεια, Λουσοί). Την ντόπια παραγωγή εξάλλου υποδεικνύουν τα αρχαιολογικά δεδομένα για την κεραμική που προέκυψαν κατά την τελευταία δεκαετία από επιφανειακές έρευνες και από ανασκαφές κεραμικών κλιβάνων κλασικών χρόνων στην Τεγέα³³. Τα αρκαδικά ευρήματα που γνωρίζουμε από τις ευάριθμες δυστυχώς μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις έχουν συνήθως ετερόκλητο μεταξύ τους χαρακτήρα και δεν συνιστούν ενιαία εικόνα. Η κοροπλαστική παραγωγή του Αγίου Σώστη δείχνει σε ένα πρώτο επίπεδο ότι πρόκειται για ένα δευτερεύον εργαστήριο που απορροφά επιδράσεις από όμορες περιοχές και έρχεται σε άμεση ή έμμεση επικοινωνία με τα πρωτοπόρα κεραμικά εργαστήρια όχι μόνον της Πελοποννήσου αλλά και της Αττικής. Απαραγνώριστος είναι ο αρχικά τουλάχιστον εκλεκτικός τυπολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτήρας του τοπικού εργαστηρίου, ο οποίος όμως με την πάροδο του χρόνου και ιδίως στην κλασική περίοδο σταδιακά μειώνεται, καθώς εμφανίζονται γηγενείς τυπολογικές ομάδες.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexandropoulou 2009: A. Alexandropoulou, Die Terrakotten aus den griechischen Grabungen in Olympia, *MDAI(A)* 124, 2009, 187-272.
- Αχειλάρα 2005: Λ. Αχειλάρα, *Η κοροπλαστική της Λέσβου*, Μυτιλήνη 2005.
- Barakari-Gleni – Peppa-Papaioannou 1999: A. Barakari-Gleni – E. Peppa-Papaioannou, A new cult place of the Archaic period in Argos, στο: R. F. Docter – E. M. Moormann (επιμ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology*, Amsterdam 1999, 62-65.
- Barfoed 2013: S. Barfoed, The Mystery of the seated goddess: Archaic terracotta figurines of the Northeastern Peloponnese, στο: H. Thomsen – A. Rathje – K. Bøggild Johannsen (επιμ.), *Vessels and Variety. New Aspects of Ancient Pottery*, Acta Hyperborea 13, Copenhagen 2013, 85-105.
- Breitenstein 1941: N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas, Cypriot, Greek, Etrusco-Italian and Roman. Danish National Museum, Department of Oriental and Classical Antiquities*, Copenhagen 1941.
- Brumfield 1997: A. Brumfield, Cakes in the Liknon: Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, *Hesperia* 66, 1997, 147-172.
- Clinton 1992: K. Clinton, *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries*, Stockholm 1992.
- Cracolici 2005: V. Cracolici, Pottery from the Norwegian Arcadia Survey. A preliminary report, στο: E. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia Held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005.
- Croissant 2009: F. Croissant, Identification d'une déesse. Questions sur l'Aphrodite argienne, στο: C. Prêtre (επιμ.), *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec, Actes du 31e Colloque international organisé par l'UMR Halma-Ipel Université Charles de Gaulle Lille 3, 13-15 décembre 2007*, Kernos Supplément 23, Liège 2009, 181-202.
- Frickenhaus 1912: A. Frickenhaus, I. Die Hera von Tiryns, στο: A. Frickenhaus – W. Müller, *Tiryns I, Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*, Athen 1912, 1-126.
- Froning – Zimmermann-Elseify 2010: H. Froning – N. Zimmermann-Elseify, *Die Terrakotten der antiken Stadt Elis*, Wiesbaden 2010.
- Gregarek 1998: H. Gregarek, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra IV. Die Terrakotten der archaischen und klasischen Zeit, *MDAI(A)* 113, 1998, 75-102.
- Guggisberg 1988: M. Guggisberg, Terrakotten von Argos. Ein Fundkomplex aus dem Theater, *BCH* 112, 1988, 167-234.

³¹ Πρβλ. Leyenaar-Plaisier 1979, 40 αριθ. 64 πίν. 13 (μέσα 4ου αι.π. Χ.). Επίσης, στην Κοπεγχάγη, Breitenstein 1941, 34 αριθ. 301 πίν. 35.

³² Πρβλ. Alexandropoulou 2009, 236 και υποσημ. 339 (Ηλεία, Ηραίο Άργους, Περαχώρα).

³³ Cracolici 2005, 125-126 εικ. 3-4.

- Jenkins 1931-1932: R. J. H. Jenkins, Archaic Argive terracotta figurines to 525 B.C., *BSA* 32, 1931-1932, 23-40.
- Jenkins 1940: R. J. H. Jenkins, Terracottas, στο: H. Payne (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. I. Architecture, Bronzes, Terracottas*, Oxford 1940, 191-255.
- Karaghiorga 1969: Th. Karaghiorga, Die Göttin auf dem Kamel, *MDAI(A)* 84, 1969, 87-102.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Οι κόρες της Μαντινείας, *ΑΔ* 56, 2001, Α' Μελέτες, 127-152.
- Karapanagiotou – Leventi 2015: A. V. Karapanagiotou – I. Leventi, The terracotta figurines from the Haghios Sostis sanctuary at Tegea, στο: Muller – Lafli 2015, 431-436.
- Καρδάρá 1988: X. Π. Καρδάρá, *Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη. Ἱερόν και Μαντεῖον εἰς τήν Β.Δ. Ἀρκαδίαν*, Αθήνα 1988.
- Κόκκου-Βυριδῆ 1999: K. Κόκκου-Βυριδῆ, *Ἐλευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιῶν στό Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνοσ*, Αθήνα 1999.
- Κουπιτῶρησ κ.ά. 1862: Π. Κουπιτῶρησ – Δ. Α. Σαλαμάνοσ – Θ. Κ. Πετμεζάσ, Ἐκθεσισ περί τῆσ κατá τόν Ἅγιον Σῶστην ἀνασκαφῆσ καί τῶν ἐκεῖ εὔρεθέντων ἀρχαίων, *ΑΕ* 1862, 241-244.
- Λεβέντη 1994-1995: I. K. Λεβέντη, Περσεφόνη και Ἐκάτη στην Τεγέα, *ΑΔ* 49-50, 1994-1995, Α' Μελέτες, 83-96.
- Leyenaar-Plaisier 1979: P. G. Leyenaar-Plaisier, *Catalogue de la collection du Musée national des antiquités à Leiden. Les terres cuites grecques et romaines*, Leiden 1979.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999: P. Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα 1999.
- Merker 2000: G. S. Merker. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods*, Corinth XVIII.4, Princeton 2000.
- Mitsopoulos-Leon 2009: V. Mitsopoulos-Leon, *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis Brauronia*, Athen 2009.
- Mitsopoulos-Leon 2012: V. Mitsopoulos-Leon, *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Grabungen 1986-2000*, Sonderschriften Österreichisches Archäologisches Institut 47, Wien 2012.
- Muller – Lafli 2015: A. Muller – E. Lafli (επιμ.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine 2. Iconographie et contextes*, Villeneuve d'Ascq 2015.
- Nagel 2015: A. Nagel, Down-to-earth in Arcadia. Terracotta figurines from a sanctuary of Demeter and Kore in Tegea, στο: Muller – Lafli 2015, 425-430.
- Pisani 2006: M. Pisani, The collection of terracotta figurines of the British School at Athens, *BSA* 101, 2006, 269-368.
- Ρωμαῖοσ 1901: K. A. Ρωμαῖοσ, Ἀνασκαφαί ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἁγίου Σῶστη, *ΠΑΕ* 1909, 316-318.
- Ρωμαῖοσ 1910: K. A. Ρωμαῖοσ, Γενική ἔκθεσισ περί τῶν ἐν Τεγέα ἀνασκαφῶν ἐν ἔτει 1910, *ΠΑΕ* 1910, 274-275.
- Sguaitamatti 1984: M. Sguaitamatti, *L'offrante de porcelet dans la coroplathie géleenne. Étude typologique*, Mainz am Rhein 1984.
- Stillwell 1952: A. N. Stillwell, *The Potters' Quarter. The Terracottas*, Corinth XV.2, Princeton 1952.
- Vierneisel-Schlörb 1997: B. Vierneisel-Schlörb, *Die figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch*, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen 15, München 1997.



Εικ. 1. Ειδώλια υδριαφόρων με χοιρίδια. Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 5665 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 2. Κατώτερο μέρος γυναικείου ειδωλίου. Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 5541 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Ανώτερο μέρος σώματος γυναικείου ειδωλίου. Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 5542 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων. Μουσείο Τεγέας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Ακέφαλο ειδώλιο καθιστής θεότητας με άνθος. Μουσείο Τεγέας αριθ. ευρ. 5606α (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Ακέφαλα γυναικεία ειδώλια. Μουσείο Τεγέας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Γεώργιος Μοστράτος

Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση

Το τέμενος της Αθηνάς Αλέας υπήρξε το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της Τεγέας και ένας από τους ιερότερους χώρους των Αρκάδων¹. Γι' αυτό και ήταν ασφαλές άσυλο, αφού οι διώκτες ποτέ δεν απαίτησαν την απόδοση των ικετών². Ο κλασικός ναός (345-335 π.Χ.)³ αποτελούσε την κορύφωση της λαμπρής σταδιοδρομίας του Πάριου καλλιτέχνη Σκόπα.

Ανατολικό αέτωμα

Στο ανατολικό αέτωμα είχε απεικονισθεί η θήρα του καλυδωνίου κάπρου⁴. Ο Πausanίας (8.45.6-7) παρέδωσε μία λεπτομερή περιγραφή της παραστάσεως, αλλά η θέση του κάπρου και ο αριθμός των κυνηγών δεν είναι ασφαλείς. Κατά τον Pausanias, ο κάπρος βρισκόταν *κατὰ μέσον μάλιστα* του αετώματος, έκφραση που ερμηνεύθηκε με δύο τρόπους, είτε ότι ο κάπρος ήταν ακριβώς στο κέντρο⁵ είτε ότι βρισκόταν περίπου στο κέντρο του αετώματος⁶. Ωστόσο, η λέξη *μάλιστα* απαντά και με τις δύο έννοιες στο έργο του Pausanias. Ο αρχαίος περιηγητής χρησιμοποιεί το *μάλιστα* με τη σημασία του «ακριβώς» στη Νίκη-κεντρικό ακρωτήριο του ναού του Δία στην Ολυμπία (5.10.4) και στην κεντρική μορφή του Δία του ανατολικού αετώματος του ίδιου ναού (5.10.6). Αντιθέτως, όταν ο Pausanias περιγράφει το *Πελοπίον* της Ολυμπίας αναφέρει ότι αυτό εκτείνεται από το μέσον *μάλιστα* του ναού του Δία έως τον οπισθόδομο του (5.13.1). Η ανατολική γωνία του Πελοπίου συμπίπτει με τον έκτο κίονα του ναού του Δία⁷ και όχι με τον έβδομο, όπως θα έπρεπε, ώστε να έχει το *μάλιστα* την έννοια του «ακριβώς». Για το Ολυμπείον των Αθηνών, ο Pausanias αναφέρει ότι ο

¹ Η παρούσα ανακοίνωση απορρέει από τη διδακτορική διατριβή μου με τίτλο *Οι Αετωματικές Συνθέσεις των Πελοποννησιακών Ναών του 4ου αιώνα π.Χ.: Εικονογραφία, Ερμηνεία και Αποκατάσταση* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2013). Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στους επόπτες καθηγητές Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, Άγγελο Δεληβορριά και Βασίλη Λαμπρινουδάκη για την έμπνευση, δημιουργική κριτική και καθοδήγησή τους, καθώς και το Κοινοφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» για τη χορήγηση υποτροφίας. Ευχαριστώ τους Νικόλαο Καλτσά και Ελένη Κουρίνου-Πίκουλα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), Μιχάλη Πετρόπουλο, Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Γρηγόρη Γρηγορακάκη, Ευγενία Ζούζουλα και Ελένη Μαθιουδάκη (πρώην ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α.) για τη μελέτη και φωτογράφιση των γλυπτών· τους καθηγητές Sir John Boardman και Andrew F. Stewart για την άδεια δημοσίευσής των εικόνων· τον αρχιτέκτονα Στέλιο Πανταζόπουλο για την εκπόνηση των σχεδίων των προτεινόμενων αποκαταστάσεων και τους Κωνσταντίνο Ανανιάδη, Έλενα Βλαχογιάννη, Μαίρη Γκιτάκη, Ντόρα Κατσωνοπούλου, Dorothy King, Martin Kronthaler, Θάνο Νάτση και Andrew F. Stewart για χρήσιμες συμβουλές και διευκολύνσεις. Το ίδιο θέμα παρουσιάστηκε σε πιο ανεπτυγμένη μορφή στο Γ' Διεθνές Συνέδριο «Σκόπας ο Πάριος», Παροικιά Πάρου 11-14.6.2010 (βλ. Mostratos 2013).

² Για παράδειγμα, η ιέρεια της Ήρας στο Άργος Χρυσής (Paus. 2.17.7) και οι Σπαρτιάτες βασιλείς Pausanias και Λεωτυχίδης (Paus. 3.5.6, 3.7.9-1).

³ Norman 1980, 88-96. Norman 1984, 191-194.

⁴ Διαστάσεις αετωμάτων: μέγ. ύψος: 1,90 μ., μήκος: 16,45 μ. (Dugas κ.ά. 1924, 26. Stewart 1977, 14), πλάτος: 0,62-0,70 μ. (Stewart 1977, 56, 158 υποσημ. 59). Κλίση καταέτιου γείσου: 13° (Stewart 1977, πίν. 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Pakkanen 1998, 9 εικ. 2).

⁵ Furtwängler 1892, 107. Neugebauer 1913, 3-7, 12. Lapalus 1947, 209-210, 293, 454. Picard 1954, 166. Pollitt 1965, 142. Pollitt 1990, 96. Boardman κ.ά. 1967, 441 (J. Dörig). Stewart 1977, 51-53, 61-62 πίν. 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Muller-Dufeu 2002, 465. Moggi – Osanna 2003, 245.

⁶ Welcker 1849, 199, 200. Brunn 1853, 323. von Urlichs 1863, 19. Treu 1881, 403. Gardner 1910, 180. Dugas κ.ά. 1924, 84, 106-108. Frazer 1965, 427, 428. Chamoux 1979a, xvi. Chamoux 1981, 12. Stupperich 1980, 282. Svenson-Evers 1996, 390 και υποσημ. 2. Rolley 1999, 268.

⁷ Βλ. Βαλαβάνης 2004, 160-161 εικ. 217.

περίβολός του έχει μήκος *μάλιστα τεσσάρων σταδίων* (1.18.6). Ο περίβολος έχει μήκος 668 μ.⁸ και όχι 740 μ., όπως θα έπρεπε, αν το *μάλιστα* σήμαινε «ακριβώς». Επίσης, ο Πausanias αναφέρει ότι το σχήμα της Σαρδηνίας *μάλιστα* *ἐστίν* με εκείνο του ανθρώπινου πέλματος (10.17.1), δηλαδή είναι περίπου ίδιο, μοιάζει με πέλμα και για αυτό οι Έλληνες αποκαλούσαν το νησί *Ίχνοῦσσα*, δηλ. Πατούσα. Επομένως, κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να θεωρηθεί τελεσίδικο και η λέξη *μάλιστα* στο κείμενο του Πausanias θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με βάση τα συμφραζόμενά της.

Αλληλένδετο πρόβλημα αποτελεί η αναφορά του Πausanias ότι από τη μία πλευρά του κάπρου –πιθανώς στην αριστερή κερκίδα– υπήρχαν εννέα κυνηγοί (Αταλάντη, Μελέαγρος, Θησεύς, Τελαμών, Πηλεύς, Πολυδεύκης, Ιόλαος, Πρόθους, Κομήτης), ενώ από την άλλη πλευρά –πιθανώς στη δεξιά κερκίδα– έξι (Αγκαίος, Έποχος, Κάστωρ, Αμφιάραος, Ιππόθους, Πειρίθους). Όσοι ερευνητές ερμήνευσαν το *μάλιστα* ως «ακριβώς», αποκαθιστώντας τον κάπρο στο κέντρο της συνθέσεως, βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη δυσαρμονία του αριθμού των μορφών στις δύο κερκίδες. Για να επιλυθεί το πρόβλημα αυτό, ο Welcker υπέθεσε ότι η περιγραφή του Πausanias δεν είναι πλήρης και ότι θα πρέπει να συμπληρωθούν τρεις ανδρικές μορφές στη δεξιά κερκίδα, τα ονόματα των οποίων πιθανότατα παραλείφθηκαν κατά λάθος από μεταγενέστερους αντιγραφείς του χειρογράφου⁹. Το μειονέκτημα μίας τέτοιας θεωρήσεως είναι εμφανές στις δύο αποκαταστάσεις του Stewart (εικ. 1α, 2α): το αέτωμα είναι υπερπλήρες, περιλαμβάνοντας δεκαοκτώ ανθρώπινες μορφές, με τον κάπρο στο μέσον. Εντούτοις, είναι σαφές ότι στην αριστερή γωνία δεν χωρούν επιπλέον τέσσερις κυνηγοί, ούτε στη δεξιά γωνία δύο κυνηγοί.

Για τους παραπάνω λόγους, θεωρώ ως πιθανότερη την ερμηνεία του *μάλιστα* ως «περίπου» και για αυτό αποκαθιστώ τον κάπρο¹⁰ αμέσως δεξιά από τον άξονα του αετώματος, κινούμενο προς τα αριστερά του θεατή (εικ. 3). Στην αθέατη (δεξιά) πλευρά του κεφαλιού του κάπρου υπάρχουν δύο οπές για την αγκύρωσή του στο τύμπανο του αετώματος μέσω οριζόντιων, μεταλλικών τενόντων και όχι για την προσήλωση λογχών ή βελών¹¹, ενός εφορμώντα σκύλου¹² ή κάθετων μεταλλικών στηριγμάτων¹³. Η σύνθεση θα περιελάμβανε ασφαλώς κυνηγετικούς σκύλους¹⁴. Η Αταλάντη, ως πρωταγωνίστρια του κυνηγιού, θα κατείχε την τιμητική θέση αριστερά από τον άξονα της συνθέσεως και πολύ κοντά στο κέντρο. Θα έφερε χιτώνα με ιμάτιο και λόγχη στο δεξιό χέρι¹⁵. Το κενό ανάμεσα στην ηρωίδα και τον κάπρο ίσως πληρωνόταν από ένα δέντρο¹⁶, βάσει ενός τεγεατικού νομίσματος (περ. 200 μ.Χ.)¹⁷.

Για την εύρυθμη κατανομή των μορφών προτείνω να συμπληρωθούν δύο κυνηγοί στη δεξιά κερκίδα, ο Κηφεύς και ο Ιάσων¹⁸. Οι ήρωες ίσως παισίωναν τον κάπρο, ο οποίος θα έτρεχε ανάμεσά τους. Στον Κηφέα ίσως ανήκει άνω τμήμα ανδρικού κορμού. Ο δεξιός

⁸ Παπαχατζής 1994, 276 υποσημ. 1.

⁹ Welcker 1849, 200, ακολουθούμενος από τον Stark 1864, 419.

¹⁰ Για το κεφάλι του κάπρου, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (στο εξής ΕΑΜ), αριθ. ευρ. 178: Milchhöfer 1879, 134 αριθ. 26 (κεφάλι ταύρου). Milchhöfer 1880, 190-191. Neugebauer 1913, 6. Dugas κ.ά. 1924, 84-86 αριθ. 3 πίν. CVIII. Richter 1930, 24-25 πίν. 37 εικ. 116. Picard 1954, 166-167 εικ. 78. Stewart 1977, 14-15 αριθ. 5, 51 πίν. 5α, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν.

¹¹ Κατά τους Milchhöfer 1880, 190-191. Καββαδία 1890-1892, 154-155 αριθ. 178. Καστριώτη 1908, 38 αριθ. 178 και Staïs 1910, 32 αριθ. 178-180.

¹² Κατά τον Treu 1881, 400-401.

¹³ Κατά τους Dugas κ.ά. 1924, 85.

¹⁴ Κεφάλι σκύλου, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 89: Dugas κ.ά. 1924, 86 αριθ. 5 πίν. CIX:F. Stewart 1977, 15 αριθ. 6, 51 πίν. 5 b-c, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Κορμός σκύλου, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 2400: Stewart 1977, 15 αριθ. 7, 51 πίν. 6α, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν.

¹⁵ Άνω κορμός γυναικείας μορφής με δύο τόρμους για τη στερέωση του κεφαλιού και του δεξιού βραχίονα, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 2397 (εσφαλμένος αριθ. ευρ. 2297): Stewart 1977, 16 αριθ. 8, 51, 156 υποσημ. 22 πίν. 6 b-c, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Για την εικονογραφία της Αταλάντης βλ. LIMC II, 1984, 940-950 s.v. Atalante (J. Boardman), 941-942.

¹⁶ Stewart 1977, 137 αριθ. 22 πίν. 29α.

¹⁷ Paris, Bibliothèque Nationale: Mionnet 1807, 256 αριθ. 75. Imhoof-Blumer – Gardner 1885-1887, πίν. 5,20. Frazer 1965, 429 εικ. 44. Παπαχατζής 1998, 391 εικ. 434.

¹⁸ Για την επιλογή των δύο ηρώων βλ. Stewart 1977, 61.

βραχίονας θα ήταν λυγισμένος, υψωμένος εμπρός από το στήθος, κρατώντας ξίφος ή ρόπαλο¹⁹. Στον Ιάσονα αποδίδω άνω τμήμα ανδρικού κορμού²⁰, αποσυσχετιζοντάς το από ένα κάτω τμήμα ανδρικού κορμού²¹, λόγω διαφορετικών αναλογιών και κινήσεων²². Ο ήρωας θα έστρεφε τα νώτα στον θεατή, κρατώντας δόρυ. Δεξιότερα, θα βρισκόταν ο Αγκαίος, βαριά πληγωμένος και πεσμένος στο έδαφος, έχοντας αφήσει το τσεκούρι του, υποβοηθούμενος από τον Έποχο. Στη συνέχεια, θα βρίσκονταν οι Κάστωρ, Αμφιάραος, Ιππόθους και Πειρίθους. Σε κάποιον από τους τρεις τελευταίους ίσως ανήκει κεφάλι νέου άνδρα με λοξή απολάξευση στο κρανίο για την εφαρμογή του στο καταέτιο γείσο του αετώματος²³. Αριστερά από την Αταλάντη θα βρίσκονταν οι Μελέαγρος, Θησεύς και Πηλεύς²⁴, ο οποίος θα συμπαραστεκόταν στον πληγωμένο Τελαμώννα. Στη συνέχεια, θα βρίσκονταν οι Πολυδεύκης, Ιόλαος, Πρόθους και Κομήτης. Συνεπώς, η σύνθεση θα περιελάμβανε δεκαεπτά μορφές, εκτός του κάπρου και των σκύλων.

Δυτικό αέτωμα

Το δυτικό αέτωμα απεικόνιζε τη μάχη Τηλέφου και Αχιλλέα στην πεδιάδα του ποταμού Καϊκού, σύμφωνα με τη λακωνική διατύπωση του Πausανία (8.45.7). Οι αποκαταστάσεις των Dörig, Δεληβορριά και η δεύτερη αναπαράσταση του Stewart (εικ. 2β) δε φαίνονται πειστικές²⁵. νομίζω πως θα ήταν οδυνηρό για τους Τεγεάτες να βλέπουν τον επιφανέστερο ήρωά τους πεσμένο στο έδαφος και πληγωμένο από τον Αχιλλέα. Για το λόγο αυτό, επικροτώ το σκεπτικό της πρώτης αποκαταστάσεως του Stewart (εικ. 1β)²⁶: το αέτωμα θα απεικόνιζε τη στιγμή της ακινητοποίησης του Τηλέφου από τη διονυσιακή άμπελο, ενώ ο Αχιλλεύς θα ετοιμαζόταν να τον πλήξει με το δόρυ (εικ. 4).

Η επιφάνεια της Αθηνάς²⁷, του Διονύσου²⁸ ή του Ηρακλή²⁹ στο αέτωμα, διατυπωμένη από την παλαιότερη έρευνα, φαίνεται περιττή, διότι δεν αναφέρεται σε καμία εκδοχή του μύθου ούτε τεκμηριώνεται από την υλική μαρτυρία.

Το απολεσθέν λόγω κλοπής κεφάλι νέου άνδρα με λεοντή και πρησμένα αυτιά³⁰ ταυτιζόταν επί μακρόν με τον Ηρακλή³¹. Ωστόσο, η ταύτισή του με τον Τήλεφο φαίνεται

¹⁹ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 65: Dugas κ.ά. 1924, 93 αριθ. 21 εικ. 35 πίν. 105. Stewart 1977, 18-19 αριθ. 11, 52, 156 υποσημ. 25 πίν. 9a-b, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. (Κηφεύς ή Ιάσων).

²⁰ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 64: Stewart 1977, 19 αριθ. 12 πίν. 9c, 10.

²¹ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 1309: Stewart 1977, 19-21 αριθ. 13, 52 πίν. 9c, 11.

²² Dugas κ.ά. 1924, 134-136 εικ. 41 πίν. CIII, CIV (κατά Berchmans). Marcadé 1986, 318. Υπέρ της συσχέτισεως των δύο θραυσμάτων: Neugebauer 1913, 38-39. Dugas κ.ά. 1924, 93-94 αριθ. 22 πίν. CIII, 94-96 αριθ. 23 εικ. 41 πίν. CIV (Κάστωρ από τη δεξιά κερκίδα του ανατολικού αετώματος). Picard 1934, 418 (Κάστωρ από τη δεξιά κερκίδα του ανατολικού αετώματος). Picard 1935, 501 υποσημ. 5. Picard 1954, 184-185 (Τήλεφος από τη δεξιά κερκίδα του δυτικού αετώματος). Stewart 1977, 19-21 αριθ. 13, 52 πίν. 9c, 11, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. (Ιδας από τη δεξιά κερκίδα του ανατολικού αετώματος).

²³ EAM, αριθ. ευρ. 179: Neugebauer 1913, 32-33 (Ιππόθους ή Πειρίθους). Dugas κ.ά. 1924, 91-92 αριθ. 17 πίν. CII. B. Stewart 1977, 16-18 αριθ. 9, 51-52 πίν. 7. 8a, 38c-d, 52b-c, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. (Αμφιάραος).

²⁴ Κάτω τμήμα ανδρικού κορμού, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 66: Dugas κ.ά. 1924, 96-97 αριθ. 24 εικ. 38 πίν. CV. Picard 1934, 418 (Έποχος). Stewart 1977, 21 αριθ. 14, 52-53 πίν. 12a-b, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. (Πολυδεύκης ή πιθανότερα Πηλεύς).

²⁵ Boardman κ.ά. 1967, 441 εικ. 169 (J. Dörig): εσφαλμένος αντικατοπτρισμός σχεδίου. Delivorrias 1973, 113-135. Stewart 1982, 35-39, πρόσθετος πίν.

²⁶ Stewart 1977, 53-57, 63-66 πίν. 53.

²⁷ Picard 1935, 501, 502. Picard 1954, 182, 183, 185. Lapalus 1947, 210, 454. Delivorrias 1973, 113-135.

²⁸ Picard 1933, 395. Picard 1935, 488-497, 501-502. Picard 1954, 173-183. Lapalus 1947, 210, 454. Bauchhenss-Thüriedl 1971, 37-38, 102 υποσημ. 208, 209. Delivorrias 1973, 113-135.

²⁹ Picard 1935, 497, 501. Picard 1954, 180, 182-184, 186. Lapalus 1947, 210, 454. Boardman κ.ά. 1967, 441 εικ. 169 (J. Dörig): εσφαλμένος αντικατοπτρισμός σχεδίου. Bauchhenss-Thüriedl 1971, 37-38, 102 υποσημ. 208-209. Delivorrias 1973, 113-135. Chamoux 1981, 13-15. Queyrel 2005, 108.

³⁰ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 60 (εκλάπη στις 5.8.1992).

³¹ Neugebauer 1913, 34-38. Dugas κ.ά. 1924, 87-88 πίν. XCIX:A, C:A-C. Picard 1926, 81-82 εικ. 37. Boardman κ.ά. 1967, 440-441 εικ. 169 (J. Dörig): εσφαλμένος αντικατοπτρισμός σχεδίου, ο υπομνηματισμός της εικ. 170

πειστικότερη. Όντας ο σπουδαιότερος Τεγεάτης ήρωας³², ο πιο αγαπητός γιος του Ηρακλή, και έχοντας μεγάλη φυσιογνωμική ομοιότητα με τον πατέρα του³³, ο Τήλεφος δανείζεται τη λεοντή για να υποδηλώσει την ηρωική καταγωγή του και να διακρίνεται από όλους τους οπλίτες³⁴. Τα πρησμένα αυτιά δεν αποτελούν εικονογραφικό στοιχείο αποκλειστικά του Ηρακλή αλλά γενικώς σηματοδοτούν τον αγωνιστή³⁵. Αντιθέτως, ένα κεφάλι γενειοφόρου Ηρακλή, το οποίο ο Δελιβορριάς απέδωσε στο αέτωμα³⁶, θα πρέπει να αποκλεισθεί λόγω εικονογραφικού πλεονασμού· δεν μπορούν να συνυπάρχουν στην ίδια σύνθεση δύο μορφές, το κεφάλι των οποίων θα έφερε λεοντή³⁷. Στον Τήλεφο πιθανώς ανήκει κάτω τμήμα ανδρικού κορμού³⁸. Ο ήρωας θα βρισκόταν αριστερά από τον άξονα, στην τιμητική θέση (εικ. 1β4), διότι κέρδιζε τη μάχη πριν την εκβλάστηση της αμπέλου. Στο δεξί κατεβασμένο χέρι θα κρατούσε δόρυ, ενώ στο αριστερό υψωμένο ασπίδα ή κλαδί της αμπέλου, προσπαθώντας να απαγκιστρωθεί από αυτήν. Δεξιά από τον άξονα θα βρισκόταν ο Αχιλλεύς αλλά χωρίς να στρέφει τα νώτα στον θεατή, όπως στην πρώτη αναπαράσταση του Stewart (εικ. 1β). Το κεφάλι Michel de Bry³⁹, το οποίο ο Stewart απέδωσε στον Αχιλλέα της αναθεωρημένης αναπαραστάσεως (εικ. 2β), αποδείχθηκε τελικώς κίβδηλο⁴⁰, διότι αντιγράφει με εσφαλμένο τρόπο ένα αυθεντικό κεφάλι νέου, κρανοφόρου άνδρα από την ίδια σύνθεση⁴¹. Το κεφάλι αυτό θα εφραπτόταν στο δεξιό καταέτιο γείσο, όπως συνάγεται από την κλίση της αποτιμήσεως στο κρανίο, και θα ανήκε σε οπλίτη, ο οποίος θα εφορμούσε για να υπερασπιστεί έναν ηττημένο συμπολεμιστή του⁴². Στον τελευταίο ίσως ανήκει κεφάλι νέου, κρανοφόρου άνδρα⁴³. Ωστόσο, η θέση του στη δεξιά κερκίδα δεν είναι βέβαιη, διότι θα μπορούσε να βρίσκεται εξίσου πιθανώς στην αριστερή. Ο Πάτροκλος θα πρέπει να τοποθετηθεί ακριβώς δίπλα στον σύντροφό του, Αχιλλέα. Το κάτω τμήμα ανδρικού κορμού⁴⁴ –το οποίο η παλαιότερη έρευνα απέδιδε στο ανατολικό αέτωμα, όπως αναφέρθηκε– νομίζω ότι προέρχεται από το δυτικό. Η μορφή, τοποθετημένη πιθανώς στην αριστερή κερκίδα, θα απεικόνιζε οπλίτη, ο οποίος θα έστρεφε τα νώτα στον θεατή, όπως μαρτυρεί η αμελέστερη επεξεργασία της πρόσθιας όψεως. Ο δεξιός βραχίονας ίσως ήταν υψωμένος, κρατώντας δόρυ. Το πουντέλο στο αριστερό ισχίο πιθανώς θα στήριζε τον αριστερό βραχίονα, ο οποίος λυγισμένος στον αγκώνα, θα κρατούσε ασπίδα. Η σύνθεση θα πλαισιωνόταν από προσωποποιημένους τοπογραφικούς προσδιορισμούς. Τμήμα κεφαλιού⁴⁵ και κορμού ανακεκλιμένης γυναικείας μορφής⁴⁶ πιθανώς

αναφέρεται σε κεφάλι οπλίτη, ΕΑΜ, αριθ. ευρ. 180. Chamoux 1979α, xvi. Chamoux 1979β, 564. Chamoux 1981, 13-14.

³² Πανσ. 8.45.3, 8.45.6, 8.47. 4, 8.48.1, 8.53.9. Picard 1954, 149-191, ιδίως 160 υποσημ. 3, 176-177.

³³ Πανσ. 10.28.8. Roscher 1916-1924, 274-308 s.v. Telephos (J. Schmidt), 282. Picard 1954, 176.

³⁴ Gardner 1910, 184. Bieber 1961, 24. Delivorrias 1973, 121-127 εικ. 2-4. Delivorrias 1974, 196. Stewart 1977, 22-23 αριθ. 16, 53-54 πίν. 13, 14a-b, 52b-c, 53. Stewart 1982, 36, πρόσθετος πίν. LIMC IV, 1988, 738-796 s.v. Herakles: Classical Greek/Roman (O. Palagia), 789-790 αριθ. 1309: Ηρακλής/Τήλεφος. LIMC VII 1, 1994, 856-870 s.v. Telephos (H. Heres – M. Strauß) 866 αριθ. 49, και σχεδόν από όλη τη σύγχρονη έρευνα.

³⁵ Πρβλ. το αριστερό (πρωτότυπο) πρησμένο αυτί ενός Νιοβίδη, Φλωρεντία, Galleria Uffizi, αριθ. ευρ. 302: Amelung 1897, 124-125 αριθ. 182 (248). Arndt – Lippold 1932 πίν. 315b. Mansuelli 1958, 114-116 αριθ. 74.

³⁶ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 48: Delivorrias 1973, 131-135. Delivorrias 1974, 196-197.

³⁷ Marcadé 1986, 320 υποσημ. 10. Το κεφάλι αποσυσχετίστηκε από το δυτικό αέτωμα ήδη από τους Stewart (1977, 115, 157 υποσημ. 40 πίν. 47a). Chamoux (1981, 13 υποσημ. 20) και LIMC IV, 1988, 738-796 s.v. Herakles: Classical Greek/Roman (O. Palagia), 790 αριθ. 1313.

³⁸ Stewart 1977, 29 αριθ. 26, 55-56 πίν. 19c-d, 53.

³⁹ Malibu, J. Paul Getty Museum, αριθ. ευρ. 79.AA.7: Chamoux 1979α, xvi-xvii. Chamoux 1979β, 564. Chamoux 1981, 1-10.

⁴⁰ Hafner 1984, 27-32 εικ. 7. 11. Palagia 1984, 278. Stewart 1990, 345 αριθ. 15, 4. True 2002, xx-xxi εικ. 12.

⁴¹ ΕΑΜ, αριθ. ευρ. 180: Milchhöfer 1879, 133-134 αριθ. 24 (έργο ελληνιστικής εποχής). Treu 1888, 22 αριθ. 4-5 πίν. 35, 4-5. Neugebauer 1913, 33-34. Dugas κ.ά. 1924, 89-90 αριθ. 9 πίν. CII:A.

⁴² Stewart 1977, 23-24 αριθ. 17, 55 πίν. 14c-d, 15, 35c-d, 52a-c, 53.

⁴³ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 154, πρώην αριθ. ευρ. 61: Neugebauer 1913, 38. Dugas κ.ά. 1924, 88-89 αριθ. 8 πίν. XCIX:B, CI:A-B. Stewart 1977, 24-25 αριθ. 18, 55 πίν. 16, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Στην ίδια μορφή ίσως ανήκει θραύσμα ποδιού, λυγισμένου στο γόνατο, πάνω σε πλίνθο (Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 71): Dugas κ.ά. 1924, 100 αριθ. 54 πίν. CVIII:C.

⁴⁴ Βλ. υποσημ. 21.

⁴⁵ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 3276: Stewart 1977, 25-26 αριθ. 19, 55 πίν. 17a, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν.

ανήκουν στη μορφή της Τευθρανίας από την αριστερή γωνία⁴⁷. Αντίστοιχη ανακεκλιμένη μορφή στη δεξιά γωνία ίσως απεικόνιζε τον ποταμό Κάικο⁴⁸. Η παρουσία της Ιέρας/Ιεράς⁴⁹ φαίνεται περιττή, αφού στον *Ἡρωικό* (2.14-18) του Φιλοστράτου η σωτηρία του Τηλέφου αποδίδεται σε Μυσούς στρατιώτες. Η σύνθεση θα περιελάμβανε πιθανώς δεκατέσσερις μορφές.

Ακρωτήρια

Τα κεντρικά ακρωτήρια ήταν φυτομορφικά⁵⁰ (εικ. 1-2). Στα γωνιακά ακρωτήρια του ανατολικού αετώματος ο Stewart απεκατέστησε Δρυάδες, δηλαδή νύμφες των αρκαδικών δασών, οι οποίες θα στεφάνωναν τους κυνηγούς⁵¹ (εικ. 1α, 2α). Στα γωνιακά ακρωτήρια του δυτικού αετώματος ο ίδιος ερευνητής απεκατέστησε Νίκες ως αγγελιαφόρους ελπίδας ή διασώστριες του Τηλέφου⁵² (εικ. 1β, 2β). Το μειονέκτημα στις αναπαραστάσεις του Stewart είναι ότι οι Νίκες δεν κρατούν τα συνήθη σύμβολά τους, στεφάνι και ταινία. Για τον λόγο αυτό, στα γωνιακά ακρωτήρια του ανατολικού αετώματος αποκαθιστώ Νίκες, οι οποίες ίπτανται για να στεφανώσουν τους νικητές, Αταλάντη και Μελέαγρο⁵³ (εικ. 5). Στα γωνιακά ακρωτήρια του δυτικού αετώματος αποκαθιστώ διασώστριες ή θεραπευτικές Αύρες, οι οποίες θα κρατούσαν την παρυφή του ανεμιζόμενου ιματίου τους⁵⁴. Θα ήταν σταλμένες από την Αθηνά Αλέα, προοιωνίζοντας την τελική διάσωση του Τηλέφου και την επούλωση της πληγής του (εικ. 6).

Ερμηνεία των αετωματικών συνθέσεων

Τα θέματα των εναετίων συνθέσεων ήταν ταυτοχρόνως τοπικά και πανελλήνια. Η θήρα του Καλυδωνίου κάπρου ήταν πασίγνωστος μύθος αλλά συνδεόταν άμεσα με την Τεγέα και τον ίδιο τον ναό, διότι δόξαζε τη νικητήρια συμμετοχή της Τεγεάτισσας ηρωίδας Αταλάντης. Τα έπαθλά της –οι χαυλιόδοντες και η δορά του κάπρου– ήταν εκτεθειμένα προς θαυμασμό

⁴⁶ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 194: Dugas κ.ά. 1924, 90 αριθ. 10, 105 εικ. 34 πίν. CVII:C-D. Stewart 1977, 26 αριθ. 20, 55 πίν. 17b.

⁴⁷ Picard 1954, 185. Delivorrias 1973, 114-115 (Τευθρανία/Μυθή). Stewart 1977, 26 αριθ. 20, 55 πίν. 17b, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν.

⁴⁸ Stewart 1977, 64. Stewart 1982, πρόσθετος πίν.

⁴⁹ Κατά τους Delivorrias 1973, 114-115. Stewart 1982, 36 πρόσθετος πίν. *LIMC* V 1, 1990, 421-423 s.v. Hiera (E. Simon), 422.

⁵⁰ Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 304α, 305α, 1303, 2310, 3342, 3347, 5310: Dugas κ.ά. 1924, 29 εικ. 10 πίν. XII-XIV, LXXXIX:C. Gropengiesser 1961, 29-42, 48-9, 51 πίν. 22-29. Stewart 1977, 9, 153-154 υποσημ. 11 πίν. 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Danner 1989, 15 αριθ. 89.

⁵¹ Τμήμα γυναικείου κορμού, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 59. Αταλάντη του ανατολικού αετώματος: Curtius 1904, 78-79 και υποσημ. 76. Neugebauer 1913, 11-22. Dugas κ.ά. 1924, 80-84 αριθ. 1 εικ. 31 πίν. XCVI-XCVIII:A. Νύμφη ή Μούσα από τον διάκοσμο του βωμού: Picard 1933, 411-412, 414-417. Picard 1934, 413. Picard 1954, 162, 170 υποσημ. 2, 196-201. Τμήμα άκρου δεξιού χεριού που κρατάει δύο αντικείμενα, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 56 και 3257: Neugebauer 1913, 21-22. Dugas κ.ά. 1924, 120 αριθ. 98 πίν. CXI:A, CXV:B. Stewart 1977, 8, 9-11 αριθ. 1-2, 49, 60 πίν. 1-2d, 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Marcadé 1986, 322-323. Danner 1989, 27 αριθ. 168 πίν. 29, 55, 77.

⁵² Τμήμα γυναικείου κορμού, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 2388 (εσφαλμένος αριθ. ευρ. 2288): Χρήστου – Δημακοπούλου 1965, 170 πίν. 151α-γ. Daux 1968, 808-810 εικ. 1-3. Τμήμα γυναικείου κεφαλιού, Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 5685 (εσφαλμένος αριθ. ευρ. 61). Αταλάντη του ανατολικού αετώματος: Dugas κ.ά. 1924, 124-125 αριθ. 106 πίν. CXVI. Pfuhl 1928, 35-36. Picard 1926, 141. Picard 1934, 414. Picard 1954, 162-163. Αντιθέτως, Stewart 1977, 8, 9, 11-13 αριθ. 3-4, 49-50, 59-60, 64 πίν. 3. 4. 53. Stewart 1982, πρόσθετος πίν. Danner 1989, 20 αριθ. 120, 45 πίν. 13.

⁵³ Στη Νίκη-αριστερό ακρωτήριο του ανατολικού αετώματος αποδίδω τμήμα γυναικείου κεφαλιού [Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 5685 (εσφαλμένος αριθ. ευρ. 61)], τμήμα γυναικείου κορμού [Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 2388 (εσφαλμένος αριθ. ευρ. 2288)] και τμήμα άκρου δεξιού χεριού που κρατάει δύο αντικείμενα (Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 56 και 3257).

⁵⁴ Στη διασώστρια ή θεραπευτική Αύρα-αριστερό ακρωτήριο του δυτικού αετώματος αποδίδω τμήμα γυναικείου κορμού (Μουσείο Τεγέας, αριθ. ευρ. 59).

στον σηκό του ναού⁵⁵. Η πρωταγωνιστική θέση της Αταλάντης ανάμεσα σε πολλούς φημισμένους ήρωες θα προπαγάνδιζε την υπερηφάνεια των Τεγεατών για την πρωτεύουσα θέση της πόλεώς τους ανάμεσα σε εκείνες του Αρκαδικού Κοινού και της Πελοποννήσου. Η μάχη Τηλέφου και Αχιλλέα είχε πανελλήνια απήχηση, διότι εγγραφόταν στον Τρωικό κύκλο. Συνάμα, συνδεόταν άμεσα με το τέμενος, επειδή σε αυτό έγινε η σύλληψη και γέννηση του Τηλέφου από τον Ηρακλή και την Αύγη⁵⁶, πρώτη ιέρεια της θεάς, της οποίας ζωγραφικός πίνακας κοσμούσε τον σηκό του ναού⁵⁷. Στο δυτικό αέτωμα θα υπέβοσκε η πολιτική προπαγάνδα των Τεγεατών: α) να συνδέσουν έμμεσα την πόλη τους με τον μέγιστο ήρωα των Ελλήνων, Ηρακλή, β) να εξισώσουν τον ήρωά τους με τον πιο ανδρείο μυθικό πολεμιστή, Αχιλλέα, τον οποίον ο Τηλέφος όχι μόνον αντιμετώπισε ως ίσος προς ίσον αλλά ίσως τον νικούσε, αν δεν επενέβαινε η ανατρεπτική δύναμη του Διονύσου και γ) να προβάλουν τους δεσμούς της Τεγέας με τη Μυσία σε επίπεδο σχέσεως μητροπόλεως και αποικίας, ώστε να αποδώσουν μεγαλύτερη ακτινοβολία στην πόλη τους. Συνολικώς, στις αετωματικές συνθέσεις προβάλλονταν μύθοι, οι οποίοι έβριθαν τοπικιστικών μηνυμάτων, σφυρηλατώντας την ταυτότητα και συνοχή των Τεγεατών αλλά ταυτοχρόνως ήταν εύκολα αναγνωρίσιμοι από όλους τους Έλληνες.

Τέλος, κοινό στοιχείο των αετωματικών παραστάσεων αποτελεί η τραγική μοίρα του ανθρώπου. Στο ανατολικό αέτωμα ο Μελέαγρος θα απεικονιζόταν ως βέβαιος νικητής, λίγο πριν τη θανάτωση του κάπρου αλλά στη συνέχεια βρήκε τραγικό θάνατο. Στο δυτικό αέτωμα ο Τηλέφος, απέχοντας ελάχιστα από τον θρίαμβο, θα απεικονιζόταν παγιδευμένος από τη διονυσιακή άμπελο, για να τραυματισθεί σοβαρά στη συνέχεια. Συνεπώς, οι εναέτιες συνθέσεις θα θύμιζαν στον θεατή το τραγικό πάθος των θνητών, ότι η ζωή τους κινείται στην κόψη του ξυραφιού, εξαιτίας της ευμετάβλητης τύχης, την οποία ορίζουν οι θεοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amelung 1897: W. Amelung, *Führer durch die Antiken in Florenz*, Munich 1897.
- Arndt – Lippold 1932: P. Arndt – G. Lippold, Sohn der Niobe, στο: H. Brunn (επιμ.), *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur in historischer Anordnung*, 1-2, Munich 1932, αριθ. 710-711 και 713 (δεξιά).
- Βαλαβάνης 2004: Π. Δ. Βαλαβάνης, *Ιερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα. Ολυμπία – Δελφοί – Ισθμία – Νεμέα – Αθήνα*, Αθήνα 2004.
- Bauchhenss-Thüriedl 1971: Ch. Bauchhenss-Thüriedl, *Der Mythos von Telephos in der antiken Bildkunst*, Würzburg 1971.
- Bieber 1961: M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1961.
- Boardman κ.ά. 1966: J. Boardman – J. Dörig – W. Fuchs – M. Hirmer, *Die griechische Kunst*, München 1966.
- Boardman κ.ά. 1967: J. Boardman – J. Dörig – W. Fuchs – M. Hirmer, *The Art and Architecture of Ancient Greece*, London 1967.
- Brunn 1853: H. Brunn, *Geschichte der griechischen Künstler I*, Braunschweig 1853.
- Chamoux 1979α: F. Chamoux, Du nouveau sur Scopas (avec projections), *REG* 92, 1979, xv-xvii.
- Chamoux 1979β: F. Chamoux, (βιβλιοκρισία στο) Stewart (Andrew F.), Skopas of Paros, *REG* 92, 1979, 564-565.
- Chamoux 1981: F. Chamoux, Un chef-d'œuvre de Scopas. La tête Michel de Bry, *MMAI* 64, 1981, 1-16.
- Curtius 1904: L. Curtius, Über einen weiblichen Kopf in Rom, *JdI* 19, 1904, 55-87.
- Danner 1989: P. Danner, *Griechische Akrotere der archaischen und klassischen Zeit*, Supplementi alla RdA 5, Roma 1989.
- Daux 1968: G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967. Tégée, *BCH* 92, 1968, 808-811.

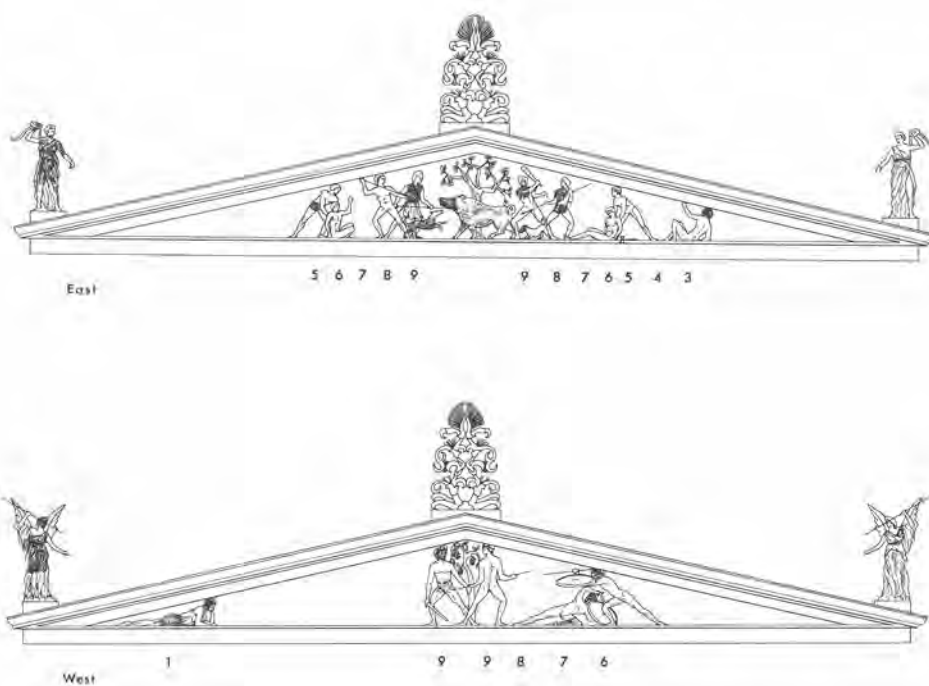
⁵⁵ Πaus. 8.46.1, 5.47.2.

⁵⁶ Απολλόδ. 3.9.1. Πaus. 8.47.4. Rigoglioso 2009, 77-79.

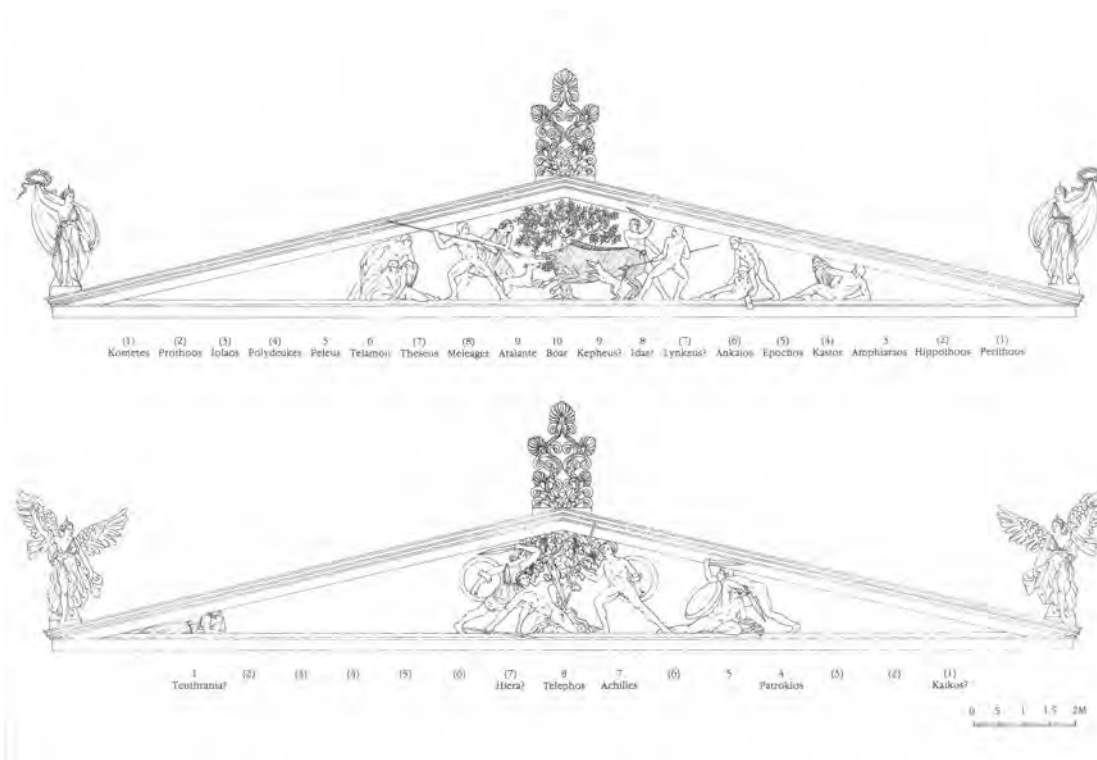
⁵⁷ Πaus. 8.47.2.

- Delivorrias 1973: A. Delivorrias, Σκοπαδικά (I). Télèphe et la bataille du Caïque au fronton Ouest du temple d'Aléa à Tégée, *BCH* 97, 1973, 111-135.
- Delivorrias 1974: A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts*, Tübingen 1974.
- Dugas κ.ά. 1924: Ch. Dugas – J. Berchmans – M. Clemmensen, *Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée au IVe siècle*, Paris 1924.
- Frazer 1965: J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece IV*, New York 1965.
- Furtwängler 1892: A. Furtwängler, *Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland*, Berlin 1891, *AA* 7, 1892, 9-115.
- Gardner 1910: E. A. Gardner, *Six Greek Sculptors*, London – New York 1910.
- Gropengiesser 1961: H. Gropengiesser, *Die Pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel*, Mainz 1961.
- Hafner 1984: G. Hafner, „Ungemein schön und seelenvoll“. Zum „Kopf de Bry“ in Malibu, *AW* 15.2, 1984, 27-32.
- Imhoof-Blumer – Gardner 1885-1887: F. Imhoof-Blumer – P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, London – Bungay 1885-1887 (= *JHS* 6, 1885, 50-101. *JHS* 7, 1886, 57-113. *JHS* 8, 1887, 6-63).
- Καββαδίας 1890-1892: Π. Καββαδίας, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος Περιγραφικός*, Αθήνα 1890-1892.
- Καστριώτης 1908: Π. Καστριώτης, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος Περιγραφικός I*, Αθήνα 1908.
- Lapalus 1947: E. Lapalus, *Le fronton sculpté en Grèce, des origines à la fin du IVe siècle. Étude sur les origines, l'évolution, la technique et les thèmes du décor tympanal*, Paris 1947.
- Mansuelli 1958: G. A. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi. Le Sculture I*, Rome 1958.
- Marcadé 1986: J. Marcadé, Tegeatika, *BCH* 110, 1986, 317-329.
- Milchhöfer 1879: A. Milchhöfer, Antikenbericht aus dem Peloponnes, *MDAI(A)* 4, 1879, 123-176.
- Milchhöfer 1880: A. Milchhöfer, Miscellen zu den Sculpturen von Tegea, *AZ* 38, 1880, 190-191.
- Mionnet 1807: T. E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation II*, Paris 1807.
- Moggi – Osanna 2003: M. Moggi – M. Osanna, *Pausania. Guida della Grecia. Libro VIII, L'Arcadia*, Milan 2003.
- Mostratos 2013: G. Mostratos, The pedimental compositions and the akroteria of the Skopaic temple of Athena Alea at Tegea, στο: D. Katsonopoulou – A. F. Stewart (επιμ.), *Skopas of Paros and his World*, Paros III, Athens 2013, 191-212.
- Muller-Dufeu 2002: M. Muller-Dufeu, *La sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques*, Paris 2002.
- Neugebauer 1913: K. A. Neugebauer, *Studien über Skopas*, Leipzig 1913.
- Norman 1980: N. J. Norman, *The 'Ionic' Cella. A Preliminary Study of Fourth Century B.C. Temple Architecture*, PhD dissertation, University of Michigan, Ann Arbor 1980.
- Norman 1984: N. J. Norman, The temple of Athena Alea at Tegea, *AJA* 88, 1984, 169-194.
- Pakkanen 1998: J. Pakkanen, *The Temple of Athena Alea at Tegea. A Reconstruction of the Peristyle Column*, Helsinki 1998.
- Palagia 1984: O. Palagia, (βιβλιοκρισία στο) A. F. Stewart, Skopas in Malibu. The head of Achilles from Tegea and other sculptures by Skopas in the J. Paul Getty Museum (Malibu 1982), *CR* 34, 1984, 277-278.
- Παπαχατζής 1994: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά, Βιβλίο 1*, Αθήνα 1994.
- Παπαχατζής 1998: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά, Βιβλία 7 και 8*, Αθήνα 1998.
- Pfuhl 1928: E. Pfuhl, Bemerkungen zur Kunst des vierten Jahrhunderts, *JdI* 43, 1928, 1-53.
- Picard 1926: Ch. Picard, *La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine*, Paris 1926.
- Picard 1933: Ch. Picard, Remarques sur les sculptures monumentales du sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée, *REG* 46, 1933, 381-422.
- Picard 1934: Ch. Picard, Remarques sur les sculptures monumentales du sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée II. Le côté orientale du temple, *REG* 47, 1934, 385-420.
- Picard 1935: Ch. Picard, Remarques sur les sculptures monumentales du sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée III. Le côté occidentale du temple, *REG* 48, 1935, 475-504.
- Picard 1954: Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque. La sculpture IV. Période classique-IVe siècle – deuxième partie*, Paris 1954.
- Pollitt 1965: J. J. Pollitt, *The Art of Greece 1400-31 B.C. Sources and Documents*, New Jersey 1965.

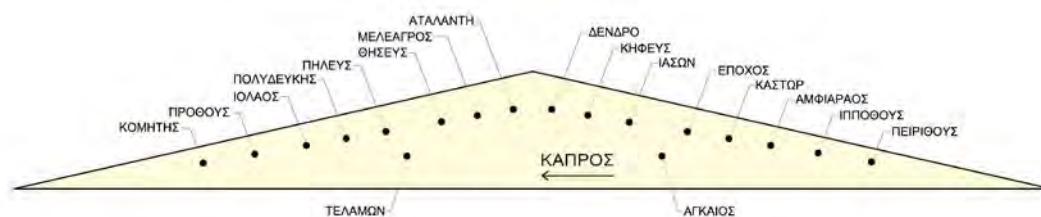
- Pollitt 1990: J. J. Pollitt, *The Art of Greece. Sources and Documents*, Cambridge 1990.
- Queyrel 2005: Fr. Queyrel, *L'Autel de Pergame. Images et pouvoir en Grèce d'Asie*, Paris 2005.
- Richter 1930: G. M. A. Richter, *Animals in Greek Sculpture. A Survey*, New York 1930.
- Rigoglioso 2009: M. Rigoglioso, *The Cult of Divine Birth in Ancient Greece*, New York 2009.
- Rolley 1999: Cl. Rolley, *La sculpture grecque II. La période classique*, Paris 1999.
- Roscher 1916-1924: W. H. Roscher (επιμ.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. V, Leipzig 1916-1924.
- Staïs 1910: V. Staïs, *Marbres et bronzes du Musée national I*, Athènes 1910.
- Stark 1864: K. B. Stark, Skopas und seine Werke, *Philologus* 21, 1864, 415-453.
- Stewart 1977: A. F. Stewart, *Skopas of Paros*, Park Ridge 1977.
- Stewart 1982: A. F. Stewart, *Skopas in Malibu. The Head of Achilles from Tegea and Other Sculptures by Skopas in the J. Paul Getty Museum*, Malibu 1982.
- Stewart 1990: A. F. Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration*, New Haven – London 1990.
- Stupperich 1980: R. Stupperich, (βιβλιοκρισία στο) Andrew F. Stewart: Skopas of Paros. Park Ridge, New Jersey: Noyes Press 1977, *Gnomon* 52, 1980, 280-284.
- Svenson-Evers 1996: H. Svenson-Evers, *Die griechischen Architekten archaischer und klassischer Zeit*, Frankfurt am Main 1996.
- Treu 1881: G. Treu, Fragmente aus den tegeatischen Giebelgruppen des Skopas, *MDAI(A)* 6, 1881, 393-423.
- Treu 1888: G. Treu, Köpfe aus den Giebelgruppen des Tempels der Athena Alea zu Tegea, *AntDenk* 1, 1888, 21-22.
- True 2002: M. True, Introduction, στο: *The J. Paul Getty Museum. Handbook of the Antiquities Collection*, Los Angeles 2002, xi-xxi.
- von Urlichs 1863: L. von Urlichs, *Skopas. Leben und Werke*, Greifswald 1863.
- Welcker 1849: F. G. Welcker, *Alte Denkmäler I. Die Giebelgruppen und andre Griechische Gruppen und Statuen*, Göttingen 1849.
- Χρήστου – Δημακοπούλου 1965: X. Χρήστου – Α. Δημακοπούλου, Εργασίαι εις χώρον ναού Αλέας Αθηνάς εν Τεγέα, *ΑΔ* 20, 1965, Β'1 Χρονικά, 169-170.



Εικ. 1. Αναπαράσταση του ανατολικού (πάνω) και του δυτικού (κάτω) αετώματος του ναού της Αθηνάς Αλέας κατά Α. F. Stewart (1977, πίν. 53).



Εικ. 2. Αναθεωρημένη αναπαράσταση του ανατολικού (πάνω) και του δυτικού (κάτω) αετώματος του ναού της Αθηνάς Αλέας κατά Α. F. Stewart (1982, πρόσθετος πίν.).



Εικ. 3. Προτεινόμενη αναπαράσταση του ανατολικού αετώματος του ναού της Αθηνάς Αλέας (σχεδ. Σ. Πανταζόπουλος).



Εικ. 4. Προτεινόμενη αναπαράσταση του δυτικού αετώματος του ναού της Αθηνάς Αλέας (σχεδ. Σ. Πανταζόπουλος).



Εικ. 5. Προτεινόμενη αναπαράσταση του αριστερού γωνιακού ακρωτηρίου του ανατολικού αετώματος (ιπτάμενη Νίκη) βάσει του αρχικού σχεδίου του A. F. Stewart (1982, πρόσθετος πίν.).



Εικ. 6. Προτεινόμενη αναπαράσταση του αριστερού γωνιακού ακρωτηρίου του δυτικού αετώματος (διασώστρια ή θεραπευτική Αύρα) βάσει του αρχικού σχεδίου του A. F. Stewart (1982, πρόσθετος πίν.).

Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950 όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας

Ανάμεσα στους φακέλους του Αρχείου της Νομαρχίας Αρκαδίας που περιήλθε στα Γ.Α.Κ. Αρκαδίας το 2010 και καταγράφηκε από το προσωπικό των Γ.Α.Κ.¹, ένα σημαντικό τμήμα περιλαμβάνει την αλληλογραφία μεταξύ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Νομαρχίας Αρκαδίας κατά την δεκαετία 1951-1962². Παρουσιάζουμε εδώ την αποδελτίωση του υλικού αυτού, μέσω του οποίου φωτίζονται οι σχέσεις, οι πρακτικές και οι αντιλήψεις για την προστασία και την «αξιοποίηση» των αρχαίων κατά την κρίσιμη μεταβατική δεκαετία του 1950.

Φάκελος 29, Υποφάκελος Ε', 1951:

Ευρήματα τάφων στον Στόλο Κυνουρίας

1. Ο Νομάρχης Αρκαδίας διαβιβάζει την 1η Αυγούστου 1951 πρωτόκολλο παράδοσης-παραλαβής αρχαίων στη ΙΘ' Εφορεία Αρχαιοτήτων «παρα τῆ ἀρχαία Ὀλυμπία»: ο Σταθμάρχης Λουκόπουλος Σταύρος, Ενωμοτάρχης Αγίου Νικολάου, παραλαμβάνει κατόπιν εντολής της Νομαρχίας από τον εφημέριο του χωρίου Στόλου Νικόλαο Τσουγκριάνη «ἐν κοχλιάριον» και «ἐν κόσμημα (σκουλαρίκι) ἐκ τάφου», τα οποία παρεδόθησαν «πρὸς φύλαξιν εἰς τὸν πρόεδρον τῆς ἰδίας Κοινότητος (...) μέχρι ἀφίξεως εἰδικοῦ ἀρχαιολόγου» (εικ. 1).
2. Υπ' αριθ. 80/58/35/05-07-1951 έγγραφο του Γραφείου Δημόσιας Ασφαλείας/Υποδιόικησης Χωροφυλακῆς Ἄστρουσ προς τη Νομαρχία Αρκαδίας σχετικῶς με την εὔρεση αρχαίου τάφου στην Κοινότητα Στόλου.
3. Υπ' αριθ. 42/20-05-1951 έγγραφο Κοινότητος Στόλου με περιεχόμενο συναφές προς το 2.
4. Υπ' αριθ. 54904/1671/01-07-1948 έγγραφο της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων (με το συναφές 1269/185 της ΙΘ' Εφορείας Αρχαιοτήτων): ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων Αντώνιος Κεραμόπουλλος, κατόπιν εγγράφου της Νομαρχίας Αρκαδίας, επιφορτίζει τη Νομαρχία με το ἔργο της προσωρινῆς φύλαξης αρχαιολογικῶν ευρημάτων, μέχρι να ολοκληρωθεῖ η καταγραφή τους, αφού «εἶναι φυσικὸν νὰ βραδύνη ἡ ἐξέτασις».

Φάκελος 46, Υποφάκελος Δ', 1953:

Καλλιέργεια στον χώρο του Κάστρου Βλαχόρραφτι Γορτυνίας. Προστασία Παλαιάς Επισκοπῆς Τεγέας.

1. Υπ' αριθ. 242/13-10-53 έγγραφο Κοινότητος Βλαχόρραφτι για την «ἀποβολή τοῦ Σχίζα Δημητρίου καὶ τῆς πενθεράς τοῦ Εὐθυμίας Πολιτοπούλου ἐκ τῆς δασικῆς ἔκτασης Ἅγιος Νικόλαος». Η καλλιεργήσιμη ἔκταση βρίσκεται εντός του κάστρου.

¹ Γεωργούλης κ.ά. 2012α. Ευχαριστίες οφείλονται στον Ι. Γεωργούλη, Διευθυντή των Γ.Α.Κ. Νομού Αρκαδίας, στην αρχειονόμο Κ. Ζωγράφου και στην εκπαιδευτικό Λ. Καγιούλη για τη συνεργασία τους και τη βοήθεια που μας παρείχαν.

² Γεωργούλης κ.ά. 2012β.

2. Υπ' αριθ. 90009/3981/16-09-1953 έγγραφο-απάντηση της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων με το προς τον (ιδιοκτήτη;) Παν. Ευάγγ. Πολιτόπουλο: «Ούδεμία αντίρρησης υπάρχει δια την καλλιέργειαν μόνον δημητριακῶν τοῦ ἐντὸς τοῦ φρουρίου Βλαχορράφι Γορτυνίας ἀγροῦ σας».
3. Υπ' αριθ. 2085/14-02-1953 έγγραφο του Τεγεατικού Συνδέσμου προς τον Νομάρχη Αρκαδίας, κατόπιν του υπ' αριθ. 49945/1890/29-01-1953 εγγράφου του ΥΠ.Ε.Π.Θ. για τον χαρακτηρισμό και την προστασία των αρχαίων της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας. Κοινοποιείται στην Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Κορίνθου.

Φάκελος 49, Υποφάκελος Δ', 1953-1954:

Εποπτεία ανασκαφῶν «ἐν Καλλιάνοις Γορτυνίας» του Ernest Meyer (τῆ ἐποπτεία Ν. Γιαλούρη). Ορισμός Εκτάκτου Επιμελητοῦ. Συντήρηση θεάτρου Μεγαλοπόλεως. Δίωξη αρχαιοκαπηλίας.

1. Υπ' αριθ. ΥΠ.Ε.Π.Θ./24332/23-08-1954 έγγραφο ορισμοῦ του Εκτάκτου Επιμελητῆ Γορτυνίας Κ. Τ. Γριτσόπουλου, ο οποίος αντικαθιστᾶ τον Ν. Γιαλούρη στο ἔργο της εποπτείας της ανασκαφῆς Μάγιερ στους Καλλιάνους. Κοινοποιείται στη Νομαρχία Αρκαδίας και στο Γερμανικό Ἰνστιτούτο.
2. Ἐγγραφο της 4ης Ἰουνίου 1954 του Επιμελητοῦ της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δ' Περιφέρειας Σ. Χαριτωνίδη προς τον Νομάρχη Αρκαδίας: «Επελήφθην τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τοῦ ἀρχαίου θεάτρου (Μεγαλοπόλεως)».
3. Υπ' αριθ. 3617/29-03-1954 έγγραφο προς τους «Νομάρχας (του) Κράτους» (και μεταξύ αὐτῶν τον Νομάρχη Αρκαδίας) για τη δίωξη της Αρχαιοκαπηλίας.

Φάκελος 63, Υποφάκελος Β', 1955:

Ανασκαφή στους Καλλιάνους Γορτυνίας (θέση Κάμπος). Προστασία αρχαιολογικοῦ χώρου Καστρακίου Μελιγούς.

1. Υπ' αριθ. 713/14-10-1955 και 721/25-10-1955 έγγραφα του Εκτάκτου Επιμελητῆ Γορτυνίας Τ. Αθ. Γριτσόπουλου (με ἔδρα το Ἀρχεῖο Δημητσάνας) προς: α) τον Νομάρχη Αρκαδίας για να δώσει διαταγή στον πρόεδρο της Κοινότητος Καλλιανίου («τὸ παράδοξον τοῦτον ὄργανον τῆς Αὐτο-διοικήσεως») να μεταφέρει τα ευρήματα της ανασκαφῆς Κάμπου στο Μουσείο Δημητσάνας, β) τον Πρόεδρο της Κοινότητος (με κοινοποίηση στον Νομάρχη, τον Ἐφορο Αρχαιοτήτων Σπάρτης και το ΥΠ.Ε.Π.Θ.) για την επιστροφή των ευρημάτων ανασκαφῶν Κάμπου «μετὰ τηλεγραφικὴν διαταγὴν τοῦ κου Νομάρχου Αρκαδίας» (βλ. τα υπ' αριθ. 676 και 677/04-09-1955 έγγραφα του ἰδίου προς τη Νομαρχία για τα «κατακρατηθέντα εὐρήματα τῶν ανασκαφῶν») (εικ. 2).
2. Υπ' αριθ. 329/23-08-1955 επιστολή του Κοινοτάρχη Καλλιανίου προς τον Νομάρχη Αρκαδίας, σύμφωνα με την οποία τα αρχαία «κατεκρατήθησαν» ως μέσον πίεσης ὥστε να δημιουργηθεῖ Αρχαιολογικό Μουσείο στο χωριό (σημ.: !).
3. Ἐκθεση του Εκτάκτου Επιμελητῆ Γριτσόπουλου (Αύγουστος 1955) προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων για τις ἐρευνες του καθηγητοῦ Ernest Meyer στην περιοχή του ναοῦ του Απόλλωνος Ογκαιάτου.
4. Υπ' αριθ. 02/10-03-1954 έγγραφο του Επιμελητοῦ Κυνουρίας Κ. Χασαπογιάννη προς τον Νομάρχη Αρκαδίας (κατόπιν σχετικοῦ εγγράφου του Δασάρχῃ), για την προστασία του λόφου «Καστράκι» Μελιγούς.

Φάκελος 89, Υποφάκελος Δ', Θ', 1957:

Ναός Ζωοδόχου Πηγής Λουτρών Ηραίας. Ναός Αγίου Δημητρίου Πηγαδιών Κυνουρίας. Ναυδριον Αγίου Ιωάννου Ρηγανά.

1. (Δ'_1) Υπ' αριθ. 79959/1319/18-06-1956 έγγραφο Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του ΥΠ.Ε.Π.Θ. προς τον Πρόεδρο Κοινότητας Λουτρών περί αναθέσεως της αναστηλώσεως του πυρποληθέντος ναού Ζωοδόχου Πηγής Λουτρών Ηραίας: «Η μελετώμενη ανέγερσις (...) ναού ἔχοντος λειψανα Βυζαντινοῦ (*sic*) θὰ γίνῃ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ Αρχαιοτήτων Γορτυνίας Γριτσόπουλου».
2. (Δ'_2) Υπ' αριθ. 14/27-07-1956 έγγραφο της «ἐπιτροπῆς ἀνεγέρσεως ναοῦ» Λουτρών Ηραίας προς τον Νομάρχη Αρκαδίας «διὰ ἐνίσχυσιν».
3. (Θ'_1) Επιστολές 29ης Οκτωβρίου 1957 και 7ης Νοεμβρίου 1957 του Τεχνικού Υπαλλήλου και Προϊσταμένου Τ.Υ.Δ.Κ. αντίστοιχα προς τη Νομαρχία Αρκαδίας για τη βελτίωση της οδικῆς πρόσβασης στον ναό Αγίου Δημητρίου Πηγαδιών Κυνουρίας.
4. (Θ'_2) Υπ' αριθ. 41313/10297/19-09-1957 έγγραφο του Υπουργείου Συγκοινωνιών προς «Νομομηχανικὸν Ἀρκαδίας, Τρίπολιν» για την επισκευή ναυδρίου Αγίου Ιωάννου Ρηγανά και την σύνταξη μελέτης, προς έγκριση από τον Νομάρχη.

Φάκελος 95, Υποφάκελος Θ', 1958:

Αρχαιότητες Ασέας, Παλλαντίου, Μεγαλοπόλεως, Μελιγούς

1. Υπ' αριθ. 27278/26-08-1958 έγγραφο της Νομαρχίας Αρκαδίας προς τον Σταθμό Χωροφυλακῆς Ασέας: «παρακαλοῦμε ὅπως εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Κων/νον Ρωμαῖον (...) παράσχητε πάσαν συνδρομὴν διὰ τὴν εὐόδωσιν τοῦ ἀνατεθέντος αὐτῷ ἔργου» (των ανασκαφῶν Παλλαντίου) (εικ. 3).
2. Υπ' αριθ. 12151/17-05-1958 απόφαση του Νομάρχη Αρκαδίας «ἐγκρίσεως ἐργασιῶν ἐπισκευῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἀποθήκης Μεγαλοπόλεως».
3. Υπ' αριθ. 4528/21-02-1958 απόφαση του Νομάρχη Αρκαδίας προς τον Ἐκτακτο Ἐπιμελητὴ Μελιγούς για την «ἐπισκευὴν τῆς ἀποθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Μελιγούς» (:).

Φάκελος 104, Υποφάκελος Ε', 1954-1959:

Αρχαία Βάστα Μεγαλοπόλεως. Αρχαιολογικός χώρος Μαντινείας. Εκκλησία στη Θωκνεία.

1. Υπ' αριθ. 25/15-08-1956 διαβιβαστικό αντιγράφου πρωτοκόλλου παράδοσης-παραλαβῆς αρχαιολογικῶν ευρημάτων από τη Βάστα Μεγαλοπόλεως (Ἐκτακτος Ἐπιμελητῆς – Γυμνασιάρχης Ν. Ζακόπουλος, παρά του Δημητρίου Ανδρ. Παπακωνσταντίνου): «1-χάλκινον ἢ ὀρειχάλκινον ἀγαμάτιον, 2-ταῦρον μετάλλινον, 3-σιδηροῦν ἀντικείμενον σχήματος βραχιολίου, 4-ἀντικείμενον μετάλλινον, 5-δύο μέταλλα ἀντικείμενα σχήματος τόξου, 6-ὀδόντα ζώου, 7-ἕξ πῆλινα μικρὰ δοχεῖα διαφόρου σχήματος».
2. Υπ' αριθ. 72378/3360/05-09-1956 έγγραφο για «παραχώρησιν ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν» του αρχαιολογικοῦ χώρου Μαντινείας στον Μαντινειακὸ Σύνδεσμο «πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς φυλάξεως, ἐξωραϊσμοῦ καὶ συντηρήσεως αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς περιφράξεως τοῦ ἐν λόγῳ χώρου». Επιτρέπεται ἡ υπομίσθωσις του καλλιεργήσιμου τμήματος (εικ. 4).
3. Υπ' αριθ. 6650/143682/1630/29-11-1955 έγγραφο της Γενικῆς Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων προς την Κοινότητα Θωκνείας και τη Νομαρχία Αρκαδίας για τοιχογραφημένη εκκλησία των χρόνων της Τουρκοκρατίας στη Θωκνεία Αρκαδίας (ἡ Κοινότητα εἶχε ἐκδηλώσει ενδιαφέρον και ἀπεστάλη Ἐπιμελητῆς Αρχαιοτήτων για γνωμάτευση).

Φάκελος 118, Υποφάκελος Γ', 1959:

Αρχαία Αγίου Ανδρέα Κυνουρίας. Μουσείο Λυκοσούρας. Θέατρο Μεγαλοπόλεως. Προστασία Μνημείων Αρκαδίας.

1. Υπ' αριθ. 44087/11-11-1959 έγγραφο της Νομαρχίας Αρκαδίας προς το ΥΠ.Ε.Π.Θ. και τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων περί «πελασγικών τειχών και αρχαίων τάφων» στον Άγιο Ανδρέα Κυνουρίας (εκδήλωση ενδιαφέροντος για ανάδειξη).
2. Υπ' αριθ. 30015/1769/30-03-1959 της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων για τοποθέτηση του διδασκάλου Αθανασίου Ιω. Παπαγεωργίου ως Εκτάκτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Λυκοσούρας. Συναφές έγγραφο (αριθ. 12224/01-04-1957) της Νομαρχίας Αρκαδίας προς τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ναυπλίου για την «παράδοσιν τών κλειδών» του Μουσείου Λυκοσούρας στον νέο Επιμελητή Αρχαιοτήτων (εικ. 5).
3. Υπ' αριθ. 47305/1866/1841/08-06-1959 και 68458/4708/2034/20-06-1959 έγγραφα της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων προς τον Σύλλογο Μεγαλοπολιτών και τη Νομαρχία για τη χρήση του Θεάτρου Μεγαλοπόλεως.
4. Υπ' αριθ. 10253/13-03-1959 της Νομαρχίας Αρκαδίας προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού, κατόπιν σχετικού της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων, «ὅπως λάβητε ἅπαντα τὰ ἐπιδιωκόμενα μέτρα ἐπὶ τῷ τέλει φυλάξεως τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς περιοχῆς ἡμῶν».

Φάκελος 131, Υποφάκελος ΣΤ', 1960:

Αρχαιότητες Αγίου Ανδρέα Κυνουρίας. Οικία Πλαπούτα στην Παλιούμπα Γορτυνίας. Αρχαιότητες Αγιωργίτικων. Μουσείο Λυκοσούρας. Ενεπίγραφο πλάκα επαναστατικής περιόδου στη γέφυρα Δημητσάνας-Ζατούνης.

1. Υπ' αριθ. 523/233/30-11-1960 έγγραφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σπάρτης προς τη Νομαρχία Αρκαδίας επί αιτήματος Κοινότητας Αγίου Ανδρέα Κυνουρίας για διενέργεια ανασκαφής: «Τοιοῦτον τι δὲν ἐπιτρέπεται» (σχετικό, το υπ' αριθ. 823/11-11-1960 έγγραφο της Κοινότητας Αγίου Ανδρέα). Συναφής η υπ' αριθ. 6/14/25-01-1960 αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων Σπάρτης Χρυσάνθου Χρήστου προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων για τις αρχαιότητες Αγίου Ανδρέα.
2. Σχέδιο εγγράφου της 14ης Νοεμβρίου 1960 της Κοινότητας Παλιούμπα Γορτυνίας προς τον Νομάρχη Αρκαδίας, σχετικό με αίτημα αναστήλωσης της οικίας του ήρωα της Επανάστασης Πλαπούτα.
3. Υπ' αριθ. 17911/25-02-1960 έγγραφο της Νομαρχίας Αρκαδίας προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων (διαβίβαση αναφοράς της Κοινότητας Αγιωργίτικων για την «ἀξιοποίησιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κοινότητος», πιθανότατα του κάστρου και οικισμού του Μουχλίου) (εικ. 6).
4. Υπ' αριθ. 12/02-03-1960 έγγραφο του Εκτάκτου Επιμελητού Αρχαιοτήτων Λυκοσούρας Αθανασίου Παπαγεωργίου προς τον «Νομομηχανικὸν Ἀρκαδίας» για τη «σύνταξη προϋπολογισμοῦ ἐπισκευῆς τοῦ Μουσείου τῶν Ἀρχαιοτήτων Λυκοσούρας».
5. Υπ' αριθ. 1399/20-10-1959 αναφορά Εκτάκτου Επιμελητοῦ Αρχαιοτήτων Γριτσόπουλου προς τον Νομομηχανικὸν Αρκαδίας και τον Νομάρχη Αρκαδίας περί ευρέσεως και συντήρησης ενεπίγραφης πλάκας των χρόνων της Επανάστασης στην γέφυρα Δημητσάνας-Ζατούνης.

Φάκελος 149, Υποφάκελος Ζ', 1961:

Ιππόδρομος Λυκαίου Όρους

1. Υπ' αριθ. 2412/1344/01-03-1961 έγγραφο της Διεύθυνσης Αναστηλώσεως, Τμ. Αρχαιολογικών Χώρων Υπ. Προεδρίας, προς την Νομαρχία Αρκαδίας περί της «διανοίξεως ὁδοῦ πρὸς τὸν Ἰππόδρομον τοῦ Λυκαίου Ὄρους».

2. Υπ' αριθ. 7833/09-03-1961 έγγραφο με το οποίο η Νομαρχία αποστέλλει το από 1ης Μαρτίου 1961 έγγραφο στον Διευθυντή Τεχνικών Υπηρεσιών (διάνοιξη οδού προς τον Ιππόδρομο του Λυκαίου Όρους).

Φάκελος 150, Υποφάκελος Γ', 1961:

Τουριστικό Περιπτερο Μαντινείας. Επίστρωση Οδού Επισκοπής

1. Υπ' αριθ. 146/30-01-1961 έγγραφο του Κοινοτικού Ταμείου Αρκαδίας προς τη Νομαρχία Αρκαδίας: «Διαβιβάζομεν δύο τεύχη πλήρ<ου>ς τεχνικής μελέτης κατασκευής περιπτέρου Αρχαίας Μαντινείας» (με συνημμένα σχέδια και χάρτη).
2. Υπ' αριθ. 5914/5916/Η3/17-02-1961 έγγραφο του Ε.Ο.Τ. προς το Υπουργείο Συγκοινωνιών, κατόπιν του σχετικού υπ' αριθ. 1073/607/26-01-1961 εγγράφου της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων, περί ασφαλτοστρώσεως των περι την αρχαία Επισκοπή και Αλέα Αθηνά οδών.

Φάκελος 168, Υποφάκελος Γ', 1962:

Αναστήλωση Ι.Μ. Καλαμίου. Αρχαία οικισμού Μηλιάς Νεστάνης. Τοποθέτηση φύλακα Συλλογής Δημητσάνας. Εύρεση αρχαίων στην Ασέα.

1. Υπ' αριθ. 1002/18-02-1962 έγγραφο Μητροπόλεως Γόρτυνος προς τον Πρόεδρο Κοινότητας Ατσιόλου με πρόταση αναστήλωσης της Ιεράς Μονής Καλαμίου. Η Κοινότητα διαβιβάζει το έγγραφο αυτό στη Νομαρχία Αρκαδίας με το υπ' αριθ. 291/19-12-1962 δικό της έγγραφο.
2. Υπ' αριθ. 59/26/558/05-12-1962 έγγραφο της Διοίκησης Χωροφυλακής/Γρ. Ασφαλείας, σχετικό με έρευνα για ύπαρξη αρχαίων σε οικίες του οικισμού Μηλιά Νεστάνης (σημ. πιθανώς κατόπιν καταγγελίας).
3. Υπ' αριθ. 201/73/16-04-1962 έγγραφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, με το οποίο τοποθετείται φύλακας της Αρχαιολογικής Συλλογής Δημητσάνας ο Κ. Καλογερόπουλος.
4. Υπ' αριθ. 52/19/30/17-05-1962 έγγραφο της Χωροφυλακής Τριπόλεως προς τη Νομαρχία Αρκαδίας σχετικό με την εύρεση «παρά Λιαροκόβα Δημητρίου» «έπικράνου» «εις θέσιν Παναγίτσα Άσέας και έντός κοίτης χειμάρρου».

Στα παραπάνω έγγραφα παρατηρούμε ότι η Νομαρχία είναι ο βασικός «ενδιάμεσος» που εξυπηρετεί την Αρχαιολογική Υπηρεσία, μια Υπηρεσία που δεν διαθέτει έδρα στον νομό Αρκαδίας. Αυτή η «θέσει» λειτουργία της Νομαρχίας την καθιστά κομβικό αποδέκτη μεγάλου μέρους της αλληλογραφίας που έχει ως τελικό αποδέκτη τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων ή τις Αρχαιολογικές Εφορείες (της Σπάρτης, κατά κύριο λόγο αλλά και της Ολυμπίας, της Αργολίδος και, τέλος, της Βυζαντινής Εφορείας Κορίνθου). Στη Νομαρχία απευθύνουν τις αναφορές τους οι Έκτακτοι Επιμελητές Αρχαιοτήτων (λόγιοι, γυμνασιάρχες και δημοδιδάσκαλοι), τους οποίους διορίζει το ΥΠ.Ε.Π.Θ. (και μετά το 1959 το Υπουργείο Εσωτερικών). Εκεί κατατίθενται τα πρωτόκολλα παράδοσης-παραλαβής αρχαιοτήτων (ανασκαφών ή τυχαίων ευρημάτων) και τα αιτήματα των Κοινοτήτων που αφορούν στη διαχείριση ή ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων. Εκεί απολήγουν και οι παρακλήσεις για τη λήψη μέτρων προστασίας, ανάδειξης ή αναστήλωσης των αρχαίων και των ιερών μονών από τους Επιμελητές, τις Κοινότητες, την Εκκλησία αλλά και τους εν Αθήναις συνδέσμους, που παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαχείριση των αρχαιοτήτων. Οι Εφορείες Αρχαιοτήτων ενημερώνουν τους Νομάρχες για τις εν εξελίξει αρχαιολογικές εργασίες, όπως εκείνη των εργασιών συντήρησης του θεάτρου Μεγαλοπόλεως, και αλληλογραφούν μαζί τους για τις διανοίξεις οδών πρόσβασης προς τα μνημεία. Η Νομαρχία αναλαμβάνει να ενημερώσει τη Χωροφυλακή για την ανάγκη συνδρομής της στο έργο της ασφάλειας των υπό ανασκαφήν

αρχαιολογικών χώρων και η Χωροφυλακή ενημερώνει τη Νομαρχία για την τυχαία ανεύρεση αρχαιοτήτων.

Σε μία περίπτωση ο Γενικός Έφορος Κεραμόπουλλος επιφορτίζει τη Νομαρχία με το έργο της προσωρινής φύλαξης αρχαιολογικών ευρημάτων. Σε μια άλλη η Νομαρχία εγκρίνει τις δαπάνες επισκευής της Αρχαιολογικής Αποθήκης Μεγαλοπόλεως. Σε μία τρίτη αναλαμβάνει τον έλεγχο των σχεδίων και την έγκριση του έργου της κατασκευής τουριστικού περιπτέρου στον Αρχαιολογικό Χώρο Μαντινείας.

Σε περιπτώσεις έκνομων ενεργειών, όπως εκείνων της «κατακρατήσεως» των αρχαίων της ανασκαφής Meyer στον Κάμπο Γορτυνίας από τον Πρόεδρο της Κοινότητας Καλλιανίου (ο οποίος επιθυμούσε την ίδρυση αρχαιολογικού μουσείου στο χωριό του), η Νομαρχία αναλαμβάνει τον ρόλο του «ενδιάμεσου» για την αποκατάσταση της νομιμότητας και είναι αποδέκτης της αλληλογραφίας τόσο των παραβατών όσο και του αρμόδιου Επιμελητού.

Η περίπτωση της διαρπαγής των αρχαίων του Κάμπου από την τοπική αρχή είναι χαρακτηριστική μιας αντίληψης που αντιμετωπίζει την έννοια της ανάπτυξης στα κλειστά γεωγραφικά όρια του «χωρίου-κοινότητας». Η κεντρική (αρχαιολογική) αρχή είναι ασαφής, απροσδιόριστη –είναι άραγε αυτό ένα τοπικό αρκαδικό φαινόμενο που οφείλεται στην έλλειψη μιας κεντρικής υπηρεσίας με έδρα την Τρίπολη; Το 1960 η Αρχαιολογική Εφορεία Σπάρτης βρίσκεται στην ανάγκη να διευκρινίσει στην Κοινότητα Αγίου Ανδρέα Κυνουρίας ότι δεν επιτρέπεται η από μέρους τους διενέργεια αρχαιολογικής ανασκαφής.

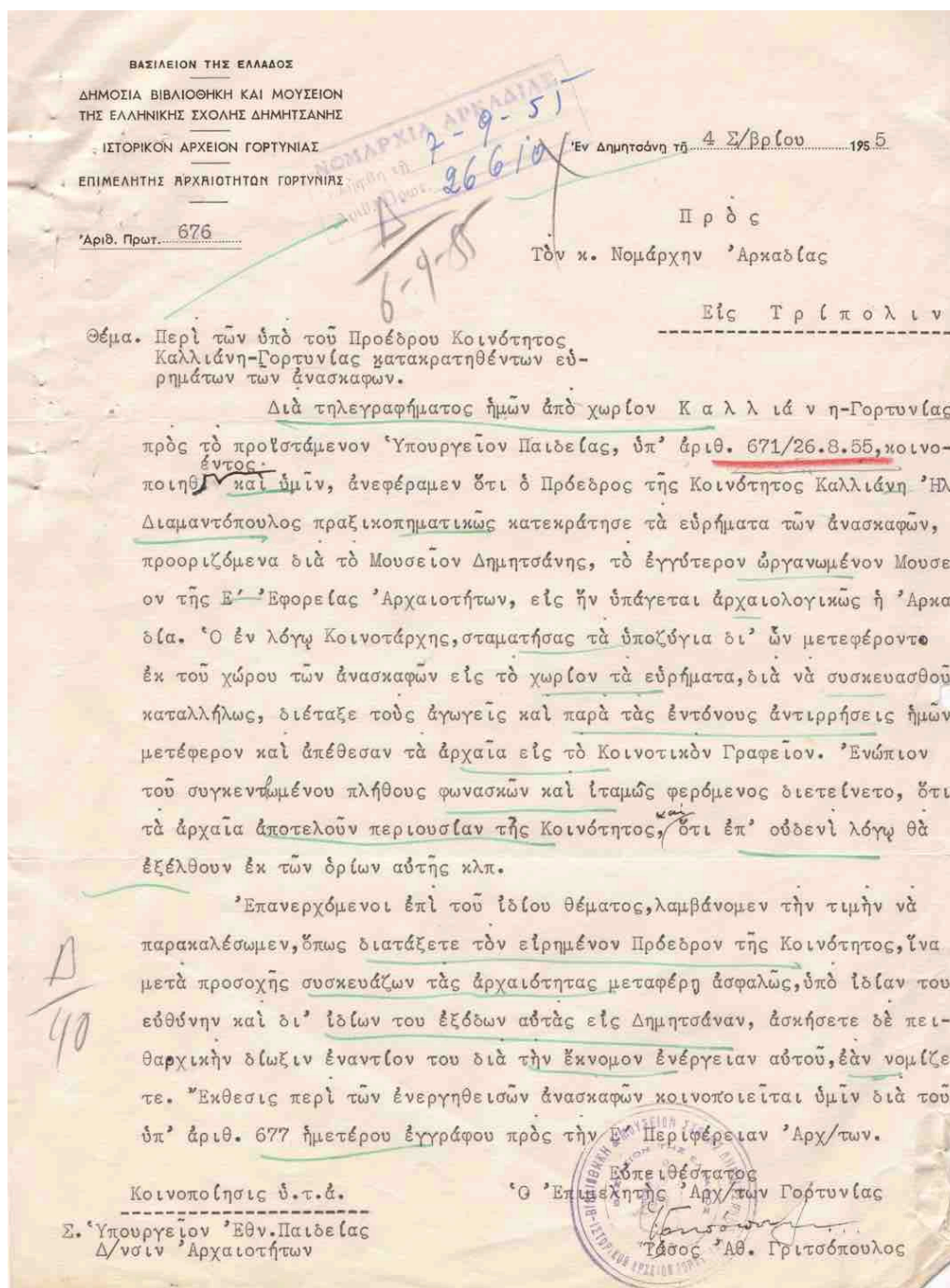
Τα αρχεία που κατεγράφησαν επιδέχονται αρκετές ερμηνείες και φωτίζουν πολλές πλευρές του δημόσιου βίου της εποχής. Αποτελούν ακόμη έναν «χάρτη» της νοοτροπίας που διέπει τη σχέση των πολιτών με τις αρχαιότητες. Συγκινητικές είναι οι πρωτοβουλίες των κοινοτήτων να ζητούν την επίσκεψη αρχαιολόγων στην περιοχή τους, ώστε να γνωρίσουν την αξία και την παλαιότητα των μνημείων που τις περιβάλλουν. Όμως, ελλοχεύει συχνά ο κίνδυνος του εκφυλισμού του ενδιαφέροντος αυτού σε μία σχέση ιδιοκτησίας-αποκλειστικότητας. Κάποιες φορές, δυστυχώς, τα αρχαία χρησιμοποιούνται ως πρόσχημα για να ζητηθεί η αποβολή καλλιεργητών από τις δημόσιες γαίες (υποβόσκουν οπωσδήποτε προσωπικές αντιθέσεις και ευτυχώς οι αρχαιολόγοι δείχνουν να αντιλαμβάνονται ποιες είναι οι περιπτώσεις αυτές με αποτέλεσμα η Αρχαιολογική Υπηρεσία να μην συγκαταλέγεται στις υπηρεσίες-τιμωρούς).

Η παραχώρηση του αρχαιολογικού χώρου της Μαντινείας στον Μαντινειακό Σύνδεσμο «επί εικοσαετία» δε δείχνει μόνον την ισχύ των τοπικών συνδέσμων αλλά μαρτυρεί και την αδυναμία της Υπηρεσίας κατά τους χρόνους εκείνους να ελέγξει τους χώρους αρμοδιότητάς της και να τους προστατεύσει επαρκώς.

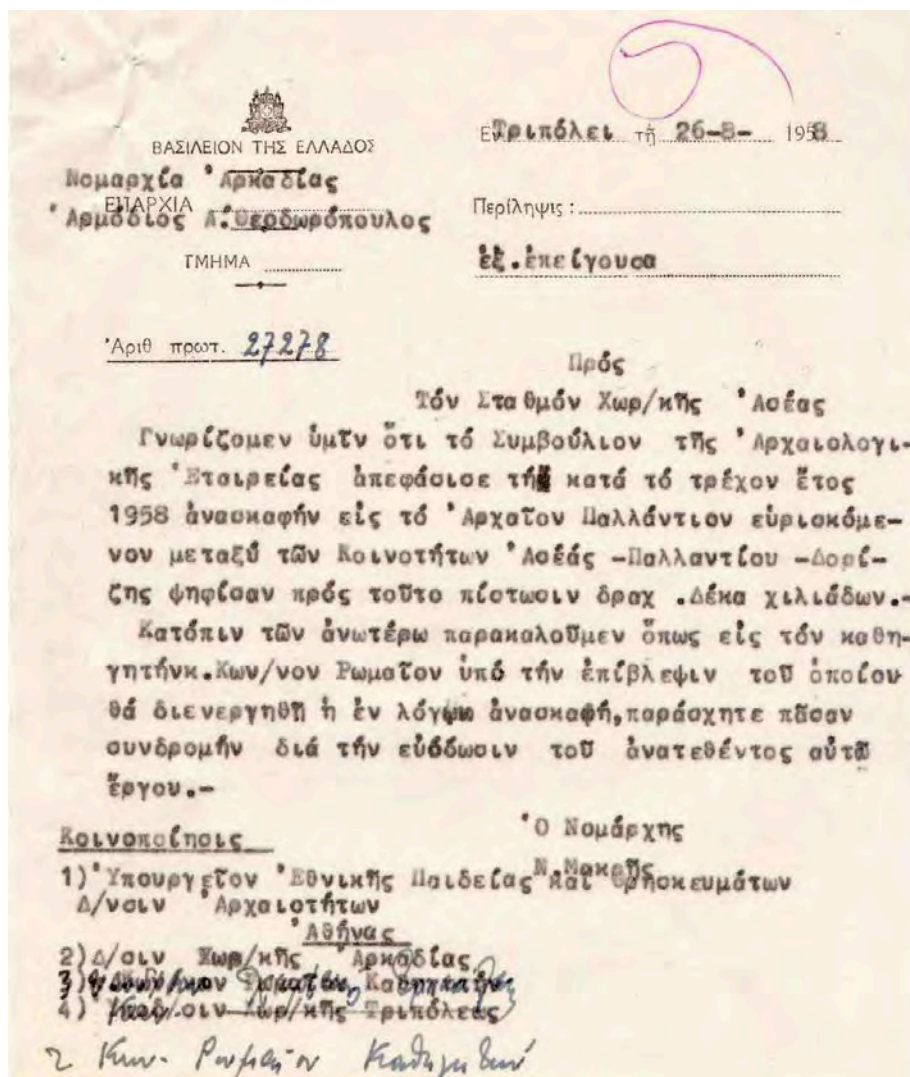
Το ενδιαφέρον και η μέριμνα της Νομαρχίας για το Θέατρο Μεγαλοπόλεως έχει ως κύριο άξονα την λειτουργία του και την παραχώρησή του για παραστάσεις. Ας μην ξεχνούμε ότι το θέατρο δεν έπαψε ποτέ να είναι στην Ελλάδα ένα κατ' εξοχήν λαϊκό είδος που τυγχάνει της αποδοχής όλων των κοινωνικών τάξεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλης κ. ά. 2012α: Ι. Γεωργούλης – Κ. Ζωγράφου – Λ. Καγιούλη, Το χρονικό μιας εκκαθάρισης. Παρουσίαση του περιεχομένου του Αρχείου της Νομαρχίας Αρκαδίας, *Opuscula Peloponnesiaca* 2, Μάρτιος 2012, 1-21.
- Γεωργούλης κ. ά. 2012β: Ι. Γεωργούλης – Κ. Ζωγράφου – Λ. Καγιούλη – Σ. Ραπτόπουλος, Το αρχαιολογικό ενδιαφέροντος υλικό στο Αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας, *Opuscula Peloponnesiaca* 4, Σεπτέμβριος 2012, 1-12.



Εικ. 2. Ο Επμελητής Γριτσόπουλος αναφέρει στον Νομάρχη τη διαρπαγή των αρχαίων της ανασκαφής Κάμπου (Αρχεῖο Νομαρχίας, ΑΒΕ 63, φάκ. 29, υποφ. Β').



Εικ. 3. Έγγραφο του Νομάρχη προς τον Σταθμό Χωροφυλακής Ασείας για παροχή βοήθειας προς τον αρχαιολόγο Ρωμαίο κατά την ανασκαφή του στο Παλλάντιο (Αρχειό Νομαρχίας, ΑΒΕ 143, φάκ. 95, υποφ. Θ').

Ρ.Γ.
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ Παιδείας κλπ.

13/9/56
28 686

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ Αρχαιοτήτων
 ΤΜΗΜΑ Διοικητικού
 ΓΡΑΦΕΙΟΝ

Εν Αθήναις τῆς 5-9-1956 1956

Αριθμός Π.Κ. Βουτσελάκος
 (Τη.....)

Πρὸς τὸν Μαντινειακὸν Σύνδεσμον

Τρίπολιν

Ἄριθ. πρωτ. 72378/3360 Ἐγγραφὸν σαῖς ὑπ' ἀριθ.

Θέμα Παραχώρησις ἐπὶ 20ετίαν τοῦ ἀρχ/κοῦ χώρου Μαντινείας.-

Λαβόντες ὑπ' ὄψει τὸ ὑπ' ἀριθ. 271/3-7-56 ὑμέτερον ἔγγραφον, ὡς καὶ τὰς διατάξεις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 819/1937 Ἀν. Νόμου "περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἀπὸ 12/16 Ἰουνίου 1926/Π.Δ/τος" περὶ προσθηκῶν εἰς τοὺς περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας νόμους", οἷς γνωρίζομεν μετὰ γνώμην τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διατυπωθεῖσαν κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 29/26-7-56 συνεδρίαν αὐτοῦ ὅτι ἐγκρίνομεν τὴν πρὸς ὑμᾶς παραχώρησιν ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν (20ετίαν) ἤτοι μετὰ τὴν 10ην Σεβρίου 1957 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Ἀρχαίας Μαντινείας πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς φυλάξεως, ἐξωραϊσμοῦ καὶ συντηρήσεως αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς περιφράξεως τοῦ ἐν λόγῳ χώρου μέχρι τῆς ἀνωτέρω ἡμερομηνίας δαπάναις τοῦ ὑμετέρου Συνδέσμου καὶ κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς Δ/σεως Ἀναστηλώσεως τοῦ καθ' ἡμᾶς Ὑπουργείου. Ἐπιτοῦς ἐγκρίνομεν τὴν πρὸς ὑμᾶς παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος ὑπομιοθώσεως τοῦ καλλιεργητικοῦ τμήματος τοῦ χώρου τοῦ κεκλιμένου ἐκτός τῶν ἀνασκαφῶν, πρὸς καλλιέργειαν, ἐπιφυλλάσσοντες ἡμῖν τὸ δικαίωμα ἀνακλήσεως τῆς συμβάσεως ἐν περιπτώσει κακῆς χρήσεως ταύτης.

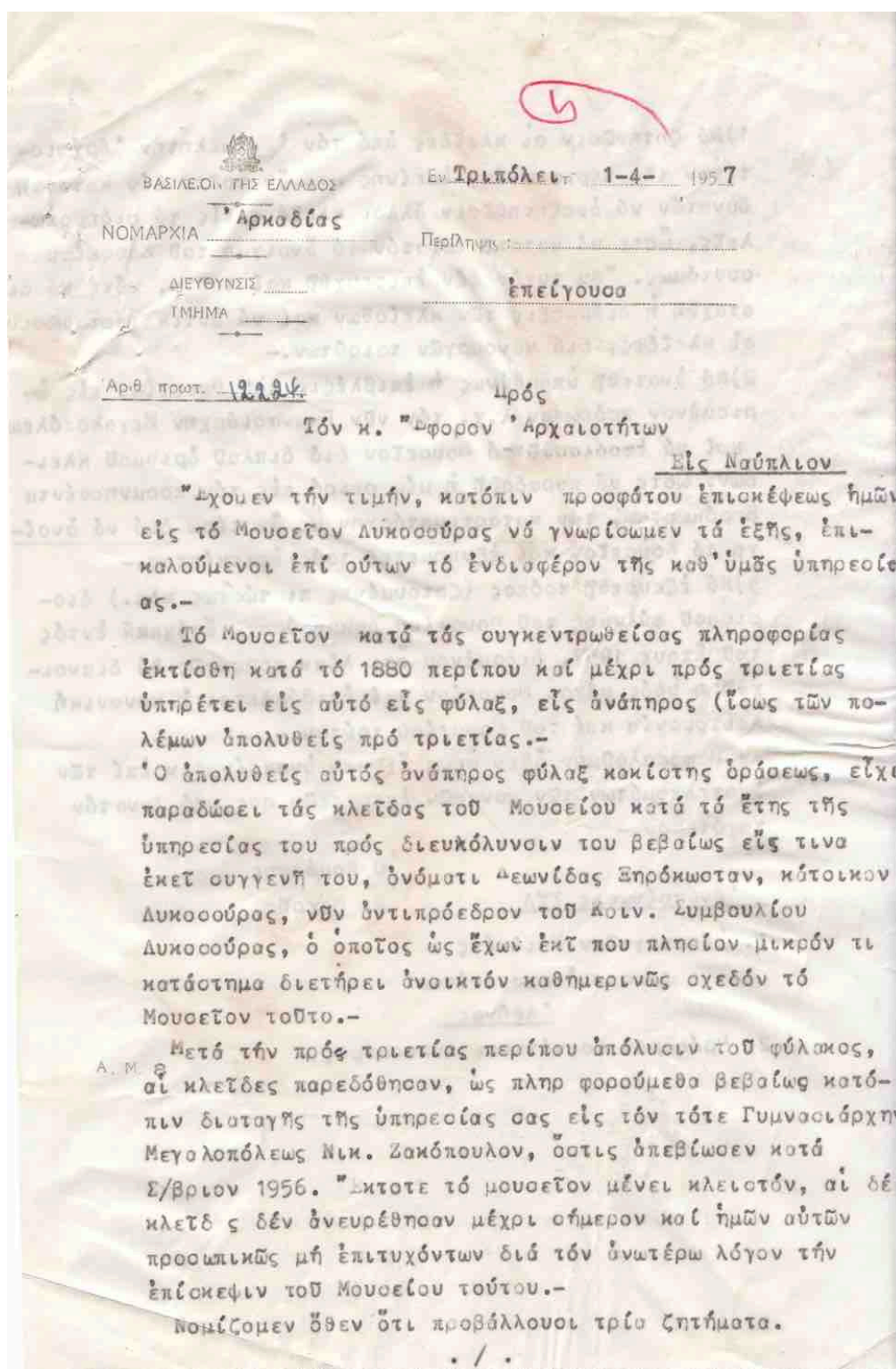
Κοινοποιήσις

1. Δ/σιν Ἀναστηλώσεως
2. Νομαρχίαν Ἀρκαδίας
3. Ἐφορείαν ἀρχ/των Β' Πελοποννήσου
4. Οἰκ. Ἐφορίαν Μαντινείας Τρίπολιν

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
Κ. Γεωργούλης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εικ. 4. Παραχώρηση από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του αρχαιολογικού χώρου Μαντινείας στον Μαντινειακό Σύνδεσμο «επί εικοσαετίαν» (Αρχείο Νομαρχίας, ΑΒΕ 143, φάκ. 104, υποφ. Ε').



Εικ. 5. Έγγραφο του Νομάρχη προς τον Έφορο Αργολίδος για τα προβλήματα της Αρχαιολογικής Συλλογής Λυκόσουρας (Αρχειό Νομαρχίας, ΑΒΕ 143, φάκ. 118, υποφ. Γ').

Αριθ. Πρωτ. 34422

Προς
 τὸ Ὑπουργεῖον Ἑθνικῆς Παιδείας
 Δ/σην Αρχαιοτήτων
 ΑΘΗΝΑΙΣ

Λαμβάνομεν τὸν τιμὸν Ν. 2,
 διατάγματα ὑμῶν προσμετρηθέντες
 τὸν ἀριθμὸν 546 ἑ. ἑ. ἀναφορὰν
 τῆς Κοινότητος Ἀγιοργίτικῆς,
 περὶ ἀξιοποιήσεως ἀρχαιολογικοῦ
 χώρου τῆς Κοινότητος
 καὶ καὶ παρεμβάσεως
 ὅπως διατάσσεται τὸν ἀποικισμὸν
 ἁδμῶν ἀρχαιοτήτων πρὸς
 ἀνάγκην ἑτέραν, ~~καὶ~~ πρὸς
 δημιουργίαν ἐπιπέδου ἀρχαιο-
 λογικοῦ ἀφῆσιν τῶν ἀρχαιοτήτων
 καὶ διαμετρήσιν λειψάνων
 κ. λ. π.

Κοινοποιεῖται
 ἡ Πεδιθεῖσα Κοινότης

Εικ. 6. Ἐγγραφο τῆς Νομαρχίας Ἀρκαδίας πρὸς τὴν Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων (διαβίβαση αναφοράς τῆς Κοινότητος Ἀγιοργίτικῆς γιὰ τὴν «ἀξιοποίησιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κοινότητος», πιθανότατα τοῦ κάστρου καὶ οἰκισμοῦ τοῦ Μουχλίου) (Ἀρχεῖο Νομαρχίας, ΑΒΕ 143, Φάκελος 131, Ὑποφάκελος ΣΤ').

Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο

Η κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κορίνθου – Κιάτου είχε σαν αποτέλεσμα τη διενέργεια εκτεταμένων ανασκαφών στην περιοχή της αρχαίας Κορίνθου και την αποκάλυψη πλήθους αρχαιοτήτων, κυρίως τάφων, που χρονολογούνται από τη μυκηναϊκή έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο¹. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η χάραξη της γραμμής διέρχεται από καίρια θέση, πλησίον των βορείων κρασπέδων των δύο μεγάλων ανδρήρων όπου αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη της Κορίνθου. Βρίσκεται δηλαδή εκτός των τειχών, τέμνει το δρόμο που οδηγούσε στο λιμάνι και βαίνει παράλληλα με εσωτερικό δρόμο που περνούσε κατά μήκος των παρυφών των ανδρήρων και συναντούσε δυτικά το δρόμο προς Σικυώνα, μετά την έξοδο του από την ομώνυμη πύλη του τείχους². Στη μέση περίπου αυτής της διαδρομής ανασκάφηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα το λεγόμενο Βόρειο Νεκροταφείο³, ενώ τάφοι της ρωμαϊκής κυρίως περιόδου ήρθαν στο φως κατά την κατασκευή της Ν.Ε.Ο. Κορίνθου – Πατρών τη δεκαετία του 1960, προφανώς εκατέρωθεν του εσωτερικού δρόμου ο οποίος καταπατήθηκε από το νεκροταφείο στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους⁴.

Στον ανατολικό τομέα της ανασκαφής και αμέσως δυτικά του σύγχρονου δρόμου Κορίνθου – Αρχαίας Κορίνθου (Χ.Θ. 200) και μέχρι τη Χ.Θ. 2153, δηλαδή σε μια λωρίδα μήκους 2000 μ. και πλάτους 60 μ. εντοπίστηκαν σε ένα σύνολο 482 τάφων, ογδόντα (80) της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Οι τάφοι της ανασκαφής ΕΡΓΟΣΕ συγκροτούν μαζί με τα προαναφερθέντα νεκροταφεία, ένα τεράστιο νεκροταφείο, το Βόρειο της πόλης (εικ. 1). Οι περισσότεροι, πενήντα οκτώ (58), βρέθηκαν συγκεντρωμένοι στο ανατολικό τμήμα της ερευνημένης περιοχής, στην ιδιοκτησία Ρώτα, και πρόκειται προφανώς για οργανωμένο νεκροταφείο, ενώ οι υπόλοιποι διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία του άξονα της γραμμής μέχρι τη Χ.Θ. 2153. Η πλειονότητα των τάφων είχε κατεύθυνση Ν-Β και λίγοι Α-Δ. Τριάντα πέντε (35) ήταν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι, από τους οποίους δέκα (10) είχαν πώρινη πλάκα ως σήμα στη νότια πλευρά τους. Οι υπόλοιποι σαράντα τρεις (43) ήταν ορθογώνιοι λακκοειδείς που καλύπτονταν από πώρινη πλάκα, ενώ αποκαλύφθηκαν και δύο εγχυτρισμοί. Το νεκροταφείο Ρώτα χαρακτηρίζεται από χαλαρή διάταξη των τάφων, χωρίς σαφείς διαφοροποιήσεις και διαχωρισμούς οικογενειακών οικοπέδων. Αποτελείται από μια μεγάλη συστάδα τάφων στο βόρειο τμήμα με τρεις μικρότερες στα νότια.

Ο ενταφιασμός και η πλάγια συνεσταλμένη στάση του νεκρού είναι ο κανόνας. Είκοσι τρεις (23) από τους πενήντα οκτώ (58) του οργανωμένου νεκροταφείου, κυρίως λακκοειδείς, ήταν ακτέριστοι. Προσμετρούνται όμως στη γεωμετρική εποχή διότι: α) έχουν την ίδια μορφή και κατασκευή με τους υπόλοιπους, β) βρέθηκαν στο ίδιο βάθος, και γ) οι μεταγενέστερες ταφές στην περιοχή σεβάστηκαν απολύτως τις παλαιές και αναπτύχθηκαν αμέσως δυτικά και εν μέρει νότια τους.

Οι κτερισμένοι τάφοι απέδωσαν συγκριτικά μεγάλο αριθμό αγγείων που προσεγγίζει τα 300, ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου με βάση διαμορφωμένη σε σφραγίδα (εικ. 2), χάλκινες περόνες, πόρπες, χάλκινα και χρυσά δακτυλίδια, χάλκινους και χρυσούς σφηκωτήρες, χρυσό έλασμα-

¹ Η ανασκαφή στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου έγινε από τη ΛΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το διάστημα 2003-2007. Το μεγαλύτερο αριθμό των γεωμετρικών τάφων ανέσκαψε η συνάδελφος Χριστίνα Πιπίλου, την οποία ευχαριστώ θερμά. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στους συναδέλφους και τη Διεύθυνση της Εφορείας που μου παραχώρησαν το δικαίωμα μελέτης και του γεωμετρικού υλικού που δεν είχε ερευνηθεί με την εποπτεία μου. Η πρώτη μερική παρουσίαση του νεκροταφείου έγινε στο ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β' 4 (Πελοπόννησος), 157-158.

² Wiseman 1978, 84 κ.ε.

³ Blegen κ.ά. 1964.

⁴ Παπαχριστοδούλου 1967, 166-169. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1968, 124-127. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969, 102.

διάδημα, σιδερένια εγχειρίδια και τεμάχια σιδερένιων αντικειμένων. Τα περισσότερα αγγεία βρέθηκαν έξω από τους τάφους, σε ειδικά διαμορφωμένο αβαθή λάκκο προσφορών.

Η κεραμική είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι σε απόλυτους αριθμούς είναι περισσότερη από όλα τα αγγεία που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στην επικράτεια της Κορίνθου σε τάφους, ιερά και οικιστικά σύνολα⁵. Έτσι επιτρέπει και επιβάλλει την αναθεώρηση της κορινθιακής κεραμικής παραγωγής στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τα πρώτα συμπεράσματα επιβεβαιώνουν τα ήδη γνωστά βασικά χαρακτηριστικά του γεωμετρικού κορινθιακού κεραμικού⁶: τον καθαρό υποκίτρινο πηλό, τα καλά φτιαγμένα σχήματα με τις στρογγυλεμένες φόρμες, το καλό ψήσιμο, την αυστηρά απλή διακόσμηση, το σχετικά περιορισμένο θεματολόγιο των διακοσμητικών μοτίβων, την απουσία εικονιστικών θεμάτων, την εμμονή σε συγκεκριμένα θέματα (ζιγκ-ζακ τεθλασμένη γραμμή, διαγραμμισμένα τρίγωνα, κάθετες γραμμές, περιτρέχουσες ταινίες). Δημοφιλέστερο είδος αγγείου είναι η τριφυλλόστομη οινόχρη (εικ. 3) και στους τρεις γνωστούς τύπους: η ψηλή με το ραδινό σώμα, εκείνη με το στρογγυλεμένο σώμα και, αριθμητικά πιο περιορισμένη, η κωνική με την ευρεία βάση. Σχεδόν ισάριθμοι είναι και οι σκύφοι, κυρίως ο τύπος με το ρηχό σώμα (εικ. 4), ενώ ακολουθεί ο αρύβαλλος με το μοτίβο των διαγραμμισμένων τριγώνων στον ώμο.

Το καινούριο στοιχείο είναι ο αξιοσημείωτος αριθμός μεγάλων αμφορέων, το στόμιο των οποίων έκλεινε με σκύφο, που εντοπίζεται εξωτερικά των τάφων ανατρέποντας την ισχύουσα διαπίστωση ότι ο αμφορέας είναι ασυνήθιστος στον κορινθιακό γεωμετρικό κεραμικό⁷ (εικ. 5). Υπάρχουν ακόμη πυξίδες, υδρίες, μεγάλοι κρατήρες, κάλαθοι, κύαθοι, ασκός και υπόστατα. Δεν λείπουν και ιδιαίτερα σχήματα, όπως ο τριποδικός λέβητας και η οινόχρη με δυο στόμια. Τα αγγεία αυτά είναι μικρά και ολόβαφα μαύρα, σε μια προσπάθεια μίμησης μεταλλικών προτύπων. Αξιοσημείωτη είναι τέλος η σειρά μεγάλων και μικρών χειροποίητων, άβαφων αγγείων που θα συνεχίσουν να παράγονται στην Κόρινθο και τους επόμενους αιώνες.

Οι τάφοι χρονολογούνται από την πρώιμη γεωμετρική έως την μέση γεωμετρική περίοδο, ενώ υπάρχουν και τρεις τάφοι που ανάγονται στην πρωτογεωμετρική και βρέθηκαν εκτός του οργανωμένου νεκροταφείου Ρώτα (εικ. 6). Κοντά στους πρωτογεωμετρικούς Τάφους 58 και 59 στην ιδιοκτησία Δελή βρέθηκε ο Τάφος 28, στον οποίο μαζί με αγγεία της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου συναντάμε και ένα μόνωτο πρωτογεωμετρικό κύπελλο.

Ένα άλλο ζήτημα που θέτει εκ νέου η ανεύρεση των τάφων είναι η σχέση τους με τους οικισμούς. Στην Κόρινθο, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος, φαίνεται να ισχύει ο κανόνας ότι υπάρχουν μικροί οικιστικοί πυρήνες που έχουν κοντά και τους τάφους των νεκρών τους⁸. Αυτό είναι εμφανές στον χώρο της κοιλάδας της οδού Λεχαιού, δηλαδή στον χώρο που κατέλαβε το *forum* της ρωμαϊκής Κορίνθου, όπου συναντώνται τάφοι κοντά σε οικιστικά κατάλοιπα (πηγάδια, τοίχους κατοικιών, αγωγούς) που χρονολογούνται από την υπομυκηναϊκή έως τη πρωτοκορινθιακή περίοδο⁹. Το ίδιο πρέπει να συνέβαινε και στη συνοικία των κεραμέων, πλησίον του δυτικού σκέλους του τείχους, όπου η ανεύρεση γεωμετρικών τάφων παραπέμπει σε κατοικίες της ίδιας εποχής στην περιοχή¹⁰ αλλά και στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπου ταφή και κεραμικό υλικό που δεν μπορεί να συνδεθεί με το ιερό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στους πρόποδες του Ακροκορίνθου υπήρχε μικρός γεωμετρικός οικισμός¹¹.

Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί η παρουσία, ανάμεσα στους 500 τάφους του Βόρειου Νεκροταφείου, των σαράντα εννέα (49) της γεωμετρικής περιόδου. Το Βόρειο Νεκροταφείο έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού *extra muros* νεκροταφείου, ιδιαίτερα μετά την κατασκευή στα κλασικά χρόνια του τείχους που το διαχώρισε από την κατοικημένη

⁵ Καταγραφή του υλικού της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου γίνεται από τον Pfaff 1999, 68-69. Morgan 1999, 467-479.

⁶ Coldstream 1968, 91. Weinberg 1943, 84-88. De Vries 2003, 141.

⁷ Lawrence 1964, 90.

⁸ Γκαδόλου 2008, 234. Dickey 1992, 124-129. Williams – Fisher 1973, 2-4.

⁹ Pfaff 1988, 23-25 εικ. 2.

¹⁰ Stillwell – Benson 1984, 13-34. Dickey 1992, 131.

¹¹ Pfaff 1999, 119.

περιοχή. Τη δημιουργία του νεκροταφείου αυτού οι Williams και Joung¹² την αποδίδουν στην επικράτηση του νέου πνεύματος της αστικοποίησης και στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός περισσότερο συμπαγούς σχεδίου για το κέντρο της πόλης. Αλλά αυτό δεν εξηγεί πώς στη μεσογεωμετρική περίοδο, που έχουμε ταφές στο Βόρειο Νεκροταφείο, υπάρχουν πολλοί τάφοι και στο χώρο του μετέπειτα *forum*. Πιο περίπλοκη κάνει την κατάσταση η αποκάλυψη στο Βόρειο Νεκροταφείο τάφων σε οργανωμένη μορφή ήδη από την πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Ο Dickey, τέλος, στο έργο του για τα κορινθιακά έθιμα ταφής από το 1100 έως το 550 π.Χ. αναφέρει ότι οι άνθρωποι του 8ου αι. γνώριζαν ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε νεκροταφείο και θάβοντας εκεί τους νεκρούς τους ήθελαν να υπογραμμίσουν τους νόμιμους δεσμούς τους με τους θαμμένους στους μεσοελλαδικούς τάφους προγόνους. Για αυτό σεβάστηκαν τους τάφους τους και κατασκεύασαν τους δικούς τους ακριβώς δίπλα¹³.

Πέρα όμως από το φόβο της μόλυνσης¹⁴ και την πίεση της αστικοποίησης, η δημιουργία οργανωμένου νεκροταφείου στις παρυφές της παράκτιας πεδιάδας εξηγείται κι από το γεγονός ότι η θέση ήταν κατάλληλη για αυτήν τη χρήση. Διέθετε άφθονο χώρο και βρισκόταν κοντά σε δρόμους που οδηγούσαν στους οικισμούς. Σε αυτό εξάλλου οφείλεται η διαχρονική χρήση της ως νεκροταφείου, του μεγαλύτερου της Κορίνθου.

Η ανασκαφή του γεωμετρικού νεκροταφείου στη γραμμή του τρένου προσέφερε νέα δεδομένα για την Κόρινθο των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Πρώτον, δεν υπάρχει κενό επτά αιώνων στη χρήση του Βόρειου Νεκροταφείου αλλά συνεχής χρήση, δεδομένου ότι στην ανασκαφή βρέθηκε πρώιμος μυκηναϊκός θολωτός τάφος¹⁵, καθώς και ταφές της Πρωτογεωμετρικής, της Πρώιμης Γεωμετρικής και της Μεσογεωμετρικής Ι. Δεύτερον, η μετάβαση από τους λάκκους και τους απλούς κιβωτιόσχημους στις πώρινες σαρκοφάγους δεν άρχισε στο β' μισό του 8ου αι.¹⁶ αλλά από τον 9ο, με τις σαρκοφάγους να υπολείπονται λίγο σε αριθμό των λακκοειδών τάφων. Αυτό δείχνει αυξημένη ικανότητα των Κορινθίων τεχνιτών στην κατεργασία του πωρόλιθου. Τρίτον, τα κτερίσματα των τάφων δείχνουν πλούσια κεραμική παραγωγή κατά την πρώιμη γεωμετρική περίοδο που σχετίζεται με αντίστοιχη αύξηση δραστηριότητας στο ιερό της Ισθμίας¹⁷, ενώ παράλληλα τεκμηριώνουν την εξέλιξη της Κορίνθου από μια εγκατάσταση με λίγες καλύβες στην κραταιά εμπορική πόλη των αρχαϊκών χρόνων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. C. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964.
- Coldstream 1968: J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1964.
- Γκαδόλου 2008: Αν. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.
- De Vries 2003: K. De Vries, Eighth-century Corinthian pottery. Evidence for the dates of Greek settlement in the West, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 141-156.
- Dickey 1992: K. Dickey, *Corinthian Burial Customs ca 1100 to 550 B.C.*, PhD dissertation, Bryn Mawr College, 1992.
- Κασίμη 2013: Π. Κασίμη, Ένας πρώιμος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στην Κόρινθο, στο: K. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and*

¹² Dickey 1992, 129.

¹³ Dickey 1992, 129 κ.ε.

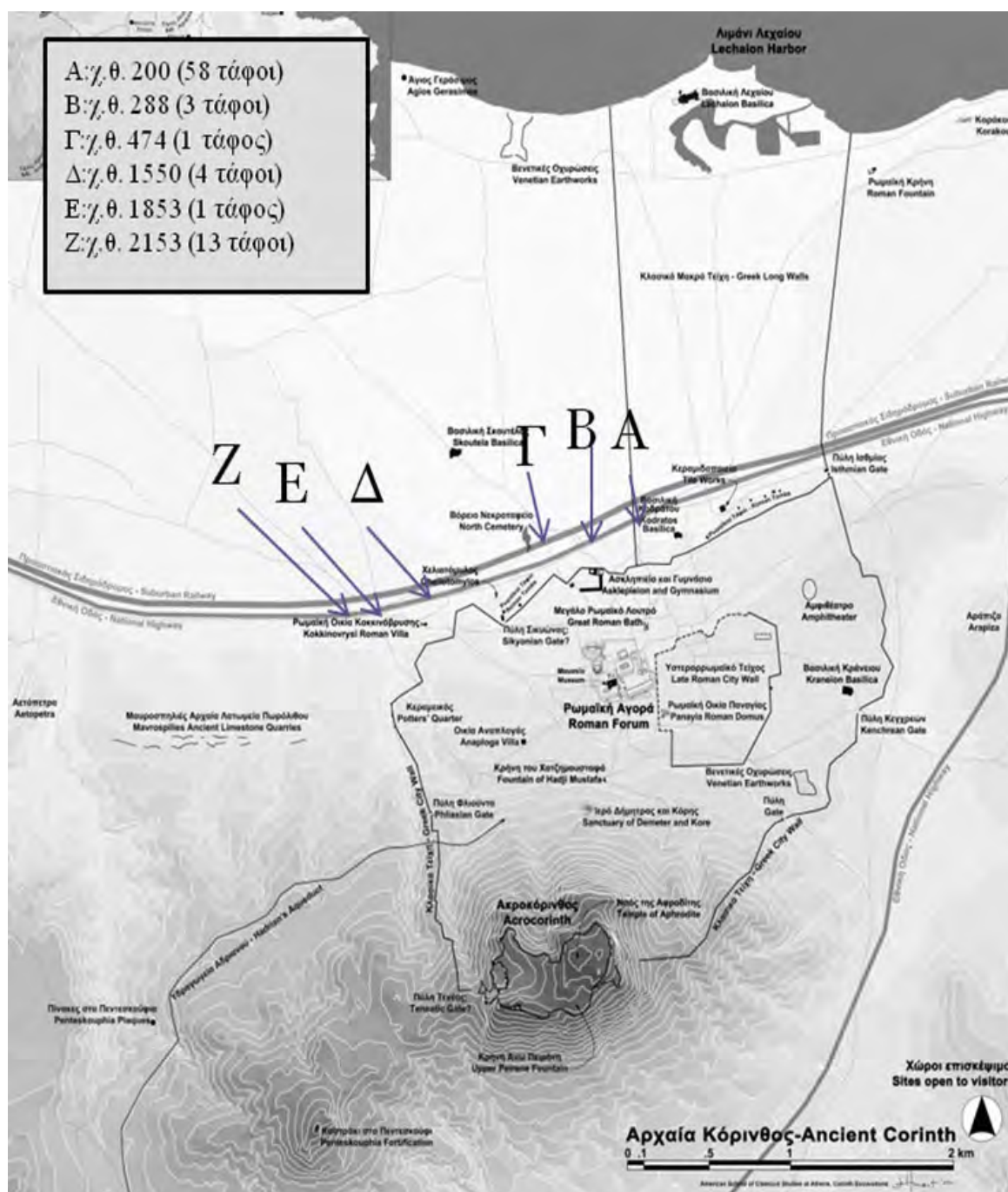
¹⁴ Morgan 1999, 407, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵ Κασίμη 2013.

¹⁶ Morgan 1999, 395.

¹⁷ Morgan 1999, 397.

- Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009.* Athenaia 4, München 2013, 45-53.
- Lawrence 1964: P. Lawrence, Five grave groups from the Corinthia, *Hesperia* 33, 1964, 89-107.
- Morgan 1999: C. Morgan, *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Sanctuary*, Isthmia VIII, Princeton 1999.
- Παπαχριστοδούλου 1967: Ι. Παπαχριστοδούλου, Ανασκαφαί Εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών, *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 166-169.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Παλαιά Κόρινθος-Κρητικά, *ΑΔ* 24, 1969, Β'1 Χρονικά, 102.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1968: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Περιοχή Κρητικών, *ΑΔ* 23, 1968, Β'1 Χρονικά, 124-127.
- Pfaff 1999: C. A. Pfaff, The Early Iron Age pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia* 68, 1999, 55-134.
- Pfaff 1988: C. A. Pfaff, A Geometric well at Corinth, *Hesperia* 57, 1988, 21-80.
- Stillwell – Benson 1984: A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery*, Corinth XV.3, Princeton 1984.
- Weinberg 1943: S. S. Weinberg, *The Geometric and Orientalizing Pottery*, Corinth VII.1, Cambridge, Mass. 1943.
- Williams – Fisher 1973: C. K. Williams II – J. E. Fisher, Corinth, 1972: The Forum area, *Hesperia* 42, 1973, 1-44.
- Wiseman 1978: J. Wiseman, *The Land of the Ancient Corinthians*, Göteborg 1978.



Εικ. 1. Χάρτης της αρχαίας Κορίνθου με τις θέσεις των γεωμετρικών τάφων της ανασκαφής ΕΡΓΟΣΕ (Αρχείο Α.Σ.Κ.Σ.Α.).



Εικ. 2. Αρχαία Κόρινθος, ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ, ιδιοκτησία Ρώτα. Τάφος 9. Χάλκινο ειδώλιο ίππου, αριθ. ευρ. ΜΚ 7326 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 3. Αρχαία Κόρινθος, ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ, ιδιοκτησία Ρώτα. Τάφος 19. Τριφυλλόστομη οινοχόη, αριθ. ευρ. ΜΚ 7211 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 4. Αρχαία Κόρινθος, ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ, ιδιοκτησία Νούλα. Τάφος 1. Σκύφος, αριθ. ευρ. ΜΚ 7042 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 5. Αρχαία Κόρινθος, ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ, ιδιοκτησία Ρώτα. Τάφος 70. Αμφορέας, αριθ. ευρ. ΜΚ 7997 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 6. Αρχαία Κόρινθος, ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ, Ιδιοκτησία Μικρού. Τάφος 9. Υδρία, αριθ. ευρ. ΜΚ 7592 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).

Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.)

*Αφιερώνεται στην Ελισάβετ Σπαθάρη,
Επίτιμη Διευθύντρια του Υπουργείου Πολιτισμού**

Η τυχαία εύρεση ενός ταφικού μνημείου και συνόλου τάφων της ελληνιστικής εποχής στη θέση «Χτίρι» της ευρύχωρης πεδιάδας της Σικυώνας (Νομός Κορινθίας) στα μέσα της δεκαετίας του 1960¹, συνέβαλε στον προσδιορισμό ενός νεκροταφείου της αρχαίας πόλης και οδήγησε σταδιακά στην περαιτέρω ανασκαφική έρευνά του υπό την εποπτεία της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων². Κατά την πρώτη περίοδο συστηματικής ανασκαφής της περιοχής, τη δεκαετία του 1970³, οπότε και ερευνήθηκε μια έκταση 399 τ.μ., σε απόσταση περίπου 120 μ. ανατολικά του πρώτου ευρήματος, αποκαλύφθηκαν 208 τάφοι και ένα ακόμη ταφικό μνημείο με έξι κύριες ταφές που χρονολογούνται στον 2ο και πρώιμο 1ο αι. π.Χ., και τουλάχιστον τέσσερις ανακομιδές οστών.

Από τη μελέτη του υλικού προκύπτει ότι το τμήμα του νεκροταφείου που ερευνήθηκε είχε χρήση από τα τέλη του 7ου έως και τον 1ο αι. π.Χ. Οι περισσότερες ταφές είχαν γίνει σε λακκοειδή ορύγματα (συνολικά 156), σε κάποια από τα οποία διατηρήθηκε η κάλυψη από λίθινη πλάκα (18 τάφοι) ή κεράμους (22 τάφοι). Βρέθηκαν, επίσης, 24 αβαθείς κυκλικοί λάκκοι, πιθανόν με ταφές βρεφών, δεδομένου ότι δεν διατηρήθηκαν επαρκή σκελετικά κατάλοιπα, δέκα μονολιθικές λάρνακες που έφεραν λίθινη κάλυψη, πλην μίας κεραμοσκεπούς, και 18 κιβωτιόσχημοι λαρνακοειδείς με λίθινη κάλυψη. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι κυρίως με αγγεία, ενώ σημαντικός αριθμός πήλινων ειδωλίων εντοπίστηκε σε ταφές παιδιών και βρεφών. Στα υπόλοιπα ευρήματα συγκαταλέγονται χάλκινες και σιδηρές στλεγγίδες, αστράγαλοι, ωά και άλλα μικροαντικείμενα, όπως κοσμήματα, ενώ σε μικρό αριθμό ταφών υπήρχαν αργυρά και χάλκινα νομίσματα (του 4ο αι. π.Χ. κ.ε.). Ανασκάφηκαν, επίσης, λάκκοι εναγισμού, με ή χωρίς υπολείμματα καμμένου, κτερισμένοι κυρίως με μικκύλα αγγεία.

* Η Ελισάβετ Σπαθάρη, ως Προϊσταμένη της τότε Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αργολιδοκορινθίας, ανέλαβε από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το βαρύ φορτίο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Σικυώνας και της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σικυώνας. Όσοι είχαμε την ευκαιρία να εργαστούμε υπό το άγρυπνο, αλλά γεμάτο αγάπη και κατανόηση βλέμμα της είμαστε βαθύτατα ευγνώμονες. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, κα Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά, τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Πάνο Βαλαβάνη, στην Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα Κατερίνη Διάμνη και στην Ομότιμη Υποδιευθύντρια Ανασκαφής Κορίνθου – Α.Σ.Κ.Σ.Α. Δρα Nancy Bookidis για τις πολύτιμες συζητήσεις τους. Οι όποιες αβλεψίες ή παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά και μόνον την υπογράφουσα. Τα αντικείμενα των εικόνων φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνας (ΜΣ) και οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί από την υπογράφουσα.

¹ Θέση «Χτίρι»: Κρυστάλλη-Βότση 1967, 164-165. Κρυστάλλη-Βότση 2013, 509-518. Μπαλλά 2013, 491-507. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι ήδη από το 1936 ο Ορλάνδος είχε εντοπίσει τάφους του 5ου αι. π.Χ. στην ευρύτερη περιοχή (θέση «Τραγάνα»), βλ. Ορλάνδος 1937, 20-21, 92-94.

² Θέση «Χτίρι»: Κρυστάλλη-Βότση 1976, 65. Μπαλλά 2003, 98. Lolos, 2011, 283. Θέσεις «Τραγάνα» και «Δραγατσούλα»: Παπαθανασίου 2013, 485-488. ΛΖ' Ε.Π.Κ.Α. 2001-2004, 154-155. Μαραγκουδάκη 2013, 128. Αναγνωστοπούλου – Κασίμη 2006, 475-476.

³ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από το 1976 έως και το 1979 και το υλικό της, κατόπιν παραχώρησης από την Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση, μελετάται από την υπογράφουσα στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα τα ταφικά έθιμα της Σικυώνας. Η ανασκαφή διεξήχθη υπό την εποπτεία της τότε Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Αργολιδοκορινθίας κας Κ. Κρυστάλλη-Βότση, ενώ συμμετείχαν και οι αρχαιολόγοι Ελένη Παναγιωτοπούλη (†), Παναγιώτα Μαρκέλλου και Ελισάβετ Χατζηπούλιου. Κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας με την Κ. Κρυστάλλη-Βότση, στην ανασκαφή συμμετείχαν, επίσης, οι αρχαιολόγοι Μαρία Παπαγεωργίου και Αντώνιος Παπαντωνίου.

Στην περίοδο από τα τέλη του 7ου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ανήκουν 173 τάφοι συνοδευόμενοι, μεταξύ άλλων, από 667 αγγεία (περιλαμβανομένων και των λύχνων) (εικ. 1). Από το ανωτέρω σύνολο διαπιστώθηκε ότι 517 αγγεία προέρχονταν από κορινθιακά εργαστήρια⁴, 146 από αττικά, ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα ήταν εισηγμένα από άλλες περιοχές.

Στην αρχαϊκή εποχή ανήκουν δώδεκα τάφοι που περιείχαν 42 αγγεία, εκ των οποίων τα 38 ήταν κορινθιακά σκεύη ή σικυώνιες απομιμήσεις τους και τα υπόλοιπα τέσσερα αττικές εισαγωγές (Εικ 1). Οι κυριότεροι κορινθιακοί τύποι ήταν πυξίδες (με φυτικό διάκοσμο, εικ. 2α⁵), κοτύλες, οινοχόες και μικκύλα αγγεία (σκυφίδια, φιαλίδια), ενώ τα αττικά μελανόμορφα περιορίζονταν σε τρεις ληκύθους⁶ (εικ. 2β) και έναν σκύφο. Σημειώνεται ότι 11 από τα κορινθιακά αγγεία και τρία από τα αττικά βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε δύο μονολιθικές λάρνακες με πώρινες καλυπτήριες πλάκες που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., περίοδο στην οποία περιορίζονται όλες οι εισαγωγές αττικών αγγείων.

Στην περίοδο 480-450 π.Χ., σε σύνολο 23 τάφων, παρατηρείται μεγάλη εισροή αττικών εισαγωγών, με αποτέλεσμα να είναι σχεδόν διπλάσια από τα κορινθιακά (εικ. 1). Ωστόσο τα αττικά αγγεία περιορίζονται, εκ νέου, κυρίως σε ληκύθους (7 αντικείμενα) και αγγεία πόσεως (7 αντικείμενα: σκύφοι, κοτύλες, κύλικες και κάρναρος). Αντίθετα, τα κορινθιακά αγγεία καλύπτουν ευρύτερη τυπολογία σκευών: ελαιοδοχεία/μυροδοχεία (ληκύθια αρχαϊζοντος τύπου⁷ και ωειδές ληκύθιο με ταινίες (εικ. 3α)⁸, αγγεία πόσεως, αγγεία εκροής υγρών (κυρίως οινοχόες), πυξίδες, λεκανίδες, μικκύλα αγγεία και μαγειρικά σκεύη.

Στις αττικές ληκύθους παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση σε όσες έφεραν φυτικό διάκοσμο στο σώμα του αγγείου: με όρθια ανθέμια (εικ. 3β)⁹ ή ζεύγη ανθεμίων, ενώ ακολουθούν με μικρότερη εκπροσώπηση οι φέρουσες θαλλό κισσού (εικ. 3γ)¹⁰ και φύλλα ανθεμίων. Ιδιαίτερη προτίμηση παρατηρείται, επίσης, στις ληκύθους με μελανόχρωμο σώμα που έφεραν στον ώμο ανθέμια ή ακτινωτό κόσμημα. Όσον αφορά στις ληκύθους με παραστάσεις, βρέθηκαν οκτώ μελανόμορφες, από τις οποίες οι τρεις ανήκουν στον τύπο με στόμιο σε σχήμα καμινάδας,

⁴ Ορισμένα από τα κορινθιακά αγγεία είναι πιθανόν να προέρχονται από σικυώνιο εργαστήριο. Δεδομένου, όμως, ότι ακόμη δεν έχει πραγματοποιηθεί ανάλυση πηλών, είναι αδύνατον να υποστηριχθεί με βεβαιότητα κάποιος διαχωρισμός, όσον αφορά την προέλευσή τους. Παρόλα αυτά, σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται ότι, εκτός των αγγείων που φαίνεται ότι προέρχονταν από εργαστήρια της Κορίνθου, υπάρχουν τύποι που πιθανόν αποτελούσαν σικυώνιες απομιμήσεις, όπως π.χ. ορισμένες λεκανίδες, ή ακόμα και τοπικές παραλλαγές (κυρίως από τον 4ο αι. π.Χ.).

⁵ Για το μοτίβο «Arc-Palmette Group» στην κύρια διακοσμητική ζώνη, βλ. Risser 2001, 155 αριθ. 658 (μέσα ή γ' τέταρτο 6ου αι. π.Χ.), πρβλ. Stillwell – Benson 1984, 174-175 αριθ. 909 (KP 149) πίν. 42. Dunbabin 1962, 279 αριθ. 2711 πίν. 112 και αριθ. 2707 πίν. 113 (ΥΚ περίοδος). Το κόσμημα με τα βαθμιδωτά αντιθετικά τρίγωνα στο χείλος του καλύμματος πρωτοεμφανίστηκε στα 570 π.Χ. (Risser 2001, 31), αλλά ήταν ιδιαίτερος δημοφιλής από το γ' τέταρτο του 6ου έως και το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Για παρόμοια απόδοσης κόσμημα, βλ. Risser 2001, 61 αριθ. 138 πίν. 11 (τέλος 6ου/αρχές 5ου αι. π.Χ.) και 155 αριθ. 660-661 (μέσα ή γ' τέταρτο 6ου αι. π.Χ.).

⁶ Μία ληκύθος (εικ. 2β) ανήκει στην Ομάδα της Φανυλλίδος και φέρει παράσταση με την αναχώρηση πολεμιστή. Πρβλ. Haspels 1936, 66-67, 205. Beazley 1956, 464-466, 699. Beazley 1971, 206-208. Carpenter 1989, 116-117. Giudice 1983, 39-42, 88-118 (Ομάδα D-E).

⁷ Τα ληκύθια αρχαϊζοντος τύπου αποτελούν επιβίωση του Ύστερου Κορινθιακού τύπου και είναι πιθανόν σταδιακά να αντικαταστάθηκαν από τα ληκύθια με ταινίες (Blegen κ.ά. 1964, 140).

⁸ Όπως σημειώνει η Palmer (Blegen κ.ά. 1964, 140-141 και υποσημ. 147), αυτό το προϊόν του κορινθιακού εργαστηρίου πιθανόν περιείχε άρωμα και γνώρισε μεγάλη επιτυχία ως εξαγωγίμο είδος έως και τον 4ο αι. π.Χ., ακόμα και σε μακρινές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Η Pemberton (1970, 294 αριθ. 88-89 πίν. 72), τοποθετεί τα πρωιμότερα ωειδή ληκύθια με ταινίες που προέρχονται από τον αποθέτη της Βρυσούλας, στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Το παράδειγμα από τη Σικυώνα φαίνεται να είναι από τα πρωιμότερα του τύπου (460-450 π.Χ.).

⁹ Γενικά για τον τύπο: Haspels 1936, 185-186. Kurtz 1975, 152-153. Blegen κ.ά. 1964, 163-164 (Ομάδα iii). Παπασταύρου 2006, 77-78. Για παρόμοια αγγεία: Knigge 1976, 135 αριθ. 200.3-4 πίν. 35.1 (470-460 π.Χ.), 146 αριθ. 263-1 πίν. 62.5 (μέσα 5ου αι. π.Χ.). Blegen κ.ά. 1964, 238 αριθ. 325-8 πίν. 48 (460-450 π.Χ.), 242 αριθ. 335-3 πίν. 45 (ύστερο β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), 244 αριθ. 338.6 πίν. 52 (μέσα 5ου αι. π.Χ.), 245 αριθ. 341-7 πίν. 51 (μέσα 5ου αι. π.Χ. ή λίγο πρωιμότερο). Bentz 1982, 216 αριθ. A27-7 (ύστερο α'/β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.) και 251 αριθ. A41-15 (460-450 π.Χ.).

¹⁰ Kunze-Götte κ.ά. 1999, 46 αριθ. 140.3 πίν. 27.8 (460/450 π.Χ.): Τύπος BEL, Εργαστήριο του Beldam (Ζ. της Μέγαιρας).

πιθανόν προερχόμενες από το εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονος (εικ. 3δ)¹¹, έξι ερυθρόμορφες (κάποιες με σκηνές γυναικωνίτη) και τρεις λευκού βάθους, δευτερεύοντος τύπου. Αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχα δεδομένα, σε ό,τι αφορά στην προτίμηση εισηγμένων αττικών ληκύθων, παρατηρούνται και στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου¹².

Στην περίοδο που ακολουθεί έως και το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου μειώνεται ο αριθμός των κτερισμάτων ανά τάφο σε σχέση με ό,τι παρατηρήθηκε ανωτέρω¹³. Παράλληλα, διαπιστώνεται μείωση και των αττικών εισηγμένων αγγείων, που είναι πλέον ισάριθμα με τα αντίστοιχα κορινθιακά (εικ. 1). Οι κορινθιακοί τύποι, παρότι ευάριθμοι, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία: λεκανίδες, αγγεία πόσεως, οινοχόη, ελαιοδοχεία/μυροδοχεία, μικκύλα αγγεία (φιαλίδια, κοτυλίσκη). Αντίθετα, τα εισηγμένα αττικά περιορίζονται και πάλι στα ελαιοδοχεία (λήκυθοι). Παράλληλα, εμφανίζονται και οι λύχνοι (ένας κορινθιακός και ένας αττικός αντίστοιχως).

Ανάμεσα στους κορινθιακούς τύπους ιδιαίτερη θέση κατέχουν τα ελαιοδοχεία/μυροδοχεία: ένα ληκύθιο με ταινίες (εικ. 4α)¹⁴ και τέσσερις ληκύθοι. Από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου γνωρίζουμε ότι οι αττικές λήκυθοι ήταν τόσο δημοφιλείς, ώστε από το 430 π.Χ. περίπου άρχισε να αναπαράγεται στο ντόπιο εργαστήριο ο τύπος της ληκύθου τόσο με θαλλό κισσού όσο και λευκού βάθους, με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς τη διαμόρφωση του σχήματος και το πιο παχύρευστο λευκωπό επίχρισμα¹⁵. Στη Σικυώνα βρέθηκαν πιθανόν δύο κορινθιακές απομιμήσεις αττικών ληκύθων με θαλλό κισσού (εικ. 4β)¹⁶, καθώς και δύο κορινθιακές απομιμήσεις ληκύθων λευκού βάθους (εικ. 4γ)¹⁷. Οι αττικές εισηγμένες λήκυθοι περιορίζονται σε επτά: είτε με μελανόχρωμο σώμα, είτε διακοσμημένες με θαλλό κισσού, ενώ βρέθηκε και μία με όρθια ανθήμια, τυπολογία αγγείων που παρατηρήθηκε και την προηγούμενη περίοδο.

Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου παρατηρείται περαιτέρω μείωση των εισηγμένων αττικών αγγείων αλλά σε καμία περίπτωση δεν εκλείπουν (εικ. 1). Γενικά, ο μέσος όρος κτερισμάτων ανά τάφο είναι μικρός (τέσσερα έως πέντε αντικείμενα), πλην των ταφών παιδιών που φέρουν μεγαλύτερο αριθμό προσφορών, κυρίως σε ειδώλια. Όσον αφορά στην τυπολογία των αγγείων, διαπιστώνεται ότι τα κορινθιακά αγγεία (εισηγμένα ή τοπικές απομιμήσεις) καλύπτουν ευρύτερο πεδίο: λεκανίδες, αγγεία πόσεως (κυρίως κοτύλες), οινοχόη, ελαιοδοχεία/μυροδοχεία (λήκυθοι και ληκύθια με ταινίες), μικκύλα αγγεία και λύχνος. Ανάμεσά τους κυριαρχούν οι κορινθιακές απομιμήσεις αττικών ληκύθων λευκού

¹¹ Για παρόμοια αγγεία, πρβλ. Knigge 1976, 117 αριθ. 117-4 πίν. 16.3 (480-470 π.Χ.), Ομάδα του Αίμονος, Kunze-Götte κ.ά. 1999, 19 αριθ. 40.3 πίν. 12.1 (480/470 π.Χ.), Εργαστήριο του Αίμονος, Brownlee 1995, 356 αριθ. 199 πίν. 76 (490-470 π.Χ.).

¹² Blegen κ.ά. 1964, 161-165.

¹³ Στην περίοδο 480/475-450 π.Χ. η αναλογία κτερισμάτων ανά τάφο κυμαίνεται κατά μέσο όρο από οκτώ έως δέκα αντικείμενα, ενώ στην ακόλουθη περίοδο (450-425 π.Χ.) ο αριθμός τους περιορίζεται δραστικά, περίπου κατά το ήμισυ.

¹⁴ Παρόμοιο από Κόρινθο: Pemberton 1970, 293-294 αριθ. 89 πίν. 72 (από τα πρωιμότερα της σειράς των ωοειδών ληκυθίων στον αποθήκη της Βρυσούλας, το υλικό του οποίου χρονολογείται στα 450-410 π.Χ.). Blegen κ.ά. 1964, 140-141 αριθ. 366-13 πίν. 58 (ύστερο γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). Kunze-Götte κ.ά. 1999, 130 αριθ. 490 πίν. 87.5 (450 π.Χ.).

¹⁵ Blegen κ.ά. 1964, 141-143.

¹⁶ Πιθανόν πρόκειται για κορινθιακή απομίμηση αττικών ληκύθων του Εργαστηρίου του Ζ. της Μέγαιρας (Blegen κ.ά. 1964, 141, 142-143 (τέλη γ' /αρχές δ' τέταρτου 5ου αι. π.Χ.). Για παρόμοια αγγεία: Blegen κ.ά. 1964, 254 αριθ. 366-14 πίν. 58 (τέλη γ' τέταρτου 5ου αι. π.Χ.), 258 αριθ. 379-7 πίν. 62 (450-425 π.Χ., χωρίς μαϊανδρο).

¹⁷ Παρόμοια από Κόρινθο: Blegen κ.ά. 1964, 256 αριθ. 372.5 πίν. 60 – Group I (δεν δίνεται χρονολόγηση, αλλά τοποθετείται μεταξύ τάφων του γ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.). Steiner 1992, 392 αριθ. 2 εικ 2, με διαφοροποίηση ως προς τη διαμόρφωση της βάσης (γενική χρονολόγηση από το γ' τέταρτο του 5ου έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.), 396 αριθ. MP 98 εικ 6. Η Steiner σημειώνει ότι η λήκυθος φέρει χαρακτηριστικά τόσο της Ομάδας i, όσο και της Ομάδας iii της Palmer. Το παράδειγμα από Σικυώνα φαίνεται να ανήκει σε ένα ενδιάμεσο στάδιο της Ομάδας i και της Ομάδας ii της Palmer: η διαμόρφωση του σχήματος παρόμοια με την Ομάδα i, αλλά το παχύρευστο λευκωπό επίχρισμα στα μεγαλύτερα τμήματα του σώματος ανήκει στην Ομάδα ii. Από το παράδειγμα της Σικυώνας δεν σώζεται το στόμιο, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε ακριβείς στη χρονολόγηση και στην αντιστοίχιση στους τύπους της Palmer, όσο και στις παρατηρήσεις της Steiner.

βάθους με παραστάσεις από εξίτηλα χρώματα (εικ. 5)¹⁸. Αντίθετα, η τυπολογία των αττικών αγγείων περιορίζεται, όπως πάντα, σε ληκύθους, είτε λευκού βάθους με εξίτηλες παραστάσεις, είτε με θαλλό κισσού, ενώ συλλέχθηκαν, επίσης, ένα «αλατοδοχείο» και δύο λύχνοι.

Στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., σε σύνολο 37 τάφων, συλλέχθηκαν 103 κορινθιακά αγγεία (ή τοπικές παραγωγές ως απομιμήσεις) και 17 αττικές εισαγωγές (εικ. 1). Επομένως, διαπιστώνεται ότι η ποσόστωση κορινθιακών προς αττικά (5:1) δεν αλλάζει, βάσει όσων παρατηρήθηκαν στην προηγούμενη περίοδο, ενώ δεν πρέπει να προβληματίζει ο αυξημένος αριθμός αγγείων, δεδομένου ότι αφορά σε μεγαλύτερο αριθμό ταφικών συνόλων¹⁹. Στους κορινθιακούς τύπους παγιώνεται η παρουσία αγγείων που αναφέρθηκαν και ανωτέρω: λεκανίδες, αγγεία πόσεως (κυρίως κοτύλες αλλά πλέον και κάναστρα), οινοχόες, ελαιοδοχεία/μυροδοχεία (κυρίως ληκύθια με ταινίες και ερυθρόμορφα, ως απομιμήσεις αττικών), ενώ αυξάνεται γεωμετρικά ο αριθμός των λύχνων (17 αντικείμενα, εικ. 6α²⁰). Στα αττικά εισηγμένα κυριαρχούν τα αρυβαλλοειδή ληκύθια, είτε με ανθέμιο (10 αντικείμενα, εικ. 6β²¹) είτε ερυθρόμορφα (3 αντικείμενα, εικ. 6γ²²).

Στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. χρονολογείται ένας μεγάλος αριθμός τάφων (69) με σταθερά υψηλό τον αριθμό των κορινθιακών αγγείων, την παρουσία αττικών, έστω και σταδιακά μειούμενων, και ελάχιστων εισηγμένων από άλλες περιοχές (εικ. 1). Από τα κορινθιακά αγγεία κυριαρχούν οι λεκανίδες, ενώ εμφανίζονται σταδιακά και οι πυξίδες-ψυμθιοθήκες, δύο τύποι αγγείων με ιδιαίτερη εκπροσώπηση στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου. Ακολουθούν τα κορινθιακά μυροδοχεία, κυρίως αμφορίσκοι που συνήθως εμφανίζονται ανά ζεύγη στα ταφικά σύνολα, τα αγγεία πόσεως (κοτύλες, εικ. 7α²³) και εκροής υγρών (κυρίως οινοχόες). Την υπόλοιπη τυπολογία καλύπτουν τα μικκύλα αγγεία (κοτυλίσκες, σκυφίσκοι), οι μόνωτες λοπάδες και ένα σημαντικός αριθμός λύχνων (50 αντικείμενα, εικ. 7β²⁴). Τα αττικά εισηγμένα περιορίζονται στα ληκύθια (κυρίως με ανθέμιο, εικ. 7γ²⁵), σε ευάριθμα μικκύλα αγγεία (σκυφίδια, φιαλίδια) και λύχνους. Τέλος, στα αγγεία άλλης προέλευσης συγκαταλέγονται δύο μυροδοχεία από φαιόχρωμο πηλό (το ένα με ψευδολαβές, εικ. 7δ²⁶) και ένας λύχνος, πιθανόν βοιωτικός.

Από τη μελέτη των τάφων του συγκεκριμένου νεκροταφείου της Σικυώνας προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα (εικ. 1):

α) Στους τάφους της αρχαϊκής εποχής βρέθηκαν κυρίως τύποι κορινθιακών αγγείων (κάποιοι εκ των οποίων ίσως αποτελούσαν και τοπικές απομιμήσεις), ενώ σημειώνεται και ένας μικρός αριθμός αττικών εισηγμένων που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. Η

¹⁸ Οι ληκύθοι φέρουν τα γενικά χαρακτηριστικά της Ομάδας ii της Palmer (Blegen κ.ά. 1964, 142-143), την οποία χρονολόγησε στα τέλη του γ' τέταρτου και στο δ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Η Steiner (1992, 398) αναχρονολόγησε την Ομάδα ii της Palmer στα ±430 έως ±421 π.Χ. Παρόμοια αγγεία της Ομάδας ii της Palmer: Blegen κ.ά. 1964, 262 αριθ. 395.10 πίν. 63 (ύστερο γ'/πρώιμο δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), 263 αριθ. 399.3 πίν. 64 (ύστερο γ'/πρώιμο δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), 263 αριθ. 400.5 πίν. 64 (πρώιμο δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), 264 αριθ. 401.6 πίν. 64 (πρώιμο δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), 266 αριθ. 407.11 πίν. 66 (πρώιμο δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.).

¹⁹ Γενικά, τον 4ο αι. π.Χ. παρατηρείται ότι κατά μέσο όρο οι τάφοι περιείχαν από τέσσερα έως πέντε κτερίσματα, πλην κάποιων εξαιρέσεων.

²⁰ Για παρόμοια: Bookidis – Pemberton 2015, 61, 62 αριθ. L88 πίν. 9 (α' μισό 4ου αι. π.Χ.) [πρβλ. Williams – Fisher 1971, 34 αριθ. 48 πίν. 9 (ανήκει σε στρώμα που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., αλλά περιλαμβάνονται και πρωιμότερα αντικείμενα)], 62 αριθ. L89 (άωτος λύχνος) πίν. 9 (πρώιμος 4ος αι. π.Χ.) (πρβλ. Williams – Fisher 1971, 34 αριθ. 49 πίν. 9). Broneer 1930, 32 εικ 14 αριθ. 24-25, 42.

²¹ Παρόμοια αγγεία: Robinson 1942, 83, Τάφος 401 (β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Robinson 1950, 150-151 αριθ. 100 πίν. 103, 110 (β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

²² Σαμπετάι 2006, 22-23 αριθ. 18 εικ 50-51 (τέλη 5ου αι. π.Χ.). Kunze-Götte κ.ά. 1999, 102 αριθ. 400.2 πίν. 68.1 (430 π.Χ. περίπου). McPhee 1987, 294 αριθ. 62 πίν. 58 (410-380 π.Χ.).

²³ Williams – Fisher 1972, 157-158 αριθ. 25 εικ 4 πίν. 25 (350-330 π.Χ.).

²⁴ Bookidis – Pemberton 2015, 59 αριθ. L79 πίν. 8 (ύστερο τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

²⁵ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014, 93-94 αριθ. 328 εικ 365-366 σχέδιο 74 (350-325 π.Χ.).

²⁶ Το αγγείο χρονολογείται στα 325-300 π.Χ., βάσει συνευρήματος (λύχνος). Παρότι δεν κατέστη δυνατόν να εντοπισθεί ακριβές παράλληλο, θεωρώ ότι πρέπει να ενταχθεί στον γενικό τύπο των μυροδοχείων, όπως αναλύθηκαν από την Rotroff (Rotroff 2006, 137-160).

σημαντική παρουσία κορινθιακών αγγείων εξηγείται από τη δημοτικότητα των προϊόντων του εργαστηρίου της Κορίνθου που κυριαρχούσαν στις αγορές της αρχαϊκής εποχής. Ενδεχομένως, την περίοδο του Κλεισθένη, οπότε η Σικυώνα γνώρισε ιδιαίτερη ακμή, να αναπτύχθηκε και κάποιο τοπικό εργαστήριο που ήταν, όμως, άμεσα επηρεασμένο από τη γειτονική πόλη²⁷.

β) Από τις αρχές του 5ου έως και τα μέσα του αιώνα παρατηρείται μία σημαντική αύξηση στις εισαγωγές αττικών αγγείων, κυρίως ληκύθων, στοιχείο που συνάδει με τη γενικότερη επικράτηση των προϊόντων των εργαστηρίων της Αττικής στις αγορές. Η κατάσταση φαίνεται να ισορροπεί στο γ' τέταρτο του αιώνα αλλά είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι παραμένει σταθερή η προτίμηση στην εισαγωγή ληκύθων, ένα εξαγωγίμο προϊόν των αττικών εργαστηρίων με ιδιαίτερη παρουσία και στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου.

γ) Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου διαπιστώνεται βαθμιαία επικράτηση των κορινθιακών έναντι των αττικών τύπων. Όπως προαναφέρθηκε, το εργαστήριο της Κορίνθου αντέγραψε τύπους αττικών ληκύθων, γεγονός που ενδεχομένως συνετέλεσε στη μείωση των αντίστοιχων αττικών αγγείων, χωρίς, ωστόσο, να διακόπτεται η παρουσία τους. Επίσης, ο πόλεμος πρέπει να προκάλεσε κάποιο περιορισμό στη διακίνηση των προϊόντων, χωρίς, ωστόσο, να σταθεί αιτία για τον αποκλεισμό τους, δεδομένου ότι η δύναμη του εμπορίου μπορεί να αποδειχθεί ισχυρότερη της όποιας αντιπαλότητας μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών²⁸.

δ) Τον 4ο αι. π.Χ. αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των κορινθιακών αγγείων, ενώ ο αριθμός των αττικών βαίνει μειούμενος, δεδομένου ότι τα αττικά μυροδοχεία σταδιακά αντικαθίστανται τόσο από αντίστοιχα κορινθιακά όσο και από μυροδοχεία φαιόχρωμου πηλού. Γενικά, αυτή την περίοδο υπήρξαν πολλές πολιτικές αναταραχές στη Σικυώνα, καθώς στην εξουσία εναλλάσσονταν τότε οι ολιγαρχικοί και τότε οι φίλα προσκείμενοι στη Θήβα. Η κατάσταση φαίνεται ότι ομαλοποιήθηκε μόλις στα τέλη του αιώνα με την εμφάνιση του Δημήτριου του Πολιορκητή²⁹. Στο σύνολο των κορινθιακών αγγείων είναι πιθανόν κάποιοι τύποι να αποτελούσαν τοπικές παραλλαγές της Σικυώνας (π.χ. λεκανίδες, αμφορίσκοι). Ίσως μέσα σε αυτό το έντονα συγκρουσιακό περιβάλλον το σικυώνιο εργαστήριο αναγκάστηκε να γίνει πιο παραγωγικό και οι τεχνίτες του, επηρεασμένοι από τους γείτονες ομοτέχνους τους, μιμήθηκαν σχήματα αγγείων που δημιουργήθηκαν στον κεραμικό τροχό της Κορίνθου.

Γενικά, διαπιστώνεται με σχετική ασφάλεια ότι στη Σικυώνα υπήρχε εισαγωγή κορινθιακής και αττικής κεραμικής. Επιπλέον, οι εμπορικές επαφές με την Αθήνα και την Κόρινθο πιστοποιούνται τόσο από την παρουσία σικυώνιων νομισμάτων του 5ου και του 4ου αι. σε αυτές τις περιοχές όσο και από την εύρεση σε αυτήν αθηναϊκών και κορινθιακών νομισμάτων³⁰. Άλλωστε η Σικυώνα ήταν πέρασμα χερσαίων και θαλάσσιων εμπορικών δρόμων που οδηγούσαν από την Κόρινθο στη Δύση, πράγμα που της έδινε τη δυνατότητα να επικοινωνεί συνεχώς με τα σημαντικά κέντρα της εποχής και να προμηθεύεται από αυτά τα δημοφιλέστερα εξαγώγιμα σκεύη τους.

²⁷ Ο Λώλος (Lolos 2011, 61-65) παρουσιάζει μέσα από τις αρχαίες πηγές τη δράση του σικυώνιου τυράννου Κλεισθένη και την ακμή που πρέπει να γνώρισε η πόλη επί των ημερών του (αναφέρει ότι η τυραννία του πρέπει να άρχισε προ του 590 π.Χ.), παραθέτοντας και απόψεις νεότερων μελετητών.

²⁸ Ο Τιβέριος (2016, 22-23 και υποσημ. 57-61) τονίζει ότι το εμπόριο ακολουθούσε τους δικούς του νόμους. Οι έμποροι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, δεν είχαν «πατρίδα» και απλά φρόντιζαν να καλύπτουν τις ανάγκες του αγοραστικού τους κοινού.

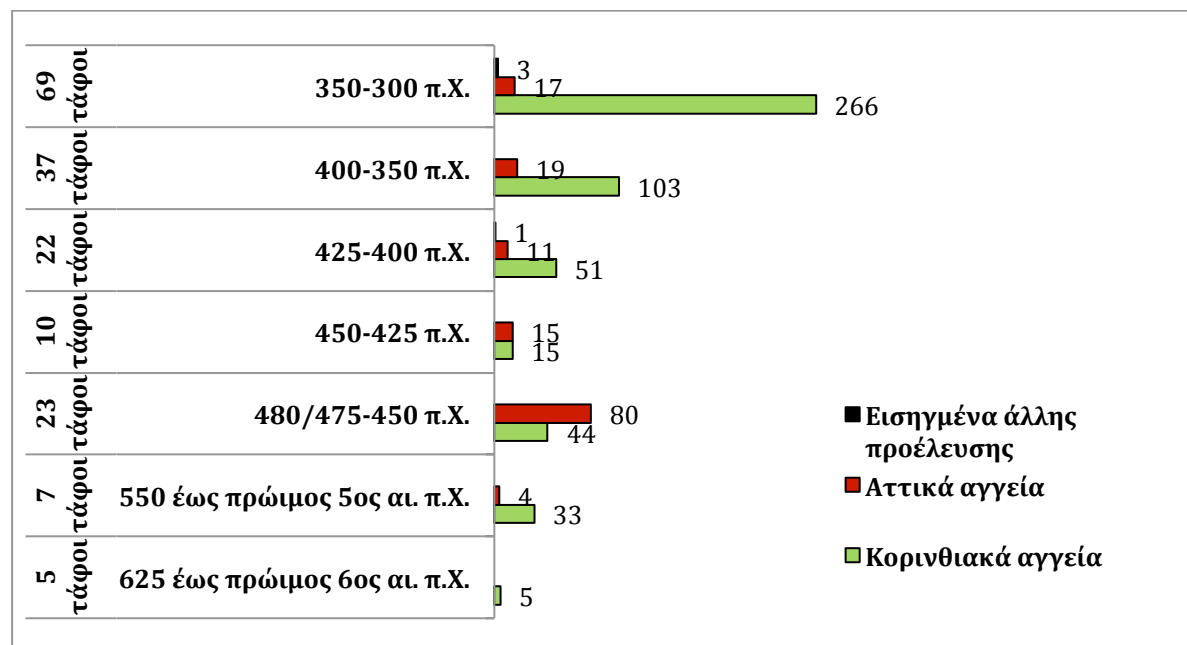
²⁹ Ξενοφών, *Ελλ.* 4.2-4.17, 15-18, 20-23, 44 και 46, 7.2.1, 11-15, 18-23, 7.3.3-5 και 12, 7.4.1, 8.3.8. Πολύαινος, *Στρατ.* 3.9.24 και 8.58, 4.7.3. Διόδ. Σικ. 15.31.2, 15.69.1, 15.70.3, 19.67.1-2, 74.2, 20.37.1-2, 102.2-4, 103.1-3. Πaus. 6.3.3. Πλούταρχος, *Δημήτριος*, 15, 25.1-2. Βλ. επίσης Skalet 1975, 84-97. Griffin 1982, 73. Lolos 2011, 67-72. Μπαλλά 2010-2012, 210-212.

³⁰ Σημειώνεται ότι στους τάφους που μελετήθηκαν, σε σύνολο 21 νομισμάτων, βρέθηκε 1 αργυρό νόμισμα Αθήνας. Στη νομισματική συλλογή που εκτίθεται στο Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας συγκαταλέγονται 4 χάλκινα νομίσματα Κορίνθου που προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας πόλης και ένας «θησαυρός» 34 αργυρών νομισμάτων, στον οποίο περιλαμβάνονται 11 νομίσματα Αθήνας. Όλα τα νομίσματα χρονολογούνται στον 4ο έως και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστοπούλου – Κασίμη 2006: Α.-Μ. Αναγνωστοπούλου – Π. Κασίμη, ΛΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Νομός Κορινθίας. Ανασκαφικές εργασίες. Ανασκαφές ΕΡΓΟΣΕ: Θέση Δραγατσούλα και Τραγάνα Μουλκίου, ΑΔ 61, 2006, Χρονικά Β'1, 475-476.
- Beazley 1956: J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956.
- Beazley 1971: J. D. Beazley, *Paralipomena. Additions to "Attic Black-Figure Vase Painters" and to "Attic Red-Figure Vase Painters"*, Oxford 1971.
- Bentz 1982: J. L. Bentz, *Pottery at Ancient Corinth from Mid-Sixth to Mid-Fifth Century B.C.*, PhD dissertation, University of Cincinnati, 1982.
- Blegen κ.ά. 1964: C. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964.
- Bookidis – Pemberton 2015: N. Bookidis – E. Pemberton, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Lamps and Offering Trays, Corinth XVIII.7*, Princeton 2015.
- Broneer 1930: O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth IV.2*, Cambridge, Mass. 1930.
- Brownlee 1995: A. B. Brownlee, Attic Black Figure from Corinth, III, *Hesperia* 64, 1995, 337-382.
- Carpenter 1989: T. H. Carpenter, *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena*, Oxford 1989.
- Dunbabin 1962: T. J. Dunbabin (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. II. Pottery, Ivories, Scarabs, and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962.
- Giudice 1983: F. Giudice, *I pittori della classe di Phanyllis. Organizzazione, produzione, distribuzione dei vasi di un'officina di età pisistratideo-clistenica*, vol. 1, Catania 1983.
- Griffin 1982: A. Griffin, *Sikyon*, Oxford 1982.
- Haspels 1936: E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris 1936.
- Kissas –Niemeier 2013: K. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity*, Athenaiia 4, *Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, München 2013.
- Knigge 1976: U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*, Berlin 1976.
- Κρυστάλλη-Βότση 1967: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Σικυών, ΑΔ, 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 164-165.
- Κρυστάλλη-Βότση 1976: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Σικυώνα-Χτίρι, ΑΔ, 31, 1976, Β'1 Χρονικά, 65.
- Κρυστάλλη-Βότση 2013: Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Πυρά ταφικού μνημείου από τη Σικυώνα, στο: Kissas – Niemeier 2013, 509-518.
- Kunze-Götte κ.ά. 1999: E. Kunze-Götte – K. Tancke – K. Vierneisel, *Die Nekropole von der Mitte des 6. Zum Ende des 5. Jahrhunderts: die Beigaben*, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen VII.2, München 1999.
- Kurtz 1975: D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi. Patterns and Painters*, Oxford 1975.
- ΛΖ' ΕΠΚΑ 2001-2004: ΛΖ' ΕΠΚΑ, Ανασκαφές ΕΡΓΟΣΕ. Αρχαία Σικυών: Θέση Δραγατσούλα, Χ.Θ. 17+376, οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσαντζή, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4 (Πελοπόννησος), 154-155.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2014: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, *Ανατολικό Νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφικές περίοδοι 1991-2007*, Θεσσαλονίκη 2014.
- Lolos 2011: Y. A. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplement 39, Princeton 2011.
- Μαραγκουδάκη 2013: Ε. Μαραγκουδάκη, Σικυώνα-Νεότερα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα, στο: Κ. Σ. Ι. Κίσσας (επιμ.), *Η Αρχαία Κορινθία*, Αθήνα 2013, 127-129.
- McPhee 1987: I. D. McPhee, Attic Red Figure from the Forum in Ancient Corinth, *Hesperia* 56, 1987, 275-302.
- Μπαλλά 2003: Φ. Α. Μπαλλά, *Η Κορινθία από την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων ως το πέρας της διακυβέρνησης των Κυψελιδών*, Ρίθυμνα 18, Ρέθυμνο 2003.
- Μπαλλά 2010-2012: Φ. Μπαλλά, Η Δημητριάδα της Πελοποννήσου και οι νομισματικές μαρτυρίες από την περίοδο της ίδρυσής της, *Αρχαιογνωσία* 16, 2010-2012, 209-224.
- Μπαλλά 2013: Φ. Α. Μπαλλά, Αρχαία Σικυώνα. Η αποκάλυψη τμήματος νεκροταφείου της ελληνιστικής εποχής, στο: Kissas –Niemeier 2013, 491-507.
- Ορλάνδος 1937: Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1936, 19-21, 86-94.

- Παπαθανασίου 2013: Β. Παπαθανασίου, Μυκηναϊκό και κλασικό νεκροταφείο στην Αρχαία Σικυώνα, στο: Kissas – Niemeier 2013, 479-489.
- Παπασταύρου 2006: Ε. Γ. Παπασταύρου, *Υπόγειοι λαξευτοί τάφοι της Αίγινας*, Εν Αθήναις 2007 (= *AE* 145, 2006).
- Pemberton 1970: E. G. Pemberton, The Vrysoula Classical deposit from Ancient Corinth, *Hesperia* 39, 1970, 265-307.
- Risser 2001: M. K. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery*, Corinth VII.5, Princeton 2001.
- Robinson 1942: D. M. Robinson, *Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*, Excavations at Olynthus XI, Baltimore 1942.
- Robinson 1950: D. M. Robinson, *Vases found in 1934 and 1938*, Excavations at Olynthus XIII, Baltimore 1950.
- Rotroff 2006: S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares*, Agora XXXIII, Princeton 2006.
- Σαμπετάι 2006: Β. Σαμπετάι, Μικρά αγγεία, μικρές στιγμές, I. Οι ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη, *Μουσείο Μπενάκη* 6, 2006, 23-44.
- Skalet 1975: Ch. H. Skalet, *Αρχαία Σικυών και Σικυώνια. Προσωπογραφία*, μετάφραση Ν. Κ. Χαρλαύτη, Αθήνα 1975.
- Steiner 1992: A. R. Steiner, Pottery and cult in Corinth: Oil and water at the Sacred Spring, *Hesperia* 61, 1992, 385-408.
- Stillwell – Benson 1984: A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery*, Corinth XV.3, Princeton 1984.
- Τιβέριος 2016: Μ. Τιβέριος, Κεραμική Σίνδου, στο: Α. Δεσποίνη (επιμ.), *Σίνδος II. Το Νεκροταφείο. Ανασκαφικές έρευνες 1980-1982*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 308, Αθήνα 2016, 15-30.
- Williams – Fisher 1971: C. K. Williams II – J. E. Fisher, Corinth, 1970: The Forum area, *Hesperia* 40, 1971, 1-51.
- Williams – Fisher 1972: C. K. Williams II – J. E. Fisher, Corinth, 1971: The Forum area, *Hesperia* 41, 1972, 143-184.



Εικ. 1. Παρουσία κορινθιακών, αττικών και αγγείων άλλης προέλευσης σε τάφους από την Σικυώνα (τέλη 7ου έως και 4ος αι. π.Χ.).



Εικ. 2. α) Κορινθιακή πυξίδα με κάθετες λαβές και κάλυμμα, αριθ. ευρ. ΜΣ 637 (525-500 π.Χ.), ύψ. 0,137 μ. β) Αττική μελανόμορφη λήκυθος, αριθ. ευρ. ΜΣ 645 (ύστερος 6ος αι. π.Χ.), σωζ. ύψ. 0,14 μ. (φωτ. Φ. Μπαλλά).



Εικ. 3. α) Κορινθιακό ωσειδές ληκύθιο με ταινίες, αριθ. ευρ. ΜΣ 1013 (460-450 π.Χ.), ύψ. 0,093 μ.
β) Αττική λήκυθος με όρθια ανθέμια, αριθ. ευρ. ΜΣ 2058 (460-450 π.Χ.), ύψ. 0,138 μ.
γ) Αττική λήκυθος με θαλλό κισσού, αριθ. ευρ. ΜΣ 295 (460/450 π.Χ.), ύψ. 0,158 μ.
δ) Αττική μελανόμορφη λήκυθος με στόμιο τύπου καμινάδας, αριθ. ευρ. ΜΣ 739 (480-470 π.Χ.),
ύψ. 0,18 μ. (φωτ. Φ. Μπαλλά).



Εικ. 4. α) Κορινθιακό ληκύθιο με ταινίες, αριθ. ευρ. ΜΣ 276 (± 450 π.Χ.), ύψ. 0,089 μ.
β) Κορινθιακή λήκυθος με θαλλό κισσού, αριθ. ευρ. ΜΣ 296 (450-425 π.Χ.), ύψ. 0,228 μ.
γ) Κορινθιακή λήκυθος λευκού βάρους, αριθ. ευρ. ΜΣ 680 (450-425 π.Χ.), σωζ. ύψ. 0,15 μ.
(φωτ. Φ. Μπαλλά).



Εικ. 5. Κορινθιακή λήκυθος λευκού βάρους, αριθ. ευρ. ΜΣ 2050 (425-400 π.Χ.), ύψ. 0,203 μ.
(φωτ. Φ. Μπαλλά).



Εικ. 6. α) Κορινθιακός λύχνος, τύπος Broneer VB, αριθ. ευρ. ΜΣ 2104 (αρχές 4ου αι. π.Χ.), μήκ. 0,126 μ.
 β) Αττικό αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ανθέμιο, αριθ. ευρ. ΜΣ 2060 (375-350 π.Χ.), ύψ. 0,119 μ.
 γ) Αττικό ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, αριθ. ευρ. ΜΣ 2893 (τέλη 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.),
 ύψ. 0,067 μ. (φωτ. Φ. Μπαλλά).



Εικ. 7. α) Κορινθιακή ωσειδής κοτύλη, αριθ. ευρ. ΜΣ 11 (350-325 π.Χ.), ύψ. 0,077 μ.
 β) Κορινθιακός λύχνος, τύπος Broneer IVB, αριθ. ευρ. ΜΣ 29 (325-300 π.Χ.), μήκ. 0,118 μ.
 γ) Αττικό αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ανθέμιο, αριθ. ευρ. ΜΣ 82 (350-325 π.Χ.), ύψ. 0,11 μ.
 δ) Μυροδοχείο με ψευδολαβές, αριθ. ευρ. ΜΣ 555 (325-300 π.Χ.), ύψ. 0,15 μ.
 (φωτ. Φ. Μπαλλά).

Γιάννης Λώλος

Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας

Η αρχαία Σικυώνα συγκαταλέγεται ανάμεσα στις σημαντικές πόλεις του αρχαίου κόσμου χάρη στην πλούσια ιστορική και καλλιτεχνική της παράδοση. Εδαφικά καταλάμβανε μεγάλο μέρος της σημερινής δυτικής Κορινθίας, είχε μερίδιο στην εύφορη παράκτια πεδιάδα και άμεση πρόσβαση στον Κορινθιακό Κόλπο. Τα πλεονεκτήματα της γεωγραφικής θέσης της και η γειτνίαση με την Κόρινθο συνέβαλαν στην ακμή της πόλης ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, και υπό το τυραννικό γένος των Ορθαγοριδών. Από τον ύστερο 6ο αιώνα έως τα μέσα του 4ου αι. η Σικυώνα είναι μέλος της Πελοποννησιακής συμμαχίας. Το 303 π.Χ. ο Δημήτριος Πολιορκητής θα αλώσει και θα καταστρέψει την παράκτια πόλη για να επανιδρύσει στη συνέχεια την πόλη στη θέση της έως τότε ακρόπολής της, δηλαδή στο σημερινό πλάτωμα του χωριού Βασιλικό, περί τα 3 χλμ. νοτιοδυτικά του Κορινθιακού Κόλπου. Σε αυτή την πόλη θα επιστρέψει στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. ο εξόριστος Άρατος για να διεκδικήσει την εξουσία. Ο Άρατος θα εξελιχθεί σε μια από τις πλέον διορατικές φυσιογνωμίες της Ελλάδας και για δεκαετίες θα ηγηθεί της συνεχώς διογκούμενης Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μετά την καταστροφή της Κόρινθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ., η Σικυώνα θα καταστεί η σημαντικότερη πόλη στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, έναν ρόλο που θα απωλέσει μετά την επανίδρυση της Κόρινθου ως ρωμαϊκής αποικίας. Έκτοτε θα ζήσει στη σκιά της γείτονος πόλης και πρωτεύουσας της επαρχίας της Αχαΐας¹.

Το θέατρο και τα δημόσια μνημεία της αγοράς της αρχαίας πόλης ήταν στο επίκεντρο των ανασκαφών στη Σικυώνα καταρχάς από μέλη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και στη συνέχεια από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία². Χάρη στις ανασκαφές αυτές αναδείχθηκε μέρος του αστικού κέντρου της πόλης και διαμορφώθηκε ο σημερινός επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος, αλλά πολλά ερωτήματα παρέμεναν αναπάντητα: τι έκταση καταλάμβανε η αρχαία αγορά, ποια ήταν η μορφή της και πώς εντασσόταν στον ευρύτερο αστικό χώρο; Πώς ήταν οργανωμένος ο αστικός χώρος; Πού βρίσκονταν οι συνοικίες της πόλης, πού ήταν τα εργαστήρια και οι βιοτεχνικοί χώροι, πού ήταν τα ιερά, πόσος ήταν ο αδόμητος χώρος, και ποια η πυκνότητα της κατοίκησης; Πόσο άλλαξε το άστυ κατά τη διάρκεια του 3ου, 2ου και 1ου π.Χ. αιώνα; Τι συνέβη στην πόλη στα ρωμαϊκά χρόνια; Είχαμε πληθυσμιακή συρρίκνωση και σε τι βαθμό ο ρωμαϊκός τρόπος ζωής διεισδύσε στην πόλη που θεωρούσε τον εαυτό της ως μια από τις αρχαιότερες πόλεις της Ελλάδος; Τι συνέβη στο πλάτωμα στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια; Πότε και πώς ιδρύθηκε ο οικισμός του Βασιλικού που καταλαμβάνει σήμερα τη νοτιοανατολική περιοχή του πλατώματος;

Το πρόσφατο ερευνητικό πρόγραμμα στην αρχαία Σικυώνα

Αυτά ήταν κάποια από τα βασικά ερωτήματα που απασχόλησαν την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στο πλάτωμα της Σικυώνας από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, το Πανεπιστήμιο του York και τη ΛΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων³. Δεδομένης της μεγάλης έκτασης του

¹ Για μια σύντομη επισκόπηση της πολιτικής ιστορίας της Σικυώνας, βλ. Lolos 2011, 61-80.

² Βλ. Lolos 2011, 279-282 με τη σχετική βιβλιογραφία.

³ Η έρευνα πεδίου διήρκεσε πέντε περιόδους μηνιαίας διάρκειας, από το 2004 έως το 2008, ενώ λίγες, συμπληρωματικές εργασίες στο πεδίο (κυρίως γεωφυσικές επισκοπήσεις και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις) έγιναν το 2009 και το 2012. Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη ΛΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την αδειοδότηση της έρευνας, καθώς και στους συνεργάτες μου Ben Gourley, Michael Charno,

αρχαίου άστεος (περίπου 2500 στρέμματα), της μικρής επίχωσης των αρχαιολογικών οριζόντων (κατά μέσο όρο μικρότερη του 1 μ.) και της αγροτικής καλλιέργειας μεγάλου τμήματος του πλατώματος, η εντατική αρχαιολογική έρευνα επιφανείας ήταν η προφανής μέθοδος προσέγγισης. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της έρευνας και την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων ήταν αφενός η συστηματική καταγραφή και χαρτογράφηση των υλικών καταλοίπων και αφετέρου η κατάλληλη επεξεργασία και ερμηνεία τους.

Ως προς το πρώτο, διαιρέσαμε το πλάτωμα σε τετράγωνα μέσων διαστάσεων 20 × 20 μ., έτσι ώστε το υλικό που καταγράφεται να έχει συγκεκριμένη γεωγραφική προέλευση. Η καταγραφή του υλικού έγινε από ομάδες των πέντε ατόμων που περπάτησαν κάθε τετράγωνο, βαδίζοντας παράλληλα σε απόσταση 4 μ. ο ένας από τον άλλο. Μετρήθηκαν όλα τα όστρακα και τα κεραμίδια και συλλέχθηκαν χαρακτηριστικά τέχνηρα, κατά βάση κεραμική, ενώ κάθε πέμπτο τετράγωνο έγινε καθολική συλλογή από τμήμα του τετραγώνου (κατά μήκος δύο διαδρόμων που τέμνονταν κάθετα στο κέντρο του τετραγώνου). Η θέση αρχιτεκτονικών και άλλων, μη κινητών, καταλοίπων σημειώθηκε με τη χρήση διαφορικού GPS ακριβείας. Το στάδιο της επεξεργασίας περιέλαβε καταγραφή των δεδομένων σε ηλεκτρονική βάση (Access) και εισαγωγή τους σε ψηφιακό χάρτη αφού είχε προηγηθεί ψηφιοποίηση των ορθοφωτοχαρτών με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (ArcGIS)⁴.

Ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος, που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της αρχαίας αγοράς, ερευνήθηκε αποκλειστικά με γεωφυσικές μεθόδους, καθώς οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την επιφανειακή διασπορά του υλικού. Ολόκληρος ο χώρος ερευνήθηκε με διαφορεικά μαγνητόμετρα ροής, ενώ μεγάλο τμήμα του και με όργανο μέτρησης της ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους σε διπλή διάταξη μαζί με τον πολυπλέκτη, ώστε να καταγράψει την αντίσταση του υπεδάφους σε τρία διαφορετικά βάθη (0,50, 0,75 και 1 μ.). Σε συγκεκριμένες περιοχές έγινε χρήση και του γεωραντάρ για την καταγραφή της κατακόρυφης στρωματογραφίας του υπεδάφους μέχρι βάθους περίπου 1,80 μ. Επίσης, εφαρμόστηκε επιλεκτικά και η μέθοδος της γεωηλεκτρικής τομογραφίας χάρη στην οποία κατασκευάσαμε τρισδιάστατα γεωηλεκτρικά μοντέλα συγκεκριμένων θέσεων. Οι ίδιες τεχνικές εφαρμόστηκαν και γύρω από τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο σε μεγάλη ακτίνα, ενώ στον ευρύτερο αστικό χώρο έγιναν κυρίως μαγνητικές διασκοπήσεις⁵.

Παράλληλα με την επιφανειακή και τη γεωφυσική έρευνα πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη γεωαρχαιολογική έρευνα με σκοπό τη μελέτη της γεωλογίας και της γεωμορφολογίας του πλατώματος, των μηχανισμών και του ρυθμού της διάβρωσης του μαλακού κροκαλοπαγούς και μαργαϊκού πετρώματος, τον εντοπισμό και τη μελέτη των λατομείων και την ανασύνθεση της παλαιοτοπογραφίας⁶. Οι φυσικές αναβαθμίδες που χαρακτηρίζουν το ανάγλυφο του πλατώματος είναι, εν πολλοίς, αποτέλεσμα επεισοδιακών (τεκτονικών) ανυψώσεων της βόρειας ακτής της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου.

Εντός του χωριού, όπου η επιφανειακή έρευνα δεν ήταν δυνατή, η έρευνα περιορίστηκε στον εντοπισμό και την καταγραφή του αρχαίου υλικού που έχει επαναχρησιμοποιηθεί σε μάντρες και σε τοίχους σπιτιών και εκκλησιών και στη μελέτη επιλεγμένων σωστικών ανασκαφών που είχε διενεργήσει κατά καιρούς η Δ' (μετέπειτα ΛΖ') Ε.Π.Κ.Α. Η μελέτη των ανασκαφών κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να μπορέσουμε να συγκρίνουμε τα επιφανειακά με τα στρωματογραφημένα σύνολα. Η επιλογή πέντε ανασκαφών από τις τριάντα περίπου

Απόστολο Σαρρή, Dan Stewart, Chris Hayward, Έλλη Τζαβέλλα, Peter Stone, Conor Trainor, Matt Maher, Ειρήνη Μαραθάκη, Βαγγελιώ Κυριατζή, Δημήτρη Γρηγορόπουλο και Sarah James. Είμαι επίσης ευγνώμων στους φοιτητές και τους αρχαιολόγους που συμμετείχαν στις ομάδες πεδίου από το 2004 έως το 2008, τα ονόματα των οποίων αναφέρονται στην ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος (<http://extras.ha.uth.gr/sikyon>). Για την οικονομική υποστήριξη της έρευνας σε σταθερή βάση είμαι ευγνώμων στο Ίδρυμα 1984 και τον επίτιμο διευθυντή των Αμερικανικών Ανασκαφών Κορίνθου Δρα Charles K. Williams II.

⁴ Για τη μέθοδο της έρευνας βλ. Lolos κ.ά. 2007.

⁵ Για τις μεθόδους και τις τεχνικές της γεωφυσικής έρευνας στη Σικυώνα βλ. Gourley κ.ά. 2008 και Sarris κ.ά. 2008.

⁶ Βλ. Lolos κ.ά. 2012, 306-307.

που έχουν διενεργηθεί, έγινε βάσει της εγγύτητάς τους με τις περιοχές που ερευνήθηκαν επιφανειακά, της έκτασής τους (αποφύγαμε τις πολύ μικρές ανασκαφές), της ποσότητας των ευρημάτων, της συνύπαρξης αρχιτεκτονικών δομών και, τέλος, της ύπαρξης αναλυτικού ανασκαφικού ημερολογίου έτσι ώστε να μπορούμε να συσχετίσουμε σύνολα με στρώματα.

Σύνοψη των αποτελεσμάτων

Κατά τη διάρκεια έξι ερευνητικών περιόδων (2004-2009) καλύφθηκε επιφανειακά έκταση περίπου 1000 στρεμμάτων, που αντιπροσωπεύει περίπου το 40% του αρχαίου αστικού χώρου, ενώ περισσότερα από 400 στρέμματα ερευνήθηκαν με γεωφυσικές μεθόδους (εικ. 1). Στα 2870 τετράγωνα που ερευνήσαμε επιφανειακά, μετρήσαμε πάνω από 1.100.000 όστρακα και κεραμίδια, δεκάδες άλλα τέχνηρα, όπως νομίσματα, λυχνάρια, αγνύθες, σκωρίες και τριπτήρες, και χαρτογραφήσαμε περίπου 1800 αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σώζονται κατά χώρα ή διάσπαρτα (εικ. 2). Το *corpus* του αρχιτεκτονικού υλικού συμπληρώνεται από τα *spolia* που καταγράψαμε στα σπίτια και τις εκκλησίες του χωριού του Βασιλικού, μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις καταφέραμε να εντοπίσουμε και την ακριβή προέλευση των μελών αυτών.

Ο μεγαλύτερος όγκος της κεραμεικής χρονολογείται μεταξύ της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου και των μέσων αυτοκρατορικών χρόνων. Από τα περίπου 22.000 όστρακα που ταυτίστηκαν και χρονολογήθηκαν, 57% είναι ρωμαϊκής εποχής (1ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.), 34% ελληνιστικής περιόδου (3ος-1ος αι. π.Χ.), 5% βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, 4% αρχαϊκών και κλασικών χρόνων και μόλις 0.2% προϊστορικών χρόνων⁷ (εικ. 3). Μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέταση του πηλού έδειξε ότι η κεραμεική είναι κατά βάση τοπική και ότι οι εισαγωγές είναι λίγες, κυρίως από την Αδριατική⁸. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιλαμβάνουν εκατοντάδες τμήματα τοίχων και μεμονωμένους λιθοπλίνθους, δεξαμενές με τα επιστόμιά τους, ανώφλια και κατώφλια οικιών, θραύσματα βοτσαλωτών δαπέδων, τμήματα παραστάδων και επίκρανα, σπονδύλους κιόνων και κιονόκρανα δωρικού και ιωνικού ρυθμού, περιρραντήρια και βάσεις περιρραντηρίων, ακόμα και λίγα τμήματα επιστυλίων και μετοπών⁹. Ο οικοδομικός λίθος που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στη Σικυώνα είναι ο κροκαλοπαγής, λατομημένος στο πλάτωμα. Η ευρεία λατόμηση του κροκαλοπαγούς γεωλογικού στρώματος, που κατά τόπους είχε μικρό πάχος, και η επακόλουθη έκθεση του μαργαϊκού υποστρώματος, επιτάχυνε τη διάβρωση σε διάφορα σημεία του πλάτωματος και την απώλεια εδάφους κατά μήκος της περιμέτρου του¹⁰.

Με βάση την κατανομή του επιφανειακού υλικού, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χαρτογραφήσαμε στην επιφάνεια ή που ανιχνεύσαμε με γεωφυσικές μεθόδους και τα δεδομένα των σωστικών ανασκαφών, είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε σε αναγνώριση χρήσεων γης στο πλάτωμα της Σικυώνας, ξεχωρίζοντας δημόσιους από ιδιωτικούς χώρους, ιερά, οικιστικές περιοχές, περιοχές με βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες, όπως και αδόμητες, κατά κύριο λόγο αγροτικές, ζώνες.

Οι γεωφυσικές έρευνες και η χαρτογράφηση των κατά χώρα αρχιτεκτονικών καταλοίπων αποδείχθηκαν καθοριστικές για την ανασύνθεση του ρυμοτομικού σχεδίου της αρχαίας πόλης. Το πολεοδομικό σχέδιο της Σικυώνας ήταν προσανατολισμένο στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και αποτελούνταν από τετράγωνες νησίδες πλευράς 60 έως 65 μ. (εικ. 4). Συνολικά τεκμηριώσαμε την ύπαρξη δεκαπέντε οδών με κατεύθυνση Β-Ν και δεκαοκτώ οδών με κατεύθυνση Α-Δ. Οι οδοί είχαν μέσο πλάτος 6 μ. με εξαίρεση τουλάχιστον μια οδό,

⁷ Συγκεκριμένα, από τα 21.732 όστρακα που αναγνωρίστηκαν, μόλις 38 είναι προϊστορικής περιόδου, 183 αρχαϊκής, 682 κλασικής, 7290 ελληνιστικής, 12.353 ρωμαϊκής, 1060 βυζαντινής και 126 οθωμανικής και νεότερης.

⁸ Για κάποια, προκαταρκτικά, αποτελέσματα των αναλύσεων πηλού βλ. Lolos κ.ά. 2012, 308-311.

⁹ Μέχρι τη δημοσίευση της έρευνας [Lolos (υπό έκδοση)], λίγες επιλεκτικές φωτογραφίες των αρχιτεκτονικών καταλοίπων μπορεί να δει κανείς στις ετήσιες εκθέσεις της έρευνας που έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του προγράμματος (<http://extras.ha.uth.gr/sikyon>).

¹⁰ Για τις λατομικές δραστηριότητες και τους ρυθμούς διάβρωσης βλ. Lolos κ.ά. 2012, 312-315.

πραγματική λεωφόρο πλάτους σχεδόν 10 μ., που διέσχισε την πόλη από Βορρά σε Νότο και οδηγούσε στην αγορά (Οδός F). Υπολογίζουμε ότι το εμβαδόν της αγοράς ήταν μεταξύ 37.000 και 59.000 τ.μ., και αντιστοιχούσε είτε σε έξι ολόκληρες και τρεις μισές οικοδομικές νησίδες είτε σε δώδεκα οικοδομικές νησίδες. Η αβεβαιότητα αφορά τα νότια και τα ανατολικά της όρια αλλά σε κάθε περίπτωση μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι η αγορά της Σικυώνας ήταν μια από τις μεγαλύτερες αγορές της νοτίου Ελλάδας¹¹.

Η κατανομή και η πυκνότητα των τέχνηργων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ένα μεγάλο τμήμα της πόλης, δηλαδή του κατώτερου πλατώματος, κατοικούνταν στην αρχαιότητα, ενώ η ακρόπολη, εμβαδού περίπου 800 στρεμμάτων, ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της αδόμητη. Αυτό εξηγεί και την κατά τα φαινόμενα εξαίρεση της περιοχής αυτής από την ρυμοτόμηση του υπόλοιπου πλατώματος. Δύο μικρούς ναούς εντοπίσαμε στην ανατολική πλευρά του ανώτερου πλατώματος, δυτικά του θεάτρου. Στην ίδια την πόλη είχαμε πυκνοκατοικημένες συνοικίες κατά μήκος της βόρειας πλευράς, όπως επίσης και στα νότια και στα ανατολικά της αγοράς. Η περιοχή ακριβώς βόρεια της αγοράς δεν φαίνεται να ήταν πυκνοδομημένη, ενώ κατά μήκος της νότιας πλευράς του πλατώματος ήταν συγκεντρωμένα τα κεραμεικά εργαστήρια της πόλης. Ενδιαφέρον έχει ότι στην ίδια ευρύτερη περιοχή εντοπίσαμε οικίες, μερικές μνημειακών διαστάσεων, και ότι λατομεία λειτουργούσαν σε πολλά σημεία της πόλης, σε άμεση γειτνίαση με συνοικίες και με την ίδια την αγορά. Με άλλα λόγια τα αποτελέσματα της έρευνας υποδεικνύουν ότι οι διάφορες δραστηριότητες δεν ξεχώριζαν απαραίτητως και τοπογραφικά.

Η εξέταση της διασποράς του υλικού μας βοηθά επίσης να ανασυνθέσουμε την οικιστική ιστορία του πλατώματος ανά τους αιώνες. Από τη Μέση Νεολιθική (6η χιλιετία π.Χ.) έως την Υστεροελλαδική IIIΓ (11ος αι. π.Χ.) ο οικισμός φαίνεται να περιοριζόταν στο νοτιο-ανατολικό πρόβολο του πλατώματος και ενδεχομένως σε τμήμα που καταλαμβάνει ο σημερινός οικισμός (του Βασιλικού). Οι μικρές ποσότητες κεραμεικής αρχαϊκής και κλασικής περιόδου βρέθηκαν διάσπαρτες σε όλο σχεδόν το πλάτωμα. Στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο (3ος αι. π.Χ.) κατασκευάστηκαν τα δημόσια μνημεία του κέντρου της αρχαίας πόλης και τα τείχη της πόλης. Πέραν όμως του δημόσιου κέντρου, φαίνεται ότι η κατοίκηση της πόλης στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους ήταν λιγότερο εκτεταμένη απ' ό,τι στη μέση και ιδιαίτερα στην ύστερη ελληνιστική περίοδο¹² (εικ. 5).

Κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. η έκταση του κατοικημένου χώρου καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του κατώτερου πλατώματος, ενώ το ανώτερο πλάτωμα παραμένει αραιοκατοικημένο με κάποιες, ως επί το πλείστον πρόχειρες αγροτοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (εικ. 6). Υπολογίζουμε ότι ο αστικός πληθυσμός εκείνη την περίοδο άγγιζε τους 12.000 κατοίκους¹³. Είναι πιθανό η καταστροφή της Κορίνθου στα 146 π.Χ. να ευνόησε τα τοπικά κεραμεικά εργαστήρια. Τα προϊόντα τους, επιτραπέζια και αποθηκευτικά αγγεία, μαγειρικά σκεύη και λυχνάρια, χρονολογούνται, ως επί το πλείστον, από τα μέσα του 2ου μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ. Τα επιφανειακά κατάλοιπα δείχνουν ότι η κατοίκηση στο πλάτωμα κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους ήταν εκτεταμένη, ενώ στη νότια πλευρά εξακολουθούσαν να λειτουργούν τα εργαστήρια των κεραμείων. Πιθανόν εκείνη την εποχή

¹¹ Για τον πολεοδομικό σχεδιασμό της Σικυώνας βλ. Lolos – Gourley 2011.

¹² Από τα 7290 όστρακα που αναγνωρίστηκαν ως ελληνιστικής περιόδου, 5867 χρονολογήθηκαν με μεγαλύτερη ακρίβεια. Από αυτά 1617 είναι της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, 1600 της μέσης και 2650 της ύστερης.

¹³ Ο καθαυτό αστικός χώρος της Σικυώνας (δηλαδή το πλάτωμα ανατολικά της ακρόπολης) περιλάμβανε περίπου 290 οικοδομικές νησίδες (βλ. Lolos – Gourley 2011, 123). Εάν αφαιρέσουμε 12 νησίδες, που αντιπροσωπεύουν τη μέγιστη πιθανή έκταση της αγοράς, και άλλες 20-30 νησίδες μη οικιστικού χαρακτήρα, απομένουν 250 περίπου οικιστικές οικοδομικές νησίδες. Η επιφανειακή έρευνα μας απέφερε ενδείξεις ότι μια τυπική νησίδα μπορούσε να περιλαμβάνει έως 12 οικίες. Κάποιες νησίδες δεν θα ήταν πλήρως οικοδομημένες, κατά συνέπεια είναι ασφαλέστερο να υπολογίσουμε κατά μέσο όρο 10 οικίες ανά νησίδα. Έτσι προκύπτει ένας συνολικός αριθμός 2500 οικιών. Εάν θεωρήσουμε ότι ο αρχαίος οίκος ήταν κατά μέσο όρο πενταμελής, έχουμε ένα άρθροισμα 12.000 ως ενδεικτικό πληθυσμό της Σικυώνας κατά την περίοδο της δημογραφικής ακμής της.

κατασκευάζεται και το λουτρικό συγκρότημα παρά την αρχαία αγορά, καθώς και το υδραγωγείο που το τροφοδοτούσε από απόσταση 10 περίπου χλμ.¹⁴.

Σημαντική συρρίκνωση του οικισμού παρατηρείται στους ύστερορωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (4ος-7ος αι. μ.Χ.), όταν η δραστηριότητα επικεντρώνεται στο κεντρικό τμήμα του πλατώματος, γύρω από την αρχαία αγορά. Έτσι εξηγείται και η ανέγερση κατά πάσα πιθανότητα αυτήν την εποχή δύο βασιλικών εντός της αρχαίας αγοράς, μιας επί του αρχαίου ναού και μιας δεύτερης, που ανιχνεύσαμε με γεωφυσικές μεθόδους, στα ανατολικά της αγοράς¹⁵. Στη μέση βυζαντινή περίοδο ο οικισμός φαίνεται να συρρικνώθηκε ακόμα περισσότερο και να μετακινήθηκε στην περιοχή του σημερινού χωριού. Το κάστρο του Βασιλικού, ίχνη του οποίου σώζονται στο νοτιοανατολικό άκρο του χωριού, ανεγέρθηκε από τους Βιλλεαρδουίνους στον πρώιμο 13ο αι., εν μέρει πάνω στα ερείπια του ελληνιστικού τείχους¹⁶. Η ανέγερση του κάστρου ήταν η αφορμή της επέκτασης του οικισμού εδώ κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της πρώιμης Τουρκοκρατίας (έως τον 16ο αι.). Η επιφανειακή έρευνα γύρω από τη θέση του κάστρου, και ιδίως στο νοτιοανατολικό πρόβολο του πλατώματος, απέδωσε σχετικά άφθονη κεραμεική αυτών των αιώνων.

Ανασκαφική έρευνα

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας που παρουσιάστηκε παραπάνω επιλέξαμε για ανασκαφή την περιοχή νότια και ανατολικά της αγοράς όπου εντοπίσαμε ίχνη κτηρίων και οδών, καταγράψαμε υψηλή πυκνότητα τέχνηργων και συλλέξαμε κεραμεική διαφόρων περιόδων, από τα πρώιμα ελληνιστικά έως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια¹⁷. Η περιοχή αυτή πλεονεκτεί έναντι άλλων περιοχών υποψήφιων για ανασκαφή για τρεις βασικούς λόγους: α) βρίσκεται στη μετάβαση από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα της πόλης, β) έχει κτίσματα που εξυπηρετούσαν διάφορες δραστηριότητες, θρησκευτικές, βιοτεχνικές και εμπορικές, και γ) βρίσκεται εντός του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, κάτι που θα επιτρέψει τη μελλοντική ενσωμάτωσή της στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο και τη δημιουργία ενός αρχαιολογικού πάρκου. Όταν αυτό υλοποιηθεί, ο επισκέπτης θα μπορεί να εξετάζει όχι μόνο τα μεγάλα, δημόσια μνημεία της πόλης αλλά και εγκαταστάσεις εμπορικού και εργαστηριακού χαρακτήρα διαφόρων περιόδων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gourley κ.ά. 2008: B. Gourley – Y. Lolos – A. Sarris, Application of integrated geophysical prospection techniques for mapping Ancient Sikyon, Greece, στο: R. Lasaponara – N. Masini (επιμ.), *Proceedings of the 1st International EARSeL Workshop on Advances on Remote Sensing for Archaeology and Cultural Heritage Management*, Rome 2008, 169-173.
- Lolos 2011: Y. Lolos, *Land of Sikyon: Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplement 39, Princeton 2011.
- Lolos (υπό έκδοση): Y. Lolos (επιμ.), *Sikyon I. The Urban Survey*, Μελετήματα, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Lolos κ.ά. 2007: Y. A. Lolos – B. Gourley – D. Stewart, The Sikyon Survey Project: A blueprint for urban survey?, *JMA* 20, 2007, 267-296.
- Lolos – Gourley 2011: Y. Lolos – B. Gourley, The town planning of Hellenistic Sikyon, *AA* 2011, 87-140.
- Lolos κ.ά. 2012: Y. Lolos – B. Gourley – A. Sarris – C. Hayward – C. Trainor – E. Kiriati – N. Papadopoulos, Surveying the Sikyonian plateau: integrated approach to the study of an ancient cityscape, στο: N. Ζαχαριάς – Μ. Γεωργακοπούλου – Κ. Πολυκρέτη – Γ. Φακορέλλης – Θ.

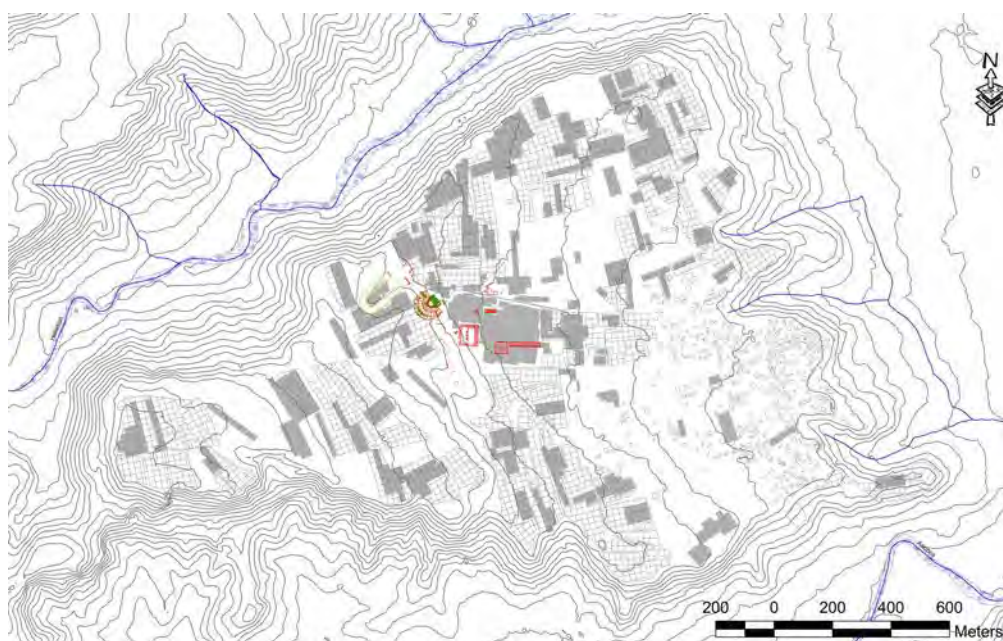
¹⁴ Για το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Σικυώνας βλ. Lolos 2011, 571-581.

¹⁵ Για την τρίκλιτη βασιλική που ανιχνεύθηκε με γεωφυσική έρευνα βλ. Λώλος – Σαρρής 2011, 150-151.

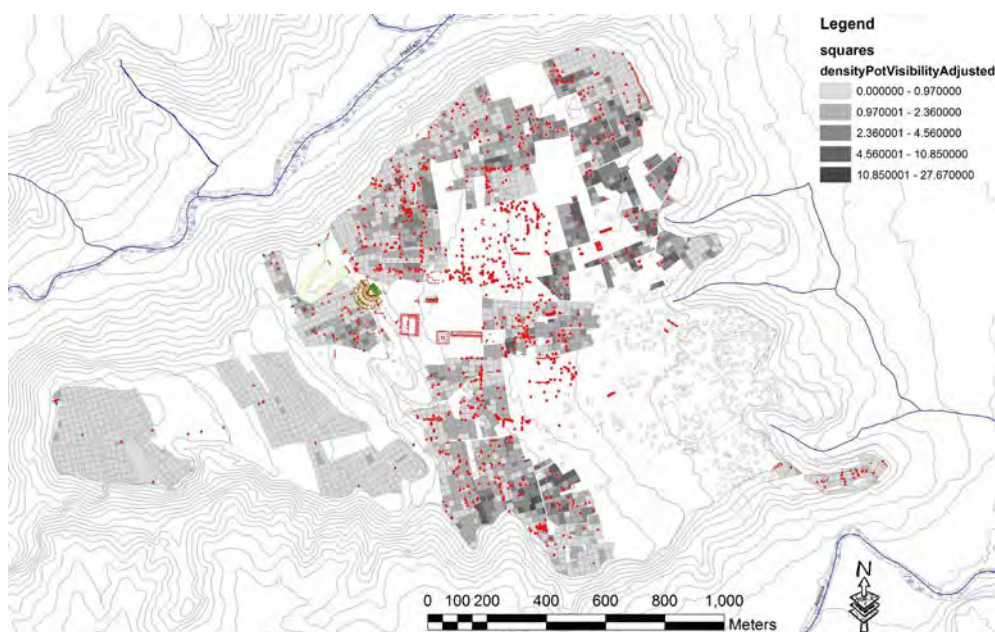
¹⁶ Για το μεσαιωνικό κάστρο βλ. Lolos 2011, 213-215.

¹⁷ Το πενταετές ανασκαφικό πρόγραμμα υπό της αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη διεύθυνση του υπογράφοντος ξεκίνησε το 2013 και ολοκληρώθηκε το 2017. Προκαταρκτική δημοσίευση των αποτελεσμάτων κατ' έτος βρίσκεται στα *Πρακτικά τής εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.

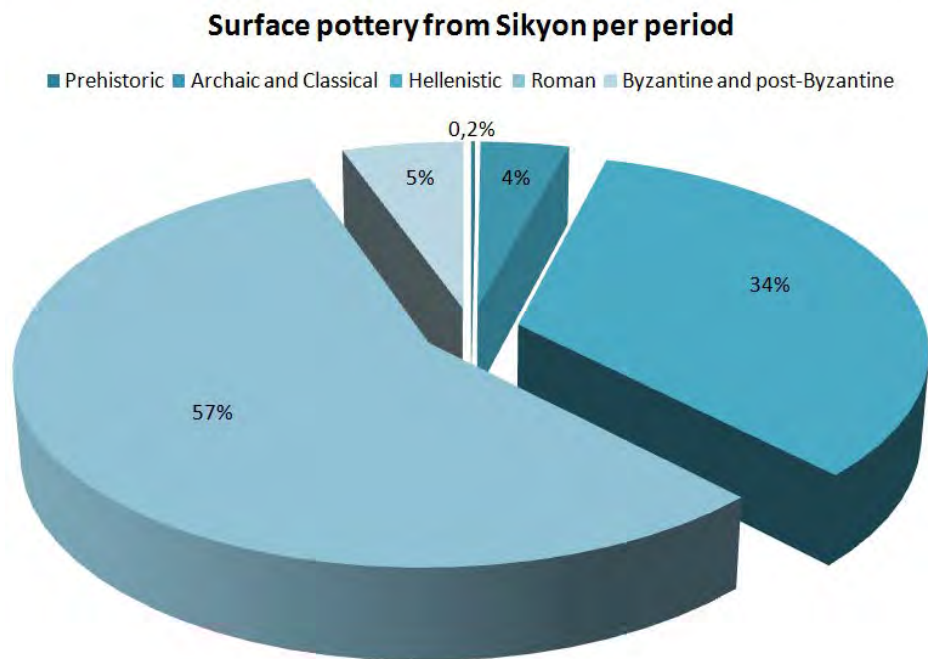
- Βακούλης (επιμ.), *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 8-10 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα 2012, 305-326.
- Λώλος – Σαρρής 2011: Γ. Λώλος – Α. Σαρρής, Η αγορά της Σικυώνος, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Κως, 14-17 Απριλίου 2011*, Αθήνα 2011, 139-152.
- Sarris κ.ά. 2008: A. Sarris – N. Papadopoulos – V. Trigkas – E. Kokkinou – D. Alexakis – G. Kakoulaki – E. de Marco – E. Seferou – G. Shen – M. Karaoulis – K. Simirdanis – F. Kondili – M. Katifori – M. Dogan – Y. Lolos – Th. Kalpaxis, Recovering the urban network of ancient Sikyon through multi-component geophysical approaches, στο: A. Posluschny – K. Lambers – I. Herzog (επιμ.), *Layers of Perception, Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Berlin, April 2-6, 2007*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 10, Bonn 2008, 11-16.



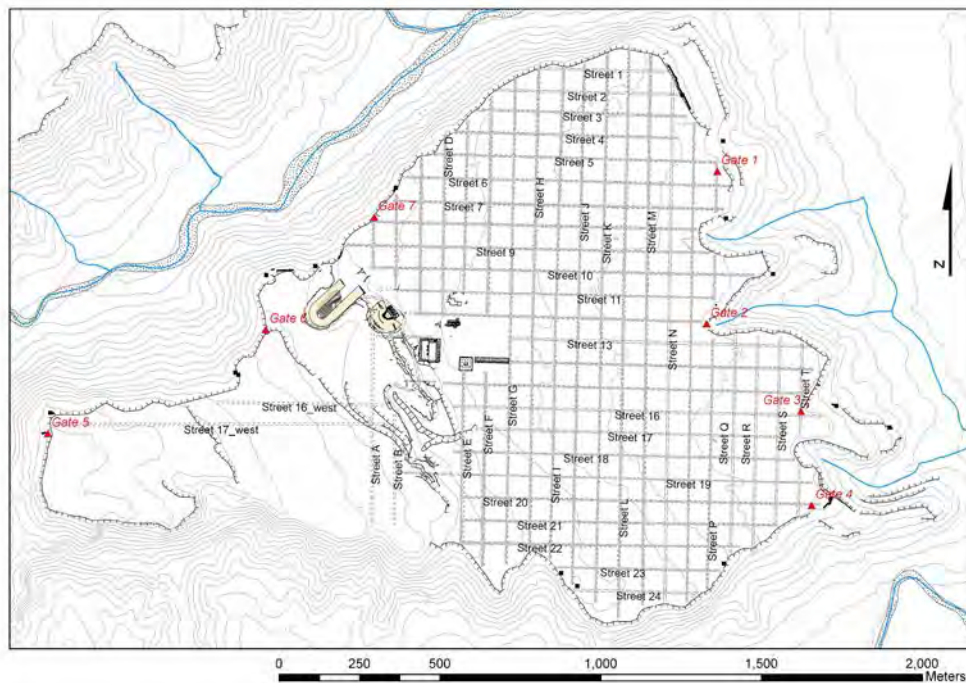
Εικ. 1. Το πλάτωμα της Σικυώνας όπου σημειώνονται τα τετράγωνα της εντατικής επιφανειακής έρευνας, και, με γκρι χρώμα, οι περιοχές που καλύφθηκαν με γεωφυσικές διασκοπήσεις. Το στάδιο, το θέατρο και τα ανασκαμμένα μνημεία της αγοράς διακρίνονται στο κέντρο περίπου του πλατώματος, ενώ ο ιστός του σημερινού χωριού (Βασιλικό) στη νοτιο-ανατολική γωνία του. Οι ισοϋψείς είναι των 10 μ. (Γ. Λώλος).



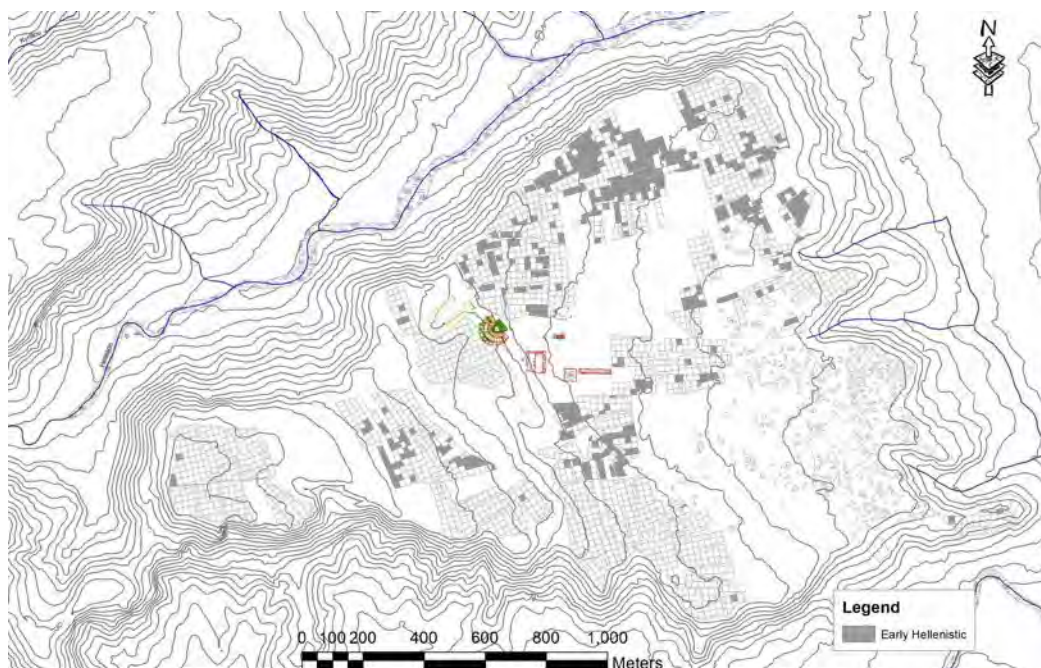
Εικ. 2. Αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας: με κόκκινες κουκίδες και γραμμές σημειώνονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (με κόκκινα τετράγωνα τα κατά χώρα, ενώ με τρίγωνα, τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη). Η πυκνότητα της κεραμικής στα τετράγωνα της επιφανειακής έρευνας (προσαρμοσμένη σύμφωνα με την ορατότητα) αποδίδεται με χρωματική διαβάθμιση (Γ. Λώλος).



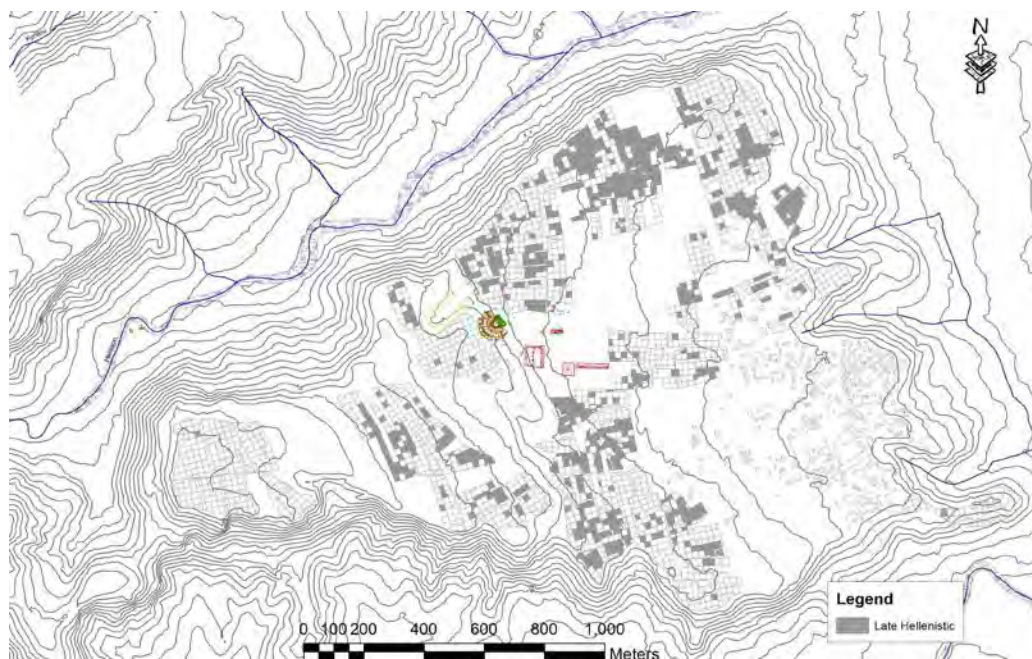
Εικ. 3. Ποσοστιαία κατανομή της επιφανειακής κεραμικής της Σικώνας κατά χρονολογικές περιόδους (Γ. Λώλος).



Εικ. 4. Το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Σικώνας. Σημειώνονται επίσης τα κατά χώρα κατάλοιπα του αρχαίου τείχους (με μαύρες γραμμές και κουκκίδες), καθώς και οι θέσεις των πυλών (Γ. Λώλος).



Εικ. 5. Τα τετράγωνα όπου βρέθηκε κεραμική πρώιμης ελλησιστικής περιόδου (με γκρι χρώμα) (Γ. Λώλος).



Εικ. 6. Τα τετράγωνα όπου βρέθηκε κεραμική ύστερης ελλησιστικής περιόδου (Γ. Λώλος).

Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.)

Στο 88ο χλμ. της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών – Πατρών, στον κόμβο του σημερινού οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου, νότια και κατά μήκος του υφιστάμενου αυτοκινητόδρομου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα υπό την εποπτεία της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά το διάστημα Αυγούστου 2010 – Σεπτεμβρίου 2011¹. Η ανασκαφή χωροθετείται βόρεια της αρχαίας Κορίνθου και εκτός των τειχών αυτής (εικ. 1.27)², σε απόσταση 80 μ. βόρεια της κοιμητηριακής βασιλικής του Κοδράτου (εικ. 1.26), κτίσματος του 6ου αιώνα μ.Χ., που εντοπίστηκε σε θέση ρωμαϊκού νεκροταφείου³, ανατολικότερα του νεκροταφείου που ανέσκαψε η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (Βόρειο Νεκροταφείο), ΒΑ της περιοχής του Ασκληπιείου, της Λέρνας (εικ. 1.24), του Χελιωτόμυλου, και εντός της ευρύτερης περιοχής των Κρητικών, θέσεων στις οποίες έχουν αποκαλυφθεί μεταξύ άλλων και τάφοι ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴.

Η ανασκαφή διακρίνεται σε τρία επιμέρους τμήματα, που απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους και περιορίστηκε στη διερεύνηση των ανωτέρων στρωμάτων. Στο πρώτο τμήμα της ανασκαφής (Χ.Θ. 0+367,52-0+397,71) εντοπίστηκαν τριάντα δύο τάφοι και ένας ταφικός περίβολος στο ανατολικό όριο του πεδίου (εικ. 2). Οι τάφοι δεν παρουσίαζαν τακτική διάταξη· στην πλειονότητά τους ήταν κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, συνολικά είκοσι, έξι ψευδοσαρκοφάγοι, ένας εγχυτρισμός και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο συνήθης τρόπος ενταφιασμού ήταν η τοποθέτηση του νεκρού σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα, με προσανατολισμό κυρίως νότιο και σε λιγότερες περιπτώσεις ανατολικό ή βόρειο. Οι ταφές περιείχαν κατά το πλείστον έναν σκελετό και σε λίγες περιπτώσεις είχαν και οστά από ανακομιδές. Σχεδόν το σύνολο των τάφων είχε κτερισθεί· συνηθέστερα ήταν τα χάλκινα νομίσματα –αρκετά διαβρωμένα, ώστε να μην καθίσταται δυνατή η αναγνώρισή τους ακόμη και μετά την συντήρησή-, τα πήλινα μυροδοχεία και οι μονόμυξοι λύχνοι. Το νεκροταφείο μπορεί με ασφάλεια να χρονολογηθεί στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (1ος-2ος αιώνας μ.Χ.), όπως προκύπτει από τα κτερίσματα των τάφων, κυρίως από τα βολβόσχημα μυροδοχεία⁵ και τους λύχνους⁶. Η χρήση του νεκροταφείου,

* Το κείμενο της παρούσας ανακοίνωσης κατατέθηκε για δημοσίευση τον Σεπτέμβριο 2013.

¹ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Μελέτη – Κατασκευή – Χρηματοδότηση – Λειτουργία – Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητοδρόμου Ελευσίνα – Κόρινθος – Πάτρα – Πύργος – Τσακώνα» με επιβλέπουσα αρχαιολόγο τη γράφουσα. Ευχαριστίες οφείλονται στον προϊστάμενο της 25ης Ε.Β.Α., Δρα Δημήτρη Αθανασούλη, για την παρότρυνση και την άδεια να παρουσιάσω και να δημοσιεύσω την ανασκαφή, καθώς επίσης και στη Δρα Ελένη Μανωλέσσου, υπεύθυνη αρχαιολόγο του έργου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στη συνάδελφο αρχαιολόγο Μαρία Σκορδαρά για τις χρήσιμες υποδείξεις για τα γνάλινα αγγεία.

² Για την οργάνωση της ρωμαϊκής πόλης και τη θέση των νεκροταφείων εκτός των τειχών αυτής, βλ. Walbank 1997. Για τα νεκροταφεία της πρωτοβυζαντινής Κορίνθου, πρβλ. Ivison 1996. Για την πορεία του τείχους κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Gregory 1979 και πρβλ. Athanasoulis 2013, 198-200.

³ Στίκας 1961. Στίκας 1962. Daux 1963, 728-736. Pallas 1990, 777-779. Sanders 2005, 440. Πρβλ. Brown 2008, 150-152 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴ Blegen κ.ά. 1964 για τις ανασκαφές στο Βόρειο Νεκροταφείο. Για τις ταφές στην περιοχή του Χελιωτόμυλου, βλ. Shear 1931. Robinson 1963. Daux 1963, 722-724. Πάλλας 1969. Για το εκτεταμένο και διαχρονικό νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε στην ευρύτερη περιοχή των Κρητικών κατά τις παλαιότερες ανασκαφές της διάνοιξης της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Πατρών, βλ. Παπαχριστοδούλου 1968. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1968. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969. Γενικότερα για το νεκροταφείο στα βόρεια της αρχαίας πόλης και τη συνεχή χρήση του έως και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, ακόμη και σε σημεία με άμεση γειτνίαση στο δικό μας πεδίο, πρβλ. Athanasoulis 2013, 198. Τασίνοσ 2013, 66-68.

⁵ Πρβλ. Slane 1980, 171 αριθ. 99-100 πίν. 32, σχ. 6. Slane 1986, 274, αριθ. 74 πίν. 66. Γενικότερα, βλ. Hayes 2008, 115-116 πίν. 88.

ωστόσο, συνεχίζεται και αργότερα, κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως προκύπτει από το μοναδικό παράδειγμα κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου στο συγκεκριμένο πεδίο. Μολονότι ο τάφος αποκαλύφθηκε κατά το ήμισυ, διατηρούσε την πλινθοδομή και τα επιχρισμένα τοιχώματα, το κτιστό προσκέφαλο και το δάπεδο από πήλινες πλάκες, ενώ ήταν πλούσια κτερισμένος με δύο χάλκινες στλεγγίδες στερεωμένες σε χάλκινο κρίκο, χάλκινο νόμισμα, βολβόσχημο μυροδοχείο και χρυσή επιφυλλίδα (δανάκη) με παράσταση πτηνού με ανοικτά φτερά. Το τελευταίο κτέρισμα έχει αναγνωριστεί ως ταφικό έθιμο που χρονολογείται από τον 4ο αιώνα μ.Χ., καθώς αποτελεί δείγμα της πρακτικής πίεσης λεπτού φύλλου χρυσού επάνω σε παλαιότερα, κλασσικά ή ελληνιστικά, νομίσματα της Σικυώνας που απεικόνιζαν το περιστέρι. Η επιφυλλίδα συνόδευε τον νεκρό στο ταξίδι του και υιοθετήθηκε ως συνήθεια και στις χριστιανικές ταφές⁷.

Στο δεύτερο τμήμα της ανασκαφής (X.Θ. 0+412,53-0+457,33) διαμορφώνονται ταφικοί περίβολοι σχετικά μικρών διαστάσεων, εντός των οποίων εκτείνονται οι τάφοι (εικ. 3). Οι ταφικοί περίβολοι ορίζονται από τοίχους σχετικά αμελούς κατασκευής, με την εξαίρεση ενός χώρου μεγάλων διαστάσεων που δεσπόζει στο δυτικό τμήμα, ο οποίος έχει επιμελημένη τοιχοποιία με διάσπαρτο υλικό σε δεύτερη χρήση. Συνολικά ανασκάφηκαν τριάντα εννέα τάφοι, στην πλειονότητά τους κεραμοσκεπείς, είκοσι καλυβίτες, εννέα εγχυτρισμοί, δύο κεραμοσκεπείς, δύο κτιστοί, μία ψευδοσαρκοφάγος και πέντε ταφές απ' ευθείας στο φυσικό έδαφος.

Οι ταφές ήταν κυρίως ατομικές, με την εξαίρεση δύο περιπτώσεων που περιείχαν διπλούς ενταφιασμούς. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος κατά κανόνα σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Σε λίγες περιπτώσεις τα χέρια του νεκρού λυγίζουν στο ύψος του αγκώνα και εφάπτονται στη λεκάνη, ενώ σε τρεις μόνο περιπτώσεις ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Ο προσανατολισμός τους ήταν κατά κανόνα νότιος. Οι εννέα εγχυτρισμοί αποτελούσαν ταφές ενηλίκων και συνηθέστερα ήταν τοποθετημένοι σε μικρό λάκκο σε ύπτια θέση, με τα ίχνη καύσης ορατά δίπλα τους.

Τα κτερίσματα των τάφων δεν ήταν πλούσια. Την κύρια θέση κατέχουν οι μονόμυξοι λύχνοι, τροχήλατοι και μη⁸, και τα μυροδοχεία, συνήθως πήλινα (βολβόσχημα) αλλά και γυάλινα⁹, τα οποία συνοδεύουν ακόμη και τους εγχυτρισμούς. Συνήθη κτερίσματα ήταν τα χάλκινα νομίσματα, τα οποία ήταν αρκετά διαβρωμένα. Μοναδικό κτέρισμα αποτελεί ένα κύπελλο με πλαστικό διάκοσμο από στιγμές και γυρλάντες που απολήγουν σε άνθη, δείγμα εισηγμένης δυτικής κεραμεικής του 1ου αιώνα μ.Χ., που πιστοποιεί τις εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στη Ρώμη και τις επαρχίες της¹⁰. Τα κτερίσματα αυτά χρονολογούν με ασφάλεια τους τάφους κυρίως κατά τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ.

Το τρίτο τμήμα της ανασκαφής (X.Θ. 0+509,11-0+631,68) διακρίνεται σε δύο σύνολα, το ανατολικό και το δυτικό. Στο ανατολικό σύνολο αποκαλύφθηκε κατασκευή η οποία διαμορφώνεται από ταφικούς περιβόλους που περικλείουν αποσπασματικά διατηρημένο επιμελημένο δάπεδο (εικ. 4). Το ΒΔ τμήμα της κατασκευής αυτής αποκαλύφθηκε κάτω από δύο εγχυτρισμούς σε αμφορείς τύπου Forlimporoli, η χρήση των οποίων τοποθετείται στον 2ο/3ο αιώνα μ.Χ.¹¹.

⁶ Πρβλ. Κατηγορίες XVI και XXII σύμφωνα με την κατάταξη του Broneer: Broneer 1930, 59, 76-78, 149-150 εικ. 37 πίν. V, VII. Slane 1990, 9, 12, 24, 27 αριθ. 2-3, 14 εικ. 1 πίν. 1.

⁷ Walbank 2005, 274. Το ίδιο εύρημα καταγράφεται και στις ανασκαφές στα Κρητικά που αναφέραμε παραπάνω (σημ. 4), Παπαχριστοδούλου 1968, 166.

⁸ Λύχνοι Κατηγορίας XXIV και XXVII, Broneer 1930, 82, 90, 177-179, 188 αριθ. 556-557 εικ. 38.8, 112 πίν. X-XI, XXVI. Slane 1990, 15, 28 αριθ. 19 σχ. 1.19 πίν. 2. Πρβλ. Perlzweig 1961, 94 αριθ. 259 πίν. 8. Για τους τροχήλατους λύχνους Κατηγορίας XVI, Broneer 1930, 56-59 εικ. 25 πίν. V. Slane 1990, 9-10 πίν. 1.

⁹ Για τα πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία, πρβλ. παραπάνω, υποσημ. 5. Για τα γυάλινα μυροδοχεία, βλ. Isings 1957, 42, Τύπος 28α. Αντωνάρας 2009, Τύπος 131 (1ος/2ος αιώνα μ.Χ.).

¹⁰ Πρβλ. Hayes 2008, 207, αριθ. κατ. 858, σχ. 27 πίν. 46. Για τους εμπορικούς δρόμους μεταξύ Δύσης και Ανατολής μέσα από την κεραμική της ρωμαϊκής περιόδου βλ. Slane 1980. Slane 1986.

¹¹ Ο τύπος αποτελούσε διαδεδομένο μέσο μεταφοράς οίνου στη Μεσόγειο από τον 1ο έως και τον 3ο αιώνα μ.Χ., Aldini 1999. Για παραδείγματα από την Κόρινθο, βλ. Slane 1990, 116 αριθ. 251-252 σχ. 29.

Εντός των περιβόλων αυτών εκτείνονται κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με ποικίλο προσανατολισμό, οργανωμένοι σε συστάδες. Οι τάφοι διαμορφώνονται με τοιχώματα από πήλινες πλάκες ή αργούς λίθους συναρμοσμένους με ασβεστοκονίαμα ή ακόμη και υδραυλικό κονίαμα, είναι επιχρισμένοι εσωτερικά και εξωτερικά, ενίοτε και με γραπτό επίχρισμα, ενώ η κάλυψή τους φέρει επίπεδες κεραμίδες με εγκοπές. Εντός των τάφων βρέθηκαν πέραν της κύριας ταφής και οστά από ανακομιδές. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος, κατά κανόνα, σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα ή διπλωμένα στην λεκάνη. Στα κτερίσματα των τάφων περιλαμβάνονται χρυσά ενώτια, χρυσή επιφυλλίδα και χάλκινα νομίσματα. Τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στη χρονολόγηση των τάφων ανάμεσα στον 1ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ., ωστόσο η χρήση τους φτάνει έως και τον 6ο/7ο αιώνα μ.Χ., όπως τεκμηριώνεται τόσο από τα κτερίσματα (λ.χ. η χρυσή επιφυλλίδα¹²), όσο και από τα κεραμικά και γυάλινα αγγεία που βρέθηκαν κατά την αποκάλυψή τους (λ.χ. πρόχους με αδρεγχάρακτη διακόσμηση¹³, συνανήκοντα τμήματα γυάλινης λυχνίας με κωνικό ή ωσειδές σώμα που απολήγει σε σταγονόσχημη απόφυση¹⁴).

Το δάπεδο έχει διαστάσεις 6,18 × 3,3 μ. και αποτελείται από ρομβοειδείς πλίνθους διατεταγμένες σε ιχθυάκανθα (*opus spicatum*). Παρουσιάζει κλίση από ανατολικά προς δυτικά, ενώ ΒΔ αυτού διαμορφώνεται κατασκευή που παραπέμπει σε κτιστό κανάλι απορροής. Οι πλίνθοι του δαπέδου έχουν συναρμοσθεί μεταξύ τους και με τους παρακείμενους τοίχους με υδραυλικό κονίαμα, το οποίο εμφανίζεται και στην επιφάνειά του κατά τόπους. Στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου βρέθηκαν δύο πήλινες λεκάνες –λίμπες πακτωμένες επίσης με υδραυλικό κονίαμα–, η βορειότερη αποκαλύφθηκε κατά το ήμισυ, η νοτιότερη ήταν ακέραιη. Οι λεκάνες στο εσωτερικό τους ήταν στεγανές, επιχρισμένες κατά το ήμισυ με ασβεστοκονίαμα και δεν είχαν δυνατότητα εκροής. Εντός της ακέραιης λεκάνης βρέθηκαν τρεις μονόμυξοι κορινθιακοί λύχνοι, ένας με εικονιστική παράσταση Αφροδίτης, Έρωτα και δελφινιού και οι δύο με διάκοσμο από ακτίνες στο δίσκο και ωά στο πλαίσιο, οι οποίοι χρονολογούνται στον 2ο/3ο αιώνα μ.Χ.¹⁵ Η χρονολόγηση αυτή αποτελεί και *terminus post quem* για τη χρήση του δαπέδου, η οποία θα πρέπει να συνεχίστηκε τουλάχιστον έως και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως προκύπτει από τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα της περιοχής, λ.χ. τη λαβή από οκτάπλευρου τύπου μόνωτο γυάλινο αγγείο (4ο/5ο αιώνα μ.Χ.)¹⁶.

Το επιμελημένο δάπεδο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αύλειος χώρος των παρακείμενων ταφικών περιβόλων. Η τοποθέτηση, ωστόσο, των λεκανών στο ανατολικό (και υψηλότερο) τμήμα του δαπέδου και του καναλιού απορροής στο ΒΔ τμήμα του, αμφότερα σύγχρονες με το δάπεδο κατασκευές, παραπέμπει σε διάταξη εργαστηριακού χώρου¹⁷. Δεδομένου, όμως, ότι αφενός η αρχική φάση των τάφων προηγείται της κατασκευής του δαπέδου, όπως τεκμαίρεται από τα ανασκαφικά ευρήματα, και αφετέρου η χρήση των τάφων ή η τοποθέτηση νέων, όπως οι εγχυτρισμοί που προαναφέραμε, συνεχίζεται και κατά την περίοδο της κατασκευής δαπέδου, εγείρονται προβληματισμοί ως προς τη σχέση των δυο χώρων.

Σε μεγάλη έκταση του τρίτου ανασκαφικού πεδίου τα ευρήματα είναι αποσπασματικά. Τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν διατηρούνται σε μεγάλο ύψος, ενώ η αμμώδης σύσταση του χώματος και τα χαλίκια οδηγούν στην υπόθεση ότι την περιοχή διέτρεχε χειμάρρος. Σε αυτό συνηγορεί και η μεγάλη ποσότητα κεραμικής, λύχνων, μαρμάρινων τμημάτων,

¹² Πρβλ. παραπάνω, υποσημ. 7.

¹³ Πρβλ. Γκίνη-Τσοφοπούλου – Γιαγκάκη 2010, 694-695 εικ. 9 (4ος-6ος αιώνας μ.Χ.) Για παρόμοια ευρήματα από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών, βλ. Robinson 1959, αριθ. L38, M292, M293, M359, M360 πίν. 16, 30, 33.

¹⁴ Τύπος Uboldi III.2, βλ. Uboldi 1995 (5ος-7ος αιώνας μ.Χ.). Πρβλ. Davidson 1952, 121 πίν. 60, 802, για παρόμοια αγγεία από την Αγορά της Κορίνθου.

¹⁵ Λύχνοι Κατηγορίας XXVII, Broneer 1930, 98, 192 αριθ. 591, σχ. 44 (μοτίβο Αφροδίτης). Bruneau 1971, 453, 465-466 αριθ. 21, 26 εικ. 26. Pétridis 1992, 650-652, αριθ. 1 εικ. 1-2 (μοτίβο ωών). Πρβλ. παραπάνω, υποσημ. 8. Σημειώνουμε ότι και τα δύο συνιστούν κοινά θέματα στους κορινθιακούς λύχνους.

¹⁶ Πρβλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 317-318, αριθ. 348, 350 (Α. Αντωνάρας, Ε. Μαρκή). Αντωνάρας 2009, 257-259 αριθ. 431-434 πίν. 29-30, XV. Antonaras 2010, σχ. 12.

¹⁷ Παραδείγματα αβαθών λεκανών στους Δελφούς (ανασκαφή Νοτιανατολικής Έπαυλης) έχουν ταυτιστεί ως βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βαφείων ή βυρσοδεφείων, βλ. Πετρίδης 2004, 253. Στην περίπτωση μας, όμως, η απουσία κινητών εργαστηριακών στοιχείων δυσχεραίνει ανάλογη ερμηνεία του χώρου.

σιδερένιων και μεταλλικών αντικειμένων, γυάλινων θραυσμάτων και όστρεων που συγκεντρώθηκαν. Από τα ευρήματα αυτά ξεχωρίζουν όστρακα τύπου αφρικανικής *terra sigillata* και ενσφράγιστης *terra sigillata* από τη Φώκεια, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου/5ου αιώνα μ.Χ.¹⁸. Μεγάλος είναι ο αριθμός τμημάτων από ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς αμφορείς¹⁹, ενώ επίσης πολυάριθμοι είναι και οι αμυγδαλόσχημοι μονόμυξοι λύχνοι, οι οποίοι στην πλειονότητά τους φέρουν ιχθυάκανθα στο πλαίσιο ή εγχάρακτο σταυρό στη βάση. Η χρονολόγηση των λύχνων τοποθετείται μεταξύ 5ου και 7ου αιώνα μ.Χ.²⁰.

Στο βόρειο τμήμα του δυτικού συνόλου του ανασκαφικού πεδίου αποκαλύφθηκαν παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση στον άξονα Α-Δ (εικ. 5), στους οποίους διακρίνονται διαφορετικές φάσεις κατασκευής. Ο ενδιάμεσος χώρος τους συνίσταται σε σκληρό πατημένο χώμα αναμειγμένο με τμήματα ασβεστοκονιάματος, πηλό και μικρές κροκάλες. Πρόκειται για δρόμο, με προσανατολισμό στον άξονα Α-Δ, πλάτος που κυμαίνεται από 3 μ. έως 3,30/3,50 μ., ενώ το αποκαλυφθέν μήκος του ανέρχεται σε 31,70 μ. Ο δρόμος διαμορφώνεται από μικρού πάχους στρώματα (περ. 0,20 μ.) τα οποία αποτελούν τις διαδοχικές φάσεις κατασκευής και χρήσης του²¹.

Στο νότιο τμήμα του πεδίου αυτού αποκαλύφθηκαν ταφικοί περίβολοι που περικλείουν υπόγειο ταφικό μνημείο (εικ. 5). Το ταφικό μνημείο είναι σχεδόν τετράγωνης κάτοψης κατασκευή, διαστάσεων 3,38 × 3,06 μ., με προσανατολισμό στον άξονα Β-Ν. Η οροφή του πλαισιώνεται από έξι πώρινους λιθοπλίνθους, ενώ στο κέντρο διαμορφώνονται δύο παραλληλόγραμμες επιφάνειες από ασβεστοκονίαμα. Περί το μέσον της νότιας πλευράς της κατασκευής και σε χαμηλότερο επίπεδο από την οροφή ανασκάφηκε η κλίμακα καθόδου προς τον υπόγειο θάλαμο. Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή με τέσσερις αναβαθμούς, στο κατώτερο επίπεδο της οποίας εντοπίστηκε άνοιγμα προς το εσωτερικό θαλάμου. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ταφικού μνημείου, οι πώρινοι λιθόπλινθοι, η τοιχοποιία του, τοποθετούν τη χρονολόγησή του στους ρωμαϊκούς χρόνους, στους 1ο-2ο αιώνα μ.Χ.²².

Πέριξ αλλά και επάνω από το ταφικό μνημείο αποκαλύφθηκαν τάφοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, οι οποίοι έφεραν γραπτό επίχρισμα, καλυβίτες, εγχυτρισμοί, ταφές στο φυσικό έδαφος. Η παρουσία των τάφων είναι πυκνή, ενίοτε διατάσσονται επ'άλληλα, στοιχείο που δηλώνει και χρονολογική ακολουθία, λ.χ. τα λείψανα των δύο κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων επάνω στο ΒΔ άκρο του ταφικού μνημείου, οι καλυβίτες τάφοι που βρέθηκαν εντός της κτιστής κλίμακας του μνημείου. Η χρονολόγησή τους τοποθετείται μεταξύ 1ου και 3ου αιώνα μ.Χ., όπως προκύπτει αφενός από τους εγχυτρισμούς σε αμφορείς «κρητικού» τύπου²³, αφετέρου από τα κτερίσματα των τάφων, κυρίως τους λύχνους, τα πήλινα και τα γυάλινα αγγεία, όπως για παράδειγμα τα δύο μυροδοχεία, το ένα από γαλαζοπράσινο γυαλί, κωνικού σώματος με ευθύγραμμα τοιχώματα, κοντό λαιμό και στυλβωμένο χείλος, δίχως ώμο (1ος/2ος αιώνας μ.Χ.), και το δεύτερο από άχρωμο γαλαζωπό γυαλί, πεπιεσμένου κωνικού σώματος και με σύσφιγξη στη βάση του λαιμού (τέλη 1ου/αρχές 3ου αιώνα μ.Χ.)²⁴.

¹⁸ Πρβλ. από την Αρχαία Αγορά, Hayes 2008, αριθ. 1065-1066, 1080, 1082-1083, 1171, 1335 σχ. 33-34 πίν. 54, 57, 64.

¹⁹ Πρβλ. λ.χ. το με αριθ. ΚΟΡ2011/Κ113 εύρημά μας: Williams – Zervos 1983, 25 αριθ. 69 πίν. 10 (3ος/4ος αιώνας μ.Χ.). Slane – Sanders 2005, 255 (5ος αιώνα μ.Χ.).

²⁰ Πρβλ. Garnett 1975. Slane – Sanders 2005, 257-258 (5ος αιώνας μ.Χ.).

²¹ Πρβλ. τον δρόμο που αποκαλύφθηκε από την Α.Σ.Κ.Σ.Α στην Αρχαία Κόρινθο, Palinkas – Herbst 2011, 292, 296-304.

²² Το μνημείο δεν ανασκάφηκε και η κλίμακα καταχώθηκε κατόπιν εντολής της ΔΖ' Ε.Π.Κ.Α. Παρόμοια μνημεία έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή των Κρητικών κατά τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1960 (Παπαχριστοδούλου 1967. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969. Τασίνος 2013, 68) και στην περιοχή του Χελιωτόμυλου (Shear 1931, 428-436. Robinson 1963, 77. Χαριτωνίδης 1966, 122-123).

²³ Πρόκειται για τον τύπο ΑC1, βλ. Marangou-Lerat 1995, 70-72. Robinson 1959, 93 αριθ. Μ 102 πίν. 22, για αντίστοιχο τύπο από την Αρχαία Αγορά. Πρβλ. τις παρατηρήσεις της Slane 2003, 328-329, σχετικά με την παραγωγή αμφορέων τέτοιου τύπου στην Κόρινθο.

²⁴ Isings 1957, Τύποι 28α και 82.Α2 αντίστοιχα. Αντωνάρας 2009, Τύπος 128 και 130 αντίστοιχα. Πρβλ. Davidson 1952, 157-158 εικ. 11.

Κατά την ανασκαφή του χώρου περισυλλεγή τμήμα μαρμάρινης πλάκας (μεγ. διαστ. 0,26 × 0,27 μ.) με τετράστιχη λατινική επιγραφή, που αναγράφει τα εξής: DVETVR [...] | DIVI CLAVDI [...] | EPIRI PER [...] | MII [...] (εικ. 6). Η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αιώνα μ.Χ.²⁵.

Η χρονολόγηση του τελευταίου ανασκαφικού πεδίου μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (1ος/3ος αιώνας) έως και τον 6ο/7ο αιώνα μ.Χ., όπως τεκμηριώνεται από τα ευρήματα της ευρύτερης περιοχής.

Από τα παραπάνω συνοψίζουμε τα εξής:

Η ανασκαφή και στα τρία επιμέρους πεδία της αποκάλυψε τμήμα του εκτενούς νεκροταφείου βόρεια της αρχαίας πόλης, το οποίο χρονολογείται με ασφάλεια στους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά παρέμεινε σε χρήση και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας μ.Χ.).

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν περιείχαν στην πλειονότητά τους ενταφιασμούς νεκρών σε ύπτια εκτεταμένη στάση και σε μικρότερο αριθμό αφορούσαν σε εγχυτρισμούς. Η τυπολογία τους, κεραμοσκεπείς, καλυβίτες, ψευδοσαρκοφάγοι, κτιστοί κιβωτιόσχημοι, ελεύθερες ταφές, εγχυτρισμοί, με την εξαίρεση του ταφικού μνημείου, καθώς και τα κτερίσματά τους, δηλώνουν πως επρόκειτο για «απλούς» και λιγότερο «σπουδαίους» τάφους. Δεν είναι δυνατόν, ωστόσο, να εξαχθούν περισσότερα συμπεράσματα, καθώς η ανασκαφή μας περιορίστηκε σε μικρή έκταση συγκριτικά με την ευρεία νεκρόπολη που εκτείνεται βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει κανένα διακριτικό χριστιανικής ταφής στους προαναφερθέντες τάφους, όπως συμβαίνει σε άλλα νεκροταφεία της Αρχαίας Κορίνθου²⁶. Παρά το γεγονός ότι το νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε δεν διαφοροποιεί τις έως σήμερα γνώσεις μας για την τοπογραφία και τα έθιμα ταφής στην Κόρινθο κατά την ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο, αυτές εμπλουτίζονται και αναδεικνύουν, με την έκταση της νεκρόπολης που ανασκάπτεται σταδιακά από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα έως σήμερα²⁷, τη σημασία και το μέγεθος της αρχαίας πόλης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης κ.ά. 2010: Δ. Αθανασούλης – Μ. Αθανασούλα – Ελ. Μανωλέσσου – Π. Μελέτη, Σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας των μεσαιωνικών καταλοίπων Κορίνθου, στο: *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, Αφιέρωμα στην αιώνια Κόρινθο*, Αθήνα 2010, 167-186.
- Athanasoulis 2013: D. Athanasoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013, 192-209.
- Aldini 1999: T. Aldini, Anfore foropoliensi in Italia, *Forlimpopoli. Documenti e studi* 10, 1999, 23-56.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012.
- Antonaras 2010: A. Antonaras, Glassware in Late Antique Thessalonikē (Third to Seventh Centuries c.e.), στο: L. Nasrallah – C. Bakirtzis – S. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē. Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, Cambridge, Mass. 2010, 299-331.

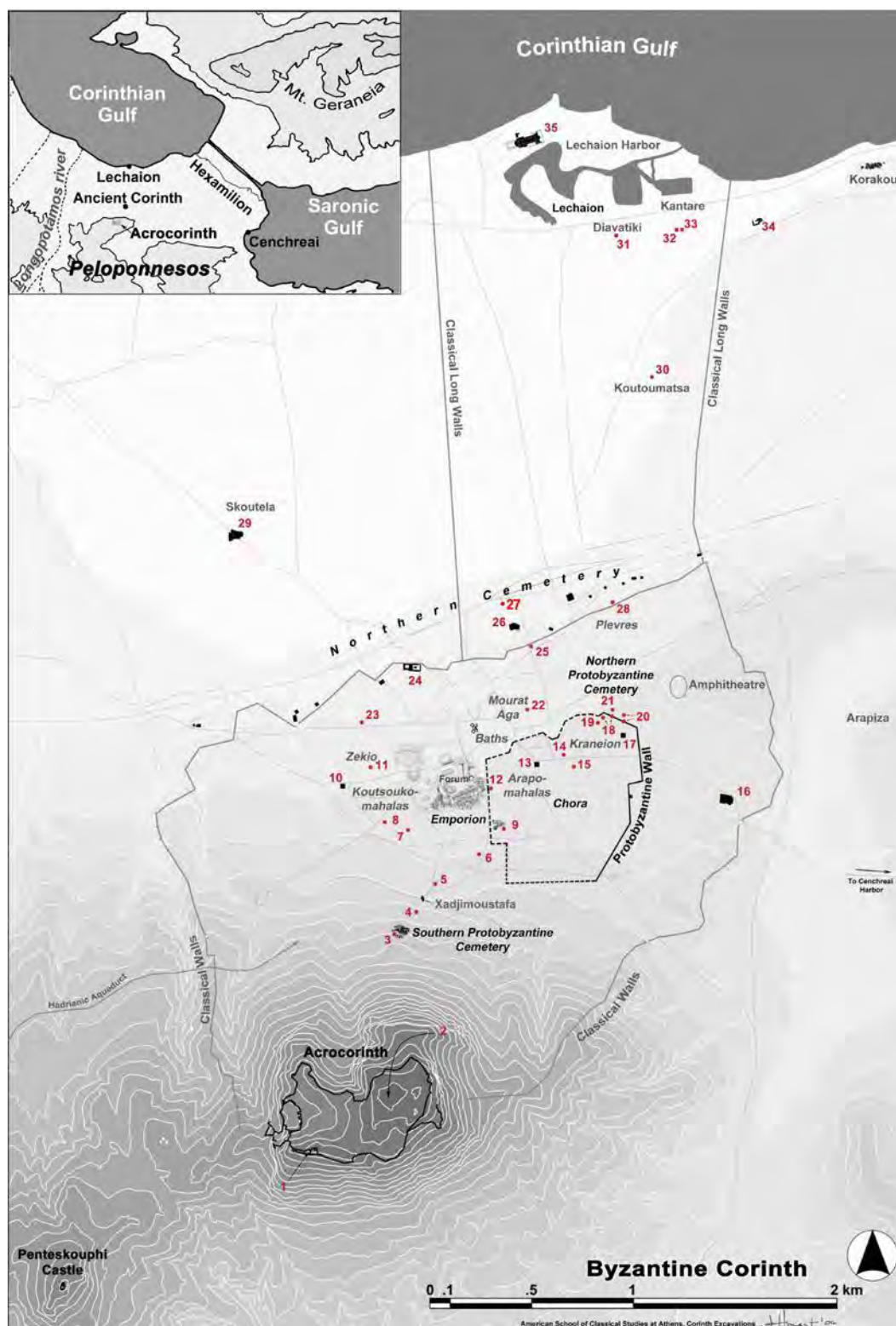
²⁵ Πρβλ. Kent 1966, 33-34, 40-41, αριθ. 58, 77.

²⁶ Πρβλ. Walbank 2005, 274-279 με παρόμοια συμπεράσματα για τους τάφους στην ευρύτερη περιοχή που εξετάζουμε. Γενικά για τα ταφικά έθιμα κατά την ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Toynebee 1971. Πρβλ. Thomas 2005, 285-292, 299-304. Τάφοι από την περιοχή του Ασκληπείου του 6ου-7ου αιώνα μ.Χ., οι οποίοι έχουν ανατολικό προσανατολισμό και ευρήματα, λ.χ. λύχνους με σταυρό κ.ά., αποτελούν χριστιανικές ταφές, πρβλ. Sanders 2005, 430-437.

²⁷ Πρβλ. τις ανασκαφές της Α.Σ.Κ.Σ.Α. από την δεκαετία του 1930 και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά την δεκαετία του 1960 (βλ. παραπάνω υποσημ. 4 και 22), τα πρόσφατα ευρήματα από ανασκαφές νεκροταφείων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου (Αθανασούλης κ.ά. 2010, 173-178. Σκαρμούτσου 2010), καθώς και τις τελευταίες ανασκαφές στο πλαίσιο της κατασκευής της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών – Πατρών, πρβλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 111-113 (έργο ΛΖ' Ε.Π.Κ.Α.), 139 (έργο 25ης Ε.Β.Α.). Τασίνοβ 2013, 66-68. Athanasoulis 2013, 198.

- Αντωνάρας 2009: Α. Χ. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Αθήνα, 2009.
- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery*, Corinth XIII, Princeton 1964.
- Broneer 1930: O. Broneer, *Terracota Lamps*, Corinth IV.2, Cambridge, Mass. 1930.
- Brown 2008: A. Brown, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, PhD dissertation, University of California, Berkeley 2008.
- Bruneau 1971: P. Bruneau, *Lampes corinthiennes*, BCH 95, 2, 1971, 437-501.
- Daux 1963: G. Daux, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1962*, BCH 87, 2, 1963, 689-878.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου – Γιαγκάκη 2010: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου – Α. Γ. Γιαγκάκη, Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στη θέση «Δρίβλια» Πόρτο-Ράφτη: μια πρώτη προσέγγιση της κεραμικής, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, τόμ. Β', Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 8, Θεσσαλονίκη 2010, 689-711.
- Gregory 1979: T. E. Gregory, *The Late Roman wall at Corinth*, *Hesperia* 48, 1979, 264-280.
- Hayes 2008: J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine Ware Imports*, Agora XXXII, Princeton 2008.
- Isings 1957: C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen 1957.
- Iverson 1996: E. A. Iverson, *Burial and urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400-700)*, στο: N. Christie – S. T. Loseby (επιμ.), *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot 1996, 99-125.
- Kent 1966: J. H. Kent, *The Inscriptions, 1926-1950*, Corinth VIII.3, Princeton 1966.
- Marangou-Lerat 1995: A. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète, de l'époque classique à l'époque impériale*, *Études crétoises* 30, Athènes 1995.
- Πάλλας 1971: Δ. Πάλλας, *Νεκρικών υπόγειον ἐν Κορίνθῳ*, ΠΑΕ 1969, 121-134.
- Pallas 1990: D. Pallas, *Korinth*, στο: K. Wessel (επιμ.), *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Bd 4, Stuttgart 1990, 746-811.
- Palinkas – Herbst 2011: J. Palinkas – J. A. Herbst, *A Roman road southeast of the Forum at Corinth*, *Hesperia* 80, 2011, 287-336.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ὁρες Βυζαντίου. Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002.
- Παπαχριστοδούλου 1967: Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀργολιδοκορινθίας. Κόρινθος. Ἀνασκαφὴ Ἐθνικῆς ὁδοῦ Κορίνθου – Πατρῶν*, ΑΔ 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 166-169.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Pétridis 1992: P. Pétridis, *Les lampes corinthiennes de Kritika*, BCH 116, 2, 1992, 649-671.
- Πετρίδης 2004: Πλ. Πετρίδης, *Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς*, στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5ος-15ος αιώνας*, ΧΑΕ, Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002, Αθήνα 2004, 243-256.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1968: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀργολιδοκορινθίας. Κόρινθος*, ΑΔ 23, 1968, Β'1 Χρονικά, 122-127.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1969: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀργολιδοκορινθίας. Ἀνασκαφαὶ – εὐρήματα. Κορινθία. Παλαιὰ Κόρινθος. Κρητικά*, ΑΔ 24, 1969, Β'1 Χρονικά, 102-103.
- Σκαρμούτσου 2010: Κ. Σκαρμούτσου, *Κεραμική από παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο περιοχῆς Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου*, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 8, Θεσσαλονίκη 2010, 712-742.
- Robinson 1959: H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, Agora V, Princeton 1959.
- Robinson 1963: H. S. Robinson, *Excavations at Corinth*, ΑΔ 18, 1963, Β'1 Χρονικά, 76-80.
- Sanders 2005: G. D. R. Sanders, *Archaeological evidence for early Christianity and the end of Hellenistic religion in Corinth*, στο: Schowalter – Friesen 2005, 419-442.
- Schowalter – Friesen 2005: D. N. Schowalter – S. J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Theological Studies 53, Cambridge, Mass. 2005.

- Shear 1931: T. L. Shear, The excavation of Roman chamber tombs at Corinth in 1931, *AJA* 35, 1931, 424-441.
- Slane 1980: K. W. Slane, A Tiberian pottery deposit from Corinth, *Hesperia* 49, 1980, 135-177.
- Slane 1986: K. W. Slane, Two deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth, *Hesperia*, 55, 1986, 271-318.
- Slane 1990: K. W. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps*, Corinth XVIII.2, Princeton 1990.
- Slane 2003: K. W. Slane, *Corinth's Roman Pottery: Quantification and Meaning*, στο: C. K. Williams – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 321-335.
- Slane – Sanders 2005: K. W. Slane – G. D. R. Sanders, Corinth: Late Roman horizons, *Hesperia* 74, 2005, 243-297.
- Στίκας 1961: Ε. Γ. Στίκας, Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1961, 129-136.
- Στίκας 1962: Ε. Γ. Στίκας, Άνασκαφή κοιμητηριακής βασιλικής Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, 51-56.
- Τασίνος 2013: Β. Τασίνος, Νεότερα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα, στο: Κ. Σ. Ι. Κίσσας (επιμ.), *Αρχαία Κορινθία*, Αθήνα 2013, 65-70.
- Thomas 2005: C. Thomas, Placing the dead: Funerary practice and social stratification in the Early Roman period at Corinth and Ephesos, στο: Schowalter – Friesen 2005, 281-304.
- Toynebee 1971: J. M. C. Toynebee, *Death and Burial in the Roman World*, Ithaca 1971.
- Uboldi 1995: M. Uboldi, Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, *Archeologia Medievale* XXII, 1995, 93-145.
- Χαριτωνίδης 1966: Σ. Χαριτωνίδης, Άρχαιότητες και μνημεία Άργολιδοκορινθίας, Α'. Κορινθία. Άνασκαφαι Έθνικής Όδοϋ, *ΑΔ* 21, 1966, Β'1 Χρονικά, 121-123.
- Walbank 1997: M. E. H. Walbank, The foundation and planning of early Roman Corinth, *JRA* 10, 1997, 95-130.
- Walbank 2005: M. E. H. Walbank, Unquiet graves: Burial practices of the Roman Corinthians, στο: Schowalter – Friesen 2005, 249-280.
- Williams – Zervos 1983: C. K. Williams II – O. H. Zervos, Corinth, 1982: East of the Theater, *Hesperia* 52, 1983, 1-47.



Εικ. 1. Χάρτης αρχαίας Κορίνθου (από Athanasoulis 2013, εκ. 175)



Εικ. 2. Αεροφωτογραφία ανασκαφής, Κόμβος Αρχαίας Κορίνθου
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ., φωτ. Κ. Ξενικάκης)



Εικ. 3. Αεροφωτογραφία ανασκαφής, Κόμβος Αρχαίας Κορίνθου
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ., φωτ. Κ. Ξενικάκης)



Εικ. 4. Αεροφωτογραφία ανασκαφής, Κόμβος Αρχαίας Κορίνθου
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ., φωτ. Κ. Ξενικάκης)



Εικ. 5. Αεροφωτογραφία ανασκαφής, Κόμβος Αρχαίας Κορίνθου
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ., φωτ. Κ. Ξενικάκης)



Εικ. 6. Τμήμα λατινικής επιγραφής (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ., φωτ. Κ. Τσάκα)

Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος

Την περίοδο 2006-2007, η Δ' Ε.Π.Κ.Α. (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας) διενήργησε σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο των Αφών Σταυρόπουλου¹, το οποίο βρίσκεται στη συμβολή των οδών Περρούκα και Θεοφανοπούλου στο Άργος. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μετά από αίτημα των ιδιοκτητών για κατεδάφιση της παλαιάς οικίας, πρώην ιδιοκτησίας Γ. Ματράγκου και ανέγερση νέας. Η παλαιά οικία κατεδαφίστηκε κατ' εφαρμογή της Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/4147/6767/15-2-2000 (ΦΕΚ 227/Β/28-2-2000), μετά την άρση του χαρακτηρισμού της ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΠΑΠ/483/6012/31-1-92: ΦΕΚ 112/Β/21-2-92). Της κατεδάφισης διέφυγε η κρήνη, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/41306/1086/12-7-80: ΦΕΚ 761/Β/13-8-80) και η οποία καταλαμβάνει τη βορειανατολική γωνία του οικοπέδου, στη συμβολή των δύο δρόμων, όπου εξυπηρετούσε τους κατοίκους του «μαχαλά» της πυκνοκατοικημένης πόλης των νεότερων χρόνων.

Το οικοπέδο των Αφών Σταυρόπουλου εκτείνεται στο δυτικό τομέα της σύγχρονης πόλης, κοντά στο κέντρο της. Η ταφική χρήση της περιοχής, η οποία απέχει μόλις 300-350 μ. από τις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία («Ασπίδα»), μαρτυρείται από τους τάφους των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων (τμήμα του βόρειου νεκροταφείου)² αλλά και των αρχαϊκών χρόνων σε μικρότερο αριθμό³, που έχουν ερευνηθεί σε γειτονικά οικοπέδα. Λιγοστά είναι τα λείψανα τοίχων των χρόνων αυτών⁴, τα οποία έχουν εντοπιστεί στην περιοχή και των οποίων η χρήση δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί εξαιτίας της αποσπασματικής κατάστασης εύρεσής τους. Τέλος, τα κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα, των αρχαϊκών χρόνων που προέρχονται από την έρευνα των κοντινών οικοπέδων Αφών Κοσμά⁵, Καλογερόπουλου⁶ και Α. Μανού⁷ μαρτυρούν την αδιάλειπτη χρήση της περιοχής.

Ταφές των αρχαϊκών χρόνων⁸ είτε μεμονωμένες είτε σε συστάδες έχουν ερευνηθεί τόσο στα βόρεια⁹ του οικοπέδου των Αφών Σταυρόπουλου, κυρίως στις ανατολικές και τις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία, των οποίων η ταφική χρήση ήδη

¹ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη διευθύντρια της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Δρα Αλκ. Παπαδημητρίου, την οποία ευχαριστώ θερμά για τη χορήγηση άδειας παρουσίας του υλικού των αρχαϊκών χρόνων που προέρχεται από αυτή. Σε αυτήν έλαβαν μέρος ο αρχαιολόγος κ. Αθ. Ρούσσης και οι σχεδιάστριες κ.κ. Γ. Καλκανάκου και Π. Κοντού. Χωρίς την πολύτιμη συνδρομή τόσο αυτών όσο και των συντηρητών έργων τέχνης της Δ' Ε.Π.Κ.Α. κ.κ. Π. Νάντη-Ταρατόρη και Μ. Σκούρτη, δεν θα ήταν εφικτή η παρουσίαση αυτή.

² Touchais – Divari-Valakou 1998, 15 υποσημ. 43-44, 17 υποσημ. 60, 18 υποσημ. 65 πίν. ΙΧ.13: βλ. ενδεικτικά τα οικοπέδα Αφών Σταυρόπουλου [400], Β. Κυμπουρόπουλου [129] (έναντι), Αφών Σκλήρη [362], Β. Κοσμά [418], Ι. Καβουζή [147], Α. Καλογερόπουλου [254] (Β και ΒΔ), Κωνσταντόπουλου [101], Γύφτου [355] (Α). Παππή 2014, 32, 40, 45 υποσημ. 210. Σε ορισμένες συστάδες τάφων του βόρειου νεκροταφείου έχει διαπιστωθεί η διατάξη τους κατά μήκος δρόμου (οικ. Σταθόγιαννη: Touchais – Divari-Valakou 1998, 17 υποσημ. 62), ενώ σε άλλες η διάταξη αυτή είναι πιθανή, βλ. Παππή 1996, 87-88. Παππή 2014, 44.

³ Πρόκειται για τους ταφικούς πίθους ΙΙ και ΙV, οι οποίοι έχουν ερευνηθεί στο οικοπέδο Β. Κυμπουρόπουλου, βλ. Foley 1988, 48 υποσημ. 114, 86 υποσημ. 71, 204. Παπαχριστοδούλου 1969, 106.

⁴ Σαρρή 2001-2004, 33 (οικ. Χ. Δαγρέ σε απόσταση 40 μ. περίπου ανατολικά του οικ. Αφών Σταυρόπουλου). Barakari-Gléni – Pariente 1998, 167 υποσημ. 20 πίν. Χ.18: οικ. [112]. Παπαχριστοδούλου 1967, 172-174 (οικ. Τζούλου σε απόσταση 300 μ. περ. ΝΑ του οικ. Αφών Σταυρόπουλου). Βλ. σχετικά Παππή 2014, 47-48, 50-51, χάρτης 2.6 (αριθ. 17, 29, 37): βόρειος οικιστικός πυρήνας.

⁵ Pariente – Touchais 1998, πίν. ΙΧ.13: οικ. [179]. Κριτζάς 1972, 197-198.

⁶ Pariente – Touchais 1998, πίν. ΙΧ.13: οικ. [254]. Κριτζάς 1973-74, 228.

⁷ Παππή 1996, 87.

⁸ Foley 1988, 47-51. Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 514-518. Pariente – Touchais 1998, πίν. Χ.

⁹ Foley 1988, 48 υποσημ. 112, 206, χάρτης 6, 8. Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 514 (Τομέας Γ), υποσημ. 27-28. Pariente – Touchais 1998, πίν. Χ.9. Ψυχογιού, 1992, 91. Ψυχογιού 1994, 133. Πιτερός 1998, 111 (Ταφικός πίθος 16). Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 2009, 99 (Τάφοι 45, 46).

από τους ύστερους ΜΕ χρόνους είναι τεκμηριωμένη ανασκαφικά¹⁰, όσο και στα νότια, ολόγυρα από την περιοχή της Νεοκλασικής Αγοράς και των Στρατώνων του Καποδίστρια¹¹. Πυκνές ταφές των αρχαϊκών χρόνων έχουν ερευνηθεί και αρκετά βορειότερα, στον χώρο του Νοσοκομείου Άργους¹².

Η μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα έχει καταδείξει ότι οι ταφές των αρχαϊκών χρόνων αναπτύσσονται σε χώρους με ταφική χρήση τουλάχιστον από τους γεωμετρικούς χρόνους. Οι χώροι αυτοί αντιστοιχούν σε γένη ή σε συνοικίες και διατάσσονται εκατέρωθεν οδών¹³ που οδηγούν στη γειτονική, εημερούσα Κόρινθο, καθώς και στα ιερά που ιδρύονται είτε στα δύο υψώματα της πόλης είτε στην ύπαιθρο, ανάμεσα στα οποία εξέχουσα θέση κατέχει ήδη από τα τέλη του 8ου αιώνα το εκτεινόμενο στα ανατολικά Ηραίο¹⁴. Η συνεχής ταφική χρήση του ίδιου χώρου επιβεβαιώνεται και από τα ανασκαφικά δεδομένα του οικοπέδου των Αφών Σταυρόπουλου.

Συγκεκριμένα, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αυτού ερευνήθηκε νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων με δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (Τάφοι 3, 9), δύο ταφικούς πίθους (Τάφοι 4, 6) και έναν λακκοειδή (Τάφος 7), σε διαφορετικά επίπεδα, τα οποία αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, οι Τάφοι 3, 4, 6 και 7 απομακρύνθηκαν, ώστε να καταστεί δυνατή η έρευνα των βαθύτερων στρωμάτων. Όλοι όμως οι τάφοι καθώς και οι ταφές που περιλάμβαναν, είχαν τον ίδιο προσανατολισμό (Δ-Α). Εξαιρεση αποτελεί ο ταφικός πίθος 6¹⁵, ο οποίος εντοπίστηκε στα ανατολικά του Τάφου 1 και του οποίου η διεύθυνση απέκλινε κατά τον άξονα ΝΔ-ΒΑ. Μόνο η ταφή στον πίθο 4 προσέφερε ασφαλή στοιχεία για τη χρονολογησή της, καθώς τα πήλινα κτερισμάτα της εντάσσονται στην ΥΓ ΙΙ περίοδο¹⁶. Τόσο ο πίθος όσο και παρακείμενος κιβωτιόσχημος τάφος (Τάφος 3), του οποίου το δυτικό τμήμα είχε παραβιαστεί από τον πίθο, εντοπίστηκαν υψηλότερα από τον κιβωτιόσχημο Τάφο 9 του οποίου οι καλυπτήριες πλάκες αποτελούσαν το δάπεδο του Τάφου 3 (εικ. 1).

Οι τάφοι των αρχαϊκών χρόνων διατάσσονταν ολόγυρα και ανάμεσα στους γεωμετρικούς και είχαν την ίδια διεύθυνση με αυτούς¹⁷. Συνολικά ερευνήθηκαν ένας πίθος (Τάφος 8) και τρεις κτιστοί, κιβωτιόσχημοι, πώρινοι τάφοι (Τάφοι 1, 2, 5), διατεταγμένοι κατά τον άξονα Β-Ν.

Ο πίθος 8, του οποίου το στόμιο φρασσόταν από μια πλάκα, είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή ενός ενήλικα. Τόσο τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του (κυλινδρικό σχήμα, διαστάσεις 2 × 1 μ., διακόσμηση με ανάγλυφες ταινίες στο άνω τμήμα της κοιλιάς) όσο κι η ακτέριστη ταφή σε ύπτια στάση με τα άνω άκρα στο υπογάστριο που ερευνήθηκε στο εσωτερικό του υποδεικνύουν ότι αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα ταφής του 7ου αι. π.Χ.¹⁸

Ο νοτιότερος από τους τρεις κιβωτιόσχημους τάφους (αριθ. 5) εσωτερικών διαστάσεων 2,14 × 0,90 μ., βρέθηκε συλημένος και εν μέρει κατεστραμμένος. Ο προσανατολισμός του

¹⁰ Παπαδημητρίου 2010, 46-52. Touchais – Divari-Valakou 1998, 11-12.

¹¹ Courbin 1966, 76, 147 πίν. 47. 4. Foley 1988, 47-49, 208 (Museum area), 210 (οικ. Πρέσβελου – Μπόμπου – Παγώνη), χάρτης 6, 8. Pariente – Touchais 1998, πίν. Χ.18, 24. Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 515-516 (Τομέας Ε), υποσημ. 33, 37-39. Παπαχριστοδούλου 1969, 106-107. Κόλια 1995, 99-100. Παπαδημητρίου 1997, 134-135. Σαρρή 2000, 177-178. Παππή 2001-2004, 66-67. Σαρρή 2014, 125.

¹² Παπαδημητρίου 2010, 49-50, 52. Στο ίδιο εκτεταμένο νεκροταφείο θα πρέπει να εντάσσονται και οι ταφές που έχουν ερευνηθεί στα οικοπέδα Κουκούλη και Λυρίτη, στις υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία, βλ. Pariente – Touchais 1998, πίν. Χ.9: οικ. [555], [574].

¹³ Παπαδημητρίου 1997, 135. Παππή 2014, 53.

¹⁴ Παππή 2014, 28 υποσημ. 161, 49.

¹⁵ Το ωοειδές σχήμα του και οι μικρές διαστάσεις του τον κατατάσσουν στα δείγματα πίων που απαντούν την ύστερη γεωμετρική περίοδο (Courbin 1966, 247).

¹⁶ Παππή 2014, 66, 334.

¹⁷ Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται και στο Νότιο Νεκροταφείο της αρχαίας πόλης (Foley 1988, 48 υποσημ. 104-105).

¹⁸ Foley 1988, 47-48 εικ. 4. Ίδιες διαστάσεις είχαν οι μεγαλύτεροι από τους ταφικούς πίθους του 7ου αιώνα που ερευνήθηκαν στο Νότιο Νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, καθώς και στο χώρο του Νοσοκομείου της σύγχρονης. Επίσης, οι πίθοι και των δύο αυτών ανασκαφών είχαν την ίδια διεύθυνση με τον ταφικό πίθο 8 (Foley 1988, 47, υποσημ. 115).

παρουσιάζει μικρή απόκλιση από τον προσανατολισμό των άλλων δύο. Η μνημειακή κατασκευή του με δύο δόμους στη διατηρούμενη στενή παρειά του προσιδιάζει σε αυτήν του Τάφου 1. Ο μεσαίος τάφος (αριθ. 2) καλυπτόταν με μονολιθική πλάκα. Παρόμοια πλάκα είχε τοποθετηθεί σε κάθε πλευρικό τοίχωμά του. Στον μικρών διαστάσεων εσωτερικό χώρο του (1,18 × 0,65 × 0,62 μ.) δεν βρέθηκαν οστά. Η επίχωσή του, η οποία κατελάμβανε το κατώτερο μισό τμήμα του, περιείχε μόνο απανθρακωμένους καρπούς δημητριακών¹⁹. Αντίστοιχοι βρέθηκαν επίσης και πάνω στην καλυπτήρια πλάκα του τάφου.

Η κατασκευή του βορειότερου τάφου (αριθ. 1) είναι μνημειακή. Οι μακρές πλευρές του αποτελούνται από πλάκες διατεταγμένες σε τρεις σειρές, ενώ οι στενές από δύο πλάκες διατεταγμένες σε δύο σειρές. Στην άνω επιφάνεια των μακρών πλευρών διαμορφώνονται εσοχές ορθογωνίου σχήματος και διαστάσεων 0,20 × 0,15 μ. για την υποδοχή των ξύλινων δοκαριών που θα υποβάσταζαν τις καλυπτήριες πλάκες. Καθώς ο τάφος είχε παραβιαστεί, πιθανότατα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, κατά τους οποίους θα πρέπει να συντελέστηκε και η σύληση του Τάφου 5, λιγοστά τμήματα των ασβεστολιθικών καλυπτήριων πλακών του διατηρούνταν στην αρχική τους θέση, στο ανατολικό τμήμα του, ενώ ορισμένα τμήματά τους βρέθηκαν σε επαφή με το σκελετικό υλικό και τα κτερίσματα, μετά την αφαίρεση της επίχωσης (εικ. 2). Στον μεγάλων διαστάσεων (2,08 × 0,82 × 1,26 μ.) εσωτερικό χώρο του είχε ενταφιαστεί ένας οπλίτης με προσανατολισμό Δ-Α, εκτάδην και με το αριστερό άνω άκρο του πάνω στο υπογάστριο. Ο σκελετός του βρέθηκε εν μέρει αναμοχλευμένος, κυρίως στην περιοχή των κάτω άκρων και της λεκάνης.

Την ταφή αυτή συνόδευαν πέντε αγγεία από τα οποία τα τέσσερα είναι κορινθιακά ενώ το πέμπτο προέρχεται από εργαστήριο της Ανατολικής Ελλάδας. Πρόκειται για μία κύλικα χωρίς στέλεχος²⁰, ύψους 0,073 μ., πλάτους 0,203 μ. και με διάμετρο χείλους 0,161 μ. και βάσης 0,06 μ. (ΜΑ 11846²¹) (εικ. 3). Ο πηλός της είναι σκούρος καστανός (Munsell 10YR6/2). Το σώμα της φέρει λεπτής υφής, ομοιόχρωμο με τον πηλό επίχρισμα. Με μαύρο γάνωμα καλύπτονται οι λαβές, το ανώτερο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του κυρτού χείλους, μία ταινία στη ζώνη των λαβών, ακριβώς κάτω από την ένωση χείλους και κυρίως σώματος, το κάτω και μεγαλύτερο τμήμα του κυρίως σώματος εκτός από μία λεπτή ταινία στο μέσον, η εξωτερική επιφάνεια του κωνικού ποδιού, μία λεπτή ταινία στην εξωτερική περιφέρεια της βάσης, η εσωτερική επιφάνεια του χείλους εκτός από την άνω περιφερειά του και η εσωτερική επιφάνεια του κυρίως σώματος εκτός από το *tondo*. Αυτό κοσμεύεται με συστάδα τεσσάρων ομοκεντρών, μελανών δακτυλίων που περιβάλλουν δύο δακτυλίους διαφορετικού πλάτους.

Το αγγείο αυτό βρίσκεται παράλληλα ανάμεσα στα ύστερα δείγματα των κυλικών του τύπου Α2 των Υβλαίων Μεγάρων²² και στις παραλλαγές του Τύπου ΙΧ των ροδιακών κυλικών της Τόκρας²³, τον οποίο μιμούνται και σε άλλα μέρη της Ανατολικής Ελλάδας ή των Κυκλάδων²⁴. Καθώς όμως παρουσιάζει χαρακτηριστικά, τα οποία απαντούν σε δείγματα υστερότερων τύπων [αβαθές σώμα, σχετικά υψηλό πόδι (Τύπος Β2: 580-540 π.Χ./κυρίως β' τέταρτο βου αι. π.Χ.²⁵), εξηρημένη ταινία στο κάτω μέρος του σώματος (Τύπος Β2 και κυρίως μικρογραφικές

¹⁹ Η ταυτοποίηση αυτή δεν έγινε από βοτανολόγο, αλλά από τον αρχαιολόγο πεδίου.

²⁰ Πολλές περιοχές του Ανατολικού Αιγαίου διεκδικούν την παραγωγή των κυλικών αυτών. Αναμεσά τους το προβάδισμα έχουν η Ρόδος και η Σάμος, ενώ στη Μεγάλη Ελλάδα παράγονταν και αντίγραφα τους, βλ. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, 256-257 αριθ. 415 (Μ. Τιβέριος). Cook – Dupont 1998, 129.

²¹ Όλα τα ευρήματα φέρουν αριθμό ευρετηρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους, στο οποίο φυλάσσονται.

²² Vallet – Villard 1955, 19 εικ. 3b. Είναι υστερότερη από τις ακόλουθες κύλικες: CVA München 6 (28) πίν. 293.3 (ιταλικό αντίγραφο ροδιακής). CVA Louvre 9 (14), IID 3 πίν. 1.9. Hanfmann 1956, 171-172, 177 εικ. 11 (Τύπος IV). Brijder 1983, πίν. 94b, 95b. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, υποσημ. 20. Martelli-Christofani 1978, πίν. 11 εικ. 65, 67 (ιταλικό αντίγραφο). Pierra 1984, 47-48 αριθ. 26 πίν. 8, 21 (ιταλικό αντίγραφο). Πρβλ. Hanfmann 1956, 171-172, 177 εικ. 15 (Τύπος IV). Ploug 1973, 29-30, 34, 37 αριθ. 107, 3 εικ. b. Pierra 1984, 49-50, αριθ. 28-30 πίν. IX, XXII (ιταλικά αντίγραφα).

²³ Boardman – Hayes 1966, 122, 124 αριθ. 1267 εικ. 56.

²⁴ Boardman – Hayes 1966, 116.

²⁵ Vallet – Villard 1955, 21-23. Πρβλ. Gjerstad, 1997, 32 πίν. 14.5, 14.8, 15. 1-6 (Group 6).

κύλικες: 560/550-530 π.Χ.)^{26]}, θα μπορούσε να ενταχθεί χρονικά στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η εξηρημένη ταινία στο κάτω μέρος του σώματος και η διακόσμηση του εσωτερικού μεταλλίου του φανερώνουν αλληλεπίδραση από άλλα εργαστήρια, καθώς παραπέμπουν στις αττικές προδρομικές άβαφες κύλικες των Κωμαστών Τύπου C (α' χαρακτηριστικό)²⁷ και σε κοσμημένες κύλικες της ΜΚ/ΥΚ περιόδου ή σε λακωνικές που μιμούνται τις κορινθιακές (β' χαρακτηριστικό)²⁸.

Από τις τρεις κορινθιακές κοτύλες που βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου, οι δύο είναι πανομοιότυπες, μελαμβαφείς²⁹ (ΜΑ 11844: πλ. 0,181 μ., ύψ. 0,09 μ., διάμ. χείλ. 0,132 μ., διάμ. ποδ. 0,072 μ. και ΜΑ 11845: πλ. 0,189 μ., ύψ. 0,087 μ., διάμ. χείλ. 0,132 μ., διάμ. ποδ. 0,07 μ.³⁰). Πηλός ανοικτός καστανός (Munsell 10YR8/4). Το ανώτερο και κατώτερο τμήμα του σώματός τους κοσμεύεται με πλατιά ερυθρόχρωμη ταινία³¹. Δύο επίθετες λεπτότερες, σκουρόχρωμες ερυθρές ταινίες διακρίνονται στο κατώτερο τμήμα της ανώτερης ταινίας και μία ερυθρή πάνω από την κατώτερη. Με μελανό βερνίκι καλύπτονται η όψη και η κοίλη εσωτερική επιφάνεια του διακτυλιόσχημου ποδιού. Η κάτω επιφάνεια της βάσης κοσμεύεται με δύο ερυθρούς ομόκεντρους δακτυλίους στην εξωτερική περιφέρεια και έναν ομοιόχρωμο ολόγυρα από ομοιόχρωμη κεντρική στιγμή. Τα χαρακτηριστικά του αγγείου βρίσκουν παράλληλα στις ΥΚ κοτύλες από το φρέαρ στα «Ανάπλογα» της Κορίνθου³², καθώς και σε ευρήματα από τα νεκροταφεία της³³ και τους αποθέτες της Τόκρας³⁴.

Η τρίτη κοτύλη (ΜΑ 11843) έχει ηλό ανοικτό φαιόχρωμο (Munsell 10YR8/3), πλάτος 0,196 μ., ύψος 0,095 μ. και διάμ. χείλους 0,14 μ./ποδιού 0,086 μ. (εικ. 4). Η διακόσμηση της διαρθρώνεται σε τρεις ζώνες, οι οποίες διαχωρίζονται από διπλές, ερυθρομέλανες ταινίες. Η ζώνη των λαβών (άνω) κοσμεύεται με κάθετες, κυματοειδείς, καστανομέλανες γραμμές, η μεσαία με εγχάρακτους, ερυθρομέλανους ρόδακες με διπλό κέντρο³⁵ και η κατώτερη με μελανόχρωμες, δακρυόσχημες ακτίνες³⁶. Ως παραπληρωματικά κοσμήματα στην κύρια διακοσμητική ζώνη χρησιμοποιούνται εγχάρακτοι ρόδακες, των οποίων το σχήμα θυμίζει «παπιγιόν». Ορισμένοι από αυτούς εμφανίζονται διαχωρισμένοι σε δύο τμήματα. Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια του ποδιού καλύπτεται με ερυθρό και μελανό επίχρισμα αντίστοιχα, ενώ άβαφη έχει παραμείνει η εξωτερική περιφέρεια της δεύτερης. Η έκτυπη κάτω επιφάνεια της βάσης κοσμεύεται με τρεις μελανούς δακτυλίους, οι οποίοι διατάσσονται ολόγυρα από ομοιόχρωμη κεντρική στιγμή και από τους οποίους ο εξωτερικός είναι ο πιο πλατύς, ενώ οι άλλοι δύο έχουν ίδιο πλάτος³⁷.

Το σχήμα του αγγείου του οποίου τα τοιχώματα έχουν άνω τμήμα με κυρτό περίγραμμα³⁸, καθώς και η διαχωρισμένη σε τρεις ζώνες διακοσμησή του χαρακτηρίζουν την παραγωγή των

²⁶ Vallet – Villard 1955, 27-29.

²⁷ Brijder 1983, 62-63. Η ταινία αυτή απαντά αρκετά πρώιμα στις κύλικες του Τύπου VII της Τόκρας: Boardman – Hayes 1966, 113, 120-121 αριθ. 1202 εικ. 55.

²⁸ Boardman – Hayes 1966, 36 αριθ. 282 πίν. 19, 116-117, 125 αριθ. 1307 πίν. 88.

²⁹ Σχετικά με την ονομασία του σχήματος αυτού βλ. Amyx 1988, 437-438.

³⁰ Και στα δύο αγγεία η διάμετρος του ποδιού είναι σχεδόν ίση με το μισό της διαμέτρου του χείλους, ως παρατηρείται και στις μεγάλες κοτύλες από το φρέαρ στα «Ανάπλογα» της Κορίνθου, βλ. Amyx – Lawrence 1975, 74.

³¹ Payne 1971, 324 (Τύπος C).

³² Amyx – Lawrence 1975, 75-77, 102, 105 αριθ. An 13, An 31 πίν. 67 (ΜΑ 11845: Τύπος V ποδιού, ΜΑ 11844: Τύπος VII).

³³ Blegen κ.ά. 1964, 106, 187, 191 αριθ. 161-2, 173-1 πίν. 20, 27 (Ομάδα II). Γιαννοπούλου κ.ά. 2013, 93.

³⁴ Boardman – Hayes 1966, 26, 40 αριθ. 449-450 πίν. 27.

³⁵ Πρόκειται για μοτίβο, το οποίο χρησιμοποιείται κυρίως ως παραπληρωματικό κόσμημα στα ΜΚ αγγεία (Payne 1971, 157). Βλ. εγχάρακτους ρόδακες σε αγγεία του ζωγράφου του Dodwell, καθώς και του ζωγράφου του Montclair (Amyx 1988, 205-210. Benson 1983, 325 πίν. 68f).

³⁶ Παρόμοιες ακτίνες απαντούν σε κοτύλες των ΜΚ και των αρχών των ΥΚ χρόνων, βλ. Hopper 1949, 221 αριθ. 17. Dunbabin 1962, 255 αριθ. 2475 πίν. 101. Boardman – Hayes 1966, 37-38 αριθ. 316, 322, 330 πίν. 23. Amyx – Lawrence 1975, 75, 105 αριθ. An 33 πίν. 67, 108.

³⁷ Παρόμοια διακόσμηση σε ΜΚ κοτύλη από την Τόκρα (Boardman – Hayes 1966, 38 αριθ. 330 πίν. 23) και σε όλες τις ΥΚ κοτύλες από το φρέαρ στα «Ανάπλογα» της Κορίνθου (Amyx – Lawrence 1975, 75).

³⁸ Hopper 1949, 218 (Τύπος 2).

ΜΚ και των αρχών των ΥΚ χρόνων, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις κοσμεύεται με ζώα με επιμήκη σώματα³⁹. Παρόμοιες ΜΚ-ΥΚ Ι κοτύλες με εγχάρακτους και ακτινωτούς ρόδακες στην κύρια διακοσμητική ζώνη, προέρχονται από την Κόρινθο, το Ηραίο Περαχώρας, τη Δήλο και τον Τάραντα⁴⁰. Τα αμελώς σχεδιασμένα μοτίβα (κύρια και παραπληρωματικά) παραπέμπουν σε χρονολόγηση του αγγείου στην ύστερη ΜΚ περίοδο, καθώς βρίσκουν παράλληλα σε αυτά: α) της κοτύλης ΚΡ 2034a-c⁴¹ από την Κόρινθο και β) της κοτύλης 334 του Herzog Anton-Ulrich Μουσείου στο Braunschweig⁴², της οποίας τα παραπληρωματικά κοσμήματα παρουσιάζουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα κοτυλών του ζωγράφου των Πατρών.

Ένας αμφορέας με λαιμό και ταινιωτές λαβές⁴³ (ΜΑ 11847: ύψ. 0,215 μ., πλ. 0,15 μ., διάμ. χείλους 0,085 μ./ποδιού 0,081 μ.), από πηλό φαιόχρωμο (Munsell 10 YR 8/2), βρέθηκε εν μέρει θραυσμένος κοντά στα αναμοχλευμένα κάτω άκρα του νεκρού (εικ. 5). Ο ώμος του κοσμεύεται με διπλές εγχάρακτες γραμμές⁴⁴, ενώ το κυρίως σώμα του με ζώνη ζώνων, η οποία περιβάλλεται από δύο ταινίες μελανού χρώματος με επίθετες ιώδεις ταινίες και λευκές γραμμές. Στη ζώνη αυτή ο καλλιτέχνης έχει παρατάξει τρία ζεύγη αντωπών ζώνων στα σώματα των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί επίθετο ιώδες χρώμα. Τα δύο ζεύγη βρίσκονται σε σύγκρουση, ενώ στο τρίτο η συμμετοχή ενός κύκνου για να πληρωθεί ο στενός χώρος κάτω από τη λαβή, κατά τη συνήθεια των Κορινθίων αγγειογράφων⁴⁵, δεν αφήνει περιθώριο για την εικονογράφηση ενός ζώου επιτιθέμενου στον εικονιζόμενο στ' αριστερά ταύρο. Στα άλλα δύο ζεύγη ένα λιοντάρι ασσυριακού τύπου εφορμά σε πάνθηρα και ένας ταύρος⁴⁶ απεικονίζεται αμυνόμενος έναντι δεύτερου αιλουροειδούς (πάνθηρα;), στο πίσω μέρος του οποίου εικονίζεται κύκνος(;) με κλειστά φτερά. Στο βάθος της εικονιστικής ζώνης διακρίνονται σειρά στιγμών πάνω από τον ταύρο, καθώς και αρκετοί ρόδακες, εγχάρακτοι, ακτινωτοί και χωρίς εγχάραξη.

Τα χαρακτηριστικά του σχήματος του αγγείου⁴⁷ (λαιμός με κοίλο περίγραμμα, σώμα ωοειδές, το οποίο στενεύει αρκετά κοντά στο πόδι) υποδηλώνουν ότι θα πρέπει να αποτελεί έργο της ύστερης ΜΚ περιόδου καθώς: α) είναι λιγότερο ογκώδες από ΜΚ δείγματα⁴⁸, β) παραπέμπει σε υστερότερα αγγεία⁴⁹ και γ) προαναγγέλλει το τελευταίο στάδιο εξέλιξης του σχήματος, κατά την ΥΚ Ι περίοδο, το οποίο είναι γνωστό από ταφικό σύνολο των ετών 570-560 π.Χ. από τον Τάραντα⁵⁰. Υπέρ της χρονικής ένταξης του αμφορέα στην ύστερη ΜΚ περίοδο συνηγορούν και οι βιαστικά σχεδιασμένοι εγχάρακτοι ρόδακες που απαντούν και σε πυξίδα από την Τόκρα (τέλη ΜΚ/ΥΚ)⁵¹.

³⁹ Polczyk 2005, 84-85, 89 αριθ. 106-108. Benson 1983, 314-316. Boardman – Hayes 1966, 37-38 αριθ. 313-332 πίν. 22-23. Πρβλ. Hopper 1949, 221 αριθ. 17. Amyx – Lawrence 1975, 105 αριθ. Απ 32 πίν. 67.

⁴⁰ Stillwell – Benson 1984, 110, 115, 161, 249 αριθ. 526-528, 559, 596, 825-827, 1379 πίν. 26, 38, 57. Dunbabin 1962, 259 αριθ. 2519, 2520 πίν. 105. Dugas 1935, 102 αριθ. 77 πίν. 57D. Benson 1983, 320, 323 (εργαστήριο του ΡQ ρόδακα, «Blob painter»).

⁴¹ Stillwell – Benson 1984, 110 αριθ. 528 πίν. 26.

⁴² CVA Braunschweig I (4), πίν. 5. 2-3. Boardman – Hayes 1966, 25 υποσημ. 7.

⁴³ Πρόκειται για το δεύτερο γνωστό δείγμα του σχήματος αυτού από το Άργος. Το πρώτο είναι επίσης κτέρισμα ταφής, πιθανώς πρώιμης κορινθιακής, βλ. Παπαχριστοδούλου 1969, 107 πίν. 85β.

⁴⁴ Πρόκειται για συνήθη διακόσμηση στον ώμο ΠΚ και ΜΚ αμφορέων με λαιμό και τριφυλλόσχημων οινοχώνων με στενό πόδι. Στον ώμο των αγγείων αυτών απαντούν επίσης ζώα, λιγοστές φορές σε συνδυασμό με ανθρώπινες μορφές και ακόμη σπανιότερα γεωμετρικά μοτίβα ή φυτικά θέματα.

⁴⁵ Payne 1971, 76 υποσημ. 9.

⁴⁶ Σχετικά με τις απεικονίσεις των ως άνω ζώνων στην αρχαϊκή κορινθιακή αγγειογραφία, βλ. Payne 1971, 67-70.

⁴⁷ Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Amyx εντάσσεται στον πρώιμο Τύπο Α: Amyx 1988, II, 494-495.

⁴⁸ Amyx 1988, 208 αριθ. Α-46, 220 αριθ. C-7.

⁴⁹ Dugas 1928, 141-142, αριθ. 475 πίν. 34C. CVA Louvre (8), πίν. 23, 14-15. CVA Poland (2), Coll. de l'Université, πίν. 5.5.

⁵⁰ Lo Porto 1959-1960, 208-209 εικ. 183e.

⁵¹ Boardman – Hayes 1966, 30 αριθ. 136 πίν. 11.

Τον νεκρό συνόδευε ο χάλκινος αμυντικός οπλισμός του με την πράσινη πάτινα (εικ. 6). Συγκεκριμένα, κοντά στη λεκάνη του βρέθηκαν τα δύο τμήματα της κνημίδας⁵² (ΜΑ 11848) που έφερε στο αριστερό κάτω άκρο του, ενώ ανάμεσα στα κάτω άκρα περισυνελέγησαν τα τμήματα της δεύτερης, της οποίας η θραυσματική κατάσταση δεν ευνοεί την αποκατάστασή της. Η κνημίδα ΜΑ 11848 είναι ελλειπής στην επιγονατίδα, το κάτω άκρο και τη μία κατακόρυφη παρυφή, η οποία εν μέρει επικαλύπτει την άλλη. Έχει μήκος 0,32 μ., μέγ. πλάτος 0,092 μ., βάρος 417,5 γρ. και πάχος ελάσματος 2 (άνω), 3 και 1,7 χιλ. (κάτω). Η εσωτερική πλευρά και των δύο κνημίδων κοσμεύεται με τρεις ανάγλυφες έλικες σε αμβλεία γωνία, από τους οποίους ο εσωτερικός διακλαδίζεται προς τα άνω σχηματίζοντας V⁵³.

Κοντά στην κνημίδα βρέθηκε το κορινθιακό κράνος⁵⁴ του νεκρού (ΜΑ 11849), ύψους 21,3 εκ., πλάτους 18,5 εκ., μήκους 25,9 εκ., πάχους 0,4-1,1 εκ. (επιρρίνιο) και βάρους 1645,5 γρ. Δύο συστάδες εγχάρακτων γραμμών (τέσσερις η εξωτερική και τρεις η εσωτερική)⁵⁵ περιτρέχουν τα πέρατα του κράνους. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του το κατατάσσουν στην ομάδα του Μύρου⁵⁶ και το χρονολογούν στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., με κατώτερο όριο το α' τέταρτο του αιώνα αυτού⁵⁷.

Το κράνος αυτό είναι κατά πολύ υστερότερο των μέχρι τώρα τριών γνωστών κρανών⁵⁸ που συνόδευαν τις ταφές Αργείων πολεμιστών των ύστερων γεωμετρικών χρόνων⁵⁹ και δεν είναι κορινθιακά, αν και ο τύπος αυτός επινοήθηκε στα τέλη του 8ου αιώνα σε εργαστήριο πιθανότατα της ηπειρωτικής Ελλάδας, ενδεχομένως δε της Κορίνθου⁶⁰. Δύο ακόμη δείγματα κορινθιακού κράνους από το Άργος, με μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους, μας είναι γνωστά από άλλες μορφές τέχνης. Πρόκειται για: α) το κορινθιακό πλαστικό αγγείο κεφαλής οπλίτη, το οποίο προέρχεται από κιβωτιόσημο τάφο στα βόρεια των Στρατώνων του Καποδίστρια και χρονολογείται από την ανασκαφέα Σ. Καρούζου στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.⁶¹ και β) το κράνος που φορά γυμνός, έφιππος πολεμιστής σε παράσταση χάλκινου πλακιδίου, το οποίο προέρχεται από τις ανασκαφές του Vollgraff στο Κάστρο της Λάρισας και φέρει επιγραφή του τέλους 7ου – αρχών 6ου αι. π.Χ.⁶² Ένα τρίτο, υστερότερο, δείγμα απεικονίζεται σε θράυσμα κρατήρα τοπικού εργαστηρίου από την Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας⁶³.

Ο χάλκινος οπλισμός του νεκρού μαρτυρεί υψηλό επίπεδο μεταλλοτεχνίας, το οποίο, σε συνδυασμό με τις ανάγλυφες ταινίες των πορπάκων των ασπίδων που προέρχονται κυρίως από την Ολυμπία και αποδίδονται σε Αργείους καλλιτέχνες εξαιτίας των επιγραφών που

⁵² Η κνημίδα αυτή, η οποία εφαρμόζει στην κνήμη χωρίς να απαιτούνται τα απαραίτητα στις μυκηναϊκές κνημίδες κορδόνια, εμφανίζεται τον 7ο αιώνα, βλ. Snodgrass 1967, 52-53. Bol 1985, 55-56. Viggiano – Van Wees 2013, 62.

⁵³ Αν και η ελλειπής κατάσταση διατήρησης της κνημίδας ΜΑ 11848 δεν μας επιτρέπει τον ακριβή παραλληλισμό της με τα δημοσιευμένα δείγματα από την Ολυμπία θεωρούμε ότι αυτή θα πρέπει να είναι υστερότερη από την κνημίδα Β 4786 (Ομάδα Α), βλ. Kunze 1991, 101 αριθ. III 4 πίν. 20. 3. Πρβλ. Kunze 1991, 101 αριθ. III 10 πίν. 26. 3 (Ομάδα Β).

⁵⁴ Βλ. σχετικά Bol 1985, 51-52. Dintsis 1986, 87-95. Frielinghaus 2011, 14-52, 257-416.

⁵⁵ Πρόκειται για παραλλαγή του διακοσμητικού μοτίβου α σύμφωνα με την κατάταξη του Kunze 1961, 92. Bol 1985, 54.

⁵⁶ Σχετικά με την ομάδα αυτή, η οποία κατατάσσεται στη μεσαία εξελικτική φάση του κορινθιακού κράνους και της οποίας η παραγωγή περιορίζεται στο β' μισό του 7ου και το α' τέταρτο του 6ου π.Χ., βλ. Snodgrass 1964, 23. 27 (Group 3). Frielinghaus 2011, 34-36.

⁵⁷ Πρβλ. Kunze 1961, 102-103, 109 εικ. 49-50. Dintsis 1986, εικ. 6 αριθ. 214. Frielinghaus 2011, 334, 338, 340, αριθ. D306, D319, D326.

⁵⁸ Foley 1988, 86-88 πίν. 15α. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 75, γενικό σχέδιο 6, ειδικό σχέδιο Γ17, φωτ. πίν. Γ11.1-2. Παππή 2014, 87-88, 90, 98.

⁵⁹ Σχετικά με την έλλειψη μαρτυρίας για τα κράνη και γενικότερα τον οπλισμό των Αργείων από τα τέλη του 8ου έως τα τέλη του 7ου αιώνα, βλ. Kelly 1976, 86, υποσημ. 53.

⁶⁰ Snodgrass 1964, 11, 13, 27-28, 195, 201. Snodgrass 1967, 51-52.

⁶¹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1933-1935, 50-51 εικ. 31-33. Kunze 1961, 115, υποσημ. 65. Το κράνος παρουσιάζει ομοιότητες με την Ομάδα 4 του Snodgrass (Snodgrass 1964, 23-24). Πρβλ. σύγχρονο χάλκινο κράνος: Frielinghaus 2011, 349 αριθ. D362 πίν. 47.1-2.

⁶² Foley 1988, 126 υποσημ. 16-18 εικ. 17. Jeffery 1961, 156, 168 αριθ. 2.

⁶³ Polczyk 2005, 25-29 αριθ. 20.

φέρουν ορισμένες από αυτές⁶⁴, αναδεικνύει το Άργος σε σημαντικό κέντρο μεταλλοτεχνίας του βου αιώνα, συνεχίζοντας την παράδοση των προηγούμενων αιώνων⁶⁵. Η παράδοση αυτή, σε συνδυασμό με την ομοιότητα των διακοσμητικών μοτίβων των κρανών της ομάδας του Μύρου με τα αντίστοιχα των ταινιών των αργειακών ασπίδων, οδήγησε τον Kunze στο συμπέρασμα ότι τα κράνη αυτά παράγονταν στο Άργος ή τουλάχιστον χαρακτηρίζαν τους πολεμιστές του.

Ο οπλίτης, που ενταφιάστηκε στον κιβωτιόσχημο Τάφο 1 του οικοπέδου των Αφών Σταυρόπουλου το β' τέταρτο του βου αι. π.Χ., θα ανήκε σε εύρωστη οικονομικά τάξη, η οποία βάσιζε την ευμάρειά της στην εκμετάλλευση της πλούσιας αργολικής πεδιάδας. Η ευμάρεια αυτή της παρείχε τη δυνατότητα της προμήθειας του πολεμικού εξοπλισμού που ήταν απαραίτητος για τη συμμετοχή της στη φάλαγγα και τη συνακόλουθη υπεράσπιση της γεωργικής έκτασης που κατείχε, καθώς και της εδαφικής ακεραιότητας της πόλης-κράτους του Άργους⁶⁶. Εξάλλου, το Άργος θεωρείται ότι: 1) διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο⁶⁷ στην επιινόηση και την κατασκευή της γνωστής ως «όπλον»⁶⁸ στρογγυλής ασπίδας με τον πόρπακα και την αντιλαβή, η οποία ταυτίζεται με τη γνωστή κατά την αρχαιότητα αργειακή ασπίδα⁶⁹ και της οποίας η χρήση επέφερε ουσιαστική αλλαγή στην πολεμική τακτική και είχε ως αποτέλεσμα το σχηματισμό της στρατιωτικής φάλαγγας και 2) θα πρέπει να ήταν από τις πρώτες πόλεις που υιοθέτησαν τη φάλαγγα των οπλιτών ως πολεμική τακτική⁷⁰.

Στην ίδια κοινωνική τάξη, που θα αποτελούσε τους θεματοφύλακες της πόλης, θα ανήκαν και οι νεκροί των οποίων οι ταφές ερευνήθηκαν σε τρία διαφορετικά σημεία της πόλης. Η πρώτη ταφή εντοπίστηκε σε κυλινδρικό πίθο στο οικόπεδο Σκλήρη, στις ανατολικές υπώρειες του υψώματος της Λάρισας⁷¹. Η παρουσία μεταξύ των κτερισμάτων επιθετικών όπλων (σιδερένια αιχμή δόρατος, πιθανή χάλκινη αιχμή λόγχης), καθώς και θραυσμάτων μελανόμορφων αγγείων, στα οποία εικονίζονται οπλίτες να φορούν το κορινθιακό κράνος, αποτελεί αψευδή μαρτυρία ότι πρόκειται για μεμονωμένη και ιδιωτική ταφή πολεμιστή του βου αιώνα. Αντιθέτως, με τη μέριμνα της πόλης θα ανεγέρθηκαν οι δύο μνημειακές ταφικές κατασκευές που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο Μ. Τσιατά, στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, και στο οικόπεδο Ι. Κανελλόπουλου, στο νότιο τμήμα της. Το ταφικό μνημείο του οικοπέδου Τσιατά⁷² έχει ορθογώνιο σχήμα, επιμελημένη τοιχοδομία από πωρολιθικούς δόμους, διαστάσεις 4 × 2,50 μ. και σωζ. ύψος 1,70 μ. Στο εσωτερικό του ερευνήθηκαν αναμοχλευμένες ταφές, τις οποίες συνόδευαν αγγεία της ΜΚ περιόδου και μία ΥΚ πυξίδα, ενώ τα αγγεία του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν σε αυτό μαρτυρούν την αδιάκοπη χρήση του. Μεταγενέστερη είναι η δεύτερη πώρινη, υπόγεια κατασκευή του οικοπέδου Κανελλόπουλου⁷³, η οποία θα πρέπει να αποτελούσε αποθήκη δευτερογενών ταφών νεαρών πολεμιστών του τελευταίου τέταρτου του βου αιώνα, εξαιρετικά πλούσια κτερισμένων.

Τα ως άνω ευρήματα μαρτυρούν ότι στο Άργος του βου αιώνα τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα διέθεταν ιδιαίτερο πλούτο, επάνδρωναν τα στρατιωτικά σώματα με σκοπό τη

⁶⁴ Foley 1988, 94, 131-132. Bol 1989, 36-104. Jeffery 1961, 158-159, 168, αριθ. 10. Jeffery 1990, 444-445, αριθ. Β.

⁶⁵ Foley 1988, 80-101. Bol 1989, 93.

⁶⁶ Σχετικά με την τάξη των γεωργών, της οποίας η συμμετοχή στη φάλαγγα επέφερε τον περιορισμό της δύναμης και της εξουσίας της αριστοκρατικής τάξης και τη συνακόλουθη συμμετοχή της σε συλλογικά όργανα πόλεων όπως το Άργος, η Κόρινθος και η Σπάρτη, βλ. Viggiano 2013, 119-124. Hall 2014, 168. Σχετικά με το πολιτειακό σύστημα του Άργους κατά το α' μισό του βου αι. π.Χ. και το αξίωμα των «δημιουργών» που μαρτυρείται επιγραφικά, βλ. Kelly 1976, 130-138. Jeffery 1990, 444.

⁶⁷ Snodgrass 1964, 64, 67. Snodgrass 1967, 54, 67. Bol 1985, 61-62.

⁶⁸ Η άποψη του Διοδώρου, σύμφωνα με την οποία στην ονομασία αυτή οφείλεται ο χαρακτηρισμός του πολεμιστή ως οπλίτη, είναι αποδεκτή από πολλούς μελετητές, ενώ ορισμένοι θεωρούν ότι ο όρος «οπλίτης» απλά χαρακτηρίζει τον οπλισμένο άνδρα, βλ. Snodgrass 1967, 53. Viggiano 2013, 113-114. Hall 2014, 166.

⁶⁹ Σχετικά με τον κυρίαρχο ρόλο της ασπίδας στη λατρεία της Ήρας από τους Αργείους, καθώς και στους αγώνες που πραγματοποιούνταν προς τιμή της, βλ. Arnold 1937, 436-440. Kelly 1976, 85. Amandry 1983, 627-634.

⁷⁰ Παππή 2014, 28-29, υποσημ. 167.

⁷¹ Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 514 υποσημ. 30. Michaud 1971, 865, 872 εικ. 145-147.

⁷² Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 516-518.

⁷³ Κριτζάς 1973, 132-134 πίν. 116-121.

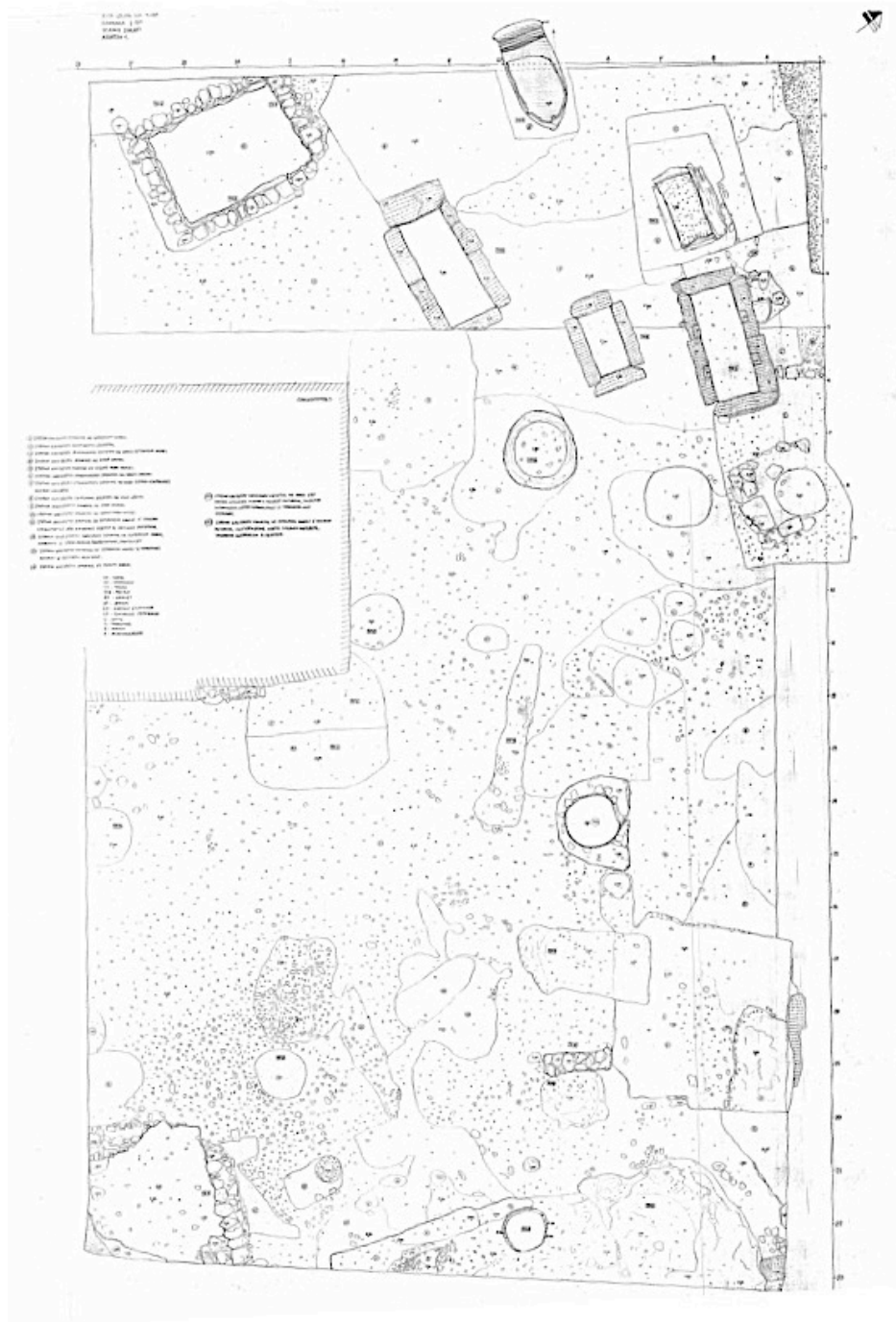
διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης και την επέκταση της κυριαρχίας της πόλης και αφιέρωναν πολύτιμα αναθήματα στα μεγάλα ιερά, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα κολοσσικών διαστάσεων αγάλματα του Κλέοβι και του Βίτωνα, έργα του Αργείου γλύπτη Πολυμήδη, και αναθήματα των Αργείων στους Δελφούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry 1983: P. Amandry, Les bouclier d'Argos, *BCH* 107, 1983, 627-634.
- Amyx 1988: D. A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, Berkeley 1988.
- Amyx – Lawrence 1975: D. A. Amyx – P. Lawrence, *Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well*, Corinth VII.2, Princeton 1975.
- Arnold 1937: I. Ringwood Arnold, The Shield of Argos, *AJA* 41, 1937, 436-440.
- Barakari-Gléni – Pariente 1998: K. Barakari-Gléni – A. Pariente, Argos du VIIe au IIe siècle av. J.-C. Synthèse des données archéologiques, στο: Pariente – Touchais 1998, 165-175.
- Benson 1983: L. Benson, Corinthian kotyle workshops, *Hesperia*, 52, 1983, 311-326.
- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery*, Corinth XIII, Princeton 1964.
- Boardman – Hayes 1966: J. Boardman – J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits*. vol. I, BSA Suppl. 4, London 1966.
- Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985: I. Βοκοτοπούλου – Αικ. Δεσποίνη – Β. Μισαηλίδου – Μ. Τιβέριος, *Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1985.
- Bol 1985: P. C. Bol, *Antike Bronzetechnik*, Munich 1985.
- Bol 1989: P. C. Bol, *Argivische Schilde*, Olympische Forschungen 17, Berlin – New York 1989.
- Brijder 1983: H. A. G. Brijder, *Siana Cups I and Komast Cups*, Allard Pierson Series 4, Amsterdam 1983.
- Γιαννοπούλου κ.ά. 2013: Α. Γιαννοπούλου – Β. Ευαγγελοπούλου – Ε. Μαραγκουδάκη – Χρ. Πιπίλου, Αρχαϊκό νεκροταφείο στην αρχαία Κόρινθο, στο: K. Kissas – W. D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of the Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, Athenia 4, Munich 2013, 91-96.
- Cook – Dupont 1998: R. M. Cook – P. Dupont, *East Greek Pottery*, London 1998.
- Courbin 1966: P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide*, Paris 1966.
- Dintsis 1986: P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, Roma 1986.
- Dugas 1928: Ch. Dugas, *Les vases de l'Héraion*, Exploration archéologique de Délos X, Paris 1928.
- Dugas 1935: Ch. Dugas, *Les vases orientalisants de style non mélien*, Exploration archéologique de Délos XVII, Paris 1935.
- Dunbabin 1962: T. J. Dunbabin (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. II. Pottery, Ivories, Scarabs, and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962.
- Foley 1988: A. Foley, *The Argolid 800-600 B.C. An Archaeological Survey from the Neolithic to the Roman Period*, Göteborg 1988.
- Frielinghaus 2011: H. Frielinghaus, *Die Helme von Olympia. Ein Beitrag zu Waffenweihungen in Griechischen Heiligtümern*, Olympische Forschungen 33, Berlin 2011.
- Gjerstad 1997: E. Gjerstad, *Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4° XXVI, Stockholm 1997.
- Hall 2014: J. M. Hall, *A History of the Archaic Greek World c.a. 1200-479 BCE*, Malden 2014².
- Hanfmann 1956: G. M. A Hanfmann, On some Eastern Greek wares found at Tarsus, στο: S. S. Weinberg (επιμ.), *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Hetty Goldman*, New York 1956.
- Hopper 1949: R. J. Hopper, Addenda to “Necrocorinthia”, *BSA* 44, 1949, 162-257.
- Jeffery 1961: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Oxford 1961.
- Jeffery 1990: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Oxford 1990.

- Kagan – Viggiano 2013: D. Kagan – G. F. Viggiano (επιμ.), *Men of Bronze. Hoplite Warfare in Ancient Greece*, Princeton 2013.
- Kelly 1976: Th. Kelly, *A History of Argos to 500 B.C.*, Minneapolis 1976.
- Κόλια 1995: Ε. Κόλια, Άργος. Οδός Γ. Σεφέρη (οικ. Παν. Μιχαλάκη). Οδός Καλλέργη (οικ. Σπυρ. Μπλάτσιου), *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β'1, 99-100.
- Κριτζάς 1972: Χ. Β. Κριτζάς, Άργος. Οδός Θ. Κολοκοτρώνη 12 (οικόπεδον αδελφών Κοσμά), *ΑΔ* 27, 1972, Β'1 Χρονικά, 197-198.
- Κριτζάς 1973: Χ. Β. Κριτζάς, Άργος. Οδός Τριπόλεως 26 (οικόπεδον Ιωάννου Κανελλοπούλου), *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 132-134.
- Κριτζάς 1973-1974: Χ. Β. Κριτζάς, Άργος. Οδός Κολοκοτρώνη 10 (οικόπεδον Αναστ. Καλογεροπούλου), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β'1 Χρονικά, 228.
- Kunze 1961: E. Kunze, *Korinthische Helme*, στο: E. Kunze (επιμ.), *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. VII, Frühjahr 1956 bis 1958*, Berlin 1961, 56-128.
- Lo Porto 1959-1960: F. G. Lo Porto, *Ceramica arcaica dalla Necropoli di Taranto*, *ASAtene*, N.S. 21-22, 1959-1960, 7-230.
- Martelli-Christofani 1978: M. Martelli-Christofani, *La ceramica greco-orientale in Etruria*, στο: A. C. Dumont – J. C. Chaplain (επιμ.), *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident, Actes du colloque international, Centre Jean Bérard (Institut Français de Naples), 6-9 juillet 1976*, Naples 1978, 150-212.
- Michaud 1971: J.-P. Michaud, *Chronique des fouilles. Argos*, *BCH* 95, 1971, 865-867.
- Μπαρακάρη-Γλένη 1998: Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οι νεκροπόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία πόλη του Άργους, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β', Αθήνα 1998, 509-533.
- Stillwell – Benson 1984: A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery, Corinth XV.3*, Princeton 1984.
- Παπαδημητρίου 1997: Α. Παπαδημητρίου, Οδός 4ης Ιανουαρίου 1833 (οικόπεδο Δ. Γιαρέντη – Έ. Διδάχου), *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β'1, 133-135.
- Παπαδημητρίου 2010: Α. Παπαδημητρίου, Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους, στο: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH Supplément* 52, Athènes 2010, 45-55.
- Παπασπυρίδη-Καρούζου 1933-1935: Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Ανασκαφή τάφων του Άργους, *ΑΔ* 15, 1933-1935, 16-53.
- Παπαχριστοδούλου 1967: Ι. Παπαχριστοδούλου, Άργος. Οικόπεδον Τζούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 172-174.
- Παπαχριστοδούλου 1969: Ι. Χ. Παπαχριστοδούλου, Άργος. 1. Οικόπεδον Κυμπουρόπουλου (οδός Περρούκα 33). 2. Πλατεία Στρατώνος, *ΑΔ* 24, 1969, Β'1 Χρονικά, 106-107.
- Παππή 1996: Ε. Παππή, Άργος. Οδός Περρούκα 10 (οικόπεδο Αναστασίου Μανού), *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β'1, 87-88.
- Παππή 2001-2004: Ε. Παππή, Άργος. Οδός Φεΐδωνος (Ο.Τ. 59^Α, οικόπεδο Μ. Κολιγιάτη), *ΑΔ* 56, 2001, Χρονικά Β'4, 66-67.
- Παππή 2014: Ε. Παππή, *Ταφικές πρακτικές της Γεωμετρικής εποχής στο Άργος*, Αθήνα 2014.
- Pariante – Touchais 1998: A. Pariante – G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990*, *Recherches franco-helléniques* 3, Athènes 1998.
- Payne 1971: H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford 1971.
- Pierro 1984: E. Pierro, *Ceramica «ionica» non figurata e coppe attiche a figure nere*, *Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia* 6, Roma 1984.
- Πιτερός 1998: Χ. Πιτερός, Άργος. Οδός Ηρακλέους (Ο.Τ. 38, οικόπεδο αφών Ξηνταρόπουλου), *ΑΔ* 53, 1998, Χρονικά Β'1, 109-112.
- Ploug 1973: G. Ploug, *Sukas II. The Aegean, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas*, *Det Kongelige danske videnskabemesselskab, Historisk-Filosofiske Skrifter* 6.2, Copenhagen 1973.
- Polczyk 2005: U. Polczyk, *Die archaische Keramik von Tiryns*, *Tiryns, Forschungen und Berichte* XIII, Mainz 2005.

- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους*, Άργος 1, Αθήνα 2009.
- Σαρρή 2000: Ε. Σαρρή, Άργος. Οδός Ε. Ρούσσου (οικόπεδο Μ. Ράπτη – Γ. Αποστόλου), *ΑΔ* 55, 2000, Χρονικά Β' 1, 174-178.
- Σαρρή 2001-2004: Ε. Σαρρή, Άργος. Πάροδος Περρούκα (οικόπεδο Χ. Δαγρέ), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β' 4, 33.
- Σαρρή 2014: Ε. Σαρρή, Σύνολο πήλινων ειδωλίων ελληνιστικών χρόνων από το Άργος, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο*, Διεθνές Συνέδριο, Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009, Αθήνα 2014, 125-137.
- Snodgrass 1964: A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964.
- Snodgrass 1967: A. M. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, London 1967.
- Touchais – Divari-Valakou 1998: G. Touchais – N. Divari-Valakou, Argos du néolithique à l'époque géométrique: Synthèse des données archéologiques, στο: Pariente – Touchais 1998, 9-18.
- Vallet – Villard 1955: G. Vallet – F. Villard, Classification des coupes ioniennes à vernis noir, *Mégara Hyblaea* 5, *MEFRA* 67, Roma 1955, 14-31.
- Viggiano 2013: G. F. Viggiano, The hoplite revolution and the rise of the polis, στο: Kagan – Viggiano 2013, 119-124.
- Viggiano – Van Wees 2013: G. F. Viggiano – H. Van Wees, The arms, armour and iconography of early Greek hoplite warfare, στο: Kagan – Viggiano 2013, 57-73.
- Ψυχογιού 1992: Ο. Ψυχογιού, Άργος. Οδός Ηρακλέους (αποχετευτικός αγωγός λυμάτων), Έργα Δήμου, *ΑΔ* 47, 1992, Χρονικά Β' 1, 90-92.
- Ψυχογιού 1994: Ο. Ψυχογιού, Οδός Καρατζά (έργα ΔΕΥΑΡ), *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β' 1, 132-134.



Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής του οικοπέδου Αφών Σταυρόπουλου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 2. Ο Τάφος 1 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 3. Η κύλικα ΜΑ 11846 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 4. Η κοτύλη ΜΑ 11843 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 5. Ο αμφορέας ΜΑ 11847 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 6. Η κνημίδα MA 11848 και το κράνος MA 11849 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).

Γεωργία Ήβου

Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους¹

Σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας σε τρία οικόπεδα στο βόρειο και βορειοανατολικό τομέα του σύγχρονου Άργους έφεραν στο φως τμήματα νεκροταφείων ιστορικών χρόνων της αρχαίας πόλης (εικ. 1)². Η προκαταρκτική παρουσίαση των νεκροταφείων στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Μ. Κατσάνου, Γ. Κωστάκη και κληρ. Γ. Μπουντούρη, μέσα από την τυπολογία και τη διάταξη των τάφων, τις πρακτικές ταφής και τα κτερίσματα, σε συνδυασμό με δεδομένα και συμπεράσματα της αρχαιολογικής έρευνας για το Άργος, θα οδηγήσει σε διαπιστώσεις που αφορούν τη διάρκεια χρήσης των νεκροταφείων, την εσωτερική τους οργάνωση και τη χωροθέτησή τους στον αρχαιολογικό χάρτη της πόλης. Η παράθεση των πληροφοριών ακολουθεί συμβατικά τη γεωγραφική κατανομή των θέσεων των νεκροταφείων από βορρά προς νότο. Η εκτενής πραγμάτευση των δεδομένων από το οικόπεδο Κατσάνου οφείλεται στη διαχρονικά αντιπροσωπευτικότερη ταφική χρήση του χώρου. Γενικά χαρακτηριστικά αλλά και ιδιαιτερότητες των νεκροταφείων στα οικόπεδα Κωστάκη και κληρ. Μπουντούρη θα επισημανθούν, συμπληρώνοντας την εικόνα των ταφικών συνόλων των ιστορικών χρόνων στη βόρεια και βορειοανατολική περιοχή του Άργους.

Το νεκροταφείο στο οικόπεδο Μ. Κατσάνου

Η πόλη του Άργους αναπτύχθηκε κατά τους ιστορικούς χρόνους στους πρόποδες δύο λόφων, της Λάρισας και της Ασπίδας (Δειράδα), που προβάλλουν στα δυτικά και βορειοδυτικά. Κέντρο της παρέμενε πάντα η αρχαία αγορά, από την οποία ξεκινούσαν οι βασικοί οδικοί της άξονες³. Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Κατσάνου βρίσκεται επί της οδού 25ης Μαρτίου, πλησίον της οδού Κορίνθου, της κεντρικής οδικής αρτηρίας που οδηγεί από το κέντρο της πόλης προς τα βόρεια (εικ. 1, θέση Α)⁴. Η ανασκαφική έρευνα κατέγραψε σαρανταέξι τάφους⁵, οι οποίοι χρονολογούνται από την υπογεωμετρική εποχή έως και τον 4ο αιώνα μ.Χ. (εικ. 2). Οι νεκροί έχουν ταφεί σε συνήθεις κατά εποχή τύπους τάφων: πίθους και μικρότερα αγγεία στην υπογεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο, πώρινους κιβωτιόσχημους τάφους κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους στους ρωμαϊκούς

¹ Το παρόν ακολουθεί τη μορφή της προφορικής ανακοίνωσης, όπως αυτή παρουσιάστηκε στην 1η Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο», με μικρές προσθήκες στο σώμα του κειμένου, υποσημειώσεις και βιβλιογραφία.

² Την εποπτεία των ανασκαφικών εργασιών σωστικού χαρακτήρα είχε η προϊσταμένη της ΕΦ.Α. Αργολίδας Δρ. Αλκηστις Παπαδημητρίου, την οποία και ευχαριστώ θερμά για τη δυνατότητα παρουσίασης των ευρημάτων και για την πολύπλευρη βοήθεια που παρείχε σε όλα τα στάδια της μελέτης. Οι ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά διαστήματα τα έτη 2006-2012. Υπεύθυνοι για την τήρηση των ανασκαφικών ημερολογίων και την επίβλεψη των εργασιών στο πεδίο ήταν οι αρχαιολόγοι κκ. Β. Παπανικολάου, Αθ. Ρουσσίς, Δ. Μαγκαφά και Ν. Αυγουστόπουλος. Κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού, οι συζητήσεις σχετικά με τις ταφικές πρακτικές στο Άργος με τις συναδέλφους της ΕΦ.Α. Αργολίδας Δρα Α. Μπανάκα-Δημάκη και Δρα Ευαγγ. Παππή ήταν ιδιαίτερα εποικοδομητικές. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στον υπεύθυνο των αποθηκών του αρχαιολογικού μουσείου Άργους κκ Β. Γιαννόπουλο και στο φυλακτικό προσωπικό του μουσείου.

³ Για την τοπογραφία της πόλης στους ιστορικούς χρόνους βλ. Barakari-Gléni – Pariente 1998. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998. Πιτερός 1998. Marchetti 2000. Marchetti 2013.

⁴ Το οικόπεδο απέχει περίπου 1600 μ. βορειοανατολικά από την αγορά της αρχαίας πόλης και 570 μ. ανατολικά της κορυφής του λόφου της Ασπίδας.

⁵ Η αρίθμηση των τάφων ακολουθεί εκείνη των ανασκαφικών ημερολογίων.

χρόνους. Απλοί λακκοειδείς με ποικίλους τρόπους κάλυψης και κεραμοσκεπείς τάφοι εντοπίζονται από τα κλασικά χρόνια.

Ο χώρος φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως νεκροταφείο κατά την υπογεωμετρική περίοδο, όπου χρονολογείται εγχυτρισμός σε κρατήρα με γραπτή διακόσμηση⁶. Πέντε ταφικοί πίθοι, ίδιου προσανατολισμού, με ευρύ στόμιο που φραζόταν με λίθο, ανήκουν στην επόμενη φάση του νεκροταφείου, η οποία τοποθετείται στο τέλος του 7ου – αρχές 8ου αιώνα π.Χ.⁷.

Η θέση αποκτά ξανά ταφική χρήση μετά από μακρόχρονη διακοπή. Λίγα μέτρα ανατολικότερα από τους πίθους, δύο παράλληλες σειρές 11 τάφων σχηματίζουν ένα ομοιογενές στρωματογραφικά και χωροταξικά σύνολο, που χρονολογείται στο β' μισό του 5ου και στον 4ο αι. π.Χ.⁸. Οι τάφοι έχουν δεχτεί από μία έως και τρεις ταφές⁹. Τους νεκρούς συνόδευαν κυρίως πήλινα αγγεία, συνηθέστερα μελαμβαφείς σκύφοι αττικού, κορινθιακού τύπου και τύπου bolsal, άποδες κύλικες και πυξίδες κορινθιακού τύπου με γραπτή διακόσμηση¹⁰. Μικρογραφικές οινοχόες με εγχάρακτη διακόσμηση και ληκύθια καταγράφονται σπάνια. Λιγότερο συχνά συναντάμε πήλινα ειδώλια στους τύπους της όρθιας και καθημένης γυναικείας μορφής, ενώ μεμονωμένα ευρήματα αποτελούν μία στλεγγίδα και ένα χάλκινο νόμισμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα από τον τάφο αριθ. 36, ο οποίος ανήκει στους «πλουσιότερους» του συνόλου¹¹. Μαζί με έξι πήλινα αγγεία και τμήμα ειδωλίου πεπλοφόρου του β' και γ' τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.¹², βρέθηκαν τμήματα δύο πήλινων ειδωλίων, τα οποία απεικονίζουν μια ώριμη, γενειοφόρα μορφή με χιτώνα και ιμάτιο, καθισμένη σε επιβλητικό κάθισμα¹³.

Από την ομάδα των τάφων των κλασικών χρόνων, ξεχωρίζει ο κατασκευασμένος από κατακόρυφα τοποθετημένες κεραμίδες τάφος αριθ. 16, στον οποίο φαίνεται πως είχε ενταφιαστεί ένας ακτέριστος ενήλικας. Κάτω από το χωμάτινο δάπεδο του τάφου βρέθηκε μικρή πήλινη λάρνακα, η οποία είχε δεχτεί ένα παιδί (εικ. 3)¹⁴. Το σύνολο των κτερισμάτων, που χρονολογούνται στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. (δύο ειδώλια γυναικείων μορφών, ένας μελαμβαφής σκύφος, ένα εξάλειπτρο και ένας ακόμα σκύφος με διακόσμηση κορινθιακού

⁶ Στον ίδιο αρχαιολογικό ορίζοντα βρέθηκε και δεύτερος εγχυτρισμός σε άβαφο αγγείο. Ο συσχετισμός των ακτέριστων ταφών με κάποια από τις φάσεις χρήσης του νεκροταφείου συνάγεται από την αλληλουχία των ανασκαφικών στρωμάτων, τον τρόπο κατασκευής τους και τη συνάφειά τους με όμορους χρονολογημένους τάφους.

⁷ Στο εσωτερικό ενός πίθου βρέθηκε άβαφος, σφαιρικός κορινθιακός αρύβαλλος, με εγχάρακτη ιχθυάκανθα στη βάση της λαβής (αριθ. ευρ. Μουσείου Άργους BE 06/4603). Πρβλ. Dunbabin 1962, αριθ. 3292-3295. Για την «αργειακή μονόχρωμη» κεραμική βλ. Talcott 1970, 206-207, υποσημ. 14 και Caskey – Amandry 1952, 202-204.

⁸ Το σύνολο αποτελείται από 7 κιβωτιόσχημους (6 πώρινους και έναν με τοιχώματα από κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες) και 4 λακκοειδείς τάφους.

⁹ Η παραπάνω διαπίστωση βασίζεται σε παρατηρήσεις κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών και την επεξεργασία των ημερολογίων ανασκαφής και του εποπτικού υλικού, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί οστεολογική μελέτη. Η ίδια επισήμανση αφορά το υλικό και των δύο επόμενων οικοπέδων.

¹⁰ Ακτέριστοι ήταν 4 τάφοι.

¹¹ Τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στον ενταφιασμό ενός μόνο νεκρού.

¹² Το σύνολο των αγγείων αποτελείται από 5 μελαμβαφείς σκύφους αττικού και κορινθιακού τύπου και ένα μελαμβαφή γαμικό λέβητα με πώμα.

¹³ Αριθ. ευρ. Μουσείου Άργους BE 06/289 και BE 06/290. Το πρώτο, αν και ελλιπές κατά το μεγαλύτερο τμήμα του κάτω κορμού και του καθίσματος, σώζεται σε πλήρες ύψος 31 εκ. Το μέγιστο πλάτος, στο ύψος της πλάτης του καθίσματος, είναι 17,5 εκ. Τα ειδώλια αποτέλεσαν αντικείμενο ανακοίνωσης, με τίτλο «Defining social identities at cemeteries of Late Classical Argos: Age- and gender-groups on the basis of distinctive funerary gifts» που παρουσιάστηκε στη διημερίδα «Mortuary variability and social diversity in ancient Greece» (Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, 1-2 Δεκεμβρίου 2016, υπό έκδοση). Για τις πληροφορίες σχετικά με την εύρεση ειδωλίων στον τύπο του «πνευματικού ανθρώπου» σε αδημοσίετους τάφους του Άργους και τη γόνιμη συζήτηση σχετικά με το θέμα ευχαριστώ θερμά τη Δρα Ά. Μπανάκα-Δημάκη. Για τον τύπο του καθίσματος πρβλ. ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής που βρέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο των μέσων του 4ου αι. π.Χ. στα νότια του Άργους (οικόπεδο ιδιοκτησίας Κούρου, βλ. Αλεξανδρή 1963, πίν. 75).

¹⁴ Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,90 × 0,70 μ. Η πήλινη λάρνακα είχε μήκος 0, 84 μ. και πλάτος 0,34 μ. Πήλινη λάρνακα με οστά και κτερίσματα δύο νηπίων, τοποθετημένη σε λάκκο στο δάπεδο κιβωτιόσχημου τάφου, βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο κοντά στον ποταμό Χάραδρο, βλ. Alexandropoulou 2016.

τύπου), συνόδευαν την παιδική ταφή¹⁵. Η υπόθεση της άμεσης συγγενικής σχέσης μεταξύ των δύο νεκρών του τάφου αριθ. 16 είναι εύλογη¹⁶.

Νοτιοανατολικά των τάφων του 5ου-4ου αιώνα π.Χ., στον ίδιο άξονα και με τον ίδιο προσανατολισμό, εντοπίστηκε ταφικό μνημείο ελληνιστικών χρόνων, με χρήση που συνεχίζεται έως και τον 1ο αιώνα π.Χ. Ένας μικρός, στενός προθάλαμος στα βόρεια-βορειοδυτικά, οδηγούσε στον κεντρικό, ορθογώνιο θάλαμο. Οι εξωτερικοί τοίχοι του κεντρικού θαλάμου ήταν κτισμένοι από μεγάλους πώρινους λιθόπλινθους, πλάτους 0,55 μ., σωζόμενου ύψους δύο δόμων. Στις τρεις πλευρές του θαλάμου, με εξαίρεση αυτήν της εισόδου, αναπτύσσονταν 5 τάφοι-θήκες, οριζόμενοι από επιμήκειες πώρινες πλάκες¹⁷. Η κάλυψή τους αποτελούνταν επίσης από πώρινες πλάκες, όπως συνάγεται από θραύσματά τους που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων και του θαλάμου. Στο εσωτερικό των τάφων υπήρχε διάσπαρτο οστεολογικό υλικό. Οι τέσσερις περιείχαν κτερίσματα, κυρίως πήλινα αλάβαστρα¹⁸ και μυροδοχεία, τα οποία χρονολογικά καλύπτουν τον 3ο αιώνα π.Χ. και το διάστημα από το β' μισό του 2ου έως το β' μισό 1ου αιώνα π.Χ. Εικοσιένα μυροδοχεία είχαν τοποθετηθεί στο δάπεδο του τάφου που βρισκόταν απέναντι από την είσοδο του θαλάμου¹⁹. Συγκεντρώσεις οστών και πήλινων αγγείων, μαζί με θραύσματα πώρινων πλακών, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία πάνω στο διαμορφωμένο από κονίαμα δάπεδο του κεντρικού θαλάμου.

Στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου, κάτω από ποταμίσια επίχωση, εντοπίστηκαν 22 τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Ορισμένοι είχαν κτιστεί πάνω από τις κλασικές ταφές και το ελληνιστικό ταφικό μνημείο. Η πλειονότητά τους ήταν κιβωτιόσχημοι, με περισσότερες της μιας ταφές. Με ξεχωριστή φροντίδα αντιμετωπίστηκαν οι νεκροί επτά τάφων, οι οποίοι οριοθετήθηκαν από δύο κτιστούς ταφικούς περιβόλους με κοινή πλευρά²⁰. Δύο όμοροι κιβωτιόσχημοι τάφοι, με διαφορετικό προσανατολισμό σε κάθε περιβόλο, κατελάμβαναν τον κεντρικό ελεύθερο χώρο των περιβόλων. Τρεις συνολικά τάφοι είχαν κατασκευαστεί μεταξύ των διπλών κεντρικών τάφων και των τοίχων των περιβόλων. Η κάλυψη των κιβωτιόσχημων τάφων φαίνεται πως διαμορφωνόταν από πήλινες, επίπεδες κεραμίδες και κονίαμα. Τα τοιχώματά τους ήταν κατασκευασμένα από οπτόπλινθους, λίθους και κονίαμα, ορισμένα δε έφεραν εσωτερικά επίχρισμα. Στους τάφους, που το δάπεδό τους ήταν κατασκευασμένο από ισχυρό υλικό, διαμορφωνόταν προσκεφάλι²¹. Μικρός αριθμός κτερισμάτων, πήλινα και γυάλινα αγγεία, χρονολογεί το σύνολο των τάφων, που ορίζονταν από τους περιβόλους, στον 3ο και στο α' μισό του 4ου αιώνα μ.Χ.²².

¹⁵ Για παιδικές ταφές στο Άργος, βλ. Dimakis 2009, 39-43. Dimakis 2016β, 22-24.

¹⁶ Η συνήθης ερμηνεία της σχέσης μεταξύ συσχετιζόμενων ενήλικων ταφών και ταφών παιδιών στο Άργος είναι αυτή γονιού, κυρίως μητέρας, και παιδιού, χωρίς ωστόσο να επιβεβαιώνεται από οστεολογικές αναλύσεις, βλ. Dimakis 2016β, 22-23.

¹⁷ Ο προθάλαμος έχει μήκος 1,65 μ. (B-N) και πλάτος 1,10 μ., ενώ ο κεντρικός θάλαμος 2,90 μ. (B-N) και 2,20 μ., αντίστοιχα. Οι τάφοι των μακρών πλευρών, δύο σε κάθε πλευρά, έχουν μήκος 1,70 μ. και πλάτος 0,50-0,55 μ., ενώ ο τάφος που καλύπτει την πλευρά απέναντι από την είσοδο έχει διαστάσεις 2,20 × 0,50μ. Ταφικά μνημεία παρόμοιας αντίληψης, διαφοροποιημένα σε επιμέρους χαρακτηριστικά, έχουν έρθει στο φως στο Άργος, ήδη από τα κλασικά χρόνια [ενδεικτικά: πώρινο οικοδόμημα με είσοδο στα δυτικά και θήκες στις υπόλοιπες πλευρές του θαλάμου, με χρήση από το β' τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. έως την ελληνιστική περίοδο, επί της οδού Κορίνθου (Μπαράκρη-Γλένη 1996-1997, 518 υποσημ. 50 σχ. 3) και δύο συναφή ταφικά μνημεία με πολλαπλές ταφές των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων εντοπίστηκαν κατά μήκος ταφικής οδού στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο, στην περιοχή του σταδίου της σύγχρονης πόλης (Χαριτωνίδης 1966. Κρυστάλλη 1967, σχ. 10. Μπαράκρη-Γλένη 1996-1997, 520-522)].

¹⁸ Bruneau 1970, 485-487 αριθ. 82.3 -82.6 εικ. 133-137.

¹⁹ Ανήκουν κυρίως στην Ομάδα Δ της Μπανάκα-Δημάκη 2004, 399-403 και στους Τύπους 4β και 8 των Γρηγοριάδου – Σκέρλου 2004. Για τα αγγεία αρωματικών ελαίων σε ελληνιστικούς τάφους βλ. Μπανάκα-Δημάκη 2004, 399 υποσημ. 32-34 και Dimakis 2009, 43-44.

²⁰ Οι περιβόλοι δεν ανασκάφηκαν σε όλη τους την έκταση, καθώς το ανατολικό τους τμήμα εισέρχεται σε όμορη ιδιοκτησία. Σχετικά με ταφικά μνημεία ρωμαϊκών χρόνων βλ. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 332-333 και Μπανάκα-Δημάκη 1998. Για πρόσφατα ανεσκαμμένο ταφικό μνημείο με τρεις χώρους επί της οδού Ηρακλέους 162 βλ. Σαρή 2001-2004.

²¹ Στις πολλαπλές ταφές η θέση προσκεφάλου και κεφαλής νεκρών δεν ταυτίζεται πάντα.

²² Ξεχωρίζει πήλινος λύχνος με την επιγραφή «Πωσφόρου» στη βάση (αριθ. ευρ. Μουσείου Άργους ΒΕ 06/4624). Το όνομα εμφανίζεται σε λυχνάρια των εργαστηρίων της Πάτρας από τις αρχές του 2ου έως τις αρχές του

Την ίδια περίοδο χρονολογούνται δύο ομάδες συνολικά οκτώ κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, που κατασκευάστηκαν αμέσως νότια και βόρεια των ταφικών περιβόλων²³. Από το σύνολο διαφοροποιούνται ο τάφος αριθ. 7, στον οποίο αποκαλύφθηκε συγκέντρωση οστών σε λάκκο ανοιγμένο στο πήλινο δάπεδο. Μοναδικό του κτέρισμα ήταν ένα γυάλινο αγγείο του β' μισού του 3ου-4ου αιώνα μ.Χ.²⁴.

Η έκταση του οικοπέδου Κατσάνου δεσμεύτηκε από τον 7ο αιώνα π.Χ. έως και τον 4ο αιώνα μ.Χ., σποραδικά στην αρχή και πιο εντατικά αργότερα, για ταφική χρήση. Οι τάφοι καλύπτουν σε πυκνή διάταξη το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αφήνοντας ελεύθερο το δυτικό τμήμα. Έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους οι ταφές είναι προσανατολισμένες στον ίδιο άξονα, προς τα βορειοδυτικά, όπου και η είσοδος του μνημείου της ελληνοιστικής περιόδου, υποδεικνύοντας ενδεχομένως την πλευρά πρόσβασης προς τον χώρο ταφής, με τη μορφή ίσως ενός ταφικού διαδρόμου. Οι μεμονωμένοι τάφοι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων παρουσιάζουν ανομοιογένεια ως προς τη χωροθέτησή τους, ενώ και οι δύο σύγχρονοί τους ταφικοί περίβολοι ορίζονται από ελαφρώς διαφορετικό άξονα από εκείνο των προγενέστερων τάφων.

Η ευρύτερη περιοχή, στην οποία εντάσσεται το οικόπεδο Κατσάνου, ταυτίζεται με τη βόρεια νεκρόπολη των ελληνοιστικών χρόνων και με ένα από τα τρία νεκροταφεία των ρωμαϊκών χρόνων της πόλης του Άργους²⁵. Στο εγγύς περιβάλλον του οικοπέδου Κατσάνου, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας πρατηρίου Shell επί της οδού Κορίνθου, είχε ανασκαφεί στο παρελθόν τμήμα ελληνοιστικού και ρωμαϊκού νεκροταφείου²⁶. Λίγο πιο μακριά, σε απόσταση περ. 150 μ. δυτικά του οικοπέδου, κατά τις ανασκαφές για την ανέγερση του νοσοκομείου της πόλης, ήρθε στο φως πλήθος τάφων ιστορικών χρόνων, που σχημάτιζαν ανεξάρτητα σύνολα²⁷.

Η χωροθέτηση ταφικών συνόλων ιστορικών χρόνων στις παρυφές των πόλεων έχει συσχετιστεί με την ύπαρξη οδικών αξόνων²⁸. Στην υπό συζήτηση περιοχή του Άργους, στο βορειοδυτικό τομέα της πόλης, σωστικές ανασκαφές αποκάλυψαν κατάλοιπα αρχαίας οδού ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, πλάτους 4-5 μ., κατεύθυνσης από τα νότια-νοτιοδυτικά προς τα βόρεια-βορειοανατολικά, η οποία ταυτίζεται κατά προσέγγιση με το βόρειο τμήμα της σημερινής οδού Ηρακλέους²⁹. Στο οικόπεδο του Νοσοκομείου η πορεία της ρωμαϊκής οδού υποδεικνύεται περαιτέρω από την παραθετική διάταξη κτιστών τάφων³⁰.

3ου αιώνα μ.Χ., βλ. Πετρόπουλος 1999, 123, 126-131. Στο Άργος αναφέρεται η ύπαρξη ενός ακόμα λύχνου με την ίδια επιγραφή (Aupert 1982, 643). Για το σχήμα και τη διακόσμηση βλ. Bonon 1966, αριθ. 318-327.

²³ Οι εξωτερικοί τοίχοι των περιβόλων χρησίμευαν ως μακρές πλευρές ορισμένων εξ αυτών. Συναφείς θεωρούνται, λόγω του στρωματογραφικού τους ορίζοντα, και επτά ακτέριστοι τάφοι: τρεις κεραμοσκεπείς, τρεις εγχετρισμοί και ένας κιβωτιόσχημος πρόχειρης κατασκευής.

²⁴ Αριθ. ευρ. Μουσείου Άργους ΒΕ06/80. Βλ. Παωλιγιώργη 1998, 46-47 πίν. 14γ. Αντωνάρας 2009, 190-192, αριθ. ΗΧ 1.130. Ίδιου τύπου αγγείο έχει βρεθεί σε τάφο επί της οδού Ηρακλέους, βλ. Μώρου 1981, πίν. 50α.

²⁵ Βλ. Barakari-Gléni – Pariente 1998, 174-175 και Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 332-333.

²⁶ Μεταξύ των δύο οικοπέδων παρεμβάλλεται η οδός 25ης Μαρτίου. Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Shell αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι ρωμαϊκοί περίβολοι με προθάλαμο, στο εσωτερικό των οποίων υπήρχαν «σαρκοφάγοι» κατασκευασμένες από οπτόπλινθους και επίχρυσμα. Στη γύρω έκταση βρέθηκαν κεραμοσκεπείς και πώρινοι ελληνοιστικοί τάφοι, βλ. Δεϊλάκη 1973. Η θέση της ανασκαφής εντός του οικοπέδου σε σχέση και με τους τάφους του οικοπέδου Κατσάνου δεν κατέστη δυνατό να προσδιοριστεί περαιτέρω.

²⁷ Παπαδημητρίου 2000 και Παπαδημητρίου 2010, όπου τα αποτελέσματα της πρόσφατης έρευνας στο οικόπεδο του Νοσοκομείου και οι παλιότερες αναφορές. Μεταξύ του Νοσοκομείου και του οικοπέδου Κατσάνου είχε διενεργηθεί μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα κατά την οποία βρέθηκαν δύο τάφοι υστεροελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και πιθανό τμήμα ρωμαϊκού ταφικού οικοδομήματος (οικόπεδο Ν. Γ. Μερμήγκη, βλ. Κριτζάς 1972). Σημειώνεται επίσης το πρόσφατα ανεσκαμμένο νεκροταφείο επί της οδού Ηρακλέους 162, με χρήση από το β' μισό του 5ου αιώνα π.Χ., βλ. Σαρρή, 2001-2004.

²⁸ Για το Άργος βλ. Dimakis 2016β, 117 εικ. 10.

²⁹ Ίχνη της έχουν εντοπιστεί στα οικόπεδα Χ. Καζά, Σφυνδίλη, Κλαδούρα (βλ. Πιτερός 1998, 188-189 υποσημ. 69 πίν. 6,11· ο δρόμος που αναφέρεται στο οικόπεδο Γ. Σωτηρόπουλου, επί της οδού Καρατζά, πιθανώς δεν ταυτίζεται με την υπό συζήτηση οδό, καθώς βρίσκεται αρκετά δυτικότερα του προτεινόμενου άξονα της), Γκιουμέ (βλ. Μπαϊρακάρη-Γλένη 1996-1997, 512 υποσημ. 16) και πρόσφατα στο οικόπεδο Δ. Τσαπραλή (βλ. Σαρρή 2001-2004).

³⁰ Βλ. Παπαδημητρίου 2010, 49, 52, θέση Γ, εικ. 1, 2. Η ύπαρξη ταφικών περιβόλων με αντίστοιχη διάταξη στα οικόπεδα Ρουσόπουλου και Πιτσά, βόρεια και νότια του οικοπέδου του Νοσοκομείου, υποδεικνύει την περαιτέρω

Αναφορικά ωστόσο με τις ταφικές ομάδες στα όμορα οικόπεδα Κατσάνου και πρατηρίου Shell, η μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα επιβεβαιώσει εάν η χωροθέτησή τους εξαρτάται από τον αρχαίο δρόμο της οδού Ηρακλέους, ως ανεξάρτητα σύνολα της ευρύτερης βόρειας νεκρόπολης του Άργους ή από μια άλλη οδική αρτηρία. Στη δεύτερη περίπτωση, η οποία ίσως ενισχύεται από τη σχετικά μεγάλη απόσταση μεταξύ των τάφων των οικοπέδων Κατσάνου και πρατηρίου Shell και του αρχαίου δρόμου της οδού Ηρακλέους, η νέα οδική αρτηρία θα πρέπει να είχε κατεύθυνση αμιγώς από Νότο προς Βορρά. Με αυτόν τον οδικό άξονα, δευτερευούσης σαφώς σημασίας από εκείνον της οδού Ηρακλέους, που ξεκινούσε από την περιοχή της αγοράς της αρχαίας πόλης, θα μπορούσε να συσχετιστεί και το νεκροταφείο που έχει ανασκαφεί αρκετά νοτιότερα, επί της οδού Κορίνθου 138³¹. Οι δύο παραπάνω δρόμοι, με γενική κατεύθυνση προς τα βόρεια, ίσως συνέκλιναν λίγο πριν την αρχαία κοίτη του ποταμού Χαράδρου και με κοινή πλέον πορεία αποτελούσαν τη βόρεια είσοδο-έξοδο της πόλης³².

Το νεκροταφείο στο οικόπεδο Γ. Κωστάκη

Εκτεταμένο νεκροταφείο με 81 τάφους κλασικών, ελληνοιστικών και πρώτων ρωμαϊκών χρόνων, από το δεύτερο μισό του 5ου έως και τον 1ο αιώνα π.Χ., αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Γ. Κωστάκη στην οδό Αφροδίτης, στα βορειοανατολικά της πόλης (εικ. 1, θέση Β)³³. Η διάταξή τους είναι πυκνότερη στο δυτικό και ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Τριάντα δύο φορές αντιπροσωπεύεται ο τύπος του κεραμοσκεπούς τάφου και 31 του πώρινου κιβωτιόσχημου επιμελημένης κατασκευής. Σε τέσσερις πήλινες λάρνακες ενταφιάστηκαν μικρά παιδιά, ενώ μόνο δύο αγγεία χρησιμοποιήθηκαν για εγχυτρισμό. Σε έξι συγκεντρώσεις οστών δεν διατηρήθηκε ο τρόπος κάλυψης³⁴. Το 75% των τάφων ήταν προσανατολισμένο στον άξονα Α-Δ. Η χρήση του νεκροταφείου ήταν πιο εντατική κατά το β' μισό του 5ου και σε όλη τη διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ., καθώς μόλις δεκαέξι τάφοι χρονολογούνται με βεβαιότητα στους ελληνοιστικούς και πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους. Δύο πώρινοι τάφοι του β' μισού του 5ου αιώνα π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν ξανά τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ.

Οι τάφοι περιείχαν από μία έως και επτά ταφές. Συνοδευτικά αντικείμενα βρέθηκαν στο εσωτερικό του 85% του συνόλου (εικ. 4). Και εδώ κυριαρχούν τα πήλινα αγγεία συνήθων τύπων, όπως ήδη αναφέρθηκαν στις ταφές των αντίστοιχων χρόνων του οικοπέδου Κατσάνου. Επιπλέον συναντάμε λεκανίδες με πώμα, εξάλειπτρα και μικρογραφικές κοτύλες, αγγεία που συνδέονται με την παραγωγή της Κορίνθου. Με μικρότερη συχνότητα προσφέρονται ληκύθια και λήκυθοι. Από το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. εμφανίζονται οι γαμικοί λέβητες τοπικών εργαστηρίων, με χαμηλό πόδι, ψηλές λαβές και πώμα, μελαμβαφείς ή με λευκό επίχρισμα, που φέρουν μαστοειδή εξάρματα στον ώμο³⁵. Ξεχωρίζει ο γαμικός λέβης με λευκό επίχρισμα του τάφου αριθ. 33, ο ώμος του οποίου φέρει δύο αντωπές γυναικείες

πορεία της ρωμαϊκής οδού (βλ. Παπαδημητρίου 2000, 168). Στην περιοχή των νεκροταφείων, στον βόρειο τομέα του Άργους, θα πρέπει ίσως να προστεθεί μια ακόμη οδός κατεύθυνσης Α-Δ, εάν ακολουθήσουμε τη διάταξη των τάφων στο νότιο τμήμα του οικοπέδου του Νοσοκομείου (βλ. Παπαδημητρίου 2010, 49-50, 52).

³¹ Οικόπεδο Ανθ. Βίγκου (βλ. Αλεξανδρή 1960).

³² Στη θέση αυτή τοποθετούνται οι «Νεμεάδες πύλαι», από τις οποίες θα συνέχιζε κανείς την πορεία του προς την Κόρινθο και τη Νεμέα, βλ. Πιτερός 2010, 188-189, όπου αναφέρεται η παλαιότερη έρευνα και οι αρχαίες πηγές.

³³ Το οικόπεδο απέχει περίπου 850 μ. νοτιοανατολικά της κορυφής του λόφου της Ασπίδας και 1350 μ. βορειοανατολικά της αρχαίας αγοράς.

³⁴ Ενδείξεις για την ύπαρξη ξύλινης κατασκευής αποτελεί η εύρεση δεκαπέντε σιδερένιων καρφιών σε ελληνοιστικό λακκοειδή τάφο.

³⁵ Προτιμήθηκε ο όρος «γαμικός λέβης» λόγω της τυπολογικής συνάφειας του σχήματος με τον Τύπο 2 των ερυθρόμορφων γαμικών λεβήτων. Βλ. Alexandropoulou 2016, 189-190 και για τους ερυθρόμορφους γαμικούς λέβητες Τύπου 2 βλ. Cassimatis 1993, 35-39 και Sgourou 1994, 17. Στα αγγεία από το Άργος έχουν αποδοθεί επίσης οι όροι «απιόσχημη πυξίδα με κάλυμμα» (ενδεικτικά βλ. Σαρρή 2013, 185), «πυξίδα απιοειδούς κορμού αργείου εργαστηρίου» (βλ. Αλεξανδρή 1963, πίν. 75γ) και «πίθος» (βλ. Tölle-Kastenbein 1980, 229 αριθ. 41α).

προτομές, που φορούν πέπλο και πόλο³⁶. Η παρουσία παρόμοιων αγγείων με πλαστικές γυναικείες προτομές σε τάφους του Άργους δεν είναι μοναδική³⁷. Στις ταφές των ελληνιστικών και πρώτων ρωμαϊκών χρόνων οι κατηγορίες των πήλινων αγγείων περιορίζονται σε κρατηρίσκους, αλάβαστρα και μυροδοχεία. Περιστασιακά μόνο εντοπίζονται λάγυνοι και λύχνοι.

Η κτέρηση των τάφων του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. εμπλουτίζεται από μικρό αριθμό πήλινων ειδωλίων διαδεδομένων τύπων, όπως οι όρθιες πεπλοφόροι και οι μετωπικοί νέοι με ιμάτιο³⁸. Λιγότερο συχνά συνοδεύουν τους νεκρούς ειδώλια στον τύπο του ημιοκλάζοντος αγοριού³⁹, του σατύρου⁴⁰ και του ιπέα⁴¹. Από τους κλασικούς τάφους του νεκροταφείου Κωστάκη προήλθε μικρός αριθμός μεταλλικών αντικειμένων: χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα δακτυλίδια, κεφαλές περονών σε σχήμα καρπού ροδιάς και ενώτια απλής μορφής ή με κόσμημα σε σχήμα ανεστραμμένης πυραμίδας. Στους ελληνιστικούς χρόνους συναντάμε σποραδικά στλεγγίδες και χάλκινα κάτοπτρα. Νομίσματα βρέθηκαν σε πέντε μόνο τάφους.

Οι τάφοι στο οικόπεδο Κωστάκη αποτελούσαν μια ξεχωριστή χωρική ενότητα, η οποία πιθανότατα οριοθετούνταν με έναν καλοφτιαγμένο πώρινο τοίχο από εγκάρσια τοποθετημένους λιθόπλινθους. Τμήμα του τοίχου αυτού, με μέτωπο προς τα νότια, όπου ίσως και η είσοδος στον χώρο του νεκροταφείου, εντοπίστηκε στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου⁴².

Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει μέχρι στιγμής αποκαλύψει κατάλοιπα αρχαίας οδού στην περιοχή γύρω από το νεκροταφείο του οικοπέδου Κωστάκη. Η οριοθέτηση του νεκροταφείου με τον πώρινο τοίχο στη νότια πλευρά και ο προσδιορισμός του στον αρχαιολογικό χάρτη του Άργους, σε συνδυασμό με τη σχεδόν παρατακτική διευθέτηση των λιγοστών ταφικών συνόλων που έχουν έρθει στο φως σ' αυτό το τμήμα της πόλης⁴³, επιτρέπουν την υποθετική μόνο χάραξη μιας οδού, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά.

Το νεκροταφείο στο οικόπεδο κληρ. Γ. Μπουντούρη

Στο μικρών διαστάσεων οικόπεδο ιδιοκτησίας κληρ. Γ. Μπουντούρη, που βρίσκεται στην οδό Ινάχου, στον ανατολικό τομέα της πόλης, αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου με

³⁶ Αριθ. ευρ. Μουσείου Άργους ΒΕ 07/ 2844. Ύψος 12.7 εκ., διαμ. βάσης 4,2 εκ, διαμ. ώμου 8 εκ., ύψος προτομών 3,2 εκ. ύψος λαβών 4,5 εκ. Στο εσωτερικό του γαμικού λέβητα υπήρχαν δύο χάλκινα ενώτια. Μαζί του βρέθηκε σκύφος του β' τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.

³⁷ Το εύρημα αντιμετωπίστηκε μεμονωμένα σε πρόσφατη ανακοίνωση (υποσημ. 13). Η έρευνα συνδέει τα αγγεία αυτά με γυναικείες ταφές, βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή 2013. Alexandroulou 2016.

³⁸ Βλ. Σαρρή 2013, 183-185.

³⁹ Βλ. Hadzisteliou-Price 1969. Merker 2000, 68-73. Στο Άργος αναφέρεται η παρουσία τους σε τάφο από την περιοχή των Στρατώνων, βλ. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1938, 37 εικ. 19.

⁴⁰ Ειδώλιο σατύρου προέρχεται από τον τάφο αριθ. 36, με χρήση από το β' τέταρτο έως και το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. Για τον τύπο και τις παραλλαγές του βλ. Higgins 1954, 253-255 αριθ. 932-934 και Merker 2000, 78-79. Πήλινα ειδώλια στον τύπο του «δαίμονος» έχουν βρεθεί σε τάφο στην περιοχή των Στρατώνων, βλ. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1938, 38-40 πίν. 3,4. Πρόσφατα βλ. Σαρρή 2013, 188 υποσημ. 111-112, όπου αναφέρεται ειδώλιο πηθήκου.

⁴¹ Ειδώλιο ιπέα, μαζί με δώδεκα πήλινα αγγεία και πέντε ειδώλια νέων σε μετωπική στάση, προέρχεται από τον τάφο αριθ. 46. Ο τύπος χαρακτηρίζεται ως «μικρός καβαλάρης» στο Μπαρακάρη-Γλένη 1996-1997, 523 εικ. 3 (στην περίπτωση μας χωρίς κερατοειδή απόφυση στην ταινία της κεφαλής). Επίσης, βλ. Σαρρή 2013, 188 υποσημ. 114-115, σχετικά με την παράδοση ειδωλίων ιπέων στο Άργος.

⁴² Πώρινος τοίχος στο οικόπεδο του Νοσοκομείου έχει ερμηνευτεί ως σηματοδότηση της εισόδου ή όριο του χώρου ταφής, βλ. Παπαδημητρίου 2000, 168. Σχετικά με περιβόλους σε ελληνιστικά νεκροταφεία του Άργους βλ. Dimakis 2009, 38 υποσημ. 18 και Dimakis 2016β, 20 εικ. 20

⁴³ Πρβλ. το σχετικό τμήμα του χάρτη στο Dimakis 2016β, 217 εικ. 10, όπου με κίτρινο κύκλο τοποθετούνται τα ταφικά σύνολα στα βόρεια της σημερινής οδού Ήρας. Σ' αυτή την πορεία συναντάμε ανατολικότερα τις ταφές που έχουν αποκαλυφθεί στην κοίτη του ποταμού Χαράδρου, βλ. Κριτζάς 1973 και Πιτερός 1999.

δεκατρείς τάφους (εικ. 1, θέση Γ)⁴⁴. Το νεκροταφείο ήταν σε χρήση από το τέλος του 6ου έως και τον 1ο αιώνα π.Χ. Η χρήση του, ωστόσο, φαίνεται πως είχε διακοπεί για μεγάλο τμήμα του 4ου αιώνα π.Χ., κυρίως στο δεύτερο ήμισυ αυτού. Οκτώ τάφοι ήταν πώρινοι κιβωτιόσχημοι και τρεις κεραμοσκεπείς (εικ. 5). Δύο παιδικές ταφές είχαν τοποθετηθεί σε πήλινη λάρνακα και σε μικρό ορθογώνιο τάφο, οριοθετημένο από κατακόρυφα τοποθετημένες κεραμίδες. Ο τελευταίος, πλούσια κτερισμένος, είχε κτιστεί στο γ' τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες ενός πώρινου κιβωτιόσχημου τάφου (εικ. 6).

Η πλειονότητα των πώρινων κιβωτιόσχημων τάφων χρονολογείται έως και το 425 π.Χ., είναι δε προσανατολισμένοι στον άξονα Α-Δ. Δύο μόνο ήταν ακτέριστοι. Στους νεκρούς προσφέρονταν κατά κανόνα πήλινα αγγεία, κυρίως κύλικες, σκύφοι και σφαιρικές πυξίδες. Μεγάλη περίοδο χρήσης είχαν δύο πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι, αν και είχαν κατασκευαστεί στην κλασική φάση του νεκροταφείου ξαναχρησιμοποιήθηκαν τον 3ο αιώνα π.Χ. Οι υπόλοιπες ταφές των ελληνιστικών χρόνων τοποθετήθηκαν στους τρεις κεραμοσκεπείς τάφους και σε πήλινη λάρνακα.

Το νεκροταφείο του οικοπέδου κληρ. Μπουντούρη μπορεί να συσχετιστεί με το πυκνό σ' αυτή την περιοχή της πόλης σύστημα οδών που έχει αποκαλυφθεί σε οικόπεδα στα νοτιοδυτικά⁴⁵ και στα βορειοδυτικά⁴⁶. Η μία κύρια οδική αρτηρία της πόλης κατά τον Marchetti, με αφετηρία την περιοχή της αγοράς και του θεάτρου, κατευθύνεται προς τα βορειοανατολικά, στην περιοχή του σημερινού Κουρτακίου και κατόπιν ίσως του Ηραίου και των Μυκηνών, ενώ η δεύτερη, με πορεία προς στα νοτιοανατολικά, βαίνει προς την ευρύτερη περιοχή της Ναυπλίας.

Τα ανασκαφικά δεδομένα των οικοπέδων Κωστάκη και κληρ. Μπουντούρη και των γύρω από αυτά θέσεων κάνουν πιθανή την ύπαρξη τουλάχιστον δύο σχεδόν παράλληλων στο ξεκίνημά τους οδικών αρτηριών, οι οποίες κατευθύνονταν προς τα ανατολικά-βορειοανατολικά, προς τις περιοχές των Μυκηνών και του Ηραίου⁴⁷. Η προσδιορισμός της πορείας τους εντός και εκτός πόλης, η περίοδος χρήσης, ο τελικός προορισμός, πιθανές διακλαδώσεις ή ενδεχόμενη συνένωσή τους στην εύφορη πεδινή περιοχή της αργείας που εκτείνεται στα ανατολικά, δίχως τον εντοπισμό των υλικών καταλοίπων τους, παραμένουν υποθέσεις εργασίας.

Συμπεράσματα

Η τυπολογία των τάφων που παρουσιάστηκαν, η διάταξή τους εντός των χώρων ταφής και η θέση των τριών νεκροταφείων στον ευρύτερο χάρτη της πόλης, εμπλουτίζει τα μέχρι τώρα συμπεράσματα της έρευνας για την οργάνωση και τη χωροθέτηση των νεκροταφείων, κυρίως κατά τα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια, στο Άργος⁴⁸. Στην κλασική περίοδο, οι τάφοι

⁴⁴ Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση περίπου 1120 μ. βορειοανατολικά της αρχαίας αγοράς και 1300 μ. νοτιοανατολικά της κορυφής του λόφου της Ασπίδας. Οι τάφοι γειτνιάζουν με οικοδόμημα λουτρικής πιθανότατα χρήσης, μικρό τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε στα ανατολικά.

⁴⁵ Βλ. Πιτερός 1998, 191 υποσημ. 98 εικ. 6 (θέση 8) και Marchetti 2000, εικ. 3, D1-D2, όπου αποτυπώνεται ο δρόμος με κατεύθυνση προς τα βορειοανατολικά, στα οικόπεδα Πιπέρου-Τότσικα (Πιτερός 1983) και Αφών Μουσταϊρά. Ο δρόμος απεικονίζεται και στο Marchetti 2013, 328 εικ. 1-2, D.

⁴⁶ Σε οικόπεδα επί της οδού Κοφινιάτου, στα βορειοδυτικά του οικοπέδου κληρ. Μπουντούρη, έχει εντοπιστεί δίκτυο τριών οδών, η μία εκ των οποίων με κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά, βλ. Πιτερός 1991α και Πιτερός 1991β, δρόμος Β. Βορειότερα, επί της οδού Καλμούχου, έχει επίσης βρεθεί αρχαία οδός ίδιας κατεύθυνσης, βλ. Πιτερός 1992, δρόμος Α. Πρόκειται για τη δευτερεύουσα οδό 6 στο Marchetti 2000, 124 εικ. 3. Πρόσφατα, βλ. Marchetti 2013, εικ. 1 τετρ. 19, 25, όπου αποτυπώνεται το οδικό δίκτυο της περιοχής.

⁴⁷ Για την πιθανή ύπαρξη δύο αρχαίων δρόμων με πορεία προς το Ηραίο και τις Μυκήνες βλ. Πιτερός 1998, 191 υποσημ. 98. Στην πεδιάδα του Άργους, 1500 μ. περίπου ανατολικά του Ηραίου, αποκαλύφθηκε αρχαίος χαλικόστρωτος δρόμος του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ., πλάτους 11,50 μ., ο οποίος ταυτίστηκε με την πομπική οδό που συνέδεε το Άργος με το Ιερό της Ήρας, βλ. Παλαιολόγου 2013.

⁴⁸ Το θέμα της οργάνωσης των νεκροταφείων των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στο Άργος αντιμετωπίζεται αναλυτικά στο Dimakis 2009, 34-39 και κυρίως στο Dimakis 2016β, 16-25. Τα ευρήματα στο

διατεταγμένοι συχνά σε σειρές με τον ίδιο προσανατολισμό, σχηματίζουν ανεξάρτητα αλλά με σαφήνεια οριοθετημένα, ενίοτε και με τη βοήθεια περιβόλων, σύνολα. Οι σχέσεις μεταξύ των νεκρών του ίδιου τάφου ή των δίδυμων τάφων θεωρείται πως είναι συγγενικές, ενώ οι νεκροί του ίδιου συνόλου φαίνεται πως συνδέονται με χαλαρότερους, σαφείς όμως, τουλάχιστον κατά τις περιόδους χρήσης των νεκροταφείων, δεσμούς, οι οποίοι αποτυπώνονται και με τη διαχρονική δέσμευση μιας συγκεκριμένης χωρικής ενότητας. Οι τάφοι των κλασικών χρόνων στα νεκροταφεία των οικοπέδων Μ. Κατσάνου, Γ. Κωστάκη και κληρ. Γ. Μπουντούρη, σε τύπους επαναλαμβανόμενους και διάταξη συνήθη, καταλαμβάνουν ομοίως μια καθορισμένη έκταση στην περιφέρεια του οικιστικού ιστού της πόλης, σε συνάρτηση με το πυκνό οδικό δίκτυο, δημιουργώντας σαφώς αναγνωρίσιμες νησίδες.

Η παρουσίαση των αντικειμένων που συνόδευαν τους νεκρούς στα σύνολα που μας απασχόλησαν, αν και συνοπτική, ενισχύει την εικόνα ενός «ομοιογενούς» ταφικού τοπίου. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, ωστόσο, μπορούν να ανιχνευτούν παρεκκλίσεις από την κανονικότητα και ιδιαιτερότητες που επαναλαμβάνονται, οι οποίες αναζητούν ερμηνεία⁴⁹. Η συγκριτική μελέτη των ευρημάτων από τα νεκροταφεία της πόλης είναι δυνατόν να καταγράψει τις παρεκκλίσεις, να διαπιστώσει το ρυθμό επανάληψής τους και να καθορίσει εντέλει τον βαθμό «ομοιογένειας» των κλασικών νεκροταφείων του Άργους.

Τάσεις διαφοροποίησης μεμονωμένων νεκρών και ομάδων, όπως αποτυπώνονται από την κατασκευή ιδιαίτερων ταφικών μνημείων, εμφανίζονται από τα ελληνιστικά χρόνια, διαταράσσοντας την «τάξη» των προηγούμενων περιόδων. Στα νεκροταφεία που μας απασχόλησαν, η μεμονωμένη περίπτωση του ταφικού μνημείου στο οικόπεδο Κατσάνου δε συνδέεται με προσφορά διαφορετικών, περισσότερων ή πολυτελέστερων κτερισμάτων στους νεκρούς που είχαν ταφεί στο εσωτερικό του⁵⁰. Η ανομοιογένεια στην ταφική πρακτική είναι εμφανής στους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν και η χωροθέτηση των μεμονωμένων τάφων φαίνεται να εξαρτάται και από το διαθέσιμο χώρο σε προϋφιστάμενα νεκροταφεία, χωρίς να ακολουθείται κάποιου είδους χωροταξική διεύθυνση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρή 1960: Ό. Αλεξανδρή, Αρχαιότητες Ἀργολιδοκορίνθιας. Α' Ἄργος, *ΑΔ* 16, 1960, Β' Χρονικά, 93.
- Αλεξανδρή 1963: Ό. Αλεξανδρή, Ἀνασκαφή εἰς οἰκόπεδον Νικ. Π. Κούρου, *ΑΔ* 18, 1963, Β'1 Χρονικά, 60-63.
- Alexandropoulou 2016: A. Alexandropoulou, A fourth-century tomb at Argos: a contribution to the study of local pottery and burial customs, *BSA* 111, 2016, 1-43.
- Αντωνάρας 2009: Α. Αντωνάρας, Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία (1ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.). Παραγωγή και προϊόντα. Τα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της, Αθήνα 2009.
- Aupert 1982: P. Aupert, Rapports sur les travaux de l'École française en Grèce en 1981. Argos 1. Thermes A, *BCH* 106, 1982, 637-643.
- Barakari-Gléni – Pariente 1998: K. Barakari-Gléni – A. Pariente, Argos du VIIe au IIe siècle av. J.-C.: synthèse des données archéologiques, στο: Pariente – Touchais 1998, 165-178.
- Bovon 1966: A. Bovon, *Lampes d'Argos*, Études péloponnésienes V, Paris 1966.
- Bruneau 1970: P. Bruneau, Tombes d'Argos, *BCH* 94, 1970, 437-531.
- Cassimatis 1993: H. Cassimatis, *Le lèbès à anses dressées italiote à travers la collection du Louvre*, Naples 1993.

οικόπεδο του Νοσοκομείου υπήρξαν αφορμή για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων, βλ. Παπαδημητρίου 2000.

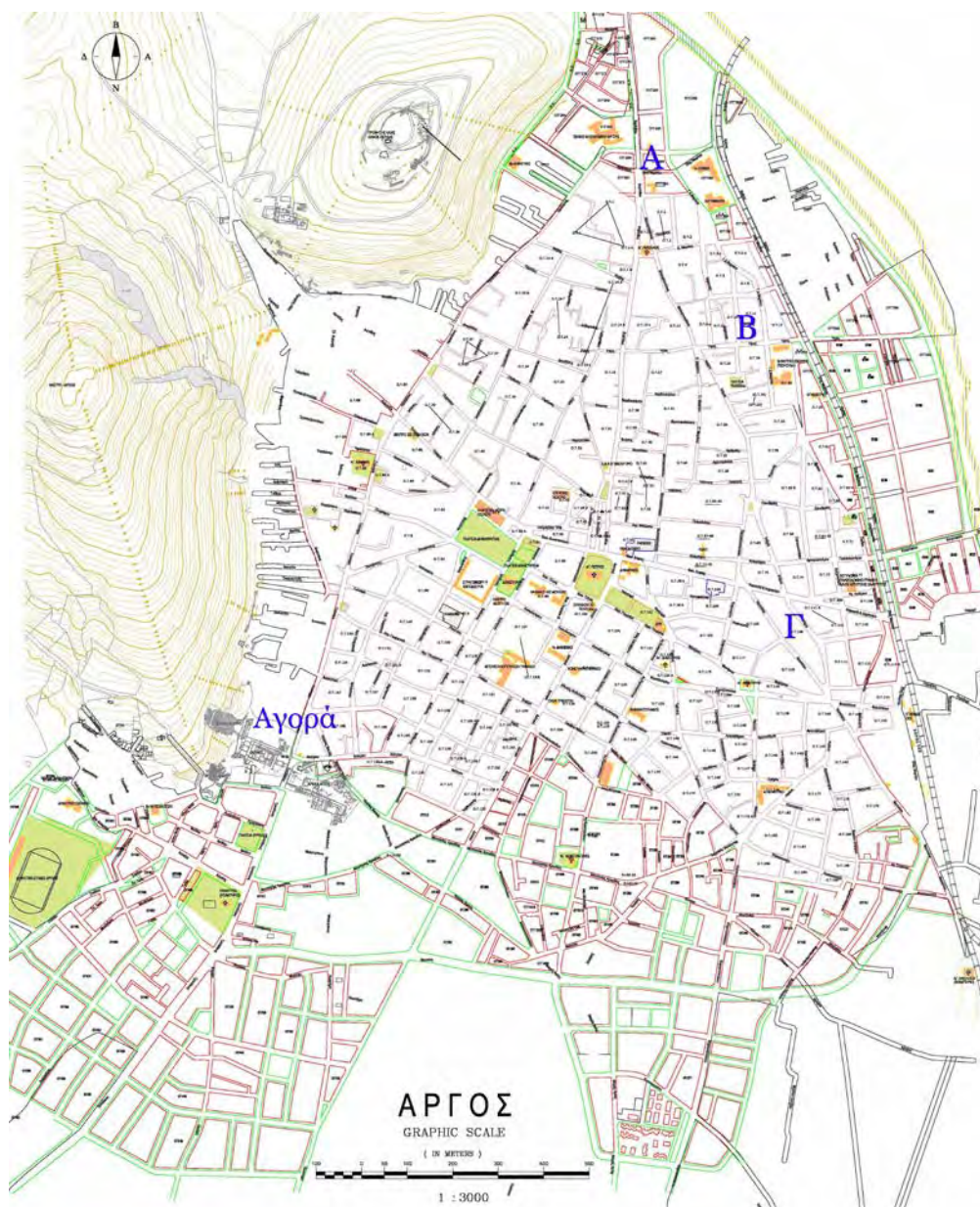
⁴⁹ Θυμίζουμε τα πήλινα ειδώλια στον τύπο του «πνευματικού ανθρώπου» από το οικόπεδο Κατσάνου και τον γαμικό λέβητα λευκού βάρους με τις γυναικείες προτομές στο οικόπεδο Κωστάκη. Η χρήση τους, εξαιρετική αλλά όχι μοναδική για το Άργος, ίσως συνδέεται με την ταυτότητα των νεκρών, στην οποία θα αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία από τους οικείους και κατ' επέκταση την κοινωνία της πόλης.

⁵⁰ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει κανείς και από τα κτερίσματα των μεμονωμένων ελληνιστικών τάφων.

- Caskey – Amandry 1952: J. L. Caskey – P. Amandry, Investigations at the Heraion of Argos, 1949, *Hesperia* 21, 1952, 165-221.
- Courbin 1966: P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide*, Paris 1966.
- Γρηγοριάδου – Σκέρλου 2004: Ντ. Γρηγοριάδου – Ε. Σκέρλου, Ελληνιστική κεραμική από τα ταφικά σύνολα των νεκροπόλεων της Κω, στο: *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολόγησης. Κλειστά σύνολα – εργαστήρια, Πρακτικά Συνεδρίου Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Κείμενα*, Αθήνα 2004, 311-326.
- Γριτσόπουλος – Κοτσώνης 1996-1997: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος – Κ. Α. Κοτσώνης (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1996-1997.
- Δεϊλάκη 1973: Ε. Δεϊλάκη, Οδός Κορίνθου 162 (πρατήριο SHELL), *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 109-111.
- Dimakis 2009: N. Dimakis, The display of individual status in the burials of Classical and Hellenistic Argos, στο: H. Gavanagh – W. Gavanagh – J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference, Sparta 23-15 April 2009*, CSPS Online Publication 2, 33-50.
- Dimakis 2016α: N. Dimakis, Women's share in status display. Some observations on female burials, στο: R. Berg (επιμ.), *The Material Sides of Marriage. Women and Domestic Economies in Antiquity*, Acta Instituti Romani Finlandiae 43, Roma 2016, 87-93.
- Dimakis 2016β: N. Dimakis, *Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese. The Evidence from Burials*, Oxford 2016.
- Dunbabin 1962: T. J. Dunbabin (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933, II. Pottery, Ivories, Scarabs, and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962.
- Hadzisteliou-Price 1969: T. Hadzisteliou-Price, The type of the crouching child and the "Temple Boys", *BSA* 64, 1969, 95-111.
- Higgins 1954: R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum I, Greek: 730-330 B.C.*, London 1954.
- Καββαδίας 2006: Γ. Καββαδίας, Νεκροταφείο των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην οδό Κουντουριώτου στο Άργος, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 325-334.
- Kilian-Dirlmeier 1984: I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der frühheladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, Prähistorische Bronzefunde XIII/8, München 1984.
- Κριτζάς 1972: X. Β. Κριτζάς, Όδος Ήρακλέους (οικόπεδο Νικ. Γ. Μερμήγκη), *ΑΔ* 27, 1972, Β'1 Χρονικά, 201-202.
- Κριτζάς 1973: X. Β. Κριτζάς, Κοίτη Χαράδρου ποταμού, *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 122-123.
- Kritzas 1992: Ch. Kritzas, Aspects de la vie politique et économique d'Argos au Ve siècle avant J.-C., στο: M. Piéart (επιμ.), *Polydipsion Argos. Argos de la fin des palais mycéniens à la constitution de l'état classique*, BCH Supplément 22, Athènes 1992, 231-240.
- Κρυστάλλη 1967: Κ. Κρυστάλλη, Γυμναστήριον Άργους, *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 172.
- Kurtz – Boardman 1971: D. C. Kurtz – J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971.
- Marchetti 2000: P. Marchetti, Recherches sur les mythes et la topographie d'Argos V. Quelques mises au point sur les rues d'Argos. À propos de deux ouvrages récents, *BCH* 124, 2000, 273-289.
- Marchetti 2013: P. Marchetti, Argos: la ville en ses remparts, στο: Mulliez – Μπανάκα-Δημάκη 2013, 315-333.
- Merker 2000: G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*, Corinth XVIII.4, Princeton 2000.
- Μπανάκα-Δημάκη 1992: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Οδός Άργους – Κουρτακίου (οικόπεδο Νικ. Τσάμη), *ΑΔ* 47, 1992, Χρονικά Β'1, 85.
- Μπανάκα-Δημάκη 1998: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ρωμαϊκά ταφικά μνημεία του Άργους, στο: Pariente – Touchais 1998, 385-395.
- Μπανάκα-Δημάκη 2004: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ταφικό σύνολο ελληνιστικών χρόνων από το Άργος, στο: *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολόγησης. Κλειστά σύνολα – εργαστήρια, Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Κείμενα*, Αθήνα 2004, 393-408.
- Μπανάκα-Δημάκη 2005: Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ελληνιστική κεραμική από το Άργος, στο: *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο 2005, 126-142.

- Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998: Ά. Μπανάκα-Δημάκη – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 327-336.
- Μπαρακάρη-Γλένη 1990: Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Ανασκαφή τάφων στο Άργος, *ΑΔ* 39, 1984, Α΄ Μελέτες, 171-204.
- Μπαρακάρη-Γλένη 1996-1997: Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οι νεκρόπολεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία πόλη του Άργους, στο: Γριτσόπουλος – Κοτσώνης 1996-1997, 509-533.
- Mulliez – Μπανάκα-Δημάκη 2013: D. Mulliez – Α. Μπανάκα-Δημάκη (επιμ.), *Στα βήματα του Wilhelm Vollgraff. 100 χρόνια αρχαιολογικής δραστηριότητας στο Άργος, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα-Άργος, 25-28 Σεπτεμβρίου 2003*, Αθήνα 2013.
- Μώρου 1981: Ε. Μώρου, Γωνία Ηρακλέους και παρόδου της (οικόπεδα Β. Μητσάκου και Χρ. Κριεμάδη), *ΑΔ* 36, 1981, Β΄1 Χρονικά, 107-109.
- Παλαιολόγου 2013: Ε. Παλαιολόγου, Ένας δρόμος προς το Ηραίο του Άργους, στο: Mulliez – Μπανάκα-Δημάκη 2013, 393-403.
- Παπαδημητρίου 1997: Α. Παπαδημητρίου, Πάροδος Ήρας (οικόπεδο Γ. Καραμούτζου), *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β΄1, 139.
- Παπαδημητρίου 2000: Α. Παπαδημητρίου, Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο, *ΑΔ* 55, 2000, Χρονικά Β΄1, 166-168.
- Παπαδημητρίου 2010: Α. Παπαδημητρίου, Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους, στο: Α. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010, 45-55.
- Παπασπυρίδη-Καρούζου 1938: Α. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Άνασκαφή τάφων του Άργους, *ΑΔ* 15, 1933-1935, 16-53.
- Παπαχριστοδούλου 1971: Ι. Παπαχριστοδούλου, Δύο έπιγραφαι έξ Άργους, *ΑΑΑ* IV.1, 1971, 92-99.
- Pariente – Touchais 1998: Α. Pariente – G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990*, Recherches franco-helléniques 3, Athènes 1998.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Piérart 1982: Μ. Piérart, Deux notes sur l'itinéraire argien de Pausanias, *BCH* 106, 1982, 139-152.
- Πίκουλας 1995: Γ. Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, *Ηoros* 2, Αθήνα 1995.
- Πιτερός 1983: Χ. Πιτερός, Οδός Ναυπλίου 16 (οικόπεδο Π. Πιπέρου και Β. Τότσικα), *ΑΔ* 38, 1983, Β΄1 Χρονικά, 78-80.
- Πιτερός 1991α: Χ. Πιτερός, Οδός Κοφινιώτου (Ο.Τ. 25, οικόπεδο Ευάγγ. Αναγνωστόπουλου), *ΑΔ* 46, 1991, Β΄1 Χρονικά, 99-100.
- Πιτερός 1991β: Χ. Πιτερός, Οδός Κοφινιώτου 27 (Ο.Τ. 19-25, οικόπεδο Βασ. και Καλλ. Πετροπούλου), *ΑΔ* 46, 1991, Β΄1 Χρονικά, 100.
- Πιτερός 1992: Χ. Πιτερός, Οδός Καλμούχου 15 (Ο.Τ. 19, οικόπεδο Α. Μποζιονέλου, Ι. Καλογερόπουλου, Αν. Τριανταφύλλου), *ΑΔ* 47, 1992, Β΄1 Χρονικά, 85.
- Πιτερός 1998: Χ. Πιτερός, Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο: *Pariente – Touchais* 1998, 179-210.
- Πιτερός 1999: Χ. Πιτερός, Κοίτη Χάραδρου (Ξεριά), *ΑΔ* Β1 54, 1999, Χρονικά Β΄1, 139-140.
- Πωλογιώργη 1998: Μ. Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού: Οικόπεδο Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων*, Αθήνα 1998.
- Risser 2001: Μ. Κ. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery*, Corinth VII.V, Princeton 2001.
- Rotroff 1997: S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Princeton 1997.
- Σαρρή 1996-1997: Ε. Σαρρή, Ανασκαφή τμήματος νεκροταφείου των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων στο Άργος, στο: Γριτσόπουλος – Κοτσώνης 1996-1997, 395-413
- Σαρρή 2001-2004: Ε. Σαρρή, Οδός Ηρακλέους 162 (οικόπεδο Δ. Τσαπραλή), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β΄4, Πελοπόννησος, 26-28.

- Σαρρή 2013: Ε. Σαρρή, Ανασκαφή τμήματος νεκροταφείου των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην οδό Εμ. Ρούσσου στο Άργος, στο: Mulliez – Μπανάκα-Δημάκη 2013, 175-199.
- Sgourou 1994: M. Sgourou, *Attic Lebetes Gamikoi*, PhD dissertation University of Cincinnati, 1994.
- Talcott – Sparkes 1970: L. Talcott – B. A. Sparkes, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, 4th Centuries B.C.*, Agora XII, Princeton 1970.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 2013: Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή, Γαμικός λέβης με πλαστικές προτομές από το βόρειο νεκροταφείο του Άργους, στο: Mulliez – Μπανάκα-Δημάκη 2013, 141-156.
- Tölle-Kastenbein 1980: R. Tölle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren Originale*, Mainz am Rhein 1980.
- Tomlinson 1972: R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, London 1972.
- Toynbee 1971: J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
- Χαριτωνίδης 1966: Σ. Χαριτωνίδης, Έθνικόν Γυμναστήριον, ΑΔ 21, 1966, Β'1 Χρονικά, 128-130.



Εικ. 1. Χάρτης της πόλης του Άργους; Α. οικόπεδο Μ. Κατσάνου, Β. οικόπεδο Γ. Κωστάκη, Γ. οικόπεδο κληρ. Γ. Μπουντούρη.



Εικ. 2. Άποψη της ανασκαφής στο οικόπεδο Μ. Κατσάνου, από τα νοτιοανατολικά. Διακρίνονται τα ταφικά ελληνιστικό μνημείο, οι ύστεροι ρωμαϊκοί κτιστοί τάφοι και περίβολοι, οι κλασικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και οι πίθοι (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 3. Πήλινη λάρνακα στο δάπεδο του τάφου αριθ. 16 στο οικόπεδο Μ. Κατσάνου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 4. Άποψη του εσωτερικού του τάφου αριθ. 43 στο οικόπεδο Γ. Κωστάκη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 5. Συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων (τάφοι αριθ. 1, 2, 3) στο οικόπεδο κληρ. Γ. Μπουντούρη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 6. Παιδική ταφή του τάφου αριθ. 5 στο οικόπεδο κληρ. Γ. Μπουντούρη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).

Γιάννης Καρατζίκος

Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι

Η Ερμιών

Στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς της χερσονήσου, γνωστό κατά την αρχαιότητα με την ονομασία Ακτή, που έχει ως βόρειο σύνορό της τις οροσειρές Δίδυμα και Αδέρες, αναπτύχθηκαν τα κράτη των Ερμιονέων και για ένα διάστημα των Τιρυνθίων Αλιέων. Η αρχαία πόλη Ερμιών και μεταγενέστερα Ερμιόνη, αποτελούσε από τα κλασικά χρόνια μέχρι την πρωτοχριστιανική περίοδο το κέντρο της περιοχής που απλωνόταν στα νότια της ζώνης αυτής. Η χώρα της Ερμιόνης, γνωστή ως Ερμιονίς και εκτεινόμενη σε επιφάνεια 350 τετραγωνικών χιλιομέτρων περίπου, συμπίπτει σχεδόν απόλυτα με τη μεταγενέστερη επαρχία Ερμιονίδας.

Ανασκαφικές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα¹, που έκανε σύντομες ανασκαφές στο Μπίστι και στη νεκρόπολη που υπάρχει έξω από την πόλη, στο δρόμο για το Κρανίδι, ενώ οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποίησε η Δ' Ε.Π.Κ.Α. κατά τα έτη 1991² και 1994³, με αφορμή την ανέγερση κτηριακού συγκροτήματος Γυμνασίου-Λυκείου στις βόρειες υπώρειες του λόφου του Πρωνός (εικ. 1) σε απόσταση 500 μ. δυτικά του σημερινού οικισμού, αποκάλυψαν τμήματα του αρχαίου νεκροταφείου με μακρά χρήση (πρωτογεωμετρικοί ως ύστεροι ρωμαϊκοί χρόνοι).

Η νεκρόπολη της αρχαίας Ερμιόνης

Τμήματα της νεκρόπολης της αρχαίας Ερμιόνης αποκαλύφθηκαν κυρίως με τις σωστικές ανασκαφές που πραγματοποίησε η Δ' Ε.Π.Κ.Α.⁴ σε τέσσερα οικόπεδα (εικ. 1), τρία εκ των οποίων βρίσκονται στο ανατολικότερο άκρο της επαρχιακής οδού Ερμιόνης-Κρανιδίου, εντός του σύγχρονου οικισμού και σε απόσταση 70-230 μ. από το λιμάνι (εικ. 2, 3, 4), και ένα στα βόρεια της επαρχιακής οδού Ερμιόνης-Κρανιδίου, 600 μ. δυτικά του σύγχρονου οικισμού. Στο οικόπεδο αυτό, ιδιοκτησίας Αγγελή (εικ. 5), βρέθηκε το δυτικότερο μέχρι σήμερα όριο της νεκρόπολης. Το ανατολικότερο όριο αποκαλύφθηκε το 2003⁵ σε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο που βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο της επαρχιακής οδού Ερμιόνης – Κρανιδίου, εντός του σύγχρονου οικισμού, σε απόσταση 70 μ. από το λιμάνι. Στην ανασκαφή αυτή αποκαλύφθηκε, επίσης, τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης, το οποίο ακολουθώντας μια πορεία Α προς Δ, στη συνέχεια εκάμπτετο και διέσχιζε κάθετα, με προσανατολισμό Β-Ν, τη χερσόνησο της Ερμιόνης, όπου έχουν βρεθεί τμήματά του⁶. Το τείχος περιέβαλε όλη τη χερσόνησο του Μπίστι, μια περιοχή μήκους 1300 μ. και πλάτους 300 μ. Τα νότια όρια της νεκρόπολης αποτελούν οι βόρειες υπώρειες του Πρωνός, ενώ προς Βορρά τμήματα της

¹ Φιλαδελφείς 1909, 172-184

² Σπαθάρη – Παπαδημητρίου 1991, 104-105

³ Παπαδημητρίου 1994, 147-148

⁴ Ευχαριστώ θερμά την προϊσταμένη της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Δρα Άλκηστη Παπαδημητρίου, καθώς και την αρχαιολόγο της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Αγγελική Κόσσυβα, που μου παραχώρησαν το υλικό από ανασκαφικές έρευνές τους και μου εμπιστεύθηκαν την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ειρήνης Βογανάτση από 19/9/2011 ως 3/8/2012. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τη σχεδιάστρια Βασιλική Σταυροπούλου, καθώς και τους εργατοτεχνίτες Σπύρο Νενεκούμη, Αλέξανδρο Abu Gomaa και Βασιλική Λουλούδη.

⁵ Οικόπεδο ιδιοκτησίας Βόντα Χρήστου.

⁶ Τα σωζόμενα τμήματα του τείχους σημειώνονται με κόκκινο στο σχέδιο, ενώ με πράσινο χρώμα σημειώνεται μια υποθετική πορεία του τείχους.

νεκρόπολης έχουν αποκαλυφθεί μερικές δεκάδες μέτρα βόρεια του επαρχιακού δρόμου Ερμιόνης – Κρανιδίου. Η απόσταση μεταξύ του δυτικότερου και του ανατολικότερου, ως τώρα, ερευνηθέντος τμήματος της νεκρόπολης είναι 1100 μ.

Μέχρι σήμερα, στα τέσσερα οικόπεδα έχουν ερευνηθεί συνολικά τριάντα εννέα κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένα οστεοφυλάκιο, δεκαεπτά εγχυτρισμοί, ένας κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, τρεις ανακομιδές εκτός τάφων και δύο απλές ταφές.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτελούν τον συχνότερο τύπο τάφου στα έως τώρα ερευνηθέντα τμήματα της νεκρόπολης της Ερμιόνης. Χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες (Α-Δ) σύμφωνα με τον τρόπο δόμησης των πλευρικών τοιχωμάτων. Οι εσωτερικές διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,78 × 0,58 μ. έως 2,25 × 0,60 μ. και το βάθος τους από 0,32 έως 0,92 μ.

Ομάδα Α. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει πέντε τάφους⁷ που έχουν πλευρικά τοιχώματα κατασκευασμένα από λαξευμένους, κάθετα τοποθετημένους, ορθογώνιους (αιγινιτικούς) πωρολιθικούς ή ασβεστολιθικούς λιθόπλινθους. Οι τέσσερις τάφοι βρέθηκαν στο εσωτερικό τετράπλευρων περιβόλων, κατασκευασμένων από πωρολιθικούς ογκόλιθους που πιθανώς αποτελούν παλαιότερο οικοδομικό υλικό σε β' χρήση.

Ομάδα Β. Η δεύτερη και πολυπληθέστερη ομάδα τάφων περιλαμβάνει είκοσι τρεις κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους⁸, των οποίων τα πλευρικά τοιχώματα είναι κτισμένα με αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, θραύσματα πλίνθων και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Και οι είκοσι τρεις τάφοι αυτού του τύπου σώζουν στις εσωτερικές παρειές των πλευρικών τοιχωμάτων ίχνη επένδυσης με ασβεστοκονίαμα, δεκατρείς τάφοι έχουν δάπεδο επενδεδυμένο με ασβεστοκονίαμα, δύο τάφοι έχουν δάπεδο επενδεδυμένο με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και ίχνη ασβεστοκονιάματος, ενώ ένας τάφος έχει δάπεδο επενδεδυμένο με τετράγωνες πλίνθους.

Ομάδα Γ. Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει πέντε κιβωτιόσχημους τάφους⁹, των οποίων τα πλευρικά τοιχώματα είναι κτισμένα με ορθογώνιους, πωρολιθικούς ή ασβεστολιθικούς λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση στο κατώτερο τμήμα τους και αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα στο κατώτερο τμήμα και στην ανωδομή. Οι τέσσερις τάφοι αυτού του τύπου σώζουν στις εσωτερικές παρειές των πλευρικών τοιχωμάτων ίχνη επένδυσης με ασβεστοκονίαμα, δύο από αυτούς και στις εξωτερικές παρειές, ένας τάφος έχει δάπεδο επενδεδυμένο με ασβεστοκονίαμα και ένας έχει δάπεδο επενδεδυμένο με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους.

Ομάδα Δ. Η τέταρτη ομάδα περιλαμβάνει πέντε κιβωτιόσχημους τάφους¹⁰, των οποίων τα πλευρικά τοιχώματα είναι κτισμένα με αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, μια τουλάχιστον σειρά πλίνθων και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Όλοι οι τάφοι αυτής της ομάδας σώζουν στις εσωτερικές παρειές των πλευρικών τοιχωμάτων ίχνη επένδυσης με ασβεστοκονίαμα, δύο και στις εξωτερικές, δύο τάφοι έχουν δάπεδο επενδεδυμένο με ασβεστοκονίαμα και ένας τάφος έχει δάπεδο επενδεδυμένο με τετράγωνες πλίνθους.

Όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν κάλυψη από ασβεστολιθικές ή πωρολιθικές πλάκες, που στους περισσότερους σώζονται αποσπασματικά.

Κεραμοσκεπής τάφος

Ένας καλυβίτης κεραμοσκεπής τάφος, με προσανατολισμό Β-Ν, αποκαλύφθηκε στον Α τομέα του οικοπέδου ιδιοκτησίας Βογανάτση. Είχε διαστάσεις 1,03 × 0,34 μ. και ήταν κατασκευασμένος από καλυπτήρες, που σχημάτιζαν αέτωμα πάνω από τον νεκρό. Δεν διέθετε

⁷ Τέσσερις στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ησαΐα Αγγελή και έναν στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ειρήνης Βογανάτση.

⁸ Πέντε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρήστου Βόντα, επτά στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ειρήνης Βογανάτση και ένδεκα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. και Μ. Βόντα.

⁹ Τέσσερις στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ειρήνης Βογανάτση και έναν στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. και Μ. Βόντα.

¹⁰ Τρεις στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ειρήνης Βογανάτση και δύο στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. και Μ. Βόντα.

δάπεδο. Δύο κεραμίδες, στις μακριές πλευρές, διακοσμούνταν με ομόκεντρους κύκλους από δακτυλιές. Τέλος, στην έδραση των καλυπτήρων είχαν τοποθετηθεί κροκάλες και μάζες ασβεστοκονιάματος, που τις συγκρατούσαν στη θέση τους.

Εγχυτρισμοί

Στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Βογανάτση Ειρήνης, αποκαλύφθηκε σύνολο δέκα επτά εγχυτρισμών σε εμπορικούς αμφορείς διαφόρων τύπων, όλοι με ταφές βρεφών (εικ. 2). Από τους δεκαεπτά εγχυτρισμούς, μόνο για τους ένδεκα μπορούμε, προς το παρόν, να αντλήσουμε στοιχεία σχετικά με την τυπολογία των αγγείων και κατ' επέκταση τη χρονολόγηση των ταφών, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησης των υπόλοιπων έξι. Δύο ανήκουν στην Κατηγορία 10 κατά Peacock και Williams (Dressel 2-4)¹¹ και χρονολογούνται από τον ύστερο 1ο έως τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., έξι στην Κατηγορία 41 κατά Peacock και Williams (Benghazi MRA 2)¹² και χρονολογούνται από τον 1ο έως τον ύστερο 3ο αι. μ.Χ. και τρεις στην Κατηγορία 44/Τύπο Α κατά Peacock και Williams (LRA 1)¹³ και χρονολογούνται από τον πρώιμο 5ο έως τα μέσα του 7ου αι. μ.Χ. Από τους δεκαεπτά ταφικούς αμφορείς, έξι περιβάλλονταν από αργούς λίθους μικρού ή μεσαίου μεγέθους, που αποτελούσαν το στήριγμά τους, ενώ δέκα δεν έσωζαν κάποιο στήριγμα. Ένας ήταν καλυμμένος με μια μεγάλη ορθογώνια καλυπτήρια κεραμίδα, ενός η βάση είχε κάλυψη που αποτελούνταν από τμήμα της βάσης άλλου αμφορέα και ένας ήταν εγκιβωτισμένος σε κατασκευή από αργούς λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Οι υπόλοιποι ήταν σκεπασμένοι με χώμα. Τέλος, τμήμα της κοιλιάς ενός αμφορέα είχε αποκοπεί με πριονωτό εργαλείο, ίχνη του οποίου διακρίνονται στο εσωτερικό, ώστε να γίνει δυνατή η τοποθέτηση του νεκρού νηπίου (εικ. 6α).

Οι αμφορείς δεν είχαν κατασκευαστεί για ταφική χρήση αλλά μετά την ολοκλήρωση του αρχικού προορισμού τους, που ήταν η μεταφορά λαδιού, κρασιού ή άλλων αγαθών, επαναχρησιμοποιήθηκαν για ταφές βρεφών.

Απλές ταφές

Δύο απλές ταφές (ΤΦ1 και ΤΦ6) βρέθηκαν στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ησαΐα Αγγελή. Και στις δύο περιπτώσεις οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί επάνω στις καλυπτήριες πλάκες κιβωτιόσχημου τάφου¹⁴ και είχαν σκεπαστεί με χώμα.

Οστεοφυλάκιο

Ένα οστεοφυλάκιο εσωτερικών διαστάσεων 0,60 × 0,20 μ. και βάθους 0,74 μ. αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Ησαΐα Αγγελή. Βρέθηκε σε ταφικό περίβολο, ο οποίος δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλες του τις διαστάσεις. Τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από πωρολιθικούς ογκόλιθους. Την κάλυψή του αποτελούσε ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα διαστάσεων 0,70 × 0,26 μ.

Ανακομιδές εκτός τάφων

Δύο ανακομιδές οστών εκτός τάφων εντοπίστηκαν στο οικόπεδο Βογανάτση και μία στο οικόπεδο Βόντα Χρήστου.

¹¹ Peacock – Williams 1986, 105-106.

¹² Peacock – Williams 1986, 177-179.

¹³ Peacock – Williams 1986, 185-187.

¹⁴ Βλ. Τάφοι 4 και 7 από ανασκαφή οικοπέδου ιδιοκτησίας Ησαΐα Αγγελή.

Παρατηρήσεις σχετικά με τις ταφές και τα έθιμα ταφής

Το έθιμο της καύσης δεν αντιπροσωπεύεται με κανένα παράδειγμα στη νεκρόπολη της Ερμιόνης. Δεν υπάρχει ενιαίος προσανατολισμός των νεκρών στους κιβωτιόσχημους τάφους. Οι τριάντα πέντε από τους τριάντα εννέα βρέθηκαν χωρίς κάλυψη ή με κατεστραμμένο κάποιο τμήμα της. Σε δεκατρείς περιπτώσεις εντοπίστηκαν ενταφιασμοί μαζί με ανακομιδές. Μάλλον πρόκειται για σύγχρονες ταφές, με δεσμούς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας. Στους περισσότερους από τους επτά τάφους που περιείχαν έναν νεκρό τα οστά του σκελετού βρέθηκαν αναμοχλευμένα, ενώ σε έναν τάφο ο νεκρός ήταν σε ύπτια συνεσταλμένη θέση. Σε ένδεκα τάφους δεν βρέθηκαν οστά. Δεν έχουμε στοιχεία για την ηλικία, τις αιτίες θανάτου και το φύλο των ενταφιασθέντων, αλλά τα ως τώρα δεδομένα φανερώνουν ότι δεν έχουμε ενταφιασμό ανηλίκου ή νηπίου σε κιβωτιόσχημο τάφο.

Οι δεκαεπτά εγχυτρισμοί, οι δύο απλές ταφές και ο καλυβίτης κεραμοσκεπής περιείχαν από έναν ενταφιασμό. Από τους ταφικούς αμφορείς, οκτώ είχαν προσανατολισμό Β-Ν, πέντε Α-Δ και δύο ΝΔ-ΒΑ. Ο καλυβίτης κεραμοσκεπής περιείχε ανήλικο, του οποίου ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια εκτεταμένη θέση, με το κεφάλι στραμμένο στα Ν.

Όσον αφορά στη διάταξη των κιβωτιόσχημων τάφων, παρατηρούμε ότι είτε είναι οργανωμένοι σε συστάδες, επαπτόμενοι ο ένας με τον άλλο, άλλοι παράλληλα και άλλοι κάθετα, είτε βρίσκονται στο εσωτερικό ταφικών περιβόλων. Έως τώρα, δεν έχει βρεθεί τάφος που να βρίσκεται ανεξάρτητος στον χώρο, χωρίς να εφάπτεται δηλαδή σε άλλον τάφο ή στον τοίχο κάποιου περιβόλου. Η οργάνωση των τάφων σε συστάδες και περιβόλους πιθανότατα φανερώνει τις συγγενικές σχέσεις μεταξύ των νεκρών ή ίδιες κοινωνικές ομάδες.

Αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των δεκαεπτά ταφών νηπίων σε αμφορείς, που εντοπίστηκαν στο σύνολό τους στο οικοπέδο Βογανάτση και δηλώνει το μεγάλο ποσοστό παιδικής θνησιμότητας στη ρωμαϊκή περίοδο. Ένδεκα αμφορείς εντοπίστηκαν δίπλα στα πλευρικά τοιχώματα παρακείμενων κιβωτιόσχημων τάφων, πράγμα που πιθανότατα φανερώνει συγγενικές σχέσεις ανάμεσα στα νήπια και τους νεκρούς των τάφων, ενώ τέσσερις εντοπίστηκαν κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης των τοιχωμάτων κιβωτιόσχημων τάφων και προηγούνται της κατασκευής τους.

Στον ενταφιασμό σε κιβωτιόσχημο τάφο, ο νεκρός τοποθετούνταν στο δάπεδο του τάφου μαζί με τα κτερίσματά του και ο τάφος σφραγιζόταν με την τοποθέτηση ασβεστολιθικών ή πυρολιθικών πλακών. Σε εννέα τάφους βρέθηκε κτιστό, επικλινές προσκέφαλο. Ασαφή είναι τα στοιχεία για την ύπαρξη φερέτρων ή τη χρήση ξύλινων φορείων για την εναπόθεση των νεκρών. Μολονότι σε μια περίπτωση βρέθηκαν δεκαέξι σιδερένια καρφιά στο εσωτερικό κιβωτιόσχημου τάφου, αυτό δεν τεκμηριώνει πλήρως τη χρήση τέτοιων κατασκευών.

Κτερίσματα

Από τους πενήντα εννέα συνολικά τάφους που ερευνήθηκαν, μόνον οι είκοσι εννέα περιείχαν κτερίσματα. Τα κτερίσματα αυτά είναι κυρίως γυάλινα αγγεία και κοσμήματα, με λιγοστά παραδείγματα πήλινων αγγείων, εργαλείων και νομισμάτων. Το είδος των κτερισμάτων πιθανότατα υποδεικνύει κάποιες διαφοροποιήσεις όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση των ενταφιασθέντων σε ανώτερες και μεσαίες ή χαμηλές τάξεις.

Ανάμεσα στα κτερίσματα νεκρών που πιθανότατα προέρχονταν από μεσαίες ή χαμηλές τάξεις ξεχωριστή θέση κατέχουν τα γυάλινα αγγεία με αποκλειστικά ταφική χρήση, λόγω των εύθραυστων τοιχωμάτων τους. Η επανάσταση που έφερε η νέα τεχνική του φουσητού γυαλιού προς το τέλος του 1ου αι. π.Χ. εξαπλώθηκε πολύ γρήγορα σε όλα τα κέντρα παραγωγής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και κατέστησε έτσι την παραγωγή πιο φθηνή και προσιτή σε όλους¹⁵. Στον κιβωτιόσχημο ΤΦ6 του οικοπέδου Γεωργίου Βόντα, βρέθηκε ακέραιο γυάλινο

¹⁵ Μάλαμα – Νταράκης 2008, 419.

μυροδοχείο που χρονολογείται από τα μέσα του 1ου έως τον 3ο αι. μ.Χ.¹⁶. Από την έρευνα του ΤΦ5, στο οικόπεδο Ειρήνης Βογανάτση, ήρθε στο φως γυάλινο φλασκί με πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα και σωληνοειδή λαιμό που διευρύνεται προς το χείλος. Αυτό το σχήμα θυμίζει συρο-παλαιστινιακούς και κυπριακούς τύπους που χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 5ο αι. μ.Χ.¹⁷. Επίσης, στο ίδιο οικόπεδο, στον κιβωτιόσχημο ΤΦ9, βρέθηκε γυάλινη φιάλη με κωνικό σώμα, ένα σχήμα αρκετά σπάνιο που πιθανότατα χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.

Πήλινα αντικείμενα καθημερινής χρήσης αποτελούν δηλωτικά κτερίσματα των ιδίων κοινωνικών τάξεων. Συγκεκριμένα, στον απλό ΤΦ6 του οικοπέδου Ησαΐα Αγγελή βρέθηκε ένα πήλινο κοιλόκυρτο μελαμβαφές φλασκί, τριγωνικού σχήματος¹⁸, με ενσφράγιστη επιγραφή στην πίσω όψη, από την οποία διακρίνονται τα πρώτα έξι γράμματα ΔΕΞΙΑΔ[, πιθανή αναφορά στο όνομα του κατασκευαστή ή του ιδιοκτήτη (εικ. 6β). Αυτού του τύπου τα αγγεία είναι σχετικά σπάνια στον ελλαδικό χώρο, ενώ πολλά γνωστά παραδείγματα προέρχονται από τις ανατολικές περιοχές της Μεσογείου¹⁹. Ο τύπος χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Επιπρόσθετα, στο οικόπεδο Γεωργίου Βόντα, στον κιβωτιόσχημο ΤΦ1 βρέθηκε τμήμα δίσκου πήλινου λύχνου με παράσταση ερωτικής σκηνής²⁰. Στη βάση φέρει την επιγραφή του τεχνίτη ΠΙΡΕ[ΘΟΥ]. Χρονολογείται από τα μέσα του 3ου έως τον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ. Τέλος, μόνωτο κύπελλο με σφαιρικό σώμα, κάθετη ταινιωτή λαβή και γραπτή διακόσμηση πλέγματος στον ώμο ήρθε στο φως κατά την έρευνα του κιβωτιόσχημου ΤΦ14. Το πρότυπο αυτού του τύπου αγγείων έχει θεωρηθεί ιταλικής προέλευσης, με μεγάλη διάδοση σε πολλές περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τα μέσα του 1ου έως τον 3ο αι. μ.Χ.²¹.

Άλλα κτερίσματα φανερώνουν την ευμάρεια ή το υψηλό κοινωνικό *status* των νεκρών, τους οποίους συνόδευαν. Από τον κιβωτιόσχημο ΤΦ1 του οικοπέδου Χρήστου Βόντα προέρχονται περιδέραιο με γυάλινες και χάλκινες χάνδρες, οι περισσότερες αμφικωνικού σχήματος, και δύο χάλκινα νομίσματα, ένα του Λικινίου Α' ²² (313-317 μ.Χ.) [εμπρ.: *IMPLICINIUSPFAVF*, οπισθ.: *SOLI INVICTO COMITI* (= στον ανίκητο Θεό Ήλιο), νομισματοκοπείο Ρώμης] και ένα του Κωνσταντίνου Α' ²³ (313-317 μ.Χ.) [εμπρ.: *IMP CONSTANTINUS*, οπισθ.: *IOVI CONSRVATORI AVGG NN* (= προς τον Δία, προστάτη των αυτοκρατόρων μου), νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης]. Επίσης, στον ίδιο τάφο βρέθηκε ασημένιο δακτυλίδι με συμφυή ακόσμητη σφενδόνη ελλειψοειδούς σχήματος. Από τον ΤΦ7 του οικοπέδου Ησαΐα Αγγελή περισυλλέχθηκαν ένα σιδερένιο ψαλίδι, μια σιδερένια στλεγγίδα²⁴, ο δίσκος χάλκινου καθρέπτη χωρίς λαβή, καθώς και δύο χάλκινα ελάσματα, πιθανόν εξαρτήματα ενδύματος.

Από την έρευνα στο οικόπεδο Βογανάτση, σε μια ανακομιδή εκτός τάφου βρέθηκε σιδερένια λαβή στλεγγίδας²⁵ της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου, με κοίλο στέλεχος το οποίο περιείχε ξύλινο ή άλλου είδους υλικό, το οποίο δε σώζεται. Ο κιβωτιόσχημος ΤΦ16 περιείχε μια οστέινη περόνη με ένθετη κεφαλή σε σχήμα άνθους παπαρούνας των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων²⁶, ένα ασημένιο δακτυλίδι με κρικόσχημη στεφάνη και άκρα που απολήγουν σε σχηματοποιημένες κεφαλές φιδιών, καθώς και ένα δεύτερο ασημένιο δακτυλίδι με ταινιωτή στεφάνη και συμφυή ωοειδή σφενδόνη με εγχάρκτη επιγραφή ΣΤΕΦΑΝΟΥ. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε, εξάλλου, ζεύγος χρυσών ενωτίων με στέλεχος από χρυσό σύρμα και κεντρικό στοιχείο αποτελούμενο από εξάπλευρα ελάσματα σε σχήμα ρόδακα με ένθετο λίθο στο κέντρο (εικ. 6γ).

¹⁶ Hayes 1975, 69 αριθ. 218 πίν. 16.

¹⁷ Hayes 1975, 79 αριθ. 290 πίν. 20, 131 αριθ. 541 πίν. 33.

¹⁸ Rotroff 1997, 183-187, 358 αριθ. 1208 (για σχήμα), 1201 (για προφίλ σώματος) πίν. 88-89.

¹⁹ Καλτσάς 1983, 72-73. Miller 1974, 203, 231. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1991, 54.

²⁰ Perlzweig 1961, 122 αριθ. 814 πίν. 18. Πετρόπουλος 1999, 163 αριθ. B113 πίν. 29, 58.

²¹ Μάλαμα - Νταράκης 2008, 218, 403 αριθ. MA 6773.

²² Thompson 1954, 34 αριθ. 784 (για οπισθότυπο). Sutherland - Carson 1966, πίν. 7 αριθ. 22.

²³ Thompson 1954 36, αριθ. 834 (για οπισθότυπο). Sutherland - Carson 1966, πίν. 15 αριθ. 4.

²⁴ Pemberton 1985, 304 αριθ. 3 πίν. 82 αριθ. 64.

²⁵ Brock - Mackworth Young 1949, 86 πίν. 27, 1,5 (22).

²⁶ Davidson 1952, 279 πίν. 118 αριθ. 2295, 2296.

Τέλος, στο εσωτερικό ταφικού αμφορέα (ΤΦ42) από το οικόπεδο Βογανάτση, βρέθηκε ασημένιο ορθογώνιο περίαπτο με παράσταση δύο όρθιων αντικριστών ανδρικών μορφών (εικ. 6δ). Η αριστερή μορφή έχει σηκωμένο το αριστερό χέρι σε στάση χαιρετισμού, ενώ η δεξιά μορφή έχει και τα δυο χέρια λυγισμένα στη μέση. Το περίαπτο χρονολογείται από τον ύστερο 1ο έως τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., με βάση τον τύπο του αμφορέα μέσα στον οποίο βρέθηκε.

Η χρήση εισαγόμενων εμπορικών αμφορέων για τον ενταφιασμό βρεφών αποτελεί ίσως δείγμα πλούτου της οικογένειας του νεκρού. Τέλος, βασιζόμενοι στις εργατώρες που απαιτούνταν για την κατασκευή ενός κιβωτιόσχημου τάφου, συμπεραίνουμε πως οι συγγενείς των νεκρών που χρηματοδότησαν την κατασκευή αυτών των τάφων ήταν ευκατάστατοι. Καθώς όμως οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες τους, δεν μπορούμε να ταυτίσουμε χρονικά τις ταφές με την κατασκευή των τάφων.

Οι πενήντα εννέα τάφοι που ερευνήθηκαν μαρτυρούν τη μακρά χρήση του αρχαίου νεκροταφείου της Ερμιόνης, που χρονολογείται από τα πρώιμα ελληνιστικά έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, το τμήμα του νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε δυτικότερα από τα υπόλοιπα τρία, στο οικόπεδο Ησαΐα Αγγελή, χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, ενώ τα υπόλοιπα τρία τμήματα στη ρωμαϊκή περίοδο. Την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο η επεκτεινόμενη διαμέσου των αιώνων νεκρόπολη έφτασε να συνορεύει με τα δυτικότερα όρια του τείχους της Ερμιόνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

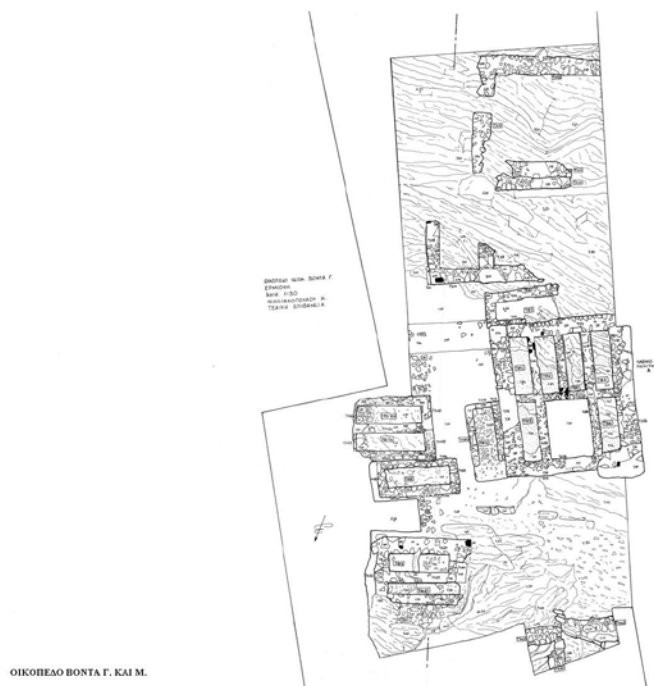
- Brock – Mackworth Young 1949: J. K. Brock – G. Mackworth Young, *Excavations in Siphnos*, BSA 44, 1949, 1-92.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Hayes 1975: J. W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto 1975.
- Καλτσάς 1983: Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983, Μελέτες, 1-77.
- Μάλαμα – Νταράκης 2008: Κ. Π. Μάλαμα – Κ. Νταράκης, *Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων στα Νέα Κερδύλλια Σερρών*, ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 7, Θεσσαλονίκη 2008.
- Miller 1974: S. Miller, Menon's Cistern, *Hesperia* 43.2, 1974, 194-245.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1991: Ε. Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ελληνιστική κεραμική της Αιτωλικής Καλλιπόλεως, στο: *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Παπαδημητρίου 1994: Α. Παπαδημητρίου, Ερμιόνη, Θέση Άγιος Ανδρέας (ανασκαφή Γυμνασίου-Λυκείου), *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά, 147-148.
- Peacock – Williams 1986: D. P. S. Peacock – D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy*, London – New York 1986.
- Pemberton 1985: E. G. Pemberton, Ten Hellenistic graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54:3, 1985, 271-307.
- Perlzweig, 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Rotroff 1997: S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Princeton 1997.
- Σπαθάρη – Παπαδημητρίου 1991: Ε. Σπαθάρη – Α. Παπαδημητρίου, Ερμιόνη, Θέση Άγιος Ανδρέας (ανασκαφή Γυμνασίου-Λυκείου), *ΑΔ* 46, 1991, Χρονικά, 104-105.
- Sutherland – Carson 1966: C. H. V. Sutherland – R. A. G. Carson, *Roman Imperial Coinage*, vol. 7, Oxford 1966.
- Thompson 1954: M. Thompson, *Coins from the Roman through the Venetian Period*, Agora II, Princeton 1954.
- Φιλαδελφεύς 1909: Α. Φιλαδελφεύς, Αι εν Ερμιονίδι ανασκαφαί, *ΠΑΕ* 1909, 172-183.



Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της Ερμiónης με τις θέσεις των οικοπέδων που ερευνήθηκαν (αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ, επεξεργασία Ι. Καρατζίκος).



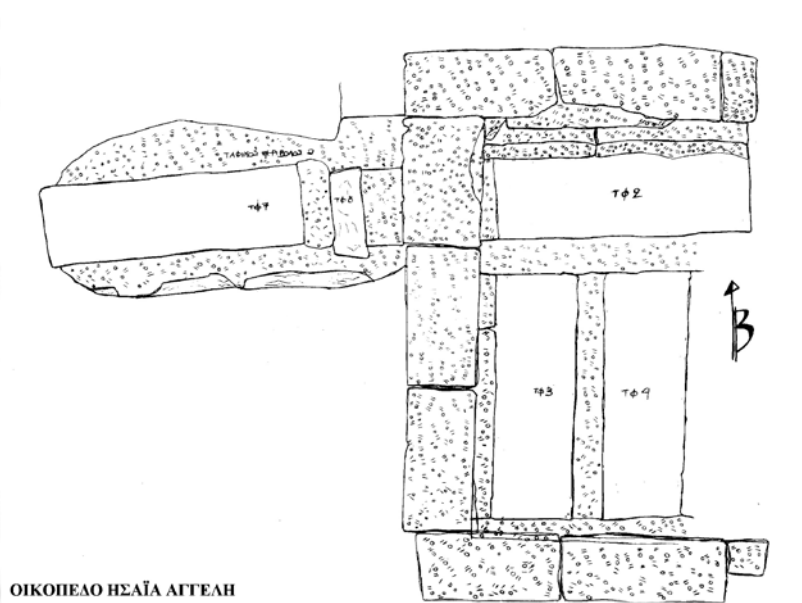
Εικ. 2. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του νεκροταφείου στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Ε. Βογανάτση στην Ερμiónη με επισήμανση των θέσεων των ταφικών αμφορέων (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ., σχεδ. Β. Σταυροπούλου).



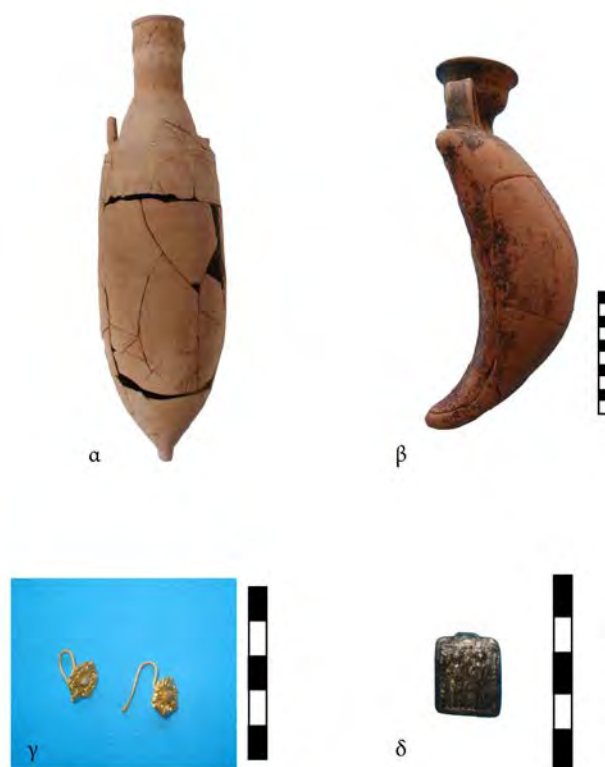
Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του νεκροταφείου στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. και Μ. Βόντα στην Ερμιόνη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ., σχεδ. Κ. Νικολακοπούλου).



Εικ. 4. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του νεκροταφείου στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Βόντα στην Ερμιόνη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ., σχεδ. Π. Σαράντου).



Εικ. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του νεκροταφείου που βρέθηκε στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Η. Αγγελή στην Ερμιόνη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΓ., σχεδ. Ε. Μποζιονέλου).



Εικ. 6. α) Ταφικός αμφορέας (Τάφος 42) από το οικοπέδο ιδιοκτησίας Ε. Βογανάτση, β) Κοιλόκυρτο, τριγωνικό, μελαμβαφές φλασκι από τον απλό Τάφο 6 του οικοπέδου ιδιοκτησίας Η. Αγγελή, γ) Ζεύγος χρυσών ενωτίων από τον κιβωτιόσχημο Τάφο 16 του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ε. Βογανάτση, δ) Ασημένιο, ορθογώνιο περιάπτο από το εσωτερικό ταφικού αμφορέα (Τάφος 42) του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ε. Βογανάτση (φωτ. Ι. Καρατζίκος).

Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή

Λόγω της περίτεχνης μορφολογικής της διακόσμησης η θόλος του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, γνωστή ως Θυμέλη του Πολυκλείτου, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο σημαντικά μνημεία της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής. Η οικοδόμησή της άρχισε μετά από την ολοκλήρωση του ναού του Ασκληπιού (περί το 365 π.Χ.) και, πιθανότατα με διακοπές, φαίνεται ότι διήρκεσε τουλάχιστον 30 ή 35 έτη. Συνεπώς η Θυμέλη τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ της Προναίας Αθηνάς των Δελφών και του Φιλιπείου της Ολυμπίας. Η διάμετρος της Θυμέλης, σχεδόν 21 μ., είναι η μεγαλύτερη από τις τρεις αυτές πιο γνωστές περίπτερες θόλους της αρχαιότητας.

Η διάρθρωση του μνημείου είναι τριμερής. Στο εσωτερικό διαμορφώνεται μια ελεύθερη μαρμάρινη κιονοστοιχία από 14 κίονες κορινθιακού ρυθμού, στο μέσον ένας πώρινος σηκός και στον εξώτερο ομόκεντρο δακτύλιο ένα περιφερές πώρινο δωρικό πτερό αποτελούμενο από 26 κίονες. Εν υπογείω, περικλείεται η πρωτότυπη κατασκευή του «λαβυρίνθου», στην οροφή του οποίου εδράζεται το περίφημο μαρμάρινο μαυρόασπρο δάπεδο.

Κύριος στόχος των πρώτων επεμβάσεων για την αποκατάσταση της κρηπίδας του μνημείου, που άρχισαν το 1994 από την Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου, ήταν η διάσωση της αρχαίας πώρινης θεμελίωσης του μνημείου, η οποία μετά τις παλαιές ανασκαφές του 1884-1885, παρέμενε εκτεθειμένη και αποσαθρώνονταν από συνεχείς παγετούς. Έτσι, στις υπέργειες στρώσεις της κρηπίδας εντάχθηκαν πολυάριθμα διάσπαρτα αρχαία μέλη, κυρίως από το δάπεδο του δωρικού πτερού και τους κρατευτές του, ενώ συγχρόνως δημιουργήθηκε η υποδομή για την μελλοντική, μερική αποκατάσταση των δύο κιονοστοιχιών (εικ. 1).

Το υλικό κατασκευής των δωρικών σπονδύλων είναι ο πορώδης ωλιθικός ασβεστόλιθος Κεγχρεών. Η επί αιώνες έκθεση του υλικού αυτού σε διαβρωτικές περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως ο παγετός και η μηχανική δράση του νερού της βροχής, έχει οδηγήσει σε απώλεια μάζας, ιδίως από τις επιφανειακές στρώσεις που φέρουν και τις λεπτομέρειες της λάξευσης. Κατά συνέπεια, οι σωζόμενοι δωρικοί σπόνδυλοι έχουν εν γένει αποκρουσμένες τις οξείες αιχμές απόληξης των 20 ραβδώσεων τους. Το μεγαλύτερο μέρος των σπονδύλων φαίνεται πως ασβεστοποιήθηκε σε ασβεστοκάμινο του 18ου αιώνα, η οποία, όπως διαπιστώθηκε κατά τις πρόσφατες ανασκαφές, είχε ιδρυθεί σχεδόν επάνω στην αναβάθρα του μνημείου. Για την αρχική μορφή και τις διαστάσεις των δωρικών σπονδύλων συμπεράσματα θα πρέπει εντέλει να εξαχθούν από περιορισμένο δείγμα 16 λίθων, εκ των οποίων 10 διατηρούνται σχεδόν πλήρεις σε καλή ή μέτρια κατάσταση, ενώ οι υπόλοιποι είναι θραύσματα μεγάλου μεγέθους. Τέλος, πέραν ενός αρκετά μεγάλου θραύσματος κionoκράνου που σώζει μόνον ένα μικρό τμήμα τριών ραβδώσεων, από τα 26 δωρικά κionoκράνα της θόλου έχουν εντοπιστεί ελάχιστα μικρού μεγέθους αποτμήματα εχίνων και αβάκων.

Λόγω της μεγάλης φθοράς των αιχμών, οι πρόσφατες μετρήσεις έγιναν στο μέσον της αύλακος των ραβδώσεων. Οι σπόνδυλοι μετρήθηκαν στις αντιδιαμετρικά σωζόμενες ραβδώσεις και σε δύο τουλάχιστον στάθμες, μία κοντά στην κάτω έδρα τους και μία κοντά στην άνω. Για τις ανάγκες της ορθής αποτύπωσης αλλά και του σχεδιασμού της αποκατάστασης, κρίθηκε απαραίτητο να γίνει διασταύρωση των επί μέρους μετρήσεων κάθε μέλους (διάμετρος ή ακτίνα, αιχμή ράβδωσης και αύλακα). Χρησιμοποιήθηκε λοιπόν ένα γεωμετρικό πρότυπο υπολογισμού του ακριβούς σχήματος κάθε σπονδύλου με βάση τα

μεγέθη προσδιορισμού της ράβδωσης, δηλαδή το εύρος και το βάθος της αύλακος, καθώς και το εύρος της αιχμής, έτσι όπως αυτά προέκυψαν από τις μετρήσεις.

Οι σχέσεις αυτές ανιχνεύτηκαν βάσει ειδικού προγράμματος με χρήση Excell, έτσι ώστε να επιτρέπουν τη διενέργεια πλήθους ελέγχων, χωρίς να είναι απαραίτητο να καταφεύγει κανείς στη χρονοβόρα γραφική διαδικασία της σχεδίασης. Η μέθοδος αυτή αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη και στις περιπτώσεις όπου η εκτεταμένη φθορά δεν επέτρεπε την άμεση μέτρηση της διαμέτρου, η οποία ωστόσο μπορεί να εκτιμηθεί από τα μεγέθη προσδιορισμού της ράβδωσης. Τούτο εφαρμόστηκε τόσο στην περίπτωση του κιονόκρανου, του οποίου η εκτεταμένη θραύση δεν αφήνει περιθώρια μέτρησης διαμέτρου, όσο και στην περίπτωση θραυσμάτων ελλειπόντων σπονδύλων. Η διαδικασία αυτή απέδωσε πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες σε σχέση με την πλήρη μορφή του αποκατεστημένου κίονα.

Με βάση τις άμεσες μετρήσεις, οι σωζόμενοι σπόνδυλοι κατατάσσονται σε έξι διαδοχικές διαμέτρους. Ακολουθεί ασυνέχεια ενός κενού με εύκολα υπολογιζόμενη διάμετρο και έπεται ο 8ος σπόνδυλος. Οι σωζόμενοι σπόνδυλοι δίνουν μία πολύ ικανοποιητική εικόνα της εξέλιξης της έντασης μέχρι την άνω έδρα του 8ου σπονδύλου. Επίσης η δυνατότητα εκτίμησης της διαμέτρου του τελευταίου σπονδύλου, επί τη βάσει των υπολογισμών του δωρικού κιονοκράνου, παρέχει το απαιτούμενο στοιχείο για την εκτίμηση της μείωσης. Τα στοιχεία αυτά όμως δεν επαρκούν για τον ακριβή ορισμό του συνολικού ύψους του κίονα. Τα πιθανά ενδεχόμενα ήταν δύο: στο πρώτο, το συνολικό ύψος έπρεπε να εξαχθεί από την άθροιση των επί μέρους υψών 11 σπονδύλων, ενώ στο δεύτερο, το ύψος του κίονα θα προέκυπτε ως άθροισμα των υψών 12 σπονδύλων.

Με γνωστές την άνω και κάτω διάμετρο του κίονα και με δεδομένες τιμές ύψους περί τα 59 εκ., μπορεί κανείς να χαράξει την εκ της μείωσης προκύπτουσα ευθεία γραμμή, τόσο στην περίπτωση των 11 όσο και στην περίπτωση των 12 σπονδύλων. Οι μέχρι τον 8ο σπόνδυλο τιμές έντασης οδηγούν στη χάραξη καμπύλης που προεξέχει της ευθείας μείωσης και των δύο αυτών εκδοχών. Έτσι δεν προκύπτουν προφανείς ενδείξεις υπέρ της μίας ή της άλλης πιθανότητας (εικ. 2.1, 2.2).

Έπρεπε λοιπόν να αναζητηθεί λύση μετά από προσπάθειες εντοπισμού θραυσμάτων από τους υψηλότερους σπόνδουλους. Τα θραύσματα αυτά επιδιώχθηκε να έχουν τουλάχιστον μία πλήρη ράβδωση, καθώς και μία τουλάχιστον έδρα (άνω ή κάτω), ώστε να δίνουν την δυνατότητα ένταξης τους στο ανάλογο ύψος. Με την διερεύνηση των θραυσμάτων εντοπίστηκαν δύο θραύσματα που πληρούσαν τα προαναφερθέντα κριτήρια, τα οποία εντασσόμενα στο διάγραμμα μείωσης-έντασης επιτρέπουν τον προσδιορισμό του αριθμού των σπονδύλων που αποτελούν τον δωρικό κίονα και οδηγούν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα σχετικά με το συνολικό του ύψος.

Στην περίπτωση κατά την οποία ο αριθμός των σπονδύλων είναι 11, ο σπόνδυλος που εντοπίστηκε ως 9ος εντάσσεται ομαλά στα εξωτερικά όρια που επιβάλλονται από την εκ της μείωσης προκύπτουσα ευθύγραμμη κλίση, προεξέχοντας ελαφρότατα από αυτήν. Εξελίσσεται συνεπώς ομαλότατα και η καμπύλη της έντασης.

Το δεύτερο θραύσμα που εντοπίστηκε ανήκει σε 10ο σπόνδυλο, δεδομένου ότι δίνει διάμετρο άνω έδρας αρκετά μεγαλύτερη από τη διάμετρο του κιονοκράνου. Συνεπώς, σε διάταξη 11 σπονδύλων δεν μπορεί να είναι ο 11ος σπόνδυλος. Η εκδοχή των 11 σπονδύλων ενισχύεται από τον εντοπισμό του συγκεκριμένου θραύσματος το οποίο προέρχεται από σπόνδυλο ο οποίος, χωρίς να είναι ο τελευταίος στη σειρά, δίνει ένταση που εντάσσεται ομαλότατα στα όρια που επιβάλλονται από την εκ της μείωσης προκύπτουσα ευθύγραμμη κλίση, προεξέχοντας ελαφρότατα από αυτήν.

Εάν οι σπόνδυλοι είναι 12, τότε η ευθεία που προκύπτει από τη μείωση αποκλείει την ένταξη του σπονδύλου που προέκυψε ως 9ος, διότι τον τέμνει περίπου στο μέσον του ύψους του. Επομένως, δε δίνεται καμία δυνατότητα ανάπτυξης ούτε καν της μείωσης πόσο μάλλον της έντασης. Το αυτό ισχύει πολύ περισσότερο στη διάταξη των 12 σπονδύλων για τον μικρότερης διαμέτρου υπολογιζόμενο 10ο σπόνδυλο.

Η ιδιαίτερη σημασία αυτών των αριθμητικών αποτελεσμάτων είναι ότι η καμπύλη της έντασης εισέχει αντί να εξέχει της εκ της μείωσης προκύπτουσας ευθείας. Συνεπώς, εάν κανείς αποδεχθεί τις εν λόγω ταυτίσεις, θα πρέπει αναγκαστικά να αποκλείσει το ενδεχόμενο των 12 σπονδύλων για την εκτίμηση του πλήρους ύψους του κίονα (εικ. 3.1, 3.2).

Βάσει των προαναφερθέντων, η μελέτη εγκρίθηκε από το Κ.Α.Σ. και οι επεμβάσεις ξεκίνησαν το 2006. Η πρόταση προέβλεπε την αποκατάσταση 7 εκ των 26 δωρικών κίωνων, ένθεν και ένθεν του θυρώματος. Τέσσερις κίονες υψώνονται στο ΒΑ τμήμα και τρεις τοποθετούνται σε φθίνουσα διάταξη στο ΝΑ. Δεδομένης της κατάστασης διατήρησης του αρχαίου δομικού υλικού μόνον δύο κίονες του ΒΑ τμήματος μπορούσαν να φθάσουν στο πλήρες ύψος τους. Για τους υπόλοιπους προτάθηκε να παραμείνουν χαμηλά, έως τον 4ο ή 5ο σπόνδυλο, ενώ κάποιοι, αποτελούμενοι από δύο ή τρεις σπονδύλους, οριοθετούν προς νότο την περιφέρεια του δωρικού πτερού (εικ. 4).

Οι περισσότεροι νέοι δωρικοί σπόνδυλοι κατασκευάστηκαν στον παντογράφο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, ενώ ελάχιστοι από αυτούς ανατέθηκαν σε εξωτερικό συνεργάτη και διαμορφώθηκαν σε μηχανή CNC. Ο λίθος που επελέγη για τις επεμβάσεις προέρχεται από τη Ζάκυνθο, είναι πέτρωμα ωλιθικό και προσομοιάζει τα φυσικά και μηχανικά χαρακτηριστικά του πορώδους ασβεστόλιθου Κεγχρεών.

Η συμπλήρωση των ελλειπόντων τμημάτων των αρχαίων σπονδύλων για την αποκατάσταση της αρχικής γεωμετρίας τους έγινε με φυσικό λίθο ή με κονίαμα τύπου τεχνητού λίθου. Η επιλογή μεταξύ αυτών των δύο εναλλακτικών μεθόδων επέμβασης εξαρτιόταν από την εξής γενική αρχή: σε όλες τις περιπτώσεις, όπου ο όγκος και το σχήμα του αποκαθιστώμενου τμήματος το επέτρεπαν, το συμπλήρωμα κατασκευαζόταν από φυσικό λίθο. Μόνο εκεί όπου το πάχος του συμπληρούμενου τμήματος ήταν μικρό ή εμφανίζονταν ιδιαιτερότητες στην αρχαία επιφάνεια υποδοχής του επιλεγόταν η χρήση κονιάματος, δεδομένου μάλιστα ότι η κατασκευή εκμαγείου ήταν εξαιρετικά δυσχερής.

Η στερεότητα των επεμβάσεων συμπλήρωσης διασφαλίστηκε με τη χρήση καρφίδων από τιτάνιο. Τούτο είναι απαραίτητο για την αποφυγή διολισθήσεων λόγω απώλειας της συνάφειας στη διεπιφάνεια αρχαίου και νέου υλικού. Οι επεμβάσεις αυτές σχεδιάστηκαν ξεχωριστά για κάθε συμπληρούμενο μέλος, ανάλογα με την κλίση της διεπιφάνειας, τον όγκο του αποκαθιστώμενου τμήματος και το είδος του υλικού με το οποίο έγινε η αποκατάσταση (φυσικός ή τεχνητός λίθος).

Η υλοποίηση των επεμβάσεων με κονίαμα στο εργοτάξιο βασίζεται σε ένα σύστημα κανόνων που αποσκοπούν στη μεθόδευση των συνθηκών παραγωγής και εφαρμογής του κονιάματος και τη συστηματική συντήρησή του έως την ωρίμανση, όπως για παράδειγμα ο έλεγχος ποσότητας νερού στο μίγμα, η χρήση μπετονιέρας για τον τεχνητό λίθο, τα καλά κατασκευασμένα καλούπια με πρόβλεψη για επαρκή άπεργα, η συστηματική διαβροχή. Επίσης, μέσω της αναλυτικής καταγραφής των διαδικασιών (καταγραφή συνθέσεων με τυποποιημένο τρόπο, σύνταξη δελτίων και παρακολούθηση- καταγραφή της συμπεριφοράς των εφαρμογών σε βάθος χρόνου) δίνεται τη δυνατότητα αξιολόγησης της μετέπειτα συμπεριφοράς της κάθε εφαρμογής. Στις περιπτώσεις αρχαίων σπονδύλων, όπου η εκτεταμένη αποσάθρωση έχει οδηγήσει σε σημαντική απώλεια μάζας του αρχικού υλικού, το οποίο εμφανίζει πλέον «σπογγώδη» εικόνα και έντονες σπηλαιώσεις, χρησιμοποιήθηκαν υδραυλικά ενέματα. Όπως και στην κατασκευή των κονιαμάτων, το ένεμα περιείχε λευκό τσιμέντο Δανίας, λεπτά αλεσμένη ποζολάνη και υδραυλική άσβεστο. Οι έδρες των αρχαίων σπονδύλων επιπεδώθηκαν με λεπτόκοκκο κονίαμα, ενώ τόσο στους αρχαίους όσο και στους νέους σπόνδυλους έγιναν εργασίες λείανσης των εδράσεων, ώστε να αποκτήσουν την καλύτερη δυνατή μεταξύ τους συναρμογή (εικ. 5-6). Αφού δόθηκε στους λίθους του στυλοβάτη ρήση περί τα 3 χιλ., και μετά από πολλές εναλλακτικές δοκιμαστικές διατάξεις, οι κίονες τοποθετήθηκαν στο μνημείο (εικ. 7).

Οι επεμβάσεις αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη θόλο της Επιδαύρου πραγματοποιήθηκαν με προσοχή και επιμέλεια από τους μαρμαροτεχνίτες του έργου της Επιδαύρου Θ. Καλαντζή, Χ. Καλαϊτζίδη, Π. Βαμβακά, Α. Φουκαρά, Μ. Σχίζα και τους

ειδικευμένους εργατοτεχνίτες Κ. Μάρα, Τ. Θεοδοσίου, Γ. Πετρή, Τ. Αντωνόπουλο. Πολύτιμη ήταν επίσης η συμβολή του Εργαστηρίου Συντήρησης Επιδαύρου στις επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαίων σπονδύλων. Η χρηματοδότηση του αναστηλωτικού προγράμματος της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου προήλθε από πιστώσεις του Γ' Κ.Π.Σ. (ΥΠ.ΠΟ., Πρόγραμμα ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ) με φορέα διαχείρισης το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γ. Αναστασιάδου – Α. Παχύγιαννη, *Θόλος Επιδαύρου. Μελέτη Αποκατάστασης Δωρικής Κιονοστοιχίας*, Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε., Επίδαυρος 2005.
- Β. Ε. Ε. Σ. Κυριάκη – Ι. Σβώλος, *Το Πρότυπο του «Γυμνασίου» και η Θόλος στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου*, Αθήνα 1988.



Εικ. 1. Εργασίες αποκατάστασης στην κρηλίδα του μνημείου (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε., 2005).

ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ ΡΑΒΔΩΣΗΣ & ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΔΙΑΜΕΤΡΟΥ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ:

Δίνονται:

- Εύρος αύλακος x_1 ,
- Εύρος αιχμής x_2 ,
- Πλήθος ραβδώσεων (20)

→ ο περιγράφων εξωτερικά τις ραβδώσεις κύκλος είναι μονοσήμαντος και γεωμετρικά όσο και αλγεβρικά προσδιορίσιμος

Με επιπλέον δεδομένο:

- βάθος αύλακος β_1 ,

→ ο εγγεγραμμένος εσωτερικά των ραβδώσεων κύκλος είναι ομοίως προσδιορίσιμος

2.1

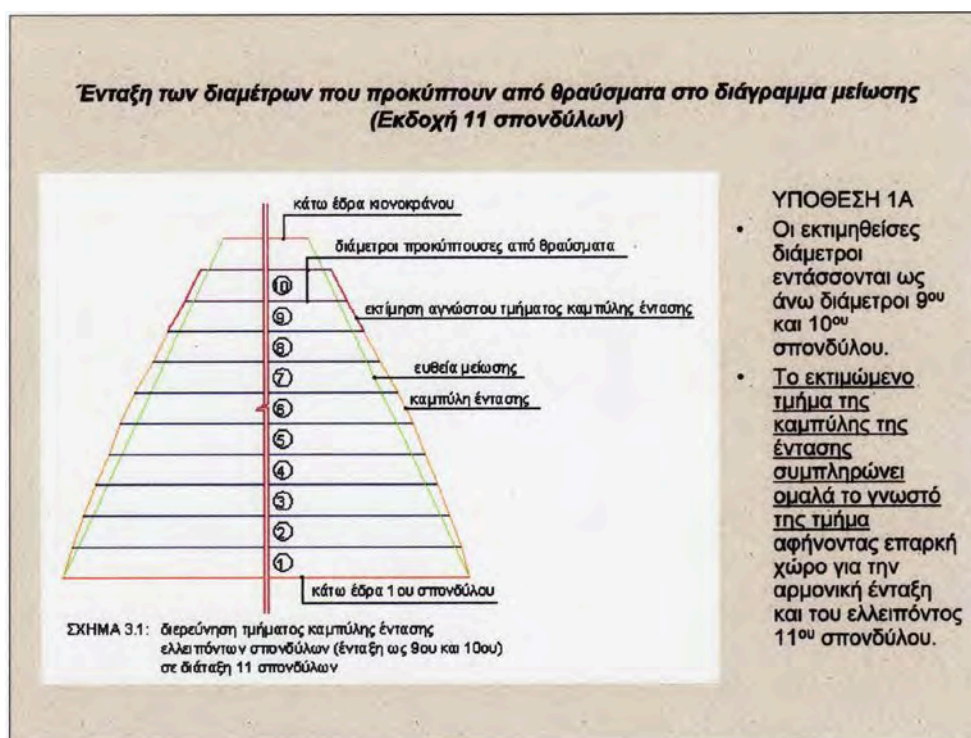
Ένταξη των μετρηθεισών διαμέτρων των σωζόμενων σπονδύλων (1^{ος} έως 6^{ος} και 8^{ος}) στο αρχικό διάγραμμα μείωσης και εξαγωγή καμπύλης έντασης (μέγιστο στον 6^ο σπόνδυλο) στην εκδοχή των 11 & των 12 σπονδύλων

ΣΧΗΜΑ 2.1: Εξαγωγή έντασης (εκδοχή 11 σπονδύλων)

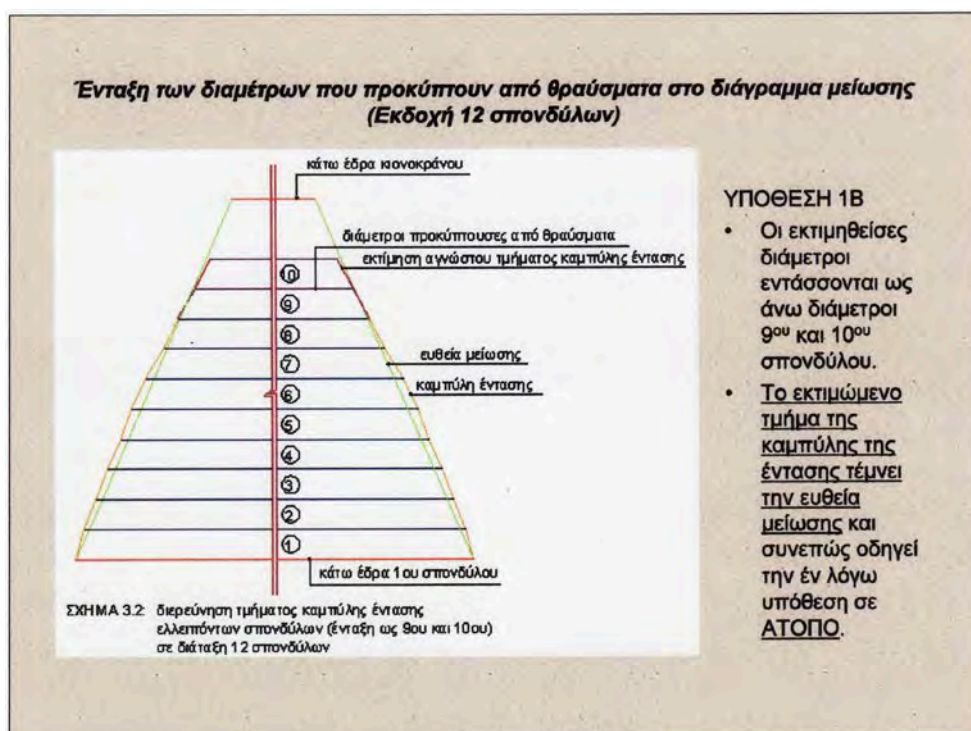
ΣΧΗΜΑ 2.2: Εξαγωγή έντασης (εκδοχή 12 σπονδύλων)

2.2

Εικ. 2. Γεωμετρία ράβδωσης (2.1) και διαγράμματα της καμπύλης έντασης ως τον 6ο αρχαίο δωρικό σπόνδυλο (2.2) (σύνταξη Α. Παχύγιαννη).

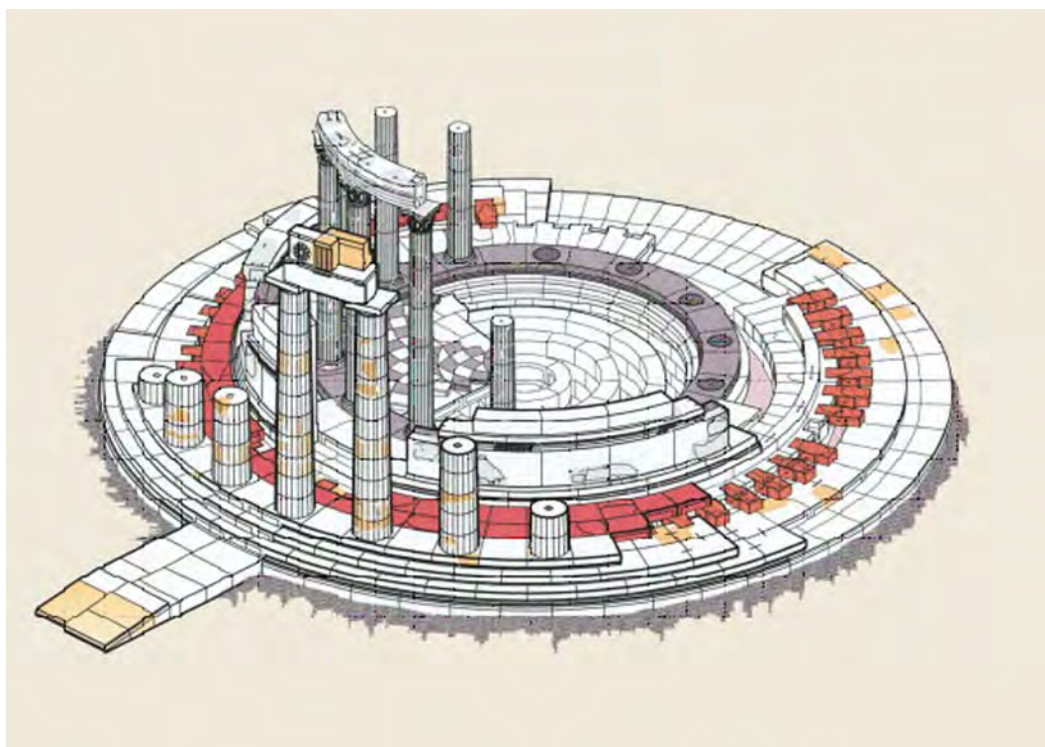


3.1



3.2

Εικ. 3. Διαγράμματα της καμπύλης έντασης του δομικού κίονα της Θόλου στην έκδοχή των 11 σπονδύλων (3.1) και στην έκδοχή των 12 σπονδύλων (3.2) (σύνταξη Α. Παχύγιαννη).



Εικ. 4. Βορειοανατολικό αξονομετρικό σχέδιο αποκατάστασης της Θόλου (σύνταξη Γ. Αναστασιάδου, Η/Υ σχεδ. Χρ. Καραγιανοπούλου).



Εικ. 5. Εφαρμογή κονιάματος από τον μαρμαροτεχνίτη Π. Βαμβακά και την τεχνικό συντήρησης Μ. Λίτσα (φωτ. Γ. Αναστασιάδου).



Εικ. 6. Δοκιμαστική τοποθέτηση του 8ου αρχαίου δωρικού σπόνδylου από τους μαρμαροτεχνίτες Θ. Καλαντζή, Χ. Καλαϊτζιδη και τους ειδικευμένους εργατοτεχνίτες Κ. Μάρα, Τ. Θεοδοσίου (φωτ. Γ. Αναστασιάδου).



Εικ. 7. Η Θόλος της Επιδαύρου μετά την ολοκλήρωση του αναστηλωτικού προγράμματος (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε., 2010).

Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου

Το κτίριο που ο ανασκαφέας του Παναγής Καββαδίας χαρακτήρισε με το γράμμα Ε (εικ. 1) βρίσκεται στο κέντρο του ιερού του Ασκληπιού και εξ αρχής θεωρήθηκε από τους πιο σημαντικούς χώρους λατρείας σε αυτό¹. Δυο παράγοντες όμως δυσχεραίνουν τον προσδιορισμό της λειτουργίας του. Ο πρώτος είναι η μακρά ιστορία του, κατά την οποία αναδιαμορφώθηκε πολλές φορές, αλλάζοντας σε κάποιες και λειτουργία. Ο δεύτερος παράγων είναι ο τρόπος ανασκαφής του τέλους του 19ου αιώνα, που απομάκρυνε χωρίς τεκμηρίωση όλα τα μεταγενέστερα της αρχαιότητας λείψανα επί του κτιρίου –γιατί ο χώρος παρέμεινε σε χρήση και κατά τον Μεσαίωνα– καθιστώντας την εικόνα της εξέλιξης του ερειπίου ελλιπή και σε ορισμένα σημεία παραπλανητική. Το κτίριο ερμηνεύθηκε κατά καιρούς ως το πρώτο εγκοιμητήριο, ως χώρος θυσιών με στοές για την παραμονή των ζώων που προορίζονταν γι' αυτές ή ως κατοικία ιερέων. Ο μικρός τετράγωνος χώρος στη βορειοδυτική του γωνία ερμηνεύθηκε ως πρώιμος ναΐσκος του Απόλλωνος ή του Απόλλωνος και του Ασκληπιού σε δεύτερη φάση, ενώ σύμφωνα με άλλους τα θεμέλια του προπύλου της ελληνοιστικής φάσης του κτιρίου, αμέσως νοτιοδυτικά του, ανήκουν σε ένα δεύτερο πρώιμο ναΐσκο που ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό. Πρόσφατα διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι αυτός ο δεύτερος χώρος ήταν ο μοναδικός πρώιμος ναΐσκος, ενώ ο πρώτος ήταν μια κατασκευή των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας².

Από την Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική έρευνα στο «Κτίριο Ε» σε δύο περιόδους, το 2001-2003 και το 2010-2011. Κύριος στόχος της ήταν η εκμετάλλευση της αποδεικτικής δυναμικής άσκαφων θυλάκων που άφησαν στο κτίριο οι προηγούμενες επεμβάσεις και η υπό το φως της επανεξέταση όλου του αρχαίου υλικού, ώστε να προκύψει η δυνατότητα αποκατάστασης μιας αναγνώσιμης, επιστημονικά τεκμηριωμένης εικόνας της μορφής και της λειτουργίας των ερειπίων. Εδώ θα αναφερθούν τα κύρια μόνο συμπεράσματα της έρευνας και τα βασικά αποδεικτικά τους στοιχεία.

Το ελληνοιστικό πρόπυλο δεν έχει παλαιότερη φάση και δεύτερος ναΐσκος κάτω απ' αυτό δεν υπήρξε³. Λίθοι που θεωρήθηκαν ότι ανήκαν στον υποτιθέμενο πρώιμο ναΐσκο αποδείχθηκαν ότι ενσωματώθηκαν σε δεύτερη χρήση στο πρόπυλο. Τα θεμέλιά του πατούν εν μέρει πάνω σε αρχαιότερο κτίριο κάτω από τον βορειοδυτικό τετράγωνο χώρο. Αλλά και η επίχωση που έμεινε από παλαιότερες επεμβάσεις στο εσωτερικό του και ανασκάφηκε τώρα δεν έδειξε κάτι διαφορετικό. Το πρόπυλο, σχήματος Η, εντάσσεται εξ αρχής στο σχέδιο κατασκευής της στοάς, η οποία κατά τους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους έκλεισε τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος.

Ο χώρος στα ανατολικά του ελληνοιστικού προπύλου, που περικλείσθηκε σταδιακά στην εσωτερική αυλή του συγκροτήματος, λειτούργησε πολύ νωρίτερα ως χώρος εμπύρων θυσιών (εικ. 2) και τελετουργικής κατανάλωσης τμήματος της σάρκας των θυμάτων, όπως ήδη είχε διαπιστώσει ο Καββαδίας, αναφέροντας καμένα χώματα, πρώιμα όστρακα και οστά ζώων τα οποία ανέσκαψε στο χώρο αυτό. Από τα ευρήματα ο ίδιος υπογράμμισε κυρίως επιγραφές χαραγμένες σε χάλκινα αναθήματα για τον Απόλλωνα και τον Ασκληπιό από τον ύστερο 6ο και πρώιμο 5ο π.Χ. αιώνα, στα οποία η μέχρι τώρα έρευνα στηρίχθηκε για να χρονολογήσει

¹ Καββαδίας 1900, 128-131. Φαράκλας 1972, 37-38. Tomlinson 1983, 72-74. Riethmüller 2005, 1, 162-170.

² Riethmüller 2005.

³ Βλ. σχετικά Lambrinouidakis 2013, 105-109.

την αρχή της λατρείας στο Ασκληπιείο μέσα στο β' μισό του 6ου π.Χ. αιώνα⁴. Η πρόσφατη μετανασκαφή μπόρεσε σε διατηρούμενα άσκαφα τμήματα να εντοπίσει και να ερευνήσει συστηματικότερα τα εναπομείναντα λείψανα αυτού του βωμού τέφρας, ο οποίος επανέλαβε στην πεδιάδα το σκηνικό της πολύ παλαιότερης λατρείας στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του εκεί βωμού τέφρας⁵. Εντοπίστηκε τμήμα από τις στάχτες του βωμού και ένας δακτύλιος από αργούς λίθους εν είδει κρηπίδας γύρω από την τέφρα. Τα ευρήματα σ' αυτήν συμπληρώνουν τη μαρτυρία των επιγραφών του Καββαδία: είναι κυρίως όστρακα από σπασμένα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά αγγεία και οστά. Τα περισσότερα από τα οστά είναι καμένα, προέρχονται δηλαδή από θυσίες ολοκαύτωσης, βρέθηκαν όμως και άκαυτα, που προέρχονται από κατανάλωση μέρους της σάρκας του θύματος από τους συμμετέχοντες στη θυσία⁶. Βρέθηκαν και λείψανα από άλλα αναθήματα που ρίχνονταν στο βωμό, όπως π.χ. νομίσματα. Ένα νέο σημαντικό στοιχείο είναι ότι λίγα αλλά χαρακτηριστικά όστρακα ανήκουν σε αγγεία του 7ου π.Χ. αι., πράγμα που πιστοποιεί ότι η λατρεία στο Ασκληπιείο της πεδιάδας ξεκίνησε με τον βωμό τέφρας ήδη κατά τον 7ο π.Χ. αιώνα.

Ένα άλλο σημαντικό αποτέλεσμα της πρόσφατης έρευνας στο κτίριο είναι η αποκάλυψη λειψάνων ενός αρχαϊκού ναΐσκου αμέσως βορειοδυτικά του βωμού κάτω ακριβώς από τον σωζόμενο πλακόστρωτο τετράγωνο χώρο στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου. Ήδη το 2003 είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη λειψάνων θεμελίου από ασβεστολίθους κάτω από το κατώφλι και την υποδομή του, τα οποία αντικατέστησαν κατά τη Ρωμαϊοκρατία τα αντίστοιχα στοιχεία που βλέπει κανείς σήμερα στην πρόσοψη του χώρου αυτού. Το 2010 απομακρύνθηκαν προσωρινά το ύστερο κατώφλι και οι δύο γωνιαίες πλάκες της δυτικής πλευράς του κλασικού δαπέδου, με σκοπό τη συγκόλληση και ανάταξή τους, καθώς και την έρευνα κάτω από τις πλάκες, οι οποίες φάνηκε ότι στηρίζονταν σε εγκάρσιους πώρινους κρατευτές. Τα στρωματογραφικά στοιχεία στα θεμέλια των πλάγιων πώρινων τοίχων του χώρου, που συνεχίζονται προς τα ανατολικά σχηματίζοντας τη στενή βόρεια στοά του συγκροτήματος, έδειξαν ότι οι τοίχοι αυτοί κατασκευάστηκαν κατά τον πρώιμο 5ο π.Χ. αιώνα. Τα στρωματογραφικά στοιχεία κάτω από τις πλάκες έδειξαν ότι αυτές τοποθετήθηκαν αργότερα, στο τέλος των κλασικών χρόνων.

Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν όμως τα ευρήματα στην περιοχή του πρόσθιου και του οπίσθιου τοίχου του τετράγωνου χώρου. Διαπιστώθηκε ότι ακριβώς κάτω από τη γραμμή του δυτικού τοίχου του κλασικού πλακόστρωτου χώρου διατηρήθηκε όλο το ασβεστολιθικό θεμέλιο τοίχου ομοίων διαστάσεων, με ισοπεδωτική λάξευση για τις επόμενες στρώσεις, η οποία μάλιστα διατήρησε τα ίχνη έδρασης ξυλίνων παραστάδων θύρας. Διαπιστώθηκε επίσης ότι κάτω από τον οπίσθιο, ανατολικό τοίχο του κλασικού τετράγωνου χώρου υπήρχε αντίστοιχο θεμέλιο, το οποίο απομακρύνθηκε εντελώς κατά την κατασκευή του πλακόστρωτου και του συνδεδεμένου με αυτό πώρινου οπίσθιου τοίχου των ύστερων κλασικών χρόνων. Η τάφρος θεμελίωσης του τοίχου τεκμηριώθηκε από το απότομα κατερχόμενο προς τη βάση του αρχαϊκό χώμα, το οποίο ήταν ανάμεικτο με τέφρα από τον κοντινό βωμό. Στο βάθος της τάφρου βρέθηκε πωρολατύπη από την κατεργασία της πρώτης στρώσης των πωρολίθων. Χαμηλότερα, δίπλα και κάτω από τον κρατευτή, ο οποίος εδράζεται ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με το πρόσθιο ασβεστολιθικό θεμέλιο, συνεχιζόταν το αρχαϊκό στρώμα με χονδρολατύπη από ασβεστόλιθο, που δεν μπορεί παρά να προέρχεται από την διάλυση ανάλογου θεμελίου. Πριν λοιπόν από την διαμόρφωση του πλακόστρωτου χώρου υπήρχε μικρό κτίριο στον ίδιο χώρο και ίδιων ακριβώς διαστάσεων. Κάτω από τους πλάγιους πώρινους τοίχους δεν έγινε δυνατόν να εντοπισθεί καμιά παλαιότερη κατασκευή. Μια εγκοπή στον τελευταίο νότιο λίθο του πρόσθιου ασβεστολιθικού θεμελίου ακριβώς στην εξωτερική γραμμή του νότιου πώρινου τοίχου του 5ου αιώνα δείχνει ότι το μέτωπο του τελευταίου πάτησε επάνω στην άκρη του ασβεστολιθικού θεμελίου. Η εκδοχή σύγχρονης κατασκευής των πλάγιων τοίχων με πωροπλίνθους και των εγκάρσιων από άλλα, προχειρότερα υλικά δεν φαίνεται πιθανή. Δύο

⁴ Καββαδίας 1900. Πρβλ. IG IV² 1 αριθ. 136, 142 πίν. 4.

⁵ Lambrinouidakis 1980, 43-59.

⁶ Βλ. σχετικά Lambrinouidakis 2013, 104.

στοιχεία πιστεύουμε ότι αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη και διάλυση αντίστοιχων με την πρόσοψη πλάγιων τοίχων κάτω από τους πώρινους. Στον ορίζοντα κάτω από τις πλάκες, καθώς και αμέσως ανατολικά του τετράγωνου χώρου συλλέχθηκε επίσης ασβεστολιθική χονδρολατύπη. Στις ίδιες περιοχές συλλέχθηκαν πολλά τεμάχια λεπτού, επιχρισμένου με κίτρινο ή λευκό χρώμα κονιάματος. Η πιθανότερη επομένως εκδοχή είναι ότι το πρόδρομο κτίριο προϋπήρξε των πωρίνων στοών, και ότι –μολονότι δεν βρέθηκαν ίχνη ωμών πλίνθων– η ανωδομή του ήταν πλίνθινη, επιχρισμένη με λεπτό κονίαμα. Η κεραμεική κάτω από το πλακόστρωτο στο βάθος του ασβεστολιθικού θεμελίου χρονολογεί το πρόδρομο αυτό κτίριο περί τα μέσα του 6ου π.Χ. αι. Η ζωή του, σύμφωνα με την κεραμεική κάτω από το πλακόστρωτο, δεν πρέπει να εκτάθηκε πέραν του 5ου αι. π.Χ. αι., πράγμα που συνηγορεί υπέρ της ολικής αντικατάστασής του κατά την ανέγερση της πώρινης στοάς.

Η πρώτη ιστορία του «Κτιρίου Ε» ανιχνεύεται λοιπόν τώρα ως εξής (εικ. 2). Μέσα στον 7ο π.Χ. αι., τότε που και στο πρόδρομο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα αρχίζει μια νέα περίοδος ακμής⁷, αρχίζει και η λατρεία στην πεδιάδα γύρω από ένα βωμό τέφρας, όμοιο με τον πολύ παλαιότερο του Απόλλωνος στο Κυνόρτιο. Τον 6ο π.Χ. αι. χτίζεται κοντά στον βωμό τέφρας τετράγωνος πλίνθινος ναΐσκος. Μέσα στον επόμενο αιώνα ο υπαίθριος βωμός περικλείεται από δύο αβαθείς στοές βόρεια και ανατολικά και από απλό τοίχο νότια. Το υλικό είναι τώρα πωρόλιθος. Ο πλίνθινος ναΐσκος καθαιρείται αλλά ανακτιζείται με πωρόλιθο στις ίδιες διαστάσεις και στην ίδια θέση, καθορίζοντας έτσι τη θέση και το σχήμα της βόρειας στοάς, στο δυτικό άκρο της οποίας ενσωματώνεται. Κατά τον προχωρημένο 4ο π.Χ. αι., ενώ οι αιματηρές θυσίες στην ανοικτή αυλή συνεχίζονται, κατασκευάζεται στον ναΐσκο το πλακόστρωτο δάπεδο με κανάλι για τη ροή υγρών περιμετρικά. Στις πλάκες σώθηκαν ίχνη για τη στερέωση δύο μικρών στηλών βόρεια και μιας πτυσσόμενης τράπεζας νότια⁸. Έως αυτή την εποχή το «Κτίριο Ε» λειτουργεί ως χώρος εμπύρων θυσιών, της ολοκαύτωσης, που προσφερόταν κυρίως κατά την πρόθυση τη νύκτα⁹, και της αιματηρής θυσίας, κατά την οποία παρέθεταν στην τράπεζα του ναΐσκου μέρος της θυσίας για τον θεό, την *θεία μοίρα*, ενώ το υπόλοιπο κατανάλωναν οι πιστοί ψητό ή βραστό¹⁰. Τα καμένα και άκαυτα οστά στις στάχτες μαρτυρούν αυτή τη διαδικασία.

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η αυλή έκλεισε με ασβεστολιθική στοά και πρόπυλο εισόδου στη δυτική πλευρά. Ο βωμός δεν λειτουργούσε πλέον, αφού είχε αντικατασταθεί από τον μνημειώδη βωμό εμπύρων απέναντι από τον ναό του Ασκληπιού¹¹. Ο ναΐσκος όμως έμεινε σε χρήση, σχετική με τη λατρεία, αφού κατά τη Ρωμαϊοκρατία –εκτός των άλλων αλλαγών στο κτίριο– αναμορφώθηκε η πρόσοψη του με το κατώφλι και αντικαταστάθηκε με νέο το σύστημα υδροδότησης του περιμετρικού καναλιού του.

Μια ακόμη αλλαγή ήταν η σύνδεση του «Κτιρίου Ε» με τον μεγάλο βωμό απέναντί του, του οποίου σώθηκε η λίθινη βάση. Για τον βωμό αυτό που αποκαλύφθηκε το 1884 έχουν γραφεί πολλά, χωρίς ωστόσο επαρκή τεκμηρίωση και σαφήνεια¹². Η επικρατέστερη άποψη είναι ότι πρόκειται για έναν βωμό, του οποίου ο πυρήνας ιδρύθηκε στις αρχές της λατρείας για τον Απόλλωνα και στη συνέχεια αναμορφώθηκε μία ή περισσότερες φορές.

Η έρευνα του «Κτιρίου Ε» οδήγησε τώρα σε συστηματική μελέτη και του σχετιζόμενου με αυτό βωμού με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Με τομές στο εσωτερικό του διαπιστώθηκε ότι ο βωμός είχε τρεις φάσεις (εικ. 3). Τον 6ο π.Χ. αιώνα ιδρύθηκε πάνω σε πώρινη υποθεμελίωση το κεντρικό τμήμα του ως απλός «βωμός εδάφους»¹³, δηλαδή ως χαμηλή εξέδρα –πιθανότατα υπήρχε μία μόνο στρώση λίθων πάνω από το σωζόμενο μέρος του– με κενό στο εσωτερικό της. Τον 4ο π.Χ. αι. ο βωμός απέκτησε στις τρεις πλευρές του

⁷ Βλ. Lambrinouidakis 1980, 52 κ.ε.

⁸ Lambrinouidakis 2013, 104 και εικ.8.

⁹ IG IV² 1, αριθ. 97. Hermary κ.ά. 2004, 118. Petropoulou 1984, 51-52.

¹⁰ Goldstein 1978. Schmitt Pantel 1997. Hermary κ.ά. 2004, 118-129. Eckroth 2008. Pirenne-Delforge – Prescendi 2011.

¹¹ Λαμπρινουδάκης 1981, 173-179 εικ. 10 και 12.

¹² Καββαδίας 1900, 47. Φαράκλας 1972, 37. Riethmüller 2005, 169 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³ Yavis 1949, 130 και 199. Βλ. αμέσως πιο κάτω για την αναγνώριση του τύπου του αρχικού βωμού.

θωρακείο, που στηρίχθηκε σε βαθμίδα πάνω σε ασβεστολιθικές πλάκες –αυτές σώζονται– τοποθετημένες απ' ευθείας στο σκληρό έδαφος. Κατά τη Ρωμαιοκρατία απέκτησε ένα πλακόστρωτο περιδρόμο με μεγάλο εύρος στην πρόσοψη, που συνδέθηκε με λοξό επίσης πλακόστρωτο διάδρομο με την είσοδο του «Κτιρίου Ε». Διάδρομος και περιδρόμος πάτησαν επάνω σε ένα λιθολόγημα μέσα σε αραιό κονίαμα. Ο τύπος του αρχικού βωμού, του βωμού εδάφους, είναι γνωστό ότι εξυπηρετούσε χθόνιες θυσίες. Επειδή κατά την έρευνα στο εσωτερικό και γύρω από τον βωμό δε βρέθηκε το παραμικρό ίχνος τέφρας, το άνοιγμα προς τη γη στο κέντρο του πρέπει να δεχόταν μόνο εναγισμούς ή νηφάλια, δηλαδή αναίμακτες θυσίες.

Το άνοιγμα αυτό, όπως βρέθηκε από την παλαιά ανασκαφή (εικ. 3ε-στ), ήταν καλυμμένο από την αρχαιότητα με μια πλάκα θραυσμένη σε δύο τεμάχια, ώστε ο αρχικός αυτός βωμός να έχει εκληφθεί από τη μέχρι τώρα έρευνα ως πλήρης εξέδρα. Προσεκτική όμως παρατήρηση κατά τη νέα έρευνα έδειξε ότι και το μέγεθος και η θέση της κεντρικής αυτής πλάκας δεν εντάσσονταν στην κανονική σύνθεση των υπολοίπων λίθων του αρχικού βωμού. Έγινε προφανές ότι η πλάκα τοποθετήθηκε στη θέση αυτή σε μεταγενέστερη φάση. Έτσι αφαιρέθηκε, για να ερευνηθεί ο χώρος που κάλυπτε αλλά και για να συγκολληθεί. Κατά την αφαίρεσή της προέκυψαν δύο σημαντικά στοιχεία για την ιστορία του βωμού. Πρώτον οι περιμετρικές πλάκες του αρχικού βωμού είχαν εντελώς ανεπεξέργαστες πλευρές προς το εσωτερικό που άφηναν κενό, επιβεβαιώνοντας την τεχνητή εικόνα ενός φυσικού χάσματος στο έδαφος. Και δεύτερον η πλάκα που κάλυψε το κενό ήταν στη μία πλάγια πλευρά της επιγεγραμμένη σε πρόχειρα λειασμένο μέρος της μιας της πλευράς με το όνομα της συζύγου του Ασκληπιού Ηπιόνης¹⁴ –Απιόνας σε δωρική διάλεκτο– με χαρακτήρες του 4ου π.Χ. αι. Επειδή η πλάκα δεν ανήκει στην αρχική φάση του βωμού και λόγω της κατεργασίας της δεν μπορεί να είναι σε δεύτερη χρήση από αρχική σε βάθρο αναθήματος, ως πιθανότερη ερμηνεία προβάλλει η υπόθεση ότι επιγράφηκε επί τούτου όταν τοποθετήθηκε στο κενό. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να υποθέσουμε ότι κατά την αναμόρφωση του βωμού τον 4ο αι. το αρχικό κενό/χάσμα για τις αναίμακτες θυσίες, τα νηφάλια, σφραγίσθηκε με καθιέρωσή του στην Ηπιόνη, το ύψος της κατασκευής αυξήθηκε και το «κενό» ανέβηκε υψηλότερα. Και ακόμη, ότι η Ηπιόνη –και ο σύζυγός της Ασκληπιός– είχαν άμεση σχέση με την προσφερόμενη στο βωμό για την ίαση θυσία.

Η ανύψωση του επιπέδου του βωμού του έδωσε μνημειωδέστερη μορφή, του τύπου του «τελετουργικού βωμού με κοιλότητα» στην άνω πλευρά¹⁵. Η ύπαρξη χαμηλού μαρμάρινου θωρακείου που τον περιέβαλλε¹⁶ τεκμηριώνεται από την εύρεση πλήθους θραυσμάτων του μέσα στα ελεύθερα μέρη του σωζόμενου θεμελίου του. Μερικά από τα θραύσματα ανήκουν σε στενή διακοσμημένη με σπείρα και φυτικά μοτίβα ζώνη, ενώ ένα σώζει ανδρικό άνω κορμό απεσπασμένο από πλάκα, στην οποία η μορφή εικονιζόταν ανάγλυφη κατά τρία τέταρτα. Διαστάσεις και εργασία ταιριάζουν με αυτές του θωρακείου βωμού που εκτίθεται στο τοπικό μουσείο, αποκατεστημένο από θραύσματα που βρέθηκαν στην περιοχή του βωμού κατά το 1884¹⁷. Ερευνάται η πολύ πιθανή περίπτωση παλαιά και νέα θραύσματα να ανήκουν στο θωρακείο της δεύτερης φάσης του βωμού.

Η έρευνα στον βωμό ανέδειξε ένα ακόμη στοιχείο, που μολονότι είχε παρατηρηθεί, δεν αντιμετωπίστηκε με τη δέουσα προσοχή: ο βωμός ήταν απ' αρχής προσανατολισμένος προς τη Δύση –όπως αρμόζει σε χθόνια λατρεία– και προς την Θόλο, η οποία, όταν χτίστηκε έλαβε υπόψη της τον άξονα του βωμού¹⁸. Είναι προφανές ότι υπήρχε σχέση μεταξύ του βωμού και

¹⁴ LIMC III, 1986, 807-809 s.v. Epione (F. Croissant). Άγαλμα Ηπιόνης στο Ασκληπιείο και στο τέμενος του θεού στην πόλη της Επιδαύρου, Πανσ. 2.27.5 και 2.29.1. Στην επιγραφή του Μάρκου Ιουλίου Απελλά από το Ασκληπιείο, IG IV² 1, αριθ. 126, ο ασθενής προτρέπεται: «κοινή θύσαι Ασκληπιῶ, Ἡπιόνῃ, Ἐλευσινιάς».

¹⁵ Yavis 1949, 50-51.

¹⁶ Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Yavis 1949, 204-207.

¹⁷ ΠΑΕ 1884, 9 και Καββαδίας 1884. Long 1987, 14 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁸ Τα μέχρι στιγμής χρησιμοποιούμενα σχέδια κάτοψης του ιερού που αναπαράγουν το τελικό σχέδιο Καββαδία παρουσιάζουν εσφαλμένα το βωμό νοτιότερα από την προέκταση του άξονα Α-Δ της Θόλου.

της Θόλου, και όποιου στοιχείου –πιθανώς ενός φυσικού *μαρτυρίου*– προϋπήρχε στη θέση της κατά την αρχαϊκή περίοδο, ώστε ήδη η πρώτη, παλαιότερη της Θόλου φάση του βωμού να είναι αξονικά προσανατολισμένη προς αυτήν. Ερευνήθηκαν δοκιμαστικά δύο σημεία στον μεταξύ χώρο (εικ. 4), το πρώτο αμέσως δυτικά του βωμού, όπου βρέθηκε βαθειά τάφος, περίπου παράλληλη και ισομεγέθης με τη δυτική πλευρά του βωμού, γεμάτη με υλικό (όστρακα και οστά) από τη λατρευτική δραστηριότητα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων μέσα σε γέμισμα αργών λίθων αλλά και μικρές μεμονωμένες προσφορές σε διάφορα επίπεδα του γεμίματος. Στη μέση περίπου της απόστασης βωμού – Θόλου έγινε η δεύτερη τομή που αποκάλυψε μικρότερη αύλακα προσφορών με αποθεμιμένα άκαυτα οστά βοοειδούς και αγγεία ανακατεμένα και αυτά με πέτρες. Και στις αύλακες αυτές τα αρχαιότερα κεραμικά επιβεβαιώνουν την έναρξη της λατρείας τον 7ο π.Χ. αι., ενώ το πλήθος τους επιβεβαιώνει την ένταση της λατρείας στο χώρο μέχρι και τον 4ο π.Χ. αι. Μερικά αγγεία βρέθηκαν ολόκληρα, ένα μάλιστα με το όνομα του αναθέτη του *Ολυμπίχου* στη βάση. Στις αύλακες συλλέχθηκαν επίσης ειδώλια και χάλκινα αναθήματα, καθώς και πλήθος άκαυτων οστών. Είναι φανερό από την περιορισμένη αυτή έρευνα ότι η πλατεία που εκτεινόταν στα δυτικά του «Κτιρίου Ε» και του βωμού και που τον 4ο π.Χ. αι. ορίσθηκε δυτικά από τη Θόλο, βόρεια από τις εξέδρες που στήθηκαν στην πλευρά του ναού του Ασκληπιού και νότια από εξέδρες και θησαυρούς, αποτέλεσε μέχρι τον ύστερο 4ο π.Χ. αι., από τον οποίο έχουμε τα τελευταία λείψανα προσφορών, τον κύριο χώρο συμμετοχής του πλήθους κατά τις εορτές αλλά και των μεμονωμένων ικετών του θεού στη λατρεία.

Η εξέλιξη της λατρείας σε σχέση με το «Κτίριο Ε», τον βωμό και τη Θόλο μπορεί τώρα μετά τα ανωτέρω να συνοψισθεί ως εξής:

α) Η λατρεία αρχίζει στο χώρο τον 7ο π.Χ. αι.

β) Κατά τους αρχαϊκούς και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους στη θέση του «Κτιρίου Ε» λειτούργησε βωμός τέφρας, για θυσίες ολοκαύτωσης (αιματηρή χθόνια προσφορά στο θεό, στο Ασκληπιείο κυρίως ως *πρόθυση*) αλλά και για αιματηρές γενικά (προς την ουράνια υπόσταση των θεών) θυσίες. Αυτές προσφέρονταν στον Ασκληπιό αλλά και στον πατέρα του Απόλλωνα. Κατά τις αιματηρές θυσίες ένα μέρος της σάρκας του θύματος προσφερόταν στο θεό, πιθανότατα μέσα στον οίκο που λειτούργησε δίπλα στον βωμό, ενώ το υπόλοιπο καταναλωνόταν από τους πιστούς, είτε γύρω από την τέφρα είτε στις αβαθείς στοές του «Ε», όταν αυτές κατασκευάσθηκαν είτε στην πλατεία όταν το πλήθος ήταν μεγάλο. Υπολείμματα τέτοιων γευμάτων απετίθεντο σε λάκκους (τις αύλακες) στην πλατεία, ως αφιερωμένα μέσω της λατρευτικής πράξης στο θείο.

γ) Ο αρχαϊκός και πρώιμος κλασικός βωμός εδάφους, με την κοιλότητα στο κέντρο ως βόθρο, δεχόταν μόνο χθόνιες, νηφάλιες προσφορές (χυμούς, μέλι, γάλα) αλλά πιθανώς και αίμα από το θύμα. Ο χθόνιος χαρακτήρας του βωμού αυτού υποδεικνύει λατρεία του Ασκληπιού, όχι του Απόλλωνος. Η αξονική σύνδεση της Θόλου, χθόνιου ενδιατήματος του Ασκληπιού, με αυτό τον βωμό-βόθρο γίνεται έτσι κατανοητή.

δ) Μέσα στον προχωρημένο 4ο π.Χ. αι. η αιματηρή γενικά θυσία (και η ολοκαύτωση) μεταφέρθηκε στον μνημειώδη βωμό ανατολικά του ναού του Ασκληπιού. Στο παραδοσιακό «Κτίριο Ε» παρέμεινε η διαδικασία της παράθεσης μεριδίου στο θεό (της *θείας μοίρας*) μέσα στον αναμορφωμένο ναΐσκο.

ε) Τα τελετουργικά γεύματα των πιστών μεταφέρθηκαν από την πλατεία στο Τελετουργικό Εστιατόριο¹⁹, που λειτούργησε κυρίως για τον σκοπό αυτό από το τέλος του 4ου π.Χ. αι.

στ) Τα νηφάλια συνέχισαν να προσφέρονται στον αναμορφωμένο παλιό βωμό δυτικά του «Ε», πιθανώς όμως ένα τμήμα τους –ή σε κάποιες περιπτώσεις– και στο υπόγειο της Θόλου. Η γυναικεία μορφή που εμφανίζεται μέσα στη Θόλο σε νομίσματα της Επιδαύρου του 2ου μ.Χ.

Αεροφωτογραφίες και αποτύπωση με σύγχρονες μεθόδους δείχνουν ότι ο βωμός βρίσκεται ακριβώς πάνω στον άξονα της Θόλου.

¹⁹ Κυριάκη 2012.

αίωνα (εικ. 5) και κρατεί οινόχρηστο στο ένα χέρι και κλειδί ή φιάλη στο άλλο είναι μάλλον ιέρεια και αποκαλύπτει πιθανώς μια σχετική με τα ανωτέρω πτυχή της σκοτεινής λατρείας στη Θόλο. Τη σχέση της Θόλου με τη θυσία είχε ήδη υποδείξει ο Ιωάννης Σβορώνος²⁰, παραβάλλοντας τα νομίσματα αυτά με σύγχρονα της Κορίνθου, στα οποία μπροστά στο Παλαιμόνιο του Ισθμού, αντίστοιχο με τη Θόλο χθόνιο οικοδόμημα με υπόγειο, εικονίζεται ο ταύρος της θυσίας.

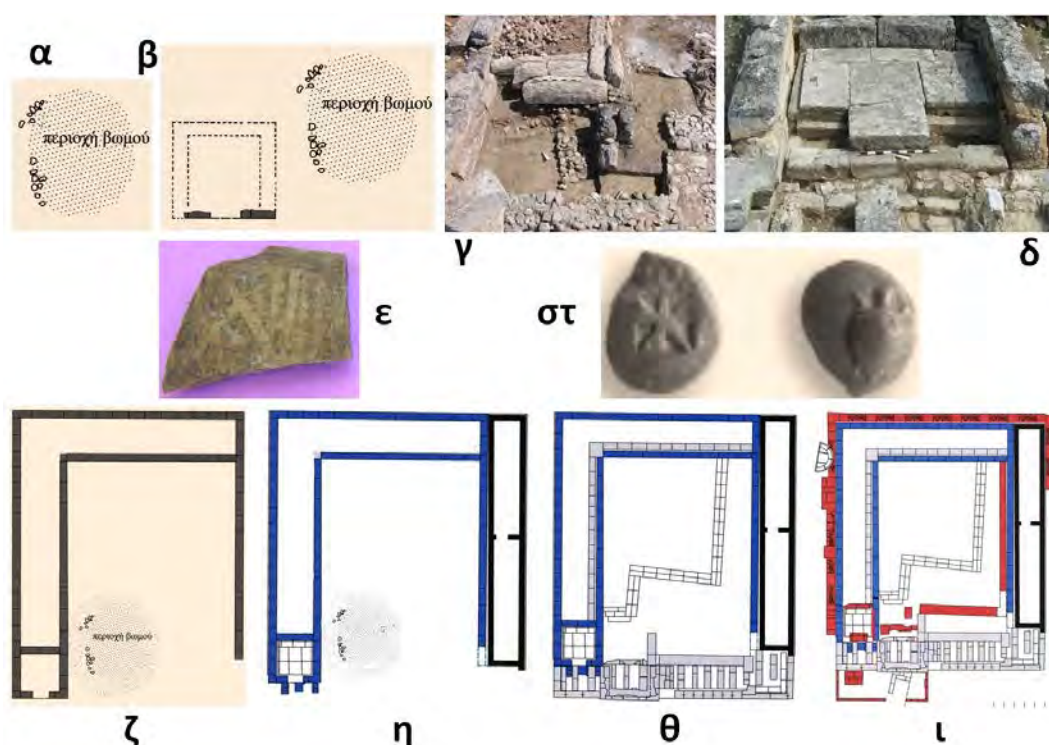
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Eckroth 2008: G. Eckroth, Meat, man and god. On the division of the animal victim at Greek sacrifices, στο: Α. Ματθαίου – Ι. Polinskaya (επιμ.), *Μικρός Ιερομνήμων. Μελέτες εις Μνήμην Michael. H. Jameson*, Αθήνα 2008, 259-290.
- Goldstein 1978: M. Goldstein, *The Setting of the Ritual Meal in Greek Sanctuaries, 600-300 BC*, Berkeley 1978 (ψηφιοποίηση 2008).
- Hermay κ.ά. 2004: A. Hermay – M. Leguilloux – V. Chankowski – A. Petropoulou, Sacrifices, στο: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA), I. Processions. Sacrifices. Fumigations. Dedications*, Los Angeles – Bâle 2004, 59-134.
- Καββαδίας 1884: Π. Καββαδίας, Γενική έκθεσις των εν Επιδαυρία ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1884, 55-63.
- Καββαδίας 1900: Π. Καββαδίας, *Το ιερόν του Ασκληπιού*, Αθήνα 1900.
- Κυριάκη 2012: Β. Ε. Ε. Κυριάκη, *Το «Γυμνάσιο» – «Τελετουργικό Εστιατόριο», Κτίριο Χ,χ στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2012.
- Lambrinoudakis 1980: V. Lambrinoudakis, Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros, *Αρχαιολογία* 1, 1980, 39-63.
- Lambrinoudakis 2013: V. Lambrinoudakis, Grenzen im Asklepioskult, στο: M. A. Guggisberg (επιμ.), *Grenzen in Ritual und Kult der Antike*, Basel 2013, 93-112.
- Λαμπρινουδάκης 1981: Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Επιδαύρου, *ΠΑΕ* 1981, 173-179.
- Long 1987: Ch. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, *ÉPRO* 107, Leiden 1987.
- Petropoulou 1984: A. Petropoulou, *Studies in Greek Cult and Sacrificial Ritual*, PhD dissertation, University of Colorado, 1984.
- Pirenne-Delforge – Prescendi 2001: V. Pirenne-Delforge – F. Prescendi (επιμ.), «Nourir les dieux?». *Sacrifice et représentation du divin, Actes de la VIe rencontre du Groupe de recherche européen «FIGURA. Représentation du divin dans les sociétés grecque et romaine»*, Université de Liège, 23-24 octobre 2009, *Kernos Supplément* 26, Liège 2011.
- Riethmüller 2005: J. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Studien zu Antiken Heiligtümern 2, Heidelberg 2005.
- Schmitt Pantel 1997: P. Schmitt Pantel, *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités*, *CÉFR* 157, Roma 1997².
- Σβορώνος 1901 Ι. Σβορώνος, Η Θόλος του Πολυκλείτου: Τάφος του Ασκληπιού και ιερόν της υγείας, *Πλειάς/Αρμονία* 6-7, 1901, 269-295.
- Svoronos 1901: J. Svoronos, Die Polykletische „Tholos“ in Epidauros, *JIAN* 4, 1901, 5-34.
- Tomlinson 1983: R. A. Tomlinson, *Epidauros*, London 1983.
- Φαράκλας 1972: Ν. Φαράκλας, *Επιδαυρία*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 12, Αθήνα 1972.
- Yavis 1949: C. Yavis, *Greek Altars, Origins and Typology*, Saint Louis 1949.

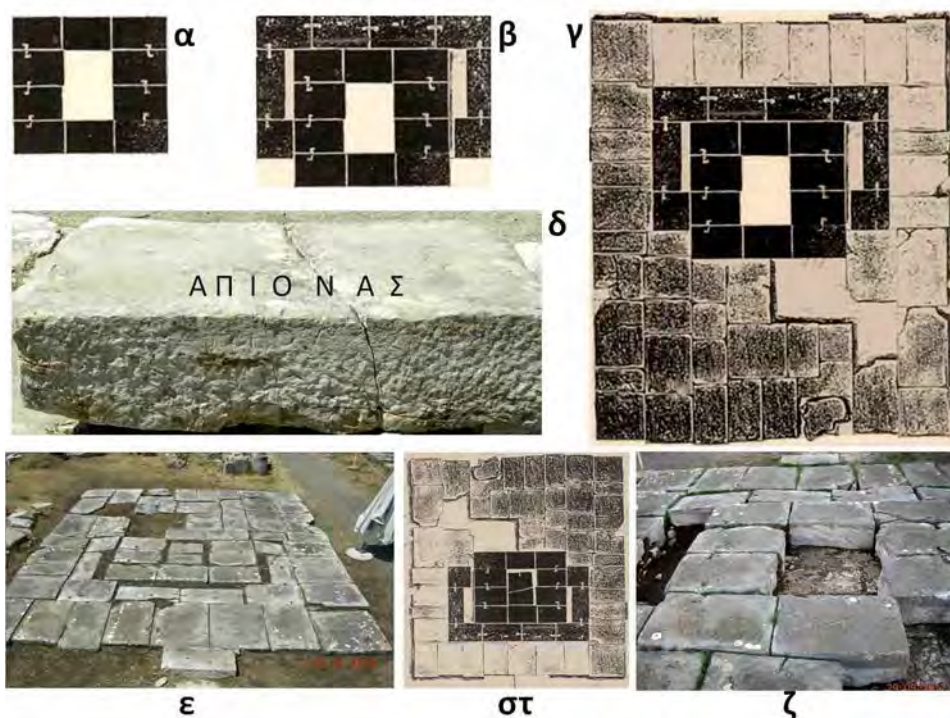
²⁰ Svoronos 1901, ιδιαίτερα 12-21. Πρβλ. Σβορώνος 1901, 269-295.



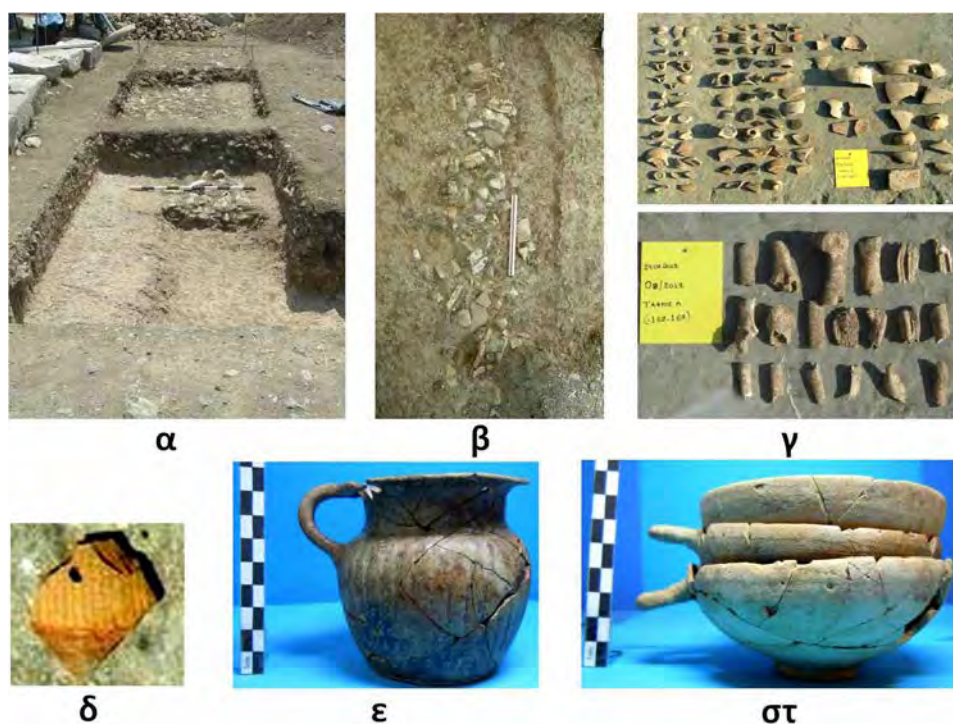
Εικ. 1. Το Κτίριο Ε από τα δυτικά (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).



Εικ. 2. Φάσεις του Κτιρίου Ε: α) 7ος-6ος π. Χ. αι., βωμός τέφρας, β) 6ος- 5ος π.Χ. αι., βωμός τέφρας και οίκος, γ) λείψανα της κρηπίδας του βωμού και της τέφρας, δ) δυτικός (πρόσθιος) τοίχος αρχαϊκού οίκου, ε) τεμάχιο αγγείου 7ου π.Χ. αι. από την τέφρα, στ) νόμισμα Αιγίνης 6ου π.Χ. αι. από την τέφρα, ζ) 5ος-4ος π.Χ. αι., βωμός, οίκος, βόρεια και ανατολική στοά, η) 4ος π.Χ. αι., αναμορφωμένος ναΐσκος, προσθήκη νότιας στοάς, θ) Ελληνιστική φάση, προσθήκη δυτικής στοάς και προπύλου, ι) Φάση Ρωμαιοκρατίας (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).



Εικ. 3. Φάσεις βωμού δυτικά του Κτιρίου Ε: α) Αρχαϊκός βωμός εδάφους, β) Βωμός 4ου π.Χ. αι. με θωρακείο, γ) Βωμός Ρωμαιοκρατίας, δ) Πλάκα που σφράγιζε το άνοιγμα του αρχαϊκού βωμού με την επιγραφή της Ηπιόνης, ε-στ) Ο βωμός όπως είχε διατηρηθεί, ζ) Το εσωτερικό κενό-χάσμα του αρχαϊκού βωμού αποκεκαλυμένο (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).



Εικ. 4. α-β) Αποθέτες/άυλακες προσφορών μεταξύ βωμού και Θόλου, γ) Κεραμική και οστά από τις άυλακες, δ) Τεμάχιο αγγείου του 7ου π.Χ. αι. από τις άυλακες, ε-στ) Αγγεία από τις άυλακες (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.).



Εικ. 5. Νομίσματα της Επιδαύρου του 2ου μ.Χ. αι. με απεικόνιση της Θόλου (Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε.)

Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές

Η ανασκαφική δραστηριότητα που ανέπτυξε η Ε' Ε.Π.Κ.Α. στην πόλη της Σπάρτης κατά τα τελευταία έτη υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική ως αποτέλεσμα της έντονης ανοικοδόμησης που γνώρισε η περιοχή. Τα ευρήματα των 95 σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν κατά το διάστημα 2006-2011 έρχονται να συμπληρώσουν και αρκετά συχνά να προσφέρουν νέα στοιχεία στις γνώσεις μας για την αρχαία πόλη, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Τα έως σήμερα γνωστά στοιχεία για την κατοίκηση της κοιλάδας του Ευρώτα κατά τη νεολιθική περίοδο περιορίζονταν σε θέσεις στην περιφέρεια της Σπάρτης, με σημαντικότερο τον οικισμό στο Κουφόβουνο. Οι πρόσφατες ανασκαφές έδωσαν στοιχεία για τη χρήση του χώρου σε περιοχές εγγύτερα στη Σπάρτη, όπως η διερεύνηση μικρού νεκροταφείου με έξι ταφές της Τελικής Νεολιθικής ή Χαλκολιθικής στο οικ. Φωκά στο Πολύδεντρο¹ (εικ. 1).

Τα ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα της πρωτοελλαδικής εποχής επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν τα στοιχεία που είχαμε από σωστικές ανασκαφές της προηγούμενης δεκαετίας², καταδεικνύοντας συστηματική κατοίκηση της Σπάρτης κατά την ΠΕ II περίοδο³, με ιδιαίτερη συγκέντρωση στο νοτιοδυτικό άκρο της σύγχρονης πόλης και στη γειτονική περιοχή της Αγίας Ειρήνης⁴, παρά το ρέμα της Μαγουλίτσας (εικ. 2). Στο οικ. Σταυρόπουλου στο Ο.Τ. 147 της Σπάρτης (οδ. Παντανάσσης) ήρθαν στο φως πυκνά οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕ II περιόδου (εικ. 3), με ιδιαίτερα πυκνά και εκτεταμένα στρώματα κεραμικής, καθώς και ένας εγχυτρισμός και δύο ανακομιδές νηπίων της αυτής περιόδου⁵. Στο οικ. Κάτσαρη επί των οδών Κύπρου και Βυζαντίου στο Ο.Τ. Γ470, εγγύτατα στην απόληξη του ρωμαϊκού νοτιοδυτικού νεκροταφείου της πόλης, ανασκάφησαν οικιστικά κατάλοιπα της πρωτοελλαδικής περιόδου και στρώματα πλούσια σε ΠΕ κεραμική, όπως και θραύσματα εργαλείων και απολεπίσματα οψιανού, μικρά χάλκινα στελέχη και εργαλεία, καθώς και ίχνη τοπικής κατεργασίας χαλκού⁶. Στρώματα με κεραμική της ΠΕ II περιόδου διερευνήθηκαν επίσης στο οικ. Βισβή, επί της οδού Παντανάσσης (Ο.Τ. 144)⁷. Στην περιοχή του Χαρισίου, στην απέναντι πλευρά της Μαγουλίτσας, εντοπίστηκε στρώμα κεραμικής των ΠΕ II χρόνων στο οικ. Βαλκανά (Ο.Τ. 227)⁸. Η περιοχή στο ανατολικό τμήμα της πόλης, όπου και εντοπίζονται τα πρωιμότερα οικιστικά λείψανα της Σπάρτης των ιστορικών χρόνων, απέδωσε

* Θα θέλαμε σε αυτό το σημείο να ευχαριστήσουμε τους συναδέλφους αρχαιολόγους κ. Γιώργο Τσιαγγούρη και Χριστίνα Κακούρου για την ουσιαστική συμβολή τους στο ανασκαφικό έργο της Εφορείας στην πόλη της Σπάρτης.

¹ Κακούρου – Μαλτέζου 2011 και εικ. 18-20. Βλ. σχετικά Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

² Για παλαιότερα ευρήματα βλ. Ζαννου – Themos 2009, 106-110. Ζαννου 2011-2012, 6-7. Ειδικά για το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης αξίζει να αναφέρουμε το οικ. Λαφογιάννη (Θέμος 1995, 125-126. Ζαββού κ.ά. 2006, 423. Ζαννου – Themos 2009, 106-109. Ζαννου 2011-2012, 6-7).

³ Βλ. σχετικά Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση). Πολύ χρήσιμη η ανακοίνωση της Α. Βασιλογάμβρου με τίτλο «Νεότερα στοιχεία για την πρωτοελλαδική Λακωνία από τις πρόσφατες έρευνες της Ε' Ε.Π.Κ.Α.» στο *Early Helladic Laconia. Round Table Conference Held on 16 January 2010 at the Netherlands Institute at Athens* (δεν κατατέθηκε κείμενο για τα πρακτικά του συνεδρίου).

⁴ Οικ. Πολίτη (Τσιαγγούρης 2010α). Για παλαιότερα ευρήματα βλ. Ζαννου – Themos 2009, 106-110.

⁵ Την ανασκαφή επέβλεψε ο επί συμβάσει αρχαιολόγος Γιώργος Τσιαγγούρης. Βλ. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση). Επίσης, ανακοίνωση της Α. Βασιλογάμβρου «Νεότερα στοιχεία...» (βλ. παραπάνω, υποσημ. 3).

⁶ Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση) και, επιγραμματικά, Τσούλη – Παπαγιάννης 2010. Επίσης, ανακοίνωση της Α. Βασιλογάμβρου «Νεότερα στοιχεία...» (βλ. παραπάνω, υποσημ. 3).

⁷ Μαλτέζου 2012.

⁸ Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

επίσης οικιστικά λείψανα και κεραμεική της ΠΕ ΙΙ περιόδου⁹ (οικ. Άστρον Ελέκτρικ, οδ. Ορθίας Αρτέμιδος και Ιλιάδος στο Ο.Τ. 77¹⁰, οικ. Σουρλή, οδ. Δωριέων και Δερκελίδου στο Ο.Τ. 93¹¹, περιοχή Λάκκας, έργο Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης¹²), ενώ ενδείξεις για χρήση του χώρου στο βόρειο τμήμα της πόλης επισημάνθηκαν κατά την ανασκαφή του οικ. του 4ου Γυμνασίου-3ου Λυκείου, επί της οδού Αλκμάνος στο Ο.Τ. 113¹³.

Η χρήση του χώρου κατά τη μεσοελλαδική περίοδο πιστοποιείται από δύο ταφές και πλούσια στρώματα καταστροφής με κεραμεική της περιόδου, καθώς και της μεταγενέστερης μυκηναϊκής, που εντοπίστηκαν στην περιοχή Ψυχικό της Σπάρτης, κατά την ανασκαφή του κτηρίου του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (οδ. Πλαταιών και Ορθ. Αρτέμιδος, Ο.Τ. 79)¹⁴. Στην περιοχή είχε κατά το παρελθόν ανασκαφεί νεκροταφείο της μεσοελλαδικής και μυκηναϊκής περιόδου (οικ. Σπαρτιατικού Γυμναστικού Συλλόγου)¹⁵.

Η εικόνα της Σπάρτης κατά τη μυκηναϊκή περίοδο έχει αλλάξει σημαντικά χάρις στα ευρήματα κυρίως από την περιφέρεια της πόλης, από τις περιοχές του Πολύδεντρου στα νοτιοδυτικά και του Κλαδά στα βόρεια¹⁶. Στο Πολύδεντρο ήρθε στο φως νεκροταφείο των μυκηναϊκών χρόνων, με κτιστούς θολωτούς και κιβωτιόσημους τάφους (εικ. 4). Εκτός από κτιστό τμήμα δρόμου θολωτού τάφου της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου στο οικόπεδο Παπαστρατάκου¹⁷ (εικ. 5γ) και κιβωτιόσημο τάφο της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου στο οικ. Μαρκουτσά¹⁸ (εικ. 5δ), το σημαντικότερο εύρημα της περιοχής αποτελεί ο κτιστός θολωτός τάφος του οικ. Καούρη-Ξερούλη¹⁹ (εικ. 5α, β), με ταφικό θάλαμο διαμέτρου 3,15 μ., πέντε ταφές στο υστερότερο ταφικό στρώμα και πυκνό στρώμα ανακομιδών, με περίοδο χρήσης από την ΥΕ ΙΙΑ έως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, όπως υποδηλώνουν τα πλούσια κτερίσματα: 69 αγγεία, χάλκινο εγχειρίδιο και ξυρός, δύο χάλκινα μαχαίρια, σφονδύλια και χάντρες. Στοιχεία για οικιστική χρήση του χώρου έχουμε και από την περιοχή βορείως της Σπάρτης, στον οικισμό του Κλαδά, (οικ. Γαλάτα), όπου εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα και στρώματα μυκηναϊκής εποχής²⁰.

Τα πρωιμότερα στοιχεία για τη Σπάρτη των ιστορικών χρόνων προέρχονται από σημαντικό αριθμό τάφων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων, όπως και αποθετών και πλούσιων στρωμάτων με κεραμεική της περιόδου²¹, που διερευνήθηκαν ανασκαφικά στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης. Στην εικ. 6 αποτυπώνονται με κόκκινο χρώμα οι θέσεις εύρεσης τάφων, κυρίως παιδικών, στους τύπους του λακκοειδούς, του κτιστού κιβωτιόσημου και του ελλειψοειδούς (οικ. Π. Παναγάκη και Ε. Πάτσαρη²² και οικ. Γεωργόπουλου²³ στην περιοχή της Μαγούλας, οικ. 4ου Γυμνασίου – 3ου Λυκείου (Ο.Τ. 113)²⁴ (εικ. 7α-γ), οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα, Ο.Τ. 122)²⁵

⁹ Στο ανατολικό τμήμα της πόλης είχαν ήδη εντοπιστεί λίθινα εργαλεία (Σταινχάουερ 1973, 165, πίν. 114α-β), στοιχείο δηλωτικό της ύπαρξης πρωτοελλαδικής εγκατάστασης στην περιοχή (Alram-Stern 2004, 643. Ζαννου 2011-2012, 6). Επίσης βλ. Βαπου 2012, 55, πίν. 1 αριθ. 1. Για ευρήματα της πρωτοελλαδικής περιόδου στο οικόπεδο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, στο νοτιοανατολικό τμήμα πόλης, βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010β.

¹⁰ Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

¹¹ Τσούλη κ.ά. 2010α.

¹² Βλαχάκος 2010

¹³ Τσούλη κ.ά. 2010β. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

¹⁴ Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010.

¹⁵ Ζαββού 1999. Ζαννου – Themis 2009, 109-111. Ζαννου 2010.

¹⁶ Βλ. σχετικά Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση). Για παλαιότερα ευρήματα της μυκηναϊκής περιόδου από την περιοχή Ψυχικό Σπάρτης βλ. Ζαββού 1999. Ζαννου – Themis 2009, 109-111. Ζαννου 2010.

¹⁷ Βασιλογάμβρου – Κακούρου 2010α.

¹⁸ Βασιλογάμβρου – Κακούρου 2010β.

¹⁹ Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010α.

²⁰ Τσιαγγούρης 2010β.

²¹ Για παλαιότερα ευρήματα των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων βλ. Ραυτοπούλου 1996-1997, 273-276. Κουρίνου 2000, 216, με βιβλιογραφία. Ζαννου – Themis 2009, 111-113, με βιβλιογραφία, και εικ. 11.11-11.13. Επίσης, Τσούλη 2013, 151-152 και υποσημ. 6, με βιβλιογραφία

²² Τσιαγγούρης 2010γ.

²³ Τσιαγγούρης 2010δ.

²⁴ Τσούλη κ.ά. 2010β, 440-443 και εικ. 11. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

²⁵ Τσιαγγούρης 2010ε.

(εικ. 7δ-στ), οικ. Σουρλή (Δωριέων και Δερκυλίδου (Ο.Τ. 93)²⁶, περιοχή Λάκκας (έργο Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης)²⁷. Η εύρεση μεμονωμένων μόνο τάφων των συγκεκριμένων περιόδων επιβεβαιώνει την επικρατούσα άποψη της έρευνας περί απουσίας εκτεταμένων οργανωμένων νεκροταφείων στην πόλη της Σπάρτης κατά τους γεωμετρικούς χρόνους και την ίδρυση μεμονωμένων ή μικρών συστάδων τάφων στα όρια των κωμών²⁸. Αποθέτες και στρώματα με πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική διερευνήθηκαν στις θέσεις που σημειώνονται στην εικ. 6 με πράσινο χρώμα: οικ. 4ου Γυμνασίου – 3ου Λυκείου (Ο.Τ. 113)²⁹ (εικ. 7α-γ), στο βόρειο τμήμα Σπάρτης, οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα, Ο.Τ. 122)³⁰ (εικ. 7δ-στ), Γιαννακούλα (οδ. Γκορτσολόγου και Διοσκούρων, Ο.Τ. 30)³¹, οικ. Σουρλή (οδ. Γκορτσολόγου, Ο.Τ. 30)³², ενώ σε έργο της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης στην περιοχή της Λάκκας, που ανήκει στην κώμη των Λιμνών της αρχαίας πόλης, όπου και διατηρούνται τα πλουσιότερα λείψανα της γεωμετρικής περιόδου από την πόλη της Σπάρτης, ήρθε στο φως εργαστηριακό συγκρότημα και οικιστικά κατάλοιπα της εν λόγω περιόδου³³.

Η ανάπτυξη της Σπάρτης κατά τους αρχαϊκούς χρόνους³⁴ τεκμηριώνεται από στρώματα και αποθέτες με πλουσιότατα ευρήματα, που σημειώνονται στην εικ. 9 με πράσινο χρώμα. Μεταξύ των πλέον χαρακτηριστικών αναφέρουμε τα ευρήματα του οικ. Θεοφιλάκου (οδ. Ωραίας Ελένης και Των 118, Ο.Τ. 111)³⁵, όπου ξεχωρίζει μεγάλη πήλινη μετόπη με σειρά οπλιτών (εικ. 9δ), παρόμοια με τις πήλινες μετόπες από ναϊκό ή μνημειώδες ταφικό οικοδόμημα παρά τη γέφυρα του Ευρώτα³⁶, του οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών, Ο.Τ. 122)³⁷, όπου εντοπίστηκαν δύο αρχαϊκά πήλινα ανάγλυφα από αρχιτεκτονικό διάκοσμο μνημειώδους κτηρίου (εικ. 9β, γ), της ανασκαφής της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης στη Λάκκα³⁸, όπου ήρθε στο φως τμήμα αρχαϊκού ανάγλυφου πίθου (εικ. 9α). Αξιόλογα είναι τα αρχαϊκά αγγεία που εντοπίστηκαν σε αποθέτες στα οικοπέδα Πριστούρη (εικ. 10β, γ) και Αποστολόπουλου (οδ. Τριακοσίων και Λυσάνδρου, Ο.Τ. 137)³⁹ (εικ. 10α), καθώς και η αρχαϊκή κεραμική των οικοπέδων Μπερντένη (Ο.Τ. 131)⁴⁰, Σταυρόπουλου (οδ. Μ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147)⁴¹, Κουλογεωργίου (οδ. Χαμαρέτου και Ορέστου, Ο.Τ. 49^Α)⁴², Ζαΐμη (οδ. Μενελαίων, Ο.Τ. 89)⁴³, όπου ξεχωρίζει τμήμα κρατήρα με ανάγλυφη παράσταση οπλίτη, και ιδίως του οικοπέδου Χουντή (οδ. Δωριέων, Ο.Τ. 93)⁴⁴, όπου ήρθε στο φως αποθέτης ιερού των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων – η θέση του παραμένει ακόμη άγνωστη –, με πλήθος αγγείων, πήλινων πλακιδίων των γνωστών τύπων των λακωνικών ιερών και αριθμός οστράκων αγγείων με εγχάρακτες αναθηματικές επιγραφές.

²⁶ Τσούλη κ.ά. 2010α.

²⁷ Βλαχάκος 2010.

²⁸ Βλ. τη συζήτηση στην Κουρίνου 2000, 216. Τσούλη 2013, 151-2 και υποσημ. 6. Οι Ζαννου – Themos 2009, 112, σημειώνουν ότι οι εγκαταστάσεις που υποδηλώνονται από την παρουσία των μεμονωμένων τάφων δεν είχαν τη μορφή κωμών αλλά ήταν τα διάσπαρτα σπίτια για μέλη του ίδιου γένους, όπως υποδεικνύει η διασπορά των ταφών τόσο στη Σπάρτη όσο και στις Αμύκλες.

²⁹ Τσούλη κ.ά. 2010β. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

³⁰ Τσιαγγούρης 2010ε.

³¹ Για μια σύντομη αναφορά βλ. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

³² Μαλτέζου 2010α.

³³ Βλαχάκος 2010.

³⁴ Για παλαιότερα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από σωστικές ανασκαφές της Σπάρτης βλ. Ζαννου – Themos 2009, 113-116, με βιβλιογραφία, εικ. 11.15.-11.19.

³⁵ Τσούλη 2010α.

³⁶ Σταϊνχάουερ 1982, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁷ Τσιαγγούρης 2010ε.

³⁸ Βλαχάκος 2010.

³⁹ Τσούλη – Βλαχάκος 2010 και εικ. 7.

⁴⁰ Μαλτέζου 2010β και εικ. 44.

⁴¹ Για μια σύντομη αναφορά βλ. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

⁴² Μαλτέζου 2011α.

⁴³ Τσιαγγούρης 2010στ και εικ. 35.

⁴⁴ Τσιαγγούρης 2010ζ.

Αξιοσημείωτος είναι ο εντοπισμός στο οικ. Οικονομόπουλου στο Ο.Τ. 58 (οδ. Αρχιδάμου)⁴⁵ τμήματος μνημειώδους τοίχου κατασκευασμένου κατά το πολυγωνικό σύστημα (εικ. 11), με τρόπο δηλαδή δόμησης που εντοπίζεται σε κτίσματα αρχαϊκών ιερών της Σπάρτης, όπως το γνωστό ιερό του οικ. Σταυρόπουλου (Ο.Τ. 102)⁴⁶. Το πλήθος των αναθημάτων που εντοπίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του (μικκύλα αγγεία και ειδώλια) επιβεβαιώνουν την άποψη ότι πρόκειται για ιερό, το οποίο μέχρι στιγμής δεν έχει ταυτιστεί. Λείψανα της αρχαϊκής περιόδου αποκαλύφθηκαν επίσης στο έργο της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης στην περιοχή της Λάκκας⁴⁷, στην αρχαία κώμη των Λιμνών, σε περιοχή δηλαδή που παραδοσιακά αποδίδει ευρήματα των πρωιμότερων περιόδων της ζωής της πόλης.

Στην περιφέρεια της πόλης, ιδίως στο νότιο τμήμα της, σε περιοχές που δεν παρουσιάζουν πυκνά οικιστικά λείψανα της ρωμαϊκής κατοίκησης, εντοπίστηκαν ανασκαφικά σημαντικά λείψανα της περιόδου (π.χ. Αγ. Ειρήνη Σπάρτης, οικ. Πολίτη)⁴⁸. Ιδιαίτερης σημασίας είναι ο εντοπισμός στην περιοχή του Χαρισίου, στο οικ. Κάτσαρη στο Ο.Τ. 254 (οδ. Μπιζανίου)⁴⁹, αποσπασματικά σωζόμενων οικοδομικών λειψάνων και τμήματος δρόμου των αρχαϊκών χρόνων με αναλημματικούς τοίχους από μεγάλους αργούς λίθους και οδόστρωμα από πατημένο χώμα, βότσαλα, χαλίκια και μικρά κεραμίδια. Ο δρόμος αυτός πιθανότατα συνδέεται με την οδό που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου Σπάρτης, στο Ο.Τ. Γ256⁵⁰, η οποία ταυτίστηκε από τους ανασκαφείς με την αρχαία οδό που οδηγούσε από τη Σπάρτη προς τις Αμύκλες.

Σποραδικά είναι τα οικοδομικά λείψανα (π.χ. οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών, Ο.Τ. 122)⁵¹ και οι ταφές της αρχαϊκής περιόδου⁵², δύσκολα αναγνωρίσιμες καθώς οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι [οικ. Σταυρόπουλου (οδ. Μ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147)⁵³, Πριστούρη (εικ. 11), Βαλιώτη (οδ. Αρχιδάμου και Λυκούργου, Ο.Τ. 53)]⁵⁴ – οι θέσεις σημειώνονται στην εικ. 9 με κόκκινο χρώμα. Σημειώνουμε ειδικά το οικ. Οικονομόπουλου, στην οδό Αρχιδάμου στο Ο.Τ. 58, όπου ήρθε στο φως συστάδα ακτέριστων τάφων, λακκοειδών, κιβωτιόσχημων και κεραμοσκεπών⁵⁵ (εικ. 11).

Μαρτυρίες για την κατοίκηση της Σπάρτης κατά τους κλασικούς χρόνους⁵⁶ προέρχονται πάλι από σποραδικά διατηρούμενα οικοδομικά λείψανα εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού, αποθέτες και στρώματα πλούσια σε κεραμική της εν λόγω περιόδου (εικ. 12). Αναφέρουμε ενδεικτικά τα σχετικά ευρήματα από το οικόπεδο Π. Ζαΐμη επί της οδού Μενελαίων στο Ο.Τ. 89⁵⁷ (αποθέτης με κεραμική των πρώιμων έως και ύστερων κλασικών χρόνων), από το οικόπεδο Κουλογεωργίου (οδ. Χαμαρέτου και Ορέστου, Ο.Τ. 49^Α)⁵⁸, από το οικόπεδο Χουντή (οδ. Δωριέων, Ο.Τ. 93)⁵⁹ και από το οικόπεδο Οικονομόπουλου (οδ. Αρχιδάμου, Ο.Τ. 58)⁶⁰.

⁴⁵ Μαλτέζου 2010γ και εικ. 30, 31. Για τον εντοπισμό των αρχαιοτήτων του οικοπέδου βλ. Ζαννου – Themos 2009, 116, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁶ Δεληβορριάς 1968, 151-152 πίν. 103. Δεληβορριάς 1969, 134-135, 137 σχέδ. 1 και πίν. 131-132. Σπυρόπουλος 1980, 135.

⁴⁷ Βλαχάκος 2010.

⁴⁸ Τσιαγγούρης 2010α.

⁴⁹ Τσιαγγούρης 2011.

⁵⁰ Βλ. Ζαββού 1995α, 124-125 και Κουντούρη 1995, 143-144. Ζαββού κ.ά. 2006, 413-414.

⁵¹ Τσιαγγούρης 2010ε.

⁵² Για παλαιότερα ευρήματα ταφών των αρχαϊκών χρόνων Ραυτοπούλου 1996-1997. Ζαννου – Themos 2009, 116. Τσούλη 2013, υποσημ. 6, με αναλυτική βιβλιογραφία

⁵³ Για μια σύντομη αναφορά βλ. Βασιλογάμβρου – Τσούλη 2015.

⁵⁴ Μαλτέζου 2011ζ.

⁵⁵ Μαλτέζου 2010γ και εικ. 30. Για τον εντοπισμό των αρχαιοτήτων του οικοπέδου βλ. Ζαννου – Themos 2009, 116, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁶ Για παλαιότερα ευρήματα των κλασικών χρόνων από την πόλη της Σπάρτης βλ. Ζαββού κ.ά. 2006, 411-414. Ζαννου – Themos 2009, 113-116 και εικ. 11.20-11.24.

⁵⁷ Τσιαγγούρης 2010στ και εικ. 35.

⁵⁸ Μαλτέζου 2011α.

⁵⁹ Τσιαγγούρης 2010ζ.

⁶⁰ Μαλτέζου 2010γ

Σημαντικότερα είναι τα διατηρούμενα οικοδομικά κατάλοιπα στο νότιο τμήμα της πόλης, σε περιοχές εκτός των ελληνοιστικών τειχών, που δεν παρουσιάζουν έντονη κατοίκηση κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, γεγονός που επέτρεψε τη διατήρηση αρχαίων λειψάνων προγενέστερων περιόδων. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον εντοπισμό στην περιοχή του Χαρισίου (οικ. Κάτσαρη, Ο.Τ. 254, οδ. Μπιζανίου)⁶¹ αποσπασματικά διατηρούμενης κατασκευής, πιθανότατα περιβόλου, σε στρώμα του 5ου αιώνα π.Χ., καθώς και στρώματος καταστροφής και αποθέτη με μελαμβαφή κεραμική της ίδιας περιόδου.

Ιδιαίτερης σημασίας για την τοπογραφία της κλασικής πόλης είναι το αρχαϊκό, κλασικό και πρώιμο ελληνοιστικό νεκροταφείο που ανεσκάφη στο οικόπεδο της Κάτσαρης ΑΤΚΕ επί των οδών Όθωνος Αμαλίας και Λεωνίδου στο Ο.Τ. 151⁶², το πρώτο μεγάλης έκτασης οργανωμένο νεκροταφείο προγενέστερο των ρωμαϊκών χρόνων που έχει έως σήμερα ανασκαφεί στην πόλη (εικ. 13). Ο χώρος χρησιμοποιούνταν για ενταφιασμούς σε προγενέστερες της ρωμαϊκής περιόδου αποκλειστικά, ενώ το Ρωμαϊκό Νοτιοδυτικό Νεκροταφείο⁶³ ιδρύθηκε σε απόσταση 450 μ. περίπου δυτικά αυτού. Το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο χωροθετείται ακριβώς νότια της θέσης όπου θεωρείται ότι μεταγενέστερα διήλθε το ελληνοιστικό τείχος της πόλης (στη νοτιοανατολική γωνία του Ο.Τ. 26)⁶⁴ και πρέπει να ταυτισθεί με το κλασικό νεκροταφείο της κώμης της Μεσόας, που είχε ιδρυθεί στα όρια της τελευταίας⁶⁵. Διαπιστώθηκε συνεχής χρήση του χώρου από τους αρχαϊκούς έως τους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους, και διερευνήθηκαν 69 ταφές, οι περισσότερες λακκοειδείς ή ακόμη απλά ορύγματα χωρίς σαφή οριοθέτηση. Ήρθαν στο φως ομάδες τάφων οριοθετούμενες από ταφικούς περιβόλους και διαπιστώθηκαν στοιχεία που πιστοποιούν ταφικές πρακτικές θυσίας ζώων, όπως πέντε περιπτώσεις σκελετών ίππων και ιπποειδών, που ενταφιάστηκαν είτε ακέραια είτε τεμαχισμένα πάνω ή δίπλα στους τάφους έπειτα από προσφορές-θυσίες⁶⁶.

Η ιδιαίτερη ανάπτυξη της πόλης κατά την ελληνοιστική περίοδο τεκμηριώνεται με τον εντοπισμό αξιολογών οικιστικών καταλοίπων, που συνήθως έρχονται στο φως κάτω από τα πυκνά λείψανα της ρωμαϊκής κατοίκησης της πόλης (εικ. 14). Αναφέρουμε ειδικά τα οικιστικά κατάλοιπα των οικοπέδων Σουρλή και Μάζη, από την περιοχή αμέσως νοτίως της ακροπόλεως της Σπάρτης (οικ. Σουρλή, Ο.Τ. 119 οδ. Τριακοσίων⁶⁷, οικ. Μάζη, Ο.Τ. 113 οδ. Αρχιδάμου⁶⁸), όπως και τα κατάλοιπα των οικοπέδων Γιαννακάκη (Ο.Τ. 96, Θεραπνών και

⁶¹ Τσιαγγούρης 2011, 183.

⁶² Τσούλη 2010β και 480-484. Πρώτη παρουσίαση των πορισμάτων της ανασκαφής έγινε από τη Μ. Τσούλη (Τσούλη 2013). Για την παρουσίαση των ταφικών εθίμων και των μαρτυριών για την τέλεση νεκρικών δείπνων στο συγκεκριμένο νεκροταφείο βλ. Tsouli 2016, σποράδην.

⁶³ Βλ. σχετικά Ραυτοπούλου 1994, 183 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. επί της επαρχιακής οδού Σπάρτης – Μυστρά). Θέμος 1996α, 120-121 και Θέμος 1997, 174-176 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. επί της οδού Βυζαντίου, μεταξύ των Ο.Τ. 146 και Γ422). Θέμος 1996β, 113-114 (οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαυρίδη). Θέμος 2001-2004α, 197-199, σχέδ. 14 (οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου, Ο.Τ. 146). Ζαββού 2001, 201 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. στο νότιο άκρο της οδού Κύπρου). Θέμος 2001-2004β, 279 (οικόπεδο Κάτσαρη και Μαυρίδη, Ο.Τ. 146). Πρώτη παρουσίαση τμημάτων του νεκροταφείου που είχαν ανασκαφεί έως το 1995 έγινε από τη Raftoroulou 1998, 136, ενώ η προκαταρκτική δημοσίευση του Νοτιοδυτικού Ρωμαϊκού Νεκροταφείου, στα τμήματα που είχαν ερευνηθεί έως το 2005, έγινε από τους Α. Θέμο, Α. Μαλτέζου, Γ. Πάντου και Γ. Τσιαγγούρη το 2009 (Themom κ.ά. 2009). Για την ανασκαφή του οικοπέδου Π. Κάτσαρη επί των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (Ο.Τ. Γ407), κατά το έτος 2007, βλ. Τσούλη – Παπαγιάννης 2010.

⁶⁴ Η πορεία του τείχους στο νότιο τμήμα της πόλης βασίζεται σε μικρό τμήμα του αρχαίου τείχους στην πλαγιά του λόφου της Ευαγγελίστριας, το οποίο εντόπισε η *Expédition scientifique de Morée* (Blouet 1833, πίν. 46:ΚΚ), και η ύπαρξη του οποίου επιβεβαιώθηκε λίγο αργότερα από τον Curtius (Curtius 1852, 223, πίν. Χ). Το τμήμα αυτό του τείχους δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί εκ νέου κατά τις αγγλικές έρευνες του 1907. Βλ. σχετικά Κουρίνου 2000, 50-51.

⁶⁵ Τσούλη 2010β, 481. Τσούλη 2013, 154.

⁶⁶ Τσούλη 2010β, 483-484. Τσούλη 2013, 159-162 και εικ. 3, 4. Tsouli 2016, 369-371, με αναλυτική βιβλιογραφία, και εικ. 8, 9.

⁶⁷ Τσούλη 2010γ και εικ. 17-18.

⁶⁸ Τσούλη – Θεοδόση-Κοντού 2010 και εικ. 28.

Μυκηνών, όπου ήρθε στο φως τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, του τύπου *opus signinum*⁶⁹) και Θεοφιλάκου (οδ. Ωραιάς Ελένης και Των 118, Ο.Τ. 111)⁷⁰.

Το σημαντικότερο εύρημα της ελληνιστικής πόλης ήρθε στο φως στην περιοχή της Λάκκας, σε έργο της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης, σε περιοχή που υπάγεται στην κώμη των Λιμνών της αρχαίας πόλης, εγγύτητα σε σημαντικό αριθμό αρχαίων ιερών. Εδώ εντοπίστηκε και διερευνήθηκε τμήμα του ελληνιστικού τείχους της Σπάρτης (εικ. 15), με πύλη και πυλίδες, που παρουσιάστηκε εκτενώς από τον συνάδελφο Δημήτριο Βλαχάκο στο παρόν Συνέδριο⁷¹.

Σημαντικότερο εύρημα της περιόδου ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή των οικ. Κούτσαρη-Θεοφιλάκου και οικ. Παπαδόπουλου, επί της οδού 9ης Μεραρχίας, στο Ο.Τ. 131 της Σπάρτης⁷², σε θέση νοτιοανατολικά της αρχαίας Ακρόπολης και σε άμεση οπτική επαφή με αυτή. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 13,10 × 14,50 μ. και εμβαδού 189,95 τ.μ. (εικ. 16). Είναι κατασκευασμένο από μεγάλες ακανόνιστες λίθινες ψηφίδες λευκού, μελανού και ερυθρού χρώματος ενώ η διακόσμησή του οργανώνεται σε ζώνες, με γεωμετρικά κοσμήματα και εικονιστικές παραστάσεις από θαλάσσια κήτη⁷³. Το κεντρικό πεδίο κοσμείται με περιδινούμενο κόσμημα τριγώνων, με δελφίνια εκατέρωθεν τρίαρινας στις γωνίες της ασπίδας. Στην ανατολική πλευρά της κεντρικής παράστασης υπάρχει η επιγραφή του ψηφοθέτη «ΕΥΘΔΟΣ ΕΠΟΙΕΙ». Χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά – πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια και πιθανόν αποτελεί τμήμα κτηρίου δημόσιου χαρακτήρα, πιθανότατα γυμναστηρίου. Το μεγάλο εμβαδόν καθώς και η παρουσία επιγραφής σε ένα τόσο πρώιμο ψηφιδωτό δάπεδο το καθιστούν μέχρι στιγμής πρωτότυπο και μοναδικό για την πόλη της αρχαίας Σπάρτης⁷⁴.

Στοιχεία για τα ελληνιστικά ιερά της Σπάρτης προέκυψαν κατά τη διερεύνηση του οικ. Δαρβύρη στη περιοχή Συκαράκι⁷⁵, στην περιφέρεια της αρχαίας πόλης, όπου ήρθαν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα και σημαντικά κινητά ευρήματα, μεταξύ των οποίων πήλινα ακροκέραμα των γνωστών τύπων των λακωνικών ιερών, με γραπτό διάκοσμο μνηοειδών ακτίνων σε μελανό και ερυθρό χρώμα.

Στοιχεία για τα ταφικά μνημεία της ελληνιστικής Σπάρτης ήρθαν στο φως κατά τη διερεύνηση του οικ. Αποστολίδου-Τσολακίδου (οδ. Λυκούργου 40, Ο.Τ. 72), όπου εντοπίστηκαν μνημειώδεις ταφικές κατασκευές, ορισμένες διώροφες (εικ. 17β, γ), στον γνωστό τύπο των διώροφων λακωνικών ελληνιστικών ταφικών μνημείων⁷⁶. Ομοίου τύπου διώροφη κατασκευή, με τρία τουλάχιστον ορθογώνια ταφικά διαμερίσματα, οστεοφυλάκιο και 130 τουλάχιστον αγγεία (σκύφους, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, λύχνους, λάγνους, οινοχόες, κανθάρους και πυξίδες), όπως και χρυσή δανάκη με διπλό φύλλο χρυσού, εντοπίστηκε κατά

⁶⁹ Για μια σύντομη αναφορά βλ. Τσούλη 2010δ, 551 και υποσημ. 248.

⁷⁰ Τσούλη 2010α και εικ. 19.

⁷¹ Για την ανασκαφή του τείχους βλ. Βλαχάκος 2010, 492-495, εικ. 47-49. Βλαχάκος 2018.

⁷² Κακούρου 2011 και εικ. 15.

⁷³ Για ψηφιδωτά φιλοτεχνημένα με ακανόνιστες ψηφίδες, μεγαλύτερου όμως μεγέθους, από την ίδια την πόλη της Σπάρτης, βλ. το ψηφιδωτό του οικοπέδου Α. Γεωργιτισσιαννάκου (συμβολή των οδών Πλατανιστά και ανωνύμου δημοτικής, Ο.Τ. 5Α, με παράσταση, σε μέταλλο, εξάφυλλου ρόδακα στο κέντρο και ταινίας με τρέχουσες σπείρες από κεραμικές ψηφίδες στην περιφέρειά του (Ζαββού 1995β, 121-122 και Ζαββού κ.ά. 2006, 415). Στην ιδιοκτησία Αικ. Βρακοπούλου (Ο.Τ. 5Α) αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό ανάλογης τεχνικής με αυτό του οικοπέδου Γεωργιτισσιαννάκου, με παράσταση άγριου ζώου που κατασπαράσσει ταύρο (ΜΣ 11567). Ιδιαίτερα σημαντικό, για την εξέλιξη των ψηφοθημάτων από ακανόνιστες ψηφίδες, είναι το ελληνιστικό ψηφιδωτό με διονυσιακές σκηνές από την ιδιοκτησία Ν. Ψυχογιού στη Μαγούλα Σπάρτης (Οικονόμου 1918, 171-176. Χρήστου 1964, 135-141. Salzmann 1982, 125, με εξαντλητική βιβλιογραφία). Για την τεχνοτροπική ανάλυση του ως άνω ψηφιδωτού, τη σύγκρισή του με άλλα ψηφιδωτά (σπαρτιατικά ή μη) και τη χρονολόγησή του (2ος αι. π.Χ.), βλ. Λουκά 1986, 227-231. Ψηφιδωτό δάπεδο του τύπου *opus signinum* ήρθε στο φως στο οικόπεδο Γιαννακάκη στο Ο.Τ. 96, επί των οδών Θεραπνών και Μυκηνών (βλ. ανωτέρω και υποσημ. 67).

⁷⁴ Για την ανασκαφή του Κτηρίου Δ στον οικισμό των Ταιναρίων, διακοσμημένου με ψηφοθημένα δάπεδα από ακανόνιστες ψηφίδες σε πέντε από τους χώρους του, βλ. Τσούλη 2010δ, εικ. 86, 87, και Τσούλη 2018. Η ανασκαφείας χρονολογεί τα ψηφιδωτά δάπεδα στον ύστερο 2ο ή πρώιμο 1ο αιώνα π.Χ.

⁷⁵ Κακούρου – Κουλογεωργίου 2010 και εικ. 54.

⁷⁶ Για ανάλογες κατασκευές βλ. Ραυτοπούλου 2000, 417-419.

τη διάρκεια έργων της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης στην περιοχή της Λάκκας⁷⁷ (εικ. 17α), εγγύτατα στο ελληνιστικό τείχος της πόλης, λίγα μέτρα βορείως της πύλης του. Η δεύτερη θέση χωροθετείται στην περιοχή των Λιμνών της αρχαίας πόλης, σε περιοχή όπου η αρχαιολογική σκαπάνη έχει ήδη φέρει στο φως ταφές των ελληνιστικών χρόνων σε οργανωμένους χώρους ταφής⁷⁸. Διώροφο ταφικό μνημείο των ελληνιστικών χρόνων ήρθε επίσης στο φως στο οικόπεδο Παπαδάκου επί της οδού Λεωνίδου στο Ο.Τ. 123⁷⁹, στην περιοχή νοτιοδυτικά της ακρόπολης⁸⁰, με πλήθος αγγείων (λάγνους, λύχνους, πινάκια, κύπελλα) και χρυσές δανάκες, χαρακτηριστικό κτέρισμα των ταφών των ελληνιστικών χρόνων⁸¹. Μνημειώδης ταφική κατασκευή από πώρινους λιθοπλίνθους ελληνιστικών χρόνων, με τέσσερις κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους στο εσωτερικό της, ήρθε στο φως στο οικ. Θεοδωρόπουλου (οδ. Ωραιάς Ελένης, Ο.Τ. 89)⁸².

Ο εντοπισμός τάφων της ελληνιστικής περιόδου στην εντός των τειχών περιοχή της πόλης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς υποδηλώνει ότι ακόμη και μετά τον συνοικισμό της Σπάρτης και τον τειχισμό της υπήρχε μία χαλαρή αλλά ακόμη διακριτή διαφοροποίηση των κωμών⁸³.

Η ιδιαίτερη ανάπτυξη της Σπάρτης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τεκμηριώνεται με την εύρεση πλουσιότατων οικιστικών καταλοίπων που ήρθαν στο φως σε όλη την έκταση της σύγχρονης πόλης και στην περιοχή της σημερινής Μαγούλας (σημειώνονται στο χάρτη της εικ. 18 με κόκκινο χρώμα). Αναφέρουμε, μεταξύ των πλέον αξιόλογων παραδειγμάτων, τα διερευνηθέντα τμήματα πολυτελών οικιών που κοσμούνται με ψηφιδωτά δάπεδα, όπως τα οικόπεδα Μάρκου και Παναγάκη (οδ. Πλατανιστά και Θερμοπυλών, Ο.Τ. 6)⁸⁴, Ανδριτσόπουλου (οδ. Διοσκούρων και Λυσάνδρου, Ο.Τ. 6Α), Κάτσαρη (οδ. Βρασιδίου, Ο.Τ. 41)⁸⁵, Φλώρου⁸⁶ και Καχριμάνη⁸⁷ στην περιοχή της Μαγούλας. Στα οικόπεδα Κορωνιού (οδ. Αρχιδάμου, Ο.Τ. 118)⁸⁸, Σουρλή (οδ. Τριακοσίων Ο.Τ. 119)⁸⁹ και Θεοφιλάκου (οδ. Ωραιάς Ελένης και Των 118, Ο.Τ. 111)⁹⁰, που χωροθετούνται στις νότιες υπώρειες του λόφου της ακρόπολης, σε περιοχή όπου είχαν ιδρυθεί πολυτελείς κατοικίες της ρωμαϊκής πόλης, ήρθαν στο φως τμήματα δωματίων και αίθρια με δεξαμενές αντίστοιχων κατοικιών, ενίοτε διακοσμημένα με περιστύλια.

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Σταυρόπουλου, επί της οδού Ορθίας Αρτέμιδος στο Ο.Τ. 115 στη Σπάρτη⁹¹, ήρθε στο φως οικιστικό συγκρότημα με κτιστή ορθογώνια λατρευτική κατασκευή, που ερμηνεύθηκε ως χώρος όπου στεγαζόταν ένα οικιακό ιερό του Διονύσου⁹², ιδρυμένο κοντά στα μεγάλα ιερά του θεού στην Κολώνα και στην περιοχή των Λιμνών. Η σημασία της ανασκαφής, πέραν του εντοπισμού ενός νέου ιερού της πόλης της Σπάρτης, έγκειται στην ποικιλία και τον αριθμό των έργων κοροπλαστικής του ιερού (εικ. 19): πέραν του ίδιου του αγάλματος του Διονύσου, ενός από τα ελάχιστα δείγματα κοροπλαστικής αυτού του μεγέθους από τη ρωμαϊκή Σπάρτη, ο εντοπισμός των

⁷⁷ Βλαχάκος 2010.

⁷⁸ Συγκέντρωση των σχετικών στοιχείων από Τσούλη 2013, 151 υποσημ. 5, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁹ Μαλτέζου 2011δ.

⁸⁰ Ταφικό μνημείο των ελληνιστικών χρόνων έχει διερευνηθεί στη δυτική πλευρά του απέναντι οικοδομικού τετραγώνου (Ο.Τ. 124), στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ορφανού.

⁸¹ Βλ. σχετικά Ραυτοπούλου 2000, 417-419.

⁸² Μαλτέζου 2010ε.

⁸³ Το στοιχείο αυτό είχε και παλαιότερα επισημανθεί από την έρευνα. Βλ., ενδεικτικά, Ζαννου – Themis 2009, 119.

⁸⁴ Για μία σύντομη αναφορά βλ. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

⁸⁵ Μαλτέζου 2011στ, εικ. 13, 14.

⁸⁶ Μαλτέζου 2011β, εικ. 16, 17.

⁸⁷ Μαλτέζου 2012δ, εικ. 50.

⁸⁸ Ραυτοπούλου – Τσούλη 2010 και εικ. 29.

⁸⁹ Τσούλη 2010γ, εικ. 17-18.

⁹⁰ Τσούλη 2010α, εικ. 19.

⁹¹ Τσούλη 2010ε, εικ. 20-24. Για μία πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής και των πήλινων ευρημάτων βλ. Τσούλη 2014.

⁹² Τσούλη 2010ε, 460.

αναθηματικών προσωπείων και των πήλινων ομοιωμάτων χειρών, σπανίων ως ευρήματα, τουλάχιστον σε αυτόν τον αριθμό, από άλλες ανασκαφές της πόλης της Σπάρτης, αλλά και η ποικιλία των λοιπών πήλινων αντικειμένων (προτομές, ειδώλια θεοτήτων, ιστάμενων ενδεδυμένων μορφών και ζώων)⁹³, πιστοποιούν τη συνέχιση των λατρευτικών πρακτικών και τη συνέχιση ανάθεσης των ίδιων αφιερωμάτων σε ιερά στη Λακωνία και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

Όσον αφορά στα δημόσια κτήρια της ρωμαϊκής πόλης, το σημαντικότερο εύρημα ήρθε στο φως στην ανασκαφή του οικ. 4ου Γυμνασίου – 3ου Λυκείου, στην οδό Αλκμάνος στο Ο.Τ. 130⁹⁴, σε περιοχή νοτίως της ακρόπολης και του αρχαίου θεάτρου. Αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομικά συγκροτήματα (εικ. 20), εκ των οποίων ένα λουτρικό συγκρότημα με επάλληλες οικοδομικές φάσεις, η αρχική φάση του οποίου χρονολογείται στον 2ο αιώνα μ.Χ., ερείπια στοάς αποκαλυφθέντος μήκους 20 μ., με διατηρούμενες ισχυρές κατασκευής βάσεις των στηριγμάτων και στα ανατολικά αυτής αψιδωτό κτήριο κοσμικού χαρακτήρα. Από τα πλουσιότερα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφέρουμε σημαντικό αριθμό ειδωλίων των ρωμαϊκών χρόνων, ακροκέραμα και δισκοειδή ακρωτήρια, μικκύλα αγγεία, τμήματα από πήλινα προσωπεία.

Τμήματα του εκτεταμένου οδικού, υδρευτικού και αποχετευτικού δικτύου, που αναπτύχθηκε στην πόλη κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους υπό κρατική επίβλεψη⁹⁵, διερευνήθηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης, που σημειώνονται στον χάρτη της εικ. 18 με πράσινο χρώμα. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, το οικόπεδο Ράπατα επί της οδού Γκορτσολόγου, στο Ο.Τ. 124⁹⁶, όπου ήρθε στο φως μεγάλος κτιστός αγωγός αποχέτευσης ή απορροής ομβρίων, κατασκευασμένος από πωροπλίνθους με τοξωτή κάλυψη από οπτοπλίνθους, που πρέπει να συνδέεται με τον μεγάλο αγωγό του οικ. Πολυχρονάκου, στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, και ο οποίος σχετίζεται με την αρχαία οδό που οδηγούσε στην ακρόπολη. Σημειώνουμε επίσης το οικόπεδο Κάτσαρη-Καραμαλική, στο Ο.Τ. 45 επί της οδού Αγ. Νίκωνος⁹⁷, όπου αποκαλύφθηκε αρχαία οδός με έξι επάλληλα οδοστρώματα, πλαισιωμένη από καμαροσκεπείς αγωγούς, αποχετευτικούς ή απορροής υδάτων (εικ. 21α), το οικόπεδο Θεοφιλάκου επί της οδού Ωραίας Ελένης και Των 118 στο Ο.Τ. 111⁹⁸, το οικόπεδο Παπαδάκου επί της οδού Λεωνίδου στο Ο.Τ. 123⁹⁹ και το οικόπεδο Σταυρόπουλου επί της οδού Ορθίας Αρτέμιδος στο Ο.Τ. 115¹⁰⁰, όπου ήρθε στο φως μεγάλος αποχετευτικός αγωγός από πωροπλίνθους¹⁰¹. Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε το οικ. Μπερντένη επί της οδού Καλλικρατίδα στο Ο.Τ. 131¹⁰², στις βορειοδυτικές παρυφές της πόλης, όπου ο αποκαλυφθείς δρόμος (εικ. 21β) φαίνεται να αποτελεί έναν από τους κύριους δρόμους που κατευθύνονταν στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης. Σε όλες τις περιπτώσεις διαπιστώνεται ο κανόνας του ρωμαϊκού αστικού οδικού δικτύου της Σπάρτης, όπου οι οδοί έχουν κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ ή ΒΔ-ΝΑ¹⁰³.

Στο νότιο τμήμα της σύγχρονης πόλης ερευνήθηκαν ανασκαφικά τμήματα των εκτεταμένων ρωμαϊκών νεκροταφείων της Σπάρτης¹⁰⁴, που σημειώνονται στο χάρτη της εικ.

⁹³ Για παρουσίαση των πήλινων αναθημάτων βλ. Τσούλη 2010ε, 460-461 και Τσούλη 2014. Το ανάγλυφο πλακίδιο με παράσταση των Διοσκούρων (ΜΣ 16540) δημοσιεύθηκε επίσης από τη Μ. Τσούλη (2012, 413-417).

⁹⁴ Τσούλη κ.ά. 2010β. Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση).

⁹⁵ Βλ. σχετικά Κουρίνου 2000, 131-154 (αστικό οδικό δίκτυο), 221-227 (ύδρευση), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁶ Μαλτέζου 2011γ, εικ. 11, 12.

⁹⁷ Μαλτέζου 2011ε, εικ. 5, 6.

⁹⁸ Τσούλη 2010α, εικ. 19.

⁹⁹ Μαλτέζου 2011δ.

¹⁰⁰ Τσούλη 2010ε, εικ. 21.

¹⁰¹ Η προς δυσμάς συνέχεια του αγωγού είχε κατά το παρελθόν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Ν. Σουρλή επί των οδών Ωραίας Ελένης και Των 188, στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο (βλ. Ζαννου – Themis 2009, εικ. 11.32).

¹⁰² Μαλτέζου 2010β και εικ. 44.

¹⁰³ Βλ. σχετικά Κουρίνου 2000, 131-154, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, Raftoroulou 1998, σποράδην. Ζαννου – Themis 2009, 119.

¹⁰⁴ Η πλέον πρόσφατη, συνολική επισκόπηση των ανασκαφικών δεδομένων για τα οργανωμένα νεκροταφεία της ρωμαϊκής Σπάρτης και για τα μεμονωμένα ταφικά μνημεία στην περιφέρεια της πόλης καθώς και κάποια

19 με γαλάζιο χρώμα. Τμήματα του μεγάλου Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου¹⁰⁵ διερευνήθηκαν τόσο σε οικόπεδο επί των οδών Λυκούργου και Βυζαντίου¹⁰⁶, όσο και σε παρακείμενο οικόπεδο επί των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (ΟΤ Γ407)¹⁰⁷, όπου αποκαλύφθηκε η ανατολική απόληξη του νεκροταφείου (εικ. 22β). Στο τελευταίο διερευνήθηκαν 75 συνολικά ταφές και ταφική οδός που παρείχε πρόσβαση στο χώρο ταφής και διακλαδωνόταν σε δύο οδούς, οι οποίες διαχωρίζαν ταφικές νησίδες. Μεταξύ των τάφων υπερτερούν αριθμητικά οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι σε ταφικές κατασκευές, ενώ δεν απουσιάζουν και οι κεραμοσκεπείς λακκοειδείς τάφοι και οι εγχυτρισμοί.

Το νοτιοανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης δεν είχε έως σήμερα αποδώσει στοιχεία για την ύπαρξη οργανωμένου νεκροταφείου. Είναι, επομένως, ιδιαίτερα σημαντική η εύρεση, κατά τη διερεύνηση του οικ. Κουλογεωργίου στη συμβολή των οδών Χαμαρέτου και Ορέστου (ΟΤ 49Α)¹⁰⁸ (εικ. 18), τμήματος νεκροταφείου των ρωμαϊκών χρόνων, που περιλαμβάνει κυρίως κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους οργανωμένους σε συστάδες και ταφικά κτίσματα, ενώ δεν λείπουν οι κεραμοσκεπείς, οι αβαθείς λάκκοι και οι καλυβίτες (εικ. 22α).

Νοτιότερα του παραπάνω νεκροταφείου, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως και άλλο νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων [οικόπεδο Students' Studio – Μήτηρ (Τ. Αργυρόπουλου), οδοί Πausανίου και Πλαταιών, Ο.Τ. 176]¹⁰⁹. Η γενική διάταξή του ακολουθεί τον άξονα ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος ήταν ένας από τους άξονες του πολεοδομικού ιστού και του οδικού δικτύου της ρωμαϊκής Σπάρτης, στοιχείο που φαίνεται να υπαγόρευσε και τον προσανατολισμό των τάφων. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το βορειοανατολικό τμήμα μνημειακού ταφικού οικοδομήματος, ορθογώνιας κάτοψης και με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ (διαστάσεων 11,40 x 9,15 μ.). Στο εσωτερικό του αλλά και εξωτερικά βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινης σαρκοφάγου. Πιθανότατα στο ταφικό κτίσμα ανήκαν και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα επιστυλίων κλπ.), τα ελάχιστα θραύσματα γλυπτών και τα μαρμάρινα τεμάχια που εντοπίστηκαν στο περιβάλλον του ταφικού μνημείου. Τα ως άνω στοιχεία παραπέμπουν σε μνημειώδες και πολυτελές ταφικό οικοδόμημα που ανήκει πιθανότατα στον τύπο του ναόσχημου. Ακριβώς νότια του ταφικού οικοδομήματος εκτείνεται τμήμα νεκροταφείου, το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες με το Νοτιοδυτικό Νεκροταφείο της πόλης ως προς την τυπολογία και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των τάφων αλλά και ως προς την διάταξη και οργάνωσή τους. Η πλειονότητα των αποκαλυφθέντων τάφων ανήκει στον τύπο του κτιστού κιβωτιόσχημου.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι στόχος μας δεν ήταν να παρουσιάσουμε το σύνολο του ανασκαφικού έργου της Εφορείας στη Σπάρτη, εγχείρημα εξαιρετικά δυσχερές λόγω των χρονικών περιορισμών του Συνεδρίου, αλλά να δώσουμε τα βασικά στοιχεία που τα ευρήματα των πρόσφατων σωστικών ανασκαφών προσφέρουν στις γνώσεις μας για την

τοπογραφικά συμπεράσματα δίδονται από τις Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση). Βλ. επίσης, Τσούλη (υπό έκδοση).

¹⁰⁵ Για παλαιότερα διερευνηθέντα τμήματα του νεκροταφείου βλ. Ραυτοπούλου 1994, 183 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. επί της επαρχιακής οδού Σπάρτης – Μυστρά). Θέμος 1996α, 120-121 και Θέμος 1997, 174-176 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. επί της οδού Βυζαντίου, μεταξύ των Ο.Τ. 146 και Γ422). Θέμος 1996β, 113-114 (οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαυρίδη). Θέμος 2001-2004α, 197-199, σχέδ. 14 (οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου, Ο.Τ. 146). Ζαββού 2001-2004, 201 (έργα της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. στο νότιο άκρο της οδού Κύπρου). Θέμος 2001-2004β, 279 (οικόπεδο Κάτσαρη και Μαυρίδη, Ο.Τ. 146). Πρώτη παρουσίαση τμημάτων του νεκροταφείου που είχαν ανασκαφεί έως το 1995 έγινε από τη Raftorouli 1998, 136, ενώ η προκαταρκτική δημοσίευση του Ρωμαϊκού Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου, στα τμήματα που είχαν ερευνηθεί έως το 2005, έγινε από τους Α. Θέμο, Α. Μαλτέζου, Γ. Πάντου και Γ. Τσιαγγούρη το 2009 (Themom κ.ά. 2009).

¹⁰⁶ Κακούρου 2010.

¹⁰⁷ Τσούλη – Παπαγιάννης 2010. Παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων του οικοπέδου και των στοιχείων για τέλεση ταφικών δειπνών και τελετουργιών έγινε από τους Μ. Τσούλη και Α. Παπαγιάννη σε ανακοίνωση με τίτλο «Testimonia on funerary banquets in ancient Sparta στο συνέδριο Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Banquet' in ancient art, burial and belief» (για τα πρακτικά του συνεδρίου κατατέθηκε κείμενο μόνο από τη Μ. Τσούλη σχετικά με το κλασικό νεκροταφείο επί των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Λεωνίδου, βλ. Tsouli 2016).

¹⁰⁸ Μαλτέζου 2011α.

¹⁰⁹ Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010β, 486-488.

ιστορία και τοπογραφία της περιοχής. Συνοψίζοντας, τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν τεκμηριώνουν, πιστεύουμε, την κατοίκηση της ευρύτερης περιοχής της Σπάρτης σε όλες τις περιόδους της προϊστορίας, με έμφαση στην πρωτοελλαδική περίοδο. Παράλληλα, η πληθώρα των νέων ευρημάτων των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων έρχεται να συμπληρώσει τα παλαιότερα ευρήματα, να δώσει νέα στοιχεία για την εδαφική επικράτεια των κωμών και να σκιαγραφήσει ποικίλες πτυχές χρήσης του χώρου που κατέλαβε μετέπειτα η συνοικισμένη πόλη. Όσον αφορά στην τοπογραφία της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής Σπάρτης, οι πρόσφατες σωστικές ανασκαφές μας παρέχουν πολύτιμα στοιχεία τόσο για αριθμό ιερών της αρχαίας πόλης όσο και για το ζήτημα της χωροθετήσεως και οργανώσεως των χώρων ταφής –σημαντικότερη η αποκάλυψη του πρώτου οργανωμένου νεκροταφείου της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, όπως και ρωμαϊκών νεκροταφείων στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, καθώς και ο προσδιορισμός των προς ανατολάς ορίων του ήδη γνωστού Νοτιοδυτικού Νεκροταφείου. Τέλος, ως σημαντικότερο εύρημα από την ελληνιστική πόλη πρέπει να θεωρήσουμε την αποκάλυψη μεγάλου μέρους του τείχους της ελληνιστικής οχύρωσης, με πύλη και πυλίδες, στην περιοχή της Λάκκας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alram-Stern 2004: E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie. Forschungsbericht 1975-2002. 2. Band. Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 21, Wien 2004.
- Βασιλογάμβρου – Κακούρου 2010α: Α. Βασιλογάμβρου – Χ. Κακούρου, Πολύδεντρο Δ. Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Παπαστρατάκου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 511.
- Βασιλογάμβρου – Κακούρου 2010β: Α. Βασιλογάμβρου – Χ. Κακούρου, Πολύδεντρο Δ. Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαρκουτσά, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 511.
- Βασιλογάμβρου – Τσούλη (υπό έκδοση): Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη, Νέα στοιχεία για την αρχαία Σπάρτη, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, από τις πρόσφατες ανασκαφές, στο: *Θ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015 (υπό έκδοση).
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010α: Α. Βασιλογάμβρου – Χ. Κακούρου – Γ. Τσιαγγούρης, Πολύδεντρο Δ. Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. και Ν. Καούρη, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 511.
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010β: Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη – Ν. Κουλογεωργίου, Συμβολή οδών Πλαταιών και Ορθίας Αρτέμιδος (Ο.Τ. 79, οικόπεδο ιδιοκτησίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 484-486.
- Βλαχάκος 2010: Δ. Βλαχάκος, Έργο «Αγωγός λυμάτων και ομβρίων περιοχής Λάκκας» στην αδιάνοιχτη οδό Ματάλα, στις οδούς Γιτιάδη, Θεοκλέους και στην αδιάνοιχτη οδό Φοίβου Απόλλωνος, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 492-496.
- Βλαχάκος 2018: Δ. Βλαχάκος, Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Καλαμάτα 2018, 397-405.
- Blouet 1833: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Deuxième volume, Paris 1833.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities*, BSA Studies 16, London 2009.
- Curtius 1852: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha 1852.
- Δεληβορριάς 1968: Α. Δεληβορριάς, Δοκιμαστικά έρευνα εις οικόπεδο Ν. Π. Σταυρόπουλου, *ΑΔ* 23, 1968, Χρονικά Β' 1, 151-152.
- Δεληβορριάς 1969: Α. Δεληβορριάς, Οικόπεδον Ν. Π. Σταυροπούλου, *ΑΔ* 24, 1969, Χρονικά Β' 1, 134-135.
- Ζαββού 1995α: Ε. Ζαββού, ΟΤ Γ 256, Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο Σπάρτης. Β' Φάση, *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β' 1, 124-125.

- Ζαββού 1995β: Ε. Ζαββού, Συμβολή των οδών Πλατανιστά και ανωνύμου δημοτικής (ΟΤ 5Α, οικόπεδο Αριστοτ. Γεωργιτισσιαννάκου), *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β'1, 121-122.
- Ζαββού 2001-2004: Ε. Ζαββού, Έργα Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης και Αποχέτευσης Σπάρτης. Οδός Κύπρου, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 201.
- Ζαββού κ.ά. 2006: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Κουντούρη, Το Αρχαιολογικό έργο της Ε' Εφορείας κατά τα έτη 1994-1995 στη Λακωνία, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα, 2-9 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 411-426.
- Θέμος 1995: Α. Θέμος, Συμβολή οδών ΙΧ Μεραρχίας – Βορείου Ηπείρου (Ο.Τ. Γ148, οικόπεδο Χρ. και Ερατ. Λαφογιάννη), *ΑΔ* 50, Χρονικά Β'1, 125-126.
- Θέμος 1996α: Α. Θέμος, Χάνδακες ΔΕΥΑΣ. Οδός Βυζαντίου (Ο.Τ. 146 και Γ422), *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β'1, 120-121.
- Θέμος 1996β: Α. Θέμος, Αδιάνοικτο τμήμα οδού Βυζαντίου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Μαυρίδη), *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'1, 113-114.
- Θέμος 1997: Α. Θέμος, Έργα Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης και Αποχέτευσης Σπάρτης (ΔΕΥΑΣ), Οδός Βυζαντίου (Ο.Τ. 146 και Γ422), *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β'1, 174-176.
- Θέμος 2001-2004α: Α. Θέμος, Οδός Βυζαντίου (ΟΤ 146, οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 197-199.
- Θέμος 2001-2004β: Α. Θέμος, Συμβολή των οδών Βυζαντίου, ΙΧ Μεραρχίας και Λυκούργου (ΟΤ 146, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη και Μαυρίδη), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 279.
- Κακούρου 2010: Χ. Κακούρου, Συμβολή των οδών Λυκούργου, 9ης Μεραρχίας και Βυζαντίου (ΟΤ 146, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 476-477.
- Κακούρου 2011: Χ. Κακούρου, Οδός Καλλικρατίδα (Ο.Τ. 131, οικόπεδα Α. Κούτσαρη-Μ. Θεοφιλάκου και Α. και Δ. Παπαδόπουλου), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 179-179.
- Κακούρου – Κουλογεωργίου 2010: Χ. Κακούρου – Ν. Κουλογεωργίου, Οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. και Ι. Δαρβύρη, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 508-510.
- Κακούρου – Μαλτέζου 2011: Χ. Κακούρου – Α. Μαλτέζου, Πολύδενδρο. Οικόπεδο Σ. Φωκά, *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 181-183.
- Κουντούρη 1995: Ε. Κουντούρη, Οικόπεδο Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου Σπάρτης (Ο.Τ. 256), *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β'1, 143-144.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.
- Λουκά 1986: Ι. Λουκά, Ελληνιστικό ψηφιδωτό Σπάρτης με διονυσιακές σκηνές, *Λακωνικές Σπουδές* 8, 1986, 217-265.
- Μαλτέζου 2010α: Α. Μαλτέζου, Οδός Γκορτσολόγου 113 (Ο.Τ. 30, οικόπεδο Ν. Σουρλή), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 464-465
- Μαλτέζου 2010β: Α. Μαλτέζου, Οδός Καλλικρατίδα (Ο.Τ. 131, οικόπεδο Π. Μπερντένη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 488-489.
- Μαλτέζου 2010γ: Α. Μαλτέζου, Οδός Αρχιδάμου (Ο.Τ. 58, οικόπεδο Σ. Οικονομόπουλου), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 468-471.
- Μαλτέζου 2010δ: Α. Μαλτέζου, Μαγούλα Σπάρτης. Οικόπεδο Μ. και Ι. Καχριμάνη, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 496-498.
- Μαλτέζου 2010ε: Α. Μαλτέζου, Οδός Ωραίας Ελένης (Ο.Τ. 89, οικόπεδο Μ. και Κ. Θεοδωρόπουλου), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 454-455.
- Μαλτέζου 2011α: Α. Μαλτέζου, Συμβολή των οδών Χαμαρέτου και Ορέστη (Ο.Τ. 49Α, οικόπεδο εταιρείας Βασίλης Κουλογεωργίου & ΣΙΑ ΕΕ), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 170-171.
- Μαλτέζου 2011β: Α. Μαλτέζου, Μαγούλα. Οικόπεδο Π. Φλώρου, *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 180-181.
- Μαλτέζου 2011γ: Α. Μαλτέζου, Οδός Ηλ. Γκορτσολόγου (Ο.Τ. 124, οικόπεδο Ν. Ράπατα), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 174-176.
- Μαλτέζου 2011δ: Α. Μαλτέζου, Οδός Λεωνίδου (Ο.Τ. 123, οικόπεδο Γ. Παπαδάκου), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 171-173.
- Μαλτέζου 2011ε: Α. Μαλτέζου, Οδός Αγίνου Νίκωνος (Ο.Τ. 45, οικόπεδο Α. Κάτσαρη), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 167-170.
- Μαλτέζου 2011στ: Α. Μαλτέζου, Οδός Βρασίδου (Ο.Τ. 41, οικόπεδο εταιρείας Κάτσαρης ΑΕ), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 176-178.
- Μαλτέζου 2011ζ: Α. Μαλτέζου, Συμβολή των οδών Αρχιδάμου και Λυκούργου (Ο.Τ. 53, οικόπεδο Ι. Βαλιώτη), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά, 165-167.
- Μαλτέζου 2012: Α. Μαλτέζου, Οδός Παντανάσσης (Ο.Τ. 144), οικόπεδο Βισβή, *ΑΔ* 67, 2012, Χρονικά, 98-99.

- Μαλτέζου – Γιαννακάκη 2010: Α. Μαλτέζου – Χ. Γιαννακάκη, Οδοί Παυσανίου και Πλαταιών (Ο.Τ. 176, οικόπεδο Students' Studio – Μήτηρη (Τ. Αργυρόπουλου), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 486-488.
- Οικονόμου 1918: Γ. Οικονόμου, Ψηφιδωτὸν ἐν Σπάρτῃ, ΑΔ 4, 1918, 171-176.
- Raftoroulou 1998: S. Raftoroulou, New Finds from Sparta, στο: W. G. Cavanagh – S. E. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium*, BSA Studies 4, London, 125-140.
- Ραυτοπούλου 1994: Σ. Ραυτοπούλου, Έργα ΔΕΥΑ Σπάρτης, ΑΔ 49, 1994, Χρονικά Β'1, 183.
- Ραυτοπούλου 1996-1997: Σ. Ραυτοπούλου, Ταφές της Εποχής του Σιδήρου στη Σπάρτη, στο: Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10.9.1995, Πελοποννησιακά Παράρτημα 22, τόμ. Β', Αθήνα, 1996-1997, 272-282.
- Ραυτοπούλου 2000: Σ. Ραυτοπούλου, Ταφικό σύνολο από τη Σπάρτη, στο: Ε' Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Χανιά 7-12 Απριλίου 1997, Αθήνα 2000, 417-426.
- Ραυτοπούλου – Τσούλη 2010: Σ. Ραυτοπούλου – Μ. Τσούλη, Οδός Αρχιδάμου (Ο.Τ. 118, οικόπεδο ιδιοκτησίας Θ. και Α. Κορωνιού), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 467-468.
- Salzmann 1982: D. Salzmann, *Untersuchungen zu den Antiken Kieselmosaiken*, Berlin 1982.
- Σπυρόπουλος 1980: Θ. Σπυρόπουλος, Σπάρτη. Οικόπεδο Σταυροπούλου, ΑΔ 35, 1980, Χρονικά Β'1, 135.
- Σταϊνχάουερ 1973: Γ. Σταϊνχάουερ, Σπάρτη. Οικόπεδα Όργανισμού Έργατικής Κατοικίας, ΑΔ 28, 1973, Χρονικά Β'1, 164-166.
- Σταϊνχάουερ 1982: Γ. Σταϊνχάουερ, Πήλινες αρχαϊκές μετόπες από τη Σπάρτη, ASAA 60, n. 9, 44.2, 1982, 329-341.
- Themom κ.ά. 2009: Α. Themom – Α. Maltezu – G. Pantou – G. Tsiaggouris, The Southwest Cemetery of Roman Sparta: A preliminary account of the results of three rescue excavations, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 261-269.
- Τσιαγγούρης 2010α: Γ. Τσιαγγούρης, Αγία Ειρήνη Δ. Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Στ. Πολίτη, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 506.
- Τσιαγγούρης 2010β: Γ. Τσιαγγούρης, Κλαδάς Δήμου Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας κ. Γαλάτα, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 518.
- Τσιαγγούρης 2010γ: Γ. Τσιαγγούρης, Μαγούλα Σπάρτης. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Παναγάκη και Ε. Πάτσαρη», ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 501-502.
- Τσιαγγούρης 2010δ: Γ. Τσιαγγούρης, Μαγούλα Σπάρτης. Θέση Κοκκινέικα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι.-Ο. Γεωργόπουλου, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 503.
- Τσιαγγούρης 2010ε: Γ. Τσιαγγούρης, Οδοί Θερμοπυλών και Σακέτα (Ο.Τ. 123B, οικόπεδο Π. Πριστούρη), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 462-463.
- Τσιαγγούρης 2010στ: Γ. Τσιαγγούρης, Οδός Μενελαίων (Ο.Τ. 89, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Ζαΐμη), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 475-476.
- Τσιαγγούρης 2010ζ: Γ. Τσιαγγούρης, Οδός Δωριέων (Ο.Τ. 93, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Χουντή), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 475.
- Τσιαγγούρης 2011: Γ. Τσιαγγούρης, Χαρίσι Σπάρτης. Οδός Μπιζανίου (Ο.Τ. 254, οικόπεδο Εταιρείας ΚΑΤΣΑΡΗΣ ΑΤΚΕ), ΑΔ 66, 2011, Χρονικά, 183-184.
- Τσούλη 2010α: Μ. Τσούλη, Συμβολή των οδών Ωραιάς Ελένης και Των 118 (Ο.Τ. 111, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Θεοφιλάκου), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 451-454.
- Τσούλη 2010β: Μ. Τσούλη, Συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Λεωνίδου (Ο.Τ. 151, οικόπεδο ιδιοκτησίας της ΚΑΤΣΑΡΗΣ ΑΤΚΕ), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 480-484.
- Τσούλη 2010γ: Μ. Τσούλη, Οδός Τριακοσίων 72 (Ο.Τ. 119, οικόπεδο Ν. Σουρλή), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 448-451.
- Τσούλη 2010δ: Μ. Τσούλη, Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου. Κτίριο Δ, όρμος Αριές, οικισμός των Ταιναρίων, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 548-552.
- Τσούλη 2010ε: Μ. Τσούλη, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 54 (Ο.Τ. 115, οικόπεδο Π. Σταυρόπουλου), ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 456-461.
- Τσούλη 2012: Μ. Τσούλη, Νέα ανάγλυφα των Διοσκούρων από τη Σπάρτη, στο: ΔΙΝΗΕΣΣΑ, *Τιμητικός Τόμος για την Αικ. Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 409-418.
- Τσούλη 2013: Μ. Τσούλη, Ανασκαφή κλασικού νεκροταφείου στην πόλη της Σπάρτης, στο: K. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit. Normen und Regionalismen, Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20-21. November 2009*, Atheniaia 6, Athen 2013, 151-166.
- Τσούλη 2014: Μ. Τσούλη, Μνημειώδη έργα κοροπλαστικής και πήλινα αναθήματα από ένα νέο ιερό της ρωμαϊκής Σπάρτης, στο: Α. Γιαννικουρή, *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο*

- από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, *Επιστημονικό Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009, Πρακτικά*, Αθήνα 2014, τόμ. ΙΙ, 141-161.
- Τσούλη 2018: Μ. Τσούλη, *Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναριών. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο*, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Καλαμάτα 2018, 377-395.
- Τσούλη – Βλαχάκος 2010: Μ. Τσούλη – Δ. Βλαχάκος, Συμβολή των οδών Τριακοσίων και Λυσάνδρου (Ο.Τ. 137, οικόπεδο Μ. και Α. Αποστολόπουλου), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 438-440.
- Τσούλη – Θεοδόση-Κοντού 2010: Μ. Τσούλη – Μ. Θεοδόση-Κοντού, Οδός Αρχιδάμου (Ο.Τ. 113, οικόπεδο ιδιοκτησίας Αθ. και Π. Μάζη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 465-467.
- Τσούλη – Μαλτέζου (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου, Νεκροταφεία, ταφικά μνημεία και έθιμα ταφής στη Σπάρτη την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας, στο: *Νεκροταφεία*, ΥΠ.ΠΟ.Α. (υπό έκδοση).
- Τσούλη – Παπαγιάννης 2010: Μ. Τσούλη – Α. Παπαγιάννης, Συμβολή των οδών Κύπρου και Βυζαντίου (Ο.Τ. Γ470, οικόπεδο Α. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 477-480.
- Τσούλη κ.ά. 2010α: Μ. Τσούλη – Χ. Γιαννακάκη – Η. Τσουκτάκος, Οδοί Δωριέων και Δερκυλίδου (Ο.Τ. 93, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Σουρλή), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 473-475.
- Τσούλη κ.ά. 2010β: Μ. Τσούλη – Γ. Τσιαγγούρης – Β. Παπαδόπουλος, Οδός Αλκμάνους (Ο.Τ. 130, οικόπεδο ιδιοκτησίας ΟΣΚ για την ανέγερση του 4ου Γυνασίου – 3ου Λυκείου Σπάρτης), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 440-443.
- Tsouli 2016: M. Tsouli, Testimonia on funerary banquets in ancient Sparta, στο: C. M. Draycott – M. Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Banquet' in ancient art, burial and belief, Conference at the Ioannou Centre for Classical and Byzantine Studies, Oxford, 25-26 September 2010, Proceedings*, Colloquia Antiqua 16, Leuven 2016, 353-383.
- Tsouli (υπό έκδοση): M. Tsouli, Mortuary practices in Roman Sparta, στο: *Mortuary variability and social diversity in ancient Greece, International Workshop for early career scholars, Netherlands Institute at Athens, 1-2 December 2016* (υπό έκδοση).
- Χρήστου 1964: Χρ. Χρήστου, Άνασκαφικάί έρευναι εις περιοχών τής Σπάρτης, *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά Β'1, 135-141.
- Zavvou 2010: E. Zavvou, Middle Helladic and Early Mycenaean finds from Laconia, στο: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010, 87-99.
- Zavvou 2011-2012: E. Zavvou, Early Helladic Laconia after the time of H. Waterhouse and R. Hope Simpson, στο: C. Mee – M. Prent (επιμ.), *Early Helladic Laconia, Proceedings of the Round Table Conference Held 16 January 2010 at the Netherlands Institute of Athens*, Pharos 18.1, 2011-2012, 1-37.
- Zavvou – Themom 2009: E. Zavvou – A. Themom, Sparta from prehistory to Early Christian times, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 105-122.



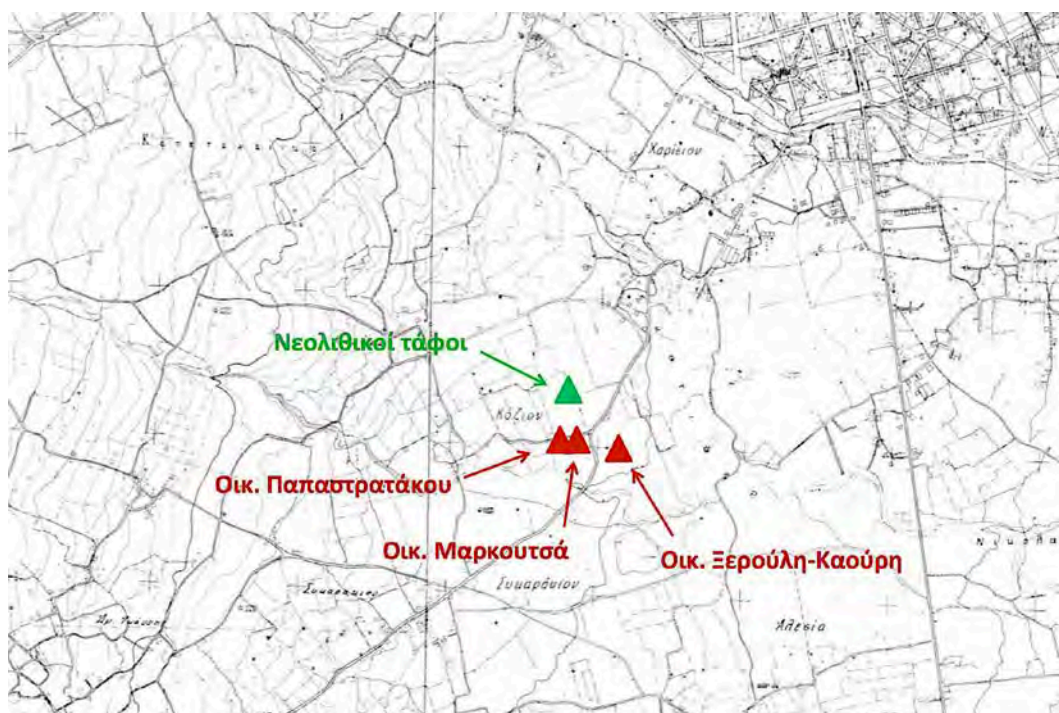
Εικ. 1. Περιοχή Σπάρτης. Ευρήματα της νεολιθικής περιόδου (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία χάρτη Μ. Τσούλη).



Εικ. 2. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της πρωτοελλαδικής περιόδου (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



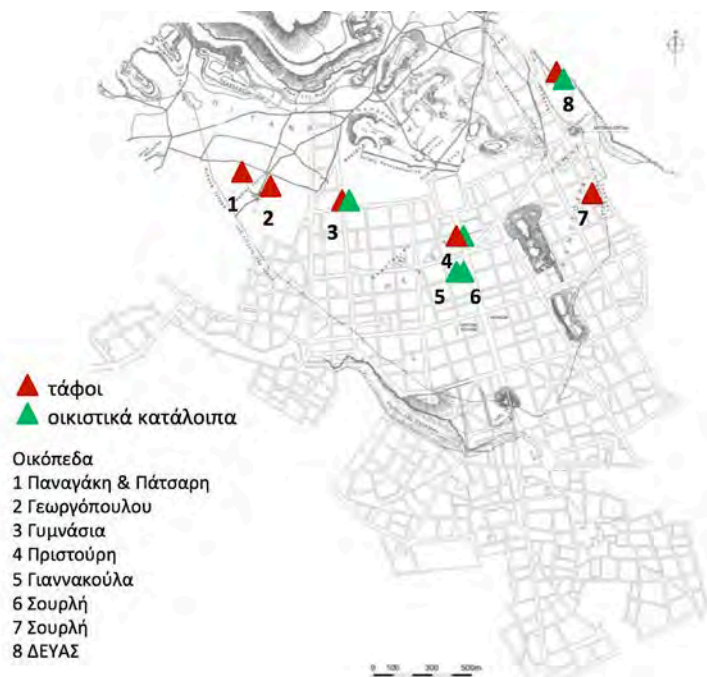
Εικ. 3. Ανασκαφή οικ. Σταυρόπουλου, οδ. Παντανάσσης, Ο.Τ. 147 Σπάρτης (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 4. Πολύδεντρο Σπάρτης. Οικόπεδα με ευρήματα μυκηναϊκών χρόνων (επεξεργασία χάρτη Μ. Τσούλη).



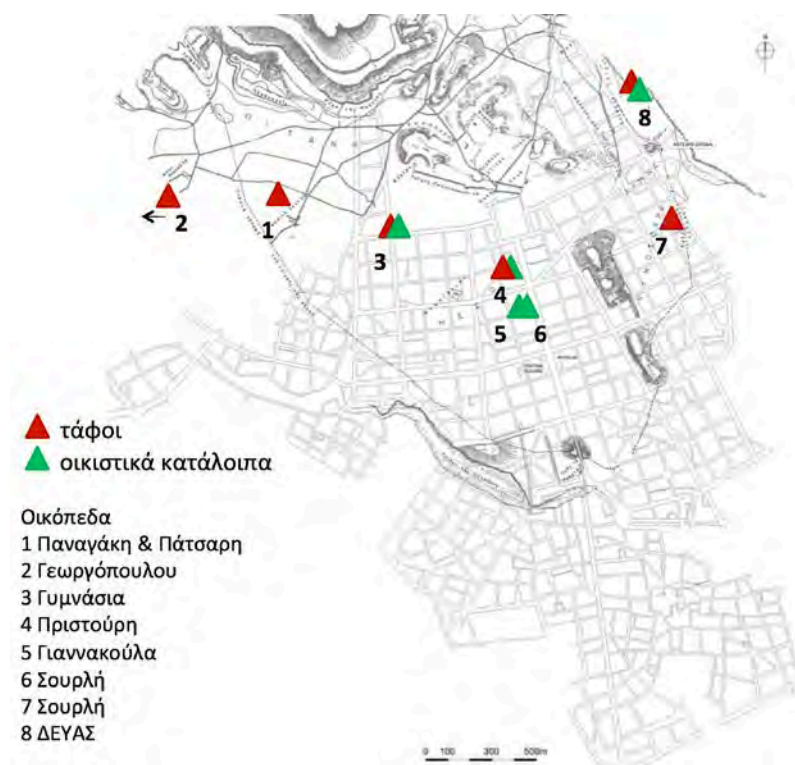
Εικ. 5. Οι μυκηναϊκοί τάφοι στο Πολύδεντρο: α) οικ. Καούρη-Ξερούλη, β) οικ. Μαρκουτσά, γ) οικ. Παπαστρατάκου (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 6. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της γεωμετρικής περιόδου (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



Εικ. 7. Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική από σωστικές ανασκαφές της Σπάρτης: α-γ) οικ. 4ου Γυμνασίου – 3ου Λυκείου (Ο.Τ. 113) (φωτ. Μ. Τσούλη), δ-στ) οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα , Ο.Τ. 122 (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 8. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της αρχαϊκής περιόδου (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



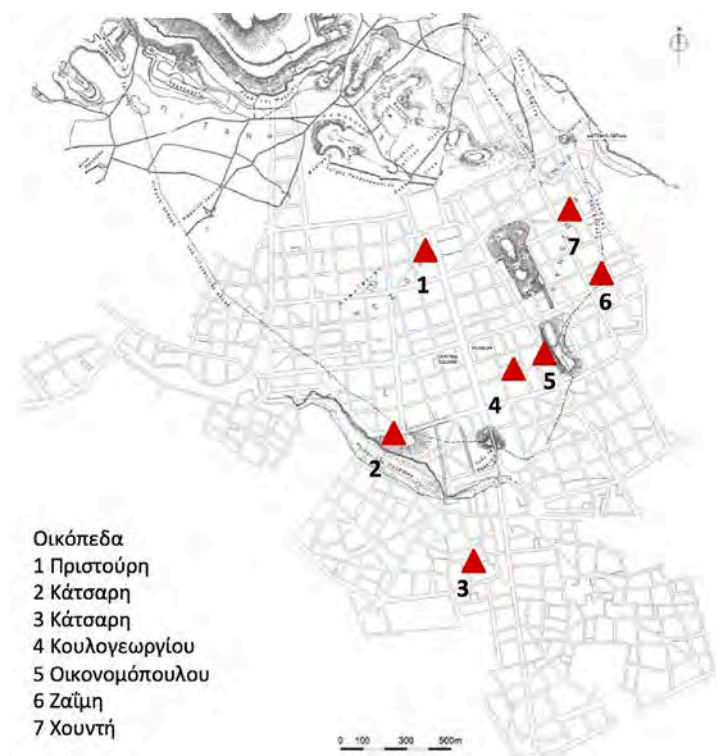
Εικ. 9. Πήλινα αρχαϊκά ανάγλυφα από σωστικές ανασκαφές της Σπάρτης: α) έργο Δ.Ε.Υ.Α.Σ. Λάκκα, β, γ) οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα, Ο.Τ. 122) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.), δ) οικ. Θεοφιλάκου (Οδ. Ωραίας Ελένης και Των 118, Ο.Τ. 111) (φωτ. Μ. Τσούλη).



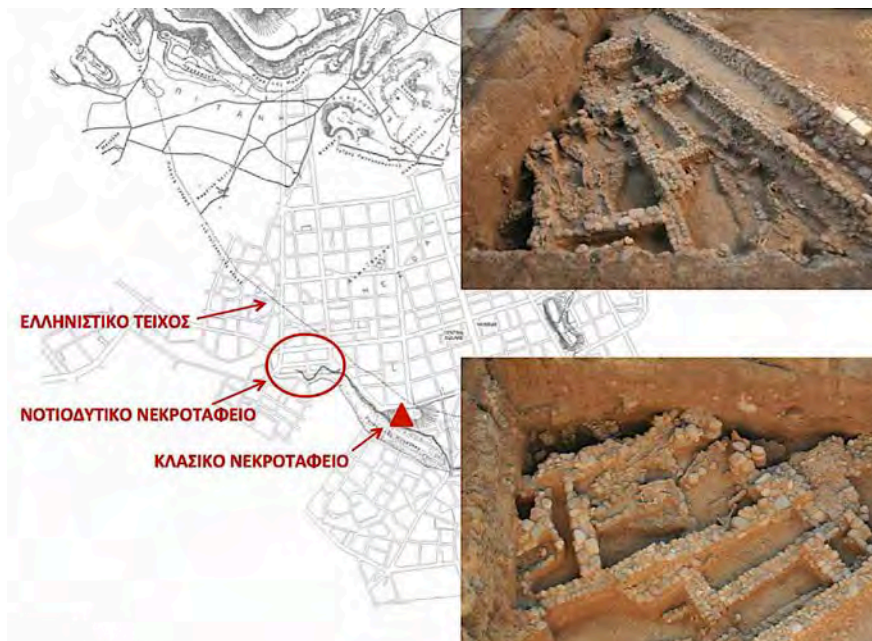
Εικ. 10. Αρχαϊκά αγγεία από σωστικές ανασκαφές της Σπάρτης: α) οικ. Αποστολόπουλου (οδ. Τριακοσίων και Λυσάνδρου, Ο.Τ. 137) (φωτ. Μ. Τσούλη), β, γ) οικ. Πριστούρη (οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα, Ο.Τ. 122) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



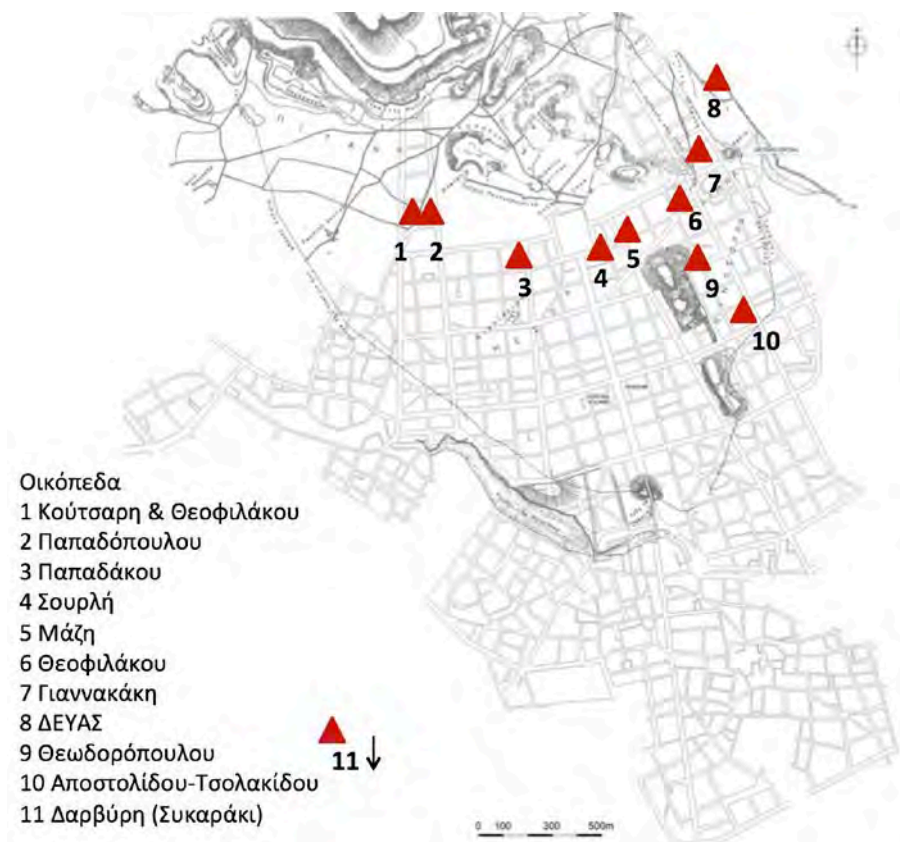
Εικ. 11. Ευρήματα αρχαίων χρόνων από σωστικές ανασκαφές της Σπάρτης: α) οικ. Οικονομόπουλου (οδ. Αρχιδάμου, Ο.Τ. 56), β-δ) οικ. Πριστούρη (Οδ. Θερμοπυλών και Σακέτα, Ο.Τ. 122) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 12. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της κλασικής περιόδου (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



Εικ. 13. Ανασκαφή κλασικού νεκροταφείου στο οικ. Κάτσαρη επί των Όθωνος-Αμαλίας και Λεωνίδου στο Ο.Τ. 151 (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη / φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 14. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα της ελληνιστικής περιόδου (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



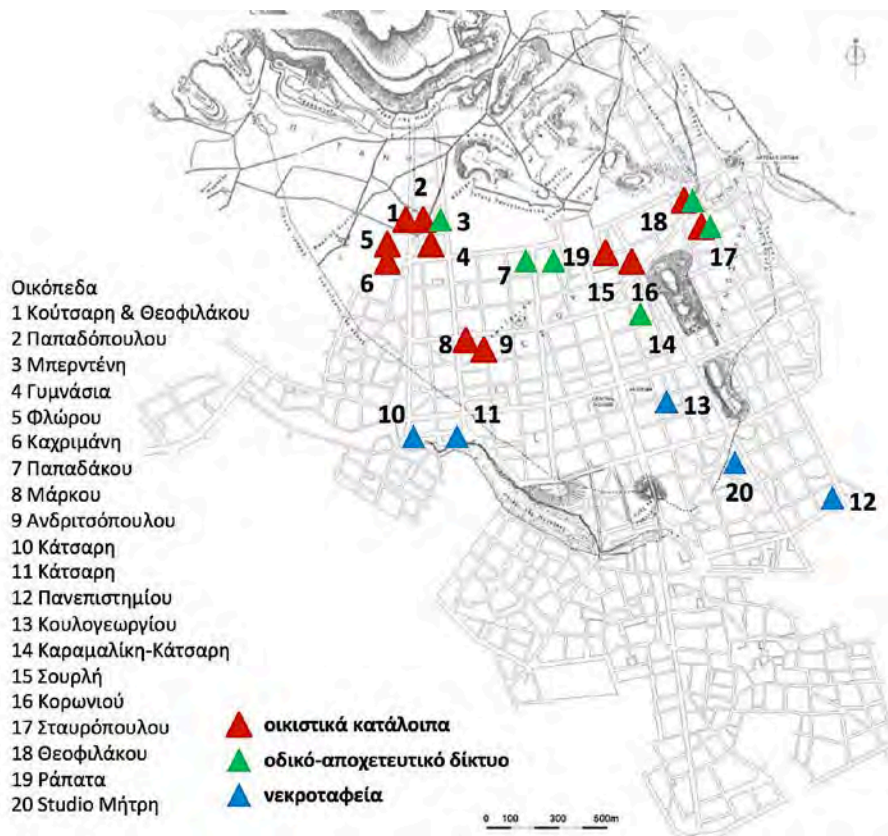
Εικ. 15. Έργο Δ.Ε.Υ.Α.Σ. περιοχής Λάκκας. Ανασκαφή τμήματος του ελληνιστικού τείχους (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 16. Ψηφιδωτό δάπεδο από ακανόνιστες ψηφίδες, των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (οικ. Κούτσαρη-Θεοφιλάκου και Παπαδόπουλου, οδ. 9ης Μερραρχίας, Ο.Τ. 131) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 17. Σπάρτη. Ταφικά μνημεία των ελληνιστικών χρόνων: α, γ) οικ. Αποστολίδου-Τσολακίδου, β) έργο Δ.Ε.Υ.Α.Σ. Λάκκα (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 18. Σπάρτη. Οικόπεδα με ευρήματα των ρωμαϊκών χρόνων (χάρτης Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



Εικ. 19. Λατρευτικό άγαλμα Διονύσου και πήλινα αναθήματα από το ιερό του οικ. Σταυροπούλου (οδ. Ορθίας Αρτέμιδος, Ο.Τ. 115) (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 20. Ανασκαφή του οικοπέδου 4ου Γυμνασίου – 3ου Λυκείου στο Ο.Τ. 113 (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 21. Τμήματα οδών των ρωμαϊκών χρόνων στα οικ. Κάτσαρη-Καραμαλική (Ο.Τ. 45) και Μπερντένη (Ο.Τ. 131) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 22. Τμήματα ρωμαϊκών νεκροταφείων στα οικ. Κουλογεωργίου (Ο.Τ. 49Α) και Κάτσαρη ΑΤΚΕ (Ο.Τ. Γ407) (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).

Μαρία Τσούλη

*Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών**

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να σκιαγραφηθούν οι κύριες παράμετροι του πολύπλευρου και σημαντικού έργου που ανέπτυξε η Ε' Ε.Π.Κ.Α. στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης κατά το διάστημα 2006-2009¹. Οι δράσεις που ανέπτυξε η Εφορεία σχεδιάστηκαν ώστε να καλυφθούν οι κάτωθι παράμετροι: Πρώτον, η επέκταση του προληπτικού ελέγχου των οικοδομικών και λοιπών εκσκαφικών εργασιών που ασκούσε η Υπηρεσία σε όλη τη Λακωνική Μάνη (τέως Δήμοι Γυθείου, Οιτύλου, Ανατ. Μάνης), λόγω του εντοπισμού αρχαιοτήτων ή των παραδόσεων κινητών αρχαίων από περιοχές που κατά το παρελθόν δεν ελέγχονταν. Δεύτερον, η κατακόρυφη αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή, η οποία και εντάθηκε έπειτα από την καταστροφική πυρκαγιά του θέρους του 2007, οπότε και όλος ο Νομός εντάχθηκε στον Αναπτυξιακό Νόμο. Παράλληλα, παρατηρήθηκε υποβολή πλήθους αιτημάτων ιδιωτών για μεγάλα έργα τεχνικής φύσεως (αιολικά και φωτοβολταϊκά πάρκα), όπως και πληθώρα αιτημάτων των Δήμων για διάνοιξη ή βελτίωση υφιστάμενων αγροτικών δρόμων αντιπυρικής προστασίας, για την καλύτερη προστασία της περιοχής. Τέλος, σημαντική παράμετρο αποτέλεσαν οι έκτακτες χρηματοδοτήσεις που έλαβε η Υπηρεσία κατά τα έτη 2007 και 2008, για την αποκατάσταση των πυρόπληκτων μνημείων της Μάνης και την περαιτέρω θωράκιση και ανάδειξή τους.

Τα ανωτέρω είχαν ως αποτέλεσμα αφενός τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά την παρακολούθηση εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση οικοδομών ιδιωτών και ακολούθως τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών σε αριθμό οικοπέδων σε μία περιοχή πολύ λίγο γνωστή ανασκαφικά αφετέρου δε την υλοποίηση σημαντικής έκτασης διερευνητικών ανασκαφών στο Ιερό και τον οικισμό του Ταιναρίου Ποσειδώνος και στον οικισμό και την ευρύτερη περιοχή του Οιτύλου. Επιπλέον, εντοπίστηκε αριθμός αρχαίων θέσεων στην ευρύτερη περιοχή και υλοποιήθηκε ένα πολύπλευρο έργο καταγραφής, μελέτης και χαρτογράφησης μνημειακών καταλοίπων, εν μέρει ή αποσπασματικά γνωστών στην έρευνα, προκειμένου να επιτευχθεί ο αποτελεσματικότερος έλεγχος και προστασία της περιοχής και να δρομολογηθούν οι σχεδιαζόμενες κηρύξεις-επαναοριοθετήσεις Ζωνών Προστασίας αρχαιολογικών χώρων.

Οι ανασκαφικές και λοιπές έρευνες πεδίου απέδωσαν ευρήματα που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από την πρωτοελλαδική έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Θα ξεκινήσουμε βεβαίως από τα ευρήματα των παλαιότερων περιόδων.

Από την εποχή των Waterhouse και Hope Simpson² αλλά ακόμη και από τη δημοσίευση του *Laconia Survey*³ πολύ λίγα νέα αρχαιολογικά στοιχεία για όλη την Εποχή του Χαλκού έχουν έρθει στο φως στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης. Ιδιαίτερης σημασίας είναι, λοιπόν,

* Θα ήθελα σε αυτό το σημείο να ευχαριστήσω την επίτ. Προϊσταμένη της Ε' Ε.Π.Κ.Α. κα Αδαμαντία Βασιλογάμβρου για την έγκρισή της να αναφερθώ σε ανασκαφές προϊστορικών θέσεων στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης, την τελική εποπτεία των οποίων είχε η ίδια. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω όλους τους συναδέλφους αρχαιολόγους, καθώς και το λοιπό προσωπικό της Εφορείας, επιστημονικό, φυλακτικό και εργατοτεχνικό, με τους οποίους συνεργάστηκα στην περιοχή.

¹ Στο παρόν άρθρο αποδίδεται σε γραπτό κείμενο η προφορική ανακοίνωση που παρουσιάστηκε από την υπογράφουσα κατά τις εργασίες του ΑΕΠΕΔ1 στην Τρίπολη τον Νοέμβριο του 2012, χωρίς να γίνονται αναφορές σε νεότερες έρευνες που έλαβαν χώρα στην περιοχή της Μάνης έως την εποχή κατάθεσης του κειμένου για τα Πρακτικά του Συνεδρίου (2017). Στοιχεία για τις έρευνες στην περιοχή μπορεί να αντλήσει κανείς από την επιστημονική ανακοίνωση της υπογράφουσας με τίτλο «Το πρόσφατο αρχαιολογικό έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης» (Επιμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο, 9 Μαΐου 2013) και στο Τσούλη (υπό έκδοση).

² Waterhouse – Hope Simpson 1961. Hope Simpson 1965, 132 κ.ε.

³ Cavanagh κ.ά. 1996.

ο εντοπισμός⁴ οικοδομικών λειψάνων της πρωτοελλαδικής περιόδου επί του αιγιαλού του κόλπου του Λιμενίου, σε απόσταση 200 έως 350 μ. νοτίως του οικισμού του Καραβοστασίου (εικ. 1). Κατά τον εντοπισμό ήταν ήδη ορατοί πέντε τοίχοι από αργολιθοδομή⁵, από λίθους ψαμμίτη και ασβεστόλιθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Στη θέση πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική διερεύνηση υπό την εποπτεία της τότε Προϊσταμένης της Ε'Ε.Π.Κ.Α. Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου. Πέραν των οικοδομικών καταλοίπων, η μεγάλη έκταση όπου εντοπίζεται κατά χώραν κεραμική, χρονολογούμενη στην Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο, υποδηλώνει ότι πρόκειται για μία σημαντική προϊστορική εγκατάσταση.

Εξίσου σημαντική είναι η προϊστορική εγκατάσταση που εντοπίστηκε στη θέση «Μεσονήσια» στις Καμάρες Γυθείου⁶. Τα οικιστικά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως στον αγρό Πιερρουτσάκου, στη δυτική πλευρά ενός χθαμαλού λόφου, σε ανασκαφική έρευνα υπό την εποπτεία πάλι της κας Βασιλογάμβρου, συνίστανται σε επίμηκες διμερές κτήριο με προσανατολισμό Α-Δ και διάδρομο ή δρόμο στα βόρεια αυτού, όπως και αψιδωτές κατασκευές στα δυτικά του, που χρονολογούνται στη μεσοελλαδική και πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο⁷.

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα από την περιοχή του τ. Δήμου Γυθείου αποτελεί ο εντοπισμός στην ιδιοκτησία Μ. Ζαφειράκου, εκτός του οικισμού του Μαυροβουνίου, εκτεταμένων οικοδομικών λειψάνων λουτρικών και άλλων εγκαταστάσεων, χρονολογούμενων κυρίως στη ρωμαϊκή και ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Τμήμα τους εντοπίστηκε το 2008 κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών⁸, ενώ η σωστική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου πραγματοποιήθηκε το 2011 και έφερε στο φως και πρωιμότερα οικοδομικά λείψανα, αναγόμενα στην ελληνιστική περίοδο. Η σημασία αποκάλυψης αρχαίων λειψάνων στην ιδιοκτησία Ζαφειράκου, σε θέση πλησίον του αιγιαλού, είναι μεγάλη, καθώς πρόκειται για τα πρώτα αρχαία κατάλοιπα που έρχονται στο φως επί της σύγχρονης παραλίας του Μαυροβουνίου⁹.

Ας περάσουμε στην επισκόπηση των λοιπών θέσεων, ξεκινώντας από βορρά προς νότο. Στην περιοχή του αρχαίου Οιτύλου¹⁰ το προσωπικό της Υπηρεσίας προχώρησε σε συστηματικές εργασίες εντοπισμού, καταγραφής και χαρτογράφησης αρχαίων καταλοίπων στην περιφέρεια του σύγχρονου οικισμού, ενώ σημαντικές ήταν και οι παραδόσεις

⁴ Η θέση εντοπίστηκε τον Μάρτιο του 2009 από την υπογράφουσα και τον συνάδελφο Α. Παπαγιάννη. Βλ. σχετικά Τσούλη 2010α και Τσούλη (υπό έκδοση).

⁵ Ένας εκ των τοίχων της πρωτοελλαδικής εγκατάστασης (ο ονομαζόμενος Τχ 1) μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα, σύμφωνα με φωτογραφίες του αρχείου της Υπηρεσίας, με τον αναφερόμενο από τους Θέμο και Καραπαναγιώτου (1994, 190) τοίχο που εντοπίστηκε στο βόρειο άκρο του οικισμού του Νέου Οιτύλου, στη θέση Πλακίδια, και χαρακτηρίστηκε ως κατασκευή των ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων.

⁶ Βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010, 540.

⁷ Επιφανειακές ενδείξεις αρχαιοτήτων εντοπίστηκαν και στον όμορο αγρό Αθ. Αναστόπουλου, στην ανατολική πλαγιά του ίδιου λόφου (κεραμική προϊστορικών χρόνων και λίγα απολείσματα οψιανού). Στις δοκιμαστικές τομές που διανοίχτηκαν δεν εντοπίστηκαν, εν τούτοις, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (βλ. Κακούρου 2010, 540).

⁸ Βλ. Τσούλη 2010β, 539.

⁹ Βλ. σχετικά Τσούλη 2010β, 539 και Τσούλη (υπό έκδοση). Για αρχαιότητες των ιστορικών χρόνων στη συγκεκριμένη περιοχή, βόρειως της Ε.Ο. Γυθείου-Αρεόπολης, βλ. Ζαββού 2003, 253.

¹⁰ Στις αρχαίες επιγραφές (IG V 1, 935, 1294, 1296 (2ος αι. π.Χ. – 3ος αι. μ.Χ.) η πόλη μνημονεύεται ως «ἡ πόλις τῶν Βειτυλέων». Πρώτη μνεία του Οιτύλου απαντά στον Όμηρο (*Ιλιάδα* Β 585), ενώ μεταγενέστερα αναφέρεται από τον Στράβωνα (VIII, 4, 4: Οἴτυλος), τον Πανσανία (III, 25, 10: Οἴτυλος) και τον Πτολεμαίο (III, 16, 2: τὰ Βίτυλα). Οι αρχαιότητες της περιοχής έχουν περιγραφεί κατά το παρελθόν από ερευνητές, περιηγητές, μέλη αρχαιολογικών ή επιστημονικών αποστολών και βεβαίως αρχαιολόγους. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Κυριακό τόν Αγκωνίτη (βλ. Sabbadini 1933, 24-25. Επίσης, Bodnar 2003, 310-311 (Diary V, Ma.5). Για τον Άγγλο περιηγητή J. B. Moritt βλ. Walpole 1818, 54-56. Επίσης, Rouqueville 1827, V, 596-597. Πολλές είναι οι μνείες στο έργο της *Expédition Scientifique de Morée*: Puillon de Boblaye 1832, 92. Blouet 1838, 50, 55. Le Bas 1836, 165, αριθ. 50. Le Bas 1837, πίν. 97, 98. Curtius 1852, 283. Bursian 1868, 152-153. Πετρίδης 1868, 334-338. Forster 1903-1904, 160-161, 168-171. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 121. Hope Simpson 1965, 132, αριθ. 095115. Οι περισσότερες σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνονται από την Αβραμέα (Αβραμέα 1983), η οποία περιγράφει όσα από τα αρχαία λείψανα ήταν ορατά στην ευρύτερη περιοχή τη δεκαετία του 1980. Βλ. επίσης Cavanagh κ.ά. 1996, 300-301, αριθ. LL154.

αρχαιοτήτων από τους κατοίκους του οικισμού. Στο χάρτη της εικ. 2 σημειώνονται οι θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Οιτύλου, όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Το έτος 2008 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικοί καθαρισμοί, αποτύπωση και φωτογραφική τεκμηρίωση των αρχαίων τειχών του Οιτύλου¹¹, που εντοπίζονται στις νότιες παρυφές του βραχώδους εξάρματος επί του οποίου οικοδομήθηκε ο αρχαίος, βυζαντινός και σύγχρονος οικισμός, πάνω από το ρέμα Μυλολάγκαδο. Το καλύτερα διατηρούμενο σημείο των αρχαίων τειχών εντοπίστηκε σε απόσταση 20 μ. Α-ΝΑ του ναΐσκου του Αγ. Νικολάου του Αλμπανεζάκου (εικ. 2), όπου διακρίνονται τέσσερις δόμοι από καλά εργασμένους λιθοπλίνθους τοπικού ασβεστολίθου, ύψους 0,52-0,63 μ. έκαστος, τοποθετημένοι κατά το ισόδομο σύστημα (εικ. 3). Αρκετοί λιθόπλινθοι φέρουν περιμετρικά περιταίνια.

Ανασκαφικός καθαρισμός, αποτύπωση και φωτογραφική τεκμηρίωση πραγματοποιήθηκε και στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νιάμιτσα (εικ. 2), ιδρυμένης στη θέση αρχαίου κτηρίου, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα θεμελιώσεων και ανωδομής αρχαίου οικοδομήματος, που διατηρούνται σε σημαντικό ύψος στη νότια και δυτική πλευρά της εκκλησίας¹². Από τις εργασίες ανασκαφικού καθαρισμού στον ημιερειπωμένο ναΐσκο της Αγίας Μαρίας¹³ (εικ. 2) πιστοποιήθηκε ότι η θεμελίωση και το κατώτερο τμήμα των τοίχων αρχαίου οικοδομήματος, αποτελούμενα από λιθοπλίνθους τοποθετημένους κατά το ισόδομο σύστημα, αποτέλεσαν αυτούσια το κατώτερο τμήμα του χριστιανικού ναού¹⁴ (εικ. 4). Σε δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν σε επαφή με τη βόρεια και δυτική πλευρά του εσωτερικού του κτηρίου¹⁵ διαπιστώθηκε ότι η κατώτερη σειρά δόμων της κατασκευής ήταν ο ίδιος ο φυσικός βράχος της περιοχής, που είχε διαμορφωθεί στην ανώτερη επιφάνειά του με οριζόντιες και κατακόρυφες αυλακώσεις εν είδει λιθοπλίνθων. Το αρχαίο κτήριο, μονόχωρη ορθογώνια κατασκευή με ιδιαίτερα προσεγμένη ποιότητα κατασκευής, παραπέμπει σε κτήριο μνημειακό, δημόσιου χαρακτήρα.

Εντοπίστηκε, επίσης, στο βόρειο όριο του οικισμού του Οιτύλου λατρευτική θέση με λαξευμένες επί του φυσικού βράχου κόγχες¹⁶. Τέλος, εντοπίστηκε, καθαρίστηκε και αποτυπώθηκε¹⁷ η συνέχεια του αρχαίου λατομείου ασβεστολίθου του Οιτύλου¹⁸, 900 μ. δυτικά του οικισμού, στη θέση Χαμολέος-Ξεροπολύανα¹⁹ (εικ. 5). Διακρίνονται δύο σημαντικές θέσεις λατόμησης, η μεγαλύτερη εκ των οποίων έχει διαστάσεις 12,5 × 12,5 μ., και πληθώρα οικοδομικού υλικού κατά χώραν.

¹¹ Βλ. σχετικά Τσούλη 2010γ, 558 και εικ. 91. Επίσης, Τσούλη (υπό έκδοση).

¹² Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν το έτος 2008. Αξίζει να σημειωθεί ότι ως κατώφλι στη θύρα εισόδου του ναού έχει χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικό μέλος από γκριζόλευκο μάρμαρο (μήκ. 0,712 μ.), απολήγον σε ημικιονίσκο ιωνικού ρυθμού. Ομοίων διαστάσεων και μορφής αρχιτεκτονικό μέλος διατηρείται εντοιχισμένο στον Ι.Ν. Σωτήρος, στην είσοδο του οικισμού του Οιτύλου. Βλ. σχετικά Τσούλη 2010δ, 559-560 και εικ. 92.

¹³ Forster 1903-1904, 160-161, 168-171. Waterhouse – Hope-Simpson 1961, 121. Avramea 1983. Cavanagh κ.ά. 1996, site LL 154.

¹⁴ Οι εργασίες ανασκαφικού καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν το έτος 2008. Στη νότια πλευρά διατηρούνται έξι δόμοι λιθοπλίνθων, συνολικού ύψους 2,93 μ., στη δε δυτική τέσσερις δόμοι με μέγιστο ύψος 2 μ. και μέγιστο μήκος 3,65 μ. Οι λιθόπλινθοι έχουν ύψος 0,55 μ., πάχος 0,90 μ. (που ταυτίζεται με το πάχος των τοίχων του αρχαίου κτηρίου) και μέγιστο μήκος 2 μ. Βλ. σχετικά Τσούλη 2010ε, 560-561 και εικ. 94.

¹⁵ Οι δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν τον Απρίλιο του έτους 2009. Βλ. σχετικά Τσούλη 2010ε, 561.

¹⁶ Βλ. σχετικά Τσούλη 2010στ, 560 και εικ. 93 και Τσούλη (υπό έκδοση). Σύντομη μνεία σε Τσούλη – Παπαγιάννης (υπό έκδοση), υποσημ. 8.

¹⁷ Για την προκαταρκτική δημοσίευση του αρχαίου λατομείου βλ. Tsouli 2015, 763-766, εικ. 5-12. Επίσης, Τσούλη 2010ζ, 561-563 και εικ. 95-97. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 680.

¹⁸ Τα τμήματα του αρχαίου λατομείου που διατηρούνται εντός του παραδοσιακού οικισμού του Οιτύλου είναι προ πολλού γνωστά (Moritt 1818, 54-56. Rouqueville 1827, 596-597. Forster 1903-1904, 161. Bolte 1929, 1343. Cavanagh κ.ά. 1996, site LL 154. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2009, 171. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 679). Τα σημαντικότερα τμήματα του αρχαίου λατομείου εντός του οικισμού διατηρούνται σήμερα στις ιδιοκτησίες Ν. Αλευρά και Λάσκαρη.

¹⁹ Πιθανόν ο Κυριακός ο Αγκωνίτης να αναφέρεται σε αυτό το τμήμα του λατομείου (βλ. Bodnar 2003, 310 υποσημ. 10). Ομοίως, ο Άγγλος περιηγητής Moritt (Walpole 1818, 54).

Στην περιοχή του Καραβοστασίου²⁰, το επίγειο του σύγχρονου αλλά και του αρχαίου οικισμού του Οιτύλου, στο οικόπεδο Π. Καλαποθάκη (εικ. 2), πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη σε έκταση σωστική ανασκαφή που έχει διενεργήσει η Εφορεία στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης και η οποία αποκάλυψε εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα, που χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ.²¹ (εικ. 6). Ιδιαίτερα σημαντικός είναι εσωτερικός χώρος κοσμημένος με ψηφιδωτό δάπεδο του ύστερου 2ου-3ου αιώνα μ.Χ., που φέρει σε κεντρικό μετάλλιο εβραϊκά σύμβολα (εικ. 6), όπως και μεγάλος αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση, τα οποία πρέπει να συνδεθούν με την πιθανολογούμενη έως τώρα παρουσία στην περιοχή παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στο Δωματίο XIV ενός οικιστικού συγκροτήματος που ανεσκάφη στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, μέσα σε παχύ στρώμα καταστροφής που παρουσίαζε εικόνα εκτεταμένης αναστάτωσης, εντοπίστηκαν αποθηκευμένα αντικείμενα οικοσκευής και νομισματικός θησαυρός 457 χάλκινων νομισμάτων²². Πρόκειται για θησαυρό των μέσων του 4ου αιώνα (κοπές Κωνσταντίου Β' και Ιουλιανού), με τις υστερότερες κοπές, αυτές του Ιουλιανού Β' ως Αυγούστου, να προσφέρουν ως ύστατη χρονολογία κοπής των αποθησαυρισμένων νομισμάτων το 363. Πρόκειται για τον μοναδικό γνωστό θησαυρό από την περιοχή της Λακωνίας που συστάθηκε (και απωλέσθη) κατά τον 4ο αι. μ.Χ. (εικ. 7). Τα αίτια που οδήγησαν στην αιφνίδια καταστροφή του Δωματίου XIV με το νομισματικό θησαυρό είναι δυνατόν να αποδοθούν με σχετική ασφάλεια στη δράση των θαλάσσιων υδάτων του παλιρροιακού κύματος του σεισμού της 21ης Ιουλίου 365 μ.Χ.²³, με επίκεντρο αμέσως νοτιοδυτικά της δυτικής Κρήτης. Στο γιγαντιαίο αυτό σεισμικό γεγονός και στη σεισμική ακολουθία του αποδίδεται η παρατηρούμενη ανύψωση της δυτικής Κρήτης και των Αντικυθήρων έως και 9 μ., όπως και μια καταστροφική πλημμύρα-τσουνάμι σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο²⁴.

Στην περιοχή της Μέσα Μάνης επίκεντρο των ερευνών υπήρξε η ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Ιππόλας, η ακρόπολη της οποίας τοποθετείται στο μεγάλο οροπέδιο που απολήγει στο ακρωτήριο των Θυρίδων ή Κάβο Γκρόσσο²⁵, με μεσαιωνική οχύρωση ιδρυμένη στην κορυφή του. Καθότι οι αρχαιότητες της ακρόπολης δεν περιγράφονται αναλυτικά σε σχετικές δημοσιεύσεις είτε των αρχαιοτήτων της περιοχής²⁶ είτε των βυζαντινών ναών επί του

²⁰ Στο ανατολικό άκρο του οικισμού του Καραβοστασίου έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί από την Ε' Ε.Π.Κ.Α. αρχιτεκτονικά λείψανα και τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων [ιδιοκτησία Αγγ. Γιαννακουρέα (1984) και Γ. Ι. Πετράκου (1994)]. Αρχιτεκτονικά μέλη και ανάγλυφα της παλαιοχριστιανικής περιόδου έχουν επίσης εντοπιστεί εντοιχισμένα ή διάσπαρτα στην περιοχή των ναΐσκων του Αγίου Γεωργίου και των Αγίων Θεοδώρων (βλ. σχετικά Αβραμιά 1983, 14016). Για αποκάλυψη αρχαιοτήτων των ύστερων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων σε δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Δρακουλάκου, 30 μ. βορείως του οικ. Καλαποθάκη, βλ. Τσούλη 2010η.

²¹ Βλ. Τσούλη – Παπαγιάννης 2010. Τσούλη – Παπαγιάννης (υπό έκδοση). Τσούλη (υπό έκδοση). Εκτενής αναφορά έγινε από την Μ. Τσούλη στην επιστημονική ανακοίνωση με τίτλο «Το πρόσφατο αρχαιολογικό έργο της Ε' ΕΠΚΑ στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης» (Επιμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο 9 Μαΐου 2013).

²² Τσούλη – Παπαγιάννης (υπό έκδοση).

²³ Βλ. χαρακτηριστικά Αθαν. Βιογρ., PG 25, σσ 29: «...ἐπὶ τῆς πρώτης Οὐάλεντιανοῦ καὶ Οὐάλεντος ὑπατείας, καὶ τηλικούτων γενομένων κακῶν, εἰκότως ἄνθρωποι καὶ ταῖς ἄνωθεν πληγαῖς ἐπαιδεύοντο. Τοῦτο μὲν γὰρ σεισμός ἐπισκήψας, οἷον οὔτε ὁ παρελθὼν ἤνεγκε χρόνος, οὔτε ὁ μέλλον οἶσιν ἠλπίζετο πολλάς τε ἄλλας ἀνέτρεψε τῶν πόλεων, καὶ ἡ Κρήτη πλείους τῶν ἑαυτῆς ἢ ἑκατὸν χαλεπὸν εἶδε πτώμα κατανεχθείσας. Τοῦτο δὲ καὶ ἡ θάλασσα, τοὺς οἰκείους ὄρους ἀπολιποῦσα, τινὰς μὲν τόπους οὕτως ἐπέκλυσεν, ὥστε πολλοὺς καὶ τῶν πρώην ἀρωσίμων πλωίμους θεῖναι, πρᾶγμα καινότατον. Ἐκαθῶρι δὲ τοσοῦτον ἀπέστη πάλιν, ὡς καὶ κατὰ μέσον τὸν πλοῦν ἐπὶ ξηροῦ τοῦ ἐδάφους εὐρεθῆναι τοὺς πλέοντας...».

²⁴ Παράθεση όλων των αρχαίων πηγών με εκτενή σχολιασμό γίνεται από τους Jacques – Bousquet 1984, 423-461. Για μία συνολική πρόσφατη επισκόπηση με κριτικά σχόλια βλ. Στείρος κ.ά. 2004, 428-432.

²⁵ Για τα τοπογραφικά ζητήματα της Ιππόλας βλ. Frazer 1965, 399, με εκτενή βιβλιογραφία. Επίσης, Woodward 1906-1907, 243-245. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 123. Weil 1876, 161-162. Forster 1903-1904, 175-177.

²⁶ Ο Woodward (1906-1907, 243-245) δίνει στοιχεία για αρχαιότητες στο βόρειο, χαμηλότερο πλάτωμα του λόφου της τειχισμένης μεσαιωνικής ακρόπολης, στα δυτικά του οικισμού της Κηπούλας, στη θέση της σύγχρονης Άνω Πούλας (κυρίως λακωνική γεωμετρική κεραμική και κεραμική των κλασικών έως και των ελληνιστικών χρόνων), όπου ο συγγραφέας τοποθετεί τη θέση της αρχαίας Ιππόλας. Ο Woodward πιθανολογεί ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η αρχαία Ιππόλα μεταφέρθηκε στην περιοχή του οικισμού του Κούνου, όπου έχουν εντοπισθεί νομίσματα του 1ου π.Χ. έως και του 2ου μ.Χ. αιώνα, καθώς και κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων. Οι Waterhouse και Hope Simpson (1961, 123) πιθανολογούν ότι η θέση του ιερού της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος βρισκόταν στο βόρειο

οροπεδίου²⁷, υλοποιήθηκαν εργασίες αναλυτικής καταγραφής, μετρήσεις και φωτογραφική τεκμηρίωση στο βόρειο τμήμα της τειχισμένης ακρόπολης, στην Άνω Πούλα. Στο εσωτερικό ή στον περιβάλλοντα χώρο ανώνυμης εκκλησίας μεγαλιθικής κατασκευής, που διατηρείται σε ερειπιώδη κατάσταση στο μέσον του οροπεδίου της Άνω Πούλας (εικ. 8), καθώς και των Ι.Ν. Αγίου Νικολάου (εικ. 9) και Αγίου Γεωργίου καταγράφηκαν αρχαϊκά και υστερότερα δωρικά κιονόκρανα, μονολιθικοί δωρικοί κίονες, τμήματα επιστυλίων, παραστάδων και αντιστοιχών διαστάσεων επίκρανα ναϊκού οικοδομήματος, καθώς και λιθόπλινοι με περιταϊνία, ορισμένοι εκ των οποίων ορθοστάτες αρχαίου κτηρίου²⁸. Σημειώνουμε ότι στο εσωτερικό του ναού των Αγ. Θεοδώρων καταγράφηκαν 23 αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 10), εκ των οποίων επιστύλια, ορθοστάτες, επιστέψεις ορθοστατών, δύο ραβδωτοί δωρικοί μονολιθικοί κίονες εντοιχισμένοι, εν είδει παραστάδας, εκατέρωθεν της πύλης του Αγίου Βήματος, ακέραιο δωρικό κιονόκρανο και κεντρικό ακρωτήριο ναού, ακέραιο, από λευκό μάρμαρο²⁹. Τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη³⁰ ανήκουν προφανώς σε ένα ή περισσότερα μνημειώδη οικοδομήματα, που πρέπει να ήταν ιδρυμένα στο βόρειο τμήμα του οροπεδίου, πλησίον των βυζαντινών εκκλησιών στις οποίες εντοιχίστηκαν. Θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό ότι σε αυτή τη θέση θα πρέπει να αναζητήσουμε το Ιερό της Ιππολαΐτιδος Αθηνάς που περιγράφουν οι αρχαίοι συγγραφείς³¹, υπόθεση εργασίας που μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνον έπειτα από συστηματική έρευνα του χώρου.

Στην ευρύτερη περιοχή της Μέσα Μάνης πραγματοποιήθηκαν από την υπογράφουσα αυτοψίες σε θέσεις όπου αναφέρονται αρχαιότητες, κυρίως εντοιχισμένες σε β' χρήση σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της περιοχής, με στόχο τον έλεγχο της κατάστασης και της θέσης των αρχαιοτήτων, τον εντοπισμό νέων και τη χαρτογράφησή τους³². Μεταξύ των θέσεων όπου πραγματοποιήθηκαν αυτοψίες αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες: Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου και Αγ. Βασιλείου στην Κελεφά (επιτύμβιες επιγραφές, ανάγλυφα και λίθινα αγγεία)³³, εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στον Πύργο Διρού (εντοιχισμένη επιτύμβια επιγραφή)-εκκλησία της Παναγίας στα Καβαθάκια (κατά χώραν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη) και του Ι.Ν.

τμήμα του οροπεδίου της τειχισμένης ακρόπολης, στη θέση όπου ο Woodward εντόπισε την κεραμεική των γεωμετρικών έως κλασικών χρόνων, και όπου οι ίδιοι εντόπισαν προϊστορική κεραμεική. Στο σχέδιο που παραθέτουν στην εικ. 7, σελ. 124, σημειώνουν τη θέση των ναών του Αγ. Γεωργίου και των Αγ. Θεοδώρων, καθώς και ερείπια κατασκευών (χωρίς να παραθέτουν χρονολόγηση αυτών), δεν αναφέρονται όμως στα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα ή στο εσωτερικό των εκκλησιών.

²⁷ Ο Δρανδάκης (1974, 125-128) περιγράφει τους χριστιανικούς ναούς του Αγ. Γεωργίου και των Αγ. Θεοδώρων, αναφέρεται όμως πολύ συνοπτικά σε αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα στο ναό των Αγ. Θεοδώρων ή εντοπισμένα στην ευρύτερη περιοχή αυτού.

²⁸ Βλ. σχετικά Τσούλη 2010θ, 569-571 και εικ. 104-106. Τσούλη (υπό έκδοση). Εκτενής αναφορά έγινε από την υπογράφουσα στην επιστημονική ανακοίνωση με τίτλο «Το πρόσφατο αρχαιολογικό έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης» (Επιμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο 9 Μαΐου 2013).

²⁹ Το 1974, οπότε και ο Δρανδάκης μελέτησε το μνημείο, αριθμός αυτών των αρχιτεκτονικών μελών βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του ναού (Δρανδάκης 1974, 126). Ο τελευταίος αναφέρεται και στο μαρμάρινο ακρωτήριο, το οποίο περιγράφει ως κυκλική πλάκα: «Αί παραστάδες τῆς θύρας καὶ τὸ ἀνώφλιον συνίστανται ἀπὸ μεγάλους μαρμαρόλιθους. Δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἀπόκεινται τεμάχιον ραβδωτοῦ ἀρχαίου κίονος μήκους 0,61 μ., διαμ. 0,31 μ. καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ... Ὡς Ἁγία Τράπεζα ἐχρησίμευε φαίνεται κυκλικὴ πλάξ διαμ. 0,80 μ., φέρουσα εἰς τὰ χεῖλη ἀναγλύπτους ταινίας καὶ εἰς τὸ μέσον τρεῖς κύκλους. Ὡς παραστάδες τῆς σημερινῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Βήματος ἐχρησιμοποίησαν δύο ραβδωτοὶ κίονες.»

³⁰ Κατάλογος των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών δίδεται σε παράρτημα στο τέλος του παρόντος άρθρου.

³¹ Πανσ. ΙΙΙ 25, 9.

³² Βλ. Τσούλη 2010ι. Αρχαίες επιγραφές, ανάγλυφα και αρχιτεκτονικά μέλη, εντοιχισμένα κυρίως σε βυζαντινές εκκλησίες, αναφέρονται κατά κύριο λόγο από περιηγητές και από τα μέλη των αρχαιολογικών αποστολών ξένων κρατών του 19ου αι., από τους αρχαιολόγους της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής που περιηγήθηκαν την περιοχή στις αρχές του 20ού αι. και δημοσίευσαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους στα σχετικά τεύχη του *BSA*, από Έλληνες αρχαιολόγους που δημοσίευσαν κυρίως τις βυζαντινές εκκλησίες της Μάνης και βέβαια στο σχετικό τόμο των *IG* (*IG V 1*). Η παράθεση αναλυτικής βιβλιογραφίας για κάθε μνημείο παρέλκει των στόχων της παρούσας ανακοίνωσης.

³³ Ήδη δημοσιευμένες η εντοιχισμένη στον Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου επιτύμβια επιγραφή *Φιλωτέρα χαίρε* (*IG V 1*, 1305, πρώτη δημοσίευση Πετρίδης 1868, 334. *Le Bas* 1836, II 278c) και έτερη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη, εντοιχισμένη στον Ι.Ν. Ταξιαρχών (*IG V 1*, 1306). Για αναλυτική καταγραφή των αρχαιοτήτων των εντοιχισμένων σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Κελεφάς βλ. Τσούλη 2010κ.

Ταξιαρχών στη Χαρούδα (εντοιχισμένες επιτύμβιες επιγραφές, ορισμένες έχουν μεταφερθεί από την εκκλησία της Παναγίας)· Ι.Ν. Ταξιαρχών στο Κουλούμι (εντοιχισμένη επιτύμβια επιγραφή)· Ι.Ν. Αγ. Θεοδώρων στη Βάμβακα (εντοιχισμένη επιτύμβια επιγραφή, αρχαίο ανάγλυφο και σπόλια)· εκκλησία του Αγ. Πέτρου στην Παλαιόχωρα (αρχαία και παλαιοχριστιανικά σπόλια εντοιχισμένα και κατά χώραν)· Ι.Ν. Επισκοπής στον Καταγιώργη – Φοκαλωτό (αρχαία και παλαιοχριστιανικά σπόλια εντοιχισμένα και κατά χώραν)· εκκλησία των Αγ. Ασωμάτων (δωρικό κιονόρανο και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη κατά χώραν), ανώνυμη εκκλησία (εντοιχισμένη επιτύμβια επιγραφή και αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη) και εκκλησία των Άι Νικόληδων (αρχαία επιτύμβια επιγραφή κατά χώραν) στα Παγκιά³⁴. Ι.Ν. Κοίμησης της Θεοτόκου (εντοιχισμένο αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο, επιτύμβια επιγραφή, τμήματα στηλών, σπόλια κατά χώραν) και του Αγ. Χαραλάμπους (οι αρχαιότητες έχουν μεταφερθεί στην εκκλησία της Θεοτόκου) στα Νόμια· εκκλησίες του Αγ. Ιωάννη (εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβιες στήλες, εκ των οποίων μία έχει μεταφερθεί στη Συλλογή Γυθείου) και των Ασωμάτων (αρχαία σπόλια, υστεροελληνιστική ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, έχει μεταφερθεί σε Μουσείο Σπάρτης) στα Κέρια³⁵. εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Κούνιο (εντοιχισμένα αρχαία και παλαιοχριστιανικά σπόλια)· εκκλησία του Αγ. Δημητρίου στην Κηπούλα (εντοιχισμένη επιτύμβια ανάγλυφη στήλη και αρχαία σπόλια)· εκκλησίες της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Χαραλάμπους και του Αγίου Ανδρέα στην Κυπάρισσο (εντοιχισμένες και κατά χώραν επιτύμβιες επιγραφές, τιμητικά ενεπίγραφα βάθρα, κίονες και λοιπά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και τιμητικά ενεπίγραφα βάθρα που κατά το παρελθόν μεταφέρθηκαν στη Συλλογή της Κοινότητας Αλίκων). Αρχαιότητες εντοπίστηκαν στον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στις Ομαλές (επιτύμβιο μνημείο και εντοιχισμένη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη) και στον Αγ. Κωνσταντίνο στο Βελούσι (ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη)³⁶. Επίσης, αρχαία θέση εντοπίστηκε στην οροσειρά του Σαγγιά, στη θέση Αγία Πελαγία Δ.Δ. Πύργου Διρού, σε περιοχή όπου έχει ζητηθεί η έγκριση για την εγκατάσταση αιολικού πάρκου.

Στη θέση Βαθεία Μουζί, μεταξύ των οικισμών Έρημος και Κουτρέλα, επανεντοπίστηκε βράχος με ανάγλυφη παράσταση ιστάμενου Ηρακλέους³⁷, παρόμοια με ανάγλυφο στο λατομείο της Πλύτρας, στη θέση της αρχαίας Ασωπού³⁸. Η παρουσία του αναγλύφου σχετίζεται με την ύπαρξη στην περιοχή χώρου λατόμησης³⁹, καθώς είναι τεκμηριωμένη κατά την αρχαιότητα η λατρεία του Ηρακλή σε χώρους λατομείων και η χάραξη αναγλύφων του Ηρακλέους επί των φυσικών βράχων είτε σε λατομεία είτε κοντά σε σημαντικά δημόσια τεχνικά έργα⁴⁰. Άλλα λατομεία της περιοχής που εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν είναι το εκτεταμένο λατομείο λευκόφαιου μαρμάρου της Χαρούδας⁴¹ (εικ. 11), σε χρήση ήδη από τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους⁴², με κατά χώραν διατηρούμενους δύο ημίεργους σφονδύλους

³⁴ Ειδική μνεία αξίζει στο επιτύμβιο ρωμαϊκό επίγραμμα που χαραχτηκε επί αρχιτεκτονικού μέλος μεγάλου οικοδομήματος, μαζί με άλλες δυσανάγνωστες σήμερα επιγραφές, κείμενο πλησίον της εκκλησίας των Άι Νικόληδων στα Παγκιά (Ταϊφάκος 1976-1977, 214-217).

³⁵ Για τις δύο επιτύμβιες ενεπίγραφες ανάγλυφες στήλες από τον Αγ. Ιωάννη και τους Αγ. Ασωμάτων στα Κέρια βλ. Δεληβορριάς 1968, 119-121 και εικ. 2-4.

³⁶ Η ενεπίγραφη στήλη αναφέρεται από τους Ζαββού – Θέμος 2001-2004, 217. Διαστάσεις της στήλης και νέα ανάγνωση της επιγραφής δίδεται από την Τσούλη 2010λ.

³⁷ Το ανάγλυφο ταυτίζεται με το αναφερόμενο από τον Woodward (1906-1907, 242 εικ. 1) ανάγλυφο του Ηρακλέους, το οποίο ο ερευνητής τοποθετεί στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού Κουλούμι. Για τον επανεντοπισμό του βλ. Τσούλη 2010μ, 568 και εικ. 102. Τσούλη (υπό έκδοση). Tsouli 2015, 761, 762 εικ. 3.

³⁸ Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009, 173 εικ. 17.5.

³⁹ Τσούλη 2010μ, Tsouli 2015, 761. Οι Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009, 173, παραπέμποντας στον Woodward 1906-1907, 242, ερμηνεύουν την παρουσία του αναγλύφου σε συσχετισμό με κάποιο υπαίθριο ιερό. Εν τούτοις, η θέση περιλαμβάνεται στο *corpus* των λατομείων του ελλαδικού χώρου (Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 671).

⁴⁰ Για άλλα παραδείγματα αναγλύφων Ηρακλέους πλησίον μεγάλων τεχνικών έργων βλ. επίσης Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009, 173 και Θέμος 1996, 403 εικ. 9, 10 (για ανάγλυφο του Ηρακλέους στον υδαταγωγό του ρωμαϊκού υδραγωγείου του Γυθείου).

⁴¹ Το αρχαίο λατομείο εντοπίστηκε για πρώτη φορά από το γεωλόγο Ε. Χιώτη, βλ. Χιώτης 2001, 558-561.

⁴² Μαρτυρία για την περίοδο λειτουργίας του λατομείου αποτελούν τα διατηρούμενα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της ύστερης αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου, φιλοτεχνημένα από το συγκεκριμένο μάρμαρο,

κίωνων διαμ. 1,90 μ. και πλήθος άλλων ημίεργων αρχιτεκτονικών μελών⁴³. Αποτέλεσε επίσης αντικείμενο μελέτης το λατομείο λευκού μαρμάρου στη Φουρνιάτα Πύργου Διρού⁴⁴ (εικ. 11), με οριζόντια μέτωπα εξόρυξης των κοιτασμάτων του πετρώματος, με διατηρούμενα τα ίχνη των βάσεων των εξορυχθέντων τεμαχίων (ομάδες των τριών ή πέντε ορθογώνιων λίθων), οριζόμενες από ρηχές αύλακες για την απομόνωση των λίθων, όπως και σειρές από μνηοειδή αβαθή λαξεύματα, που αντιπροσωπεύουν την εσωτερική απόληξη των λαξευμάτων για την ένθεση σφηνών. Τέλος, εντοπίστηκε και τεκμηριώθηκε ένας ορθογώνιος χώρος λατόμησης στην περιοχή του Κούνου⁴⁵, με κατά χώραν ημίεργα μέλη και μεγάλο σφόνδυλο κίονα μη αποκολλημένο από το μητρικό πέτρωμα⁴⁶ (εικ. 12). Στο λατομείο ασβεστολίθου στη θέση Λατομά οικισμού Αλικών⁴⁷ διερευνήθηκε ανασκαφικά το δεύτερο μέτωπο εξόρυξης του αρχαίου λατομείου, μήκους 19 μ. και ύψους μόλις 2 μ.⁴⁸ (εικ. 12).

Στην περιοχή της χερσονήσου του Ταινάρου πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική διερεύνηση στην ιδιοκτησία Γεωργαρίου, στη θέση Αγία Τριάδα Καλάνα Μαρμαρίου⁴⁹, όπου και ήρθε στο φως σημαντικός αριθμός μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών⁵⁰. Το μέγεθος, το υλικό κατασκευής⁵¹ και η επεξεργασία τους υποδηλώνουν ότι ανήκαν σε μνημειώδη κατασκευή δημόσιου χαρακτήρα. Κατέστη δυνατή η ταύτιση τμημάτων επιστυλίου, ορθοστατών, τεσσάρων τμημάτων αντιθήματος αετώματος, πέντε τμημάτων οριζόντιου γείσου και δύο μονόλιθων τμημάτων από την επαετίδα και το καταέτιο γείσο, σε σύνολο 37 αρχιτεκτονικών μελών (εικ. 13). Η παντελής απουσία τμημάτων κίωνων ή κιονοκράνων μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι το κτήριο δεν είχε περίσταση, πιθανότατα ούτε και πρόσταση, και ότι μάλλον πρόκειται για απλή μονόχωρη κατασκευή, έναν απλό σηκό (ίσως εν παραστάσι)⁵².

Η σύγκριση με τα αρχιτεκτονικά μέλη του μικρού ναϊκού υστεροελληνιστικού οικοδομήματος στα Κιόνια⁵³ είναι ιδιαίτερα διδακτική: παρατηρούνται εξαιρετικές ομοιότητες

όπως, ενδεικτικά, δωρικό κιονόκρανο από τις Θαλάμες, του 510-490 π.Χ., και ανάγλυφο σπλίτη με ασπίδα και κορινθιακό κράνος, των αρχών του 5ου αι. π.Χ., που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης (ΜΣ 10567).

⁴³ Για ενδελεχή περιγραφή του λατομείου και των διατηρούμενων κατά χώραν ημίεργων αρχιτεκτονικών μελών βλ. Τσουλι 2009, 396-403. Τσουλή 2010ν, 566-568, εικ. 99-101. Μνεία σε Τσουλή (υπό έκδοση). Τσουλι 2015, 761, 762 εικ. 1. Επίσης, Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 674.

⁴⁴ Τσουλή 2010ξ, 565-566 και εικ. 98. Για μνεία και απεικόνιση του αρχαίου λατομείου βλ. Τσουλι 2015, 761, 762 fig. 2. Επίσης Τσουλή (υπό έκδοση). Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 673.

⁴⁵ Αριθμός περιηγητών του 19ου αι. αναφέρει στην ευρύτερη περιοχή του Κούνου θέσεις όπου παρατηρούνταν αρχαία λατόμηση (βλ. Puillon de Boblaye 1836, 91).

⁴⁶ Για περιγραφή της θέσης βλ. Τσουλή 2010ο, 568-569 και εικ. 103. Για μνεία και απεικόνιση της θέσης βλ. Τσουλι 2015, 761, 762 εικ. 4. Επίσης Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 676.

⁴⁷ Πρώτη μνεία του λατομείου γίνεται από τον Leake 1830, 289. Βλ. επίσης Cavanagh κ.ά. 1996, 305, site LL200. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2009, 171. Για ασβεστολιθικά κοιτάσματα στην περιοχή Αλικών-Κυπαρίσσου βλ. Bruno – Pallante 2002, 163-176.

⁴⁸ Τσουλή 2010π, 544-545 εικ. 79, 80. Η προκαταρκτική δημοσίευση του λατομείου έγινε από την Τσουλι 2015, 766-767 εικ. 13-16.

⁴⁹ Η εν λόγω θέση σημειώνεται στον χάρτη 1 του άρθρου του Woodward (1906-1907, 249-255). Για σύντομη αναφορά στη θέση βλ. Bölte 1932, στ. 2035-2036.

⁵⁰ Τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών και υποθέσεις για το μνημείο στο οποίο ανήκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη παρουσιάζονται στο Τσουλι (υπό έκδοση). Επίσης, Τσουλή 2010ρ, 545-546 και εικ. 81, 82. Τσουλή (υπό έκδοση).

⁵¹ Σύγχρονοι ερευνητές έχουν αποδώσει την προέλευση του μαρμάρου των αρχιτεκτονικών μελών στο παρακείμενο λατομείο λευκού μαρμάρου του Μαρμαρίου (Cooper 1996, 70) ή σε κάποιο από τα λατομεία της νότιας Μάνης (Bruno κ.ά. 2002, 40, 43, 44 αριθ. kat. G4-G10)

⁵² Η Τσουλι (υπό έκδοση) παρουσιάζει συνοπτικά τα μορφολογικά στοιχεία ορισμένων από τα πλέον γνωστά αρχαϊκά και κλασικά ναϊκά οικοδομήματα της περιοχής της Μάνης αλλά και της Λακωνικής γενικότερα (ιδ. Σπάρτη και ευρύτερη περιοχή της), υποστηρίζοντας ότι η λακωνική παράδοση υιοθετούσε στη μνημειακή αρχιτεκτονική απλές αρχιτεκτονικές μορφές, μονόχωρα ή δίχωρα κτήρια χωρίς περίσταση, ενίοτε πρόστυλα ή αμφιπρόστυλα ή εν παραστάσι.

⁵³ Η πρώτη συστηματική έρευνα στην περιοχή των Κιόνων, η μελέτη και η αρχιτεκτονική αποκατάσταση της μορφής των δύο αρχιτεκτονικών κτηρίων, πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1843 από την Γαλλική Επιστημονική Αποστολή με επικεφαλής τον Philippe Le Bas και τον αρχιτέκτονα Eugene Landron, βλ. Le Bas 1847 (αναπαραγωγή από Reinach 1888, IV II, πίν. 1-11). Για νεότερη μελέτη και αρχιτεκτονική αποτύπωση των

στις διαστάσεις των δύο κτηρίων, στον τρόπο κατασκευής των καταπέτων γείσων⁵⁴ και των οριζόντιων γείσων⁵⁵ και στον τρόπο σύνδεσης των λίθων με χρήση μεταλλικών συνδέσμων σχήματος Π. Τα ανωτέρω στοιχεία μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι πρόκειται για οικοδομήματα με αρχιτεκτονικές και στυλιστικές ομοιότητες που πιθανότατα κατασκευάστηκαν στην ίδια περίοδο, το β' ήμισυ του 2ου αιώνα π.Χ.

Η ανασκαφική διερεύνηση του μνημειώδους ναϊκού οικοδομήματος της Αγίας Τριάδας Καλάνας αποτέλεσε την αφορμή για τη δρομολόγηση από την Ε' Ε.Π.Κ.Α. της επαναοριοθέτησης του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του Ταϊνάρου. Ακολούθησε συστηματική καταγραφή των αρχαιοτήτων της περιοχής (εικ. 14): της θέσης Καστράκι Δ.Δ. Βάθειας⁵⁶, του λατομείου λευκού μαρμάρου στο Μαρμάρι⁵⁷ (εικ. 15β), του λατομείου πορφίτη και πορφυρίτη λίθου στις Μιανές⁵⁸ (εικ. 15γ, δ), του λατομείου πορφίτη λίθου (*cipollino verde Tenario*) στη θέση Πάλυρος-Κουρελοί⁵⁹ (εικ. 15α), του λατομείου Ταϊνάρου λίθου⁶⁰, στα βορειοδυτικά του ακρωτηρίου Ταϊναρο, ενώ εντοπίστηκε μία νέα θέση πάνω από το ακρωτήριο Κάβο Λιβιάδι⁶¹, ανατολικά στο Ιερό του Ποσειδώνος, και κεραμοσκεπείς τάφοι στη περιοχή του Πόρτο Κάγιο⁶².

Στο ίδιο το Ιερό του Ποσειδώνος⁶³ πραγματοποιήθηκαν, στο πλαίσιο έκτακτης χρηματοδότησης για την αποκατάσταση των πυρόπληκτων μνημείων της Λακωνίας, ανασκαφικοί καθαρισμοί σε επιλεγμένα μνημεία⁶⁴ (εικ. 16). Στον λαξευτό δρόμο-κάθοδο προς το ιερό⁶⁵ διερευνήθηκε το νότιο τμήμα της κατασκευής, όπου και αποκαλύφθηκε ο φυσικός λαξευμένος βράχος-δάπεδο της διόδου (εικ. 16δ). Κατά τον ανασκαφικό καθαρισμό του παρακείμενου Κτηρίου 11β⁶⁶ διαπιστώθηκαν, στο διαμορφωμένο στο φυσικό βράχο «δάπεδο» του χώρου, λαξευμένες αύλακες για τη αποκόλληση επάλληλων ορθογωνίων όγκων πετρώματος⁶⁷. Το στοιχείο αυτό τεκμηριώνει την πηγή προέλευσης του οικοδομικού υλικού για τα κτήρια του οικισμού, ήτοι λιθοπλίνθων ασβεστολίθου που εξορύσσονταν κατά τη λάξευση των θεμελίων των κατασκευών προκειμένου χρησιμοποιηθούν ως το οικοδομικό υλικό της ανωδομής τους.

αρχαίων καταλοίπων βλ. Μόσχου – Μόσχος 1978-1979, με εξαντλητική βιβλιογραφία.

⁵⁴ Πρβλ. Μόσχου – Μόσχος 1978-1979, Πίνακες Γ'2, Θ', ΙΓ'1, ΙΔ'.

⁵⁵ Πρβλ. Μόσχου – Μόσχος 1978-1979, Πίνακες Θ', ΙΒ'2, ΙΔ'.

⁵⁶ Βλ. Τσούλη 2010σ, 571-572. Από τη θέση μαρτυρούνται δύο επιγραφές (IG 1254 και 1262). Οι επιγραφές πρωτοδημοσιεύθηκαν από τον Κ. Bursian (1853-1855, 784). Επίσης, βλ. Le Bas 1877, 273c, d.

⁵⁷ Cooper 1981. Cooper κ.ά. 1982. Cooper 1986. Cooper 1996, 108-110, 114, 117.

⁵⁸ Bruno 2002.

⁵⁹ Το λατομείο στη θέση Πάλυρος-Κουρελοί είχε αναφερθεί εν συντομία από ερευνητές κατά το 19ο αι. (βλ. Henzen 1857, 156, για την επίσκεψη του E. Siegel στο Ταϊναρο το 1849. Bursian 1853-1855, 783. Philippson 1892, 226]. Για πιο πρόσφατες μνείες, βλ. Μόσχου 1975, 163-167, σημ. 19, και Μόσχος – Μόσχου 1981, 15. Η ακριβής θέση του ήταν άγνωστη στους σύγχρονους ερευνητές έως ότου ο L. Lazzarini (1998) δημοσίευσε τη θέση του λατομείου και λεπτομερή πετρογραφική, γεωχημική και ισοτοπική ανάλυση δειγμάτων λίθου από το λατομείο, χωρίς όμως λεπτομερή τοπογραφική αποτύπωση του συνόλου των περιοχών εξόρυξης ή κατάλογο των μετώπων εξόρυξης του πετρώματος και των πολυάριθμων αρχιτεκτονικών μελών που εντοπίζονταν κατά χώραν. Λεπτομερής παρουσίαση αυτών γίνεται από την υπογράφουσα στο Tsouli 2009, 396-403. Βλ. επίσης Τσούλη 2010τ, 572-573 και εικ. 107-109.

⁶⁰ Dworakowska 1969. Cooper 1988. Χιώτης 2001. Bruno – Pallante 2002. Lazzarini 2007.

⁶¹ Βλ. Τσούλη 2010υ, 573-574. Πρώτη παρουσίαση της θέσης έγινε από την Tsouli (υπό έκδοση).

⁶² Βλ. Τσούλη 2010φ, 571.

⁶³ Αρχαίες πηγές: Στράβων, VIII, 5, 1. Απολλόδωρος, 2, 5, 12. Πausanias, II, 25, 4. Θουκυδίδης 1, 133. Περιηγητές και νεώτεροι μελετητές: Leake 1830, 296-302. Curtius 1852, 270. Bursian 1853-1855, 777. Woodward 1906-1907, 250-251. Μόσχου 1975. Παπαχατζής 1976. Cummer 1978.

⁶⁴ Βλ. Τσούλη 2010χ, 546-548, εικ. 83-85. Tsouli (υπό έκδοση). Για την ανασκαφική έρευνα στο Κτήριο Δ στον οικισμό των Ταϊναρίων βλ. Τσούλη 2018.

⁶⁵ Οι ονομασίες των κατασκευών και κτηρίων ακολουθούν τα τοπογραφικά σχέδια και τα αναφερόμενα στη βασική για το χώρο, δημοσίευση της Λ. Μόσχου (1975).

⁶⁶ Πρόκειται για χώρο σχήματος παραλληλογράμμου, διαστάσεων 3,80-4,80 × 4,10 μ. Ο βόρειος χώρος έχει ορθογώνιο σχήμα και διαστάσεις 2,90 × 1,10-1,50 μ.

⁶⁷ Η συγκεκριμένη διαμόρφωση του δαπέδου του Κτηρίου 11β, χωρίς να ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για την εξομάλυνση της επιφάνειάς του, πιθανότατα υποδηλώνει ότι το κτήριο αυτό δεν είχε δημόσια χρήση, όπως υποτέθηκε από τη Μόσχου (1975, 173).

Κατά την ανασκαφική έρευνα στον χώρο του επονομαζόμενου Κτηρίου Β, που ταυτίζεται με το καθεαυτό χώρο του Ιερού του Ποσειδώνα⁶⁸, ήρθε στο φως ο λαξευμένος φυσικός βράχος που χρησιμοποιήθηκε ως δάπεδο της κατασκευής (εικ. 16α, β). Σημαντικότατο εύρημα αποτελεί χάλκινο ειδώλιο ιστάμενης ενδεδυμένης ανδρικής γενειοφόρου μορφής ωρίμου ηλικίας (ΣΓ 1340)⁶⁹ (εικ. 16γ). Η ανασκαφική έρευνα στο Κτήριο Β, παρότι περιορίστηκε στο δυτικό ήμισυ της κατασκευής και δεν ολοκληρώθηκε λόγω λήξης των συμβάσεων του εποχικού εργατοτεχνικού προσωπικού, μας παρείχε χρήσιμα στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου⁷⁰.

Τα όσα εδώ παρουσιάστηκαν αποτελούν μικρό τμήμα μόνον των μνημειακών αρχαίων καταλοίπων της χερσονήσου της Μάνης. Περαιτέρω έρευνες πεδίου στην ευρύτερη περιοχή θα συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση ενός χώρου ο οποίος, παρότι γνωστότατος στην αρχαία γραμματεία και τη σύγχρονη βιβλιογραφία, παρέμενε μέχρι σήμερα σχεδόν άγνωστος ανασκαφικά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών στο οροπέδιο της Άνω Πούλας

I. Ανώνυμη μεγαλιθική εκκλησία στο μέσον του οροπεδίου της Άνω Πούλας

Ο ναός είναι φτιαγμένος από λίθους από γκριζόλευκο μάρμαρο, αδρά λαξευμένους ή ορθογωνισμένους. Έχει διμερή διάταξη, με μεγαλύτερο σε πλάτος τον νότιο χώρο και αψίδα στην ανατολική πλευρά του βόρειου χώρου. Ο νότιος χώρος, που δεν διατηρεί την ανατολική του πλευρά, φέρει τρία ζεύγη αντηρίδων-πεσσών από λιθοπλίνθους, οι οποίοι στηρίζουν ισάριθμα τόξα της καμαρωτής στέγης. Καταγράφηκαν τα κάτωθι:

I.1. Μονολιθικός δωρικός κίονας από λευκό μάρμαρο. Κοντά σε βορειοανατολική αντηρίδα του νότιου εκ των δύο χώρων του ναού. Ύψ. 0,865 μ. και άνω διαμ. 0,28 μ. Φέρει, σε β' χρήση, εντορμία ύψ. 0,23 μ., για την ένθεση του κίονα σε αρχιτεκτονική κατασκευή (εικ. 8 άνω αριστερά).

I.2. Αδρά εργασμένος λίθος με με χαραγμένα τα γράμματα Χ και Λ (ύψ. 0,02 μ.). Ανατολικά του κίονα.

I.3. Λιθόπλινθος με ταινία περιμετρικά και ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. μήκ. 0,23 μ. Εντοιχισμένος σε είσοδο σε βόρειο τοίχο νότιου χώρου ναού, άνω δεξιά.

Στο εξωτερικό του νοτίου χώρου του ναού, στη δυτική του πλευρά:

I.4. Δωρικό κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο. Αρχαϊκών χρόνων. Είναι αποκρουσμένες οι τέσσερις γωνίες του άβακα και υπάρχουν αρκετές φθορές περιμετρικά. Ο εχίνος φέρει δύο έγκλυφες ταινίες. Διαστάσεις άβακα: 0,55 × 0,56 μ., ύψ. 0,08 μ. διάμ. κυκλικού τμήματος 0,35 μ., συνολικό ύψ. 0,17 μ. Στο κάτω μέρος του κιονοκράνου υπάρχει κυκλική εντορμία για τη συναρμογή με τον κίονα, διάμ. 0,065 μ. (εικ. 8 μέση).

I.5. Αρχιτεκτονικό μέλος από λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,87 μ. μήκ. 0,47 μ. πάχ. 0,17 μ. Κατασκευασμένο από υλικό ίδιο με αυτό του κιονοκράνου. Καλά εργασμένη και λειασμένη η μία μακρά πλευρά του αρχιτεκτονικού μέλους, η δεύτερη όχι. Η μία στενή πλευρά φέρει περιταίνια στη γωνία και διατηρεί ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Στην ακμή μετάβασης στην εργασμένη μακρά πλευρά διαμορφώνονται

⁶⁸ Βλ. Μόσχου 1975, 163-171. Παπαχατζής 1976. Cummer 1978, 38-39. Για διαφορετικές ερμηνείες βλ. Leake 1830, 296-302, ιδ. 297-8. Curtius 1852, 283. Επίσης, βλ. Woodward 1906-1907, 250. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 123.

⁶⁹ Απεικονίζεται στο Τσούλη 2010χ, εικ. 84.

⁷⁰ Βλ. Τσούλη 2010χ. Η ακριβέστερη, κατά τη γνώμη μας, σχεδιαστική αποτύπωση του κτηρίου δίδεται από τον Cummer (1978, εικ. 2, 3), που ακολουθεί τα περιγραφόμενα από τον Bursian (1853-1855, 776-778), αποδίδοντας ένα ορθογώνιο κτήριο διαστάσεων 19,60 × 16 μ., με μία κεντρική δίοδο πλάτους 2,60 μ. στο μέσον του βόρειου τοίχου και δύο εσωτερικούς παράλληλους τοίχους που χώριζαν το κτήριο σε τρία τμήματα ή κατ' ουσίαν δύο τμήματα και ένα κεντρικό πέρασμα-διάδρομο. Διαφορές παρουσιάζει η σχεδιαστική αποτύπωση της Μόσχου (1975, 168-171, ενί. 5). Για την ερμηνεία των ορθογώνιων λαξευμάτων, που χρησιμοποιήθηκαν για την ένθεση λίθινων βάσεων ενεπίγραφων ή αναγλύφων στηλών που ανατέθηκαν στο ιερό βλ. Weil 1876, 158-160. Για τη σχεδιαστική τους αποτύπωση και ερμηνεία της χρήσης τους βλ. Cummer 1978, 38-39 εικ. 3. Για την υφανπαγή των λιθοπλίνθων του μνημείου ήδη από τον 19ο αιώνα βλ. Bursian 1853-1855, 776-778.

δύο γλυφές. Στη δεύτερη στενή πλευρά υπάρχει ορθογώνια εντορμία μήκ. 0,055 μ. και, στο ένα άκρο, εντορμία σε σχήμα χελιδονοουράς για την ένθεση γόμφου, μήκ. 0,07 μ.

Ι.6. Απότμημα κιονίσκου με σύμφυτη βάση, τμηματικής σωζόμενη, παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ύψ. 0,52 μ., άνω διάμ. κίονα 0,15 μ.

Ι.7. Μονολιθικός κίονας από λευκό μάρμαρο. Σε βόρειο χώρο ναού, τοποθετημένος εν είδει χωρίσματος προς το ιερό. Σπασμένος σε δύο τμήματα. Ορατό ύψ. 0,80 μ., διάμ. 0,35 μ.

Ι.8. Μονολιθικός κίονας από λευκό μάρμαρο. Σε βόρειο χώρο ναού, τοποθετημένος εν είδει χωρίσματος προς το ιερό. Ορατό ύψ. 0,57 μ., διάμ. 0,30 μ.

Ι.9. Δωρικό κιονόκρανο αρχαϊκών χρόνων, φτιαγμένο από λευκό μάρμαρο. Στο εσωτερικό αψίδας ιερού. Ημίεργο, αδρά εργασμένο με βελόνι, έχει σπασμένη τη μία γωνία του άβακα. Τμήμα του σκεπάζεται από την επίχωση που έχει καλύψει την αψίδα του ιερού. Σωζ. μήκ. άβακα 0,60 μ., ύψ. άβακα 0,11 μ., συνολικό ύψ. 0,22 μ. (εικ. 8 δεξιά).

Βόρειο τμήμα οροπεδίου Άνω Πούλας

II. Άγιος Νικόλαος

Ναός μονόχωρος, χτισμένος με αργολιθοδομή. Οι τοίχοι του φέρουν εξωτερικά επίχρισμα. Στο εσωτερικό υπάρχουν τρία ζεύγη αντηρίδων-πεσών για τη στήριξη των τόξων της καμαρωτής στέγης, χτισμένοι από μεγάλους λίθους και λιθοπλίνθους. Στο εσωτερικό του ναού καταγράφηκαν τα κάτωθι αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη:

II.1. Ορθογώνια βάση καλά λειασμένη, με εξέχουσα ταινία άνω. Από γκριζόλευκο μάρμαρο. Εντοιχισμένη στη βόρεια παραστάδα της κόγχης του ιερού. Ύψ. 0,56 μ., μήκ. 0,435 μ., πάχ. 0,25 μ. (εικ. 9, άνω αριστερά).

II.2. Ορθογώνιος λιθόπλινθος από γκριζόλευκο μάρμαρο, εντοιχισμένος στη βόρεια παραστάδα της κόγχης του ιερού, κάτω από το προαναφερθέν μέλος (εικ. 9 αριστερά).

II.3. Ορθογώνιο αρχιτεκτονικό μέλος με δύο επάλληλες εξέχουσες ταινίες. Πιθανότατα τμήμα επιστυλίου. Από γκριζόλευκο μάρμαρο. Εντοιχισμένο στη νότια παραστάδα της κόγχης του ιερού. Ύψ. (ορατό) 0,58 μ., μήκ. 0,44 μ., πάχ. 0,23 μ.

II.4. Δωρικό κινόκρανο, αδρά εργασμένο. Από λευκό μάρμαρο. Διατηρούνται έντονα ίχνη βελονιού. Δε φέρει έκλυφες ταινίες στον εχίνο ούτε εντορμία στο μέσον του κυκλικού τμήματος για τη συναρμογή με το σφόνδυλο του κίονα. Θραυσμένη η μία πλευρά του άβακα. Σε δεύτερη χρήση, λαξευμένη η άνω επιφάνεια του άβακα, εν είδει γούρνας ή αβαθούς «περιρραντηρίου». Ριγμένο εμπρός από τη βόρεια παραστάδα της κόγχης του ιερού. Διαστάσεις άβακα 0,615 × 0,54 μ. (σωζ. μήκ.), ύψ. 0,102 μ., διάμ. κίονα 0,34 μ., ύψ. συνολικό 0,26 μ.

II.5. Απότμημα αράβδωτου κίονα με σύμφυτο κιονόκρανο, παλαιοχριστιανικών χρόνων. Από γκριζόλευκο μάρμαρο. Ριγμένο σε εσωτερικό κόγχης ιερού. Σωζ. ύψ. 0,39 μ., διάμ. άνω 0,33 μ.

II.6. Αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανότατα επίκρανο ή γωνιακό τμήμα επίστεψης τοίχου. Από γκριζόλευκο μάρμαρο. Οι δύο στενές πλευρές φέρουν επίπεδη ταινία και κοίλο τμήμα. Στη μία μεγάλη πλευρά έχουν ανοιχθεί δύο ορθογώνιες εντορμίες 6 × 6 εκ. Ριγμένο νοτίως του προαναφερθέντος δωρικού κιονοκράνου. Διαστάσεις 0,60 × 0,48 × 0,23 μ. (εικ. 9, άνω δεξιά).

II.7. Ορθογώνιος λιθόπλινθος, από γκριζόλευκο μάρμαρο. Ριγμένος δυτικά του αρχιτ. μέλους αριθ. II.6. Διαστάσεις 0,71 × 0,60 μ.

II.8. Μονολιθικός δωρικός κίονας με 18 ραβδώσεις, ακέραιος. Από λευκό μάρμαρο. Φέρει στην άνω απόληξή του, η οποία είναι πολύ καλά λειασμένη, κυκλικό τόρμο ένθεσης, διάμ. 0,045 μ. και στην κάτω απόληξή του, σε δεύτερη χρήση, μεγάλη κοίλανση. Ύψ. κίονα 1,36 μ., άνω διάμ. 0,295 μ., κάτω διάμ. 0,34 μ. (εικ. 9 δεξιά).

III. Άγιος Γεώργιος

Ναός μονόχωρος, χτισμένος με αργολιθοδομή. Πολλοί λιθόπλινθοι ενοιχισμένοι στο εξωτερικό του. Διατηρούνται τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ιερού.

III.1. Λιθόπλινθος από βάση μνημείου, από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένος στην Ιερά Πύλη, στη μία πλευρά της εισόδου. Καλά εργασμένη η επιφάνεια του λίθου, φέρει περιταίνια στην μία πλευρά. Οι διαστάσεις του δεν είναι ορατές.

III.2. Λιθόπλινθος από βάση μνημείου, από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένος στην Ιερά Πύλη, στη μία πλευρά της εισόδου. Καλά εργασμένη η επιφάνεια του λίθου, φέρει περιταίνια στην μία πλευρά. Οι διαστάσεις του δεν είναι ορατές.

III.3. Λιθόπλινθος από βάση μνημείου, από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένος στον βόρειο τοίχο του ναού. Καλά εργασμένη η επιφάνεια του λίθου, φέρει περιταίνια στην μία πλευρά. Οι διαστάσεις του δεν είναι ορατές.

III.4. Μεγάλο αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανότατα ορθοστάτης αρχαίου κτηρίου. Από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει περιταίνια και στο ένα άκρο εντορμία διαστ. 6×4 εκ. Διαστάσεις $1,32 \times 0,50 \times 0,15$ μ. Δυτικά του ναού του Αγ. Γεωργίου.

III.5. Ορθογώνιος λιθόπλινθος από γκριζόλευκο μάρμαρο. Από τοιχοβάτη ή ορθοστάτη αρχαίου κτηρίου. Διαστάσεις $2,06 \times 0,635 \times 0,26$ μ. Χρησιμοποιούμενος ως κάλυψη σε υπόγεια κτιστή δεξαμενή μεταξύ των ναών του Αγ. Γεωργίου και των Αγ. Θεοδώρων.

IV. Άγιοι Θεόδωροι

Μονόχωρος ναός, χτισμένος με αργολιθοδομή, με χρήση ασβεστοκονιάματος. Το εσωτερικό του ναού διατηρεί τοιχογραφίες του 10ου (πιθανόν) και 13ου αι. μ.Χ. Υπάρχει πλήθος αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών είτε εντοιχισμένων στην είσοδο και στο εσωτερικό του ναού είτε συγκεντρωμένων στο εσωτερικό του ιερού. Καταγράφηκαν τα κάτωθι:

IV.1. Επιστύλιο από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει περιταίνια άνω και δύο εντορμίες στην κάτω επιφάνειά του, μήκ. 7 εκ. Εντοιχισμένο ως υπέρθυρο της εισόδου του ναού. Διαστάσεις $1,50 \times 0,27$ μ.

IV.2. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, πιθανόν από ορθοστάτη αρχαίου κτηρίου. Από λευκό-γκριζόλευκο μάρμαρο. Τοποθετημένο ως παραστάδα στη δεξιά πλευρά της εισόδου του ναού. Διαστάσεις $1,64 \times 0,35 \times 0,23$ μ.

IV.3. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, πιθανόν από ορθοστάτη αρχαίου κτηρίου. Από λευκό-γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει ταινία στην μία πλευρά. Τοποθετημένο ως παραστάδα στην αριστερή πλευρά της εισόδου του ναού. Διαστάσεις $1,54$ (ορατό μήκ.) $\times 0,31 \times 0,23$ μ.

IV.4. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, πιθανόν από επιστύλιο αρχαίου κτηρίου. Από λευκό μάρμαρο. Καλά εργασμένη η μία όψη, που φέρει ταινία, η δε οπίσθια αυτής όψης αδρά εργασμένη. Εντοιχισμένο ως υπέρθυρο στο εσωτερικό της εισόδου του ναού. Διαστάσεις $1,25 \times 0,266 \times 0,26$ μ.

IV.5. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Χτισμένο εμπρός από τον βόρειο τοίχο του ναού, σε είδος θρανίου. Διαστάσεις $0,995 \times 0,26 \times 0,17$ μ.

IV.6. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Χτισμένο εμπρός από βόρειο τοίχο ναού, σε είδος θρανίου. Διαστάσεις $0,91 \times 0,345 \times 0,175$ μ.

IV.7. Δωρικός κίονας μονολιθικός, ακέραιος. Από λευκό μάρμαρο. Φέρει 18 ραβδώσεις. Εντοιχισμένος σε τοίχο, εν είδει παραστάδας στα δεξιά της Ιεράς Πύλης. Ύψ. (ορατό) 1,64 μ. διάμ. άνω 0,29 μ. (εικ. 10 κάτω αριστερά)

IV.8. Δωρικός κίονας μονολιθικός, σχεδόν ακέραιος (θραυσμένο τμήμα της άνω απόληξής του). Από λευκό μάρμαρο. Φέρει 18 ραβδώσεις. Εντοιχισμένος σε τοίχο, εν είδει παραστάδας στα αριστερά της Ιεράς Πύλης. Ύψ. (ορατό) 1,57 μ. (εικ. 10 κάτω δεξιά).

IV.9. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, από λευκό μάρμαρο. Τοποθετημένο ως υπέρθυρο της Ιεράς Πύλης (εικ. 10 κάτω αριστερά).

IV.10. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένο σε τοίχο του Ι. Βήματος, δίπλα στον κίονα στα δεξιά του εισερχομένου της Ιεράς Πύλης. Διαστάσεις $1,045 \times 0,43 \times 0,15$ μ. (εικ. 10 κάτω δεξιά).

IV.11. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Διακρίνονται ίχνη σμίλης. Εντοιχισμένο σε δεξιά παραστάδα της κόγχης του ιερού. Διαστάσεις $1,26 \times 0,46 \times 0,19$ μ.

IV.12. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Η πίσω όψη του αδρά εργασμένη. Εντοιχισμένο σε δεξιά παραστάδα κόγχης ιερού, πάνω από το προαναφερθέν μέλος και κατά το πλάτος αυτού. Σημαντικό τμήμα του διατηρεί τμήμα βυζαντινής τοιχογραφίας και γι' αυτό δεν είναι ορατό

IV.13. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταίνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Διακρίνονται ίχνη σμίλης. Εντοιχισμένο σε αριστερή παραστάδα κόγχης ιερού. Διαστάσεις $1,39 \times 0,48 \times 0,18$ μ.

IV.14. Αρχιτεκτονικό μέλος σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταΐνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Τμηματικώς σωζόμενο. Εντοιχισμένο σε αριστερή παραστάδα κόγχης ιερού, πάνω από το προαναφερθέν μέλος και κατά το πλάτος αυτού. Διαστάσεις 0,69 (ορατό μήκ.) × 0,45 × 0,19 μ.

IV.15. Απότμημα αρχιτεκτονικού μέλους σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταΐνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένο εν είδει πλαισίου στα δεξιά του παραθύρου της κόγχης του ιερού. Διαστάσεις 0,585 × 0,44 × 0,16 μ.

IV.16. Απότμημα αρχιτεκτονικού μέλους σε μορφή λιθοπλίνθου, με περιταΐνια, από ανωδομή αρχαίου κτηρίου (πιθανόν επίστεψη ορθοστάτη). Από λευκό μάρμαρο. Εντοιχισμένο εν είδει πλαισίου στα αριστερά του παραθύρου της κόγχης του ιερού. Διαστάσεις 0,43 × 0,45 × 0,12 μ.

IV.17. Δωρικό κιονόκρανο, ακέραιο. Από λευκό μάρμαρο. Φέρει τρεις έγκλυφες ταινίες σε εχίνο, γλυφές περιμετρικά που αντιστοιχούν στις ραβδώσεις του κορμού του κίονα και στρογγυλή εντορμία διάμ. 6 εκ. σε μέσον κυκλικού τμήματος, για την ένθεση σε κορμό κίονα. Τοποθετημένο στο εσωτερικό του ιερού του ναού. Διαστάσεις άβακα 0,55 × 0,55 μ., διάμ. κίονα 0,295 μ. (εικ. 10, άνω αριστερά)

IV.18. Απότμημα ραβδωτού δωρικού κίονα, από λευκό μάρμαρο. Θραυσμένος στη μία του πλευρά. Σωζ. ύψ. 0,59 μ., διάμ. άνω 0,23 μ.

IV.19. Ιωνική βάση κίονα, ακέραιη, από λευκό μάρμαρο. Διαστάσεις άβακα 0,285 × 0,290 μ., διάμ. κίονα 0,27 μ.

IV.20. Κεντρικό ακρωτήριο ναού, ακέραιο, από λευκό μάρμαρο. Φέρει τρεις ανάγλυφες ταινίες στην περίμετρο του και δύο κοντά στο κέντρο του, οι οποίες δεν σχηματίζουν πλήρη κύκλο, κατ' αντιστοιχία του επίπεδου τμήματος στην κάτω πλευρά του ακρωτηρίου. Διατηρούνται ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Διάμ. 0,81 μ. ύψ. 0,675 μ. πάχος 0,115 μ. (εικ. 10 άνω δεξιά)

IV.21. Πολυγωνικός πεσίσκος τέμπλου, παλαιοχριστιανικής εποχής. Από λευκό μάρμαρο. Κοσμεύεται με ανάγλυφο ζατρίκιο.

IV.22. Πολυγωνικός πεσίσκος τέμπλου, παλαιοχριστιανικής εποχής. Από λευκό μάρμαρο.

IV.23. Απότμημα πολυγωνικού πεσίσκου τέμπλου με σύμφυτο επίκρανο. Φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με γραμμικά θέματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα 1983: Ά. Αβραμέα, Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά τεκμήρια από το Οίτυλο της Μάνης, *Λακωνικά Σπουδαί* 7, 1983, 3-22.
- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2010: Α. Βασιλογάμβρου – Χ. Κακούρου – Γ. Τσιαγγούρης, «Μεσονήσια» οικισμού Καμάρες Δ. Γυθείου. Αγρός ιδιοκτησίας Ι. Πιερρουτσάκου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1, 540.
- Blouet 1838: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Troisième volume, Paris 1838.
- Bodnar 2003: E. W. Bodnar (επιμ.), *Cyriac of Ancona. Later travels*, Cambridge, Mass. 2003.
- Bölte 1929: F. Bölte, Sparta: Geographie, στο: *RE*, IIIA, 1244-1349.
- Bölte 1932: F. Bölte, Tainaron, στο: *RE*, IVA, 2035-2036.
- Bruno 2002: M. Bruno, Mianes, Cape Tainaron. A new quarry of green “Cipollino” and red “Fior di Pescò”, στο: Hermann κ.ά. 2002, 20-26.
- Bruno κ.ά. 2002: M. Bruno – L. Conti – L. Lazzarini – P. Pensabene – B. Turi, Identification of the architectural marbles from the chapel of Haghios Assomatos and the church of Haghia Triada at Cape Tainaron, Greece, στο: Hermann κ.ά. 2002, 36-46.
- Bruno – Pallante 2002: M. Bruno – P. Pallante, The “Lapis Taenarius” quarries of Cape Tainaron, στο: L. Lazzarini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Sixth International Conference of the Association of the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Venice, June 15-18, 2000*, Asmosia VI, Padova 2002, 163-176.
- Bursian 1853-1855: K. Bursian, Über das Vorgebirge Tainaron, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* VII, 1853-1855, 773-795.
- Bursian 1868: K. Bursian, *Geographie von Griechenland, II, Peloponnesos und Inseln*, Leipzig 1868.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. G. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey II*, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.

- Cooper 1981: F. A. Cooper, A source of ancient marble in the Southern Peloponnesos, *AJA* 85, 1981, 190-191.
- Cooper 1986: F. A. Cooper, The stones of Bassai, στο: R. E. Jones – H. W. Catling (επιμ.), *Science in Archaeology, Proceedings of a Meeting held at the British School at Athens, January 1985*, London 1986, 21-33.
- Cooper 1988: F. A. Cooper, The quarries of Mount Taygetos in the Peloponnesos, Greece, στο: N. Herz – M. Waelkens (επιμ.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade*, NATO Advanced Research Workshop on Marble in Ancient Greece and Rome: Geology, Quarries, Commerce, Artifacts, Series E, Applied sciences 153, Dordrecht – Boston – London 1988, 65-76.
- Cooper 1996: F. A. Cooper, *The Temple of Apollo Bassitas, Vol. I: The Architecture*, Princeton 1996.
- Cooper κ.ά. 1982: F. Cooper – N. Herz – D. Wenner, Source for the Bassai Temple in the Peloponnesos, *AJA* 86, 270.
- Cummer 1978: W. Cummer, The sanctuary of Poseidon at Tainaron, Lakonia, *MDAI(A)* 93, 1978, 35-43.
- Curtius 1852: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha 1852.
- Δεληβορριάς 1968: Α. Δεληβορριάς, Ειδήσεις εκ Λακωνίας. Κέρια Μάνης. Έρευναι, *AAA* 2, 1968, 119-121.
- Δρανδάκης 1974: Ν. Δρανδάκης, Έρευναι εις την Μάνην, *ΠΑΕ*, 1974, 125-128.
- Dworakowska 1969: A. Dworakowska, Starożytne kamienolomy Peloponezu. Materiały do inwentaryzacji, *Archeologia Warsz* 20, 1969, 1-38.
- Ζαββού 2003: Ε. Ζαββού, Μαυροβούνι Γυθείου. Αγρός Π. και Α. Γιαννακάκου, *ΑΔ* 58, 2003, Χρονικά Β'1, 253.
- Ζαββού – Θέμος 2001-2004: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος, Επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου, *ΑΔ* 56, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 217.
- Forster 1903-1904: E. S. Forster, South-Western Laconia, *BSA* 10, 1903-1904, 160-171
- Forster 1906-1907: E. S. Forster, Laconia. Topography. 1. Gythium and the north west coast of the Laconian Gulf, *BSA* 1906-1907, 219-237.
- Frazer 1965: J. G. Frazer, *Pausanias' Description of Greece* III, New York 1965².
- Gell 1817: W. Gell, *Itinerary of the Morea: being a Description of the Routes of that Peninsula*, London 1817.
- Θέμος 1996: Α. Θέμος, Το ρωμαϊκό υδραγωγείο του Γυθείου. Μια πρώτη επανεξέταση των στοιχείων, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1996, 400-409.
- Θέμος – Καραπαναγιώτου 1994: Α. Θέμος – Α. Καραπαναγιώτου, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νέο Οίτυλο, *ΑΔ* 49, Χρονικά Β'1, 190.
- Henzen 1857: G. Henzen, Tenaro e i marmi tenarii, *Bulletino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica*, 1857, 154-159.
- Hermann κ.ά. 2002: J. J. Herrmann, Jr. – N. Herz – R. Newman, *Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Fifth International Conference. Museum of Fine Arts, Boston, June 12-15 1998*, *Asmosia* 5, London 2002.
- Hope Simpson 1965: R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, *BICS Supplement* 16, London 1965.
- Jacques – Bousquet 1984: F. Jacques – B. Bousquet, Le raz-de-marée du 21 juillet 365. Du cataclysm local à la catastrophe cosmique, *MÉFRA* 96, 423-461.
- Κακούρου 2010: Χ. Κακούρου, «Μεσονήσια» οικισμού Καμάρες Δ. Γυθείου. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Αθ. Αναστόπουλου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1, 540
- Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014: Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Ε. Πουπάκη – Α. Ευσταθόπουλος – Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus araiwn latoμείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χώρους*, Αθήνα 2014.
- Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009: G. Kokkorou-Alevras – A. Chadjikonstantinou – A. Efstathopoulos – E. Zavnou – N. Themis – K. Kopanias – E. Poupaki, Ancient quarries in Laconia, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities*, *BSA Studies* 16, London 2009, 169-180.
- Lazzarini 1998: L. Lazzarini, Su un inedito Cipollino verde tenario, στο: P. Pensabene (επιμ.), *Marmi antichi II*, *Studi Miscellanei* 31, Roma, 207-212.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. I, London 1830.

- Le Bas 1836: Ph. Le Bas, *Inscriptions grecques et latines, recueillies en Grèce par la Commission de Morée, 2e Cahier, Laconie*, Paris 1936.
- Le Bas 1837: Ph. Le Bas, *Monuments d'antiquité figurée, recueillies en Grèce par la Commission de Morée, 2e Cahier, Argolide et Laconie*, Paris 1937.
- Le Bas 1847: Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du gouvernement français pendant les années 1843 et 1844, Architecture*, Paris 1847.
- Le Bas 1877: Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure, fait par ordre du gouvernement français pendant les années 1843 et 1844, tome III, Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie mineure, 2ème partie, Mégaride et Péloponnèse*, Paris 1877.
- Μόσχος – Μόσχου 1981: Τ. Μόσχος – Λ. Μόσχου, Παλαιομανιάτικα. Οι βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της Λακωνικής Μάνης, *AAA XIV*, 1981, 3-29.
- Μόσχου 1975: Λ. Μόσχου, Τοπογραφικά Μάνης: Ἡ πόλις Ταίναρον, *AAA VIII*, 1975, 160-177.
- Μόσχου – Μόσχος 1978-1979: Λ. Μόσχου – Τ. Μόσχος, Κιόνια Α'. Μιά τοπογραφική και ἀρχιτεκτονική ἔρευνα, *Πελοποννησιακά ΙΓ'*, 1978-1979, 72-114.
- Παπαχατζής 1976: Ν. Παπαχατζής, Ποσειδών Ταϊνάριος, *ΑΕ*, 1976, 102-125.
- Πετρίδης 1868: Α. Πετρίδης, Περὶ τινῶν ἐν Μάνη ἐπιγραφῶν», *Πανδώρα*, τ. 19 φύλ. 449, 1 Δεκ. 1868, 334-338.
- Philippson 1892: A. Philippson, *Der Peloponnes: Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage*, Berlin 1892.
- Rouqueville 1827: F. C. H. L. Rouqueville *Voyage de la Grèce*, t. V, Paris 1827².
- Puillon de Boblaye 1832: M. E. Puillon de Boblaye, *Expédition scientifique de Morée. Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, t. II 2, Paris 1832.
- Reinach 1888: S. Reinach, *Reproduction du « Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure » sous la direction de Philippe Le Bas, membre de l'Institut (1842-1844). Planches de topographie, de sculpture et d'architecture, gravées d'après les dessins de E. Landron, publiées et commentées par S. Reinach, ancien membre de l'École française d'Athènes, attaché des Musées nationaux*, Paris 1888.
- Sabbadini 1933: R. Sabbadini, *Ciriaco d' Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta*, στο: R. Sabbadini, *Classici e umanisti da codici ambrosiani*, Fontes Ambrosiani II, Firenze, 1933, 1-48.
- Στείρος κ.ά. 2004: Σ. Στείρος – Σ. Παπαγεωργίου – Σ. Μαρκουλάκης, Καταστροφή των κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ., στο: Μ. Livadiotti – Ι. Simiakaki (επιμ.), *Creta romana e protobizantina. Atti del Congresso Internazionale*, vol. II, Roma 2004, 427-442.
- Ταϊφάκος 1976-1977: Ι. Γ. Ταϊφάκος, Λακωνικά ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτα, *Πελοποννησιακά ΙΒ'*, 1976-1977, Αθήνα, 214-223.
- Τσούλη 2010α: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Καραβοστάσι – Νέο Οἶτυλο Δ.Ε. Οἶτυλου. Ἐγκατάσταση προϊστορικών χρόνων. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 563-564.
- Τσούλη 2010β: Μ. Τσούλη, Μαυροβούνι Δ. Γυθείου. Ἰδιοκτησία Μ. Ζαφειράκου, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 539.
- Τσούλη 2010γ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Δ.Δ. Οἶτυλου Δ.Ε. Οἶτυλου. α. Αρχαία τείχη του Οἶτυλου. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 558-559.
- Τσούλη 2010δ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Δ.Δ. Οἶτυλου Δ.Ε. Οἶτυλου. γ. Ι.Ν. Κοίμησις της Θεοτόκου, θέση Νιάμιτσα. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 559-560.
- Τσούλη 2010ε: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Δ.Δ. Οἶτυλου Δ.Ε. Οἶτυλου. ε. Ι.Ν. Αγίας Μαρίας. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 560-561.
- Τσούλη 2010στ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Δ.Δ. Οἶτυλου Δ.Ε. Οἶτυλου. δ. Κόγχες λαξευμένες στο βράχο. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 560-561.
- Τσούλη 2010ζ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Χαμολέος-Ξεροπολυάνα Δ.Δ. Οἶτυλου Δ.Ε. Οἶτυλου. Αρχαίο λατομείο ασβεστολίθου. *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 561-563.
- Τσούλη 2010η: Μ. Τσούλη, Καραβοστάσι Δ. Οἶτυλου. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Δρακουλάκου, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 543.
- Τσούλη 2010θ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Αρχαία Ἰππόλα, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 569-571.
- Τσούλη 2010ι: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Μέσα Μάνη, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 564-565.
- Τσούλη 2010κ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Κελεφάς Δ.Ε. Οἶτυλου, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 563.
- Τσούλη 2010λ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοὶ ἀρχαιοτήτων. Βελούσι Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ.Ε. Οἶτυλου, *ΑΔ 65*, 2010, Χρονικά Β'1α, 565.

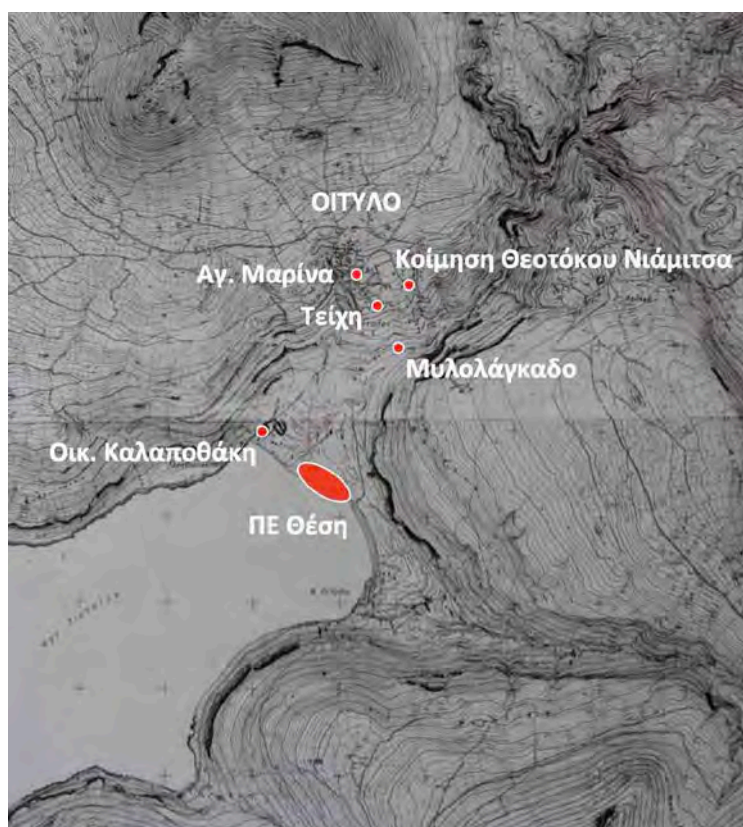
- Τσούλη 2010μ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Έρημος - Κουτρέλα. ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 568.
- Τσούλη 2010ν: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Χαρούδα, θέση Άσπρη Πλάκα, Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ. Οιτύλου. Λατομείο λευκόφαιου μαρμάρου. ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 566-568.
- Τσούλη 2010ξ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Φουρνιατά Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ.Ε. Οιτύλου. Λατομείο λευκού μαρμάρου, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 565-566.
- Τσούλη 2010ο: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Κούνος, θέση Λαγκάδια εκτός ορίων οικισμού Κούνου Δ.Ε. Οιτύλου. ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 568-569.
- Τσούλη 2010π: Μ. Τσούλη, Άλικά Δ.Ε. Οιτύλου Δ. Ανατολικής Μάνης, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 544-545.
- Τσούλη 2010ρ: Μ. Τσούλη, Αγία Τριάδα Καλάνα Μαρμαρίου Δ.Δ. Λάγιας Δ. Ανατολικής Μάνης, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 545-546.
- Τσούλη 2010σ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Περιοχή Ταινάρου. Θέση Καστράκι Δ.Δ. Βάθειας Δ. Οιτύλου, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 571-572.
- Τσούλη 2010τ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Περιοχή Ταινάρου. Πάλυρος – Κουρελοί Δ.Δ. Λάγιας Δ. Ανατολικής Μάνης. Λατομείο πορφίτη λίθου (cipollino verde Tenario). ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 572-573.
- Τσούλη 2010υ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Ταίναρο, Κάβο Λιβάδι. ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 573-574.
- Τσούλη 2010φ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Περιοχή Ταινάρου. α. Καλυβίτες τάφοι στο δυτικό όριο του οικισμού του Πόρτο Κάγιο Ανατολικής Μάνης, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 571.
- Τσούλη 2010χ: Μ. Τσούλη, Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου. Ιερό του Ποσειδώνα, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 546-548.
- Τσούλη 2018: Μ. Τσούλη, Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταινारीων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Καλαμάτα 2018, 377-395.
- Τσούλη (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη, Νεότερα στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης κατά την αρχαιότητα, στο: *Αρχαιολογική ημερίδα στο πλαίσιο εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2014, Επιμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο 27 Σεπτεμβρίου 2014* (υπό έκδοση).
- Τσούλη – Παπαγιάννης 2010: Μ. Τσούλη – Α. Παπαγιάννης, Καραβοστάσι Δ. Οιτύλου. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Καλαποθάκη, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1α, 543.
- Τσούλη – Παπαγιάννης (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη – Α. Παπαγιάννης, Νομισματικός θησαυρός της ύστερης αρχαιότητας από το Καραβοστάσι Οιτύλου Λακωνίας και ο σεισμός της 21ης Ιουλίου 365 μ.Χ., στο: Ε. Αποστόλου – Ch. Doyen, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση Το νόμισμα στην Πελοπόννησο, Άργος 26-29 Μαΐου 2011*, όβολος 10 / BCH Supplément 57, Athènes 2018, τόμ. Α' (υπό έκδοση).
- Tsouli 2009: M. Tsouli, Contribution to the study of the ancient marble quarries of the Mani Peninsula, SW Laconia, Peloponnese: the case of the white-grey marble quarry at the site Charouda, near Pyrgos Dirou, and of the *cipollino verde antico* quarry at the site Paliros-Koureloi, near Cape Tainaron, στο: Ç. Ö. Aygün (επιμ.), *SOMA 2007: Proceedings of the XIth Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 23-27 April 2007*, BAR International Series 1900, Oxford 2009, 396-403.
- Tsouli 2015: M. Tsouli, New evidence on ancient quarrying activity at the Mani Peninsula, Southwestern Laconia, Greece, στο: P. Pensabene – E. Gasparini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Tenth International Conference of the Association of the Study of Marble and Other Stones in Antiquity*, Asmosia X, Rome, 21-26 May 2012, Roma 2015, 761-768.
- Tsouli (υπό έκδοση): M. Tsouli, Recent research at the Sanctuary of Poseidon Tainarios and its territory. Observations on the selection of worship places at the Peninsula of Tainaron in antiquity, στο: *3rd CPS International Conference, Sacred Landscapes in the Peloponnese from Prehistory to Post-Byzantine Times, Sparta 30 March – 1 April 2012* (υπό έκδοση).
- Walpole 1818: R. Walpole (επιμ.), Account of a journey through the district of Maina in the Morea; communicated by Mr. Moritt, στο: *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, And other Countries of the East; Edited from Manuscript Journals*, London 1818², 33-74.
- Waterhouse – Hope Simpson 1961: W. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part II, *BSA* 56, 1961, 114-175.
- Weil 1876: R. Weil, Aus Lakonien, *MDAI(A)* 1, 1876, 151-166.

Woodward 1906-1907: A. M. Woodward, Laconia. Topography: Taenarum and Southern Maina, *BSA* 13, 1906-1907, 238-267.

Χιώτης 2001: Ε. Χιώτης, Γεωλογική θεώρηση των μαρμάρων της Λακωνίας και νέα στοιχεία για την εκμετάλλευσή τους στην αρχαιότητα, στο: Ι. Μπασιάκος – Ε. Αλούπη – Γ. Φακορέλλης (επιμ.), *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 558-561.



Εικ. 1. Καραβοστάσι Οιτύλου. Εγκατάσταση της πρωτοελλαδικής περιόδου επί του αιγιαλού του κόλπου του Λιμενίου (φωτ. Μ. Τσούλη, υπόβαθρο χάρτη Γ.Υ.Σ.).



Εικ. 2. Θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Οιτύλου, όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες (υπόβαθρο χάρτη Γ.Υ.Σ.).



Εικ. 3. Οίτυλο, θέση Γερνοί. Τμήμα των αρχαίων τειχών (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 4. Οίτυλο, Ι.Ν. Αγίας Μαρίνας, ιδρυμένος επί των τοίχων αρχαίου οικοδομήματος (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 5. Οίτυλο, θέση Χαμολέος-Ξεροπολυάνα, αρχαίο λατομείο ασβεστολίθου. Μέτωπα εξόρυξης και εξορυχθέντα μέλη κατά χώραν (φωτ. Μ. Τσούλη).



Δωμάτιο XXIII (XV)

Εικ. 6. Καραβοστάσι, Οικ. Π. Καλαποθάκη. Κάτοψη της ανασκαφής και ψηφιδωτό δάπεδο με εβραϊκά σύμβολα (φωτ./σχ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 7. Καραβοστάσι, Οικ. Π. Καλαποθάκη. Νομίσματα εκ των νομισματικού θησαυρού (4ος αι. μ.Χ.) (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 8. Οροπέδιο Άνω Πούλας (αρχ. Ιππόλα). Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε ανώνυμη ημιερειπωμένη εκκλησία (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 9. Οροπέδιο Άνω Πούλας (αρχ. Ιππόλα). Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 10. Οροπέδιο Άνω Πούλας (αρχ. Ιππόλα). Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε Ι.Ν. Αγίων Θεοδώρων (φωτ. Μ. Τσούλη).



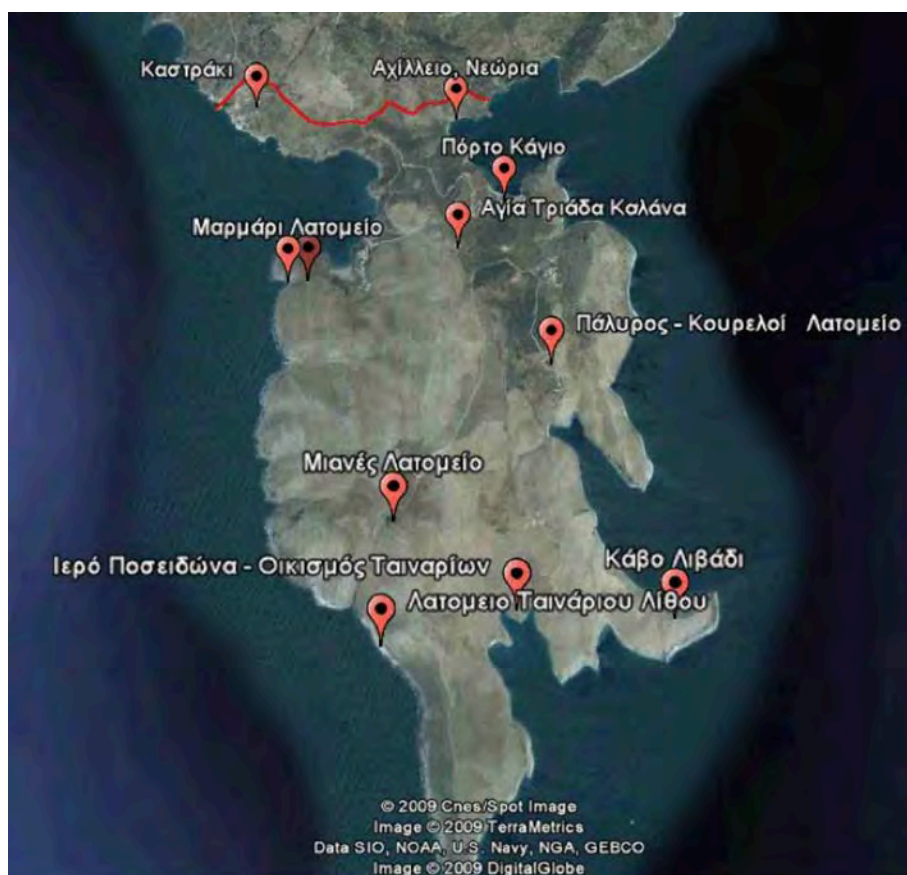
Εικ. 11. Αρχαία λατομεία λευκού μαρμάρου στη Χαρούδα (αριστερά άνω, κάτω) και στη Φουρνιάτα (δεξιά άνω, κάτω) (φωτ. Μ. Τσούλη).



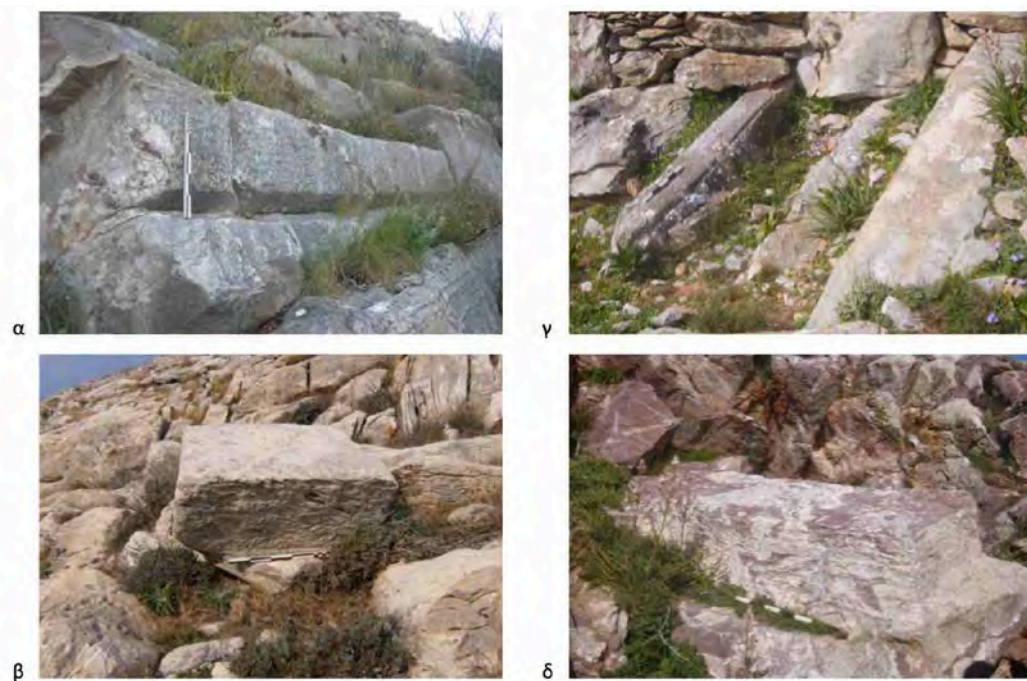
Εικ. 12. Αρχαία λατομεία Κούνου (άνω) και Αλικων, θέση «Λατομά» (κάτω) (φωτ. Μ. Τσούλη).



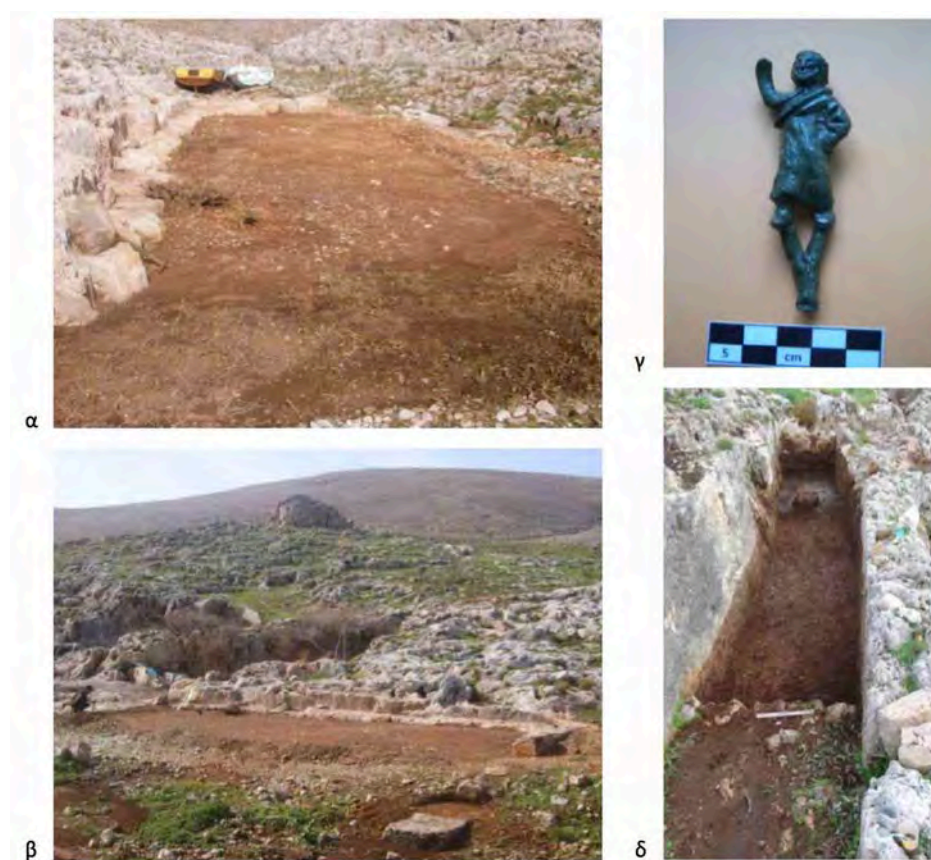
Εικ. 13. Αγία Τριάδα Καλάνα Μαρμαρίου, ιδ. Γεωργαρίου. Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη από λευκό μάρμαρο, από μνημειώδες αρχαίο κτήριο (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 14. Πρόταση επαναριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου Ταινάρου. Σημειώνονται οι αρχαίες θέσεις της περιοχής (υπόβαθρο Google Earth).



Εικ. 15. Αρχαία λατομεία Πάλυρου-Κουρελών (α), Μαρμαρίου (β), Μιανών (γ, δ) (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 16. Ταίναρο, Ιερό Ποσειδώνος: ανασκαφή Κτηρίου Β (α, β) και λαξευτού δρόμου-καθόδου στο ιερό (δ). Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής γενειοφόρου μορφής (γ) (φωτ. Μ. Τσούλη).

Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο

Η χερσονήσος του Ταινάρου, στο νοτιότερο άκρο της Λακωνικής, παρουσιάζει στο βλέμμα του σύγχρονου επισκέπτη ένα τοπίο¹ που λίγο, πιστεύουμε, διαφέρει από αυτό που κατά την αρχαιότητα αντίκρυζε ο ταπεινός προσκνητής² καθώς κατηφόριζε κατευθυνόμενος στο Ιερό του Ταιναρίου Ποσειδώνος³ (εικ. 1). Τα έως σήμερα γνωστά ευρήματα επιφανείας από το ιερό⁴ ανάγονται χρονολογικά σε περιόδους πολύ πρωιμότερες από τα όποια στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας για τον οικισμό των Ταιναρίων, υποδηλώνοντας ότι η ίδρυση του ιερού πρέπει να προηγήθηκε. Από τις αρχαίες πηγές γνωρίζουμε ότι το *ψυχοπομπείο* του Ταινάρου ήταν σε ακμή ήδη τον 7ο αιώνα π.Χ., πλησίον δε αυτού ιδρύθηκε στη συνέχεια ο ομώνυμος οικισμός⁵. Η ακμή του τελευταίου οφείλεται αρχικά στη φήμη του ιερού του Ποσειδώνος, ακολούθως δε στη λειτουργία του ως κέντρου προμήθειας μισθοφορικών στρατευμάτων⁶ και, βέβαια, ως χώρου διαμετακόμισης των ποικίλων πετρωμάτων⁷, λευκού μαρμάρου και πολύχρωμων λίθων –ερυθρού (*rosso antico tenario*), πράσινου πορφυρίτη (*cippolino tenario*) και μελανού *ταινάριου* λίθου (*nero antico tenario*)–, που εξορύσσονταν από τα λατομεία της περιοχής⁸.

¹ Για τη γεωγραφία της περιοχής της χερσονήσου του Ταινάρου και παραπομπές στην τοπογραφία της, βλ. Bölte 1932, 2030 II, 2033 II παρ. 4. Μόσχου – Μόσχος 1978-1979, 73-83, με εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

² Πολύτιμα τα στοιχεία που αντλούμε για το τοπίο της περιοχής κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ιδίως επί αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' (*De Administrando Imperio*, 165.v, βλ. Moravcsik – Jenkins 1966, 71-82). Για αλλαγές του τοπίου κατά τον 15ο αιώνα πολύτιμες οι περιγραφές του Κυριακού του Αγκωνίτη (βλ. Sabbadini 1933, 28). Σχόλια σε Μόσχου – Μόσχος 1978-1979, 78-80.

³ Αρχαίες πηγές: Στράβων 7.5.1. Απολλόδωρος 2.5.12. Πausanίας 2.25.4. Θουκυδίδης 1.133. Περιηγητές και νεώτεροι μελετητές: Leake 1830, 296-302. Curtius 1852, 270. Bursian 1853-1855, 777. Woodward 1906-1907, 250-251. Μόσχου 1975. Παπαχατζής 1976. Cummer 1978.

⁴ Οι υποτυπώδεις, έως πρόσφατα, ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή ελάχιστα στοιχεία μας προσφέρουν για την περίοδο ίδρυσης του Ιερού του Ποσειδώνου. Τα πρωιμότερα ευρήματα αποτελούν ομάδα από περ. 60 χάλκινα αναθηματικά ειδώλια ίππων και ταύρων, μικρών διαστάσεων (βλ. σχετικά Henzen 1857, 154 κ.ε., για τα αναθηματικά ειδώλια σ. 155. Bursian 1853-1855, 76 κ.ε. Weil 1876, 156 και υποσημ. 2), τα οποία έχουν δυστυχώς χαθεί. Μεταγενέστερες είναι οι απελευθερωτικές επιγραφές του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ., που σήμερα φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, το Επιγραφικό Μουσείο στην Αθήνα και το Βρετανικό Μουσείο.

⁵ Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδ. Τιμωρ.* 17. Βλ. σχετικά Παπαχατζής 1976, 107.

⁶ Arr. *Ἀνάβ.* 2.13.6. Διόδωρος 17.108.4, 17.111.1, 18.9.1, 18.21.1, 20.104.

⁷ Ξεν., *Ἑλλην.* 5.3.9. Πλουτ., *Κλεομένης* 11. Henzen 1857, 155, για την επίσκεψη του E. Siegel στο Τάιναρο το 1849. Δες τη συζήτηση στη Μόσχου 1975, 173 υποσημ. 19. Tsouli 2009. Tsouli 2015. Τσούλη (υπό έκδοση).

⁸ Υπάρχουν πολλές αναφορές στα λατομεία του Ταινάρου από τους αρχαίους συγγραφείς. Σημειώνουμε ειδικά Πλίνιος, *NatHist* 36.29.135; 36.43.158. Propertius, *Eleg* III 2, 9-10. Sextus Empiricus, *Pyr* 1.130. Στράβων 7.5.7. Tibullus, III 3, 13-16. Η πρώτη δημοσίευση του Bursian (*Bursian* (Bursian 1853-1855, 782, 783, 789-791, 793) παραμένει θεμελιώδης για τη μελέτη των αρχαίων λατομείων της χερσονήσου της Μάνης. Από τα πλέον πρόσφατα άρθρα για τα λατομεία της χερσονήσου του Ταινάρου αναφέρουμε Tsouli (υπό έκδοση). Τσούλη 2018β, σποράδην. Tsouli 2015, 761. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, αριθ. 680, 681, 694-697, 699. Τσούλη 2010α. Τσούλη 2010β. Τσούλη 2010γ. Τσούλη 2010δ. Τσούλη 2010ε. Tsouli 2009 (λατομεία Παλύρου-Κουρελών στη χερσονήσο του Ταινάρου και Χαρούδας στη Μέσα Μάνη). Lazzarini 2007 (συνολική θεώρηση των λατομείων του *rosso antico tenario*, *nero antico tenario* και *cipollino tenario*). Bruno 2002 (λατομείο Μιανών). Bruno – Pallante 2002 (λατομεία *Lapis tenarius*). Gorgoni κ.ά. 2002 (*rosso antico* και άλλοι ερυθροί λίθοι που εξορύσσονταν στην αρχαιότητα). Χιώτης 2001 (λατομεία *Lapis tenarius* και Χαρούδας). Lazzarini 1998 (λατομείο Κουρελών). Μόσχου κ.ά. 1998 (λατομεία ερυθρού Ταινάρου λίθου στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων), με εκτενή βιβλιογραφία. Cooper 1996, 108-110, 114, 117 (λατομεία Μαρμαρίου). Gorgoni κ.ά. 1992 (*rosso antico* και άλλα λευκά-γκρίζα μάρμαρα της Μάνης). Cooper 1988 (με κατάλογο των αρχαίων λατομείων στην περιοχή της Μάνης). Cooper 1986. Herz κ.ά. 1982.

Η θέση ίδρυσης του ιερού δεν είναι βέβαια τυχαία: στο νοτιότερο άκρο της χερσονήσου, σε άμεση επαφή με το υγρό στοιχείο, σε σημείο που προσφερόταν για ελλιμενισμό ώστε η πρόσβαση των προσκυνητών να είναι εφικτή και διά θαλάσσης, σε σημείο όπου η Πελοπόννησος «ανοίγει» προς το Αιγαίο, τα Κύθηρα και την Κρήτη. Η επιλογή του Πόρτο Στέρνες, που, εν τούτοις, δεν έχει οπτική επαφή ούτε με τον Λακωνικό κόλπο (λόγω του προεξέχοντος ακρωτηρίου Κάβο Λιβιάδι) ούτε με τον Μεσσηνιακό (λόγω του ίδιου του ακρωτηρίου του Ταινάρου), σε σχέση με τους γειτονικούς κόλπους Βαθύ, Πόρτο Κάγιο και Μαρμάρι, οφείλεται, πιστεύουμε, στη γεωμορφολογία της περιοχής. Εδώ απαντούν τα τόσο χαρακτηριστικά «χάσματα» του βραχώδους εδάφους, οι «βύθακες» των ντόπιων. Το ένα από αυτά διαμορφώθηκε για να στεγάσει τμήμα του Ιερού του Ποσειδώνας, το γνωστό στη βιβλιογραφία ως σπήλαιο παρακείμενο στο Κτήριο Β⁹. Έτερο, αρκετά μεγαλύτερου μεγέθους, απαντά λίγο ψηλότερα προς τα δυτικά, χρησιμοποιούμενο σήμερα ως ποιμνιοστάσιο, ενώ άλλα μικρότερα είναι διάσπαρτα στο χώρο. Τα χάσματα του εδάφους φαίνεται ότι προσέλκυσαν τη φαντασία των αρχαίων, που είδαν στο πρώτο από αυτά το άνοιγμα, τον τόπο καθόδου προς τον Κάτω Κόσμο, την Πύλη του Άδη. Οι αρχαίοι εκμεταλλεύτηκαν επίσης μία φυσική χαράδρα στο χώρο του ιερού και διαμόρφωσαν στην απόληξη της μία εντυπωσιακή λαξευτή δίοδο, που οριοθετεί το χώρο του ιερού προς δυσμάς και απολήγει στη θάλασσα.

Το φθινόπωρο του 2007, στο πλαίσιο έκτακτης χρηματοδότησης για την αποκατάσταση των μνημείων της Λακωνίας που επλήγησαν από την πυρκαγιά του θέρους του ίδιου έτους, η Ε' Ε.Π.Κ.Α. πραγματοποίησε ανασκαφικούς καθαρισμούς¹⁰ σε επιλεγμένα μνημεία του Ιερού του Ποσειδώνα¹¹ και του οικισμού των Ταιναρίων¹², προκειμένου να διευκρινιστούν ερωτήματα που αφορούν στην κατασκευή, τη χρήση, τη χρονολόγηση και τη μεταξύ τους σύνδεση.

Ο οικισμός των Ταιναρίων αναπτύχθηκε περιμετρικά του ιερού, στο νοτιοανατολικό τμήμα του όρμου Στέρνες και στο νοτιοδυτικό τμήμα των όρμων των Ασωμάτων και της Αριάς. Τα σπίτια του οικισμού έχουν δυτικό-ανατολικό προσανατολισμό και είναι χτισμένα σε οριζόντια επίπεδα, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους προς τη θάλασσα. Τα μεγαλύτερα τμήματα των οικιών είναι λαξευμένα στον φυσικό βράχο της περιοχής, με κτιστά τα ανώτερα τμήματά τους. Η παρουσία λίθινων κλιμάκων υποδηλώνει ότι πολλές οικίες είχαν δύο ορόφους¹³.

Είναι γεγονός ότι πολλές από τις κατασκευές του οικισμού δεν παρουσιάζουν τα πολυτελή χαρακτηριστικά των οικιών των ακμαίων ελληνιστικών κέντρων, όπως μας είναι γνωστά στη Λακωνία από αποσπασματικά, είναι η αλήθεια, ανασκαφέντα τμήματα οικιών της Σπάρτης και του Γυθείου. Ορισμένοι ερευνητές, εν τούτοις, μιλούν μάλλον απλουστευτικά, περιγράφοντας τα σπίτια του οικισμού των Ταιναρίων ως οικόπεδα και σπίτια των πιο φτωχών τάξεων¹⁴. Η Λήδα Μόσχου πάλι πολύ ορθά παρατηρεί ότι πρόκειται για μια ντόπια

Cooper 1981. Dworakowska 1969 (με κατάλογο των αρχαίων λατομείων στην περιοχή της Μάνης). Ειδικά για τα λατομεία του Μαρμαρίου έχει υποστηριχτεί η λειτουργία τους από τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ τα λατομεία του πορφυρού λίθου (*rosso antico*) του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων γνωρίζουμε ότι λειτουργούσαν από τους κλασικούς χρόνους ήδη και εντατικά κατά την ελληνιστική περίοδο (βλ. Μόσχου κ.ά. 1998. Επίσης, Gorgoni κ.ά. 1992. Gorgoni κ.ά. 2002. Lazzarini 2007).

⁹ Για την ταύτιση του Κτηρίου Β ως του καθαυτό Ιερού του Ποσειδώνα βλ. Μόσχου 1975, 163-171. Παπαχατζής 1976. Cummer 1978, 38-39. Για διαφορετικές ερμηνείες βλ. Leake 1830, 296-302, ιδ. 297-8. Curtius 1852, 283. Βλ. επίσης Woodward 1906-1907, 250. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 123.

¹⁰ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα από 25.10.2007 έως 31.12.2007. Το ημερολόγιο τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Ηλίας Τσουκτάκος, τον οποίο και ευχαριστώ από τη θέση αυτή για τη συνεργασία.

¹¹ Για τις έρευνες στο Ιερό του Ποσειδώνα βλ. Τσούλη 2010στ, 246-248. Τσούλη 2018β. Τσούλη (υπό έκδοση). Tsouli (υπό έκδοση).

¹² Για τις έρευνες στον οικισμό των Ταιναρίων βλ. Τσούλη 2010ζ, 547-551, εικ. 86-88. Επίσης βλ. Μ. Τσούλη, *Το πρόσφατο αρχαιολογικό έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης* (επιστημονική διάλεξη, Επμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο 9 Μαΐου 2013) και Τσούλη (υπό έκδοση).

¹³ Βλ. Bursian 1853-1855, 776, 780. Επίσης, τα τοπογραφικά σχέδια και την αναλυτική περιγραφή των κτηρίων του οικισμού στη, βασική για το χώρο, δημοσίευση της Μόσχου (1975, 173-176).

¹⁴ Βλ. Bursian 1853-1855, 780. Kiehle 1963, 107.

αρχιτεκτονική, που ακολουθεί σοφά τους κανόνες που υπαγορεύει η μορφολογία του εδάφους και το κλίμα της περιοχής¹⁵. Εξάλλου, η επιβεβαιωμένη εκμετάλλευση των λατομείων της περιοχής αποτελούσε μία σταθερή πλουτοπαραγωγική πηγή¹⁶ για τα αναφερόμενα από τους αρχαίους συγγραφείς μέλη της ανώτερης οικονομικά και κοινωνικά τάξης των περιοίκων¹⁷.

Στον οικισμό των Ταινariών ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού, επί του όρμου Αριές, στο επονομαζόμενο Κτήριο Δ¹⁸ (εικ. 1). Σε έναν εκ των χώρων του κτηρίου ήταν ήδη ορατό, τουλάχιστον από τις αρχές του 20ου αιώνα¹⁹, το γνωστό ψηφιδωτό²⁰ με κεντρικό μέταλλο κατασκευασμένο με σχεδόν τετράγωνες ή ελαφρώς ακανόνιστες ψηφίδες από λευκό μάρμαρο και ταινάριο (μελανό) λίθο, κοσμημένο με γεωμετρικά θέματα (κεντρικό ρόδακα πλαισιωμένο με μελανή ταινία και έτερη εξωτερική ταινία με κυματόσπειρα), πλαισιωμένο από δάπεδο με πήλινα επιμήκη τεμάχια²¹ (εικ. 2). Προσφάτως είχε επίσης αποκαλυφθεί πλήρως (και δυστυχώς επανακαλυφθεί) το διατηρούμενο ψηφοθετημένο τμήμα δαπέδου, στη νοτιοδυτική γωνία επιμήκους χώρου όμορου προς βορρά με τον προαναφερθέντα, φέρον γεωμετρικό διάκοσμο²². Στόχος της έρευνας ήταν η πλήρης αποκάλυψη του χώρου με το δεύτερο ψηφιδωτό και η διευκρίνιση της έκτασης και της φύσης αυτού, καθώς και η διερεύνηση των λοιπών χώρων του ίδιου κτηριακού συγκροτήματος, όπου πιθανόν διατηρούνταν και άλλα δάπεδα με ψηφιδωτό διάκοσμο²³.

Διερευνήθηκαν²⁴ έντεκα συνολικά χώροι ενός εκτεταμένου κτηριακού συγκροτήματος οικιστικής χρήσης (ονομάστηκαν συμβατικά Χώροι I έως XI), που διατάσσονται σε τρεις επάλληλες σειρές σε κατεύθυνση Α-Δ (εικ. 3). Είναι βέβαιο ότι το συγκρότημα συνεχίζεται προς βορρά και νότο, όπως υποδηλώνουν τα αποκαλυφθέντα ανοίγματα (ενίοτε με κατώφλια ή παραστάδες) που εντοπίστηκαν σε χώρους στο νότιο ή βόρειο άκρο των διερευνηθέντων κατασκευών. Η κάτοψη των κτηρίων διαφέρει σημαντικά από αυτήν που παρατίθεται στην πρώτη δημοσίευση²⁵ του κτηριακού συγκροτήματος, καθότι διαπιστώθηκε ότι λιθοπλίνθοι από το οικοδομικό υλικό του κτηρίου είχαν σε νεότερους χρόνους παρατοποθετηθεί για τη δημιουργία ανοιχτών χώρων ή επαναχρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ξερολιθιών, προκειμένου ο χώρος να χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια σιτηρών. Ο προσανατολισμός των δωματίων που απαρτίζουν το Κτήριο Δ είναι από Β-ΒΔ προς Ν-ΝΑ, έτσι ώστε οι κατασκευές να εκμεταλλεύονται τον φυσικό φωτισμό και την ιδανική θέση και θέα στα νότια, προς τον όρμο Αριές (εικ. 4). Οι τοίχοι των κτηρίων αποτελούνται, στο κατώτερο τμήμα τους και στο υπόστρωμα των δαπέδων, από λαξευμένα στο φυσικό πέτρωμα τμήματα, συμπληρωμένα στα μεταξύ τους κενά με αργούς λίθους μεγάλων και μετρίων διαστάσεων, ενώ το ανώτερο τμήμα των λιθοδομών έχει κατασκευασθεί από αδρά λαξευμένους λιθοπλίνθους από τον ίδιο ασβεστόλιθο της περιοχής. Οι Χώροι II, III, IV, V, VI, VII και VIII

¹⁵ Βλ. Μόσχου 1975, 173 υποσημ. 19.

¹⁶ Henzen 1857, 155, για την επίσκεψη του E. Siegel στο Ταίναρο το 1849. Μόσχου 1975, 173 υποσημ. 19. Tsouli 2009. Τσούλη 2010ζ. Τσούλη (υπό έκδοση). Βλ. και τη συζήτηση ανωτέρω και υποσημ. 7.

¹⁷ Ξεν., Έλλην. 5.3.9: «πολλοί...καὶ τῶν περιοίκων ἐθέλονται καλοὶ κάγαθοι». Πλουτ., Κλεομένης 11: «...ἀναπληρώσας δὲ τὸ πολίτευμα τοῖς χαριεστάτοις τῶν περιοίκων».

¹⁸ Οι ονομασίες των κατασκευών και κτηρίων ακολουθούν τα τοπογραφικά σχέδια και τις ονομασίες της δημοσίευσης της Μόσχου (1975). Για το Κτήριο Δ βλ. Woodward 1906-1907, 249. Μόσχου 1975, 175-176 και σχ. 7.

¹⁹ Αναφέρεται από τον Woodward 1906-1907, 249, ο οποίος σημειώνει ότι το ψηφιδωτό είναι ελαφρώς φθαρμένο αλλά το σχέδιό του μπορεί να αποκατασταθεί.

²⁰ Απεικονίζεται σε Μόσχου 1975, εικ. 7. Salzmann 1982, 66, 125-126 αριθ. 170, πίν. 81.1-2.

²¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Μόσχου (1975, 175 υποσημ. 21), οι εκτεταμένες φθορές του ψηφιδωτού έλαβαν χώρα στη διάρκεια της ιταλικής απόβασης, οπότε τμήμα του κεντρικού μοτίβου αποσπάστηκε σκόπιμα.

²² Για τις εργασίες αποκάλυψης του γνωστού από το παρελθόν μικρού τμήματος δεύτερου ψηφιδωτού δαπέδου, όπως και για τις εργασίες συντήρησης και στερέωσης των δύο ψηφιδωτών δαπέδων βλ. Παναγιωτοπούλου 2001-2004, 290.

²³ Η Μόσχου (1975, 175-176 υποσημ. 21) αναφέρει ότι όμοια τμήματα ψηφιδωτού ήταν ορατά στη ΒΔ πλευρά του Χώρου V και στη νότια του Χώρου VI.

²⁴ Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από 21.11.2007 έως 31.12.2007, οπότε και διακόπηκαν λόγω λήξης των συμβάσεων του εργατοτεχνικού προσωπικού.

²⁵ Βλ. Μόσχου 1975, 175 υποσημ.1.

του συγκροτήματος ήταν με βεβαιότητα στεγασμένοι, όπως υποδηλώνει η εύρεση στα στρώματα καταστροφής που ήρθαν στο φως εντός των εν λόγω χώρων μεγάλης ποσότητας κεραμίδων στέγης.

Ο διάκοσμος του Κτηρίου Δ είναι ιδιαίτερα πλούσιος και μοναδικός, με τα έως σήμερα – πενιχρά βέβαια – ανασκαφικά δεδομένα, για τον οικισμό των Ταιναριών²⁶. Τα δάπεδα των χώρων του κτηρίου μπορούν να υπαχθούν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους: α) ψηφιδωτά δάπεδα αποτελούμενα από περιμετρικά πλαίσια με πλήινες επιμήκεις κυβικές ψηφίδες, προερχόμενες κυρίως από κομμάτια αμφορέων, και κεντρικά διάχωρα κατασκευασμένα με λίθινες ψηφίδες μετρίου μεγέθους και τετράγωνου ή ακανόνιστου σχήματος από λευκό μάρμαρο, ταινάριο λίθο και λίθο *rosso antico* (Χώροι I, II, III και V, εικ. 6), β) ψηφιδωτά δάπεδα αποτελούμενα από λίθινες, λευκές, κυβικές ψηφίδες τοποθετημένες διαγώνια, ώστε να σχηματίζουν τα περιγράμματα ρόμβων, επί υποβάθρου από κουρασάνι (ασβεστοκονίαμα με τριμμένο κεραμίδι) με μεγάλη ποσότητα μικρών χαλικιών, που καθιστούν το δάπεδο ιδιαίτερα σκληρό (τεχνική *opus signinum*)²⁷ (Χώροι VII και VIII, εικ. 7), και γ) απλά δάπεδα από το ίδιο κουρασάνι με μεγάλη ποσότητα χαλικιών, σε χώρους κυρίως βοηθητικούς, διαδρόμους κτλ. (Χώροι IV και VI, εικ. 8).

Το συγκρότημα του Κτηρίου Δ διέθετε εκτεταμένο σύστημα ύδρευσης και παροχέτευσης των ομβρίων: στο δυτικό ήμισυ του Χώρου V και στον Χώρο X ήρθαν στο φως δύο κυκλικές κατασκευές με επιμήκεις δρόμους, λαξευμένους στο φυσικό πέτρωμα της περιοχής, σε περίοδο, θεωρούμε, προγενέστερη της περιόδου ίδρυσης του Κτηρίου Δ. Στη φάση κατασκευής της κατοικίας τα τοιχώματα των κατασκευών αυτών επενδύθηκαν με οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως υδρομαστευτικές δεξαμενές²⁸ που διοχέτευαν το συγκεντρωμένο νερό σε σημαντικών διαστάσεων, ορθογώνια, λαξευμένη στο φυσικό βράχο δεξαμενή (Χώρος IX) (εικ. 5). Λαξευτή στο φυσικό βράχο κλίμακα καθόδου για τον καθαρισμό της δεξαμενής είχε διαμορφωθεί στη βορειοδυτική γωνία αυτής. Επίσης, λαξευμένο στον φυσικό βράχο αυλάκι συγκέντρωσης και παροχέτευσης των υδάτων από τους Χώρους I, II και V εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του Χώρου V, πάνω από τη λαξευτή κυκλική κατασκευή. Το αυλάκι διερχόταν από τους Χώρους V, I, IV, X και XI, με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, σε έτερο χώρο του Κτηρίου Δ εκτός των ορίων της ανασκαφής (εικ. 5).

Τα ψηφοθετήματα που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφική διερεύνηση του Κτηρίου Δ είναι μοναδικά, ως σύνολο, για ολόκληρη την περιοχή της Λακωνικής Μάνης²⁹ (εικ. 9, 10). Το ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου II³⁰ (διάδρομος βορείως του Χώρου I) (εικ. 11) διατηρείται μόνο στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου σε μήκος 3,55 μ. (Α-Δ πλευρά) και πλάτος 1,33 μ. (Β-Ν πλευρά), παρότι είναι βέβαιο ότι αρχικά κάλυπτε όλη την έκταση του επιμήκους διαδρόμου. Αυτό υποδεικνύει η εύρεση τόσο του υποβάθρου του ψηφοθετήματος, του λαξευμένου

²⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι πραγματοποιήθηκαν μικρές δοκιμαστικές τομές σε επιλεγμένους χώρους των επονομαζόμενων Κτηρίων Γ και Ε του οικισμού, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσον κοσμούσαν με ψηφιδωτά δάπεδα. Οι τομές αυτές δεν απέδωσαν κάποιο σχετικό εύρημα.

²⁷ Πλίνιος, *Nat. Hist.* 35.46. Για την τεχνική *opus signinum*, βλ. σχετικό λήμμα στο Peck 1897. Για την τεχνική του *opus signinum* βλ. προσφάτως Vassal 2006.

²⁸ Ο προσδιορισμός της αρχικής χρήσης των συγκεκριμένων κατασκευών δεν είναι εφικτός, καθώς δεν κατέστη δυνατό να διερευνηθούν πλήρως, έως δηλαδή το επίπεδο του λαξευμένου βράχου που θα αποτελούσε το δάπεδό τους, λόγω της λήξεως των συμβάσεων του εργατικού προσωπικού.

²⁹ Αντίστοιχα ψηφιδωτά δάπεδα έχουν έρθει στο φως στην πόλη του Γυθείου, όχι όμως σε τέτοιο αριθμό εντός μιας μόνο κατασκευής. Αξίζει να σημειωθεί η εύρεση, στο οικόπεδο Ν. Αγραππίδη επί της οδού Κάστορος στο Ο.Τ. 17 του Γυθείου, ψηφιδωτού δαπέδου που κοσμούσε μεγάλο χώρο (Χώρος Α) λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων. Στο κεντρικό τμήμα του ψηφιδωτού, που είχε κατασκευαστεί από μεγάλες λίθινες ψηφίδες λευκού, κυανού και μελανού χρώματος, εικονίζονταν σειρές ρόμβων, εντός των οποίων εγγράφονταν τετράγωνα και μέσα σε αυτά κύκλοι. Το κεντρικό τμήμα περιέβαλλε ζώνη με εικονιστικούς πίνακες, όπου απεικονίζονταν εναλλάξ τρίτωνες, θαλάσσιοι ίπποι και μέδουσες. Ο Χώρος Α επικοινωνούσε με τον Χώρο Β του λουτρού, που ήταν πιθανότατα ψυχρός, ενώ το δάπεδό του κοσμούσε αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο από μικρές ψηφίδες (*tesselae*), με πίνακες με ανθρώπινες μορφές που συγκρατούσαν ζώα (βλ. Θέμος 2001-2004, 205).

³⁰ Για τις εργασίες αρχικής αποκάλυψής του βλ. Παναγιωτοπούλου 2001-2004, 290. Δεν δίδεται περιγραφή, διαστάσεις ή απεικόνιση του ψηφιδωτού.

δηλαδή φυσικού βράχου, έως και το ανατολικό άκρο του χώρου, όσο και μεγάλου αριθμού σπαραγμάτων ψηφιδωτών. Μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι το κεντρικό ψηφοθέτημα ήταν ορθογώνιο, σε διαστάσεις μικρότερες κατά 0,60 μ. σε κάθε πλευρά σε σχέση με τις διαστάσεις του διαδρόμου, όσο δηλαδή και το πλάτος του πλαισίου με τα πήλινα επιμήκη κυβικά τεμάχια. Καθώς το τμήμα του κεντρικού ψηφοθητήματος διατηρείται σε επαρκές πλάτος στην νοτιοδυτική γωνία του χώρου, γνωρίζουμε ότι το εν λόγω ψηφιδωτό δε σχημάτιζε κάποιο συγκεκριμένο γεωμετρικό θέμα αλλά αποτελούνταν από ακανόνιστες λίθινες ψηφίδες λευκού, μελανού και ερυθρού χρώματος, ατάκτως τοποθετημένες.

Στον Χώρο III αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο στο βόρειο ήμισυ του δωματίου, σε μέσο πλάτος 1,40 μ., καθώς και σπάραγμα ψηφιδωτού στο νότιο πέρας του χώρου (διαστ. 0,60 x 0,30 μ.)³¹ (εικ. 12). Το δάπεδο στον μεταξύ τους χώρο, μήκους 4,00-4,20 μ., έχει υποστεί ολοκληρωτική καταστροφή από την καλλιέργεια του χώρου στους νεότερους χρόνους. Το εντοπισθέν δάπεδο έχει σχεδιαστεί ως συνέχεια της στενής πλευράς του πλαισίου με τις πήλινες ψηφίδες του Χώρου I (διάδρομος), που είναι μάλιστα τοποθετημένες προς την ίδια κατεύθυνση (B-N)³². Ο σημαντικός αριθμός σπαραγμάτων ψηφιδωτού με λίθινες ακανόνιστες ψηφίδες λευκού, μελανού και ερυθρού χρώματος, που εντοπίστηκαν μαζί με πήλινα τεμάχια και τμήματα του υποστρώματος της κατασκευής του δαπέδου (εικ. 12), πιστοποιούν ότι και στον Χώρο III υπήρχε κεντρικό ψηφοθέτημα με λίθινες ψηφίδες, ενώ το διατηρούμενο στο βόρειο τμήμα του χώρου δάπεδο με πήλινες κυβικές ψηφίδες ήταν το πλαίσιο του προαναφερθέντος. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τόσο οι διαστάσεις του Χώρου III όσο και το πλάτος του διατηρούμενου πλαισίου παρουσιάζουν σαφείς ομοιότητες με τις διαστάσεις του ψηφοθετημένου τμήματος και του πλαισίου του δαπέδου του Χώρου V, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι οι Χώροι III και V είχαν πιθανότατα σχεδιαστεί και κατασκευασθεί συμμετρικά και με ανάλογη ψηφιδωτή διακόσμηση. Ο Χώρος V φέρει ψηφιδωτό διάκοσμο μόνον στο ανατολικό ήμισυ του, καθώς το δυτικό τμήμα του καταλαμβάνει η προαναφερθείσα λαξευτή κυκλική κατασκευή-δεξαμενή (εικ. 3). Η συγκεκριμένη κατασκευή ασφαλώς προϋπήρχε της εποχής ένθεσης του ψηφιδωτού δαπέδου, καθώς το σχέδιο και οι διαστάσεις του ψηφοθητήματος μαρτυρούν με σαφήνεια ότι οι σχεδιαστές του είχαν λάβει υπόψη την ύπαρξη της λαξευτής κατασκευής στο δυτικό ήμισυ του ίδιου χώρου. Αποκαλύφθηκε το βόρειο ήμισυ του ψηφοθητήματος, διατηρούμενο σε αρκετά καλή κατάσταση. Το κεντρικό ψηφοθέτημα, κατασκευασμένο με λίθινες ψηφίδες, έχει τετράγωνο σχήμα και αποτελείται από κεντρικό μέταλλιο με οκτάφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε κύκλο, κατασκευασμένο από ψηφίδες μελανού χρώματος, που περιβάλλεται από κυκλική και τετράγωνη ταινία από τις ίδιες μελανές ψηφίδες ταινάριου λίθου (εικ. 13, 14). Το ψηφοθέτημα περιβάλλει πλατιά ταινία με επάλληλα ισοσκελή τρίγωνα κατασκευασμένα εναλλάξ από πήλινα κυβικά τεμάχια και λευκές λίθινες τετράγωνες ψηφίδες. Το κεντρικό ψηφοθέτημα περιβάλλεται από πλαίσιο φτιαγμένο από πήλινες κυβικές ψηφίδες. Στο νότιο ήμισυ του Χώρου V ήρθε στο φως μόνο ο φυσικός λαξευμένος βράχος-υπόστρωμα του ψηφιδωτού δαπέδου.

Στην πρώτη οικοδομική φάση του Κτηρίου Δ οι Χώροι VII και VIII ήταν ενιαίοι και έφεραν ψηφιδωτό δάπεδο, αποτελούμενο από κυβικές λευκές λίθινες ψηφίδες διαστ. 0,02 x 0,02 μ., τοποθετημένες διαγώνια, ώστε να σχηματίζουν τα περιγράμματα ρόμβων, επί υποβάθρου από κουρασάνι με προσμίξεις μεγάλης ποσότητας μικρών χαλικιών (τεχνική *opus signinum*) (εικ. 7). Το δυτικό άκρο του δαπέδου κοσμούσε ταινία σχηματιζόμενη από σειρά

³¹ Πρέπει κατ' ουσίαν να αποτελεί συνέχεια του δαπέδου έτερου χώρου, καθώς εδώ οι πήλινες ψηφίδες δεν είναι τοποθετημένες πάντα στην ίδια κατεύθυνση, όπως στην περίπτωση του δαπέδου του Χώρου III, αλλά εναλλάσσονται σε ομάδες των πέντε. Περιμετρικά των πήλινων ψηφίδων διατηρούνται τα δύο υποστρώματα του δαπέδου, το ανώτερο με το ασβεστοκονίαμα, τα τμήματα κεραμίδων και τα χαλίκια και το υποκείμενο με τις λατύπες και τους μικρούς αργούς λίθους. Για παρόμοιας τεχνικής δάπεδο από την πόλη της Σπάρτης πρβλ. δάπεδο από σπασμένες πλίνθους, πακτωμένες όρθιες, διαμορφωμένο σε τετράγωνα διάχωρα, που αποκαλύφθηκε επί της οδού Τριακοτών στο Ο.Τ. 134 (Ραυτοπούλου 1994, 183, χρονολογημένου στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους).

³² Στο ανατολικό άκρο του διατηρούμενου ψηφοθητήματος με τις πήλινες ψηφίδες εντοπίστηκε τμήμα του ανώτερου υποστρώματος με ασβεστοκονίαμα, τμήματα κεράμων και μικρά χαλίκια.

κατακόρυφα τοποθετημένων κυβικών λίθινων ψηφίδων. Το συγκεκριμένο δάπεδο, παρότι απλό στην κατασκευή του, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερα όμορφο αισθητικό αποτέλεσμα, καθώς οι λευκές ψηφίδες τονίζονται και προβάλλουν επί του σκουρόχρωμου βήθους.

Όλες οι κατασκευές που περιγράφηκαν ως τώρα ανήκουν στην πρώτη, κύρια, οικιστική φάση του Κτηρίου Δ. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση έλαβαν χώρα μετατροπές χώρων στο ανατολικό κυρίως τμήμα του συγκροτήματος (εικ. 3). Ο ενιαίος χώρος ανατολικά του Χώρου V διαχωρίστηκε με τοιχία από λιθοδομές, πρόχειρα κατασκευασμένα από οικοδομικό υλικό του Κτηρίου Δ (λιθοπλίνθους ασβεστολίθου, λίθινες πλάκες στο κατώτερο τμήμα των τοίχων και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό) στους Χώρους VII και VIII. Το βορειοανατολικό τμήμα του Χώρου VIII, διαστάσεων 1,10 × 1,10 μ., διαχωρίστηκε από το υπόλοιπο δωμάτιο με τοιχία από λιθοδομή (λιθοπλίνθους και αργούς λίθους μεγάλων διαστάσεων). Ο Χώρος VII χρησιμοποιήθηκε με βεβαιότητα ως δεξαμενή, όπως μαρτυρούν τα ίχνη δεύτερου δαπέδου από πλάκες σχιστολίθου και οπτοπλίνθους συνδεδεμένες με κονίαμα, καθώς και τα ίχνη υδραυλικού κονιάματος επί των τοίχων του. Ο τοίχος που διαχώριζε τους Χώρους V και VII παρουσιάζει ίχνη μετασκευών, με αδρά εργασμένους λιθοπλίνθους τοποθετημένους εν μέρει επάνω στον λαξευμένο φυσικό βράχο και εν μέρει σε γεμίσματα των λιθοδομών με αργούς λίθους, με κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ο εντοπισμός δύο ανοιγμάτων στο βόρειο και δυτικό τοίχωμα του Χώρου VII και ενός κυλινδρικού πήλινου αγωγού στη βάση του δυτικού τοίχου του δωματίου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ύδατα της δεξαμενής (Χώρου VII) έρεαν σε αυτήν από τον Χώρο VI και στη συνέχεια παροχετεύονταν στον Χώρο V και από εκεί στον λαξευτό αγωγό που διέτρεχε τους Χώρους V, I, IV και XI. Στον Χώρο V παρατηρείται επίσης δεύτερη (σύγχρονη της προαναφερθείσας) οικοδομική φάση, που καταργεί το επίπεδο χρήσης του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο. Εντοπίστηκε δάπεδο πρόχειρα φτιαγμένο από λίθινες ακανόνιστες πλάκες, που αντιστοιχεί στο επίπεδο του πήλινου αγωγού απορροής υδάτων από τον Χώρο VII, και επομένως οι δύο κατασκευές είναι σύγχρονες. Στην ίδια φάση χρήσης του χώρου, οι λαξευτές κυκλικές κατασκευές-δεξαμενές στους Χώρους V και X «σφραγίζονται» με στρώμα καλυπτήρων κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου, ενώ τα στόμιά τους προς την ορθογώνια λαξευτή δεξαμενή φράσσονται με πρόχειρα τοιχία από αργολιθοδομή.

Από την ανασκαφική διερεύνηση των χώρων του Κτηρίου Δ περισυνελέγη ποσότητα κεραμεικής, κυρίως αβαφής χρηστικής κεραμεικής των μέσων και ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, από την οποία ξεχωρίζουν τμήματα σωμάτων, λαβών και βάσεων μεγάλων αποθηκευτικών αμφορέων και λεκανίδων (εικ. 15β, δ). Αξιοσημείωτα είναι ορισμένα δείγματα λεπτής μελαμβαφούς κεραμεικής της ελληνιστικής περιόδου, εκ της οποίας ξεχωρίζουν τμήματα ανάγλυφων σκύφων (εικ. 15α, γ).

Η ανασκαφή του Κτηρίου Δ παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τη μορφή που είχαν οι πολυτελείς κατοικίες της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Είναι ευτυχής η συγκυρία διερεύνησης ενός κτηρίου εντός σημαντικού οικισμού της Λακωνικής, παρότι ο οικισμός αυτός ήταν πόλη περιοίκων, καθώς ότι η Σπάρτη και το Γύθειο, τα σημαντικότερα οικιστικά κέντρα της Λακωνίας κατά την περίοδο αυτή, δεν έχουν, από τα έως σήμερα ανασκαφικά ευρήματα, αποδώσει πλήρεις κατόψεις οικιών της ελληνιστικής περιόδου, λόγω της συνεχούς χρήσης των χώρων κατά τη ρωμαϊκή και ύστερη ρωμαϊκή περίοδο³³. Το Κτήριο Δ ξεχωρίζει μεταξύ των άλλων οικιών του οικισμού των Ταιναρίων όχι μόνο για την πολυτέλεια του ψηφιδωτού διακόσμου του αλλά και για το μέγεθός του. Χωροθετείται στην περιοχή του οικισμού όπου είχαν κατασκευασθεί οι μεγαλύτερες από τις οικίες του, στην ουσία οι κατοικίες της ανώτερης οικονομικά τάξης της περιοχής. Τα έντεκα δωμάτια του κτηρίου που διερευνήθηκαν διατάσσονται σε τρεις επάλληλες σειρές σε κατεύθυνση Α-Δ, περιμετρικά μίας υπαίθριας αυλής (Χώρος I). Παρατηρούνται στοιχεία χαρακτηριστικά των κατοικιών του ελλαδικού χώρου της ελληνιστικής περιόδου, δηλαδή διαμόρφωση των χώρων κατοικίας με κεντρικό στοιχείο μία εσωτερική υπαίθρια αυλή, που πλέον έχει μετακινηθεί από το ένα άκρο

³³ Για την αποκάλυψη ομάδων δωματίων που ανήκουν σε κατοικίες των ελληνιστικών χρόνων βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018. Επίσης, Ζαννου – Themis 2009, 117-119.

(συνήθως το πρόσθιο) στο μέσον της κατοικίας, ενώ σε επαφή με αυτή μεγάλοι διάδρομοι παρέχουν πρόσβαση σε διάφορα δωμάτια. Δεν υπάρχει το περιστύλιο που εντοπίζεται σε άλλες πόλεις της ύστερης κλασικής – ελληνιστικής περιόδου (π.χ. Όλυθος, Πέλλα, Δήλος), όμως το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος της κατοικίας αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα που κοσμούν τους χώρους του Κτηρίου Δ παρέχουν ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής φάσης της κατασκευής. Επιχειρώντας να τα συγκρίνουμε με ψηφιδωτά δάπεδα ανάλογης τεχνικής από ακανόνιστες πολυγωνικές ψηφίδες που έχουν έρθει στο φως σε ανασκαφέντα τμήματα οικιών στην πόλη της Σπάρτης, πρέπει κατ' αρχήν να αναφερθούμε στο ψηφιδωτό του οικ. Α. Γεωργιτσογιαννάκου, αποτελούμενο εξωτερικά από ταινία από κομμάτια αμφορέων κάθετα τοποθετημένων και εσωτερικά από ψηφιδωτό από ακανόνιστες λίθινες λευκές και κυανές, όπως και κεραμικές, ψηφίδες με παράσταση, σε μέταλλο, εξάφυλλο ρόδακα στο κέντρο και ταινία με τρέχουσες σπείρες από κεραμικές ψηφίδες στην περιφέρειά του³⁴. Η εν λόγω παράσταση παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με το ψηφιδωτό του Χώρου Ι του Κτηρίου Δ του Ταινάρου (εικ. 9, 10). Το ψηφιδωτό του οικ. Γεωργιτσογιαννάκου χρονολογήθηκε από τους ανασκαφείς στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. Στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με την ιδιοκτησία Γεωργιτσογιαννάκου και συγκεκριμένα στην ιδιοκτησία Αικ. Βρακοπούλου αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό ανάλογης τεχνικής, με παράσταση άγριου ζώου που κατασπαράσσει ταύρο (ΜΣ 11567)³⁵.

Ιδιαίτερα σημαντικό για την εξέλιξη των ψηφοθετημάτων από ακανόνιστες ψηφίδες είναι το ελληνιστικό ψηφιδωτό με διονυσιακές σκηνές από την ιδιοκτησία Ν. Ψυχογιού στη Μαγούλα Σπάρτης, που έχει χρονολογηθεί στο β' μισό του 2ου αιώνα π.Χ.³⁶. Βεβαίως σημαντικότερο είναι το ψηφιδωτό των οικ. Κούτσαρη-Θεοφιλάκου και οικ. Παπαδόπουλου, επί της οδού 9ης Μεραρχίας, στο Ο.Τ. 131 της Σπάρτης³⁷, σε θέση νοτιοανατολικά της αρχαίας Ακρόπολης, ένα μεγάλων διαστάσεων ψηφιδωτό δάπεδο, εμβαδού 189,95 τ.μ., κατασκευασμένο από μετρίου μεγέθους ακανόνιστες λίθινες ψηφίδες λευκού, μελανού και ερυθρού χρώματος, με διακόσμηση που οργανώνεται σε ζώνες, με γεωμετρικά κοσμήματα και εικονιστικές παραστάσεις από θαλάσσια κήτη. Με βάση λοιπόν τα κατασκευαστικά και τεχνολογικά τους χαρακτηριστικά και τα προαναφερθέντα παράλληλα από την πόλη της Σπάρτης τα ψηφιδωτά του Ταινάρου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (2ος-1ος αιώνας π.Χ.).

Ασφαλές στοιχείο χρονολόγησης για τα ψηφιδωτά του Ταινάρου παρέχει το δάπεδο των Χώρων VII και VIII, με μικρές τετράγωνες λίθινες ψηφίδες διαγώνια τοποθετημένες πάνω σε κουρασάνι (*opus signinum*) (εικ. 7). Δάπεδα του τύπου *opus signinum* δεν απαντούν συχνά στον ελλαδικό χώρο, ενώ το μόνο άλλο παράδειγμα από τη Λακωνία εντοπίστηκε πρόσφατα σε ανασκαφή του οικ. Γιαννακάκη στο Ο.Τ. 96 στη Σπάρτη³⁸. Ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης θεωρείται ότι δημιουργήθηκε στη Βόρειο Αφρική, επιχωριάζει στην ιταλική χερσόνησο³⁹ και στην Πομπηία συνδέεται με το Α' πομπηιανό στυλ⁴⁰. Στον ελλαδικό χώρο απαντά πολύ μικρός αριθμός παραδειγμάτων. Τα λίγα παραδείγματα που μας είναι γνωστά

³⁴ Στη συμβολή των οδών Πλατανιστά και ανωνύμου δημοτικής (Ο.Τ. 5Α). Βλ. Ζαββού 1995, 121-122. Ζαββού κ.ά. 2006, 415.

³⁵ Ιδιοκτησία επί της οδού Διοσκούρων, ανασκαφή έτους 1986. Αναφέρεται από Ζαββού κ.ά. 2006, 415 υποσημ. 11, όπου σημειώνεται ότι οι πληροφορίες οφείλονται στην κα Α. Παναγιωτοπούλου.

³⁶ Πρώτη δημοσίευση Οικονόμου 1918, 171-176. Βλ. επίσης Χρήστου 1964, 135-141. Salzmann, 125, με εξαντλητική βιβλιογραφία. Για την τεχνολογική ανάλυση του ψηφιδωτού, τη σύγκρισή του με άλλα ψηφιδωτά (σπαρτιατικά ή μη) και τη χρονολόγησή του (β' μισό 2ου αι. π.Χ.) βλ. Λουκά 1986, 217-265, ιδίως 227-231.

³⁷ Πρώτη παρουσίαση Κακούρου 2011, εικ. 15. Βλ. επίσης Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, εικ. 16. Τσούλη 2018α, 19-21, εικ. 4.

³⁸ Η πληροφορία οφείλεται στην κα Α. Παναγιωτοπούλου, Επιτ. Προϊσταμένη της Ε' Ε.Π.Κ.Α., την οποία και ευχαριστώ από τη θέση αυτή. Η ανασκαφή του οικ. Γιαννακάκη στη Σπάρτη (2006) παραμένει αδημοσίευτη. Για μία σύντομη αναφορά βλ. Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018, 334 υποσημ. 73.

³⁹ Για τα ψηφιδωτά του τύπου *opus signinum* στη Ρώμη και στην ιταλική χερσόνησο βλ. Morricone 1971. Tsakigris 1990, 425-443. Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 27.

⁴⁰ Για τα ψηφιδωτά του τύπου *opus signinum* από την Πομπηία βλ. Joyce 1979, 259-260.

από το νησί της Δήλου συνδέονται με την Αγορά των Ιταλών και ένα ακόμη κτήριο με ιταλικές επιρροές, χρονολογούνται περί το 110-90 π.Χ. και αποδίδονται στην παρουσία Ιταλών κατοίκων στο νησί⁴¹. Η παρουσία της εν λόγω τεχνικής στον οικισμό του Ταινάρου δεν πρέπει να μας ξενίζει, καθώς είναι βεβαιωμένη, τουλάχιστον για την αμέσως επόμενη περίοδο, η παρουσία Ιταλών *negotiatores*, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή για τον έλεγχο εκμετάλλευσης των περίφημων λευκών και πολύχρωμων μαρμάρων που εξορύσσονταν στη χερσόνησο του Ταινάρου. Τα δάπεδα με το συγκεκριμένο τύπο ψηφιδωτής διακόσμησης μας βοηθούν στον καθορισμό της περιόδου ίδρυσης του Κτηρίου Δ κατά τον 2ο ή πρώιμο 1ο αιώνα π.Χ.

Συνοψίζοντας τα όσα προαναφέρθηκαν, η ανασκαφική διερεύνηση στον οικισμό των Ταιναρίων οδήγησε στην αποκάλυψη ενός μνημειώδους οικιστικού συνόλου, μοναδικού στην ευρύτερη περιοχή τόσο για το μέγεθος όσο και για τον πλούτο της διακόσμησής του. Το σύνολο των πέντε ψηφοθετημένων δαπέδων που κοσμούσε το Κτήριο Δ αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα του είδους στη Λακωνική για την ύστερη ελληνιστική περίοδο, μας παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τις τεχνικές κατασκευής δαπέδων την περίοδο αυτή και τεκμηριώνει με τον καλύτερο τρόπο την ακμή και την οικονομική ευμάρεια που απολάμβανε αριθμός τουλάχιστον των κατοίκων του οικισμού των Ταιναρίων. Τα στοιχεία αυτά πλουτίζουν εντυπωσιακά τις γνώσεις μας για έναν οικισμό που, από τους αρχαίους συγγραφείς τουλάχιστον, αναφέρεται κυρίως ως οικισμός διημέρευσης μισθοφορικών στρατευμάτων και χώρος προμήθειας μισθοφόρων και δούλων. Θεωρούμε ότι ο πλούτος που υποδηλώνει η κατασκευή ενός τέτοιου κτηρίου θα πρέπει να συνδεθεί με τη διαπιστωμένη και επιγραφικά για τον αμέσως επόμενο αιώνα λειτουργία των λατομείων των περίφημων ποικίλων πετρωμάτων, λευκού μαρμάρου και πολύχρωμων λίθων –ερυθρού (*rosso antico tenario*), πράσινου πορφυρίτη (*cipollino tenario*) και μελανού ταινάριου λίθου (*nero antico tenario*) της χερσονήσου του Ταινάρου– και τη λειτουργία του οικισμού των Ταιναρίων ως χώρου διαμετακόμισης και συστηματικής εξαγωγής προς τη Δύση των προϊόντων αυτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλογάμβρου κ.ά. 2018: Α. Βασιλογάμβρου – Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου, Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Καλαμάτα 2018, 329-351.
- Bölte 1932: F. Bölte, Tainaron, στο: *RE*, IV A, 2035-2036.
- Bruneau 1972: Ph. Bruneau, *Les mosaïques. Exploration archéologique de Délos faite par l'École française d'Athènes*, Paris 1972.
- Bruno 2002: M. Bruno, Mianes, Cape Tainaron. A new quarry of green “Cipollino” and red “Fior di Pesco”, στο: Hermann κ.ά. 2002, 20-26.
- Bruno κ.ά. 2002: M. Bruno – L. Conti – L. Lazzarini – P. Pensabene – B. Turi, Identification of the architectural marbles from the chapel of Haghios Assomatos and the church of Haghia Triada at Cape Tainaron, Greece, στο: Hermann κ.ά. 2002, 36-46.
- Bruno – Pallante 2002: M. Bruno – P. Pallante, The “Lapis Taenarius” quarries of Cape Tainaron, στο: Lazzarini 2002, 163-176.
- Bursian 1853-1855: K. Bursian, Über das Vorgebirge Tainaron, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften VII*, 1853-1855, 773-795.
- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities*, BSA Studies 16, London 2009.

⁴¹ Από τη Δήλο προέρχονται τρία μόνο παραδείγματα του τύπου. Για τη σύνδεσή τους με την παρουσία των Ιταλών κατοίκων της Δήλου βλ. Bruneau 1972, 23. Βλ. επίσης Joyce 1979, 259. Tang 2005, 185-186.

- Cooper 1981: F. A. Cooper, A source of ancient marble in the Southern Peloponnesos, *AJA* 85, 1981, 190-191.
- Cooper 1986: F. A. Cooper, The Stones of Bassai, στο: R. E. Jones – H. W. Catling (επιμ.), *Science in Archaeology, Proceedings of a Meeting held at the British School at Athens, January 1985*, London 1986, 21-33.
- Cooper 1988: F. A. Cooper, The quarries of Mount Taygetos in the Peloponnesos, Greece, στο: N. Herz – M. Waelkens (επιμ.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade*, NATO Advanced Research Workshop on Marble in Ancient Greece and Rome: Geology, Quarries, Commerce, Artifacts, Series E, Applied sciences 153, Dordrecht – Boston – London 1988, 65-76.
- Cooper 1996: F. A. Cooper, *The Temple of Apollo Bassitas, Vol. I: The Architecture*, Princeton 1996.
- Cummer 1978: W. Cummer, The sanctuary of Poseidon at Tainaron, Lakonia, *MdAI* 93, 1978, 35-43.
- Curtius, 1852: E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha 1852.
- Dworakowska 1969: A. Dworakowska, Starożytne kamienolomy Peloponezu. Materiały do inwentaryzacji, *Archeologia* Warz 20, 1969, 1-38.
- Ζαββού 1995: Ε. Ζαββού, Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Λακωνίας. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Πλατανιστά και ανωνύμου δημοτικής (Ο.Τ. 5Α, οικόπεδο Αριστοτ. Γεωργιτσογιαννάκου), *ΑΔ* 50, 1995, Χρονικά Β'1, 121-122.
- Ζαββού κ. ά. 2006: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Κουντούρη, Το Αρχαιολογικό έργο της Ε' Εφορείας κατά τα έτη 1994-1995 στη Λακωνία, στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα, 2-9 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 411-426.
- Gorgoni κ.ά. 1992: C. Gorgoni – I. Kokkinakis – L. Lazzarini – M. Mariothini, Geochemical and petrographic characterization of "Rosso Antico" and other white-grey marbles of Mani (Greece), στο: N. Waelkens – N. Herz – L. Moens (επιμ.), *Ancient Stones: Quarrying, Trade, Provenance*, Acta Archaeologica Lovaniensia 4, Leuven 1992, 155-165.
- Gorgoni κ.ά. 2002: C. Gorgoni – L. Lazzarini – P. Pallante, New archaeometric data on Rosso Antico and other red marbles used in antiquity, στο: Lazzarini 2002, 199-206.
- Θέμος 2001-2004: Α. Θέμος, Ανασκαφικές εργασίες. Γύθειο. Οδός Κάστορος (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Ν. Αγραπίδη), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 205-206.
- Henzen 1857: G. Henzen, Tenaro e i marmi tenarii, *Bulletino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica*, 1857, 154-159.
- Hermann κ.ά. 2002: J. J. Herrmann, Jr. – N. Herz – R. Newman, *Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Fifth International Conference. Museum of Fine Arts, Boston, June 12-15 1998*, Asmosia 5, London 2002.
- Herz κ.ά. 1982: N. Herz – F. A. Cooper – D. B. Wenner, The mani quarries: Marble source for the Bassai Temple in the Peloponnesos, *AJA* 86, 1982, 270.
- Joyce 1979: H. Joyce, Form, function and technique in the pavements of Delos and Pompei, *AJA* 83.3, 1979, 253-263.
- Κακούρου 2011: Χ. Κακούρου, Ανασκαφικές εργασίες. Σπάρτη. Οδός Καλλικρατίδα (Ο.Τ. 131, οικόπεδα Α. Κούτσαρη-Μ. Θεοφιλάκου και Α. και Δ. Παπαδόπουλου), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά Β'1, 178-179.
- Kiehle 1963: F. Kiehle, *Lakonien und Sparta*, München – Berlin 1963.
- Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014: Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Ε. Πουπάκη – Α. Ευσταθόπουλος – Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χώρους*, Αθήνα 2014.
- Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009: G. Kokkorou-Alevras – A. Chadzikonstantinou – A. Efstathopoulos – E. Zavvou – N. Themis – K. Koranias – E. Poupaki, Ancient quarries in Laconia, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 169-180.
- Lazzarini 1998: L. Lazzarini, Su un inedito Cipollino verde tenario, στο: P. Pensabene (επιμ.), *Marmi antichi*, II, Studi Miscellanei 31, Roma 1998, 207-212.
- Lazzarini 2002: L. Lazzarini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Sixth International Conference of the Association of the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Venice, June 15-18, 2000*, Asmosia VI, Padova 2002.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. I, London 1830.
- Λουκά 1986: Ι. Λουκά, Ελληνιστικό ψηφιδωτό Σπάρτης με διονυσιακές σκηνές, *Λακωνικά Σπουδαί* 8, 1986, 217-265.
- Moravcsik – Jenkins 1966: G. Moravcsik (επιμ.) – R. J. H. Jenkins (μτφρ.), *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Washington D.C. 1966.

- Morricone 1971: M. L. Morricone, *Pavimenti di Signino repubblicani di Roma e dintorni*, Mosaici Antichi in Italia, Studi monographici I, Roma 1971.
- Μόσχου 1975: Α. Μόσχου, Τοπογραφικά Μάνης: Ἡ πόλις Ταίναρον, *AAA VIII*, 1975, 160-177.
- Μόσχου – Μόσχος 1978-1979: Α. Μόσχου – Τ. Μόσχος, Κιόνια Α'. Μιά τοπογραφική και ἀρχιτεκτονική ἔρευνα, *Πελοποννησιακά* 13, 1978-1979, 72-114.
- Μόσχου κ.ά. 1998: Α. Μόσχου – Σ. Ραυτοπούλου – Θ. Χατζηθεοδώρου, Λίθος ερυθρός Ταϊνάριος. Τα αρχαία λατομεία στον προφήτη Ηλία Δημαρίστικων Μάνης και η περιοχή τους, *ΑΔ* 53, 1998, Μελέτες Α', 267-287.
- Οικονόμου 1918: Γ. Π. Οικονόμου, Ψηφιδωτὸν ἐν Σπάρτῃ, *ΑΔ* 4, 1918, 171-176.
- Παναγιωτοπούλου 2001-2004: Α. Παναγιωτοπούλου, Ανασκαφικές εργασίες. Μάνη. Αρχαιολογικός χώρος Ταϊνάρου, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β' 4, 290.
- Παπαχατζής 1976: Ν. Παπαχατζής, Ποσειδών Ταϊνάριος, *ΑΕ* 1976, 102-125.
- Peck 1897: Η. Τ. Peck (επιμ.), *Harper's Dictionary of Classical Literature and Antiquities*, London 1897.
- Ραυτοπούλου 1994: Σ. Ραυτοπούλου, Ανασκαφές. Σπάρτη. Έργα ΔΕΥΑ Σπάρτης, *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β' 1, 183-184.
- Sabbadini 1933: R. Sabbadini, *Ciriaco d' Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta*, στο: R. Sabbadini, *Classici e umanisti da codici ambrosiani*, Fontes Ambrosiani II, Firenze, 1933, 1-48.
- Salzmann 1982: D. Salzmann, *Untersuchungen zu den Antiken Kieselmosaiken*, Berlin 1982.
- Tang 2005: B. Tang, *Delos, Carthage, Ampurias. The Housing of Three Mediterranean Trading Centers*, Rome 2005.
- Tsakigris 1990: B. Tsakigris, The decorated pavements of Morgantina II. The *Opus Signinum*, *AJA* 94.3, 1990, 425-443.
- Τσούλη 2010α: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Χαρούδα, θέση Άσπρη Πλάκα, Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ. Οιτύλου. Λατομείο λευκόφαιου μαρμάρου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 566-568.
- Τσούλη 2010β: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Φουρνιάτα Δ.Δ. Πύργου Διρού Δ.Ε. Οιτύλου. Λατομείο λευκού μαρμάρου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 565-566.
- Τσούλη 2010γ: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Κούνος, θέση Λαγκάδια εκτός ορίων οικισμού Κούνου Δ.Ε. Οιτύλου. Αρχαίο λατομείο πωρολίθου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 568-569.
- Τσούλη 2010δ: Μ. Τσούλη, Άλικά Δ.Ε. Οιτύλου Δ. Ανατολικής Μάνης, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 544-545.
- Τσούλη 2010ε: Μ. Τσούλη, Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Περιοχή Ταϊνάρου. Πάλυρος – Κουρελοί Δ.Δ. Λάγιας Δ. Ανατολικής Μάνης. Λατομείο πορφίτη λίθου (cipollino verde Tenario), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 572-573.
- Τσούλη 2010στ: Μ. Τσούλη, Αρχαιολογικός χώρος Ταϊνάρου. Ιερό του Ποσειδώνα, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 546-548.
- Τσούλη 2010ζ: Μ. Τσούλη, Αρχαιολογικός χώρος Ταϊνάρου. Κτήριο Δ, όρμος Αριές, οικισμός των Ταϊναρίων, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 548-552.
- Τσούλη 2018α: Μ. Τσούλη, Πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία για την κώμη Πιτάνη της αρχαίας Σπάρτης, στο: *Μαγούλα. Ιχνηλατώντας την ιστορία, τη λαογραφία και τους ανθρώπους της, Επιστημονικό Συμπόσιο, Μαγούλα Σπάρτης 30 Απριλίου 2017, Πρακτικά*, Σπάρτη 2018, 15-27.
- Τσούλη 2018β: Μ. Τσούλη, Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών, στο: Ε. Ζυμή – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1), Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Καλαμάτα 2018, 353-376.
- Τσούλη (υπό έκδοση): Μ. Τσούλη, Νεότερα στοιχεία για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή της Λακωνικής Μάνης κατά την αρχαιότητα, στο: *Πρακτικά Αρχαιολογικής Ημερίδας στο πλαίσιο εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2014, Επιμελητήριο Λακωνίας, Γύθειο 27 Σεπτεμβρίου 2014* (υπό έκδοση).
- Tsouli 2009: M. Tsouli, Contribution to the study of the ancient marble quarries of the Mani Peninsula, SW Laconia, Peloponnese: the case of the white-grey marble quarry at the site Charouda, near Pyrgos Dirou, and of the *cipollino verde antico* quarry at the site Paliros-Koureloi, near Cape Tainaron, στο: C. Ö. Aygün (επιμ.), *SOMA 2007: Proceedings of the XIth Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007*, BAR International Series 1900, Oxford 2009, 396-403.
- Tsouli 2015: M. Tsouli, New evidence on ancient quarrying activity at the Mani Peninsula, Southwestern Laconia, Greece, στο: P. Pensabene – E. Gasparini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on*

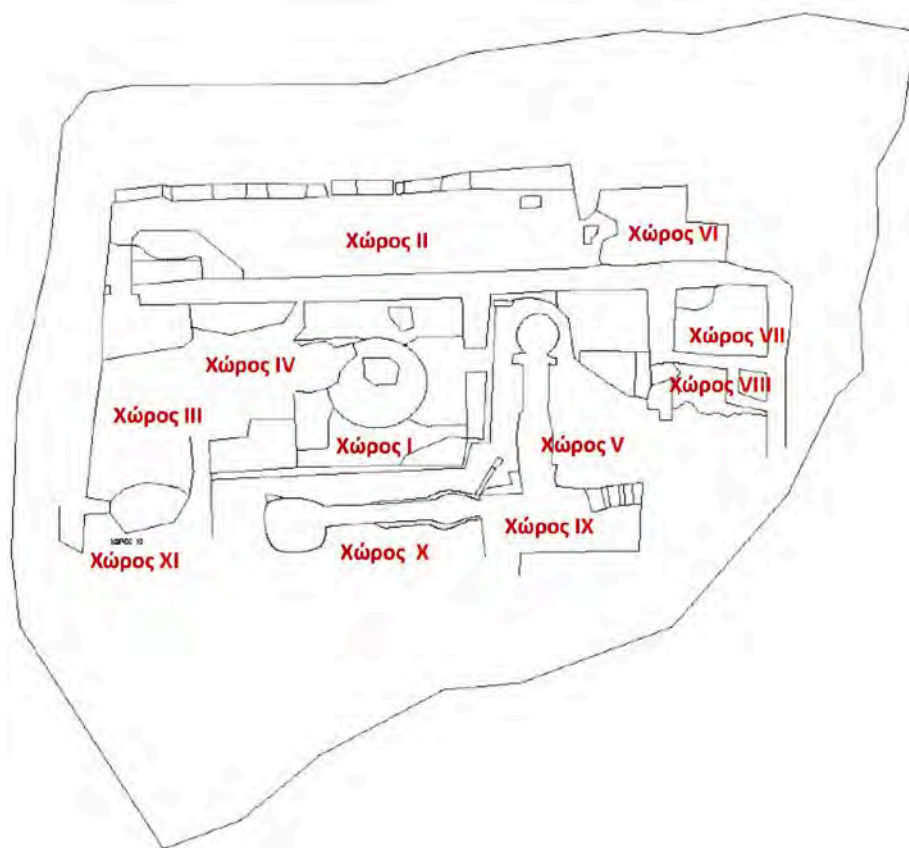
- Ancient Stone, Proceedings of the Tenth International Conference of the Association of the Study of Marble and Other Stones in Antiquity*, Asmosia X, Rome, 21-26 May 2012, Roma 2015, 761-768.
- Tsouli (υπό έκδοση): M. Tsouli, Recent research at the Sanctuary of Poseidon Tainarios and its territory. Observations on the selection of worship places at the Peninsula of Tainaron in antiquity / Νέες έρευνες στο Ιερό του Ταιναρίου Ποσειδώνος και την ευρύτερη περιοχή του. Παρατηρήσεις για την επιλογή θέσεων λατρείας στη χερσόνησο του Ταινάρου κατά την αρχαιότητα, στο: *3rd CPS International Conference, Sacred Landscapes in the Peloponnese from Prehistory to Post-Byzantine Times, Sparta 30 March – 1 April 2012* (υπό έκδοση).
- Vassal 2006: V. Vassal, *Les pavements d'opus signinum: technique, décor, fonction architecturale*, BAR International Series 1472, Oxford 2006.
- Waterhouse – Hope Simpson 1961: W. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: Part II, *BSA* 56, 1961, 114-175.
- Weil 1876: R. Weil, Aus Lakonien, *MDAI(A)* 1, 1876, 151-166.
- Woodward 1906-1907: A. M. Woodward, Laconia. Topography: Taenarum and Spouthern Maina, *BSA* 13, 1906-1907, 238-267.
- Χιώτης 2001: Ε. Χιώτης, Γεωλογική θεώρηση των μαρμάρων της Λακωνίας και νέα στοιχεία για την εκμετάλλευσή τους στην αρχαιότητα, στο: Ι. Μπασιάκος – Ε. Αλούπη – Γ. Φακορέλλης (επιμ.), *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 558-561.
- Χρήστου 1964: Χ. Χρήστου, Άνασκαφικά έρευναί εις περιοχήν τής Σπάρτης, *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά Β' 1, 135-141.
- Zavvou – Themis 2009: E. Zavvou – A. Themis, Sparta from prehistory to Early Christian times, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 105-122.



Εικ 1. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου του Ταινάρου και του Κτηρίου Δ στον όρμο Αριές (φωτ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



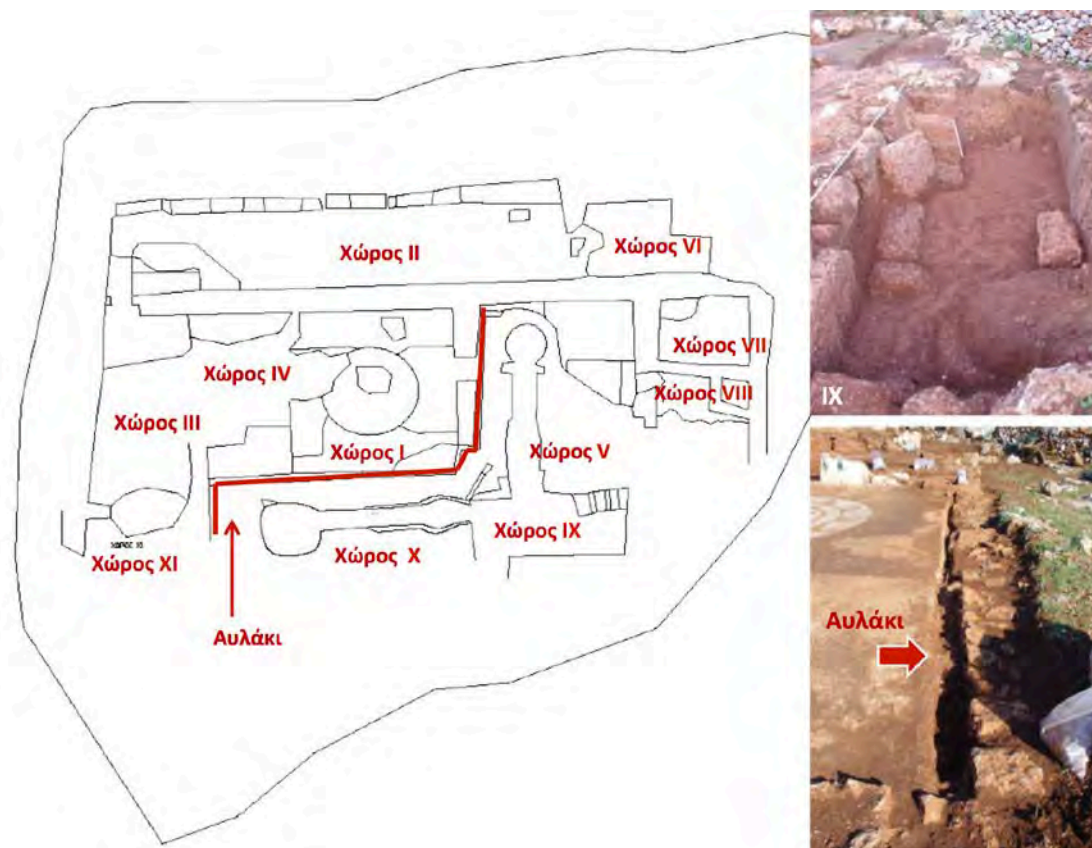
Εικ. 2. α) Άποψη του Κτηρίου Δ κατά την έναρξη των ανασκαφικών εργασιών έτους 2007. β) Ο Χώρος Ι με το ψηφιδωτό δάπεδο μετά την πυρκαγιά του θέρους του 2007 (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής του Κτηρίου Δ (σχεδ. Γ. Ρουμπάκος, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη).



Εικ. 4. Γενική άποψη του ανασκαφέντος Κτηρίου Δ (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 5. Σύστημα ύδρευσης και παροχέτευσης ομβρίων του Κτηρίου Δ (σχεδ. Γ. Ρουμπάκος, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Μ. Τσούλη / φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 6. Ψηφιδωτά δάπεδα με μεγάλες ακανόνιστες ψηφίδες: α) Χώρος I, β) Χώρος V, γ) Χώρος II (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 7. Ψηφιδωτά δάπεδα τύπου *opus signinum* στον Χώρο VIII (φωτ. Μ. Τσούλη).



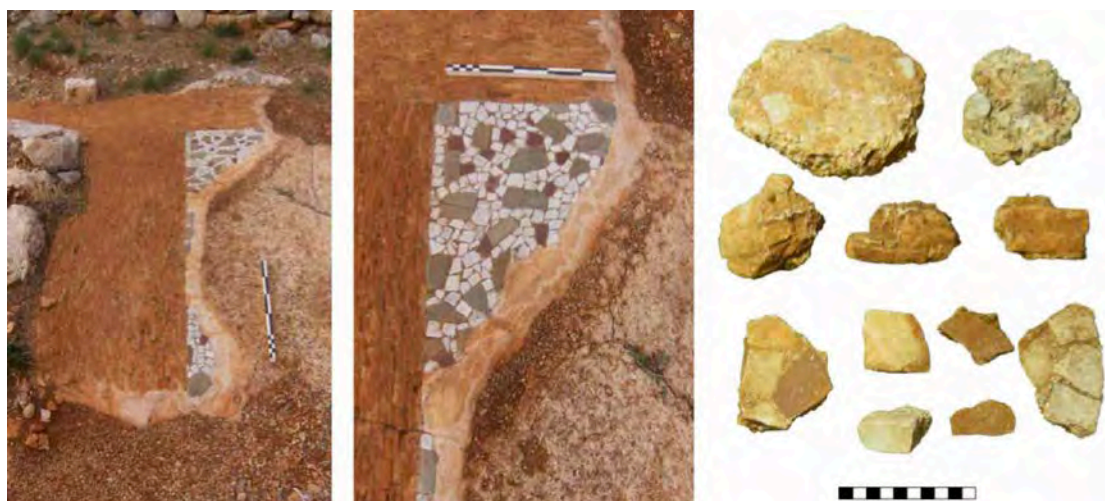
Εικ. 8. Δάπεδα από κουρασάνι: α) Χώρος VI (λεπτομέρεια), β) Χώρος III (βόρειο τμήμα), γ) Χώρος III (νότιο τμήμα) (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 9. Το ψηφιδωτό του Χώρου Ι (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 10. Σχεδιαστική αποτύπωση του ψηφιδωτού του Χώρου Ι (σχεδ. Ε. Κουλογεωργίου, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



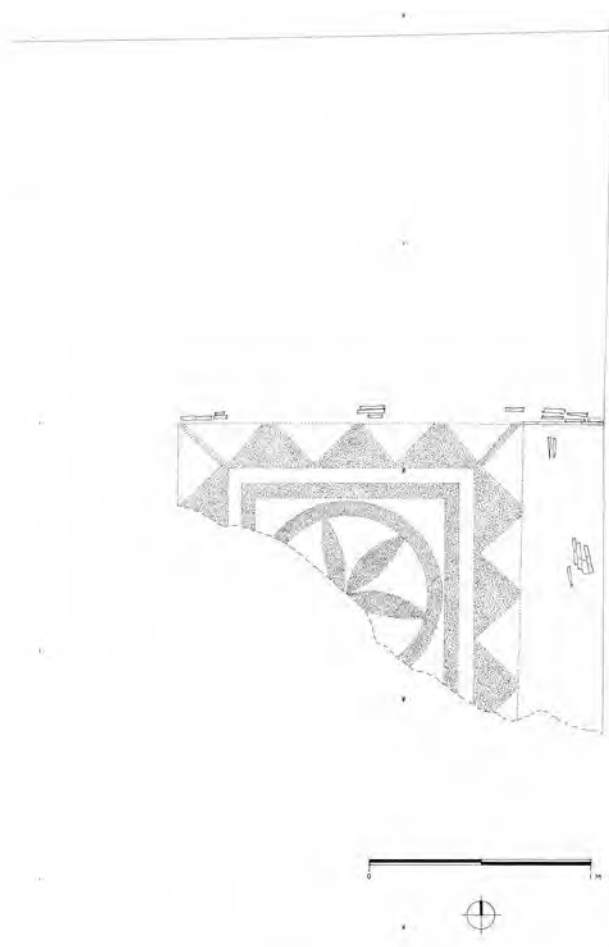
Εικ. 11. Χώρος II. Το διατηρούμενο τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου και σπαράγματα ψηφιδωτών από περισυλλογή (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 12. Χώρος III. Το διατηρούμενο ψηφιδωτό δάπεδα και σπαράγματα ψηφιδωτών (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 13. Άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου του Χώρου V (φωτ. Μ. Τσούλη).



Εικ. 14. Σχεδιαστική αποτύπωση του ψηφιδωτού του Χώρου V (σχεδ. Ε. Κουλογεωργίου, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 15. Κεραμική από την ανασκαφική διερεύνηση του Κτηρίου Δ (φωτ. Μ. Τσούλη).

Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης

Στο πλαίσιο του έργου της Δ.Ε.Υ.Α. Σπάρτης «Αγωγός λυμάτων και ομβρίων περιοχής Λάκκας» εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν πολλές αρχαιότητες, μεταξύ των οποίων και τμήμα της θεμελίωσης του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας Σπάρτης¹.

Η σημερινή περιοχή Λάκκα έχει ταυτισθεί με την περιοχή των αρχαίων Λιμνών, μιας από τις τέσσερις αρχικές κόμεις της αρχαίας Σπάρτης. Η ταύτιση στηρίζεται στη γειτνίαση με το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος (εικ. 1), διότι σύμφωνα με τον Πausanias «...τὸ δὲ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Λιμναῖον Ὀρθίας ἱερόν ἐστιν Ἀρτέμιδος»². Ενδιαφέρουσα είναι η διαχρονικότητα του ονόματος της θέσης. Η σημερινή ονομασία «Λάκκα» (πρβλ. λατιν. *lacus* = λίμνη) και η αρχαία «Λίμνες» παραπέμπουν στο γεγονός ότι η θέση βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο και συγκεντρώνει συχνά τα όμβρια ύδατα της γύρω περιοχής, η οποία παλαιότερα πλημμύριζε όταν υπερχειλίζε ο παρακείμενος ποταμός Ευρώτας. Σημειώνουμε ότι σε απόσταση 48 μ. από τη γωνία των κεντρικών τάφρων του έργου³ προς Ανατολάς εντοπίστηκε ανασκαφικά η αρχαία κοίτη του Ευρώτα, ενώ σε απόσταση 200 μ. περίπου διέρχεται η σημερινή του κοίτη.

Η ανασκαφή διήρκεσε, με πολύμηνες διακοπές, συνολικά τρία περίπου χρόνια, ενώ πραγματοποιήθηκαν και μικρές επεκτάσεις των τάφρων, όπου και όσο αυτό ήταν εφικτό. Η ανασκαφή ουσιαστικά αποτελεί μια εκτεταμένη ανασκαφική δοκιμαστική τομή, στην οποία αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες που μαρτυρούν κατοίκηση στην περιοχή τουλάχιστον από την Πρωτοελλαδική ΙΙ έως και σήμερα. Κατά την ανασκαφή στις τάφρους του ως άνω έργου εντοπίστηκαν δύο τμήματα της θεμελίωσης του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας Σπάρτης (εικ. 2). Την ταύτιση με το τείχος επιτρέπουν όχι μόνο οι διαστάσεις, η διάταξη και ο τρόπος τοιχοποιίας των κατασκευών αλλά και θραύσμα ενσφράγιστης κεράμου, από την στέγη του καταστεγάσματος του τείχους, με την επιγραφή ΔΑΜΟΣΙΟΣ ΤΕΙΧΕΩΝ (δημόσια κέραμος των τειχών της πόλης)⁴.

Το τείχος της αρχαίας Σπάρτης είχε λίθινα θεμέλια με αδρούς μεγάλους λίθους⁵ και επίστεψη από ασβεστολιθικούς λιθοπλίνθους⁶, ανωδομή από ωμές πλίνθους και στέγη με κεράμους. Το τείχος κατασκευάστηκε πιθανώς στο γ' τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ. Για τη χρονολόγησή του έχουμε λίγες πληροφορίες· γνωρίζουμε μόνον ότι κατασκευάστηκε πριν το

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την απελθούσα προϊσταμένη της Ε'Ε.Π.Κ.Α. κα Αδαμαντία Βασιλογάμβρου και την τέως αναπληρώτρια, ελλίποντος προϊσταμένου, διευθύντρια κα Άλκηστη Παπαδημητρίου για την παραχώρηση του υλικού, καθώς και το υπόλοιπο προσωπικό της Εφορείας για τη συνεργασία και τις συζητήσεις που είχαμε σχετικά με τα προβληματικά στοιχεία της πορείας του τείχους. Σύντομη αναφορά στον εντοπισμό του τείχους γίνεται στο Βλαχάκος 2010.

² Pausanias, *Λακωνικά* 16.7, όπου η περιοχή αναφέρεται πριν από την περιγραφή του ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος.

³ Το βασικό έργο περιελάμβανε την κατασκευή κτιστού αγωγού σχήματος Γ. Οι δύο ανασκαφικές τάφροι-ορύγματα του έργου ορίστηκαν βάσει της κατεύθυνσής τους: ΑΔ το ορύγμα που κατέληγε στον Ευρώτα και ΒΝ το ορύγμα που κατέληγε στο ορύγμα ΑΔ. Μικρότεροι σωληνωτοί αγωγοί κατέληγαν στον κυρίως κτιστό αγωγό.

⁴ Σχετικά με τις εμπίστετες κεράμους του τείχους βλ. Wace 1905-1906β και Wace 1906-1907β, 17-36. Σημειώνουμε ότι συλλέξαμε τουλάχιστον τέσσερα επιβεβαιωμένα θραύσματα με την επιγραφή ΔΑΜΟΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣ, τα οποία, σύμφωνα με τον Wace, ίσως κατασκευάζονταν για το καταστεγάσμα του τείχους σε εργαστήριο του ιερού της Αθηνάς.

⁵ Ενσωματώνοντας κατά τόπους και παλαιότερες κατασκευές, βλ. Wace 1905-1906α.

⁶ Σύμφωνα με τις βρετανικές ανασκαφές (Wace 1905-1906α), επί των αδρών λιθοπλίνθων είχαν εντοπιστεί και μία με δύο σειρές από ασβεστολιθικούς λιθοπλίνθους, κάτι που, όπως θα δούμε παρακάτω, εμείς διαπιστώσαμε μεμονωμένα. Εντοπίσαμε μόνο έναν λιθοπλίνθο πεσμένο κοντά στο νότιο τμήμα του τείχους και έναν ακόμα στα όρια της τάφρου του έργου. Τμήματα δύο ή τριών λιθοπλίνθων βρέθηκαν και εντός αψιδωτής υστερορωμαϊκής κατασκευής στα ανατολικά του ορύγματος ΑΔ. Τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν ώστε να επιβεβαιωθεί η ύπαρξή τους σε όλη την έκταση, τουλάχιστον σε αυτό το τμήμα του τείχους.

220 π.Χ., καθώς, σύμφωνα με τον Πολύβιο⁷, οι Σπαρτιάτες κλείστηκαν στα τείχη της Σπάρτης μετά την ήττα τους στη μάχη της Σελλασίας⁸. Στη συνέχεια δέχτηκε κατά καιρούς εκτεταμένες επισκευές και διαμορφώσεις, εντατικότερα δε κατά την εποχή του βασιλέως Νάβιδος, όπως πιστοποιούν και θραύσματα κεράμων του καταστεγάσματος με την επιγραφή ΒΑΛΕΟΣ ΝΑΒΙΟΣ⁹. Το τείχος καταστράφηκε από τον Φιλοποίμενα το 188 π.Χ., ανακατασκευάστηκε το 183 π.Χ. και επιδιορθώθηκε αρκετές φορές.

Στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, όταν η διευρυμένη περίμετρος του ελληνιστικού τείχους δεν ανταποκρινόταν στο μέγεθος της νέας πόλης, η οποία είχε συρρικνωθεί λόγω της μείωσης του πληθυσμού, κατασκευάστηκε νέο τείχος, που περιέκλειε μόνο τον λόφο της ακρόπολης. Το παλαιό, δαπανηρό στη συντήρηση αλλά και δύσκολο στη φύλαξη, τείχος φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε τον 3ο αιώνα μ.Χ., πριν από τις επιδρομές των Ερούλων, και στη συνέχεια ερειπώθηκε και καταστράφηκε από ανθρώπινες παρεμβάσεις και φυσικά φαινόμενα. Στην περιοχή της Λάκκας, βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, η λίθινη κρηπίδα του τείχους επιχώθηκε από τις υπερχειλίσσεις του Ευρώτα¹⁰.

Το νέο τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στη Λάκκα εντοπίζεται αρχικά στα νότια, στο όρυγμα ΒΝ, με κατεύθυνση Α-Δ (εικ. 2, 3) σε βάθος περίπου 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Τα θεμέλιά του είναι κατασκευασμένα με τον τρόπο τοιχοδομίας διπλής όψευς, με μεγάλους βραχόλιθους στις δύο όψεις, ηλοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και γέμισμα από μικρούς λίθους και χώμα στο ενδιάμεσο, με μέσο πλάτος 2,80 μ. και ύψος 1,50 μ.¹¹ Στη συνέχεια το τείχος σχηματίζει ενισχυμένη γωνία (εικ. 4) με επίστεψη από αδρά ειργασμένους λιθοπλίνθους και συνεχίζει προς Β-ΒΔ επίσης με βραχόλιθους. Έχουμε ενδείξεις ότι στο τμήμα με κατεύθυνση από Ν προς Β-ΒΑ σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος, έως και 1,80-2,00 μ., ενδέχεται όμως να ανυψώνεται η θεμελίωσή του λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους με ελαφριά ανωφέρεια προς τα δυτικά ή για αμυντικούς λόγους. Την υπόθεση αυτή επιτρέπουν και βραχόλιθοι που εντοπίστηκαν στην ανατολική παρειά της τάφρου του έργου στο συγκεκριμένο σημείο, εξωτερικά του τείχους χαμηλότερα της κρηπίδας του, και πιθανώς ανήκουν σε αυτό (εικ. 4). Την υπόθεση αυτή ενισχύει εκτεταμένο στρώμα θραυσμένων σε μικρά κομμάτια και ιδιαίτερα φθαρμένων κεράμων που εντοπίστηκε στο ίδιο περίπου βάθος με τους βραχόλιθους και δεν μπορεί να συσχετιστεί με κάποια άλλη κατασκευή¹². Δυστυχώς, αποκαλύφθηκε μόνο η κάτοψη της κρηπίδας του τείχους και δεν ανασκάφηκε εις βάθος στον υπόλοιπο χώρο.

Στη συνέχεια οι λίθοι του τείχους συμπλέκονται με σχεδόν τετράγωνο πύργο-προμαχώνα (Πύργος 1), διαστάσεων 7,5 × 6,5 μ., με πλάτος τοίχων 1,3 μ. Ο Πύργος 1 προβάλλει ανατολικά κατά 1 μ. και έχει άνοιγμα θύρας στα δυτικά πλάτους 1 μ., με παραστάδες από ειργασμένους πωρόλιθους (εικ. 3). Στη βορειοδυτική γωνία σχηματίζονται δύο τετράγωνες συμπαγείς κατασκευές με μεταξύ τους άνοιγμα μήκους 3,20 μ. και πλάτους 1,40 μ. από καλώς ειργασμένους ασβεστολιθικούς λιθοπλίνθους με περιταίνια. Βόρεια του ανοίγματος σχηματίζονται δύο τοίχοι με κατεύθυνση προς Βορρά και με μεταξύ τους απόσταση ίση με το εσωτερικό πλάτος του ανοίγματος (1,40 μ.). Το άνοιγμα στα βορειοδυτικά του Πύργου 1

⁷ Πολύβιος, *Ιστοριών* 5.22.11 και 5.23.10. Η Κουρίνου στη διδακτορική διατριβή της συγκεντρώνει όλες τις φιλολογικές μαρτυρίες σχετικά με το τείχος της Σπάρτης (Κουρίνου 2000, 57-62).

⁸ Βλ. Κουρίνου 2000, 58. Παλαιότερα πιθανώς υπήρχαν μόνο διάσπαρτα οχυρά στους περιφερειακούς λόφους της Σπάρτης και στη συνέχεια πρόχειρες οχυρώσεις με τάφρους και πασσαλόπηξη, όπως αυτή που κατασκευάστηκε για να ανακόψει τους πολεμικούς ελέφαντες του Πύρρου το 272 π.Χ.

⁹ Wace 1905-1906a, 349.

¹⁰ Η επιφάνεια της λίθινης κρηπίδας του τείχους ήταν ορατή έως και τη βυζαντινή περίοδο, όπως προκύπτει από την κεραμική που εντοπίστηκε σε πλημμυρικό στρώμα πάχους περίπου 0,10 μ. στο ίδιο βάθος σε όλο τον χώρο και είχε κατά τόπους καλύψει και τους ανώτερους λίθους του τείχους. Το ίδιο το τείχος στο συγκεκριμένο σημείο είχε χρησιμοποιηθεί ως θεμελίωση τοίχου μικρού βυζαντινού κτηρίου.

¹¹ Οι διαστάσεις αυτές ισχύουν στο σημείο όπου διεξήχθη ανασκαφή σε βάθος, στο όρυγμα ΒΝ.

¹² Η θραύση τους οδηγεί στην υπόθεση ότι έπεσαν από μεγάλο ύψος, ανάλογο με αυτό ενός αξιόλογου τείχους. Η φθορά τους, που δυστυχώς δεν μας επέτρεψε να διακρίνουμε πιθανά σφραγίσματα, υποδεικνύει τη μακρόχρονη έκθεσή τους στις καιρικές συνθήκες. Η επισκευή της κεράμωσης ενός τείχους γινόταν πολύ σπάνια, και κυρίως όταν χρειαζόταν αντικατάσταση.

αποτελεί πιθανώς πυλίδα ή αύλακα, η οποία διέρχεται υπό το τείχος και εντοπίζεται στη συνέχεια έμπροσθεν της πύλης¹³. Η ταύτιση του ανοίγματος είναι ιδιαίτερα προβληματική, καθώς η καλή κατασκευή, η θέση του δίπλα στον πύργο και το πλάτος του υποδεικνύουν πυλίδα, ενώ οι δύο τοίχοι που εκτείνονται ως συνέχεια του ανοίγματος και η πορεία τους επιτρέπουν επίσης την υπόθεση ότι στο σημείο αυτό σχηματιζόταν αύλακα ομβρίων, η οποία συνεχίζεται ενδεχομένως έως και το βόρειο τμήμα του τείχους, αν και με μεγαλύτερο πλάτος, όπως θα αναφερθεί ακολούθως.

Στη συνέχεια της ανασκαφής, στα βόρεια, κατά την κατασκευή μικρότερου αγωγού σύνδεσης με τον κύριο αγωγό του έργου, εντοπίστηκε σε απόσταση 51 μ. βόρεια του Πύργου 1 δεύτερος πύργος (Πύργος 2)¹⁴ και η συνέχεια του τείχους (εικ. 5). Ο Πύργος 2 είναι τετράγωνος και μεγαλύτερος από τον Πύργο 1, με διαστάσεις 8 × 8 μ. και είσοδο επίσης στα δυτικά, πλάτους 1 μ., εδράζεται δε εν μέρει σε παλαιότερη κατασκευή.

Σε μέση απόσταση 3 μ. βορειότερα του Πύργου 2 εντοπίστηκε η συνέχεια του τείχους κατεύθυνσης Β-Ν, πλάτους επίσης 2,80 μ., σε μήκος 9 μ. περίπου. Το τείχος συνεχίζει προς Βορρά, αλλά δεν ήταν εφικτή η περαιτέρω διερεύνησή του. Ανάμεσα στον Πύργο 2 και το νέο τμήμα του τείχους που εντοπίστηκε αναγνωρίζουμε πύλη με κατεύθυνση Α-Δ, της οποίας σώζεται ένας μόνο σχεδόν τετράγωνος λιθόπλινθος από την ανωδομή της βόρειας παραστάδας προς την πλευρά του τείχους¹⁵. Η βόρεια παραστάδα της πύλης, επί της οποίας στερεώνεται ο λιθόπλινθος, φαίνεται ότι έχει και υποθεμελίωση, η οποία εξέχει της πύλης. Αν ενώσουμε νοερά την ευθεία του λιθοπλίνθου με τον Πύργο 2 σχηματίζεται μέσο άνοιγμα 3 μ., με ελάχιστο 2,5 μ. εξωτερικά (ανατολικά) και μέγιστο 3,5 μ. εσωτερικά (δυτικά)¹⁶. Ο Πύργος 2 είναι ίσως μεγαλύτερος από τον νοτιότερο για την προστασία της πύλης.

Σχεδόν έμπροσθεν της πύλης εντοπίστηκε αύλακα πλάτους 2 μ. με πέρασμα από τρεις μεγάλους, αδρά ειργασμένους λιθοπλίνθους (αρχικά πιθανώς να ήταν πέντε) που στην υποκείμενη επιφάνειά τους σχηματίζουν γωνία. Πιθανώς διέρχεται από την πύλη αρχαία οδός κατεύθυνσης Α-Δ, η οποία περνά πάνω από τον σκεπαστό αγωγό και ενδεχομένως απολήγει σε πέρασμα του ποταμού Ευρώτα¹⁷. Μικρός κτιστός ορθογώνιος αγωγός διέρχεται κάθετα από το τείχος και τη μικρή οδό και απολήγει στην αύλακα¹⁸.

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ορισμένα στοιχεία, τα οποία είναι δυσσερμήνευτα, καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα να επεκταθεί η έρευνα. Οι πέντε λίθοι του σκεπαστού τμήματος του αγωγού δεν είναι ακριβώς στην ευθεία του ανοίγματος της πύλης (εικ. 5), ενώ και η ίδια η πύλη εξωτερικά είναι πιο στενή (περίπου 2,5 μ.) και ανοίγει ελαφρώς προς το εσωτερικό. Ίσως αυτό το σχήμα πύλης να χρησιμοποιείται για αμυντικούς σκοπούς ή, όπως αναφέραμε, να πρόκειται για μια επισκευή του τείχους. Προβληματική είναι επίσης και η φαινομενική ασυνέχεια του τείχους προς τα νότια, στη συνέχεια δηλαδή του Πύργου 2, ώστε να συνδεθεί με το υπόλοιπο τμήμα του τείχους¹⁹.

¹³ Βλ. παρακάτω. Δυστυχώς η ανασκαφική διερεύνηση δεν συνεχίστηκε ώστε να αποσαφηνιστεί η χρήση του ανοίγματος.

¹⁴ Υπολογίζουμε την απόσταση από τη ΒΔ γωνία του Πύργου 1 έως τη ΝΔ γωνία του Πύργου 2.

¹⁵ Το ότι ο λιθόπλινθος είναι στη θέση του φαίνεται από τους μικρούς λίθους-σφήνες που έχουν τοποθετηθεί για τη σταθεροποίησή του.

¹⁶ Ενδεχομένως πρόκειται για κάποια επισκευή του τείχους, καθώς ο λιθόπλινθος δεν είναι παράλληλος προς την κρηπίδα του τείχους αλλά σχηματίζει γωνία.

¹⁷ Όπως αναφέραμε παραπάνω, στην αρχαιότητα ο ποταμός έφθανε σε απόσταση μόνο 50 μ. περίπου από την πύλη, όμως η οδός δυστυχώς δε διερευνήθηκε διεξοδικά στο μήκος της. Ενδεχομένως οδηγούσε σε κάποιο πέρασμα του Ευρώτα στην ανατολική όχθη. Σημειώνουμε επίσης ότι εντοπίσαμε παράλληλη μικρή οδό από χαλίκι, πλάτους 1,4 μ., εφαιπόμενη στα ανατολικά του τείχους. Επομένως, αυτό ήταν και το επίπεδο ζωής κατά τη διάρκεια χρήσης του τείχους. Η λίθινη κρηπίδα θα εξείχε του εδάφους για την προστασία των ωμοπλίνθων της ανωδομής του τείχους από την υγρασία.

¹⁸ Παρόμοιο αγωγό είχαν εντοπίσει και οι Βρεττανοί, βλ. Wace 1905-1906α, 286.

¹⁹ Στις τελευταίες εργασίες καθαρισμού και αφαίρεσης τμήματος νεότερου αγωγού φάνηκε ότι στα νότια ο πύργος πιθανώς συνδεόταν με τη συνέχεια του τείχους (βλ. εικ. 5) αλλά είτε αυτό είναι κατεστραμμένο είτε σώζεται βαθύτερα. Οι ανασκαφικές εργασίες δυστυχώς δεν προχώρησαν περαιτέρω. Το τείχος πιθανώς συνεχίζει προς τα νότια του Πύργου 2, στη συνέχεια σχηματίζει γωνία (ή καμπύλη, όπως σε παρακείμενο τμήμα που είχαν εντοπίσει οι Βρεττανοί στα βόρεια, βλ. εικ. 6), συνεχίζει εκ νέου με κατεύθυνση Α-Δ και ενώνεται με τον Πύργο 2.

Η συγκεκριμένη πύλη ίσως αναφέρεται από τον Πausanία (*Λακωνικά*, 16.4) όταν περιγράφει τα μνημεία της αρχαίας Σπάρτης στα A-BA της πόλης: «...ιόντι δὲ ὡς ἐπὶ τὰς πύλας ἀπὸ τοῦ Χιτῶνος Χίλωνος ἔστιν ἡρώων ... Λακεδαιμόνιοι δὲ καὶ Λυκούργω τῷ θεμένῳ τοὺς νόμους οἷα δὴ θεῶ πεποιήκασιν καὶ τούτῳ ἱερόν». Η φράση παραπέμπει πιθανόν στη διαδρομή που ακολούθησε ο ίδιος από το κέντρο της πόλης (περίπου από το σημερινό λόφο του Γηροκομείου προς τα βορειοανατολικά και στη συνέχεια προς τον λεγόμενο «βωμό του Λυκούργου») (εικ. 1). Η συγκεκριμένη πύλη είναι η πλησιέστερη στη διαδρομή του Πausanία που έχει ως τώρα εντοπιστεί με ασφάλεια²⁰.

Τμήματα της θεμελίωσης του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας Σπάρτης είχαν εντοπιστεί από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στις αρχές του περασμένου αιώνα (εικ. 1)²¹. Το τείχος περιέβαλλε την αρχαία πόλη της Σπάρτης και έφερε τετράγωνους προμαχώνες κατά τόπους, όπου χρειαζόταν ενίσχυση, σε απόσταση περίπου 28 μέτρων μεταξύ τους, όπως στον λόφο Κλαράκι στα Δ-ΒΔ της πόλης, οι οποίοι όμως δεν είναι ορατοί σήμερα. Γενικότερα, σε ελάχιστα σημεία είναι ορατά τα θεμέλια του τείχους, ενώ, ακόμα και εκεί, η πυκνή παραποτάμια βλάστηση τα έχει πλέον καλύψει²².

Στο συγκεκριμένο τμήμα της πόλης οι Βρετανοί είχαν πραγματοποιήσει δοκιμαστικές τομές και εντόπισαν αποσπασματικά την πορεία του τείχους (εικ. 1, 6)²³. Το 1996 εντοπίστηκε και από την Ε' Ε.Π.Κ.Α. μικρό τμήμα του²⁴, το οποίο επιβεβαιώνει τα πορίσματα της έρευνας των Βρετανών, τουλάχιστον έως ένα βαθμό (εικ. 6).

Στο σημείο όπου οι πρόσφατες έρευνες αποκάλυψαν το πρώτο τμήμα του τείχους, οι Βρετανοί ερευνητές, οι οποίοι διενεργούσαν μόνο τομές, δεν κατάφεραν να εντοπίσουν τη γωνία του, που λογικά υπήρχε και, με δυτική κατεύθυνση, θα συνδεόταν με το νέο τμήμα (βλ. εικ. 6). Υπέθεσαν δε ότι το τείχος συνεχίζει στην ίδια ευθεία χωρίς να σχηματίζει γωνία, προμαχώνα ή πύλη, ενώ εντόπισαν προβληματικό τμήμα του²⁵ βορειότερα, στη νοητή ευθεία του. Ακολούθως και για μεγάλη απόσταση, βάσει των ερευνών τους, η συνέχεια του τείχους χανόταν πριν εντοπιστεί ξανά περίπου 110 μ. βορειοδυτικά και με καμπύλη πορεία από Ν προς Β. Το δεύτερο τμήμα του τείχους με την πύλη, που ερευνήθηκε πρόσφατα, πιθανότατα συνδέεται με το καμπύλο τμήμα που αναφέρουν οι Βρετανοί, καθώς, βάσει του σχεδίου της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, απέχει 10 μ. περίπου και έχει την ίδια κατεύθυνση (εικ. 6). Το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί πύργος πουθενά αλλού στο ανατολικό τμήμα του τείχους ενισχύει την υπόθεση ότι οι δύο πρόσφατα ερευνημένοι πύργοι σχετίζονται με τη νέα πύλη και την άμυνά της, όπως και η γωνίωση του τείχους στα νότια και η καμπύλη πορεία του στα βόρεια της πύλης, που επέτρεπαν στους αμυνόμενους να εγκλωβίσουν τους επιτιθέμενους σε διασταυρούμενα πυρά από τους πύργους. Μπορούμε, μάλιστα, να υποθέσουμε την ύπαρξη και άλλου πύργου στο καμπύλο τμήμα του τείχους στα βόρεια, που μόνο η συνέχεια της έρευνας μπορεί να επιβεβαιώσει. Άλλωστε, στο σχέδιο των Βρετανών διακρίνεται πιθανή τετράγωνη κατασκευή στο βόρειο άκρο του καμπύλου τμήματος του τείχους.

Σήμερα, τα τμήματα του τείχους της αρχαίας Σπάρτης που εντοπίστηκαν στις τάφρους του ως άνω έργου είναι όχι μόνο τα μόνα ορατά αλλά συνολικά και τα μεγαλύτερα σε μήκος και σημαντικότερα από όσα έχουν ως τώρα αποκαλυφθεί. Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα πλουτίζουν τις γνώσεις μας για το ελληνιστικό τείχος, τα όρια και την τοπογραφία της

²⁰ Ο Γ. Σταϊνχάουερ είχε ταυτίσει τη θέση μιας πύλης, βάσει ευρημάτων, στα ΒΑ της σύγχρονης πόλης, κοντά στη σύγχρονη γέφυρα του Ευρώτα, παρά τη σημερινή έξοδο της πόλης, σε απόσταση περίπου 200 μ. ΒΔ της νέας πύλης που εντοπίσαμε, βλ. Σταϊνχάουερ 1972, 242 πίν. 178α-γ.

²¹ Wace 1905-1906α. Επίσης, βλ. Wace, 1906-1907α.

²² Κουρίνου 2000, 45-47, εικ. 1-2.

²³ Βλ. υποσημ. 10.

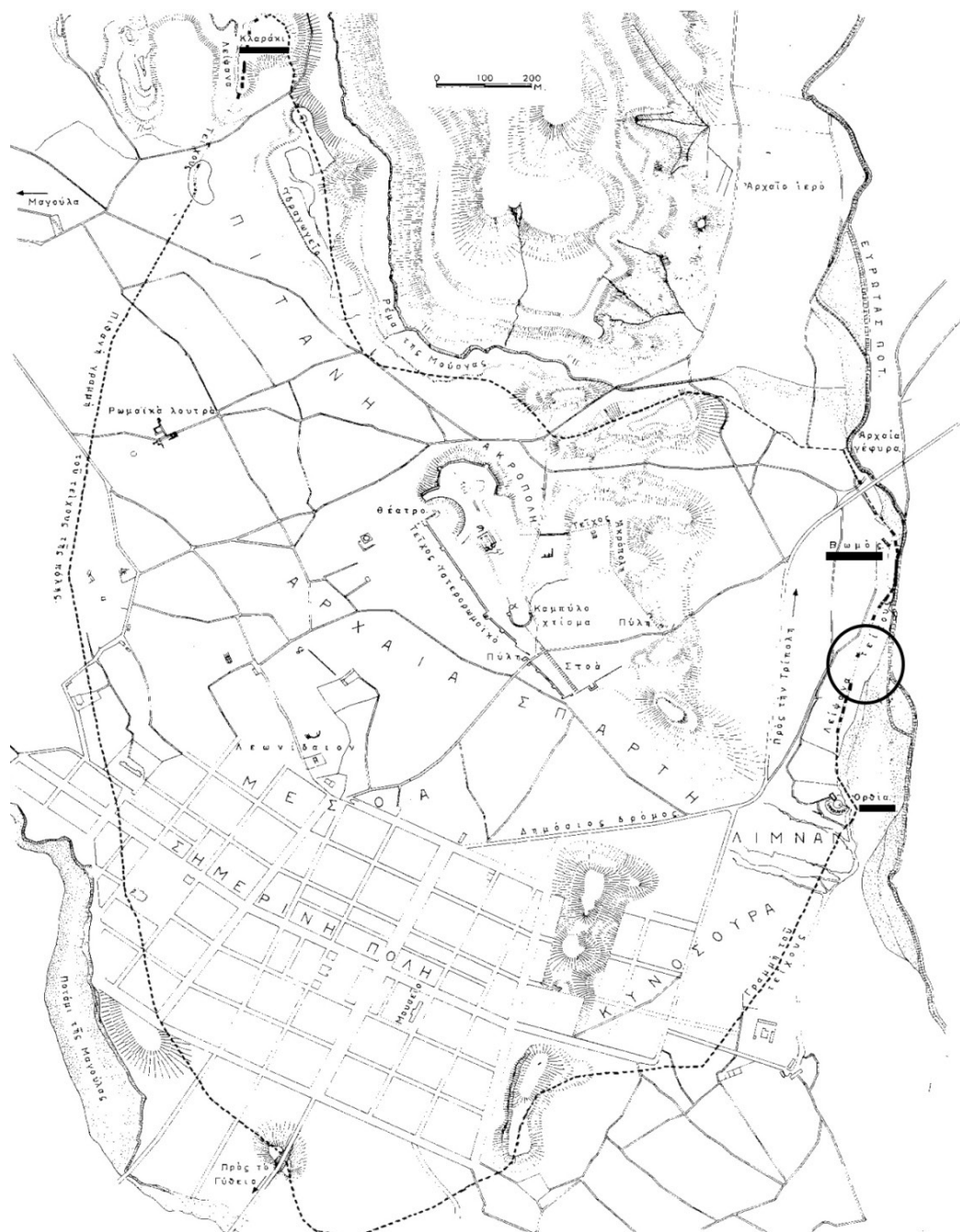
²⁴ Κατά την κατασκευή μικρού αγωγού της Δ.Ε.Υ.Α.Σ. κατά μήκος της οδού Στάουφερτ και στη νοητή της επέκταση προς Ανατολάς είχαν εντοπιστεί βραχόλιθοι, οι οποίοι δεν είναι σαφές αν αποτελούσαν τμήμα του τείχους. Συνδυάζοντας τα σχέδια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Ε' Ε.Π.Κ.Α. διαπιστώσαμε ότι είχε πράγματι εντοπιστεί τμήμα τους τείχους και ότι τα βρετανικά σχέδια των αρχών του 20ου αιώνα είναι αξιόπιστα.

²⁵ Πρόκειται για μικρό τμήμα βόρεια της νοητής γωνίωσης που λογικά θα σχηματίζει με το νέο νότιο τμήμα του τείχους που εντοπίσαμε. Ίσως πρόκειται για προτείχισμα ή για κάποια άλλη ισχυρή κατασκευή.

αρχαίας Σπάρτης, ενώ έχουμε πλέον τη μόνη, με ασφάλεια, ανασκαφικά εντοπισμένη πύλη του τείχους της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλαχάκος 2010: Δ. Βλαχάκος, Έργο «Αγωγός λυμάτων και ομβρίων περιοχής Λάκκας» στην αδιάνοιχτη οδό Ματάλα, στις οδούς Γτιιάδη, Θεοκλέους και στην αδιάνοιχτη οδό Φοίβου Απόλλωνος, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1α, 491-496.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.
- Παπαχατζής 1994: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Κορινθιακά - Λακωνικά*, Αθήνα 1994.
- Σταϊνχάουερ 1972: Γ. Σταϊνχάουερ, Ανασκαφαί. Σπάρτη. Αποστραγγιστικός χάνδαξ παρά την γέφυραν του Ευρώτα. Βόρειος τομέυς ανασκαφής, *ΑΔ* 27, 1972, Χρονικά Β' 1, 242.
- Wace 1905-1906α: A. J. B. Wace, Laconia II. Excavations at Sparta, 1906. The city wall, *BSA* 12, 1905-1906, 284-288.
- Wace 1905-1906β: A. J. B. Wace, Laconia II. Excavations at Sparta, 1906. The stamped tiles, *BSA* 12, 1905-1906, 344-350.
- Wace 1906-1907α: A. J. B. Wace, Laconia I. Excavations at Sparta, 1907. The city wall, *BSA* 13, 1906-1907, 5-16.
- Wace 1906-1907β: A. J. B. Wace, Laconia I. Excavations at Sparta, 1907. The stamped tiles, *BSA* 13, 1906-1907, 17-43.



Εικ. 1. Χάρτης της Σπάρτης με τις αρχαιότητες όπως τις εντόπισε η έρευνα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Διακρίνεται η πορεία του τείχους σύμφωνα με τις βρετανικές έρευνες και σε κύκλο η περιοχή με το νέο τμήμα του τείχους. Υπογραμμισμένα: ο λόφος Κλαράκι, το ιερό της Ορθίας Ἀρτέμιδος και ο «βωμός του Λυκούργου» (Παπαχατζής 1994, 341 εικ. 359, επεξεργασία Δ. Βλαχάκος).



Εικ. 2. Τα δύο τμήματα του τείχους (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



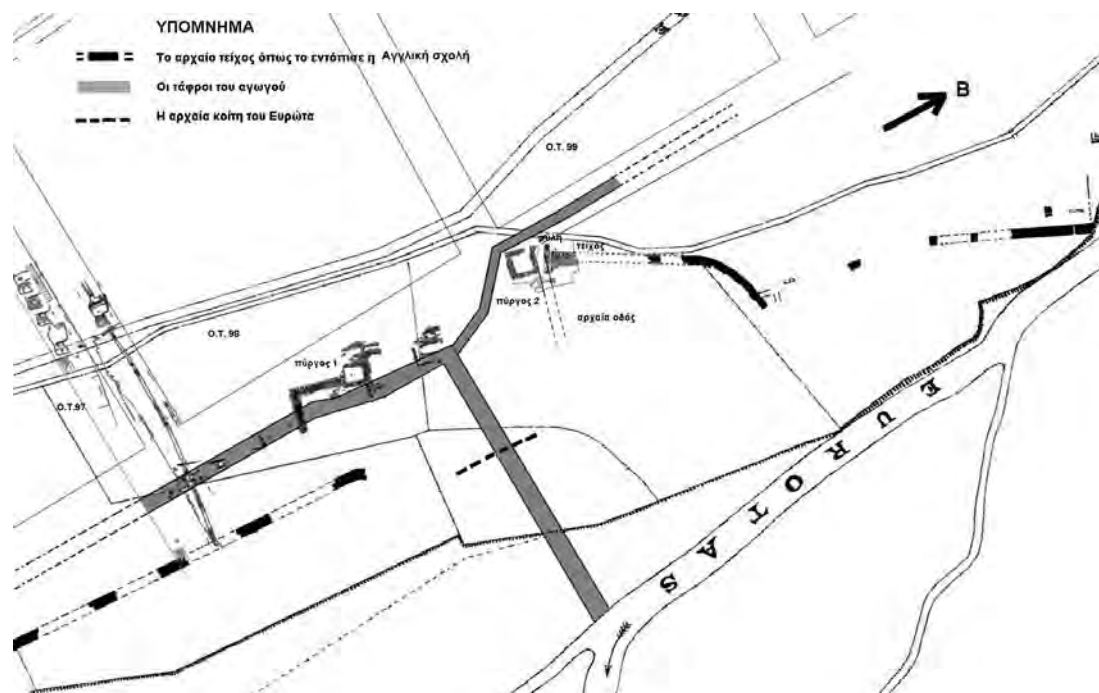
Εικ. 3. Το νότιο τμήμα του τείχους (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 4. Η γωνίωση του νότιου τμήματος του τείχους. Διακρίνονται οι πεσμένοι λίθοι του τείχους εκατέρωθεν της τάφρου χαμηλότερα από την ανώτερη επιφάνεια της θεμελίωσης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 5. Το βόρειο τμήμα του τείχους με τον Πύργο 2, την πύλη και τις αύλακες (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 6. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής με τις αρχαιότητες σε υπόβαθρο του σχεδίου των βρετανικών ερευνών του 1906. Διακρίνεται στα νότια το τμήμα του τείχους που είχε εντοπιστεί το 1996 και, με διακεκομμένες γραμμές, η πιθανή συνέχεια του τείχους βόρεια της πύλης και η πιθανή συνέχεια της οδού (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., επεξεργασία Γ. Γιαξόγλου – Δ. Βλαχάκος).

Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική¹

Η λακωνική ύπαιθρος αποτέλεσε τα τελευταία χρόνια πεδίο αρχαιολογικής έρευνας τόσο στο πλαίσιο ερευνών επιφανείας όσο και στο πλαίσιο διενέργειας σωστικών ανασκαφών σε ιδιωτικά και δημόσια έργα. Σημαντικά στοιχεία για την ύπαιθρο στα περίχωρα της Σπάρτης έχει προσφέρει η επιφανειακή έρευνα, γνωστή ως *Laconia Survey*, η οποία διενεργήθηκε στα βορειοανατολικά της πόλης της Σπάρτης, σε έκταση 70 τ.χλμ.², ενώ εκτεταμένη και εντατική έρευνα επιφανείας πραγματοποιήθηκε επίσης πρόσφατα στην περιοχή της Νεάπολης Βοιών και στην Ελαφώνησο³, στη νοτιοανατολική Λακωνία. Στις παραπάνω επιφανειακές έρευνες έρχονται να προστεθούν οι έρευνες επιφανείας που διενεργήθηκαν από αρχαιολόγους της οικείας Εφορείας. Οι ανασκαφικές εργασίες, ωστόσο, που πραγματοποιήθηκαν κατά την υλοποίηση ιδιωτικών και, κυρίως, δημοσίων έργων, είναι αυτές που έφεραν στο φως αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και μνημεία, που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους, και συνέβαλαν αποφασιστικά στη γνώση μας για τις περιοχές εκτός της Σπάρτης.

Στην παρούσα μελέτη θα γίνει αναφορά σε ορισμένες εγκαταστάσεις της υπαίθρου που αποκαλύφθηκαν σε απομακρυσμένες ή απομονωμένες περιοχές της Λακωνικής, στο πλαίσιο δημοσίων και ιδιωτικών έργων, και χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς/κλασικούς έως και τους ελληνιστικούς/υστεροελληνιστικούς χρόνους⁴, καθώς και μια προσπάθεια κατανόησης του τρόπου οργάνωσης και της θέσης τους μέσα στο σπαρτιατικό κράτος των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Ξεκινώντας από τα βόρεια, στα όρια με την Αρκαδία (εικ. 1), στο πλαίσιο του έργου «Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη», στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη Κυπαρισσίου Λογκανίκου, ήλθαν στο φως τα οικοδομικά κατάλοιπα τεσσάρων αγροικιών⁵, από τη Χ.Θ.14+820 έως τη Χ.Θ.15+230. Βάσει μίας πρώτης εξέτασης της κεραμικής, η κύρια φάση χρήσης των αγροικιών αυτών τοποθετείται χρονικά στους αρχαϊκούς-κλασικούς χρόνους.

Η κατάσταση διατήρησης των κτηρίων ήταν αποσπασματική και ορισμένα έσωζαν μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα τους. Διατηρούνταν στο επίπεδο της θεμελίωσης, η οποία αποτελείτο από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Από τα λίγα στοιχεία σχετικά με την ανωδομή τους, φαίνεται ότι οι τοίχοι συνεχίζονταν με πλίθρες, ενώ η στέγασή τους ήταν με

¹ Για την ονομασία Λακωνική βλ. Shipley 1997, 272-273 υποσημ. 3. Shipley 2000, 368 και υποσημ. 7. Cavanagh κ.ά. 2002, 1 υποσημ. 1. Επισημαίνεται ότι το παρόν άρθρο αφορά στο τμήμα της Λακωνικής που σήμερα αντιστοιχεί στα όρια του σημερινού νομού Λακωνίας και δεν επεκτείνεται στον νομό Μεσσηνίας, που αποτελούσε μέρος της Λακωνικής κατά την αρχαιότητα.

² Cavanagh κ.ά. 1996. Cavanagh κ.ά. 2002.

³ Η έρευνα επιφανείας στη νοτιοανατολική Λακωνία, η οποία κάλυψε περιοχές βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά της Νεάπολης Βοιών, καθώς και το νοτιοδυτικό τμήμα της Ελαφονήσου, παρουσιάστηκε εν μέρει στο παρόν συνέδριο από τις κ.κ. Ε. Μαντζουράνη και Ε. Ζαββού στην ανακοίνωσή τους με τίτλο «Έρευνα επιφανείας της περιοχής των αρχαίων Βοιών (Νεάπολη Λακωνίας)». Επιφανειακές έρευνες έχουν επίσης πραγματοποιηθεί στην περιοχή του Βαφειού-Παλαιοπυργίου, καθώς και στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του Αγίου Βασιλείου και του Αμυκλαίου Απόλλωνος.

⁴ Πρέπει να αναφερθεί ότι στο χρονικό διάστημα από την παρουσίαση του παρόντος μέχρι την έκδοσή του ανασκάφησαν και άλλες αγροτικές εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) αγροικία ύστερων αρχαϊκών χρόνων στην περιοχή Κυπαρισσίου Λογκανίκου, βλ. Σουχλέρης – Μαλτέζου, 2012, 102, β) αγροικία κλασικών χρόνων στη θέση Πέστροφα στην περιοχή Φουντέικα και γ) αγροικία ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή της Πελλάνας, που χωροθετούνται στη βόρεια Λακεδαίμονα, βλ. Σουχλέρης (υπό έκδοση). Επίσης, αξίζει να αναφερθεί αγροικία ελληνιστικών χρόνων στη θέση Μπαστούνα Ξηροκαμπίου, βλ. Τσούλη 2012, 115-116.

⁵ Μαλτέζου 2010, 525-526.

κεραμίδια. Η αποσπασματική διατήρηση των αρχιτεκτονικών τους λειψάνων δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψής τους, ενώ ο μικρός αριθμός των κινητών ευρημάτων δυσχεραίνει τον προσδιορισμό της χρήσης και λειτουργίας των επιμέρους χώρων τους.

Αρχίζοντας από την αγροικία στη Θέση 1Α (Χ.Θ. 14+850, εικ. 2)⁶, διαπιστώθηκε ότι από αυτήν σωζόταν το νότιο/νοτιοδυτικό τμήμα κτηρίου, με προσανατολισμό Α/ΝΑ-Δ/ΒΔ. Οι τοίχοι του διατηρούνταν στο επίπεδο της θεμελίωσης και ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών, με πολύ μικρούς λίθους και λάσπη ανάμεσά τους. Διακρίνονται τρεις τετράπλευροι χώροι⁷, καθώς και ένας ακόμα χώρος που φαίνεται να ήταν διάδρομος (εικ. 3). Στους χώρους αυτούς παρατηρήθηκαν διάφορες προσθήκες, επισκευές και μετασκευές που υποδεικνύουν περισσότερες της μίας κατασκευαστικές φάσεις, οι οποίες όμως δεν απέχουν πολύ χρονικά μεταξύ τους. Φαίνεται ότι ο κεντρικός, σχεδόν τετράγωνος, χώρος διαμορφώθηκε σε μία ύστερη κατασκευαστική φάση, ενώ στα νότια/νοτιοδυτικά αυτού δημιουργήθηκε αργότερα διάδρομος, πιθανώς κλιμακοστασίου. Εντοπίστηκαν στρώματα καταστροφής κεραμίδων και λίθων, καθώς και υπολείμματα μίας εστίας στο δυτικό/βορειοδυτικό δωμάτιο. Δύο αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι, καθώς και κτιστό κυκλικό πηγάδι αποκαλύφθηκαν εξωτερικά του κτηρίου, στο δυτικό/βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, ενώ στα νότια/νοτιοδυτικά του σκάμματος ήλθε στο φως κυκλικής κάτοψης κλίβανος σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Ο κλίβανος και το κτιστό πηγάδι δηλώνουν την εργαστηριακή χρήση του χώρου, ενώ ο εντοπισμός σκωριών υποδεικνύει την επεξεργασία σιδηρομεταλλεύματος. Πέραν της εργαστηριακής δραστηριότητας, ενδεικτικές των ασχολιών των ενοίκων της αγροικίας είναι και οι πήλινες αγνύθες, που δηλώνουν την άσκηση της υφαντικής τέχνης. Ο μικρός αριθμός τους πιθανώς δείχνει ότι η ύφανση γινόταν σε επίπεδο οικιακής οικονομίας⁸.

Στην ίδια Χ.Θ. αποκαλύφθηκε η δυτική/νοτιοδυτική γωνία δύο τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους και λάσπη, οι οποίοι όριζαν έναν χώρο, στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκε μικρό στρώμα καταστροφής. Ο χώρος πιθανώς αποτελούσε τμήμα της αγροικίας αλλά δεν κατέστη δυνατό να ερμηνευθεί η χρήση του.

Νότια της παραπάνω αγροικίας, στη Χ.Θ. 14+820 (Θέση 1Β, εικ. 2), ήλθαν στο φως τα αρχιτεκτονικά λείψανα δεύτερης κατοικίας με τον ίδιο περίπου προσανατολισμό. Σώζονταν μόνο τα θεμέλιά της, τα οποία ήταν κτισμένα από αργούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Διακρίνονται πέντε αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι (εικ. 4). Το άνοιγμα στον νοτιοανατολικό τοίχο του κτηρίου δηλώνει είσοδο από τα ανατολικά/νοτιοανατολικά. Στα δυτικά/βορειοδυτικά του κτηρίου αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή άγνωστης χρήσης, σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης.

Ανατολικά των παραπάνω θέσεων, στα νοτιοανατολικά του Ι.Ν. του Αγίου Ιωάννη Κυπαρισσίου, στη Χ.Θ. 15+150 (Θέση 3Β, εικ. 2), ήλθαν στο φως τα κατάλοιπα τρίτης οικίας, κατεύθυνσης Α-Δ, με μικρή απόκλιση προς τα ΒΔ. Αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα της, στο οποίο διακρίνονται δύο χώροι, ενώ πιθανώς κάποια στιγμή δημιουργήθηκε και ένας τρίτος χώρος, μικρότερος, εντός του ανατολικού δωματίου (διακρίνονται υπολείμματα τοίχου) (εικ. 5). Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ο διπλός τοίχος στη νότια πλευρά του δυτικού χώρου, ο οποίος ίσως κατασκευάστηκε προκειμένου να ενισχυθεί η στατικότητα του κτηρίου. Από τα στρώματα καταστροφής κεραμίδων διαπιστώθηκε ότι οι χώροι ήταν στεγασμένοι. Στο δυτικό δωμάτιο εντοπίστηκαν δύο εστίες καθώς και μεγάλων διαστάσεων ανοιχτό αγγείο αποθηκευτικής χρήσης, στοιχεία που δείχνουν την πιθανή χρήση του δωματίου για την

⁶ Στην πορεία του έργου δόθηκε στις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων συμβατική αρίθμηση, προς εξυπηρέτηση της οργάνωσης των εργασιών. Η αρίθμηση αυτή διατηρείται και στο παρόν, σε συσχετισμό με τον χάρτη και προς διευκόλυνση της ανάγνωσης.

⁷ Ο χώρος που διαγράφεται στο δυτικό/βορειοδυτικό τμήμα του κτίσματος σώζεται εντελώς αποσπασματικά.

⁸ Βρέθηκαν συνολικά πέντε (5) αγνύθες. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η εύρεση μελαμπαφούς λύχνου των κλασικών χρόνων.

παρασκευή τροφής ή για κάποια άλλη αγροτική δραστηριότητα, η οποία, όμως, λόγω των πενιχρών στοιχείων, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί⁹.

Στη Χ.Θ. 15+230 (εικ. 2, Θέση 3Δ), αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα μίας ακόμα εγκατάστασης (εικ. 6). Από αυτή σώζεται ο νοτιοδυτικός τοίχος της¹⁰, κατεύθυνσης Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ, που φαίνεται ότι αποτελούσε τη νότια μακριά πλευρά του κτηρίου. Αποκαλύφθηκαν δύο αποσπασματικά σωζόμενα δωμάτια, τα οποία ήταν στεγασμένα, όπως δείχνουν τα στρώματα καταστροφής από τεμάχια ερυθροβαφών και μελαμβαφών κεραμίδων στο εσωτερικό τους. Στο κέντρο περίπου του βορειοδυτικού χώρου εντοπίστηκαν τα υπολείμματα τετράγωνης εστίας από σχιστόλιθους τοποθετημένους κάθετα στο έδαφος. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν ίχνη καύσης και σιδηρόμαζες, που δηλώνουν την εργαστηριακή χρήση του χώρου. Στα βορειοδυτικά των δύο χώρων, εκτός του κτηρίου, βρέθηκαν τα κατάλοιπα τοίχου, καθώς και λιθοσωροί, ενώ ενδιαφέροντα ευρήματα αποτελούν μία αποσπασματικά σωζόμενη κτιστή δεξαμενή με εσωτερική επένδυση από υδραυλικό κονίαμα και μία κυκλική κατασκευή από αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα, με δάπεδο από πλακαρούς λίθους και τεμάχια κεράμων, βυθισμένη μέσα στο έδαφος. Οι κατασκευές αυτές υποδεικνύουν εργαστηριακή χρήση του χώρου και πιθανόν να σχετίζονται με αγροτικές εργασίες επεξεργασίας και αποθήκευσης προϊόντων. Η κεραμική του χώρου ανήκει στους αρχαϊκούς-κλασικούς χρόνους, με λίγα υστεροκλασικά όστρακα.

Πλησίον της τελευταίας αγροικίας, νότια αυτής, βρέθηκε πήλινος αγωγός ύδρευσης τοποθετημένος μέσα στο έδαφος. Κατασκευασμένος από κεραμίδες λακωνικού τύπου (ημικυλινδρικής διατομής) για τον πυθμένα, έφερε κάλυψη κυρίως από ορθογώνιες πήλινες πλάκες αλλά και κεραμίδια. Για την οριοθέτηση και ενίσχυσή του είχαν κατασκευαστεί τοιχώματα από πλακοειδείς και αργούς λίθους και τεμάχια κεράμων, ενώ κατά τόπους υπήρχε κονίαμα. Ο αγωγός σωζόταν σε μήκος περίπου 52,60 μ. και είχε κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ. Η περίοδος χρήσης του αγωγού δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί, ωστόσο από τα κατασκευαστικά στοιχεία συνάγεται ότι ενδεχομένως λειτουργούσε και σε μεταγενέστερες περιόδους.

Στη θέση Κυρίμπεη Καστορείου¹¹ (εικ. 1), στη Χ.Θ. 33+000 του αυτοκινητόδρομου (Θέση 20Α, εικ. 7), ήλθε στο φως αγροικία των κλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Αποκαλύφθηκε κτήριο ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 18,85 × 10,90 μ. περίπου, με τον κατά μήκος άξονά του να έχει κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ (εικ. 8). Η κάτοψη της οικίας φαίνεται ότι ακολουθεί τη μορφή της τυπικής κατοικίας των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, με τα δωμάτια συγκεντρωμένα γύρω από την κεντρική αυλή, απαραίτητη για τον φωτισμό και τον αερισμό του σπιτιού¹². Αποκαλύφθηκαν πέντε τετράπλευροι χώροι (ορθογώνιοι και τετράγωνοι), που οριζόνταν από τοίχους κτισμένους από αργούς λίθους και λάσπη. Οι τοίχοι σώζονταν στο επίπεδο της θεμελίωσης και ακολουθούσαν την ελαφρώς κατωφερική προς τα ΒΑ κλίση του εδάφους. Η ανωδομή ήταν από ωμές πλίνθους, όπως δείχνουν τα ελάχιστα κατάλοιπα στα ανατολικά και εξωτερικά του κτηρίου, ενώ από τα αποσπασματικά σωζόμενα στρώματα καταστροφής κεραμίδων συνάγεται ότι οι χώροι ήταν στεγασμένοι. Ίχνη δαπέδων, που κατά πάσα πιθανότητα ήταν από καλά πατημένο χώμα, δε βρέθηκαν στο εσωτερικό των δωματίων.

Ο κεντρικός τετράγωνος χώρος αποτελούσε την εσωτερική αυλή της οικίας. Το στρώμα καταστροφής κεραμίδων στο δυτικό τμήμα του χώρου, καθώς και η κυκλικού σχήματος λίθινη κατασκευή που θα χρησίμευε ως βάση υποστυλώματος, δείχνουν ότι η αυλή ήταν στεγασμένη και είχε πιθανώς στοά στη δυτική πλευρά της. Γύρω από την αυλή διατάσσονταν οι υπόλοιποι χώροι του κτηρίου. Στα νοτιοανατολικά της εκτεινόταν ορθογώνιος χώρος, κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, δηλαδή εγκάρσιος στον κατά μήκος άξονα της οικίας, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε

⁹ Η κεραμική που περισυνελέγη από την ανασκαφή του χώρου χρονολογείται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, ωστόσο εντοπίστηκαν και όστρακα ελληνιστικής εποχής, στοιχείο ενδεικτικό της μεγάλης διάρκειας ζωής της αγροικίας.

¹⁰ Μέγ. σωζ. μήκος 17,50 μ.

¹¹ Μαλτέζου 2011α, 193-194.

¹² Πουλάκη 2003α, 41.

κεντρική εστία. Ορθογώνιο δωμάτιο αποκαλύφθηκε και στα δυτικά/νοτιοδυτικά της αυλής, ενώ στα βορειοδυτικά βρέθηκαν δύο τετράπλευρα δωμάτια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ανατολικός χώρος του βορειοδυτικού τμήματος της οικίας, όπου ένας συνεχής διάδρομος σχήματος Γ, πλαισίωσε στα νότια και στα δυτικά το βορειοανατολικό δωμάτιο. Ο διάδρομος αυτός πιθανώς οδηγούσε σε κλιμακοστάσιο και αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη δεύτερου ορόφου.

Εξωτερικά του κτηρίου εντοπίστηκαν λιθωσοροί, κατάλοιπα τοίχων και κεραμίδια¹³, ενώ πακτωμένο στρώμα από χώμα, χαλίκι και μικρά θραύσματα κεράμων κατά τόπους, που εντοπίστηκε στα ανατολικά της αγροικίας, πιθανόν να αποτελούσε δρόμο. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε μικρή απόσταση (3-4 μ.) νότια/νοτιοανατολικά του κτηρίου βρέθηκε στο έδαφος, χωρίς καμία σαφή οριοθέτηση, συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μικρογραφικών αγγείων (περίπου 95, καθώς και θραύσματα), κυρίως υδρίσκες, λάκαινες και κύπελλα, μαζί με λίγα μολύβδινα αναθηματικά στεφανάκια. Η σχέση τους με την αγροικία παραμένει προβληματική, ωστόσο η παρουσία τους υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου χώρου με λατρευτικό χαρακτήρα.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής μπορούμε να διαμορφώσουμε μία εικόνα για τις ασχολίες των ενοίκων της αγροικίας. Έτσι, η εύρεση πήλινων αγνύθων υποδηλώνει την ενασχόλησή τους με την ύφανση σε όρθιο αργαλειό¹⁴. Επίσης, οι λίθινοι τριπτήρες, καθώς και τμήμα μυλόπετρας από χειροκίνητο μύλο του λεγόμενου «ολυνθιακού» τύπου¹⁵, δείχνουν ότι στην αγροικία αλέθονταν δημητριακά σε επίπεδο οικιακής δραστηριότητας. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί και πήλινος τριποδίσκος που χρησίμευε στο ψήσιμο κεραμικών αγγείων, στοιχείο που δείχνει ότι υπήρχε κλίβανος στο περιβάλλον της αγροικίας, ο οποίος δεν εντοπίστηκε. Οι σκωρίες που βρέθηκαν υποδεικνύουν την επεξεργασία σιδηρομεταλλεύματος.

Οι χώροι του κτηρίου ήταν χώροι διαμονής του ιδιοκτήτη της αγροικίας, ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις και για εργαστηριακή χρήση του χώρου. Δεν εντοπίστηκαν χώροι επεξεργασίας και αποθήκευσης αγροτικών προϊόντων, γεγονός που μπορεί να είναι τυχαίο, ενώ οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι και λιθωσοροί στα δυτικά και νοτιοδυτικά του σπιτιού πιθανώς ανήκαν σε κάποια από τα βοηθητικά κτίσματα της αγροικίας.

Από μία πρώτη εξέταση της κεραμικής διαπιστώνεται ότι η κύρια φάση χρήσης του χώρου χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους. Ωστόσο, παρατηρείται κατοίκηση από τα ύστερα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, ενώ η νομισματική μαρτυρία επεκτείνει τη χρήση του χώρου έως και την υστεροελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή¹⁶.

Στην Τόριζα Παλαιοπαναγιάς του τέως Δήμου Φάριδος, σε απόσταση περίπου 10 χλμ. νοτιοδυτικά της Σπάρτης (εικ. 1), στο πλαίσιο ανέγερσης ξενοδοχειακής εγκατάστασης, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως τμήμα αγροικίας¹⁷. Η αγροικία βρέθηκε στη θέση Παναγίτσα, λίγο ψηλότερα και δυτικά του οικισμού της Τόριζας, στις ανατολικές πλαγιές του Ταυγέτου, σε υψόμετρο περίπου 1000 μ. Το αποκαλυφθέν τμήμα της (εικ. 9) καταλαμβάνει έκταση περίπου 300 τ.μ. και φαίνεται ότι συνεχίζει προς τα δυτικά και τα βόρεια, ενώ ενδεχομένως συνέχιζε και προς τα ανατολικά και τα νότια (εικ. 10). Αποκαλύφθηκαν έξι (6) τετράπλευροι χώροι-δωμάτια (X1-5 και X8), ένας υπόγειος χώρος (X7) και το βόρειο τμήμα ενός ακόμα χώρου (X6). Ο Χώρος 1, στο βόρειο τμήμα της

¹³ Για εκτενέστερη αναφορά, βλ. Μαλτέζου 2011, 194.

¹⁴ Ανάμεσα στις αγνύθες ξεχωρίζει μία που φέρει ενσφράγιστο ρόδακα (για ανάλογα παραδείγματα βλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 204 αριθ. 151). Επίσης, ξεχωρίζει μία τριγωνική αγνύθα με οπή ανάρτησης σε κάθε κορυφή (για παρόμοιο παράδειγμα βλ. Αλεξοπούλου 1999-2001, 171 εικ. 7).

¹⁵ Για τον «ολυνθιακό» μύλο βλ. Πουπάκη 1998, 147-151.

¹⁶ Βρέθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το N1, που αποτελεί επιφανειακό εύρημα, είναι λακωνικής κοπής και χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. (48-35 π.Χ.), βλ. Grunauer-von Hoerschelmann 1978, Gr XV, πίν. 9-10. Το N5, βάσει του πετάλου του, τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα υπόλοιπα είναι αδιάγνωστα και αταύτιστα.

¹⁷ Μαλτέζου 2011β, 184-185. Μαλτέζου (υπό έκδοση). Για παλαιότερες ενδείξεις αρχαιοτήτων βλ. Ζαββού 2006, 301.

ανασκαφής, αποτελεί το μεγαλύτερο σε μέγεθος δωμάτιο (10,50 × 9,00 μ.), του οποίου δεν έχει βρεθεί το ανατολικό πέρας, ενώ στα βόρεια του έχει βρεθεί στρώμα καταστροφής κεραμίδων και λίθων. Νότια και δυτικά του Χώρου 1 αναπτύσσονται τέσσερα δωμάτια, με το νοτιοδυτικό να επικοινωνεί μέσω θυραίου ανοίγματος με ένα δεύτερο δωμάτιο στα δυτικά του. Οι τοίχοι της αγροικίας, κατασκευασμένοι από αργούς λίθους που συνδέονταν με λάσπη, ακολουθούσαν την κατωφερική προς τα ανατολικά κλίση του εδάφους και αποτελούσαν τη λίθινη θεμελίωσή της. Η ανωδομή της ήταν από ωμές πλίνθους, όπως υποδηλώνουν λίγες ενδείξεις, ενώ τα στρώματα καταστροφής κεραμίδων δείχνουν ότι η αγροικία ήταν στεγασμένη με κεραμίδια. Εκτεταμένα στρώματα καταστροφής κεραμίδων αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό δωμάτιο της οικίας (X3), καθώς και στο νοτιοδυτικό δεύτερο δωμάτιο (X8), στο οποίο βρέθηκαν λίγα σιδερένια καρφιά μεγάλου μεγέθους από τη δόρωση της στέγης. Αποσπασματικά σωζόμενα στρώματα καταστροφής κεραμίδων στους υπόλοιπους χώρους υποδεικνύουν ότι και αυτοί ήταν στεγασμένοι ή μερικώς στεγασμένοι. Ο μόνος χώρος όπου δεν εντοπίστηκαν κεραμίδια είναι το μικρό ορθογώνιο δωμάτιο στη νοτιοανατολική γωνία της οικίας (X2), το οποίο πιθανώς ήταν υπαίθριος χώρος ή είχε στέγη από φθαρτά υλικά.

Πιθάρι που βρέθηκε κατά χώραν σε θραύσματα (X3), λάκκοι για την τοποθέτηση πίθων (X4, X5), καθώς και αγγεία βυθισμένα στα αποσπασματικά σωζόμενα πηλόχριστα δάπεδα ή στο καλά πατημένο χωμάτινο έδαφος (X3), δείχνουν ότι η εγκατάσταση διέθετε αποθηκευτικούς χώρους, γεγονός που επιβεβαιώνει, μεταξύ άλλων, τον αγροτικό χαρακτήρα της¹⁸. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόγεια κτιστή τετράπλευρη κατασκευή, στη νότια πλευρά του Χώρου 1, η οποία θα χρησίμευε για αποθήκευση και συντήρηση αγαθών. Τέλος, η παρουσία πήλινων αγνύθων, κυρίως στους δυτικούς χώρους (κοντά στη βορειοδυτική γωνία των Χώρων 3 και 4), δηλώνει την άσκηση της υφαντικής τέχνης στους χώρους αυτούς.

Διαπιστώνεται ότι οι χώροι της αγροικίας στην Τόριζα είχαν αποθηκευτική χρήση, ενώ παράλληλα αποτελούσαν και τους χώρους διαμονής του ιδιοκτήτη της. Η πρώτη εξέταση της κεραμικής προσδιορίζει το χρονολογικό εύρος της χρήσης της αγροικίας από τους κλασικούς έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους, ενώ το μοναδικό νόμισμα του χώρου χρονολογείται στην ύστερη ελληνοιστική περίοδο (1ος αι. π.Χ.).

Στη θέση Λάμπραινα¹⁹ (εικ. 11), στην περιοχή της Στεφανιάς-Σκάλας, στο νότιο τμήμα της Λακωνίας (εικ. 1), κατά τη διάρκεια εργασιών για την εγκατάσταση φωτοβολταϊκού σταθμού, εντοπίστηκε τμήμα αγροτικής εγκατάστασης (εικ. 12) με κύρια φάση χρήσης κατά τους ελληνοιστικούς/υστεροελληνοιστικούς χρόνους, χρονολόγηση που υποστηρίζεται και από τα νομίσματα της ανασκαφής. Διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε έκταση περίπου 1,5 στρέμματος, όπου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κτηριακού συγκροτήματος, που καταλαμβάνει έκταση περίπου 700 τ.μ. Η αποσπασματική διατήρησή του, καθώς και η μερική αποκάλυψή του δεν επέτρεψαν την πλήρη αποκατάσταση της κάτοψής του. Κτισμένο στις ανατολικές υπώρειες του λόφου Κρεββατάς, στο οροπέδιο Ξηροκάμπι Σκάλας, θεμελιωνόταν στο βραχώδες έδαφος της περιοχής, το οποίο παρουσιάζει έντονο ανάγλυφο. Ανάμεσα στα κενά του βράχου υπήρχαν μικροί αργοί λίθοι και τεμάχια κεραμίδων, πιθανώς για την ομαλοποίηση του εδάφους. Για την κατασκευή των τοίχων που όριζαν τους χώρους του συγκροτήματος είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό ο ίδιος ο βράχος, γεγονός που δυσχέρανε τον εντοπισμό και την αποκάλυψη των οικοδομικών καταλοίπων. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις οι κτίστες εκμεταλλεύθηκαν τα εξάρματα του βράχου ενσωματώνοντάς τα στους τοίχους, ενώ σε αρκετά σημεία αυτά ήταν εμφανή πάνω από το επίπεδο της θεμελίωσης ακόμα και μέσα στα δωμάτια. Από τους διαμορφωμένους χώρους, το Δωμάτιο III (διαστάσεων περ. 8,00 × 6,00 μ.), στο νότιο τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος, φαίνεται ότι αποτελούσε έναν κεντρικό χώρο που πλαισιωνόταν από μικρότερα δωμάτια. Το κτήριο στεγαζόταν με κεραμοσκεπή, όπως δείχνουν εκτεταμένα στρώματα καταστροφής κεραμίδων, ενώ βρέθηκαν κεραμίδια με ενσφράγιστο κυκλίσκο στην εσωτερική επιφάνειά τους, κατά πάσα πιθανότητα σήμα του εργαστηρίου παραγωγής. Η ανωδομή των τοίχων δεν είναι

¹⁸ Για τα στοιχεία που απαιτούνται για την ταύτιση μιας αγροικίας βλ. Βλαχογιάννη 2013α, 523.

¹⁹ Μαλτέζου 2012, 116-117.

εύκολο να αποκατασταθεί, ωστόσο οι πλίθρες που βρέθηκαν στο Δωμάτιο I (το βορειότερο δωμάτιο) πιθανόν να προέρχονταν από αυτήν. Τα μόνα σωζόμενα δάπεδα είναι δύο μικρών διαστάσεων πλακόστρωτα σε χώρους ανατολικά της αυλής, ενώ στους υπόλοιπους χώρους τα δάπεδα ήταν κατά πάσα πιθανότητα από πηλόχωμα που δεν διατηρήθηκε.

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των επιμέρους χώρων δεν επιτρέπει τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένες λειτουργίες. Η εύρεση, ωστόσο, μεγάλης ποσότητας θραυσμάτων χρηστικών αλλά και λεπτών αγγείων, καθώς και πήλινων αγνύθων, δείχνει ότι οι χώροι που αποκαλύφθηκαν ήταν χώροι κατοικίας και συγκεκριμένα χώροι διαμονής και εστίασης. Ειδικότερα, η αποκάλυψη μιας σχεδόν κυκλικής κατασκευής στη νότια γωνία ενός εκ των δωματίων, καθώς και τμημάτων από μυλόπετρες χειρόμυλων παλινδρομικής κίνησης σε διπλανούς χώρους, μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τους χώρους αυτούς με την προετοιμασία του ψωμιού. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι στο Δωμάτιο I (3,50 × 3,40 μ.) βρέθηκαν πολλά επιτραπέζια σκεύη, κυρίως πινάκια, σκύφοι και σκυφίδια, γεγονός που υποδεικνύει ότι το δωμάτιο αυτό πιθανώς χρησίμευε ως χώρος εστίασης ή αποθήκευσης αυτών των σκευών.

Η κεραμική δείχνει χρήση και κατοίκηση του χώρου ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια που συνεχίζει μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ωστόσο, βάσει και της νομισματικής μαρτυρίας²⁰, η κύρια φάση χρήσης του τοποθετείται στους ελληνιστικούς και υστεροελληνιστικούς χρόνους.

Συμπεράσματα

Η αποκάλυψη των παραπάνω αγροτικών εγκαταστάσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορική τοπογραφία των περιοχών στις οποίες βρέθηκαν. Η ανασκαφή τους έρχεται να φωτίσει και να συμπληρώσει την ιστορία περιοχών που μας ήταν γνωστές κυρίως από επιφανειακές έρευνες ή ήταν τελείως άγνωστες. Οι περισσότερες εγκαταστάσεις είναι οικιστικές, στις οποίες διέμεναν οι κάτοχοί τους, ωστόσο η ίδια η θέση τους στην ύπαιθρο τις καθιστά εξ ορισμού εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα.

Οι αγροικίες που ανεσκάφησαν στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη Κυπαρισσίου Λογκανίκου, στα βορειοδυτικά σύνορα της Λακωνίας, στα όρια με την Αρκαδία, ανήκουν στη χώρα της περιοικίδας πόλης Βελεμίνας, τη γνωστή ως Βελμινάτιδα χώρα της αρχαιότητας. Με μόνη αστική εγκατάσταση, πιθανή πόλη, τη Βελεμίνα, η Βελμινάτιδα υπήρξε μία από τις περιοικίδες περιοχές του σπαρτιατικού κράτους²¹. Λόγω της θέσης της στα βόρεια της Λακωνικής αποτελούσε, μαζί με άλλες περιοικίδες χώρες, μία συνοριακή-παραμεθόριο περιοχή, με όλα τα επακόλουθα αυτής, και κατείχε θέση στρατηγικής σημασίας.

Οι αγροικίες που αποκαλύφθηκαν στο Κυπαρίσσι Λογκανίκου, μαζί και με την αγροικία των ύστερων αρχαϊκών χρόνων που ανεσκάφη στο Κυπαρίσσι, στον ανισόπεδο κόμβο Λογκανίκου²², φαίνεται να συνιστούν έναν αγροτικό οικισμό, όπου διαπιστώνεται και εργαστηριακή δραστηριότητα. Ο οικισμός χωροθετήθηκε σε πλαγιά λόφου, πλησίον του ρέματος του Βελονά, που εξασφάλιζε πρόσβαση σε νερό, και περιβάλλεται από εύφορες εκτάσεις. Ο προσανατολισμός των αγροτικών οικιών, όπως τουλάχιστον διασώθηκαν, φαίνεται να ακολουθεί τη γεωμορφολογία της θέσης καθώς και την πορεία μιας σημαντικής οδικής αρτηρίας, αυτής που οδηγούσε από τη Σπάρτη στη βόρεια Λακωνία και την Αρκαδία. Άλλωστε, τμήμα αυτής της οδού έχει εντοπιστεί λίγο βορειότερα/βορειοδυτικά των οικιών στη θέση Λυκοβούτσι²³. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι είχε μόνιμο χαρακτήρα και η αποκάλυψή του είναι ένα πρώτο βήμα στην προσπάθεια ανίχνευσης της οικιστικής οργάνωσης της Βελμινάτιδας χώρας, που ίσως αποτελείτο από μικρούς αγροτικούς οικισμούς.

²⁰ Αναφορά για τα νομίσματα της ανασκαφής στο Μαλτέζου 2012, 117.

²¹ Για τη Βελεμίνα και τη Βελμινάτιδα ή Βελβινάτιδα χώρα βλ. Shipley 1997, σποράδη. Shipley 2000, σποράδη, ειδικότερα 369-373, με αναφορά σε αρχαίες πηγές και παλαιότερη βιβλιογραφία.

²² Βλ. υποσημείωση 4.

²³ Σουχλέρης – Μαλτέζου 2012, 103-104.

Μόνιμο χαρακτήρα εγκατάστασης είχε και η αγροικία στη θέση Κυρίμπη Καστορείου. Κτισμένη σε χαμηλό λόφο, στην εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα, είχε εύκολη πρόσβαση σε νερό και σε εκτεταμένη καλλιεργήσιμη γη, στοιχεία απαραίτητα για την επιβίωση και συντήρησή της. Ο προσανατολισμός της δεν ακολουθεί τον κανόνα της αρχαιότητας για τις οικίες, που ήταν ο *κατάβορρος* προσανατολισμός, δηλαδή με την πλάτη στον Βορρά και πρόσωπο προς τον Νότο²⁴ αλλά, όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω για τις αγροικίες του Λογκανίκου, υπαγορεύθηκε από τη μορφολογία του εδάφους και τις κλίσεις του, πιθανώς δε και από τη διέλευση δρόμου.

Σε προωθημένη και σχετικά δυσπρόσιτη και δύσβατη περιοχή βρέθηκε η αγροικία στην Τόριζα Παλαιοπαναγιάς. Σε υψόμετρο 1000 μ., στις πλαγιές του Ταυγέτου, έχει θέα προς τα ανατολικά, προς την κοιλάδα του Ευρώτα, ενώ η μακρόχρονη χρήση του χώρου δείχνει τη σημασία της θέσης αυτής. Λόγω της θέσης της στο βουνό και των περιορισμένων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης, οι δραστηριότητες της αγροικίας αυτής πιθανώς σχετιζόνταν κυρίως με την κτηνοτροφία. Δεδομένου ότι η αγροικία αυτή βρίσκεται σχετικά κοντά στη Σπάρτη, θα ήταν ενδιαφέρον να προσδιορισθεί αν ανήκε σε περιοικίδα χώρα ή στην κυρίως σπαρτιατική επικράτεια, και αν αποτελούσε σπαρτιατικό κλήρο ή κατοικία περιοίκου²⁵.

Τέλος, ιδιαίτερο για την ιστορική τοπογραφία ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση που εντοπίστηκε στη θέση Λάμπραινα στο Ξηροκάμπι Σκάλας. Η αγροτική αυτή εγκατάσταση κτίστηκε σε οροπέδιο περιβαλλόμενο από ορεινούς όγκους ικανούς να το αποκρύψουν και να το προφυλάξουν. Παράλληλα, διαθέτει την αναγκαία καλλιεργήσιμη γη. Πλησιόχωρη πηγή νερού δεν έχει εντοπισθεί, είναι όμως πιθανό, όπως δείχνουν οι καταβόθρες της περιοχής, ο χώρος να λίμναζε για κάποιο χρονικό διάστημα, γεγονός που καθιστούσε τη γη εύφορη και εξασφάλιζε παράλληλα την αναγκαία ποσότητα νερού. Η έκταση του συγκροτήματος αλλά και τα ευρήματα υποδεικνύουν μόνιμη και σημαντική εγκατάσταση, της οποίας ο ιδιοκτήτης κατείχε πιθανότατα μεγάλες εκτάσεις, κάτι αρκετά σύνηθες κατά την ελληνιστική περίοδο²⁶.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

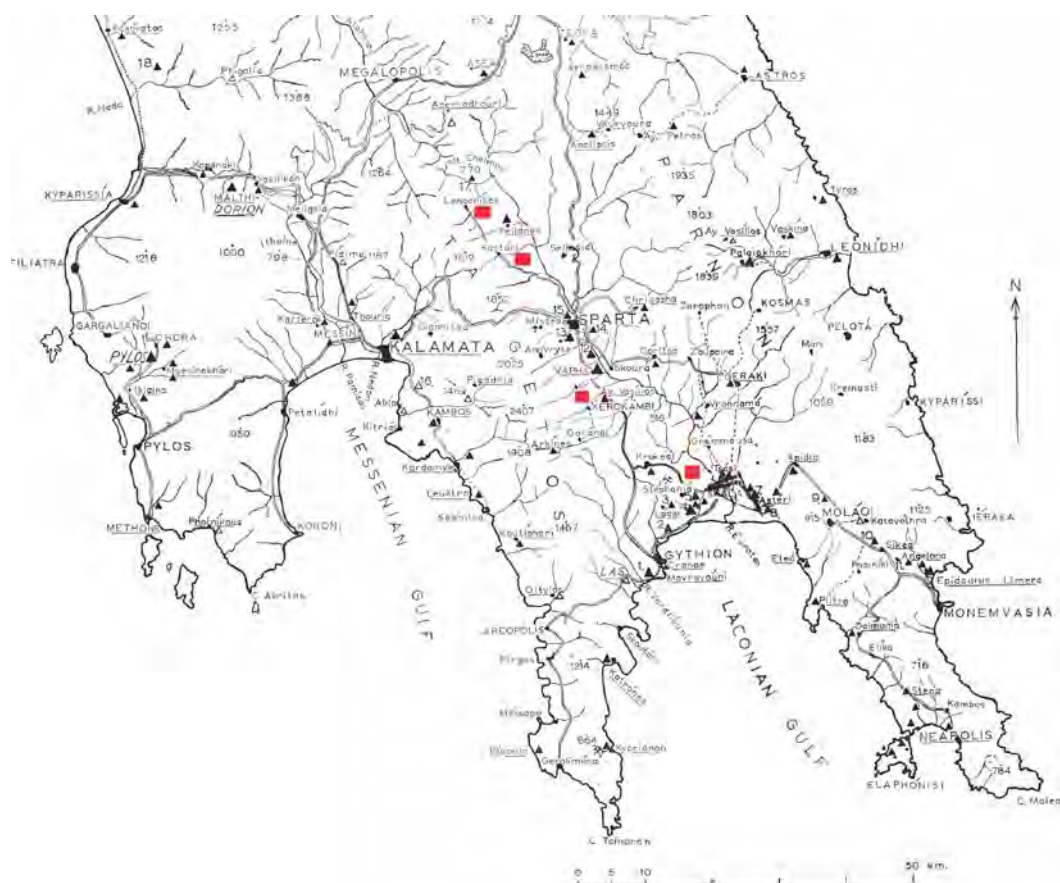
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003: Π. Αδάμ-Βελένη – Έ. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα 2003.
- Αλεξοπούλου 1999-2001: Γ. Ζ. Αλεξοπούλου, Η Αρκαδική Ψωφίς, *AAA* 32-34, 1999-2001, 161-174.
- Βλαχογιάννη 2013α: Έ. Βλαχογιάννη, Αγροικίες και εργαστηριακές εγκαταστάσεις στη βοιωτική ύπαιθρο των ρωμαϊκών χρόνων (2ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.), στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 522-541.
- Βλαχογιάννη 2013β: Έ. Βλαχογιάννη, Αγροικία ρωμαϊκών χρόνων στην αρχαία Ακραιφία (Ακραιφνιο Βοιωτίας), στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 486-509.
- Cartledge 1998: P. Cartledge, *City and chora in Sparta: Archaic to Hellenistic*, στο: W. G. Cavanagh – S. E. C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, London 1998, 39-47.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey, vol. II: The Archaeological Data*, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.
- Cavanagh κ.ά. 2002: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey, vol. I: Methodology and Interpretation*, BSA Supplementary Volume 26, London 2002.
- Ζαββού 2006: Ε. Ζαββού, Τόριζα Λακεδαιμόνος, *ΑΔ* 61, 2006, Χρονικά Β'1, 301.
- Grunauer-von Hoerschelmann 1978: S. Grunauer-von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakeldaimonier*, Berlin 1978.

²⁴ Σχετικά με τον *κατάβορρο* προσανατολισμό βλ. Βλαχογιάννη 2013 β, 489. Πουλάκη 2003β, 53-54.

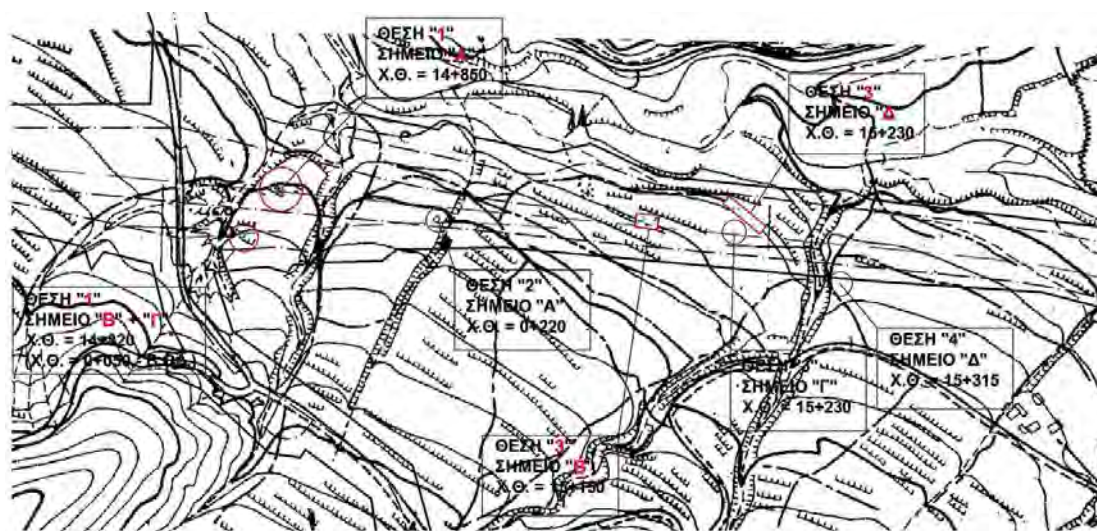
²⁵ Για ενδεικτική βιβλιογραφία σχετικά με τους περιοίκους βλ. Shipley 1992, 211-226. Cartledge 1998, 39-47, ειδικότερα 41-44. Shipley 1997, 189-281. Shipley 2000, 367-390.

²⁶ Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011, 25.

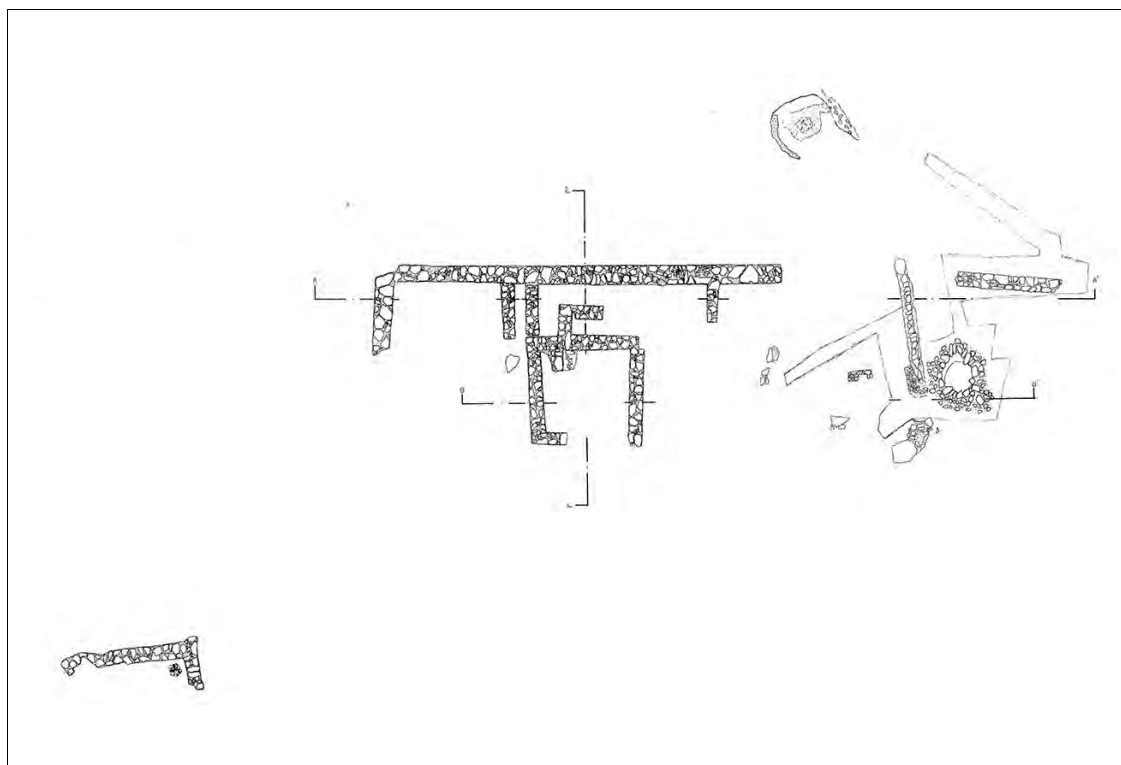
- Μαλτέζου 2010: Α. Μαλτέζου, Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη, Γεωγραφική Ενότητα 32N (Α/Κ Λογκανίκου-Α/Κ Πελλάνας) του κλάδου «Λεύκτρο-Σπάρτη», Περιοχή Αγίου Ιωάννη Κυπαρισίου Λογκανίκου, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1, 525-526.
- Μαλτέζου 2011α: Α. Μαλτέζου, Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη, 3. Περιοχή Καστορείου, Χ.Θ. 33+000, ΑΔ 66, 2011, Χρονικά Β'1, 193-194.
- Μαλτέζου 2011β: Α. Μαλτέζου, Τόριζα Παλαιοπαναγιάς, Οικόπεδο Π. Κοντάκου, ΑΔ 66, 2011, Χρονικά Β'1, 184-185.
- Μαλτέζου 2012: Α. Μαλτέζου, Σκάλα Δήμου Ευρώτα, Θέση Λάμπραινα, ΑΔ 67, 2012, Χρονικά Β'1, 116-117.
- Μαλτέζου (υπό έκδοση): Α. Μαλτέζου, Αγροτική εγκατάσταση στην Τόριζα Παλαιοπαναγιάς Λακωνίας, στο: *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου προς τιμήν της ομότιμης καθηγήτριας Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αθήνα, 19-21 Φεβρουαρίου 2016* (υπό έκδοση).
- Πουλάκη 2003α: Ε. Πουλάκη, Κλασικοί και ελληνιστικοί χρόνοι: Η οικία, στο: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 41-43.
- Πουλάκη 2003β: Ε. Πουλάκη, Αγροικίες της περιοχής Φίλας-Ηρακλείου και Λειβήθρων, του Μακεδονικού Ολύμπου, στο: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 53-70.
- Πουλάκη 1998: Ε. Πουλάκη, Ο μύλος στην κλασική αρχαιότητα. Συμβολή στη μελέτη της τυπολογίας και της χρήσης ενός σημαντικού λίθινου σκεύους για αγροτικές εργασίες, στο: *Διαχρονία* 3-4, 1998, 132-174.
- Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011: Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, Η οικονομία στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική περίοδο, στο: *Πρακτικά της Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο, 4-9 Απριλίου 2005*, Αθήνα 2011, 17-36.
- Rizakis – Touratsoglou 2013: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Αθήνα 2013.
- Σουχλέρης (υπό έκδοση): Λ. Σουχλέρης, Νέες αγροτικές και οικιστικές εγκαταστάσεις από τους ύστερους αρχαϊκούς έως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους στη Βόρεια Λακεδαίμονα, στα: *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου προς τιμήν της ομότιμης καθηγήτριας Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αθήνα, 19-21 Φεβρουαρίου 2016* (υπό έκδοση).
- Σουχλέρης – Μαλτέζου 2012: Λ. Σουχλέρης – Α. Μαλτέζου, Έργο «Αυτοκινητόδρομος Κόρινθος-Τρίπολη-Καλαμάτα, κλάδος Λεύκτρο-Σπάρτη» Γεωγραφική Ενότητα 32N (Α/Κ Λογκανίκου-Α/Κ Πελλάνας), Κυπαρίσι. Ανισόπεδος κόμβος Λογκανίκου, ΑΔ 67, 2012, Χρονικά Β'1, 99-111.
- Shingley 1992: G. Shingley, *Perioikos*. The discovery of Classical Lakonia, στο: J. Motyka-Sanders (επιμ.), *Φιλολόγων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 211-226.
- Shingley 1997: G. Shingley, “The other Lakedaimonians”. The dependent perioikic poleis of Laconia and Messenia, στο: M. H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4*, Copenhagen 1997, 189-281.
- Shingley 2000: G. Shingley, The extent of Spartan territory in the Late Classical and Hellenistic periods, *BSA* 95, 2000, 367-390.
- Τσούλη 2012: Μ. Τσούλη, Θέση Μπαστούνα, ΑΔ 67, 2012, Χρονικά Β'1, 115-116.
- Waterhouse – Simpson 1960: H. Waterhouse – R. Simpson, Prehistoric Laconia: Part I, *BSA* 55, 1960, 67-107.



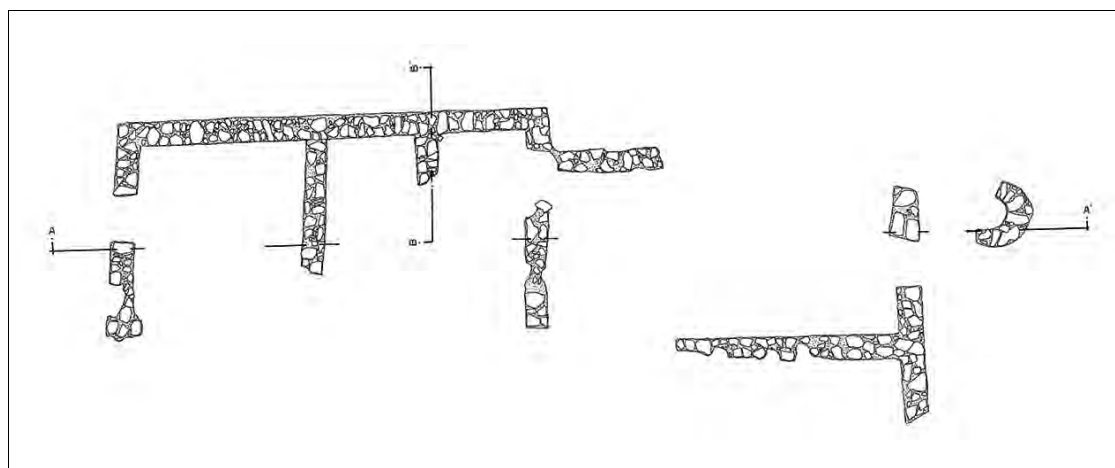
Εικ. 1. Χάρτης Λακωνίας (από Waterhouse – Simpson 1960, πίν. 29).



Εικ. 2. Χάρτης με τις ερευνημένες θέσεις (χάρτης Γ.Υ.Σ., επεξεργασία Α. Μαλτέζου).



Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση αγροικίας στη Θέση 1Α (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 4. Σχεδιαστική αποτύπωση αγροικίας στη Θέση 1Β (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



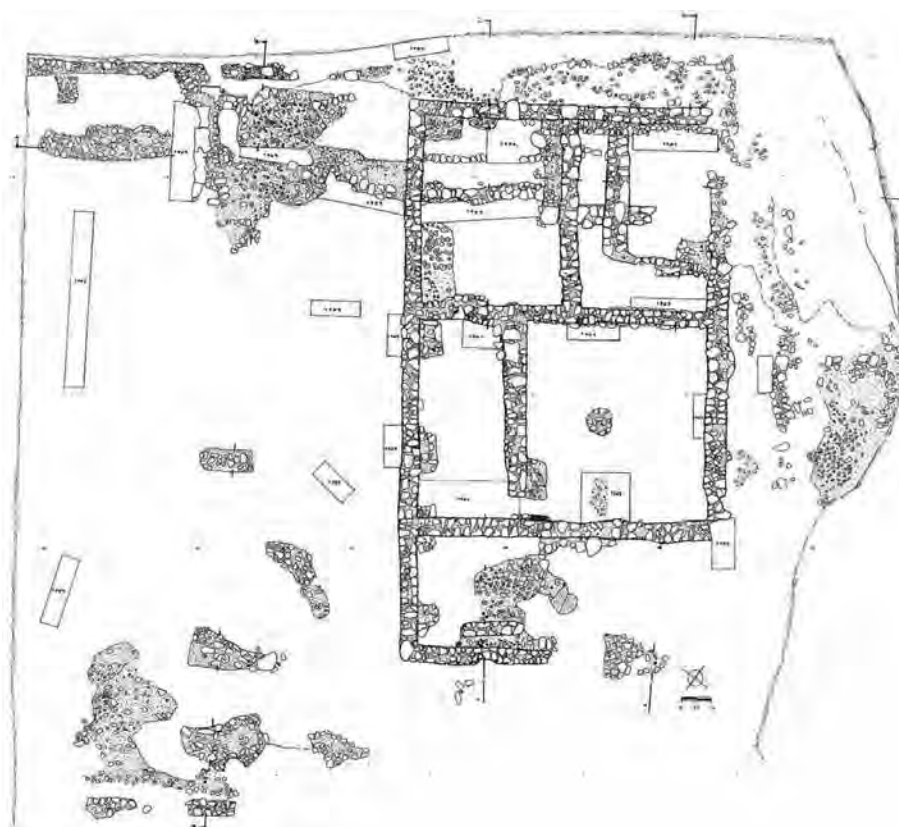
Εικ. 5. Άποψη ανασκαφής αγροικίας στη Θέση 3B (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 6. Γενική άποψη της ανασκαφής της Θέσης 3Δ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



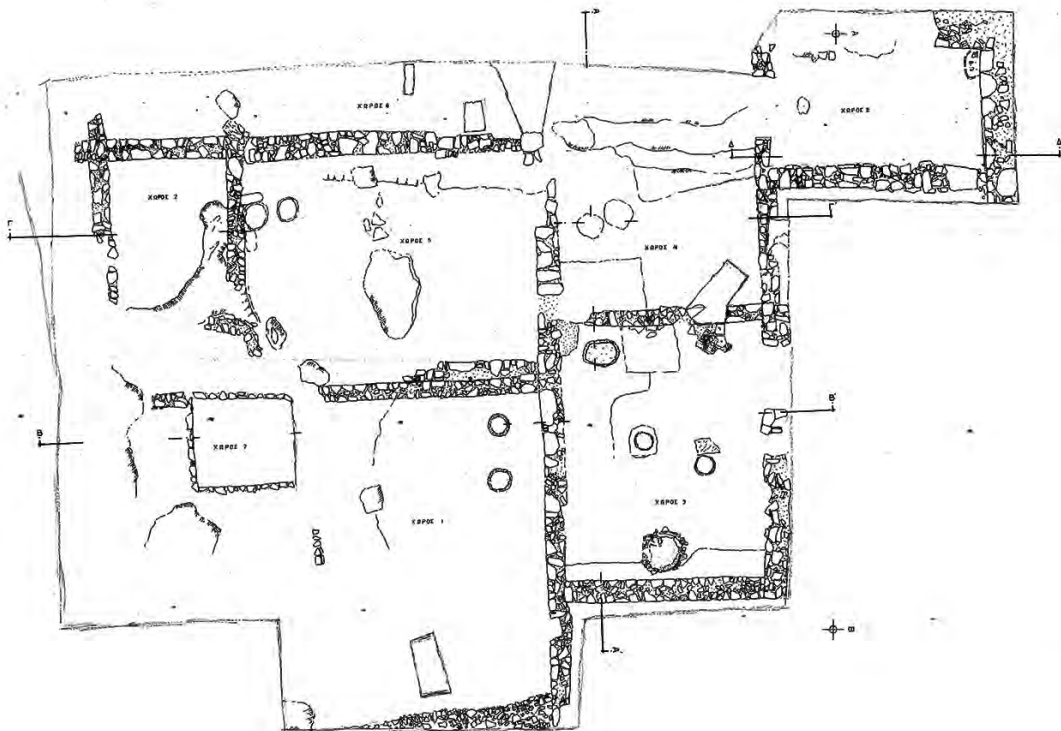
Εικ. 7. Γενική άποψη της ανασκαφής στη θέση Κυρίμπεη Καστορείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 8. Σχεδιαστική αποτύπωση της αγροικίας στη θέση Κυρίμπεη Καστορείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 9. Γενική άποψη της ανασκαφής στη θέση Παναγίτσα με τον περιβάλλοντα χώρο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 10. Σχεδιαστική αποτύπωση της αγροικίας στη θέση Παναγίτσα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 11. Η περιοχή όπου η αγροτική εγκατάσταση στη θέση Λάμπραινα, πριν την τοποθέτηση των φωτοβολταϊκών (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 12. Σχεδιαστική αποτύπωση της εγκατάστασης στη θέση Λάμπραινα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).

Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)

Ο Πausanίας (III, 22, 6-9), κατά τη διαδρομή του από το Γύθειο προς τις Βοιές, στη δυτική ακτή του Λακωνικού κόλπου, αναφέρει παρενθετικά και πολύ περιληπτικά μια άλλη διαδρομή με κατεύθυνση N/NA-B/ΒΔ προς τη λακωνική ενδοχώρα¹. Πρόκειται για την αρχαία οδό που οδηγούσε από τις Ακρείες (παραθαλάσσια πόλη κατά μήκος της αρχαίας οδού Γυθείου – Βοιών) προς τις Γερόνθρες, το σημερινό Γεράκι, στο κέντρο περίπου της σύγχρονης Λακωνίας, και στη συνέχεια προς το Μαριό και τη Γλυπία στην Κυνουρία. Ακολούθως αναφέρει μία τρίτη οδό, η οποία συνέδεε τις Γερόνθρες με τον Σελινούντα: «Ἀπὸ θαλάσσης δὲ ἄνω Γερόνθραι σταδίους ἀπέχουσιν εἴκοσι καὶ ἑκατὸν Ἀκριῶν. (...) Κατὰ μὲν δὴ ἔξ Ἀκριῶν ἔς Γερόνθρας ὁδὸν ἔστι Παλαιὰ καλουμένη κώμη, (...) Μαριὸς δὲ ἄλλο ἐλευθερολακῶνων πόλισμα, ὃ ἀπὸ Γερωνθρῶν στάδια ἑκατὸν ἀφέστηκεν. (...) Κώμη δὲ ὑπὲρ τὸ πόλισμα ἔστιν ἐν μεσογαίᾳ καὶ αὐτὴ, Γλυπία· καὶ ἐς κώμην ἑτέραν Σελινούντα ἐκ Γερωνθρῶν ἔστιν ὁδὸς σταδίων εἴκοσι. Τάδε μὲν ἀπὸ Ἀκριῶν ἄνω πρὸς ἤπειρον (...)».

Σύμφωνα με τον Πausanία (III, 22, 8-9), η κώμη του Σελινούντα βρισκόταν σε απόσταση 20 σταδίων από τις Γερόνθρες. Για την τοποθέτησή της είχαν προταθεί πολλές περιοχές, όπως εκείνη του Κοσμά, της Ζαραφώνας και της ερειπωμένης μονής του Προφήτη Ηλία Δαφνίου. Το 1908 οι Wace και Hasluck τοποθέτησαν τον Σελινούντα στη θέση Νεροτριβή στα βόρεια του Γερακίου ύστερα από τον εντοπισμό αρχαίων οικοδομημάτων στην περιοχή². Λίγο αργότερα οι Hondius και Hondius-van Haefen εντόπισαν εκτεταμένες αρχαιότητες σε μεγάλη έκταση στο εσωτερικό της μικρής κοιλάδας νοτιοδυτικά της θέσης Νεροτριβή και γύρω από την ερειπωμένη εκκλησούλα του Αγίου Αθανασίου, στα δυτικά της θέσης Παλαιόκαστρο³.

Το έτος 2005⁴ εντοπίστηκαν μέσα σε πυκνή βλάστηση στην κορυφή Παλαιόκαστρο που βρίσκεται ανάμεσα στα υψώματα του Κοκκινόβραχου (ανατολικά, ύψ. 594) και της Ράχης Αμπέλια (βορειοδυτικά, ύψ. 575), στα βόρεια των Γερωνθρών (σημερινό Γεράκι), τα λείψανα άγνωστης μέχρι τότε ακρόπολης των κλασικών/ελληνιστικών χρόνων, η οποία μπορεί να ταυτισθεί με την αναφερόμενη από τον Πausanία ακρόπολη της κώμης του Σελινούντος λόγω και της απόστασής της από τις Γερόνθρες. Η σχεδιαστική αποτύπωσή της ξεκίνησε το έτος 2010 με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Mieke Prent (Vrije Universiteit του Amsterdam) και Stuart MacVeagh Thorne (Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο), καθώς και του τοπογράφου Jaap Fokkema (Vrije Universiteit του Amsterdam)⁵.

Η ακρόπολη καταλαμβάνει το τριγωνικής περίπου κάτοψης πλάτωμα της κορυφής Παλαιόκαστρο, στα βόρεια του λόφου Ρυκάκια όπου από το παρελθόν έχει εντοπισθεί από την Ε' Ε.Π.Κ.Α. μικρό ιερό των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Η θέση είναι φυσικά οχυρή και το βόρειο και ανατολικό τμήμα της ορίζεται από απόκρυμα βραχώδη πρανή. Ελέγχει προς νότον μεγάλο τμήμα της σημερινής πεδιάδας του Γερακίου, καθώς και την αναφερόμενη από τον Πausanία αρχαία οδό αλλά και τμήματα του υπόλοιπου οδικού δικτύου που διερχόταν από την περιοχή και οδηγούσε στον Πάρνωνα και την Κυνουρία⁶ (εικ. 1).

¹ Το παρόν αποτελεί μέρος ευρύτερης μελέτης για τον Σελινούντα που εκπονείται από τους υπογράφοντες.

² Wace – Hasluck 1908-1909, 164-165, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

³ Hondius – Hondius-van Haefen 1919-1921, 145.

⁴ Τα αρχαία λείψανα της ακρόπολης εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο πλαίσιο της υπηρεσιακής δραστηριότητας των τότε αρχαιολόγων της Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ.κ. Ελένης Ζαββού και Αθανασίου Θέμου.

⁵ Ευχαριστούμε θερμά τις πρώην διευθύντριες της Ε' Ε.Π.Κ.Α. κ.κ. Αδαμαντία Βασιλογάμβρου και Άλκηστιν Παπαδημητρίου για την διευκόλυνση της εργασίας μας, η οποία εκπονήθηκε σύμφωνα με την εγκεκριμένη άδεια μελέτης και δημοσίευσης των ευρημάτων των πρώην αρχαιολόγων της Ε' Ε.Π.Κ.Α. κ.κ. Θέμου και Ζαββού.

⁶ Για το οδικό δίκτυο της περιοχής βλ. Πίκουλας 2012, 189-205, 208-219.

Το τείχος της ακρόπολης πλάτους 2,5-3 μ. είναι κατασκευασμένο από αδρά δουλεμένες λιθοπλίνθους με ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα και οδοντώσεις (γόνατα). Σε πολλά σημεία σώζεται σε ικανό ύψος, σε άλλα σε ύψος ενός μόνον δόμου, ενώ σε ορισμένα σημεία η γραμμή της πορείας του εικάζεται μόνον από τη διαμόρφωση του βράχου. Τμήματα από τα απότομα βραχώδη πρανή της βόρειας και ανατολικής πλευράς του πλατώματος έχουν ενσωματωθεί στην πορεία του τείχους. Τα ευκολότερα προσβάσιμα και άρα περισσότερο ευπρόσβλητα σημεία των πλευρών αυτών, καθώς και τα κενά ανάμεσα στο βράχο έχουν ενισχυθεί με λιθοδομή.

Κατά την έρευνά μας διακρίθηκαν δύο πύλες: μια στη δυτική και μία στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης. Η δυτική (εικ. 2, 3) ή πύλη της Σπάρτης, όπως την ονομάσαμε, φαίνεται ότι ήταν η κύρια πύλη. Στην ανατολική πύλη οδηγεί δύσκολη ανηφορική πρόσβαση λόγω της απότομης κλίσης του λόφου.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης διακρίθηκαν λείψανα οικοδομημάτων (εικ. 4), εκτεταμένοι λιθοσωροί από την κατάρρευση κτηρίων, καθώς και λαξεύματα για τη θεμελίωσή τους. Μεγάλος αριθμός κτηρίων ανιχνεύεται στην ομαλότερη νότια κλιτύ του λόφου, οικοδομημένων πάνω σε φυσικά ή τεχνητά, σε ορισμένες περιπτώσεις, άνδηρα (εικ. 4). Σε όλη την έκταση της ακρόπολης αφθονούν τα όστρακα των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία και ένα τμήμα αγγείου με ερυθρόμορφη διακόσμηση. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται επίσης λίγα τμήματα λεπίδων και απολεπίσματα οψιανού.

Στη γνωστή από το παρελθόν θέση Νεροτριβή στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Παλαιοκάστρου είναι ορατά και σήμερα σε μεγάλη έκταση λείψανα κτηρίων των κλασικών, ελληνιστικών αλλά και των μεταγενέστερων εποχών. Κατά τη διάρκεια αυτοψιών των αρχαιολόγων Ελένης Ζαββού και Αθανασίου Θέμου, εντοπίστηκε επίσης στην περιοχή ορθογώνιας κάτοψης κτήριο, κατασκευασμένο από αργούς λίθους, κεραμίδια και ισχυρό κονίαμα για συνδετικό υλικό. Στην εσωτερική παρειά των τοίχων του σώζεται κατά τόπους επίχρισμα από κουρασάνι και για το λόγο αυτό η ταύτιση του με δεξαμενή νερού, που συσχετίζεται με το παρακείμενο υδραγωγείο⁷, είναι σχεδόν βέβαια. Στην ίδια περιοχή και εντός σύγχρονου ποιμνιοστασίου είναι επίσης ορατό επίμηκες κτήριο των ρωμαϊκών χρόνων (στοά;) με κατεύθυνση Α-Δ.

Τα ευρήματα της περιοχής –οχυρωμένη ακρόπολη, οικισμός με μεγάλη διάρκεια ζωής (από την κλασική εποχή ή και νωρίτερα, μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια)– σε συνδυασμό με την απόσταση της θέσης από τις αρχαίες Γερόνθρες, καθιστούν βέβαιη πλέον την ταύτιση του χώρου με την αναφερόμενη από τον Πausανία κώμη του Σελινούντα. Τα κτίσματα και τα κινητά ευρήματα στο εσωτερικό της ακρόπολης (τμήματα πίθων, μυλόλιθος, υφαντικό βάρος, μελαμβαφείς και ερυθροβαφείς κεραμίδες) υποδεικνύουν ότι η κορυφή του λόφου είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος μόνιμης εγκατάστασης και όχι μόνο ως ύστατο καταφύγιο. Προβληματική παραμένει προς το παρόν η χρονολόγηση της οχύρωσης της ακρόπολης. Θεωρούμε πιθανό ότι αυτή οικοδομήθηκε μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και την απώλεια της Κυνουρίας από τους Λακεδαιμόνιους ή κατά τον 3ο αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια των Κλεομενικών πολέμων, αν και η χρήση του λόφου είναι βέβαιη κατά τον 5ο αι. π.Χ. και πιθανώς ακόμα προγενέστερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hondius – Hondius-van Haefen 1919-1921: J. J. Hondius – M. A. Hondius-van Haefen, Laconia, II. Notes on topography, *BSA* 24, 1919-21, 145-150.
 Πίκουλας 2012: Γ. Α. Πίκουλας, *Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής*, Αθήνα 2012.
 Wace – Hasluck 1908-1909: A. J. B. Wace – F. W. Hasluck, Laconia, II. Topography, East-Central Laconia, *BSA* 15, 1908-1909, 158-176.

⁷ Για το υδραγωγείο βλ. Wace – Hasluck 1908-1909, υποσημ. 1, 165. Πίκουλας 2012, 198, 634-635.



Εικ. 1. Σελινούς. Άποψη της ακρόπολης (φωτ. Google Earth).



Εικ. 2. Σελινούς. Η δυτική πύλη (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 3. Σελινούς. Η δυτική πύλη από το εσωτερικό της ακρόπολης (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 4. Σελινούς. Η νότια πλευρά της ακρόπολης (φωτ. των συγγραφέων).

Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006

Το αρχαίο Γύθειο εκτείνεται στο βόρειο τμήμα της σύγχρονης πόλης στη βορειοδυτική πλευρά του Λακωνικού κόλπου. Μέχρι σήμερα τα παλαιότερα ευρήματα στην περιοχή της αρχαίας πόλης ανάγονται στην αρχαϊκή/κλασική εποχή και υποδεικνύουν την ύπαρξη κάποιων λατρευτικών χώρων¹. Από τα τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. το Γύθειο αναφέρεται ως ναύσταθμος του Σπαρτιατικού στόλου (Διόδ. Σικ. XI.84.6. Ξενοφ. Έλλ. Α.4.11. Έλλ. ΣΤ.5.32), η θέση του οποίου δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπισθεί. Οι εγκαταστάσεις των Λακεδαιμονίων στο Γύθειο φαίνεται ότι ήταν τειχισμένες το 369 π.Χ. όταν οι Θηβαίοι επέδραμαν στη Λακωνία (Ξενοφ. Έλλ. ΣΤ.5.32), όπως υποδηλώνει η τριήμερη πολιορκία της περιοχής².

Στον «ασφαλή», όπως τον αναφέρει ο Πολύβιος, λιμένα του Γυθείου δεν επιτέθηκε ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στη Λακωνία το 219/8 π.Χ., αν και πολιορκήσε και λεηλάτησε πολλές παράλιες περιοχές του Λακωνικού κόλπου (Πολύβ. Ε.19.6). Λίγο αργότερα, ο Τίτος Λίβιος αναφέρει ότι η πόλη ήταν κατά την εποχή του τυράννου Νάβιος ισχυρή και τειχισμένη τόσο από τη μεριά της ξηράς όσο και της θάλασσας (Liv. XXXIV.29). Κατά τον 1ο αι. π.Χ. το Γύθειο ήταν το σημαντικότερο λιμάνι του Λακωνικού κόλπου πάνω στη θαλάσσια οδό επικοινωνίας με την ανατολική Μεσόγειο. Σε αυτό κατοικούσε μεγάλος αριθμός Λακεδαιμονίων και ξένων³. Ανάμεσα στους σημαντικούς Ρωμαίους που κατέπλευσαν στην πόλη ήταν ο Μάρκος Αντώνιος Κρητικός, επικεφαλής των ρωμαϊκών δυνάμεων κατά των πειρατών της Μεσογείου το 73-72 π.Χ.⁴, ο Ιούλιος Καίσαρ⁵ και το 40 π.Χ., κατά τη διάρκεια του πολέμου της Perusia, η Λιβία μαζί τον μικρό τότε γιό της Τιβέριο, τον μετέπειτα αυτοκράτορα⁶.

Μέρος της αρχαίας πόλης είναι σήμερα καταβυθισμένο⁷. οι ανασκαφικές όμως έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν αποκαλύψει σημαντικά ευρήματα στην ανατολική κλιτύ του

¹ Επιγραφές: IG V1 1153. IG V1 1154 (= SEG XI 927). IG V1 1155 (= SEG XI 928 και XV 223). SEG XI 926 (πιθανώς από το Γύθειο). Για τα λιγοστά άλλα ευρήματα της ίδιας εποχής (χάλκινο ειδώλιο Ερμού, μικκύλα αναθηματικά αγγεία, έναν σφραγισμένο εισηγμένο πιθανώς από την Εύβοια) βλ. Γιαννακόπουλος 1966, 45-52 και εικ. 6-11. Cartledge 2002, 164 και 78-79. Μελαμβαφή όστρακα, μερικά από τα οποία εισηγμένα από την Αττική, βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή περί τα 100 μ. ΝΑ του θεάτρου, βλ. Δημακοπούλου 1966. Τμήμα τοίχου των κλασικών πιθανώς χρόνων αποκαλύφθηκε κάτω από το ελληνιστικό κτήριο που εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στο χώρο νότια της επωνομαζομένης «Βασιλικής Φουρναράκου» σε επαφή με σύγχρονο αναλημματικό τοίχο του λόφου, στη δυτική πλευρά της οδού Κάστορος.

² Βλ. Cartledge 2002, 255. Για τη σημασία των λέξεων *πολιορκία* και *πολιορκώ* βλ. πιο πρόσφατα Frederiksen 2011, 30-32, όπου και άλλη βιβλιογραφία. Guintrans 2016, 436, 437, 438, όπου χρονολογεί τα τείχη του Γυθείου στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου.

³ Πολλοί ξένοι εγκαταστάθηκαν στο Γύθειο πιθανότατα μετά την καταστροφή της Δήλου από το Μιθριδάτη το 88 π.Χ. και ασχολούνταν με εμπορικές επιχειρήσεις, όπως η εκμετάλλευση της πορφύρας, η εξόρυξη μαρμάρων κ.α. καθώς και με χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις, πρβλ. τις επιγραφές IG V1, 1146 και 1208. Βλ. ακόμα Κουγέας 1928, 10-11.

⁴ EM 10297 = IG V1 1146 στ. 33. Για την ταύτιση βλ. Foucart 1906.

⁵ EM 10297 = IG V1 1146 στ. 22-23. Για την ταύτιση βλ. Broughton 1948, 64. Για την αντίθετη άποψη βλ. Mattingly 1979, 1500 υποσημ. 31.

⁶ Suet. *Tib.* VI.2. Dio, LIV.7.2

⁷ Για μνεία των καταβυθισμένων αρχαιοτήτων βλ. Σκιάς 1892, 60-64 όπου και οι προγενέστερες αναφορές. Για τα ευρήματα υποθαλασσιών ερευνών στην περιοχή του Γυθείου βλ. Negris 1904, 342-343. Flemming κ.ά. 1973, 12-14. Edgerton – Scoufopoulos 1972, 202-206. Scoufopoulos-Stavrolakes 1985. Κτήρια με ψηφιδωτά δάπεδα, κυκλικό οικοδόμημα και αρχαίος μώλος εντοπίστηκαν σε βάθος 2-3 μ. εντός της θαλάσσης από τον Νικόλαο Γιαλούρη το 1967 (αριθ. πρωτ. της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης 26420/13-10-1967 χωρίς περαιτέρω πληροφορίες).

λόφου της Παλαιόπολης καθώς και στην περιοχή νότια του ρωμαϊκού θεάτρου μέχρι περίπου την Πλατεία Ηρώων.

Τμήμα του τείχους της πόλης, που μπορεί να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους αποκαλύφθηκε κατά τη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Σταθάκου-Βασιλούνη περί τα 100 μ. νότια του ρωμαϊκού θεάτρου⁸ (εικ. 1). Έχει κατεύθυνση Β-Ν, περιταίνιες στην εξωτερική ανατολική πλευρά και υποδεικνύει τα ανατολικά όρια της πόλης προς τη μεριά της θάλασσας. Τετράγωνος στην κάτοψη πύργος του ελληνιστικού τείχους μπορεί κατά τη γνώμη μας να αναγνωρισθεί κάτω από τα λείψανα υστερορωμαϊκού οικοδομήματος που αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή στο στρατόπεδο του Γυθείου το έτος 2000⁹.

Από την ελληνιστική πόλη έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα κτηρίων κάτω από τις θεμελιώσεις των κτισμάτων της ρωμαϊκής εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται από τα πρόσφατα ευρήματα τα τμήματα τοίχων που αποκαλύφθηκαν κάτω από τη θεμελίωση λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων στο οικόπεδο Αγραππίδη¹⁰ (εικ. 2).

Το τείχος καταστράφηκε προφανώς μετά τον θάνατο του Νάβιος και την υπαγωγή του Γυθείου στους Αχαιούς υπό τον Φιλοποίμενα (Liv. XXXVIII.31) και, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα και η μέχρι σήμερα μελέτη της κεραμικής, η πόλη επεκτάθηκε προς ανατολάς δηλαδή προς την πλευρά της θάλασσας από τον 2ο ή τον 1ο αι. π.Χ. και εξής. Ρωμαϊκές οικίες, λουτρά και άλλα κτήρια οικοδομήθηκαν πάνω σε φυσικά ή τεχνικά άνδηρα στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Παλαιόπολης, καθώς και στον επίπεδο χώρο στα ανατολικά και νοτιοανατολικά του ίδιου λόφου ακολουθώντας ένα πολεοδομικό σύστημα με δρόμους που είχαν κατεύθυνση περίπου Β-Ν και Α-Δ.

Τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν μέχρι το 2006 είναι πλούσια. Αναφέρουμε ενδεικτικά την οικία που αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά αρχαίας οδού στα οικόπεδα Διακουμάκου και Καραβασίλη (εικ. 3), στην οποία ανήκει αίθουσα διαστάσεων 8,80 × 10,20 μ. με δάπεδο το οποίο κοσμούσε εντυπωσιακό ψηφιδωτό *opus sectile* από πολύχρωμες κρούστες μαρμάρου και άλλους λίθους σε γεωμετρικούς συνδυασμούς. Μαρμαροθετήματα έφεραν τα δάπεδα δύο τουλάχιστον ακόμα χώρων της ίδιας οικίας, ενώ το δάπεδο ενός τρίτου χώρου κοσμούσε ψηφιδωτό από μεγάλες λίθινες ψηφίδες.¹¹ Αναφέρονται επίσης τα τμήματα δύο περίπου επάλληλων οικιών της ρωμαϊκής (με ψηφιδωτά δάπεδα) και της υστερορωμαϊκής εποχής που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο Βολάκου¹², το τμήμα αιθρίου και τα υπολείμματα δωματίων ρωμαϊκής οικίας με ψηφιδωτά δάπεδα που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο Τσιριβάκου,¹³ καθώς και το κτήριο με ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε σε σκάμμα του Ο.Τ.Ε. στην οδό Γερασίμου Καψάλη¹⁴ (εικ. 4).

Τμήμα μεγάλου λουτρικού οικοδομήματος με ψηφιδωτά δάπεδα και τοιχογραφίες αποκαλύφθηκε σταδιακά από το 1983 κατά την ανασκαφή των οικοπέδων Κατσάκου, Αγραππίδη και Χατζηχαλαράμπος¹⁵. Άλλα μεγάλων διαστάσεων λουτρικά οικοδομήματα

⁸ Βλ. Ζαββού 1999, 180.

⁹ Ευχαριστούμε θερμά την συνάδελφο κα Αναστασία Ράμου, που μας επέτρεψε να αναφέρουμε τα λείψανα αυτά.

¹⁰ Θέμος 2001-2004ε. Για άλλα παλαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου βλ. ενδεικτικά Σπυρόπουλος 1983 (τμήμα τοίχου). Σταϊνχάουερ 1973-1974α (λείψανα τοίχου, μήκους 4,5 μ. και ύψους 1,30 μ., οικοδομημένου με ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα, περί τα 70 μ. νότια του οικοπέδου Βασιλούνη και 170 μ. νότια του ρωμαϊκού θεάτρου). Σπυρόπουλος 1980, 146 (τμήμα τοίχου και κεραμική επί της οδού Αρχαίου Θεάτρου, στα βόρεια του οικοπέδου Σταθάκου-Βασιλούνη). Οικοδόμημα των ελληνιστικών χρόνων με τοίχους από χονδροειδώς πελεκημένους λίθους αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στο χώρο νότια της επωνομαζόμενης «Βασιλικής Φουρναράκου» σε επαφή με σύγχρονο αναλημματικό τοίχο του λόφου, στη δυτική πλευρά της οδού Κάστορος. Στην ελληνιστική εποχή θα μπορούσε πιθανώς να χρονολογηθεί και ο πολυγωνικός τοίχος, πρόχωμα του ρέματος, που αναφέρει ο Ανδρέας Σκιάς, βλ. ΠΑΕ 1891, 31.

¹¹ Το μεγαλύτερο τμήμα της οικίας αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Διακουμάκου και μικρό τμήμα της στην προς νότον όμορη ιδιοκτησία Δημήτρη Καραβασίλη. Για την ανασκαφή του οικοπέδου Διακουμάκου βλ. Θέμος 2000 και Θέμος 2001-2004δ.

¹² Θέμος 2001-2004γ.

¹³ Ευσταθίου 1996.

¹⁴ Φλουρής 1994, 187.

¹⁵ Σπυρόπουλος 1983. Θέμος 2001-2004ε.

αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή των οικοπέδων Μαγδαληνής Καπασούρη επί της οδού Ηρακλέους¹⁶ και Σταθάκου-Βασιλόνη επί της οδού Αρχαίου θεάτρου¹⁷.

Από τις ανασκαφικές έρευνες των ετών 1994 έως και 2006 αλλά και από τα ευρήματα των παλαιότερων ανασκαφών, παρατηρούμε ότι μεγάλος αριθμός λουτρικών κτισμάτων εντοπίζεται στην περιοχή που γειτνιάζει με τη θάλασσα¹⁸. Αυτά προφανώς ικανοποιούσαν όχι μόνο τις ανάγκες των Γυθεατών αλλά και των ελλιμενιζομένων στην πόλη.

Ο χώρος των δημοσίων κτηρίων προσδιορίζεται από το θεατρικό οικοδόμημα στο βόρειο τμήμα της σύγχρονης πόλης. Σημαντικά δημόσια οικοδομήματα έχουν αποκαλυφθεί κατά τις σωστικές ανασκαφές στη βόρεια πλευρά του, στο χώρο που σήμερα καταλαμβάνει το στρατόπεδο του Γυθείου. Στην ανατολική πλευρά του θεάτρου οι ανασκαφικές έρευνες έχουν επίσης αποκαλύψει τμήματα ενός μεγάλου κτηριακού συμπλέγματος με εσωτερικό περιστύλιο. Η βορειοανατολική γωνία του οικοδομήματος είχε εντοπισθεί από το παρελθόν στο επωνομαζόμενο «οικόπεδο της Αρχαιολογικής Εταιρείας» ή «Ρωμαϊκής Αγοράς» κάτω από κτίσματα των υστερορωμαϊκών χρόνων¹⁹, ενώ στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Αντωνίας Κωστόπουλου²⁰ επί της οδού Απόλλωνος, περί τα 100 μ. ανατολικά-νοτιοανατολικά του θεάτρου, αποκαλύφθηκαν τμήμα του δυτικού πτερού του κτηρίου που επέτρεψε την αποκατάσταση του πλάτους (πλάτος 52 μ. και μήκος τουλάχιστον 61 μ.) και της μορφής του, καθώς και μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών από την ανωδομή του²¹.

Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη επιτρέπουν την αποκατάσταση των κιονοστοιχιών του κτηρίου· οι κορμοί των κίωνων ήταν κατασκευασμένοι από ερυθρό ταινάριο μάρμαρο και ορισμένοι τουλάχιστον από αυτούς έφεραν κιονόκρανα με διακόσμηση φύλλων άκανθας και υδροχαρών φύλλων καλάμου²². Διακρίθηκαν τρία διαφορετικά μεταξόνια και το μήκος των επιστυλίων υποδηλώνει έναν κίονα στη γωνία. Η τεχνοτροπία των κιονοκράνων υποδεικνύει χρονολόγηση μετά το έτος 100 μ.Χ., ενώ οι μορφές και οι διαστάσεις του θριγκού της στοάς είναι σχεδόν πανομοιότυπες με αυτές της «Πρόσοψης των Αιχμαλώτων» στην Κόρινθο. Δύο από τα επιστύλια που βρέθηκαν στο οικόπεδο Κωστοπούλου σώζουν την επιγραφή:

Θεοῖς Σεβαστοῖς καὶ τῇ πόλει τὴν ἐξέδραν Νείκανδρος Νεικάδρου ἐξ ὑποσχέσεως
Πατρῶας διὰ τῶν τέκνων Δαμε - - -

Αν και τέτοιες αφιερώσεις δε συνδέονται απαραίτητα με την αυτοκρατορική λατρεία αλλά εκφράζουν την κυριαρχία της ρωμαϊκής εξουσίας στο δημόσιο χώρο²³, στην περίπτωση του Γυθείου είναι πολύ πιθανή η σύνδεση της εξέδρας με την αυτοκρατορική λατρεία. Ανάλογες εξέδρες, γνωστές ως Kaisersäle, απαντούν σε συγκροτήματα λουτρών-γυμνασίων ή ακόμα και σε αγορά όπως στη Σίδη της Παμφυλίας²⁴.

Όπως έχει υποστηριχθεί το κιονόκρανο με υδροχαρή φύλλα καλάμου χρησιμοποιείται για να υπογραμμίσει την είσοδο σε σημαντική περιοχή ή ακόμα για να σηματοδοτήσει μια

¹⁶ Ζαββού 2001-2004.

¹⁷ Ζαββού 1999.

¹⁸ Τμήματα λουτρών έχουν επίσης αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Καλκανάκου [βλ. Σταϊνχάουερ 1973-1974β και στο χώρο του σύγχρονου σταδίου στην παραλία της πόλης («Λουτρά του Παλαιολόγου»)]. Τμήμα δημόσιου, κατά τον ανασκαφέα, λουτρικού συγκροτήματος έχει αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του στρατοπέδου στη βόρεια πλευρά του θεάτρου, βλ. Σπυρόπουλος 1981β. Με λουτρικό κτίσμα έχει συνδεθεί από τον Σκιά και το ύστερο ρωμαϊκό κτήριο που εφάπτεται προς βορράν του ρωμαϊκού θεάτρου, βλ. Σκιάς 1891, κυρίως 89-90.

¹⁹ Α. Σκιάς, ΠΑΕ 1891, 32 (κτήμα Τζηνάκου). Μεγάλο μέρος των αρχαίων λειψάνων του οικοπέδου έχει σήμερα καταχωθεί για λόγους προστασίας τους από την άνοδο του υδροφόρου ορίζοντα.

²⁰ Θέμος 2001-2004α.

²¹ Η αποκατάσταση του κτηρίου έγινε από τον Επίκουρο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Χρυσάνθο Κανελλόπουλο. Για τη δημοσίευση των αρχιτεκτονικών και επιγραφικών ευρημάτων του οικοπέδου βλ. Kanelloupolos – Zannou 2014.

²² Ένα πλήρες κιονόκρανο του συγκροτήματος εντοπίστηκε πρόσφατα στη Συλλογή του Γυθείου από τον Γιώργο Δουλφή.

²³ Kantiréa 2007, 134-137.

²⁴ Yegül 1993, 284, 276, 422. Nielsen 1993, 108.

περιοχή ενός συγκροτήματος με ειδική χρήση και μερικές φορές διοικητική δραστηριότητα²⁵. Έτσι, θα ήταν δυνατόν το συγκρότημα που έχει συμβατικά ονομασθεί ως Ρωμαϊκή Αγορά του Γυθείου να είχε κιονόκρανα άλλου ρυθμού και τα κιονόκρανα με υδροχαρή φύλλα να είχαν τοποθετηθεί μόνον σε μια συγκεκριμένη περιοχή με ειδική χρήση, όπως είναι η αναφερόμενη στην επιγραφή εξέδρα²⁶.

Είναι εξίσου δυνατόν ολόκληρο το περίστυλο συγκρότημα κοντά στο θέατρο του Γυθείου να ήταν αφιερωμένο στην αυτοκρατορική λατρεία, καθώς η ύπαρξη Σεβαστείου-Καισαρείου στην πόλη μαρτυρείται και στον περίφημο ιερό νόμο του Γυθείου για την διοργάνωση εορτών προς τιμήν μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας των αρχών του Ιου αι. μ.Χ.²⁷ και στην διαθήκη της Φαινίας Αρωματίου²⁸.

Σε μικρή απόσταση νότια του οικοπέδου Κωστοπούλου, στο οικόπεδο Σταθάκου-Βασιλούνη, όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, ανασκάφηκε τμήμα του ελληνιστικού τείχους της πόλης και τμήμα λουτρικού οικοδομήματος των ρωμαϊκών χρόνων με δημόσιο πιθανότατα χαρακτήρα, αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου μεγάλων διαστάσεων επιμήκης κατασκευή, μήκους 18 μ. και πλάτους 2,55 έως 2,80 μ., η οποία δεν επικοινωνούσε με άλλον χώρο και η βόρεια (οπίσθια) πλευρά της είχε ενισχυθεί με τοίχο και αντηρίδες. Στη νότια πλευρά του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε μαρμαροθετημένο δάπεδο, το πλάτος του οποίου μπορεί να υπολογισθεί σε τουλάχιστον 5,65 μ. Αυτό χωριζόταν σε τρία επίπεδα μέσω δύο χαμηλών αναβαθμών, ύψους 0,05 μ., ώστε να ακολουθηθεί η ανηφορική προς δυσμάς κλίση του εδάφους της περιοχής. Η είσοδος στο εσωτερικό του κτηρίου γινόταν μέσω θυραίων ανοιγμάτων στη νότια πλευρά, που πλαισιώνονταν από αβαθείς κόγχες²⁹.

Το επίμηκες κτήριο τα τοιχώματα του οποίου διέσωζαν κατά τόπους ίχνη υδραυλικού κονιάματος μπορεί να ερμηνευθεί ως δημόσια δεξαμενή-κρήνη και το μαρμαροθετημένο δάπεδο ως ελεύθερος δημόσιος χώρος πλατείας³⁰. Η πλήρωσή της με νερό γινόταν από το βορρά μέσω δύο τοξωτών ανοιγμάτων. Δάπεδο από ξύλο, λείψανα του οποίου βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, γεφύρωνε την απόσταση ανάμεσα στους τέσσερις λίθινους πεσσούς που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό της και τον νότιο τοίχο του οικοδομήματος (εικ. 5). Η άντληση νερού κάτω από το κατάστρωμα του δαπέδου θα πρέπει να γινόταν όπως ακριβώς σε ένα φρέαρ. Ανάλογες είναι η κρήνη στο Ασκληπιείο της Αθήνας και η Μινώα Κρήνη στη Δήλο. Οι αβαθείς κόγχες στην πρόσοψη δηλώνουν υποτυπωδώς τις κοινές αλλού, αντίστοιχες, κόγχες αγαμάτων σε μνημειακά κρηναία οικοδομήματα-νυμφαία. Γίνεται έτσι δυνατή η στοιχειώδης δημιουργία της απαραίτητης σκηνογραφικής και διδακτικής «αρχιτεκτονικής προσόψεων» στην περιοχή αυτή της πόλης.

Η κρήνη του Γυθείου δεν αποτελεί χώρο ενός ευρύτερου συγκροτήματος, καθώς ανατολικά από το μαρμαροθετημένο πλακόστρωτο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του οικοπέδου Κάτσαρη τμήμα κατεστραμμένης κατασκευής που αναγνωρίστηκε ως *castellum divisorium*³¹.

Στον δημόσιο χώρο της πόλης ανήκουν και τα νεκροταφεία. Τάφοι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων έχουν εντοπισθεί σταδιακά από τον 19ο αι. στην περιοχή πλησίον της

²⁵ Liljenstolpe 1997-1998, 125. Αντίθετα, στο ιερό του Τραϊανού στην Πέργαμο ολόκληρο το περιστύλιο έχει υδροχαρή κιονόκρανα.

²⁶ Η εξαιρετικά πυκνή διαδοκίδωση της στέγης της στοάς απαντά στην Αγορά του Καίσαρα και του Αυγούστου στην Αθήνα.

²⁷ Κουγέας 1928, υποσημ. 3 στ. 27 (= SEG XI 923): «Όταν δὲ ἐπὶ τὸ Καισάρηον ἡ πομπὴ παραγένηται...». Σημειώνεται ότι η επιγραφή αυτή έχει βρεθεί στο οικόπεδο Κατσιρμά-Βουρλίτη σε μικρή απόσταση νότια του θεάτρου.

²⁸ IG VI, 1208 στ. 45: «...μία δὲ εἰς τὸ Καισάρηον κατασταθῆ...».

²⁹ Ζαββού 1999, 178.

³⁰ Η ταύτιση του τύπου και της χρήσης του οικοδομήματος έγινε από τον κ. Χρ. Κανελλόπουλο.

³¹ Η αναγνώριση της κατασκευής έγινε από τον αρχαιολόγο κ. Αλέξανδρο Στρατή, ο οποίος χειριζόταν την υπόθεση του οικοπέδου Κάτσαρη στη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Ευχαριστούμε τον κ. Στρατή, την επίτιμη Διευθύντρια της Ε' Ε.Π.Κ.Α. κα Αδαμαντία Βασιλογάμβρου και την υπεύθυνη αρχαιολόγο κα Χριστίνα Κακούρου που μας επέτρεψαν να αναφέρουμε την ταύτιση. Για την ανασκαφή του οικοπέδου βλ. Κακούρου – Παπαγιάννης 2010.

εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, δίπλα στη σημερινή είσοδο της πόλεως από τη σύγχρονη οδό Σπάρτης – Γυθείου³². Περίπου 15 τάφοι βρέθηκαν κατά τη θεμελίωση της οικίας Ν. Λάσκαρη στην νότια πλευρά της οδού Σπάρτης – Γυθείου το έτος 1902³³ και σημαντικός αριθμός τάφων βρέθηκε στην ιδιοκτησία Κ. Κυριακαράκου στην ίδια περιοχή το έτος 1959³⁴. Ορατά είναι επίσης σήμερα τα ταφικά μνημεία στο οικόπεδο Κουράκου (εικ. 6), ενώ τάφοι του ίδιου νεκροταφείου ερευνήθηκαν ακόμα ανατολικότερα στο οικόπεδο Χριστοφιλοπούλου στη βόρεια πλευρά της οδού Ερμού και ανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας³⁵. Το νεκροταφείο θα μπορούσε να συσχετισθεί με την αρχαία οδό Σπάρτης – Κροκεών δια μέσου των Αιγιών³⁶. Εικάζουμε, τέλος, ότι στην περιοχή πλησίον της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας βρισκόταν μία από τις πύλες του τείχους.

Ταφικά μνημεία έχουν επίσης εντοπισθεί παρά την είσοδο της πόλης προς την πλευρά της Τρινάσου³⁷, στη σημερινή παραλιακή οδό Σπάρτης – Βαλτακίου – Σκάλας, τα οποία θα μπορούσαν επίσης να ανήκουν επίσης σε ένα οργανωμένο νεκροταφείο³⁸, πλησίον προφανώς κάποιας πύλης του προγενέστερου τείχους. Συγκρότημα ρωμαϊκών (ή υστερορωμαϊκών;) τάφων ερευνήθηκε επίσης στο οικόπεδο των Εργατικών Κατοικιών στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης³⁹. Συστάδες τάφων και μεμονωμένες ταφές των ρωμαϊκών χρόνων έχουν αποκαλυφθεί ανάμεσα στα οικιστικά κατάλοιπα σε διάφορα σημεία της αρχαίας πόλης, όπως ο τάφος που αποκαλύφθηκε στην οδό Καλκανδή⁴⁰, στη νότια πλευρά της ιδιοκτησίας Σ. Παναγουλάκου, όπου κατά το παρελθόν είχαν εντοπισθεί και άλλοι τάφοι⁴¹. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι το έθιμο της ταφής ανάμεσα στις οικίες, χαρακτηριστικό επίσης της Σπάρτης, συνεχίζει επί μακρόν και στο Γύθειο.

Η ακμή του Γυθείου συνεχίστηκε κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Στην ανατολική πλαγιά του λόφου της Παλαιόπολης έχουν ανασκαφεί σε κοντινή απόσταση δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁴², η μία εκ των οποίων με ψηφιδωτά δάπεδα⁴³, καθώς και τάφοι της ίδιας εποχής, όπως οι συστάδες των τάφων που ερευνήθηκαν στα οικόπεδα Τσιριβάκου⁴⁴ και Μαλακοδήμου⁴⁵. Εκτεταμένα αρχιτεκτονικά λείψανα των υστερορωμαϊκών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων, σωζόμενα σε μεγάλο ύψος έχουν επίσης αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές σε πολλά σημεία της σύγχρονης πόλης. Σε κάποιες περιπτώσεις τοίχοι των ρωμαϊκών κτηρίων ενσωματώθηκαν σε κτήρια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αι., όπως συνέβη στη γνωστή από τη δημοσίευση του Γιαννακόπουλου οικία Κουλουριανάκου⁴⁶.

³² Weil 1876, 155. Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1891, 31. Γιαννακόπουλος 1966, 108-110.

³³ Ριζάκος 1912.

³⁴ Γιαννακόπουλος 1966, 64 και εικ. 18 και 108-110.

³⁵ Ραυτοπούλου 1994.

³⁶ Για την αρχαία οδό Σπάρτης – Κροκεών – Γυθείου με επιλογή από Αιγιές ή από Τρίνασον βλ. Πίκουλας 2012, 295-301, 483-484.

³⁷ Βλ. Πίκουλας 2012.

³⁸ Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1891, 33. Χρήστου 1961-1962, 85. Στην ίδια περιοχή ένα *columbarium* ερευνήθηκε από τον Ζ. Μπόνια στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

³⁹ Σπυρόπουλος 1981α.

⁴⁰ Ζαββού 1998.

⁴¹ Βλ. Γιαννακόπουλος 1966, 154.

⁴² Η μία παλαιοχριστιανική βασιλική αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα Ανδριανάκου, Τζανή, Βραχνού και Αγγάνη βλ. Μπακούρου 1983. Όπως δείχνει το σύγχρονο λουτρό που αποκαλύφθηκε στο όμορο προς νότον οικόπεδο Τσεμπελή, είναι πιθανό η βασιλική να αποτελεί μέρος μοναστηριακού συγκροτήματος.

⁴³ Για τη βασιλική στην ιδιοκτησία Φουρναράκου που ανασκάφηκε το 1977 από τον Γεώργιο Σταϊνχάουερ, βλ. Καλαμαρά 2005, 142 (Λ. Νικολακάκη). Για τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 99-100 αριθ. 44.

⁴⁴ Ευσταθίου 1996.

⁴⁵ Θέμος 2001-2004β. Ζαββού – Μαλτέζου 2010, 764-769.

⁴⁶ Γιαννακόπουλος 1966, 154-155.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος, ΙΙ. Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Βυζαντινά Μνημεία 7, Θεσσαλονίκη 1987.
- Broughton 1948: T. R. S. Broughton, More notes on Roman magistrates, *TAPA* 79, 1948, 63-78.
- Γιαννακόπουλος 1966: Π. Ε. Γιαννακόπουλος, *Το Γύθειο. Αρχαιολογική και ιστορική άποψις από της προϊστορικής εποχής μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Αθήναι 1966.
- Cartledge 2002: P. Cartledge, *Sparta in Lakonia. A Regional History 1300 to 362 BC*, London – New York 2002².
- Δημακοπούλου 1966: Αικ. Δημακοπούλου, Ανασκαφή εις οικόπεδα ιδιοκτησίας Βασ. Δασκαλάκη εις Γύθειο, *ΑΔ* 21, 1966, Β'1 Χρονικά, 157.
- Edgerton – Scouforoulos 1972: H. Edgerton – N. Scouforoulos, Sonar search at Gytheion harbour, *AAA* 1972, 202-206.
- Ευσταθίου 1996: Ι. Ευσταθίου, Γύθειο. Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Πολυδεύκου (Ο.Τ. 18, οικόπεδο Π. Τσιριβάκου), *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β'1, 133-135.
- Ζαββού 1998: Ε. Ζαββού, Γύθειο. Έργα ΔΕΗ. Οδός Καλκανδή 34, *ΑΔ* 53, 1998, Χρονικά Β'1, 173-174.
- Ζαββού 1999: Ε. Ζαββού, Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου (οικόπεδο Σ. Σταθάκου και Σ. και Α. Βασιλούνη), *ΑΔ* 54, 1999, Β'1 Χρονικά, 178-180.
- Ζαββού 2001-2004: Ε. Ζαββού, Γύθειο. Οδός Ηρακλέους (Ο.Τ. 28, οικόπεδο Μ. Καπασούρη), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 203-205.
- Ζαββού – Μαλτέζου 2010: Ε. Ζαββού – Α. Μαλτέζου, Ρωμαϊκή κεραμική από τις λακωνικές πόλεις Γύθειο, Ασωπός και Βοιές, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2010, том Β', 763-781.
- Flemming κ.ά. 1973: N. C. Flemming – N. M. G. Czartoryska – P. M. Hunter, Archaeological evidence for eustatic and tectonic components of relative sea level change in the south Aegean, στο: D. J. Blackmann (επιμ.), *Marine Archaeology*, London 1973, 1-16.
- Foucart 1906: P. Foucart, Les campagnes de M. Antonius Creticus contre les pirates, 74-71, *Journal des Savants* n.s. 4, 1906, 579-581.
- Frederiksen 2011: R. Frederiksen, *Greek City Walls of the Archaic Period 900-480 B.C.*, Oxford 2011.
- Θέμος 2000: Α. Θέμος, Οδός Αγίας Τριάδος (Ο.Τ. 15, οικόπεδο Σ. Διακουμάκου), *ΑΔ* 55, 2000, Χρονικά Β'1, 229.
- Θέμος 2001-2004α: Α. Θέμος, Γύθειο. Οδός Απόλλωνος (Ο.Τ. 19, οικόπεδο Α. Κωστοπούλου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 230-231.
- Θέμος 2001-2004β: Α. Θέμος, Γύθειο. Οδός Κάστορος, (Ο.Τ. 25, οικόπεδο Μαλακοδήμου και Κατσαφάδου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Β'4 Χρονικά, 253.
- Θέμος 2001-2004γ: Α. Θέμος, Γύθειο. Συμβολή των οδών Ορέστου και Μικράς Ασίας (Ο.Τ. 27, οικόπεδο Μ. Βολάκου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 285-286.
- Θέμος 2001-2004δ: Α. Θέμος, Οδός Αγίας Τριάδος (Ο.Τ. 15 (19), οικόπεδο Σπ. Διακουμάκου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 207.
- Θέμος 2001-2004ε: Α. Θέμος, Οδός Κάστορος (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Ν. Αγραππίδη), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 205-207.
- Guintrans 2016: M. Guintrans, Les fortifications dans le système défensif lacédémonien à l'époque classique, στο: R. Frederiksen – S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle (επιμ.), *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, vol. 2, Oxford – Philadelphia 2016
- Κακούρου – Παπαγιάννης 2010: Χ. Κακούρου – Α. Παπαγιάννης, Οδός Μικράς Ασίας (Ο.Τ. 28, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'3, 535-536.
- Καλαμαρά 2005: Π. Καλαμαρά (επιμ.), *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, Αθήνα 2005.
- Kanelloropoulos – Zannou 2014: C. Kanelloropoulos – E. Zannou, The Agora of Gytheion, *BSA* 109, 2014, 357-378.
- Kantiréa 2007: M. Kantiréa, *Les dieux et les dieux Augustes. Le culte impérial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens*, Μελετήματα 50, Athènes 2007.
- Κουγέας 1928: Σ. Κουγέας, Έπιγραφικά εκ Γυθίου, Συμβολαί εις την ιστορίαν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, *Ἑλληνικά* I, 1928, 7-44.

- Liljenstolpe 1997-1998: P. Liljenstolpe, The Roman *blattkelch* capital. Typology, origin and aspects of employment, *OpRom* 22-23, 1997-1998, 91-125.
- Mattingly 1979: H. B. Mattingly, M. Antonius, C. Verres and the sack of Delos by the pirates, στο: *Φιλίας Χάριν. Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni*, tom. IV, Roma 1979, 1489-1515.
- Μπακούρου 1983: Α. Μπακούρου, Γύθειο. Οικόπεδα Ανδριανάκου-Τζανή-Βραχνού-Αγγάνη, *ΑΔ* 38, 1983, Β'1 Χρονικά, 98.
- Negris 1904: Ph. Negris, Vestiges antiques submergés, *MDAI(A)* 29, 1904, 340-363.
- Nielsen 1993: I. Nielsen, *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1993².
- Πίκουλας 2012: Γ. Α. Πίκουλας, *Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής*, Αθήνα 2012.
- Ραυτοπούλου 1994: Σ. Ραυτοπούλου, Οδός Ερμού (οικόπεδο Χριστοφιλόπουλου), *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β'1, 186-187.
- Ριζάκος 1912: Π. Ριζάκος, Γυθείου ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιον, *ΑΕ* 1912, 40-43.
- Scoufopoulos-Stavrolakes 1985: N. Scoufopoulos-Stavrolakes, Ancient Gythion, the port of Sparta: History and survey of the submerged remnants, στο: Α. Raban (επιμ.), *Harbour Archaeology, Proceedings of the First International Workshop on Ancient Mediterranean Harbours, Caesarea Maritima* 24-28.6.83, BAR International Series 257, Oxford 1985, 49-62.
- Σκιάς 1891: Α. Σκιάς, Περί τοῦ ἐν Γυθείῳ θεάτρου καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ ἀρχαίου κτιρίου, *ΠΑΕ* 1891, 71-90.
- Σκιάς 1892: Α. Σκιάς, Τοπογραφικά Γυθείου, *ΑΕ* 1892, 55-64.
- Σπυρόπουλος 1980: Θ. Σπυρόπουλος, Γύθειο. Οικόπεδο Π. Λιβεράκου (Ο.Τ. 15), *ΑΔ* 35, 1980, Β'1 Χρονικά, 145-147.
- Σπυρόπουλος 1981α: Θ. Σπυρόπουλος, Εργατικές Κατοικίες, *ΑΔ* 36, 1981, Β'1 Χρονικά, 125-126.
- Σπυρόπουλος 1981β: Θ. Σπυρόπουλος, Στρατόπεδο, *ΑΔ* 36, 1981, Β'1 Χρονικά, 125.
- Σπυρόπουλος 1983: Θ. Σπυρόπουλος, Οικόπεδο Γ. και Π. Κατσάκου, *ΑΔ* 38, 1983, Β'1 Χρονικά, 94-97.
- Σταϊνχάουερ 1973-1974α: Γ. Σταϊνχάουερ, Γύθειον Οικόπεδον Οικονομάκου (Κουρτάκη), *ΑΔ* 29, 1973-74, Β'2 Χρονικά, 292.
- Σταϊνχάουερ 1973-1974β: Γ. Σταϊνχάουερ, Οικόπεδο Ε. Καλκανάκου, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β'2 Χρονικά, 292-294.
- Φλουρής 1994: Χ. Φλουρής, Έργα ΔΕΥΑ Γυθείου. Οδός Γερασίμου Καψάλη (Ο.Τ. 50), *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β'1, 187.
- Χρήστου 1961-1962: Χ. Χρήστου, Αρχαιότητες Λακωνίας Αρκαδίας, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Β' Χρονικά, 83-85.
- Weil 1876: R. Weil, Aus Lakonien, *MDAI(A)* 1, 1876, 151-166.
- Yegül 1993: F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992.



Εικ. 1. Γύθειο. Οικόπεδο Σταθάκου-Βασιλούνη. Τμήμα του τείχους (φωτ. των συγγραφέων).



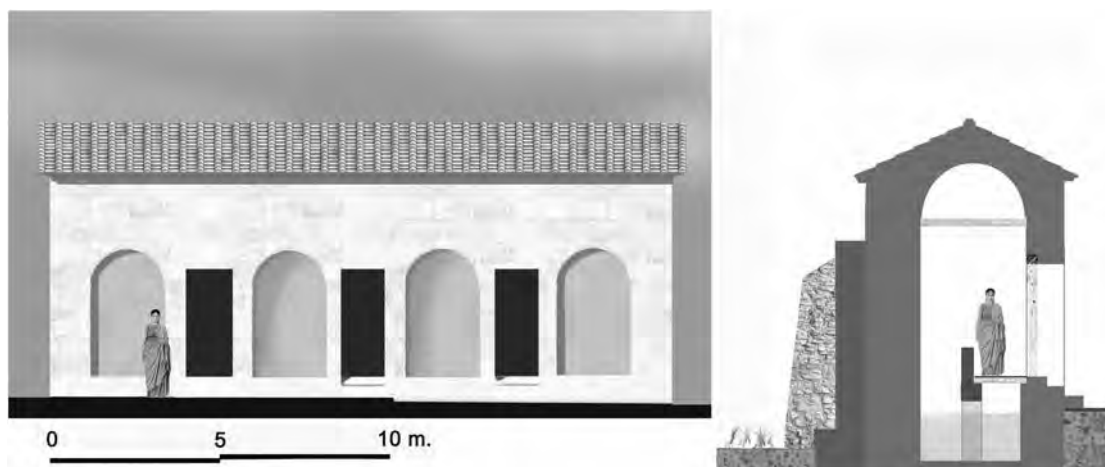
Εικ. 2. Γύθειο. Οικόπεδο Αγραππίδη. Λείψανα των ελληνιστικών χρόνων στα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής (φωτ. των συγγραφέων).



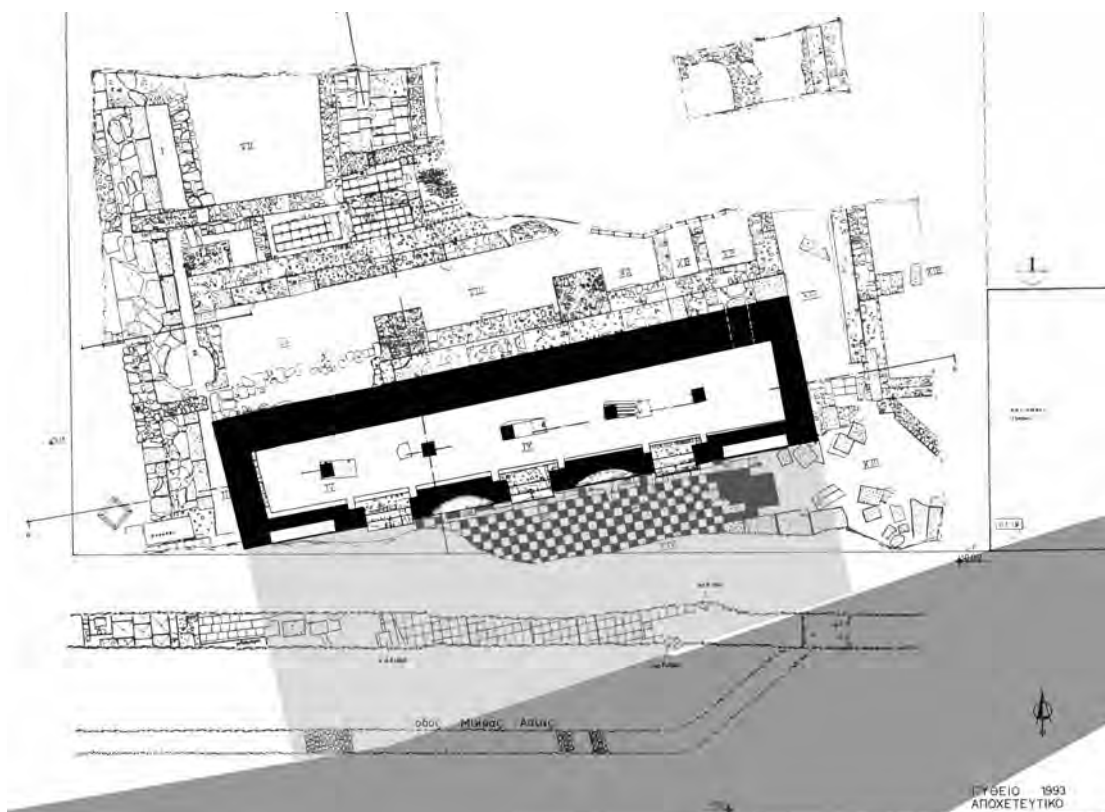
Εικ. 3. Γύθειο. Οικόπεδο Διακουμάκου. Άποψη της ανασκαφής από ανατολικά (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 4. Γύθειο. Ψηφιδωτό δάπεδο σε σκάμμα του ΟΤΕ στην οδό Γερ. Καψάλη (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 5. Γύθειο. Οικόπεδο Σταθάκου-Βασιλούνη. Αναπαράσταση της κρήνης (Χρ. Κανελλόπουλος).



Εικ. 6. Γύθειο. Οικόπεδο Σταθάκου-Βασιλούνη. Κάτοψη της ανασκαφής (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ).

Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας

Στην παρούσα μελέτη¹ θα παρουσιαστούν είκοσι επτά κιονόκρανα από τη Λακωνία που, αν και εκτείνονται χρονολογικά από τον 1ο έως τον 14ο αι. μ.Χ., εντάσσονται όλα σε έναν ιδιαίτερο τύπο που φαίνεται πως πρωτοεμφανίστηκε στο τέλος της ελληνιστικής εποχής στη Μικρά Ασία και φέρει φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή περιμετρικά ενός καλάθου που επιστέφεται από άβακα². Τα είκοσι επτά αυτά κιονόκρανα αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα των άνω των ογδόντα κιονοκράνων αυτού του τύπου που έχουμε εντοπίσει μέχρι σήμερα στη Λακωνία. Τα περισσότερα βρίσκονται σήμερα στη Σπάρτη, άλλα στο Μυστρά, λίγα στην ευρύτερη περιοχή του Ξηροκαμπίου, λίγα ακόμη στο Γύθειο και ένα στη Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα. Παρότι προκύπτουν ομαδοποιήσεις ίδιων μεταξύ τους κιονοκράνων, μόνο σε τρεις περιπτώσεις μπορούμε να αποδώσουμε κιονόκρανα σε συγκεκριμένα κτήρια. Έτσι, τουλάχιστον εννέα κιονόκρανα δύο διαφορετικών παραλλαγών του τύπου αποδίδονται στο αρχαίο θέατρο της Σπάρτης³, ένα στη Ρωμαϊκή Αγορά του Γυθείου⁴ και ένα, βυζαντινής εποχής, στην Παντάνασσα του Μυστρά⁵.

Κιονόκρανα πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων

Το κιονόκρανο αριθ. 1 (εικ. 1)⁶ δε φέρει δεύτερη σειρά φύλλων στην άνω στεφάνη του καλάθου, στοιχείο που, χωρίς να είναι καθοριστικό, υποδεικνύει μία πρώιμη χρονολόγηση.

¹ Η μελέτη αποτελεί σύνοψη της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (2012) και προηγήθηκε της ελαφρώς εμπλουτισμένης με γενικά τοπογραφικά δεδομένα από τη Λακωνία ανακοίνωσής μου στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (Doulfis 2016). Θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου την επόπτριά μου καθ. κα Γ. Κοκκορού-Αλευρά, καθώς και τους κ.κ. Πλ. Πετρίδη και Χρ. Κανελλόπουλο, καθηγητές του Ε.Κ.Π.Α., την τέως Έφορο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. κα Αδ. Βασιλογάμβρου και τις κ.κ. Μ. Τσούλη, Ευ. Μανιάτη και Ευ. Πάντου, αρχαιολόγους των τέως Ε' Ε.Π.Κ.Α. και 5ης Ε.Β.Α. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην πάντα φιλόξενη Ι.Μ. Αγ. Τεσσαράκοντα Σπάρτης, τον ηγούμενο π. Εφραίμ και τη συνοδεία του. Για τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ ευχαριστώ τη σύζυγό μου Σ. Πράπα, που τα εκπόνησε κάτω από δύσκολες συνθήκες. Τέλος, ευχαριστώ την Οργανωτική Επιτροπή του 1ου Α.Ε.ΠΕΛ. για την αποδοχή της ανακοίνωσής μου.

Από την ολοκλήρωση της διπλωματικής και την παρούσα ανακοίνωση μέχρι σήμερα (2017) δεν έχει αλλάξει σημαντικά η βιβλιογραφία. Προσθέτω μόνο το *corpus* των αρχαίων λατομείων (Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014) και τη δημοσίευση της Αγοράς του Γυθείου (Κανελλοπούλου – Ζαννου 2014). Επίσης, τη διαπίστωση ότι ο τύπος γνώρισε μεγάλη διάδοση στη Λακωνία, καθώς τα εντοπισμένα παραδείγματά του, από πενήντα οκτώ το 2012, ξεπερνούν σήμερα τα ογδόντα. Τα κιονόκρανα αυτά, καθώς και η υπόλοιπη παραγωγή ιωνικών, δωρικών και κορινθιακών κιονοκράνων της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής Λακωνίας, αποτελούν πλέον το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής.

Στο παρόν χρησιμοποιούνται οι εξής βραχυγραφίες: άβ. πλ. = άβακα πλευρά, άβ. ύ. = άβακα ύψος, κ.δ. = κάτω διάμετρος, πλ. = πλευρά, ύ. = ύψος, φύλ. άκ. ύ. = φύλλου άκανθας ύψος, χ. αριθ. ευρ. = χωρίς αριθμό ευρετηρίου, προσ. αριθ. ευρ. = προσωρινός αριθμός ευρετηρίου.

² Η μοναδική μονογραφία για τον τύπο είναι η διδακτορική διατριβή του Börker (1965), η οποία παρουσιάζει και χρονολογεί τεχνοτροπικά ένα πλήθος κιονοκράνων συγκρίνοντάς τα με τα κορινθιακά. Ο Liljenstolpe (1997-1998) παρουσίασε σε ένα σύντομο άρθρο τα σχετικά με την καταγωγή του τύπου, διέκρινε τις υποκατηγορίες του και μελέτησε τις συνήθεις χρήσεις του, για όσες περιπτώσεις μπορούμε με σχετική ασφάλεια να αποδώσουμε τέτοια κιονόκρανα σε κάποιο κτήριο.

³ Βλ. παρακάτω, αριθ. 7-14.

⁴ Το μέλος δεν σχολιάζεται σε αυτή την εργασία. Βλ. Κανελλοπούλου – Ζαννου 2014, 366 εικ. 10-11. Ευχαριστώ τον Χρ. Κανελλόπουλο για την πληροφορία ήδη πριν από τη δημοσίευση του άρθρου τους.

⁵ Βλ. παρακάτω, αριθ. 27.

⁶ Αριθ. 1: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 1200 (προσ. αριθ. ευρ. Λ 1830). Υλικό: μάρμαρο ανοιχτό φαιό, κρυσταλλικό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,65 μ., κ.δ. 0,51 μ., άβ. ύ. 0,135 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,27 μ. Αδημοσίευτο.

Επιπλέον, σε πρώιμη χρονολόγηση συντείνουν η σχετικά επίπεδη απόδοση τόσο των φύλλων της άκανθας όσο και των υδροχαρών φύλλων αλλά και το γεγονός πως η κεντρική νεύρωση των υδροχαρών φύλλων που αντιστοιχούν στα μεσοδιαστήματα μεταξύ των φύλλων άκανθας συνεχίζει μέχρι χαμηλά, ανάμεσα στους ανώτερους λοβούς των υποκείμενων φύλλων. Τέλος, η επίπεδη απόδοση των πλευρών του άβακα, σε αντίθεση με τα αιγυπτιαζόντα κυμάτια των υστερότερων παραδειγμάτων του τύπου, και η σαφής δήλωση του χείλους του καλάθου επιβεβαιώνουν μία χαμηλή χρονολόγηση⁷.

Καθώς το μάρμαρο τόσο των κορινθιακών κιονοκράνων από το αρχαίο θέατρο της Σπάρτης, τα οποία επίσης χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ.⁸, όσο και του κιονοκράνου αριθ. 1, είναι πιθανότατα λακωνικό, μπορούμε να θεωρήσουμε πως πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου που δραστηριοποιήθηκε το β' μισό του 1ου αι. μ.Χ., παρακολουθώντας τις τεχνοτροπικές εξελίξεις της εποχής του στα μεγάλα κέντρα, την Κόρινθο και την Αθήνα, δίνοντας το δικό του δείγμα γραφής και συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός τύπου που πρόκειται να γνωρίσει μεγάλη διάδοση στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια.

Κιονόκρανα μέσω αυτοκρατορικών χρόνων

Τα κιονόκρανα αριθ. 2-6 χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ. (εικ. 2, 3)⁹. Από αυτά, τρία βρίσκονται στη μητρόπολη του Μυστρά, τον Άγιο Δημήτριο, και προέρχονται από το ίδιο κτήριο ρωμαϊκής εποχής (εικ. 4). Το κύριο γνώρισμά τους είναι οι λεπτοί ανάγλυφοι δακτύλιοι που σχηματίζονται γύρω από τους οφθαλμούς των φύλλων της άκανθας, γνώρισμα που καθιερώνεται από το μεικτό αθηναϊκό-μικρασιατικό εργαστήριο που εργάστηκε στο Ολυμπίο στην Αθήνα επί Αδριανού και επηρεάστηκε από τα ελληνιστικά κορινθιακά κιονόκρανα του ναού¹⁰. Μετά τα μέσα του 2ου αι. οι οφθαλμοί των λακωνικών κιονοκράνων γίνονται μακρόστενοι, ακολουθώντας έναν τύπο που δημιουργήθηκε στις ελάσσονες

⁷ Τεχνοτροπικά παράλληλα αναγνωρίζονται στα κορινθιακά κιονόκρανα της α' φάσης της Νότιας Βασιλικής της Κορίνθου (Weinberg 1960, 100 πίν. 51.3-6 και 52.3, σχ. IX.2. Börker 1965, 51 κ.ε. KK 64-65 πίν. 17. Heilmeyer 1970, 63-66 πίν. 13.2. Déroche 1987, 447-448), όπως φαίνεται από τη διαμόρφωση των οφθαλμών και την έξεργη ως προς την υπόλοιπη άκανθα κεντρική νεύρωση. Αντίθετα, η επίπεδη άκανθα με τη χαρακτηριστική μία αναδίπλωση ανά λοβό και η διαμόρφωση του περιγράμματος του λοβού παραπέμπουν στα κιονόκρανα της β' φάσης της Βασιλικής, πενήντα περίπου χρόνια μεταγενέστερης. Έτσι, το κιονόκρανο της Σπάρτης τοποθετείται ανάμεσα στις δύο φάσεις της Νότιας Βασιλικής της Κορίνθου. Άλλα τυπολογικά παράλληλα εντοπίζονται στην Αθήνα (Börker 1965, 28 κ.ε. KK 33 πίν. 5), τις Κεγχρεές (Cummer 1971, ιδίως πίν. 42.b), το Λέχαιο (Biers 1985, 67-68 αριθ. 27-33 πίν. 14-15 και 19-20, 26 και 28 για τη χρονολόγησή του). Το πλησιέστερο είναι αυτό στο Sorrento της Ιταλίας (Levi 1920, 200-201, 206 εικ. 7. Börker 1965, 67 κ.ε. BK 16 πίν. 20. Για μια διαφορετική αλλά μάλλον εσφαλμένη χρονολόγηση βλ. Nuzzo 2010, 392-393 εικ. 20).

⁸ Woodward 1928-1930, 178-179 αριθ. 1 εικ. 8.1. Börker 1965, 52 κ.ε. KK 57 πίν. 14. Heilmeyer 1970, 64 υποσημ. 254. Η Walker αποδίδει τα εν λόγω κιονόκρανα στην ανακατασκευή του σκηνικού οικοδομήματος επί Βεσπασιανού το 78 μ.Χ. (Waywell κ.ά. 1998, 108-111).

⁹ Αριθ. 2: Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ. (προσ. αριθ. ευρ. Δ 985). Υλικό: μάρμαρο φαιό συμπαγές, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,425 μ., κ.δ. 0,315 μ., άβ. ύ. 0,065 μ., άβ. πλ. 0,425 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,14 μ. Δημοσίευτο.

Αριθ. 3: Σπάρτη, αρχαία Ακρόπολη (χώρος με αρχιτεκτονικά μέλη ανατολικά του θεάτρου), αριθ. ευρ. ΛΕΘ 22. Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,48 μ., κ.δ. 0,35 μ., άβ. ύ. 0,085 μ., άβ. πλ. 0,525 μ. Δημοσίευτο.

Αριθ. 4: Μυστράς, Μητρόπολη (μεσαίος κίονας νότιας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. ~0,45 μ., κ.δ. ~0,30 μ. (Börker). Βιβλιογραφία: Millet 1910, πίν. 46.4 (λανθασμένη θέση στον πίνακα). Χατζηδάκης 2005, 28-31. Börker 1965, 178 BK 97a πίν. 70 (γράφει πως βρίσκεται στον μεσαίο κίονα της δυτικής κιονοστοιχίας). Μαρίνου 2002, 63 πίν. 28.δ.

Αριθ. 5: Μυστράς, Μητρόπολη (δυτικός κίονας της βόρειας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,45 μ., κ.δ. 0,30 μ. (Börker). Βιβλιογραφία: Millet 1910, πίν. 46.3 (λανθασμένη θέση στον πίνακα). Χατζηδάκης 2005, 28-31. Börker 1965, 178 BK 97b πίν. 70 (γράφει πως βρίσκεται στον βόρειο κίονα της ανατολικής κιονοστοιχίας). Μαρίνου 2002, 63 πίν. 28.α.

Αριθ. 6: Μυστράς, Μητρόπολη (αυλή, σύμφωνα με τον Börker). Υλικό: μάρμαρο φαιό (Börker). Διαστάσεις: ύ. 0,44 μ., κ.δ. 0,33 μ., άβ. ύ. 0,08 μ., άβ. πλ. 0,52 μ. (Börker). Βιβλιογραφία: Börker 1965, 178 BK 97c πίν. 70 (σήμερα χαμένο).

¹⁰ Walker 1979, 103-104. Déroche 1987, 425-426.

μικρασιατικές σχολές, οι οποίες βέβαια δραστηριοποιούνταν στη σκιά και υπό την επίδραση των μεγάλων, δηλαδή των σχολών Περγάμου-Εφέσου και Αφροδισιάδος¹¹.

Από τα παραπάνω παραδείγματα φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του 2ου αι. μ.Χ. διαμορφώνεται στη Λακωνία μία αξιόλογη τοπική παράδοση¹², η οποία σμιλεύεται με τα γνωρίσματα των επιφανέστερων εργαστηρίων του ανατολικού ρωμαϊκού κόσμου, αυτών της Αθήνας και της Μικράς Ασίας, και χρησιμοποιεί τα ντόπια μάρμαρα για τις δημιουργίες της. Η ποιότητα των σωζόμενων έργων, αν όχι και ο αριθμός τους, μαρτυρούν την ακμή που γνώρισε το εργαστήριο αυτό, όταν τα κλασικιστικά ιδεώδη του φιλέλληνα αυτοκράτορα Αδριανού κατέστησαν τη Σπάρτη για άλλη μία φορά στην ιστορία της επίκεντρο του θαυμασμού.

Ένα επίκρανο¹³ (αριθ. 7, εικ. 5), έξι κιονόκρανα¹⁴ (αριθ. 8-13, εικ. 6) και έξι θραύσματα¹⁵, όλα με μαλακή άκανθα με κοχλιαρίοσχημους λοβούς στην κάτω ζώνη διακόσμησης του

¹¹ Για τις ελάχιστες μικρασιατικές σχολές αρχιτεκτονικής γλυπτικής του 2ου αι. μ.Χ. βλ. Heilmeyer 1970, 101-105.

¹² Τεχνοτροπικά παράλληλα αναγνωρίζονται στην Αθήνα (Thompson 1957, πίν. 29. Börker 1965, 103 BK 58 πίν. 41, 123-124 BK 71 πίν. 51, 122-124 BK 67 και BK 69 πίν. 51, 122-124 BK 68 πίν. 51. Fiechter 1935, 39 αριθ. XVI.5, σχ. 20 εικ. 14 πίν. 14. Börker 1965, 79-81 BK 23 πίν. 25), τη Ρώμη (Börker 1965, 65 BK 10), την Ερέτρια (Börker 1965, 122-124 BK 65 πίν. 50), τις Συρακούσες (Börker 1965, 78 κ.ε. BK 19-20 πίν. 24), τη Leptis Magna (Ward-Perkins 1948, 66-69 εικ. 2.1. Börker 1965, 119-121 BK 62 πίν. 52. Liljenstolpe 1997-1998, 117-121 εικ. 62-66), τους Δελφούς (Goffinet 1962, 252-254 και 251 εικ. 13. Börker 1965, 86-88 BK 48 πίν. 32 με διαφορετικές απόψεις μεταξύ τους ως προς τη χρονολόγηση, με τον Börker να είναι μάλλον ορθότερος), την Εύρομο και τα Μύλασα της Καρίας (κυρίως ως προς τα φύλλα άκανθας, Heilmeyer 1970, 104 πίν. 38.1, 104 πίν. 39.2), τις Σάρδεις (Yegül 1986, 60-61 και 137 εικ. 355) κ.ά.

¹³ Αριθ. 7: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 9106 (προσ. αριθ. ευρ. Α 928). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,375 μ., μήκος έδρας 0,44 μ., πλάτος έδρας 0,235 μ., άβ. ύ. 0,095 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,125 μ. Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 182 αριθ. 18, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101.

¹⁴ Αριθ. 8: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ 251 = Νο Α 147. Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,41 μ., κ.δ. 0,39 μ., άβ. πλ. 0,51 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 14a, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 BK 84a, 270 σημ. 462 πίν. 63 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Αριθ. 9: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ (;). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,345 μ., κ.δ. 0,39 μ., άβ. πλ. 0,49 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 10 εικ. 10, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 BK 84b, 270 σημ. 462 πίν. 63 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Αριθ. 10: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ (;). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,37 μ., κ.δ. 0,39 μ., άβ. πλ. 0,56 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 11, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 BK 84c, 270 σημ. 462 πίν. 63 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Αριθ. 11: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ (;). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,395 μ., κ.δ. 0,335 μ., άβ. πλ. 0,49 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 12, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Αριθ. 12: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ (;). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,395 μ., κ.δ. 0,38 μ., άβ. πλ. 0,49x0,47 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-30, 181 αριθ. 13, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-98, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Αριθ. 13: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ (;). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,41 μ., κ.δ. 0,39 μ., άβ. πλ. 0,51 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 14b, 190 εικ. 13.1, 205-206 (3ος αι. μ.Χ.). Börker 1965, 148-149 (εποχή Φλαβίων-Τραϊανού). Liljenstolpe 1997-1998, 101. Waywell κ.ά. 1998, 111 (τέλη 2ου-3ος αι. μ.Χ.).

Τα κιονόκρανα αριθ. 9-13 αντιστοιχούν στα κιονόκρανα με αριθ. ευρ. ΛΘ 249 (=No A 149), ΛΘ 252 (=No A 146), ΛΘ 253 (=No A 141), ΛΘ 254 (=No A 143) και σε ένα ακόμα που δεν έχει εντοπιστεί ούτε στον χώρο του Θεάτρου, όπου βρίσκονται τα παραπάνω, ούτε στο Μουσείο Σπάρτης. Τα κιονόκρανα αυτά, καθώς στις παλαιότερες δημοσιεύσεις είτε δεν απεικονίζονται είτε δεν έχουν μετρηθεί ακριβώς είτε τίποτα από τα δύο, είναι σήμερα δύσκολο να ταυτιστούν. Νέες ακριβείς μετρήσεις θα μπορούσαν ίσως να λύσουν οριστικά το πρόβλημα.

¹⁵ Woodward 1928-1930, 181-182 αριθ. 10-15 (εικ. 10 αριθ. 10) και αριθ. 18, εκ των οποίων ο αριθ. 14 αντιστοιχεί σε δύο παραδείγματα (α και β), ενώ ο αριθ. 15 σε έξι θραύσματα και ο αριθ. 18 στο επίκρανο. Το 1961 ο Börker είδε τέσσερα κιονόκρανα και το επίκρανο (Börker 1965, 148-149 BK 84.a-c πίν. 63, 270 υποσημ. 462).

καλάθου¹⁶ και υδροχαρή φύλλα στην άνω, αποδίδονται στο σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου της αρχαίας Σπάρτης¹⁷.

Η σύμπτωση των ακμών των γειτονικών υδροχαρών φύλλων στο μεγαλύτερο μήκος τους αποτελεί γνώρισμα του 2ου αι. μ.Χ. Επιπλέον, τα θεωρούμενα ως γνωρίσματα του 1ου και 2ου αι. μ.Χ., που αναγνώρισαν παλαιότεροι μελετητές στα κιονόκρανα, επανεμφανίζονται στον 3ο αι. μ.Χ. κ.ε., εποχή έντονων εκλεκτιστικών τάσεων στην τέχνη. Εξάλλου, η σχηματικά αποδοσμένη άκανθα, με την εντελώς αμήχανη κεντρική νεύρωση, η ποιότητα της χάραξης στα κιονόκρανα και η διάρθρωση του άβακα παραπέμπουν επίσης στον 3ο αι. μ.Χ.¹⁸. Τα τεχνοτροπικά επιχειρήματα ενισχύονται από την πρόσφατη εργασία της Walker, η οποία αποδίδει τα κιονόκρανα στην τρίτη ρωμαϊκή φάση του Θεάτρου (τέλος 2ου – αρχές 3ου αι. μ.Χ.), κατά την οποία επέστεφαν μικρού μεγέθους αρράβδωτους κίονες λακωνικού μαρμάρου¹⁹.

Επίσης, από την περιοχή του Θεάτρου της Σπάρτης προέρχεται το κιονόκρανο αριθ. 14 (εικ. 7)²⁰. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για ένα όμοιό του, σήμερα χαμένο, το οποίο βρισκόταν το 1929 μπροστά από το Μουσείο, όπου το είδε ο Woodward²¹. Το υπό εξέταση κιονόκρανο συγκρινόμενο με αυτά του Θεάτρου που μόλις προηγήθηκαν, πέραν της κοινής προέλευσης, της κατά προσέγγιση ίδιας κάτω διαμέτρου και των παρόμοιων τόρμων στις βάσεις τους, παρουσιάζει και άλλες ομοιότητες, αν και η παλαιότερη έρευνα δεν τα συνέδεε. Το υλικό είναι το ίδιο φαιό λακωνικό μάρμαρο. Οι άκανθες, μαλακές σε όλες τις περιπτώσεις, έχουν την ίδια δομή, με την κεντρική τους νεύρωση να έχει φαρδιά βάση και να στενεύει προς τα πάνω. Οι άκρες των λοβών σχηματίζονται παντού κατά τον ίδιο τρόπο, κοχλιαριόσχημες. Τα υδροχαρή φύλλα έχουν το ίδιο βάθος αναγλύφου και τις ίδιες στρογγυλεμένες άνω απολήξεις. Γενικά, ως προς τη σύλληψη και τη δομή του κιονοκράνου, παρά το παραπειστικά μεγάλο ύψος του και το γεγονός ότι φέρει δύο σειρές άκανθας, η γενική ιδέα είναι η ίδια: ένας κυλινδρικός κάλαθος, τα τοιχώματα του οποίου ανεβαίνουν κατακόρυφα και μόνο λίγο πριν από τον άβακα καμπυλώνουν έντονα προς τα έξω. Επομένως, και αυτό το κιονόκρανο πρέπει να αποδοθεί στο σκηνικό οικοδόμημα του Θεάτρου, η αποκατάσταση του οποίου θα πρέπει να αναθεωρηθεί. Έτσι, το Θέατρο της Σπάρτης, με την ποικιλία του αρχιτεκτονικού διακόσμου

Σήμερα το επίκρανο φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου (ΜΣ 9106), σε αντίθεση με τα πέντε (από τα έξι αναφερόμενα αρχικά) κιονόκρανα που βρίσκονται στον χώρο του Θεάτρου. Το έκτο κιονόκρανο και τα θραύσματα δεν μπόρεσα ακόμα να τα εντοπίσω. Οι απόψεις των μελετητών για τη χρονολόγηση των κιονοκράνων διαφέρουν. Πάντως, η άκανθα, την οποία ο Börker θεωρεί ως μη παρέχουσα χρονολογικά στοιχεία και ο Woodward δεν εξετάζει, είναι τόσο σχηματικά αποδοσμένη, με μία εντελώς αμήχανη κεντρική νεύρωση, που δεν αφήνει αμφιβολίες για τη χρονολόγησή της στον 3ο αι. μ.Χ.

¹⁶ Η πρώτη συστηματική μελέτη του τύπου της *Löffelakanthus* στο Ronczewski 1928, 46-58. Βλ. επίσης Börker 1965, 140 κ.ε.

¹⁷ Για το Θέατρο της Σπάρτης βλ. γενικά Waywell κ.ά. 1998. Walker – Waywell 2001. Waywell 2002, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο Πausanias (3.14.1) το είδε και το θαύμασε, όπως εξάλλου και ο Πιττάκης (Πιττάκης 1837, 25).

¹⁸ Βλ. γενικά Börker 1965, *passim*.

¹⁹ Waywell κ.ά. 1998. Ο Woodward το 1930 είχε υποστηρίξει ότι αυτά τα κιονόκρανα επέστεφαν τους στρεπτούς κίονες με φύλλα άκανθας που βρέθηκαν στο Θέατρο, τους οποίους μάλιστα τοποθετούσε στον άνω όροφο της πρόσοψης της σκηνής, καθώς είναι μικρότεροι στο ύψος σε σχέση με άλλους κίονες του οικοδομήματος (Woodward 1928-1930, 175, 190 εικ. 13.1, 205-206). Θεωρούσε πως η κιονοστοιχία αυτή, αποτελούμενη από τα εν λόγω κιονόκρανα και τα μικρά κορινθιακά που έχουν βρεθεί στην περιοχή του Θεάτρου, αντικατέστησε με μικρή χρονική διαφορά, τον 3ο αι. μ.Χ., την αρχική κιονοστοιχία του άνω ορόφου που ήταν ιωνικού ρυθμού (Woodward 1928-1930, 176 υποσημ. 1). Η νέα αποκατάσταση ανήκει στη Walker που επανεξέτασε το διαθέσιμο υλικό (Waywell κ.ά. 1998, 111). Ωστόσο, ο Waywell (2002, 248) φαίνεται να τα εντάσσει στην ανακατασκευή της σκηνής στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ.

²⁰ Αριθ. 14: Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο (νότια της ανατολικής παρόδου), αριθ. ευρ. ΛΘ 243 = No A 138. Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,72 μ., κ.δ. 0,38 μ., άβ. ύ. 0,09 μ., άβ. πλ. 0,62 μ. (Woodward). Βιβλιογραφία: Woodward 1928-1930, 181 αριθ. 16 («βυζαντινής εποχής»). Börker 1965, 192 BK 154 πίν. 90 (αταξινόμητο, ύστερης εποχής).

²¹ Woodward 1928-1930, 181 υποσημ. 1. Ο Woodward αναφέρει επίσης ότι το κιονόκρανο προστέθηκε στη συλλογή του Μουσείου Σπάρτης αφότου είχε εκδοθεί ο κατάλογος των Tod και Wace (1906). Βλ. σχετικά και Börker 1965, 192 BK 154. Το κιονόκρανο αυτό δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί στις αποθήκες του Μουσείου Σπάρτης.

του, τεκμαίρει την οικονομική άνθηση της πόλης και την ακμή της λιθοτεχνίας της κατά τον 3ο αι. μ.Χ.

Κιονόκρανα ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων με μικρασιατική άκανθα

Ένας μεγάλος αριθμός κιονοκράνων με φύλλα άκανθας και υδροχαρή από τη Λακωνία ακολουθεί έναν πολύ διαδεδομένο μικρασιατικό τύπο που καθιερώνεται κυρίως από τα χρόνια του Αδριανού και μετά. Πρόκειται για τα κορινθιακά ή άλλα κιονόκρανα με οδοντωτή άκανθα, συχνά αναφερόμενα στη βιβλιογραφία ως ανατολικού ή ασιατικού ή μικρασιατικού τύπου²². Τα λακωνικά παραδείγματα μικρασιατικής άκανθας αποτελούν δείγματα του τύπου αυτού κατά τη φάση της ευρύτερης διάδοσής του και χρονολογούνται από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Κάποια από αυτά είναι πανομοιότυπα και προέρχονται πιθανότατα από το ίδιο κτήριο. Εδώ θα παρουσιαστούν ενδεικτικά έξι κιονόκρανα.

Τα κιονόκρανα αριθ. 15-20 (εικ. 8-12)²³, αν και αποτελούν τεχνοτροπική ομάδα, πρέπει να προέρχονται από τουλάχιστον τρία κτήρια (αριθ. 15, 16 και 17, αριθ. 18, αριθ. 19 και 20). Τα υδροχαρή φύλλα τους δεν είναι πια φαρδιά και σαρκώδη, δουλεμένα σε βαθύ ανάγλυφο αλλά αποδίδονται σχεδόν επίπεδα, σε πολύ ρηχό ανάγλυφο. Εμφανίζεται η δεύτερη σειρά φύλλων στην ανώτερη ζώνη διακόσμησης του καλάθου, αποτελούμενη από φύλλα λογχοειδή, τα οποία πρωτοεμφανίζονται πιθανότατα στο Πέργαμο²⁴. Οι άκανθες, μονοεπίπεδες στη σύλληψη, δίνουν την εντύπωση πως έχουν απόσταση από τον καλάθο που περιβάλλουν. Οι οδοντωτές απολήξεις των λοβών αποδίδονται με πρισματικές γλυφές γωνιώδους τομής.

²² Weigand 1914a, 48. Kautzsch 1936, 5. Börker 1965, 125. Η οριστική μορφή της άκανθας διαμορφώθηκε μάλλον στο Πέργαμο στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Ο Heilmeyer αναγνωρίζει τη δημιουργία νέας διακοσμητικής τεχνοτροπίας στο ναό του Τραϊανού στην ακρόπολη του Περγάμου, επισημαίνοντας πως είναι το πρωιμότερο δείγμα της (Heilmeyer 1970, 88-92 και κυρίως 90-91 πίν. 26, 27 και κυρίως πίν. 26.3, 26.5, 27.1). Αργότερα, ο τύπος εξελίσσεται και σχηματοποιείται όλο και περισσότερο. Ο Ορλάνδος χρονολογεί τα κιονόκρανα με τις σχηματοποιημένες άκανθες από τον 4ο αι. μ.Χ. κ.ε. και γράφει χαρακτηριστικά πως «δημιουργούνται “άρνητικά” γεωμετρικά επάλληλα διακοσμητικά σχέδια και ώσειδες όφθαλμοί ή κολπίσκοι» (Ορλάνδος 1954, 284-285). Η θεμελιώδης εργασία του Kautzsch αποδεικνύει τη διάδοση του τύπου αυτού σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και κυρίως την ανατολική (Kautzsch 1936, 6). Η μικρασιατική άκανθα θα επηρεάσει την κοπτική (Strzygowski 1904, αριθ. 7001 κ.ε., κυρίως αριθ. 7351), αλλά και την ισλαμική τέχνη (Kautzsch 1936, 6) των επόμενων αιώνων, τη δυτική μεσαιωνική τέχνη (Deichmann κ.ά. 1981, *passim*), ενώ θα επιβιώσει ως τις μέρες μας. Χαρακτηριστικά, στην Αθήνα, εκτός από τα παραδείγματα ύστερης μεσαιωνικής ή και οθωμανικής περιόδου που σώζονται στους χώρους της Ρωμαϊκής Αγοράς και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (κάποια απεικονίζονται στο Börker 1965, BK 169-170 πίν. 94), εντύπωση προκαλούν νεότερες δημιουργίες, του 19ου και του 20ου αι., που στηρίζουν τους άμβωνες αθηναϊκών εκκλησιών, όπως της Παναγίας Ρόμβης και των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος. Στο ναό της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας, επίσης στην Αθήνα, ο τύπος χρησιμοποιείται κανονικά στα κιονόκρανα και τα επικράνα. Η επίδραση από τα κιονόκρανα που λανθασμένα είχαν αποδοθεί από τους Stuart και Revett στο γειτονικό Ωρολόγιο του Κυρρήστου πρέπει να θεωρείται δεδομένη (Stuart – Revett 1762, κεφ. 3 πίν. 3 και 6-7).

²³ Αριθ. 15: Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ. (προσ. αριθ. ευρ. Λ 2959). Υλικό: μάρμαρο φαιό κρυσταλλικό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,36 μ., κ.δ. 0,32 μ., άβ. ύ. 0,077 μ., άβ. πλ. μέγ. σωζ. 0,40 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,135 μ. Αδημοσίευτο.

Αριθ. 16: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 9724β (προσ. αριθ. ευρ. Λ 986). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,31 μ., κ.δ. 0,26 μ., άβ. ύ. 0,05 μ., άβ. πλ. 0,34 μ. στην κυρίως όψη και 0,47 μ. στις πλαϊνές πλευρές, φύλ. άκ. ύ. 0,14 μ. Προέλευση: Σπάρτη (Ο.Τ. 112, «αψίδα παλαιοχριστιανικής εποχής»). Αδημοσίευτο.

Αριθ. 17: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 9725 (;) (κενή εγγραφή μετά από δύο καταχωρίσεις παρόμοιων κιονοκράνων) (προσ. αριθ. ευρ. Λ 953). Υλικό: μάρμαρο φαιό συμπαγές, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,32 μ., κ.δ. 0,27 μ., μέγ. σωζ. μήκος (μαζί με το έξαρμα) 0,42 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,105 μ., ύ. εξάρματος 0,26 μ., βάθος εξάρματος 0,135 μ. Αδημοσίευτο.

Αριθ. 18: Άγιος Βασίλειος Ξηροκαμπίου. Υλικό: μάρμαρο φαιό σκούρο, λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: ύ. 0,33 μ., κ.δ. 0,32 μ., άβ. ύ. 0,06 μ., άβ. πλ. 0,43 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,11 μ. Αδημοσίευτο.

Αριθ. 19: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 9724α (προσ. αριθ. ευρ. Λ 952). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,385 μ., κ.δ. 0,31 μ., άβ. ύ. 0,085 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,14 μ. Αδημοσίευτο.

Αριθ. 20: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 10419 (προσ. αριθ. ευρ. Λ 951). Υλικό: μάρμαρο φαιό συμπαγές, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,31 μ., κ.δ. 0,34 μ., άβ. ύ. 0,05 μ., άβ. πλ. μέγ. σωζ. 0,345 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,12 μ. Βιβλιογραφία: Börker 1965, 181-182 BK 110 πίν. 75 (4ος αι. μ.Χ.).

²⁴ Στην οικία του ύπατου Αττάλου (Börker 1965, 125 BK 75 πίν. 53. Liljenstolpe 1997-1998, 107 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

Καθώς ο γλύπτης ενδιαφέρεται πολύ για την επίδραση του φωτός στην τελική εντύπωση του κιονοκράνου, ενώνει τις άκρες των λοβών των γειτονικών φύλλων και δημιουργεί αντίστροφα, σκοτεινά γεωμετρικά σχήματα στο βάθος του αναγλύφου²⁵. Γενικά, η νευρική και η ζωντάνια που είχαν τα παλαιότερα παραδείγματα έχουν αντικατασταθεί από τη σχηματοποίηση και τη διακοσμητικότητα. Ενδεικτική του νέου τρόπου αντιμετώπισης του φυτικού διακόσμου είναι η εξεζητημένη αναδίπλωση του μεσαίου λοβού, όπου αυτός σώζεται ολόκληρος²⁶.

Ένα από τα κιονόκρανα (αριθ. 20, εικ. 12) είναι ημίεργο, γεγονός που πιστοποιεί εμφαντικά τη δράση λακωνικού εργαστηρίου παραγωγής αυτού του τύπου κιονοκράνων κατά τους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Εκλεκτικιστικά κιονόκρανα ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Το επίκρανο αριθ. 21 (εικ. 13) παρουσιάζει τεχνοτροπικά γνωρίσματα που ανάγονται σε διαφορετικές περιόδους²⁷. Έτσι, τα υδροχαρή φύλλα, επειδή ανάμεσα τους δεν παρεμβάλλονται λογχοειδή και κυρίως επειδή έχουν πολύ χαμηλό ανάγλυφο, στρογγυλεμένες άνω απολήξεις και μόνον εξέχουσα κεντρική νεύρωση, που φθάνει μάλιστα ως τη βάση σχεδόν του επικράνου, μπορούν να θεωρηθούν πρώιμα²⁸. Αντίθετα, το υπερβολικά μεγάλο κενό ανάμεσα στα υδροχαρή φύλλα, όπως και η επίπεδη σε τομή απόδοσή τους, σύμφωνη με την επίπεδη απόδοση του «καλάθου», μαρτυρούν ύστερη χρονολόγηση, από το β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. κ.ε.

Τα φύλλα άκανθας, αν και στο σχέδιο θυμίζουν το κιονόκρανο από το Ωδείο του Αγρίππα στην Αθήνα (βλ. παραπάνω), στην εκτέλεση είναι πολύ διαφορετικά. Οι όγκοι δεν πλάθονται μαλακά και φυσικά αλλά αντιθέτως οι αναδιπλώσεις είναι τετραγωνισμένες και οι ενδιάμεσες χαραξίσεις πολύ βαθιές, όπως συμβαίνει τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ.²⁹. Οι φαινομενικές αυτές αντινομίες ερμηνεύονται στο πλαίσιο του εκλεκτικισμού που χαρακτηρίζει την ύστερη ρωμαϊκή τέχνη.

Το ανθέμιο που απεικονίζεται στην ιδιότυπη συμφυή κατασκευή του επικράνου, τόσο με τους συμβολισμούς με τους οποίους είναι επιφορτισμένο στη Λακωνία όσο και με τη χάραξή του σε επίκρανο συγκεκριμένα, μαρτυρεί μία περισσότερο ή λιγότερο συνεπή στάση του γλύπτη προς την παράδοση του τόπου του³⁰. Τη συνέπειά του αυτή, εξάλλου, την

²⁵ Πρβλ. Ορλάνδος 1954, 284-285.

²⁶ Τεχνοτροπικά παράλληλα αναγνωρίζονται πάρα πολλά. Ξεχωρίζουν ένα επίκρανο από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Κνιθάκης – Γραμμένος 1994, 203 αριθ. 552 πίν. 69), ένα κιονόκρανο από τον *decumanus* στο Split (McNally 1996, 51 αριθ. IV.C.1 εικ. 97-98, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), ένα κιονόκρανο από τη Σαλώνα (Kautzsch 1936, 6 αριθ. 7 πίν. 1), ένα από την Όστια (Pensabene 1973, 101 αριθ. 361 πίν. 36) και ένα στο Κάιρο (Kautzsch 1936, 25-26 αριθ. 51 πίν. 5).

²⁷ Αριθ. 21: Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 179 (προσ. αριθ. ευρ. Α 167). Υλικό: μάρμαρο φαιό σκούρο συμπαγές, πιθανότατα λακωνικό (μοιάζει, ωστόσο, και με ασβεστολιθικό πέτρωμα, σαν αυτά που υπάρχουν στον Πάρνωνα – την παρατήρηση οφείλω στη συνάδελφο Ρ. Πουπάκη). Διαστάσεις: ύ. 0,655 μ. (ύ. μέχρι και τον άβακα 0,41 μ.), μήκος άβακα 0,76 μ., μήκος έδρας 0,62 μ., πλάτος έδρας 0,38 μ., άβ. ύ. 0,075 μ. Βιβλιογραφία: Tod – Wace 1906, 156 αριθ. 179. Börker 1965, 178 ΒΚ 98 πίν. 71 (3ος αι. μ.Χ.). Ο Börker (1965, 178 ΒΚ 98 πίν. 71) χρονολογεί το επίκρανο στα τέλη 2ου – αρχές 3ου αι. μ.Χ., συγκρίνοντάς το με τα κιονόκρανα αριθ. 4 και 5 από τον Μυστρά (ΒΚ 97.α και ΒΚ 97.β, αντίστοιχα), τα οποία με τεχνοτροπικά κριτήρια χρονολογεί στην ίδια εποχή. Νομίζω πως και οι δύο χρονολογήσεις είναι προβληματικές και γι' αυτό επιχειρώ να τις αναθεωρήσω.

²⁸ Τεχνοτροπικά παράλληλα αναγνωρίζονται στην Αθήνα (Ωδείο του Αγρίππα: Thompson 1950, 46, 101 πίν. 34.α-β, 35.α-β. Börker 1965, 43-44 ΒΚ 1 πίν. 10. Liljenstolpe 1997-1998, 99-100), την Πάτρα (Börker 1965, 45-46 ΒΚ 3.β πίν. 11) κ.α.

²⁹ Χαρακτηριστικό τυπολογικό παράλληλο στο Σίρμιο (Maver κ.ά. 2009, 129-131 και 143 αριθ. SRM 602 εικ. 13). Το επίκρανο της Λακωνίας, όπως και το κιονόκρανο του Σιρμίου, εντάσσεται στην παράδοση των ελασσόνων μικρασιατικών σχολών (Heilmeyer 1970, 101-105), όπως φαίνεται από τη σύγκριση των μορφών τους με παλαιότερα παραδείγματα από την Κνωσό (Paton 1991, κυρίως 317 πίν. 74.β πίν. 65.α.) κ.α.

³⁰ Για τα ανθέμια στη Λακωνία βλ. γενικά Ανδρόνικος 1956, 259. Μπακαλάκης 1958-1959. Faustoferri 1993, 163 εικ. 3 (Αμύκλειον) και Δεληβορριάς 1993, *passim*. Το εν λόγω ανθέμιο δεν νομίζω ότι μπορεί να χρονολογηθεί μετά τον 4ο αι. μ.Χ. Ενδεικτική είναι η σύγκρισή του με τα ανθέμια του επιστυλίου T.52 (5ος αι. μ.Χ.) στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Σκλάβου-Μαυροειδή 1985, 212, 213 εικ. 2. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 45 αριθ. 39). Αν και η σύλληψη είναι παρόμοια όπως και η επίπεδη και πεπλατυσμένη διάταξη του θέματος, διαφέρει η

παρακολουθούμε και κατά την εξέταση των καλλιτεχνικών μορφών που χρησιμοποίησε για το έργο του, στις οποίες φαίνεται πως, χωρίς να χάνει τις εξελίξεις, λ.χ. τη δυναμική της μικρασιατικής άκανθας, αναζήτησε τη μνημειακότητα στην παράδοση. Πρόκειται συνεπώς για μία αξιόλογη, εκλεκτικιστική δημιουργία του τέλους του 3ου ή των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.

Στο κιονόκρανο αριθ. 22 (εικ. 14)³¹ από το Ξηροκάμπι Λακωνίας δεν υπάρχει δεύτερη σειρά φύλλων στην άνω στεφάνη του καλάθου αλλά είναι έντονη η χρήση τρυπάνου και γωνιώδους τομής οι πρισματικές γλυφές. Επιπλέον, τα φύλλα της άκανθας είναι αποδοσμένα σε ένα επίπεδο, χωρίς πλαστικό όγκο, αν και αρκετά έξεργα. Οι οδοντωτές απολήξεις των λοβών τους ενώνονται με αυτές των λοβών των γειτονικών ακανθών, με αποτέλεσμα να σχηματίζονται αντίστροφα γεωμετρικά σχέδια στο σκοτεινό υπόβαθρο του καλάθου και έντονες φωτοσκιάσεις. Οι πιο χαμηλές από τις οδοντωτές απολήξεις θλώνται χαρακτηριστικώς οριζοντίως³². Οι μακρόστενοι οφθαλμοί που σχηματίζονται ανάμεσα στους λοβούς τού ίδιου φύλλου είναι παρόμοιοι με αυτούς που συναντήσαμε στα ελάσσονα εργαστήρια της Μικράς Ασίας κατά τον 2ο αι. μ.Χ.³³. Ωστόσο, στο κιονόκρανο από το Ξηροκάμπι οι οφθαλμοί δεν φέρουν τους λεπτούς ανάγλυφους δακτυλίους και οι πλευρές τους είναι κατακόρυφα ως προς το βάθος κομμένες, όπως συμβαίνει στον 3ο αι. μ.Χ. Τα υδροχαρή φύλλα χαρακτηρίζονται επίσης από ύστερα γνωρίσματα, όπως είναι οι έντονα κυρτωμένες επιφάνειές τους εκατέρωθεν της κεντρικής νεύρωσης και κυρίως το γεγονός πως εφάπτονται με τα πλαϊνά τους φύλλα κατά τα 2/3 περίπου του ύψους τους. Τέλος, ο άβακας διαρθρώνεται από πάνω προς τα κάτω σε αστράγαλο και αιγυπτιάζον κυμάτιο, όπως συμβαίνει κατά το β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., αλλά ο καλάθος δεν είναι ραδινός, παρά μάλλον πεπλατυσμένος, γνώρισμα του 3ου αι. μ.Χ.³⁴. Το κιονόκρανο πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί εκλεκτικιστικό έργο καλής ποιότητας και να χρονολογηθεί γύρω στο 300 μ.Χ.

Ο συμφυρμός πρώιμων και προοδευτικών στοιχείων που παρατηρήσαμε στα δύο τελευταία λακωνικά παραδείγματα αποτελεί πολύ ενδιαφέρουσα συνειδητή επιλογή των γλυπτών που τα σμίλευσαν και προσδίδει στα κιονόκρανα το χαρακτήρα των εκλεκτικιστικών έργων, χαρακτήρα καθόλου ανάρμοστο για την τέχνη της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου στην οποία εντάσσονται.

Κιονόκρανα ύστερης αρχαιότητας

Τα σχεδόν πανομοιότυπα³⁵ κιονόκρανα αριθ. 23-25 που βρίσκονται σήμερα στον Μυστρά (εικ. 15)³⁶ φέρουν στην άνω ζώνη διακόσμησης του καλάθου υδροχαρή και λογχοειδή φύλλα

εκτέλεση του αθηναϊκού παραδείγματος ως προς την τεχνική απόδοσης των φύλλων, καθώς αυτή γίνεται με βαθιές αυλακώσεις στο κέντρο τους, ενώ το σχέδιο είναι ακόμα πιο ασταθές και τα περιγράμματα των φύλλων ανόμοια.

³¹ Αριθ. 22: Ξηροκάμπι, Δημαρχείο. Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,335 μ., κ.δ. 0,265 μ., άβ. ύ. 0,055 μ., άβ. πλ. 0,465 μ. Αδημοσίευτο.

³² Για τα παραπάνω χρονολογικά κριτήρια, βλ. Ορλάνδος 1954, 284-285.

³³ Heilmeyer 1970, 101-105.

³⁴ Τεχνοτροπικά παράλληλα πρέπει να αναζητηθούν σε ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα λόγω της εκλεκτικότητας που χαρακτηρίζει τη σύνθεση των μορφών του υπό εξέταση κιονοκράνου. Ενδεικτικά αναφέρονται ένα κορινθιακό κιονόκρανο από τη Σαλώνα (Kautzsch 1936, 12 αριθ. 16 πίν. 2), ένα από το Ικόνιο (Kautzsch 1936, 86 αριθ. 251 πίν. 18) και ένα στην Κωνσταντινούπολη (Zollt 1994, 120 αριθ. 310 εικ. 9). Το πλησιέστερο παράλληλο με το κιονόκρανο από το Ξηροκάμπι είναι ένα κιονόκρανο με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από το Ωδείο της αρχαίας Κορίνθου (Börker 1965, 237 BK 109 πίν. 74. Η πρώτη δημοσίευση στο Bronner 1932, 100 αριθ. 33 εικ. 84). Εκτός από τις ομοιότητες στα γενικά χαρακτηριστικά, όπως η πρισματική λάξευση, η ένωση των οδοντωτών απολήξεων των γειτονικών λοβών των ακανθών και η συνακόλουθη πρόκληση έντονων φωτοσκιάσεων, οι μακρόστενοι οφθαλμοί ανάμεσα στους λοβούς των ακανθών και η συνολική εικόνα των πεπλατυσμένων φύλλων, αναγνωρίζονται και πολλές ομοιότητες στις ιδιαιτερότητές τους. Έτσι, η τομή των ακανθών και των δύο κιονοκράνων είναι γραμμές κατακόρυφες ως προς τη βάση τους. Επίσης, και στα δύο κιονόκρανα, η κεντρική νεύρωση των ακανθών είναι φαρδιά, χωρίς ιδιαίτερες αυξομειώσεις, και απολήγει στον ανώτερο λοβό που κάμπτεται ζωηρά προς τα έξω. Στην άνω ζώνη διακόσμησής τους τα κιονόκρανα φέρουν φύλλα υδροχαρή των οποίων οι απολήξεις είναι στρογγυλεμένες, ενώ κατά τα 2/3 περίπου του ύψους τους εφάπτονται με τα διπλά τους. Το κιονόκρανο από το Ωδείο της αρχαίας Κορίνθου έχει χρονολογηθεί γύρω στο 300 μ.Χ.

³⁵ Το τρίτο διαφέρει ελαφρώς από τα δύο πρώτα, είτε λόγω μικρής χρονολογικής διαφοράς στην κατασκευή του είτε λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του. Μόνο μετρήσεις και εξέταση του υλικού με σκάλα –καθώς

εναλλάξ. Οι άκανθες στην κάτω ζώνη είναι επτάλοβες, οι πλαϊνοί λοβοί τους αποτελούνται από τρεις απολήξεις ο καθένας και εφάπτονται με τις απολήξεις των λοβών των γειτονικών ακανθών σε τέσσερα σημεία. Η επεξεργασία δεν χαρακτηρίζεται από την έντονη χρήση του τρυπάνου και τις βαθιές χαραξίσεις που συναντήσαμε στις προηγούμενες ομάδες κιονοκράνων. Αντιθέτως, η απόδοση είναι επίπεδη και ζωγραφική, σε αβαθές ανάγλυφο, από όπου εξέχει μόνο ο ανακαμπτόμενος άνω λοβός.

Τα κιονόκρανα μπορούν να ενταχθούν με βεβαιότητα στα παραδείγματα που δείχνουν τη μετάβαση από τον όγκο και τις τρεις διαστάσεις της αρχαίας τέχνης στην αφαίρεση και τις δύο «πνευματικότερες» διαστάσεις της προχωρημένης όψιμης αρχαιότητας και των πρώτων βυζαντινών χρόνων³⁷. Το β' μισό του 4ου και κυρίως το α' μισό του 5ου αι. μ.Χ. αποτελούν τα χρονολογικά όρια της κατασκευής των εν λόγω κιονοκράνων.

Το κιονόκρανο αριθ. 26 (εικ. 16)³⁸ έχει εντελώς αδιάρθρωτο τον άβακα και χαρακτηρίζεται από επίπεδη και σχηματική απόδοση των ακανθών και ζωγραφική αντίληψη των υδροχαρών φύλλων αλλά και ολόκληρης της σύνθεσης γενικότερα. Πολύ χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση των οφθαλμών, οι οποίοι σχηματίζονται ανάμεσα στις αγκιστροειδείς απολήξεις δύο γειτονικών λοβών και απολήγουν στο κάτω μέρος τους σε τριγωνικό «δάκρυ», δίνοντας την εντύπωση αμυγδαλόσχημων οφθαλμών με κυκλική κόρη. Χαρακτηριστική είναι επίσης η διαμόρφωση έξεργου ριπιδοειδούς θέματος ανάμεσα στη βάση του κιονοκράνου και το κατώτερο ζεύγος των εφαπτόμενων απολήξεων των λοβών³⁹.

Ιδιαίτερη σημασία για την έρευνα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής της Λακωνίας έχει το γεγονός πως δύο από τα κορινθιακά κιονόκρανα που σώζονται σε δεύτερη χρήση στο ναό της Παντάνασσας στον Μυστρά⁴⁰ μοιάζουν τόσο πολύ με το κιονόκρανο αριθ. 26, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε την προέλευσή τους από το ίδιο εργαστήριο. Γενικά, η επεξεργασία του λίθου αλλά και ειδικότερα οι αμυγδαλόσχημοι οφθαλμοί, το βάθος του αναγλύφου, ο τρόπος γλυφής των οδοντωτών άκρων των λοβών, τα ριπιδοειδή μοτίβα είναι σχεδόν πανομοιότυπα. Καθώς μάλιστα ο λίθος που έχει χρησιμοποιηθεί και για το κιονόκρανο αριθ.

σε β' χρήση επιστέφουν κίονες ναών στον Μυστρά– θα μπορέσουν να αποδείξουν αν τα τρία κιονόκρανα προέρχονται από το ίδιο αρχαίο κτήριο. Πάντως, οι ομοιότητές τους είναι τόσες και τέτοιες που επιτρέπουν σ' αυτή τη φάση της έρευνας την ομαδοποίησή τους.

³⁶ Αριθ. 23: Μυστράς, Μητρόπολη (δυτικός κίονας νότιας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: (δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί). Βιβλιογραφία: Millet 1910 πίν. 46.2. Χατζηδάκης 2005, 28-31. Börker 1965, 190 BK 141 πίν. 85 (γράφει πως βρίσκεται στον βόρειο κίονα της δυτικής κιονοστοιχίας). Μαρίνου 2002, 63 πίν. 28.β.

Αριθ. 24: Μυστράς, Μητρόπολη (μεσαίος κίονας βόρειας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: (δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί). Βιβλιογραφία: Millet 1910 πίν. 46.1. Χατζηδάκης 2005, 28-31. Börker 1965, 190 BK 142 πίν. 85 (γράφει πως βρίσκεται στον μεσαίο κίονα της ανατολικής κιονοστοιχίας). Grabar 1976, 146-148 πίν. 135.b. Μαρίνου 2002, 63 πίν. 28γ.

Αριθ. 25: Μυστράς, Παντάνασσα (μεσαίος κίονας νότιας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: (δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί). Βιβλιογραφία: Millet 1910 πίν. 39.2. Χατζηδάκης 2005, 98. Μαρίνου 2002, 63. Dennert 1997, 7. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ 2005, 43 εικ. 15.

³⁷ Αρκετά τεχνοτροπικά παράλληλα και σε αυτή την περίπτωση μπορούν να αναγνωριστούν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, καθώς βρισκόμαστε ακόμα στα πλαίσια της «κοινής» της μικρασιατικής άκανθας. Ενδεικτικά αναφέρονται αρκετά κιονόκρανα από την Αίγυπτο (Kautzsch 1936, 32 αριθ. 88 πίν. 6, 33 αριθ. 96 πίν. 6, 35 αριθ. 122 πίν. 8, 37 αριθ. 146 πίν. 10), ένα από την Κωνσταντινούπολη (Kautzsch 1936, 40 αριθ. 154.b πίν. 11), ένα από το Tabularium στη Ρώμη (Kautzsch 1936, 238 πίν. 51a), ένα από την ανασκαφή του Πρυτανείου στην Έφεσο (Steskal 2010, 189-190 αριθ. A 44 πίν. 135.1-2) και δύο επίκρανα, ένα από την Αντιόχεια στον Ορόντη (Kramer 1994, 8, 17, 85, 91, 109 και 135 αριθ. 36 πίν. 6) και ένα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Γραμμένος – Κνιθάκης 1994, 106 αριθ. 260 πίν. VI και πίν. 31).

³⁸ Αριθ. 26: Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ. (προσ. αριθ. ευρ. Λ 3396). Υλικό: μάρμαρο φαιό συμπαγές, πιθανότατα λακωνικό. Διαστάσεις: ύ. 0,45 μ., κ.δ. 0,36 μ., άβ. ύ. 0,08 μ., άβ. πλ. 0,515 μ., φύλ. άκ. ύ. 0,065 μ. Αδημοσίευτο.

³⁹ Τεχνοτροπικά παράλληλα εντοπίζονται στην Αθήνα (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 51 αριθ. 53), ένα μάλιστα από το χώρο του Ασκληπείου (Ξυγγόπουλος 1915, 56 εικ. 4, και για τη χρονολόγηση 57-58), τις Φθιώτιδες Θήβες (Λαζαρίδης 1990, 99 πίν. 26β και 27α), το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Γραμμένος – Κνιθάκης 1994, 161 αριθ. 422, 162 αριθ. 424 πίν. 53) κ.α.

⁴⁰ Dennert 1997, 7, 180 αριθ. 4a πίν.2 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ο Dennert, που τον ενδιαφέρουν τα μεσαιωνικά κιονόκρανα, χρονολογεί τα κιονόκρανα αυτά γενικά στην αυτοκρατορική εποχή.

26 και για αυτά στον Μυστρά είναι ο τοπικός φαιός ασβεστόλιθος, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη δραστηριότητα ενός τοπικού εργαστηρίου κατά τον 5ο αι. μ.Χ., το οποίο παράγει υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας προϊόντα. Τα προϊόντα αυτά, χάρη ακριβώς στην αισθητική, ίσως και την ιστορική αξία τους, αντιγράφηκαν αργότερα όταν κατά τον 11ο αιώνα ανοικοδομήθηκε κάποιο άγνωστο σ' εμάς ακόμα, σίγουρα όμως πολυτελές, οικοδόμημα στη Σπάρτη⁴¹. Τα αντίγραφα αυτά απέκτησαν με τη σειρά τους τη δική τους αξία και ξαναχρησιμοποιήθηκαν, όταν πια το μεσοβυζαντινό οικοδόμημα είχε καταρρεύσει, μαζί με τα αρχαία πρότυπά τους, στο ναό της Παντάνασσας. Βέβαια, οι τεχνίτες του 15ου αι. μ.Χ., δεν έμειναν ασυγκίνητοι και αντέγραψαν τις γενικές μορφές των παλαιότερων κιονοκράνων στα κιονόκρανα της εξωτερικής στοάς της Παντάνασσας⁴², συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του κλασικιστικού στυλ των υστεροβυζαντινών παλαιολόγειων χρόνων στο Μυστρά⁴³.

Κιονόκρανα μεσαιωνικά

Τουλάχιστον πέντε από τα περισσότερα από ογδόντα μέχρι σήμερα εντοπισμένα κιονόκρανα αυτού του τύπου στη Λακωνία πρέπει να χρονολογούνται στα μεσαιωνικά χρόνια. Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστεί μόνο ένα, ενδεικτικό της επιβίωσης του τύπου αλλά και της υψηλής γλυπτικής τέχνης της παλαιολόγειας εποχής στη Λακωνία.

Το κιονόκρανο βρίσκεται στο ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά⁴⁴ (εικ. 17) και μάλιστα *in situ*, και χρονολογείται συνεπώς με ασφάλεια στο α' μισό του 14ου αι. μ.Χ.⁴⁵. Η σύγκριση του κιονοκράνου με ένα σχεδόν σύγχρονό του που βρίσκεται σήμερα στο ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία⁴⁶ αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου, τοπικού ή αυτοκρατορικού, που έφτιαξε με ντόπιο υλικό τα κιονόκρανα ενός πολυέξοδου ναού με

⁴¹ Αναφέρομαι στα κορινθιακά κιονόκρανα του βορειοανατολικού, του νοτιοδυτικού και του νοτιοανατολικού κίονα του ναού της Παντάνασσας, για τα οποία βλ. Dennert 1997, 7 και 180 αριθ. 4c πίν.2 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ένα ακόμα ίδιο σώζεται στο Μουσείο του Μυστρά, για το οποίο βλ. Dennert 1997, 7, 180 αριθ. 5 πίν. 1 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Για τη χρονολόγησή τους βλ. και Μπούρα 1980, 64. Πρβλ. και το επίθημα ιωνικού κιονοκράνου από τη Μονή Σκριπούς στη Βοιωτία (Λαζαρίδης 1973, 290 πίν. 250α), όπως και το τεκτονικό κιονόκρανο από την Παντάνασσα της Φιλιππιάδος του 13ου αι. μ.Χ. (Βοκοτόπουλος 2000, 143 πίν. 88α).

⁴² Πρόκειται για τα κιονόκρανα της εξωτερικής στοάς, βλ. Dennert 1997, 7 και 180 αριθ. 4b πίν. 2 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Η Μπούρα (1980, 63) επισημαίνει την «έκλεκτική παράθεση φυτικών θεμάτων» σε ένα τουλάχιστον από τα κιονόκρανα αυτά, σύμφωνα με την οποία συνδυάζονται παραδοσιακές, δηλαδή ρωμαϊκές, παραλλαγές της άκανθας με επιπεδόγλυφα, πλατιά, χαλαρά σχεδιασμένα φύλλα της παλαιολόγειας γλυπτικής, για να καταλήξει πως «είναι πολύ πιθανό ότι η ιδιότυπη διακοπή των φύλλων τής πρώτης ζώνης όφειλεται σε μίμηση κάποιου κορινθιακού κιονοκράνου τὰ ἄκρα τῶν φύλλων τοῦ ὁποίου εἶχαν σπάσει».

⁴³ Η Μπούρα (1980, 63-64) αναφέρει σχετικά: «Οπωσδήποτε όμως ή παράθεση τοῦ παραδοσιακοῦ φύλλου τῆς ἄκανθας με μερικά ἀπό τὰ πιό γνήσια βυζαντινά ὑποκατάστατά του δείχνει ὅτι ὁ ἠθελημένος ἐκλεκτικισμός τῶν βυζαντινῶν [εννοεῖται του 10 αι. μ.Χ.] (...) συνεχίστηκε στά χρόνια τῶν Παλαιολόγων».

⁴⁴ Αριθ. 27: Μυστράς, Μονή Βροντοχίου, Οδηγήτρια (ανατολικός κίονας νότιας κιονοστοιχίας). Υλικό: μάρμαρο φαιό, πιθανότατα λακωνικό. Δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί. Βιβλιογραφία: Millet 1910 πίν. 55.6 και 27.2 (σχέδιο). Χατζηδάκης 2005, 53, 57. Börker 1965, 190 BK 143 πίν. 86.

⁴⁵ Ο ναός ανεγέρθη γύρω στα 1310 από τον αρχιμανδρίτη, Μεγάλο Πρωτοσύγκελλο της Πελοποννήσου, Παχώμιο, άνθρωπο ικανότατο κατά το Μανόλη Χατζηδάκη, ο οποίος «μπόρεσε να κτίσει, μέσα σε είκοσι χρόνια περίπου, τις δύο λαμπρότερες εκκλησίες του Μυστρά» (Χατζηδάκης 2005, 47-48). Περί το 1863, οι περισσότεροι κίονες του ναού αφαιρέθηκαν προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε νεόδμητες κατασκευές της πόλης της Σπάρτης, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει ο τρούλος. Το 1938, ο Ορλάνδος, ως διευθυντής Αναστηλώσεως στο Υπουργείο Παιδείας, ξεκίνησε την αποκατάσταση του μνημείου και οι κιονοστοιχίες αντικαταστάθηκαν (Χατζηδάκης 2005, 53). Ο Χατζηδάκης (2005) αναφέρει: «ξανάγιναν οι κιονοστοιχίες του ισογείου». Πάντως, το κιονόκρανο που μας ενδιαφέρει απεικονίζεται στη θέση του στις φωτογραφίες που τράβηξε ο Millet πριν από το 1910 και σημειώνεται στα σχέδιά του [Millet 1910, πίν. 55.6 και πίν. 27.2 (σχέδιο)]. Επιπλέον, τόσο ως προς τις διαστάσεις όσο και ως προς την τεχνική επεξεργασία ταιριάζει με το υπερκείμενό του επίθημα, το οποίο κοσμεύεται ανάγλυφα με το ίδιο θέμα –σταυρός στη μέση από όπου φυτρώνει κυματιστό κλαδί με φύλλα– που αποδίδεται ζωγραφικά στο λοξότμητο γείσο που περιέτρεχε εσωτερικά τον ναό και ανάγλυφα στις παραστάδες (Χατζηδάκης 2005, 57). Ο Σίνος (2009, 146) γράφει πως «μόνο ο ανατολικός κίονας και το κιονόκρανό του στη νότια κιονοστοιχία είναι αυθεντικοί». Μπορούμε να θεωρούμε βέβαιο, λοιπόν, ότι το κιονόκρανο, το οποίο εξάλλου διατηρείται ακέραιο, βρίσκεται *in situ*.

⁴⁶ Deichmann κ.ά. 1981, 97 αριθ. 400 πίν. 26.

μεγάλη πνοή, συγκρινόμενου με αυτούς της πρωτεύουσας: έντονη σχηματοποίηση, γεωμετρικότητα, μη οργανική σύνδεση των περιβαλλόντων με τα περιβαλλόμενα μέρη του κιονοκράνου.

Τα κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία: Μία μαρτυρία ακμής

Τα κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή που μελετήσαμε (εικ. 18) συμβάλλουν ως μία σαφής αρχαιολογική μαρτυρία στην εικόνα της ακμάζουσας Σπάρτης της ρωμαϊκής και κυρίως της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Όλα τα κιονόκρανα που παρουσιάστηκαν είναι κατασκευασμένα κατά πάσα πιθανότητα από λακωνικό μάρμαρο⁴⁷ και τουλάχιστον ένα από αυτά είναι ημίεργο. Πρόκειται, λοιπόν, για μία τοπική παραγωγή που διαρκεί από τον 1ο αι. μ.Χ. και φθάνει ως τον 5ο, ενώ το πλήθος των κιονοκράνων που επαναχρησιμοποιήθηκαν στα βυζαντινά χρόνια στον Μυστρά, πέρα από την «αρχή της γραφικότητας» που εξυπηρετεί, ενέπνευσε νέες δημιουργίες. Διαφαίνεται έτσι μία ισχυρή παράδοση στην κατασκευή κιονοκράνων με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή που αποδεικνύει τη διαχρονικότητα της χρήσης του συγκεκριμένου τύπου κιονοκράνων στη Λακωνία.

Η παραγωγή της ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, όπως φάνηκε από την τεχνοτροπική εξέταση των κιονοκράνων, παρακολουθούσε πάντα τα σημαντικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, κυρίως την Αθήνα και την Κόρινθο κατά τον 1ο και τον 2ο αι. μ.Χ. και τις μικρασιατικές πόλεις Έφεσο και Πέργαμο, καθώς και τους δορυφόρους τους, κατά τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ. Κατά συνέπεια, η Σπάρτη αναδεικνύεται σε ένα σημαντικό περιφερειακό καλλιτεχνικό κέντρο, η τέχνη του οποίου, στο πλαίσιο της «κοινής» γλώσσας της αρχιτεκτονικής γλυπτικής της εποχής, δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από αυτή των άλλων μεσογειακών πόλεων.

Σημαντική φαίνεται πως ήταν η παραγωγή κιονοκράνων με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ., καθώς στα χρόνια αυτά χρονολογείται η πλειονότητα των εντοπισμένων μέχρι σήμερα παραδειγμάτων του τύπου. Από αυτά προκύπτει ένας μεγάλος αριθμός κτηρίων και άλλων κατασκευών στα οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν, συμπεριλαμβανομένων της πρόσοψης της σκηνής του Θεάτρου της Σπάρτης και της Ρωμαϊκής Αγοράς του Γυθείου. Η ποιότητα των κιονοκράνων είναι ανταγωνιστική των μικρασιατικών εργαστηρίων, από τα οποία φαίνεται πως έχουν δεχθεί εντονότερες επιδράσεις. Η εντατική εκμετάλλευση των τοπικών λατομείων, το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον, η ιδιωτική πρωτοβουλία αλλά και η καθιέρωση κοινών τύπων που εύκολα διαδίδονταν στις γλυπτικές τάσεις της εποχής, οδήγησαν στην έντονη και ποιοτική δραστηριότητα των λακωνικών εργαστηρίων στα χρόνια της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος 1956: Μ. Ανδρόνικος, Λακωνικά ανάγλυφα, *Πελοποννησιακά* 1, 1956, 253-314.
 Ασπρά-Βαρδαβάκη – Εμμανουήλ 2005: Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Μ. Εμμανουήλ, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005
 Biers 1985: J. C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road, Corinth XVII*, Princeton 1985.
 Βοκοτόπουλος 2007: Π. Βοκοτόπουλος, Εργασίες στην Παντάνασσα Φιλιπιάδος, *ΠΑΕ* 2007, 69-72.
 Börker 1965: C. Börker, *Blattkelchkapitelle: Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Architekturoornamentik in Griechenland*, Berlin 1965.

⁴⁷ Τα λατομεία της Λακωνίας αναφέρονται ήδη από τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά*, 8.5.7.11-8.5.7.15). Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της έρευνας συγκεντρώνουν ο ταινάριος λίθος (Μόσχου κ.ά. 1998. Bruno – Pallante 2000. Tsouli 2009) και τα λατομεία του Ταυγέτου (Cooper 1988. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2006. Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009). Από τα τελευταία προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα το φαιό μάρμαρο, υλικό των περισσότερων υπό εξέταση κιονοκράνων. Για τα λακωνικά λατομεία γενικά βλ. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, 180-193 αριθ. 661-702.

- Broneer 1932: O. Broneer, *The Odeum*, Corinth X, Cambridge, Mass. 1932.
- Bruno – Pallante 2000: M. Bruno – P. Pallante, The 'Lapis Taenarius' quarries of Cape Tainaron, στο: L. Lazzarini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Sixth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Venice, June 15-18, Padova 2000*, 163-176.
- Γραμμένος – Κνιθάκης 1994: Δ. Β. Γραμμένος – Γ. Κνιθάκης, *Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 81, Θεσσαλονίκη 1994.
- Cooper 1988: F. Cooper, The quarries of mount Taygetos in the Peloponnesos, Greece, στο: N. Herz – M. Waelkens (επιμ.), *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade, Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Marble in Ancient Greece and Rome: Geology, Quarries, Commerce, Artifacts, Lucca, May 9-13, NATO ASI Series E 153, Dordrecht 1988*, 65-76.
- Cummer 1971: W. W. Cummer, A Roman tomb at Corinthian Kenchreai, *Hesperia* 40, 205-231.
- Deichmann κ.ά. 1981: F. W. Deichmann – J. Kramer – U. Peschlow, *Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig*, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 12, Wiesbaden 1981.
- Δεληβορριάς 1993: Α. Δεληβορριάς, Λακωνικά ανθήμια, στο: Palagia – Coulson 1993, 205-216.
- Dennert 1997: M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle: Studien zur Typologie und Chronologie*, Asia Minor Studien 25, Bonn 1997.
- Déroche 1987: V. Déroche, L'acanthé de l'arc d'Hadrien et ses dérivés en Grèce propre, *BCH* 111, 1987, 425-453.
- Doulfis 2016: G. Doulfis, Lotus-and-acanthus capitals in Laconia: Evidence of flourish in Roman and Late Roman periods, στο: J. Fouquet – L. Gaitanou (επιμ.), *Im Schatten der Alten? Ideal und Lebenswirklichkeit im römischen Griechenland, Heidelberg 8.-10. November 2013*, Peleus 71, Mainz – Ruppolding 2016, 25-47.
- Faustoferri 1993: A. Faustoferri, The Throne of Apollo at Amyklai: its significance and chronology, στο: Palagia – Coulson 1993, 159-166.
- Fiechter 1936: E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen*, II, Stuttgart 1936.
- Goffinet 1962: É. Goffinet, L'église Saint-Georges à Delphes, *BCH* 86, 1962, 242-260.
- Grabar 1976: A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II: XIe-XIVe siècle*, Bibliothèque des Cahiers archéologiques 12, Paris 1976.
- Heilmeyer 1970: W. D. Heilmeyer, *Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdécoration*, MDAI(R) Ergänzungsheft 16, Heidelberg 1970.
- Kanellopoulos – Zavvou 2014: C. Kanellopoulos – E. Zavvou, The Agora of Gytheum, *BSA* 109, 2014, 357-378.
- Kautzsch 1936: R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 9, Berlin 1936.
- Kokkorou-Alevras κ.ά. 2009: G. Kokkorou-Alevras – E. Zavvou – A. Themis – A. Efstathopoulos – K. Kopanias – E. Poupaki – A. Chatzikonstantinou, Ancient Quarries in Laconia, στο: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the E' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, 169-179.
- Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2006: Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Α. Ευσταθόπουλος – Κ. Κοπανιάς – Ε. Πουπάκη – Α. Χατζηκωνσταντίνου, Αρχαία λατομεία στη «Γυναικά» και στο Πλατυβούνι Ταυγέτου, στο: *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Λακωνίας, 1 Νοεμβρίου 2004*, τόμ. Α', Αθήνα 2006, 109-132.
- Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014: Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Ε. Πουπάκη – Α. Ευσταθόπουλος – Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014.
- Kramer 1994: J. Kramer, *Korinthische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel. Antike und spätantike Werkstattgruppen*, MDAI(I) Beiheft 39, 1994.
- Λαζαρίδης 1973: Π. Λαζαρίδης, Μονή Σκριπούς, *ΑΔ* 28, 1973, Β' 1 Χρονικά, 290.
- Λαζαρίδης 1990: Π. Λαζαρίδης, Άνασκαφή Φθιωτίδων Θηβών, *ΠΑΕ* 1986, 1990, 88-99.
- Levi 1920: A. Levi, Bassorilievi in marmo trovati fra i ruderi di una villa romana in contrada Villazzano, Sorrento, *MonAnt* 26, 1920, 181-221.
- Liljenstolpe 1997-1998: P. Liljenstolpe, The Roman *blattkelch* capital. Typology, origin and aspects of employment, *OpRom* 22-23, 1997-1998, 91-126.

- McNally 1996: S. McNally, The architectural ornament of Diocletian's palace at Split, BAR International Series S639, Oxford 1996.
- Μαρίνου 2002: Γ. Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά, Αθήνα 2002.
- Maver κ.ά. 2009: A. Maver – H. Müller – I. Rižnar, Roman capitals from Sirmium, Sremska Mitrovica, Serbia, *Starinar* 59, 2009, 119-148.
- Millet 1899: G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, 1899, 97-156.
- Μόσχου κ.ά. 1998: Λ. Μόσχου – Σ. Ραυτοπούλου – Θ. Χατζηθεοδώρου, Λίθος ερυθρός, ταινάριος. Τα αρχαία λατομεία στον Προφήτη Ηλία Δημαριστικων Μάνης και η περιοχή τους, *ΑΔ* 53, 1998, Α' Μελέτες, 267-288.
- Μπακαλάκης 1958-1959: Γ. Μπακαλάκης, Λακωνικά άνθημα, *Πελοποννησιακά* 3-4, 1958-1959, 263-266.
- Μπούρα 1980: Λ. Μπούρα, Ό γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Όσιου Λουκά, Βιβλιοθήκη τής εν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 95, Αθήνα 1980.
- Nuzzo 2010: E. Nuzzo, *Subtilitas Phlegraea*. Nota sulla formazione del linguaggio architettonico a Cuma in eta augustea, *ΜΕΦΡΑ* 122, 2010, 377-398.
- Ευγγόπουλος 1915: Α. Ευγγόπουλος, Χριστιανικόν Άσκληπιείον, *ΑΕ* 1915, 52-71.
- Ορλάνδος 1954: Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής μεσογειακής λεκάνης, Βιβλιοθήκη τής εν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 35, τόμ. Β', Αθήνα 1954.
- Palagia – Coulson 1993: O. Palagia – W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxbow Monographs 30, Oxford 1993.
- Paton 1991: S. Paton, A Roman Corinthian building at Knossos, *BSA* 86, 1991, 297-318.
- Pensabene 1973: P. Pensabene, *I Capitelli*, Scavi di Ostia 7, Roma 1973.
- Πιττάκης 1837: Κ. Πιττάκης, Συνοπτική έκθεσις περι τών κατά την Έλλάδα αρχαιοτήτων, *ΑΕ* 1, 1837, 21-29.
- Ronczewski 1928: K. Ronczewski, Seltene Kapitellformen, *AA*, 1928, 41-60.
- Σίνος 2009: Σ. Σίνος, 2. Οδηγήτρια. Α. Ο ναός και οι παλαιότερες αναστηλώσεις του, στο: Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009, 141-154.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1985: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, Παραλλαγές του ανθεμίου σε γλυπτά του 5ου αι. μ.Χ., *AAA* 18, 1985, 211-216.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1999: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999.
- Steskal 2010: M. Steskal, *Das Prytaneion in Ephesos*, Forschungen in Ephesos 9.4, Vienna 2010.
- Stuart – Revett 1762: J. Stuart – N. Revett, *Antiquities of Athens*, vol. I, London 1762.
- Strzygowski 1904: J. Strzygowski, *Koptische Kunst im Museum zu Cairo*, *Catalogue général du musée du Caire*, Vienne 1904.
- Thompson 1950: H. A. Thompson, The Odeion in the Athenian Agora, *Hesperia* 19, 1950, 31-141.
- Thompson 1957: H. A. Thompson, Activities in the Athenian Agora: 1956, *Hesperia* 26, 1957, 99-107.
- Tod – Wace 1906: M. N. Tod – A. J. B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906.
- Tsouli 2009: M. Tsouli, Contribution to the study of the ancient marble quarries of the Mani Peninsula, SW Laconia, Peloponnese, Greece. The case of the quarry of white marble at the site Aspri Plaka, Charouda, Pyrgos Dirou and of the quarry of cipollino verde Tenario at the site Paliros-Kourelou, near Cape Tainaron, στο: Ç. Ö. Aygün (επιμ.), *SOMA 2007, Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007*, BAR International Series 1900, Oxford 2009, 396-403.
- Walker 1979: S. Walker, Corinthian capitals with ringed voids. The work of Athenian craftsmen in the 2nd century A.D., *AA*, 1979, 103-129.
- Walker – Waywell 2001: S. Walker – G. Waywell, Rome in Sparta: The Early Imperial phases of the Roman Theatre, στο: J.-Y. Marc – J.-C. Moretti (επιμ.), *Constructions publiques et programmes éditaires en Grèce entre le IIe siècle av. J.-C. et le Ier siècle ap. J.-C.*, *BCH Supplément* 39, Paris 2001, 285-295.
- Ward-Perkins 1948: J. B. Ward-Perkins, Severan art and architecture at Lepcis Magna, *JRS* 38, 59-80.
- Waywell 2002: G. Waywell, New discoveries at the ancient theatre of Sparta, στο: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, BAR International Series 1031, 2002, 245-255.
- Waywell κ.ά. 1998: G. Waywell – J. Wilkes – S. Walker, The Ancient Theatre at Sparta, στο: W. Cavanagh – S. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical*

- Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, London 1998, 97-111.
- Weigand 1914: E. Weigand, Baalbek und Rom. Die römische Reichskunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung, *JdI* 29, 1914, 37-91.
- Weinberg 1960: S. S. Weinberg, *The Southeast Building, the Twin Basilicas, the Mosaic House*, Corinth I.5, Princeton 1960.
- Woodward 1928-1930: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924-28, I. The theatre: Architectural remains, *BSA* 30, 1928-1930, 151-240.
- Χατζηδάκης 2005: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 2005⁴.
- Yegül 1986: F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis 3, Cambridge, Mass. 1986.
- Zollt 1994: T. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, Asia Minor Studien 14, Bonn 1994.



Εικ. 1. Κιονόκρανο αριθ. 1 (Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. ΜΣ 1200, προσ. αριθ. ευρ. Λ 1830) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 2. Κιονόκρανο αριθ. 2 (Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ., προσ. αριθ. ευρ. Λ 985) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 3. Κιονόκρανο αριθ. 3 (Σπάρτη, αρχαία Ακρόπολη, χώρος με αρχιτεκτονικά μέλη ανατολικά του Θεάτρου, προσ. αριθ. ευρ. ΛΕΘ 22) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 4. Κιονόκρανο αριθ. 5 (Μυστράς, Μητρόπολη, δυτικός κίονας βόρειας κιονοστοιχίας) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 5. Επίκρανο αριθ. 7 (Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. ΜΣ 9106, προσ. αριθ. ευρ. Λ 928) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 6. Κιονόκρανο αριθ. 8 (Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο, νότια ανατολικής παρόδου, αριθ. ευρ. ΛΘ 251) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 7. Κιονόκρανο αριθ. 14 (Σπάρτη, αρχαίο Θέατρο, νότια ανατολικής παρόδου, αριθ. ευρ. ΛΘ 243) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 8. Κιονόκρανο αριθ. 15 (Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ., προσ. αριθ. ευρ. Λ 2959): λεπτομέρεια (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 9. Κιονόκρανο αριθ. 16 (Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. ΜΣ 9724β, προσ. αριθ. ευρ. Λ 986) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



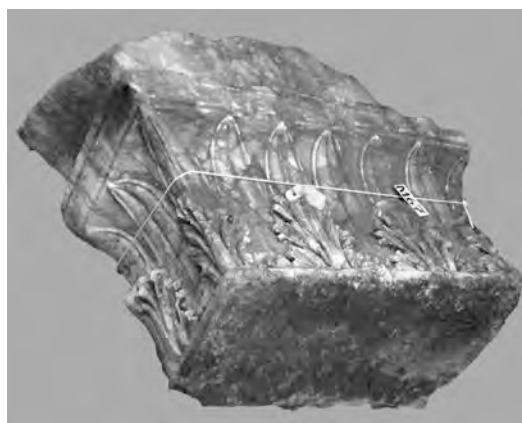
Εικ. 10. Κιονόκρανο αριθ. 17
(Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. ΜΣ 9725(;),
προσ. αριθ. ευρ. Λ 953) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 11. Κιονόκρανο αριθ. 18 (Άγιος Βασίλειος
Ξηροκαμπίου) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 12. Κιονόκρανο αριθ. 20 (Μουσείο
Σπάρτης, αριθ. ευρ. ΜΣ 10419, προσ. αριθ. ευρ.
Λ 951): λεπτομέρεια (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 13. Επίκρανο αριθ. 21 (Μουσείο Σπάρτης,
αριθ. ευρ. ΜΣ 179, προσ. αριθ. ευρ. Λ 167)
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 14. Κιονόκρανο αριθ. 22 (Ξηροκάμπι, Δημαρχείο) (φωτ. Γ. Δουλφής).



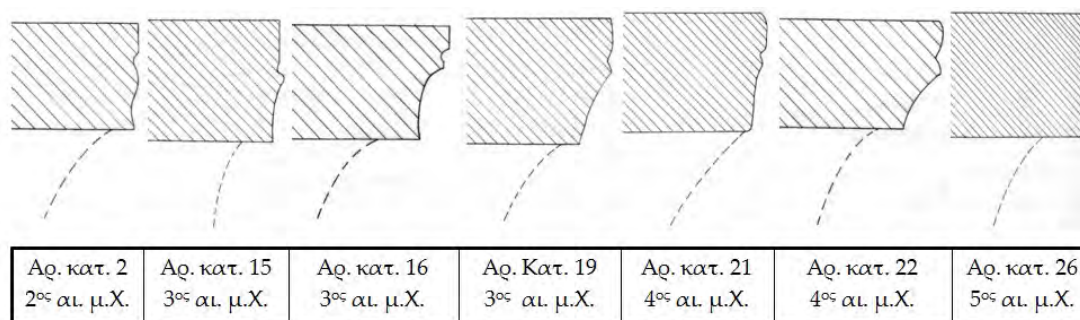
Εικ. 15. Κιονόκρανο αριθ. 23 (Μυστράς, Μητρόπολη, δυτικός κίονας νότιας κιονοστοιχίας) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 16. Κιονόκρανο αριθ. 26 (Μουσείο Σπάρτης, χ. αριθ. ευρ., προσ. αριθ. ευρ. Λ 3396) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 17. Κιονόκρανο αριθ. 27 (Μυστράς, Οδηγήτρια, ανατολικός κίονας νότιας κιονοστοιχίας) (φωτ. Γ. Δουλφής).



Εικ. 18. Τομές άβακα κιονοκράνων σε σχεδιαστική αναπαράσταση εκτός κλίμακας: χρονολογική εξέλιξη (σχεδ. Σ. Πράπα).

Χάλκινο *tintinnabulum* από την Αρχαία Σπάρτη

Πως θα μας φαινόταν αν, πηγαίνοντας σε ένα φιλικό μας σπίτι, αντικρίζαμε στο σαλόνι ή στην τραπεζαρία ένα αντικείμενο σαν και αυτό της εικ. 1; Πιθανώς θα ερχόμασταν σε δύσκολη θέση ή σε αμηχανία και θα κακοχαρακτηρίζαμε τους οικοδεσπότες. Τα σημερινά ήθη δεν ταιριάζουν με τέτοιες απεικονίσεις στη δημόσια ή κοινωνική ζωή μας. Αυτό, όμως, δεν ίσχυε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Τέτοια αντικείμενα βρισκόνταν σε κοινή θέα στα μάτια ανδρών, γυναικών, ακόμη και παιδιών, σε οικίες ή καταστήματα, χωρίς να θεωρούνται απρεπή.

Τι είναι, όμως, ακριβώς αυτό το αντικείμενο; Πρόκειται για ένα *tintinnabulum*, δηλαδή έναν μεταλλικό μελωδό (σύνολο από κουδουνάκια) με τη μορφή φαλλού σε έγερση. Τα ρωμαϊκά *tintinnabula* συνδύαζαν συνήθως τη μορφή ζώου (λιονταριού ή σκύλου) με αυτήν του φαλλού, με το κατώτερο τμήμα να είναι ζωόμορφο (συνήθως τα δύο οπίσθια πόδια και την ουρά) και το ανώτερο σε σχήμα φαλλού, ενίοτε με αυτιά. Οι μορφές των ζώων έχουν συνήθως φτερά, θυμίζοντας έντονα μυθικά όντα της αρχαιότητας, όπως γρύπες ή χίμαιρες¹. Υπάρχουν και *tintinnabula* με ανθρώπινη μορφή, συνήθως μονομάχου ή πυγμαίου, που διαθέτει υπερφυσικό φαλλό, ή ακόμα και με μορφή ζώων που έχουν ιθυφαλλικούς πυγμαίους ως αναβάτες ή από τα οποία προβάλλουν υπερφυσικοί φαλλοί². Από διάφορα μέρη του φαλλόμορφου, ζωόμορφου ή ανθρωπόμορφου κορμού κρέμονται κουδουνάκια.

Ποιά ήταν η χρησιμότητα αυτού του αντικειμένου; *Tintinnabula* έχουν βρεθεί σε δημόσιους χώρους, όπως λουτρά, αλλά και σε ιδιωτικές οικίες και συγκεκριμένα στους χώρους όπου πραγματοποιούνταν συμπόσια. Η κύρια χρήση τους ήταν αποτροπαϊκή, έδιωχναν δηλαδή την κακή ενέργεια, το «κακό μάτι». Υπάρχει, επίσης, και η θεωρία ότι τα χρησιμοποιούσαν οι οικοδεσπότες για να καλούν τους υπηρέτες του σπιτιού³.

Ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας αυτών των αντικειμένων καθορίζεται από δύο στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο είναι ο φαλλός. Η χρήση του φαλλού ως αποτροπαϊκού συμβόλου αρχίζει από τους αρχαίους χρόνους στην Ελλάδα, περίπου τον 7ο αι π.Χ., με απεικονίσεις σε αγγεία, τείχη, οικίες και ψηφιδωτά⁴. Η παράδοση αυτή πέρασε στους Ετρούσκους και αργότερα στους Ρωμαίους. Εκτός των απεικονίσεων, έχει βρεθεί και μεγάλος αριθμός περιάπτων με παραστάσεις φαλλών, τα οποία φορούσαν παιδιά αλλά και ενήλικες⁵. Κατασκευασμένα από διάφορα υλικά (χρυσό, άργυρο, χαλκό, υαλόμαζα, ημιπολύτιμους λίθους), τα περιάπτα αυτά προέρχονται κυρίως από τάφους.

Το δεύτερο αποτροπαϊκό στοιχείο είναι τα κουδουνάκια. Η παραγωγή ήχου με την παραμικρή κίνηση θεωρείται ότι διώχνει την κακή ενέργεια, η οποία μπορεί να πετρώσει τα θύματά της και τελικά να οδηγήσει στο θάνατο⁶. Η παράδοση να φορούν άνθρωποι και ζώα μικρά κουδουνάκια δεν είναι τυχαία.

Το *tintinnabulum* που παρουσιάζουμε εδώ (εικ. 1) βρέθηκε στη Σπάρτη το 1997, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών της Ε' Ε.Π.Κ.Α.⁷. Αποτελείται από χάλκινο στέλεχος, μήκους 14,5 εκ., μέγιστου πλάτους 3,2 εκ. και ύψους 10 εκ., του οποίου η κύρια (πρόσθια) όψη φέρει ανάγλυφο διάκοσμο σε τρία μέρη. Το αριστερό μέρος έχει τη μορφή φαλλού σε έγερση, με ανάγλυφη φλέβωση. Ακολουθεί σχοινοειδής ταινία που χωρίζει τον φαλλό από το κεντρικό

¹ Johns 1982, πίν. 13.

² Johns 1982, πίν. 14. Coarelli 2003, 195.

³ Βαφειάδης 2010, 63.

⁴ Johns 1982, πίν. 12, 46. Βαφειάδης 2010, εικ. 3.

⁵ Johns 1982, πίν. 10. Βαφειάδης 2010, εικ. 8-11.

⁶ Skinner 2005, 261.

⁷ Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ανασκαφέα, κ. Αθανάσιο Θέμο για τη γενναιοδωρία του να μου παραχωρήσει τη δημοσίευση του παρόντος αντικειμένου. Ευχαριστώ, επίσης, την κα. Έλενα Ζαββού για τις παρατηρήσεις που έκανε στο κείμενο της ανακοίνωσής μου.

τμήμα του στελέχους, το οποίο σχηματίζει ανδρικό μόριο και σχηματοποιημένη ηβική περιοχή. Ακολουθεί πάλι διπλή σχοινοειδής ταινία και κατόπιν το δεξί μέρος που έχει τη μορφή βραχίονα που απολήγει σε γροθιά, όπου ο αντίχειρας παρεμβάλλεται, προεξέχοντας, μεταξύ του δείκτη και του μέσου. Η χειρονομία αυτή αναπαριστά την ένωση των γεννητικών οργάνων των δύο φύλλων, μια χειρονομία γνωστή για τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα της σε όλη την Ευρώπη (*mano fica*)⁸. Στην κάτω παρυφή του στελέχους υπάρχουν πέντε συμφυείς κρίκοι, από τους οποίους κρέμονταν ισάριθμοι μικροί συμπαγείς χυτοί φαλλοί (ελλείπει ο ένας). Οι φαλλοί αυτοί είναι σχηματοποιημένοι και βρίσκονται σε έγερση, με ελαφριά κλίση προς τα πάνω, σαν να πετούν. Γύρω από τη βάλανο διαμορφώνεται σχηματοποιημένη χαίτη λιονταριού (εικ. 3), που θυμίζει τα ζώομορφα *tintinnabula*. Στην κάτω επιφάνεια των μικρών φαλλών υπάρχει συμφυής κρίκος, από τον οποίο πιθανώς κρέμονταν τα κουδουνάκια (εικ. 4). Δυστυχώς, αυτά δε σώζονται. Σώζεται, όμως, ένας μικρός ελεύθερος κρίκος προσαρτημένος στον κρίκο ενός εκ των μικρών φαλλών, από τον οποίο οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι και οι υπόλοιποι θα παρουσίαζαν το ίδιο στοιχείο. Η πίσω πλευρά του στελέχους είναι κοίλη και δείχνει ότι κατασκευάστηκε σε μήτρα (εικ. 2).

Τι καθιστά το αντικείμενο αυτό ενδιαφέρον; Κατ' αρχάς, η σπανιότητά του στον ελλαδικό χώρο. Τα περισσότερα γνωστά *tintinnabula* προέρχονται από την Ευρώπη, κυρίως την Ιταλία (Πομπηία, Herculaneum, Ρώμη) αλλά και τη Γερμανία, την Ισπανία, και τη Βρετανία. Εξ' όσων γνωρίζω, έως σήμερα δεν έχει βρεθεί κάτι παρόμοιο σε ανασκαφές στην Ελλάδα. Επίσης, δεν ευρίσκεται κάτι παρόμοιο στα μεγάλα μουσεία της χώρας μας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Μουσείο Πατρών, μουσεία Άργους, Μυτιλήνης, Αρχαίας Κορίνθου)⁹. Δεύτερον, η μορφή του αντικειμένου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα περισσότερα *tintinnabula* έχουν τη μορφή ζώου ή ανθρώπου. Το τριπλό αποτροπαϊκό μοτίβο (φαλλός σε έγερση, ανδρικά γεννητικά όργανα, *mano fica*) που συναντούμε στο παράδειγμα της Σπάρτης δεν είναι εντελώς άγνωστο, καθώς εμφανίζεται σε μικρά κυρίως περιήματα από διάφορα υλικά (χρυσό, χαλκό)¹⁰, σε *tintinnabulum*, όμως, παρατηρείται για πρώτη φορά.

Το *tintinnabulum* της Σπάρτης χρονολογείται με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του από τον 1ο αι. μ.Χ. και έπειτα, χρονολόγηση που συμφωνεί με τα ανασκαφικά ευρήματα¹¹. Το αντικείμενο προέρχεται από τον αστικό ιστό της Σπάρτης του 1ου αι. μ.Χ. Γνωρίζουμε ότι η Σπάρτη είχε στενούς δεσμούς με τη Ρώμη. Πιθανώς το *tintinnabulum* εισήχθη από την Ιταλία αλλά δεν αποκλείεται να αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου, αφού η Σπάρτη είχε παράδοση στη χαλκουργία. Το σπάνιο αυτό –για τον ελλαδικό χώρο– αντικείμενο είναι ενδεικτικό της εξάπλωσης προκαταλήψεων και δοξασιών σε όλη την έκταση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, εικονογραφεί σε μεγαλύτερη κλίμακα το μέχρι τώρα γνωστό μόνο από περιήματα μικρού μεγέθους τριπλό αποτροπαϊκό μοτίβο του φαλού σε έγερση και ανάπαυση και της *mano fica*.

Το ενδιαφέρον αυτό εύρημα προτείνεται να εκτεθεί στο μουσείο της Σπάρτης και να μην καταλήξει όπως τα *tintinnabula* της Πομπηίας και του Herculaneum που παρέμειναν κλεισμένα για πολλά χρόνια σε ειδικά ερμάρια, μακριά από τα μάτια γυναικών και παιδιών για λόγους σεμνότητας.

⁸ Μερκούρη 2010, εικ. 2-3.

⁹ Σύμφωνα με προσωπική πληροφόρηση που είχα. Σε αυτό το σημείο οφείλω να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Μίκα Παλαιοκρασά (Ε.Α.Μ.), Δέσποινα Ιγνατιάδου (Α.Μ.Θ.), Αλκίστη Παπαδημητρίου (Δ' Ε.Π.Κ.Α.), Γιάννη Κουρτζέλη (Κ' Ε.Π.Κ.Α.), Guy Sanders (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα), Παναγιώτη Χατζηδάκη (ΚΑ' Ε.Π.Κ.Α.) και συναδέλφους του Μουσείου Πατρών για τις πληροφορίες που μου παρείχαν.

¹⁰ Johns 1982, πίν. 10, 57.

¹¹ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το *tintinnabulum* βρέθηκε κάτω από αρχαιολογικό στρώμα που χρονολογείται με νόμισμα του Αδριανού (117-118 μ.Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Coarelli 2003: F. Coarelli, *Pompei. La vita ritrovata*, Udine 2003.
- Johns 1982: C. Johns, *Sex or Symbol. Erotic Images of Greece and Rome*, London 1982.
- Βαφειάδης 2010: Γ. Βαφειάδης, Ο φαλλός ως αποτροπαϊκό σύμβολο κατά την αρχαιότητα, στο: Χ. Μερκούρη (επιμ.), *Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, Αθήνα 2010, 57-64.
- Μερκούρη 2010: Χ. Μερκούρη, Τα πρώτα αντιβασκάνια. Χειρονομίες και εμπτυσμός, στο: Χ. Μερκούρη (επιμ.), *Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, Αθήνα 2010, 25-32.
- Skinner 2005: M. B. Skinner, *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Malden 2005.



Εικ. 1. Χάλκινο *tintinnabulum* από την Αρχαία Σπάρτη (φωτ. Γ. Βαφειάδης).



Εικ. 2. Χάλκινο *tintinnabulum* (πίσω όψη) (φωτ. Γ. Βαφειάδης).



Εικ. 3. Χάλκινο *tintinnabulum* (λεπτομέρεια)
(φωτ. Γ. Βαφειάδης).



Εικ. 4. Χάλκινο *tintinnabulum* (λεπτομέρεια)
(φωτ. Γ. Βαφειάδης).

«Παλιόκαστρο» Κυθήρων.

Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί

Τα Κύθηρα θεωρούνται για ιστορικούς λόγους μέρος των Επτανήσων και υπάγονται σήμερα διοικητικά στην περιφέρεια Πειραιώς, αλλά κατά την αρχαιότητα προσδιορίζονταν σε σχέση με την Πελοπόννησο, και ιδιαίτερα τη Λακωνία¹. Σύμφωνα με τα πορίσματα παλαιότερων ερευνών και των σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν κατά τα έτη 2010-2011², στη νότια πλαγιά του λόφου «Παλιόκαστρο» εκτεινόταν η ομώνυμη πόλη του νησιού, τα Κύθηρα, με συνεχόμενη κατοίκηση από τον 8ο αι. π.Χ. έως τουλάχιστον τον 2ο αι. μ.Χ.³. Ο λόφος του οικισμού βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του νησιού σε ύψος περίπου 330 μ., σε απόσταση τριών χιλιομέτρων βόρειο-δυτικά του αρχαίου λιμένα που ονομαζόταν Σκάνδεια⁴ (εικ. 1).

Από τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι των Κυθήρων ήταν περίοικοι Λακεδαιμόνιοι και διοικούσαν από Σπαρτιάτες αξιωματούχους, τους «Κυθηροδίκες»⁵. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, το 424 π.Χ. ο Νικίας, οδηγώντας τον αθηναϊκό στόλο, επιτέθηκε και κατέλαβε με «στρατήγημα» τα Κύθηρα εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι από το Παλιόκαστρο δεν ήταν ορατή η βόρειο-ανατολική ακτή που βλέπει προς το ακρωτήριο του Μαλέα⁶. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε αθηναϊκή φρουρά στο νησί. Η αθηναϊκή παρουσία κατά την περίοδο αυτή επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά με την εύρεση αττικών αγγείων σε τάφο στην περιοχή του αρχαίου λιμένα⁷. Το 421 π.Χ., με την Ειρήνη του Νικίου, το νησί επιστράφηκε στη Σπάρτη⁸. Το 393 π.Χ. ο Φαρνάβαζος και ο Κόνων θα καταλάβουν ξανά το νησί. Πριν αποχωρήσει από τα Κύθηρα ο επικεφαλής του περσικού στόλου επισκέυασε τὸ τῶν Κυθηρίων τείχος, ενώ άφησε φρουρούς και έναν Αθηναίο αρμοστή⁹. Η αθηναϊκή κυριαρχία τερματίστηκε το 387/6 π.Χ. με την Ανταλκίδειο ειρήνη¹⁰.

Παλαιότερες έρευνες επιφανείας έχουν τεκμηριώσει ότι ο αρχαίος οικισμός στο Παλιόκαστρο, με έκταση μεγαλύτερη από 4 χλμ.² (400 στρέμματα), προστατευόταν από οχυρώσεις, χρονολογούμενες από τους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ αργότερα ο οικισμός επεκτάθηκε και τα τείχη δέχθηκαν επιδιορθώσεις και τροποποιήσεις¹¹. Στον λόφο υπήρχαν ναοί αφιερωμένοι στην Αθηνά¹² και τους Διόσκουρους¹³. Επίσης, από επιγραφικές μαρτυρίες

¹ Ομ. Οδ., ι 80-81. Ηροδ. VIII 235. Θουκ. IV 53. Στράβ. VIII 5, 1. Πaus. III 23, 1. Plin., *Nat.*, IV 18, 56. Πτολ., *Γεωγρ.*, III 16, 23. Πλουτ., *Νικ.*, VI 4. Σκύλ., *Περίπλ.*, 46.

² Πετρόχειλος 1993, 154-161. Για τις αναφορές του Παλιόκαστρου στη βιβλιογραφία βλ. Πετρόχειλος 1984, ιδίως 65-76. Τσαραβόπουλος 2009, ιδίως 141-142. Fragou – Kroustalis 2016, 115-128.

³ Βλ. Ξεν. *Ελλ.*, IV 8, 8. Διοδ. Σικ. XII 80, 5. Πτολ., *Γεωγρ.*, III 16, 23. Θουκ. IV 54. Στράβ. VIII 5, 1. Πaus. III 23, 1.

⁴ Θουκ. IV 54. Πaus. III 23, 1.

⁵ Θουκ. IV 53.

⁶ Θουκ. IV 53-54.

⁷ Πρόκειται για μια λευκή λήκυθο και δύο ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς ληκύθους, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και αποτελούν τυχαία ευρήματα.

⁸ Θουκ. V 23-24.

⁹ Ξεν. *Ελλ.*, IV 8, 8.

¹⁰ Ξεν. *Ελλ.*, V 1, 31.

¹¹ Έρευνα επιφανείας διενήργησε ο καθηγητής Ι. Πετρόχειλος από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως το 2000 (Πετρόχειλος 1993), καθώς και, τα τελευταία χρόνια, ομάδα της ΚΣΤ' Ε.Π.Κ.Α., στην οποία συμμετείχαν οι συγγραφείς, αλλά και ο Άδωνις Κύρου και οι Κυθήριοι Αλέξανδρος Καστρίσιος και Γιάννης Φαρδούλης (Κυθήριος κάτοικος του Sydney). Η πυκνή βλάστηση που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του αρχαίου οικισμού εμποδίζει τη λεπτομερειακή και εξαντλητική έρευνά του.

¹² Πετρόχειλος 2015, 8-9.

¹³ Βλ. παρακάτω υποσημ. 19.

προκύπτει πως στην περιοχή λειτουργούσαν δύο ακόμα ιερά, αφιερωμένα το ένα στον Ερμή¹⁴, το άλλο στον Πάνα και μία άγνωστη θεότητα¹⁵.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα κυριότερα αποτελέσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο Παλιόκαστρο κατά τα έτη 2010 και 2011 από την τέως ΚΣΤ' Ε.Π.Κ.Α., με τη συμμετοχή εθελοντών αρχαιολόγων, φοιτητών και άλλων. Αφορμή για τις εργασίες αποτέλεσε αίτημα του Δήμου Κυθήρων για τη διαμόρφωση επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου.

Οι οχυρώσεις

Στον λόφο με την ονομασία Βίγλα, που βρίσκεται 200 μ. περίπου ανατολικά του κυρίως οικισμού του Παλιοκάστρου, προς την παραλία της Παλαιόπολης και το λιμάνι της Σκάνδειας, εντοπίστηκαν θεμέλια πύργου (εικ. 2, σημειωμένο ως ανατολικό προπύργιο)¹⁶. Αυτός είναι ο πρώτος λόφος που βλέπει κάποιος από το αρχαίο λιμάνι κοιτώντας προς Δ-ΒΔ, ενώ ο λόφος του Παλιοκάστρου παραμένει κρυμμένος πίσω του. Η ύπαρξη καλυπτήριων κεραμίδων στην επιφάνεια του εδάφους φανερώνει ότι ο πύργος ήταν στεγασμένος. Η απουσία άλλων ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην περιοχή δεν υπήρχαν κατοικίες, αλλά μόνο ένα παρατηρητήριο, όπως δηλώνει και το τοπωνύμιο.

Ο οχυρωματικός περίβολος της πόλης, με υπολογιζόμενο μήκος 3 χλμ. περίπου, διατηρείται καλύτερα στην ανατολική πλευρά του λόφου. Εδώ, η πορεία του έχει προσαρμοστεί στη μορφολογία της απόκρημνης πλαγιάς. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι, μερικώς δουλεμένοι λίθοι, με μικρότερους λίθους στα μεταξύ τους διάκενα (εικ. 3). Το πάχος του ανέρχεται σε 2,50 μ.¹⁷ Κατά τη νότια απόληξη του ανατολικού σκέλους εντοπίζεται πύργος με μικρή πυλίδα στο πλάι, από όπου θα έμπαιναν στην πόλη οι φρουροί του απέναντι λόφου και όσοι έρχονταν από το λιμάνι (εικ. 2).

Στη νότια πλευρά του λόφου, που είναι η μόνη ομαλή, η μορφολογία του εδάφους επέβαλε την κατασκευή ισχυρότερων οχυρώσεων, με τη χρήση και λαξευτών πωρολίθων. Το εξωτερικό μέτωπο του τείχους έχει διαμορφωθεί κατά τόπους μέσω της κατακόρυφης λάξευσης του βράχου. Γενικά πάντως στην περιοχή το τείχος ανιχνεύεται με δυσκολία, λόγω της παρουσίας καλλιεργητικών βαθμίδων. Κατά τη διαμόρφωση των νεότερων ανδίων το τείχος καλύφθηκε από αναλημματικούς τοίχους (ξερολιθιές) ή καταστράφηκε μερικώς, προκειμένου να ξαναχρησιμοποιηθεί το δομικό του υλικό.

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων

Η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων (του Αγίου Κοσμά, όπως ονομάζεται στο νησί), που βρίσκεται στη χαμηλότερη κορυφή του λόφου του Παλιοκάστρου, χρονολογείται στον 11ο/12ο αι. και είναι χτισμένη με αρχαίο υλικό¹⁸. Πρόκειται για καμαροσκέπαστο ναύδριο με δύο κόγχες στα ανατολικά και μικρό νάρθηκα στα δυτικά. Τη στέγη του συγκρατούν τέσσερις μονολιθικοί κίονες πολυγωνικής διατομής με επίστεψη δωρικών κιονοκράνων, που χρονολογούνται στον 6ο αι π.Χ.¹⁹. Στην ίδια ευθεία με αυτούς, στο ιερό, βρίσκονται δύο σφόνδυλοι, που πιθανώς ανήκουν σε κίονες από την πρόσταση μικρού αρχαίου ναού (τα κιονόκρανά τους έχουν τοποθετηθεί δίπλα τους, στον χώρο του ιερού). Από τους ίδιους κίονες προέρχονται δύο ακόμη όμοιοι σφόνδυλοι, που βρίσκονται στον νάρθηκα του χριστιανικού ναού, σε δεύτερη χρήση (εικ. 4).

¹⁴ IG VI, 938.

¹⁵ IG VI, 939.

¹⁶ Τη θέση σημειώνει ο Πετρόχειλος 1993, 155 εικ. 1.

¹⁷ Για το τμήμα αυτό πρβλ. και Πετρόχειλος 1984, 68.

¹⁸ Coldstream – Huxley 1972, εικ. 6 πίν. 4a-d. Πετρόχειλος 1984, 69, 152 σχέδιο 4.

¹⁹ Plommer 1972, 311-313.

Το 2010 η εκκλησία λειτούργησε ξανά για πρώτη φορά έπειτα από περίπου 100 χρόνια εγκατάλειψης. Εν όψει της τέλεσης της λειτουργίας διαμορφώθηκε μονοπάτι και πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί. Στη νότια πλευρά του ναυδρίου, εξωτερικά, διανοίχθηκαν τομές, με στόχο τη διερεύνηση των θεμελίων του. Αποδείχθηκε ότι αυτά είναι δομημένα από αρχαίους λίθους που εδράζονται απευθείας επάνω στον διαμορφωμένο βράχο. Η δομή των θεμελίων σε συνδυασμό με τη διάταξη των τεσσάρων κίωνων στο εσωτερικό, που φαίνεται ότι βρίσκονται κατά χώραν, υποδεικνύουν ότι το βυζαντινό ναύδριο δεν έχει κτισθεί απλώς με την επαναχρησιμοποίηση αρχαίου υλικού που πιθανώς θα μεταφέρθηκε από κάποια άλλη θέση, αλλά αποτελεί μετασκευή αρχαίου ναού που προϋπήρχε στην ίδια θέση.

Ισχυρή ένδειξη για την ταύτιση των λατρευόμενων μορφών παρέχει ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο που βρέθηκε στην περιοχή στα τέλη του 19ου αι. Ο λίθος είναι διακοσμημένος με τις μορφές των Διοσκούρων και φέρει την ακόλουθη επιγραφή: Μένανδρος | Ἄρμωστήρ | Τινδαρίδαι[ς] (περί το 300 π.Χ.)²⁰. Τη σύνδεση του ναού με τους Διόσκουρους επιβεβαιώνει το γεγονός ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους στην ίδια θέση λατρεύονταν οι Άγιοι Ανάργυροι. Φαίνεται πως, όταν ο Χριστιανισμός αντικατέστησε την παγανιστική λατρεία, οι αδελφοί Κοσμάς και Δαμιανός διαδέχθηκαν τους αδελφούς Κάστορα και Πολυδεύκη.

Η λατρεία των Διοσκούρων, που ήταν πολύ διαδεδομένη στη Λακωνία²¹, φανερώνει ότι η επιρροή της κυρίαρχης Σπάρτης δεν περιοριζόταν στη σφαίρα της διοίκησης, αλλά εκφραζόταν και με την άσκηση επιρροής στην πνευματική ζωή των αρχαίων Κυθηρίων.

Ευρήματα κατά μήκος του μονοπατιού

Σε διάφορα σημεία του λόφου και ιδιαίτερα στη νότια-νοτιοανατολική πλαγιά του και κατά μήκος του μονοπατιού προς την εκκλησία, όπου επικεντρώθηκε η έρευνα, επισημάνθηκε ικανός αριθμός αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών. Πρόκειται κυρίως για κυβολίθους από ντόπιο γκριζο ασβεστόλιθο και, σε μικρότερη αναλογία, για άλλα ευρήματα, όπως τμήματα κίωνων. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται ενσωματωμένα σε νεότερες ξερολιθιές, υπάρχουν όμως και ορισμένα διάσπαρτα μέλη (εικ. 5).

Με τη διάνοιξη δύο τομών κατά μήκος του μονοπατιού προς την εκκλησία των Αγ. Αναργύρων, αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο μεγάλων κτηρίων, για τη στέγαση των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί κεραμίδες λακωνικού τύπου (εικ. 6). Σε δύο τοίχους είχαν ενσωματωθεί, σε δεύτερη χρήση, τμήμα λίθινου κατωφλιού και τμήμα αρράβδωτου κίονα, που φαίνεται ότι προέρχονται από τουλάχιστον ένα μνημειώδες οικοδόμημα.

Παρά τη μικρή της έκταση, η ανασκαφή απέδωσε μεγάλο αριθμό μολύβδινων σταθμίων και μολύβδινων συνδέσμων για την επιδιόρθωση μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, πλήθος εργαλείων, καθώς και αξιόλογο αριθμό νομισμάτων διαφόρων κοπών και αξιών από διάφορες πόλεις. Τα κινητά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα πως πιθανότατα βρισκόμαστε σε συνοικία με εμπορικά καταστήματα στο εσωτερικό του πρωτεύοντος πολιτισματος των Κυθήρων της ρωμαϊκής περιόδου (2ος αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ.), χρονολόγηση που βασίζεται σε μεγάλη ποσότητα κεραμικής.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται δύο χάλκινα νομίσματα Κυθήρων, τα μοναδικά έως τώρα που προέρχονται από ανασκαφικό πλαίσιο²². Ο αριθμός των γνωστών, έως σήμερα, κυθηραϊκών νομισμάτων είναι πολύ περιορισμένος και τα περισσότερα φυλάσσονται σε ιδιωτικές συλλογές. Χρονολογούνται στον 2ο-1ο αι. π.Χ. και κόπηκαν στο νησί σε διάστημα λίγο μεγαλύτερο από ένα μισό αιώνα, όσο πιθανότατα κράτησε η αυτονομία των Κυθήρων μετά

²⁰ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. 1.437. IG VI, 937. Πετρόχειλος 1984, 75-76 πίν. 27β. Το 2016 μεταφέρθηκε και εκτίθεται πλέον στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων.

²¹ Τσαραβόπουλος, 2008, 519-527 και ιδίως 522. Τσαραβόπουλος 2009, 141-147 και ιδίως 141-142.

²² Ανήκουν στον γνωστό τύπο με την κεφαλή της Αφροδίτης στον εμπροσθότυπο και περιστέρι (σύμβολο της Αφροδίτης) στον οπισθότυπο. Βλ. Kroll 1993, αριθ. 780.

την κατάλυση της κυριαρχίας του Νάβιδος²³ και την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων²⁴. Η σχετική αυτή αυτονομία τελείωσε το 21 π.Χ., όταν ο Αύγουστος παραχώρησε το νησί στον Σπαρτιάτη άρχοντα Ευρυκλή²⁵.

Επιπλέον, σε ένα από τα κτήρια που ανασκάφτηκαν βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, άριστα διατηρημένο και χωρίς ίχνη μακροχρόνιας χρήσης, του Κοινού των Λακεδαιμονίων, που χρονολογείται στην ίδια περίοδο με τα δύο κυθηραϊκά, τον 2ο-1ο αιώνα π.Χ.²⁶ Το νόμισμα φέρει τις προτομές των Διοσκούρων σε κατατομή στον εμπροσθότυπο και δύο αμφορείς με ελισσόμενα φίδια και τις επιγραφές ΛΑ και ΣΙ μέσα σε δάφνινο στεφάνι στον οπισθότυπο.

Ένα ακόμη πολύ ενδιαφέρον εύρημα, το οποίο υποδεικνύει ότι ο χώρος είχε κατοικηθεί ήδη πολύ πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους, εντοπίστηκε στη θεμελίωση του ενός κτηρίου. Πρόκειται για ένα αργυρό θηβαϊκό νόμισμα²⁷ με βοιωτική ασπίδα στον εμπροσθότυπο και έναν αμφορέα σε έγκοιλο στον οπισθότυπο, των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (480-456 π.Χ.). Στην επικράτεια της Σπάρτης, τμήμα της οποίας αποτελούσαν και τα Κύθηρα, όπως είναι γνωστό, δεν έκοβαν νομίσματα έως τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., ενώ απαγορευόταν η χρήση ακόμα και ξένων νομισμάτων. Τα στοιχεία αυτά υποβάλλουν την ιδέα ότι το νόμισμα θα έφτασε στο νησί ως λάφυρο πολέμου από τη μάχη των Πλαταιών και αποθησαυρίστηκε από τον αδυνατούντα να το χρησιμοποιήσει ιδιοκτήτη του.

Ταφικά ευρήματα

Με τη διάνοιξη διερευνητικής τομής, σε θέση ευρισκόμενη στη νότιο-ανατολική πλαγιά του λόφου, κατά μήκος του μονοπατιού και εντός του τείχους των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων, εντοπίστηκε μεγάλο τετράπλευρο λάξευμα ταφικού χαρακτήρα. Το λάξευμα, το στόμιο του οποίου βρισκόταν σε βάθος λίγων μόλις εκατοστών από την επιφάνεια του εδάφους, έχει πλάτος (διεύθ. Α-Δ) 1,80 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, μερικώς κατεστραμμένος, και ένας πίθος, που πιθανότατα ανήκει σε εγχυτρισμό. Σε επαφή με τη νότια στενή πλευρά του κιβωτιόσχημου τάφου και συνεπώς σε άμεση συνάρτηση με αυτόν εντοπίστηκε ελλειψοειδής λάκκος με διαστάσεις 0,50 × 0,20 μ. και βάθος 0,25 μ., που περιείχε ταφικές προσφορές. Η ανασκαφή του απέδωσε συνολικά δέκα αγγεία του προχωρημένου 7ου αι. π.Χ. που είχαν στοιβαχθεί το ένα επάνω στο άλλο και άλλα αντικείμενα. Σε αυτά περιλαμβάνονται:

α) αποσπασματικά σωζόμενη πρωτοκορινθιακή οινόχρη (εικ. 7α). Στο επάνω μέρος της κοιλιάς διακοσμητική ζωφόρος με πάνθηρα, αίγαγρο και λιοντάρι· στο βάθος λίγοι στικτοί ρόδακες· στον ώμο εγχάρακτο πεταλόσχημο μοτίβο· αρχές της μεταβατικής πρωτοκορινθιακής περιόδου (λίγο μετά το 640 π.Χ.)²⁸. Το αγγείο είχε αχρηστευθεί πριν από την τοποθέτησή του στο λάκκο και δεν αποκλείεται να είχε κρατηθεί για μερικά χρόνια από τον ιδιοκτήτη του ως κειμήλιο. Αποτελεί συνεπώς *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του συνόλου,

β) υπογεωμετρική λάκαινα (εικ. 7β). Στην κύρια διακοσμητική ζώνη, στο ύψος των λαβών, συστάδα κατακόρυφων τεθλασμένων πλαισιωμένη από ομάδες ευθύγραμμων κατακόρυφων γραμμών· μοτίβο εμπνευσμένο από τον ύστερο-γεωμετρικό ρυθμό της Κορίνθου²⁹,

γ) πιεσμένος σφαιρικός αρύβαλλος, προϊόν λακωνικού εργαστηρίου (εικ. 7γ). Πολύ πρώιμο δείγμα τύπου που πρωτοεμφανίστηκε στην Κόρινθο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι. και σύντομα αντιγράφηκε στη Λακωνία³⁰,

²³ Liv. XXXIV 25 και 41.

²⁴ Πaus. III 21, 6-7.

²⁵ Κάσ. Δίων. LIV 7. Στράβ. VIII 5, 1.

²⁶ Πρβλ. Kroll 1993, αριθ. 771.

²⁷ Πρβλ. Head 1884, 69.

²⁸ Για τη διακόσμηση βλ. Payne 1931, ιδίως 20-21 και 28-31.

²⁹ Πρβλ. ενδεικτικά Coldstream 2008, πίν. 19h.

³⁰ Την εμφάνιση του σχήματος στην Κόρινθο σκιαγραφεί εν συντομία ο Payne 1931, 276 εικ. 118 και 287 εικ. 123. Για τη λακωνική εκδοχή του σφαιρικού αρυβάλλου, βλ. Margreiter 1988, 87-88.

δ) υπογεωμετρική πυξίδα με ελαφρώς κοίλα τοιχώματα, κορινθιακού τύπου (εικ. 7δ). Στο χείλος ζώνη με διπλούς πελέκεις και κατακόρυφες γραμμές, στο σώμα σειρά συμπαγών τριγώνων³¹.

Στα λοιπά ευρήματα περιλαμβάνονται ακόσμητη οινοχόη κορινθιακού τύπου, ακόσμητη αρυβαλλοειδής λήκυθος³², χειροποίητος αρύβαλλος³³ (εικ. 7ε), χάλκινη περόνη και τέσσερις χάλκινοι ήλοι, οι οποίοι μαρτυρούν την ύπαρξη ξύλινου κιβωτιδίου που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος.

Σημαντική είναι η συνύπαρξη στο ίδιο κλειστό σύνολο αγγείων διαφορετικών τύπων και προελεύσεων, γιατί επιτρέπει τη δημιουργία χρονολογικών συσχετισμών. Η παρουσία άλλωστε αγγείων που έχουν εισαχθεί ή φέρουν ισχυρές τεχνοτροπικές επιδράσεις τόσο από τη Λακωνία όσο και από την Κόρινθο, θεωρείται απολύτως δικαιολογημένη, αν ληφθεί υπόψη ότι τα Κύθηρα δεν βρίσκονται μόνο πολύ κοντά στη Λακωνία, αλλά κατέχουν και εξαιρετικά επίκαιρη θέση στο δίκτυο της αρχαίας ναυσιπλοΐας. Ευρισκόμενη στο νότιο άκρο της χερσονήσου του Αίμου, η νήσος ελέγχει τη διέλευση από τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και το Αιγαίο προς το Ιόνιο και την Αδριατική³⁴. Συνεπώς, η εύρεση υλικών καταλοίπων που τεκμηριώνουν την ύπαρξη δεσμών με την Κόρινθο, τη μεγαλύτερη εμποροναυτική δύναμη της εποχής, δεν προκαλεί έκπληξη. Δεν αποκλείεται μάλιστα πολλά από τα προϊόντα, τις ιδέες και ποικίλες άλλες επιδράσεις που δέχθηκε κατά καιρούς η Λακωνία από τον έξω κόσμο να απορροφήθηκαν, να διυλίσθηκαν και εν μέρει να αφομοιώθηκαν πρώτα στα Κύθηρα, απ' όπου στη συνέχεια να μεταλαμπαδεύθηκαν στην ηπειρωτική χώρα.

Τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν το πρώτο γνωστό ταφικό σύνολο των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων που έχει ανασκαφεί έως σήμερα στα Κύθηρα. Ο εντοπισμός του σε σημείο ευρισκόμενο εντός του μετέπειτα οχυρωματικού περιβάλλοντος έχει σημαντικές προεκτάσεις για την οικιστική ιστορία της πόλης. Με δεδομένη τη συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να θάβουν τους νεκρούς έξω από τα όρια των οικισμών, μπροστά στις πύλες και κατά μήκος των δρόμων, τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν ότι κατά τον 7ο αι. π.Χ. ο οικισμός του Παλιόκαστρου είχε πολύ μικρότερη έκταση σε σύγκριση με εκείνον των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν καταδεικνύουν ότι τα Κύθηρα, από τα αρχαϊκά χρόνια έως και τους πρώτους μετά-χριστιανικούς αιώνες, δεν γειτνίαζαν απλώς γεωγραφικά με τη Λακωνία, ούτε είχαν μόνο πολιτιστικούς δεσμούς με αυτήν, αλλά κατά τον περισσότερο χρόνο αποτελούσαν οργανικό μέρος της λακωνικής επικράτειας.

Κλείνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν μόνο με τη συμμετοχή εθελοντών –αρχαιολόγων και φοιτητών, φωτογράφων, γεωλόγων και πολλών άλλων ειδικοτήτων– όπως επίσης και ντόπιων κατοίκων και ανθρώπων της διασποράς, που μοναδικό τους στόχο είχαν τη συμβολή στην προβολή των αρχαίων των Κυθήρων στο ευρύτερο κοινό, απολαμβάνοντας και διδασκόμενοι ταυτόχρονα από την εμπειρία της ανασκαφής³⁵. Ολόκληρη η αρχαιολογική ομάδα θα ήθελε να ευχαριστήσει τους ομογενείς Κυθήριους της Αυστραλίας, καθώς και την Μητρόπολη Κυθήρων και Αντικυθήρων που εξασφάλισε την διαμονή της ομάδας στη Μονή της Αγίας Μόνης Κυθήρων³⁶.

³¹ Για το σχήμα πρβλ. Stillwell – Benson 1984, 46 αριθ. 174 πίν. 9, 47 αριθ. 182 πίν. 10 (τέλη 8ου αι.), 71 αριθ. 317 πίν. 16 (μεταβατικής ΠρΚ φάσης). Το αγγείο από τα Κύθηρα βρίσκεται τυπολογικά ανάμεσα στις τρεις παραπάνω πυξίδες, αλλά πλησιέστερα στις δύο πρώτες.

³² Πρβλ. Boardman – Hayes 1966, 71 αριθ. 855 πίν. 50.

³³ Βλ. κοντινά παράλληλα στο Weinberg 1943, 30, 31 αριθ. 92-93 πίν. 14. Ure 1934, 88 αριθ. 134.2-4 πίν. III.

³⁴ Για τη λειτουργία ενός ιερού σταθμού, που αποδεικνύει τη στρατηγική θέση των Κυθήρων στη μεσογειακή ναυσιπλοΐα, κατά τα ελληνιστικά χρόνια, στο ανατολικό άκρο των Κυθήρων, απέναντι από το ακρωτήριο Μαλέα, βλ. Τσαραβόπουλος 2002, 763-773 και Τσαραβόπουλος – Φράγκου 2017, 127-142.

³⁵ Για τη συμμετοχή εθελοντών στις ανασκαφές, αλλά και για μορφές «εναλλακτικού αρχαιολογικού τουρισμού» βλ. Tsaravopoulos – Fragou 2013, 94-108.

³⁶ Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο της παρουσίας αρχαιολογικής ομάδας για δύο καλοκαιρινές ανασκαφικές περιόδους στο Παλιόκαστρο Κυθήρων ήταν η καθημερινή επίσκεψη κοινού στον χώρο της ανασκαφής. Οι επισκέπτες, τους οποίους ξεναγούσαν μέλη της ανασκαφικής ομάδας, έφευγαν ενθουσιασμένοι ελπίζοντας ότι την επόμενη χρονιά θα επέστρεφαν για να παρακολουθήσουν την εξέλιξη της. Και στις δύο περιόδους, 2010 και 2011,

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boardman – Hayes 1966: J. Boardman – J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits I*, London 1966.
- Coldstream 2008: J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, Bristol 2008².
- Coldstream – Huxley 1972: J. N. Coldstream – G. L. Huxley (επιμ.), *Kythera. Excavations and Studies*, London 1972.
- Fragou – Kroustalis 2016: G. Fragou – E. Kroustalis, Excavations on the Acropolis of Paliocastro on the island of Kythera, Greece. Investigating the relationship between the settlement and the cemetery, στο: V. Sirbu (επιμ.), *Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology, Brăila 20-22 May 2016*, Istros 22, Brăila 2016, 115-128.
- Head 1884: B. V. Head, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Central Greece, vol. IX (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*, London 1884.
- Kroll 1993: J. H. Kroll, *The Greek Coins, Agora XXVI*, Princeton 1993.
- Margreiter 1988: I. Margreiter, *Frühe lakonische Keramik der geometrischen bis archaischen Zeit (10. bis 6. Jahrhundert v. Chr.)*, Waldsassen 1988.
- Payne 1931: H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford 1931.
- Πετρόχειλος 1984: I. E. Πετρόχειλος, *Τα Κύθηρα. Από την προϊστορική εποχή ως τη Ρωμαιοκρατία*, Ιωάννινα 1984.
- Πετρόχειλος 1993: I. E. Πετρόχειλος, Επιφανειακή έρευνα στο Παλιόκαστρο, *ΠΑΕ* 1993, 154-161.
- Πετρόχειλος 2015: I. E. Πετρόχειλος, Το ιερό και η λατρεία της Αθηνάς στο Παλιόκαστρο, *Εφημερίδα Κυθηραϊκά* (Δεκ. 2015), 8-9.
- Plommer 1972: H. Plommer, Kythera: The Doric fragments preserved in Ayios Kosmas, στο: Coldstream – Huxley 1972, 311-313.
- Stillwell – Benson 1984: A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potter's Quarter. The Pottery, Corinth XV.3*, Princeton 1984.
- Τσαραβόπουλος 2002: Α. Τσαραβόπουλος, Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων. Ιερός σταθμός στο πέρασμα των πλοίων από το ακρωτήριο του Μαλέα, *Τρόπος* 7, 2002, 763-773.
- Τσαραβόπουλος 2008: Α. Τσαραβόπουλος, Στα Κύθηρα δεν λάτρευαν μόνο την Αφροδίτη. Λατρευτικοί χώροι άλλων θεοτήτων στα Κύθηρα (Τα αποτελέσματα των ερευνών των τελευταίων ετών στα Κύθηρα), στο: Γ. Λεοντσίνης (επιμ.), *Επιστημονική έρευνα στα Κύθηρα*, Αθήνα 2008, 519-527.
- Τσαραβόπουλος 2009: Α. Τσαραβόπουλος, The Laconian influence of the religious history of Ancient Kythera, στο: A. Zanoci – T. Arnăut – M. Băţ (επιμ.), *Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Festschrift in honorem Ion Niculiţă*, Chişinau 2009, 141-147.
- Τσαραβόπουλος – Φράγκου 2017: Α. Τσαραβόπουλος – Γκ. Φράγκου, Ιερό Ποσειδώνος στη Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων, στο: D. Katsonopoulou (επιμ.), *Poseidon God of Earthquakes and Waters. Cult and Sanctuaries*, Helike V, Athens 2017, 127-142.
- Tsaravopoulos – Fragou 2013: A. Tsaravopoulos – G. Fragou, Archaeological sites as self-sustained resources for economic regeneration. Towards the creation of living archaeological parks on the islands of Kythera and Antikythera, *CMGA* 15.1, 2013, 94-108.
- Ure 1934: P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Ritsona in Boeotia*, Cambridge 1934.
- Weinberg 1943: S. S. Weinberg, *The Geometric and Orientalizing Pottery, Corinth VII.1*, Cambridge, Mass. 1943.

δε δαπανήθηκαν χρήματα του Ελληνικού Δημοσίου, πλην των νόμιμων αποδοχών του αρχαιολόγου του ΥΠ.Π.Ο., Άρη Τσαραβόπουλου (όπως συνέβαινε και τα τελευταία 20 χρόνια, κατά τα οποία ο ίδιος διενεργούσε σωστικές ανασκαφές της υπηρεσίας στα νησιά των Κυθήρων και Αντικυθήρων), αλλά αντιθέτως το σύνολο της χρηματοδότησης καλύφθηκε από την Αυστραλιανή κοινότητα Κυθηρίων, η οποία είχε εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση για τη συνέχιση των αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών για τρίτη χρονιά (2012). Η νέα κατάσταση της εφεδρείας όμως, στην οποία βρέθηκε ο Άρης Τσαραβόπουλος, είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή οποιασδήποτε έρευνας στον χώρο του Παλαιοκάστρου.



Εικ. 1. Το νησί των Κυθήρων (από Google Earth) με σημειωμένες τις θέσεις του οικισμού του «Παλιόκαστρου» και του αρχαίου λιμένα του, την ονομαζόμενη Σκάνδεια (χάρτης Google Earth επεξεργασμένος από τους συγγραφείς).



Εικ. 2. Σημειωμένες οι ανασκαμμένες θέσεις και αρχαιότητες που σώζονται στην επιφάνεια. Από τη νότια πυλίδα θα έμπαιναν στην πόλη όσοι θα έφθαναν από το λιμάνι (χάρτης Google Earth επεξεργασμένος από τους συγγραφείς).



Εικ. 3. Άποψη του ανατολικού οχυρωματικού τείχους κατά μήκος από βόρεια (αριστερά), και άποψη της όψης του τείχους εξωτερικά (δεξιά) (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 4. Αριστερά εσωτερική άποψη του ναού των Αγ. Αναργύρων, στο «Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Δεξιά διακρίνονται δύο δωρικά κιονόκρανα πιθανόν από την πρόσταση του αρχαϊκού ναού (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 5. Συστάδα αρχιτεκτονικών μελών. Διακρίνονται κυβόλιθοι και τμήμα αρράβδωτου κίονα (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 6. Άποψη του στρώματος καταστροφής με τις κεραμίδες, που προέρχονται από την οροφή του κτηρίου, και άποψη αρχιτεκτονικών λειψάνων, που ανήκουν σε κτήρια δημοσίου ή ιδιωτικού χαρακτήρα (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 7. Αγγεία του 7ου αι. π.Χ. από τον ταφικό αποθέτη. α. Πρωτοκορινθιακή οινοχόη με ζωφόρο ζώων. β. Υπογεωμετρική λάκαινα. γ. Λακωνικός σφαιρικός αρύβαλλος. δ. Υπογεωμετρική πυξίδα κορινθιακού τύπου. ε. Χειροποίητος σφαιρικός αρύβαλλος (φωτ. των συγγραφέων).

*«Τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού**

«Τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν»¹. Το χωρίο αυτό του Θουκυδίδη περιγράφει με «λακωνική» ακρίβεια τη δυσπόστατη φύση των Κυθήρων, στοιχείο καθοριστικό σε όλες τις ιστορικές περιόδους.

Σε μια θεωρητική προσέγγιση τα Κύθηρα είναι νησί, είναι δηλαδή μια ξηρά που βρίσκεται ολόκληρη μέσα στο υγρό στοιχείο, που στην περίπτωση τους είναι η θάλασσα, χωρίς να διατηρεί κάποιον σύνδεσμο με τη στεριά². Ένα νησί εγγράφεται κατά κανόνα στη γεωγραφική περιφέρεια κάποιας ηπειρωτικής κρηπίδας, στη συγκεκριμένη περίπτωση της Λακωνίας³. Με βάση αυτούς τους γενικούς ορισμούς τα νησιά εν γένει είναι τόποι περικλειστοί, αυτόνομοι και ως ένα βαθμό απομονωμένοι⁴. Ωστόσο, ως υποενοότητες ή αποσπάσματα μεγαλύτερων χωρικών εκτάσεων ή συνόλων τα νησιά, και ειδικά στην περίπτωση του Αιγαίου, σπανίως είναι απομονωμένα ή ακόμα και αυτοτελή. Αυτή η ιδιοτυπία, ο λεγόμενος «νησιωτισμός» (αγγλ. insularity), η αμφισημία μεταξύ της ταυτότητας και της ετερότητας, της αυτονομίας και της ετερονομίας, της απομόνωσης και της επικοινωνίας, χαρακτηρίζουν τη φύση των νησιών⁵. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και εάν οι ιστορικές συνθήκες το ευνοούν, τα νησιά ακμάζουν, συμμετέχουν στα τεκταινόμενα, αναπτύσσουν δικές του πολιτισμικές γλώσσες, χωρίς ποτέ όμως να καταφέρουν να ξεφύγουν στην πραγματικότητα από τη φύση τους⁶.

Τα Κύθηρα θεωρούνται μέχρι και σήμερα η χωρική προέκταση της Λακωνίας προς Νότον. Ήταν αυτά που ουσιαστικά έφραζαν τον βαθύ λακωνικό κόλπο από τα νότια⁷. Αυτό ήταν εξάλλου το βασικό προσδιοριστικό τους στοιχείο κατά τους αρχαίους συγγραφείς και γεωγράφους, η εγγύτητα με την απέναντι ακτή⁸. Το γεωγραφικό αυτό στοιχείο καθόρισε ουσιαστικά και την τύχη ή την ιστορία του νησιού.

Οι κάτοικοι των Κυθήρων, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ήταν Δωριείς και τα ίδια τα Κύθηρα ήταν αποικία των Σπαρτιατών⁹. Πραγματικός ή όχι ο αποικισμός, το πιθανότερο είναι η επέκταση να πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πλέον κοινής ιστορικά μεθόδου δημιουργίας των *περιοικίδων* πόλεων, της εγκατάστασης δηλαδή Σπαρτιατών σε

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μικρό μέρος μιας ευρύτερης μελέτης που έχει ολοκληρωθεί υπό τον τίτλο «Γλυπτά από τα Κύθηρα», που ελπίζω σύντομα να εκδοθεί. Ευχαριστώ θερμά τον πρώην επιμελητή αρχαιοτήτων για τα Κύθηρα, κ. Α. Τσαραβόπουλο για την άδεια μελέτης των γλυπτών που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων και την ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κα. Γ. Κοκκορού-Αλευρά για τη βοήθεια και την υποστήριξη της σε κάθε επίπεδο της μελέτης. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιστημονική επιτροπή του Ιου Α.Ε.Π.Ε.Α. για τη διοργάνωση του εξαιρετικά ενδιαφέροντος συνεδρίου, όπως επίσης και τον καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας και Επιγραφικής του Πανεπιστημίου του Berkeley και αγαπητό φίλο κ. Ν. Παπαζαρκάδα για τις υποδείξεις και τη βοήθεια του.

¹ Θουκ. 4.53.2.

² Για τη θεωρητική ανάλυση του όρου βλ. Κόπακα 2009, 54-55, όπου παρατίθενται όλες οι πηγές και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³ Κόπακα 2009, 54.

⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Constantakopoulou 2007, 3-5, 10-19. Κόπακα 2009, 54-55.

⁵ Για το θέμα του «νησιωτισμού» βλ. Constantakopoulou 2007, 3-5, 10-19, 254-255. Κόπακα 2009, 66-67.

⁶ Καλύτερο παράδειγμα αποτελούν τα νησιά του Αιγαίου και ειδικά των Κυκλάδων κατά την περίοδο της αθηναϊκής κυριαρχίας, βλ. Constantakopoulou 2007, 61-136.

⁷ Πίκουλας 1999, 71. Σακελλαράκης 2011, 3.

⁸ Για τις αρχαίες πηγές βλ. Πετρόχειλος 1984, 33-34, αλλά και Καλαμάκης 2003, 101-103.

⁹ Θουκ. 7. 57.6. Σχετικά με τον αποικισμό βλ. Malkin 1993, 379-380. Malkin 1994, 82. Hornblower 1996, 214. Shipley 1997, 204. Για την αντίθετη άποψη βλ. Cartledge 2002², 153.

υφισταμένους οικισμούς εντός των γεωγραφικών ορίων της Λακωνίας¹⁰. Πότε χρονικά συνέβη αυτό δεν είναι δυνατό να καθοριστεί επακριβώς. Σχετικά με το ζήτημα υπάρχει μια διχογνωμία στην έρευνα, καθώς, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, τα Κύθηρα ήταν υπό την κατοχή των Αργείων μέχρι τη μάχη της Θυρεάτιδος το 546 π.Χ., οπότε και πέρασαν στον έλεγχο των Σπαρτιατών¹¹. Τα καινούργια ευρήματα από τις έρευνες αλλά και η μελέτη των γλυπτών δεν φαίνεται να αποδεικνύουν την αλήθεια των λόγων του Ηροδότου. Περισσότερο υποδεικνύουν μια επαφή των Κυθήρων με το εργαστήριο της βορειανατολικής Πελοποννήσου κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όχι όμως και την κατοχή του νησιού¹².

Πολλά αναθήματα των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων που βρέθηκαν στις πρόσφατες ανασκαφές στο Παλιόκαστρο έχουν εισαχθεί από το ανατολικό Αιγαίο αλλά και από τα νησιά του Αιγαίου, περιοχές της ιταλικής χερσονήσου αλλά και την Κρήτη. Το χάλκινο ειδώλιο ενδεδυμένης γυναικείας μορφής που βρέθηκε στις ανασκαφές είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το χάλκινο ειδώλιο με προέλευση τα Κύθηρα που φυλάσσεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Το ειδώλιο αυτό είχε αποδοθεί, αν και όχι ομοφώνως, στο εργαστήριο της Κρήτης και είχε θεωρηθεί ως σημαντική ένδειξη των σχέσεων μεταξύ των δύο νησιών¹³.

Σε ολόκληρο τον 6ο αιώνα π.Χ. τα Κύθηρα κυριαρχούνται από τους Σπαρτιάτες. Τούτο αποδεικνύεται από τα γλυπτά, όπως ο μαρμαρινός κορμός πολεμιστή¹⁴, ο λέοντας των Κυθήρων (εικ. 1)¹⁵, το κεφάλι του λέοντα¹⁶, το σκέλος του λέοντα, τα οποία είναι πιθανώς ντόπια έργα με επιρροές του λακωνικού εργαστηρίου¹⁷. Επίσης από το χάλκινο κεφάλι νέου στον τύπο του κούρου αλλά και το χάλκινο ενεπίγραφο ειδώλιο, προφανώς εισαγωγή από το λακωνικό εργαστήριο¹⁸.

¹⁰ Forrest 2002³, 33-34. Shipley 1992, 214. Malkin 1994, 85-86. Hall 2000, 82-85 υποσημ. 52. Cartledge 2002², 84-85.

¹¹ Ηρόδ. 1.82.2. και 7.235.2. Asheri κ.ά. 2007, 139. Για τις απόψεις επί του θέματος βλ. Tomlinson 1972, 87-89. Robertson 1992, 179-207. Shaw 1999, 203-209. Cartledge 2002², 107-109, 121-123. Κόιν 2003, 125-133. Hall 2007, 171.

¹² Tomlinson 1972, 76-78. Huxley 1972, 37. Για τα παλαιότερα ευρήματα στο νησί, με Αργείες επιρροές, βλ. Coldstream 1972, 306. Σχετικά με τα νέα ευρήματα βλ. Πετρόχειλος 2003, 77-89. Πετρόχειλος 2004, 453-460. Πετρόχειλος 2007, 295-30.6. Πετρόχειλος 2014, 163-168. Για τα γλυπτά και γενικότερη θεώρηση του θέματος βλ. Sourlas 2012, 83-99.

¹³ Για ειδώλιο στο Βρετανικό Μουσείο (BM 66.10-5.1) βλ. Lenormant 1868, 124-125. Walters 1899, αριθ. 204. Coldstream 1972, 271 αριθ. 4. Για το νέο ειδώλιο από τις ανασκαφές στο Παλιόκαστρο βλ. Πετρόχειλος 2007, 288-299 εικ. 15α-β.

¹⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 231, βλ. Sourlas 2012, 83-87 εικ. 1α-ε.

¹⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 250, βλ. Σολωμός 1881, 1100-1103. Benton 1931-1932, 245-246 πίν. 42b. Blümel 1953, 13-15 εικ. 6 πίν. 7. Willemsen 1959, 41. Dörig 1961, 68. Gabelmann 1965, 77-78. Häfner 1965, 67, 131-132. Kokkorou-Alevras 1975, 83. Villard – Pasquier, 1979, 207 πίν. 150. von Bothmer – Mertens 1979, 211 πίν. 170. Πετρόχειλος 1984, 73-74 αριθ. 3. Herfort-Koch 1986, 76, 130 KS 20. Fuchs-Floren 1987, 218. Kokkorou-Alevras 1993, 97-98. Kokkorou-Αλευρά 1997, 593-596. Sourlas 2012, 83, 88-90. Για την ιστορία εύρεσης και την τύχη του γλυπτού βλ. Weil 1880, 237. Μικελής 1825, 181. Benton 1931/1932, 245-246 πίν. 42b. Blümel 1953, 13. Πετρόχειλος 1984, 73-74 αριθ. 3. Τσιτσιλιας 1993, 169-170.

¹⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 6, βλ. Sourlas 2012, 88-90 εικ. 6α-d.

¹⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 232, βλ. Sourlas 2012, 87-88 εικ. 3, 5.

¹⁸ Για την κεφαλή του νέου στον τύπο του κούρου, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Βερολίνο (Berlin Staatliche Museen Antiken Sammlung, αριθ. ευρ. 6324), βλ. Brunn 1876, 20 κ.ε. von Sallet 1882, 142-143. Brunn κ.ά. 1888-1895 αριθ. 222. Brunn 1882, 118. Langlotz 1927, 172. Neugebauer 1931, 94-96 αριθ. 195 πίν. 32-33. Buschor 1950, 94-95. Häfner 1965, 130-131. Langlotz 1975, 141. Croissant 1983, 216. Πετρόχειλος 1984, 72-73 πίν. 26β. Fuchs-Floren 1987, 222 αριθ. 66, 339. Mattusch 1988, 71-73. Zimmer 1990, 29 πίν. 2. Heilmeyer 1998, 46-47 αριθ. 18. Sourlas 2012, 83. Για την τεχνική χύτευσης του και τις λεπτομέρειες κατασκευής του βλ. Heilmeyer 1985, 137-138. Goebbels κ.ά. 1985, 126-131. Heilmeyer 1998, 46-47 αριθ. 18. Για το χάλκινο ενεπίγραφο ειδώλιο γυναικός που εκτίθεται στο Libieghaus-Museum alter Plastik, Frankfurt am Main, αριθ. ευρ. 437, βλ. Langlotz 1927, 87 αριθ. 25, 92. Fink 1951, 46 κ.ε. Häfner 1965, 138. Eckstein-Legner 1969, αριθ. 9/10. Tölle-Kastenbein 1980, 165. Bol 1981, 25, 259. LIMC II (Delivorrias) 1984, 15 αριθ. 61 πίν. 10. Bol 1985, 41 αριθ. 11. Herfort-Koch 1986, 25, 89 αριθ. K35. Bol 1997, 41-42 εικ. 21. Stibbe 2007, 29, 75-76 αριθ. 45. Για την επιγραφή βλ. Jeffery 1989, 447 αριθ. 21c. Εξέχουσα σημασία στην ερμηνεία αυτή κατέχουν πλέον τα θραύσματα ανάγλυφου πηλίνου πίνακα, με παράσταση οπλιτών, που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Παλιόκαστρου Κυθήρων, βλ. Πετρόχειλος 2014, 163-165.

Η ύπαρξη στα νότια σύνορα της Λακωνίας ενός νησιού ευάλωτου σε οποιαδήποτε ναυτική δύναμη δημιουργούσε διαχρονικά μεγάλους κινδύνους για τους Σπαρτιάτες¹⁹. Το πλέον γνωστό επεισόδιο, που εύγλωττα αποτυπώνει αυτή την αντίληψη, είναι η προτροπή του έκπτωτου βασιλιά της Σπάρτης Δημάρατου. Μετά τη μάχη των Θερμοπυλών ο Δημάρατος συμβούλεψε τον Ξέρξη να καταλάβει με τα πλοία του τα Κύθηρα, εάν ήθελε να καταστρέψει την Σπάρτη, υπενθυμίζοντας την ρήση του Χίλωνος, ενός εκ των επτά σοφών της αρχαιότητας και εφόρου της Σπάρτης στα μέσα περίπου του 6ου αιώνα π.Χ.: «*κέρδος μέζον ἔφη εἶναι Σπαρτιάτησιν κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν*»²⁰.

Ο φόβος των Σπαρτιατών θα γίνει πραγματικότητα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, όταν οι Αθηναίοι υπό το Νικία θα καταλάβουν το νησί το 424 π.Χ. και θα το χρησιμοποιήσουν ως βάση για την εξαπόλυση επιδρομών στη Λακωνία, όπως περιγράφει αρκετά αναλυτικά ο Θουκυδίδης²¹. Δεν είναι ωστόσο η πρώτη φορά που οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν το νησί, καθώς το είχε καταλάβει και ο ναύαρχος Τολμίδης το 456-455 π.Χ., όταν το 456-455 π.Χ. με το στόλο του πυρπόλησε τον ναύσταθμο των Λακεδαιμονίων στο Γύθειο και κυριεύσε τις Βοιές και τα Κύθηρα²².

Η επιχείρηση του Τολμίδα ήταν κατά μια άποψη η αιτία που οδήγησε τους Σπαρτιάτες στην εγκαθίδρυση *κυθηροδίκου* στο νησί, αξιωματούχου δηλαδή επιφορτισμένου με την εκδίκαση νομικών υποθέσεων μόνο των Κυθηρίων²³. Όπως περιγράφει ο Θουκυδίδης, οι *κυθηροδίκαι* αποστέλονταν από τη Σπάρτη σε ετήσια βάση με συνοδεία οπλισμένης φρουράς²⁴. Το γεγονός αυτό, τη σημασία του οποίου υποδεικνύει και η αναφορά του από τον Θουκυδίδη, δείχνει την ιδιαίτερη στάση που είχαν απέναντι στα Κύθηρα οι Σπαρτιάτες, που μόνο φιλική δε χαρακτηρίζεται. Η μέριμνα για τη δημιουργία και αποστολή ειδικού αξιωματούχου με δικαστικές αρμοδιότητες από τους Σπαρτιάτες συναντάται μόνο στα Κύθηρα και σε καμία άλλη περιοικίδα πόλη, όπου ανάλογα καθήκοντα ίσως είχαν οι στρατιωτικοί διοικητές, οι *άρμοσται*²⁵.

Πότε ακριβώς έληξε η αθηναϊκή κατοχή των Κυθήρων είναι αβέβαιο. Κατά μια πρόταση αυτό συνέβη περί το έτος 410 π.Χ., όταν οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν την Πύλο. Ο ταραγμένος αιώνας και η αθηναϊκή κατοχή του νησιού μαρτυρούνται και αρχαιολογικά. Το ανάγλυφο με τον ιππλάτη έχει προφανείς αττικές επιδράσεις, εάν δεν είναι το ίδιο εισηγμένο έργο (εικ. 2)²⁶.

Τα καταστροφικά γεγονότα του 424 π.Χ. και η κατάληψη των Κυθήρων, εκτός από τις προφανείς συνέπειες που είχαν για τους Σπαρτιάτες, ξύπνησαν τον βαθύτερο φόβο τους που ήταν μια πιθανή εξέγερση των ειλωτών²⁷. Η διατήρηση του λυκούργειου πολιτεύματος και η συνοχή του κοινωνικού ιστού ήταν πρωταρχικής σημασίας για τους Σπαρτιάτες. Τα Κύθηρα,

¹⁹ Για την σχέση των Σπαρτιατών με το ναυτικό βλ. Cartledge 2009, 51-54.

²⁰ Ηρόδ. 7.235.2. Για το επεισόδιο βλ. Cartledge 2002, 177-178. Nafissi 1991, 132-135. Malkin 1994, 82. Hornblower 1996, 214. Constantakopoulou 2007, 115-116. Για την άποψη ότι ο Ηρόδοτος έγραψε το επεισόδιο αυτό πριν ή μετά το 424 π.Χ., όταν τα Κύθηρα ήταν ήδη στην κατοχή των Αθηναίων, βλ. Fornara 1971, 33-34. Για τον Χίωνα βλ. Huxley 1962, 69-71. Holladay 1977, 111-114. Nafissi 1991, 124-138. Stibbe 1996, 204-221. Kennell 2010, 102-103, ο οποίος θεωρεί το επεισόδιο ανεκδοτολογικό.

²¹ Θουκ. 4.53-4.56.1. Hornblower 1996, 214-217. Για την εκστρατεία του Νικία βλ. Cartledge 2002, 208-210. Kallet-Marx 1993, 159-160.

²² Πανσ. 1.27.5. Cartledge 2002, 208.

²³ Για τη σύνδεση της επιχείρησης του Τολμίδα με τη δημιουργία του θεσμού των *κυθηροδικών* βλ. Cartledge 2002, 208.

²⁴ Θουκ. 4.53.2. Hornblower 1996, 214-215.

²⁵ Γενικά για το θέμα βλ. MacDowell 1986, 30. Hornblower 1996, 214-217. Δεν γνωρίζουμε εάν το καθεστώς αυτό ίσχυε σε πρωιμότερες εποχές αλλά βέβαιο είναι ότι όταν το περιγράφει ο Θουκυδίδης δεν βρίσκεται σε ισχύ, ίσως λόγω της κατάληψης του νησιού από τους Αθηναίους.

²⁶ Το ανάγλυφο εκτίθεται σήμερα στο ΕΑΜ (αριθ. ευρ. Γ 3278), βλ., Βερσάκης 1912, 268. Mitropoulou, 1977, 33 αριθ. 32. Fuchs, 1993, 514-515. von Bothmer – Mertens, 1979, 231 αριθ. 186. Villard – Pasquier, 1979, 225-226 αριθ. 162. Καρούζου, 1967, 52 αριθ. 3278. Πετρόχειλος, 1982, 45-59. Καλτσάς, 2001, 131 αριθ. 249. Kosmopoulou, 2002, 23, 34 αριθ.171.

²⁷ Θουκ. 4.55.1. Cartledge 2002, 210.

ως νησί με εμπορικές επαφές με πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου και φορέας νέων ή ξένων ιδεών, αποτελούσε κίνδυνο διαφθοράς της σπαρτιατικής κοινωνίας²⁸.

Το χρονικό διάστημα από το τέλος του πολέμου μέχρι και το 393 π.Χ. τα Κύθηρα τελούσαν υπό τον έλεγχο των Σπαρτιατών, ηγεμονεύοντας δύναμης την περίοδο εκείνη. Το έτος 393/4 π.Χ. ο περσικός στόλος με επικεφαλής τον Πέρση σατράπη Φαρνάβαζο, στρατηγό του Δαρείου, και συναρχηγό τον Αθηναίο Κώνωνα προξένησε καταστροφές στα λακωνικά παράλια και κατέφυγε στον Φοινικούντα των Κυθήρων. Ο Φαρνάβαζος άφησε τους Κυθήριους *ύποσπόνδους* στη Λακωνική και εγκατέστησε μικρή φρουρά με επικεφαλής, *άρμοστή*, τον Αθηναίο Νικόφημο²⁹.

Η δεύτερη αυτή περίοδος της αθηναϊκής κυριαρχίας στο νησί φαίνεται να τερματίζεται με τη λεγόμενη Ανταλκίδειο Ειρήνη το 387-386 π.Χ., η οποία έθετε ως όρο την αυτονόμηση των περισσότερων ελληνικών πόλεων. Αρκετοί μελετητές πιθανολογούν ότι τα Κύθηρα ήταν ήδη υπό τους Σπαρτιάτες όταν ο έφορος της Σπάρτης Ανταλκίδας το 370 π.Χ., μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, έστειλε τα παιδιά του για φύλαξη εκεί. Το βέβαιο είναι ότι τα Κύθηρα μεταξύ των ετών 330 και 326 π.Χ. έλαβαν από την Κυρήνη επισιτιστική βοήθεια, όπως και άλλες άλλωστε πόλεις³⁰. Στα τέλη του 4ου – αρχές 3ου αιώνα π.Χ. τα Κύθηρα ήταν ασφαλώς υπό την κατοχή των Σπαρτιατών, όπως μαρτυρά το αναθηματικό ανάγλυφο του *άρμοστού* Μενάνδρου (εικ. 3)³¹.

Οι στενοί δεσμοί των Κυθήρων και των Αθηνών, εξάλλου, μαρτυρούνται καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα μέσω των αρχαιολογικών ευρημάτων. Έτσι, την περίοδο αυτή χρονολογούνται η κεφαλή του νέου, το ανάγλυφο με παράσταση νεκρόδειπνου και το ανάγλυφο με τον Ηρακλή, ενώ εισηγμένα αττικά έργα θα πρέπει να θεωρούνται η κεφαλή του σκύλου και με βεβαιότητα οι δύο ενδεδυμένες γυναικείες μορφές³².

Ο Θουκυδίδης αναφέρει έναν επιπλέον φόβο των Σπαρτιατών για τα Κύθηρα, ότι δηλαδή θα μπορούσαν να γίνουν βάση πειρατών ή ληστών που θα λυμαινόνταν τις κοντινές λακωνικές ακτές³³. Ειδικότερα κατά την ελληνιστική περίοδο, εποχή έξαρσης του φαινομένου, τόσο το ίδιο το νησί όσο και η περιοχή γύρω από αυτό έγιναν θέατρο τέτοιων επιχειρήσεων³⁴. Από τον Πολύβιο αναφέρεται ότι κατά τον 3ο αιώνα π.Χ., περίπου στο 220 π.Χ., κατά την περίοδο που οι πειρατικές δραστηριότητες των Αιτωλών είχαν επεκταθεί στο χώρο του Αιγαίου, Αιτωλοί πειρατές λήστεψαν ένα βασιλικό πλοίο των Μακεδόνων κοντά στα Κύθηρα, γεγονός που στάθηκε αφορμή για την έναρξη του Συμμαχικού πολέμου³⁵.

Η περίοδος βασιλείας του Νάβιδος (207-192 π.Χ.) έχει θεωρηθεί από πολλούς εποχή έξαρσης της πειρατείας, καθώς, σύμφωνα με τον Πολύβιο, ο Νάβις δημιούργησε στόλο και σε συνεργασία με τους πειρατές της Κρήτης επιδίδονταν στη λεηλασία των παραλίων της Πελοποννήσου και των κοντινών νησιών, των Κυθήρων προφανώς συμπεριλαμβανομένων³⁶. Το χωρίο, ωστόσο, του Πολυβίου εκφράζει τις αντίθετες πολιτικές θέσεις του συγγραφέα την περίοδο εκείνη, εποχή κατά την οποία, αν και δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία για τα Κύθηρα, φαίνεται ότι η ναυτιλία και το εμπόριο των Λακεδαιμονίων αναπτύχθηκαν³⁷.

²⁸ Nafissi 1991, 134-135.

²⁹ Ξεν. Ελλ. 4.8.7-8. Βλ. επίσης Huxley 1972, 39. Lewis 1977, 144-145.

³⁰ Για τα γεγονότα της περιόδου βλ. Huxley 1972, 39. Πετρόχειλος 1984 120-121. Για την αποστολή του σίτου βλ. Huxley 1972, 39, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

³¹ Το ανάγλυφο φυλάσσεται στις αποθήκες του ΕΑΜ (αριθ. ευρ. Γ 1437), βλ. Μυλωνάς 1878, 365. Weil 1880, 231. Riemann 1880, 43-44. Σβορώνος 1903, 438 αριθ. 136. Πετρόχειλος 1984, 75-76 πίν. 27β. Sourlas (υπό έκδοση). Για την επιγραφή IG V.1, 937. SEG 11, 896. SEG 36, 354. Poralla – Bradford 1985, 93.

³² Όλα φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, με αντίστοιχους αριθ. ευρ. 3, χωρίς αριθμό, 5, 204, 205. Για τα γλυπτά αυτά βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

³³ Θουκ. 4.53.3. Constantakopoulou 2007, 116.

³⁴ Γενικά για την πειρατεία στην ελληνιστική περίοδο βλ. de Souza 1999, 43-96. Gabrielsen 2005, 389-404. Για την πειρατεία στα ελληνικά νησιά βλ. Constantakopoulou 2007, 195-199, με όλη την σχετική βιβλιογραφία.

³⁵ Πολύβ. 4.6.1. Πετρόχειλος 1984, 131-132.

³⁶ Πολύβ. 13.8. 1-2. Πετρόχειλος 1984, 122, 132.

³⁷ Cartledge – Spawforth 2002, 71. Kennell 2010, 178-179.

Τα γεγονότα της περιόδου βασιλείας του Νάβιδος στη Σπάρτη (207-192 π.Χ.) οδήγησαν τελικά στην κήρυξη της ανεξαρτησίας μεγάλου τμήματος της Λακωνικής και την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων, το οποίο, σύμφωνα με τον Πausανία, συγκροτούσαν 24 πόλεις των περιοίκων με πρωτεύουσα το Γύθειο, χωρίς να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι τα Κύθηρα ήταν κανονικό μέλος³⁸. Αφετηρία του Κοινού πρέπει να θεωρείται το έτος 195 π.Χ., όταν και οι παράλιες πόλεις της Λακωνικής αποσπάστηκαν από τη Σπάρτη και προσχώρησαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, η οποία είχε την κηδεμονία τους ως το 146 π.Χ.³⁹.

Κατά τους επόμενους αιώνες, λόγω της πειρατείας, τα κρούσματα της οποίας αυξήθηκαν κατά την εποχή της τριαρχίας, οι νότιες ακτές της Λακωνικής θεωρούνταν επικίνδυνες. Αυτό ίσχυε ιδίως στην περίπτωση των Κυθήρων, τα οποία σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες ανήκαν πιθανώς στον στρατηγό Λαχάρη, πρόσωπο αμφιλεγόμενο, ανακηρυγμένο ευεργέτη από τους Αθηναίους με την ανέγερση ανδριάντα στην Ακρόπολη, του οποίου η στάση επηρέασε ιδιαιτέρως την πολιτική κατάσταση και την ιστορία της Λακωνίας⁴⁰.

Παρά τη μέχρι τώρα διατυπωμένη εικόνα, η μελέτη των γλυπτών έδειξε ότι η ελληνιστική περίοδος αντιπροσωπεύεται μέχρι και τους ύστερους χρόνους της. Μάλιστα, στην περίοδο αυτή χρονολογούνται τα μοναδικά δείγματα επιτυμβίων στηλών που έχουμε από το νησί. Πρόκειται για τις αποσπασματικά σωζόμενες στήλες με παράσταση ενδεδυμένου ανδρός και θλιμμένης γυναικός (εικ. 4, 5)⁴¹. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς την περίοδο αυτή και λόγω της πολιτικής του Νάβιδος παρατηρείται μια άνθιση στην καλλιτεχνική παραγωγή και μάλιστα το εργαστήριο γλυπτικής έρχεται σε επαφή με τα κυρίαρχα κέντρα της περιόδου και για πρώτη φορά παράγονται επιτύμβια ανάγλυφα και στήλες στο σχήμα και τους τύπους των άλλων πόλεων του ελληνικού χώρου. Την ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογηθεί το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ασκληπιού, και στους ύστερους ελληνιστικούς – πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους το αγαλμάτιο της Αφροδίτης αλλά και τα δύο σπαράγματα από τις κεκοσμημένες λαβές μαρμάρινων λεκανών⁴².

Έχει υποστηριχθεί, ορθώς κατά τη γνώμη μας, ότι ο Ιούλιος Καίσαρας, αντιλαμβανόμενος τη στρατηγική θέση των Κυθήρων για τον έλεγχο των θαλασσίων οδών και του εμπορίου από την Κυρήνη, την Κρήτη, την Ιταλία και την Αίγυπτο, προσεταιρίστηκε τον Λαχάρη, του οποίου η πολιτική ισχύς αυξήθηκε. Δεν γνωρίζουμε πώς ο Λαχάρης απέκτησε περιουσία στα Κύθηρα αλλά έχει υποτεθεί ότι η πειρατεία και οι συγκρούσεις οδήγησαν στην ερήμωση τμήματος του νησιού, γεγονός που επέτρεψε την αγορά μεγάλων εκτάσεων του από αυτόν⁴³.

Με την πρόφαση της επιδρομής πειρατικού στόλου από τα Κύθηρα σε πλοία που μετέφεραν σίτο από την Αίγυπτο ο Μάρκος Αντώνιος διατάζει την εκτέλεση του Λαχάρου, γεγονός που πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 40 και 38 π.Χ.⁴⁴. Το γεγονός αυτό στάθηκε αφορμή για την μεταπήδηση του γιου του Λαχάρου Ευρυκλή στο στρατόπεδο του Οκταβιανού στην καθοριστική μάχη του Ακτίου, η νικηφόρα έκβαση της οποίας προικοδότησε τον Ευρυκλή με τα Κύθηρα, που του παραχωρήθηκαν ως δωρεά από τον

³⁸ Πaus. 3.21.7. Huxley 1972, 39.

³⁹ Για τα γεγονότα της περιόδου βλ. Cartledge – Spawforth 2002, 59-90.

⁴⁰ Για την υπόθεση κατοχής των Κυθήρων από τον Λαχάρη βλ. Bowersock 1961, 116. Cartledge – Spawforth 2002, 97-98, και κυρίως Σταϊνχάουερ 1989, 36-40. Για τη σταδιοδρομία του και την επιρροή του στα ιστορικά τεκταινόμενα της περιόδου βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 32-48. Steinhauer 2006-2007, 204. Steinhauer 2010, 75-76. Για τον ανδριάντα του στην Αθηναϊκή Ακρόπολη και τη στάση του βλ. IG II² 3885. Σταϊνχάουερ 1989, 45.

⁴¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 7 (ανδρική μορφή), αριθ. ευρ. 4 (γυναικεία μορφή), βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

⁴² Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αγαλμάτιο Ασκληπιού και αγαλμάτιο Αφροδίτης χωρίς αριθμούς ευρετηρίου, αριθ. ευρ. 10 και 227 (κοσμημένες λαβές λεκανών), βλ. Sourlas (υπό έκδοση).

⁴³ Σταϊνχάουερ 1989, 36-38 υποσημ. 90. Για την ιδεολογική σημασία που είχε για τον Καίσαρα η αρχαιότατη λατρεία της Αφροδίτης στα Κύθηρα βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 38-39.

⁴⁴ Chrimes 1949, 180 υποσημ. 5. Cartledge – Spawforth 2002, 97-98. Kennell 2010, 184. Steinhauer 2010, 75. Σταϊνχάουερ 1989, 44-45, όπου αναφέρεται η χρονιά εκτέλεσής του.

αυτοκράτορα πλέον Αύγουστο⁴⁵. Ωστόσο, οι επιγραφικές μαρτυρίες, τα πρόσφατα ευρήματα αλλά και ίσως τα γλυπτά που χρονολογούνται σ' αυτήν την περίοδο δεν αποδεικνύουν απαραίτητα την ερήμωση του νησιού αλλά μόνο ίσως την εγκατάλειψη κάποιων θέσεων και τη δημιουργία νέων⁴⁶.

Η επιλογή του Ευρυκλή να μεταπηδήσει στο στρατόπεδο του Οκταβιανού πριν από τη μάχη του Ακτίου δεν ήταν συναισθηματικά φορτισμένη αντίδραση αλλά μια προαποφασισμένη επιλογή βασιζόμενη κυρίως στο κέρδος που θα απέφερε στον ίδιο και κατ' επέκτασιν στον Οκταβιανό η κατοχή των Κυθήρων, που συνεπαγόταν και τον έλεγχο των ακτών και των εμπορικών δρόμων⁴⁷. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Αύγουστος, που δώρησε τα Κύθηρα στον Ευρυκλή το 21 π.Χ., αναδιοργάνωσε το Κοινό των Λακεδαιμονίων, που ονομάστηκε Κοινό των Ελευθερολακώνων, και λατρεύτηκε στην Λακωνία ως Σωτήρας Ελευθέρους, επειδή τους απελευθέρωσε από την σπαρτιατική κυριαρχία⁴⁸.

Η κατάσταση στα Κύθηρα δεν άλλαξε ούτε κατά την περίοδο του αυτοκράτορα Τιβερίου, καθώς αυτά παρέμειναν υπό την ιδιοκτησία του Λάκωνα, υιού και διαδόχου του Ευρυκλή. Στους πρώιμους χρόνους της Ρωμαϊοκρατίας και πιθανότατα την εποχή που το νησί παραχωρήθηκε από τον Αύγουστο στον Ευρυκλή χρονολογείται το μοναδικό πορτραίτο που διασώζεται στο νησί (εικ. 6)⁴⁹. Εάν απεικονίζεται ο ίδιος ο Ευρυκλής ή μέλος της οικογένειάς του ή ακόμα κάποιος πλούσιος ιδιώτης δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί ασφαλώς. Γεγονός είναι ότι την περίοδο αυτή και μέχρι και την εποχή του Αδριανού ο πλούτος των ιδιωτών αυξάνεται στα Κύθηρα, όπως μαρτυρά το μαρμάρινο τραπεζοφόρο με ανάγλυφη παράσταση Ηρακλή⁵⁰.

Το 136-137 μ.Χ., μετά το θάνατο του τελευταίου απόγονου του Λαχάρους, του Συγκλητικού Γάιου Ευρυκλέους Ηρακλανού, τα Κύθηρα δωρίζονται από τον αυτοκράτορα Αδριανό στη Σπάρτη με σκοπό τα κέρδη από την εκμετάλλευσή τους να χρησιμοποιηθούν για την τέλεση αγώνων προς τιμήν του θανόντος, γνωστότερων ως Ευρυκλείων. Την ίδια περίοδο δημιουργείται στα Κύθηρα το αξίωμα του *πράκτορος τῶν ἀπό Εὐρυκλέους*, του διαχειριστή δηλαδή της περιουσίας του Ευρυκλή στα Κύθηρα. Η επιλογή του Αδριανού εξηγεί την απουσία των Κυθήρων από τον κατάλογο του Κοινού των Λακεδαιμονίων το 170 μ.Χ.⁵¹

Έχει υποστηριχθεί ότι η κίνηση του Αδριανού έγινε στο πνεύμα της πολιτικής διαχείρισης των ελληνικών πόλεων από τον αυτοκράτορα και της θέσης που η Σπάρτη κατείχε σε αυτήν. Ήταν επιπλέον μια έμμεση επιβεβαίωση της θέσης του Ευρυκλή, καθώς η κατοχή του νησιού ήδη από το 21 π.Χ. ήταν αυτή που έδωσε τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους στον πρόγονό του για την επανοργάνωση των *συσσιτίων* και την ανοικοδόμηση ιερών και άλλων κτηρίων στην ίδια τη Σπάρτη. Τα Κύθηρα ήταν πάντοτε η βάση που προσέδιδε δύναμη και εξουσία στην οικογένεια των Ευρυκλειδών⁵².

⁴⁵ Bowersock 1961, 116. Cartledge – Spawforth 2002, 97-99. Kennell 2010, 184-185. Steinhauer 2010, 75-76 και Σταϊνχάουερ 1989, 44-45. Steinhauer 2010, 76. Για το θέμα της δωρεάς, όρος που δεν γίνεται πλήρως αποδεκτός, βλ. Σταϊνχάουερ 1989, 36-37 υποσημ. 91. Βλ. επίσης Στράβων 8.5.1: «ἦν ἔσχεν Εὐρυκλῆς ἐν μέρει κτήσεως ἰδίας».

⁴⁶ Πρόκειται για ένα προξενικό ψήφισμα της πόλεως των Κυθήρων για έναν κάτοικο του Οιτύλου IG V.1, 935 και για ένα της πόλης Κότυρτας για έναν Κυθήριο IG V.1, 963. Για την άποψη περί της ερήμωσης των Κυθήρων και κυρίως του επιπέδου της, της Σκάνδειας, κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους βλ. Πετρόχειλος 1984, 132 υποσημ. 4. Για τα νέα ευρήματα της περιόδου βλ. Πασπάλας – Gregory 2009, 556-558, όπου επιφανειακές έρευνες στο κέντρο του νησιού εντόπισαν θέσεις με μεγάλη συγκέντρωση υλικού της περιόδου. Βλ. επίσης, Τσαραβόπουλος 2009, 572-573.

⁴⁷ Steinhauer 2006-2007, 204.

⁴⁸ Σταϊνχάουερ 1989, 37, 189-190. Για την ιστορία του γένους του Ευρυκλή βλ. Cartledge – Spawforth 2002, 97-104.

⁴⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 1. Αναφορά στο Πετρόχειλος 1984, 76 πίν. 28β.

⁵⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 219.

⁵¹ Steinhauer 2006-2007, 202-203, όπου και η *editio princeps* της επιγραφής που φυλάσσεται στο Μουσείο Σπάρτης και αναφέρεται στη δωρεά και την καθιέρωση των αγώνων προς τιμήν του Ευρυκλή (Steinhauer 2006-2007, 200-206). Cartledge – Spawforth 2002, 110-111.

⁵² Steinhauer 2006-2007, 202-203. Για τη χρήση των κερδών από τα Κύθηρα για την επανοργάνωση των συσσιτίων και την οικοδομική δραστηριότητα του Ευρυκλή βλ. Steinhauer 2010, 81.

Η δωρεά των Κυθήρων το 136-137 μ.Χ. ήταν σε πρακτικό επίπεδο μια απόδειξη της αναβάθμισης της θέσης της Σπάρτης στο πανελλήνιο. Στο ίδιο πιθανώς συμβολικό επίπεδο κινείται η αναγέννηση του θεσμού του *κυθηροδίκου* στο νησί, θέσης ιδιαίτερας τιμητικής και υψηλού κύρους, όπως μαρτυρά η ανάληψή της από τον Τίτο Κλαύδιο Αττικό, πατέρα του Ηρώδη Αττικού⁵³. Είναι παράλληλα εκδηλώσεις ενός αρχαϊσμού ενδεικτικού της αντιμετώπισης των ελληνικών πόλεων εκ μέρους των κυρίαρχων Ρωμαίων την περίοδο εκείνη.

Θεωρούμε ότι το ανάγλυφο με τη μορφή που κρατά στέφανο από τα Κύθηρα, που χρονολογείται την περίοδο αυτή, μπορεί να συνδεθεί με την επιγραφικά μαρτυρημένη ίδρυση των *Ευρυκλείων*, αγώνων προς τιμήν του Ευρυκλή Ηρκλανού, από τον Αδριανό (εικ. 7)⁵⁴. Εάν η ερμηνεία μας είναι σωστή, τότε έχουμε ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τη διάδοση της εορτής αλλά και τον συμβολισμό της.

Από αυτήν την περίοδο και ύστερα η τύχη των Κυθήρων ακολουθεί αυτήν της Σπάρτης μέχρι και την έλευση του χριστιανισμού στο νησί, η οποία τοποθετείται στον 4ο αιώνα μ.Χ.⁵⁵.

Από την περιδιάβαση των ιστορικών γεγονότων διαπιστώνεται ότι η τύχη των Κυθήρων ήταν στενά συνδεδεμένη με τις ιστορικές εξελίξεις στη Σπάρτη. Το εμπόριο και η επαφή των Κυθήρων με άλλους τόπους, με άλλα πολιτικά συστήματα και ήθη, και βεβαίως η φύση τους που έκανε την πρόσβαση και άρα την επιβολή περισσότερο δύσκολη καθιστούσε τα Κύθηρα έναν τόπο επικίνδυνο για την Σπάρτη: η καταβύθισή τους ήταν για τον λόγο αυτό η καλή συμβουλή του σοφού Σπαρτιάτη Χίλωνα⁵⁶.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία ή η πολύ σύντομη αναφορά της περίπτωσης των Κυθήρων από τις παλαιότερες και σύγχρονες μελέτες για τους περιοίκους και τις περιοικίδες πόλεις της Σπάρτης⁵⁷. Βεβαίως ένας από τους λόγους είναι οι περιορισμένες πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για το νησί αλλά και ο μικρός αριθμός ανασκαφικών ερευνών σε αυτό. Όμως τα λίγα καταγεγραμμένα γεγονότα και κυρίως αυτά της περιόδου του Πελοποννησιακού Πολέμου μαρτυρούν ότι τα Κύθηρα ήταν η μόνη περιοικίδα πόλη και μάλιστα αποικία των Σπαρτιατών στην οποία ασκούσαν έλεγχο και επιβολή της εξουσίας⁵⁸. Η διαφορετική αντιμετώπιση είναι σημαντικό στοιχείο, ιδίως εάν συλλογιστούμε ότι όλοι οι άλλοι περιοίκοι ήταν συνοδοιπόροι των Σπαρτιατών, θεωρούσαν εαυτούς μέλη του κράτους των Λακεδαιμονίων και σε κάθε περίπτωση δεν ήταν υποταγμένοι. Αυτή η σύνδεση είναι περισσότερο προφανής κατά τους πρώιμους χρόνους, όπου υπάρχει ένα κοινό πολιτιστικό ιδίωμα, κυρίως στο επίπεδο των λατρειών και των λατρευτικών πρακτικών⁵⁹.

Η εξέταση των γλυπτών από τα Κύθηρα επιβεβαιώνει την πρόταση αυτή. Η επιρροή του σπαρτιατικού εργαστηρίου γλυπτικής, τόσο σε θέματα τεχνοτροπικά όσο και από άποψη επιλογής θεμάτων, είναι ξεκάθαρη τουλάχιστον κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και συνεχίστηκε σε περιόδους που το νησί βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Σπάρτης⁶⁰. Τα γλυπτά των Κυθήρων μαρτυρούν επιπλέον τις σχέσεις του νησιού με άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου και κυρίως με τα νησιά του Αιγαίου. Η προμήθεια της πρώτης ύλης, αν και δεν αποκλείεται η πιθανότητα αυτή να είναι εγχώριας προέλευσης, εντείνεται μετά τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, εποχή ακμής του λακωνικού εργαστηρίου. Μεταξύ των ετών 525-500 π.Χ. χρονολογείται ο θησαυρός αργυρών στατήρων Σερίφου που έχει βρεθεί στο νησί και αποτελεί τον μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό θησαυρό αρχαϊκών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή της

⁵³ Steinhauer 2006-2007, 205. Για την αναγέννηση του αξιώματος του Κυθηροδίκη βλ. Arafat 1996, 164. Για τον Τίτο Κλαύδιο Αττικό βλ. IG V.1, 1171 και Steinhauer 2006-2007, 205.

⁵⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 2. Για τους αγώνες αυτούς, που δεν πρέπει να συγχέονται με τα Ευρυκλεία προς τιμήν του αυτοκράτορα Αυγούστου, βλ. σχετικά, Σταϊνχάουερ 1989, 336-337, υποσημ. 5. Hurfloher 2000, 169-170. Steinhauer 2006-2007, 204-205, 204-205. Steinhauer 2010, 84. Για τον ιερό νόμο του Γυθείου όπου περιγράφεται η γιορτή βλ. Κουγέας 1928, 16-38 (*editio princeps*). SEG XI 923.

⁵⁵ Για την έλευση του χριστιανισμού στο νησί βλ. Herrin 1972, 41.

⁵⁶ Για τη θεώρησή του ως επικίνδυνου νησιού βλ. Constantakopoulou 2007, 115-116.

⁵⁷ Ενδεικτική είναι για παράδειγμα η απουσία τους από την πολύ σημαντική μελέτη του G. Shipley (Shipley 1992, 211-226).

⁵⁸ Shipley 2006, 68.

⁵⁹ Shipley 2006, 67-71, όπου και οι αποκρυσταλλωμένες απόψεις για το θέμα. Επίσης, Sourlas (υπό έκδοση).

⁶⁰ Sourlas 2012, 93.

Λακωνίας⁶¹. Η εικόνα συμπληρώνεται από τα ευρήματα των ανασκαφών στο Παλιόκαστρο που περιλαμβάνουν ευρήματα από την Αττική, την υπόλοιπη Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες, την Κρήτη ακόμα και από περιοχές της ιταλικής χερσονήσου⁶².

Οι σχέσεις αυτές γνώρισαν διακυμάνσεις, όπως μαρτυρούν τα γλυπτά από το νησί. Επιβεβαιώνουν τις σχέσεις με την Αττική και την Αθήνα κατά τους κλασικούς και πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Επιβεβαιώνουν επιπλέον τις σχέσεις του νησιού με τις Κυκλάδες και το ανατολικό Αιγαίο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ακόμα και εάν τα Κύθηρα δεν ήταν πλέον υπό τον έλεγχο της Σπάρτης, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο. Ακολουθώντας τα ιστορικά τεκταινόμενα κατά την περίοδο αυτή και κυρίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, πολλές περιοικίδες πόλεις, κυρίως παράκτιες που διέθεταν λιμάνια και καλή γη, αρχίζουν να αποκτούν πλούτο εκμεταλλευόμενες τα φυσικά τους χαρακτηριστικά, χωρίς ωστόσο η Σπάρτη να απωλέσει τον ηγετικό της ρόλο, παραμένοντας ουσιαστικά οικονομικά κυρίαρχη⁶³.

Τελικά, τα Κύθηρα ήταν και περιοικίδα πόλη και νησί. Κατά την άποψη μας, τα Κύθηρα ποτέ δεν ήταν μια τυπική περιοικίδα πόλη της Σπάρτης⁶⁴. Ήταν ένα νησί αρκετά απομονωμένο, που όμως ήταν παράλληλα ανοιχτό στον υπόλοιπο κόσμο και τις επιρροές του. Η σύνδεση με τη Σπάρτη είχε επιβληθεί κυρίως για να προστατευθεί η ίδια από το ποικιλόμορφο κακό που το νησί μπορούσε να της προκαλέσει αλλά και γιατί της προσέφερε πλούτο. Τα γνωρίσματα αυτά προσδιόρισαν τον τόπο και την ιστορία του καθ' όλη την αρχαιότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arafat 1996: K. W. Arafat, *Pausanias' Greece. Ancient Artists and Roman Rulers*, Cambridge 1996.
- Asheri κ.ά. 2007: D. Asheri – A. Lloyd – A. Corcella – O. Murray – A. Moreno (επιμ.), *A Commentary on Herodotus, Books I-IV*, Oxford 2007.
- Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009: Β. Βασιλοπούλου – Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργωσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Αθήνα 2009.
- Benton 1931-1932: S. Benton, *The Ionian islands*, *BSA* 32, 1931-1932, 213-246.
- Βερσάκης 1912: Φ. Βερσάκης, Άγγελια: F) Λακωνικής, Κυθήρων, Μεσσηνίας, *AE* 1912, 268.
- Blümel 1953: C. Blümel, *Antike Kunstwerke*, Berlin 1953.
- Bol – Weber 1985: P. C. Bol – Th. Weber, *Bildwerke aus Bronze und Bein. Aus Minoischer bis Byzantinischer Zeit*, Liebieghaus-Museum Alter Plastik, Antike Bildwerke II, Frankfurt am Main 1985.
- Bol 1981: P. C. Bol, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Guide to the Collection. Ancient Art*, μετάφραση S. Walker, Frankfurt am Main 1981.
- Bol 1997: P. C. Bol, *Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Führer durch die Sammlungen. Griechische und römische Plastik*, Frankfurt am Main 1997.
- Born 1985: H. Born (επιμ.), *Archäologische Bronzen. Antike Kunst, moderne Technik*, Berlin 1985.
- Bowersock 1961: G. W. Bowersock, *Eurycles of Sparta*, *JRS* 51, 1961, 112-118.
- Brunn 1876: H. Brunn, *Archaischer Bronzekopf im Berliner Museum*, *AZ* 1876, 34, 20-28.
- Brunn 1882: H. Brunn, *Marmorköpfe aus Meligu*, *MDAI(A)* 7, 1882, 112-125.
- Brunn κ.ά. 1888-1895: H. Brunn – F. Bruckmann – P. Arndt – G. Lippold, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur in historischer Anordnung*, München 1888-1895.
- Buschor 1950: E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, München 1950.
- Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003: Α. Γλυκοφρύδη – Γ. Λεοντσίνη (επιμ.), *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα, Τόμος Πρώτος, Απεικόνιση και ερμηνεία του χώρου. Από την Προϊστορία στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο*, Κύθηρα 2003.

⁶¹ Thompson κ.ά. 1973, αριθ. 4. Sourlas 2012, 93.

⁶² Πετρόχειλος 2003, 77-89. Πετρόχειλος 2004, 453-460. Πετρόχειλος 2007, 295-306.

⁶³ Shipley 2006, 70-71.

⁶⁴ Ενδεικτικό είναι ίσως ότι στο συλλογικό έργο αναφοράς *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis* (Oxford 2004) τα Κύθηρα συγκαταλέγονται στις πόλεις της Λακεδαιμόνος και ως παράδειγμα στον κατάλογο με τις εξαρτημένες πόλεις αλλά και των νησιών, πρβλ. 583-584, 87-88.

- Cartledge 2002: P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300 to 362 BC*, London – New York 2002.
- Cartledge 2009: P. Cartledge, “Thalassa, thalassa!” The Spartans and the sea?, στο: N. Kaltsas (επιμ.), *Athens – Sparta. Contributions to the Research on the History and Archaeology of the Two City-States, Proceedings of the International Conference in Conjunction with the Exhibition “Athens – Sparta” Organized in Collaboration with the Hellenic Ministry of Culture and the National Museum, Athens, Saturday, April 21 2007, Onassis Cultural Center, New York, New York 2009*, 51-54.
- Cartledge – Spawforth 2002²: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*, London – New York 2002².
- Chrimes 1949: K. M. T. Chrimes, *Ancient Sparta. A Re-Examination of the Evidence*, Manchester 1949.
- Coldstream 1972: J. N. Coldstream, Objects from Kythera in the British Museum, στο: Coldstream – Huxley 1972, 270-271.
- Coldstream – Huxley 1972: J. N. Coldstream – G. L. Huxley (επιμ.), *Kythera. Excavations and Studies, Conducted by the University of the Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London 1972.
- Constantakopoulou 2007: Chr. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford 2007.
- Croissant 1983: F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.C.*, BÉFAR 250, Paris 1983.
- de Souza 1999: P. de Souza, *Piracy in the Greco-Roman World*, Cambridge 1999.
- Dörig 1961: J. Dörig, Frühe Löwen, *MDAI(A)* 76, 1961, 67-80.
- Eckstein – Legner 1969: F. Eckstein – A. Legner, *Antike Kleinkunst im Liebieghaus*, Frankfurt am Main 1969.
- Fink 1951: J. Fink, *Griechisches Kunsthandwerk*, Mainz 1951.
- Floren – Fuchs 1987: J. Floren – W. Fuchs, *Die Griechische Plastik, Band I. Die Geometrische und Archaische Plastik*, München 1987.
- Fornara 1971: C. W. Fornara, Evidence for the date of Herodotus’ publication, *JHS* 91, 25-34.
- Forrest 2002: W. G. Forrest, *A History of Sparta*, London 2002³.
- Fuchs 1993: W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1993⁴.
- Gabelmann 1965: H. Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin 1965.
- Gabrielsen 2005: V. Gabrielsen, Piracy and the slave-trade, στο: A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2005, 389-404.
- Goebbels κ.ά. 1985: J. Goebbels – H. Heidt – A. Kettschau – P. Reimers, Fortgeschrittene Durchstrahlungstechniken Zur Dokumentation antiken Bronzen, στο: Born 1985, 126-131.
- Häfner 1965: U. Häfner, *Das Kunstschaffen Lakoniens in archaischer Zeit*, διδακτορική διατριβή, Universität zu Münster, 1965.
- Hall 2000: J. Hall, Sparta, Lakedaimon, and the nature of perioikic dependancy, στο: P. Flensted-Jensen (επιμ.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis*, Historia Einzelschriften 138, Stuttgart 2000, 73-89.
- Hall 2007: J. M. Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE*, Oxford 2007.
- Hansen – Nielsen 2004: M. H. Hansen – T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004.
- Heilmeyer 1985: W. D. Heilmeyer, Neue Untersuchungen am Jüngling von Salamis im Antikenmuseum Berlin, στο: Born 1985, 137-138.
- Heilmeyer 1998: W. D. Heilmeyer, *Altes Museum-Pergamonmuseum. Die Antiken-sammlung. Staatliche Museen zu Berlin*, Berlin 1998.
- Herfort-Koch 1986: M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*, Boreas 4, Münster 1986.
- Herrin 1972: J. Herrin, Byzantine Kythera, στο: Coldstream – Huxley 1972, 41-51.
- Holladay 1977: A. J. Holladay, Spartan austerity, *CQ* 27, 1977, 111-126.
- Hornblower 1996: S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, vol. II, Books IV-V.24*, Oxford 1996.
- Hupfloher 2000: A. Hupfloher, *Kulte im kaiserzeitlichen Sparta. Eine Rekonstruktion anhand der Priesterämter*, München 2000.
- Huxley 1962: G. L. Huxley, *Early Sparta*, London 1962.
- Huxley 1972: G. L. Huxley, The history and topography of ancient Kythera, στο: Coldstream – Huxley 1972, 33-40.
- Jeffery 1989: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Revised edition with supplement by A. W. Johnston, Oxford 1989.

- Καλαμάκης 2003: Δ. Χ. Καλαμάκης, Λεξικογραφία Κυθήρων, στο: Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003, 101-107.
- Kallet-Marx 1993: L. Kallet-Marx, *Money, Expense and Naval Power in Thucydides' History 1.-5.24*, Berkeley 1993.
- Καλτσάς 2001: Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα 2001.
- Καρούζου 1967: Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, Αθήνα 1967.
- Kennell 2010: Ν. Μ. Kennell, *Spartans. A New History*, Oxford 2010.
- Κόϊν 2003: Μ. Κόϊν, *Ancient Tradition and Early Greek History. The Origins of States in Early Archaic Sparta, Argos and Corinth*, Tallinn 2003.
- Κοκκορού-Αλευρά 1997: Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Το λιοντάρι αρ. 274 του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής, στο: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Αρχαία Θράκη*, Κομοτηνή 1997, 529-603.
- Kokkorou-Alevras 1975: G. Kokkorou-Alevras, *Archaische naxischer Plastik*, διδακτορική διατριβή, München 1975.
- Kokkorou-Alewras 1993: G. Kokkorou-Alewras, Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik, *AK* 36, 1993, 91-102.
- Κόπακα 2009: Κ. Κόπακα, Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων, στο: Χ. Λούκος – Ν. Ξιφαράς – Κ. Πατεράκη (επιμ.), *UBI DUBIUM IBI LIBERTAS. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο 2009, 51-71.
- Kosmopoulou 2002: A. Kosmopoulou, *The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods*, Wisconsin 2002.
- Κουγέας 1928: Σ. Β. Κουγέας, Επιγραφικά εκ Γυθείου συμβολαί εις την ιστορίαν της Λακωνικής κατά τους χρόνους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, *Ελληνικά* 1, 1928, 7-44.
- Langlotz 1927: E. Langlotz, *Frühgriechischen Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927.
- Langlotz 1975: E. Langlotz, *Studien zur Nordostgriechischen Kunst*, Mainz am Rhein 1975.
- Lenormant 1868: F. Lenormant, Statuette de bronze du Musée britannique, *RA* 18, 1868, 124-125.
- Lewis 1977: D. M. Lewis, *Sparta and Persia, Lectures Delivered at the University of Cincinnati, Autumn 1976 in Memory of Donald W. Bradeen*, Leiden 1977.
- MacDowell 1986: D. M. MacDowell, *Spartan Law*, Edinburgh 1986.
- Malkin 1993: I. Malkin, Colonisation spartiate dans la mer Egée, *REA* 95, 1993, 365-381.
- Malkin 1994: I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Oxford 1994.
- Mattusch 1988: C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the Fifth Century B.C.*, London 1988.
- Μικελής 1825: Ι. Μικελής, Ιστορία φυσική και πολιτική της νήσου Κυθήρων, κοινώς Τσερίγον, συναχθείσα παρά του κυρίου Ιωάννη Μικελή του εκ Κυδωνίας της Κρήτης, στο: Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη – Μ. Κ. Πετρόχειλος (επιμ.), *Κυθηραϊκά Μελετήματα*, Αθήνα 1982, 145-225.
- Mitropoulou 1977: E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th century B.C.*, Athens 1977.
- Μυλωνάς 1878: Κ. Δ. Μυλωνάς, Νέα προσκτήματα του έν τῷ Βαρβακείῳ Μουσείου, *BCH* 2, 1878, 363-371.
- Nafissi 1991: M. Nafissi, *La nascita del Kosmos. Studi sulla Storia e la Societa di Sparta*, Perugia 1991.
- Neugebauer 1931: K. A. Neugebauer, *Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium, I. Die minoischen und archaisch griechischen Bronzen*, Berlin 1931.
- Πασπάλας – Gregory 2009: Σ. Πασπάλας – Τ. Gregory, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας της Αυστραλιανής Αποστολής στα Κύθηρα, 1999-2003, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 549-560.
- Πετρόχειλος 1982: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παρατηρήσεις σ' ένα ανάγλυφο από τα Κύθηρα, *Δωδώνη* 11, 1982, 45-59.
- Πετρόχειλος 1984: Ι. Ε. Πετρόχειλος, *Τα Κύθηρα, από την προϊστορική εποχή ως την Ρωμαιοκρατία*, Ιωάννινα 1984.
- Πετρόχειλος 2003: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Αρχαίο ιερό στο Παλιόκαστρο, στο: Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2003, 77-89.
- Πετρόχειλος 2004: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παλιόκαστρο Κυθήρων. Γεωμετρικά και Αρχαϊκά, στο: Ν. Χ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 2004, 453-460.
- Πετρόχειλος 2007: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Αναθήματα του ιερού στο Παλιόκαστρο Κυθήρων, στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *ΕΠΑΘΛΟΝ. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2007, 295-306.

- Πετρόχειλος 2009: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Παλιόκαστρο Κυθήρων. Νέες αρχαιολογικές μαρτυρίες, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 537-547.
- Πετρόχειλος 2014: Ι. Ε. Πετρόχειλος, Πήλινα ανάγλυφα αναθήματα από τα Κύθηρα. Πρώτη παρουσίαση, στο: Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωματρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα 2014, 163-168.
- Πίκουλας 1999: Γ. Α. Πίκουλας, Κυθηραϊκά, *Ήρος* 13, 1999, 71-80.
- Poralla – Bradford 1985: P. Poralla – A. S. Bradford, *A Prosopography of Lacedaemonians, from the earliest times to the death of Alexander the Great (X-323 B.C.)*, Chicago 1985².
- Riemann 1880: O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, IV Cérigo*, BÉFAR 18, Paris 1880.
- Robertson 1992: N. Robertson, *Festivals and Legends. The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, Phoenix Supplement 31, Toronto 1992.
- Σακελλαράκης 2011: Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το Μινωικό Ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο βουνό, 1. Τα προανασκαφικά και η ανασκαφή*, Αθήνα 2011.
- Σβορώνος 1903: Ι. Σβορώνος, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον*, τόμ. Α', Αθήνα 1903.
- Shaw 1999: P. J. Shaw, *Discrepancies in Olympiad Dating and Chronological Problems of Archaic Peloponnesian History*, *Historia Einzelschriften* 166, Stuttgart 1999.
- Shingley 1992: G. Shingley, Perioikos. The discovery of Classical Lakonia, στο: J. Motyka-Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 211-226.
- Shingley 1997: G. Shingley, "The other Lakedaimonians". The dependent perioikic poleis of Laconia and Messenia, στο: M. H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 4, Copenhagen 1997, 189-281.
- Shingley 2006: G. Shingley, Sparta and its perioikic neighbours: a century of reassessment, *Hermathena* 181, 2006, 51-82.
- Σολωμός 1881: Ν. Ι. Σολωμός, Ὁ ἐν Κυθήροις Λέων, *Παρνασσός* 5, 1881, 1100-1103.
- Sourlas 2012: D. Sourlas, Archaic sculptures from Kythera, στο: G. Kokkorou-Alevras – H. D. Niemeier (επιμ.), *Archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümmern und Nekropolen, Akten des Internationalen Symposium in Athen, 2-3 November 2007*, München 2012, 83-99.
- Sourlas (υπό έκδοση): D. Sourlas, Sculptures from Kythera: Religious Connotations, στο: Chr. Gallou (επιμ.), *Sacred Landscapes in the Peloponnese* (υπό έκδοση).
- Σταϊνχάουερ 1989: Γ. Σταϊνχάουερ, *Γάϊος Ιούλιος Ευρυκλής. Συμβολή στην ιστορία της ρωμαϊκής Σπάρτης*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986.
- Steinhauer 2006-2007: G. Steinhauer, Euryklids and Kythera, *JMA* 19-20, 2006-2007, 19-26.
- Steinhauer 2010: G. Steinhauer, C. Iulius Eurycles and the Spartan dynasty of the Euryklids, στο: A. D. Rizakis – Cl. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Athens 2010, 75-87.
- Stibbe 1996: C. M. Stibbe, *Das andere Sparta*, Mainz 1996.
- Stibbe 2007: C. M. Stibbe, Mädchen, Frauen, Göttinnen. Lakonische weibliche Bronzestatuetten und Stützfiguren archaischer Zeit, *MDAI(A)* 122, 2007, 17-102.
- Thompson κ.ά. 1973: M. Thompson – O. Mørkholm – C. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York 1973.
- Tölle-Kastenbein 1980: R. Tölle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren. Originale*, Mainz am Rhein 1980.
- Tomlinson 1972: R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, New York 1972.
- Τσαρβάβουλος 2009: Α. Τσαρβάβουλος, Το έργο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο νησί των Κυθήρων 1994-2003, στο: Βασιλοπούλου – Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 561-576.
- Τσιτσιλιάς 1993: Π. Τσιτσιλιάς, *Η ιστορία των Κυθήρων*, τόμ. Α', Αθήνα 1993.
- Villard – Pasquier 1979: M. F. Villard – M. A. Pasquier (επιμ.), *Mer Égée: Grèce des Îles, Catalogue de l'exposition, Musée du Louvre*, Paris 1979.
- von Bothmer – Mertens 1979: D. von Bothmer – J. R. Mertens, *Greek Art of the Aegean Islands, Exhibition Catalogue, The Metropolitan Museum of Art*, New York 1979.
- von Sallet 1882: A. von Sallet, Beiträge zur antiken Münz- und Alterthumskunde: Aphrodite von Kythera, *Zeitschrift für Numismatik* 9, 1882, 142-143.
- Walters 1899: H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London 1899.

Weil 1880: R. Weil, Kythera, *MDAI(A)* 5, 1880, 223-243.

Willemsen 1959: F. Willemsen, *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom dach des Zeustempels*, Olympische Forschungen IV, Berlin 1959.

Zimmer 1990: G. Zimmer, *Griechische Bronzeußwerkstätten*, Mainz 1990.



Εικ. 1. Ο αρχαϊκός λέοντας των Κυθήρων. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 250 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).



Εικ. 2. Τμήμα αναθηματικού αναγλύφου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. Γ 3278 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).



Εικ. 3. Αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο με παράσταση Διοσκούρων. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. Γ 1437 (Αρχείο Ε.Α.Μ.).



Εικ. 4. Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου με παράσταση ιματιοφόρου ανδρός. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 7 (φωτ. Δ. Σούρλας).



Εικ. 5. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με παράσταση θρηνωδού. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 4 (φωτ. Δ. Σούρλας).



Εικ. 6. Εικονιστική κεφαλή νέου ανδρός. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 1 (φωτ. Δ. Σούρλας).



Εικ. 7. Τμήμα αναγλύφου με μορφή που κρατά στέφανο. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, αριθ. ευρ. 2 (φωτ. Δ. Σούρλας).

Fire sacrifices and enagismoi at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene

The space identified as the ‘Sanctuary of the Hero’ occupies the southern part of a city block near the propylon of the Gymnasium in ancient Messene. Founded at the end of the 4th century BC¹, it included a large courtyard with a well in its centre and three independent buildings (fig. 1), which date to this period. The type of votives (mainly terracotta plaques and figurines) found there suggests the presence of some kind of hero cult².

The sanctuary was short-lived and probably moved elsewhere in the city shortly after its foundation. Three actions mark the end of cult activity: a) the votives were collected and disposed of in the foundation trench of a new peribolos, b) the sacred well was sealed with a huge rock, and c) a large pyre (Pyre A) was formed.

Pyre A

The large pyre (Pyre A) was discovered near Well 2, built after the first well was sealed and apparently associated with the pyre. The pyre consists of a wide, oval pit, which contained a layer of ash and offerings, including more than 100 vessels, mainly karpodochai, cooking pots (such as lopadai, chytrai, chytridia), lekanidai, amphoras, skyphoi, perfume bottles, and plates.

The pyre ritual appears to have consisted of a series of actions, which can only be partially reconstructed given the limitations of the archaeological finds. First a pit was dug in the ground. Then tree branches were placed in it and set on fire (parts of these branches were found carbonized *in situ*). While the fire was burning and possibly also right after it had finished burning, numerous vessels were thrown into it. This is why most vessels were not only shattered³, but also charred (figs 2, 3). Finally, the ash layer was covered with dirt and delineated with rocks and fragments of large pithoi.

The vessels, especially the plates and lekanidai, contained fruit and nuts⁴. Among these were the burnt remains of pinecones, chestnuts, almonds, olives, and grapes (Table 1)⁵. A few fowl bones (some half burnt)⁶, traces of fish bones (tuna), and some land snail shells were also collected. Of the remaining vessels, the phialai and skyphoi may be associated to *choai* (χοαί, libations) and *hydrosponda* (ὕδρόσπονδα).

The ritual’s particular characteristics are difficult to define. The archaeological evidence, however, recalls similar rituals mentioned in the—admittedly few—literary sources. In the *scholia* to *Plutus* (*Scholia Aristophanica*, 1197), for example, on the occasion of a statue’s dedication, we read about the habit of offering chytrai containing cereals⁷, wheat and *pelanoi*

¹ Excavation began in 1998 and lasted a decade. On the excavation and finds see Θέμελης 1998. Θέμελης 1999. Θέμελης 2000a. Θέμελης 2000b, 35. See also Müth 2007, 205-207.

² Ψαρουδάκης 2013. Ψαρουδάκης (forthcoming).

³ On the destruction of offerings thrown into the fire and breaking of vessels during the cult of the dead see Rafn 1987, 305-308. For the occurrence of this practice also in the cult of heroes and gods see Meuli 1946, 209.

⁴ The remains of the fruits and nuts were studied by F. Megaloudi (2005) and the bones by †G. Nobis.

⁵ Regarding written sources on offering grapes to Aphrodite see *AnthPal* VI 119. For offerings of grapes, figs, and pomegranates to Priapus see *AnthPal* VI 220; for offerings of fruits and honey to Demeter of Phigaleia see Paus IC 19.5; for seasonal fruits see IG III 436.

⁶ The presence of fowl bones does not necessarily mean that whole birds were thrown into the fire, as only parts of them would suffice. The case of fish is more complicated, as—with the exception of tuna, which is the only fish that bleeds—they were used in sacrifices only after they were consumed. See also Mylona 2008, 107.

⁷ Rutherford 1896, 118. Zeis 1994, 15, 87. The absence of cereals and pulses from the pyre at Messene is quite interesting given that they are present in most sacrificial offerings (Megaloudi 2005).

(Photius, *Lexeon Synagoge*, entry *ῥμπην*)⁸ at Greek sanctuaries. Similar references are found in other, mostly Late Antique sources.

Type		Quantity	Locus
Chestnuts	<i>Castanea sativa</i> Mill	5 whole	XVII.5.K4.A.05
Almonds	<i>Amygdalus communis</i> L.	5 whole 17 half 33 fragments	XVII.5.K4.A.05
Pine nuts	pine stone	20 whole 56 fragments	XVII.5.K4.A.05
Olive stones	<i>Olea europaea</i> L.	2 whole 6 large fragments 6 small fragments	XVII.5.K4.A.05
Grape pips	<i>Vitis vinifera</i> L.	2 whole	XVII.5.K4.A.05

Table 1. Carbonized fruits and nuts found in the pyre (after Megaloudi 2005).

Pyres as *enagismo*

On the basis of the evidence mentioned above, it is possible to interpret the large Pyre A as an *enagismos*—that is, a fire sacrifice that took place during a ceremony, during which fruit, among other things, were sacrificed as *agna* (ἄγνά) and *epichoria thymata* (ἐπιχώρια θύματα)⁹. *Enagismo* are believed to have been addressed to heroes or other chthonic powers and are found all over Greece in graves and sanctuaries from the Geometric to the Roman periods. In the western Peloponnese in particular pyre pits associated with graves occur from the 5th century BC. Another category of Hellenistic *enagismo* occurs near Mycenaean tombs and may be associated with ancestor cults. Finally, *enagismo* are often found in sanctuaries where heroes—and less commonly other chthonic powers—were worshipped¹⁰.

The fire sacrifice at Messene¹¹ appears to have taken place only once and, judging from its large size, must have had many participants. The pyre's size implies that it was not the result of repeated annual offerings, which would have made it the focal point of a localized cult, but of a single action, the importance of which it also reflects. The pyre was probably part of an *eúetηρία*, or prosperity ritual, which was the most common reason for performing *enagismo*.

The close association of the Messene *enagismos* with fertility is also underlined by the type of vessels thrown into the fire. Vessels such as perfume bottles, chytrai, and lopadia are generally considered 'funerary', as they are often found in graves¹². Their presence in an *enagismos*, however, is perfectly normal, because of the undisputable connection of the underworld with fertility in general. On the basis of the variety of fruits that the vessels contained we can speak of a kind of *holokarposis* (ὀλοκάρπωσις) or *panspermia*

⁸ Porson 1823, 288.

⁹ In antiquity the verb *enagizein* (ἐναγίζειν) and its derivatives were used exclusively for heroic sacrifices and funerary rituals, not for sacrifices to chthonic or other deities (Henrichs 2005, 52). In fact, it is mostly Pausanias who uses this verb to denote sacrifices to heroes (Ekroth 1999).

¹⁰ *Enagismo* have been found in several sanctuaries and heroa dating from the Geometric to Roman times. See, for example: Miller 1981, 60-65 for the late Archaic – early Classical heroon at Nemea; Μαραγκού 1985, 182-196 and Μαραγκού 1990, 257-265 for the heroon at Minoa in Amorgos (Geometric, Hellenistic-Roman period); Shear 1973a, 126-134 and Shear 1973b, 360-369 for the *Leokorion* in the Athenian Agora (5th-4th c. BC); Robert 1953 for the Archegeion at Delos (Classical period); Broneer 1958, 17 for the Heroon of Palaimon at Isthmia (1st c. AD).

¹¹ Despite the conceptual difference between the terms "*enagismos*" and "sacrifice", the *enagismos* of Messene is considered a sacrifice in the broader sense of the destruction of offerings.

¹² Rotroff believes that these vase shapes were used by the Athenians during the Chytrai (third day of the Anthesteria) for preparing offerings for chthonic Hermes, in honour of the dead (Rotroff 1997, 213).

(πανσπερμία)—that is, the *aparchai* of products that are not normally among the favourite of the Olympian gods. In addition to normal-sized vessels, miniatures, usually found in sanctuaries and graves, and related to cults and rituals, were also found¹³.

The Messene *enagismos*, however, must have had a dual function: honouring the worshipped power that had been displaced and inaugurating the area's new industrial and commercial use. It is interesting to note that an industrial structure consisting of a system of washing pits (*plynoi*) or basins was built directly over the *enagismos*. This structure marks the area's transformation from sacred to secular, since it developed into a commercial/industrial complex, which housed sculpture¹⁴, metalwork, and, possibly, textile workshops¹⁵, as well as retail shops from the middle of the 3rd to the 1st century BC.

The commercial/industrial area and the 'fire sacrifices'

Six minor fire sacrifices date to the time of industrial activities (fig. 5, table 2). In general, these sacrifices comprised a number of vessels thrown into irregular, shallow pits with a layer of ash (fig. 4). These also contained figurines, one nail, one pin, and one pair of iron tongs, fragments of tiles, and very few remains of small animal bones, fruit, and nuts.

	<i>Vessels</i>	<i>Animal bones</i>	<i>Fruits/nuts</i>	<i>Artefacts</i>
Pyre A	Karpodochai, lopadai, lids, chytrai, lekanidai, amphorae, skyphoi, perfume bottles, plates	Fowl and fish (tuna) bones	Chestnuts, Almonds, olives, grapes	
Pyre B		Very few bird bones		
Pyre Γ	Lamp (1), Open-shaped vase (1)			Tile parts (2)
Pyre Δ	Lamp (1)	Small animal bones		Iron tongs (1)
Pyre E	Perfume bottles (3)			Iron nail (1), fgt of terracotta figurine
Pyre ΣΤ	Lamps (3), miniature perfume bottles (2), perfume bottles (2)	Very few animal bones	Some carbonized fruits/nuts	Figurine (1), tile fgt
Pyre Ζ	Lower part of pointed amphora, part of glass vessel (?)			Fgt of bone pin, fgt of terracotta antefix, fgt of sima

Table 2. Contents of the pyres of ancient Messene.

Pyre B contained ash, fragments of carbonized wood, and small bird bones, but nothing else. It was contemporary with the industrial installations revealed in the same area (Building 1) and appears to have been associated with them. Similar pyres may have been related to the beginning of industrial activity or the reuse of industrial areas in a workshop site that underwent several building phases before it was abandoned at the end of the 1st century BC.

Not all pyres, however, appear to have served the same purpose. Pyre Δ, for example, contained a lamp and a pair of iron tongs that may have belonged to a craftsman who

¹³ See Ανδρέου – Ανδρέου 2000, 302.

¹⁴ Several discarded fragments of sculptures (five pairs of marble feet, one female and three male heads, and three hands) were discovered in two pits above the remains of the abandoned Building 2 (see fig. 1: 'shop-house'). According to Petros Themelis, they probably belonged to acrolithic statues, see Θέμελης 2002 46-48, pl. 39β, 40α, 41-44α.

¹⁵ Θέμελης 2005, 48, pl. 42.

dedicated them to the chthonic powers for their own benefit. Pyre ΣΤ, which contained a figurine, lamps, perfume bottles, and carbonized fruit and nuts (see Table 2), may have had a similar character.

Pyres similar to those of Messene have been found in Athens, in the Kerameikos¹⁶, the Ancient Agora (in the workshop/district/block between the Areopagus and the Pnyx)¹⁷ and, recently, in the Makryianni district¹⁸. Susan Rotroff, who is studying the pyres of Attica, regards them as industrial pyres and connects them with cult in workshops¹⁹. Thus, we may see this as an Attic practice adopted in Messene.

It is true that our knowledge on the subject is limited, as there are no relevant written sources or representations. The examples from Athens and Messene suggest that although the custom occurred in the 5th century BC, it was more common in the 4th and 3rd centuries BC, and then gradually declined until it disappeared in the Roman period. More examples of fire sacrifices, which were not identified as such, may be added to those mentioned above. Pyres in private buildings have been found throughout Greece, especially in western Greece, as in Lefkada²⁰ and ancient Amvrakia (modern Arta), and have been associated with the beginning of activity within a building or its renovation²¹.

The custom, however, was probably not strictly formalised as regards either its ritual, or its content. The Messene examples suggest that some pyres were associated with the construction or reuse of industrial areas, whereas others may have had an apotropaic function, either against malevolent demons wishing to harm the workshop's products, craftsmen, and owners, or to thank beneficial demons, who would settle in the area as *ephoroi* (who oversee) and protectors of the arts, or both. Finally, it is also possible that pyres were used to purify the area of the *miasma* caused by the activities that took place there.

The examples of 'fire sacrifices' from ancient Messene allow us to re-open the discussion on how we interpret the material remains of rituals and to consider them within a variety of conceptual definitions. The plethora of modern terms used to describe the material remains of rituals, such as 'cremation', 'simple pyre', 'sacrificial pyre', 'fire sacrifice', 'enagismos', 'bothros', 'inauguration', 'foundation sacrifice', and so forth, may reflect not only the perplexity of researchers and the vagueness of both the written sources and the archaeological material²², but also the complexity of the ritual itself.

The term used in the case of Messene is 'fire sacrifice'. Fire rituals may be considered sacrifices in the broader sense of the term—that of destruction—even if they do not include animal offerings. Besides, the notion that sacrifice is associated exclusively with offerings to the Olympian gods and the *enagismos* with offerings to chthonic powers (and heroes)²³ appears rather simplistic and may result from perceptions of the linear development of cults that characterized 19th-century scholarship.

¹⁶ Knigge – Kovacsovics 1981, 388.

¹⁷ Shear 1973a, 151, n. 52.

¹⁸ Ελευθεράτου 1996-1997.

¹⁹ Rotroff 2013.

²⁰ Höpfner 1999, 418-419 n. 421.

²¹ Τζουβάρα-Σούλη 1992, 72, 77-78.

²² This vagueness was created mainly by later sources, but the confusion between the terms is already found in antiquity and not only in the works of Herodotus who confuses the terms *thyiein* (θύειν) and *enagizein* (ἐναγίζειν) when mentioning that “τῶ Ἀρταχάϊη θύουσι Ἀκάνθοι ὡς ἥρωϊ” (Herodotus, 7.117). The same confusion appears in other written sources, where *enagizein* is used as a more specific term included in the more general *thyiein*, which describes the action of offering a sacrifice. See also Parker 2005.

²³ The conventional distinction between different types of sacrifices began in the 18th century by Friedrich Creuzer and Karl Otfried Muller. Initially, it was analyzed by Karl Friedrich Hermann in his work on Greek cult rituals (1846), then by Erwin Rohde (Rohde 1998). Rohde's bipolar scheme was accepted by almost all 20th-century historians, notably by Jane Harisson, Karl Meuli, and Walter Burkert. See also Henrichs 2005, 49. On scholars who support a differentiation in sacrifices depending on whether they are addressed to gods or heroes see Ekroth 1998, 117 n. 1.

The term that qualifies sacrifices as ‘fire sacrifices’ underlines the medium of destruction and common characteristic, the fire, along with the transcendental qualities that it incorporated. However, what all of the ‘fire sacrifices’ studied have in common and what defines them as such is the context in which they are discovered.

Distinguished by both content and size, the great *enagismos* took place inside a sanctuary (which was about to be moved elsewhere) and could have been a formal cult expression by the city, a thankful offering and inauguration at the same time. The other small ‘fire sacrifices’ mentioned above probably took place in a private space with industrial/commercial function and reflect aspects of a private cult, which became a spiritual movement from the 4th century BC onwards. It is uncertain whether these ‘fire sacrifices’ were expressions of a clear cult cycle or isolated and temporary apotropaic actions. Also, their precise meaning and beneficiaries are yet to be determined.

The complete and systematic study of the *enagismos* and other ‘fire sacrifices’ will clarify this fluid and largely unformed religious environment, where the flames of sacrifices often mix with the profane fire of the workshops. Besides, the ritual represented by the material remains of the sacrifice is only one of the many links of the chain that we call ancient Greek religion.

REFERENCES

- Ανδρέου – Ανδρέου 2000: Ι. Ανδρέου – Η. Ανδρέου, Τα μικρογραφικά αγγεία ως ιδιαίτερη παραγωγή των ελληνιστικών εργαστηρίων της Αμβρακίας, in: *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2000, 301-310.
- Broneer 1958: O. Broneer, Excavations at Isthmia: Third campaign, 1955-1956, *Hesperia* 27, 1958, 1-37.
- Ekroth 1998: G. Ekroth, Altars in Greek hero-cults. A review of the archaeological evidence, in: R. Hägg (ed.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, Stockholm 1998, 117-130.
- Ekroth 1999: G. Ekroth, Pausanias and the sacrificial rituals of Greek hero-cults, in: R. Hägg (ed.), *Ancient Greek Hero Cult, Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult*, Stockholm 1999, 145-158.
- Ελευθεράτου 1996-1997: Σ. Ελευθεράτου, Δυο τελετουργικές πυρές από την ανασκαφή για το «Μετρό» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, *ΑΔ* 51-52, 1996-1997, *Μελέτες Α΄*, 99-118.
- Hägg – Alroth 2005: R. Hägg – B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian, Proceedings of the 6th International Seminar on Ancient Greek Cult by the Department of Classical Archaeology and Ancient History*, Stockholm 2005.
- Henrichs 2005: A. Henrichs, “Sacrifice as to the immortals”. Modern classifications of animal sacrifice and ritual distinctions in the *Lex Sacra* from Selinous, in: Hägg – Alroth 2005, 47-60.
- Höpfner 1999: W. Höpfner, *Geschichte des Wohnens 5000 v. Chr. – 500 n. Chr. Vorgeschichte – Frühgeschichte – Antike*, Stuttgart 1999.
- Θέμελης 1998: Π. Θέμελης, Μεσσήνη, *Έργον* 1998, 45-48.
- Θέμελης 1999: Π. Θέμελης, Μεσσήνη, *Έργον* 1999, 52-53.
- Θέμελης 2000a: Π. Θέμελης, Μεσσήνη, *Έργον* 2000, 63-64.
- Θέμελης 2000b: Π. Θέμελης, *Ήρωες και Ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000.
- Θέμελης 2002: Π. Θέμελης, Μεσσήνη, *Έργον* 2002, 46-48.
- Θέμελης 2005: Π. Θέμελης, Μεσσήνη, *Έργον* 2005, 46-48.
- Jordan – Rotroff 1999: D. R. Jordan – S. Rotroff, A Curse in a chytridion. A contribution to the study of Athenian pyres, *Hesperia* 68, 1999, 147-154.
- Knigge 1976: U. Knigge, *Der Südhügel*, *Kerameikos IX*, Berlin 1976.
- Knigge – Kovacsovics 1981: U. Knigge – W. Kovacsovics, *Kerameikos 1979. Tätigkeitsbericht 1979*, *AA* 1981, 385-396.
- Μαραγκού 1985: Λ. Μαραγκού, Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ* 1985, 177-200.
- Μαραγκού 1999: Λ. Μαραγκού, Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ* 1990, 236-270.
- Megaloudi 2005: S. Megaloudi, Burnt sacrificial plant offerings in Hellenistic times. An archaeobotanical case study from Messene, Peloponnese, Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 2005, 329-340.

- Meuli 1946: K. Meuli, Griechische Opferbräuche, in: O. Gigon (ed.), *Phylobolia für Peter von der Mühl zum 60. Geburtstag am 1. August 1945*, Basel 1946, 185-288.
- Miller 1981: M. G. Miller, Excavations at Nemea, 1980, *Hesperia* 50, 1981, 45-67.
- Müth 2007: S. Müth, *Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit*, Leidorf 2007.
- Mylona 2008: D. Mylona, *Fish Eating in Greece from the Fifth Century B.C. to the Seventh Century A.D.*, BAR International Series 1754, Oxford 2008.
- Parker 2005: R. Parker, ὡς ἥρωι ἐναγίζειν, in: Hägg – Alroth 2005, 37-45.
- Porson 1823: R. Porson (ed.), *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων Συναγωγή*, Leipzig 1823.
- Rafn 1987: B. Rafn, The ritual use of pottery in the nekropolis of Halieis, in: G. Brijder (ed.) *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery*, Copenhagen 1987, 305-308.
- Rhode 1998: E. Rhode, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, transl. by K. Paulogeorgatou, vol. I, Athens 1998.
- Robert 1953: F. Robert, Le sanctuaire de l'archégate Anios à Délos, RA 41 (janvier-juin), 1953, 8-40.
- Rotroff 1997: S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Princeton 1997.
- Rotroff 2013: S. Rotroff, *Industrial Religion. The Saucer Pyres of the Athenian Agora*, Hesperia Supplement 47, Princeton 2013.
- Rutherford 1896: W. G. Rutherford (ed.), *Scholia Aristophanica, being such comments adscript to the text of Aristophanes as have been preserved in the Codex Ravennas*, London – New York 1896.
- Shear 1973a: T. L. Shear, Jr., The Athenian Agora: Excavations of 1971, *Hesperia*, 32, 1973, 121-179.
- Shear 1973b: T. L. Shear, Jr., The Athenian Agora: Excavations of 1972, *Hesperia*, 32, 1973, 359-407.
- Τζουβάρα-Σούλη 1992: X. Τζουβάρα-Σούλη, *Αμβρακία*, Άρτα 1992.
- Young 1951: R. S. Young, An industrial district of ancient Athens, *Hesperia* 20, 1951, 267-268.
- Ψαρουδάκης 2013: K. Ψαρουδάκης, Ανάγλυφα πλακίδια με παραστάσεις συμποσίου από την Αρχαία Μεσσήνη, in: E. Σιουμπάρα – K. Ψαρουδάκης (eds), *Θεμέλιον. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη, από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, 447-463.
- Ψαρουδάκης (forthcoming): K. Ψαρουδάκης, Ένα ιερό ήρωος βόρεια του Γυμνασίου της Αρχαίας Μεσσήνης, in: X. Ρέππας (ed.), *Συνέδριο για την Άνω Μεσσηνία*, Σεπτέμβριος 2009 (forthcoming).
- Zeis 1994: R. Zeis, *Griechische Bauopfer und Gründungsdepots*, Saarbrücken 1994.

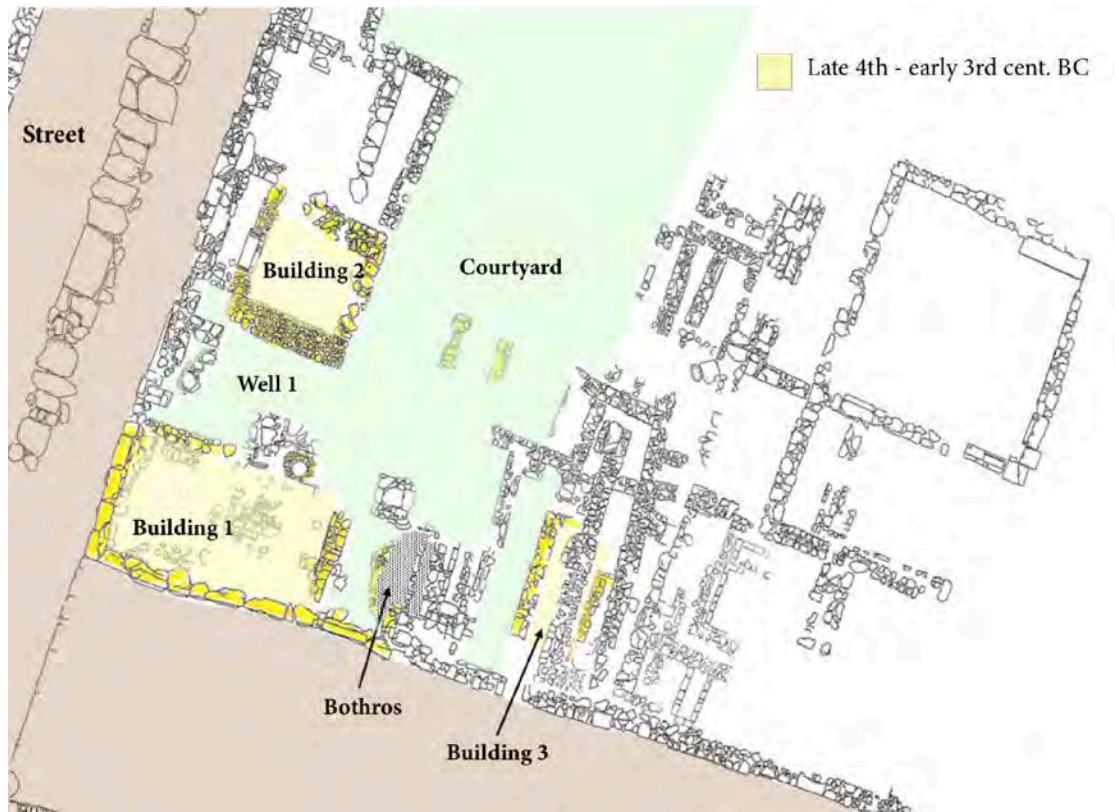


Fig. 1. The Sanctuary of the Hero (in yellow) (drawing by T. Papadogonas).

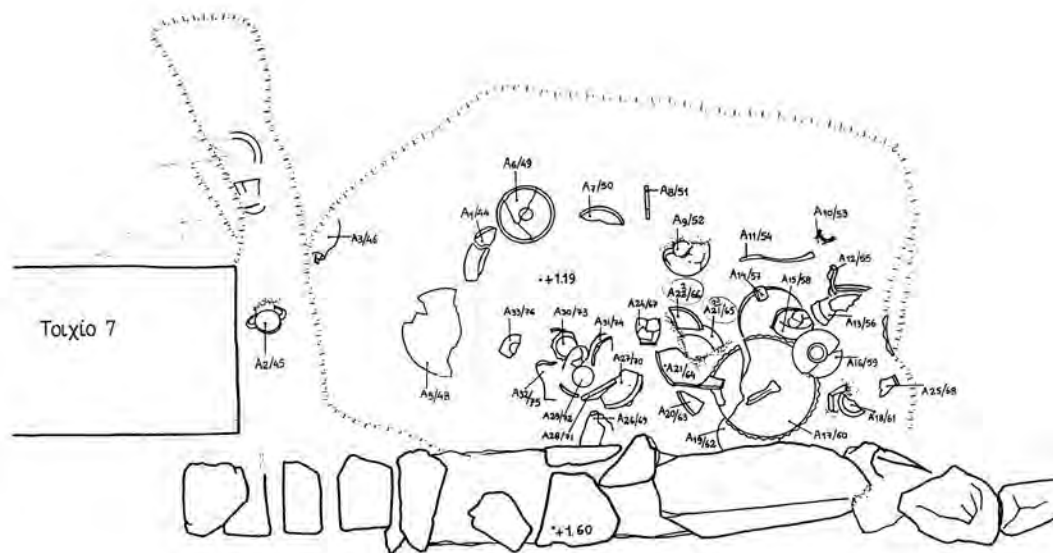


Fig. 2. Pyre A. Drawing showing the pyre's west part and the transversal wall (below) that divides it in two (drawing by T. Papadogonas).



Fig. 3. Part of the *enagismos* (Pyre A)
(Photographic archive of P. Themelis)



Fig. 4. Pyre E. Lamps, perfume bottles, a
terracotta figurine, and cover slab (right)
(Photographic archive of P. Themelis).

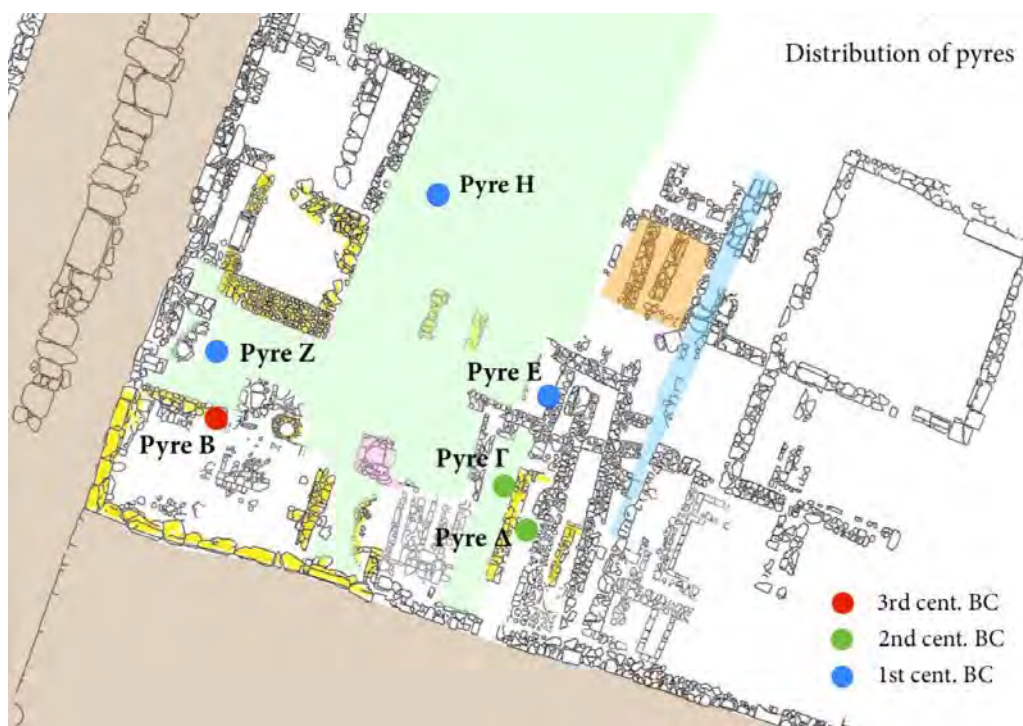


Fig. 5. Distribution of the pyres (drawing by T. Papadogonas).

*Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή**

Οι ανασκαφικές έρευνες του Πέτρου Θέμελη στην αρχαία Μεσσήνη έχουν φέρει στο φως σημαντικό αριθμό οξυπύθμενων μεταφορικών αμφορέων, μεταξύ των οποίων αναγνωρίστηκαν παραδείγματα εγχώριας παραγωγής η οποία παρέμενε μέχρι σήμερα άγνωστη. Η ταυτοποίηση των εγχώριων αμφορέων βασίζεται στη σύγκριση της σύστασης του πηλού τους με αυτόν της εγχώριας χρηστικής κεραμικής (λεκάνες, κέραμοι, πίθοι), καθώς και στις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα σχήματα των αμφορέων τα συσχετιζόμενα με τους ήδη γνωστούς τύπους από τα κέντρα παραγωγής της δυτικής και της ανατολικής Μεσογείου. Έτσι, πόδια αμφορέων με το χαρακτηριστικό δαχτυλίδι που αποδίδονται συνήθως σε κέντρα παραγωγής της Κνίδου παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς το σχήμα, ενώ ο πηλός τους ομοιάζει με αυτόν της μεσσηνιακής χρηστικής κεραμικής.

Μολονότι εργαστήρια παραγωγής κεραμικής δεν έχουν ακόμα ερευνηθεί, είναι βέβαιο ότι στη Μεσσήνη υπήρχε μια σημαντική βιοτεχνική παραγωγή, η οποία απευθυνόταν, κατά κύριο λόγο, στην τοπική κοινωνία και, σπάνια, ξεπερνούσε τα όρια του μεσσηνιακού κράτους. Ο πλούτος και η ευφορία της μεσσηνιακής γης είναι γνωστός τόσο από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές όσο και από τις αρχαιολογικές ενδείξεις, και η Μεσσήνη φαίνεται να είναι αυτάρκης σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Τα παλυνολογικά δεδομένα, τα οποία προέκυψαν κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών, έδειξαν ότι υπήρχε εντατική γεωργική παραγωγή κατά την ελληνιστική εποχή¹. Αξίζει να αναφερθεί μια επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ. που κάνει λόγο για αναδασμό των αγρών, ενώ το μήκος 9,5 χιλιομέτρων τείχος της πόλης περιέκλειε και έναν εκτεταμένο αδόμητο χώρο ο οποίος περιελάμβανε τον ορεινό όγκο της Ιθώμης για υλοτομία και βοσκή, καθώς και ομαλές εκτάσεις για καλλιέργεια σε αγρούς².

Εκτός από τον μεγάλο αριθμό πυρακτωμένων σπόρων ελιάς, σταφυλιού και κουκουνάρας που έχουν βρεθεί, η αυτάρκεια των Μεσσηνίων στην παραγωγή οίνου και λαδιού μαρτυρείται εμμέσως και από την εύρεση μικρής ποσότητας εισηγμένων οξυπύθμενων αμφορέων από κέντρα παραγωγής της ανατολικής και δυτικής Μεσογείου, όπως υποδεικνύει ο μικρός σχετικά αριθμός ενσφράγιστων λαβών³. Επίσης, αστική έπαυλη του 3ου και 4ου αιώνα μ.Χ. περιελάμβανε εικοσι έξι δωμάτια, μεταξύ των οποίων αναγνωρίζονται χώροι με λίθινα πατητήρια για την παραγωγή κρασιού και μυλόλιθοι για το άλεσμα των δημητριακών⁴. Η καλλιέργεια της αμπέλου μαρτυρείται, επιπλέον, από την άσκηση λατρείας του θεού Διονύσου. Αναθηματική επιγραφή βάρου του 3ου αιώνα π.Χ. κάνει λόγο για την τέλεση αγώνων προς τιμήν του θεού του οίνου, ενώ, κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, πολλές μεσσηνιακές πόλεις χρησιμοποιούν διονυσιακούς τύπους στις κοπές των νομισμάτων τους⁵.

Ένα σύνολο ανοιχτών και κλειστών αγγείων κατασκευασμένων από ντόπιο μεσσηνιακό εργαστήριο, αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές εργασίες σε φρέαρ στην περιοχή του Εκκλησιαστηρίου. Τα αγγεία αυτά αποτελούν δείγμα της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής παραγωγής, καθώς φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν στην τελευταία δεκαετία του 4ου αιώνα π.Χ και απορρίφθηκαν στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Η ντόπια αυτή κεραμική χαρακτηρίζεται

* Ευχαριστώ θερμά τον κ. Πέτρο Θέμελη για την παραχώρηση του υλικού και την αμέριστη υποστήριξη του. Ευχαριστώ, επίσης, την κα Αντιγόνη Μαραγκού, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Rennes, για τις συμβουλές της και τις παρατηρήσεις της στο κείμενο. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια των αμφορέων εκπονήθηκαν από τη γράφουσα.

¹ McDonald – Rapp 1972, 94-96, 146 χάρτης 8-17. Alcock κ.ά. 2005, 159-161.

² Themelis 2010α, 98-100.

³ Θέμελης 2009, 94.

⁴ Θέμελης 2002, 32-34. Θέμελης 1989, 99-105.

⁵ Θέμελης 2009, 96-99.

από την αστάθεια στο πλάσιμο, το αμαυρό ευτελές γάνωμα, την απουσία διακόσμησης και πολυχρωμίας και την αντιγραφική σχημάτων που παράγονται στα μεγάλα κέντρα. Από άποψη μορφής, παρουσιάζει κοινά τεχνοτροπικά στοιχεία με κέντρα παραγωγής της δυτικής Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος φανερώνοντας την ευρεία πολιτιστική συγγένεια και σχέση των πόλεων της περιοχής αυτής⁶.

Χωρίς να έχει ερευνηθεί το σύνολο των αμφορέων από την αρχαία Μεσσήνη, έγινε μια πρώτη προσπάθεια ταξινόμησης και τυπολογίας των εγχώριων αμφορέων βασιζόμενη σε υλικό από πηγάδι που ανασκάφηκε το 2004 στη βορειοδυτική πλευρά της Αγοράς, σε κοντινή απόσταση από το λεγόμενο Βουλευίο και τον ναό ο οποίος ήταν αφιερωμένος στη θεά Μεσσήνη⁷. Το πηγάδι περιείχε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων οξυπύθμενων αμφορέων και χρηστικής κεραμικής, οστά βρεφών και σκύλων. Σύμφωνα με την οστεολογική μελέτη, τα οστά ανήκουν σε τουλάχιστον 264 νεογνά και βρέφη, ενώ υποστηρίζεται ότι είχαν αρχικά ταφεί μέσα σε αμφορείς και χύτρες σε συγκεκριμένο χώρο ταφής, και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν και αποτέθηκαν στο πηγάδι. Το πηγάδι πιθανόν συνέχισε να λειτουργεί ως χώρος εναπόθεσης βρεφών που πέθαναν κατά τη γέννησή τους. Κοντινά παράλληλα ταφής εμβρύων, νεογνών και βρεφών μαζί με σκύλους σε αγγεία απαντώνται σε πηγάδια από την Αγορά της Αθήνας και από την Ερέτρια⁸.

Η πλειονότητα των οστράκων που αποκαλύφθηκαν στο πηγάδι ανήκει σε θραύσματα αμφορέων εγχώριας παραγωγής. Τα λίγα θραύσματα των εισηγμένων παραδειγμάτων ανήκουν σε αμφορείς ελληνο-ιταλικού τύπου και Dressel 1 ιταλικής παραγωγής του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ., καθώς και σε τύπους αμφορέων οι οποίοι κατασκευάζονταν στην Τρίπολη της Β. Αφρικής κατά τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ. Ροδιακοί, κνιδιακοί και κώοι αμφορείς της ελληνοιστικής εποχής αντιπροσωπεύονται από έναν μικρό αριθμό οστράκων. Στον πίνακα παρουσιάζεται η εκτίμηση του ελάχιστου αριθμού αμφορέων που αποτέθηκαν στο πηγάδι⁹.

<i>Προέλευση</i>	<i>Τύπος</i>	<i>Χείλος</i>	<i>Λαβή</i>	<i>Πόδι</i>	<i>Σώμα</i>	<i>Συν. όστρακα</i>	<i>NMI</i>
Μεσσήνη	Τύπος 1-4	8	24	56	389	477	60
Κνίδος	Κνιδιακός	1	2	5	67	75	5
Ρόδος	Ροδιακός	1	8	2	95	106	4
Ιταλία	Ελληνο-ιταλικός		30	16	138	184	16
Ιταλία	Dressel 1		2	8	58	68	8
Τρίπολη	Tripolitaine I		1	3	25	28	3
Κως	Κώος	4	10	1	46	61	5
Κρήτη			2	1	16	19	1
	Σύνολο	14	79	92	834	1.018	102

Το κύριο κριτήριο για τη διάκριση των ντόπιων από τους εισηγμένους αμφορείς είναι ο πηλός. Καθώς απουσιάζουν οι ειδικές αρχαιομετρικές αναλύσεις του μεσσηνιακού πηλού, οι χαρακτηρισμοί της σύστασης και του χρώματος του πηλού βασίζονται αναγκαστικά σε υποκειμενικά κριτήρια ύστερα από παρατήρηση της ντόπιας χρηστικής κεραμικής. Η μελέτη της σύστασης του πηλού στηρίχτηκε, επίσης, σε πετρογραφικές αναλύσεις οστράκων από μεσσηνιακούς πίθους, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν και δημοσιεύθηκαν από την κ. Μ. Γιαννοπούλου. Σύμφωνα με αυτές, αναγνωρίζονται δύο ομάδες πηλού για την κατασκευή των πίθων: α) πηλός με προσμίξεις ιλυολίθου και με πυριτικά εγκλείσματα και β) πηλός με

⁶ Θέμελης 2004, 409-438.

⁷ Θέμελης 2005-2006, 54.

⁸ Bourbou – Themelis 2010.

⁹ Η εκτίμηση πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το πρωτόκολλο υπολογισμού που έχει προταθεί από την F. Laubenheimer, η οποία, άλλωστε, υπογραμμίζει ότι καμία μέθοδος δεν επιτρέπει την ακριβή αποκατάσταση της αρχαίας πραγματικότητας, Laubenheimer 1998, 87 πίν. I.

προσμίξεις ιλυολίθου και με πυριτικά και ανθρακικά εγκλείσματα¹⁰. Αν και δεν έχουν πραγματοποιηθεί πετρογραφικές αναλύσεις πηλού σε όστρακα αμφορέων, είναι φανερό ότι πηλός ίδιας σύστασης και απόχρωσης χρησιμοποιήθηκε και για την κατασκευή των αμφορέων. Ο πηλός, λοιπόν, των ντόπιων μεσσηνιακών αμφορέων είναι πορώδης, αδρός στην αφή, χαράζεται εύκολα και χαρακτηρίζεται από τη συχνή παρουσία ασβεστολιθικών προσμείξεων. Δύο είναι οι βασικές αποχρώσεις του: α) υποκίτρινη έως καστανή ανοιχτή, συχνά με υπόλευκη εξωτερική επιφάνεια, β) ροδοκίτρινη έως ερυθροκάστανη, συχνά με τεφρό πυρήνα λόγω κακής όπτησης. Η πλειονότητα των οστράκων φέρει ένα μελανό θαμπό αλείφωμα ή γάνωμα, το οποίο είναι ευτελές και απολεπίζεται εύκολα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις καλύπτει και την εσωτερική επιφάνεια των αμφορέων.

Ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σχήματος των κομβίων και των χειλιών, οι μεσσηνιακοί αμφορείς μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις κύριους τύπους, οι οποίοι εμφανίζουν διάφορες παραλλαγές:

Τύπος 1. Έχει οριζόντιο χείλος με αυλάκωση στην κάτω επιφάνεια, ψηλό κυλινδρικό λαιμό με αβαθείς αυλακώσεις, ωοειδές σώμα, κάθετες ταινιωτές λαβές (M67, εικ. 1α) και πόδι σε σχήμα μανιταριού (M10, M11, εικ. 1β, γ). Είναι μικρός σε μέγεθος και η πλειονότητα των παραδειγμάτων φέρει μελανό γάνωμα κακής ποιότητας, τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια. Μια παραλλαγή του κομβίου παρουσιάζει ελαφρές καμπυλότητες στην κάτω επιφάνεια, πιθανόν λόγω κακού πλασίματος (M12, εικ. 1δ).

Τύπος 2. Χαρακτηρίζεται από το κομβίοσχημο πόδι που διαχωρίζεται από το σώμα με αυλάκωση (M50, εικ. 2α), ενώ, σε ορισμένα παραδείγματα το πόδι φέρει κοιλότητες και αυλακώσεις λόγω κακού πλασίματος (M33, εικ. 2β). Τα χείλη που αποδίδονται σε αυτόν τον τύπο διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) οριζόντιο με ελαφρώς κοίλη την άνω επιφάνεια (M52, εικ. 2γ) και β) κάθετο στρογγυλεμένο με κοίλη εσωτερική επιφάνεια (M58, εικ. 2δ). Ο τύπος φαίνεται ότι είχε σφαιρικό σώμα και δύο κάθετες ταινιωτές λαβές, όπως δείχνουν σωζόμενα θραύσματα. Το μέγεθός του είναι μικρότερο σε σχέση με τους επόμενους δύο τύπους, ενώ καλύπτεται συχνά από μελανό γάνωμα που έχει απολεπιστεί.

Τύπος 3. Έχει στρογγυλεμένο χείλος με αυλάκωση στην κάτω επιφάνεια (M42, M47, εικ. 3α, β), κοντό κυλινδρικό λαιμό, ωοειδές σώμα, κάθετες ταινιωτές λαβές και κωνικό πόδι που περιβάλλεται από δαχτυλίδι (M02, M05, M40, M41, εικ. 3γ-στ). Το δαχτυλίδι αυτό, άλλοτε λεπτό και κοντό, άλλοτε χοντρό και ψηλό, παρουσιάζει συχνά μια κλίση προς τα άνω, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δε διαχωρίζεται με σαφήνεια από το κομβίο. Ο τύπος αυτός είναι φανερό ότι μιμείται κνιδιακά πρότυπα.

Τύπος 4. Χαρακτηρίζεται από στρογγυλεμένο χείλος, ψηλό κυλινδρικό λαιμό, ωοειδές σώμα, κάθετες ταινιωτές λαβές (M54, εικ. 4α) και κοντό κυλινδρικό πόδι που πλαταίνει προς τα κάτω (M29, M84, εικ. 4β, δ). Ενίοτε, το πόδι φέρει αβαθείς αυλακώσεις (M24, εικ. 4γ), ενώ σε μερικές περιπτώσεις ο αμφορέας καλύπτεται από κακής ποιότητας μελανό γάνωμα. Τόσο η μορφή του χείλους όσο και το κυλινδρικό πόδι παραπέμπουν σε ροδιακούς τύπους αμφορέων, τους οποίους και μιμούνται.

Η σύσταση του πηλού δεν είναι ενδεικτική ενός συγκεκριμένου τύπου αμφορέων, καθώς φαίνεται ότι όλοι οι τύποι κατασκευάζονταν από διαφορετικής σύστασης και χρωματικής απόχρωσης μεσσηνιακό πηλό. Ορισμένα όστρακα παρουσιάζουν ελαττώματα, όπως ρωγμές και φυσαλίδες στον πηλό, ενώ οι στρεβλώσεις και ο τεφρός πυρήνας οφείλονται στην κακή όπτηση και την υπερθέρμανση.

Σε γενικές γραμμές, οι μεσσηνιακοί αμφορείς χαρακτηρίζονται από τις ογκηρές φόρμες, το ασταθές συχνά πλάσιμο και το κακής ποιότητας γάνωμα μέσα στο οποίο εμβαπτίζονταν. Οι Τύποι 1 και 2 είναι μικροί σχετικά σε μέγεθος σε σύγκριση με τους Τύπους 3 και 4. Έχουν διάμετρο χείλους 10 εκ. και μέγιστη διάμετρο σώματος 22-23 εκ., ενώ το ύψος τους δεν ξεπερνά τα 50 εκ. Αμφορείς μικρού μεγέθους και χωρητικότητας 12/13 λίτρων, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και μεταφορά αγροτικών προϊόντων, έχουν

¹⁰ Giannopoulou 2010, 81-83, Appendix B και C.

αναγνωριστεί και στην Κρήτη¹¹. Οι Τύποι 3 και 4 αντιγράφουν κνιδιακά και ροδιακά πρότυπα αμφορέων αντίστοιχα, τα οποία και μιμούνται τόσο μορφολογικά όσο και από άποψη μεγέθους και χωρητικότητας. Κανένα από τα παραδείγματα που προέρχονται από το πηγάδι δεν φέρει σφραγίσματα στις λαβές.

Όσον αφορά στη χρήση και το περιεχόμενο των μεσσηνιακών οξυπύθμενων αμφορέων, δεν είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι χρησίμευαν για τη μεταφορά και αποθήκευση αγροτικών προϊόντων, κυρίως οίνου και λαδιού. Όπως μαρτυρούν οι γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα, κύρια ασχολία των Μεσσηνίων ήταν η γεωργία, και μάλιστα η παραγωγή οίνου, λαδιού και σιταριού. Οι σπόροι σταφυλιού και ελιάς που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες, ο μικρός αριθμός εισηγμένων αμφορέων και οι μαρτυρίες των επιγραφών και των αρχαίων συγγραφέων που κάνουν λόγο για τη διαχείριση και το εμπόριο του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής, δηλώνουν ότι η μεσσηνιακή κοινωνία ήταν αυτάρκης στην παραγωγή λαδιού, οίνου και σιταριού¹². Οι εισαγωγές προϊόντων ήταν σχετικά περιορισμένες και συνήθως συμπληρωματικές της τοπικής παραγωγής.

Από χρονολογική άποψη, οι μεσσηνιακοί αμφορείς είναι δυνατόν να χρονολογηθούν μόνο σε σχέση με τα λίγα παραδείγματα εισηγμένων αμφορέων τα οποία προήλθαν από το πηγάδι. Οι πρωιμότεροι εισηγμένοι αμφορείς είναι του λεγόμενου «ελληνο-ιταλικού» τύπου, που κατασκευαζόταν στην κεντρική και νότια Ιταλία από το β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ. Τα θραύσματα ποδιών από το πηγάδι εντάσσονται χρονολογικά στις αρχές και τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. (εικ. 5α)¹³. Λίγα όστρακα ποδιών του τύπου Dressel 1 χρονολογούνται στα τέλη του 2ου και τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. (εικ. 5β)¹⁴, ενώ τα θραύσματα χείλους και διπλών λαβών που ανήκουν σε αμφορείς από την Κω χρονολογούνται στον 1ο αιώνα π.Χ. (εικ. 5γ). Στον ίδιο αιώνα ανήκουν και τα θραύσματα χείλους και ποδιών από αμφορείς της Κνίδου και της Ρόδου¹⁵. Στην ίδια χρονική περίοδο (2ος-1ος αιώνας π.Χ.) μπορεί να ενταχτεί και η εγχώρια παραγωγή αμφορέων, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται και μια πρωιμότερη χρονολόγηση.

Αν και δεν έχει μελετηθεί το σύνολο του αμφορέων που έχει έρθει στο φως κατά τις ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Μεσσήνη, τα μέχρι στιγμής δεδομένα φανερώνουν ότι υπήρχε μια σημαντική εγχώρια παραγωγή αμφορέων κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, η οποία εξυπηρετούσε τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, εντάσσοντας την πόλη της Μεσσήνης σε μια από τις κύριες μικροοικονομίες της Πελοποννήσου. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί από τον Π. Θέμελη, η μεσσηνιακή κοινωνία ήταν συντηρητική, οικονομικά αυτάρκης και μάλλον κλειστή, εξαρτημένη από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, με πολίτευμα τιμοκρατικό και με οικονομία στηριγμένη στη γεωργία¹⁶. Η παρουσία εγχώριας παραγωγής αμφορέων και άλλων αγγείων καθημερινής χρήσης ενισχύει την άποψη αυτή μαρτυρώντας ταυτόχρονα την έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων της Μεσσήνης. Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη και η ύπαρξη του τοπικού εμπορίου, που, αν και θα ήταν μικρής κλίμακας και ενώ απουσιάζουν οι σχετικές ενδείξεις, θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στη γεωργική και βιοτεχνική παραγωγή. Έτσι, οι μεσσηνιακοί αμφορείς πιθανόν χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων σε μεσσηνιακές ή άλλες πόλεις της Πελοποννήσου. Ενδείξεις για εγχώρια παραγωγή αμφορέων κατά την ελληνιστική εποχή και την περίοδο της ρωμαϊκρατίας υπάρχουν, επίσης, από την Κόρινθο, την Αγία Τριάδα, το Αίγιο και τη Δυμαία¹⁷. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, οι αμφορείς κάλυπταν κυρίως τις τοπικές ανάγκες. Η αναγνώριση επιπλέον εγχώριων τύπων αμφορέων από την Πελοπόννησο, καθώς

¹¹ Marangou 1995, 84, 89. Οι αμφορείς της Μεσσήνης φαίνεται να έχουν χωρητικότητα γύρω στα 9/10 λίτρα.

¹² Γενικά, για την οικονομία της Μεσσήνης, βλ. Roebuck 1945. Rizakis 2001. Rizakis – Touratsoglou 2008, 71-72. Themelis 2010α. Themelis 2010β. Tsiologianni 2011, 206-246.

¹³ Tsiologianni 2011, 72-85.

¹⁴ Tsiologianni 2011, 85-95.

¹⁵ Tsiologianni 2011, 36-71.

¹⁶ Θέμελης 2004, 429.

¹⁷ Πετρόπουλος 2005, 25.

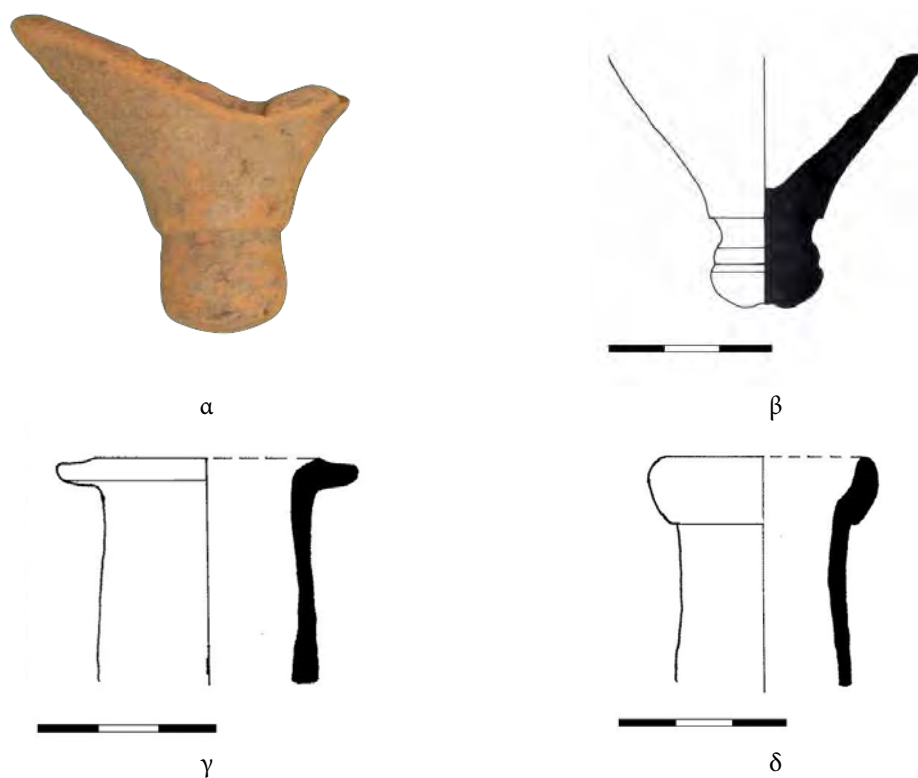
και η συνεξέτασή τους θα συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση και εξέλιξη των μικροοικονομιών των πελοποννησιακών πόλεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

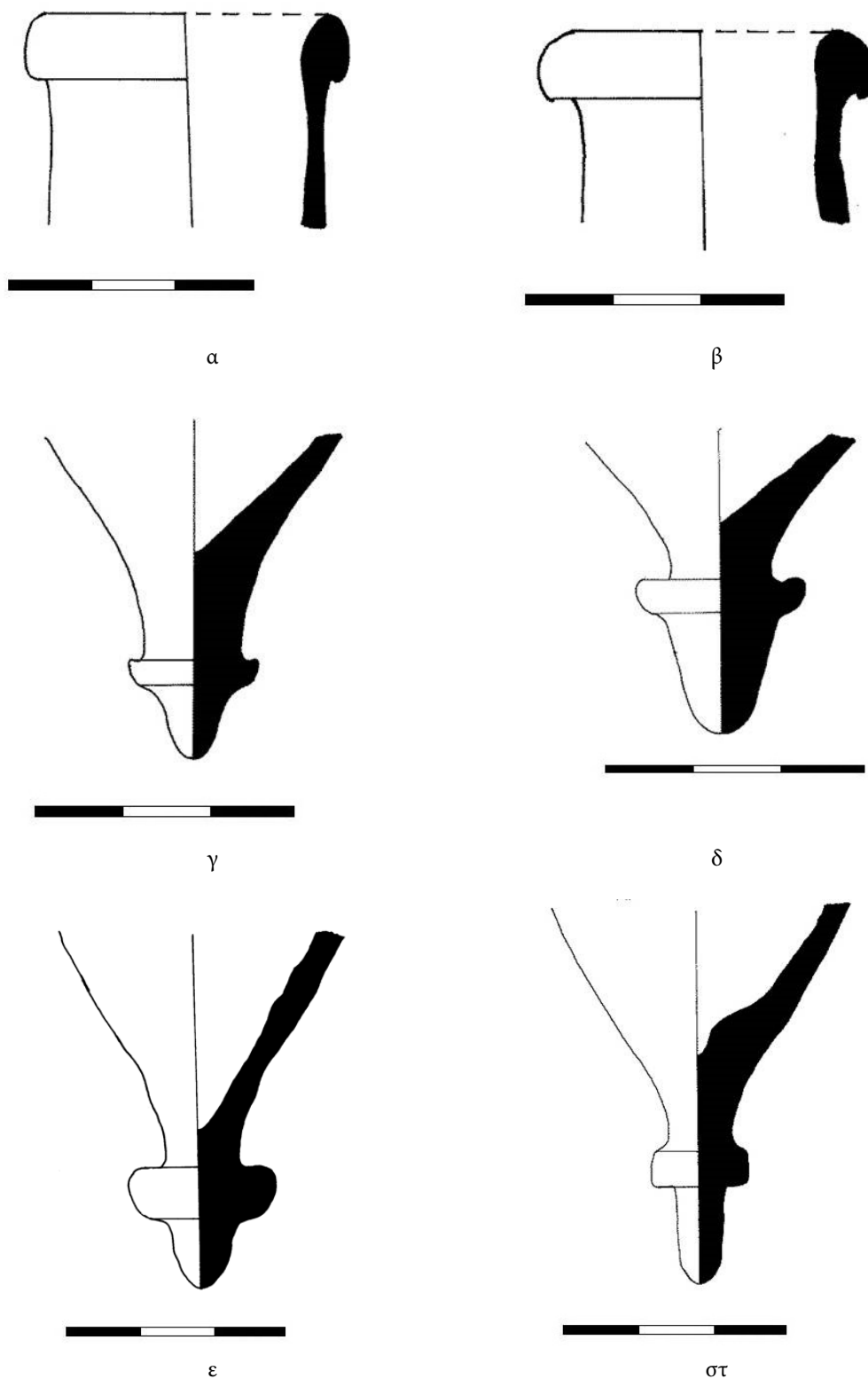
- Alcock κ.ά. 2005: S. E. Alcock – A. M. Berlin – A. B. Harrison – S. Heath – N. Spencer – D. L. Stone, Pylos Regional Archaeological Project, Part VII: Historical Messenia, Geometric through Late Roman, *Hesperia* 74, 2005, 147-209.
- Bourbou – Themelis 2010: C. Bourbou – P. Themelis, Child burials at Ancient Messene, στο: A. M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité, I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques, Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008*, Athènes 2010, 111-128.
- Giannopoulou 2010: M. Giannopoulou, *Pithoi. Technology and History of storage vessels through the ages*, BAR International Series 2140, Oxford 2010.
- Θέμελης 2004: Π. Θέμελης, Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τη Μεσσήνη, στο: *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα 2004, 409-438.
- Θέμελης 2009: Π. Θέμελης, Μεσσηνιας οίνος και Διόνυσος, στο: Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον Ιστορώ IX*, Αθήνα 2009, 93-113.
- Laubenheimer 1998: F. Laubenheimer, Les amphores en Gaule. Du comptage à l'interprétation, στο: P. Arcelin – M. Tuffreau-Libre (επιμ.), *La quantification des céramiques. Conditions et protocole, Actes de la table ronde de Bibracte, Centre archéologique européen du Mont Beuvray, Glux-en-Glenne, 7-9 avril 1998*, Bibracte 2, Glux-en-Glenne 1998, 85-91.
- McDonald – Rapp 1972: W. A. McDonald – G. R. Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972.
- Marangou 1995: A. Marangou, *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*, Études crétoises 30, Athènes 1995.
- Πετρόπουλος 2005: Μ. Πετρόπουλος, Η ελληνιστική κεραμική της Πελοποννήσου, στο: Λ. Κυπραίου – Μ. Καζάκου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο 2005, 23-28.
- Rizakis 2001: A. D. Rizakis, Les cités péloponnésiennes entre l'époque hellénistique et l'Empire: le paysage économique et social, στο: R. Frei-Stolba – K. Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60^e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 novembre 1998*, Bern 2001, 75-96.
- Rizakis – Touratsoglou 2008: A. D. Rizakis – Y. Touratsoglou, L'économie du Péloponnèse hellénistique: un cas régional, στο: C. Grandjean (επιμ.), *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien, Colloque de Tours, 6-7 octobre 2005*, Bordeaux 2008, 69-82.
- Roebuck 1945: C. A. Roebuck, A note on Messenian economy and population, *CPh* 40, 1945, 149-165.
- Themelis 2010α: P. Themelis, The economy and society of Messenia under Roman rule, στο: A. D. Rizakis – C. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Meletemata 63, Athens 2010, 89-110.
- Themelis 2010β: P. Themelis, *Messenian Economy and Society*, Athens 2010.
- Tsilogianni 2011: P. Tsilogianni, *Le matériel amphorique du sud-ouest de la Grèce et le commerce maritime dans le Péloponnèse à l'époque hellénistique et romaine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris 1 – Panthéon-Sorbonne, 2011.



Εικ. 1. Μεσσήνη, τύπος αμφορέα 1: α) M67, β) M10, γ) M11, δ) M12 (φωτ./σχεδ. Π. Τσιλογιάννη).



Εικ. 2. Μεσσήνη, τύπος αμφορέα 2: α) M50, β) M33, γ) M52, δ) M58 (φωτ./σχεδ. Π. Τσιλογιάννη).



Εικ. 3. Μεσσήνη, τύπος αμφορέα 3: α) M42, β) M47, γ) M02, δ) M05, ε) M40, στ) M41 (σχεδ. Π. Τσιλογιάννη).



Εικ. 4. Μεσσήνη, τύπος αμφορέα 4: α) M54, β) M29, γ) M24, δ) M84 (φωτ./σχεδ. Π. Τσιλογιάννη).



Εικ. 5. Μεσσήνη, εισηγμένοι αμφορείς από το πηγάδι: α) Ελληνο-ιταλικός τύπος, β) Dressel 1, γ) Κώος (φωτ. Π. Τσιλογιάννη).

Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση*

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα της αρχαίας Μεσσήνης¹ από το 1986 έως και σήμερα, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Πέτρου Θέμελη, έχει αποκαλύψει τμηματικά όλες τις οικιστικές φάσεις της πόλης σε έναν ευρύ χρονολογικό ορίζοντα, από τα αρχαϊκά έως και τα μεσαιωνικά χρόνια. Σε αυτά τα 27 χρόνια των οργανωμένων ανασκαφικών εργασιών έχουν έρθει στο φως σε ολόκληρη την έκταση της πόλης ποικίλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μνημείων (όπως ιερά, δημόσια, ιδιωτικά και ταφικά οικοδομήματα) που εικονογραφούν τρισδιάστατα την ιστορία και την εξέλιξή της. Επιγραφές, αγάλματα, πλήθος αγγείων, χιλιάδες νομίσματα, πολυπληθείς ομάδες μικροευρημάτων όλων των υλικών και κατηγοριών και ψηφιδωτά, δείγματα, δηλαδή, της μνημειακής τέχνης και της μικροτεχνίας συμπληρώνουν την εικόνα μιας δραστήριας κοινωνίας με ενεργή και εξωστρεφή οικονομία.

Ο συνδυασμός και η συνεξέταση των κτισμάτων με τα χιλιάδες κινητά ευρήματα, συχνά από κλειστά στρωματογραφικά σύνολα, αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμος για τη χρονολόγηση και την κατανόηση των οικοδομημάτων των ίδιων και των χρήσεών τους, καθώς και των επιμέρους αντικειμένων. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η παρούσα μελέτη του συνόλου των αδημοσίευτων ευρημάτων από οστό και ελεφαντόδοντο², προερχόμενων από όλους τους ανασκαφικούς τομείς της πόλης, καθώς και από όλες τις χρονικές περιόδους της ζωής της.

Ο μεγάλος αριθμός των οστέινων, κυρίως μεσσηνιακών, τέχνεργων χωρίζεται στις γνωστές τυπολογικές ομάδες³, δηλαδή στα αντικείμενα καλλωπισμού, σε εκείνα της καθημερινής χρήσης, στα διακοσμητικά και στα σχετιζόμενα με τη διασκέδαση.

Στην πρώτη κατηγορία συγκαταλέγονται οι περόνες (εικ. 1α) για την κόμμωση, με πιο χαρακτηριστικούς τους τύπους με την απλή σφαιρική κεφαλή ή χωρίς διαμορφωμένο το άνω άκρο, για τη δημιουργία των περίπλοκων χτενισμάτων των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων· οι πόρπες για την ενδυμασία (εικ. 1β)· και, τέλος, οι πυξίδες, οι ωτογλυφίδες, τα κοχλιάρια μικρού μεγέθους και οι σπάτουλες για τη δοσολογία και την ανάμειξη των ψιμυθίων, όλα επιμέρους στοιχεία του γυναικείου καλλωπισμού. Σε αυτήν την ομάδα εντάσσονται και τα περιάπτα με αποτροπαϊκό ή μη χαρακτήρα.

Μεγάλη είναι και η ποικιλία των αντικείμενων καθημερινής χρήσης (εικ. 2). Τα σχετιζόμενα με υφαντουργικές κυρίως εργασίες, όπως οι βελόνες (εικ. 2α) σε πολλούς τύπους, καθορισμένους από το μήκος του στελέχους, το μέγεθος και τον αριθμό των οπών, τα αδράχτια (εικ. 2β) και τα οστέινα, διακοσμημένα ή μη, σφονδύλια (εικ. 2γ). Ευρέως χρηστικά είναι και τα κοχλιάρια (εικ. 2δ), διαφοροποιημένα ως προς το μέγεθος και το σχήμα του «δοχείου» αλλά και της λαβής τους, άλλοτε με απλά και άλλοτε με επιμήκη και διακοσμημένα στελέχη, καθώς και οι οστέινες λαβές (εικ. 2ε) από εργαλεία και σκεύη σε μεγάλη τυπολογική ποικιλία. Στην ίδια κατηγορία έχουν συμπεριληφθεί και οι στύλοι γραφής (εικ. 2στ).

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον διευθυντή των ανασκαφών της Αρχαίας Μεσσήνης, καθηγητή κ. Πέτρο Θέμελη για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης του παρόντος υλικού. Οι φωτογραφίες και τα αρχιτεκτονικά σχέδια προέρχονται από το αρχείο της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών. Τα σχέδια των ευρημάτων (εικ. 2β, 2δ), οι συμπληρώσεις των πλακιδίων (εικ. 1γ, 4α) και οι στατιστικές αναπαραστάσεις (εικ. 3) έγιναν από τη γράφουσα.

¹ Θέμελης 2002. Θέμελης 2010.

² Vasileiadou 2012, 32-35.

³ Για παράλληλο υλικό βλ. Davidson 1952. Béal 1983. Bíró 1994. Ciugudean 1997. Mikler 1997. Obmann 1997. Deschler-Erb 1998. St. Clair 2003. Gostenčnik 2005. Rodziewicz 2007. Stern – Thimme 2007.

Ποσοτικά περιορισμένα είναι τα ευρήματα που ανήκουν στην ομάδα των διακοσμητικών στοιχείων, στην οποία εντάσσονται τα οστείνα, και σπανιότερα ελεφαντοστέινα, πλαίσια και πλακίδια ως επενδύσεις ξύλινων κιβωτιδίων (εικ. 1γ), καθώς και τα επιμέρους λειτουργικά στοιχεία τους από το ίδιο υλικό, όπως οι γίγγλυμοι (εικ. 1δ⁴) και οι κλειδαριές τους. Τέλος, ανάμεσα στα μεσσηνιακά ευρήματα εντοπίζονται και εκείνα για τη διασκέδαση, όπως μέρη αυλών, πιόνια παιχνιδιών και αστράγαλοι.

Για την καλύτερη κατανόηση κρίθηκε σκόπιμη η παρουσίαση των ευρημάτων, ποσοτικά και ειδολογικά, σύμφωνα με τον χώρο εύρεσής τους. Λόγω οικονομίας του διαθέσιμου χώρου στον παρόντα τόμο, παρουσιάζεται η διασπορά των οστέινων τέχνηργων από ορισμένες μόνο περιοχές της πόλης και των οικοδομημάτων τους.

Στην περιοχή του Θεάτρου⁵ (εικ. 3α) εντοπίστηκαν συνολικά 179 ευρήματα, προερχόμενα κυρίως από τις δύο παρόδους και το προσκήνιο. Ειδολογικά, τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο της περόνης σε αποσπασματική κατάσταση, όπως διαπιστώνεται από τον μεγάλο αριθμό των στελεχών (115 συνολικά). Το στοιχείο αυτό δεν μας παραξενεύει, γιατί ο χώρος εύρεσής τους δικαιολογεί απόλυτα την κατάσταση διατήρησης, δεδομένου ότι πρόκειται για αντικείμενα απώλειας των κατόχων τους.

Στις οικίες, στα δυτικά του Θεάτρου, το σύνολο των οστέινων, αν και αριθμεί μόνο 21 ευρήματα, σαφώς σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης, είναι αντιπροσωπευτικό των χώρων προέλευσης, με αντικείμενα καλλωπισμού και καθημερινής χρήσης.

Από την περιοχή της Αγοράς⁶ και συγκεκριμένα από τον Ναό της Μεσσήνης (εικ. 3β) προέκυψε ένας μεγάλος αριθμός οστέινων τέχνηργων, 122 στο σύνολο, από τα οποία τα περισσότερα βρέθηκαν γύρω από τον ναό (92 ευρήματα) και κυρίως στο βόρειο αίθριο. Πρόκειται για περόνες (15), βελόνες (15), λαβές από μαχαιρίδια (11), ωτογλυφίδες (2) και πολλά αριθμητικά στελέχη (63). Στην περιοχή αυτή, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αναπτύχθηκε κατά τους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους μια έντονη εργαστηριακή δραστηριότητα, οπότε ο μεγάλος αριθμός των εν λόγω αντικειμένων ήταν απολύτως αναμενόμενος.

Από το Ασκληπιείο⁷ συγκεντρώθηκαν συνολικά 103 ευρήματα που αντιπροσωπεύουν, σε μικρό αριθμητικό ποσοστό, όλους τους ανεσκαμμένους χώρους. Ως προς την ειδολογική ποικιλία τους είναι και αυτή πολύ περιορισμένη με περισσότερα τα αδιάγνωστα στελέχη.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον από την περιοχή αυτή παρουσιάζει το ταφικό μνημείο της Ανατολικής Οδού⁸ (εικ. 3γ). Από τις ανασκαφές σε αυτό προέκυψαν 74 συνολικά οστείνα μικροευρήματα. Πρόκειται για έναν ενιαίο ορθογώνιο χώρο, εσωτερικά χωρισμένο σε οκτώ κιβωτιόσχημους τάφους. Οι πρωιμότεροι από αυτούς χρονολογούνται στον 3ο-2ο αιώνα π.Χ., ενώ οι περισσότερες από τις ταφικές θήκες φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και για μεταγενέστερες ταφές με τη χρήση του οικοδομήματος έως και τον 1ο αιώνα μ.Χ. ή και αργότερα. Τα κτερίσματα που έφεραν ήταν σημαντικά σε αριθμό και σε είδος (πήλινα και γυάλινα αγγεία, μέταλλα αντικείμενα, χρυσά κοσμήματα). Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει το σύνολο των οστέινων ευρημάτων από τον Τάφο 42⁹ του 1ου αιώνα π.Χ. Δέκα περόνες με διακοσμημένη κεφαλή (με αναδύομενη Αφροδίτη, γυναικείες μορφές, προσωπείο, λύρα), τέσσερις ωτογλυφίδες και επτά στελέχη. Πρόκειται για γυναικείο τάφο που συνοδευόταν και από γυάλινα και πήλινα αγγεία.

Ο μεγαλύτερος αριθμός οστέινων προέρχεται από την Περιοχή του Γυμνασίου-Σταδίου¹⁰ με 578 συνολικά ευρήματα, από τα οποία τα περισσότερα εντοπίστηκαν στη Δυτική Στοά. Ειδολογικά ξεχωρίζουν οι περόνες (67) και οι βελόνες (54), ενώ αριθμητικά υπερτερούν τα

⁴ Για το σχέδιο αναπαράστασης με τον τρόπο λειτουργίας των γίγγλυμων βλ. Bianchi 2004, 450-458 εικ. 1. Για το σχέδιο αποκατάστασης με το ξύλινο κουτί βλ. Bassi 1995, 49 εικ. 2b.

⁵ Θέμελης 2010α, 19-39.

⁶ Themelis 2010γ, 105-125 πίν. 41-55.

⁷ Θέμελης 2002, 58-89. Sioumpara 2011.

⁸ Θέμελης 2000, 96-102. Θέμελης 2002, 98-99.

⁹ Θέμελης 1995, 55-86, κυρίως 68 πίν. 13-42.

¹⁰ Themelis 2010α, 9-20. Themelis 2010β.

στελέχη (384). Σε αυτό το σύνολο πρέπει να προστεθούν και τα 75 ευρήματα από τη ρωμαϊκή έπαυλη στα ΒΔ του Σταδίου που αντιπροσωπεύουν όλες τις κατηγορίες και είναι ισότιμα περίπου καταναμημένα στα επιμέρους δωμάτια της έπαυλης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σε αυτή την περιοχή παρουσιάζουν τα κτερίσματα από τα ταφικά σύνολα των μνημείων δυτικά της Δυτικής Οδού του Σταδίου¹¹ (Κ1, Κ3, Κ6), ασφαλώς χρονολογημένων από τα συνευρήματά τους, την κεραμική και τα νομίσματα κυρίως, στους ελληνοιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το πρώτο από βόρεια μνημείο, το λεγόμενο Κ1 (εικ. 4α), διαμορφωμένο σε θάλαμο (4,65 x 2 μ.) με στενή έκκεντρη μονόφυλλη θύρα στην δυτική του όψη, έφερε στο εσωτερικό του επτά κιβωτιόσημους τάφους, πλούσια κτερισμένους με πήλινα και γυάλινα αγγεία, ειδώλια, χρυσά φύλλα στεφάνων, μετάλλινα αντικείμενα, γυάλινα και οστέινα διακοσμητικά στοιχεία, χρονολογημένα από τον 2ο αιώνα π.Χ. έως τον 1ο αιώνα μ.Χ. Από το μνημείο αυτό και συγκεκριμένα από τους Τάφους Ι και ΙΙ προέρχονται οστέινα ευρήματα, τμήματα από την εξάρτηση και επένδυση κιβωτιδίου (όπως γίγγλυμοι, πλακίδια και διακοσμητικά κομβία).

Το, ξεχωριστό για την αρχιτεκτονική του, Ταφικό Μνημείο Κ3 (εικ. 5), κατασκευασμένο στα τέλη του 3ου με αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., έφερε στο εσωτερικό του οκτώ κιβωτιόσημους τάφους, διαταγμένους με ιδιαίτερο τρόπο γύρω από μια κεντρική τετράγωνη θήκη. Στους Τάφους ΙΙ, ΙV και ΙVΙ βρέθηκαν οστέινα, από τα οποία ξεχωρίζουν αυτά του Τάφου ΙΙ και αφορούν σε ξύλινο κιβωτίδιο επενδυμένο με οστέινα πλακίδια και περίτεχνη κλειδαριά¹² σε εξαιρετική κατάσταση. Στην Ταφή ΙV εντοπίστηκαν δύο ακέραιες επιμήκεις περόνες για την κόμμωση, ενώ στο εσωτερικό του Τάφου ΙVΙ μία βελόνα με τρεις οπές και μια διακοσμητική ασπίδισκη.

Τέλος, από τον λακκοειδή γυναικείο Τάφο Χ στον περίβολο του μνημείου προς Βορρά, χρονολογημένο στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ., προέρχονται ένα πλακίδιο από την επένδυση κιβωτιδίου και μια πυξίδα, ελλειπής ως προς το πώμα. Στην ταφή συμπεριλαμβανόταν μεγάλος αριθμός γυάλινων αγγείων, καθώς και άλλα μικροευρήματα.

Νοτιότερα του Κ3 βρίσκεται το Ταφικό Μνημείο Κ6 (εικ. 4β), σε κακή κατάσταση διατήρησης, με δέκα, σε συνεχή σειρά, ασύλητους τάφους, πλούσια κτερισμένους με αγγεία, χρυσές και ασημένιες δανάκες, μετάλλινα και οστέινα αντικείμενα. Ανάμεσα στα τελευταία ξεχωρίζουν οι επενδύσεις κιβωτιδίων από τους Τάφους ΙΙ και V, καθώς και το σύνολο των αστραγάλων από τον Τάφο ΙΧ.

Η άμεση συσχέτιση και αυτής της κατηγορίας τέχνηργων από οστό –συχνά παραμελημένων στην έρευνα– με τον χώρο εύρεσής τους είναι σαφής. Στο πλαίσιο της πρώτης παρουσίασης των αντικειμένων απλούστερη είναι η εξέταση των οστέινων ευρημάτων ως συνοδευτικών κτερισμάτων στο εσωτερικό των τάφων, περίπτωση ιδιαίτερος συχνή και στη Μεσσήνη, με τα ταφικά της μνημεία *intra muros* για τις σημαντικότερες οικογένειες της πόλης.

Τα ευρήματα αυτά μπορούν εύκολα να ταυτοποιηθούν ως προς τη χρήση με βάση την ακριβή θέση εύρεσης, όπως για παράδειγμα οι περόνες κοντά στο κεφάλι του νεκρού που μαρτυρούν τη χρήση τους για την κόμμωση, αλλά και ως προς τη χρονολόγησή τους με τη βοήθεια των συνευρημάτων τους. Στην περίπτωση δε των οστέινων μικροευρημάτων που η τυπολογία τους, και συνακόλουθα το στοιχείο της φόρμας τους στο σύνολο ή στις λεπτομέρειές του, έχει αργή εξέλιξη, ένα ασφαλές ανασκαφικό πλαίσιο καθορίζει την ακριβέστερη χρονολόγησή τους.

Το ίδιο ισχύει και για τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Τέχνηργα αυτής της κατηγορίας έχουν εντοπιστεί σε οικιστικούς χώρους της πόλης, όπως για παράδειγμα στη μεγάλη έπαυλη (XVIII/6) στα βορειο-δυτικά του Γυμνασίου (εικ. 2), όπου η παρουσία άλλων σχετικών ευρημάτων, όπως αγγείων χρηστικής κεραμικής, υφαντικών βαρών, μικροεργαλείων και νομισμάτων τεκμηριώνουν τις διαστάσεις της τυπικής μεσσηνιακής οικοτεχνίας σε ένα σπίτι

¹¹ Ito 2002, Katsumata 2002, 10-15.

¹² Για τον τρόπο λειτουργίας της κλειδαριάς βλ. Anderes 2006.

με φιλόδοξη κάτοψη και διάρκεια ζωής πολλών γενεών από τους ελληνιστικούς χρόνους έως την όψιμη αρχαιότητα.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι ακόμη και τα αταύτιστα πολλές φορές στελέχη, παρά την αποσπασματικότητά τους, συμβάλλουν ουσιαστικά στη μελέτη των οστέινων μικροεργημάτων, γιατί δηλώνουν την ύπαρξη εν δυνάμει αντικειμένων στην αρχαιότητα.

Η παραγωγή όλων αυτών μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε τοπικά οργανωμένα εργαστήρια αλλά και σε οικοτεχνική δραστηριότητα. Ο εντοπισμός πολυπληθούς ομάδας κατεργασμένων ή ημι-κατεργασμένων οστών δηλώνει σαφώς την εκτεταμένη στο χώρο και στο χρόνο επεξεργασία οστών ζώων¹³ για τη δημιουργία χρηστικών και διακοσμητικών αντικειμένων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς, όπου έχει συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός εργαστηριακών καταλοίπων, ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο άξιο μελέτης και ερμηνείας.

Πρόκειται για τον χώρο στα βόρεια του Ναού της Μεσσήνης (εικ. 6), η ανασκαφή του οποίου απέδωσε μεγάλο αριθμό οστών ζώων, κυρίως βοοειδών, με ίχνη κατεργασίας στην επιφάνειά τους από εργαλεία για την κοπή τους σε μικρότερα τμήματα και την προετοιμασία τους για την κατασκευή αντικειμένων. Συχνή, επίσης, είναι η παρουσία των προιονισμένων άκρων από τα μετακάρπια και μετατάρσια των ζώων, τα απορρίμματα, δηλαδή, μετά την αφαίρεση του χρήσιμου τμήματος του οστού.

Η λειτουργία, τέλος, μικρών οικοτεχνικών μονάδων, λόγω της διαθεσιμότητας του υλικού από την τοπική κτηνοτροφία και της εύκολης, συγκριτικά με άλλα υλικά, κατεργασίας του με τη χρησιμοποίηση εργαλείων κοινών με την επεξεργασία του ξύλου καθιστά δυνατή την κατασκευή οστέινων τέχνηργων και στο πλαίσιο οικοτεχνικών εργασιών.

Άλλωστε η βιοτεχνική δραστηριότητα στην πόλη, αν και αυτονόητη στις κοινωνίες της εποχής, βεβαιώνεται ανασκαφικά και σε άλλους τομείς, με τεκμήρια μιας εκτεταμένης και συστηματοποιημένης μικρο-οικονομίας σε μια ακμάζουσα πολιτεία. Από τον χώρο της Αγοράς αλλά και από άλλα σημεία του οικισμού προέρχεται, π.χ. μεγάλη ποσότητα σκωριών (σιδηρομαζών), δηλωτική της ύπαρξης εργαστηριακών εγκαταστάσεων για την κατεργασία μετάλλινων αντικειμένων (χαλκούργιων και σιδηρουργίων). Δεδομένη θεωρείται και η λειτουργία μεσσηνιακού νομισματοκοπείου για την κοπή νομισμάτων¹⁴, τόσο από την πλούσια σειρά των εκδόσεων της πόλης όσο και από τα κατάλοιπα της κατεργασίας τους. Η διαχρονική ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων προδίδεται από τη χρήση τοπικού πηλού για την κατασκευή αγγείων, την τυπολογία τους και την εύρεση μητρών για λυχνάρια, ενώ την ύπαρξη εργαστηρίων κοροπλαστικής μαρτυρά ο μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων και, κυρίως, ο εντοπισμός των μητρών κατασκευής τους¹⁵. Εργαστήριο υαλοουργίας της Ύστερης Αρχαιότητας έχει εντοπιστεί στα ανατολικά του Ασκληπιείου¹⁶. Τέλος, η εύρεση ενός ασβεστολιθικού προτύπου για τον έλεγχο των κατασκευαζόμενων κεραμιδιών, πήλινων στρωτήρων και καλυπτήρων στέγης, λακωνικού τύπου από την Αγορά της πόλης¹⁷, μαρτυρά σαφώς την ύπαρξη αντίστοιχου εργαστηρίου (ή εργαστηρίων) παραγωγής ομοειδών αντικειμένων. Στον τομέα της λιθοτεχνίας, πέρα από τη βροντερή παρουσία των λογής αρχιτεκτονημάτων διαφόρων εποχών, έχει διαπιστωθεί και η ύπαρξη εργαστηρίου γλυπτικής στα βόρεια του Γυμνασίου, που επιβεβαιώνει τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για ενεργούς Μεσσηνίους γλύπτες. Στο επίπεδο της οικοτεχνίας, η υφαντική, αν και δεν αντιπροσωπεύεται από τα φθαρτά προϊόντα της, υποδεικνύεται με ασφάλεια από τα εργαλεία της: τις εκατοντάδες από πήλινα σφοντύλια και αγνύθες που έρχονται στο φως σε κάθε γωνιά της πόλης.

Αν και η περίπτωση εισαγωγής τέχνηργων από οστό ή ελεφαντοστό δεν μπορεί να αποκλειστεί, τα έως τώρα ευρήματα δεν μπορούν με ασφάλεια να επαληθεύσουν μια τέτοια

¹³ Nobis 1994, 297-313. Nobis 2001, 95-121.

¹⁴ Σιδηρόπουλος 1996, 1-7. Σιδηρόπουλος 2002, 99-124. Sidiropoulos 2009, 1025-1036.

¹⁵ Themelis 1994, 157-186. Ψαρουδάκης 2013, 447-463.

¹⁶ Θέμελης 2010β, 32.

¹⁷ Θέμελης 2002, 42.

υπόθεση. Ωστόσο, οι εκτεταμένοι εμπορικοί και πολιτιστικοί δεσμοί της ευρύτερης Μεσσηνίας αλλά και της πόλης της Μεσσήνης, με όλη τη Μεσόγειο, την Αδριατική αλλά και τη Μικρά Ασία, επιβεβαιωμένοι από τις ιστορικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα (επιγραφές, νομίσματα, αμφορείς μεταφοράς κ.ά.), μπορούν να υποστηρίξουν και πιθανές εισαγωγές αυτής της κατηγορίας μικροευρημάτων.

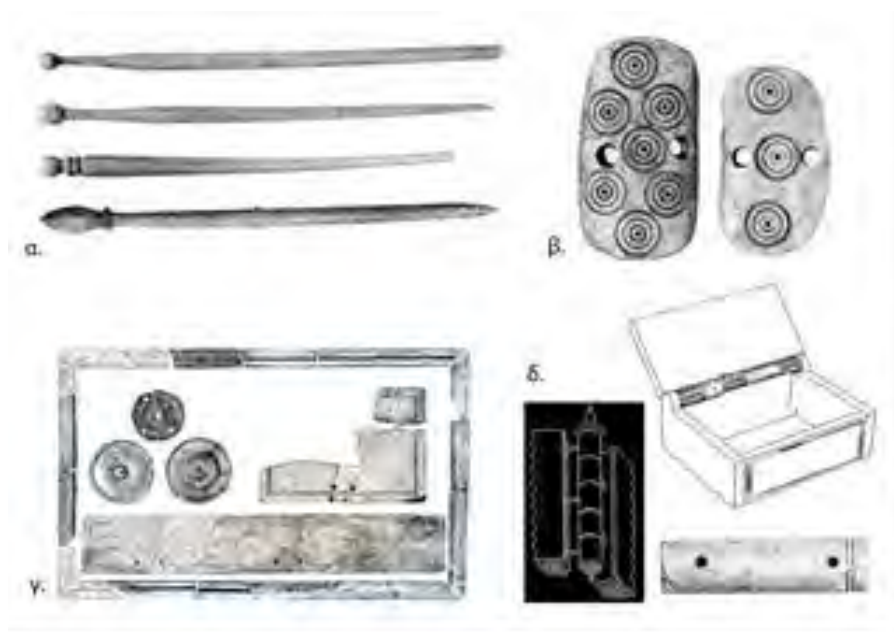
Το βιοτικό, άλλωστε, επίπεδο της κοινωνίας της Μεσσήνης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ήταν αρκετά υψηλό¹⁸, σε αντίθεση με τη συχνά παρακμάζουσα εικόνα πολλών περιοχών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η ευημερία της οφειλόνταν στη διατήρηση μερικής αυτοδιοίκησης σύμφωνα με τους αρχαίους θεσμούς της, καθώς και άλλων θεσμικών προνομίων, στο γεγονός ότι δεν είχε εμπλακεί στις μάχες που μαίνονταν στο Βορρά και στην Ανατολή και φυσικά στη δυνατότητα τροφοδότησης της ίδιας της πόλης από τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή της υπαίθρου. Μια τέτοια εικόνα πιστοποιείται αρχιτεκτονικά από την αποκάλυψη πολυτελών αστικών επαύλεων με πλούσια διακόσμηση και από τον μεγάλο αριθμό ευρημάτων, στα οποία συγκαταλέγονται και τα οστέινα, των οποίων η χρηστική κυρίως λειτουργία σχετίζεται με τον καλλωπισμό των γυναικών, τη διασκέδαση των ανδρών και των παιδιών, καθώς και με την επιβεβαίωση του κοινωνικού κύρους του κατόχου τους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

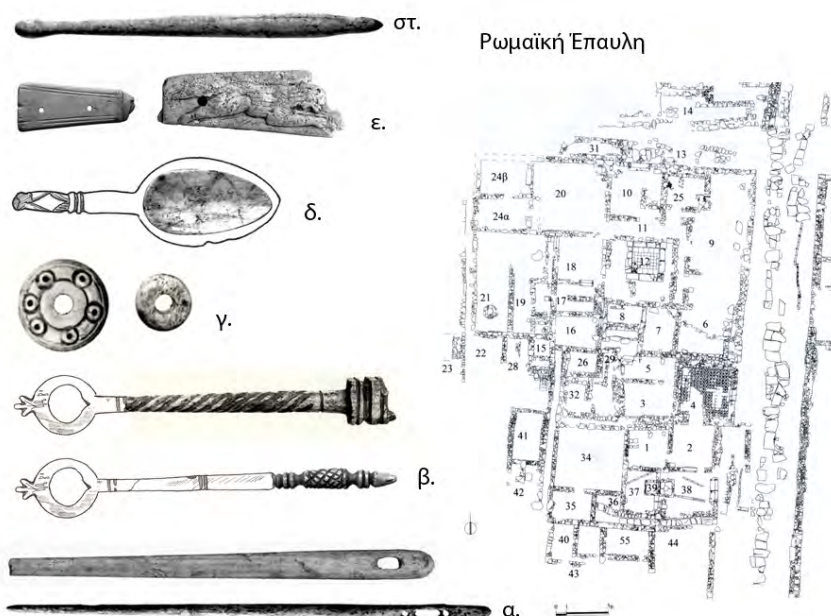
- Anderes 2006: C. Anderes (επιμ.), *Il y a un os! Artisanat d'un matériau singulier: de l'os à l'objet, Musée romain de Nyon, 6 octobre – 31 mai 2007*, κατάλογος έκθεσης, Nyon 2006.
- Bassi 1995: C. Bassi, Trento-Palazzo Tabarelli. *Manufatti in osso e corno, manufatti litici, coroplastica*, στο: E. Cavada (επιμ.), *Materiali per la storia urbana di Tridentum*, Archeologia delle Alpi 3, Trento 1995, 41-77.
- Béal 1983: J.-C. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romaine de Lyon*, Lyon 1983.
- Bianchi 2004: Ch. Bianchi, *Gli oggetti in osso e avorio*, στο: G. Sena Chiesa (επιμ.), *La Collezione Lagioia. Una raccolta storica dalla Magna Grecia al Museo Archeologico di Milano*, Milano 2004.
- Bíró 1994: M. T. Bíró, *The Bone Objects of the Roman Collections*, Budapest 1994.
- Ciugudean 1997: D. Ciugudean, *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba Julia 1997.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Deschler-Erb 1998: S. Deschler-Erb, *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*, Forschungen in Augst, Augst 1998.
- Gostenčnik 2005: K. Gostenčnik, *Die Beinfunde vom Magdalensberg*, Klagenfurt 2005.
- Θέμελης 1995: Π. Θέμελης, *Ανασκαφή Μεσσήνης*, ΠΑΕ 1995, 55-86.
- Θέμελης 2000: Π. Θέμελης, *Ηρωες και ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000.
- Θέμελης 2002: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2002.
- Θέμελης 2010: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη: Ιστορία – Μνημεία – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- Θέμελης 2010α: Π. Θέμελης, *Τα Θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010.
- Θέμελης 2010β: Π. Θέμελης, *Μεσσηνιακή Οικονομία και Κοινωνία*, Αθήνα 2010.
- Ito 2002: J. Ito, *Architectural Studies of the Three Grave Monuments in the Gymnasium Complex at Ancient Messene*, Kumamoto 2002.
- Katsumata 2002: T. Katsumata, *Sculptures from the Grave Monument K1*, στο: J. Ito (επιμ.), *Symposium for International Collaborative Studies on Ancient Messene*, Kumamoto 2002, 10-15.
- Mikler 1997: H. Mikler, *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz*, Monographies Instrumentum 1, Montagnac 1997.
- Nobis 1994: G. Nobis, *Die Tierreste aus dem antiken Messene: Grabung 1990/91*, στο: M. Kokabi – J. Wahl (επιμ.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 53, Stuttgart 1994, 297-313.
- Nobis 2001: G. Nobis, *Archäozoologische Studien an Tierresten aus Alt-Messene/Ithome (SW-Peloponnes, Griechenland), Grabungen 1992 bis 1996*, στο: H. Buitenhuis – W. Prummel (επιμ.), *Animals and Man in the Past. Essays in Honour of Dr. A. T. Clason Emeritus Professor of Archaeozoology, Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands*, Groningen 2001, 95-121.

¹⁸ Θέμελης 2010β. Themelis 2010δ, 89-110.

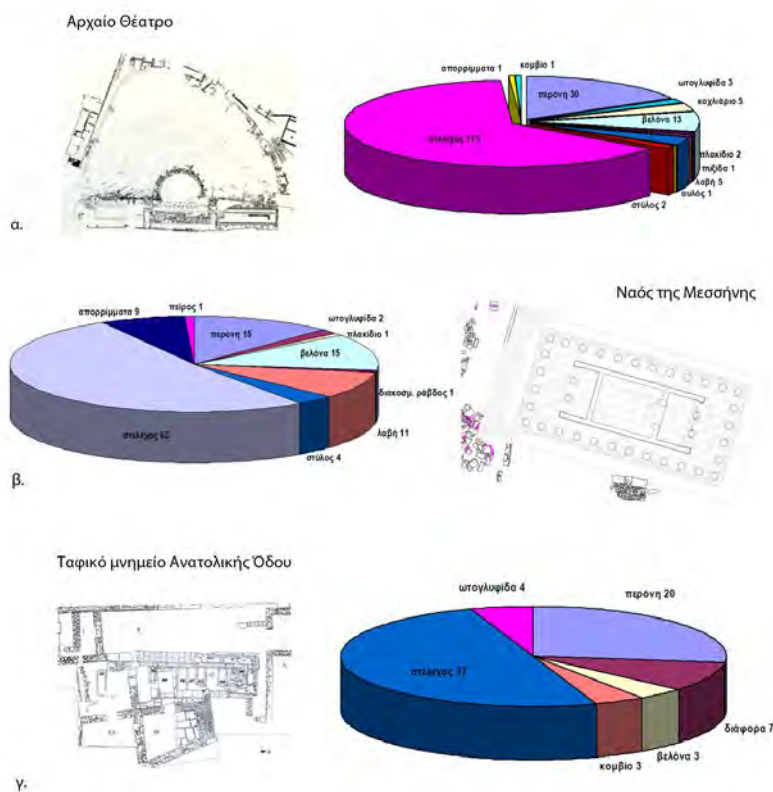
- Obmann 1997: J. Obmann, *Die römischen Funde aus Bein von Nida-Hedderheim*, Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, Archäologisches Museum XIII, Bonn 1997.
- Rodziewicz 2007: E. Rodziewicz, *Bone and Ivory Carvings from Alexandria, French Excavations 1992-2004*, Études alexandrines 12, Le Caire 2007.
- Σιδηρόπουλος 1996: Κλ. Σιδηρόπουλος, Τα νομίσματα ως μάρτυρες της μεσσηνιακής ιστορίας, στο: *Παμμεσσηνιακή – Αφιέρωμα*, Απρίλιος 1996, 1-7.
- Σιδηρόπουλος 2002: Κλ. Σιδηρόπουλος, Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση, στο: Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 99-104.
- Sidiropoulos 2009: K. Sidiropoulos, A hoard of denarii and Early Roman Messene, στο: N. Holmes (επιμ.), *Proceedings of the XVI International Numismatic Congress*, Glasgow 2009, 1025-1036.
- Sioumpara 2011: E. Sioumpara, *Der Asklepiostempel von Messene auf der Peloponnes*, Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur, München 2011.
- St. Clair 2003: A. St. Clair, *Carvings as Craft. Palatine East and the Greco-Roman Bone and Ivory Carving Tradition*, Baltimore – London 2003.
- Stern –Thimme 2007: W. O. Stern – D. H. Thimme, *Ivory, Bone, and Related Wood Finds*, Kenchreai, Eastern Port of Corinth VI, Leiden – Boston 2007.
- Themelis 1994: P. Themelis, The sanctuary of Demeter and the Dioscouri at Messene, στο: R. Hägg (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 22-24 October 1993*, Stockholm 1998, 157-186.
- Themelis 2010α: P. Themelis, Das Gymnasion von Messene in Römischer Zeit, στο: Chr. Reusser (επιμ.), *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie*, Bern 2001, 9-20.
- Themelis 2010β: P. Themelis, Das Stadion und das Gymnasion von Messene, *Nikephoros: Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum* 22, 2010, 59-77.
- Themelis 2010γ: P. Themelis, Die Agora von Messene, στο: H. Frielinghaus – J. Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern, Festschrift für Burkhardt Wesenberg*, Möhnese-Warmel 2010, 105-125.
- Themelis 2010δ: P. Themelis, The economy and society of Messenia under Roman rule, στο: A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture in the Imperial Roman Order: Continuity and Innovation*, Μελετήματα 63, Αθήνα 2010, 89-110.
- Vasileiadou 2012: M. Vasileiadou, L'artisanat à Messène (Péloponnèse, Grèce): projet d'étude de la tableterie, *Instrumentum* 35, 2012, 32-35.
- Ψαρουδάκης 2013: Κ. Ψαρουδάκης, Πλακίδια με παράσταση συμποσίου και ηρωική λατρεία στη Μεσσήνη της Ύστερης Κλασικής Περιόδου, στο: Ε. Σιουμπάρα – Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013.



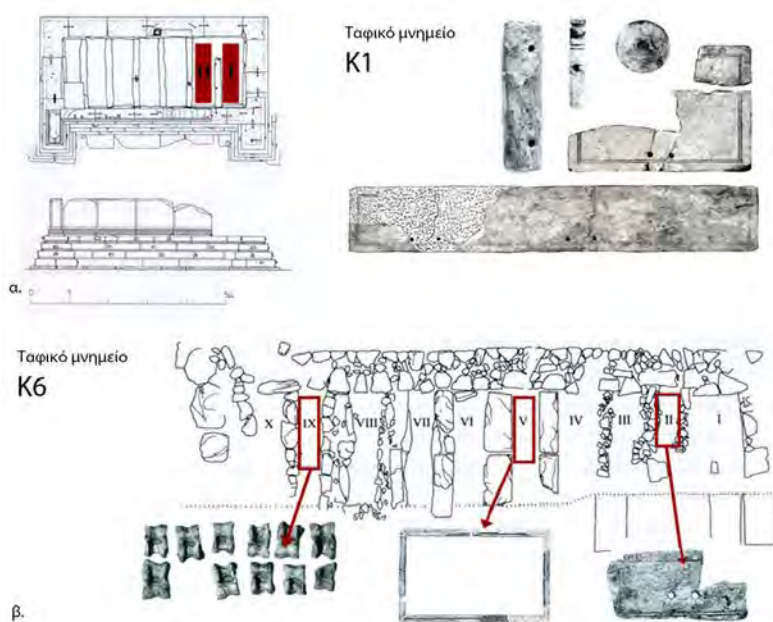
Εικ. 1. Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα: καλλωπιστικά (α. περόνες, β. πόρπες) και διακοσμητικά (γ. επενδύσεις ξύλινων κιβωτιδίων, δ. γίγγλυμοι) (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).



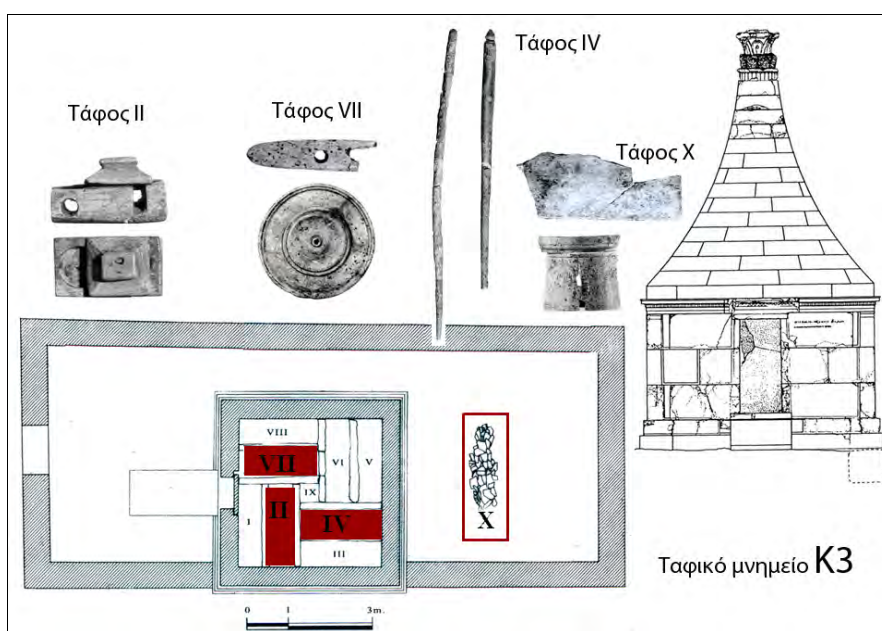
Εικ. 2. Γυμνάσιο: κάτοψη της Ρωμαϊκής Έπαυλης (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.). Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα καθημερινής χρήσης: α. βελόνες, β. αδράχτια, γ. σφονδύλια, δ. κοχλιάρια, ε. λαβές, στ. στύλοι γραφής (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).



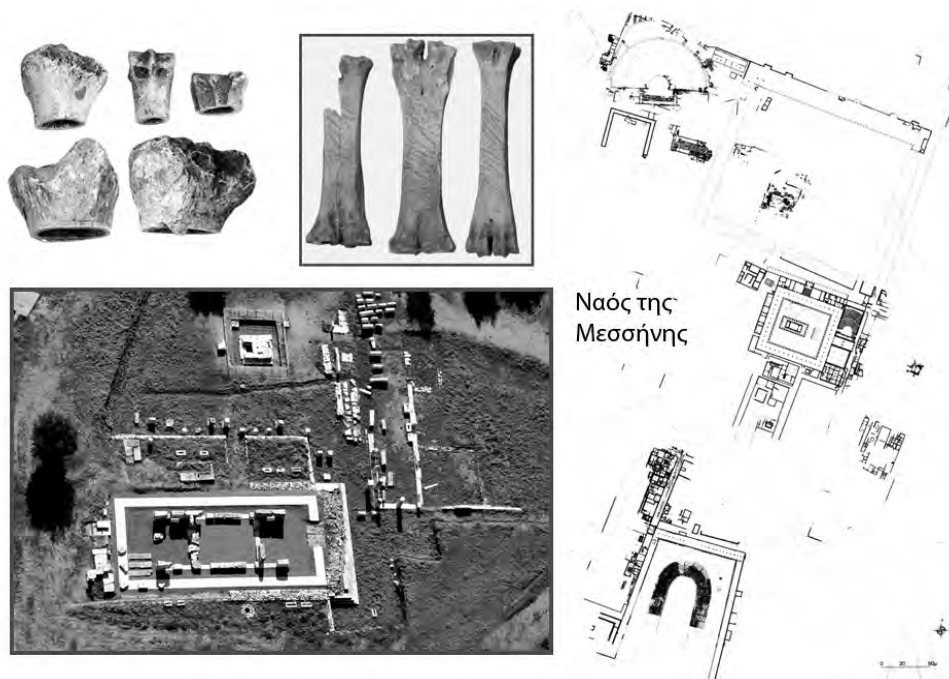
Εικ. 3. Ποσοτικά διαγράμματα της διασποράς των αντικειμένων από τους χώρους: Θέατρο (α), Ναός της Μεσσήνης (β), Ταφικό μνημείο Ανατολικής Οδού (κατόψεις: Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).



Εικ. 4. Στάδιο: ταφικά μνημεία δυτικά της Δυτικής Οδού (α) K1 και (β) K6: οστείνα και ελεφαντοστέινα κτερίσματα από το εσωτερικών των ταφών (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).



Εικ. 5. Στάδιο: ταφικά μνημεία δυτικά της Δυτικής Οδού K3: οστέινα και ελεφαντοστέινα κτερίσματα από το εσωτερικών των ταφών (II, IV, VII, X) (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).



Εικ. 6. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου και αεροφωτογραφία με το Ναό της Μεσσήνης. Δείγματα ημι-κατεργασμένων οστών και καταλοίπων επεξεργασίας (Αρχείο Ε.Μ.Α.Σ.).

Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.¹

Στη μνήμη του Klaus Herrmann

Η άμεση ή μη επισκευή ζημιών σε θρησκευτικά οικοδομήματα της αρχαιότητας εξαρτιόταν, μεταξύ άλλων, από τους οικονομικούς παράγοντες και τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής. Η παρατεταμένη ημιτέλεια π.χ. της Επταήχου Στοάς στην Ολυμπία παραμένει ανεξήγητη. Ανάμεσα στα οικοδομικά προγράμματα υπήρχαν και έκτακτες επεμβάσεις που απαιτήθηκαν λόγω σεισμών ή πλημμυρών, ωστόσο δεν καταγράφηκαν σε οικοδομικούς απολογισμούς, τουλάχιστον στην περίπτωση των Δελφών και της Ολυμπίας. Στην παρούσα εργασία, που αποτελεί κεφάλαιο μιας ευρύτερης έρευνας σε αρχαία ιερά², εξετάζουμε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προκειμένου να εκτιμήσουμε τι διδάχτηκαν οι κτίστες της αρχαιότητας από απώλειες που επέφερε ένα φυσικό φαινόμενο και ποιες ενδεχομένως ιδιαίτερες οικοδομικές πρακτικές εφάρμοσαν στη συνέχεια. Η διαρκής φροντίδα των αρχαίων για τα θρησκευτικά μνημεία αλλά και η πυκνότητα των σεισμών στην Ελλάδα, δυσχεραίνουν το συσχετισμό μιας επισκευής με μια συγκεκριμένη θεομηνία. Έχοντας υπ' όψιν αυτές τις εγγενείς δυσκολίες, επιχειρούμε να αναγνωρίσουμε τις επιπτώσεις του μεγάλου σεισμού του 373 π.Χ. μέσα από παράλληλες, «συγχρονισμένες» ενδείξεις σε σύνολα μνημείων και να επαληθεύσουμε τη γεωγραφική εμβέλεια όπου έγινε αισθητός.

Στις επισκευές του ναού του Δία στην Ολυμπία εντυπωσιάζει η ανακύκλωση αρχιτεκτονικών στοιχείων, τα οποία ξαναλαξεύονται σε διαφορετικό σχήμα και με προορισμό μian άλλη θέση στο ίδιο κτήριο. Ένα ποσοστό, όμως, του υλικού που προέκυψε αναπάντεχα από την κατάρρευση του ναού εντάχθηκε σε άλλα μνημεία, όπως στο νοτιοανατολικό οικοδόμημα με τον ιερό περίβολο της Εστίας, στα θεμέλια στοάς κάτω από το Λεωνίδαίο, ακόμη και σε αγωγό ύδρευσης εντός των ορίων της Άλτης. Η ανακύκλωση δομικών στοιχείων δεν ήταν κάτι ανοίκειο ή ανορθόδοξο, αφού την ίδια εποχή (στον 4ο αι. π.Χ.) εφαρμόζεται επίσης στην Ελευσίνα, τον Ωρωπό, τον Πειραιά, τη Λιβαδειά και την Ακρόπολη Αθηνών, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως συμπεραίνουμε από σχετικά επιγραφικά ψηφίσματα.

Στο ιωνικό προστώο που συνέδεσε τα αψιδωτά κτήρια του Βουλευτηρίου στην Ολυμπία, τα θραύσματα από μια δεύτερη σειρά πήλινης στέγης μιμούνται το αρχικό μοτίβο, όμως με λιγότερο «δαντελωτή» κατεργασία και μάλλον απλουστευτική διάθεση, πράγμα που προδίδει βιαστική ή βεβιασμένη εκτέλεση. Εύλογα η δεύτερη αυτή σειρά αντιπροσωπεύει επισκευή, πιθανότατα μετά το 373 π.Χ. Ότι οι στέγες συγκαταλέγονται στα πλέον ευπαθή αρχιτεκτονικά μέρη υποδηλώνεται από τις διαδοχικές σειρές λεοντοκεφαλών υδρορροής του ναού του Δία, οι οποίες αντιστοιχούν σε συστηματικές αλλά και έκτακτες ανάγκες ανακαίνισης ενός μακρόβιου μνημείου. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ο βαθμός διάβρωσης σε μαρμάρινες σίμες υποδηλώνει πόσο σύντομα χρειάστηκε να αντικατασταθεί ένα μέλος, πριν προλάβει καν να παλιώσει επάνω στο κτήριο.

Πόσο διδακτική ήταν για τους αρχιτέκτονες η τραυματική εμπειρία ενός σεισμού φαίνεται στις πρακτικές που υιοθέτησαν από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. προς επίρρωση της δόμησης, συνοχής και στατικής επάρκειας σε αρκετά μνημεία της Άλτης που σχολιάζονται

¹ Η μελέτη με το συγκεκριμένο θέμα έχει ήδη δημοσιευθεί (Partida 2016). Επειδή όμως παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο του ΑΕΠΕΛ1 (2012) και για την πληρότητα των Πρακτικών του συνεδρίου, συνοψίζουμε εδώ τα πορίσματα στην ελληνική, συμπεριλαμβάνοντας παραπομπή σε μια πολύ πρόσφατη δημοσίευση.

² Partida 2017.

δόμησης, συνοχής και στατικής επάρκειας σε αρκετά μνημεία της Άλτης που σχολιάζονται στην παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, οι πρακτικές αυτές αφορούν στον οπλισμό, στην τυπολογία και αύξηση των συνδέσμων, στην εφαρμογή ιδιωματικών εγχώριων τεχνικών συναρμογής, στην ενίσχυση των δοκών οροφής, στη χρήση αντερεισμάτων, στον χωροταξικό σχεδιασμό ειδικά προς εξασφάλιση των κτηρίων (πλαίσια από αναλημματικό τοίχο προς ανάσχεση των ωθήσεων κλιτύς), στη στιβαρότητα των θεμελίων (με διαπλεκόμενους λίθους και πλήρωση με λατύπη), στη λήψη αντιδιαβρωτικών μέτρων. Η τελευταία προληπτική μέθοδος εφαρμόζεται κατ' εξοχήν στους Δελφούς, όπου αγωγοί διατρέχουν την πίσω πλευρά στρών καθ' όλο το μήκος τους.

Η συντήρηση/διατήρηση των θησαυρών της Ολυμπίας συνάγεται εμμέσως και από την ύψωση αναλήμματος στη ρίζα του Κρόνιου λόφου κατά τον 4ο αι. π.Χ. Εξάλλου οι περισσότεροι θησαυροί, μολονότι αρχαϊκά αναθήματα, τροφοδότησαν με δομικό υλικό το υστερορωμαϊκό τείχος. Στην περίπτωση των δελφικών θησαυρών, οι πιο πρόσφατοι –και περιθωριακοί τοπογραφικά– προδίδουν μέριμνα για την ακεραιότητά τους, ύστερα από την εμπειρία του 373 π.Χ. Ο θησαυρός των Θηβαίων οπλίζεται με συνδέσμους σε εντορμίες, ενώ ο Κυρηναίων προσκολλάται στον ανατολικό περίβολο του απολλώνειου τεμένους. Σε αντίθεση με την Ολυμπία, όπου γενικά δεν παρατηρούμε αλλοίωση θεμελίων, στους Δελφούς, σε συστάδα αρχαϊκών θησαυρών δυτικά εκείνου που ανέθεσαν οι Αθηναίοι, επισημαίνουμε μετατόπιση θεμελίων που φαίνεται να προκλήθηκε είτε από την ορμητική ροή χειμάρρου είτε από το φαινόμενο υγροποίησης που συνήθως ενεργοποιείται κατόπιν σεισμού και επιφέρει ερπυσμό. Υποστηρίζουμε ότι πρόκειται για συνέπεια του σεισμού του 373 π.Χ., αφού μάλιστα η συγκεκριμένη διατάραξη, και δη σε συστάδα θησαυρών, ευθυγραμμίζεται αξονικά με άλλα (πιθανότατα τότε) πληγέντα σημεία του ιερού, όπως η νοτιοδυτική γωνία του ναού του Απόλλωνα που αντιστηρίχθηκε και το κτίσμα δίπλα στο θέατρο που καταπλακώθηκε όντας μάλλον υπό ανέγερση ή, πάντως, ημιτελής. Με αλλοιώσεις και μετατοπίσεις σε επίπεδο θεμελίωσης, οι θησαυροί θα ήταν αδύνατο να παραμένουν ιστάμενοι. Έτσι ενδεχομένως εξηγείται γιατί στον συγκεκριμένο τομέα ιδρύθηκε κατά τον 4ο αι. π.Χ. το Ασκληπιείο, ενώ απέναντι από τον επίσης διαταραγμένο (με παραμορφωμένο περίγραμμα κάτοψης) θησαυρό των Βοιωτών –δύο χρόνια μετά το σεισμό της Ελικής– υψώθηκε ο «αντικαταστάτης» θησαυρός των Θηβαίων.

Η συγκριτική επισκόπηση ικανού αριθμού μνημείων δείχνει πως η δόμηση στα δύο πανελλήνια ιερά μετά το α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. διαπνέεται από τάσεις επίρρωσης. Αποδίδουμε στη γεωμορφολογία και κλίση του εδάφους των Δελφών ότι εκεί είναι σχετικά πιο έκδηλη η λήψη μέτρων και πιο εμφανείς οι παραμορφώσεις. Η Ολυμπία χαρακτηρίζεται από ποτάμιες αποθέσεις, ενώ οι Δελφοί από χειμάρρους, διάβρωση πρανών και απόσπαση βράχων, γαιολίσθηση έως και διατάραξη υπογείων υδραυλικών δικτύων οφειλόμενη μάλλον σε τεκτονική δράση, δεδομένου ότι οι πηγές του δελφικού ιερού διατάσσονται κατά μήκος ρήγματος με κατεύθυνση (B-N) εγκάρσια στο ρήγμα του Κορινθιακού κόλπου. Πρόκειται για διαφορετικά τοπία με διαφορετικό γεωλογικό υπόβαθρο, ψαμμιτικό στην Ολυμπία, ασβεστολιθικό καρστικό στους Δελφούς. Γι' αυτό, άλλωστε, η ενσωμάτωση γηγενούς/μητρικού βράχου στα θεμέλια κτηρίων, μια ενισχυτική πρακτική που εφαρμοζόταν στους Δελφούς, δεν παρατηρείται στην Ολυμπία.

Από την άλλη πλευρά, κοινή σε Δελφούς και Ολυμπία είναι η απουσία συναφών επιγραφικών οικοδομικών απολογισμών, η έλλειψη καταγραφής των μετασεισμικών εργασιών, καθώς και των ίδιων των καταστροφών. Διαπιστώνουμε και ένα περαιτέρω κοινό στοιχείο: στους Δελφούς τα φυσικά φαινόμενα εμποτίζουν τη μυθολογία, τη λογοτεχνία, την ιστορία, διεισδύουν σε επεισόδια απόκρουσης βαρβάρων, με τους εναπομείναντες βράχους να τα καταμαρτυρούν. Ιδανικά προσωποποιούνται στην τέχνη: στο πάρινο αέτωμα του αρχαϊκού ναού Απόλλωνος η Αθηνά κατατροπώνει τον Εγκέλαδο. Ομοίως, παριστάνεται σε ανάγλυφο της Ακρόπολης, σε αγγείο της Ελευσίνας, ενδεχομένως και στο αέτωμα του θησαυρού Αθηναίων, αν ερμηνεύουμε σωστά τη μορφή ως τραυματισμένο γίγαντα (ο Εγκέλαδος;). Αναλόγως, στην Ολυμπία τα φυσικά φαινόμενα και η αντιμετώπισή τους αποτυπώθηκαν στην

αρχιτεκτονική γλυπτική, ως υπαινιγμοί σε έργα υδραυλικής μηχανικής που ο θνητός δημιουργός τους αποδίδει στον ημίθεο Ηρακλή. Η θεωρία του Jost Knauss για τον λοστό με τον οποίο ο Ηρακλής αναπαρίσταται να ανοίγει το φράγμα του Κλαδέου, σε ανάγλυφη μετόπη του ναού του Δία, είναι γοητευτικά πειστική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Partida 2016: E. Partida, Post-earthquake architecture at Olympia: The impact of natural phenomena upon the builders' attitude in the 4th century BC, στο: D. Katsonopoulou – E. Partida (επιμ.), *Φιλέλλην. Essays presented to Stephen G. Miller*, Athens 2016, 299-316.
- Partida 2017: E. Partida, The disaster and the experience of 373 BC followed through the architecture and topography of Delphi, στο: D. Katsonopoulou (επιμ.), *Poseidon, God of Waters and Earthquakes*, Helike V, Athens 2017, 227-258.

Χρήστος Ματζάνας

Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας

Στον Άγιο Ανδρέα Κατακόλου, σε ευθεία απόσταση περίπου 12,5 χλμ. δυτικά του Πύργου, πλησίον της ΝΔ γωνίας της Ζώνης Α (εικ. 1α), στις υπώρειες της δυτικής πλευράς του λόφου, όπου η αρχαία ακρόπολη της Φειάς και το μεσαιωνικό Ποντικόκαστρο, με θέα προς τον υπήνεμο όρμο-λιμάνι της αρχαιότητας (εικ. 1β), διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή¹ σε τμήμα της πόλης των πρώιμων ιστορικών χρόνων (τέλη 8ου-5ου αι. π.Χ.), με αποτελέσματα σημαντικά για τα δεδομένα της ευρύτερης περιοχής. Κατά τη διάρκεια ενός μήνα ανασκάφηκαν σταδιακά με πολυμελή συνεργεία, εντός της μελλοντικής κάλυψης του οικοπέδου, οι συνολικά 31 αρχαιολογικοί τομείς. Χαρακτηρίστηκαν κατ' αύξοντα αριθμό και συνιστούν υπερομάδες των οποίων οι υποδιαιρέσεις αποτέλεσαν τις ομάδες των πλέον των 100 δίσκων ευρημάτων. Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής εντοπίστηκαν και τεκμηριώθηκαν (εικ. 1γ) τμήμα ισοπεδωμένου βράχου με βαθύ, μάλλον φυσικό, σπηλαιώδες όρυγμα, τάφος απορροής υδάτων, τμήμα πήλινου αγωγού, αποθηκευτικός πίθος, φρεατόσχημοι αποθέτες που έφταναν σε βάθος τα 5,50 μ. και περιείχαν πληθώρα χαρακτηριστικών θραυσμάτων αγγείων εκ των οποίων πολλά συνανήκοντα, και με συσσωρευμένους λίθους εξωτερικά (έρμακες), διάσπαρτα τεμάχια άψητου πηλού, όπως και λακκοειδείς αποθέτες με οικοδομικό και κεραμικό υλικό.

Αποτελέσματα έρευνας

Προϊστορικά ευρήματα

Από την περιοχή κυρίως του τύμβου προέρχονται όστρακα χειροποίητης κεραμικής τα οποία κατά πάσα πιθανότητα παραπέμπουν στο τέλος της 3ης χιλιετίας, αν και δεν αποκλείεται να ανήκουν στη λεγόμενη «βαρβαρική» κεραμική² των πρώιμων μεταβατικών αιώνων ή ακόμα και σε μικρά χειροποίητα αγγεία της Γεωμετρικής³, ενώ μια βάση κύλικας ίσως ανήκει στη μυκηναϊκή περίοδο. Επίσης, τεκμηριώθηκαν και κάποια στοιχεία προϊστορικής λιθοτεχνίας, δηλαδή λεπίδα πίεσης οψιανού, η οποία θα κατασκευάστηκε στην ΠΕΧ εποχή και λεπιδόμορφο απόκρουσμα έμμεσης κρούσης από λευκό (Munsell 2.5Y8/2: white) πυριτόλιθο (εικ. 1δ) και, τέλος, λιάνιστρο σε κροκάλα πυριτόλιθου (εικ. 1ε) από την υπερομάδα ΟΜ 7.

Ο τύμβος

Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής υπήρξε κυκλωτερής κατασκευής οριοθετημένη με ακανόνιστο και ελλιπή τρόπο από αργούς λίθους (εικ. 2α), η οποία περιείχε δύο πίθους (εικ. 2β) μαζί με τα υπολείμματα ενός τουλάχιστον ακόμη (εικ. 4: Π14017, Π14000) και παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός μικρού ταφικού τύμβου των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Ο τύμβος βρισκόταν σε πολύ μικρό βάθος και είχε υποστεί σοβαρή βλάβη από την άροση. Βρέθηκε σε απόσταση 28 μ. δυτικά του ορίου της Ζώνης Α (ανατολική πλευρά του αγροτεμαχίου) και 20,5 μ. βόρεια της νότιας πλευράς.

Σώζονταν το βόρειο και το ανατολικό τμήμα του περιβόλου, τμήμα από εξωτερικό λιθόστρωτο αλλά και υπολείμματα χτιστής ορθογώνιας κατασκευής που περιέκλειε τους δύο

¹ Ματζάνας 2008.

² Βασιλείου 2007, 269 εικ. 5.

³ Verdan κ.ά. 2008, 119-121, 124 πίν. 13:42, 16:55, 21:73, 39:157.

πίθους που βρέθηκαν κατά χώραν, τουλάχιστον από τη βόρεια και ανατολική πλευρά. Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι ο ένας πίσω από τον άλλο με προσανατολισμό Α-Δ και το στόμιο, σύμφωνα με τις ενδείξεις, προς Α. Η διάμετρος του τύμβου υπολογίζεται στα τρία περίπου μέτρα⁴.

Ο Πίθος 1 βρέθηκε κενός και σε κακή κατάσταση. Το ύψος του εκτιμάται περίπου στο 1 μ. Ο πυρήνας του αγγείου είναι τεφρός, ενώ εξωτερικά ερυθρωτός. Ο πηλός έφερε άφθονες προσμίξεις από μικρές γωνιώδεις πέτρες. Το πάχος του σώματος είναι 0,012 μ.

Ανάλογης μορφής ήταν και ο Πίθος 2. Οι επιφάνειές του είναι σαπνωειδούς υφής και εξομαλυσμένες με μηχανικό τρόπο. Ο πηλός περιέχει χοντρά εγκλείσματα, κυρίως σπασμένο κεραμίδι και, ενίοτε, μικρά χαλικάκια. Στο εσωτερικό του πίθου διαπιστώθηκαν εκλεπίσεις από φωτιά. Το περιεχόμενο του Πίθου 2, το οποίο διατηρήθηκε σε καλύτερη κατάσταση, συνίστατο σε δύο ακόσμητα μελανόβαφα με εξήτιλο θαμπό μαύρο χρώμα αγγεία, εκ των οποίων ένας κάρθαρος (εικ. 2γ-δ), που βάσει διακοσμημένων παραλλήλων από την Θήρα και την Αχαΐα⁵ μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Διαφέρει από τους προηγούμενους ως προς το χείλος, το οποίο είναι ψηλότερο και παχύτερο. Ανάλογοι κάρθαροι που προέρχονται από την ανασκαφή στο Πρυτανείο της Ολυμπίας, χρονολογήθηκαν από το τελευταίο τέταρτο του 8ου έως και τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ.⁶ Ο σκύφος (εικ. 4: Π13995, εικ. 2ε) μοιάζει παλιότερος και μπορεί να χρονολογηθεί βάσει παραλλήλων από την Αχαΐα⁷ μεταξύ του 760/750-725 π.Χ. Από τον ίδιο πίθο προέρχεται επίσης ένας στάμνοειδής κρατήρας (εικ. 2στ)⁸ που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. Αν και παρεμφερές αγγείο, δηλαδή ένας ολόβαφος κρατήρας, έχει χρονολογηθεί στην ΠΓ περίοδο⁹, το σχήμα του αγγείου του Κατακόλου παραπέμπει γενικότερα σε είδος κρατήρα που απαντάται από τον 8ο έως και το γ' τέταρτο του 7ου αι. στην Κόρινθο¹⁰.

Χαρακτηριστικά όστρακα προέρχονται και από την ανασκαφή κάτω από τον πίθο. Ένα όστρακο από το χείλος ανοιχτού αγγείου, κοτύλης ή σκύφου, φέρει εντός μετόπης-πλαισίου κάθετες κυματοειδείς γραμμές (εικ. 2ζ). Αυτό το διακοσμητικό μοτίβο είναι σύνηθες στο τέλος της γεωμετρικής εποχής, και μάλιστα στην κορινθιακή κεραμική¹¹. Επίσης, παρατηρείται σε όστρακα κορινθιακών κοτυλών από την Ολυμπία¹² σε πρωτοκορινθιακό σκύφο από τον Τάραντα, προφανώς του τέλους του 8ου αι. π.Χ.¹³, αλλά και στη βάση αττικής υδρίας από τα Σπάτα, η οποία αποδίδεται στον Ζ. των Μεσογείων και χρονολογείται στον πρώιμο ανατολιζόντα ρυθμό της Πρωτοαττικής Α (α' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.)¹⁴.

Η μετόπη αυτή πλαισιώνεται από σύστημα οριζόντιων και κάθετων γραμμών το οποίο απαντάται και σε πρωτοκορινθιακή κοτύλη¹⁵. Οι λεπτές και πυκνές οριζόντιες γραμμές στο κάτω μέρος του σώματος του αγγείου απαντώνται συχνά στην κορινθιακή ΥΓ κεραμική¹⁶ αλλά και σε αττικά αγγεία τα οποία παρουσιάζουν έντονη κορινθιακή επιρροή, όπως η περίπτωση μιας κοτύλης της ΥΓΙΒ περιόδου η οποία απεικονίζει ερωδιό¹⁷.

Από το ίδιο σημείο (ΟΜ18ς1) προέρχεται όστρακο από σκύφο με ανάλογη διακόσμηση και με πυκνές ταινίες στο κάτω μέρος του σώματος (εικ. 2η) αλλά και με αμφικωνικό οριζόντιο κλεψυδροειδές κόσμημα ή διπλό πέλεκυ το οποίο διαπιστώνεται στην κορινθιακή

⁴ Λόγω οικονομίας χώρου δεν κατέστη δυνατόν να παρατεθούν περισσότερα ανασκαφικά στοιχεία.

⁵ Gadolou 2011, 43 εικ. 14, 53 εικ. 21, 59 εικ. 42.

⁶ Kyrieleis 2003, 77 εικ. 4-6. Schilbach 1999α, 34 πίν. 1.1.

⁷ Gadolou 2011, 51 εικ. 13, 70 εικ. 81.

⁸ Gadolou 2011, 77 εικ. 100.

⁹ Weinberg 1943, 38 αριθ. 119 πίν. 16.

¹⁰ Weinberg 1943, 49 αριθ. 180 πίν. 24.

¹¹ Boardman 1999, 49 εικ. 110-113.

¹² Schilbach 1999α, 35 εικ. 27.

¹³ Adamesteanu 1979, 207 εικ. 432.

¹⁴ Boardman 1999, 89 εικ. 194.

¹⁵ Weinberg 1943, 36 αριθ. 110 πίν. 16.

¹⁶ Coldstream 1968, 100 πίν. 19 f, k, l. Schilbach 1999α, 35 εικ. 27 πίν. 1.8.

¹⁷ Coldstream 1968, 87 πίν. 15h.

κεραμική¹⁸, όμως απαντά ήδη στη βοιωτική αλλά κυρίως στην αττική πρωτογεωμετρική κεραμική.

Από τα αντιπροσωπευτικότερα ευρήματα είναι όστρακο από μια πολύ πρώιμη πρωτοαττική οινοχόη με παράσταση γέρανου, δηλ. πελαργού ή ερωδιού (εικ. 2θ), η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί στο Ζ. του Φωβέλ και να χρονολογηθεί στο τέλος του 8ου αι. π.Χ.¹⁹. Ανάλογα πτηνά των οποίων το σώμα αποδίδεται επίσης με σκιαγραφία χρονολογούνται την περίοδο αυτή, όταν η επιρροή της Κορίνθου στην Αττική είναι μεγάλη²⁰. Πράγματι, η ουρά που μοιάζει να σέρνεται στο χώμα απαντά και σε ύστερες γεωμετρικές κορινθιακές κοτύλες της εποχής αυτής (περ. 725 π.Χ.), ενώ παλιότερα τα πουλιά αποδίδονταν συνήθως με διαγραμμισμένο σώμα αλλά και με διπλό λοφίο²¹. Το αιγιματικό κόσμημα πίσω από το πουλί δεν αποκλείεται να αποτελεί ιωνική επιρροή δεδομένου ότι απαντάται σε έναν άλλον κρατήρα από τη Χίο²². Παρεμφερές τριγωνικό σύνθετο κόσμημα συναντάται και σε ΥΓ αττικό αμφορέα με παράσταση αρμάτων²³.

Σε γενικές γραμμές τα περισσότερα σχήματα είναι τοπικά και χαρακτηριστικά της παράδοσης της Δ. Ελλάδας κατά την ΥΓ ΙΙ φάση στην Ιθάκη, την Αχαΐα και την Ηλεία. Η διακόσμηση όμως δείχνει μεγάλη εξάρτηση από τα κορινθιακά πρότυπα.

Οι αποθέτες

Στο άμεσο περιβάλλον του τύμβου υπήρχε μια σειρά από παραπληρωματικούς-βοηθητικούς χώρους. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν αρκετοί (συνολικά 9) βόθροι σε πυκνή διάταξη μεταξύ τους, λάκκοι ή βαθιά πηγάδια. Τα πηγάδια αποτελούνταν από έρμακα λίθων και φρεατόσχημο αποθέτη διαμέτρου μόλις 0,8-0,9 μ.

Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση (ΟΜ3), 13 μ. βορειότερα του τύμβου, ερευνήθηκε σε βάθος 5,3 μ. (εικ. 3α) από την επιφάνεια του εδάφους και περιείχε κεραμική, θραύσματα λίθινων τριβείων, οστά, άνθρακες (εικ. 3β). Το υλικό χρονολογείται, στο τέλος του 8ου και στον 7ο αι. π.Χ., όπως κάποιες ψηλές κωνικές βάσεις σκύφων (εικ. 4: Π14014, Π14015) που ανάγονται στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο²⁴.

Ένας άλλος έρμακας και φρέαρ-αποθέτης (ΟΜ11), 4,5 μ. Ν-ΝΑ των πύλων, με όστρακα αγγείων της ίδιας περιόδου, απέδωσε επίσης οστά ζώων, όστρεα και άνθρακες και διερευνήθηκε σε βάθος έως 4,6 μ.

Ένας τρίτος έρμακας-αποθέτης αποτελούνταν από λίθους, κεραμίδες και κεραμική και βρισκόταν σε απόσταση 7 μ. ΝΔ του τύμβου. Σε βάθος 2,8-3,5 μ. (ΟΜ29β, 4-8-2008) βρέθηκε, μεταξύ άλλων, όστρακο από σκύφο αττικής, κατά πάσα πιθανότητα, ΥΓ κεραμικής με διακόσμηση ιχθυάκανθας²⁵, η οποία προφανώς αποδίδει σχηματοποιημένο φυτό («δενδρίτη» ή κλαδί φτέρης) (εικ. 3γ). Το ίδιο κόσμημα φαίνεται ότι κρατούν γυναίκες χορευτές σε αττικό ΥΓ υποκρατήριο²⁶, σε αττική υδρία, σε όστρακα αγγείου από την Τίρυνθα και το Ηραίο²⁷ και γυναικείος χορός σε γεωμετρικό αγγείο από το Άργος²⁸. Στο ίδιο όστρακο και σε παρόμοιο από υποομάδα της ΟΜ18 (τύμβος) (εικ. 3δ) υπάρχει διακόσμηση από μακρά γλωσσοειδή πέταλα, τα οποία, συνήθως διαγραμμισμένα, απαντούν ήδη από την ΜΓ. Στην ΥΓΙβ φάση χρονολογείται σκύφος από τον Κεραμεικό με την διακόσμηση αυτή²⁹. Όστρακο από βαθύ

¹⁸ Coldstream 1968, 231.

¹⁹ Πρβλ. Karouzou 1979, 127-131 εικ. 1-2.

²⁰ Coldstream 1968, 100 πίν. 19k και 87 πίν. 15h για αττική κοτύλη με κορινθιακή επιρροή.

²¹ Coldstream 1968, 100 πίν. 19f, l.

²² Coldstream 1968, 295 πίν. 63g.

²³ Schweitzer 1969, 48 εικ. 51.

²⁴ Schilbach 1999β, 309 πίν. 65, 5-9.

²⁵ Βλ. Snodgrass 1971, 51 εικ. 19.

²⁶ Snodgrass 1998, 79 εικ. 28.

²⁷ Πρβλ. Langdon 2008, 146-147 εικ. 3.11-3.12, 185 εικ. 3.27, 187 εικ. 3.28.

²⁸ Schweitzer 1969, 65 εικ. 21.

²⁹ Coldstream 1968, 50-51 πίν. 10.

«πινάκιο» από την Αίγινα, το οποίο διατηρεί τμήμα παρόμοιας διακόσμησης, κατατάσσεται ανάμεσα στα πρώιμα πρωτοκορινθιακά δείγματα³⁰.

Η άλλη κατηγορία βόθρων, είναι οι μεγάλοι λάκκοι-αποθέτες του κατ' εξοχήν οικοδομικού υλικού. Ανασκάφηκαν πλήρως δύο από αυτούς (ΟΜ7, 19 μ. ΒΔ του τύμβου, και ΟΜ28, 14 μ. Δ-ΒΔ) ενώ άλλοι δύο, ένας που εντοπίστηκε 6,6 μ. νοτιότερα του ορίου της εκσκαφής (ΟΜ30, 25 μ. ΝΔ του τύμβου), πλησίον του συνόρου του αγροτεμαχίου, και έτερος (ΟΜ31, 28 μ. Β-ΒΔ) ερευνήθηκαν μερικώς. Περιείχαν, ως επί το πλείστον, ακατέργαστους λίθους και όστρακα εκ των οποίων αρκετά από δύο τουλάχιστον πίθους. Οι λάκκοι αυτοί στενεύουν στον πυθμένα τους. Ο μεγαλύτερος από αυτούς (ΟΜ7) (εικ. 3ε) είναι σχεδόν κυκλικής κάτοψης, διαμέτρου περίπου 2 μ., και έχει βάθος 2,6 μ. από την επιφάνεια. Όπως και τα φρέατα της Ολυμπίας, οι αποθέτες απέδωσαν υλικό το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί από τον πρώιμο 7ο αι. έως και τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Τα ανώτερα στρώματα έδωσαν χρηστική κεραμική ύστερης αρχαϊκής ή κλασικής εποχής, ως επί το πλείστον μελαμβαφή όστρακα από πινάκια (εικ. 4: Π13989, Π13990), φιαλίδια (εικ. 4: Π14065), κύλικες, σκύφους, ηλειακές ληκύθους (Π14066), θραύσματα από πίθους (Π13992), αντικείμενα παραγωγής τοπικών εργαστηρίων³¹, αλλά και θραύσματα από ειδώλια, το κάτω μέρος από ανάγλυφο πλακίδιο, το οποίο θα παρουσίαζε παράσταση «τιλλόμενης» Σειρήνας (εικ. 5α)³². Το αντικείμενο αυτό, αν κρίνουμε από τα συνεννήματά του (Π14047, όστρακο από μελαμβαφές πινάκιο με εμπίεστα ανθέμια) χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ., όπως και τμήμα από χέρι ειδωλίου που κρατά δισκόσχημο αντικείμενο, πιθανότατα «πόπανο» ή «πλάσμα» (εικ. 3στ), όπως και θραύσμα από ανάλογο ειδώλιο του οποίου σώζεται τμήμα του ματίου. Τα προαναφερόμενα ειδώλια, τα οποία σχετίζονται με τον Κάτω Κόσμο και με χθόνιες τελετουργίες, είναι πιθανώς μια έμμεση ένδειξη της συνέχειας χρήσης του χώρου ως ιερού για μεγάλο χρονικό διάστημα. Προς την ίδια κατεύθυνση παραπέμπουν ίσως και οι ηλειακές λήκυθοι, αγγεία που απαντώνται κυρίως ως κτερίσματα σε τάφους.

Τα μεσαία στρώματα έδωσαν κεραμική της μετάβασης από τον 7ο στον 6ο αι. π.Χ., όπως θραύσμα μεγάλου πινακίου με κυρτό σώμα (εικ. 4: Π14052). Απαντώνται επίσης αρκετά χαρακτηριστικά όστρακα τοπικής κεραμικής που ανήκουν σε κάρναρους (εικ. 4: Π13986), σε σχήμα το οποίο απαντά από τον 7ο έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.³³ και ακριβέστερα στο ύστερο γ' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.³⁴, όπως επίσης και σε σκύφους το σχήμα των οποίων παραπέμπει στον 7ο αι.³⁵. Επίσης υπάρχουν όστρακα (Π13985, εικ. 4: Π13987) που ανήκουν σε αρχαϊκούς κανθάρους³⁶ ή κύπελλα αργειακού τύπου³⁷, ο εντοπισμός των οποίων σε άλλες περιοχές, όπως στη Μιδέα, τις Μυκήνες (Αγαμεμόνιον) και την Τίρυνθα, υποδηλώνει την παρουσία ιερού (ό.π.)³⁸. Το εργαστήριο κατασκευής των συγκεκριμένων αγγείων, τα οποία χρονολογούνται από το τέλος του 7ου έως και τον 6ο αι. π.Χ., εντοπίστηκε στην περιοχή του Άργους³⁹. Ανάμεσα στα χαρακτηριστικά όστρακα ήταν και η βάση κοτύλης ή κανθάρου του προαναφερόμενου τύπου με το διακριτικό ακτινωτό κόσμημα (εικ. 3η, εικ. 4: Π14069) της μέσης πρωτοαττικής περιόδου του γ' τετάρτου του 7ου αι. π.Χ.⁴⁰ και της πρώιμης ή μέσης κορινθιακής⁴¹, όπως και όστρακα από παρόμοιο σχήμα αγγείου τα οποία είναι διακοσμημένα

³⁰ Jarosch-Reinholdt 2009, 37, 184 πίν. 72, 899.

³¹ Schilbach 1995, 26.

³² Ανάλογο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση «κοπτόμενης» Σειρήνας προέρχεται από τάφο του Δυτικού Νεκροταφείου Ήλιδας και χρονολογείται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Με το αριστερό χέρι τραβά πλόκαμο από τα μαλλιά της, το δεξί είναι τοποθετημένο κάτω από το μαστό (Matzanas 2012, 501).

³³ Kunze 1961, 124 εικ. 64.

³⁴ Schilbach 1999β, 309 πίν. 65, 5.

³⁵ Kunze 1961, 125 εικ. 66, 67.

³⁶ Demakopoulou κ.ά. 2008, 29 εικ. 72.

³⁷ Demakopoulou κ.ά. 2006-2008, 19 εικ. 31.

³⁸ Ανάλογο αγγείο βρέθηκε και σε ιερό με πρώιμο ναό στη Μυγδαλίτσα Πατρών (ανακοίνωση Λένας Πατάζογλου-Μανιουδάκη στις 23-4-13 σε σεμινάριο του Σ.Ε.Α.).

³⁹ Kosmetatou 1996, 115-117 εικ. 5.

⁴⁰ Brann 1962, 89 πίν. 31, 512.

⁴¹ Kunze-Götte κ.ά. 2000, 190 πίν. 57, 69 και πίν. 58, 71.

με γραπτούς και εγχάρακτους ρόδακες (εικ. 5γ), χαρακτηριστικούς της ανατολιζουσας μέσης κορινθιακής κεραμικής του 7ου αι. π.Χ.⁴².

Από τον πυθμένα του λάκκου προέρχονται όστρακα της γεωμετρικής εκ των οποίων ένα με ολόβαφα και εξηρημένα εναλλασσόμενα μεταξύ τους διάχωρα (εικ. 3ζ) και ένα άλλο, με τέσσερα τρίγωνα αντιθετικά μεταξύ τους διαγραμμισμένα και εξηρημένα ανά ζεύγη (εικ. 5δ), σύστημα το οποίο απαντάται ήδη στα ΠΓ αγγεία της Φωκίδας⁴³.

Σε απόσταση 7 μ. ΒΔ του τύμβου ανασκάφηκε σε πολύ μικρό βάθος ισοπεδωμένος φυσικός βράχος κογχυλιάτη, ακανόνιστου ρομβοειδούς σχήματος, μήκους περίπου 10 μ. και μέγιστου πλάτους περίπου 4,5 μ. Σε απόσταση 2,5 μ. ανατολικά του βράχου βρέθηκε *in situ* μεμονωμένος αποθηκευτικός πίθος σε όρθια στάση και με αρκετά όστρεα χερσαίων κοχλιών (σαλιγκαριών) στον πυθμένα του (ΟΜ6). Αν και το είδος της συγκέντρωσης, φυσικό ή ανθρωπογενές, δεν είναι σαφές, θα πρέπει να τονιστεί ο εσχατολογικός χαρακτήρας τους, οι δοξασίες των αρχαίων για το επέκεινα που σχετίζονται με τους κοχλίες και η χρήση τους σε νεκρόδειπνα⁴⁴.

Πλησίον και νοτίως του βράχου και σε απόσταση 3 μ. βορείως του τύμβου διερχόταν τάφος που ανασκάφηκε σε μήκος περίπου 22 μ. (ΟΜ1). Είχε πλάτος περίπου 0,8 μ. και βάθος 0,6-0,9 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκε υλικό διαφόρων εποχών και δύο ακτέριστες ταφές. Κατέληγε στη δυτική απόληξη του βράχου που ετέμνετο από όρυγμα σε μορφή σπηλαιόμορφης κοιλότητας βάθους 2,45 μ. και διαμέτρου περίπου 1,5 μ. Η επίχωση (ΟΜ21) αποτελούνταν από όστρακα, άνθρακες και ζωικά υπολείμματα. Σημαντικό εύρημα αποτελεί όστρακο από γεωμετρικό πινάκιο, το σώμα του οποίου είναι διακοσμημένο με κάθετες κυματοειδείς γραμμές (εικ. 4: Π14051, εικ. 5β), όπως και η ψηλή δακτυλιόσχημη βάση μεγάλου μελαμβαφούς ανοιχτού αγγείου, ίσως κύλικας, εξαιρετικής ποιότητας (εικ. 4: Π14050) η οποία θυμίζει αντίστοιχες του λακωνικού εργαστηρίου⁴⁵. Στον πυθμένα του, κάτω από το στρώμα τέφρας, αποκαλύφθηκε πρόχους (εικ. 5ε) που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β' μισό του 7ου αι.⁴⁶

Συζήτηση

Από την άποψη των κινητών ευρημάτων, οι τελευταίες αυτές έρευνες τεκμηριώνουν τα πορίσματα των πολύ παλαιότερων ερευνών των Γιαλούρη και McDonald – Simpson⁴⁷ για την παρουσία της Γεωμετρικής και Πρώιμης Αρχαϊκής στην περιοχή του Κατακόλου. Το επόμενο έτος (2009), με προέλευση την περιοχή του Κατακόλου, περιήλθαν στο Μουσείο Ολυμπίας (ΒΕ 1272) δύο πήλινα πλακίδια, ένα θραύσμα με παράσταση πολεμιστή που χειρονομεί έντονα, του τέλους του 8ου αι. π.Χ.⁴⁸, και ένα αποσπασματικό πήλινο πλακίδιο με τρεις μορφές και οπή ανάρτησης του πρώιμου 6ου αι. π.Χ.⁴⁹. Η παράσταση στο πρώτο πλακίδιο μπορεί να παραβληθεί αφενός με ανάλογη παράσταση σε γραπτή οινοχόη της ΥΓ Ια περιόδου⁵⁰ και αφετέρου με σφράγισμα από αμφορέα των Πιθηκουσών που παριστάνει επίσης πολεμιστή⁵¹, ίσως τον Αίαντα να μεταφέρει στους ώμους του τον νεκρό Αχιλλέα. Γύρω στο 700 π.Χ. οι ομηρικές σκηνές επιστρέφουν στην εικονογραφία της εποχής, αυτή τη φορά όμως όχι σε γραπτά αγγεία αλλά σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο⁵².

⁴² Kunze-Götte κ.ά. 2000, 190 πίν. 57, 72 και πίν. 58, 72.

⁴³ Snodgrass 1971, 85 εικ. 43.

⁴⁴ Ματζάνας 2013.

⁴⁵ Πρβλ. Kunze-Götte κ.α. 2000, 46 πίν. 13, 33.

⁴⁶ Schilbach 1999β, 311 πίν. 66, 3.

⁴⁷ Γιαλούρης 1957, 31 κ.ε. McDonald – Simpson 1961, 224 κ.ε.

⁴⁸ Ματζάνας 2009, 400-401 (όπου εκ παραδρομής αναφέρεται ως τόπος εύρεσής τους η θέση Πλακίδια· ο τόπος εύρεσης είναι άγνωστος). Πρβλ. Coldstream 1977, 110 εικ. 33b, 336 εικ. 108b. Χατζή 2008, 72-73.

⁴⁹ Ματζάνας 2009, 400-401 εικ. 57. Πρβλ. Χατζή 2008, 97.

⁵⁰ Coldstream 1968, 69 πίν. 12f.

⁵¹ Snodgrass 1998, 37 εικ. 15.

⁵² Snodgrass 1998, 36.

Από την άποψη της τοπογραφίας, η μορφολογία του τύμβου παρουσιάζει σημαντικά κοινά σημεία με τάφους των πρώιμων αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας και συγκεκριμένα των Πιθηκουσσών, που χρονολογούνται από τα μέσα του 8ου έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.⁵³. Πρόκειται για μικρούς τύμβους διαμέτρου μεταξύ 1,5 και 4 μ. με αρχικό ύψος 1-1,5 μ. που περιείχαν τα υπολείμματα των καμένων νεκρών και κτερίσματα. Οι καύσεις εφαρμόζονταν σε ενήλικες και ενίοτε σε παιδιά μεγαλύτερα των 8 χρόνων⁵⁴.

Από την Άλο Μαγνησίας προέρχεται επίσης εκτεταμένο νεκροταφείο με ταφικούς τύμβους που κάλυπταν λιθοπερίκλειστους, ακανόνιστου κυκλικού σχήματος τάφους⁵⁵. Στον Κεραμεικό σπανίως συναντάται η χρήση εγχυτρισμού και μόνο για ταφές παιδιών⁵⁶. Εκεί οι τάφοι καλύπτονται από τύμβο και συχνά έχουν αύλακες-τάφρους προσφορών (*Opferrinne*)⁵⁷ κάτι το οποίο συγκρίνεται ίσως με την παρακείμενη τάφρο.

Επιπλέον, η όλη διάταξη του τύμβου με τις ακατέργαστες πέτρες σε χαλαρή μεταξύ τους σύνδεση θυμίζει εν πρώτοις την περιοχή του πλακοστρωμένου βωμού του πρώιμου ιερού του Δία στον Υμηττό⁵⁸, όπου υπήρχε άμεση σύνδεση με αποθηκευτικό πίθο για τα αναθήματα. Συσχετισμό πίθων με βόθρους έχουμε και στον Θέρμο Αιτωλίας των μεταβατικών χρόνων⁵⁹. Σημαντική είναι επίσης η παρατήρηση ότι ένας σωρός από λίθους αντιστοιχεί πιθανώς σε υπολείμματα από ανεπιτήδευτο βωμό, κάτι που ίσως ερμηνεύει τους έρμακες της περίπτωσης μας σε συσχετισμό με τους φρεατόσχημους αποθέτες⁶⁰. Επιπροσθέτως, κάποια κομμάτια καμένου πηλού, όπως αυτά που βρέθηκαν αμέσως ΝΔ του βράχου, δεν αποκλείεται να προέρχονται από πρόσκαιρες κατασκευές από ωμόπλινθους, όπως διαπιστώθηκε στο μεταγενέστερο νεκροταφείο των Σαβαλίων (5ος αι. π.Χ. – 5ος αι. μ.Χ.)⁶¹ και να ανταποκρίνονται στην ανακατασκευή βωμών λόγω της φθοράς τους από τις καιρικές συνθήκες⁶². Η ύπαρξη λιθόστρωτου στο Κατάκολο ενισχύει, ενδεχομένως, την υπόθεση τέλεσης προγονικής λατρείας καθώς ο τύπος αυτός διαμόρφωσης συνδέεται με ανάλογες τελετές⁶³. Παρόμοιες ενδείξεις εντοπίστηκαν στο Λευκαντί, όπως και στα Νιχώρια, όπου δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να υπήρχε κάποια λατρευτική χρήση του χώρου⁶⁴. Επίσης, λιθόστρωτος ορθογώνιος χώρος ερμηνεύτηκε ως βωμός εντός ηρώου-κενοταφείου στον Ωρωπό⁶⁵. Από την άλλη, η πρακτική να περιβάλλουν τους ταφικούς πίθους με λίθινο δακτύλιο, όπως στα Νιχώρια⁶⁶, και με τον τρόπο αυτόν οπωσδήποτε να τους εξαίρουν, αποτελεί σπάνια διαπίστωση. Στην περίπτωση του Κατακόλου η συγκεκριμένη πρακτική επαυξάνεται, καθώς αποκτά τη μορφή ορθογώνιας κατασκευής με εσωτερικό λιθόστρωτο. Το στοιχείο αυτό υπάρχει και σε αφιδωτούς κιβωτιόσχημους τάφους των Μεταβατικών αιώνων, μάλλον προγενέστερων της περίπτωσης μας⁶⁷. Στην περίπτωση των Νιχωρίων το στόμιο πίθου που χρονολογείται μεταξύ 745-725 π.Χ.⁶⁸ άνοιγε προς τον Νότο, ενώ της Ήλιδας προς δυτικά⁶⁹, προσανατολισμός πλησιέστερος των πίθων του Κατακόλου (Α-Δ).

⁵³ Snodgrass 1971, 174, εικ. 65.

⁵⁴ Buchner 1982, 276-277.

⁵⁵ Μαλακασιώτη 2003, 113 εικ. 2.

⁵⁶ Kübler 1959, 21 σχ. 9.

⁵⁷ Kübler 1959, 20 σχ. 9.

⁵⁸ Langdon 1976, 1-5.

⁵⁹ Papapostolou 2011, 129.

⁶⁰ Langdon 1976, 1-5.

⁶¹ Ματζάνας 2011. Ματζάνας 2012. Ματζάνας 2013.

⁶² Κόλια – Γκαδόλου 2007.

⁶³ Kourou 2007, 402.

⁶⁴ McDonald κ.ά. 1983, 52.

⁶⁵ Μαζαράκης Αινιάν 1996, 105-106. Μαζαράκης Αινιάν 1997, 67-69. Μαζαράκης Αινιάν 1998, 78.

⁶⁶ McDonald κ.ά. 1983, 262.

⁶⁷ McDonald κ.ά. 1983, 266-268.

⁶⁸ McDonald κ.ά. 1983, 262-263.

⁶⁹ Πίθος από την Αγορά της Ήλιδας. Κάποια λιγοστά γεωμετρικά όστρακα προέρχονται από την Ακρόπολη (κάστρο Belvedere ή Καλοσκοπή) της ίδιας της Ήλιδας (Hope Simpson – Lazenby 1970, 100, υποσημ. 2). Οινόχοη (Π841) της ύστερης γεωμετρικής εποχής προέρχεται από την Ηλιακή Πύλο (Αγραπιδοχώρι, 1964), λόφος Αρμάτοβας (15 χλμ. ανατολικά της Ήλιδας), στον ώμο της οποίας υπάρχει ζώνη επάλληλων λεπτών

Είναι επίσης χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η διάμετρος των κυκλικών βόθρων-φρεατόσχημων αποθετών είναι η ίδια (0,9 μ.) με αυτούς από το ιερό των Αιγίων Λακωνίας⁷⁰. Άλλο κοινό γνώρισμα είναι ότι ένας αποθέτης περιείχε αγγεία με τα γεύματα που ακολουθούσαν τις θυσίες όταν γιόρταζε το ιερό, δηλ. χρηστικά αγγεία, μικρούς πίθους, λεκανίδες, κρατήρες, αμφορείς, οινοχόες, ενώ στο Κατάκολο υπάρχουν επιπλέον και αγγεία πόσης, τα οποία στις Αιγίες απορρίπτονταν σε διαφορετικό αποθέτη. Τέλος, η ουσιαστική απουσία αναθημάτων στην περίπτωση μας δεν αποκλείεται να διευκρινίζεται από το φως των ευρημάτων του λακωνικού ιερού (ό.π.), δηλαδή να περιέχονται σε άλλον ή άλλους αποθέτες που δεν εντοπίστηκαν. Εξάλλου, τονίζεται η ποικιλότητα των περιπτώσεων τελετουργιών, ενώ, όπως φαίνεται, δεν είναι απαραίτητο η παρουσία των βόθρων σε μια τόσο πρώιμη περίοδο να σχετίζεται απαραίτητα με ηρωολατρεία⁷¹. Οι βόθροι θα μπορούσαν να είχαν χρησιμεύσει για αιματηρές θυσίες σε δαίμονες⁷² ή και σε χθόνιες θεότητες.

Από την άλλη, έμπυρες προσφορές κατά τα γεωμετρικά χρόνια γίνονταν σε καύσεις και σε ταφές. Οι εναποθέσεις μπορεί να είναι λάκκοι ορθογώνιοι, κυκλικοί ή ακανόνιστοι, ρηχοί ή βαθείς, μικροί ή μεγάλοι. Περιέχουν συνήθως καμένη γη, στάχτες όστρακα και οστά ζώων⁷³. Δεν αποκλείεται λοιπόν το βαθύτερο (υπ' αριθ. 1) φρέαρ να συσχετίζεται με τον τύμβο και να είχε σκαφεί και χρησιμοποιηθεί για το λόγο αυτό. Το ίδιο θα μπορούσε κανείς να υποθέσει με αρκετή βεβαιότητα και για το σπηλαιώδες όρυγμα στο δυτικό άκρο του ισοπεδωμένου βράχου⁷⁴.

Το μοντέλο κατοίκησης των σκοτεινών αιώνων, όπως αυτό προκύπτει από τη μελέτη του οικισμού των Νιχωρίων Μεσσηνίας, παρουσιάζει λιγότερες ομοιότητες με αυτό του Κατακόλου, αν και στα Νιχώρια ανασκάφηκε ωσειδής λάκκος μήκους 2,5 μ. αλλά σαφώς μικρότερου βάθους (0,3 μ.), που ίσως είχε χρησιμεύσει ως αποθέτης⁷⁵, όπως και στο Κατάκολο.

Η απουσία οστών ή τέφρας εντός του τύμβου υποδηλώνει το ενδεχόμενο ταύτισης του ευρήματος με κενοτάφιο, κάτι το οποίο έχει διαπιστωθεί και στο παράλιο νεκροταφείο των Σαβαλίων του 5ου αι. π.Χ., όπου επίσης τεκμηριώθηκαν προσφορές προς τους νεκρούς⁷⁶. Η απόδοση τιμών στους προγόνους φαίνεται να έχει μια μακρά προϊστορία στην περιοχή αυτή, αν συμπεριλάβουμε και την τελετουργική πυρά εναγισμού με πληθώρα οστών πάνω στην πεσμένη θόλο του ηγεμονικού μυκηναϊκού θολωτού τάφου στο Βαρθολομίο Ηλείας⁷⁷, πρακτική η οποία απαντά και στη Μεσσηνία⁷⁸. Φαίνεται πιθανή η υπόθεση ότι παρόμοια κενοτάφια στήνονταν στα λιμάνια, όπως αυτό της αρχαίας Φειάς, προς τιμήν ναυτικών που χάθηκαν στη θάλασσα. Περίπτωση ηρώου-κενοταφείου των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων και μάλιστα για κάποιο σημαντικό πρόσωπο που χάθηκε στη θάλασσα αναφέρεται και από τον Ωρωπό⁷⁹. Πιστεύεται ότι γύρω από αυτό τελούνταν θυσίες και λατρευτικά δείπνα προς τιμήν κάποιου επιφανούς νεκρού ή ήρωα⁸⁰. Δεν αποκλείεται λοιπόν το ενδεχόμενο να πρόκειται για «ηρώο», όπως είναι η περίπτωση του ιερού των Τριτοπατόρων στον αθηναϊκό Κεραμεικό, όπου υπήρχε προσφορά κρασιού και τροφής σε σκεύη τα οποία καταστρέφονταν, καθώς και

κορινθιαζουσών ταινιών, κάτω από σειρά διαγραμμισμένων τριγώνων, και δύο όστρακα από τον ώμο κρατήρα με παράσταση πλοίου (Coldstream 1977, 179 εικ. 59d) από την ίδια θέση, των οποίων το ένα διασώζει πάνω σε ζώνη επάλληλων ταινιών, την πρύμνη άδειου πλοίου με το κεντρικό ιστίο, τμήμα των πανιών και το τιμόνι, ενώ στο πίσω μέρος βρίσκεται ολόβαφη απροσδιόριστη επιφάνεια που χαρακτηρίζει την αγγειογραφία της δυτικής Πελοποννήσου στα χρόνια αυτά (β' μισό του 8ου αι. π.Χ.). Νεκροταφείο της γεωμετρικής εποχής αναφέρεται από την περιοχή του κάστρου Χλεμούτσι (Hope Simpson – Lazenby 1970, 98).

⁷⁰ Μπόνιας 1998, 31.

⁷¹ Papapostolou 2011, 131-132.

⁷² Papapostolou 2011, 132.

⁷³ Kurtz – Boardman 1971, 64.

⁷⁴ Δυστυχώς η συνάφεια του βράχου με τον μεγαλύτερο λακκοειδή αποθέτη καταστράφηκε ερήμην του ανασκαφέως με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον δυνατό να επιχειρηθούν οποιοδήποτε ενδελεχείς συσχετισμοί.

⁷⁵ McDonald κ.ά. 1983, 46.

⁷⁶ Ματζάνας 2011. Ματζάνας 2012. Ματζάνας 2013.

⁷⁷ Ματζάνας 2010, 809.

⁷⁸ Χατζή 1982, 137-138. Χατζή 1983, 111. Χατζή 1984, 78-79. Χατζή 1985, 103-106. Antonaccio 1995, 87.

⁷⁹ Μαζαράκης Αινιάν 1997, 68.

⁸⁰ Μαζαράκης Αινιάν 1996, 106.

μια θυσία ζώων⁸¹, πρακτική η οποία απαντά και στην Ερέτρια των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων⁸². Οστά ζώων και γενικά υπολείμματα τροφής (χερσαία και θαλάσσια όστρεα⁸³) αλλά και στάχτες, βρέθηκαν σε ικανή ποσότητα στους παρακείμενους βόθρους και ως εκ τούτου φαίνεται ευνόητη η σύνδεσή τους με κάποιο ηρώο που θα μπορούσε να υφίσταται στο σημείο⁸⁴. Επομένως, στην περίπτωση αυτή, όπως και παλιότερα⁸⁵, οι βόθροι δηλώνουν χθόνια λατρεία. Από την άλλη, δεν αποκλείεται, όπως γνωρίζουμε από ορισμένες περιπτώσεις⁸⁶, η λατρεία να ξεκίνησε ως νεκρολατρεία στο στενό πλαίσιο μιας οικογένειας ή ενός γένους⁸⁷ και να εξελίχθηκε με το χρόνο σε ηρωολατρεία⁸⁸ που θα αφορούσε ίσως το σύνολο των κατοίκων της Φειάς, διατηρώντας πάντοτε τον τοπικό της χαρακτήρα.

Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της απόδοσης του χώρου μας σε ιερό είναι η πρακτική ισοπέδωσης του φυσικού βράχου, η οποία μάλιστα συνοδεύεται από τη διάνοιξη λάκκων για την απόρριψη των σχετικών προϊόντων, κάτι που παρατηρήθηκε κατά τον ύστερο 8ο αι. και στο ιερό της Καλάβριας Πόρου Τροιζηνίας⁸⁹. Τέλος, το εύρημα του Κατακόλου θα μπορούσε να συγκριθεί με περιπτώσεις ιερών οικιών της γεωμετρικής περιόδου από την Αττική, όπως του Ακάδημου, των Κηρύκων, του Τουρκοβουνίου και της Λαθούρεσσας, η χρήση των οποίων είχε αντίστοιχη διάρκεια και οι οποίες περιελάμβαναν ανάλογα ευρήματα, διάταξη χώρων, ακόμα και παρουσία τύμβου⁹⁰. Επίσης, η σπανιότητα καμένων οστών και αναθημάτων, με όλες τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν για την κατάσταση διατήρησης της θέσης και την αποσπασματικότητα του ευρήματος λόγω σωστικής ανασκαφής, δεν αποκλείει την υπόθεση τέλεσης λιγότερο οργανωμένων τελετών, όπως τα *θαλύσια*, δηλαδή προσφορά των πρώτων καρπών μετά τη συγκομιδή⁹¹.

Συμπεράσματα

Ανασκάφηκε ένα τμήμα του αρχαίου οικισμού του λιμανιού της Φειάς, το οποίο, βάσει ευρημάτων, χρονολογήθηκε από το τέλος της γεωμετρικής εποχής (περίπου 720 π.Χ.) έως και τον 5ο αι. π.Χ. Το σημείο προσφέρει χαρακτηριστική θέα προς τον υπήνεμο όρμο-λιμάνι της αρχαιότητας και τη νησίδα Τηγάνι. Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής εντοπίστηκαν ισοπεδωμένος και κατάλληλα διαμορφωμένος βράχος, μικρός τύμβος με περίβολο κατασκευασμένο από αργούς λίθους που περιείχε δύο τουλάχιστον πίθους και, κατά πάσα πιθανότητα, υπολείμματα ενός τρίτου. Ο τύμβος αυτός, ο οποίος δεν απέδωσε κανέναν σκελετό, μπορεί να ερμηνευτεί, βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, ως το κέντρο μιας τοπικής λατρείας, η οποία μπορεί να συνδέεται με ηρωοποιημένους μακρινούς προγόνους και χαμένους ναυτικούς, την εποχή μάλιστα του μεγάλου ανοίγματος προς τη Δύση και του αποικισμού. Ένα κοντινό βαθύ σπηλαιώδες όρυγμα βρέθηκε, όπως και οι φρεατόσχημοι αποθέτες, γεμάτο με τέφρες από έμπυρες τελετές, όστρακα αγγείων που έσπαζαν μετά από αυτές, οστά ζώων και διάφορα κατάλοιπα διατροφής. Αρκετοί άλλοι λακκοειδείς αποθέτες που περιείχαν κυρίως οικοδομικό, αλλά και κεραμικό, υλικό δεν αποκλείεται να είχαν χρησιμεύσει για τα απορρίμματα των διαφόρων φάσεων επισκευής των εγκαταστάσεων του ιερού, η ζωή του οποίου φαίνεται ότι διήρκεσε περίπου 300 χρόνια. Με τις τελετές αυτές δεν

⁸¹ Stroszeck 2010, 75.

⁸² Huber 2003, 146.

⁸³ Πληθώρα θαλάσσιων οστρέων (*Cardium*, *Cypraea*, *Patella*) βρέθηκαν και σε ιερό στην Κύθνο, του οποίου η χρονική διασπορά σχεδόν συμπίπτει με την περίπτωση του Κατακόλου (7ος-5ος αι. π.Χ.), βλ. Mazarakis Ainian 2010, 41-42.

⁸⁴ Stroszeck 2010, 77.

⁸⁵ Vermeule 1983, 47.

⁸⁶ Μπόνιας 1998, 108.

⁸⁷ Antonaccio 1995, 191.

⁸⁸ Bérard 1970, 71.

⁸⁹ Wells 2007, 213.

⁹⁰ Antonaccio 1995, 186-197.

⁹¹ Antonaccio 1995, 194.

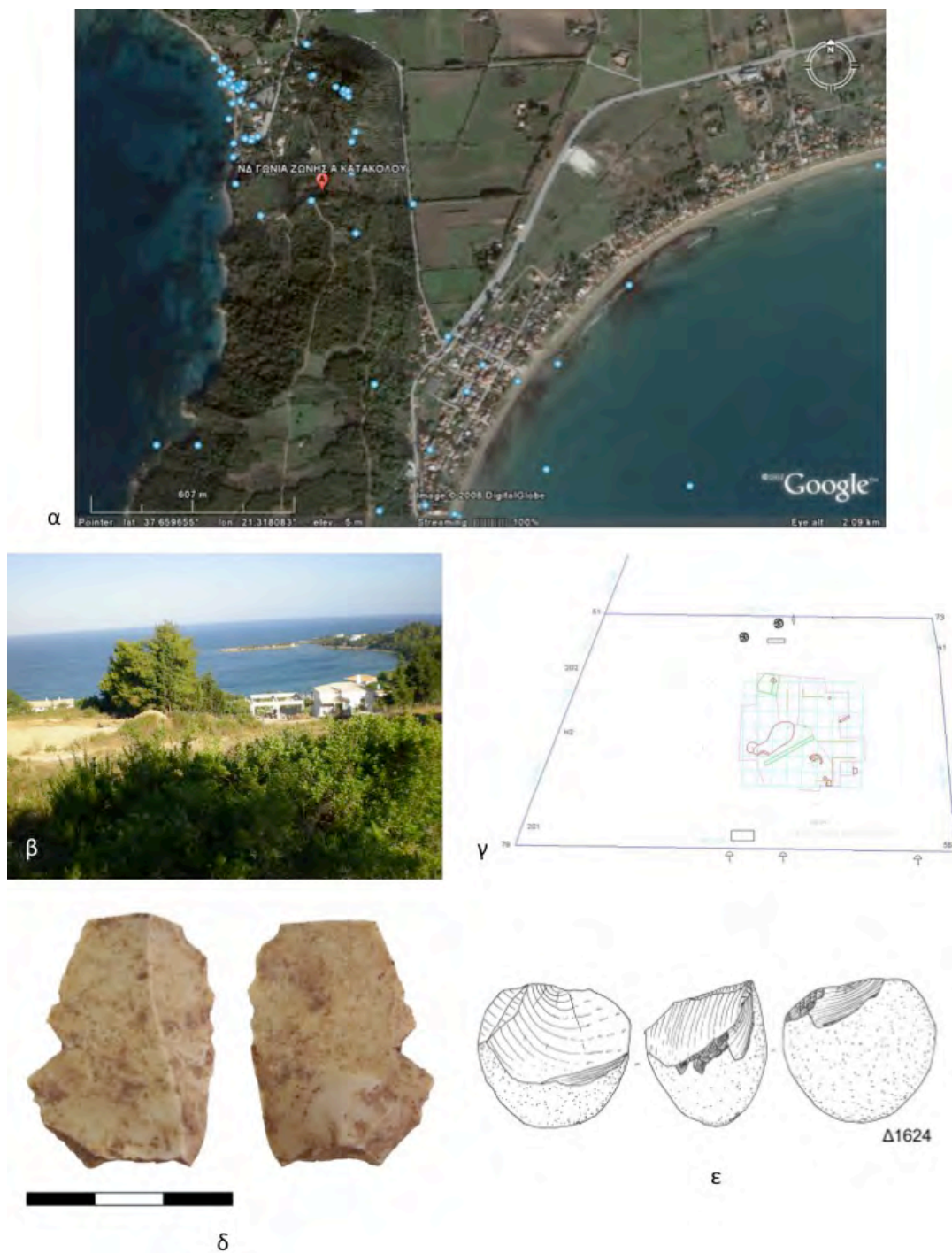
αποκλείεται να σχετίζεται η τάφος με δύο ακτέριστους σκελετούς στο εσωτερικό της και ο αποθηκευτικός πίθος με σαλιγκάρια και λοιπά μαλάκια στον πυθμένα του. Η κεραμική της ύστερης γεωμετρικής και ανατολιζουσας φάσης δείχνει επαφές κυρίως με την Κόρινθο αλλά και την Αθήνα. Κατά το τέλος του 7ου και τον 6ο αι. τα χαρακτηριστικότερα αγγεία φαίνεται ότι είναι τοπικής προέλευσης, όπως συμβαίνει και στον 5ο αι. με τα καλής ποιότητας μελαμβραφή αγγεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adamesteanu 1979: D. Adamesteanu, La colonizzazione greca in Puglia, στο: D. Adamesteanu F. – Biancofiore – G. Cremonesi – Fr. D' Andria – A. Geniola – A. Palma di Cesnola (επιμ.), *La Puglia dal Paleolitico al Tardoromano*, Milan 1979, 193-271.
- Antonaccio 1995: C. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Greek Studies: Interdisciplinary Approaches, Lanham, 1995.
- Βασιλείου 2007: Ε. Βασιλείου, Η μετάβαση από την Χαλκοκρατία στην Εποχή του Σιδήρου στην Ήπειρο. Τα δεδομένα από τον οικισμό της Κρύας στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, στο: Mazarakis Ainian 2011, 267-277.
- Bérard 1970: Cl. Bérard, *L'Hérôon à la Porte de l'Ouest*, Eretria III, Fouilles et recherches, Zürich 1970.
- Boardman 1999: J. Boardman, *Aux origines de la peinture sur vase en Grèce, XIe-VIe siècle av. J.-C.*, trad. par Chr.-M. Diebold, Paris 1999.
- Brann 1962: E. T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery, Mid 8th to Late 7th century B.C.*, Agora VIII, Princeton 1962.
- Buchner 1982: G. Buchner, Articolazione sociale, deferenze di rituale e composizione dei corredi nella necropoli di Pithecusa, στο: G. Gnoli – J.-P. Vernant (επιμ.), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge – Paris 1982, 275-287.
- Γιαλούρης 1957: Ν. Γιαλούρης, Δοκιμαστικά έρευνα εις τον κόλπον της Φειάς Ηλείας, *AE* 1957, 31-43.
- Coldstream 1968: J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, Bristol 1968.
- Coldstream 1977: J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, London – New York 1977.
- Demakopoulou κ.ά. 2006-2007: K. Demakopoulou – N. Divari-Valakou – M. Nilsson – A. L. Schallin, Excavation in Midea 2005, *OpAth* 31-32, 2006-2007, 7-29.
- Demakopoulou κ.ά. 2008: K. Demakopoulou – N. Divari-Valakou – M. Nilsson – A. L. Schallin, Excavations in Midea 2006, *OpAth* 1, 2008, 7-30.
- Frielinghaus – Stroszeck 2010: H. Frielinghaus – J. Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechische Städten und Heiligtümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65 Geburtstag*, Beiträge zur Archäologie Griechenlands, Möhnesee 2010.
- Gadolou 2011: A. Gadolou, *Thapsos-Class Ware Reconsidered. The Case of Achaea in the Northern Peloponnese. Pottery Workshop or Pottery Style?*, BAR International Series 2279, Oxford 2011.
- Hope Simpson – Lazenby 1970: R. Hope Simpson – J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.
- Huber 2003: S. Huber, *L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros*, Eretria XIV, Lausanne 2003.
- Jarosch-Reinholdt 2009: V. Jarosch-Reinholdt, *Die geometrische Keramik von Kap Kolonna, Ägina-Kolonna*, Forschungen und Ergebnisse IV, Wien 2009.
- Karouzou 1979: S. Karouzou, Autour d'une oenochoé protoattique de Toulouse. Sur le baron de Stackelberg et Fauvel, *AAA* XII.1, 1979, 127-149.
- Κόλλια – Γκαδόλου 2007: Ε. Κόλλια – Α. Γκαδόλου, Ναός γεωμετρικών χρόνων στα Νικολαΐκα Αχαΐας. Πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής, στο: Mazarakis Ainian 2011, 191-209.
- Kosmetatou 1996: E. Kosmetatou, Midea in the Post-Bronze Age Period, *OpAth* 21, 1996, 115-123.
- Kourou 2007: N. Kourou, From the Dark Ages to the rise of the polis in the Cyclades. The case of Tenos, στο: Mazarakis Ainian 2011, 399-414.
- Kübler 1959: K. Kübler, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen V.1, Berlin 1959.
- Kunze 1961: E. Kunze, Korinthische Helme, στο: E. Kunze (επιμ.), *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, VII. Frühjahr 1956 bis 1958*, Berlin 1961, 56-128.
- Kunze-Götte κ.ά. 2000: E. Kunze-Götte – J. Heiden – J. Burow, *Archaische Keramik aus Olympia*, Olympische Forschungen XXVIII, Berlin – New York 2000.

- Kurtz – Boardman 1971: D. Kurtz – J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971.
- Kyrieleis 2003: H. Kyrieleis, Die Untersuchungen zur Frühzeit Olympias im Bereich des Prytaneion, 1986/87 und 1990/91, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, XII. 1982 bis 1999*, Berlin – New York 2003, 66-154.
- Langdon 1976: M. K. Langdon, *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*, Hesperia Supplement XVI, Princeton 1976.
- Langdon 2008: S. Langdon, *Art and Identity in Dark Age Greece, 1100-700 B.C.E.*, Cambridge – New York 2008.
- Μαζαράκης-Αινιάν 1998: Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού, ΠΑΕ 1998, 51-81.
- Μαζαράκης-Αινιάν 1997: Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού, ΠΑΕ 1997, 47-77.
- Μαζαράκης-Αινιάν 1996: Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού, ΠΑΕ 1996, 21-124.
- Mallwitz 1999: A. Mallwitz (επιμ.), *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, XI. Frühjahr 1977 bis Herbst 1981*, Berlin – New York 1999.
- Ματζάνας 2008: Χρ. Ματζάνας, Αγ. Ανδρέας Κατακόλου, οικόπεδο Α. Παυλίδη, ΑΔ, 63, 2008, Χρονικά Β'1, 427-429.
- Ματζάνας 2009: Χρ. Ματζάνας, Κατάκολο, θέση Πλακίδια, ΑΔ 64, 2009, Χρονικά Β'1, 400-401.
- Ματζάνας 2010: Χρ. Ματζάνας, Βαρθολομιό, θέση Κατσίβερη, ηγεμονικός θολωτός τάφος, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'1, 796-818.
- Ματζάνας 2011: Χρ. Ματζάνας, Το αρχαίο νεκροταφείο των Σαβαλίων. Τα ανασκαφικά δεδομένα, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά – Ηλειακό Πανόραμα* 11, 2011, 69-105.
- Ματζάνας 2012: Χρ. Ματζάνας, Το αρχαίο νεκροταφείο των Σαβαλίων. Συγκρίσεις και ερμηνεία, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά – Ηλειακό Πανόραμα* 12, 2012, 165-204.
- Ματζάνας 2013: Χρ. Ματζάνας, Ταφικά έθιμα και πρακτικές στο αρχαίο παραλιακό νεκροταφείο των Σαβαλίων στον νομό Ηλείας (τέλος 6ου έως αρχές 4ου αι. π.Χ., 3ος-5ος αι. μ.Χ.), *Centre for Spartan and Peloponnesian Studies, Online Publications* 3, 2013 (<http://www.nottingham.ac.uk/csps/open-source/matzanas-burial-customs-and-practices.aspx>).
- Matzanas 2012: C. Matzanas, Funde aus Elis, στο: W.-D. Heilmeyer – N. Kaltsas – H.-J. Gehrke – G. Hatzi – S. Bocher, *Mythos Olympia, Kult und Spiele*, Berlin 2012, 500-511.
- Mazarakis-Ainian 2010: A. Mazarakis-Ainian, Ein Antikes Heiligtum auf Kythnos, στο: Frielinghaus – Stroszeck 2010, 21-53.
- Mazarakis Ainian 2011: A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, vol. 1, Volos 2011.
- McDonald – Hope Simpson 1961: W. McDonald – R. Hope Simpson, Prehistoric habitation in southwestern Peloponnese, *AJA* 65, 1961, 221-260.
- McDonald κ.ά. 1983: W. McDonald – W. Coulson – J. Rosser, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, vol. III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minnesota 1983.
- Μπόνιας 1998: Ζ. Μπόνιας, Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 62, Αθήνα 1998.
- Papapostolou 2011: I. Papapostolou, The new excavation under the early Archaic temple of Thermos Megaron A, Megaron B and the ash-altar, στο: Mazarakis Ainian 2011, 127-145.
- Schilbach 1995: J. Schilbach, *Elische Keramik des 5. und 4. Jahrhunderts*, Olympische Forschungen XXIII, Berlin – New York 1995.
- Schilbach 1999α: J. Schilbach, Abfolge und Datierung der Schichten unter dem Südteil der Echohalle, στο: Mallwitz 1999, 33-54.
- Schilbach 1999β: J. Schilbach, Die Tongefässe aus den Brunnen 98-129 im Südostgebiet, στο: Mallwitz 1999, 285-322.
- Schweitzer 1969: B. Schweitzer, *Die Geometrische Kunst Griechenlands*, Köln 1969.
- Snodgrass 1971: A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh 1971.
- Snodgrass. 1998: A. Snodgrass, *Homer and the Artists*, Cambridge 1998.
- Sperling 1942: J. Sperling, Exploration in Elis 1939, *AJA* 46, 1942, 77-89.
- Stroszeck 2010: J. Stroszeck, Das Heiligtum der Tritopatores im Kerameikos von Athen, στο: Frielinghaus – Stroszeck 2010, 55-83.
- Weinberg 1943: S. S. Weinberg, *The Geometric and Orientalizing Pottery, Corinth VII.1*, Cambridge, Mass. 1943.
- Wells 2007: B. Wells, Kalaureia in the Early Iron Age. Evidence of early cult, στο: Mazarakis Ainian 2011, 211-220.

- Verdan κ.ά. 2008: S. Verdan – A. Kenzelmann Pfyffer – Cl. Lederrey, *Céramique géométrique d'Érétrie*, Eretria XX, Lausanne 2008.
- Vermeule 1983: E. Vermeule, *Ελλάς Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1983.
- Χατζή 1982: Γ. Χατζή, Ψάρι Τριφυλίας, *ΑΔ* 37, 1982, Β'1 Χρονικά, 137-138.
- Χατζή 1983: Γ. Χατζή, Ψάρι Τριφυλίας, *ΑΔ* 38, 1983, Β'1 Χρονικά, 111.
- Χατζή 1984: Γ. Χατζή, Ψάρι Τριφυλίας, *ΑΔ* 39, 1984, Β'1 Χρονικά, 78-79.
- Χατζή 1985: Γ. Χατζή, Ψάρι Τριφυλίας, *ΑΔ* 40, 1985, Β'1 Χρονικά, 103-106.
- Χατζή 2008: Γ. Χατζή, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας*, Αθήνα 2008.



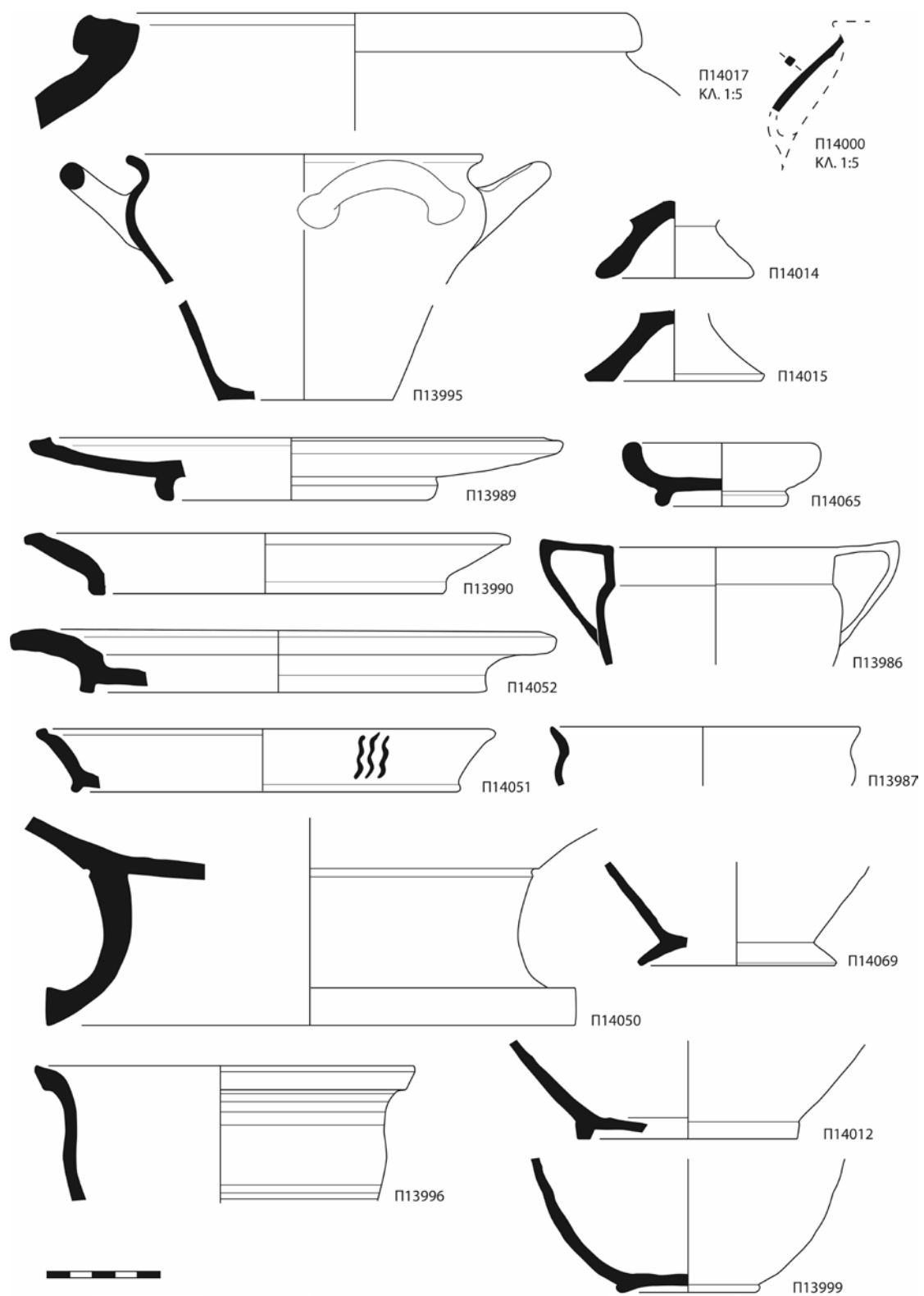
Εικ. 1. α) Αεροφωτογραφία εντοπισμού της ανασκαφής του αρχαίου ιερού στον Άγιο Ανδρέα Κατακόλου (κλίμακα: 100 μ.) (Google Earth). β) Άποψη του αρχαίου λιμένας της Φειάς από το όριο της Ζώνης Α πλησίον της ανασκαφής (αριστερά). γ) Τοπογραφικό διάγραμμα του οικοπέδου Αναστασίου Παυλίδη με διάγραμμα κάλυψης της οικοδομής και ένταξη των αρχαιολογικών ευρημάτων (μήκος νότιας πλευράς, 100 μ.) (Α. Παυλίδης). δ) Λεπιδόμορφο απόκρουσμα λευκού (μαρμαροειδούς) πυριτόλιθου από την περιοχή της τάφρου (Δ1530). ε) Λιάνιστρο σε κροκάλα πυριτόλιθου (Δ1624) από αποθέτη οικοδομικού υλικού (διαστάσεις 0,05 × 0,06 × 0,05 μ.) (φωτ./σχεδ. Χ. Ματζάνας).



Εικ. 2. α) Άποψη του περιβόλου του τύμβου. β) Οι δύο πίθοι κατά την ανασκαφή. γ-δ) Ο γεωμετρικός κώνθαρος Π13994 από τον Πίθο 2 του τύμβου. ε) Ο σκύφος Π13995 από τον Πίθο 2. στ) Ο κρατήρας Π13993 από τον Πίθο 2. ζ) Όστρακο από το χείλος ανοιχτού αγγείου γεωμετρικής εποχής με κάθετες κυματοειδείς γραμμές εντός μετόπης-πλαίσιου. η) Όστρακα γεωμετρικού σκύφου με αμφικωνικό οριζόντιο κλεψυδροειδές κόσμημα και πυκνές γραμμές (Π13998α-β). η) Όστρακο γεωμετρικού αγγείου με παράσταση ερωδιού. (φωτ./σχεδ. Χ. Ματζάνας).



Εικ. 3. α) Άποψη του εσωτερικού φρεατόςχημου αποθέτη. β) Λεπτομέρεια της επίχωσης με άνθρακες, όστρακα και ένα πηνίο (βάθος 5-5,15 μ). γ) Όστρακο από σκύφο με παράσταση σχηματοποιημένου φυτού. δ) Όστρακο με διακόσμηση από μακρά γλωσσοειδή πέταλα. ε) Άποψη αποθέτη οικοδομικού υλικού. στ) Χέρι ειδωλίου με «πόπανο» (Π14067). ζ) Όστρακο αγγείου με ολόβαφα ή εξηρημένα διάχωρα. η) Όστρακο από τη βάση σκύφου ή κοτύλης με ακτινωτό κόσμημα (φωτ. Χ. Ματζάνας).



Εικ. 4. Κεραμική από τον τύμβο και τους αποθέτες (σχεδ. Χ. Ματζάνας).



Εικ. 5. α) Θραύσμα από ανάγλυφο πλακίδιο με παράσταση Σειρήνας (Π14048). β) Όστρακο από γεωμετρικό πινάκιο διακοσμημένο με κάθετες κυματοειδείς γραμμές (Π14051). γ) Όστρακα από κοτύλη με εγχάρκτη διακόσμηση, εκ των οποίων το αντιπροσωπευτικότερο διακοσμημένο με γραπτό και εγχάρκτο ρόδακα (Π14068α-γ). δ) Όστρακα και όστρεο από τα κάτω στρώματα του φρεατόσημου αποθέτη εκ των οποίων το μεσαίο με τέσσερα αντιθετικά τρίγωνα διαγραμμισμένα και εξηρημένα ανά ζεύγη (άνω και κάτω όψεις). ε) Πρόχους (Π14049) (φωτ. Χ. Ματζάνας).

Μιχάλης Πετρόπουλος

Ρωμαϊκές μαρμάρινες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας*

Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 οι σωστικές ανασκαφές, λόγω της έντονης οικοδόμησης στην Πάτρα, αποκάλυψαν σχεδόν ολόκληρη την αρχαία πόλη¹ και το πολεοδομικό σχέδιο όλων των περιόδων της. Με την ίδρυση της αποικίας *Colonia Augusta Achaica Patrensis* το 14 π.Χ. από τον Αύγουστο, ο οικιστικός ιστός απλώνεται πέραν των στενών ελληνιστικών ορίων². Εντοπίστηκαν ακόμη και τα τρία κύρια νεκροταφεία της πόλης της ρωμαϊκής περιόδου: το Βόρειο, ιδρυμένο τον 5ο αι. π.Χ. στο δρόμο Πάτρας – Αιγίου – Κορίνθου, το Νότιο, του 3ου αι. π.Χ. στο δρόμο Πάτρας – Δύμης (Κάτω Αχαγιάς) – Ολυμπίας – Μεσσήνης και το Ανατολικό, καθαρά ρωμαϊκό, που δημιουργήθηκε λόγω της αύξησης του πληθυσμού από την εγκατάσταση κατοίκων μικρών περιφερειακών οικισμών και βετεράνων των Χ και ΧΙΙ λεγεώνων³, στο δρόμο Πάτρας – Φαρών – Κύναιθας – Αρκαδίας⁴ (εικ. 1). Εκτός από τη χρήση των λακκοειδών, κεραμοσκεπών και κιβωτιόσχημων τάφων, εισάγονται και η ανέγερση των ρωμαϊκών ταφικών κτηρίων, αντίστοιχων εκείνων της Όστιας στην Ιταλία⁵ και έθιμα όπως η καύση των νεκρών, *crematio*, το *Mos Romanus* κατά τον Τάκιτο⁶. Τα υπόλοιπα της καύσης τοποθετούνται σε τεφροδόχα αγγεία, πήλινα (*ollae*), γυάλινα, μεταλλικά και, σπανιότερα, σε μαρμάρινες κίστες⁷. Οκτώ μαρμάρινες κίστες είχαν εντοπιστεί έως και το 2006⁸, από τις οποίες ορισμένες ήταν παλαιά ευρήματα που είχαν ατελώς δημοσιευθεί.

Κίστη 1 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 2558) (εικ. 3)

Κιβωτιόσχημη, ακέραια. Οδός Φαβιέρου 43 (1983)⁹, Βόρειο Νεκροταφείο¹⁰. Το οικόπεδο διέσχισε η *Via Publica*, ο *extra muros* χαλικόστρωτος δρόμος προς Αίγιο και Κόρινθο¹¹, με ταφικούς περιβόλους, κεραμοσκεπείς και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους με κανονικές ταφές (*inhumatio*) αλλά και με καύσεις νεκρών (*crematio*) σε πήλινα αγγεία. Μία μόνο μαρμάρινη κίστη βρέθηκε 0,55 μ. βαθύτερα ρωμαϊκού στρώματος καταστροφής. Τέσσερις κορινθιακές κεραμίδες¹², σε τετράγωνη διάταξη, 1,11 × 1,08 μ. (εικ. 2), ήταν τοποθετημένες

* Ευχαριστώ τον καθηγητή Ι. Παπαποστόλου και την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Μ. Σταυροπούλου-Γάτση για την παραχώρηση τριών μαρμαρίνων κιστών, τη F. Sinn για τη βοήθειά της και τους συναδέλφους της ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. Κ. Ακτύπη και Κ. Φίλη για τη φωτογράφιση ορισμένων κιστών. Τα σχέδια οφείλονται στη Μ. Πετροπούλου-Φιλιππούλου.

¹ Βλ. Χρονικά ΑΔ από το 1960 κ.ε.

² Πετρόπουλος 2007, 176. Πετρόπουλος 2009, 49-51.

³ Πετρόπουλος 1999, 39-41.

⁴ Πετρόπουλος 2007, 198-202. Στη ρωμαϊκή περίοδο ανήκει και ένα δευτερεύον νεκροταφείο, το Νοτιοανατολικό.

⁵ Dekoulakou 2009, 167-168, 186 και *passim*.

⁶ Tacitus, *Ann.* 16.6. Sinn 1987, 4-6. Morris 1992, 31-69. Dekoulakou 2009, 203. Cristofani – Sinn 2009. Για το έθιμο της *crematio* και της *inhumatio* βλ. Davies 1978, 67-76.

⁷ Οι λατινικοί όροι είναι *olla* (πήλινο αγγείο), *olla ossuaria*, *urna*, *urnula*, *hydria*, *vascellum*, *testa*, *urceus* (αντιστοιχεί σε διάφορα είδη αγγείων), *ossuarium marmareum*, *arca*, *ara* (μαρμάρινη κίστη), βλ. Sinn 1987, 6.

⁸ Τότε μετατέθηκε στην ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α. με έδρα την Τρίπολη και δε γνωρίζω τα νεότερα ευρήματα της Πάτρας.

⁹ Αριθ. ημερολ. ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. 43. Παπαποστόλου 1983β.

¹⁰ Το τμήμα αυτό του Βορείου Νεκροταφείου ήταν σε χρήση από τον 1ο έως τον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

¹¹ Πετρόπουλος 2007, 199-202.

¹² Οι διαστ. μιας κατά προσέγγιση 0,65 × 0,425 × 0,035 μ. Πλ. και εσωτ. ύψ. χείλ. (δεν εκτεινόταν σε όλο το μήκος της μακράς πλευράς) 0,035 μ. Εγκοπή στη μία πλευρά, μήκ. 0,075 μ. και πλ. 0,018 μ. Δεν καταλάμβανε ολόκληρο το πάχος του χείλους, διότι σταματούσε 0,07 μ. από την κάτω επιφάνεια.

οριζόντια, οι τρεις με το χείλος προς τα πάνω και η τέταρτη ανάποδα¹³. Από κάτω και στο κέντρο τους, σιδερένια καρφιά σε τετράγωνη διάταξη, με μήκος πλευράς 0,90 μ., από ξύλινο απανθρακωμένο κιβώτιο. Με την αποσάθρωση του οι κεραμίδες βυθίστηκαν στο δημιουργηθέν κενό. Μέσα στο ξύλινο κιβώτιο και 0,35 μ. βαθύτερα των κεραμίδων, εμφανίστηκε η κορυφή της μαρμάρινης κίστης. Οι κεραμίδες χρησίμευαν για τη σήμανση και την προστασία της κίστης από εκσκαφή νέου τάφου και ίσως για λατρευτικές επιτάφιας τελετές. Βαθύτερα εντοπίστηκε και ο ελληνοιστικός δρόμος, αλλά χωρίς τάφους. Η μαρμάρινη κιβωτιόσχημη κίστη είχε την εμπρόσθια όψη προς Δ. (εικ. 3α). Αποτελείται από κιβωτιόσχημο σώμα και κάλυμμα¹⁴.

Διακόσμηση κιβωτίου

α. Εμπρόσθια πλευρά: ανάγλυφη και κατάκοσμη. Επάνω και κάτω επίπεδη ταινία, πλ. 0,018 μ., χωριζόμενη σε δύο μικρότερες με μία αμελή εγχάρακτη γραμμή¹⁵. Στην επάνω επίπεδη απόληξη του χείλους δύο παράλληλες ταινίες. Η εσωτερική υπερυψωμένη κατά 0,02 μ.¹⁶ Η ορθογώνια *tabula*¹⁷, με το περιμετρικό επιπεδόκυρτο κυμάτιο¹⁸, χωρίς εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα του νεκρού. Προφανώς ήταν γραπτή, εξίτηλη. Στις δύο γωνίες ψηλά κεφάλια γενειοφόρου Άμμωνος Δία¹⁹, λοξά ανάμεσα στην εμπρόσθια και στις πλαϊνές πλευρές (εικ. 3β), με στεφάνι από λουλούδια. Από τα κέρατά τους κρέμεται γιρλάντα φρούτων (καρποφόρος ανθοπλόκαμος²⁰), με πιο διακριτά τα λουλούδια και τα κουκουνάρια. Κάτω από τα κέρατα τα διπλά δακτυλίδια της ταινίας της γιρλάντας. Μεταξύ αυτής και της *tabula* μία λύρα ανάμεσα σε δύο πουλιά, πιθανώς ερωδιούς, και ένα λουλούδι ανάμεσα στη λύρα και το δεξιό πουλί σε χαμηλό ανάγλυφο. Πίσω από το κεφάλι του δεξιού πουλιού οπή από τρυπάνι. Επάνω από την ουρά του πουλιού, σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, ίσως πάλι λουλούδι αλλά αδρά δουλεμένο. Πίσω και αριστερά από το αριστερό πουλί τετράγωνο πλαίσιο με δυσδιάκριτη μορφή στο εσωτερικό του, ίσως εξάρτημα της γιρλάντας. Κάτω από τα κεφάλια του Άμμωνος το σύμβολο του Δία, ο αετός, δαγκώνει φίδι και αυτό τη γιρλάντα. Δίπλα δύο μικρότερα πουλιά τσιμπολογούν καρπούς²¹.

β. Πλαϊνές πλευρές: από ένα εννιάφυλλο ανθέμιο σε χαμηλό ανάγλυφο (εικ. 3γ)²², κοινό διακοσμητικό θέμα στις κίστες, συνήθως και με βλαστούς²³. Στα πλαϊνά κέρατα του Άμμωνος οι άκρες της ταινίας της γιρλάντας.

γ. Πίσω πλευρά: ακόσμητη, αδρά δουλεμένη, με ορατά τα αποτυπώματα από το βελόνι.

δ. Εσωτερικό: ακόμη αδρότερα δουλεμένο με τα αποτυπώματα των εργαλείων πολύ έντονα (εικ. 3δ), όπως και στις υπόλοιπες κίστες.

¹³ Αρχικά οι κεραμίδες θεωρήθηκαν ως κεραμοσκεπής τάφος και χαρακτηρίστηκαν ως Τάφος 13.

¹⁴ Εξωτ. διαστ. κιβωτίου 0,325 × 0,21 × 0, 22 μ. Πάχ. τοιχωμάτων 0,35-0,37 μ.

¹⁵ Πλ. των δύο κάθετων ταινιών στα πίσω άκρα των πλαϊνών πλευρών 0,015 μ.

¹⁶ Η πρώτη έχει πλ. 0,022 μ. και η εσωτ. 0,013 μ.

¹⁷ Εξωτ. διαστ. 0,178 × 0,102 μ. και εσωτ. 0,155 × 0,08 μ.

¹⁸ Πλ. 0,012 μ. και πάχ. 0,008 μ.

¹⁹ Κατά την Sinn (1987, 30), υπάρχουν δύο τύποι Άμμωνος: γενειοφόρος χωρίς βοστρύχους στα γένια και γενειοφόρος με έντονους βοστρύχους. Ο δικός μας ανήκει στον δεύτερο τύπο.

²⁰ Στεφανίδου-Τιβερίου 2012, 129.

²¹ Κίστη σε μορφή βωμού, με κεφάλια Άμμωνος εμπρός και κριών πίσω για την εξάρτηση της γιρλάντας και αετούς κάτω, αδιράνεια, στο Μουσείο Ny Carlsberg (Stubbe Østergaard 1996, 46-48, αριθ. 15), και κίστη με κεφάλια Άμμωνος του 2ου αι. μ.Χ. (Stubbe Østergaard 1996, 59, αριθ. 23). Άλλες κίστες με Άμμωνα, βλ. Sinn 1987, 58 κ.ε. και 75 αριθ. 616. Παρόμοια κίστη με την πατρινή, αλλά κατώτερης τέχνης, γενικά αυτοκρατορικών χρόνων, στο Musée Lapidaire – Fondation Calvet της Avignon, αριθ. ευρ. F115a (www.musee-lapidaire.org/oeuvres-antiques/fr/oeuvres/urne-aneprigraphe-avec-des-tetes-d-amon).

²² Ύψ. ανθέμιου 0,22 μ. και πλ. 0,205 μ.

²³ Sinn 1987, 33.

Κάλυμμα

Δικλινές, $0,32 \times 0,283$ μ., αετωματικό με ακρωτήρια. Στην εμπρόσθια βάση²⁴ τέσσερις ταινίες. Στη δεύτερη ταινία λοξές παράλληλες εγχάρακτες γραμμές. Στην πλαϊνή ενιαία βάση²⁵ εγχάρακτη κυματοειδής αυλάκωση, και δεύτερη παράλληλη στα κοίλα τμήματά της, ξεκινά από την κορυφή του ακρωτηρίου.

Στις λοξές πλευρές του τυμπάνου διπλή κυρτή ταινία²⁶. Μέσα ένα παγώνι προς τα δεξιά ραμφίζει δυσδιάκριτο ζώο, μάλλον ερπετό, που καταπίνει καρπό ή μικρότερο ζώο. Στο φτερό του πουλιού οπή από τρυπάνι, όμοια με εκείνη στο δεξιό πουλί του κιβωτίου. Στα δύο ισοϋψή με την κορυφή του αετώματος ακρωτήρια²⁷ μισό ανάγλυφο επτάφυλλο ανθέμιο. Στην επάνω επιφάνεια του καλύμματος σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας, ως κεραμοσκεπής στέγη, με λογχωτά φύλλα ανάμεσά τους. Επίπεδη ταινία στην εμπρόσθια και την πίσω πλευρά²⁸ και διπλή γωνιώδης στην κορυφή²⁹ (εικ. 3ε).

Στην κάτω επιφάνεια του καλύμματος δύο ταινίες περιμετρικά³⁰ (εικ. 3στ). Η εσωτερική χαμηλότερη κατά $0,004$ μ., ώστε οι δύο ταινίες ν' αντιστοιχούν στις αντίστροφες επίπεδες ταινίες της κορυφής του κιβωτίου, για να κλειδώνει το κάλυμμα επάνω στο κιβώτιο και να μην ολισθαίνει. Το ίδιο συμβαίνει με όλες τις κίστες.

Χρονολόγηση – παράλληλα³¹

Από εργαστήριο της Ρώμης περιόδου Νέρωνος ή Πρώιμης Φλαβίων³². Παρόμοια κίστη στο Fondazione Cariplo του Μιλάνου χρονολογείται στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ.³³ βάσει των χαρακτηριστικών της περιόδου που κωδικοποίησε η Sinn³⁴: χωρίς ιδιαίτερη βάση³⁵, απλές ακόσμητες ταινίες περί την *tabula*, αντί των σύνθετων του α' μισού του 1ου αι. μ.Χ. (π.χ. πλεξούδα-ψαροκόκαλο³⁶, χάνδρες κλπ.), κεφαλές Άμμωνος για εξάρτηση της γιρλάντας (αντί των παραδοσιακών βουκρανίων) που ξεκινούν κατά την εποχή των Ιουλίων-Κλαυδίων και διαρκούν έως τον Αδριανό, εισαγωγή παραπληρωματικών μορφών, όπως νεαρών πουλιών ανάμεσα στην *tabula* και τη γιρλάντα, και τέλος οι ενεπίγραφες *tabulae*. Το ίδιο θέμα της κίστης μας και σε νεότερες, όπως στην κίστη από το Κολουμβάριο της Via Arria, τέλους 1ου και αρχών 2ου αι. μ.Χ.³⁷.

²⁴Υψ. $0,029$ μ.

²⁵Υψ. $0,03$ μ.

²⁶Πλ. $0,07$ μ.

²⁷Υψ. επάνω από τη βάση $0,04$ μ.

²⁸Πλ. $0,014-0,015$ μ.

²⁹Πλ. $0,02$ μ.

³⁰Η εξωτ. έχει πλ. $0,015$ έως $0,017$ μ. και η εσωτ. $0,02$ μ.

³¹Η Sinn (1987, 272) κάνει απλή μνεία της Κίστης 1 της Πάτρας χωρίς να τη χρονολογεί.

³²Το ίδιο εργαστήριο με τις κίστες στο Sinn 1987, 142 αριθ. 198 πίν. 39f και 143 αριθ. 204 πίν. 40c-41a. Πρβλ. Budde – Nicholls 1964, 92 αριθ. 148 εικ. 47 (Fitzwilliam Museum): κεφάλια Άμμωνος, γιρλάντα, κύκνος μεταξύ γιρλάντας και *tabulae* και δύο γεράκια αντί αετών στην κίστη του *M. Flavius Hyla*, περιόδου Ιουλιο-Κλαυδίων ή πρώιμης Φλαβίων, με αναφορά σε αρκετές παρόμοιες. Budde – Nicholls 1964, 92-93 αριθ. 149 εικ. 47: κίστη του *Cn. Caesio Attico*, με κεφάλια Άμμωνος, γιρλάντα δαφνοφύλλων, δύο αετούς, εποχής Φλαβίων. Budde – Nicholls 1964, 94 αριθ. 153 εικ. 51: κίστη του απελευθέρου *M. Ulpio Fortunato*, με κεφάλια Άμμωνος, γιρλάντα με φύλλα και καρπούς βελανιδιάς και μάσκες στις κάτω γωνίες, το ψηλό σχήμα της επηρεασμένο από τους επιτύμβιους βωμούς περιόδου Τραϊανού. Πρβλ. και Mustilli 1939, 44 αριθ. 27 εικ. 30, 110. Calza 1977, 126, αριθ. 148 εικ. 99 και 128 αριθ. 151 εικ. 100.

³³Sacchi (χ.χ.).

³⁴Sinn 1982, 77 κ.ε.

³⁵Οι ιδιαίτερες βάσεις από την εποχή του Αυγούστου έως τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., βλ. Sinn 1987, 10.

³⁶Δεν ισχύει όμως πάντοτε, βλ. παρακάτω Κίστη 3.

³⁷Kolendo 1990.

Κίστη 2 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 2730) (εικ. 4)

Κιβωτιόσχημη. Διακοσμημένες οι τρεις πλευρές, η πίσω ακόσμητη. Βρέθηκε το 1987 σε λάκκο έξω από ρωμαϊκό ταφικό περίβολο, στο οικόπεδο ιδιοκτ. Βανταράκη, Κεφαλληνίας και Θερμοπυλών³⁸, Βόρειο Νεκροταφείο.

Διακόσμηση κιβωτίου

α. Εμπρόσθια πλευρά (εικ. 4α): Το κιβώτιο³⁹ έχει επίπεδο χείλος⁴⁰. Στην ταινία, στο άνω μέρος της εμπρόσθιας πλευράς, εγχάρακτο Δ στο κέντρο της (εικ. 4β), δεν αποτελεί διακριτικό εργαστηρίου αλλά βοηθητικό σημάδι του καλλιτέχνη, όπως συμπεραίνουμε από αντίστοιχο στην ωσειδή Κίστη 5 (εδώ στο κέντρο του καλύμματος, ακριβώς από πάνω από το Δ του σώματος, ένα άλλο Δ αλλά ανάποδο). Άρα δεν πρόκειται για το γράμμα Δ αλλά για δύο προκαταρκτικά σημάδια του γλύπτη, για να προσδιορίσει τα κέντρα των εμπρόσθιων όψεων του κιβωτίου και του καλύμματος, ώστε να πατήσει σωστά το κάλυμμα στο σώμα, και για να λαξεύσει ακολούθως τα δύο πάρισα μέρη της παράστασης του σώματος. Στην Κίστη 2, όμως, είτε απάλειψε το ανάποδο Δ του καλύμματος είτε, πιθανότερα, δεν το χάραξε καθόλου, διότι μόνον στο σώμα απαιτούνταν ισορροπία του δεξιού μισού της παράστασης με το αριστερό, ενώ το κάλυμμα δεν είναι κυκλικό, όπως στην Κίστη 5, όπου ήταν αναγκαίος ο προσδιορισμός του κέντρου του εμπρόσθιου τμήματός του για τη σωστή τοποθέτησή του στο σώμα. Παρόμοιο σημάδι και στην Κίστη 7 και σε άλλες⁴¹.

Δεξιά, αριστερά και κάτω τριπλή ταινία, δύο λεπτές επίπεδες εξωτερικά και μία ενδιάμεση με σχοινοειδή ανάγλυφη διακόσμησης. Χωρίς εγχάρακτη επιγραφή η περιβαλλόμενη από κοιλόκυρτο κυμάτιο *tabula*⁴². Επίπεδη ταινία γύρω από το κυμάτιο⁴³ συνδέεται με αντίστοιχη κάτω από την ταινία με το Δ, που αποτελεί συνέχεια της εσωτερικής ταινίας των τριών άλλων πλευρών.

Διακόσμηση: Άκανθα με διπλό βλαστό δεξιά και αριστερά της *tabula*. Τρεις βλαστόσπειρες δεξιά και αριστερά και εναλλάξ μέσα-έξω σε κάθε βλαστό περικλείουν άνθος με πέντε έως έξι περιφερειακά πέταλα γύρω από κυκλικό ύπερο⁴⁴. Μεταξύ βάσης άκανθας και *tabulae* δύο αντιμέτωπα πουλιά τσιμπούν μικρότερο πτερωτό ον, μέλισσα ή σφήκα. Δύο άλλα πουλιά δεξιά και αριστερά τσιμπούν τα φύλλα της άκανθας. Εμφανής ο *horror vacui* του τεχνίτη για πλήρωση κάθε κενού με μικρότερα διακοσμητικά θέματα: α) ένα μικρό λουλούδι, μερικώς αποδοσμένο με ασαφή πέταλα, δύο λογχωτά φύλλα και κυκλικό ύπερο στο κέντρο, ανάμεσα στην κατώτερη και τη δεύτερη ελικοειδή βλαστόσπειρα του αριστερού βλαστού της άκανθας, στην εξωτερική γωνία, β) μικρότερο και διαφορετικό λουλούδι με πέντε περιφερειακά πέταλα γύρω από κυκλικό ύπερο, στη δεξιά αντίστοιχη γωνία (και τα δύο λουλούδια ανάγλυφα με το μίσχο τους εγχάρακτο), γ) ύπερο μικρού λουλουδιού, μεταξύ δεύτερης και τρίτης βλαστόσπειρας, στην αριστερή γωνία, δ) τριγωνικό αντικείμενο, ίσως καρπό της άκανθας, με τρεις σειρές από οπές, 3, 2 και 1 αντίστοιχα, από τρυπάνι, ε) κάτω από το δεξιό πουλί υπό την *tabula*, επτά οπές σε ωσειδή διάταξη, και με μία επιπλέον στο κέντρο, ίσως πάλι καρπό της άκανθας, με τον πλαστικό μίσχο εκφυδόμενο από την άκανθα. Παρόμοια κοσμήματα ελληνιστικών επιτύμβιων κυλινδρικών βωμών στα Δωδεκάνησα θεωρούνται πυροί σταχυών, που εκεί, επειδή συνδυάζονται με ώριμους καρπούς μηκώνων (κωδίες), υποδηλώνουν τον χθόνιο χαρακτήρα των επιτύμβιων βωμών⁴⁵. Χαρακτηριστικά της

³⁸ Αριθ. ημερολ. ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. 135, σελ. 5 κ.ε. Σταυροπούλου-Γάτση 1987.

³⁹ Μήκ. βάσης 0,31 μ. και κορυφής 0,32 μ., πλ. βάσης 0,305 μ. και κορυφής 0,33 μ., ύψ. 0,29 μ.

⁴⁰ Πάχ. τοιχώματος στο χείλος 0,032 εκ.

⁴¹ Sinn 1987, αριθ. 3, 26, 32, 52, 61, 70, 75, 224, 255. Όλες οι κίστες ανήκουν στον 1ο αι. μ.Χ. Από τον 2ο αι. κ.ε. το σημάδι εξαφανίζεται.

⁴² Εσωτ. διαστ. 0,13 × 0,087 μ.

⁴³ Συν. πλ. 0,013 μ.

⁴⁴ Ίδια άκανθα σε επιτάφιο βωμό της Ρώμης, βλ. Guerrini 1982, 176 εικ. LII αριθ. 49 (χωρίς χρονολόγηση).

⁴⁵ Τριανταφυλλίδης 2010, 228.

διακόσμησης: η όχι απόλυτη ομοιότητα του δεξιού βλαστού της έλικας με τον αριστερό, η ευρεία χρήση τρυπανιού στους ύπερους και στα φύλλα και το κόκκινο χρώμα στους ύπερους και στα ανθέμια του καλύμματος⁴⁶.

β. Πλαϊνές πλευρές: Από μία ανάγλυφη άκανθα με δύο ελικοειδείς βλαστούς (εικ. 4γ-δ), με τρεις πάλι μικρότερες ελικοειδείς βλαστόσπειρες που απολήγουν σε πεντάφυλλο λουλούδι. Κεντρικός κάθετος βλαστός στη βάση της άκανθας με όμοιο λουλούδι στην κορυφή. Δεξιά και αριστερά της βάσης οι καρποί της άκανθας ή των σταχυών. Οι δύο πλαϊνές πλευρές ελαφρά ανόμοιες. Στην αριστερή δύο επιπλέον ανάγλυφοι καρποί άκανθας ή σταχυών στις κάτω γωνίες και δύο μερικώς αποδιδόμενα λουλούδια στις εξωτερικές γωνίες μεταξύ δεύτερης και τρίτης βλαστόσπειρας και δύο μικρότεροι καρποί άκανθας ή σταχυών στις δύο επάνω γωνίες του κιβωτίου. Τέσσερα λουλούδια, δηλούμενα από οπές και εγχάρακτο μίσχο, εκφύονται ανά δύο από τις δύο κορυφαίες βλαστόσπειρες. Εγχάρακτα εξωτερικά φύλλα στο κεντρικό φύλλωμα της άκανθας. Στη δεξιά πλάγια όψη αντιθέτως λουλούδια στις δύο κάτω γωνίες, στις δύο επάνω και στο μέσον των δύο πλαϊνών πλευρών αλλά όχι και καρποί.

Κάλυμμα

Στο δικλινές κάλυμμα⁴⁷ (εικ. 4ε), με συγκολλημένο μικρό τμήμα της αριστερής πλευράς, εισέχει ελαφρά η κάτω επιφάνειά του περιμετρικά σε πλ. 0,035 μ., ώστε το υπόλοιπο εξέχον τμήμα να εισέρχεται λίγο στο κιβώτιο της κίστης. Έτσι, το κάλυμμα παραμένει σταθερό στο σώμα. Ολόκληρη η εσωτερική κάτω επιφάνειά του έντονα διαβρωμένη. Στην εξωτερική επάνω πλευρά περιμετρικά και κατά μήκος της κορυφής του επίπεδη ταινία. Δεξιά και αριστερά στα άκρα του καλύμματος από μία κυλινδρική οπή με έντονη κόκκινη οξειδωση από μη διασωθέντα σιδερένια καρφιά και αντίστοιχες οπές ακριβώς από κάτω στην κορυφή των τοιχωμάτων του κιβωτίου⁴⁸, χρησίμευαν στο σφράγισμα της κίστης⁴⁹. Από τη διόγκωση των οξειδωμένων καρφιών διερράγησαν τα τοιχώματα, ενώ η καστανοκόκκινη οξειδωση επεκτάθηκε σε δύο μεγάλα τμήματα στο εξωτερικό του καλύμματος που διακοσμείται με σχηματοποιημένα φύλλα εν είδει κεραμοσκεπούς στέγης⁵⁰.

Στα δύο ακρωτήρια, με μικρότερο ύψος από την κορυφή του τυμπάνου⁵¹ (εικ. 4β) από μισό ανθέμιο με τέσσερα φύλλα. Το υπόλοιπο μισό του ανθεμίου, που θα συνεχιζόταν στην πλαϊνή πλευρά, δε λαξεύθηκε. Στο εσωτερικό του τυμπάνου δύο αντωπά ξαπλωμένα θαλάσσια κριάρια με μεγάλα σώματα ψαριών και ανάμεσά τους λουλούδι. Στο υπόλοιπο πεδίο, έως τις γωνίες, δύο ιππόκαμποι με τα κεφάλια προς τα ακρωτήρια, έντονα συνεστραμμένα σώματα και μεγάλες διχαλωτές ουρές ψαριών που εφάπτονται στις ουρές των κριαριών. Οι θαλάσσιοι κριοί και οι ιππόκαμποι αποτελούν μέλη του θαλάσσιου θιάσου, που συνδέεται με τον Κάτω Κόσμο⁵².

Περιεχόμενο

Καμένα οστά μικρού παιδιού και ένα χρυσό δαχτυλίδι με πράσινο διαφανή δακτυλιόλιθο, σμαράγδι⁵³ (εικ. 5α, β, στ). Κρίκος λεπτός, συμπαγής, συρμάτινος και πεπλατυσμένος στη σφενδόνη για την υποδοχή του λίθου, τετράγωνου στη βάση του και τραπεζιόσχημου στην τομή του, που προεξέχει έντονα από τη σφενδόνη. Ο συγκεκριμένος τύπος δακτυλιδιού

⁴⁶ Σε αρκετές κίστες σώζεται χρώμα, βλ. Sinn 1987, 12.

⁴⁷ Πλ. στην εμπρόσθια πλευρά 0,032 μ.

⁴⁸ Το συνολικό μήκος των οπών και στα δύο τμήματα της κίστης είναι 0,065 μ. και η διάμ. 0,01 εκ.

⁴⁹ Πολλές κίστες σώζουν τα καρφιά-συνδέσμους, πρβλ. Budde – Nicholls 1964, 94 αριθ. 153.

⁵⁰ Άλλοι χαρακτηρίζουν τα σχηματοποιημένα φύλλα ως φολιδωτό κόσμημα (Κατάκης 1999-2001, 186 και *passim*) ή ως φολιδωτά κεραμίδια (Παπαγιάννη 2007, 197 αριθ. 34).

⁵¹ Ύψ. ακρωτηρίων 0,035 μ. και κορυφή τυμπάνου 0,04 μ., μέγ. πλ. ανθεμίων 0,026 μ.

⁵² Rumpf 1939, 137. Για τον θαλάσσιο θιάσο βλ. Weihrauch 1956, αριθ. 153. Lattimore 1976. Koch – Sichtermann 1982, 195-197. Σαχανά 2012.

⁵³ Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. μικροαντικ. 4017. Διάμ. 0,017 μ., πάχ. κρίκου 0,004 μ.

χρησιμοποιείται ολόκληρο τον 1ο αι. μ.Χ.⁵⁴. Βρέθηκαν ακόμη: δύο βελόνες, μία χάλκινη, ελλειπής στο άκρο με την οπή, και μία ακέραια ασημένια⁵⁵, χάλκινη ωτογλυφίδα-μήλη ή πιθανότερα εργαλείο καλλωπισμού⁵⁶ (εικ. 5ε, στ), δύο χάλκινοι κυλινδρικοί δακτύλιοι, εκ των οποίων μόνον ο ένας ακέραιος, μικρό θραύσμα λίαν διαβρωμένου επίπεδου χάλκινου ελάσματος⁵⁷ (εικ. 5δ, στ) και δισκοειδής πεσσός παιχνιδιού⁵⁸ (εικ. 5γ).

Κατά την Janet Stephens⁵⁹, βελόνες αυτού του μεγέθους δεν χρησιμοποιούνταν στο κέντημα ή το ράψιμο αλλά στη γυναικεία κόμμωση. Με τη βοήθεια της πειραματικής αρχαιολογίας ερμηνεύει τον όρο *acus*, των σχετικών με τις κομμώσεις λατινικών κειμένων⁶⁰, όχι ως «φουρκέτα» ή «βελόνα», όπως τον μεταφράζουν οι φιλόλογοι, αλλά ως «βελόνα και κλωστή», με τις οποίες είτε συνέραβαν τα τρία σκέλη της κοτσίδας είτε της προσέδιδαν διάφορα σχήματα, π.χ. το σπειροειδές στο πίσω μέρος της κεφαλής, είτε συνένωναν πολλές κοτσίδες για τη δημιουργία των περίτεχνων και περίπλοκων ρωμαϊκών κομμώσεων. Η ασημένια βελόνα με την αποστρογγυλεμένη μύτη, που δεν μπορούσε να τρυπήσει ύφασμα, ίσως επιβεβαιώνει την υπόθεση της Stephens και στην περίπτωση αυτή οι χάλκινοι δακτύλιοι θα ήταν σφηκωτήρες μαλλιών, όπως συνήθως ερμηνεύονται⁶¹. Διαφορετικά θα μπορούσαν να είναι δακτυλήθρες χωρίς στεφάνι, δηλαδή ανοικτές και από τις δύο πλευρές, παρόλο που δεν υπάρχει ακριβώς όμοιο σχήμα στις δημοσιεύσεις⁶², ενώ στη μικρή διάμετρό τους μόνον δάκτυλο μικρού κοριτσιού μπορεί να χωρέσει. Αν και η θεωρία της Stephens είναι ευλογοφανής, εντούτοις η ανεύρεση δεκάδων όμοιων βελονών σε υφαντουργείο πλούσιας ρωμαϊκής αγροικίας στην πόλη Reus⁶³ της Ισπανίας⁶⁴ δείχνει να την αποδυναμώνει. Εκτός εάν οι βελόνες χρησιμοποιούνταν και στα μαλλιά και στο ράψιμο. Η κακή διατήρηση του χάλκινου επίπεδου ελάσματος δεν επιτρέπει ασφαλή ταύτιση. Ίσως αποτελούσε θήκη για τις δύο βελόνες. Τα συγκεκριμένα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η κίστη περιείχε τα υπόλοιπα της καύσης ενός μικρού κοριτσιού.

⁵⁴ Hoffmann – von Clear 1968, 181 αριθ. 120, 183 αριθ. 123. De Juliis 1984, 301 αριθ. 244. Για παρόμοιο δακτυλίδι με παράσταση προφητικού κεφαλιού από την Πάτρα, αρχών 1ο αι. μ.Χ., βλ. Παπαποστόλου 1983α, 7.

⁵⁵ Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. μικροαντικ. 4018 και 4011. 4011: μήκ. 0,117 μ., μέγ. πλ. 0,05 μ. 4018: μέγ. σωζ. μήκ. 0,142 μ. Όμοιες οστέινες βελόνες από την Κόρινθο χρονολογούνται από τον 2ο αι. μ.Χ. έως και τη βυζαντινή περίοδο, Davidson 1952, 177, αριθ. 1251, 1249, 1244. Κυριαρχούν, πάντως, ολόκληρο τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. (Béal 1983, 168). Βλ. και Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1990-1995, 106 εικ. 22.

⁵⁶ Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. μικροαντικ. 4012. Μήκ. 0,082μ., διάμ. κυκλικού, κοίλου τμήματος 0,006 μ. Στην Κόρινθο χαρακτηρίζονται ως ωτογλυφίδες ή εργαλεία χειρουργικά, βλ. Davidson 1952, 181-184, αριθ. 1318-1327. Στην Πάτρα ως ιατρικά εργαλεία (μήλεις), βλ. Κολώνας 1989, 36-37 αριθ. ΩΤ.7-12. Η Baker (2009, 7), ειδική στην ιατρική αρχαιολογία, τα χαρακτηρίζει ως ιατρικά εργαλεία (η *μηλωτίς* των αρχαίων Ελλήνων και το *oricularium speculum* των Ρωμαίων) για την αφαίρεση ξένων σωμάτων από τα αυτιά. Αλλά σε τάφο κοριτσιού, που δεν ήταν δυνατόν να είναι ιατρός, πιστεύω ότι δεν ταιριάζει ιατρικό εργαλείο αλλά αντικείμενο σχετικό με τη ζωή της και επειδή πρόκειται για κορίτσι, πιθανότατα εργαλείο καλλωπισμού, για τη λήψη πούδρας ή αρώματος από το εσωτερικό των μικρών δοχείων. Ως *cuillère à parfum* χαρακτηρίζονται και αλλού, χρονολογούμενα στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. (Béal 1983, 247 αριθ. 777). Παρόμοια οστένια εργαλεία στο Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1990-1995, 106 εικ. 22, ανήκουν μάλλον στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ.

⁵⁷ Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. μικροαντικ. 4013, 4014 και 4015. 4013: ακέραιος δακτύλιος, διαμ. 0,013 μ., μήκ. 0,012 μ. 4014: ελλειπής κατά το 1/3, ίδιων διαστάσεων με τον προηγούμενο. 4015: χάλκινο έλασμα, τραπεζιόσχημης μορφής, διαστ. 0,017 × 0,016 μ.

⁵⁸ Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. μικροαντικ. 4016. Διάμ. 0,02 μ., πάχ. 0,002 μ. Στην Κόρινθο χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ., Davidson 1965, 299, αριθ. 2519-2523. Βλ. και Déonna 1938, 239-240 πίν. LXXVII.640-2, και Σκαρλατίδου 1983, 40 εικ. 4α. Αλλού χαρακτηρίζονται ως σφονδύλια αργαλειού (Béal 1983, 328) και χρονολογούνται σε ολόκληρο τον 1ο αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 2ου.

⁵⁹ Stephens 2008.

⁶⁰ Stephens 2008, 101, υποσημ. 1, με το σύνολο των σχετικών αρχαίων πηγών, και υποσημ. 2 και 3 με τη σύγχρονη βιβλιογραφία.

⁶¹ Η Ψάλτη (2012, 171) τα θεωρεί ψήφους ή σφηκωτήρες.

⁶² Οι αρχαιότερες δακτυλήθρες χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. Βλ. σχετικά McConnell 1990.

⁶³ Prevosti 2013, 10-11.

⁶⁴ Κοντά στη σημαντική ρωμαϊκή αποικία Tarraco (σημερ. Ταραγόνα), 80 χλμ. νότια της Βαρκελώνης.

Χρονολόγηση – παράλληλα

Παρόμοια κίστη ύστερης περιόδου Κλαυδίων δημοσιεύει η Sinn⁶⁵. Η ενσωμάτωση της περιμετρικής ταινίας της *tabula* στην ταινία του χείλους είναι διακριτικό γνώρισμα των κιστών της εποχής των Κλαυδίου⁶⁶. Όμοια εγχάρακτα κοσμήματα παρατηρούνται σε κίστες εποχής Κλαυδίου και εποχής Τιβερίου⁶⁷.

Κίστη 3 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 21) (εικ. 6α-β)

Κιβωτιόσημη. Οι πλαϊνές πλευρές ακόσμητες. Βρέθηκε μαζί με την Κίστη 4 το 1902 σε οικόπεδο της οδού Καρόλου και Μαιζώνος. Βόρειο Νεκροταφείο. Τα ανασκαφικά δεδομένα άγνωστα⁶⁸.

Διακόσμηση κιβωτίου

Στο σώμα⁶⁹, που περιείχε ή προοριζόταν να περιλάβει τη στάχτη δύο ατόμων⁷⁰, δύο *tabulae*⁷¹ (εικ. 6α) περιβαλλόμενες από κοιλόκυρτο κυμάτιο⁷² με διπλά ανάγλυφα σχηματοποιημένα φύλλα. Η μορφή τους και η παρουσία κυκλικού αναγλύφου ανάμεσά τους, ίσως ύπερου, τα ταυτίζουν πιθανώς με πέταλα άνθους μήκωνος της υπνοφόρου⁷³. Ένα ακόμη ανάγλυφο επίμηκες φύλλο ανάμεσα στα άνθη ίσως λαξεύθηκε για την πλήρωση του κενού. Μεταξύ των δύο *tabulae* ταινία με ανάγλυφα διπλά αντιθετικά φύλλα⁷⁴ σε μορφή πλεξίδας/ψαροκόκαλου. Και οι δύο *tabulae* περιβάλλονται ενιαία από ακόσμητη επίπεδη ταινία⁷⁵. Το εσωτερικό της κίστης είναι αδρότερα δουλεμένο (εικ. 6β).

Κάλυμμα

Στο δικλινές κάλυμμα, με ακόσμητες τις δύο λοξές επάνω επιφάνειες, ταινία στη βάση του από διπλά αντιθετικά φύλλα σε μορφή ψαροκόκαλου⁷⁶ και αέτωμα με δύο ακρωτήρια⁷⁷, με ήμισυ ανθεμίων μόνον στις εμπρόσθιες πλευρές. Εάν εκτείνονταν αυτά και στις δύο πλευρές θα υπήρχαν συνολικά 13 φύλλα. Στο κέντρο του αετώματος⁷⁸ ανάγλυφος τετράφυλλος ρόδακας και στον υπόλοιπο χώρο δύο βλαστοί με μεγάλα αντιθετικά φύλλα.

Χρονολόγηση – παράλληλα

Η Sinn δημοσιεύει και χρονολογεί την κίστη στην περίοδο των Φλαβίων⁷⁹. Πιθανότερα, όμως, ανήκει στην ύστερη περίοδο των Κλαυδίων, αφού η διακοσμητική της αντίληψη

⁶⁵ Sinn 1987, 129 αριθ. 147 πίν. 33a, b. Πρβλ. επίσης Sinn 1987, αριθ. 34-36 (εποχής Τιβερίου), αριθ. 67 (εποχής Κλαυδίου) και αριθ. 255 (εποχής Φλαβίων).

⁶⁶ Sinn 1987, 108 αριθ. 70 πίν. 21d,e.

⁶⁷ Sinn 1987, 108 αριθ. 67 πίν. 21b (εποχής Κλαυδίου) και 100 αριθ. 34 πίν. 14a,b (εποχής Τιβερίου).

⁶⁸ Η πληροφορία στην εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*, 24-3-1902, που αναφέρει την «ανεύρεση δύο οστεοθηκών εξ αλαβάστρου και κιονόκρανα. Διακρίνονται τα γράμματα ΑΓΧ». Βλ. σχετικά και Τριανταφύλλου 1980, 184, λ. Κάρολος.

⁶⁹ Διαστ. 0,0435 × 0,215 × 0,14 μ.

⁷⁰ Σπάνια περίπτωση, σχεδόν πάντοτε περιείχαν τη στάχτη ενός νεκρού, Boschung 2014, 185.

⁷¹ Εσωτ. διαστ. 0,155 × 0,085 μ.

⁷² Πλ. 0,02 μ.

⁷³ Η Sinn (1987, 163) χαρακτηρίζει τη διακόσμηση αυτή ως «ψαλιδωτό κυμάτιο».

⁷⁴ Πλ. 0,02 μ.

⁷⁵ Πλ. 0,008 μ.

⁷⁶ Πλ. 0,02 μ.

⁷⁷ Ύψ. ακρωτηρίων 0,05 μ., πλ. 0,045 μ.

⁷⁸ Ύψ. στο κέντρο του 0,07 μ.

⁷⁹ Κατά την Sinn (1987, 163 αριθ. 285 πίν. 51B) από το ίδιο εργαστήριο με την κίστη αριθ. 284, περιόδου Φλαβίων.

βρίσκεται ανάμεσα στην πρώιμη κίστη εποχής Κλαυδίων⁸⁰ και στις κίστες της εποχής των Φλαβίων.

Κίστη 4 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 5) (εικ. 6γ)

Άγνωστο εάν ήταν στον ίδιο τάφο με την Κίστη 3 ή σε διαφορετικούς.

Σώμα

Σε μορφή πεπλατυσμένης λουτροφόρου ή κρατήρα με συμφυές κωνικό πόδι⁸¹, επίπεδο στο κάτω μέρος, και πώμα⁸², από αιγυπτιακό αλάβαστρο⁸³, ανοικτού καστανού χρώματος με φλέβες από σκούρο καστανό χρώμα, που αξιοποιούνται διακοσμητικά. Μικροφθορές εξωτερικά. Η γλωσσωτή πλαστική διακόσμηση του κάτω μέρους ξεκινά από τη βάση και φθάνει έως τη μετάβαση στον ώμο. Στην άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους⁸⁴ μία ταινία εξωτερικά και δεύτερη χαμηλότερα εσωτερικά⁸⁵. Στην κοιλιά σώζονται οι οριζόντιες κυκλικές γενέσεις δύο λοξών λαβών. Στο εσωτερικό ψήγματα σιδερένιου αντικειμένου.

Πώμα

Κωνικό, κοίλο εσωτερικά, από διαφορετικό αλάβαστρο, ανοικτού καστανού χρώματος με πυκνότερες φλέβες από σκούρο καστανό έως μαύρο χρώμα⁸⁶. Εισέχει κατά τι του χείλους του σώματος. Έξεργη ταινία στην κάτω επιφάνεια⁸⁷, 0,025 μ. πιο μέσα από την περιφέρεια, για την προσαρμογή στο σώμα. Διπλή αυλάκωση στη μετάβαση από την βάση προς το κυρτό τμήμα και περιμετρικά της τριμερούς λαβής⁸⁸.

Χρονολόγηση – παράλληλα

Παρόμοια κίστη του 1ου αι. μ.Χ., πιθανώς από την Πομπηία⁸⁹, από όμοιο αιγυπτιακό αλάβαστρο, εισηγμένο από την Αίγυπτο, σύμβολο πλούτου αλλά και ανάστασης των νεκρών⁹⁰. Χωρίς διακόσμηση, με κομβιόσχημη λαβή στο πώμα και δύο κάθετες λαβές που φθάνουν έως τον ώμο, χρονολογείται πριν από την καταστροφή της Πομπηίας το 79 μ.Χ. Επομένως και η κίστη μας χρονολογείται πριν από το έτος αυτό, δηλαδή στην εποχή του Νέρωνος, όπως και η Κίστη 3 της ίδιας ανασκαφής. Παρόμοια κίστη, ακόσμητη, από το Λονδίνο, χρονολογείται μεταξύ 41 και 54 μ.Χ.⁹¹ και άλλη στο Museo Nazionale Romano, από ταφικό θάλαμο στη Via Laurentina, στα τέλη του 1ου – αρχές 2ου αι. μ.Χ., λόγω ενός δαχτυλιδιού⁹². Αντιθέτως, κατά τους Lucia Guerrini και Carlo Gasparri⁹³, οι αλαβάστρινες κίστες, με την πλειονότητά τους σε ταφικούς θαλάμους της Ρώμης, έχουν περιορισμένη χρονική διάρκεια (τέλη 1ου αι. π.Χ. έως πρώτες δεκαετίες 1ου αι. μ.Χ.), όταν το αλάβαστρο⁹⁴ γίνεται δημοφιλές λόγω της Κλεοπάτρας, και δε χρονολογούνται με ακρίβεια. Όσες δε από τα

⁸⁰ Sinn 1987, 104 αριθ. 49.

⁸¹ Κάτω διάμ. 0,16 μ., άνω διάμ. 0,08 μ., ύψ. ποδιού 0,045 μ.

⁸² Ύψ. 0,33 μ., μέγ. διάμ. 0,39 μ., διάμ. χείλους 0,317 μ., πάχ. χείλους 0,065 μ., ύψ. χείλους 0,04 μ.

⁸³ Για το αλάβαστρο βλ. Alaimo κ.ά. 2000. Klemm – Klemm 2008. Lazzarini 2009.

⁸⁴ Ύψ. 0,02 μ.

⁸⁵ Πλ. εξωτ. ταινίας: 0,025 μ. και εσωτ. 0,04 μ.

⁸⁶ Διάμ. πώματος 0,28 μ.

⁸⁷ Πλ. ταινίας 0,005 μ., συν. πλ. βάσης 0,025 μ.

⁸⁸ Συν. ύψ. πώματος 0,19 μ., ύψ. λαβής 0,12 μ.

⁸⁹ *Minerva* 23:5, 2012, 53 εικ. 5 (J. M. Eisenberg) [= Sotheby's New York, 7 June 2012, lot 54 (<http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/antiquities-n08871/lot.54.html>)].

⁹⁰ Mustafa 2015.

⁹¹ Williams – Hobbs 2015, 843.

⁹² Taglietti 1979, αριθ. 149.

⁹³ Guerrini – Gasparri 1993, 115-117 αριθ. ευρ. DP C5 πίν. XXXIX.

⁹⁴ Για ορυκτολογικές αναλύσεις αιγυπτιακών λίθινων κιστών βλ. Williams – Hobbs 2015.

συνευρήματά τους, όπως εκείνη του Museo Nazionale Romano, χρονολογούνται στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., είναι ξαναχρησιμοποιημένες. Από την Ελλάδα μνημονεύουν την πατρινή κίστη και δύο της Μυκόνου χωρίς όμως λεπτομέρειες⁹⁵. Κατά την Sinn οι αλαβάστρινες κίστες κατάγονται από την ελληνιστική Αλεξάνδρεια και στη Ρώμη χρησιμοποιούνται από την ανώτερη τάξη⁹⁶.

Κίστη 5 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 5999⁹⁷) (εικ. 7)

Ωοειδής μαρμάρινη κίστη⁹⁸ με κωνική βάση⁹⁹, δύο κεφαλές για λαβές και πώμα. Κατά το αρχείο της Εφορείας παραδόθηκε το 1955 από τη συνοικία Χαλκωματά¹⁰⁰. Νότιο Νεκροταφείο.

Σώμα κίστης

Ψηλά ορθογώνια *tabula*¹⁰¹ με κοιλόκυρτο κυμάτιο¹⁰². Στο κέντρο του χείλους εγχάρακτο τρίγωνο ή Δ με την κορυφή προς τα επάνω¹⁰³ και ίχνη ερυθρού χρώματος¹⁰⁴ (εικ. 7ζ). Οι δύο λοξές πλαϊνές γραμμές του τριγώνου στρέφονται ελικοειδώς προς την κορυφή του. Στο κάτω μέρος του σώματος 24 γλωσσοειδή φύλλα¹⁰⁵. Στο επάνω μισό οριζόντιες και κάθετες ταινίες με σχοινοειδή διακόσμηση από λοξές εγχάρακτες γραμμές¹⁰⁶ δημιουργούν δύο διάχωρα, ένα μικρό για την *tabula* και ένα μεγαλύτερο για την υπόλοιπη επιφάνεια και τις δύο κεφαλές. Στο κέντρο της πίσω πλευράς (εικ. 7β) το μεγάλο διάχωρο χωρίζεται σε δύο μικρότερα από μία βαθιά αυλάκωση από την οποία εκκινούν τέσσερις σειρές οριζόντιων φύλλων κισσού σε αντιθετική κατεύθυνση. Η διακόσμηση με οριζόντια φύλλα κισσού συναντάται ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. σε αττικές λουτροφόρους¹⁰⁷. Δεξιά και αριστερά από την *tabula*, αλλά στο επόμενο διάχωρο, από δύο τετράφυλλα ανάγλυφα λουλούδια μέσα σε βλαστόσπειρα. Στους ύπερους των λουλουδιών ερυθρό χρώμα.

Οι δύο κεφαλές-λαβές, δεξιά και αριστερά του σώματος, ταυτίζονται με Σιληνούς ή Σάτυρους¹⁰⁸ (εικ. 7γ). Τα μαλλιά επάνω από το στενό μέτωπο αποδίδονται χονδροειδώς και κυματιστά. Το επάνω μέρος των κεφαλών επίπεδο και τα μαλλιά με εγχαράξεις, όπως και η χωρίστρα στη μέση τους. Και οι δύο κεφαλές φέρουν ταινία, τη μίτρα¹⁰⁹, και στεφάνι με τρία αδρά αποδιδόμενα κισσόφυλλα δεξιά και αριστερά και με δύο κουκουνάρια επάνω από τα μάτια. Μόνο στην αριστερή κεφαλή διακρίνεται το αριστερό παχύ κωνικό αυτί της. Τα άλλα

⁹⁵ Για άλλα παραδείγματα βλ. Montalcini De Angelis D'Ossat 1980, 89 κ.ε.

⁹⁶ Sinn 1987, 89.

⁹⁷ Ο αριθ. 151 που φέρει δεν ανταποκρίνεται σε κανένα ευρητήριο του Μουσείου Πατρών. Προφανώς αυτός δόθηκε πρόχειρα με σκοπό να καταγραφεί αργότερα, πράγμα που δεν έγινε ποτέ.

⁹⁸ Ύψ. 0,333 μ., μέγ. διάμ. 0,33 μ., άνω διάμ. 0,30 μ., ύψ. μαζί με το πώμα 0,515 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,035 μ.

⁹⁹ Ύψ. 0,05 εκ., διάμ. 0,15 μ.

¹⁰⁰ Με την υπ' αριθ. 84350/4005/10-11-1955 απόφαση του Υπουργείου Παιδείας χορηγήθηκε «άμοιβη 400 δρχ. στον Β. Αθανασόπουλο για την παράδοση μαρμάρινου τεφροδόχου που βρήκε κατά την έκσκαφη του οικοπέδου του, Παναχαϊκού και Βορ. Ήπειρου, ὄπισθεν του Σκαγιοπουλείου [Ιδρύματος]». Από το 1954 έως το 1957 αναπλήρωνε τον απουσιάζοντα στο εξωτερικό Έφορο Νικόλαο Ζαφειρόπουλο ο Επιμελητής Ολυμπίας Νικόλαος Γιαλούρης (Πετρόπουλος 2014, 317), στον οποίο προφανώς και παραδόθηκε η κίστη. Το οικόπεδο βρίσκεται εντός των ορίων του Νοτίου Νεκροταφείου (Πετρόπουλος 1994, 415).

¹⁰¹ Διαστ. 0,24 (κάτω, 0,225 επάνω) × 0,115 εκ.

¹⁰² Πλ. 0,02 εκ.

¹⁰³ Μέγ. πλ. 0,035 μ.

¹⁰⁴ Χρώμα σώζεται και στην Κίστη 2, αλλά και σε άλλες κιβωτιόσχημες κίστες, βλ. Sinn 1987, 12.

¹⁰⁵ Για ταφικά αγγεία με γλωσσωτή διακόσμηση από τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. βλ. Stubbe Østergaard 1996, 49. Υδρία με γλωσσωτό κόσμημα στη Ζωφόρο των Όπλων, στην Πύλη της οδού προς Λέχαιο, στην Κόρινθο, είναι εποχής Τραϊανού, βλ. Edwards 1994, 297 αριθ. 6 πίν. 63.6.

¹⁰⁶ Οι ταινίες αυτές, πλ. 0,015 μ., περιβάλλονται από λεπτότερες επίπεδες ταινίες.

¹⁰⁷ Buchholz 1963, 482, 483 πίν. 10-13.

¹⁰⁸ Ύψ. κεφαλών 0,11 μ., πλ. 0,13 μ.

¹⁰⁹ Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990-1995, 147 και υποσημ. 7 με τη σχετική βιβλιογραφία.

τρία αυτιά καλύπτονται από τα κισσόφυλλα. Οι κεφαλές φέρουν μύστακα, χωριζόμενο στη μέση, και γένη, αν και δεν σώζονται λεπτομέρειές του. Παρά το μουστάκι με την έντονη κάθετη αυλάκωση στο κέντρο και τα κρεμάμενα άκρα του και το γένη με τους μόλις διακρινόμενους βοστρύχους και τα κισσόφυλλα, τα παχιά αυτιά χαρακτηρίζουν Σιληνούς¹¹⁰ και όχι Διόνυσους ή Σατύρους. Τα πρόσωπα, παρά την απομείωση της μαρμάρινης επιδερμίδας, διατηρούν τα τονισμένα ζυγωματικά και αποπνέουν έντονη θλίψη λόγω των λοξών προς τα κάτω, δεξιά και αριστερά, μεγάλων αμυγδαλόσχημων ματιών και της όμοιας κλίσης των άκρων του στόματος και των φρυδιών, τα οποία αποδίδονται πλαστικά και με μόλις διακρινόμενες εγχαράξεις. Η ίρις δε δηλώνεται.

Κάλυμμα

Στην κάθετη περιμετρική ταινία της βάσης εγχάρακτο τρίγωνο ή Δ με την κορυφή προς τα κάτω¹¹¹. Οι δύο πλαϊνές λοξές γραμμές του εξέχουν της βάσης και στρέφονται ελικοειδώς προς τα άνω και προς τα μέσα. Το Δ αυτό, σε αντιστοιχία με το Δ του σώματος, προσδιόριζε την ακριβή θέση του πώματος επάνω στο σώμα, διότι η ομοιόμορφη περιμετρικά διακόσμησή του δυσκόλευε την ακριβή τοποθέτησή του στο σώμα. Η λαβή του πώματος σε μορφή καρπού μήκωνος (εικ. 7ε). Στη λοξή επιφάνεια του κώνου χαμηλά τρεις επαπτόμενες ταινίες, διακοσμούμενες με λοξές παράλληλες αυλακώσεις με αντίθετη φορά εναλλάξ¹¹². Το πώμα εσωτερικά κοίλο (εικ. 7στ) και στη βάση του επίπεδο, με μία πλατειά εξωτερική ταινία (πλ. 0,025 μ.), μία αύλακα (πλ. 0,015 μ.) και μία εσωτερική ταινία (πλ. 0,015 μ.).

Κτερίσματα

Στο εσωτερικό της κίστης (εικ. 7δ) υπήρχαν χάλκινα ψήγματα αλλά και τσόφλια αυγών κότας, τα οποία δείχνουν ότι περιείχε τα υπόλοιπα της καύσης παιδιού, διότι αυγά απαντώνται προπάντων σε παιδικές ταφές¹¹³, ως σύμβολα της αναγέννησης ή της αθανασίας των νεκρών¹¹⁴. Στην Πάτρα δεν είναι σπάνια η παρουσία αυγών σε ρωμαϊκούς τάφους. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μαρμάρινο λαρνακίδιο-κίστη κτιστού (κατά το *opus testaceum*) κιβωτίοσχημου τάφου υπό το δάπεδο ναόσχημου ταφικού μνημείου του πρώιμου Ιου αι. μ.Χ. στην οδό Ερμού 80-82 (Βόρειο Νεκροταφείο), που περιείχε μόνον πολλά αυγά κότας¹¹⁵. Το λαρνακίδιο, κυριολεκτικά σφηνωμένο σε κτιστή θήκη, διαστ. 0,75 × 0,54 × 0,41 μ., στη βόρεια στενή πλευρά του τάφου, ήταν στην πραγματικότητα τεφροδόχος κίστη, διπλάσιου μεγέθους από τις συνήθεις, με λαξευμένες ανάγλυφες οριζόντιες ταινίες στην όψη, σαν σανίδες ξύλινου κιβωτίου, με δύο χαμηλά πόδια, ορθογώνια ρηχή κοιλότητα στο εσωτερικό και επίπεδο κάλυμμα. Ο συγκεκριμένος τύπος κίστης είναι γνωστός από την ελληνιστική περίοδο¹¹⁶. Είναι πάντως περιεργή η ανεύρεση μόνον αυγών και όχι στάχτης ή καμένων οστών. Πιθανώς προοριζόταν για νήπιο που είχε πλήρως αποτεφρωθεί και τα πολλά αυγά να υποκατέστησαν την εξαφανισθείσα σορό.

¹¹⁰ Για χαρακτηριστικά Σιληνών βλ. Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139.

¹¹¹ Μέγ. πλ. 0,035 μ.

¹¹² Παρόμοια διακόσμηση στη βάση της κίστης Sinn 1987, 31 αριθ. 99 πίν. 12ε, εποχής Τιβερίου ή λίγο μεταγενέστερη.

¹¹³ Συνήθη τα αυγά στους παιδικούς ρωμαϊκούς τάφους, Invernizzi κ.ά. 2011, 40, 123-124, tomba 1: καύση νηπίου, 3ος αι. μ.Χ. Τσόφλια αυγών και σε τάφους κλασικών χρόνων στο νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου στην Περδικαριά, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 111.

¹¹⁴ Chevalier – Cheerbrant 1999, II, 520-524. Tirelli 2001, 249. Liverani – Spinola 2010, 229 εικ. 74. Invernizzi κ.ά. 2011, 124. Pignatelli 2005, 9. Ακόμη και τον 10ο-11ο αι. μ.Χ. αυγά τοποθετούνται σε σλαβικούς, ουγγρικούς και ρουμανικούς τάφους (Dragotă 2014).

¹¹⁵ Παπαποστόλου 1983α, 2-3.

¹¹⁶ Παπαποστόλου 1983α, 2, υποσημ. 2 και 3, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Sinn 1982, 43, υποσημ. 26.

Χρονολόγηση – παράλληλα

Με βάση παρόμοιες κίστες χρονολογείται στην πρώτη δεκαετία του β' μισού του 1ου αι. μ.Χ.¹¹⁷. Κεφάλι Αντίνοου σε μορφή Διονύσου με ίδιο στεφάνι και καρπούς βελανιδιάς αντί των κουκουναριών του δικού μας, στο Fitzwilliam Museum, είναι αδριάνειο¹¹⁸. Πιο κοντά στο δικό μας μάσκα Διονύσου σε *oscillum*, στο ίδιο μουσείο, μέσα και β' μισό 1ου αι. μ.Χ.¹¹⁹. Παρόμοια κόμμωση με του Σιληνού, χωρίστρα στη μέση και κυματοειδή μαλλιά επάνω από το μέτωπο, στα πορτραίτα της Αγριππίνας, και της Πρεσβύτερης (απεβίωσε το 33 μ.Χ.) και της Νεότερης (απεβίωσε το 59 μ.Χ.)¹²⁰. Παρόμοιου περιγράμματος μαρμαρίνη κίστη αλλά ακόσμητη, με ημικυκλικές συμπαγείς κάθετες λαβές και με επιγραφή στο κάλυμμα και στο σώμα, ανήκε στη *Sellia Epyre*, σύζυγο του *Quintus Futius Olympicus* και χρονολογείται γενικά στο α' μισό του 1ου αι. μ. Χ. (Museo Nazionale – Terme di Diocleziano, Ρώμη)¹²¹. Σχετικές με τη δική μας κίστη αυτή του οίκου Christie's¹²² και άλλη στη Ρώμη με κεφάλια Άμμωνος αντί λαβών¹²³, β' μισού 1ου αι. μ.Χ. και οι δύο. Το εξωτερικό περίγραμμα της δικής μας, με διαφορετικές κάθετες, πραγματικές λαβές, σε κίστη εποχής Τιβερίου ή πρώιμης εποχής Κλαυδίου¹²⁴. Χαμηλό μέτωπο, όπως του Σιληνού, σε κεφάλι ανακεκλιμένης μορφής σε κίστη εποχής Φλαβίων ή λίγο πρωιμότερη¹²⁵. Κίστη στη Villa Doria Pamphili με κεφάλια Σιληνών αντί λαβών, όμοια *tabula* αλλά ραδινότερο περίγραμμα σώματος, χρονολογείται στα τέλη 1ου – αρχές 2ου αι. μ.Χ.¹²⁶.

Τα κεφάλια των Σιληνών της κίστης της Πάτρας μοιάζουν εκπληκτικά με κεφαλή Διονύσου από τη Δράμα (εικ. 8), τόσο ως συνολική σύλληψη όσο και ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά της. Η Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου χρονολογεί την προτομή λίγο μετά από τον Αδριανό, στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., και τη θεωρεί, λόγω απουσίας ακριβούς προτύπου, έργο εκλεκτικό, βασιζόμενο σε παλαιότερα αγαλματικά πρότυπα διαφόρων περιόδων¹²⁷. Η μεγάλη ομοιότητά της, όμως, με τα κεφάλια της κίστης δείχνει ότι και τα τρία κεφάλια αντιγράφουν συγκεκριμένο πρότυπο, παλαιότερο των μέσων του 1ου αι. μ.Χ., αφού τότε χρονολογείται η κίστη. Η ύπαρξη προτύπου επιβεβαιώνεται και από το νεότερων χρόνων κεφάλι του αγάλματος του Διονύσου της Γλυπτοθήκης του Μονάχου, γνωστού ως Διόνυσος Braschi¹²⁸, που αντιγράφει παλαιότερο ρωμαϊκό και έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τα τρία κεφάλια.

¹¹⁷ Τρεις κίστες στη Συλλογή Ny Carlsberg είναι κοντά στη δική μας. Η πρώτη, πιο ραδινή, σε μορφή κανθάρου με περίτεχνο πόδι και λαιμό και με κεφάλια γρυπών στη θέση των λαβών, από τη Ρώμη, χρονολογείται γενικά στον 1ο αι. μ.Χ. (Stubbe Østergaard 1996, 48-49 αριθ. 16). Πιο κοντά στο περίγραμμα της δικής μας, κίστη από τη Νάπολη, β' μισού 1ου αι. μ.Χ. (Stubbe Østergaard 1996, 50 αριθ. 17). Με κοντόχοντρες αναλογίες σαν τη δική μας, αλλά με τη μεγαλύτερη διάμετρο επάνω και όχι κάτω, κίστη από το Ορβιέτο, β' μισού του 1ου αι. μ.Χ. (Stubbe Østergaard 1996, 51 αριθ. 18).

¹¹⁸ Budde – Nicholls 1964, 68 αριθ. 109 fig. 36.

¹¹⁹ Budde – Nicholls 1964, 79 αριθ. 127 εικ. 42. Η κίστη Budde – Nicholls 1964, αριθ. 191, με δύο κεφάλια Σατύρων, χρονολογείται στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ.

¹²⁰ Bernoulli 1963, 248 εικ. XV (Πρεσβύτερη) και 376 (Νεότερη) εικ. XIX.

¹²¹ Ήταν υφάντρα και πωλήτρια χρυσοϋφαντων υφασμάτων στο κατάστημά της στη Via Sacra της Ρώμης, *Sellia | Epyre | de sacra via | aurivestrix | Q(uinti) Futi Olympici*, CIL 06, 09214 = ILS 07692. Βλ. σχετικά και Chioffi 2004, 91, με πλήρη βιβλιογραφία, και Wiseman 2013, 81.

¹²² Christie's, London, South Kensington, 14 April 2011, lot 258 (<http://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-roman-marble-cinerary-urn-circa-ad-5425427-details.aspx>).

¹²³ Mustilli 1939, 44 αριθ. 26 πίν. 89.

¹²⁴ Sinn 1987, 102 αριθ. 42.

¹²⁵ Sinn 1987, 201 αριθ. 458.

¹²⁶ Calza 1977, 122-123 πίν. XCVI, 144a, b.

¹²⁷ Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990-1995, 148 και 152.

¹²⁸ Πρόκειται για το ιδεαλιστικό άγαλμα με αριθ. ευρ. 180 (Fucks 1992, 23 κ.ε. αριθ. 4 εικ. 22). Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990-1995, 151-152.

Κίστη 6 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 36) (εικ. 9)

Κιβωτιόσχημη, φθαρμένη στο αριστερό μισό του αετώματος και στην κάτω αριστερή γωνία του σώματος. Χωρίς ακριβή προέλευση αλλά ασφαλώς από την Πάτρα, αφού τα πριν και μετά από αυτήν αντικείμενα στο ευρετήριο προέρχονται από την Πάτρα.

Διακόσμηση κιβωτίου

α. Εμπρόσθια πλευρά: Στο κοιλόκυρτο κυμάτιο, που περιβάλλει την ορθογώνια *tabula*¹²⁹ (εικ. 30), εξωτερικά, στην κάτω και τις δύο κάθετες πλευρές, μία επιπλέον ταινία που χωρίζεται σε δύο μικρότερες από κεντρική αυλάκωση και συνδέεται με την επίπεδη ταινία του χείλους. Κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα η γιρλάντα, εξαρτώμενη από τα κέρατα δύο βουκρανίων¹³⁰ στις επάνω γωνίες. Οι απολήξεις της κορδέλας της γιρλάντας κρέμονται ελεύθερα από τα κέρατα. Αντίστοιχα, στις κάτω γωνίες δύο αντρικά κεφάλια Σιληνών¹³¹ (εικ. 9γ-δ), θέμα συνηθισμένο στις κίστες. Και τα δύο κεφάλια, έντονα διαβρωμένα, πιθανώς χωρίς τελική επεξεργασία. Οι κόρες των δεξιών οφθαλμών δηλώνονται με εγχάρακτο κύκλο. Στους αριστερούς οφθαλμούς μία οριζόντια εγχάραξη στη μέση, αντί κόρης, δημιουργεί την εντύπωση ότι τα αριστερά μάτια είναι κλειστά. Από λίγα ίχνη στο δεξιό κεφάλι φαίνεται ότι υπήρχαν μύστακας και γένη και από ένας βόστρυχος δεξιά και αριστερά. Τα παχιά φρύδια χαρακτηρίζουν Σιληνούς παρά Σατύρους. Δύο αντωπά πουλιά με μακριούς λαιμούς, ίσως ερωδιό, ανάμεσα στη γιρλάντα και την *tabula* (εικ. 9α). Το αριστερό προσπαθεί να τσιμπήσει το δεξιό που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω για προστασία, αφήνοντας εκτεθειμένο το λαιμό του. Δύο ακόμη πουλιά ανάμεσα στη γιρλάντα και τα κεφάλια. Χαρακτηριστική η έντονη χρήση του τρυπανιού.

β. Πλάγιες πλευρές: Ενδεκάφυλλα ανθέμια (εικ. 9γ-δ). Αντί κεντρικού φύλλου στήμονας και ανθήρας. Από τα κέρατα του βουκρανίου κρέμονται οι σιγμοειδείς απολήξεις των ταινιών της γιρλάντας. Σιγμοειδείς ταινίες με έναν ρόδακα και στις απέναντι του βουκρανίου γωνίες. Μόνο στη δεξιά πλαϊνή πλευρά λαξεύθηκε (εκ των υστέρων;) μικρή τετράγωνη οπή, άγνωστο για ποιο σκοπό.

Κάλυμμα

Σαμαρωτό κάλυμμα¹³² με αέτωμα και δύο ακρωτήρια. Στο τύμπανο¹³³ δύο αντωπά πουλιά. Σώζεται μόνον το δεξιό. Το αριστερό σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένο, όπως και το κάτω κεντρικό τμήμα του αετώματος. Η μακριά ουρά ίσως υποδηλώνει παγώνια. Τσιμπούν ανάμεσά τους ημικυκλικό αντικείμενο, στεφάνι ή λουλούδι, σχεδόν πλήρως κατεστραμμένο. Στα ακρωτήρια από ένας ρόδακας με πέντε δίδυμα φύλλα¹³⁴ και διπλό μίσχο, συνηθισμένο θέμα των ρωμαϊκών κιστών¹³⁵. Στην επάνω επιφάνεια του καλύμματος δύο διασταυρούμενες επίπεδες ταινίες δημιουργούν τέσσερα διάχωρα (εικ. 9β). Στο κάθε ένα δύο μισά πολυσιχιδή φύλλα άκανθας με πλατύ μίσχο ανάμεσά τους. Στις δύο στενές πλευρές ολόγλυφα κυλινδρικά προσκέφαλα (*pulvini*)¹³⁶, πεπιεσμένα στο κέντρο και διακοσμημένα με ανάγλυφα μακριά λογχωτά φύλλα. Όμοια *pulvini* και στους ρωμαϊκούς βωμούς¹³⁷. Στη βάση των δύο πλαϊνών πλευρών εγχάρακτος ελικοειδής βλαστός. Ομάδες τριών μικρότερων βλαστών εκφύονται εναλλάξ δεξιά και αριστερά του κεντρικού.

¹²⁹ Διαστ. κιβωτίου 0,23 × 0,145 × 0,215 μ. Διαστ. *tabula* 0,105 × 0,06 μ. εσωτ. και 0,132 × 0,083 μ. εξωτ.

¹³⁰ Ύψ. έκαστο 0,093 μ.

¹³¹ Ύψ. έκαστο 0,044 μ.

¹³² Διαστ. 0,24 × 0,22 × 0,06 μ.

¹³³ Μέγ. ύψ. 0,06 μ.

¹³⁴ Διάμ. 0,042 μ.

¹³⁵ Π.χ. Stubbe Østergaard 1996, 55 αριθ. 21, 57 αριθ. 22.

¹³⁶ Stubbe Østergaard 1996, 56 αριθ. 21, 57 αριθ. 22.

¹³⁷ Stubbe Østergaard 1996, 24, 56.

Χρονολόγηση – παράλληλα

Η Sinn χρονολογεί την κίστη στην εποχή του Νέρωνος¹³⁸, δηλαδή στην ύστερη περίοδο Κλαυδίων, όπως και άλλες κίστες με βουκράνια¹³⁹. Βουκράνια και γιρλάντα σε δύο κίστες στη Συλλογή Ny Carlsberg¹⁴⁰. Η πρώτη, από τη Ρώμη, περιόδου Κλαυδίων (μεταξύ 25 και 50 μ.Χ.), και η δεύτερη, άγνωστης προέλευσης, περιόδου Φλαβίων λόγω της ελεύθερης χρήσης τρυπανιού. Κίστη με βουκράνια στο Fitzwilliam Museum ανήκει στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο επειδή στηρίζεται σε τέσσερα πόδια¹⁴¹.

Κίστη 7 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 180) (εικ. 10)

Κιβωτιόσχημη, ακέραιη¹⁴². Ανασκάφηκε το 1964 κατά τις εργασίες ανέγερσης του Β' Γυμνασίου Θηλέων στην οδό Κορίνθου 227¹⁴³. Η κίστη είχε αποθεθεί σε πώρινη σαρκοφάγο του Βόρειου Νεκροταφείου μαζί με δύο σκελετούς και κτερίσματα¹⁴⁴. Περιείχε στάχτη.

Διακόσμηση κιβωτίου

α. Εμπρόσθια πλευρά (εικ. 10α): Περιμετρικά διπλή ταινία. Στην περιβαλλόμενη από κοιλόκυρτο κυμάτιο¹⁴⁵ ορθογώνια *tabula*¹⁴⁶, στην κάτω και τις δύο πλαϊνές πλευρές, μία επιπλέον ταινία¹⁴⁷ που την ενσωματώνει στην κάτω ταινία του χείλους. Βασικό διακοσμητικό θέμα κρατήρας κάτω με δύο κισσόβλαστους που ανεβαίνουν δεξιά και αριστερά της *tabulae*. Δύο αντωπά πουλιά τσιμπούν το χείλος του κρατήρα και άλλα δύο, σε αντιθετική στάση, στην κορυφή των βλαστών τσιμπούν από ένα άνθος τους. Σε κίστη στο Μουσείο του Λατερανού, τα δύο πουλιά της κορυφής ερμηνεύονται ως πτερωτές ψυχές που τρέφονται από τους καρπούς της αθανασίας¹⁴⁸.

β. Πλάγιες πλευρές: Από ένα εννιάφυλλο ανθέμιο (εικ. 10β) και ένα πουλάκι στις επάνω αριστερές γωνίες.

Κάλυμμα

Επίπεδο¹⁴⁹, με σχηματοποιημένα φύλλα σε μορφή κεραμοσκεπούς στέγης από επάνω (εικ. 10γ). Στο τύμπανο του αετώματος¹⁵⁰ κεντρικός πεντάφυλλος ρόδακας, δύο μικρότεροι αριστερά και δεξιά και φυλλοειδείς βλαστοί έως τις γωνίες. Στα δύο ακρωτήρια¹⁵¹ πεντάφυλλοι ρόδακες μέσα σε ανάγλυφους κύκλους. Στο κέντρο της βάσης του καλύμματος ένα ανάποδο Δ¹⁵².

¹³⁸ Sinn 1987, αριθ. 102, χωρίς φωτογραφία.

¹³⁹ Sinn 1987, 117 αριθ. 103 πίν. 27a, b («spätclaudisch»), 117-118 αριθ. 104 πίν. 27c («spätclaudisch-neronisch»), 118 αριθ. 105 πίν. 27d («spätclaudisch-neronisch»).

¹⁴⁰ Stubbe Østergaard 1996, 53-54 αριθ. 20 και 55-56 αριθ. 21.

¹⁴¹ Budde – Nicholls 1964, 90 αριθ. 145 πίν. 48-49.

¹⁴² Διαστ. 0,328 × 0,265 × 0,21 μ. Μαζί με το πώμα το ύψος του φθάνει τα 0,27 μ.

¹⁴³ Σήμερα αποτελεί παράρτημα του Πανεπιστημίου Πατρών. Μαστροκώστας 1964.

¹⁴⁴ Μαστροκώστας 1964, 186 πίν. 214α-β. Daux 1966, 831 εικ. 4.5. Sinn 1982, 44 υποσημ. 35. Koch – Sichtermann 1982, 272, 360. Sinn 1987, 108 αριθ. 70 πίν. 21d, e.

¹⁴⁵ Πλ. 0,01 μ.

¹⁴⁶ Διαστ. εσωτ. 0,156 × 0,068 μ.

¹⁴⁷ Πλ. 0,0037 μ.

¹⁴⁸ Cumont 1942a, 7 εικ. 4, 5.

¹⁴⁹ Διαστ. 0,34 × 0,26 μ.

¹⁵⁰ Ύψ. τυμπάνου 0,068 μ.

¹⁵¹ Διάμ. 0,045 μ.

¹⁵² Βλ. Κίστες 2 και 5.

Χρονολόγηση - παράλληλα

Στην κίστη, εκτός από παλαιότερα ελληνικά, βρέθηκαν και δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα, Τιβερίου και Δομητιανού. Κατά τη Sinn¹⁵³, όμως, η κίστη δεν χρονολογείται στην περίοδο των Φλαβίων, διότι τα χαρακτηριστικά της (π.χ. σύνδεση περιμετρικής ταινίας της *tabulae* με ταινία του χείλους) την κατατάσσουν στην περίοδο των Κλαυδίων. Πιστεύει δε ότι χρησιμοποιήθηκε αρκετά αργότερα από την κατασκευή της, όπως δείχνει το νόμισμα του Δομητιανού¹⁵⁴. Είναι συνεπώς λογικό να συμπεράνουμε ότι χρησιμοποιήθηκε αργότερα και από την αγορά της, προφανώς για την μελλοντική ταφή του αγοραστή ή κάποιου απογόνου του.

Κίστη 8 (Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λίθ. 5520) (εικ. 11)

Κιβωτιόσχημη. Βρέθηκε το 1996 σε έργα αποχέτευσης του Δήμου Πατρέων στην οδό Αγ. Σοφίας, έξω από τον αριθ. 42. Περιείχε καμένα οστά¹⁵⁵. Στο σώμα¹⁵⁶ μικρές φθορές. Βόρειο Νεκροταφείο.

Διακόσμηση κιβωτίου

α. Εμπρόσθια πλευρά (εικ. 11α): Ορθογώνια *tabula* ψηλά¹⁵⁷, περιβαλλόμενη από διπλό κυμάτιο, κοιλόκυρτο εσωτερικά και επίπεδο εξωτερικά¹⁵⁸. Ταινία επίπεδη με κεντρική αυλάκωση και στις τέσσερις πλευρές¹⁵⁹. Βασικό διακοσμητικό θέμα άκανθα κάτω σε έντονο έξεργο ανάγλυφο, λόγω ευρείας χρήσης τρυπανιού, με δύο ελικοειδείς βλαστούς και τέσσερις βλαστόσπειρες έκαστος που ανεβαίνουν δεξιά και αριστερά της *tabulae*. Οι πρώτες από κάτω βλαστόσπειρες περικλείουν ρόδακα, οι δεύτερες λουλούδι, οι τρίτες φύλλα άκανθας και οι τέταρτες απολήγουν σε ήμισυ ανθεμίου από πέντε φύλλα.

β. Πλαϊνές πλευρές (εικ. 11β): Περιμετρικά ταινία επίπεδη¹⁶⁰ που σώζει μαύρο χρώμα στο ύψος του χείλους. Άκανθα με δύο βλαστούς και με τέσσερις βλαστόσπειρες από φύλλα άκανθας έκαστος. Στην κατώτερη επτάφυλλος ρόδακας, στη δεύτερη και τρίτη λουλούδι με δύο σειρές από τρία πέταλα και μίσχο και στην τέταρτη πεντάφυλλος ρόδακας. Επάνω από την άκανθα ημικυκλικό φύλλωμα, όμοιο με των τεσσάρων βλαστοσπειρών, από το οποίο εκφύεται βλαστός με διπλό κάλυκα. Πίσω άλλος μίσχος με τριπέταλο λουλούδι. Στις δύο κάτω γωνίες από ένα λουλούδι.

γ. Πίσω πλευρά: Ημίεργη.

Κάλυμμα

Στη βάση του καλύμματος¹⁶¹ τριπλή ταινία μπροστά¹⁶² (εικ. 11α), με ανάγλυφα τετράγωνα σε σειρά στη μεσαία, συνδεδεμένα με λεπτές οριζόντιες ταινίες, παραλλαγή αστραγάλου. Στη βάση των πλαϊνών πλευρών διπλή ταινία. Στο κέντρο του αετώματος δύο πεντάφυλλοι ρόδακες. Οι μίσχοι τους δημιουργούν κυκλικά ακρωτήρια¹⁶³, από τα οποία το δεξιό μισοκατεστραμμένο, με εξάφυλλους ρόδακες. Επάνω από τους κεντρικούς ρόδακες επτάφυλλο ανθέμιο. Και από τους τέσσερις ρόδακες εκφύονται τρίδυμα φύλλα. Στην ελαφρά

¹⁵³ Sinn 1987, 108 αριθ. 70 πίν. 21d, e.

¹⁵⁴ Sinn 1987, 108.

¹⁵⁵ Σταυροπούλου-Γάτση 2001.

¹⁵⁶ Διαστ. 0,298 × 0,285 × 0,22 μ.

¹⁵⁷ Εσωτ. διαστ. 0,10 × 0,076 μ. και εξωτ. 0,133 × 0,078 μ.

¹⁵⁸ Πλ. 0,015 μ.

¹⁵⁹ Πλ. 0,01 μ.

¹⁶⁰ Πλ. 0,006-0,01 μ.

¹⁶¹ Διαστ. 0,298 × 0,285 × 0,078 μ.

¹⁶² Πλ. τριών ταινιών συνολικά 0,018 μ.

¹⁶³ Ύψ. ακρωτηρίων 0,083 μ., διάμ. 0,068 μ.

δικλινή στέγη (εικ. 11γ), όμοια με της Κίστης 6, δύο διασταυρούμενες επίπεδες ταινίες δημιουργούν τέσσερα διάχωρα, με δύο μισά πολυχιδή φύλλα άκανθας και πλατύ μίσχο ανάμεσά τους το κάθε ένα. Στις στενές πλευρές προσκέφαλα (*pulvini*).

Χρονολόγηση – παράλληλα

Χωρίς ακριβές παράλληλο. Σχετική ομοιότητα με δύο κίστες εποχής Τιβερίου και πρώιμης περιόδου Κλαυδίου¹⁶⁴. Οι πλαϊνές πλευρές της πλησιέστερα σε μία τρίτη κίστη¹⁶⁵, εποχής Νέρωνος. Η χαρακτηριστική ομοιότητα της επάνω επιφάνειας του καλύμματος με εκείνη της Κίστης 6 δείχνει να επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση.

Ανάλυση διακοσμητικών θεμάτων

Όλα τα διακοσμητικά στοιχεία σχετίζονται με τη χθόνια λατρεία¹⁶⁶. Τα λουλούδια, τα πιο αγαπημένα δώρα των νεκρών¹⁶⁷, κυριαρχούν είτε μεμονωμένα είτε σε γιρλάντες μαζί με φρούτα, καρποφόρες γιρλάντες ή ανθοπλόκαμους¹⁶⁸. Η συνήθεια απόθεσης λουλουδιών στους τάφους συνδέεται με τις ημεπίσημες ετήσιες γιορτές *rosalia* ή *ροζάλια*, *ροζάρια* και *ροδισμός* στα ελληνικά, που οργανώνονται στο τέλος της άνοιξης από τους συλλόγους των εργατών ή των εμπόρων¹⁶⁹ ή τους Διονυσιακούς Θιάσους¹⁷⁰. Οι φυτικές γιρλάντες επικρατούν τον 1ο αι. μ.Χ. στις κίστες¹⁷¹. Σε επιγράμματα εκφράζεται η ευχή «από τα οστά του νεκρού να φυτρώσουν λουλούδια»¹⁷² ή «ο τάφος από φυτά να περιβληθεί και με φρέσκα λουλούδια να στολιστεί και με πουλιά και έντομα να πλουτιστεί»¹⁷³. Έτσι εξηγούνται και τα πουλιά στις πατρινές κίστες, συνηθισμένο γενικότερα θέμα¹⁷⁴, αλλά και η φύτευση λουλουδιών και καρποφόρων δέντρων στα ρωμαϊκά κενοτάφια¹⁷⁵. Ο Franz Cumont, όπως αναφέρθηκε, τα πουλιά που τσιμπούν καρπούς τα χαρακτηρίζει φτερωτές ψυχές που τρέφονται με τους καρπούς της αθανασίας¹⁷⁶. Κατά την Britt Haarløw η πρωταρχική ιδέα ότι η ψυχή δραπετεύει από το σώμα με τη μορφή πουλιού¹⁷⁷ εξελίσσεται στην πίστη ότι η ψυχή γεννήθηκε στον ουρανό από ένα πουλί¹⁷⁸. Προ πάντων οι αετοί και τα παγώνια συμβολίζουν την αποθέωση και το θρίαμβο κατά του θανάτου¹⁷⁹, τα παγώνια δε ιδιαίτερα την αθανασία και η πολύχρωμη ουρά τους τον έναστρο ουρανό¹⁸⁰. Τα ζώα στα ταφικά μνημεία είναι συνήθη και συχνά ένα μεμονωμένο ζώο ή πουλί αποτελεί παραπληρωματικό στοιχείο συνθετότερης διακόσμησης χωρίς συγκεκριμένη θέση σ'

¹⁶⁴ Sinn 1987, 100 αριθ. 34 πίν. 14a, b και 110 αριθ. 75 πίν. 22e-f.

¹⁶⁵ Sinn 1987, 129 αριθ. 147 πίν. 33a, b («spätclaudisch-neronisch»).

¹⁶⁶ Η Glenys Davies (1978, ιδιαίτερα 1-14, 58-66, 324-327 και *passim*) ασκεί κριτική στις έως το 1978 δημοσιεύσεις, διότι αποδίδουν εσχατολογικό συμβολισμό σε κάθε είδους παράσταση.

¹⁶⁷ Lattimore 1942, 135.

¹⁶⁸ Στεφανίδου-Τιβερίου 2012, 129. Για τις διάφορες ονομασίες του ανθοπλόκαμου, *corona*, *corolla*, *pancarpia*, *garlanda*, *ghirlanda*, *guirlande*, *serta*, κλπ, και για τον *coronarius*, βλ. Guillaume-Coirier 1998, 3 κ.ε. και Turcan 1971, 92-93. Οι καρποφόρες γιρλάντες έχουν ρόδια, σταφύλια, μήλα, κουκουάρια, βελανίδια, στάχια, φύλλα και άνθη, Παπαγιάννη 2007, 103.

¹⁶⁹ Lattimore 1942, 137, 139, 346. Calza 1977, 128 αριθ. 150.

¹⁷⁰ Χρυσοστόμου 1999-2001, 215.

¹⁷¹ Sinn 1987, 56 κ.ε., και σημ. 315.

¹⁷² Lattimore 1942, 131.

¹⁷³ Sinn 1987, 56.

¹⁷⁴ Sinn 1987 αριθ. 31, 112, 298. Τα πουλιά, συχνά κύκνοι, συνδέονται με τη λατρεία του Απόλλωνος, θεού του ήλιου και του φωτός. Sinn 1982, 57. Sacchi (χ.χ.). Για τα πουλιά στα ρωμαϊκά έργα, Toynebee 1973, 237-282.

¹⁷⁵ Sinn 1987, 56.

¹⁷⁶ Cumont 1942a, 7.

¹⁷⁷ Koch – Sichtermann 1982, 223-235.

¹⁷⁸ Η αντίληψη αυτή γεννήθηκε στη Συρία, όπου ο αετός είναι το πουλί του Ήλιου (Haarløw 1977, 55).

¹⁷⁹ Haarløw 1977, 53.

¹⁸⁰ Cumont 1942b, 231.

αυτήν¹⁸¹. Εκτός από πουλιά, δημοφιλέστατο θέμα την περίοδο του Νέρωνα ή των Φλαβίων είναι και τα έντομα, όπως στην Κίστη 2¹⁸².

Φύλλα και γιρλάντες κυριαρχούν, πάντως, από την ελληνιστική περίοδο στη διακόσμηση των επιτάφιων βωμών της ανατολής¹⁸³ και στη ζωγραφική, με πιο γνωστά παραδείγματα τις γραπτές γιρλάντες στην ελληνιστική ακρόπολη της Αλεξάνδρειας και τα αγγεία της νεκρόπολης Sciatbi της Αιγύπτου¹⁸⁴. Οι φυτικές γιρλάντες με φρούτα, στάχυα και λουλούδια, κατά τον Robert Turcan συμβολίζουν τις εποχές του χρόνου¹⁸⁵ και κατά τη Sinn τόσο τη συνέχεια της συμμετοχής του νεκρού στον φυσικό κόσμο, αφού η ζωή συνεχίζεται μετά θάνατον, όσο και την προστασία του τάφου¹⁸⁶. Γι' αυτό ακόμη και στα κενοτάφια φυτεύουν λουλούδια και καρποφόρα δέντρα¹⁸⁷. Οι γιρλάντες δηλώνουν επιπλέον και την ιερότητα του τάφου¹⁸⁸, ενώ και οι φυτικές και οι καρποφόρες ήταν το κύριο διακοσμητικό θέμα των επιτύμβιων βωμών της Μ. Ασίας¹⁸⁹. Οι φυτικές, οι καρποφόρες και από φύλλα κισσού γιρλάντες επικρατούν από τη μέση περίοδο του Αυγούστου, ενώ από την ύστερη περίοδο των Κλαυδίων εμφανίζονται και γιρλάντες με φύλλα δάφνης και βελανιδιάς¹⁹⁰. Οι καρποφόρες γιρλάντες εμφανίζονται στις ρωμαϊκές σαρκοφάγους από την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο και στις αττικές από την περίοδο του Αδριανού¹⁹¹, όπου αποτελούν ένα από τα κυρίαρχα θέματα, με καταγωγή μάλλον από τα μικρασιατικά εργαστήρια των κυκλικών βωμών, οι δε γιρλάντες από φύλλα στην αρχιτεκτονική πλαστική ήδη από τον 3ο αι. π.Χ.¹⁹². Γενικότερα, πάντως, η γιρλάντα επικρατεί στην ταφική διακόσμηση από την ελληνιστική περίοδο¹⁹³. Συχνά η φυτική διακόσμηση αντικαθίσταται από κλαδιά και βλαστούς που απλώνονται εκτός της κύριας και στις πλάγιες όψεις¹⁹⁴.

Η *άκανθα* είναι κοινό διακοσμητικό θέμα τη ρωμαϊκή περίοδο, όχι μόνο στα κοσμικά κτήρια αλλά και στους επιτύμβιους βωμούς¹⁹⁵, όπως βεβαίως και στις κίστες από την εποχή του Αυγούστου¹⁹⁶. Τα *στάχυα* στην Κίστη 2, εάν πράγματι είναι στάχυα, μαζί με την *άκανθα* συμβολίζουν τη δύναμη για μία νέα ζωή¹⁹⁷.

Οι *ρόδακες* είναι αγαπητό θέμα και στις αττικές και στις μικρασιατικές σαρκοφάγους¹⁹⁸.

Οι *κεφαλές του Άμμωνος*, σύμβολα δύναμης και προστασίας του νεκρού¹⁹⁹, απεικονίζονται και σε επιτύμβιους βωμούς²⁰⁰ και στις μαρμάρινες κίστες από την περίοδο του Κλαυδίου μαζί με τις *κεφαλές κριών*²⁰¹. Ο Άμμων Δίας στη μνημειώδη ρωμαϊκή τέχνη εμφανίζεται την περίοδο του Αυγούστου, όταν υιοθετείται ως κύριος θεός²⁰². Η λατρεία του διαδίδεται ευρέως

¹⁸¹ Davies 1978, 250 και για τα υπόλοιπα πουλιά, 281-282. Πουλιά υπάρχουν και σε ταφικά μνημεία των Ετρούσκων, βλ. Bonaudo 2006-2007, 158-159.

¹⁸² Davies 1978, 164.

¹⁸³ Sinn 1987, 56.

¹⁸⁴ Honroth 1971, 7.

¹⁸⁵ Turcan 1971, 129. Sinn 1987, 57.

¹⁸⁶ Cristofani – Sinn 1997.

¹⁸⁷ Sinn 1987, 56.

¹⁸⁸ Στεφανίδου-Τιβερίου 2012, 129.

¹⁸⁹ Turcan 1971, 99. Sinn 1987, 56.

¹⁹⁰ Sinn 1987, 57, με όλη τη βιβλιογραφία. Για όλα τα είδη φυτικής διακόσμησης βλ. Cumont 1942a.

¹⁹¹ Meischner - Lafli 2008, 139.

¹⁹² Παπαγιάννη 2007, 102-110, 175, 180-182, με όλη τη βιβλιογραφία. Για την εξέλιξη της ρωμαϊκής γιρλάντας βλ. Honroth 1971. Για σαρκοφάγους με γιρλάντες βλ. Davies 1978, 328-330.

¹⁹³ Παπαγιάννη 2007, 176.

¹⁹⁴ Για τα διάφορα είδη βλαστών βλ. Koch – Sichtermann 1982, 235-236.

¹⁹⁵ Βωμός από τη Ρώμη με *άκανθα* παρόμοια των πατρινών, Guerrini 1982, 171 αριθ. 40 πίν. LII.

¹⁹⁶ Sinn 1987, 95 αριθ. 17 πίν. 8a και αριθ. 19 πίν. 8c-e (εποχής Αυγούστου), 100 αριθ. 36 (εποχής Τιβερίου). Για τα διάφορα φυτά στα ταφικά μνημεία βλ. Davies 1978, 298-307.

¹⁹⁷ Τριανταφυλλίδης 2010, 236.

¹⁹⁸ Παπαγιάννη 2007, 108.

¹⁹⁹ Stubbe Østergaard 1996, 59 no. 23.

²⁰⁰ Budde – Nicholls 1964, 89 αριθ. 143 πίν. 48. Honroth 1971, 70 αριθ. 38 (επιτύμβιος βωμός του *M. Licinius Crassus Frugi*, περιόδου Κλαυδίου, *Ara funeraria di Orchivia Damalina*). Calza 1977, 130 αριθ. 155 πίν. CI.

²⁰¹ Sinn 1987, 58.

²⁰² Για την εισαγωγή των αιγυπτιακών θεών στη Ρώμη, βλ. Henig – King 1986.

στους στρατιώτες και τα όπλα τους διακοσμούνται με τις κεφαλές του, με χαρακτήρα και συμβολικό, διότι επηρεάζονται από την επίσημη τέχνη, αλλά και αποτροπαϊκό²⁰³. Επειδή δε οι κίστες περιέχουν συχνά στάχτες στρατιωτών εύλογα μπορεί να συνδεθεί η παρουσία του Άμμωνος σ' αυτές με την ιδιότητα του νεκρού. Ωστόσο, πιστεύω ότι τόσο ο Άμμων όσο και τα βουκράνια²⁰⁴ ή οι κεφαλές κριών χρησιμοποιήθηκαν κυρίως επειδή τα κέρατά τους λειτούργησαν ως φέροντα στοιχεία για την εξάρτηση της γιρλάντας²⁰⁵, αν και η παρουσία κριών στις Διονυσιακές σαρκοφάγους, όπου θυσιάζονται προς τιμήν του θεού²⁰⁶, δεν μπορεί να αποκλείσει τη χθόνια σημασία τους.

Ο αετός του Δία προέρχεται από την επίσημη πολιτική, αφού ο αυτοκράτωρ ταυτίζεται με το Δία²⁰⁷, και συμβολίζει την αποθέωση²⁰⁸, ερμηνεία που η Glenys Davies δε δέχεται²⁰⁹. Θεωρείται και ψυχοπομπός²¹⁰ και κάποτε χρησιμοποιείται και για την εξάρτηση της γιρλάντας²¹¹.

Σε ορισμένες κίστες κάτω από τον Άμμωνα άλλα σύμβολα: μάσκες, σφίγγες²¹² και σπανιότερα κύκνοι²¹³.

Οι λύρες, συχνότερες από την περίοδο των Φλαβίων²¹⁴, συμμετέχουν στο ειδυλλιακό τοπίο της φυτικής διακόσμησης. Κατά τους Πυθαγόρειους, η λύρα είναι το θείο μουσικό όργανο που μεταφέρει τις ψυχές στον ουρανό²¹⁵.

Ο Διώνυσος με το θιασό του ή μεμονωμένες μορφές της ακολουθίας του, όπως Σιληνοί, Σάτυροι, Μαινάδες κλπ., εμφανίζονται συχνά στα ταφικά μνημεία²¹⁶ και αργότερα στις λεγόμενες Διονυσιακές σαρκοφάγους.

Ο θαλάσσιος θίασος –ψάρια, δελφίνια, διάφορα κήτη, μεικτές μορφές και μυθικά όντα, όπως θαλάσσιοι κένταυροι (ιχθυοκένταυροι), ιππόκαμποι, θαλάσσιοι πάνθηρες, Τρίτωνες, η Σκύλλα, ο Ωκεανός, Νηρηίδες και Έρωτες, κλπ.²¹⁷ – σπάνιος στις κίστες²¹⁸ αλλά συχνό θέμα αργότερα στις σαρκοφάγους, συνδέεται με τον Διονυσιακό Θίασο και τον Κάτω Κόσμο²¹⁹. Κατά τη Haarløv τα μέλη του θαλάσσιου θίασου συμβολίζουν το ταξίδι προς τη νέα κατοικία²²⁰.

²⁰³ Henig – King 1986, 172. Sinn 1987, 59. Στην Ελλάδα ήδη από το 462 π.Χ. είχαν εξισωθεί Δίας και Άμμων κατά τον Πίνδαρο, ενώ ταυτίστηκαν απολύτως από τον Αλέξανδρο (Bosworth 1977, 52). Για τη λατρεία του Άμμωνος στην Ελλάδα βλ. Γιούρη 1971. Ναός του Άμμωνος στην Καλλιθέα της Χαλκιδικής από το β' μισό του 4ου αι. π. Χ. (Knell 1983, 213-219).

²⁰⁴ Για βουκράνια, ως φέροντα στοιχεία της γιρλάντας, στην αρχιτεκτονική και στους κυκλικούς βωμούς από τον 3ο αι. π.Χ. και στη μικροτεχνία από την κλασική περίοδο βλ. Παπαγιάννη 2007, 111.

²⁰⁵ Για τα διάφορα κεφάλια και τις μάσκες ως φέροντα στοιχεία βλ. Davies 1978, 315-323.

²⁰⁶ Calza 1977, 128.

²⁰⁷ Cristofani – Sinn 1997.

²⁰⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γερμανικός που τον στεφανώνει Νίκη ενώ ανεβαίνει στον ουρανό στην πλάτη αετού, σε καμέα του Cabinet des Médailles, Toynbee 1973, 242. Haarløv 1977, 55.

²⁰⁹ Davies 1978, 272-278.

²¹⁰ Roes 1949.

²¹¹ Davies 1990, 35 εικ. Vb, Vc. Κατά την Παπαγιάννη (2007, 113) εξάρτηση γιρλάντας από αετούς εμφανίζεται στην αρχιτεκτονική από την ελληνιστική εποχή, στο πρόπυλο της Αθηνάς στο Πέργαμο, αποτελεί δε ιδιαιτερότητα των αττικών ρωμαϊκών σαρκοφάγων και δεν εμφανίζεται σε άλλα έργα. Όμως υπάρχει ήδη στις ρωμαϊκές κίστες. Για το συμβολισμό του αετού με το φίδι βλ. Lurker 1983.

²¹² Budde – Nicholls 1964, 117 αριθ. 190 πίν. 62.

²¹³ Davies 1978, 278-280.

²¹⁴ Sinn 1987, 156 αριθ. 259, 156 αριθ. 260, 189-190 αριθ. 412.

²¹⁵ Cumont 1942β, 18.

²¹⁶ Davies 1978, 207-213.

²¹⁷ Koch – Sichtermann 1982, 195.

²¹⁸ Davies 1978, 221-226.

²¹⁹ Βλ. σχετικά McCann 1978. Koch – Sichtermann 1982, 195. Perry 2001, 467.

²²⁰ Haarløv 1977, 53.

Συμπεράσματα

Οι κίστες που παρουσιάστηκαν προέρχονται από το Βόρειο και το Νότιο Νεκροταφείο, ενώ έως σήμερα δεν έχουν βρεθεί κίστες στο Ανατολικό Νεκροταφείο, που ιδρύθηκε τη ρωμαϊκή περίοδο. Η Sinn στη σχετική μελέτη της δημοσίευσε μερικώς τρεις κίστες της Πάτρας (Κίστες 3, 6 και 7), τις οποίες απέδωσε στην παραγωγή των εργαστηρίων της Ρώμης²²¹, της *urba*. Κατά τον αείμνηστο Στέλιο Τριάντη το μάρμαρο είναι ιταλικό, ενώ το αλάβαστρο της Κίστης 4 (αλλού αποκαλείται όνυχας) αιγυπτιακό. Ο κατεξοχήν τόπος παραγωγής των μικρών κιβωτιόσχημων κιστών με ανάγλυφες παραστάσεις ήταν η Ρώμη και η Όστια, γι' αυτό και θεωρούνται καθαρά ρωμαϊκό αλλά ταπεινό δημιούργημα²²². Επομένως όλες οι πατρινές κίστες ήταν εισηγμένες από την Ιταλία. Μάλιστα η Sinn, που γνώριζε μόνον τις τέσσερις από τις οκτώ²²³, θεώρησε τον αριθμό αυτό μεγάλο και ενδεικτικό ότι η Πάτρα, μαζί με τη Νότια Γαλλία και τη Βόρεια Αφρική, ήταν από τις πλέον εκρωμαϊσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας²²⁴. Επειδή δε οι πατρινές κίστες χρονολογούνται κατεξοχήν στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή (ύστερη περίοδο της Α' Δυναστείας Ιουλιών-Κλαυδιών) και δευτερευόντως έως την πρώιμη περίοδο των Φλαβίων, και δεδομένου ότι ούτε πριν ούτε μετά από αυτήν την περίοδο έχουν εντοπιστεί κίστες στην Πάτρα, παρά το μέγα πλήθος των σωστικών ανασκαφών, φαίνεται ότι οι κίστες αυτές αποτελούσαν είτε μία μεμονωμένη παραγγελία μιας συγκεκριμένης ομάδας κατοίκων της Πάτρας, μία συγκεκριμένη περίοδο, είτε ότι τις έφεραν μαζί τους κάποιοι Ρωμαίοι που εγκαταστάθηκαν την περίοδο εκείνη στην Πάτρα ομαδικά. Πιστεύω ότι συνέβη το δεύτερο, διότι εάν επρόκειτο για εμπορική παραγγελία τότε δεν υπήρχε κανένας λόγος να μη συνεχιζόταν η εισαγωγή τους και τα επόμενα χρόνια, αφού η καύση των νεκρών άρχισε να υποχωρεί μόνον από την εποχή του Τραϊανού, όπως δείχνει ο πολλαπλασιασμός των μαρμάρινων σαρκοφάγων²²⁵. Οι κίστες από ποικίλα υλικά χρησιμοποιήθηκαν προπάντων για την ευκολότερη μεταφορά των νεκρών στρατιωτών από τα μακρινά πεδία των μαχών²²⁶ και η πρακτική αυτή ενταφιασμού υιοθετήθηκε κατόπιν και από τους Ρωμαίους βετεράνους στρατιώτες²²⁷. Για το λόγο αυτό πιστεύω ότι η παρουσία τους πρέπει να υποδηλώνει μία ακόμη εγκατάσταση Ρωμαίων βετεράνων στην Πάτρα, μετά από εκείνες επί Αυγούστου. Οι βετεράνοι προφανώς τις αγόρασαν στη Ρώμη πριν από την αναχώρησή τους για την Πάτρα και τις έφεραν μαζί τους για χρήση τόσο από τους ίδιους όσο και από την πρώτη ή δεύτερη γενιά απογόνων τους, όπως φανερώνουν η Κίστη 2, στην οποία είχαν αποτεθεί τα καμένα οστά ενός κοριτσιού, προφανώς παιδιού ή ενδεχομένως και εγγονής του βετεράνου, και η Κίστη 7, η οποία χρησιμοποιήθηκε σχεδόν τριάντα χρόνια μετά την παραγωγή της. Βετεράνοι Ρωμαίοι

²²¹ Sinn 1982, 44.

²²² Sinn 1987, 10 κ.ε. Davies 1990, 34. Cristofani – Sinn 1997.

²²³ Μαρμάρινο αετωματικό απότμημα του Μουσείου Πατρών, αριθ. ευρ. λιθ. 930 (οικόπεδο Ερμού 80-82, Βόρειο Νεκροταφείο), λίαν αποκεκρωμένο, μήκ. 50 εκ., πλ. 30 εκ. και ύψ. 17 εκ., ίσως είναι κάλυμμα κίστης (Δεκουλάκου 1976. Dekoulakou 2009, 191-196. Παπαποστόλου 1983α).

²²⁴ Cristofani – Sinn 1997, 909. Ρωμαϊκές κίστες από την Ελλάδα δεν είναι γνωστές, εκτός από δύο αλαβάστρινες της Μυκόνου. Στην κατεξοχήν ρωμαϊκή αποικία της Νικόπολης έχουν βρεθεί μόνο πήλινα τεφροδόχα αγγεία (Γεωργίου 2007, 311). Μαρμάρινη τετράγωνη οστεοθήκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, με γυρλάντες δάφνης και κριάρια στις γωνίες, είναι τοπικό προϊόν με τοπική διακοσμητική αντίληψη (Στεφανίδου-Τιβεριού 2012, 129 εικ. 8) και από θάσιο μάρμαρο (Maniatis κ.ά. 2010, 50 κ.ε. εικ 1). Το «κάλυμμα μικρής ρωμαϊκής σαρκοφάγου ή οστεοθήκης» από την Εύβοια που δημοσιεύει ο Κατάκης (1999-2001, 187 αριθ. 5) ανήκει σε παιδική σαρκοφάγο σύμφωνα με το μήκος του (1,06 μ.) και όχι σε οστεοθήκη. Ελληνιστικές μαρμάρινες κρατηροειδείς, κωνικές ή σε μορφή ιγδίου κίστες, όπως και ωσειδείς μαρμάρινες με χαμηλό κωνικό πόδι και κρατηροειδείς της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου (50 π.Χ. – 50 μ.Χ.), χωρίς ρωμαϊκή επίδραση, είναι ντόπια προϊόντα της Λακωνίας κατά την Πουπάκη (Poupaki 2009, 246-249). Θραύσμα παρόμοιας ωσειδούς κίστης συγκολλημένο από δύο κομμάτια (σωζ. ύψ. 25 εκ., σωζ. πλ. 18 εκ.), πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου, ανήκει επίσης σε τοπικό πατρινό εργαστήριο (Βόρειο Νεκροταφείο, Μουσείο Πατρών, αριθ. ευρ. λιθ. 950, βλ. Παπαποστόλου 1973. Dekoulakou 2009, 182).

²²⁵ Cristofani – Sinn 1997, 908. Boschung 2014, 185.

²²⁶ Μεγάλος αριθμός κιστών στρατιωτών στη Γερμανία, 1ου αι. μ.Χ. (Baumgartl 2009, 9, 237).

²²⁷ Ελάχιστες όμως κίστες με μάχες, μία στο Cabinet des Médailles, αρχών 2ου αι. μ.Χ. (Picard 1996).

στρατιώτες είναι γνωστό ότι εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα από τον Αύγουστο, τόσο λίγο μετά από τη ναυμαχία του Ακτίου για πρώτη φορά²²⁸ όσο και μετά από την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας το 14 π.Χ. για δεύτερη φορά²²⁹. Όλες, όμως, οι κίστες της Πάτρας χρονολογούνται πολύ αργότερα, γύρω από την περίοδο του Νέρωνος, ο οποίος την επισκέφθηκε επανιδρύοντας την αποικία²³⁰ και εξαγγέλλοντας ταυτόχρονα από την Κόρινθο για μία ακόμη φορά την ανεξαρτησία της Ελλάδας, μάλλον στις 28 Νοεμβρίου του 66 μ.Χ.²³¹. Η ίδρυση μιας αποικίας συνεπάγεται συνήθως και την εγκατάσταση βετεράνων σ' αυτήν²³². Επειδή δε η χρονολόγηση των κιστών βρίσκεται κοντά στην περίοδο του Νέρωνος, ενδεχομένως αυτό να υποδηλώνει ότι τις έφεραν μαζί τους εγκατασταθέντες δικοί του βετεράνοι στη νέα αποικία, αν και παρόμοια πληροφορία δεν ανιχνεύεται στις πηγές²³³. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Nourredine Harrazi, ο οποίος πιστεύει ότι η παρουσία οκτώ κιστών περιόδου Φλαβίων στην Τυνησία δεν ήταν αποτέλεσμα απλής εισαγωγής αλλά ότι τις έφερε μαζί της μία ομάδα γνήσιων Ρωμαίων που εγκαταστάθηκαν εκεί μεταφέροντας τα έθιμα της πατρίδας τους, όπως φάνηκε από τη σωζόμενη επιγραφή σε μία από τις κίστες²³⁴. Εάν η υπόθεσή μας ισχύει τότε όλες οι πατρινές κίστες θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην εποχή του Νέρωνος, παρόλο που κάποιες από αυτές χρονολογούνται λίγο πριν από τον Νέρωνα και κάποιες άλλες λίγο μετά. Οι μικρές αυτές χρονολογικές αποκλίσεις μπορούν να δικαιολογηθούν από το γεγονός ότι η χρονολόγηση των κιστών στηρίζεται προπάντων σε στιλιστικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να εγκλωβιστούν σε ασφυκτικά χρονολογικά όρια. Δεν είναι δυνατόν η παραγωγή ενός τύπου κίστης την εποχή του Κλαυδίου να σταμάτησε αυτομάτως με το θάνατό του και να μη συνέχισε και επί του αμέσως επόμενου Νέρωνος, έστω για μικρό διάστημα, ή ένας άλλος τύπος της πρώιμης περιόδου των Φλαβίων, αμέσως μετά από το Νέρωνα, να μην είχε εμφανιστεί λίγο νωρίτερα. Εκτός, βέβαια, εάν η εγκατάσταση των νέων αποίκων δεν έγινε σε μία μόνο φάση αλλά σε δύο κύματα –η πρώτη, δηλαδή, ομάδα την εποχή του Νέρωνος και η δεύτερη αμέσως μετά το θάνατό του, στην πρώιμη περίοδο των Φλαβίων.

Πάντως, οι κίστες, πλην της Κίστης 1, που έχει γίνει από ικανό γλύπτη, δεν είναι υψηλής τέχνης. Αυτό οφείλεται στη μαζική και βιαστική παραγωγή των ιταλικών εργαστηρίων για την αντιμετώπιση της αυξημένης ζήτησης.

Η απουσία των εγχάρακτων επιτάφιων επιγραφών που χαρακτηρίζουν όλες τις κίστες της Ρώμης επιβεβαιώνει ότι οι κίστες της Πάτρας εισήχθησαν προ της τελικής τους χρήσης και δεν αποτελούσαν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που χρησιμοποιούσε ιταλικό μάρμαρο και που θα μπορούσε εύκολα να χαράξει και την επιτύμβια επιγραφή. Οι επιγραφές ήταν γραπτές με εξίτηλο χρώμα και έγιναν στην Πάτρα²³⁵. Οι κίστες ασφαλώς είχαν αγοραστεί από τον κάτοχό τους εν ζωή, κατά την αναχώρησή του από τη Ρώμη, για να χρησιμοποιηθούν στον νέο τόπο μετά από το θάνατό του ή κάποιου μέλους της οικογένειάς του, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από εγχάρακτη επιγραφή σε κίστη της Ρώμης: «*D(is) m(anibus) | C(aius)*

²²⁸ Στρ. VIII.7.5 = C 387.

²²⁹ Rizakis 1998, 25-28. Οι βετεράνοι της πρώτης εγκατάστασης ήταν μάλλον στρατιώτες του ηττημένου στο Άκτιο Αντωνίου (Papaorgiadou-Bani 2004, 29). Για τους διάφορους αποικισμούς στη ΒΔ Πελοπόννησο βλ. Ριζάκης 1990.

²³⁰ Papaorgiadou-Bani 2004, 50, 65, 66. Ο Νέρων τη μετονόμασε από *Colonia Augusta Achaica Patrensis* σε *Colonia Neroniana Patrensis* (Rizakis 1998, 21). Η Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, συμπεραίνει ως πιθανή την ίδρυση αποικίας από τον Νέρωνα λόγω της βραχυγραφίας *GEN(IUS) COL(ONIAE) NER(ONIAE) PATR(ENSIS)* σε αναμνηστικό νόμισμα της επίσκεψής του στην Πάτρα (Αγαλλοπούλου 2012, 23. Πετρόπουλος 1999, 41. Papaefthymiou 2005, 919).

²³¹ Και όχι το 67, όπως πιστευόταν (Levy 1991, 191 κ.ε. Πετρόπουλος 1999, 41. Papaefthymiou 2005, 915, 917).

²³² Smith 1875, 313-320. Για την εγκατάσταση των βετεράνων στις αποικίες βλ. Mann 1956.

²³³ Αν και δεν συνηθίζεται η ίδρυση νέας ρωμαϊκής αποικίας σε προϋπάρχουσα, εντούτοις δεν αποκλείεται η συμπλήρωση της παλαιάς με νέους αποίκους, όπως στη *Venusia* (Liv. XXX.49) και στο *Puteoli* (Tacit. *Ann.* XIV.27) (Smith 1875, 313-320).

²³⁴ Harrazi 1985, 964-965.

²³⁵ Λατινικές επιγραφές, συνήθως αντίγραφα πρωτότυπων, που χαράχτηκαν στην απλή ορθογώνια *tabula* ή στην *tabula ansata* σε ρωμαϊκές κίστες ιδιωτικών συλλογών, κυρίως τον 18ο αι. μ.Χ. δημιούργησαν σύγχυση στους μελετητές, βλ. Davies 1990.

*Mom(mius) Ianuarius se vibu|s fecit*²³⁶, δηλαδή «Στις Χθόνιες Θεότητες (αφιερωμένη), ο Γάιος Μόμμιος Ιανουάριος έκανε (προφανώς παρήγγειλε) την κίστη όσο ήταν ζωντανός». Η απουσία, όμως, επιγραφών στις πατρινές κίστες στερεί τη δυνατότητα άντλησης πληροφοριών για την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης, τον παραγγελιοδόχο και την οικογένειά του, την ακριβή προέλευση των ιδιοκτητών της κίστης, κλπ.²³⁷

Η σταδιακή αφομοίωση από το ελληνικό περιβάλλον της Πάτρας των Ρωμαίων αποίκων είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση από αυτούς του ελληνικού τρόπου ταφής, *inhumatio*. Η χρήση μαρμάρινων κιστών, μετά από τη γενιά των Ρωμαίων του Νέρωνος, διακόπηκε. Βεβαίως, οι καύσεις των νεκρών, έστω και σε μικρότερο αριθμό, συνεχίστηκαν τουλάχιστον έως και τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. αλλά η τέφρα απετίθετο πλέον αποκλειστικά σε πήλινα αγγεία. Η απουσία μαρμάρινων κιστών μετά από τους Ιουλιο-Κλαυδίους επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας ότι αυτές χρησιμοποιήθηκαν από μία συγκεκριμένη ομάδα, που λογικά θα ήταν βετεράνοι.

Στη Ρώμη οι μαρμάρινες κίστες εμφανίστηκαν την περίοδο του Αυγούστου²³⁸ και τοποθετούνταν συνήθως σε κόγχες στους τοίχους ταφικών θαλάμων (*columbari*)²³⁹. Για τον λόγο αυτό καμία δεν είχε ιδιαίτερα επεξεργασμένη την πίσω πλευρά της. Στην Πάτρα, όμως, αν και έχουν βρεθεί παρόμοιοι ταφικοί θάλαμοι με κόγχες, σε κανέναν από αυτούς δεν έχει βρεθεί έως σήμερα κίστη, παρά μόνο πήλινα αγγεία, τεφροδόχα ή για χοές²⁴⁰. Οι κίστες της Πάτρας βρέθηκαν είτε σε απλούς λάκκους (Κίστη 2) είτε εγκιβωτισμένες σε ξύλινη θήκη (Κίστη 1) είτε μέσα σε σαρκοφάγους (Κίστη 7). Δεδομένου, όμως, ότι στους βετεράνους είχαν δοθεί και γαίες προς εκμετάλλευση ύστερα από την εφαρμογή του ρωμαϊκού κτηματολογίου, στις οποίες είχαν ανεγείρει τις αγροικίες τους και τα ιδιωτικά νεκροταφεία τους²⁴¹, πιστεύω ότι η εισαγωγή των κιστών από τους βετεράνους θα επιβεβαιωθεί αν σε κάποιο από τα ιδιωτικά νεκροταφεία των ρωμαϊκών αγροικιών βρεθούν μελλοντικά μαρμάρινες κίστες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου 2012: Π. Αγαλλοπούλου, *Θέματα νομισματοκοπίας και νομισματικής κυκλοφορίας των Πατρών*, Τρίπολη 2012.
- Alaimo κ.ά. 2000: R. Alaimo – N. Bonacasa – P. Minà, *Analisi mineralogico-geochimiche e ipotesi sulla provenienza dell'alabastro*, στο: A. Adriani, *La tomba di Alessandro. Realtà, ipotesi e fantasia*, Roma 2000, 109-115.
- Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1990-1995: Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Παλατινό Νομού Κιλκίς, *AAA*, XXIII-XXVIII, 1990-1995, 89-108.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012.
- Baker 2009: P. Baker, Archaeological remains as a source of evidence for Roman medicine, *Medicina Antiqua* UCL, 2009 (σε ηλεκτρονική μορφή: http://www.ucl.ac.uk/~ucgajpd/medicina%20antiqua/sa_ArchaeologicalRemains.pdf).
- Baumgartl 2009: H. Baumgartl, *Bestattungen in römischen Importgefäßen in der Germania Magna während der römischen Kaiserzeit*, Diplomarbeit, Universität Wien, 2009.
- Béal 1983: J. Cl. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romaine de Lyon*, Centre d'études romaines et gallo-romaines de l'Université Jean Moulin Lyon III – Nouvelle série 1, Lyon 1983.

²³⁶ Stubbe Østergaard 1996, 53-54 αριθ. 20.

²³⁷ Στεφανίδου-Τιβερίου 2012, 133.

²³⁸ Boschung 2014, 185. Για την πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική ταυτότητα των ταφικών μνημείων στην ύστερη περίοδο της Δημοκρατίας και στην εποχή του Αυγούστου βλ. Rice 2010. Κατά την προηγηθείσα ελληνιστική περίοδο τρία ήταν τα μεγάλα κέντρα μαρμάρινων κιστών στην Ιταλία: Chiusi, Volterra και Perugia (Haarløv 1977, 18).

²³⁹ Cristofani – Sinn 1997.

²⁴⁰ Παπαποστόλου 1983α. Dekoulakou 2009, 185-191. Στην Πάτρα, εκτός από πήλινες και μαρμάρινες κίστες, έχουν βρεθεί ακόμη μολύβδινες και γυάλινες.

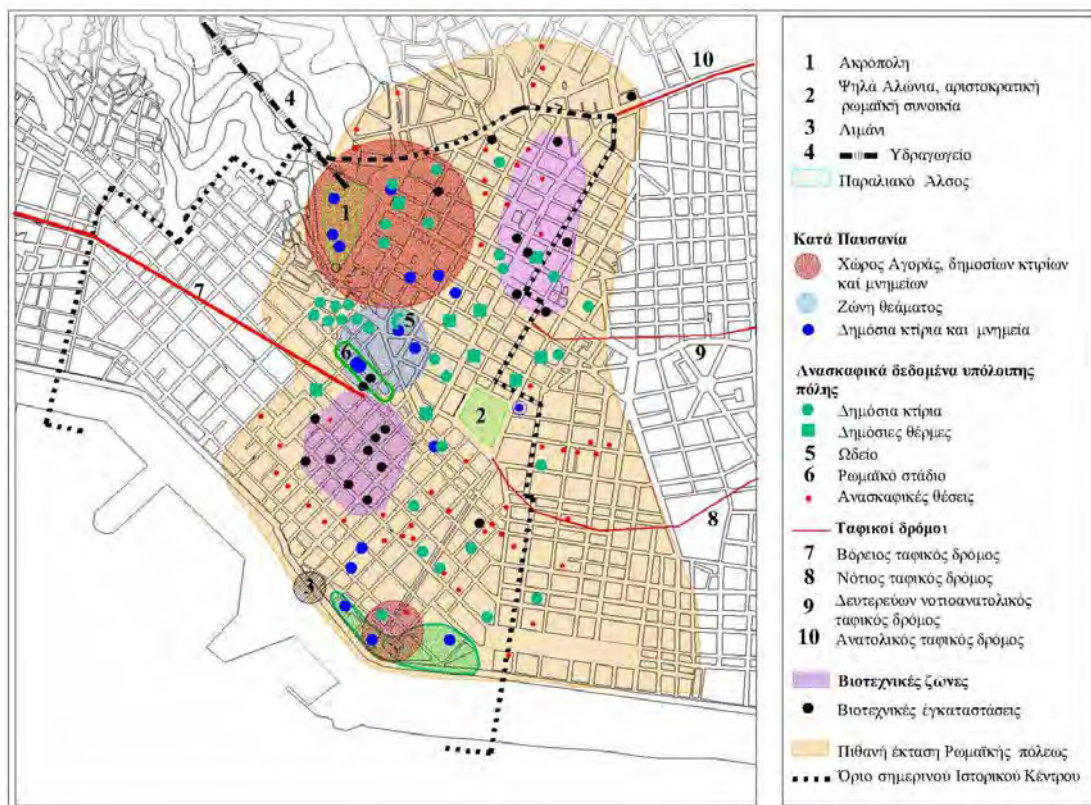
²⁴¹ Πετρόπουλος 1994, 406.

- Bernoulli 1963: J. J. Bernoulli, *Römische Ikonographie* II, 1, Hildesheim 1963.
- Bonaudo 2006-2007: R. Bonaudo, Dalla ceramica a figure nere alla tomba del triclinio: un immaginario visuale delle rappresentazioni degli uccelli su alcuni monumenti figurati Etruschi, *Annali di Archeologia e Storia Antica, Nuova Serie* 13-14, 2006-2007, 157-172.
- Boschung 2014: D. Boschung, Roman Ash Chests with Mythological Scenes, στο: A. Avramidou – D. Demetriou (επιμ.), *Approaching the Ancient Artifact: Representation, Narrative, and Function. A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro*, Berlin – Boston 2014, 185-196.
- Bosworth 1977: A. B. Bosworth, Alexander and Ammon, στο: K. H. Kinzl (επιμ.), *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory. Studies presented to Fritz Sachermeier on the Occasion of his Eightieth Birthday*, Berlin 1977, 51-75.
- Budde – Nicholls 1964: L. Budde – R. Nicholls, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge 1964.
- Buchholz 1963: H.-G. Buchholz, Ein Friedhof im Gebiet des attischen Demos Kephale, *AA* 1963, 455-498.
- Calza 1977: R. Calza, *Antiquità di Villa Doria Pamphili*, Roma 1977.
- Γεωργίου 2007: Α. Γεωργίου, Βόρεια Νεκρόπολη της Νικόπολης, στο: Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, Πρέβεζα 2007, 307-331.
- Chevalier – Cheerbrant 1999: J. Chevalier – A. Cheerbrant, *Dizionario dei Simboli*, Milano 1999.
- Chioffi 2004: L. Chioffi, Attalica e altre auratae Vestes a Roma, στο: C. Alfaro – J. P. Wild – B. Costa (επιμ.), *Purpureae Vestes*, València 2004.
- Γιούρη 1971: Ε. Γιούρη, Το ιερόν του Άμμωνος Διός παρά την Άφουτιν, *AAA* IV.3, 1971, 356-367.
- Cristofani – Sinn 1997: M. Cristofani – F. Sinn, Urna, στο: *Enciclopedia dell' Arte Antica II, Supplementum*, 1997, 907-909.
- Cumont 1942α: F. Cumont, *La stèle du danseur d'Antibes et son décor végétal. Étude sur le symbolisme funéraire des plantes*, Paris 1942.
- Cumont 1942β: F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Bibliothèque archéologique et historique XXXV, Paris 1942.
- Daux 1966: G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1965, *BCH* 90, 2, 1966, 715-1019.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Davies 1978: G. M. Davies, *Fashion in the Graves. A Study of the Motifs Used to Decorate the Grave Altars, Ash Chests and Sarcophagi Made in Rome in the Early Empire (to the Middle Second Century A.D.)*, PhD dissertation, Institute of Archaeology, University of London, 1978.
- Davies 1990: G. Davies, Roman Cineraria in 'Monumenta Mattheiana' and the collection of Henry Blundell at Ince, *AntJ* 70.1, 1990, 34-39.
- De Juliis 1984: E. M. De Juliis, *Gli ori di Taranto in età ellenistica*, Milano 1984.
- Δεκουλάκου 1976: Ι. Δεκουλάκου, Πάτρα. Οδός Ερμού 80-82, *ΑΔ*, 31, 1976, Β'1 Χρονικά, 97-102.
- Dekoulakou 2009: Ι. Dekoulakou, Monumenti delle necropoli di Patraso durante il dominio romano, στο: *Greco 2009*, 163-210.
- Déonna 1938: W. Déonna, *Le mobilier délien*, Délos XVIII, Paris 1938.
- Dragotă 2014: A. Dragotă, Eggs as offerings in tenth-eleventh century necropolises, *Ziridava Studia Archeologica* 28, 2014, 183-192.
- Edwards 1994: C. M. Edwards, The arch over the Lechaion Road at Corinth and its sculpture, *Hesperia* 63:3, 1994, 263-308.
- Fucks 1992: M. Fucks, *Glyptotek München. Idealplastik. Katalog der Skulpturen*, VI, München 1992.
- Greco 2009: Ε. Greco (επιμ.), Patraso colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana, *Atti del convegno internazionale, Patraso 23-24 marzo 2006 / Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006*, Tripodes – Quardeni della Scuola Archeologica Italiana di Atene 8, Atene 2009.
- Guerrini 1982: L. Guerrini, *Palazzo Mattei di Giove. Le antichità*, Roma 1982.
- Guerrini – Gasparri 1993: L. Guerrini – C. Gasparri, *Collezioni Romane di Antiquità. Il Palazzo del Quirinale. Catalogo delle Sculture*, Roma 1993.
- Guillaume-Coirier 1998: G. Guillaume-Coirier, De l'objet à l'ornement: couronnes et guirlandes de roses dans la sculpture funéraire d'époque romaine, *Journal des Savants* 1.1, 1998, 3-54.
- Haarløv 1977: B. Haarløv, *The Half-Open Door*, Odense 1977.

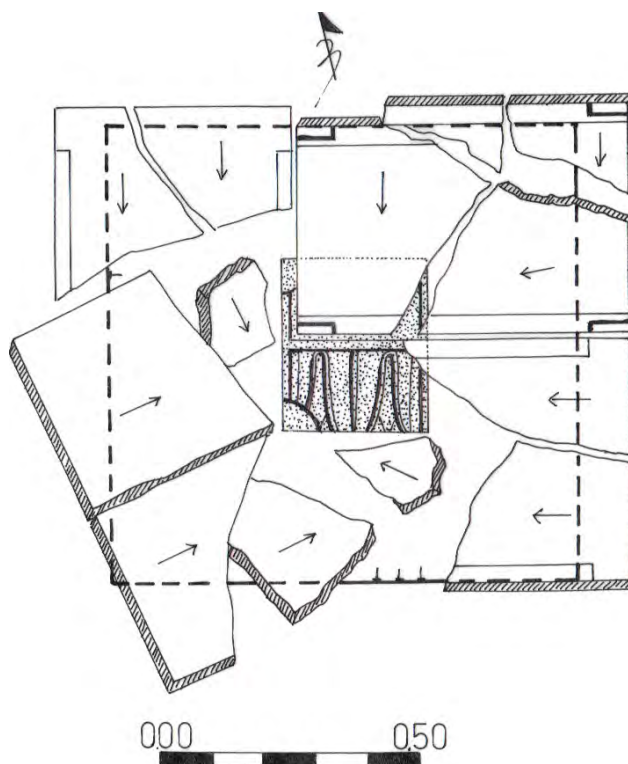
- Harrazi 1985: N. Harrazi, Urnes cinéraires en marbre, *MÉFRA* 47, 1985, 951-966.
- Henig – King 1986: M. Henig – A. King, *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, Oxford Monographs 8, Oxford 1986.
- Hoffmann – von Clear 1968: H. Hoffmann – V. von Clear, *Antiker Gold- und Silberschmuck (Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg)*, Mainz 1968.
- Honroth 1971: M. Honroth, *Die Stadtrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, Sonderschriften ÖAI 17, Wien 1971.
- Invernizzi κ.ά. 2011: R. Invernizzi (επιμ.), *Et in Memoriam Eorum. La necropoli romana dell' area Pleba di Casteggio*, Casteggio 2011.
- Κατάκης 1999-2001: Σ. Ε. Κατάκης, Σαρκοφάγοι ρωμαϊκών χρόνων από την Εύβοια, *AAA* 32-34, 1999-2001, 181-194.
- Klemm – Klemm 2008: R. Klemm – D. Klemm, *Stones and Quarries in Ancient Egypt*, London 2008.
- Knell 1983: H. Knell, Dorische Ringhalle Tempel, *JdI* 98, 1983, 2013-233.
- Koch – Sichtermann 1982: G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München 1982.
- Kolendo 1990: J. Kolendo, Encore une urne cinéraire du columbarium des Volusii Saturnini au Musée National de Varsovie, *Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie polonaise des sciences – Études et travaux* XV, 1990, 189-197.
- Κολώνας 1989: Α. Κολώνας, Η ιατρική στην Αρχαία Πάτρα, στο: *Αρχαϊκή Ιατρική* 7, 1989, 34-58.
- Lattimore 1942: R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Illinois 1942.
- Lattimore 1976: S. Lattimore, *The Marine Thiasos in Greek Sculpture*, Los Angeles 1976.
- Lazzarini 2009: L. Lazzarini, L' alabastro melleo e la tomba di Alessandro, *Engramma* 76, 2009 (www.egramma.it/eOS/index.php?id_articolo=413).
- Levy 1991: B. Levy, When did Nero liberate Achaea and why?, στο: Στ. Γιαννακοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, Αθήνα 1991, 189-194.
- Liverani – Spinola 2010: P. Liverani – G. Spinola, *Le necropoli vaticane. La città dei morti di Roma (Monumenta Vaticana Selecta)*, Milano 2010.
- Lurker 1983: M. Lurker, *Adler und Schlange. Tiersymbolik in Glauben und Weltbild der Völker*, Tübingen 1983.
- McCann 1978: A. M. McCann, *Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1978.
- Maniatis κ.ά. 2010: Y. Maniatis – D. Tambakopoulos – E. Dotsika – Th. Stefanidou-Tiveriou, Marble provenance investigation of Roman sarcophagi from Thessaloniki, *Archaeometry* 52, 2010, 45-58.
- McConnel 1990: B. McConnel, *Collectors Guide to Thimbles*, Wellfleet 1990.
- Mann 1956: J. C. Mann, *The Settlement of Veterans in the Roman Empire*, PhD dissertation, University of London, 1956 (<http://discovery.ucl.ac.uk/1348920/1/336598.pdf>).
- Μαστροκώστας 1964: Ευθ. Μαστροκώστας, Άνασκαφή τάφων ἐν τῷ οικοπέδῳ τοῦ Β' Γυμνασίου Θηλέων, *ΑΔ* 19, 1964, Β'2 Χρονικά, 184-186.
- Meischner – Lafli 2008: J. Meischner – E. Lafli, Die attische Girlande und der Sarkophag Caffarelli, *BABesch* 83, 2008, 139-154.
- Montalcini De Angelis D'Ossat 1980: M. Montalcini De Angelis D'Ossat, Area sepolcrale a Torre Gaia, *Archeologia Laziale*, vol. III, Roma 1980.
- Morris 1992: I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge 1992.
- Mustafa 2015: B. Mustafa, Alabastron as a symbol of divine protection, *Scientific Culture* 1.1, 2015, 39-42.
- Mustilli 1939: D. Mustilli, *Il Museo Mussolini*, Roma 1939.
- Papaefthymiou 2005: E. Papaefthymiou, La visite de Néron en Grèce: le temoignage numismatique, στο: C. A. Asins – C.M. Alonso – P.O. Morán (επιμ.), *XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid 2003)*, Actas, vol. 1, Madrid 2005, 915-926.
- Papageorgiadou-Bani 2004: Ch. Papageorgiadou-Bani, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece. Local Spirit and the Expression of Imperial Policy*, Μελετήματα 39, Αθήνα 2004.
- Παπαγιάννη 2007: Ε. Παπαγιάννη, *Αττικές σαρκοφάγοι με ερωτιδείς και γιρλάντες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.
- Παπαποστόλου 1973: Ι. Α. Παπαποστόλου, Πάτρα. Οικόπεδο Άννινου, οδός Γεροκωστοπούλου και Κανακάρη 141, *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 210-213.
- Παπαποστόλου 1983α: Ι. Α. Παπαποστόλου, Κτερίσματα ταφής σὲ ρωμαϊκὸ μανσωλεῖο στὴν Πάτρα, *ΑΕ* 12, 1983, 1-34.
- Παπαποστόλου 1983β: Ι. Α. Παπαποστόλου, Φαβιέρου 43, *ΑΔ* 38, 1983, Β'1 Χρονικά, 123.

- Παπασταμάτη-von Moock 2012: X. Παπασταμάτη-von Moock, Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα, στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009*, Θεσσαλονίκη 2012, 129-149.
- Perry 2001: E. E. Perry, Iconography and the dynamics of patronage. A sarcophagus from the family of Herodes Atticus, *Hesperia* 70, 2001, 461-492.
- Πετρόπουλος 1994: Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, στο: P. N. Doukellis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris 1994, 405-424.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Πετρόπουλος 2007: Μ. Πετρόπουλος, Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο: Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, Πρέβεζα 2007, 175-211.
- Πετρόπουλος 2009: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας, στο: *Greco 2009*, 39-77.
- Πετρόπουλος 2014: Μ. Πετρόπουλος, Από το Αρχείο του Ν. Γιαλούρη, στο: Σ. Φ. Ραπτόπουλος (επιμ.), *Η Ιστορική και Αρχαιολογική Έρευνα στην Πελοπόννησο, όπως προκύπτει από τα Αρχεία των Γ.Α.Κ. Νομών Πελοποννήσου και Αρχεία Άλλων Φορέων, Πρακτικά Δημερίδας, Τρίπολη, 4-5 Οκτωβρίου 2013*, Τρίπολη 2014, 317-340.
- Picard 1996: G. Picard, Une urne cinéraire romaine inédite au Cabinet de Médailles, *CRAI* 110:2, 1996, 285-293.
- Pignattelli 2005: P. Pignattelli, L'uoovo nella tradizione pasquale. Simbologia, arte e tradizioni in chiave avicola, *Rivista di Avicoltura* 2, 2005, 8-10.
- Roupaki 2009: E. Roupaki, Marble urns in the Sparta Museum, στο: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia, From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 17-20 March 2005*, London 2009, 243-251.
- Prevosti 2013: M. Prevosti, A textile workshop from Roman times: the Villa Dels Antigons, *Datatèxtil* 28, 2013, 10-18.
- Rice 2010: K. E. Rice, *Commemorative Spaces in Early Imperial Rome*, PhD dissertation, University of North Carolina, Chapel Hill 2010.
- Ριζάκης 1990: Α. Δ. Ριζάκης, Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, *Ποικίλα, Μελετήματα* 10, Αθήνα 1990, 321-337.
- Rizakis 1998: A. Rizakis, *Achaie II. La cité de Patras: Épigraphe et histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998.
- Roes 1949: A. Roes, L'aigle psychopompe de l'époque impériale, στο: *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard*, Paris 1949, II, 881-891.
- Rumpf 1939: A. Rumpf, *Die Meerwesen auf den antiken Sarkophagreliefs*, Berlin 1939.
- Sacchi (χ.χ.): F. Sacchi, Urna funeraria priva di coperchio, στο: *I marmi antichi. Dal Classico al Neoclassico*, Museo Virtuale d'Arte – Fondazione Cariplo (www.edixxon.com/fondcariplo/arte_class/02_opere/1001.html).
- Σαχανά 2012: Ι. Σαχανά, Οι παραστάσεις του θαλασσιού θιάσου στην τέχνη της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Sinn 1982: F. Sinn, Urnen, στο: G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München 1982, 41-58.
- Sinn 1987: F. Sinn, *Stadtrömische Marmorurnen*, Mainz 1987.
- Σκαρλατίδου 1983: Ε. Σκαρλατίδου, Ανασκαφή Πλωτινόπολης, *AAA* XVI, 1983, 42-50.
- Smith 1875: W. Smith (επιμ.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1875.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1987: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Κεφαλληνίας και Θερμοπυλών, *ΑΔ* 42, 1987, Β΄1 Χρονικά, 151.
- Σταυροπούλου-Γάτση 2001: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Έργα αποχέτευσης – Οδός Αγ. Σοφίας, *ΑΔ* 51, 1996, 2001, Χρονικά Β΄1, 230.
- Στεφανίδου-Τιβεριού 2012: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Οι τοπικές σαρκοφάγοι της Θεσσαλονίκης, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Αγρός, Οικία, Κήπος, Τόπος*, Θεσσαλονίκη 2012, 123-137.

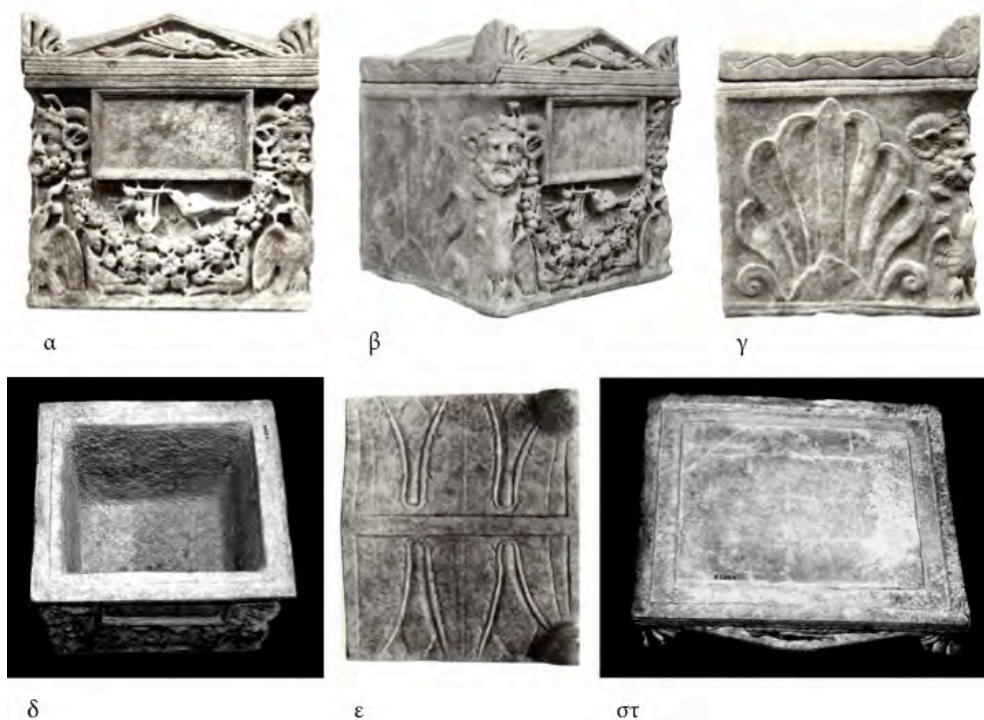
- Stephens 2008: J. Stephens, Ancient Roman hairdressing: on (hair)pins and needles, *JRA* 21, 2008, 110-132.
- Stubbe Østergaard 1996: J. Stubbe Østergaard (σε συνεργασία με τους C. Grønne και J. Lund), *Imperial Rome. Catalogue Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1996.
- Taglietti 1979: F. Taglietti, *Museo Nazionale Romano*, vol. I.1, Roma 1979.
- Tirelli 2001: M. Tirelli, „...ut...largius rosae et esc[a]e...poneretur. I rituali funerari ad Altinum tra offerte durevoli e deperibili, στο: M. Heinzelmann – J. Ortalli – P. Fasold – M. Witteyer M. (επιμ.), *Culto dei morti e costumi funerari romani. Roma, Italia settentrionale e province nord-occidentali dalla Tarda Repubblica all' età imperiale, Convegno Internazionale, Roma 1-3 Aprile 1998*, Wiesbaden 2001, 243-256.
- Toynebee 1973: J. M. C. Toynebee, *Animals in Roman Life and Art*, London 1973.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990-1995: Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Προτομή Διονύσου από τη Δράμα, *AAA*, XXIII-XXVIII, 1990-1995, 143-154.
- Τριανταφυλλίδης 2010: Π. Τριανταφυλλίδης, Επιτύμβιοι βωμοί με διακόσμηση σταχυών και κωδιών μηκώνων από τα Δωδεκάνησα, στο: Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, Βόλος 2010, 235-251.
- Τριανταφύλλου 1980: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών λεξικών των Πατρών*, Πάτρα 1980².
- Turcan 1971: R. Turcan, Les guirlandes dans l'Antiquité classique, *JbACh* 14, 1971, 92-139.
- Χρυσοστόμου 1999-2001: Π. Χρυσοστόμου, Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενηίδα Βοττιαίας, *AAA*, 32-34, 218.
- Ψάλτη 2012: Α. Ψάλτη, Νεότερα στοιχεία για το ανατολικό νεκροταφείο της Ερέτριας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Ψωμά στους Αμπελώνες Ερέτριας, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήσσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 157-174.
- Wehrauch 1956: H. R. Wehrauch, *Die Bildwerke in Bronze und in Anderen Metallen*, München 195.
- Williams – Hobbs 2015: D. F. Williams – R. Hobbs, An unusual Roman stone cinerary urn from London, στο: P. Pensabene – E. Gasparini (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stones, Proceedings of the Tenth International Conference of Asmosia, Rome, 21-26 May 2012*, Asmosia X, Rome 2015, 843-850.
- Wiseman 2013: T. P. Wiseman, Naso and Gods, στο: D. Lateiner – B. K. Gold – J. Perkins (επιμ.), *Roman Literature, Gender and Reception. Domina Illustris: Essays in Honor of Judith Peller Hallett*, Routledge Monographs in Classical Studies 13, New York 2013, 74-84.



Εικ. 1. Ρωμαϊκή Πάτρα (από Πετρόπουλος 2009, επεξεργασία Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου).



Εικ. 2. Σχέδιο κεραμίδων κάλυψης του λάκκου της κίστης (σχεδ. Μ. Πετροπούλου-Φιλιππούλου).



Εικ. 3. Μαρμάρινη κίστη 1: α) Πρόσθια όψη 1, β) Άμμων Δίας και αετός κίστης 1, γ) Αριστερή πλάγια όψη, δ) Εσωτερικό, ε) Η στέγη του καλύμματος, στ) Η κάτω πλευρά του καλύμματος (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



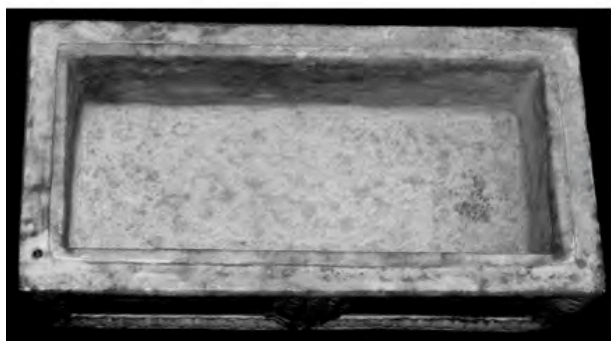
Εικ. 4. Μαρμάρινη κίστη 2: α) Πρόσθια όψη, β) Λεπτομέρεια καλύμματος, γ) Αριστερή πλάγια όψη, δ) Δεξιά πλάγια όψη, ε) Άνω επιφάνεια του καλύμματος (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



Εικ. 5. Κίστη 2: α-β) Χρυσό δακτυλίδι, γ) Οστέινο κομβίο ή πεσσός παιχνιδιού, δ) Χάλκινοι δακτύλιοι και χάλκινο έλασμα, ε) Χάλκινη και ασημένια βελόνα και χάλκινο εργαλείο καλλωπισμού, στ) Σχέδια ασημένιας βελόνας, χρυσού δακτυλιδιού και χάλκινου δακτυλίου (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, σχεδ. Μ. Πετροπούλου-Φιλιππούλου).



α



β



γ

Εικ. 6. α-β) Κίστη 3: πρόσθια όψη και εσωτερικό, γ) Κίστη 4 (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



Εικ. 7. Κίστη 5: α) Πρόσθια όψη, β) Οπίσθια όψη, γ) Κεφαλή, δ) Εσωτερικό, ε) Πώμα, στ) Εσωτερικό πώματος, ζ) Λεπτομέρεια άνω τμήματος κιβωτίου και καλύμματος (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



Εικ. 8. Κεφαλή Διονύσου από τη Δράμα (από Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990-1995).

Εικ. 9. Κίστη 6: α) Πρόσθια όψη, β) Άνω πλευρά του καλύμματος, γ) Δεξιά κεφαλή, δ) Αριστερή κεφαλή (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



Εικ. 10. Κίστη 7. α) Πρόσθια όψη, β) Αριστερή πλάγια όψη, γ) Κάλυμμα (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).



Εικ. 11. Κίστη 8. α) Πρόσθια όψη, β) Πλάγια όψη, γ) Κάλυμμα (φωτ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών).

Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών

Ιστορικό περίγραμμα

Μία από τις δυσμενέστερες συνέπειες της ρωμαϊκής κατάκτησης της Ελλάδας (146 π.Χ.) ήταν η αποστολή και η εγκατάσταση αποίκων σε ορισμένες περιοχές, όπως αυτή της Δύμης, στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Οι λόγοι επιλογής της είναι πολλοί. Οι κυριότεροι όμως είναι μάλλον η αντιρωμαϊκή παράδοση της πόλης, που κορυφώθηκε με μια απεγνωσμένη προσπάθεια αμφισβήτησης της ρωμαϊκής κυριαρχίας, έναν μόλις χρόνο μετά την καταστροφή της Κορίνθου και την υποδούλωση της Ελλάδας (146 π.Χ.)¹, καθώς και η χωρίς προηγούμενο οικονομική και δημογραφική κρίση που ακολούθησε στα επόμενα χρόνια.

Η δημογραφική αιμορραγία ήταν ιδιαίτερα οδυνηρή στη Δύμη ήδη από τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., καθώς οι σύγχρονες πηγές την περιγράφουν ως «έρημον» (Αππιανός, Μιθρ. 96, 444) ή «λειψανδρήσασαν» (Στράβων 14.3, 3 = C665) ή «χηρεύουσα ανδρών» (Πλούτ. Πομπ. 7). Η πόλη διέθετε, ωστόσο, «γὴν πολλὴν καὶ ἀγαθὴν», κατά τον Πλούταρχο (Πομπ. 7), και έτσι επιλέχθηκε ως τόπος αποστολής και εγκατάστασης αποίκων το έτος 67 π.Χ. Αυτή περιελάμβανε ένα μέρος από τους νικημένους από τον Πομπήιο πειρατές από την Κιλικία, των οποίων η απότομη και αναγκαστική προσαρμογή στην αγροτική ζωή ήταν εκ των πραγμάτων ιδιαίτερα δύσκολη. Φαίνεται, επιπλέον, ότι οι γαίες που τους παραχωρήθηκαν στην ελώδη πεδιάδα δεν ήταν οι καλύτερες και η βελτίωσή τους απαιτούσε μια συνεχή και κοπιώδη προσπάθεια, η οποία διακόπηκε βίαια λίγα χρόνια αργότερα (44 π.Χ.), καθώς ο Ιούλιος Καίσαρας, υποκύπτοντας στην κοινωνική πίεση των ανέργων και προλεταρίων της Ρώμης, συμπεριέλαβε τη Δύμη ανάμεσα στις πόλεις των δυτικών ακτών της ελληνικής χερσονήσου² που επρόκειτο να δεχθούν αποίκους, στο πλαίσιο φυσικά του ευρύτερου ρωμαϊκού αποικισμού.

Η αποστολή Ρωμαίων αποίκων στη Δύμη μπορεί να θεωρηθεί ως τιμωρία, γιατί οι πειρατές είχαν πιθανότατα υποστηρίξει κατά τον τελευταίο εμφύλιο πόλεμο τον Πομπήιο, που ήταν ο «φυσικός τους πάτρων», και έτσι βρέθηκαν εκτεθειμένοι μετά τη νίκη του Καίσαρα στα Φάρσαλα (48 π.Χ.). Μη διαθέτοντας, προφανώς, πολιτικά ή άλλα στηρίγματα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Δύμη, πριν ή λίγο μετά από την άφιξη των νέων αποίκων, για να αποφύγουν τα χειρότερα. Κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να μάθει τι απέγιναν. Ο Κικέρων οικτίρει τη μοίρα τους (Ad Att. XVI.1) και γράφει πως δεν θα τον εξέπλησσε, αν πολλοί από αυτούς, λόγω της απελπισίας στην οποία βρίσκονταν, επέστρεφαν στο παλαιό επάγγελμα, δηλαδή στην πειρατεία.

Η Δύμη, ως ρωμαϊκή πλέον αποικία, ονομάζεται καταρχάς *Colonia Iulia Dymaeorum*, αλλά η ενίσχυσή της με νέους αποίκους, λίγα χρόνια αργότερα, από τον Οκταβιανό, μετά τη νίκη του στο Άκτιο (31 π.Χ.), επιφέρει και νέα αλλαγή την οποία επιβάλλει η νέα ιδρυτική πράξη. Η Δύμη ονομάζεται τώρα *Colonia Iulia Augusta Dymaeorum* και η αλλαγή αυτή

¹ Kallet-Marx 1995. Rizakis 2008, 54-60 αριθ 5.

² Bowersock 1965, 62, 67, 92. Γενικά για τον αποικισμό των δυτικών ακτών της ελληνικής χερσονήσου, βλ. Rizakis 1996. Ίσως η Πάτρα ήταν η πρώτη επιλογή του Καίσαρος για την εγκατάσταση των Ρωμαίων αποίκων αλλά αυτή εγκαταλείφθηκε, ύστερα από την πολιτική πίεση που ασκήθηκε από τον Κικέρωνα, ο οποίος ήθελε να υποστηρίξει να συμφέροντα των Πατρινών φίλων του, βλ. Ριζάκης 1990, 330-337. Rizakis 2017.

απεικονίζεται στα νομίσματά της που εκδίδονται με απόφαση της βουλής της αποικίας και φέρουν λατινικές επιγραφές³.

Η δημογραφική ενίσχυση της πόλης, σε συνδυασμό με τα προνόμια της αποικίας, έδωσαν νέα πνοή και ενίσχυσαν την οικονομία της, όπως αυτό φαίνεται από τη νομισματοκοπία αυτής της περιόδου αλλά και τις σωζόμενες επιγραφές⁴. Δυστυχώς, η ανάκαμψη αυτή πολύ γρήγορα θα αποδειχθεί ανεπαρκής. Οι δυσκολίες που συναντά η πόλη θα πολλαπλασιαστούν με τη δημιουργία της αποικίας στην Πάτρα, δεκαπέντε χρόνια αργότερα από τον Αύγουστο (16/15 π.Χ.). Έτσι, στο τέλος της βασιλείας του τελευταίου ή στην αρχή αυτής του Τιβερίου, η Δύμη θα απορροφηθεί από την πανίσχυρη γείτονά της, θα απολέσει οριστικά το χαρακτήρα της πόλης και θα μεταβληθεί σε κώμη της (Παυσανίας 7. 17, 5).

Οι διαδοχικές εγκαταστάσεις αποίκων στη Δύμη και οι αλλαγές που αυτές επέφεραν στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο έχουν αφήσει τα ίχνη τους στο αγροτικό της τοπίο. Αυτά είναι οι μάρτυρες της αναδιοργάνωσης που επιχειρήθηκε, έτσι ώστε η πόλη να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες, οι οποίες επέβαλαν την ανεύρεση και παραχώρηση γαιών στους αποίκους που έπρεπε να κτηματογραφηθούν, σύμφωνα με την πρακτική και τα ρωμαϊκά πρότυπα που περιγράφονται με λεπτομέρεια στα *Libri coloniarum* των *Gromatici veteres*⁵. Η ανάλυση κάθετων αεροφωτογραφιών και χαρτών σε μεγάλη κλίμακα, που πραγματοποιήθηκε παλαιότερα, έδειξε την ύπαρξη τριών αρχαίων κτηματογραφήσεων (Α, Β και C) στην πεδιάδα της Δύμης (εικ. 1)⁶.

Η νεότερη αρχαιολογική έρευνα, καθώς και η χρήση νέων μεθόδων προσέγγισης και ανάλυσης, έχουν συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν για την αξιοποίηση των γαιών (επεμβάσεις για την αποξήρανση ελών), καθώς και των μεθόδων διαχείρισης του αγροτικού χώρου αυτήν την περίοδο. Πράγματι, η εικόνα της επιχειρηθείσας από τους Ρωμαίους νέας οικιστικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, η οποία σταδιακά αλλάζει τις παραδοσιακές σχέσεις ανάμεσα στην ύπαιθρο και στο αστικό κέντρο, είναι σήμερα, στην περίπτωση της Δύμης, πληρέστερα γνωστές.

Οι έρευνες στην περιοχή

Η πρώτη προσέγγιση του χώρου πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1985-1989, από τους Αθανάσιο Ριζάκη (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών) και Μαρία Λακάκη (ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α.), οι οποίοι εντόπισαν, με τη μέθοδο της εκτεταμένης επιφανειακής έρευνας, ορισμένες θέσεις στην περιφέρεια της πεδιάδας της Δύμης⁷. Στη συνέχεια, οι Κώστας Παπαγιαννόπουλος και Ελένη Σιμώνη (Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας) ερεύνησαν, κατά το διάστημα 2004-2006, το κέντρο της πεδιάδας, εκεί όπου σώζονται σε μεγάλο βαθμό τα ίχνη των ρωμαϊκών δικτύων. Η έρευνα του Ινστιτούτου ήταν εντατική και υλοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση καλύφθηκε, με συστηματικό περπάτημα κατά κανονικές αποστάσεις (15 μ.), όλη η περιοχή και επισημάνθηκαν αρχαίες θέσεις. Στη δεύτερη φάση επιλέχθηκαν ορισμένες ζώνες ή μεμονωμένες θέσεις για πιο συστηματική έρευνα, με διαδρόμους 50 μ. ή τετράγωνα 10 x 10 μ. Σε αυτήν τη φάση έγινε και δειγματοληψία⁸.

Η εντατική έρευνα απεκάλυψε πολλές νέες θέσεις (εικ. 2) οι οποίες μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στους κλασικούς/ελληνιστικούς και στους

³ Για τη νομισματοκοπία της Δύμης αυτή την περίοδο, βλ. Amandry 1981. Amandry 1983, πίν. 1. Burnett κ.ά. 1992, 262 αριθ. 1253-1289.

⁴ Rizakis 2008, 31.

⁵ Η φιλολογία αυτή περιλαμβάνει πολλά έργα του τέλους του 1ου και των αρχών του 2ου αι. μ.Χ., που περιέχουν τόσο θεωρητικές σκέψεις όσο και τεχνικές ή νομικές λεπτομέρειες, οι οποίες αφορούν στην οργάνωση των αποικιών, βλ. von Cranach 1995. Rizakis 2004, 69 υποσημ. 1.

⁶ Rizakis 1990. Rizakis 1992.

⁷ Dalongeville κ.ά. 1992.

⁸ Παπαγιαννόπουλος 2011β, 61-62. Για τη μέθοδο της εντατικής έρευνας γενικά, βλ. Petropoulos – Rizakis 1994, 187-189. Simoni – Papagiannopoulos 1998.

ρωμαϊκούς χρόνους⁹. Τα νέα δεδομένα επιτρέπουν μια νέα προσέγγιση της χρήσης του χώρου, ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο. Εντοπίστηκαν δεκατέσσερις ρωμαϊκές θέσεις, η πλειονότητα των οποίων ανήκει σε αγροικίες μικρού έως μεσαίου μεγέθους, οι οποίες καταλαμβάνουν ένα μέρος του χώρου που κατείχαν οι κλασικές/ελληνιστικές θέσεις. Από αυτές, οι τέσσερις είναι νέες θέσεις. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια παρατηρείται μια κάμψη, καθώς επιβιώνουν μόνον έξι από τις δεκατέσσερις θέσεις, ενώ μόνο μια νέα θέση εμφανίζεται. Η μέση έκταση των θέσεων είναι κατά πολύ υπέρτερη στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ ο αριθμός τους μειώνεται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια επιβιώνουν κυρίως οι μεγάλες θέσεις, με αποτέλεσμα να ανεβαίνει λίγο ακόμα η μέση τιμή της έκτασής τους (εικ. 2).

Οι ρωμαϊκές θέσεις αναπτύσσονται γύρω από τη λεγόμενη «Φούσα», ένα αποστραγγιστικό κανάλι, το οποίο μεταφέρει τα νερά των χειμάρρων, που κατεβαίνουν στην πεδιάδα της Δύμης, στον ποταμό Λάρισο. Η γεωλογική έρευνα έδειξε ότι κατά μήκος του καναλιού αυτού υπάρχει ένα παλαιό ρήγμα¹⁰, ενώ η λατινική ονομασία του (*fossa*), σε συνδυασμό με τη ρωμαϊκή παρουσία και τη δημογραφική ευρωστία που παρατηρείται τότε στον χώρο, παραπέμπουν σε ένα τεχνικό έργο που ανάγεται τουλάχιστον στη ρωμαϊκή περίοδο¹¹. Προφανώς, οι κατασκευαστές του καναλιού έδωσαν διέξοδο στα νερά των χειμάρρων που συγκεντρώνονταν κατά μήκος του ρήγματος, λιμναζαν και πλημμύριζαν την πεδιάδα¹².

Η «Φούσα» έχει την ίδια διεύθυνση με εκείνη του Κτηματολογίου Α κατά τον άξονα Α-Δ. Την ίδια διεύθυνση ακολουθεί και ο παλαιότερος δρόμος προς την Ήλιδα που διασχίζει, παράλληλα και αμέσως βόρεια από τη «Φούσα», σε κατευθείαν γραμμή, την πεδιάδα της Δύμης. Ωστόσο, στην ίδια περιοχή σώζονται περισσότερες γραμμές του Κτηματολογίου Β παρά του Α. Το Κτηματολόγιο Β, όμως, ακολουθεί τη διεύθυνση της σιδηροδρομικής γραμμής και ενός τμήματος της Παλαιάς Εθνικής οδού Πατρών – Πύργου κατά τον άξονα Α-Δ, γι' αυτόν τον λόγο θεωρήθηκε ότι εντάσσεται μάλλον σε μια πολύ μεταγενέστερη (19ος αι.) αλλά αποσπασματική, προσπάθεια κτηματογράφησης και αξιοποίησης χέρσων γαιών. Η μελέτη των αρχείων του σιδηροδρόμου και των αεροφωτογραφιών του 1945 έδειξε ότι στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα σώζονταν μερικές ακόμα γραμμές του Κτηματολογίου Α γύρω από τη «Φούσα»¹³. Το Κτηματολόγιο C δεν θα μας απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη, όχι μόνο γιατί τα εντοπισμένα ίχνη του βρίσκονται έξω από την περιοχή εντατικής έρευνας αλλά και γιατί φαίνεται ότι πράγματι ανήκε σε ένα συμπληρωματικό αγροτικό δίκτυο στην περιφέρεια της πεδιάδας.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι: α) είχαν πραγματοποιήσει όντως οι Ρωμαίοι μια πολλαπλή κτηματογράφηση στην πεδιάδα της Δύμης, αλλάζοντας κάθε φορά προσανατολισμό στο αγροτικό δίκτυο; β) Μήπως το Κτηματολόγιο Β είναι μια πρόσφατη επιλογή, με πολλές ομοιότητες με τα ρωμαϊκά πρότυπα κτηματογράφησης, και το Κτηματολόγιο Α το μοναδικό ή έστω το τελευταίο χρονολογικά ρωμαϊκό κτηματολόγιο;

Απάντηση στα ερωτήματα αυτά επιχειρείται να δοθεί στη συνέχεια, μέσω της μελέτης της κατανομής των θέσεων στον χώρο και ειδικότερα με τον έλεγχο της διεύθυνσης της κατανομής αυτής. Η σημασία της μελέτης κατανομής των θέσεων στον χώρο είναι πολλαπλή. Αφενός, εφαρμόζει χωρική ανάλυση μέσα σε περιβάλλον Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών, για την κατανόηση συγκεκριμένων χωρικών φαινομένων. Αφετέρου, χρησιμοποιεί ποσοτικές μεθόδους για να ελέγξει και να τεκμηριώσει τάσεις που εικάζεται ότι προκύπτουν από τα δεδομένα της έρευνας αλλά δεν μπορούν να τεκμηριώσουν οι ερευνητές βασιζόμενοι απλώς στην οπτική παρατήρηση¹⁴.

⁹ Bes 2011.

¹⁰ Σταυρόπουλος 2011, 38-39.

¹¹ Η υπόθεση ότι το κανάλι είναι ένα ρωμαϊκό έργο ισχυροποιείται από την ισχνή ανθρώπινη παρουσία στην πεδιάδα της Δύμης στη μετα-ρωμαϊκή εποχή και έως τα νεότερα χρόνια.

¹² Ντάρλας – Παπαγιαννόπουλος 2006, 18-19.

¹³ Παπαγιαννόπουλος 2011β, 64-66.

¹⁴ Σιμώνη – Ανδρινόπουλος 2000. Simoni 1999. Simoni 2016.

Η τεχνική ελέγχου που επελέγη εντάσσεται στην κατηγορία της Χωρικής Στατιστικής¹⁵ και δεν προϋποθέτει συγκεκριμένες παραδοχές ή περιορισμούς για την εκτέλεσή της, ιδιότητα που την καθιστά πολύ χρήσιμη¹⁶. Με άλλα λόγια, οι ίδιες οι θέσεις, εκεί όπου εντοπίζονται, «παρέχουν» μαρτυρία για τους συσχετισμούς μεταξύ τους και την αλληλεπίδραση με τις άλλες παραμέτρους του τοπίου.

Έλεγχος της κατανομής των θέσεων

Σε αυτήν τη μελέτη χρησιμοποιήθηκαν, ως υπόβαθρο αναφοράς, ορθοφωτοχάρτες του Υπουργείου Γεωργίας 1/5000 με κέντρο την περιοχή των Σαγαϊκών. Πάνω σε αυτό το υπόβαθρο ψηφιοποιήθηκαν 45 σημεία, όσες και οι θέσεις των ιστορικών χρόνων, που εντοπίστηκαν στη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας του Ινστιτούτου Τοπικής Ιστορίας. Κάθε σημείο αντιπροσωπεύει μια θέση, που μπορεί να χρονολογείται σε μια ή περισσότερες περιόδους.

Στη διάρκεια του ελέγχου εξετάστηκε: α) η κατανομή των θέσεων ανεξαρτήτως της χρονολόγησής τους αλλά και κατά χρονικές περιόδους, β) η κατανομή των θέσεων ως προς τη «Φούσα», το κανάλι που φαίνεται ότι έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της περιοχής.

Σε κάθε περίπτωση αναζητήθηκε το ελλειψοειδές της κατανομής. Το σχήμα αυτό προκύπτει μετά την εφαρμογή μιας τεχνικής χωρικής στατιστικής, που μετρά αν η κατανομή των σημείων παρουσιάζει μια τάση ως προς μια διεύθυνση, δηλαδή αν τα σημεία τείνουν να εκτείνονται προς μια διεύθυνση και τι προσανατολισμό έχει η διεύθυνση αυτή. Κέντρο βάρους του ελλειψοειδούς αυτού σχήματος που προκύπτει είναι το μέσο κέντρο της κατανομής. Αυτό ορίζεται ως το νοητό σημείο στον χώρο που προσδιορίζει τον μέσο όρο των γεωγραφικών συντεταγμένων των ψηφιοποιημένων σημείων που χρησιμοποιούνται στον έλεγχο κάθε φορά¹⁷.

Αν δεν υπάρχει καμιά τάση διεύθυνσης, δηλαδή όλες οι θέσεις κατανέμονται ομοιόμορφα στον χώρο γύρω από το μέσο κέντρο της, τότε το σχήμα θα πρέπει να είναι ένας τέλειος κύκλος και κάθε σημείο της περιφέρειάς του να απέχει εξίσου από το κέντρο. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σχήμα είναι ελλειψοειδές και η διεύθυνση του μακρού άξονα δηλώνει και τη διεύθυνση της τάσης κατανομής συνολικά.

Στις εικ. 4 και 5 παρουσιάζονται οι επιμέρους εφαρμογές που υλοποιήθηκαν. Στην εικ. 4, ο έλεγχος της κατανομής περιλαμβάνει όλο τον χώρο μελέτης, οπότε για κάθε έλεγχο προκύπτει ένα ελλειψοειδές. Στις επόμενες δύο εφαρμογές (εικ. 5) ο χώρος μελέτης χωρίζεται στα δύο με άξονα αναφοράς τη «Φούσα» (εικονίζεται με συνεχόμενη μαύρη γραμμή). Ως αποτέλεσμα, σε κάθε περίπτωση εμφανίζονται δύο ελλειψοειδή, που αντιστοιχούν στην κατανομή των θέσεων βόρεια και νότια του καναλιού.

Εξετάζοντας το ελλειψοειδές της διεύθυνσης της κατανομής όλων των κλασικών/ελληνιστικών θέσεων, διαπιστώνεται ότι ο μακρός άξονας μόλις διαγράφεται κατά τη διεύθυνση Α-Δ (εικ. 4). Αντιθέτως, τα ελλειψοειδή των δύο επόμενων περιόδων διαγράφονται εντονότερα, και εύκολα διακρίνεται ο μακρός άξονας που δίνει τον προσανατολισμό της κατανομής. Δεν προκύπτει όμως καμιά ταύτιση των διευθύνσεων με τις διευθύνσεις κάποιου εκ των δύο προτεινομένων κτηματολογίων. Όταν ο έλεγχος της διεύθυνσης αφορά στις κατανομές βόρεια ή νότια της «Φούσας», η εικόνα αλλάζει (εικ. 5). Αφενός οι κλασικές/ελληνιστικές θέσεις που εντοπίζονται βόρεια της «Φούσας» έχουν διεύθυνση παράλληλη με τη διεύθυνση του παλαιού δρόμου (εικονίζεται με τη διακεκομμένη διπλή μαύρη γραμμή), αφετέρου η τάση κατανομής των θέσεων της ίδιας εποχής, νότια του

¹⁵ Wong – Lee 2005, 203-208.

¹⁶ Kang κ.ά. 2012, 46.

¹⁷ Bishop 2007, 234.

καναλιού, είναι παράλληλη στη διεύθυνση της σιδηροδρομικής γραμμής (εικονίζεται με τη διακεκομμένη μονή μαύρη γραμμή).

Τουναντίον, στη ρωμαϊκή περίοδο η τάση κατανομής των θέσεων, τόσο βόρεια της «Φούσας» όσο και νότια αυτής, έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τη σιδηροδρομική γραμμή. Βέβαια, ο εντοπισμός μόνο τριών ρωμαϊκών θέσεων βόρεια της «Φούσας», καθώς και ο εξαιρετικά μικρός αριθμός υστερορωμαϊκών θέσεων, δεν επιτρέπουν τη διενέργεια ελέγχου και την ασφαλή διεξαγωγή συμπερασμάτων και σε αυτές τις ομάδες θέσεων. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η χρήση του χώρου σε αυτές τις περιπτώσεις, θα χρειαστεί να επικεντρωθεί η μελέτη ξεχωριστά σε καθεμιά θέση, ειδικά σε αυτές με διαχρονική χρήση, ώστε να αναζητηθούν απαντήσεις μέσω της καταγραφής και της ακριβούς χρονολόγησης των ευρημάτων τους.

Συμπεράσματα

Η δυνατότητα που δίνει ο έλεγχος της διεύθυνσης της τάσης κατανομής σημείων, να χρησιμοποιεί δηλαδή κανείς κάθε φορά μόνο τα σημεία που χαρακτηρίζονται από ορισμένες παραμέτρους, επιτρέπει τη δημιουργία πολλών ελλειψοειδών επιφανειών και τη διερεύνηση του προσανατολισμού με διαφορετικές παραμέτρους, ώστε να εντοπιστεί ποιες, αν υπάρχουν, είναι οι κατάλληλες να ερμηνεύσουν τα χωρικά φαινόμενα κάθε φορά. Άλλωστε, η ευελιξία και η αποτελεσματικότητα αυτής της τεχνικής έχει επιτρέψει την υιοθέτησή της τόσο σε άλλες αρχαιολογικές έρευνες¹⁸ όσο και σε άλλα ερευνητικά πεδία¹⁹.

Από τον έλεγχο αυτό συνάγεται ότι ο προσανατολισμός των κτηματολογίων Α και Β υφίσταται ήδη από τα προ-ρωμαϊκά χρόνια, από την κλασική/ελληνιστική περίοδο. Την ίδια περίοδο πρέπει να υφίσταντο, επίσης, οι δύο βασικοί οδικοί άξονες Δύμης – Ήλιδας (Δύμης – Πύργου, αργότερα) εν χρήσει τον 19ο αιώνα και στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, αφού ακολουθούν τον ίδιο προσανατολισμό με τα κτηματολόγια, το Α ο βόρειος και το Β ο νότιος. Η σιδηροδρομική γραμμή ακολούθησε τον προσανατολισμό του Κτηματολογίου Β. Η απόκλιση των Κτηματολογίων Α και Β υπαγορεύτηκε πιθανότατα από την ύπαρξη ελωδών εκτάσεων ανάμεσά τους, ένα πρόβλημα που κατέβαλαν προσπάθεια να επιλύσουν οι Ρωμαίοι άποικοι με τη διάνοιξη του καναλιού της «Φούσας».

Ωστόσο, οι άποικοι δεν έδειξαν το ανάλογο ενδιαφέρον για το σύνολο του πεδινού χώρου της Δύμης, παρά μόνο για το κεντρικό τμήμα και για κάποιες λοφώδεις εκτάσεις στην περιφέρεια, που έδιναν τη δυνατότητα για την ανάπτυξη αποδοτικότερων γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Άλλωστε, το κεντρικό τμήμα είναι εκείνο που τράβηξε επίσης το ενδιαφέρον των επενδυτών γης της μετεπαναστατικής περιόδου στην περιοχή αυτή²⁰. Η ανάπτυξη γεωργικών εκμεταλλεύσεων στη ρωμαϊκή περίοδο στα εδάφη βόρεια της «Φούσας» ήταν περιορισμένη εξαιτίας, προφανώς, της ύπαρξης ελών, δάσους κλπ. Κατά συνέπεια, η αλλαγή προσανατολισμού του δικτύου στα εδάφη βόρεια της «Φούσας», που βασιίζεται στην επεξεργασία τριών μόνο θέσεων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια το ενδιαφέρον περιορίζεται σε ελάχιστες θέσεις, γεγονός που, από τη μια μεριά, υποδηλώνει ότι ακόμα και ο επιλεγμένος χώρος παρουσίαζε τόσες δυσκολίες που δεν προσφερόταν για μια αποδοτική εκμετάλλευση και, από την άλλη, προσδιορίζει τη χαμηλή κοινωνική θέση των αποίκων. Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Δυμαίας χώρας συνεχίζεται και τα νέα στοιχεία που προκύπτουν αναμένεται να ρίξουν περισσότερο φως στις πολύπλοκες σχέσεις του ανθρώπου με το τοπίο διαχρονικά²¹.

¹⁸ Gardner 2009. De la Torre κ.ά. 2013.

¹⁹ Bishop 2007. Kang κ.ά. 2012.

²⁰ Κουτροβίδης 2011. Φραγκάκης 2011, 117-118, 157-159.

²¹ Αργυρόπουλος κ.ά. 2017.

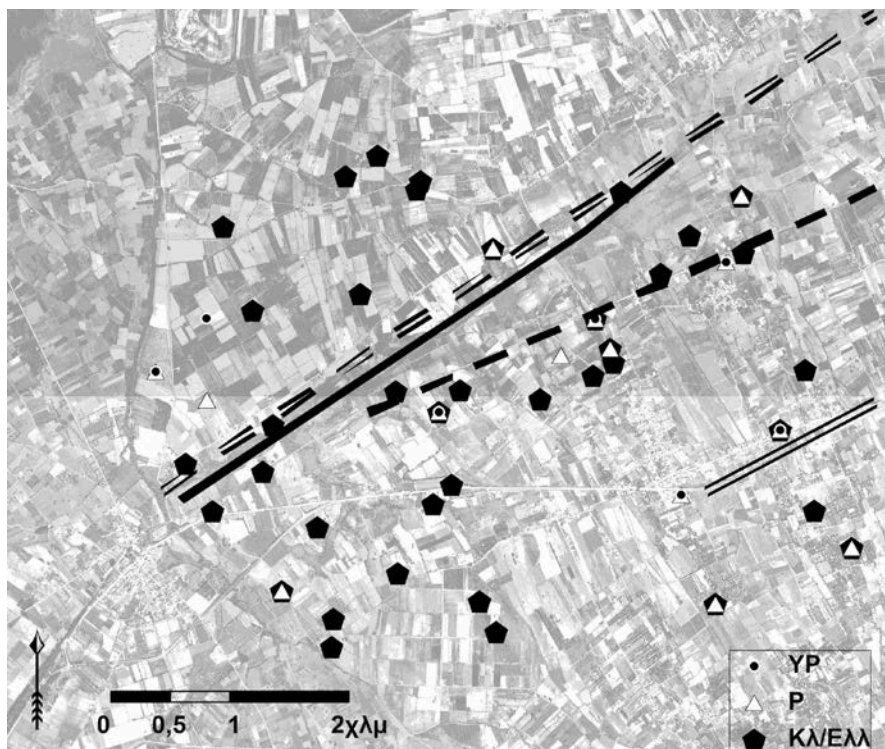
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry 1981: M. Amandry, Le monnayage de Dymé (Colonia Dymaeorum) en Achaïe. *Corpus, RN*, 23 1981, 45-67.
- Amandry 1983: M. Amandry, Monnayages émis en Achaïe sous l'autorité d'Antoine, *INJ* 6-7, 1982 - 1983, 1-6.
- Αργυρόπουλος κ.ά. 2017: Β. Αργυρόπουλος – Ε. Σιμώνη – Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία του Δήμου Δυτικής Αχαΐας, 19 Σεπτεμβρίου 2016*, Κ. Αχαΐα, 2017.
- Bes 2011: P. Bes, Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική από την αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στα Σαγαίικα της ΒΔ Πελοποννήσου, στο: Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Σαγαίικα. Μεταμορφώσεις ενός τοπίου*, τόμ. Α', Πάτρα 2011, 75-82.
- Bishop 2007: M. A. Bishop, Point pattern analysis of eruption points for the Mount Gambier volcanic sub-province: a quantitative geographical approach to the understanding of volcano distribution, *Area* 39, 2007, 230-241.
- Bowersock 1965: G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965.
- Burnett κ.ά. 1992: A. Burnett – M. Amandry – P. P. Ripollès, *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC – AD 69)*, RPC I, London 1992.
- Dalongeville et al. 1992: R. Dalongeville – M. Lakakis – A. D. Rizakis, Catalogue des sites dans un ordre numerique, στο: A. D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992, 174-222.
- de la Torre κ.ά. 2013: I. de la Torre – A. Benito-Calvo – A. Arroyo – A. Zupancich – T. Proffitt, Experimental protocols for the study of battered stone anvils from Olduvai Gorge (Tanzania), *JAS* 40:1, 2013, 313-332.
- Gardner 2009: R. Gardner, *Modeling Archaeological Site Distribution in the Black Bottom of Illinois using Geographic Information Systems and Logistic Regression*, MSc Thesis, Murray State University, Murray 2009.
- Kallet-Marx 1995: R. M. Kallet-Marx, Quintus Fabius Maximus and the Dyme affair (Syll.³, 684), *CQ* 45, 1995, 129-153.
- Kang κ.ά. 2012: S. Kang – M. Spiller – K. Jang – J. Bigham – J. Seo, Spatiotemporal analysis of macroscopic patterns of urbanization and traffic safety: A case study in Sacramento County, California, *Transportation Research Record Journal of the transportation Research Board* 2318, 2012, 45-51.
- Κουτρουβίδης 2011: Σ. Κουτρουβίδης, Ιδιοκτησία γης και κοινωνική κυριαρχία. Η περίπτωση των Σαγαίικων, στο: Παπαγιαννόπουλος 2011α, 167-181.
- Ντάρλας – Παπαγιαννόπουλος 2006: Α. Ντάρλας – Κ. Παπαγιαννόπουλος, Οι μεταμορφώσεις ενός τοπίου μέσα στα νερά, στο: Ε. Σιμώνη (επιμ.), *Υδάτινες διαδρομές στο Νομό Αχαΐας*, Πάτρα, 2006, 15-21.
- Παπαγιαννόπουλος 2011α: Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Σαγαίικα. Μεταμορφώσεις ενός τοπίου*, τόμ. Α', Πάτρα 2011.
- Παπαγιαννόπουλος 2011β: Κ. Παπαγιαννόπουλος, Τα Σαγαίικα πριν τα Σαγαίικα. Εγκαταστάσεις και χρήσεις γης στη Δυμαία χώρα, στο: Παπαγιαννόπουλος 2011α, 59-70.
- Petropoulos – Rizakis 1994: M. Petropoulos – A. D. Rizakis, Settlement patterns and landscape in the coastal area of Patras, Preliminary report, *JRA* 7, 1994, 183-207.
- Ριζάκης 1990: Α. Δ. Ριζάκης, Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, *Ποικίλια*, Μελετήματα 10, Athènes 1990, 321-337.
- Rizakis 1990: A. D. Rizakis, Cadastres et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse, *DHA* 16.1, 1990, 259-280.
- Rizakis 1992: A. D. Rizakis, Entreprises coloniales et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse, στο: A. D. Rizakis (επιμ.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Péiros et la plaine occidentale*, Μελετήματα 15, Athènes 1992, 125-135.
- Rizakis 1996: A. D. Rizakis, Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires, *DHA* 22.1, 1996, 255-324.
- Rizakis 2004: A. D. Rizakis, La littérature gromatique et la colonization romaine en Orient, στο: G. Salmeri – A. Raggi – A. Baroni (επιμ.), *Coloniae romane nel mondo greco*, Roma 2004, 69-94.
- Rizakis 2008: A. D. Rizakis, *Achaïe III. Les inscriptions des cités achéennes. Epigraphie et histoire*, Μελετήματα 55, Athènes 2008.

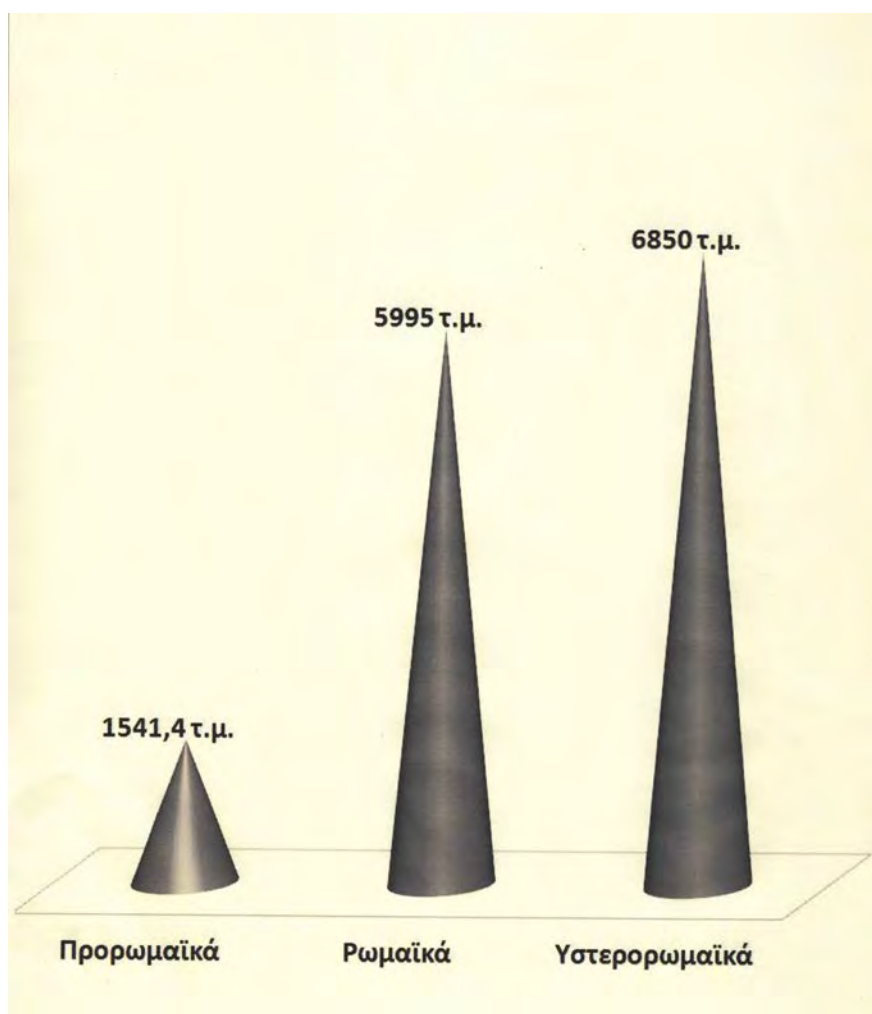
- Rizakis 2017: A. D. Rizakis, De Buthrôte et Patras à Dymé : les colonies de “substitution” ou l’expression du pragmatisme romain face aux oppositions indigènes, στο: C. Brélaz (επιμ.), *L’héritage grec des colonies romaines d’Orient: interactions culturelles dans les provinces hellénophones de l’empire romain, Actes du colloque de Strasbourg (8-9 novembre 2013)*, Études d’archéologie et d’histoire ancienne de l’Université de Strasbourg, Paris 2017, 77-92.
- Simoni 1999: H. Simoni, The Geographical Information Systems in Cultural Resource Management, *DHA* 25.1, 1999, 222-233.
- Simoni 2016: H. Simoni, *Geographical Information Systems in Urban Archaeology and Urban Planning*, BAR International Series 2812, Oxford 2016.
- Σιμώνη – Ανδρινόπουλος 2000: Ε. Σιμώνη – Α. Ανδρινόπουλος, Εφαρμογή Γεωγραφικού Πληροφοριακού Συστήματος στην αρχαιολογική έρευνα της Αχαΐας, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό Τοπίο II*, Αθήνα 2000, 155-162.
- Simoni – Papagiannopoulos 1998: H. Simoni – K. Papagiannopoulos, Project for the topography of ancient Achaia, Greece. Quantitative analysis and visualisation of the results of the intensive surface survey at Kamenitsa, στο: J. Peterson (επιμ.), *The Use of Geographic Information Systems in the Study of Ancient Landscapes and Features Related to Ancient Land Use, Proceedings of a Workshop, Ljubljana, 27 April 1996, Cost Action G2, Paysages Antiques et Structures Rurales*, Luxembourg 1998, 43-55.
- Simoni – Papagiannopoulos 2017: H. Simoni – K. Papagiannopoulos, Integrating local history and Landscape Archaeology: two case studies from western Greece, *Journal of Greek Archaeology* 2, 2017, 321-337.
- Σταυρόπουλος 2011: Ε. Σταυρόπουλος, Γεωλογία – Υδρογεωλογία – Γεωπεριβάλλον, στο: Παπαγιαννόπουλος 2011α, 29-39.
- Φραγκάκης 2011: Σ. Φραγκάκης, Τα Σαγαίικα και ο Νικόλαος Σαγιάς, στο: Παπαγιαννόπουλος 2011α, 109-166.
- von Cranach 1995: P. von Cranach, Textes et pratiques gromatiques. Les *opuscula agrimensorum veterum* et la naissance de la théorie de la délimitation à l’époque impériale, *DHA* 21.2, 1995, 355-360.
- Wong – Lee 2005: D. W. S. Wong – J. Lee, *Statistical Analysis of Geographic Information with ArcView GIS and ArcGIS*, Chichester 2005.



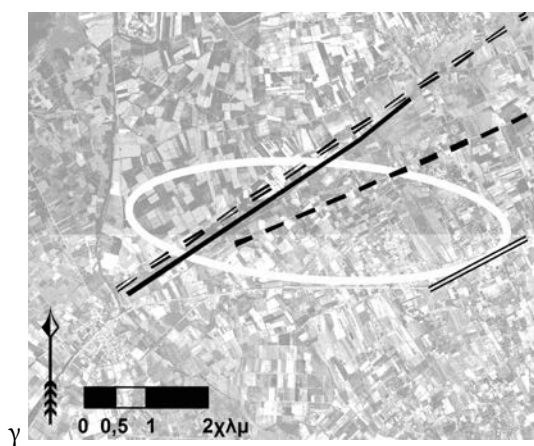
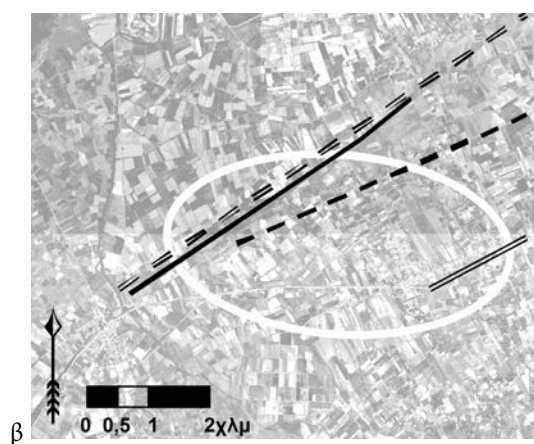
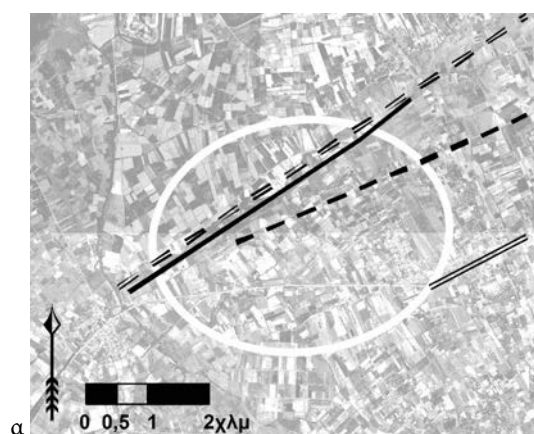
Εικ. 1. Χάρτης της ΒΔ Αχαΐας: η Δυμαία χώρα. Γραμμική απεικόνιση των ιχνών του ρωμαϊκού Κτηματολογίου Β.



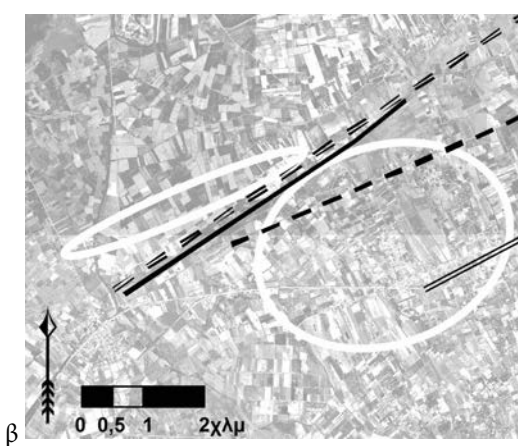
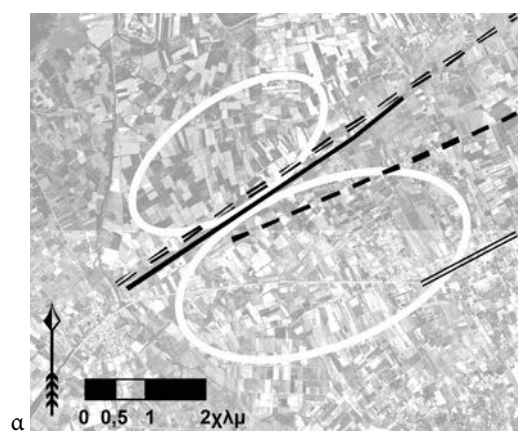
Εικ. 2. Κατανομή των αρχαίων θέσεων που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα του Ινστιτούτου Τοπικής Ιστορίας. Εικονίζονται επίσης, με τη διακεκομμένη διπλή μαύρη γραμμή ο παλιός δρόμος, με τη συνεχόμενη μαύρη γραμμή η «Φούσα», με τη διακεκομμένη γραμμή η σιδηροδρομική γραμμή και με τη συνεχόμενη διπλή γραμμή τμήμα της Παλαιάς Εθνικής οδού.



Εικ. 3. Μέση έκταση των θέσεων ανά περίοδο.



Εικ. 4. Ελλειψοειδές διεύθυνσης τάσης κατανομής των κλασικών/ελληνιστικών (α), ρωμαϊκών (β) και υστερορωμαϊκών (γ) θέσεων σε όλο το πεδίο έρευνας.



Εικ. 5. Διεύθυνση τάσης κατανομής των κλασικών/ελληνιστικών (α) και ρωμαϊκών (β) θέσεων βόρεια και νότια της «Φούσας».

Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας

Στα Βραχναίικα, μια εύφορη παραθαλάσσια περιοχή του Δήμου Πατρέων 12 χλμ. δυτικότερα της Πάτρας, σωστικές κυρίως ανασκαφές της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας) έφεραν στο φως αρχαιότητες που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους¹. Στην ευρύτερη, άλλωστε, περιοχή της Δημοτικής Ενότητας Βραχναϊκών εντοπίστηκαν τμήματα, ως επί το πλείστον, κατοικιών και αγροικιών κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα πολυτελούς κατοικίας ρωμαϊκών χρόνων αλλά και νεκροταφεία που αντιστοιχούν στις χρονολογικές φάσεις κατοίκησης του χώρου.

Το 2010 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Α. Ανυφαντή, στον αριθμό 128 της Παλαιάς Εθνικής οδού Πατρών – Πύργου, στην περιοχή του Μονοδενδρίου Βραχναϊκών, ΒΔ και πολύ κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο². Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε τους πρώτους μήνες του 2011 και έφερε στο φως τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου ρωμαϊκών χρόνων³ (εικ. 1), το οποίο καταλάμβανε σχεδόν όλη την έκταση του οικοπέδου, εμβαδού 315 τ.μ. Στο ΒΔ τμήμα του ακινήτου, λωρίδα γης μικρής έκτασης κατά μήκος και πολύ κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή, ερευνήθηκε τμηματικά για λόγους ασφαλείας. Αποκαλύφθηκαν τριάντα επτά συνολικά ταφές: είκοσι τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι, πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και οκτώ ταφικά αγγεία. Οι τάφοι εκτείνονταν σε όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου, αλλά μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κύριες συστάδες στο νοτιοδυτικό, το νοτιοανατολικό και το βορειοδυτικό τμήμα του. Οι ταφές εντοπίστηκαν σε βάθος που κυμαινόταν από 1,40 μ. έως 2,20 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της Π.Ε.Ο. Πατρών – Πύργου και διαπιστώθηκε ότι οι διαφοροποιήσεις τους ως προς αυτό δεν συνδέονται με τον τύπο της ταφής. Η τυπολογική ποικιλία τους δεν διέπεται από χρονολογική αλληλουχία, με εξαίρεση τα ταφικά αγγεία που θα εξεταστούν παρακάτω. Ο προσανατολισμός των τάφων ποίκιλε, ακολουθούσε, όμως, κυρίως τη διεύθυνση ΝΔ – ΒΑ με αποκλίσεις, ενώ το κρανίο δεν είχε σταθερό προσανατολισμό, αφού σε κάποιες ταφές ήταν τοποθετημένο ΝΔ και σε άλλες ΒΑ.

Διαπιστώθηκαν τα έθιμα του ενταφιασμού, της καύσης και του εγχυτρισμού των νεκρών. Η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού Ρωμαίων αποίκων στην Πάτρα μετά την ίδρυση της αποικίας της από τον Αύγουστο⁴ οδήγησε στην εισαγωγή των ρωμαϊκών ταφικών εθίμων. Σύμφωνα με τον Πλίνιο⁵ και τον Κικέρωνα⁶, οι Ρωμαίοι παραδοσιακά ενταφιάζονταν, μέχρι που επικράτησε το έθιμο της καύσης των νεκρών την εποχή του Αυγούστου, όμως για τους

¹ Πετρόπουλος 2009. Τσακνάκη (υπό έκδοση). Αργυρόπουλος 2011. Αργυρόπουλος (υπό έκδοση).

² Μια προκαταρκτική παρουσίαση του νεκροταφείου έγινε από τη γράφουσα στο πλαίσιο της Επιστημονικής Ημερίδας «Η προϊστορική και κλασική αρχαιότητα στη Δυτική Αχαΐα. Οι έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας (1992-2012)» (Κάτω Αχαΐα, 30 Σεπτεμβρίου 2012), βλ. Μανιάκη (υπό έκδοση). Επίσης, Μανιάκη 2010 και Μανιάκη 2011.

³ Τα πρώτα ευρήματα κατά τη δέσμευση του οικοπέδου εντοπίστηκαν από την τότε Τμημάτρχη Χώρων της ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. Λ. Παπακώστα και εν συνεχεία παραχωρήθηκαν στη γράφουσα για μελέτη, ενώ η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα. Η αρχαιολόγος Μ. Παπαγεωργίου, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών, με αντικείμενο τα ρωμαϊκά γυάλινα αγγεία της δυτικής Πελοποννήσου, χρονολόγησε τα γυάλινα ευρήματα της ανασκαφής και ασχολήθηκε με την τυπολογία τους, ενώ η αρχαιολόγος του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών Α. Νικολακοπούλου ταύτισε και χρονολόγησε τα νομίσματα της ανασκαφής. Οι συνάδελφοι αρχαιολόγοι Β. Τσακνάκη και Β. Αργυρόπουλος και ο φύλακας αρχαιοτήτων της Δ.Ε. Βραχναϊκών Δ. Θωμάς έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για την τοπογραφία της περιοχής και για τις πρόσφατες αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπίσει αλλά δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Όλους τους παραπάνω ευχαριστώ θερμά.

⁴ Rizakis 1998a. Ριζάκης 1993. Για τον ρωμαϊκό αποικισμό βλ. και Rizakis 1990.

⁵ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, VII, 187.

⁶ Κικέρων, *Περί Νόμων*, II, 22.56.

τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες οι δύο συνήθειες συνυπήρχαν⁷. Πράγματι, στο νεκροταφείο των Βραχναϊκών τα υπολείμματα των καύσεων, βάσει των κτερισμάτων που έφεραν, χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ.⁸.

Οι ταφές του νεκροταφείου ήταν ως επί το πλείστον διαταραγμένες, ενώ εντοπίστηκε και η ταυτόχρονη τοποθέτηση δύο ή και περισσότερων σκελετών ανά τάφο, καθώς και αρκετές ανακομιδές. Για παράδειγμα, στον Τάφο 18 βρέθηκαν τρία κρανία, ενώ στον Τάφο 22 τέσσερα. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, δε σώθηκαν καθόλου οστά, ενώ στους τάφους που είχε διατηρηθεί ο σκελετός, αυτός βρισκόταν συνήθως σε ύπτια θέση, με τα χέρια να εκτείνονται παράλληλα στον κορμό.

Οι τάφοι

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι, οι πολυπληθέστεροι του νεκροταφείου, ήταν απλοί και καλυβίτες. Το μήκος τους κυμαινόταν από 0,70 μ. έως 1,80 μ., με πλάτος κατά μέσον όρο 0,45 μ. Σε όλες σχεδόν τις κεραμοσκεπείς ταφές, εκ των οποίων οι έξι αφορούσαν παιδιά, οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι πάνω στο κοίλο τμήμα κεραμίδων λακωνικού τύπου, που ενίοτε εδράζονταν σε λεπτό στρώμα από χαλίκια, ενώ έφεραν και κεραμίδες κάθετα τοποθετημένες περιμετρικά τους. Στις απλούστερες κεραμοσκεπείς ταφές οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απευθείας στο χώμα. Οι πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν πλινθόκτιστοι. Στο εσωτερικό τους έφεραν ενταφιασμούς, εκτός από μία περίπτωση, αυτήν του μικρότερου τετράγωνου κιβωτιόσχημου Τάφου 19, όπου εντοπίστηκαν υπολείμματα καύσεως. Το μήκος τους κυμαινόταν από 0,70 μ. έως 2,85 μ. και το πλάτος τους από 1,10 μ. έως 1,50 μ. Ήταν κατασκευασμένοι από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το δάπεδό τους ήταν απλό χώμα, τμήματα οπτοπλίνθων και κεραμίδων ή πιο επιμελημένα τοποθετημένες τετράγωνα οπτόπλινθοι (εικ. 2). Η κάλυψή τους αποτελείτο από τμήματα οπτοπλίνθων και λίθους. Σχεδόν σε όλους τους κιβωτιόσχημους τάφους υπήρχαν περιμετρικά και εξωτερικά αργοί λίθοι και κροκάλες μικρού και μεγάλου διαμετρήματος, συνδεδεμένα με κονίαμα, για την αποτελεσματικότερη στερέωση των τοιχωμάτων τους. Σε τέσσερις περιπτώσεις (Τάφοι 18, 24, 27, 28) οι τάφοι έφεραν προσκέφαλο για τους νεκρούς αποτελούμενο είτε από αρκετή ποσότητα κονιάματος, που σχημάτιζε επικλινή επιφάνεια, είτε από επάλληλα τοποθετημένα τμήματα οπτοπλίνθων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγαλύτερος κιβωτιόσχημος καμαροσκεπής τάφος του νεκροταφείου. Εξωτερικά έφερε ισχυρό ασβεστοκονίαμα που συνεχιζόταν και στις κάθετες πλευρές του σφραγίζοντας έτσι τον τάφο, ενώ το κατώτερο τμήμα του δεν ήταν ορατό και παρέμενε μέσα στη γη. Το δάπεδό του αποτελείτο από τετράγωνα πήλινες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες έφεραν χιαστί εγχαράξεις. Η παρουσία αρκετών σιδερένιων ήλων, μήκους 10 εκ., στην περιοχή των τριών κρανίων που περιείχε ο τάφος, ίσως σχετίζεται με την ύπαρξη φερέτρου ή ξύλινου φορείου για την εναπόθεση των νεκρών. Παράλληλα του συγκεκριμένου τύπου τάφου, μικρότερων όμως διαστάσεων, απαντούν στο βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Πάτρας⁹ αλλά και στη βόρεια Ελλάδα, στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης¹⁰.

Τα ταφικά αγγεία (Α3-Α6), που είτε περιείχαν υπολείμματα καύσεως είτε αποτελούσαν εγχυτρισμούς, εντοπίστηκαν ως επί το πλείστον στο Β και ΒΔ τμήμα του οικοπέδου. Είχαν τοποθετηθεί κάθετα σε λάκκους στο φυσικό αμμοχάλικο ή δίπλα σε κιβωτιόσχημους τάφους. Σε τρεις περιπτώσεις έφεραν σαν σήμα το κάτω ήμισυ σώματος οξυπύθμενων αγγείων, ενώ

⁷ Toynebe 1971, 39 κ.ε. Δεκουλάκου 1980, 567.

⁸ Στο ΑΕΠΕΛΙ παρουσιάστηκαν από τον Μ. Πετρόπουλο μαρμάρινες ταφικές ρωμαϊκές κίστες που εντοπίστηκαν στην Πάτρα και χρονολογούνται στην ίδια περίοδο.

⁹ Πιο συγκεκριμένα στα παρακάτω οικοπέδα της οδού Κανακάρη, όπου εντοπίζεται τμήμα του βορείου νεκροταφείου της πόλης: Κανακάρη 84-86 (Κολώνας – Παπαποστόλου 1983), Κανακάρη 121 (Δεκουλάκου 1973-1974β), Κανακάρη 122 (Δεκουλάκου 1973-1974α) και Κανακάρη 124-126 (Παπαποστόλου 1978α). Επίσης, στα οικοπέδα Σατωβριάνδου 53-55 (Αγαλλοπούλου 1973-1974β), Κωνσταντινουπόλεως, Νόρμαν και Παξών (Σταυροπούλου-Γάτση 1995) και Ερμού 85-87 (Αγαλλοπούλου 1973-1974γ, 403).

¹⁰ Μακαρόνας 1949, 148 εικ. 3. Μακαρόνας 1951, 164-172.

ένα ταφικό αγγείο ήταν σκεπασμένο από μία τετράγωνη πήλινη πλάκα, στερεωμένη περιμετρικά με μικρούς λίθους. Ως προς το σχήμα τους, εντοπίστηκαν σταμνοειδείς πυξίδες¹¹ (σιπύες) (εικ. 3α-γ) με στριφτές λαβές, που έσωζαν και ελεύθερες πλατιές πινελιές ερυθρής ή καστανής βαφής, το κατώτερο τμήμα από οξυπύθμενο αγγείο και μία πήλινη φιάλη (εικ. 3δ-ε) που είχε τοποθετηθεί ανάποδα στο εσωτερικό κιβωτιόσχημου τάφου. Τα στόμια των σταμνοειδών πυξίδων φράσσονταν από ένα πώμα κωνικής μορφής, ένα βαθύ σκυφίδιο του 1ου αι. μ.Χ. εμβαπτισμένο σε εξίτηλη καστανή βαφή και ένα τμήμα πινακίου *terra sigillata* που έφερε στο εσωτερικό του σφραγίδα με το όνομα ΦΙΛΟΤΙΜ, σφραγίδα που απαντά στην Πάτρα σε πινακία και φιάλες *terra sigillata*¹². Σταμνοειδείς πυξίδες που χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά αγγεία έχουν εντοπιστεί και στο παρελθόν στη ρωμαϊκή Πάτρα¹³. Τον 1ο αι. π.Χ., άλλωστε, αρχίζει στην Πάτρα η παραγωγή τους με σκοπό τη χρήση τους ως τεφροδόχα αγγεία¹⁴, γεγονός που συνδέεται με το έθιμο της καύσης των νεκρών που προτιμούσαν οι Ρωμαίοι εκείνη την περίοδο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μια μολύβδινη τεφροδόχος (ΜΠΜ 5777)¹⁵ (εικ. 3στ) με κυλινδρικό σώμα, υψωμένες λαβές και κωνικό πώμα¹⁶. Παρόμοιες τεφροδόχοι εντοπίστηκαν σε τμήμα του Βόρειου Νεκροταφείου της Πάτρας, στην οδό Κανακάρη 80-82¹⁷, καθώς και στην οδό Νόρμαν 88¹⁸. Μολύβδινο ταφικό αγγείο άλλου τύπου εντοπίστηκε επίσης στην οδό Κορίνθου 158¹⁹, ενώ άωτη κυλινδρική κάλπη προέρχεται από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου²⁰. Ως ταφικό αγγείο χρησιμοποιήθηκε και μία βάση αχνογάλαζου γυάλινου αγγείου μεγάλων διαστάσεων, με κυλινδρικό σώμα και οριζόντιες αβαθείς αυλακώσεις (εικ. 3ζ). Περιείχε τμήματα οστών, χωρίς ίχνη τέφρας και είχε τοποθετηθεί ανάποδα στο κέντρο μιας τετράγωνης κατασκευής που ακουμπούσε στη μακριά πλευρά του κιβωτιόσχημου Τάφου 28. Η αποσπασματική εικόνα που έχουμε από το γυάλινο αυτό αγγείο δε βοηθά στην αποκατάσταση του σχήματός του, γνωρίζουμε όμως ότι μεγάλα γυάλινα αγγεία, όπως φλάσκες, αμφορείς ή οινοχόες, χρησιμοποιούνταν συχνά ως ταφικά σε δεύτερη χρήση²¹.

Τα κτερίσματα

Οι τάφοι ήταν σχεδόν κατά το ήμισυ ακτέριστοι και σε μία ή δύο περιπτώσεις είχαν συληθεί, ενώ σε άλλες ήταν έντονα διαταραγμένοι (Τάφοι 18, 24, 28). Το είδος των κτερισμάτων φανερώνει ότι αυτά δεν προορίζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση, αφού εντός των τάφων εντοπίστηκαν αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως λύχνοι, μυροδοχεία, άωτα πήλινα σκυφίδια, φιάλες, χάλκινα νομίσματα και μικροαντικείμενα. Η παρουσίαση των ευρημάτων ανά τάφο, με τη μορφή καταλόγου δεν είναι εφικτή λόγω περιορισμένου χώρου και για τον λόγο αυτό περιοριζόμαστε στους Πίνακες Α και Β, όπου τα κτερίσματα παρουσιάζονται ανά είδος και τάφο. Στους περισσότερους από τους κτερισμένους τάφους υπήρχε μία μόνο προσφορά για τον νεκρό, με εξαίρεση τους Τάφους 3, 15, 21 και 23, όπου απαντούν δύο προσφορές. Μεγαλύτερα ταφικά σύνολα προήλθαν από τον κιβωτιόσχημο Τάφο 22, όπου εντοπίστηκαν τέσσερις προσφορές προς τον νεκρό (ένα χάλκινο νόμισμα, δύο

¹¹ Για παρόμοιες σταμνοειδείς πυξίδες από την Πάτρα, βλ. Hübner 1996, πίν. 2.1 και Hübner 2004, εικ. 2, 3.

¹² Hübner 1996, 2 και Hübner 2004, 54 πίν. 5f, 6a.

¹³ Οικόπεδο στην οδό Κανακάρη 139: Αγαλλοπούλου 1973-1974γ, πίν. 258α-γ. Οικόπεδο στην οδό Κολοκοτρώνη 29-35: Αγαλλοπούλου 1973-1974α, πίν. 231-232α-δ. Οικόπεδο στην οδό Μαϊζώνος 157 και Φιλοποίμενος: Σταυροπούλου-Γάτση 1997, πίν. 110β. Dekouliakou 2009, εικ. 14.

¹⁴ Κυριακού 2011, 69.

¹⁵ Οι αριθμοί ευρετηρίου αναφέρονται στους καταλόγους καταγραφής του Μουσείου Πατρών: ΜΠΜ = Μουσείο Πατρών Μέταλλα, ΜΠΠ = Μουσείο Πατρών Πήλινα.

¹⁶ Για τη μολύβδινη κάλπη βλ. Καλάβρια – Ξανθόπουλος (υπό έκδοση).

¹⁷ Γεωργοπούλου 1997, πίν. 112γ.

¹⁸ Παπαποστόλου 1981, σχ. 10 α, β πίν. 104γ.

¹⁹ Κοκκοτάκη 1990, πίν. 60α.

²⁰ Blegen κ.ά. 1964, 298 αριθ. 516-2 πίν. 76.

²¹ Για πιθανό σχήμα, βλ. Arveiller-Dulong – Nenna 2005, αριθ. 86 (χωρίς αυλακώσεις).

λύχνοι και μία πλήλινη φιάλη) και τον Τάφο 28, ο οποίος, αν και διαταραγμένος, περιείχε δεκατέσσερα αντικείμενα (πήλινα αγγεία, λύχνους, νόμισμα και μετάλλινα μικροαντικείμενα).

Τάφος	Φιάλη/ κύπελο	Λύχνοι	Πήλινο μυροδοχείο	Οινοχόη	Γυάλινο μυροδοχείο	Νομίσματα	Μικρ/να
3	•		•				
5			•				
6		•					
7		•			•	•	
15			•		•		
18	•	•					•
19						•	
21		•				•	
22	•	•				•	
23		•			•		
24					•		
25						•	
26						•	
27						•	
28	•	•		•		•	•
30							•

Πίνακας Α. Είδος κτερισμάτων ανά τάφο

Ταφικό αγγείο	Φιάλη/ κύπελο	Λύχνοι	Πήλινο μυροδοχείο	Οινοχόη	Γυάλινο μυροδοχείο	Νομίσματα	Μικρ/να
A3	•						•
A4						•	
A5		•					
A6			•				

Πίνακας Β. Είδος κτερισμάτων ανά ταφικό αγγείο

Τα λιγοστά πήλινα αγγεία που εντοπίστηκαν στους τάφους αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της εποχής τους. Πρόκειται για αγγεία καθημερινής χρήσης, παρασκευής και σερβιρίσματος φαγητού αλλά και αγγεία έκχυσης και πόσεως, συνήθεις προσφορές σε νεκρούς. Αρκετά συχνό σχήμα είναι αυτό της φιάλης ή του πινακίου με ύψος από 6 εκ. (ΜΠΠ 16498) (εικ. 4α-β) έως 11 εκ. (ΜΠΠ 16500) (εικ. 4δ). Τέτοιου τύπου αγγεία εντοπίστηκαν στους Τάφους 18, 22 και 28 (εικ. 4γ). Έχουν σώμα βαθύ, χείλος κάθετο, τονισμένο από έξεργο περίγυρο, και βάση επίπεδη ή ψηλή δακτυλιόσχημη. Φέρουν υπολείμματα ερυθρής ή ερυθροκάστανης βαφής ή είναι άβαφα και μοιάζουν ως προς το σχήμα με αγγεία του Τύπου 3 της παραγωγής του Çandarlı, σύμφωνα με την κατάταξη του John Hayes²². Αυτός ο τύπος αγγείων χρονολογείται από τον 2ο αι. μ.Χ. έως και τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. ή και αργότερα ακόμη. Ένα άωτο σκυφίδιο με σχεδόν ημισφαιρικό σώμα και πολύ λεπτά τοιχώματα εντοπίστηκε στον κεραμοσκεπή Τάφο 3. Στον Τάφο 28 εντοπίστηκε το χυτρίδιο²³ ΜΠΠ 16499 (εικ. 4ε), που έφερε έντονα ίχνη καύσεως σχεδόν σε όλη την επιφάνειά του. Τα

²² Hayes 1972, 316-322. Βλ. και Loeschcke 1912. Πρβλ. Slane 1990, αριθ. 108 εικ. 8 πίν. 7, 52-53. Robinson 1959, αριθ. G13, G14 πίν. 4, αριθ. G72, G74 πίν. 5, αριθ. G179, G 180, P17143 πίν. 7, αριθ. K29, K46, K47 πίν. 12, αριθ. L22 πίν. 16, αριθ. H8 πίν. 8, αριθ. M113 πίν. 23, αριθ. M141 πίν. 24. Ο συνάδελφος Κ. Φίλης πρόθυμα με βοήθησε στην τυπολογία των αγγείων Çandarlı και τον ευχαριστώ θερμά.

²³ Παράλληλό του στο Robinson 1959, αριθ. F80 πίν. 3, 72.

τοιχώματα του σώματός του είναι σχεδόν κάθετα, η βάση του αποστρογγυλεμένη και το χείλος οριζόντιο, έξω νεύον, διαμορφωμένο σαν υποδοχή για το κάλυμμα του αγγείου, που όμως δε βρέθηκε στον τάφο. Τμήμα του κυπέλου ΜΠΠ 16505 (εικ. 4στ) με οριζόντιες ραβδώσεις, χείλος ψηλό, έξω νεύον, που σώζει και τη γένεση της λαβής του, εντοπίστηκε στον Τάφο 28. Ο συγκεκριμένος τάφος, του οποίου η χρονολόγηση τοποθετείται από τις αρχές του 2ου έως και τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., περιείχε και τη μοναδική οινοχόη του νεκροταφείου. Πρόκειται για την οινοχόη ΜΠΠ 16502, απιόσχημου σώματος, με λεπτές επάλληλες αυλακώσεις που περιζώνουν το μέσον περίπου του σώματος και λαϊμό διευρυνόμενο προς τα άνω (εικ. 4ζ). Ο ίδιος τάφος, έντονα διαταραγμένος, περιείχε και τμήματα ή θραύσματα από άλλα αγγεία, όπως ένα θραύσμα ανάγλυφου ρωμαϊκού σκύφου με πολύ αποσπασματικά σωζόμενη διακόσμηση²⁴.

Οι λύχνοι που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή είναι μονόμυξοι, φέρουν σχεδόν όλο λαβή και ήταν ήδη χρησιμοποιημένοι πριν αφιερωθούν στους νεκρούς. Ο λύχνος ΜΠΠ 16484 φέρει διακόσμηση από εμπίεστους ομόκεντρους κυκλίσκους στη λαβή, κοντά στον μυκτήρα και τη βάση²⁵. Ο λύχνος ΜΠΠ 16483 (εικ. 5 α-β), με παράσταση Πηγάσου στον δίσκο²⁶, ανήκει στον Τύπο XXII του Oscar Broneer²⁷, ενώ ο λύχνος ΜΠΠ 16489 (εικ. 5γ) του 1ου αι. μ.Χ., με τον πιο επιμήκη μυκτήρα, ανήκει στον Τύπο XXIV²⁸ της ίδιας ταξινόμησης. Ο πιο συχνός τύπος λύχνου στο νεκροταφείο μας είναι ο διαδεδομένος Τύπος XXVII της Κορίνθου. Στην υποομάδα 1 του τύπου αυτού ανήκουν οι λύχνοι ΜΠΠ 16488 και ΜΠΠ 16485 με πλατύ ώμο που κοσμεύεται με μεγάλα εμπίεστα ώα²⁹, στην υποομάδα 2 οι λύχνοι ΜΠΠ 16481 και ΜΠΠ 16482 (εικ. 5δ) με κληματίδα στον ώμο³⁰ και στην υποομάδα 3 ο λύχνος ΜΠΠ 16486 (εικ. 5ε) με σχετικά στενό, ακόσμητο ώμο που φέρει γεφύρια και ρόδακα στον δίσκο³¹. Ορισμένοι λύχνοι φέρουν στη βάση τους ίχνη υπογραφής λυχνοποιού, που όμως διαβάζεται σε δύο μόνο περιπτώσεις: πρόκειται για τις υπογραφές του ΠΩΣΦΟΡΟΥ (ΜΠΠ 16486) (εικ. 5στ) και του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (ΜΠΠ 16481) (εικ. 5ζ). Οι λυχνοποιοί αυτοί εργάστηκαν στην Πάτρα από τις αρχές του 2ου έως και τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., όπως διαπιστώνεται από λύχνους τους που εντοπίστηκαν στο λυχνομαντείο της πόλης και στο Εργαστήριο Β των ρωμαϊκών λύχνων³². Λύχνοι του Πωσφόρου, ενός από τους παραγωγικότερους λυχνοποιούς, έχουν εντοπιστεί και στα νεκροταφεία της Πάτρας³³. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Πετρόπουλο τα λυχνάρια αυτά ήταν πατρινές δημιουργίες³⁴. Λύχνοι με την υπογραφή του Αλεξάνδρου έχουν βρεθεί στην Αθήνα³⁵ και τις Κεγχρεές³⁶, ενώ του Πωσφόρου στην Κόρινθο³⁷, την Ισθμία³⁸, τις Κεγχρεές³⁹ και το Άργος⁴⁰.

Τα πήλινα μυροδοχεία (*unguentaria*) που συγκολληθήκαν και των οποίων αποκαταστάθηκε ολόκληρο το σχήμα ανήκουν στον βολβόσχημο τύπο (*bulbous shape*), με σφαιρικό ή

²⁴ Σε σωστική ανασκαφή στην οδό Μαιζώνος και Φιλοποίμενος στην Πάτρα εντοπίστηκε εργαστήριο ανάγλυφων ρωμαϊκών σκύφων, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1997.

²⁵ Εμπίεστους κύκλους στον μυκτήρα, αλλά άλλη διακόσμηση στο σώμα φέρουν οι λύχνοι Broneer 1930, αριθ. 465, 467, 509 πίν. X.

²⁶ Πρβλ. Goethert-Polaschek 1985, αριθ. 483, 485 πίν. 58. Απεικόνιση Πηγάσου και στο Broneer 1930, 173 αριθ. 428 εικ. 100.

²⁷ Broneer 1930, 76-78 πίν. VII.

²⁸ Broneer 1930, 80-83.

²⁹ Πρβλ. Broneer 1930, 91 εικ. 38.8 αριθ. 556 πίν. XI.

³⁰ Πρβλ. Broneer 1930, 90 εικ. 38.19-23 αριθ. 566, 570 πίν. XI. Broneer 1959, 336, αριθ. 11-13 πίν. 71c.

³¹ Πρβλ. Broneer 1930, 91 αριθ. 695 πίν. XII.

³² Πετρόπουλος 1999, 111, 123.

³³ J.-P. Michaud, *BCH* 96, 1972, *Chronique*, 673.

³⁴ Για το θέμα της ταυτότητας των λύχνων που εντοπίστηκαν στην Πάτρα, βλ. Πετρόπουλος 1999, 96-110.

³⁵ Perlzweig 1961, 93 αριθ. 249 πίν. 8.

³⁶ Williams 1981, αριθ. 195.

³⁷ Broneer 1930, αριθ. 573-574 πίν. XXX, αριθ. 616 πίν. XXVII, αριθ. 695 πίν. XII αριθ. 696, 697 πίν. XXXI.

³⁸ J.-P. Michaud, *BCH* 96, 1972, *Chronique*, 630, 633 εικ. 111-112.

³⁹ Williams 1981, 172.

⁴⁰ *BCH* 106, 1982, *Chronique*, 643.

απιόσχημο σώμα και επίπεδη βάση⁴¹, ενώ κάποια από αυτά σώζουν ερυθρή ή μελανή βαφή στο λαιμό (εικ. 5η-θ). Ανήκουν στις Ομάδες II (ραδινός τύπος) και III (με πιο κοντόχοντρο σώμα και ελαφρώς διευρυνόμενο λαιμό) σύμφωνα με την ταξινόμηση της Hazel Palmer για τα μυροδοχεία από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου⁴². Οι συγκεκριμένοι τύποι είναι πολύ διαδεδομένοι και απαντούν πολύ συχνά τόσο στην Πάτρα⁴³ όσο και σε άλλες μεγάλες πόλεις, όπως την Κόρινθο⁴⁴ και την Αθήνα⁴⁵. Χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον Hayes, πρόκειται για ιταλικούς τύπους μυροδοχείων⁴⁶.

Από τον 1ο αι. π.Χ., χάρη στην τεχνική της εμφύσησης, τα γυάλινα αγγεία κατασκευάζονται μαζί και αφιερώνονται αρκετά συχνά ως ταφικά κτερίσματα. Τα γυάλινα ευρήματα που προήλθαν από το νεκροταφείο των Βραχναϊκών και στάθηκε δυνατό να συγκολληθούν, τουλάχιστον έως έναν βαθμό, είναι μυροδοχεία. Είναι όλα παρασκευασμένα με την τεχνική της ελεύθερης εμφύσησης και ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους: α) κηροπηγίου, από γυαλί έντονου πράσινου χρώματος (Τύπος 28b κατά Isings)⁴⁷, β) με σώμα ωοειδές από κυανό γυαλί⁴⁸, γ) σταγονόσχημο-δακρυόσχημο αχνογάλαζου χρώματος (Τύπος 8 κατά Isings)⁴⁹ και δ) απιόσχημο, με ευθύγραμμο τοιχώματα στο άνω μέρος και σύσφιξη στον λαιμό⁵⁰.

Τα νομίσματα του νεκροταφείου βοήθησαν πολύ, ως συνευρήματα, στη χρονολόγηση των τάφων και των κτερισμάτων τους. Προήλθαν τόσο από κεραμοσκεπείς, όσο και από κιβωτιόσχημους τάφους, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στον Τάφο 19 που περιείχε πέντε νομίσματα, εκ των οποίων μάλιστα τα δύο κολλημένα μεταξύ τους, πιθανότατα λόγω της υψηλής θερμοκρασίας των υπολειμμάτων της καύσης που περιείχε ο τάφος. Πρόκειται στη συντριπτική πλειονότητά τους για ελληνορωμαϊκές κοπές της Πάτρας και συγκεκριμένα για ασάρια των αυτοκρατόρων Δομιτιανού και Μάρκου Αυρηλίου, υποδιαιρέσεις των Τιβερίου και Κλαυδίου και σηστέριο Αλεξάνδρου Σεβήρου. Ένα μόνο νόμισμα χρονολογείται στην περίοδο της ρωμαϊκής δημοκρατίας (τέλη του 3ου – αρχές 2ου αι. π.Χ.). Δεδομένου ότι απέχει πολύ χρονολογικά από τα υπόλοιπα κτερίσματα, το νόμισμα αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως οικογενειακό κειμήλιο που αποτέλεσε προσφορά σε νεκρό συγγενή. Τα περισσότερα νομίσματα της ανασκαφής ανήκουν σε γνωστούς και χαρακτηριστικούς τύπους νομισμάτων της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας, που έχουν ήδη μελετηθεί⁵¹, ενώ πολύ συχνά φέρουν και τα αρχικά COL AA PATR⁵², που αντιστοιχούν στις λέξεις *Colonia Augusta Achaica Patrensis*.

Τα μικροτεχνήματα που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό των τάφων είναι λίγα στον αριθμό. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης, χάλκινο ακόσμητο δακτύλιο και χάλκινο ακόσμητο βραχιόλι.

Η σωστική ανασκαφή στα Βραχναϊκά αποκάλυψε τμήμα μόνο του εκτεταμένου, όπως φαίνεται, ρωμαϊκού νεκροταφείου. Τμήματα κεραμοσκεπών τάφων που δεν ήταν εφικτό να ερευνηθούν αφού εισχωρούσαν είτε σε όμορα οικόπεδα είτε κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή δυτικότερα εντοπίστηκαν και στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Στο προς Βορρά όμορο οικόπεδο, εξάλλου, ιδιοκτησίας Αυγερινοπούλου, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος ρωμαϊ-

⁴¹ Anderson-Stojanovic 1987, 110.

⁴² Blegen κ.ά. 1964, 167 πίν. 76-78.

⁴³ Οικόπεδο οδού Σατωβριάνδου 53-55 (Αγαλλοπούλου 1973-1974β, πίν. 240: 1ος αι. μ.Χ.) και οικόπεδο οδού Μεσολογγίου 32 (Δεκουλάκου 1975, πίν. 66β). Βλ. και Hübner 1996, πίν. 2.4.

⁴⁴ Slane 1990, αριθ. 142 πίν. 9: 1ος αι. μ.Χ.

⁴⁵ Hayes 2008, αριθ. 1754 πίν. 88 αριθ. 1775 πίν. 89. Robinson 1959, αριθ. M6 πίν. 18.

⁴⁶ Hayes 1997, 85-87 πίν. 33, 34. Hayes 2008, 285-287.

⁴⁷ Πρβλ. De Tommaso 1990, Τύπος 42. Αντωνάρας 2009, αριθ. 131. Για παρόμοιο από την Πάτρα, άλλου χρώματος, βλ. Παπαγεωργίου 2014, 315, 499 αριθ. 206.

⁴⁸ Αντωνάρας 2009, Τύπος 125. De Tommaso 1990, Τύπος 21. Παρόμοια στην Πάτρα, βλ. Παπαποστόλου 1985, εικ. 9, μυροδοχεία 22α-στ.

⁴⁹ Αντωνάρας 2009, Τύπος 126α. De Tommaso 1990, Τύπος 70. Παπαποστόλου 1985, 27 εικ. 11. Για παρόμοιο από την Πάτρα, βλ. Παπαγεωργίου 2014, 301, 467, 478 αριθ. 165

⁵⁰ Arveiller-Dulong – Nenna 2005, αριθ. 797. Παπαγεωργίου 2014, 311, 487, 496 αριθ. 197.

⁵¹ Για τη ρωμαϊκή νομισματοκοπία των Πατρών βλ. επιλεκτικά Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2009. Αγαλλοπούλου 1989. Αγαλλοπούλου 2012.

⁵² Πρβλ. Walker 2006, αριθ. 540-541, 545, 551.4.

κός περίβολος⁵³, μέγιστων διαστάσεων 11,50 × 14,70 μ., που εκτεινόταν και εκτός οικοπέδου, βορειότερα. Οι τοίχοι του, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,85 μ., ήταν χτισμένοι κατά το σύστημα *opus quasi reticulatum* και στις γωνίες με *opus testaceum*. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν τάφοι, λίγοι στον αριθμό, ένας από τους οποίους ήταν πλούσια κτερισμένος⁵⁴.

Η χρονολόγηση των κτερισμάτων του νεκροταφείου δηλώνει ότι αυτό βρισκόταν σε χρήση από τον 1ο έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Ο αριθμός και το είδος των αφιερωμάτων προς τους νεκρούς δεν βοηθούν στον προσδιορισμό του φύλου των νεκρών, ενώ καταδεικνύουν ότι οι ταφές ανήκουν σε απλούς και όχι επιφανείς κατοίκους της περιοχής⁵⁵. Πολλά από τα κτερίσματα είναι γνωστά και διαδεδομένα, ως προς τον τύπο, στη ρωμαϊκή Πάτρα, το αστικό κέντρο της ρωμαϊκής αποικίας. Η προέλευσή τους όμως από κάποιον συγκεκριμένο τόπο ή εργαστήριο είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί για το σύνολό τους, αφού, στην περίπτωση των πλήινων αγγείων, για παράδειγμα, η ρωμαϊκή κεραμική της Πάτρας και της Αχαΐας γενικότερα, με εξαίρεση τις δημοσιεύσεις της Gerhild Hübner⁵⁶, δεν έχει μελετηθεί συστηματικά. Η διδακτορική διατριβή του Μιχάλη Πετρόπουλου για τα πατρικά λυχνάρια⁵⁷ αποδεικνύει την πατρική παραγωγή λύχνων, ενώ οι ανασκαφές μαρτυρούν ότι στη ρωμαϊκή Πάτρα υπήρχαν εργαστήρια κεραμικής⁵⁸. Είναι, επίσης, βέβαιο ότι οι εμπορικές σχέσεις της Πάτρας με την Ιταλία ήταν στενές ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους⁵⁹.

Από αναφορές σε αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* αλλά και από πιο πρόσφατες έρευνες, διαπιστώνεται ότι στη Δ.Ε. Βραχναϊκών τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι αρκετά πολυπληθή, ενώ η συνεχιζόμενη έρευνα φέρνει στο φως και νέα αρχαιολογικά στοιχεία. Στον χάρτη της εικ. 6 απεικονίζονται οι θέσεις της ρωμαϊκής περιόδου που σώζουν αρχιτεκτονικά λείψανα, κυρίως τμήματα αγροικιών, καθώς και οι τάφοι ή τμήματα ταφικών περιβόλων της ίδιας εποχής. Οι περισσότερες από τις θέσεις βρίσκονται κοντά στον δρόμο που ξεκινούσε από τα νότια της Πάτρας και συνέχιζε προς τη Δύμη, τμήματα του οποίου ανιχνεύτηκαν και μέσα από ανασκαφές⁶⁰. Την περίοδο που εξετάζουμε η οικιστική οργάνωση της υπαίθρου είχε τη μορφή αγροικιών που γνώριζαν μεγάλη ακμή, κυρίως τον 2ο και το α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.⁶¹. Η μελέτη των αγροικιών της Πατραϊκής, βέβαια, κατέδειξε ότι συχνά οι αγροικίες είχαν το δικό τους μικρό ιδιωτικό νεκροταφείο ή σχετίζονταν με λίγους μεμονωμένους τάφους και όχι με εκτεταμένο και οργανωμένο νεκροταφείο⁶². Στην περιοχή «Ρετουινιώτη» των Βραχναϊκών, περίπου 1,5 χλμ. δυτικότερα του νεκροταφείου που εξετάζεται, ήρθαν στο φως ρωμαϊκά οικιστικά λείψανα σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους: κατά το παρελθόν αποκαλύφθηκαν τμήματα ρωμαϊκής πολυτελούς κατοικίας που μεταγενέστερα μετατράπηκε σε αγροικία⁶³, ενώ πρόσφατα εντοπί-

⁵³ Μανιάκη 2010.

⁵⁴ Η ανασκαφή στο εσωτερικό του περιβόλου συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από συναδέλφους της ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α., βλ. Κουτσουμπελίτη 2011 και Κουτσουμπελίτη (υπό έκδοση).

⁵⁵ Για την κοινωνική διαστρωμάτωση κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στην Πάτρα, βλ. Rizakis 1998β και Ριζάκης 1994, 401-402.

⁵⁶ Hübner 1996. Hübner 2004.

⁵⁷ Πετρόπουλος 1999.

⁵⁸ Για παράδειγμα στην οδό Γούναρη 160-162 (Πετρόπουλος 1980), στην οδό Κανακάρη 184 και Γούναρη (Παπαποστόλου 1978β), στην οδό Καλαμογάρτη και Καραϊσκάκη 212 (Παπακώστα 1988). Βλ. επίσης Πετρόπουλος 1999, 44, καθώς και υποσημ. 24 του παρόντος. Για εργαστήρια χρηστικών αγγείων κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. Πετρόπουλος 1994, 413.

⁵⁹ Rizakis 1988. Ριζάκης – Πετρόπουλος 2005, 21. Ο Ι. Παπαποστόλου εκτιμά, επίσης, ότι ιταλική προέλευση έχουν ασημένια αντικείμενα που εντοπίστηκαν σε ταφές στην Πάτρα, βλ. Παπαποστόλου 1984, 383.

⁶⁰ Πετρόπουλος 2005, 19. Πετρόπουλος 1994, 415. Ο δρόμος, κατά τη ρωμαϊκή φάση του, ανιχνεύτηκε σχετικά πρόσφατα στα Βραχναίικα, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1993. Κωτσάκη 2009, 86.

⁶¹ Πετρόπουλος 1994, 416. Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2013, 91, για τις θέσεις στην περιοχή που εξετάζεται: πίν. Ι, αριθ. 217, 220, 226, 228-233, 236, 242-246, 248-256, χάρτης 1. Γενικά για τις αγροικίες της Πατραϊκής, βλ. Πετρόπουλος 2013.

⁶² Πετρόπουλος 1994, 406. Πετρόπουλος 2013, 156-157.

⁶³ Κωτσάκη 1989. Κωτσάκη 2009. Σταυροπούλου-Γάτση 1993. Αλεξοπούλου 1994. Τσακνάκη 2008. Τσακνάκη 2009.

στηκαν στην ευρύτερη περιοχή αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων που ανήκουν πιθανότατα σε αγροικίες⁶⁴.

Προσπαθώντας να απαντήσουμε στο εύλογο ερώτημα που αφορά στον τόπο κατοικίας των ανθρώπων που τάφηκαν στο νεκροταφείο, θεωρούμε ότι οι ταφές πιθανότατα ανήκουν σε κατοίκους κοντινών αγροικιών ή μιας αγροικίας με μεγάλη διάρκεια χρήσης. Τα πλησιέστερα στο νεκροταφείο που παρουσιάστηκε οικιστικά λείψανα εντοπίστηκαν στη θέση Φλάμπουρα, νοτιοανατολικά του νεκροταφείου και σε απόσταση 300 μ. από αυτό, όπου ανασκάφηκε σημαντική ρωμαϊκή αγροικία⁶⁵, αλλά και σε απόσταση 1 χλμ. βορειότερα της ανασκαφής, στην περιοχή του Μονοδενδρίου και επί της Π.Ε.Ο. Πατρών – Πύργου, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα ρωμαϊκών τοίχων⁶⁶. Από τη μέχρι ώρα ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή δεν έχουμε στοιχεία, ώστε να συσχετίσουμε ασφαλέστερα το νεκροταφείο των Βραχναϊκών με άλλα οικιστικά κατάλοιπα. Προσδοκούμε ότι η συνέχιση της έρευνας στην ευρύτερη περιοχή της συγκεκριμένης δημοτικής ενότητας, μιας γοργά αναπτυσσόμενης περιοχής της δυτικής Αχαΐας, θα αποδώσει νέα ευρήματα που θα συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για την ανθρώπινη δραστηριότητα και την τοπογραφία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου 1973-1974α: Π. Αγαλλοπούλου, Οδός Κολοκοτρώνη 29-35, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 366-367.
- Αγαλλοπούλου 1973-1974β: Π. Αγαλλοπούλου, Οδός Σατωβριάνδου 53-55, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 372-373.
- Αγαλλοπούλου 1973-1974γ: Π. Αγαλλοπούλου, Πάτραι. Οδός Κανακάρη 139, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 397-403.
- Αγαλλοπούλου 2012: Π. Αγαλλοπούλου, *Θέματα νομισματοκοπίας και νομισματικής κυκλοφορίας των Πατρών 14 π.Χ. – 268 μ.Χ.*, Τρίπολη 2012.
- Agalloroulou 1989: P. Agalloroulou, Two unpublished coins from Patras and the name of the Roman colony, *Hesperia* 58, 445-447.
- Αλεξοπούλου 1994: Γ. Αλεξοπούλου, Βραχνέικα (ανώνυμη κοινοτική οδός). Οικόπεδο Ελένης Σκαλτσά, *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά Β'1, 232-234.
- Αλεξοπούλου 2008: Γ. Αλεξοπούλου, Καμίνια-Αλισσός. Έργο «Παραλλαγές Σιδηροδρομικής Γραμμής Πατρών-Πύργου», *ΑΔ* 63, 2008, Χρονικά Β'1, 490-492.
- Anderson-Stojanovic 1987: V. Anderson-Stojanovic, The chronology and function of ceramic unguentaria, *AJA* 91, 1987, 105-122.
- Αντωνάρας 2009: Α. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία (1ος αι. π.Χ. – 6ος αι. μ.Χ.). Παραγωγή και προϊόντα. Τα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Αθήνα 2009.
- Αργυρόπουλος 2011: Β. Αργυρόπουλος, Βραχναϊκά. Έργο «Φράγμα Πείρου-Παραπείρου». Αγωγός Φράγματος, *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά Β'1, 395-400.
- Αργυρόπουλος (υπό έκδοση): Β. Αργυρόπουλος, Νέα αρχαιολογικά δεδομένα στην παραλιακή ζώνη Μονοδενδρίου – Βραχναϊκών – Τσουκαλαϊκών – Θεριανού, στο: Παπαγιαννόπουλος (υπό έκδοση).
- Arveiller-Dulong – Nenna 2005: V. Arveiller-Dulong – M.-D. Nenna, *Les verres antiques du musée du Louvre, vol. II: Vaisselle et contenants du Ier siècle au début du VIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 2005.
- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964.
- Broneer 1930: O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth IV.2*, Cambridge, Mass. 1930.
- Broneer 1959: O. Broneer, Excavations at Isthmia, Fourth Campaign, 1957-1958, *Hesperia* 28, 1959, 298-343.

⁶⁴ Βλ. για παράδειγμα Αλεξοπούλου 2008, 490-491. Αργυρόπουλος (υπό έκδοση). Η γράφουσα ανέσκαψε στα τέλη του 2012 και στις αρχές του 2013 τμήμα ρωμαϊκής αγροικίας σε κοντινή απόσταση από την πολυτελή ρωμαϊκή κατοικία που προαναφέρθηκε, βλ. Μανιάκη 2012.

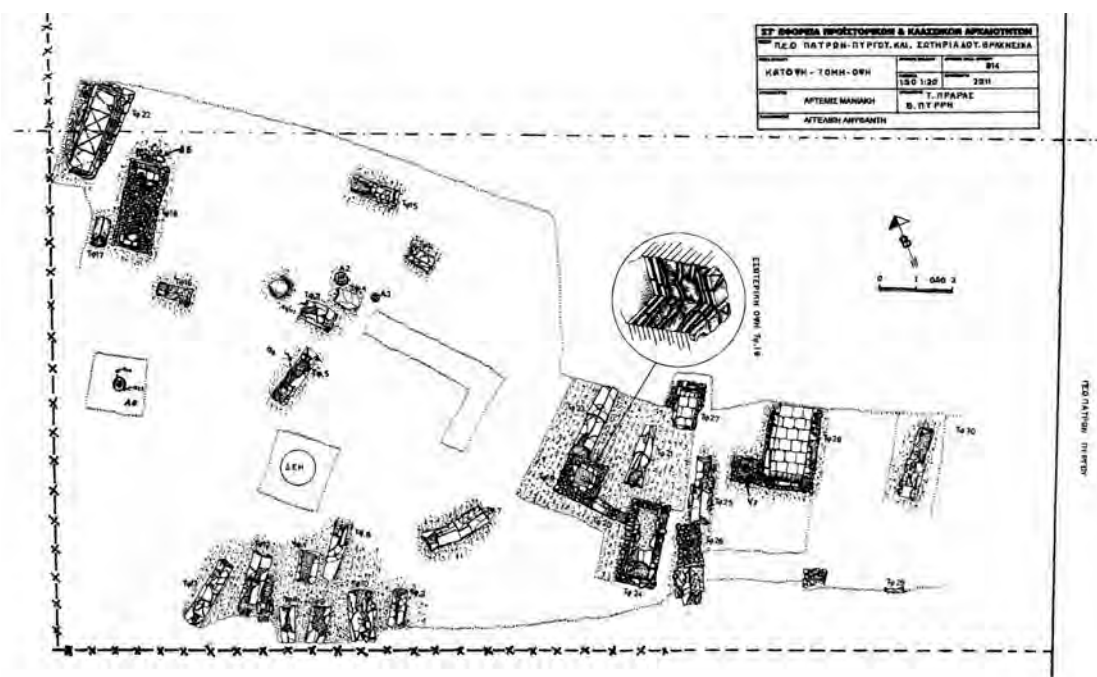
⁶⁵ Την πληροφορία για την ανασκαφή του οικοπέδου οφείλω στις ανασκαφείς κκ. Α. Βασιλογάμβρου, Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ.Α. και Β. Τσακνάκη, αρχαιολόγο της ΕΦ.Α. Αχαΐας.

⁶⁶ Σταυροπούλου-Γάτση 1990.

- Γεωργοπούλου 1997: Γ. Γεωργοπούλου, Πάτρα. Οδός Κανακάρη 80-82 (αριθ. 12), *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β'1, 278-281.
- Δεκουλάκου 1973-1974α: Ι. Δεκουλάκου, Οδός Κανακάρη 122, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 391-394.
- Δεκουλάκου 1973-1974β: Ι. Δεκουλάκου, Πάτρα. Οδός Κανακάρη 121, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 382-387.
- Δεκουλάκου 1975: Ι. Δεκουλάκου, Πάτρα. Οδός Μεσολογγίου 32, *ΑΔ* 30, 1975, Χρονικά Β'1, 115-116.
- Δεκουλάκου 1980: Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μαιωσείο στην Πάτρα, στο: *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, 556-575.
- Dekoulakou 2009: I. Dekoulakou, Monumenti delle necropoli di Patraso durante il dominio romano, στο: *Greco* 2009, 164-210.
- De Tomasso 1990: G. De Tomasso, *Ampulae vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana (I sec. a.c. - III sec. d.c.)*, *Archaeologica* 94, Roma 1990.
- Doukellis - Mendoni 1994: P. N. Doukellis - L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris 1994.
- Goethert-Polaschek 1985: K. Goethert-Polaschek, *Römische Lampen. Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landesmuseums Trier, Trierer Grabungen und Forschungen XV*, Mainz 1985.
- Greco 2009: E. Greco (επιμ.), Patraso colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana, *Atti del convegno internazionale, Patraso 23-24 marzo 2006 / Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006*, Tripodes - Quardeni della Scuola Archeologica Italiana di Atene 8, Atene 2009.
- Hayes 1972: J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.
- Hayes 1997: J. W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London 1997.
- Hayes 2008: J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine Ware Imports*, Agora XXXII, Princeton 2008.
- Hübner 1996: G. Hübner, Die römische Keramik von Patras. Voraussetzungen und Möglichkeiten der Annäherung im Rahmen der Stadtgeschichte, στο: M. Herfort-Koch - U. Mandelund - U. Schädler (επιμ.), *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes, Kolloquium Frankfurt, 24.-25. April 1995*, Frankfurt 1996, 1-5.
- Hübner 2004: G. Hübner, Die sigillaten aus Patras. Die lokale Produktion im historischen Umfeld, στο: J. Poblome - P. Talloen - R. Brulet - M. Waelkens (επιμ.), *Early Italian Sigillata. The Chronological Framework and Trade Patterns, Proceedings of the First International ROCT-Congress, Leuven, May 7 and 8, 1999*, *BABesch Supplement* 10, Leuven 2004, 43-58.
- Isings 1957: C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen, 1957.
- Καλάβρια - Ξανθόπουλος (υπό έκδοση): Ε. Καλάβρια - Κ. Ξανθόπουλος, Μολύβδινη τεφροδόχος κάλπη από τα Βραχναίικα Αχαΐας. Αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα, στο: *1ος θεματικός τόμος δημοσίευσης αποτελεσμάτων σωστικών ανασκαφικών ερευνών με θέμα «Τα νεκροταφεία» του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Γενική Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (υπό έκδοση)*.
- Κοκκοτάκη 1990: Ν. Κοκκοτάκη, Πάτρα. Βόρειο Νεκροταφείο. Οδός Κορίνθου 158, *ΑΔ* 45, 1990, Χρονικά Β'1, 130.
- Κολώνας - Παπαποστόλου: Λ. Κολώνας - Ι. Α. Παπαποστόλου, Πάτρα. Τα νεκροταφεία. Οδός Κανακάρη 84-86, *ΑΔ* 38, 1983, Χρονικά Β'1, 119-121.
- Κουτσομπελίτη 2011: Ν. Κουτσομπελίτη, Βραχναίικα, οικισμός Μονοδενδρίου. Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου και Σωτηριάδου (οικόπεδο Γ. Αυγερινόπουλου), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά Β'1, 393-395.
- Κουτσομπελίτη (υπό έκδοση): Ν. Κουτσομπελίτη, Ταφικός περίβολος ρωμαϊκών χρόνων στα Βραχναίικα Αχαΐας, στο: *1ος θεματικός τόμος δημοσίευσης αποτελεσμάτων σωστικών ανασκαφικών ερευνών με θέμα «Τα νεκροταφεία» του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Γενική Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (υπό έκδοση)*.
- Κυριακού 2011: Δ. Κυριακού, Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη, στο: *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο, 4-9 Απριλίου 2005*, Αθήνα 2011, 57-74.
- Κωτσάκη 1989: Μ. Κωτσάκη, Βραχναίικα. Οικόπεδο Καρανικόλα, *ΑΔ* 44, 1989, Χρονικά Β'1, 131.
- Κωτσάκη 2009: Μ. Κωτσάκη, Βίλα ρωμαϊκής εποχής στα Βραχναίικα, στο: Παπαγιαννόπουλος 2009, 85-87.
- Loeschcke 1912: S. Loeschcke, Sigillata-Töpfereien in Tschandarli, *AM* 37, 344-407.
- Μακαρόνας 1949: Χ. Ι. Μακαρόνας, Ανασκαφή νεκροπόλεως εν Θεσσαλονίκη, *ΠΑΕ* 104, 1949, 145-161.

- Μακαρόνας 1949: Χ. Ι. Μακαρόνας, Ανασκαφή νεκροπόλεως εν Θεσσαλονίκη, *ΠΑΕ* 106, 1951, 164-172.
- Μανιάκη 2010: Α. Μανιάκη, Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου και οδός Σωτηριάδου, οικόπεδο Γ. Αυγερινόπουλου, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1β, 884-885.
- Μανιάκη 2011: Α. Μανιάκη, Βραχναίικα, οικισμός Μονοδενδρίου. Π.Ε.Ο. Πατρών-Πύργου και Σωτηριάδου (οικόπεδο Α. Ανυφαντή), *ΑΔ* 66, 2011, Χρονικά Β'1, 390-393.
- Μανιάκη 2012: Α. Μανιάκη, Περιφέρεια Πόλης Πατρών. Δήμος Πατρέων, Δ.Ε. Βραχναϊκων. Θέση Πριόβολος, οδός Βαγενά (οικόπεδο Π. Γκόφα), *ΑΔ* 67, 2012, Χρονικά Β'1, 269.
- Μανιάκη (υπό έκδοση): Α. Μανιάκη, Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα Αχαΐας. Μία πρώτη παρουσίαση, στο: *Πρακτικά Ημερίδας «Προϊστορική και κλασική αρχαιότητα στη Δυτική Αχαΐα: Οι έρευνες τις τελευταίας εικοσαετίας (1992-2012)»*, Κάτω Αχαΐα, 30 Σεπτεμβρίου 2012 (υπό έκδοση).
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2009: Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Αύγουστος. Αποικιακή και δυναστική πολιτική στη νομισματική εικονογραφία της Πάτρας, στο: *Greco* 2009, 257-265.
- Παπαγεωργίου 2014: Μ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογική και αρχαιομετρική ανάλυση υάλινων αντικειμένων της Ύστερης Αρχαιότητας από τη Δυτική Πελοπόννησο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014.
- Παπαγιαννόπουλος 2009: Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Βραχναίικα και Μονοδένδρι. Αρχαιολογία του Τοπίου και Τοπική Ιστορία*, Πάτρα 2009.
- Παπαγιαννόπουλος (υπό έκδοση): Κ. Παπαγιαννόπουλος (επιμ.), *Τσουκαλαίικα, Καμίνια και Θεριανό* (υπό έκδοση).
- Παπακώστα 1988: Λ. Παπακώστα, Πάτρα. Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάτη, *ΑΔ* 43, 1988, Χρονικά Β'1, 151.
- Παπαποστόλου 1978α: Ι. Α. Παπαποστόλου, Πάτρα. Οδός Κανακάρη 124-126, *ΑΔ* 33, 1978, Χρονικά Β'1, 95-96.
- Παπαποστόλου 1978β: Ι. Α. Παπαποστόλου, Πάτρα. Οδός Κανακάρη 184 και Γούναρη *ΑΔ* 33, 1978, Χρονικά Β'1, 87.
- Παπαποστόλου 1981: Ι. Α. Παπαποστόλου, Νεκροταφεία. Οδός Νόρμαν 88, *ΑΔ* 36, 1981, Χρονικά Β'1, 166.
- Παπαποστόλου 1984: Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας ΙΙ, *ΑΔ* 33, 1978, Α' Μελέτες, 354-385.
- Παπαποστόλου 1985: Ι. Παπαποστόλου, Κτερίσματα ταφής σε ρωμαϊκό μαιωλείο στην Πάτρα, *ΑΕ* 1983, 1-33.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Πετρόπουλος 1980: Μ. Πετρόπουλος, Πάτρα. Οδός Γούναρη 160-162, *ΑΔ* 35, 1980, Χρονικά Β'1, 188.
- Πετρόπουλος 1994: Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, στο: Doukellis – Mendoni 1994, 405-424.
- Πετρόπουλος 1999: Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999.
- Πετρόπουλος 2005: Μ. Πετρόπουλος, Η Πελοπόννησος κατά την ελληνιστική εποχή. Η πόλη των Πατρών κατά την ελληνιστική εποχή, στο: Λ. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο 2005, 23-28.
- Πετρόπουλος 2009: Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία ιστορία του Δήμου Βραχναϊκων μέσα από τις γραπτές πηγές και τις αρχαιολογικές έρευνες, στο: Παπαγιαννόπουλος 2009, 63-71.
- Πετρόπουλος 2013: Μ. Πετρόπουλος, Μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητά σκεύη για την αγροτική παραγωγή στις ρωμαϊκές αγροικίες της Πάτρας, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 154-175.
- Ριζάκης 1990: Α. Δ. Ριζάκης, Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, *Μελετήματα* 10, 1990, 321-340.
- Ριζάκης 1993: Α. Δ. Ριζάκης, Ο Αύγουστος, η νέα ρωμαϊκή τάξη και η αποικία της Πάτρας, στο: *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. Β', Πάτρα 1993, 765-771.
- Ριζάκης 1994: Α. Δ. Ριζάκης, Η Πελοπόννησος κατά την αυτοκρατορική εποχή: πόλεις, ύπαιθρος χώρα και κοινωνική κινητικότητα, στο: Doukellis – Mendoni 1994, 397-404.
- Rizakis 1988: A. D. Rizakis, Le port de Patras et la communication avec l'Italie sous la République, *Extraits des Cahiers d'histoire* XXXIII.3-4, 1988, 453-473.
- Rizakis 1998α: A. D. Rizakis, *Achaie II, La cité de Patras: Épigraphie et histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998.
- Rizakis 1998β: A. D. Rizakis, Incolae-paroikoi : populations et communautés dépendantes dans les cités et les colonies romaines de l'Orient, *Revue des études anciennes* 100.3, 1998, 599-617.
- Ριζάκης – Πετρόπουλος 2005: Α. Δ. Ριζάκης – Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Πάτρα, στο: *Πάτρα. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2005, 6-55.

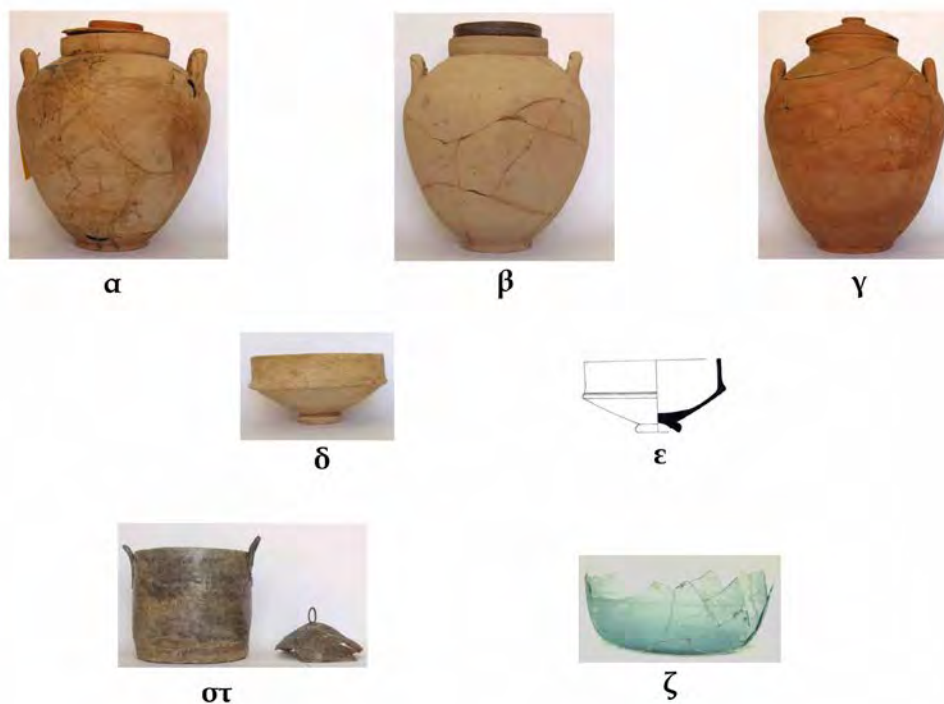
- Rizakis – Touratsoglou 2013: A. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Αθήνα 2013.
- Robinson 1959: H. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, Agora V, Princeton 1959.
- Slane 1990: K. W. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps*, Corinth XVIII.2, Princeton 1990.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1990: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Επαρχία Πατρών. Μονοδένδρι, ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β'1, 132.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1993: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Βραχναίικα. Θέση Ρετουινιώτη (οικ. Θεοφ. Σαγιά), ΑΔ 48, 1993, Χρονικά Β'1, 123-124.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1995: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Περιφέρεια πόλης Πατρών. Βόρειο Νεκροταφείο. Οδός Κωνσταντινουπόλεως-Νόρμαν-Παξών (οικόπεδο Ν. Κόλλια), ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β'1, 212-213.
- Σταυροπούλου-Γάτση 1997: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πάτρα. Δημόσια Κτήρια και Κατοικίες. Μαιζώνος 157 και Φιλοποίμενος (αριθ. 4), ΑΔ 52, 1997, Χρονικά Β'1, 273-275.
- Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2013: Μ. Σταυροπούλου-Γάτση – Γ. Αλεξοπούλου, Αγροικίες της Πάτρας και της χώρας της, στο: Rizakis – Touratsoglou 2013, 88-153.
- Toynebee 1971: J. M. C. Toynebee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
- Τσακνάκη 2008: Β. Τσακνάκη, Θέση Ρετουινιώτη, οδός Αφών Ανδριόπουλων, οικόπεδα Μ. Αποστολάκη και Γ. Κωνσταντάρα (οικόπεδο Ι και ΙΙ), ΑΔ 63, 2008, Χρονικά Β'1, 489-490.
- Τσακνάκη 2009: Β. Τσακνάκη, Βραχναίικα. Θέση Ρετουινιώτη, οδός Ειρήνης και Φιλίας (οικόπεδο Π., Α. και Γ. Παπαχρονόπουλου), ΑΔ 64, 2009, Χρονικά Β'1, 426.
- Τσακνάκη (υπό έκδοση): Β. Τσακνάκη, Ανασκαφικές μαρτυρίες από την περιοχή των Τσουκαλαίικων, στο: Παπαγιαννόπουλος (υπό έκδοση).
- Walker 2006: A. Walker, *Coins of Peloponnesos. The BCD Collection*, Auction LHS 96, Zürich, 8-9 May 2006.
- Williams 1981: H. Williams, *The Lamps*, Kenchreai, Eastern Port of Corinth V, Leiden – Boston, 1981.



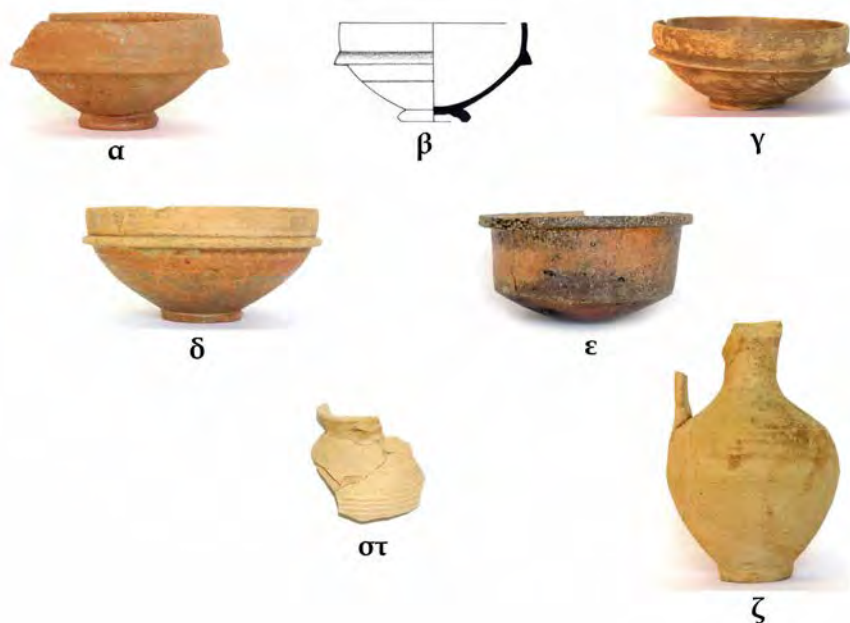
Εικ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση της σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο Α. Ανυφαντή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ., σχεδ. Α. Πράρας, Β. Πυρρή).



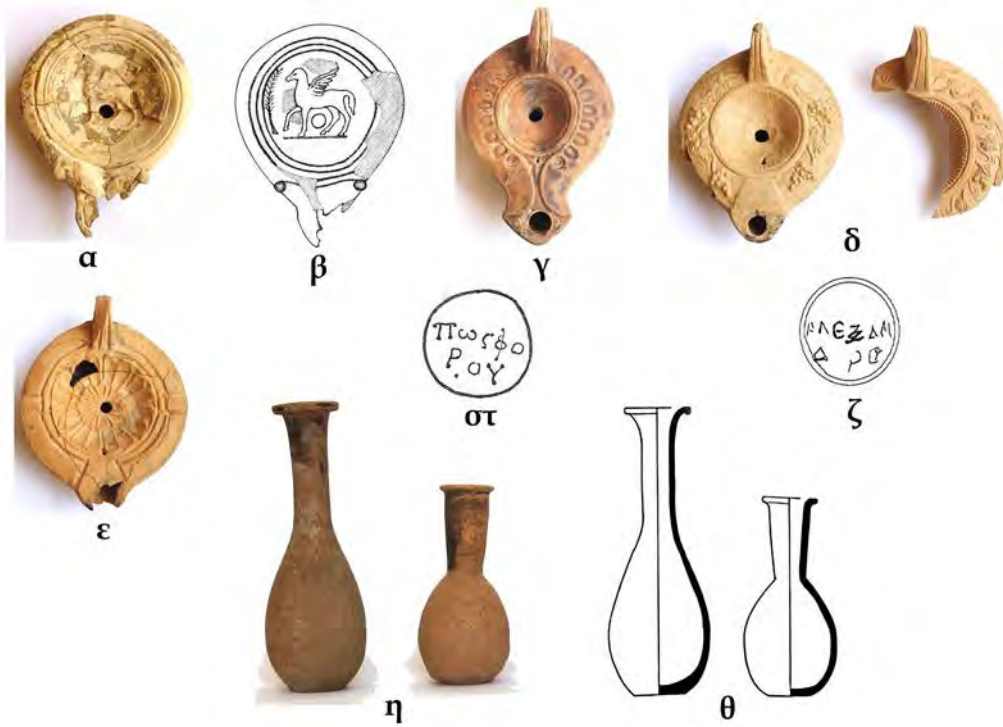
Εικ. 2. Κιβωτιόσχημοι τάφοι του νεκροταφείου: α) Τάφος 24, β) Τάφος 27 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 3. Τα ταφικά αγγεία της ανασκαφής: α-γ) σταμνοειδείς πυξίδες, δ-ε) πήλινη φιάλη που χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό αγγείο (σχεδίαση αγγείου: Β. Πυρρή), στ) μολύβδινη τεφροδόχος ΜΠΙΜ 5777, ζ) βάση γυάλινου ταφικού αγγείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 4. Τα πήλινα αγγεία που εντοπίστηκαν στους τάφους του νεκροταφείου: α-β) φιάλη ΜΠΠ 16498 (σχεδ. Β. Πυρρή), γ) φιάλη από τον Τάφο 22, δ) φιάλη ΜΠΠ 16500, ε) χυτρίδιο ΜΠΠ 16499, στ) κύπελλο ΜΠΠ 16505, ζ) οινοχόη ΜΠΠ 16502 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 5. Λύχνοι και μυροδοχεία: α-β) λύχνος ΜΠΠ 16483, γ) λύχνος ΜΠΠ 16489, δ) λύχνοι ΜΠΠ 16481 και ΜΠΠ 16482 με διάκοσμο κληματίδας, ε) λύχνος ΜΠΠ 16486, στ) σχέδιο με την υπογραφή του λυχνοποιού ΠΩΣΦΟΡΟΥ (λύχνος ΜΠΠ 16486), ζ) σχέδιο με την υπογραφή του λυχνοποιού ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (λύχνος ΜΠΠ 16481), η-θ) βολβόσχημα μυροδοχεία (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ., σχεδ. Β. Πυρρή).



Εικ. 6. Χάρτης της Δ.Ε. Βραχναϊκών του Δήμου Πατρέων, όπου σημειώνονται οι αρχαιότητες των ρωμαϊκών χρόνων (ηλεκτρονική αποτύπωση χάρτη Α. Παπαγεωργακοπούλου).
Υπόμνημα: ★ Θέση του νεκροταφείου, ● Θέσεις με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, κυρίως από αγροικίες, ▲ Θέσεις τάφων και ταφικών περιβόλων της ρωμαϊκής περιόδου.

Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης

Τοπογραφία και αρχαιολογικά δεδομένα

Από το 2001 και μετά, οι έρευνες του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών στους Λουσούς επικεντρώθηκαν σ' ένα συγκρότημα κτηρίων κοντά στη νότια άκρη της πόλης, στο οροπέδιο που εκτείνεται νότια του ιερού της Άρτεμης προς το σημερινό χωριό Σιγούνι. Στην περιοχή αυτή πιθανώς εντοπίζεται το δημόσιο κέντρο των Λουσών στην ελληνιστική περίοδο. Οι πρόσφατες ανασκαφές έγιναν υπό τη διεύθυνση του Georg Ladstätter, ο οποίος έχει αναλάβει και τη μελέτη της αρχιτεκτονικής¹.

Ήδη πριν την έναρξη της ανασκαφής φαίνονταν στην επιφάνεια του εδάφους ίχνη μιας ελληνιστικής στοάς. Όπως προχωρούσαν οι ανασκαφές, αποκαλύφθηκαν θεμέλια δύο λατρευτικών κτηρίων της ελληνιστικής εποχής σε χαμηλά υψώματα στην πλαγιά ανατολικά της στοάς. Πρόκειται για ένα μικρό κτίσμα με βωμό ανατολικά του και, σ' ένα άλλο πλάτωμα λίγο πιο ψηλά, έναν περίπτερο ναό μεγάλων διαστάσεων, κατασκευασμένο από ντόπια υλικά. Η χρήση της περιοχής ως χώρου λατρείας είναι όμως, όπως αποδείχτηκε, πολύ παλαιότερη.

Τα θεμέλια ναΐσκου της κλασικής εποχής που εντοπίστηκαν κάτω από το μικρό λατρευτικό κτήριο ήταν μια πρώτη αρχιτεκτονική ένδειξη για τις διαδοχικές φάσεις χρήσης. Κάτω από τα θεμέλια του περιπτερου ναού βρέθηκαν στη συνέχεια θεμέλια δύο αψιδωτών κτηρίων², πιθανώς, με βάση τη στρωματογραφία, της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου. Επειδή τα κτήρια είναι τουλάχιστον δύο και κτισμένα σε μη κανονική διάταξη, πιθανώς δεν πρόκειται για ναΐσκους αλλά για ομάδα κτηρίων με άλλη χρήση στο πλαίσιο θρησκευτικών τελετών.

Στο νότιο πτερό του περιπτερου βρέθηκαν και άλλα θεμέλια που είναι παλαιότερα από τον ελληνιστικό ναό. Εδράζονται στο φυσικό έδαφος και, με τα λιγοστά στρωματογραφικά δεδομένα που διαθέτουμε, είναι πιθανό ότι ανήκουν στην αρχαϊκή ή στην πρώιμη κλασική περίοδο³.

Στην περιοχή του περιπτερου ναού της ελληνιστικής εποχής και ειδικά στον πρόναο και στο νότιο πτερό μαζεύτηκαν πολλά κομμάτια από κεραμίδες με καστανό επίχρισμα, οι οποίες προφανώς αποτελούσαν μέλη μιας «λακωνικής» κεράμωσης, πιθανώς της αρχαϊκής ή της πρώιμης κλασικής περιόδου. Επειδή συμπεριλαμβάνονται θραύσματα από κορυφαίους καλυπτήρες μεγάλων διαστάσεων, ένα γείσο και μία πιθανή σίμη⁴, μπορεί να υποτεθεί ότι υπήρχε μεγάλος ναός στην περιοχή πριν από τον ελληνιστικό. Εάν τα παλαιότερα θεμέλια του τοίχου που εκτεινόταν νότια του ελληνιστικού σηκού, σε μήκος τουλάχιστον 8 μ., και του εσωτερικού τοίχου, με τον οποίο σχηματίζει ορθή γωνία, αποτελούν υπολείμματα αυτού του ναού, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί μέχρι στιγμής.

Ο δημόσιος χαρακτήρας του χώρου στην κλασική περίοδο ως σημαντικού τόπου συγκέντρωσης μαρτυρείται από τέσσερις ενεπίγραφες χάλκινες πινακίδες που βρέθηκαν στο

¹ Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών βλ. προς το παρόν τις ετήσιες εκθέσεις στο παράρτημα του περιοδικού *ÖJh* (μέχρι το 2009) και στην ιστοσελίδα του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου <https://www.oeaw.ac.at/oeai/kommunikation/jahresberichte/> (από το 2008). Πρβλ. επίσης: Schauer 2007, 46-57 ειδικά 49-50 εκ. 5-7. Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012, 321-323 εκ. 642, 643 (όπου και οι δύο φωτογραφίες δείχνουν τον περίπτερο ναό). Για ένα τοπογραφικό σχέδιο του G. Ladstätter βλ. προς το παρόν Whitley 2004, 34 ή Mitsopoulos-Leon 2010, 27-35 εκ. 1.

² G. Ladstätter, *JÖAI* 2010, 72 (<https://www.oeaw.ac.at/oeai/kommunikation/jahresberichte/>). Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012, 321-323 εκ. 642.

³ G. Ladstätter, *JÖAI* 2010, 72.

⁴ Βλ. Schauer 2006, ειδικά 75-77 εκ. 8, 9.

νότιο περὸ, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τα παλαιότερα θεμέλια. Οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρουν προξένους καὶ χρονολογούνται στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ.⁵

Οἱ φάσεις τῶν γεωμετρικῶν χρόνων

Ἐνῶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ πλατώματος, τὰ κτήρια ἐδράζονται στὸ φυσικὸ ἔδαφος, τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου ἀρχικὰ εἶχε μεγάλη κλίση καὶ ἔχει ἐπεκταθεῖ τεχνητὰ μέσω ἐπιχώσεων. Καὶ στὶς ἐπιχώσεις καὶ στὰ στρώματα χρήσης ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους βρέθηκαν θραύσματα πρῶιμων, πιθανῶς υστερογεωμετρικῶν καὶ πρῶιμων ἀρχαϊκῶν, μαγειρικῶν σκευῶν καὶ ἀγγείων πόσης, καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ οστά ζῶων.

Κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο περὸ τοῦ ναοῦ, σὲ μιὰ βαθιὰ τομῆ, ἡ ὁποία ἀνοίχτηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ θεμελιώσεις τῶν ἐλληνιστικῶν κιόνων, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς μιὰ ἀκόμα παλαιότερη φάση. Σὲ βάθος 2,5 μ. κάτω ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κιόνων, ἐπάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος, βρέθηκαν ἐπὶ τόπου δύο χειροποίητες χύτρες, τοποθετημένες ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη (Κ 8/08, Κ 9/08, εἰκ. 1, 2). Σὲ κάθε χύτρα βρέθηκε ἀποθηκευμένο ἀπὸ ἓνα μικρότερο ἀγγεῖο (Κ 6/08, Κ 7/08, εἰκ. 2). Ἡ μικρὴ, μόνωτη χύτρα περιεῖχε ἓνα κύπελλο, σπασμένο ἀπὸ τὸ χῶμα ποὺ εἶχε εἰσχωρήσει καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ, κατὰ τὰ ἄλλα, πλήρως σωζόμενο. Οἱ λαβές τοῦ κυπέλλου ἦταν ἀρχικὰ διακοσμημένες μὲ παράλληλες γραμμές ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦνται λίγα ἴχνη ἀλλὰ ἀποτυπώματά τοὺς διασώθηκαν στὸ χῶμα γύρω ἀπὸ τὸ εὔρημα. Τὸ γάνωμα ἢ ἡ διακόσμηση τοῦ τοιχώματος, ἀν ὑπῆρχε, ἔχει εξαφανιστεῖ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ. Στὴ μεγαλύτερη, δίωτη χύτρα, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπουν τμῆματα τοῦ χείλους καὶ τοῦ τοιχώματος, βρέθηκε μιὰ μικρὴ λήκυθος-οινοχόη μὲ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση ἀπὸ δικτυωτὰ τρίγωνα στὸν ὦμο καὶ γραμμές στὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματος. Μολονότι λείπει τὸ πάνω μέρος, ἀπὸ τὸ σημεῖο εὔρεσης φαίνεται ὅτι τὸ μικρὸ ἀγγεῖο ἀποθηκεύτηκε ὅταν δὲν ἦταν πια ἀκέραιο.

Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ σύνολο τῶν τεσσάρων ἀγγείων μαζεύτηκαν τμῆμα ἀγγείου μὲ ὀριζόντια λαβή, ὄστρακα κλειστοῦ ἀγγείου διακοσμημένου μὲ ὀριζόντιες καὶ λοξές γραμμές, κάθετη λαβὴ μιᾶς ἀκόμα χύτρας, χείλος ἐνός ἀκόμα ἀγγείου πόσης, ἐνῶ στὴ γύρω περιοχὴ ἐπισημάνθηκαν πέτρες, κάρβουνα καὶ καμένο χῶμα ποὺ μαρτυροῦν τὴν χρῆση τοῦ χώρου γιὰ μαγεῖρεμα (εἰκ. 1). Ἡ πρώτη ἐπίχωση, ἡ ὁποία κάλυπτε τὸ σύνολο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀπείχε χρονολογικὰ πολὺ ἀπὸ τὴν χρῆση ἢ ἀνάθεση τῶν ἀγγείων, διότι ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται ἡ σχετικὰ καλὴ διατήρησή τοὺς.

Παρόλο ποὺ τὰ τέσσερα καλοδιατηρημένα ἀγγεῖα βρέθηκαν ὡς σύνολο καὶ ἐπομένως εἶναι σύγχρονα, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα εἶναι δύσκολη ἡ ἐνταξὴ καὶ χρονολόγησή τοὺς. Γιὰ τὴ λήκυθο-οινοχόη, τὸ πιο πειστικὸ συγκριτικὸ παράδειγμα, τόσο τοπογραφικὰ ὅσο καὶ τεχνολογικὰ, εἶναι μιὰ λήκυθος-οινοχόη ἀπὸ τὸν Πριόλιθο Καλαβρύτων⁶, ἡ ὁποία βρέθηκε σὲ ταφικὸ πῖθο μὲ κάρβουνο. Ἡ Ἀναστασία Γκαδόλου στὴ διατριβὴ τῆς τοποθετεῖ αὐτὸ τὸ σύνολο στὴν πρῶιμη γεωμετρικὴ περίοδο. Νωρίτερα, ὁ Nicholas Coldstream στὸ *Greek Geometric Pottery* τοῦ 1968⁷, λόγω ἔλλειψης στοιχείων, θεωροῦσε ὅτι στὴν Ἀχαΐα μετὰ τὴ πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ἀκολούθησε χωρὶς ἐνδιάμεσες φάσεις ἡ ὕστερη γεωμετρικὴ. Στὴ συμπληρωμένη δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ ἐγχειριδίου ἀναφερόμενος στὰ νέα εὑρήματα, τροποποίησε τὴν ἀποψὴ τοῦ καὶ θεώρησε πιθανό, μὲ ἐπιφύλαξη, ὅτι τὰ συγκεκριμένα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Πριόλιθο κατασκευάστηκαν στὴ μέση γεωμετρικὴ περίοδο: «What immediately precedes this Late Geometric style remains mysterious»⁸.

Προφανῶς, τὰ πρῶιμα ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς Λουσοῦς, μὲ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Πριόλιθο, χρονολογούνται ἀνάμεσα στὴν Πρωτογεωμετρικὴ καὶ τὴν Ὑστερη Γεωμετρικὴ, περίοδο μέχρι τῶρα ἐλάχιστα τεκμηριωμένη γιὰ τὴν ὀρεινὴ Ἀχαΐα, ἐνισχύοντας ἔτσι τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν τῆς (πρῶην) ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν

⁵ JÖAI 2002. *ÖJh* 72, 2003, 330. Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012, 321-323 εἰκ. 638. Οἱ ἐπιγραφές θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸν H. Taeuber.

⁶ Μαστροκόστας 1967, 217 πίν. 156δ, ε. Γκαδόλου 2008, 114, ἀριθ. 80 εἰκ. 85.

⁷ Coldstream 1968, 220. Πρβλ. Γκαδόλου 2008, 21.

⁸ Coldstream 2008, 473.

Αρχαιοτήτων (σημερινής Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας) που τεκμηριώνουν την κατοίκηση και τις ντόπιες λατρείες σε νέες θέσεις της Αιγιαλείας στη γεωμετρική εποχή⁹. Για τους Λουσούς, τα εν λόγω αγγεία είναι τα πρωιμότερα που έχουν βρεθεί μέχρι τώρα, καθώς στο ιερό της Άρτεμης τα ευρήματα χρονολογούνται σχεδόν αποκλειστικά¹⁰ από την ύστερη γεωμετρική περίοδο και μετά.

Λόγω των πυκνών αρχιτεκτονικών λειψάνων, η ανασκαφή στο εσωτερικό του περίπτερου ναού μπορούσε να προχωρήσει σε βάθος μόνο σε ορισμένα σημεία. Σημαντικές για τη μελέτη της πρώιμης στρωματογραφίας είναι οι μικρές σε έκταση τομές που έγιναν στη δυτική αίθουσα του σηκού. Εκεί ήρθαν στο φως τμήματα από τα θεμέλια των αψιδωτών κτηρίων που αναφέρθηκαν πιο πάνω, ενώ στις ίδιες τομές βρέθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα χρήσης με όστρακα και οστά ζώων, το οποίο περνά κάτω από τα θεμέλια αυτά και μας δίνει μια χρονολογική ένδειξη για την ανέγερση των κτηρίων. Χαρακτηριστικά όστρακα προέρχονται από κρατηρίσκους, σκύφους, βάσεις κλειστών αγγείων, ένα πώμα με γραμμική διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους και μια πιθανώς παλαιότερη λαβή κυπέλλου, που συνοδεύονται και πάλι από όστρακα μαγειρικών σκευών. Το φάσμα των ευρημάτων υποδεικνύει ότι πιθανώς πρόκειται για υπολείμματα εστιάσεων που έγιναν επί τόπου, πριν από την ανέγερση των αψιδωτών κτηρίων (εικ. 3).

Σε άλλη τομή στη δυτική αίθουσα του σηκού βρέθηκε στο ίδιο περίπου επίπεδο τμήμα σκύφου (Κ 3/10, εικ. 3, 4) που κατ' εξαίρεση διατηρεί ακόμα τη γραπτή διακόσμηση, η οποία παραπέμπει στην ύστερη γεωμετρική περίοδο¹¹. Το αγγείο αυτό αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των συνευρημάτων, καθώς και μερικών άλλων σκύφων (Κ 3/08, Κ 4/08, Κ 4/09, εικ. 4) που βρέθηκαν στις επιχώσεις στο βόρειο πτερό του ναού και δεν διατηρούν ίχνος διακόσμησης. Φαίνεται ότι παρόμοιοι σκύφοι αποτελούσαν τον κύριο τύπο αγγείων πόσεως της φάσης που συνδέεται με το στρώμα χρήσης κάτω από τα αψιδωτά κτήρια. Από το ίδιο στρώμα προέρχονται και όστρακα από κρατηρίσκο (Κ 4/10, εικ. 3).

Στην ανατολική αίθουσα του σηκού, όπου πήλινες πλάκες καλύπτουν τα μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου, η έκταση που ήταν προσιτή για μελέτη του υπεδάφους ήταν πολύ περιορισμένη. Βόρεια της βάσης για το λατρευτικό άγαλμα, σε σημείο όπου είχε γίνει επέμβαση στο πλακόστρωτο δάπεδο στην αρχαιότητα και έλειπαν οι πλάκες, επιχειρήθηκε μια βαθιά τομή. Η τομή αυτή έφερε στο φως άλλα όστρακα από αγγεία πόσης, κλειστά αγγεία για υγρά, θραύσματα από χύτρες και οστά ζώων. Στη συνέχεια, σε στρώμα κοντά στο φυσικό έδαφος βρέθηκε το κάτω τμήμα κλειστού αγγείου (Κ 10/07) που διατηρεί σχετικά καλά την αρχική διακόσμηση από αραιό σκούρο επίχρυσμα που εφαρμόστηκε με τη βοήθεια τροχού.

Όστρακα γεωμετρικών αγγείων βρέθηκαν και στην περιοχή του μετέπειτα μικρού λατρευτικού κτίσματος δυτικά του περίπτερου ναού. Κάτω από τη βόρεια πτέρυγα του κτίσματος, όπου το φυσικό έδαφος είχε κλίση προς βορρά, εντοπίστηκαν αρκετά κομμάτια από μία υδρία (Κ 10/08), η οποία πιθανώς εντάσσεται στην πρώτη γεωμετρική φάση. Η ανομοιογενής όπτηση οδήγησε σε αποχρώσεις του πηλού από ροζ έως πρασινωπό και χαρακτηρίζει το αγγείο ως τοπικό προϊόν. Στο σχήμα και στην κατασκευή η υδρία μοιάζει με τα υπολείμματα του κλειστού αγγείου Κ 10/07 από τον σηκό του περίπτερου ναού. Χρονολογική ένδειξη παρέχει ένα συνεύρημα, μια λαβή κυπέλλου (Κ 42/08) όμοιου με το κύπελλο από το σύνολο της πρώτης φάσης (εικ. 2).

Στο στρώμα κατευθείαν πάνω στο φυσικό έδαφος, στη θέση που καταλαμβάνει ο κλασικός ναΐσκος, βρέθηκε τμήμα μιας ακόμα χειροποίητης χύτρας με κάθετη λαβή (Κ 8/06). Η χύτρα αυτή, της οποίας ο πηλός έχει γίνει μαύρος λόγω της όπτησης ή της μετέπειτα χρήσης της, σε σχήμα και τεχνική αντιστοιχεί στις χύτρες Κ 8/08 και Κ 9/08 της πρώτης γεωμετρικής φάσης, ώστε μπορεί να ενταχτεί στην ίδια χρονολογική ομάδα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αντίθεση με τις χύτρες της πρώτης φάσης, οι χύτρες από το στρώμα χρήσης κάτω από τα αψιδωτά κτίσματα είχαν οριζόντιες λαβές με κυκλική διατομή

⁹ Βλ. Kolia 2011, 202-246.

¹⁰ Για ενδείξεις για μία πρωιμότερη φάση και στο ιερό της Άρτεμης βλ. Ch. Schauer, *JÖAI* 2013, 91-92.

¹¹ Πρβλ. Vatin 1969, 68 εικ. 73 (géométrie récente).

(όπως το θραύσμα Κ 63/09). Ο τύπος τεκμηριώνεται καλύτερα από τμήμα χύτρας (Κ 5/09, εικ. 4) που βρέθηκε ενσωματωμένο σε μία στρώση από πέτρες ακαθόριστης λειτουργίας, σε υψηλότερο στρώμα.

Ένα καλό σημείο αναφοράς για τις χύτρες της δεύτερης φάσης αποτελεί μια χύτρα με οριζόντιες λαβές από τον Μεδεώνα της Φωκίδας¹², η οποία χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος. Στη δημοσίευση αναφέρεται ότι στην ίδια σωστική ανασκαφή βρέθηκαν και άλλες χύτρες σε ταφική χρήση. Για τη δημοσιευμένη χύτρα, ο Claude Vatin προτείνει μία χρονολόγηση στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Δεν αποκλείεται βέβαια η χύτρα Κ 5/09 από τους Λουσούς που βρέθηκε σε στρώμα πάνω από τα αψιδωτά κτήρια να ανήκει ήδη στον 7ο αι. π.Χ., και ο τύπος χύτρας με οριζόντιες λαβές να συνέχισε να χρησιμοποιείται από την ύστερη γεωμετρική μέχρι την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Μολονότι η χύτρα από τον Μεδεώνα δεν χρονολογείται με σαφήνεια, παρέχει μια ένδειξη για τη χρονολόγηση και τη διάδοση του τύπου στην περιοχή του Κορινθιακού κόλπου.

Γενικό πλαίσιο και ερμηνεία

Η ερμηνεία του συνόλου των ευρημάτων στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη μελέτη των οστών που βρέθηκαν στα ίδια στρώματα με τα όστρακα της γεωμετρικής περιόδου. Οι παλαιοζωολόγοι Gerhard Forstenpointner και Gerald Weissengruber παρατήρησαν¹³ ότι τα οστά –στην πλειονότητά τους αιγοπροβάτων και βοοειδών– που συνοδεύουν τα κεραμικά αγγεία πόσης και τα μαγειρικά σκεύη, προέρχονται από συγκεκριμένα μέρη των ζώων, κυρίως από τα κάτω άκρα. Άλλα οστά λείπουν τελείως, συμπεριλαμβανομένων των μηριαίων οστών, τα οποία στο πλαίσιο αιματηρών θυσιών προορίζονταν για καύση στο βωμό. Κατά τον Forstenpointner, η παρουσία μόνο ορισμένων οστών των ζώων είναι χαρακτηριστική των τελετουργικών γευμάτων που ακολουθούσαν τις θυσίες, διότι τα οστά που βρέθηκαν αντιστοιχούν στα μέρη των ζώων που μετά την τελετουργική σφαγή περνούσαν στους ιερείς¹⁴, οι οποίοι στη συνέχεια τα διέθεταν προφανώς στο κοινό για κατανάλωση του κρέατος.

Αποτέλεσμα της ανασκαφής στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών επομένως δεν είναι μόνο η διαπίστωση ότι η ιστορία των Λουσών είναι παλαιότερη από ό,τι γνωρίζαμε. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο χώρος των μετέπειτα λατρευτικών κτηρίων χρησίμευε ήδη από την πρώιμη ή μέση γεωμετρική περίοδο για συγκεντρώσεις που είχαν σχέση με θρησκευτικές τελετές και αιματηρές θυσίες. Πιθανώς επρόκειτο για συγκεντρώσεις της ντόπιας κοινωνίας για κοινά γεύματα με αφορμή αυτές τις τελετές. Φαίνεται λοιπόν ότι ο χώρος βρισκόταν στην περιφέρεια του ιερού και ότι κάπου κοντά θα υπήρχε βωμός ήδη από την πρώιμη ή μέση γεωμετρική περίοδο. Άλλωστε, η χρήση του χώρου ως τόπου λατρείας και τελετουργικών συνεστιάσεων συνεχίστηκε, όπως απέδειξε η ανασκαφή, για περίπου μία χιλιετία, μέχρι τον πρώιμο 2ο αιώνα μ.Χ.

Γεωμετρικά αγγεία από το ιερό της Άρτεμης

Στο ιερό της Άρτεμης τα γεωμετρικά ευρήματα ανήκουν κυρίως στην ύστερη γεωμετρική περίοδο, δηλαδή είναι περίπου σύγχρονα με τη δεύτερη φάση χρήσης στο Δημόσιο Κέντρο των Λουσών. Ωστόσο, οι τύποι των γεωμετρικών αγγείων που βρέθηκαν εκεί είναι τελείως διαφορετικοί. Τα πρώιμα αγγεία προέρχονται κυρίως από τον αποθέτη ανατολικά του ναού, και είναι εμφανής ο λατρευτικός τους χαρακτήρας¹⁵. Ο χαρακτηριστικός τύπος είναι μικρά

¹² Vatin 1969, 72, 75 εικ. 79 (tombe 246, sans contexte, géométrique tardif, ou début du VIIe siècle).

¹³ Βλ. προς το παρόν το διάγραμμα των G. Forstenpointner και G. Weissengruber, *JÖAI* 2011, 91.

¹⁴ G. Forstenpointner, προφορικά. Πρβλ. van Straten 1995, 154-155. Bremmer 2007, 132-144. Για εκτενή βιβλιογραφία για θυσίες στην αρχαία Ελλάδα πρβλ. Svenbro 1989, 204-217.

¹⁵ Βλ. προς το παρόν: Schauer 1996-1997. Schauer 2001. Mitsopoulos-Leon 2011. Ch. Schauer, *Jahresbericht* 2012, 91-92. Schauer 2014. Για τα αναθήματα πλην της κεραμικής και των γυάλινων αντικειμένων βλ. Mitsopoulos-Leon 2012.

αναθηματικά αγγεία τα οποία ονομάσαμε «κλειστές πυξίδες» (βλ. Κ 14/96, Κ 16/97, Κ 13/96, εικ. 5). Το σχήμα τους μιμείται σταμνοειδείς πυξίδες¹⁶ αλλά το κωνικό πώμα του προτύπου έχει ενωθεί με το αγγείο, έτσι ώστε δεν επιτρέπει τη χρήση για φύλαξη κάποιου περιεχομένου.

Επίσης, απαντούν πολλά παραδείγματα κανονικών σταμνοειδών πυξίδων με κυλινδρικό κάτω τμήμα και κωνικό πώμα (βλ. Κ 18/97, Κ 39/97, εικ. 5), καθώς και μικρά δίωτα αγγεία-αμφορίσκοι (βλ. Κ 14/97, εικ. 5) και πρόχοι. Ο αφιερωματικός χαρακτήρας φαίνεται καθαρά και στους καλάθισκους (βλ. Κ 19/97, Κ 28/97, Κ 44/87, εικ. 5), οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούν δυο οπές ανάρτησης. Μαγειρικά σκεύη, κλειστά αγγεία για υγρά και κρατηρίσκοι, χαρακτηριστικά αγγεία στο Δημόσιο Κέντρο, λείπουν από το άνδρη του ναού της Άρτεμης, με εξαίρεση ένα τμήμα οριζόντιας λαβής χύτρας από διαταραγμένο στρώμα βόρεια του ναού. Αντιθέτως, κύπελλα της ύστερης γεωμετρικής περιόδου απαντούν στον αποθήκη σε λίγα παραδείγματα (Κ 324/87, Κ 254/87, Κ 26/97), έχοντας καταλήξει εκεί πιθανώς ως αναθήματα μετά από τελετουργική χρήση ως αγγεία πόσης ή και σπονδής.

Μία ιδιαίτερη ομάδα υστερογεωμετρικών ευρημάτων αποτελούν τα όστρακα από αγγεία με εμπίεστη διακόσμηση που μπορούν να αποδοθούν στο γνωστό εργαστήριο της Αχαΐας, προϊόντα του οποίου βρέθηκαν στο Αίγιο¹⁷, τη Ρακίτα¹⁸, τα Νικολαίικα¹⁹, την Τραπεζά²⁰ και πρόσφατα και σε άλλες ανασκαφές. Η προσεκτική μελέτη των οστράκων αυτού του είδους από το ιερό της Άρτεμης²¹ έδειξε ότι αρκετά όστρακα που βρέθηκαν σε διαφορετικές ανασκαφικές περιόδους ανήκουν στον ίδιο κάλαθο και ότι είναι δυνατή μια σχεδιαστική αποτύπωσή του (Κ 29/87, Κ 33/87, Κ 5/96, Κ 6/96, Κ 114/97, Κ 34/87, εικ. 6). Ο κάλαθος είχε εμπίεστη διακόσμηση σε οριζόντιες ζώνες και στηρίγματα που ήταν τοποθετημένα λοξά στο τοίχωμα, όπως φαίνεται στην εσωτερική επιφάνειά τους όπου διατηρούνται ίχνη του τροχού²². Εάν το όστρακο Κ 34/87 (αριστερά στη φωτογραφία της εικ. 6) όντως συνανήκει, όπως προτείνεται στην εικονιζόμενη αποτύπωση, τότε ο κάλαθος είχε δύο διάτρητες ζώνες, όπως τεκμηριώνεται σε δύο καλάθους με γραπτή διακόσμηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου.

Δεν αποκλείεται να υπήρχε και δεύτερος κάλαθος των ίδιων διαστάσεων και της ίδιας ποιότητας, διότι σώζονται δύο θραύσματα βάσης (Κ 33/87, Κ 32/87) τα οποία διαφέρουν ως προς την απόχρωση του πηλού. Εντούτοις, η κατάσταση διατήρησης των οστράκων δεν επιτρέπει τη βεβαιωμένη απόδοσή τους σε δύο διαφορετικά αγγεία. Είναι πάντως βέβαιο ότι υπήρχαν και άλλοι κάλαθοι στο ιερό της Άρτεμης, διότι σώζονται θραύσματα χείλους από άλλους τρεις καλάθους με διαφορετική διακόσμηση του χείλους (Κ 30/87, Κ 31/87 και Κ 115/97, Κ 7/95). Κρίνοντας από τα σωζόμενα όστρακα, φαίνεται ότι στους Λουσούς οι κάλαθοι ήταν ο κύριος τύπος αυτού του είδους διακοσμημένης κεραμικής.

Εκτός από θραύσματα λοξών στηριγμάτων με δύο παράλληλες εγχαράξεις (Κ 3/96, Κ 116/97, Κ 12/98, εικ. 6), τα οποία πιθανώς ανήκουν στον εικονιζόμενο κάλαθο, διατηρούνται επίσης τέσσερα θραύσματα από στηρίγματα με μεγαλύτερες διαστάσεις και δύο διαφορετικά εμπίεστα μοτίβα (Κ 8/96, Κ 7/96, Κ 36/87, Κ 37/87)²³. Στην εσωτερική επιφάνεια διακρίνεται η λοξή τοποθέτηση και αυτών των στηριγμάτων.

Σε κυλινδρικές πυξίδες μπορούν πιθανώς να αποδοθούν κομμάτια από δύο πώματα με επίπεδη επιφάνεια, το ένα με εμπίεστη διακόσμηση στο χείλος (Κ 13/97)²⁴, το άλλο στην άνω

¹⁶ Βλ. Friis Johansen 1923, 30 πίν. XI. Schauer 2001, 156 με υποσημ. 7 και 8.

¹⁷ Δεκουλάκου 1982, 219-236, ειδικά 228-229, εικ. 20, 21. Gadolou 2003, 322 αριθ. 35 πίν. 31 α.

¹⁸ Πετρόπουλος 1987-1988, 81-96 πίν. 6-15. Petropoulos 2002, 143-164. Gadolou 2003. Gadolou 2002, 165-205, ειδικά 183-184.

¹⁹ Gadolou 2011, 247-273.

²⁰ Gadolou 2003, 322 αριθ. 36 και 37 εικ. 12 πίν. 31b.

²¹ Αυτή η ομάδα αγγείων έχει εν τω μεταξύ δημοσιευθεί εκτενέστερα στο Schauer 2014.

²² Schauer 1996-1997, 267-269 εικ. 19, 21. Πρβλ. Μητσοπούλου-Leon 2006, 449 εικ. 4. Σχέση με τα προϊόντα του εργαστηρίου έχει και μία πήλινη κεφαλή από τους Λουσούς, πιθανώς τοπικό προϊόν υπό την επίδραση του γνωστού εργαστηρίου, βλ. Μητσοπούλου-Leon 2006, 439 εικ. 6. Mitsopoulos-Leon 2012, 109 αριθ. 415 πίν. 35.

²³ Mitsopoulos-Leon – Ladstätter 1997, 60 εικ. 7. Schauer 2014, αριθ. 23-26 πίν. 3, 6.

²⁴ Schauer 2001, 157 πίν. 19.4. Schauer 2014, αριθ. 21, 22 πίν. 2, 5.

επιφάνεια (Κ 4/96), καθώς και όστρακα από χείλος (Κ 11/98 και Κ 119/97) που συγκρίνεται με τις ακέραιες πυξίδες από το Αίγιο²⁵ και την Τραπεζά²⁶.

Τα γεωμετρικά ευρήματα από το ναό της Άρτεμης και από τη θέση του ελληνοιστικού Δημοσίου Κέντρου της πόλης των Λουσών δεν έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Αντίθετα, μας δείχνουν ότι οι δύο χώροι στη γεωμετρική περίοδο είχαν μια διαφορετική, μάλλον συμπληρωματική, λειτουργία, αν και πιθανώς στο πλαίσιο διαφορετικών θρησκευτικών τελετών. Η κεραμική της γεωμετρικής περιόδου από τους Λουσούς φαίνεται αρκετά ιδιαίτερη και συντηρητική σε ότι αφορά τα σχήματα των αναθηματικών αγγείων. Ωστόσο, για την κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση, η προέλευση από εργαστήριο της Αχαΐας είναι επιβεβαιωμένη με βάση τα παράλληλα. Η μελλοντική εκτενέστερη μελέτη και δημοσίευση των κεραμικών ευρημάτων από το ιερό της Άρτεμης και το Δημόσιο Κέντρο των Λουσών, καθώς και από άλλα μέρη της Αχαΐας, αναμένεται να αναδείξει και άλλες ομοιότητες, σχέσεις και επιδράσεις που αναμφίβολα υπήρχαν ανάμεσα στις πόλεις της γεωμετρικής Αχαΐας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bremmer 2007: J. N. Bremmer, Greek normative animal sacrifice, στο: D. Ogden (επιμ.), *A Companion to Greek Religion*, Malden – Oxford 2007, 132-144.
- Γκαδόλου 2008: Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.
- Coldstream 1968: J. N. Coldstream, *Greek Geometric pottery. A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*, London 1968.
- Coldstream 2008: J. N. Coldstream, *Greek Geometric pottery*, Exeter 2008².
- Γριτσόπουλος κ.ά. 2006: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος – Κ. Λ. Κοτσώνης – Ι. Κ. Γιανναροπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 27, τόμ. Α', Αθήνα 2006.
- Δεκουλάκου 1982: Ι. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, *ASAA* 60 (N.S. 44), 1982, 219-236.
- Friis Johansen 1923: K. Friis Johansen, *Les vases sicyoniens*, Paris 1923.
- Gadolou 2002: A. Gadolou, The pottery fabrics and workshops from Ano Mazaraki, στο: Greco 2002, 165-205.
- Gadolou 2003: A. Gadolou, Achaean pottery of the Late Geometric period: The Impressed Ware workshop, *BSA* 98, 2003, 307-329.
- Gadolou 2011: A. Gadolou, A Late Geometric architectural model with figure decoration from ancient Helike, Achaia, *BSA* 106, 2011, 247-273.
- Greco 2002: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e la identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Fondazione Paestum*, Tekmeria 3, Paestum – Atene 2002.
- Kolia 2011: E. Kolia, A sanctuary of the Geometric period in ancient Helike, Achaia, *BSA* 106, 2011, 202-246.
- Μαστροκώστας 1967: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 217.
- Μητσοπούλου-Leon 2006: Β. Μητσοπούλου-Leon, Οι Λουσοί στην πρώιμη εποχή, στο: Γριτσόπουλος κ.ά. 2006, 433-453.
- Mitsopoulos-Leon 2010: V. Mitsopoulos-Leon, Pausanias VIII 18,8 et les fouilles autrichiennes à Lousoi, στο: P. Carlier – Ch. Lerouge-Cohen (επιμ.), *Paysage et religion en Grèce antique. Mélanges offerts à Madeleine Jost*, Paris 2010, 27-35.
- Mitsopoulos-Leon 2011: V. Mitsopoulos-Leon, Eine Kultamphore aus dem Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi, *Πελοποννησιακά* 30.1, 2011, 147-164.
- Mitsopoulos-Leon 2012: V. Mitsopoulos-Leon, *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Grabungen 1986-2000*, Sonderschriften ÖAI 47, Wien 2012.
- Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2012: Β. Μητσοπούλου-Leon – G. Ladstätter, Λουσοί, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 321-323.

²⁵ Βλ. υποσημ. 17.

²⁶ Βλ. υποσημ. 20.

- Mitsopoulos-Leon – Ladstätter 1997: V. Mitsopoulos-Leon – G. Ladstätter, Lousoi, *ÖJh* 66, 1997, Grabungen 1996, 57-64.
- Πετρόπουλος 1987-1988: Μ. Πετρόπουλος, Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, στο: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος – Δ. Β. Βαγιακάκος – Κ. Α. Κοτσώνης – Σ. Κωστόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 16, τόμ. Β', Αθήναι 1987-1988, 81-96.
- Petropoulos 2002: M. Petropoulos, The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonisation, στο: Greco 2002, 143-164.
- Schauer 1996-1997: Ch. Schauer, Κεραμική από το αρχαϊκό ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς, στο: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος – Κ. Α. Κοτσώνης – Π. Καρανικόλας (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 22, τόμ. Β', Αθήναι 1996-1997, 257-271.
- Schauer 2001: Ch. Schauer, Zur frühen Keramik aus dem Artemisheiligtum von Lousoi, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“, Athen 5.3.-7.3.1998*, Sonderschriften ÖAI 38, Athen – Wien 2001, 155-159.
- Schauer 2006: Ch. Schauer, Πήλινες κεραμώσεις στους Λουσούς (αρχαία Αρκαδία), στο: Γριτσόπουλος κ.ά. 2006, 65-80.
- Schauer 2007: Ch. Schauer, Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, στο: Ε. Κόρκα (επιμ.), *Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα από τον 19ο στον 21ο αιώνα / Foreign Archaeological Schools in Greece from the 19th to the 21st Century*, Αθήνα 2007, 46-57.
- Schauer 2014: Ch. Schauer, Keramik mit eingedrücktem Dekor aus Lousoi: Zur Produktion einer im Raum von Aigion tätigen Keramikwerkstatt spätgeometrisch-früharchaischer Zeit, *ÖJh* 83, 2014, 237-266.
- Svenbro 1989: J. Svenbro, A bibliography of Greek sacrifice, στο: M. Detienne – J.-P. Vernant (επιμ.), *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*, Chicago – London 1989, 204-217.
- Vatin 1969: Cl. Vatin, *Médéon de Phocide. Rapport provisoire*, Athènes 1969.
- van Straten 1995: F. T. van Straten, *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden, 1995.
- Whitley 2004: J. Whitley, Archaeology in Greece 2003-2004, *AR* 50, 2004, 33-35.



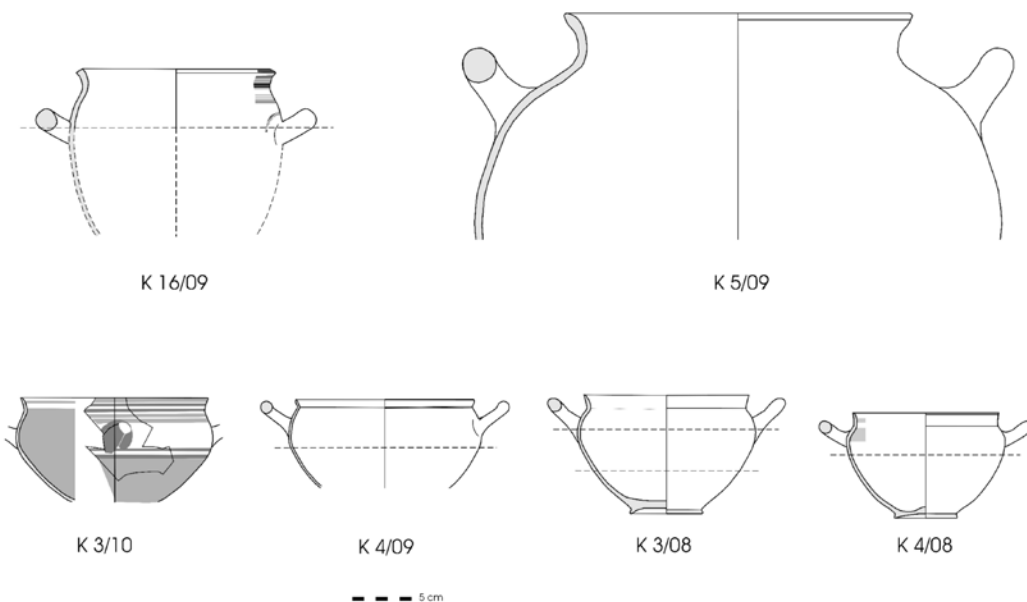
Εικ. 1. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο, περιοχή περίπτερου ναού. Χύτρες Κ 9/08 και Κ 8/08 από το κεραμικό σύνολο της εικ. 2 επί τόπου (φωτ. Ch. Schauer, © ÖAW-ÖAI).



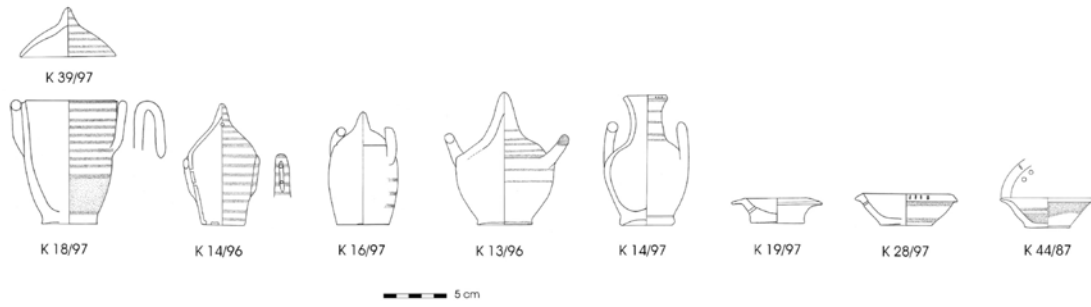
Εικ. 2. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Χύτρες, κύπελλο και λήκυθος-οινοχόη από το κεραμικό σύνολο πρώιμης ή μέσης γεωμετρικής περιόδου (φωτ. Ch. Schauer, © ÖAW-ÖAI).



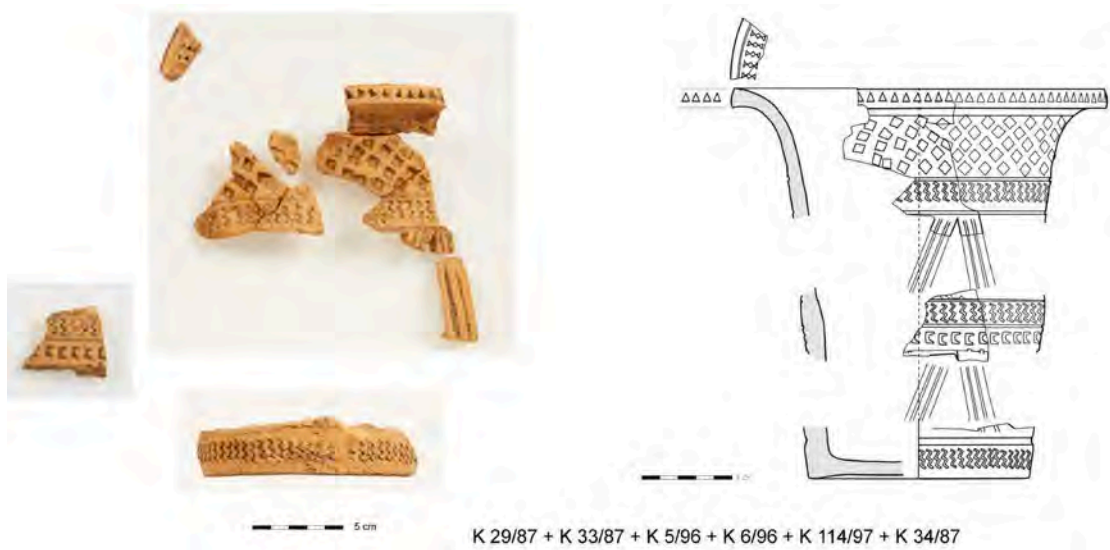
Εικ. 3. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Όστρακα από στρώμα χρήσης ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Υπολείμματα τελετουργικών συνεστιάσεων (φωτ. Κ.-V. von Eickstedt, © ÖAW-ÖAI).



Εικ. 4. Λουσοί, Δημόσιο Κέντρο. Κρατηρίσκος, χύτρα και σκύφοι ύστερης γεωμετρικής ή πρώιμης αρχαϊκής περιόδου. Υπολείμματα τελετουργικών συνεστιάσεων (σχεδ. Ch. Schauer, © ÖAW-ÖAI).



Εικ. 5. Λουσοί, ιερό Άρτεμης. Αναθηματικά αγγεία ύστερης γεωμετρικής ή πρώιμης αρχαϊκής περιόδου (σχεδ. Ch. Schauer και Ch. Zioga, © ÖAW-ÖAI).



Εικ. 6. Λουσοί, ιερό Άρτεμης. Όστρακα από καλάθο ύστερης γεωμετρικής περιόδου με εμπίεστη διακόσμηση και πιθανή αποτύπωση (φωτ. K.-V. von Eickstedt, σχεδ. Ch. Schauer, © ÖAW-ÖAI).

Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο

Ο όρος θέατρο δηλώνει έναν τόπο θεάσεως, μια κατασκευή λίγο έως πολύ διαμορφωμένη για την παρακολούθηση κυρίως θρησκευτικών τελετουργιών αλλά και ορχηστρικών, μουσικών και δραματικών παραστάσεων¹. Η εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων, σε συνδυασμό πάντοτε με τις γραπτές μαρτυρίες², μπορεί να μας αποκαλύψει αρκετά στοιχεία για την οικονομική κατάσταση, την κοινωνική διάρθρωση και την πολιτική οργάνωση των πόλεων που διέθεταν θέατρο. Οι μεγάλες διαστάσεις των θεατρικών οικοδομημάτων καθορίζονταν συνήθως από την οικονομική ευρωστία και το είδος των εορτών και των αγώνων που θα φιλοξενούσαν, δηλαδή πανελλήνιους ή τοπικούς. Στην Πελοπόννησο έχουν βρεθεί, μεταξύ άλλων, τρία από τα μεγαλύτερα θέατρα του ελλαδικού χώρου: εκείνα της Επιδαύρου³, της Μεγαλόπολης⁴ και της Σπάρτης⁵. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη την ποικιλία των αρχαίων θεατρικών οικοδομημάτων της Πελοποννήσου επιχειρείται μια συγκριτική θεώρηση των μνημείων, με ιδιαίτερη έμφαση στις αρχιτεκτονικές επιλογές που έγιναν ανά περιοχή και στη θέση του θεάτρου μέσα στην πόλη. Τέλος, αναλύοντας τα ευρήματα από το θέατρο του Άργους, σκιαγραφείται η πρακτική ανίδρυσης αγαμάτων στα αρχαία θέατρα της Πελοποννήσου⁶. Ωστόσο, η δραματική λειτουργία κάθε θεάτρου δεν μπορεί να καλυφθεί στα στενά χρονικά όρια της παρούσας ανακοίνωσης.

Εύκολα παρατηρεί κανείς τη μεγάλη συγκέντρωση θεατρικών κατασκευών στην Πελοπόννησο, γεγονός που μαρτυρά την οικονομική ακμή των πόλεων και την εξοικείωση των κατοίκων με τη θεατρική παραγωγή. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για φροντισμένες αρχιτεκτονικές κατασκευές, με σημαντικές κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες και συνεχή χρήση για πολλούς αιώνες. Στη βορειοανατολική Πελοπόννησο έχουν εντοπιστεί τρία θεατρικά οικοδομήματα με κλασική φάση⁷: στην Κόρινθο, στο Άργος και στην Ισθμία, όπου κατά τον 6ο αι. π.Χ. καθιερώθηκαν οι πανελλήνιοι μουσικοί αγώνες των Ισθμίων⁸. Για το κλασικό θέατρο της Κορίνθου τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ελάχιστα αλλά η ύπαρξή του επιβεβαιώνεται από ένα χωρίο του Ξενοφώντα⁹. Από το κλασικό θέατρο του Άργους (450 π.Χ.), που κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους καλύφθηκε από ωδείο, διατηρούνται 32 σειρές εδωλίων¹⁰, ενώ η πρώτη φάση του θεάτρου της Ισθμίας τοποθετείται γύρω στο 400 π.Χ.¹¹.

¹ Στο θέατρο λάμβαναν χώρα και συνελεύσεις του δήμου, βλ. Θουκυδίδης, 8, 93. 1. Λυσίας, *Κατά Αγοράτου* (xiii) 32, 55. Ξενοφών, *Ελληνικά* 2, 4.32 (θέατρον Μουνιχίας). Βλ. και IG II² 949.3-4, 950.3.

² Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που λαμβάνουμε από τις ποικίλες θεατρικές επιγραφές. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν επιγραφές χαραγμένες στα εδώλια των θεάτρων, απελευθερωτικές και αναθηματικές επιγραφές, αλλά και οικονομικοί απολογισμοί σε διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη του θεάτρου, χορηγικές και τιμητικές επιγραφές σε βάσεις ή βάθρα και ψηφίσματα συνήθως σε ξεχωριστές λίθινες στήλες.

³ Gerkan – Müller-Wiener 1961. Γεωργουσόπουλος – Γώγος 2002.

⁴ Πausanias, 8, 32, 1. Υπολογίζεται ότι χωρούσε περίπου 18.200 θεατές.

⁵ Bressan 2009, 233-240, για την κλασική φάση 234. Βλ. Di Napoli 2013, 1.31.

⁶ Λαμπάκη 2013. Τα αρχαία ελληνικά θέατρα ως χώρος ίδρυσης γλυπτών και επιγραφών αποτέλεσαν το περιεχόμενο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων το 2013 με επιβλέπουσα την Καθ. Α.-Ι. Τριάντη.

⁷ Λίγα είναι τα θέατρα με φάσεις της κλασικής εποχής και βρίσκονται κυρίως στην Αττική, π.χ. το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως και αυτά στο Θορικό, στο Ικάριον και στο Ευώνυμον.

⁸ Stillwell 1952, 131.

⁹ Ξενοφών, *Ελληνικά*, 4, 4, 3.

¹⁰ Ginouvès 1972.

¹¹ Gebhard 1973. Moretti 1992, 84-87.

Κατά την ελληνιστική εποχή ο αριθμός των θεατρικών οικοδομημάτων αυξήθηκε σημαντικά¹², καθώς οι μουσικοί και δραματικοί αγώνες πολλαπλασιάστηκαν και οι πολίτες συγκεντρώνονταν πλέον συχνά στα θέατρα για να παρακολουθήσουν διάφορες εκδηλώσεις, εκτός του καθορισμένου εορτολογίου, και να παρευρεθούν σε συνάξεις πολιτικού χαρακτήρα. Το θέατρο αναδείχθηκε σε απαραίτητο δημόσιο οικοδόμημα. Τότε, ή λίγο νωρίτερα, συντελέστηκε η μετάβαση από τις ξύλινες στις λίθινες κατασκευές.

Το θέατρο της Μεγαλόπολης, σύγχρονο με το υστεροκλασικό θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα, αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα με ημικυκλική βασική μορφή που θα γίνει αργότερα ο κανόνας για τα ελληνικά θέατρα¹³. Το αμέσως υστερότερο θέατρο της Μαντίνειας¹⁴, που χτίστηκε για παρόμοιους σκοπούς, δηλαδή για πολιτικές συγκεντρώσεις, ακολουθεί αυτή τη νέα μορφή, αλλά και το θέατρο της Επιδαύρου, το οποίο μάλλον προοριζόταν αποκλειστικά για μουσικά δρώμενα, προσλαμβάνει την αρχιτεκτονική ιδέα που προέκυψε από τους χώρους για συνελεύσεις του Δήμου (Πνύξ). Η οικοδόμηση του θεάτρου της Επιδαύρου ξεκίνησε το 330 π.Χ., προκειμένου να φιλοξενήσει τους μουσικούς διαγωνισμούς των αγώνων που διοργανώθηκαν προς τιμήν του Ασκληπιού¹⁵. Το οικοδόμημα περιλαμβάνει το κοίλον με καμπύλα εδώλια, την ορχήστρα από πατημένο χώμα, παρόδους με μνημειώδεις διπλές πύλες που οδηγούσαν προς την ορχήστρα (κάτω πάροδοι) και προς το *λογείον* του λίθινου προσκηνίου μέσω κεκλιμένων επιπέδων (άνω πάροδοι) αντίστοιχα. Το θέατρο της Επιδαύρου αποτέλεσε το πρότυπο για μια σειρά οικοδομημάτων που κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα από τα τέλη του 4ου αι. και εξής. Η δημιουργία ενός νέου τύπου θεάτρου στην Αργολίδα αυτήν την εποχή δεν είναι κάτι που ξαφνιάζει, αφού η περιοχή υπήρξε εστία καινοτομιών σε όλους τους τομείς της αρχιτεκτονικής¹⁶.

Θέατρα που διαθέτουν κοίλο με καμπύλα εδώλια και σκηνικό οικοδόμημα με προσκήνιο, όπως αυτά της Μεγαλόπολης, της Μαντίνειας και της Επιδαύρου, εντοπίστηκαν πολλά στην Πελοπόννησο¹⁷. Οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες, όμως, δεν είχαν ταυτόχρονη εφαρμογή σε όλα τα θέατρα¹⁸. Οι περισσότερες τεχνικές και μορφολογικές διαφορές ανάμεσα στα οικοδομήματα της Πελοποννήσου εντοπίζονται στον τρόπο κατασκευής των εδωλίων και διαμόρφωσης του κοίλου, στη μορφή της προεδρίας και στην ύπαρξη ή όχι χαρώνειας κλίμακας. Ιδιαίτερη μνεία χρήζουν οι περιπτώσεις της Μαντίνειας και της Μεσσήνης¹⁹ (όπως και του Δίου στη Μακεδονία), καθώς για τη δημιουργία τους μεταφέρθηκε μεγάλος όγκος επίχωσης σε μια επίπεδη περιοχή για να συγκρατήσει τα εδώλια του κοίλου, εργασία εξαιρετικά δαπανηρή. Ωστόσο, η εργασία αυτή μαρτυρεί την επιθυμία να ενταχθεί το θέατρο σε συγκεκριμένη τοπογραφική θέση στον οικοδομικό ιστό της πόλης, ανεξάρτητα από τη δαπάνη του οικοδομικού προγράμματος. Στα περισσότερα θέατρα της Πελοποννήσου (α' φάση θεάτρου Επιδαύρου, Κόρινθος, Αιγείρα) διαπιστώνεται ότι η πρόσβαση στην επίπεδη στέγη του προσκηνίου γινόταν από κεκλιμένα επίπεδα που είχαν κατασκευαστεί εκατέρωθεν του και όχι από κλίμακα, όπως στην Αθήνα, τη Δήλο και τη Δωδώνη. Τέλος, η ύπαρξη κινητής σκηνής, δηλαδή σκηνοθήκης, μαρτυρείται από τις επιγραφές και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μόνο στη Μεσσήνη, τη Μεγαλόπολη και τη Σπάρτη²⁰.

¹² Σε κάθε νεοϊδρυθείσα πόλη κατασκευάζεται σχεδόν αμέσως ένα θέατρο, π.χ. στη Μεγαλόπολη (μετά το 380 π.Χ.) και στη Μαντίνεια (371 π.Χ.). Βλ. αναλυτικά Csapo κ.ά. 2014.

¹³ Η άποψη ότι τα θέατρα του 5ου αι. π.Χ. είχαν ορθογώνια κάτοψη είναι πλέον ευρέως αποδεκτή. Για την εξέλιξη της μορφής των αρχαίων ελληνικών θεάτρων, βλ. Goette 1995, 9 κ.ε.

¹⁴ Pretzler 2005, 21-34. Burmeister 2006, 37 κ.ε. Bressan 2009, 180-186.

¹⁵ Sève 1993.

¹⁶ Roux 1961.

¹⁷ Ισθμία, Κόρινθος, Σικυών, Μυκήνες, Άργος, Ορχομενός, Αρκαδίας, Τεγέα, Μεσσήνη, Ήλις, Αιγείρα, Λεόντιον, Κλείτωρ.

¹⁸ Παρατηρήθηκε μίμηση και επανάληψη της αρχιτεκτονικής μορφής του θεάτρου της Επιδαύρου στα θέατρα της Αιγείρας, της Ήλιδος και της Σικυώνας, βλ. Gogos 2001. Ο Sear (2006, 385, 396) παραπέμπει στην Επίδαυρο για τις άνω παρόδους της Ήλιδος και της Σικυώνας.

¹⁹ Θέμελης 2010α, 92-114.

²⁰ Μεγαλόπολη: Fiechter 1931, 15-17. IG V 2, 469, στ. 5. Καραπαναγιώτου 2001, 342. Σπάρτη: IG V 1, 877-81. Buckler 1986. Waywell – Wilkes 1998, 103. Waywell – Wilkes 1999, 445. Waywell 2002, 250-253. Η κινητή σκηνή

Στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια το θέατρο αποτέλεσε κέντρο της θρησκευτικής και πολιτικής ζωής και αυτό επιβεβαιώνεται από τη θέση του στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των πόλεων, για τον οποίο αποτέλεσαν, θα λέγαμε, *locus par excellence*. Ορατό από την αρχαία Αγορά ήταν το θέατρο στη Σικυώνα και στην Ήλιδα²¹. Στο μέσον της τειχισμένης πόλης, ανάμεσα στην Αγορά και στα ιερά οικοδομήματα, βρισκόταν το θέατρο της Μαντίνειας²². Το θέατρο της Τεγέας εντοπίστηκε λίγα μέτρα από τη ΒΑ γωνία της Αγοράς²³, μέσα δηλαδή στον ιστό της πόλης. Στη Μεγαλόπολη, εντύπωση προκαλεί η συμμετρία με την οποία έχουν κατασκευαστεί Θεοσίλιο και θέατρο, σαν να αποτελούν ένα ενιαίο οικοδόμημα με ίδιο προσανατολισμό²⁴.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι τα θέατρα της Πελοποννήσου, συχνά στην περίμετρο της Αγοράς των πόλεων, βρίσκονταν στο κέντρο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Η γειτνίαση των θεατρικών οικοδομημάτων με ιερά και ναούς, του Διονύσου κατά κύριο λόγο, που έχει διαπιστωθεί στην Αθήνα, σε δήμους της Αττικής και αλλού, δεν απαντά με την ίδια συχνότητα στις πόλεις της Πελοποννήσου. Μοναδική περίπτωση αποτελεί το μεγάλο ελληνιστικό θέατρο του Άργους, καθώς κατασκευάστηκε στην κυριολεξία πάνω από και δίπλα σε προγενέστερες κατασκευές λατρευτικού χαρακτήρα. Βρισκόταν δηλαδή στο κέντρο της κλασικής πόλης του Άργους και όχι στο κέντρο του σύγχρονου με το θέατρο δημόσιου και θρησκευτικού κέντρου, όπως θα περίμενε κανείς.

Το θέατρο στο Άργος, χτισμένο στη νοτιοδυτική πλαγιά της Ακρόπολης της Λάρισας αποτελεί ένα από τα επιβλητικότερα μνημεία της ελληνιστικής περιόδου²⁵. Το μεγάλων διαστάσεων κοίλον του είχε στο μεγαλύτερο μέρος του λαξευτεί στο βράχο και χωριζόταν με δύο διαζώματα σε τρία οριζόντια τμήματα και με κλίμακες σε τέσσερις κερκίδες που αντιστοιχούσαν στις φυλές του Άργους. Ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι συγκρατούσαν το πρανές του κοίλου.

Στα κάτω άκρα των δύο αναλημματικών τοίχων των παρόδων του ελληνιστικού θεάτρου του Άργους είχαν ιδρυθεί αγάλματα ή, κατά μία λιγότερο πιθανή άποψη, τρίποδες²⁶. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν η επεξεργασία των εν λόγω λίθων, οι οπές για γόμφους στη φέρουσα επιφάνειά τους και οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις (όπως π.χ. η ενίσχυση του πάχους του ορθοστάτη²⁷) στο βόρειο και νότιο πέρασ των αναλημματικών τοίχων του κοίλου, εκατέρωθεν της ορχήστρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η όλη κατασκευή και το άγαλμα στη βόρεια πλευρά του θεάτρου ήταν προωθημένα στην ορχήστρα, ενώ τα συμμετρικά προς Νότο βρισκονταν ακριβώς στο όριο αναλήμματος και ορχήστρας. Βόρεια έπρεπε να ληφθεί υπόψη το φρέαρ απορροής υδάτων, το οποίο δεν είχε άνοιγμα στη νότια πλευρά της ορχήστρας²⁸.

Τα γλυπτά δεν βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές. Για τον εικονογραφικό τύπο και το ρόλο των αγαλμάτων μέσα στο θέατρο μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, οι οποίες προκύπτουν από τη συνεξέταση παρόμοιων ευρημάτων. Στο θέατρο των Τραχώνων Αττικής, δύο αρχαιϊστικά αγάλματα Διονύσου, εξαιρετικής τεχνικής, τοποθετήθηκαν γύρω στο 325 π.Χ., σε

της Μεσσήνης χρονολογείται στα τέλη του 3ου – αρχές 2ου αι. π.Χ., βλ. Θέμελης 2010β, 22-23. Στη Δήλο υπήρχε σκηνοθήκη το 177 π.Χ. (*ID* 444, Β, στ. 103-104).

²¹ Για τη Σικυώνα: Pausania 1986, χάρτης στη σ. LXII. Bressan 2009, 225-232. Για την Ήλιδα: Pausania 1999, πίν. 7. Bressan 2009, 134-140.

²² Fougères 1890, πίν. I. Bressan 2009, 180-186.

²³ Bressan 2009, 244-249 εικ. 186.

²⁴ Πετρονάκης 1973, εικ. 7.

²⁵ Όλη η παλιότερη βιβλιογραφία στα Burmeister 2006, 42, 118, 119 και Bressan 2009, 76-85.

²⁶ Ο J.-Ch. Moretti είναι αυτός που υποστήριξε ότι δεν πρέπει να αποκλείουμε την περίπτωση ίδρυσης τρίποδα μέσα στο θέατρο, καθώς θεωρεί λανθασμένη την άποψη του Amandry 1987, 127-131 ότι οι τρίποδες ήταν σχετικά σπάνιοι στην Πελοπόννησο. Βλ. και τη μαρμάρινη, κυκλική βάση τρίποδος που βρέθηκε στο θέατρο της Σπάρτης. Η εργασία είναι σχετικά καλή αλλά η χρονολόγηση κυμαίνεται από την ύστερη ελληνιστική έως την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς δεν σώζεται ίχνος επιγραφής που θα διευκόλυνε τη χρονολόγηση, Woodward 1928-1930, 206-207 εικ. 18.

²⁷ Το βάθος του ορθοστάτη γίνεται 0,427 μ. από 0,35 που ήταν, για σωζόμενο μήκος 0,62 μ.

²⁸ Βλ. Lampaki (υπό έκδοση) για τη θέση των γλυπτών μέσα στα αρχαία θέατρα και κατά πόσο αυτά επηρέαζαν τη θέαση και την κίνηση του κοινού.

κάθε μία από τις εισόδους της ορχήστρας, στο κάτω άκρο των δύο νοτίων αναλημμάτων του κοίλου²⁹. Το βόρειο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου προϋπήρχε του βάθρου, όπως φαίνεται από τον τρόπο σύνδεσής του με αυτό (βάθρο και άγαλμα εικ. 1α)³⁰. Αντίθετα, το βόρειο ανάλημμα της δυτικής παρόδου φαίνεται ότι είχε υποστεί ζημιές σε σημεία του και, με την ευκαιρία της τοποθέτησης του βάθρου, αποφασίστηκε η κατασκευή του εκ νέου (εικ. 1β). Παραπλεύρως του βάθρου της ανατολικής παρόδου βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη που πληροφορούσε το θεατή ότι τα αγάλματα αποτελούσαν αναθήματα ενός επιφανή δημότη του Ευωνύμου³¹.

Στη Μεγαλόπολη, η επιμελημένη κατασκευή των αναλημματικών τοίχων του θεάτρου οδήγησε στην τοποθέτηση των βάθρων του 2ου αι. π.Χ. μέσα στην ορχήστρα (εικ. 2). Οι αγαλματικές βάσεις, δηλαδή, δεν πατούν στην επίστεψη του μετώπου των αναλημματικών τοίχων αλλά στην ορχήστρα, στη νοητή προέκταση των αναλημμάτων. Αναθέτης του αγάλματος στη δυτική πλευρά είναι ο αγωνοθέτης Ευμαρίδας³², ενώ δεν σώζεται η επιγραφή του ανατολικού βάθρου. Στο θέατρο της Δήλου, τα τοιχόκρανα που ήταν πιο κοντά στην ορχήστρα χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις για την ίδρυση αγαλμάτων σε διαδοχικές χρονικές φάσεις (εικ. 3)³³. Οι σωζόμενες αναθηματικές επιγραφές χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. και αναφέρουν έναν αγωνοθέτη και έναν επιμελητή³⁴. Στο θέατρο των Δελφών, στο τοιχόκρανο του αναλημματικού τοίχου της ανατολικής παρόδου ιδρύθηκε ένα άγαλμα στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Το αντίστοιχο, στο προς την ορχήστρα πέρασ του δυτικού αναλήμματος, στήθηκε τουλάχιστον έναν αιώνα αργότερα³⁵. Και τα δύο αποτελούν αναθήματα αγωνοθετών. Οι επιγραφές από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτές οι περίοπτες θέσεις μέσα στο θέατρο παραχωρούνταν σχεδόν αποκλειστικά σε αγωνοθέτες ή επιφανείς πολίτες για τις αναθέσεις τους και δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για τιμητικούς ανδριάντες. Όσον αφορά στο είδος των αγαλμάτων πρόκειται είτε για εικόνες του Διονύσου και του κύκλου του είτε για αλληγορικές μορφές αλλά όχι για εικονιστικά αγάλματα.

Από το θέατρο του Άργους προέρχεται και μια μαρμάρινη κυκλική βάση μεγάλων διαστάσεων κοσμημένη με κυμάτιο (εικ. 4)³⁶. Βρέθηκε μέσα στην ορχήστρα, ακριβώς μπροστά από τις προεδρίες. Η απλότητα στη σύλληψη του διακόσμου και η λεπτομέρεια στην τεχνική μοιάζουν κλασικές και η βάση θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Πausανία, μέσα στο θέατρο υπήρχε ένα εικαστικό σύμπλεγμα που απεικόνιζε τον Αργείο ήρωα Περίλαο να φονεύει τον Σπαρτιάτη Οθρυάδα³⁷. Έχει υποστηριχθεί ότι η βάση θα μπορούσε να φέρει το βάθρο, σε μορφή κίονα, του συμπλέγματος για το οποίο μιλά ο Pausanias³⁸. Μολονότι δε γνωρίζουμε ανάλογα μνημεία αυτής της περιόδου, εάν το σύμπλεγμα φερόταν σε κάποια από τις βάσεις που βρέθηκαν στο θέατρο του Άργους, τότε η συγκεκριμένη πρέπει να θεωρηθεί, κυρίως λόγω της θέσεως εύρεσης, η πιο κατάλληλη.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς τη σημασία του μνημείου, τοποθετημένου σε τέτοιο σημείο, ώστε να το βλέπουν όλοι. Συμβόλιζε τα δικαιώματα που είχαν οι Αργείοι πάνω στην *δημορον* χώρα Θυρεάτιδα, για την οποία υπήρχε διαμάχη με τους Λακεδαιμόνιους από πολύ παλιά (Θουκ. 2, 27 και 6, 95). Η θέση δίπλα στις θεατρικές προεδρίες, όπου βρέθηκε η βάση στο

²⁹ Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, 1-40. Λαμπάκη 2015.

³⁰ Αντίστοιχα, η εργασία της επίστεψης του βάθρου του Αστυδάμαντα οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το δυτικό ανάλημμα του Διονυσιακού θεάτρου προϋπήρχε της κατασκευής του βάθρου. Βλ. Σαμαρά – Παπασταμάτη-von Moock 2006.

³¹ Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, 31 εικ. 35.

³² IG V 2, 453.

³³ Fraisse – Moretti 2007, 126-127, αριθ. 296-297 πίν. 64 εικ. 245-246 και 127 αριθ. 299 πίν. 52 εικ. 197-198.

³⁴ IG XI, 1150 και ID 1812 (αριθ. ευρ. E 507).

³⁵ Το πρωιμότερο, αριθ. ευρ. 2497: Homolle – Valmin 1939, 6, 4-9. Το μεταγενέστερο, αριθ. ευρ. 5789 (=1731): Rouilloux 1985, 502 πίν. 30A-D.

³⁶ Schwingenstein 1977, 102. Moretti 1988, 64 κ.ε.

³⁷ Pausanias 2, 20, 7. Κωστόπουρος 2008, 151.

³⁸ Vollgraft 1951, 108. Ωστόσο η φέρουσα επιφάνεια της βάσης Θ362-Θ526 είναι λίγο στενή για παραπάνω από ένα γλυπτά.

θέατρο του Άργους, αποκτά διττή σημασία, καθώς ο τιμώμενος με *εικόνα* εξισώνεται με φυσικά πρόσωπα που έχουν διακριθεί με την τιμή της προεδρίας³⁹. Στο θέατρο του Ραμνούντα, σε αντίστοιχη θέση, ανατολικά των θρόνων ήταν ιδρυμένος ο ανδριάντας του δωρητή-αναθέτη της προεδρίας του θεάτρου⁴⁰. Τέλος, στο θέατρο της Μεσσήνης, το πεσσόσχημο συμπαγές βάθρο, στα δεξιά του λίθινου θρόνου του ιερέα του Διονύσου, έφερε τον χάλκινο τιμητικό ανδριάντα του αγωνοθέτη Σόφωνα (εικ. 5)⁴¹.

Εμπνευσμένο από την τοπική ιστορία, όπως το σύμπλεγμα Περίλαου-Οθρυάδα, είναι και το άγαλμα του Αράτου που είδε στη σκηνή του θεάτρου της Σικυώνας ο Πausανίας (2, 7, 5). Ο Άρατος (271-213 π.Χ.), γιος του άρχοντα της Σικυώνας Κλεινία, έκανε τη Σικυώνα μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας, της οποίας έγινε επανειλημμένα στρατηγός και την οποία οδήγησε σε περίοδο ακμής και επιτυχιών. Σύμφωνα πάντοτε με τον Πausανία, ο Άρατος εικονιζόταν να κρατά ασπίδα. Το άγαλμα τοποθετήθηκε στο θέατρο της πόλης μάλλον αμέσως μετά τη δολοφονία του Αράτου, το 213 π.Χ.⁴², και παρέμεινε εκεί τουλάχιστον έως το 2ο αι. μ.Χ., όπου το είδε ο Πausανίας.

Η παρουσία του ανδριάντα του στρατηγού Φιλοποίμενος στο θέατρο της Τεγέας προκύπτει επίσης από το συνδυασμό φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών (IG V² 432). Σύμφωνα με το σωζόμενο ψήφισμα, είχαν στηθεί συνολικά τέσσερις εικόνες του Φιλοποίμενα, από τις οποίες η μία στο θέατρο. Ο Πausανίας επισκεπτόμενος το θέατρο της Τεγέας είδε μόνο κάποια βάθρα αγαλμάτων, ανάμεσά τους και εκείνο του Φιλοποίμενα⁴³. Τα στοιχεία που συνθέτουν τη χρήση του θεάτρου της αρκαδικής πόλης, σε συνδυασμό με την περιορισμένη άσκηση της διονυσιακής λατρείας στην περιοχή⁴⁴, οδηγούν στην υπόθεση ότι τα βάθρα μπροστά από το θέατρο έφεραν ανδριάντες μυθικών και ιστορικών ηρώων αλλά και σπουδαιών πολιτικών ανδρών. Αντίστοιχη ήταν και η λειτουργία του θεάτρου της Μεγαλόπολης και υποθέτει κανείς ότι τα γλυπτά που είχαν ανεγερθεί στα δύο θέατρα υπογράμμιζαν τον πολιτικό τους χαρακτήρα.

Μια άλλη κατηγορία αγαλμάτων που βρέθηκαν σε θέατρα της Πελοποννήσου είναι οι τιμητικοί ανδριάντες αθλητών. Στο μεγάλο θέατρο του Άργους εντοπίστηκε βάση αγάλματος για δύο νικητές αθλητές⁴⁵. Δύο ενεπίγραφα βάθρα που προορίζονταν για τιμητικούς ανδριάντες αθλητών βρέθηκαν και στο θέατρο της Μεσσήνης⁴⁶. Η σχέση του θεάτρου με γυμνάσια, στάδια και παλαιστρες δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς. Η άποψη ότι οι αθλητικοί αγώνες δεν είχαν καμία σχέση με τους δραματικούς έχει αποδειχθεί λανθασμένη⁴⁷. Ο Πλάτωνας (*Πολιτεία*, 376E και 411E) αναφέρει ότι η μουσική είναι άσκηση και παιδεία της ψυχής, όπως η γυμναστική είναι του σώματος. Οι δύο χώροι λοιπόν, θέατρο και γυμνάσιο, είχαν αντίστοιχες λειτουργίες. Μάλιστα, η διακόσμηση ορισμένων ρωμαϊκών θεάτρων περιελάμβανε αγάλματα αθλητών στον τύπο του Δορυφόρου ή του Στεφανουμένου και

³⁹ Η χάλκινη εικόνα και η προεδρία αναφέρονται ως μέγιστες τιμές στα ψηφίσματα της εποχής, Gauthier 1985, 79-83 για εικόνα και 31, 62, 81, 92, 127 για προεδρία. Henry 1983, 294-302. Hedrick 1999.

⁴⁰ Χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Rouilloux 1954, 112. Πετράκος 1994, 13 αριθ. 3. Πετράκος 1999, 94, αριθ. 112.

⁴¹ Χρονολογείται στον ύστερο 3ο – πρώιμο 2ο αι. π.Χ. Θέμελης 2005, 44-45. Θέμελης 2009, 96-97 πίν. 25β.

⁴² Δηλητηριάστηκε το 213 π.Χ. από το Φίλιππο Ε' των Μακεδόνων, επειδή ο τελευταίος στο πρόσωπό του και στην Αχαϊκή Συμπολιτεία έβλεπε ένα σοβαρό εμπόδιο στην κυριαρχία των Μακεδόνων στην Πελοπόννησο. Μετά τη δολοφονία του, οι Σικυώνιοι τον έθαψαν με τιμές στα τείχη της πόλης, του έφτιαξαν ιερό και τον τίμησαν με άγαλμα στο θέατρο και αλλού. Είναι, επίσης, πιθανό το άγαλμα του Αράτου να ιδρύθηκε από τους κατοίκους της Τροιζήνας, καθώς τους απελευθέρωσε από τους Κορίνθιους το 243 π.Χ. και τους έδωσε τη δυνατότητα να προσχωρήσουν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.

⁴³ Πausανίας, 8, 49. Παπαχατζής 1980, 397-398 εικ. 438.

⁴⁴ Jost 1985, 164-165. Στην Τεγέα ο Διόνυσος λατρεύεται ως θεότητα της φύσης, μαζί με τον Πάνα, και όχι ως πάτρωνας του θεάτρου.

⁴⁵ SEG XVII, 150 και SEG XXX, 362. Daux 1957, 684 πίν. XIX. Amandry 1980, 217-220 εικ. 5.

⁴⁶ Αριθ. ευρ. 15623 (Θέμελης 2006, 35-36 πίν. 26α-β) και 10829 (Θέμελης 1999, 79-81 πίν. 51α). Βλ. επίσης, Themelis 2002, 229.

⁴⁷ Larmour 1999, 62-63: «The presence of athletic themes in a play about the archetypal poet, associated with Apollo and Dionysus, might be seen as a striking instance of the close connections between stage and stadium».

παράλληλα υιοθετούνταν εικονογραφικοί τύποι αθλητών προκειμένου να απεικονιστούν άλλες μορφές, π.χ. θεότητες και αστοι⁴⁸.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τα πολυάριθμα θεατρικά οικοδομήματα των ελληνοιστικών χρόνων που έχουν εντοπιστεί στην Πελοπόννησο μαρτυρούν την έντονη κοινωνική ζωή, την αυτονομία, την ευρωστία και την πολιτιστική ανάπτυξη στα αστικά κέντρα της περιοχής. Πολλά από αυτά εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται στα ρωμαϊκά χρόνια με κάποιες επεμβάσεις προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες.

Τα γλυπτά ευρήματα από τα εν λόγω θέατρα αποδεικνύουν ότι τα αγάλματα θνητών υπερίσχυαν σημαντικά έναντι των αγαλμάτων θεοτήτων και μαρτυρούν τον κοσμικό χαρακτήρα των μνημείων. Με τα αγάλματα τοπικών ηρώων, σπουδαίων πολιτικών ανδρών και ηρωοποιημένων μορφών, όπως οι αθλητές, επιδιώκεται η διαμόρφωση ήθους και η ενδυνάμωση της συλλογικής μνήμης. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι οι πολίτες είχαν αντιληφθεί τη συμβολική αξία του θεατρικού χώρου και τις ευκαιρίες που προσέφερε για ιδιωτική προβολή αλλά και για προβολή της πόλης και των τοπικών αρχών. Έτσι τιμούσαν τους νικητές στους αγώνες ιδρύοντας τα πορτραίτα τους στο θέατρο και ανταπέδιδαν τις ευεργεσίες με τη μέγιστη τιμή, αυτή του τιμητικού εικονιστικού αγάλματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry 1980: P. Amandry, Sur les concours argiens, στο: *Études argiennes*, BCH Supplément VI.1, Paris 1980, 211-253.
- Amandry 1987: P. Amandry, Trépieds du Péloponnèse, *BCH* 111, 1987, 127-131.
- Bressan 2009: M. Bressan, *Il teatro in Attica e Peloponneso tra età greca ed età romana: morfologie, politiche edilizie e contesti culturali*, Antenore Quaderni 12, Roma 2009.
- Buckler 1986: C. Buckler, The myth of movable skenai, *AJA* 90, 1986, 431-443.
- Burmeister 2006: E. Burmeister, *Antike griechische und römische Theater*, Darmstadt 2006.
- Γεωργουσόπουλος – Γώγος 2002: Κ. Γεωργουσόπουλος – Σ. Γώγος, *Επίδαυρος. Το αρχαίο θέατρο, οι παραστάσεις*, Αθήνα 2002.
- Csapo κ.ά. 2014: E. Csapo – H. R. Goette – J. R. Green – P. Wilson. (επιμ.), *Greek Theatre in the Fourth Century B.C.*, Berlin – Boston, 2014.
- Daux 1957: G. Daux, Chronique des fouilles, *BCH* 81, 1957, 683-685.
- Di Napoli 2013: V. Di Napoli, *Teatri della Grecia romana: forma, decorazione, funzioni. La provincia d'Acacia*, Μελετήματα 67, Αθήνα 2013.
- Θέμελης 1999: Π. Θέμελης, Άνασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 1999, 139-171.
- Θέμελης 2005: Π. Θέμελης, Άνασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 2005, 39-65.
- Θέμελης 2006: Π. Θέμελης, Άνασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 2006, 31-67.
- Θέμελης 2009: Π. Θέμελης, Μεσσηνίας οίνος και Διόνυσος, στο: Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορῶ IX*, 2009, 93-113.
- Θέμελης 2010α: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ιστορία – Μνημεία – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010.
- Θέμελης 2010β: Π. Θέμελης, *Τα θέατρα της Μεσσήνης*, Αθήνα 2010.
- Fiechter 1931: E. Fiechter, *Antike griechische Theaterbauten, 4: Das Theater in Megalopolis*, Stuttgart 1931.
- Fougères 1890: G. Fougères, Fouilles de Mantinée (1887-1888), *BCH* 14, 1890, 248-256.
- Fraisse – Moretti 2007: Ph. Fraisse – J.-Ch. Moretti, *Le Théâtre*, Exploration archéologique de Délos XLII, Athènes 2007.
- Gauthier 1985: Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier s. av. J.-C.). Contribution à l'histoire des institutions*, BCH Supplément XII, Paris 1985.
- Gebhard 1973: E. R. Gebhard, *The Theater at Isthmia*, Chicago – London 1973.
- Gerkan – Müller-Wiener 1961: A. von Gerkan – W. Müller-Wiener, *Das Theater von Epidaurus*, Stuttgart 1961.
- Ginouvés 1972: R. Ginouvés, *Le théâtre à gradins droits et l'odéon d'Argos*, Études peloponnesiennes VI, Paris 1972.

⁴⁸ Newby 2005, κυρίως 249-251, 255-260.

- Goette 1995: H. R. Goette, Griechische Theaterbauten der Klassik-Forschungsstand und Fragestellungen, στο: E. Pöhlmann (επιμ.), *Studien zur Bühnendichtung und zum Theaterbau der Antike*, Studien zur klassischen Philologie 93, Frankfurt 1995, 9-48.
- Gogos 2001: S. Gogos, Das Theater von Aigeira. Ein Beitrag zur Chronologie des Zeus-Heiligtums, Forschungen in der Peloponnes, στο: Mitsopoulos-Leon 2001, 79-87.
- Hedrick 1999: J. Hedrick, Democracy and the Athenian epigraphical habit, *Hesperia* 68, 1999, 387-439.
- Henry 1983: A. Henry, *Honours and Privileges in Athenian Decrees. The Principal Formulae of Athenian Honorary Decrees*, Subsidia Epigraphica 10, Hildesheim 1983.
- Homolle – Valmin 1939: Th. Homolle – N. Valmin, *Les inscriptions du théâtre*, Fouilles de Delphes III, Épigraphie, fasc. 6, Paris 1939.
- Jost 1985: M. Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Études péloponnésienes IX, Paris 1985.
- Καραπαναγιώτου 2001: Α. Καραπαναγιώτου, Ανασκαφικές εργασίες στο αρχαίο θέατρο Μεγαλόπολης 1995-1997: πρώτες εκτιμήσεις, στο: Mitsopoulos-Leon 2001, 331-342.
- Κωστούρος 2008 : Γ. Κωστούρος, *Νεμέων ἄθλων διήγησις*, τόμ. Β', Νεμέα 2008.
- Λαμπάκη 2013: Α. Λαμπάκη, *Τα αρχαία ελληνικά θέατρα ως χώρος ίδρυσης γλυπτών και επιγραφών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2013.
- Λαμπάκη 2015: Α. Λαμπάκη, Εικόνες Διονύσου και θεατρικός χώρος στα κλασικά και ελληνιστικά θέατρα, στο: Κ. Κυριακός (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Πάτρα 2015, 71-92.
- Lampaki (υπό έκδοση): Α. Lampaki, Sculpted monuments and movement in ancient Greek theatres, στο: J. Des Courtils – L. Cavalier (επιμ.), *Les ruines résonnent encore de leurs pas. La circulation matérielle et immatérielle dans les monuments grecs (VIIe s. – 31 a.C.)*, Journées d'étude, 3-4 novembre 2016, Université Bordeaux Montaigne (υπό έκδοση).
- Larmour 1999: D. L. Larmour, *Stage and Stadium. Drama and Athletics in Ancient Greece*, Hildesheim 1999.
- Mitsopoulos-Leon 2001: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“*, Athen, 5.-7.3.1998, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 38, Athen 2001.
- Moretti 1988: J.-Ch. Moretti, *Le Théâtre d'Argos*, Thèse de doctorat, Université Paris X Nanterre, 1988.
- Moretti 1992: J.-Ch. Moretti, L'adaptation des théâtres de Grèce aux spectacles impériaux, στο: Chr. Landes (επιμ.), *Spectacula II. Le théâtre antique et ses spectacles*, Lattes 1992, 179-185.
- Newby 2005: Z. Newby, *Greek Athletics in the Roman World. Victory and Virtue*, Oxford 2005.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Pausania 1986: Pausania, *Guida della Grecia, libro II*, Firenze 1986.
- Pausania 1999: Pausania, *Guida della Grecia, libro IV*, Firenze 1999.
- Πετράκος 1994: Β. Πετράκος, Ανασκαφή Ραμνούντος, ΠΑΕ 1994, 1-44.
- Πετράκος 1999: Β. Πετράκος, *Ο δήμος του Ραμνούντος, II. Οι Επιγραφές*, Αθήνα 1999.
- Πετρονώτης 1973: Α. Πετρονώτης, *Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας*, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 23, Αθήνα 1973.
- Pouilloux 1954: J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*, Paris 1954.
- Pouilloux 1985: J. Pouilloux, *Les inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du sanctuaire*, Fouilles de Delphes III, Épigraphie, fasc. 4, Paris 1985.
- Pretzler 2005: M. Pretzler, Pausanias at Mantinea: invention and manipulation of local history, *Papers of the Cambridge Philological Society* 51, 2005, 21-34.
- Roux 1961: G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècle avant J.-C.*, Paris 1961.
- Σαμαρά – Παπασταμάτη-von Moock 2006: Α. Σαμαρά – Χρ. Παπασταμάτη-von Moock, Θέατρο του Διονύσου: Πρόταση τμηματικής αποκατάστασης της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου και του συναρμοζόμενου σε αυτή βήθρου του δραματικού ποιητή Αστυδάμαντα, στο: *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Αναστηλώσεων, ΕΤ.Ε.Π.Α.Μ., Θεσσαλονίκη, 14-17 Ιουνίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2006, 1-15.
- Schwingenstein 1977: C. Schwingenstein, *Die Figurenausstattung des griechischen Theatergebäudes*, Münchener archäologische Studien 8, München 1977.
- Sear 2006: F. Sear, *Roman Theatres. An Architectural Study*, Oxford Monographs in Classical Archaeology, Oxford 2006.
- Sève 1993: M. Sève, Les concours d'Epidaure, *REG* 106, 1993, 303-328.
- Stillwell 1952: R. Stillwell, *The Theatre, Corinth II*, Princeton 1952.
- Stamatopoulou – Yeroulanou 2002: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford 2002.

- Themelis 2002: P. Themelis, Messene, recent discoveries (sculpture), στο: Stamatopoulou – Yeroulanou 2002, 229-243.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 2007: Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή, Αρχαϊστικά αγάλματα Διονύσου από το θέατρο του Ευωνύμου, *AE* 146, 2007, 1-42.
- Vollgraff 1951: W. Vollgraff, Le théâtre d'Argos, *Mnemosyne* 4, ser. IV, I, 1951, 191-203.
- Waywell 2002: G. B. Waywell, New discoveries at the ancient theatre of Sparta, στο: Stamatopoulou – Yeroulanou 2002, 250-253.
- Waywell – Wilkes 1998: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, The ancient theatre at Sparta, στο: W. G. Cavanagh – S. E. C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia: The Archaeology of a City and its Countryside, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium*, BSA Studies Series 4, London, 1998, 97-111.
- Waywell – Wilkes 1999: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, Excavations at the ancient theatre of Sparta 1995-1998: Preliminary report, *BSA* 94, 1999, 437-455.
- Woodward 1928-1930: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924-28, 1. The Theatre: Architectural remains, *BSA* 30, 1928-1930, 151-240.



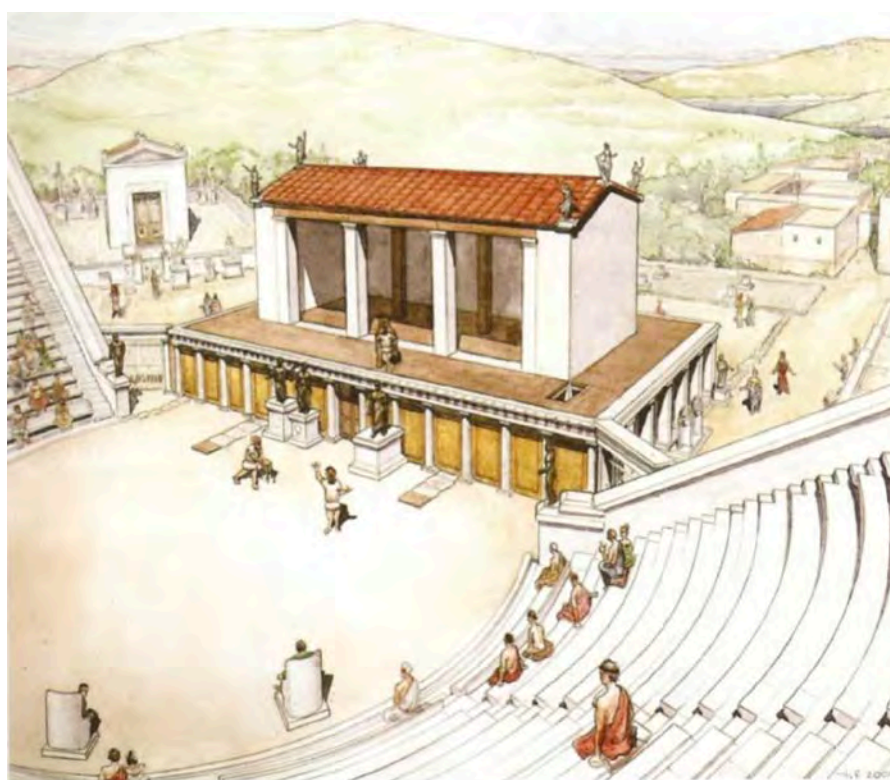
α

β

Εικ. 1. α) Πάνω: Αρχαϊστικό άγαλμα Διονύσου (από Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, εικ. 6). Κάτω: Θέατρο Τραχώνων Αττικής. Τμήμα της ορχήστρας και το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου που απολήγει στο βάθρο του παραπάνω αγάλματος. Πλησίον του, μαρμάρινη βάση για υποδοχή στήλης (από Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, εικ. 7). β). Πάνω: Αρχαϊστικό άγαλμα Διονύσου (από Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, εικ. 12). Κάτω: Θέατρο Τραχώνων Αττικής. Δυτική πάροδος, είσοδος στην ορχήστρα. Διακρίνεται το βάθρο του παραπάνω αγάλματος (από Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, εικ. 36).



Εικ. 2. Αρχαίο Θέατρο Μεγαλόπολης. Αριστερά διακρίνεται το βάθρο από το ανατολικό άκρο της ορχήστρας του θεάτρου και δεξιά, το ενεπίγραφο βάθρο από το δυτικό άκρο της ορχήστρας (φωτ. Α. Λαμπάκη).



Εικ. 3. Θέατρο Δήλου. Η ορχήστρα και το σκηνικό οικοδόμημα με τα αγάλματα που το διακοσμούσαν: αποκατάσταση με απόδοση της προοπτικής, άποψη από ΒΑ. Δεσπόζουν τα αγάλματα στα τοιχόκρανα των αναλημάτων (από Fraisse – Morreti 2007, πίν. 111, εικ. 425, ακουαρέλα του Th. Fournet).



Εικ. 4. Θέατρο Άργους. Μαρμάρινη στρογγυλή βάση με κυμάτιο. Βρέθηκε μέσα στην ορχήστρα, ακριβώς μπροστά από τις προεδρίες (από Vollgraff 1951, πίν. IV).



Εικ. 5. Αρχαίο θέατρο Μεσσήνης. Λίθινος θρόνος για τον ιερέα του Διονύσου. Αριστερά του θρόνου, το βάθρο για τον τιμητικό ανδριάντα του αγωνοθέτη των Διονυσίων, Σόφωνα (από Θέμελης 2009, εικ. 5).

Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις λατρευτικές πρακτικές που τελούνταν προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο (εικ. 1). Η επιλογή των πέντε ανεσκαμμένων μνημείων στην Κόρινθο, στη Νεμέα και στο Άργος καθορίστηκε με βάση τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά τους: α) πρόκειται για υπαίθρια ηρώα, β) η λατρεία ιδρύθηκε τον 6ο αι. π.Χ. και γ) κινητά τους ευρήματα παρέχουν πληροφορίες για τις ιερουργίες. Τα στοιχεία που παρουσιάζουμε προέκυψαν έπειτα από τη συλλογή και σύνθεση του ανασκαφικού υλικού, κυρίως των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, των ευρημάτων της κεραμικής και των οστεολογικών καταλοίπων, μέσα από τα οποία αναζητούμε ερμηνείες σχετικές με τις λατρευτικές πρακτικές που τελούνταν στα ηρώα.

Κατά τη διάρκεια της μέσης ή της ύστερης κορινθιακής περιόδου ιδρύθηκε ο Περίβολος στο Σταυροδρόμι, διαστάσεων 3,77 × 4,48 μ., στο ανατολικό τμήμα της αγοράς της Κορίνθου¹, για να εξευμενίσει το πνεύμα του ενταφιασμένου που διαταράχθηκε από την ακούσια καταστροφή του τάφου του κατά τη διάρκεια εργασιών οδοποιίας, πιθανώς κατά την πρώιμη κορινθιακή περίοδο. Η μελέτη του ανασκαφικού υλικού μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι Κορίνθιοι λάτρευαν τον αφηρωισμένο νεκρό έως την καταστροφή της πόλης το 146 π.Χ., προσφέροντας χοές με φιάλες και οινοχόες. Πάνω στις δύο τράπεζες προσφορών, των οποίων τα πώρινα στηρίγματα διατηρούνται στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του περιβόλου, εναπόθεταν αναίμακτες προσφορές σε μικκύλα αγγεία (όπως κρατήρες και φιάλες), πλήλινα ειδώλια ίππων και ιππέων, έφιππων πολεμιστών, πτηνών και ζώων, ανακεκλιμένων μορφών, όρθιων και καθιστών γυναικείων μορφών και ανάγλυφα πλακίδια-στήλες με φίδι και κράνος. Τέλος, έμπυρες αιματηρές θυσίες τελέστηκαν μεμονωμένα αμέσως μετά την τυχαία αποκάλυψη του τάφου κατά την πρώιμη κορινθιακή περίοδο, καθώς ίχνη καύσης μαζί με οστά περιορίζονται στα κατώτερα μόνο στρώματα του ιερού.

Η ταύτιση του μνημείου με ηρώο επιβεβαιώνεται από τη θέση του στο σταυροδρόμι των δύο κεντρικών οδικών αξόνων της πόλης και στο αρχαίο νεκροταφείο, καθώς συμπεριελάμβανε ακόμη τρεις τάφους, που όμως παρέμεναν άγνωστοι κατά την αρχαιότητα. Ακόμη ενισχύεται από τον τύπο του τετράπλευρου περιβόλου με τη στήλη, τις δύο τράπεζες προσφορών, το είδος των αναθημάτων και των τελετουργιών που εξετάστηκαν. Στο τέμενος λατρευόταν προφανώς κάποιος αφηρωισμένος ανώνυμος νεκρός από τα πρώτα χρόνια της διαμόρφωσης της αγοράς της Κορίνθου, που αποτελούσε εγγύηση της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και της δύναμης της πόλης και της ευημερίας των πολιτών.

Η λατρεία στον Περίβολο με τη Στήλη, διαστάσεων 3,25 × 3,00 μ., στη ΝΔ. γωνία της Αγοράς της Κορίνθου², ιδρύθηκε στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. πάνω στα ερείπια αποθήκης οικίας της μέσης ή της ύστερης κορινθιακής περιόδου, έλαβε σταδιακά δημόσιο χαρακτήρα και διατηρήθηκε έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Περιελάμβανε χοές με σκύφους και κύλικες και έμπυρες αιματηρές θυσίες που πιστοποιούνται από την παρουσία στάχτης, κάρβουνων, καμένου ξύλου και οστών σε όλα τα στρώματα. Τέλος, πάνω στην τράπεζα προσφορών, της οποίας διατηρούνται τα δύο πώρινα στηρίγματα στο εσωτερικό του τέμενους, εναπόθεταν αναίμακτες προσφορές στα μικκύλα αγγεία (όπως κοτύλες, φιάλες, κρατήρες και καλαθίσκο) και πλήλινα ειδώλια ηνιόχων σε άρματα, ίππων και ιππέων, πτηνών, όρθιων και καθιστών γυναικείων μορφών και ανακεκλιμένων μορφών. Παρά τις μικρές

¹ Williams 1973, 138-139. Williams – Fisher 1973, 4-12 πίν. 1-5. Williams κ.ά. 1974, 1-6 πίν. 1. Williams 1980, 79-87. Tzavelopoulou (υπό έκδοση).

² Williams 1978, 5-12 πίν. 1-2. Williams 1980, 56-66. Tzavelopoulou (υπό έκδοση).

διαστάσεις του ιερού, οι οποίες προϋποθέτουν τη συμμετοχή λιγοστών ανθρώπων, η ανάθεση εκατοντάδων ειδωλίων διαφόρων περιόδων μαρτυρεί τη δημοτικότητα και τη μεγάλη διάρκεια της λατρείας.

Αναμφίβολος είναι ο χθόνιος χαρακτήρας του τεμένους που ιδρύθηκε πάνω σε κατεστραμμένη οικία και συνδέεται με κάποιο πρόγονο της πόλης. Η μεγάλη του σημασία υποδηλώνεται από την κομβική θέση του ιερού κοντά σε οδό της κλασικής και ελληνιστικής εποχής και από τη μεγάλη διάρκεια της λατρείας έως τουλάχιστον τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι κατά την κατασκευή της Νότιας Στοάς οι Κορίνθιοι σεβάστηκαν το αρχαϊκό ιερό και, παρόλο που μείωσαν τις διαστάσεις του, δεν το κατέστρεψαν. Η παρακμή και εγκατάλειψη του ιερού ανάγεται στους χρόνους της μακεδονικής κατοχής της πόλης, καθώς η αρχαία λατρεία δεν παρουσίαζε πλέον ενδιαφέρον για τους κατακτητές και ενδεχομένως στήριζε πρακτικές που αντέβαιναν στην πολιτική τους.

Η λατρεία χθόνιας ή ηρωικής θεότητας στην Ιερή Κρήνη της Αγοράς της Κορίνθου³ διήρκεσε από τα τέλη του 6ου και έως πιθανότερα το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Το μεγαλόπρεπο κρηναίο οικοδόμημα και το ευρύχωρο υπαίθριο τέμενος, διαστάσεων 37 × 50 μ., υποδεικνύουν δημόσια λατρεία με μεγάλη συμμετοχή πιστών και διεξαγωγή δρώμενων για τους θεατές των οποίων είχαν διαμορφωθεί τρεις βαθμίδες στο ΝΔ τμήμα του τεμένους. Έμπυρες αιματηρές θυσίες τελούνταν τον ύστερο 6ο αι. π.Χ. σε κυκλικό πώρινο βωμό (διαμέτρου 1,17 μ.) και τον 4ο αι. π.Χ. σε χαμηλό, πήλινο, ορθογώνιο, ελαφρά καμπύλο βωμό, οι μεγάλες διαστάσεις (8,75 × 0,84-0,97 μ.) του οποίου μαρτυρούν το πλήθος των θυσιαζόμενων ζώων και των συμμετεχόντων, που επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα. Μετά την εκδორά τους τα ζώα, κατά κανόνα βοοειδή, χοίροι και αιγοπρόβατα, τεμαχίζονταν σε μικρά μέρη (μήκους 0,05-0,10 μ.) με μαχαίρι, μικρό πέλεκυ ή μπαλτά, και ψήνονταν πάνω στο βωμό. Ο βαθμός καύσης των οστών και η χρηστική κεραμική που εντοπίστηκε στο τέμενος πιστοποιούν την τέλεση λατρευτικών γευμάτων, τα οποία ίσως πραγματοποιούνταν κάτω από σκηνές που στήνονταν προσωρινά στα ανατολικά του βωμού, όπου αποκαλύφθηκαν 145 βαθύνσεις πιθανώς για την τοποθέτηση των ξύλινων δοκών τους.

Στο αφιδωτό κτήριο διεξάγονταν τελετές εξαγνισμού αρχικά σε δεξαμενή και στη συνέχεια σε πήλινο περιρραντήριο, πιθανώς λόγω λειψυδρίας που δυσχέρανε τη ζωή των Κορινθίων κατά το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Η φροντίδα για την παροχή νερού στο ιερό είναι ενδεικτική της μεγάλης σημασίας που αυτό διαδραμάτιζε στις ιεουργίες, όπως επιβεβαιώνει και ο μεγάλος αριθμός υδριών και αμφορέων. Λύχνοι φώτιζαν τους στεγασμένους χώρους του τεμένους ή τα δρώμενα κατά τις απογευματινές ή νυχτερινές ώρες. Οι πιστοί τελούσαν αναίμακτες θυσίες σε άωτα σκυφίδια και μικκύλα αγγεία αλλά και χοές, όπως μαρτυρούν τα αγγεία πόσεως, τα ελαιοδοχεία, τα αγγεία άντλησης οίνου και μείξης οίνου και νερού. Επίσης, προσέφεραν πήλινα ειδώλια (όπως ίππους και ιππείς, γυναικείες και ανδρικές μορφές, σάτυρο, ζώα και πλαγγόνα με κινητά μέλη), πίνακες, στους οποίους απεικονίζεται κόρη και οκλάζον ζώο, και κοσμήματα. Τέλος, οι νικητές των Ισθμίων και άλλων πιθανώς αγώνων ανέθεταν τρίποδες, αγάλματα και άρματα, όπως πιστοποιούν οι ενεπίγραφες βάσεις τους.

Η θέση της Ιερής Κρήνης στο σταυροδρόμι της Αγοράς της Κορίνθου, οι χαμηλοί βωμοί, η αφιδωτή κάτοψη του κτηρίου αλλά και τα αγγεία και τα ειδώλια προσανατολίζουν σε λατρεία ήρωα ή χθόνιας θεότητας. Από τους ερευνητές επιχειρήθηκε παλαιότερα η σύνδεση με τον Διόνυσο, τον Απόλλωνα, τη Γαία, τον Χθόνιο Δία και τη χθόνια θεότητα Ελλωτίδα. Ελκυστική, ωστόσο, φαίνεται η ταύτιση της λατρευόμενης ηρωίδας με την Κοτυτώ⁴.

Το Ηρώο του Οφέλη στη Νεμέα ιδρύθηκε το 573 π.Χ. περίπου, την εποχή της ίδρυσης των αγώνων, καθώς κανένα στοιχείο δεν επιβεβαιώνει πρωιμότερη λατρεία του ήρωα στον χώρο⁵, και διατηρήθηκε έως τουλάχιστον τον 2ο αι. μ.Χ., καθώς μαρτυρείται από τον

³ Williams 1969, 36-52 πίν. 12-18. Williams 1970, 21-31 πίν. 10-12. Williams – Fisher, 1971, 10-24 πίν. 5-6. Williams 1973, 141-142. Williams – Fisher, 1973, 27-32 εικ. 7-8 πίν. 11. Williams 1980, 88-136. Steiner 1992, 385-408 πίν. 87.

⁴ Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για τις ταυτίσεις βλ. στο Τζαβελοπούλου 2011, 343-344.

⁵ Miller 2005, 36-39, 126-132.

Παυσανία⁶. Πρόσφατες μελέτες⁷ του οστεολογικού υλικού αποδεικνύουν ότι στον ήρωα προσφέρονταν θυσίες ενηλίκων προβάτων κατά τις οποίες μόνο το οπίσθιο αριστερό πόδι του ζώου καιγόταν εξολοκλήρου στους βωμούς του ευρύχωρου υπαίθριου τεμένους, ενώ το υπόλοιπο ζώο καταναλωνόταν από τους πιστούς σε άλλους χώρους. Η επιλογή, επιβεβλημένη προφανώς από το τελετουργικό, είναι μοναδική, καθώς στις υπόλοιπες μελετημένες περιπτώσεις –που σημειώνουμε, όμως, ότι συνδέονται μόνο με τη λατρεία θεών– προσέφεραν το δεξί πόδι του ζώου. Ο συσχετισμός δεξί μέρος για τις θεότητες και αριστερό μέρος για τους ήρωες παραμένει κατά τη γνώμη μας απλή υπόθεση λόγω του περιορισμένου δείγματος της έρευνας.

Σημαντικό μέρος του τελετουργικού αποτελούσαν και οι χοές, καθώς αγγεία πόσεως, μείξης οίνου και νερού και άντλησης οίνου υποδηλώνουν την προσφορά υγρών προσφορών, κατά τη γνώμη μας στον τάφο του ήρωα που μαρτυρείται στις πηγές⁸ και τον οποίο αναγνωρίζουμε στη μικρή, ορθογώνια, λίθινη αρχαϊκή κατασκευή στα ΒΑ του περιβόλου. Ενδεικτική του τελετουργικού είναι η μεγάλη τριφυλλόστομη οινοχόη που ήταν τοποθετημένη πλάγια με το στόμιο προς τα κάτω και από την οποία έρρεε οίνος στο μικρό δίωτο αγγείο πόσεως που είχε τοποθετηθεί κάτω από το στόμιό της⁹. Λύχνος φώτιζε τις απογενυματινές ή νυχτερινές τελετουργίες ή προσφέρθηκε συμβολικά ως φορέας του φωτός μετά από τη χρήση του. Προς τιμήν του Οφέλη οι πιστοί και οι νικητές αθλητές εναπόθεταν ειδώλια, κατάδεσμούς, αγαλμάτια, χάλκινα αγγεία (μεσόμφαλη φιάλη και οινοχόη) και μικκύλα αγγεία με αναίμακτες προσφορές, ενώ σε κρατήρα με λίθινο πώμα μπορεί κατά τη γνώμη μας να είχαν αποθέσει απαρχές, δηλαδή τους πρώτους καρπούς της συγκομιδής, καθώς γνωρίζουμε ότι συχνά τοποθετούσαν σε τάφρους θεμελίωσης ιερών κρατήρες με φασόλια. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τελετουργική καθαρότητα δηλώνει ο εντοπισμός περιρραντηρίων και λεκανών νερού. Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε την άμεση σχέση του Οφέλη με τους αγώνες¹⁰, καθώς μυθολογικά η ίδρυση των Νεμέων σχετίζεται με τον θάνατο του νεαρού παιδιού και την τοπική πρώιμη λατρεία του ήρωα, ερμηνεύοντας με αυτόν τον τρόπο ορισμένα χαρακτηριστικά της γιορτής, όπως το αγριοσέλινο από το οποίο έφτιαχναν το στεφάνι των αγώνων και το πένθιμο μαύρο ένδυμα με το οποίο ντύνονταν οι άρχοντες των αγώνων.

Η λατρεία στην Τετράπλευρη Κατασκευή ΒΑ του θεάτρου του Άργους¹¹ ιδρύθηκε στα μέσα του 6ου αι. και διήρκεσε έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Η μελέτη των ευρημάτων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πιστοί τελούσαν χοές με λήκυθο, κρατήρα και αγγεία πόσεως (σκύφους και κύλικες) και εναπόθεταν ειδώλια γυναικών και ζώων, σφονδύλια και καλάθους, αναθήματα που υποδεικνύουν είτε ότι η λατρευόμενη χθόνια ή ηρωική θεότητα ήταν γυναικεία είτε ότι οι πιστοί ήταν γυναίκες. Επιπλέον, πιστοποιείται θυσία προβάτου σύμφωνα με τα ανακατεμένα με στάχτες οστά και κέρατα. Λύχνος φώτιζε κατά τη γνώμη μας τις ιερουργίες που τελούνταν αργά το απόγευμα ή το βράδυ στο υπαίθριο αυτό ιερό, ή αποτελούσε ανάθημα, σύμβολο του φωτός. Η εναπόθεση δύο καύκαλων χελωνών που έχουν ερμηνευτεί και ως μέρη λυρών υποδεικνύει τη σημασία της μουσικής στα δρώμενα, τα οποία πιθανώς είτε σχετίζονταν με μουσικούς αγώνες, είτε τελούνταν υπό τους ήχους της λύρας, είτε τελούνταν προς τιμήν θεότητας άμεσα συνδεδεμένης με τη μουσική. Προβληματική παραμένει η ερμηνεία της διάρκειας της λατρείας για δύο μόνο γενιές, καθώς λόγω έλλειψης δεδομένων δεν καθίσταται δυνατή η υιοθέτηση σχετικής ερμηνείας.

⁶ Πaus. 2.15.3: ο Παυσανίας δε μαρτυρεί τελετουργίες, παρά μόνο τάφο του Οφέλη, θριγικό λίθων και βωμούς εντός του περιβόλου.

⁷ MacKinnon 2004, 14 και 19. Mackinnon 2013, 129-148.

⁸ Βλ. υποσημ. 6.

⁹ Miller 2005, εικ. 92-93 (P 1582 και 1557).

¹⁰ Πρβλ. ανάλογη λατρεία του Πέλοπα στην Ολυμπία, Kyrieleis 2006.

¹¹ Courbin 1957, 673-677 εικ. 16-22. Courbin 1980, 93-114.

Τα προαναφερόμενα ανασκαφικά δεδομένα πιστοποιούν ένα ευρύ φάσμα λατρευτικών πρακτικών προς τιμήν των ηρώων (πίν. 1). Οι έμπυρες αιματηρές θυσίες ήταν δημοφιλείς ιερουργίες με τις οποίες οι πιστοί προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν την εύνοια του ήρωα και επιβεβαιώνονται σε όλα τα εξεταζόμενα μνημεία. Για αρκετά χρόνια επικρατούσε η άποψη¹² ότι προς τιμήν των θεών τελούνταν το πρωί σε βωμούς «θυσίες» ζώων, ενώ προς τιμήν των ηρώων τελούνταν το απόγευμα ή το βράδυ σε χαμηλές εσχάρες «εναγίσματα», δηλαδή ολοκαυτώματα ζώων. Η παραπάνω απόλυτη διάκριση, όμως, θεωρείται σήμερα παρωχημένη¹³, καθώς δεν προορίζονταν όλα τα ολοκαυτώματα για χθόνιες θεότητες, ούτε όλες οι χθόνιες θεότητες και οι ήρωες απαιτούσαν την ολοκαύτωση των ζώων.

Κατά τις τελετές των εναγισμών¹⁴ το αίμα του ζώου πιθανώς συγκεντρωνόταν σε δοχείο πάνω από τον βωμό και άδειαζε στον βόθρο, και στη συνέχεια το σώμα του καιγόταν ολόκληρο στον βωμό, αποκλείοντας την κατανάλωση του κρέατος από τους λατρευτές. Βασική αρχή του ολοκαυτώματος, που είχε χθόνιο χαρακτήρα, ήταν ότι η καταστροφή ενός μέρους εξασφάλιζε τη βιωσιμότητα του συνόλου¹⁵. Σε κανένα από τα προαναφερόμενα ηρώα δεν πιστοποιήθηκε τέλεση εναγισμών (διάγραμμα 1). Αντίθετα θυσίες με λατρευτικά γεύματα¹⁶ επιβεβαιώνονται στην Ιερή Κρήνη και στο Ηρώο του Οφέλη σύμφωνα με τα οστεολογικά κατάλοιπα και την κεραμική. Η προτίμηση σε θυσίες που συνοδεύονταν από γεύματα φαίνεται λογική, καθώς με την κατανάλωση του κρέατος αξιοποιούνταν τα χρήματα που είχαν διατεθεί για την αγορά των ζώων, κάτι που δε συνέβαινε με την ολοκαύτωση στα εναγίσματα.

Παρά το μικρό δείγμα, τα συμπεράσματά μας έρχονται σε απόλυτη αρμονία με τα πορίσματα της διδακτορικής διατριβής μας¹⁷ που επεκτείνεται στον ελλαδικό και μικρασιατικό χώρο από τους ύστερους γεωμετρικούς έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Συγκεκριμένα, οι πηγές μαρτυρούν έξι περιπτώσεις εναγισμάτων και δέκα θυσιών στο σύνολο ενενήντα επτά ηρώων στις αγορές των πόλεων του ελλαδικού και μικρασιατικού χώρου. Αντίθετα, τα ανασκαφικά δεδομένα εισοσιενέα μνημείων επιβεβαιώνουν τέσσερις περιπτώσεις εναγισμάτων και τρεις θυσιών προς τιμήν ηρώων. Για τα περισσότερα από τα υπόλοιπα ανασκαμμένα ηρώα των αγορών πιστοποιούνται έμπυρες θυσίες, ενίοτε αιματηρές, με αδύνατη περαιτέρω διάκριση, καθώς τα στοιχεία είναι ελλιπή.

Επιγραμματικά αναφέρουμε ότι στην Πελοπόννησο, στην οποία αφιερώνεται το παρόν συνέδριο, οι πηγές μαρτυρούν εναγίσματα προς τιμήν του Φορωνέως στο Άργος¹⁸, του Πατρέως στην Πάτρα¹⁹, του Ταλθυβίου στο Αίγιο²⁰ και των πεσόντων στη Φιγάλεια²¹ αλλά θυσίες προς τιμήν του Αδράστου, του Μελανίππου και του Αράτου στη Σικυώνα²², του Φιλοποίμενος στη Μεγαλόπολη²³ και του Λίνου στο Άργος²⁴. Αντίθετα, τα ανασκαφικά δεδομένα πιστοποιούν θυσίες μόνο στην Ιερή Κρήνη της Κορίνθου, ενώ δεν επιβεβαιώνουν εναγίσματα σε κανένα ηρώο αγοράς της Πελοποννήσου.

Σε όλα τα εξεταζόμενα ηρώα προσφέρονταν χοές²⁵ παράλληλα με τις έμπυρες αιματηρές θυσίες, γεγονός που υποδηλώνει το σημαντικό ρόλο τους στην ηρωολατρεία (πίν. 1).

¹² Pfister 1909-1912, 466 κ.ε. Stengel 1910, 186-190. Rohde 1925, 149-150. Nilsson 1967, 186-187.

¹³ Nock 1944, 141-174. Casabona 1966, 69-85. Ekroth 2002, 129-130. *ThesCRA* I, 2004, 60-68, 132-134 λ. *Sacrifices: Les sacrifices dans le monde grec. ThesCRA* V, 2005, 152-155 λ. *Geräte und Gefäße für Opferrituale. Griechisch.*

¹⁴ Casabona 1966, 204-210. van Straten 1995, 157-158. Ekroth 2002, 74 κ.ε.

¹⁵ Meuli 1946, 206-211. Burkert 1987, 44-46.

¹⁶ Meuli 1946, 196-197. Schmitt Pantel 1992, 8. Burkert 1993, 137 κ.ε.

¹⁷ Τζαβελοπούλου 2011.

¹⁸ Πaus. 2.20.3.

¹⁹ Πaus. 7.20.9.

²⁰ Πaus. 7.24.1.

²¹ Πaus. 8.41.1.

²² Αδράστος και Μελανίππος: Ηροδ. 5.67. Αράτος: Πολυβ. 8.12.8 και Πλουτ., *Άρατ.* 53.4.

²³ IG V2, 432, στ. 9 (SEG 40.372). Διοδ. Σικ. 29.18.1.

²⁴ Φωτ., *Βιβλ.* 186.133b.

²⁵ Stengel 1910, 183-186. Citron 1965, 69-70. Casabona 1966, 290-297. Dentzer 1982, 514-516.

Αντίθετα από τις σπονδές, το υγρό –κρασί, νερό, γάλα και μέλι («μελίκρατον»), σπανιότερα λάδι, ακόμη και αίμα (αίμακουρία)– δεν καταναλώνεται από τους λατρευτές αλλά χέεται ολόκληρο στο έδαφος επιδιώκοντας τη σύνδεση νεκρών και ζώντων.

Τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών επιβεβαιώνουν ότι η προσφορά αναθημάτων προς τους ήρωες αποτελούσε συχνή πρακτική των αρχαίων Ελλήνων (πίν. 2). Στα εξεταζόμενα ηρώα οι λατρευτές εξέφραζαν ευγνωμοσύνη εξασφαλίζοντας την οικογενειακή και κοινωνική ευημερία τους²⁶ με την ανάθεση άλλοτε ταπεινών πήλινων ειδωλίων, πινάκων, πλακιδίων, σφονδυλίων και καλάθων, άλλοτε πολύτιμων αντικειμένων, κοσμημάτων, χάλκινων αγγείων, αγαλμάτων και τριπόδων.

Στις υπό εξέταση ανασκαφές δε διαθέτουμε πορίσματα σχετικά με καρπούς και υπολείμματα στερεών τροφών (πίν. 1). Παρ' όλα αυτά η σύνθεση των ανασκαφικών δεδομένων, όπως τα είδη των αγγείων και οι τράπεζες προσφορών σε τέσσερα από αυτά, επιβεβαιώνουν ότι οι αναιμάκτες προσφορές²⁷ ήταν συνήθεις προς τους ήρωες.

Η παρουσία λύχνων σε τρία ηρώα υποδεικνύει την τέλεση ιεουργιών σε υπαίθριους χώρους το απόγευμα ή τη νύχτα, παραπέμποντας ταυτόχρονα στη διεξαγωγή μυστηριακών τελετών²⁸. Άλλοτε πάλι η εναπόθεσή τους ερμηνεύεται ως συμβολική καθαρτήρια προσφορά του φωτός μαζί με το σκεύος-φορέα του στους ήρωες, μετά τη διεξαγωγή των τελετουργιών²⁹. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως, οι λύχνοι επιβεβαιώνουν τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε το φως στις ιεουργίες.

Η σύνδεση των ηρώων με τους αγώνες είναι προφανής (πίν. 1), καθώς νικητές αθλητές εναπόθεσαν αναθήματα στο Ηρώο του Οφέλη στη Νεμέα και στην Ιερή Κρήνη στην Κόρινθο. Παράλληλα, η Τετράγωνη Κατασκευή στο Άργος συνδέεται πιθανώς με την τέλεση μουσικών αγώνων.

Στην Ιερή Κρήνη στην Κόρινθο τελούνταν καθαρμοί, ίσως μυστηριακά λουτρά (πίν. 1). Τα λουτρά³⁰ σχετίζονταν με διαβατήρια έθιμα σχετικά με τη γέννηση, τον γάμο και τον θάνατο των ανθρώπων. Παράλληλα, συνδέονταν με ιεροτελεστίες μύησης αλλά και συνέβαλλαν στον εξαγνισμό του σώματος και της ψυχής του πιστού. Επίσης, το νερό, λόγω της καθαρτικής του ιδιότητας, είχε ιδιαίτερη τελετουργική σημασία,³¹ και για το λόγο αυτό περιρραντήρια τοποθετούνταν κοντά στις εισόδους για τον εξαγνισμό των εισερχόμενων στα ιερά πιστών, όπως στον Περίβολο στο Σταυροδρόμι στην Κόρινθο και στο Τέμενος του Οφέλη στη Νεμέα. Τέλος, ήταν απαραίτητο για τις τελετουργικές ανάγκες των θυσιών.

Η παρούσα ανακοίνωση επιβεβαιώνει το ευρύ φάσμα των λατρευτικών πρακτικών που τελούνταν στα υπαίθρια ιερά προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο. Η επέκταση της μελέτης και σε άλλους τύπους ηρώων κρίνεται αναγκαία έτσι ώστε να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την αρχαιολογική και θρησκευολογική έρευνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Burkert 1987: W. Burkert, Offerings in perspective: Surrender, distribution, exchange, στο: Linders – Nordquist 1987, 44-46.
- Burkert 1993: W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική εποχή*, μετάφραση Ν. Π. Μπεζαντάκος – Α. Αβαγιανού, Αθήνα 1993.
- Casabona 1966: J. Casabona, *Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec des origines à la fin de l'époque classique*, Publication des Annales de la Faculté des Lettres 56, Aix-en-Provence 1966.
- Citron 1965: A. Citron, Semantische Untersuchung zu σπένδεσθαι – σπένδειν – εὐχεσθαι, διδακτορική διατριβή, Universität Winterthur, 1965.

²⁶ Langdon 1987, 112-113.

²⁷ Simon 1986, 227-229. van Straten 1995, 164-165. Ekroth 2002, 136-140, 177-179, 276-286.

²⁸ Πινγιάτογλου 2005, 75-76, 80-82. *ThesCRA* V, 2005, 365-367, λ. Beleuchtungsgeräte/gefässe.

²⁹ Hinz 1998, 49 και 236. Parisinou 2000, 77-78, 93-98.

³⁰ Ginouvès 1962, 379-380.

³¹ Cole 1988, 161-165. Kerschner 1996, 107-110. *ThesCRA* V, 2005, 178-182, λ. Perirrhantion/Louterion.

- Cole 1988: G. Cole, The uses of water in Greek sanctuaries, στο: R. Hägg – N. Marinatos – G. C. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Acta Instituti Atheniensis Regni Suecie, Series in 4^o, 38, Stockholm 1988, 161-165.
- Courbin 1957: P. Courbin, Argos: VI. Quartier Sud, *BCH* 81, 1957, 665-677.
- Courbin 1980: P. Courbin, Les lyres d'Argos, στο: *Études argiennes*, BCH Supplément 6, Athènes 1980, 93-114.
- Dentzer 1982: J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIII^e au IV^e siècle avant J.-C.*, BÉFAR 246, Paris 1982.
- Ekroth 2002: G. Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*, Kernos Supplément 12, Liège 2002.
- Ginouvés 1962: R. Ginouvés, *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'Antiquité grecque*, BÉFAR 200, Paris 1962.
- Hinz 1998: V. Hinz, *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia*, Palilia 4, Wiesbaden 1998.
- Kerschner 1996: M. Kerschner, *Perirrhanterien und Becken*, Alt-Ägina II.4, Mainz am Rhein 1996.
- Kyrieleis 2006: H. Kyrieleis, *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia: die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996*, Olympische Forschungen 31, Berlin 2006.
- Langdon 1987: S. Langdon, Gift exchange in the Geometric sanctuaries, στο: Linders – Nordquist 1987, 107-113.
- Linders – Nordquist 1987: T. Linders – G. Nordquist (επιμ.), *Gifts to the Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Boreas 15, Uppsala 1987.
- MacKinnon 2004: M. MacKinnon, Wiener Lab Report: Animal sacrifice at the site of Nemea, *ákoue* 51, Winter 2004, 14, 19.
- MacKinnon 2013: M. MacKinnon, "Side" matters: animal offerings at ancient Nemea, στο: G. Ekroth – J. Wallensten (επιμ.), *Bones, Behaviour and Belief. The Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond*, Acta Instituti Atheniensis Regni Suecie, Series in 4^o, 55, 2013, 129-148.
- Meuli 1946: K. Meuli, Griechische Opferbräuche, στο: O. Gigon – K. Meuli – W. Theiler – F. Wehrli – B. Wyss, *Phyllobolia für Peter von der Mühll zum 60. Geburtstag am 1. August 1945*, Basel 1946, 206-211.
- Miller 2005: S. G. Miller, *Νεμέα. Μουσείο και Αρχαιολογικός Χώρος*, μετάφραση Φ. Α. Μπαλλά, Αθήνα 2005.
- Nilsson 1967: M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion, 1. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, Handbuch der Altertumswissenschaft V.2.1, München 1967.
- Nock 1944: A. D. Nock, The cult of heroes, *HThR* 37, 1944, 141-174.
- Parisinou: E. Parisinou, *The Light of the Gods. The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult*, London 2000.
- Pfister 1909-1912: F. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, I-II, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 5, Gießen 1909-1912.
- Πινηγιάτογλου 2005: Σ. Πινηγιάτογλου, *Δίον. Το ιερό της Δήμητρος: Οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Rohde 1925: E. Rohde, *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Tübingen 1925.
- Simon 1986: C. G. Simon, *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, PhD dissertation, University of California, Berkeley, 1986.
- Schmitt Pantel 1992: P. Schmitt Pantel, *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques*, CÉFR 157, Rome 1992.
- Steiner 1992: A. Steiner, Pottery and cult in Corinth. Oil and water at the Sacred Spring, *Hesperia* 61, 1992, 385-408.
- Stengel 1910: P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen*, Leipzig 1910.
- Τζαβελοπούλου 2011: Κ. Τζαβελοπούλου, *Λατρείες ηρώων στις αγορές της αρχαιότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
- Tzavelopoulou (υπό έκδοση): K. Tzavelopoulou, Heroa in the Agora: Forging the identity of the Peloponnesian cities, στο: Ch. Gallou – J. Roy – P. Davies (επιμ.), *Sacred Landscapes in the Peloponnese, Proceedings of the 3rd CSPA Conference, Sparta, 30 March – 1 April 2012* (υπό έκδοση).
- Van Straten 1995: F. T. van Straten, *Hiera Kalá. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Religions in the Graeco-Roman World 127, Leiden 1995.
- Williams 1969: C. K. Williams II, Excavations at Corinth, 1968, *Hesperia* 38, 1969, 36-52.
- Williams 1970: C. K. Williams II, Corinth, 1969: Forum area, *Hesperia* 39, 1970, 21-31.

- Williams 1973: C. K. Williams II, *Excavations at Corinth*, *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 138-139.
- Williams 1978: C. K. Williams II, *Corinth 1977: Forum Southwest*, *Hesperia* 47, 1978, 1-39.
- Williams 1980: C. K. Williams II, *Pre-Roman Cults in the Area of the Forum of Ancient Corinth*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, University Microfilms 1980.
- Williams – Fisher 1971: C. K. Williams II – J. E. Fisher, *Corinth, 1970: Forum area*, *Hesperia* 40, 1971, 10-24.
- Williams – Fisher 1973: C. K. Williams II – J. E. Fisher, *Corinth, 1972: The Forum area*, *Hesperia* 42, 1973, 4-12.
- Williams κ.ά. 1974: C. K. Williams II – J. MacIntosh – J. E. Fisher, *Excavation at Corinth, 1973*, *Hesperia* 43, 1974, 1-6.

	<i>Έμπυρες αιματηρές θυσίες</i>	<i>«έναγίζειν»</i>	<i>«θύειν»</i>	<i>Αναίμακτες προσφορές</i>	<i>Χοές</i>	<i>Τελετουργίες με λύχνους</i>	<i>Εναπόθεση αναθημάτων</i>	<i>Λουτρά</i>	<i>Αγώνες</i>
Ιερή Κρήνη (Κόρινθος)	•		•	•	•	•	•	•	•
Περίβολος στο σταυροδρόμι (Κόρινθος)	•			•	•		•	•	
Περίβολος με στήλη (Κόρινθος)	•			•	•		•		
Ηρώ Οφέλτη (Νεμέα)	•		•	•	•	•	•	•	•
Τετράπλευρη κατασκευή (Αργος)	•				•	•	•		•

Πίνακας 1. Τελετουργικές πρακτικές στα ανεσκαμμένα ηρώα των πόλεων της Πελοποννήσου.

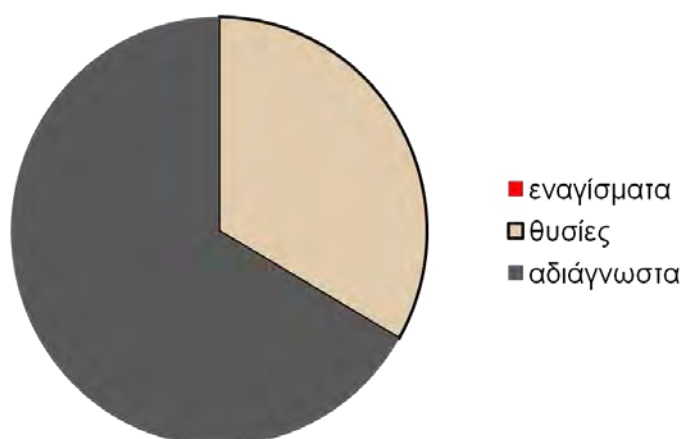
	<i>Κεραμική</i>		<i>Μικροαντικείμενα</i>					<i>Οστεολογικά κατάλοιπα</i>	
	<i>Αγγεία</i>	<i>Λύχνοι</i>	<i>Πήλινα ειδώλια</i>	<i>Πίνακες και πλακίδια</i>	<i>Γλυπτά και βάσεις μνημείων</i>	<i>Πήλινα αντικείμενα</i>	<i>Μετάλλινα αντικείμενα</i>		<i>Αντικείμενα από υαλόμαζα</i>
Ιερή Κρήνη (Κόρινθος)	•		•	•	•	•	•	•	•
Περίβολος στο σταυροδρόμι (Κόρινθος)	•	•	•	•	•		•		•
Περίβολος με στήλη (Κόρινθος)	•		•	•				•	•
Ηρώ Οφέλτη (Νεμέα)	•		•						•
Τετράπλευρη κατασκευή (Αργος)	•	•	•		•		•		•

Πίνακας 2. Κινητά ευρήματα από τα ανεσκαμμένα ηρώα των πόλεων της Πελοποννήσου.



Εικ. 1. Χάρτης της Πελοποννήσου όπου σημειώνονται οι θέσεις των ανεσκαμμένων ηρώων (Google Earth).

Έμπυρες αιματηρές θυσίες



Διάγραμμα 1. Έμπυρες αιματηρές θυσίες στα ανεσκαμμένα ηρώα των πόλεων της Πελοποννήσου.

Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας

Το λιμάνι των Κεγχρεών βρίσκεται σε απόσταση οκτώ περίπου χιλιομέτρων δυτικά της Κορίνθου και νότια του Ισθμού. Υπήρξε το ανατολικό επίγειο της αρχαίας Κορίνθου, όπου καθ' όλη την αρχαιότητα ελλιμενίζονταν κυρίως εμπορικά πλοία από τα νησιά του Αιγαίου και την ανατολική Μεσόγειο. Σήμερα στον χώρο διατηρούνται τα κατάλοιπα του λιμένος των ρωμαϊκών χρόνων που αποκαλύφθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, η οποία από το 1963 έως το 1968 ανέσκαψε συστηματικά ένα μεγάλο τμήμα του λιμανιού και των δύο μολών του. Εντοπίστηκαν μεγαλοπρεπή κτήρια και λιμενικές εγκαταστάσεις που καταμαρτυρούν ποικιλία θρησκευτικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων μιας ακμάζουσας τοπικής κοινωνίας (εικ. 1)¹.

Βόρεια του λιμανιού των Κεγχρεών και σε συνέχεια με αυτό εκτείνεται η θέση «Ράχη Κουτσογκίλλα» (εικ. 1, 2). Επάνω στο πευκόφυτο φυσικό ανάγλυφο εντοπίστηκαν, κυρίως μετά από εκτεταμένες λαθρανασκαφές, θαλαμωτοί τάφοι ρωμαϊκών χρόνων. Αρχικά, στον χώρο επενέβη η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων, διενεργώντας σωστικές ανασκαφές στο εσωτερικό των συλημένων τάφων. Από το 2002 έως το 2006 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα του χώρου από την Αμερικανική Σχολή, στο πλαίσιο της οποίας διενεργήθηκε το 2004 γεωφυσική διασκόπηση από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών². Το 2007 ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή του χώρου, ως πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Η έρευνα επικεντρώθηκε στοχευμένα σε τρεις τομείς, στους οποίους δόθηκε η συμβατική αρίθμηση Α, Β, και Γ. Διανοίχτηκαν 33 τομές και διερευνήθηκαν τρεις νέοι ταφικοί θάλαμοι, πυκνό νεκροταφείο με 44 λακκοειδείς τάφους, κτιριακά κατάλοιπα και τελετουργικό κτίσμα, καθώς και ένα πολυτελές οκταγωνικό κτήριο. Η συστηματική ανασκαφή του χώρου από το 2007 έως το 2009 ενίσχυσε και εμπλούτισε τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα και τα αποτελέσματά της αποτελούν αντικείμενο μελέτης, η οποία πρόκειται να δημοσιευτεί σύντομα³.

Στον Τομέα Β, που εκτείνεται στο άκρο της ΝΑ πλαγιάς του λόφου, παράλληλα με την ακτογραμμή, αναπτύσσονται στη σειρά δωμάτια και χώροι κτηρίου όλοι προσανατολισμένοι προς τη θάλασσα. Το κτήριο χρονολογείται από τον 1ο μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. Σε έναν από τους χώρους του αποκαλύφθηκε τμήμα σημαντικού ψηφιδωτού δαπέδου στο οποίο απεικονίζεται στεφανωμένο κεφάλι Σειληνού, πλαισιωμένο από ζώνες κυματοειδών και κυκλικών σχημάτων (εικ. 3). Πρόκειται πιθανότατα για έναν μεγάλο, πλούσια διακοσμημένο, τετράγωνο εσωτερικό χώρο του κτηρίου, το οποίο διέθετε και άλλα δωμάτια. Το ψηφιδωτό αποτελείται από μικρού μεγέθους πολύχρωμες, καλοδουλεμένες ψηφίδες και είναι αντιπροσωπευτικό της υψηλού επιπέδου τεχνοτροπίας στο είδος αυτό, που αναπτύσσεται τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ.⁴

Της ίδιας περιόδου φαίνεται να είναι και οι κτηριακές δομές, πιθανότατα οικιστικές, που αποκαλύφθηκαν 25 μ. νοτιότερα στην περιοχή Β (εικ. 2). Εντοπίστηκε μεγάλο, πλούσιο συγκρότημα που προφανώς είχε μεγαλύτερη έκταση από αυτήν που διαθέτουμε σήμερα και τμήματά του πρέπει να βρίσκονται εντός της θαλάσσης. Στο συγκρότημα αυτό διακρίνονται δύο χώροι που διαχωρίζονται μεταξύ τους με ένα στενό πέρασμα. Ο βόρειος χώρος είναι

¹ Scranton κ.ά. 1979. Rife 2010.

² Rife κ.ά. 2007. Sarris κ.ά. 2007.

³ Βλ. Korka – Rife 2013.

⁴ Για συγκριτικά στοιχεία με ψηφιδωτά της ευρύτερης περιοχής της Κορίνθου: Shear 1930, 18-25 πίν. I, VII, VIII, IX (έπαυλη στην Κοκκινόβρυση, μέσα-ύστερος 2ος αι.: Dunbabin 1999, 212-214). Weinberg 1960, 113-122 πίν. 53-57, κάτωψη V (Νότια Βασιλική και «Οικία των Μωσαϊκών», ύστερος 2ος – πρώτος 3ος αι.: Dunbabin 1999, 214).

διαμορφωμένος στον φυσικό βράχο, φέρει επίστρωση δαπέδου από πήλινες πλάκες, ενώ σε ένα τμήμα του εντοπίστηκαν λάκκοι λαξευμένοι στον φυσικό βράχο, οι οποίοι παραπέμπουν σε πίθους. Στον χώρο αυτόν δεν εντοπίστηκαν διακοσμητικά στοιχεία, με αποτέλεσμα να καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έναν αποθηκευτικό βοηθητικό χώρο του κτηρίου.

Η ανασκαφή στο κεντρικό τμήμα του συγκροτήματος αποκάλυψε στα νότια τρεις χώρους, οι οποίοι ταυτόχρονα χωροθετούνται στο βορειοδυτικό άκρο ενός νέου μεγαλύτερου κτηρίου. Ο βορειότερος χώρος του συγκροτήματος αποτελείται από έναν στενό διάδρομο και από ένα πηγάδι λαξευμένο στον φυσικό βράχο. Ο επόμενος χώρος στα νότια περιέχει δεξαμενή στην οποία συγκεντρωνόταν πιθανότατα το νερό από το πηγάδι. Τέλος, στον τρίτο χώρο ανασκάφηκε δεξαμενή, στην οποία αποστραγγίζονταν το νερό, το οποίο διοχετεύονταν από τη πρώτη δεξαμενή διαμέσου ενός μολύβδινου σωλήνα. Επιπλέον, στο εσωτερικό του χώρου αυτού εντοπίστηκαν *tubuli* (πήλινοι αγωγοί τετράγωνης διατομής), που συνδέονται με τη διοχέτευση θερμού αέρα⁵. Στο σύνολό τους τα ανωτέρω ευρήματα επιβεβαιώνουν την παρουσία μιας υδραυλικής εγκατάστασης για τη διανομή μεγάλης ποσότητας νερού στα ανατολικά τμήματα του κτηρίου, τα οποία έχουν πλέον καταβυθιστεί, αλλά και την παρουσία χώρων που θερμαίνονταν από υπόκαυστα με την κυκλοφορία θερμού αέρα⁶. Οι αποθέσεις από το εσωτερικό των χώρων φαίνεται να προέρχονται από ένα πολυτελές οικοδόμημα, πλούσια διακοσμημένο με πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα, κονιάματα στους τοίχους αλλά και μαρμάρινο γλυπτό διάκοσμο. Σημαντικό είναι ότι στα ευρήματα από το εσωτερικό του πηγαδιού συμπεριλαμβάνεται μεγάλη συγκέντρωση κεραμικών θραυσμάτων από αγγεία οικιακής χρήσης και οστά ζώων. Ως εκ τούτου, μια πιθανή ερμηνεία του συγκροτήματος, από τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, είναι ότι κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους αποτελούσε πιθανόν μια πλούσια οικία με πολυτελείς λουτρικές εγκαταστάσεις.

Στο βόρειο τμήμα της Ράχης Κουτσογκίλλα, στον Τομέα Γ, εκτείνεται το ρωμαϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων (εικ. 2)⁷. Η κατανομή τους κατά μήκος της πλαγιάς καταδεικνύει την ευθυγράμμισή τους σε 3-4 σειρές με προσανατολισμό από Βορρά προς Νότο. Από τους τριάντα μέχρι στιγμής ταφικούς θαλάμους, που έχουν εντοπιστεί, σχεδόν όλοι ακολουθούσαν ένα ενιαίο σχεδιαστικό πρότυπο (εικ. 5). Καλύπτονταν από ορθογώνια κτίσματα που έφεραν επιτάφια επιγράμματα, τα οποία κατονόμαζαν τον κάτοχο του τάφου και αφιέρωναν την κατασκευή σε αυτόν, την οικογένειά του, τους απογόνους του και, μερικές φορές, τους απελεύθερους δούλους. Η πρόσβαση στο εσωτερικό των θαλάμων γινόταν από καθοδικές κλίμακες από τα ανατολικά. Στους τοίχους υπήρχαν κόγχες στο ανώτερο διάζωμα και από κάτω εγκιβωτισμένες ταφές ατόμων όλων των ηλικιών, ανδρών και γυναικών. Οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με κονίαμα και σε αρκετούς από τους ταφικούς θαλάμους διατηρούνται περίτεχνες τοιχογραφίες⁸. Οι οικογένειες που χρησιμοποιούσαν τους συγκεκριμένους χώρους ταφής από γενιά σε γενιά δήλωναν με τον τρόπο αυτόν την εξέχουσα θέση τους στη τοπική κοινωνία.

Η συστηματική ανασκαφή δυο νέων τάφων, 2 και 7, και του εξωτερικού χώρου του Τάφου 10 απέδωσε σημαντικά στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές και τα έθιμα από τα μέσα του 1ου έως τον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ. Από τη διερεύνηση των καταλοίπων των υπέργειων κτισμάτων και των χώρων περιμετρικά αυτών δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να παραπέμπουν σε πυρές ή άλλες ταφικές τελετές εξωτερικά των τάφων. Παραμένει αβέβαιο αν κάποιες τελετές που σχετίζονται με τον ενταφιασμό λάμβαναν χώρα στη οικία του νεκρού ή σε κάποιον άλλον χώρο του νεκροταφείου. Αντίθετα, στο εσωτερικό των θαλαμοειδών τάφων εντοπίστηκαν

⁵ Brodrigg 1987, 70-79. Yegül 1992, 363-365. Για τη χρήση *tubuli* στην Κόρινθο, βλ. Biers 1985, 53, 78 [Μεγάλο Λουτρό (Great Bath) στον δρόμο του Λεχάιου, περ. 200 μ.Χ.] και Biers 2003, 310.

⁶ Παράλληλα για την παροχέτευση ύδατος σε λουτρά και οικίες από δεξαμενές εντοπίζονται στη Μικρά Ασία τη ρωμαϊκή εποχή: Lang-Auinger 1996, 167-169, 170-172, 177 (Εφεσος, Hanghaus 1). Farrington 1995, 108-111 (Λυκία).

⁷ Rife 2007. Rife κ.ά. 2007. Για ταφικούς θαλάμους στην Κόρινθο της ίδιας χρονικής περιόδου, βλ. Walbank 2005 και Slane 2012.

⁸ Barbet – Rife 2007.

λαξευμένες στο λίθο διαμορφώσεις, όπως μικροί βωμοί και πλήθος χρηστικών αγγείων, μαγειρικά κυρίως σκεύη, αλλά και μαγειρεμένα σύκα και οστά ζώων. Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι πενθούντες είτε τελούσαν εκεί επιμνημόσυνα γεύματα (νεκρόδειπνα), είτε άφηναν προσφορές στον νεκρό.

Στον Τομέα Α, νότια του νεκροταφείου των θαλαμοειδών τάφων και δυτικά των προαναφερθέντων κτηρίων, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ορθογώνιου κτίσματος της ίδιας εποχής, το οποίο οικοδομήθηκε πάνω σε έξαρμα του φυσικού βράχου (εικ. 2). Κατέχει εποπτική θέση στη Ράχη Κουτσογκίλλα και θα είχε ανεμπόδιστη θέα προς στο λιμάνι. Το κτήριο έχει προσανατολισμό Β-Ν και εξωτερικές διαστάσεις 6,26 × 8,00 μ. Το βόρειο τμήμα του διατηρείται καλύτερα, ενώ το νότιο είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένο. Η είσοδος στον χώρο πιθανώς βρισκόταν στο νότιο τοίχιο. Οι τοίχοι στην εσωτερική τους πλευρά έφεραν επίχρισμα υπόλευκου κονιάματος, το οποίο πιθανόν είχε έγχρωμη διακόσμηση. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου το δάπεδο είναι υπερυψωμένο, σχηματίζοντας χαμηλό βάθρο πλάτους από 0,90 μ. έως 1,05 μ., πάνω στο οποίο θα μπορούσε να εδράζεται κάποιο είδος επίπλωσης ή να τοποθετούνται τεχνουργήματα για τελετουργικούς ή λατρευτικούς σκοπούς. Στο κέντρο περίπου του χώρου υπάρχει ένα κυκλικό όρυγμα λαξευμένο στον βράχο. Γύρω του, τρία πολύ μικρότερα κυκλικά λαξεύματα θα μπορούσαν να δηλώνουν τη θέση ενός τριποδικού υπόστατου που θα υποστήριζε κάτι πάνω από το κεντρικό όρυγμα. Παρόλα αυτά, δεν είναι σαφής ο σκοπός που επιτελούσαν. Η μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων λύχνων στον χώρο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αργότερα, κατά τον 4ο και 5ο αι., το κτήριο χρησιμοποιήθηκε για ταφικές τελετές. Πολύ αργότερα, λακκοειδείς τάφοι διανοίχτηκαν στα ερείπια στο εσωτερικό του χώρου.

Η εικόνα της Ράχης Κουτσογκίλλα άλλαξε δραματικά στην ύστερη αρχαιότητα. Τον 5ο και 6ο αι. τα πολυτελή κτίρια και οι επιβλητικοί τάφοι, αν δεν καταστράφηκαν, σίγουρα εγκαταλείφθηκαν και ερημώθηκαν. Ένα νεκροταφείο με χριστιανικές ταφές απλώθηκε στη Ράχη, από την περιοχή των θαλαμοειδών τάφων και νότια προς το λιμάνι⁹. Η χρήση του νεκροταφείου ξεκινάει πιθανότατα τον 5ο αι., κορυφώνεται στα τέλη του ίδιου αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 6ο αι. και συνεχίζει εν μέρει μέχρι τον 7ο αι. Η τυπολογία του νεκροταφείου είναι, ως επί το πλείστον, κοινή. Ένα κάθετο ορθογώνιο ή τετράγωνο όρυγμα στον φυσικό βράχο αποτελούσε την είσοδο στο εσωτερικό των ορθογώνιων λακκοειδών τάφων, οι οποίοι ήταν λαξευμένοι στον φυσικό βράχο (εικ. 4). Στο εσωτερικό, τα τοιχώματα του τάφου συχνά έφεραν επίστρωση από χονδρόκοκκο λευκό κονίαμα, ενώ σπάνια το δάπεδο ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες. Η είσοδος του τάφου εξωτερικά σφραγιζόταν συνήθως με μια ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις στα δυτικά του τάφου, που συχνά διαγράφονταν με αργούς λίθους, τοποθετούνταν ενεπίγραφα μαρμάρινα ταφικά σήματα που κατονόμαζαν τον νεκρό. Στους τάφους που διερευνήθηκαν εντοπίστηκαν αποτμήματα σχιστολιθικών επιγραφών που συνδέονται με το νεκροταφείο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων¹⁰. Στους τάφους εντοπίστηκαν πολλαπλές ταφές, όλες με προσανατολισμό από δυτικά προς ανατολικά. Ο ίδιος τάφος φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν για μεγάλα χρονικά διαστήματα και για ταφές κυρίως μελών της ίδιας οικογένειας. Όπως είναι γνωστό, οι ταφικές προσφορές ήταν πενιχρές σε αυτήν την περίοδο και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, περιοριζόνταν σε αγγεία έκχυσης υγρών, σε λύχνους και σε προσωπικά κυρίως αντικείμενα του νεκρού.

Στο νότιο τμήμα του Τομέα Β αποκαλύφθηκε και ένα οκταγωνικό κτήριο της ίδιας περιόδου, το οποίο κατείχε περίοπτη θέση στον χώρο της Ράχης Κουτσογκίλλα, με πανοραμική θέα του βόρειου μόλου και της κεντρικής εισόδου του λιμένος (εικ. 1, 2, 6). Το μέγιστο πλάτος του είναι 14,25 μ. Το ανατολικό τμήμα του έχει υποχωρήσει στη θάλασσα, ενώ το δυτικό δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Το οκτάγωνο διέθετε έναν κεντρικό χώρο με

⁹ Οι ταφές προσομοιάζουν με άλλες των ύστερων ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων στην Κορινθία: Wiseman 1967a, 33-34. Wiseman 1967β, 419-420. Wiseman 1969, 81-85. Wiseman 1972, 8-9. Rife 2012.

¹⁰ Για παράλληλες επιτύμβιες επιγραφές στην Κόρινθο, βλ. Bees 1978, 55-128. Kent 1966, 172-204. Walbank 2010.

πεσσούς και περιμετρικό διάδρομο. Στον κεντρικό χώρο αποκαλύφθηκε πολυτελής ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα, ενώ στον περιμετρικό διάδρομο σώζονται ίχνη δαπέδου. Μαρμάρινα θραύσματα με ανάγλυφη διακόσμηση συσχετίστηκαν με την ύπαρξη ορθομαρμάρωσης στους τοίχους του κτηρίου¹¹.

Το ασφαλέστερο δεδομένο για τη χρονολόγηση του κτηρίου προήλθε από την τάφρο θεμελίωσης. Κατά τη φάση διάνοιξης της τάφρου είχε δημιουργηθεί ελλειπτικός αποθέτης με νομίσματα, λύχνους και γυάλινα θραύσματα, τοποθετημένα έτσι ώστε να παραπέμπουν σε τελετουργική πράξη εγκαινίασης της θεμελίωσης του νεόδμητου κτηρίου. Τα αντικείμενα χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. Εξωτερικά του κτηρίου εντοπίστηκαν μνημειακές ταφές πλούσια κτερισμένες, η χρονολόγηση των οποίων φαίνεται ότι συμπίπτει με τη διάρκεια χρήσης του κτηρίου. Στην ύστερη αρχαιότητα, οκταγωνικές κατασκευές συχνά συνδέονται με αυτοκρατορικά ή εκκλησιαστικά συγκροτήματα, βαπτιστήρια ή μαρτύρια¹². Αν και η χρήση του παρόντος κτηρίου αποτελεί αντικείμενο μελέτης, η έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων για κατοίκηση ή για λειτουργικές δραστηριότητες, πιθανολογούν ενδεχόμενη ταφική χρήση.

Τα δεδομένα που μόλις παρουσιάστηκαν έχουν σκοπό να δώσουν μια πρώτη εικόνα των αποτελεσμάτων της τριετούς ανασκαφικής συνεργασίας που θα αναπτυχθούν ενδελεχώς στην επικείμενη τελική δημοσίευση. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα στην περιοχή της Ράχης Κουτσογκίλλα συμπληρώνουν σημαντικά τις γνώσεις μας για ένα από τα πιο πολυσύχναστα αλλά και διαχρονικά λιμάνια του ελλαδικού χώρου. Πλέον, δεν περιοριζόμαστε σε στοιχεία μόνον για τη δραστηριότητα των κατοίκων στο λιμάνι των Κεγχρεών αλλά γνωρίζουμε περισσότερα για την καθημερινότητά τους, τις ταφικές πρακτικές και μεθόδους, τα ήθη και έθιμά τους. Ο νέος αυτός, όμορος με το λιμάνι, αρχαιολογικός χώρος προσδιορίζει ξεκάθαρα την τοπογραφία, καθώς και τα όρια του οικισμού και σκιαγραφεί την κοινωνική δομή, την πολιτιστική ποικιλομορφία και γενικότερα την ιστορία της κοινότητας που αναπτύχθηκε στην περιοχή από τους ρωμαϊκούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους. Καθώς φαίνεται, η τοπική κοινωνία ήταν μικρή σε πληθυσμό αλλά ακολούθησε τις συνήθειες της αριστοκρατίας, που επικρατούσαν σε όλη τη ρωμαϊκή Ανατολή. Ο χώρος δεν εγκαταλείφθηκε στην ύστερη αρχαιότητα, αντίθετα εξελίχθηκε και οι κάτοικοι του οικισμού συνέχισαν να δραστηριοποιούνται κατασκευάζοντας μάλιστα καινοτόμες κατασκευές, όπως το οκτάγωνο που προαναφέρθηκε. Ελπίζουμε πως με την ολοκλήρωση της έρευνάς μας θα μπορούμε να παρέχουμε ακόμη περισσότερα στοιχεία για τη ζωή και τον θάνατο σε μια μικρή αλλά ακμάζουσα πόλη-λιμάνι της Κορινθίας, κυρίως κατά τους κρίσιμους χρόνους της ύστερης ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, σε μια περιοχή που σημαδεύτηκε ιστορικά από το πέρασμα της σημαντικής μορφής του αποστόλου Παύλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

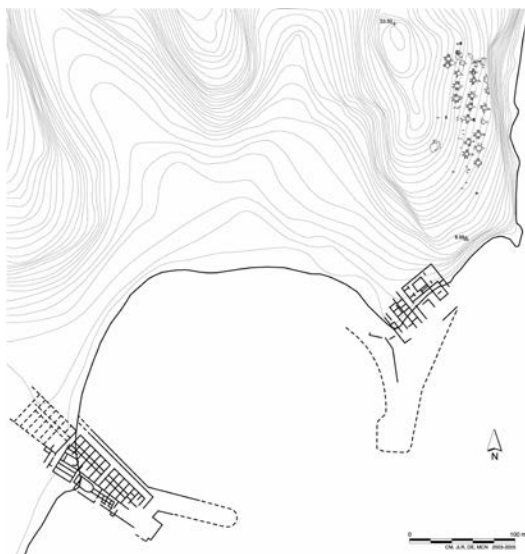
- Bakirtzis 1998: C. Bakirtzis, Paul and Philippi: The archaeological evidence, στο: C. Bakirtzis – H. Koester (επιμ.), *Philippi at the Time of Paul and After his Death*, Harrisburg 1998, 36-48.
- Barbet – Rife 2007: A. Barbet – J. L. Rife, Un tombeau peint de la nécropole de Cenchrées-Kenchreai, près de Corinthe, στο: C. Guiral Pelegrín (επιμ.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua*, Actas del IX Congreso Internacional de la «Association Internationale pour la Peinture Murale Antique», Calatayud 2007, 395-399.

¹¹ Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι χαρακτηριστικά της ύστερης ελληνικής αρχιτεκτονικής. Για ψηφιδωτό, βλ. Spiro 1978, 70-78, 109-110, 116, 151, 157-159, 382-383, 390-391, 611-613, 624-625. Για ορθομαρμάρωση, βλ. Στίκας 1961, 133 και Στίκας 1962, 52 (Κόρινθος, βασιλική Κοδράτου). Πάλλας 1970, πίν. 158, 160 (Κόρινθος, βασιλική Κρανείου). Sodini 1984, 281-282.

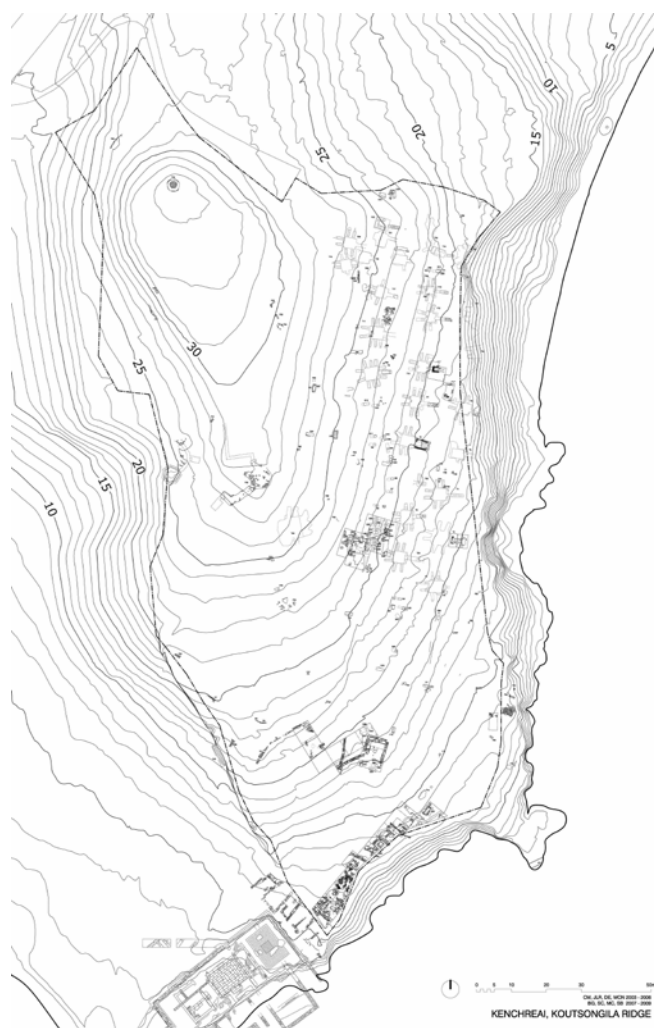
¹² Πρβλ. ενδεικτικά Mentzos 2010, 336-352 (γαλεριανό συγκρότημα, Θεσσαλονίκη). Βολανάκης 1976, 47-49, 52-53 (διάφορα βαπτιστήρια). Πάλλας 1961 και Πάλλας 1988, 218 (βαπτιστήριο βασιλικής Λεχαιού). Grabar 1946, 141-152 (πολυγωνικά μαρτύρια). Verzone 1960 και Verzone 1978 (μαρτύριο Αγίου Φιλίππου, Ιεράπολη Φρυγίας). Sodini – Biscop 2011 (μαρτύριο Αγίου Συμεών του Στυλίου, Qa'lat Sem'an, Συρία). Pelekanides 1978 και Bakirtzis 1998 (Οκτάγωνο Φιλίππων).

- Bees 1978: N. A. Bees, *Inscriptiones Graecae Christianae veteres et Byzantinae I: Peloponnesus, Isthmos, Korinthos*, Chicago 1978².
- Biers 1985: J. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road*, Corinth XVII, Princeton, 1985.
- Biers 2003: J. Biers, *Lavari est vivere: Baths at Roman Corinth*, στο: C. W. Williams – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 303-319.
- Βολανάκης 1976: I. Η. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1976.
- Brodribb 1987: G. Brodribb, *Roman Brick and Tile*, Gloucester 1987.
- Dunbabin 1999: K. M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.
- Farrington 1995: A. Farrington, *The Roman Baths of Lycia*, London 1995.
- Friesen κ.ά. 2010: S. J. Friesen – D. N. Schowalter – J. C. Walters (επιμ.), *Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society*, Novum Testamentum Suppl. 134, Leiden 2010.
- Kent 1966: J. H. Kent, *The Inscriptions 1926-1950*, Corinth VIII.3, Princeton 1966.
- Korka – Rife 2013: E. Korka – J. L. Rife, Systematic excavations undertaken by the Ministry of Culture and the American School of Classical Studies at Athens to promote the Roman cemetery on the Koutsongila Ridge at Kenchreai, στο: K. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *Corinthia and Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, Athenaia 4, Athens 2013, 285-297.
- Lang-Auinger 1996: C. Lang-Auinger, *Hanghaus 1 in Ephesos. Der Baubefund*, Forschungen in Ephesos 8.3, Wien 1996.
- Mentzos 2010: A. Mentzos, Reflections on the architectural history of the Tetrarchic Palace complex at Thessalonike, στο: L. Nasrallah – C. Bakirtzis – S. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonike. Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 54, Cambridge, Mass. 2010, 333-359.
- Πάλλας 1961: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1961, 137-154.
- Πάλλας 1970: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφική ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ 1970, ΠΑΕ 1970, 98-117.
- Pallas 1988: D. I. Pallas, Die Baptisterien und das Kirchengebäude im altchristlichen Griechenland, στο: M. Restle (επιμ.), *Festschrift Kurt Wessel*, Munich 1988, 215-230.
- Pelekanides 1978: S. Pelekanides, Kultprobleme im Apostel-Paulus-Octagon von Philippi in Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult, στο: *Atti degli 9o Congresso internazionale di archeologia cristiana II*, Vatican 1978, 393-397.
- Rife 2007: J. L. Rife, Inhumation and cremation at Early Roman Kenchreai (Corinthia), Greece, in local and regional context, στο: A. Faber – P. Fasold – M. Struck – M. Witteyer (επιμ.), *Körpergräber des 1.-3. Jh. in der römischen Welt, Internationales Kolloquium, Frankfurt am Main 19.-20. November 2004*, Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt 21, Frankfurt 2007, 99-120.
- Rife 2010: J. L. Rife, Religion and society at Roman Kenchreai, στο: Friesen κ.ά. 2010, 391-432.
- Rife 2012: J. L. Rife, *The Roman and Byzantine Graves and Humans Remains*, Isthmia IX, Princeton 2012.
- Rife κ.ά. 2007: J. L. Rife – M. M. Morison – A. Barbet – R. K. Dunn – D. H. Ubelaker – F. Monier, Life and death at a port in Roman Greece. The Kenchreai Cemetery Project 2002-2006, *Hesperia* 76, 2007, 143-181.
- Sarris κ.ά. 2007: A. Sarris – R. K. Dunn – J. L. Rife – N. Papadopoulos – E. Kokkinou – C. Mundigler, Geological and geophysical investigations in the Roman cemetery at Kenchreai (Korinthia), Greece, *Archaeological Prospection* 14, 2007, 1-23.
- Scranton κ.ά. 1979: R. L. Scranton – J. W. Shaw – L. Ibrahim, *Topography and Architecture*, Kenchreai, Eastern Port of Corinth I, Leiden 1979.
- Shear 1930: T. L. Shear, *The Roman Villa*, Corinth V, Cambridge, Mass. 1930.
- Slane 2012: K. W. Slane, Remaining Roman in death at an eastern colony, *JRA* 25, 2012, 441-455.
- Sodini 1984: J.-P. Sodini, La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum, στο: *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980, I, Rapports*, Vatican 1984, 207-298.
- Sodini – Biscop 2011: J.-P. Sodini – J.-L. Biscop, Qal'at Sem'an et Deir Sem'an: naissance et développement d'une lieu de pèlerinage durant l'Antiquité tardive, στο: J.-M. Spieser (επιμ.), *Architecture paléochrétienne*, Gollion 2011, 11-59.
- Spiro 1978: M. Spiro, *Critical Corpus of Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, with Architectural Surveys I-II*, New York 1978.

- Στίκας 1961: Ε. Γ. Στίκας, Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιᾶς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1961, 129-136.
- Στίκας 1962: Ε. Γ. Στίκας, Ἀνασκαφή κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, 51-56.
- Verzone 1960: P. Verzone, Il martyrium ottagonno a Hierapolis di Frigia, *Palladio* 10, 1960, 1-20.
- Verzone 1978: P. Verzone, Le primitive disposizioni del Martyrium di Hierapolis, II, στο: E. Akurgal (επιμ.), *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978, 1057-1062.
- Walbank 2005: M. E. H. Walbank, Unquiet graves. Burial practices of the Roman Corinthians, στο: D. N. Schowalter – S. J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Theological Studies 53, Cambridge, Mass. 2005, 249-280.
- Walbank 2010: M. E. H. Walbank, Where have all the names gone? The Christian community in Corinth in the Late Roman and Early Byzantine eras, στο: Friesen κ.ά. 2010, 391-432.
- Weinberg 1960: S. Weinberg, *The Southeast Building, the Twin Basilicas, the Mosaic House*, Corinth I.5, Cambridge, Mass. 1960.
- Wiseman 1967α: J. Wiseman, Excavations at Corinth. The Gymnasium area, 1965, *Hesperia* 36, 1967, 11-44.
- Wiseman 1967β: J. Wiseman, Excavations at Corinth. The Gymnasium area, 1966, *Hesperia* 36, 1967, 402-428.
- Wiseman 1969: J. Wiseman, Excavations at Corinth. The Gymnasium area, 1967-1968, *Hesperia* 38, 1969, 64-106.
- Wiseman 1972: J. Wiseman, The Gymnasium area at Corinth, 1969-1970, *Hesperia* 41, 1972, 1-42.
- Yegül 1992: F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge, Mass. 1992.



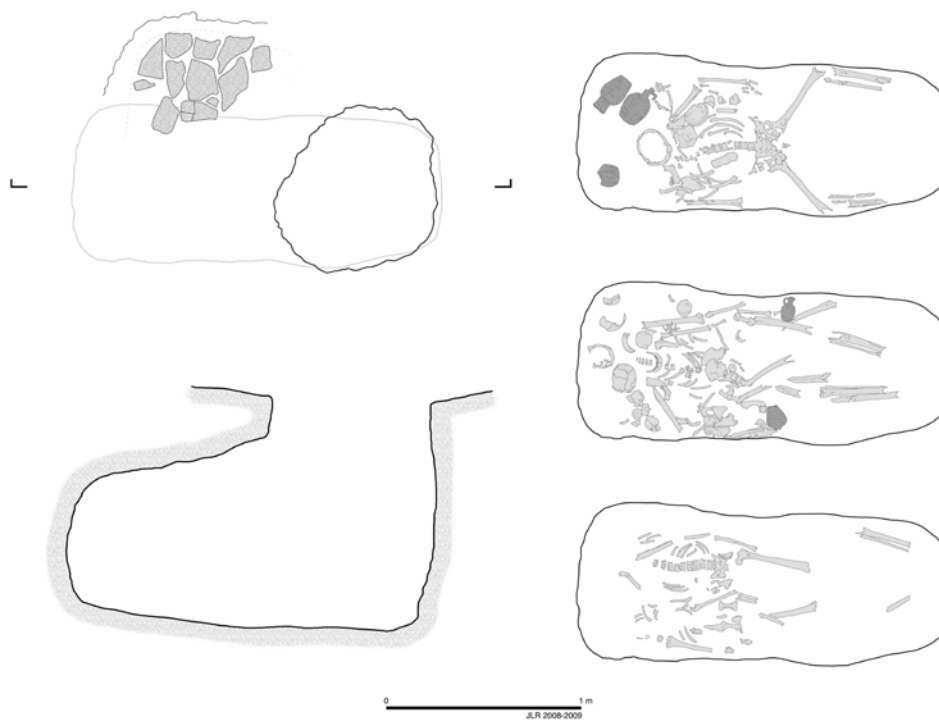
Εικ. 1. Το λιμάνι και η «Ράχη Κουτσογκίλλα» (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).



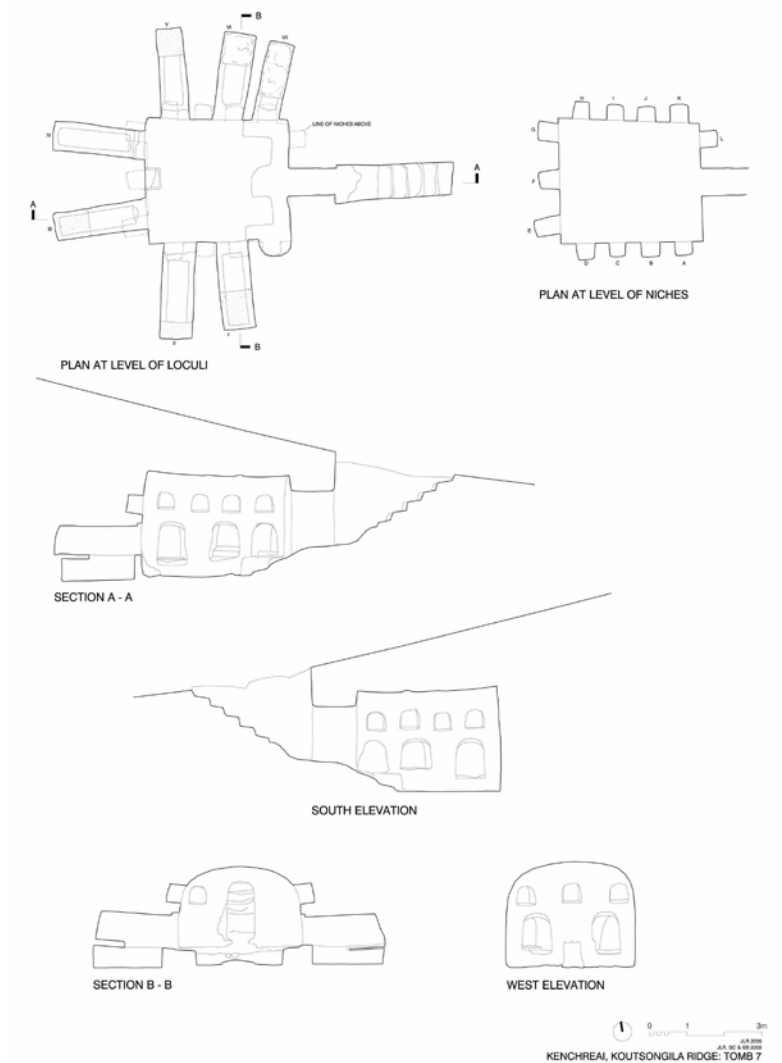
Εικ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της «Ράχης Κουτσογκίλλα» (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).



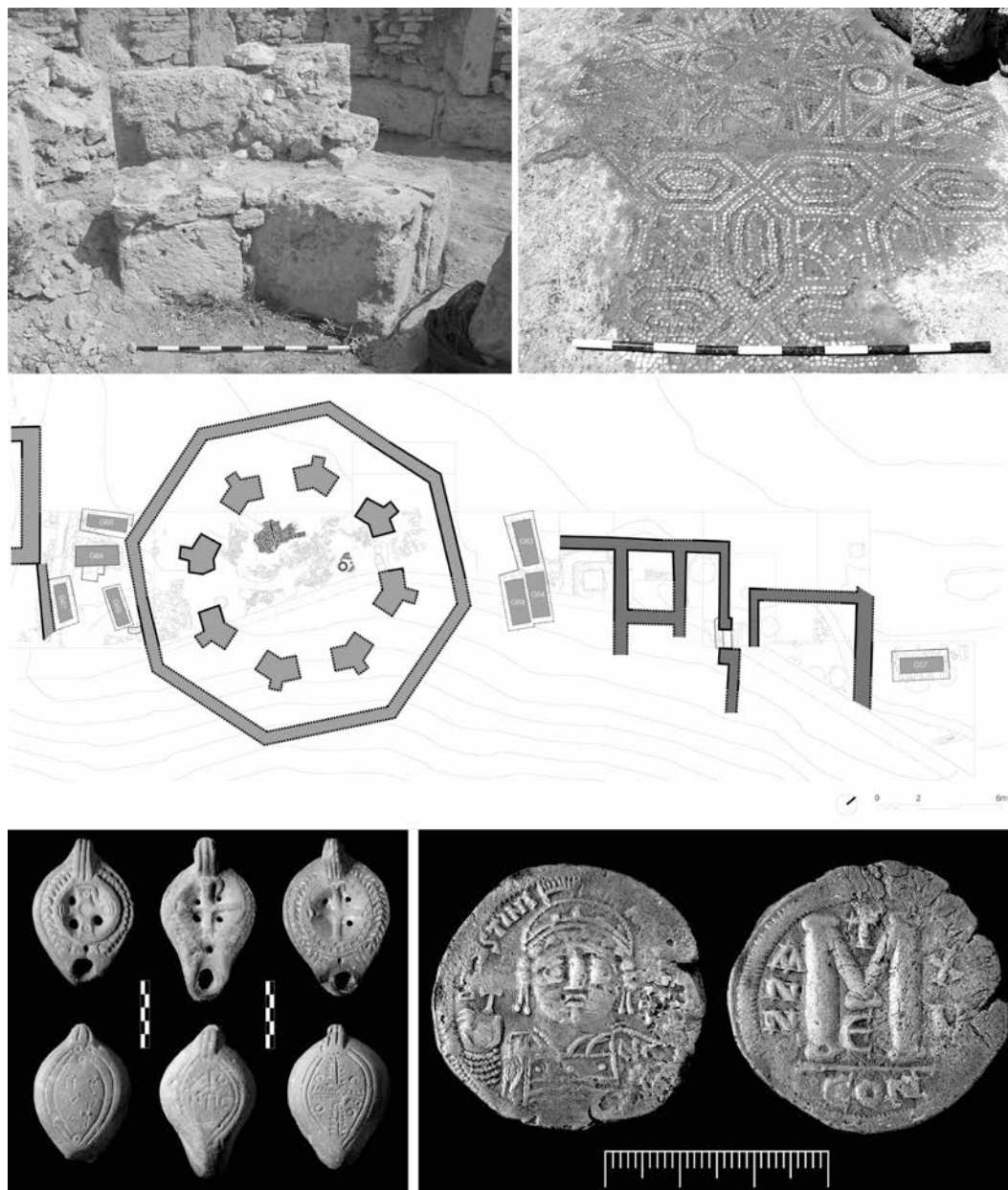
Εικ. 3. Ψηφιδωτό Σιληνού (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).



Εικ. 4. Τάφος 56 (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).



Εικ. 5. Τάφος 7 (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).



Εικ. 6. Το Οκτάγωνο: τμήματα του ανεσκαμμένου χώρου του (πεσσός και ψηφιδωτό δάπεδο), σχεδιαστική αποτύπωση και αποκατάσταση του χώρου, λύχνοι από τον αποθήτη στην τάφρο θεμελίωσης του Οκταγώνου και νόμισμα από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου (Αρχείο ανασκαφής Ράχης Κουτσογκίλλα 2007-2009).

Νέα στοιχεία περί της πώρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου

Τον Ιούλιο του 1984, κατά την διάρκεια τεχνικών έργων ύδρευσης, εντοπίστηκε στο Χιλιομόδι Κορινθίας, στη συμβολή των οδών προς Φανερωμένη και Καμαρέτα, ολόλιθη σαρκοφάγος αρχαϊκών χρόνων, η καλυπτήρια πλάκα της οποίας έφερε στην εσωτερική πλευρά της γραπτή σύνθεση αποτελούμενη από δύο αντωπούς λέοντες και ανθέμιο στο κέντρο. Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, πρόκειται για μοναδικό εύρημα στην Ελλάδα, καθώς δεν έχει εντοπιστεί άλλο παράλληλο σε πώρινο μνημειακό τάφο αρχαϊκών χρόνων.

Η σαρκοφάγος¹ του Χιλιομοδίου είναι πώρινη, μονολιθική, ορθογώνια, και φέρει επικάλυψη από ορθογώνια πώρινη καλυπτήρια πλάκα. Το εσωτερικό του τάφου έχει διαστάσεις 1,70 × 0,69 × 0,50 μ. βάθος, με πάχος τοιχωμάτων κυμαινόμενο από 0,085-0,090 μ., και η καλυπτήρια πλάκα 2,00 × 0,90 × 0,15 μ. πάχος. Εντοπίστηκε *in situ* με προσανατολισμό Βορρά-Νότου και στο εσωτερικό της περικλειόταν μια ταφή με τα συνευρήματά της. Ο σκελετός με προσανατολισμό από ΝΔ προς ΒΑ, εντοπίστηκε εκτάδην με λυγισμένο το δεξί χέρι και το κρανίο στραμμένο στα δυτικά.

Τα σημαντικότερα κτερίσματα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του τάφου ήταν: σιδερένια περόνη², ξύλινη περόνη³, χάλκινος καθρέφτης⁴, πυξίδα-καλαθίσκος⁵ και άωτη διακοσμημένη πυξίδα⁶ με κυρτά τοιχώματα. Τόσο τα κτερίσματα της ταφής όσο και τα όστρακα⁷ που εντοπίστηκαν στο όρυγμα της σαρκοφάγου αλλά και πάνω από τη καλυπτήρια πλάκα, χρονολογούνται στο α' τέταρτο του βου αι. π.Χ. Ωστόσο, στα επιφανειακά στρώματα του χώρου εντοπίστηκε μοναδικός πλαστικός μονόμυξος λύχνος από κορινθιακό πηλό, σε σχήμα πυρφόρου Παπποσειληνού ρωμαϊκών χρόνων, και χάλκινο θυμιατήρι μεταβυζαντινών χρόνων.

Κρίθηκε σκόπιμο να πραγματοποιηθεί εξειδικευμένη μελέτη από τον κ. Αναγνώστη Αγελαράκη, καθηγητή Ανθρωπολογίας στο Adelphi University, ενός μικρού αριθμού θραυσμάτων και τριμμάτων σκελετικού υλικού, τα οποία διαφυλάχτηκαν από το σύνολο του σκελετού⁸, ενώ είχε προηγηθεί από τον ίδιο ενδελεχής ιατροδικαστική ανάλυση του φωτογραφικού υλικού της ανασκαφής που λεπτομερώς απεικόνιζε, από διαφορετικά οπτικά πεδία, τα σκελετικά λείψανα *in situ*.

Συγκεκριμένα, έντεκα ξηρά θραύσματα οστών και υπολείμματα από οστικές επιφάνειες αξιολογήθηκαν με την ελεγκτική, μετρική και μακρο-ιστολογική ανάλυση της φυσικής και ιατροδικαστικής μεθοδολογίας. Αναγνωρίστηκαν ως ανθρώπινα μετακρανιακά οστά των άνω και κάτω άκρων. Ένα θραύσμα οστού του καρπού, του αριστερού πυραμιδοειδούς με κηλίδες χρώσης οξειδίου του χαλκού, μαζί με μέρος του φλοιού της διάφυσης του αριστερού μετακαρπίου I οστού αντιπροσώπευαν την πιο απομακρυσμένη περιοχή του αριστερού άνω άκρου. Τρία θραύσματα οστών διατηρώντας τμήματα φλοιού και σπογγώδους οστού εκπροσωπούσαν τα ανώνυμα οστά της πύελου, ειδικότερα τμήμα της αριστεράς λαγόνιας επιφάνειας και της πλευρικής αρθρικής επιφάνειας της κοτύλης, ενώ ένα τμήμα του ηβικού

¹ Blegen κ.ά. 1964. Boardman 1996, 219 κ.ε.

² Για τις σιδερένιες περόνες βλ. Jacobsthal 1956.

³ Jacobsthal 1956, 12 εικ. 43.

⁴ Oberländer 1967. Studniczka 1886, 76

⁵ Για την πυξίδα-καλαθίσκο βλ. Pemberton 1989, 22. Hopper 1949, 209-210. Chase – Pease 1942, 20 πίν. IV. 9, 11, 12. Payne 1940, 278-279 πίν. 30, 32.

⁶ Ure 1934. Τασούλας 2003, 337. Payne 193, 116. Ure 1910, 354 εικ. 18.

⁷ Amyx 1969.

⁸ Πρβλ. Agelarakis 1996, 189-247.

οστού εκπροσωπούσε την δεξιά πλευρά, μάλιστα με κηλίδες χρώσης οξειδίου του χαλκού. Ακολούθως, τρία θραύσματα οστών κνήμης, απροσδιόριστα από θέμα πλευράς (δηλ. δεξιά ή αριστερό), προέρχονταν από τα μεσαία και άπω τριτημόρια της διάφυσης. Το οπίσθιο μέρος ποδιού αντιπροσωπευόταν από θραύσμα της άπω δεξιάς πτέρνας και του καλύτερα διατηρημένου δεξιού κυβοειδούς, της ελλιπούς διαφύσεως του μεταταρσίου IV οστού από το σκελετικό χώρο του ενδιάμεσου ποδιού και τέλος ένα απροσδιόριστης πλευράς θραύσμα της άπω IV φαλαγγικής διάφυσης από το χώρο της δομής του πρόσθιου ποδιού.

Με βάση τις αναλύσεις της φυσικής/ιατροδικαστικής ανθρωπολογίας, αντλώντας αποδεικτικά στοιχεία από μορφολογικά, ανατομικά και ιστολογικά χαρακτηριστικά αλλά και παλαιοπαθολογικές αξιολογήσεις των διαθέσιμων θραύσματα οστών, σαφώς φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα νεαρής ηλικίας άτομο, εντός των νέων ενηλίκων, από και μεγαλύτερο των 18 χρόνων και έως 25 χρόνων κατά το περιστατικό του θανάτου, και του γυναικείου βιολογικού φύλου. Ο προσδιορισμός των συγκεκριμένων ανθρωπολογικών δεδομένων που προέκυψαν από την ανθρωπολογική ανάλυση του δείγματος των οστών φαίνεται να επιβεβαιώνει τα αρχικά αρχαιολογικά ανασκαφικά δεδομένα και τις εκτιμήσεις της προκαταρκτικής ιατροδικαστικής φωτογραφικής διαπίστωσης ότι επρόκειτο για μια νεαρή γυναίκα που είχε ενταφιαστεί στον τάφο του Χιλιομόδιου Κορινθίας.

Συνοψίζοντας τα ερευνητικά στοιχεία, προκύπτει σαφώς ότι ένα άτομο γένους θηλυκού ενταφιάστηκε μέχρι στιγμής κατά τεκμήριο ως πρωτογενής ταφή, σε πλήρη *in situ* κατάσταση αδιατάρακτης διατήρησης των κρανίο-μετακρανιακών αξονικών και άνω και κάτω άκρων ανατομικών και αρθρικών σχέσεων. Κατά το περιστατικό του θανάτου, το άτομο αυτό προσδιορίζεται να ήταν μεγαλύτερο από το χαμηλότερο εύρος των 18.01/25 ετών αλλά μην ξεπερνώντας το 28ο έτος της ζωής του. Όσον αφορά στη σωματική διάπλαση της νεκρής, οι σκελετικές δομές της είχαν αναπτυχθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να διαφαίνεται σκελετική ευρωστία, και, κατά συνέπεια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η αντίστοιχη καλή ανάπτυξη των σκελετο-μυϊκών συστημάτων της. Επιπλέον, όπως διαφαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία, η νεαρή κόρη δεν είχε υποφέρει από ευδιάκριτη σκελετική αναπτυξιακή διαταραχή ή τραύμα ή και παλαιοπαθολογικές αλλαγές που να είχαν σοβαρές επιπτώσεις ή επιπλοκές στις *in situ* πρόσθιες ή φωτογραφικά παρατηρήσιμες κρανιακές και μετακρανιακές σκελετικές της επιφάνειες. Επιπλέον, οι παρατηρήσιμες όψεις της άνω και κάτω γνάθου παρουσίαζαν καλά αναπτυγμένες επιφάνειες και οδοντικές δομές με ελάχιστη φθορά, στον βαθμό που θα μπορούσε να αξιολογηθεί φωτογραφικά (εξ αποστάσεως), στις κοπτικές/μασητικές επιφάνειες. Ως εκ τούτου, μπορεί να υποστηριχθεί με αρκετό βαθμό βεβαιότητας ότι η ποιότητα προετοιμασίας του διαιτολογίου της ήταν άριστη, κάτι που επίσης αντικατοπτρίζει και το επίπεδο της υψηλής κοινωνικής της θέσης⁹.

Αναφορικά τώρα με τη σαρκοφάγο, τα εσωτερικά τοιχώματά της φέρουν γραπτή διακόσμηση από τρεις οριζόντιες ζώνες, δύο ερυθρές και μια υπόλευκη, σχεδιασμένες εναλλάξ. Το σημαντικότερο στοιχείο, όμως, είναι η εσωτερική πλευρά της καλυπτήριας πλάκας της. Μέσα σε ένα διακοσμητικό πλαίσιο που ορίζεται από πλατιά ιώδη ταινία κυριαρχεί σε εξαιρετικά καλή κατάσταση και με ζωηρά χρώματα¹⁰ η σύνθεση των δύο λεόντων. Τα ζώα κυριαρχούν σε ολόκληρη σχεδόν την εικονιστική επιφάνεια. Είναι ασσυριακής τυπολογίας, συμμετρικά¹¹ αλλά όχι απολύτως όμοια, πιθανότατα για να δηλωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο η διαφορά ηλικίας τους από τον ζωγράφο, εραλδικά¹² τοποθετημένα, με στραμμένες τις κεφαλές προς τα πίσω, ενώ το σηκωμένο εμπρόσθιο αριστερό σκέλος του ενός ενώνεται¹³ με το αντίστοιχο δεξί του άλλου πάνω από ανθέμιο-φοίνικα που βρίσκεται στο κέντρο της παράστασης.

⁹ Πρβλ. Agelarakis 2012, 189-204.

¹⁰ Για τις αρχαίες χρωστικές ουσίες και το χρώμα βλ. Tiverios – Tsiafakis 2002, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹ Payne 1931, 68-70. Waldstein 1902, πίν. 61. Joubin 1895, 76. Filow 1927, 14-16.

¹² Jacobsthal 1956, 79-80.

¹³ Για αυτό τον τύπο απόδοσης των λεόντων βλ. Payne 1931, 68-70. Waldstein 1902, πίν. 61. Joubin 1895, 76. Filow 1927, 14-16.

Σε υπόλευκο φόντο έχουν σκιαγραφηθεί τα περιγράμματα και οι ανατομικές λεπτομέρειες των λεόντων με ανθρακί χρώμα, ενώ οι έλικες, καθώς και ορισμένα φύλλα του ανθεμίου, ως προς το εσωτερικό τους γέμισμα, εμφανίζονται ερυθρά. Ο τεχνίτης της σαρκοφάγου ακολούθησε κατά το μάλλον ή ήττον την τεχνική¹⁴ της «γραφής επί ξηροίς».

Στην πωρολιθική επιφάνεια του τάφου του Χιλιομοδίου διαπιστώθηκαν δικτυωτές εγχαραξίς, οι οποίες δημιουργήθηκαν προκειμένου να επιτευχθεί στο μέγιστο η σταθεροποίηση μεταξύ της επιφάνειας του λίθου και της αλειφής¹⁵, δηλαδή του χονδρόκοκκου υλικού προεργασίας που επαλείφονταν αρχικά, ώστε μετά να ακολουθήσει η κονίασις¹⁶ με επάλειψη πιο λεπτού στρώματος κονιάματος. Κατά κανόνα, αφού λειανόταν η κονίασις με έναν επίπεδο τριπτήρα, επαλειφόταν το λεπτότερο τελικό επίχρισμα, το οποίο και θα δεχόταν την ζωγραφική σύνθεση. Στην περίπτωση, όμως, της σαρκοφάγου του Χιλιομοδίου δεν ακολουθήθηκαν όλα τα στάδια της προεργασίας του κονιάματος, καθώς η επεξεργασία σταματάει στην κονίαση και δεν ακολουθεί η λείανση και η επάλειψη με το λεπτότερο στρώμα κονιάματος. Σε αυτό το γεγονός οφείλεται το ότι η επιφάνεια που φέρει την κόκκινη ζωγραφική διακόσμηση είναι αρκετά ανώμαλη και όχι επίπεδη, όπως θα αναμενόταν σε μια τελική λειασμένη επιφάνεια κονιάματος, προετοιμασμένη για να δεχτεί χρωματικά στρώματα διακόσμησης.

Στο πλαίσιο της μελέτης συντήρησης, την οποία εκπόνησε η Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων, κρίθηκε απαραίτητο να πραγματοποιηθεί δειγματοληψία για την ταυτοποίηση κονιαμάτων και χρωστικών. Για το λόγο αυτό λήφθηκαν από διάφορα σημεία του τάφου δείγματα για να ταυτοποιηθούν τόσο το κονίαμα του μνημείου όσο και η κόκκινη, μαύρη και λευκή χρωστική. Η δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε από τη Διεύθυνση Συντήρησης και οι αναλύσεις από το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. Δημόκριτος. Τα αποτελέσματα οδήγησαν στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Αναφορικά με τα κονιάματα¹⁷:

- Το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε τόσο για τα πλευρικά τοιχώματα όσο και για τη καλυπτήρια πλάκα του τάφου είναι ασβεστοκονίαμα με πολλές, όμως, προσμίξεις.
- Η ποσότητα του ασβέστη είναι της τάξης του 30-50%. Στα αδρανή συστατικά περιλαμβάνονται χαλαζίας και ασβεστόλιθος. Οι κόκκοι των αδρανών, ιδιαίτερα του χαλαζία, είναι σχετικώς στρογγυλεμένοι, αν και υπάρχουν και ορισμένοι γωνιώδεις. Αυτό δηλώνει προσθήκη άμμου ποταμού ή θαλάσσης με κάποια ίσως ελαφρά λιοτρίβιση.
- Στα κονιάματα περιέχεται επίσης αρκετή ποσότητα αργίλου της τάξης του 10-12% ενδεχομένως για να προσδώσει υδραυλικές ιδιότητες στο κονίαμα.
- Στην καλυπτήρια πλάκα το κονίαμα είναι σχετικά πιο λεπτοδιαμερισμένο. Όσον αφορά στα μεγέθη των κόκκων των αδρανών, όμως, περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα αργίλου σε σχέση με τον ασβέστη.
- Και στα δύο κονιάματα περιέχεται σίδηρος σε μορφή οξειδίων. Εκτιμάται ότι τα οξείδια αυτά μπορεί να προέρχονται από την προσθήκη αργίλου. Είναι, όμως, πολύ πιθανόν να έχουν προστεθεί επιπλέον οξείδια του σιδήρου σε μορφή αλεσμένης κόκκινης ώχρας. Σε κάθε περίπτωση η παρουσία τους στο κονίαμα δίνει ένα πιο «ζεστό» υπόλευκο χρώμα.
- Σε ορισμένα σημεία στο κονίαμα της καλυπτήριας πλάκας παρατηρείται πλημμελής λείανση του επιφανειακού στρώματος που δέχτηκε την ζωγραφική, όπως κάτω από τα κόκκινα φύλλα του ανθεμίου.

¹⁴ Berger 1904, 6-13 και 172-184. Gettens – Stout 1966, 69-71. Forbes 1965, 236-239.

¹⁵ Ορλάνδος 1958, 53.

¹⁶ Ορλάνδος 1958, 54.

¹⁷ Μανιάτης κ.ά. 2009, 25.

Αναφορικά με τις χρωστικές¹⁸:

- Κατά την παρατήρηση όλων των δειγμάτων που έφεραν χρωστική, τόσο στο οπτικό όσο και στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης, διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο χρωματικό στρώμα είναι σχετικά λεπτό με πάχος 15-20 μμ.
- Για την απόδοση του κόκκινου χρώματος των ζωνών στα πλευρικά τοιχώματα της σαρκοφάγου χρησιμοποιήθηκε κόκκινη ώχρα, που είναι γαιώδης ανόργανη χρωστική, με το άνυδρο τριοξείδιο του σιδήρου (αιματίτης) ως χρωματοφόρο συστατικό. Η κόκκινη ώχρα τοποθετήθηκε πιθανότατα σε σχεδόν στεγνό κονίαμα.
- Για την απόδοση του κόκκινου χρώματος στο ανθέμιο στην καλυπτήρια πλάκα χρησιμοποιήθηκε επίσης κόκκινη ώχρα για να προσδώσει, ίσως, ένα πιο φωτεινό κόκκινο. Η χρωστική τοποθετήθηκε λεπτόρρευστη σε αρκετά ανώμαλη επιφάνεια κονιάματος.
- Για την απόδοση του μαύρου χρώματος των περιγραμμάτων των μορφών των λεόντων και των υπόλοιπων μαύρων μοτίβων χρησιμοποιήθηκε μαύρο του άνθρακα. Πρόκειται για οργανικό άνθρακα φυτικής προέλευσης, προερχόμενο κυρίως από τη στάχτη ξύλων ή φυτών. Η επιφάνεια του κονιάματος κάτω από τη μαύρη χρωστική είναι πολύ πιο επίπεδη σε σχέση με αυτή κάτω από την κόκκινη χρωστική του ανθεμίου.
- Ως λευκό χρώμα χρησιμοποιήθηκε η επιφάνεια του λειασμένου επιχρίσματος, τακτική που ακολουθούνταν συχνά στην αρχαία ελληνική ζωγραφική.

Γενικότερα όλη η επεξεργασία του επιχρίσματος και κυρίως της επιφάνειας της ξηρογραφίας μέσω των τεχνικών απόδοσης των χρωμάτων αλλά και οι λεπτομερείς αποδόσεις των περιγραμμάτων και της έντασης της κίνησης των δύο ζώνων, φανερώνουν μια τεχνοτροπία υψηλού επιπέδου, που χαρακτηρίζεται από επιμέλεια και ακρίβεια στην απόδοση της ανατομίας των δύο αιλουροειδών. Επιπλέον, η εμπειρία του ζωγράφου διακρίνεται και από την απουσία προσχεδιαστικών γραμμών. Η πλημμελής λείανση του επιφανειακού στρώματος που δέχτηκε την ζωγραφική αφενός καταδεικνύει μια βιασύνη που οφείλεται πιθανώς στα περιορισμένα χρονικά περιθώρια για την ταφή του νεκρού, παράλληλα, όμως, καταδεικνύει και τη σιγουριά του τεχνίτη που κατέχει απόλυτα το αντικείμενό του, έτσι ώστε να αποδώσει καλλιτεχνικά το αναμενόμενο αποτέλεσμα παραλείποντας ακόμη και στάδια της προεργασίας του.

Είναι αξιοσημείωτος ο εντοπισμός της σαρκοφάγου στην περιοχή της Κορινθίας, όπου η εικονογραφία είχε φθάσει κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. σε υψηλό επίπεδο. Από τα παλαιότερα δείγματα ζωγραφικής του κορινθιακού εργαστηρίου είναι οι πήλινες μετόπες του ναού του Θέρμου στην Αιτωλία (630 π.Χ.)¹⁹. Επίσης από την Κόρινθο προέρχονται οι μικροί ξύλινοι αναθηματικοί πίνακες από το σπήλαιο στου Πιτσά²⁰ (β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και εξής) και οι πήλινοι πίνακες από το ναό του Ποσειδώνα στην Ισθμία (6ου αι. π.Χ.), καθώς και οι πήλινοι ζωγραφιστοί βωμίσκοι της Κορίνθου (530 π.Χ.).

Επιπρόσθετα, θεωρήθηκε απαραίτητη η περισυλλογή νέων στοιχείων αναφορικά με την ευρύτερη τοποθεσία όπου εντοπίστηκε η ταφή. Η διενέργεια επιφανειακής αλλά και γεωφυσικής έρευνας, τόσο στο οικόπεδο όπου εντοπίστηκε ο τάφος όσο και σε όμορα οικόπεδα, μας έδωσε σημαντικές πληροφορίες οι οποίες ενισχύουν την άποψη ότι ο συγκεκριμένος τάφος δεν αποτελεί μεμονωμένο εύρημα αλλά ότι ο ευρύτερος χώρος έχει διαχρονική χρήση πιθανώς από τους μυκηναϊκούς μέχρι τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Πιθανότατα η συγκεκριμένη θέση συνδέεται με μια από τις σημαντικότερες κόμμες της αρχαιότητας, την αρχαία Τενέα²¹.

¹⁸ Μανιάτης κ.ά. 2009, 25-26.

¹⁹ Sotiriadis 1902-1908, 50-52. Koch 1914, 237-245. Payne 1925-1926, 124-132.

²⁰ Orlandos 1935, 5.

²¹ Πausanίας, *Κορινθιακά* II, 5, 4 (Παπαχατζής 2002, 86-89). Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η', C380-381 (Θεοδωρίδης 1994, 188-189). Κορδώσης 1999. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1972, 159-160. Χαριτωνίδης 1955. Wiseman 1978.

Η έρευνα αυτή απέδωσε αρκετά επιφανειακά ευρήματα, όπως τμήματα πλίνθων, κεράμων, καλυπτήρων, τμήματα γυάλινων αγγείων ρωμαϊκών χρόνων και άφθονη κεραμική που χρονολογείται κυρίως από τους αρχαϊκούς έως τους βυζαντινούς χρόνους. Από τα ευρήματα αξιόλογα κρίνονται τμήμα μικρής πώρινης σαρκοφάγου, θραύσμα πώρινου δομικού στοιχείου με λοξό τόρμο, τμήμα πήλινου λύχνου του 1ου αι. π.Χ., μέρος λίθινου τριπτήρα και χάλκινο βυζαντινό τραχύ, λατινική απομίμηση κοπής βασιλείου Θεσσαλονίκης (περ. 1204 μ.Χ.).

Η γεωφυσική έρευνα²² πραγματοποιήθηκε από την ερευνητική ομάδα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με υπεύθυνο τον καθηγητή κ. Γρηγόριο Τσόκα. Οι μέθοδοι οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν είναι η ηλεκτρική χαρτογράφηση, το ραντάρ υπεδάφους και η ηλεκτρική τομογραφία. Γενικότερα, η έρευνα κατέληξε στον εντοπισμό ανωμαλιών στο υπέδαφος, οι οποίες αντανakλούν πιθανότατα την ύπαρξη θαμμένων αρχαιοτήτων κοντά στην επιφάνεια του εδάφους και σε βάθος που δεν ξεπερνά τα 2 μ.

Περιορισμένες τιμές αντίστασης καταγράφονται στο οικόπεδο στο οποίο εντοπίστηκε η σαρκοφάγος, καθώς και σε σημείο του οικόπεδου που βρίσκεται απέναντι, νοτιοδυτικά και παράλληλα με το δρόμο που οδηγεί νότια προς Φανερωμένη. Η ύπαρξη θαμμένων αρχαιοτήτων πιθανολογείται ακόμη στα οικόπεδα που εκτείνονται βόρεια του σημείου εύρεσης της σαρκοφάγου και κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί δυτικά προς Χιλιομόδι και ανατολικά προς Καμαρέτα και Αθίκια. Συγκεκριμένα, στα αγροτεμάχια βορειοδυτικά σημειώθηκαν γραμμικές ανωμαλίες, οι οποίες τείνουν να σχηματίσουν παραλληλόγραμμο και οφείλονται πιθανότατα σε υπεδάφια λείψανα αρχαίου κτίσματος. Στα αγροτεμάχια που βρίσκονται βορειοανατολικά εντοπίστηκαν υψηλές τιμές αντίστασης με μορφή κλειστών και ανοιχτών γεωμετρικών σχημάτων, σε ανάλογα βάθη με αυτό εντοπισμού της σαρκοφάγου, οι οποίες πιθανόν να παραπέμπουν σε ταφικά κατάλοιπα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στα σημεία αυτά παρατηρήθηκε μεγαλύτερη συχνότητα επιφανειακής κεραμικής.

Στο πλαίσιο αυτό, η λίθινη γραπτή σαρκοφάγος της Φανερωμένης Χιλιομοδίου αναδεικνύεται αυτήν τη στιγμή ως ένα μοναδικό πρώιμο παράδειγμα ζωγραφικής μνημειακών διαστάσεων στον ελλαδικό χώρο. Αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο για την έρευνα, καθώς, συσχετιζόμενη με τα προαναφερθέντα ευρήματα, αποδεικνύει την ύπαρξη μιας πρωτοπόρου ζωγραφικής τέχνης στην Κορινθία στη μετάβαση από τον 7ο στον 6ο αι. π.Χ. Δεδομένου ότι οι τεχνικές της μεγάλης ζωγραφικής χρήζουν περαιτέρω ενδελεχούς μελέτης, σκόπιμο είναι να συνεξετασθούν όλα τα σχετικά υπάρχοντα κατάλοιπα, ιδιαίτερα ορισμένα των τελευταίων χρόνων, όπως αυτά του αρχαιολογικού χώρου της Ισθμίας και του Καλαποδίου Λοκρίδας. Πέραν αυτού, όμως, θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να εμπλουτιστεί η συγκεκριμένη ανασκαφική έρευνα με περαιτέρω συστηματική διερεύνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agelarakis 1996: P. A. Agelarakis, A field and laboratory manual for archaeologists, for the excavation, documentation, and preservation of human osseous remains, *Ariadne* 8, 1996, 189-247.
- Agelarakis 2012: P. A. Agelarakis, Arcane whispers echoed from Burial M at Orthi Petra in Eleutherna: Contributions of anthropological research, στο: N. Stampolidis (επιμ.), *Princesses of the Mediterranean in the Dawn of History*, Athens 2012, 189-204.
- Amyx 1969: D. Amyx, Observations on the Warrior Group, *CSCA* 2, 1969, 1-25.
- Berger 1904: E. Berger, *Die Maltechnik des Altertums, nach den Quellen, Funden, Chemischen Analysen und eigenen Versuchen*, München 1904.
- Blegen κ.ά. 1964: C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964.
- Chase – Pease 1942: G. H. Chase – M. Z. Pease, *Fogg Museum and Gallatin Collections, Corpus Vasorum Antiquorum*, U.S.A. 8, Cambridge, Mass. 1942.
- Filow 1927: B. Filow, *Die Archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, Berlin 1927.
- Forbes 1965: R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, vol. III, Leiden 1965.

²² Τσόκας κ.ά. 2012, 27-48.

- Gettens – Stout 1966: R. Gettens – J. Stout, *Painting Materials: A Short Encyclopedia*, New York 1966.
- Θεοδωρίδης 1994: Π. Θεοδωρίδης (μετάφραση), *Στράβων, Γεωγραφικών Η' (Πελοπόννησος)*, Αθήνα 1994.
- Hopper 1949: R. Hopper, Addenda to Necrocorinthia, *BSA* 44, 1949, 162-257.
- Jacobsthal 1956: P. Jacobsthal, *Greek Pins and Their Connections with Europe and Asia*, Oxford 1956.
- Joubin 1895: A. Joubin, Sarcophages de Clazomène, *BCH* 19.1, 1895, 69-94.
- Kawerau – Sotiriadis 1902-1908: G. Kawerau – J. Sotiriadis, Der Apollotempel zu Thermos, *Antike Denkmäler* II.5, 1902-1908, 1-8.
- Koch 1914: H. Koch, Zu den Metopen von Thermos, *MDAI(A)* 39, 1914, 237-255.
- Κορδώσης 1999: Μ. Κορδώσης, *Αρχαία και πρωτοβυζαντινή Τενέα, Ιωάννινα 1999*.
- Μανιάτης κ.ά. 2009: Γ. Μανιάτης – Μ. Φωτοπούλου – Χ. Σακελλάρη – Ν. Μίνως – S. Abd El Salam, *Φυσικοχημικός χαρακτηρισμός χρωστικών και κονιαμάτων κιβωτιόσχημου τάφου αρχαϊκής περιόδου από την Κόρινθο*, Έκθεση προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 2009.
- Oberländer 1967: P. Oberländer, *Griechische Handspiegel*, Hamburg 1967.
- Ορλάνδος 1958: Α. Κ. Ορλάνδος, *Η αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, Μέρος Α' . Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία. Τεύχος 2, Τα μέταλλα, το ελεφαντοστόν, τα κονιάματα και οι λίθοι*, Αθήνα 1958.
- Orlandos 1935: A. K. Orlandos, The discovery of painted pinakes near Corinth, *AJA* 39.1, 1935, 5.
- Παπαχατζής 2002: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης, Κορινθιακά-Λακωνικά*, Αθήνα 2002.
- Payne 1925-1926: H. G. Payne, On the Thermon Metopes, *BSA* 27, 1925-1926, 124-132.
- Payne 1931: H. Payne, *Necrocorinthia. A study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford 1931.
- Payne 1940: H. Payne (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. I. Architecture, Bronzes, Terracottas*, Oxford 1940.
- Pemberton 1989: E. G. Pemberton, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery, Corinth XVIII.1*, Princeton 1989.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1972: Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας, *ΑΔ* 25, 1972, Β'1 Χρονικά, 159-160.
- Studniczka 1886: F. Studniczka, Attische Porosgiebel, *MDAI(A)* 11, 1886, 61-80.
- Τασούλας 2003: Γ. Τασούλας, Σφαιρικός αρύβαλλος 600-575 π.Χ., στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος -6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003, 337.
- Tiverios – Tsiafakis 2002: M. A. Tiverios – D. S. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture (700-31 B.C.)*, Thessaloniki 2002.
- Τσόκας κ.ά. 2012: Γ. Ν. Τσόκας – Γ. Βαργεμέζης – Α. Σταμπολίδης – Η. Φίκος – Π. Τσούρλος – Ε. Κόρκα, Γεωφυσική διασκόπηση σε αρχαιολογική θέση στο Χιλιόμοδι Κορινθίας, στο: Ν. Ζαχαριάς (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARCH_RNT. Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες, Καλαμάτα 2010*, Καλαμάτα 2012, 27-47.
- Ure 1910: P. N. Ure, Excavations at Rhitsona in Boeotia (continued), *JHS* 30, 1910, 336-356.
- Ure 1934: P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*, Cambridge 1934.
- Waldstein 1902: C. Waldstein, *The Argive Heraeum*, vol. II, Boston 1902.
- Wiseman 1978: J. Wiseman, *The Land of the Ancient Corinthians*, Göteborg 1978.

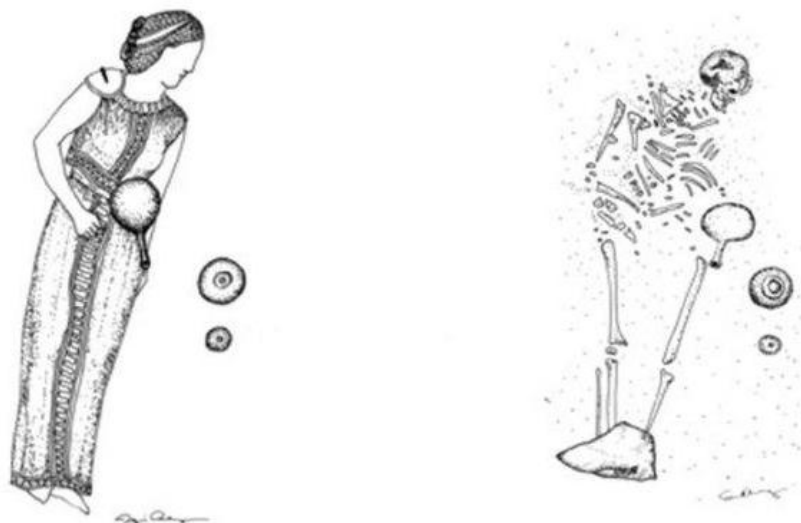


Εικ. 1. Η ταφή με τα κτερίσματά της (Αρχείο Ε. Κόρκα).

\



Εικ. 2. Κτερίσματα του τάφου: α) άωτη διακοσμημένη πυξίδα με κυρτά τοιχώματα, β) ξύλινη περόνη, γ) πλήινη-πυξίδα καλαθίσκος, δ) χάλκινος καθρέφτης, ε) σιδερένια περόνη (Αρχείο Ε. Κόρκα).



Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση και αναπαράσταση της ταφής (Αρχείο Ε. Κόρκα, σχεδ. Α. Αγελαράκη).



Εικ. 4. Καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου του Χιλιομοδίου (Αρχείο Ε. Κόρκα)



Εικ. 5. Λεπτομέρειες σε μεγέθυνση από τη λειασμένη τομή δείγματος με το κόκκινο χρωματικό στρώμα στην επιφάνεια (από Μανιάτης κ.ά. 2009, 17-18 εικ. 15-16).

Μαρία Γκιώνη

Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας

Στη βορειοδυτική είσοδο του οικισμού Κυρά Βρύση Ισθμίας, σε απόσταση 850 μ. περίπου δυτικά από το μεγάλο ιερό του Ποσειδώνα, ανασκάφηκαν την περίοδο 2008-2009 από τη ΛΖ' Ε.Π.Κ.Α. τα ίχνη μιας οικίας του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (εικ. 1, 2)¹. Η ανασκαφή, λόγω του σωστικού της χαρακτήρα, δεν επεκτάθηκε πέρα από τον οικοδομήσιμο χώρο και αναγκαστικά περιορίστηκε σε μια έκταση μόλις 95 τ.μ. Γι' αυτό τον λόγο δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστούν τα όρια της αρχαίας οικίας. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα βρέθηκαν σε βάθος 0,50 μ. περίπου από το σημερινό επίπεδο του εδάφους. Η έλλειψη ικανού πάχους επίχωσης είχε ως αποτέλεσμα πολλά στοιχεία να καταστραφούν, πιθανόν λόγω άρσης στην περιοχή σε μεταγενέστερες περιόδους. Παρόλα αυτά, ήρθαν στο φως πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Η ανασκαφή αποκάλυψε έναν ορθογώνιο χώρο με προσανατολισμό βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά και εσωτερικές διαστάσεις 6,25 μ. (στον άξονα ΒΔ-ΝΑ) × 3,20 μ. Ο δυτικός τοίχος, μήκους 5,20 μ. και πλάτους 0,70 μ., είναι ιδιαίτερα επιμελημένος, κατασκευασμένος από μεγάλους, λαξευμένους, κυρίως ορθογώνιους λίθους, μεταξύ των οποίων υπάρχει γέμισμα από μικρότερους αργούς λίθους. Λείπει το σημείο ένωσής του με τον νότιο τοίχο και ένα τμήμα του στα βόρεια. Ο νότιος τοίχος είναι παρόμοιος κατασκευαστικά και εδράζεται πάνω σε θεμέλιο από μικρούς αργούς λίθους. Ανατολικά, ένας μεγάλος λάκκος δείχνει ότι υλικό του τοίχου και της θεμελίωσής του έχει αφαιρεθεί. Στο εσωτερικό της τάφρου βρέθηκε ένα σιδερένιο καρφί με μακρύ στέλεχος και συνανήκουσα μεγάλη εφηλίδα (αριθ. κατ. Μ4, εικ. 9ι), που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι διακοσμούσε μία ξύλινη θύρα ή κάποιο έπιπλο μεγάλων διαστάσεων².

Ο ανατολικός τοίχος σώζεται σε μήκος μόλις 1,90 μ. Αποσπασματικός είναι και ο βόρειος τοίχος, που διατηρείται σε μήκος 2,70 μ. και έχει πλάτος περίπου 0,55 μ. Ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος διαφέρουν κατασκευαστικά από τον δυτικό και τον νότιο. Αποτελούνται από αργούς λίθους, επιλεγμένους ώστε να έχουν μικρό σχετικά πάχος, και ανάμεσά τους έχουν τοποθετηθεί μικροί αργοί λίθοι και χώμα. Η διαφορά στην κατασκευή υποδεικνύει δύο φάσεις, από τις οποίες η πιο επιμελημένη είναι η οψιμότερη. Ένα ορθογώνιο όρυγμα ακριβώς βόρεια του ανατολικού τοίχου, που εκτείνεται προς τα ανατολικά, πιθανόν αποτελούσε την τάφρο θεμελίωσης ενός τοίχου του οποίου οι λίθοι και η θεμελίωση έχουν αφαιρεθεί ολοκληρωτικά.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου εντοπίστηκε ένας κατεργασμένος ογκόλιθος από ασβεστόλιθο, διαστάσεων 1,50 × 0,70 × 0,30 μ., που πιθανότατα αποτελούσε το βωμό της οικιακής λατρείας (εικ. 1)³. Ο βωμός είναι προσανατολισμένος στην κατεύθυνση των τοίχων, και το ανατολικό του τμήμα συμπίπτει με την πορεία του ανατολικού τοίχου της αίθουσας. Γύρω από αυτόν αποκαλύφθηκαν πέντε πήλινα ειδώλια, μεταξύ των οποίων μια γυναικεία προτομή με πόλο και οπή ανάρτησης (εικ. 5, 6α-ε). Η προτομή ήταν πιθανώς αναρτημένη σε

¹ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο της κας Μαρίας Βενετσάνου από τον Νοέμβριο του 2008 έως και τις αρχές του 2009, με αυτοχρηματοδότηση, μετά από αίτηση για ανοικοδόμηση οικίας, όταν κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα. Την έρευνα πραγματοποίησαν η υπογράφουσα και η αρχαιολόγος Χρυσούλα Λουλαδάκη.

² Höpfner 2005, 565-566.

³ Βλ. το ιδιωτικό ιερό στο κεραμοποιείο στη Συνοικία των Κεραμέων στην Κόρινθο (Williams 1981, 418-419).

τοίχο του ίδιου χώρου με τη βοήθεια καρφιού, ίσως ως ανάθημα στη θεότητα του οίκου, ενώ τα υπόλοιπα ειδώλια εικάζεται ότι ήταν τοποθετημένα πάνω στον βωμό ως αφιερώματα⁴. Ένα από αυτά, το τμήμα ειδωλίου ανακεκλιμένου άνδρα, προέρχεται από μήτρα που κατασκευάστηκε σε κεραμοποιείο της Κορίνθου⁵. Το δάπεδο του χώρου αποτελείται από θρυμματισμένο ασβεστόλιθο και σκόνη ασβεστόλιθου που πιθανόν επιστρώθηκαν μαζί με νερό για να αποκτήσουν σκληρότητα. Ο χώρος αυτός αποτελεί πιθανότατα τον χώρο της οικιακής λατρείας.

Δυτικά του ορθογώνιου χώρου που ταυτίζεται με το δωμάτιο οικιακής λατρείας, στο βορειοδυτικό τμήμα της ερευνημένης έκτασης, εντοπίστηκε χώρος που ορίζεται ανατολικά από το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου της αίθουσας οικιακής λατρείας και στα νότια από παρόμοιας κατασκευής τοίχο, από τη θεμελίωση του οποίου είχαν αφαιρεθεί οι λιθόπλινθοι εκτός από έναν. Στον χώρο υπάρχει ομοιόμορφο υδατοστεγές δάπεδο από κονίαμα, πάχους περίπου 5 εκ. Το δάπεδο είναι ιδιαίτερα επιμελημένο και, εξαιτίας της διαφοράς της ποιότητας σε σχέση με τα δάπεδα που βρέθηκαν στους υπόλοιπους χώρους, εικάζουμε ότι ανήκε στον ανδρώνα, αν και δε φέρει περιμετρική εξέδρα για την τοποθέτηση των κλινών (εικ. 3). Έχει κλίση μόλις 1 εκ. στην επιφάνειά του και κατασκευάστηκε με τη βοήθεια καλουπιών⁶. Τα ίχνη του χάνονται βόρεια, ενώ δυτικά η έρευνα δεν επεκτάθηκε ώστε να βρεθούν τα όριά του. Το σωζόμενο μήκος του χώρου στον άξονα Βορρά-Νότου είναι 4,08 μ. και το ορατό πλάτος του 2,65 μ. Το δάπεδο του ανδρώνα βρίσκεται περίπου 0,30 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του χώρου της οικιακής λατρείας.

Τα τμήματα κεραμίδας πάνω σε σχετικά σκληρό πηλόχωμα που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου υποδεικνύουν ότι πάνω στη θεμελίωση των τοίχων από καλά επεξεργασμένους λίθους υπήρχε ανωδομή από ωμοπλίνθους. Η κεραμίδα υποδεικνύει ότι ο ανδρώνας στεγαζόταν με κεραμοσκεπή⁷.

Νότια του ανδρώνα υπήρχε προθάλαμος, ένας μικρότερος χώρος με δάπεδο από κονίαμα ίδιας ακριβώς σύστασης με του ανδρώνα (εικ. 4α, β), περίπου 0,17 μ. χαμηλότερα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιο σημείο βρισκόταν η θύρα που ένωνε τους δύο χώρους γιατί, όπως προαναφέρθηκε, σε μεταγενέστερη περίοδο αφαιρέθηκαν δύο λιθόπλινθοι του τοίχου που χώριζε τα δύο δωμάτια και ο τρίτος που παρέμεινε ανέπαφος δεν φέρει ίχνη κατωφλιού. Υπάρχει υψομετρική διαφορά περίπου 5 εκ. μεταξύ των θεμελίων του τοίχου αυτού και του δαπέδου του ανδρώνα, επομένως για το κατώφλι της θύρας είχε χρησιμοποιηθεί ανώτερος του υφιστάμενου δόμου λιθόπλινθος ή ξύλινη επένδυση.

Σε απόσταση 3,20 μ. νότια του νότιου άκρου του ανατολικού τοίχου του προθαλάμου, εκτείνεται τοίχος σε μήκος 3 μ. περίπου και με κατεύθυνση βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, σωζόμενος σε δύο δόμους. Το νότιο όριό του δε διερευνήθηκε. Κατασκευαστικά μοιάζει με τους τοίχους του προθαλάμου και του ανδρώνα, αλλά ο ανώτερος βόρειος λιθόπλινθος είναι ασυνήθιστα μεγάλος. Έχει μήκος 1,50 μ. και φέρει στην άνω επιφάνειά του τρεις εντορμίες για την τοποθέτηση γόμφων με χοινικίδες (χάλκινα περιβλήματα) που πιθανώς χρησίμευσαν για τη στήριξη παραστάδας (εικ. 7).⁸ Η παραστάδα ίσως ανήκε στην είσοδο της οικίας. Σε απόσταση 2,80 μ. ανατολικά του τοίχου με τις εντορμίες αποκαλύφθηκαν τρεις ορθοστάτες,

⁴ Βλ. Καρύδη 1996, 70. Επίσης Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61.

⁵ Βλ. Stillwell 1952, πίν. 22 αριθ. XIV. 9 και Roebuck 1951, 140 πίν. 53 αριθ. 13. Και τα δύο αυτά ειδώλια είναι πιθανό να προέρχονται από την ίδια μήτρα με το Ε5. Ο τύπος ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ. αλλά τα ειδώλια εμφανίζονται πιο συχνά στο τέλος του αιώνα αυτού. Τα περισσότερα φέρουν κόκκινο επίχρισμα στην κόμη, στα γυμνά μέρη και στο ανάκλινδρο, και λευκό στο ιμάτιο.

⁶ Βλ. Stillwell 1948, 39 για παρόμοιο δάπεδο στο κεραμοποιείο (Terracotta Factory), που λειτουργούσε και ως οικία στη Συνοικία των Κεραμέων (Potters' Quarter) στο δυτικό τμήμα του άστεως της Κορίνθου. Παρόμοιο δάπεδο υπάρχει σε τμήμα οικίας ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, που χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., βλ. Weinberg 1948, 229 εικ. 1 πίν. 88α. Σύμφωνα με τον Cahill (2002, 79), αυτό το είδος δαπέδου ταιριάζει στους ανδρώνες.

⁷ Κεραμοσκεπή φαίνεται ότι έφερε και η Οικία των Φοινικικών Αμφορέων, στο νοτιοδυτικό τμήμα της μετέπειτα Ρωμαϊκής Αγοράς της Κορίνθου, που κατασκευάστηκε το β' τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., βλ. Williams 1978, 16. Κεραμοσκεπή έφεραν επίσης οι οικίες στη Ράχη Ισθμίας, βλ. Anderson-Stojanovic 1996, 63.

⁸ Ορλάνδος 1994, 199-200 εικ. 150, 157.

ύψους περίπου 0,60 μ. Μεταξύ των ορθοστατών και του παράλληλου τοίχου, στα δυτικά, ορίζεται χώρος με ξεχωριστό δάπεδο ιδιαίτερα πυκνής σύστασης, από λευκό χρώμα με τμήματα θραυσμένου ασβεστόλιθου, που εκτείνεται ως τα νότια όρια του σκάμματος (εικ. 7, 8). Ο χώρος αυτός, που φέρει σκληρότερο και πυκνότερης σύστασης δάπεδο από εκείνο του χώρου της οικιακής λατρείας, θα μπορούσε να αποτελεί μέρος της αυλής. Αυτό το είδος δαπέδου θα ήταν κατάλληλο για χρήση σε εξωτερικούς χώρους⁹. Στις τυπικές κλασικές οικίες η αυλή βρίσκεται σχεδόν πάντα στα νότια, ώστε οι κάτοικοι του σπιτιού να εκμεταλλεύονται στο μέγιστο τις κλιματολογικές συνθήκες του ελλαδικού χώρου¹⁰. Στον χώρο δε βρέθηκαν ίχνη παστάδας.

Ένας κάθετος τοίχος στα δυτικά του τοίχου με τις εντορμίες, μικρότερων διαστάσεων και με προσανατολισμό βορειοανατολικά-νοτιοδυτικά, χωρίζει την περιοχή δυτικά της αυλής σε δύο χώρους, εκ των οποίων μόνο ένα ελάχιστο τμήμα διερευνήθηκε λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής. Ο τοίχος έχει σωζόμενο μήκος 2,30 μ. Βόρειά του και ακριβώς στη γωνία που δημιουργεί με τον δυτικό τοίχο της αυλής, υπάρχει μικρός κυκλικός λάκκος διαμέτρου 0,68 μ. και βάθους 0,53 μ. Αυτός και άλλοι δύο λάκκοι ελλειψοειδούς κάτοψης, ο ένας σε απόσταση 1,25 μ. από τον δυτικό τοίχο της αυλής, ο δεύτερος ακριβώς δυτικά και παράλληλα προς τον ανατολικό τοίχο του δωματίου της οικιακής λατρείας, είχαν πιθανώς αποθηκευτική χρήση¹¹ και κατασκευάστηκαν την ίδια χρονική περίοδο με τα δάπεδα που καλύπτουν τους χώρους της οικιακής λατρείας και της αυλής. Ο πυθμένας των λάκκων είναι επίσης επενδυμένος με το ίδιο στρώμα θρυμματισμένου ασβεστόλιθου (εικ. 1)¹².

Δύο πήλινες κωνικές αγνύθες, ενδείξεις της γυναικείας δραστηριότητας στο σπίτι, συλλέχθηκαν από τον νότιο τομέα του ανασκαμμένου τμήματος της οικίας (εικ. 6στ, ζ).

Η διαρρύθμιση της οικίας με ορθογώνιους ή τετράγωνους χώρους και τοίχους που συνδέονται σε ορθή γωνία, γύρω από την αυλή θυμίζει αρκετές οικίες στην Κόρινθο¹³ και στην Αττική¹⁴. Η οικία στην Κυρά Βρύση διαφέρει αρκετά από τις πολυάριθμες οικίες στη Ράχη Ισθμίας, οι οποίες ήταν λαξευμένες στο βράχο, είχαν υπόγειο χώρο και στέγαζαν οικοτεχνίες¹⁵.

Χρονολόγηση

Η κεραμική που συλλέχθηκε συμπεριλαμβάνει σχετικά λίγα, κυρίως μεμονωμένα, αττικά και κορινθιακά θραύσματα, τα περισσότερα από τα οποία δεν ήταν δυνατό να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Η μελέτη τους κατέδειξε ότι η οικία ήταν σε χρήση από το τελευταίο τέταρτο του 5ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η προσεκτική παρατήρηση του συνόλου της κεραμικής δείχνει ότι τα θραύσματα αγγείων του 5ου αι. π.Χ. που παρέμειναν στον χώρο ως το τέλος του 4ου αι. π.Χ. προέρχονται από αγγεία καλής ποιότητας [π.χ. κορινθιακή πυξίδα και λεκανίδα, θραύσμα με ερυθρόμορφη παράσταση (αριθ. Κ3-2, εικ. 9γ) κ.ά.].

Τα ειδώλια και η προτομή που βρέθηκαν γύρω από το βωμό είναι εξίσου δύσκολο να χρονολογηθούν. Η προτομή προέρχεται από μήτρα που, βάσει των χαρακτηριστικών της,

⁹ Παρόμοιο δάπεδο απαντά στην αυλή και στο Δωμάτιο 5 της Οικίας των Φοινικικών Αμφορέων, βλ. Williams 1979, 107. Η πρακτική αυτή χρησιμοποιείται στην Κόρινθο ήδη από την πρώτη πρωτοκορινθιακή περίοδο, βλ. το δάπεδο στην αυλή της οικίας κοντά στην Ιερή Κρήνη, Williams – Fisher 1971, 5.

¹⁰ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.8.9.3. Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.2.

¹¹ Βλ. Williams 1979, 107. Σύμφωνα με τον Cahill 2002, 78-9, οι πίθοι τοποθετούνταν στην αυλή οικιών στην Ολυνθο για τη συλλογή του βρόχινου νερού από τις στέγες.

¹² Αυτή η πρακτική απαντάται σε μια οικία βόρεια της Οικίας των Φοινικικών Αμφορέων, όπου εντοπίστηκε το Πηγάδι 1979-1. Το πηγάδι ήταν επενδυμένο με σκληρό στρώμα θρυμματισμένου πωρόλιθου, βλ. Williams 1980, 110.

¹³ Βλ. το Κτήριο II, Williams – Fisher 1972, 145, 165 και την οικία κάτω από το ιερό της Έρωςας στη Συνοικία των Κεραμέων, Williams 1981, 414 εικ. 2.

¹⁴ Jones κ.ά. 1962, εικ. 1. Höpfner 2005, 252.

¹⁵ Anderson-Stojanović 1996, 57-98. Για τον ρόλο της οικοτεχνίας στην οικονομία βλ. Ault 2007, 259.

ανάγεται στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., θα μπορούσε όμως να έχει κατασκευαστεί δεκαετίες μετά τη δημιουργία της μήτρας. Η πλειονότητα των ειδωλίων ανήκει στον 5ο αι. π.Χ. Φαίνεται ότι η προσεκτική χρήση τους ως αντικείμενα λατρείας επέτρεψε τη μακροχρόνια διατήρησή τους στην οικία μέχρι και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., οπότε και το σπίτι έπαψε να κατοικείται.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το σύνολο σχεδόν των θραυσμάτων αγγείων και ειδωλίων που συλλέχθηκαν από όλους τους χώρους της οικίας φέρουν εμφανή ίχνη καύσης. Αυτό το στοιχείο θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι η οικία καταστράφηκε από πυρκαγιά και εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσης στους τοίχους ή κάποιο στρώμα καταστροφής στους χώρους της οικίας, ώστε να επιβεβαιωθεί αυτή η υπόθεση.

Το τμήμα νότια του Τοίχου 5 και δυτικά του Τοίχου 4 δεν καλύπτεται από δάπεδο και πιθανόν ανήκει σε εξωτερικό της οικίας χώρο. Ένα μικκύλο πινάκιο (αριθ. Κ1, εικ. 9α) που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσης του Τοίχου 5 πιθανόν έχει να κάνει με *εγκαίνια* του κτηρίου και χρονολογεί τον τοίχο στο τέλος του 5ου ή στον 4ο αι. π.Χ.

Η οικία που εντοπίστηκε στην Κυρά Βρύση βρίσκεται δυτικά του ιερού του Ποσειδώνα και 270 μ. βορειοδυτικά του αρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου που ανασκάφηκε την περίοδο 1967-1968 στην Ισθμία¹⁶. Η οικογένεια που διέμενε για πάνω από έναν αιώνα στην οικία αυτή πιθανόν να ανήκε στην κοινότητα του ιερού του Ποσειδώνα και να χρησιμοποιούσε το νεκροταφείο που βρισκόταν τόσο κοντά. Δεν αποκλείεται στο μέλλον να αποκαλυφθεί στην ευρύτερη περιοχή ένας μικρός οικισμός, ο οποίος είχε δημιουργηθεί για τις ανάγκες του ιερού. Ίχνη αρχαίου δρόμου και οικίας έχουν, εξάλλου, εντοπιστεί ανατολικά της οικίας στην Κυρά Βρύση κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών αλλά δεν έχουν ερευνηθεί έως σήμερα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Κεραμική

Κ1. Μικκύλο πινάκιο (εικ. 9α).

Διαστάσεις: ύψος 0,009 μ., μέγιστη διάμ. 0,041 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ.

Ακέραιο μικκύλο πινάκιο από πορτοκαλόχρωμο πηλό, με αρκετή μίκα. Στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνειά του φέρει υποκίτρινο επίχρυσμα. Βάση επίπεδη, με ορατά τα ίχνη του σχοιניού για την αποκοπή του αγγείου από τον τροχό. Τοιχώματα σχεδόν κάθετα, χείλος ελαφρά έξω νεύον.

Πρβλ. Stillwell – Benson 1984, αριθ. 1983 πίν. 72 (τέλος 5ου-4ος αι. π.Χ.). Sparkes – Talcott 1970, 347 αριθ. 1577 πίν. 69 (τέλος 4ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: τέλος 5ου-4ος αι. π.Χ.

Κ3-2. Θραύσμα αγγείου με ερυθρόμορφη διακόσμηση (εικ. 9γ).

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,038 μ., σωζόμενο πλάτος 0,032 μ.

Εσωτερικά φέρει καστανόμαυρο μεταλλικό γάνωμα. Στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνονται το δεξιό τμήμα χιτώνα γυναικείας μορφής και περίτεχνος ζωστήρας στη μέση της μορφής, που διαμορφώνεται με έλικα. Οι πτυχώσεις του χιτώνα πέφτουν παράλληλα προς τα κάτω και αριστερά. Δεξιότερα, πιθανό μάτιο περιβάλλει τη μορφή, ενώ ένα αντικείμενο προβάλλεται με αραιό γάνωμα μπροστά από τη μορφή.

Πρβλ. Herbert 1977, 41 πίν. 9 αριθ. 39α (για τις έλικες στο ένδυμα· η παράσταση μιμείται την τεχντροπία του Ζωγράφου του Μειδία) και 34-35 πίν. 3 αριθ. 21 (του Ζωγράφου των Πελικών, α'-β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.). Τιβέριος 1996, 196, 332-333 αριθ. 179 (400-395 π.Χ.).

Χρονολόγηση: περ. 400 π.Χ.

¹⁶ Clement – MacVeagh Thorne 1974, 401.

K4-7. Τμήμα μικκύλου μελαμβαφούς κρατήρα (εικ. 9β).

Διαστάσεις: ύψος 0,016 μ., διάμ. με λαβές 0,03 μ., διάμ. χείλους 0,025 μ., διάμ. βάσης 0,013 μ.

Πηλός ρόδινος. Λείπει μεγάλο τμήμα του σώματος και του χείλους. Ορατό το αποτύπωμα του σχοινοίου στη δισκοειδή βάση που καταλήγει σε χαμηλό πόδι. Γάνωμα θαμπό, απολεπισμένο κατά τόπους. Φέρει ίχνη καύσης. Τέτοιου είδους αγγεία απαντούν συχνά στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Είναι πρόχειρα φτιαγμένα στον τροχό, ενίοτε έχουν γάνωμα αλλά το σχήμα τους δεν υποδεικνύει κάποια χρονολογική εξέλιξη.

Πρβλ. Sparkes – Talcott 1970, 186 αριθ. 1422-1429 (αναθηματικά μικκύλα αγγεία). Blegen κ.ά. 1964, αριθ. 272-3 πίν. 38 (μικκύλος κρατήρας με μαύρο γάνωμα, ίχνη σχοινοίου στη βάση, 490-480 π.Χ.) και αριθ. 484-3 πίν. 77 (άχρωμος σκύφος, ύστερος 4ος – πρώιμος 3ος αι. π.Χ.). Birge κ.ά. 1992, 26 αριθ. P54 εικ. 35 (μικκύλο σκυφίδιο, 5ος-4ος αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: 425-4ος αι. π.Χ. (βάσει συννευρημάτων).

K5-1. Βάση και τμήμα σώματος αβαφούς σκύφου (εικ. 9στ).

Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,033 μ., διάμ. βάσης 0,037 μ.

Πηλός κιτρινο-ρόδινος πολύ ανοικτός, με αρκετές προσμείξεις.

Πρβλ. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 104, Π1700 (Τ.108) (κοτύλη κορινθιακού τύπου από κιτρινόλευκο πηλό, ο τάφος χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι.). Blegen κ.ά. 1964, 246, 244, 127 αριθ. 338-1, 344-3 πίν. 52 (αβαφείς σκύφοι των μέσων του 5ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: 475-450 π.Χ.

K15-1. Θραύσματα μικρού αρυτήρα-κανάστρου (εικ. 9η).

Διαστάσεις: διάμ. χείλους περ. 0,11 μ.

Διασώζονται δώδεκα θραύσματα, εκ των οποίων τα τρία είναι συγκολλημένα, από το χείλος και το σώμα. Πηλός φαιός με προσμείξεις και μίκα.

Πρβλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 185 αριθ. 56 (μέσα 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) και 190 αριθ. 78 (μέσα 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.). Καλτσάς 1998, 116-117 αριθ. 1039-1040 πίν. 130 (για το σχήμα, γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: μέσα 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.

K15-3. Τρία θραύσματα μυροδοχείου (εικ. 9ζ).

Διασώζεται τμήμα του σφαιρικού σώματος. Δύο από τα τρία θραύσματα είναι συγκολλημένα. Πηλός ανοικτός ερυθρός με υποκίτρινο επίχρισμα. Διακρίνονται ίχνη καύσης.

Πρβλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 214 αριθ. 204. Καλτσάς 1998, 96 (Τ1403) αριθ. 1247 σχ. 30 πίν. 104β (μυροδοχείο με σφαιρικό σώμα, β' μισό 4ου αι. π.Χ.). Αλλαμάνη – Τζαναβάρη 1994, 95-98, πίν. 45δ (στην Αττική ο τύπος ξεκινά το 320 π.Χ.). Sparkes – Talcott 1970, 340 αριθ. 1491 πίν. 63 (300 π.Χ.).

Χρονολόγηση: 320-300 π.Χ.

K19-1. Τμήμα μελανόμορφης ληκύθου (εικ. 9δ).

Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,053 μ., διάμ. περ. 0,0475 μ.

Συγκολλημένη από δύο θραύσματα. Σώζεται τμήμα ώμου με απόφυση λαβής και τμήμα σώματος.

Πηλός ερυθρός. Πάνω από την παράσταση πιθανώς υπάρχει ζώνη με μία σειρά στιγμών. Από την παράσταση διακρίνεται η κόμη και το πίσω μέρος του κορμού γυναίκας που στρέφεται προς τα δεξιά. Οι πτυχώσεις του ενδύματος δηλώνονται με εγχάραξη. Στον ώμο, μελανές, εκαφρώς λοξές ακτίνες. Η λαβή που ξεκινά από τον ώμο φέρει μαύρο γάνωμα στην εξωτερική της επιφάνεια.

Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 227 αριθ. 294-3 πίν. 42 (λήκυθος με λευκό βάθος της ομάδας του Αίμωνα, 480-470 π.Χ.) και 229 αριθ. 297-6 πίν. 42 (με πλάγιες ακτίνες και σειρές στιγμών, 475-465 π.Χ.). Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 75 αριθ. 1622 (β' τέταρτο – α' μισό 5ου αι. π.Χ.). Μυλωνάς 1975, 177-178 αριθ. 256, 261 πίν. 275α, β (λήκυθοι από τάφο που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: α' μισό 5ου αι. π.Χ.

K20-1. Τμήμα μυκτήρα αττικού λύχνου με επίπεδη άνω επιφάνεια (εικ. 9ε).

Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,042 μ., σωζ. πλάτος 0,019 μ.

Από αττικό πηλό.

Πρβλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 205 αριθ. 157-159 (β' μισό 4ου – α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Howland 1958, 2, 72 αριθ. 310 πίν. 38 (Τύπος 25B, β' μισό 4ου – α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.· η Rotroff, ωστόσο, επαναχρονολογεί τον Τύπο 25B στα χρόνια λίγο μετά το 348 π.Χ., βλ. Rotroff 1997, 22, υποσημ. 25).

Νικολαΐδου-Πατέρα 1994, 112 αριθ. 45 πίν. 59α (400-350 π.Χ.). Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 49 πίν. 17α (Τύπος 25B της Αθηναϊκής Αγοράς, γ' τέταρτο 4ου – β' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Blegen κ.ά. 1964, 307 πίν. 100 (αττικός λύχνος από αποθέτη των μέσων του 4ου π.Χ. αι.). Κόλια 2006, 154 Α28 σχ. 17 πίν. 9α (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: β' μισό 4ου – α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

Πήλινα ειδώλια

E1. Τμήμα γυναικείας προτομής με πόλο (εικ. 6α).

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψος 0,089 μ., σωζ. πλάτος 0,075 μ.

Συγκολλημένη από τρία θραύσματα. Σώζεται το κεφάλι και τμήμα του λαιμού. Πηλός ερυθρός, λεπτός. Είναι κατασκευασμένη σε μήτρα. Σαφώς διακρίνονται η μύτη, τα μάτια και τα χείλη. Σωζόμενα ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος στο πρόσωπο και κιτρινωπού επιχρίσματος στον πόλο και τους κυματοειδείς βοστρύχους που περιβάλλουν το τριγωνικό μέτωπο. Πιθανόν πάνω από τον πόλο φέρει πέπλο, που πέφτει στους ώμους και καλύπτει την κόμη. Οπή ανάρτησης έχει διανοιχθεί στο κέντρο της κόμης, κάτω από το πλαστικό έξαρμα του πόλου. Κατάσταση διατήρησης μέτρια προς κακή. Οι προτομές αυτού του είδους ταυτίζονται συνήθως με τις θεές της γονιμότητας. Στην περιοχή της Κορίνθου ο τύπος αυτός είναι σπάνιος.

Πρβλ. Merker 2000, 73-74, 111 αριθ. C251 (και C 252-253) πίν. 21 (πρώιμος κλασικός τύπος). Stillwell 1948, 97 πίν. 32 αριθ. 28 (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ., η μήτρα ίσως κατασκευάστηκε παλαιότερα αλλά εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται έως και 100 χρόνια αργότερα). Μπόνιας 1998, 201 αριθ. 489 πίν. 56, (α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). Καλτσάς 1998, 69-70 αριθ. 1113, 1112 πίν. 70-71 (από τον T1427, 480-470 π.Χ.).

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

E2. Τμήμα χειροποίητου ειδωλίου ίππου με αναβάτη (εικ. 6γ).

Διαστάσεις: ύψος ίππου 0,065 μ., σωζ. ύψος ανθρώπινης μορφής 0,03 μ., μέγ. μήκος 0,064 μ.

Πηλός πολύ ανοικτός καστανός, λεπτός (κορινθιακός). Σώζονται το σώμα του αναβάτη, το κεφάλι και η χαιτή του ίππου, το δεξί πρόσθιο πόδι και οι αποφύσεις των υπόλοιπων τριών. Το ρύγχος μακρύ, πεπλατυσμένο κάθετα, διαχωρίζεται η θέση των ματιών. Η χαιτή, με επίχρισμα κυανό πάνω σε ερυθρό, είναι κομμένη. Το σώμα του αναβάτη σχεδόν αδιαμόρφωτο (διακρίνονται μόνο τα πόδια και τα χέρια), με ερυθρό επίχρισμα, έχει πιεστεί ώστε να είναι επίπεδο πάνω στη ράχη και το λαιμό του ίππου. Το ακέραια σωζόμενο πόδι αδιαμόρφωτο, με μείωση προς τα κάτω. Το σώμα του ίππου φέρει πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα. Ειδώλια του τύπου αυτού ήταν συνήθη στην Κόρινθο του 5ου αι. π.Χ. και χρησιμοποιούνταν ως αφιερώματα ή παιχνίδια για τα παιδιά.

Πρβλ. Blegen κ.ά. 1964, 318-319 αριθ. X108 πίν. 82 (5ος αι. π.Χ., από το ίδιο εργαστήριο). Carpenter – Bon 1936, 116 εικ. 86 αριστερά. Williams κ.ά. 1974, 5 αριθ. 4 πίν. 1. Roebuck 1951, 19 αριθ. 4 πίν. 6. Μυλωνάς 1975, 86, 88 αριθ. 17 πίν. 219α (από εγχυτρισμό παιδιού, αρχές 5ου αι. π.Χ.).

E3. Τμήμα ειδωλίου σκύλου (εικ. 6δ).

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,077 μ., μέγ. ύψος 0,051 μ.

Πηλός πολύ ανοικτός καστανός με λίγη μίκα. Διασώζονται το ρύγχος και το ένα αυτί, ο μακρύς λαιμός, ο κορμός και οι αποφύσεις των τεσσάρων ποδιών. Ρύγχος μακρύ, αυτιά τεντωμένα, ο κορμός στενεύει στη μέση, οι γοφοί τονισμένοι. Έφερε λευκό επίχρισμα, ίχνη του οποίου σώζονται κατά τόπους. Ίχνη καύσης διακρίνονται στην εξωτερική επιφάνεια αλλά και σε ορισμένες επιφάνειες θραύσης.

Πρβλ. Stillwell 1952, 181 αριθ. 14 πίν. 40 (τέλος 5ου-4ος αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: τέλος 5ου-4ος αι. π.Χ.

E4. Ειδώλιο καθιστού Πάνα που παίζει δίαυλο (εικ. 6β).

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψος 0,078 μ., μέγ. πλάτος 0,035 μ.

Διασώζεται το κάτω τμήμα του κεφαλιού, ο κορμός, το δεξί πόδι και η δεξιά κνήμη, η αριστερή παλάμη, τμήμα της βάσης και του δεξιού πέλματος. Εσωτερικά είναι κοίλο, κατασκευασμένο με μήτρα. Κακή κατάσταση διατήρησης. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, λεπτός, με ελάχιστες προσμειξεις. Ερυθρό επίχρισμα καλύπτει όλη τη μορφή, εκτός από το πίσω μέρος του ειδωλίου που είναι αδιαμόρφωτο. Αδρά διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου: έντονα μάτια, πλατιά μύτη. Η γενειάδα ενιαία, φτάνει μέχρι το στήθος. Τα χέρια της καθιστής μορφής κρατούν δίαυλο που ακουμπά στο στόμα. Το δεξί γόνατο και η κνήμη προβάλλουν, όπως και το στήθος, από τις πτυχές ιματίου.

Πρβλ. Davidson 1952, 38-39 αριθ. 194-195 πίν. 14 (5ος αι. π.Χ.). Stillwell 1952, 143 αριθ. 7 πίν. 29.
Χρονολόγηση: 5ος αι. π.Χ. Γενικά, τέτοια ειδώλια συνεχίζονταν να παράγονται ως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

E5. Τμήμα πήλινου ειδωλίου ανακλινόμενου άνδρα (εικ. 6ε).
Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,042 μ., σωζ. πλάτος 0,021 μ.
Πηλός λεπτός, ανοικτός καστανός-πορτοκαλόχρωμος, κορινθιακός. Διακρίνεται κάτω δεξιά η κλίση με δύο πλαστικά εξάρματα, και πιο ψηλά οι πτυχώσεις υφάσματος και τμήμα του γυμνού κορμού (κοιλιάς) της μορφής. Είναι κατασκευασμένο σε μήτρα.
Πρβλ. Stillwell 1952, 108 αριθ. 9 πίν. 22. Roebuck 1951, 140 αριθ. 13 πίν. 53.

Πήλινα αντικείμενα

Π1. Τμήμα κωνικής αγνύθας (εικ. 6στ).
Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψος 0,051 μ., μέγ. πλάτος 0,052 μ.
Πηλός πορτοκαλόχρωμος-ανοιχτοκάστανος, με αρκετή μίκα. Λείπουν η βάση και η κορυφή. Σχήμα κωνικό.
Πρβλ. Μαραγκού 1996, 197 αριθ. 318 (πιθανόν 4ος αι. π.Χ.). Davidson 1952, 169 αριθ. 1166-1167 πίν. 75 (350-300 π.Χ.). Davidson – Burr Thompson 1943, 76-77 και (για το σχήμα) 90, εικ. 38, 124, 129 (425-325 π.Χ.).
Χρονολόγηση: 350-300 π.Χ.

Π2. Κωνική αγνύθα (εικ. 6ζ).
Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,07 μ., διάμ. βάσης 0,042 μ.
Πηλός πορτοκαλόχρωμος, πολύ ανοικτός καστανός, με αρκετή μίκα (κορινθιακός). Κορινθιακού τύπου. Συγκολλημένη από τρία τμήματα. Λείπουν η κορυφή και αποτμήματα από το υπόλοιπο σώμα. Αβαφής. Βάση επίπεδη. Το σώμα σχηματίζει αμβλεία γωνία λίγο πάνω από τη βάση.
Πρβλ. Μαραγκού 1996, 197 αριθ. 318 (πιθανόν 4ος αι. π.Χ.). Davidson 1952, 169 αριθ. 1166-1167 πίν. 75 (350-300 π.Χ.). Davidson – Burr Thompson 1943, 76-77, 90 εικ. 38, 129, 124 (425-325 π.Χ.). McPhee – Pemberton 2012, 238 αριθ. IX-19 εικ. 48 πίν. 40.
Χρονολόγηση: 350-300 π.Χ.

Μεταλλικά αντικείμενα

M2. Σιδερένιο καρφί με δισκόμορφη πεπλατυσμένη κεφαλή (εικ. 9θ).
Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,031 μ., διάμ. κεφαλής 0,025 μ.
Το στέλεχος έχει τετράγωνη διατομή. Είναι θραυσμένο και ελαφρώς κεκαμμένο. Φέρει απολεπίσεις.
Πρβλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 176-177, αριθ. 26στ, η, θ (τέλη 4ου – α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Miller 2001, 29, αριθ. IL 135, εικ. 44 (πριν το 323 π.Χ.).
Χρονολόγηση: τέλη 4ου – α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

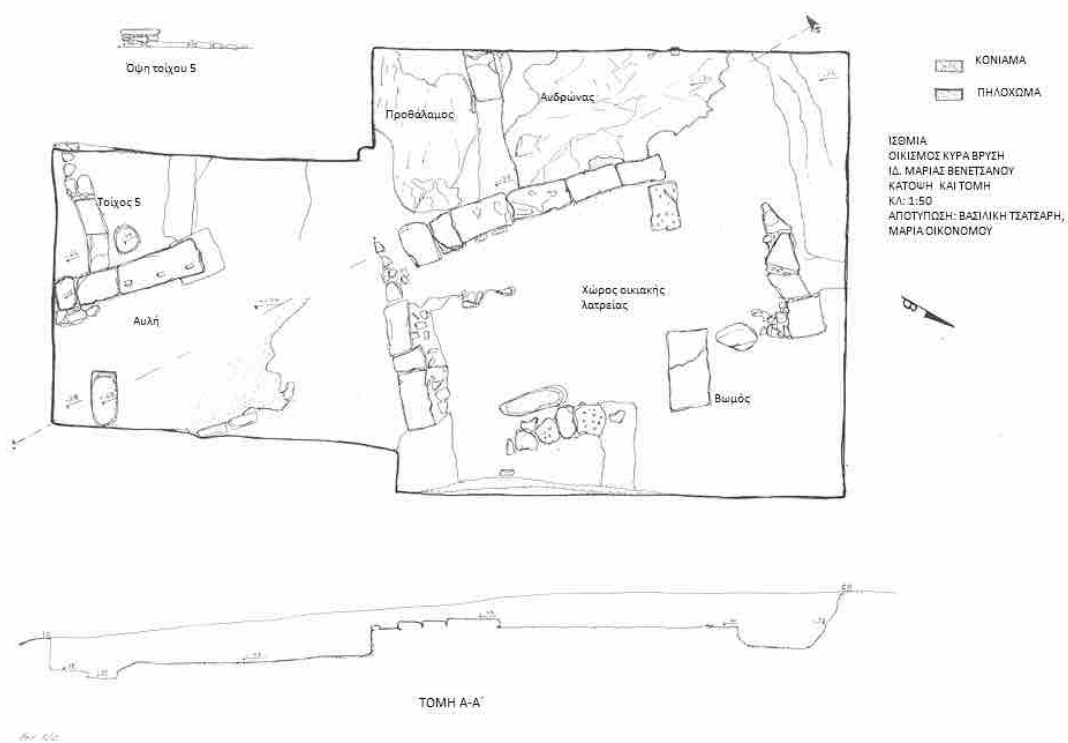
M4. Σιδερένιο διακοσμητικό μεταλλικό καρφί με μακρύ στέλεχος και μεγάλη εφηλίδα (εικ. 9ι).
Διαστάσεις: διάμ. εφηλίδας 0,038 μ., μήκος στελέχους 0,068 μ.
Η κεφαλή έχει αποκοπεί από το στέλεχος. Εκτεταμένες αποκρούσεις.
Πρβλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 176-177, αριθ. 26γ, δ, ε, (μέσα 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.).
Χρονολόγηση: μέσα 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.

M5. Τμήμα σιδερένιου δίκουπου εγχειριδίου με δύο οπές πρόσδεσης στη λαβή (εικ. 9κ).
Διαστάσεις: σωζ. μήκος 0,073 μ., πλάτος 0,036 μ.
Επιφάνεια αρκετά οξειδωμένη. Βρέθηκε στην περιοχή του ανδρώνα.
Πρβλ. Roebuck 1951, 147 αριθ. M2 πίν. 61 (ύστερος 5ος-4ος αι. π.Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλλαμανή – Τζαναβάρη 1994: Β. Αλλαμανή – Κ. Τζαναβάρη, Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας, στο: *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 1994, 90-103.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003: Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα 2003.
- Anderson-Stojanović 1996: V. R. Anderson-Stojanović, The University of Chicago excavations in the Rachi settlement at Isthmia, 1989, *Hesperia* 65.1, 1996, 57-98.
- Ault 2007: B. Ault. *Oikos and oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy*, στο: R. Westgate – N. R. E. Fisher – J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond, Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, British School at Athens Studies 1, London 2007, 259-265.
- Birge κ.ά. 1992: D. E. Birge – L. H. Kraynak – S. G. Miller, *Topographical and Architectural Studies. The Sacred Square, the Xenon, and the Bath*, Nemea I, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1992.
- Blegen κ.ά. 1964: C. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery*, Corinth XIII, Princeton 1964.
- Cahill 2002: N. Cahill, *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven – London 2002.
- Clement – MacVeagh Thorne 1974: P. A. Clement – M. MacVeagh Thorne, From the West Cemetery at Isthmia, *Hesperia* 43.4, 1974, 401-411.
- Davidson 1952: G. A. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Davidson – Burr Thompson 1943: G. R. Davidson – D. Burr Thompson, *Small Objects from the Pnyx: I*, *Hesperia Supplement VII*, Baltimore 1943.
- Herbert 1977: S. Herbert, *The Red-Figure Pottery*, Corinth VII.4, Princeton 1977.
- Höpfner 2005: W. Höpfner, *Ιστορία της Κατοικίας: 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.*, μετάφραση Η. Τσιριγκάκης, Θεσσαλονίκη 2005.
- Howland 1958: R. H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals*, Agora IV, Princeton 1958.
- Jones κ.ά. 1962: J. E. Jones – L. H. Sackett – A. J. Graham, The Dema House in Attica, *BSA* 57, 1962, 75-114.
- Καλτσάς 1998: Ν. Καλτσάς, *Άκανθος I. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998.
- Κόλια 2006: Ε. Ι. Κόλια, *Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο*, Αθήνα 2006.
- Μαραγκού 1996: Λ. Μαραγκού, *Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 1996.
- McPhee – Pemberton 2012: I. McPhee – E. G. Pemberton, *Late Classical Pottery from Ancient Corinth: Drain 1971-1 in the Forum Southwest*, Corinth VII.6, Princeton 2012.
- Merker 2000: G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*, Corinth XVIII.4, Princeton 2000.
- Miller 2001: S. G. Miller, *The Early Hellenistic Stadium*, Nemea, II, Berkeley – Los Angeles – Oxford 2001.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994: Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Από την ελληνιστική κεραμική της Αιτωλικής Καλλιπόλεως, στο: *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 1994, 46-55.
- Μπόνιας 1998: Ζ. Μπόνιας, *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Αθήνα 1998.
- Μυλωνάς 1975: Γ. Ε. Μυλωνάς, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφείον τῆς Ἐλευσίνας*, Αθήνα 1975.
- Νικολαΐδου-Πατέρα 1994: Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Κλειστό χρονολογικά σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από τα περίχωρα της Ηιόνας, στο: *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 1994, 104-114.
- Ορλάνδος 1994: Α. Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και τρόποι εφαρμογής αυτών*, Αθήνα 1994.
- Roebuck 1951: C. Roebuck, *The Asklepieion and Lerna*, Corinth XIV, Princeton 2001.
- Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002: Κ. Ρωμοπούλου – Ι. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο αρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002.
- Sparkes – Talcott 1970: B. A. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Agora XII, Princeton 1970.
- Stillwell 1948: A. Stillwell, *The Potters' Quarter*, Corinth XV.1, Princeton 1948.
- Stillwell 1952: A. Stillwell, *The Potters' Quarter. The Terracottas*, Corinth XV.2, Princeton 1952.
- Stillwell – Benson 1984: A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery*, Corinth, XV.3, Princeton 1984.

- Τιβέριος 1996: Μ. Τιβέριος, *Αρχαία αγγεία*, Αθήνα 1996.
- Walter-Καρύδη 1996: Ε. Walter-Καρύδη, *Το ελληνικό σπίτι. Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Αθήνα 1996.
- Williams 1978: C. K. Williams II, Corinth 1977: Forum Southwest, *Hesperia* 47.1, 1978, 1-39.
- Williams 1979: C. K. Williams II, Corinth 1978: Forum Southwest, *Hesperia* 48.2, 1979, 105-144.
- Williams 1980: C. K. Williams II, Corinth excavations, 1979, *Hesperia* 49.2, 1980, 107-134.
- Williams 1981: C. K. Williams II, The city of Corinth and its domestic religion, *Hesperia* 50.4, 408-421.
- Williams – Bookidis 2003: C. K. Williams II – N. Bookidis, *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003.
- Williams – Fisher 1971: C. K Williams II – J. E. Fisher. Corinth, 1970: Forum Area, *Hesperia* 40.1, 1971, 1-51.
- Williams – Fisher 1972: C. K Williams II – J. E. Fisher, Corinth, 1971: Forum Area, *Hesperia* 41.2, 1972, 143-184.
- Williams κ.ά. 1974: C. K. Williams II – J. MacIntosh – J. E. Fisher, Excavations at Corinth, 1973, *Hesperia* 43.1, 1974, 1-76.
- Χρυσανθάκη-Nagle 2009: Κ. Χρυσανθάκη-Nagle, Πήλινες γυναικείες προτομές και λατρείες της Μακεδονίας και της Θράκης, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113, 2009, 57-63.



Εικ. 1. Σχεδιαστική κάτοψη της αρχαίας οικίας στο οικόπεδο Μ. Βενετσάνου (κλίμακα 1:50) (σχεδ. Β. Τσάτσαρη, Μ. Οικονόμου, Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



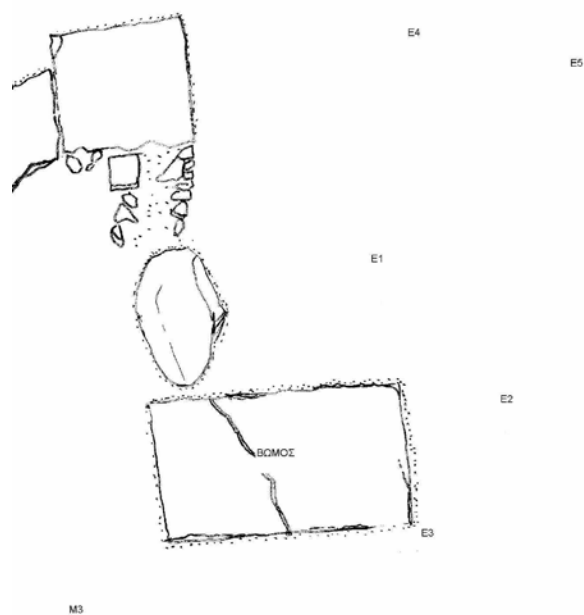
Εικ. 2. Άποψη της οικίας από βόρεια. Δεξιά διακρίνονται ο ανδρώνας και ο προθάλαμος, αριστερά ο βωμός (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 3. Ο ανδρώνας στο ανασκαφικό τετράγωνο Β1. Στα δεξιά επεκτείνεται κάτω από τον μάρτυρα. Αριστερά συνορεύει με τον προθάλαμο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 4. α) Άποψη του προθαλάμου από δυτικά. Αριστερά, σε ελαφρώς μεγαλύτερο ύψος, διακρίνεται το νότιο τμήμα του ανδρώνας. Στο βάθος ο Λάκκος 2. β) Ο προθάλαμος και ο ανδρώνας. Λήψη από νότια. Στο βάθος δεξιά ο βωμός (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 5. Σχέδιο του ανασκαφικού τετραγώνου Α2 με τα ευρήματα γύρω από τον βωμό (σχεδ. Β. Τσάτσαρη, Μ. Γκιώνη, Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 6. α) Πήλινη γυναικεία προτομή με πόλο, αριθ. κατ. Ε1. Α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ. β) Πήλινο ειδώλιο ίππου με αναβάτη, αριθ. κατ. Ε2, 5ος αι. π.Χ. γ) Πήλινο ειδώλιο σκύλου, αριθ. κατ. Ε3. Τέλη 5ου-4ος αι. π.Χ. δ) Πήλινο ειδώλιο Πανός που παίζει διάυλο, αριθ. κατ. Ε4. 5ος - αρχές 4ου αι. π.Χ. ε) Τμήμα πήλινου ειδωλίου ανακλιόμενου άνδρα, αριθ. κατ. Ε5. στ) Τμήμα κωνικής αγνύθας, αριθ. κατ. Π1. 350-300 π.Χ. ζ) Κωνική αγνύθια, αριθ. κατ. Π3. 350-300 π.Χ. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 7. Ο Τοίχος 4 φέρει τρεις εντορμίες για τη στήριξη παραστάδας. Μπροστά ο Λάκκος 1, στο βάθος οι τρεις ορθοστάτες που ορίζουν δάπεδο. Λήψη από δυτικά (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 8. Ο χώρος μεταξύ των ορθοστατών και του τοίχου που πιθανόν στήριζε παραστάδα, από δυτικά (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 9. α) Μικκύλο πινάκιο, αριθ. κατ. Κ1. Τέλος 5ου-4ος αι. π.Χ. β) Θραύσμα αγγείου με ερυθρόμορφη διακόσμηση, αριθ. κατ. Κ3-2. 400 π.Χ. γ) Τμήμα μικκύλου μελαμβαφούς κρατήρα, αριθ. κατ. Κ4-7. 5ος-4ος αι. π.Χ. δ) Τμήμα ληκύθου με μελανόμορφη παράσταση, αριθ. κατ. Κ19-1. Α' μισό 5ου αι. π.Χ. ε) Τμήμα μυκτήρα λύχνου, αριθ. κατ. Κ 20-1. Β' μισό 4ου - α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ. στ) Τμήμα αβαφούς σκύφου, αριθ. κατ. Κ5-1. 475-450 π.Χ. ζ) Όστρακα μικρού αρνητήρα-κανάστρου, αριθ. κατ. Κ15-1. Μέσα 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. η) Τρία όστρακα μυροδοχείου, αριθ. κατ. Κ15-3, 320-300 π.Χ. θ) Σιδερένιο καρφί, αριθ. κατ. Μ2. Μέσα 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. ι) Σιδερένιο διακοσμητικό καρφί, αριθ. κατ. Μ4. Μέσα 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. κ) Τμήμα σιδερένιου δικοπου εγχειριδίου, αριθ. κατ. Μ5 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).

Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης

Σε αυτοψία κλιμακίου της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων¹, τον Νοέμβριο του 2004, για την αδειοδότηση επαναλειτουργίας εξέδρας φόρτωσης υλικών στην περιοχή του όρμου Δάρδιζας στο Δήμο Ερμιόνης, εντοπίστηκαν στην ανατολική πλευρά του όρμου ποντισμένα κατάλοιπα δύο κτηριακών συγκροτημάτων. Η διερεύνηση, στο πλαίσιο της αυτοψίας, ήταν πολύ σύντομη και δεν κατέστη δυνατόν να επαναληφθεί ώστε να μελετηθούν ενδελεχώς τα κτηριακά λείψανα². Εντούτοις θεωρείται σκόπιμη η γνωστοποίηση της ύπαρξής τους, αφενός για την αποτελεσματικότερη προστασία τους και αφετέρου με την ελπίδα να προκαλέσει την πληρέστερη μελέτη τους στο μέλλον.

Στο ανατολικό πέρας της παραλίας της Δάρδιζας σχηματίζεται μικρός όρμος, προστατευμένος από ανατολικά από τον λόφο Αλατοβούνι (εικ. 1). Στον μυχό του όρμου βρίσκονται οι παλιές (των δεκαετιών 1950, 1960) εγκαταστάσεις λατομικών εργασιών Μποδοσάκη. Διατηρούνται ακόμη κτήρια και εργαστηριακοί χώροι, περιφερειακή προκυμαία από ξερολιθιά και δρόμος που περιτρέχει τον όρμο και ανηφορίζει από στο μέσον της δυτικής πλευράς του για να καταλήξει στην εναέρια εξέδρα φόρτωσης των λατομικών υλικών στα πλοία. Η εξέδρα με τον ιμάντα εδράζεται σε βάση από σκυρόδεμα μέσα στη θάλασσα, στα -12 μ. περίπου.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του όρμου και μέχρι την εξέδρα ο βυθός είναι κατάσπαρτος από σύγχρονα υλικά. Ανάμεσά τους εντοπίστηκαν όστρακο βυζαντινού αμφορέα, καθώς και επίπεδη βάση παραδοσιακού αγγείου. Και τα δύο αντικείμενα φαίνεται να αποτελούν τυχαίες απορρίψεις από πλοία που χρησιμοποίησαν τον προστατευμένο όρμο ως αγκυροβόλιο. Κατά μήκος της παραλίας του όρμου μία ζώνη πλάτους 100 μ. περίπου, η οποία καταλήγει σε βάθος -4/5 μ. αποτελεί βυθισμένη αρχαία ακτογραμμή. Το φαινόμενο παρατηρείται σε όλες τις ακτές της Πελοποννήσου πλην της βόρειας, όπως μαρτυρούν τα ποντισμένα κατάλοιπα στις Κεγχρεές, την Επίδαυρο, το Φούρκαρι, την Ερμιόνη, το Πορτοχέλι, το Σαλάντι, την Πλάκα Λεωνιδίου, το Παυλοπέτρι, την Πλύτρα, τη Μεθώνη, τη Φειά κ.ά.

Η ζώνη αυτή εκτείνεται κατά μήκος της παραλίας ολόκληρου του όρμου της Δάρδιζας όπως φαίνεται και στη δορυφορική εικόνα από το Google Earth (εικ. 1). Στο τμήμα των 500 μ. περίπου που ερευνήθηκε, από το ανατολικό πέρας του όρμου και δυτικά, ο βυθός είναι καλυμμένος από μικρούς και μεσαίους λίθους, οι οποίοι αποτελούν πιθανότατα αποσυντεθειμένο οικοδομικό υλικό. Η κατάληξη της ζώνης αυτής στα νότια δίνει την εικόνα παράκτιου κροκαλοπαγούς σχηματισμού (beach rock).

Στον θαλάσσιο χώρο μπροστά από το Σχολείο των εγκαταστάσεων Μποδοσάκη εντοπίζονται τα βυθισμένα κατάλοιπα δύο συγκροτημάτων κτηρίων (15 × 15 μ. και 8 × 8 μ. περίπου, βλ. εικ. 1). Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος μέχρι 1 μ., ξεκινώντας από την ισοβαθή των 2,5 μ. και συνεχίζοντας προς την παραλία με βαθμιαία μειούμενο σωζόμενο ύψος μέχρι την ακτή. Το πάχος των τοίχων ποικίλλει από 0,50 μ. στους εσωτερικούς μέχρι 0,80 μ. στους εξωτερικούς. Το άνω σωζόμενο τμήμα τους είναι κτισμένο με αργολιθοδομή, ενώ σε κάποιους είναι ορατή στη βάση στρώση κεραμικών. Στη βάση των τοίχων και στις γωνίες χρησιμοποιούνται, σε κάποιες περιπτώσεις, λιθόπλινθοι (εικ. 2, 3).

¹ Το κλιμάκιο αποτελούσαν ο υπογράφων, η καταδυόμενη αρχιτέκτων Αικατερίνη Ταγωνίδου και ο καταδυόμενος εργατοτεχνίτης Σπυρίδων Μουρέας, στους οποίους οφείλονται θερμές ευχαριστίες για τη συμβολή τους.

² Βλ. σχετική υπηρεσιακή αναφορά του υπογράφοντος προς την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων με αριθ. πρωτ. 5085/19-11-2004.

Το βορειότερο σύμπλεγμα αποτελείται από οκτώ τουλάχιστον κλειστούς ορθογώνιους χώρους στα νότια, ενώ ένας μεγάλος χώρος, ίσως αυλή, στα βόρεια δεν σώζει τέταρτο βόρειο τοίχο. Στα δυτικά του συμπλέγματος, ένας παράλληλος εξωτερικός τοίχος σχηματίζει διάδρομο πλάτους 1,5 μ. περίπου. Στο βορειότερο τμήμα του προς την παραλία, το δάπεδό του είναι στρωμένο με τετράγωνες κεραμικές πλάκες, πλευράς 0,40 μ. περίπου (εικ. 4). Κάποιες βρίσκονται κατά χώραν, ενώ οι υπόλοιπες είναι διαταραγμένες.

Το νοτιότερο σύμπλεγμα, σε απόσταση 5 μ. περίπου διαγωνίως νοτιοδυτικά από το βόρειο, αποτελείται από τρεις τετράπλευρους χώρους, δύο στα νότια και έναν στα βόρεια (βλ. σκαρίφημα εικ. 1). Εφαπτόμενη στη βόρεια πλευρά του βόρειου χώρου εντοπίζεται ημικυκλική κατασκευή με χοντρούς τοίχους, πιθανόν φούρνος, κλίβανος ή κλιμακοστάσιο (εικ. 5). Σημειώνεται η περίπτωση του κλιβάνου γιατί η έντονη παρουσία κεραμικών θραυσμάτων και τμημάτων πίθων πιθανόν να υπονοεί την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου, εάν όχι αποθηκευτικού χώρου. Στον χώρο εντοπίστηκε επίσης τμήμα λίθινου στομίου πηγαδιού.

Από τη διάσπαρτη κεραμική ξεχωρίζουν όστρακα με ραβδώσεις που παραπέμπουν σε υστερορωμαϊκή/πρωτοβυζαντινή χρονολόγηση (εικ. 6). Αντίστοιχη και ενδεικτική χρονολογικά είναι και η χρήση των κεραμικών στη δόμηση. Η φύση των κατασκευών δεν μπορεί να καθοριστεί χωρίς περαιτέρω έρευνα. Θα μπορούσαν να αποτελούν κατάλοιπα αγρεπαύλεως, όπως υπονοεί η ισχυρή κατασκευή και η χρήση κεραμικών πλακών στο δάπεδο του διαδρόμου, η οποία περιελάμβανε αποθηκευτικούς ή/και εργαστηριακούς χώρους. Ανάμεσα στην κεραμική εντοπίζεται μεγάλος αριθμός οστράκων από πίθους. Η παρακείμενη πεδιάδα, μεγαλύτερη στην αρχαιότητα πριν από την αλλαγή της θαλάσσιας στάθμης, θα μπορούσε να υποστηρίξει μια τέτοια εγκατάσταση με την αγροτική της παραγωγή. Ενδεικτική είναι στην ευρύτερη περιοχή η λατρεία της Δήμητρας Θερμησίας, στην οποία κάνει μνεία ο Πausanias³. Ταυτόχρονα, η δυτική πλευρά του όρμου παρείχε ασφαλέστατο σημείο προσόρμισης, δημιουργώντας την απαραίτητη ευκολία ναυτικής επικοινωνίας με τους γειτονικούς οικισμούς, όπως π.χ. της ακμάζουσας στη ρωμαϊκή περίοδο Ερμιόνης. Η ύπαρξη μεταλλευμάτων στην περιοχή θα μπορούσε να αποτελεί άλλο ένα λόγο εγκατάστασης στη συγκεκριμένη θέση.

Αναφορά στα κατάλοιπα κάνει ο ντόπιος ερευνητής Βασίλειος Γκάτσος⁴. Τα ταυτίζει με τα λείψανα της μυκηναϊκής πόλης των Ηιόνων, στα οποία αναφέρεται ο Στράβων⁵, εντούτοις η ταύτιση δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται από τα επιφανειακά ευρήματα που εντοπίστηκαν. Σχετικά με την πόλη των Ηιόνων, ο Άδωνης Κύρου⁶ θεωρεί ως πιθανότερη θέση την περιοχή της νησίδας Μόδι, όπου έχουν ανασκαφεί μυκηναϊκά κατάλοιπα οικισμού⁷ και μυκηναϊκό ναυάγιο⁸.

Ο Γκάτσος σημειώνει και άλλα βυθισμένα κτηριακά κατάλοιπα, καθώς και περιοχή με όστρακα πίθων δυτικότερα από τα δύο συγκροτήματα, ενώ αναφέρει και ίχνη κρηπιδώματος στα νότια των δύο συγκροτημάτων. Σημειώνει δε ότι και στους αγρούς της παρακείμενης πεδιάδας εντοπίζονται όστρακα κεραμικής σε διάφορες θέσεις. Προφανώς η περιοχή, χερσαία και θαλάσσια, χρίζει περειαίρω συστηματικής και ενδεδειγμένης έρευνας ώστε να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση και την τοπογραφία της.

³ Πausanias, *Κορινθιακά*, II.34.6

⁴ Γκάτσος 1996.

⁵ Στράβων, *Γεωγραφικά*, III.373.

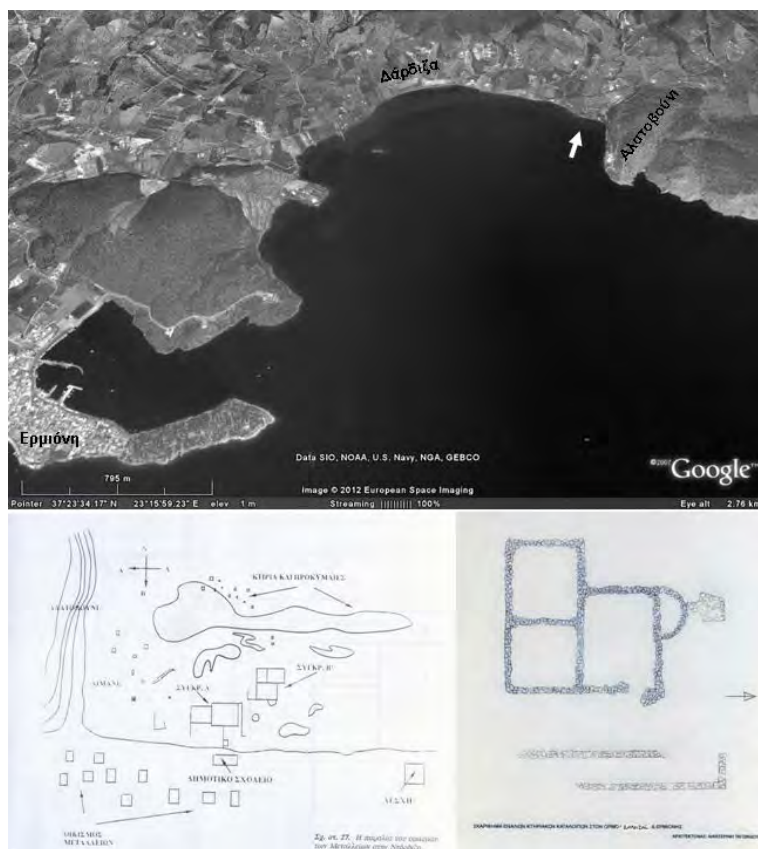
⁶ Κύρου 1990, 85 και 119-120.

⁷ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2007, με προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

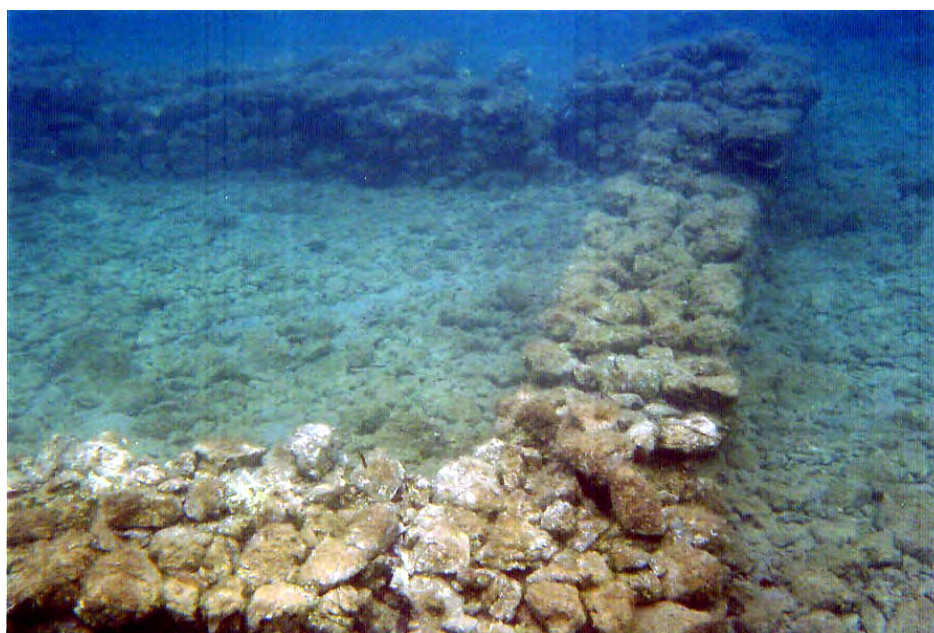
⁸ Αγουρίδης 2012, με προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγουρίδης 2012: Χ. Αγουρίδης, Ενάλια αρχαιολογική έρευνα στον Αργοσαρωνικό, *Ενάλια* XI, 2012, 70-85.
- Γκάτσος 1996: Β. Γκάτσος, *Η των Ερμιονέων πόλις*, Πειραιάς, 1996.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2007: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Η υστερομηκοναϊκή εγκατάσταση στην ερημονησίδα Μόδι του Σαρωνικού, στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα 2007, 171-198.
- Κύρου 1990: Α. Κύρου, *Στο σταυροδρόμι του Αργολικού*, τόμ. Α', Αθήνα 1990.



Εικ. 1. Δορυφορική εικόνα (Google Earth), γενικό σκαρίφημα του χώρου (από Γκάτσος 1996, 183) και πρόχειρο σκαρίφημα του νότιου συμπλέγματος (© Ε.Ε.Α.).



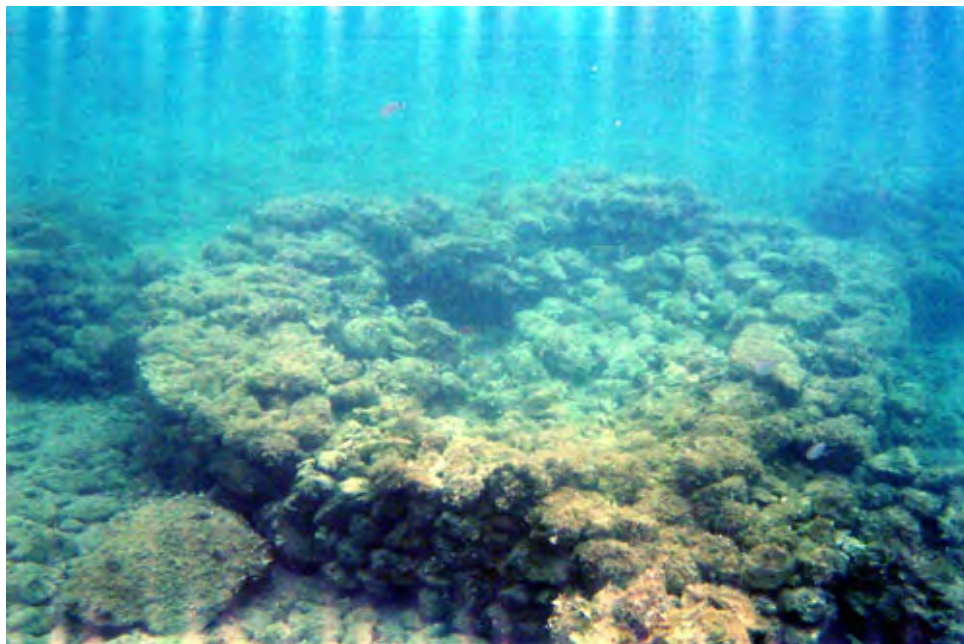
Εικ. 2. Τμήμα του βόρειου συμπλέγματος (© Ε.Ε.Α.).



Εικ. 3. Τοίχος από το βόρειο σύμπλεγμα (αργολιθοδομή, λιθόπλινθοι, κεραμικά) (© Ε.Ε.Α.).



Εικ. 4. Κεραμικές πλάκες στην αρχή του διαδρόμου του βόρειου συμπλέγματος (© Ε.Ε.Α.).



Εικ. 5. Ημικυκλική κατασκευή στο νότιο σύμπλεγμα (© Ε.Ε.Α.).



Εικ. 6. Πώμα, όστρακα αγγείων και χείλος λοπάδος (© Ε.Ε.Α.).

Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)

Η πρακτική της σφράγισης σε πηλό στην περιοχή της Πελοποννήσου χρονολογείται από τους προϊστορικούς χρόνους. Την παρουσία της τεκμηριώνουν τα σύνολα σφραγισμάτων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ από τη Λέρνα της Αργολίδας, το Γεράκι της Λακωνίας και τα Ακοβίτικα της Μεσσηνίας. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν τα ευρήματα από το Πετρί της Νεμέας, την Ασίνη και την Κόρινθο¹. Μεμονωμένα ευρήματα δίνουν εικόνα της διάδοσης αυτής της μεθόδου². Τα ανωτέρω σε συνδυασμό με τις θέσεις εύρεσής τους και τις κτηριακές εγκαταστάσεις που τα φιλοξενούσαν στοιχειοθετούν επιχειρηματολογία για τη σύνδεσή τους με μια μορφή πρώιμης «διοικητικής» οργάνωσης, με μια μορφή ελέγχου της παραγωγής ίσως όχι μόνο σε τοπικό επίπεδο.

Η χρήση των σφραγισμάτων συνεχίζεται στη μυκηναϊκή Πελοπόννησο, σε μια εποχή ευρείας διάδοσης της πρακτικής της σφράγισης που αποτελούσε σημαντική λειτουργία στο πλαίσιο του μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος. Τεκμηριώνεται με τον εντοπισμό τους στην Πύλο, τις Μυκήνες και άλλες μυκηναϊκές θέσεις³. Μετά την «πτώση» των μυκηναϊκών ανακτόρων και την κατάρρευση των μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος, η πρακτική φαίνεται να περιορίζεται και σταδιακά να εξαφανίζεται μαζί με τις λειτουργίες που εξυπηρετούσε⁴.

Η ανάμνηση των σφραγίδων δε χάνεται καθώς, ακόμα και σε ταφές αρχαϊκών χρόνων, εντοπίζονται σφραγιδόλιθοι ως κτερίσματα⁵. Μόλις στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. εντοπίζονται λίθινες σφραγίδες σε ιερά της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, ενώ σφραγίδες από ελεφαντόδοντο εμφανίζονται επίσης σε ιερά, στο Ηραίο της Περαχώρας και το Ηραίο του Άργους, καθώς και στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Λακωνία, και χρονολογούνται ανάμεσα στα 700 και 600 π.Χ.⁶. Σφράγισμα σε πηλό έχει βρεθεί στην Περαχώρα, προερχόμενο από ελεφαντοστέινη σφραγίδα⁷. Στον 7ο αι. π.Χ. χρονολογείται ενσφράγιστη κεραμική από την Κόρινθο⁸. Ο μεγαλύτερος αριθμός σφραγίδων της γεωμετρικής εποχής προέρχεται από πελοποννησιακά εργαστήρια⁹.

Φαίνεται λοιπόν ότι στη γεωγραφική περιφέρεια της Πελοποννήσου με τη μακρά παράδοση, η «αναβίωση» της παλιάς πρακτικής έλαβε χώρα σχετικά νωρίς κατά τη γεωμετρική εποχή¹⁰. Η διασπορά ενσφράγιστων αντικειμένων στην Πελοπόννησο κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους δηλώνεται σε μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί συγκριτικά και σε χάρτες που περιλαμβάνονται σε αυτές¹¹.

¹ Branigan 2001, 10. Wiencke 2010, 660-670.

² Προσκυνητοπούλου 1971, 149. Θεοχάρης 1971, 88.

³ Jonger 2010, 336-337.

⁴ Boardman 1997, 74.

⁵ Betts 1997, 62 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶ Zwierlein-Diehl 2007, 28 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷ Zwierlein-Diehl 2007, 28.

⁸ Felsch 1990, 313.

⁹ Spier 1990, 108.

¹⁰ Οι πρωιμότερες σφραγίδες των ιστορικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο έχουν εντοπιστεί σε τάφο στη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου στην Αθήνα και χρονολογούνται στα μέσα του 9ου αι. π.Χ. (Zwierlein-Diehl 2007, 26.)

¹¹ Για τις θέσεις εύρεσης πήλινων ενσφράγιστων αντικειμένων στην Πελοπόννησο βλ. Lesperance 2010, 105 πίν. 3.6, 106 πίν. 3.6α, 108 πίν. 3.7, 109 πίν. 3.7α, 110 πίν. 3.8, 111 πίν. 3.8α, 114 πίν. 3.9, 115 πίν. 3.9α, 163 πίν. 3.19, 194 πίν. 3.26, 195 πίν. 3.26α, 237 πίν. 3.30, 238 πίν. 3.30α.

Σε συνέχεια των ανωτέρω θεμελιωδών και γενικών πληροφοριών, η παρούσα εργασία αποβλέπει αφ' ενός μεν στη συγκέντρωση περισσότερων και ειδικότερων στοιχείων σχετικών με τα σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο κατά τους ιστορικούς χρόνους και αφ' ετέρου στην επεξεργασία αυτών των δεδομένων, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα που θα φωτίσουν τη διάδοση αυτής της πρακτικής στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιφέρεια.

Η εργασία δρομολογήθηκε ως εξής: αρχικά συγκεντρώθηκαν οι αναφορές που σχετίζονται με σφραγίσματα σε πηλό και περιλαμβάνονται στις εκθέσεις ανασκαφών της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Παράλληλα με την αναζήτηση ευρημάτων που σχετίζονται με το ανωτέρω υλικό πραγματοποιήθηκαν παρατηρήσεις για τη γεωγραφική τους διασπορά, τους φορείς των σφραγισμάτων, τη χρονολογική τους κατάταξη. Η αναζήτηση επικεντρώθηκε σε εκείνα από τα προαναφερόμενα αντικείμενα, στα οποία η αποτύπωση της σφραγίδας δεν είχε διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά σκόπευε στο να τα καταστήσει διακριτά και να τους αποδώσει ταυτότητα. Πέραν των ενσφράγιστων αντικειμένων που εντοπίζονται συνήθως στις ανασκαφές (ενσφράγιστων κεράμων, αγγείων, υφαντικών βαρών κ.ά.), επιδιώχθηκε ο εντοπισμός αναφορών σχετικών με πήλινα ενσφράγιστα μικροαντικείμενα (ενσφράγιστα δισκία, σφραγίσματα πατύρων κτλ.) που συχνά διαφεύγουν της προσοχής κατά την ανασκαφή ή αγνοούνται κατά τη μελέτη και παραλείπονται κατά τη δημοσίευση. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε έρευνα για τις σφραγίδες που έχουν εντοπιστεί στις ανασκαφές διαχρονικά.

Προκειμένου να διευκολυνθεί η συνδυαστική μελέτη των συγκεντρωμένων στοιχείων δημιουργήθηκε μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων, στην οποία καταχωρήθηκαν το είδος του αντικειμένου και τα επί μέρους στοιχεία της ταυτότητάς του που κρίθηκαν απαραίτητα, δηλαδή η θέση εύρεσής του, το αρχαιολογικό του περιβάλλον, η αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, η χρονολόγησή του, η περιγραφή του (όπου αυτή υπήρχε) και η βιβλιογραφική παραπομπή. Στόχος ήταν η εξαγωγή στατιστικών στοιχείων που θα μπορούσαν να αξιολογηθούν και να καταλήξουν σε πιθανά συμπεράσματα.

Η εργασία περιορίστηκε στα όσα αναφέρουν οι ανασκαφικές εκθέσεις των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου που είναι δημοσιευμένες στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* ως το 2001 και στις εκεί δημοσιευμένες εκθέσεις των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.

Θεωρώ ότι πρέπει απαραίτητως να αναφερθούν τα προβλήματα που ήρθαν στην επιφάνεια αμέσως μετά την έναρξη της αποδελτίωσης και την αρχή της συμπλήρωσης των ηλεκτρονικών πινάκων. Οι ανασκαφικές εκθέσεις που περιλαμβάνονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* είναι συνήθως περιληπτικές, καθώς δε συνιστούν αναλυτική δημοσίευση. Ως εκ τούτου η αναφορά των περισσότερων κινητών ευρημάτων είναι συνοπτική και περιορισμένη. Στις περισσότερες περιπτώσεις που αναφέρονται πήλινα μικροαντικείμενα αυτά δεν περιγράφονται λεπτομερώς. Η αδυναμία συντήρησης όλων των ευρημάτων αποτελεί επίσης έναν επιπλέον παράγοντα που δυσχεραίνει τη λεπτομερή παρουσίασή τους. Επομένως, ενσφράγιστες κεραμίδες, ενσφράγιστα αγγεία, ενσφράγιστα υφαντικά βάρη και ενσφράγιστοι λύχνοι πρωταγωνιστούν στις ψηφιακές καταχωρήσεις, αφού είναι αντικείμενα που συνήθως αναγνωρίζονται εύκολα αμέσως μετά την ανασκαφή. Πήλινα ενσφράγιστα μικροαντικείμενα που είναι σπανιότερα και δεν περιγράφονται αναλυτικά καταχωρήθηκαν ανεξαιρέτως σε μια κοινή ομάδα.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η απουσία εκθέσεων στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* για αρκετά έτη λόγω μη κατάθεσής τους από τις Αρχαιολογικές Εφορείες αποτέλεσε παράγοντα ανασταλτικό για την ολοκλήρωση της έρευνας. Στις περιπτώσεις αυτές τα στοιχεία αντλήθηκαν μόνο από τις εκθέσεις των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών στις αντίστοιχες γεωγραφικές περιφέρειες.

Η επεξεργασία των δεδομένων οδήγησε στη διαμόρφωση τεσσάρων κυκλικών διαγραμμάτων (εικ. 1-4), στα οποία εικονίζονται τα αποτελέσματα που εξήχθησαν. Στο πρώτο (εικ. 1) αποτυπώνεται η αντιστοιχία σφραγίδων και σφραγισμάτων που αναφέρονται στις ανασκαφικές εκθέσεις. Όπως ήταν αναμενόμενο τα σφραγίσματα υπερτερούν έναντι των

σφραγίδων. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για σφραγίσματα που έγιναν σε πήλινα αντικείμενα, τα οποία στη συνέχεια ψήθηκαν για να διατηρηθούν και όχι για ενσφράγιστα πήλινα αντικείμενα που διατηρήθηκαν επειδή ψήθηκαν τυχαία, για παράδειγμα λόγω καταστροφής του χώρου που στεγάζονταν από πυρκαγιά. Αντίθετα, οι σφραγίδες που έχουν διατηρηθεί και εντοπιστεί στις ανασκαφές είναι λίθινες, κυρίως δακτυλιόλιθοι και γενικότερα σφραγιδόλιθοι από ημιπολύτιμους λίθους που είχαν μεν σφραγιστική χρήση, φαίνεται όμως ότι κατείχαν επίσης το ρόλο κοσμήματος ή φυλαχτού και μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά ως κειμήλια ή εμβλήματα της οικογένειας ή της αρχής¹². Τα σφραγίσματα της κλασικής αρχαιότητας δεν προέρχονται κατά κανόνα από δακτυλιόλιθους αλλά από μεταλλικά σφραγιστικά δαχτυλίδια¹³.

Στο δεύτερο κυκλικό διάγραμμα (εικ. 2) αποτυπώνεται η χρονολογική κατάταξη των σφραγισμάτων σε πήλο. Υπερτερούν αριθμητικά τα ευρήματα που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, κατά τους οποίους η πρακτική της σφράγισης ανθεί. Υπάρχουν ελάχιστα δείγματα των κλασικών χρόνων, ενώ η γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή δεν εκπροσωπούνται. Είναι απαραίτητο να αναφερθεί το μεγάλο ποσοστό των μη χρονολογημένων σφραγισμάτων που αναφέρονται στα δελτία, το οποίο ανέρχεται στο 41%.

Το τρίτο κυκλικό διάγραμμα (εικ. 3) δίνει την προέλευση των σφραγισμάτων ανά Αρχαιολογική Εφορεία. Είναι αξιοπρόσεκτη η προέλευση του μεγαλύτερου ποσοστού των σφραγισμάτων από τη Δ' Ε.Π.Κ.Α., στην αρμοδιότητα της οποίας βρισκόταν μέχρι πρότινος η Αργολίδα και η Κορινθία, δηλαδή η βορειοανατολική Πελοπόννησος. Το ποσοστό αφορά κυρίως σε ενσφράγιστα αγγεία, υφαντικά βάρη και κεράμους από την Κορινθία. Τα περισσότερα προέρχονται από την πόλη της Κορίνθου. Το αποτέλεσμα αυτό πρέπει να συνδεθεί με τη θέση της Κορίνθου ως σταθμού των θαλασσιών εμπορικών οδών. Επαφές της Κορίνθου με απομακρυσμένες περιοχές τεκμηριώνει η διάδοση της κορινθιακής κεραμικής ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. αλλά και τα προερχόμενα από απομακρυσμένες περιοχές ευρήματα στην Κόρινθο διαχρονικά¹⁴. Η παρουσία των ενσφράγιστων εμβλημάτων στην κεραμική αποτελεί σημαντική πηγή πληροφόρησης για τις συναλλαγές στην αρχαιότητα¹⁵. Επίσης, οι θέσεις των εργαστηρίων παραγωγής κεραμικής καθορίζονται από τον ρόλο των παραθαλάσσιων περιοχών στις μεταφορές¹⁶. Έχει επισημανθεί η σχέση των αμφορέων που προορίζονταν για μεταφορά και αποθήκευση με το εμπόριο και γενικότερα οι πληροφορίες που δίνει η μελέτη τους στην οικονομική ιστορία¹⁷. Παρά τη διάδοση του νομίσματος, πολλές συναλλαγές εξακολουθούσαν να γίνονται με παλιές μεθόδους. Λέγεται ότι κατά την ελληνιστική εποχή οι λεγόμενες ευεργεσίες των μοναρχών των ελληνιστικών κρατών προς τις ελληνικές πόλεις δεν παρέχονταν μόνο σε χρήμα αλλά και σε είδος¹⁸.

Η εξέχουσα θέση της Κορίνθου δικαιολογείται από τη σύγκληση του Πανελληνίου Συνεδρίου και τη διεξαγωγή των πανελληνίων αγώνων των Ισθμίων. Η ιστορία αναφέρει παραδείγματα λήψης μεγάλων αποφάσεων και διακήρυξης σημαντικών ανακοινώσεων που αφορούσαν την κοινή δράση ή την κοινή μοίρα των Ελλήνων με πρωταγωνιστές σημαντικές προσωπικότητες (Φίλιππο Β', Αλέξανδρο Γ', Δημήτριο Πολιοκρητή, Τίτο Κόιντο Φλαμίνιο). Όλη αυτή η δραστηριότητα ευνοούσε την κίνηση «ενσφράγιστων» αγαθών και πληροφοριών. Η σχετική πενία ως προς τα ευρήματα της Ήλιδας (Ζ' Ε.Π.Κ.Α.) που εικονίζονται στο διάγραμμα δεν αποδυναμώνουν την παραπάνω διαπίστωση, καθώς η εν λόγω περιοχή

¹² Πλάντζος 1995, 224-225 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³ Boardman 1997, 79.

¹⁴ Για τη διάδοση της κορινθιακής κεραμικής κατά τον 7ο αι. π.Χ. βλ. Osborne 2009, 85. Για την εύρεση κεραμικής κορινθιακής προέλευσης σε περιοχές εκτός Κορινθίας βλ. Koehler – Wallace Matheson 2004, 163 εικ. 1. Και για την εύρεση ενσφράγιστων αμφορέων μη κορινθιακής προέλευσης στην Κόρινθο βλ. Koehler – Wallace Matheson 2004, 168. Για τον ρόλο της Κορίνθου ως σταθμού των θαλασσιών οδών κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους βλ. Cook – Dupont 143, 168-169. Για αναφορές σχετικές με σημεία κεραμίων στην Κόρινθο ήδη κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου βλ. Papadopoulos 1994, 455, 469, 489.

¹⁵ Garlan 1999, 382.

¹⁶ Garlan 1999, 375, 377.

¹⁷ Eiring κ.ά. 2004, 465.

¹⁸ Bringmann 2001, 213.

διατελούσε σε παρακμή κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, παρά την ύπαρξη του ιερού της Ολυμπίας στην επικράτειά της¹⁹. Η δεύτερη θέση που καταλαμβάνει στο διάγραμμα η ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. ενδεχομένως συνδέεται με την κεραμική παραγωγή του Αιγίου της Αχαΐας²⁰.

Στο τέταρτο και τελευταίο κυκλικό διάγραμμα (εικ. 4) εικονίζεται η κατανομή των σφραγισμάτων ανά είδος. Τα ενσφράγιστα αγγεία αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό (47%) και ακολουθούν οι ενσφράγιστες κεραμίδες, τα ενσφράγιστα υφαντικά βάρη, οι ενσφράγιστοι λύχνοι, ενώ ένα μικρό ποσοστό (6%) παραμένει αδιευκρίνιστο ως προς το είδος.

Τα αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

- Τα σφραγίσματα διαχρονικά, όπως ήταν αναμενόμενο, υπερτερούν αριθμητικά των σφραγίδων. Οι σφραγίδες που αναφέρονται είναι στην πλειονότητά τους δακτυλιόλιθοι, επομένως δε σχετίζονται με το μεγαλύτερο μέρος των αναφερομένων σφραγισμάτων.
- Δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές εύρεσης αποτυπωμάτων δακτυλιολίθων στις ανασκαφικές εκθέσεις που μελετήθηκαν.
- Ο μεγαλύτερος αριθμός των σφραγισμάτων που καταχωρήθηκαν προέρχονται από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο.
- Τα περισσότερα σφραγίσματα προέρχονται από ενσφράγιστα αγγεία ή όστρακα. Ακολουθούν οι ενσφράγιστες κέραμοι και τα υφαντικά βάρη, οι ενσφράγιστοι λύχνοι, ενώ μικρό ποσοστό περιλαμβάνει ελλειπώς καταγεγραμμένα αντικείμενα που δεν είναι δυνατό να καταχωρηθούν με ασφάλεια σε συγκεκριμένη κατηγορία.
- Ο κύριος όγκος των καταχωρημένων αντικειμένων προέρχονται από τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους, πολύ μικρό ποσοστό χρονολογείται στην κλασική περίοδο, ενώ δεν υπάρχει αναφορά αρχαϊκών και γεωμετρικών σφραγισμάτων.

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε παρουσιάζει με εποπτικό τρόπο τη διασπορά των σφραγισμάτων στη γεωγραφική περιφέρεια της Πελοποννήσου. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν αποτελούν ενδείξεις τόσο για την τοπική παραγωγή όσο και για τις εμπορικές σχέσεις και τις κάθε μορφής συναλλαγές των κατοίκων των πόλεων της Πελοποννήσου μεταξύ τους αλλά και με περιοχές εκτός της γεωγραφικής περιφέρειας. Για την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων απαιτείται πρωτίστως η αναλυτική καταγραφή των σφραγισμάτων, η οποία δεν υπάρχει στις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν. Επί μέρους μελέτες πραγματοποιούνται από ειδικούς επιστήμονες, ιδιαίτερα ως προς τη μελέτη των ενσφράγιστων αγγείων και κεράμων.

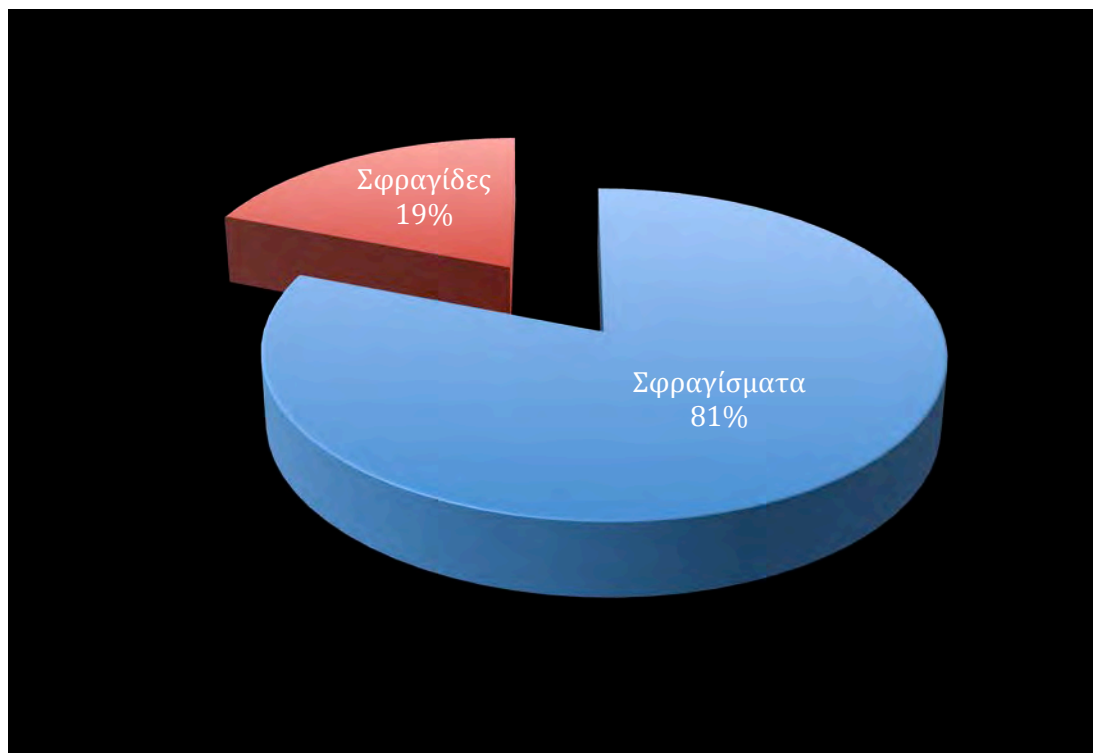
Η δυνατότητα συγκριτικής μελέτης όλων των αντικειμένων που εισήχθησαν στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων και η παράλληλη συνεξέταση ευρημάτων που προέρχονται από την ίδια γεωγραφική περιφέρεια και δεν περιλαμβάνονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, με τη βοήθεια σύγχρονων μέσων ηλεκτρονικής επεξεργασίας, είναι δυνατό να δώσει σημαντικές πληροφορίες γι' αυτά τα τόσο σημαντικά υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος. Τα σφραγίσματα στην αρχαιότητα διασφάλιζαν και έδιναν ταυτότητα στο προϊόν ή στο αντικείμενο που σφράγιζαν και το οποίο αποθηκευόταν ή μεταφερόταν μαζί τους. Σε αντίθεση με αυτά τα φθαρτά υλικά που χάθηκαν στο χρόνο, τα σφραγίσματα διασώθηκαν ως μάρτυρες μιας πρακτικής που υφίσταται, διαφοροποιημένη, μέχρι σήμερα.

¹⁹ Andreau 2008, 366.

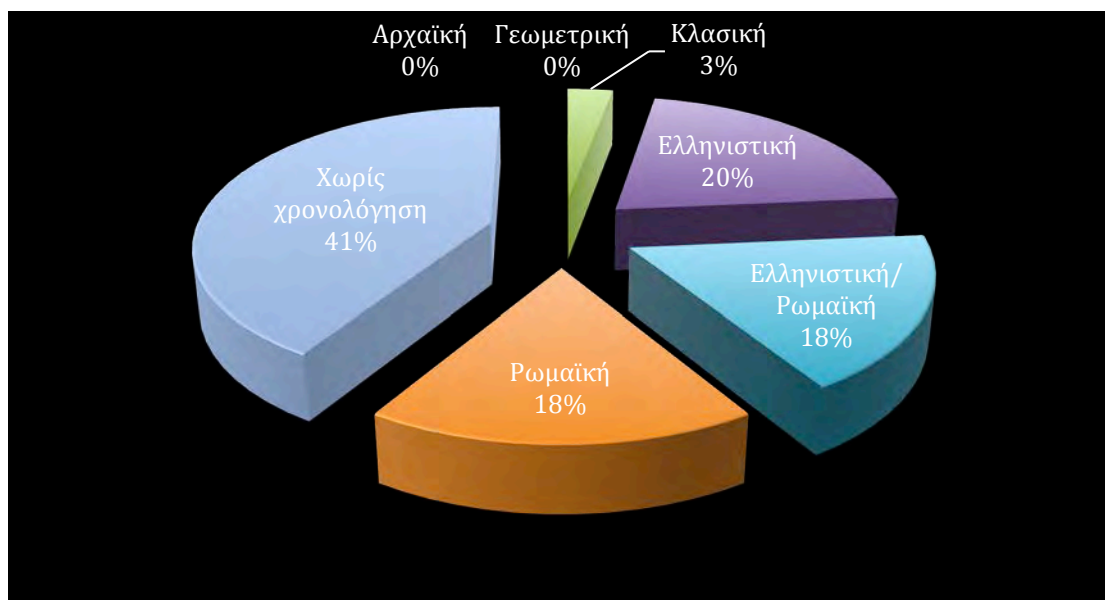
²⁰ Garlan 1999, 374.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

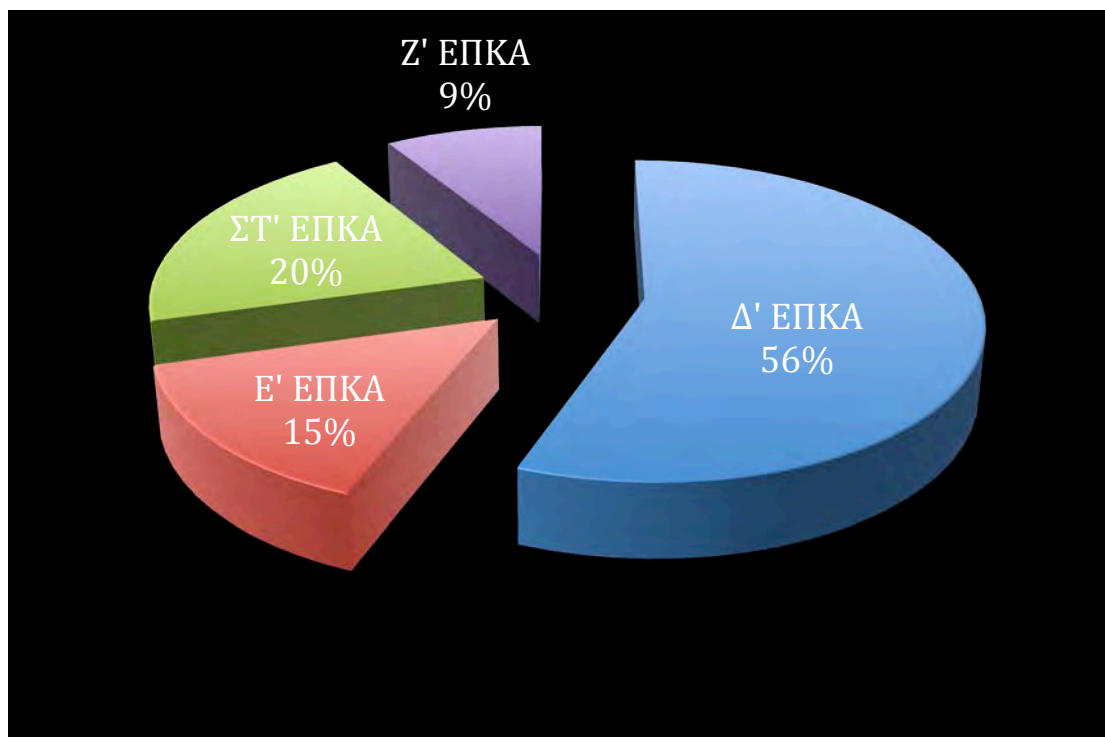
- Andreau 2008: J. Andreau, Conclusion: Le Peloponnèse dans le temps et l'espace, et l'identité civique, στο: C. Grandjean (επιμ.), *Le Peloponnèse d'Épaminondas à Hadrien, Colloque de Tours, 6-7 octobre 2005*, Études 21, Pessac 2008.
- Betts 1997: J. Betts, Minoan and Mycenaean Seals, στο: Collon 1997, 54-73.
- Boardman 1997: J. Boardman, Greek Seals, στο: Collon 1997, 74-83.
- Branigan 2001: K. Branigan, *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, London – New York 2001.
- Bringmann 2011: K. Bringmann, Grain, timber and money. Hellenistic kings, finance, buildings and foundations in Greek cities, στο: Z. Archibald (επιμ.), *Hellenistic Economies*, London – New York 2011, 205-244.
- Cline 2010: E. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford 2010.
- Collon 1997: D. Collon (επιμ.), *7000 Years of Seals*, London 1997.
- Cook – Dupont 1998: R. M. Cook – P. Dupont, *East Greek Pottery*, London – New York 1998.
- Eiring κ.ά. 2004: J. Eiring – G. Finkielztejn – M. Lawall – J. Lund, Concluding Remarks, στο: Eiring – Lund 2004, 459-466.
- Eiring – Lund 2004: J. Eiring – J. Lund (επιμ.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 2002*, Monographs of the Danish Institute at Athens 5, Athens 2004.
- Felsch 1990: R. C. S. Felsch, Further stamped roof tiles from Central Greece, Attica and the Peloponnese, *Hesperia* 59.1, 1990, 301-323.
- Garlan 1999: Y. Garlan, Production et commerce des amphores. Contribution à l'étude du territoire des cités grecques, στο: M. Brunet (επιμ.), *Territoires des cités grecques, Actes de la table ronde internationale organisée par l'École française d'Athènes, 31 octobre – 3 novembre 1991*, BCH Suppl. 34, Athènes 1999, 371-385.
- Θεοχάρης 1971: Δ. Θεοχάρης, Αγία Μαρίνα Σπετσών, ΑΔ 26, 1971, Χρονικά Β'1, 84-93.
- Jounger 2010: J. G. Jounger, Mycenaean seals and sealings, στο: Cline 2010, 330-339.
- Koehler – Wallace Matheson 2004: C. G. Koehler – P. M. Wallace Matheson, Knidian amphora chronology, Pergamon to Corinth, στο: Eiring – Lund 2004, 163-169.
- Lesperance 2010: P. Lesperance, *Symbols and Objects on the Sealings from Kedesh*, PhD dissertation, University of Minnesota, 2010.
- Osborne 2009: R. Osborne, What travelled with Greek pottery, στο: I. Malkin – Ch. Constantakopoulou – K. Panagoropoulou (επιμ.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*, London – New York 2009, 83-93.
- Papadopoulos 1994: J. K. Papadopoulos, Early Iron Age potters' marks in the Aegean, *Hesperia* 63, 1994, 437-507.
- Πλάντζος 1995: Δ. Πλάντζος, Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα, *Αρχαιογνωσία* 8, 1993-1994, 211-229.
- Προσκυνητοπούλου 2011: Ρ. Προσκυνητοπούλου, *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*, Αθήνα 2011.
- Spier 1990: J. Spier, Emblems in Archaic Greece, *BICS* 37, 1990, 107-129.
- Wiencke 2010: M. H. Wiencke, Lerna, στο: Cline 2010, 660-670.
- Zwierlein-Diehl 2007: Er. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007.



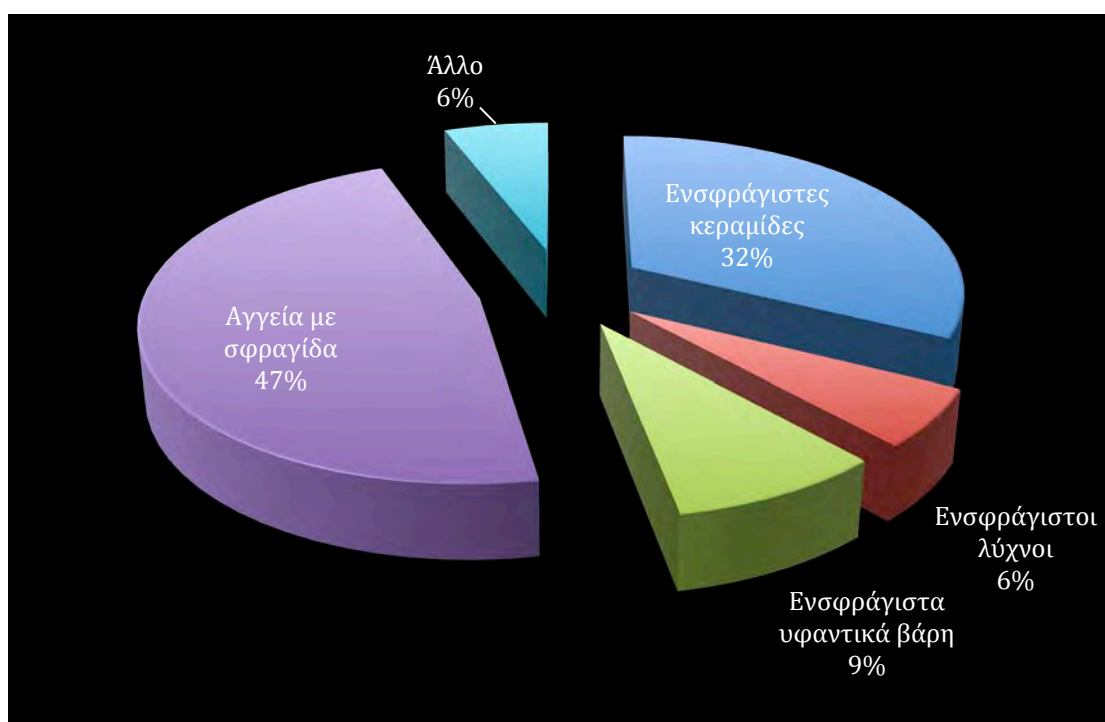
Εικ. 1. Αναλογία σφραγίδων – σφραγισμάτων διαχρονικά (από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους).



Εικ. 2. Η χρονολόγηση των σφραγισμάτων που καταχωρήθηκαν ανά εποχή.



Εικ. 3. Η προέλευση των σφραγισμάτων ανά γεωγραφική περιφέρεια.



Εικ. 4. Η κατανομή των σφραγισμάτων ανά είδος.

Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο

Το 1931 ο Οικονόμου, στο άρθρο του για τον πήλινο ναΐσκο από το Ηραίο του Άργους, παρουσίασε ένα πήλινο ομοίωμα ναού (αριθ. 7, εικ. 7)¹ που κατασχέθηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα στα Κρέστενα της Ηλείας². Στην ίδια κατάσχεση ανήκει και ένα σύνολο ειδωλίων (αριθ. 1-6, εικ. 1-6), στα οποία κάνει μια σύντομη αναφορά³. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι αφενός η θεώρηση του συνόλου υπό το πρίσμα της νεότερης έρευνας και αφετέρου η αντιπαραβολή του ναΐσκου (αριθ. 7, εικ. 7) με ένα αδημοσίευτο παράλληλο από τον ναό του Απόλλωνος Κορύθου στον Άγιο Ανδρέα στη Λογγά Μεσσηνίας (αριθ. 8, εικ. 8)⁴.

Με εξαίρεση το ειδώλιο αριθ. 6 τα υπόλοιπα έξι, συμπεριλαμβανομένου και του ναΐσκου, ανήκουν στην κατηγορία των χειροποίητων. Παρά τον μικρό αριθμό, εντυπωσιακή είναι η μορφολογική και τυπολογική ποικιλία που τα διακρίνει. Ένα ομοίωμα ναού, ένα ανδρικό, τέσσερα γυναικεία και ένα ζωόμορφο ειδώλιο απαρτίζουν το σύνολο αυτό, που όμως, ως προϊόν κατάσχεσης, δεν μπορεί να αποτιμηθεί στατιστικά.

Τα ανδρικά ειδώλια, όπως το ειδώλιο αριθ. 1 (εικ. 1), είναι γνωστό πως γνωρίζουν συγκριτικά μικρότερη διάδοση από αυτή των γυναικείων⁵. Τεχνοτροπικά το παράδειγμά μας μοιάζει με χειροποίητα ειδώλια από την Κόρινθο⁶ και τη Σπάρτη⁷ που χαρακτηρίζονται από την απουσία πλαστικού όγκου και τη σχηματική απόδοση της ανθρώπινης μορφής. Ακόμη και η χρήση της εγχάραξης για την υποδήλωση των δαχτύλων των κάτω άκρων βρίσκει παράλληλα σε ειδώλια από το ιερό της Ολυμπίας⁸. Η απόδοση όμως των χαρακτηριστικών του προσώπου και πολύ περισσότερο η υποδήλωση του λοφίου του κράνους, όπως ερμηνεύεται εδώ η λεπτή προεξοχή στην κορυφή του κεφαλιού, δεν βρίσκει ακριβή παράλληλα ανάμεσα στους γνωστούς τύπους πολεμιστών⁹. Επιπλέον, μοναδικό γνώρισμα αποτελούν τα δύο μικρά χάλκινα ελάσματα πάνω στο λοφίο. Από αυτά το καλύτερα διατηρημένο αγκαλιάζει και τις δύο όψεις του. Έτσι διπλωμένο θα ήταν αρχικά και το δεύτερο έλασμα, από το οποίο σήμερα σώζεται μόνο η μία πλευρά του. Τα ένθετα μέταλλα στοιχεία, ιδιαίτερα διαδεδομένα στη γλυπτική¹⁰, δεν είναι άγνωστα στην πηλοπλαστική¹¹. Ανάλογη χρήση πιθανολογείται και στην κοροπλαστική, για το εύρος της οποίας μια ιδέα μας δίνει το παράδειγμα εδώ.

Ο ηλός και τα κατασκευαστικά στοιχεία του μοιάζουν πολύ με αυτά του γυναικείου ειδωλίου αριθ. 2 (εικ. 2) και δεν αποκλείεται να πρόκειται για προϊόντα του ίδιου ηλιακού εργαστηρίου. Τα πτερυγίσχημα άνω άκρα του γυναικείου ειδωλίου αριθ. 2, οι επίθετοι δίσκοι για την υποδήλωση του στήθους και ο κυλινδρικός κορμός με την άτεχνη απόδοση των γλουτών είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γυναικείων ειδωλίων διαφόρων τοπικών παραγωγών, όπως της Σπάρτης¹², της Κορίνθου¹³ και της Τίρυνθας¹⁴. Το φαρδύ τετράγωνο

¹ Οικονόμου 1931, 47-49.

² Για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής βλ. πρόσφατα με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία Rohn – Heiden 2009. Heiden 2012.

³ Στην κατάσχεση συμπεριλαμβάνονται και αγγεία, βλ. Οικονόμου 1931, 51-52.

⁴ Φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ευχαριστώ θερμά τον Ν. Καλτσά για την άδεια δημοσίευσης.

⁵ Stillwell 1952, 48. Guggisberg 1988, 183.

⁶ Stillwell 1952, πίν. 3.3.

⁷ Dawkins 1929, πίν. 37, 3.6.

⁸ Heilmeyer 1972, πίν. 38, 224-225.

⁹ Πρβλ. Guggisberg 1988, 174 εικ. 4, 7-9. Gregarek 1998, πίν. 14, 4-5.

¹⁰ Patay-Horváth 2008.

¹¹ Ζερβουδάκη 1975, 14 πίν. 9α.

¹² Dawkins 1929, πίν. 36, 5-6.

πρόσωπο με την πρωτόγονη απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών βρίσκει παράλληλα σε κορινθιακά ειδώλια¹⁵. Ασυνήθιστα είναι τα διάτρητα αυτιά που απαντούν μεμονωμένα σε αρχαϊκά ειδώλια από την Αίγινα, τη Ρόδο και τη Σάμο¹⁶. Θεωρείται ότι συνάδουν με την γενικότερη τάση των αρχαϊκών χρόνων για πρωτόγονες κοροπλαστικές μορφές¹⁷.

Σε ηλειακό εργαστήριο¹⁸ αποδίδονται λόγω τεχνικών χαρακτηριστικών και τα όρθια γυναικεία ειδώλια αριθ. 3 και 4 (εικ. 3, 4), που ανήκουν σε έναν διαδεδομένο τύπο αργειακής προέλευσης που παραδίδεται και σε καθιστή παραλλαγή¹⁹. Πτηνόμορφα ειδώλια με κιονόσχημο κορμό παράγονται τόσο στην Αττική²⁰ όσο και στην Πελοπόννησο, με κυριότερα κέντρα το Άργος, την Κόρινθο και την Τεγέα²¹. Η επιρροή που άσκησε ο αργειακός τύπος στα κέντρα αυτά αλλά και σε μικρότερες πελοποννησιακές παραγωγές έχει ήδη τονιστεί²². Κύρια διαφορά των πελοποννησιακών από τα αττικά ειδώλια είναι η προτίμηση στον πρόσθετο πλαστικό διάκοσμο²³.

Η εμφάνιση των αργειακών πτηνόμορφων ειδωλίων τοποθετείται στον 7ο αιώνα π.Χ. και το τέλος τους στον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ.²⁴. Στο διάστημα αυτό, πτηνόμορφα ειδώλια κατασκευάζονται παράλληλα με αυτά που φέρουν κεφάλι από μήτρα, με αποτέλεσμα η ακριβής χρονολόγηση να είναι πολύ δύσκολη. Ενδεικτικό στοιχείο πρώιμης χρονολόγησης στην περίπτωση των αριθ. 3 και 4 είναι ο λιτός επιστήθιος διάκοσμος που αντικαθίσταται αργότερα από περισσότερο περίτεχνες συνθέσεις²⁵.

Σε ηλειακό κοροπλαστικό κέντρο αποδίδεται και το υδρόβιο πτηνό αριθ. 5 (εικ. 5), που εντυπωσιάζει τόσο με τις διαστάσεις του όσο και με τα πρόσθετα μέλη που έφερε αρχικά. Και τα δύο γνωρίσματα δεν απαντούν σε άλλα γνωστά ειδώλια πτηνών, τα οποία αποτελούν μια ευρέως διαδεδομένη κατηγορία τόσο κτερισμάτων όσο και αναθημάτων²⁶. Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι τα ειδώλια πάπιας, όπως ο αριθ. 5, δεν απαντώνται σε τάφους²⁷. Θεωρείται, μάλιστα, ότι τα ειδώλια αυτά αφιερώνονταν σε γυναικείες θεότητες-κουροτρόφους από παιδιά ή νεαρά άτομα²⁸.

Η γυναικεία μορφή αριθ. 6 (εικ. 6), κατασκευασμένη σε μήτρα, συγκαταλέγεται σε μια σειρά αρκαδικών ειδωλίων που είναι γνωστή ως «οι κόρες της Μαντίνειας»²⁹. Ανήκει στα ύστερα παραδείγματα από το τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. και μαρτυρεί τη διάδοση του τύπου εκτός της αρκαδικής γης³⁰.

Ο ναϊσκος αριθ. 7 (εικ. 7) αποτελεί σημείο αναφοράς σε νεότερες μελέτες με αντικείμενο τα ομοιώματα οικιών ή ναών³¹. Επικρατεί όμως σύγχυση σχετικά με τον τόπο εύρεσης³², που

¹³ Stillwell 1952, πίν. 3, 12

¹⁴ Frieckenhaus 1912, πίν. 5, 2-3. Πρβλ. Laumonier 1956, πίν. 2, 21.

¹⁵ Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, πίν. 11.4, 12.19, 13.24.

¹⁶ Spathi 2007, 10.

¹⁷ Spathi 2007, 11.

¹⁸ Μελετήθηκε τελευταία από Barfoed 2013.

¹⁹ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2009, 43-48 πίν. 4-10. Γεωργακά 2013, 29-39.

²⁰ Αναλυτικά για τις πελοποννησιακές θέσεις διάδοσης του τύπου βλ Spathi 2007, 17 υποσημ. 69. Barfoed 2013, 87-88 υποσημ. 7. Σε αυτές πρόσθεσε τα ειδώλια εδώ και επιπλέον: Gregarek 1998, πίν. 12. 4-5, και Alexandroulou 2009, πίν. 21-22. Για τη διάδοση του αργειακού τύπου εκτός ελλαδικού χώρου βλ. Spathi 2007, 18 υποσημ. 72. Εκεί συσχετίζονται εσφαλμένα με τον αργειακό τύπο και τα αττικά ειδώλια.

²¹ Barfoed 2013, 87-88.

²² Mitsopoulos-Leon 2009, 45.

²³ Βλ. Barfoed 2013, 99-100.

²⁴ Spathi 2007, 19. Barfoed 2013, 99.

²⁵ Πρβλ. ένα ειδώλιο κύκνου από τάφο ελληνιστικής περιόδου στην ανατολική Λοκρίδα: Δακωρώνια 2008, 288-289 εικ. 478.

²⁶ Βλ. γενικά Bevan 1986, 28-59. Cassin – Labarrière 1997.

²⁷ Huysecom-Haxhi 2009, 596.

²⁸ Huysecom-Haxhi 2009.

²⁹ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 147 υποσημ. 38.

³⁰ Αντίθετα από ότι υποστηρίζει η Mitsopoulos-Leon 2012, 112, το ειδώλιο αριθ. 432 από τους Λουσούς βασίζεται σε μαντινειακό πρότυπο, όπως παραδέχεται η Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 147 υποσημ. 36.

³¹ Για βιβλιογραφία βλ. στον κατάλογο. Για την ένταξη αυτού του τύπου των ομοιωμάτων στα πολυάριθμα μικρογραφικά αντικείμενα βλ. Pilz 2011, 16 υποσημ. 7.

οφείλεται, εν μέρει, και στη σύνδεσή του με δύο παρόμοια ομοιώματα στο Μουσείο της Ολυμπίας, τα οποία προέρχονται από παράδοση και βρέθηκαν στο Μάζι³². Αν και οι θέσεις εύρεσης διαφέρουν, οι μορφολογικές ομοιότητες του αριθ. 7 με τα δύο παραδείγματα από το Μάζι στοιχειοθετούν την απόδοσή τους σε έναν κοινό τύπο πήλινων αρχιτεκτονημάτων του 6ου αι. π.Χ.³⁴ που μαρτυρείται εκτός της Ηλείας και στη Λακωνία³⁵. Τα πελοποννησιακά παραδείγματα συγκρίνονται τόσο με κατωιταλιωτικά όσο και με ετρουσκικά ομοιώματα³⁶, γεγονός που αποτρέπει τη σύνδεσή τους με ένα συγκεκριμένο ναϊκό πρότυπο³⁷.

Ενώ ο ηλιακός ναΐσκος αριθ. 7 κατέχει μια σαφή θέση στην ιστορική εξέλιξη της κατηγορίας αυτών των αναθημάτων, δε συμβαίνει το ίδιο με τον αδημοσίευτο μέχρι σήμερα ναΐσκο δωρικού ρυθμού (αριθ. 8, εικ. 8) από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας. Εξωτερικά χρονολογικά κριτήρια δεν υπάρχουν, αφού το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου έχει μια συνεχή λειτουργία από τη γεωμετρική εποχή μέχρι τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους³⁸, ενώ ανάλογο παράδειγμα δεν είναι μέχρι σήμερα γνωστό. Η γραπτή απόδοση των αρχιτεκτονικών στοιχείων και η πολυχρωμία απηχούν πρώιμες παραδόσεις³⁹, ενώ η εικονογραφική απόδοση των δωρικών κίωνων και της θύρας θυμίζει αυτή του ναού στο αγγείο François⁴⁰ και λιγότερο των ναϊκών οικοδομημάτων στις λακωνικές μελανόμορφες κύλικες⁴¹, που ωστόσο δίνουν ένα χρονικό στίγμα για την τοποθέτηση του ναΐσκου στον 6ο αι. π.Χ.

Ο τελευταίος προστίθεται σε μια σειρά από πρόσφατα δημοσιευμένα παραδείγματα που δεν περιλαμβάνονται στη διεξοδική μελέτη του T. G. Schattner⁴². Αυτά προέρχονται από τη Σπάρτη⁴³, την Τεγέα⁴⁴, την Κορινθία⁴⁵ και την αρχαία Ελίκη στην Αχαΐα⁴⁶, και χρονολογούνται από τον ύστερο 8ο έως και τον 6ο αι. π.Χ. Στην Αχαΐα, ναΐσκοι από το Άνω Μαζαράκι⁴⁷ και την Κερύνεια⁴⁸ τεκμηριώνουν τη συνέχεια μιας τοπικής αχαϊκής παράδοσης στην παραγωγή πήλινων αρχιτεκτονικών ομοιωμάτων μέχρι τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους⁴⁹. Στους χρόνους αυτούς ανήκει και ένα ακόμη παράδειγμα από τα Γίτανα Θεσπρωτίας⁵⁰. Πρόκειται για το δεύτερο μετά από αυτό της Ιθάκης⁵¹ ομοίωμα από περιοχή της δυτικής Ελλάδας.

³² Yalouris 1972, 92-93 (Μπάμπες Μακρυσίων). Schattner 1990, 91 (Σκιλλούς). Catling 1994, 274 (ιερό Αθηνάς στο Μάζι).

³³ Trianti 1984.

³⁴ Trianti 1984, 114, 119.

³⁵ Catling 1995.

³⁶ Trianti 1984, 118-119. Danner 1992, 38-39 αριθ. 4 εικ. 16-19. Αντίθετος ο Catling 1995, 317 υποσημ. 2.

³⁷ Όπως προτείνει ο Yalouris 1972, 93. Αντίθετος και ο Schattner 1994, 209.

³⁸ Το ιερό ανέσκαψε πρώτος ο Φ. Βερσάκης (Βερσάκης 1916). Για σύντομη περιγραφή βλ. Γιαννοπούλου 2013, 75-77. Βιβλιοδέτης (υπό έκδοση). Μαράντου 2013, 177-180.

³⁹ Για απεικονίσεις δωρικών κίωνων στην αττική αγγειογραφία βλ. Ορλάνδος 1955, 9-11. Η ραδιότητα των κίωνων του ομοιωμάτος μας παραπέμπει σε ξύλινα πρότυπα αλλά η διχρωμία υποδηλώνει, μάλλον, χρήση περισσότερων του ενός υλικών. Αετωματική στέγη και θριγκό με τρίγλυφα έχει ένα ομοίωμα από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη: Dawkins 1929, 159 αριθ. 10 πίν. 42. 8. Catling 1994, 274 υποσημ. 10.

⁴⁰ Για πρόσφατη δημοσίευση του κρατήρα βλ. Σταμπολίδης – Storse 2017, 119-129. Carl 2006, πίν. 4, 13 για λεπτομέρεια.

⁴¹ Perfetti 2013, 310-314.

⁴² Schattner 1994.

⁴³ Catling 1994. Catling 1995.

⁴⁴ Nordquist 2005. Nordquist 2014.

⁴⁵ Ασλαματζίδου-Κωστόπουρου – Σαρρή 2009, 402 εικ. 7.

⁴⁶ Gadoulou 2011, 247-273.

⁴⁷ Petropoulos 2002, 152-153 εικ. 11.

⁴⁸ Κόλλια 2002-2005, 141 εικ. 14.

⁴⁹ Gadoulou 2011, 253.

⁵⁰ Κάντα-Κίτσου κ.ά. 2008, 71. Για ένα παράδειγμα του ύστερου 2ου-1ου αι. π.Χ. από τη Μακεδονία βλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2017, 268 αριθ. 205.

⁵¹ Schattner 1994, 28-30.

Η διάδοση των πήλινων αρχιτεκτονημάτων στην Πελοπόννησο έχει ήδη τονιστεί⁵² και επιβεβαιώνεται από τη νεότερη έρευνα, συμπεριλαμβανομένου και του μεσσηνιακού παραδείγματος για το οποίο πιθανολογείται τοπική εργαστηριακή προέλευση⁵³. Η εύρεση όμως ενός ναΐσκου σε ιερό ανδρικής θεότητας που λατρεύεται με την πολεμική της ιδιότητα⁵⁴ και στο οποίο δεν παραδίδεται συλλατρεία γυναικείων θεοτήτων⁵⁵ προβληματίζει. Και αυτό γιατί τα αρχιτεκτονήματα αυτά παραδοσιακά θεωρούνται αναθήματα πιστών σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, προστάτιδων του οίκου, όπως η Ήρα⁵⁶. Με αφορμή όμως ένα παρόμοιο εύρημα από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, ο Catling⁵⁷ επιχειρεί μια ανατρεπτική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία οι ναΐσκοι αποτελούν αναθήματα των κτιστών ή της κοινότητας που είναι υπεύθυνη για την ίδρυση ή την επισκευή ενός ναού, προκειμένου να εξασφαλιστεί η καλή λειτουργία του. Όσο δελεαστική όμως και εάν είναι η υιοθέτηση της θεωρίας αυτής για την ερμηνεία του ναΐσκου από το ιερό του Απόλλωνος δεν εξηγεί γιατί η πλειονότητα τους συνδέεται με ιερά συγκεκριμένων γυναικείων θεοτήτων, προστάτιδων του οίκου⁵⁸.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αριθ. 1	Ανδρικό ειδώλιο, αριθ. ευρ. 11122
Διαστάσεις	Ύψ. 9,9 εκ., μέγ. πλάτος 3,3 εκ.
Πηλός	Αδρός, με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/2, very pale brown). Κανένα ίχνος χρώματος.
Διατήρηση	Αποκρουσμένα το δεξί χέρι, τμήμα των δαχτύλων του δεξιού ποδιού και μέρος της λεπτής λωρίδας πηλού στην κορυφή του κεφαλιού. Ελλιπές γεννητικό όργανο.
Περιγραφή	Χειροποίητο. Κυλινδρικός κορμός με πτερυγίοσχημα άνω άκρα. Τετράγωνο κεφάλι με επίθετους δίσκους ματιών, πλαστικά αποδοσμένα φρύδια και τριγωνική μύτη. Με δύο μεγάλα βαθουλώματα εκατέρωθεν του προσώπου δηλώνονται τα αυτιά. Στην κορυφή του κεφαλιού υψώνεται μια λεπτή λωρίδα πηλού με δύο μικρά χάλκινα ελάσματα.
Χρονολόγηση	6ος αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 51 εικ. 31.2.
Αριθ. 2	Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. ευρ. 11123
Διαστάσεις	Ύψ. 12, 8 εκ., μέγ. πλάτος 4, 6 εκ.
Πηλός	Αδρός, με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/2, very pale brown). Κανένα ίχνος χρώματος.
Διατήρηση	Ελλιπές το κάτω τμήμα του σώματος και αποκρουσμένα τα άνω άκρα.
Περιγραφή	Κυλινδρικός κορμός με τριγωνικά χέρια. Εγχάρκτη ζώνη στη μέση. Πλαστικά αποδοσμένο στήθος και γλουτοί. Τετράγωνο πρόσωπο με μάτια από επίθετους πλαστικούς δίσκους και ανοιχτό στόμα. Διάτρητα αυτιά. Εγχάρκτης πόλος.
Χρονολόγηση	6ος αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 51 εικ. 31.3.

⁵² Schattner 1994, 191. Catling 1995, 317 υποσημ. 2.

⁵³ Πρβλ. για τον πηλό Πέππα-Παπαϊωάννου 2012, 103 και για τοπικά εργαστήρια κοροπλαστικής Πέππα-Παπαϊωάννου 2012, 112.

⁵⁴ Βλ. τις σχετικές παραπομπές παραπάνω υποσημ. 38.

⁵⁵ Με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα. Μελλοντικές έρευνες μπορεί να αλλάξουν την εικόνα.

⁵⁶ Schattner 1994, 205-207. Παρόμοια ιδιότητα προσδίδεται και στην Αθηνά Αλέα από τον Norquist 2005, 157-160.

⁵⁷ Catling 1994, 275.

⁵⁸ Για την ερμηνεία των ομοιωμάτων ως αναθημάτων γυναικών για ευτυχισμένο γάμο και σπιτικό βλ. Xagoragi-Gleissner 2011, 169-170. Για τη σύνδεσή τους με την αριστοκρατία των πρώιμων ιστορικών χρόνων και τη σημασία του οίκου την εποχή αυτή βλ. Nordquist 2014, 543-545.

Αριθ. 3	Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. ευρ. 11141
Διαστάσεις	Ύψ. 11,2 εκ., μεγ. πλάτος 4,2 εκ.
Πηλός	Αδρός με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/2, very pale brown). Κανένα ίχνος χρώματος.
Διατήρηση	Σπασμένο το δεξί χέρι. Αποκρουσμένο το αριστερό και τμήμα της βάσης. Στον αριστερό ώμο διατηρείται ένα μικρό κομμάτι από το αρχικό επιστήθιο κόσμημα.
Περιγραφή	Κυλινδρικός κορμός. Πτερυγίοσχημα άνω άκρα. Πτηνόμορφο πρόσωπο με επίθετους δίσκους στη θέση των ματιών. Περιδέραιο στο λαιμό. Πόλος με δισκοειδές κόσμημα πάνω από το μέτωπο.
Χρονολόγηση	α' μισό 6ου αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 51 εικ. 31.1.
Αριθ. 4	Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. ευρ. 11125
Διαστάσεις	Ύψ. 13, 6 εκ., μέγ. πλάτος 5,7 εκ.
Πηλός	Αδρός με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/3, very pale brown). Κανένα ίχνος χρώματος.
Διατήρηση	Αποκρουσμένα τα χέρια. Αποκολλημένος ο δεξιός δίσκος από το επιστήθιο κόσμημα, και αυτός από το διάδημα του κεφαλιού. Αποκρουσμένη η μύτη.
Περιγραφή	Όπως αριθ. 3 χωρίς όμως το περιδέραιο στο λαιμό, και με απόδοση των μαλλιών κάτω από τον πόλο.
Χρονολόγηση	α' μισό 6ου αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 51 εικ. 31.4.
Αριθ. 5	Ειδώλιο πάπιας, αριθ. ευρ. 11121
Διαστάσεις	Μήκος 30 εκ., ύψ. 15 εκ., πλ. 9 εκ.
Πηλός	Αδρός με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/3, very pale brown). Καστανό αμαυρό γάνωμα παντού.
Διατήρηση	Δεν σώζονται φτερά και πόδια. Αποκρουσμένο το ράμφος.
Περιγραφή	Χειροποίητο, συμπαγές. Η ουρά από διαφορετικό κομμάτι πηλού. Εγχάρακτοι οφθαλμοί.
Χρονολόγηση	6ος αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 50 εικ. 30.
Αριθ. 6	Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. ευρ. 11124
Διαστάσεις	Ύψ. 13,1 εκ., μέγ. πλάτος 5,4 εκ.
Πηλός	Καθαρός με μίκα και λίγα εγκλείσματα. Καστανέρυθρος (Munsell 7.5YR7/6, reddish yellow). Ίχνη ερυθρού γανώματος κατά τόπους.
Διατήρηση	Ελλιπές κάτω από τα γόνατα. Αποκρουσμένο το αριστερό χέρι.
Περιγραφή	Κατασκευασμένο σε μήτρα. Ειδώλιο πεπλοφόρου σε μετωπική στάση, με απύχτω πέπλο, φαρδιά ζώνη και απόπτυγμα. Τετράγωνο πρόσωπο με τριγωνικό μέτωπο, αμυγδαλόσχημα μάτια και πλατιά μύτη. Το στόμα καμπυλώνεται προς τα πάνω με τραβηγμένα χείλη. Προεξέχον μυτερό πηγούνι. Λεπτοί αστραγαλωτοί πλόκαμοι μέχρι το στήθος. Πόλος με σταγονόσχημα μοτίβα. Πίσω όψη επίπεδη.
Χρονολόγηση	525-500 π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 51 εικ. 31.5. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001, 147 υποσημ. 38.
Αριθ. 7.	Πήλινος ναΐσκος, αριθ. ευρ. 11120
Διαστάσεις	Μήκος 9,3 εκ., πλ. 7,9 εκ. στη βάση και 9,6 εκ. στη στέγη, ύψ. 11, 5 εκ.
Πηλός	Αδρός με εγκλείσματα και μίκα. Ωχρός (Munsell 10YR8/3, very pale brown). Ίχνη καστανομέλανου γανώματος παντού.
Διατήρηση	Ακέραιο.
Περιγραφή	Χειροποίητο. Ορθογώνιας κάτοψης με ορθογώνιο άνοιγμα το πλαίσιο του οποίου ορίζεται με εγχάραξη. Δίρριχτη αετωματική στέγη μελακωνικού τύπου κεραμίδια Στο τύμπανο, οπή για ανάρτηση. Ημικυκλικά ακροκέραμα.

Χρονολόγηση	6ος αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Οικονόμου 1931, 47-49. Yalouris 1972, 93 πίν. 43.1-3. Schattner 1990, αριθ. 47 πίν. 25 με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης, Θέμελης 1968, 288 (απλή αναφορά). Nordquist 2005, 153. Catling 1994, 274. Nordquist 2014, 542 υποσημ. 16.
Αριθ. 8	Πήλινος ναΐσκος, αριθ. ευρ. 21886
Διαστάσεις	Ύψ. 5,6 εκ., μήκ. 5,2 εκ., πλ. 4,4 εκ.
Πηλός	Καθαρός με μίκα. Καστανέρυθρος (Munsell 5YR6/4, light reddish brown) Χρήση ερυθρού, μελανού γανώματος και ενός υπόλευκου επιχρίσματος για τις λεπτομέρειες.
Διατήρηση	Αποσπασματική διατήρηση.
Περιγραφή	Χειροποίητος. Ορθογώνιας κάτοψης με βάση. Δίρριχτη αετωματική στέγη. Με ατελείς εγχάρακτες γραμμές οι στρώσεις των κεραμίδων της στέγης σε μελανό χρώμα. Γραπτή απόδοση των αρχιτεκτονικών στοιχείων: το κάτω μέρος του ναΐσκου περιτρέχει μια φαρδιά ταινία από υπόλευκο χρώμα. Πάνω σε αυτή πατάει μια σειρά κίωνων δωρικού ρυθμού από τρεις στις μακριές και δύο στις στενές πλευρές. Οι κίονες με ερυθρό χρώμα πατούν πάνω σε ομοίου χρώματος βάσεις. Τα κιονόκρανα έχουν ερυθρό περίγραμμα και λευκό εσωτερικό. Σειρά τριγύφων και μετοπών με λευκό επίχρισμα και ερυθρό γάνωμα. Στο τύμπανο των αετωμάτων υπόλευκο επίχρισμα. Στην πρόσοψη, ανάμεσα σε δύο κίονες, σώζεται το αριστερό φύλλο μιας δίφυλλης θύρας δωρικού τύπου, όπου παραστάδες, ανώφλι και κατώφλι διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους.
Χρονολόγηση	6ος αι. π.Χ.
Δημοσίευση	Αδημοσίευτο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη κ.α. 2017: Π. Αδάμ-Βελένη – Η. Ζωγράφου – Α. Κουκουβού – Ο. Πάλλη – Ε. Στεφανή (επιμ.), *Ειδώλιο. Ένας μικρόκοσμος από πηλό, κατάλογος περιοδικής έκθεσης, 3.4.2017-30.4.2018*, Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αριθ. 31, Θεσσαλονίκη 2017.
- Alexandropoulou 2009: A. Alexandropoulou, Die Terrakotten aus den griechischen Grabungen in Olympia, *MDAI(A)* 124, 2009, 187-272.
- Ασλαματζίδου-Κωστούρου – Δ. Σαρρή 2013: Ζ. Ασλαματζίδου-Κωστούρου – Δ. Σαρρή, Αποθέτης αρχαϊκού ιερού στη θέση Πλακωμένος Λεοντίου στο Δήμο Νεμέας Κορινθίας, στο: Κ. Kissas – W.-D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Proceedings of the International Conference, Loutraki 26-29 March 2009*, Athenaia, 4, Munich 2013, 397-404.
- Barfoed 2013: S. Barfoed, The mystery of the seated goddess. Archaic terracotta figurines of the Northeastern Peloponnese, στο: Η. Thomassen – A. Ratje – K. Bøggild Johannsen (επιμ.), *Vessels and Variety. New Aspects of Ancient Pottery*, Acta Hyperborea 13, Copenhagen 2013, 85-105.
- Βερσάκης 1916: Φ. Βερσάκης, Τὸ ἱερόν τοῦ Κορύνθου Ἀπόλλωνος, *ΑΔ* 2, 1916, 65-118.
- Bevan 1986: E. Bevan, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*, Oxford 1986.
- Βιβλιοδέτης (υπό έκδοση): Ε. Βιβλιοδέτης, Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας: Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο «Ελλάδος Περιήγησις» του Πausania, στο: Π. Καλογεράκου (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τον Γ. Κορρέ* (υπό έκδοση).
- Γεωργακά 2013: Β. Γεωργακά, Αττικά χειροποίητα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων από την Ακρόπολη των Αθηνών. Η θέση ευρέσεώς τους, *ΑΕ* 152, 2013, 29-41.
- Γιαννοπούλου 2013: Μ. Γιαννοπούλου, Μαρμάρινη κεφαλή από το ιερό του Απόλλωνος Κορύθου στη Λογγά Μεσσηνίας. Χρονολογική και ερμηνευτική προσέγγιση, στο: Ε. Σιουμπάρα – Κ. Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη*, Αθήνα 2013, 75-85.
- Cassin – Labarrière 1997: B. Cassin – J. B. Labarrière (επιμ.), *L'animal dans l'Antiquité*, Vrin 1997.
- Carl 2006: T. Carl, *Bild und Betrachter. Raumlische Darstellung in der griechischen Kunst des ausgehenden 5. Jhs. v. Chr.*, Rahden 2006.
- Catling 1994: R. W. V. Catling, A fragment of an Archaic temple model from Artemis Orthia, Sparta, *BSA* 89, 1994, 269-275.

- Δακορώνια 2008. Φ. Δακορώνια, Ανατολική Λοκρίδα, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα 2008, 288-289.
- Danner 1992: P. Danner, Tonmodelle von Naiskoi aus Kalabrien, *RdA* 16, 1992, 36-48.
- Dawkins 1929: R. M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, London 1929.
- Frickenhaus 1912: A. H. Frickenhaus, *Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts. Die Hera von Tiryns*, Tiryns I, Athen 1912.
- Gadoulou 2011: A. Gadoulou, A Late Geometric architectural model with figure decoration from ancient Helike, Achaea, *BSA* 106, 2011, 247-273.
- Gregarek 1998: H. Gregarek, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. IV. Die Terrakotten der archaischen und klassischen Zeit, *MDAI(A)* 113, 1998, 75-102.
- Guggisberg 1988: M. Guggisberg, Terrakotten von Argos. Ein Fundkomplex aus dem Theater, *BCH* 112, 1988, 167-234.
- Ζερβουδάκη 1975: Η. Ζερβουδάκη, Ήλιος και Αλκίαια, *ΑΔ* 30, 1975, Μελέτες, 1-20.
- Heiden 2012: J. Heiden, Triphylia, στο: R. S. Bagnall – K. Brodersen – C. B. Champion – A. Erskine – S. R. Huebner (επιμ.), *The Encyclopedia of Ancient History*, Malden 2012 (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/9781444338386.wbeah14318>).
- Heilmeyer 1972: W. D. Heilmeyer, *Frühe olympische Tonfiguren*, Olympische Forschungen VII, Berlin 1972.
- Huysecom-Haxhi 2009: St. Huysecom-Haxhi, *Les figurines en terre cuite de l'Artemision de Thasos. Études thasiennes XXI*, Paris 2009.
- Θέμελης 1968: Π. Θέμελης, Σκιλλούς, *ΑΔ* 23, 1968, Μελέτες, 284-292.
- Κάντα-Κίτσου κ.ά. 2008: Α. Κάντα-Κίτσου – Ο. Πάλλη – Ι. Αναγνώστου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας*, Ηγουμενίτσα 2008.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 2001: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Οι κόρες της Μαντινείας, *ΑΔ* 56, 2001, Μελέτες, 127-152.
- Κόλλια 2002-2205: Ε. Κόλλια, Αρχαία Κερύνηα: Νεότερες έρευνες, *AAA* 35-38, 2002-2005, 129-148.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999: Ρ. Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα 1999.
- Laumonier 1956: A. Laumonier, *Les figurines de terre cuite, Éxploration archéologique de Délos XXIII*, Paris 1956.
- Μαράντου 2013: Ε. Μαράντου, *Θεότητες, λατρεία και χωροθεσία λατρευτικών τόπων στην κεντρική και νότια Πελοπόννησο*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2013.
- Mitsopoulou-Leon 2012: V. Mitsopoulou-Leon, *Das Heiligtum der Artemis Himera in Lousoi*, Wien 2012.
- Mitsopoulos-Leon 2009: V. Mitsopoulos-Leon, *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis*, Athen 2009.
- Nordquist 2005: G. C. Nordquist, A house for Athena Alea? On two fragments of house models from the sanctuary at Tegea, στο: E Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, Held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005, 151-166.
- Nordquist 2014: G. C. Nordquist, Two Fragments of House Models from the Sanctuary of Athena Alea, στο: E. Østby (επιμ.), *Tegea I. Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-94*, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 3, Athens 2014, 539-546.
- Οικονόμου 1931: Γ. Οικονόμου, Ο εκ του Αργείου Ηραίου πήλινος οικίσκος κατά νέαν συμπλήρωσιν, *ΑΕ* 1931, 1-53.
- Patay-Horváth 2008: A. Patay-Horváth, *Metallanstückungen an griechischen Marmorskulpturen in archaischer und klassischer Zeit*, Leidorf 2008.
- Πέππα-Παπαϊωάννου 2012: Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα αναθήματα από την Πύλο*, Αθήνα 2012.
- Perfetti 2013: A. Perfetti, The ambush of Troilos on Laconian vase paintings. A reassessment of the role of Achilles and the snake in Laconian art, στο: G. Graziandio – R. Guglielmino – V. Lenuzza – S. Vitale (επιμ.), *Φιλική Συναυλία. Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi*, Oxford 2013, 310-314.
- Petropoulos 2002: M. Petropoulos, The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonisation, στο: E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identita etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum 23-25 febbraio 2001*, Paestum – Atene 2002, 143-164.

- Pilz 2011: O. Pilz, The uses of small things and the semiotics of Greek miniature objects, στο: M. E. Bergeron (επιμ.), *The Gods of Small Things*, Pallas, Revue d'études antiques 86, Toulouse 2011, 13-28.
- Rohn – Heiden 2009: C. Rohn – J. Heiden, Neue Forschungen zur antiken Siedlungstopographie Triphyliens, στο: A. Matthaei – M. Zimmermann (επιμ.), *Stadtbilder im Hellenismus*, Berlin 2009, 348-364.
- Schattner 1990: T. G. Schattner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*, Berlin 1990.
- Spathi 2007: M. Spathi, *Studien zur Koroplastik Äginas*, Hamburg 2007.
- Σταμπολίδης – Storse 2017. N. Σταμπολίδης – J. Storse (επιμ.), *Θεϊκοί διάλογοι. Cy Twombly & Ελληνική Αρχαιότητα, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 25 Μαΐου – 3 Σεπτεμβρίου 2017*, Αθήνα 2017.
- Stillwell 1952: A. N. Stillwell, *The Potters' Quarter. The Terracottas*, Corinth XV.2, Athens 1952.
- Trianti 1984: I. Trianti, Hausmodelle aus Mazi, *MDAI(A)* 99, 1984, 113-119.
- Xagorari-Gleissner 2011: M. Xagorari-Gleissner, Kultstätten der Göttermutter in öffentlichen und privaten Anlagen, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 35, 2011, 167-175.
- Yalouris 1972: N. Yalouris, Das Akroter des Heraion in Olympia, *MDAI(A)* 87, 1972, 85-98.



Εικ. 1. Ανδρικό ειδώλιο αριθ. 1, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11122 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 2. Γυναικείο ειδώλιο αριθ. 2, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11123 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 3. Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. 3, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11141 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 4. Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. 4, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11125 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 5. Ειδώλιο πάπιας, αριθ. 5, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11121 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 6-6α. Γυναικείο ειδώλιο, αριθ. 6, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11124 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 7-7α. Πήλινος ναΐσκος, αριθ. 7, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 11120 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).



Εικ. 8-8α. Πήλινος ναΐσκος, αριθ. 8, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 21886 (φωτ. Α. Αλεξανδροπούλου).

ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας

Η μονή του Αγίου Νικολάου, γνωστή και ως Παλαιομονάστηρο, βρίσκεται χτισμένη σε βραχώδη πτύχωση ενός φαραγγιού έξω από το Βαλτεσινίκο της Γορτυνίας¹. Στο εσωτερικό του κτηρίου υπάρχουν οι σπηλαιώδεις ναοί του Αγίου Νικολάου και της Ανάληψης, λαξευμένοι σε δύο διαφορετικά επίπεδα κατά την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή αντίστοιχα (εικ. 1).

Μετά την είσοδο της μονής μια μικρή κλίμακα οδηγεί στον ναό της δεύτερης στάθμης που τιμάται στην Ανάληψη (4,50 × 2,60 μ.) και κοσμεύεται με τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων (εικ. 2). Στην κόγχη του ιερού εικονίζεται η Παναγία Πλατυτέρα και στην κάτω ζώνη τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά σε Αγία Τράπεζα. Στο μέτωπο της κόγχης, όπου υπάρχει φωτιστικό άνοιγμα, καθώς και στη συνεχόμενη βόρεια ακανόνιστη επιφάνεια, αναπτύσσεται το θέμα της Κοινωνίας των Αποστόλων, υπογραμμίζοντας τον ευχαριστιακό χαρακτήρα του χώρου². Αριστερά και δεξιά της κόγχης του Ιερού Βήματος διακρίνονται αντιστοιχώς οι μορφές ενός ολόσωμου διακόνου και ενός διακόνου ή ιεράρχη που απεικονίζεται στηθαίος, λόγω της υποκείμενης βοηθητικής κόγχης. Στην Πρόθεση παριστάνεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση, ανάμεσα στην Παναγία και τον Ιωάννη. Κάτω αριστερά διατηρείται αρκετά φθαρμένη παρρησία στην οποία θα επανέλθουμε αργότερα. Στον νότιο τοίχο του ιερού εικονίζονται τρεις ολόσωμοι ιεράρχες. Πρώτος, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή, είναι ο άγιος Αθανάσιος, ενώ στη συνέχεια ακολουθούν πιθανώς ο άγιος Νικόλαος και ο άγιος Σπυρίδων με το χαρακτηριστικό ψάθινο κάλυμμα κεφαλής. Η διακοσμητική κάτω ζώνη κοσμεύεται με φλεβώσεις μιμούμενες μαρμάρου που σχηματίζουν τρίγωνα.

Στην καμάρα ιστορούνται σε δυο επάλληλες ζώνες σκηνές από τον χριστολογικό κύκλο, η διάταξη των οποίων παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας, αντί της Ανάληψης και της Πεντηκοστής που κατά παράδοση καταλαμβάνουν το χώρο πάνω από το ιερό, εικονίζονται ο Ευαγγελισμός και η Γέννηση του Χριστού στο νότιο τμήμα της και η Υπαπαντή στο βόρειο. Λόγω της παραπάνω επιλογής, μπροστά από το τέμπλο³ επιτυγχά-

¹ Για τη μονή του Αγίου Νικολάου βλ. Γριτσόπουλος 1950, 23-29. Μουτσόπουλος 1956, 209-219. Γριτσόπουλος 1965, 186-187. Πετρονώτης 1975, 46 εικ. 18-19. Μπούμπουλης 1978, 153-179. Αντωνάκτου – Μαύρος 1979, 114-115. Γριτσόπουλος 1989-1990, 157-158. Συμεών 2007-2008, 435-450. Για το συγκρότημα της μονής έχει εκπονηθεί μελέτη αποκατάστασης (Βομπίρη – Σιούντρη 2006). Για την επιδρομή του Ιμπραήμ βλ. Φωτάκος 1955, 332-338.

² Το φωτιστικό άνοιγμα, παρά τις διατυπωμένες αμφιβολίες (Συμεών 2007-2008, 438), στις βασικές του διαστάσεις είναι το αρχικό και προηγείται της τοιχογράφησης, καθώς οι έξι απόστολοι της ομάδας της Μετάληψης μοιράζονται εκατέρωθέν του.

³ Το μικρό διαστάσεων τέμπλο έχει τριμερή διάταξη και συγκροτείται από τη βάση με τα σανιδώματα-ταμπλάδες και τις άνωθεν δεσποτικές εικόνες, τη ζώνη έντεκα εικόνων επιστυλίου και την επίστεψη με τον σταυρό και τους δράκοντες. Έχει δύο θύρες, την Ωραία Πύλη που διαθέτει βημόθυρα και τη θύρα της Πρόθεσης. Πέρα από την επίστεψη, τις ταινίες και τους κιονίσκους του επιστυλίου αλλά και τους διαχωριστικούς κιονίσκους των δεσποτικών εικόνων που είναι ξυλόγλυπτα, οι υπόλοιπες επιφάνειες είναι επίπεδες και φέρουν γραπτή διακόσμηση. Τα φυτικά θέματα με νατουραλιστική απόδοση που κοσμούν τους ταμπλάδες του τέμπλου, όπως το αγγείο με άνθη και τα εμβλήματα που συνδέονται με βλαστούς και ανθοδέσμες, αποτελούν χαρακτηριστικά διακοσμητικά μοτίβα του οθωμανικού μπαρόκ που απαντούν τόσο στην εκκλησιαστική όσο και την κοσμική ζωγραφική των ύστερων μεταβυζαντινών χρόνων (βλ. Γαρίδης 1996). Την Ωραία Πύλη επιστέφει τοξωτό υπέρθυρο διακοσμημένο με δύο εξαπτέρυγα, η τέχνη των οποίων φανερώνει πως πιθανώς έγιναν από τον ίδιο ζωγράφο που εκτέλεσε και τις τοιχογραφίες. Η ζωγραφική επιφάνεια του σταυρού και των βημοθύρων έχει εκπέσει

νεται η συγκέντρωση των σκηνών της Βάπτισης και της Ανάληψης στη νότια πλευρά και της Πεντηκοστής με την Μεταμόρφωση στη βόρεια. Με αυτόν τον τρόπο η Ανάληψη⁴, που είναι η τιμώμενη εορτή του ναού, εξάιρεται, λαμβάνοντας μια θέση αφενός κοντά στην καμάρα του ιερού και αφετέρου δίπλα στο τέμπλο που λόγω του μικρού πλάτους του σπηλαιίου ήταν μικρό για να δεχτεί αντίστοιχη εικόνα. Επιπλέον, η σκηνή βρίσκεται ακριβώς πάνω από δύο διακοσμητικά διάχωρα σε κατακόρυφη διάταξη, τα οποία υποδεικνύουν τη θέση της πλάτης ενός κατεστραμμένου σήμερα εκκλησιαστικού επίπλου: ενός ηγουμενικού θρόνου ή ενός προσκυνηταρίου.

Στη συνέχεια της οροφής μεσολαβεί βραχώδες κοίλωμα, όπου παριστάνεται σε μέταλλο ο Χριστός Παντοκράτορας, περιστοιχισμένος από τέσσερις μετωπικούς και σε προτομή αρχαγγέλου (εικ. 2). Η επιγραφή που περιτρέχει τη βάση του τρούλου⁵ συνδέεται με την εικονογραφία του και προέρχεται από τον 32ο Ψαλμό του Δαβίδ (στ. 13-15): «ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ κύριος εἶδεν πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ ἐπέβλεψεν ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας αὐτῶν». Οι τέσσερις ευαγγελιστές, δεδομένης της απουσίας σφαιρικών τριγώνων, απεικονίζονται ανά ζεύγη στη βόρεια και νότια πλευρά του σπηλαιίου. Στα βόρεια, ο Ιωάννης και ο Ματθαίος με τα σύμβολά τους, ενώ στα νότια οι κατεστραμμένες σήμερα μορφές του Λουκά και του Μάρκου. Ο χριστολογικός κύκλος συμπληρώνεται στο δυτικό τμήμα της καμάρας με τις σκηνές της Έγερσης του Λαζάρου και της Βαϊοφόρου στη νότια πλευρά, και της Ανάστασης και Ψηλάφησης του Θωμά στη βόρεια. Η κατεστραμμένη σήμερα στο μεγαλύτερο τμήμα της Σταύρωση καταλάμβανε τον δυτικό τοίχο. Από αυτήν σώζεται αρκετά φθαρμένο το άνω τμήμα του Εσταυρωμένου μπροστά από υψηλά τείχη, τμήμα φωτοστέφανου από τη μορφή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και το άνω τμήμα του εκατόνταρχου. Σύμφωνα με τον Ν. Μουτσόπουλο, στο κάτω τμήμα της Σταύρωσης, που είχε ήδη καταπέσει, υπήρχε δοκός που στήριζε εντοιχισμένο πίθο μεγάλων διαστάσεων που όμως πλέον δεν διασώζεται⁶.

Στο κέντρο της νότιας πλευράς, κάτω από τους ευαγγελιστές Λουκά και Μάρκο, εικονίζονται σε μέταλλα οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, ενώ στην κάτω ζώνη παρατάσσονται ολόσωμοι άγιοι. Στο ανατολικό άκρο βρίσκονται οι κορυφαίοι των Αποστόλων, Πέτρος και Παύλος, που κρατούν από κοινού το ομοίωμα ενός περίκεντρου ναού, συμβολική απεικόνιση της ενότητας των εκκλησιών. Με το άλλο χέρι ο Παύλος κρατάει ομάδα κλειστών ειληταρίων, αναφορά στις επιστολές του, ενώ ο Πέτρος ανοιχτό ειλητάριο με χωρίο από την πρώτη του Επιστολή: «Ἀγαπητοὶ ἀναζωσάμενοι τὰς ὀσφύας τῆς διανοίας ὑμῶν, νήφοντες, τελείως ἐλπί(σατε ἐπὶ τὴν φερομένην ὑμῖν χάριν)». Ακολουθεί η μορφή του πρωτόκλητου Ανδρέα, από την οποία διατηρείται μόνο η κεφαλή. Στο ανοιχτό ειλητάριο που αναπτύσσεται δίπλα του αναγράφεται «εὐρήκαμεν τὸν Μεσσίαν, ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον χριστός», το οποίο με ενθουσιασμό ανήγγειλε στον αδελφό του Πέτρο, σύμφωνα με το κατά Ιωάννην ευαγγέλιο (α', 42). Δίπλα του διατηρούνται αποσπασματικά ακόμα δύο άγιοι. Ο πρώτος είναι νέος, αγένειος και κρατάει σταυρό, ενώ στη συνέχεια διατηρείται μόνο τμήμα από τον κορμό ενός αγένειου στρατιωτικού αγίου. Στην περιγραφή του Γριτσόπουλου, που ενδέχεται στην εποχή του οι τοιχογραφίες να σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση, οι άγιοι αναφέρονται ως οι Γεώργιος και Δημήτριος⁷. Η διακοσμητική κάτω ζώνη κοσμείται με φλεβώσεις μιμούμενες

στο μεγαλύτερο μέρος της. Από τα σωζόμενα τμήματα της ζωγραφικής του σταυρού διακρίνεται το σώμα του νεκρού Χριστού που σχηματίζει τεθλασμένη γραμμή και το περίζωμα που φοράει γύρω από τους μηρούς με την άκρη του να κυματίζει ελεύθερα. Τα χαρακτηριστικά αυτά ακολουθούν ιταλικό πρότυπο που γνώρισε μεγάλη διάδοση στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση τα πέλματα του Χριστού δεν αποδίδονται ενωμένα και καρφωμένα μαζί. Στα άκρα των κεραιών του σταυρού διατηρούνται σπαράγματα από τις απεικονίσεις των συμβόλων των ευαγγελιστών.

⁴ Σημειώνουμε ότι στη σκηνή της Ανάληψης, λόγω του ελάχιστου ύψους της, ο Χριστός στη δόξα και οι άγγελοι της ανώτερης ζώνης αποδίδονται σε μικρή κλίμακα.

⁵ Η επιγραφή που ξεκινάει από το κέντρο της δυτικής πλευράς παρουσιάζει στην αρχή της σημαντικές απώλειες, ενώ είναι εξίτηλη στο τμήμα της νότιας πλευράς.

⁶ Μουτσόπουλος 1956, 211 εικ. 128. Βομπήρη – Σιούντη 2006, 13, 14 (φωτογραφία). Μία ξύλινη δοκός διατηρείται ακόμα στον χώρο επί των ελκυστήρων του ναού.

⁷ Γριτσόπουλος 1950, 24.

μαρμάρου που σχηματίζουν τρίγωνα⁸. Από τη ζώνη των ολόσωμων αγίων της βόρειας πλευράς διατηρούνται πλέον ελάχιστα τμήματα, τα οποία μέχρι σήμερα δεν είχαν επισημανθεί. Απεικονίζονται δύο άγιοι μοναχοί, ενώ στο δυτικό άκρο τμήμα κεφαλής μιας γυναικείας ηλικιωμένης μορφής με κεκρύφαλο θα μπορούσε να ταυτιστεί με την αγία Ελένη. Η διατυπωμένη υπόθεση ότι ο ναός διέθετε θύρα εισόδου⁹ αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο γιατί το τοξωτό μεγάλο άνοιγμα στον βράχο δείχνει αρκετά επιμελημένο, ενώ τα υπολείμματα του κονιάματος που βρίσκεται στα όρια του ανοίγματος δείχνουν να ακολουθούν την πορεία του.

Σε εικονογραφικό επίπεδο επισημαίνουμε ότι οι σκηνές επαναλαμβάνουν τύπους καθιερωμένους ήδη από την κρητική σχολή, χωρίς δάνεια από τη δυτική τέχνη. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η σκηνή της Ανάστασης, για την οποία επιλέγεται η δυτικού τύπου παράσταση, γνωστή στην κρητική τέχνη ήδη από τον 15ο αιώνα¹⁰. Αξίζει να σημειωθεί πως για τις στάσεις των στρατιωτών υιοθετείται σχήμα που κάνει την εμφάνισή του σε έργα του β' μισού του 17ου αιώνα, όπως οι τοιχογραφίες της νέας μονής του Φιλοσόφου (1693) στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού¹¹ και επαναλαμβάνεται πλέον χωρίς πνοή κατά τον 18ο αιώνα, όπως στο παρεκκλήσιο των Αγίων Πάντων (1761) του ναού της Κοίμησης Θεοτόκου στην Καλαμπάκα¹².

Σε τεχνοτροπικό επίπεδο, αξίζει να σημειωθεί πως η απόδοση των ολόσωμων μορφών της κάτω ζώνης γίνεται με πιο επιμελημένο τρόπο. Δίνεται έμφαση στη λεπτομερή απόδοση της τριχοφυΐας και της πτυχολογίας που όμως διαρθρώνεται πολλές φορές ανόργανα. Στα πρόσωπα των ολόσωμων μορφών διακρίνεται ο απόηχος της τέχνης των κρητικών ζωγράφων, ενώ στις σκηνές σημειώνεται προσπάθεια φυσιοκρατικής απόδοσης των προσώπων με απλοϊκό όμως τρόπο. Σε επίπεδο σύνθεσης παρατηρούνται αδυναμίες στην οργάνωση των σκηνών και τις μεταξύ τους αναλογίες. Πρόκειται για επαρχιακό έργο με αρκετές αδυναμίες που επιλέγει συντηρητικούς τρόπους σε επίπεδο μορφής και τέχνης, χωρίς να επηρεάζεται από τις κυρίαρχες τάσεις της εποχής του. Έχει διατυπωθεί πως θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 17ο αιώνα,¹³ εντούτοις, η εικονογραφία της παράστασης της Ανάστασης, η χονδροειδής απόδοση του μπαρόκ φυτικού κοσμήματος γύρω από τα μέταλλα των αγίων Αναργύρων, η απόδοση του θώρακα του στρατιωτικού αγίου με προσωπεία¹⁴, η μορφολογία των γραμμάτων των επιγραφών και η απλοϊκή απόδοση παραδοσιακών προτύπων αποτελούν, νομίζουμε, στοιχεία που επιτρέπουν την χρονολόγησή του στον προχωρημένο 18ο αιώνα¹⁵.

Επανερχόμενοι στο επίπεδο της εισόδου της μονής και μέσω μίας στοάς οδηγούμαστε στον μικρό ναό του Αγίου Νικολάου (3,15 x 2,95 μ.), ο οποίος βρίσκεται κάτω από τον ναό της Ανάληψης (εικ. 1). Ο ναός ουσιαστικά εκμεταλλεύεται την απόληξη ενός βραχώδους διαδρόμου και έχει τον δυτικό τοίχο, τμήμα του βορείου και τον ανατολικό τοίχο του χτισμένους με αργολιθοδομή. Στο εσωτερικό του ο ναός διατηρεί σε αποσπασματική κατάσταση τοιχογραφικό διάκοσμο των υστεροβυζαντινών χρόνων. Στον νότιο τοίχο η παράσταση της Δέησης καταλαμβάνει όλη τη διαθέσιμη επιφάνεια (εικ. 3). Θέμα που εμπεριέχει δογματικούς και εσχολογικούς συμβολισμούς, εδώ τοποθετείται δίπλα στο τέμπλο σε μία θέση αρκετά συχνή σε ασκηταριά και σπηλαιώδεις ναούς¹⁶.

⁸ Με ανάλογο μοτίβο κοσμούνται και οι ελκυστήρες του ναού.

⁹ Συμεών 2007-2008, 437.

¹⁰ Παλιούρας 1978.

¹¹ Γεωργιτσογιάννη 1992-1993, εικ. 3β. Για τη νέα μονή του Φιλοσόφου βλ. επίσης: Διαμαντή - Πάντου 2006, 40-46.

¹² Κωνσταντίος 2001 πίν. 95α.

¹³ Ο Γριτσόπουλος τις χρονολογεί στις αρχές 17ου αιώνα (Γριτσόπουλος 1950, 23. Γριτσόπουλος 1965, 186), ενώ ο μοναχός Συμεών στα τέλη του 17ου αιώνα (Συμεών 2007-2008, 440).

¹⁴ Ανάλογες απεικονίσεις πανοπλίας με προσωπεία σε παραστάσεις του αγίου Δημητρίου του 18ου και 19ου αιώνα στο Άγιον Όρος βλ. στο Πασχαλίδης κ.ά. 2005 εικ. 69, 76, 79, 80, 146, 149, 150.

¹⁵ Σε ανάλογη χρονολόγηση οδηγεί και ο σύγχρονος διάκοσμος του τέμπλου με τα ανθοδοχεία και τα μπαρόκ μοτίβα. Αντίστοιχα παραδείγματα απαντούν στον διάκοσμο των αρχοντικών της εποχής (βλ. Γαρίδης 1996).

¹⁶ Για το θέμα της Δέησης βλ. κυρίως Cutler 1987. Walter 1980 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). Καζαμία-Τσέρνου 2003.

Στον νότιο τοίχο του ιερού, δίπλα από την παράσταση της Δέησης, εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός ο άγιος Αθανάσιος (εικ. 3). Στην πρόσοψη της κτιστής Αγίας Τράπεζας, διατηρούνται διακοσμητικά μοτίβα σε δύο γειτονικά διάχωρα. Στο αριστερό, κύκλοι με σταγόνες στην περιφέρειά τους εγγράφονται ελεύθεροι εντός επαναλαμβανόμενων ρόμβων, ενώ στο δεξί, που είναι μικρότερου ύψους, βλαστοί με άνθη σχηματίζουν συμπλεκόμενα καρδιόσχημα κοσμήματα και εγγράφουν σταυρό που βρίσκεται στο κέντρο. Τμήματα της Ανάληψης διατηρούνται στην καμάρα του ιερού σε θέση παγιωμένη λόγω του συμβολικού της περιεχομένου ήδη από τα μεσοβυζαντινά χρόνια¹⁷. Στο νότιο τμήμα της διακρίνονται τέσσερις απόστολοι, εκ των οποίων οι δύο τελευταίοι σώζονται σε καλύτερη κατάσταση και αναγνωρίζονται ως ο Θωμάς και ο Ιάκωβος από τα πρωτογράμματα των ονομάτων τους, ενώ ένας αρκετά κατεστραμμένος άγγελος κρατάει κυκλική δόξα στην περιφέρεια της οποίας σώζεται το συμπλήρωμα Χ(ΠΙCΤΟ)C (εικ. 4). Το ερυθρό πλαίσιο της παράστασης πίσω από τον Ιάκωβο δείχνει να ακολουθεί τοξωτή επιφάνεια που είναι πλέον κατά το ήμισυ καλυμμένη από τη μεταγενέστερη διαμόρφωση του ανώτερου τμήματος του κυρίως ναού. Στο βόρειο τμήμα της καμάρας σώζονται αρκετά φθαρμένοι οι τρεις πρώτοι απόστολοι και τμήμα αντίστοιχου αγγέλου της δόξας. Στο κάτω μέρος του βόρειου τοίχου του ιερού σώζεται η μορφή του αγίου Δαμιανού, ο οποίος παριστάνεται όρθιος κρατώντας το κιβωτίδιο των ιατρικών εργαλείων του. Δίπλα του θα εικονιζόταν άλλοτε ο άγιος Κοσμάς.

Σε τεχνοτροπικό επίπεδο, παρατηρείται αδεξιότητα στις αναλογίες των σωμάτων, καθώς οι κεφαλές των μορφών δείχνουν δυσανάλογα μεγαλύτερες από τα σώματα. Η πτυχολογία αποδίδεται αμήχανα, δίχως να έχει πάντα οργανική συνάφεια με το σώμα. Το σάρκωμα των προσώπων αποδίδεται με κόκκινες, σκούρες και καστανές πινελιές σε καστανό προπλασμό. Παρά κάποια στοιχεία απλοποίησης, παρατηρείται προσπάθεια πλαστικής απόδοσης των μορφών, χαρακτηριστικό που απηχεί τις νεωτερικές καλλιτεχνικές εξελίξεις που σημειώνονται στα μεγάλα κέντρα. Η ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινικό σχετίζεται με πολλά επαρχιακά μνημεία του β' μισού του 13ου αιώνα και αποτελεί δείγμα μιας επαρχιακής, συντηρητικής τέχνης. Καλλιτεχνικά, οι τοιχογραφίες μπορούν να ενταχθούν ανάμεσα σε άλλα ακριβώς χρονολογημένα μνημεία της γειτονικής Λακωνίας, όπως η Παναγία Χρυσάφτισσα του 1290¹⁸, ο Άγιος Δημήτριος Κροκεών του 1286¹⁹ αλλά και η α' φάση του Παλιομοναστηρίου των Αγίων Σαράντα στη Λακεδαίμονα (β' μισό 13ου αιώνα)²⁰ και ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά Βοιωτίας (γύρω στα 1300)²¹.

Την παραπάνω χρονολόγηση των τοιχογραφιών επιβεβαιώνει η κτητορική επιγραφή (εικ. 5) που βρίσκεται στο ιερό, ανάμεσα στη σκηνή της Ανάληψης και τη μορφή του αγίου Δαμιανού. Από την επιγραφή που αναπτύσσεται σε τρεις στίχους σώζεται πλέον το δεξί τμήμα της: [...]MOC[...]TOC[...]ANICTOP | [...Θ](EO)Y (MON)AX(OY) ΘEOΔΩ[...]TOY IE[...] | [...]4ζ' ENΔ(IKTIΩNOC) B²². Η επιγραφή αναφέρεται στην ανιστόρηση του ναού, μνημονεύοντας το όνομα ενός μοναχού και ιερέως που πιθανώς είναι Θεοδώρητος, ενώ στην τελευταία γραμμή διακρίνονται τα δύο ψηφία μιας χρονολογίας που μας δίνουν το αριθμό 97. Η δεύτερη ινδικτιώνα, που αναφέρεται στη συνέχεια, μαζί με τα δύο

¹⁷ Μαντάς 2001, 195-201.

¹⁸ Πρβλ. τη μορφή του αγίου Δαμιανού με αυτήν του αγίου Παντελεήμονα (Albani 2000, πίν. 22).

¹⁹ Πρβλ. τη μορφή της Παναγίας με αυτήν του αγγέλου από τον Μελισμό (Δρανδάκης 1984, εικ. 14). Βλ. επίσης Διαμαντή 2012.

²⁰ Πρβλ. τη μορφή του αγίου Δαμιανού με αυτήν του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (Δρανδάκης 1991-1992, εικ. 6).

²¹ Πρβλ. τη μορφή του Χριστού με αυτήν του Χριστού της αψίδας (Παναγιωτίδη 1981, εικ. 2).

²² Η ύπαρξη της επιγραφής είχε περάσει απαρατήρητη από τον Μουτσόπουλο και τον Γριτσόπουλο, ενώ ο Βαλτεσινιώτης δικηγόρος Νέστωρ Μπούμπουλης, που είναι ο πρώτος που την επισημαίνει, θεωρεί εσφαλμένα πως αναφέρει «Δούλου του Θεού Καλλινίκου μοναχού» και ότι «τα γράμματα που λείπουν από τον αριθμό δίδουν υποψία χρονολογίας 1570» (Μπούμπουλης 1978, 170-173). Με τη συμμετοχή μου στο συνέδριο ενημερώθηκα για την ύπαρξη μελέτης από τον μοναχό Συμεών, στην οποία επιχειρήθηκε η ανάγνωση της επιγραφής (Συμεών 2007-2008, 444-446). Στην αρχή της ο μοναχός Συμεών διαβάσει: [...]OC NAOO O(Y)TOC {KAI;} ANICTO[PHΘH]. Παρότι για το θέμα της χρονολογίας των τοιχογραφιών θεωρεί πιο πιθανό το έτος 1289, δεν επιμένει στο ζήτημα της χρονολόγησης των τοιχογραφιών.

τελευταία ψηφία του έτους θα μπορούσε να είναι βάσει του βυζαντινού συστήματος χρονολόγησης είτε το έτος 6497, δηλαδή το 989, είτε το 6797, δηλαδή το 1289, ή το 7097, δηλαδή το 1589. Τα τεχνοτροπικά ωστόσο χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών αναμφισβήτητα μας οδηγούν, όπως διαπιστώσαμε, στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών το 1288/89²³. Αξίζει να σημειώσουμε πως οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Βαλτεσινίκου συγκαταλέγονται στα ελάχιστα σωζόμενα δείγματα μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στην Αρκαδία. Αυτή την εποχή το Βαλτεσινίκο, πιθανώς το μεσαιωνικό Valte του Χρονικού του Μορέως, αποτελεί φέουδο της Βαρωνίας της Άκοβας που παραχωρήθηκε στην οικογένεια de Rosières με πρώτο ηγεμόνα τον Gautier και επιστρέφει στα χέρια των βυζαντινών στα τέλη της πρώτης εικοσαετίας του 14ου αιώνα²⁴. Η περίοδος τοιχογράφησης αντιστοιχεί στην τελευταία περίοδο της βαρωνίας, όπου το ένα τρίτο της δόθηκε στη Μαργαρίτα του Πασσαβά (de Passavant), κόρη και μοναδική κληρονόμο του Jean de Nully, μετά την δίκη της Γλαρέντζας το 1276²⁵ και αφού οι Βυζαντινοί αρχίζουν να κάνουν ξανά ισχυρή την παρουσία τους στην Πελοπόννησο.

Η μορφή του εσωτερικού του Αγίου Νικολάου και τα λείψανα του τοιχογραφικού του διακόσμου φανερώνουν πως ο ναός δέχτηκε στο παρελθόν ισχυρές μετατροπές. Το ύψος της καμάρας του ιερού είναι μεγαλύτερο από αυτό του κυρίως ναού και η τοιχογραφία της Δέησης φαίνεται πως συνεχίζει προς τα πάνω, πίσω από την οριζόντια ξύλινη δοκό που διατρέχει την παράσταση στο ανώτερο τμήμα της (εικ. 3). Πράγματι, εντός σταθερού ξύλινου ερμαρίου που είναι προσαρμοσμένο στον νότιο τοίχο του ιερού της Ανάληψης²⁶ διατηρούνται τοιχογραφίες που αποτελούν συνέχεια του διακόσμου του νότιου και δυτικού τοίχου του Αγίου Νικολάου. Στον νότιο τοίχο, πάνω από την παράσταση της Δέησης, εικονίζονται δύο όρθιες μορφές που στρέφονται η μία προς την άλλη (εικ. 6). Η δεξιά μορφή έχει κοντά καστανά μαλλιά και γένια, φοράει βασιλικά ενδύματα και ημισφαιρικό κάλυμμα κεφαλής, πιθανώς στέμμα. Η αριστερή μορφή που είναι σε μεγαλύτερο βαθμό κατεστραμμένη, φοράει μάτιο και σανδάλια. Καμία από τις δύο μορφές δεν φέρει φωτοστέφανο, γεγονός που υποδεικνύει ότι πρόκειται πιθανώς για αφιερωματική παράσταση. Δυστυχώς, η επιγραφή που σώζεται αποσπασματικά πάνω από τις μορφές δεν μπορεί προς το παρόν να μας δια φωτίσει για το περιεχόμενο της παράστασης²⁷. Το πλαίσιο της παράστασης στο άνω τμήμα του είναι καμπύλο. Στα αριστερά της μόλις διακρίνεται τμήμα μικρού τοξωτού ανοίγματος, η σχέση του οποίου με το αντίστοιχο που υπάρχει στα δεξιά της παράστασης της Ανάληψης στο ναό του Αγίου Νικολάου θα άξιζε περαιτέρω διερεύνησης. Στον ακανόνιστο τριγωνικό χώρο που αναπτυσσόταν πάνω από το τοξωτό άνοιγμα και αριστερά της παράστασης με τις δύο αδιάγνωστες μορφές, σώζονται τα πόδια μιας καθιστής μορφής που πατούν σε ξύλινο υποπόδιο (εικ. 6). Το σχήμα της σωζόμενης επιφάνειας και η θεματολογία της παράστασης υποδεικνύουν πιθανώς τη μορφή ενός ευαγγελιστή που κοσμούσε την επιφάνεια ενός ακανόνιστου, λόγω της βραχύδους επιφάνειας, σφαιρικού τριγώνου. Στον δυτικό τοίχο, αν και είναι αρκετά κατεστραμμένος, διακρίνονται σαφώς κόκκινες ταινίες που οριοθετούσαν τις ζώνες των παραστάσεων και απεικόνιση πιθανώς τμήματος ξύλινου επίπλου.

Αξίζει να σημειωθεί πως η εξωτερική ανατολική πλευρά των δύο ναών αποτελείται από δύο τμήματα (εικ. 1, 7). Το κάτω τμήμα που αντιστοιχεί στον σημερινό Άγιο Νικόλαο έχει υποστεί ανακατασκευή περί το 1939²⁸, οπότε τοποθετείται και η διάνοιξη του ορθογώνιου παραθύρου. Το άνω τμήμα βρίσκεται πιο μέσα στην εσοχή του βράχου, είναι καμπύλο και

²³ Η επιγραφή έρχεται να προστεθεί στον κατάλογο των ήδη γνωστών κτητορικών επιγραφών του 13ου αιώνα (Kalorissi-Verti 1992).

²⁴ Για την ιστορία της βαρωνίας της Άκοβας βλ. κυρίως Bon 1969, 393-395 και κυρίως 396-397 για το θέμα της ταύτισης του Valte. Για το Βαλτεσινίκο, όπως επίσης και για τα ερείπια του Παλαιόκαστρου, βλ. Μπάλλα 1995, 147-151, 178, 181.

²⁵ Για τη δίκη της Γλαρέντζας βλ. Μπάλλα 1995, 142 υποσημ. 40 (με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

²⁶ Το ξύλινο ερμάριο είναι σύγχρονο της κατασκευής του ναού της Ανάληψης, καθώς η κάτω ζώνη των τοιχογραφιών με τη μίμηση της ορθομαρμάρωσης το λαμβάνει υπόψη.

²⁷ Στο τέλος της διακρίνονται με δυσκολία τα γράμματα [...]ΩCCAI.

²⁸ Γριτσόπουλος 1950, 24.

διαθέτει φωτιστική θυρίδα, πλέον φραγμένη, που δεν αντιστοιχεί πουθενά στο ιερό της Ανάληψης. Το μεγάλο φωτιστικό άνοιγμα του ανατολικού τοίχου της Ανάληψης που εσωτερικά διακόπτει την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων βρίσκεται πιο πάνω και λίγο πιο εσωτερικά²⁹. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά φανερώουν πως ο αρχικός ναός του Αγίου Νικολάου διέθετε προφανώς τρούλο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε τμηματικώς κατά την μεταγενέστερη κατασκευή του υπερκείμενου και μεγαλύτερου ναού της Ανάληψης. Το δάπεδο του ναού της Ανάληψης κατέλαβε τμήμα της οροφής του κυρίως ναού του προϋπάρχοντος Αγίου Νικολάου και έτσι ερμηνεύονται τα ξύλινα δοκάρια υποστύλωσης και το χαμηλότερο ύψος του στον χώρο. Η ενσωμάτωση των τοιχογραφιών εντός του ξύλινου ερμαρίου κατά την κατασκευή του ναού της Ανάληψης ερμηνεύει και το μεγάλο ύψος της κάτω διακοσμνητικής ζώνης του ιερού, η οποία πιθανώς να καλύπτει ακόμα κατά τόπους τον διάκοσμο του αρχικού ναού. Ο χρόνος αυτής της επέμβασης, η οποία στέρησε από τον αρχικό ναό το ανώτερο τμήμα του, μπορεί πιθανώς να τοποθετηθεί βάσει των τοιχογραφιών της Ανάληψης στον προχωρημένο 18ο αιώνα.

Σε ποιόν όμως οφείλεται η αναδιαμόρφωση του ναού του Αγίου Νικολάου και η δημιουργία του νεότερου υπερκείμενου ναού της Ανάληψης; Σε πωλητήριο έγγραφο του 1814 με σφραγίδα της μονής διασώζονται οι υπογραφές τεσσάρων μοναχών³⁰. Πρώτος υπογράφει ο «γερο Καλλίνικος» ως «κτήτορας του μοναστηριού», πρόσωπο που μνημονεύει και η προφορική παράδοση του τόπου ως κτήτορά της³¹. Σε αυτό το σημείο η τοιχογραφημένη παρρησία της πρόθεσης του ναού της Ανάληψης, που εξ όσων γνωρίζουμε έχει περάσει μέχρι σήμερα απαρατήρητη, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Δυστυχώς το σύνολο σχεδόν των γραμμάτων έχει απολεπιστεί, τα ίχνη τους, ωστόσο, καθώς και οι απολήξεις των κεραιών των γραμμάτων φανερώουν το περιεχόμενο των περισσότερων γραμμών: ΜΝΙCΘΗΤΗ ΚΥ|ΡΙΕ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ | C[ΟΥ] ΚΑΛΙΝΙΚΟΥ | ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ[ΟΥ] | [;]ΝΘΗΜ[...] | [...]. Αν και δεν μπορεί να βεβαιωθεί προς το παρόν με ασφάλεια η συνέχεια του κειμένου αναδεικνύεται ελκυστική η υπόθεση της αναδιαμόρφωσης της μονής και των ναών της από τον ιερομόναχο Καλλίνικο. Κατά συνέπεια, με αυτόν τον τρόπο ερμηνεύεται η ιδιότητά του ως κτήτορα της μονής που προσέδιδε άλλωστε και ο ίδιος στον εαυτό του. Η νέα κτηριακή μορφή της μονής δε γνώρισε ωστόσο μακρά περίοδο λειτουργίας. Κατά την Επανάσταση σημαδεύεται από την επιδρομή του στρατεύματος του Ιμπραήμ το 1826, ενώ το 1833 κλείνει οριστικά με το βασιλικό διάταγμα του Όθωνα³².

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albani 2000: J. P. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panaghia Chrysaphitissa-Kirche in Crysapha/Lakonien*, Αθήνα 2000.
- Αντωνάκατου – Μαύρος 1979: Ν. Αντωνάκατου – Τ. Μαύρος, *Ελληνικά μοναστήρια, Πελοπόννησος, τόμ. Β΄, Μονές Αρκαδίας*, Αθήνα 1979.
- Βομπίρη – Σιούντρη 2006: Ι. Βομπίρη – Κ. Σιούντρη, *Μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης Ι. Μονής Αγίου Νικολάου Βαλτεσινίκου Αρκαδίας*, Αθήνα 2006.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, BÉFAR 213, Paris 1969.
- Cutler 1987: A. Cutler, Under the sign of the Deësis: On the question of representativeness in Medieval art and literature, *DOP* 41, 1987, 145-154.
- Γαρίδης 1996: Μ. Γαρίδης, *Διακοσμνητική ζωγραφική. Βαλκάνια – Μικρασία 18ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1996.

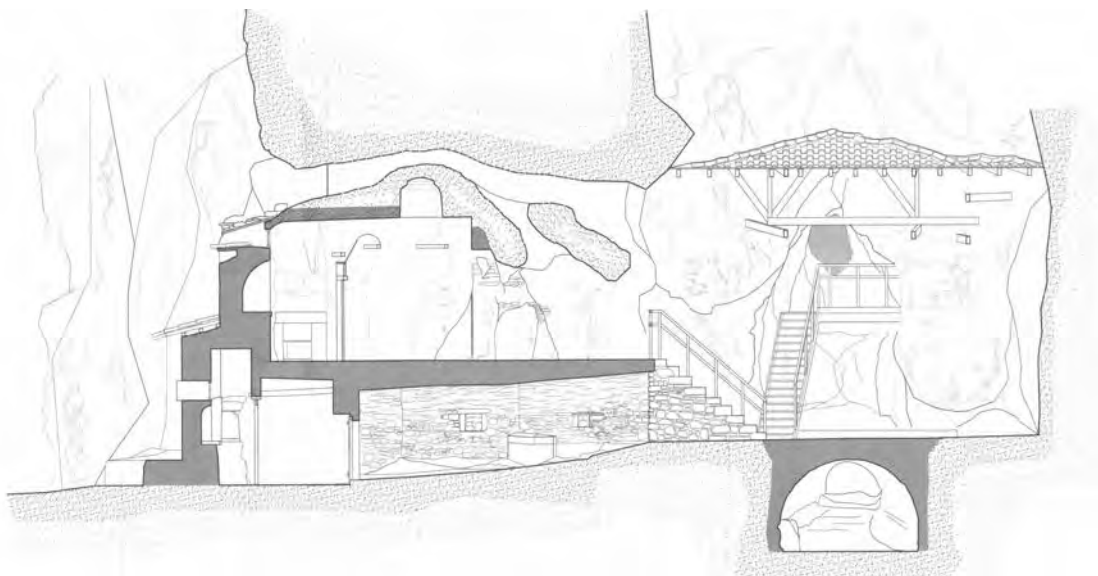
²⁹ Βλ. τομή (σχ. Π6) στη μελέτη αποκατάστασης των Βομπίρη – Σιούντρη 2006, όπου δεν έγινε όμως αντιληπτή η σχέση των δύο ναών.

³⁰ Μπούμπουλης 1978, 158-159.

³¹ Βλ. επίσης Παυλόπουλος 1951, 34.

³² Βλ. υποσημ. 1.

- Γεωργιτσογιάννη 1992-1993: Ε. Ν. Γεωργιτσογιάννη, Παρατηρήσεις επί των τοιχογραφιών της Νέας Μονής Φιλοσόφου (1693) στο: *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990)*, τόμ. 3, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19, Αθήναι 1993-1993, 528-545.
- Γριτσόπουλος 1950: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, Η παρά το Βαλτεσινίκον μονή του Αγίου Νικολάου, *Γορτυνιακόν Ημερολόγιον Ε'*, 1950, 23-29 (= *Γορτυνιακά θέματα*, τόμ. 2, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιστημονική Βιβλιοθήκη 13, Αθήναι 2008, 318-324).
- Γριτσόπουλος 1965: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, Τα μοναστήρια της Αρκαδίας, στο: *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά Θ'*, 1965, 175-187.
- Γριτσόπουλος 1989-1990: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, Η Αρκαδική Εκκλησία, *Πελοποννησιακά ΙΗ'*, 1989-1990, 109-164 (= *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωση*, Αθήναι 1992, 277-332).
- Διαμαντή 2012: Κ. Π. Διαμαντή, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές της Λακωνίας και το εργαστήριο του ανώνυμου ζωγράφου, Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής στη Λακωνία*, Τρίπολη 2012.
- Διαμαντή – Πάντου 2006: Κ. Διαμαντή – Ε. Πάντου, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λουσίου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006.
- Δρανδάκης 1984: Ν. Β. Δρανδάκης, Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286), *ΔΧΑΕ Θ'*, 1984, 203-238 (= *Μάνη και Λακωνία, τόμ. Γ', Λακωνία – Μελέται*, Λακωνικά Σπουδαί, Περιοδικόν Σύγγραμμα της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, Παράρτημα 17, Αθήναι 2009, 397-432).
- Δρανδάκης 1991-1992: Ν. Β. Δρανδάκης, Το Παλαιομοναστήριον των Αγίων Σαράντα στη Λακεδαίμονα και το ασκηταριό του, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'*, 1991-1992, 115-138 (= *Μάνη και Λακωνία, τόμ. Γ', Λακωνία – Μελέται*, Λακωνικά Σπουδαί, Περιοδικόν Σύγγραμμα της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών Παράρτημα 17, Αθήναι 2009, 691-714).
- Καζαμία-Τσέρνου 2003: Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Kalopissi-Verti 1992: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Κωνσταντίος 2001: Δ. Ν. Κωνσταντίος, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου*, Αθήνα 2001.
- Μαντάς 2001: Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001.
- Μουτσόπουλος 1956: Κ. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήναι 1956, 209-219.
- Μπάλλα 1995: Α. Ι. Μπάλλα, Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μαινάλου, *Πελοποννησιακά ΚΑ'*, 1995, 129-192.
- Μπούμπουλη 1978: Ν. Μπούμπουλης, *Μνήμες από το Βαλτεσινικό και τα γύρω χωριά*, Αθήναι 1978.
- Παλιούρας 1978: Α. Παλιούρας, Η δυτικού τύπου Ανάσταση του Χριστού και ο χρόνος εισαγωγής της στην ορθόδοξη τέχνη, *Δωδώνη 7*, 1978, 385-408.
- Παναγιωτίδη 1981: Μ. Παναγιωτίδη, Οι τοιχογραφίες της κρύπτης του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας, στο: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1976, II, Communications*, Αθήνα 1981, 597-622.
- Πασχαλίδης κ.ά. 2005: Σ. Πασχαλίδης – Τ. Παπαμαστοράκης – Ν. Παζαράς – Α. Αλυγιζάκης – Κ. Βαφειάδης – Ε. Κυριακούδης – Α. Σέμογλου, *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Παυλόπουλος 1951: Περί των εν Βαλτεσινίκω μονών συμπληρώσεις εκ παραδόσεως, στο: *Γορτυνιακόν Ημερολόγιον Στ'*, 1951, 34.
- Πετρονώτης 1975: Α. Πετρονώτης, *Οικισμοί και αρχιτεκτονικά μνημεία στην ορεινή Γορτυνία (Αρκαδία), Σύνοψη ιστορική και προτάσεις προστασίας αυτών και της περιοχής*, Αθήνα 1975.
- Συμεών 2007-2008: Συμεών μοναχού εν τη Ιερά Μονή Παναγίας Χυσοποδαριτίσσης εις Νεζερά των Πατρών, Νέα στοιχεία ιστορίας και τέχνης εκ της ιεράς μονής Αγίου Νικολάου Βαλτεσινικού Γορτυνίας, *Βυζαντινός Δόμος 16*, 2007-2008, 435-450.
- Walter 1980: C. Walter, Bulletin on the Deësis and Paraclesis, *REB 38*, 1980, 261-269.
- Φωτάκος 1955: Φωτάκου (Φ. Χρυσανθόπουλου) (Θ. Βαγενάς, Α. Ηλιόπουλος, Π. Ν. Κοντοές, επιμέλεια), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Β', Αθήνα 1955.



Εικ. 1. Μονή Αγίου Νικολάου, τομή (από Βομπήρη – Σιούντρη 2006, σχ. Π6).



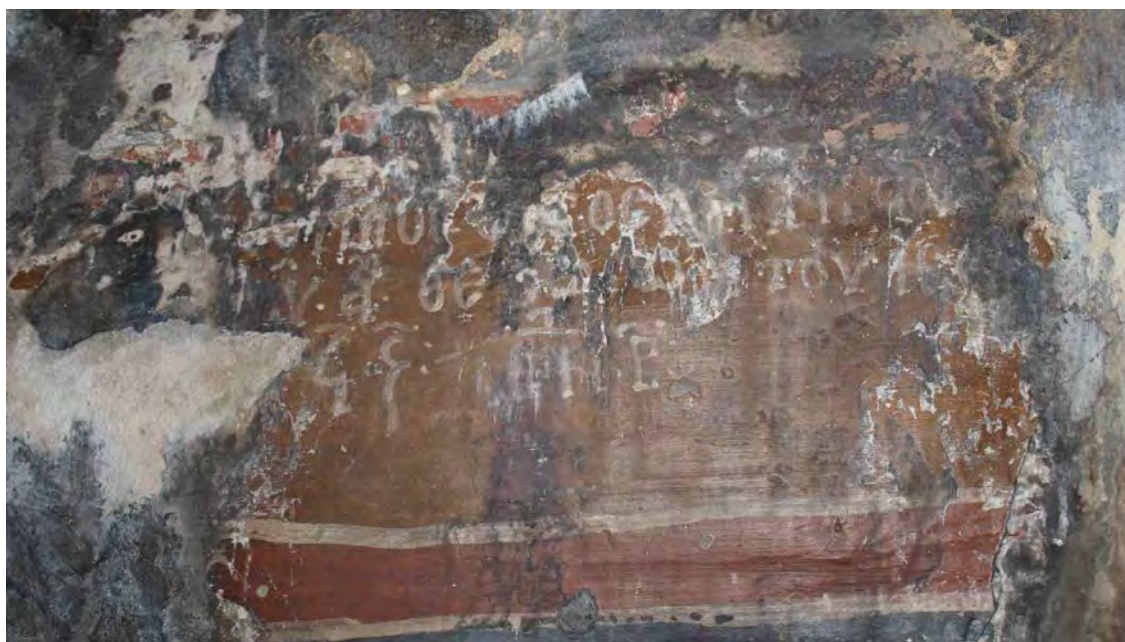
Εικ. 2. Μονή Αγίου Νικολάου, Ανάληψη: τρούλος, λεπτομέρεια (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Μονή Αγίου Νικολάου, Άγιος Νικόλαος: άγιος Αθανάσιος, Δέηση (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



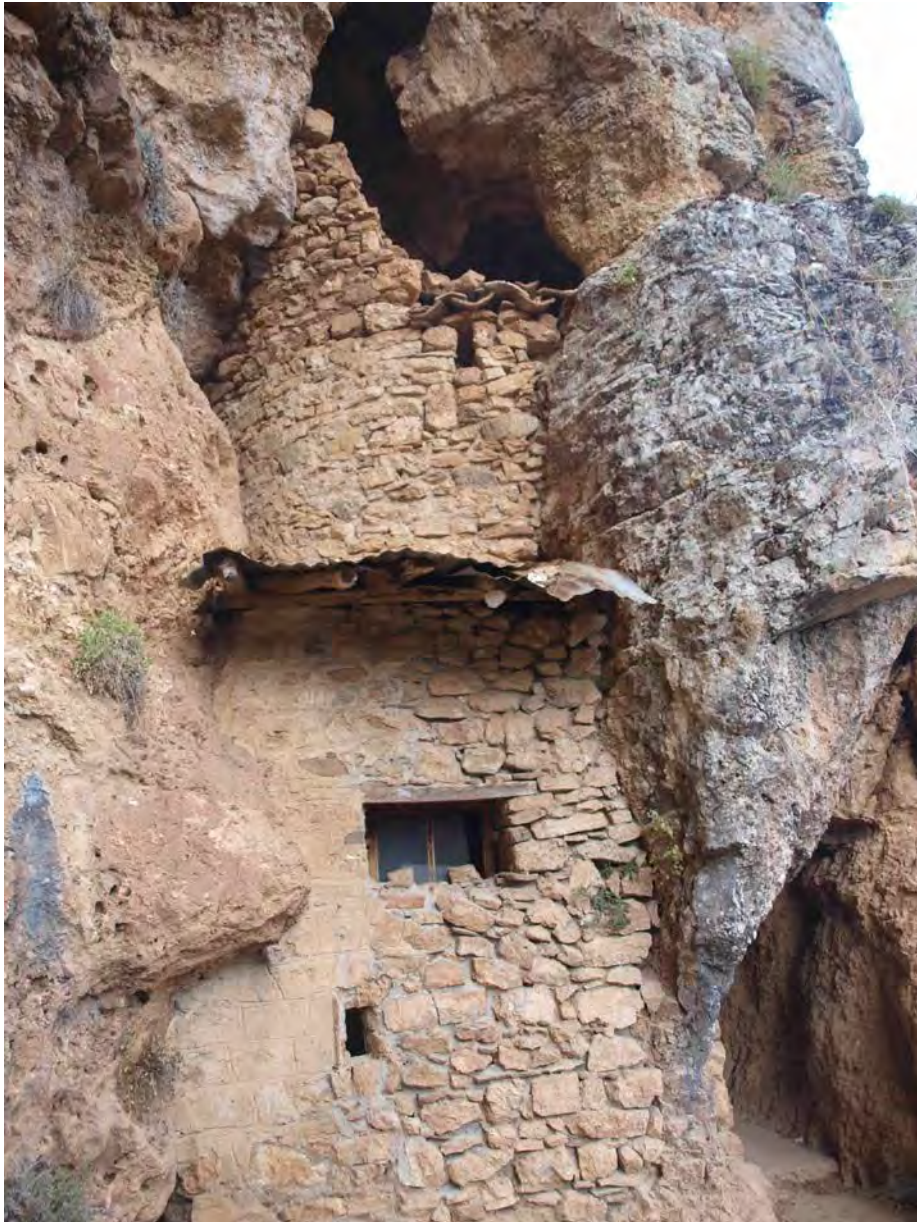
Εικ. 4. Μονή Αγίου Νικολάου, Άγιος Νικόλαος: Ανάληψη, λεπτομέρεια (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Μονή Αγίου Νικολάου, Άγιος Νικόλαος: κτητορική επιγραφή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Μονή Αγίου Νικολάου, Ανάληψη: τοιχογραφίες εντός ερμαρίου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 7. Μονή Αγίου Νικολάου, Άγιος Νικόλαος: εξωτερική ανατολική όψη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή

Ιστορικά δεδομένα και παλαιότερες έρευνες

Το αρχαίο Παλλάντιον, από το οποίο αντλείται η μυθολογική καταγωγή των ιδρυτών της Ρώμης¹, βρίσκεται στο μαντινειακό οροπέδιο, στην Αρκαδία, σε υψόμετρο 670 μ. και σε απόσταση 7 χλμ. νοτιοδυτικά της Τρίπολης και 3 χλμ. βορειοδυτικά της λίμνης Τάκα (εικ. 1). Η ταύτιση της θέσης της αρχαίας αυτής πόλης οφείλεται σε περιηγητές του 19ου αι. που βάσει του Πausανία² αναγνώρισαν τα σωζόμενα θεμέλια αρχαίων ναών και τειχών στον λόφο Γκράβαρη (σήμερα λόφος του Αγίου Ιωάννη), καθώς και τα ερείπια στους πρόποδες του ως λείψανα του αρχαίου Παλλαντίου³. Αυτό επιβεβαιώθηκε κατά την πρώτη συστηματική αρχαιολογική διερεύνηση που πραγματοποιήθηκε το 1940 από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του Guido Libertini (1888-1953)⁴. Στο πλαίσιο των ερευνών αυτών που επεκτάθηκαν και στην παρακείμενη πεδιάδα, ήρθαν στο φως τα θεμέλια δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών⁵, οι οποίες αποτελούν και τα μοναδικά τεκμήρια της οικιστικής συνέχειας της πόλης έως και την πρωτοβυζαντινή εποχή. Μετά από ένα κενό τριών περίπου αιώνων, στο οποίο εκλείπουν αφενός οι γραπτές μνείες αφετέρου τα αρχαιολογικά δεδομένα, μαρτυρείται ξανά ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση της αρχαίας πόλης μέσω μιας επιγραφής που εντόπισε ο Libertini στον νεότερο ναό της Παναγίας που έχει κτιστεί ακριβώς δίπλα στη μία από τις ερειπωμένες βασιλικές. Η επιγραφή αναφέρει ότι το 903 μ.Χ. ανακαινίζεται ο ναός του Αγίου Χριστοφόρου από τον επίσκοπο Λακεδαιμονίας Νικόλαο⁶. Αντίστοιχα, στο εσωτερικό του ερειπωμένου ναού και στον περιβάλλοντα χώρο του, βρέθηκαν κτιστοί τάφοι, των οποίων τα ευρήματα ανήκουν στην πλειονότητά τους στη μεσοβυζαντινή εποχή⁷.

Νέα ανασκαφική διερεύνηση στην περιοχή των παλαιοχριστιανικών βασιλικών (2009)

Η ευκαιρία μιας εκ νέου ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή της αρχαίας αυτής πόλης δόθηκε από τις ανάγκες που προέκυψαν στο πλαίσιο της έγκρισης περιβαλλοντικών όρων του έργου «Κατασκευή ταμιευτήρα λίμνης Τάκα», με σκοπό τη δημιουργία διωρύγων για την

¹ RE 18,3, 1949, 231-234 s.v. Pallantion (E. Meyer). Κόντη 1985, 115. Lauffer 1989, 505.

² Πausανίας, 8.44.1-6.

³ Puillon Boblaye 1836, 146. Ross 1841, 58-64, ειδικά 62-63. Τον εντοπισμό της πόλης είχε επιχειρήσει κάποια χρόνια νωρίτερα ο W. M. Leake (1830, 117-119), ο οποίος υπέθεσε ότι το Παλλάντιον βρίσκεται πιθανώς στη θέση της σημερινής Τρίπολης (Tripolizza).

⁴ Libertini 1939-1940. De Franciscis 1990-1991, 25-52.

⁵ Η αναζήτηση και ο εντοπισμός των βασιλικών επιχειρήθηκε βάσει των τοπωνυμίων «Άγιος Χριστόφορος» και «Άγιος Γεώργιος» στην πεδιάδα ανατολικά της ακρόπολης (θέση Μπατάκι). Εκεί εντοπίστηκαν αντίστοιχα τα θεμέλια δύο βασιλικών, εκ των οποίων η μία έφερε τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου, βλ. Libertini 1939-1940, 227-230. Libertini 1955. Για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών στο β' μισό του 6ου αι. βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 75-76 αριθ.19.

⁶ Libertini 1939-1940, 228. Libertini 1955, 254 (χωρίς φωτογραφία). Avramea 1981, 33-36 με διόρθωση της ημερομηνίας και φωτογραφία της επιγραφής. Για το κείμενο της επιγραφής βλ. Feissel – Philippides-Braat 1985, 300 αριθ. 42 πίν. VIII.2. Για τον επίσκοπο βλ. Kislinger 2007.

⁷ Για αντιπροσωπευτικά κοσμήματα βλ. Iozzo – Pagano 1990-1991, 248 αριθ. 262 εικ. 148, 250 αριθ. 248 εικ. 149c. Η ίδρυση παρεκκλησίων και νεκροταφείων σε ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών στους σκοτεινούς αιώνες και στη μεσοβυζαντινή εποχή αποτελεί σύνθηρος φαινόμενο, πρβλ. Μαρκή 2002, 174.

εκτροπή ρεμάτων και την πλήρωση του ταμιευτήρα της λίμνης⁸. Στο πλαίσιο του έργου αυτού μία διώρυγα θα διερχόταν μέσα από την έκταση της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής πόλης και μεταξύ των δύο βασιλικών. Στο διάστημα από τον Μάιο έως τον Δεκέμβριο του 2009 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα από πλευράς της πρώην 25ης Ε.Β.Α., κατά την οποία διανοίχτηκαν 12 συνεχόμενες τομές στην περιοχή βορείως των δύο βασιλικών⁹ (εικ. 2). Σε αυτή τη μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτηριακών εγκαταστάσεων, τάφοι, καθώς και πλήθος κινητών ευρημάτων¹⁰.

Τα κτηριακά κατάλοιπα συνίστανται σε τοίχους, οι οποίοι σχηματίζουν δωμάτια και ανήκουν πιθανώς σε δύο κτηριακές ενότητες (βλ. εικ. 2), των οποίων οι συνολικές διαστάσεις παραμένουν άγνωστες. Συνολικά διακρίθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις, εκ των οποίων η πιο πρώιμη, σε βάθος 80-90 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποτελείται από λίγους μεμονωμένους τοίχους, πλ. 45 εκ., αποτελούμενους από μικρούς αδρά λαξευμένους λίθους, που –κρίνοντας από την κεραμική των θεμελίων τους– θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην ελληνιστική εποχή. Η δεύτερη φάση των κτηριακών καταλοίπων, η οποία είναι και η πιο εκτεταμένη, αντιπροσωπεύεται από 21 τοίχους, πλάτους 60-70 εκ., το άνω τμήμα των οποίων αποκαλύφθηκε σε βάθος 20-30 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τοίχοι σχηματίζουν δωμάτια και είναι κατασκευασμένοι από αδρώς κατεργασμένους λίθους, τμήματα κεραμίδων και πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Σε συνάφεια με τα δωμάτια αυτής της δεύτερης φάσης αποκαλύφθηκε, στην Κτηριακή Ενότητα 1, ένα παχύ στρώμα κατάρρευσης αποτελούμενο από κεραμίδες στέγης, οι οποίες είχαν καταρρεύσει στο παρελθόν και είχαν παραμείνει *in situ* έως την αποκάλυψή τους. Επειδή το στρώμα αυτό δεν αφαιρέθηκε, δεν προέκυψαν σαφή στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατάρρευσης. Βοηθητικό στοιχείο αποτελούν, όμως, οι ίδιες οι κεραμίδες με τα ελικοειδή σχήματα δαχτυλιών, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εποχής¹¹. Επιπρόσθετα αξίζει να αναφερθεί πως από έναν συναφή με το εν λόγω στρώμα λιθοσωρό αφαιρέθηκε μεγάλο τμήμα πινακίου African Red Slip Ware, σχήματος 61B, του 5ου αι.¹², ενώ από τον καθαρισμό των κεραμίδων προέκυψε ένα χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Αρκαδίου (395-408)¹³.

Δίπλα στην Κτηριακή Ενότητα 1, στην Τομή 12 και σε ελάχιστο βάθος (20 εκ.) από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν παιδικές ταφές¹⁴. Ο ένας (ΤΦ3) εκ των δύο τάφων που ερευνήθηκαν ανήκει στον τύπο του καλυβίτη¹⁵, αποτελούμενο από δύο κεράμους στέγης, μήκους 70 εκ. και με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση (εικ. 3α). Περιείχε μόνο τα σκελετικά λείψανα ενός βρέφους, το κεφάλι του οποίου ήταν τοποθετημένο σε τμήμα κεραμίδας. Ο

⁸ Οι ανασκαφές διεξήχθησαν από τις πρώην αρμόδιες Αρχαιολογικές Υπηρεσίες, ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α. και 25η Ε.Β.Α. Για τα πορίσματα της 25ης Ε.Β.Α. βλ. Αθανασούλης – Βασιλείου 2009. Για τα πορίσματα της ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α. στο ίδιο έργο βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 124-125. Φριτζίλας 2009.

⁹ Η ανασκαφή διεξήχθη από την υπογράφουσα. Το συνεργείο αποτελείται από τους Άγγελο Βαρλόκωστα, Ιωάννη Μαλλιάρη, Ειρήνη Μητσάκη και Ράδη Ράδη. Τα κατάλοιπα της ανασκαφής αποτυπώθηκαν από τη σχεδιάστρια Κωνσταντίνα Αλίκουλη.

¹⁰ Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον προϊστάμενο της πρώην 25ης Ε.Β.Α. Δρα Δημήτριο Αθανασούλη για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των αρχαιολογικών δεδομένων. Ευχαριστώ θερμά και την αρχαιολόγο της πρώην 25ης Ε.Β.Α. και επιβλέπουσα του έργου Δρα Αναστασία Βασιλείου για σημαντικές παρατηρήσεις. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στις συναδέλφους αρχαιολόγους Παναγιώτα Κολιάτση και Ευφροσύνη Πλατή, οι οποίες μου πρόσφεραν την πολύτιμη εμπειρία τους στις ανασκαφικές εργασίες, στις συντηρήτριες Αντωνία Παπαθανασίου, Παναγιώτα Λέκκα και Μαργαρίτα Σοφού για τη συντήρηση των προς μελέτη αντικειμένων, καθώς και στον αρχιτέκτονα Σπύρο Νάσαινα για την ψηφιακή επεξεργασία του σχεδίου της ανασκαφής.

¹¹ Σημείο αναφοράς αποτελεί η χρήση κεραμίδων στέγης με ελικοειδή αποτυπώματα για κεραμοσκεπείς τάφους σε παλαιοχριστιανικές νεκροπόλεις, πρβλ. ενδεικτικά Παζαράς 2009, 77 εικ. 88, 80 εικ. 96-98, 81 εικ. 100, 84 εικ. 110, 94 εικ. 132.

¹² Πρβλ. Hayes 1972, 102 αριθ.103 εικ. 16. Sanders 2005, 258.

¹³ Ο οπισθότυπος του εν λόγω νομίσματος, που φέρει σταυρό και τμήμα της επιγραφής CONCORDIA, ανήκει στις κοπές του αυτοκράτορα Αρκαδίου και ανάγεται στο διάστημα 403-408 μ.Χ., πρβλ. Grierson – Mays 1992, πίν. 10, 253.

¹⁴ Για ένα νεκροταφείο του 6ου αι. στο Άργος σε ερείπια υστερορωμαϊκών κτηρίων και με συγκέντρωση παιδικών ταφών πρβλ. Οικονομού-Λανιάδο 1998, 416 εικ. 8.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Οικονομού-Λανιάδο 2003, 137 εικ. 58.

κιβωτιόσχημος τάφος (ΤΦ1) με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση και μήκος 108 εκ., κατασκευασμένος από τετράγωνα πλίνθους¹⁶ για τις παρειές, το δάπεδο και την κάλυψή του (εικ. 3β), απέδωσε ευρήματα που συνέβαλαν σημαντικά στη χρονολόγηση των τάφων¹⁷. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τμήματα πέντε κρανίων –τρία στην ανατολική και δύο στη δυτική πλευρά–, οστά και δόντια παιδιών νηπιακής ηλικίας. Δίπλα στα τρία κρανία ήταν τοποθετημένη στο δάπεδο μια λήκυθος με κωνικό σώμα και στενό λαιμό, ύψους 12 εκ. (βλ. εικ. 3β, 4), η οποία βρίσκεται στενά παράλληλα στα αγγεία των παλαιοχριστιανικών νεκροταφείων του Άργους¹⁸ και της Κορίνθου¹⁹. Στοιχεία χρονολόγησης μας προσφέρει η χάλκινη, ελλειψοειδής πόρπη χωρίς σώμα, διαστάσεων 3 × 2 εκ., που βρέθηκε στο μέσο του τάφου και η οποία υπάγεται σε έναν τύπο πορπών ζώνης διαδεδομένο στον 4ο-7ο αι.²⁰ (βλ. εικ. 3β, 4). Σε συνάφεια με τα δύο κρανία στη δυτική πλευρά εντοπίστηκαν δύο αργυρά κρικοειδή ενώτια, ύψους 2 εκ., που καταλήγουν σε άγκιστρο και θηλιά, χαρακτηριστικά και αυτά ευρήματα παιδικών ταφών της πρώιμης βυζαντινής εποχής²¹. Τέλος, μεταξύ των δύο κρανίων βρέθηκε ένας μικροσκοπικός επιστήθιος σταυρός από άργυρο, διαστάσεων 2,4 × 1,3 εκ., ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί γενικώς μεταξύ του 6ου και 7ου αι.²² Η θέση των τάφων σε σχέση με τον ιστό του πρωτοβυζαντινού οικισμού θα μπορούσε να διασαφηνιστεί μόνο μέσω εκτεταμένης ανασκαφικής έρευνας. Ασαφής παραμένει και η χρονολογική σχέση μεταξύ των τάφων και του κτηρίου αλλά σύμφωνα με την πιθανή χρονολόγηση του ΤΦ1 στον 6ο/7ο αι., δεν αποκλείεται οι τάφοι να έπονται της κατάρρευσης του κτηρίου²³.

Νοτίως της Κτηριακής Ενότητας 1 ακολουθεί τμήμα άλλης κτηριακής ενότητας (Ενότητα 2, βλ. εικ. 2) με δωμάτια που διαμορφώνονται από τους τοίχους της δεύτερης φάσης αλλά χωρίς το στρώμα κατάρρευσης. Διαπιστώθηκε και μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση με τοίχους πλ. 60 και 90 εκ. που έχουν κατασκευαστεί από μεγάλους λίθους, μαρμάρια μέλη και χώμα, οι οποίοι εφάπτονται στους υπάρχοντες τοίχους της δεύτερης φάσης. Η θεμελίωσή τους αποκαλύφθηκε σε ελάχιστο βάθος από το σημερινό έδαφος. Ο χώρος που αποκαλύφθηκε αποτελεί το γωνιακό τμήμα ενός κτηρίου με είσοδο πλ. 1 μ. στα δυτικά. Κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου, στην Τομή 33, εφάπτεται ένας κεραμοσκεπής τάφος (ΤΦ2), διαστάσεων 113 × 35 εκ., από τρεις κεράμους. Δεν περιείχε ούτε κτερίσματα ούτε προσωπικά αντικείμενα, παρά μόνο έναν ακέραιο παιδικό σκελετό. Στο εσωτερικό του χώρου αποκαλύφθηκαν δύο ημικυκλικές κατασκευές, διαστάσεων 105 × 105 εκ., διαμορφωμένες από ορθογώνιες πλίνθους που περικλείονταν από μικρούς λίθους (εικ. 4). Κρίνοντας από τη θέση τους σε γωνιακό σημείο και από τα έντονα ίχνη καύσης στις επιχώσεις τους, προτείνεται η ερμηνεία τους ως εστίες. Παρόμοιες εστίες έχουν βρεθεί στη γειτονική Τεγέα²⁴ και φαίνεται πως πρόκειται για μια συνηθισμένη κατασκευή σε υστερορωμαϊκές οικίες.

Από το εύρος των κινητών ευρημάτων, που συνίστανται σε καρφιά και θραύσματα υαλοπινάκων, όστρακα χρηστικής και λεπτής κεραμικής, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λυχνάρια, υφαντικά βάρη, κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα, διαπιστώνεται ο οικιακός χαρακτήρας του χώρου αυτού. Λόγω, όμως, του αποσπασματικού χαρακτήρα των ευρημάτων και της αναμόχλευσής τους με προγενέστερο υλικό –γεγονός που οφείλεται αφενός στη συνεχόμενη οικιστική δραστηριότητα από την ελληνιστική μέχρι την πρωτοβυζαντινή εποχή αφετέρου στις αγροτικές δραστηριότητες στην πεδιάδα– σημείο αναφοράς για τη

¹⁶ Οι πλίνθοι φέρουν διαγώνιες δαχτυλιές και έχουν διαστάσεις 33 × 33 εκ., πρβλ. ενδεικτικά Amari 2007, 125 εικ. 17.

¹⁷ Αθανασούλης – Βασιλείου 2009, 311 εικ. 17.

¹⁸ Πρβλ. Oikonomou-Laniado 2003, 149 εικ. 77.

¹⁹ Πρβλ. Σκαρμούτσου 2010, 741 εικ. 12.

²⁰ Πρβλ. Schulze-Dörrlamm 2002, 6. Χαμηλάκη 2006, 1186 εικ. 12 (ΜΣΧ 3603).

²¹ Πρβλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 426 αριθ. 546-547 (4ος-5ος αι.). Baldini Lippolis 1999, 88 (6ος-7ος αι.). Για ίδια χάλκινα ενώτια βλ. Χαμηλάκη 2006, 1186 εικ. 12 (ΜΣΧ 3323). Για τον τύπο βλ. Metaxas (υπό έκδοση).

²² Βλ. Pittarakis 2009, ειδικά 202.

²³ Για ενταφιασμούς σε ερειπίωνες από τον 6ο αι. βλ. Μαρκή 2002, 172-173 και Nallbani 2007.

²⁴ Ευχαριστώ τους αρχαιολόγους κ.κ. Knut Ødegård (Οσλο) και Vincenzo Cracolici (Παλέρμο) για την πληροφόρηση αυτή.

χρονολογική προσέγγιση των αρχαιολογικών δεδομένων και της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή αποτελούν μόνο ορισμένες διαγνωστικές και χρονολογίσιμες κατηγορίες ευρημάτων. Μια από αυτές είναι τα λυχνάρια, μεταξύ των οποίων αναγνωρίστηκαν λαβές με αυλακώσεις που πιθανώς ανήκουν σε αττικά λυχνάρια του 5ου και 6ου αι.²⁵, τμήματα δίσκων βορειοαφρικανικών λυχναριών που χρονολογούνται σύμφωνα με το διάκοσμό τους (Style Aiii) κυρίως στον 5ο αι.²⁶, καθώς και απομιμήσεις αυτών που παρήχθησαν στον ελλαδικό χώρο κυρίως κατά τον 6ο αι.²⁷ (εικ. 5γ-ε). Εντός της κατηγορίας της επιτραπέζιας εισηγμένης κεραμικής διαγνώστηκαν ένα χείλος της μικρασιατικής Phocaean Red Slip Ware, σχήμα 3, με ευθύ και διακοσμημένο χείλος, που χρονολογείται μεταξύ του δεύτερου μισού του 5ου και του πρώτου μισού του 6ου αι.²⁸ (εικ. 5β), καθώς και τμήματα African Red Slip Ware, εκ των οποίων ένα πινάκιο με μεγάλο ενσφράγιστο διακοσμημένο σταυρό (Style Eii) του σχήματος Hayes 104 (εικ. 5α), που καλύπτει χρονικά το διάστημα μεταξύ του 6ου και του πρώιμου 7ου αι.²⁹. Ενδεικτικά ευρήματα αποτελούν επίσης οι βάσεις γυάλινων ποτηριών³⁰ (εικ. 5στ), που χρονολογούνται και αυτά γενικώς μεταξύ του 5ου και 7ου αι.

Στις Τομές 32 και 33 βρέθηκε συγκεντρωμένη χειροποίητη κεραμική (εικ. 6), για την οποία αξίζει να γίνει λεπτομερής αναφορά. Κατ' αρχήν, θα πρέπει να σημειωθεί ότι χειροποίητη κεραμική δεν έρχεται στο φως για πρώτη φορά στο Παλλάντιο. Από την ανασκαφική έρευνα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής του 1940 προήλθε ένα σχεδόν ακέραιο χειροποίητο αγγείο³¹, καθώς και άλλα όστρακα από την περιοχή της βασιλικής του Αγίου Γεωργίου που απέχει λίγα μέτρα από την ανασκαφή μας. Χειροποίητη κεραμική έχει βρεθεί σε πολλά σημεία της Πελοποννήσου³² και συνδέεται με τον υλικό πολιτισμό σλαβικών πληθυσμιακών ομάδων, που σύμφωνα με τη γραπτή παράδοση μετανάστευσαν κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή στην Πελοπόννησο³³. Τα μορφολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των ευρημάτων μας, που προκύπτουν από την χειροποίητη κατασκευή των αγγείων και από την όπτησή τους σε ανοιχτή φωτιά³⁴, καθρεφτίζουν ακριβώς την κεραμική παράδοση της μέσης Ευρώπης³⁵. Τα όστρακα αντιστοιχούν πάντοτε σε ωοειδή αγγεία με επίπεδη βάση και αποκλίνον χείλος, ενώ ο πηλός τους είναι πορώδης, εύθραυστος, με μεγάλα λευκά εγκλείσματα. Χαρακτηριστικό είναι και το χρώμα τους, είτε εξ ολοκλήρου φαιό είτε δίχρωμο, διατηρώντας σε κάποια σημεία το αρχικό χρώμα του πηλού. Συχνά, στην περιοχή του ώμου, φέρουν εγχάρακτες κυματοειδείς ή κάθετες επάλληλες γραμμές (βλ. εικ. 6).

Το γεγονός ότι η χειροποίητη κεραμική εντοπίστηκε κυρίως στα επιφανειακά στρώματα δηλώνει πιθανότατα ότι ανήκει σε μια όψιμη φάση οικιστικής δραστηριότητας της υπό

²⁵ Πρβλ. Perlzweig 1961, 64-65 πίν. 38-44. Πρβλ. και Sanders 2005, 261 αριθ. 2,1-2-5, 281.

²⁶ Πρβλ. Hayes 1972, 244 εικ. 43 αριθ. 109ο, 246 εικ. 44 αριθ. 106ο.

²⁷ Για αντίστοιχα ευρήματα στην ίδια περιοχή πρβλ. Iozzo – Pagano 1990-1991, 150 αριθ. 65-66 εικ. 102b. Για τον τύπο βλ. Oikonomou 1988, 490 εικ. 4 αριθ. 80, 82.

²⁸ Πρβλ. Hayes 1972, 329-338. Ladstätter – Sauer 2005, 146. Sanders 2005, 259 αριθ. 2-9.

²⁹ Hayes 1972, 280 εικ. 57 αριθ. 323. Hayes 2008, 80-81. Sanders 2005, 273-274.

³⁰ Πρβλ. Isings 1957, 139. Weinberg – Stern 2009, 148-150 πίν. 31.

³¹ Πρβλ. Libertini 1939-1940, 227. Ταύτιση και δημοσίευση από πλευράς Iozzo – Pagano 1990-1991, 198 αριθ. 138 (ύψ. 20 εκ., διάμ. 16,8 εκ.). Vida – Völling 2000, 23-24.

³² Ίσθμια: Gregory 1993, 84-87 πίν. 25,d. 26,a. Άργος: Aupert 1980, 372-394. Τίρυνθα: Kilian 1980, 284 εικ. 2. Μαραν 2008, 83 εικ. 78. Ολυμπία: Vida – Völling 2000. Αγία Τριάδα Ηλείας: Βικάτου 2002, 248-252. Σπάρτη: Sanders 1995, 451-457. Τεγέα: Bakke 2007, 174 εικ. 4.19. Ασέα: Mackay 2003, 296-297 αριθ. 490 εικ. 171. Πάτρα: Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 2003, 334-335. Για τα μικρά χειροποίητα αγγεία που βρέθηκαν σε ταφές της Κορίνθου και της Μεσσήνης, η έρευνα των οποίων απαιτεί μια διαφορετική προσέγγιση, βλ. συνοπτικά Vida – Völling 2000, 32-40.

³³ Από την άφθονη βιβλιογραφία για το θέμα βλ. ενδεικτικά Karayannopoulos 1971. Koder 1978. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993. Avramea 1997, 67-104. Αναγνωστάκης 2000. Μουτζάλη 2000. Kislinger 2001, 33-37, 46-52, 88-89, 95-100.

³⁴ Πρβλ. Ladstätter 2002, 232 εικ. 7.

³⁵ Πρβλ. Brather 2001, 188-190.

εξέταση περιοχής. Όσον αφορά στη χρονολόγησή της³⁶, δεν μπορεί ακόμα να προταθεί με σαφήνεια ένα χρονολογικό πλαίσιο αλλά με τα έως τώρα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη φαίνεται πως ανάγεται στον 7ο-9ο αι.³⁷ Ας σημειωθεί ότι η χειροποίητη κεραμική ανευρίσκεται συχνά σε εγκαταλελειμμένες κτηριακές εγκαταστάσεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου³⁸.

Συμπεράσματα

Η νέα ανασκαφική διερεύνηση στην περιοχή των δύο βασιλικών επιβεβαίωσε γενικά την οικιστική συνέχεια του Παλλαντίου μέχρι την πρωτοβυζαντινή εποχή. Λόγω της αποσπασματικότητας της ανασκαφικής διερεύνησης, δεν κατέστη δυνατό να εξαχθούν περαιτέρω πληροφορίες για την έκταση, τα όρια ή τον πολεοδομικό ιστό της πόλης³⁹. Ωστόσο, η πρώτη μελέτη των ευρημάτων μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις συναλλαγές, τα ταφικά έθιμα και τα έθιμα ένδυσης σε έναν πρωτοβυζαντινό οικισμό της Αρκαδίας. Εισηγμένα προϊόντα λεπτής κεραμικής, λυχναριών και γυάλινων αγγείων αλλά και τυποποιημένα ταφικά αγγεία, καθώς και τυποποιημένα αντικείμενα ένδυσης, δείχνουν ότι το Παλλάντιον διατηρούσε επαφές με τα κοντινά αστικά κέντρα, γεγονός που οφείλεται προφανώς στη θέση του οικισμού πλησίον του οδικού άξονα⁴⁰ που οδηγούσε από την πόλη του Άργους μέσω της Τεγέας στο κέντρο της Πελοποννήσου⁴¹. Κρίνοντας από τη χρονολόγηση των διαγνωστικών ευρημάτων αλλά και από τη νομισματική κυκλοφορία που μαρτυρείται στο Παλλάντιον μέχρι την εποχή του Ιουστίνου Β' (565-578)⁴², φαίνεται πως αυτές οι επικοινωνίες και συναλλαγές διακόπτονται από τα τέλη του 6ου αι. Έτσι εντάσσεται και το Παλλάντιον στη γενική εικόνα που δίνει η αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο, ότι στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 7ου αι. πολλές πόλεις και οικισμοί είτε συρρικνώνονται είτε εγκαταλείπονται⁴³ στο πλαίσιο της αναζήτησης νέων τόπων διαμονής, είτε σε οχυρά

³⁶ Η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου, με σημείο αναφοράς το Άργος, συνδέθηκε αρχικά με το έτος 585 μ.Χ., βάσει του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, βλ. Aupert 1980. Αναγνωστάκης 1997. Η «αποδέσμευση» των αγγείων από τη χρονολογία αυτή έχει επανειλημμένα προταθεί στο παρελθόν βάσει της αρχαιολογικής τους τεκμηρίωσης που οδηγεί στον 7ο αι. και εξής, πρβλ. Sanders 1995, 455 υποσημ. 34. Avramea 1997, 82-85. Vida – Völling 2000, 20-23. Για το πρόβλημα της σύνδεσης των γεγονότων του 585 μ.Χ. με το Άργος βλ. Kislinger 2001, 74-76.

³⁷ Μοναδικό συγκριτικό υλικό από τον ελλαδικό χώρο αποτελούσαν μέχρι πρόσφατα τα αγγεία της σλαβικής νεκρόπολης της Ολυμπίας, τα οποία δημοσιεύτηκαν εκ νέου από τους Vida – Völling 2000, οι οποίοι πρότειναν τη χρονολόγησή τους μεταξύ του 7ου και 9ου αι., βάσει της κατασκευής τους (χειροποίητα αγγεία, χειροποίητα αγγεία επεξεργασμένα στον αργό τροχό, τροχήλατα αγγεία) και της σύγκρισής τους με τα αγγεία της ανατολικής Ευρώπης, καθώς και της τεκμηρίωσης των συναφών μικροαντικειμένων (χάντρες, κοσμήματα, εργαλεία). Το 2009-2010, κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών στο πλαίσιο της κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου Κορίνθου – Καλαμάτας, εντοπίστηκαν στην Τ.Κ. Μάκρης (σε απόσταση περίπου 1 χλμ. από το Παλλάντιο) και κοντά στην Τ.Κ. Ασέας του Δήμου Τριπόλεως δύο νέα σλαβικά νεκροταφεία. Για τα ευρήματα βλ. Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 228-237 αριθ. 362-366, 368-371 (S. Metaxas), αριθ. 372-375, 381 (Α. Βασιλείου). Πολύτιμο συγκριτικό υλικό προσφέρει επίσης το σύνολο μελετών Guštin 2002.

³⁸ Χειροποίητη κεραμική έχει βρεθεί για παράδειγμα σε εγκαταλελειμμένα λουτρά, πρβλ. για τα Ίσθμια Gregory 1993 και για το Άργος Aupert 1980. Βλ. γενικά Αναγνωστάκης 1997, 315-316. Vida – Völling 2000, 23.

³⁹ Για την ακρίβεια, οι «πόλεις» της Αρκαδίας της πρωτοβυζαντινής εποχής ήταν η Τεγέα, η Μαντίνεια και η Θέλπουσα, βλ. Honigsmann 1939, 18 αριθ. 5-7.

⁴⁰ Πausanias, 8.44.1: «ἔστιν ἐκ Μεγάλης πόλεως ἐς Παλλάντιον ὁδὸς καὶ ἐς Τεγέαν».

⁴¹ Για το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου βλ. Sanders – Whitbread 1990. Για τον οδικό άξονα Τεγέας – Μεγαλόπολης μέσω Παλλαντίου, Ασέας και Αθηναιου βλ. Δρακούλης 2009, 8, 26. Για κατάλοιπα του δρόμου αυτού βλ. Pikoulas 1999, 272-274 αριθ. 22-23.

⁴² Πρβλ. Iozzo – Pagano 1990-1991, 222 αριθ. 185, 224 αριθ. 186. Τα νομίσματα που ήλθαν στο φως κατά την ανασκαφική έρευνα της πρώην ΛΘ' Ε.Π.Κ.Α. στο πλαίσιο του ίδιου έργου χρονολογούνται έως τον 6ο αι., βλ. Γρηγορακάκης – Φριτζίλας (υπό έκδοση).

⁴³ Για την περίπτωση του Άργους βλ. Oikonomou-Laniado 2003. Abadie-Reynal 1998. Για την Πάτρα βλ. Μουτζάλη 1991. Για τις πόλεις και τους οικισμούς της Αρκαδίας βλ. γενικά Κόντη 1985. Forsén – Karivieri 2003, 311-312.

σημεία⁴⁴ ή απόκρημνα καταφύγια⁴⁵ είτε μακριά από την πατρίδα⁴⁶. Παράλληλα, αποθησαυρίζονται συστηματικά χρήματα⁴⁷, αρχίζουν και εκλείπουν οι γραπτές αναφορές και εξαφανίζονται οι ονομασίες των αρχαίων πόλεων⁴⁸. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ενδείξεις των δυσχερών οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν ειδικά μετά τα μέσα του 6ου αι.⁴⁹, των επιπτώσεων του μεγάλου λοιμού και των μετέπειτα κυμάτων του⁵⁰, καθώς και των σεισμών⁵¹ που έπληξαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία και επηρέασαν δυσμενώς τη δημογραφική εξέλιξη⁵². Όπως αναφέρθηκε ήδη, ένα ακόμα γεγονός που αφορά στην Πελοπόννησο αποτελεί η άφιξη και εγκατάσταση σλαβικών ομάδων⁵³. Τόσο η χρονολόγηση όσο και η μορφή της εγκατάστασης αυτής δεν έχουν έως σήμερα διασαφηνιστεί ικανοποιητικά από την επιστημονική έρευνα. Εκτός από τα τοπωνύμια⁵⁴, πολύτιμη αρχαιολογική μαρτυρία σλαβικής παρουσίας αποτελεί η χειροποίητη κεραμική που ανευρίσκεται συνήθως στα περιχώρα αρχαίων πόλεων, είτε με τη μορφή τεφροδόχων αγγείων, τα οποία συνιστούν ταυτόχρονα μάρτυρες ενός ξένου ταφικού εθίμου⁵⁵, είτε ως μεμονωμένα ευρήματα⁵⁶. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερος χρήσιμο εργαλείο που μας δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε καλύτερα το πού και το πότε εγκαθίστανται οι νέοι οικιστές στην Πελοπόννησο⁵⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abadie-Reynal 1998: C. Abadie-Reynal, Un exemple de régression du phénomène urbain: Argos aux IVe-VIe siècles ap. J.-C., στο: *Pariente – Touchais* 1998, 397-404.
- Αβραμέα 1983: Α. Αβραμέα, Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ' -Ζ' αι.), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 49-89.
- Αθανασούλης – Βασιλείου 2009: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου, Κατασκευή ταμειυτήρα Τάκας, Αρχαίο Παλλάντιο, θέση Μπατάκι, *ΑΔ* 64, Χρονικά Β' 1, 2009, 309-311.
- Αθανασούλης – Βασιλείου 2016: Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας, Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, Αθήνα 2016.
- Amari 2007: S. Amari, A Late Roman brick factory in Sicily (Santa Venera al Pozzo), στο: S. Y. Waksman (επιμ.), *Archaeometric and Archaeological Approaches to Ceramics, Papers Presented at*

⁴⁴ Για την ίδρυση της Μονεμβασίας σε βραχονησίδα βλ. Καλλιγά 2003, 21-57. Βλ. και Ελευθερίου 2005.

⁴⁵ Κορμαζοπούλου – Χατζηλαζάρου 2005. Τα ευρήματα του σπηλαίου (χάλκινα και πήλινα αγγεία, μικροαντικείμενα, λυχνάρια) εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας στο Άργος, βλ. Αθανασούλης – Βασιλείου 2016, 65-77, 133, 151-152, 189, αριθ. 54-82 (Δ. Χατζηλαζάρου – S. Metaxas), αριθ. 83-102, 147, 188-190 (Λ. Κορμαζοπούλου), αριθ. 267-269 (Δ. Χατζηλαζάρου – S. Metaxas). Το κλειστό αυτό σύνολο χρονολογείται βάσει των ευρημάτων μεταξύ του όψιμου 6ου και του πρώιμου 7ου αι.

⁴⁶ Σχετικά με τη μετανάστευση κατοίκων της Λακεδαιμόνας στη Σικελία που αναφέρει το *Χρονικό της Μονεμβασίας* και την προέλευση του σικελικού τοπωνυμίου Demenna, βλ. Kislinger 2001, ειδικά 157-170.

⁴⁷ Το φαινόμενο της αποθησαύρισης δεν σχετίζεται κατ' ανάγκην με αρνητικά γεγονότα, όμως ο υψηλός αριθμός νομισμάτων του όψιμου 6ου/πρώιμου 7ου αι. ενδέχεται να αποτελεί στοιχείο μιας εποχής ανασφάλειας. Για τους θησαυρούς στην Πελοπόννησο βλ. Αβραμέα 1983. *Avrantea* 1997, 81.

⁴⁸ Πολλά τοπωνύμια χάνονται μετά τη συρρίκνωση ή την εγκατάλειψη αρχαίων πόλεων τον 6ο/7ο αι. Για παράδειγμα, η γειτονική Αρχαία Τεγέα δέχεται το Νίκλι, η Αρχαία Μαντινεία την Γκοριτσά, βλ. Κόντη 1985, 108. 116. Bakke 2007, 171-172.

⁴⁹ Βλ. Morrisson – Sodini 2002, 189-190.

⁵⁰ Πρβλ. Stathakopoulos 2004. Stathakopoulos 2007.

⁵¹ Koder 1978, 316.

⁵² Koder 2001, 42-43.

⁵³ Για προβληματισμούς βλ. και Curta 2010, 403-478.

⁵⁴ Vasmer 1970. Koder 1978, 328-331 εικ. 1-4. Malingoudis 1981. Για μία πρόσφατη μελέτη για τα κατάλοιπα της πρώιμης σλαβικής γλώσσας σε τοπωνύμια του ελλαδικού χώρου βλ. Skach 2008.

⁵⁵ Η καύση των νεκρών και η εναπόθεση της τέφρας σε αγγεία χαρακτηρίζει τον πρώιμο σλαβικό πολιτισμό σε όλη την γεωγραφική του έκταση.

⁵⁶ Σε αντίθεση με τα ευρήματα της Ολυμπίας, τα μεμονωμένα ευρήματα, αν και παρόμοια κατασκευής, δεν αποδίδονται ομόφωνα από την επιστημονική κοινότητα στον υλικό πολιτισμό σλαβικών ομάδων, πρβλ. Αναγνωστάκης – Πούλου-Παπαδημητρίου 1997.

⁵⁷ Η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου προσεγγίζεται συνήθως υπό το πρίσμα της ιστορίας και της βιβλιογραφίας και όχι της αρχαιολογίας. Σχετικά με την ακόμα ελλιπή έρευνα βλ. και Vroom 2003, 141-143.

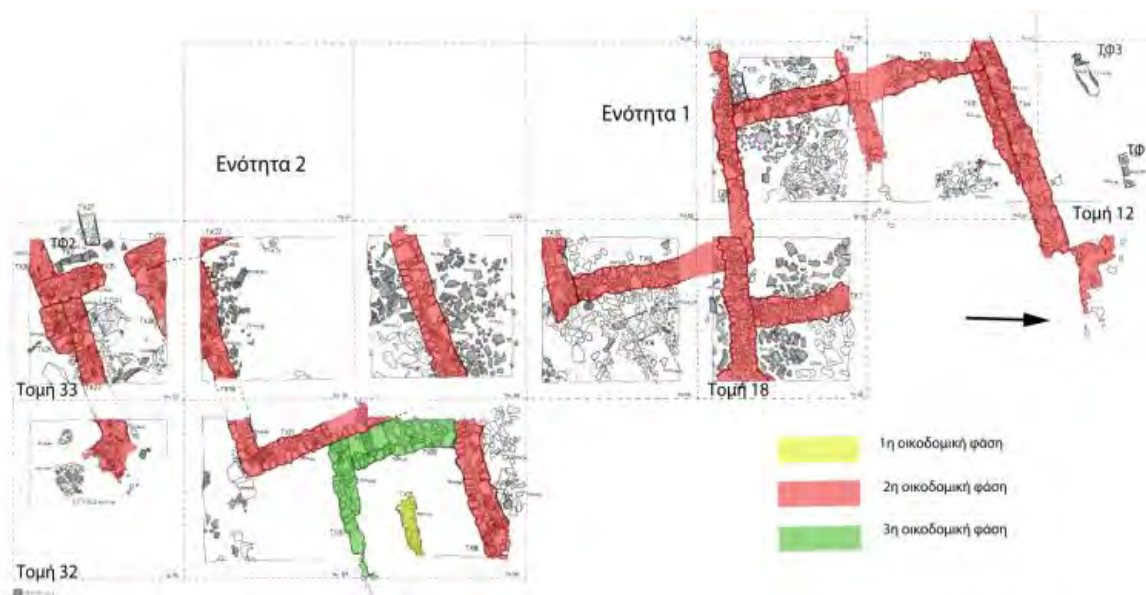
- EMAC'05, 8th European Meeting on Ancient Ceramics, Lyon 2005, BAR International Series 1691, Oxford 2007, 121-128.
- Αναγνωστάκης 1997: Η. Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντικά* 17, 1997, 298-323.
- Αναγνωστάκης 2000: Η. Αναγνωστάκης, Οι Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας; στο: Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2000, 19-34.
- Αναγνωστάκης – Πούλου-Παπαδημητρίου 1997: Η. Αναγνωστάκης – Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11, 1997, 229-322.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος, II. Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Aupert 1980: P. Aupert, Céramique slave à Argos (585 ap. J.-C.), στο: *Études argiennes*, BCH Supplément VI, Paris 1980, 372-394.
- Avramea 1981: A. Avramea, La géographie du culte de Saint Christophe en Grèce à l'époque méso-byzantine et l'évêché de Lacédémone au début du Xe siècle, στο: Η. Ahrweiler (επιμ.), *Geographica Byzantina*, Paris 1981.
- Avraméa 1997: A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997.
- Bakke 2007: J. Bakke, *Forty Rivers, Landscape and Memory in the District of Ancient Tegea*, Bergen 2007.
- Baldini Lippolis 1999: I. Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'impero di Constantinopoli tra IV e VII secolo*, Bari 1999.
- Βικάτου 2002: Ο. Βικάτου, Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας. Συμβολή στη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής, στο: Π. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 248-252.
- Brather 2001: S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergb. 30, Berlin – New York 2001.
- Γρηγορακάκης – Φριτζίλας (υπό έκδοση): Γ. Γρηγορακάκης – Σ. Φριτζίλας, Νομίσματα από νεότερες ανασκαφές στο Αρχαίο Παλλάντιο, στο: *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση*, Άργος 26-29 Μαΐου 2011 (υπό έκδοση).
- Curta 2010: F. Curta, Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece, στο: F. Curta (επιμ.), *Neglected Barbarians*, Turnhout 2010, 403-478.
- De Franciscis 1990-1991: A. De Franciscis, Gli scavi di Pallantion, *ASAA* 68-69, 1990-1991, 25-52.
- Δρακούλης 2009: Δ. Π. Δρακούλης, Πόλεις, κώμες και χωριά της επαρχίας Ελλάδος στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας), *Βυζαντικά* 28, 2009, 39-101.
- Ελευθερίου 2005: Ε. Ελευθερίου, Οχυρή πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση στην Αγία Κυριακή Μαντινείας, στο: Ε. Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, Held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005, 535-546.
- Feissel – Philippides-Braat 1985: D. Feissel – A. Philippides-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: inscriptions du Péloponnèse*, TM 9, 1985.
- Forsén – Forsén 2003: J. Forsén – B. Forsén (επιμ.), *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Paleolithic Period until Modern Times*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4° LI, Stockholm 2003.
- Forsén – Karivieri 2003: B. Forsén – A. Karivieri, The Asea Valley Survey: The Roman – Early Modern periods – Conclusions, στο: Forsén – Forsén 2003, 307-331.
- Gregory 1993: T. E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress*, Isthmia V, Princeton 1993.
- Grierson – Mays 1992: P. Grierson – M. Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington, D.C. 1992.
- Guštin 2001: M. Guštin (επιμ.), *Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana 2002.
- Hayes 1972: J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.
- Hayes 2008: J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine Ware Imports*, Agora XXXII, Princeton 2008.

- Honigmann 1939: E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroclès et l'Opuscule Géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.
- Iozzo – Pagano 1990-1991: M. Iozzo – M. Pagano, *Catalogo degli oggetti, ASAA 51-52, 1990-1991*, 119-283.
- Isings 1957: C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen 1957.
- Καλλιγά 2003: X. Καλλιγά, *Η βυζαντινή Μονεμβασιά και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα 2003.
- Karayannopoulos 1971: J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum*, *RESEE* 9, 1971, 443-460.
- Kilian 1980: K. Kilian, *Zu einigen früh- und hochmittelalterlichen Funden aus der Burg von Tiryns*, *AKB* 10, 1980, 281-290.
- Kislinger 2001: E. Kislinger, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna. Eine historisch-topographische Studie*, Wien 2001.
- Kislinger 2007: E. Kislinger, Nikolaos Episkopos Lakedaimonias. Chronologische Präzisierungen zur Bischofsliste im Bodleianus Holkham gr. 6, *JÖB* 57, 2007, 27-34.
- Koder 1978: J. Koder, *Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland*, *BZ* 71, 1978, 315-331.
- Koder 2001: J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Wien 2001².
- Κόντη 1985: Β. Κόντη, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Αρκαδίας (395-1209), *Σύμμεικτα* 6, 1985, 91-124.
- Κορμαζοπούλου – Χατζηλαζάρου 2005: Α. Κορμαζοπούλου – Δ. Χατζηλαζάρου (επιμ.), *Σπήλαιο Ανδρίτσας, Μοιραίο καταφύγιο*, Αθήνα 2005.
- Ladstätter 2002: S. Ladstätter, *Von Noricum Mediterraneum zur Provincia Sclaborum*, στο: R. Bratoz (επιμ.), *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche*, Ljubljana 2002, 219-240.
- Ladstätter – Sauer 2005: S. Ladstätter – R. Sauer, *Late Roman C- Ware und lokale spätantike Feinware*, στο: F. Krinzing (επιμ.), *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, Wien 2005, 143-201.
- Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 2003: Ι. Λαμπροπούλου – Α. Γ. Μουτζάλη, Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους, *Σύμμεικτα* 16, 2003, 315-356.
- Lauffer 1989: S. Lauffer, *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1989.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea I*, London 1830.
- Libertini 1939-1940: G. Libertini, *Scavi in Arcadia (Agosto-Settembre 1940)*, *ASAA* 1-2, 1939-1940, 225-230.
- Libertini 1955: G. Libertini, *Chiese bizantine nell'area dell'antica Pallanzio*, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α', Αθήνα 1955, 250-256.
- Mackay 2003: C. Mackay, *The Asea Valley Survey: Medieval pottery*, στο: Forsén – Forsén 2003, 291-297.
- Malingoudis 1981: Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Mainz 1981.
- Maran 2008: J. Maran, *Forschungen in der Unterburg von Tiryns 2000-2003*, *AA* 2008, 35-111.
- Μαρκή 2002: Ε. Μαρκή, Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 163-167.
- Metaxas (υπό έκδοση): S. Metaxas, *Schmuck und Kleidungszubehör aus der frühbyzantinischen Nordnekropole von Argos*, *JRGZM* (υπό έκδοση).
- Morrisson – Sodini 2002: C. Morisson – J. P. Sodini, *The sixth-century economy*, στο: A. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, vol. I, Washington, D.C. 2002, 171-219.
- Μουτζάλη 1991: Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, στο: Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, 259-264.
- Μουτζάλη 2000: Α. Μουτζάλη, Σλάβοι στη βυζαντινή Πελοπόννησο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74, 2000, 64-72.
- Nallbani 2007: E. Nallbani, *Urban and rural funerary practices in Early Medieval Illyricum: Some general considerations*, στο: A. Cutler – A. Papaconstantinou (επιμ.), *The Material and the Ideal. Essays in Medieval Art and Archaeology in Honor of Jean-Michel Spieser*, Leiden – Boston 2007, 47-61.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Αθήνα 1993.

- Oikonomou 1988: A. Oikonomou, Lampes paléochrétiennes d' Argos, *BCH* 112, 1, 1988, 481-502.
- Oikonomou-Laniado 1998: A. Oikonomou-Laniado, Les cimetières paléochrétiens d'Argos, στο: Pariente – Touchais 1998, 405-416.
- Oikonomou-Laniado 2003: A. Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, Oxford 2003.
- Παζαράς 2009: Θ. Παζαράς, *Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης. Το νεκροταφείο στο Λιμόρι και η παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μπριαδούδι*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002.
- Pariente – Touchais 1998: A. Pariente – G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990*, Recherches franco-helléniques 3, Athènes 1998.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century After Christ*, Agora VII, Princeton 1961.
- Pikoulas 1999: G. Pikoulas, The road network of Arkadia, στο: Th. H. Nielsen – J. Roy (επιμ.), *Defining Ancient Arcadia*, Acts of the Copenhagen Polis Centre 6, Copenhagen 1999, 248-319.
- Pittarakis 2009: B. Pittarakis, The material culture of childhood, στο: A. Papaconstantinou – A. M. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium*, Washington, D.C. 2009, 167-252.
- Puillon Boblaye 1836: M. E. Puillon Boblaye, *Expédition scientifique de Morée. Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris – Strasbourg 1836.
- Ross 1841: L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland. Erster Theil: Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841.
- Sanders 1995: G. D. R. Sanders, Pottery from Medieval levels in the orchestra and lower cavea, στο: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, *Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report*, *BSA* 90, 1995, 451-457.
- Sanders 2005: G. D. R. Sanders, Corinth: Late Roman horizons, *Hesperia* 74, 2005, 243-297.
- Sanders – Whitbread 1990: G. D. R. Sanders – I. K. Whitbread, Central places and major routes in the Peloponnese, *BSA* 85, 1990, 333-361.
- Schulze-Dörrlamm 2002: M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil 1: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.-7. Jahrhunderts*, Mainz 2002.
- Skach 2008: E. Skach, *Die Lautgeschichte des frühen Slavischen in Griechenland im Lichte der Lehnbeziehungen*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Βιέννης, 2008.
- Σκαρμούτσου 2010: Κ. Σκαρμούτσου, Κεραμική από παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο περιοχής Κρανείου – Αρχαίας Κορίνθου, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Δ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 2010, 712-742.
- Stathakopoulos 2004: D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence, Crises and Epidemics*, Aldershot 2004.
- Stathakopoulos 2007: D. Stathakopoulos, Crime and punishment. The plague in the Byzantine Empire, 541-749, στο: L. K. Little (επιμ.), *Plague and the End of Antiquity. The Epidemic of 541-750*, New York 2007, 99-118.
- Vasmer 1970: M. Vasmer, *Die Slawen in Griechenland*, Leipzig 1970².
- Vida – Völling 2000: T. Vida – Th. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Rahden 2000.
- Vroom 2003: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003.
- Weinberg – Stern 2009: G. D. R. Weinberg – E. M. Stern, *Vessel Glass*, Agora XXXIV, Princeton 2009.
- Φριτζίλας 2009: Σ. Φριτζίλας, Κατασκευή διώρυγας ταμειυτήρα λίμνης Τάκα. Παλλάντιον, *ΑΔ* 64, Χρονικά Β' 2, 2009, 319-324.
- Χαμηλάκη 2006: Κ. Χαμηλάκη, Νεκροταφείο στο λόφο Αγριλέζα στο Δήλεσι Βοιωτίας, *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2, 2006, 1167-1186.



Εικ. 1. Χάρτης Πελοποννήσου με το οδικό δίκτυο και τη θέση του Παλλαντίου (από Sanders – Whitbread 1990, 339 εικ. 2, επεξεργασία S. Metaxas).



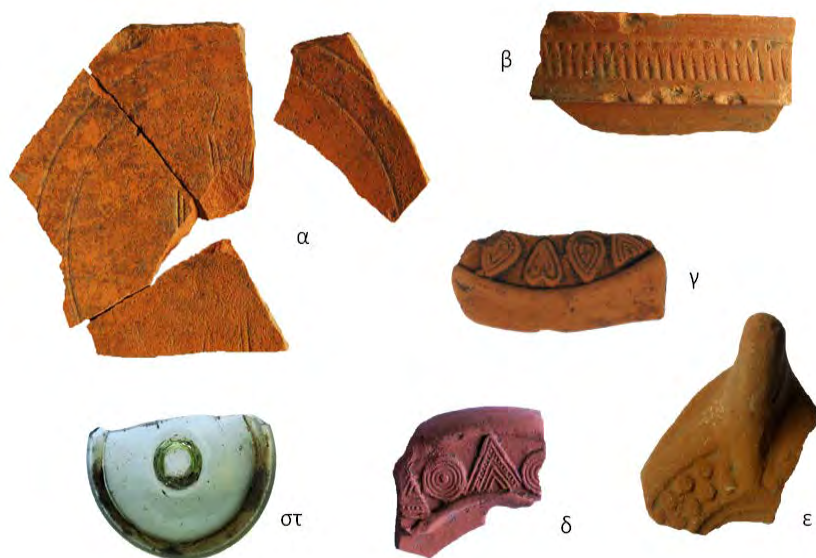
Εικ. 2. Παλλάντιον, σχεδιαστική αποτύπωση ανασκαφής (Κ. Αλίκουλη/Σ. Νάσαινας) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 3. Παλλάντιον, Ενότητα 1, Τομή 12: α) καλυβίτης τάφος ΤΦ3, β) κιβωτιόσχημος τάφος ΤΦ1 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 4. Παλλάντιον, Ενότητα 2, Τομή 33: κατάλοιπα εστίας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 5. Παλλάντιον, Τομέας Ζ: διαγνωστικά ευρήματα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).



Εικ. 6. Παλλάντιον, Ενότητα 2, Τομή 33: χειροποίητη κεραμική (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΡΚ.).

Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας*

Στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε από την τέως 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας) για τις ανάγκες κατασκευής του νέου αυτοκινητόδρομου Λεύκτρο – Σπάρτη, αποκαλύφθηκε σημαντική αρχαιολογική θέση στις Εκκλησιές της περιοχής Γελαδάρι Βουτιάνων Λακωνίας, στη νότια-νοτιοανατολική όχθη του ποταμού Ευρώτα, 4 χλμ. βόρεια-βορειοδυτικά της Σπάρτης¹. Η θέση εκτείνεται στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το ρέμα Μαυρόλευκο. Ήταν παρόδια στην αρχαία και μεσαιωνική αρτηρία που συνέδεε τη Σπάρτη με την Τεγέα².

Μεταξύ των ετών 1983-1988 είχε διεξαχθεί στο Γελαδάρι επιφανειακή έρευνα (*The Laconia Survey*) από τα Πανεπιστήμια του Nottingham και του Amsterdam σε συνεργασία με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή. Τα ευρήματα που προέκυψαν χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους³. Προτάθηκε η ταύτιση της περιοχής με τον Θόρνακα, όπου, σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία, υπήρχε τέμενος και άγαλμα του Απόλλωνος Πυθαέως, ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁴.

* Το αρχικό κείμενο της ανακοίνωσης (2012) περιελάμβανε τις πρώτες παρατηρήσεις από τη διερεύνηση, η οποία βρισκόταν σε εξέλιξη. Το παρόν συνιστά επικαιροποίηση κατά το 2017, κατόπιν σχετικής δυνατότητας που παρείχαν οι επιμελητές του τόμου στο πλαίσιο δημοσίευσης των Πρακτικών του Συνεδρίου, οπότε και παρουσιάζονται τα αποτελέσματα από την ολοκλήρωση της ανασκαφής, για τα οποία βλ. αναλυτικά Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016. Βλ. επίσης, Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση). Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση). Τσούλη 2016. Άδεια μελέτης και δημοσίευσης έχει χορηγηθεί από το ΥΠ.ΠΟ.Α. στις Α. Παπαδημητρίου, Μ. Τσούλη, τους γράφοντες και την Α. Κώτση.

Στην υποβληθείσα περίληψη, η οποία περιλαμβάνεται στο τεύχος περιλήψεων του Συνεδρίου που κυκλοφόρησε μόνο σε ηλεκτρονική μορφή, έγιναν παρεμβάσεις επιμέλειας, οι οποίες αλλοίωσαν το περιεχόμενο και το νόημα της αρχικής. Πέρα από τη διόρθωση σημείων στίξης που τέθηκαν σε μη προβλεπόμενες θέσεις ή απαλείφθηκαν (κόμματα που τροποποιούν ή διακόπτουν το νόημα και τελείες εντός περιόδων, η αναλυτική παράθεση των οποίων παραλείπεται, ως αυτονόητα διορθούμενα κατά την ανάγνωση), οπωσδήποτε διορθωτέα είναι και τα ακόλουθα: Τίτλος και 1η παράγραφος: «Εκκλησιές» αντί «Εκκλησιές». 1η παράγραφος: «μικροτοπωνύμιο» αντί «μικροτοπωνύμιον». 2η παράγραφος: «Γελαδάρι» αντί «Γελαδιάρη». 3η παράγραφος: «κεραμεική» αντί «κεραμεικά». «σφραγίδα άρτου» αντί «σφραγίδες». «κεραμεική» αντί «κερίθρες». Τελευταία παράγραφος: Στο τέλος της περιόδου τίθεται αντί τελείας, κόμμα, και ακολουθεί το κείμενο που είχε απαλειφθεί: «ενώ άλλο τμήμα του κατελήφθη από κεραμεικό κλίβανο. Δυτικά του συγκροτήματος σώζεται σε ικανοποιητικό ύψος μεγάλο μήκους κτιστός τοίχος που ενισχύεται με συμφυείς αντηρίδες και πιθανόν συνιστά τμήμα περιβόλου. Τα μέχρι στιγμής ευρήματα, σε συνδυασμό με αυτά της παλαιότερης έρευνας, καθώς και με όσα έχουν μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί, στο πλαίσιο του έργου, σε πλησιόχωρες θέσεις, όπου έχει εντοπιστεί μεταξύ άλλων τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των τελών του 5ου αιώνα μ.Χ. και βυζαντινό βαλανείο, δείχνουν αξιόλογη ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο.»

¹ Η διερεύνηση πραγματοποιήθηκε στη χιλιομετρική θέση (Χ.Θ.) 41+860 κατά την υλοποίηση απολογιστικά και με αυτεπιστασία του Υποέργου 11 «Αρχαιολογικές εργασίες-έρευνες 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», του έργου «Σύμβαση Παραχώρησης Μελέτη – Κατασκευή – Χρηματοδότηση – Λειτουργία – Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη». Την ανασκαφή διενέργησε ο αρχαιολόγος Ν. Σκάγκος (4.11.2011-31.12.2012), με συμμετοχή της Ζ. Μπακοπάνου (4.11.2011-31.7.2012). Λιγοστές υπολειπόμενες εργασίες περατώθηκαν από την Α. Κώτση στις 24.5.2013. Την επίβλεψη είχε η Ε. Π. Ελευθερίου. Συνεπoptεία των εργασιών είχε η Ε' Ε.Π.Κ.Α. με επιβλέπουσα τη Μ. Τσούλη. Η σχεδίαση έγινε από την Κ. Γιάννη (με μικρές συμπληρώσεις της Ο. Μπένου) και η συντήρηση ευρημάτων από την Ε. Λάππα. Το εργατοτεχνικό προσωπικό αποτελούσαν οι Α. Βαρλόκωστας, Π. Γιαννουλέας, Δ. Ηλιόπουλος, Γ. Καραγέωργας, Γ. Κακαλέτρης, Κ. Κωνσταντακάκος, Ι. Μαλλιάρης, Π. Μιχαλόπουλος, Κ. Παπαδάκος, Ι. Παπαμακάριος, Κ. Σαπάτης, Α. Σγούρδας, Α. Τσελάς και Τ. Χατζής.

² Πίκουλας 2012, 54-63 αριθ. 1, 2, 447-455.

³ Cavanagh κ.ά. 1996, 352, 354-357 αριθ. Η45.

⁴ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 535 κ.ε. υποσημ. 4, 5, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

Η διερεύνηση της 5ης Ε.Β.Α. στις Εκκλησιές πραγματοποιήθηκε σε τρεις όμορους τομείς, Βόρειο, Νότιο και Δυτικό, με συνολική έκταση 4600 τ.μ.⁵ (εικ. 1). Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν την ύπαρξη οικιστικής συνέχειας κατά τους ύστερους κλασικούς – πρώιμους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους⁶. Επίσης, βρέθηκαν ελάχιστα γραπτά όστρακα των ύστερων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Τα πρωιμότερα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στις Εκκλησιές χρονολογούνται στην ύστερη κλασική – πρώιμη ελληνιστική εποχή. Στους τρεις τομείς αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον οκτώ κτήρια με κάτοψη αποσπασματική – τρία κτήρια στον Βόρειο Τομέα (Α, Β, Γ), δύο στον Νότιο (Δ, Ε) και τουλάχιστον τρία (ΣΤ, Ζ, Η) στον Δυτικό–, που χρησιμοποιήθηκαν για τη θεμελίωση κτισμάτων και κατασκευών της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου. Τα κτίσματα αυτά δείχνουν την ύπαρξη μεγάλης εγκατάστασης, η οποία θα μπορούσε να προσγραφεί στον Θόρνακα, στην εγγύς περιφέρεια της Σπάρτης και επί της κύριας αμαξήλατης οδού που συνέδεε την πόλη με την Τεγέα⁷. Ανευρέθη πλήθος λατρευτικών αντικειμένων, όπως ειδώλια και μικκύλα αγγεία⁸, που στοιχειοθετούν την ύπαρξη χώρου λατρείας, ο οποίος ενδεχομένως σχετίζεται με το ιερό του Απόλλωνος Πυθαέως. Επίσης, μαρμάρινα αρχαία *spolia*, που βρέθηκαν είτε διάσπαρτα ή εντοιχισμένα στις κατασκευές των πρωτοβυζαντινών χρόνων, προέρχονται πιθανότατα από δημόσια κτήρια⁹.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα – ίχνη καύσης, κεραμική και λοιπά ευρήματα, μεταξύ των οποίων χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής του 223-222 π.Χ.– προκύπτει ότι τα αποκαλυφθέντα κτίσματα καταστράφηκαν από πυρκαγιά το 222 π.Χ., στο πλαίσιο της σύγκρουσης της Σπάρτης με τις δυνάμεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας¹⁰.

Στη ρωμαϊκή εποχή χρονολογούνται βιοτεχνικές κατασκευές που εντοπίστηκαν στον Βόρειο και Νότιο Τομέα, κεραμική και νομίσματα (1ος αι. π.Χ. – μέσα 4ου αι. μ.Χ.) που προέρχονται από το σύνολο της θέσης και τρία αποτμήματα ενσφράγιστων κεράμων (1ος αι. π.Χ.), κατάλοιπα ενδεχομένως δημοσίων κτηρίων¹¹. Οι βιοτεχνικές κατασκευές, καθώς επίσης παρακείμενο λουτρό και τρία ταφικά κτίσματα¹² ενδεχομένως σχετίζονται με γαιοκτησίες ισχυρών οικογενειών της Σπάρτης¹³.

Στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. χρονολογείται μνημειώδης μασωλείο¹⁴ που εδράστηκε εν μέρει στα παλαιότερα κατάλοιπα, ενώ ενσωματώθηκε μεταγενέστερα σε πρωτοβυζαντινό συγκρότημα (εικ. 2-4). Είναι ορθογώνιο σε κάτοψη, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, και έχει εξωτερικές διαστάσεις 10,90 × 9,80 μ., πάχος τοιχοποιίας 0,55 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,66 μ. Είχε ναόμορφη πρόσοψη, με μαρμάρινο αέτωμα και επιστύλιο¹⁵, μνημειακή θύρα και

⁵ Βλ. αναλυτικά, Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016. Επίσης, 5η Ε.Β.Α. 2014, 51, 52 κ.ε. (σύντομη, συγκεντρωτική αναφορά στις έως 31.12.2013 διερευνηθείσες θέσεις του αυτοκινητόδρομου). Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση). Για τον Νότιο Τομέα, βλ. αναφορά και από τη Gerousi 2013, 39 εικ. 27.

⁶ Κτηριακά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα των ίδιων περιόδων αποκαλύφθηκαν βόρεια, στις Χ.Θ. 41+480, 41+440-520, 41+575 (Ζ. Μπακοπάνου), 41+760 (Ζ. Μπακοπάνου, Μ. Φλώρου, Ε. Ελευθερίου) και 41+770-820 (Α. Κώστη), ανατολικά, στη Χ.Θ. 41+950 (Π. Αρμένη) και νότια, στη Χ.Θ. 41+960 (Π. Αρμένη και Α. Κώστη). Για τη διερεύνηση στις θέσεις αυτές, βλ. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση).

⁷ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 536 κ.ε. 547 κ.ε. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 2, 19.

⁸ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 537, 556 εικ. 8, 1-6.

⁹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 537. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 5, 8, 13, 18.

¹⁰ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 536 κ.ε., 547 κ.ε.

¹¹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 537, 556 εικ. 8, 7-9, 547.

¹² Λουτρό: Χ.Θ. 41+760, Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση). Ταφικό κτίσμα στη Χ.Θ. 41+860, για το οποίο βλ. αμέσως παρακάτω, και δύο κτίσματα στη Χ.Θ. 41+960, βλ. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση). Για τα μασωλεία βλ. και Τσούλη 2016.

¹³ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 548. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 2, 19.

¹⁴ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 537-547, 548 κ.ε. Μνεία και από τον Πίκουλα 2012, 62. Βλ. επίσης Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση). Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση). Τσούλη 2016.

¹⁵ Τμήματά τους εντοπίστηκαν εντοιχισμένα ή διάσπαρτα στα πρωτοβυζαντινά κτίσματα του Βόρειου και Νότιου Τομέα, Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 538, 555 εικ. 5. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 5 υποσημ. 11, 13 υποσημ. 28.

κλίμακα¹⁶ στη δυτική πλευρά. Στο εσωτερικό διατηρείται ψηφιδωτό δάπεδο, διακοσμημένο με γεωμετρικά μοτίβα¹⁷. Επίσης, στο εσωτερικό αποκαλύφθηκαν κτιστή θήκη-τάφος (ΤΦ 2), κτιστός ορθογώνιος τάφος (ΤΦ 3) και τρεις αττικές μαρμάρινες σαρκοφάγοι (I, II, III)¹⁸. Το μαυσωλείο αποτέλεσε τον πυρήνα ενός ταφικού συνόλου, στο οποίο ανήκουν επιπλέον έξι τάφοι στον περιβάλλοντα χώρο του (ΤΦ 9, 15, 16, 19, 20, 21)¹⁹.

Δύο από τις σαρκοφάγους (II και η κλινόμορφη III), κοσμημένες, αντίστοιχα, με μυθολογική παράσταση της αρπαγής του Γανυμήδη από τον Δία-αετό (δ' τέταρτο 2ου αι.) και σκηνές Αμαζονομαχίας (β' τέταρτο 3ου αι.), ήταν κατά χώραν. Η τρίτη (I), η οποία είναι κλινόμορφη και κοσμείται με διονυσιακές σκηνές (200 μ.Χ.), βρέθηκε μετατοπισμένη από την αρχική θέση της. Και οι τρεις είναι καταθραυσμένες· συνανήκοντα θραύσματά τους περισυνελέγησαν εντός και στον περιβάλλοντα χώρο του μαυσωλείου. Τα καλύμματά τους, επίσης θραυσμένα, εντοπίστηκαν ανεστραμμένα και διάσπαρτα στο εσωτερικό του κτίσματος (εικ. 2).

Η ανέγερση του μαυσωλείου έγινε με πρωτοβουλία και μέριμνα επιφανούς και εύρωστης οικονομικά οικογένειας της Σπάρτης²⁰. Η καταστροφή του οφείλεται ενδεχομένως σε πυρκαγιά, όπως υποδεικνύουν ίχνη καύσης –ξυλάνθρακες και τμήμα του ψηφοθετήματος που έχει πυρακτωθεί. Στο εσωτερικό του, η κατάσταση διατήρησης των σαρκοφάγων καταδεικνύει βανδαλισμό, που οφείλεται πιθανότατα στην επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ, η οποία έπληξε την περιοχή της Σπάρτης²¹.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, η καταστροφή δεν επέφερε εγκατάλειψη της θέσης. Όπως προαναφέρθηκε, ανευρέθησαν κεραμική και νομίσματα που χρονολογούνται έως τα μέσα περίπου του 4ου αιώνα.

Στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους αναπτύχθηκε μεγάλη οικιστική εγκατάσταση, στην οποία διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, του όψιμου 5ου – πρώιμου 6ου αιώνα και των μέσων περίπου του 6ου αιώνα.

Στα τέλη του 5ου – αρχές του 6ου αιώνα χρονολογούνται τριμερές οικοδόμημα στον Βόρειο Τομέα και αναλημματικός τοίχος στον Δυτικό. Το οικοδόμημα κατασκευάστηκε σε επαφή με το ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα. Είναι ορθογώνιο στην κάτοψη με προσανατολισμό Β-Ν και έχει εξωτερικές διαστάσεις 18,50 × 5,60 μ., πάχος τοιχοποιίας 0,56/0,68 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,00 μ. Αποτελείται από τρεις ορθογώνιους χώρους (Χώροι 1, 2, 4)²². Στον περιβάλλοντα χώρο του τοποθετήθηκαν χριστιανικοί τάφοι²³ (εικ. 3). Σύμφωνα με τα σωζόμενα στοιχεία –τρικλίνιο, διάδρομος και μυστρίσματα χριστιανικών συμβόλων στην τοιχοποιία του κτίσματος, συστάδες τάφων-, συνδέεται με χριστιανική νεκρική λατρεία και συνιστούσε *cella funeraria*. Το γεγονός ότι το ρωμαϊκό μαυσωλείο αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την οργάνωση του χριστιανικού ταφικού συνόλου και, επιπλέον, αντιμετώπιστηκε με σεβασμό, φανερώνει την άρρηκτη σύνδεση της χριστιανικής

¹⁶ Η κλίμακα αποτελείται από τέσσερις αναβαθμούς με μαρμάρινες λιθοπλίνθους, οι οποίες βρίσκονται πιθανότατα σε δεύτερη χρήση, βλ. Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 539. Κατά την παρουσίαση της θέσης στο παρόν συνέδριο, που έγινε ενόσω εξελισσόταν η διερεύνηση στον Βόρειο Τομέα, είχε εκτιμηθεί ότι ανήκε σε αρχαίο ιερό, βλ. σχετ. και τεύχος Περιλήψεων (με τις διορθώσεις που επισημάνθηκαν ανωτέρω).

¹⁷ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 539 κ.ε. 556 εικ. 7. Τα χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού (διάταξη, θέματα, χρώματα) απαντούν σε έργα τοπικού εργαστηρίου της Σπάρτης κατά τα τέλη του 2ου και το πρώτο μισό του 3ου αιώνα.

¹⁸ Για τις σαρκοφάγους, βλ. Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 540-546, 547, 548, 557-560 εικ. 9-13. Τσούλη 2016.

¹⁹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 546 κ.ε.

²⁰ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 548. Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 19.

²¹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013, 537-547, 548 κ.ε., με τη σχετική βιβλιογραφία. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 2, 4, 19.

²² Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 4-9, 10 κ.ε. εικ. 10-12, 19-22.

²³ Πρόκειται για συστάδα τάφων ανατολικά του οικοδομήματος (ΤΦ 1, 4-8, 10, 11, 17, 18) (βλ. εικ. 3), δεύτερη συστάδα, νότια (ΤΦ 3, 12, 13, 14, ο τελευταίος εγγεγραμμένος σε κτιστή εξέδρα), ενώ μια τρίτη εντοπίστηκε στον Νότιο Τομέα, Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 6, 7-9, 10 εικ. 10.

πραγματικότητας με το παγανιστικό παρελθόν, ίσως λόγω συγγενικών και μάλιστα προγονικών δεσμών με αυτό²⁴.

Στον Δυτικό Τομέα διερευνήθηκε κτιστός αναλημματικός τοίχος, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το τριμερές οικοδόμημα και τις συστάδες των τάφων (εικ. 5) και ο οποίος αποτελεί έργο μεγάλης κλίμακας (ορατό μήκ. 114 μ., πάχ. 0,50-0,56 μ., μέγ. σωζ. ύψ. 2,10 μ.)²⁵.

Το σύνολο των ευρημάτων δείχνει την ύπαρξη μιας μικρής χριστιανικής κοινότητας στην εγγύς περιφέρεια της Σπάρτης, η παρουσία της οποίας ενισχύεται και από την πρώτη μαρτυρία επισκόπου Λακεδαιμονίας, του Οσσίου, το 457-458²⁶.

Στα μέσα περίπου του 6ου αιώνα διαπιστώνεται ανάπτυξη της εγκατάστασης. Κατασκευάστηκαν νέα κτήρια, ενώ προσθήκες έγιναν σε υφιστάμενα²⁷, για την εξυπηρέτηση δραστηριοτήτων αγροτοβιοτεχνικού χαρακτήρα. Στη δεύτερη αυτή οικοδομική φάση ανήκουν δύο μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα στον Βόρειο και Νότιο Τομέα, κτίσμα και φρέαρ στον Δυτικό²⁸. Τα δύο συγκροτήματα απαρτίζονται από δώροφα κτήρια, στα οποία το ισόγειο προορίζεται για την αγροτοβιοτεχνική λειτουργία και ο όροφος για τη διαμονή. Βρίσκονται σε παράλληλη διάταξη με τον αναλημματικό τοίχο του Δυτικού Τομέα, ο οποίος οριοθετεί από δυσμάς την εγκατάσταση ήδη από τα τέλη του 5ου – αρχές του 6ου αιώνα.

Το συγκρότημα του Βόρειου Τομέα (εικ. 4), το οποίο περιλαμβάνει έξι χώρους (Χώροι 1, 2, 3, 4, 7, 8), κατασκευάστηκε σε επαφή με το ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα και ενσωμάτωσε το τριμερές οικοδόμημα (*cella funeraria*), το οποίο μετατράπηκε σε αποθηκευτικό χώρο (Χώροι 1, 3) και εργαστήριο παραγωγής ασβέστου (Χώρος 4). Τα ταφικά αγγεία που βρέθηκαν σε έναν από τους τάφους (ΤΦ 6) δείχνουν τη συνέχιση της νεκρικής λατρείας. Το δεύτερο συγκρότημα (εικ. 6) κτίστηκε πλησιόχωρα και θεμελιώθηκε σε κατάλοιπα των ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 20,00 × 18,50 μ.), πάχος τοιχοποιίας 0,55-0,90 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,70 μ., και αποτελείται από εννέα χώρους (Χώροι 1-9).

Τα ευρήματα παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την αγροτική οικονομία στη λακωνική ύπαιθρο. Γεωργικά εργαλεία (Δυτικός Τομέας, κτίσμα/ΤΧΙ, ΤΧΙΙ), ληνός (Βόρειος Τομέας, Χώρος 7), ασβεστοκάμιнос (Βόρειος Τομέας, Χώρος 4) και αποθηκευτικοί χώροι με αγγεία και κτιστές αποθηκευτικές κατασκευές (Βόρειος Τομέας, Χώροι 1, 2, 3, 7, Νότιος Τομέας, Χώροι 3, 4, 6, 7, 8, Δυτικός Τομέας, κτίσμα/ΤΧΙ, ΤΧΙΙ), σχετίζονται με αγροτικές ασχολίες και παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η οινοποίηση και η παραγωγή ασβέστου, που πιθανότατα συνδέονται και με μικρής κλίμακας εμπορία· πρέπει να σημειωθεί ότι στη διάθεση των προϊόντων εξυπηρετούσε η θέση της εγκατάστασης επί του πρωτεύοντος οδικού δικτύου της εποχής. Ακόμη, δύο μαρμάρيني αμφοικιονίσκοι παραθύρων με τις βάσεις και τα επιθήματά τους, μαρμάρινη σιγμοειδής τράπεζα, τμήματα πολυκανδήλου και εισηγμένο ερυθροβαφές βορειοαφρικανικό πινάκιο (όλα από τον Χώρο 7 του Βόρειου Τομέα) μαρτυρούν ευημερία των οικιστών²⁹.

Η μεγάλη εγκατάσταση είχε διάρκεια ζωής μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα, όπως τεκμηριώνεται από την κεραμική και τη νομισματική μαρτυρία. Στη θέση επήλθε στα τέλη του ίδιου αιώνα καταστροφή από πυρκαγιά, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, και εγκατάλειψη, γεγονός που οφείλεται πιθανότατα στις αναστατώσεις που προκάλεσαν την ίδια περίοδο οι σλαβικές επιδρομές³⁰.

Μετά από μακρά περίοδο εγκατάλειψης, ίχνη ζωής διαπιστώνονται, με βάση ελάχιστα ευρήματα (εστία στον Χώρο 7 του συγκροτήματος του Βόρειου Τομέα, χρηστική κεραμική,

²⁴ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 19-21.

²⁵ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 19, 11 εικ. 11, 12. Τμήμα του είχε ήδη επισημανθεί στο Laconia Survey, Cavanagh κ.ά. 1996, 354 εικ. 24, 23 («walls»).

²⁶ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 22.

²⁷ Όπως και στις πλησιόχωρες Χ.Θ. 41+770-820, 41+950, 41+960, βλ. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση).

²⁸ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 10-18, 21 εικ. 25, 22-23.

²⁹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 13-15.

³⁰ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 15 κ.ε., 18, 22 κ.ε.

χάλκινο δαχτυλίδι και τέσσερα χάλκινα νομίσματα που εντοπίστηκαν επιφανειακά), στους μέσους βυζαντινούς χρόνους (10ος-12ος αι.)³¹.

Επισημείωση

Το σύνολο των ανευρεθεισών αρχαιοτήτων αναδεικνύει την εξέχουσα σημασία της αρχαιολογικής θέσης στις Εκκλησιές. Το μνημειώδες ρωμαϊκό μασωλείο και το πρωτοβυζαντινό τριμερές οικοδόμημα-*cella funeraria* αποτελούν μοναδικά, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, παραδείγματα για τη Λακωνία. Για τον λόγο αυτό, και κατόπιν επίπονης προσπάθειας από τις τέως Ε' Ε.Π.Κ.Α. και 5η Ε.Β.Α.³², εγκρίθηκε η διατήρηση ορατών και επισκέψιμων των αρχαιοτήτων στο βόρειο τμήμα (Βόρειο Τομέα) της Χ.Θ. 41+860, καθώς και στην παρακείμενη Χ.Θ. 41+770-820, με την κατασκευή τεχνικού έργου γεφύρωσης επάνω από το ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα και τα πρωτοβυζαντινά οικιστικά κατάλοιπα γύρω από αυτό³³. Οι αρχαιότητες του Νότιου και Δυτικού Τομέα διατηρήθηκαν σε κατάχωση³⁴. Ακολούθως, εγκρίθηκαν η μελέτη για την υλοποίηση του εν λόγω έργου, καθώς και η εκπόνηση μελέτης για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων³⁵. Η γέφυρα κατασκευάστηκε το έτος 2014³⁶.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 5η Ε.Β.Α. 2014: 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (αρχαιολόγοι: Π. Αρμένη – Ε. Ελευθερίου – Α. Κώτση – Ζ. Μπακοδήμου – Ν. Σκάγκος – Μ. Φλώρου), Στον πηγαϊό για τη Σπάρτη, στις όχθες του Ευρώτα..., *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 17, 2014, 51-53.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey, II, Archaeological Data*, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.
- Ελευθερίου – Σκάγκος 2010-2013: Ε. Π. Ελευθερίου – Ν. Ι. Σκάγκος, Βουτιάνοι Λακωνίας, Εκκλησιές: Η ανασκαφική έρευνα, I, *Ηόρος* 22-25, 2010-2013, 535-560.
- Ελευθερίου – Σκάγκος 2016: Ε. Π. Ελευθερίου – Ν. Ι. Σκάγκος, Βουτιάνοι Λακωνίας, Εκκλησιές: η ανασκαφική έρευνα, II. Η πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση, *ΔΧΑΕ* 36, 2016, 1-24.
- Gerousi 2013: E. Gerousi, Rural Greece in the Byzantine period in light of new archaeological evidence, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013, 30-43.
- Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση): Ε. Πάντου – Ε. Π. Ελευθερίου – Μ. Φλώρου, Υπόεργο 11 «Αρχαιολογικές έρευνες – εργασίες 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» του έργου «Σύμβαση Παραχώρησης “Μελέτη, Κατασκευή, Χρηματοδότηση, Λειτουργία, Συντήρηση και εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη”, Χ.Θ. 41+440, 41+480-520, 41+575, 41+760, 41+770-820, 41+860, 41+950, 41+960, ΑΔ, 2011-2014, Χρονικά Β' (υπό έκδοση).
- Παπαδημητρίου κ.ά. (υπό έκδοση): Α. Παπαδημητρίου – Μ. Τσούλη – Α. Μαλτέζου – Λ. Σουχλήρης, Νέες αρχαίες θέσεις στη βόρεια Λακεδαίμονα από τους γεωμετρικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στο: *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30.10-2.11.2015* (υπό έκδοση).
- Πίκουλας 2012: Γ. Α. Πίκουλας, *Τò óδικò δίκτυο τής Λακωνικής*, Αθήνα 2012.
- Τσούλη 2016: Μ. Τσούλη, Ομάδα αττικών σαρκοφάγων και επιφανή ταφικά μνημεία από την ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης, Νέα αρχαιολογικά ευρήματα και πορίσματα, στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν της ομότιμης Καθηγήτριας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίας Κοκκοροπού-Αλευρά, Αθήνα 19-21.2.2016, Περίληψεις*, Αθήνα 2016, 32.

³¹ Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 10, 12-18, 22.

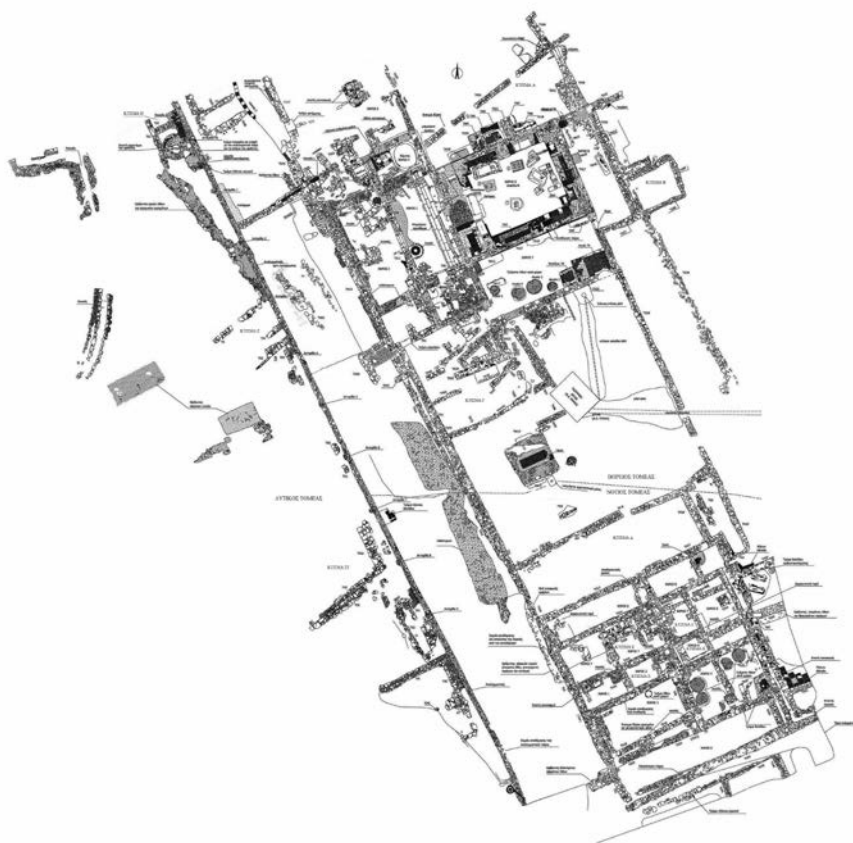
³² Βλ. αναλυτικά Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση).

³³ Υ.Α. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΑΧ/205826/110983/13655/ 6308/4.11.2013.

³⁴ Σύμφωνα με την Υ.Α. ΥΠΑΙΘΠΑ/ΓΓΠ/ΓΔΑΠΚ/ΔΒΜΑ/ΤΑΧΜΑΕ/73349/35619/2540/1135/30.4.2013 και αφού προηγήθηκαν εργασίες στερέωσης από το μόνιμο εξειδικευμένο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας.

³⁵ Υ.Α. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ ΤΧΑ/252166/136902/16446/7300/ 20.12.2013.

³⁶ Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση).



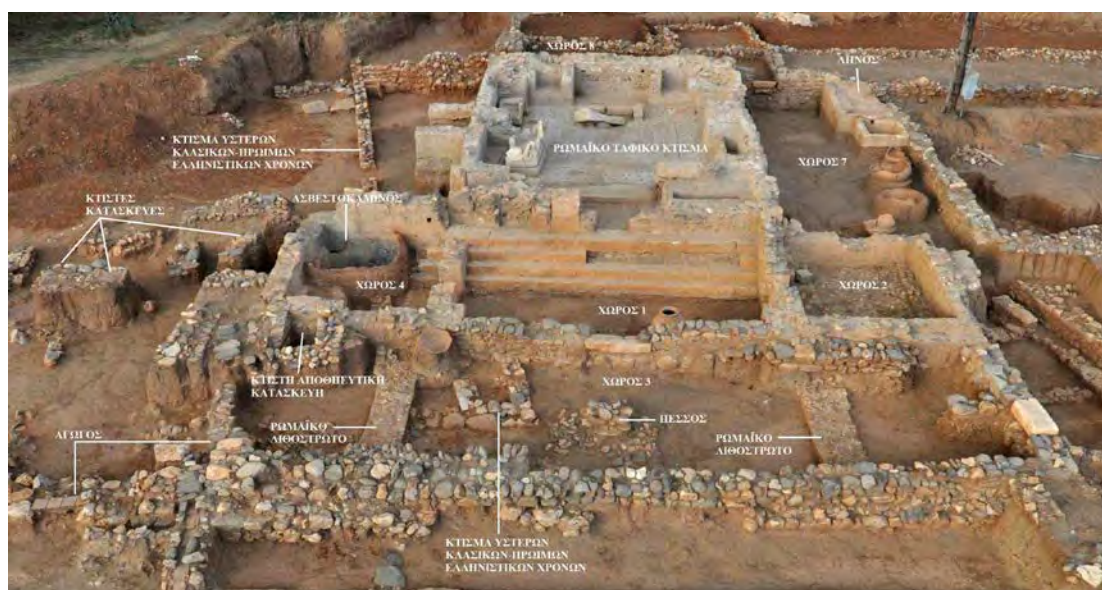
Εικ. 1. Λακωνία, Βουτιάνοι. Εκκλησιές, Βόρειος Νότιος και Δυτικός Τομέας. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα, κλ. 1:100 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Κ. Γιάννε με συμπληρώσεις της Ο. Μπένου, 2012-2013).



Εικ. 2. Εκκλησιές, Βόρειος Τομέας. Ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα, άποψη από Δ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Ν. Ι. Σκάγκος, 2012).



Εικ. 3. Εκκλησιές, Βόρειος Τομέας. Ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα, πρωτοβυζαντινό τριμερές οικοδόμημα-*cella funeraria* (τέλη 5ου – αρχές 6ου αι.) και τάφοι. Με κόκκινο χρώμα επισημαίνεται το ταφικό σύνολο των ρωμαϊκών χρόνων και με κίτρινο αυτό των πρωτοβυζαντινών (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., ορθοφωτογραφία, Geomatics A.E., 2013).



Εικ. 4. Εκκλησιές, Βόρειος Τομέας. Κατάλοιπα ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ρωμαϊκό ταφικό κτίσμα και πρωτοβυζαντινό κτηριακό συγκρότημα, άποψη από Δ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Θ. Ρήγου, 2013).



Εικ. 5. Εκκλησιές, Δυτικός Τομέας. Πρωτοβυζαντινός αναλημματικός τοίχος, άποψη από Β-ΒΔ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Θ. Ρήγου, 2012).



Εικ. 6. Εκκλησιές, Νότιος Τομέας. Πρωτοβυζαντινό κτηριακό συγκρότημα, άποψη από Α (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Θ. Ρήγου, 2012).

Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας

Μια από τις βασικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αρχαιολόγοι πεδίου αφορά στην πίεση και τις συνεχείς συγκρούσεις με πολίτες και ποικίλους τοπικούς παράγοντες σε περιπτώσεις δοκιμαστικών τομών, σωστικών ανασκαφών και αρχαιολογικών εργασιών στο πλαίσιο του ασκούμενου οικοδομικού ελέγχου περιμετρικά μνημείων ή σε περιοχές με θεσμικό πλαίσιο προστασίας. Στην περίπτωση των βυζαντινών μνημείων η αντιπαλότητα κορυφώνεται με αφορμή ζητήματα διαχείρισης ναών που προστατεύονται από την αρχαιολογική νομοθεσία, όπου πολύ συχνά οι συγκρούσεις μεταξύ εκκλησιαστικών συμβουλίων και υπηρεσιακών παραγόντων καταλήγουν στις δικαστικές αίθουσες. Στο άρθρο που ακολουθεί θα παρουσιαστούν δυο επεμβάσεις σε ισάριθμα μνημεία της Μεσσηνίας, όπου η αρχαιολογική διερεύνηση και οι εργασίες αποκατάστασης δεν έγιναν απλώς με τη σύμπνοια των αρμόδιων ιερέων και των περίοικων, αλλά χάρη στην οικονομική και την υλική τους υποστήριξη. Η αρμονική συνεργασία βασίστηκε σε ένα ξεκάθαρο προγραμματισμό, που έθετε εξ αρχής ως στόχο αφενός την ανασκαφική διερεύνηση των εν λόγω μνημείων –κάτι που πρωτίστως ενδιαφέρει τους αρχαιολόγους της Υπηρεσίας– και αφετέρου την εκ των υστέρων αποκατάσταση και ανάδειξη τους, προκειμένου αυτά να ενταχθούν και πάλι αρμονικά στη λειτουργική ζωή των τοπικών κοινωνιών. Οι επεμβάσεις θα παρουσιαστούν με τη σειρά που υλοποιήθηκαν, η οποία συμπίπτει και με τη χρονολογική διαδοχή των δύο κτηρίων.

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ή της Αγιά Σωτήρας (εικ. 1), όπως είναι γνωστή μεταξύ των γηγενών, βρίσκεται 700 περίπου μέτρα ΒΑ του χωριού Σκάρμηγκα¹, στους πρόποδες εύφορου λόφου, κτισμένος πάνω σε πηγή. Το χωριό έχει, μάλιστα, μετονομαστεί εδώ και πολλές δεκαετίες από Σκάρμηγκα σε Μεταμόρφωση χάρη στην εν λόγω εκκλησία, η αρχαιότερη μνεία της οποίας ανάγεται στα τέλη του 17ου αιώνα². Ο οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά σε επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ' του έτους 1212 με την ονομασία «Escaminges», παραφθορά προφανώς της λέξης Σκάρμηγκα³. Η αρχική ονομασία του οικισμού, ακόμα σε χρήση μεταξύ των ηλικιωμένων κατοίκων του, έχει υποστηριχθεί ότι προέρχεται από τη βυζαντινή λέξη *σκαραμάγγιον*⁴, το πολυτελές μεταξωτό ύφασμα από το οποίο ράβονταν οι βαρύτερες ενδυμασίες των βυζαντινών αρχόντων και

* Το παρόν άρθρο αφιερώνεται στους ανώνυμους κατοίκους και στους δραστήριους ιερωμένους των οικισμών της μεσσηνιακής υπαίθρου που συμμερίζονται τις προσπάθειές μας για τη διαφύλαξη και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου μας και που, παρά τους δύσκολους καιρούς που διανύουμε, συνεχίζουν με ποικίλους τρόπους να υποστηρίζουν ενεργά το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η γόνιμη αυτή συνεργασία θα ήταν αδύνατον να καρποφορήσει χωρίς τη σύμπραξη όλων των συναδέλφων στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, αρχαιολόγων, μηχανικών, συντηρητών, διοικητικού προσωπικού και κυρίως των έμπειρων εργατοτεχνιτών. Η εύρυθμη λειτουργία της Εφορείας οφείλει πολλά στις δύο διαδοχικές διευθύντριές της, τις κυρίες Ευγενία Χαλκιά και Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, τις οποίες και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

¹ Για τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού, βλ. Davis κ.ά 1997, 477-480. Gerstel 2005, 261-263. Davis – Bennet 2009, 89-91. Βλ. επίσης Καββαδία – Σπονδύλη 2006, 475-482.

² Ο οικισμός και ο ναός αναφέρονται το 1700 στους ενετικούς καταλόγους απογραφών του Αρχείου Grimani, βλ. Ντόκος 1971-1974, 137.

³ Longnon –Topping 1969, 253. Bon, 1969, 430.

⁴ Καββαδία – Τσουρής 1992-1993, 279.

αξιωματούχων, ονομασία που πιθανώς απηχεί την παραγωγή μεταξιού στην περιοχή, ενός από τα βασικότερα εξαγωγικά προϊόντα της Πελοποννήσου στα μεσαιωνικά χρόνια⁵.

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με νάρθηκα στα δυτικά, η αρχική φάση του οποίου έχει χρονολογηθεί στον 11ο ή στις αρχές του 12ου αιώνα⁶. Στα ανατολικά προβάλλει η αψίδα του ιερού βήματος, τρίπλευρη εξωτερικά. Το σύνολο της ανωδομής του ναού, συμπεριλαμβανομένων του τρούλου και της θολοδομίας του έχει καταρρεύσει μετά από ανατίναξη που προκλήθηκε κατά το καταστροφικό πέρασμα των στρατευμάτων του Ιμπραήμ το 1826⁷. Ότι απέμεινε από την εκκλησία μετασκευάστηκε πρόχειρα από τους περίοικους και στεγάστηκε εν τέλει με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη, προκειμένου το κτήριο να συνεχίσει να εξυπηρετεί τις λατρευτικές ανάγκες του οικισμού. Η υφιστάμενη στέγη κατασκευάστηκε το 2002 από εργατοτεχνίτες του τότε Κλιμακίου Καλαμάτας της 5ης Ε.Β.Α.⁸

Τον Μάιο του 2010 με την προτροπή και τη στήριξη του ακάματου ιερέα του χωριού, πατέρα Βασιλείου Γαϊτάνη, ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης στο εσωτερικό του ναού⁹. Σε μια πρώτη φάση ολοκληρώθηκαν οι καθαίρεσεις των νεότερων επιχρισμάτων και ασβεστωμάτων που κάλυπταν τις εσωτερικές επιφάνειες του μνημείου (εικ. 2α). Η επέμβαση αυτή συνέβαλε στο να εξακριβωθούν με μεγαλύτερη σαφήνεια τα τμήματα της τοιχοποιίας του κτηρίου που διατηρούνται από την πρώτη οικοδομική του φάση, ενώ εντοπίστηκαν και ελάχιστα σπαράγματα ζωγραφικού διακόσμου. Στα πέρατα των πλάγιων τοίχων του δυτικού σταυρικού σκέλους αποκαλύφθηκαν ίχνη του διαχωριστικού τοίχου που κάποτε υψωνόταν μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού¹⁰.

Από τη θολοδομία δεν διασώζεται σήμερα κανένα ίχνος παρά μόνο η γένεση της εγκάρσιας καμάρας του νάρθηκα, κατασκευασμένη με πλίνθους. Επειδή τα στοιχεία που προέκυψαν μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση της οικοδομικής ιστορίας του ναού κρίθηκε σκόπιμο οι εσωτερικές επιφάνειές του να επιχρισθούν επιλεκτικά, έτσι ώστε να μείνουν εμφανή τμήματα της τοιχοποιίας που παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον (εικ. 2β).

Μετά την ολοκλήρωση του επιχρίσματος πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του μνημείου εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα, αφού προηγουμένως αφαιρέθηκαν τα νεωτερικά πλακίδια του δαπέδου¹¹. Η ανασκαφή του κυρίως ναού αποκάλυψε έναν κτιστό τάφο επιμελημένης κατασκευής, χωροθετημένο αξονικά στο δυτικό σταυρικό σκέλος, μπροστά ακριβώς από τη θέση που κάποτε διαμορφωνόταν η βασιλείος πύλη (εικ. 3). Ο τάφος περιείχε μία ανακομιδή και μία κανονική ταφή. Στο τμήμα της επίχωσης γύρω από τον σκελετό της ταφής, εντοπίστηκαν 50 χάλκινα νομίσματα Μανουήλ Κομνηνού (εικ. 4α, β), τα οποία δεν συνιστούσαν θησαυρό, μιας και ήταν σκορπισμένα σε διάφορα σημεία της επίχωσης. Η συγκεκριμένη πρακτική μαρτυρείται σπάνια στα βυζαντινά ταφικά έθιμα και δεν έχει τύχει μέχρι σήμερα ειδικότερης μελέτης¹². Κατά την ανασκαφική διερεύνηση του νάρθηκα εντοπί-

⁵ Zakythinos 1975, 251-252. Για την παραγωγή μεταξιού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο τόσο στη φραγκοκρατούμενη όσο και στη βυζαντινή Πελοπόννησο, βλ. Jacoby 1997. Jacoby 2001. Laiou 2002, 322-324. Laiou – Morrisson 2007, 171.

⁶ Χρονολόγηση στον 11ο αιώνα προκρίνουν οι Καββαδία – Τσουρής 1992-1993, 278-292. Ο Γ. Δημητροκάλλης προτείνει την ένταξή του στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα, βλ. Δημητροκάλλης 1998, 179-199.

⁷ Blouet 1831, 10 πίν. 8

⁸ Το Κλιμάκιο Καλαμάτας της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1986. Το 2002 συνεστήθη η 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενώ το 2014 από τη συγχώνευση της ΔΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προέκυψε η ενιαία Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, με διευθύντρια την κυρία Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά.

⁹ Κάππας 2010β.

¹⁰ Τα όρια του κατεδαφισμένου σήμερα τοίχου υποδηλώθηκαν κατά την αρμολόγηση του εσωτερικού του ναού, προκειμένου το συγκεκριμένο στοιχείο να γίνεται εύκολα αντιληπτό.

¹¹ Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους εργατοτεχνίτες Δημήτρη Αγγελόπουλο, Κωνσταντίνο Γιαννακόπουλο, Βασίλη Λυμπερόπουλο και Πέτρο Μουρτζά, τους οποίους και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

¹² Για μία παρόμοια περίπτωση εύρεσης κομνηνικών νομισμάτων στο κατώτατο σημείο ενός τάφου, στον οποίο εντοπίστηκαν συνολικά 68 νομίσματα, βλ. Μουτσόπουλος 1989, 182-192.

στηκαν κάτω από παχύ στρώμα επίχωσης τρεις πρόχειρες κατασκευής ακτέριστες ταφές (εικ. 3)¹³.

Η ανασκαφή της εκκλησίας του Σκάρμηγκα απέδωσε μεγάλες ποσότητες κεραμικής διαφόρων τύπων και πολλά θραύσματα υάλινων αγγείων¹⁴. Από τα εφυαλωμένα όστρακα αρκετά ανήκουν σε αγγεία της λεγόμενης ομάδας των γραπτών με καστανό και πράσινο υαλώδες χρώμα, τα οποία χρονολογούνται ως επί το πλείστον στον 12ο αιώνα¹⁵. Δεν απουσιάζουν και ορισμένα λεπτεγγάρικα με πράσινη εφυάλωση της ίδιας εποχής (εικ. 5α)¹⁶, ενώ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση στον χώρο του ιερού βήματος τμήματος οστράκου από πήλινο σκεύος λειτουργικής χρήσης (εικ. 5β). Όπως υποδεικνύει η επιγραφή «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες», προφανώς πρόκειται για τμήμα αγίου ποτηρίου της ίδιας εποχής¹⁷. Η συντριπτική πλειονότητα των οστράκων από την ανασκαφική διερεύνηση της εκκλησίας του Σκάρμηγκα χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στον 12ο αιώνα, ενώ φαίνεται ότι αποτελούν προϊόντα βυζαντινών κεραμικών εργαστηρίων¹⁸. Την εξαίρεση συνιστούν ελάχιστα όστρακα προερχόμενα από εργαστήρια του αραβικού κόσμου, με προεξέχον ένα λεπτό θραύσμα φατιμιδικού αγγείου του δεύτερου μισού του 11ου ή των αρχών του 12ου αιώνα, που φέρει άχρωμη εφυάλωση, διακοσμημένο με άρπυια (εικ. 5γ)¹⁹. Από το μυθικό ζώο, αποδοσμένο με χρυσό μεταλλικό χρώμα, διακρίνεται μόνο το κεφάλι. Το αγγείο αυτό, προσφέρει τη δική του μαρτυρία για τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ βυζαντινής επικράτειας και αραβικού κόσμου²⁰. Την ίδια εποχή εισηγμένα κεραμικά σκεύη από την φατιμιδική Αίγυπτο έχουν εντοπιστεί και σε άλλες πόλεις του νότιου ελλαδικού χώρου, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι με παρόμοιες κούπες αιγυπτιακής προέλευσης διακόσμησε τις όψεις της εκκλησίας που ανήγειρε το 1149 κοντά στο Ναύπλιο ο επίσκοπος Άργους Λέων²¹. Με εντυπωσιακά φατιμιδικά αγγεία διακοσμούνται επίσης οι όψεις του ναού των Ταξιαρχών Γλέζου στη Λακωνική Μάνη, ευρύνοντας τα όρια διασποράς παρόμοιων αντικειμένων στην Πελοπόννησο²².

Το σπουδαιότερο εύρημα της ανασκαφής του Σκάρμηγκα προέρχεται από την επίχωση του νάρθηκα. Πρόκειται για έναν μικρό χάλκινο σταυρό-λειχανοθήκη, που όταν συντηρήθηκε αποκάλυψε περισσότερα στοιχεία για τον διάκοσμό του (εικ. 6). Στην κύρια όψη του παριστάνεται μετωπικά η Θεοτόκος δεόμενη, ενώ στην άλλη πλευρά εικονίζεται μετωπικός ολόσωμος άγιος. Παρόμοιοι επιστήθιοι σταυροί-λειψανοθήκες, που ανοίγουν για να δεχτούν στο εσωτερικό τους λείψανα αγίων, έχουν βρεθεί κατά εκατοντάδες σε διάφορες πόλεις της βυζαντινής επικράτειας και πέραν αυτής²³. Χρονολογούνται συνήθως στον 10ο με 11ο αιώνα, ενώ δεν παύουν να χρησιμοποιούνται και στη διάρκεια της επόμενης εκατονταετίας. Ο σταυρός του Σκάρμηγκα παρουσιάζει στενές αναλογίες με τον σταυρό-λειψανοθήκη που

¹³ Για την κοιμητηριακή χρήση του νάρθηκα σε βυζαντινές εκκλησίες βλ. Bache 1989, 25-28. Για τις διάφορες ακολουθίες που τελούνται στους νάρθηκες –μεταξύ αυτών και η νεκρώσιμη– και την επίδραση στα εικονογραφικά τους προγράμματα βλ. κυρίως Γκιολές 2007-2009, 140-142, 154-155. Tomekonίς 1988, 140-154.

¹⁴ Χαλκιά – Κάππας 2012, 145-148.

¹⁵ Morgan 1942, πίν. XIa εικ. 51a, 55a-c. Sanders 1995, 65-66, 244. Sanders 1999, 159-164. Sanders 2000, 153-173. Sanders 2003a, 35-44. Sanders 2003β, 385-399.

¹⁶ Για παρόμοια αγγεία, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 9 αριθ. 13 (Ε. Κατσάρα) και 14 (Α.-Μ. Κυριακοπούλου – Λ. Τζάρα).

¹⁷ Για ένα παρόμοιο ποτήριο βλ. Ödekan 2007.

¹⁸ Τη μελέτη του υλικού της κεραμικής έχει αναλάβει η συνάδελφος Αλεξάνδρα Κωνσταντινίδη.

¹⁹ Για παρόμοια αγγεία βλ. Philon 1980, πίν. XX και XXVIII, B.

²⁰ Χονδρογιάννης 2011.

²¹ Για τον σημαντικό αυτό ναό του Άργους, βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 81-85, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Τα εντοιχισμένα πινάκια του ναού παραμένουν αδημοσίευτα. Για μια νέα άποψη που μεταθέτει, χωρίς ωστόσο πειστικά επιχειρήματα, τη χρονολόγηση του ναού στον 13ο αιώνα βλ. Louvi-Kizi 2016, 343-358.

²² Μέξια 2011, τόμ. II, αριθ. 25, 75-77. Ο ναός θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί στα τέλη του 11ου ή στις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα και όχι στα μέσα του 13ου, όπως προτείνεται στην παραπάνω μελέτη. Τα σωζόμενα εντοιχισμένα αγγεία στην εν λόγω εκκλησία χρονολογούνται στον 11ο αιώνα και παραμένουν αδημοσίευτα.

²³ Pitarakis 2006.

εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ανατολικών Τεχνών της Άγκυρας²⁴, ενώ μια αρκετά πλούσια ομάδα παρόμοιων σταυρών έχει εντοπιστεί στις ανασκαφές των μεσοβυζαντινών φάσεων της Κορίνθου²⁵.

Η αποτίμηση των ανασκαφικών δεδομένων στην εκκλησία του Σκάρμηγκα συνέβαλε στον ακριβέστερο προσδιορισμό της χρονολόγησης του μνημείου. Τα νομίσματα που βρέθηκαν σκορπισμένα στη δεύτερη ταφή του κεντρικού τάφου (εικ. 4β), όλα κοπές του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), συνιστούν ένα *terminus ante quem* για την ανέγερση του ναού. Η ύπαρξη, από την άλλη, της ανακομιδής υποδεικνύει χρόνο μάλλον προγενέστερο της βασιλείας του Μανουήλ, ενδεχομένως στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα, όταν στο πηδάλιο της αυτοκρατορίας βρισκόταν ο πατέρας του, Ιωάννης Κομνηνός (1118-1143). Ως εκ τούτου προκρίνεται η χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα, επιβεβαιώνοντας την άποψη που είχε διατυπωθεί πριν από είκοσι περίπου χρόνια από τον Γεώργιο Δημητροκάλλη²⁶.

Αυτό που προξενεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση της εκκλησίας του Σκάρμηγκα είναι η χωροθέτηση του τάφου, στο δάπεδο του ναού και μάλιστα μπροστά από τη βασιλείο πύλη, πρακτική που δεν φαίνεται να συμβαδίζει με τις ταφικές συνήθειες των Βυζαντινών, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως²⁷. Πράγματι στα μεσαιωνικά χρόνια η τιμητική άδεια να πραγματοποιηθούν ταφές εντός των εκκλησιών παραχωρείτο σπάνια και αυτό κατ' εξαίρεση σε σημαίνοντα πρόσωπα που είχαν διατελέσει κτήτορες ή ανακαινιστές των συγκεκριμένων κτηρίων. Παρά τη γενική αυτή πρακτική, ήδη από τον 11ο αιώνα διαπιστώνονται περιπτώσεις που ο γενικός αυτός κανόνας καταστρατηγείται και οι ταφές εξαπλώνονται και κάτω από τα δάπεδα του εσωτερικού των εκκλησιών²⁸. Θα αναφέρω μόνο το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από την εποχή που μας ενδιαφέρει: πρόκειται για τις τρεις εκκλησίες της μονής Παντοκράτορος που έκτισαν η αυτοκράτειρα Ειρήνη και ο σύζυγός της Ιωάννης Β΄ Κομνηνός (1118-1143) στην Κωνσταντινούπολη, εντός των οποίων φιλοξενούνταν οι τάφοι της κομνήνειας δυναστείας²⁹.

Φαίνεται λοιπόν ότι στην εκκλησία του Σκάρμηγκα υιοθετήθηκαν οι νέες αυτές ταφικές συνήθειες. Ο κτήτορας του ναού και κάποιο στενό συγγενικό του πρόσωπο, ενδεχομένως η σύζυγός του, η ταυτότητα των οποίων παραμένει άγνωστη, έτυχαν της τιμητικής ταφής σε έναν τάφο επιμελημένης κατασκευής στο μέσο του δυτικού σταυρικού σκέλους, ο οποίος περιλαμβανόταν, καθώς φαίνεται, στον αρχικό σχεδιασμό του μνημείου. Οι απλούστερες ταφές στον νάρθηκα δεν αποκλείεται να συνδέονται επίσης με μέλη της ίδιας οικογένειας, μιας και στα μεσαιωνικά χρόνια η κυριότητα των ναών και τα απορρέοντα από αυτήν δικαιώματα ταφής διέπονταν από ένα πολύ αυστηρό εθιμικό δίκαιο³⁰.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής διερεύνησης της εκκλησίας του Σκάρμηγκα το δάπεδό του καλύφθηκε με πήλινες χειροποίητες πλάκες έτσι ώστε να υποδηλώνεται η θέση της κύριας ταφής. Με την σύμφωνη γνώμη του εφημέριου δεν τοποθετήθηκε τέμπλο. Η διάκριση μεταξύ ιερού βήματος και κυρίως ναού εξασφαλίστηκε με την παρεμβολή δύο μικρών ξύλινων προσκυνηταρίων για την τοποθέτηση των αναγκαίων δεσποτικών εικόνων. Το αποτέλεσμα συνάδει τόσο με την ιστορικότητα όσο και με την ιερότητα του χώρου, δημιουργώντας συναισθήματα ικανοποίησης στους κατοίκους του χωριού που επωμίστηκαν το κόστος για την αγορά των οικοδομικών υλικών.

²⁴ Pitarakis 2006, αριθ. 413.

²⁵ Davidson 1952, πίν. 110.

²⁶ Δημητροκάλλης 1998, 179-199.

²⁷ Για τις ταφικές συνήθειες και την ταφή εντός των εκκλησιών, στον νάρθηκα ή σε παρεκκλήσια, βλ. Εμμανουηλίδης 1989, 206-223, κυρίως 216-217. Χατζηδάκης 1973-1974, 78.

²⁸ Marinis 2009, 147-166

²⁹ Marinis 2014, αριθ. VIII, 143-150, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. Επίσης Ousterhout 2001, 133-150,

³⁰ Εμμανουηλίδης 1989.

Το δεύτερο μνημείο που θα μας απασχολήσει είναι αφιερωμένο σύμφωνα με την προφορική παράδοση στον άγιο Νικόλαο (εικ. 7, 8)³¹. Βρίσκεται ανάμεσα σε μεγάλα ελαιόδεντρα, δυτικά του μικρού οικισμού της Αίπειας³², σε μικρή σχετικά απόσταση από τον λόφο όπου υψώνονται τα ερείπια της αρχαίας Θουρίας. Στο μνημείο αναγνωρίζονται εύκολα τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις³³. Αρχικά κτίστηκε η ερειπωμένη νότια σταυρεπίστεγη εκκλησία. Σε ένα επόμενο στάδιο κατασκευάστηκε ένα εντυπωσιακό πρότυλο γοθτικής μορφής μπροστά από τη βόρεια θύρα της, σήμερα ερειπωμένο. Σε μια τρίτη οικοδομική φάση κτίστηκε το μικρό παρεκκλήσι στα ΒΑ του αρχικού ναού, στο οποίο επίσης κυριαρχούν τα στοιχεία της δυτικής αρχιτεκτονικής παράδοσης³⁴. Το μνημείο ήταν κατακλεισμένο από οργιώδη βλάστηση, επιχωμένο με φερτά υλικά και πέτρες, ενώ μεγάλο τμήμα της ασίδας του σταυρεπίστεγου ναού είχε ήδη γκρεμιστεί, κινδυνεύοντας με συνολική κατάρρευση, γεγονός που επέβαλε την άμεση λήψη των αναγκαίων στερεωτικών μέτρων.

Οι εργασίες αναστήλωσης ξεκίνησαν με την υποστήριξη των περίοικων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, το 2011, και περιλάμβαναν την ανάκτηση του γκρεμισμένου τμήματος της ασίδας του σταυρεπίστεγου ναού (εικ. 8) και την αποκάλυψη του πεσμένου νότιου τοίχου του³⁵. Στη συνέχεια επεκτάθηκαν στην εξυγίανση της καμάρας του παρεκκλησίου και στην ανασκαφική διερεύνηση του εσωτερικού του, πριν από την κατασκευή ενός δαπέδου από χειροποίητες πήλινες πλάκες. Η ανασκαφή αποκάλυψε μία γυναικεία ταφή πρόχειρης κατασκευής (εικ. 9α, 10α) και έναν ασύλητο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, που περιείχε μία ανδρική ταφή (εικ. 9β, 10β), μοναδικό εύρημα της οποίας υπήρξε μια ορειχάλκινη πόρπη από τη ζώνη του νεκρού (εικ. 11). Από την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου διαπιστώθηκε με βεβαιότητα ότι το μικρό παρεκκλήσι οικοδομήθηκε μετά την κατασκευή του κιβωτιόσχημου τάφου.

Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με τη σταδιακή απομάκρυνση των επιχώσεων γύρω από το μνημείο προκειμένου να διαμορφωθεί κατάλληλα ο περιβάλλον χώρος του³⁶. Στη φάση αυτή διαπιστώθηκε ότι το μικρό παρεκκλήσιο βαίνει επί βαθμιδωτής κρηπίδας, η αποκάλυψη της οποίας άλλαξε άρδην τις αναλογίες του κτίσματος³⁷. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα της ανασκαφικής διερεύνησης του μνημείου της Αίπειας δεν ήταν άλλο από την αποκάλυψη του μεγαλύτερου τμήματος του πεσμένου νότιου τοίχου του σταυρεπίστεγου ναού, ακριβώς στο σημείο που είχε καταρρεύσει (εικ. 12). Η εύρεση στις επιχώσεις δύο τουρκικών νομισμάτων και ισάριθμων της Β' Ενετοκρατίας υποδεικνύει με σχετική βεβαιότητα ότι η καταστροφή του ναού συνέβη πριν από τουλάχιστον τρεις αιώνες.

Μετά τον προσεκτικό καθαρισμό και την αποτύπωση του πεσμένου τοίχου αποφασίστηκε η μερική ανασύνθεση του ανώτερου τμήματός του, προκειμένου να αποκαλυφθεί η όψη του αρχικού παραθύρου, η μορφή του οποίου θα μπορούσε να συμβάλει στον ακριβέστερο προσδιορισμό του χρόνου κατασκευής του μνημείου. Ο μονολοθικός πωρόλιθος που αποκαλύφθηκε στην επίστεψη του παραθύρου, λαξευμένος σε σχήμα τόξου τόσο στο πάνω όσο και στο κάτω τμήμα, υιοθετεί μια λύση σχετικά σπάνια στη βυζαντινή αρχιτεκτονική³⁸. Η μορφή του παραθύρου που αποκαλύφθηκε, με τη μονολιθική τοξωτή επίστεψη, ενισχύει τη χρονολόγηση του ναού στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα³⁹. Από την άλλα, η πόρπη από τον

³¹ Δημητροκάλλης 1990, 214-232. Küpper 1990, τόμ. II, 35. Grossman 2004, 53-57. Κάππας 2010α, 244. Κάππας 2017, 136 υποσημ. 28, και 141.

³² Ο οικισμός ονομαζόταν παλιότερα Φαρμί(ο), βλ. Πίκουλας 2001, 62, αριθ. 305.

³³ Δημητροκάλλης 1990, εικ. 211. Βλ. επίσης Κάππας 2018, 453-455.

³⁴ Κάππας 2018, 453-455.

³⁵ Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους εργατοτεχνίτες Δημήτρη Αγγελόπουλο και Κωνσταντίνο Γιανακόπουλο. Πολύτιμη υπήρξε η αρωγή του Μανόλη και της Ντίνας Γεροντάκη και του Δημήτρη Σκαρτσίλη, τους οποίους και από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά.

³⁶ Κατά τη διάρκεια καθαρισμών στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου εντοπίστηκαν δύο πωρόλιθοι με λαξευτά βεργία από το σταυροθόλιο του προπύλου, οι οποίοι μεταφέρθηκαν για λόγους ασφαλέστερης φύλαξης στην αποθήκη της Εφορείας.

³⁷ Κάππας 2018, εικ. 6.

³⁸ Κάππας 2017, 136 υποσημ. 28.

³⁹ Κάππας 2017, 136-140.

κιβωτιόσχημο τάφο ανήκει σε έναν τύπο που γνώρισε ευρεία διάδοση στο β' μισό του 13ου αιώνα⁴⁰, προσφέροντας ένα *terminus post quem* και για την ανέγερση του παρεκκλησίου.

Για την καλύτερη προστασία τόσο του πεσμένου τοίχου όσο και του αποκατεστημένου τμήματος του νότιου τυμπάνου του σταυρεπίστεγου ναού τοποθετήθηκε μεταλλικό στέγαστρο με επικάλυψη από πολυκαρβονικά φύλλα. Με τη σύμφωνη γνώμη του ιδιοκτήτη του αγροκτήματος ο χώρος γύρω από το συγκρότημα αναδείχθηκε με ήπιες παρεμβάσεις, έτσι ώστε να διευκολύνεται η πρόσβαση των επισκεπτών αλλά και να αναδεικνύεται η αρχιτεκτονική σπουδαιότητα του μνημείου.

Οι επεμβάσεις στους δύο ναούς που μας απασχόλησαν ολοκληρώθηκαν χάρη στην ευαισθησία και την παρότρυνση των λιγοστών μόνιμων κατοίκων του Σκάρμηγκα και της Αίπειας προσφέροντας μια μοναδική ευκαιρία να μελετηθεί σε βάθος η οικοδομική τους ιστορία και να διαλευκανθούν ζητήματα φάσεων και χρονολόγησης. Η ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης επισφραγίστηκε και στις δύο περιπτώσεις με πανηγυρικές θείες λειτουργίες, τις οποίες διαδέχτηκε χορός με νόστιμα εδέσματα, καλό κρασί και πολλά χαρούμενα πρόσωπα. Έκτοτε, οι ετήσιες συνάξεις κατά τις πανηγύρεις των δύο ναών συνιστούν θεσμό για τις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες έχουν πλέον αναλάβει έναν ενεργότερο ρόλο στη μάχη για τη διατήρηση των μνημείων της περιοχής τους σε αξιοπρεπή κατάσταση, ενισχύοντας έμπρακτα το δύσκολο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bache 1989: F. Bache, La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle, *Histoire de l'art* 7, 1989, 25-28.
- Blouet 1831: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Premier volume, Paris 1831.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, BÉFAR 213, Paris 1969.
- Brosh 1999: N. Brosh, Between East and West. Glass and minor arts in the Crusader Kingdom, στο: S. Rozenberg (επιμ.), *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem 1999, 266-271.
- Γκιολές 2007-2009: Ν. Γκιολές, Το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά, *ΕΕΒΣ* 53, 2007-2009, 139-160.
- Davidson 1952: G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Davis κ.ά 1997: J. L. Davis – S. E. Alcock – J. Bennet. – Y. G. Lolos. – C. W. Shelmerdine, The Pylos Regional Archaeological Project. Part 1: Overview and the archaeological survey, *Hesperia* 66.3, 1997, 477-480.
- Davis – Bennet 2009: J. L. Davis – J. Bennet, The Pylos Regional Archaeological Project. Archaeology, history and ethnography of the Medieval and Modern periods, στο: J. Bintliff – H. Stöger (επιμ.), *Medieval and Post-Medieval Greece, The Corfu Papers*, BAR International Series 2023, Oxford 2009, 89-91.
- Δημητροκάλλης 1990: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990.
- Δημητροκάλλης 1998: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1998.
- Egan – Pritchard 1991: G. Egan – F. Pritchard, *Dress accessories c. 1150-c.1450. Medieval Finds from Excavations in London*, 3, London 1991.
- Εμμανουηλίδης 1989: Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989.
- Gerstel 2005: S. E. J. Gerstel, Βυζαντινή εγχάρκτη κεραμική, στο: J. L. Davis (επιμ.), *Πύλος η Αμμουδερή. Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναβαρίνου*, Αθήνα 2005, 261-263.

⁴⁰ Johns 1936, 31-60. Brosh 1999, 266-271. Egan – Pritchard 1991, 74-77. Για τη βοήθειά της στη χρονολόγηση της πόρπης και των υπόλοιπων μεταλλικών ευρημάτων της ανασκαφής ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Λένα Μπαρμπαρίτσα.

- Grossman 2004: H. Grossman, *Building Identity. Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, 2004.
- Jacoby 1997: D. Jacoby, Silk production in the Frankish Peloponnese, στο: D. Jacoby, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Variorum Collected Studies 572, Aldershot 1997, no. VIII.
- Jacoby 2001: D. Jacoby, Silk crosses the Mediterranean, στο: D. Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum Collected Studies 703, Aldershot 2001, no. X.
- Johns 1936: C. N. Johns, Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit (1932-3). Stables at the South-West of the Suburb, QDAP 5, 1936, 31-60
- Καββαδία – Τσουρής 1992-1993: Α. Καββαδία – Κ. Τσουρής, Δυο βυζαντινές εκκλησίες στη Μεσσηνία, *ΑΔ* 47-48, 1992-1993, Α' Μελέτες, 269-292.
- Καββαδία-Σπονδύλη 2006: Α. Καββαδία-Σπονδύλη, Νέες θέσεις στη βυζαντινή Μεσσηνία: Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής, στο: Α' *Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πρακτικά, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, 475-482.
- Κάππας 2010: Μ. Κάππας, Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 189-274.
- Κάππας 2010β: Μ. Κάππας, Μεταμόρφωση (πρ. Σκάρμυγκα). Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β' 1β, 739-740.
- Κάππας 2017: Μ. Κάππας, Ένα βυζαντινό οικοδομικό συνεργείο στο Σοφικό Κορινθίας, *ΔΧΑΕ* 38, 2017, 125-146.
- Κάππας 2018: Μ. Κάππας, Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσσηνίας (13ος-15ος αιώνας), στο: Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλούχου-Τufano (επιμ.), *Ήρωσ Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Αθήνα 2018, τόμ. 1, 451-473.
- Küpper 1990: H. M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990.
- Laiou 2002: A. E. Laiou, The agrarian economy, thirteenth-fifteenth Centuries, στο: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium, From the Seventh Through the Fifteenth Century*, τόμ. 1, Washington, D.C. 2002, 311-375.
- Laiou – Morrisson 2007: A. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge – New York 2007.
- Longnon – Topping 1969: J. Longnon – P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée*, Paris 1969.
- Louvi-Kizi 2016: A. Louvi-Kizi, Modes de construction occidentaux dans le Péloponnèse après la conquête franque, στο: S. Bordbeck – A. Nicolaidès – P. Pagès – B. Pitarakis – I. Rapti – É. Yota (επιμ.), *Mélanges Catherine Jolivet-Lévy*, TM 20/2, Paris 2016, 343-358.
- Marinis 2009: V. Marinis, Tombs and burials in the Monastery *tu Libos* in Constantinople, *DOP* 63, 2009, 147-166.
- Marinis 2014: V. Marinis, *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople, Ninth to Fifteenth Centuries*, Cambridge 2014.
- Μέξια 2011: Α. Μέξια, *Βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
- Morgan 1942: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth II, Cambridge, Mass. 1942.
- Μουτσόπουλος 1989: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη Μελέτη των Βυζαντινών Μνημείων της Περιοχής*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1989.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002.
- Ντόκος 1971-1974: Ν. Ντόκος, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21, 1971-1974, 43-168.
- Ödekan 2007: A. Ödekan (επιμ.), "Kalanlar" 12 ve 13. Yüzyillarda Türkiye' de Bizans / "The Remnants". *12th and 13th Centuries Byzantine Objects in Turkey*, Istanbul 2007.
- Ousterhout 2001: R. Ousterhout, Architecture, art and Komnenian ideology at the Pantokrator Monastery, στο: N. Necipoğlu (επιμ.), *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden, 2001, 133-150.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*, Αθήνα 1999.
- Philon 1980: H. Philon, *Early Islamic Ceramics, Ninth to Late Twelfth Centuries*, Westerham 1980.

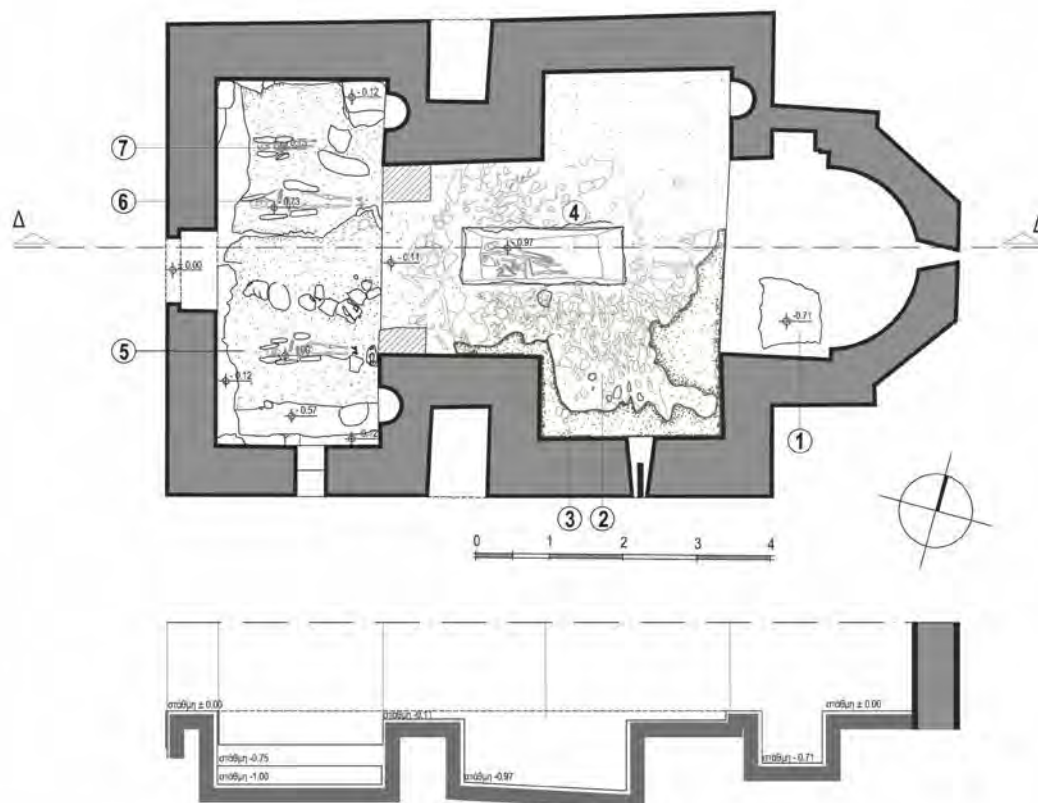
- Πίκουλας 2001: Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου, Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.
- Pitarakis 2006: B. Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Paris 2006.
- Sanders 1995: G. D. R. Sanders, *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125*, PhD dissertation, University of Birmingham, 1995.
- Sanders 1999: G. Sanders, Corinth workshop production, στο: D. Papanikola-Bakirtzi (επιμ.), *Byzantine Glazed Ceramics, The Art of the Sgraffito*, Athens 1999, 159-164.
- Sanders 2000: G. Sanders, New relative and absolute chronologies for the 9th- to 13th-century glazed ware at Corinth: Methodology and social conclusions, στο: K. Belke – F. Hild – J. Koder – P. Soustal (επιμ.), *Byzanz als Raum, Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes in Mittelalter*, Vienna 2000, 153-173.
- Sanders 2003α: G. Sanders, An overview of the new chronology for 9th- to 13th-century pottery at Corinth, στο: Ch. Bakirtzis (επιμ.), *VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11-16 octobre 1999, Actes*, Athènes 2003, 35-44.
- Sanders 2003β: G. Sanders, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, στο: C. K. Williams – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 385-399.
- Tomeković 1988: S. Tomeković, Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe-première moitié du XIIIe s.), *Byzantion* 58, 1988, 140-154.
- Χαλκιά – Κάππας 2012: Ε. Χαλκιά – Μ. Κάππας, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το Ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 145-148.
- Χατζηδάκης 1973-1974: Μ. Χατζηδάκης, Έπιτάφια χρονολογημένη επιγραφή στην Πρωτόθρονη Νάξου, *ΔΧΑΕ* 7, 1973-74, 78.
- Χονδρογιάννης 2011: Στ. Χονδρογιάννης (επιμ.), *Βυζάντιο και Άραβες / Byzantium and the Arabs*, κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2011.
- Zakythinos 1975: D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée, vol. I. Histoire politique, vol. II. Vie et institutions, Édition revue et augmentée par Chr. Maltézou*, Variorum Reprints, London 1975.



Εικ. 1. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα. Άποψη του ναού από τα ΝΑ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



Εικ. 2. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα. Άποψη του εσωτερικού του ναού πριν (α) και μετά (β) από τις εργασίες (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



Ι. Ν. ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΣΚΑΡΜΗΓΚΑΣ

ΚΑΤΟΨΗ ΤΑΦΩΝ - ΤΟΜΗ Δ-Δ

Εικ. 3. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα. Κάτοψη με σημειωμένους τους τάφους (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



α



β

Εικ. 4. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα. (α) Ο τάφος του δυτικού σταυρικού σκέλους και (β) τα νομίσματα που εντοπίστηκαν γύρω από τη δεύτερη ταφή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



Εικ. 5. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα. (α) Τμήμα λεπτεγχάρακτου αγγείου με πράσινη εφυάλωση, (β) όστρακο αγίου ποτηρίου (:), (γ) όστρακο φατιμιδικού αγγείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



Εικ. 6. Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα, Επιστήθιος σταυρός-λειψανοθήκη από την επίχωση του νάρθηκα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



α



β

Εικ. 7. Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Άποψη του ναού και του παρεκκλησίου από τα ΒΔ πριν (α) και μετά (β) τις εργασίες (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).

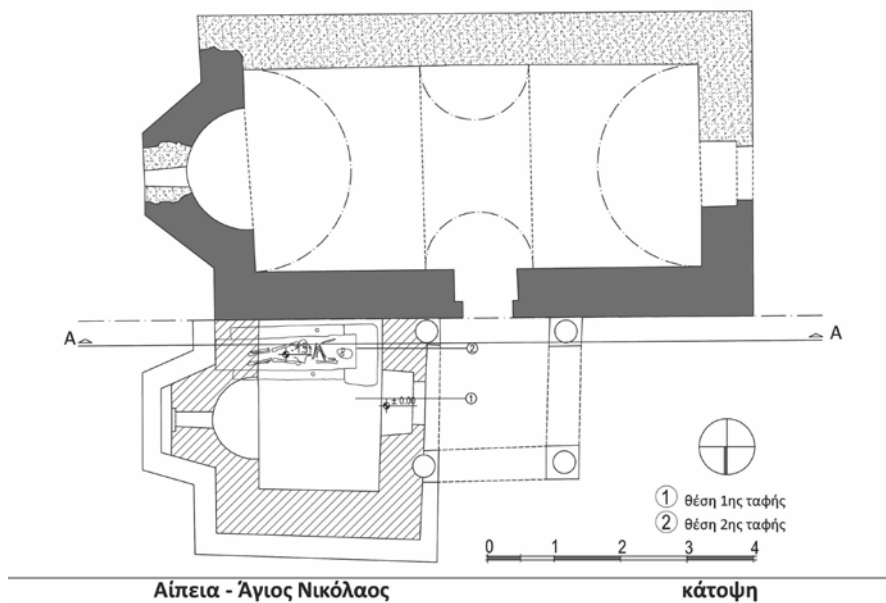
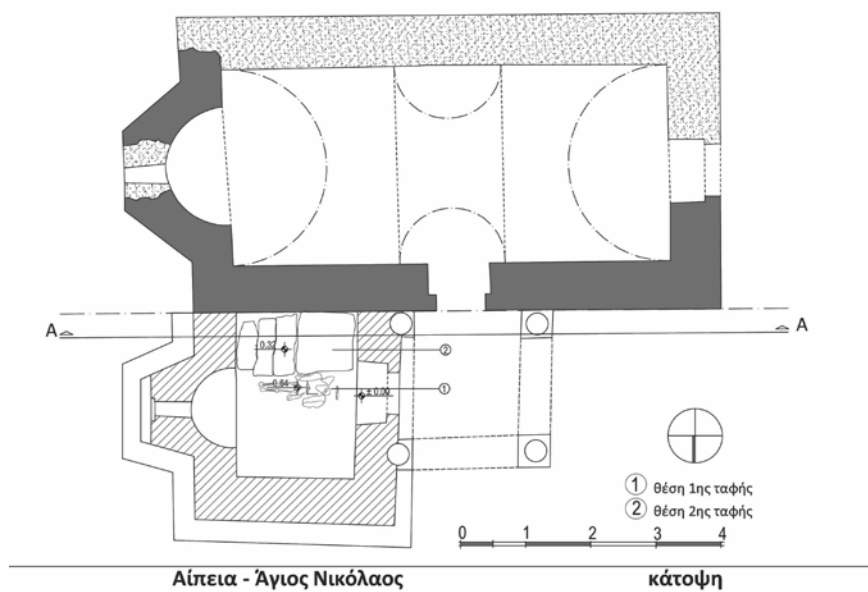


α



β

Εικ. 8. Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Άποψη του ναού και του παρεκκλησίου από τα Α πριν (α) και μετά (β) τις εργασίες (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



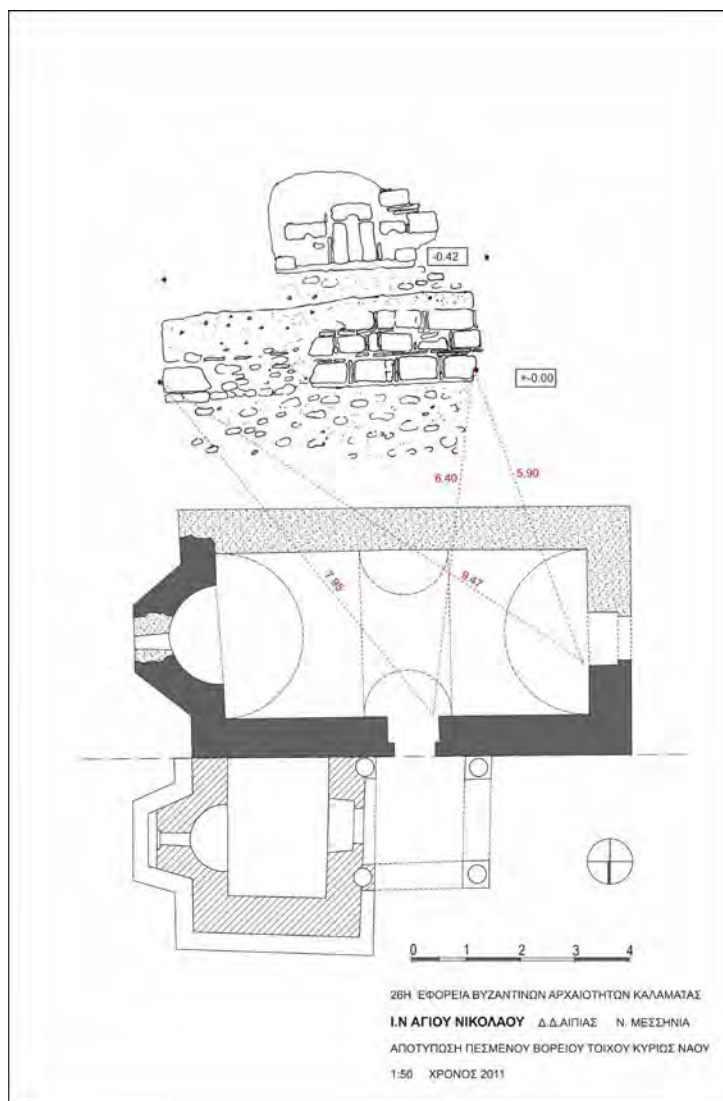
Εικ. 9. Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Κατόψεις με σημειωμένους τους δύο τάφους του παρεκκλησίου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 10. Άγιος Νικόλαος Αίπειας, (α) ο πρώτος και (β) ο δεύτερος τάφος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



Εικ. 11. Η ορειχάλκινη πόρπη από τη ζώνη του νεκρού του δεύτερου τάφου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).



α



β

Εικ. 12. Άγιος Νικόλαος Αίπειας. (α) Κάτοψη στην οποία σημειώνεται ο πεσμένος νότιος τοίχος του σταυρεπίστεγου ναού, (β) άποψη του ίδιου τοίχου από τα Ν (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ., φωτ. Μ. Κάππας).

Νιόκαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι.Ν. Μεταμόρφωσης Σωτήρος

Ο Ιερός Ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος καταλαμβάνει κεντρική θέση στον – κατεστραμμένο σήμερα– οικισμό, στο εσωτερικό του Φρουρίου Πύλου (επίσης γνωστού ως Νέο Ναβαρίνο ή Νιόκαστρο Πύλου). Το οικοδόμημα παρουσίαζε μεγάλες φθορές, κυρίως προβλήματα στεγανότητας αλλά και μορφολογικές αλλοιώσεις, που προκλήθηκαν τόσο από την παρέλευση του χρόνου, όσο και από επάλληλες παλιότερες επεμβάσεις σε διάφορα σημεία του. Για τους λόγους αυτούς κρίθηκε αναγκαία η αναστήλωση και ανάδειξή του, ώστε να αντιμετωπισθούν συνολικά τα προβλήματα αλλά και να αναδειχθεί ο σημαντικός ιστορικός και αρχιτεκτονικός χαρακτήρας του κτηρίου. Επίσης, ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε σειρά ερευνητικών εργασιών (έτη 1999-2000) και ανασκαφικών τομών (έτη 2002-2003) από την ομάδα εργασίας της Επιστημονικής Επιτροπής Πυλίας, υπό την προεδρία του Καθ. Νικολάου Ζία.

Το κτήριο με τον περίβολό του εντασσόταν στον οικοδομικό ιστό του ερειπωμένου οικισμού της εποχής της Τουρκοκρατίας, στο Νιόκαστρο Πύλου. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του περνούσε μία από τις κεντρικές λιθόστρωτες οδούς της πόλης. Αντίστοιχα μικρότερα δρομάκια διαμορφώνονταν κατά μήκος της δυτικής και βόρειας πλευράς, εξωτερικά του περιβόλου, όπως διακρίνεται σε γκραβούρα του 1830.

Ο ναός είναι κηρυγμένος ως αρχαίο μνημείο με την Υ.Α. 10179/332/9-8-48 απόφαση που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ.29/Β/23-2-1948, όπου αναφέρεται: «χαρακτηρίζομεν ως ιστορικόν διατηρητέον μνημείον τον εν τω φρουρίω της Πύλου κείμενον Ι. Ναόν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος».

Ιστορική ανασκόπηση

Το Φρούριο Πύλου κτίσθηκε μετά το 1573, όταν έληξε ο ενετοτουρκικός πόλεμος, κυριότεροι σταθμοί του οποίου στάθηκαν η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1571) και η ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)¹. Ο Τούρκος περιηγητής Ενλίγια Çelebi, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα μετά το 1668, παραθέτει την πληροφορία ότι το Νιόκαστρο οικοδομήθηκε το 977 (= 1571), επί των ημερών του σουλτάνου Μουράτ Γ΄². Μέσα στο κάστρο ο Ενλίγια κατέγραψε την ύπαρξη του τζαμιού του σουλτάνου Μουράτ Γ΄. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο Michael Weithmann³ ταύτισε το σωζόμενο κτήριο με το τζαμί που αναφέρει ο Ενλίγια και τοποθέτησε την αρχική οικοδόμησή του στα χρόνια μεταξύ της ίδρυσης του κάστρου (αρχές της δεκαετίας του 1570) και του θανάτου του Μουράτ (1595). Ο Ενλίγια παρατήρησε επίσης μία επιγραφή με την χρονολογία Εγείρας 1016 (1607)⁴, στα χρόνια δηλαδή του σουλτάνου Αχμέτ Α΄ (1603-1617). Ο Weithmann⁵ συμπέρανε ότι η επιγραφή του 1607 αναφερόταν στην οικοδόμηση κάποιου προσκτίσματος ή επέκτασης του τζαμιού.

Το 1686 οι Ενετοί υπό τον Μοροζίνι κατέλαβαν το φρούριο της Πύλου. Σύμφωνα με τον

¹ Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος 2000, 49. Κατά τον Σάθα (1985, 177): «Αλλά και μετά την καταστροφή της ελληνικής επανάστασης, και την συνομολόγησιν της ειρήνης, οι Τούρκοι φοβούμενοι την επανάληψιν των αρτίως λαβούντων χώραν, ωχύρωσαν εν τη εισόδω του λιμένος της Πύλου, ο δε Κιλίτζ Αλής διαρκώς περιέπλεεν εις τα ύδατα της ελληνικής χερσονήσου».

² Κωστάκης 1980-1981, 260.

³ Weithmann 1991, 254.

⁴ Κωστάκης 1980-1981, 261.

⁵ Weithmann 1991, 254.

Κωνσταντίνο Σάθα⁶, ο οποίος στηρίχθηκε σε πηγές των ενετικών αρχείων: «(Ο Μοροζίνι) ... διέταξε να μεταβληθεί εις εκκλησίαν μέγαν τσαμίον, εν ω εν μέσω πανδήμου χαράς και του κανονιοβολισμού αμφοτέρων των φρουρίων (ενν. το Παλιό και το Νέο Ναβαρίνο) εψάλη δοξολογία επί τη νίκη». Ο ναός αφιερώθηκε στον άγιο Βίτο, επειδή το φρούριο καταλήφθηκε την ημέρα της γιορτής του⁷. Τίποτα δεν είναι γνωστό για την ιστορία του τεμένους μετά την επάνοδο της περιοχής στην οθωμανική κυριαρχία το 1715. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι το κτήριο αποδόθηκε και πάλι στην μουσουλμανική λατρεία.

Τον Απρίλιο 1770, το Νιόκαστρο καταλήφθηκε από τις κοινές δυνάμεις Ρώσων και Μανιατών υπό τους αδελφούς Ορλώφ⁸. Ο Αλέξιος Ορλώφ επισκέυασε τα οχυρώματα του φρουρίου, ενώ πληροφορούμαστε ότι το κεντρικό τζαμί του οικισμού μετατράπηκε και πάλι σε χριστιανική εκκλησία, αυτήν τη φορά ορθόδοξη. Από τα σκαλιά της εκκλησίας αυτής, ο Ορλώφ διάβασε προς τους συγκεντρωμένους Έλληνες το έγγραφο της Μεγάλης Αικατερίνης της Ρωσίας που τους καλούσε να εξεγερθούν ενάντια στον οθωμανικό ζυγό. Εντούτοις, σύντομα (26 Μαΐου/6 Ιουνίου 1770) το ρωσικό άγημα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πολεμική δράση και ο στόλος απέπλευσε από το Ναβαρίνο, αφού ανατίναξε τις πυριτιδαποθήκες και τα οχυρά, αχρηστεύοντας έτσι το φρούριο⁹.

Με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, το Νιόκαστρο παραδόθηκε στους επαναστάτες (Αύγουστος 1821) και ο μουσουλμανικός πληθυσμός σφαγιασθηκε. Τον Φεβρουάριο 1825 στην περιοχή αποβιβάστηκε ο Ιμπραήμ¹⁰, στον οποίο τελικά παραδόθηκε το Νιόκαστρο στις 11 Μαΐου 1828. Αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες για την τύχη του οικισμού κατά τις δραματικές αυτές μεταβολές, είναι βέβαιο ότι τα κτήρια στο εσωτερικό του φρουρίου υπέστησαν σοβαρές καταστροφές.

Σύμφωνα με μαρτυρία του Abel Blouet¹¹, μέλους της Επιστημονικής Αποστολής του Μορέως (Expédition scientifique de Morée) που συνόδευσε το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Maison το 1829, το κτήριο του τζαμιού ήταν ένα από τα λίγα οικοδομήματα που διασώθηκαν άθικτα στο εσωτερικό του κάστρου. Το τζαμί στο οποίο αναφέρεται ταυτίζεται εύκολα με το σημερινό κτήριο με βάση τα σχέδια που εκπόνησαν οι Γάλλοι μηχανικοί. Κατά τον Blouet, επρόκειτο για χριστιανικό ναό που μετατράπηκε σε τζαμί από τους Τούρκους. Τον συνέκρινε μάλιστα με την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης και τον Άγιο Μάρκο Βενετίας. Το κτήριο ήταν τότε εσωτερικά ασβεστωμένο, χωρίς ίχνη τοιχογραφιών. Ο ίδιος ερευνητής σημείωσε στη γωνία του προστώου τα ερείπια του μιναρέ, ο οποίος καταστράφηκε, κατά την γνώμη του, από τους Έλληνες. Στη διάρκεια της παραμονής των γαλλικών στρατευμάτων στο Κάστρο, το οικοδόμημα –ελλείπει χώρων– χρησίμευε ως αποθήκη τροφίμων.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους σώζεται έγγραφο του Υπουργείου Στρατιωτικών¹² με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1842, στο οποίο αναφέρεται ότι συστήνεται επιτροπή αποτελούμενη από τον φρούραρχο Πύλου και δύο στρατιωτικούς που θα εξέταζε το κατά πόσον οι αποθήκες που βρίσκονται στην ακρόπολη του Φρουρίου Πύλου ήταν κατάλληλες για την αποθήκευση στρατιωτικού υλικού, ώστε να γίνει δυνατή η εκκένωση της «κατά την Πύλον εκκλησίας». Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το κτήριο συνέχισε να χρησιμοποιείται ως αποθήκη πολεμικού υλικού και μετά την αποχώρηση των γαλλικών δυνάμεων, τουλάχιστον μέχρι το 1842. Είναι πιθανόν το οικοδόμημα να αποδόθηκε στην ορθόδοξη λατρεία τότε ή λίγο αργότερα.

Το 1893, ο Γεώργιος Λαμπάκης, στη διάρκεια περιοδείας του στην περιοχή, κατέγραψε επιγραφή με τη σημείωση «εν Πύλω, επί του κωδωνοστασίου του εν τω φρουρίω ναώ του

⁶ Σάθας 1869, 346.

⁷ Weithmann 1991, 254.

⁸ Παπαδόπουλος 1975, 66, 69, 73-4.

⁹ Παπαδόπουλος 1975, 75.

¹⁰ Βακαλόπουλος 1975, 376, 378.

¹¹ Blouet 1831, 2.

¹² Γ.Α.Κ. Αθήνας, Οθωνικό Αρχείο, φ. 477, α/α 46.

Σωτήρος», που έχει ως εξής¹³:

ΕΝ ΕΤΕΙ 1893
ΗΡΑΚΛΑ ΣΚΟΥΡΔΥΛΗ
ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟΣ
ΤΕΧΝ.Κ.ΜΑΚΕΔΟΝΟΣ

Το 1930, ο René Riaux κατά την περιήγησή του στην περιοχή του Ναβαρίνου, αναφέρει ότι εντός του φρουρίου, «πλαισιωμένη από μια συστάδα κυπαρισσιών, η άλικη εκκλησιά υψώνεται πάνω από τις βενετσιάνικες επάλξεις», ένδειξη ότι ο ναός την εποχή αυτή είναι εξωτερικά επιχρωματισμένος σε ερυθρή απόχρωση. Η σύγχρονη έρευνα ελάχιστα έχει ασχοληθεί με το συγκεκριμένο μνημείο, με εξαίρεση τον Weithmann, που ήδη αναφέρθηκε, και τον M. Kiell. Ο Kiell έχει υποστηρίξει με βάση στοιχεία που δεν κατέστη δυνατόν να ελεγχθούν ότι το σημερινό κτήριο ουσιαστικά χρονολογείται στον ύστερο 18ο αιώνα.

Περιγραφή του μνημείου

Στη σημερινή του μορφή, ο Ιερός Ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος περικλείεται από τις τρεις πλευρές του (εκτός της ανατολικής) από περιβόλο. Αποτελείται από τον κυρίως ναό και το προστώο, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία του σώζεται η βάση του μιναρέ.

Ο *περίβολος* έχει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου και καταλαμβάνει έκταση εμβαδού 1400 τ.μ. Ο τοίχος του περιβόλου είναι κτισμένος από αργολιθοδομή. Το ύψος του ποικίλλει από 1,70 έως 2,80 μ. ακολουθώντας την κλίση του εδάφους και η άνω απόληξή του είναι κωνική. Ως ανατολική του πλευρά χρησιμεύει ο ανατολικός τοίχος του ναού, εκατέρωθεν του οποίου διαμορφώνονται δύο πύλες πρόσβασης στο εσωτερικό του περιβόλου.

Στην *πρόσοψη* του κυρίως ναού υπάρχει μια τοξωτή πεσσοστοιχία, αποτελούμενη από πέντε πεσσούς (έχει καταστραφεί ο έκτος νοτιότερος) που εδράζονται σε υψηλό κρηπίδωμα. Οι πεσσοί ενώνονται με τόξα τόσο μεταξύ τους, όσο και με το δυτικό τοίχο. Στο δυτικό τοίχο του ναού, στα σημεία όπου καταλήγουν τα τόξα, διαμορφώνονται ψευδοπεσσοί. Στην όψη του δυτικού τοίχου, μεταξύ των ψευδοπεσσών, διαμορφώνονται αβαθή οξυκόρυφα αψιδώματα. Οι επιμέρους χώροι που ορίζονται στεγάζονται με τρουλλίσκους, από τους οποίους δεν σώζεται σήμερα ο νοτιότερος. Στο κεντρικό τόξο ανοίγεται η κύρια είσοδος του τζαμιού, στα δύο ακραία παρατηρείται από ένα μικρό εξωτερικό μιχράμπ, ενώ στα υπόλοιπα ανοίγονται φραγμένα σήμερα παράθυρα. Στην προέκταση του δυτικού τοίχου προς νότο βρίσκεται η πρόσοψη και η είσοδος του μιναρέ, η πρόσβαση στον οποίο γίνεται από το κρηπίδωμα, που επίσης προεκτείνεται προς νότο.

Ο χώρος του κατεστραμμένου νοτιότερου τρουλλίσκου και ο χώρος μπροστά από την είσοδο του μιναρέ κλείσθηκαν και κατασκευάστηκαν, σε άγνωστη χρονική στιγμή και πάντως μετά το 1830 (αφού δεν διακρίνεται στη σχετική γκραβούρα), ορθογώνιο πρόσκτισμα, με τοιχοποιία από αργολιθοδομή.

Ως γενική παρατήρηση μπορεί να λεχθεί ότι στο προστώο παρατηρούνται πολλές επισκευές και συμπληρώσεις, τόσο παλαιότερων εποχών (συμπλήρωση τοιχοποιίας με πλίνθους), όσο και σε νεότερες (χρήση τσιμεντοκονίας και τούβλων). Η πεσσοστοιχία του προστώου εδράζεται σε κρηπίδωμα, το οποίο έχει κτιστεί με αργολιθοδομή και λαξευτούς πωρόλιθους στις γωνίες και στα τμήματα κάτω από τους πεσσούς. Η πρόσβαση στο επίπεδο του προστώου γίνεται μέσω κλίμακας ημικυκλικής κάτοψης με έξι αναβαθμούς, κατασκευασμένης από λαξευτούς πωρόλιθους. Το πλατύσκαλό της είναι στρωμένο με τετράγωνες μαλτεζόπλακες. Σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς και σε επαφή με το κρηπίδωμα διακρίνονται δύο αναβαθμοί: ο πρώτος είναι χαμηλός και αντιστοιχεί ως προς το

¹³ Η επιγραφή προέρχεται από το αρχείο Λαμπάκη που φυλάσσεται στο Rare Book Collection του Πανεπιστημίου Princeton (Byzantine and post-Byzantine Inscriptions Collection).

ύψος περίπου στο πρώτο σκαλοπάτι της κλίμακας, ενώ ο δεύτερος αντιστοιχεί στο τέταρτο σκαλοπάτι. Και οι δύο αναβαθμοί είναι από πωρόλιθους, ιδιαίτερα φθαρμένους.

Από τον *μιναρέ* σώζεται σήμερα μόνο η βάση, που αποτελείται από το κατώτερο ορθογώνιο τμήμα και το υπερκείμενο κόλουρο πολυεδρικό πυραμιδοειδές, μέχρι τη γένεση του κορμού του μιναρέ, το σχήμα του οποίου είναι αδιάγνωστο. Όλη η κατασκευή της βάσης του μιναρέ γίνεται με λαξευτούς πωρόλιθους. Η πρόσβαση στην πύλη του γίνεται από το προστώο. Στο εσωτερικό του μιναρέ σώζεται ελικοειδής πώρινη κλίμακα με κεντρικό φανάρι. Στο μέσο περίπου καθ' ύψος της υπάρχουσας κλίμακας ανοίγεται στο πάχος του τοίχου είσοδος προς το εσωτερικό του ναού. Στην νότια πλευρά του πυραμιδοειδούς τμήματος του μιναρέ διακρίνεται κατακόρυφη μακρόστενη φωτιστική θυρίδα.

Ο *κυρίως ναός* έχει κάτοψη τετραγώνου, εσωτερικών διαστάσεων περ. 15 × 15 μ., με μέσο πάχος τοίχων 2,15 μ. και ύψος στο κλειδί του τρούλλου από το δάπεδο περίπου 14 μ. Στο εσωτερικό του τέσσερις πεσσοί στηρίζουν ανωδομή με κεντρικό τρούλο και τέσσερις καμάρες που διατάσσονται σταυροειδώς. Στους ογκώδεις πεσσούς εδράζονται τόξα, που φέρουν τις καμάρες και τον τρούλο μέσω σφαιρικών τριγώνων. Για να εξουδετερώνονται οι ωθήσεις των ημικυλινδρικών θόλων (καμαρών), οι μεταξύ τους χώροι καλύπτονται με τρουλλίσκους, διαμορφώνοντας τέσσερα μικρά γωνιακά διαμερίσματα. Οι τρουλλίσκοι αυτοί βρίσκονται χαμηλότερα από τις κεραίες του σταυρού.

Όσον αφορά στα υπόλοιπα μορφολογικά στοιχεία του ναού, παρατηρούνται πολλά ανοίγματα, αρκετά από τα οποία βρίσκονται χαμηλά, στο επίπεδο του εδάφους, και έχουν κλεισθεί κατά τις διάφορες οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Επίσης, στο μέσο της ανατολικής πλευράς διαμορφώνεται στην εσωτερική παρειά περίτεχνη κόγχη (μυχράμπ), η οποία όμως δεν διακρίνεται εξωτερικά. Στο ναό υπάρχει σύγχρονο ξύλινο τέμπλο, το οποίο διατηρείται στη θέση του.

Η κάλυψη του ναού γίνεται με βυζαντινού τύπου κεραμίδια, πολλά από τα οποία είτε έχουν σπάσει, είτε έχουν αποκολληθεί, δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα στεγανότητας στο μνημείο. Στην κορυφή του κεντρικού και των γωνιακών τρούλων υπάρχουν κυλινδρικές αποφύσεις από πωρόλιθο. Στην απόληξη της ανατολικής κεραίας έχει προστεθεί κτιστό κωδωνοστάσιο με αετωματική απόληξη, που φέρει την χρονολογία 1930-1934.

Ιστορική διαδρομή του μνημείου με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα

Από τις ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό και το εξωτερικό του ναού, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων, διακρίθηκαν πέντε οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Οι φάσεις αυτές είναι οι εξής:

Φάση I. Κατά την πρώτη οικοδομική περίοδο, οικοδομείται ένα τετράγωνο κτήριο, από το οποίο σώζονται σήμερα τα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας.

Φάση II. Κατά την δεύτερη οικοδομική περίοδο, κατασκευάζονται στο εσωτερικό του ναού και συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα του οι καμαροσκεπείς χώροι. Το μικρό αυτό κτήριο ακουμπά στους τοίχους του μνημείου, χωρίς να συνδέεται δομικά με αυτό.

Φάση III. Η τρίτη οικοδομική φάση σηματοδοτεί την γενικότερη μετασκευή του μνημείου. Κατασκευάζονται οι τέσσερις εσωτερικοί πεσσοί, οι οποίοι θεμελιώνονται με τρόπο διαφορετικό αλλά και σε σημείο υψηλότερο από τους παλαιότερους περιμετρικούς τοίχους. Το προϋπάρχον σύστημα με τις κινστέρνες κάτω από το προστώο είναι λογικό να ενσωματώθηκε στη λειτουργία του νέου συστήματος. Με την ανωδομή, επίσης, συνδέονται και οι αντηρίδες της νότιας πλευράς, οι οποίες παραλαμβάνουν τις ωθήσεις του τρούλου. Τέλος, ο μιναρές θα μπορούσε να ανήκει και αυτός σε τούτη την περίοδο, αφού, όπως διαπιστώθηκε, αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, η είσοδος του συνδέεται με το προστώο και επικοινωνεί με τον ναό μέσω πύλης που ανοίγεται στην ανωδομή του κτιρίου.

Φάση IV. Στην τέταρτη οικοδομική περίοδο ανήκει ένα νέο δάπεδο, από ορθογωνισμένους λίθους, σε υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα, το οποίο κάλυψε όλο τον εσωτερικό χώρο του ναού.

Φάση V. Στην τελευταία οικοδομική περίοδο ανήκει το σύγχρονο δάπεδο της εκκλησίας από μαλτεζόπλακες.

Παθολογία

Το κτήριο παρουσιάζει αρκετές φθορές, κυρίως οικοδομικές αλλά και μορφολογικές αλλοιώσεις, που προκλήθηκαν από την παρέλευση του χρόνου και κυρίως από επάλληλες παλιότερες επεμβάσεις σε διάφορα σημεία του.

Στόχοι της επέμβασης είναι η αντιμετώπιση των δομικών και οικοδομικών προβλημάτων, η αισθητική αναβάθμιση του μνημείου, η ανάδειξη της ιστορικής, αρχαιολογικής και καλλιτεχνικής του αξίας, η ανάδειξη σημαντικών οικοδομικών φάσεων και η επανάχρηση του μνημείου, έτσι ώστε να αποτελέσει ενεργό κομμάτι της καθημερινής ζωής των κατοίκων και μαζί με το υπόλοιπο φρουριακό σύνολο πόλο έλξης για τους επισκέπτες της περιοχής. Ζητούμενο είναι η διατήρηση της ιστορίας και των δύο σημαντικών φάσεων του μνημείου, δηλαδή της αρχικής λειτουργίας του ως τζαμί αλλά και της μεταγενέστερης ως ορθόδοξος χριστιανικός ναός. Δύναται να δοθεί για χρήση λατρευτική, π.χ. κατά την εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αυγούστου), και για δοξολογία για την επέτειο της Απελευθέρωσης της Ελλάδας στα «Ναβαρίνια» (20 Οκτωβρίου).

Η αποκατάσταση του μνημείου εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013» με απόφαση έγκρισης Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/13485/467/16-04-2009. Ο προϋπολογισμός του έργου είναι 1.400.000,00 ευρώ με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχει χρονική διάρκεια υλοποίησης πράξης 54,5 μήνες. Το έργο ξεκίνησε το β' εξάμηνο του 2011 και τα άτομα που απασχολούνται είναι δύο μηχανικοί, μία αρχαιολόγος, μία λογίστρια και εννιά εργατοτεχνίτες. Η λήξη του έργου προβλέπεται στο τέλος του 2015.

Προβλεπόμενες εργασίες για την αποκατάσταση του μνημείου

Γενικές εργασίες

- Κάλυψη εσωτερικών ανασκαφικών τομών, αφού προηγηθεί πλήρης έρευνα και φωτογραφική-σχεδιαστική τεκμηρίωση, όπου κρίνεται απαραίτητη.
- Κατασκευή εξωτερικών κριωμάτων. Διατήρηση της υπάρχουσας εσωτερικής σκαλωσιάς-κλίμακας και έλεγχος για αντοχή της κατασκευής.
- Καθαρισμός από χλωρίδα και βιολογικές επικαλύψεις
- Αφαίρεση επιστρώσεων ασβεστώματος
- Αφαίρεση τσιμεντοκονιάματος (δάπεδο, ποδιές ανοιγμάτων, στέγη)
- Διάνοιξη προτεινόμενων φραγμένων ανοιγμάτων
- Ηλεκτρομηχανολογική εγκατάσταση
- Εγκατάσταση φωτιστικών σωμάτων

Εργασίες αποκατάστασης κυρίως τζαμιού

Εξωτερικά:

- Καθαίρεση κεράμωσης, εξυγίανση θολοδομίας, στεγάνωση και ανακεράμωση.
- Προσεχτικός έλεγχος και αποκατάσταση του συστήματος συλλογής όμβριων υδάτων (αγωγοί και δεξαμενές)
- Περίσφιγξη του τυμπάνου του τρούλου
- Στερέωση λιθοδομών: καθαρισμός από σαθρά κονιάματα, βαθύ αρμολόγημα όπου χρειάζεται και πλήρωση ρηγματώσεων

- Συμπλήρωση με πωρόλιθο, όπου κρίνεται απαραίτητο, σε σημεία με μεγάλη φθορά ή απώλεια λιθοσωμάτων
- Τοποθέτηση ορθογώνιου πλαισίου με σιδεριές στα ανοίγματα στο επίπεδο του εδάφους
- Συντήρηση και στερέωση αυθεντικών επιχρισμάτων και συμπλήρωση με νέο επίχρισμα, συμβατό ως προς τα αρχικά, όπου κρίνεται απαραίτητο
- Διαμόρφωση ζώνης εξυγίανσης για προστασία της τοιχοποιίας κατά μήκος της ανατολικής και βορεινής πλευράς, αφού απομακρυνθούν οι εξωτερικές σκαλωσιές, και συντήρηση του λιθόστρωτου στις άλλες πλευρές

Εσωτερικά:

- Τοποθέτηση ξύλινων και μεταλλικών ελκυστήρων εσωτερικά του κτηρίου
- Στερέωση λιθοδομών: καθαρισμός από σαθρά κονιάματα, βαθύ αρμολόγημα όπου χρειάζεται και πλήρωση ρηγματώσεων
- Συμπλήρωση με πωρόλιθο, όπου κρίνεται απαραίτητο, σε σημεία με μεγάλη φθορά ή απώλεια λιθοσωμάτων
- Συντήρηση και στερέωση αυθεντικών επιχρισμάτων και συμπλήρωση με νέο επίχρισμα, συμβατό ως προς τα αρχικά, όπου κρίνεται απαραίτητο
- Αφαίρεση προτεινόμενων μεταγενέστερων επεμβάσεων και αποκατάσταση λιθοδομής ανοιγμάτων (παραστάδες, ποδιά, πρέκι)
- Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων σε όλα τα ανοίγματα
- Συντήρηση κεντρικού μιχράμπ
- Συντήρηση και επισκευή του σημερινού δαπέδου και αντικατάσταση τσιμεντοπλακιδίων και τσιμεντοκονίας με πλάκες αντίστοιχες με τις υπάρχουσες μαλτεζόπλακες. Αποκάλυψη τμήματος της βάσης του βορειοανατολικού πεσσού
- Αποκατάσταση υπάρχοντος ξύλινου τέμπλου και συμπλήρωση με τα παλαιά τμήματα που έχουν αφαιρεθεί

Εργασίες αποκατάστασης προστώου

- Αφαίρεση προκτίσματος και συμπλήρωση πέμπτου τρουλλίσκου στο προστώο
- Τοποθέτηση ξύλινων και μεταλλικών ελκυστήρων
- Στερέωση λιθοδομών: καθαρισμός από σαθρά κονιάματα, βαθύ αρμολόγημα, όπου χρειάζεται, και πλήρωση ρηγματώσεων
- Συμπλήρωση με πωρόλιθο, όπου κρίνεται απαραίτητο, σε σημεία με μεγάλη φθορά ή απώλεια λιθοσωμάτων
- Αφαίρεση μεταγενέστερων επεμβάσεων και συμπλήρωση με πωρόλιθο, όπου χρειάζεται
- Καθαρισμός και συμπλήρωση με πωρόλιθο βόρειου εξωτερικού μιχράμπ και νότιου αντίστοιχα μετά την διάνοιξή του

Εργασίες αποκατάστασης μιναρέ

- Διατήρηση και στερέωση λίθινης κατασκευής στην άνω απόληξη του μιναρέ και ανακεράμωση τμήματος με φθαρμένα κεραμίδια
- Τοποθέτηση νέου ανοιγόμενου μεταλλικού καλύμματος
- Στερέωση λιθοδομών: καθαρισμός από σαθρά κονιάματα, βαθύ αρμολόγημα όπου χρειάζεται και πλήρωση ρηγματώσεων
- Συμπλήρωση με πωρόλιθο, όπου κρίνεται απαραίτητο, σε σημεία με μεγάλη φθορά ή απώλεια λιθοσωμάτων, κυρίως στην πύλη εισόδου.
- Στερέωση ελικοειδούς πόρινης κλίμακας και αποκατάσταση κεντρικού κυλινδρικού φαναριού

- Τοποθέτηση νέου ξύλινου κουφώματος στην πύλη του μιναρέ

Υλοποιημένες εργασίες αποκατάστασης

Εξωτερικά

- Τοποθέτηση πινακίδας έργου (εικ. 2)
- Αφαίρεση προκτίσματος στο προστώο (εικ. 3)
- Τοποθέτηση εξωτερικών ικριωμάτων στην ανατολική (εικ. 4), βόρεια και νότια όψη (εικ. 5) του ναού
- Αποξήλωση κεραμιδιών στέγης με διαλογή των υγιών
- Αποχωμάτωση με ανασκαφική μέθοδο, προσεκτικός καθαρισμός και αρμολόγημα θόλων, συμπλήρωση με ελαφρά υλικά, διαμόρφωση κλίσεων με τσιμεντοκονία.
- Αποκατάσταση πωρόλιθων με μεγάλη φθορά ή συμπλήρωση σε σημεία όπου απαιτείται

Εσωτερικά

- Κάλυψη των εσωτερικών και εξωτερικών ανασκαφικών τομών
- Διάνοιξη φραγμένων ανοιγμάτων και υποστύλωση αυτών
- Εσωτερική υποστύλωση κεντρικού τρούλου (εικ. 6)

Μέχρι την παρουσίαση του διεθνούς συνεδρίου είχε απορροφηθεί το 27% περίπου από τον αρχικό προϋπολογισμό του έργου. Οι εργασίες αποκατάστασης γίνονταν με βάση το χρονοδιάγραμμα του έργου. Ως προς το φυσικό αντικείμενο, με βάση το α' εξάμηνο του 2012, το ποσοστό προόδου ήταν 21,20% και υπολογίσθηκε ότι μέχρι το τέλος του έτους θα έφτανε το 30% περίπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

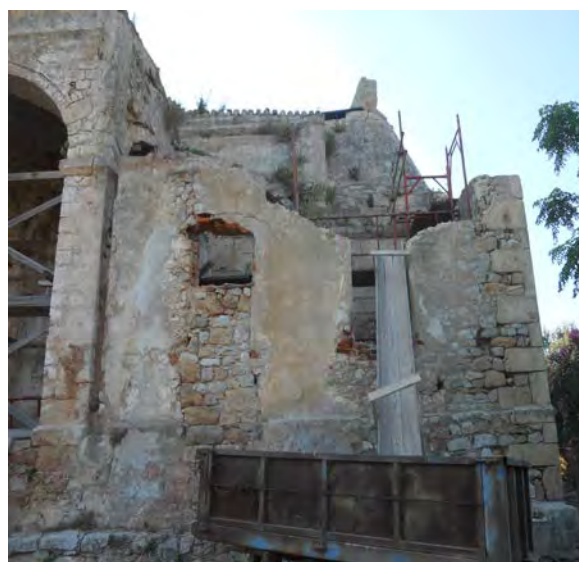
- Βακαλόπουλος 1975: Α. Βακαλόπουλος, Η επανάσταση κατά το 1825, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ΄, Η ελληνική επανάσταση*, Αθήνα 1975, 373-405.
- Blouet 1831: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Premier volume, Paris 1831.
- Κωστάκης 1980-1981: Θ. Π. Κωστάκης, Ο Ενλιγιά Çelebi στην Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά ΙΔ΄*, 1980-1981, 238-306.
- Παπαδόπουλος 1975: Σ. Παπαδόπουλος, Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΑ΄, Ο ελληνοισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα 1975, 58-85.
- Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος 2000: Γ. Παπαθανασόπουλος – Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος – Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα 2000.
- Σάθας 1985: Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1985².
- Weithmann 1991: M. W. Weithmann, Osmanisch-Türkische Baudenkmäler auf der Halbinsel Morea, *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 7-8, 1991, 219-275.



Εικ 1. Ο Ι. Ναός πριν ξεκινήσουν οι εργασίες (αεροφωτογραφία) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 2. Πινακίδα έργου (φωτ. Μ.-Χ. Στάικου).



Εικ. 3. Καθαίρεση προκτίσματος στο προστώο (φωτ. Μ.-Χ. Στάικου).



Εικ. 4. Ικρίώματα στην ανατολική όψη (φωτ. Μ.-Χ. Στάικου).



Εικ. 5. Ικρίώματα στη νότια όψη (φωτ. Μ.-Χ. Στάικου).



Εικ. 6. Υποστύλωση του κεντρικού τρούλου (φωτ. Μ.-Χ. Στάικου).

Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης

Το κάστρο της Μεθώνης αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα οχυρωματικά σύνολα του ελλαδικού χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα καστροπολιτείας, καταλαμβάνει ολόκληρη την έκταση της χερσονήσου στο νοτιοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου, με ένα εξαιρετικό φυσικό λιμάνι, το οποίο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους αποτελούσε σταθμό στο δρόμο των προσκυνητών για τους Αγίους Τόπους και των εμπορικών πλοίων από τη Δύση στην Ανατολή.

Ιστορικές μαρτυρίες αλλά και τα μνημεία της περιοχής πιστοποιούν τη διαχρονική εξέλιξη της Μεθώνης από την αρχαιότητα ως και τα βυζαντινά χρόνια. Η πόλη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της μετά το 1204 και για δύο αιώνες, όταν έγινε ενετική αποικία και διεθνής εμπορικός σταθμός. Τότε το κάστρο πήρε και τη σημερινή του μορφή με τους δύο περιβόλους, το νότιο που προφύλασσε την πόλη και το βόρειο, που κάλυπτε την πλευρά προς την ενδοχώρα. Οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη Μεθώνη στα 1500. Το κάστρο παρέμεινε υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα με ένα σύντομο διάλειμμα ενετικής διοίκησης (Β' Ενετοκρατία, 1685-1715). Όμως η πόλη ποτέ δεν βρήκε την προηγούμενη λάμψη της. Το 1828, όταν η Μεθώνη παραδίδεται από τον Ιμπραήμ στο γαλλικό εκστρατευτικό σώμα, οι κάτοικοι μετοικούν στη σημερινή κωμόπολη εκτός των τειχών.

Το κάστρο έχει έκταση περίπου 93 στρέμματα. Τα τείχη του προστατεύονται από ευρεία τάφρο και ενισχύονται κατά διαστήματα με πύργους. Δύο προμαχώνες δεσπόζουν στη βόρεια πλευρά του, στο μέσο της οποίας ανοίγεται η κεντρική πύλη εισόδου. Το κάστρο έχει άλλες επτά πύλες, που ανοίγονται στο ισόγειο πύργων και προστατεύονται από καταφραγές και καταχύστρες. Τα τείχη είναι δομημένα από αδρά λαξευμένους λίθους με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα και απολήγουν σε επάλξεις, που είναι προσιτές από τον περιδρόμο, στον οποίο η πρόσβαση γίνεται από το εσωτερικό των δύο τμημάτων του κάστρου. Το Μπούρτζι, οκταγωνικός επιθαλάσσιος πύργος που δεσπόζει στο νότιο τμήμα του συνιστά τμήμα της θαλάσσιας οχύρωσης της Μεθώνης. Εντός των τειχών διατηρούνται διάφορα κτίσματα.

Στη παρούσα μελέτη¹ εξετάζεται ο Νοτιοανατολικός Επιθαλάσσιος Πύργος (εικ. 1) που βρίσκεται επί των ανατολικών τειχών του κάστρου ανάμεσα στις πύλες San Marco και Mandrachiò. Πρόκειται για ένα από τα πιο εντυπωσιακά οικοδομήματα του κάστρου, με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, η κατασκευή του οποίου ανάγεται στην περίοδο της Α' Ενετοκρατίας (1206-1500).

Τα σημαντικότερα προβλήματα που κληθήκαμε να αντιμετωπίσουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης αφορούσαν στην κακή κατάσταση διατήρησης του μνημείου, καθώς και στις γενικότερες χωροταξικές, περιβαλλοντικές και κλιματολογικές συνθήκες του αρχαιολογικού χώρου και της ευρύτερης περιοχής. Ο πύργος αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ετοιμορροπίας, καθώς σημαντικό τμήμα του φέροντος οργανισμού του έχει καταρρεύσει. Επιπλέον, η άμεση γειτνίασή του με τη θάλασσα έχει επιδράσει σημαντικά στη σημερινή του κατάσταση και παθολογία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανατολική πλευρά βρίσκεται σε επαφή με τη θάλασσα και δεν ήταν προσβάσιμη κατά την περίοδο μελέτης.

¹ Η «Μελέτη Στερέωσης – Αποκατάστασης του ΝΑ Επιθαλάσσιου Πύργου του Κάστρου της Μεθώνης» εκπονήθηκε από την Επιστημονική Επιτροπή Κάστρων της Επαρχίας Πυλίας το 2011 και έχει εγκριθεί από το Κ.Α.Σ.

Αρχαιολογική τεκμηρίωση

Ο ΝΑ επιθαλάσσιος πύργος του κάστρου της Μεθώνης συγκαταλέγεται αναμφισβήτητα στα πιο εντυπωσιακά οικοδομήματα του αρχαιολογικού χώρου. Η σημασία του προσδιορίζεται από δύο κύρια στοιχεία που σχετίζονται με την θέση του. Πρόκειται για έναν επιβλητικό πύργο που κατέχει εξέχουσα θέση πάνω από το λιμάνι της Μεθώνης, ανάμεσα στις δύο κύριες πύλες του, San Marco και Mandrachio, ενώ παράλληλα υψώνεται περίοπτα πάνω από την νότια πλατεία του οικισμού, την ονομαζόμενη Piazza d'Armi (Πλατεία των Όπλων).

Το λιμάνι της Μεθώνης αποτέλεσε αναμφίβολα έναν από τους βασικούς λόγους ύπαρξης και σημασίας του κάστρου. Η διατήρησή του, η συντήρηση και η συνεχής προσπάθεια για την βελτίωση της δυνατότητας ελλιμενισμού αλλά και άμυνας, απαιτούσαν τη διαρκή φροντίδα των διοικούντων της πόλης. Η κατασκευή ενός περίτεχνου οικοδομήματος, πάνω από το λιμάνι της πόλης, σηματοδοτεί αφενός τον εμβληματικό χαρακτήρα του πύργου, αφετέρου την πιθανή σύνδεσή του με τις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες της πόλης.

Η εμβληματική σημασία του πύργου προκύπτει αν εξετάσει κανείς τη σχέση του και με την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού. Σε τοπογραφικό διάγραμμα από το αρχείο του Francesco Grimani (πριν από το 1701), όπου απεικονίζεται με λεπτομέρεια ο πολεοδομικός ιστός του άλλοτε οικισμού, σημειώνονται δύο πλατείες με κεντρική θέση τόσο για τοπογραφία, όσο και για την κοινωνική και οικονομική ζωή της βενετσιάνικης πόλης. Η πρώτη ονομάζεται Piazza Grante d'Armi και διαμορφώνεται μπροστά από την είσοδο του βόρειου οχυρωματικού περιβόλου, ενώ η δεύτερη, με την ονομασία Piazza d'Armi, διαμορφώνεται στην περιοχή δυτικά του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου και μπροστά από την εσωτερική πλευρά της νότιας θαλάσσιας πύλης (Porta di San Marco).

Ο ΝΑ επιθαλάσσιος πύργος κατασκευασμένος ακριβώς πάνω από το κεντρικότερο σημείο του παλαιού λιμανιού, ανάμεσα στις κύριες πύλες του, San Marco και Mandrachio, και με πρόσοψη στην Πλατεία των Όπλων, εκτός από τον προφανή αμυντικό χαρακτήρα του, αποτελούσε κτίσμα εμβληματικό κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και δεν αποκλείεται να σχετιζόταν και με την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα της πόλης.

Για τη χρήση και χρονολόγηση του πύργου έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις: ο Kevin Andrews τον χρονολογεί στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ ο Παναγιώτης Φουτάκης αναγάγει τη σημερινή μορφή του πύργου στην Β' Ενετοκρατία, μεταξύ των ετών 1707 και 1715, βασιζόμενος στη συγκριτική μελέτη χαρτών αλλά και σε παρόμοια μορφολογικά στοιχεία που εντοπίζονται σε διάφορα άλλα σημεία του κάστρου. Η ιδιαίτερη μορφή του πύργου προκάλεσε εντύπωση και στους περιηγητές των νεότερων χρόνων, στους οποίους οφείλεται πιθανώς η καταχρηστική ονομασία του «Πύργος του Βιλλεαρδουίνου».

Ωστόσο, κατά την διάρκεια ανασκαφικών τομών στο εσωτερικό του μνημείου βρέθηκε οικόσημο με ανάγλυφο αμείβοντα και τρεις ροδανθούς (εικ. 3), που αποδίδεται στην περίοδο της Α' Ενετοκρατίας (1206-1500). Πρόκειται πιθανότατα για έναν από τους δύο θυρεούς που απεικονίζονται σε χαρακτηριστικό του Eberhard Reüwich του 1483 (εικ. 4), το οποίο φιλοτεχνήθηκε αναμφίβολα επί τόπου και του οποίου η ακρίβεια είναι εντυπωσιακή και άκρως πολύτιμη. Στην απεικόνιση αυτή, ο πύργος διακρίνεται δεύτερος από αριστερά, μετά τον πύργο και την πύλη San Marco του λιμενοβραχίονα, με δύο θυρεούς εκατέρωθεν του εμβλήματος του ενετικού λέοντα, μοναδικές εραλδικές μαρτυρίες θυρεού ή οικοσήμου σε αυτή την απεικόνιση αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη μέχρι τον 19ο αιώνα. Και σήμερα διακρίνεται στην άνω απόληξη της ανατολικής εξωτερικής παρειάς του πύργου το κάτω τμήμα του πλαισίου του ανάγλυφου εμβλήματος του ενετικού λέοντα.

Στην περίπτωση αυτή, οι δύο θυρεοί ανήκαν μάλλον σε δύο κυβερνήτες (castellani) που εναλλάχθηκαν σε Μεθώνη και Κορώνη (σύμφωνα με το καθεστώς που επικράτησε από το 1308 μέχρι το 1460). Παρόμοια περίπτωση παρατηρείται και στο εσωτερικό ΒΑ τείχος του κάστρου. Θυρεό με αμείβοντα και τρεις ροδανθούς είχαν οι εξής έξι οικογένειες της Βενετίας κατά αλφαβητική σειρά: Bembo, Damian, Fradello, Priuli, Ragusio, Spineta. Το αξίωμα του κυβερνήτη (castellano) Μεθώνης κατείχαν κατά το διάστημα 1308-1460 τα εξής μέλη των

παραπάνω οικογενειών: Dardi Bembo (Μάρτιος 1329), Francesco Bembo (Απρίλιος 1374), Lodovico Priuli (Ιούλιος 1376), Leonardo Bembo (Αύγουστος 1388 – Αύγουστος 1389), Antonio Bembo (Ιανουάριος-Απρίλιος 1389), Francesco Priuli (Ιούνιος 1405 – Ιανουάριος 1406), Andrea Priuli (1453) και Giovanni Bembo (Μάιος 1459). Του τελευταίου Bembo σώζεται ο θυρεός στον ομόνυμο προμαχώνα, έχει δε τελείως διαφορετική αισθητική και άρα μπορεί ο κυβερνήτης αυτός να αποκλεισθεί με ασφάλεια.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αρχική κατασκευή του πύργου πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο της Α΄ Ενετοκρατίας και όχι στο χρονικό διάστημα 1204-1206, κατά το οποίο ο Βιλλεαρδουίνος κατέλαβε το κάστρο της Μεθώνης και με το οποίο σχετίζεται η καταχρηστική ονομασία «Πύργος του Βιλλεαρδουίνου» που έχει επικρατήσει.

Αρχιτεκτονική περιγραφή

Πρόκειται για ορθογώνιο πύργο, μεγάλων διαστάσεων με μήκος 13,30 μ. και πλάτος 9,07 μ. Ο πύργος είναι κτισμένος επί του τείχους του κάστρου και η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται μόνο από τον περιδρόμο των παρακείμενων τειχών. Σήμερα, σώζεται μόνο το πρώτο επίπεδό του, ενώ ο υπερκείμενος όροφος έχει καταρρεύσει. Το σωζόμενο τμήμα ξεπερνά σε ύψος τα 20,40μ. από τη στάθμη της θάλασσας. Το κτίσμα αποτελείται από δύο επιμήκεις παράλληλους χώρους, που καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους και επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός οξυκόρυφου ανοίγματος.

Στη δυτική πλευρά (εικ. 2) υπάρχουν δύο οξυκόρυφα ανοίγματα, ενώ η ανατολική του όψη φέρεται να ήταν κλειστή καθ' όλο το ύψος, με εξαίρεση ίσως τα δυο μικρά ανοίγματα στη στάθμη των επάλξεων. Σήμερα, το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της πλευράς έχει καταρρεύσει, ωστόσο στις ακμές της τοιχοποιίας και στη βάση του πύργου σώζονται κάποιοι πωρόλιθοι της αρχικής λιθοδομής, που αποτελούν μάρτυρες για την αποκατάστασή του. Στη βόρεια πλευρά του πύργου υπάρχει οξυκόρυφο άνοιγμα που επικοινωνεί με τον περιδρόμο του τείχους και την πύλη Mandrachio. Στη νότια πλευρά σώζεται ένας πεσσός, η ανατολική απόληξη του οποίου φαίνεται να είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης του μνημείου.

Η πρόσβαση στον κατεστραμμένο σήμερα όροφο γινόταν μέσω πώρινης κλίμακας από το εσωτερικό του πύργου, τμήματα της οποίας διατηρούνται και σήμερα μεταξύ του ανατολικού τοίχου και του εγκάρσιου εσωτερικού, καθώς και στη στέψη του νότιου τοίχου.

Δομικά υλικά και τεχνικές κατασκευής

Ο πύργος είναι δομημένος με τοίχους μεγάλου πλάτους, από συμπαγή αργολιθοδομή. Κατά κύριο λόγο χρησιμοποιήθηκαν λίθοι τοπικής προέλευσης, ψαμμίτης και ασβεστόλιθος, που συναντώνται πολύ συχνά στην ευρύτερη περιοχή Μεθώνης και Φοινικούντας. Για τη σύνδεση των λίθων χρησιμοποιήθηκε ισχυρό κονίαμα, όπως έδειξαν εργαστηριακές αναλύσεις, ενώ οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι τόσο στις εξωτερικές, όσο και στις εσωτερικές παρειές. Κατά τη διερεύνηση των λιθοδομών δεν βρέθηκαν ίχνη ξύλινων ενισχύσεων.

Η διαμόρφωση των ακμών του πύργου γίνεται με λαξευμένους γωνιόλιθους από τοπικό υπόλευκο πωρόλιθο προερχόμενο από λατομείο βόρεια της Μεθώνης, στην περιοχή του Άγιου Ονουφρίου. Πλαισιωμένα με πωρόλιθους ήταν και όλα τα ανοίγματα, καθώς και τα γείσα που συναντώνται στη γένεση των τόξων στη δυτική όψη. Τέλος, πώρινοι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν και για τη διαμόρφωση της κλίμακας.

Χαρακτηριστική είναι η λάξευση των πωρόλιθων στα ανοίγματα του πύργου. Το κλειδί και οι υπόλοιποι λίθοι των παραστάδων είναι επιμελώς λαξευμένοι, ώστε να δημιουργούνται χαρακτηριστικές εγκοπές και να «κλειδώνουν» μεταξύ τους.

Παθολογία

Είναι προφανές ότι η πολύχρονη εγκατάλειψη του μνημείου και έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες και φυσικά φαινόμενα έχουν επιδράσει σημαντικά στη σημερινή μορφή του και στην παθολογία του.

Στον πύργο συναντάμε εκτεταμένες καταρρεύσεις ολόκληρων τμημάτων αλλά και απώλεια υλικού τοπικά. Όπως προαναφέρθηκε, έχει καταρρεύσει ολοσχερώς ο όροφος του πύργου, καθώς επίσης και η νοτιοανατολική γωνία. Κατάρρευση διακρίνουμε και στο μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου, όπου παρατηρείται συνεχής διεύρυνση της φθοράς, με κατακρήμνιση υλικού. Μεγαλύτερο πρόβλημα αυτήν τη στιγμή αντιμετωπίζει ο βορειοανατολικός πεσσός, στον οποίο καταγράφεται απώλεια υλικού περιμετρικά, με αποτέλεσμα να έχει μειωθεί σημαντικά η διατομή του και να έχουν δημιουργηθεί διαμπερή ανοίγματα. Απώλεια υλικού συναντάται ακόμη και στην εσωτερική παρειά του βορειοδυτικού πεσσού. Στο νοτιοδυτικό πεσσό σημειώθηκε κατάρρευση στο πρόσφατο παρελθόν, τόσο στην εσωτερική, όσο και στην εξωτερική παρειά. Στο μεγαλύτερο τμήμα αυτού του πεσσού έχουν γίνει συμπληρώσεις, στο πλαίσιο εργασιών στερέωσης από εργατοτεχνικό προσωπικό της Επιστημονικής Επιτροπής Πυλίας. Όσον αφορά στην οροφή του ισογείου, στο βόρειο τμήμα, ο θόλος έχει αστοχήσει κατά μήκος των αρμών, ενώ στο νότιο τμήμα, το μεγαλύτερο μέρος του θόλου σώζεται, ωστόσο παρατηρείται απώλεια υλικού στα δύο άκρα του.

Η κατάρρευση αυτών των τμημάτων αποδίδεται σε μεμονωμένη ή και συνδυαστική δράση πολλών παραγόντων. Οι σεισμικές δράσεις και οι βομβαρδισμοί που υπέστη το μνημείο κατά τη διάρκεια της ζωής του αποτελούν κυρίαρχες αιτίες. Επιπλέον, η γήρανση των υλικών δομής (λίθων και συνδετικού κονιάματος) και η διάβρωσή τους, όπως θα δούμε παρακάτω, οδήγησε σε υπέρβαση του ορίου αντοχής της τοιχοποιίας, ακόμη και υπό τα συνήθη στατικά φορτία.

Στην εξωτερική παρειά του νοτιοδυτικού πεσσού εντοπίζεται έντονη λοξή ρηγμάτωση σημαντικού εύρους. Πρόκειται για κλιμακωτή αποκόλληση και ολίσθηση των λίθων κατά μήκος των οριζόντιων και κατακόρυφων αρμών. Η ρηγμάτωση ξεκινά από την πάνω δυτική γωνία του τοίχου και συνεχίζει προς τη βάση, περίπου μέχρι τη μέση του τοίχου.

Στη βάση του πύργου από την πλευρά της θάλασσας, παρατηρείται πολύ έντονα το φαινόμενο της υποσκαφής. Σε όλη την επιφάνεια έχουν δημιουργηθεί εσοχές και κοιλότητες σε βάθος που ξεπερνά κατά τόπους το ένα μέτρο. Το αρχικό μέτωπο της λιθοδομής διατηρείται σχεδόν ακέραιο μόνο στο ανώτερο τμήμα του πύργου. Επιπλέον, οι περισσότεροι από τους γωνιόλιθους που ορίζουν της ακμές του πύργου έχουν αποκολληθεί.

Αποκολλήσεις λίθων συναντώνται παντού στον πύργο. Όπως αναφέρθηκε ήδη, έχουν αποκολληθεί οι πωρόλιθοι από τις ακμές του στη ΒΑ γωνία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση σε αυτό το σημείο, όπου έχουν απομείνει τρεις μόνο λίθοι. Ο μεσαίος έχει αποκολληθεί και μετακινηθεί από την αρχική του θέση, παραμένει ωστόσο σφηνωμένος ανάμεσα στον υπερκείμενο και τον υποκείμενό του. Πολλοί από τους πωρολίθους στα περιθυρώματα των ανοιγμάτων έχουν επίσης αποκολληθεί. Εκτός από τις ακμές, αποκολλήσεις παρατηρούνται και στους υπόλοιπους λίθους. Λόγω της αποσάθρωσης του κονιάματος, αρκετοί λίθοι απομένουν ασύνδετοι μεταξύ τους και μπορούν να αφαιρεθούν ακόμη και με το χέρι. Για το λόγο αυτό, στα τμήματα που έχουν καταρρεύσει σημειώνεται συνεχής φθορά της ήδη αποδιοργανωμένης επιφάνειας.

Να σημειωθεί ακόμη ότι και η φθορά των κονιαμάτων στον πύργο είναι εξίσου σημαντική. Πέραν από την γήρανση του υλικού, περιβαλλοντικοί και κλιματολογικοί παράγοντες της περιοχής, όπως η υγρασία και η άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα, προκάλεσαν σημαντική φθορά στα κονιάματα. Σε ορισμένες περιοχές το κονίαμα έχει σχεδόν εξαφανιστεί με αποτέλεσμα να έχουμε αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας.

Ο πύργος είναι δομημένος κατά κύριο λόγο από ψαμμίτη, ένα κακής ποιότητας, εύθρυπτο πέτρωμα. Στους ψαμμιτόλιθους συναντάται το φαινόμενο της κυψελοειδούς διάβρωσης, κατά την οποία δημιουργούνται στην επιφάνεια των λίθων, ασύμμετρες κοιλότητες-σπηλαιώσεις,

σποραδικά ή σε συστάδες, με αποτέλεσμα τη μεγάλη απώλεια μάζας του λίθου. Το φαινόμενο της κυψέλωσης είναι πιο έντονο στην ανατολική πλευρά του πύργου, η οποία βρέχεται από τη θάλασσα, καθώς και στη βόρεια, ενώ είναι λιγότερο έντονο στη νότια και δυτική πλευρά.

Στις περιοχές που παραμένουν στεγασμένες για προστασία από το νερό της βροχής, όπως στο σωζόμενο τμήμα της σκάλας, η οροφή και το εσωτερικό οξυκόρυφο άνοιγμα, παρατηρούνται μεγάλες επιφάνειες καλυμμένες με μαύρη κρούστα.

Τέλος, λόγω της αυξημένης συγκέντρωσης τάσεων στους πωρόλιθους των περιθυρωμάτων δημιουργήθηκαν ρηγματώσεις, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις είναι μικρού εύρους, ενώ σε ορισμένες παρατηρείται ακόμη και θραύση των δόμων.

Πρόταση δομικής και μορφολογικής αποκατάστασης

Το πρώτο σημείο που κληθήκαμε να αντιμετωπίσουμε, πριν προχωρήσουμε στην πρόταση δομικής και μορφολογικής αποκατάστασης, ήταν η αδυναμία πρόσβασης στην παράκτια πλευρά του πύργου. Για το τμήμα αυτό προτείνεται η κατασκευή μεταλλικού ικριώματος σε όλο το μήκος και ύψος του, το οποίο θα συνδέεται με τη βόρεια και τη νότια όψη του πύργου. Το ικρίωμα θα έχει διπλό ρόλο: αφενός θα εξασφαλίζει την πρόσβαση στην ανατολική όψη και αφετέρου θα αντιστηρίζει τον τοίχο.

Η πρόταση βασίζεται στις διεθνείς αρχές για την προστασία και ανάδειξη της αρχαιολογικής κληρονομιάς. Προτείνονται η στερέωση και η δομητική και μορφολογική αποκατάσταση του πύργου έως το μέγιστο σωζόμενο ύψος της οροφής, σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία που διασώζονται. Η αποκατάσταση του μνημείου συνίσταται κατά κύριο λόγο στην ανάκτηση των τμημάτων που έχουν καταρρεύσει, με υλικά που προέρχονται από το ίδιο το μνημείο ή με κατάλληλα επιλεγμένα συμβατά υλικά. Προτείνεται ακόμη εφαρμογή ενεμάτων, συρραφή των ρωγμών με λίθινα κλειδιά και τοπικά αρμολογήματα.

Ειδικότερα για τον ανατολικό τοίχο προτείνεται ανάκτηση τμημάτων της τοιχοποιίας. Οι πωρόλιθοι που σώζονται στις ακμές του τοίχου θα αποτελέσουν μάρτυρες για την αποκατάστασή του. Στη βάση του τοίχου θα συμπληρωθούν οι τρεις σειρές πωρόλιθων ακολουθώντας την υπάρχουσα μορφή δόμησης. Οι υφιστάμενοι λίθοι θα στερεωθούν και θα συντηρηθούν, και, αν κριθεί απαραίτητο, στην περίπτωση εκτεταμένης φθοράς ή θραύσης, θα αντικατασταθούν. Στο υπόλοιπο τμήμα θα γίνει ανάκτηση με πυρήνα από αργολιθοδομή, ενώ το μέτωπο θα διαμορφωθεί από ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους, σύμφωνα με το καλά διατηρημένο τμήμα στη στάθμη των επάλξεων.

Ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται ώστε να εξασφαλιστεί η καλή σύνδεση και συνεργασία του νέου τμήματος της τοιχοποιίας με το υφιστάμενο. Για το σκοπό αυτό θα διαμορφωθούν «φωλίες» και θα χρησιμοποιηθούν διάτονοι λίθοι, προκειμένου να επιτευχθεί καλή αλληλεμπλοκή, ενώ προβλέπεται και τοποθέτηση αφανών αγκυρίων από ανοξείδωτο υλικό.

Επιπλέον, μετά την τοποθέτηση του ικριώματος που θα εξασφαλίσει την πρόσβαση στην ανατολική όψη, θα ερευνηθεί ενδελεχώς η περιοχή, προκειμένου να εξεταστεί η περίπτωση αποκατάστασης των δύο μικρών ανοιγμάτων, που απεικονίζονται σε γκραβούρες και που ίχνος του ενός πιθανώς διατηρείται στο ύψος των επάλξεων, στο βόρειο χώρο του πύργου.

Στη δυτική παρειά του πύργου (εικ. 6) προτείνεται, μορφολογική αποκατάσταση των οξυκόρυφων ανοιγμάτων, σύμφωνα με τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία και την μορφή των υπόλοιπων τοξωτών ανοιγμάτων του μνημείου. Θα αποκατασταθούν οι θόλοι που στεγάζουν τους δυο χώρους, ακολουθώντας την πλαστικότητα της υπάρχουσας μορφής. Επιπλέον, η ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια της οροφής θα στεγανοποιηθεί ώστε να προστατευθεί η τοιχοποιία από τη διείσδυση του νερού και την περαιτέρω διάβρωση. Προβλέπονται ακόμη συμπληρώσεις στα τμήματα όπου παρατηρείται τοπικά απώλεια υλικού.

Για τις εργασίες θα χρησιμοποιηθεί το κατακρημνισμένο οικοδομικό υλικό του μνημείου, έπειτα από περισυλλογή του από τον περιβάλλοντα χώρο, τη θάλασσα και το εσωτερικό του πύργου, τη διαλογή του και την τυχόν ταύτιση πώρινων δόμων (εφόσον βρεθούν).

Χαρακτηριστικά δείγματα από κονιάματα και λίθους του μνημείου έχουν ήδη αποσταλεί στο Κέντρο Λίθου. Τα αποτελέσματα της εργαστηριακής ανάλυσης των δειγμάτων αυτών θα καθορίσουν τη σύσταση και τις αναλογίες των κονιαμάτων και των ενεμάτων που θα χρησιμοποιηθούν στις εργασίες αποκατάστασης.

Ολοκληρώνοντας, σημειώνεται ότι το καλοκαίρι του 2012 ξεκίνησε η υλοποίησή του έργου από το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, σε συνεργασία με το επιστημονικό προσωπικό της 26ης Ε.Β.Α., στο πλαίσιο του συγχρηματοδοτούμενου κοινοτικού προγράμματος Ε.Σ.Π.Α.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- K. Andrews, *Castles of the Morea*, Gennadeion Monographs IV, Princeton 1953.
- A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Premier volume, Paris 1831.
- Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990.
- Ν. Κωτσίρης, *Συμβολή στην ιστορία της Μεθώνης*, Αθήνα 1983.
- W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. I, London 1830.
- Ν. Λιανός, Μελέτη στα αρχαία λιμενικά έργα της Μεθώνης, στο: *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Β' (Τεχνική Περιοδική Έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού)*, Αθήνα 1987, 129-135.
- S. B. Luke, Modon. A Venetian station in Medieval Greece, στο: L. W. Jones (επιμ.), *Classical and Medieval Studies in Honor of Edward Kennard Rand*, New York 1938, 195-208.
- Γ. Παπαθανασόπουλος – Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος – Πυλία, Οδοιπορικό στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2000.
- Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά – Ηλιακά*, Αθήνα 1994.
- Γ. Σ. Πλουμίδης, Συλλογή εγγράφων για τις βενετοκρατούμενες Μεθώνη και Κορώνη, *Πελοποννησιακά Ι'*, 1974, 155-164.
- Π. Φουτάκης, Χρονολόγηση ενετικών οχυρώσεων του Κάστρου της Μεθώνης, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 87, 2003, 61-67.



Εικ. 1. Νοτιοανατολική άποψη του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του κάστρου της Μεθώνης (φωτ. Ε. Ταβουκτσή).



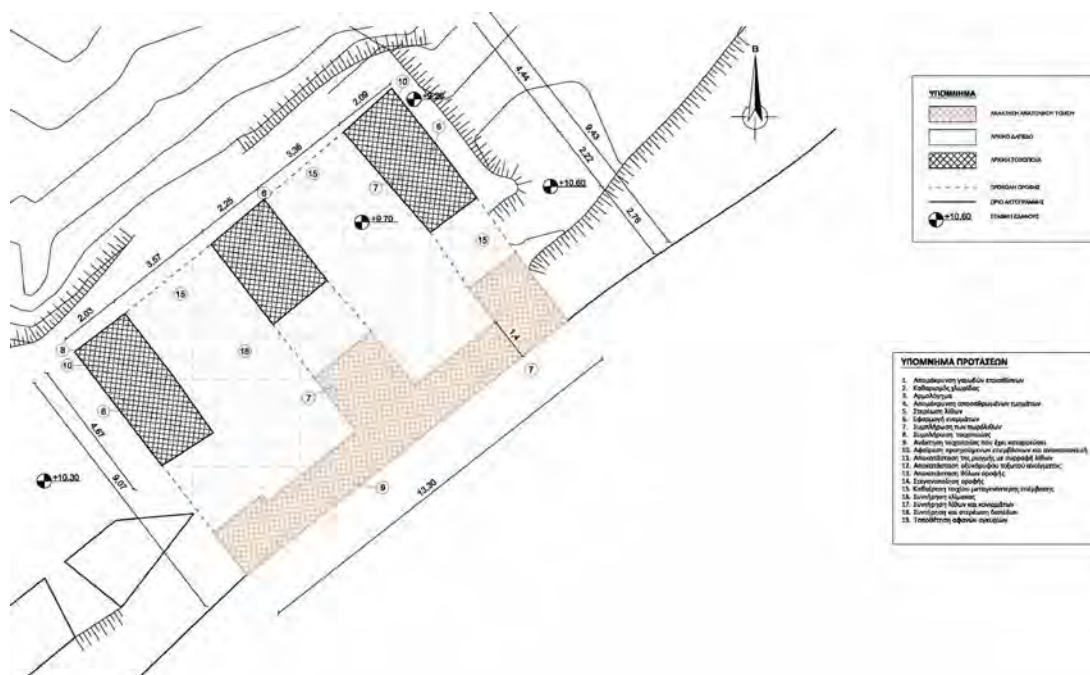
Εικ. 2. Δυτική άποψη του πύργου του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του κάστρου της Μεθώνης (φωτ. Ε. Ταβουκτσή).



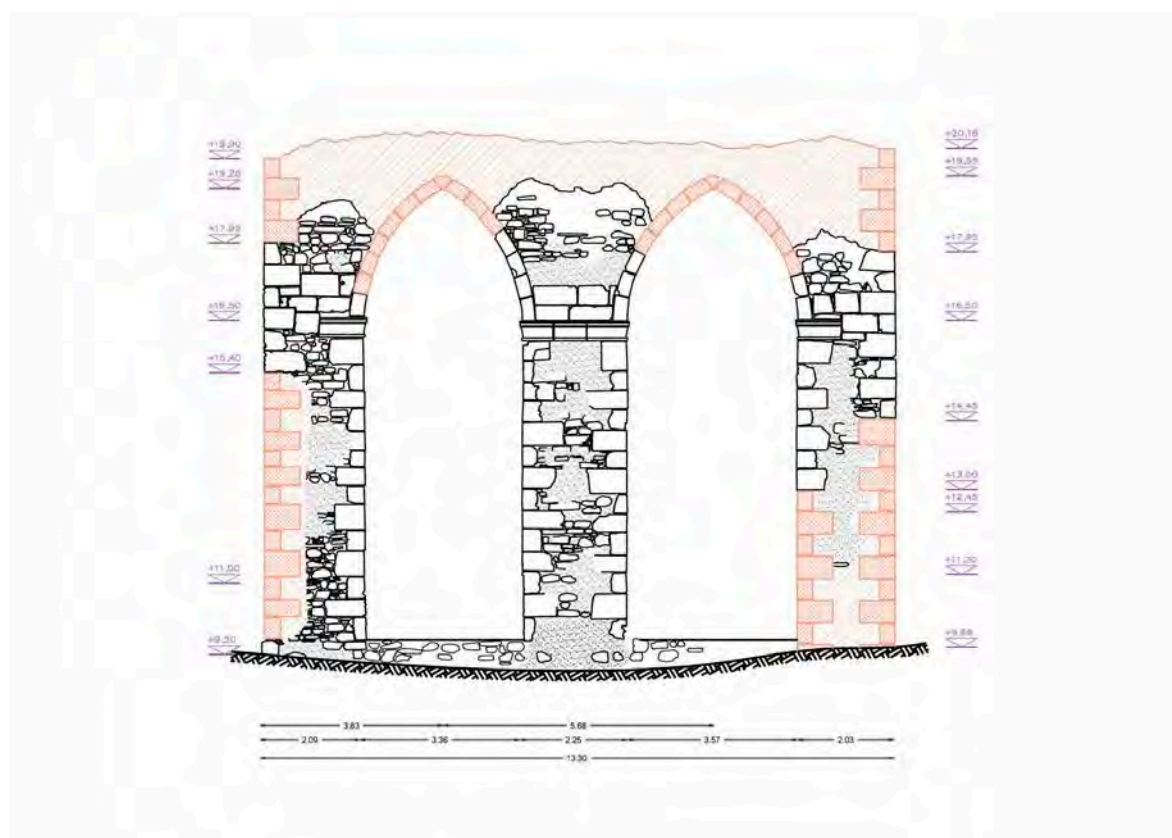
Εικ. 3. Οικόσημο, με ανάγλυφο αμείβοντα και τρεις ροδανθούς, που βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφικών τομών στο εσωτερικό του μνημείου (φωτ. Ι. Αγγελοπούλου).



Εικ. 4. Απεικόνιση του Κάστρου της Μεθώνης από τον Eberhard Reüwich (1483).



Εικ. 5. Πρόταση αποκατάστασης: Κάτοψη του ΝΑ πύργου (σχεδ. Ε. Ταβουκτσή).



Εικ. 6. Πρόταση αποκατάστασης: Δυτική όψη του ΝΑ πύργου (σχεδ. Ε. Ταβουκτσή).

Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας.

Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του

Η ύδρευση της Πάτρας κατά την αρχαιότητα¹ γινόταν από τις πλούσιες πηγές στις ΒΔ υπώρειες του όρους Παναχαϊκού, κοντά στο χωριό Ρωμανός, στη θέση Νερομάνα², απ' όπου το νερό μεταφερόταν στην πόλη με κτιστούς υδραύλακες και συγκεντρωνόταν σε κεντρική δεξαμενή³. Από εκεί δίκτυο αγωγών (κτιστών, πήλινων, μολύβδινων) το διένεμε σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια.

Στα ρωμαϊκά χρόνια⁴ και πιθανότατα επί αυτοκράτορα Αδριανού, στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ., με την αύξηση του πληθυσμού και την επέκταση της πόλης, κρίθηκε αναγκαίο και κατασκευάστηκε ένα σημαντικό δημόσιο τεχνικό έργο, το γνωστό Ρωμαϊκό Υδραγωγείο⁵ (εικ. 1). Επρόκειτο για έναν μεγάλο καμαροσκέπαστο υδραγωγό, ο οποίος μετά από υπέργεια ή υπόγεια διαδρομή 7,5 χλμ. κατέληγε στις παρυφές της Ακρόπολης, το ψηλότερο σημείο της πόλης, που βρισκόταν στη θέση του Κάστρου της Πάτρας, απ' όπου το νερό διοχετευόταν στην πόλη.

Στην κοιλάδα της Αρόης, προκειμένου να διατηρηθεί σταθερή η ροή του νερού, ο υδραύλακας έβαινε σε ψηλή γέφυρα⁶ αποτελούμενη από επάλληλη διπλή τοξοστοιχία με ισχυρές αντηρίδες (εικ. 2). Σήμερα βλέπουμε τα εντυπωσιακά ερείπιά της στη θέση «Καμάρες» (εικ. 3). Η υδατογέφυρα έχει μήκος 105 μ., πλάτος 7,5 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 14 μ.

Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο εξασφάλιζε την ύδρευση της Πάτρας σε όλη τη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών και βυζαντινών χρόνων⁷, καθώς η χριστιανική πόλη οικοδομήθηκε πάνω στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης διατηρώντας τα κύρια σημεία αναφοράς της (ακρόπολη-αγορά-λιμάνι-νεκροταφεία και οδικούς άξονες)⁸. Μόνο νέες θολοσκέπαστες κινιστέρνες φαίνεται ότι κτίστηκαν στην πόλη σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.⁹

Το 2006, κατά τις εργασίες διάνοιξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών στην κοιλάδα της Αρόης, περίπου 500μ. Α-ΝΑ της κύριας πύλης του Κάστρου, αποκαλύφθηκε τμήμα υδραγωγείου της πόλης που ανήκει στους πρώιμους μεταβυζαντινούς χρόνους. Επρόκειτο για παντελώς άγνωστο έως τότε και πλήρως επιχωματωμένο μνημείο, πάνω στο οποίο περνούσε ο δρόμος που συνέδεε την συνοικία του Ασυρμάτου με αυτήν της Αρόης (εικ. 4, 5, 6).

Το τμήμα του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου που ήρθε στο φώς έχει μήκος 40 μ., ύψος 4,15 μ., πλάτος 1,60 μ. και κλίση 3% προς τα δυτικά έτσι ώστε να εξασφαλίζεται σταθερή ροή του νερού. Πρόκειται για υδατογέφυρα που αποτελείται από τέσσερις ημικυκλικές καμάρες (άνοιγμα τόξου 3,40 μ.), πάνω στις οποίες βαίνει κτιστός ανοικτός υδραύλακας (πλάτους 0,50 μ.) και η οποία ενισχύεται με επικλινείς αντηρίδες και στις δύο όψεις της (εικ. 7α-β). Οι

¹ Για το σύστημα υδραγωγίας γενικά βλ. Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, VIII, VI, 1-15 (Λέφας 1998). Γενικά για υδροδοτικά θέματα των πόλεων κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και την πρωτοβυζαντινή εποχή βλ. Σουέρεφ 2000.

² Για την ύδρευση της Πάτρας κατά την αρχαιότητα βλ. Τριανταφύλλου 1959, 669-673. Πετρόπουλος 2006, 22-39.

³ Για την τερματική δεξαμενή των υδραγωγείων βλ. Καραδέδος 1990, 219.

⁴ Για την Πάτρα στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Παπαποστόλου 1991, 305-320. Πετρόπουλος 2009, 39-77.

⁵ Τριανταφύλλου 1959, 671-672. Πετρόπουλος 1990, 136. Πετρόπουλος 2006, 25-29.

⁶ Βιτρούβιος (βλ. υποσημ. 1), ιδίως 5, 6.

⁷ Μουτζάλη 1994, 146.

⁸ Για την Πάτρα στην πρωτοβυζαντινή εποχή βλ. Μουτζάλη 1994, 132-157. Μουτζάλη 1991, 259-264. Μουτζάλη 2002, 174-175 και ιδίως 176.

⁹ Κουμούση 2001-2004, 604, σχέδ. 5, 6.

αντηρίδες έχουν 1 μ. πλάτος και στη βάση τους εξέχουν 1,50 μ. από την κατακόρυφη επιφάνεια του κτίσματος.

Στο ανατολικό άκρο της υδατογέφυρας υπάρχει συμπαγής λιθοδομή στην οποία εδράζεται ο υοειδούς διατομής υδραύλακας, επιχρισμένος με ροδόχρωμο υδραυλικό κονίαμα (εικ. 8). Το μνημείο συνεχίζει δυτικά την πορεία του προς το Κάστρο, μέσα σε οικόπεδο ιδιώτη. Η υδατογέφυρα είναι εξαιρετικά ισχυρή κατασκευή (εικ. 9) κτισμένη με αργούς, ποταμίσιους κυρίως λίθους διαφόρων μεγεθών, αρκετές πλινθούς και ισχυρότατο συνδετικό κονίαμα. Τα μέτωπα και τα εσωρράχια των τόξων είναι εξ ολοκλήρου πλινθόκτιστα. Κατάλοιπα επιχρίσματος διακρίνονται κατά τόπους στη τοιχοποιία, όπως και επισκευές στα κατακόρυφα τοιχώματα του υδραύλακα.

Η μορφολογία της υδατογέφυρας, τα επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία της καθώς και τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στα θεμέλιά της, δηλώνουν ως χρονολογία κατασκευής της τα τέλη του 15ου με αρχές 16ου αιώνα.

Η μορφή και η «γεωμετρία» του κτίσματος βρίσκει παράλληλα σε αντίστοιχες κατασκευές στην Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων που αποδίδονται στην οικοδομική δραστηριότητα των Οθωμανών και χρονολογούνται στα τέλη του 15ου και στον 16ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα αναφέρουμε το υδραγωγείο των Σκοπίων¹⁰ (μετά το 1495), δύο υδατογέφυρες στη Χίο¹¹ (15ος/16ος αιώνα), της Πύλου¹² (μετά το 1573), και της Καβάλας¹³ (οικοδομική φάση αρχών 16ου αιώνα). Στα μνημεία των Σκοπίων και της Καβάλας τα ημικυκλικά τόξα των καμαρών είναι επίσης αμιγώς πλινθόκτιστα¹⁴.

Ο τρόπος δόμησης του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου (λίθινη τοιχοποιία, τρόπος αρμολογήματος, πλινθοδομή τόξων) απαντάται στα κτίσματα της πρώτης φάσης της οθωμανικής περιόδου στο Κάστρο της Πάτρας, που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα (κανονιοθυρίδες νότιου τείχους και κυκλικός πύργος βόρειου τείχους¹⁵) και στα κτίσματα της πρώτης οικοδομικής φάσης του Φρουρίου Ρίου¹⁶ (1499, τρίδυμοι πύργοι). Στο Ρίο οι πλινθοί των τόξων έχουν ακριβώς τις ίδιες διαστάσεις με αυτές του υδραγωγείου.

Η κεραμική, τέλος, που προέκυψε από την ανασκαφική έρευνα είναι κατά κύριο λόγο χρηστική άβαφη, άρα δύσκολα χρονολογήσιμη. Όμως λίγα εφυαλωμένα κεραμικά¹⁷ ανήκουν σε εισηγμένη κυρίως κεραμική του 16ου αιώνα.

Φαίνεται λοιπόν πως στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα, μετά την κατάληψη της Πάτρας από τους Οθωμανούς (1458), κατασκευάστηκε το τμήμα του υδραγωγείου που ήρθε στο φώς στην κοιλάδα της Αρόης (εικ. 10). Γνωρίζουμε πως από την κατάκτηση της Πάτρας από τον ίδιο τον Μωάμεθ Β΄ το 1458¹⁸ και έως το 1471 οι Οθωμανοί αντιμάχονταν συνεχώς τους Ενετούς που παρέμεναν κύριοι της Ναυπάκτου και μάλιστα κατέλαβαν πρόσκαιρα την Πάτρα το 1466¹⁹. Το 1471 όμως ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ κατέλαβε την Ναύπακτο και λίγο αργότερα, το 1499, έκτισε τα Φρούρια Ρίου και Αντιρρίου για να ελέγχει τον Κορινθιακό κόλπο²⁰. Έτσι εξασφαλίστηκε ακριβώς ένας αιώνας ειρήνης έως το 1571, όταν στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου ο οθωμανικός στόλος υπέστη πανωλεθρία από τον συνασπισμένο χριστιανικό.

Αυτή η περίοδος της «ειρήνης» στην περιοχή εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ευημερίας του 16ου αιώνα (*Pax Ottomanica*)²¹. Σε όλη την έκταση της οθωμανικής

¹⁰ Ćurčić – Hadjistryphonos 1997, 48-49 εικ. 32, 342-343.

¹¹ Ćurčić – Hadjistryphonos 1997, 49, 336-337. Εξαδάκτυλος 2010, 113-121.

¹² Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος 2000, εικ. 92-94.

¹³ Λυχούνας 2008, εικ. σελ. 4-5, 10-11.

¹⁴ Ćurčić – Hadjistryphonos 1997, εικ. σελ. 342. Λυχούνας 2008, εικ. σελ. 43, 45.

¹⁵ Γεωργοπούλου 2000, εικ. 22, 24.

¹⁶ Η μελέτη και δημοσίευση του Φρουρίου Ρίου μετά την ολοκλήρωση των έργων που εκτελέστηκαν από την Εφορεία στο πλαίσιο του Γ΄ Κ.Π.Σ. και του Ε.Σ.Π.Α., θα γίνει από την γράφουσα.

¹⁷ Η συντήρησή τους δεν έχει ολοκληρωθεί. Πρόκειται κυρίως για πινάκια με γραπτή γραμμική διακόσμηση καστανού έως μαύρου χρώματος σε κιτρινωπό βάθος.

¹⁸ Θωμόπουλος 1950, 360-367.

¹⁹ Θωμόπουλος 1950, 402-403.

²⁰ Θωμόπουλος 1950, 405-406. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1974, 283.

²¹ Παναγιωτόπουλος 1987, 111-123.

αυτοκρατορίας, από τα τέλη του 15ου αιώνα, υπάρχουν σημάδια ανάκαμψης μετά την δημογραφική κρίση των προηγούμενων αιώνων, ενώ από τις αρχές του 16ου αιώνα υπήρξε σαφής δημογραφική ανάπτυξη²². Ο πληθυσμός αυξανόταν τουλάχιστον έως το 1570 και σίγουρα η Πελοπόννησος μετείχε σε αυτήν την ανάπτυξη²³. Ειδικότερα για την Πάτρα, γνωρίζουμε από τα τούρκικα κατάστιχα του 1488-1489 ότι είχε 1593 σπίτια, ενώ ο κατάλογος του Οικουμενικού Πατριαρχείου που συντάχθηκε το 1575 από τον πρωτονοτάριο Θεόδωρο Ζυγομαλά αναφέρει 400 ιερείς στην πόλη και 7000 σπίτια²⁴. Αν και είναι βέβαιο ότι οι παραπάνω αριθμοί είναι κατά προσέγγιση, παρ' όλα αυτά το κείμενο του Ζυγομαλά προσφέρει μια τάξη μεγέθους του πληθυσμού της πόλης για τις αρχές του 16ου αιώνα. Παράλληλα με τη δημογραφική έκρηξη, εντάθηκε και η οικοδομική δραστηριότητα από τις αρχές του 16ου αιώνα. Οι Οθωμανοί προγραμματίσαν και υλοποίησαν πολλά δημόσια έργα παντού²⁵.

Θεωρούμε λοιπόν ότι σε αυτή την περίοδο, μετά την κατάκτηση της Πάτρας από τους Οθωμανούς και την ομαλοποίηση της ζωής, η αύξηση του πληθυσμού και τα νέα οικιστικά δεδομένα στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους δημιούργησαν συνθήκες που κατέστησαν αναγκαία την κατασκευή του υδραγωγείου. Και λέγοντας «νέα οικιστικά δεδομένα» εννοούμε την ανέγερση στην Πάτρα πολλών χαμιάμ²⁶. Τα τυπικά αυτά κτήρια του Ισλάμ ήσαν από τα πρώτα –μαζί με τα τζαμιά– που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί στις πόλεις που κατακτούσαν²⁷. Γνωρίζουμε πως όταν ο Εβλιγιά Τσελεμπί επισκέφθηκε την Πάτρα το 1668 βρήκε 40 χαμιάμ στο σοκάκια της πόλης²⁸, που αριθμούσε 3000 σπίτια και 300 μαγαζιά, ενώ μέσα στο Κάστρο υπήρχαν 100 σπίτια και ένα μικρό χαμιάμ μπροστά απ' το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζήτ.

Είναι πιθανόν λοιπόν ο μετασχηματισμός της Πάτρας σε οθωμανική πόλη να απαιτήσει μεγαλύτερη τροφοδοσία σε νερό και αυτή την ανάγκη να κάλυψε το τμήμα του νέου υδραγωγείου. Ο δημόσιος χαρακτήρας του έργου είναι προφανής, όχι μόνο λόγω μεγέθους αλλά και διότι η διαχείριση και η κατανομή των υδάτινων πόρων απαιτούσε ανέκαθεν κρατικό σχεδιασμό και οργάνωση.

Ο σχεδιασμός του υδραγωγείου θα οφείλεται σε Οθωμανό αρχιτέκτονα που αναπαρήγαγε σχέδιο ήδη εφαρμοσμένο, αν κρίνουμε από τις ομοιότητες με ανάλογες κατασκευές στην Βαλκανική επί οθωμανικής κυριαρχίας. Η κατασκευή του όμως θα έγινε από Έλληνες μαστόρους (ντόπιους ή μετακινούμενους κτιστάδες). Είναι γνωστό πως οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν το ντόπιο εργατικό δυναμικό για την οικοδόμηση έργων κοινής ωφελείας καθώς έτσι εξασφάλιζαν τη γρήγορη εκτέλεσή τους, αφού είχαν να κάνουν με έναν υπεύθυνο, τον επικεφαλής του σιναφιού των κτιστάδων και με καλά οργανωμένους τεχνίτες²⁹.

Είναι άγνωστο προς το παρόν αν το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο λειτουργούσε ταυτόχρονα και επικουρικά με το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, η παροχή του οποίου δεν κάλυπτε πλέον τις αυξημένες ανάγκες της πόλης και του Κάστρου³⁰, ή αν κατασκευάστηκε λόγω διακοπής λειτουργίας του Ρωμαϊκού, εξαιτίας απόφραξης από ιζήματα αλάτων³¹.

Η θέση του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου πάντως μέσα στην κοιλάδα της Αρόης, σε τόσο κοντινή απόσταση από το ρωμαϊκό (απέχουν μόνο 157 μ.) και η παράλληλη πορεία του προς την ανατολική πλευρά της πόλης και του Κάστρου, επιτρέπουν την υπόθεση ότι αυτό

²² Αναστασόπουλος κ.ά. 2008, 35.

²³ Παναγιωτόπουλος 1987, 121.

²⁴ Παναγιωτόπουλος 1987, 120. Θωμόπουλος 1950, 417-418.

²⁵ Ανδρούδης 2008, 51 κ.ε.

²⁶ Κανετάκη 2004, 199.

²⁷ Κανετάκη 2004, 16.

²⁸ Κωστάκης 1980-1981, 252. Λούπης 1999, 40-41. Σήμερα εξακολουθεί να λειτουργεί στην Πάτρα, στην οδό Μπουκαούρη 29 και σε μικρή απόσταση ΝΑ της πόλης του Κάστρου, ένα από τα χαμιάμ που είδε ο Εβλιγιά Τσελεμπί: Γεωργοπούλου-Βέρρα 1988. Γεωργοπούλου-Βέρρα 1997, 49.

²⁹ Ανδρούδης 2008, 51 κ.ε. Κανετάκη 2004, 17, 20-22 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁰ Στο εσωτερικό του Κάστρου αυτή την εποχή κτίστηκαν πολλά κτήρια καθώς ο χώρος έχει χάσει την αμυντική του σημασία και σταδιακά έχει μετατραπεί στο διοικητικό κέντρο της πόλης.

³¹ Οι σωστικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως τμήματα υπόγειων αγωγών καλυμμένα με ιζήματα αλάτων έως την κορυφή τους. Πετρόπουλος 2006, 28.

χρησιμοποιούσε το ίδιο δίκτυο μεταφοράς νερού έξω από την κοιλάδα. Η αποκάλυψη το 2011, κατά τη διάρκεια έργων ύδρευσης στην οδό Παυλοπούλου, της προς ανατολάς συνέχειας του κτιστού υδραύλακα του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου, ο οποίος μετά από πορεία 20 μ. κάμπτεται προς το νότο και ακολουθεί πορεία προς τη ρωμαϊκή υδατογέφυρα, συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης, ότι δηλαδή το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο τροφοδοτείτο από τον ίδιο τόπο υδροληψίας με το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο.

Παραμένει άγνωστο πού ακριβώς κατέληγε προς τα δυτικά το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο, καθώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί η πορεία του μετά την 4η καμάρα. Ίσως υπογειοποιείται, ίσως έχουν καλυφθεί τα υπέργεια τμήματά του, αν υπήρξαν. Η πιθανότερη θέση θα ήταν μια μεγάλη κινστέρνα κοντά ή και μέσα στο Κάστρο³², απ' όπου το νερό θα διοχετευόταν χαμηλότερα στην πόλη.

Αδιευκρίνιστο παραμένει ακόμη για πόσο χρονικό διάστημα λειτουργούσε, είτε συμπληρωματικά με το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, είτε αντικαθιστώντας το. Μόνον η συστηματική μελέτη διαχρονικά του συστήματος ύδρευσης της Πάτρας θα δώσει απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό το επιβλητικό δημόσιο έργο δεν αναφέρεται από κανέναν περιηγητή που επισκέφθηκε την Πάτρα τον 17ο, 18ο και 19ο αιώνα³³. Ίσως την προσοχή τους να τράβηξε μόνο το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, καθώς οι περιηγητές κυρίως ακολουθούσαν τα βήματα του Πausανία και ζητούσαν την ταύτιση των ερειπίων με τα αρχαία μνημεία.

Τη μοναδική αποτύπωση της πορείας του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου βόρεια του «αρχαίου υδραγωγείου» βρίσκουμε σε χάρτη της Πάτρας του αγγλικού Ναυαρχείου του 1893 που ανήκει σε ιδιωτική συλλογή³⁴.

Από την ώρα που ήρθε στο φώς το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο άρχισαν οι περιπέτειές του, καθώς είχε την ατυχία να καταλαμβάνει όλο το εύρος της υπό κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών. Αμέσως μετά την αποκάλυψη του τόσο σημαντικού για την πόλη μνημείου, και δεδομένου του μεγέθους και της καλής διατήρησής του, η τότε αρμόδια 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ζήτησε τη διατήρηση και ανάδειξή του, καθώς και τη δημιουργία επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου. Όμως η θέση του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου υψομετρικά και οριζοντιογραφικά ήταν τέτοια ώστε να καθιστά αδύνατη την κατασκευή αερογέφυρας ή την αλλαγή χάραξης της Μικρής Περιμετρικής. Αν παρέμενε *in situ*, θα προέκυπταν απαγορευτικές κλίσεις, δηλαδή δρόμος επικίνδυνος, ενώ ταυτόχρονα αχρηστεύονταν ήδη κατασκευασμένα τμήματα της οδού, αξίας εκατομμυρίων ευρώ. Η μόνη λύση για τη διατήρηση του μνημείου αλλά και τη συνέχιση των εργασιών στη Μικρή Περιμετρική, έργο πνοής για την πόλη, ήταν η μεταφορά του υδραγωγείου και η τοποθέτησή του νοτιότερα, πλησίον του υπέργειου τμήματος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου της Πάτρας και εκτός της ζώνης κατάληψης της οδού (εικ. 11)³⁵. Η μεταφορά (ενός τμήματος περίπου 23 μ.³⁶) πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 2009 βάσει εγκεκριμένης μελέτης που εκπόνησε ο Δ. Κορρές και η οποία είχε τα εξής στάδια.

Αφού τοποθετήθηκαν εσωτερικά στα τόξα του μνημείου νάρθηκες για την αποφυγή μικρομετακινήσεων της τοιχοποιίας κατά την ανύψωση, αποκαλύφθηκαν πλήρως ανασκαφικά τα θεμέλια του. Γύρω από αυτά σκυροδετήθηκε ισχυρή εσχάρα στην οποία ενσωματώθηκαν αγκύρια ανάρτησης. Το μνημείο κόπηκε αδιατάρακτα με τη χρήση συρματοκοπής σε τέσσερα τμήματα και στη συνέχεια τα προς μεταφορά τμήματα αποσπάστηκαν από το έδαφος με τη βοήθεια υδραυλικών εμβολών. Το υδραγωγείο, αφού αποκολλήθηκε από το έδαφος, ανυψώθηκε και φορτώθηκε σε ειδικά βαρέα οχήματα με

³² Η μεγάλη υπόγεια δεξαμενή στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου (Εξαπύργιο) ίσως χρησίμευσε και για αυτό τον σκοπό.

³³ J. Spon, G. Wheeler, E. Dodwell, F. C. H. L. Pouqueville, W. M. Leake, Ch. Wordsworth, G. Mangeart.

³⁴ Μπακουνάκης 2005, εικ. 8.

³⁵ Η μεταφορά του μνημείου εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο του Υπουργείου Πολιτισμού το 2007.

³⁶ Το δυτικό τμήμα της υδατογέφυρας, η καλά διατηρημένη τέταρτη καμάρα, παρέμεινε *in situ* προκειμένου να δηλώνει την πορεία του μνημείου στον χώρο.

γερανό ανυψωτικής ικανότητας 150 τόνων. Κάθε τμήμα του υδραγωγείου είχε βάρος 100-130 τόνους. Τα οχήματα μετέφεραν ένα-ένα τα αποκομμένα τμήματα του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου στη νέα τους θέση νοτιότερα, όπου είχε προετοιμαστεί κατάλληλα το έδαφος. Το μνημείο εδράστηκε πάνω σε νέα, ειδικά σχεδιασμένα θεμέλια από οπλισμένο σκυρόδεμα, τα οποία στη συνέχεια καλύφθηκαν με χώμα όπως και τα παλαιά θεμέλια από λιθοδομή, ώστε να μην είναι ορατά. Το δυσκολότερο σημείο στην όλη διαδικασία ήταν η επίτευξη της απόλυτης συναρμογής μεταξύ των τεσσάρων τμημάτων του μνημείου στην νέα τους θέση. Αυτό κατέστη δυνατό με την βοήθεια συστήματος χαλύβδινων κοχλιών και υδραυλικού γρύλλου έτσι ώστε να εκμηδενιστεί ο μεταξύ τους αρμός³⁷.

Στην ήδη απαλλοτριωμένη έκταση γύρω από τα δύο μνημεία δημιουργήθηκε οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος³⁸ (εικ. 12, 13) με ήπιες επεμβάσεις (περίφραξη, ενημερωτικές πινακίδες, ηλεκτροφωτισμός ανάδειξης, δημιουργία υπαίθριου καθιστικού, διαδρομών επισκεπτών, φυλακίου, χώρου στάθμευσης και χώρου προβολών). Η μικρή απόστασή του από το Κάστρο της Πάτρας ευνοεί την μελλοντική ενοποίηση των δύο αρχαιολογικών χώρων.

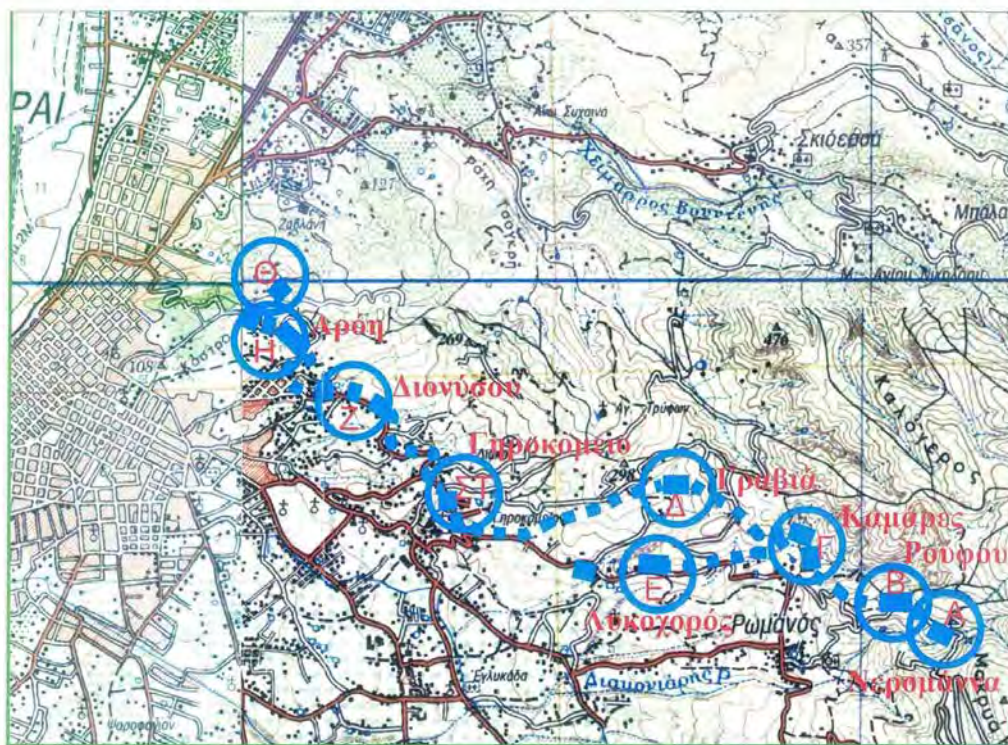
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος κ.ά. 2008: Α. Αναστασόπουλος – Η. Κολοβός – Μ. Σαρηγιάννης, Η Οθωμανική αυτοκρατορία – Ο ελλαδικός χώρος, στο: Μπρούσκαρη 2008, 23-44.
- Ανδρούδης 2008: Π. Ανδρούδης, Κοσμική οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας, στο: Μπρούσκαρη 2008, 51-66.
- Γεωργοπούλου 2000: Μ. Γεωργοπούλου, *Το κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα 2000.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 1988: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Τούρκικα χαμάμ, ΑΔ 43, 1988, Β'1 Χρονικά, 183-184.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 1997: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Η χριστιανική Πάτρα και τα μνημεία της, στο: *Η πολιτιστική φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα 1997, 35-55.
- Ćurčić – Hadjityrphonos 1997: Sl. Ćurčić – E. Hadjityrphonos, *Secular Medieval Architecture in the Balkans (1300-1500) and its Preservation*, Thessalonike 1997.
- Εξαδάκτυλος 2010: Α. Εξαδάκτυλος, Το υδραγωγείο του «Κουφού» στη Χίο. Ιστορικά και κατασκευαστικά στοιχεία, *Τεχνικά Χρονικά* 2, 2010, 113-121.
- Θωμόπουλος 1950: Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, Πάτρα 1950.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1974: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Γ', Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα 1974.
- Κανετάκη 2004: Ε. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004.
- Καραδέδος 1993: Γ. Καραδέδος, Το υδραγωγείο και η κεντρική δεξαμενή του αρχαίου Δίου, στο: *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 4, 1990, Θεσσαλονίκη 1993, 217-230.
- Κουμούση 2001-2004: Α. Κουμούση, Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 604.
- Κωστάκης 1980-1981: Θ. Κωστάκης, Ο Evliyâ Çelebi στην Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά ΙΔ'*, 1980-81, 238-306.
- Λέφας 1998: Βιτρούβιος (μετάφραση, σχόλια Π. Λέφας), *Περί Αρχιτεκτονικής, Βιβλία VI-X*, Αθήνα 1998.
- Λούπης 1999: Δ. Λούπης (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις), *Εβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*, Αθήνα 1999.
- Λυχούνας 2008: Μ. Λυχούνας, *Μεσαιωνικό υδραγωγείο Καβάλας*, Καβάλα 2008.
- Μουτζάλη 1991: Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στο: Ριζάκης 1991, 259-264.

³⁷ Ευχαριστίες οφείλονται στον εξειδικευμένο τεχνίτη της Εφορείας Δ. Γκουτσόπουλο για τη συμβολή του στην όλη διαδικασία της συναρμογής και αρμολόγησης του μνημείου.

³⁸ Το έργο «Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πατρών» υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Γ' Κ.Π.Σ. από την 6η Ε.Β.Α. με υπεύθυνη τη γράφουσα.

- Μουτζάλη 1994: Α. Μουτζάλη, Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, στο: *Αντίφωνον, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 132-157.
- Μουτζάλη 2002: Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης, στο: Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 174-188.
- Μπακουνάκης 2005: Ν. Μπακουνάκης, Η Πάτρα τον 19ο αιώνα. Χώρος – Κοινωνία – Οικονομία, στο: *Πάτρα. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2005, 246-287.
- Μπρούσκαρη 2008: Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008.
- Παναγιωτόπουλος 1987: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 1987.
- Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος 2000: Γ. Παπαθανασόπουλος – Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος – Πυλία, Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα 2000.
- Παπαποστόλου 1991: Ι. Α. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά την Ρωμαϊοκρατία, στο: Ριζάκης 1991, 305-320.
- Πετρόπουλος 1990: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, *ΑΔ* 45, 1990, Χρονικά Β'1, 136.
- Πετρόπουλος 2006: Μ. Πετρόπουλος, Το νερό και η σημασία του για την αρχαία Πάτρα, στο: *Υδάτινες διαδρομές στο νομό Αχαΐας*, Πάτρα 2006, 22-39.
- Πετρόπουλος 2009: Μ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας, στο: *Patrasso. Colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana, Atti del convegno internazionale, Patrasso 23-24 marzo 2006 / Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006, Tripodes 8*, Αθήνα 2009, 39-77.
- Ριζάκης 1991: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989 / Achaia und Elis in der Antike. Akten des 1. Internationalen symposiums, Athen, 19.-21. Mai 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991.
- Σουέρεφ 2000: Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Υδάτινες Σχέσεις, Το νερό ως πηγή ζωής κατά την Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Τριανταφύλλου 1959: Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών λεξικόν Πατρών*, Πάτρα 1959.



Εικ. 1. Πάτρα. Η πορεία του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου από τη Νερομάνια έως το Κάστρο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 2. Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 3. Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



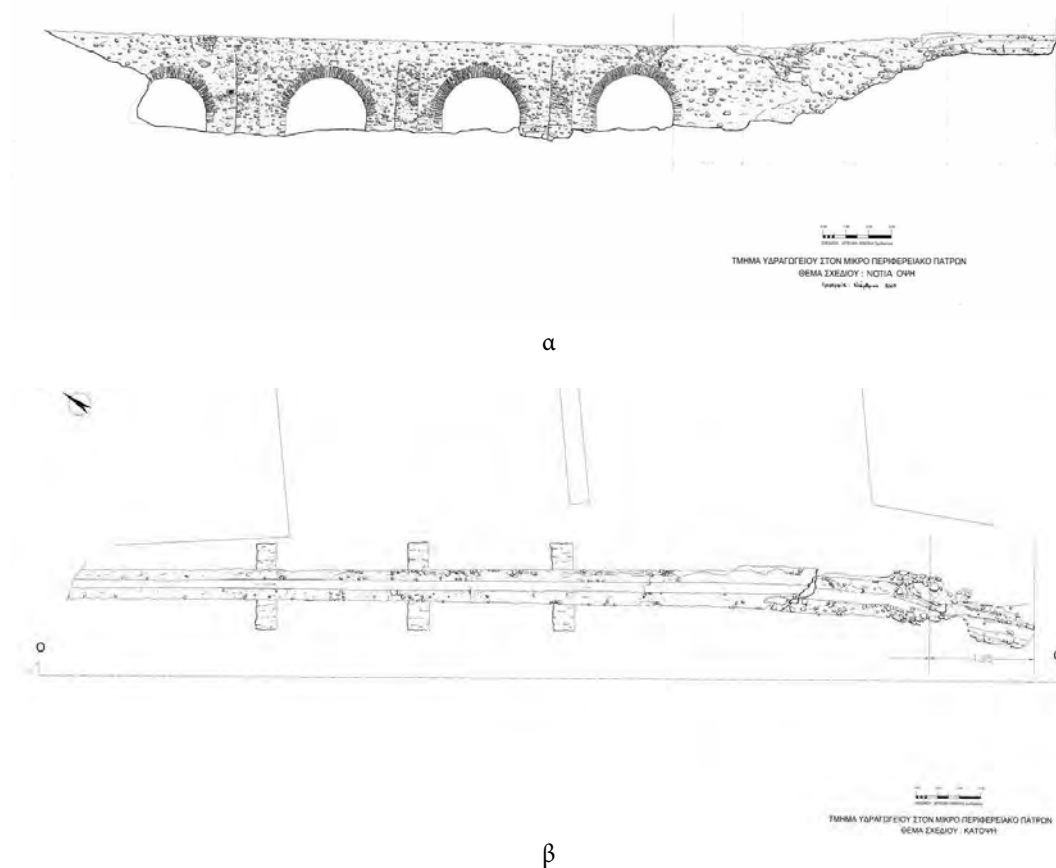
Εικ. 4. Πάτρα. Η αποκάλυψη του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 5. Πάτρα. Η αποκάλυψη του Μεσαιωνικού Υδραγωγείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 6. Το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας και η σύγχρονη γέφυρα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 7α-β. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Όψη και κάτοψη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 8. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Ο υδραύλακας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 9. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Καμάρα και η τοιχοποιία όπως εμφανίστηκε μετά από τη συρματοκοπή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 10. Πάτρα. Κοιλάδα της Αρόης. Η θέση των δύο υδραγωγείων (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 11. Το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας μετά τη μεταφορά του στη νέα θέση (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 12. Ο αρχαιολογικός χώρος του Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).



Εικ. 13. Το Μεσαιωνικό Υδραγωγείο εντός του αναδειχθέντος αρχαιολογικού χώρου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΑΧΑ.).

Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου. Επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου

Η βασιλική Κρανείου αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της παλαιοχριστιανικής Κορινθίας και μία από τις τέσσερις πιο γνωστές βασιλικές της Αρχαίας Κορίνθου. Οι άλλες τρεις βασιλικές που έχουν ανασκαφεί ως σήμερα στην περιοχή –εκτός του κάστρου Ακροκορίνθου– είναι η βασιλική του μάρτυρα Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού, η βασιλική Κοδράτου και η βασιλική της Σκουτέλας, στα βορειοανατολικά και στα βορειοδυτικά αντίστοιχα του σημερινού οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου¹.

Η ένταξη της βασιλικής Κρανείου σε έργο Ε.Σ.Π.Α. με στόχο την ανάπλαση και ανάδειξη της συμβάλλει στην τεκμηρίωση της ιστορίας και χρήσης της και φιλοδοξεί να αποκαταστήσει τη σημασία της για την περιοχή. Στην παρούσα εργασία γίνεται αναδρομή στις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες, παρουσιάζονται τα έως σήμερα δεδομένα για το μνημείο και απαριθμούνται ορισμένα από τα πορίσματα της νέας έρευνας με αφορμή και τις εργασίες που εκτελέστηκαν στο πλαίσιο του έργου.

Η βασιλική Κρανείου βρίσκεται στα ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου (εικ. 1), εκτός του λεγόμενου υστερορωμαϊκού-πρωτοβυζαντινού τείχους της πόλης και κοντά στην πύλη των Κεγχερών, από την οποία και πήρε αρχικά την ονομασία της. Υπεύθυνοι για αυτήν είναι οι Αμερικανοί ανασκαφείς του μνημείου, που την εντόπισαν τυχαία, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας αρχαίων ερειπίων. Πρώτοι ανασκαφείς υπήρξαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Ferdinand J. de Waele και για σύντομο χρονικό διάστημα η βοηθός του Mary Zelia Pease, οι οποίοι έδρασαν υπό την εποπτεία του τότε διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Rhys Carpenter². Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύτηκαν από τον τελευταίο³, τον de Waele⁴ και κυρίως από τον Joseph Shelley⁵, που συνέχισε την ανασκαφή τη δεκαετία του 1930. Έως το τέλος των ανασκαφών του Shelley η βασιλική είχε αποκαλυφθεί κατά το ήμισυ περίπου της έκτασής της.

Μετά τον πόλεμο, κατά το έτος 1957, με δαπάνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας και ως Έφορος Αρχαιοτήτων με έδρα την Αρχαία Κόρινθο, ο Δημήτριος Ι. Πάλλας διενήργησε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στο μνημείο⁶, με στόχο τη διερεύνηση και αποκάλυψη όλων των επιμέρους στοιχείων του. Οι ανασκαφές του Πάλλα επαναλήφθηκαν με πιο συστηματικό χαρακτήρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έως το 1976.

Αποκαλύφθηκε κοιμητηριακού χαρακτήρα τρίκλιτη βασιλική (εικ. 2), με πεσσοστοιχίες πάνω σε στυλοβάτες, με μη προεξέχον εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα, η οποία πλαισιώνεται από προσκίσματα, νεκρικούς θαλάμους, τρίκογχο κτήριο και αυλή στα νότια, αίθριο στα δυτικά και εντυπωσιακό βαπτιστήριο στα βορειοδυτικά⁷. Ως προς την κάτοψη, μοιάζει με τη

¹ Pallas 1990, 769-784. Sanders 2005, 437-441.

² Βλ. ανασκαφικά ημερολόγια της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (Α.Σ.Κ.Σ.Α.), αριθ. 98-99 (1928).

³ Carpenter 1929.

⁴ de Waele 1934, 380, 383 εικ. 10-15.

⁵ Shelley 1943.

⁶ Βλ. σχετικά Pallas 1959, 204-205 εικ. 19. Πάλλας 1960, 99. πίν. 76δ. Πάλλας 1970, 98-117 πίν. 144-163. Πάλλας 1972, 205-250 πίν. 195-230. Πάλλας 1976, 163-195 πίν. 117-128. Πάλλας 1977, 162-183 πίν. 101-111. Pallas 1977, 154-156. Pallas 1990, 778-785 εικ. 9, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷ Ως προς τη νεώτερη βιβλιογραφία για το μνημείο βλ. ενδεικτικά Scranton 1957, 7, 35 σχ. I,5. II,D. Laskaris 2000, 31, 34-35, 79-80 αριθ. 98, 373-375. Μπούρας – Μπούρα 2002, 194-195 εικ. 211, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Caraher 2003, 461. Sanders 2003, 395. Sanders 2004, 175. Sanders 2005, 440. Vanderheyde 2008, 346-348, 352 εικ. 5-6. Brown 2008, 156-157 υποσημ. 4. Mailis 2011, 91-92 εικ. 86 πίν. 88-92, όπου προγενέστερη

βασιλική του μάρτυρα Λεωνίδα στο Λέχαιο, είναι όμως μικρότερης κλίμακας. Ο Carpenter και ο Πάλλας θεωρούσαν ότι η βασιλική είχε πιθανώς κτισθεί εις μνήμην κάποιου μάρτυρα, επειδή στα νότια έχει προστεθεί τρίκογχο οικοδόμημα ταφικού χαρακτήρα⁸, το οποίο σήμερα ερμηνεύεται ως οικογενειακό μαυσωλείο⁹.

Με βάση νομισματικές ενδείξεις η βασιλική Κρανείου πιστεύεται ότι κτίστηκε τον 6ο αιώνα και πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Πάλλα, θεμελιώθηκε μέσα στην πρώτη εικοσαετία του. Δυσχερής είναι η ακριβής διάκριση των επόμενων διαδοχικών φάσεων του μνημείου, τις οποίες μαρτυρούν τα ανασκαφικά ευρήματα (εικ. 2). Σε αυτό συμβάλλει η κακή κατάσταση διατήρησης των αρχιτεκτονικών λειψάνων, τα μεγάλα διαστήματα που μεσολάβησαν μεταξύ των επαναληπτικών ανασκαφικών ερευνών και οι διαφορετικές αντιλήψεις ως προς την ερμηνεία ανασκαφικών στοιχείων ανά εποχές, εξαιτίας των εξελίξεων στον τομέα της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης.

Γενικά, σήμερα είναι αποδεκτό ότι τον παλαιοχριστιανικό ναό διαδέχτηκαν ένας ή δύο μικρότεροι ναοί στη μεσοβυζαντινή περίοδο¹⁰. Ο ένας από αυτούς, του 12ου αιώνα, με βάση τα στοιχεία της κάτοψης, ευρήματα στο χώρο του ιερού (στυλοβάτη τέμπλου) και γλυπτά μέλη¹¹, ήταν μονόχωρος με τρούλλο, νάρθηκα και εξωνάρθηκα-προστώ. Ο ναός αυτός κατέλαβε το χώρο του ιερού και τμήμα του κεντρικού κλίτους και πιθανώς καταστράφηκε από πυρκαγιά στα μέσα του 13ου αιώνα. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, θεωρείται ότι στον ναό έγιναν ορισμένες προσθήκες, αυτός εξακολούθησε να καταλαμβάνει την ίδια θέση με τον προκάτοχό του, να είναι μονόχωρος, και, επιπλέον, απέκτησε προστώ με δυτικά (γοτθικά) στοιχεία¹². Επισημαίνεται ότι σε ναό είχε μετατραπεί, μετά το πέρας αυτής της χρήσης του, και ο χώρος του βαπτιστηρίου, με κατασκευές ενδιάμεσων τοίχων και προσθηκών, και όπως δηλώνουν τα ίχνη στυλοβάτη τέμπλου στην αψίδα του¹³.

Εξαιτίας του μεγάλου χρονικού διαστήματος που έχει παρέλθει από την ανασκαφή, τη σημασία του μνημείου και τη διαρκώς επιδεινούμενη διατήρηση των ερειπίων κρίθηκε σκόπιμη από την 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων η ένταξή του μνημείου στο Ε.Σ.Π.Α. με στόχο την προστασία, συντήρηση και ανάδειξη των κτηριακών του καταλοίπων μέσω ήπιων επεμβάσεων διαμόρφωσης¹⁴.

Στο πλαίσιο του έργου έχουν πραγματοποιηθεί καθαρισμοί, στερεώσεις και αρμολογήματα στους τοίχους, αποκάλυψη τοίχων που εκτείνονται και πέραν της απαλλοτριωμένης έκτασης της βασιλικής, αποκάλυψη και επικάλυψη των σωζόμενων δαπέδων, αποχρωματώσεις με εξομάλυνση του εδάφους σε πολλά σημεία, διάστρωση περιμετρικού διαδρόμου κ.ά. Το μνημείο φαίνεται ότι έχει λιθολογηθεί σε μεγάλο βαθμό και σε πλείστα σημεία απαιτείται η συμπλήρωση τοίχων (εικ. 3). Η διατήρηση της ορθομαρμάρωσης και των μαρμαροθετημάτων

βιβλιογραφία. Athanasoulis 2013, 195 εικ. 172 αριθ. 16, 198-199 εικ. 173. 205. Caraher 2014, 151 εικ. 8.3. 153. Caraher 2012b, 209 υποσημ. 26 εικ. 4-5.

⁸ Carpenter 1929, 359. Πάλλας 1970, 99.

⁹ Snively 1984, όπου το τρίκογχο ερμηνεύεται ως μαυσωλείο μίας οικογένειας. Brown 2008, 156 υποσημ. 4. Brown 2012b, 209 υποσημ. 26.

¹⁰ Shelley 1943, κυρίως 168, 186, 188-189 εικ. 16 πίν. 12. Ο Shelley υποστήριζε την ύπαρξη ναού του 10ου αιώνα με βάση θωράκιο της εποχής αυτής που βρέθηκε ως κάλυψη τάφου στο χώρο του ιερού της βασιλικής. Scranton 1957, 35, 104 αριθ. 6 πίν. 20.6. Αναφορικά με ναό του 12ου αιώνα βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 194-195 εικ. 211.

¹¹ Shelley 1943, 186 εικ. 19-20. Scranton 1957, 105, 106 αριθ. 13-14, 20 πίν. 21.14, 22.13, 22.20. Παζαράς 1988, 47-48 αριθ. 63 πίν. 51β. Vanderheyde 2008, 346-348 εικ. 5.

¹² Για οικοδομική δραστηριότητα στο ναό κατά τη Φραγκοκρατία βλ. Πάλλας 1972, 232-233, υποσημ. 5-6. Μπούρας – Μπούρα 2002, 194.

¹³ Πάλλας 1970, 103, 109, 111-112 εικ. 2 πίν. 153β-154. Πάλλας 1976, 165, 182, 184-185 πίν. 117α. Πάλλας 1977, 183. Μετατροπή του βαπτιστηρίου σε ναό πραγματοποιήθηκε και στη βασιλική του μάρτυρα Λεωνίδα Λεχαιού (Πάλλας 1976, 182).

¹⁴ Το έργο «Ανάπλαση – ανάδειξη παλαιοχριστιανικών βασιλικών Α) Μάρτυρα Λεωνίδα στο Αρχαίο Λιμάνι του Λεχαιού, Β) Κρανείο στην περιοχή «Κράναιο» Αρχαίας Κορίνθου» ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2011 και έληξε τον Δεκέμβριο του 2015. Βλ. σχετικά Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2015. Στο έργο συμπεριλαμβανόταν και η ανάπλαση και ανάδειξη, με ανάλογες εργασίες, της βασιλικής του μάρτυρα Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι Λεχαιού.

που είχε φέρει στο φως ο Πάλλας¹⁵, είναι κακή έως ανύπαρκτη, εκτός από την περιοχή των νότιων, ταφικών προσκτισμάτων.

Με αφορμή το έργο που εκτελέστηκε στο μνημείο επανεξετάστηκαν ανασκαφικά δεδομένα σε συνδυασμό με παλιά και νέα ευρήματα και κατέστη δυνατή αφενός η επιβεβαίωση στοιχείων, και αφετέρου η συναγωγή ορισμένων προκαταρκτικών συμπερασμάτων σχετικά με την ιστορική πορεία και χρήση του χώρου και του ίδιου του μνημείου.

Συγκεκριμένα, προκειμένου να πραγματοποιήσουμε την στερέωση-συμπλήρωση των τοίχων του μνημείου, προχωρήσαμε σε εκτεταμένες αποχωματώσεις, αφαιρώντας επιχώσεις που είχαν σχηματιστεί κατά τις προηγούμενες ανασκαφές του χώρου. Έτσι, τα σύνολα κεραμικής και λοιπών ευρημάτων που περισυνελέγησαν ήταν εξαιρετικά διαταραγμένα. Περιελάμβαναν πολύ μεγάλο αριθμό οστράκων από αμφορείς, χύτρες και άλλα χρηστικά αγγεία διαφόρων εποχών. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η συχνή παρουσία δειγμάτων χρηστικής κεραμικής τύπου *matt-painted* του 12ου-13ου αιώνα, όπως η κατά τα 2/3 ακέραια κούπα στην εικ. 4Α. Επίσης, μεταξύ των χρηστικών αγγείων, έχουν αναγνωρισθεί δείγματα που χρονολογούνται στην εποχή της Φραγκοκρατίας (εικ. 4Β), γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου και κατά την περίοδο αυτή, παρότι η φάση αυτή είναι σχεδόν αδύνατο να θεμελιωθεί με βάση τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που βρίσκονται στην διάθεσή μας σήμερα. Τα ευρήματα αυτά συμπληρώνονται από πληθώρα οστράκων με κτενωτή διακόσμηση από μικρά αλλά και μεγαλύτερα αγγεία, καθώς και από πλείστα παραδείγματα εφυαλωμένης κεραμικής, η οποία καλύπτει χρονολογικά κυρίως τον 12ο αιώνα. Επιπλέον, από την κύρια φάση χρήσης της βασιλικής, δηλαδή τον 6ο αιώνα, υπάρχουν αρκετοί λύχνοι, ενώ η περαιτέρω μελέτη του ανασκαμμένου υλικού ενδέχεται να αποδώσει λυχνάρια και από μεταγενέστερες φάσεις.

Εκτός από αυτά τα δείγματα κεραμικής βυζαντινών χρόνων, οι επιχώσεις της Βασιλικής Κρανείου περιείχαν μεγάλη ποσότητα λεπτής κεραμικής από τα κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Παρόλο που στον χώρο δεν έχουν εντοπιστεί σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα προχριστιανικών χρόνων, η πυκνότητα της προχριστιανικής κεραμικής καθιστά βέβαιη την χρήση του χώρου από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.

Στην «όψιμη αρχαιότητα» απέδωσε ο Πάλλας τμήμα ισχυρού τοίχου κάτω από τον νότιο τοίχο του αιθρίου, το οποίο θεώρησε ότι ανήκε σε κτήριο που εκτεινόταν στην περιοχή νοτίως του αιθρίου και κατεδαφίστηκε, προκειμένου να κατασκευασθεί το αίθριο της βασιλικής¹⁶. Επιπλέον, στην τοιχοδομία του βόρειου τοίχου του θαλάμου-προσκτίσματος στα βόρεια της αψίδας εντοπίστηκαν αρχαίοι πώρινοι δόμοι από παλαιότερο οικοδόμημα και κάτω από αυτόν ευθυντηρία θεμελίου αρχαιότερου κτηρίου¹⁷. Ο καθαρισμός του χώρου αυτού υπέδειξε την παρουσία εντοιχισμένων θραυσμάτων (πτυχώσεις) αγάλματος (ή αγαλμάτων) από λευκό μάρμαρο. Αρχαίο είναι και το πώρινο δωρικό κιονόκρανο, που βρέθηκε χτισμένο στην παρειά του Τάφου VI (ανατολικός νεκρικός θάλαμος βορείων προσκτισμάτων), καθώς και κάποιοι πώρινοι δόμοι στον βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους. Στην περιοχή βορείως της αψίδας εντοπίστηκαν δύο υστερορωμαϊκοί καμαροσκεπείς τάφοι, ενώ κάτω από το δάπεδο του βόρειου κλίτους βρέθηκαν δύο ασβεστολιθικές σαρκοφάγοι-στον βόρειο τομέα του χώρου εντοπίστηκαν πολυάριθμοι κυβόλιθοι, τους οποίους ο Πάλλας συσχέτισε με το *opus reticulatum* κάποιου ρωμαϊκού μασωλείου, που κατά πάσα πιθανότητα καταστράφηκε, προκειμένου να κτισθεί η βασιλική¹⁸.

Ο αναμφίβολα ταφικός χαρακτήρας του χώρου¹⁹ οφείλουμε να σημειώσουμε πως συνεχίστηκε και κατά τα χριστιανικά χρόνια, καθώς η βασιλική Κρανείου υπήρξε σαφώς κοιμητηριακός ναός. Η παρατήρηση αυτή φέρνει στο προσκήνιο την αναφορά του

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Πάλλας 1970 πίν. 144β, 157γ. Πάλλας 1972, πίν. 196α-β, 197α-β.

¹⁶ Πάλλας 1977, 167-168.

¹⁷ Πάλλας 1972, 223.

¹⁸ Πάλλας 1972, 223-226.

¹⁹ Shelley 1943, 176-183.

Παυσανία²⁰, σύμφωνα με τον οποίο το Κράναιο ήταν άλσος από κυπαρίσσια, όπου υπήρχε ναός της Αφροδίτης Μελαινίδος, η χθόνια λατρεία της οποίας λάμβανε χώρα σε νεκροταφεία²¹.

Η έλλειψη αρχαιότερων αρχιτεκτονικών λειψάνων είναι κατά πάσα πιθανότητα τυχαία, καθώς δεν πραγματοποιήθηκαν τομές σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό των θεμελίων της βασιλικής και των γύρω προσκτισμάτων. Το πήλινο ανθεμωτό ακροκέραμο (εικ. 5B), που βρέθηκε στις επιχώσεις, αποτελεί μοναδικό δείγμα, τουλάχιστον για την ώρα. Πάντως, πέρα από την κεραμική, ο χώρος έχει αποδώσει σημαντικό αριθμό θραυσμάτων πήλινων ειδωλίων γυναικείων μορφών των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (εικ. 5A), γεγονός που συνηγορεί με την παρουσία λατρείας γυναικείας θεότητας ήδη από την κλασική περίοδο, ενώ ο χθόνιος χαρακτήρας αυτής υπογραμμίζεται από τα πολυάριθμα αγγεία πόσης που έχουν εντοπισθεί (εικ. 5Γ).

Ο Πάλλας χρονολογούσε την καταστροφή της βασιλικής στο σεισμό του 551/552 μ.Χ., ο οποίος, όμως, σύμφωνα με νεώτερες έρευνες δεν φαίνεται να έπληξε την Κόρινθο σε τόσο μεγάλο βαθμό όσο πιστευόταν παλιότερα²². Σήμερα θεωρείται ότι σημαντικότερος ως προς το μέγεθος ενδεχόμενης καταστροφής κτηρίων ήταν σεισμός που έγινε ενδεχομένως το έτος 524/525 μ.Χ.²³ Η υπόθεση για την επιβίωση της βασιλικής Κρανείου και μετά το σεισμό του 525 βασίζεται σε νομίσματα και πόρπες που βρέθηκαν σε τάφους και υποδεικνύουν ότι η ταφική χρήση του χώρου συνεχίστηκε και μέσα στον 7ο αιώνα²⁴, καθώς και σε μέρος του γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου που χρονολογείται από τον 6ο αιώνα και εξής.

Ως προς το γλυπτό διάκοσμο της βασιλικής, σώζονται τμήματα μελών ως επί το πλείστον πολύ θραυσμένα και αποσπασματικά (εικ. 6), ειδικά αν λάβουμε υπόψη και τη λειτουργία ασβεστοκαμίνου, που είχε αναγνωρίσει ο Πάλλας σε νότιο διαμέρισμα της βασιλικής και ήταν σε λειτουργία κατά τον 10ο αιώνα, αν όχι και αργότερα²⁵. Αξίζει να αναφερθεί ο κορμός ανδριάντα στρατιωτικού με χιτώνα, ζώνη και μανδύα, που ανέσκαψε ο ίδιος, ενσωματωμένο ως κατώφλι στη βόρεια θύρα του νάρθηκα και ο οποίος χρονολογήθηκε πρόσφατα στα τέλη του 4ου – αρχές 5ου αιώνα²⁶. Όσον αφορά σε αρχιτεκτονικά μέλη, αποκαλύφθηκαν λίγα θραύσματα κιονοκράνων του «θεοδοσιανού» τύπου²⁷, που μπορούν να παραβληθούν με ανάλογα παραδείγματα από τη βασιλική του μάρτυρα Λεωνίδα Λεχαιού²⁸ και τη Βασιλική Α των Φθιωτίδων Θηβών²⁹ και τα οποία, συνεπώς, είναι δυνατό να χρονολογηθούν περί τη β' και γ' δεκαετία του 6ου αιώνα.

Περαιτέρω, έχουν έρθει στο φως μέλη και θραύσματα που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν, αναλόγως, στον 6ο-7ο αιώνα. Πρόκειται για τις βάσεις και ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα³⁰ από προκοννησιακό μάρμαρο που προέρχονται από το τρίβηλο μεταξύ του νάρθηκα και του μεσαίου κλίτους, τμήματα άλλων ιωνικών κιονοκράνων, τμήματα επικράνων, θραύσματα μαρμάρινων επενδύσεων, διάτρητων και μη θωρακίων με διακόσμηση φολιδωτή ή ρόμβων εγγεγραμμένων σε ορθογώνιο, θραύσματα μαρμάρινων

²⁰ Π.2.4.

²¹ Fowler – Stillwell 1932, 77-80. Πάλλας 1972, 225. Παπαχατζής 1976, 50.

²² Βλ. ενδεικτικά Sanders 1999, 474-475. Sanders 2004, 169. Sanders 2005, 39-40 υποσημ. 33. Brown 2008, 156 υποσημ. 4. Brown 2012b, 209 υποσημ. 26.

²³ Βλ. σχετικά Sanders 2004, 169. Sanders 2005, 439-440.

²⁴ Πάλλας 1981, 298 υποσημ. 18. Sanders 2002, 648. Sanders 2003, 395. Sanders 2005, 440. Mailis 2011, 91.

²⁵ Όπως προκύπτει από νόμισμα του Ρωμανού Α' (920-944) στον θάλαμο Η, νοτίως του νάρθηκα (Πάλλας 1970, 112).

²⁶ Πάλλας 1970, 102, 104, 113 πίν. 145β, 157β. Brown 2012a.

²⁷ Carpenter 1929, 350-351 εικ. 4. Shelley 1943, 170 εικ. 4. 15.

²⁸ Πρβλ. Πάλλας 1956, πιν. 70α.

²⁹ Πρβλ. Σωτηρίου 1993, 59 εικ. 58. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012, 173-175 πίν. 12.68 (για τη χρονολόγηση της Βασιλικής Α των Φθιωτίδων Θηβών), 282, 440-441.

³⁰ Shelley 1943, 169 εικ. 2. Πάλλας 1987-88, 497-498 πίν. XXXIII1-2. Vemi 1989, 107-108 αριθ. 60 πίν. 21.60, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία.

τραπεζών, από τις οποίες η μία ακέραια κ.ά.³¹ Τα παραπάνω μέλη δείχνουν ότι, μετά το σεισμό του 525, στη βασιλική έγιναν πιθανώς προσθήκες. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Πάλλα, ανασκαφικές ενδείξεις στην περιοχή του αιθρίου δείχνουν ότι η βασιλική δεν είχε περατωθεί μέσα στο α' μισό του 6ου αιώνα³². Επιπλέον, κατά τους 7ο και 8ο αιώνες αναγνωρίζεται, με βάση και την κεραμική³³, κάποια χρήση του μνημείου (χώρος ιερού βήματος³⁴). Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι τα διαθέσιμα δεδομένα είναι λιγοστά και η περαιτέρω μελέτη της κεραμικής είναι αναγκαία, προκειμένου να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση αυτή.

Ως προς τη διαδοχή των μεταγενέστερων φάσεων χρήσης της βασιλικής, η παρατήρηση της διαφοροποίησης της τοιχοποιίας και οι μετασκευές-κατασκευές ενδιάμεσων τοίχων στο χώρο του ιερού και στο βαπτιστήριο επιβεβαιώνει την εκεί ίδρυση μεταγενέστερων ναών. Ο εντοπισμός από τον de Waele³⁵ κοντά στην αψίδα του ιερού τμήματος κουφικής επιγραφής που διατηρούσε ερυθρό χρώμα, σε συνδυασμό με γλυπτό διάκοσμο 10ου-11ου αιώνα που έχει αποκαλυφθεί³⁶ στο ανατολικό τμήμα της βασιλικής, η εύρεση νομισμάτων 10ου-11ου αιώνα³⁷ σε χώρους όπως το βαπτιστήριο, το βόρειο εγκάρσιο και το μεσαίο κλίτος κ.τ.λ. και η ενδεχόμενη οικοδομική δραστηριότητα που μαρτυρείται λόγω της χρησιμοποίησης της ασβεστοκαμίνου κατά τον 10ο αιώνα, όπως προαναφέρθηκε, καθιστούν πιθανή την υπόθεση του Shelley για λειτουργία ναού στο χώρο του ιερού κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα.

Η εύρεση γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών³⁸, όπως λ.χ. τμήματα οκταγωνικών κιονίσκων τέμπλου, ο ένας με συμφυές κιονόκρανο με διακόσμηση ρόδακα και σχηματοποιημένου φύλλου, παράλληλα με τμήματα ψευδοσαρκοφάγων³⁹, του 12ου αιώνα, σε συνδυασμό με τις εκτεταμένες ταφές, την εύρεση νομισμάτων της κομνήνειας περιόδου⁴⁰ και τμημάτων εφυαλωμένων αγγείων επιβεβαιώνει σε σημαντικό βαθμό την ύπαρξη ναού κατά τα τέλη του 11ου-12ου αιώνα. Στον ναό του 12ου αιώνα ανήκε πιθανώς και πλάκα δαπέδου με ένθετη διακόσμηση μαρμάρινων πλακιδίων⁴¹, η οποία βρέθηκε εντός του χώρου του ιερού βήματος.

Όπως προαναφέρθηκε, σήμερα δεν διατηρούνται κατά χώραν τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν από τους ανασκαφείς της βασιλικής και τα οποία μαρτυρούσαν την ίδρυση ναού κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Ωστόσο, η συνδυαστική εξέταση των παλαιότερων και νεώτερων κινητών ευρημάτων, όπως λ.χ. χρηστική κεραμική τύπου *mattpainted* (εικ. 4A) και εφυαλωμένων αγγείων, του μεγάλου αριθμού νομισμάτων 13ου αιώνα⁴², παράλληλα με τη μελέτη των ημερολογίων και τις πολυάριθμες ταφές, επιβεβαιώνει εκτεταμένη χρήση όλου του χώρου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Οι εργασίες που εκτέλεστηκαν στο χώρο και συγχρόνως η επανεξέταση των ανασκαφικών δεδομένων, των ημερολογίων και ευρημάτων, των οποίων η σημασία δεν έχει αναδειχθεί ως σήμερα, δείχνει τη συνεχή χρήση του χώρου από την αρχαιότητα έως και τη βυζαντινή εποχή. Συγχρόνως έχει φέρει στο φως τα χαμένα ίχνη ενός σημαντικού αρχαίου ιερού της περιοχής, γνωστού από τις πηγές, και αναδεικνύει, κάνοντας επισκέψιμο και αναγνώσιμο, ένα ουσιαστικά άγνωστο μνημείο, τη βασιλική Κραναίου με τις μεταγενέστερες φάσεις της.

³¹ Shelley 1943, 173 εικ. 5. Πάλλας 1970, 113-114 πίν. 158-160. Πάλλας 1972, 235-237 πίν. 199. 216-220. Πάλλας 1976, 185-187 πίν. 125. Πάλλας 1977, 170-172 πίν. 107. Manolessou 2013. Για τεμάχια μαρμάρινων τραπεζών βλ. Chalkia 1991, 160-161 Gr. 2, 200 Gr. 15, 202 Gr. 26-27, 216 Gr. 1, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία.

³² Πάλλας 1977, 167.

³³ Πρβλ. Πάλλας 1972, πίν. 226α, 229β.

³⁴ Πρβλ. και Shelley 1943, 184.

³⁵ Ferdinand J. de Waele, Ημερολόγιο Α.Σ.Κ.Σ.Α. Κορίνθου, αριθ. 99/1928, 145.

³⁶ Βλ. παραπάνω υποσημ. 10 και άλλα τμήματα γλυπτών.

³⁷ Πάλλας 1970, 117. Πάλλας 1972, 249. Πάλλας 1976, 194. Πάλλας 1977, 179-180.

³⁸ Mary Zelia Pease, Ημερολόγιο Α.Σ.Κ.Σ.Α. Κορίνθου, αριθ. 98/1928, 30, 59. Πρβλ. Scranton 1957, 107 αριθ. 35 πίν. 23.35. Η αναχρονολόγηση και χρονολογική κατάταξη του γλυπτού αρχιτεκτονικού υλικού της βασιλικής, είναι επιτακτική και βρίσκεται σε εξέλιξη από τις υπογράφουσες.

³⁹ Βλ. παραπάνω υποσημ. 11.

⁴⁰ Πάλλας 1970, 117. Πάλλας 1972, 249. Πάλλας 1976, 195. Πάλλας 1977, 179, 180.

⁴¹ Πάλλας 1972, πίν. 221α. Μπούρας - Μπούρα 2003, 194.

⁴² Carpenter 1929, 357, 360. Πάλλας 1972, 234, 249, 250. Πάλλας 1976, 195.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης – Μανωλέσσου 2015: Δ. Αθανασούλης – Ελ. Μανωλέσσου, *Ανάπλαση-ανάδειξη παλαιοχριστιανικών βασιλικών α) Βασιλική Μάρτυρα Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού, β) Βασιλική Β' Κραναίου στην περιοχή «Κράναιο» Αρχαίας Κορίνθου, Δ. Κορινθίων, Π.Ε. Κορινθίας, Αρχαία Κόρινθος* 2015.
- Athanasoulis 2013: D. Athanasoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013, 192-209.
- Brown 2008: A. R. Brown, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, PhD dissertation, University of California, Berkeley, 2008.
- Brown 2012a: A. R. Brown, Last men standing: Chlamydatus portraits and public life in Late Antique Corinth, *Hesperia* 81.1, 2012, 141-176.
- Brown 2012b: A. R. Brown, Medieval pilgrimage to Corinth and Southern Greece, *HEROM* 1, 2012, 196-223.
- Caraher 2003: W. R. Caraher, *Church, Society, and the Sacred in the Early Christian Greece*, PhD dissertation, Ohio State University, Columbus 2003.
- Caraher 2014: W. Caraher, The ambivalent landscape of Christian Corinth: The archaeology of place, theology, and politics in a Late Antique city, στο: S. J. Friesen – S. A. James – D. N. Schowalter (επιμ.), *Corinth in Contrast, Studies in Inequality*, Supplements to Novum Testamentum 155, Leiden 2014, 143-165.
- Carpenter 1929: R. Carpenter, Researches in the topography of Ancient Corinth I, *AJA* 33, 1929, 345-360.
- Chalkia 1991: E. Chalkia, *Le mense paleocristiane, Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Studi di Antichità Cristiana XLVII, Città del Vaticano 1991.
- de Waele 1934: J. de Waele, Scoperte recenti di archeologia cristiana nella Grecia, στο: *Atti del III Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 25-30 Settembre 1932*, Studi di Antichità Cristiana 8, Roma 1934, 371-385.
- Fowler – Stillwell 1932: H. N. Fowler – R. Stillwell, *Introduction – Topography – Architecture*, Corinth I.1, Cambridge, Mass. 1932.
- Laskaris 2000: N. G. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000.
- Mailis 2011: A. Mailis, *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th c.). Architecture and Function*, BAR International Series 2312, Oxford 2011.
- Manolessou 2013: E. G. Manolessou, no. 40, 119-120, στο: A. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – A. Tourta (επιμ.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections, Catalogue of the Exhibition*, Athens 2013.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: X. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Παζαράς 1988: Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 38, Αθήνα 1988.
- Πάλλας 1956: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Λεχαιού, *ΠΑΕ* 112, 1956, 164-178.
- Πάλλας 1960: Δ. Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Άργοιδοκορινθίας: Άνασκαφή εις Άργος, *ΑΔ* 16, Χρονικά, 1960, 95-100.
- Πάλλας 1970: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφική έρευνα εις τήν βασιλικήν του Κραναίου εν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 126, 1970, 98-117.
- Πάλλας 1972: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Κραναίου, *ΠΑΕ* 128, 1972, 205-250.
- Πάλλας 1976: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφική έρευνα εις τήν βασιλικήν του Κραναίου εν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 132, 1976, 163-195.
- Πάλλας 1977: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Κραναίου εν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 133, 1977, 162-183.
- Πάλλας 1987-88: Δ. Ι. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, στο: Σ.Ε.Α. (επιμ.), *Συναγωγή μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη – Λατρεία – Κοινωνία)*, τόμ. Β', Αθήνα 1987-1988 (= Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή, Αθήνα 1972, 420-441).
- Pallas 1959: D. I. Pallas, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, *RAC* 35, 1959, 204-205.

- Pallas 1977: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Sussidi allo studio delle antichità cristiane, pubblicati per cura del Pontificio Istituto di Archeologia cristiana 5, Città del Vaticano 1977.
- Pallas 1981: D. Pallas, Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur la Corinthe entre le VIe et le IXe s., στο: *Bulgaria Pontica Medii Aevi, Premier Symposium international, Nessèbre, 23-26 mai 1979, Sofia 1981* (= *Byzantinobulgarica* 7, 1981, 295-318).
- Pallas 1990: D. Pallas, Korinth, στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 4, Stuttgart 1990, 778-785.
- Παπαχατζής 1976: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά και Λακωνικά*, Αθήνα 1976.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2012: Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, Μελέτες 4, Βόλος 2012.
- Σωτηρίου 1993: Γ. Σωτηρίου, Αί χριστιανικαί Θήβαι τῆς Θεσσαλίας, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 126, Αθήνα 1993 (ανατ.).
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman Bath at Corinth: Excavations in the Panayia Field, 1995-96, *Hesperia* 68.4, 1999, 441-480.
- Sanders 2002: G. D. R. Sanders, Corinth, στο: Α. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh Through the Fifteenth Century*, vol. 2, *Dumbarton Oaks Studies* 39, Washington, D.C. 2002, 647-654.
- Sanders 2003: G. D. R. Sanders, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, στο: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, *Corinth XX*, Princeton 2003, 385-399.
- Sanders 2004: G. D. R. Sanders, Problems in interpreting rural and urban settlement in Southern Greece, AD 365-700, στο: Ν. Christie (επιμ.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot 2004, 163-181.
- Sanders 2005: G. D. R. Sanders, Archaeological evidence for early Christianity and the end of Hellenistic religion in Corinth, στο: D. N. Schowalter – S. J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth: Interdisciplinary Approaches*, *Harvard Theological Studies* 53, Cambridge, Mass. 2005, 418-442.
- Scranton 1957: R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, *Corinth XVI*, Princeton 1957.
- Shelley 1943: J. M. Shelley, The Christian basilica near the Cenchrean Gate at Corinth, *Hesperia* 12, 1943, 166-189.
- Snively 1984: C. S. Snively, Cemetery churches in the Early Byzantine period in Eastern Illyricum, *Greek Orthodox Theological Review* 29, 1984, 117-124.
- Vanderheyde 2008: C. Vanderheyde, Les sculptures découvertes lors des fouilles de trois églises byzantines à Corinthe: un témoignage en faveur d'une occupation continue de la ville du VIIe au XIIe siècle ?, στο: Ch. Pennas – C. Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes, 6-8 septembre 2000*, *BCH Supplément* 49, Athènes 2008, 341-357.
- Vemi 1989: V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, *BCH Supplément* 27, Athènes 1989.



Εικ. 1. Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου. Αποψη της βασιλικής και της περιοχής της από νοτιοανατολικά (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 2. Βασιλική Κρανείου. Κάτοψη με χρονολογικές φάσεις (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 3. Βασιλική Κρανείου. Μερική άποψη του μνημείου από τα βορειοανατολικά (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 4. Τμήμα κούπας με γραπτή διακόσμηση τύπου matt-painted (Α) και χύτρα της εποχής της Φραγκοκρατίας (Β) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 5. Προχριστιανικά ευρήματα από τις αποχωματώσεις στην βασιλική Κρανείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 6. Βασιλική Κρανείου. Θραύσματα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).

Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού

Το μεσαιωνικό κάστρο του Γερακίου Λακωνίας βρίσκεται στη βόρεια κορυφή του λόφου Παλαιόκαστρο/Αϊ-Γιώργη (υψόμ. 562 μ.), στην περιοχή του νοτιοδυτικού Πάρνωνα¹. Κατασκευάστηκε κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, στα μέσα περίπου του 13ου αιώνα, ως έδρα της βαρωνίας του Γερακίου, από τον Guy de Nivelet ή τον Jean, πιθανόν γιό του². Μετά το 1262, όταν η Πελοπόννησος ανακαταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς³, το κάστρο περιήλθε στην κατοχή τους μέχρι και την κατάκτηση του Δεσποτάτου του Μορέα από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1460. Κατά τη διάρκεια του Α΄ βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479) καταλήφθηκε περιστασιακά από τους Βενετούς, όπως και κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1685-1715)⁴.

Σημείων οικισμός, το Παλιογέρακο αναπτύχθηκε στον λόφο κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους⁵ (εικ. 1). Από τα μέχρι στιγμής ευρήματα προκύπτει περιορισμένη χρήση στη θέση μετά τον 15ο αιώνα⁶ και συγκέντρωση της κατοίκησης στη θέση του σύγχρονου Γερακίου τουλάχιστον από τις αρχές του 18ου αιώνα⁷, με αποτέλεσμα το μεσαιωνικό σύνολο να διασώζει αυθεντικά στοιχεία, χωρίς μεταγενέστερες επεμβάσεις⁸.

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται συνοπτικά τα πρώτα αποτελέσματα από την έρευνα⁹, καθώς και οι εργασίες συντήρησης στα κοσμικά κτίσματα του οικιστικού συνόλου, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ενταγμένου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτικής Ελλάδας – Πελοποννήσου – Ιονίων Νήσων 2007-2013» του Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013 έργου «Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του Αρχαιολογικού Χώρου Γερακίου και

¹ Για το κάστρο, βλ. Traquair 1905-1906, 260 εικ. 1, 262 εικ. 2, 263 κ.ε., 269 πίν. II. Bon 1969, 510 κ.ε., 642-645 πίν. 154, 155. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67, 68, 70, 83 κ.ε., 87 εικ. 32, 33. Δημητροκάλλης 2001, 184 κ.ε. Ανδρουλιδάκη 2011. Ελευθερίου 2015, 3 κ.ε., 6-11, 18, 26, 27, 34 κ.ε. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση α). Ελευθερίου (υπό έκδοση).

² Traquair 1905-1906, 269. Bon 1969, 112 κ.ε., 510, 601, 637.

³ Zakythinis 1975, 18. Bon 1969, 123 κ.ε., 510, 596.

⁴ Για την περίοδο από το 1460 κ.ε., βλ. Traquair 1905-1906, 269. Bon 1969, 693 κ.ε. (πηγές). Zakythinis 1975, 256-274 (γενικά για το Δεσποτάτο). Γριτσόπουλος 1982, 277 κ.ε. Ελευθερίου (υπό έκδοση).

⁵ Ο οικισμός περιλαμβάνει περισσότερα από 40 εντοπισμένα μέχρι σήμερα κοσμικά κτίσματα και οκτώ ναούς, βλ. κυρίως Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990. Δημητροκάλλης 2001. Sigalos 2004, 202-208 (βασίζεται στις Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου). Παπαγεωργίου 2007. Ελευθερίου 2015, 3, 6 κ.ε., 12-22, 34 κ.ε. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση α). Ελευθερίου (υπό έκδοση). Δεύτερη συγκέντρωση κτισμάτων βρίσκεται στη νότια κορυφή του λόφου, τις *Πέρα Εκκλησιές*, βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67, 81, 83. Δημητροκάλλης 2001, 184. Ελευθερίου 2015, 19, 22, 23 (εικόνα), 35.

⁶ Για την εγκατάλειψη της θέσης, βλ. και Traquair 1905-1906, 269. Bon 1969, 511, 596. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 67. Δημητροκάλλης 2001, 185 κ.ε. Ελευθερίου (υπό έκδοση).

⁷ Την εποχή αυτή (έτος 1702) κτίστηκε ο ενοριακός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, Γριτσόπουλος 1982, 303-305. Ο νεώτερος οικισμός βρίσκεται στη θέση του αρχαίου και βυζαντινού, περ. 2 χλμ. δυτικά του κάστρου, για τους οποίους βλ. ενδεικτικά, αντίστοιχα Crouwel 2009. Thorne – Prent 2009 και Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1981, 83-136, 171-220. Γριτσόπουλος 1982, 148-153, 159-274. Δημητροκάλλης 2001, 183 κ.ε.

⁸ Το 2009, στο πλαίσιο σημειακής ανασκαφικής διερεύνησης, περιορισμένης έκτασης, που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες του έργου ηλεκτροφωτισμού του κάστρου, εντοπίστηκε στις δυτικές παρυφές του οικισμού ανδρική ταφή, κτερισμένη με κύπελλο λουλά των τελών του 17ου – αρχών του 18ου αι., Χαραλάμπους – Ελευθερίου 2010.

⁹ Για τις ανάγκες του έργου πραγματοποιήθηκαν και ανασκαφικές διερευνήσεις σε έντεκα κτήρια/κτηριακά σύνολα, που απέδωσαν πλήθος στοιχείων για τη μορφή και τη χρήση τους [έννεα κτήρια στον οικισμό (με τη συμβατική αρίθμηση των Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1, 2, 3-4-5-6/συγκρότημα Nivelet, 8, 9, 16, 19, 32, 38) και δύο εντός των τειχών (τα Κτήρια A και E)]. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο κάστρο.

συντήρηση μνημείων», το οποίο εκτελέστηκε με αυτεπιστασία κατά το χρονικό διάστημα 11.4.2011-21.12.2015, αρχικά από την τέως 5η Ε.Β.Α. και στη συνέχεια (28.10.2014 κ.ε.) από την ΕΦ.Α.ΛΑΚ.¹⁰

Τα περισσότερα κτίσματα ήταν δώροφα και είχαν βοηθητικούς, κυρίως αποθηκευτικούς ή εργαστηριακούς χώρους στο ισόγειο και χώρους διαμονής στην ανώτερη στάθμη. Για την παρούσα μελέτη επελέγησαν, ως αντιπροσωπευτικά, για τις μεν κατασκευαστικές πρακτικές που επισημάνθηκαν στον οικισμό, το Κτήριο 2, για τις δε χρήσεις, τα Κτήρια 19 και 38, στα οποία διαπιστώθηκαν εργαστηριακές δραστηριότητες, άγνωστες μέχρι σήμερα στον χώρο.

Κτήριο 2

Το Κτήριο 2¹¹, ένα από τα μεγαλύτερα του Παλιογέρακου, βρίσκεται στο δυτικό άκρο του, σε θέση με μεγάλη κλίση από Α προς Δ (εικ. 1). Αποτελείται από τρεις χώρους, με κάτοψη σε σχήμα Γ(άμμα), ως αποτέλεσμα τριών οικοδομικών φάσεων¹² (εικ. 2).

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει το ισόγειο τμήμα του Κτίσματος Α στα ανατολικά. Είναι κτισμένο παράλληλα προς τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους, με προσανατολισμό Β-Ν, και έχει σχεδόν ορθογώνια κάτοψη (εξωτ. διαστ. 7,55 × 4,55 μ.). Η νοτιοανατολική γωνία εδράζεται στον φυσικό βράχο, που έχει δεχθεί κατάλληλη λάξευση για την υποδοχή των τοιχοποιιών. Δευτερεύων ορθογώνιος χώρος (εσωτ. διαστ. 4,85 × 2,30 μ., πάχ. τοιχ. 0,50-0,65 μ.), πιθανότατα με αποθηκευτική χρήση, έχει διαμορφωθεί ανατολικά και σε υψηλότερη στάθμη (1,00 μ.), λόγω της κλίσης του εδάφους, σε επαφή με τον βράχο. Οι δύο χώροι στεγάζονταν με ενιαία μονόριχτη κεραμοσκεπή. Η θύρα εισόδου στο Κτίσμα Α, τοξωτή, βρισκόταν στο νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς (εικ. 3, 4), ενώ τοξωτή¹³ θύρα στα ανατολικά εξυπηρετούσε την πρόσβαση στον δευτερεύοντα χώρο. Στο εσωτερικό του κτίσματος διαμορφώνονται δύο τοξωτά αρμάρια στον βόρειο τοίχο¹⁴ με επιμελημένο πλίνθινο πλαίσιο, δύο ορθογώνια στον δυτικό και από ένα στον ανατολικό και νότιο τοίχο.

Σε δεύτερη φάση προστέθηκε όροφος (μέγ. σωζ. ύψος κτηρίου 4,50 μ., πάχ. τοιχ. 0,50-0,60 μ.) και διαμορφώθηκαν δοκοθήκες στις εσωτερικές όψεις των μακρών πλευρών για τη στήριξη του δαπέδου του. Το μέγεθος των δοκοθηκών (0,20 × 0,26 μ.) και το γεγονός ότι στον δυτικό τοίχο είναι διαμπερείς, σε συνδυασμό με τα ίχνη από ανοίγματα δύο τοξωτών θυρών στον όροφο, τεκμηριώνουν την ύπαρξη ξύλινου εξώστη στη δυτική πλευρά (εικ. 3, 4), στοιχείο που διαπιστώθηκε σε πολλά κτίσματα του οικισμού¹⁵. Στη φάση αυτή φράχθηκε με τοιχοποιία το

¹⁰ Η υλοποίηση του έργου βασίστηκε στις μελέτες που εκπόνησε το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας (προμελέτη-μελέτη ωρίμανσης, 2008, Γ' Κ.Π.Σ., Ε.Π. «Πολιτισμός», και τροποποιημένη μελέτη/μελέτη εφαρμογής, 2014, Ε.Σ.Π.Α.). Για τις μελέτες, την εξέλιξη και τους συντελεστές του έργου, βλ. Διαμαντή 2007. Διαμαντή 2008, 329, 330 εικ. 4, 331. Διαμαντή 2010, 6-9. Μέξια κ.ά. 2010, 602 κ.ε. ΕΦ.Α.ΛΑΚ. 2015-2016, 254 κ.ε., 266 εικ. 1, 267 εικ. 1, 2. Ελευθερίου 2015, 8-19 (εικόνες και χάρτης), 24-33, 36 κ.ε. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση α). Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση β).

¹¹ Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 70 εικ. 4, 74, 76 εικ. 13-15, 77, 79. Νέα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ προέκυψαν κατά την εκπόνηση της προμελέτης και τις εργασίες συντήρησης, βλ. και Ελευθερίου 2015, 12, 13 (εικόνες).

¹² Όπως παρατηρείται και σε άλλα κτήρια, π.χ. 9, 13, 16, 19, βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 79-81, 82. Ελευθερίου 2015, 12.

¹³ Στα περισσότερα κτήρια τα υπέρθυρα θυρών και παραθύρων είναι τοξωτά, συχνά υψηλότερα στο εσωτερικό και χαμηλότερα εξωτερικά, όπως στα υπ' αριθ. 1, 5-6/συγκρότημα Nivelet, 7, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 19, 21 κ.ά., βλ. σχετ. και Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 72 εικ. 5, 73 εικ. 7, 9, 75 εικ. 11, 12, 76 εικ. 15, 16, 82 εικ. 24, 84 εικ. 27. Ελευθερίου 2015, 12 και εικόνες στις σελ. 13, 14, 25. Πρβλ. και οικίες του Μυστρά, Ορλάνδος 1937, 63 εικ. 52, 65 εικ. 54, 66 εικ. 55, 67-71, 95 εικ. 87, 96 εικ. 88.

¹⁴ Πρβλ. ενδεικτικά τοξωτά (τοιχ)αρμάρια σε οικίες του Μυστρά, Ορλάνδος 1937, 63 εικ. 52, 71 κ.ε., 77 εικ. 65B.

¹⁵ Επισημάνση των μελετητών (Α. Ανδρουλιδάκη, βλ. σχετ. και Ελευθερίου 2015, 12). Κτήρια 1, 3-5-6/συγκρότημα Nivelet 9 13, 16 κ.ά., για τα οποία βλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 72 εικ. 5, 73 εικ. 7, 78 εικ. 18, 80 εικ. 21. Ελευθερίου 2015, εικόνες στις σελ. 12, 15, 25. Για το Κτήριο 13 οι Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 80, διατυπώνουν με επιφύλαξη την υπόθεση ύπαρξης εξώστη. Διαμπερείς

κατώτερο τμήμα της εσωτερικής θύρας επικοινωνίας με τον δευτερεύοντα χώρο, ο οποίος πιθανόν δεν ήταν πλέον σε χρήση. Στον νότιο τοίχο του ορόφου υπάρχουν τρία αρμάρια· το ανώτερο, τοξωτό, έχει πλαίσιο διαμορφωμένο με αποτμήματα κεραμίδων επιχρισμένα με κονίαμα, το οποίο φέρει χαράγματα μίμησης πλίνθων¹⁶. Τυχόν εσωτερική επικοινωνία μεταξύ των ορόφων θα γινόταν μέσω ξύλινης κλίμακας ή ανοίγματος στο μεσοπάτωμα, με καταρράκτη. Ο όροφος καλυπτόταν με ξύλινη δίρριχτη κεραμοσκεπή.

Στην τρίτη οικοδομική φάση προστέθηκε δυτικά το δώροφο κτίσμα Β, εγκάρσια και σε χαμηλότερη στάθμη από το Α. Είναι σχεδόν ορθογώνιο σε κάτοψη (εξωτ. διαστ. 5,25 × 3,55 μ., πάχ. τοιχ. 0,50-0,60 μ.) με μέγιστο σωζόμενο ύψος 4,60 μ. Ανάλογα στοιχεία με το Κτίσμα Α τεκμηριώνουν και σε αυτό την ύπαρξη εξώστη στη νότια πλευρά (εικ. 3, 4). Το Κτίσμα Β καλυπτόταν επίσης με ξύλινη δίρριχτη κεραμοσκεπή, ο κορφιάς της οποίας θα βρισκόταν υψηλότερα από το βόρειο άνοιγμα εισόδου της δυτικής πλευράς στον όροφο του Κτίσματος Α. Ενδεχομένως θα εξασφαλιζόταν μέσω του ανοίγματος αυτού επικοινωνία των δύο κτισμάτων. Στη νότια πλευρά ανοίγεται θύρα εισόδου στο ισόγειο και πιθανότατα και στον όροφο. Ίχνη για την υποδοχή του ξύλινου ανωφλίου της διακρίνονται στις παρειές του περιθυρώματος, όπου επίσης σχηματίζονται τετράγωνες οπές για τη στερέωση ξύλινου μοχλού ασφαλείας της θύρας. Η ύπαρξη σειράς από λαξευτούς λίθους τοποθετημένους εν προβόλω εξωτερικά της θύρας του ορόφου δηλώνει μια σύνθετη κατασκευή στη στάθμη αυτή, διαμόρφωσης του εξώστη ή ενδεχομένως και για την εξυπηρέτηση της πρόσβασης¹⁷. Μεγάλο, τοξωτό παράθυρο, αρχικά με πώρινο πλαίσιο, υπάρχει στο μέσον περίπου του δυτικού τοίχου του ορόφου, και ένα ακόμη στον νότιο τοίχο. Δύο ορθογωνικής διατομής κόγχες διαμορφώνονται εσωτερικά στον βόρειο τοίχο.

Η τοιχοδομία του Κτηρίου 2, όπως και των υπολοίπων του οικισμού, συνίσταται από αργούς ή αμελώς λαξευμένους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, από τον τοπικό γκριζό ασβεστόλιθο, και λίγους ημιλαξευμένους γωνιόλιθους, που συναρμολογούνται με άφθονο γκριζωπό συνδετικό κονίαμα, ιδιαίτερα ισχυρό¹⁸, ενώ στους αρμούς παρεμβάλλονται βήσαλα. Σε ορισμένα σημεία διατηρείται το αρχικό «σαρδελωτό» επίχρισμα¹⁹.

Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία των τριών οικοδομικών φάσεων του κτηρίου και τα παράλληλά τους στην κοσμική αρχιτεκτονική του Μυστρά, σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα, στοιχειοθετούν την αρχική κατασκευή του κτηρίου στον όψιμο 13ο – πρώιμο 14ο αιώνα και τις επόμενες οικοδομικές φάσεις μεταξύ του β' μισού του 14ου και του α' μισού του 15ου αιώνα.

Κτήριο 19²⁰

Το Κτήριο 19 βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού, αμέσως ανατολικά της κύριας οδού πρόσβασης σε αυτόν (εικ. 1). Έχει κάτοψη σε σχήμα Γ(άμμα) ως αποτέλεσμα διαδοχικών προσθηκών. Αρχικά κατασκευάστηκε το Κτίσμα Α (εξωτ. διαστ. 9,70 × 2,80 μ., πάχ. τοιχ. 0,55-0,70 μ., μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ.) στα ανατολικά, με προσανατολισμό Β-Ν, το οποίο αποτελείται από δύο χώρους (βόρειος, εσωτ. διαστ. 3,77 × 3,08 μ., και νότιος, 3,70 × 2,90 μ.), στεγασμένους με κεραμοσκεπές, που επικοινωνούσαν μέσω λιθόκτιστης κλίμακας. Στο εσωτερικό του βόρειου χώρου διαπιστώνονται τεχνητές διαμορφώσεις στον φυσικό βράχο

δοκοθήκες υπάρχουν και σε οικίες του Μυστρά, για τη στήριξη του δαπέδου των ορόφων και *μετέωρων ηλιακών*, Αρβανιτόπουλος 2004, τόμ. Β', 370 αριθ. 15, 427 αριθ. 124, 483 αριθ. 260, 491 αριθ. 275.

¹⁶ Όμοια διαμόρφωση σε πλαίσια ανοιγμάτων και κογχών εμφανίζεται στα κτίσματα 8, 6, 19, 21, 38 (για το οποίο, βλ. παρακάτω), κ.ά., βλ. Ελευθερίου 2015, 15, 16 (εικόνες δεξιά).

¹⁷ Βλ. και Ελευθερίου 2015, 13 (εικόνες). Πρβλ. Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 77.

¹⁸ Η αντοχή του οφείλεται στην υψηλή περιεκτικότητα σε δολομίτη, προερχόμενο από πετρώματα της περιοχής, σύμφωνα με τις εργαστηριακές αναλύσεις της τέως Διεύθυνσης Τεχνικών Ερευνών Αναστήλωσης του ΥΠ.ΠΟ.Α. και του Ι.Γ.ΜΕ.

¹⁹ Όμοιο επίχρισμα σώζεται στα περισσότερα κτίσματα, βλ. και Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990, 74. Ελευθερίου 2015, 15.

²⁰ Ελευθερίου 2015, 12, 14, 16, 29. Ελευθερίου (υπό έκδοση).

—αυλακώσεις για απορροή υγρών, κυκλική λεκάνη (εικ. 5)—, ενώ επεξεργασία φέρει ο βράχος και στον νότιο χώρο. Κτιστή κατασκευή εφάπτεται στον βόρειο χώρο, δυτικά. Μεταγενέστερα προστέθηκε δυτικά, εγκάρσια και σε επαφή με το Κτίσμα Α και σε χαμηλότερη στάθμη λόγω της κλίσης του εδάφους, το διώροφο πυργοειδές Κτίσμα Β, προσανατολισμένο κατά τον άξονα Α-Δ. Έχει ακανόνιστη τετράπλευρη κάτοψη (εξωτ. διαστ. $3,30 \times 3,01$ μ., πάχ. τοιχ. $0,45-0,60$ μ., μέγ. σωζ. ύψ. $4,75$ μ.). Η είσοδος, τοξωτή, ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Στην ανώτερη στάθμη, στην ίδια πλευρά βρίσκεται μεγάλο τοξωτό παράθυρο. Στο εσωτερικό διαμορφώνονται κόγχες στο πάχος της τοιχοποιίας. Η επικοινωνία μεταξύ των ορόφων γινόταν μέσω λιθόκτιστης κλίμακας. Το Κτίσμα Β στεγαζόταν με δίρριχτη κεραμοσκεπή. Χαρακτηρίζεται από γενικά επιμελημένη κατασκευή. Με βάση την κεραμεική και τα νομίσματα²¹, που εντοπίστηκαν κάτω από το στρώμα κατάρρευσης της στέγης, το Κτίσμα Α χρονολογείται στα τέλη 13ου αιώνα και το Β στα τέλη του 14ου – αρχές 15ου αιώνα. Το σύνολο βρισκόταν σε χρήση έως το β' μισό του 15ου αιώνα.

Οι τεχνητές επεμβάσεις στον βράχο²², η οπή απορροής στη βορειοδυτική γωνία του χώρου, σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα, δείχνουν ότι πρόκειται για έναν χώρο εργαστηριακής επεξεργασίας. Κατά τις διερευνήσεις ανευρέθη, μεταξύ άλλων, ικανός αριθμός λίθινων τριπτήρων, αγνύθες, σφονδύλια και μεταλλικά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων βελόνια και άγκιστρο αδραχτιού, καθώς και —σχεδόν αποκλειστικά— άβαφη χρηστική κεραμεική. Τα ανωτέρω είναι δηλωτικά υφαντουργικής δραστηριότητας στον χώρο, ενδεχομένως και βαφής νημάτων-υφασμάτων²³.

Κτήριο 38²⁴

Το κτήριο βρίσκεται σε μικρή απόσταση κάτω από την πύλη του κάστρου (εικ. 1). Είναι ισόγειο, μονόχωρο, με ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. $3,80 \times 2,80$ μ., πάχ. τοιχ. $0,55-0,70$ μ., ύψ. $4,00$ μ.). Η θύρα εισόδου ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Στην εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου διαμορφώνονται δύο τοξωτές κόγχες, με επιμελημένο πλαίσιο, που διατηρεί χαραγμάτα απομίμησης πλίνθων. Το κτήριο στεγαζόταν με δίρριχτη κεραμοσκεπή. Η διερεύνηση απέδωσε ξυλάνθρακες, σκωρίες σιδήρου, μάζες μετάλλου και μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων —εγχειρίδια, εργαλεία, καρφιά, κρίκους, ελάσματα κ.ά., ακέραια και μη, κατασκευασμένα κυρίως από σίδηρο, ορισμένα από χαλκό—, κεραμεική και αρκετά νομίσματα (εικ. 6). Τα ευρήματα δείχνουν ότι στον χώρο αναπτυσσόταν μεταλλοτεχνική δραστηριότητα (κατασκευή-επισκευή μεταλλικών αντικειμένων). Ο απαραίτητος εξοπλισμός ενδεχομένως ήταν κινητός (χοάνη και άκμονας, ο δεύτερος εάν δεν είχε ανάλογη χρήση ο φυσικός βράχος, όπου διακρίνονται τεχνητές επεμβάσεις). Η συνεξέταση της κεραμεικής και των νομισμάτων υποδεικνύει τη χρονολόγηση της κατασκευής του κτηρίου στον 14ο αιώνα και τη χρήση του έως το β' μισό του 15ου αιώνα.

Οι εργαστηριακές δραστηριότητες που διαπιστώθηκαν στα δύο κτήρια ήταν περιορισμένης έκτασης, όπως υπαγορεύουν και οι διαστάσεις τους, αποδίδοντας μάλλον μικρή παραγωγή, για την κάλυψη καθημερινών αναγκών στον οικισμό²⁵. Κινητά ευρήματα και σε άλλα κτίσματα δεικνύουν την υφαντική ως μια από τις βασικές ασχολίες των κατοίκων²⁶.

²¹ Κυρίως βενετικά *torneselli*. Επίσης, βρέθηκαν νομίσματα της κοπής *torneselli*, η οποία έχει προσγραφεί στον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο και αποδοθεί σε τοπικό νομισματοκοπείο (Μυστρά), βλ. Baker 2006.

²² Πρβλ. διαμορφώσεις φυσικού βράχου σε υφαντουργεία-βαφεία ελληνιστικών χρόνων, Kardara 1961, 61 κ.ε. πίν. 79, 80.1.

²³ Για παράδειγμα λειτουργίας υφαντουργείου-βαφείου κατά τη μεσαιωνική εποχή, βλ. ενδεικτικά Κοιλάκου 2004, 223-227. Ελλείψει άλλων στοιχείων, υποθέτουμε ότι οι βαφές ήταν φυτικής προέλευσης, σύμφωνα και με τις παραδοσιακές πρακτικές στην περιοχή.

²⁴ Ελευθερίου 2015, 16. Ελευθερίου (υπό έκδοση).

²⁵ Πρβλ. Matschke 2006, 184. Μπούρας 2006, 215-219.

²⁶ Η ισχυρή παράδοση του Γερακίου στην υφαντουργία, τουλάχιστον από τον 18ο αι. (Γριτσόπουλος 1982, 436-438), έχει ίσως τις ρίζες της στον μεσαιωνικό οικισμό.

Τέλος, ο ικανός αριθμός νομισμάτων που βρέθηκε στα δύο εργαστήρια δηλώνει πιθανότατα λειτουργία τους και ως καταστημάτων.

Ως προς τις εργασίες συντήρησης, σημειώνεται ότι η μέριμνα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από τη δεκαετία του 1970 και εξής συντέλεσε στη γενικά καλή κατάσταση των οχυρώσεων και των κοσμικών και εκκλησιαστικών κτισμάτων του κάστρου Γερακίου²⁷. Στο πλαίσιο του έργου Ε.Σ.Π.Α. πραγματοποιήθηκαν εργασίες για την προστασία, συντήρηση-στερέωση και ανάδειξη των κτισμάτων που περιλαμβάνονταν σε αυτό (εικ. 1, 3), καθώς και των τειχών²⁸. Έγινε χειρωνακτική καθαίρεση των σαθρών αρμολογημάτων και κονιαμάτων επίχρισής. Όπου απαιτείτο, συμπληρώθηκαν και ενισχύθηκαν τα κονιάματα δομής και έγινε πλήρωση των κενών των λιθοδομών. Συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν τα υπάρχοντα, σωζόμενα σε καλή κατάσταση αρμολογήματα και επιχρίσματα, ενώ τα σαθρά αντικαταστάθηκαν με νέα, όπως νέα έγιναν και όπου απουσίαζε το κονίαμα και χρειαζόταν συμπλήρωση. Τα νέα κονιάματα ήταν όμοιας σύστασης και υφής με τα αρχικά, με την κατάλληλη σύνθεση που προέκυψε από τις εργαστηριακές αναλύσεις και επιτόπια εφαρμογή. Ευδιάκριτες, μικρής κλίμακας τοπικές συμπληρώσεις και ανακτίσεις πραγματοποιήθηκαν σε τμήματα των λιθοδομών όπου παρατηρήθηκε αποδιοργάνωση ή επικινδυνότητα, ώστε να αποδοθούν στην αρχική τους κατάσταση οι τοίχοι –κυρίως στις απολήξεις των τοιχοποιιών, σε ανοίγματα θυρών και παραθύρων και σε κόγχες–, αφού προηγήθηκε η αρχιτεκτονική αποτύπωσή τους. Οι τοπικές συμπληρώσεις σημάνθηκαν με φύλλα μολύβδου. Στα ανοίγματα και τις αποθηκευτικές κόγχες τα σωζόμενα στοιχεία αναδείχθηκαν με διαμόρφωση των επιχρισμάτων και κάποτε με μικρής κλίμακας συμπληρώσεις, με χρήση λαξευμένων λίθων ή πωρολίθων, ενώ, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ξύλινων ανωφλίων, τοποθετήθηκαν νέα, από μορφωμένη ξυλεία ιρόκο, στις θέσεις και διαστάσεις των αρχικών, για την περαιτέρω προστασία των κτηρίων από κατάρρευση. Τα δάπεδο διαμορφώθηκαν στις αρχικές στάθμες, κυρίως με χρήση υλικού τύπου «χωμάτινου σταθεροποιημένου δαπέδου», το οποίο επιπλέον συμβάλλει στην αντιμετώπιση της ανάπτυξης βλάστησης.

Εν είδει epilόγου σημειώνεται ότι η συνέχιση της έρευνας στο Γεράκι θα αποδώσει ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Η απουσία, όπως δείχνουν τα μέχρι στιγμής δεδομένα, μεταγενέστερων του 15ου αιώνα επεμβάσεων, συνέβαλε στη διαφύλαξη πολύτιμων στοιχείων, που προσφέρονται αφειδώλευτα για τη μελέτη της ιστορίας και την ανασύνθεση της ανθρώπινης δραστηριότητας σε έναν αυθεντικό μεσαιωνικό οικισμό. Παράλληλα, οι παρεμβάσεις που έγιναν στο πλαίσιο του έργου Ε.Σ.Π.Α. συνέβαλαν καθοριστικά στην προστασία και ανάδειξη του μνημειακού συνόλου, θέτοντάς το ως σημείο αναφοράς στον χάρτη των πολιτιστικών διαδρομών της Πελοποννήσου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλιδάκη 2011: Α. Ανδρουλιδάκη, Το υστεροβυζαντινό κάστρο του Γερακίου στη Λακωνία, στο: *Διεθνές Συνέδριο «Οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5ος-15ος αιώνας)»*, Ισθμός Κορίνθου, 30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011, *Περιλήψεις*, Κόρινθος 2011, 20-21.
- Αρβανιτόπουλος 2004: Σ. Ι. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004.
- Baker 2006: J. Baker, A coinage for Late Byzantine Morea under Manuel II Palaiologos (1391-1425), *RN* 162, 2006, 395-417.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, BÉFAR 213, Paris 1969.
- Γριτσόπουλος 1982: Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982.

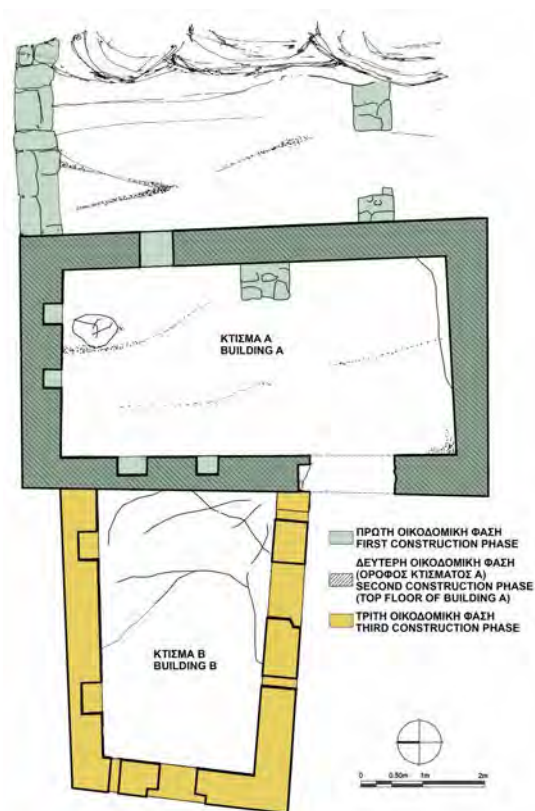
²⁷ Στερεώσεις τοιχοποιιών και συντήρηση τοιχογραφιών, βλ. εκθέσεις της Υπηρεσίας στο *Αρχαιολογικών Δελτίων* από το έτος 1971 κ.ε.

²⁸ Ελευθερίου 2015, 28. Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση α). Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση β).

- Cavanagh κ.ά. 2009: W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London 2009,
- Crouwel 2009: J. Crouwel, Prehistoric Geraki: work in progress (2005), στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 67-76.
- Δημητροκάλλης 2001: Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οί τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Αθήνα 2001.
- Διαμαντή 2007: Κ. Διαμαντή, Σύνταξη μελετών – Στερεωτικές – Αναστηλωτικές εργασίες, Αρχαιολογικοί χώροι Σπάρτης, Μονεμβασίας, Γερακίου, ΑΔ 62, 2007, Χρονικά Β'1, 300-301.
- Διαμαντή 2008: Κ. Διαμαντή, Σύνταξη μελετών – Στερεωτικές – Αναστηλωτικές εργασίες, ΑΔ 63, 2008, Χρονικά Β'1, 329-331.
- Διαμαντή 2010: Κ. Π. Διαμαντή, *Το έργο της 5ης Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων από το έτος 2007 έως το έτος 2010 στο νομό Λακωνίας, ΥΠ.ΠΟ.Τ. – 5η Ε.Β.Α.*, Σπάρτη 2010.
- Ελευθερίου 2015: Ε. Ελευθερίου, *Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α. – 5η Ε.Β.Α.*, Σπάρτη 2015.
- Ελευθερίου (υπό έκδοση): Ε. Π. Ελευθερίου, Νέα στοιχεία για το Γεράκι Λακωνίας κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Όψεις καθημερινής ζωής ενός μεσαιωνικού οικιστικού συνόλου, στο: *Δ' Τοπικό Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη 10-12 Νοεμβρίου 2016, Πρακτικά* (υπό έκδοση).
- ΕΦΑΛΑΚ 2015-2016: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Από το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (Ε.Σ.Π.Α.) 2007-2013. Βυζαντινά μνημεία και μνημειακά σύνολα, *Λακωνικές Σπουδές* 21, 2015-2016, 253-276.
- Kardara 1961: Ch. Kardara, Dyeing and weaving works at Isthmia, *AJA* 65, 1961, 261-266.
- Κοιλάκου 2004: Χ. Κοιλάκου, Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα, στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004, 221-241.
- Λαΐου 2006: Α. Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, Αθήνα 2006.
- Matschke 2006: K.-P. Matschke, Ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ (13ος-15ος αἰῶνας), στο: Λαΐου 2006, τόμ. Β', 141-191.
- Μέξια κ.ά. 2010: Α. Μέξια – Ε. Π. Ελευθερίου – Κ. Ντουβή, Σύνταξη μελετών – Στερεωτικές – Αναστηλωτικές εργασίες, ΑΔ 65, 2010, Χρονικά Β'3, 601-603.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1981: Ν. Κ. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οί ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Μνημεῖα Βυζαντινῶν Οἰκισμῶν 1*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Μπούρας 2006: Χ. Μπούρας, *Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, στο: Λαΐου 2006, τόμ. Β', 193-230.
- Ορλάνδος 1937: Α. Κ. Ορλάνδος, *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά*, ΑΒΜΕ Γ', 1937, 3-114.
- Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση α): Ε. Πάντου – Α. Ανδρουλιδάκη – Ε. Π. Ελευθερίου – Δ. Χαραλάμπους – Κ. Ντουβή, Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, ΑΔ 2011-2014, Χρονικά (υπό έκδοση).
- Πάντου κ.ά. (υπό έκδοση β): Ε. Πάντου – Ε. Π. Ελευθερίου – Δ. Χαραλάμπους – Κ. Ντουβή, Οργάνωση, βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου Γερακίου και συντήρηση μνημείων, ΑΔ 2015, Χρονικά (υπό έκδοση).
- Παπαγεωργίου 2007: Τ. Παπαγεωργίου, *Τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007.
- Sigalos 2004: E. Sigalos, *Housing in Medieval and Post-Medieval Greece*, BAR International Series 1291, Oxford 2004.
- Σιμάτου – Χριστοδουλοπούλου 1989-1990: Α.-Μ. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου, ΔΧΑΕ 15, 1989-1990, 67-88.
- Thorne – Prent 2009: S. M. Thorne – M. Prent, The walls of Geraki, στο: Cavanagh κ.ά. 2009, 235-242.
- Traquair 1905-1906: R. Traquair, Laconia. I. Mediaeval fortresses, *BSA* 12, 1905-1906, 259-276.
- Χαραλάμπους – Ελευθερίου 2010: Δ. Χαραλάμπους – Ε. Π. Ελευθερίου, Γεράκι. Κάστρο, ΑΔ 65, 2010, Β3, 630.
- Zakythinis 1975: D. A. Zakythinis, *Le despotat grec de Morée, vol. I. Histoire politique, Édition revue et augmentée par Chr. Maltézu*, Variorum Reprints, London 1975.



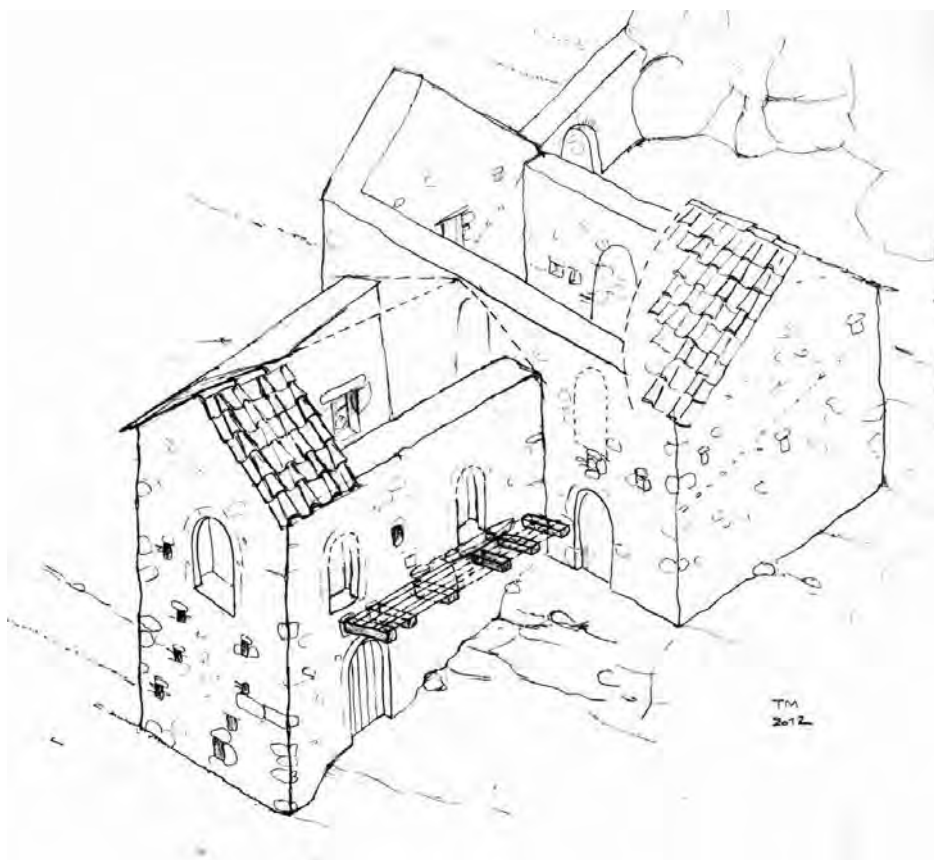
Εικ. 1. Κάστρο Γερακίου. Ο οικισμός από ΒΔ κατά το πέρας του έργου. Σημειώνονται τα κτήρια αριθ. 2, 19, 38 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., αεροφωτογραφία, Β. Γεωργιάδης, 2015).



Εικ. 2. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήριο 2. Κάτοψη β' στάθμης, οικοδομικές φάσεις, κλ. 1:50 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Α. Μαρδά-Στυσιανού, 2015).



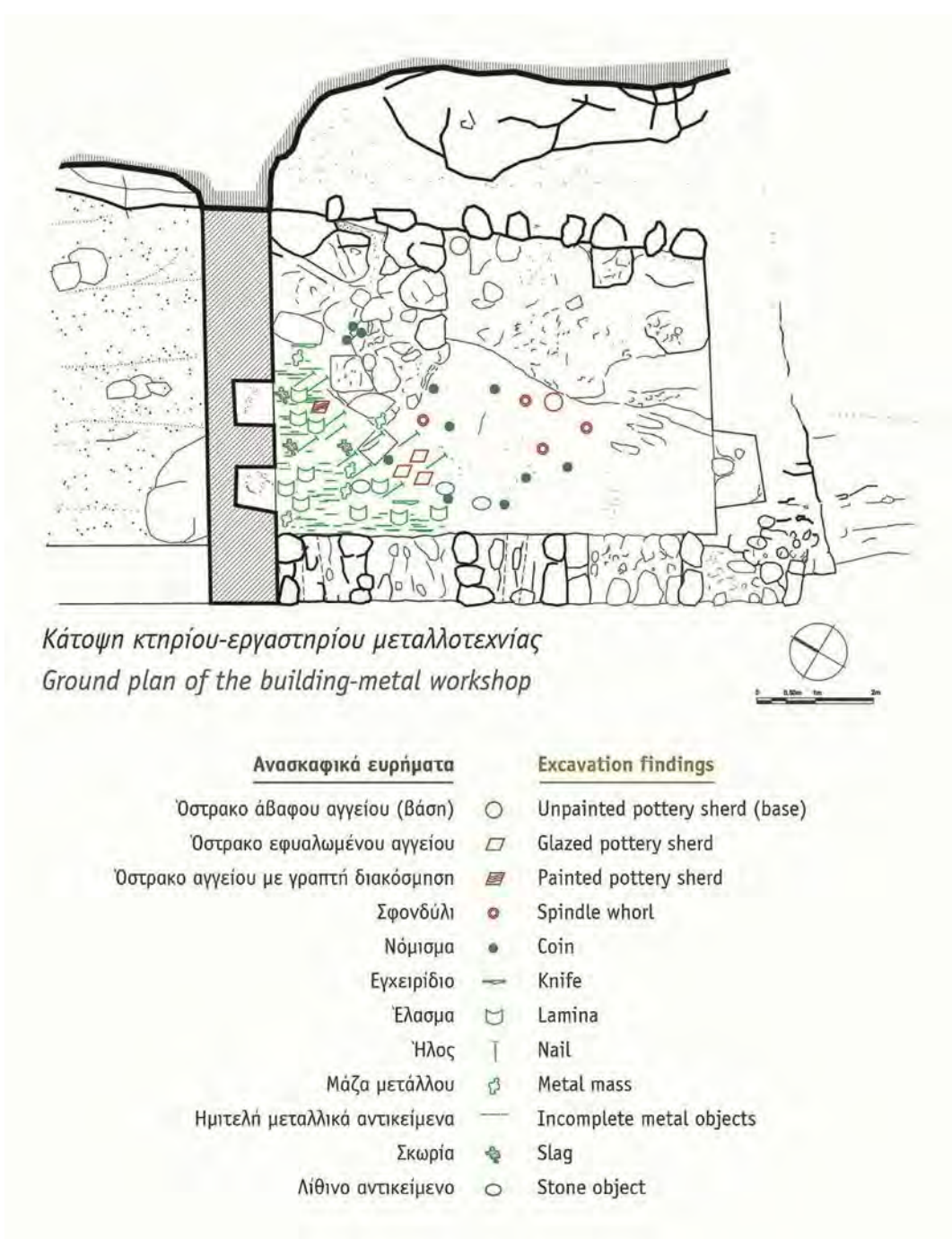
Εικ. 3. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήριο 2, άποψη από ΝΔ. α. Πριν τις εργασίες συντήρησης-στερέωσης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Θ. Ρήγου, 2011). β. Μετά τις εργασίες (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Α. Μαρδά-Στυψιανού, 2015).



Εικ. 4. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήριο 2. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Α. Μαρδά-Στυσιανού, 2012).



Εικ. 5. Κάστρο Γερακίου, οικισμός. Κτήριο 19. Κτίσμα Α, βόρειος χώρος. Άποψη από Α, μετά τις εργασίες συντήρησης-στερέωσης (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Α. Μαρδά-Στυσιανού, 2012).



Εικ. 6. Κάστρο Γερακίου, οικισμός, Κτήριο 38, κάτοψη εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας, κλ. 1:50 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ., Α. Μαρδά-Στυψιανού – Α. Τσακμάκη, 2012).

Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου

Η μονή Μαρδακίου (εικ. 1) βρίσκεται στον Ταϋγετο, κοντά στο χωριό Νέδουσα της Μεσσηνίας, στην κορυφή μικρού υψώματος, ανάμεσα στους απότομους λόφους της «Πυργιώτισσας» ή «Σιδηροβάγενο» και της «Βαρθάλαινας»¹. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ο δήμος Αλαγονίας περιλάμβανε τα λεγόμενα «Πισινά χωριά» που ανήκαν στον καζάν (επαρχία) Μυστρά².

Αναφορές στη Μονή Μαρδακίου υπάρχουν σε μελέτες των Αντ. Μασουρίδη, Π. Παπαβασιλόπουλου³, Χ. Παπασαραντόπουλου⁴, Η. Μ. Φερέτου⁵, Β. Αθανασοπούλου⁶ και Ζ. Κοκκίνη⁷. Ο Σπ. Λάμπρος⁸ δημοσίευσε αποσπάσματα και ο Δ. Ζακυθηνός⁹ ολόκληρο το σιγίλιο του 1702. Η σημαντικότερη δημοσίευση για την Μονή Μαρδακίου έγινε στα 1973 από τον Κ. Καλοκύρη¹⁰.

Σύμφωνα με τα αναφερόμενα στα πατριαρχικά σιγίλλια, που εκδόθηκαν για τη μονή, από τους Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Γ' το 1702¹¹, Γρηγόριο Ε' το 1798¹², Κύριλλο ΣΤ' το 1815¹³ και το 1816¹⁴, καθώς και από την ανάγνωση και ανάλυση της κτητορικής επιγραφής που σώζεται στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού και δημοσιεύτηκε από τον Κ. Καλοκύρη, η σταυροπηγιακή Μονή Μαρδακίου ιδρύθηκε το 1635¹⁵, όταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ήταν ο Κύριλλος Β' εκ Βερροίας¹⁶ και Ιεροσολύμων ο Θεοφάνης¹⁷. Χορηγός του ναού ήταν ο Μουσελήμης Θεόδωρος Χανδρινός¹⁸, του οποίου η εικόνα με το σχήμα του μοναχού σώζεται στον νάρθηκα. Ο Θεόδωρος, εκτός από την κατασκευή και τον εξοπλισμό της μονής, αγόρασε από κάποιον Οθωμανό για δεκατέσσερις χιλιάδες γρόσια κτήμα στο Γαρδίκι¹⁹, στο οποίο ιδρύθηκε το μετόχι των Αγίων Αναργύρων. Τοιχογράφος του

¹ Μασουρίδης 1936, 147 κ.ε.

² Μαυροειδής 1980-1981, 232.

³ Παπαβασιλόπουλος 1977.

⁴ Παπασαραντόπουλος 1931, 673.

⁵ Φερέτος 1963, 647-648.

⁶ Αθανασοπούλου 1967, 49.

⁷ Κοκκίνη 1999, 123.

⁸ Λάμπρος 1906, 384, 400, η', αριθ. 96: «Καταγραφή των κινητών της εν Μονεμβασία μονής Μαρδάκη».

⁹ Ζακυθηνός 1926, 397-401. Έχει εκδοθεί ολόκληρο το κείμενο από την πρωτότυπη περγαμνή του σιγιλίου, στην οποία δεν σώζεται η πατριαρχική βούλα.

¹⁰ Καλοκύρης 1973, 174-5, 193-200.

¹¹ Λάμπρος 1906, 384, 400: στο σιγίλιο αναφέρεται ότι ο ναός κτίστηκε 60 χρόνια νωρίτερα, δηλαδή το 1642.

¹² Μασουρίδης 1936, 152-6. Καλοκύρης 1973, 175. Παπαβασιλόπουλος 1977, 15/615).

¹³ Βελανιδιώτης 1936, 21-22. Φερέτος 1963. Καλοκύρης 1973, 175. Μασουρίδης 1936, 157.

¹⁴ Καλοκύρης 1973, 175.

¹⁵ Μασουρίδης 1936, 174-5. Αναφέρει σαν έτος κατασκευής του μοναστηριού το 1504, παρατηρεί όμως ότι τα κτίσματα φανερώνουν ότι είναι μεταγενέστερα. Ο Παπασαραντόπουλος (1931) σημειώνει ότι σώζεται η μολύβδινη βούλα απολεσθέντος σιγιλίου, χωρίς να αναφέρει που βρίσκεται αυτή. Υποστηρίζει ότι η μονή κατασκευάστηκε το 1501.

¹⁶ Διετέλεσε τρεις φορές πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το 1633, 1635-36, 1638-39 και είναι γνωστός για την σφοδρή διένεξή του με τον Κύριλλο Λούκαρη.

¹⁷ Διετέλεσε πατριάρχης Ιεροσολύμων από το 1608-1644.

¹⁸ Στο σιγίλιο του 1798 ονομάζεται Θεοδόσιος. Ο Μασουρίδης (1936) αναφέρει ότι αυτό ήταν το όνομα του μετά την χειροτονία του ως μοναχού. Κουγέας 1930, 296: Εθνική Βιβλιοθήκη, κώδ. 2042 προθέσεων και εκφωνήσεων που αφορά πιθανότατα τη Μονή Μαρδακίου και αναφέρεται στο οικογενειακό όνομα του κτήτορος Χανδρινού.

¹⁹ Μασουρίδης 1936, 147. Παπαβασιλόπουλος 1977. Για την Ιερά Μονή Γαρδικίου, βλ. Ξενογιάννης 1977. Δημητροκάλλης 1998, 13 εικ. 3-9.

ναού είναι ο Δημήτριος Κακαβάς²⁰ από το Ναύπλιο, του οποίου γνωρίζουμε τη δράση στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο από το 1590 μέχρι το 1639.

Η μονή Μαρδακίου διατηρεί σχέσεις στα 1648 με την Μονή της Μαλεσίνας²¹ και με τη Στεμνίτσα²². Η παρουσία της μονής εμπλουτίζεται από το 1669²³ και μετά με αφιερώσεις κτημάτων από πιστούς. Τον Ιούλιο του 1679, διεκδικεί μέσω του Πατριαρχείου εργαστήρια στον Κόπαγα²⁴, κοντά στην Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη. Η μονή αναφέρεται στις Βενετικές καταγραφές του 1698, 1699 και 1700 που διασώζει το αρχείο Grimani²⁵. Από το σιγίλιο του 1702 διαφαίνεται ότι υπήρχε διένεξη με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας και Καλαμών Γρηγόριο Εφέσσιο, η οποία έληξε με την επικύρωση της σταυροπηγιακής αξίας της μονής και την αυτονομία της. Από το 1702 αρχίζει ο παλιός κώδικας²⁶, όπου αναγράφεται η παρουσία της μονής, που προέρχεται κυρίως από αφιερώσεις κτημάτων ιδιωτών, μέχρι το 1798. Ο κώδικας αναφέρει επίσης ότι στα 1715 υπάρχουν στην μονή έξι ιερείς και επτά μοναχοί²⁷. Στα 1747, η μονή ανήκει στην ιδρυθείσα επισκοπή Δυρραχίου, που υπόκειται στη μητρόπολη Μονεμβασίας²⁸. Με τη μονή συνδέεται και ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Προκόπιος Πελεκάσης (1785-1789)²⁹, ο οποίος επιστρέφει στην γενέτειρά του, την Σίτσοβα, το 1799.

²⁰ Χατζηδάκης 1987. Βέης 1911-1912, 467. Πιομπίνος 1979, 109. Κοκκίνης 1999, 123. Μπούρας 1993, 139, υποσημ. 6. Προεστάκη 2012.

²¹ Καραστάθης 1994, 101, όπου αναφέρεται ενθύμηση σε χειρόγραφο βιβλίο.

²² Θέμελης 1966, 349. Σε κώδικα που βρίσκεται στο Μουσείο Κυριακού και πιθανόν ανήκει στη μονή Μαρδακίου αναφέρεται στο κάτω περιθώριο της σελ. 18 «εν μηνί δεκεμβρίω ής το αχμη' ήλθα εγώ ο παπα Θεοφάνης από την στεμνίτζα ης το μοναστήρι κι επήγα υς την αναστάσοβα».

²³ Ο Παπασαραντόπουλος (1931, 673) αναφέρει ότι σώζεται αφιερωτικό γράμμα «τινός παραχωρούσης τα κτήματα της εις την μονή». Ο Μασουρίδης (1936, 147, 419) σημειώνει ότι ανέγνωσε κάπου την πληροφορία ότι η μοναχή Ζαφείρα αφιερώνει με γράμμα της τα κτήματα της στη μονή επί ηγουμενίας Ανθίμου Αβρέα, χωρίς να το έχει εντοπίσει ο ίδιος, και ότι η αφιέρωση αυτή βρίσκεται σε κώδικα της μονής που κατά την γνώμη του δεν είναι ο αρχικός αλλά αντίγραφο. Παπαβασιλόπουλος 1977, 15/615-16/616: «το παλαιότερο αφιερωτικό έγγραφο είναι του 1669. Με αυτό κάποια Ζαφείρα αφιερώνει κήπους και έπιπλα στο μοναστήρι».

²⁴ Μασουρίδης 1936, 419: «Ωσαύτως αναφέρεται ότι οι επίτροποι της Μονής Μαρδάκη μετά του Ηγουμένου Θεοφάνους μεταβάντες εις Κωνσταντινούπολιν παρουσιάσθησαν εις τον τότε Πατριάρχη Παρθένιον και υπέδειξαν αυτά ομολογίαν του Πέτρου Ιωαννάκογλου και ετέρων τριών δηλούσαν, ότι εν τω εργαστηρίω αυτών παρά το Κόπαγα και εν τω εργαστηρίω της Αγ. Σοφίας υπάρχει μερίδιον της μονής Μαρδακίου. Προς επικαρπίαν δε τούτου υπό της μονής εξεδόθη κατ' Ιούλιον του 1679 και πατριαρχικόν γράμμα». Παπαβασιλόπουλος 1977, 16/616.

²⁵ Μπόμπου-Σταμάτη 1978, 259 [«Αρχείο Grimani (φ. 266, 267-270β). Νόταις των υποστατικών των μοναστηριών της περιοχής Καλαμάτας, 1698 Οκτωβρίου α στο παλεω. Κατά την προσταγή του εκλαμπρότατου αυθέντου γενεράλε Φραντζέσκου Γρημάνη γράφωμεν τα υποστατικά των μοναστηριών της περιοχής Καλαμάτας ης το παρόν κατάστιχον ... 7) έτερον μοναστήριον της Υπεραγίας Θεοτόκου λεγόμενης Μαρδάκη, πλησίον του χωρίου Μεγάλης Αναστάσοβας. Υπογράφει Θεοφάνης Ιερομόναχος και ηγούμενος», 270, [(φ. 374-374β) 1699 Νοεμβρίου 7 ετ)π. Νότα των μοναστηριών υποκειμένων και σταυροπήγιων της ημετέρας επαρχίας Μονεμβασίας ... 5) Μοναστήριον της Υπεραγίας Θεοτόκου Μαρδάκη εις την περιοχή Ζαρνάτας σταυροπήγιον. Έχει μετόχι λεγόμενον Γαρδίκι ης την περιοχήν Καλαμάτας», 270 (τρίτη αναφορά στο μοναστήρι στο αρχείο Grimani με ημερομηνία 15 Μαρτίου 1700, ίδια με εκείνη του 1698 όπου αναφέρονται ελάχιστες μεταβολές στα περιουσιακά στοιχεία της μονής)].

²⁶ Παπαβασιλόπουλος 1977. Μασουρίδης 1936. Το 1703, ο Θεόδωρος Αποστόλου από την Σίτσοβα και ο Μαρδακιώτης ιερομόναχος Κωνσταντίνος «ωμολόγησαν ενώπιον του Πατριάρχου ότι ευχαρίστως και ασυζητητί δέχονται όσα αφιέρωσε δι' επισήμου διαθήκης ο πρωτοξάδελφος αυτών Θεόδωρος Ριζομάντης εις την Μονήν».

²⁷ Παπαβασιλόπουλος 1977, 16/616: «1715 Γεναρίου 14. Ηθελήσαμε εμείς οι πατέρες ομογνώμονες Ιερομόναχοι και Μοναχοί να γράψωμε ο καθένας ιδιοχειρως εις τον κώδικα και λίμπρο του αυτού Μοναστηρίου δια να φαίνεται και να γνωρίζονται όλοι οι Κοινοβιάται της Ιεράς Μονής εις τον αιώνα τον άπαντα. Ιακείμ Ιερομόναχος, Κωνσταντίος Ιερομόναχος, Σωφρόνιος Ιερομόναχος, Άνθιμος Σπετζόπουλος Ιερομόναχος, Παρθένιος Ιερομόναχος, Παρθένιος Ιερομόναχος, Παρθένιος Στραβοσκιάδης Μοναχός αντάμα με τον γέροντα μου Παΐσιο, όπου είμαστε εις του Αγίους Αναργύρους, Πολύκαρπος από Μπλιάγα Μοναχός, Παΐσιος από Σίτσοβα Μοναχός, Δαμιανός Μοναχός, Ιωαννίκιος Μοναχός, Γαβριήλ Μοναχός, Νεόφυτος Μοναχός».

²⁸ Βέης 1901, 197: Πράξη του Μονεμβασίας Νικηφόρου του έτους 1747. Κουγέας 1930, 296.

²⁹ Δουκάκης 1911, 72-74. Νιάρχος 1970, 26. Μασουρίδης 1936, 15, 148, 159, 207-209, 218, 227-229, 230, 232. Φερέτος 1963, 647. Παπαβασιλόπουλος 1977. Καλοκύρης 1973, 177.

Στις αρχές του 19ου αιώνα³⁰ το μοναστήρι πρέπει να βρισκόταν σε οικονομική άνθηση. Το γεγονός αυτό, καθώς και η απρόσιτη και φυσικά οχυρή θέση του εξηγεί γιατί η Φιλική Εταιρεία και ο Παπαφλέσας το επέλεξαν για ισχυρή στρατιωτική βάση ενόψει της Επανάστασης³¹. Μετά την απελευθέρωση, το Μαρδάκι ήταν από τα μοναστήρια που δεν διαλύθηκαν με το οθωνικό διάταγμα του 1833³². Εκτότε, όμως, και παρά τη μεγάλη περιουσία που είχε διατηρήσει μέχρι την εποχή αυτή, αρχίζει η σταδιακή παρακμή³³.

Το όνομα «Μαρδάκι» παραπέμπει, πιθανόν, στους Μαρδαίτες³⁴ που προέρχονται από τις ορεινές φυλές του Λιβάνου και του Ταύρου, εγκαταστάθηκαν, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, στην Πελοπόννησο από τον 7ο αιώνα, και παρέμειναν ζωντανή ομάδα μέχρι και τον 10ο τουλάχιστον αιώνα. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι κάτοικοι της Μάνης ονομάζονταν Μαρδαίτες κατά τον Μεσαίωνα. Η ύπαρξη ερειπίων στο γειτονικό λόφο του Σιδηροβάγενου, όπου στα 1867-1875³⁵ έγιναν ανασκαφικές εργασίες και βρέθηκαν λατρευτικά σκεύη και η εικόνα της Παναγίας της Μαρδακιώτισσας, ενισχύει την υπόθεση εργασίας για την ύπαρξη παλαιότερης μοναστικής κοινότητας «της Παναγίας της Χρυσοπηγής» στην ευρύτερη περιοχή. Η αρχαιολογική διερεύνηση του χώρου θα μπορούσε να επιβεβαιώσει ή όχι την υπόθεση. Τον 17ο αιώνα, που ιδρύεται το μοναστήρι στην σημερινή του θέση, η ονομασία συναντιέται πλέον σαν τοπωνύμιο που πιθανόν μνημονεύει την ευρύτερη περιοχή, όπου ήταν εγκατεστημένοι παλαιότερα οι Μαρδαίτες.

Το μοναστήρι και το καθολικό του υπέστησαν σοβαρές ζημιές κατά το σεισμό της Καλαμάτας του Σεπτεμβρίου 1986. Κλιμάκιο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού αποτύπωσε το 1989³⁶ όλο το μοναστήρι και συνέταξε μελέτη αποκατάστασης και στερέωσης του καθολικού που υλοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1993 και 1995. Η παρούσα εργασία βασίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα, την αποτύπωση, τη μελέτη και το φωτογραφικό υλικό της εποχής εκείνης.

Ο περίβολος της μονής (εικ. 2) έχει τριγωνικό σχήμα, με το καθολικό να καταλαμβάνει το κέντρο του. Η αυλή διατάσσεται σε πολλά επίπεδα λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς του εδάφους από νότο προς βορρά (εικ. 3). Ο τρόπος διάταξης των κτισμάτων, εκμεταλεύεται τον νότιο προσανατολισμό που είναι τόσο απαραίτητος στην ορεινή Αλαγονία, ενώ προστατεύεται από τους βόρειους ανέμους. Τα επίπεδα κατασκευάζονται με λιθοδομές εν ξηρώ, πάνω στις οποίες σχηματίζονται μικρές χρηστικές κόγχες. Σε πολλά σημεία, οι λιθοδομές θεμελιώνονται πάνω στον προεξέχοντα φυσικό βράχο.

Λιθόστρωτο μονοπάτι στην νότια πλευρά οδηγεί στο διαβατικό, δηλαδή την κύρια πύλη του μοναστηριού (εικ. 2). Από την αρχική καμαροσκέπαστη κατασκευή σώζονταν το 1990 μόνο οι δύο παραστάδες της δίφυλης πόρτας, η αρχή της καμάρας στη βόρεια πλευρά και ίχνη

³⁰ Βελανιδιώτης 1936, 21-22: το σιγίλιο αφορούσε την καθαίρεση και τον αφορισμό του ηγουμένου της μονής Νικηφόρου Πράττη, εξαιτίας των διαμαρτυριών του μητροπολίτη Μονεμβασίας και Καλαμάτας και μετέπειτα εθνομάρτυρα Χρύσανθου Παγώνη (1789-1821). Καλοκύρης 1973, 175.

³¹ Αναπλιώτης, 1966, 18. Φρατζής, 1965, 255-7. Παπασαραντόπουλος 1931. Παπαβασιλόπουλος 1977, 15/615-16/616. Φερέτος 1963, 647-8. Καλοκύρης 1973, 175-6. Μασουρίδης 1936, 157-8.

³² Μπελιά 1972, 345. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Θρησκείας, Μοναστηριακά, φ.383, αριθ. εγγρ. 013, φ. 19, 1 Φεβρ. 1829, Κατάστιχο της εκκλησιαστικής επιτροπής 8: αναφέρεται η κινητή και ακίνητη περιουσία της μονής, οι μοναχοί-επίσης, σημειώνεται ότι σώζεται το μοναστήρι ενώ το μετόχιον κάηκε και ανακαινίσθηκε.

³³ Καρανή 2014. Γ.Α.Κ., Μοναστηριακά, φ. 383, αριθ. εγγρ. 057: το δημοτικό συμβούλιο Αλαγονίας τιμωρείται επειδή εκδίδει ψήφισμα κατά του διορισμού του Πανάρετου Αγγελόπουλου σαν ηγουμένου στη Μονή Μαρδακίου, που είχε επιβληθεί από την μητρόπολη Μεσσηνίας.

³⁴ Παπαρηγόπουλος 2005, 283. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1979, 17, 108-9, 352, 336. Bon 1951, 116-8. Runciman 2006, 36. Θεοχάρη 2006, 437.

³⁵ Μασουρίδης 1936. Φερέτος 1963. Εφημ. Αθ. «Αυγή», αριθ. φύλ. 1739, 7-9-1870, 6.3α. Παπαβασιλόπουλος 1977. Μασουρίδης 1936, 419. Η ανασκαφή στη Μονή Χρυσοπηγής έγινε το 1875 από τον δήμαρχο Αλαγονίας Αναστάσιο Θεοφιλόπουλο με ηγούμενο Μαρδακίου τον Αγαθοκλή Σπετσόπουλο.

³⁶ Η αποτύπωση έγινε το 1989 από την Ιωάννα Καρανή, αρχιτέκτονα μηχανικό, και τον Νικόλαο Αλεξάκη, τοπογράφο μηχανικό, υπαλλήλους στο κλιμάκιο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (Δ.Α.Β.Μ.Μ.) του ΥΠ.Π.Ο.Α. στην Καλαμάτα, με συνδυασμό τοπογραφικών και παραδοσιακών μεθόδων.

της λιθοδομής σε πολύ χαμηλό ύψος στη νότια πλευρά. Μια δεύτερη, κλεισμένη σήμερα, βοηθητική είσοδος, η οποία είχε λίθινη κλίμακα ανόδου εξωτερικά, βρισκόταν στον δυτικό περίβολο.

Δίπλα στο διαβατικό βρίσκεται η νοτιοδυτική πτέρυγα, η οποία δεσπόζει στο τοπίο δίνοντας την εντύπωση της έντονα οχυρής διάταξης, η οποία ενισχύεται και από τις αντιρρήδες που σώζονται στην βάση της στα νότια και έχουν κατασκευαστεί για την καλύτερη στερέωση του κτίσματος στο έντονα επικλινές έδαφος. Λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς ανάμεσα στο φυσικό έδαφος στη νότια πλευρά και στη διαμορφωμένη αυλή, η πτέρυγα διατάσσεται κλιμακωτά και είναι τριώροφη στη νοτιοδυτική γωνία, διώροφη στην υπόλοιπη νότια πλευρά, ενώ από την πλευρά της αυλής είναι ισόγεια. Στο υπόγειο της πτέρυγας, διατάσσονται οι βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι της μονής. Στο ισόγειο βρίσκεται η τράπεζα, η είσοδος της οποίας επικοινωνούσε απευθείας με την αυλή, με παράθυρα στις δύο μακρές πλευρές και τοξωτή κόγχη που έφερε επίχρισμα μέχρι το 1996 στον ανατολικό τοίχο. Στο ισόγειο, επίσης, εντάσσονταν βοηθητικοί χώροι δίπλα στη στέρνα του νερού, που βρίσκεται στην αυλή, καθώς και καμαροσκέπαστο υπόστεγο. Στον όροφο βρισκόταν πιθανόν το ηγουμενείο.

Η ανατολική πτέρυγα (εικ. 2) βρίσκεται επίσης σε θέση με απότομη κλίση. Στη βορειοανατολική γωνία σώζονται τα ερείπια ισόγειου κτίσματος που πιθανόν να ήταν το ψηλότερο κτίσμα της πτέρυγας αυτής, αν υποθέσουμε ότι τα κτίσματα διατάσσονταν κλιμακωτά ακολουθώντας τις υψομετρικές καμπύλες του λόφου από βορρά προς νότο. Στο υπόγειο υπήρχε ελαφρά οξυκόρυφος καμαροσκέπαστος βοηθητικός χώρος, ο οποίος πλέον έχει καταρρεύσει (εικ. 1). Στη νότια πλευρά της πτέρυγας, ευθύγραμμη, πέτρινη σκάλα ανόδου με ημικυκλικής κάτοψης πλατύσκαλο (εικ. 2) οδηγεί στο υπερυψωμένο κατά 1,00 μ. επίπεδο, όπου είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε όροφος κελιών. Στη δυτική πλευρά διακρίνεται τόξο ανοίγματος ημικυκλικής μορφής, το οποίο έχει μπαζωθεί ως τη γέννησή του.

Στο θεμέλιο της σημερινής βόρειας χαμηλής μάντρας σώζεται τοίχος σε μεγαλύτερο πλάτος που αποδεικνύει ότι στην πλευρά αυτή υπήρχε είτε ψηλός, μεγάλου πάχους περίβολος, είτε πτέρυγα κελιών. Το κτίσμα που σώζεται σήμερα είναι νεώτερο, λιθόκτιστο, και η δυτική πλευρά θεμελιώνεται πάνω στον φυσικό βράχο.

Το καθολικό (εικ. 2), διαστάσεων 11.97 × 8.13 μ. συμπεριλαμβανομένης της ημιεξαγωνικής κόγχης του ιερού, τιμάται στη μνήμη της Κοίμησης της Θεοτόκου της «Χρυσοπηγής» και τυπολογικά ανήκει στους ελεύθερους σταυρούς, με τρούλο και καμαροσκέπαστο νάρθηκα στα δυτικά, που διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με αρμό.

Ο οκτάπλευρος τρούλος (εικ. 3) είναι ευρύς, με χαμηλό σχετικά τύμπανο. Κατά τις εργασίες έγινε διάνοιξη των τοξωτών παραθύρων, κατασκευασμένων από τούβλα, που διατρύπουν τη βόρεια, νότια, δυτική και ανατολική πλευρά, οι παρειές των οποίων σώζονται τοιχογραφημένες. Η πρόθεση, όπου σώζεται κεραμική γούρνα, είναι πρόσθετη κατασκευή που δε συνδέεται οργανικά με την τοιχοποιία, έχει όμως τοιχογραφίες σύγχρονες με όλες τις υπόλοιπες του ναού, ενώ βρέθηκε και πολεμίστρα με τοιχογραφημένες παρειές. Πάνω από τη δυτική, μοναδική είσοδο στον ναό, αποκαλύφθηκε εικονοστάσιο, το τόξο του οποίου σχηματιζόταν από συμπαγή τούβλα και παραστάδες από πωρόλιθους. Πιο πάνω αποκαλύφθηκαν οι βάσεις των ποδαρικών από πωρόλιθο του αρχικού μονόλοβου καμπαριού. Στη βόρεια τοιχοποιία του νάρθηκα αποκαλύφθηκε δεύτερη είσοδος, στις παρειές της οποίας σώζονται τοιχογραφίες με φυτικά θέματα που φθάνουν ως την εξωτερική ακμή της τοιχοποιίας. Η είσοδος αυτή πρέπει να έκλεισε λίγο μετά την αποπεράτωση του καθολικού, οπότε και τοιχογραφήθηκε εσωτερικά. Στη βόρεια και νότια κεραία του σταυρού υπάρχουν δύο ορθογώνια παράθυρα κατασκευασμένα από πωρόλιθους. Στη νότια κεραία, μάλιστα, η ποδιά του παραθύρου είναι κατασκευασμένη από πλάκα σχιστόλιθου και από κάτω σχηματίζεται πολεμότρυπα. Η επικάλυψη της στέγης του ναού γινόταν αρχικά με σχιστόπλακες, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν κατά την αφαίρεση των κεραμιδιών και τον καθαρισμό των στεγών.

Στο ξυλόγλυπτο, επιπεδόγλυφο τέμπλο σώζεται επιγραφή από την οποία συνάγεται ότι η κατασκευή του έγινε μάλλον το 1714, όταν ηγούμενος ήταν ο Θεοφάνης, με τη χρηματική συνδρομή των ιερέων και των αρχόντων της Σίτσοβας.

Όλα τα κτίσματα είναι κατασκευασμένα με ντόπια υλικά, αργούς λίθους και σχιστόπλακες που αφθονούν στην περιοχή. Ανάμεσα στους αργούς λίθους παρεμβάλλονται τσιβίκια, ενώ οι γωνίες είναι καλοσχηματισμένες και κατασκευασμένες με μεγάλους γωνιόλιθους. Τα ορθογώνια ανοίγματα έχουν ξύλινο υπέρθυρο, ενώ τα τοξωτά είναι κατασκευασμένα από λαξευμένους ασβεστόλιθους. Η χρήση πλίνθων γίνεται επιλεκτικά μόνο στο καθολικό, στην κατασκευή του θόλου του τρούλου, στα τόξα της κόγχης της εισόδου και σε τόξα παραθύρων. Επίσης, εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα, τρεις σειρές τούβλων πιθανόν υποδεικνύουν την ύπαρξη εσωτερικής ξυλοδεσιάς στη θέση αυτή. Κατά την καθαιρέση των επιχρισμάτων του ναού αποκαλύφθηκε το αρχικό επίχρισμα από κόκκινο κονίαμα.

Παρά τις καταστροφές και αλλοιώσεις που υπέστη από το πέρασμα του χρόνου και κυρίως την εκτεταμένη, άστοχη χρήση σκυροδέματος των τελευταίων χρόνων, που επέτεινε τις καταστροφές κατά την διάρκεια του σεισμού του 1986, η Μονή Μαρδακίου είναι ένα χαρακτηριστικό μοναστηριακό σύνολο του 1635, του οποίου όλα τα κτίσματα φαίνεται να οικοδομήθηκαν περίπου την ίδια περίοδο, με μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους. Μολονότι η μονή κατείχε κατά την ίδρυσή της τον προϋπάρχοντα μεγαλοπρεπή ναό στο εύφορο Γαρδίκι, ο χορηγός Θεόδωρος Χανδρινός, ο οποίος είχε την οικονομική άνεση να αγοράσει το κτήμα αυτό, προτίμησε να κατασκευάσει ένα νέο μοναστηριακό συγκρότημα με έντονο φρουριακό χαρακτήρα σε απόκρημνο και απρόσιτο σημείο του Ταυγέτου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στις τοιχοποιίες του ναού κατασκευάστηκαν πολεμότρυπες. Η ύπαρξη υδρόμυλου και κτημάτων έξω από το μοναστήρι το καθιστούσαν αυτόνομο. Το ίδιο το μοναστήρι εξασφάλιζε τις απαραίτητες για τη λειτουργία του ποσότητες σε νερό, με τη στέρνα στην αυλή, και σε αγαθά, με τους μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους.

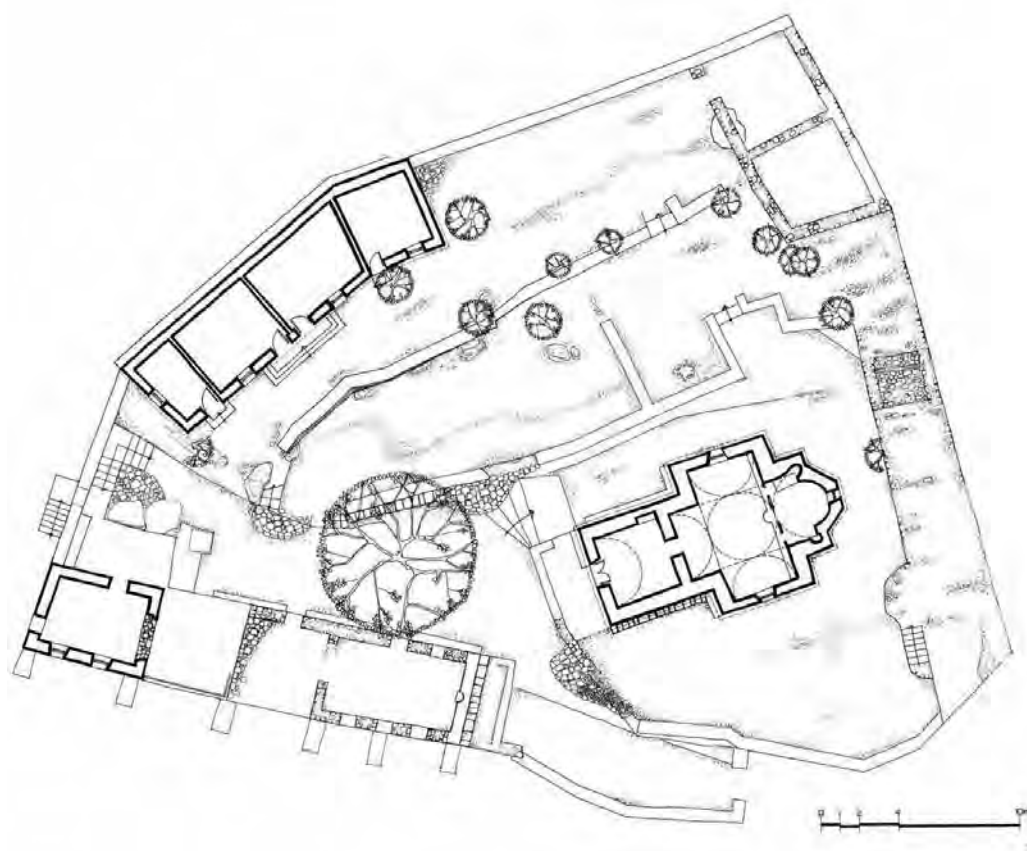
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασοπούλου 1967: Β. Αθανασοπούλου, Βυζαντινές εκκλησίες της Μεσσηνίας, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2, 1967, 32-33.
- Αναπλιώτης 1966: Γ. Αναπλιώτης, *Ανέκδοτα έγγραφα και Ιστορικοί τίτλοι της Μονής Βελανιδιάς (1732-1856)*, Καλαμάτα 1966.
- Βέης 1901: Ν. Βέης, Έκφρασις κώδικος της Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας, *ΔΙΕΕ* 6, 1901, 186-208.
- Βέης 1911-1912: Ν. Βέης, Βυζαντινοί ζωγράφοι προ της Αλώσεως. Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής ζωγραφικής, *Βυζαντίς Β'*, 1911-1912, 457-473.
- Βελανιδιώτης 1936: Ι. Βελανιδιώτης, *Ανέκδοτα έγγραφα Καλαμάτας μετά προλεγομένων του Σεβ. Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων Ιεζεκιήλ του από Βελανιδιάς*, Αθήνα 1936.
- Bon 1951: A. Bon, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- Δημητροκάλλης 1998: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1998.
- Δουκάκης 1911: Δ. Δουκάκης, Ο εξ Αλαγονίας Προκόπιος Οικουμενικός Πατριάρχης, *ΔΧΑΕ* 10, 1911, 72-74.
- Ζακυθινός 1926: Δ. Ζακυθινός, Ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας, *Ελληνικά* 2, 1926, 397-401.
- Θέμελης 1966: Π. Γ. Θέμελης, Ένας κώδικας του Ψευδο-Δορωθέου στην Καλαμάτα, *Ελληνικά* 19, 1966, 348-351.
- Θεοχάρη 2006: Μ. Θεοχάρη, Δανηλίδης, Η δέσποινα των Πατρών (*Καθημερινή*, 2-12-1959), στο: *Διαδρομές στο Βυζάντιο, Επιφυλλίδες και διαλέξεις της Μαρίας Θεοχάρη*, Μελετήματα 1, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2006, 437.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1979: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η'*, Βυζαντινός Ελληνισμός - Μεσοβυζαντινοί χρόνοι, Αθήνα 1979.

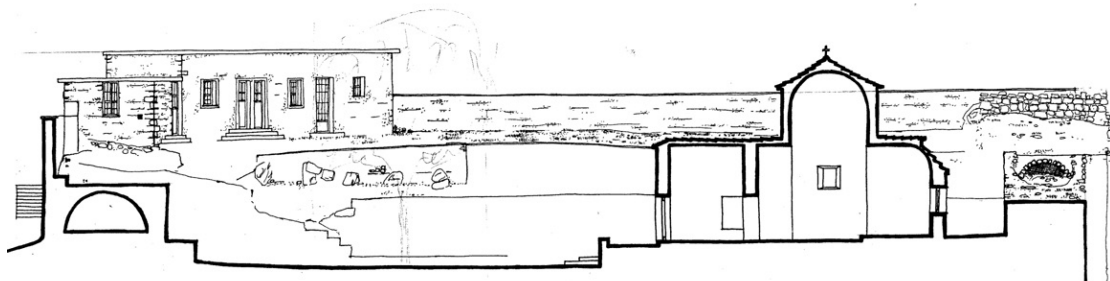
- Λάμπρος 1906: Σπ. Λάμπρος, Ογδοήκοντα Πατριαρχικά Σιγίλλια και τεσσαράκοντα τέσσαρα μοναστηριακά έγγραφα της εν Παρισίοις Εθνικής Βιβλιοθήκης, *Νέος Ελληνομνήμων* 3, 1906, 377-401.
- Καλοκύρης 1973: Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντιναί Εκκλησΐαι της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Καράνη 2014: Ι. Καράνη, Η ιστορία της Μονής Μαρδακίου κατά τον 19ο αιώνα μέσα από τα έγγραφα των Γ.Α.Κ., στο: *Πρακτικά Διημερίδας «Η Ιστορική και Αρχαιολογική Έρευνα στην Πελοπόννησο, όπως προκύπτει από τα αρχεία των Γ.Α.Κ. Νομών Πελοποννήσου και Αρχεία άλλων φορέων»*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών – Η Αρχαιολογία στην Πελοπόννησο 2, Τρίπολη 2014, 172-188.
- Καραστάθης 1994: Κ. Καραστάθης, *Το βυζαντινό μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου Μαλεσΐνας*, Αθήνα 1994.
- Κοκκίνης 1999: Σπ. Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1999.
- Κουγέας 1930: Σ. Κουγέας, Αναστάσοβας και όχι Αναστάσεως, *Ελληνικά* 3, 1930, 296.
- Μασουρίδης 1936: Α. Μασουρίδης, *Αλαγονιακά*, Αθήνα 1936.
- Μαυροειδής 1980-1981: Θ. Μαυροειδής, Ο Βόρειος Ταϋγετος, *Πελοποννησιακά ΙΔ΄*, 1980-1981, 232-237.
- Μπελιά 1972: Ε. Δ. Μπελιά, Μοναστηριακά Λακωνίας, *Λακωνικά Σπουδαί* 1, 1972, 328-368.
- Μπόμπου-Σταμάτη 1978: Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Συμβολή στην ιστορία της Καλαμάτας γύρω στα 1700, στο: *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, Αθήνα 1978, 77-97.
- Μπούρας 1993: Χ. Μπούρας, Το καθολικό της μονής της Μαλεσΐνας στην Λοκρίδα, στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. 4, Αθήνα 1993, 129-142.
- Νιάρχος 1970: Γ. Νιάρχος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Προκόπιος Πελεκάσης (1785-1789)*, Αθήνα 1970.
- Ξενογιάννης 1977: Κ. Ν. Ξενογιάννης, *Το καθολικό της Μονής Προδρόμου Γαρδικίου Μεσσηνίας (14ος αιώνας)*, Καλαμάτα 1977.
- Παπαβασιλόπουλος 1977: Π. Παπαβασιλόπουλος, Η Ιερά Μονή Μαρδακίου, *Ιθάμη* 17, 1977 15/615-16/616.
- Παπαρρηγόπουλος 2005: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Το έπος της Εικονομαχίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ι΄, Μεσαιωνικός Ελληνισμός ΙΙ, Η Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 2005.
- Παπασαραντόπουλος 1931: Χ. Παπασαραντόπουλος, Μαρδακίου ή Γαρδικίου Μονή, στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός Α.Ε., ΙΣΤ΄*, Αθήνα 1931, 673.
- Πιομπίνος 1979: Φ. Πιομπίνος, *Έλληνες αγιογράφοι*, Αθήνα 1979.
- Προεστάκη 2012: Ε. Προεστάκη, *Οι ζωγράφοι Κακαβά, Συμβολή στην μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική του νότιου ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2012.
- Runciman 2006: S. Runciman, *Η ιστορία των Σταυροφοριών*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2006.
- Φερέτος 1963: Μ. Φερέτος, Μονή Μαρδακίου, στο: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, Αθήνα 1963, 647.
- Φρατζής 1965: Α. Φρατζής, Αρχίζει ο Αγώνας – Η επανάσταση στην Καλαμάτα, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά Θ΄*, 1965, 255-260.
- Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1987.



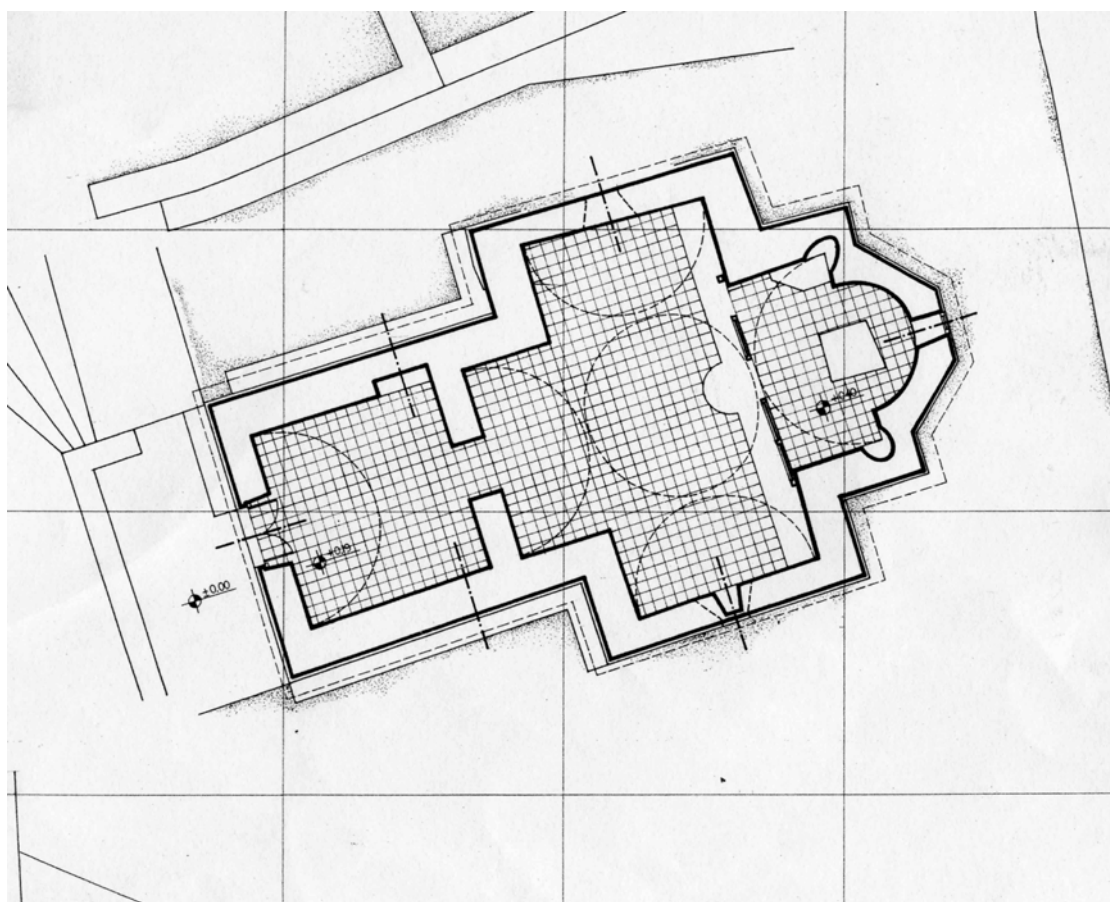
Εικ. 1. Γενική άποψη Ιεράς Μονής Μαρδακίου (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., φωτ. Ι. Καράνη).



Εικ. 2. Κάτοψη μονής (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., σχεδ. Ι. Καράνη).



Εικ. 3. Τομή στην αυλή (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., σχεδ. Ι. Καράνη).



Εικ. 4. Κάτοψη καθολικού (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., σχεδ. Ι. Καράνη).



Εικ. 5. Η ανατολική πτέρυγα το 1991 (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., φωτ. Ι. Καράνη).



Εικ. 6. Το καθολικό μετά την αποκατάσταση (Αρχείο Δ.Α.Β.Μ.Μ., φωτ. Ι. Καράνη).

Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄

Τα κτίσματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής του Κάστρου Ακροκορίνθου αφορούν στην οικοδομική δραστηριότητα από το 1458 μέχρι το 1687 και από το 1715 μέχρι το 1823¹. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, η πόλη της Κορίνθου οργανώνεται, τόσο εντός των τειχών του κάστρου, όσο και στην εκτός των τειχών προς βορρά περιοχή, σε διάσπαρτους οικιστικούς πυρήνες μέσα σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης, με σημαντικότερο από αυτούς τον οικισμό που εντοπίζεται στη θέση του σύγχρονου οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου. Λίγο πριν την απελευθέρωση το 1829, ο οικισμός που έχει αναπτυχθεί στο εσωτερικό του κάστρου αρχίζει να εγκαταλείπεται και να ερειπώνεται, αφού η πόλη μεταφέρεται στην πεδιάδα ήδη από το 1823². Από την Κόρινθο της Τουρκοκρατίας διασώθηκαν ελάχιστα κτίσματα. Τα πολεμικά γεγονότα κατά τη διάρκεια της επανάστασης, ο σεισμός του 1858, οι εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες και η ανεξέλεγκτη οικοδομική δραστηριότητα, υπήρξαν οι αιτίες καταστροφής τους. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στον χώρο του κάστρου, οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τα κτίσματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής είναι λιγοστές και περιορίζονται στα μεμονωμένα δείγματα που σώζονται, καθώς και στις αποσπασματικές καταγραφές με σημαντικότερες τις εξής:

α) Το πλήθος περιγραφών που ακολουθούν τις επισκέψεις των περιηγητών που ταξιδεύουν στον Μοριά από επιστημονικό ενδιαφέρον ως απεσταλμένοι ξένων κρατών ή απλά ως τυχοδιώκτες, οι οποίες αποτελούν πλούσια πηγή πληροφοριών³. Από τις πλέον παλαιότερες και πολύτιμες καταγραφές ειδικά για την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας είναι αυτές του Τούρκου περιηγητή Enlija Çelebi, ο οποίος επισκέφθηκε το κάστρο το 1668⁴, και των George Wheler και Jacob Spon του 1675-1676⁵.

β) Γκραβούρες και σχέδια⁶, με πολυτιμότερα εκείνα της Ενετοκρατίας (1687-1715)⁷.

γ) Η αναλυτική μελέτη και καταγραφή του κάστρου από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, η οποία δημοσιεύτηκε το 1936⁸.

δ) Οι καταγραφές που υλοποιήθηκαν από την 6η Ε.Β.Α. τη δεκαετία του '90⁹.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, καθώς και με τα νέα στοιχεία που προκύπτουν, επιχειρείται μία εκ νέου καταγραφή των οθωμανικών κτισμάτων και αναλυτικότερα για το καλύτερα σωζόμενο δείγμα εντός της περιοχής του κάστρου, του Τεμένους Α΄, για το οποίο υλοποιήθηκε επικαιροποίηση και συμπλήρωση των διαθέσιμων αποτυπώσεων, έχοντας ως στόχο την τεκμηριωμένη γραφική του αποκατάσταση, με αφορμή την εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης και επανάχρησής του (εικ. 1).

Τα ερείπια της μουσουλμανικής συνοικίας εντοπίζονται στον γ΄ περίβολο του κάστρου και περιλαμβάνουν ερείπια κατοικιών, καθώς και δημόσια κτήρια. Σύμφωνα με τις καταγραφές, στο ανώτερο σημείο της περιοχής του κάστρου, στη θέση που βρίσκεται ο ναός της

¹ Andrews 2006, 135-145.

² Κορδώσης 1981, 186-189. 439.

³ Σιμόπουλος 1972, 242, 375, 502-503, 573, 576, 634, 683-685, 699. Σιμόπουλος 1976, 134, 169-170, 444-445, 493, 633-635. Σιμόπουλος 1975α, 40, 73, 175. Σιμόπουλος 1975β, 142, 210, 319, 383, 477, 559.

⁴ Λούπης 2005, 35-41. Κωστάκης 1980-1981, 238-306.

⁵ Wheler – Spon 1678.

⁶ Παπαγεωργίου 2009.

⁷ Coronelli 1708. Grimani 1708.

⁸ Carpenter κ.ά. 1936.

⁹ Χρυσάφη-Ζωγράφου 1988, 11-42.

Αφροδίτης, υπήρχε ο τάφος του Gazi Ibrah'im Baba¹⁰, κτίσμα που ακολουθούσε όμοια τυπολογία με τα τεμένη στην κάτοψη αλλά με πολύ μικρότερες διαστάσεις, από το οποίο σώζεται μόνο τμήμα του νοτιοανατολικού τοίχου.

Δύο κρήνες που ανήκουν στον πλέον κοινό τύπο που ονομάζεται «*çesme*», σώζονται στην περιοχή της τρίτης πύλης. Σε καμία από τις δύο δεν σώζεται η αφιερωματική επιγραφή. Η τυπολογία τους ανταποκρίνεται στα πρότυπα των κρηνών του 16ου αι., όπως η κρήνη Χατζή Μουσταφά¹¹ που σώζεται στους πρόποδες του κάστρου και οι δύο κρήνες του κάστρου Κυπαρισσίας¹².

Στην περιοχή της πρώην μουσουλμανικής συνοικίας σώζονται επίσης δύο κτίσματα λουτρών¹³ και ένα κτίσμα άγνωστης μέχρι στιγμής χρήσης. Το πρώτο λουτρό βρίσκεται κάτω από τη βυζαντινή δεξαμενή. Αποτελείται από δύο τετράγωνους χώρους, οι οποίοι καλύπτονταν από ημισφαιρικούς θόλους που εδράζονται σε σφαιρικά τρίγωνα κατασκευασμένα από οπτόπλινθους. Σε κάποια τμήματα διατηρείται το επίχρισμα (κουρασάνι) των εσωτερικών επιφανειών. Η διάταξη αυτή των χώρων και οι διαστάσεις τους έχουν ομοιότητες με τα λουτρά της Χαλκίδας και το κτίσμα λουτρών του φρουρίου Ρίου¹⁴ για τα οποία δεν υπάρχει χρονολόγηση.

Το δεύτερο λουτρό εντοπίζεται ανατολικά της τρίτης πύλης κοντά στην κρήνη του γ' περιβόλου και σε επαφή με κτίσμα τεμένου. Είναι μονόχωρο, τετραγωνικής κάτοψης και καλύπτεται από ημισφαιρικό θόλο όμοιας κατασκευής με το πρώτο κτίσμα, όπου διατηρούνται οι φωτιστικές οπές.

Το τρίτο κτίσμα βρίσκεται νότια της βυζαντινής δεξαμενής. Πρόκειται για επιμήκη αίθουσα με τρία συμμετρικά ανοίγματα εισόδου επί της βόρειας όψης και ένα στη δυτική και εσοχές με οξυκόρυφα τόξα στις εσωτερικές όψεις.

Η ακριβής χρήση των παραπάνω κτισμάτων, η ένταξή τους ή μη σε ευρύτερο σύνολο κτισμάτων που πιθανόν να επικοινωνούσαν μεταξύ τους, καθώς και η εποχή κατασκευής τους είναι ερωτήματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και ανασκαφικής έρευνας.

Εντός του γ' περιβόλου εντοπίζονται τρία τεμένη εκ των οποίων το ένα διατηρείται σε καλή κατάσταση. Το πρώτο τέμενος βρίσκεται στο πλάτωμα της βυζαντινής δεξαμενής. Η ταύτισή του με το Τέμενος Μεχμέτ Β' γίνεται από τον Pierre MacKay το 1968, όταν δεν σωζόταν πλέον κανένα ίχνος του κτίσματος πέραν της βάσης του μινιάρε που διατηρείται έως και σήμερα. Σύμφωνα με γκραβούρες απεικόνισης του κάστρου, οι Βενετοί το είχαν μετατρέψει σε ναό αφιερωμένο στον άγιο Παύλο¹⁵.

Μετά από ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκε λίθινο περίγραμμα κτίσματος, το οποίο τυπολογικά ανταποκρίνεται σε κτίσμα με χρήση τεμένους και φαίνεται να συνδέεται κατασκευαστικά με το σωζόμενο μινιάρε. Αποτελείται από την κεντρική αίθουσα προσευχής και επιμήκη χώρο κατά μήκος της βορειοανατολικής και βορειοδυτικής όψης. Στο κέντρο του νοτιοανατολικού τοίχου, προσανατολισμένου προς τη Μέκκα, διακρίνεται η κόγχη προσευχής. Η είσοδος γινόταν μέσω ανοίγματος στο κέντρο της βορειοδυτικής όψης. Αντίστοιχα, στη θέση αυτή διακρίνεται και ζώνη εισόδου στο κέντρο του προθαλάμου, σε χαμηλότερη στάθμη από το δάπεδο που διαμορφώνεται εκατέρωθεν, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν να πρόκειται για τον τυπικό για τα τεμένη ημιυπαίθριο χώρο ή

¹⁰ Carpenter κ.ά. 1936, 261: «In the eastern half of the citadel, on the true summit of Acrocorinth, what Wheeler calls the "little mosque" at the site of the temple of Aphrodite is not strictly speaking a mosque at all. The mosque in Islam is a place of community worship, and will rarely if ever be located at any distance from a residential area. Outlying shrines such as this "tomb of Gazi Ibrahim Baba" are connected with the cult of saints—always a somewhat suspect accretion to orthodox Islamic doctrine. The sanctity of the place may be underlined by the building of a sort of miniature mosque, but it will not be called by the commonly used terms for a place of community worship (*mescid*, *cami*). Evliya uses the term *ziyaretgach*, "a place to visit"...».

¹¹ MacKay 1967. Κουμούση 2009β, 138.

¹² Αλμπάνη 2009, 154.

¹³ Κανετάκη 2004, 206.

¹⁴ Κανετάκη 2009, 139. Κανετάκη – Στυλιανού 2009, 88-89.

¹⁵ Carpenter κ.ά. 1936, εικ. 99: «M: moschea hora chiesa di s. Paolo. N: moschea serve per municione».

προστώ (revak). Τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν να καταλήξουμε με ασφάλεια στην αρχική μορφή του.

Το δεύτερο τέμενος τοποθετείται ανατολικά της τρίτης πύλης, μαζί με την κρήνη και το δεύτερο λουτρό. Ο περιηγητής Enlija Çelebi αποδίδει στο τέμενος αυτό την ονομασία Φετιχέ και αναφέρει ότι πρόκειται μάλλον για χριστιανικό ναό που μετατράπηκε σε τζαμί¹⁶. Η κάτοψή του ακολουθεί την τυπική διάταξη του μονόχωρου τεμένους, ενώ κατά μήκος του βόρειου και ανατολικού τμήματος σώζεται κιονοστοιχία που υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη ημιυπαίθριου χώρου.

Το Τέμενος Α', το καλύτερα σωζόμενο κτίσμα, βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της μουσουλμανικής συνοικίας. Κατασκευάστηκε την περίοδο της Α' Τουρκοκρατίας, όπως προκύπτει από τα επί μέρους αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του. Ταυτίζεται με το Μπετζαντέ ή το Αχμέτ Πασά τζαμί¹⁷. Σε ενετική γκραβούρα αναφέρεται ως αποθήκη πολεμοφοδίων¹⁸, ενώ στην αποτύπωση του Antoine Bon του 1936¹⁹ η κατάσταση διατήρησής του δεν διαφέρει πολύ από τη σημερινή.

Το Τέμενος Α' αποτελείται από αίθουσα προσευχής, τετραγωνικής κάτοψης, η οποία καλύπτεται από ημισφαιρικό θόλο, και προστώ το οποίο έχει καταρρεύσει. Πρόκειται για κατασκευή μικρής κλίμακας που ανήκει σε μία από τις παραλλαγές του τύπου του μονόχωρου τεμένους, ευρέως διαδεδομένου σε όλες τις κτήσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας²⁰. Ο συγκεκριμένος τύπος έχει καταβολές στην εποχή των Σελτζούκων και τα πρώτα οθωμανικά τεμένη του τύπου αυτού ιδρύθηκαν τον 14ο αι. και είναι απλά με λιτό διάκοσμο ως και το τέλος του 16ου αι.²¹. Καθώς η γενική μορφολογία του μνημείου είναι γνωστή²², η ανάλυση επικεντρώνεται κυρίως στα νέα στοιχεία που προέκυψαν και σε εκείνα που επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση της κατασκευής στον 16ο αι. και τεκμηριώνουν τη γραφική αποκατάσταση.

Η κύρια όψη διαμορφώνεται από τρία οξυκόρυφα τόξα από οπτόπλινθους, που απολήγουν κεντρικά σε δύο μαρμάρινα φουρούσια. Όσον αφορά στο τμήμα της όψης πάνω από τη στάθμη των τριών τόξων, δεν σώζονται περαιτέρω ίχνη από την αρχική κατασκευή, καθώς αντικαταστάθηκε από νέα, όπως διαπιστώνεται από τον αρμό που έχει δημιουργηθεί στο ανώτερο τμήμα και τη διαφορά της τοιχοποιίας σε σχέση με την αρχική λιθοδομή. Ο τοίχος αυτός παρουσιάζει ομοιότητα με τον βορινό τοίχο του προστώου και διαμορφώθηκε για να εδραστεί εκεί μεταγενέστερη στέγη. Τα φουρούσια έχουν καταστραφεί από λάξευση και στο κέντρο τους διατηρούνται οι θέσεις των ξύλινων ελκυστήρων των δύο εγκάρσιων τόξων έδρασης των θόλων κάλυψης, τα οποία κατέληγαν σε κίονες ή πεσσούς, στη βόρεια όψη του προστώου. Το δυτικό παράθυρο είναι κατά το ήμισυ κατεστραμμένο και φραγμένο, μάλλον λόγω μετασκευής του τμήματος αυτού καθώς δεν είναι καθόλου ορατό εσωτερικά (εικ. 2). Αντίστοιχες κατασκευαστικές λεπτομέρειες διακρίνουμε σε πολλά παραδείγματα όπου τα προστώα έχουν καταρρεύσει²³.

Από το προστώ διατηρείται η βορειοανατολική γωνία. Ο ανατολικός τοίχος του αποτελεί συνέχεια του τοίχου του χώρου προσευχής, είναι συμπαγής και απολήγει σε πεσσό. Το τμήμα του βορινού τοίχου διαχωρίζεται με αρμό, καθώς πρόκειται για μεταγενέστερη επέμβαση μετατροπής του προστώου σε κλειστό χώρο. Η εν λόγω μετατροπή ίσως να μην έγινε κατά τη Β' Τουρκοκρατία, όπως εικάζεται, καθώς λόγω των αναγκών της λειτουργίας του χώρου δεν συναντάμε τέτοιου είδους μετατροπές όσο τα τεμένη διατηρούν τη χρήση τους. Παρατηρούμε επίσης την έναρξη κατασκευής σφαιρικού τριγώνου στη νοτιοανατολική γωνία, στην ίδια στάθμη με το πρώτο από τα τόξα της κύριας όψης, όπως επίσης και την έναρξη όμοιου τόξου στην εσωτερική παρειά του ανατολικού τοίχου. Αντίστοιχα, στη βορειοανατολική γωνία του

¹⁶ Λούπης 2005, 37.

¹⁷ MacKay 1968, 395 πίν. 115b.

¹⁸ Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984, 272. Carpenter κ.ά. 1936, 157 εικ. 99, 263 εικ. 215-216.

¹⁹ Carpenter κ.ά. 1936, εικ. 215-216.

²⁰ Μπούρας 1994, 173.

²¹ Χούλια 2009, 45-50.

²² Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984, 261-278. Κουμούση 2009α, 136.

²³ Μπρούσκαρη 2009, 85, 124, 184, 368.

προστώου διαπιστώνεται η ύπαρξη λίθινου φουρυσσιού σε δεύτερη χρήση (μάλλον παλαιοχριστιανικό), στο οποίο κατέληγε η απόληξη του τόξου. Το σφαιρικό τρίγωνο που διαμορφώνεται αποτελεί ένα από τα τέσσερα τρίγωνα έδρασης του ανατολικού εκ των τριών ημισφαιρικών θόλων που κάλυπταν το προστώο, σύμφωνα με την τυπική διαμόρφωση, όπου το προστώο είναι ημιπαίθριος χώρος, ο οποίος καλύπτεται με τρεις ή πέντε θόλους²⁴. Το δάπεδο είναι διαμορφωμένο με διάδρομο σε χαμηλότερη στάθμη που οδηγεί στην είσοδο, καθώς στα εκατέρωθεν τμήματα συναθροίζονταν οι πιστοί που είχαν καθυστερήσει για την ώρα της προσευχής, εξ ου και η κόγχη προσευχής εξωτερικά. Ίχνη από την αρχική επίστρωση του δαπέδου δεν υπάρχουν αλλά, σύμφωνα με σωζόμενα παραδείγματα, ήταν πιθανώς στρωμένο με ορθογωνισμένες λίθινες πλάκες. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, προκύπτει η γραφική αποκατάσταση του βόρειου τμήματος του τεμένους (εικ. 3).

Στοιχεία για την ακριβή απόληξη των επιπέδων του θόλου εξωτερικά δεν σώζονται, ούτε για τον τρόπο της επικάλυψης. Μόνη διαθέσιμη ένδειξη η μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή που παρατηρεί ότι δεν υπήρχε ίχνος κτιρίου καλυμμένου με μολύβι μέσα στο κάστρο.

Εσωτερικά οι όψεις της αίθουσας προσευχής διαμορφώνονται από τέσσερα οξυκόρυφα τόξα. Ο θόλος στηρίζεται σε τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα τα οποία σχηματίζονται στις γωνίες γένεσης των τόξων. Είναι κατασκευασμένος από λαξευτούς λίθους γεγονός που οφείλεται στο διαθέσιμο υλικό πάνω στο κάστρο, αφού η κατασκευή των θόλων συνήθως γινόταν από οπτόπλινθους. Στον ελλαδικό χώρο, δύο γνωστά τεμένη έχουν όμοια στήριξη θόλου, του Ιμαρέτ στην Κομοτηνή (1375-85) και του Οσμάν Σαχ Τρίκαλα (μέσα 16ου αι.)²⁵. Τα υπόλοιπα τεμένη αντίστοιχου τύπου συνήθως στηρίζονται σε οκτώ σφαιρικά τρίγωνα. Στη ζώνη έδρασης του θόλου έχουν τοποθετηθεί κυκλικής διατομής πήλινοι αγωγοί, οι οποίοι στις συγκεκριμένες θέσεις, όπου δημιουργούνται «νεκρές» περιοχές με μεγάλα πάχη, επέτρεπαν την εκτόνωση της υγρασίας και εξυπηρετούσαν την ακουστική του χώρου²⁶. Δεν σώζονται ίχνη εσωτερικού εξοπλισμού, ούτε δαπέδου, εκτός από την κόγχη προσευχής (mihrab) με τα χαρακτηριστικά προεξέχοντα πρίσματα (muqarnas) και μία εσοχή στην ανατολική όψη (εικ. 4). Συνήθως, το εσωτερικό δάπεδο ήταν επίσης από λίθινες πλάκες²⁷, όπως π.χ. στο Τζαμί Νιόκαστρου (Πύλος, 16ος αι.).

Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή με θραύσματα κεραμιδιών και οπτόπλινθων στους αρμούς, με ενίσχυση από διπλή ξυλοδεσιά και σκάρπα στη δυτική όψη. Ενσωματωμένο στη βάση της λιθοδομής της νότιας όψης, διακρίνεται μαρμάρινο μέλος το οποίο φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, πιθανότατα του 12ου αι. Οι ξυλότρυπες κατασκευής έχουν επιμελημένη ορθογωνική μορφή που υποδεικνύει μια σχετικά πρόωμη χρονολόγηση, ενώ σε πολλές περιοχές της τοιχοποιίας διατηρείται το τυπικό αρμολόγημα της Τουρκοκρατίας με φαρδείς αρμούς και μυστρίσματα στην επιφάνειά του. Σε αντίθεση με το εσωτερικό, στις εξωτερικές επιφάνειες δεν σώζεται επίχρισμα παρά μόνον στα τύμπανα των τόξων των παραθύρων.

Το άνοιγμα της εισόδου διαμορφώνεται από καμπύλο τόξο, συνήθη μορφή στην οθωμανική αρχιτεκτονική, καθώς το άνοιγμα των θυρών στα τεμένη δεν ακολουθεί όμοια τυπολογία με τα παράθυρα. Στο ύψος της γένεσης της ασίδας της θύρας, πίσω από το εξωτερικό τόξο, διακρίνεται η δοκοθήκη από ξύλινο πρέκι και η θέση στήριξης διπλού ταμπλαδωτού θυρόφυλλου.

Τα παράθυρα εξωτερικά και εσωτερικά έχουν οξυκόρυφα τόξα, σύμφωνα με το πρότυπο του παλαιότερου και συνηθέστερου τύπου οξυκόρυφου τόξου, το οποίο είναι τετράκεντρο, δηλαδή αποτελείται από τέσσερις καμπύλους τομείς, οι οποίοι στην περίπτωση των παραθύρων διαμορφώνονται ο καθένας από έναν λίθο²⁸. Το κενό ανάμεσα στο λίθινο πρέκι και το τόξο είναι συμπαγές. Σε όλα τα σωζόμενα λίθινα πλαίσια διατηρούνται οι οπές

²⁴ Ameen Fatouh 2010, 209. Abd el-wahab 2010, 236 εικ. 1, 240, 243, 245 εικ. 18, 266 εικ. 52, 275 εικ. 68, 299, 340, 356 πίν. 152.

²⁵ Μαντζανά 2009, 208-210. Δουκατά 2009β, 324-326.

²⁶ Ameen Fatouh 2010, 212.

²⁷ Ameen Fatouh 2010, 178 πίν.433.

²⁸ Ameen Fatouh 2010, 219-222.

στήριξης του προστατευτικού κιγκλιδώματος στις οποίες διακρίνονται δύο φάσεις. Στην πρώτη, οι οπές δημιουργούνται αξονικά και κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του κάθε λίθου του πλαισίου, σε ίση απόσταση μεταξύ τους δημιουργώντας κάναβο από πέντε κατακόρυφα και επτά οριζόντια σίδερα. Στην περίπτωση αυτή η τοποθέτηση της σιδεριάς γινόταν μαζί με την αρχική κατασκευή. Σε επόμενη φάση, όταν προέκυψε ανάγκη αντικατάστασης των κιγκλιδώματων, τα αρχικά απομακρύνθηκαν και λαξεύτηκαν αυλάκια, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα τοποθέτησης της νέας σιδεριάς μέσω αυτών. Στη συνέχεια τα αυλάκια γέμιζαν με κονίαμα.

Στο εσωτερικό των παραθύρων η ποδιά χαμηλώνει και οι λίθοι του πλαισίου δημιουργούν πατούρα για την τοποθέτηση ξύλινου πλαισίου στήριξης των φύλλων του κουφώματος. Στη γένεση του τόξου, εκατέρωθεν, πρόσωπο με την εσωτερική όψη αλλά και ακριβώς πίσω από το λίθινο πρέκι, διακρίνονται οι θέσεις ξύλινων δοκών που διαμόρφωναν οριζόντια επιφάνεια (εικ. 5). Στη συνέχεια, αν κρίνουμε από την εσωτερική επιφάνεια του τυμπάνου, η οποία είναι κατασκευασμένη χωρίς προδιαγραφές να είναι ορατή, το κενό πιθανώς έκλεινε όπως συνηθιζόταν, με πλακίδια Iznik με αποσπάσματα γραφών από το Κοράνι ή φυτικό διάκοσμο²⁹. Επίσης, σύμφωνα με άλλα σωζόμενα παραδείγματα της ίδιας περιόδου, τα οποία, ωστόσο, ενδεχομένως να μην είναι τα αρχικά, τα φύλλα του κουφώματος ήταν ξύλινα, ανοιγόμενα, με τζαμιλίκια. Στην εσωτερική παρειά του ανοίγματος, πάνω από το *mihrab*, σώζονται σιδερένια καρφιά τα οποία ίσως να στήριζαν διάφραγμα με ξύλινο πλαίσιο ή βιτρώ.³⁰

Από τον μιναρέ σώζεται η πολυγωνική βάση και τμήμα της κυκλικής κλίμακας, ενώ ο πύργος έχει καταρρεύσει. Στην εσωτερική δυτική παρειά της λιθοδομής διακρίνεται ξυλοδεσιά. Γενικότερα, ως προς τον τρόπο κατασκευής της τοιχοποιίας, διαπιστώνεται ότι ακολουθείται η τυπική τεχνική σύνδεσης, οριζόντια με λάμες, οι οποίες αγκυρώνονται σε εντορμίες διαμορφωμένες στην άνω επιφάνεια των λίθων, και κατακόρυφα με μορφή γόμφου³¹. Κατόπιν περαιτέρω διερεύνησης ενδεχομένως να αποκαλυφθούν περισσότερα τεκμήρια των κατασκευαστικών τεχνικών. Τα ίχνη αυτά είναι ευδιάκριτα στους λίθους της ανώτερης σωζόμενης σειράς στο μιναρέ του τεμένους Μεχμέτ Β'.

Η κατασκευή της κλίμακας ακολουθεί τις τυπικές τεχνικές. Η διάμετρος της κλίμακας μειώνεται καθ' ύψος. Από την πρώτη μέχρι και τη δέκατη τέταρτη, οι βαθμίδες διαμορφώνονται από ολόσωμους λαξευτούς λίθους, οι οποίοι τοποθετούνται διαδοχικά. Οι λίθοι αυτοί δεν δένονται με την περιμετρική λιθοδομή, καθώς ο χώρος κάτω από αυτούς είναι μπαζωμένος. Οι οκτώ πρώτες βαθμίδες είναι τοποθετημένες με άξονα λίθινο κιονίσκο. Στη συνέχεια, οι λίθοι που διαμορφώνουν τις υπόλοιπες έξι βαθμίδες συνδέονται καθ' ύψος στο κέντρο. Από τη δέκατη τέταρτη βαθμίδα και επάνω, η κατασκευή γίνεται πολύπλοκη ώστε να ενισχυθεί στατικά μέσω του «δεσίματος» της κλίμακας με την περιμετρική τοιχοποιία. Οι ολόσωμοι λίθοι πακτώνονται στη λιθοδομή και δεν αποτελούν οι ίδιοι τη βαθμίδα αλλά μετατοπίζονται δημιουργώντας αμβλεία γωνία με τον αμέσως προηγούμενο. Στη γωνία που δημιουργείται τοποθετείται ανεξάρτητος λίθος ο οποίος διαμορφώνει τη βαθμίδα. Το κενό ανάμεσα γεμίζει με λιθοσώματα και κονίαμα. Οι βαθμίδες συνδέονται αξονικά με γόμπο, ίχνος του οποίου διακρίνεται στην τελευταία σωζόμενη³². Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να κατανοήσουμε τη συνέχεια της κατασκευής, χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι για το ακριβές συνολικό ύψος της. Η απόληξη του μιναρέ ήταν συνήθως κωνική, ενώ στη στάθμη του εξώστη οι λίθοι διαπλατώνονταν εκφορικά. Το πλήθος των εξωστών και η ύπαρξη ή όχι διακόσμου ποικίλουν ανάλογα με την περίοδο κατασκευής και την κλίμακα. Λόγω της μικρής κλίμακας του τεμένους αλλά και σύμφωνα με απεικονίσεις τζαμιών σε γκραβούρες της Κορίνθου και του κάστρου της, καταλήγουμε στην ύπαρξη ενός εξώστη.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Ακροκορίνθου πάσχει από την έλλειψη ενός κλειστού χώρου, που θα χρησίμευε ως χώρος στάσης και συγχρόνως, μέσω μόνιμης έκθεσης, θα παρείχε τη

²⁹ Ameen Fatouh 2010, 175-176.

³⁰ Δουκατά 2009α, 322: Γενί Τζαμί Κομοτηνή.

³¹ Χατζηδάκης – Νηστικούλη 2009, 359-388.

³² Ντέλλας κ.ά. 2009, 149-154.

δυνατότητα πληροφόρησης σχετικά με την ιστορία και την αρχιτεκτονική του χώρου³³, δεδομένου ότι, λόγω της αχανούς και ενίοτε δύσβατης έκτασης, αρκετοί επισκέπτες αδυνατούν να τον επισκεφτούν στο σύνολό του. Λόγω της θέσης και μορφολογίας του, το Τέμενος Α΄ διαθέτει χαρακτηριστικά που εξυπηρετούν τις απαιτήσεις ενός τέτοιου χώρου, ενώ με την αξιοποίησή του αποφεύγεται η κατασκευή νέου κτίσματος, με τα προβλήματα ένταξης που αυτή συνεπάγεται. Το κτίσμα βρίσκεται σε σχετικά κοντινή απόσταση από την είσοδο του κάστρου, σε θέση κεντρική, με δυνατότητα πανοραμικής θέασης, και η πρόσβαση σε αυτό είναι βατή. Η αποκατάσταση του προστώου σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου θα δημιουργήσει ημιυπαίθριο και υπαίθριο χώρο ανάπαυσης σε κομβικό και περίοπτο σημείο της διαδρομής (εικ. 6). Στο εσωτερικό του, η ύπαρξη ενός ενιαίου χώρου με μεγάλο ύψος και ανοίγματα που παρέχουν επαρκή φωτισμό και αερισμό το καθιστούν ιδανικό ως εκθεσιακό χώρο³⁴, ενώ η απουσία διακόσμου και δαπέδου αλλά και η διαμόρφωση των εσωτερικών επιφανειών με επίχρυσμα παρέχει το πλεονέκτημα της αφανούς εγκατάστασης όλων των απαραίτητων υποδομών και δικτύων για την υποστήριξη της νέας χρήσης, χωρίς αισθητική επιβάρυνση και αλλοίωση του μνημείου. Προβλέπεται κατ' αρχήν διερεύνηση όλων εκείνων των στοιχείων που δεν είναι εμφανή, εκπόνηση όλων των απαιτούμενων μελετών για την ορθή επίλυση κατασκευαστικών και λειτουργικών θεμάτων, ενώ μορφολογικά προτείνεται η ανακατασκευή όλων των κατεστραμμένων τμημάτων σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση για να εξυπηρετηθεί η νέα χρήση αλλά και για την επαναφορά του μνημείου στην αρχική του μορφή για διδακτικούς λόγους³⁵, πλην του μιναρέ. Εκεί, καθώς τα στοιχεία είναι ελλιπή, προτείνεται μερική ανακατασκευή του κυλινδρικού πύργου. Η αποκατάσταση του τεμένους εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των εργασιών που υλοποιούνται με στόχο τη διάσωση και ανάδειξη όλων των ιστορικών φάσεων του κάστρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abd el-wahab 2010: M. Abd el-wahab, *Τα οθωμανικά τεμένη στην παλαιά πόλη της Ρόδου: Σουλτάν Σουλεϊμάν τζαμί, Μουράντ Ρέις τζαμί, Σουλτάν Μουσταφά τζαμί, Μεχμέτ Αγά τζαμί*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.
- Αλμπάνη 2009: Τ. Αλμπάνη, Κρήνη κάστρου και οθωμανική κρήνη στην οδό Πίσω Ρούγας, στο: Μπρούσκαρη 2009, 154.
- Ameen Fatouh 2010: A. Ameen Fatouh, *Οι βυζαντινές επιδράσεις στην πρώιμη οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010.
- Andrews 2006: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Gennadeion Monographs IV, Athens 2006.
- Carpenter κ.ά. 1936: R. Carpenter – A. Bon – A. W. Parsons, *The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town*, Corinth III.2, Cambridge, Mass. 1936.
- Λούπης 2005: Δ. Λούπης (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις), *Εβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*, Αθήνα 2005³.
- Coronelli 1708: V. Coronelli, *Morea, Negroponte & Adiacenze*, Venezia 1708.
- Δουκατά 2009α: Σ. Δουκατά, Γενί τζαμί, στο: Μπρούσκαρη 2009, 321-323.
- Δουκατά 2009β: Σ. Δουκατά, Ιμαρέτ, στο: Μπρούσκαρη 2009, 324-326.
- Grimani 1708: F. Grimani, *Recolta delli disegni della pianta di tutte le piazze del regno di Morea e parte delli porti dello stesso*, 1708.
- Κανετάκη 2004: Ε. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004.
- Κανετάκη 2009: Ε. Κανετάκη, Λουτρά Φρουρίου Ρίου, στο: Μπρούσκαρη 2009, 139.
- Κανετάκη – Στυλιανού 2009: Ε. Κανετάκη – Ε. Στυλιανού, Λουτρό και κρήνη Χαλκίδας, στο: Μπρούσκαρη 2009, 88-89.
- Κορδώσης 1981: Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής της Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981.

³³ Κουμούση 2001.

³⁴ Τσεκές – Μπουντούρης 2009, 203-220.

³⁵ Μανούσου-Ντέλλα 2001, 122-123, 190.

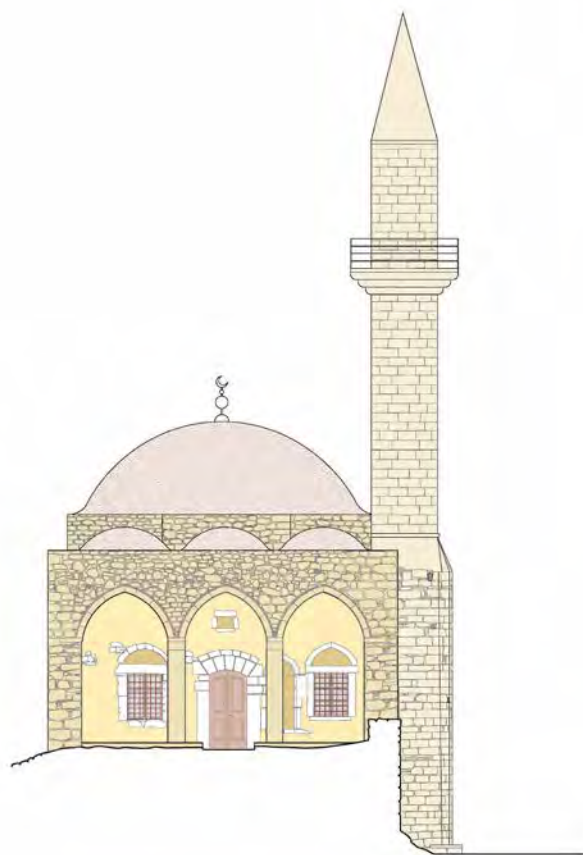
- Κουμούση 2001: Α. Κουμούση, *Ακροκόρινθος*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2001.
- Κουμούση 2009α: Α. Κουμούση, Τέμενος Ακροκορίνθου, στο: Μπρούσκαρη 2009, 136.
- Κουμούση 2009β: Α. Κουμούση, Κρήνη Χατζή Μουσταφά, στο: Μπρούσκαρη 2009, 138.
- Κωστάκης 1980-1981: Θ. Π. Κωστάκης, Ο Ενλιγιά Çelebi στην Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά ΙΔ'*, 1980-81, 238-306.
- MacKay 1967: P. A. MacKay, The fountain at Hadji Mustapha, *Hesperia* 36, 1967, 193-195.
- MacKay 1968: P. A. MacKay, Acrocorinth in 1668, a Turkish account, *Hesperia* 37, 1968, 386-397.
- Μανούσου-Ντέλλα 2001: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου, Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001.
- Μαντζανά 2009: Κ. Μαντζανά, Οσμάν Σαχ (ή Κουρσούμ) τζαμί, στο: Μπρούσκαρη 2009, 208-210.
- Μπούρας 1994: Χ. Θ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. Β', Αθήνα 1994.
- Μπρούσκαρη 2009: Έ. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2009.
- Ντέλλας κ.ά. 2009: Γ. Ντέλλας – Στ. Βλησίδης – Α. Στεφανής, Αποκατάσταση του τζαμιού Σουλεϊμάν στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, στο: Στεφανίδου 2009, 129-154.
- Παπαγεωργίου 2009: Σ. Ν. Παπαγεωργίου, *Περιηγητές και ζωγράφοι στην Κόρινθο, 12ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2009.
- Σιμόπουλος 1972: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Τόμος Α': 333 π.Χ. – 1700*, Αθήνα 1972.
- Σιμόπουλος 1975α: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Τόμος Γ'1: 1800-1810*, Αθήνα 1975.
- Σιμόπουλος 1975β: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Τόμος Γ'2: 1810-1821*, Αθήνα 1975.
- Σιμόπουλος 1976: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Τόμος Β': 1700-1800*, Αθήνα 1976.
- Στεφανίδου 2009: Α. Στεφανίδου (επιμ.), *Η συντήρηση και αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Τσεκές – Μπουντούρης 2009: Γ. Τσεκές – Κ. Μπουντούρης, Το Παλαιό Τζαμί της Πλατείας Συντάγματος στο Ναύπλιο, στο: Στεφανίδου 2009, 203-220.
- Wheler – Spon 1678: G. Wheler – J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*, Lyon 1678.
- Χατζηδάκης – Νηστικούλη 2009: Ά. Χατζηδάκης – Ά. Νηστικούλη, Η αποκατάσταση του μιναρέ της Σπλάντζιας Χανίων, στο: Στεφανίδου 2009, 359-388.
- Χούλια 2009: Σ. Χούλια, Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια του ελλαδικού χώρου, στο: Μπρούσκαρη 2009, 45-50.
- Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984: Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Τουρκικά κτίσματα στην Κόρινθο – Κρήνες και θρησκευτικά κτήρια, *Τεχνική Περιοδική Έκδοση Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, 261-279.
- Χρυσάφη-Ζωγράφου 1988: Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Κορινθία, στο: *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Πέμπτος τόμος: Πελοπόννησος Β' – Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 11-42.



Εικ. 1. Αποψη του Τεμένους Α' από νότο, Κάστρο Ακροκορίνθου (από Κουμούση 2009α, 136).



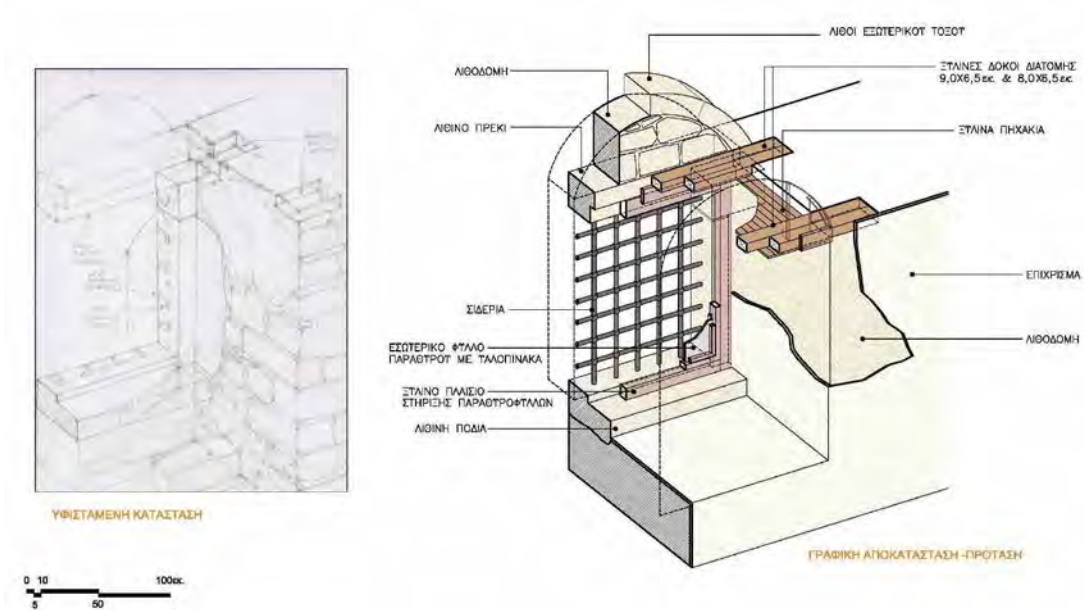
Εικ. 2. Κατασκευαστικές φάσεις της βορειοδυτικής όψης του Τεμένους Α', Κάστρο Ακροκορίνθου (σχεδ. Ε. Γεωργούλη).



Εικ. 3. Γραφική αναπαράσταση της βορειοδυτικής όψης του Τεμένους Α', Κάστρο Ακροκορίνθου (σχεδ. Ε. Γεωργούλη).



Εικ. 4. Άποψη εσωτερικού αίθουσας προσευχής του Τεμένους Α', Κάστρο Ακροκορίνθου (από Κουμούση 2009α, 136).



Εικ. 5. Κατασκευαστική λεπτομέρεια και γραφική αναπαράσταση παραθύρου νοτιοανατολικής όψης του Τεμένους Α', Κάστρο Ακροκορίνθου (σχεδ. Ε. Γεωργούλη).



Εικ. 6. Τρισδιάστατη απεικόνιση σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση του Τεμένους Α', Κάστρο Ακροκορίνθου (σχεδ. Χ. Αρβανιτάκης).

Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η παρουσίαση του ανασκαφικού έργου στην Πελοπόννησο μιας εξέχουσας προσωπικότητας της ελληνικής βυζαντινής αρχαιολογίας, του Σαλαμινίου Δημητρίου Πάλλα¹. Η ερευνητική δράση του Πάλλα στην Πελοπόννησο ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και διήρκεσε έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, δηλαδή μέχρι την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας της βασιλικής στη θέση Κράναιο της Αρχαίας Κορίνθου, όπως θα δούμε παρακάτω. Παρουσιάζοντας συνοπτικά και με χρονολογική σειρά τις ανασκαφές του Πάλλα, θα επιχειρήσουμε να αποτιμήσουμε την επίδραση αυτής της δραστηριότητας στην προώθηση της μελέτης της βυζαντινής αρχαιολογίας της περιοχής αλλά και την απήχηση της τελευταίας στην ερευνητική πορεία και τον γενικότερο θεωρητικό προβληματισμό του ανασκαφέα. Αφορμή για αυτήν την ανακοίνωση αποτέλεσε η συστηματική δραστηριότητα ανάδειξης των βασιλικών Λεχάιου και Κρανείου, σημαντικών παλαιοχριστιανικών μνημείων της Κορινθίας που αποκαλύφθηκαν από τον Δημήτριο Πάλλα, στο πλαίσιο έργου Ε.Σ.Π.Α. που εκτελεί η 25η Ε.Β.Α. από τον Φεβρουάριο του 2011².

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας³, γόνος πολυμελούς ιερατικής οικογένειας, γεννήθηκε στη Σαλαμίνα το 1907. Σπούδασε Θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με καθηγητή τον Γεώργιο Σωτηρίου, διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (1923-1960), όπου ο φοιτητής Πάλλας εργάστηκε ταξινομώντας τις συλλογές του. Το 1933 διορίστηκε, μετά από διαγωνισμό, επιμελητής αρχαιοτήτων στο Βυζαντινό Μουσείο αλλά το 1935 αρρώστησε βαριά από φυματίωση και αναγκάστηκε να παραμείνει στο κρεβάτι για μεγάλο χρονικό διάστημα (1935-1939). Στις αρχές του 1940 ανέλαβε προϊστάμενος της 1ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα την Αθήνα και δικαιοδοσία των χώρων της Παλαιάς Ελλάδας, της Επτανήσου και της Ηπείρου. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στο Ε.Α.Μ. και, μαζί με άλλους αντιστασιακούς αρχαιολόγους, ανέλαβε την εκπόνηση σχεδίου για τη διάσωση των μνημείων⁴. Το 1943 ανέβηκε αντάρτης στα βουνά της Ευρυτανίας, όπου εργάστηκε στο παιδαγωγικό φροντιστήριο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης

¹ Ευχαριστίες οφείλουμε: στον Δρα Βασίλειο Πετράκο, Γενικό Γραμματέα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας για την άδεια μελέτης του αρχείου του Δημητρίου Πάλλα, καθώς στην κα. Ιωάννα Νίνου, υπεύθυνη αρχείου της Αρχαιολογικής Εταιρείας για την πολύτιμη βοήθειά της· στον σκηνοθέτη κ. Λευτέρη Δανίκα για την παραχώρηση αντιγράφου του ντοκιμαντέρ του σχετικά με τον Δημήτριο Πάλλα (βλ. υποσημ. 3)· στον κ. Σταύρο Ζουμπούλακη για την παραχώρηση του τεύχους *Νέα Εστία*, έτος 81, τόμ. 161, τεύχ. 1800 (Μάιος 2007). τέλος, στη φίλη και συνάδελφο δρα. Ελένη Μανωλέσσου, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την πολύπλευρη βοήθεια και συνολική υποστήριξη του εγχειρήματος αυτού.

² Βλ. Α. Λερίου – Ε. Μανωλέσσου, Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου (στον παρόντα τόμο).

³ Για τη βιογραφία του Πάλλα βλ. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 16, 1965-1966, 588-589. Πάλλας 1987-1988, 9-13. Λάσκαρης 1995. Λάσκαρης 1996. Αντουράκης 1996. Kiourtzian – Duval 1997. Γκράτζιου 1998. Triantaphyllopoulos 1998. Πάλλας 2005. Πετράκος 2011, 132. Επίσης, βλ. και ντοκιμαντέρ με θέμα τη ζωή και το έργο του Δημητρίου Πάλλα, με τίτλο *Ένας αρμενιστής στη «Θάλασσα» των Εκκλησιών* (1990), του σκηνοθέτη Λευτέρη Δανίκα. Για την εργογραφία του Πάλλα, βλ. Πάλλας 1987-1988, 16-28.

⁴ Πετράκος 1994, 130. Κόκκου 2009, 143-144.

(Π.Ε.Ε.Α.), ενώ, παράλληλα, ασχολήθηκε και με την καταγραφή των εκκλησιαστικών μνημείων της περιοχής των Αγράφων. Κατά τις εκλογές που διεξήγαγε η Π.Ε.Ε.Α., προκειμένου να συγκροτήσει το Εθνικό Συμβούλιο των αντιπροσώπων του ελληνικού λαού (Απρίλιος 1944), ο Πάλλας εξελέγη εθνοσύμβουλος Σαλαμίνας. Λίγο πριν την αναχώρησή του για το βουνό, είχε προαχθεί σε Έφορο Αρχαιοτήτων Κορίνθου, στην τότε νεοσύστατη Γ' Ε.Β.Α., με έδρα την Αρχαία Κόρινθο. Μετά την επιστροφή του από το βουνό υποβαθμίστηκε και το 1947, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, απολύθηκε (Θ' ψήφισμα της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής).

Πέντε χρόνια αργότερα, προσελήφθη ξανά (Ν. 2130/1952) και τοποθετήθηκε και πάλι στην Αρχαία Κόρινθο. Η επαναπρόσληψη του Πάλλα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία σηματοδοτεί την έναρξη της ερευνητικής δράσης που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη. Η συνύπαρξη με τους αρχαιολόγους της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής, η οποία είχε αναπτύξει συστηματική ανασκαφική δράση από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα⁵, ενώ κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930 είχε δώσει σημαντική ώθηση στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων⁶, τον έφερε σε επαφή με τις νεώτερες εξελίξεις στον τομέα της ανασκαφικής μεθοδολογίας αλλά και της αρχαιολογικής θεωρητικής σκέψης. Κατά την περίοδο 1960-1965 ασχολήθηκε με την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με τίτλο *Τα Πάθη και η Ταφή του Χριστού στο Βυζάντιο. Η ιεροτελεστία – η εικόνα (Die Passion und die Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus-Das Bild, 1965)*, την οποία κατέθεσε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1966 εξελέγη παμψηφεί καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως διάδοχος του Αναστασίου Ορλάνδου, θέση που δεν διατήρησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς εκδιώχθηκε από τη δικτατορία στις αρχές του 1969, εξαιτίας των πολιτικών του φρονημάτων. Μετά το 1974 και την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης δεν επέλεξε να επιστρέψει στην πανεπιστημιακή έδρα, καθώς βρισκόταν κοντά στο όριο συνταξιοδότησης. Προτίμησε να παραιτηθεί από αυτή και να στραφεί εξ ολοκλήρου στην έρευνα, την οποία υπηρέτησε έως το θάνατό του, το 1994. Αν και η υποψηφιότητά του για την Ακαδημία Αθηνών το 1980 δεν είχε θετικό αποτέλεσμα, ο Δημήτριος Πάλλας έλαβε πολυάριθμες διεθνείς διακρίσεις για το σύνολο της επιστημονικής του προσφοράς.

Οι ανασκαφές

Η πρώτη ανασκαφή του Πάλλα στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1953, στη θέση Σκουτέλα της Αρχαίας Κορίνθου. Χρηματοδοτούμενη από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία⁷, η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε τρεις περιόδους (1953-1955) και αποκάλυψε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική μεγάλων διαστάσεων με βαπτιστήριο, η οικοδόμηση της οποίας χρονολογήθηκε στις αρχές του βου αιώνα και η καταστροφή της λίγο αργότερα, καθώς αποδόθηκε στους σεισμούς που ταλάνισαν την Κόρινθο στα μέσα του ίδιου αιώνα. Η αφορμή για την ανασκαφή στη Σκουτέλα ήταν η τυχαία εύρεση, το 1924, μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε λάκκο σε χωράφι κοντά στο Περιγιάλι Κορινθίας, έξω από τα τείχη της αρχαίας Κορίνθου. Έχοντας αναγνωρίσει τα μέλη αυτά ως παλαιοχριστιανικά, ο Πάλλας έσπευσε να προχωρήσει σε ανασκαφή το 1953, όταν κατά τη διάρκεια εργασιών άρωσης στον ίδιο αγρό ήρθαν στην επιφάνεια περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Το ενδιαφέρον του ανασκαφέα είχε εξαφθεί:

«εις τον χώρο των ανασκαφών της Αρχαίας Κορίνθου έχουν ευρεθεί αρκετά παλαιοχριστιανικά γλυπτά, απαντώνται δε και άλλα, κατεσπαρμένα ανά το χωρίον της Παλαιάς Κορίνθου, δείγμα ότι εις την Κόρινθον κατά τους

⁵ Tracy 2005, 27. Επίσης βλ. και CD-ROM με τίτλο *Το χρονικό των ανασκαφών της Κορίνθου*, που εξέδωσε η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα το 2010 (διαθέσιμο και στον ιστοχώρο <http://www3.ascsa.edu.gr/media/corinth/corinth.html>).

⁶ Kourelis 2007, 396-397.

⁷ Πάλλας 1953β. Πάλλας 1954β. Πάλλας 1955α. Πετράκος 1987, 149. Pallas 1990, 775-777. Sanders 2005, 440.

παλαιοχριστιανικούς χρόνους είχε αναπτυχθεί μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, ευεξήγητος άλλωστε εκ της πρωτεύουσας οικονομικής και διοικητικής θέσεως της πόλεως. Κατ' αρχήν, λοιπόν, η Κόρινθος παρουσιάζεται ως εξαιρετικού ενδιαφέροντος τόπος ερέυνης θεμάτων της παλαιοχριστιανικής λατρείας και τέχνης. Πρώτον δε προβάλλεται το ζήτημα της ανευρέσεως των κτηρίων, εκ των οποίων προέρχονται τα εν λόγω άφθονα μαρμάρινα μέλη.»⁸

Η ενασχόληση με την παλαιοχριστιανική Κόρινθο φαίνεται ότι άγγιζε τα πολύ στενά επιστημονικά ενδιαφέροντα του Πάλλα, ο οποίος κλείνει την πρώτη αναφορά του στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* τονίζοντας ότι η ανασκαφή στη Σκουτέλα μπορεί να ρίξει φως στο «από τινών ετών ενδιαφέρον κεφάλαιον της διαμορφώσεως του χριστιανικού ναού και της εν αυτώ λατρείας»⁹. Πράγματι, ο Πάλλας είχε ήδη εκπονήσει διδακτορική διατριβή με τίτλο *Η «θάλασσα των εκκλησιών»*. Συμβολή εις την ιστορίαν του χριστιανικού βωμού και την μορφολογίαν της λειτουργίας, όπου πραγματευόταν ζητήματα σχετικά με τις πρώιμες λατρευτικές πρακτικές, όπως αυτές προέκυπταν από συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των παλαιοχριστιανικών ναών, και το συσχετισμό τους με αντίστοιχες τελετουργίες της αρχαιότητας. Να σημειωθεί ότι το κείμενο απορρίφθηκε από τους καθηγητές του Πάλλα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως ιδιαίτερα τολμηρό και δεν κατατέθηκε ποτέ προς κρίση. Εκδόθηκε, παρόλα αυτά ως μονογραφία, το 1952, από το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών¹⁰.

Αν και το κύριο ενδιαφέρον του αποτελούσε η παλαιοχριστιανική περίοδος, ο Πάλλας διενήργησε και σωστικές ανασκαφές. Έτσι, τον Ιούνιο του 1954 έσκαψε κατάλοιπα οθωμανικού τζαμιού και μωσαίου στη θέση του νεώτερου ενοριακού ναού της Αρχαίας Κορίνθου, στα βορειοανατολικά του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου¹¹. Η ανασκαφή διήρκεσε μία μόνο εβδομάδα, ενώ τα ευρήματα καταχώθηκαν. Ο Πάλλας χρονολόγησε το τζαμί τον 17ο-18ο αιώνα και το ταύτισε με ένα από τα δύο τζαμιά που είδε το 1676 ο περιηγητής George Wheeler πλησίον της αγοράς του οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου¹². Στην ίδια θέση αποκάλυψε μεσοβυζαντινούς τοίχους, παλαιοχριστιανικές δεξαμενές και ταφικό μνημείο, στοιχεία που τον έκαναν να υποθέσει την παρουσία παλαιοχριστιανικού ναού στην περιοχή. Η πρόταση αυτή παραμένει έως σήμερα ανεπιβεβαίωτη, ενώ οι Αμερικανοί, που ερέυνησαν τον χώρο το 2000, θεωρούν, βασισμένοι στην πληθώρα τάφων που έχουν ανασκαφεί στην γύρω περιοχή, ότι το οικοδόμημα που ανέσκαψε ο Πάλλας ήταν κάποιο είδος μαρτυρίου¹³.

Το φθινόπωρο του 1955 ο Πάλλας διενέργησε για δύο εβδομάδες δοκιμαστική ανασκαφή στη θέση Πάνω Μαγούλα της Κορίνθου, εξαιτίας τυχαίων ευρημάτων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια άρωσης. Η έρευνα αποκάλυψε κτηριακό συγκρότημα που περιλάμβανε οικία και δεξαμενή, χαρακτηρίστηκε ως «ανήκον εις έπαυλιν»¹⁴ και χρονολογήθηκε στον 1ο-2ο αιώνα. Λόγω του καθαρά σωστικού χαρακτήρα της επέμβασης, τα κτηριακά κατάλοιπα καταχώθηκαν αμέσως και η ακριβής θέση τους είναι σήμερα άγνωστη¹⁵.

Το καλοκαίρι του 1956 ο Πάλλας ξεκίνησε την πιο σημαντική ανασκαφή της καριέρας του, αυτήν της μεγάλης βασιλικής στο λιμάνι του Λεχαιίου, την οποία πραγματοποίησε στο πλαίσιο της έρευνας της παλαιοχριστιανικής Κορίνθου¹⁶. Ο εντοπισμός της θέσης του μνημείου βασίστηκε σε γραπτή πηγή που δημοσιεύτηκε το 1953 στην *Επετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* και επρόκειτο για μαρτύριο του Αγίου Λεωνίδα και των επτά γυναικών-συμμαρτύρων του στο μηνολόγιο του Πατμιακού Κώδικα 254. Η πηγή ανέφερε ότι μετά τη

⁸ Πάλλας 1953β, 182.

⁹ Πάλλας 1953β, 183.

¹⁰ Πάλλας 1952.

¹¹ Πάλλας 1956α.

¹² Wheeler 1682, 439. Πάλλας 1956α, 16.

¹³ Πάλλας 1956α, 18-21. Sanders 2005, 440.

¹⁴ Πάλλας 1955β, 215. Πετράκος 1987, 149.

¹⁵ Πάλλας 1955β.

¹⁶ Πάλλας 1956β, 164.

θανάτωση των παραπάνω προσώπων διά πνιγμού στη θάλασσα της Κορίνθου, τα πτώματά τους ξεβράστηκαν από τα κύματα στην ακτή, περισυλλέγησαν και τάφηκαν επί τόπου από ευσεβείς Χριστιανούς¹⁷. Ο Πάλλας ξεκίνησε να «χτενίζει» την παραλία της Κορίνθου εις αναζήτηση παλαιοχριστιανικού μαρτυρίου, ώσπου η τυχαία, εξαιτίας άρσης αποκάλυψη μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, πλίνθων και κεράμων στη θέση Διαβατική, στην περιοχή του αρχαίου λιμανιού του Λεχαιού, τον προέτρεψε να ξεκινήσει την ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό¹⁸. Στο τέλος της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, η οποία διήρκεσε γύρω στον ένα μήνα, ο Πάλλας είχε καταφέρει να αποκαλύψει την ασίδα, καθώς και το ανατολικό άκρο μίας τρίκλιτης βασιλικής εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων¹⁹. Ήταν ήδη φανερό ότι επρόκειτο για ένα από τα πιο μεγαλειώδη οικοδομήματα των Βαλκανίων και, ενδεχομένως, το πιο εντυπωσιακό μνημείο του ελλαδικού χώρου κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο²⁰. Έτσι, η ανασκαφική έρευνα στο Λέχαιο, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, επεκτάθηκε σε επτά ανασκαφικές περιόδους, από το 1965 έως το 1961 και το 1965²¹, όπου πήραν μέρος αρκετοί νέοι αρχαιολόγοι, ως βοηθοί του ανασκαφέα. Το εκτεταμένο ναϊκό οικοδόμημα που ήρθε στο φως διαθέτει εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα, δύο αίθρια, διακονικό και χώρο κατήχησης και παροχής του χρίσματος καθώς και βαπτιστήριο στα βόρεια του νάρθηκα. Τόσο μορφολογικά, όσο και τεχνολογικά, η βασιλική Λεχαιού έχει συγκριθεί με αντίστοιχα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Εφέσου και των Φιλίππων²². Ο Sanders, μάλιστα, την παραλληλίζει με την αρχική βασιλική του Αγίου Πέτρου εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους της, που θα την είχε καταστήσει ένα ιδιαίτερα ευδιάκριτο ορόσημο τόσο για αυτούς που βρίσκονταν στην πόλη της Κορίνθου, όσο και για τους ταξιδιώτες που έφταναν εκεί από χερσαίους αλλά και θαλάσσιους δρόμους²³. Ο Πάλλας χρονολόγησε τη θεμελίωση της βασιλικής Λεχαιού στο γ' τέταρτο του 5ου και την καταστροφή της στα μέσα του επόμενου, εξαιτίας του φονικού σεισμού του 551/2.

Τον Ιούλιο του 1960, δηλαδή ελάχιστες εβδομάδες πριν την έναρξη της πέμπτης ανασκαφικής περιόδου του Λεχαιού, ο Πάλλας πραγματοποίησε ολιγοήμερη ανασκαφή (11-21.07) στην παραθαλάσσια περιοχή της Αγίας Κυριακής, κοντά στα Φιλιατρά Μεσσηνίας, όπου έφερε στο φως πεντάκλιτη βασιλική με νάρθηκα, καθώς και βαλανείο των μέσων του 5ου αιώνα²⁴. Αιτία της ανασκαφής αυτής υπήρξε λαθρανασκαφή που διενήγγησε το 1959 κάποιος αρχαιοδίφης, προκειμένου να εντοπίσει την θέση της τριφυλιακής πολίχνης Έρανας, την οποία ο Στράβωνας²⁵ τοποθετούσε μεταξύ Πύλου και Κυπαρισσίας. Ο ερασιτέχνης αρχαιολόγος είχε αποκαλύψει εν μέρει το βήμα της βασιλικής αλλά είχε καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό το ψηφιδωτό που το κοσμούσε, προκειμένου να προχωρήσει στα αρχαιότερα στρώματα. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Πάλλας έσπευσε στα Φιλιατρά εξαιτίας της ανάγκης «λήψεως μέτρων προστασίας του μνημείου αλλά και πληρέστερου καθορισμού του είδους του»²⁶.

Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, και αφού είχε ολοκληρωθεί η ανασκαφή στο Λέχαιο, ο Πάλλας πραγματοποίησε έρευνα σε παλαιοχριστιανική βασιλική, που είχε αποκαλύψει το 1958 η επιμελήτρια κλασικών αρχαιοτήτων Ευαγγελία Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, στη θέση Στρογγυλή της περιοχής Αλικά στο Άργος²⁷. Ο Πάλλας χρονολόγησε τη βασιλική στις αρχές του 6ου αιώνα και τη συσχέτισε με αντίστοιχα μνημεία της Κορινθίας, συγκεκριμένα τις

¹⁷ Halkin 1953. Πάλλας 1956β, 164.

¹⁸ Πάλλας 1956β, 165-166.

¹⁹ Πάλλας 1956β, 167.

²⁰ Krautheimer 1965, 99: «One of the most impressive sights of Early Christian Greece».

²¹ Πάλλας 1956β. Πάλλας 1957α. Πάλλας 1958. Πάλλας 1959α. Πάλλας 1960α. Πάλλας 1961. Πάλλας 1961-1962α. Πάλλας 1965α. Πετράκος 1987, 149. Pallas 1990, 769-775. Sanders 2005, 437-440.

²² Krautheimer 1965,

²³ Sanders 2005, 437.

²⁴ Πάλλας 1960β. Πάλλας 1960δ.

²⁵ Γεωγραφικά VIII, 3.23 και VIII 4.6.

²⁶ Πάλλας 1960β, 177.

²⁷ Πάλλας 1960γ.

βασιλικές Σκουτέλας και Λεχαίου, που είχε ανασκάψει ο ίδιος. Σημαντικές ομοιότητες αναγνώρισε και με την βασιλική στη θέση Κράναιο της Αρχαίας Κορίνθου, την οποία γνώριζε από τις ανασκαφές που πραγματοποίησαν εκεί μέλη της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής κατά τις δεκαετίες 1920-1930²⁸ αλλά και από σύντομη έρευνα που είχε πραγματοποιήσει ο ίδιος κατά το 1957²⁹:

«Αι αρχιτεκτονικαί αναλογίαι της καθαυτό βασιλικής και η γεωμετρική κανονικότης της συνθέσεως του όλου οικοδομήματος, η περίκλεισις των μακρών πλευρών κατά το δυτικόν μέρος του σώματος της βασιλικής διά προσκτισμάτων μαρτυρούν εξάρτησιν εκ των βασιλικών της Κορίνθου (βασιλικαί Σκουτέλας και Λεχαίου), χρονολογουμένων από των μέσων του 5ου αι. και εξής. Πλησιέστερον ακόμη προς την Κόρινθον –προς την βασιλικήν του Κρανείου– οδηγούν οι τύποι των βάσεων των κίωνων και χαρακτηριστικά τινά μιστρίσματα εις την τοιχοδομίαν, απαντώμενα περίπου όμοια και εις την βασιλικήν του Κρανείου»³⁰.

Παράλληλα, διαπίστωσε την ύπαρξη, στην ίδια θέση, μονόχωρου ναού του τελευταίου τετάρτου του 12ου αιώνα³¹, παρόλο που το ενδιαφέρον του είχε επικεντρωθεί σαφώς στα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα.

Από τις αρχές έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σημειώνεται προσωρινή παύση της ανασκαφικής δραστηριότητας του Δημητρίου Πάλλα, ο οποίος ήταν απασχολημένος με την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής του στη Γερμανία. Ο ανασκαφέας επέστρεψε στην Πελοπόννησο το καλοκαίρι του 1965, όταν σε συνεργασία με τον έφορο κλασικών αρχαιοτήτων Σεραφείμ Χαριτωνίδη και χρηματοδότηση του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, ανέσκαψε νεκροταφείο του 3ου αιώνα αποτελούμενο από νεκρικά υπόγεια λαξευμένα στο βράχο, στη θέση Μύλος του Χελιώτη, βορειοδυτικά της Αρχαίας Κορίνθου. Αφορμή για την ανασκαφή αυτή στάθηκαν οι εργασίες διάνοιξης της νέας Εθνικής Κορίνθου – Πατρών³².

Σε ένα από αυτά τα νεκρικά υπόγεια εντοπίστηκαν τοιχογραφίες (αποτοιχισμένες σήμερα) με ανεικονικό εικονογραφικό πρόγραμμα, συγκρινόμενο με τις τοιχογραφίες της κατακόμβης των Αγίων Πέτρου και Μαρκελλίνου στη Ρώμη και χρονολογούμενο στα τέλη του 3ου αιώνα, όπου ο Πάλλας αναγνώρισε στοιχεία που προέρχονταν τόσο από την χριστιανική, όσο και από τη διονυσιακή λατρεία. Επιπλέον, θεώρησε ότι οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούσαν σημαντική

«μαρτυρία περί της εσωτερικής ζωής της Κορίνθου κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μίας πόλεως με πληθυσμόν ποικίλης προελεύσεως και κοινωνικής δομής, ιδεολογικώς ανήσυχον και εντός της εκκλησίας του ευέξαπτον, ενθουσιαστικόν και επιρρεπή προς τον θρησκευτικόν συγκρητισμόν»³³.

Το 1967 και το 1968, ως καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πλέον, πέρασε δύο ανασκαφικές περιόδους ερευνώντας διάσκαφο κοιμητήριο εντός βράχου στο λόφο του Αγίου Νικολάου στη Μεθώνη. Πρόκειται για μνημείο που του είχε υποδείξει ο τότε φοιτητής Αρχαιολογίας Άγγελος Χωρέμης και ο Πάλλας επισκέφθηκε σε σύντομη περιοδία στη Μεθώνη κατά το 1961. Εντυπωσιασμένος με την ομοιότητα των

²⁸ Carpenter 1929. de Waele 1934. Shelley 1943. Scranton 1957, 7. Επίσης, βλ. Α. Λερίου – Ε. Γ. Μανωλέσσου, Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου, στον παρόντα τόμο.

²⁹ Βλ. *Ημερολόγιο Ανασκαφών Πελοποννήσου Ε΄*, 21-37 και *Βασιλική Κρανείου – Ανασκαφή 1970*, 73 (ανασκαφικά ημερολόγια Δημητρίου Πάλλα, τα οποία φυλάσσονται στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁰ Πάλλας 1960γ, 99.

³¹ Πάλλας 1960γ, 100.

³² Πάλλας 1969α.

³³ Πάλλας 1969α, 132.

καταλοίπων με τις παλαιοχριστιανικές κατακόμβες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας γράφει στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* της χρονιάς αυτής ότι «η ανασκαφική έρευνα των μνημείων τούτων, εκ των μη συνήθων εις την Ελλάδα, δεν θα είναι εστερημένη ενδιαφέροντος»³⁴. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία³⁵ και έδειξε ότι το κοιμητήριο ήταν σε χρήση από τα μέσα του 4ου ως τα μέσα του 6ου αιώνα, ενώ τον 11ο αιώνα ο χώρος μετατράπηκε σε ασκητήριο. Στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Ονουφρίου, κατά το 1969, ο Πάλλας ανέσκαψε και δύο δεξαμενές (μία υπέργεια και μία υπόγεια), ενώ πραγματοποίησε και κάποιες τομές στην ερειπωμένη ενετική εκκλησία του Αγίου Λέοντα στη θέση της αρχαίας Μεθώνης «προς εξακρίβωσιν του σχεδίου αυτής»³⁶.

Η τελευταία ανασκαφή του Πάλλα στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε στη θέση Κράναιο της Αρχαίας Κορίνθου, κοντά στην πύλη των Κεγχρεών, εντός των τειχών της αρχαίας πόλεως και ακριβώς έξω από το τείχος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, όπου η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή είχε αποκαλύψει, ήδη από τη δεκαετία του 1920, βασιλική με νάρθηκα και ταφικά προσκτίσματα³⁷. Ο Πάλλας επέλεξε να ερευνήσει τη βασιλική Κρανείου

«προς διευκρίνησιν ζητημάτων τινών της ιστορίας του κορινθιακού τούτου μνημείου και με την προσδοκίαν να αποκαλυφθούν ενδεχομένως και άλλα προσκτίσματα του, παρακινηθείς δε ιδιαίτερος εκ του ότι κατά τα αμέσως μετά τον τελευταίον μεγάλον πόλεμον έτη ο προβληματισμός περί την καθόλου παλαιοχριστιανικήν βασιλικήν μετετέθη από του εσωτερικού της εις τα περίξ αυτής, εις την μελέτην δηλαδή των λειτουργικών προσκτισμάτων της, επιχείρησα κατά το έτος 1957 περαιτέρω ανασκαφήν του»³⁸.

Αν και οι πρώτες τομές του Πάλλα στο Κράναιο έγιναν το 1957³⁹, η συστηματική ανασκαφή του χώρου, χρηματοδοτημένη από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ξεκίνησε το 1970 και ολοκληρώθηκε το 1976, μετά από τέσσερις ανασκαφικές περιόδους. Αποκαλύφθηκε τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, νεκρικούς θαλάμους στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά, νάρθηκα και αίθριο, και βαπτιστήριο στα βορειοδυτικά. Πρόκειται για σημαντική βασιλική με ταφικό χαρακτήρα και έντονη ομοιότητα με αυτήν του Λεχάιου, αν και σε σαφώς μικρότερη κλίμακα⁴⁰.

Μελέτες

Πέρα από τις ετήσιες εκθέσεις με τα αποτελέσματα των παραπάνω ανασκαφών, ο Δημήτριος Πάλλας δημοσίευσε πολυάριθμες μελέτες σχετικά με την αρχαιολογία της βυζαντινής Πελοποννήσου. Αυτές μπορούν να χωριστούν χονδρικά σε δύο κατηγορίες: στις ειδικές αναλύσεις διαφόρων κατηγοριών ευρημάτων⁴¹ και σε γενικότερα συνθετικά κείμενα, όπου έκανε συνοπτικές αλλά σε κάθε περίπτωση περιεκτικές, αναφορές στα χριστιανικά μνημεία συγκεκριμένων περιοχών⁴². Όπως διαπιστώθηκε και για την ανασκαφική του δραστη-

³⁴ Πάλλας 1961-1962β, 104.

³⁵ Πάλλας 1961-1962β. Πάλλας 1967. Πάλλας 1968. Πάλλας 1969β. Πετράκος 1987, 168.

³⁶ Πάλλας 1969β, 97.

³⁷ Βλ. υποσημ. 28. Kourelis 2007, 397.

³⁸ Πάλλας 1970α, 98.

³⁹ Βλ. υποσημ 29.

⁴⁰ Πάλλας 1970α. Πάλλας 1972β. Πάλλας 1976. Πάλλας 1977. Πετράκος 1987, 168. Pallas 1990, 779-785. Sanders 2005, 440.

⁴¹ Πάλλας 1953α. Pallas κ.ά 1959. Πάλλας 1960ζ. Πάλλας – Ντάντης 1977. Pallas 1970. Pallas 1981.

⁴² Πάλλας 1957β. Πάλλας 1959β. Πάλλας 1960ε. Πάλλας 1965β. Pallas 1979. Πάλλας 1987γ. Pallas 1990.

ριότητα⁴³, ο Πάλλας φαίνεται ότι ασχολήθηκε περισσότερο με την Κορινθία και στις δύο αυτές περιπτώσεις.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, ο Πάλλας ανέσκαψε αρκετές θέσεις στην Πελοπόννησο αποκαλύπτοντας σημαντικά μνημεία, ιδίως στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου. Η τεράστια επιστημονική σημασία της βασιλικής Λεωνίδα στο Λέχαιο έχει αναγνωριστεί από το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας, και μάλιστα σχεδόν από τις αρχές της ανασκαφής της⁴⁴. Πέραν αυτού, όμως, η αξία των μνημείων που ανέσκαψε ο Πάλλας αντικατοπτρίζεται στο ότι δύο από αυτά βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε διαδικασία ανάπλασης και ανάδειξης στο πλαίσιο έργου Ε.Σ.Π.Α. της 25ης Ε.Β.Α., προκειμένου να γίνουν προσιτά στο κοινό, επιστημονικό και ευρύτερο⁴⁵. Επιπλέον, διαφώτισε σημαντικά την παλαιοχριστιανική περίοδο, κυρίως της Κορίνθου, που δεν ήταν ιδιαίτερα ερευνημένη, με εξαίρεση τις ανασκαφές που είχαν πραγματοποιήσει προπολεμικά οι αρχαιολόγοι της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο, αν και ουσιαστικά στο «περιθώριο» της διερεύνησης των αρχαίων φάσεων του χώρου⁴⁶. Επί της ουσίας, ο Πάλλας έφερε τη μελέτη της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην Κόρινθο στο επιστημονικό προσκήνιο, ανοίγοντας το δρόμο για περαιτέρω ανασκαφές και μελέτες, ενώ συνέβαλε ουσιαστικά στη διεύρυνση της υπάρχουσας γνώσης σχετικά με την τοπογραφία κυρίως της Κορινθίας⁴⁷ αλλά και της Αργολίδας και της Μεσσηνίας.

Από την άλλη πλευρά, η ερευνητική δραστηριότητα που ανέπτυξε στην Πελοπόννησο, η οποία αποτελεί, ούτως ή άλλως το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα της συνολικής ανασκαφικής του δράσης⁴⁸, συνέβαλε στην εμβάθυνση σε επιστημονικά ζητήματα που απασχολούσαν τον Πάλλα πολύ πριν την ξεκινήσει και σαφώς και μετά το πέρας αυτής. Συγκεκριμένα, ο λόγος γίνεται για το έντονο ενδιαφέρον του για τις λειτουργικές πρακτικές στους πρώιμους χριστιανικούς ναούς, όπως εκδηλώθηκε κατά την εκπόνηση της «*Θάλασσας των Εκκλησιών*»⁴⁹. Συνδυάζοντας τις πλούσιες θεολογικές γνώσεις με την αρχαιολογική πράξη, προσπάθησε να φωτίσει ουσιαστικά πτυχές του θρησκευτικού βίου των πρώτων αιώνων επικράτησης του Χριστιανισμού. Η κεντρική θέση των παλαιοχριστιανικών σπουδών προκύπτει από τη συνολική εργογραφία του, το σύνολο των ανασκαφών του εντός και εκτός Πελοποννήσου αλλά και τη βραχύχρονη διδακτική του δραστηριότητα. Πάντως, φαίνεται πως η σχέση που περιγράφηκε παραπάνω υπήρξε αμφίδρομη, καθώς η ερευνητική δραστηριότητα του Πάλλα, που είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αποκάλυψη τριών από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κορίνθου, αποτέλεσε ενδεχομένως και την αφορμή για την διερεύνηση της βασιλικής του Κοδράτου (1961-1962)⁵⁰ και αυτής των Κεγγρεών (1967)⁵¹, μνημεία των οποίων η ανασκαφή ξεκίνησε μετά την ανασκαφή της Σκουτέλας, τις πρώτες τομές στο Κράναιο και, βέβαια, τα πρώτα εντυπωσιακά αποτελέσματα των ερευνών στο Λέχαιο. Από όλα αυτά τα μνημεία, μόνον η βασιλική του Κρανείου⁵² είχε διερευνηθεί

⁴³ Η δραστηριότητα του Πάλλα εκτός Πελοποννήσου περιορίστηκε στη Σαλαμίνα, όπου πραγματοποίησε περιστασιακά ανασκαφές μικρής έκτασης από το 1941 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Πάλλας 1941. Πάλλας 1948-1949. Πάλλας 1950-1951. Πάλλας 1987α. Πάλλας 1987β), στην έρευνα της βασιλικής του Γλυκεός Παραμυθιάς στην Ήπειρο (Πάλλας 1954α. Πάλλας 1970β. Πάλλας 1971. Πάλλας 1972α) και, τέλος, σε σύντομη ανασκαφή του διακονικού της Βασιλικής Β' στους Φιλίππους (Pallas 1960).

⁴⁴ Πάλλας 1957β, 60-62. Krautheimer 1965, 99.

⁴⁵ Βλ. υποσημ. 2.

⁴⁶ Scranton 1957, 6-26. Kourelis 2007, 396-401.

⁴⁷ Πάλλας 1965β. Pallas 1990.

⁴⁸ Βλ. υποσημ. 43.

⁴⁹ Πάλλας 1952.

⁵⁰ Στίκας 1961, 129-136. Στίκας 1962, 51-56. Pallas 1979, 105-108. Pallas 1990, 777-779. Sanders 2005, 440.

⁵¹ Scranton – Ramace 1967. Πάλλας 1987γ. Pallas 1990, 785-787.

⁵² Βλ. υποσημ. 28.

ανασκαφικά πριν την έλευση του Πάλλα στην Αρχαία Κόρινθο, ενώ η βασιλική των Κεγχρεών είχε απλά εντοπισθεί από τον Γεώργιο Λαμπάκη στις αρχές του 20ου αιώνα⁵³. Συνεπώς, η σκιαγράφιση του ρόλου που διαδραμάτισε ο Δημήτριος Πάλλας στο αρχαιολογικό πεδίο της Αρχαίας Κορίνθου αλλά και του ευρύτερου χώρου της Πελοποννήσου, υποδεικνύει ότι, πέρα από την ενδελέχεια και την αποτελεσματικότητα, επρόκειτο για ερευνητή προικισμένο με την ικανότητα να αντιλαμβάνεται το πνεύμα και τις τάσεις της εποχής και να εναρμονίζεται δημιουργικά με αυτά, και, μάλιστα, σε μια περίοδο που η αρχαιολογική και πιο συγκεκριμένα η ανασκαφική έρευνα στην Ελλάδα είχε αρχίσει να αποκτά χαρακτήρα επιστημονικό και συστηματικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντουράκης 1996: Γ. Β. Αντουράκης, Ο διδάσκαλος Δημήτριος Ι. Πάλλας (1907-1995). Μνημόσυνο και αναμνήσεις, *Θεολογία* 67.3, 1996, 550-560.
- Γκράτζιου 1998: Ο. Γκράτζιου, Δημήτριος Ι. Πάλλας, *ΔΧΑΕ* 20, 1998, 11-15.
- Carpenter 1929: R. Carpenter, Researches in the topography of Ancient Corinth I, *AJA* 33, 1929 345-360.
- De Waele 1934: J. de Waele, Scoperte recenti di archeologia Cristiana nella Grecia, στο: *Atti del III Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 25-30 Settembre 1932*, Studi di antichità cristiana 8, Roma 1934, 371-385.
- Halkin 1953: Fr. Halkin, Saint Léonide et ses compagnes martyrs à Corinthe, *ΕΕΒΣ ΚΓ'*, 1953, 217-223.
- Kiourtzian – Duval 1997: G. Kiourtzian – N. Duval, Double hommage à Demétrios I. Pallas (1906-1995), *Antiquité Tardive* 5, 1997, 8-10.
- Κόκκου 2009: Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα 2009².
- Kourelis 2007: K. Kourelis, Byzantium and the Avant-Garde: excavations at Corinth, 1920s-1930s, *Hesperia* 76.2, 2007, 391-442.
- Krautheimer 1965: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth – Baltimore 1965.
- Λάσκαρης 1995: Ν. Λάσκαρης, Δημήτριος Πάλλας (1907-1995), *Παρνασσός* 37, 1995, 482-485.
- Λάσκαρης 1996: Ν. Λάσκαρης, Δημήτριος Πάλλας (1907-1995), *Βυζαντικά* 16, 1996, 447-452.
- Λουκάτος 1993-1994: Δ. Σ. Λουκάτος, Δημήτριος Ιω. Πάλλας (1907-1995), *Λαογραφία* 1993-1994, 425-426.
- Πάλλας 1941: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή εν Σαλαμίνη, *ΠΑΕ* 1941, 21-26.
- Πάλλας 1948-1949: Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, Α', Σαλαμίνη-Μούλκι, Β', Τὸ παρὰ τὸ Μούλκι ναΐδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, *ΑΕ* 1948-1949, 112-134.
- Πάλλας 1950-1951: Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, Γ', Οἱ τάφοι, *ΑΕ* 1950-1951, 163-181.
- Πάλλας 1952: Δ. Ι. Πάλλας, Ἡ «θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν». Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας, Αθήνα 1952.
- Πάλλας 1953α: Δ. Ι. Πάλλας, Αἱ βαρβαρικαὶ πόρπαι τῆς Κορίνθου, στο: *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, τόμ. Α', Αθήνα 1954, 340-396.
- Πάλλας 1953β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή εν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, *ΠΑΕ* 109, 1953, 175-183.
- Πάλλας 1954α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή εἰς τὸ Γλυκὺ τῆς Παραμυθιάς, *ΠΑΕ* 110, 1954, 194-200.
- Πάλλας 1954β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή εν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, *ΠΑΕ* 109, 1954, 210-218.
- Πάλλας 1955α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τῆς βασιλικῆς τῆς «Σκουτέλας» εν Κορίνθῳ, *ΠΑΕ* 111, 1955, 193-201.
- Πάλλας 1955β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως παρὰ τὴν Κόρινθον, *ΠΑΕ* 111, 1955, 201-216.
- Πάλλας 1956α: Δ. Ι. Πάλλας, Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή εν Αρχαίᾳ Κορίνθῳ, *ΑΕ* 1956, Χρονικά, 13-21.
- Πάλλας 1956β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή βασιλικῆς εν Λεχαίῳ, *ΠΑΕ* 112, 1956, 164-177.
- Πάλλας 1957α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιοῦ, *ΠΑΕ* 113, 1957, 95-104.
- Πάλλας 1957β: Δ. Πάλλας, Πρωτοχριστιανικὴ Κόρινθος, *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 1957, 52-62.

⁵³ Πάλλας 1987γ, 295-296.

- Πάλλας 1958: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου, *ΠΑΕ* 114, 1958, 119-134.
- Πάλλας 1959α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή βασιλικής Λεχαίου, *ΠΑΕ* 115, 1959, 126-140.
- Πάλλας 1959β: Δ. Πάλλας, Μία άνώνυμη έκκλησία του Άκροκορίνθου και ή Φανερωμένη τής Σαλαμίνας, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 1959, 39-48.
- Πάλλας 1960α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφαί έν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 116, 1960, 144-170.
- Πάλλας 1960β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή εις Φιλιατρά τής Τριφυλίας, *ΠΑΕ* 116, 1960, 177-194.
- Πάλλας 1960γ: Δ. Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Άργολιδοκορινθίας: Άνασκαφή εις Άργος, *ΑΔ* 16, Χρονικά, 1960, 95-100.
- Πάλλας 1960δ: Δ. Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Μεσσηνίας: Άνασκαφή παρά τά Φιλιατρά 1956-1961, *ΑΔ* 16, Χρονικά, 1960, 122-125.
- Πάλλας 1960ε: Δ. Ι. Πάλλας, Όδοιοπορικόν τών Γερανείων, *Κορινθιακή Πρωτοχρονιά* 1960, 43-47.
- Πάλλας 1960ζ: Δ. Ι. Πάλλας, Βυζαντινόν ύπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου. Άπλως αισώπειος μύθος ή τὸ Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου, *ΕΕΒΣ* 30, 1960, 413-452.
- Πάλλας 1961: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφαί έν Λεχαίω. Τὸ βαπτιστήριον τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, *ΠΑΕ* 1961, 137-154.
- Πάλλας 1961-1962α: Δ. Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Άργολιδοκορινθίας: Άνασκαφαί Λεχαίου 1956-1961, *ΑΔ* 17, Χρονικά, 1961-1962, 69-78.
- Πάλλας 1961-1962β: Δ. Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Μεσσηνίας: Μεθώνη, *ΑΔ* 17, Χρονικά, 1961-1962, 103-105.
- Πάλλας 1965α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφικαί έρευναι έν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1965, 137-166.
- Πάλλας 1965β: Δ. Πάλλας, Κόρινθος, Χριστιανικά μνημεία, στο: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 7, 1965, 863-867.
- Πάλλας 1967: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή παλαιοχριστιανικοῦ κοιμητηρίου έν Μεθώνη, *ΠΑΕ* 1967, 22-27.
- Πάλλας 1968: Δ. Ι. Πάλλας, Ό Άγιος Όνούφριος Μεθώνης. Παλαιοχριστιανικόν κοιμητήριον – βυζαντινόν άσκητήριον, *ΑΕ* 1968, 119-176.
- Πάλλας 1969α: Δ. Ι. Πάλλας, Νεκρικόν ύπόγειον έν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 128, 1969, 121-134.
- Πάλλας 1969β: Δ. Ι. Πάλλας, Έρευνα έν Μεθώνη, *ΠΑΕ* 128, 1969, 78-97.
- Πάλλας 1970α: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφική έρευνα εις τήν βασιλικήν του Κρανείου έν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 129, 1970, 98-117.
- Πάλλας 1970β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέος, *ΠΑΕ* 129, 1970, 82-89.
- Πάλλας, 1971: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπειρω, *ΠΑΕ* 130, 1971, 130-145.
- Πάλλας 1972α: Δ. Ι. Πάλλας, Συμπληρωματική άνασκαφή εις τήν βασιλικήν του Γλυκέος, *ΠΑΕ* 131, 1972, 99-108.
- Πάλλας 1972β: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Κρανείου, *ΠΑΕ* 131, 1972, 202-250.
- Πάλλας 1976: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Κρανείου έν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 135, 1976, 163-195.
- Πάλλας 1977: Δ. Ι. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Κρανείου έν Κορίνθω, *ΠΑΕ* 136, 1977, 162-183.
- Πάλλας 1987α: Δ. Ι. Πάλλας, Άρχαιολογικές έπισημάνσεις στη Σαλαμίνα, *ΑΔ* 42, 1987, Μελέτες, 169-227.
- Πάλλας 1987β: Δ. Ι. Πάλλας, Έρευνες στη Σαλαμίνα, *ΠΑΕ* 146, 1987, 15-43.
- Πάλλας 1987γ: Δ. Ι. Πάλλας, Η βασιλική τών Κεγχερών, *ΕΕΒΣ ΜΖ*, 1987, 295-309.
- Πάλλας 1987-1988: Δ. Ι. Πάλλας, *Συναγωγή μελετών Βυζαντινής Άρχαιολογίας (Τέχνη – Λατρεία – Κοινωνία)*, Αθήνα 1987-1988 (= Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελη, Αθήνα 1972).
- Πάλλας 2005: Δ. Πάλλας, *Ορθοδοξία και παράδοση* (επιμ. Ο. Γκράτζιου), Ηράκλειο 2005.
- Pallas 1960: D. Pallas, Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes, *BZ* 53, 1960, 328-332.
- Pallas 1970: D. Pallas, Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion, *BZ* 63, 1970, 69-70.
- Pallas 1979: D. Pallas, Corinthe et Nikopolis du Haut Moyen Age, *Felix Ravenna* 118, 1979, 93-142.
- Pallas 1981: D. Pallas, Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considerées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et IXe siècle, *Byzantinobulgarica* 7, 1981, 295-318.
- Pallas 1990: D. Pallas, Korinth, στο: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* IV, 1990, 746-811.
- Pallas κ.ά. 1959: D. Pallas – S. Charitonidis – J. Venencie, Inscriptions lyciennes trouvées à Solomos près de Corinthe, *BCH* LXXXIII, 1959, 496-508.
- Πάλλας – Ντάντης 1977: Δ. Ι. Πάλλας – Στ. Ντάντης, Έπιγραφές άπό τήν Κόρινθο, *ΑΕ* 1977, 61-85.

- Πετράκος 1987: Β. Πετράκος, *Ἡ Ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Αθήνα 1987.
- Πετράκος 1994: Β. Πετράκος, *Τὰ ἀρχαία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμο 1940-1944*, Αθήνα 1994.
- Πετράκος 2011: Β. Πετράκος, *Ἡ Ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἀνασκαφές, 1837-2011*, Αθήνα 2011.
- Sanders 2005: G. D. R. Sanders, Archaeological evidence for early Christianity and the end of Hellenistic religion in Corinth, στο: D. N. Schowalter – S. J. Friesen, *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Theological Studies 53, Cambridge, Mass. 2005 419-442.
- Scranton 1957: R. L. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton 1957.
- Scranton – Ramace 1967: R. L. Scranton – E. S. Ramace, Investigations at Corinthian Kenhcreai, *Hesperia* 36, 1967, 124-186.
- Shelley 1943: J. M. Shelley, The Christian basilica near the Cenchræan Gate at Corinth, *Hesperia* 12, 1943, 166-189.
- Στίκας 1961: Ε. Στίκας, Κοιμητηριακὴ βασιλικὴ Παλαιᾶς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1961, 129-136.
- Στίκας 1962: Ε. Στίκας, Ανασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, 51-56.
- Tracy 2005: S. V. Tracy, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν στὴν Αθήνα, στο: Ε. Κόρκα – Μ. Ξανθοπούλου – Ε. Κωνσταντινίδη-Συβρίδη (επιμ.), *Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα, 160 χρόνια*, Αθήνα 2005, 18-29.
- Triantaphyllopoulos 1998: D. D. Triantaphyllopoulos, Demetrios I. Pallas (5.1.1907-11.5.1995), *BZ* 91, 1998, 317-320
- Wheler 1682: G. Wheler, *A Journey into Greece*, London 1682.

Έλλη Τζαβέλλα

Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης¹

Η οικιστική μορφή και η τοπογραφική εξέλιξη των βυζαντινών πόλεων αποτελεί *desideratum* τις έρευνας². Στην Κόρινθο, οι δημοσιεύσεις των Robert Scranton και Charles Williams για τα κτίσματα της Αγοράς, παρά τη σημασία τους, δεν λειτουργούν αντιπροσωπευτικά για ολόκληρη τη βυζαντινή πόλη, καθώς η Αγορά βρίσκεται εκτός του πρωτοβυζαντινού τείχους³ και δε γνώρισε συστηματική οικοδομική ή οικιστική δραστηριότητα από τον 6ο αι. έως τα μέσα του 11ου⁴. Τον 11ο και 12ο αι., φαίνεται ότι ο χαρακτήρας της Αγοράς ήταν περισσότερο μεταπρατικός παρά οικιστικός⁵. Ο Williams σημειώνει την ανάγκη για σύγκριση των «εμπορικών» αυτών συνοικιών με περιοχές παραδοσιακά οικιστικές⁶.

Υπό αυτό το πρίσμα, τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁷. Η συστηματική καταγραφή της κεραμικής από τις σωστικές ανασκαφές της 25ης Ε.Β.Α., η οποία πραγματοποιήθηκε από την υπογράφουσα κατά τα έτη 2011-2013, έχει σκοπό διττό: από τη μία τον εμπλουτισμό των γνώσεων για τη βυζαντινή κεραμική και από την άλλη την ανασύσταση του οικιστικού ιστού. Τα πρώτα αποτελέσματα της καταγραφής δείχνουν ότι μεσοβυζαντινή κατοίκηση εντοπίζεται στις περιοχές Μουράτ Αγά, Αραπομαχαλά, Κράναιο, Κουτσουκομαχαλά και Ζέκιο⁸.

Το οικόπεδο Κουτσούγερα

Μεγάλη ποσότητα κεραμικής σε καλή κατάσταση διατήρησης ανασκάφηκε στο οικόπεδο Γεωργίου Κουτσούγερα. Το οικόπεδο βρίσκεται εντός του πρωτοβυζαντινού τείχους, στο δυτικό όριο της περιοχής του Κρανείου (εικ. 1α). Ανασκάφησαν τμήματα δύο δωματίων, που φαίνεται ότι ανήκουν σε δύο αντίστοιχα κτήρια (εικ. 1β). Τα δωμάτια διακρίνονται μεταξύ τους από υπαίθριο διάδρομο πλάτους 1,5 μ., τον οποίο διατρέχει κατά μήκος αγωγός ομβρίων υδάτων καλυμμένος με λίθινες πλάκες. Το βόρειο κτίριο έχει αποκαλυφθείσες διαστάσεις 8,80 × 8,90 μ. και συνεχίζεται στο άσκαφτο προς Β και προς Δ. Το νότιο κτήριο αποκαλύφθηκε σε έκταση 8,65 × 4,20 μ. και επίσης συνεχίζεται στο άσκαφτο προς Δ και προς Ν, ενώ παρουσιάζει και δεύτερη φάση οικοδόμησης.

Τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής κυρίως του 12ου-13ου αι. Στα κατώτερα στρώματα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση, έστω σποραδική, οστράκων της μεταβατικής περιόδου (ύστερα παραδείγματα των αμφορέων ΥΡΑ1 και ΥΡΑ2), ενώ η πλειονότητα αποτελείται από όστρακα της πρωτοβυζαντινής

¹ Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τον προϊστάμενο της 25ης Ε.Β.Α. Δρα Δημήτρη Αθανασούλη, καθώς και προς την αναπληρώτρια προϊσταμένη Δρα Ελένη Μανωλέσσου, για την άδεια μελέτης υλικού από το οικόπεδο Γ. Κουτσούγερα. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον ανασκαφέα, κ. Αλέξανδρο Παπαδάκη. Η συντήρηση των κεραμικών ευρημάτων έγινε από τις συντηρήτριες της 25ης Ε.Β.Α. Μαρία Ακριτίδου, Μαρία Δημητρακοπούλου και Καλλιόπη Νέζη. Τα αγγεία σχεδίασε η Ευαγγελία Μπροζιούτη.

² Βλ. ενδεικτικά Μπούρας 1998. Angold 1985. Λουγγής 1996. Λάββας 2002. Bakirtzis 2003. Μπούρας 2010, 59-61. Κιουσοπούλου 2012.

³ Sanders 2002, 647.

⁴ Scranton 1957, 49.

⁵ Scranton 1957, 54-83. Williams 2003, 426-427.

⁶ Williams 2003, 428, όπου διατυπώνεται και το ερώτημα για το διαχωρισμό της πόλης σε γειτονίες συγκεντρωμένες γύρω από μία εκκλησία, δηλ. ενορίες.

⁷ Αθανασούλης κ.ά. 2010. Athanasoulis 2013.

⁸ Athanasoulis 2013, 204 εικ. 172.

περιόδου (4ος-7ος αι.), κυρίως αμφορείς (ΥΡΑ1, ΥΡΑ2, ΥΡΑ3, ΥΡΑ4), λεκανίδες και πινάκια African Red Slip Ware (εικ. 2)⁹.

Περισυλλέχθησαν πέντε χάλκινα νομίσματα, τα οποία σύμφωνα με τη νομισματολόγο Δρα Παγώνα Παπαδοπούλου ταυτίζονται ως εξής: μισό τεταρτηρό του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), νομισματοκοπέιου Θεσσαλονίκης (ΚΟΡ.2010/Ν61)¹⁰. μισό τεταρτηρό του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, απροσδιόριστου ελλαδικού νομισματοκοπέιου (ΚΟΡ.2010/Ν59)¹¹ (εικ. 3)· διαβρωμένος φόλλις του 7ου αι. (;)¹². και δύο πλήρως διαβρωμένα χάλκινα νομίσματα.

Εφυαλωμένα επιτραπέζια αγγεία

Τα Λεπτεγχάρακτα όστρακα (αριθ. 1-7, εικ. 4) είναι η συνηθέστερη κατηγορία. Βρίσκουν παράλληλα στο σύνολο Lot 1989-8 της Αγοράς της Κορίνθου, το οποίο έχει ως *terminus post quem* δύο νομίσματα του Αλεξίου Α΄ (1092-1118)¹³, και στο Deposit 51 του Sarachane, χρονολογούμενο στα 1150-1175¹⁴. Επιπεδόγλυφα όστρακα (αριθ. 8-12, εικ. 3) του ύστερου 12ου και πρώιμου 13ου αι. απαντούν σε σημαντικούς αριθμούς. Ακολουθούν τα Ύστερα Λεπτεγχάρακτα (αριθ. 13-19, εικ. 4, 5), που βρίσκουν κοντινά παράλληλα σε κορινθιακά σύνολα του 12ου-13ου αι., τα οποία όμως δεν έχουν ακόμα χρονολογηθεί με ακρίβεια¹⁵. Στον 13ο αι. χρονολογούνται τα Αδρεγχάρακτα (αριθ. 20-22, εικ. 5), τα διακοσμητικά μοτίβα των οποίων διαφέρουν από τα αγγεία Aegean Ware του ναυαγίου του Καστελλόριζου¹⁶, βρίσκουν όμως παράλληλα στην Κόρινθο¹⁷ και αλλού. Από τις κατηγορίες των Ιλαροπληγών (αριθ. 23), των Μονόχρωμων (αριθ. 24-25) και των Γραπτών δι' Επιχρίσματος (αριθ. 26-27) βρέθηκαν σχετικά λίγα όστρακα. Τέλος, θραύσμα σώματος εισηγμένου πινακίου με γραπτό lustre διάκοσμο (αριθ. 28) θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα ως προς την προέλευσή του και τις εμπορικές επαφές της Κορίνθου με την Ανατολική Μεσόγειο.

Απουσιάζουν εντελώς κατηγορίες εισηγμένων αγγείων χαρακτηριστικές της φράγκικης περιόδου (Πρωτομαγιολικά¹⁸, RMR, Rouletted Ware, Metallic Wares)¹⁹.

Η μακροσκοπική παρατήρηση έδειξε ότι στην πλειονότητά τους τα εφυαλωμένα αγγεία έχουν κατασκευαστεί από δύο κατηγορίες πηλών. Ο Πηλός 1 έχει χρώμα καστανέρυθρο (με αποχρώσεις προς το πορτοκαλί ή το ρόδινο, συνήθως Munsell 2.5YR6/6), είναι λεπτόκοκκος και καθαρός, σκληρά ή πολύ σκληρά ψημένος και περιέχει αραιές λευκές προσμείξεις μικρού έως μεσαίου μεγέθους. Ενίοτε περιέχει επίσης σπάνιες στρογγυλές ερυθροκάστανες προσμείξεις ή/και αραιή αργυρή μίκα. Η εξωτερική επιφάνεια των οστράκων αυτών φέρει λεπτό, υδαρές, λευκό επίχρισμα, στρωμένο με πινέλο κατά την κίνηση του τροχού, το οποίο

⁹ Στην εικ. 2 εικονίζονται ενδεικτικά τα εξής αγγεία από αυτή την περίοδο χρήσης του χώρου: α) ΚΟΡ.2010/Κ93, άνω τμήμα εισηγμένου αμφορέα, πανομοιότυπο με Slane – Sanders 2005, 262 αριθ. 2-17 εικ. 5. β) ΚΟΡ.2010/Κ94, άνω τμήμα ευρύστομης πρόχου με σφαιρικό σώμα από μαγειρικό πηλό, πρβλ. Slane – Sanders 2005, 272 αριθ. 3-43 εικ. 9. γ) ΚΟΡ.2010/Κ92, σώμα αμφορέα ΥΡΑ1. δ) ΚΟΡ.2010/Κ89, άνω τμήμα αμφορέα από μαγειρικό πηλό, πρβλ. Slane – Sanders 2005, 271 αριθ. 3-22, 3-23, 3-24, 3-25, 3-26 εικ. 9-10.

¹⁰ ΚΟΡ.2010/Ν61: Hendy 1999, αριθ. 20. Διαμ. 18-19 χιλ., βάρος 2,41 γρ., χαλκός. Περισυλλογή. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς την Δρα Παγώνα Παπαδοπούλου για τις ταυτίσεις.

¹¹ ΚΟΡ.2010/Ν59: Hendy 1999, αριθ. 23. Διαμ. 16 χιλ., μέγ. πάχος 1,5 χιλ., βάρος 2,03 γρ., χαλκός. Τομή VI, Στρώμα 1, βάθ. -1,43 μ.

¹² ΚΟΡ.2010/Ν62: Διάμ. 21,5-26 χιλ., πάχος 1 χιλ., βάρος 4,03 γρ. Διακρίνεται μόνο το «Μ» στον οπισθότυπο. Περισυλλογή.

¹³ Williams – Zervos 1990, 340 κ.ε., βλ. κυρίως 342-343 πίν. 63a-d.

¹⁴ Hayes 1992, 138-142 εικ. 81-86.

¹⁵ Developed Style Sgraffito: Morgan 1942, 127-140. Sanders 2003β, 388-389 αριθ. 16.

¹⁶ Philotheou – Michailidou 1989.

¹⁷ Sanders 2003β, 388-389 αριθ. 19.

¹⁸ Εισάγονται από το 1220 (MacKay 2003, 405) και σε σημαντικές ποσότητες από τα μέσα του 13ου αι. (Williams 2003, 429. Williams – Zervos 1995, 19-21).

¹⁹ Βλ. ως παράδειγμα ενός τέτοιου συνόλου Sanders 1987, 159-195. Για τη χρονολόγηση των κατηγοριών αυτών βλ. επίσης MacKay 2003.

σχηματίζει λεπτές οριζόντιες γραμμές. Ο Πηλός 1 απαντά στις κατηγορίες των Λεπτεγχαράκτων, Αδρεγχαράκτων, Επιπεδόγλυφων και Γραπτών δι' Επιχρίσματος.

Ο Πηλός 2 είναι καστανός-πορτοκαλής (συνήθως 2.5YR6/8), μέτριος, σκληρά ψημένος, με αρκετές έως συχνές λευκές προσμειξεις, αραιές μικρές γκρίζες και ενίοτε σπάνιες ερυθροκάστανες προσμειξεις. Απαντά στις κατηγορίες των Λεπτεγχαράκτων, Αδρεγχαράκτων, Επιπεδόγλυφων και Μονόχρωμων.

Κατάλογος – Περιγραφή πηλού²⁰

1. KOP.2010/K41. Πηλός χρώματος ρόδινου προς το καστανό (2.5YR6/6). Αραιές λευκές και καστανές προσμειξεις. Πρβλ. Sanders 2003β, 389 αριθ. 11.
2. KOP.2010/K44. Πηλός 2: καστανέρυθρος (2.5YR6/6). Αραιές μικρές λευκές προσμειξεις, αραιή μίκα. Πρβλ. Morgan 1942, 30 εικ. 19B.
3. KOP.2010/K45. Πηλός αμμώδης, ανοιχτοκάστανος (5YR7/4). Αφθονες ανοιχτοκίτρινες και αραιές ερυθρές προσμειξεις. Αγγείο εισηγμένο.
4. KOP.2010/K48. Πιθανόν Πηλός 1: ανοιχτοκάστανος, κατά τόπους προς το ρόδινο (5YR5/4). Αρκετές μικρές έως μεγάλες λευκές (ασβεστολιθικές) προσμειξεις και σπάνιες σκουρόχρωμες προσμειξεις.
5. KOP.2010/K98. Πηλός 2: καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/6-6/8). Αραιές μικρές λευκές προσμειξεις.
6. KOP.2010/K85. Πηλός καστανέρυθρος (2.5YR6/4-6/6). Αραιές μικρές λευκές προσμειξεις.
7. KOP.2010/K97. Πιθανόν Πηλός 1 ή 2: καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/4-6/6). Αραιές μικρές και μεσαίες λευκές προσμειξεις και σπάνιες στρογγυλές μεσαίες προσμειξεις. Πρβλ. Saccardo κ.ά. 2003, 406 εικ. 9.
8. KOP.2010/K70. Πηλός 2: καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/6). Αραιές λευκές και σπάνιες καστανές προσμειξεις μικρού έως μεσαίου μεγέθους. Πρβλ. Sanders 2003β, 388-389 αριθ. 18.
9. KOP.2010/K68. Πηλός ωχρορόδινος (2.5YR6/4). Αραιές λευκές και σκούρες γκρίζες προσμειξεις μικρού έως μεγάλο μεγέθους. Πρβλ. Sanders 2003β, 388-389 αριθ. 18.
10. KOP.2010/K50. Πηλός ωχρός (10YR7/3). Αραιές μικρές έως πολύ μεγάλες λευκές γωνιώδεις προσμειξεις, αραιές στρογγυλές καστανές, και αρκετά μικρά έως μεγάλα κενά αέρος.
11. KOP.2009/K110. Πηλός καστανός-ρόδινος. Αραιές μέτριες λευκές προσμειξεις.
12. KOP.2010/K53. Πηλός 2(:): καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/8). Σπάνιες μικρές και πολύ μικρές λευκές προσμειξεις, και αρκετά μικρά κενά αέρος.
13. KOP.2010/K54. Πηλός 2: μέτριος, καστανέρυθρος (2.5YR6/6). Αραιές λευκές προσμειξεις μικρού έως μεσαίου μεγέθους και μίκα. Κενά αέρος πολύ μεγάλου μεγέθους, κυρίως κοντά στην ή επί της εξωτερικής επιφάνειας. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά.
14. KOP.2010/K66. Πιθανόν Πηλός 1 (πρόχειρη εκδοχή): ωχρορόδινος (2.5YR6/5). Αραιές λευκές προσμειξεις, μικρού έως μεγάλο μεγέθους, και αραιά μικρά έως μεσαία κενά αέρος. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά. Πρβλ. MacKay 2003, 414 εικ. 24.8: ύστερος 13ος – πρώτος 14ος αι.
15. KOP.2010/K67. Πηλός 1: καστανέρυθρος προς το ρόδινο (2.5YR6/6). Αραιές μικρές λευκές και σκούρες γκρίζες προσμειξεις. Και οι δύο επιφάνειες φέρουν κενά αέρος μεσαίου έως μεγάλο μεγέθους. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά. Πρβλ. Saccardo κ.ά. 2003, 406 εικ. 9.
16. KOP.2010/K46. Πηλός 1: καστανέρυθρος (2.5YR6/6). Αραιές λευκές προσμειξεις πολύ μικρού έως μεγάλο μεγέθους. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά. Πρβλ. Saccardo κ.ά. 2003, 406 εικ. 9.
17. KOP.2010/K51. Πηλός 2: καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/8). Αρκετές μικρές λευκές και γκρίζες προσμειξεις. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά.
18. KOP.2010/K84. Πηλός ωχρός πορτοκαλής (5YR7/6-6/8). Αραιές μικρές και μεσαίες λευκές και ανοιχτοκάστανες προσμειξεις.
19. KOP.2010/K52. Πηλός 2(:): καστανός-πορτοκαλής (2.5YR6/8). Αραιές μικρές έως πολύ μεγάλες λευκές προσμειξεις, σπάνιες πολύ μεγάλες γωνιώδεις ερυθροκάστανες προσμειξεις. Λευκό επίχρισμα εξωτερικά.
20. KOP.2009/K125. Πηλός 2: καστανός-ρόδινος (2.5YR6/6). Αραιές γωνιώδεις λευκές προσμειξεις, ημιαποστρογγυλεμένες ερυθροκάστανες προσμειξεις, και ελάχιστη μίκα. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά.

²⁰ Όλα τα εφωλωμένα όστρακα του καταλόγου έχουν πηλό λεπτόκοκκο, σκληρά ψημένο (χαράσσεται μόνο με αιχμηρό αντικείμενο)· οι εξαιρέσεις σημειώνονται. Σε ορισμένες περιπτώσεις σημειώνονται παράλληλα με όμοια διακόσμηση.

21. KOP.2010/K42. Πηλός 1: πορτοκαλής-ρόδινος (2.5YR6/4). Αραιές λευκές προσμείξεις μικρού έως πολύ μεγάλου μεγέθους, και αραιά μεγάλα κενά αέρος. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά. Πρβλ. Williams κ.ά. 1997, αριθ. 21 πίν. 46c: βρέθηκε σε σύνολο με νομίσματα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, 1245-1278.
22. KOP.2010/K87. Πηλός 2: καστανέρυθρος (2.5YR6/8). Αραιές μικρές λευκές προσμείξεις και αρκετά μικρά κενά αέρος.
23. KOP.2010/K43. Πηλός ανοιχτοκάστανος. Αρκετές μικρές λευκές προσμείξεις και άφθονη μίκα.
24. KOP.2010/K86. Πηλός 1: ωχρός (5YR6/4). Αραιές μικρές λευκές και σπάνιες στρογγυλές μικρές πορτοκαλί προσμείξεις.
25. KOP.2010/K49. Πηλός 2: καστανέρυθρος (2.5YR6/6). Αρκετές πολύ μικρές και ελάχιστες πολύ μεγάλες λευκές προσμείξεις, και συχνά πολύ μικρά κενά αέρος. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά.
26. KOP.2010/K36. Πηλός μέτριος, ροδοκάστανος (2.5YR6/8). Αραιές λευκές προσμείξεις μικρού έως πολύ μεγάλου μεγέθους, αραιές γκριζες μικρού μεγέθους, και ελάχιστη μίκα.
27. KOP.2010/K69. Πηλός 1: ροδοκάστανος (2.5YR6/4). Αραιές μικρές έως πολύ μεγάλες λευκές προσμείξεις και σπάνιες μικρές στρογγυλές ερυθροκάστανες προσμείξεις. Αραιό λευκό επίχρισμα εξωτερικά.
28. KOP.2010/K47. Πηλός ανοιχτός ρόδινος προς το ωχρό (5YR7/4). Αραιές γκριζες και λευκές προσμείξεις μικρού έως πολύ μεγάλου μεγέθους. Στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνονται ψήγματα καστανού πηλού, μερικώς διαχεόμενα στον πηλό κατά τη φορά του κεραμικού τροχού. Εγγάρκτος διάκοσμος αποδίδει περιμετρική ζώνη στο άνω μέρος του σώματος, εντός της οποίας αραβούργημα και γεωμετρικά μοτίβα. Ο διάκοσμος θυμίζει αραβικά πρότυπα. Προς το κάτω τμήμα του σώματος διακρίνεται τμήμα δευτέρας περιμετρικής διακοσμητικής ζώνης. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται με κίτρινη εφυάλωση. Εξωτερικά: Ακόσμητο, εκτός από το κατώτατο σωζόμενο τμήμα του σώματος που καλύπτεται από την ίδια κίτρινη εφυάλωση.

Χύτρες

Οι χύτρες διακρίνονται σε τρεις τύπους:

Τύπος Α (αριθ. 29-37, εικ. 6): Με τριγωνικό χείλος που φέρει περιμετρική εγχάραξη στην εξωτερική επιφάνεια, δύο ταινιωτές λαβές, σφαιρικό σώμα με πυκνές λεπτές ραβδώσεις και αποστρογγυλεμένη βάση. Ο τύπος είναι εξαιρετικά διαδεδομένος στην Κόρινθο από το β' μισό του 11ου έως τα μέσα του 13ου αι.²¹ αλλά και γενικότερα στη νότια Ελλάδα, όπως στο Άργος²² και στη Σπάρτη²³. Τα σκεύη αυτά έχουν χωρητικότητα από δύο έως τέσσερις-πέντε μερίδες φαγητού.

Οι χύτρες του Τύπου Α' διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τον πηλό, ο οποίος σε γενικές γραμμές είναι μέτριος, σκληρά ψημένος, χρώματος καστανού προς το πορτοκαλί, το ερυθρό ή το γκριζό, και περιέχει προσμείξεις λευκές μικρού έως μεγάλου μεγέθους. Ενίοτε περιέχει και γκριζες ή γωνιώδεις ερυθροκάστανες προσμείξεις, σε μία δε περίπτωση (αριθ. 29, εικ. 6) και άφθονη ψιλή μίκα²⁴.

Τύπος Β (αριθ. 38, εικ. 6): Με υψηλό αναδιπλούμενο χείλος και λαβές που ξεκινούν από το χείλος. Σχετικά σπάνιος τύπος. Στην Κόρινθο έχει βρεθεί σε σύνολα που χρονολογούνται από τον ύστερο 12ο αι. έως και το τρίτο τέταρτο του 13ου αι.²⁵. Ο πηλός του αριθ. 38 είναι ανοιχτοκάστανος προς το γκριζό και περιέχει αραιές λευκές και γκριζες προσμείξεις μικρού έως μεγάλου μεγέθους.

²¹ MacKay 1967, 292-297 εικ. 3-4 αριθ. 108-110 (σε σύνολα του ύστερου 11ου και του α' μισού του 12ου αι.), 112 (μέσα ή ύστερος 12ος αι.), 114-116 (περ. 1175-1200). Williams – Zervos 1990, 342, Lot 1989-15 πίν. 64c. (σε σύνολο του πρώιμου 12ου, με νόμισμα Αλεξίου Α'). Sanders 2003a, 36 εικ. 4.11 (σε σύνολο του ύστερου 11ου αι.). François 2010, εικ. 1.5.

²² Piérart – Thalmann 1980, 481, D5 εικ. 7 (β' μισό 12ου αι.). François 2010, εικ. 1.8 (β' μισό 12ου αι.).

²³ Sanders 1993, 277 αριθ. 59-61 εικ. 13.

²⁴ Πετρογραφικές αναλύσεις πηλού στον τύπο αυτό πραγματοποιήθηκαν από τη Louise Joyner (2007, Τύποι Α-D).

²⁵ MacKay 1967, 295-297 αριθ. 118, 119, 125 εικ. 4. Williams – Barnes – Snyder 1997, 36, αριθ. 51 εικ. 9 πίν. 15. Βρέθηκε σε σύνολο (Lot 1996-1) που περιείχε νόμισμα του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, έκδοσης του 1250 ή μεταγενέστερης, καθώς και πινάκιο τύπου RMR.

Τύπος Γ (αριθ. 39-42, εικ. 6): Με μικρό αποστρογγυλεμένο τριγωνικό χείλος και χονδρά τοιχώματα²⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι χύτρες Τύπου Γ' βρέθηκαν συγκεντρωμένες στην ίδια ανασκαφική ομάδα του οικοπέδου. Ο πηλός τους είναι χαρακτηριστικά ομοιογενής: ανοιχτοκάστανος, με αραιές μικρές έως μεγάλες λευκές προσμείξεις και αρκετές μεγάλες ανοιχτοκάστανες γωνιώδεις προσμείξεις (ορατές στην εσωτερική επιφάνεια).

Στο οικόπεδο Κουτσούγερα δεν απαντά καθόλου ο τύπος χύτρας με κάθετο πολύ υψηλό χείλος και λεπτά τοιχώματα, ο οποίος εμφανίζεται περίπου από το 1260 και συνδέεται με τη φραγκική διατροφή²⁷.

Κατάλογος

Τύπος Α

29. ΚΟΡ.2010/Κ37.
30. ΚΟΡ.2010/Κ39.
31. ΚΟΡ.2010/Κ40.
32. ΚΟΡ.2010/Κ59.
33. ΚΟΡ.2010/Κ128.
34. ΚΟΡ.2010/Κ127.
35. ΚΟΡ.2009/Κ113. Πρβλ. MacKay 1967, 295 αριθ. 115 (δ' τέταρτο 12ου αι.).
36. ΚΟΡ.2010/Κ60.
37. ΚΟΡ.2010/Κ61.

Τύπος Β

38. ΚΟΡ.2009/Κ122.

Τύπος Γ

39. ΚΟΡ.2009/Κ119.
40. ΚΟΡ.2009/Κ120.
41. ΚΟΡ.2009/Κ115.
42. ΚΟΡ.2009/Κ116.

Κλειστά αγγεία

Οι αμφορείς είναι λίγοι αριθμητικά. Ο αριθ. 43 (εικ. 7) ανήκει μάλλον στον 10ο-11ο αι.²⁸, ενώ οι άλλοι στον 12ο-13ο αι. Ο πηλός των αριθ. 44-46 μακροσκοπικά φαίνεται ο τυπικός ανοιχτόχρωμος αργιλώδης πηλός της Κορίνθου. Ο αμφορέας αριθ. 44 ανήκει σε τύπο που έχει βρεθεί στο παρελθόν στην Κόρινθο²⁹. Αμφορείς τύπου Günsenin 3/Hayes 61, παρότι γνωστοί στην Κόρινθο, δεν απαντούν καθόλου στο οικόπεδο.

Στο οικόπεδο βρέθηκε εξαιρετικά μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από αβαφή λαγήνια (αριθ. 47-48). Φαίνεται ότι παρά την καλή τους κατασκευή, τα τοιχώματά τους σπάνε πολύ εύκολα, είναι επομένως μάλλον απίθανο να προορίζονταν για εμπόριο σε μεγάλες αποστάσεις³⁰. Προκαλεί εντύπωση ο πολύ μικρός αριθμός λαγηνιών με διάκοσμο Matt-Painted. Λαγήνια Matt-Painted βρίσκονται στο χώρο της Αγοράς της Κορίνθου ήδη από τις αρχές του 12ου αι.³¹ αλλά στο οικόπεδο Κουτσούγερα βρέθηκαν ελάχιστα. Πιθανόν αυτό να οφείλεται σε επιλογή των αγοραστών.

²⁶ Χύτρες με παρόμοιο σχήμα έχουν δημοσιευθεί από τη MacKay (1967, αριθ. 120-121).

²⁷ Βλ. Williams – Zervos 1991, 33 αριθ. 30-31 πίν. 10. Williams 2003, 432 εικ. 25.8. Joyner 2007, 186 κ.ε. εικ. 4 τύποι G και H.

²⁸ Πρβλ. Hayes 1992, 73, Type 52 εικ. 25.9.

²⁹ Williams – Zervos 1995, 30, C-1987-6 εικ. 6.

³⁰ Williams – Zervos 1992, 146 (όπου τα λαγήνια αποκαλούνται «αμφορείς»).

³¹ Williams – Zervos 1990, 344.

Τα κανάτια είναι αβαφή (αριθ. 49-50, εικ. 7), με εξαίρεση δύο κανάτια με διάκοσμο Matt-Painted (αριθ. 51-52, εικ. 7). Σημαντικό εύρημα αποτελεί κανάτι κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης (αριθ. 53, εικ. 7), της κατηγορίας Unglazed White Ware V του Hayes³². Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αι. Φέρει ίχνη καύσης, όπως είναι συχνό σε κανάτια της κατηγορίας αυτής, τα οποία χρησιμοποιούντο ως βραστήρες ή τσαγερά³³. Κανάτια της κατηγορίας αυτής δεν έχουν δημοσιευθεί στο παρελθόν από την Κόρινθο και η εξαγωγή τους γινόταν σε μικρούς αριθμούς γενικότερα.³⁴ Η παρουσία του επομένως μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεικτική μίας σχετικά υψηλής οικονομικής και κοινωνικής στάθμης της περιοχής αυτής του Κρανείου.

Κατάλογος – Περιγραφή πηλού

43. KOP.2010/K95. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, ωχρός (10YR7/3). Αραιές μικρές και μεσαίες γκριζες προσμείξεις. Σχήμα συγγενές προς τον Τύπο 54 του Hayes 1992, 73 εικ. 24. Μεσοβυζαντινό (10ος-11ος αι.)
44. KOP.2010/K90. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, ρόδινος στον πυρήνα και κίτρινος στην εξωτερική επιφάνεια (10YR8/4-7/4). Αραιές μεγάλες καστανέρυθρες και μικρές και μεγάλες λευκές προσμείξεις.
45. KOP.2010/K91. Πηλός λεπτόκοκκος, μέτρια ψημένος, ανοιχτορόδινος προς το ωχρό. Αραιές, μικρές έως πολύ μεγάλες, στρογγυλές γκριζες προσμείξεις, και σπάνιες μεγάλες λευκές.
46. KOP.2010/K71. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, ρόδινος προς το ωχροκίτρινο (7.5YR7/4). Περιέχει αρκετές μικρές λευκές προσμείξεις και αραιές μεσαίες και μεγάλες αποστρογγυλεμένες ερυθροκάστανες.
47. KOP.2010/K55. Πηλός μέτριος, σκληρά ψημένος, ωχρός προς το κίτρινο (2.5Y8/3). Αρκετές μικρές έως μεγάλες λευκές και γκριζοκάστανες προσμείξεις.
48. KOP.2010/K57. Πηλός μέτριος, σκληρά ψημένος, ωχροκίτρινος (10YR7.5/4). Περιέχει αρκετές γκριζοκάστανες και αραιές λευκές προσμείξεις μικρού έως μεγάλου μεγέθους.
49. KOP.2010/K75. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, ωχρός στην εξωτερική επιφάνεια και ανοιχτός πορτοκαλής προς το ρόδινο στην εσωτερική επιφάνεια (5YR7/6). Αραιές μικρές λευκές προσμείξεις, σπάνιες μικρές και μεσαίες ερυθροκάστανες, και αρκετά μικρά κενά αέρος.
50. KOP.2010/K74. Πηλός λεπτόκοκκος, μέτρια ψημένος, ωχρός (7.5YR7/4-2.5Y8/3). Αρκετές γωνιώδεις ερυθροκάστανες προσμείξεις μικρού έως πολύ μεγάλου μεγέθους.
51. KOP.2010/K76. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, ωχρός προς το πορτοκαλί (5YR7/6). Αρκετές μικρές γκριζες, πορτοκαλίες και λευκές προσμείξεις, και αρκετά μικρά κενά αέρος.
52. KOP.2010/K88. Πηλός μέτριος, σκληρά ψημένος, πορτοκαλής προς το ρόδινο (2.5YR6/6). Περιέχει αραιές μεσαίες λευκές και καστανέρυθρες προσμείξεις. Για το διάκοσμο πρβλ. Williams – Zervos 1992, 146 πίν. 34.
53. KOP.2010/K77. Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρά ψημένος, αμμώδης, ανοιχτός ρόδινος 5YR8/4). Περιέχει αρκετές ερυθροκάστανες προσμείξεις μικρού έως μεγάλου μεγέθους, άφθονη χρυσή μίκα, και άφθονες πλακέ ιριδιζουσες προσμείξεις.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της κεραμικής και των νομισμάτων, η περιοχή του οικοπέδου Κουτσούγερα κατοικήθηκε κυρίως στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (5ο-7ο αι.) και στον 12ο-13ο, ενώ παρέμεινε ακατοίκητη στον 14ο αι. και στην οθωμανική περίοδο. Από τη μεταβατική περίοδο (β' μισό 7ου έως 9ο αι.) απαντούν λίγα σποραδικά ευρήματα, που υποδεικνύουν χρήση χώρων ίσως της γύρω περιοχής. Παρόμοια μαρτυρία έχει προκύψει από σωστική ανασκαφή της 25ης Ε.Β.Α. στο οικόπεδο Θεοφάνη Μαρίνη, ακριβώς στα βόρεια του οικοπέδου Κουτσούγερα και σε άμεση εγγύτητα με αυτό. Και στα δύο οικόπεδα, η μεγάλη

³² Hayes 1992, 39-40, Deposit 51 (1150-1175), αριθ. 53 (για βάση και σώμα), 54 (διαμόρφωση άνω πρόσφυσης λαβής, η οποία είναι τυπική για τα UWW V). Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία UWW V επίσης λόγω της μίκας.

³³ Η Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (2003, 48) χαρακτηρίζει ως «τσαγερά» εφωλωμένα κλειστά αγγεία που παράγονταν στην Κωνσταντινούπολη από τον 7ο αι.

³⁴ Hayes 1992, 40: «It was not much exported.»

ποσότητα κεραμικής του 12ου-13ου αι. και η απουσία μεταγενέστερων φάσεων δείχνει ότι εδώ δημιουργήθηκε μία συνοικία, σχετικά βραχύβια, στο πρώτο μισό ή στα μέσα του 12ου αι. Τα όστρακα αριθ. 14 και 21 χρονολογούνται ήδη στα μέσα του 13ου αι. και αργότερα και επομένως δείχνουν ότι ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά τη φραγκική κατάκτηση, ενώ αγγεία ιταλικής προέλευσης απουσιάζουν.

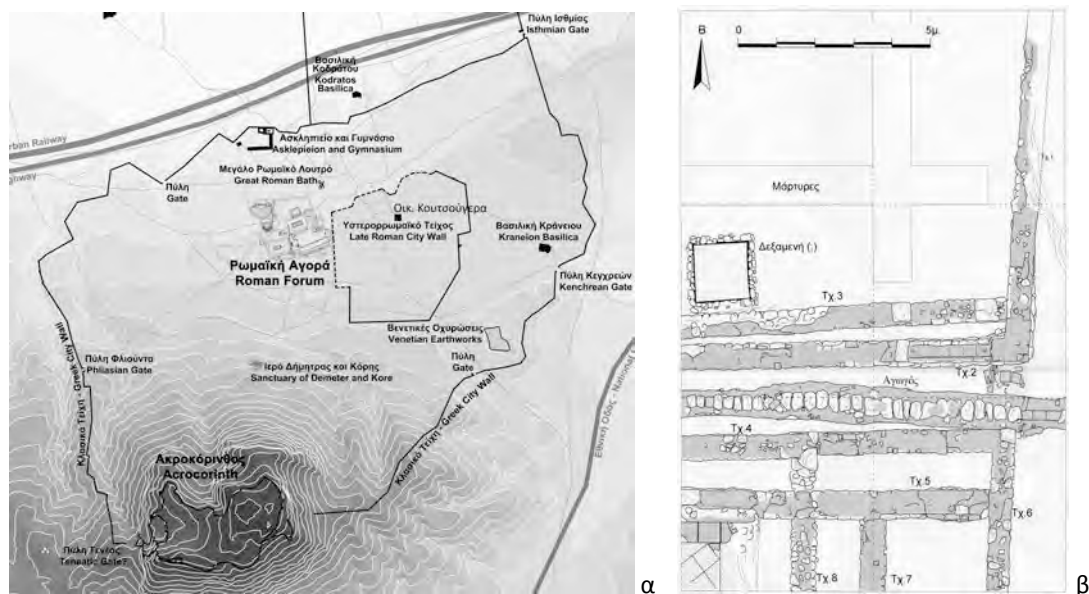
Παραμένουν αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με την έκταση της συνοικίας αυτής και την τοπογραφική της σχέση προς τον ιστό του αστικού κέντρου. Σε κάθε περίπτωση, η καλή ποιότητα της κεραμικής και η συχνή παρουσία εισηγμένων προϊόντων δείχνουν ένα υψηλό οικονομικό επίπεδο, αντίστοιχο με αυτό για το οποίο μας πληροφορούν οι ιστορικές πηγές³⁵.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

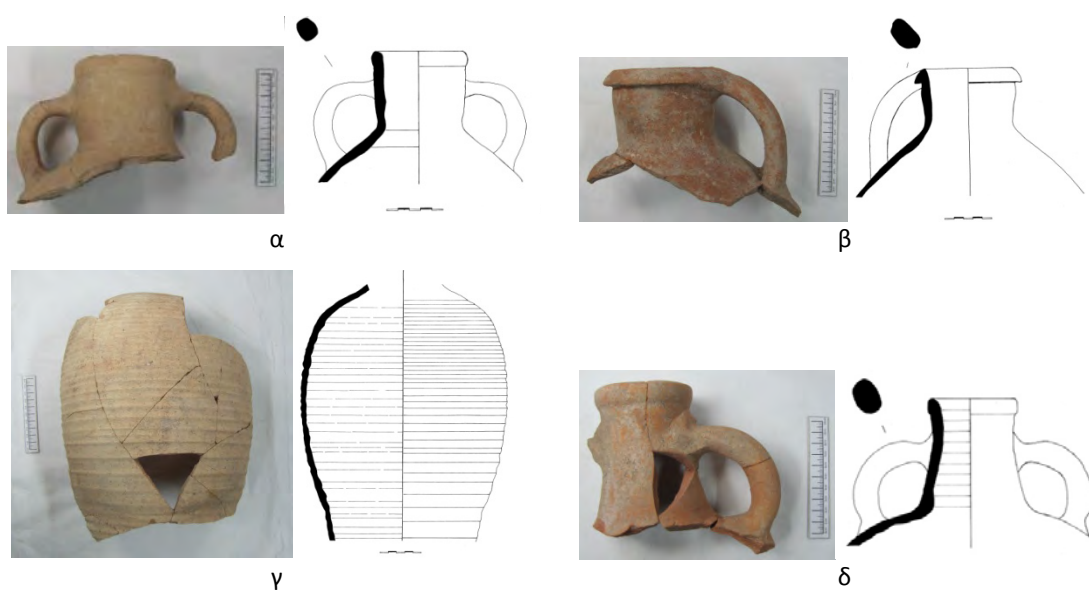
- Αθανασούλης κ.ά. 2010: Δ. Αθανασούλης – Μ. Αθανασούλα – Ε. Μανωλέσσου – Π. Μελέτη, Σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας μεσαιωνικών καταλοίπων Κορίνθου, στο: *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, Αφιέρωμα στην Αιώνια Κόρινθο*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 29, Αθήνα 2010, 167-179.
- Angold 1985: M. Angold, The shaping of the medieval Byzantine city, *BF* 10, 1985, 1-37.
- Athanasoulis 2013: D. Athanasoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013, 192-209.
- Bakirtzis 2003: Ch. Bakirtzis, The urban continuity and size of Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 56, 2003, 35-64.
- François 2010: V. François, Cuisine et pots de terre à Byzance, *BCH* 134, 2010, 317-382.
- Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. II: The Pottery*, Princeton 1992.
- Hendy 1999: M. F. Hendy *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 4, Washington, D.C. 1999.
- Joyner 2007: L. Joyner, Cooking pots as indicators of cultural change: a petrographic study of Byzantine and Frankish cooking wares from Corinth, *Hesperia* 76, 2007, 183-227.
- Κιουσοπούλου 2012: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αι.). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.
- Λάββας 2002: Χ. Λάββας, Η πολεοδομία στο Βυζάντιο, στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 28-39.
- Λουγγής 1996: Τ. Λουγγής, Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον 4ο ως τον 12ο αι., *Βυζαντιακά* 16, 1996, 33-68.
- MacKay 2003: T. S. MacKay, Pottery of the Frankish period: 13th and early 14th c., στο: Williams – Bookidis 2003, 401-422.
- Morgan 1942: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge, Mass. 1942.
- Μπούρας 1998: Χ. Μπούρας, Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, *ΔΧΑΕ Κ'*, 1998, 89-98.
- Μπούρας 2010: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Βυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελληνικό χώρο, στο: Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 45-61.
- Philotheou – Michailidou 1989: G. Philotheou – M. Michailidou, Plats byzantins provenant d'une épave près de Castellorizo, στο: V. Déroche – J. M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément 18, 1989, 173-176.
- Piérart – Thalmann 1980: J. Piérart – J.-P. Thalmann, Céramique romaine et médiévale, στο: *Études Argiennes*, BCH Supplément 6, 459-493.
- Saccardo κ.ά. 2003: F. Saccardo – L. Lazzarini – M. Munarini, Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra XI e XIV secolo, στο: Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Αθήνα 2003, 395-420.
- Sanders 1987: G. D. R. Sanders, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia* 56, 1987, 159-195.

³⁵ Sanders 2002, 650-654.

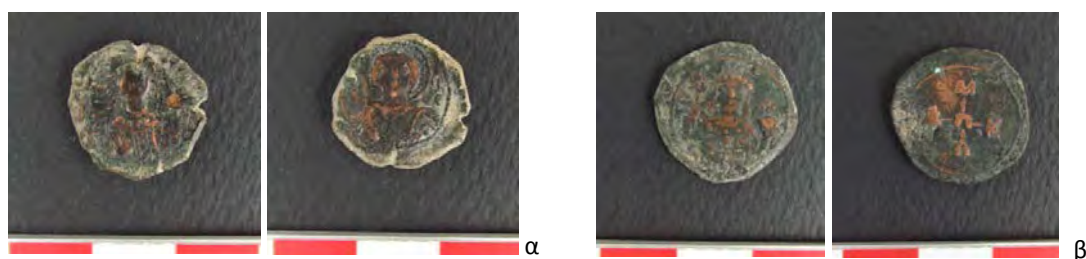
- Sanders 1993: G. D. R. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91 Preliminary report, Part 1: (c) Medieval pottery, *BSA* 88, 1993, 251-286.
- Sanders 2002: G. D. R. Sanders, Corinth, στο: A. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium, From the Seventh Through the Fifteenth Century*, vol. II, Washington, D.C. 2002, 647-654.
- Sanders 2003α: G. D. R. Sanders, An overview of the chronology for 9th to 13th c. pottery at Corinth, στο: X. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Πρακτικά*, Αθήνα 2003, 35-44.
- Sanders 2003β: G. D. R. Sanders, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, στο: Williams – Bookidis 2003, 385-399.
- Scranton 1957: R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton 1957.
- Williams – Zervos 1990: C. K. Williams II – O. Zervos, Excavations at Corinth, 1989: The Temenos of Temple E, *Hesperia* 59, 1990, 325-369.
- Williams – Zervos 1991: C. K. Williams II – O. Zervos, Corinth, 1990: Southeast corner of Temenos E, *Hesperia* 60, 1991, 1-58.
- Williams – Zervos 1992: C. K. Williams II – O. Zervos, Corinth 1991, *Hesperia* 61, 1992, 133-191.
- Williams – Zervos 1995: C. K. Williams II – O. Zervos, Frankish Corinth: 1994, *Hesperia* 64, 1995, 1-60.
- Williams κ.ά. 1998: C. K. Williams II – L. M. Snyder – E. Barnes – O. Zervos, Frankish Corinth: 1997, *Hesperia* 67, 1998, 223-281.
- Williams 2003: C. K. Williams II, Frankish Corinth, στο: Williams – Bookidis 2003, 423-434.
- Williams – Bookidis 2003: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003.



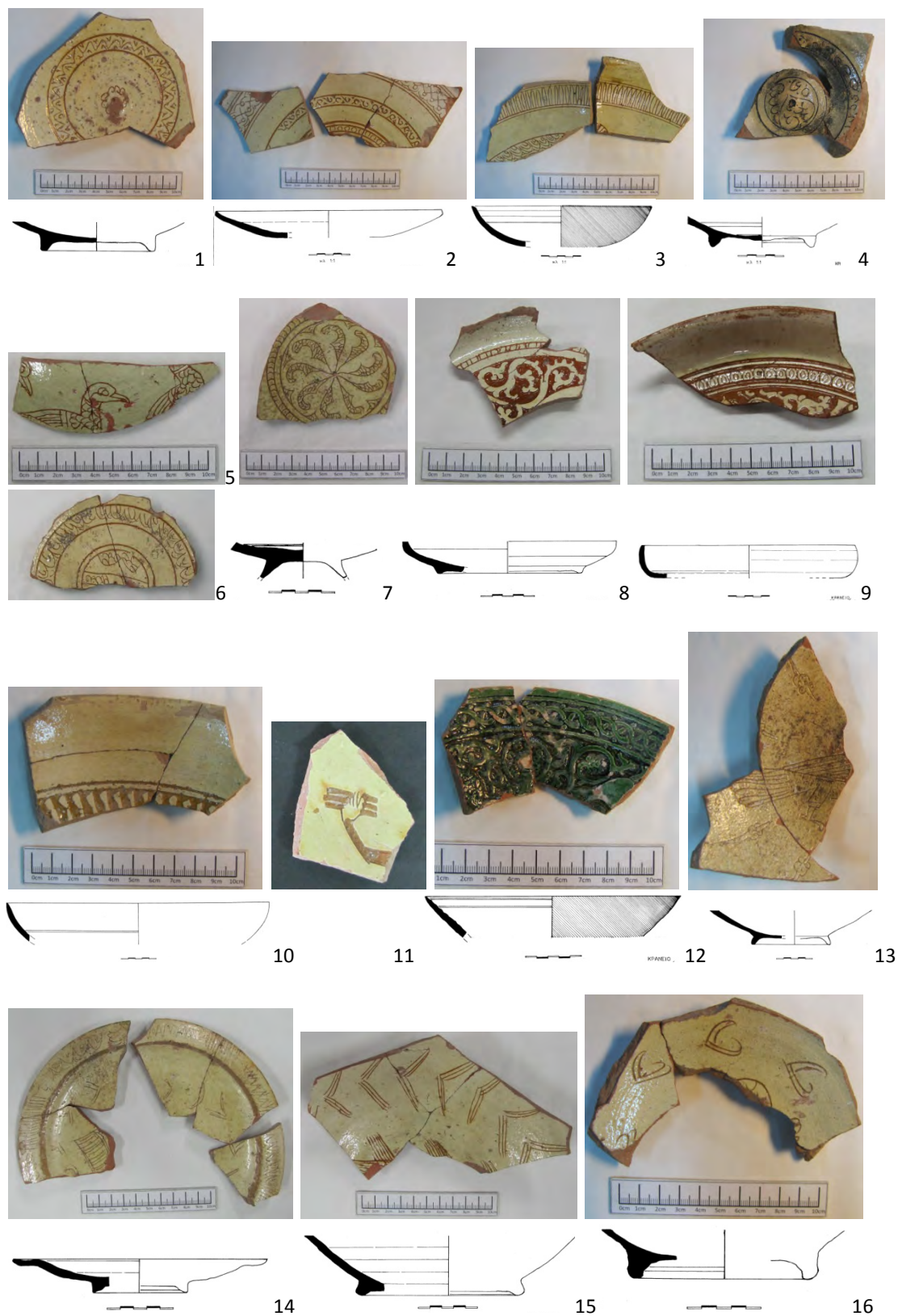
Εικ. 1α. Χάρτης Κορίνθου (J. Herbst, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών). β. Κάτοψη οικ. Γ. Κουτσούγερα (σχεδ. Γ. Νάκας/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.)



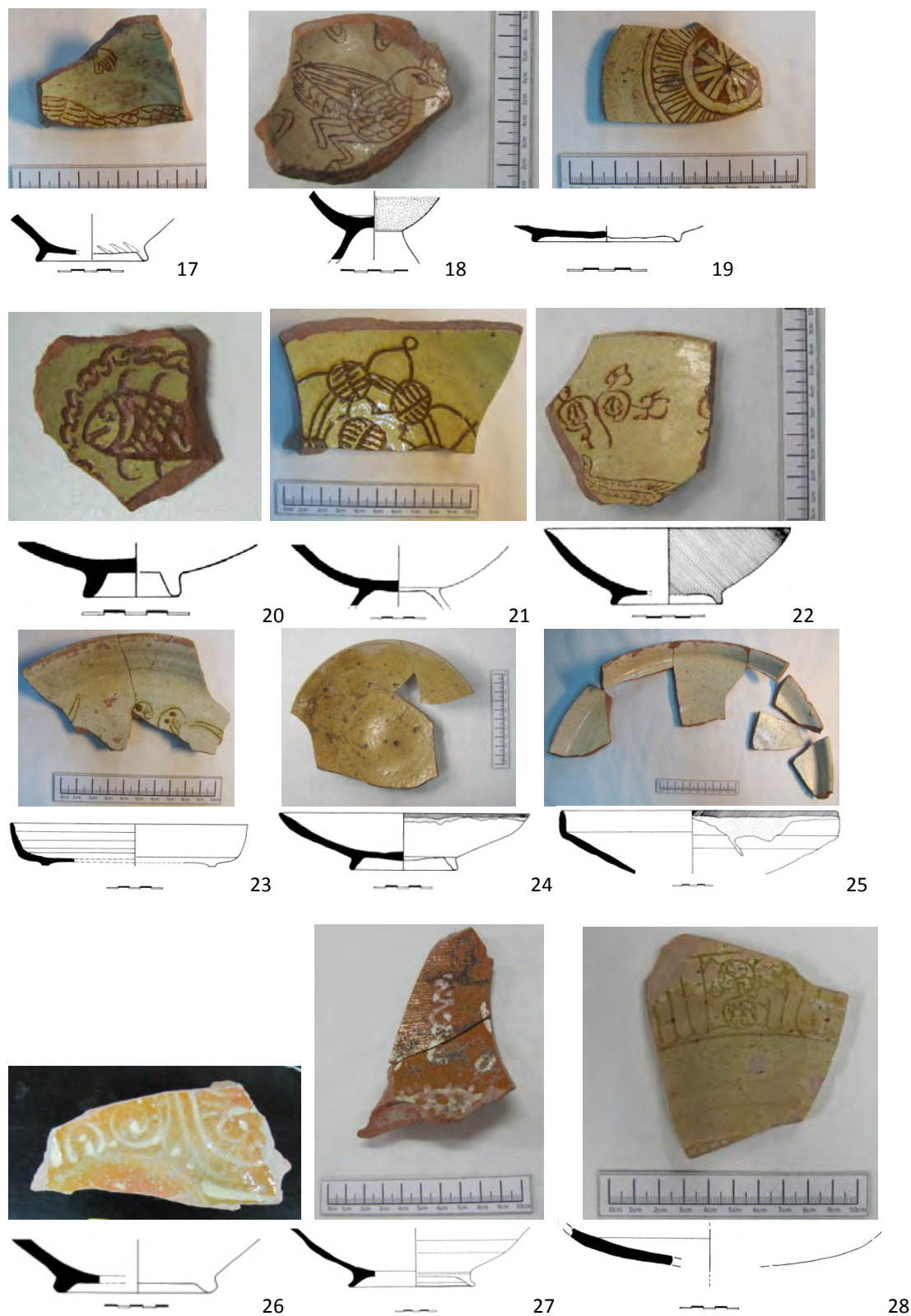
Εικ. 2. Αμφορείς από το οικ. Γ. Κουτσούγερα (φωτ. Ε. Τζαβέλλα, σχεδ. Ε. Μπροζιούτη/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



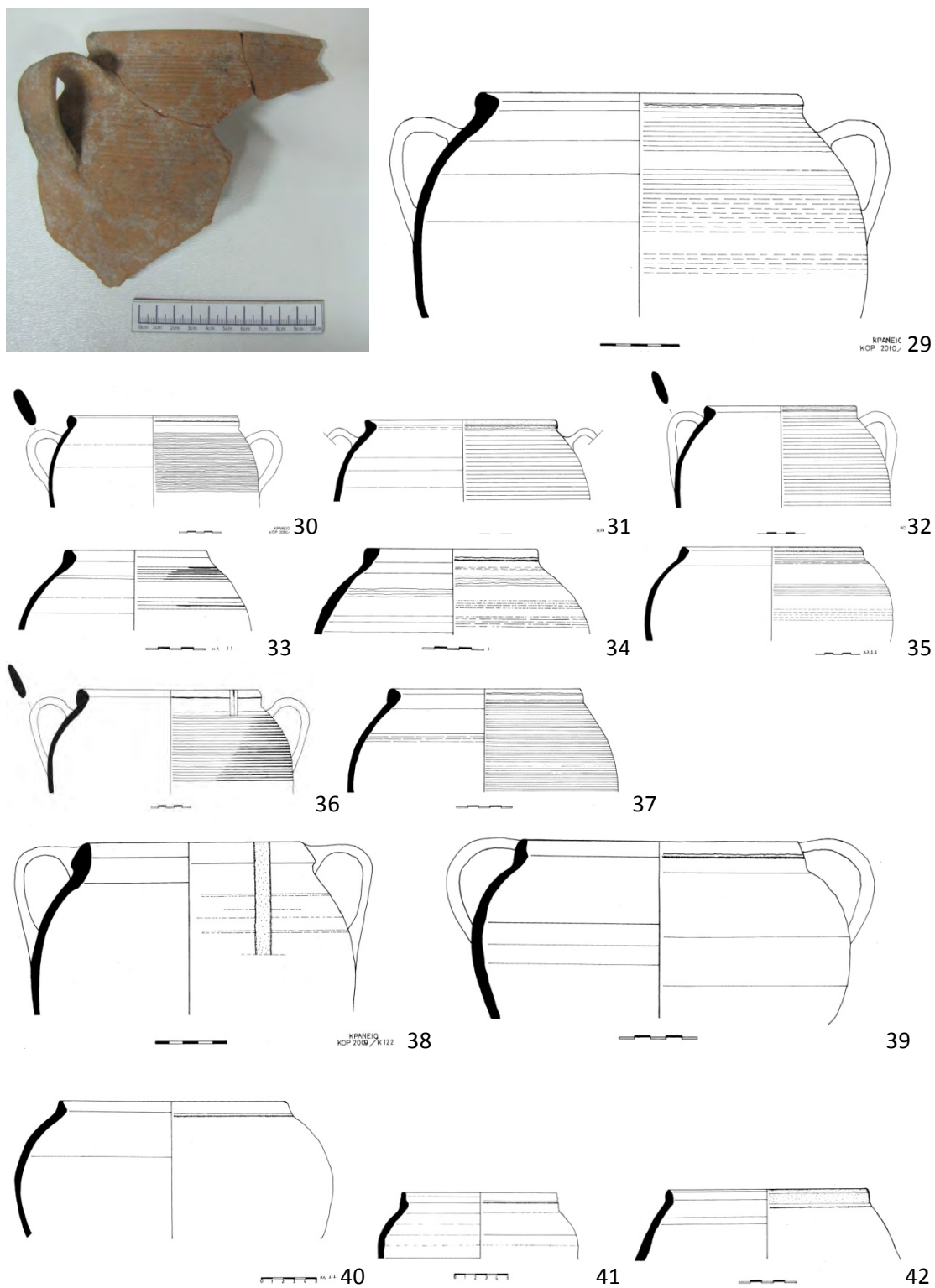
Εικ. 2. Νομίσματα από το οικ. Γ. Κουτσούγερα: α) ΚΟΡ.2010/Ν59, β) ΚΟΡ.2010/Ν61 (φωτ. Ε. Τζαβέλλα/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



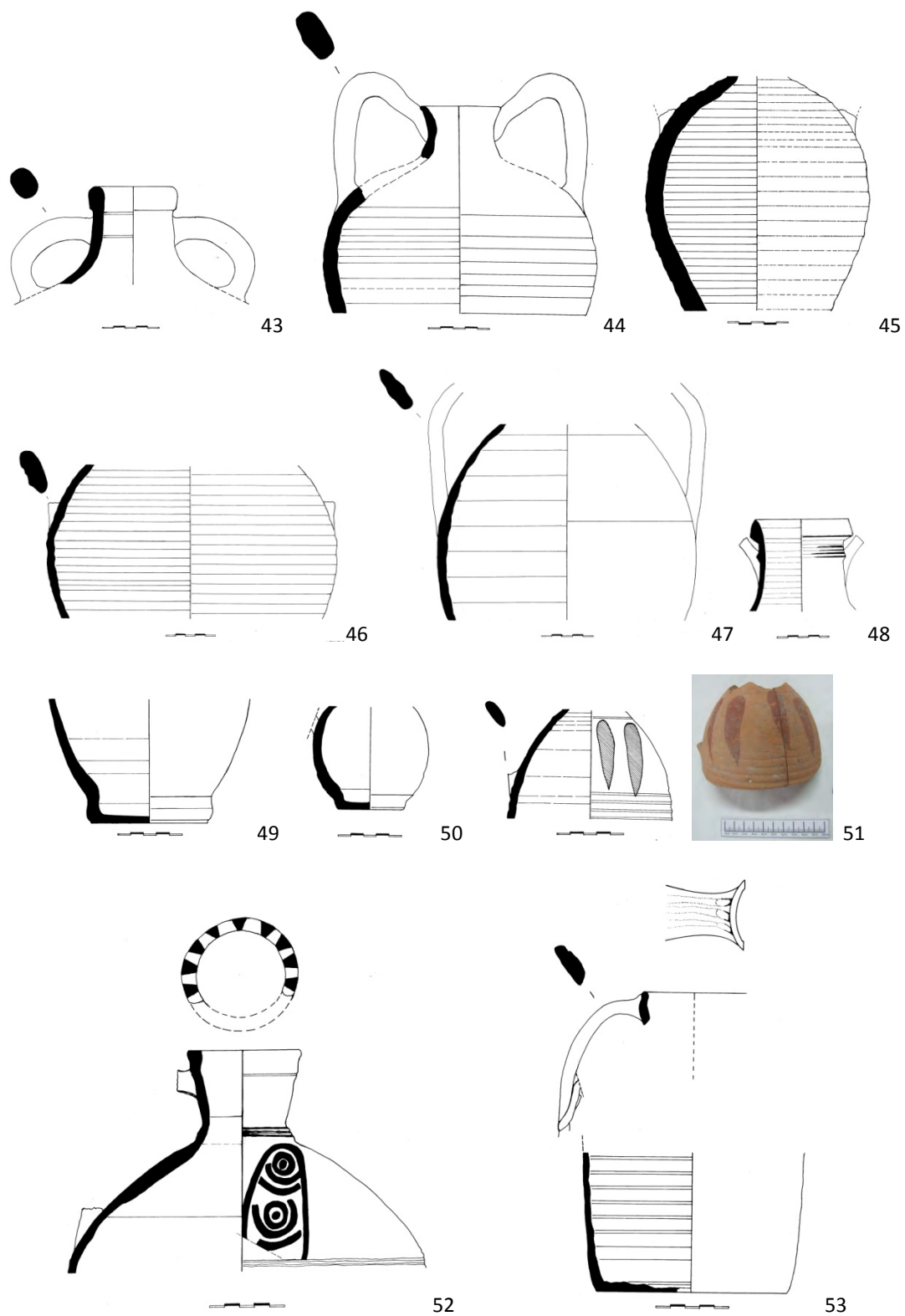
Εικ. 4. Εφραλωμένη κεραμική από το οικ. Γ. Κουτσούγερα (φωτ. Ε. Τζαβέλλα, σχεδ. Ε. Μπροζιούτη/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 5. Εφυαλωμένη κεραμική από το οικ. Γ. Κουτσούγερα (φωτ. Ε. Τζαβέλλα, σχεδ. Ε. Μπροζιούτη/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 6. Χύτρες από το οικ. Γ. Κουτσούγερα (φωτ. Ε. Τζαβέλλα, σχεδ. Ε. Μπροζιούτη/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 7. Αμφορείς και λαγήνια από το οικ. Γ. Κουτσούγερα (φωτ. Ε. Τζαβέλλα, σχεδ. Ε. Μπροζιούτη/Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).

Alexandra Konstantinidou

Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfofi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia

In 2010 and 2011, the former 26th Ephorate of Byzantine Antiquities (current Ephorate of Antiquities of Messenia) undertook archaeological fieldwork in the churches of the Transfiguration at Metamorfofi (former Skarmingas), Pylia and Saint Nicholas in Aipeia, near the city of Kalamata¹. Fieldwork included excavations, which were carried out as part of the general conservation project for the consolidation and rehabilitation of these two monuments.

Excavations revealed small amounts of pottery, whose study could contribute to a better understanding of the activities that took place in and around these two monuments. This paper briefly presents some representative ceramic finds from the two churches². It approaches a region rich in medieval monuments, but poor in excavated sites dating to the medieval period³. It inaugurates what we hope to be a series of publications on Early Byzantine, Middle Byzantine, and Frankish ceramic assemblages from Messenia.

Pottery from the Church of the Transfiguration at Metamorfofi (Skarmingas)

The church of the Transfiguration of the Saviour⁴ is located northeast of Metamorfofi (formerly known as Skarmingas), a village in the region of Pylia⁵. In 2010, excavation was undertaken in the church sanctuary, nave, and narthex.

In the sanctuary, several potsherds were found during the demolition of the modern masonry altar inside the sanctuary apse. These came primarily from the lowest level, near the floor. Most of them belonged to open glazed tableware, primarily high-footed goblets, plain-rimmed bowls, and dishes with horizontal rim.

The fragment of a plain-rimmed glazed goblet (figs 1, 2:1) deserves special mention. It is decorated with green and brown vitreous colours over a layer of white slip and is entirely covered with colourless transparent lead glaze. The inscription *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες* (drink from it, all of you)⁶ is incised on the object's outer surface and leaves no doubt as to its liturgical function. It may, thus, be identified as a chalice, a function that would justify its location in the sanctuary. Similar vessels with similar incised or painted inscriptions are found in Corinth, Thessaloniki, Anastasioupolis-Peritheorion in Thrace, and Asia Minor⁷.

¹ I would like to express my gratitude to the director of the Ephorate of Antiquities of Messenia, Dr Evangelia Militsi-Kechagia for allowing me to study and publish the pottery from these two Messenian churches, as well as to deputy director Dr Michalis Kappas. Many thanks also go to my good friends and colleagues, with whom I collaborated perfectly in 2012-2013, especially Dr Sophia Germanidou, Ms Niki Megalommati and Ms Stavroula Papanikolopoulou. For proofreading and editing my text, I wish to thank Prof. Maria Xanthopoulou.

² A detailed study and full catalogue of the finds is in preparation.

³ For published pottery from medieval Messenian sites see Pallas 1968, 161-173. Pallas 1969, pl. 115-116. Rosser 1983, 378-397, pl. 10.1-10.36. Davis *et al.* 1997, 474-482. Kontogiannis 2002. Yangaki 2006. Kontogiannis 2008, 513-518. Shelmerdine – Gulizio 2016, 188-189.

⁴ Dimitrokallis 1990, vol. 2, 181-199. Kappas 2010, 147-186, particularly 174.

⁵ The village was renamed Metamorfofi in 1927.

⁶ Matthew 26:27.

⁷ Morgan 1942, 121 no. 1047 pl. XLI.j. Bakirtzis – Papanikola-Bakirtzis 1981, 422 fig. 1. Asdracha – Bakirtzis 1980, 250 no. 8. Papanikola-Bakirtzis *et al.* 1999, 80 no. 152. Ödekan 2007, 243 (I would like to thank Prof. Georgios N. Pallis for drawing my attention to this interesting publication).

One more glazed open vessel (figs 1, 2:2) decorated with painted crosses on its outer surface might be tentatively identified as a chalice. White slip covers the inner and outer surfaces and serves as the background for the painted decoration in vitreous brown colour. A row of dots decorates the rim; the outer surface is decorated with crosses, curved lines, and splashes of yellowish glaze. Green lead glaze is irregularly applied on both surfaces. This vase may be dated to the second half of the twelfth century, although this suggestion is not based on exact parallels, but on wares bearing decoration of similar quality⁸. High-footed goblets decorated with crosses were found in the crypt of the Saint Demetrius basilica in Thessaloniki⁹.

The presence of such goblets next to a number of bowls and dishes decorated with incised crosses¹⁰ (fig. 1:3) is to be expected. By contrast, there is one find whose discovery within the sanctuary cannot be easily explained. The fragments of an overfired and misshapen cooking pot (fig. 2:4) raise numerous questions and theories. Such a waste product has no place in a church, and it is difficult to suggest that it was intentionally brought there. Could it have reached the sanctuary buried in or mixed with soil used during the monument's construction or during minor interventions in the sanctuary? Either way, it would be worth identifying the object's production site, possibly not far from the church of the Transfiguration.

In the nave, a group of potsherds was found under the plaster floor. Most of them belong to tableware and only a few to cooking utensils. Transport and storage vessels are completely absent.

The decoration of the only closed tableware (fig. 2:5) was applied directly onto the surface. It consists of dark brown/black cross-hatching; a green diagonal stroke is barely visible at the fragment's edge. The surfaces were probably originally left unglazed¹¹.

The remaining potsherds belonged to glazed open vessels that can be categorized, according to their decoration, as follows: plain-glazed (monochrome and bichrome), incised sgraffito, and painted.

Among the painted glazed wares, one fragment (fig. 1:6) decorated with a brown wavy line on the inner surface and a row of dots at the rim is interesting from a technical point of view. It was not possible to distinguish whether the colour is vitreous or ceramic. The painted decoration is applied directly onto the fabric and not over a slip. A thin layer of transparent yellowish glaze covers the inner surface and extends to the outer surface no lower than the rim. Sherds with similar decoration were found at Androussa Castle and several other Messenian sites. It would be worth seeing if they are local Messenian products.

A considerable number of fragments (figs 2:7, 1:8) feature the fairly common painted decoration of green and brown vitreous pigments¹². It is possible that some of them combined green and brown painted patterns with incised decoration.

The presence of a small Lustre Ware¹³ body fragment (fig. 4:9) depicting part of a human face suggests contacts with the Arab world. Although highly fragmentary, the motif could be identified as a harpy, a mythological creature with a woman's face and bird's body. Lustre wares were manufactured in several production centres throughout a wide area extending from Iran to Syria and Egypt from the ninth to the early thirteenth century and were often decorated with harpies¹⁴. We may assume that these motifs were deprived of their original mythological connotation by then. Although a common decorative motif on Iranian and Arab

⁸ Papanikola-Bakirtzis *et al.* 1999, 25-31.

⁹ Soteriou – Soteriou 1952, 238, pl. 95α-β. The chalices from Thessaloniki are slip painted and date to the Late Byzantine period.

¹⁰ Soteriou – Soteriou 1952, 238, pl. 95ζ.

¹¹ Anastasia Yangaki (2006, 437-438) refers to the base of a dish with no glaze coating over the central decorative motif (cross-hatching), and I wonder if this is not a similar case.

¹² Morgan 1942, 75-80: Groups II-III. Sanders 1995, 73-74: Styles II-III. Vroom 2003, 151-152 figs 6.19-21, 6.41, W10.1-17. Yangaki 2006, 436-438.

¹³ Watson 2004. Pradell *et al.* 2008.

¹⁴ Baer 1965.

glazed wares, harpies rarely occur on Byzantine products. An incised sgraffito bowl from Corinth dated to the second third of the twelfth century depicts a harpy standing on an ostrich¹⁵.

A second group of pottery fragments—mostly body fragments—came from under a floor made of mud-brick slabs. The situation looks different here, as transport/storage vessels prevail. Only a few of the tablewares are glazed, and most correspond to closed forms with painted decoration in red or black ceramic colours ('matt-painted'). The apparent prevalence of plain undecorated fragments should not be seen as indicating a prevalence of plain undecorated wares. Several fragments probably belonged to 'matt-painted' jars, whose outer surface remains partly undecorated. A rim fragment (fig. 1:10) appears to belong to a large open vessel, probably a basin. A band of black ceramic pigment decorates the rim, whereas groups of notches are scratched at the outer surface.

Finally, a third group of fragments was found in the fill of Tomb I, which was discovered in the cruciform building's west arm, in front of the opening connecting the narthex and nave. These finds are not associated with the burial and should not be interpreted as grave gifts. Most of the fragments belong to transport/storage vessels. Tablewares are represented primarily by closed 'matt-painted' jugs¹⁶ (figs 1, 4:11), whereas only very few glazed fragments are present. A jug base (figs 1, 4:12) with slip painted decoration (light-on-dark – spotted¹⁷) dates to the later eleventh/twelfth century¹⁸.

In the narthex, the ceramic finds came primarily from the tombs excavated there. Transport/storage vessels predominate here as well. Unfortunately no full profile was preserved, only parts of jars, which are presented below.

The lower part of a globular, ribbed jar with turned base (fig. 1:13) forming a slight knob belongs to a *lagenā*, *laena*, or *lagenion* (λαγήνα, λαίηνα, λαγήνιον)¹⁹ and can be dated to the early (?) twelfth century. According to textual evidence these vessels were used to carry and store water, wine, and especially oil. Their function was multiple, since they served not only as commercial containers, but also as household utensils. They frequently occur in southern Greece, over a wide area, which includes the Peloponnese and Crete, from as early as the ninth century to at least the fourteenth century. They were probably manufactured in numerous workshops in both central and southern Greece²⁰, as well as in Italy²¹.

Similar to *lagenā* was the vessel known as *stamnos* or *stamnion* (στάμνος, σταμνίον)²² (fig. 1:14). The *stamnos* differs from the *lagenā* in that it features a flat base, on which it stands upright. The vessel's function is determined by its size: large and medium-sized *stamnia* were used as transport and storage vessels, whereas small specimens were used as tablewares or for other household functions. Morphologically, the *stamnos* also closely resembles the *magarikon*—that is, the Byzantine transport container *par excellence*.

Numerous cooking pot fragments (fig. 1:15-16), referred to as *chytrai*, *tsoukkai*, or *tsoukalia* (χύτραι, τσουκκαί, τσουκάλια)²³ in Byzantine written sources, were excavated in the narthex. The only example with a complete profile (fig. 1:15) resembles specimens of the second half of the twelfth century²⁴. Most cooking pots are small, with a globular body and flat bottom; it is not certain whether they were two-handled or one-handled.

¹⁵ Morgan 1942, 94 no. 668 fig. 70. Papanikola-Bakirtzis 1999, 169 no. 196.

¹⁶ MacKay 1967, 279ff.

¹⁷ "Oyster Ware", according to Morgan 1942, 98.

¹⁸ Sanders 1995, 232. Sanders 2003, 394 fig. 23.2 no. 7.

¹⁹ Bakirtzis 1989, 89-94 pl. 24.

²⁰ List of production sites in Skartsis 2009, 24-26, 338-339.

²¹ Bakirtzis 1989, 92.

²² Bakirtzis 1989, 95-99 pls 25-26. *Stamnia* appear in numerous publications, e.g. Vassi 1993. Sanders 2008, 396-398, 404-410.

²³ Bakirtzis 1989, 31-43 pls 1-8. A cooking pot fragment from Metamorfofi/Skarmingas is reported in Davis *et al.* 1997, 478 fig. 29:7.

²⁴ Sanders 1993, 277 fig. 13 nos 60-61. Similar forms that date to the late thirteenth – early fourteenth century were found at Panakton (Gerstel *et al.* 2003, 161 fig. 9 nos 11-12).

The pottery from the church of the Transfiguration in Metamorfofi is a fairly homogeneous assemblage dating to the twelfth century and no later than the early thirteenth. The globular ribbed jar (*lagenia*) with turned base, the flat-bottomed globular cooking pots, the careful and in some instances elaborate decoration of the ‘matt-painted’ vessels, the considerable number of fine incised sgraffito wares, the quality of the ‘green and brown painted’ wares, and, especially, the presence of the Lustre Ware bowl depicting a harpy justify this suggestion.

Pottery from the Church of Saint Nicholas in Aipeia

The church of Saint Nicholas²⁵ is located west of Aipeia, approximately ten kilometres north of Kalamata. In 2011, excavations were carried out inside the monument, while the surrounding area was cleared of vegetation and levelled. The excavated pottery dates to various periods, from antiquity to the Early Modern period. Only a few fragments date to the medieval period. Most fragments were non-joining body fragments. The few representative examples are discussed below.

A partially preserved Byzantine amphora (fig. 3:17), often referred to as *magarikon* (μαγαρικόν) in Byzantine written sources²⁶, is characterised by an ovoid ribbed body and vertical flat handles attached at the shoulder. As it lacks its upper part, it is not easily identifiable. It resembles, however, mostly late thirteenth/early fourteenth examples²⁷.

A considerable number of ‘matt-painted’ *lagenia* fragments (fig. 4:18a-b) can probably be dated to the thirteenth century because of their decoration. Hastily executed wide black or red strokes compose irregular lines or curves. Some fragments feature clay ‘rope-bands’ (fig. 4:18b), often decorated with consecutive incisions or finger depressions and attached perpendicularly to the body. A complete ‘matt-painted’ jar with such a rope-band is stored in the Ephorate of Antiquities of Messenia. It was one of the acoustic vessels immured in the church of the Saints Theodore in Proasteion (Western Mani) and is dated to the end of the thirteenth century.

Cooking wares include a shallow open pot with everted rim and sloping walls (frying pan or cooking-dish) (fig. 3:19), a few cooking pots—represented here by a short everted rim-shoulder (fig. 3:20a) and a flat base fragment (fig. 3:20b)—and a cooking pot lid (fig. 3:21).

It was not possible to identify or find parallels for a handmade closed vessel (fig. 3:22) with plain, slightly concave rim, curved walls, and flat base; four irregular incisions decorate the exterior. The outer surface shows traces of soot, an indication that it was exposed to fire, although it is not easy to determine its exact use. The diversity of the material from the church of Saint Nicholas in Aipeia makes it difficult to date this vase. We present it here with the medieval finds with the hope that it can be identified and dated more accurately in future.

Only a small number of glazed fragments can be dated to the medieval period, most likely to the late thirteenth century. This dating is mainly inferred by a clear-glazed²⁸ dish (fig. 3:23) with horizontal rim, sloping, slightly fluted walls, and ring base. Next to it were the everted rim of a dish with painted decoration of vitreous green and brown pigment (figs 3, 4:24), two rims of green glazed bowls (fig. 4:25), and a body fragment of an open vase with sgraffito decoration (fig. 4:26). A few undecorated and ‘matt-painted’ fragments complete this group (fig. 3:27).

The medieval pottery from the church of Saint Nicholas in Aipeia can be dated to the late thirteenth – early fourteenth century, as indicated by the clumsy decoration of the ‘matt-painted’ jar fragments, the few glazed fragments, and, possibly, the Byzantine amphora (*magarikon*).

²⁵ Dimitrokallis 1990, vol. 1, 215–232. Kappas 2010, 189–273, particularly 231.

²⁶ Bakirtzis 1989, 70–88 pls 16–23. See also, Günsenin 1990 and Hayes 1992.

²⁷ Bakirtzis 1989, 81–82 pl. 22.1–2: Group 7. Williams – Zervos 1992, 164 pl. 40 no. 36. Williams *et al.* 1997, 18 pl. 6 no. 10.

²⁸ Williams *et al.* 1998, 232 pl. 43ff.

Conclusion

The pottery from the churches of the Transfiguration in Metamorfofi and Saint Nicholas in Aipeia provides two representative assemblages of the twelfth and late thirteenth – early fourteenth century respectively. Most fragments belong to undecorated or ‘matt-painted’ jars; ‘matt-painted’ tableware comes next, followed by glazed wares and a few cooking wares. Despite the predominance of transport and storage vessels, it is still not possible to discuss trade routes within and outside of Messenia.

Does the technological standardization of these finds indicate a common production centre? Does the lack of exact parallels indicate a Messenian origin? In addition to evidence from other sites²⁹, the deformed cooking pot from Metamorfofi/Skarmingas leaves no doubt that Messenia participated in the production of Peloponnesian pottery. Anastasia Yangaki wonders if there was a local production of glazed Green and Brown Painted wares, and fragment no. 5 (fig. 2:5) may support this hypothesis³⁰. Thus, it is obvious that the subject of pottery production in Messenia is largely unexplored.

There is one more inadequacy that comes with the lack of knowledge concerning local medieval productions. That is the inability to define any distributional pattern and thus understand the place of this region in the medieval world. The Metamorfofi/Skarmingas assemblage includes at least two imports, one from Corinth (fig. 4:12) and one from a centre of the Arab world (fig. 4:9). The complete absence of Italian Maiolica is striking.

Although neither numerous nor impressive, the pottery fragments from Metamorfofi/Skarmingas and Aipeia raise interesting questions. Their thorough description and possible future petrography analysis might result in interesting conclusions concerning aspects of life in the Messenian hinterland.

REFERENCES

- Asdracha – Bakirtzis 1980: C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles)*. Édition et commentaire historique, *ΑΔ* 35, 1980, *Μελέτες*, 241-282.
- Baer 1965: E. Baer, *Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art. An Iconographical Study*, Jerusalem 1965.
- Bakirtzis 1989: X. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηα*, Αθήνα 1989.
- Bakirtzis – Papanikola-Bakirtzis 1981: Ch. Bakirtzis – D. Papanikola-Bakirtzis, *De la céramique en glaçure byzantine à Thessalonique*, *Byzantinobulgarica* 7, 1981, 421-436.
- Davis *et al.* 1997: J. L. Davis – S. E. Alcock – J. Bennet – Y. G. Lolos – C. W. Shelmerdine, *The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the archaeological survey*, *Hesperia* 66, 1997, 391-494.
- Dimitrokkallis 1990: Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990.
- Gerstel *et al.* 2003: S. E. J. Gerstel – M. Munn – H. E. Grossman – E. Barnes – A. H. Rohn – M. Kiel, *A Late Medieval settlement at Panakton*, *Hesperia* 72, 2003, 147-234.
- Günsenin 1990: N. Günsenin, *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles): typologie, production, circulation d'après les collections turques*, Thèse de doctorat, Université Paris I – Panthéon-Sorbonne, 1990.
- Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. 2: The Pottery*, Princeton 1992.
- Kappas 2010: Μ. Κάππας, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας*, in: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-273.
- Kontogiannis 2002: N. D. Kontogiannis, *A Fragment of a Chinese Marbled Ware bowl from Methoni, Greece*, *Bizantinistica* 4, 2002, 39-46.

²⁹ A Byzantine pottery kiln was discovered in ancient Messene (Yangaki 2006, 438 and n. 18).

³⁰ Yangaki 2006, 437-438.

- Kontogiannis 2008: N. D. Kontogiannis, Excavation of a 13th century church near Vasilitsi, Southern Messenia, *Hesperia* 77, 2008, 497-537.
- MacKay 1967: T. Stillwell MacKay, More Byzantine and Frankish pottery from Corinth, *Hesperia* 36, 1967, 249-320.
- Morgan 1942: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge, Mass. 1942.
- Ödekan 2007: A. Ödekan, "Kalanlar" 12 ve 13. Yüzyillarda Türkiye' de Bizans / "The Remnants". *12th and 13th Centuries Byzantine Objects in Turkey*, Istanbul 2007
- Pallas 1968: D. Pallas, Ο Άγιος Ονούφριος Μεθώνης. Παλαιοχριστιανικόν κοιμητήριον – Βυζαντινόν ασκητήριον, *AE* 107, 1968, 119-176.
- Pallas 1969: D. Pallas, Έρευναι εν Μεθώνη, *ΠΑΕ* 1969, 78-97.
- Papanikola-Bakirtzis 1999: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*, Αθήνα 1999.
- Papanikola-Bakirtzis *et al.* 1999: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Φ. Ν. Μαυρικίου – Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999.
- Pradell *et al.* 2008: T. Pradell – J. Molera – A. D. Smith – M. S. Tite, Early Islamic Lustre from Egypt, Syria and Iran (10th to 13th century AD), *JAS* 35.9, 2008, 2649-2662.
- Rosser 1983: J. Rosser, The Byzantine Occupation: Pottery, in: W. A. McDonald – W. D. E. Coulson – J. Rosser (eds), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, vol. III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983, 378-397.
- Sanders 1993: G. D. R. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91. Preliminary report, Part 1. Medieval Pottery, *BSA* 88, 1993, 251-286.
- Sanders 1995: G. D. R. Sanders, *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125*, PhD dissertation, University of Birmingham, 1995.
- Sanders 2003: G. D. R. Sanders, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, in: C. K. Williams II – N. Bookides (eds), *Corinth. The Centenary, 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003, 385-399.
- Sanders 2008: G. D. R. Sanders, The Medieval pottery, in: W. D. Taylour – R. Janko (eds), *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, BSA Supplementary Volume 44, 2008, 389-410.
- Shelmerdine – Gulizio 2016: C. Shelmerdine – J. Gulizio, Pottery and other ceramic artifacts, in: M. Cosmopoulos – C. Shelmerdine (eds), *The Political Geography of a Mycenaean District. The Archaeological Survey at Iklaina*, Athens 2016, 157-190.
- Skartsis 2009: S. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), Peloponnese: its Pottery and its Relations with the West (13th – early 19th century)*, PhD dissertation, University of Birmingham, 2009.
- Soteriou – Soteriou 1952: Γ. Σωτηρίου – Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952.
- Yangaki 2006: Α. Γιαγκάκη, Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, *ΔΧΑΕ* 27, 2006, 435-444.
- Vassi 1993: O. Vassi, An Unglazed Ware pottery workshop in twelfth century Lakonia, *BSA* 88, 1993, 287-293.
- Vroom 2003: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003.
- Watson 2004: O. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, New York 2004.
- Williams – Zervos 1992: C. K. Williams II – O. H. Zervos, Frankish Corinth: 1991, *Hesperia* 59, 1992, 133-191.
- Williams *et al.* 1997: C. K. Williams II – E. Barnes – L. M. Snyder, Frankish Corinth: 1996, *Hesperia* 66, 1997, 7-47.
- Williams *et al.* 1998: C. K. Williams II – L. M. Snyder – E. Barnes – O. H. Zervos, Frankish Corinth: 1997, *Hesperia* 67, 1998, 223-281.

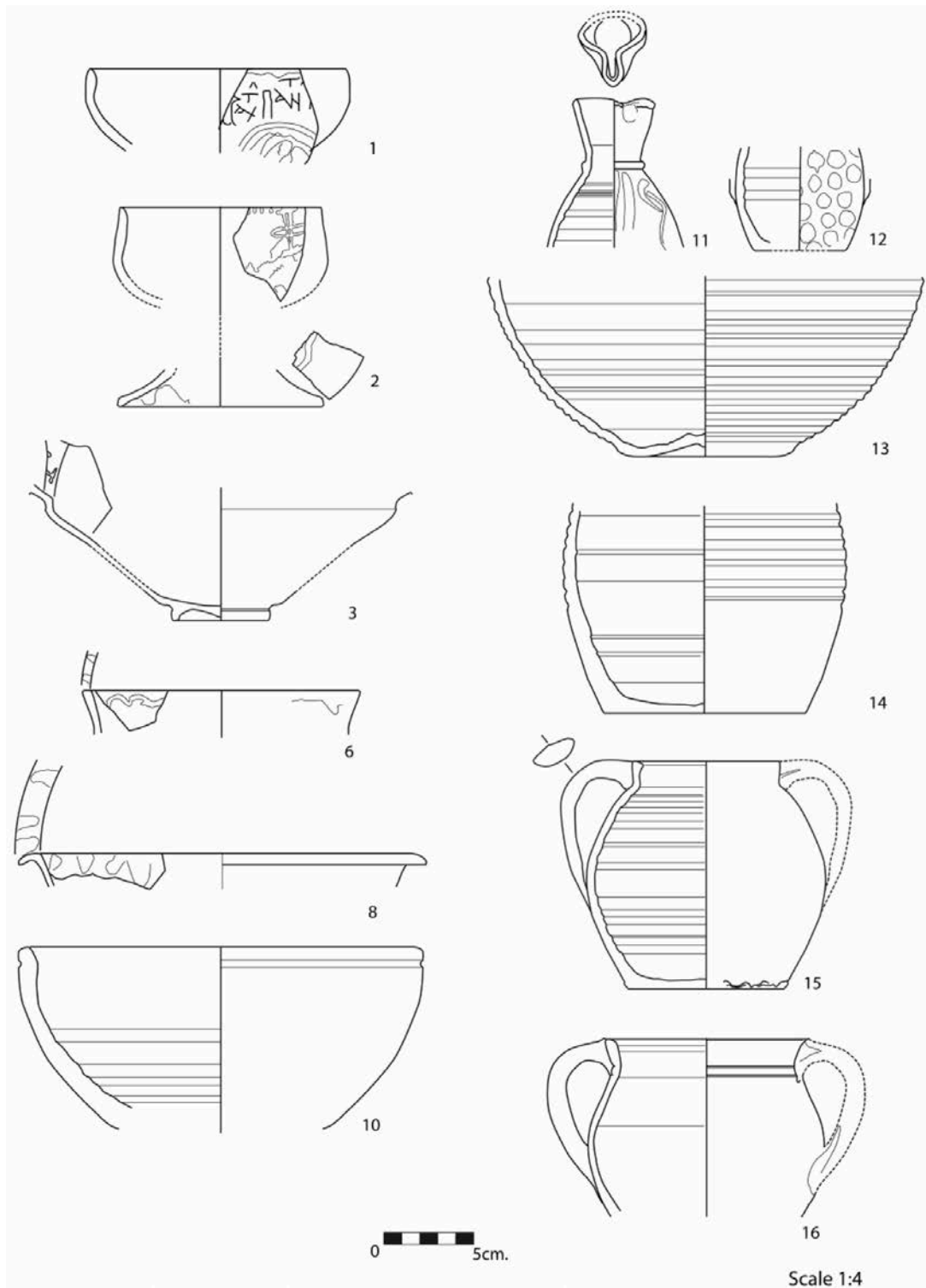


Fig. 1. Pottery from the church of the Transfiguration at Metamorfofi/Skarmingas (forms). 1-2: glazed goblets (holy chalices?). 3: glazed dish with incised decoration. 6: glazed bowl (Brown Painted). 8: glazed dish (Green and Brown Painted). 10: large bowl or basin. 11: 'matt-painted' jug. 12: glazed jug (Slip Painted: light on dark – spotted). 13: jar (*lagena/laena/lagenion*), 14: closed vessel (*stamnos/stamnion*). 15-16: cooking pots (*chytrai/tsoukkai/tsoukalia*) (drawings A. Konstantinidou).



Fig. 2. Pottery from the church of the Transfiguration at Metamorfofi/Skarmingas. 1: glazed goblet with incised inscription $\pi\acute{\iota}\epsilon\tau\epsilon \ \acute{\epsilon}\xi \ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon \ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma$ (holy chalice?). 2: glazed goblet with painted crosses (holy chalice?). 4: misshapen cooking pot (waste product). 5: unglazed Green and Brown Painted fragment. 7: glazed Green and Brown Painted ware (photo. A. Konstantinidou).

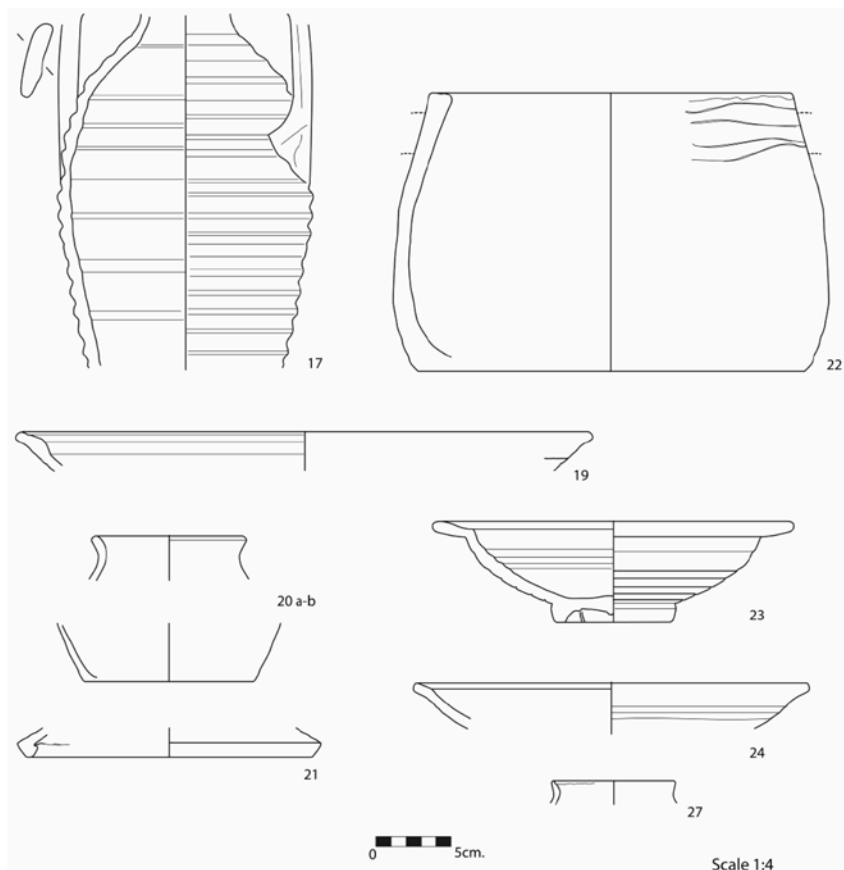


Fig. 3. Pottery from the church of Saint Nicholas at Aipeia (forms). 17: late Byzantine amphora-*magarikon*. 19: open cooking vessel. 20a-b: cooking pots. 21: cooking pot lid. 22: handmade cooking (?) vessel. 23: clear glazed dish. 24: glazed dish (Green and Brown Painted). 27: undecorated (or 'matt-painted') jug (drawings A. Konstantinidou).



Fig. 4. Pottery from the church of the Transfiguration at Metamorfofi/Skarmingas. 9: Lustre Ware fragment depicting a harpy. 11: 'matt-painted' jug. 12: glazed jug (Slip Painted: light on dark – spotted). Pottery from the church of Saint Nicholas at Aipeia. 18a-b: 'matt-painted' *lagenia* fragments. 24: glazed dish (Green and Brown painted). 25: green glazed fragments. 26: glazed open vessel with incised decoration (photo. A. Konstantinidou).

*Πήλινες καπνοσούριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας**

Το 1458, με την κατάληψη της Πάτρας από τους Οθωμανούς, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες στο κάστρο της πόλης, το οποίο στην πρώτη του φάση χρονολογείται στο δεύτερο μισό του βου αι. μ.Χ.¹, ενώ στο εσωτερικό του οικοδομήθηκαν κτήρια διοικητικού χαρακτήρα. Η έρευνα στα μεταβυζαντινά στρώματα του κάστρου έφερε στο φως στοιχεία που μαρτυρούν τη μακράιωνη οθωμανική κατοχή, όπως οικοδομικά λείψανα και αντικείμενα σχετιζόμενα με την καθημερινή ζωή. Κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών στο πλαίσιο έργου χρηματοδοτούμενου από το Β' και Γ' Κ.Π.Σ., αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός πήλινων καπνοσυρίγγων και μικρός αριθμός λουλάδων ναργιλέ. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν ότι η συνήθεια του καπνίσματος ήταν πολύ διαδεδομένη στη ζωή μουσουλμάνων και χριστιανών, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη και το φύλο τους. Πρόκειται για αντικείμενα που κατέκλυσαν την οθωμανική αυτοκρατορία από τον 17ο αι., μετά την εισαγωγή του καπνού από την Αμερική στη δυτική Ευρώπη περί το 1560².

Το υπό εξέταση υλικό προήλθε από εργασίες, όπως η διαμόρφωση και αποκατάσταση της λιθόστρωτης οδού και του κλιμακοστασίου που οδηγεί στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου, καθώς και από την ανασκαφική διερεύνηση τμημάτων του αύλειου χώρου του εσωτερικού και εξωτερικού περιβόλου, όπου ήρθαν στο φως θεμέλια κτηρίων, ερείπια κλιμακοστασίων, δεξαμενές και ίχνη κανονιοθυρίδων των τειχών³. Το υλικό εμπλουτίστηκε με νέα ευρήματα που προέκυψαν από την εκτέλεση εργασιών στερέωσης, ανάπλασης και φωτισμού ανάδειξης των βορείων τειχών του Κάστρου, με χρηματοδότηση από το Ε.Σ.Π.Α. Στην εσωτερική πλευρά των βορείων τειχών αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτιρίων σε πυκνή διάταξη που ανάγονται στη μεταβυζαντινή περίοδο (15ος-19ος αι.)⁴, επιβεβαιώνοντας έτσι τη μαρτυρία του Εβλιά Τσελεμπί, ο οποίος είδε μέσα στο κάστρο εκατό πέτρινα σπίτια όταν το επισκέφθηκε (β' μισό 17ου αι.)⁵.

Από την ομάδα ειδών καπνιστού του Κάστρου Πάτρας παρουσιάζεται αντιπροσωπευτικός αριθμός σαράντα έξι καπνοσυρίγγων και δύο λουλάδων ναργιλέ⁶, που δεν προέρχονται από κλειστά σύνολα. Η πλειονότητα των καπνοσυρίγγων και των λουλάδων ναργιλέ εντάσσεται σε τύπους γνωστούς, που καλύπτουν όλη την περίοδο από τον 17ο έως τις αρχές του 20ου αι.

* Για την παραχώρηση του υλικού για μελέτη και δημοσίευση ευχαριστώ θερμά τη Δρα Αναστασία Κουμούση, διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

¹ Σχετικά με την ίδρυση του Κάστρου Πάτρας βλ. Andrews 1953, 116-129, 244. Bon 1951, 43, 62. Θωμόπουλος 1950, 464, 614-615. Παπαχατζής 1980, 81-98. Τριανταφύλλου 1995, 15556-1557. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, 8, 13-15, 20-22, 37. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2001, 107-110. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2002, 161-173. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005, 103-107. Μουτζάλη 2002, 181.

² Για την εισαγωγή και διάδοση του καπνού βλ. Robinson 1983, 265-268. Robinson 1985, 149-152. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 63-64.

³ Βλ. σχετ. Γεωργοπούλου-Βέρρα 1998, 293-294.

⁴ Κουμούση 2014, 4.

⁵ Λούπης 1994, 40-41.

⁶ Μικρή ομάδα καπνοσυρίγγων από το Κάστρο Πάτρας περιλαμβάνεται στο Βασιλάκης 2016, 288-290 εικ. 18-21. Οι καπνοσούριγγες σημειώνονται με την ένδειξη ΚΠ (όσες προέρχονται από τις εργασίες του Β' και Γ' Κ.Π.Σ.) ή Π (όσες προέρχονται από τις εργασίες που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Ε.Σ.Π.Α.) και τον αύξοντα αριθμό του ευρήματος. Την ταχύτατη συντήρηση των πήλινων καπνοσυρίγγων και των λουλάδων ναργιλέ πραγματοποίησε η συντηρήτρια Κάτια Αντωνοπούλου. Τα σχέδια των εικόνων 12-13 επιμελήθηκε η σχεδιάστρια Χριστίνα Καραγιαννοπούλου. Και τις δύο ευχαριστώ εγκάρδια. Στην έρευνα για την επιλογή και συγκέντρωση του υλικού που φυλάσσεται στις αρχαιολογικές αποθήκες του Κάστρου Πάτρας σημαντική υπήρξε η βοήθεια της τεχνίτριας Ιωάννας Αποστολοπούλου, την οποία ευχαριστώ ιδιαίτερα. Οι φωτογραφίες είναι του υπογράφοντα.

και έχουν εντοπιστεί σε μεγάλα κέντρα όπως η Κωνσταντινούπολη⁷ και η Βάρνα⁸ αλλά και σε μικρότερα κέντρα του ελλαδικού χώρου, όπως η Αθήνα⁹ και η Κόρινθος¹⁰. Η κατάταξη των καπνοσυρίγγων σε κατηγορίες βασίζεται στο σχήμα και στη διακόσμηση, στοιχεία που συμβάλλουν στη χρονολόγησή τους.

Τεχνολογία και διακόσμηση των καπνοσυρίγγων ανατολίτικου τύπου

Οι καπνοσύριγγες ανατολίτικου τύπου (εικ. 12) αποτελούνται από τρία μέρη¹¹. Το καμινίδιο ή λουλάς είναι το μικρό δοχείο, στην κοιλότητα του οποίου σιγοκαίει ο καπνός. Το δοχείο αυτό έχει λεπτό συνήθως χείλος και από τη μία πλευρά του φύεται σωληνωτή προεξοχή που απολήγει στο επιστόμιο. Το στέλεχος ή σύριγγα προσαρμόζεται στο επιστόμιο και είναι η διάτρητη ράβδος, την οποία διαπερνά ο καπνός για να καταλήξει στον καπνιστή διαμέσου δεύτερου επιστομίου ή ιμαμέ που τοποθετείται στο άκρο της. Ο λουλάς ήταν συνήθως πήλινος και σπανιότερα λίθινος, ξύλινος ή από σπησιόλιθο. Το μήκος των καπνοσυρίγγων ποικίλλει από 4,5 έως 9,5 εκ., ενώ το ύψος τους από 2,5 έως 5 εκ. περίπου. Τα στελέχη κατασκευάζονταν από κλωνάρια οπωροφόρων δένδρων, με μήκος που κυμαινόταν από 1 έως 4 μ. Τα επιστόμια στο άκρο του στελέχους ήταν συνήθως από ήλεκτρο, μάρμαρο, οστό, ελεφαντοστό, επιχρυσωμένο σμάλτο και μερικές φορές διακοσμούσαν με ημιπολύτιμους λίθους. Οι πήλινες καπνοσύριγγες κατασκευάζονταν σε διπλές μήτρες από μαλακό λίθο, ξύλο ή μέταλλο. Έφεραν διακόσμηση ανάγλυφη, διαμορφωμένη στη μήτρα, εγχάρακτη ή εμπέστη, από μικρές κυλινδρικές σφραγίδες.

Καπνοσύριγγες δυτικού τύπου

Οι καπνοσύριγγες ανατολίτικου τύπου διαφοροποιούνται από τις σύγχρονές τους της δυτικής Ευρώπης, που θα πρέπει να υπήρξαν τα πρότυπα της οθωμανικής βιοτεχνίας. Από την ευρύτερη περιοχή του Κάστρου Πάτρας, στην ανασκαφή οικοπέδου της οδού Ηλείας 17, βρέθηκε δυτικού τύπου καπνοσύριγγα Π 3¹² (εικ. 1) από λευκό πηλό, με ενιαίο υποδοχέα και σώμα λουλά¹³. Αποτελεί σχήμα χαρακτηριστικό στην Αγγλία, την Ολλανδία και τη Γαλλία¹⁴. Χρονολογείται περίπου στα 1620 και δεδομένου ότι μέχρι στιγμής αποτελεί μεμονωμένο εύρημα θεωρούμε ότι έφτασε στην Πάτρα με τον χρήστη του.

Κατηγορίες καπνοσυρίγγων ανατολίτικου τύπου

Καπνοσύριγγες μονοκόμματος τύπου

Στις καπνοσύριγγες ανατολίτικου τύπου του Κάστρου Πάτρας εκπροσωπούνται και οι τέσσερις γνωστές βασικές κατηγορίες. Στον πρωιμότερο λεγόμενο μονοκόμματο τύπο υπάγονται τέσσερις καπνοσύριγγες (εικ. 2), των οποίων το χείλος, το κοίλο δοχείο και η σωληνωτή προεξοχή ουσιαστικά συγχωνεύονται το ένα μέσα στο άλλο. Το κοίλο έχει σχήμα σάκου. Ο υποδοχέας είναι πολυγωνικής διατομής και απολήγει σε επιστόμιο με

⁷ Kocabaş 1962-1963, 12-13.

⁸ Stančeva 1975-1976, 129-137.

⁹ Robinson 1983, 265-268. Robinson 1985, 149-152. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 63-64.

¹⁰ Robinson 1985, 149-152.

¹¹ Για τα μέρη των καπνοσυρίγγων και τις κατηγορίες τους βλ. Robinson 1983, 265-267. Robinson 1985, 153-157. Baram 1995, 299-309. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 62-64. Baram 1999, 137-151. Καμπάνης 2000, 145-154. Καμπάνης 2003, 80-91.

¹² Π3: μήκ. 7,2, ύψος 3,4, διάμ. λουλά 1,7, διάμ. στομίου 1,4 εκ.

¹³ Στη συνάδελφο Λυδία Μαλαταρά, υπό την επίβλεψη της οποίας διενεργήθηκε η ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Ηλείας 17, οφείλω ειλικρινείς ευχαριστίες για την παραχώρηση δημοσίευσης του ευρήματος.

¹⁴ Robinson 1983, 265-267. Robinson 1985, 153.

δαχτυλιόσχημη, ομοίως πολυγωνική (ΚΠ 507¹⁵, ΚΠ 417¹⁶, ΚΠ 380¹⁷) ή απλή δαχτυλιόσχημη (ΚΠ 296¹⁸) έξαρση. Ερυθρό (ΚΠ 380) και κεραμιδόχρωμο (ΚΠ 507, ΚΠ 417) επίχρισμα, σήμερα απολεπισμένο κατά τόπους, κάλυπτε την επιφάνεια τριών δειγμάτων. Η ΚΠ 296, που δεν έφερε επίχρισμα, έχει πηλό ανοιχτόχρωμο και λειασμένη επιφάνεια. Τα δείγματα αυτά χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αι. Παράλληλά τους έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, στην Αγορά της Αθήνας¹⁹, στον Κεραμεικό²⁰, στη Θεσσαλονίκη²¹ και στο Κάστρο Χλεμούτσι²². Ο τύπος έχει τόπο προέλευσης τη Σόφια ²³. Οι αντίστοιχες καπνοσύριγγες της Κωνσταντινούπολης έχουν πιο επιμήκη υποδοχέα και μικρότερο σώμα.

Καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου

Η πολυπληθέστερη ομάδα καπνοσυρίγγων εντάσσεται στον ημισφαιρικό τύπο, όπου η σωληνωτή προεξοχή ενώνεται με το σώμα σε γωνία 60° και συνεχίζει στο κάτω μέρος του κοίλου σχηματίζοντας καρίνα. Η κατηγορία αυτή εκπροσωπείται από δώδεκα παραδείγματα (εικ. 3, 4). Το πιο πρώιμο παράδειγμα της κατηγορίας είναι η ΚΠ 318²⁴ (εικ. 3), από καλής ποιότητας φαιό πηλό, χωρίς επίχρισμα, χείλος σχετικά ψηλό, προς τα έσω νεύον. Το σώμα φέρει εμπίεστη διακόσμηση από αντωπά τριγωνοειδή μοτίβα με αγκιστρωτές απολήξεις. Διαθέτει ανάγλυφη καρίνα με τριγωνική απόληξη και ζώνη από διχτυωτό μοτίβο μεταξύ γραμμωτών ταινιών. Στο κάτω μέρος της προεξοχής, κοντά στο κοίλο, υπάρχει κυκλικό σφράγισμα. Η προεξοχή απολήγει σε στεφάνη φουσκωτή σα σαρίκι και επιστόμιο με δαχτυλιόσχημη έξαρση. Χρονολογείται στον 18ο αι. και ίσως, κατά την Robinson, ο τύπος αυτός αποτελεί προϊόν εργαστηρίου της Κορίνθου²⁵. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η Π 12 ²⁶ (εικ. 3), με πλούσια εμπίεστη διακόσμηση στο σώμα, που απαντά συνήθως σε καπνοσύριγγες σχήματος κάλυκα άνθους και είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως «φετερά παγωνιού»²⁷. Στο κάτω μέρος της προεξοχής διαθέτει σφράγισμα με αραβική γραφή. Πρόκειται για ένα από τα υστερότερα δείγματα της κατηγορίας, με χρονολόγηση στον 19ο αι. Τέτοιου τύπου καπνοσύριγγες απαντώνται σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία, αν και όχι σε μεγάλες ποσότητες. Πιθανός τόπος προέλευσής τους είναι η Βάρνα της Βουλγαρίας. Ωστόσο, πολλά παραδείγματά του απαντούν και στην Κωνσταντινούπολη²⁸.

Στον 18ο αι. χρονολογούνται οι ΚΠ 308²⁹, ΚΠ 349³⁰, ΚΠ 416³¹ και ΚΠ 391³² (εικ. 4), οι οποίες διαθέτουν ανάγλυφη καρίνα με οξεία απόληξη και δύο εγχάρακτες γραμμές που περιβάλλουν το περιγράμματά της. Στο σώμα της ΚΠ 308 υπάρχει διακόσμηση με κάθετες εγχάρακτες γραμμές και στην ΚΠ 349 ανάγλυφα φλογόσχημα φύλλα. Η ομοιότητα στο σχήμα και στις διαστάσεις των τεσσάρων αυτών καπνοσυρίγγων δηλώνει ότι έχουν παραχθεί σε κοινή μήτρα. Η ΚΠ 467³³ (εικ. 3) έχει σώμα πτυχωτό, διακοσμημένο με οξυκόρυφα φύλλα

¹⁵ ΚΠ 507: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,2, σωζ. ύψος 2,5, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

¹⁶ ΚΠ 417: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,3, ύψος 4,4 εκ.

¹⁷ ΚΠ 380: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα ερυθρό, μήκ. 6,5, σωζ. ύψος 3,9 εκ.

¹⁸ ΚΠ 296: πηλός ανοιχτός καστανός, καθαρός, χωρίς επίχρισμα, μήκ. 5,4, σωζ. ύψος 2,8, διάμ. στομίου 2,2 εκ.

¹⁹ Robinson 1985, 173 πίν. 48 αριθ. C10.

²⁰ Robinson 1983, 273 πίν. 52 αριθ. 1, 3.

²¹ Καμπάνης 2003, 84 εικ. 7.

²² Ράλλη 2010, 224 εικ. 11.

²³ Robinson 1983, 273. Robinson 1985, 173.

²⁴ ΚΠ 318: μήκ. 6,1, ύψος 3,9, διάμ. στομίου 2,3 εκ.

²⁵ Robinson 1985, 174 πίν. 48 αριθ. C14.

²⁶ Π 12: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 4,6, σωζ. ύψος 2,9, διάμ. στομίου 2,4 εκ.

²⁷ Robinson 1985, 190 πίν. 58 αριθ. C115-C116.

²⁸ Robinson 1985, 190 πίν. 58 αριθ. C115-C116.

²⁹ ΚΠ 308: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανό, μήκ. 6,4, σωζ. ύψος 3,2, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

³⁰ ΚΠ 349: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρισμα ανοιχτό καστανό, μήκ. 6,4, σωζ. ύψος 2,7, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

³¹ ΚΠ 416: πηλός ανοιχτός καστανός, καθαρός, επίχρισμα ανοιχτό καστανό, μήκ. 6,4, σωζ. ύψος 3,4, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

³² ΚΠ 391: πηλός ανοιχτός καστανός, καθαρός, επίχρισμα ανοιχτό καστανό, μήκ. 6,4, σωζ. ύψος 3,4, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

³³ ΚΠ 467: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 3,7, σωζ. ύψος 2,9 εκ.

με νεύρωση κατά μήκος. Η ΚΠ 29³⁴ (εικ. 3) διαθέτει σώμα πτυχωτό με διακόσμηση αχιβάδας και χείλος με κάθετα τοιχώματα διαιρεμένα σε μετόπες. Η ΚΠ 284³⁵ (εικ. 3), που ταυτίζεται με τον Τύπο VI του Sarazhane³⁶, αποτελούνταν από σώμα ημισφαιρικό, από το οποίο διατηρήθηκε το πάνω τμήμα, με διακόσμηση ζώνης επάλληλων οξυκόρυφων φύλλων, χείλος ψηλό-κυλινδρικό και επιφάνεια καλυμμένη με μελανοκάστανο επίχρισμα. Και τα τρία τελευταία παραδείγματα χρονολογούνται στον ύστερο 18ο αι – αρχές 19ου αι³⁷.

Η ΚΠ 424³⁸ (εικ. 3) αποτελεί ιδιαίτερο σχήμα με χείλος ψηλό, κάθετα τοιχώματα, διαιρεμένα σε μετόπες με εμπιέστα ανθήμια, στρογγυλεμένο σώμα με ανάγλυφη καρίνα και διακόσμηση από «φτερά παγωνιού»³⁹. Η ΚΠ 26⁴⁰ (εικ. 3) παρουσιάζει παρόμοια διακόσμηση στο σώμα, ενώ διατηρείται η χονδροειδής σωληνωτή προεξοχή με απλό δαχτυλιόσχημο επιστόμιο κατά μήκος του οποίου υπάρχουν κάθετες εγχαράξεις. Και οι δύο χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 19ου αι. Στο Sarazhane σχετίζονται με τον Τύπο X⁴¹, ενώ στη Βάρνα με τον Τύπο I⁴².

Μεμονωμένο ως προς τη διακόσμησή του εύρημα συνιστά η Π 11⁴³ (εικ. 3). Η ανάγλυφη καρίνα περνά με έμφαση κάτω από το κοίλο για να καταλήξει στο κυρίως τμήμα του λουλά. Ο υποδοχέας είναι στενός με εγχάρακτες γραμμές στο μέσον και το επιστόμιο έχει γωνιώδεις απολήξεις. Στην επιφάνειά της, μείγμα ανοιχτού καστανού και ερυθροκάστανου επιχρίσματος δημιουργεί διακόσμηση που μιμείται φλεβώσεις μαρμάρου. Πρόκειται για τεχνική που παραπέμπει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware)⁴⁴, η οποία κυκλοφορούσε ευρέως τον 18ο και τον 19ο αι. Η καπνοσύριγγα Π 11, βάσει του σχήματος και της διακόσμησης, χρονολογείται στον 18ο αι., ενώ παράλληλα του τύπου δεν έχουν εντοπιστεί από τη μέχρι στιγμής έρευνα.

Καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος

Στην τρίτη κατηγορία συγκαταλέγονται οι καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος, σχήμα που εμφανίζεται στα μέσα του 18ου αι. και κυκλοφορεί μέχρι τις αρχές του 19ου αι.⁴⁵. Το σώμα είναι πεπιεσμένο, με δισκοειδή βάση, πάνω στη οποία επικάθεται το χείλος, ενώ η ιδιαιτερότητα του τύπου βασίζεται στο βαθύ κεραμιδόχρωμο επίχρισμα της επιφάνειας. Πρόκειται για κατηγορία που είναι κοινή στην Κωνσταντινούπολη και αποτέλεσε κατεξοχήν έργο των κατασκευαστών του Τοπ Χανέ⁴⁶. Μάλιστα αυτού του είδους οι καπνοσύριγγες κατασκευάζονταν τον 19ο αι. στο Παρίσι ως ανατολίτικη μόδα⁴⁷.

³⁴ ΚΠ 29: πηλός φαιοκάστανος, καθαρός, χωρίς επίχρισμα, σωζ. μήκ. 3,7, ύψος 3,9, διάμ. λουλά 2,5 εκ.

³⁵ ΚΠ 284: πηλός φαιοκάστανος, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, σωζ. μήκ. 3,7, ύψος 4,8, διάμ. λουλά 2,8 εκ.

³⁶ Hayes 1992, 392-393.

³⁷ Robinson 1985, 178 πίν. 50, αριθ. C34, C36.

³⁸ ΚΠ 424: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρισμα καστανό, σωζ. μήκος 4,7, ύψος 2,9, διάμ. λουλά 3,3 εκ.

³⁹ Για παράλληλα του τύπου βλ. Stančeva 1972, 83-84 εικ. 7-10. Hayes 1980, 7. Robinson 1985, 186-187 πίν. 56 αριθ. C93-C94, C96, C98-C99.

⁴⁰ ΚΠ 26: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρισμα καστανό, μήκ. 5,8, ύψος 3,4, διάμ. λουλά 3,2, διάμ. στομίου 2,9 εκ.

⁴¹ Hayes 1992, 394 εικ. 149. Hayes 1980, 7.

⁴² Stančeva 1972, 83-84 εικ. 7-10. Robinson 1985, 187.

⁴³ Π 11: πηλός ερυθροκάστανος καθαρός, επίχρισμα ανοιχτό καστανό και ερυθροκάστανο, μήκ. 4,6, σωζ. ύψος 2,7 εκ.

⁴⁴ Ο όρος «marbled ware» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον D. Talbot Rice για να προσδιορίσει την κατηγορία κεραμικής με διακόσμηση που παραπέμπει σε φλεβώσεις μαρμάρου. Βλ. σχετ. Talbot Rice 1930, 48-49 πίν. XV Ia. Κέντρα παραγωγής της εντοπίζονται στη Βόρεια Ιταλία (Πίζα και Μοντελούπο), ενώ δείγματά της χρονολογούνται στον ύστερο 16ο και στον 17ο αι. Βλ. σχετ. Berti – Tongiorgi 1982, 172-173 πίν. VIII, 4-8. Vroom 2003, 176-177. Απομιμήσεις της κατηγορίας παράγονταν από τον 17ο έως τον 19ο αι. Ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής που χρησιμοποίησε την ίδια τεχνική διακόσμησης κατά τον 19ο αι. αποτέλεσε το Διδυμότειχο, βλ. Bakirtzis 1980, 151-153 εικ. 28-29.

⁴⁵ Robinson 1983, 270-271.

⁴⁶ Kocabaş 1962-1963, 12-13.

⁴⁷ Καμπάνης 2003, 85.

Οι καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος από το Κάστρο Πάτρας χρονολογούνται στον 19ο αι.⁴⁸ και αντιπροσωπεύονται από έντεκα παραδείγματα. Η ΚΠ 438⁴⁹ (εικ. 5) είναι η πιο περίτεχνη, με χείλος σε σχήμα κάδου που επικάθεται στο πεπιεσμένο με δισκοειδή βάση σώμα και στόμιο χείλους μεγαλύτερης διαμέτρου από το μέσον του ύψους του. Η διακόσμηση στο χείλος συνίσταται σε ανάγλυφο ελισσόμενο βλαστό, πλαισιωμένο από λεπτές ταινίες και λοξές εγχαράξεις. Η καρίνα είναι ανάγλυφη, πειόσηχημη και η σωληνωτή προεξοχή πτυχωτή με διακόσμηση αχιβάδας, ενώ απολήγει σε επιστόμιο με δαχτυλιόσηχημη έξαρση. Οι υπόλοιπες καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς τη διακόσμηση του σώματος και τη μορφή του υποδοχέα. Αναλυτικά, η ΚΠ 517⁵⁰ (εικ. 6) φέρει στο σώμα περιμετρικά βαθιές αυλακίες, λοξές γραμμωτές ταινίες και ανάγλυφες στιγμές. Η ΚΠ 275⁵¹ (εικ. 6) έχει διακόσμηση από εγχάρακτη κυματοειδή γραμμή και στα άκρα μικρές βαθύνσεις. Η ΚΠ 257⁵² (εικ. 6) φέρει τρίγωνα μεταξύ στιγμών και στιγμές με αγκιστροειδή μοτίβα. Η ΚΠ 203⁵³ (εικ. 6) διαθέτει εγχάρακτα αντωπά φυλλόσηχημα μοτίβα. Η ΚΠ 520⁵⁴ (εικ. 6) έχει όμοια διακόσμηση με την ΚΠ 517. Η Π 10⁵⁵ (εικ. 6) διακοσμείται στο σώμα και στη στεφάνη του υποδοχέα με κάθετες εγχάρακτες γραμμές. Στο σώμα της ΚΠ 466⁵⁶ (εικ. 5) αποδίδονται αδρεγγάρακτα ορθογώνια μοτίβα που φέρουν παράλληλες οριζόντιες γραμμώσεις, ενώ ο υποδοχέας της είναι απλός με στεφάνη φουσκωτή με λοξές γραμμωτές ταινίες και επιστόμιο με δαχτυλιόσηχημη έξαρση. Στις επίσης αντιπροσωπευτικές της κατηγορίας ανήκει η ΚΠ 441⁵⁷ (εικ. 5), με το χαρακτηριστικό χείλος σε σχήμα κάδου, διακόσμηση μεταξύ του χείλους και του σώματος από πλαστικό σχοινίο και ζώνη με εγχάρακτες γραμμές και ανάγλυφες κουκίδες. Στον υποδοχέα σχηματίζονται ανάγλυφα φύλλα με οξεία απόληξη. Οι ΚΠ 465⁵⁸ και Π 20⁵⁹ (εικ. 5) διαφοροποιούνται καθώς αποτελούν τα υστερότερα δείγματα της κατηγορίας, στα οποία η διακόσμηση στο σώμα έχει εξαλειφθεί⁶⁰.

Καπνοσύριγγες καλυκόσηχμου τύπου

Η τελευταία βασική κατηγορία καπνοσυρίγγων είναι ο καλυκόσηχος τύπος, του οποίου η παραγωγή ξεκινά στις αρχές του 19ου αι. και φτάνει μέχρι τις αρχές του 20ου αι.⁶¹ Το κυρίως σώμα έχει σχήμα άνθους τουλίπας, φυτού αγαπητού στην ισλαμική διακόσμηση, άλλοτε ψηλό και λεπτό, με περιορισμένη διακόσμηση, και άλλοτε κοντότερο και διογκωμένο, με ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων⁶². Από το Κάστρο Πάτρας τα δείγματα του τύπου αυτού προσεγγίζουν περισσότερο τη δεύτερη υποκατηγορία, με πλούσια διακόσμηση στα πρωιμότερα και ιδιαίτερος περιορισμένη στα υστερότερα.

Στο πρώτο μισό του 19ου αι. χρονολογείται η Π 21⁶³ (εικ. 7), η οποία ταυτίζεται με τον Τύπο XVI του Sarachane⁶⁴. Στο πάνω μέρος του κυρίως σώματος υπάρχουν εμπίεστοι ρόμβοι με ανθέμια και ζώνη με επάλληλες κάθετες εγχάρακτες γραμμές, ενώ στο κάτω μέρος

⁴⁸ Robinson 1983, 278-279 πίν. 54 αριθ. 31-38. Robinson 1985, 188-189 πίν. 57 αριθ. C101-C108.

⁴⁹ ΚΠ 438: πηλός φαιός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 9,4, ύψος 4,7, διάμ. λουλά 4,3, διάμ. στομίου 2,9 εκ.

⁵⁰ ΚΠ 517: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 5,3, σωζ. ύψος 3,9 εκ.

⁵¹ ΚΠ 275: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 4,2, σωζ. ύψος 1,7 εκ.

⁵² ΚΠ 257: πηλός καστανός, καθαρός, χωρίς επίχρυσμα, σωζ. μήκ. 4,8, σωζ. ύψος 2,2 εκ.

⁵³ ΚΠ 203: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,4, σωζ. ύψος 2,9, διάμ. στομίου 1,9 εκ.

⁵⁴ ΚΠ 520: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 3,9, σωζ. ύψος 1,7 εκ.

⁵⁵ Π 10: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 9,2, σωζ. ύψος 4,5, διάμ. στομίου 2,8 εκ.

⁵⁶ ΚΠ 466: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,9, σωζ. ύψος 1,4, διάμ. στομίου 2,1 εκ.

⁵⁷ ΚΠ 441: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 7,9 εκ., ύψος 3,8 εκ., διάμ. στομίου 2,3 εκ.

⁵⁸ ΚΠ 465: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 5,2, σωζ. ύψος 2 εκ.

⁵⁹ Π 20: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,9, σωζ. ύψος 2,3, διάμ. στομίου 2,7 εκ.

⁶⁰ Για παράλληλα του τύπου βλ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 68 αριθ. 28. Robinson 1985, πίν. 49: c23.

⁶¹ Robinson 1983, 272.

⁶² Robinson 1983, 272.

⁶³ Π 21: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρυσμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,1, ύψος 4,3, διάμ. λουλά 2,6, διάμ. στομίου 1,9 εκ.

⁶⁴ Hayes 1992, 392-393.

διαμορφώνεται πτυχωτός διάκοσμος με μορφή αχιβάδας⁶⁵. Το χείλος του λουλά είναι έξεργο, πολυγωνικό. Στα τέλη του 19ου – αρχές 20ου αι. χρονολογούνται τέσσερις καπνοσύριγγες (Π 17⁶⁶, ΚΠ 28⁶⁷, ΚΠ 25⁶⁸, ΚΠ 33⁶⁹) (εικ. 7), στις οποίες η ανάγλυφη καρίνα ξεκινά από το στέλεχος, περνά με έμφαση κάτω από το κοίλο για να καταλήξει στο κυρίως τμήμα του λουλά με οξεία γωνία⁷⁰. Η επιφάνειά τους καλύπτεται από κεραμιδόχρωμο γυαλιστερό επίχρισμα, πλην της ΚΠ 33 που δεν φέρει επίχρισμα⁷¹. Παράλληλα του τύπου έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό⁷², στην Κόρινθο, στην Αγορά της Αθήνας⁷³, στη Μονεμβασιά⁷⁴, στα Ιωάννινα⁷⁵, στο Κάστρο Χλεμούτσι⁷⁶, στη Βιβλιοθήκη Αδριανού στην Αθήνα⁷⁷ και στη Θεσσαλονίκη⁷⁸.

Καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα κάδου

Στο Κάστρο Πάτρας, πέρα από τις τέσσερις βασικές κατηγορίες καπνοσυρίγγων, έχουν βρεθεί και δείγματα που μπορούν να αποτελέσουν επιμέρους κατηγορίες με σώμα σε σχήμα κάδου και σχήμα σάκου. Σε σχήμα κάδου παρουσιάζονται οι ΚΠ 222⁷⁹ και ΚΠ 223⁸⁰ (εικ. 8), οι οποίες είναι κατασκευασμένες από ερυθροκάστανο πηλό, καλύπτονται από κεραμιδόχρωμο επίχρισμα και δεν διαθέτουν ανάγλυφη καρίνα. Μεταξύ του ρηχού, αποστρογγυλεμένου κοίλου και του ψηλού χείλους σχηματίζεται ανάγλυφος δαχτύλιος. Ο υποδοχέας είναι κοντός με ακόσμητη, φουσκωτή στεφάνη και δαχτυλιόσχημο επιστόμιο. Στην ΚΠ 222, στο κάτω μέρος του υποδοχέα, υπάρχει σφράγισμα του εργαστηρίου και εμπίεστος ρόδακας, ενώ στην ΚΠ 223 διακρίνεται σφράγισμα σε σχήμα πουλιού⁸¹ (εικ. 8). Σε τρίτο παράδειγμα της κατηγορίας αυτής (ΚΠ 602)⁸² (εικ. 8), το σώμα είναι πτυχωτό με διακόσμηση αχιβάδας και ταινία με στιγμές στο πάνω μέρος. Και τα τρία παραδείγματα χρονολογούνται στον 18ο αι. και αποτελούν ίσως προϊόντα εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης⁸³.

Καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα σάκου

Οι καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα σάκου, από τις οποίες παρουσιάζεται εδώ μικρός ενδεικτικός αριθμός, αποτελούν κατηγορία της οποίας παράλληλα δεν απαντώνται σε άλλες περιοχές και κέντρα παραγωγής, ενώ έχουν αποκαλυφθεί σε μεγάλες ποσότητες στο Κάστρο Πάτρας. Είναι κατασκευασμένες από καστανό πηλό και στην πλειονότητά τους καλύπτονται με μελανοκάστανο επίχρισμα, ενώ όπου αυτό υπολείπεται η επιφάνειά τους είναι έντονα στιλβωμένη. Το κοίλο με τη μορφή σάκου σχηματίζει σχεδόν ορθή γωνία με τον υποδοχέα, ο οποίος έχει στεφάνη φουσκωτή με πλάγιες εγχαράξεις και επιστόμιο με δαχτυλιόσχημη

⁶⁵ Για τον τύπο πρβλ. Robinson 1983, πίν. 56 αριθ. 53.

⁶⁶ Π 17: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,9, σωζ. ύψος 3,2, διάμ. στομίου 2,4 εκ.

⁶⁷ ΚΠ 28: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,2, ύψος 4,4, διάμ. λουλά 3,2, διάμ. στομίου 2,6 εκ.

⁶⁸ ΚΠ 25: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,4, ύψος 4,4, διάμ. λουλά 4,1, διάμ. στομίου 2,3 εκ.

⁶⁹ ΚΠ 33: πηλός ανοιχτός καστανός, χωρίς επίχρισμα, μήκ. 5,4, ύψος 4,3, διάμ. στομίου 2,5 εκ.

⁷⁰ Robinson 1985, 189 πίν. 58 αριθ. C109, 190 πίν. 58 αριθ. C119, 199 πίν. 63 αριθ. A30.

⁷¹ Για παρόμοια ως προς το σχήμα καπνοσύριγγα βλ. Kontogiannis κ.ά. 2015, 814 αριθ. 42.

⁷² Robinson 1983, 280-281 πίν. 55 αριθ. 46-51, 53.

⁷³ Robinson 1985, 189-191 πίν. 58 αριθ. C109, C118-C120, 199 πίν. 63 αριθ. A30, A33-A34.

⁷⁴ Ευγενίδου 2004, 47 εικ. 58 αριθ. 555.

⁷⁵ Παπαδοπούλου 2009, 187 εικ. 251.

⁷⁶ Ράλλη 2010, 224 εικ. 12.

⁷⁷ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 67 εικ. 15-26.

⁷⁸ Καμπάνης 2003, 85 εικ. 10-11.

⁷⁹ ΚΠ 222: πηλός ερυθροκάστανος, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,7, ύψος 5,2, διάμ. λουλά 2,8, διάμ. στομίου 1,9 εκ.

⁸⁰ ΚΠ 223: πηλός ερυθροκάστανος, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,2, σωζ. ύψος 3,3, διάμ. στομίου 1,8 εκ.

⁸¹ Για τα σφραγίσματα βλ. Robinson 1983, 268.

⁸² ΚΠ 602: πηλός ερυθροκάστανος, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,2, σωζ. ύψος 3,7, διάμ. λουλά 2,6, διάμ. στομίου 1,8 εκ.

⁸³ Robinson 1985, 175 πίν. 49 αριθ. C17-C19.

έξαρση. Το σώμα διακοσμείται με σχηματοποιημένα άνθινα μοτίβα που συνθέτουν εμπίεστοι κύκλοι (ΚΠ 406⁸⁴, ΚΠ 295⁸⁵, ΚΠ 367⁸⁶, ΚΠ 271⁸⁷) (εικ. 9). Μικρή ομάδα της κατηγορίας αυτής φέρει στο σώμα διακόσμηση αποτελούμενη από εμπίεστους ομόκεντρους κύκλους (ΚΠ 350⁸⁸, ΚΠ 348⁸⁹, ΚΠ 421⁹⁰) (εικ. 9) και στο κυρίως τμήμα του λουλά μοτίβο από ομόκεντρους κύκλους και χιαστί εγχαράξεις (ΚΠ 418⁹¹) (εικ. 9). Βάσει του σχήματός τους, της μικρής διαμέτρου του στομίου της σωληνωτής προεξοχής, της εφαρμογής μελανοκάστανου επιχρίσματος ή της έντονα στιλβωμένης εξωτερικής επιφάνειας, χρονολογούνται στον 18ο αι.

Η κατηγορία αυτή καπνοσύριγγων επιχωριάζει στην Πάτρα, λόγω δε της απουσίας παρομοίων δειγμάτων από το δημοσιευμένο υλικό άλλων περιοχών θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε τη λειτουργία τοπικού εργαστηρίου που παρήγαγε το συγκεκριμένο τύπο. Στην άποψη αυτή συνηγορεί, εκτός του ιδιότυπου σχήματος, ο πηλός, η ομοιομορφία των διακοσμητικών μοτίβων, οι διαστάσεις των περισσότερων δειγμάτων, που αποδεικνύουν ότι προέρχονται από την ίδια μήτρα, και οι μεγάλες ποσότητες δειγμάτων της κατηγορίας αυτής που προέκυψαν από τις ανασκαφές στο Κάστρο Πάτρας.

Καπνοσύριγγες με επιχρύσωση

Σπάνιες θεωρούνται οι περιπτώσεις στις οποίες η διακόσμηση των καπνοσύριγγων έχει εμπλουτιστεί με επίθεση φύλλου χρυσού, που προσδίδει πολυτέλεια στην ευτελή ύλη του πηλού. Από το Κάστρο Πάτρας προέρχονται δύο δείγματα με επίθετο χρυσό. Το πρώτο (ΚΠ 499)⁹² (εικ. 10) αποτελεί τμήμα λουλά από καπνοσύριγγα ημισφαιρικού τύπου. Έχει κατασκευαστεί από ερυθρό πηλό και φέρει κεραμιδόχρωμο επίχρισμα. Το τοίχωμά του είναι καμπύλο, λεπτό. Διακοσμείται με ανάγλυφο ελισσόμενο βλαστό, μέρος του οποίου έχει επιχρυσωθεί, όπως και οι δύο δαχτύλιοι που περιβάλλουν το χείλος. Χρονολογείται στις αρχές του 19ου αι.⁹³ Το δεύτερο (Π 15)⁹⁴ (εικ. 10) είναι καπνοσύριγγα καλυκόσχημου τύπου, της οποίας η επιφάνεια καλύπτεται με το χαρακτηριστικό κεραμιδόχρωμο επίχρισμα και διακοσμείται με επίθετο χρυσό στο σώμα και στο επιστόμιο της προεξοχής. Το κοίλο είναι μικρό, στρογγυλεμένο και το σώμα ψηλό. Στην ανάγλυφη καρίνα υπάρχει πεντάφυλλο ανθέμιο. Ο υποδοχέας είναι επιμήκης με δαχτυλιόσχημο επιστόμιο, το οποίο διακοσμείται με εγχάρακτες γραμμές που έχουν εμπλουτιστεί με επίθετο χρυσό. Στο κυρίως τμήμα του λουλά εγχάρακτος ρόμβος πληρούται από στιγμές. Εκατέρωθεν του ρόμβου διαμορφώνονται λοξές, παράλληλες, ανάγλυφες γραμμές που τονίζονται με επίθετο χρυσό. Στον υποδοχέα υπάρχει κυκλοτερής σφραγίδα. Η χρονολόγησή της Π 15 ομοίως κυμαίνεται στις αρχές του 19ου αι.⁹⁵

Λουλάδες ναργιλέ

Ο ναργιλές αποτέλεσε το δεύτερο μέσο καπνίσματος που γνώρισε μεγάλη εξάπλωση στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Περιελάμβανε δοχείο με νερό, λουλά (εικ. 13) –είδος πήλινου σωληνοειδούς πώματος που προσαρμοζόταν στο δοχείο και πάνω στο οποίο έκαιγε ο καπνός– και μακρύ, ελαστικό, δερμάτινο σωλήνα, το μαρκούτσι, με στόμιο, διάμέσου του οποίου έφτανε ο καπνός στο στόμα του καπνιστή, αφού πρώτα περνούσε από το δοχείο.

⁸⁴ ΚΠ 406: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, σωζ. ύψος 2,9, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁸⁵ ΚΠ 295: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, σωζ. ύψος 3,4, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁸⁶ ΚΠ 367: πηλός καστανός, καθαρός, χωρίς επίχρισμα, μήκ. 6,2, ύψος 4,8, διάμ. λουλά 2,5, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁸⁷ ΚΠ 271: πηλός καστανός, καθαρός, χωρίς επίχρισμα, μήκ. 6,2, σωζ. ύψος 3,2, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁸⁸ ΚΠ 350: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, ύψος 4,8, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁸⁹ ΚΠ 348: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, ύψος 4,8, διάμ. λουλά 2,5, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁹⁰ ΚΠ 421: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, σωζ. ύψος 3,4, διάμ. στομίου 1,6 εκ.

⁹¹ ΚΠ 418: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα μελανοκάστανο, μήκ. 6,2, ύψος 4,8 εκ.

⁹² ΚΠ 499: πηλός ερυθρός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, σωζ. μήκ. 2,7, σωζ. ύψος 2,3 εκ.

⁹³ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, 1998, 68 αριθ. 70 εικ. 37.

⁹⁴ Π 15: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,8, σωζ. ύψος 4,8, διάμ. στομίου 2,5 εκ.

⁹⁵ Robinson 1983, 280-281 πίν. 55 αριθ. 46.

Στο Κάστρο Πάτρας βρέθηκαν δύο χαρακτηριστικά δείγματα λουλά ναργιλέ. Ο ΚΠ 579 (εικ. 11) είναι κατασκευασμένος από πορτοκαλή πηλό και η επιφάνειά του καλύπτεται με κεραμιδόχρωμο επίχρισμα. Στο χείλος του κάλυκα διαμορφώνεται η διάτρητη ρηχή εστία με έξι οπές, διαμέτρου 4,2 εκ. Στη βάση του κάλυκα απλώνεται ο δίσκος στήριξης με γλωσσοειδή απόληξη, διαμέτρου 6,1 εκ. Ο συνεχόμενος σωλήνας που εισερχόταν στο δοχείο είναι κυλινδρικός, μήκους 2 εκ. και διαμέτρου στομίου 2,2 εκ. Το συνολικό ύψος του λουλά είναι 7,2 εκ. Από την ίδια μήτρα φαίνεται πως έχει παραχθεί και ο ΚΠ 616⁹⁶ (εικ. 11), από τον οποίο δε σώζεται τμήμα του χείλους με την εστία για τα κάρβουνα. Τα δύο αυτά δείγματα, βάσει του σχήματος και της χρήσης κεραμιδόχρωμου επιχρίσματος, μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 18ου – αρχές 19ου αι. Παρόμοιοι λουλάδες ναργιλέ έχουν βρεθεί στη Βιβλιοθήκη Αδριανού στην Αθήνα και στη Μονεμβασία, φέρουν δε σφραγίδα με μεγαλογράμματη ελληνική επιγραφή που αναφέρει την Κωνσταντινούπολη ως τόπο παραγωγής τους⁹⁷. Στα δείγματα του Κάστρου Πάτρας δεν υπάρχουν σφραγίσματα. Ωστόσο, η τυπολογική ομοιότητα που παρουσιάζουν σε σύγκριση με τα παράλληλά τους από την Κωνσταντινούπολη καθιστά πιθανή μία αντίστοιχη προέλευση.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι γενικές παρατηρήσεις για τις καπνοσύριγγες του λεγόμενου μονοκόμματου τύπου του 17ου αι. είναι κοινές σε όλες τις μέχρι στιγμής δημοσιεύσεις. Ο πηλός είναι καστανός ή φαιός, η επιφάνεια της καπνοσύριγγας καλύπτεται με ερυθρό ή κεραμιδόχρωμο επίχρισμα και η διακόσμηση είναι περιορισμένη. Το σώμα είναι σχετικά μικρού μεγέθους, ενώ δεν υπάρχει καρίνα και σφραγίδα εργαστηρίου. Ο αριθμός των ευρημάτων του τύπου αυτού είναι περιορισμένος συγκριτικά με αυτά των υπολοίπων.

Οι καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου αποτελούν τη μεγαλύτερη αριθμητικά κατηγορία στην Πάτρα αλλά και στην Ελλάδα γενικότερα. Ο τύπος αυτός έχει υποδιαίρεσεις και ποικιλίες. Στις καπνοσύριγγες που χρονολογούνται στον 18ο-19ο αι. ο πηλός είναι καστανός, καθарός και λεπτόκοκκος, σπάνια φαιός (ΚΠ 318) (εικ. 3), η επιφάνεια είναι είτε έντονα στιλβωμένη είτε καλύπτεται από επίχρισμα, συνήθως ερυθρό, καστανό ή κεραμιδόχρωμο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις το επίχρισμα είναι μελανό (ΚΠ 284) (εικ. 3). Το χείλος είναι ψηλό ή χαμηλό, τα τοιχώματα ευθύγραμμη ή καμπύλα. Το κυρίως σώμα και ο υποδοχέας φέρουν συννηθέστερα διακόσμηση αλλά δεν απουσιάζουν και τα κοσμήματα στο χείλος. Το μέγεθος του κοίλου έχει αυξηθεί και έχει προστεθεί η ανάγλυφη καρίνα που ενώνει διακοσμητικά τον υποδοχέα με το κοίλο. Αυξημένο παρουσιάζεται το μέγεθος του ανοίγματος του υποδοχέα. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται και οι σφραγίδες εργαστηρίων, που είναι μικροσκοπικές, κυκλικού σχήματος. Τα σφραγίσματα με τους αραβικούς χαρακτήρες μεταφράζονται ως ονόματα τεχνιτών ή σηματοδοτούν την ονομασία της επιχείρησης. Κάποια σφραγίσματα φέρουν μονογράμματα χωρίς συγκεκριμένη σημασία, που λειτουργούσαν ως διακοσμητικά μοτίβα. Χαρακτηριστικές είναι και οι σφραγίδες με σχηματοποιημένο άνθος ή με παράσταση πουλιού.

Οι καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος είναι επίσης πολυπληθείς στο Κάστρο Πάτρας. Είναι κατασκευασμένες κυρίως από ερυθρό ή καστανό πηλό, φέρουν κεραμιδόχρωμο επίχρισμα και χαρακτηρίζονται από πλούσια διακόσμηση σε ολόκληρη την επιφάνειά τους, ενώ ελάχιστα παραδείγματα είναι τελείως ακόσμητα (ΚΠ 465, Π 20) (εικ. 5). Ο τύπος αυτός, εκτός της Κωνσταντινούπολης, κατασκευάζονταν ευρέως στη Βουλγαρία, ακόμα και στη Ρωσία, και τον 19ο αι. και στη Γαλλία⁹⁸.

Ο καλυκόσχημος τύπος, η κατασκευή του οποίου εκτείνεται μέχρι τις αρχές του 20ου αι., φαίνεται να ανανεώνεται μορφολογικά. Τα δείγματα του τύπου αυτού από το Κάστρο

⁹⁶ Ο πηλός, το επίχρισμα και οι διαστάσεις του ΚΠ 616 είναι ίδιες με αυτές του ΚΠ 579.

⁹⁷ Για την Αθήνα βλ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 68-69 εικ. 40. Για τη Μονεμβασία βλ. Ευγενίδου 2004, 48-49 εικ. 58 αριθ. 581.

⁹⁸ Robinson 1983, 271.

Πάτρας είτε είναι ακόσμητα είτε φέρουν μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων, σε τέτοιο βαθμό που προσεγγίζουν περισσότερο την τέχνη του αργυροχού παρά τις μεθόδους του κεραμέα (βλ. Π 21, εικ. 7 και Π 15, εικ. 10). Ο αριθμός των δειγμάτων της κατηγορίας αυτής από την Πάτρα είναι σχετικά μικρός.

Ιδιαίτερες επιμέρους κατηγορίες μπορούν να θεωρηθούν οι καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα κάδου και σχήμα σάκου, που χρονολογούνται στον 18ο αι. και ήταν σε χρήση παράλληλα με τις βασικές κατηγορίες της περιόδου αυτής. Καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα σάκου βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες στο Κάστρο Πάτρας, που προσεγγίζουν αριθμητικά αυτές του ημισφαιρικού τύπου.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία καπνοσυρίγγων από σηπιόλιθο, του μαλακού λίθου που εξορύσσεται στη Θήβα και στην Εύβοια, σε χρήση ήδη από τον 17ο αι., οι οποίες απαντώνται έστω και σε περιορισμένο αριθμό σε όμορες περιοχές. Επίσης, δεν έχουν βρεθεί καπνοσύριγγες με εφυάλωση, η οποία αφενός προσέδιδε ψευδαίσθηση πολυτέλειας και αφετέρου τις καθιστούσε ακόμα πιο ανθεκτικές.

Οι συσχετισμοί και οι ταυτίσεις για την προέλευση και τα εργαστήρια κατασκευής των καπνοσυρίγγων και των λουλάδων ναργιλέ της Πάτρας είναι δυσχερείς⁹⁹. Οι πληροφορίες για την ύπαρξη κέντρων παραγωγής τους στον ελλαδικό χώρο δεν είναι επαρκείς. Ο οθωμανός περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει μόνο δύο κέντρα, το πρώτο στη Θήβα, που παρήγαγε καπνοσύριγγες από σηπιόλιθο, και το δεύτερο στα Γιαννιτσά¹⁰⁰, γνωστό για τις εγχάρακτες ξύλινες κεφαλές. Οι ανασκαφές για το νέο αποχετευτικό δίκτυο της Θήβας¹⁰¹ έφεραν στο φως σύνολο καπνοσυρίγγων από σηπιόλιθο, που αποδίδονται σε τοπικό εργαστήριο κατασκευής. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Εβλιά Τσελεμπί για τη λειτουργία ακμάζουσας βιοτεχνίας. Πρόκειται μάλιστα για ημίεργα αντικείμενα του είδους, πλην ενός τεμαχίου, που βρέθηκε ολοκληρωμένο, με εγχάρακτη διακόσμηση.

Οι μέχρι στιγμής ανασκαφικές έρευνες στο Κάστρο Πάτρας δεν μας έχουν δώσει στοιχεία για την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής ειδών καπνιστού. Η συνεχής κατοίκηση του χώρου ίσως έχει εξαφανίσει τα ίχνη των κεραμικών κλιβάνων. Επίσης, δεν έχουν βρεθεί μήτρες για την κατασκευή τους ή κακοψημένα και ημιτελή ευρήματα. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι εργαστηριακοί χώροι καταλάμβαναν έκταση στην ευρύτερη περιοχή του κάστρου. Ο μεγάλος αριθμός τους που αποκαλύπτεται κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών στο εσωτερικό του αποτελεί ενδείξεις τοπικής παραγωγής και όχι αποδείξεις για τη λειτουργία εργαστηρίων. Στα κεραμικά ευρήματα που προέρχονται από τα ίδια στρώματα με τις καπνοσύριγγες και τους λουλάδες ναργιλέ περιλαμβάνονται και προϊόντα των γνωστών εργαστηρίων της Μικράς Ασίας¹⁰², της Κιουτάχειας και του Τσανάκ Καλέ, τα οποία εξάγονταν σε ολόκληρη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και χρονολογούνται από τον 17ο αι. έως τον 19ο αι. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τοπικά εργαστήρια να εφαρμόζουν τεχνικές και τύπους διακόσμησης που συναντάμε σε γνωστά κέντρα. Οι καπνοσύριγγες του Κάστρου Πάτρας μαρτυρούν και μετακίνηση των κατόχων τους και όχι απαραίτητα εμπορικές επαφές. Οι λουλάδες ναργιλέ θεωρούνται μεμονωμένα ευρήματα για τα οποία ούτε είναι δυνατόν, λόγω έλλειψης ικανοποιητικών στοιχείων, να εξαχθούν περαιτέρω συμπεράσματα, ούτε μπορούμε να μιλήσουμε για συστηματική εισαγωγή από την Κωνσταντινούπολη. Πιθανώς έφτασαν στην Πάτρα με τον χρήστη τους. Ωστόσο, οι ομοιότητες που παρουσιάζουν οι καπνοσύριγγες και οι λουλάδες ναργιλέ με τα κέντρα παραγωγής δηλώνουν και την εισαγωγή στην Πάτρα τεχνογνωσίας. Η διαδεδομένη συνήθεια του καπνίσματος θα ευνοούσε τη λειτουργία σε μικρούς ή μεγαλύτερους οικισμούς εργαστηρίων που θα είχαν παράξει μήτρες με πρότυπο σχήματα και διακοσμητικά θέματα γνωστών κέντρων. Το σύνολο καπνοσυρίγγων με σώμα σε σχήμα

⁹⁹ Για τα εργαστήρια βλ. Robinson 1983, 268. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998, 63 και υποσημ. 12.

¹⁰⁰ Χειλαδάκης 1991, 153.

¹⁰¹ Θεοδώρου-Μαυροματίδη 1992, 523-524. Επίσης για πήλινες καπνοσύριγγες από τη Θήβα βλ. Armstrong 1993, 330-331.

¹⁰² Κουμούση 2014, 5.

σάκου, το οποίο προσγράφεται ίσως στην εγχώρια παραγωγή, φαίνεται να αποτελεί προσπάθεια των κεραμέων για την αντιγραφή των καθιερωμένων σχημάτων, που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου τύπου τόσο στη λεπτότητα της κατασκευής όσο και στη διακόσμηση, χωρίς μέχρι στιγμής παράλληλα από άλλες περιοχές που ήταν υπό οθωμανική κατοχή.

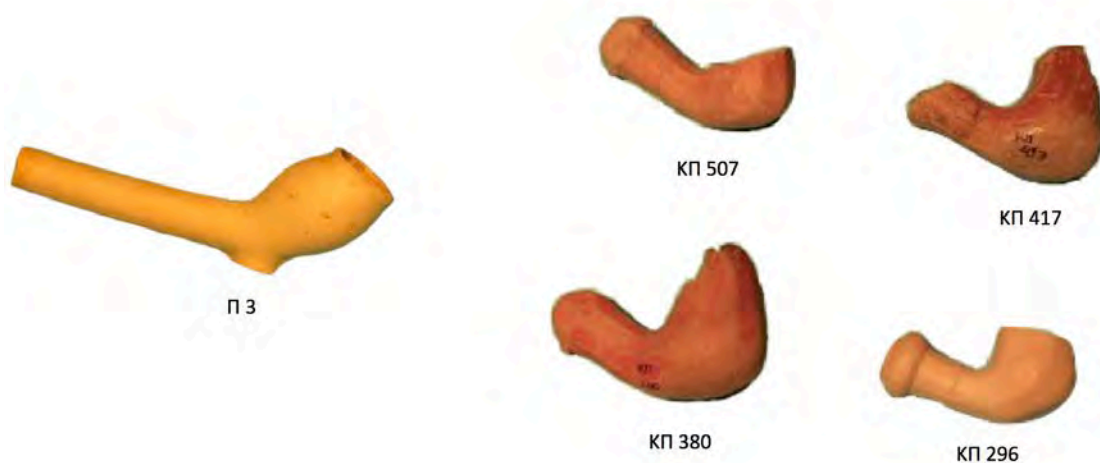
Ο μεγάλος αριθμός καπνοσυρίγγων που προέρχεται από τα μεταβυζαντινά στρώματα του Κάστρου Πάτρας και η απεικόνισή τους σε επιχρωματισμένες χαλκογραφίες¹⁰³ μας παρέχουν στοιχεία για το ρόλο τους στην κοινωνική ζωή, ενώ συμβάλλουν στην ανασύνθεση του καθημερινού βίου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η διαδικασία του καπνίσματος με τα είδη καπνιστού που περιγράφηκαν μετατράπηκε σε εθιμοτυπική συνήθεια που άγγιζε τα όρια της τελετουργίας, ενώ το μεγάλο μέγεθός τους και η πλούσια διακόσμηση αποτελούσε ένδειξη κοινωνικής θέσης και ευημερίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrews 1953: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Gennadeion Monographs IV, Princeton 1953.
- Armstrong 1993: P. Armstrong, *Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia 1980*, BSA 88, 1993, 295-336.
- Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1998: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Πήλινες πίπες και ναργιλέδες από τις ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου της Βιβλιοθήκης Αδριανού Αθηνών, *Αρχαιολογία* 67, 1998, 62-70.
- Bakirtzis 1980: Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, *Balkan Studies* 21, 1980, 147-153.
- Baram 1995: U. Baram, Notes on the preliminary typologies of production and chronology for the clay tobacco pipes of Cyprus, *RDAC* 1995, 299-309.
- Baram 1999: U. Baram, Clay tobacco pipes and coffee cup sherds in the Archeology of the Middle East: Artifacts of social tensions from the Ottoman past, *IJHA* 3, 1999, 137-151.
- Βασιλάκης 2016: Ν. Βασιλάκης, Κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα και τεκμήρια τοπικών κεραμικών εργαστηρίων, *ΔΧΑΕ ΛΖ'*, 2016, 277-296.
- Berti – Tongiorgi 1982: G. Berti – E. Tongiorgi, Aspetti della produzione pisana di ceramica ingobbiata, *Archeologia Medievale* 9, 1982, 141-174.
- Bon 1951: A. Bon, *Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 1998: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Αναστηλωτικές-στερεωτικές εργασίες: Κάστρο Πάτρας, *ΑΔ* 53, 1998, Χρονικά Β'1, 293-294.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, *Το Κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα 2000.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2001: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Κάστρο Πάτρας, στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2001, 107-110.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2002: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Η πρώτη οικοδομική φάση του Κάστρου της Πάτρας, στο: Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 161-173.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005: Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Το Κάστρο της Πάτρας, στο: *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2005, 100-127.
- Ευγενίδου 2004: Δ. Ευγενίδου (επιμ.), *Μονεμβασιά: Αντικείμενα – Περιβάλλον – Ιστορία. Η Αρχαιολογική Συλλογή*, Αθήνα 2004, 46-49.
- Θωμόπουλος 1950: Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, Πάτρα 1950.
- Θεοδώρου-Μαυροματίδη 1992: Α. Θεοδώρου-Μαυροματίδη, Ανασκαφές στο νέο αποχετευτικό δίκτυο Θήβας, *EEBM* 1992, 511-537.
- Hayes 1980: J. W. Hayes, Turkish clay pipes: A provisional typology, στο: P. Davey (επιμ.), *The Archaeology of the Clay Pipe*, IV, BAR International Series 92, I, Oxford 1980, 3-10.
- Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. II: The Pottery*, Princeton 1992.
- Καμπάνης 2000: Π. Καμπάνης, Πήλινες πίπες καπνού από τη Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 2, 2000, 145-154.

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά την επιχρωματισμένη χαλκογραφία του Stackelberg στο *Τόπος και Εικόνα* 1985, 128 εικ. 45.

- Καμπάνης 2003: Π. Καμπάνης, Πήλινες πίπες καπνού: Τεχνολογία και διακόσμηση, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 10, 2003, 80-91.
- Kocabaş 1962-1963: H. Kocabaş, Tophane Lüleçiliği, *Türk Etnografya Dergisi* 5, 1962-1963, 12-13.
- Kontogiannis κ.ά. 2015: N. Kontogiannis – I. M. Grigoropoulou – E. Barmparitsa – S. Sakkarı – I. Moutafi – A. Lagia – L. Karali, From mosque to church and back again: Investigating a house of faith in Post Medieval Pylos, *Hesperia* 84.4, 2015, 771-856.
- Κουμούση 2014: Α. Κουμούση, *Στερέωση, ανάπλαση Βορείων Τειχών και φωτισμός ανάδειξης Κάστρου Πάτρας Νομού Αχαΐας / Consolidation-Reconstruction of the North Wall and Illumination of the Castle of Patras in Achaea*, Πάτρα 2014.
- Λούπης 1994: Δ. Λούπης (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις), *Εβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος - Νησιά Ιονίου - Κρήτη - Νησιά Αιγαίου*, Αθήνα 1994.
- Μουτζάλη 2002: Α. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, στο: Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002, 174-188.
- Παπαδοπούλου 2009: Β. Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, ΥΠ.ΠΟ. – 8η Ε.Β.Α., Ιωάννινα 2009.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1980.
- Ράλλη 2010: Α. Ράλλη, Πήλινες πίπες καπνού (λουλάδες) στο Κάστρο Χλουμούτζι Ηλείας, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά* 10, 2010, 219-226.
- Robinson 1983: R. W. Robinson, Clay tobacco pipes from the Kerameikos, *MDAI(A)* 98, 1983, 265-285.
- Robinson 1985: R. W. Robinson, Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia* 54, 1985, 149-203.
- Stančeva 1972: M. Stančeva, La confection de pipes du Musée de Varna, *Bulletin du Musée National de Varna* 8, 1972, 81-99.
- Stančeva 1975-1976: M. Stančeva, La confection de pipes en Bulgarie, *Musej Primenjene Umetnosti. Muzejske Zbirke* 19-20, 1975-1976, 129-137 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Talbot Rice 1930: D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.
- Τόπος και Εικόνα 1985: *Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1985.
- Τριανταφύλλου 1995: Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών λεξικών των Πατρών*, τόμ. Β', Πάτρα 1995.
- Vroom 2003: J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003.
- Χειλαδάκης 1991: Ν. Χειλαδάκης (απόδοση), *Εβλιά Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991.

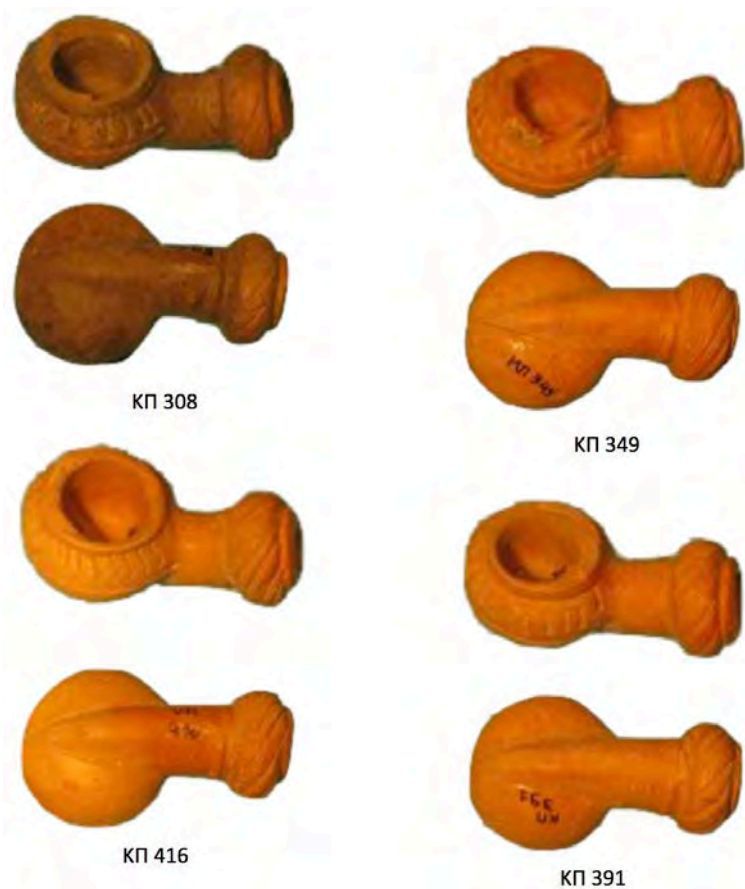


Εικ. 1. Καπνοσύριγγα δυτικού τύπου, αρχές 17ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).

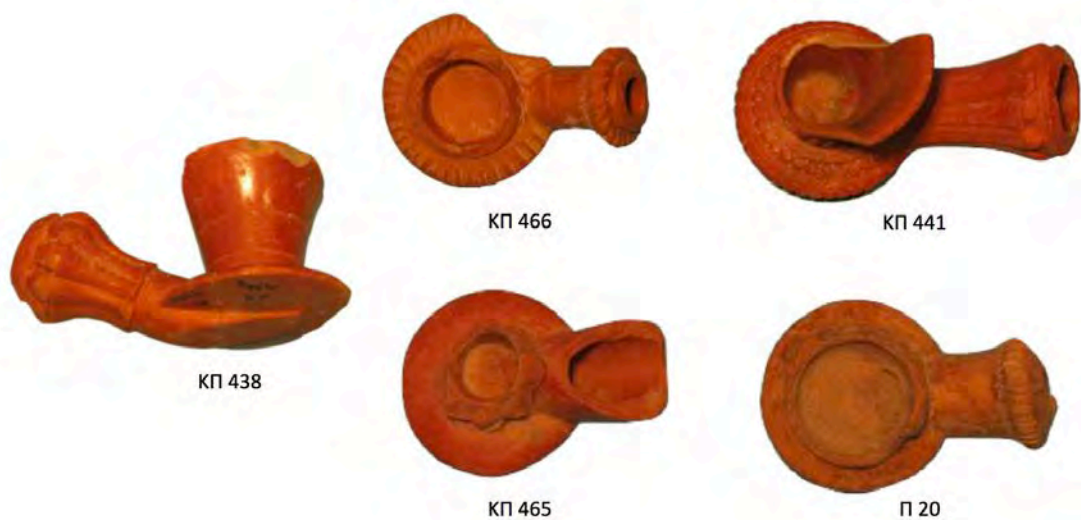
Εικ. 2. Καπνοσύριγγες μονοκόμματου τύπου, τέλη 17ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 3. Καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου. ΚΠ 318, Π 11: 18ος αι. ΚΠ 467, ΚΠ 29, ΚΠ 384, ΚΠ 424, ΚΠ 26: τέλη 18ου – 19ος αι. Π12: εμπύεστη διακόσμηση με «φτερά παγωνιού», 19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 4. Καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου, 18ος αι. Διακρίνεται η ανάγλυφη καρίνα (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 5. Καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος, 19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 6. Καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος, 19ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 7. Καπνοσύριγγες καλυκόσχημου τύπου. Π 21: α' μισό 19ου αι. Π 17, ΚΠ 28, ΚΠ 25, ΚΠ 33: τέλη 19ου – αρχές 20ού αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 8. Καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα κάδου, 18ος αι. ΚΠ 223: στο κάτω μέρος του υποδοχέα εμπίεστος ρόδακας και σφράγισμα εργαστηρίου με παράσταση πουλιού (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 9. Καπνοσύριγγες με σώμα σε σχήμα σάκου, 18ος αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



ΚΠ 499

Π 15

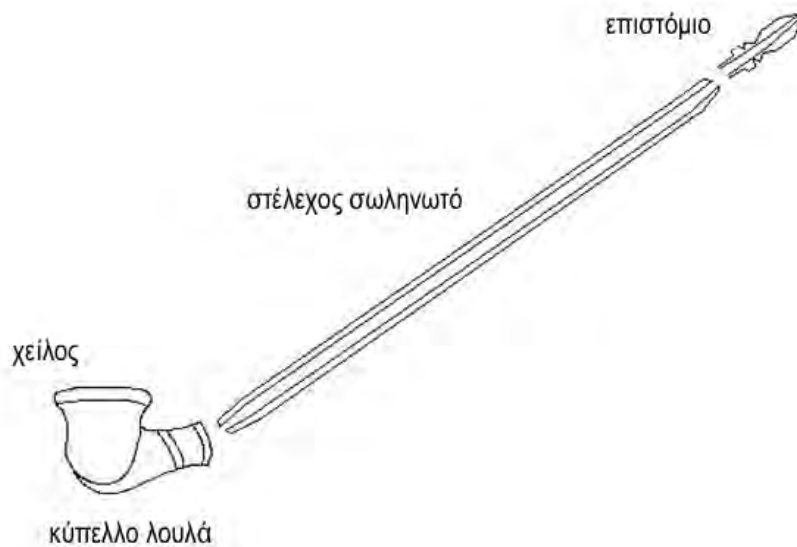
Εικ. 10. Καπνοσύριγγες με επιχρύσωση, αρχές 19ου αι. (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



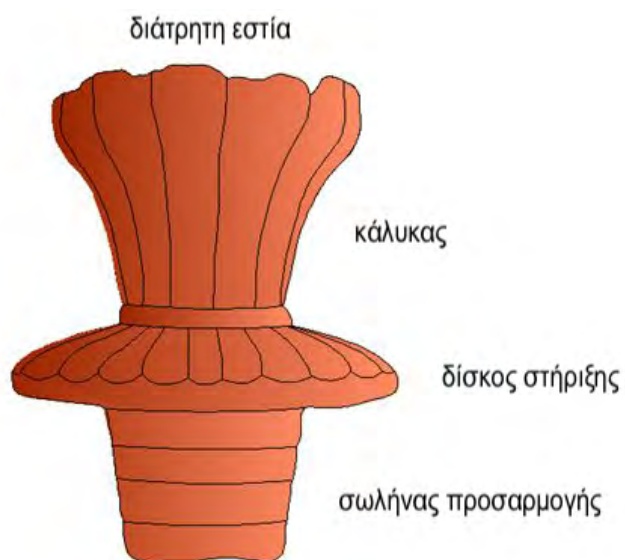
ΚΠ 579

ΚΠ 616

Εικ. 11. Λουλάδες ναργιλέ, τέλη 18ου – αρχές 19ου αι. Διακρίνεται η διάτρητη εστία τους (φωτ. Ν. Βασιλάκης).



Εικ. 12. Τα μέρη της καπνοσύριγγας ανατολίτικου τύπου (σχεδ. Χ. Καραγιαννοπούλου).



Εικ. 13. Τα μέρη του λουλά ναργιλέ (σχεδ. Χ. Καραγιαννοπούλου).

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ:
ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ

Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης

Το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Σπάρτης είναι έργο γνωστό αλλά όχι επαρκώς μελετημένο. Αναφορές για την ύδρευση της Σπάρτης έχουν γίνει από περιηγητές, τα μέλη της *Expédition Scientifique de Morée*¹ και την Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή² στις αρχές του 20ου αιώνα. Το 1931 ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου³ σε δημοσίευσή του για τη Σπάρτη έκανε μικρό σχολιασμό του υδραγωγείου και διατύπωσε την άποψη ότι αυτό είχε χρήση μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Η τελευταία μελέτη επί του θέματος δημοσιεύθηκε το 2002 από τον Αθανάσιο Θέμο⁴.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τμήματα του γνωστού από το παρελθόν υδραγωγείου των ρωμαϊκών χρόνων, που έχει τη βασική του υδρομάστευση στη θέση Βιβάρι, περί τα 20 χλμ. βορείως της Σπάρτης, και κυρίως αυτά που ερευνήθηκαν ανασκαφικά προσφάτως ή που επανεξετάστηκαν επισταμένως και έδωσαν νέα στοιχεία. Δε θα αναφερθούμε στην παρούσα ανακοίνωση στο υδραγωγείο της Σπάρτης του οποίου τμήματα εντοπίστηκαν στην κτηματική περιφέρεια της Βάρσοβας και που υποδεικνύουν τη μεταφορά νερού από την περιοχή της Τρύπης⁵.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την κατασκευή του νέου οδικού άξονα του κλάδου Λεύκτρο – Σπάρτη αποκαλύφθηκε νέο τμήμα του υδαταγωγού στη θέση Κοπανίτσα Βορδόνιας (εικ. 1), πολύ κοντά στη θέση Βιβάρι, τον χώρο της αρχικής υδρομάστευσης. Εκεί διασώθηκε κατά μήκος αγροτικού δρόμου, περί τα 150 μ. δυτικά του ποταμού Ευρώτα, τμήμα του κτιστού υδαταγωγού, συνολικού μήκους 40 μ. (εικ. 2, 3), με κατεύθυνση Β-N/NA. Τα πλευρικά τοιχώματα του υδαταγωγού είχαν κατασκευαστεί από μικρούς αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, σε όρυγμα που είχε διανοιχθεί στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο, όπως συμβαίνει στα ρωμαϊκά υδραγωγεία.

Το βόρειο τμήμα του αποκαλυφθέντος υδαταγωγού, μήκους 22 μ., είχε κατασκευασθεί στην παρυφή χαμηλού λόφου με κατεύθυνση Β-N. Έχει συνολικό πλάτος στο εξωτερικό 1-1,50 μ. και καμαροσκεπή κάλυψη από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα. Η διενέργεια ανασκαφικών τομών στο εσωτερικό του αγωγού, στα σημεία όπου η κάλυψη δεν είχε διασωθεί, αποκάλυψε δάπεδο κατασκευασμένο από στρώση κροκαλοπαγών λίθων. Το απόλυτο υψόμετρο στο σημείο αυτό είναι περί τα 250 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας.

Ακολούθως, ο υδαταγωγός καμπτόταν προς τα ΝΑ και για την κάλυψη τμήματος μήκους περίπου 10 μ. είχαν χρησιμοποιηθεί αδρά επεξεργασμένοι ογκόλιθοι. Στο σημείο αυτό ο υδαταγωγός διερχόταν κάτω από το επίπεδο αρχαίας οδού με κατεύθυνση Β-N, όπως διαπιστώθηκε από τα ίχνη αρματοροχιών που διασώθηκαν στην ανώτερη επιφάνεια των ογκόλιθων. Αυτοί είχαν προφανώς χρησιμοποιηθεί ώστε να αντέχουν τα βάρη των διερχομένων αμαξών. Η ύπαρξη αρχαίας οδού κοντά σε υδραγωγεία είναι αρκετά συνηθισμένη και εξυπηρετούσε μεταξύ άλλων και επισκευαστικές ανάγκες⁶.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε τμήμα του αγωγού, μήκους 8 μ. και εσωτερικού πλάτους 0,50-0,70 μ., του οποίου δεν σώθηκε η καμαροσκεπής οροφή. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του αγωγού έδειξε ότι τα τοιχώματα στο σημείο αυτό έφεραν επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα, διαβρωμένο σήμερα από τα άλατα. Νοτιότερα ο αγωγός είχε καταστραφεί προφανώς κατά τη διάρκεια διάνοιξης του αγροτικού δρόμου της περιοχής.

¹ Blouet 1833, II, πίν. 45, 46.

² Traquair 1905-1906, 425.

³ Αδαμαντίου 1931, 92.

⁴ Θέμος 2001-2002, 243-259.

⁵ Θέμος 2001-2004, 212.

⁶ Σχετικά βλ. Πίκουλας 1995, 150-153 πίν. 61-64. Lolos 1997, 280.

Η πορεία του υδραγωγείου κατόπιν παρακολουθείται για αρκετά χιλιόμετρα. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις θέσεις που έχουν εντοπισθεί από την παλαιότερη έρευνα:

1. Περί τα 76 μ. νοτιότερα των προαναφερθέντων, στην ανατολική παρειά αγροτικού δρόμου στα δυτικά της γεώτρησης του βουστασίου ιδιοκτησίας Τσικάκη⁷.
2. Στη συνέχεια, ο αγωγός εντοπίζεται 2,7 χλμ. νοτιότερα, στη θέση Κατσικορά ή Μαυραίικα με τα ίδια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά⁸.
3. Ακόμα πιο νότια, στη θέση Καμάρες, στην επαρχιακή οδό Σπάρτης – Καστορείου, στα όρια των πρώην Δήμων Μυστρά και Πελλάνας, είναι ορατά στη δυτική όχθη ρέματος λείψανα έξι πεσσών της στήριξης κατεστραμμένης σήμερα τοξοστοιχίας υδατογέφυρας, κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ καθώς και τοίχος αντιστήριξης του υδαταγωγού.
4. Σε απόσταση 1 χλμ. νοτιότερα διατηρείται η υδατογέφυρα μιας μικρής ρεματιάς, από την οποία προφανώς η θέση ονομάστηκε «Καμαρίτσα»⁹.
5. Στα 260 μ. νότια της Καμαρίτσας, στη θέση Πλατειά, πάνω από την τοποθεσία Καμένιοι, είναι από το παρελθόν γνωστή η ύπαρξη υδατογέφυρας, κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, μέγιστου εμφανούς μήκους 11,50 μ. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί πως προσδιορίζοντας με ακρίβεια τα υψόμετρα από τη θέση Κατσικορά μέχρι και τη θέση Καμένιοι υπολογίζουμε την κλίση του υδαταγωγού σε περίπου 1,5 μ. ανά χιλιόμετρο¹⁰.
6. Στην τελευταία θέση (Καμένιοι) τα ελαφρώς οξυκόρυφα τόξα της υδατογέφυρας υποδεικνύουν χρονολόγηση στη βυζαντινή εποχή.

Θα επικεντρωθούμε λίγο νοτιότερα στο ρέμα της Λεκάνης, όπου έχουν εντοπισθεί τα υπολείμματα μεγάλης υδατογέφυρας. Ο καλύτερα διατηρημένος πεσσός της σώζεται σε ύψος 11 περίπου μέτρων και είναι γνωστός στην περιοχή με την ονομασία «Πίττα» (εικ. 4), λόγω του κεραμοπλαστικού κοσμήματος στο ανώτερο τμήμα του. Ο πεσσός αυτός είναι σημαντικός γιατί είναι ο μοναδικός όλου του υδραγωγείου που διασώζει την οπτοπλινθοδομή του ανώτερου τμήματός του και δίνει τη δυνατότητα διατύπωσης πληρέστερων παρατηρήσεων σχετικά με τη δομή και τη χρονολόγησή του.

Νοτίως της Πίττας είναι ορατά ίχνη οκτώ ακόμα πεσσών, είναι όμως σίγουρη η ύπαρξη άλλων τριών, που δεν είναι σήμερα ορατοί. Στα βόρεια της Πίττας εντοπίστηκαν επίσης τα υπολείμματα τεσσάρων πεσσών αλλά είναι επίσης σίγουρη η ύπαρξη και άλλων. Η απόσταση μεταξύ δύο πεσσών είναι περίπου 4,00 μ.

Η εξέταση των κατασκευαστικών στοιχείων του πεσσού της υδατογέφυρας μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Η λίθινη βάση του πεσσού έχει ύψος 3,5 μ. και διαστάσεις 2,32 × 3,00 μ. (εικ. 5). Ο πυρήνας της αποτελείται από χυτό υλικό ακατέργαστων λίθων και κονίαμα. Στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνονται λίγα εντοιχισμένα μαρμάρια μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως και λιθόπλινθοι παλαιότερων κατασκευών. Ανάμεσα στους επεξεργασμένους λίθους της βάσης διακρίνεται σποραδικά η χρήση σειρών από κεράμους. Σε κάποια σημεία διακρίνονται πιθανές επισκευές. Σώζονται επίσης οι γενέσεις των δύο τόξων της κάτω τοξοστοιχίας, που είναι οικοδομημένα με την τεχνική *opus mixtum* με χρήση μονής σειράς πλίνθων. Πάνω από την περιτένεια με την οποία ορίζεται η βάση του πεσσού και ανάμεσα στα υπολείμματα των δύο τόξων έχουμε ακανόνιστο κτίσιμο με ακατέργαστους λίθους, κατεργασμένους λιθόπλινθους και σειρές από οπτόπλινθους. Δύο αντηρίδες διακρίνονται σήμερα από το επίπεδο έναρξης της οπτοπλινθοδομής και πάνω. Στο κατώτερο μέρος τους ήταν λίθινες αλλά σήμερα έχουν καταστραφεί.

Η οπτοπλινθοδομή (*opus testaceum*) στο ανώτερο μέρος του πεσσού χαρακτηρίζεται από μεγάλο πάχος αρμολόγημα, το οποίο θα μπορούσε να παραπέμψει σε μία χρονολόγηση σαφώς ύστερη και πιθανότατα στον 5ο ή 6ο αι. μ.Χ. (εικ. 6).

⁷ Θέμος 2001-2002, 246.

⁸ Θέμος 2001-2002, 247.

⁹ Θέμος 2001-2002, 248.

¹⁰ Θέμος 2001-2002, 248.

Η τοιχοποιία αυτή σε συνδυασμό με την υπόλοιπη τοιχοποιία από αργούς λίθους συναρμοσμένους με κονίαμα και χρήση σποραδικών ζωνών οπτοπλίνθων, σε πλήρη διάσπαση ακόμη και της μικτής ακανόνιστης τοιχοποιίας και το περιεχόμενο σε αυτήν κεραμοπλαστικό κόσμημα, θα μπορούσε να ανέβει χρονολογικά ακόμη και στη μέση βυζαντινή περίοδο. Αξίζει να σημειωθεί, ότι εξ όσων γνωρίζουμε δεν έχει συναντηθεί σε υδραγωγείο τέτοιου είδους κεραμοπλαστικός διάκοσμος, ο οποίος φαίνεται ότι έχει δημιουργηθεί κατασκευαστικά *in situ*. Το υδραγωγείο αποτελεί ένα απόλυτα χρηστικό τεχνικό έργο, η μορφή του οποίου δεν δικαιολογεί εύκολα διακόσμηση και πολύ περισσότερο σε μια τόσο απομονωμένη και μακρινή από την πόλη θέση. Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι το κεραμοπλαστικό κόσμημα δεν βρίσκεται στον άξονα συμμετρίας του πεσσού αλλά εμφανώς έκκεντρα προς τα αριστερά, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο και την προς τα αριστερά ελαφρά κλίση της ανατολικής αντηρίδος. Δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε βέβαια και την περίπτωση το κεραμοπλαστικό κόσμημα να «σφραγίζει» μία επισκευή.

Το θέμα της ακριβούς χρονολόγησης του πεσσού και των πιθανών οικοδομικών φάσεων του παραμένει ανοικτό. Εκτιμούμε δε ότι θα γίνει δυνατό να αντιμετωπισθεί καλύτερα το ζήτημα στο πλαίσιο συγκριτικής μελέτης των οικοδομικών χαρακτηριστικών του υδραγωγείου με αντίστοιχα δημοσίων κτηρίων της Σπάρτης και εν γένει της Λακεδαιμόνος.

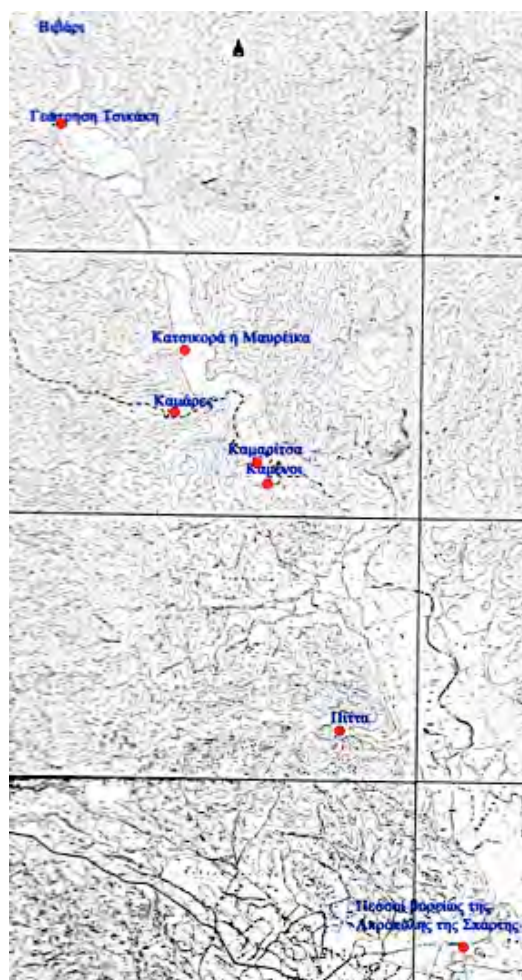
Οι ανωτέρω διαπιστώσεις βοηθούν στην κατανόηση του χρονικού εύρους χρήσης του υδραγωγείου και διευρύνουν τους ορίζοντες έρευνας τόσο για το ίδιο το μνημείο όσο και για τη διαχείριση των υδάτων από την πόλη κατά τα ύστερα τουλάχιστον ρωμαϊκά – πρώιμα βυζαντινά χρόνια όσο και για αυτή καθεαυτή την ανάπτυξη και εξέλιξη της πόλης.

Γενικά, πάντως, φαίνεται να επιβεβαιώνεται το μεγάλο χρονικό εύρος χρήσης του υδραγωγείου, η αρχική κατασκευή του οποίου τοποθετείται στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν η πόλη της Σπάρτης γνώριζε ιδιαίτερη άνθηση και οι υδρευτικές ανάγκες της πόλης ήταν αυξημένες¹¹. Τα ανασκαφικά δεδομένα μάλιστα υποδεικνύουν την ιδιαίτερα μεγάλη ανάπτυξη της πόλης μετά τον 2ο αι. μ.Χ., ενώ και τα κατασκευαστικά στοιχεία του υδραγωγείου μας ωθούν σε παρεμφερή χρονολόγηση, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο μιας λίγο πρωιμότερης χρονολόγησης.

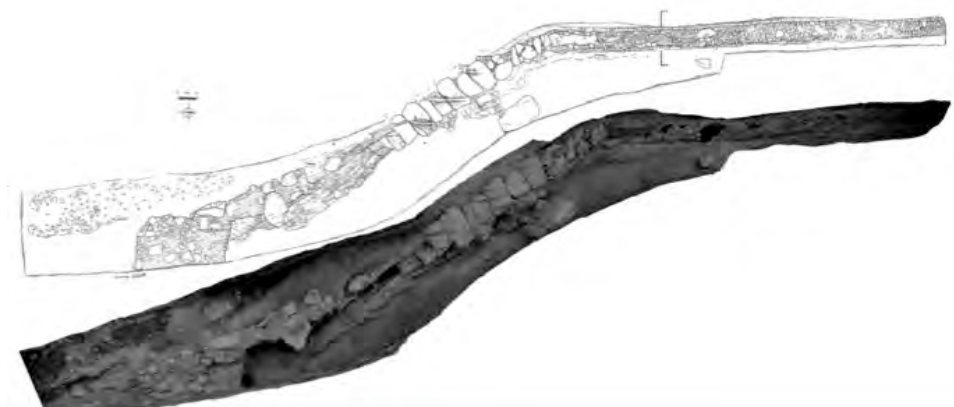
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμαντίου 1931: Α. Αδαμαντίου, Άνασκαφαί ἐν Σπάρτῃ, ΠΑΕ, 1931, 91-96.
- Blouet 1833: A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Deuxième volume, Paris 1833.
- Cartledge – Spawforth 2002: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*, London – New York 2002.
- Θέμος 2001-2002: Α. Θέμος, Παρατηρήσεις επί του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Σπάρτης. Η επισήμανση της πορείας του, *Πελοποννησιακά* 26, 2001-2002, 243-259.
- Θέμος 2001-2004: Α. Θέμος, Άγιος Νικόλαος Βάρσοβας, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β' 4, 212.
- Lolos 1997: Y. A. Lolos, The Hadrianic aqueduct of Corinth (with an appendix on the Roman aqueducts in Greece), *Hesperia* 66, 1997, 271-314.
- Πίκουλας 1995: Γ. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995.
- Traquair 1905-1906: R. Traquair, Excavations at Sparta 1906, §12, *BSA* 12, 1905-1906, 415-430.

¹¹ Ως πιθανό έργο της Αδριάνειας περιόδου αντιμετωπίζει το υδραγωγείο ο Antony Spawforth (Cartledge – Spawforth 2002, 109, 130).



Εικ. 1. Χάρτης θέσεων του υδραγωγείου της Σπάρτης.



Εικ. 2. Υδραγωγείο Σπάρτης, θέση Κοπανίτσα Βορδόνιας, κάτοψη της ανασκαφής (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 3. Υδραγωγείο Σπάρτης, θέση Κοπανίτσα Βορδόνιας, άποψη της ανασκαφής από Β. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 4. Υδραγωγείο Σπάρτης, θέση Πίττα Καραβά. Ο πεσσός της υδατογέφυρας (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 5. Υδραγωγείο Σπάρτης, θέση Πίττα Καραβά. Η βάση του πεσσού της υδατογέφυρας (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 6. Υδραγωγείο Σπάρτης, θέση Πίττα Καραβά. Το ανώτερο τμήμα του πεσσού της υδατογέφυρας και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμός του (φωτ. των συγγραφέων).

Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επιστημονικές και παρατηρήσεις

Το λιμάνι του Γυθείου την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, από το οποίο αγαθά με κύριο προϊόν το λίθο, διακινούνταν προς όλα τα κέντρα της αυτοκρατορίας. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές στο Γύθειο αποκαλύπτουν δημόσια και ιδιωτικά κτήρια μιας πόλης σε ακμή, η οποία φαίνεται ότι έχει υιοθετήσει τον ρωμαϊκό αστικό βίο. Προς εξυπηρέτηση του βίου αυτού, η κεντρική διοίκηση, όπως σε κάθε μεγάλο κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ανέλαβε τη μέριμνα για την εξασφάλιση της υδροδότησης και την εποπτεία παροχής νερού. Οι αυξημένες ανάγκες σε νερό καλύφθηκαν από μια πηγή 16 χλμ. ΒΔ του Γυθείου, πλησίον του χωριού Προσήλιο¹. Η τελευταία συστηματική έρευνα για αυτό το υδραγωγείο πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1990². Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα νέα συμπεράσματα που προέκυψαν κατά την πρόσφατη επιφανειακή έρευνα σε ήδη γνωστές θέσεις και συγκεκριμένα α) στη θέση Στάρα, στα ΝΔ του χωριού Προσήλιο, όπου τα κατάλοιπα μιας υδατογέφυρας και υπόγεια σήραγγα, β) στη θέση Κουτούπα, μεταξύ των σύγχρονων χωριών Αρχοντικό και Αιγιές, όπου εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας επιπλέον υδατογέφυρας και γ) στη θέση Καμάρες του Ανδρεάκου, στο λόφο της Παλαιόπολης στο Γύθειο, όπου βρίσκονται τα κατάλοιπα της κεντρικής δεξαμενής. Επίσης, γίνεται αναφορά σε ένα νέο εύρημα εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού της πόλης που φαίνεται να αποτελεί ένα *castellum divisorium*³.

Στη θέση Στάρα, σε μια περιοχή που φέρει το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο «Καμάρα», εντοπίστηκαν κατάλοιπα υδατογέφυρας, η οποία γεφυρώνει τον ποταμό Μπαρδούνια, τον αρχαίο Σμήνο (εικ. 1). Πρόκειται για έναν πεσσό υδατογέφυρας, της τρίτης μάλλον από την αφετηρία του υδραγωγείου⁴. Στην ανατολική κοίτη του ποταμού σώζονται τα κατάλοιπα ενός πεσσού, ενώ κατά την έρευνα στο πρηνές της δυτικής όχθης, όπου αναμένεται ο δεύτερος, δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπά του. Ο πεσσός διατηρείται σε ύψος έως 3,50 μέτρα, ενώ διασώζεται και τμήμα του τόξου με εσωράχιο πλάτους 2 μ. Το ιστάμενο τμήμα διατηρείται σε άριστη κατάσταση και επιτρέπει τη μελέτη των κατασκευαστικών του χαρακτηριστικών. Ο πεσσός εδράζεται επί του φυσικού βράχου και είναι κατασκευασμένος κατά το σύστημα της μεικτής τοιχοποιίας (*opus mixtum*) με εναλλαγή ζωνών οπτοπλίνθων ύψους 25 εκ. και λιθοδομής ύψους 60 εκ. Για την κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν οπτόπλινθοι 1 πόδα (*sesquipedales*) με ύψος 5 εκ. Στη στρώση της οπτοπλινθοδομής η αναλογία κονιάματος/οπτοπλίνθου είναι 3/2 (ύψος στρώσης κονιάματος 2-2,5 εκ./ύψος οπτοπλίνθου 5 εκ.). Ακριβώς κάτω από τον πεσσό, εντός της όχθης του ποταμού, σε μια περιοχή φυσικής διαπλάτυνσης της κοίτης του, όπου κατά τους χειμερινούς μήνες το νερό κατεβαίνει με μεγάλη ορμή, εντοπίστηκε μεγάλος όγκος από ποταμίσια κροκάλα και συνδεδετικό υλικό, ο οποίος αποτελεί τον πυρήνα κάποιου τμήματος της υδατογέφυρας, το οποίο κατέρρευσε. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία φαίνεται ότι η υδατογέφυρα ήταν μονότοξη και

¹ Τα νερά της περιοχής προσέφεραν την οριστική λύση στο πρόβλημα υδροδότησης της σύγχρονης πόλης του Γυθείου στα τέλη του 20ου αιώνα.

² Θέμος, 1998, 400-409.

³ Πρώτα ευχαριστίες οφείλουμε στον κ. Βασίλη Γεωργιάδη για την πολύπλευρη βοήθειά του και στον κ. Σωτήρη Γραφάκο, με τον οποίο περπατήσαμε μαζί στα μονοπάτια του τόπου του. Ευχαριστούμε επίσης τον Χρυσάνθο Κανελλόπουλο, καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α., και την Έλενα Ζαββού, αρχαιολόγο της Υπηρεσίας για τις πολύωρες συζητήσεις μας. Τέλος, ευχαριστούμε την Αδαμαντία Βασιλογάμβρου, πρώην προϊσταμένη της Ε' Ε.Π.Κ.Α. και τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας κα Χριστίνα Κακούρου για την άδεια που μας έδωσαν να συμπεριλάβουμε στη μελέτη μας το εύρημα της φερομένης ιδιοκτησίας Κάτσαρη στο Γύθειο.

⁴ Για την πορεία του έργου έως το σημείο αυτό βλ. Θέμος 1998, 401-402.

πιθανότατα διέθετε δύο επίπεδα-ορόφους. Από τα κατασκευαστικά στοιχεία του πεσσού πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η κατασκευή του χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ.⁵

Μετά την υδατογέφυρα, το νερό συνέχιζε την πορεία του προς τα Ν-ΝΑ μέσω λαξευτού στο φυσικό βράχο αγωγού πλάτους 60 εκ. Η πορεία του παρακολουθείται σε ένα μήκος περίπου 300 μ. έως την λαξευμένη σήραγγα, τη λεγόμενη «σπηλιά της Βασιλοπούλας»⁶.

Μετά την σήραγγα, το νερό συνέχιζε την πορεία του σε αγωγό, ο οποίος, όπως και στο προηγούμενο της σήραγγας τμήμα, κατά τη μία πλευρά του είναι λαξευμένος στον φυσικό βράχο και κτιστός στην πλευρά προς την κοίτη του ποταμού, με παρειά που έχει καταρρεύσει. Η ευρύτερη περιοχή της Στάρας επιτρέπει, λόγω της γεωμορφολογίας της, τη συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας ύδατος και για τον λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά για την εκμετάλλευση των νερών. Στην περιοχή, χαμηλότερα της πορείας των ρωμαϊκού υδαταγωγού, συναντώνται άλλα, λαξευμένα και κτιστά, τμήματα αγωγών που σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων διοχέτευαν νερά σε νεώτερους νερόμυλους (μυλαγωγοί), χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκλειστεί η χρονολόγηση κάποιων από αυτούς κατά την αρχαιότητα, αφού ο χώρος διαχρονικά ενδείκνυται για το κτίσιμο μύλων.

Στη συνέχεια, στη θέση Κουτούπα, μεταξύ του Αρχοντικού και των Αιγιών, σώζεται πεσσός σε ύψος περί τα 9 μ. (εικ. 2). Το μνημείο είχε εντοπισθεί από το 1995⁷ αλλά τώρα γίνονται συστηματικότερες παρατηρήσεις στα κατασκευαστικά του στοιχεία. Το ορατό τμήμα του είναι κατασκευασμένο με οπτοπλινθοδομή (*opus testaceum*). Στην ανατολική και δυτική πλευρά του διέθετε κτιστές αντηρίδες, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για υδατογέφυρα μεγάλου ύψους. Η αναλογία των αρμών με τους οπτοπλίνθους είναι 2/3, αναλογία που μας οδηγεί σε παρεμφερή χρονολόγηση με τον πεσσό στην Καμάρα της περιοχής Στάρα που προαναφέρθηκε. Από τα κατά χώραν κατάλοιπα, ο πεσσός της Κουτούπας φαίνεται ότι ανήκει σε υδατογέφυρα τουλάχιστον τεσσάρων πεσσών με κατεύθυνση ΝΔ προς ΒΑ. Στα ΝΔ του ιστάμενου πεσσού διακρίνονται ίχνη δύο επιχωσμένων πεσσών και στα ΒΑ ενός ακόμα. Δυτικότερα, μέσα σε πυκνή βλάστηση, είναι ορατά κατάλοιπα κτιστής κατασκευής που φαίνεται να ανήκει σε αναλημματικό τοίχο υδαταγωγού. Από τα μέχρι τούδε ορατά στοιχεία φαίνεται ότι ο ιστάμενος πεσσός ανήκει σε πεντάτοξη ή εξάτοξη υδατογέφυρα για τη γεφύρωση του σημερινού ρέματος Κολοπανά, με τουλάχιστον δύο επίπεδα-ορόφους. Η κατεύθυνση της υδατογέφυρας στο σημείο αυτό επιβεβαιώνει την αρχική εκτίμηση ότι ο υδαταγωγός διερχόταν βορείως του σημερινού χωριού Αιγιές, προκειμένου να συνεχίσει της πορεία του προς το Γύθειο, χρησιμοποιώντας τα υψώματα ανατολικά της σημερινής Ε.Ο. Σπάρτης – Γυθείου, όπως επιβεβαιώνεται και από το εδαφικό ανάγλυφο.

Στον λόφο της ακρόπολης του Γυθείου βρίσκεται η κεντρική δεξαμενή της πόλης (εικ. 3, 4). Πρόκειται για το κεντρικό σημείο από το οποίο οργανώνονταν με φροντίδα της κεντρικής διοίκησης η παροχή ύδατος στο Γύθειο. Είναι μεγάλη τύχη ότι σώζεται η κεντρική δεξαμενή της πόλης, καθώς μέσω αυτής μπορούμε να κάνουμε σαφέστερες παρατηρήσεις για την περίοδο της κυρίας κατασκευής του υδραγωγείου. Η δεξαμενή έχει μήκος 37,50 μ., πλάτος 16 μ., υπολογιζόμενο ύψος 7-7,50 μ. και προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Αποτελείται από δύο θολοσκεπή διαμερίσματα πλάτους 6,50 μ. έκαστο, εξ' ου και το όνομα της θέσης στις αρχές του 20ου αι. «Καμάρες Ανδρεάκου». Η δεξαμενή διατηρείται σε ανώτερο ύψος 3,70 μ. και είναι ορατή η γένεση χαμηλωμένων θόλων. Τα δύο διαμερίσματα επικοινωνούσαν μέσω οπών, διαστάσεων 0,35 × 0,30 μ., στον ενδιάμεσο τοίχο ανά 1,5 μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι της κατασκευής έχουν πλάτος 1,10 μ. Ο ενδιάμεσος τοίχος πλάτους 0,90 μ. ενισχύονταν από κτιστές τετράγωνες αντηρίδες εκατέρωθεν. Είναι κατασκευασμένη με οπτοπλινθοδομή οπτοπλίνθων 1,5 ποδός (*sesquipedales*) σε συνδυασμό με λιθοδομή. Διακρίνονται δύο σειρές

⁵ Η χρονολόγηση βασίζεται στα μετρητικά στοιχεία των ρωμαϊκών κατασκευών που παρουσιάζονται στο άρθρο της Dodge 1987, 106-117, τα οποία φαίνεται να επιβεβαιώνονται και για τις περιοχές της Σπάρτης και του Γυθείου.

⁶ Βλ. Θέμος 1998, 402-3.

⁷ Θέμος 1998, 403.

οπών σκαλωσιάς (σκαλότρυπες), εκ των οποίων η ανώτερη θα πρέπει να χρησίμευσε για την τοποθέτηση του ξυλοτύπου των θόλων από χυτό υλικό (*opus caementicium*). Η δεξαμενή δεν έχει ανασκαφεί αλλά διατηρεί αναγνώσιμα τα κατασκευαστικά της στοιχεία, κάτι που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε την αναπαράστασή της. Ανήκει στον τρίτο τύπο κατά Jean-Pierre Adam⁸, στον τύπο των «παράλληλων θαλάμων». Ο δυτικός χώρος πρέπει να λειτουργούσε για την υποδοχή των υδάτων μέσω του υδαταγωγού. Τα ύδατα μέσω των οπών στον ενδιάμεσο τοίχο διοχετεύονταν στον ανατολικό χώρο, όπου αναμένεται και η ελεγχόμενη παροχέτευση και διανομή τους προς την πόλη, μέσω συστήματος αγωγών πιθανότατα ψηλά στην ανατολική στενή πλευρά. Μέρος της δεξαμενής θα πρέπει να ήταν υπόγειο για λόγους διατήρησης κατάλληλης θερμοκρασίας των υδάτων. Εκτιμώντας το τελικό ύψος της δεξαμενής στα 7,50 μ. και θεωρώντας ότι η στάθμη των υδάτων εντός αυτής δεν ξεπερνούσε τα 7,00 μ., η χωρητικότητά της υπολογίζεται περί τα 4100 κυβικά μέτρα νερού, γεγονός που την κατατάσσει στις μέσης χωρητικότητας δεξαμενές.

Το 2010, κατά την σωστική ανασκαφή σε οικοπέδο φερόμενης ιδιοκτησίας Π. Κάτσαρη επί της οδού Μικράς Ασίας, στο Ο.Τ. 28 του Γυθείου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής κατασκευής αποτελούμενης από δεξαμενή και τρεις αγωγούς⁹. Η δεξαμενή αποκαλύφθηκε (εικ. 5) σε μήκος 9 μ., ενώ το πλάτος της υπολογίζεται σε 5,5 μ. Η βόρεια πλευρά της είναι αψιδωτή, όπως πιθανότατα και η νότια πλευρά της, η οποία δεν έχει αποκαλυφθεί. Στη βόρεια αψίδα κατέληγαν τρεις κτιστοί αγωγοί που αποκαλύφθηκαν σε μέσο μήκος 3 μ. και έχουν πλάτος 0,80 μ. έκαστος. Δεξαμενή και αγωγοί έφεραν εσωτερικά λευκό επίχρισμα, ενώ κατά χώραν σπαράγματα ερυθρωπού κονιάματος στο δάπεδο ενός εκ των αγωγών δηλώνει τη χρήση υδραυλικού κονιάματος με τη χρήση σπασμένου κεραμιδιού. Στο δάπεδο της δεξαμενής οδηγούσε κλίμακα που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Καβούρη. Την κατασκευή ερμηνεύσαμε ως *castellum divisorium*¹⁰, στο οποίο συγκεντρώνονταν τα ύδατα από διάφορες περιοχές και εν συνεχεία διοχετεύονταν ελεγχόμενα προς τις ιδιωτικές οικίες και τα λουτρά¹¹. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα το *castellum* χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2ου μ.Χ. αι. Μετά τα μέσα του αιώνα, η παροχή των υδάτων μέσω του κεντρικού αγωγού διακόπηκε και τα νερά παροχετεύτηκαν στην κρήνη που κατασκευάστηκε αμέσως βορειότερα¹². Μεταξύ του *castellum* και της κρήνης διαμορφώθηκε ελεύθερος δημόσιος χώρος πλατείας. Τα νερά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου σταθμού στην πόλη, που φαίνεται να σηματοδοτεί τη μετάβαση από τον δημόσιο προς τον ιδιωτικό χώρο και αντιστρόφως (εικ. 6).

Συνοψίζοντας, το Γύθειο τον 2ο αι. μ.Χ. υδροδοτήθηκε από μια φυσική πηγή 16 χλμ. βορειοδυτικά της πόλης μέσω ενός υδραγωγείου που παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αντίστοιχων έργων που εκτελέστηκαν σε μεγάλα αστικά κέντρα της *Pax Romana*. Τα νερά, μέσω υδατογεφυρών, σήραγγας, ανοικτών και κλειστών αγωγών και δεξαμενών και υπό την φροντίδα και την εποπτεία της κεντρικής διοίκησης, εξυπηρετούσαν τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο της πόλης αντανακλώντας τις συνέπειες της οικονομικής άνθησης στην κοινωνική ζωή της. Η έρευνα και η μελέτη του ρωμαϊκού υδραγωγείου του Γυθείου βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο. Στο μέλλον συστηματικότερη μελέτη του έργου που θα περιλαμβάνει περαιτέρω επιφανειακή έρευνα, ακριβή τοπογραφική καταγραφή των θέσεων με σύγχρονες χαρτογραφικές μεθόδους και αποτυπώσεις των καταλοίπων θα μας διαφωτίσει έτι περισσότερο για αυτό, δίνοντας ακριβείς πληροφορίες για τα τεχνικά χαρακτηριστικά και τις διαστάσεις έκαστου τμήματος του.

⁸ Adam 1994, 250-251.

⁹ Βλ. Κακούρου – Παπαγιάννης 2010, 535-536.

¹⁰ Η ερμηνεία οφείλεται στον αρχαιολόγο Αλέξανδρο Στρατή.

¹¹ Για τα *castella divisorium* βλ. Adam 1994, 250-259. Hodge 1995, 279-303. Taylor 2000, 26-27.

¹² Για την ανασκαφή στον χώρο της κρήνης βλ. Ζαββού 1999, 178-180. Για την ερμηνεία του οικοδομήματος με κρήνη βλ. την ανακοίνωση των Ε. Ζαββού, Α. Θέμου και Χρ. Κανελλόπουλου στον παρόντα τόμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam 1994: J.-P. Adam, *Roman Building. Materials and Techniques*, Bloomington – Indianapolis 1994.
- Dodge 1987: H. Dodge, Brick construction in Greece and Asia Minor, στο: S. Macready – F. H. Tompson (επιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, London 1987, 106-117.
- Ζαββού 1999: Ε. Ζαββού, Συμβολή των οδών Μικράς Ασίας και Αρχαίου Θεάτρου (οικόπεδο Σ. Σταθάκου και Σ. και Α. Βασιλούνη), *ΑΔ* 54, 1999, Χρονικά Β'1, 178-180.
- Θέμος 1998: Α. Θέμος, Το ρωμαϊκό υδραγωγείο του Γυθείου. Μια πρώτη επανεξέταση των στοιχείων, στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1998, τόμ. Α', 400-409.
- Hodge 1995: A. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London 1995.
- Κακούρου – Παπαγιάννης 2010: Χ. Κακούρου – Α. Παπαγιάννης, Οδός Μικράς Ασίας (Ο.Τ. 28, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Κάτσαρη), *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'3, 535-536.
- Taylor 2000: R. Taylor, *Public Needs and Private Pleasures. Water Distribution, the Tiber River and the Urban Development of Ancient Rome*, Roma 2000.



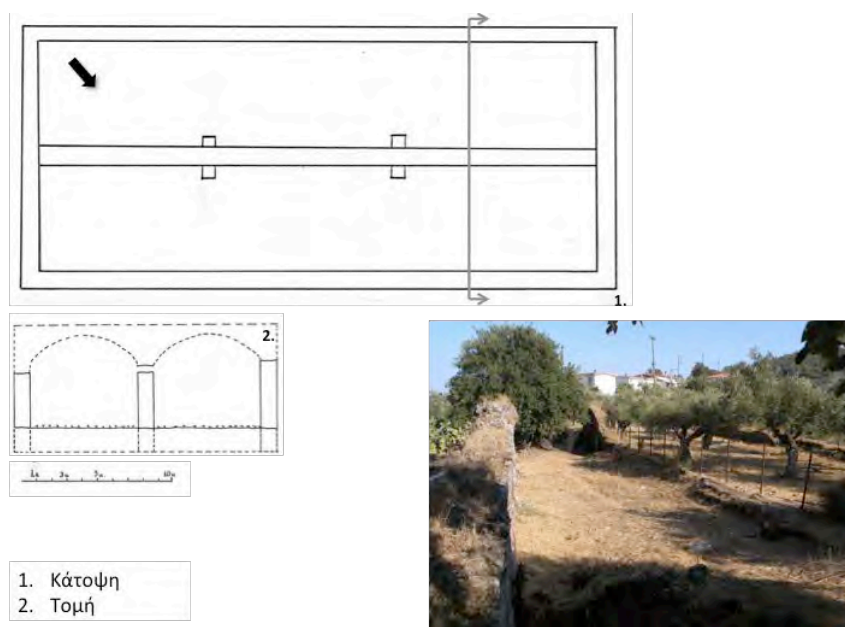
Εικ. 1. Υδραγωγείο Γυθείου, θέση «Στάρα». Πεσσός υδατογέφυρας (φωτ. των συγγραφέων).



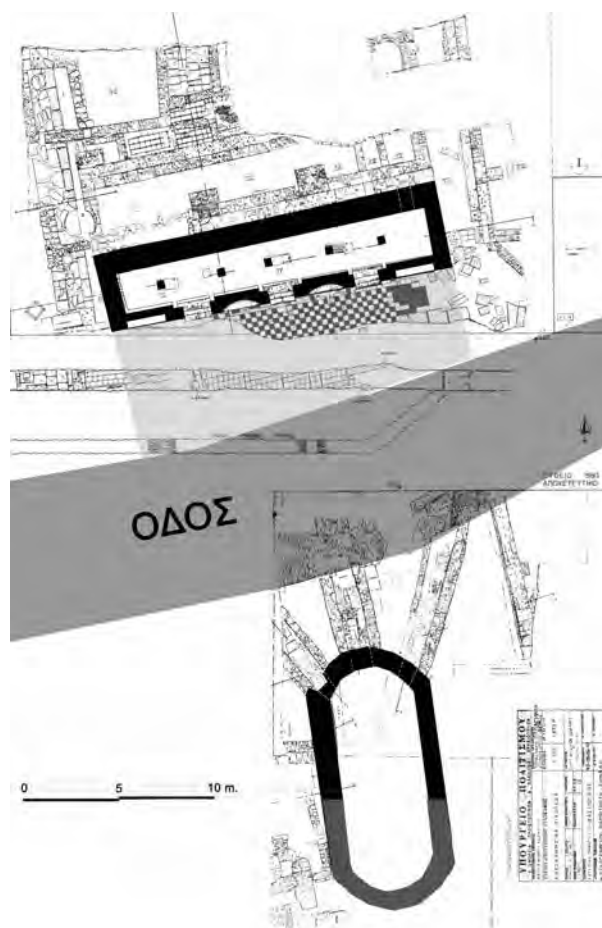
Εικ. 2. Υδραγωγείο Γυθείου, θέση «Κουτούπα». Πεσσός υδατογέφυρας (φωτ. των συγγραφέων).



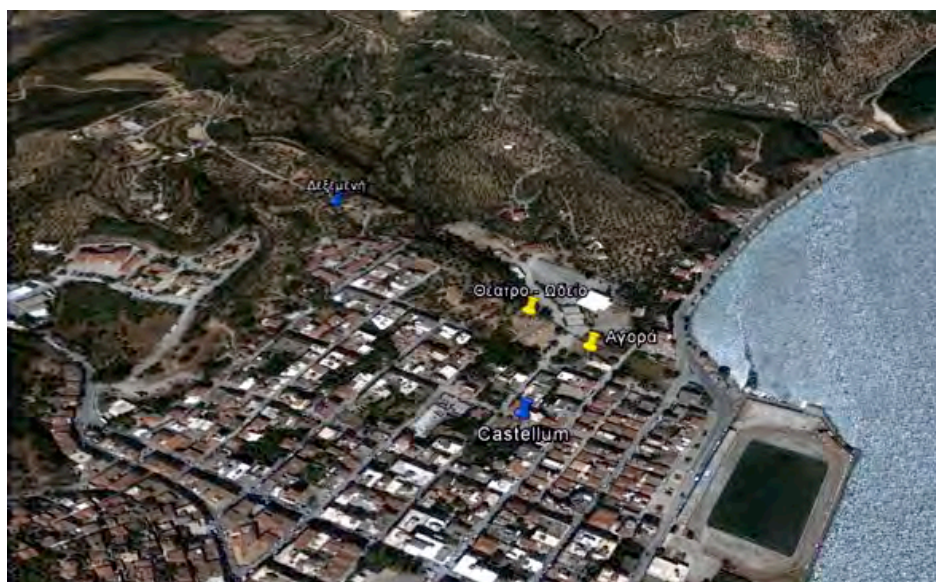
Εικ. 3. Γύθειο, θέση «Καμάρες Ανδρεάκου». Η δεξαμενή του υδραγωγείου (φωτ. των συγγραφέων).



Εικ. 4. Γύθειο, θέση «Καμάρες Ανδρεάκου». Κάτοψη και τομή της δεξαμενής του υδραγωγείου (σχεδ. Α. Στρατής).



Εικ. 5. Γύθειο, κρήνη και *castellum divisorium* (κάτοψη) (σχεδ. Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 6. Γύθειο, γενική άποψη και θέση των αναφερόμενων μνημείων.

«Γῆ καὶ ὕδωρ» ως αἰτία δικαστικῆς διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακῶνων*

IG V 1, 931

Θραύσμα Α

- [Επειδὴ Ἀγγέλης καὶ Θε]όδωρος οἱ Ζή-
[νυκος.....τ]ᾶς πόλεως τῶν
[Ζαραχίων.....ᾶ]μῖν ἀμβισβήτη-
[σιν περὶ ---- ἐγγα]ίας χώρας ἀπὸ
5 [----καὶ τὰς σκ]οπιᾶς τὰς ἐπὶ τῷ
[μετεώρω]----καὶ τῶν ὑδάτων κα[ι]
[-----ταῦται καὶ τοῦ λι-
[μένου, -- βοηθ]ήσαι τῆι πόλει παρε-
[γένοντο καὶ παρακελε]υσάμενοι χαρίζε-
10 [σθαι τᾶ πόλει ἀμῶν καὶ] δικαιολογηθέν-
[τες ἐνίκασαν ταῦτ]αν τὰν κρίσιν, Ζαραχίων
[δὲ ἐπὶ τῶν δικαστᾶν τ]ῶν ἐκ Τήνου τῶν περὶ
[----- ὑπ]ὲρ τὰς χώρας λαβόντων
[παλινδικίαν καὶ κιν]δυνεύοντων ἀμῶν τὰν
15 [χώραν, ἅς ἐκρατήσα]μεν, ταῦταν ἀποβαλεῖ[ν],
[εἰς δὲ ζαμίαν μεγίσ]ταν ἐμπεσεῖν, ὁμοίως Ἀ[γ-]
[γέλης καὶ Θεόδωρος τοῖς] δικασταῖς παραγενόμε-
[νοι καὶ δικαιολογ]ηθέντες ἐνίκασαν τὰν κρί-
[σιν καὶ τοὺς πολίτα]ς ἠλευθέρωσαν τὰς αἰτί-
20 [ας, τ]ᾶ κατ..... χώρας ----
[-----]

Θραύσμα Β

- [δ]ὲ κατέστ[ησαν τὰς] δίκ[ας, ὅπως οὖν φανερόν]
εἶ πᾶσι τοῖς θ[έλου]σι εὐ[εργετ]εῖν τὰν πόλιν, ὅ-
τι τὰς καταξίας χάρι[τας ἀποδίδω]τι τοῖς ἑαυτᾶς]
25 εὐεργέταις, δεδόχθαι τ[ῆι πόλει τῶν Ἐπιδαυρί-]
ων· ἐπαινέσαι Ἀγγέλη[ν] κα[ὶ] Θεόδωρον τοὺς Ζή-]
νυκος ἀρετᾶς ἔνεκεν κ[αὶ] εὐνοίας, ἅς ἔχον-]
τες διατελοῦσιν εἰς τὰ[ν πόλιν, δόμεν δὲ αὐ-]
τοῖς καὶ εἰς ἀνδριάντ[α] ἢ ἢ ε[ἰκόνα]ν γραπτὰν καθ'
30 ἡμί-]σειαν ἔτη δύο τὸ θαλάσσιον χρῶμα----]
ποτιγραψαμένων ποτὶ τὰ ----
ἐν τε τῷ ἐπὶ Εὐδαμίδα ἐν[αὐτῶι καὶ ἐν τῶι μετ']
Εὐδαμίδα· εἰμεν δ[ὲ] α[ὐτο]ῖς καὶ σιτησιν ἐν
τῶι ἀρχαίω· καλεῖσθαι δὲ αὐτοῦ[ς] εἰς προεδρίαν
35 ἐν τοῖς ἀγῶσιν, οἷς τίθητι ἂ π[όλις]· ἀναγράψαι δὲ]
καὶ τὸ ψήφισμα τότε εἰς στ[ῆλαν λιθίναν τοὺς]
ἐφόρους τοὺς ἐνάρχου[ς] κ[αὶ] ἀναθέμεν εἰς τὸ]
[ἰ]ερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ [Υπερτελεάτα· Καρ-]
νείου δεκάται.

Μετάφραση

- [Όταν ο Αγγέλης και ο Θε]όδωρος του Ζή-
[νωνα.....εξαιτίας τ]ης φιλονικίας της πόλης
[των Ζαραχίων.....σε] βάρους μας
[σχετικά με----- την ἐγγε]ιο ιδιοκτησία ἀπὸ
5 μέρους μας [----και με τη στρατιωτικὴ φρουρ]ᾶ
[στα νηώματα]----- με την χρήση του νεροῦ κα[ι] [--
----- αὐτές και σχετικά με τη χρήση του λι[μνιοῦ, --
για να βοηθ]ήσουν την πόλη κατέ[φθασαν και αφού
μας γνωστο]ποίησαν ὅτι ἐνδι[δουμε στις
10 ἀπαιτήσεις, και] ἀγόρευ[σαν υπερασπιζόμε]νοι,
κέρδισαν αὐ[τὴν] την δίκη. Όταν οἱ κάτοικοι του
Ζάρακα [με την παρουσία των δικαστῶν ἀπ'] την
Τήνο ἐιδικευμένων με [---] ζήτησαν [επανάληψη της
δίκης για τη γη, και μολονότι διακινδυνέ]υαμε την
15 [περιοχὴ μας, την οποία διατηρήσα]με, να την
απωλέσου[με] και να ἐκπέσουμε [στην πιο μεγάλη
ζημία], ὁμοίως ο Α[γγέλης και ο Θεόδωρος τους]
δικαστές, αφού [πλησίασαν και ἀγόρευσαν
υπερασπιζ]όμενοι, κέρδισαν τη δί[κη] και τους
πολίτε[ς] ἀπάλλαξαν ἀπ' τις κατηγορί[ες..... σχετικά
20 με την] ἐγγειο ιδιοκτησία----
[-----]
[μάλι]στα διεξήγ[αγαν το] δικ[αστήριον, ὥστε να εἶναι
στη διάθεση αὐτῶν], που θ[έλου]ν να
εὐεργετήσουν την πόλη, και ν[α] ἀπονεύει τις ἐπάξιες
25 τι[μῆς, που προβλέπει για τους] εὐεργέτες της, ἔχει
ἀποφασίσει [η πόλη των Ἐπιδαυρί]ων· να ἐπαινέσει
τον Αγγέλη κα[ὶ] το Θεόδωρο του Ζή]νωνα για την
ἀρετὴ κ[αὶ] την φιλοφροσύνη, με βάση την] οποία
διαβιώνουν στη[ν πόλη, ας κατασκευάσου]με γι'
αὐ[τούς] και ἀδριάντα [ἢ ζωγραφισμένη εἰκόνα του
30 ἀνω σώματος] ἐντὸς δύο ἐτῶν με φόντο θαλασ-
σ[ί] χρῶμα ----]. Αφού συνυπογράψουν (οἱ δύο τους)
ποτὶ τὰ ----στο τρέχον ἐτος ἐπὶ ἀρχηγίας του
Ευδαμίδα [και στο ἐπόμενο μετὰ] (τον Ευδαμίδα)·
ἀποφασίζουμε λοι[πὸν γι' α]ὐτο[ύς] και να σιτίζονται
στο] ἀρχαίω· να τους καλέσουμε να ἀναλάβουν [την
35 προεδρία] στους ἀγῶνες, τους οἰοῦντες διοργανῶναι η
π[όλη]· και το ψήφισμα αὐτὸ να ἀναγράψουν] σε στ[ῆλη
λίθινη οἱ] ἐφοροὶ σε υπηρεσ[ί]α κ[αὶ] να το ἀφιερῶσουμε
στο] [ἰ]ερὸ του Ἀπόλλων· του [Υπερτελεάτη· δεκάτη
μῆρα Καρ]νείου μῆνα.

Η μαρμάρινη επιγραφή βρέθηκε στη σημερινή Φοινίκη της Λακωνίας, στο αρχαῖο Ὑπερτέλαον, που ἀπέχει 11 χλμ. δυτικά της Ἐπιδαύρου Λιμηράς. Αποτελεῖται ἀπὸ δύο μῆ

* Θερμές ευχαριστίες στο Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο, την κα Ελένη Ζαββού και τον κ. Αθανάσιο Θέμο για τη δυνατότητα ἀνάγνωσης και φωτογράφησης της επιγραφῆς.

συνανήκοντα μέρη μιας ενιαίας επιγραφής από ερυθρό λακωνικό μάρμαρο, γνωστό ως ταινάριος λίθος, και φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών (EM 3557 και EM 3558, εικ. 1 και 2). Αναφέρεται σε ένα τιμητικό ψήφισμα και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ., περί το 125 π.Χ. Το συνολικό ύψος της επιγραφής είναι περίπου 53 εκ. Το ύψος του πρώτου άνω θραύσματος είναι 26,5 εκ., το πλάτος του ξεκινά στα 9,4 και τελειώνει στα 14,5 εκ., ενώ το πάχος του είναι 4,5 εκ. Απολήγει σε γείσο με εγχάρκτη διακοσμητική γραμμή. Το δεύτερο κάτω θραύσμα έχει ύψος 26,4 εκ. και το πλάτος του ξεκινά στα 14,5 και τελειώνει στα 17,5 εκ., ενώ το πάχος του είναι 5,5 εκ. Στην αρχή της επιγραφής αναφέρονται τα τιμώμενα πρόσωπα για να τονιστεί η αρετή τους. Η γραφή είναι μεγαλογράμματη. Τα γράμματα της πρώτης σειράς ξεκινούν κάτω από το γείσο, έχουν 9 χλ. πλάτος και 8 χλ. ύψος, ενώ στις ακόλουθες σειρές η γραφή σταθεροποιείται στα 7 χλ. πλάτους και ύψους με μικρές αποκλίσεις¹. Το οπίσθιο μέρος της επιγραφής έχει λειανθεί και είναι κενό περιεχομένου.

Η επιγραφή αναφέρεται σε μία δικαστική διαμάχη μεταξύ της πόλης Ζάρακα και της Επιδάουρου Λιμηράς. Η πολιτική ανάπτυξη του Κοινού των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακώνων μετά το 192 π.Χ.² έδωσε ώθηση στην Επίδαυρο Λιμηρά για οικονομική ανάταξη, την οποία ο Ζάρακας είδε με καχυποψία. Με αφορμή τη διαμάχη των δύο πόλεων για τη διαχείριση των υδάτων, θα αναφερθούμε στην υδροδότηση και στις αιτίες που οδηγούσαν σε δίκη τις πόλεις με αφορμή την παροχή νερού.

Η πρωταρχική σημασία του νερού ως πηγής ζωής, το καθιστά αιτία δικαστικών διαφορών μεταξύ των πόλεων. Οι περιφερειακές πόλεις της Λακωνίας Ζάρακας και Επίδαυρος Λιμηρά οδηγήθηκαν δύο φορές σε δικαστική διαμάχη. Η πόλη Ζάρακας αμφισβήτησε κυριαρχικά δικαιώματα πάνω σε έγγειο ιδιοκτησία της Επιδάουρου Λιμηράς. Επιπρόσθετα εξέφραζε τη δυσφορία της για την ύπαρξη της φρουράς στην ορεινή περιοχή, τη χρήση των υδάτων και την αξιοποίηση του λιμανιού (στ. 3-8):

 ἀ]μῖν ἀμβισβήτη-
 [σιν περὶ ---- ἐγγα]ίας χώρας ἀπὸ
 5 [----καὶ τὰς σκ]οπιάς τὰς ἐπὶ τῷ
 [μετεώρῳ]----καὶ τῶν υδάτων κα[ῖ]
 [-----ταῦται καὶ τοῦ λι-
 [μένος,

Στην πρωτεύουσα πόλη Σπάρτη αφθονούσε το νερό σε δημόσιους χώρους, κρήνες, λουτρά λόγω των κτιστών αγωγών και συστημάτων πήλινων αγωγών ή μολύβδινων σωληνώσεων μεγάλου μήκους και μικρής διατομής. Σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο αναφέρεται μία ομάδα ανθρώπων που διαμένουν κοντά ή επωφελούνται από έναν αγωγό, ο οποίος ξεκινά από τις κρήνες, «τᾶν κρανᾶν τᾶν παρ' Ἀρίσταν». Συμπερασματικά, εντός της πόλης παρατηρείται πυκνό σύστημα υδαταγωγών³. Το πόσιμο νερό στις οικίες μεταφερόταν από τις κρήνες αλλά οι μολύβδινες σωληνώσεις, λόγω της μορφής τους, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ιδιωτική παροχή νερού στην οικία ως ένδειξη αίγλης διαπιστώνεται και στην ελληνιστική Σπάρτη. Η Σπάρτη εξακολουθούσε να αποτελεί ένα κέντρο ισχύος του ελληνιστικού κόσμου, ενώ τη ρωμαϊκή εποχή αποτέλεσε μία προνομιούχα πόλη. Η χλιδή εντοπίζεται στην πόλη αυτή σε υψηλό επίπεδο και οι αναφορές ήδη από την ελληνιστική περίοδο για την τρυφή ζωή είναι σαφείς⁴.

¹ IG V, 1, 931. Cavanagh κ.ά. 1996, 310.

² Πausanias 3.21.6. Στράβων 8.5.5: «συνέβη δὲ καὶ τοὺς Ἐλευθερολάκωνας λαβεῖν τινὰ τάξιν πολιτείας, ἐπειδὴ Ῥωμαῖοι προσέθεντο πρῶτον οἱ περίοικοι, τυραννομένης τῆς Σπάρτης, οἱ τε ἄλλοι καὶ οἱ εἰλωτες». Kennel 1999, 192.

³ SEG 50, 406. Κουρίνου 2000, 221-223. Παρόμοιοι αγωγοί νερού από μόλυβδο χρησιμοποιούνταν και στη νεώτερη ιστορία και καταργήθηκαν πρόσφατα.

⁴ Πλουτάρχου Ἄγρις 3.1: «Ἐπεὶ παρεισέδω πρῶτον εἰς τὴν πόλιν ἀργύρου καὶ χρυσοῦ ζῆλος, καὶ συνηκολούθησε τοῦ πλοῦτου τῆ μὲν κτήσει πλεονεξία καὶ μικρολογία». Η παραδοσιακή πολιτική φιλοσοφία της Σπάρτης

Οι δύο περιφερειακές πόλεις ήταν περιτειχισμένες και ενδέχεται να είχαν αναπτύξει ανάλογο σύστημα παροχής νερού με την πρωτεύουσα πόλη, το οποίο και εκσυγχρονίζονταν. Το νομικό πλαίσιο για τη διοίκηση των υδάτων στις περιόικες πόλεις ήταν εκδημοκρατισμένο. Οι πολίτες σε συνεργασία με τον δήμο είχαν το δικαίωμα να λαμβάνουν αποφάσεις κοινής ωφέλειας. Η επικύρωση των αποφάσεων και τα διαδικαστικά ζητήματα διεκπεραιώνονταν από τους αξιωματούχους του δήμου. Σ' αυτόν προέδρευε ετησίως ένας αξιωματούχος στρατηγός, όπως ο Ευδαμίδας, και αναλάμβανε και εποπτικές υποχρεώσεις, π.χ. επί των δημοσίων έργων⁵ (στιχ. 32: ἔν τε τῷ ἐπὶ Εὐδαμίδα ἐν[ιαυτῶ]⁶). Οι μελέτες σε δικαστικές υποθέσεις στη Λακωνία την ελληνοιστική περίοδο θεωρούνται περιορισμένες⁷ αλλά οι εκδικάσεις υποθέσεων μάλλον εντείνονται προς τη ρωμαϊκή εποχή⁸.

Η συντηρητική αντίληψη διαφαίνεται στην πόλη του Ζάρακα, αφού στο εσωτερικό τείχος της Ακρόπολης μια επιγραφή στη δυτική πλευρά της πύλης απαγορεύει την είσοδο στους μη έχοντες εργασία⁹. Οι παλαιότερες εδαφικές διαφορές αποτελούσαν αφορμές να εγείρονται υπάρχουσες και ανολοκλήρωτες δικαστικά διαφωνίες. Οι αδικούμενοι προέβαλαν αιτήματα που ανάγονται στο παρελθόν, σε αιτήματα που είχαν εκ νέου θέσει. Οι εδαφικές διαφορές επιλύονταν και με χρηματικά πρόστιμα. Τόσο όμως στη διαμάχη μεταξύ της Μεγαλόπολης και της Μεσσήνης όσο και στη διαμάχη μεταξύ Επιδαύρου Λιμηράς και Ζάρακα δεν επιδιωκόταν απλά η επαναφορά ενός παλαιού ζητήματος. Οι αξιώσεις του Ζάρακα για τα εδάφη και τον φυσικό πλούτο δεν ήταν ικανοποιημένες, αφού κίνησε τη δικαστική διένεξη. Και οι Μεγαλοπολίτες απαίτησαν, για δεύτερη φορά, γη από την Αχαϊκή Συμπολιτεία στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (146 π.Χ.), η οποία ανήκε στους Μεσσηνίους, με τους οποίους βρίσκονταν σε δικαστική διένεξη. Το θέμα τέθηκε αρχικά σε μία σύνοδο, που έλαβε χώρα στην Ηλεία¹⁰. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι συνασπισμένες πόλεις του έθνους των Ελευθερολακῶνων¹¹ έφτασαν σε σημείο να αντιμάχονται, ίσως χωρίς να τεθεί πρώτα το θέμα στο Συνέδριο του Κοινού που έδρευε στη Γερηνία.

Στην αρχαιότητα οι πηγές και τα ποτάμια λάμβαναν μυθικά ονόματα, όπως ο Αχελώος, και τιμόνταν ως ιερά και λατρευτικά σημεία. Συνήθως οι ναοί βρίσκονταν κοντά σε πηγές και περάσματα νερού. Όσον αφορά στους παραπόταμους μεταξύ των πόλεων, πρέπει να αποτελούσαν το φυσικό σύνορο, το οποίο και οι δύο εκμεταλλεύονταν αλλά η Επίδαυρος Λιμηρά σε μεγαλύτερο βαθμό. Επίσης και οι πηγές του νερού αποτελούσαν ένα φυσικό σύνορο δύο πόλεων¹².

Η Επίδαυρος Λιμηρά, όπως δείχνουν τα πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα, αποτελούσε μια πόλη οικονομικά ισχυρότερων, ενώ ο Ζάρακας μία πόλη ασθενέστερων, με αποτέλεσμα να ξεσπά διχόνοια μεταξύ δύο ομοιογενών οικονομιών, οι οποίες συνόρευαν μεταξύ τους. Ο Ζάρακας μάλιστα έγειρε ζητήματα για όλους τους πυλώνες ανάπτυξης της Επιδαύρου με αποκορύφωμα τις επιφάνειες πρωτογενών εργασιών στη γη και το νερό, και δευτερογενών,

αποσκοπούσε στην εξάλειψη του πλούτου και της φτώχειας με σκοπό την απόκτηση των ιδίων αγαθών από όλους τους πολίτες και την ανάπτυξη της σωφροσύνης, βλ. Schmal 1996, 654.

⁵ Eck 1987, 68-69: «In der griechischen Stadtstaaten die Verfassungsstruktur war weitgehend demokratisch.». Martin 1989, 479.

⁶ Η χρονολόγηση της επιγραφής περί το 125 π.Χ. βεβαιώνεται και από άλλες επιγραφές της ίδιας εποχής που ορίζουν το συμβάν με βάση το έτος του επωνύμου πατρονόμου ή μεταγενέστερα του στρατηγού, πρβλ. SGDI 3.II, 4568, στ. 7-9 (ἔν τε τῷ ἐπὶ Λαχάρεως ἐν[ιαυτῶ]... ἔν τε τῷ ἐπὶ Φληίνου δὲ ἐν[ιαυτῶ]), 11-12, 14-15, 33, 37-38.

⁷ Baltrusch 1998, 92: «Allerdings sind unsere Nachrichten über das Rechts- und Prozesswesen in Sparta sehr spärlich». Αποκλείεται να εντοπίζεται η δίκη μετά το 302 π.Χ., τότε που κυριάρχησε στον Ζάρακα ο Κλεώνυμος αναστατώνοντας τους πολίτες, γιατί στην τακτική του δεν εφάρμοζε δικανικούς κανόνες αλλά πολιτική προπαγάνδα και στρατιωτικές επιχειρήσεις, βλ. Πausanias, 3.24.1: «ἐπεὶ καὶ Κλεώνυμος ὁ Κλεομένου τοῦ Ἀγισπολίδος μόνον τοῦτο (τὸ πόλισμα Ζάραξ) τῶν Λακωνικῶν πολισμάτων ἐποίησεν ἀνάστατον». Πρβλ. Cartledge – Spawforth 2002, 31-34.

⁸ Makres – Scafuro 2014, 552-553.

⁹ Ζαββού 2012, 561: «μὴ παρίμεν ὦ μὴ πρᾶγμα».

¹⁰ Luraghi – Magnetto 2012, 525-526, 536-537.

¹¹ Για τις δραστηριότητες του Κοινού των Ελευθερολακῶνων πρβλ. Γιαννόπουλος 2010, 91-94.

¹² Mylonopoulos 2008, 65-67.

στο λιμάνι και τη φρουρά, τους πυλώνες δηλαδή του οικονομικού κεφαλαίου της περιοχής¹³. Η αξιοποίηση των φυσικών και υλικών πόρων, στον βαθμό που η Επίδαυρος Λιμηρά ασκούσε, αποτελούσε, με βάση το φυσικό δίκαιο, θεμιτή της επιλογή σε μία περίοδο που το φυσικό δίκαιο αναπτυσσόταν σε κοινωνικό και διεθνές επίπεδο. Αλλά δεν έβρισκε σύμφωνη στην έκταση που αυτό λάμβανε τη γείτονα πόλη, Ζάρακα. Το ρωμαϊκό εμπόριο, στο οποίο επιδίωκε να συνδράμει η πόλη αυτή, έφτασε να αφορά 60.000.000 κατοίκους ποικίλων εθνοτήτων που επηρεάζονταν από το φυσικό δίκαιο. Χωρίς όμως επάρκεια νερού ήταν αδύνατο και ευδοκίμησε η γεωργική παραγωγή τόσο για τη μία όσο και για την άλλη πόλη, λόγω του ξηρού και άνυδρου κλίματος της περιοχής των Λακώνων, μακριά από τον ποταμό Ευρώτα¹⁴.

Η έννοια της ισοπολιτείας όμορων πόλεων ενός Κοινού φαίνεται να κλονίζεται. Η αιτία της εδαφικής διαμάχης για τις δύο συνοριακές πόλεις εστιάζεται και στη διαχείριση των βοσκοτόπων, όπως το δικαίωμα της επινομίας, ιδιαίτερα στις εσχατιές. Οι προστριβές αυτές κατέληγαν την ελληνιστική περίοδο σε δικαστική διαμάχη¹⁵. Η αιτία της υδατικής διαμάχης έρχεται σε συνάρτηση με την υπόθεση ότι οι ευκατάστατοι Επιδαύριοι θα είχαν εγκαταστήσει σύστημα σωληνώσεων ιδιωτικής παροχής νερού στην οικία τους. Η λίμνη που βρισκόταν μόλις δύο στάδια μακριά από την Επίδαυρο Λιμηρά διευκόλυνε τη δημιουργία ιδιωτικών δικτύων παροχής, αφού ήταν ανεξάντλητη λόγω του βάθους της. Δε σημαίνει πως το δίκτυο σωληνώσεων είναι απίθανο να υπάρχει στον Ζάρακα αλλά η κατανάλωση ήταν σαφώς μικρότερη από ό,τι στην πολυπληθέστερη Επίδαυρο Λιμηρά¹⁶.

Η απαγόρευση της χρήσης των υδάτων και οι κανονισμοί που τα αφορούσαν λάμβαναν και τη μορφή εγγράφου συμβολαίου ως πινακίδα, ώστε να παρουσιαστεί στο δικαστήριο σε περίπτωση δίκης. Ένα τέτοιο συγκεκριμένο τεκμήριο δε διέθετε ο Ζάρακας, όπως είχε ψηφίσει η Ηράκλεια, ούτε είχε εξασφαλίσει ένα ψήφισμα βουλής σχετικό με την εξοικονόμηση φυσικών πόρων¹⁷. Βέβαια τα κέρδη από τους φυσικούς πόρους μπορούσαν να είναι μεταβλητά, σε αντίθεση με τον μεγαλύτερο πληθυσμό της Επιδαύρου Λιμηράς που όφειλε σταθερά να σιτίζεται και να υδροδοτείται. Τα επιγραφικά δεδομένα φανερώνουν ότι μέχρι και οι κηπουρικές εργασίες γίνονταν υπό την προϋπόθεση ότι η πόλη δεν είχε ανάγκη το νερό της πηγής. Η απειλή εξάντλησης των φυσικών πόρων ίσχυε στην αρχαιότητα και συνδεόταν με την κριτική της χλιδής¹⁸. Όμως η συντηρητική οικονομική και πολιτική αντίληψη του Ζάρακα δεν κατάφερε να υπερνικήσει τη λογική των γεωπολιτικών αναγκών.

Άρα το Κοινό των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακώνων εμφάνιζε δικαστική ανεξαρτησία ενώπιον της Σπάρτης, αφού επιδίκαζαν δικαστές από άλλη περιοχή. Αλλά για να είναι αμετάκλητη η απόφαση αιτούνται στους Εφόρους της πόλης εν ενεργεία να καταγράψουν τα δρώμενα και να τα καταθέσει η Επίδαυρος Λιμηρά στο ιερό του Απόλλωνα Υπερτελεάτη (στ. 37: τούς] εφόρους τούς ένάρχου[ς]). Οι πόλεις του Κοινού Γερηνία, Κοτύρτα, Γερωνθρές, Γύθειο, Ιππόλα, Καινήπολη, Πύρριχος, Επίδαυρος Λιμηρά είχαν αναπτύξει το θεσμό των Εφόρων αλλά ίσως να ανέφεραν την έκβαση της δίκης στο κέντρο της Σπάρτης, όπου τηρούνταν αρχείο. Στη Σπάρτη η Γερουσία διατηρούσε τον παραδοσιακό δικαστικό της ρόλο

¹³ Ruffing 2009, 66-67.

¹⁴ Schröder 1995, §12. 21. 23. Τα φυσικά δικαιώματα αναλύονται και στον Αριστοτέλη, πρβλ. Gschwend 2006, 68, 86.

¹⁵ Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011, 25.

¹⁶ Rizakis 2010, 10, 12: «The concentration of wealth from various agricultural, industrial and commercial activities for the first time made it possible to implement large-scale urbanistic interventions, water supply installations, and construct roads and fine public and private buildings».

¹⁷ SGDI 3.II, 4629, στ. 130-135: «Τὰς δὲ τράφως τὰς διὰ τῶν χώρων ρέωσας καὶ | τὼς ῥόως οὐ κατασκάφοντι οὐδὲ διασκάφοντι τῷ ὕδατι οὐδὲ ἐφέρξοντι τὸ ὕδωρ οὐδ' ἀφέρξον|τι· ἀνκαθαρίοντι δὲ ὀσάκις κα δέωνται τὰ παρ' αὐτῶν χωρία ῥέοντα». Η Ηράκλεια στον Τάραντα της Σικελίας αποτελούσε μία αρχαία αποικία των Λακεδαιμονίων. Η βουλή των Ελευθερολακώνων έδρευε στη Γερηνία. Έστω και αν η βουλή δε γίνεται αποδεκτή από ερευνητές, η βιωσιμότητα και οι διπλωματικές αποστολές του Κοινού των Ελευθερολακώνων δε δικαιολογούνται χωρίς ένα κεντρικό συμβούλιο αποφάσεων, βλ. Γιαννόπουλος 2008, 117. Kennel 1999, 200.

¹⁸ IG XII Suppl. 353, 5: «τῷ δ' ὕδατι χρήσθω τῷ παρὰ τὸν κῆπο]ν ῥέοντι, ὅταν μὴ ἡ πόλις χρήται». Grassl 2012, 137-139.

να επιδικάζει περιουσιακά και μεταγενέστερα οικονομικά θέματα¹⁹. Οι Βασιλείς επιδίκαζαν εδαφικά ζητήματα και οι Έφοροι διαφύλασσαν τους νόμους και αναλάμβαναν δικαστικές υποθέσεις σε καθημερινή βάση²⁰.

Όταν οι κάτοικοι του Ζάρακα ζήτησαν επανάληψη της δίκης με επίκεντρο τη γη (στ. 14: [παλινδικίαν και κιν]δυνευόντων άμών), η Επίδαυρος Λιμηρά βρέθηκε σε κίνδυνο να χάσει μέρος της εδαφικής κυριαρχίας της. Ο Ζάρακας δε φαίνεται να προέβαλε αξιώσεις για τις άλλες τρεις κατηγορίες, αφού είχαν αποσυρθεί. Η πόλη του Ζάρακα προσέφυγε στην ανάθεση της υπόθεσης σε δικαστές από την επαρχία της Τήνου, που θεωρητικά υπάγεται στο Οίτυλο Λακωνίας (στ. 11-12: Ζαραχίων [δὲ ἐπὶ τῶν δικαστᾶν τ]ῶν ἐκ Τήνου) αλλά είναι πιθανότερο να προέρχονται από το νησί των Κυκλάδων²¹. Και στην επανάληψη της δίκης οι δύο συνήγοροι, Αγγέλης και Θεόδωρος, κατόρθωσαν να κερδίσουν τη δίκη και να απαλλάξουν τους πολίτες από τις κατηγορίες (στ. 18-19: ἐνίκασαν τὰν κρί [σιν]). Παρουσιάστηκαν ενώπιον του δικαστηρίου και ανέπτυξαν εκ νέου μία επιχειρηματολογία που δεν άφησε περιθώρια στους δικαστές να αναιρέσουν την αρχική αθωτική για την Επίδαυρο Λιμηρά απόφαση. Η αθώωση των πολιτών της Επιδαύρου, οι οποίοι προφανώς δε διασπάθιζαν φυσικούς πόρους, τους απάλλασσε από μία μορφή ατιμίας, αφού η λανθασμένη διαχείριση της γης και των υδάτων θα μπορούσε να τους προσάψει μία ατιμία, λόγω επιζήμιας διαχείρισης δημοσίων αγαθών²².

Ο εκσυγχρονισμός του δικτύου υδροδότησης μιας πόλη με τη δημιουργία καναλιών και αγωγών επιβάρυνε την περιφέρεια, όπως συνέβη στη Ρώμη και σε άλλες πόλεις²³. Μία απόφαση της ρωμαϊκής Συγκλήτου το έτος 11 π.Χ. φανερώνει ότι η ύδρευση των πόλεων είχε μεγαλύτερη βαρύτητα από τις απαιτήσεις της περιφέρειας²⁴. Με βάση τα παραπάνω επιβαρύνθηκε η περιφέρεια του Ζάρακα αλλά δεν είναι σαφές αν ο Ζάρακας διέθετε αρκετές δεξαμενές ή επιδίωκε την ύδρευση από τις ίδιες πηγές με την Επίδαυρο, που έχουν καλύτερη πίεση αλλά μικρότερη ροή, και απέφευγε την ύδρευση από τους παραπόταμους μεταξύ των πόλεων²⁵.

Στη συνέχεια η πόλη των Επιδαυρίων συγκάλεσε συνέλευση και αποφάσισε να επαινέσει τον Αγγέλη και τον Θεόδωρο για την ικανότητά τους και τη φιλική τους διάθεση απέναντι στην πόλη (στ. 25-26: δεδόχθαι τ[ᾶ] πόλει τῶν Ἐπιδαυρί-]ων· ἐπαινέσαι Ἀγγέλη[ν] κα[ὶ Θεόδωρον]). Η τιμητική τους διάκριση περιελάμβανε έναν ανδριάντα ή μία ζωγραφιστή εικόνα του άνω σώματος σε θαλασσί απόχρωση (στ. 29-30: καὶ εἰς ἀνδριάντα[ν] ἢ εἰκόνα[ν] γραπτὰν καθ' ἡμί-]σειαν ἔτη δύο τὸ θαλάσσιον χρώμα---)). Επιπρόσθετα τους τίμησε με το δικαίωμα της σίτισής τους στο αρχείο και της προεδρίας στους αγώνες, τους οποίους θα διοργάνωνε η πόλη (στ. 33-35: εἶμεν δ[ὲ] αὐτο[ῖς] καὶ σίτησιν ἐν τῶι] ἀρχείω· καλεῖσθαι δὲ αὐτοῦ[ς] εἰς προεδρίαν ἐν τοῖς ἀγῶσιν, οἷς τίθητι ἂ π[όλις].) Το ψήφισμα αυτό κατατέθηκε στο

¹⁹ Kennel 1999, 196. Η επιγραφή IG V 1, 18A αναφορικά στη χρηματοδότηση των Λεωνιδείων το έτος 127 μ.Χ., όπου παρατηρήθηκαν αντιδικίες, ξεκινά με σχετική απόφαση της Γερουσίας.

²⁰ Baltrusch 1998, 92.

²¹ Η ανάθεση της υπόθεσης σε δικαστές από άλλη πόλη θεωρούνταν ένας θεσμικός παράγοντας του τοπικού δημόσιου βίου. Ως εκ τούτου οι δικαστές δύναται να προέρχονταν από το νησί των Κυκλάδων που αντιμετώπιζε προβλήματα λειψυδρίας, πρβλ. Γιαννακόπουλος 2012, 168-169. Γιαννόπουλος 2015-2016, 43.

²² Dimoroulou-Piliouni 2010, 237: «Ἄτιμία was a penalty imposed upon those who failed to carry out their citizen obligations». Στη Σπάρτη μπορούσε να επιβληθεί ως τιμωρία θάνατος, εξορία, χρηματικά πρόστιμα, κατάργηση πολιτικών δικαιωμάτων.

²³ Bruun 2000, 215.

²⁴ Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Μ. Ν. Βαλέριου (Mummius Niger Valerius), ο οποίος την περίοδο του Αδριανού έφτασε στο αξίωμα του υπάτου (*consul*). Όταν χρειάστηκε να υδροδοτήσει την έπαυλή του Calvisiana, αγόρασε την περιοχή από όπου ξεκινούσε η πηγή, σε απόσταση περίπου 9 χλμ. Χρησιμοποίησε αγωγούς για να μεταφέρει το νερό και είχε το δικαίωμα να το προμηθεύει και σε άλλους επί πληρωμή, αφού πλέον ήταν ο ιδιοκτήτης. Ο ιδιοκτήτης είχε και την υποχρέωση της συντήρησης και της επισκευής βλαβών, πρβλ. Eck 1987, 59-60.

²⁵ Garbrecht 1987, 43. Το νερό των ποταμών δεν είναι ίδιο ποιοτικά με το νερό των πηγών. Οι κάτοικοι των περιοχών κοντά στον Νείλο στην Αίγυπτο υπέφεραν από το μολυσμένο νερό του, πρβλ. Habermann 2000, 90-91.

ιερό του Απόλλωνα Υπερτελεάτη τη δέκατη ημέρα του μήνα Καρνείου (στ. 38-39: Καρ]νείου δεκάται)²⁶.

Είτε το νερό κάλυπτε τις ανάγκες της περιφέρειας είτε του κέντρου, η διοίκηση που έλεγχε τη ροή της υδροδότησης υπαγόταν στην ίδια αρχή, δηλαδή στον δήμο των πολιτών της κάθε πόλης. Αυτός αποφάσιζε τον τρόπο διάθεσης των υδάτων και των δυνατοτήτων σωληνώσεων υδροδότησης. Την ίδια τακτική ακολουθούσαν και οι οργανωμένες πόλεις της Ιταλίας. Για τη λήψη μιας τέτοιας απόφασης έπρεπε να είναι παρόντα τουλάχιστον τα δύο τρίτα του συμβουλίου. Όσον αφορά στην κατασκευή έργων, αυτή εξαρτιόταν από τις τεχνικές γνώσεις και τις ικανότητες χρηματοδότησης της κατασκευάστριας πόλης. Ολοένα και περισσότερο αυξάνονταν οι ιδιωτικές παροχές ύδατος που υποδήλωναν στην αρχαιότητα ανώτερο πνευματικό και οικονομικό επίπεδο²⁷. Στην περίπτωση που ο ιδιοκτήτης της πηγής ύδατος αντιλαμβανόταν ότι κάποιος μόλυβε ή υφάρπαζε το νερό της πηγής ή των δεξαμενών του, τότε ήταν υποχρεωμένος να καταγγείλει εγγράφως τον υπαίτιο στην αστυνομία. Σε περίπτωση δηλητηρίασης ή άλλης σωματικής βλάβης η ποινή, αν ο υπαίτιος καταδικαζόταν, γινόταν ακόμη πιο αυστηρή²⁸. Δε θα πρέπει να θεωρήσουμε ρεβανσιστική τη στάση των Ζαρακίων αλλά να κατανοήσουμε τη σημασία καταπάτησης της γης και των πηγών νερού από τα αρχαία χρόνια.

Ποια είναι όμως η βαθύτερη αιτία δύο δικανικών διενέξεων ομοεθνών; Οι Ελευθερολάκωνες δεν εξέδωσαν νόμισμα στους τρεις αιώνες μετά το 21 π.Χ., όπως το Κοινό των Λακεδαιμονίων (192-146 π.Χ.) που εξέδωσε δύο τύπους. Οι δύο αυτοί τύποι μπορεί να εκδόθηκαν και στη μεταβατική φάση του Κοινού των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακώνων μεταξύ 146-21 π.Χ., όταν έξι πόλεις των εικοσιτεσσάρων του Κοινού επέστρεφαν σταδιακά στη Σπάρτη. Την ίδια περίοδο, περίπου από το 146 π.Χ. και εξής, εκδόθηκαν από τη Σπάρτη έντεκα ή δώδεκα τύποι νομισμάτων²⁹ και εμφανίζεται στη Λακωνία μία εντατικοποιημένη κοπή νομισμάτων³⁰. Γύρω στο 125 π.Χ., που χρονολογείται η επιγραφή, είναι λογική και καλοπροαίρετη η ανησυχία του Ζάρακα για μία επερχόμενη μορφή οικονομικής δουλείας, την οποία μπορεί να επιφέρει μία ενδεχόμενη εξ' ολοκλήρου εξάρτηση της γειτονικής πόλης από τη χρηματική οικονομία και από εκτεταμένες εκμισθώσεις της γης, του στρατού (μισθοφόρων), των υδάτων και του λιμανιού. Το Κοινό την περίοδο αυτή έχει αρχίσει να χάνει πόλεις προς τη Σπάρτη.

Την ελληνιστική εποχή στην Αττική η γη σταμάτησε να θεωρείται φυσικό κάλλος και εγγύηση αυτάρκειας του καλλιεργητή. Τα πολυάριθμα υποθηκευμένα κτήματα και η εδραίωση των αγοραπωλησιών και μισθώσεων μετέτρεψαν τη γη σε επενδυτικό παράγοντα και πηγή εμπορικού κέρδους³¹. Κατά την κατασκευή της *Basilica Porcia* στη Ρώμη το έτος 184 π.Χ. απαγορεύτηκε η χρήση των δημοσίων πηγών νερού λόγω εκτεταμένων εκμισθώσεων προς όφελος του δημοσίου ταμείου, προκαλώντας αναστάτωση στους πολίτες. Μίσος ξέσπασε στην πόλη όταν ο Κάτωνας εξέτρεψε τα δημόσια ύδατα προς τις ιδιωτικές παροχές,

²⁶ Για το ιερό του Απόλλωνα Υπερτελεάτη πρβλ. Ζαββού 2012, 558. Οι μήνες των Σπαρτιατών ήταν και αυτοί δώδεκα, όπως και των Αθηναίων στην Αττική, πρβλ. Trümper 1997, 135-136.

²⁷ Eck 1987, 53, 61, 63, 66.

²⁸ Wörrle 1981, 76-77.

²⁹ Το νόμισμα με την αναγραφή «Λυκούργος» μπορεί να ανάγεται στην περίοδο μετά τη μάχη της Σελλασίας (222 π.Χ.), όταν ανέλαβε την αρχηγία της Σπάρτης ο Λυκούργος, το έτος 217 π.Χ. Grunauer – von Hoerschelmann 1978, 35-72. Η πρώτη πόλη που επέστρεψε στη Σπάρτη το έτος 148 π.Χ. ήταν η Ίασος υπό τον Μενάλκιδα, ενώ ο Αύγουστος παρέδωσε στη Σπάρτη και την πόλη Καρδαμύλη το 21 π.Χ., βλ. Πausanias 7.13.7 και 26.7.

³⁰ Η κοπή νομισμάτων από τη Σπάρτη εκλαμβάνεται από τις πόλεις του Κοινού των Ελευθερολακώνων ως έννοια φιλικών λειτουργιών, δηλαδή χρηματοδότησης και δανειοδότησης, γιατί οι Ελευθερολάκωνες δεν απολάμβαναν ίσα προνόμια με αυτά που απέδιδαν οι Ρωμαίοι στη Σπάρτη, πρβλ. σχετικά Kennel 1999, 194-195. Έστω και αν το Κοινό των Λακεδαιμονίων προέβη στην κοπή νομίσματος δεν ήταν αρκετό να υπερκεράσει την σπαρτιατική νομισματοκοπία, με αποτέλεσμα η οικονομία της Λακωνίας να ελέγχεται κατά κανόνα απ' τη Σπάρτη, αφήνοντας μικρά περιθώρια παρεμβατικότητας στους Ελευθερολάκωνες που στρέφονταν παραδοσιακά στην αξιοποίηση φυσικών πόρων.

³¹ Μεταξύ των ετών 220-31 π.Χ. παύονται τα γνωστά ορόσημα υποθηκευμένων κτημάτων, βλ. Σταϊνχάουερ 2012, 51.

σε σπίτια και κήπους. Κατηγορήθηκε επίσης από τους συνεργάτες του Τίτου για τη μείωση δαπανῶν δημοσίων ἔργων και την αύξηση των εκμισθώσεων των τελωνείων και του επιβλήθηκε πρόστιμο «δυσὶ ταλάντοις»³².

Οι αιτίες του δικαίου και της αδικίας ποικίλουν σύμφωνα τόσο με τους Ἴλληνας φιλοσόφους όσο και με τους Ρωμαίους. Ο Ζάρακας διακήρυττε μία πρακτική φιλοσοφία ισάξια του φυσικού δικαίου της Επιδάουρου Λιμηράς. Αφού το Κοινό φορολογούνταν μέχρι «ψυχῆς»³³ και η ψυχή αποτελεί την ουσία, συνθέτει και εξετάζει, δημιουργεί και αναπτύσσει ιδέες, ο Ζάρακας εμφανῶς ανησυχῆι ότι η κατάχρηση φυσικῶν πόρων από τη γειτονική πόλη απειλῆι να ταραξῆι τα θεμέλια της ανεξάρτητης οικονομίας που επιδίωκαν οι Ελευθερολακῶνες. Η ανησυχία του Ζάρακα αντικατοπτρίστηκε στην απώλεια των ἑξὶ πόλεων, οι οποίες, σύμφωνα με τον Πausανία, ἔγιναν φερέφωνα της Σπάρτης, και στην οικονομική επιβάρυνση από τις συνεχείς πιστώσεις στο Γύθειο που ἔφτασαν σε σημείο να εξαντλήσουν τα οικονομικά αποθέματα της πρωτεύουσας πόλης του Κοινού της Λακωνίας. Από την επιγραφή προκύπτει ότι το ἔτος 71/70 π.Χ. το Γύθειο ἔιχε φτάσει στα οικονομικά του ὅρια και ὄφειλε να καταβάλλει χρήματα σε υψηλούς και υψηλότοκους δανεισμούς³⁴. Ο Στράβων (8, 4, 11) απαριθμῆι την εποχή του Αυγούστου τριάντα πόλεις στη Σπάρτη. Όταν το 192 π.Χ. ξεκίνησε το Κοινό αριθμούσε εικοσιτέσσερις πόλεις. Εικοσιτέσσερις ἦταν και οι Σπαρτιάτες που ο Δαίος, στρατηγός της Αχαΐας, ἔστειλε το ἔτος 149 π.Χ. στην εξορία, πιθανῶς ἕναν σε κάθε πόλισμα. Ἐνα χρόνο αργότερα, το ἔτος 148, η Αχαϊκή Συμπολιτεία εγκατέστησε εικοσιτέσσερις φρουρές σε κάθε μία περιφερειακή πόλη. Μετά το 146 π.Χ. η Αχαϊκή Συμπολιτεία καταρρέει, ενώ η Σπάρτη αλλά και η Ρώμη, ασκούν οικονομικές απαιτήσεις στο Κοινό, με αποτέλεσμα ἑξὶ πόλεις να επανενωθῶν. Συμπερασματικά, το 21 π.Χ. εντοπίζονται δεκαοκτώ πόλεις Ελευθερολακῶνων και τριάντα Σπαρτιατῶν, ενώ με την ἑναρξη του εσωτερικού διχασμού το 192 π.Χ. πρέπει τόσο η Σπάρτη όσο και το Κοινό των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακῶνων να διέθεταν εικοσιτέσσερις πόλεις ἕκαστος³⁵.

Αλλά οι ανησυχίες της παραδοσιακής συντηρητικής ιδεολογίας του Ζάρακα δεν ἦταν αντιληπτές σε αυτήν την εποχή, όταν ο ανταγωνισμός για τα δημόσια ἔργα παρέμενε στη Ρώμη μια ανοιχτή διαδικασία. Στο τέλος της ελληνιστικής και στις αρχές της ρωμαϊκής περιόδου, το εμπόριο και η κοπή νομισμάτων μονοπωλούσε το ενδιαφέρον στην πολιτική και οικονομική κόνιστρα³⁶. Η Επίδαυρος Λιμηρά καταφέρνει να προσαρμόσει το «μακροοικονομικό» της πλάνο σε «μικροοικονομικό» επίπεδο χάρη και των νομισματοκοπιῶν. Η κυκλοφορία νομισμάτων διευκολύνει το εμπόριο στην εποχή που η ανταλλακτική οικονομία ἔιναι σε δεύτερη μοίρα, λόγω της κυκλοφορίας πολλῶν νομισμάτων. Η ἀνάπλαση του λιμανιού συνάδει με τη ρωμαϊκή πολιτική να διασυνδέει ὅλους τους εμπορικούς κόμβους της Μεσογείου για τη μεταφορά εμπορευμάτων και ανθρώπινου δυναμικού³⁷. Το διεθνές δίκαιο δεν περιορίζεται μόνο σε διατάξεις και την επίλυση εσωτερικῶν διαφορῶν αλλά αποσκοπῆι στην αναγνώριση και την ἀνάπτυξη των ανθρώπων ἀνάμεσα στα ἔθνη. Στα πλαίσια αυτά κινεῖται η Επίδαυρος Λιμηρά και ἔιναι θεμιτό να ἀναζητῆ τη συνδρομή ευεργετῶν και να προσελκύει, λόγω της δικαστικής νίκης, το ενδιαφέρον τους για την πόλη (στ. 23: τοῖς θ[έλου]σι εὐ[εργετῆν τὰν πόλιν]³⁸.

³² Fellmeth 2011, 10-11.

³³ Josephus *Bell. Iud.* 1.524.

³⁴ IG V 1, 1146. Πausανίας 3.21.6. Schröder 1995, §24, 29, 217.

³⁵ Γιαννόπουλος 2010, 87. Steinhauer 2010, 84.

³⁶ Πρβλ. Vitale 2012, 161-167.

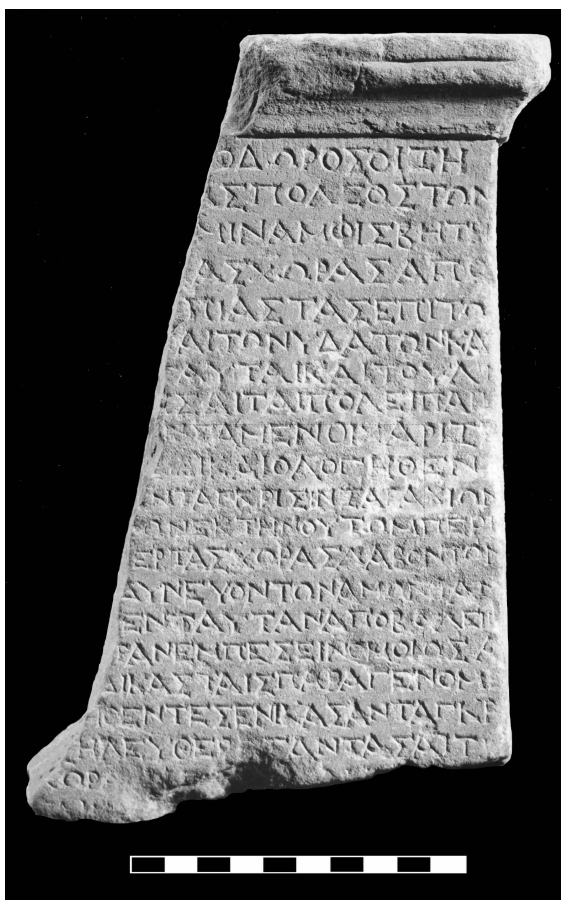
³⁷ Ruffing 2009, 70. Fellmeth 2011, 11-12.

³⁸ Gschwend 2006, 46.

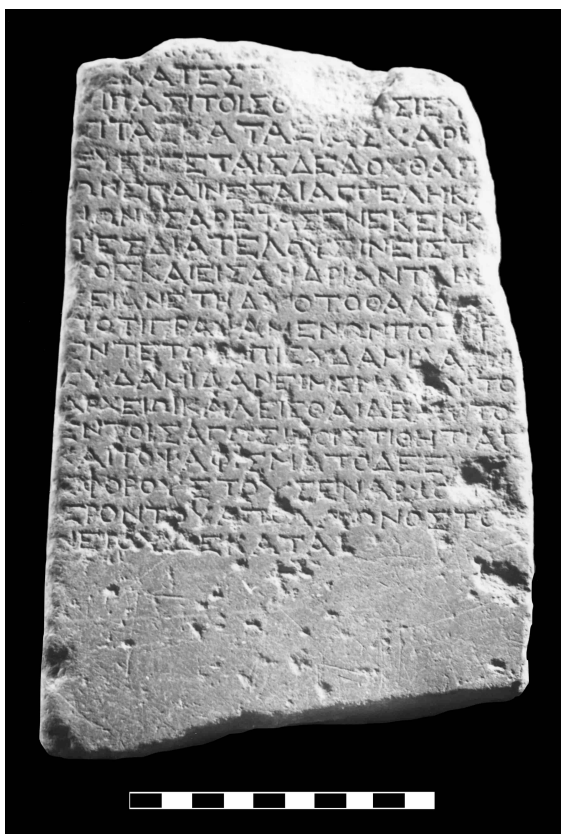
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baltrusch 1998: E. Baltrusch, *Sparta. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*, München 1998.
- Bruun 2000: C. Bruun, Water shortage and surplus in the ancient world, στο: G. C. M. Jansen (επιμ.), *Cura Aquarum in Sicilia, Syracuse, Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Syracuse, May 16-22, 1998*, BABesch Suppl. 6, Leiden 2000, 215-224.
- Cartledge – Spawforth 2002: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*, London – New York 2002.
- Cavanagh κ.ά. 1996: W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling, – G. Shipley, *The Laconia Survey*, vol. II, BSA Supplement 27, Athens 1996.
- Γιαννακόπουλος 2012: Ν. Γιαννακόπουλος, *Θεσμοί και λειτουργία των πόλεων της Εύβοιας κατά τους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Γιαννόπουλος 2008: Σ. Γιαννόπουλος, Η συγκρότηση του Κοινού των Ελευθερολακώνων, *Ιστοριογεωγραφικά* 11/12, 2008, 107-119.
- Γιαννόπουλος 2010: Σ. Γιαννόπουλος, Ένα τιμητικό αξίωμα του Κοινού των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακώνων, *Λακωνικές Σπουδές* 19, 2010, 81-98.
- Γιαννόπουλος 2015-2016: Σ. Γιαννόπουλος, Η δίκη μεταξύ του Ζάρακα και της Επιδάουρου Λιμηράς, *Λακωνικές Σπουδές* 21, 2015-2016, 29-48.
- Dimoroulou-Piliouni 2010: A. Dimoroulou-Piliouni, Άποξενοῦσθαι: Ἄτιμία in Roman times?, στο: G. Thür (επιμ.), *Symposion 2009. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Seggau, 25.-30. August 2009*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2010, 233-240.
- Eck 1987: W. Eck, *Die Wasserversorgung im römischen Reich: sozio-politische Bedingungen, Recht und Administration*, Geschichte der Wasserversorgung 2, Mainz 1987, 49-101.
- Ζαββού 2012: Ελένη Ζαββού, Η χερσόνησος του Μαλέα, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 556-565.
- Fellmeth 2011: U. Fellmeth, Die wirtschaftlichen Funktionen der ersten stadtrömischen Forumsbasiliken, *MBAH* 29, 2011, 1-27.
- Garbrecht 1987: G. Garbrecht, *Die Wasserversorgung des antiken Pergamon*, Geschichte der Wasserversorgung 2, Mainz 1987.
- Grassl 2012: H. Grassl, Zum Problem der Nachhaltigkeit in der Ressourcenausbeutung im Altertum, στο: E. Olshausen – V. Sauer (επιμ.), *Die Schätze der Erde-Natürliche Ressourcen in der antiken Welt*, Geographica Historica 28, Stuttgart 2012, 137-141.
- Grunauer-von Hoerschelmann 1978: S. Grunauer-von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Antike Münzen und geschnittene Steine 7, Berlin 1978.
- Gschwend 2006: L. Gschwend, *Philosophische Rechtslehre der Natur und des Gesetzes mit Rücksicht auf die Irrlehren der Liberalität und Legitimität von Ignaz Paul Vital Troxler (1780-1866)*, Würzburg 2006.
- Habermann 2000: W. Habermann, *Zur Wasserversorgung einer Metropole im kaiserzeitlichen Ägypten*, Diss. Univ. Münster 1997, München 2000.
- Kennel 1999: N. M. Kennel, From perioikoi to poleis, στο: S. Hodkinson – A. Powell (επιμ.), *Sparta: New Perspectives*, London 1999, 189-210.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2000.
- Luraghi – Magonato 2012: N. Luraghi – A. Magonato, The controversy between Megalopolis and Messene in a new inscription from Messene, *Chiron* 42, 2012, 509-550.
- Makres – Scafuro 2014: A. Makres – A. Scafuro, New inscriptions from Thalamai (Ancient Lakonia), στο: W. Eck – P. Funke, *Öffentlichkeit – Monument – Text. XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae 27.-31. Augusti MMXII (Akten)*, Berlin 2014, 552-553.
- Martin 1989: D. G. Martin, *Greek Leagues in the Later Second and First Centuries B.C.*, PhD dissertation, Princeton University 1975, Ann Arbor 1989 (έκδοση μικροφίλμ).
- Mylonopoulos 2008: J. Mylonopoulos, Natur als Heiligtum-Natur im Heiligtum, στο: F. Hölscher – T. Hölscher (επιμ.), *Religion und Raum, Archiv für Religionsgeschichte* 10, Leipzig 2008, 45-76.
- Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011: Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, Η οικονομία στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική περίοδο, στο: *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά*, Αθήνα 2011, 17-34.

- Rizakis 2010: A. Rizakis, Peloponnesian cities under Roman rule: The new political geography and its economic and social repercussions, στο: Rizakis – Lepenioti 2010, 1-18.
- Rizakis – Lepenioti 2010: A. D. Rizakis – C. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, economy and culture under the Roman Empire: Continuity and innovation*, Μελετήματα 63, Athens 2010
- Ruffing 2009: K. Ruffing, Das *Imperium Romanum* als Wirtschaftsraum, *MBAH* 27, 2009, 63-94.
- Schmal 1996: S. Schmal, *Sparta als politische Utopie*, στο: B. Funck (επιμ.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters, Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums, 9.-14. März 1994 in Berlin*, Tübingen 1996, 653-670.
- Schröder 1995: G. Achenwall – J. S. Pütter (J. Schröder, επιμέλεια), *Anfangsgründe des Naturrechts (Elementa Iuris Naturae)*, Bibliothek des deutschen Staatsdenkens 5, Frankfurt am Main – Leipzig 1995.
- Σταϊνχάουερ 2012: Γ. Σταϊνχάουερ, Άστυ και χώρα στην Αττική από την κλασική στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, στο: Δ. Π. Δρακούλης – Γ. Π. Τσότσος (επιμ.), *Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος και της Ανατολικής Μεσογείου*, Θεσσαλονίκη 2012, 47-66.
- Steinhauer 2010: G. Steinhauer, C. Iulius Eurykles and the Spartan dynasty of the Euryclids, στο: Rizakis – Lepenioti 2010, 75-87.
- Trümpy 1997: C. Trümpy, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg 1997.
- Vitale 2012: M. Vitale, Personifikationen von *provinciae* auf den Münzprägungen unter Hadrian: Auf den ikonographischen Spuren von ‚Statthalterprovinzen‘ und ‚Teilprovinzen‘, *Klio* 94.1, 2012, 156-174.
- Wörrle 1981: M. Wörrle, Wasserrecht und -verwaltung in griechischer Zeit. Wasser im Antiken Hellas, *Mitteilungen aus dem Leichtweiß-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig* 71, 1981, 69-97.



Εικ. 1. EM 3557 = IG V 1, 931 (© ΥΠ.ΠΟ.Α. – Τ.Α.Π.Α., Επιγραφικό Μουσείο)



Εικ. 2. EM 3558 = IG V 1, 931 (© ΥΠ.ΠΟ.Α. – Τ.Α.Π.Α., Επιγραφικό Μουσείο)

Γιάννης Χαιρετάκης

«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας».

Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα¹

Η ακμή της πόλης των Μεγάρων κατά το β' μισό του 6ου και το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. αντικατοπτρίζεται στο σημαντικό οικοδομικό πρόγραμμα που είχε σαν στόχο αφενός τον εξωραϊσμό της πόλης με την ταυτόχρονη δήλωση του πλούτου της και αφετέρου τη δημιουργία δομών κοινής ωφελείας και ασφάλειας, με τη συνακόλουθη βελτίωση του επιπέδου ζωής των κατοίκων της. Στο πρώτο επίπεδο προσγράφονται τα ιερά σε ολόκληρη τη μεγαρική επικράτεια, όπως οι ναοί στα Μέγαρα², το τέμενος του Απόλλωνα στην περιοχή των Παγών³ και τα έργα προβολής της πόλης εκτός επικράτειας, όπως ο Θησαυρός των Μεγαρέων στην Ολυμπία⁴, ενώ στο δεύτερο ανήκουν οι δομές υδροδότησης της πόλης, με εξέχον έργο την κρήνη του Θεαγένη⁵, και ο οχυρωματικός περίβολος⁶.

Σε πολιτικό επίπεδο τα Μέγαρα διάγουν μια ταραχώδη περίοδο⁷. Τόσο οι Μεγαρείς όσο και οι γείτονες αυτών από νωρίς συνειδητοποιούν τη νευραλγική θέση της περιοχής ανάμεσα σε Αττική και Πελοπόννησο, γεγονός που οδηγεί σε συχνές προστριβές⁸. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. τα Μέγαρα εντάσσονται στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, επισφραγίζοντας τους αιώνιους δεσμούς με τις πόλεις της Πελοποννήσου, στη βάση της κοινής δωρικής καταγωγής και των κοινών θρησκευτικών τους πεποιθήσεων⁹. Διαμάχες, ωστόσο, για συνοριακά εδάφη με τους Κορινθίους στρέφουν τους Μεγαρείς να ζητήσουν την υποστήριξη της Αθήνας γύρω στο 460 π.Χ., ενώ το 446 π.Χ. τα Μέγαρα, αντιδρώντας στην προσπάθεια της Αθήνας να επεκτείνει την κυριαρχία της, επανέρχονται στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Η ένταση αυτή κορυφώνεται το 432 π.Χ. όταν η αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου εγκρίνει το μεγαρικό ψήφισμα¹⁰, σύμφωνα με το οποίο οι Μεγαρείς αποκλείονται από όλα τα λιμάνια και τις αγορές της Αθηναϊκής Συμμαχίας, γεγονός που αποτελεί μία από τις αιτίες του Πελοποννησιακού πολέμου.

Μέχρι όμως εκείνη την περίοδο έχουν τεθεί οι βάσεις για τη διαμόρφωση διαφορετικών χωροταξικών ζωνών, δημόσιου, θρησκευτικού και οικιστικού χαρακτήρα, οι οποίες καθορίζουν την εξέλιξη της πόλης στους αιώνες που ακολουθούν. Οι δομές που

¹ Ευχαριστίες οφείλω στην Παναγιώτα Αυγερινού, υπεύθυνη αρχαιολόγο Μεγάρων, για την άδεια μελέτης της ανασκαφής στο οικοπέδο Π. Σταυράκη, καθώς και στις συναδέλφους Πολυτίμη Βαλτά και Ειρήνη Σβανά, υπεύθυνες αρχαιολόγους Μεγαρίδος, για την αμέριστη βοήθεια κατά την μελέτη του υλικού. Ευχαριστώ θερμά, επίσης, τους συναδέλφους Λουκά Ζώνα και Μαρία Γρηγοριάδη για τις συζητήσεις μας σε θέματα οχυρωματικής και τοπογραφίας της πόλης των Μεγάρων αντίστοιχα. Για το σχέδιο της εικ. 2 ευχαριστώ τη σχεδιάστρια Ιουλία Φράγκου.

² Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. χρονολογείται ο ναός της Αθηνάς, στον λόφο του Αλκάθου, βλ. Θρεψιάδης – Τραυλός 1934, 48-50. Ένα ακόμα ιερό κατασκευάζεται στο πεδινό βόρειο τμήμα της πόλης μετά τους περσικούς πολέμους, βλ. Svana 2016, 321-331. Στην ίδια περίοδο ανήκουν δύο ακόμα πιθανά ιερά, ένα στην περιοχή Δίστρατα, λίγο έξω από την πόλη των Μεγάρων στον δρόμο προς τις Παγές, και στη χερσόνησο της Αγίας Τριάδας στον Σαρωνικό κόλπο, Ζορίδης 2008, 203. Το υψηλό καλλιτεχνικό επίπεδο της περιόδου μαρτυρά και μικρός αριθμός γλυπτών, βλ. Payne 1934, 163-174. Jeffery 1949, 31-32. Richter, 1970, 90, 99, 155 εικ. 297-301, 609-611. Καλτσάς 2002, αριθ. 62-63. Επίσης, μία επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση οπλίτη και επίγραμμα, της περιόδου γύρω στο 480 π.Χ., Burnett-Grossman 2001, αριθ. 36, 98-100.

³ Valta 2016, 239-252.

⁴ Bol 1974, 65-74.

⁵ Hellner 2009.

⁶ Ζορίδης 1985, 217-236.

⁷ Legon 1981. Για τις πολιτικές διεργασίες κατά την αρχαϊκή περίοδο βλ. Robu 2014, 15-116.

⁸ Cartledge 1979, 124-125.

⁹ Forsdyke 2005, 50-51.

¹⁰ Θουκυδίδη I.139. Πausanία I.36.3. Αριστοφάνη *Αχαρνής* 500-540.

κατασκευάζονται αποτελούν τον πυρήνα για τη διαμόρφωση νέων, λαμβάνοντας υπόψιν τις ανάγκες κάθε χρονικής περιόδου. Στα έργα που αναφέρθηκαν παραπάνω πρέπει να προστεθεί και η ξηρασία ρέματος ως αποτέλεσμα τεχνητού έργου, όπως υποστηρίζουμε, η οποία αναγνωρίστηκε κατά την ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Σταυράκη. Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοανατολική επέκταση της πόλης των Μεγάρων, στο Ο.Τ. 622, καταλαμβάνει συνολικό εμβαδόν 489,01 τ.μ. και η ανασκαφή του αποκάλυψε κοίτη ρέματος, ένα πηγάδι και τριανταενέα τάφους¹¹ (εικ. 1: Α, 2).

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα κοίτης ρέματος, με μαιανδροειδή πορεία από δυτικά προς ανατολικά που στρέφει προς τα βορειοανατολικά¹² (εικ. 3). Το βάθος της κοίτης έφτανε κατά μέσο όρο τα 1,50 μ., αλλά δεν αποκλείεται σε κάποια σημεία να ήταν μεγαλύτερο¹³. Το πλάτος της δεν εντοπίστηκε στα όρια του οικοπέδου, αλλά υπολογίζεται ανάμεσα σε 15 με 20 μ., κρίνοντας απ' το πλάτος της κοίτης του ρέματος της Εξωβρύσης¹⁴, που βρίσκεται 110 μ. νοτιότερα του ρέματος του οικοπέδου Σταυράκη (εικ. 1: Γ). Μέσα στην κοίτη του ρέματος αναγνωρίστηκαν και οι τρεις εδαφικές αποθέσεις, στρώματα άμμου, χαλικιών και λάσπης, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές των παραποτάμιων συστημάτων, ενώ οι ίδιες αποθέσεις βρέθηκαν και σε διάφορα σημεία στο οικόπεδο, ως μάρτυρες πλέον πλημμυρικών φαινομένων¹⁵. Συγκεκριμένα, η στρωματογραφία των βόρειων πρανών, εντός των ορίων δηλαδή του ρέματος, έδειξε συγκέντρωση άμμου πάχους 1,00 μ. στο κατώτερο τμήμα της κοίτης, ενώ σε δύο περιπτώσεις υπήρξε διάβρωση του στρώματος της άμμου, όπως μαρτυρούν οι εναλλαγές αποθέσεων χαλικιού, άμμου και λάσπης που αναγνωρίστηκαν σε πλάτος περίπου 3,90 μ. στο μέσον των βορείων πρανών του οικοπέδου και οι αποθέσεις χαλικιού σε πλάτος 0,70 μ. στα ανατολικά του ίδιου τμήματος. Το παχύ στρώμα άμμου μπορεί να ερμηνευτεί σαν συσσώρευση προσχωσιγενούς υλικού που μεταφέρθηκε μετά από καταρρακτώδεις βροχές και το οποίο κάλυψε όλο το πλάτος της κοίτης, ενώ οι δύο διαβρώσεις πλάτους 3,90 μ. και 0,70 μ. αποτελούν νέες κοίτες με μικρότερο πλάτος, στις περιόδους που ακολούθησαν¹⁶.

Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η εύρεση τάφων μέσα στην κοίτη (εικ. 2, 3), γεγονός που δίνει ένα *terminus ante quem* για την μετατόπισή της και δηλώνει ότι η κοίτη στο οικόπεδο Σταυράκη είχε ξηραθεί πλήρως, προσφέροντας τη δυνατότητα επέκτασης του νεκροταφείου. Σχετικά με την χρονολόγηση των τάφων αυτών¹⁷, ο Τάφος 22 είχε μία μελανόμορφη λήκυθο με σκηνή άρματος και ο Τάφος 30 μελανόμορφη λήκυθο με σκηνή αρπαγής της Θέτιδος (εικ. 4), που τοποθετούνται στα μέσα του α' μισού του 5ου αι. π.Χ.¹⁸, ενώ ο Τάφος 32 περιείχε

¹¹ Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο για ένα ευρύ χρονικό διάστημα από τα τέλη του 8ου ως και τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ., ενώ χρήση του χώρου για καλλιέργεια εικάζεται για τις πρωιμότερες περιόδους και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Chairetakis 2016, 219-237.

¹² Twidale 2004, 163-166.

¹³ Τα ύδατα του ρέματος διέβρωσαν το έδαφος της περιοχής, το κροκαλοπαγές πέτρωμα και την υποκείμενη κιμηλιά. Το τελικό βάθος της κοίτης, στο στρώμα της κιμηλιάς, εντοπίστηκε σε ένα μόνο τμήμα, καθώς η έρευνα του ρέματος τερματίστηκε στο επίπεδο εύρεσης των κιβωτίων των σαρκοφάγων, οι οποίες είχαν τοποθετηθεί σε αυτήν (βλ. παρακάτω).

¹⁴ Το ρέμα Εξωβρύσης αναφέρεται συχνά και ως ρέμα Τριποδίσκου, εδώ θα προτιμηθεί η πρώτη ονομασία. Επίσης, το ρέμα Μαυρατζά στο δυτικό τμήμα της πόλης, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, φέρει και το όνομα Μαγκαφούρη, και ομοίως θα προτιμηθεί η πρώτη ονομασία.

¹⁵ Οι μαιάνδροι επιβραδύνουν τη ροή των υδάτων σε περιπτώσεις ισχυρής νεροποντής και πλημμυρικών παροχών, με αποτέλεσμα στα σημεία της κλίσης τους να υπάρχουν συχνές υπερχειλίσεις. Το φαινόμενο αυτό είναι ακόμα συχνότερο σε ρέματα με περιοδική ροή, τα οποία κατεβάζουν μεγάλες ποσότητες νερού κατά τους ανοιξιάτικους μήνες.

¹⁶ Χωρίς να γνωρίζουμε το πραγματικό πλάτος της κοίτης είναι δύσκολο να ειπωθεί αν η ροή πλάτους 3,90 μ. είναι το κύριο κομμάτι της κοίτης του ρέματος. Σχετικά ζητήματα στα ρέματα του Άργους, βλ. Πιτερός 1998, 180.

¹⁷ Από τους έξι τάφους που ερευνήθηκαν μέσα στην κοίτη του ρέματος δύο ήταν συλημένοι και ένας ακτέριστος.

¹⁸ Η λήκυθος του Τάφου 22 εικονίζει άρμα με αναβάτη και στο βάθος την Αθηνά, και ανήκει στο εργαστήριο του Ζ. του Αίμονος, όπου αντίστοιχες παραστάσεις είναι πολύ συχνές, ενδεικτικά βλ. CVA Finland 1, Helsinki, εικ. 33.1 a-c. CVA USA 18, Los Angeles, Mounty Museum 1, εικ. 21.8-10 (861). Η λήκυθος του τάφου 30, με παράσταση της αρπαγής της Θέτιδος, ανήκει επίσης στον Ζ. του Αίμονος, ενδεικτικά για το σχήμα βλ. CVA Russia

αγγεία που χρονολογούνται από τις αρχές ως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (εικ. 5), εκ των οποίων τα υστερότερα, οι μελανόγραφες λήκυθοι με ανθεμωτή διακόσμηση, τοποθετούνται χρονικά στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.¹⁹. Η εγγύτητα των σαρκοφάγων και η σχεδόν σε παράταξη διευθέτησή τους στο ὄρυγμα που ανοίχτηκε στις προσχωσιγενείς αποθέσεις του ρέματος δηλώνουν ότι η τοποθέτησή τους δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά, υπόθεση που, αν ευσταθεί, συνηγορεί σε μια χρονολόγηση του συνόλου των τάφων μέσα στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Ως εκ τούτου, η ξηρασία του ρέματος θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από αυτήν την περίοδο. Η ύπαρξη τάφων, χρονικού εύρους ολόκληρου του 6ου αι. π.Χ., νότια του ρέματος και έξω από την νότια όχθη του, συμβάλλει στον σαφέστερο χρονικό προσδιορισμό της ξηρασίας του. Εάν το ρέμα είχε μετατοπισθεί και επομένως η κοίτη του είχε ξηραθεί ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. ή και ακόμα νωρίτερα, εντύπωση προκαλεί η μη επέκταση του νεκροταφείου προς Β., σε μέρος δηλαδή που θα ήταν ήδη επιχωσμένο²⁰. Πρέπει να τονιστεί, όμως, ότι τάφοι αρχαϊκών χρόνων δεν έχουν εντοπιστεί βορειότερα της κοίτης του ρέματος αυτού, γεγονός που, εμμέσως, πιστοποιεί την κοίτη και ροή του σε αυτό το σημείο κατά την αρχαϊκή περίοδο²¹. Επομένως, τα στοιχεία αυτά προσδιορίζουν τη μετατόπιση της κοίτης του και την επακόλουθη ξηρασία του στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., χρονολόγηση η οποία μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής, βάσει συγκεκριμένων παραμέτρων που θα σχολιαστούν αμέσως παρακάτω.

Έχοντας, λοιπόν, ως αφετηρία τη μετατόπιση της κοίτης του ρέματος, τίθεται το ερώτημα αν αυτή η μετατόπιση ήταν αποτέλεσμα μιας φυσικής μεταβολής της κοίτης του²² ή τμήμα τεχνητού έργου που αφορούσε στην εκτροπή του. Ο συσχετισμός τοπογραφικών στοιχείων και αρχαίων πηγών συνηγορούν στη δεύτερη εκδοχή. Η μόνη, αλλά εξαιρετικά σημαντική, σχετική αναφορά προέρχεται από την περιήγηση του Πausanias στην πόλη των Μεγάρων. Ο περιηγητής, κατεβαίνοντας από τη βορινή πλευρά της ανατολικής ακρόπολης της πόλης, την Καρία, αναφέρει: «έντευθεν ὁ τῶν ἐπιχωρίων ἡμῖν ἐξηγητὴς ἠγεῖτο ἐς χωρίον Ῥοῦν ὡς ἔφασκεν ὀνομαζόμενον, ταῦτη γὰρ ὕδωρ ποτὲ ἐκ τῶν ὀρῶν τῶν ὑπὲρ τὴν πόλιν ῤῆναι· Θεαγένης δέ, ὃς τότε ἐτυράννει, τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας βωμὸν ἐνταῦθα Ἀχελῷφ ἐποίησε» (I.41.2). Η εκτροπή ρέματος, επομένως, στα βόρεια της πόλης υπήρχε ως ανάμνηση στα χρόνια του Πausanias²³. Εάν, λοιπόν, δεχτούμε ότι η αναφορά αυτή αντανακλά ανάμνηση

1, Puskin State Museum 1, εικ. 38, II.1b.414, και για το θέμα βλ. CVA Italy 67, Vibo Valentia, Museo Statale Vito Cerialbi 1, εικ. 17.3-4 (3024-3025). Και οι δύο τοποθετούνται στην περίοδο 480-470 π.Χ.

¹⁹ Η διακόσμηση με ανθέμια στις ληκύθους είναι ένα κοινό διακοσμητικό θέμα στα εργαστήρια της Μέγαιρας και του Αίμονος, η παραγωγή των οποίων τοποθετείται κυρίως στην εικοσαετία 470-450 π.Χ. Ενδεικτικά βλ. CVA Greece 10, Rhodes, Archaeological Museum 1, εικ. 92.5 (5610), 92.6 (12909), 93.1 (13262). CVA Great Britain 18, Glasgow, εικ. 26.10. CVA The Netherlands 9, Amsterdam 3, εικ. 179.1-3 (869).

²⁰ Στη ΒΑ γωνία του οικοπέδου και έξω από τα ὄρια εκσκαφής του οικοπέδου, κατάρρευση τμήματος των πρανών αποκάλυψε εγχυτρισμό ενήλικου ατόμου του 6ου αι. π.Χ., που είχε τοποθετηθεί επίσης έξω από την όχθη του ρέματος. Στο σημείο αυτό, όπως φαίνεται και στο σχέδιο (εικ. 2), στη ΒΑ γωνία του οικοπέδου το ρέμα στρέφεται προς τα ΒΑ. Συνεπώς θεωρούμε ότι υπήρχε προσεκτική και σκόπιμη τοποθέτηση των τάφων πλησίον της όχθης του ρέματος και όχι μέσα σε αυτήν, αφού εκείνη την περίοδο θα είχε ροή.

²¹ Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από την αποδελτίωση 165 τάφων των ὑστερων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων που έχουν ερευνηθεί στα Μέγαρα τα τελευταία σαράντα χρόνια και αναφέρονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* από το 1967 ως και το 2004. Αν και δεν έχει αναγνωριστεί με ανασκαφικό τρόπο στην περιοχή η κοίτη ρέματος, η εύρεση των τάφων στα βόρεια της πόλης ως το σημείο μιας νοητής σχεδόν ευθείας, συνηγορεί στην ύπαρξη κάποιου φυσικού ορίου, όπως είναι ένα ρέμα. Το γεγονός ότι το ρέμα Μουρατζά έπαιζε τον ίδιο ρόλο, αυτόν του φυσικού ορίου δηλαδή και στο δυτικό-νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, ισχυροποιεί την πρότασή μας.

²² Είναι συχνές οι φυσικές μεταβολές της κοίτης ρεμάτων κατά την αρχαιότητα, ενδεικτικά βλ. Πετρόπουλος 1991, 256, υποσημ. 71. Παπαγγελή 1988, 46-48. Πιτερός 1998, 179-185.

²³ Ο Πausanias δεν αναφέρει αν την περίοδο που επισκέφτηκε τα Μέγαρα είδε το ρέμα στην περιοχή εκείνη, δηλαδή το ρέμα Εξωβρύσης. Μέχρι και σήμερα τμήματα του ρέματος της Εξωβρύσης που διασταυρώνονται με τις σύγχρονες οδούς είναι προσπελάσιμα χωρίς τη χρήση κάποιας γέφυρας, ιδίως τους μήνες όπου αυτό δεν έχει ροή, καθώς η κοίτη είναι αβαθής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της απόληξης της οδού Σαλαμίνας στα ΒΑ της πόλης προς τον δρόμο του Αλεποχωρίου. Αντιθέτως, σε άλλα σημεία δυτικότερα, η χρήση γέφυρας κρίνεται απαραίτητη (οδός Θηβών, Εξωβρύση), καθώς εδώ το βάθος της κοίτης είναι μεγαλύτερο. Δεν είναι απίθανο επομένως ο Πausanias να μετέβη στο μέρος που ονομάζει Ρους μέσω κάποιου αβαθούς σημείου της κοίτης του ρέματος. Να σημειωθεί ότι η πόλη υπέστη καταστροφή από τον Καίσαρα το 45 π.Χ. και δε γνωρίζουμε σε ποιο

πραγματικής εκτροπής ρέματος, τότε είναι πολύ πιθανό αυτό το γεγονός να σχετίζεται με την ξηρασία του ρέματος του οικοπέδου Σταυράκη. Και σε αυτήν την περίπτωση το ρέμα του οικοπέδου Σταυράκη μπορεί να ταυτιστεί με το αρχαίο ρέμα Ρους, το οποίο μνημονεύεται στις αρχαίες πηγές²⁴.

Προβληματική είναι η σύνδεση της εκτροπής του ρέματος με τον Θεαγένη, ο οποίος υπήρξε τύραννος της πόλης γύρω στο 600 π.Χ., τουλάχιστον δηλαδή εκατό χρόνια πριν από την ξηρασία του ρέματος. Η αναφορά του ονόματός του θα πρέπει να κριθεί ανακριβής, όπως ανακριβής κρίνεται και η κατασκευή της υφιστάμενης κρήνης από τον Θεαγένη, της λεγόμενης «κρήνης του Θεαγένη» (εικ. 1: Δ), την οποία είδε ο Πausanias (I.40.1) και η οποία κατασκευάστηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²⁵. «Ο τῶν ἐπιχωρίων ἐξηγητής», επομένως, απέδωσε στον γνωστό τύραννο των Μεγάρων πολλά ή κάποια από τα μεγάλα υδραυλικά έργα που είχαν κατασκευαστεί στα Μέγαρα, πιθανώς γιατί αυτό πίστευε, επαναλαμβάνοντας τις αφηγήσεις των προγόνων του.

Δύο έργα της περιόδου ενδέχεται να σχετίζονται με την εκτροπή του ρέματος του οικοπέδου Σταυράκη. Το πρώτο είναι η λεγόμενη κρήνη του Θεαγένη, η οποία κατασκευάζεται μεταξύ των ετών 500 και 490 π.Χ. και αποτελεί ένα μνημειώδες έργο συλλογής και αποθήκευσης υδάτων²⁶. Ο Arthur Muller²⁷ υποστηρίζει ότι η κρήνη τροφοδοτούνταν από το αρχαίο ρέμα Ρους, βασιζόμενος στην αποκάλυψη συστήματος αγωγών βόρεια και βορειοδυτικά της κρήνης, που θα συνέβαλαν στη διοχέτευση των υδάτων του ρέματος σε αυτήν. Ωστόσο, η ύπαρξη ενός συστήματος υδρομαστευτικών σηράγγων στη θέση Ορκός²⁸, βόρεια των Μεγάρων, που συνέλεγε και μετέφεραν το νερό στην πόλη με τη βοήθεια της φυσικής κλίσης, ενισχύει την άποψη της τροφοδοσίας της κρήνης μέσω του αρχαίου αυτού υδραγωγείου και όχι από ένα περιοδικό ρέμα με μη σταθερή ροή, όπως ο Ρους. Η ταυτόχρονη τροφοδοσία της κρήνης από περισσότερες πηγές δεν μπορεί να αποκλειστεί, φαίνεται όμως πιθανότερο το υδραγωγείο του Ορκού να αποτελούσε τον βασικό πάροχο νερού στην πόλη των Μεγάρων²⁹.

Το δεύτερο μεγάλο έργο είναι ο οχυρωματικός περίβολος της πόλης³⁰, ο οποίος περικλείει τις δύο ήδη από τα αρχαία χρόνια τειχισμένες ακροπόλεις του Αλκάθου και της Καρίας, καθώς και μεγάλο πεδινό τμήμα, το οποίο ορίζεται από δύο ρέματα, αυτό της Εξωβρύσης στα βόρεια-βορειοανατολικά (εικ. 1: Γ) και αυτό του Μαυρατζά στα δυτικά-νοτιοδυτικά (εικ. 1: Ε). Η πρώτη κατασκευαστική φάση, η οποία διαμορφώνει ουσιαστικά τον πολεοδομικό ιστό της πόλης και η οποία μας αφορά εδώ, χρονολογείται στην περίοδο μετά τους Περσικούς Πολέμους, ανάμεσα στα έτη 479 με 460 π.Χ., ενώ οι δύο επόμενες φάσεις τοποθετούνται χρονικά στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. η δεύτερη και μετά το 307 π.Χ. η τρίτη.

Η επιλογή της οχύρωσης μιας πόλης σε πεδινή περιοχή, όπως είναι η πόλη των Μεγάρων, ήταν αποτέλεσμα προσεκτικού σχεδιασμού, καθώς η προστασία της πόλης επιτυγχανόταν τόσο από τεχνητές δομές, όπως τα τείχη, όσο και από την εκμετάλλευση φυσικών στοιχείων, όπως τα ρέματα, γεγονός που έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές που διατυπώνουν την

βαθμό υπήρξε ανασυγκρότησή της, όπως επίσης δε γνωρίζουμε και τον ρόλο των ρεμάτων στις περιόδους που ακολούθησαν, Ζορίδης 2008, 201. Να προστεθεί, επίσης, ότι στη διαδρομή του αυτή ο Pausanias δεν αναφέρει ούτε και τα τείχη, τα οποία θα ήταν σε ερειπίωδη κατάσταση και προφανώς μη άξια μνείας.

²⁴ Αναφορές για τον Ρου, υπάρχουν στον Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1305a (5.4.5): και Θεαγένης ἐν Μεγάροις τῶν εὐπόρων τὰ κτήνη ἀποσφάξας, λαβὼν παρὰ τὸν ποταμὸν ἐπινέμοντας, και τον Πλούταρχο, *Θησείας* 27.6: δεικνύουσι δὲ καὶ Μεγαρεῖς Ἀμαζόνων θήκην παρ' αὐτοῖς, ἐπὶ τὸν καλούμενον Ῥοῦν βαδίζουσιν ἐξ ἀγορᾶς. Η περιοχή, στην οποία έγινε η εκτροπή του ρέματος και τοποθετήθηκε ο βωμός του Αχελώου, διατήρησε πλέον την ονομασία Ρους, Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008, 23. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Στέλλα Δρένη για τις παρατηρήσεις της σχετικά με τις αναφορές αυτές.

²⁵ Είναι πιθανό στην ίδια θέση να προϋπήρχε κρήνη της εποχής του Θεαγένη. Κρήνη των αρχαίων χρόνων έχει αποκαλυφθεί στα δυτικά της πόλης, στον δρόμο προς τον Τριποδίσκο, Muller, 1981, 216.

²⁶ Hellner 2009, 74-77.

²⁷ Muller 1981, 214.

²⁸ Αυγερινού 2013, 405-415.

²⁹ Mamassis – Koutsoyiannis 2010, 110.

³⁰ Ζορίδης 1985, 217-236.

άποψη ότι τα ρέματα Εξωβρύσης και Μαυρατζά λειτουργούσαν ως φυσικές τάφροι του τείχους³¹. Ενισχυτικό της υπόθεσης ότι τα ρέματα αυτά υφίσταντο ήδη από την αρχαιότητα και αποτελούσαν ένα σημαίνον όριο διαφορετικών δραστηριοτήτων για την πόλη, αποτελεί η χωροθέτηση των νεκροταφείων. Οι τάφοι των αρχαϊκών χρόνων καταλαμβάνουν τον χώρο γύρω από τις δύο τειχισμένες ακροπόλεις και ανάμεσα στο �έμα Μαυρατζά στα νότια και εκείνο του οικοπέδου Σταυράκη στα βόρεια³², ενώ αντίθετα τα νεκροταφεία των κλασικών χρόνων, αυτά δηλαδή που ιδρύονται μετά την ανέγερση των τειχών, και εν συνεχεία όλων των υστερότερων φάσεων κατοίκησης χωροθετούνται στο βόρειο τμήμα της πόλης, βόρεια του τείχους και του ρέματος της Εξωβρύσης³³, και στο νότιο τμήμα, νότια του τείχους και του ρέματος Μαυρατζά. Εξαιρέσεις παρατηρούνται με τους τάφους που χωροθετούνται εντός των ορίων των Μακρών Τειχών και στον διαθέσιμο χώρο ανάμεσα στα Μακρά Τείχη και το �έμα Μαυρατζά. Επίσης, στα βορειοδυτικά της πόλης, όπου δεν υπάρχουν ρέματα οι τάφοι χωροθετούνται έξω από τα όρια του τείχους και έξω και από το προτείχισμα, όταν αυτό κατασκευάζεται³⁴.

Ένα επιπλέον στοιχείο για τη λειτουργία των ρεμάτων των Μεγάρων ως φυσικών τάφρων του τείχους κατά την αρχαιότητα προσφέρει το οικοπέδο Γκίνη, στο Ο.Τ 438, στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης³⁵ (εικ. 1: ΣΤ). Σε αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα μιας μεγάλης τάφρου, η οποία συνέδεε το �έμα Μαυρατζά με το �έμα Εξωβρύσης³⁶ (εικ. 1: Ε, Γ) και μπορεί να ερμηνευτεί ως μια τεχνητή αμυντική τάφρος με νερό³⁷ στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, παράλληλη με το προτείχισμα (εικ. 1: Ζ). Μάλιστα η βόρεια όχθη της, σε μια δεύτερη κατασκευαστική φάση, ενισχύθηκε με ανάλημμα³⁸, έργο το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., περίοδο που χρονολογούνται η τρίτη φάση του τείχους, η επισκευή των Μακρών Τειχών³⁹ και το προτείχισμα⁴⁰. Ωστόσο, η αρχική δημιουργία της τάφρου με την πιθανή οδογέφυρα ενδέχεται να ανήκει στον 5ο αι. π.Χ.⁴¹ και να είναι έργο σύγχρονο τόσο της πρώτης φάσης του τείχους όσο και της εκτροπής του ρέματος του οικοπέδου Σταυράκη. Η ύπαρξη, επομένως, μιας τεχνητής τάφρου με νερό που προφύλασσε ένα ευάλωτο τμήμα της οχύρωσης της πόλης δεν θα είχε λόγο αν δεν υπήρχαν και δεν λειτουργούσαν ήδη ως φυσικές τάφροι τα δύο ρέματα. Να προστεθεί επίσης ότι με αυτόν τον τρόπο όλη η πόλη περικλείεται

³¹ Ζορίδης 1985, 228. Σακελλαρίου – Φαράκλας 1972, 55.

³² Βλ. και υποσημ. 21.

³³ Εξαιρέση αποτελούν τέσσερις ταφές ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα, στα νότια του ρέματος Εξωβρύσης στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης στη θέση της εικ.1: Β, βλ. Αυγερινού 2001-2004, 293.

³⁴ Στο δυτικό τμήμα της πόλης για ταφές έξω από τα όρια του προτείχισματος βλ. Αυγερινού 2001-2004, 300.

³⁵ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 19-20.

³⁶ Μεγάλο ανάλημμα κάθετα στην τάφρο αυτή, στον άξονα Β.-Ν., το οποίο διέτρεχε κτιστός αγωγός, έχει ερμηνευτεί ως φράγμα, ερμηνεία η οποία θα πρέπει να ελεγχθεί προσεκτικότερα, καθώς το ανάλημμα αυτό δεν είναι ούτε φράγμα κατακράτησης υδάτων σε στενωπό ρέματος ή σε πλαγιά ούτε υδατοφράκτης αντίστοιχος μεγάλων αποξηραντικών έργων. Επίσης, η περιοχή είναι πεδινή και αμέσως έξω από τα τείχη της πόλης. Πιο πιθανό θεωρείται να σχετίζεται με κάποιο είδος οδογέφυρας με οχετό. Άλλωστε, ο σύγχρονος δρόμος που βρίσκεται ένα-δυο μέτρα δυτικότερα και παράλληλα του αναλήμματος αυτού, ο δρόμος του Αγίου Στεφάνου, ακολουθεί αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στις γεωργικές γαίες των Μεγαρέων.

³⁷ Νερό είχαν οι τάφροι στην Ποσειδωνία και την Αθήνα, Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 115, υποσημ. 573.

³⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 19-20. Η ενίσχυση της όχθης της τεχνητής αυτής τάφρου με τοίχιο δηλώνει την ανάγκη προστασίας των πρανών από τη διάβρωση. Ένα αντίστοιχο τοίχιο θα προστάτευε και τη νότια όχθη και συνεπώς και το προτείχισμα, στην περίπτωση όπου η τάφρος δεν εκτεινόταν σε ολόκληρο τον χώρο αμέσως βόρεια από το προτείχισμα, όπως στην περίπτωση του Διύλου στην Αθήνα. Ενδεικτικά βλ. Τσιριγώτη-Δρακωτού 2001-2004, 237. Για περιορισμό της κοίτης του Κλαδέου στην Ολυμπία με κτιστό ανάλημμα, ώστε να ρέει δίπλα στη δυτική παρειά του τείχους χωρίς να το διαβρώνει, βλ. Koutsoyiannis κ.ά. 2008, 48. Για ανάλημμα ως έργο διαμόρφωσης της κοίτης ποταμού με στόχο τον έλεγχο της στάθμης και της ροής των υδάτων του στην Ήλιδα βλ. Παπακωνσταντίνου 1991, 329-334. Για διευθέτηση της κοίτης ρέματος στην Ερέτρια με παράλληλη δημιουργία γέφυρας αμέσως έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης βλ. Krause 1972, 10-29.

³⁹ Ζορίδης 1985, 236.

⁴⁰ Αυγερινού 2001-2004, 297.

⁴¹ Προβληματισμό για την ύστερη χρονολόγηση της πρώτης φάσης του έργου στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους δημιουργεί η κάλυψη του αγωγού που διατρέχει το ανάλημμα με μεγάλους, αδρά επεξεργασμένους λίθους ασβεστολιθικού πετρώματος και όχι με λιθόπλινθους από κογχυλιάτη, όπως στην υπόλοιπη κατασκευή. Η δημοσίευση του σημαντικού αυτού έργου αναμένεται με ενδιαφέρον.

από το υγρό στοιχείο: στα βορειοδυτικά από την τάφρο του οικοπέδου Γκίνη, στα βόρεια-βορειοανατολικά από το ρέμα Εξωβρύσης, στα δυτικά-νοτιοδυτικά από το ρέμα Μαυρατζά, ενώ αυτά τα ρέματα που εκβάλλουν στον Σαρωνικό κόλπο προστατεύουν και τα σκέλη των Μακρών τειχών, όπου βρίσκεται το επίγειο της πόλης, η Νίσαια⁴².

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω στοιχεία, στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης οχύρωσης της πόλης, υποστηρίζουμε ότι το ρέμα του οικοπέδου Σταυράκη, ο Ρους δηλαδή, εκτράπηκε προς τα νότια, ώστε να αποτελέσει παράλληλα φυσική τάφρο για το τείχος. Η κατασκευή και χρήση τάφρων για την καλύτερη προστασία μιας θέσης μαρτυρείται ήδη από τον Όμηρο (Ζ 440-1), ενώ σε πολλές περιπτώσεις έχουν ανασκαφεί ή υποθεθεί ανάλογες δομές στη διαμόρφωση της άμυνας των πόλεων⁴³. Αρκετές φορές, όμως, είναι δύσκολο να γίνει διαχωρισμός των αμυντικών τάφρων από τις τάφρους αργιοληψίας για την κατασκευή τμημάτων του τείχους⁴⁴, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η λειτουργία των δομών αυτών δεν είναι μονοδιάστατη, όπως συνάγεται από απόσπασμα του Θουκυδίδη (IV 67), στο οποίο αναφέρεται ότι εξακόσιοι Αθηναίοι οπλίτες με τον αρχηγό τους Ιπποκράτη, κατά την επίθεσή τους στα Μέγαρα το 424 π.Χ., πήραν θέση «έν όρυγματι όθεν έπλίνθενον τὰ τείχη και άπείχεν ού πολύ». Παρακάτω, ωστόσο, ο Θουκυδίδης (IV 69), αναφέρει ότι οι Αθηναίοι μετά την κατάληψη της Νίσαιας «άρξάμενοι από του τείχους ό είχαν και διοικοδομήσαντες τό προς Μεγαρέας, άπ' εκείνου έκατέρωθεν ές θάλασσαν τής Νισαίας, τάφρον τε και τείχη διελομένη ή στρατιά». Σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει μια σαφής αναφορά για κατασκευή τάφρου στο πλαίσιο της οχύρωσης της περιοχής, έστω και αν αυτή υλοποιείται υπό την έμπνευση των Αθηναίων⁴⁵. Η καλύτερη προστασία, επομένως, μιας θέσης συχνά επιβάλλει την κατασκευή τάφρων και ενίοτε και την εκτροπή ρεμάτων, ώστε να λειτουργήσουν ως φυσικές τάφροι για το τείχος.

Εκτροπές ρεμάτων είναι γνωστές στην αρχαιότητα, ενώ σχετικές αναφορές υπάρχουν και στις αρχαίες πηγές⁴⁶. Οι εκτροπές ρεμάτων σχετίζονται κυρίως με την προστασία μιας πόλης, ώστε αυτά να αποτελούν φυσικό όριο της, αλλά σπανιότερα και με την κατάληψη μιας άλλης, όπως συνέβη στην περίπτωση της Μαντινείας, όπου ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αγησίπολις το 385 π.Χ. εξέστρεψε τον ποταμό Όφι, ώστε να διαβρώσει το πλίνθινο τείχος της⁴⁷. Μετά από το γεγονός αυτό τα τείχη κατασκευάστηκαν εκ νέου το 370 π.Χ. με λίθινο θεμέλιο και το ποτάμι χρησιμοποιήθηκε πλέον ως φυσική τάφρος⁴⁸. Σε πολλές περιπτώσεις οι οχυρώσεις πόλεων έχουν εκμεταλλευτεί τα φυσικά αυτά όρια, όπως στη Ρόδο, την Ερέτρια, στις πόλεις Στύμφαλο και Κλείτωρ στην Αρκαδία, στην Ολυμπία, την Ήλιδα και αλλού⁴⁹.

Επιστρέφοντας, επομένως, στην ξηρασία του ρέματος του οικοπέδου Σταυράκη σκιαγραφείται πλέον καθαρά η σημασία της εκτροπής του, προφανώς ταυτόχρονα με την ανοικοδόμηση της πρώτης φάσης του τείχους, στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης προστασίας της πόλης. Τα Μέγαρα έδωσαν μια σχολή άξιων μηχανικών, με μάρτυρες τα σπουδαία υδραυλικά έργα που έχουν διασωθεί στην πόλη, ενώ παράλληλα και η φήμη των Μεγαρέων μηχανικών ήταν διαδεδομένη στην αρχαιότητα: ο Ευπαλίνος κατασκεύασε το υδραγωγείο της Σάμου⁵⁰ και ο Χαιρεφάνης, καταγόμενος ίσως από τα Μέγαρα, ανέλαβε την αποξήρανση της λίμνης Πτεχών στην Εύβοια για τη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης⁵¹.

⁴² Casson 1912-1913, 70-81.

⁴³ Winter 1971, 269-286, Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 113-114. Σταϊνχάουερ 2001, 193, 229.

⁴⁴ Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 113.

⁴⁵ Αθηναϊκής σύλληψης άλλωστε είναι και η κατασκευή των Μακρών Τειχών των Μεγάρων στο διάστημα 460-455 π.Χ., βλ. Ζορίδης 1985, 236.

⁴⁶ Ενδεικτικά, εκτροπές ρεμάτων και ποταμών αναφέρονται στα Ομηρικά έπη, βλ. Ζέκος 2008, και στο έργο του Ηροδότου, βλ. Αυγολούπης - Κατσιφαράκης 2009. Πραγματικό ιστορικό υπόβαθρο πρέπει να αντανακλά και ο άθλος του Ηρακλή, ο οποίος σχετίζεται με την εκτροπή των ποταμών Πηνειού και Αλφειού ώστε να καθαριστούν οι στάβλοι του Αυγέα.

⁴⁷ Maher 2012, 148.

⁴⁸ Maher 2012, 154. Winter 1989, 191.

⁴⁹ Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 114-115, Maher 2012, 234-234, 254-255, Winter 1989, 198. Βλ. και υποσημ. 37.

⁵⁰ Τσιμπουράκης 1997.

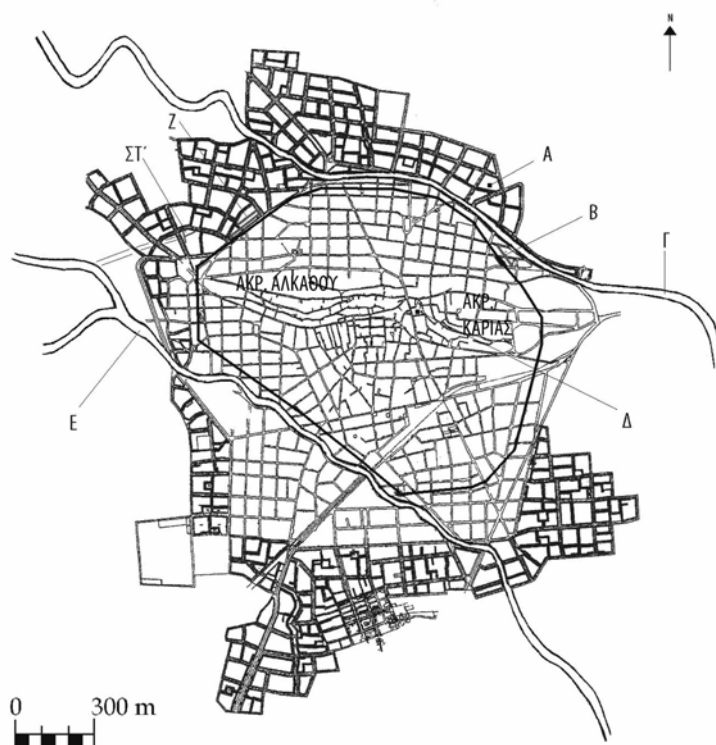
⁵¹ Τάσιος 1997, 593-596. Knoepfler 2001, 41-79.

Γνώστης λοιπόν αυτής της παράδοσης και «ὁ τῶν ἐπιχωρίων ἐξηγητῆς» ἔδωσε την πληροφορία για εκτροπή ρέματος στο βόρειο τμήμα των Μεγάρων, ἔστω κι αν δε γνώριζε ὅλες τις λεπτομέρειες.

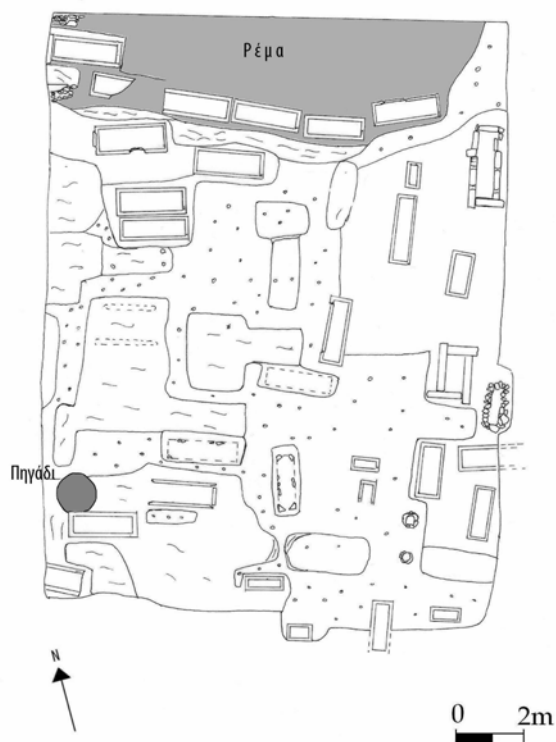
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), 2000-2010. *Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012.
- Αυγερινού 2001-2004: Π. Αυγερινού, Μέγαρα, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'1, 291-304.
- Αυγερινού 2013: Π. Αυγερινού, Η ὑδρευση των Μεγάρων κατά την αρχαιότητα, στο: Σ. Οικονόμου – Μ. Δόγκα-Τόλη (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Τόμος Β: Αττική, Α' και Γ' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2013, 405-415.
- Αυγολούπης – Κατσιφαράκης 2009: Ι. Αυγολούπης – Κ. Α. Κατσιφαράκης, Αναφορές σε θέματα υδραυλικής και υδρολογίας στο ἔργο του Ηροδότου, *Υδροτεχνικά* 18-19, 2009, 21-34.
- Bol 1974: P. C. Bol, Die Giebelskulpturen des Schatzhaus von Megara, *MDAI(A)* 89, 1974, 65-83.
- Burnett-Grossman 2001: J. Burnett-Grossman, *Greek Funerary Sculpture, Catalogue of the Collections at the Getty Villa*, Los Angeles 2001.
- Cartledge 1979: P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, London – New York 1979.
- Casson 1912-1913: S. Casson, The topography of Megara, *BSA* 19, 1912-1913, 70-81.
- Chairetakis 2016: Y. Chairetakis, Burial customs of Megara during the 7th and 6th c. B.C. The case of the North-East Cemetery, στο: Robu κ.ά. 2016, 219-237.
- Ζέκος κ.ά. 2008: Δ. Ζέκος – Γ. Αθανασόπουλος – Α. Αθανασοπούλου – Ι. Μανουσάκης, Στοιχεία Τεχνικής Γεωλογίας και Γεωτεχνικής Μηχανικής στα Ομηρικά Έπη, στο: Σ. Α. Παϊπέτης (επιμ.), *Επιστήμη και Τεχνολογία στα Ομηρικά Έπη, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αρχαία Ολυμπία, 27-30 Αυγούστου 2006*, Αθήνα 2008, 3-45.
- Ζορίδης 1985: Π. Ζορίδης, Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων, *ΑΕ* 1985, 217-236.
- Ζορίδης 2008: Π. Ζορίδης, Μέγαρα, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα 2008, 200-205.
- Forsdyke 2005: S. Forsdyke, *Exile, Ostracism and Democracy*, Princeton 2005.
- Θρεψιάδης – Τραυλός 1934: Ι. Θρεψιάδης – Ι. Τραυλός, Ανασκαφικά ἔρευνα ἐν Μεγάροις, *ΠΑΕ* 1934, 39-57.
- Hellner 2009: N. Hellner, *Η «Κρήνη του Θεαγένους» στα Μέγαρα. Ιστορία και αρχιτεκτονική ενός μνημείου του 5ου αιώνα π.Χ.*, Μέγαρα 2009.
- Jeffery 1949: L. H. Jeffery, Comments on some Archaic inscriptions, *JHS* 69, 1949, 25-38.
- Καλτσάς 2002: Ν. Ε. Καλτσάς, *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2002.
- Knoepfler 2001: D. Knoepfler, Le contrat d'Érétie en Eubée pour le drainage de l'étang de Ptéchai, στο: P. Briant (επιμ.), *Irrigation et drainage dans l'Antiquité, qanāts et canalisations souterraines en Iran, en Egypte et en Grèce*, Paris 2001, 41-79.
- Koutsoyiannis κ.ά. 2008: D. Koutsoyiannis – N. Zarkadoulas – A. N. Angelakis – G. Tchobanoglous, Urban water management in Ancient Greece: Legacies and lessons, *Journal of Water Resources Planning and Management* 134.1, 2008, 45-54.
- Krause 1972: C. Krause, *Das Westtor. Ergebnisse der Ausgrabungen 1964-1968*, Eretria IV, Bern 1972.
- Legon 1981: R. P. Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 B.C.*, Ithaca – London 1981.
- Maher 2012: M. P. Maher, *The Fortifications of Arkadian Poleis in the Classical and Hellenistic periods*, PhD dissertation, University of British Columbia, Vancouver 2012.
- Mamassis – Koutsoyiannis 2010: N. Mamassis – D. Koutsoyiannis, A web based information system for the inspection of the hydraulic works in Ancient Greece, στο: L. W. Mays (επιμ.), *Ancient Water Technologies*, New York 2010, 103-114.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008: Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, *Μεγαρίς: Τόποι, Μνημεία, Διαδρομές*, Αθήνα 2008.
- Muller 1981: A. Muller, Megarika, *BCH* 105, 1981, 203-225.
- Παπαγγελή 1988: Κ. Παπαγγελή, Ἐλευσίνα, Οδός Δήμητρος 14, Ο.Τ. 123, *ΑΔ* 43, 1988, Β'1 Χρονικά, 46-48.

- Παπακωνσταντίνου 1991: Ε. Παπακωνσταντίνου, Στοιχεία της αγοράς της Ήλιδας στο παρόχθιο ανάλημμα του Πηνειού, στο: Ριζάκης 1991, 329-334.
- Payne 1934: H. G. G Payne, A bronze Herakles in the Benaki Museum at Athens, *JHS* 54, 1934, 163-174.
- Πετρόπουλος 1991: Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά της Χώρας των Πατρών, στο: Ριζάκης 1991, 249-258.
- Πιτερός 1998: Χ. Πιτερός, Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία: Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο: Α. Pariente – G. Touchais (επιμ.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος, 28 Απριλίου-1 Μαΐου 1990*, Αθήνα 1998, 179-210.
- Richter 1970: G. M. A. Richter, *Kouroi: Archaic Greek Youths. A Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture*, London 1970.
- Ριζάκης 1991: Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991.
- Robu 2014: A. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Berne 2014.
- Robu κ.ά. 2016: A. Robu – D. Knöpfler – I. Bîrzescu – A. Alexandru (επιμ.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur les cités de la Mégaride et les fondations mégariennes du Pont-Euxin: Archéologie, épigraphie, histoire, Actes du colloque organisé à Mangalia, Roumanie, 8-12 juillet 2012*, Paris 2016.
- Σακελλαρίου – Φαράκλας 1972: Μ. Σακελλαρίου – Ν. Φαράκλας, *Μεγαρίδα, Αιγόσθενα, Ερένεια*, Αθήνα 1972.
- Σταϊνχάουερ 2001: Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Svana 2016: I. Svana, A refuse deposit of Classical period from Megara. Re-examination of the architecture and the history of the ancient town, στο: Robu κ.ά. 2016, 321-331.
- Τάσιος 1997: Π. Θ. Τάσιος, Η αποξήρανση της λίμνης Πτεχών (Δύστου), πρώτο έργο Β.Ο.Τ., στο: *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 1ο Διεθνές Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1997, 593-596.
- Τσιμπουράκης 1997: Δ. Τσιμπουράκης, *Το Όρυγμα του Ευπαλίνου στην Αρχαία Σάμο*, Αθήνα 1997.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού 2001-2004: Ι. Τσιριγώτη-Δρακωτού, Αθήνα, Οδός Διπύλου 12 και 14, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά Β΄1*, 237-240.
- Twidale 2004: C. R. Twidale, River patterns and their meaning, *Earth-Science Reviews* 67, 2004, 159-218.
- Valta 2016: P. Valta, A rural sanctuary in the west of Pagai: preliminary report, στο: Robu κ.ά. 2016, 239-252.
- Φιλήμονος-Τσοποτού 2004: Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004.
- Winter 1971: F. E. Winter, *Greek Fortifications*, Toronto 1971.
- Winter 1989: F. E. Winter, Arkadian notes, II: The walls of Mantinea, Orchomenos and Kleitor, *EMC* 35.8, 1989, 189-200.



Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης των Μεγάρων στο οποίο δηλώνονται: Α) το οικόπεδο Π. Σταυράκη, Β) το τείχος, Γ) το ρέμα Εξωβρύσης, Δ) η κρήνη του Θεαγένη, Ε) το ρέμα Μαυρατζά, ΣΤ) το οικόπεδο Γκίνη και Ζ) το προτείχισμα (επεξεργασία-προσαρμογή Γ. Χαιρετάκης).



Εικ. 2. Κάτοψη του οικόπεδου Π. Σταυράκη (Αρχείο ΕΦ.Α.ΔΥ.ΑΤ., σχεδ. Ι. Φράγκου).



Εικ. 3. Το τμήμα του ρέματος στο οικόπεδο Π. Σταυράκη, λήψη από Α (Αρχείο ΕΦ.Α.ΔΥ.ΑΤ., φωτ. Γ. Χαιρετάκης).



Εικ. 4. Μελανόμορφη λήκυθος από τον Τάφο 30 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΔΥ.ΑΤ., φωτ. Γ. Ασβεστάς).



Εικ. 5. Ο Τάφος 32 εντός της κόιτης του ρέματος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΔΥ.ΑΤ., φωτ. Γ. Χαιρετάκης).

Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος

Κατά την εκσκαφή της οδού Μπουσουλοπούλου στο Άργος για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης από τη Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ.¹ εντοπίστηκαν τρία επάλληλα οδοστρώματα: ο πλακόστρωτος Δρόμος 1, με τον υποκείμενό του κεντρικό, κτιστό οχετό, ορθογώνιας διατομής (Αγωγός 1), ο χαλικωτός Δρόμος 2 και ο λιθόστρωτος Δρόμος 3, στους οποίους εδραζόταν εν μέρει ο Αγωγός 1. Η οδός Μπουσουλοπούλου (εικ. 1) βρίσκεται στο νότιο τμήμα της πόλης, νοτιοανατολικά της αρχαίας Αγοράς και του θεάτρου και εντός του τείχους της αρχαίας πόλης. Αποτελείται από τρία τμήματα: α) το νότιο, από τη διασταύρωση με την οδό Ανδρ. Μιαούλη ως τη διασταύρωση με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας (Ατρέως ως το 1980), που περικλείει ανατολικά το αρχαιολογικό τρίγωνο, περιοχή όπου έχει εντοπιστεί τμήμα της υστερορωμαϊκής συνοικίας²· β) το βόρειο, βόρεια της διασταύρωσης με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας και ως τη διασταύρωση με την οδό Αχιλλέως, που διέρχεται ανατολικά κτηρίου που έχει ταυτιστεί με Ισείο· και γ) το βορειότερο, ως τη συμβολή με την οδό Κανελλοπούλου.

Στο πρώτο, νότιο τμήμα της οδού, στα όρια του ορύγματος αποχέτευσης της Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ., πριν τη διασταύρωση με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας, εντοπίστηκε σε βάθος 1,40 μ. μικρό τμήμα του Δρόμου 1, μήκους 3,30 μ., το οποίο προεξείχε της ανατολικής παρειάς του ορύγματος, σε πλάτος 0,10-0,90μ, χωρίς να εντοπιστεί και μέσα στο όρυγμα, όπου είχε πιθανώς καταστραφεί από την τοποθέτηση σύγχρονου αγωγού ομβρίων³. Ήταν κατασκευασμένος κυρίως από ασβεστολιθικούς κυβόλιθους, αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Βαθύτερα από τον Δρόμο 1 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμα επάλληλα οδοστρώματα: ο χαλικωτός Δρόμος 2 και ο πλακόστρωτος Δρόμος 3, σε βάθος 2,35-2,40 μ. και 2,27-2,51 μ. αντίστοιχα.

Κατά τη διαπλάτυνση του ορύγματος ως το δυτικό όριο της οδού Μπουσουλοπούλου (συνολικό πλάτος 3,60-3,80 μ.) και στη συμβολή με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας, στο πλάτος του ορύγματος αποχέτευσης Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ., εντοπίστηκε αγωγός (Αγωγός 1) σε βάθος 1,88-1,73 μ., σε μήκος 10,50 μ. και με εσωτερικό πλάτος 0,65 μ. Οι πλευρές του αγωγού, με πλάτος 0,60 μ., σε σωζόμενο μήκος 8,53 μ. και ύψος 0,79-0,77 μ., ήταν επιμελώς κατασκευασμένες, συμπαγείς και ανθεκτικές. Ήταν κτισμένες, κατά το μεγαλύτερο πλάτος τους, εξωτερικά και προς το κέντρο τους, από σειρές από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και κουρασάνι, ενώ στο εσωτερικό του αγωγού αποτελούνταν από στρώσεις πλακοειδών οπτοπλίνθων με κουρασάνι ως συνδετικό υλικό, χαλίκια και θραύσματα κονιάματος. Οι

¹ Από το 1989 ως το 2009 πραγματοποιήθηκε στο Άργος από τη Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ., τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης - Αποχέτευσης (που το 2011, με την ίδρυση των καλλικρατικών δήμων, μετονομάστηκε σε Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ.Μ.), η κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Πριν την τοποθέτηση των αγωγών, διενεργήθηκε αρχαιολογική έρευνα από εξειδικευμένο προσωπικό της Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ., υπό την εποπτεία της Δ' Ε.Π.Κ.Α. (νυν Ε.Φ.Α. Αργολίδας). Ο παρών αγωγός αποκαλύφθηκε, το Φεβρουάριο του 1998, στα πλαίσια του έργου «Αποχέτευση ακαθάρτων Άργους - Κεντρικός Συλλεκτήρας οδών Αγίου Κωνσταντίνου - Μπουσουλοπούλου». Ευχαριστώ θερμά όλους όσους συνετέλεσαν στη σύνταξη αυτής της δημοσίευσης, την προϊσταμένη της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Άλκηστη Παπαδημητρίου, τους αρχαιολόγους της 25ης Ε.Β.Α. Αναστασία Βασιλείου, Ευφροσύνη Πλατή και Λεωνίδα Σουχλέρη, τις σχεδιάστριες της Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ. Γιούλα Γιαννακούλη και της Δ' Ε.Π.Κ.Α. Γαρυφαλιά Καλκανάκου, τον τοπογράφο Ιωάννη Σκλήρη, τον συντηρητή έργων τέχνης του Μουσείου Άργους Φώτη Δημάκη, καθώς και τους Ευάγγελο Γιαννόπουλο και Σπύρο Δημάκη, εργαζόμενους στο Μουσείο Άργους. Ευχαριστώ για τη συνεργασία τους και τους εργάτες της ανασκαφής Ευάγγελο Κυρμπάση και Γεώργιο Μερικά.

² Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998. Μπαράκη-Γλένη 1998, 271-272, 278. Μώρου 1981, 110.

³ Ο πλακοσκεπής αγωγός ομβρίων κατασκευάστηκε από το Δήμο Άργους στις αρχές δεκαετίας 1970 κατά μήκος του νοτίου τμήματος της οδού Μπουσουλοπούλου, δυτικά ακριβώς από το όρυγμα του παρόντος έργου αποχέτευσης, πάνω από τη δυτική πλευρά του αρχαίου αγωγού, σε βάθος έως 1,00 μ.

οπτόπλινθοι προεξείχαν 0,03-0,06 μ. από τον κυρίως τοίχο και απείχαν μεταξύ τους 0,03-0,02 μ.

Στην ανατολική πλευρά του Αγωγού 1 κατέληγε δευτερεύων κτιστός αγωγός (εικ. 2), με εσωτερικό πλάτος 0,26 μ. και με κατεύθυνση Α-Δ, εγκάρσιος στο όρυγμα. Ήταν κατασκευασμένος εξωτερικά από αργούς λίθους και κουρασάνι και είχε εσωτερική επένδυση από οπτόπλινθους. Παροχέτευε απόβλητα από παρακείμενο κτήριο προς τα ανατολικά του Δρόμου 1, στον κεντρικό Αγωγό 1⁴.

Η ανατολική πλευρά του αγωγού εδραζόταν στον χαλικωτό Δρόμο 2. Η δυτική εδραζόταν, από νότια προς βόρεια, αρχικά στον πλακόστρωτο Δρόμο 3, σε μήκος 1,70 μ., αφού πρώτα καλύφθηκε η αρματοτροχιά που τον διέσχισε στο τμήμα αυτό με τηγμένα μέταλλα, θραύσματα κεραμίδων και αργούς λίθους και χρησιμοποιήθηκε ως δάπεδο του Αγωγού 1 στο τμήμα αυτό. Στη συνέχεια, σε μήκος 2,62 μ., το δάπεδο ήταν κατεστραμμένο και σε βάθος 2,52 εντοπίστηκε χαλικωτό στρώμα με κονίαμα και μέταλλα. Τέλος, στη συμβολή των οδών Μπουσουλοπούλου και Μεσσηνίας-Αρκαδίας, σε μήκος 4,50 μ., ο αγωγός επάνω σε δάπεδο από πήλινες πλάκες, τετράγωνες σχεδόν (0,48 × 0,50 μ.), με πάχος 0,10 μ. Οι πλάκες έφεραν στην κάτω επιφάνεια τους, κατά μήκος των πλευρών και στον άξονα του αγωγού, προεξοχές για καλύτερη εφαρμογή σε υπόστρωμα από κουρασάνι και αργούς λίθους. Ήταν τοποθετημένες εναλλάξ (ζικ-ζαγκ), ενώ θραύσματα μικρότερων πλακών κάλυπταν τα κενά ως τις πλευρές του αγωγού (εικ. 2). Οι πλάκες ήταν μονωμένες με λεπτό στρώμα σκληρού κονιάματος. Το δάπεδο του αγωγού στο νότιο τμήμα της οδού Μπουσουλοπούλου και στη συμβολή με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας εντοπίστηκε σε βάθος 2,61-2,52 μ., με διαφορά κλίσης 0,10 μ. στα 8,00 μ. (εικ. 2).

Στο βόρειο τμήμα της οδού Μπουσουλοπούλου, βόρεια της διασταύρωσης με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας, εντοπίστηκε τμήμα του πλακόστρωτου Δρόμου 1 σε βάθος 1,57-1,52 μ. και σε μήκος 11,60 μ., πάνω ακριβώς από τη δυτική πλευρά αγωγού⁵ (εικ. 4), η οποία σωζόταν σε μήκος 2,75 μ. και σε ύψος 0,90 μ. Εδραζόταν σε κατασκευή, η οποία συνεχιζόταν στο άσκαφο προς δυτικά και προς ανατολικά, κάτω από το δάπεδο του Αγωγού 1, και στον Δρόμο 3. Το δάπεδο του αγωγού αποτελείτο, όπως και στη συμβολή των οδών Μπουσουλοπούλου και Μεσσηνίας-Αρκαδίας, από πήλινες πλάκες και αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,67-2,70 μ., μήκος 3,20 μ. αλλά σε πλάτος μόλις 0,10-0,15 μ. Συνεχιζόταν κυρίως στο άσκαφο προς ανατολικά, όπως και το μεγαλύτερο μέρος του αγωγού (εικ. 2, 4).

Ο άξονας του Δρόμου 1 (εικ. 1) και του υποκείμενου αγωγού είχε κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και ταυτιζόταν με τον άξονα της οδού Μπουσουλοπούλου⁶, τουλάχιστον στο πρώτο, νότιο τμήμα της όπου εντοπίστηκε. Πιθανόν ακολουθούσε προς νότο την κατεύθυνση της σύγχρονης οδού Μπουσουλοπούλου, διέσχισε τη ρωμαϊκή συνοικία νοτιοανατολικά της αρχαίας Αγοράς και έφτανε ως τη διασταύρωση με την οδό Ανδρ. Μιαούλη⁷. Στη συμβολή των οδών Μπουσουλοπούλου και Μεσσηνίας-Αρκαδίας (πρώην Ατρέως), ο Δρόμος 1 διασταυρωνόταν προφανώς με πλακόστρωτο δρόμο που ξεκινούσε από το θέατρο, διέσχισε την αρχαία Αγορά και κατέληγε στις ανατολικές συνοικίες της υστερορωμαϊκής πόλης και την έξοδο του Πύρου⁸

⁴ Σύστημα μικρότερων κτιστών αγωγών παροχετεύει τα λύματα παρακείμενων οικιών στον κύριο αγωγό κάτω από τον λιθόστρωτο δρόμο. Στο υπόλοιπο νότιο τμήμα της οδού Μπουσουλοπούλου ως τη διασταύρωση με την οδό Α. Μιαούλη έχουν εντοπιστεί άλλοι έξι δευτερεύοντες αγωγοί ανάλογης κατασκευής, που προφανώς κατέληγαν στον κεντρικό αγωγό.

⁵ Η αποσπασματικότητα της ανασκαφής και η καταστροφή του πλακόστρωτου Δρόμου 1 στο νότιο τμήμα της οδού Μπουσουλοπούλου δεν είχαν καταστήσει αρχικά φανερό το συσχετισμό της πλακόστρωτης Οδού 1 με τον αγωγό, γεγονός που πιστοποιήθηκε τελικά στο βόρειο τμήμα.

⁶ Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο λιθόστρωτες οδοί κατασκευάζονται πάνω από προγενέστερους ελληνιστικούς ή από χαλικωτούς ρωμαϊκούς με τον ίδιο ακριβώς άξονα ή με μικρή μετατόπιση του. Χρησιμοποιούνται και κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο. Σημειώνονται επίσης πολλά παραδείγματα σύγχρονων οδών στη θέση των αρχαίων, όπως φαίνεται και στον χάρτη (εικ. 1).

⁷ Aupert κ.ά. 1982, 648-649, όπου τοποθετείται σημαντικός οδικός κόμβος.

⁸ Είναι ο δρόμος που εντοπίστηκε στα οικόπεδα Β. Μανιάτη (Κριτζάς 1973-1974α), Κ. Τσουγκριάνη (Κριτζάς 1973-1974β), Δ. και Π. Πουλή (Μώρου 1981) και κατά την εκσκαφή του αποχετευτικού αγωγού του Δήμου Άργους (Διβάρη-Βαλάκου 1980) και χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ. ή σε οικόπεδα στην ευρύτερη περιοχή [οικ. Α.

(εικ. 1). Κάτω από το δρόμο αυτό εντοπίστηκε επίσης κτιστός οχετός σε βάθος 2,15 μ., ανάλογης κατασκευής.

Βόρεια της συμβολής των οδών Μπουσουλοπούλου και Μεσσηνίας-Αρκαδίας ο Δρόμος 1 παρουσίαζε μια προοδευτική μετατόπιση προς τα βορειοανατολικά, ενώ διερχόταν ανατολικά του Ισειού⁹. Τμήμα του Δρόμου 1 εντοπίστηκε και στη συμβολή με την οδό Αχιλλέως, σε βάθος 1,65 μ. Στο τελευταίο, βορειότερο τμήμα της οδού Μπουσουλοπούλου, από τη συμβολή με την οδό Αχιλλέως ως τη συμβολή με την οδό Κανελλοπούλου, δεν εντοπίστηκαν ούτε ο πλακόστρωτος Δρόμος 1, ούτε τμήμα του αγωγού (εικ. 1). Πιθανόν η νοητή προέκταση του δρόμου και του αγωγού προς βορειοανατολικά οδηγούσε στη βορειοανατολική συνοικία της πόλης.

Ο Δρόμος 1 και ο κεντρικός χτιστός οχετός σχετίζονται με ένα διαπιστωμένο οδικό δίκτυο και ένα εξίσου γνωστό αποχετευτικό σύστημα στον ευρύτερο χώρο βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά της αρχαίας Αγοράς της πόλης¹⁰. Εκτός από τον αγωγό στην οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας (πρώην Ατρέως), αγωγοί παρόμοιας κατασκευής, κάτω από πλακόστρωτους δρόμους, έχουν εντοπιστεί και στον χώρο του αρχαιολογικού τριγώνου¹¹ και στην οδό Δαναού¹² (εικ. 1).

Από τον συσχετισμό με τα παρακείμενα οδοστρώματα και τους αντίστοιχους αγωγούς και κυρίως με τον πλησιέστερο της οδού Ατρέως, ο αγωγός της οδού Μπουσουλοπούλου τοποθετείται χρονικά στον 4ο αι. μ.Χ. Η κεραμική¹³ επιβεβαιώνει την κατασκευή του στα τέλη 3ου – αρχές 4ου αι. μ.Χ., καθώς και τη χρήση του αγωγού από τη ρωμαϊκή ως την παλαιοχριστιανική περίοδο. Από τα πολλά νομίσματα που εντοπίστηκαν¹⁴, αυτά που διατηρούνται σε καλή κατάσταση χρονολογούν τον βαθύτερο πλακόστρωτο Δρόμο 3 στην ύστερη ελληνιστική περίοδο¹⁵, ενώ τον πλακόστρωτο Δρόμο 1 και τον αγωγό στο α' μισό του 4ου αι. μ.Χ.¹⁶, με διάρκεια χρήσης ως την ύστατη περίοδο ακμής του Άργους, τον 6ο αι. μ.Χ. και τουλάχιστον ως το 541/542¹⁷.

Η περίοδος κατά την οποία κατασκευάστηκαν ο Δρόμος 1 και ο αγωγός, η ύστερη Ρωμαϊκή¹⁸, είναι μία μεταβατική περίοδος από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο, από την ειδωλολατρία στην πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού. Στις αρχές του 4ου αι. και μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης το 330, το Άργος εξακολουθεί να είναι μέρος της επαρχίας της Αχαΐας. Η Αγορά παραμένει πυρήνας της πόλης, όπου γίνονται και εργασίες

Γ. Τσουλουχά (Κριτζάς 1973-1974γ) και Ελ. Κατερίνη-Μαναριώτη (Μώρου 1982), και στο αρχαιολογικό τριγώνο (Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 271-72. Πιτερός 1998, 189-190)].

⁹ Οικόπεδο Χρ. Κωτσιαντή (Κριτζάς 1973-1974δ).

¹⁰ Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 329.

¹¹ Μπαρακάρη-Γλένη 1998, 271-72.

¹² Βλ. παραπάνω οικόπεδα Τσουλουχά και Κατερίνη-Μαναριώτη.

¹³ Εύρεση λύχνων: α) απομίμησης τύπου Bronner XXVII (βλ. Οικονομου 1988, 483 αριθ. 1: 2ος – α' μισό 3ου αι. Βονοπ 1966, 51 πίν. 7 αριθ. 274: τέλος 3ου – αρχές 4ου) στο υπόστρωμα Δρόμου 1/κάλυψης αγωγού, νότιο τμήμα, β) τμήμα λύχνου (πρβλ. Βονοπ 1966, 51 πίν. 8 αριθ. 328: τέλος 3ου – αρχές 4ου) στο κατώτατο τμήμα της ανατολικής πλευράς του αγωγού, πάνω από τον χαλικωτό Δρόμο 2, γ) τμήματα λύχνων βορειοαφρικάνικου τύπου (πρβλ. Οικονομου 1988, 488, αριθ. 42: 6ος αι. Garnett 1975, πίν. 44.30: μέσα 6ου αι). Βονοπ 1966, 86-87 πίν. 17 αριθ. 642: 6ος αι.) στο δάπεδο αγωγού, νότιο τμήμα και δ) λύχνους πλησίον Δρόμου 1 (πρβλ. Βονοπ 1966, 68-70 πίν. 12 αριθ. 480: β' μισό 4ου αι. Οικονομου 1988, 495 αριθ. 111: 5ος αι.).

¹⁴ Κατά την αποκάλυψη του αγωγού και των Δρόμων 1, 2, 3 εντοπίστηκαν συνολικά 32 νομίσματα.

¹⁵ Head 1991, 409-412. Χάλκινο νόμισμα Σικυώνας, μέσα από αρματοτροχιά πλακόστρωτου Δρόμου 3. Εμπρ.: περισσότερα προς δεξιά. Οπισθ.: Γράμμα Σ μέσα σε στεφάνι ελιάς. Ύστερη ελληνιστική εποχή (323-251 π.Χ.).

¹⁶ Sear 1964, 235. Χάλκινο νόμισμα εποχής Κωνσταντίνου Α' από καθαρισμό ανατολικής πλευράς αγωγού στο νότιο τμήμα οδού Μπουσουλοπούλου. Εμπρ.: Κεφαλή Κωνσταντίνου προς δεξιά. Οπισθ.: GLORIA EXERCITVS. Δύο στρατιώτες ανάμεσα σε λάβαρο. Αναμνηστική κοπή της περιόδου 330-346.

¹⁷ Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2000, 24-27 εικ. 3.20, 3.21 (Διαφορά: εργ. Β). Χάλκινος φύλλισ. Μέσα από αγωγό, στο βόρειο τμήμα. Εμπρ.: DN IVSTINIANVS PP AVC. Προτομή κατά μέτωπον του αυτοκράτορα με κράνος, διάδημα, περπενδούλια και θώρακα. Στο δεξί κρατεί σταυροφόρο σφαίρα και στον αριστερό ώμο ασπίδα. Επίσημο φθαρμένο όπικ και πεδίο δεξιά. Οπισθ.: Μ. Επάνω σταυρός. Κάτω (εργ.) Α. ANNO XV (=β' έτος βασιλείας Ιουστινιανού). Στο έξεργον CON (Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης). Χρονολογία κοπής: 541/542.

¹⁸ Píérart – Touchais 1996, 86-89. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 329. Abadie-Reynal 1998, 397-404.

αναδιάρθρωσής της. Η ανέγερση των Θερμών Β¹⁹ στην Αγορά και η κατασκευή μικρότερων λουτρικών εγκαταστάσεων²⁰ και του Ισείου²¹ στην πυκνοδομημένη συνοικία του νότιου Άργους παγώνουν τη νέα εικόνα της πόλης αλλά και την ανάγκη παροχέτευσης μεγάλης ποσότητας χρησιμοποιούμενων υδάτων. Στα τέλη του 4ου αι., μετά το διάταγμα του Θεοδοσίου (395), την οριστική νίκη του Χριστιανισμού, τις καταστροφικές επιδρομές των Γότθων και τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική κρίση, η Αγορά χάνει το δημόσιο χαρακτήρα της και παρακμάζει. Οι Θέρμες Β' εγκαταλείπονται. Το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης μετατοπίζεται μεταξύ των σύγχρονων οδών Δαναού και Αγ. Κωνσταντίνου (εικ. 1), στην ανατολική συνοικία, που είναι πυκνοδομημένη και ακμάζουσα ως τα μέσα του 6ου αι.

Ο αγωγός της οδού Μπουσουλοπούλου εξυπηρετούσε τις σημαντικές ανάγκες παροχέτευσης που είχαν δημιουργηθεί κατά τον 4ο αι. μ.Χ. στην Αγορά και στην περιοχή νότια από αυτήν. Συνέλεγε τα λύματα από τα δημόσια κτίρια αλλά και τις ιδιωτικές οικίες, και σ' αυτόν κατέληγαν, μέσω των αγωγών των οδών Γούναρη και Ατρέως, και τα χρησιμοποιούμενα νερά από τα λουτρά βόρεια και βορειοανατολικά του θεάτρου²² και από τις Θέρμες Β' της Αγοράς. Πιθανόν, όμως, να λειτουργούσε και ως συλλέκτης ομβρίων υδάτων της ευρύτερης περιοχής βόρεια και βορειοδυτικά της οδού Μπουσουλοπούλου²³ αλλά και ανατολικά της αρχαίας Αγοράς. Κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ., με ανάλογο τρόπο εξυπηρετούσε τα κτήρια (λουτρά, εργαστήρια) της νέας βορειοανατολικής συνοικίας, με τελικό στόχο την απομάκρυνση των λυμάτων έξω από το νότιο τείχος²⁴ και την πόλη.

Συνοψίζοντας, ο αποχετευτικός αγωγός της οδού Μπουσουλοπούλου που αποκαλύφθηκε κατά την κατασκευή ενός σύγχρονου δημόσιου έργου, ανάλογης σχεδόν χρήσης, ήταν ένα τεχνικό έργο της Ρωμαϊκής αυτοκρατίας στο Άργος, κατασκευασμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια και οπωσδήποτε αποτέλεσμα κρατικού πολεοδομικού σχεδιασμού²⁵. Συμπληρώνει το σύστημα αποχέτευσης της ρωμαϊκής περιόδου που εντάσσεται σε ένα εξίσου σημαντικό οδικό δίκτυο, ενώ παράλληλα συμβάλλει στην αναπαράσταση της καθημερινής ζωής σε ένα κομβικό σημείο της πόλης που παραμένει ζωτικό και κατά την παλαιохριστιανική περίοδο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abadie κ.ά. 1983: C. Abadie – J.-P. Thalmann – P. Aupert – J. des Courtils, Argos, *BCH* 107, 1983, 839-853.
 Abadie-Reynal 1998: C. Abadie-Reynal, Un exemple de régression du phénomène urbain: Argos aux IVe-VIe siècles ap. J.-C., στο: Pariente – Touchais 1998, 397-404.
 Adam 1984: J.-P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris 1984.
 Aupert 1982: P. Aupert, Θέρμες Β', *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά Β'1, 107-110.

¹⁹ G. Roux, *BCH* 77, 1953, Chronique, 250-253. G. Roux, *BCH* 78, 1954, Chronique, 158-162. Daux 1969, 977-986. Aupert κ.ά. 1977, 675. Aupert κ.ά. 1978, 783-784. Aupert 1982. Abadie κ.ά. 1983, 849-853. Piérart κ.ά. 1984, 846-849.

²⁰ Παναγιωτοπούλου 1998, 376-38. Λουτρικές εγκαταστάσεις στα οικόπεδα Κολοβού-Συρεγγέλα, Ελ. Γιάννου (Κρυστάλλη 1967), Κατσάνου (Κριτζάς 1973-1974ε. G. Touchais, *BCH* 104, 1980, Chronique, 596) και Καλατζή-Μποζονέλου.

²¹ Για το απαραίτητο του ύδατος στη λατρεία της Ίσιδος, βλ. Wild 1981, 14, 169.

²² Παναγιωτοπούλου 1998, 375, όπου αναφέρονται λουτρικές εγκαταστάσεις υστερορωμαϊκής περιόδου Β, ΒΑ του θεάτρου.

²³ Για τον ίδιο λόγο κατασκευάστηκε ο σύγχρονος αγωγός ομβρίων στην οδό Μπουσουλοπούλου, ακριβώς δυτικά του υστερορωμαϊκού αγωγού.

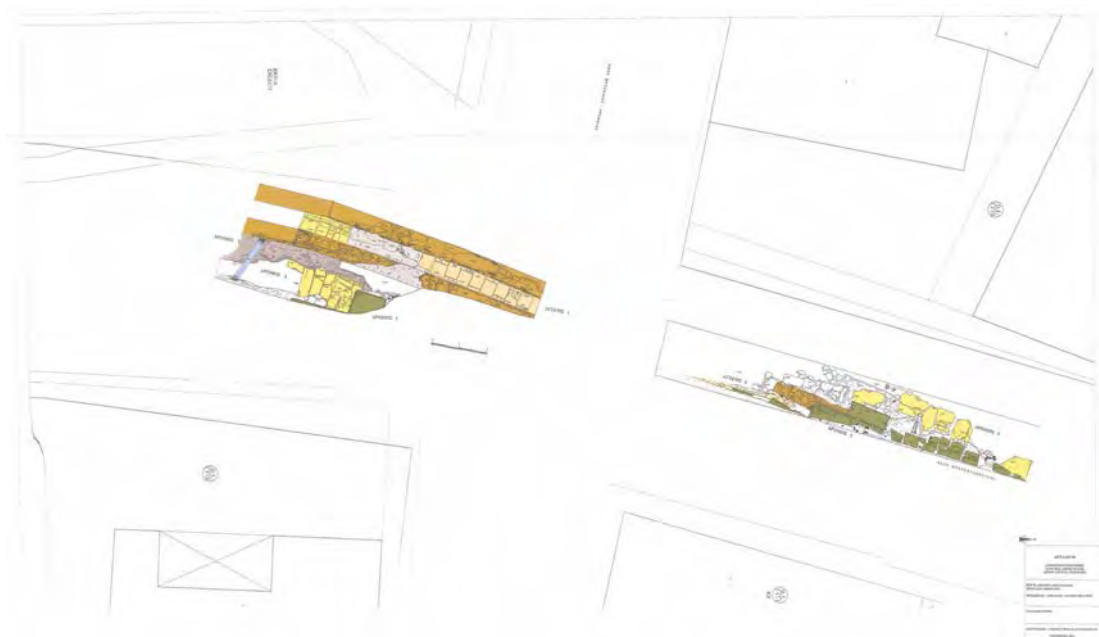
²⁴ Adam 1984, 284. Στη Ρώμη, ένα δίκτυο δευτερευόντων αγωγών έφερε τα λύματα στην *cloaca maxima*, τον κεντρικό συλλέκτηρα της πόλης, ο οποίος κατέληγε στον Τίβερη. Πιθανώς και στο Άργος ο αγωγός κατέληγε ανατολικά της πόλης, στον ποταμό Χάραδρο.

²⁵ Στράβων, V.3.8.235. Οι Ρωμαίοι προνόησαν και κατασκεύασαν έργα (υδραγωγεία, δρόμους και αποχετευτικούς αγωγούς) που εξυπηρετούσαν την καλή λειτουργία του κράτους, την υγιεινή και την άνετη διαβίωση των πολιτών (βλ. Adam 1984, 284, 300). Η εγκατάσταση του αποχετευτικού δικτύου ήταν βασικό μέρος του πολεοδομικού σχεδιασμού μιας νέας πόλης. Σε περίοδο πολέμου, οι οδοί κατασκευάζονταν και συντηρούνταν από το στρατό. Σε περίοδο ειρήνης, τοποθετημένοι διοικητές και από την εποχή του Δομιτιανού ο ίδιος ο αυτοκράτορας αποφάσιζαν για την κατασκευή των δρόμων και των μεγάλων δημόσιων έργων.

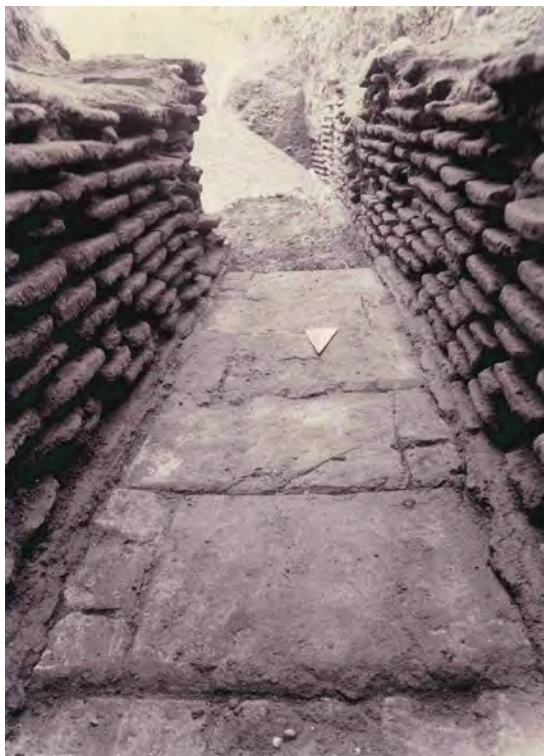
- Aupert κ.ά. 1977: P. Aupert – D. Feissel – P. Marchetti – M. Piérart – M. Sève – J.-P. Thalmann – G. Touchais, Argos, *BCH* 101, 1977, 667-683.
- Aupert κ.ά. 1978: P. Aupert – M. Piérart – J.-P. Thalmann – D. Feissel – P. Marchetti – G. Touchais, Argos, *BCH* 102, 1978, 771-802.
- Aupert κ.ά. 1982: P. Aupert – C. Abadie – J. des Courtils – A. Hesse, Argos, *BCH* 106, 1982, 637-651.
- Bovon 1966: A. Bovon, *Lampes d'Argos*, Études péloponnésienes 5, Paris 1966.
- Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2000: Μ. Γαλάνη-Κρίκου – Ι. Τουράτσογλου – Η. Τσούρτη, *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα 2000.
- Daux 1969: G. Daux, Chronique des fouilles de l'École française en 1968, *BCH* 93, 1969, 955-1067.
- Διβάρη-Βαλάκου 1980: Ν. Διβάρη-Βαλάκου, Οδός Ατρέως (Σκάμμα Δήμου), *ΑΔ* 35, 1980, Χρονικά Β'1, 111-112.
- Garnett 1975: K. S. Garnett, Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44, 1975, 173-206.
- Head 1991: B. V. Head, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Amsterdam 1991².
- Κριτζάς 1973-1974α: Χ. Β. Κριτζάς, Άργος. Οδός Ατρέως (οικόπεδον Βασιλικής Μανιάτη), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 212-214.
- Κριτζάς 1973-1974β: Χ. Β. Κριτζάς, Γωνία οδού Ατρέως και προεκτάσεως Δαναού (οικόπεδον Κωνσταντίνου Τσουγκριάνη), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 228-230.
- Κριτζάς 1973-1974γ: Χ. Β. Κριτζάς, Οδός Δαναού 59 (οικόπεδον Αθανασίου Γ. Τσουλουχά), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 220-222.
- Κριτζάς 1973-1974δ: Χ. Β. Κριτζάς, Πάροδος Δαναού (οικόπεδον Χρήστου Κωτσαντή ή Κωτσιαντή), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Χρονικά Β'2, 222-226.
- Κριτζάς 1973-1974ε: Χ. Β. Κριτζάς, Πάροδος Θεάτρου 39 (οικόπεδον Γ. Κατσάνου), *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β'2 Χρονικά, 226-227.
- Κρυστάλλη 1967: Ε. Κρυστάλλη, Οικόπεδον Ελένης Γιάννου (Μποζονέλου), *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 171-172.
- Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998: Ά. Μπανάκα-Δημάκη – Α. Παναγιωτοπούλου – Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο. Σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, στο: Pariente – Touchais 1998, 327-336.
- Μπαρακάρη-Γλένη 1998: Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης του Άργους. Στοιχεία από την ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. Λεμπετζή, στο: Pariente – Touchais 1998, 271-290.
- Μώρου 1981: Ελ. Μώρου, Γωνία οδού Ατρέως και επέκτασης οδού Δαναού (οικόπεδο Δ. και Π. Πουλή), *ΑΔ* 36, 1981, Χρονικά Β'1, 109-111.
- Μώρου 1982: Ελ. Μώρου, Οδός Δανού (οικόπεδο Ελ. Κατερίνη Μαναριώτη), *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά Β'1, 97.
- Οικονομου 1988: Α. Οικονομου, Lampes paléochrétiennes d'Argos, *BCH* 112, 1988, 481-502.
- Παναγιωτοπούλου 1998: Ά. Παναγιωτοπούλου: Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος, στο: Pariente – Touchais 1998, 373-384.
- Pariente – Touchais 1998: A. Pariente – G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme*, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990, Recherches franco-helléniques 3, Athènes 1998.
- Piérart κ.ά. 1984: M. Piérart – J.-P. Thalmann – J. des Courtils – P. Aupert – G. Touchais, Argos, *BCH* 108, 1984, 845-852.
- Piérart – Touchais 1996: M. Piérart – G. Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6000 ans*, Paris 1996.
- Πιτερός 1998: Χ. Ι. Πιτερός, Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο: Pariente – Touchais 1998, 179-210.
- Sear 1964: D. R. Sear, *Roman Coins and their Values*, London 1964.
- Wild 1981: R. A. Wild, *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*, Leiden 1981.



Εικ. 1. Απόσπασμα από χάρτη Άργους με το αρχαίο οδικό δίκτυο και με θέσεις πλακόστρωτων οδών σχετικών με την οδό/αγωγή της οδού Μπουσουλοπούλου, κλ. 1:2000 (Αρχείο Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ./ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 2. κάτοψη αγωγού, οδός Μπουσουλοπούλου, Άργος (Αρχείο Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ./ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 3. Γενική άποψη του εσωτερικού του αγωγού: πλευρές και δάπεδο.
Οδός Μπουσουλοπούλου: νότιο τμήμα και συμβολή με την οδό Μεσσηνίας-Αρκαδίας
(Αρχείο Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ./ ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).



Εικ. 4. Δυτική πλευρά αγωγού, τμήμα δαπέδου και τμήμα κάλυψης αγωγού, Δρόμος 1.
Οδός Μπουσουλοπούλου: βόρειο τμήμα (Αρχείο Δ.Ε.Υ.Α.ΑΡ./ ΕΦ.Α.ΑΡΓ.).

Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας

Το Πεταλίδι, το οποίο βρίσκεται στη ΒΔ πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου και νοτίως της εύφορης περιοχής των πέντε ποταμών, ταυτίζεται από αρχαίους συγγραφείς με την αρχαία Κορώνη, πόλη που ίδρυσε ο Βοιωτός Επιμελίδης το 369 π.Χ., παράλληλα με την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης από τον Επαμεινώνδα¹. Αρχαιολόγοι όπως ο Natan Valmin και ο Richard Hope Simpson, που διενήργησαν επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή, αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της σπαρτιατικής κατοχής πιθανόν υπήρχε στην περιοχή περιούκος πόλη με διαφορετικό ίσως όνομα.² Ειδικότερα, ο Hope Simpson αναφέρει την ύπαρξη πέντε κιονοκράνων της πρώιμης κλασικής περιόδου, ενώ ο Valmin πιστεύει ότι το τείχος που περιέβαλε την ακρόπολη της αρχαίας Κορώνης είχε κτιστεί πριν από την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης³.

Στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. η αρχαία Κορώνη, όπως και πολλές άλλες πόλεις της Μεσσηνίας, εντάχθηκε στην Αχαιική Συμπολιτεία και το λιμάνι της ονομάστηκε *λιμὴν Ἀχαιῶν*. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η πόλη άκμασε και αναπτύχθηκε στην ακροθαλασσιά, στις ανατολικές υπώρειες της αρχαίας ακρόπολης, στην περιοχή όπου βρίσκεται ο σύγχρονος οικισμός του Πεταλιδίου. Τα εύφορα εδάφη και η παράκτια θέση της προσέλκυσαν Ρωμαίους επιχειρηματίες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, ασχολήθηκαν με εμπορικές συναλλαγές και αγόρασαν μεγάλες εκτάσεις γης μετατρέποντάς την σε εμπορικό, αγοραστικό και διαμετακομιστικό κέντρο.

Σε σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στον οικισμό του Πεταλιδίου ήλθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα πολυτελών κτηρίων, αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά, νομίσματα και κεραμική κυρίως ρωμαϊκών χρόνων, στοιχεία που μαρτυρούν την ύπαρξη μιας εύπορης και αριστοκρατικής κοινωνίας⁴. Ο εκλεπτυσμένος και τρυφηλός τρόπος διαβίωσης της οικονομικά ανερχόμενης αυτής τάξης σκιαγραφείται μέσα από τη συχνή παρουσία μικρών ή μεγάλων λουτρικών οικοδομημάτων που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Πεταλιδίου καθώς και από τα πλούσια ταφικά κτερίσματα⁵.

Ειδικότερα, σε περιορισμένη διερευνητική ανασκαφική έρευνα που διενήργησε ο Άρης Λαζαρίδης το 1983 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. και Δ. Πανταζόπουλου αποκαλύφθηκε τμήμα χώρου που ορίζεται από παχείς πλινθότοιχους και διατηρεί σε άριστη κατάσταση δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες⁶. Στον πλαϊνό δυτικό τοίχο βρέθηκαν στενοί δίοδοι που ερμηνεύονται ως αγωγοί θερμού αέρα από το υπόκαυστο που εικάζεται ότι υπάρχει κάτω από το δάπεδο. Πρόκειται για λουτρό που επεκτείνεται νότια και δυτικά προς τα όμορα οικόπεδα. Το δυτικό τμήμα του ανωτέρω λουτρού αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που διενήργησε η Ζ' Ε.Π.Κ.Α. το 2004 στο παρακείμενο οικόπεδο Κουμούτσου-Τριάντου, όπου ήλθαν στο φως λουτήρες, αγωγοί και πυκνά οικοδομικά κατάλοιπα κτηρίων που προέρχονται από αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις των υστερορωμαϊκών χρόνων (εικ. 1). Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε το 2002 στο όμορο οικόπεδο

¹ Valmin 1930, 175-180. Παπαχατζής 1978, 165. McDonald – Rapp 1972, 312.

² Η περιοχή της Ακρόπολης Πεταλιδίου είχε κατοικηθεί ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, όπως δείχνουν μυκηναϊκά όστρακα που εντοπίστηκαν από τη γράφουσα σε αυτοψία στην περιοχή.

³ Luraghi 2008, 140 υποσημ. 147.

⁴ Αραπογιάννη 2005, 93-105.

⁵ Σε διερευνητικές ανασκαφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το 2008-2009 στο οικόπεδο Πηνελόπης Σπεντζούρη στην Ακρόπολη Πεταλιδίου ήλθαν στο φως ρωμαϊκές ταφές από τις οποίες ξεχωρίζει γυναικεία ταφή, η οποία συνοδευόταν από χρυσά κοσμήματα, γυάλινα και μεταλλικά αγγεία.

⁶ Λαζαρίδης 1983, 113 πίν. 58β.

Γρουσουζάκου αποκαλύφθηκαν τμήμα κατεστραμμένου μωσαϊκού δαπέδου και τοίχοι κτηρίων από αργολιθοδομή. Φαίνεται ότι τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά κατάλοιπα αποτελούν τμήμα πολυτελούς έπαυλης, η οποία διέθετε λουτρικές εγκαταστάσεις, χώρους υποδοχής, εστίασης, καθώς και βοηθητικούς χώρους και προσκτίσματα για την προετοιμασία του φαγητού και την αποθήκευση αγαθών.

Σε μικρή απόσταση βορείως του ανωτέρω συγκροτήματος ερευνήθηκε το 2008 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία τμήμα λουτρικού συγκροτήματος, το οποίο πιθανόν ανήκε σε παραθαλάσσια αστική έπαυλη (εικ. 2). Τμήμα του λουτρού καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση της παρακείμενης οικίας Δαιμονάκου. Το δυτικό και νότιο τμήμα του συγκροτήματος φαίνεται να εκτείνεται κάτω από την όμορη οικία των κληρονόμων Ηλία και Πέτρου Γρουσουζάκου καθώς και κάτω από το οδόστρωμα της δημοτικής οδού και των όμορων οικοδομών. Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε *praefurnium* (προπνιγείον), το οποίο τροφοδοτούσε με θερμότητα τους παρακείμενους χώρους του λουτρού. Είναι κατασκευασμένο από οπτόπλινθους, αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα, ενώ στο μέσο της πρόσοψης (ανατολική πλευρά) φέρει τοξοειδές άνοιγμα, πλάτους 0,40 μ. και ύψους 1 μ. Το δάπεδο, που στηρίζεται σε τετράγωνους πεσσίσκους υποκαύστων, καλύπτεται από ανισομεγέθεις λίθινες πλάκες λευκόφαιου χρώματος. Βόρεια του *praefurnium* και σε βάθος 0,40 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης δημοτικής οδού αποκαλύφθηκε τμήμα λίθινου αγωγού με προσανατολισμό Βορρά-Νότο. Ένας καμπύλος, μισοκατεστραμμένος τοίχος δομημένος με αργούς λίθους, οπτόπλινθους και άφθονο κονίαμα περιέβαλε τη νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά του *praefurnium*. Στη βορειοδυτική και νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τοίχοι από αργολιθοδομή αμελέστερης τοιχοποιίας, οι οποίοι πιθανόν ανήκαν σε προσκτίσματα και βοηθητικούς χώρους του συγκροτήματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει δόμος από λιθόπλινθους πιθανότατα κλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που βρέθηκε κάτω από τα θεμέλια των τοίχων του ρωμαϊκού λουτρού. Ο δόμος, ο οποίος έχει διεύθυνση Βορρά-Νότο, συνεχίζει νότια κάτω από τον παρακείμενο δρόμο, ενώ η βόρεια πλευρά του καταστράφηκε κατά την ανέγερση της οικίας Δαιμονάκου. Πιθανότατα σχετίζεται με κάποιον αναλημματικό περίβολο που κατασκευάστηκε κατά μήκος της παραλίας για λόγους προστασίας των παράκτιων κτισμάτων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται θραύσματα γυάλινων αγγείων, κεραμική ρωμαϊκών και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, σιδερένια καρφιά και δύο χάλκινα φθαρμένα νομίσματα. Συλλέχθηκαν επίσης και *tegulae mammatae*, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη θερμαινόμενων χώρων.

Σε σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1996-1998 στη θέση Λουτρό, στην ιδιοκτησία Δ. Παναγόπουλου, σε απόσταση 1,5 χλμ. βόρεια του Πεταλιδίου, αποκαλύφθηκε εκτεταμένο συγκρότημα ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, το οποίο διαθέτει χώρους κατοίκησης, λουτρού, υποδοχής και ανάπαυσης (εικ. 3). Το κτήριο ήταν ήδη γνωστό στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από το 1989, όταν κατά τη διάρκεια διαμορφωτικών εργασιών του χώρου προκλήθηκε μεγάλη καταστροφή στο μνημείο και ήλθαν στο φως δύο ακέφαλα αγάλματα που εκτίθενται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκής έπαυλης αποτελούμενης από δέκα δωμάτια, που επικοινωνούσε με ένα τρίχωρο κτήριο διακοσμημένο με ψηφιδωτά δάπεδα και με ένα πολυτελές τετράχωρο λουτρό, η δυτική, βόρεια και νοτιοανατολική πλευρά του οποίου διαμορφωνόταν σε ημικυκλικές ασίδες⁷. Το λουτρό, το οποίο σε ορισμένα σημεία σώζεται σε αρκετό ύψος, διέθετε χώρους ψυχρού και θερμού λουτρού με θερμαινόμενα δάπεδα που στηρίζονταν σε πεσσίσκους στήριξης αποτελούμενους από τετράγωνες οπτοπλινθους. Ορισμένοι από τους τοίχους του λουτρού έφεραν εσωτερικά ορθομαρμάρωση, ενώ το δάπεδο είχε καλυφθεί με πήλινες ή μαρμάρινες πλάκες. Το πολυτελές αυτό συγκρότημα υποδεικνύει

⁷ Βικάτου 1996, 191. Βικάτου 1997, 259-260.

την εγκατάσταση στην περιοχή πλούσιων ιδιοκτητών με προσοδοφόρες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Σε απόσταση λίγων μέτρων βορειοανατολικά του ανωτέρω συγκροτήματος και κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 2009-2010 ήλθαν στο φως εκτεταμένες εγκαταστάσεις ρωμαϊκών χρόνων, οι οποίες συνεχίζουν βόρεια και ανατολικά σε όμορες ιδιοκτησίες. Οι αποκαλυφθείσες εγκαταστάσεις, οι οποίες αναπτύσσονται κοντά στην ακτή, περιλαμβάνουν χώρους λουτρών με υπόκαυστα, δωμάτια κατοίκησης, εργαστηριακές εγκαταστάσεις, βοηθητικούς χώρους, καθώς και ταφές σε κεραμοσκεπείς τάφους (εικ. 4, 5).

Ειδικότερα, τμήμα λουτρικού συγκροτήματος, με χώρους ψυχρού και θερμού λουτρού, αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Το λουτρό είναι δομημένο με στρώσεις οπτοπλίνθων εναλλασσόμενων με παχύ στρώμα κονιάματος, ενώ η νότια πλευρά του διαμορφώνεται σε ημικυκλική ασίδα. Η ανωδομή του έχει καταπέσει στη νότια εξωτερική πλευρά του καθώς και στο εσωτερικό του καλύπτοντας το σύνολο σχεδόν των πεσίσκων κυκλικής διατομής που στήριζαν τα θερμαινόμενα δάπεδα. Ο μεγάλος αριθμός τεμαχίων μαρμάρινων πλακών, που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής, υποδηλώνει την πολυτελή διαμόρφωση του λουτρού που προοριζόταν να εξυπηρετήσει την εκλεπτυσμένη και οικονομικά ισχυρή αριστοκρατία της περιοχής. Τα *praefurnia* (προπνιγεία), οι χώροι δηλαδή που παρήγαγαν θερμότητα και τη διοχέτευαν στους θερμούς χώρους του λουτρού, εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική και στη νοτιοανατολική πλευρά του λουτρού, κάτω από το καταπεσμένο τμήμα της ανωδομής. Δυτικά της καταπεσούσης ανωδομής ερευνήθηκε τετράγωνο πλινθόκτιστο κτήριο, διαστάσεων 2,90 × 3 μ. και ύψους 1,70 μ. περίπου, στη δυτική πλευρά του οποίου υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη παραθύρου. Το κτήριο, το οποίο ίσως χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος, καλυπτόταν πιθανόν με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη. Ως αποδυτήριο πρέπει να λειτουργούσε ο πολυτελέστατος χώρος που βρέθηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του λουτρού. Οι τοίχοι του είχαν επενδυθεί με λεπτές μαρμάρινες πλάκες, ενώ το δάπεδο του ήταν στρωμένο με αδρά δουλεμένες λίθινες πλάκες. Στην εσωτερική βόρεια πλευρά του είχε κατασκευαστεί κτιστό θρανίο μήκους 2 μ. και πλάτους 0,50 μ., το οποίο προφανώς χρησίμευε για να κάθονται αναπαυτικά οι λουόμενοι. Τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης πλάκας με φυτική διακόσμηση συλλέχθηκε από το στρώμα καταστροφής του δωματίου.

Σε απόσταση 20 μ. περίπου νοτίως του ανωτέρω χώρου εντοπίστηκαν θερμαινόμενοι χώροι ορθογωνίου σχήματος, οι οποίοι πιθανότατα ανήκαν σε δεύτερο λουτρικό συγκρότημα, το οποίο εκτείνεται ανατολικά κάτω από την παρακείμενη δημοτική οδό. Πεσίσκοι αποτελούμενοι από επάλληλες στρώσεις τετράγωνων οπτοπλίνθων στήριζαν τα υπερυψωμένα δάπεδα των χώρων. Στη νοτιοδυτική πλευρά των ανωτέρω χώρων εντοπίστηκαν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, αποτελούμενες από συγκρότημα ρωμαϊκών κλιβάνων, τριών ωσειδών και ενός ορθογωνίου, οι οποίοι προοριζόνταν για την όπτηση αγγείων, κεραμίδων, οπτοπλίνθων, καθώς και για την κατασκευή γυάλινων αντικειμένων (εικ. 6). Διατηρούνται οι υπόγειοι θάλαμοι όπτησης, καθώς και το στόμιο για την εισαγωγή της καύσιμης ύλης. Δύο κλίβανοι σώζουν το κεντρικό στήριγμα, ενώ κομμάτια της διάτρητης εσχάρας τους είχαν καταπέσει στο εσωτερικό των θαλάμων τους. Στο εσωτερικό του ενός κλιβάνου βρέθηκαν ακέραιοι οξυπύθμενοι αμφορείς του 4ου αι. μ.Χ., πήλινες σφήνες και μεγάλος αριθμός πήλινων πηνιόσχημων υποστατών, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση του χώρου για την όπτηση πήλινων αγγείων. Μάζες ηλού με έντονα ίχνη καύσης ή με τις επιφάνειές τους καλυμμένες με στρώμα γυαλιού, υπολείμματα κακοψημένων αγγείων, καθώς και άλλα εργαστηριακά κατάλοιπα που βρέθηκαν σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής υποδηλώνουν επίσης την παρουσία βιοτεχνικών εγκαταστάσεων στο χώρο. Βορείως των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων βρέθηκαν θεμέλια κτηρίων από αργολιθοδομή που πιθανόν χρησίμευαν ως βοηθητικοί χώροι των εργαστηρίων, ενώ οι τοίχοι επιμελέστερης τοιχοποιίας που βρέθηκαν μεταξύ των δύο λουτρικών συγκροτημάτων πρέπει να ανήκουν στην έπαυλη κάποιου πλούσιου γαιοκτήμονα της περιοχής.

Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου εντοπίστηκαν τα θεμέλια τετράγωνου κτηρίου, το οποίο είναι κατασκευασμένο με ισχυρή τοιχοδομία από αργούς λίθους. Στην εσωτερική βόρεια πλευρά του εντοπίστηκε κεραμοσκεπής τάφος εντός του οποίου είχε ενταφιασθεί ενήλικο άτομο κτερισμένο με ένα πινάκιο και ένα λύχνο ρωμαϊκών χρόνων. Δεξαμενή ημικυκλικού σχήματος και αγωγός ύδατος διαμορφώνονται στην εξωτερική ανατολική πλευρά του, ενώ στη βορειοανατολική γωνία των θεμελίων του είχε κατασκευαστεί μικρών διαστάσεων κεραμικός κλίβανος, γεγονός που υποδηλώνει την πρωιμότητα του κτηρίου. Ανάμεσα στα ρωμαϊκά κτίσματα βρέθηκε συμπαγής ορθογώνια βάση πεσσόσχημου αναθήματος, κατασκευασμένη με πωρολιθικές λιθοπλίνθους συνδεδεμένες με πελεκόσχημους «ξύλινους» συνδέσμους, του 3ου αι. π. Χ.⁸

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής κυρίως του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ., μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων, πήλινων σφηνών, πηνιόσχημων υποστατών, πήλινων αγνύθων, μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών καθώς και θραυσμάτων από *tegulae mammatae*. Επίσης, εντοπίστηκαν τεμάχια κονιάματος τοίχων, μαρμάρινων πλακών, γυάλινων αντικειμένων και σιδερένια καρφιά.

Καθώς η ανασκαφή στο οικοπέδο Παναγόπουλου δεν έχει ολοκληρωθεί είναι πολύ δύσκολος ο σαφής προσδιορισμός της χρήσης των χώρων αλλά και η κατάταξη των λουτρών σε ένα συγκεκριμένο τύπο. Τα επιχρίσματα στους τοίχους, τα μαρμαρόστρωτα δάπεδα και οι ανάγλυφες ορθαμαρμαρώσεις προσδίδουν πολυτελή χαρακτήρα στο σύνολο σχεδόν των οικοδομημάτων που βρέθηκαν στο οικοπέδο και τα οποία είχαν διάρκεια χρήσης από τον 2ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Η θέση αυτού του παράκτιου οικοδομικού συγκροτήματος πολύ κοντά στον οδικό άξονα που οδηγούσε προς το αστικό κέντρο της αρχαίας Κορώνης ίσως υποδηλώνει ένα ενδιάμεσο σταθμό διακίνησης γεωργικών, κτηνοτροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Επιπλέον, η παρουσία βιοτεχνικών εγκαταστάσεων δηλώνει το μεγάλο βιοτικό και οικονομικό εύρος, την παραγωγική δυνατότητα, τις ενασχολήσεις, καθώς και τις εμπορικές και πολιτιστικές επαφές των κατοίκων της περιοχής του Πεταλιδίου.

Ο πλούτος των ανασκαφικών ευρημάτων και ο μεγάλος αριθμός των οικιστικών καταλοίπων στην ανωτέρω περιοχή υποδεικνύουν ότι η αρχαία Κορώνη υπήρξε σημαντικό εμπορικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου. Ασφαλώς το κύριο αστικό κέντρο στην ενδοχώρα της ρωμαϊκής Μεσσηνίας ήταν η Μεσσήνη, όμως και οι παράκτιες πόλεις της αρχαίας Κορώνης, της Κυπαρισσίας, των Φαρών και της Πύλου εξασφάλιζαν μέσω των λιμανιών τους τη δίοδο προς τον κόσμο της Μεσογείου και της Αδριατικής συμβάλλοντας έτσι στην οικονομική ανάπτυξη και στην επικοινωνία της Μεσσηνίας με τον έξω κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη 2005: Ε. Αραπογιάννη, Αρχαιολογικά ευρήματα από την αρχαία Κορώνη, στο: Π. Πανταζόπουλος – Ε. Κουλουκέα (επιμ.), *Ομηρική Αίπεια – Αρχαία Κορώνη – Πεταλίδι. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πεταλίδι, 5-7 Αυγούστου 2005*, Πεταλίδι 2009, 93-105.
- Βικάτου 1996: Ο. Βικάτου, Πεταλίδι, *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β' 1, 191.
- Βικάτου 1997: Ο. Βικάτου, Πεταλίδι, *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β' 1, 259-260.
- Λαζαρίδης 1983: Α. Λαζαρίδης, Πεταλίδι, *ΑΔ* 38, 1989, Χρονικά Β' 1, 113.
- Luraghi 2008: N. Luraghi, *The Ancient Messenians*, Cambridge 2008.
- McDonald – Rapp 1972: W. A. McDonald – G. R. Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972.
- Παπαχατζής 1978: Ν. Παπαχατζής, *Πανσαίνου Ελλάδος Περίγησης, Μεσσηνιακά – Ηλειακά*, Αθήνα 1978.
- Valmin 1930: M. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.

⁸ Ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα της αρχαίας Μεσσήνης Πέτρο Θέμελη για τη βοήθεια στην ταύτιση του μνημείου.



Εικ. 1. Άποψη λουτήρα. Ιδιοκτησία Ζ. Κουμούτσου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 2. Άποψη ρωμαϊκού βαλανείου. Ιδιοκτησία Μ. Δαιμονάκου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 3. Λουτρικό συγκρότημα. Ιδιοκτησία Δ. Παναγόπουλου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 4. Συγκρότημα λουτρικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Ιδιοκτησία Δ. Παναγόπουλου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 5. Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και θεμέλια κτηρίου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 6. Οξυπύθμενος αμφορέας στο εσωτερικό κλιβάνου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).

Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς

Ο παράλιος οικισμός της Σκαφιδιάς βρίσκεται στη δυτική ακτή της Ηλείας και απέχει 11 χλμ. από τον Πύργο. Καταλαμβάνει την πλαγιά χαμηλού βουνού (οικισμός Πανόραμα), καθώς και τη μεγάλη, επίπεδη και εύφορη έκταση που διαμορφώνεται στα ριζά του, η οποία καταλήγει στην ακτή του Ιονίου. Στα ΝΔ βρίσκεται ο ορμίσκος Κοράκι και στα Β η γνωστή Μονή Σκαφιδιάς. Διαρρέεται από τον ποταμό Ιάρδανο, ο οποίος εκβάλλει ΒΔ στην ακτή¹. Το όνομα του ποταμού αναφέρεται από τον Όμηρο² αλλά και τον Στράβωνα³, όταν περιγράφουν την αρχαία Φειά, το σημαντικότερο λιμάνι της Ηλείας κατά την αρχαιότητα. Αξιοσημείωτο είναι ότι το όνομα Ιάρδανος συνδέεται με ποτάμια στην Κρήτη και στην Ανατολή⁴. Στην εκβολή και στην αριστερή όχθη του βρίσκονται θεμέλια και ίχνη οικισμού ρωμαϊκής εποχής, τα οποία είχαν εντοπιστεί από τον γυμνασιάρχη Γεώργιο Παπανδρέου στις αρχές του περασμένου αιώνα⁵. Λόγω της πλεονεκτικής θέσης της, η περιοχή παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στις θέσεις Ανεμόμυλος, Πανόραμα και Ψαθόλακκας, που εντάσσονται στην ευρύτερη περιοχή της Σκαφιδιάς, υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης του χώρου ήδη από την προϊστορική εποχή, καθώς έχουν ανευρεθεί λίθινα τέχνηρα και όστρακα της περιόδου αυτής⁶. Την τελευταία δεκαετία, σωστικές ανασκαφές της Ζ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση της υπογραφομένης, έφεραν στο φως εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων και ένα εντυπωσιακό βαλανείο πλησίον της ακτής.

Τα οικιστικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε τέσσερα οικόπεδα, με την ευκαιρία ανέγερσης οικοδομών, σε συνολική έκταση δύο στρεμμάτων⁷. Αποκαλύφθηκαν τμήματα από δύο οικιστικά συγκροτήματα, οι τοίχοι των οποίων είναι κτισμένοι με αργούς λίθους στο τμήμα της θεμελίωσης. Η ανωδομή διατηρήθηκε σε λίγα τμήματα. Τα κινητά ευρήματα είναι όστρακα, κυρίως από σκεύη καθημερινής χρήσης, φθαρμένα νομίσματα, θραύσματα γυαλιού, σιδερένια καρφιά, τμήματα λύχνων, όστρεα και τμήματα από χάλκινα αντικείμενα. Τα κτήρια αλλά και τα κινητά ευρήματα, καταδεικνύουν ότι η περιοχή είχε κατοικηθεί από τον 1ο αι. π.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Επιπλέον, από την περιοχή των οικιστικών καταλοίπων προέρχεται λίθινο οδόσημο⁸, κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο. Η μία επιφάνειά της είναι ενεπίγραφη, αρκετά φθαρμένη, στην οποία ωστόσο διακρίνεται το κείμενο:

¹ Στις αρχές του 20ου αιώνα ο ποταμός ονομαζόταν «Βωβός». Ενδεχομένως πρόκειται για τον ποταμό που αναφέρεται και στα ομηρικά έπη, δεδομένου ότι δεν υπάρχει άλλος ποταμός πλησιέστερος στην αρχαία Φειά. Βλ. Παπανδρέου 1924, 113. Στην ελληνική μυθολογία ο Ιάρδανος ήταν βασιλιάς της Λυδίας, γνωστός κυρίως ως ο πατέρας της Ομφάλης, βασίλισσας της Λυδίας, ενώ αναφέρεται ότι είχε και ικανότητες μάγου, βλ. Patsi-Garin 1969.

² Ομήρου *Λιάδα*, Η, 135: «Φειᾶς πᾶρ τείχεσσιν Ἰαρδάνου ἄμφι ῥέεθρα».

³ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 8,3,12 (Θεοδωρίδης 1994 74-75): «Μετὰ δὲ τὸν Χελωνάταν ὁ τῶν Πισατῶν ἐστὶν αἰγιαλὸς πολὺς, εἶτ' ἄκρα Φειά· ἦν δὲ καὶ πολίχνη “Φειᾶς πᾶρ τείχεσσιν Ἰαρδάνου ἄμφι ῥέεθρα”».

⁴ Ο Όμηρος κάνει λόγο για έναν ποταμό Ιάρδανο στην Κρήτη: «ἔνθα διατμήξας τὰς μὲν Κρήτην ἐπέλασεν, ἤχι Κύδωνες ἔναιον Ἰαρδάνου ἄμφι ῥέεθρα» (Ομήρου *Οδύσεια*, γ, 291-292).

⁵ Παπανδρέου 1990, 113.

⁶ Βλ. Παπαθανασόπουλος 1970, 194. Ματζάνας 1998, 1-23 σχετικά με τις παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας. Επιπλέον, ο Βον αναφέρεται στην προϊστορική κεραμική που φυλάσσεται στη Μονή Σκαφιδιάς (Βον 1946, 15-31).

⁷ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 2006-2007, βλ. Βικάτου 2007α, 417-422. Βικάτου 2009α, 366-367. Βικάτου 2013, 428-429. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Σ. Γιαννούλη και Κ. Νικολακοπούλου. Εκτός από οικιστικά κατάλοιπα, ανευρέθηκαν και τάφοι της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

⁸ Βικάτου 1999, 244.

..MP
NIRV
NUSO
GERM
XIMUS
IMP
PATRIA
RUM

Παρόμοιο μιλιάριο έχει βρεθεί στο Επιτάλιο Ηλείας⁹. Το οδόσημο της Σκαφιδιάς υποδηλώνει σαφώς την ύπαρξη μεγάλης οδικής αρτηρίας, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με την πεδινή οδό Ήλιδας – Ολυμπίας¹⁰.

Η δεύτερη μεγάλη ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στη Σκαφιδιά τα έτη 2002 και 2006-2007 είναι εκείνη που έφερε στο φως λουτρική εγκατάσταση δημόσιου, όπως φάνηκε μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών, βαλανείου (εικ. 1)¹¹. Μολονότι οι θέρμες και τα βαλανεία¹² έχουν συνδεθεί με τον ρωμαϊκό πολιτισμό, τα λουτρά ήταν δημοφιλή στην αρχαία Ελλάδα¹³ και μάλιστα αναφορές γίνονται σε αυτά ήδη από τον Όμηρο¹⁴.

Το λουτρό της Σκαφιδιάς, τμήματά του οποίου φαίνεται ότι ήταν πάντα ορατά, αναφέρεται από τον Παπανδρέου στο σπουδαίο για την εποχή σύγγραμμά του *Ἡ Ἡλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων* του 1924¹⁵. Στη δεκαετία του 1960 έγιναν μικρής έκτασης καθαρισμοί στον χώρο, ενώ στην ευρύτερη περιοχή βρέθηκαν αρκετοί τάφοι, ρωμαϊκών χρόνων¹⁶. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, ελάχιστα λείψανα ήταν ορατά, εφόσον η περιοχή καλύφθηκε από πυκνή βλάστηση, ενώ το χώρο του λουτρού διχοτομούσε αγροτικός χωματόδρομος. Οι ψηφίδες που ήλθαν στο φως από τη χρήση αυτού του δρόμου ήταν η αφορμή για την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας, κατά την οποία αρχικά αποκαλύφθηκε στενόμακρος διάδρομος διακοσμημένος με ψηφιδωτό δάπεδο¹⁷.

Το λουτρό, το οποίο αποκαλύφθηκε σε έκταση ενός στρέμματος περίπου, αναπτύσσεται από ανατολικά προς δυτικά, ακολουθώντας τον συνήθη κανόνα, έτσι ώστε να δέχεται άπλετο φως και θερμότητα καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και επομένως να εξασφαλίζονται ιδανικές συνθήκες παραμονής των λουομένων¹⁸. Η ανωδομή διατηρήθηκε σε αρκετά τμήματα (εικ. 1), όπως και τα ψηφιδωτά δάπεδα που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακά και σε εξαιρετική κατάσταση (εικ. 2-3). Τα διακοσμητικά θέματα των ψηφιδωτών είναι, ως επί το πλείστον, γεωμετρικά και

⁹ Θέμελης 1969, 16-17.

¹⁰ Ο αριθμός των δέκα έξι οδοσήμων που έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο φανερώνει το ενδιαφέρον της Ρώμης για την περιοχή, βλ. Πίκουλας 1992-1998, 305-311. Πίκουλας 2001, 325-330.

¹¹ Βικάτου 2001-2004, 468, 473, 478. Βικάτου 2007α, 417-422. Βικάτου 2009α, 366-367.

¹² Για την ανάλυση των όρων «βαλανείο» και «θέρμες» βλ. Staccioli 1955, 391-401. Staccioli 1958, 273-288. Staccioli 1961, 92-102. Γούναρης 1990, 3. Nielsen 1993. Yegül 1992. Fagan 2002.

¹³ Στην Ηλεία τα πλέον σημαντικά είναι τα λουτρά στο ιερό της Ολυμπίας που κτίζονται ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. πλησίον αθλητικών εγκαταστάσεων αλλά και της Ήλιδας.

¹⁴ Για περιγραφή της λουτρικής διαδικασίας μετά τη μάχη βλ. Ομήρου *Ιλιάδα*, Κ, 572-579. Περιγραφή λουτρικής διαδικασίας για την Ήρα βλ. Ομήρου *Ιλιάδα*, Ξ, 169-176.

¹⁵ Παπανδρέου 1990, 113: «...έν ακτή, παρά τήν έκβολήν και επί τῆς ἀριστερᾶς τοῦ Ἰαρδάνου ὄχθης, πλίνθοις ὄπταις καὶ ἀσβέστῳ ἐκτεταμένου μετὰ ἐκτεταμένου ψηφιδώματος, κεχωσμένου καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ τῆς Ἑλλην ἱεροσυλίας καταστρεφόμενου, καὶ μετὰ ἰχνῶν ἐγκαυμάτων καὶ ὀπῶν, ἃ δεικνύουσι πιθανότατα ρωμαϊκὰς θέρμας...».

¹⁶ Παπαθανασόπουλος 1968, 162. Παπαθανασόπουλος 1970, 194. Επίσης, αναφορά στο Παπαχατζής 1979, 387-388.

¹⁷ Η πρώτη ανασκαφική έρευνα σε αυτό το σημείο πραγματοποιήθηκε το 2002, βλ. Βικάτου 2001-2004, 473. Για την πρώτη δημοσίευση των αποτελεσμάτων του 2002 και 2006, βλ. Βικάτου 2008α, 29-45. Από την ίδια προετοιμάζεται και η τελική δημοσίευση του μνημείου.

¹⁸ Γούναρης 1990, 4. Τα θερμά διαμερίσματα βρίσκονταν προς τα δυτικά και ο κανόνας αυτός διατυπώνεται ήδη από τον Βιτρούβιο στο έργο του *Περί Αρχιτεκτονικής* (V.10.1, βλ. Λέφας 2000, 318-319). Τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ρωμαίοι συνήθιζαν να κάνουν το λουτρό τους μετά το πέρας της δουλειάς που θα συνέπιπτε με τις πρώτες απογευματινές ώρες, βλ. Meiggs 1973, 405.

φυτικά. Τα χρώματα των ψηφίδων είναι λευκό, μελανό, κίτρινο, ερυθρό και σκούρο μπλε. Ερευνήθηκαν συνολικά δεκαεπτά (17) λειτουργικοί χώροι, που αναπτύσσονται γύρω από κεντρικό υπαίθριο περίστυλο δωμάτιο, υπηρετώντας τη συμμετρική διευθέτηση του χώρου¹⁹. Εξαιτίας του ποταμού Ιάρδανου που ρέει παραπλεύρως αλλά και των εργασιών διαμόρφωσης που είχαν γίνει κατά το παρελθόν, έχει καταστραφεί η δυτική και βόρεια πλευρά του συγκροτήματος, η οποία θα είχε ανάλογους χώρους, με αυτούς βρέθηκαν στο νότιο τμήμα του κτηρίου. Οι συνολικές σωζόμενες διαστάσεις του λουτρού είναι 31,80 × 21,60 μ.²⁰. Πιο αναλυτικά οι χώροι διαμορφώνονται ως εξής:

Είσοδος (*vestibulum*) (Χώρος I). Η είσοδος του συγκροτήματος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, όπου υπάρχει στενόμακρος προθάλαμος (12,40 × 3,30 μ.), με δύο θύρες στον δυτικό τοίχο του που οδηγούν στα υπόλοιπα δωμάτια (εικ. 1-3). Το δάπεδό του διακοσμείται με ψηφιδωτό πολύ καλής διατήρησης, αποτελούμενο από εναλλασσόμενες σειρές λευκών και κίτρινων ρόμβων, που πλαισιώνονται από δύο μελανές ταινίες. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκαν ίχνη φωτιάς σε διάφορα σημεία, γεγονός που υποδηλώνει ότι πιθανόν αιτία καταστροφής του κτηρίου ήταν η φωτιά. Γυάλινες ψηφίδες που βρέθηκαν διάσπαρτες σε διάφορα σημεία του προθαλάμου, κυρίως πλησίον των πλευρικών τοίχων, πιθανόν αποτελούσαν συμπληρωματική διακόσμησή τους, εκτός από τα χρώματα²¹. Πιθανόν στον χώρο υπήρχε θυρωρείο εξωτερικά, όπου οι επισκέπτες του λουτρού θα πλήρωναν το αντίτιμο κατά την είσοδό τους για τις υπηρεσίες που θα τους προσφέρονταν, όπως συνηθιζόταν στα βαλανεία και στις θέρμες.

Διάδρομοι (Χώρος II, VI). Από τον προθάλαμο, δύο μικρότεροι διάδρομοι (8,80 × 1,90 μ. και 8,30 × 1,80 μ.) οδηγούν προς τα δυτικά, στα εσωτερικά διαμερίσματα του λουτρού. Πλαισιώνουν στα βόρεια και νότια το αίθριο (Χώρος III) και μία δεξαμενή (Χώρος IX). Και οι δυο διάδρομοι οδηγούν στο μεγάλο κεντρικό δωμάτιο (Χώρος VIII), το οποίο θα περιγραφεί στη συνέχεια. Το δάπεδό τους διακοσμείται με περίτεχνα ψηφιδωτά που φέρουν γεωμετρικά και φυτικά σχέδια. Αποδίδονται πέντε μεγάλοι τεμνόμενοι ρόμβοι στη σειρά, εγγεγραμμένοι σε ορθογώνια με λευκό βάθος. Στις τέσσερις γωνίες τους έχουν σχεδιαστεί κάρφαροι ή βλαστόσπειρες, από τις οποίες φύονται φύλλα κισσού. Στο εσωτερικό των ρόμβων εναλλάσσονται κύκλοι και μικρότεροι ρόμβοι από κεραμόχρωμες ψηφίδες. Το ψηφιδωτό οριοθετείται με πλαίσιο από μελανές ταινίες (εικ. 1-3).

Αίθριο (*atrium*) (Χώρος III). Δυτικά του προθαλάμου αναπτύσσεται το αίθριο (εικ. 1-3), διαστάσεων 6 × 5,10 μ., το οποίο ήταν περίστυλο με οκτώ ή δέκα κίονες. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με ορθογώνιες μαρμαρίνες πλάκες, εκ των οποίων μερικές διατηρήθηκαν στην αρχική τους θέση²².

Αποδυτήριο (*apodyterium*) (Χώρος IV). Ο νότιος διάδρομος οδηγούσε σε δωμάτιο (8,80 × 5,95 μ.), ΝΑ της εισόδου, το οποίο πιθανόν χρησίμευε ως αλειπτήριο (*unctorium*) ή ως αποδυτήριο (*apodyterium*)²³. Το ψηφιδωτό του δαπέδου του διακοσμείται από σειρές ερυθρών ρόμβων που οριοθετούνται από οδοντωτή μελανή ταινία. Ενδιάμεσα σχηματίζονται εξάγωνα και κύκλοι, κάρφαροι, τρίγωνα και καρδιόσχημα μοτίβα (εικ. 1-4). Κατά την

¹⁹ Στην Ολυμπία οι Θέρμες του Κρονίου ή Βόρειες Θέρμες, στα βόρεια του Πρυτανείου αλλά και οι Θέρμες του Λεωνίδαίου, αναπτύσσονται επίσης γύρω από ένα κεντρικό περιστύλιο. Γενικά για τα λουτρά της Ολυμπίας βλ. Βικάτου 2006, 9, 14, 18, 33, 38, 41, 43. Βικάτου 2008α, 32-33. Παπαχατζής 1979, 274 κ.ε. Ακόμα, ενδεικτικά βλ. Mallwitz 1972, 207-210, 269-276. Herrmann 1972, 157, 189, 191 με συγκεντρωμένη προηγούμενη βιβλιογραφία. Γενικά για τις λουτρικές εγκαταστάσεις στην Ηλεία με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Vikatou 2014, με αναφορά στα λουτρά της Ολυμπίας, Ήλιδας, Οινόης, Κυλλήνης, Φλόκα, Δαφνούλας, Μανωλάδας και Σκαφιδιάς.

²⁰ Όπως δείχνει το μέγεθός του, ακολουθεί τη βιτρουβιανή αρχή, σύμφωνα με την οποία το πλάτος πρέπει να είναι το 1/3 του μήκους του, βλ. Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 2003, 324.

²¹ Σε άλλους χώρους έχουν βρεθεί κομμάτια κονιάματος με ίχνη χρώματος. Για τις γυάλινες ψηφίδες βλ. Βρούβα 2005, 105, με αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα και βιβλιογραφία.

²² Κατά τον Βιτρούβιο (*Περί Αρχιτεκτονικής*, VI.3, βλ. Λέφας 1998, 26-35), το αίθριο αποτελεί μία από τις κυριότερες αίθουσες και στις αστικές οικίες. Εμφανίζεται με άνοιγμα στην κορυφή, «κατάκλυστρον» (*compluvium*). Η στέγη του είχε κλίση προς τα μέσα, για να συγκεντρώνονται τα νερά της βροχής σε μία περίτεχνη, συνήθως, δεξαμενή στο δάπεδο (*impluvium*).

²³ Γενικά βλ. Nielsen 1993, I, 153. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Βρούβα 2005, 224-225.

ανασκαφή βρέθηκαν εδώ μεγάλα τμήματα κεραμίδων στέγης. Το χρώμα που διασώθηκε στα κονιάματα φανερώνει ότι οι τοίχοι έφεραν πλούσια χρώματα, σύνθετες σε τέτοιους χώρους²⁴.

Δεξαμενή (*natatio*) (Χώρος IX). Η ορθογώνια στενόμακρη δεξαμενή (6,20 × 2,65 μ.) βρίσκεται ανάμεσα στο αίθριο και το κεντρικό μεγάλο δωμάτιο (εικ. 1-3). Η κάθοδος των λουομένων σε αυτήν γινόταν από τη βόρεια πλευρά, όπου υπάρχει κλίμακα με τέσσερα σκαλοπάτια, ύψους 20 εκ. το καθένα. Τα τοιχώματα είναι επενδεδυμένα με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) για στεγανοποίηση. Στον δυτικό της τοίχο (προς το κεντρικό χώρο) διαμορφώνονται δυο ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες πιθανότατα αρχικά ήταν διακοσμημένες, ίσως με αγάλματα.

Κεντρικό δωμάτιο (Χώρος VIII). Στο κέντρο περίπου του συγκροτήματος, εφαιπτόμενο στη δεξαμενή, βρίσκεται το μεγαλύτερο δωμάτιο, ορθογώνιας κάτοψης (8,80 × 10,90 μ.), το οποίο πιθανόν αποτελούσε χώρο ψυχρού λουτρού (*frigidarium*)²⁵ ή τον χώρο που συνέδεε τα ψυχρά με τα θερμά διαμερίσματα (*tepidarium*)²⁶. Στον ανατολικό τοίχο του, που αποτελεί τον ενδιάμεσο με τη δεξαμενή, σχηματίζονται τέσσερις μικρές ημικυκλικές κόγχες, πιθανόν και αυτές πλούσια διακοσμημένες κατά την αρχαιότητα (εικ. 1-3). Περιμετρικός αγωγός, που ερευνήθηκε σε τμήματά του, οδηγούσε τα νερά εκτός του χώρου. Το ψηφιδωτό δάπεδο διατηρήθηκε αποσπασματικά. Περιμετρικά απεικονίζονται δελφίνια σε λευκό φόντο, το περίγραμμα των οποίων αποδίδεται με μελανές και κεραμόχρωμες ψηφίδες (εικ. 5). Η παράσταση των δελφινιών διαχωρίζεται με μελανή ταινία από το εσωτερικό σχέδιο, από το οποίο διατηρήθηκαν λίγα σπαράγματα με διακόσμηση γεωμετρικών σχεδίων. Πρόκειται για πλάγιες σειρές από κίτρινους και μελανούς ρόμβους, εγγεγραμμένους σε λευκούς κύκλους. Θέματα από το θαλάσσιο βασίλειο ήταν ιδιαίτερα αγαπητά και τα συναντάμε συχνά στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά²⁷. Στη νότια πλευρά του κεντρικού δωματίου μικρή θύρα οδηγεί στα θερμά διαμερίσματα που αναπτύσσονται στη δυτική και νότια πλευρά του συγκροτήματος.

Τα θερμά διαμερίσματα (Χώροι VII, X, XI, XII, XIII, XIV, XV). Τα θερμά διαμερίσματα του λουτρού²⁸ (*caldarium, sudatorium*) αναπτύσσονται στη νότια και δυτική πλευρά, όπου διατηρήθηκαν τα υπόκαυστα (*hypocausta*)²⁹ αλλά και τα *praefurnia*³⁰ (εικ. 1, 3, 6). Τόξα διαμορφώνονται πάνω από τους πεσίσκους (τετράγωνους ή κυκλικούς) των υποκαύστων στη δυτική πλευρά, όπου διατηρείται και τμήμα του δαπέδου της υπερκείμενης αίθουσας³¹ (εικ. 6). Επίσης, από το εσωτερικό των χώρων αυτών προέρχονται αρκετές *tegulae mammatae*³², γεγονός που υποδηλώνει ότι διέθεταν και σύστημα θέρμανσης τοίχων. Τα θερμά διαμερίσματα είχαν καμαροειδείς οροφές³³, τμήματα των οποίων βρέθηκαν

²⁴ Ανευρέθηκαν διάσπαρτα στα διάφορα δωμάτια τμήματα ασβεστοκονιάματος με αρκετό πάχος. Για τις επιστρώσεις τοίχων βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στο Βρούβα 2005, 63-64, 138-139.

²⁵ Το *frigidarium* συνήθως ήταν το μεγαλύτερο δωμάτιο σε ένα λουτρό και ήταν άμεσα συνδεδεμένο με μία ή περισσότερες πισίνες που περιείχαν κρύο νερό. Για βιβλιογραφία βλ. Nielsen 1993.

²⁶ Δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί αν η αίθουσα αυτή διαθέτει υπόκαυστα.

²⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι στις θέρμες του Κρονίου στην Ολυμπία απεικονίζεται στη νότια πλευρά του περιστυλίου Νηρηίδα επάνω σε θαλάσσιο ταύρο και στη βόρεια δελφίνα. Στη δυτική πλευρά, απ' όπου και η είσοδος, συναντάμε παράσταση Τρίτωνα ανάμεσα σε θαλάσσιους ίππους, βλ. Βικάτου 2006, 9, 18. Επίσης, θαλάσσια θέματα εμφανίζονται και στα ψηφιδωτά του οκταγώνου στις ανατολικές θέρμες του ιερού αλλά και σε λουτρά της Ήλιδας, βλ. Βικάτου 2014, με βιβλιογραφία.

²⁸ Γενικώς για περιγραφή των χώρων και τη λειτουργία τους βλ. Nielsen 1993, 156-157.

²⁹ Yegül 1992, 358 κ.ε. (σχεδιαστική αναπαράσταση 442). Nielsen 1993, 14, με αναφορά στο συγκεκριμένο σύστημα θέρμανσης των δαπέδων, που επινοήθηκε από τον Σέργιο Οράτα τον 1ο αι. π.Χ. και κρατούσε υψηλή τη θερμοκρασία των θερμών δωματίων (*caldarium, tepidarium, sudatorium*). Ακόμα, αναλυτική περιγραφή γίνεται και στο Βιτρούβιο (*Περί Αρχιτεκτονικής*, V.10.2, βλ. Λέφας 2000, 318-321). Επίσης, για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, τους τύπους επίστρωσης και την ποικιλία σχημάτων των πεσίσκων βλ. Βρούβα 2005, 153-165, 185-207 (καταγωγή και εξέλιξη του συστήματος, λειτουργία, αποτελεσματικότητα, καθώς και θερμαντική ικανότητα).

³⁰ Yegül 1992, 369 κ.ε. εικ. 463, 465-8. Βρούβα 2005, 148, 171-177 (αναλυτική περιγραφή του κλιβάνου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

³¹ Yegül 1992, 361 εικ. 451. Βρούβα 2005, 156, 158-9.

³² Γενικώς για το σχήμα, την κατασκευή και τη λειτουργία τους ως σύστημα θέρμανσης τοίχων βλ. Yegül 1992, 364 εικ. 455, όπου απεικονίζονται και άλλα συστήματα θέρμανσης τοίχων. Adam 1994, 268 εικ. 630-1. Nielsen 1993, 59, 63 εικ. 13, 19. Βρούβα 2005, 163-165 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

³³ Για την κατασκευή τόξων και θολωτών οροφών βλ. Βρούβα 2005, 122-134, 139-144.

γκρεμισμένα στο εσωτερικό των δωματίων αλλά και εκτός αυτού προς την πλευρά του ποταμού Ιάρδανου. Η προαναφερθείσα θύρα οδηγεί από τον κεντρικό χώρο σε μικρό ορθογώνιο δωμάτιο (Χώρος X, 5,60 × 2,15 μ.), το οποίο βρίσκεται ενδιάμεσα δύο χώρων, του XI (5,75 × 4,60 μ.) και του XII (4,95 × 5,50 μ.). Παραπλεύρως του τελευταίου προς δυτικά ένα ακόμη δωμάτιο διατηρήθηκε κατά το ήμισυ (Χώρος XIV, 5,40 × 3,20 μ.). Δυτικά του κεντρικού δωματίου (Χώρος VIII) και κατά μήκος της δυτικής πλευράς του λουτρικού συγκροτήματος αποκαλύφθηκαν τρεις ακόμη χώροι (XIII, VII, V, διαστάσεων 3,05 × 6,35 μ., 6,40 × 4,30 μ. και 3,30 × 3,90 μ. αντίστοιχα). Από αυτούς, οι χώροι XIII, VII διαθέτουν υπόκαυστα, ενώ ο V στη ΒΔ γωνία διατηρείται κατά το ήμισυ και λειτουργούσε ως μεγάλος λουτήρας, με αναβαθμό στην ανατολική του πλευρά. Διακρίνονται ίχνη μαρμάρου και ορθομαρμάρωσης για τη στεγανοποίησή του.

Ψυχρά διαμερίσματα (Χώροι XVI, XVII). Τα ψυχρά διαμερίσματα βρίσκονταν στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος, το οποίο έχει παρασυρθεί από τον ποταμό Ιάρδανο και έχει καταστραφεί από παλιότερες διαμορφώσεις στο χώρο. Τα εναπομείναντα τμήματα ενδιάμεσων τοίχων φανερώνουν ότι οι χώροι αριθμητικά θα ήταν αντίστοιχοι με της νότιας πτέρυγας (εικ. 1, 3).

Ένα πυκνό σύστημα αγωγών φανεώνει ότι το λουτρό διέθετε εξελιγμένο σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης³⁴. Τα ίχνη φωτιάς σε διάφορους χώρους, όπως προαναφέρθηκε, υποδηλώνουν ότι το λουτρό καταστράφηκε από φωτιά. Από τα κινητά ευρήματα (αρκετή χρηστική κεραμική, λύχνοι, τμήματα από ανάγλυφα γείσα κ.ά.) διαπιστώνεται ότι ήταν σε χρήση από τον 1ο π. Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή του λουτρού συνεχίστηκε το καλοκαίρι του 2007 προς τα ανατολικά, όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηρίων, ανάμεσα στα οποία και ένας κλίβανος, που ανήκουν στο ρωμαϊκό οικισμό. Επομένως, το λουτρικό συγκρότημα της Σκαφιδιάς είχε δημόσιο χαρακτήρα και εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Είχε κτιστεί σε εξέχουσα θέση με εκπληκτική θέα προς τη θάλασσα. Τα μεγάλα και άνετα δωμάτια, οι πολύχρωμες ορθομαρμαρώσεις, οι καμαροσκεπείς οροφές, ανάγλυφα διακοσμημένες, τα ψηφιδωτά δάπεδα με τα περίτεχνα σχέδια και την εκπληκτική παράσταση των δελφινιών καθιστούσαν το οικοδόμημα χώρο πολυτέλειας και ανάπαυσης.

Τα εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα, το οδόσημο και το λουτρό φανερώνουν ότι στην περιοχή υπήρχε κάποια σημαντική πόλη, η οποία προς το παρόν παραμένει άγνωστη. Ωστόσο, βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή διέλευσης της πεδινής οδού Ήλιδας-Ολυμπίας. Παλαιότερα υποστηρίχθηκε ότι στην περιοχή ενδεχομένως βρισκόταν το αρχαίο Δυσπόντιο, το οποίο, όμως, ήδη μετά την αρχαϊκή εποχή και την καταστροφή του από τους Πισαίους είχε πέσει στην αφάνεια³⁵.

Η Ηλεία είναι μία περιοχή πλούσια σε λουτρικές εγκαταστάσεις, αφ' ενός λόγω της ύπαρξης του πανελληνίου ιερού της Ολυμπίας, όπου κάθε τέσσερα χρόνια συνέρεε πλήθος αθλητών και θεατών, αφ' ετέρου λόγω της Ήλιδας, πρωτεύουσας των Ηλείων και διοργανώτριας των Ολυμπιακών Αγώνων, όπου υπάρχουν πολλές λουτρικές εγκαταστάσεις³⁶. Άλλες λουτρικές εγκαταστάσεις έχουν εντοπισθεί ή ερευνηθεί σε διάφορες θέσεις της Ηλείας, με σημαντικότερες την Οινόη, πλησίον της Ήλιδας και παραπλεύρως του Πηνειακού Λάδωνα³⁷, τα Λουτρά Κυλλήνης³⁸, τη Μανωλάδα³⁹, το Φλόκα πλησίον της Ολυμπίας⁴⁰, τη Δαφνούλα⁴¹, το Επιτάλιο⁴² κ.ά.

³⁴ Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Nielsen 1993, 23-24 και Βρούβα 2005, 208-222.

³⁵ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 8.3.32 (Θεοδωρίδης 1994, 114-117). Πανσανίας, *Ηλιακά*, 6.22.4. Βικάτου 2008, 45, όπου σημειώνεται ότι οποιαδήποτε ταύτιση θεωρείται προς το παρόν παρακινδυνευμένη. Παπανδρέου 1990, 117. Παπαχατζής 1979, 386-388 για αναφορά στο αρχαίο Δυσπόντιο.

³⁶ Στην Ήλιδα έχουν ερευνηθεί λουτρά σε διάφορα σημεία της πόλης. Κατά τα έτη 2006-2010 ερευνήθηκαν από την υπογραφομένη τρεις μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις, που ταυτίζονται με τα λουτρά του Γυμνασίου της πόλης, βλ. Βικάτου 2007β, 449. Βικάτου 2008β, 450-451, 457-458. Βικάτου 2009β, 371-373, 375. Βικάτου 2010, 822-826. Vikatou 2014.

³⁷ Παρλαμά 1973-1974, 238. Πιο πρόσφατη φωτογράφιση και καθαρισμός του μνημείου υλοποιήθηκε από την υπογραφομένη, βλ. Βικάτου 1996, 193 και BCH 125, 2001, 860.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam 1994: J. P. Adam, *Roman Building. Materials and Techniques*, London 1994.
- Βικάτου 1996: Ο. Βικάτου, Οινόη, *ΑΔ* 51, 1996, 193.
- Βικάτου 1999: Ο. Βικάτου, Σκαφιδιά, *ΑΔ* 54, Χρονικά Β'1, 1999, 244.
- Βικάτου 2001-2004: Ο. Βικάτου, Σκαφιδιά, *ΑΔ* 2001-2004, Χρονικά Β'4, 468, 473, 478.
- Βικάτου 2006: Ο. Βικάτου, *Ολυμπία. Ο αρχαιολογικός χώρος και τα μουσεία*, Αθήνα 2006.
- Βικάτου 2007α: Ο. Βικάτου, Σκαφιδιά. Θέση Λουτρό, *ΑΔ* 62, 2007, Χρονικά Β'1, 417-422.
- Βικάτου 2007β: Ο. Βικάτου, Το Έργο της Επιτροπής Μελέτης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος, *ΑΔ* 62, 2007, Χρονικά Β'1, 447-451.
- Βικάτου 2008α: Ο. Βικάτου, Βαλανεία και θέρμες στην Ηλεία, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά. Ηλειακό Πανόραμα* 2008, 29-45.
- Βικάτου 2008β: Ο. Βικάτου, Το Έργο της Επιτροπής Μελέτης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος, *ΑΔ* 63, 2008, Χρονικά Β'1, 448-460.
- Βικάτου 2009α: Ο. Βικάτου, Σκαφιδιά, *ΑΔ* 64, 2009, Χρονικά Β'1, 366-367.
- Βικάτου 2009β: Ο. Βικάτου, Το Έργο της Επιτροπής Μελέτης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος, *ΑΔ* 64, 2009, Χρονικά Β'1, 368-376.
- Βικάτου 2010: Ο. Βικάτου, Το Έργο της Επιτροπής Μελέτης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος, *ΑΔ* 65, 2010, Χρονικά Β'1β, 818-830.
- Βικάτου 2013: Ο. Βικάτου, Ρωμαϊκές αγροικίες στην Ηλεία, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae. Family and Market-Oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Αθήνα 2013, 422-439.
- Bon 1946: A. Bon, Ηλειακά, *BCH* 70, 1946, 15-31.
- Βρούβα 2005: Α. Βρούβα, *Τα ρωμαϊκά λουτρά στην Ελλάδα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2005.
- Γούναρης 1990: Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλιππων*, Αθήνα 1990.
- Fagan 2002: G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World*, Michigan, 2002.
- Θέμελης 1967: Π. Γ. Θέμελης, Αγουλινίτσα (Επιτάλιον), *ΑΔ* 22, 1967, Β'1 Χρονικά, 210-211.
- Θέμελης 1968: Π. Γ. Θέμελης, Επιτάλιον, *ΑΔ* 23, 1968, Β'1 Χρονικά, 165-171.
- Θέμελης 1969: Π. Γ. Θέμελης, Το μιλιάριον του Επιταλίου, *ΑΕ* 1969, Χρονικά, 16-17.
- Θεοδωρίδης 1994: Στράβων, *Γεωγραφικά* (μετάφραση Π. Θεοδωρίδης), Αθήνα 1994.
- Herrmann 1972: H. V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, München 1972.
- Καζαντζάκης – Κακριδής 1997: Όμηρος, *Ιλιάδα* (μετάφραση Ν. Καζαντζάκης – Ι. Θ. Κακριδής), Αθήνα 1997.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1973: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Φλόκα Ολυμπίας, *ΑΔ* 28, 1973, Β'1 Χρονικά, 199-201.
- Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 2003: Α. Λαμπροπούλου – Α. Μουτζάλη, Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήριο για την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους, *Σύμμεικτα* 16, 2003, 315-356.
- Λέφας 1998: Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής, Βιβλία VI-X* (μετάφραση, σχόλια Π. Λέφας), Αθήνα 1998.
- Λέφας 2000: Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής, Βιβλία I-V* (μετάφραση, σχόλια Π. Λέφας), Αθήνα 2000.
- Mallwitz 1972: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
- Ματζάνας 1998: Χ. Ματζάνας, Οι παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας, *ΑΔ* 53, 1998, Α' Μελέτες, 1-24.

³⁸ Παραπλεύρως των σημερινών ιαματικών λουτρών Κυλλήνης είναι ορατά τα οικοδομικά λείψανα λουτρικού συγκροτήματος ρωμαϊκών χρόνων που δεν έχει ανασκαφεί.

³⁹ Παπαθανασόπουλος 1969, 149-150.

⁴⁰ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1973, 199-201. Πρόκειται για μεγάλο λουτρό, αποτελούμενο από ένδεκα χώρους, που ταυτίζονται με αποδυτήριο, αίθριο, χώρο επιδρωσης, χώρο ψυχρού και θερμού λουτρού, *piscina* και δεξαμενές νερού.

⁴¹ Το λουτρό βρίσκεται κοντά στον ποταμό Αλφειό, στην πρώην επαρχία Ολυμπίας. Τα αποτελέσματα της πρόσφατης ανασκαφής δεν έχουν δημοσιευτεί.

⁴² Για την ανασκαφή του Επιταλίου και το λουτρό βλ. Θέμελης 1967, 210. Θέμελης 1968, 165-171. Παπαχατζής 1979, 223-224. Τα διάσπαρτα οικοδομικά κατάλοιπα που έχουν ερευνηθεί στο σημερινό Επιτάλιο αποδόθηκαν από τον ανασκαφέα Πέτρο Θέμελη στην αρχαία πόλη Θρύον ή Θρυόεσσαν.

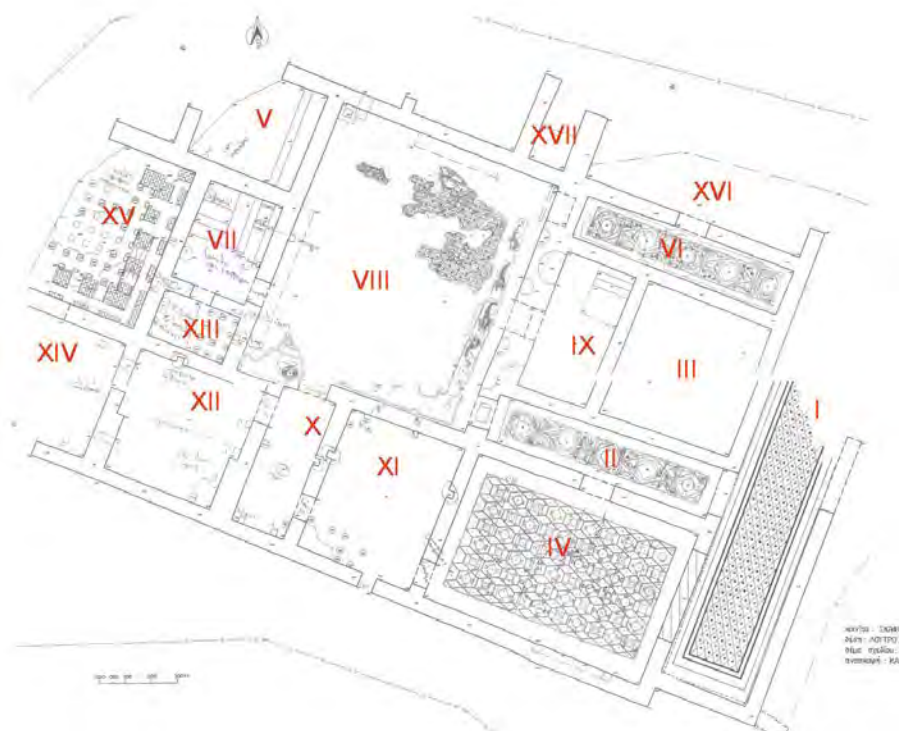
- Meiggs 1973: R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford 1973².
- Nielsen 1993: I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1993².
- Παπαθανασόπουλος 1968: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Σκαφιδιά, *ΑΔ* 23, 1968, Β'1 Χρονικά, 162.
- Παπαθανασόπουλος 1969: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Μανωλάδα, *ΑΔ* 24, 1969, Β'1 Χρονικά, 149-150.
- Παπαθανασόπουλος 1970: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, Σκαφιδιά, *ΑΔ* 25, 1970, Β'1 Χρονικά, 194.
- Παπανδρέου 1990: Γ. Παπανδρέου (επιμέλεια Γ. Γώτης - Δ. Παπακώστας), *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1990².
- Παπαχατζής 1979: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά - Ηλιακά*, Αθήνα 1979.
- Παρλαμά 1973-1974: Λ. Παρλαμά, Αρχαιότητες και μνημεία Ηλείας. 1973. Επισήμανση αρχαίων, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β'2 Χρονικά, 338-339.
- Patsi-Garin 1969: E. Patsi-Garin, *Επίτομο λεξικό ελληνικής μυθολογίας*, Αθήνα 1969.
- Πίκουλας 1992-1998: Γ. Α. Πίκουλας, *Miliaria peloponnesi*, *Ηόρος* 10-12, 1992-1998, 305-311.
- Πίκουλας 2001: Γ. Α. Πίκουλας, Το οδικό δίκτυο της Λακωνίας. Χρονολόγηση, απαρχές και εξέλιξη, στο: V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier „100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen“*, Athen, 5.-7.3.1998, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 38, Athen 2001, 325-330.
- Staccioli 1955: R. A. Staccioli, *Tracce di terme "pompeiane" a Roma*, στο: *Amor di Roma (Te Roma sequor)*, Roma 1955, 390-401.
- Staccioli 1958: R. A. Staccioli, *Sugli edifici termali minori*, *Archeologia Classica* 10, 1958, 273-278.
- Staccioli 1961: R. A. Staccioli, *Forma urbis*, *Archeologia Classica* 13, 1961, 92-102.
- Vikatou 2014: O. Vikatou, Baths in ancient Elis, στο: I. K. Kalavrouziotis - A. N. Angelakis (επιμ.), *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture*, 22-24 March 2014, Patras, Greece, Patras 2014, 687-700 (http://wwetc2014.env.uwg.gr/wms/images/e-PROCEEDINGS_v1.12.pdf)
- Yegül 1992: F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992.



Εικ. 1. Το ρωμαϊκό βαλανείο. Γενική άποψη. Στα δυτικά διακρίνεται ο ποταμός Ιάρδανος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).



Εικ. 2. Μερική άποψη του βαλανείου με τα ψηφιδωτά δάπεδα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).



Εικ. 3. Κάτοψη του βαλανείου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).



Εικ. 4. Αποδυτήριο. Ψηφιδωτό δάπεδο (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).



Εικ. 5. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού με το δελφίни από το κεντρικό δωμάτιο (VII) (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).



Εικ. 6. Μερική άποψη της δυτικής πλευράς των θερμών διαμερισμάτων του βαλανείου με τα υπόκαυστα (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).

Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis

The database of the *Atlas Project of Roman Aqueducts (APRA)*, built by Cees Passchier, Driek van Opstal, and Wilke Schram, numbers some 1400 aqueducts throughout the Roman Empire, of which at least 20 are located in the Peloponnese¹. All major and many minor urban centres in Italy and the provinces of the Empire had at least one aqueduct feeding the city's many fountains and baths². Besides their obvious value as monuments, aqueducts are potentially a great source of information on neotectonics (earthquakes), local climate, and human culture³. Since aqueducts and cisterns are commonly fed from sources in limestone, massive layers of 'sinter'—that is, fibrous calcite and aragonite—are deposited in the interior, growing about 1 mm per year in thickness⁴. Such sinter deposits can be up to 2.50 m thick (as for example in the aqueduct of Antioch⁵) and can fill up channels completely. They represent a continuous record of calcite deposit up to 800 years, as for example in an irrigation channel in Syria⁶. Contrary to deposits in caves and fractures in rock, many sinter deposits in aqueducts can be accurately dated because of their regular, man-made nature⁷. The deposits show a crystal structure and annual layering that reflects the water temperature, water microbiology, and flow hydraulics, and store in their composition information about the chemistry of the water from the source⁸. The layering being a result of the different water temperature in summer and winter, it is possible, by carefully examining these deposits, to determine how long an aqueduct was in use. Additionally, the depth of the layers indicates the water's height in the aqueduct and, therefore, the rainfall per annum⁹. It is also possible to measure oxygen isotopes in the deposits and extract more precise information on the water temperature¹⁰. Besides the regular layering, aqueducts commonly show evidence of extreme events; in the case of floods, sand is deposited in the carbonates. During an earthquake, part of the channel may collapse, and leave a trace of cement fragments, which can be picked up in the chemistry of the carbonate deposit¹¹.

In order to trace the lifespan of an aqueduct and extract information on the climate and weather during the period of its use, we have to investigate a full sequence of carbonate deposition¹². The analysis of thin sections and polished slabs taken from the deposits of channels includes: a) optical microscopy study to determine number and type of layers, and possible earthquake layers; b) oxygen isotope study to determine water temperature gradient in the aqueduct; c) inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP-MS) to determine the chemical composition profile in the samples—this gives information on water composition and on possible flood events or earthquakes; d) electron microscopy, which produces more information on the crystal structure and biological content of the samples; and e) neutron

¹ These include the aqueducts of Sikyon (two), Corinth, Argos (two), Patras, Sparta, Megalopolis, Gytheion, Olympia, Epidaurus, Hermione, Aigeira, Pellene, and Troizen among others.

² Hodge 1992. Sürmelihindi *et al.* 2013. ROMAQ Database 2013 (www.ROMAQ.org).

³ Guendon – Leveau 2005. Passchier – Sürmelihindi 2012. Sürmelihindi – Passchier 2013.

⁴ Sürmelihindi *et al.* 2013. ROMAQ Database 2013 (www.ROMAQ.org).

⁵ M. Döring, personal communication, lecture at Cura Aquarum in Israel (2013).

⁶ Meghraoui *et al.* 2003.

⁷ Sürmelihindi *et al.* 2013a. Sürmelihindi *et al.* 2013b.

⁸ Sürmelihindi *et al.* 2013a. Sürmelihindi *et al.* 2013b.

⁹ Sürmelihindi – Passchier 2013.

¹⁰ Sürmelihindi *et al.* 2013a.

¹¹ Passchier *et al.* 2011. Passchier *et al.* 2013.

¹² Sürmelihindi *et al.* 2013a. Sürmelihindi *et al.* 2013b.

activation analysis (NAA), which enables us to examine gamma ray spectra of the radioactive sample, and determine the concentrations of trace elements within it.

The line of the Roman aqueducts of Sikyon and Argos is sufficiently known, and segments of their respective channels show calcium carbonate deposits of different thickness and texture. For the purposes of this paper, we focus on the southwest aqueduct of Sikyon (fig. 1). This aqueduct began at the Spring of Melisiklias by the village of Kryoneri and followed a south-eastern course towards the Sikyonian plateau¹³. Its total length is estimated to be 10 km, and its average gradient 6%. It consists of a channel built with rubble and mortar, and probably had a flat roof, although there is no trace of its cover¹⁴. The aqueduct's width was 1-1.2 m, of which 0.41 m corresponds to the width of the channel. The channel's full height is not preserved, but probably exceeded 1 m.

The aqueduct's most characteristic feature is the thick calcium carbonate deposits formed in the channel over the years because of the highly calcareous spring of Melisiklias (figs 2-3). The spring water has over 107 mg/litre of calcium, one of the highest levels of calcium in solution measured for any aqueduct¹⁵. The water is also rich in other minerals. The ancient builders tried to compensate for this by giving the aqueduct's course a very high gradient, which ultimately accelerated rather than decreased the formation of calcium carbonate deposits. Indeed, the thickest sinter incrustations were observed along the segments with the highest gradient because of the water turbulence caused within the conduit. At Sesi (fig. 2) the thickness of the calcium carbonate deposits reaches 0.40 m, whereas at Xerorema (fig. 3) deposits form two separate layers, 0.55 m and 0.4 m thick, reflecting an interruption in the functioning of the aqueduct and subsequent reinstatement.

A sample from the sinter of this aqueduct was analysed for stable isotopes of Oxygen ($\delta^{18}\text{O}$) and carbon ($\delta^{13}\text{C}$). The diagram illustrates the ratio of two oxygen and two carbon isotopes (fig. 4). Both curves show a periodicity that corresponds to the visible layering in the sample. The red curve, for $\delta^{18}\text{O}$, is a reflection of the water temperature in the aqueduct channel¹⁶, whereas the blue curve is dependent on the amount of CO_2 that is degassed from the water, also an effect of temperature. We therefore believe that the curves and the layering reflect the annual temperature cycle in the aqueduct channel. This means that the layering in the sinter is annual and can be used to determine how long the channel was in use. Furthermore, the height of the isotope peaks indicates how hot the summers and how cold the winters were in this region¹⁷. Finally, the deviant layers in the deposits may be due to earthquakes or other extreme events, such as floods or long periods of drought¹⁸.

The same sample was analysed chemically using a mass spectrometer. Sinter was evaporated by a laser beam moving over the sample, and the resulting gas was analysed. The analysis produced a continuous profile of, in this case, magnesium (fig. 5). We see again that Mg concentration varies with the layering, probably an effect of clay minerals in the water in winter, but other annual changes are also possible¹⁹. Light layers have high Mg/Ca ratio, which may indicate higher water residence time in the aquifer during the drier periods. Translucent and dense layers correspond to low Mg/Ca values, which may be the wet season deposition. These results were confirmed by neutron activation analysis whereby some carbonate was drilled out of the sample and the powder was subsequently placed inside the core of a nuclear

¹³ On the line of this aqueduct, see Lolos 2011, 571-581.

¹⁴ Flat cover stones are always the first element of an aqueduct to disappear, since they were very useful as building material.

¹⁵ Measured in March 2012: the water is supersaturated in calcium carbonate. Water saturated in calcium carbonate and with a CO_2 level similar to that in the atmosphere has 54 mg/l of calcium.

¹⁶ Sürmelihindi *et al.* 2013a. Sürmelihindi *et al.* 2013b.

¹⁷ Sürmelihindi *et al.* 2013 a. Sürmelihindi *et al.* 2013b.

¹⁸ Passchier – Sürmelihindi 2012. Sürmelihindi – Passchier 2013.

¹⁹ Sürmelihindi *et al.* 2013a.

power plant²⁰. The results show that most elements have cyclic distributions with alternating amounts in dark and light layers.

Based on the analyses presented above, we can state that the sinter section showing the annual layering represents about 160 years of deposits. Interestingly, the layers get thicker towards the top: this probably reflects a larger volume of water. Possibly, another water source was added. Some special white and brown layers are visible and may represent floods or earthquakes²¹. More work is needed in order to establish the full chronological sequence of climatic events during the lifespan of this aqueduct. Moving from the relative chronology to the absolute chronology is more challenging, since the precise date of construction of this aqueduct is not known²². If we associate the building of this aqueduct with the construction of the larger of the two Roman baths of Sikyon, probably dated to the 1st century AD, then we are looking into a period spanning part of the 1st and the entire 2nd century AD.

Our aim is to further analyse the sinter deposits from the southwest aqueduct of Sikyon and begin work on the north aqueduct of Argos, which also shows interesting layering in its calcium carbonate deposits (fig. 6). In this particular stretch, observed near the village of Tsiristra, a first series of sinter deposits was covered with gravel, probably because of a serious flood or earthquake. The channel was then rebuilt at a higher level, and new sinter was deposited. Clearly, something significant happened here, but we will have to analyse the sinter to determine exactly what.

We believe we have shown that there is much to be learnt from the examination of humble sinter deposits and invite colleagues working in other areas of the Peloponnese to join us in this effort. Please let us know of interesting sinter deposits, and we will be happy to investigate them.

REFERENCES

- Guendon – Leveau 2005: J.-L. Guendon – Ph. Leveau, Dépôts carbonatés et fonctionnement des aqueducs romains : Le bassin amont du vallon des Arcs sur l'aqueduc d'Arles (Bouches-du-Rhône), *Gallia* 62, 2005, 87-96.
- Hodge 1992: A. T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London 1992.
- Lolos 2011: Y. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State*, Hesperia Supplement 39, Princeton 2011.
- Meghraoui *et al.* 2003: M. Meghraoui – F. Gomez – R. Sbeinati – J. van der Woerd – M. Mouty – A. Nasser Darkal – Y. Radwan – I. Layyous – H. Al Najjar – R. Darawcheh – F. Hijazi – R. Al-Ghazzi – M. Barazangi, Evidence for 830 years of seismic quiescence from palaeoseismology, archaeoseismology and historical seismicity along the Dead Sea fault in Syria, *Earth and Planetary Science Letters* 210, 2003, 35-52.
- Passchier – Sürmelihindi 2012: C. W. Passchier – G. Sürmelihindi, Sinter deposits in Roman aqueducts, *Aouras* 6, 2012, 273-290.
- Passchier *et al.* 2011: C. W. Passchier – G. Wiplinger – G. Sürmelihindi – P. Kessener – T. Güngör, Roman aqueducts as indicators of historically active faults in the Mediterranean basin, in: C. Grützner – T. Fernández Steeger – I. Papanikolaou – K. Reicherter – P. G. Silva – R. Pérez-López – A. Vött (eds), *Earthquake Geology and Archaeology: Science, Society and Critical Facilities, Proceedings of 2nd INQUA-IGCP-567 International Workshop on Active Tectonics, Earthquake Geology, Archaeology and Engineering, Corinth, Greece*, vol. 2, Athens 2011, 186-189.
- Passchier *et al.* 2013: C. W. Passchier – G. Wiplinger – T. Güngör – P. Kessener – G. Sürmelihindi, Normal fault displacement dislocating a Roman aqueduct of Ephesos, western Turkey, *Terra Nova*

²⁰ Analysis carried out at Mainz University and still in progress.

²¹ Passchier – Sürmelihindi 2012. Sürmelihindi – Passchier 2013.

²² A potential method of establishing the absolute age of the sinter is dating with U/Th. This, however, is only possible in samples that have low clay content. We are presently investigating if the Sikyon sinter is suitable for this type of analysis.

- 25, 2013, 292-297.
- Sürmelihindi – Passchier 2010: G. Sürmelihindi – C. W. Passchier, Calcareous sinter from ancient aqueducts as a source of data in paleoclimate, tectonics and hydrology, *American Geophysical Union*, Fall Meeting 2010, abstract #PP43B-1675.
- Sürmelihindi – Passchier 2013: G. Sürmelihindi – C. W. Passchier, Sinter analysis. A tool for the study of ancient aqueducts, in: G. Wiplinger (ed.), *Historische Wasserleitungen Gestern – Heute – Morgen*, BABesch Supplement 24/ÖAI Sonderschriften 49, 2013, 269-287.
- Sürmelihindi *et al.* 2013a: G. Sürmelihindi – C. W. Passchier – C. Spotl – P. Kessener – M. Bestmann – D. E. Jacob – O. N. Baykan, Laminated carbonate deposits in Roman aqueducts. Origin, processes and implications, *Sedimentology* 60, 2013, 961-982.
- Sürmelihindi *et al.* 2013b: G. Sürmelihindi – C. W. Passchier – O. N. Baykan – C. Spotl – P. Kessener, Environmental and depositional controls on laminated freshwater carbonates: an example from the Roman aqueduct of Patara, Turkey, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 386, 2013, 321-335.

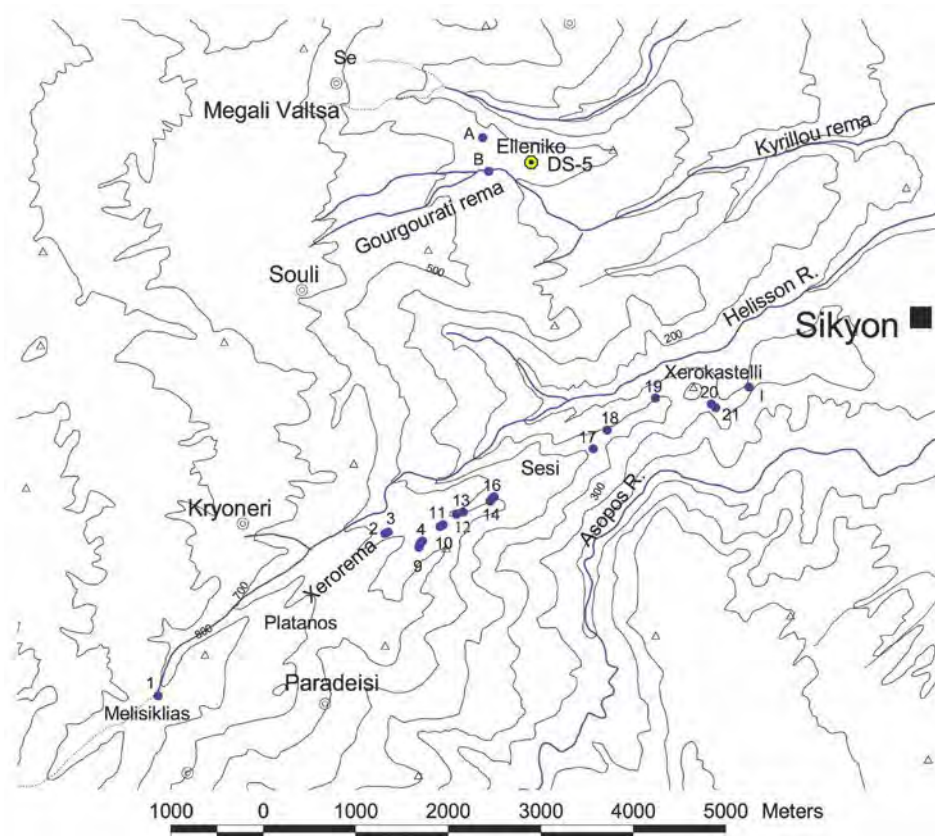


Fig. 1. Map showing the sites where the southwest aqueduct of Sikyon was identified (numbered 1 to 21). Contours are 100 m. (Y. Lolos).



Fig. 2. Carbonate sinter deposits from the aqueduct of Sikyon at Sesi. The deposits are at least 40 cm thick, and nearly completely filled the ancient channel. At this site, the walls and cover of the aqueduct have disappeared, and only the channel fill survives (Y. Lolos).



Fig. 3. Carbonate sinter deposits from the aqueduct of Sikyon at Xerorema. The deposits are short of 1 m thick and are composed of two superposed packages, separated by a thin layer of clay, which may represent a flooding event or earthquake (Y. Lolos).

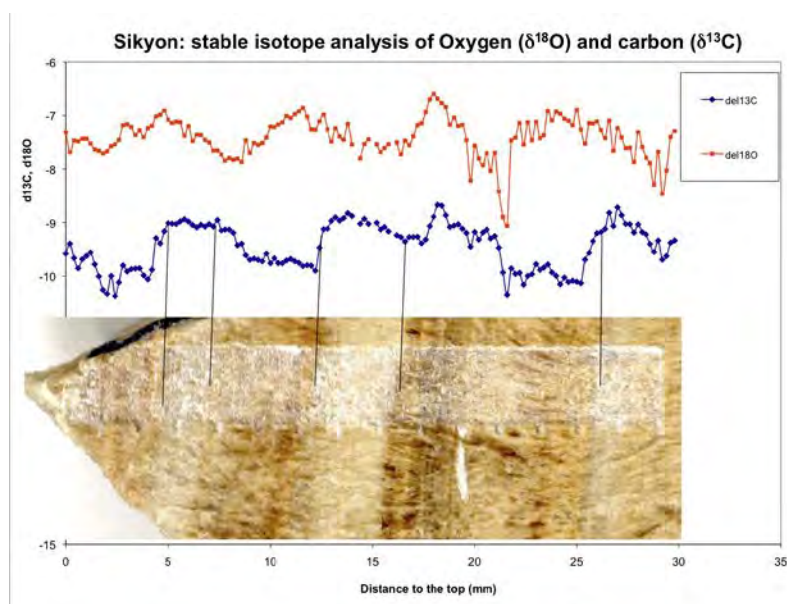


Fig. 4. Diagram showing the ratio of two oxygen and two carbon isotopes of a sample from Sikyon (Xerorema) analysed for stable isotopes of oxygen ($\delta^{18}\text{O}$) and carbon ($\delta^{13}\text{C}$). Both curves show a periodicity that corresponds to the visible layering in the sample. The red curve ($\delta^{18}\text{O}$) reflects water temperature in the aqueduct channel; the blue curve is dependent on the amount of CO_2 degassed from the water, also an effect of temperature (Y. Lolos).

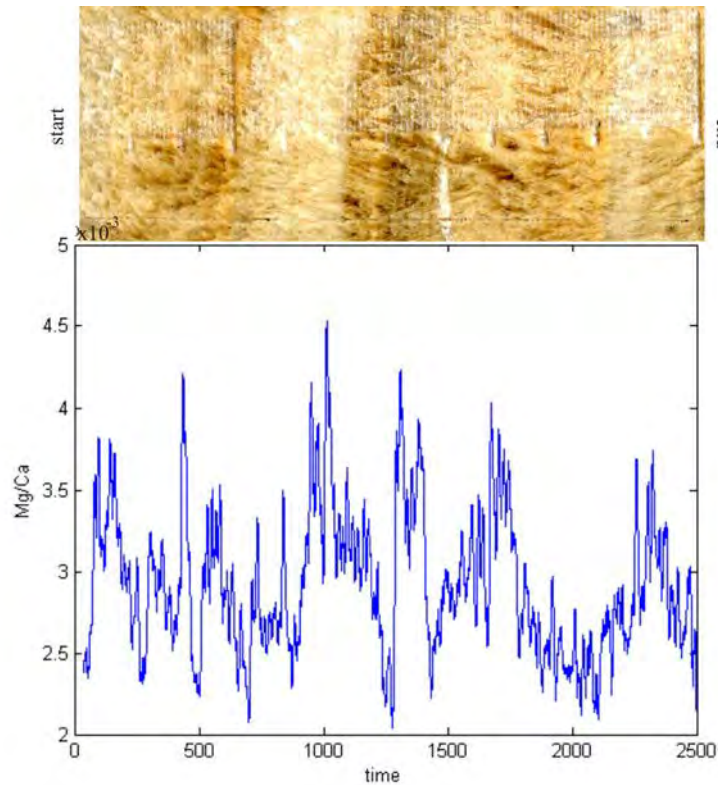


Fig. 5. Results of chemical analysis of sinter from Sikyon using ICP-MS. Mg concentration varies with the layering, probably because of clay minerals present in the water in winter (and, possibly, other annual changes). Such curves provide an indication for water composition in ancient times (Y. Lolos).

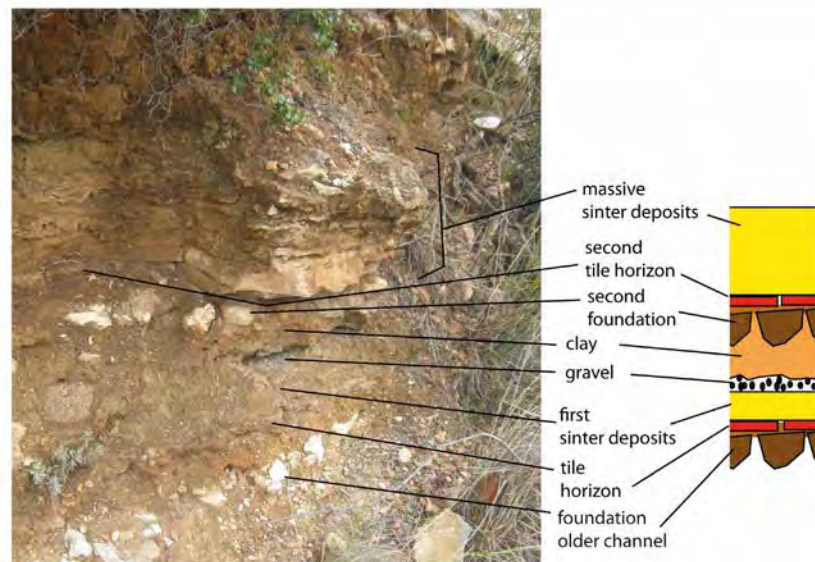


Fig. 6. Arrangement of sinter of the Argos aqueduct at a road outcrop. The channel's floor was originally covered with tiles. A first series of sinter deposits was covered with gravel, probably because of a serious flood or earthquake. The channel was then rebuilt at a higher level, with a new layer of foundation stones and tiles, on which new sinter was deposited (Y. Lolos).

Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου*

Οι αρχιτεκτονικές λύσεις που εφαρμόστηκαν μέσα στους αιώνες από τους κατοίκους της Αρχαίας Κορίνθου για τη συγκέντρωση, εκμετάλλευση και απομάκρυνση των υδάτων μετά από τη χρήση τους αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας από πολύ νωρίς¹. Οι μαρτυρίες αυτές θα λειτουργήσουν ως σημεία αναφοράς για τη γενική επισκόπηση των τρόπων διαχείρισης των υδάτων στην Αρχαία Κόρινθο που επιχειρείται παρακάτω².

Με αφετηρία τα σημεία εκροής του νερού, θα σταθούμε αρχικά στις υδρογεωλογικές συνθήκες της ευρύτερης περιοχής. Η Αρχαία Κόρινθος, αν και ιδιαίτερος άνομβρη, είχε ήδη από τα αρχαία χρόνια τη φήμη του «*εὐδρου ἄστεως*»³ χάρη στις πολυάριθμες πηγές στα φυσικά πλατώματα της περιοχής, τα οποία αποτελούνταν από υδροπερατά ασβεστολιθικά και κροκαλοπαγή πετρώματα, και τις υποκείμενες αδιαπέρατες μάργες⁴. Για την ενίσχυση των φυσικών πηγών⁵ (εικ. 1), οι Κορίνθιοι, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, υιοθέτησαν την πρακτική της λάξευσης σηράγγων με σύνηθες ύψος 1,20-1,65 μ. και πλάτος 0,50-0,85 μ. στο σημείο επαφής των δυο γεωλογικών στρωμάτων⁶.

Οι σήραγγες λειτουργούσαν ως δεξαμενές συγκέντρωσης νερού, με πρόσβαση συχνά από ανοίγματα στην οροφή τους, και ταυτόχρονα ως αγωγοί μεταφοράς του στα σημεία εκροής⁷. Τα σημεία αυτά συνήθως αποκτούσαν πρόσοψη με δεξαμενές άντλησης νερού⁸, είτε διαμορφώνονταν σε απλές δεξαμενές συγκέντρωσης-άντλησης⁹. Σε ορισμένες φυσικές πηγές δεν έχει βεβαιωθεί αρχαία χρήση, ενώ κάποιες σώζουν κρηναία οικοδομήματα υστερότερων περιόδων¹⁰. Άλλα παραδείγματα δε σώζουν πλέον εξωτερική διαμόρφωση¹¹. Η υιοθέτηση της

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον τέως προϊστάμενο της πρώην 25ης Ε.Β.Α. κ. Δ. Αθανασούλη, για την άδεια πρόσβασης στα αρχεία της Υπηρεσίας.

¹ Ενδεικτικά, βλ. Richardson 1900. Elderkin 1910. Richardson 1902a. Richardson 1902β.

² Για μια πιο λεπτομερή επισκόπηση της πορείας των υδροδοτικών δομών της Αρχαίας Κορίνθου μέσα στον χρόνο, βλ. Sfika 2017.

³ Για τον χαρακτηρισμό *εὐδρον ἄστου* από τον ποιητή Σιμωνίδη (αρχές 5ου αι. π.Χ.) και λοιπές αρχαίες και νεώτερες αναφορές σε υδροδοτικές δομές της πόλης, καθώς και απεικονίσεις τους στην τέχνη, βλ. Hill 1964, 1-7. Landon 1994, 37-93. Robinson 2001, 149-206. Robinson 2011, 28-63, 301-310.

⁴ Αναφορικά με την υδρογεωλογία της περιοχής, βλ. Ασημακόπουλος 1992-1993, 472-473. Landon 1994, 13-22. Landon 2003, 44-45. Hayward 2003.

⁵ Κατάλογος με λεπτομερή περιγραφή των φυσικών πηγών και των σχετικών αρχιτεκτονημάτων τους με προγενέστερη βιβλιογραφία παρατίθεται στο Landon 1994. Συνοπτική αναφορά στο Landon 2003.

⁶ Landon 1994, 197, 226.

⁷ Σε λίγες περιπτώσεις οι σήραγγες λειτουργούν μόνο ως αγωγοί, όντας είτε λαξευμένες σε χαμηλότερο επίπεδο από τη ραφή των δυο γεωλογικών στρωμάτων, όπως στη θέση Μουράτ Αγά και Τεκέ (Landon 1994, 179-180), είτε επενδεδυμένες με λίθους οδηγώντας το νερό στο θάλαμο συγκέντρωσης-άντλησής του, όπως στην Άνω Πειρήνη στον Ακροκόρινθο (Blegen κ.ά. 1930, 48-49).

⁸ Όπως στην Πειρήνη (Hill 1964, 1-115. Landon 1994, 185-186. Robinson 2001, 16-148. Robinson 2011), στην Άνω Πειρήνη (Blegen κ.ά. 1930, 31-49. Landon 1994, 154-162) και πιθανώς στις ψηφιδωτές αίθουσες στο Trench XLVI του 1909 (Landon 1994, 187-206). Στα παραπάνω θα μπορούσε να προστεθεί η Ιερά Κρήνη (Hill 1964. Landon 1994, 186-187. Robinson 2001, 234-242. Sanders 2010 με προγενέστερη βιβλιογραφία) και η Κυκλώπεια Κρήνη (Robinson 2011, 152-173), ωστόσο και οι δυο ήταν κατεξοχήν συνδεδεμένες με το μυθολογικό και θρησκευτικό περιβάλλον της πόλης.

⁹ Π.χ. στην υπόγεια κρήνη στην παρακείμενη του Ασκληπιείου αυλή (Landon 1994, 247-264) και στην «Πηγή των Λύχνων» (Landon 1994, 264-280).

¹⁰ Οθωμανικής εποχής είναι η κρήνη κοντά στη Δυτική Πύλη του κάστρου Ακροκόρινθου (Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984, 265-267. Landon 1994, 162-163), στη θέση «Παλαιό Υδραγωγείο» (Landon 1994, 172), και η λεγόμενη κρήνη Χατζημουσταφά που κατασκευάστηκε το 1515 (Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984, 263-265. Landon 1994, 174-177. Κουμούση-Βγενεπούλου 1994). Οθωμανική ήταν επίσης η κρήνη στη θέση Τεκέ, η οποία δεν είναι

λάξευσης σπράγγων οδήγησε στη μειωμένη ανάγκη δημιουργίας τεχνητών κρηνών μέσω δικτύων αγωγών¹² στη συγκεκριμένη περιοχή έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε και παρατηρείται η εμφάνιση πολυάριθμων σχετικών αρχιτεκτονημάτων¹³.

Εκτός από τις φυσικές πηγές, οι Κορίνθιοι διαχρονικά εξασφάλιζαν νερό και με τη συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων σε λαξευτές ή κτιστές κιστέρνες με δημόσια¹⁴ (εικ. 2) και ιδιωτική χρήση¹⁵. Τέτοιες κατασκευές παρατηρούνται κυρίως στο άνω πλάτωμα και στον Ακροκόρινθο που μειονεκτούν συγκριτικά με τα κατώτερα πλατώματα ως προς την πρόσληψη της υπερχειλίσης των φυσικών πηγών¹⁶. Ως εκ τούτου, στο κάστρο Ακροκόρινθου, οι κιστέρνες μικρότερων διαστάσεων, σύμφωνα και με την έκθεση της *Expédition scientifique de Morée* του 19ου αι. μ.Χ., ανέρχονταν περίπου σε τριακόσιες¹⁷, ενώ αρκετές κατασκευάστηκαν στην πόλη του άνω πλατώματος κατά τα μεσαιωνικά χρόνια¹⁸.

Οι κάτοικοι της περιοχής εκμεταλλεύτηκαν τον υδροφόρο ορίζοντα και με τη διάνοιξη πηγαδιών¹⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές φορές, η χρονολόγηση των πηγαδιών της Αρχαίας Κορίνθου ως μέσο υδροδότησης καθίσταται προβληματική, λόγω της επιτακτικής ανάγκης συνεχούς καθαρισμού τους στο σημείο της ραφής των γεωλογικών στρωμάτων²⁰. Ένα ακόμη σημείο που χρήζει προσοχής είναι η διάκριση εάν πρόκειται πράγματι για ορύγματα στον υδροφόρο ορίζοντα ή για ανοιγμάτα με σκοπό την άντληση νερού και τον καθαρισμό των υπόγειων λαξευτών συστημάτων που προαναφέραμε²¹. Ακόμη, ως προς τα κατασκευαστικά στοιχεία των πηγαδιών, το γεωλογικό υπόβαθρο της Κορίνθου επέτρεψε κυρίως τη διάνοιξή τους στον βράχο²² χωρίς κτιστή ή πήλινη επένδυση²³ (εικ. 3).

πλέον ορατή (Landon 1994, 183), καθώς και αυτή στη θέση Μουράτ Αγά που φέρει νεώτερες επεμβάσεις (Landon 1994, 179).

¹¹ Όπως στην πηγή του μάρτυρα Κοδράτου (Landon 1994, 213) και στα Λουτρά της Αφροδίτης (Landon 1994, 232).

¹² Σχετικά με την απουσία πήλινων αγωγών στην Αρχαία Κόρινθο πριν το β' ήμισυ του 4ου αι. π.Χ., καθώς και την ύπαρξη λιγοστών παραδειγμάτων έως την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας σε αντίθεση με άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις, βλ. Landon 1994, 23-30 υποσημ. 644.

¹³ Κατάλογος και περιγραφή των τεχνητών κρηνών της Αρχαίας Κορίνθου παρατίθεται στο Landon 1994, 314-341. Robinson 2001. Landon 2003, 60. Robinson 2013, όπου και παραπέμπω. Εκτός από την κρήνη κλασικών χρόνων βόρεια του Σταδίου, τα υδροδοτικά συστήματα του Ασκληπιείου και της Λέρνας (ύστερος 4ος αι. π.Χ.), καθώς και τη Γλαύκη, η χρονολόγηση της οποίας έχει αποδοθεί στο παρελθόν από τον 6ο αι. π.Χ. (Hill 1964, 222) έως τα ρωμαϊκά χρόνια (Williams – Zervos 1984, 97-99) και πλέον χρονολογείται στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. (Robinson 2013, 350), οι υπόλοιπες κρήνες και νυμφαία ήταν ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εποχής (4ος-7ος αι. μ.Χ.). Για το νυμφαίο στην θέση Παναγία, βλ. Sanders 1999, 441 και για ένα ακόμη στο Λέχαιο, με χρήση έως την πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. Φιλαδελφεύς 1918. Στίκας 1957. Να σημειωθεί ότι η υποτιθέμενη ρωμαϊκή κρήνη στην Ιουλία Βασιλική (Landon 1994, 318-319) αποτελεί στην πραγματικότητα σύστημα απορροής υδάτων (Scotton 1997, 127-128).

¹⁴ Π.χ. στο άνω πλάτωμα, δημόσια χρήση είχε η λαξευτή δεξαμενή, πιθανώς του ύστερου 5ου αι. ή πρώιμου 4ου αι. π.Χ., κάτω από τη Νότια Στοά της αγοράς (Broneer 1954, 12-17), ενώ αντίστοιχα στο κάστρο Ακροκόρινθου η βυζαντινή κιστέρνα (Carpenter – Bon 1936, 257-259. Κουμούση 2001, 31-32).

¹⁵ Π.χ. πρωιμότερης περιόδου δεξαμενή εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή μεσοβυζαντινού κτηρίου από την 25η Ε.Β.Α. στο οικ. Κουτσούγερα, βόρεια του αρχαιολογικού χώρου. Οικιστικές δεξαμενές αποκαλύφθηκαν, επίσης, στις πρωτοβυζαντινές οικίες στο άμεσο περιβάλλον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Λεχαιού (Πάλλας 1959, 135-137. Πάλλας 1965, 140-144, 148. Πάλλας 1961-1962, 74-75).

¹⁶ Landon 1994, 382-383.

¹⁷ Carpenter – Bon 1936, 158 υποσημ. 5.

¹⁸ Scranton 1957, 132-133.

¹⁹ Αναφορικά με τα γενικά κατασκευαστικά στοιχεία των πηγαδιών, βλ. Wilson 2008, 285-287.

²⁰ Landon 1994, 31-35. Για επιλεγμένες δημοσιεύσεις πηγαδιών που χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες, βλ. Edwards 1975. Landon 2003, 55 υποσημ. 47.

²¹ Ενδεικτικό παράδειγμα ανοιγμάτων, σχετικών με λαξευτά συστήματα, αποτελούν τα πηγάδια των καταστημάτων της ελληνιστικής Νότιας Στοάς (Broneer 1954, 59-65) και το πηγάδι του 12ου αι. μ.Χ. στα νοτιοανατολικά της αγοράς (Robinson 1962, 103).

²² Σχετικό παράδειγμα βρέθηκε από την 25η Ε.Β.Α. στο οικ. Ι. και Ε. Λαΐνη στην Αρχαία Κόρινθο. Ωστόσο, πηγάδια με κτιστά τοιχώματα εξαιτίας του κινδύνου υποχώρησης του σαθρού υπεδάφους, εντοπίζονται στις πρωτοβυζαντινές οικίες στο άμεσο περιβάλλον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Λεχαιού (Πάλλας 1959, 136, 139. Πάλλας 1965, 156-157).

²³ Πήλινες επενδύσεις εφαρμόστηκαν λόγου χάρη στην Αθήνα από τις αρχές του 4ου π.Χ. (Lang 1968, 6-7).

Ο μικρός αριθμός πηγών στο άνω πλάτωμα δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερο πρόβλημα για την κλασική και ελληνιστική πόλη, καθώς το κέντρο της πιθανώς βρισκόταν βορειότερα από τον ανεσκαμμένο αρχαιολογικό χώρο²⁴. Ωστόσο, η ανάπτυξη της ρωμαϊκής αγοράς²⁵, καθώς και η αγάπη των Ρωμαίων για αφθονία υδάτων μέσα στην πόλη, οδήγησε στην κατασκευή υδραγωγείου επί αυτοκράτορα Αδριανού, τον 2ο αι. μ.Χ. Το νερό μεταφερόταν από τη Στυμφαλία μέσω δικτύου μήκους περίπου 85 χλμ., το οποίο αποτελούνταν από υπόγειους και υπέργειους, κτιστούς και λαξευτούς αγωγούς, καθώς και κοιλαδογέφυρες και υδατογέφυρες²⁶. Το υδραγωγείο προσέγγιζε την πόλη από τα νοτιοδυτικά. Ωστόσο, εντός της πόλης δεν έχουν διασωθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της διανομής των υδάτων. Πιθανόν να υπήρχε δεξαμενή-κατανεμητής (*castellum divisorium*) σε κάποιο ψηλότερο σημείο²⁷. Ενδιαφέρουσα είναι η εύρεση από την 25η Ε.Β.Α. στη βορειοανατολική πλαγιά του Ακροκορίνθου τμήματος υδραγωγού με κατεύθυνση δυτική και προς την Κρήνη Χατζημουσταφά, διαφορετική δηλαδή από την υποτιθέμενη κατεύθυνση του αδριανείου υδραγωγείου. Ίσως να αποτελεί ανεξάρτητο κανάλι, που ενδεχομένως ενίσχυε με νερό τη δεξαμενή-κατανεμητή που θα υπήρχε εκεί κοντά²⁸ (εικ. 4).

Οι χρήσεις του νερού που έπονταν της πρόσληψης και συγκέντρωσής του ήταν πολλαπλές. Εκτός από την κάλυψη βασικών αναγκών διαβίωσης²⁹, έντονη είναι η μαρτυρία της χρήσης του νερού για λόγους υγιεινής. Έτσι, στην αγορά της αρχαίας Κορίνθου από τον 1ο αι. μ.Χ. έως τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. κατασκευάστηκαν συνολικά δέκα λουτρικές εγκαταστάσεις: έξι ρωμαϊκές και τέσσερις πρωτοβυζαντινές³⁰. Στις τελευταίες προστίθενται και άλλα παραδείγματα από την ευρύτερη περιοχή³¹. Εκτός από τα λουτρά δημόσιας χρήσης, σώζονται επίσης λουτρά ιδιωτικού χαρακτήρα σε επαύλεις κυρίως πρωτοβυζαντινής εποχής³² (εικ. 5).

²⁴ Για την υποτιθέμενη θέση της αγοράς, βλ. Williams 1970, 35. Sanders 2005β, 21.

²⁵ Για την οργάνωση της αγοράς και εν γένει των δυο ρωμαϊκών αποικιών στην Κόρινθο, βλ. Walbank 1997. Romano 2000. Romano 2003.

²⁶ Μια πρώτη παρουσίαση του μνημείου παρατίθεται στο Biers 1978, συνοπτική αναφορά στο Landon 1994, 342-366, ενώ ολοκληρωμένη παρουσίαση στο Λώλος 1990-1991. Lolos 1997. Λώλος 2001.

²⁷ Για την υποθετική θέση του, βλ. Brown 2008, 151 υποσημ. 707, ενώ για την πιθανή λειτουργία της Γλαύκης ως δεξαμενής-κατανεμητή, βλ. Robinson 2001, 220. Επίσης, ως δευτερεύουσα δεξαμενή του υδραγωγείου έχει θεωρηθεί κατασκευή βορειοδυτικά της Νότιας Στοάς (Landon 1994, 349, υποσημ. 612, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία).

²⁸ Πρόκειται για υδραγωγό που αποκαλύφθηκε το 2012 στο οικ. Ν. Κιτσολάμπρου, νότια του αρχαιολογικού χώρου. Η νοητή συνέχεια της γραμμής προς τα ανατολικά οδηγεί στην πηγή Κακάβι, ωστόσο χωρίς ανασκαφική τεκμηρίωση δεν είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων. Τμήμα ενός ακόμη καναλιού εντοπίστηκε από την 25η Ε.Β.Α. το 1997 στον αγρό κ. Οικονόμου. Τα λιγοστά ευρήματα, όπως και ο τρόπος κατασκευής του, παραπέμπουν στη ρωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή εποχή. Σύμφωνα με το ανασκαφικό ημερολόγιο, το κανάλι έχει κατεύθυνση Β-Ν ακολουθώντας την κατηφορική κλίση του εδάφους. Η θέση και ο προσανατολισμός ταιριάζει με την υπόθεση κάποιου *castellum* στους πρόποδες του Ακροκορίνθου και τη λειτουργία του ως δευτερεύοντος καναλιού για την κατανομή των υδάτων μέσα στην πόλη. Το ίδιο είχε υποθεθεί άλλωστε και για τμήμα αγωγού που εντοπίστηκε στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου από την Α.Σ.Κ.Σ.Α. το 1965 (Landon 1994, 349-351).

²⁹ Τόσο των κατοίκων όσο και των ζώων που διατηρούσαν, όπως φανερώνουν π.χ. οι γούρνες ποτίσματος στις αυλές μεσοβυζαντινών κτηρίων (Scranton 1957, 65, 74).

³⁰ Για τα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά λουτρά της αρχαίας Κορίνθου, βλ. Landon 1994, 430-432 και Biers 2003, όπου γίνεται επίσης αναφορά στα δυο λουτρά προρωμαϊκής εποχής, σε τέσσερα μεσοβυζαντινών χρόνων (βλ. και Sanders 1999, 473 υποσημ. 42) και σε δυο οθωμανικά (βλ. και Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 1998, 315).

³¹ Πρόκειται για ανεσκαμμένο από την 25η Ε.Β.Α. λουτρό στα οικ. Ι.-Α. Σοφού και Αικ. Σοφού στο Κράναιο, ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου (Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 1995, 270-271. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 1998, 311-312. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2000, 371-372. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2001-2004, 607. Αθανασούλης κ.ά. 2010, 173-174. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου - Αθανασούλης 2012, 139). Επίσης, ενδείξεις λουτρικής εγκατάστασης βρέθηκαν στο οικ. Συγγούνα στη θέση Ρέδη (Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2001-2004, 609), καθώς και νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Λεχάιου (Πάλλας 1965, 149-154).

³² Pettegrew 2006, 375-377. Πετρίδης 2008, 251 υποσημ. 19. Σχετική αναφορά στο Morrisson - Sodini 2002, 190. Σχετικό παράδειγμα ιδιωτικού λουτρού εντοπίστηκε σε ανασκαφή της 25ης Ε.Β.Α. στο οικ. Μαρίνη στο Κράναιο, ανατολικά της αγοράς (Αθανασούλης κ.ά. 2010, 175. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου - Αθανασούλης 2012, 140) και σε έπαυλη στο οικ. Γ. Ψωμά στη θέση Ζέκιο, δυτικά του αρχαιολογικού χώρου.

Στην αγορά της πόλης συναντάμε ακόμη δημόσια αποχωρητήρια (βεσπασιανές), τα οποία βρίσκονται, όπως συνήθως, ενσωματωμένα στα λουτρικά συγκροτήματα ή γύρω από αυτά³³. Σχετικές εγκαταστάσεις υγιεινής εντοπίζονται και στα καταστήματα της ελληνιστικής Νότιας Στοάς, τα οποία συνδέονται με κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο³⁴, ενώ αποχωρητήρια ιδιωτικού χαρακτήρα απαντούν και σε πρωτοβυζαντινές οικίες³⁵.

Το νερό εξυπηρετούσε επίσης ανάγκες οικονομικού και τεχνολογικού χαρακτήρα³⁶. Από νωρίς, οι πηγές, οι κινστέρνες και τα πηγάδια στήριζαν την παραγωγή βιοτεχνικών ειδών, τα οποία έφεραν πλούτο στην Κόρινθο³⁷. Η διαχρονική βιοτεχνική δραστηριότητα στον ευρύτερο χώρο της αγοράς περιλαμβάνει και βυζαντινά παραδείγματα, όπως είναι τα δίκτυα αγωγών και οι λεκάνες εργαστηρίων παραγωγής οικοδομικών υλικών στη Βόρεια Αγορά³⁸.

Στην περιοχή της αγοράς μαρτυρείται επίσης η απομάκρυνση των λυμάτων, των ομβρίων υδάτων και του νερού από την υπερχειλίση των κρηνών, μέσω κεντρικών και δευτερευόντων αποχετευτικών αγωγών που συναντάμε ήδη από την κλασική εποχή³⁹. Ως προς τα είδη των αποχετευτικών και υδρευτικών αγωγών, εντοπίζονται λαξευτοί, κτιστοί από λιθόπλινθους, κατασκευασμένοι από κεραμίδες, πήλινοι αγωγοί ανεστραμμένου Π ή κυκλικής διατομής⁴⁰. Αξίζει να αναφέρουμε ότι δεν συναντάμε υδροδοτικές γραμμές πίεσης, λόγω επαρκούς κλίσης του εδάφους για τη ροή του νερού⁴¹. Επίσης, λεπτομέρειες σε κτήρια, όπως αύλακες στα κατώφλια των θυρωμάτων, σχετίζονται εξίσου με την απομάκρυνση τυχόν υδάτων από διάφορους χώρους⁴².

Στην ευρύτερη περιοχή της αγοράς, το νερό απαντά ακόμη σε παραδείγματα *impluvium*, το οποίο αποτελεί βασικό στοιχείο στην αρχιτεκτονική δομή της ρωμαϊκής οικίας⁴³. Ταυτόχρονα, το νερό χρησιμοποιήθηκε με διακοσμητική διάθεση και ως δήλωση πολυτέλειας, όπως μαρτυρούν τα αναβρυτήρια στις αυλές των ρωμαϊκών-πρωτοβυζαντινών επαύλεων (εικ. 6)⁴⁴.

Κλείνοντας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διαχείριση των υδάτων σε μια πόλη αποτέλεσε διαχρονικά μέσο έκφρασης της πολιτικής δύναμης της κεντρικής εξουσίας αλλά και επίδειξης

³³ Scranton 1957, 17, 23, 68. Broneer 1954, 151-153.

³⁴ Broneer 1954, 67.

³⁵ Όπως σε πρωτοβυζαντινή οικία βόρεια του περιβόλου του Απόλλωνα (Scranton 1957, 20, 129-131) και σε αντίστοιχες στην παλαιοχριστιανική βασιλική Λεχαιού (Πάλλας 1956, 172. Πάλλας 1957, 104. Πάλλας 1958, 129. Πάλλας 1959, 138. Πάλλας 1960, 163. Πάλλας 1965, 145), όπου τα λύματα κατέληγαν σε βόθρο σε αντίθεση με οικίες του τέλους του 4ου αι. μ.Χ. στην αυλή της Γλαύκης, τα οποία ρίπτονταν σε αποχετευτικό αγωγό (Williams – Zervos 1984, 100-101).

³⁶ Για μια γενική επισκόπηση των χρήσεων του νερού στη βιοτεχνική παραγωγή, βλ. Wilson 2000.

³⁷ Όπως στους βιοτεχνικούς χώρους της αρχαϊκής και κλασικής αρχαιότητας «Potter's Quarters» (Stillwell 1984) και «Tile Works» (Merker 2006).

³⁸ Scranton 1957, 57, 81, 92.

³⁹ Για αναφορές σχετικά με κεντρικούς αποχετευτικούς αγωγούς διαφόρων χρονολογικών περιόδων και τη σύνδεσή τους με δευτερεύοντες αγωγούς, βλ. Broneer 1954, 65-68. Robinson 2011, 17-18. Scranton 1957, 133. Landon 1994, 366-380. Πολύτιμες πληροφορίες για την τυπολογία αγωγών και παραδείγματα δικτύων αγωγών ρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων στο Palinkas – Herbst 2011, 313-316. Για την περιορισμένη παρουσία μολύβδινων αγωγών στην αρχαία Κόρινθο, βλ. Landon 1994, 375-380.

⁴⁰ Landon 1994, 366 υποσημ. 643. Οι ανασκαφικές αναφορές της Α.Σ.Κ.Σ.Α. στο *Hesperia* βρίθουν παραδειγμάτων αγωγών διαφόρων περιόδων, ενώ αρκετά έχουν βρεθεί και σε ανασκαφές της 25ης Ε.Β.Α.

⁴¹ Landon 1994, 368-370. Palinkas – Herbst 2011, 314.

⁴² Π.χ. χοανοειδής λάξευση σε κατώφλι δωματίου στη Βασιλική του Βήματος (Scranton 1957, 72) και η χρήση δυο αμφικιονίσκων παράλληλα τοποθετημένων, ως κατώφλι δωματίου λουτρού στο οικ. Μαρίνη στη θέση Κράνιο, με σκοπό πιθανώς τον σχηματισμό αύλακας.

⁴³ Για τον χαρακτήρα και τη θέση των ρωμαϊκών επαύλεων στην Αρχαία Κόρινθο, των οποίων οι περισσότερες ανακατασκευάστηκαν στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, βλ. Πάλλας 1955, 216. Rothaus 1994, 392-393. 2000, 27-30. Sweetman – Sanders 2005, 365-369. Pettegrew 2006, 332-347. Ενδεικτικά, *impluvium* έχει βρεθεί και σε έπαυλη στο Διαβατίκι, νότια του αρχαιολογικού χώρου του Λεχαιού (Κουνουπιώτου 1972, 293-294), καθώς και στο οικ. Γ. Ψωμά στο Ζέκιο, δυτικά του αρχαιολογικού χώρου.

⁴⁴ Π.χ. το αναβρυτήριο στο *domus* στη θέση Παναγία (σχετικά με τη συγκεκριμένη κατασκευή βλ. Sanders 1999, 441. Sweetman – Sanders 2005, 359-360, Sanders 2005α, 420) και στο ανεσκαμμένο από την 25η Ε.Β.Α. οικ. Δ. Καλλίρη στο Διαβατίκι.

κύρους των πλούσιων ιδιωτών⁴⁵. Αυτό, άλλωστε, φανερώνει στην Κόρινθο η λάξευση σηράγγων και η κατασκευή κρηνών από τους Κυψελίδες στην Αρχαϊκή εποχή, η πληθώρα των υδροδοτικών έργων στα ρωμαϊκά χρόνια, καθώς και οι σχετικές ανακαινίσεις τους στα τέλη του 4ου – αρχές 5ου αι. μ.Χ.⁴⁶ που προσέδωσαν στα στοιχεία αυτά λειτουργικό και μνημειακό χαρακτήρα έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Ωστόσο, επάλληλα ιστορικά και φυσικά γεγονότα⁴⁷ αλλά και ορισμένα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα που σημειώθηκαν την πρωτοβυζαντινή εποχή και επηρέασαν την πόλη⁴⁸, οδήγησαν στην υποβάθμιση της αγοράς ως διοικητικού κέντρου και στη μεταφορά της προς τα ανατολικά⁴⁹. Ως εκ τούτου, ορισμένες από τις κεντρικές υδροδοτικές δομές σταδιακά εγκαταλείφθηκαν ή άλλαξαν χρήση⁵⁰. Από τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., στην αγορά της Αρχαίας Κορίνθου εμφανίστηκαν τάφοι, φανερώνοντας έτσι την εγκατάλειψή της ως λειτουργικού χώρου της πόλης⁵¹. Ο εμπορικός χαρακτήρας της επανήλθε σταδιακά από τον 9ο αι. μ.Χ. και μέχρι τον 12ο αι. μ.Χ. είχε δημιουργηθεί ένας ακανόνιστος αστικός σχηματισμός⁵², στον οποίο ενσωματώθηκαν όχι μόνο οι υπάρχουσες μέχρι τότε σχετικές δομές, όπως οι κεντρικοί αγωγοί αλλά και νέες κατασκευές μικρής κλίμακας, όπως πηγάδια, κινστήρες και αγωγοί⁵³.

⁴⁵ Για τη διάσταση του νερού ως μέσου πολιτικής έκφρασης και αναφορές σε αντίστοιχες πρωτοβουλίες τυράννων αρχαίων ελληνικών πόλεων, αυτοκρατόρων και πλούσιων ιδιωτών των ελληνιστικών βασιλείων, της ρωμαϊκής και της πρώιμης βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπου στην τελευταία συναντάμε και εκκλησιαστικές χορηγίες, βλ. Lang 1968, 2-3. Wikander 2000β, 624 με σχετική βιβλιογραφία. Lewis 2000, 632, 645-646. Saradi 2006, 163-173, 179-185. Longfellow 2011. Αριστοδήμου 2012. Wilson 2012. Nicols 2014.

⁴⁶ Π.χ. η διαμόρφωση της Πειρήνης και η μετατροπή των εξεδρών εκατέρωθεν του Βήματος σε κρήνες.

⁴⁷ Όπως σεισμοί στο β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ. και το 525 μ.Χ., επιδημία πανώλης το 542 μ.Χ. και βαρβαρικές επιδρομές από τους Βησιγότθους το 395/6 μ.Χ. και αργότερα από τους Σλάβους το 580 μ.Χ. Για τον βαθμό στον οποίο τα φαινόμενα αυτά επηρέασαν κάθε φορά την Αρχαία Κόρινθο, τις επισκευές που τα ακολούθησαν, τη διατήρηση του μνημειακού χαρακτήρα της πόλης, καθώς και τη μετάβαση της στη Βυζαντινή εποχή, βλ. Sanders 1999, 474-475. Rothaus 2000, 17-21. Robinson 2001, 121-131. Sanders 2004. Slane – Sanders 2005, 291-293. Sanders 2005β, 12-13. Pettegrew 2006, 12-17. Brown 2008, 94-98. Robinson 2011, 265-269, 286-287.

⁴⁸ Π.χ. η αποδυνάμωση των αρμόδιων για την κατασκευή και συντήρηση έργων κοινής ωφέλειας τοπικών κουριών, η ανέγερση παλαιοχριστιανικών βασιλικών εκτός της αγοράς αλλά και η βαθμιαία μείωση της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές δραστηριότητες του *forum*. Για το γενικό πλαίσιο της εποχής, βλ. Ενδεικτικά Λουγγής 2003. Lavan 2001. Morrisson – Sodini 2002, 219-220. Πετρίδης 2008, 249. Brown 2008, 182-183. Saradi 2006, 151-163, 174-179, 186-207, 349-352.

⁴⁹ Αυτό μαρτυρούν τα ίχνη του πρωτοβυζαντινού τείχους, το οποίο αρχικά χρονολογήθηκε στον πρώιμο 5ο αι. μ.Χ. και περιελάμβανε την περιοχή της αγοράς (Gregory 1979, 264-280). Νεώτερες έρευνες οδήγησαν στη χρονολόγησή του στον ύστερο 6ο αι. μ.Χ. και στον αποκλεισμό του χώρου της αγοράς [Sanders 2002, 648-649. Sanders 2004, 179. Slane – Sanders 2005, 293. Sanders – Boyd (υπό έκδοση)]. Ωστόσο, η υπόθεση ενός αρχικού τείχους μεγαλύτερου μήκους του πρώιμου 5ου αι., το οποίο αντικαταστάθηκε στο β' μισό του 6ου αι. μ.Χ. από ένα μικρότερου μήκους που προστάτευσε ένα μικρό μέρος της πρωτοβυζαντινής πόλης, έχει τεθεί πλέον υπό διερεύνηση (Athanasoulis 2013, 196-197).

⁵⁰ Για παραδείγματα σταδιακής εγκατάλειψης, μετατροπών ή αλλαγής χρήσης υποδομών σχετικών με το νερό σε πρωτοβυζαντινές πόλεις, βλ. Saradi 2006, 334-343, 346-348. Στην περίπτωση της Κορίνθου αναφέρουμε ενδεικτικά τη μετατροπή της Γλαύκης σε οικία κατά τον Μεσαίωνα (Hill 1964, 227), της αυλής και των δεξαμενών της Λέρνας σε νεκροταφείο τον 5ο-6ο αι. μ.Χ. και της υπόγειας λαξευτής κρήνης της Λέρνας σε ναύδριο στο β' ήμισυ του 7ου αι. μ.Χ. (Roebuck 1951, 168. Robinson 2011, 289). Επίσης, και η αυλή της Πειρήνης μετατράπηκε σε νεκροταφείο από τα τέλη 6ου αι. έως και τον 9ο αι. μ.Χ., ενώ στον 10ο αι. κατασκευάστηκε ναύδριο (Robinson 2011, 293-298). Τέλος, θρησκευτικό χαρακτήρα ως αγίασμα απέκτησε η πηγή του μάρτυρα Κοδράτου μέχρι τουλάχιστον τον 14ο αι. μ.Χ. (Landon 1994, 215-218) αλλά και η «Πηγή των Λύχνων» μέχρι την εγκατάλειψή της στον 6ο αι. μ.Χ. (Garnett 1975, 173).

⁵¹ Sanders 2002, 648-650.

⁵² Scranton 1957, 50-83. Sanders 2002, 652-654. Sanders 2003, 397. Για μια γενικότερη επισκόπηση της μεσοβυζαντινής Κορίνθου, βλ. Athanasoulis 2013, 200-206. Ο αστικός σχηματισμός που δημιουργήθηκε ακολουθεί τα γενικά αστικά χαρακτηριστικά των μεσοβυζαντινών πόλεων, όπως αυτά περιγράφονται στο Μπούρας 1998. Bouras 2002. Bouras 2012. Saradi 2012.

⁵³ Ορισμένοι δρόμοι και δίκτυα αγωγών βρίσκονταν σε συνεχή χρήση από τα ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 9ο-10ο αι. μ.Χ. (Palinkas – Herbst 2011, 308-310). Αντίστοιχα, ο λιθόκτιστος οχετός του 5ου αι. π.Χ. στα νοτιοδυτικά της αγοράς διατηρήθηκε σε χρήση έως τον 6ο αι. μ.Χ. (Williams 1978, 25-27). Αντιθέτως, παράδειγμα νέας κατασκευής αποτελεί ο αποχετευτικός αγωγός του 11ου-12ου αι. μ.Χ. νότια της Νότιας Στοάς (Robinson 1966, 133).

Παράλληλα, οι υπόγειες λαξευτές σήραγγες των φυσικών πηγών στα πλατώματα, εξυπηρετούσαν αδιάκοπα τον πληθυσμό εντός και εκτός των τειχών της ήδη συρρικνωμένης πρωτοβυζαντινής πόλης⁵⁴. Οι υδροδοτικές αυτές δομές που κληροδοτήθηκαν από το αρχαίο παρελθόν συνέχισαν τον ενεργό τους ρόλο και μετά την εγκατάλειψη του αδριάνειου υδραγωγείου μέσα στον 5ο αι. μ.Χ.⁵⁵. Καίρια σημασία για την υδροδότηση της πόλης έως τους νεώτερους χρόνους συνέχισε να έχει η Πειρήνη, από την οποία οι Κορίνθιοι αντλούσαν νερό είτε μέσω των ανοιγμάτων στις οροφές των λαξευτών σηράγγων της είτε από τα κανάλια που εξέτρεπαν τα ύδατά της προς τον βορρά⁵⁶. Με αυτόν τον τρόπο η Αρχαία Κόρινθος κατάφερε να διατηρήσει την αυτάρκειά της σε νερό για αιώνες και να επιβεβαιώσει τη φήμη της ως καλά υδρευόμενη πόλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης κ.ά. 2010: Δ. Αθανασούλης – Μ. Αθανασούλα – Ελ. Μανωλέσσου – Π. Μελέτη, Σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας μεσαιωνικών καταλοίπων Κορίνθου, στο: *Πρακτικά Η' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008*, Αθήνα, 2010, 172-175.
- Αριστοδήμου 2012: Γ. Αριστοδήμου, *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Ασημακόπουλος 1992-1993: Μ. Ασημακόπουλος, Ανύψωση των υπόγειων υδάτων στο κέντρο της πόλεως Κορίνθου, στο: *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Αθήνα 1992-1993, 471-483.
- Athanassoulis 2013: D. Athanassoulis, Corinth, στο: J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens 2013, 192-209.
- Biers 1978: W. R. Biers, Waters from Stymphalos, *Hesperia* 47, 1978, 171-184.
- Biers 2003: J. Biers, *Lavari est vivere*. Baths in Roman Corinth, στο: Williams – Bookidis 2003, 303-319.
- Blegen κ.ά. 1930: C. W. Blegen – R. Stillwell – O. Broneer – A. R. Bellinger, *Acrocorinth: Excavations in 1926*, Corinth III.1, Cambridge, Mass. 1930.
- Bouras 2002: C. Bouras, Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries, στο: Laiou 2002, τόμ. 2, 497-528.
- Bouras 2012: C. Bouras, Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από την τη σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής, στο: Κιουσοπούλου 2012, 1-14.
- Broneer 1954: O. Broneer, *The South Stoa and its Roman Successors*, Corinth I.4, Princeton 1954.
- Brown 2008: A. Brown-Robertson, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, PhD dissertation, University of California, Berkeley, 2008.
- Carpenter – Bon 1936: R. Carpenter – A. Bon, *The Defences of Acrocorinth and the Lower Town*, Corinth III.2, Princeton 1936.
- Christie 2004: N. Christie (επιμ.), *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot 2004.
- Doukellis – Mendoni 1994: P. N. Doukellis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris 1994.
- Edwards 1975: G. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth VII.3, Princeton 1975.
- Elderkin 1910: G. W. Elderkin, The Fountain of Glauce at Corinth, *AJA* 14, 1910, 19-50.
- Garnett 1975: K. S. Garnett, Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44, 1975, 173-206.
- Gregory 1979: T. Gregory, The Late Roman wall at Corinth, *Hesperia* 48, 1979, 264-280.

⁵⁴ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι χρήση στους πρωτοβυζαντινούς ή και βυζαντινούς χρόνους πιθανολογείται για τη Βρυσούλα Major (Landon 1994, 235), το χαμηλότερο υπόγειο σύστημα στη Λέρνα (Landon 1994, 259, υποσημ. 412), την κρήνη στον Χελιοτόμυλο (Landon 1994, 295), την πηγή Κακάβι (Landon 1994, 178), καθώς και πλησίον της ανώνυμης πηγής στον Χελιοτόμυλο (Landon 1994, 301-302).

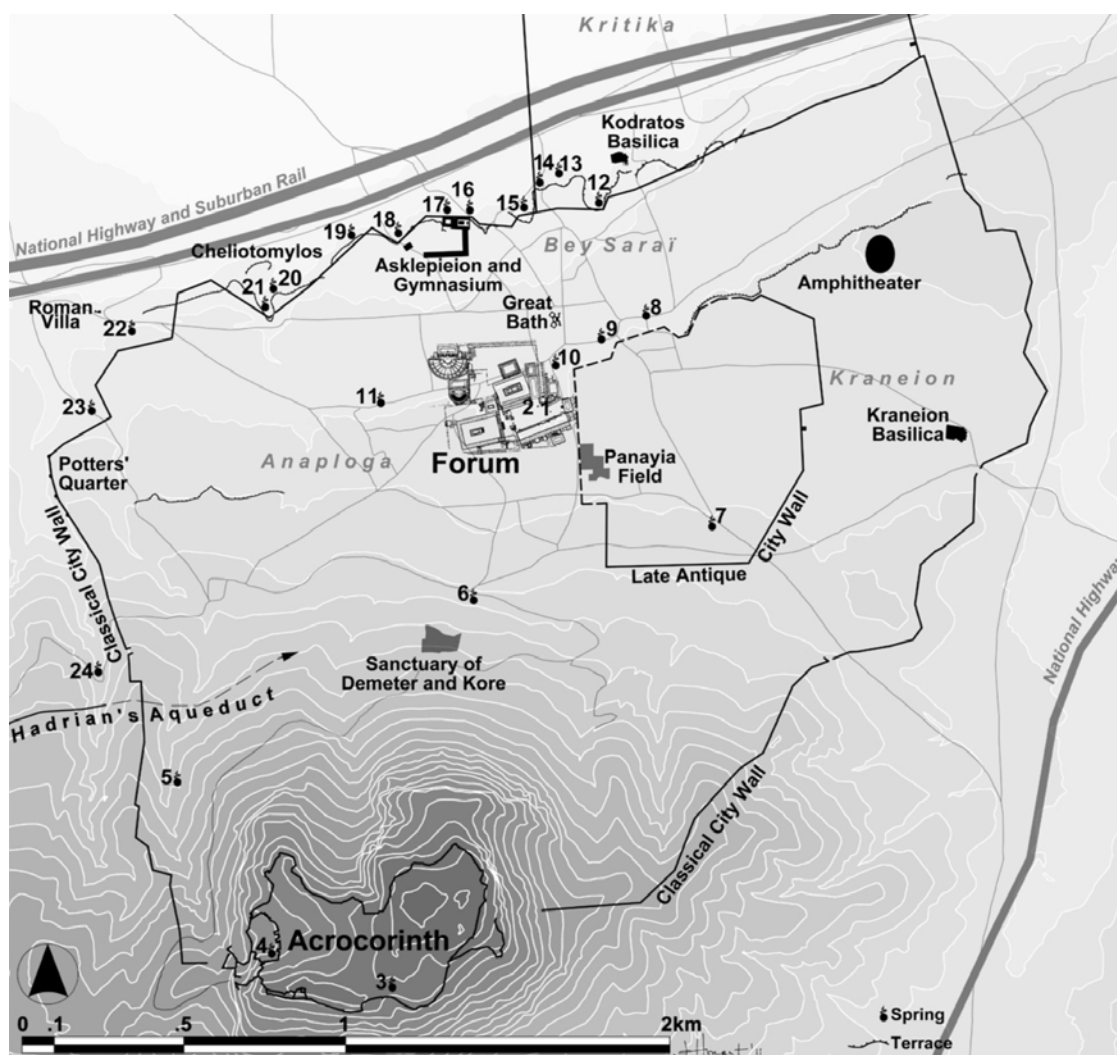
⁵⁵ Lolos 1997, 297-299.

⁵⁶ Ως προς τα κανάλια εκτροπής πρωτοβυζαντινής και βυζαντινής εποχής, περιόδου Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας, καθώς και τις νεώτερες κρήνες της Αρχαίας Κορίνθου που κατά τον 19ο αι. μ.Χ. τροφοδοτούνταν από τα ύδατα της Πειρήνης, βλ. Robinson 2011, 286-287, 291, 295-300, 305-309.

- Hayward 2003: C. L. Hayward, *Geology of Corinth: the study of a basic resource*, στο: Williams – Bookidis 2003, 15-42.
- Hill 1964: B. H. Hill, *The Springs: Peirene, Sacred Spring, Glauke*, Corinth I.6, Princeton 1964.
- Κιουσοπούλου 2012: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.
- Κουμούση 2001: Α. Κουμούση, *Ακροκόρινθος*, Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2001.
- Κουμούση-Βγενοπούλου 1994: Α. Κουμούση-Βγενοπούλου, Μεσαιωνική βρύση στην Αρχαία Κόρινθο, στο: *Αντίφωνο. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 196-202.
- Κουνουπιώτου 1972: Ε. Κουνουπιώτου, Πελοπόννησος. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου, *ΑΔ* 27, 1972, Β' 1 Χρονικά, 292-297.
- Laiou 2002: Α. Ε. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002.
- Landon 1994: M. E. Landon, *Contributions to the Study of the Water Supply of Ancient Corinth*, PhD dissertation, University of California, Berkeley, 1994.
- Landon 2003: M. E. Landon, Beyond Peirene. Toward a broader view of Corinthian water supply, στο: Williams – Bookidis 2003, 43-62.
- Lang 1968: M. L. Lang, *Water Works in the Athenian Agora*, Agora Picture Book 11, Princeton, 1968.
- Lavan 2001: L. Lavan, The Late Antique city: a bibliographical essay, στο: L. Lavan (επιμ.), *Recent Research in Late Antique Urbanism*, JRA Supplementary Series 42, Portsmouth 2001, 9-26.
- Lewis 2000: M. Lewis, The Hellenistic period, στο: Wikander 2000α, 631-648.
- Lolos 1997: Y. Lolos, The Hadrianic aqueduct of Corinth with an appendix on the Roman aqueducts in Greece, *Hesperia* 66, 1997, 271-314.
- Longfellow 2011: B. Longfellow, *Roman Imperialism and Civic Patronage. Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes*, Cambridge 2011.
- Λουγγής 2003: Τ. Λουγγής, Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα, στο: Σ. Λαμπάκης – Σ. Ν. Τρωιάνος – Ε. Γ. Σαράντη – Τ. Κ. Λουγγής – Β. Ν. Βλυσίδου – Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Αθήνα 2003, 89-106.
- Λώλος 1990-1991: Ι. Λώλος, Το Αδριάνειο Υδραγωγείο Κορίνθου, *Ηόρος* 8/9, 1990/1991, 311-313.
- Λώλος 2001: Ι. Λώλος, "Υδωρ βασιλεύς Ἀδριανός ἐσήγαγεν ἐκ Στυμφήλου. Το Αδριάνειο Υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του νερού στα ρωμαϊκά χρόνια", Αθήνα 2010.
- Merker 2006: G. S. Merker Saltz, *The Greek Tile Works at Corinth. The Site and the Finds*, Hesperia Supplement 35, Princeton 2006.
- Morrisson – Sodini 2002: C. Morisson – J. P. Sodini, The sixth-century economy, στο: Laiou 2002, τόμ. 1, 171-220.
- Μπούρας 1998: Χ. Μπούρας, Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, *ΔΧΑΕ* 20, 89-98.
- Nicols 2014: J. Nicols, *Civic Patronage in the Roman Empire*, Leiden 2014.
- Πάλλας 1955: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή ρωμαϊκής έπαύλεως παρά την Κόρινθο, *ΠΑΕ* 1955, 201-216.
- Πάλλας 1956: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή βασιλικής έν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1956, 164-178.
- Πάλλας 1957: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή τής βασιλικής του Λεχαίου, *ΠΑΕ* 1957, 95-104.
- Πάλλας 1958: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου, *ΠΑΕ* 1958, 119-134.
- Πάλλας 1959: Δ. Πάλλας, Άνασκαφή βασιλικής Λεχαίου, *ΠΑΕ* 1959, 126-140.
- Πάλλας 1960: Δ. Πάλλας, Άνασκαφαι έν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1956, 143-170.
- Πάλλας 1961-1962: Δ. Πάλλας, Άνασκαφαι Λεχαίου 1956/1960, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Β' Χρονικά, 69-78.
- Πάλλας 1965: Δ. Πάλλας, Άνασκαφικαι έρευναι έν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1965, 137-166.
- Palinkas – Herbst 2011: J. Palinkas – J. A. Herbst, A Roman road southeast of the Forum at Corinth: Technology and urban development, *Hesperia* 80, 2011, 287-336.
- Pettegrew 2006: D. K. Pettegrew, *Corinth on the Isthmus. Studies of the End of an Ancient Landscape*, PhD dissertation, Ohio State University, Columbus 2006.
- Πετρίδης 2008: Π. Πετρίδης, Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας στον ελλαδικό κόσμο, *ΔΧΑΕ* 2008, 247-257.
- Richardson 1900: R. B. Richardson, Pirene, *AJA* 4, 1900, 204-239.
- Richardson 1902α: R. B. Richardson, An ancient fountain in the Agora at Corinth, *AJA*, 6, 1902, 306-320.
- Richardson 1902β: R. B. Richardson, The "Υπαιθρος Κρήνη of Pirene, *AJA* 6, 1902, 321-326.
- Robinson 1962: H. S. Robinson, Excavations in Ancient Corinth, 1960, *Hesperia* 31, 1962, 95-133.
- Robinson 1966: H. S. Robinson, Excavations at Corinth, *ΑΔ* 21, 1966, Β' 1 Χρονικά, 133-141.

- Robinson 2001: B. A. Robinson, *Fountains and the Culture of Water at Roman Corinth*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia 2001.
- Robinson 2011: B. A. Robinson, *Histories of Peirene. A Corinthian Fountain in Three Millennia*, Ancient Art and Architecture in Context 2, Princeton 2011.
- Robinson 2013: B. A. Robinson, Playing in the sun. Hydraulic architecture and water displays in Imperial Corinth, *Hesperia* 82, 2013, 341-384.
- Roebuck 1951: C. Roebuck, *The Asklepieion and Lerna*, Corinth XIV, Princeton 1951.
- Romano 2000: D. G. Romano, A tale of two cities: Roman colonies at Corinth, στο: E. Fentres (επιμ.), *Romanization and the City. Creation, Transformations, and Failures, Proceedings of a Conference Held at the American Academy in Rome to Celebrate the 50th Anniversary of the Excavations at Cosa, 14-16 May, 1998*, JRA Supplementary Series 38, Portsmouth 2000, 83-104.
- Romano 2003: D. G. Romano, City planning, centration and land division in Roman Corinth: Colonia Laus Iulia Corinthiensis and Colonia Iulia Flavia Augusta Corinthiensis, στο: Williams – Bookidis 2003, 291-299.
- Romano 2005: D. G. Romano, Urban and rural planning in Roman Corinth, στο: Schowalter – Friesen 2005, 25-59.
- Rothaus 1994: R. M. Rothaus, Urban space, agricultural space and villas in Late Roman Corinth, στο: Doukellis – Mendoni 1994, 391-396.
- Rothaus 2000: R. M. Rothaus, *Corinth, the First City of Greece. An Urban History of Late Antique Cult and Religion*, Leiden 2000.
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman bath at Corinth. Excavations in the Panagia field 1995-1996, *Hesperia* 68, 1999, 441-480.
- Sanders 2002: G. D. R. Sanders, Corinth, στο: Laiou 2002, τόμ. 2, 647-654.
- Sanders 2003: G. D. R. Sanders 2003, Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth, στο: Williams – Bookidis 2003, 385-399.
- Sanders 2004: G. D. R. Sanders, Problems in interpreting rural and urban settlement in Southern Greece, AD 365-700, στο: Christie 2004, 163-192.
- Sanders 2005α: G. D. R. Sanders, Archaeological evidence for early Christianity and the end of the Hellenic religion in Corinth, στο: Schowalter – Friesen 2005, 419-442.
- Sanders 2005β: G. D. R. Sanders, Urban Corinth: An introduction in urban religion, στο: Schowalter – Friesen 2005, 11-24.
- Sanders 2010: G. D. R. Sanders, The Sacred Spring. Its landscape and traditions, στο: S. Friesen – D. Schowalter – J. Walters (επιμ.), *Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society*, Novum Testamentum Suppl. 134, Leiden 2010, 365-389.
- Sanders – Boyd (υπό έκδοση): G. D. R. Sanders – M. Boyd, The Late Roman wall at Corinth. Geophysical survey and date, στο: Πρακτικά Συνεδρίου «Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο 5ος-15ος αι.», Λουτράκι, 30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011 (υπό έκδοση).
- Saradi 2006: H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006.
- Saradi 2012: H. Saradi, The Byzantine cities (8th-15th Centuries). Old approaches and new directions, στο: Κιουσοπούλου 2012, 24-45.
- Schowalter – Friesen 2005: D. N. Schowalter – S. J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Theological Studies 53, Cambridge, Mass. 2005.
- Scotton 1997: P. D. Scotton, *The Julian Basilica at Corinth. An Architectural Investigation*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia 1997.
- Scranton 1957: R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton 1957.
- Sfika 2007: A. Sfika, Interpreting continuities and changes of water infrastructures: The case of Ancient Corinth, στο: K. Wellbrock (επιμ.), *Proceedings of the 16th International Conference on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Athens, 28-30 March 2015*, Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft 27-1, Siegburg 2017, 267-300.
- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 1995: K. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου, Νομός Κορινθίας, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β' 1, 270-271.
- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 1998: K. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου, Νομός Κορινθίας, ΑΔ 53, 1998, Χρονικά Β' 1, 310-316.
- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2000: K. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου, Νομός Κορινθίας, ΑΔ 55, 2000, Χρονικά Β' 1, 369-372.

- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2001-2004: Κ. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου, Νομός Κορινθίας, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β'4, 607-611.
- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου – Αθανασούλης 2012: Κ. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου – Δ. Αθανασούλης, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010, Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 139-142.
- Slane – Sanders 2005: Κ. W. Slane – G. D. R. Sanders, Late Roman horizons, *Hesperia* 74, 2005, 243-297.
- Στίκας 1957: Ε. Στίκας, Άνασκαφή ρωμαϊκού νυμφαίου και παλαιοχριστιανικής κρήνης παρά τὸ Λέχαιον τῆς Κορινθίας, *ΠΑΕ* 1957, 89-94.
- Stillwell 1948: A. N. Stillwell, *The Potters' Quarter*, Corinth XV.1, Princeton 1948.
- Sweetman – Sanders 2005 : R. Sweetman – G. D. R. Sanders, A new group of mosaics from Corinth in their domestic context and in the context of the colony, στο: Η. Morlier (επιμ.), *La mosaïque gréco-romaine IX, Actes du IXe colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale organisé à Rome, 5-10 novembre 2001*, CÉFR 352, Rome 2005, 359-369.
- Φιλαδελφεύς 1918: Α. Φιλαδελφεύς, Άρχαία ἔπαυλις μετὰ νυμφαίου ἐν Λεχαίῳ τῆς Κορινθίας, *ΑΔ* 4, 1918, 126-135.
- Χρυσάφη-Ζωγράφου 1984: Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, Τουρκικά κτίσματα στην Κόρινθο. Κρήνες και θρησκευτικά κτήρια, στο: *ΥΠ.Π.Ε. Τεχνική Περιοδική Έκδοση Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, 261-278.
- Walbank 1997: Μ. Ε. Η. Walbank, The foundation and planning of Early Roman Corinth, *JRA* 10, 1997, 95-130.
- Weinberg 1960: S. S. Weinberg, *The Southeast Building, the Twin Basilicas, the Mosaic House*, Corinth I.5, Princeton, 1960.
- Wikander 2000α: Ö. Wikander (επιμ.), *Handbook of Water Technology*, Leiden 2000.
- Wikander 2000β: Ö. Wikander, *The Iron Age, and the Archaic and Classical Periods*, στο: Wikander 2000α, 617-630.
- Williams 1970: C. K. Williams II, Corinth 1969: Forum area, *Hesperia* 39, 1970, 1-39.
- Williams 1978: C. K. Williams II, Corinth 1977: Forum Southwest, *Hesperia* 47, 1978, 1-39.
- Williams – Bookidis 2003: C. K. Williams II – N. Bookidis (επιμ.), *Corinth. The Centenary 1896-1996*, Corinth XX, Princeton 2003.
- Williams – Zervos 1984: C. K. Williams II – O. H. Zervos, Corinth, 1983: The route to Sikyon, *Hesperia* 53, 1984, 83-122.
- Wilson 2000: A. I. Wilson, Industrial uses of water, στο: Wikander 2000α, 127-149.
- Wilson 2008: A. I. Wilson, Hydraulic engineering and water supply, στο: J. P. Oleson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford 2008, 285-318.
- Wilson 2012: A. I. Wilson, Water, power and culture in the Roman and Byzantine worlds. An introduction, *Water History* 4.1, 2012, 1-9.



Εικ. 1. Χάρτης της Αρχαίας Κορίνθου, όπου σημειώνονται οι είκοσι τέσσερις φυσικές πηγές της περιοχής: 1) Πειρήνη, 2) Ιερά Κρήνη, 3) Άνω Πειρήνη, 6) Χατζημουσταφά, 7) Κακάβι, 12) Αγ. Κοδράτου, 13) πηγή μεταξύ Αγ. Κοδράτου και Λουτρών της Αφροδίτης, 14) βορειοανατολικά Λουτρών της Αφροδίτης, 15) Λουτρά της Αφροδίτης, 16) Βρυσούλα (B), 17) πηγή παρακείμενη στο Ασκληπιείο, 18) Πηγή των Λύχνων, 19) πηγή μεταξύ της Πηγής των Λύχνων και του Χελιοτόμυλου, 20) Κρήνη στον Χελιοτόμυλο, 21) πηγή στο φαράγγι του Χελιοτόμυλου, 22) Κοκκινόβρυση, 23) Βρυσούλα (A), 24) πηγή στο φαράγγι δυτικά της Συνοικίας των Κεραμέων (Potters' Quarters) (από Robinson 2013, 344 εικ. 1).



Εικ. 2. Εσωτερική άποψη του βόρειου χώρου της βυζαντινής κινστέρνας, Γ' περίβολος κάστρου Ακροκορίνθου, Αρχαία Κόρινθος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 3. Πηγάδι με κτιστό στόμιο και χωρίς επένδυση στα τοιχώματά του (οικ. Ι. και Ε. Λαϊνή), Αρχαία Κόρινθος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 4. Αποκαλυφθέντα τμήματα υδραγωγείου (οικ. Ν. Κιτσολάμπρου), βορειοανατολικοί πρόποδες Ακροκορίνθου, Αρχαία Κόρινθος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).



Εικ. 5. Άποψη ιδιωτικού λουτρώνα πρωτοβυζαντινής εποχής (οικ. Θ. Μαρίνη), Κράναιο Αρχαίας Κορίνθου (από Αθανασούλης κ.ά. 2010, 184 εικ. 10).



Εικ. 6. Αναβρυτήριο σε αυλή πρωτοβυζαντινής έπαυλης (οικ. Δ. Καλλίρη), Διαβατικά Αρχαίας Κορίνθου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΚΟΡ.).

Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας

Στο πλαίσιο της κατασκευής του αυτοκινητοδρόμου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα κλάδου Λεύκτρο – Σπάρτη διερευνήθηκε από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μεταξύ 22/07/2011 και 06/07/2012 λουτρική εγκατάσταση της ύστερης ρωμαϊκής εποχής στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας στη Χ.Θ. 41+160 του νέου δρόμου¹. Πρόκειται για μια εγκατάσταση παρόχθια στον ποταμό Ευρώτα και παρόδια στον κύριο οδικό άξονα που συνέδεε κατά την αρχαιότητα τη Σπάρτη και τη βόρεια Λακωνία με τη νότια Αρκαδία, καθώς και στον δευτερεύοντα προς βορρά άξονα, κύριο κατά τη ρωμαϊκή εποχή, που οδηγούσε στην Αρκαδία/Τεγέα². Θεωρείται πλήρης λουτρική εγκατάσταση με τους βασικούς χώρους *caldarium* και πιθανόν *tepidarium*, ατομική πύελο και πισίνα, χώρους αναμονής και αναψυχής (νυμφαίο). Η χωροταξική της διάταξη καταδεικνύει ένα ευφύες σχέδιο ενσυνείδητης διαμόρφωσης του χώρου και επιδέξια ενσωμάτωσης του κτηρίου στο φυσικό τοπίο. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται οι πρώτες παρατηρήσεις από την έρευνα, καθώς η μελέτη του υλικού βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οι χώροι του λουτρού διατάσσονται από τα ΒΑ προς τα ΝΔ, ώστε να φωτίζεται και να θερμαίνεται από τον ήλιο κατά τη διάρκεια της ημέρας³. Παράλληλα, οι λουόμενοι απολάμβαναν τη θέα προς τον Ευρώτα νότια που τους παρέιχε η θέση του συγκροτήματος, καθώς και τη δύση του ηλίου πίσω από τον Ταύγετο. Αναγνωρίζονται οι απολύτως απαραίτητοι λειτουργικοί χώροι, οι οποίοι διατάσσονται σχεδόν εν σειρά, σύμφωνα με τον απλούστερο και πιο διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο⁴.

Συμβατικά έγινε διάκριση του χώρου σε τρεις τομείς: Ανατολικό, Κεντρικό και Δυτικό. Ο Ανατολικός, τμήμα του οποίου βαίνει εκτός απαλλοτρίωσης, περιλαμβάνει κυρίως έναν υπαίθριο χώρο με νυμφαίο, αγωγούς παροχής υδάτων από τον παρακείμενο Ευρώτα και κάποιους συμπληρωματικούς βοηθητικούς χώρους. Ο Δυτικός περιλαμβάνει το κύριο σώμα της εγκατάστασης και ο Κεντρικός το κύριο μέρος του υδρευτικού της δικτύου και έναν εσωτερικό χώρο.

Η είσοδος στον χώρο γινόταν από ανατολικά, καθώς οι είσοδοι των δωματίων είναι αξονικά τοποθετημένες στην Ανατολή, ενώ δε βρέθηκε είσοδος Βόρεια ή Νότια. Ο επισκέπτης αντίκριζε ένα επιβλητικό υπαίθριο νυμφαίο⁵, αποτελούμενο από έναν λιθόστρωτο

¹ Ανασκαφείς του λουτρού ήταν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Παρασκευή Αρμένη και Ανδριάννα Κώτση, υπό την επίβλεψη των αρχαιολόγων Ευαγγελίας Ελευθερίου και Μαρίας Φλώρου. Τα σχέδια ανήκουν στη Ράνια Μπένου, ενώ η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από την Έλσα Λάππα (αμφότερες συμβασιούχοι). Το εργατικό δυναμικό της ανασκαφής αποτελούσαν κυρίως οι συμβασιούχοι: Βασίλης Ανδρούτσος, Παναγιώτης Αϊβαλιώτης, Άγγελος Γεωργαντάς, Αποστόλης Δημητρακάκης, Παναγιώτης Καρτερούλης, Απόστολος Λαμπρινός, Μιχάλης Λαμπρινός, Κυριάκος Μπουγάδης και Γιώργος Ταμπάκης.

² Για το οδικό δίκτυο της περιοχής: Πίκουλας 2012, 54-63 αριθ. 1-2, 450-455, 456-458.

³ Ο Βιτρούβιος στο *Περί Αρχιτεκτονικής* (V.10.1-5) ασχολείται με την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία των λουτρών. Αναφέρει (V.10.1) ότι τα λουτρά επιλέγονται σε θέση που δεν είναι στραμμένη βόρεια ή βορειανατολικά αλλά προς τον Νότο, αφού η ώρα του λουτρού είναι κυρίως από το μεσημέρι μέχρι το απόγευμα.

⁴ Για την τυπολογία και την εξέλιξη των λουτρών-βαλανείων αλλά και την κατάταξή τους σε κατηγορίες, ανάλογα με το μέγεθος και την κάτοψή τους: Krencker κ.ά. 1929, 178. Nielsen 1990, 48-91. Yegül 1992, 67-73, ενώ για τη μελέτη του παρόντος λουτρού αξιοποιήθηκαν από τις ανασκαφείς και τα άρθρα των Αραπογιάννη 1993, Αθανασούλη 1996-1997, Sanders 1999, καθώς και η μελέτη του Γούναρη 1990. Καταποπιστικά σχέδια για τη λειτουργία των λουτρών παρέχονται στη σχολιασμένη έκδοση του Βιτρούβιου (Λέφας 2000). Ενδιαφέρουσα άποψη για την απώλεια θερμότητας σε ένα ρωμαϊκό λουτρό παρέχεται στο Rook 1978, 276-281.

⁵ Γενικά τα νυμφαία παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς τη μορφή, τον αρχιτεκτονικό τύπο, τη διακόσμηση και τη λειτουργία τους, βλ. Αριστοδήμου 2008, 6 και υποσημ. 10, 16 (με συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία), 25 κ.ε.

χώρο, διαστάσεων 6,30 × 7,25 μ. Στο κέντρο απουσιάζει η λιθόστρωση και πιθανόν υπήρχε κάποια διαμόρφωση με διακοσμητικές προθέσεις που όμως δε διασώθηκε. Βόρεια του λιθόστρωτου υπάρχει ορθογώνια χαμηλή κινστέρνα με ημικυκλικές απολήξεις⁶, στην οποία μέσω μολύβδινου σωλήνα διοχετευόταν νερό από δύο ανοίγματα πάνω από αυτήν, τα οποία είχαν λειτουργική και διακοσμητική χρήση. Ο τρόπος κατασκευής τόσο της κινστέρνας (επάλληλες σειρές ορθογώνιων οπτόπλινθων με συνδετικό κονίαμα και επίχρισμα κονιάματος) όσο και του λιθόστρωτου (χαμηλό τοίχιο με επάλληλες στρώσεις οπτόπλινθων με κονίαμα) δηλώνει την υψηλή αισθητική που διέπει το σύνολο της εγκατάστασης.

Προχωρώντας προς τα δυτικά ο επισκέπτης εισερχόταν στους εσωτερικούς χώρους του λουτρού. Το Δωμάτιο 04, το οποίο εκτιμάται ότι αρχικά ήταν υπαίθριος χώρος και μεταγενέστερα μετετράπη σε εσωτερικό, οδηγούσε στο Δωμάτιο 03, το οποίο χαρακτηρίζεται «αποδυτήριο» (*sprogliatio*). Πρόκειται για τετράγωνο χώρο (εσωτερικών διαστάσεων 3,05 × 3,20 μ.) με τρία κτιστά έδρανα σε πειόσχημη διάταξη, επενδεδυμένα με οπτόπλινθους και δάπεδο με οπτόπλινθους (διαστάσεων περίπου 0,60 × 0,80 μ. και 0,45 × 0,50 μ.). Ερμάρια ή κόγχες για απόθεση αντικειμένων των λουομένων δεν εντοπίστηκαν, όμως δεν αποκλείεται να επρόκειτο για άνωθεν των εδράνων κατασκευές από φθαρτά υλικά. Στους τοίχους υπήρχε παχύ υδραυλικό κονίαμα τριών στρώσεων (κουρασάνι) για προστασία από την υγρασία που θα ήταν έντονη λόγω της γειτνίασης του δωματίου αυτού με το παρακείμενο Δωμάτιο 01.

Το Δωμάτιο 01 αποτελούσε τον κύριο και πιο πολυτελή χώρο. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, εσωτερικών διαστάσεων 6,30 × 8,93 μ. Οι τοίχοι του φέρουν υδραυλικό κονίαμα τριών στρώσεων, γεγονός που συσχετίζεται με τη λειτουργική ανάγκη να προστατευθεί ο χώρος από την υγρασία. Έφεραν διακόσμηση με ορθομαρμάρωση, όπως συνάγεται από τα αποτυπώματα πλακών επί του κονιάματος σε ορισμένα σημεία. Το βόρειο τμήμα του δωματίου περιλαμβάνει μια υδατοδεξαμενή, ενώ το νότιο καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο.

Το βόρειο τμήμα (εσωτερικών διαστάσεων 1,85 × 4,53 μ.) έχει στα βορειοανατολικά μια μικρή ορθογώνια κτιστή υδατοδεξαμενή εν είδει ατομικής πύελου (1,85 × 2,44 μ.). Αποτελείται από έξι χαμηλά τοιχία που προφανώς λειτουργούσαν ως αναβαθμοί ανόδου-καθόδου σε αυτήν. Το δάπεδό της, καλυμμένο με οπτόπλινθους μεγάλων διαστάσεων, είχε υποστεί μεταγενέστερη επισκευή προφανώς για να καλυφθεί η φθορά, χωρίς, όμως, να ληφθεί υπόψη το αισθητικό αποτέλεσμα.

Στο ΝΔ άκρο της υδατοδεξαμενής υπάρχει κτιστή τοξωτή κόγχη, ύψους 1,45 μ., από επάλληλες στρώσεις οπτοπλίνθων με κονίαμα στους αρμούς και πιθανόν υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) στην όψη, η οποία, όμως, δε διατηρήθηκε. Η κόγχη εσωτερικά φέρει παχύ κονίαμα μιας στρώσης που διατηρεί λίγα ίχνη ανοικτού πράσινου και σκούρου κυανού χρώματος.

Το ψηφιδωτό στο σύνολό του σωζόταν σε εξαιρετική κατάσταση, εκτός από το «μετάλλιο», το οποίο έχει καταστραφεί και σε μεταγενέστερη φάση επισκευασθεί με μικρών διαστάσεων ορθογώνιες κεραμεικές και λίθινες πλάκες. Έφερε γεωμετρικό σχέδιο «κουκουνάρας»⁷ με φολίδες τεσσάρων χρωμάτων σε λευκό βάθος, διατεταγμένες ακτινωτά, δίνοντας εκ του μακρόθεν την εντύπωση περιδίνησης. Στα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ του εγγραφόμενου στο τετράγωνο κύκλου υπήρχαν παραστάσεις δελφινιών. Οι ψηφίδες που χρησιμοποιήθηκαν είχαν χρώμα σκούρο μπλε, βαθύ κόκκινο, γαλαζοπράσινο, ώχρας και

⁶ Πλησίον της σκηνοθήκης του θεάτρου στην Ακρόπολη της Σπάρτης εντοπίζεται παρόμοια κινστέρνα του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ. (σύμφωνα με τη νεότερη χρονολόγηση), Woodward 1927, 6-15 πίν. II-III. Waywell – Wilkes 1999, 445-446. Ανάλογη διαμόρφωση παρατηρείται σε τμήμα μικρού νυμφαίου ή δεξαμενής αιθρίου που αποκαλύφθηκε στον υπαίθριο χώρο ρωμαϊκής οικίας κατά την ανασκαφική διερεύνηση στο Ο.Τ. 131 – οικόπεδο Μ. Φλώρου-Σταματοπούλου στην πόλη της Σπάρτης, Θέμος 2001-2004, 184, 185 σχέδιο 6.

⁷ Σύμφωνα με την Ασημακοπούλου-Ατζακά (1998, 116 υποσημ. 249), «η περίκεντρη σύνθεση της «κουκουνάρας» που αποτελείται από τετράγωνα [...] γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση κατά τον 4ο σε όλο τον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ οι άλλοι δύο τύποι του θέματος αυτού («κουκουνάρα» από τρίγωνα και από φολίδες) έχουν ευρύτατη χρήση σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου».

λευκό. Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα μ.Χ., περίοδο κατά την οποία η παραγωγή ψηφιδωτών στη Σπάρτη παρουσιάζει άνθηση⁸.

Δυτικά του Δωματίου 01 βρισκόταν το Δωμάτιο 02, κυκλικής κάτοψης, διαμέτρου 3,70 μ., με τέσσερις ημικυκλικές κόγχες συμμετρικά διατεταγμένες. Η λειτουργία του δεν είναι σαφής, καθώς και η ανασκαφή του απέδωσε ελάχιστα κινητά ευρήματα. Ωστόσο, εντοπίστηκε ένα φρεάτιο στο κέντρο που επικοινωνούσε με μικρό πήλινο αγωγό. Η ύπαρξη λεπτής στρώσης κονιάματος στους τοίχους του δωματίου, σε συνδυασμό με την παρουσία του φρεατίου και τη σχέση του με τους υπόλοιπους χώρους, οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται πιθανόν για το εφιδρωτήριο (*laconicum*).

Νότια του Δωματίου 01 βρισκόταν το Δωμάτιο 15. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μεγάλη δεξαμενή εμβαπτισμού/πισίνα (*alveus*), αποτελούμενη από έναν μεγάλο παραλληλόγραμμο χώρο (4,47 × 6,24 μ.), με δάπεδο από οπτόπλινθους, μια μικρή κλίμακα και σύστημα απορροής των υδάτων. Δυτικά της δεξαμενής βρισκόταν το *tepidarium* και το *caldarium* για το χλιαρό και θερμό λουτρό αντίστοιχα.

Το *caldarium* (Δωμάτιο 09), ο χώρος δηλαδή για το ζεστό λουτρό που ήταν και ο τελικός προορισμός του λουόμενου, φέρει υπόκαυστα (*suspensura*), με εναλλασσόμενο σύστημα ορθογώνιων και τετράγωνων πεσσίσκων και κυκλικών στυλίδων (*pilae*)⁹, μέγιστου ύψους 0,55 μ.¹⁰. Σε γενικές γραμμές η κατανομή τους στον χώρο δεν ακολουθεί συγκεκριμένο άξονα. Το *caldarium* έχει δύο προπνιγεία (*praefurnia*), ένα στα δυτικά και ένα στα νότια, για τα οποία συνάγεται ότι ήταν κτισμένα με εκφορικό τρόπο¹¹. Ο ανατολικός τοίχος που χώριζε *caldarium* και *tepidarium* έφερε τρία διαμπερή ανοίγματα για τη διανομή του θερμού αέρα κάτω από το δάπεδο, κάποια από τα οποία εφράγησαν μεταγενέστερα.

Προπνιγείο διέθετε και το Δωμάτιο 10 (*tepidarium*)¹², ο χώρος δηλαδή για το χλιαρό λουτρό, το οποίο έχει επίσης υπόκαυστα: κυκλικές στυλίδες βρίσκονται στον κεντρικό χώρο, ενώ ορθογώνιοι πεσσίσκοι εφάπτονται των παρειών των τοίχων. Οι πεσσίσκοι δεν ακουμπούν απευθείας στον τοίχο αλλά μεσολαβούν κεραμικές πλάκες, προφανώς για λόγους θερμομόνωσης του *tepidarium* και προστασίας του εφιδρωτηρίου από υγρασία. Η εύρεση τόσο στο *caldarium* όσο και στο *tepidarium* άφθονων κεραμικών πλακών με μαστοειδείς αποφύσεις (*tegulae mammatae*) δείχνει ότι θερμαινόταν, εκτός από τα υπόκαυστα, και με τέτοιου τύπου πλάκες¹³. Οι πλάκες αυτές ήταν στερεωμένες στους τοίχους έτσι ώστε να δημιουργείται κενό ανάμεσα στην ενιαία εσωτερική τους επιφάνεια και τον τοίχο και να περνάει ο θερμός αέρας. Το σύστημα θέρμανσης ενδεχομένως συμπλήρωναν κεραμικά πηνία ή/και αγωγοί *tubuli* που όμως δεν έχουν εντοπισθεί ή δεν έχουν ταυτισθεί ακόμα.

Η τοιχοποιία του συγκροτήματος είναι γενικά επιμελημένη, με αργούς και ποτάμιους λίθους μικρών και μεσαίων διαστάσεων, με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και θραύσματα

⁸ Η Παναγιωτοπούλου (Panayotopoulou 1995, 112-118 και Panagiotopoulou 2001, 238-248) ασχολείται εκτενώς με τα ψηφιδωτά της Σπάρτης, η παραγωγή των οποίων παρουσιάζει άνθηση τον 3ο αι. μ.Χ., μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης ευημερίας που γνώριζε τότε η περιοχή. Οι ντόπιοι τεχνίτες, έχοντας μαθητεύσει νωρίτερα σε εργαστήρια του Γυθείου, εξελίσσουν την τέχνη τους, με αποτέλεσμα να εμφανισθούν τοπικά χαρακτηριστικά στην τεχντροπία των ψηφιδωτών (π.χ. διάταξη των τεσσάρων διαχώρων γύρω από το κεντρικό πεδίο, ποικιλία και πλούσιος χρωματισμός των γεωμετρικών θεμάτων, εμπλουτισμός με νέα στοιχεία των ήδη γνωστών μυθολογικών σκηνών κ.ά.) που δεν εμφανίζονται αλλού.

⁹ Η μεικτή χρήση στυλίσκων και πεσσίσκων είναι ιδιαίτερα συχνή στα υστερορωμαϊκά-πρωτοβυζαντινά λουτρά, Καραμπερίδη 2012, 70 και υποσημ. 16, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Γενικά για το σύστημα των υποκαύστων, βλ. Degbomont 1984.

¹⁰ Ο Βιτρούβιος (*Περί Αρχιτεκτονικής*, V.10.2) αναφέρει ότι «πρώτα επιστρώνεται το [φέρων] δάπεδο με οπτές πλάκες πλευράς 1½ ποδός με κλίση προς την υπόκαυση [...] Πάνω στις πλάκες αυτές κατασκευάζονται πεσσοί πλάτους 2/3 ποδός από οπτόπλινθους, σε αποστάσεις που να επιτρέπουν τη στήριξη πάνω τους πλακών μεγέθους 2 ποδών [...] Πάνω στους πεσσούς τοποθετούνται πλάκες μεγέθους 2 ποδών, που φέρουν την τελική επιστροφή του δαπέδου».

¹¹ Ο Βιτρούβιος (*Περί Αρχιτεκτονικής*, V.10.3) αναφέρει την ύπαρξη θολωτών οροφών.

¹² Η απευθείας θέρμανση του *tepidarium* θεωρείται μεταγενέστερη εξέλιξη στη λειτουργία των λουτρών, βλ. Nielsen 1990, 156. Για ανάλογα παραδείγματα υστερορωμαϊκών λουτρών, βλ. Παναγιωτοπούλου 1998, 375-376 και Καραμπερίδη 2012, 74 υποσημ. 20.

¹³ Rook 1978, 270. Γούναρης 1990, 17 υποσημ. 58.

πλίνθων στους αρμούς. Επίχρισμα κονιάματος ή υδραυλικό κονίαμα κάλυπτε τους τοίχους. Στις θέσεις των ανοιγμάτων η τοιχοποιία ήταν ακόμα πιο επιμελημένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Η στέγαση των χώρων, όπως υποδεικνύει και το πάχος της τοιχοποιίας, γινόταν με καμάρες/κυλινδρικούς θόλους, που είναι κανόνας για τους θερμαινόμενους χώρους των λουτρών¹⁴. Τρεις ακόμη εσωτερικοί χώροι, προσκτισμένοι στον κεντρικό πυρήνα του λουτρού, θεωρούνται μεταγενέστερες προσθήκες. Σε προγενέστερη περίοδο (πιθανόν στην Ελληνιστική) χρονολογείται ο κεραμικός κλίβανος που βρέθηκε στο ΒΔ τμήμα του λουτρού, από τον οποίο προέκυψε πληθώρα μελαμβαφών οστράκων¹⁵.

Αξιόλογο είναι και το υδροδοτικό σύστημα του λουτρού. Ένας επιμήκης κτιστός αγωγός με κατεύθυνση Α-Δ έφερε νερό από τον Ευρώτα, το οποίο με διάφορα φρεάτια και αγωγούς πήλινους και μολύβδινους, όπως στην περίπτωση του νυμφαίου, διοχετευόταν στους χώρους που χρειαζόνταν υδροδότηση. Η αποστράγγιση των χώρων αυτών κατόπιν γινόταν μέσω ενός επιμελημένου συστήματος απορροής που διαπερνούσε τους τοίχους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγωγού που αποστραγγίζει το Δωμάτιο 01: η απορροή γινόταν από εντοιχισμένο αγωγό που διέσχιζε το *tepidarium* (Δωμάτιο 09), το Δωμάτιο 11 (το οποίο αποτελούσε είσοδο στο προπνιγείο του *tepidarium*) και κατέληγε σε έναν μικρό εσωτερικό χώρο εκτόνωσης για να διοχετευτεί στη συνέχεια εκτός του συγκροτήματος.

Παρά την ευτυχή συγκυρία να έχουν διατηρηθεί σε ικανοποιητικό ύψος τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η τύχη δε στάθηκε εξίσου ευνοϊκή για τα κινητά ευρήματα. Η κεραμική είναι κυρίως αβαφής, λεπτή και χονδροειδής, από μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους χρηστικά αγγεία, κλειστών και ανοιχτών τύπων, και ανάγεται κυρίως στους υστερορωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους (κυρίως 6ο αι.). Μελαμβαφή όστρακα, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, εντοπίστηκαν κυρίως σε κατώτερα αρχαιολογικά στρώματα. Από τα συνολικά 22 νομίσματα¹⁶ που βρέθηκαν χρονολογούνται με ασφάλεια μέχρι στιγμής: ένα νόμισμα του 193-211 μ.Χ. (αυτοκράτορας Σεπτίμιου Σεβήρου), δύο νομίσματα του 235-238 μ.Χ. (αυτοκράτορας Μαξιμίνου Α΄) και του 565-578 μ.Χ. (αυτοκράτορας Ιουστίνου Β΄). Στο ΝΔ τμήμα της θέσης, όπου βρισκόταν ο κύριος πυρήνας των κτηρίων, εντοπίστηκαν θραύσματα υαλοπινάκων, κυρίως πρασινωπού και σπανιότερα λευκού χρώματος, προερχόμενα από τα ανοίγματα φωτισμού των χώρων.

Δύο μόλις νομίσματα του 11ου αιώνα (ανώνυμοι φόλλεις του 1075-1080 μ.Χ.) και ελάχιστα όστρακα μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης και αβαφούς χρηστικής κεραμικής μαρτυρούν ανθρώπινη παρουσία κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, όχι όμως και συγκεκριμένη χρήση του χώρου. Όλο το συγκρότημα έχει υποστεί φθορές από την επίδραση του χρόνου αλλά και από τη χρήση του ως αγροτεμαχίου κατά τα νεώτερα χρόνια, δραστηριότητα που προκάλεσε μεγάλη διατάραξη των στρωμάτων.

Τόσο το σημείο που βρέθηκε το εν λόγω λουτρό όσο και η κατασκευή και η έκτασή του, καθώς και ο συσχετισμός με το πρωτεύον οδικό δίκτυο της περιοχής, οδηγούν στην υπόθεση ότι δεν πρόκειται για ιδιωτικό κτήριο. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και τα κινητά ευρήματα, η ποιότητα των οποίων τα κατατάσσει σε καθαρά χρηστικά αντικείμενα και όχι πολυτελή.

Ως προς τη χρονολόγηση της εγκατάστασης, σημειώνουμε ότι η κύρια φάση ανάγεται στον 3ο αιώνα μ.Χ. (β΄ μισό). Η χρονολόγηση βασίζεται στην τυπολογία, τους κατασκευαστικούς τρόπους, την τεχνοτροπία του ψηφιδωτού, στα νομίσματα και την κεραμική. Ωστόσο, παρατηρούνται κάποιες μεταγενέστερες επεμβάσεις στους χώρους, ώστε να μετατραπούν πιθανόν σε οικιστικούς, μάλλον κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (6ο αιώνα μ.Χ.), περίοδο κατά την οποία εκλείπουν τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα ανέγερσης βαλανείων και παρατηρείται οικοδόμηση μικρότερων, περιορισμός

¹⁴ Γούναρης 1990, 19. Αραπογιάννη 1993, 141 κ.ε.

¹⁵ Ο κλίβανος ανήκει στον κυκλικό τύπο κλιβάνων. Για την τυπολογία των κεραμικών κλιβάνων βλ. Λαφτσίδης 2007.

¹⁶ Sear 1974. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2000.

των μεγαλύτερων και συχνά εγκατάλειψή τους¹⁷. Τότε αποδίδεται και η καταστροφή του κεντρικού μεταλλίου του ψηφιδωτού. Το γεγονός, τέλος, ότι δεν εντοπίστηκαν εκτεταμένες φθορές, ούτε εντοπίστηκαν ακέραια ευρήματα, οδηγεί στην υπόθεση ότι ο χώρος υπέστη εγκατάλειψη και όχι καταστροφή.

Η εγκατάσταση συνιστά το μοναδικό μέχρι σήμερα πλήρες λουτρικό συγκρότημα σε διαχρονική βάση που έχει αποκαλυφθεί στην ευρύτερη περιφέρεια της Σπάρτης/βυζαντινής Λακεδαιμονίας¹⁸. Κατόπιν ομόφωνης απόφασης του Κ.Α.Σ. διατηρήθηκε σε κατάχωση, μαζί με το ψηφιδωτό και σήμερα βρίσκεται βόρεια της γέφυρας του νέου αυτοκινητόδρομου στον ποταμό Ευρώτα.

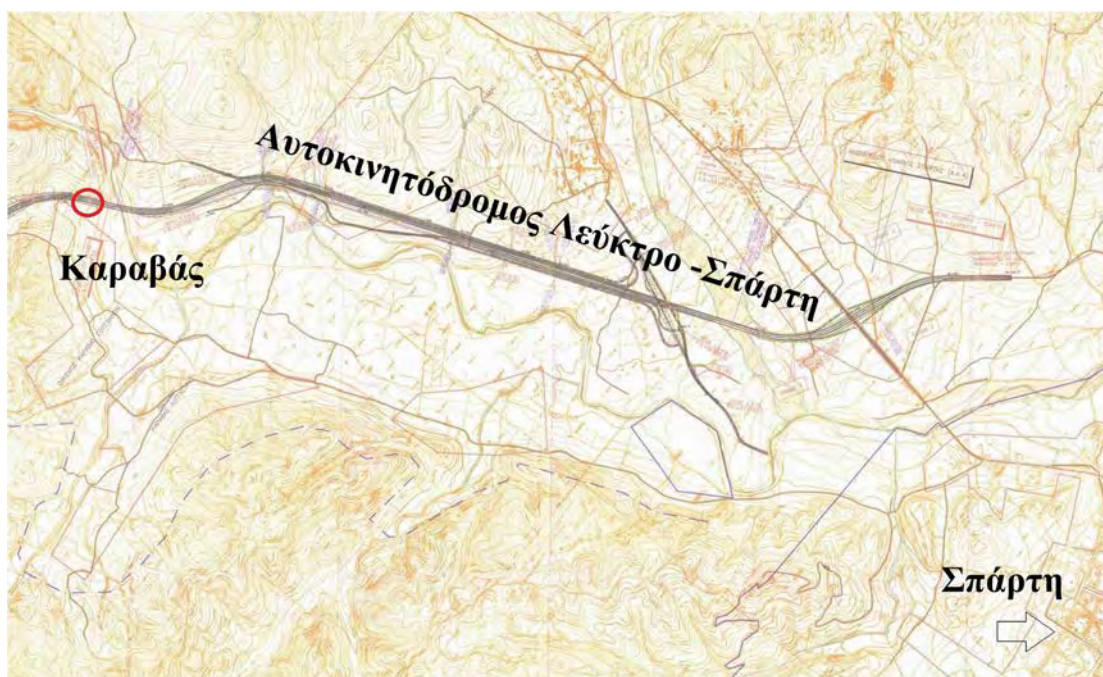
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης 1996-1997: Δ. Χ. Αθανασούλης, Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόρραχη Σπάρτης, στο: *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 22, 1996-1997, τόμ. Β', 209-244.
- Αραπογιάννη 1993: Ε. Αραπογιάννη, Τὸ ρωμαϊκὸ βάλανειο στὴν Μπρεζίτζα τοῦ Μαραθῶνος, *ΑΕ* 1993, 135-186.
- Αριστοδήμου 2008: Γ. Αριστοδήμου, *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας. ΙΙΙ. Μακεδονία – Θράκη. 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2000: Μ. Γαλάνη-Κρίκου – Ι. Τουράτσογλου – Η. Τσούρτη, *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 74, Αθήνα 2000.
- Γούναρης 1990: Γ. Γούναρης, *Τὸ βάλανειο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων*, Αθήνα 1990.
- Degbomont 1984: J.-M. Degbomont, *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la place St-Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves*, Liège 1984.
- Δημακοπούλου 1965: Α. Δημακοπούλου, Αρχαιότητες και μνημεία Λακωνίας-Αρκαδίας, Ανασκαφαί έρευναι εις οικόπεδα Σπάρτης: οικόπεδον Ελένης Δίπλα, *ΑΔ* 20, 1965, Β'1 Χρονικά, 173-174.
- Δημακοπούλου 1966: Α. Δημακοπούλου, Αρχαιότητες και μνημεία Αρκαδίας-Λακωνίας, Λακωνία: Ανασκαφαί εις οικόπεδα Σπάρτης: ανασκαφή οικοπέδων Ε. Δίπλα, *ΑΔ* 21, 1966, Β'1 Χρονικά, 155-156.
- Dickins 1905-1906: G. Dickins, *Excavations at Sparta, 1906*. § 13. Topographical Conclusions, *BSA* 12, 1905-1906, 431-439.
- Ζαββού κ.ά. 2006: Ε. Ζαββού – Α. Θέμος – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Ε. Κουντούρη, Το αρχαιολογικό έργο στη Λακωνία κατά τα έτη 1994-1995, στο: ΣΤ' ΕΠΚΑ – 6η ΕΒΑ (επιμ.), *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12.6.1996, Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 411-426.
- Θέμος 2001-2004: Α. Θέμος, Αδιάνοικτη περιμετρική οδός (Ο.Τ. 131, οικόπεδο Μ. Φλώρου-Σταματοπούλου), *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Β'4 Χρονικά, 184-186.
- Καραμπερίδη 2012: Α. Καραμπερίδη, Νέα στοιχεία από την ανασκαφή στη θέση Αγία Τριάδα Δραμεσιών Ιωαννίνων, *ΔΧΑΕ* 33, 2012, 67-80.

¹⁷ Saradi 2006, 334 κ.ε.

¹⁸ Στην πόλη της Σπάρτης έχει έως τώρα εντοπισθεί από σωστικές ανασκαφές σημαντικός αριθμός λουτρικών εγκαταστάσεων ρωμαϊκής περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: βάλανειο του 3ου αι. μ.Χ. στα ΝΔ της Ακρόπολης (Ζαββού κ.ά. 2006, 420), βάλανειο του 3ου-4ου μ.Χ. στην οδό Τριακοσίων (Δημακοπούλου 1965, 173-174. Δημακοπούλου 1966, 155-156), πάνω στο ανατολικό τμήμα του οποίου χτίστηκε βυζαντινό λουτρό (Μπούρας 1982, 99-112), ρωμαϊκό σύμπλεγμα βάλανειο στο 2ο Δημοτικό Σχολείο Σπάρτης (Σπυρόπουλος 1980, 135), ρωμαϊκό λουτρό του 2ου-3ου αι. μ.Χ. στην οδό Ορθίας Αρτέμιδος (Σπυρόπουλος 1981, 121), το αποκαλούμενο «λουτρό της Αράπισσας» (Wace 1905-1906, 407-414), ενώ διάφορα κατάλοιπα λουτρών του 2ου-3ου αι. μ.Χ. έχουν εντοπισθεί και σε άλλα σημεία (Dickins 1905-1906, 435. Σταϊνχάουερ 1973-1974, 283-285. Σταϊνχάουερ 1975, 76-77. Σπυρόπουλος 1981, 121. Κουρίνου-Πίκουλα 1985, 102). Σημειώνεται τέλος και το πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Κοκκινόρραχη Σπάρτης (Αθανασούλης 1996-1997).

- Κουρίνου-Πίκουλα 1985: Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Ανασκαφικές εργασίες – Σπάρτη: οδός Ξενοφώντος (Ο.Τ. 125, οικόπεδο Δ. Μπένου), *ΑΔ* 40, 1985, Χρονικά, 102.
- Krencker κ.ά. 1929: D. Krencker – E. Krüger – H. Lehmann – H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen I, Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen*, Augsburg 1990.
- Λαφτσιδής 2007: Α. Λαφτσιδής, *Ο κεραμικός κλίβανος Πεντάβρυσου Καστοριάς*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.
- Λέφας 2000: Βιτρούβιος (Π. Λέφας μετάφραση, σχόλια), *Περί Αρχιτεκτονικής, Βιβλία I-V*, Αθήνα 2000.
- Μπούρας 1982: Χ. Μπούρας, Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαίμονια, *ΑΕ* 1982, 99-112.
- Nielsen 1990: I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990.
- Παναγιωτοπούλου 1998: Α. Παναγιωτοπούλου, Ρωμαϊκά και υστερο-ρωμαϊκά λουτρά, στο: *Argos et l'Argolide: Topographie et urbanisme, Actes de la table ronde organisée par l'École française d'Athènes et la 4e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques, Athènes-Argos, 28 avril-1er mai 1990*, *Recherches franco-helléniques* 3, Athènes 1998, 373-384.
- Panagiotopoulou 2001: Α. Panagiotopoulou, Un atelier de mosaïques romaines à Sparta, στο: D. Paunier – Chr. Schmidt (επιμ.), *La mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale*, Lausanne, 6-11 octobre 1997 = *Cahiers d'archéologie romande* 85-86, vol. 1, Lausanne 2001, 238-248.
- Panayotopoulou 1995: Α. Panayotopoulou, Roman mosaics from Sparta, στο: W. G. Cavanagh – S. E. C. Walkers (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges*, London 6-8 December 1995, *BSA Studies* 4, London 1998, 112-118.
- Πίκουλας 2012: Γ. Α. Πίκουλας, *Τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνικῆς*, Αθήνα, 2012.
- Rook 1978: T. Rook, The development and operation of Roman hypocausted baths, *JAS* 5, 1978, 269-282.
- Sanders 1999: G. D. R. Sanders, A Late Roman bath at Corinth. Excavations in the Panayia field 1995-1996, *Hesperia* 68, 1999, 441-480.
- Saradi 2006: H. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006.
- Sear 1974: D. R. Sear, *Roman Coins and their Values*, 2nd Revised Edition, London 1974.
- Σπυρόπουλος 1980: Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας. Σπάρτη. Οικόπεδο Σταυρόπουλου, *ΑΔ* 35, 1980, Β'1 Χρονικά, 135.
- Σπυρόπουλος 1981: Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφικές εργασίες. Σπάρτη. Οικόπεδο Α. και Ε. Καρρά (Ο.Τ.102), *ΑΔ* 36, 1981, Β'1 Χρονικά, 121.
- Σταϊνχάουερ 1973-1974: Γ. Σταϊνχάουερ, Αρχαιότητες και μνημεία Λακωνίας-Αρκαδίας. Λακωνία. Ανασκαφαί. Οικόπεδα Κοκκονού και Χαραλαμπάκου, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β'2 Χρονικά, 283-285.
- Σταϊνχάουερ 1975: Γ. Σταϊνχάουερ, Αρχαιότητες και μνημεία Λακωνίας-Αρκαδίας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας. Σπάρτη: οδός Βρασίδου (οικόπεδο Μουστακάκη), *ΑΔ* 30, 1975, Β'1 Χρονικά, 76-77.
- Wace 1905-1906: A. J. B. Wace, 1905-1906, Laconia. II. Excavations at Sparta, 1906. § 11. The Roman baths (Arapissa), *BSA* 12, 1905-1906, 407-414.
- Waywell – Wilkes 1999: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, Excavations at the ancient theatre of Sparta 1995-1998: Preliminary report, *BSA* 94, 1999, 437-455.
- Woodward 1926-1927: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1927. §2. The theatre, *BSA* 28, 1926-1927, 3-36.
- Yegül 1992: F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992.



Εικ. 1. Απόσπασμα χάρτη Καραβά, Σπάρτης και νέου αυτοκινητόδρομου (κλ. 1:5000)
(Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 2. Αεροφωτογραφία λουτρικής εγκατάστασης: 1. Δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο και ατομική πύελο, 2. Εφιδρωτήριο, 3. Αίθουσα αναμονής, 4-7. Μεταγενέστερες προσθήκες-επεμβάσεις, 8. *Caldarium*, 9. *Teridarium*, 10. Είσοδος προπνιγείου, 11. Απόληξη αποστραγγιστικού δικτύου, 12. Είσοδος προπνιγείου, 13. Μεταγενέστερη προσθήκη, 14. Πισίνα και νότια αυτής επιμήκης αγωγός, 15. Νυμφαίο: λιθόστρωτο δάπεδο και κινστέρνα, 16. βοηθητικοί χώροι, 17. Κτιστός αγωγός, 18. Δοκιμαστικές τομές σκάματος (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Κινστέρνα

Λιθόστρωτος χώρος Νυμφαίου

Εικ. 3. Χώρος Νυμφαίου. Λήψη από ΝΑ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Ατομική πύελος

Εικ. 4. Δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο και ατομική πύελο. Λήψη από Ν (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 5. Χώρος υποκαύστων του tepidarium. Λήψη από Β (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).



Εικ. 6. Εφιδρωτήριο, *tepidarium*, πισίνα και Δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο. Λήψη από ΒΔ (Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.).

Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835)

Το φαινόμενο της πλημμύρας οροπεδίων ή χαμηλών πεδιάδων και της δημιουργίας μικρών λιμνών, ελών ή περιοδικά λιμναζόντων υδάτων, επιζήμιων για τη γεωργία αλλά και για την υγεία των κατοίκων γειτονικών προς αυτά οικισμών, παρατηρείται διαχρονικά σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, όπως και αλλού. Σε ορισμένα μέρη το νερό που συγκεντρωνόταν σε ορεινές λεκάνες χανόταν σε καταβόθρες και ανάβλυζε μακρύτερα¹. Όπως τονίζει η Ελένη Κοβάνη σε πρόσφατη μελέτη της για τις αποξηράνσεις λιμνών στην Ελλάδα, τα νερά των ορεινών πηγών ή του χιονιού που έλιωνε και χυνόταν στις λίμνες ανανεώνοντάς τες ήταν πραγματική ευλογία για τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών. Ήταν όμως και «κατάρρα», όταν οι λίμνες υπερχειλίζαν μη βρίσκοντας διέξοδο ούτε σε επιφανειακές διόδους ούτε σε υπόγειες φυσικές καταβόθρες². Αυτές οι καταβόθρες, όπου υπήρχαν και εφόσον, βέβαια, ήταν ανοιχτές –γιατί συχνά έφραζαν–, ήταν πραγματική σωτηρία για τους καλλιεργητές των γειτονικών οικισμών. Τέτοιες καταβόθρες υπήρχαν και υπάρχουν ακόμη στα αρκαδικά οροπέδια. Μάλιστα σημειώνονται στον πρώτο πραγματικά επιστημονικό χάρτη της Πελοποννήσου, που σχεδίασαν οι γεωγράφοι και οι μηχανικοί της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά το 1829-1832³.

Δε γνωρίζουμε από πότε ακριβώς άρχισαν να λιμνάζουν τα νερά στην περιοχή που εξετάζουμε, όπως και σε άλλα σημεία των αρκαδικών οροπεδίων. Ο μεγάλος περιηγητής του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο Πausanίας, περνώντας από εδώ σημειώνει ότι όταν εισερχόταν κανείς στα εδάφη της Μαντινείας συναντούσε το λεγόμενο *Άργον πεδίον* (χέρσο κάμπος), πού ήταν πράγματι ό,τι έλεγε το όνομά του. Τα νερά κατέβαιναν από τα γύρω βουνά, η πεδιάδα γινόταν βάλτος και έτσι οι αγροί έμεναν ακαλλιέργητοι. Συμπληρώνει δε πως τίποτε δεν θα εμπόδιζε τη μετατροπή αυτής της πεδιάδας σε λίμνη, αν το νερό δεν χανόταν σ' ένα χάσμα του εδάφους. Φαίνεται λοιπόν ότι την περίοδο αυτή οι καταβόθρες ήταν ανοιχτές και τα βρόχινα νερά ή τα νερά του χιονιού, που έλιωνε την άνοιξη σχηματίζοντας μικρά ποτάμια, χύνονταν σ' αυτές για να ξαναεμφανιστούν στην Αργολίδα, ανάμεσα στο Κιβέρι και το Άστρος⁴.

Την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ορισμένοι Οθωμανοί αξιωματούχοι φρόντιζαν για την αποστράγγιση λιμναζόντων εδαφών με τη δημιουργία καναλιών ή με το άνοιγμα ήδη υπάρχοντων καταβοθρών. Επρόκειτο όμως για μεμονωμένες πρωτοβουλίες που δεν εντάσσονταν σε ένα πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων και σε μία συγκεκριμένη αγροτική πολιτική της οθωμανικής διοίκησης. Από την άλλη πλευρά, οι χριστιανικές κοινότητες, αδυνατώντας εκ των πραγμάτων ν' αναλάβουν τη μεγάλη δαπάνη τέτοιου είδους έργων, αρκούσαν σε εκτέλεση αρδευτικών έργων μικρής-τοπικής κλίμακας για το πότισμα των χωραφιών, των αμπελώνων και των περιβολιών.

Οι καταστροφές που προκαλούσαν στη γεωργία τα λιμνάζοντα στις πεδιάδες ύδατα οφείλονταν βέβαια, ως ένα βαθμό, στις μεγάλες δαπάνες που απαιτούνταν για την υλοποίηση

¹ Μία από τις πιο γνωστές περιπτώσεις διαφυγής των λιμναζόντων υδάτων μέσω καταβοθρών είναι αυτή του Φανεού στην ορεινή Κορινθία, βλ. πρόχειρα, Αϊβαλιωτάκης 1941.

² Κοβάνη 2002, 14.

³ Βλ. για το έργο της τον πρόσφατο εξαιρετικό συλλογικό τόμο Σαΐτας 2011, στον οποίο επανεκδίδονται και οι Χάρτες της Πελοποννήσου.

⁴ Πausanίας, *Αρκαδικά*, 8.7.1-3 (Παπαχατζής 1980, 192-193).

εγγειοβελτιωτικών έργων μεγάλης κλίμακας αλλά και στις τεχνικές δυσκολίες εκτέλεσής τους· κυρίως όμως στην ουσιαστική αδιαφορία –εκτός ορισμένων περιπτώσεων– της οθωμανικής εξουσίας για τη βελτίωση της γεωργίας και των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού⁵. Αντίθετη άποψη εκφράζει πάνω σ' αυτό το ζήτημα ο Γερμανός οικονομολόγος Friedrich Thiersch, ο οποίος γνώριζε καλά την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά την ύστερη Τουρκοκρατία και κατά την καποδιστριακή περίοδο. Όπως γράφει στη γνωστή μελέτη του για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα στα χρόνια του Καποδίστρια, η τουρκική διοίκηση δεν είχε παραμελήσει τους αγωγούς των λιμνών, φέρνει δε ως παράδειγμα τα έργα που είχαν πραγματοποιηθεί προεπαναστατικά, με διαταγή του πανίσχυρου *αγιάνη* της Κορινθίας Κιαμίλμπεη, για τον καθαρισμό του μεγάλου αγωγού της λίμνης του Φενεού, όπως θυμούνται οι γεροντότεροι κάτοικοι της περιοχής⁶. Νομίζω όμως ότι ο Thiersch γενικεύει μεμονωμένες περιπτώσεις.

Το μεγάλο πρόβλημα που δημιουργούσαν τα λιμνάζοντα ύδατα στα αρκαδικά οροπέδια το διαπίστωσε, στις αρχές του 19ου αιώνα, και ο Άγγλος στρατιωτικός και ταξιδιώτης William Leake, ο οποίος παρατήρησε ότι σε διάφορα σημεία τους τα νερά χύνονταν σε καταβόθρες, το φράξιμο των οποίων είχε ως αποτέλεσμα να πλημμυρίζουν τα χωράφια. Περνώντας, τον Μάρτιο του 1805, κατά τη διάρκεια του πρώτου ταξιδιού του στην Πελοπόννησο, από την Αρκαδία, σημειώνει ότι ο κάμπος κάτω από το χωριό Μπερζοβά πλημμύριζε συχνά και ότι οι γεωργοί έσπερναν καλαμπόκι στα τέλη Απριλίου – αρχές Μαΐου, όταν τα πλημμυρισμένα χωράφια είχαν πλέον στεγνώσει⁷.

Κατά την περίοδο της βραχύχρονης διακυβέρνησης του νεοελληνικού κράτους από τον Ιωάννη Καποδίστρια έγιναν πολύ λίγες από τις σχεδιαζόμενες εργασίες αποξήρασης λιμνών ή ελών, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξε ο Κυβερνήτης για την ανάπτυξη της γεωργίας⁸. Εκτός από τις τεχνικές δυσκολίες που παρουσίαζαν αυτά τα έργα, η οικονομική δυσπραγία, καθώς και άλλες πιο πιεστικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους δεν επέτρεπαν την υλοποίηση αυτών των σχεδίων. Τις επιπτώσεις των λιμναζόντων υδάτων πάνω στη γεωργία, σε αρκετές περιοχές του ελληνικού κράτους τις επεσήμανε και ο Thiersch. Στη μελέτη του για την κατάσταση της οικονομίας της χώρας αυτή την περίοδο παρατηρεί, ανάμεσα στ' άλλα, ότι εξαιτίας της αποτελμάτωσης των υδάτων πλούσιες πεδιάδες, όπως αυτή της Βοιωτίας, είχαν μετατραπεί σε λίμνες και χάνονταν για τη γεωργία. Η αποξήραση των μικρότερων σε έκταση λιμναζόντων εδαφών από τον ήλιο γινόταν πολύ αργά το καλοκαίρι, με αποτέλεσμα να απομένουν ελεύθερα για καλλιέργεια μόνο τα υψηλότερα εδάφη. Ο Thiersch σημειώνει ότι η καποδιστριακή κυβέρνηση έπρεπε να εισακούσει τις εκκλήσεις των κατοίκων και να ξαναβάλει μπροστά αυτά τα έργα –που είχαν διακοπεί στη διάρκεια της Επανάστασης– εκτιμώντας τη μεγάλη σημασία τους για τη γεωργία⁹.

Στα πολύτιμα στοιχεία για τους οικισμούς της Αρκαδίας κατά την ύστερη Τουρκοκρατία που συγκέντρωσε το 1829 ο Ρήγας Παλαμήδης, ως μέλος της διορισμένης από το *Πανελλήνιο Πολιτειογραφικής επιτροπής*, αναφέρει ότι, όπως του είπαν οι κάτοικοι του οικισμού Μπερζοβά, «*Εἰς τὸν κάμπον Μπερζοβάς πρὸς τὴν ὑπώρειαν τοῦ Παρθενίου ὑπάρχει μία καταβόθρα, πνίγεται ὅμως κάθε χρόνον ὅλος ὁ κάμπος ἐξ αἰτίας ὅτι εἰς τοὺς πόρους ἔπεσαν ἀκαθαρσίαι. Ὁ κάμπος οὗτος δὲν χρησιμεύει δι' ἄλλο εἰ μὴ εἰς ὄψιμον, καρποφορεῖ ὅμως πολὺ*». Στον γειτονικό οικισμό των Τσιπιανών οι κάτοικοι αντιμετώπιζαν το ίδιο πρόβλημα. Τα πολλά νερά που έπεφταν τον χειμώνα και την άνοιξη δεν έβρισκαν διέξοδο προς μία σχεδόν κλειστή καταβόθρα που υπήρχε στις υπώρειες του όρους Παρθένι, σχηματίζοντας έτσι μία

⁵ Για το ζήτημα αυτό δεν υπάρχει κάποια συστηματική μελέτη· βλ., προς το παρόν, Ασδραχάς 2003, τόμ. Α', 58-59 (όπου αναφορά σε περιοχές που λίμνιαζαν).

⁶ Thiersch 1972, τόμ. Β', 21-23. Πρβλ. Ασδραχάς 1988, 111. Βλ., επίσης, για τα σοβαρά προβλήματα που δημιουργούσε στη γεωργία του οροπεδίου Φενεού η απόφραξη των καταβοθρών και η δημιουργία λίμνης, Αϊβαλιωτάκης 1941, 109 κ.ε.

⁷ Leake 1830, τόμ. Ι, 110, 121.

⁸ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Βακαλόπουλος 1988, 212-238, όπου οι σχετικές πηγές και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁹ Thiersch 1972, τόμ. Β', 23-28. Πρβλ. Βακαλόπουλος 1988, 230.

μικρή λίμνη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο ίδιος, και άλλα χωριά της Αρκαδίας (Μπεζένικο, Καντήλα, Μποντιά, Χάψια, Βουνό, Σιμιάδες και Κακούρι) υπέφεραν από τα έλη που σχηματίζονταν στα οροπέδια της Τεγέας, της Μαντινείας και του Ορχομενού. Η γεωργική παραγωγή υφίστατο μεγάλες καταστροφές, ενώ η ελονοσία ήταν πραγματική μάστιγα για τους περίοικους κατά τους καλοκαιρινούς μήνες¹⁰.

Ό,τι όμως δεν κατέστη δυνατό να υλοποιηθεί στα χρόνια του Καποδίστρια πραγματοποιήθηκε, εν μέρει τουλάχιστον, από την οθωνική Αντιβασιλεία. Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι των μαντινειακών χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα, υπέβαλαν αίτημα για την αποστράγγιση του έλους που σχηματιζόταν στον κάμπο κάτω από τα χωριά τους. Αυτό είναι και το ζήτημα που μας απασχολεί σ' αυτή τη μελέτη μας, η οποία βασίζεται σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό από τα Υπουργεία Οικονομικών και Στρατιωτικών της οθωνικής περιόδου.

Όπως φαίνεται από τα σχετικά αρχειακά τεκμήρια, την περίοδο αυτή πολλά σημεία των αρκαδικών οροπεδίων πλημμύριζαν ύστερα από έντονες βροχοπτώσεις. Όπως γράφει σε αναφορά του προς το Υπουργείο Στρατιωτικών ο επικεφαλής του σώματος του Μηχανικού στην Αρκαδία (Οκτώβριος 1835), σε πολλά μέρη (στα Τσιπιανά, στον Ορχομενό και αλλού) τα νερά των βροχών εύρισκαν διέξοδο προς τη θάλασσα μέσω υπογείων καναλιών και καταβοθρών. Αυτές όμως συχνά έκλειναν, είτε από φυσικά αίτια (κατολισθήσεις εδαφών κλπ.), είτε εξαιτίας της αδιαφορίας των περίοικων, με αποτέλεσμα τα καλλιεργήσιμα εδάφη να πλημμυρίζουν για μεγάλο χρονικό διάστημα και να μη στεγνώνουν παρά μόνο αργά το καλοκαίρι¹¹.

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1833 οι κάτοικοι των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα υπέβαλαν στον ανήλικο ακόμη Όθωνα (στην πραγματικότητα στην Αντιβασιλεία) αναφορά, στην οποία, αφού προηγουμένως του εξέθεταν τις μεγάλες καταστροφές που προκαλούσαν στις πρώιμες και στις όψιμες καλλιέργειές τους τα λιμνάζοντα στον κάμπο ύδατα αλλά και τις επιπτώσεις για το δημόσιο Ταμείο –λόγω της απώλειας φορολογικών εσόδων–, τον παρακαλούσαν να διατάξει την εκτέλεση των απαραίτητων έργων για την απόφραξη των καταβοθρών. Σημειώνουν δε ότι αυτό το έκαναν παλαιότερα (και) οι Τούρκοι και ότι *«ή γή αύτη, παχειά και λιπαρά ούσα, δύναται να αποδώση πολλαπλάσιον καρπὸν ἂν λυτρωθῆ τῆς κατακλυούσης αὐτὴν λίμνης»*. Η αναφορά φέρει τις υπογραφές 127 κατοίκων (προφανώς των αρχηγών των οικογενειών) των δύο αυτών οικισμών¹². Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία για τον πληθυσμό που συγκέντρωσε το 1829 η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στο Μοριά, στο χωριό Μπερζοβά κατοικούσαν 121 οικογένειες και στ' Αγιωργίτικα 63, ενώ, κατά την Πολιτειογραφική επιτροπή, στους δύο αυτούς οικισμούς κατοικούσαν 133 και 19 οικογένειες, αντίστοιχα¹³.

Η αναφορά αυτή διαβιβάστηκε στις 18/26 Οκτωβρίου στο Υπουργείο Οικονομικών προκειμένου να γνωμοδοτήσει πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Στην απάντησή του ο Υπουργός Οικονομικών Νικόλαος Θεοχάρης, την ίδια κίολας ημέρα, δίνει τη σημαντική πληροφορία ότι το συγκεκριμένο ζήτημα είχε απασχολήσει και τον Ιωάννη Καποδίστρια αλλά ο αιφνίδιος θάνατός του και η ταραγμένη περίοδος που ακολούθησε δεν επέτρεψαν τη διάνοιξη αποστραγγιστικών καναλιών και την κατασκευή ενός προστατευτικού τείχους, ώστε να μην πλημμυρίζει αυτή η πεδιάδα. Εν συνεχεία παρατηρεί ότι το Υπουργείο Οικονομικών αδυνατούσε να γνωμοδοτήσει πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα πριν γνωρίσει επακριβώς ποιές εργασίες έπρεπε να γίνουν ώστε να εκτιμήσει το κόστος τους. Γι' αυτό, είχε ήδη αποτανθεί στο Σώμα του Μηχανικού του Στρατού προκειμένου να ρυθμισθούν τα ζητήματα που αφορούσαν στο σχεδιασμό των αναγκαίων έργων και τα κονδύλια που απαιτούνταν για την

¹⁰ Βλ. Γριτσόπουλος 1972, 380-382, 386-388. Ρυλία 2001, τόμ. II, 61-62, 65-78, 96-97, 103-105.

¹¹ Βλ. Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Στρατιωτικών (1833-1862), Τμήμα Γ', σειρά Μηχανικό, υποσειρά 1, Φ. 8, *L'ingénieur du département d'Arcadie au Ministère de la Guerre*, Tripoli le 2 octobre 1835.

¹² Βλ. Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Οί εὑπειθεῖς καὶ πιστοὶ ὑπήκοοι κάτοικοι Μπερζοβάς καὶ Ἀγιωργίτικων*, Τῆ 4 Σεπτεμβρίου 1833· βλ. στο Παράρτημα, ἔγγρ. 1.

¹³ Για τα πληθυσμιακά στοιχεία της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής βλ. Χουλιαράκης 1973, 44. Για τα στοιχεία της Πολιτειογραφικής Επιτροπής βλ. Κωστής 1987, 127.

υλοποίησή τους¹⁴. Πράγματι, η γνωμοδότηση του Μηχανικού έγινε και στάλθηκε στον υπουργό Οικονομικών, ο οποίος την υπέβαλε, με τη σειρά του, στις 18/27 Νοεμβρίου στην κυβέρνηση αναμένοντας διαταγές.

Εν τω μεταξύ, έναν περίπου μήνα μετά την πρώτη αναφορά (8 Οκτωβρίου), οι Μπερζοβίτες υπέβαλαν και δεύτερη αναφορά με διαφορετικό –όχι όμως τελείως άσχετο– περιεχόμενο από την προηγούμενη, η οποία δίνει μια νέα και πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση στο όλο ζήτημα. Οι 51 άνδρες που την υπογράφουν καταταγγέλουν κάποιους συγχωριανούς τους ότι κατείχαν και εκμεταλλεύονταν το μεγαλύτερο μέρος των γαιών του χωριού τους «οἱ δὲ ἐπίλοιποι πτωχοὶ κάτοικοι, ὡς ἐάν μὴ εἶχον τὸ δικαίωμα τοῦ Ἑλληνοσ, ὑπάρχουσιν ἀποβεβλημένοι, διότι ἡ ἀπληστία τῶν ρηθέντων παρετεῖ ἡμᾶς νὰ καλλιεργήσωμεν καὶ ἡμεῖς βασιλικὴν γῆν [...] διὸ καὶ λοιμῶτοντες κινδυνεύομεν παρανάλωμα τῆς δυστυχίας νὰ γίνωμεν ἢ ἄσιτοι νὰ περιερχώμεθα». Γι' αυτό ζητούσαν από την κυβέρνηση να σταλούν επιτόπου κρατικοὶ υπάλληλοι για καταμέτρηση της καλλιεργήσιμης γης και δίκαιη διανομή της, ώστε να σταματήσουν οι εις βάρος τους αδικίες, με όλα τα αρνητικά επακόλουθα¹⁵. Προφανώς, κάποιοι κάτοικοι του χωριού δεν συμφωνούσαν με όσα ανέφεραν. Ίσως ήταν οι καταγγελλόμενοι για «ἀπληστία». Αν αυτή η υπόθεσή μας είναι ορθή, ίσως εξηγείται το γιατί τη δεύτερη αναφορά την υπέγραψαν λιγότεροι κάτοικοι. Πρόκειται όμως για ένα ζήτημα που απαιτεί βαθύτερη έρευνα¹⁶.

Όπως μας πληροφορεί μεταγενέστερη επιστολή του Υπουργού Οικονομικών Ν. Θεοχάρη, ο Όθωνα, είτε γιατί κατανόησε τη σοβαρότητα του προβλήματος, είτε γιατί ήθελε να κερδίσει τη συμπάθεια το λαού, ή και για τους δύο αυτούς λόγους, αντιμετώπισε θετικά το αίτημα των κατοίκων των δύο παραπάνω οικισμών και εξέδωσε ειδικό διατάγμα για εκτέλεση αποστραγγιστικών έργων στην περιοχή τους. Εφαρμόζοντας αυτές τις διαταγές ο Θεοχάρης ενήργησε από κοινού με τους υπουργούς Στρατιωτικών και Εσωτερικών για την εκτέλεση των έργων¹⁷.

Πολύ διαφωτιστική είναι μία επιστολή του Υπουργού Εσωτερικών Ιωάννη Κωλέτη (27 Ιουνίου/9 Ιουλίου 1834) προς τον Όθωνα, στην οποία σημειώνει ότι τα λιμνάζοντα ύδατα κάλυπταν μεγάλη έκταση των «εθνικῶν γαιῶν» του Μπερζοβά και ότι το έλος που είχε σχηματισθεί μεγάλωνε μέρα με τη μέρα¹⁸. Νομίζω ότι η αναφορά σε «εθνικές», δηλαδή σε πρώην οθωμανικές, γαίες¹⁹ επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που είχαν συγκεντρωθεί στα χρόνια του Καποδίστρια, σύμφωνα με τις οποίες κατά την ύστερη Τουρκοκρατία διάφοροι Οθωμανοὶ κατείχαν μεγάλο μέρος των καλλιεργούμενων γαιών του χωριού (συνολικά 3.784 στρέμματα)²⁰. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σ' αυτήν την επιστολή, ο Κωλέτης είχε συγκεντρώσει από τον Νομάρχη Αρκαδίας πληροφορίες για την έκταση των γαιών του χωριού Μπερζοβά, για τις αιτίες δημιουργίας του έλους και για τα κατά προσέγγιση χρηματικά ποσά που απαιτούνταν για την αποξήρασή του. Τις πληροφορίες που πήρε τις διαβίβασε στο Υπουργείο Στρατιωτικών, με την παράκληση να σταλεί επιτόπου ένας ειδήμων αξιωματικός για την εκπόνηση μελέτης των απαιτούμενων εργασιών και εκτίμηση του κόστους τους. Πράγματι, στάλθηκαν στο Μπερζοβά δύο αξιωματικοὶ του Μηχανικού οι οποίοι μελέτησαν τις τεχνικές πλευρές του έργου και πρότειναν την απόφραξη των

¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Le Ministre des Finances N. Theocharis à Sa Majesté le Roi (pour la Régence)*, Nauplie le 18/26 octobre 1833· βλ. στο Παράρτημα, έγγρ. 2.

¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών, (1833-1862), Φ. 197, *Οἱ εὐπειθεῖς ὑπήκοοι κάτοικοι*, Ἐν Μπερτζοβᾷ τῆ 8 Ὀκτωβρίου 1833· βλ. στο Παράρτημα, έγγρ. 3.

¹⁶ Στις περιοχές που ενσωματώθηκαν πρώτες στο ελληνικό κράτος, το 1830, παρατηρήθηκαν τάσεις αρπαγῶν «εθνικῶν γαιῶν» από ισχυροὺς τοπικοὺς παράγοντες· βλ. ενδεικτικὰ Βακαλόπουλος 1988, 233. Πετμεζιάς 2003, 26, 49-56.

¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Le Ministre des Finances N. Theocharis à Sa Majesté le Roi (pour la Régence)*, Nauplie le 17/29 mai 1834.

¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Le Secrétaire d'État pour l'Intérieur J. Coletis, Sur le dessèchement du marais de Bertzova*, Nauplie le 27 juin/9 juillet 1834· βλ. στο Παράρτημα, έγγρ. 4.

¹⁹ Βλ. για τις «εθνικές γαίες», McGrew 1985. Νάκος 1984. Ψυχογιός 1994.

²⁰ Βλ. Γριτσόπουλος 1972, 382. Ρυλία 2001, 77. Βλ. επίσης, παραπάνω, υποσημ. 16.

καταβοθρών που βρίσκονταν προς την πλευρά του βουνού, καθώς και τη διάνοιξη καναλιών για τη διοχέτευση των υδάτων στις καταβόθρες. Το κόστος των εργασιών που έπρεπε να εκτελεστούν, πριν αρχίσει η περίοδος των βροχών, εκτιμήθηκε στις 4000 δραχμές. Με την ίδια επιστολή ο υπουργός ζητούσε από τον Όθωνα να εγκρίνει αυτή τη δαπάνη, παρατηρώντας ότι οι κάτοικοι του Μπερζοβά και των γειτονικών οικισμών θα καλούνταν να βοηθήσουν στην εκτέλεση των έργων.

Πράγματι, η εκτέλεση των έργων άρχισε το καλοκαίρι του 1834, δηλαδή δέκα περίπου μήνες μετά την υποβολή του σχετικού αιτήματος. Όπως φαίνεται από άλλη επιστολή του Κωλέτη, με ημερομηνία 9/21 Σεπτεμβρίου 1834, ύστερα από μια νέα βασιλική –στην πραγματικότητα Αντιβασιλική– διαταγή (11/23 Ιουλίου 1834), οι εργασίες για την αποξήρανση του έλους που σχηματιζόταν κάτω από το χωριό Μπερζοβά, υπό την επίβλεψη του μηχανικού του Στρατού Πάνου και του Νομάρχη Αρκαδίας, είχαν προχωρήσει αρκετά και είχε αποφραχθεί μία από τις καταβόθρες. Για τη γρήγορη δε ολοκλήρωση των έργων είχε ζητηθεί η αρωγή και των κατοίκων του χωριού Αγιωργίτικα. Μάλιστα δόθηκε μία αύξηση στο ημερομίσθιο τους, γιατί έπρεπε τα εκτελούμενα έργα να ολοκληρωθούν πριν ν' αρχίσει η περίοδος των βροχών²¹.

Τελικά, τα πιο πολλά από τα προβλεπόμενα έργα ολοκληρώθηκαν αλλά, ως συνήθως, το κόστος τους υπερέβη τον προϋπολογισμό. Όπως μας πληροφορεί ένα από τα τελευταία έγγραφα που αφορούν σ' αυτήν την υπόθεση (μία επιστολή του προσωρινού Υπουργού Εσωτερικών Γεωργίου Πραΐδη προς τον Όθωνα, στις 29 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1835), τα πιο πολλά έλη της περιοχής είχαν αποξηρανθεί και οι περισσότερες γαίες ήταν πλέον ελεύθερες για καλλιέργεια. Έμενε όμως κλειστή μία ακόμη καταβόθρα, ο καθαρισμός της οποίας δεν κατέστη δυνατό να τελειώσει εγκαίρως, με αποτέλεσμα ένα μέρος των γαιών να πλημμυρίσει πάλι. Γι' αυτό, το δημόσιο Ταμείο έπρεπε να διαθέσει 1000 δραχμές επιπλέον, και μάλιστα άμεσα, πριν αρχίσουν οι φθινοπωρινές βροχές. Ο Πραΐδης παρατηρούσε σε μία σχετική αναφορά του ότι τα χρήματα που θα δαπανούνταν για την αποπεράτωση του έργου θα επέστρεφαν, μέσω της φορολογίας επί των αγροτικών προϊόντων, στο Κράτος²². Πράγματι, έγινε η διάθεση αυτού του ποσού, με την έγκριση του μονάρχη. Έτσι, το αίτημα των κατοίκων των δύο αυτών οικισμών ικανοποιήθηκε.

Παρόλα όμως τα έργα που έγιναν το 1834-1835, τα λιμνάζοντα –εξαιτίας της απόφραξης των καταβοθρών και της ελλείψεως αποχετευτικών καναλιών– ύδατα θα συνεχίσουν να ταλαιπωρούν επί πολλές ακόμη δεκαετίες τους κατοίκους αυτής της περιοχής, καταστρέφοντας ή εμποδίζοντας τις καλλιέργειες και φθείροντας την υγεία τους. Στις 18 Ιανουαρίου 1895, μέσα στο κλίμα της πολιτικής αναστάτωσης και αβεβαιότητας που είχε προκαλέσει στην Ελλάδα η πτώση του Χαρίλαου Τρικούπη, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εστία* ανταπόκριση από την Τρίπολη ενός δημοσιογράφου, ο οποίος υπέγραφε με το όνομα Καρ. Πρόκειται, μάλλον, για τον Ανδρέα Καρκαβίτσα, ο οποίος άσκησε το επάγγελμα του στρατιωτικού γιατρού –στα νιάτα του και του δημοσιογράφου– και έτσι είχε την ευκαιρία να ταξιδεύσει και να γνωρίσει από κοντά την ελληνική ύπαιθρο²³. Περνώντας από το Μπερζοβά, όπου το τραίνο στάθμευε για λίγο, σημείωσε: «Ολίγον άπωτέρω τής Βερτζοβάς εις τὸ ἄκρον τοῦ ὄροπεδίου καὶ παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Παρθενίου ὑπάρχει ἡ μεγάλη καταβόθρα ἐντὸς τῆς ὁποίας χύνονται τὰ ὕδατα του Στενοῦ. Περί τῆς καταβόθρας αὐτῆς εἶχον ἀναγνώσει πολλὰ περιεργὰ ἐν τινι ἐκθέσει ἐνὸς τῶν νομομηχανικῶν μας κατελθόντος εἰς αὐτήν. Τί ἐγένεν ἡ ἐκθεσις ἐκεῖνη ἀγνοῶ. [...] Τὴν προηγουμένην νύκτα εἶχε βρέξει καὶ τὰ ὕδατα εἶχον πλημμυρίσει τὰς ἀπὸ τῆς Βερτζοβάς μέχρι τοῦ χωρίου Στενοῦ γαίας καὶ ἰδίως τοὺς παρὰ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν ἀγρούς, οἵτινες εἶχον μεταβληθεῖ εἰς λίμνην, ἥς τὰ ἐρυθρωπὰ ὕδατα ἐκυμάτιζον ἥρεμα ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου. Αἱ πλημμύραι εἰς τὸ μέρος τοῦτο εἶναι συχναί,

²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Le Secrétaire d'État pour l'Intérieur J. Coletis, Renseignements sur le dessèchement du lac de Bertzova*, Nauplie le 9/21 septembre 1834.

²² Γ.Α.Κ., Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), Φ. 197, *Le Secrétaire de la Justice et de l'Intérieur par intérim G. Praidis*, Athènes le 29 juillet/10 août 1835 και Athènes le 7/19 août 1835.

²³ Βλ. Πολίτης 1980, 206.

διὰ τοῦτο οἱ κάτοικοι καὶ τοῦ Στενοῦ καὶ τῆς Βερτζοβᾶς κατέφυγον ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν ὑπερκειμένων βουνῶν, ἄνωθεν τῶν ὁποίων ὑπερέχει ἡ χιονισμένη κορυφή τοῦ ὑψηλοῦ ἐκείνου ὄρους».

Σήμερα στους πρόποδες του βουνού Παρθένι είναι ἀκόμη ἀνοιχτές δύο ἀπὸ τις τρεις καταβόθρες που ἀποτελοῦν καὶ τὸ βασικὸ ἀντιπλημμυρικὸ ἔργο τοῦ Παρθενιώτικου κάμπου καὶ τῆς ευρύτερης περιοχῆς. Ἀλλὰ τὰ νερά ἐξακολουθοῦν νὰ λιμνιάζουν, ἀν καὶ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἄλλοτε, ὕστερα ἀπὸ βροχοπτώσεις καὶ ἀπὸ τὸ λιώσιμο τοῦ χιονιοῦ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ¹

Ἐγγραφο 1

ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γραμματείας/Υπουργείου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν (1833-1862), Φ. 197.

Μεγαλειότατε Βασιλεῦ!

Μὲ ἀνέκφραστην χαρὰν οἱ ταπεινοὶ κάτοικοι τῶν δύο τούτων χωρίων Μπερζοβᾶ καὶ Ἀγιοργήτικα ἐξερχόμενοι προὔπαντῶμεν τὸν Πολυπόθητον ἡμῶν ἄνακτα καὶ τὰς μὲν κεφαλὰς καὶ γόνατα κλίνοντες προσκυνοῦμεν Σὲ Βασιλεῦ, τὰς δὲ χεῖρας πρὸς οὐρανὸν ἄπαντες αἶροντες δεόμεθα ἐκτενῶς ὑπὲρ τῆς Ὑψηλῆς) Μ(εγαλειότητος), ἐπιλέγοντες δὲ καὶ τὸ Ζήτω ὁ Β(ασιλεύς) τῆς Ἑλλάδος παρακαλοῦμεν θερμώτατα νὰ στρέψῃ τὸ γαλανὸν τοῦ ὄμμα ἀπὸ μίαν πλησίον ἡμῶν κειμένην λίμνην, ἡ ὁποία πλημμυροῦσα ἐν χειμῶνι καὶ ἔαρι ἐκ τῶν ὑετῶν, κατακλύει καὶ ἀφανίζει ὄλους τοὺς γεωργικοὺς μας ἰδρώτας κατὰ τε πρῶϊμα καὶ ὄψιμα καὶ προξενεῖ ἀφορήτους ζημίας καὶ εἰς ἡμᾶς τοὺς πτωχοὺς καὶ εἰς τὸ Ταμεῖον, ἐν ᾧ ἂν ἔχωμεν κατάστασιν καὶ δυνάμεθα ν' ἀνοίξωμεν τὸ μέρος ὅπου βυθίζονται τὰ ὕδατα, (καθὼς καὶ οἱ κύριοι τῆς γῆς ταύτης Ὁθωμανοὶ πολλάκις τοῦτο ποιοῦντες ὑπερεπλήρουν τὰς ἀποθήκας τῶν) καὶ νὰ ὠφελήσωμεν καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὸ Ταμεῖον ἑκατονταπλασίως. Ἡ γῆ αὕτη, παχειὰ καὶ λιπαρὰ οὔσα, δύναται νὰ ἀποδώσῃ πολλαπλάσιον καρπὸν ἂν λυτρωθῇ τῆς κατακλυτούσης αὐτὴν λίμνης ὅπερ ἔργον βασιλικὸν ἂν καὶ ὀλιγοέξοδον. Ἡμεῖς δέ, ἄποροι ὄντες καὶ τοῦτο ποιῆσαι μὴ δυνάμενοι θέτωμεν ὑπὸ τὴν ἐγκρισιν τῆς Ὑψηλῆς) Μ(εγαλειότητος) ἵνα εὐαρεστηθεῖσα θέλει χαρίσῃ καὶ ἡμῖν ἄφθονα τὰ πρὸς τὸ ζῆν καὶ πρὸς τὸ Ταμεῖον πολλαπλάσια.

Ἀδιστακτικῶς πεποιθότες εἰς τὴν πατρικὴν κηδεμονίαν καὶ πρόνοιαν τῆς Ὑμετέρας Τρισεβάστου Μεγαλειότητος μὲ τὴν ὀφειλομένην ὑπόκλισιν ὑποσημειούμεθα.

Τῆ 4 Σεπτεμβρίου 1833

Οἱ εὐπειθεῖς καὶ πιστοὶ ὑπήκοοι κάτοικοι Μπερζοβᾶς καὶ Ἀγιοργήτικων

Παναγιώτις ἱερέας

Ἀνδρέας ἰ(ε)ρέας

Ἰερεμίας ἱερομόναχος

(Ἀκολουθοῦν ἄλλα 124 ὀνοματεπώνυμα κατοίκων, προφανῶς ἀρχηγῶν οἰκογενειῶν τῶν δύο αὐτῶν οικισμῶν).

(Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο): *Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν διὰ νὰ ἀναφέρῃ.*

Ἐγγραφο 2

Ἀναφορὰ τοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Ν. Θεοχάρη πρὸς τὸν Ὁθῶνα (μέσω τῆς Ἀντιβασιλείας), στις 18/26 Οκτωβρίου 1833, στὴν ὁποία παρατηρεῖ ὅτι τὸ αἴτημα τῶν κατοίκων τοῦ οικισμοῦ Μπερζοβᾶ εἶναι δίκαιο καὶ ὅτι, λόγω τῆς ἀδυναμίας τοῦ ὑπουργεῖοῦ τοῦ νὰ προβεῖ στὴν ἐκτίμησιν τοῦ κόστους τῶν απαιτούμενων ἔργων, κάλεσε τὸ ὑπουργεῖο τοῦ Πολέμου (τῶν Στρατιωτικῶν) νὰ κάνει αὐτὴ τὴν ἐκτίμησιν, προκειμένου νὰ υποβάλῃ, ἐν συνεχείᾳ, ἓνα λεπτομερὲς ὑπόμνημα γιὰ τὸ κόστος τους.

¹ Κατὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἐγγράφων διατηροῦμε τὴ γραφὴ τους.

Nauplie le 18/26 octobre 1833
 À Sa Majesté le Rois (par la Régence)
 Ministère des Finances
 Sire,

Les réclamations des habitans de Bersova exprimées dans leur pétition du 4 septembre que Votre Majesté a bien voulu me renvoyer par apostille du 29 septembre/11 octobre, ne sont que trop fondées. L'affaire en question a été prise en considération sous le Gouvernement du feu le Président, mais la mort de ce dernier et les événements qui l'ont suivi de près ont empêché la mise en oeuvre de l'entreprise méditée de creuser des canaux ou plutôt d'élever une muraille qui empêche l'inondation des eaux.

Le Ministère n'est pas à mesure de soumettre à Votre Majesté ses propositions sur cet objet avant de connaître le détail de l'opération. Il a invité à cet effet le Ministère de la Guerre à faire lever le plan du terrain où les eaux se concentrent et dresser des devis des frais nécessaires. C'est après avoir reçu le plan et le devis et après avoir pris les détails sur les terrains, qui seraient profit de cette opération que je serai à mesure de soumettre à Votre Majesté mon rapport détaillée et motivé.

Je suis avec le plus profond respect, Sire de Votre Majesté le très humble et le très obeisant serviteur et très fidèle sujet.

N. G. Theocharis

Εγγραφο 3

Πρὸς τὴν Α(ὐτοῦ) Μ(εγαλειότητα) τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Μπερζοβάς πάσχουσι ἀδίκημα τρομερὸν παρ' ὀλίγων τινῶν συγχωριανῶν τοὺς τολμῶσι ἵνα ἐμφανισθῶσι ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης τοῦ πατρικοῦ αὐτῶν Ἄνακτος, διεκτραγωδίσωσι τὰ δεινὰ των. Τὸ πλεῖστον μέρος ἢ ὀρθότερον τὸ ὅλον τῆς ἐν Μπερζοβά βασιλικῆς γῆς κατέχεται καλλιεργούμενον ἀπὸ πολὺ ὀλίγων εὐπόρων, οἱ δὲ ἐπίλοιποι πτωχοὶ κάτοικοι, ὡς ἐὰν μὴ εἶχον τὸ δικαίωμα τοῦ Ἑλληνοσ, ὑπάρχουσιν ἀποβεβλημένοι διότι ἡ ἀπληστία τῶν ῥηθέντων δὲν παραιοτεῖ ἡμᾶς νὰ καλλιεργήσωμεν καὶ ἡμεῖς βασιλικὴν γῆν καὶ τὸ βασιλικὸν εἰσόδημα καὶ τὰς πολυανθρώπους οἰκογενείας ἡμῶν διαθρέψωμεν, διὸ καὶ λοιμώτοντες κινδυνεύομεν ἢ παρανάλωμα τῆς δυστυχίας νὰ γίνωμεν ἢ ἄσιτοι νὰ περιερχώμεθα.

Ἀλλὰ πεπεισμένοι εἰς τὴν πατρικὴν κηδεμονίαν τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν Βασιλέως ὑπὲρ τῶν πιστῶν Αὐτοῦ ὑπηκόων, δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν ἵνα [λ. δυσανάγνωστη] ἡ φιλόανθρωπος Αὐτοῦ κινηθεῖσα ψυχὴ ὑπὲρ πτωχῶν σκληρῶς ἀσκουμένων διατάξει ἵνα μετρηθείσης ἐπιτοπίως τῆς ἐν Μπερζοβά βασιλικῆς γῆς παρὰ τιμίων καὶ εἰδημόνων γενῆ ἢ διανομῆ μετὴν ἀκρίβειαν τῆς διαιρέσεως ἢ ὅπως ἄλλως ἐγκριθεῖ, νὰ καταπαύσῃ ἢ κατὰ τῶν πιστῶν ὑπηκόων τοῦ Βασιλείου ἀδικία ἵνα καὶ οἱ ἀπανθρώπως ἡμεῖς ἀδικούμενοι λάβωμεν τὰ μέσα παρὰ τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῶν Βασιλέως διὰ νὰ προμηθεύωμεν τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα εἰς τὰς ταλαιπώρους ἡμῶν οἰκογενείας καὶ οἱ κατέχοντες ἐν βίᾳ τὴν βασιλικὴν γῆν παύσωσι ἐγκαυχώμενοι κατὰ τοῦ λαοῦ. Ἡμεῖς δὲ νύκτας καὶ ἡμέρας δεόμενοι ὑπὲρ τῆς Αἰωνίου διαμονῆς τοῦ Βασιλικῆς Ὑψηλοῦ θρόνου, ὑποσημειούμεθα πανευσεβάστως.

Τῆ 8 Ὀκτωβρίου 1833 ἐν Μπερζοβά

Οἱ εὐπειθεῖς ὑπήκοοι

(Ἀκολουθοῦν 51 υπογραφές)

Εγγραφο 4

Αναφορά του υπουργοῦ Οικονομικῶν Ἰωάννη Κωλέτη πρὸς τὸν Ὁθωνα (27 Ἰουνίου/9 Ἰουλίου 1834) σχετικά μετὰ τὰ ἔργα που ἐπρεπε νὰ γίνωυν για τὴν ἀποστράγγιση των λιμναζόντων υδάτων στὴν πεδιάδα κάτω ἀπὸ τὸν οικισμό Μπερζοβά. Του ἀναφέρει ὅτι οἱ

αξιωματικοί του Μηχανικού που στάλθηκαν επιτόπου πρότειναν τη διάνοιξη καναλιών για τη διοχέτευση των υδάτων προς τις υπάρχουσες καταβόθρες και τονίζει ότι οι εργασίες αυτές πρέπει να εκτελεστούν εγκαίρως, πριν αρχίσει η περίοδος των βροχών. Τέλος, τον παρακαλεί να δώσει τη διαταγή για την εκτέλεση αυτών των έργων και τον ενημερώνει ότι οι κάτοικοι του Μπερζοβά και των γειτονικών οικισμών θα προσκληθούν να προσφέρουν εργασία σ' αυτά.

Nauplie le 27 juin/9 juillet 1834

Bureau de l'Economie Publique

Sur le dessèchement du marais de Bertzova

Sire!

À Bertzova, village de la province de Tripolis, il y a un marais qui couvre une grande quantité de terres nationales et qui augmente et s'étend de jour en jour. Ce marais a attiré l'attention de Votre Ministère de l'Intérieur depuis le mois janvier; le Nomarque de l'Arcadie a été par conséquent invité à donner des renseignements exacts sur l'origine de ce marais, sur l'étendue des terres qu'il couvre et sur les dépenses que son dessèchement pourrait approximativement nécessiter. Tous ces renseignements ont été aussitôt transmis au Ministère de la Guerre avec invitation de charger spécialement un ingénieur de se rendre sur les lieux, d'examiner l'état des canaux de ce marais et de dresser des devis des dépenses. En réponse le Ministère de la Guerre vient de me transmettre le rapport du lieutenant Panos avec le croquis ci-joint. Tant le lieutenant Panos que le commandant Braquer, dans leurs rapports sur ce sujet proposent pour effectuer le dessèchement du marais de Berzova de faire ouvrir par des mines un débauché au cîté opposé de la montagne et de procéder ainsi au cuvage du canal obstrué; Cet avis est aussi celui de la Direction du Génie qui demande conformément au devis présenté par elle au Ministère de la Guerre qu'on ouvre à cet effet un créde quatre mille drachmes.

Le Ministère de la Guerre appuyé dans la communication qu'il m'en a faite sur ce sujet, la proposition de la Direction du Génie et il observe qu'il importe que ces mesures soient prises et exécutées le plutôt possible, afin que le cuvage des canaux de ce marais ait lieu avant la saison des pluies. Le Ministère de l'Intérieur partageant dans toute son étendue l'avis du Ministère de la Guerre ose d'appuyer auprès de V(otre) M(ajesté) et La supplier de donner au Ministère compétant les ordres nécessaires pour les quatre mille drachmes payables en quatre termes différents par quart.

Aussitôt que le cuvage du canal sera terminé on pourvoiera à sa réparation et son entretien. Les paysans du village de Berzova et ceux des alentours seront invités à aider les travaux.

Je suis avec le plus profond respect, Sire, de Votre Majesté le très humble et le très fidèle serviteur et sujet.

Le Secrétaire d'État pour l'Intérieur

J. Colety

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αϊβαλιωτάκης 1941: Ν. Ε. Αϊβαλιωτάκης, *Αί όρειναι λεκάναι Φενεοῦ και Στυμφαλίας*, Αθήνα 1941.
- Ασδραχάς 1988: Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, στο: Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, 101-122.
- Ασδραχάς 2003: Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αιώνας*, Αθήνα 2003.
- Βακαλόπουλος 1988: Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η', Ιωάννης Καποδίστριας ή η επάδωνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Γριτσόπουλος 1972: Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία τής Τριπολιτσάς*, τόμ. 1, Αθήνα 1972.
- Κοβάνη 2002: Ε. Θ. Κοβάνη, *Λιμνών αποξηράνσεις: μελέτη αιφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*, Αθήνα 2002.
- Κωστής 1987: Κ. Κωστής (συναγωγή κειμένων, εισαγωγή, σχόλια), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τόμ. Η', Κέρκυρα 1987.
- Leake 1830: W. M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830.

- McGrew 1985: W. W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent 1985.
- Νάκος 1984: Γ. Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Παπαχατζής 1980: Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Αχαϊκά – Αρκαδικά*, Αθήνα 1980.
- Πετμεζάς 2003: Σ. Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003.
- Πολίτης 1980: Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1980³.
- Pylia 2001: M. Pylia, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe – début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris 1 – Panthéon-Sorbonne, Paris 2001.
- Σαΐτας 2011: Γ. Σαΐτας (επιμ.), *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά, 1829-1838*, Αθήνα 2011.
- Thiersch 1972: Fr. Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, μετάφραση Α. Σπήλιου, Αθήνα 1972.
- Χουλιάρκης 1973: Μ. Χουλιάρκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Α', Μέρος Ι, Αθήνα 1973.
- Ψυχογιός 1994: Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το έργο της 26ης Ε.Β.Α. κατά τα έτη 2011-2012

Η 26η Ε.Β.Α., με αρμοδιότητα στον νομό Μεσσηνίας, κατά τα έτη 2011-2012 υλοποίησε με αυτεπιστασία έργα στερέωσης και αποκατάστασης μνημείων, στο πλαίσιο του Ε.Σ.Π.Α. και του επιχειρησιακού σχεδίου της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού του Υ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α. Ήδη από το 2009 είχε τεθεί ως βασικός στόχος η ένταξη όσο το δυνατόν περισσότερων έργων στο Ε.Σ.Π.Α. Μετά από αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης των σημαντικότερων μνημείων της Μεσσηνίας, εκπονήθηκαν και εγκρίθηκαν ειδικές μελέτες για όσα από αυτά αντιμετώπιζαν σοβαρά στατικά προβλήματα. Αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας ήταν η ένταξη εννέα έργων στο Ε.Σ.Π.Α. με συνολικό προϋπολογισμό 3.775.000 ευρώ¹.

Το σημαντικότερο έργο ήταν η αποκατάσταση της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Ανδρομονάστηρο)² (εικ. 1), που βρίσκεται δίπλα στον οικισμό των Πετραλώνων, σε μικρή απόσταση από την Αρχαία Μεσσήνη. Πρόκειται για το σπουδαιότερο μοναστηριακό συγκρότημα της Μεσσηνίας, που λόγω της πολυετούς εγκατάλειψης διατηρεί πλήθος αυθεντικών στοιχείων, πολύτιμων για τη μελέτη της εξέλιξης της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο. Περιλαμβάνει το καθολικό του 13ου αι., τον πύργο και την τριώροφη τράπεζα βόρεια του καθολικού, τη δυτική πτέρυγα κελιών και τον νοτιοδυτικό πύργο του 18ου αιώνα, καθώς και το συγκρότημα του διαβατικού της πύλης. Το καθολικό, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο της παραλλαγής των ημισύνθετων τετρακίονων, διασώζει αποσπασματικά μαρμαροθετημένο δάπεδο, τμήματα του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου εντοιχισμένα στο μεταγενέστερο κτιστό και τοιχογραφίες διαφόρων φάσεων, οι αρχαιότερες εκ των οποίων ανάγονται στον 13ο αι.

Η 26η Ε.Β.Α., αξιοποιώντας τη μελέτη αναστήλωσης του μνημείου, που ολοκληρώθηκε το 2009 με μέριμνα της τότε Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μεσσηνίας, συνολικού προϋπολογισμού 3.000.000 ευρώ, ενέταξε στο Ε.Σ.Π.Α. τμήμα της μελέτης, προϋπολογισμού 700.000 ευρώ, που αφορούσε στην αποκατάσταση της στέγης του καθολικού και στην αναστήλωση του βόρειου πύργου και της επαπτόμενης τράπεζας. Επιπλέον, τον Μάρτιο 2013 εντάχθηκε στο Ε.Σ.Π.Α. ένα δεύτερο έργο στο Ανδρομονάστηρο: η αποκατάσταση του νοτιοδυτικού πύργου, της δυτικής πτέρυγας κελιών και του διαβατικού της εισόδου, συνολικού προϋπολογισμού 1.200.000 ευρώ. Μέχρι σήμερα, έχουν πραγματοποιηθεί οι στερεωτικές εργασίες, οι ανακτίσεις, τα αρμολογήματα και η τοποθέτηση της ξύλινη στέγης στην Τράπεζα και τον πύργο και η αποκεράμωση της στέγης του καθολικού.

Κατά τη διάρκεια της υλοποίησης του έργου αποκαλύφθηκαν στοιχεία που φωτίζουν την σύνθετη οικοδομική ιστορία της τριώροφης τράπεζας, η οποία γνώρισε τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η αποκάλυψη της δίρριχτης στέγης από μεγάλες κεραμίδες του αρχικού βυζαντινού κτίσματος, που ήταν καθώς φαίνεται διώροφο. Σε μεταγενέστερη εποχή προστέθηκε ένας ακόμη όροφος, με δάπεδο από ακανόνιστες λίθινες πλάκες και ξύλινη στέγη. Τέλος, σε μια μετέπειτα φάση προστέθηκε ο πύργος ανατολικά της τράπεζας και διαμορφώθηκαν τα ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ των δύο κτηρίων.

¹ Η εκπόνηση των μελετών και οι διαδικασίες για την ένταξη των πρώτων τεσσάρων έργων έγιναν με την μέριμνα της πρώην Διευθύντριας της 26ης Ε.Β.Α. Ευγενίας Χαλκιά. Πολλές και βαθύτατες ευχαριστίες εκφράζονται στους συναδέλφους όλων των ειδικοτήτων που αγκάλιασαν τα έργα του Ε.Σ.Π.Α. με ενθουσιασμό και ζήλο. Χωρίς την ουσιαστική συμβολή τους θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί το δύσκολο έργο της αποκατάστασης των μνημείων.

² Οικονομάκης 1879, 53. Πετρίδης 1886, 7. Βερσάκης 1919, 94, 95, εικ. 10-11. Γριτσόπουλος 1956, 135-138. Κομπορόζου 1967, 357-358. Βον 1969, 218, 427, 428, 439. Κουνουπιώτου 1971, 194, πίν. 177α-δ. Ετζέογλου 1973-1974, 421-423, πίν. 275. Καλοκύρης 1973, 85-109, πίν. 38-53. von Scheven-Christians 1980, 24, 69, 77, 84, 86, 109, πίν. 99-100. Kyrieleis 1984, 371, πίν. 3. Bouras 1988, 273. Δημητροκάλλης 1998, 10, υποσημ. 2. Μπούρας – Μπούρα 2002, 64-66.

Το επόμενο έργο ήταν η αποκατάσταση του Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας³ (εικ. 2), ναός του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, σε συνδυασμό με τα μορφολογικά στοιχεία του αρχικού τρούλου, συνδέουν το μνημείο με την αρχιτεκτονική παράδοση του Δεσποτάτου του Μορέως. Κατά το β' μισό του 17ου αι. ο τρούλος και το ιερό βήμα ανακαινίστηκαν και φιλοτεχνήθηκαν οι σωζόμενες τοιχογραφίες. Η τρίτη οικοδομική φάση, του έτους 1836, περιλαμβάνει επεμβάσεις στο δυτικό σταυρικό σκέλος και στα ανοίγματα του μνημείου. Στο πλαίσιο του έργου, προϋπολογισμού 270.000 ευρώ, πραγματοποιήθηκαν αποστραγγιστικά έργα, η στεγανοποίηση των θόλων, λιθοσυρραφές, η τοποθέτηση δύο ελκυστήρων, αρμολογήματα και τα ενέματα και εργασίες εξυγίανσης του ημισφαιρικού θόλου του τρούλλου. Σε εξέλιξη βρίσκεται η συντήρηση των τοιχογραφιών.

Στην περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης υλοποιούνται δύο έργα ενταγμένα στο Ε.Σ.Π.Α.: η αποκατάσταση της Αγίας Σοφίας Λαγκάδας και η συντήρηση των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας.

Ο μονόχωρος δρομικός κοιμητηριακός ναός της Αγίας Σοφίας⁴ (εικ. 3α-β) είναι κατασκευασμένος σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική, που ανάγεται πιθανότατα στον 13ο αι., προσγράφεται το ανατολικό τμήμα του ναού, ενώ το δυτικό, πιθανόν χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι. και ανήκει σε μια σπάνια παραλλαγή μονόχωρων ναών, όπου η κάλυψη πραγματοποιείται με φουρνικά, διατεταγμένα κατά τον διαμήκη άξονα. Στην δεύτερη φάση ανήκει και το δίλοβο κωδωνοστάσιο. Στο δυτικό τμήμα, εσωτερικά, διατηρούνται τοιχογραφίες του α' μισού του 14ου αι. Στο πλαίσιο του έργου, προϋπολογισμού 200.000 ευρώ, έχουν ολοκληρωθεί οι αποστραγγιστικές εργασίες, η στερέωση των τοιχογραφιών, η ανάκτηση της ανατολικής καμάρας, τα αρμολογήματα και επιχρίσματα εσωτερικά, η εξυγίανση των φουρνικών και η κεράμωση της στέγης

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι⁵ (εικ. 4α-β, 5) ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής. Στο μνημείο αναγνωρίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, εκ των οποίων η πρώτη ανάγεται μάλλον στον 9ο αι., ενώ η δεύτερη συνδέεται, σύμφωνα με την επιγραφή που περιτρέπει το κεντρικό κλίτος, με τον τζαούση του δρόγγου των Μελιγκών Κωνσταντίνο Σπάνη και χρονολογείται ακριβώς στο έτος 1337/38. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες διαφόρων φάσεων που χρονολογούνται από τον 14ο αι. έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια. Πρόκειται για εξαιρετικής ποιότητας σύνολο, μοναδικό για τα δεδομένα της Μάνης, στο οποίο απηχούνται οι καλλιτεχνικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μορέως, τον Μυστρά. Ο γλυπτός διάκοσμος περιλαμβάνει μαρμάρινα μέλη από δύο τουλάχιστον μεσοβυζαντινά τέμπλα, που επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την κατασκευή των κτιστών τέμπλων του ναού, πιθανώς κατά τον 16ο αι.

Οι εργασίες, προϋπολογισμού 330.000 ευρώ, αφορούν στη συντήρηση των τοιχογραφιών, την τμηματική ανακεράμωση της στέγης, τη διάνοιξη τοιχισμένων ανοιγμάτων και την υλοποίηση αποστραγγιστικών έργων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αρχική μορφή του τρούλλου που αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων από τις εξωτερικές επιφάνειες. Κατά τους κύριους άξονες ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα, που αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή, ενώ κατά τις διαγώνιους διαμορφώνονταν αβαθείς κόγχες. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης του τυμπάνου θα αποκατασταθεί το αρχικό καμπυλόγραμμο γείσο του τρούλλου, που είχε αλλοιωθεί κατά τη διάρκεια επισκευών του 1950.

³ Μασουρίδης 1936, 241-242. Κουνουπιώτου 1971, 193, πίν. 176β. Δημητροκάλλης 1998, 201-242. Καλαμαρά – Κατερίνη 2004, 78-87.

⁴ Traquair 1908-1909, 195-198, εικ. 5, πίν. XIV. Millet 1916 (1974), 49, υποσημ. 8. Δρανδάκης 1976, 213, υποσημ. 2. Κωνσταντινίδη 1982α, 80-124. Κωνσταντινίδη 1982β, 66-67, εικ. 2.

⁵ Traquair 1908-1909, 185, 194, εικ. 2, πίν. XV. Millet 1916, 44, υποσημ. 3, 120, 180, 223. Megaw 1932-1933, 152, 155, 162. Κουγιάς 1951, 1-34. Bon 1951, 139. Ahrweiler-Glykatzis 1962, 1-10. Παναγιωτίδη 1970-1972, 123, πίν. 36δ. Heliopoulou-Rogan 1973, 120-121. Μουρίκη 1975. Βοκοτόπουλος 1975, 152-153, 158. Feissel – Phillipidis-Braat 1985, 267-395. Μπούρας 1994, 15-16. Μπούρας – Μπούρα 2002, 268-270. Δρανδάκης 2002, 224-236. Kappas – Velenis 2011. Μηλίτση-Κεχαγιά 2012, 105-118.

Το έτος 2011 εντάχθηκαν άλλα τρία μνημεία στο Ε.Σ.Π.Α., στα οποία οι εργασίες ξεκίνησαν το 2012. Το κάστρο της Ανδρούσας⁶ (εικ. 6) κτίστηκε πιθανώς στα μέσα του 13ου αιώνα και αναφέρεται σε κείμενα της περιόδου του πριγκιπάτου της Αχαΐας ως έδρα καπιτάνου της Καστελανίας της Καλαμάτας. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα οχυρωματικά σύνολα της φραγκοκρατίας στη Μεσσηνία, με ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία, όπως τα τυφλά αψιδώματα στην εσωτερική παρειά του τείχους. Από τον τραπεζιόσχημο οχυρωματικό περίβολο διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση το τείχος της ανατολικής και της βόρειας πλευράς. Μεγαλύτερες καταστροφές έχει υποστεί η οχύρωση στη νότια πλευρά του κάστρου, ενώ από τον δυτικό οχυρωματικό περίβολο σώζεται ένα μικρό τμήμα.

Η 26η Εφορεία, αξιοποιώντας την μελέτη για την αναστήλωση του κάστρου που είχε εκπονηθεί με μέριμνα της προηγούμενης δημοτικής αρχής Ανδρούσας, ενέταξε στο Ε.Σ.Π.Α. την αναστήλωση του ανατολικού τμήματος των τειχών, προϋπολογισμού 500.000 ευρώ. Έχουν πραγματοποιηθεί καθαρισμοί και διαμόρφωση της πρόσβασης εξωτερικά των τειχών και έχουν αφαιρεθεί οι επιχώσεις στην ανατολική πύλη, στον νοτιοανατολικό πύργο και στο νότιο τείχος. Εσωτερικά του νοτίου τείχους αποκαλύφθηκε ημικυκλική αψίδα ναού και εσωτερικά της ανατολικής πύλης στοιχεία που διευκρινίζουν την αρχική της διαμόρφωση.

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας⁷ (εικ. 7), το ωραιότερο βυζαντινό μνημείο της Μεσσηνίας, αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα της λεγόμενης Ελλαδικής Σχολής. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό του 12ου αιώνα, της παραλλαγής του απλού δικιόνιου. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες του 12ου αι., από τα σημαντικότερα υστεροκομνηνεία σύνολα του ελλαδικού χώρου. Το αναστηλωμένο πριν από αρκετές δεκαετίες τέμπλο συνιστά ένα από τα πιο αξιόλογα δείγματα μαρμαρογλυπτικής του τέλους του 12ου αι., έργο ενός φημισμένου εργαστηρίου⁸, που έχει πάρει το όνομά του από την εκκλησία της Σαμαρίνας.

Οι εργασίες, προϋπολογισμού 170.000 ευρώ, αφορούν στη συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου και στην αποκατάσταση της στέγης. Έχει ολοκληρωθεί η συντήρηση των τοιχογραφιών στο νάρθηκα και συνεχίζεται αυτή του κυρίως ναού. Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η επικεράμωση του τρούλλου και συνεχίζεται η αποκατάσταση της υπόλοιπης στέγης.

Ο ναός της Ανάληψης⁹ (εικ. 8) βρίσκεται στα νοτιοανατολικά των Φιλιατρών, μέσα σε ελαιώνα. Πρόκειται για σταυρεπίστεγο ναό της Α3 παραλλαγής, σύμφωνα με την κατάταξη του Ορλάνδου, και χρονολογείται στον 13ο αι. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος περιορίζεται σε μία οδοντωτή ταινία στο εξωρράχιο του τρίλοβου παραθύρου της κόγχης και σε πλίνθινα κοσμήματα στους κατακόρυφους αρμούς. Στο εσωτερικό διακρίνονται πολύ φθαρμένα δύο τουλάχιστον στρώματα τοιχογραφιών. Το παλαιότερο ανάγεται γύρω στα μέσα ή στο τέλος του 13ου αι., ενώ το νεότερο τοποθετείται πιθανόν στον 17ο αι. Οι εργασίες αποκατάστασης, προϋπολογισμού 105.000 ευρώ, ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 2012 και μέχρι σήμερα έχει ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και το αρμολόγημα της τοιχοποιίας, η εξυγίανση των θόλων και η διαμόρφωση των ρύσεων της στέγης.

Στο πλαίσιο του έργου του Αυτοκινητοδρόμου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα, η 26η Ε.Β.Α. υλοποιεί Υποέργο αρχαιολογικών εργασιών, προϋπολογισμού 300.000 ευρώ. Στην περιοχή «Τούρλες», βόρεια του Κάστρου Καλαμάτας, αποκαλύφθηκε τμήμα μεσαιωνικού υδραγωγείου, σε μήκος περίπου 90 μ. Έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του στο τμήμα της κύριας αρτηρίας και η διερεύνηση ενός άλλου τμήματος στον παράδρομο του αυτοκινητοδρόμου.

Εκτός των έργων του Ε.Σ.Π.Α., η 26η Ε.Β.Α. έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνεργασία με πολιτιστικούς συλλόγους, εκκλησιαστικά συμβούλια και παράγοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης, προκειμένου να υλοποιηθούν αναστηλωτικά έργα σε δεκάδες μνημεία που αντιμετώπιζαν σοβαρά

⁶ Μπούρας 1966, 270-285. Σφηκόπουλος 1968, 323-326. Βον 1969, τόμ. 1, 102-104, 410-412, 636-639, τόμ. 2, 1-72, 73-164, πίν. 1, 4, 9, 94-97. Βον 1951, 142 υποσημ. 3. Γκίκας 1995, 126-131.

⁷ Βερσάκης 1919, 89-95. Δρανδάκης 1961-1962, 89-90. Σωτηρίου 1964-1965, 259-262. Δροσογιάννη 1969, 15, 162. Grigoriadou-Cabagnols 1970, 177-196. Καλοκύρης 1972, 323-351. Καλοκύρης 1973, 49-84. Boura 1977-1979, 68-71. Scheven-Christians 1980. Δημητροκάλλης 1982-1983, 279-282. Μπούρας – Μπούρα 2002, 291-296. Δημητροκάλλης 2003, 34-35.

⁸ Πάλλης 2006, 91-100.

⁹ Γκητάκος 1958, 17-27. Δημητροκάλλης 1966, 187-211. Μπακούρου 1981, 140-141, πίν. 78. Kupper 1990, 187-211. Δημητροκάλλης 1990, 199, 271, 274, 279, 280, 281, 286. Δημητροκάλλης 1998, 314. Μπούρας – Μπούρα 2002, 338.

προβλήματα. Την τελευταία διετία έγιναν εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου στον Άγιο Νικόλαο Αίπειας¹⁰ (εικ. 9) και στη μικρή μοναστηριακή εκκλησία του συγκροτήματος Καβέλλαρη Λαγκάδας¹¹. Στο καθολικό της Κοίμησης στη Μικρομάνη¹² πραγματοποιήθηκαν εργασίες εξυγιάνσης των θόλων, ανακεράμωσης της στέγης και τοποθέτησης ελκυστήρων. Ειδικευμένο εργατοτεχνικό προσωπικό της εφορείας ανέλαβε το δύσκολο έργο της αποκατάστασης του κωδωνοστασίου των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Καστέλλια Πυλίας. Στην Παναγίτσα Μηλιάς¹³ έγινε επικεράμωση και συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες της αψίδας, όπου αποκαλύφθηκε στρώμα ζωγραφικής των βυζαντινών χρόνων. Εργασίες αποκατάστασης έγιναν στο κωδωνοστάσιο της Αγίας Μαρίας Αιθαιάς, στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο Μηλιάς¹⁴, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Νομιστή¹⁵, στο νεότερο καθολικό της Μονής Αγίων Θεοδώρων Προαστείου¹⁶ και στον Άγιο Ιωάννη Ριγανά Μαυροματίου¹⁷. Στον πύργο Παναγιώταρου στον Αλμυρό εφαρμόστηκαν άμεσα μέτρα αντιστήριξης. Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών έγιναν στην Κοίμηση στις Κάλυβες, στην Παναγίτσα¹⁸ και τον Άγιο Προκόπιο Καστάνιας¹⁹ και εργασίες αποκατάστασης τέμπλου στον Άγιο Κωνσταντίνο Κιτριών²⁰. Ξεχωριστής μνείας χρήζει η επέμβαση στον Άγιο Νικόλαο στις Μαρούλαινας Καστάνιας²¹. Η αποκατάσταση του ναού έγινε σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, με τη γενναιόδωρη χρηματοδότηση του Θανάση και της Μαρίας Μαρτίνου. Ο ίδιος χορηγός ανέλαβε και ένα δεύτερο έργο: στις αρχές του 2013 ξεκίνησε η αποκατάσταση του Αγίου Πέτρου Καστάνιας²², προϋπολογισμού 400.000 ευρώ.

Το αμέσως επόμενο διάστημα ξεκινάει η αποκατάσταση τμήματος του υδραγωγείου²³ στο Νιόκαστρο Πύλου, που θα υλοποιήσει ο Δήμος Πύλου-Νέστορος με την επίβλεψη 26ης Ε.Β.Α., προϋπολογισμού 200.000 ευρώ. Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του Άι Στράτηγου²⁴ έξω από την Καστάνια, ενώ σε τελικό στάδιο βρίσκεται η μελέτη αναστήλωσης του Κάστρου του Μίλα²⁵.

Παράλληλα, η 26η Εφορεία παρακολουθεί και συνδράμει αναστηλωτικές επεμβάσεις που υλοποιούνται σε πέντε μνημεία του νομού από άλλους φορείς της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού, στο πλαίσιο του Ε.Σ.Π.Α. Αυτά είναι η αποκατάσταση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος²⁶ στους Χριστιάνους και του πύργου του οχυρού συγκροτήματος των Μούρζινων-Τρουπάκηδων²⁷ στην Καρδαμύλη, έργα που εκτελεί η Δ.Α.Β.Μ.Μ., και η αποκατάσταση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος²⁸ στο Νιόκαστρο Πύλου, στον λεγόμενο πύργο του Βιλλεαρδουίνου και στο δυτικό επιθαλάσσιο τείχος στο κάστρο Μεθώνης²⁹, καθώς και στο Καποδιστριακό Σχολείο Μεθώνης³⁰, έργα που εκτελεί η Επιτροπή για την Ανάδειξη, Αναστήλωση και Συντήρηση Κάστρων Πυλίας του Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε.

Η δράση της Εφορείας συμπληρώνεται με εκπαιδευτικά προγράμματα που γίνονται τακτικά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας και στο Νιόκαστρο της Πύλου, καθώς και με εκδηλώσεις σχετικές με την προβολή του έργου μας στο ευρύ κοινό (εκθέσεις εποπτικού υλικού, ημερίδες).

¹⁰ Δημητροκάλλης 1990, 213-232.

¹¹ Δρανδάκης κ.ά. 1980, 234-238.

¹² Δημητροκάλλης 1998, 13. Κάππας 2007, 381-383.

¹³ Δρανδάκης 1976, 246-247, 249-250.

¹⁴ Δρανδάκης 1976, 229.

¹⁵ Δρανδάκης 1985, 345-378.

¹⁶ Δρανδάκης 1976, 223-224.

¹⁷ Ορλάνδος 1969, 98-99, 115-127.

¹⁸ Δρανδάκης 1976, 236-237.

¹⁹ Δρανδάκης κ.ά. 1980, 200-204.

²⁰ Δρανδάκης κ.ά. 1981, 516-517.

²¹ Δρανδάκης κ.ά. 1980, 189-197.

²² Δρανδάκης 1976, 213-220.

²³ Σάκκαρη 2008, 151-152.

²⁴ Δρανδάκης 1976, 230-234.

²⁵ Bon 1969, τόμ. ΙΙ, 439-440. Breuillot 2005, 161-176.

²⁶ Stikas 1951.

²⁷ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου 1986, 143-164.

²⁸ Γρηγοροπούλου 2008, 146-147.

²⁹ Andrews 1978, 58-83.

³⁰ Μπίρης 2000, 154-155.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrews 1978: K. Andrews, *Castles of the Morea*, Amsterdam 1978.
- Ahrweiler-Glykatzi 1962: H. Ahrweiler-Glykatzi, Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète, *BCH* 86, 1962, 1-10.
- Βερσάκης 1919: Φ. Βερσάκης, Μεσσηνιακὰ βυζαντινοὶ ναοί, *ΑΕ* 89, 1919, 89-95.
- Βοκοτόπουλος 1975: Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., Θεσσαλονίκη 1975.
- Bon 1951: A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- Bon 1969: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969.
- Boura 1977-1979: L. Boura, Architectural sculptures of the twelfth and early thirteenth centuries in Greece, *ΔΧΑΕ* Δ/9, 1977-1979, 68-71.
- Bouras 1988: C. Bouras, Church architecture in Greece around the year 1200, στο: *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 271-278.
- Breuillot 2005: M. Breuillot, *Châteaux oubliés de la Messénie médiévale*, Paris 2005.
- Γκητάκος 1958: Μ. Γκητάκος, Ὁ εἰς Φιλιατρὰ βυζαντινῆς ἐποχῆς σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἀναλήψεως, *Φιλιατρὰ* 7, 1958, 17-27.
- Γκίκας 1995: Γ. Π. Γκίκας, Κάστρα – Ταξίδια, Αθήνα 1995.
- Γρηγοροπούλου 2008: Ι. Γρηγοροπούλου, Τέμενος Νιόκαστρου (Ναὸς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος), στο: *Μπρούσκαρη* 2008, 146-147.
- Γριτσόπουλος 1956: Τ. Α. Γριτσόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μεσσηνιακῶν μονῶν Βουλκάνου καὶ Σιδηρόπορτας, *Μεσσηνιακὰ Γράμματα* 1, 1956, 135-138.
- Δημητροκάλλης 1966: Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν, στο: *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον*, Αθήνα 1966, τόμ. Β', 187-211.
- Δημητροκάλλης 1982-1983: Γ. Δημητροκάλλης, Παρατηρήσεις στὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Σαμαρίνας, *Δίπτυχα* 3, 1982-1983, 279-282.
- Δημητροκάλλης 1990: Γ. Δημητροκάλλης, Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Αθήνα 1990.
- Δημητροκάλλης 1998: Γ. Δημητροκάλλης, Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, τόμ. Β', Αθήνα 1998.
- Δημητροκάλλης 2003: Γ. Δημητροκάλλης, Το τέμπλο τῆς μεσσηνιακῆς Σαμαρίνας, *23ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2003, 34-35.
- Δρανδάκης 1961-1962: Ν. Δρανδάκης, Σαμαρίνα, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Β' Χρονικά, 89-90.
- Δρανδάκης 1976: Ν. Δρανδάκης, Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ*, 1976, 213-252.
- Δρανδάκης 1985: Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, *Βυζαντινὰ* 13, 345-378.
- Δρανδάκης 2002: Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 222, Αθήνα 2002.
- Δρανδάκης κ.ά. 1980: Ν. Δρανδάκης – Σ. Καλοπίση – Μ. Παναγιωτίδη, Ἐρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, *ΠΑΕ*, 1980, 188-246.
- Δρανδάκης κ.ά. 1981: Ν. Δρανδάκης – Ε. Δωρὴ – Σ. Καλοπίση – Β. Κέπετζη – Μ. Παναγιωτίδη, Ἐρευνα στὴ Μάνη, *ΠΑΕ*, 1981, 449-578.
- Δροσογιάννη 1969: Φ. Δροσογιάννη, Σαμαρίνα Μεσσηνίας, *ΑΔ* 24, 1969, Β' 1 Χρονικά, 15, 162.
- Ετζέογλου 1973-1974: Ρ. Ετζέογλου, Ἀνδρομονάστηρο, *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β' 2 Χρονικά, 421-423.
- Feissel – Phillipidis-Braat 1985: D. Feissel – A. Phillipidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III, Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, Travaux et Mémoires 9, Paris 1985.
- Grigoriadou-Cabagnols 1970: H. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari en Messénie, *CA* 20, 1973, 177-196.
- Heliopoulou-Rogan 1973: D. Heliopoulou-Rogan, *Mani*, Athens 1973.
- Καλαμαρά – Κατερίνη 2004: Π. Καλαμαρά – Ε. Κατερίνη, Ναὸς Ἁγίου Νικολάου Μεσόρουγας Αλαγονίας, *Ευλόγλυπτο καὶ δεσποτικὲς εἰκόνες*, στο: *Με πίστη καὶ φαντασία. Ἐκκλησιαστικὰ ξυλόγλυπτα τοῦ Δυτικοῦ Ταύγετου*, κατάλογος ἐκθεσης, Καλαμάτα, Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2004, 78-87.
- Καλοκύρης 1972: Κ. Καλοκύρης, Ὁ παρὰ τὸ χωριὸν Σαμάρη Μεσσηνίας ναὸς, *ΕΕΘΣ* 17, 1972, 323-351.

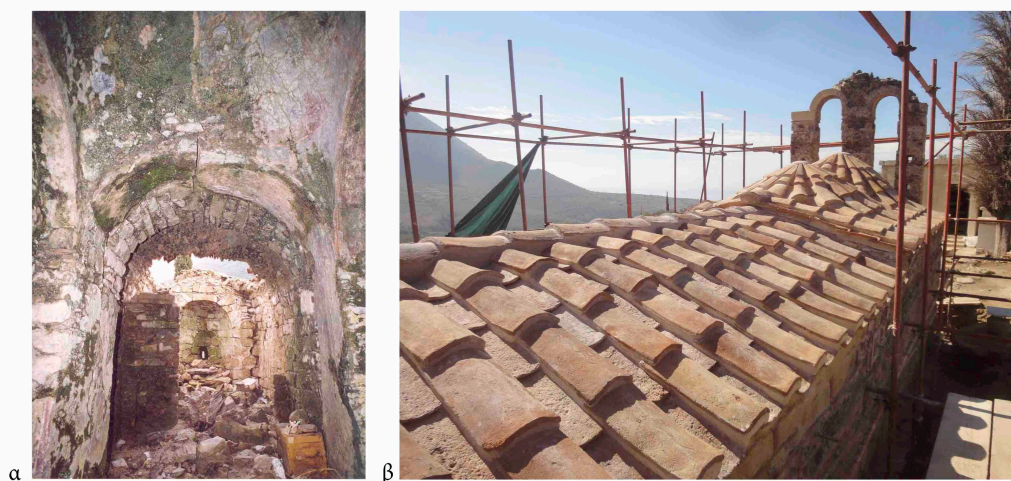
- Καλοκύρης 1973: Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἑκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Κάππας 2007: Μ. Κάππας, Κοίμηση Θεοτόκου Μικρομάνης, *ΑΔ*, 62, 2007, Β'1 Χρονικά, 381-383.
- Kappas – Velenis 2011: Μ. Kappas – G. Velenis, The frescoes of St. Nicholas church near Platsa, Mani: *Addenda et corrigenda*, στο: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011, Abstracts of Free Communications*, vol. 3, Sofia 2011, 335-336.
- Κομπορόζου 1967: Φ. Α. Κομπορόζου, Μεσσηνιακά τοπωνύμια, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2, 1967, 356-382.
- Κουγέας 1951: Σ. Κουγέας, Περί τῶν Μελιγγῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς, *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 15, 1951, 1-34.
- Κουνουπιώτου 1971: Ε. Κουνουπιώτου, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου, *ΑΔ* 26, 1971, Β'1 Χρονικά, 191-194.
- Kupper 1990: Η.-Μ. Kupper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, vol. II, Amsterdam 1990.
- Κυριεῖς 1984: F. Κυριεῖς, *Kunstdenkmäler in Griechenland, II. Peloponnes und die Inseln*, Darmstadt 1984.
- Κωνσταντινίδη 1982α: Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴ Λαγκάδα τῆς Ἐξω Μάνης, *Λακωνικὲς Σπουδὲς* 6, 1982, 80-124.
- Κωνσταντινίδη 1982β: Χ. Κωνσταντινίδη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν τοξωτῶν κωδωνοστασίων, *Λακωνικὲς Σπουδὲς* 6, 1982, 62-79.
- Μασουρίδης 1936: Α. Μασουρίδης, *Ἀλαγονιακά*, Αθήνα 1936.
- Megaw 1932-1933: Α. Η. S. Megaw, Byzantine architecture in Mani, *BSA* 33, 1932-1933, 137-162.
- Μηλίτση-Κεχαγιά 2012: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι Πλάτσας στὴ Μάνη. Παρατηρήσεις στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ τέμπλου, *ΔΧΑΕ* 33, 2012, 105-118.
- Millet 1916: G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Bibliothèque de l'École des Hautes-Études, Sciences religieuses, 26, Paris 1916.
- Μιχαηλίδης – Χριστοφίδου 1986: Μ. Μιχαηλίδης – Α. Χριστοφίδου, Το συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων-Μούρτζινων στὴν Πάνω Καρδαμύλη τῆς Μάνης, στο: *Επώνυμα ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986, 143-164.
- Μουρίκη 1975: Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης*, Αθήνα 1975.
- Μπακούρου 1981: Α. Μπακούρου, Φιλιατρά, Ναὸς τῆς Ἀνάληψης, *ΑΔ* 36, 1981, Β'1 Χρονικά, 140-141.
- Μπίρης 2000: Γ. Α. Μπίρης, *Χώρα – Πύλος – Μεθώνη*, Αθήνα 2000.
- Μπούρας 1966: Χ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης, στο: *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον*, Αθήνα 1966, τόμ. Β', 270-285.
- Μπούρας 1994: Χ. Μπούρας, Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι καὶ ἡ χρονολόγησή της, στο: *14ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Αθήνα, 15-16.
- Μπούρας – Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας – Α. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002.
- Μπρούσκαρη 2008: Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ελλάδα*, Αθήνα 2008.
- Οικονομάκης 1879: Σ. Οικονομάκης, *Τὰ σωζόμενα Ἱθώμης Μεσσηνίας*, Αθήνα 1879, 53.
- Ορλάνδος 1969: Α. Κ. Ορλάνδος, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας, *ΑΒΜΕ* 11, 1969, 87-147.
- Πάλλης 2006: Γ. Πάλλης, Νεώτερα γιὰ τὸ ἐργαστήριο γλυπτικῆς τῆς Σαμαρίνας (τέλη 12ου-ἀρχές 13ου αἰῶνα), *ΔΧΑΕ* 27, 2006, 91-100.
- Παναγιωτίδη 1970-1972: Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, *ΔΧΑΕ* 6, 1970-1972, 82-129.
- Πετρίδης 1886: Α. Πετρίδης, Περί τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ μεσαιωνικῶν πόλεων Ἀνδρούσης καὶ Νησίου, *Παρνασσός* I, 1886, 12-14.
- Σάκκαρη 2008: Σ. Σάκκαρη, Ὑδραγωγεῖο Νιόκαστρου, στο: Μπρούσκαρη 2008, 151-152.
- Stikas 1951: Ε. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie et les autres églises de même type*, Paris 1951.
- Σφηκόπουλος 1968: Θ. Σφηκόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ*, Αθήνα 1968.
- Σωτηρίου 1964-1965: Μ. Σωτηρίου, Ἡ πρῶμος παλαιολόγειος Ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, *ΔΧΑΕ* Δ/4, 1964-1965, 259-262.
- Traquair 1908-1909: R. Traquair, Laconia. The churches of western Mani, *BSA* 15, 1908-1909, 177-213.
- von Scheven-Christians 1980: Chr. von Scheven-Christians, *Die Kirche der Zoodochos Pege bei Samari in Messenien*, Bonn 1980.



Εικ. 1. Αποκατάσταση της Μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (Ανδρομονάστηρο) (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 2. Αποκατάσταση του ναού Αγίου Νικολάου Μεσόρουγας Αλαγονίας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 3α-β. Αποκατάσταση ναού Αγίας Σοφίας Λαγκάδας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 4α-β. Συντήρηση τοιχογραφιών ναού Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 5. Αποκατάσταση του τρούλλου του ναού Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 6. Αναστήλωση ανατολικού τμήματος τειχών κάστρου Ανδρούσας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 7. Οι εργασίες συντήρησης του ναού Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 8. Αποκατάσταση ναού Ανάληψης Φιλιατρών (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



Εικ. 9. Στερέωση-ανάδειξη ναού Αγίου Νικολάου Αίπειας (φωτ. ΕΦ.Α.ΜΕΣ.).



ISBN 978-960-89611-6-6

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΕ Δ.Ι.Ε.Κ.)